This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

B 484578

Digitized by Google

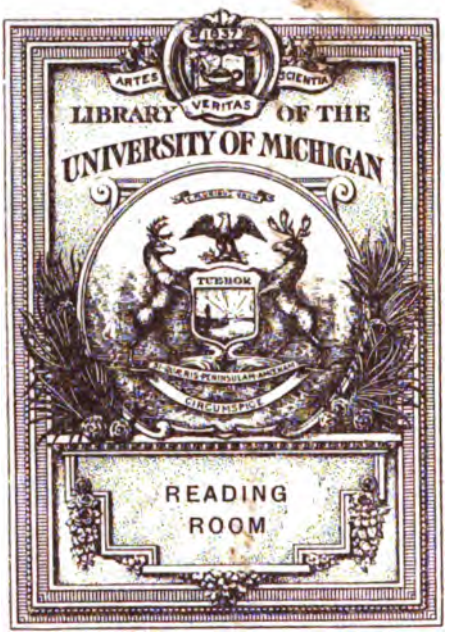

DISCARD

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

WINKLER PRINS'
GEÏLLUSTREERDE ENCYCLOPAEDIE

VIERDE, HERZIENE EN BIJGEWERKTE DRUK

Digitized by Google

N.V. Boekdr. v/h L. van Nifterik Hzn., Leiden.

Digitized by Google

WINKLER PRINS'
GEÏLLUSTREERDE ENCYCLOPAEDIE

VIERDE, HERZIENE EN BIJGEWERKTE DRUK

ONDER HOOFDREDACTIE VAN

HENRI ZONDERVAN

MET MEDEWERKING VAN DE VOLGENDE RUBRIEKSREDACTEUREN

H. B. Beaufort · Dr. J. W. Beekman · Dr. J. Botke · C. H. Claassen
Mr. Ph. Falkenburg · L. van Giersbergen · J. Heidema · B. Helweg
E. Hildesheim · G. 't Hooft · J. J. Huisman · U. D. Keiser
Dr. E. B. Kielstra · F. K. van Ommen Kloeke · Dr. A. van Rossem
Dr. J. A. N. Knuttel · H. A. Kroes · Leo Lauer · Dr. W. J.
Leyds · Dr. I. Mendels · W. G. A. Meijer · Mr. E. P.
de Monchy · J. H. Müller · Herman Rutters
Dr. T. P. Sevensma · G. C. Spengler · J. Irish
Stephenson · P. G. Viervant Tucker · Mr. A. J.
Vliegenthart · W. de Vrind · A. W. Weissman

en vele andere geleerden en specialiteiten

TIENDE DEEL

Italië-Kühn

Met 12 kaarten, 13 gekleurde en 45 zwarte buitentekst-platen,
en 224 afbeeldingen in den tekst

AMSTERDAM
UITGEVERS-MAATSCHAPPIJ „ELSEVIER"
1918

Digitized by Google

Digitized by Google

Dutch Cat. v. hist.
Room 11
1-2-[illegible]-7
10719

I.

Italië (zie de kaarten) het middelste der drie Zuid-Europeesche schiereilanden, strekt zich uit van 37° 55′ tot 46° 41′ N. Br. en van 6° 33′ tot 18° 31′ O. L. v. Gr. Het scheidt door zijn ligging de Middellandsche Zee in een groot oostelijk en een kleiner westelijk bekken.

Ligging, grenzen, grootte. Door zijn ligging vormt Italië als het ware de brug van Europa naar Afrika, dat het tot 150 km. nadert, terwijl het verkeer van Middel- en West-Europa met het Oosten reeds eeuwen lang over Italië gaat. De kortste weg van Londen naar Bombay bijv. loopt over Brindisi, als eindpunt van den landweg. De smalle Adriatische Zee begunstigt het verkeer met het Balkanschiereiland; in het W. vormt de Tyrrheensche Zee tal van baaien en havens, terwijl de Alpen in het N. wel de grens, maar dank zij hun vele passen en spoorwegen geen afsluiting vormen. De lengte van het N.W. naar het Z.O. bedraagt ± 1200, de breedte van het W. naar het O. 35—105 km. Bovendien behooren geografisch nog tot Italië de groote eilanden Sicilië en Sardinië, het Fransche Corsica, Elba, de Liparische Eilanden, de Aegatische, de Tremiti Eilanden, het Engelsche Malta enz. In dien omvang bedraagt de oppervlakte 301 500 v. km.

Kustgesteldheid. De kusten van de Ligurische Zee, van de monding van den Var tot die van den Magra, zijn zeer steil; tot vlak aan de kust heeft de zee nog een groote diepte; doch beide zijden van deze golf zijn ruimschoots met natuurschoon bedeeld en rijk voorzien van uitmuntende havens, zooals La Spezia, Rapallo, Genua. Savona en Porto Maurizio. De kust van Midde-Italië van de Magramonding tot Kaap Circello vormt een rechte lijn, heeft geen bochten of havens en derhalve voor den handel weinig waarde; toch levert de kust nog al afwisseling op, daar groote rivieren (Tiber en Arno) hier uitmonden en haar delta's vooruitgeschoven hebben, terwijl dichtbij gelegen rotseilanden, zooals Piombino, Monte Argentaro, Kaap Circello en Gaëta, door de vaste stoffen, die de kuststroom meevoert, met het vasteland samengegroeid zijn, waardoor deze kuststrook den boogvorm vertoont. Bovendien leverde het aanleggen van kusthavens (Ostia, Civitavecchia, Livorno) op den aangeslibden bodem weinig moeilijkheden op. Een rijker geleding vertoont de kust ten Z. van Kaap Circello. Daar dringen drie golven diep in het land op, n. l. die van Gaëta, Napels en Salerno. De tweede, met natuurschoon het rijkst bedeeld, heeft tusschen Kaap Miseno en Punta della Campanella een breedte van 50 en een lengte van 13 km. Zij wordt beschermd door de er voor gelegen eilanden Ischia en Capri en is rijk aan havens, waaruit de voortbrengselen van Campanië uitgevoerd worden. De kust van Calabrië, van de Golf van Policastro tot de monding van den Crati, is zoowel aan de Tyrrheensche, als aan de Ionische Zee steil en zonder havens, maar rijk aan natuurschoon. Na de verwoesting der talrijke Grieksche steden, welke hier in de Oudheid bloeiden, hebben koortsen en Saraceensche zeeroovers de bewoners verdreven, zoodat de kusten verlaten werden en in beschaving achterbleven.

De kusten van Sicilië zijn bijna overal steil en aan de oostzijde rijk aan kleine baaien en havens, vandaar dat hier bloeiende steden, zooals Syracuse en Messina, ontstonden. Ook de noordzijde is goed geleed en bezit de haven van Palermo. Aan de zuidkust liggen geen natuurlijke havens; voor Girgenti is er met groote kosten een te Porto Empedocle aangelegd.

De zuidkust van Italië is het gunstigst gevormd aan de Golf van Tarente. Slechts aan de noordzijde is zij vlak en moerassig en wordt de kuststreek door malaria geteisterd. Tarente heeft nog altijd een der beste havens van Italië. De 72 km. breede Straat van Otranto leidt naar de Adriatische Zee, waarvan de kust tot Rimini hetzelfde karakter vertoont als de westelijke Middellandsche Zeekust. De eenige goede haven is er die van Brindisi. Van Rimini tot den mond van den Isonzo volgt weer een door de aanslibbingen der talrijke rivieren steeds aangroeiende, vlakke, moerassige kust, waarlangs op groote afstanden lagunen liggen, die door duinen (*lidi*) van de zee gescheiden, door openingen daarin (*porti*) daarmede verbonden zijn en dan uitstekende havens vormen (Venetië, Chioggia).

Bodemgesteldheid. Italië is volgens *Th. Fischer* uit drie verschillende deelen samengesteld: het vasteland, het schiereiland en de eilanden. Het eerste, de groote Povlakte, door de Apennijnen en de moerassen aan de Adria van de zee gescheiden, heeft voornamelijk landverkeer; de groote steden, Milaan en Turijn, liggen in het binnenland. Het schiereiland, door de Apennijnen van de Povlakte gescheiden, vertoont meer een maritiem karakter en onderhoudt zijn betrekkingen met de Povlakte over zee. Toch liggen in het N. de groote steden, Florence en Rome, nog in het binnenland; eerst in het Z. liggen zij aan de kust, Napels, Bari, Brindisi. De eilanden vormen een zeegebied. Deze verscheidenheid van belangen is ook de oorzaak, dat een natuurlijk middelpunt ontbreekt; Rome kan niet als zoodanig gelden.

Het schiereiland en de eilanden bestaan overwegend uit berg- en heuvelland; op het vasteland treedt de laagvlakte op den voorgrond. In het bergland wisselen Alpenvormen en steile kammen met zachte bodemverheffingen en golvend

Digitized by Google

heuvelland af; naast lange parallelketens treft men vlakke hoog- en tafellanden aan. Over het algemeen zijn de gebergten, de Alpen zoowel als de Apennijnen, plooiingsgebergten. Van de Alpen behooren slechts de steile, zuidelijke hellingen tot Italië en wel van de West-Alpen in hun geheele uitgestrektheid, van de Oost-Alpen slechts tot den Pas van Pontafel. De hoogste, geheel op Italiaansch grondgebied liggende top en tevens de hoogste van geheel Italië, is de Gran Paradiso (4061 m.); de grens loopt over de hoogste Alpentoppen (Mont Blanc, Mont Rosa). De Apennijnen (zie aldaar), die met de er vóór gelegen landen aan de Tyrrheensche en Adriatische zee bijna geheel Middel-Italië bedekken, bereiken in den Gran-Sasso een hoogte van 2914 m. Ook de vulkanen hebben een geringe hoogte, met uitzondering van den Etna (3274 m.). Afzonderlijk staat het Calabrisch Gebergte (zie aldaar).

De laagvlakten zijn eerst in den kwartairen tijd door negatieve niveauverandering en aanslibbing ontstaan en breiden zich nog steeds naar den zeekant uit; zij dringen als golven en baaien in het berg- en heuvelland door. De grootste laagvlakte ligt in Opper-Italië, n. l. de Lombardische of Po-vlakte. Op den noordrand liggen de plaatsen Biella, Como, Brescia, Bassano en Cividale; op den zuidrand Alessandria, Parma, Modena, Bologna en Forli. De vroeger aanwezige meren zijn, behalve de lagunen, reeds lang verdwenen. Een veel minder groote oppervlakte dan de Povlakte (55 000 v. km.) beslaan de Campagna bij Rome, de Campagna felice, de Tavoliere di Puglia en de laagvlakte bij den mond van den Arno.

De bodem is over het algemeen vruchtbaar. In de goed bebouwde Povlakte bestaat hij gedeeltelijk uit zware klei, in de gebergten op de hoogten is hij dor, in de dalen vruchtbaar; in de maremmen en in de Romeinsche Campagna draagt hij een steppenkarakter; in Zuid-Italië, waar hij bij Capua en Napels zijn vruchtbaarheid aan zijn vulkanische vorming dankt, is hij licht en minder vruchtbaar.

Geologische gesteldheid. De beide hoofdgebergten, de Alpen en de Apennijnen, stemmen niet alleen in vorm overeen, geplooide ketengebergten, maar ook in ouderdom. De Alpen bestaan op Italiaanschen bodem ten O. van het Lago Maggiore in de voorketenen overwegend uit kalk en zandsteen der tertiaire en krijtformatie, in de hoogere ketenen uit trias, jurakalk en dolomiet. Ten W. van het Lago Maggiore treedt overal, ook nog in de Ligurische Alpen, gneis, graniet, amphiboliet, serpentijn, talkklei enz. tot aan den voet van het gebergte op den voorgrond. De Apennijnen zijn tot Calabrië hoofdzakelijk opgebouwd uit kalksteen, zandsteen en leemlei der krijt- en tertiaire formatie, terwijl daarop in de lagere gedeelten van het gebergte miocene en pliocene lagen rusten. In Calabrië treden graniet, gneis en kristallijne leien op, rondom ingesloten door jong-tertiaire gesteenten. Ook in het N.-O. van Sicilië treft men kristallijne gesteenten aan, die echter verder west- en zuidwaarts weer plaats maken voor jongere vormingen. De Povlakte is uit alluvium opgebouwd, aan den N.- en W.-rand door gletscherpuin omgeven, terwijl de Bericische en Euganeesche heuvels van vulkanischen oorsprong zijn (trachiet, basalt en tuf). Ook in de ten W. der Apennijnen gelegen Sub-Apennijnen zijn vulkanische gesteenten verre verbreid.

Van Toskane tot de Golf van Napels strekt zich een gordel vulkanen uit, waarvan de trachietkegel Monte Amiata de noordelijkste, de nog werkzame Vesuvius de zuidelijkste is. Hier wordt de rij door een andere geëneden, waarin de Vultur en de eilanden Ischia en de Ponzagroep liggen. Ook de vlakte van Campanië, de Romeinsche Campagna en de omstreken van Viterbo bestaan grootendeels uit vulkanische tufgesteenten. Solfataren, boorzuur- en andere minerale bronnen wijzen, evenals de vele kraters, op de vroegere hevige vulkanische werkzaamheid in deze streken. Ook de eilanden bestaan overwegend uit vulkanische en (Sardinië en Corsica) oud-kristallijne gesteenten.

Italië is niet rijk aan delfstoffen, en vooral het ontbreken van steenkool vormt een ernstig belet-sel voor de verdere krachtige ontwikkeling der grootindustrie. Van nuttige mineralen haalt men uit den bodem: marmer (Carrara enz.), zwavel (vooral op Sicilië), aluin, boorzuur (Toskane), zout, ijzerglans (Elba), loor en zink (Sardinië), koper, bruinkool en zinnober (Toskane). De mijnbouw beteekent alleen iets op Elba, Sardinië, Sicilië en in de tuf- en marmerstreken. De totale productie steeg van 42 mill. Lire in 1871 tot 96 mill. in 1914, het aantal arbeiders van 30 000 tot 44 000. Het hoofdproduct is de zwavel, die op Sicilië dikke lagen vormt en nog op zeer primitieve wijze gewonnen wordt. In 1914 werkten hier in de zwavelgroeven 15 700 arbeiders waaronder een menigte kinderen. De zwavelproductie van geheel Italië bedroeg in 1914: 2 371 705 ton, waarde 29 mill. lire; daarvan leverde Sicilië 90 %. De steengroeven (met 67 800 arbeiders) leverden voor 81 mill. lire. Het meeste marmer wordt bij Massa, Carrara en Serravezza gewonnen.

Wateren. Ook in hydrografisch opzicht kan men Italië in de drie bovengemelde deelen verdeelen. Op het vasteland heeft zich een groot, het geheele jaar door waterrijk rivierstelsel ontwikkeld, n. l. dat van den Po (zie aldaar), die met zijn zijrivieren een stroomgebied van 70 000 v. km. beslaat. De van de Alpen komende zijrivieren hebben het geheele jaar door een bijna even groote waterhoeveelheid, terwijl die van de Apennijnen in den zomer droog liggen. Vandaar dat slechts de linkerzijrivieren, en van deze nog slechts de grootere, bevaarbaar zijn, als Tessino, Adda, Oglio en Mincio, benevens de benedenloop van den Etsch, die eerst in later tijd door de deltavorming van den Po een zelfstandige rivier is geworden, maar door kanalen met den Po verbonden is. Deze zelf is tot Casale-Monferrato (543 km.) bevaarbaar; nog belangrijker is echter het kanaalstelsel, dat ter lengte van 1164 km. de Povlakte doorkruist. Het belangrijkste is het Cavourkanaal. De Venetiaansche kustrivieren hebben alleen des winters water, evenals de Siciliaansche en de meeste op het schiereiland. De rivieren die naar de Adriatische zee stroomen, zijn slechts kustrivieren; alleen aan de westzijde hebben zich grootere rivierstelsels ontwikkeld,

Digitized by Google

die echter door hun ongelijke watermassa en geringe lengte weinig beteekenis hebben. De voornaamste zijn de Tiber, Arno en Garigliano.

Italië is rijk aan *meren*, die meestal overblijfselen der zee of kratermeren zijn. Tot de eerste behooren, behalve de lagunen, ook de meren van Opper-Italië: Lago Maggiore, Como-, Iseo en Gardameer, daar zij als overblijfselen te beschouwen zijn van een zeeboezem, die vroeger de geheele Povlakte besloeg. Ook het Trasimeensche en de kleinere meren van Chiusi en Montepulciano zijn waarschijnlijk afkomstig van een pliocene zeestraat, die Toskane van de Apennijnen scheidde. De meest bekende kratermeren zijn het Lago di Vico, het Bolsener-, Braccianer, Albaansche en Nemimeer.

Minerale bronnen. Italië bezit vele heete bronnen, voornamelijk koolzuurhoudende en zwavelbronnen. Met name zijn de Apennijnen en de vulkanische gebieden er rijk aan. In de provincies Pesaro, Ancona, Macerata en Ascoli komt met 54, zwavel-, 45 zout- en 11 ijzerhoudende bronnen, in Teramo 54, in Basilicata 50 minerale bronnen enz. Op Ischia (Casamicciola) telt men alleen 30 heete alkalische bronnen, sommige tot 80° C. warm. Petroleumbronnen vindt men overal in de Apennijnen, doch de ontginning loont de moeite niet. In het bijzonder te noemen zijn de belangrijke boorzuurhoudende stoombronnen in het Toskaansche Ertsgebergte. Zij stijgen in kleine met water gevulde bekkens (*lagoni*) op; het grootste is de Lago Solfureo bij Monte Rotondo, waarvan de stoom een temperatuur van 127° C. bereikt. Zij treden op in groepen van 16 tot 40 bronnen, die om de beurt in werking zijn. In overeenstemming met de talrijke heete bronnen, vindt men onder de tot baden gebruikte bronnen zeer veel thermen. Ook slijkbronnen zijn talrijk.

Klimaat. Het klimaat van Italië is over het algemeen zeer gunstig te noemen, wat niet alleen voor den land- en tuinbouw, maar eveneens voor het vreemdelingenverkeer zeer bevorderlijk is. Toch verschilt het klimaat van de Povlakte en dat der bergen zeer van dat der kusten en eilanden. Het vasteland van Italië heeft een vastelandsklimaat met zomers, even warm als op Sicilië, en winters, zoo koud als in ons land; het is dan ook volstrekt geen zeldzaamheid, dat in de vlakten van Lombardije weken lang de sneeuw blijft liggen en dat de rivieren met ijs bedekt zijn, zoodat men te Milaan en Turijn schaatsen rijdt. Het aantal dagen, dat te Milaan de thermometer onder 0° C. daalt, is jaarlijks gemiddeld 59. Turijn heeft een gemiddelde Januaritemperatuur van ± 0,2° C., Milaan van ± 0,5° C., Venetië van 2,7° C., terwijl het in Juli overal 23—25° C. is. De eigenlijke klimaatgrens vormen de Apennijnen van Nizza tot Florence, aan wier zuidvoet de olijf weer in de open lucht groeit. Hier worden de winters minder streng, de zomers niet warmer dan in de Povlakte. Zoo bedraagt de gemiddelde temperatuur te San Remo 8,6°, te Genua 7.8°, te Florence 5,3°, te Rome 6,7°, in de Riviera 8°, te Napels 8,6° C. Nog warmer is de Januarimaand op Sicilië (Palermo 11,0° C.) en Malta (13,0° C.), terwijl hier in het Z. ook de warmste maand slechts een weinig hoogere temperatuur heeft (Florence 25,4°, Napels 24,4°, Palermo 25,4°, Malta 26,2° C.).

Ook wat den neerslag betreft, heeft de Povlakte een Middel-Europeesch karakter, daar de meeste regen in den zomer valt. Middel-Italië daarentegen heeft lente en herfstregens, en hoe verder men zuidwaarts komt, des te droger worden de zomer-, des te regenrijker de wintermaanden. Te Napels heeft men reeds 4 maanden achtereen droogte (van midden Mei tot midden September), op Sicilië 5, op Malta 6 maanden. Daarbij vallen in korten regentijd dikwijls geweldige regenmassa's in enkele uren; spoedig daarop schijnt de zon weer. De fijne, langdurige motregens van Noord-Europa vindt men hier zeer zelden. Daar echter de geesteenten van het schiereiland week zijn, hebben die regenmassa's een verwoestenden invloed; geheele bergen raken los en bedreigen de plaatsen, die op hun helling of aan hun voet liggen, of vernielen de spoor- en andere wegen. Tegenover die watersnooden staan dan droge perioden, die tot op de breedte van Rome 5 maanden kunnen duren. De gemiddelde jaarlijksche neerslag bedraagt in Turijn 822, te Milaan 996, te Venetië 808, te Florence 922, te Rome 760, te Napels 880, te Palermo 596 mm.

De nabijheid van de Sahara doet zich op Sicilië en in Beneden-Italië gevoelen door het optreden van warme zandstormen, *scirocco* of *sirocco* genaamd, die ½ tot 3 dagen duren, de planten verzengen en op sommige plaatsen den geheelen olijven- en wijnoogst verloren kunnen doen gaan. Een veel grooter ramp is voor de kusten en alluviaalgebieden de malaria, die de bevolking van de vlakten verjaagt en haar een toevlucht doet zoeken hoog op de bergen. De maremmen van Toskane, de Campagne van Rome, nog meer de Pontijnsche moerassen, de kusten van Beneden-Italië, Sicilië en Sardinië worden door malaria geteisterd. Van de 69 provinciën van Italië zijn slechts 6 geheel vrij van die koortsen, n. l. de drie provincies der Riviera, Piacenza, Florence en Pesaro. Doch deze geesel van Italië wordt in de laatste jaren met zulk een gunstig gevolg bestreden, dat hij in 1908 slechts 3500 slachtoffers maakte tegen 16 000 in 1880.

Planten- en dierenwereld. Behalve de Ligurische kusten bezit slechts de zuidelijke helft van het schiereiland een Middellandsche Zeeflora; in Lombardije, Toskane, ja nog in de omgeving van Rome vindt men meer Middel-Europeesche gewassen, vermengd met enkele altijdgroene planten. De Abruzzen vormen een overgangsgebied tot de Middel-Europeesche vegetatie der Apennijnen, in wier dalen echter ook altijd-groen loofhout en olijven groeien. Dientengevolge is Noord- en Middel-Italië betrekkelijk arm aan inheemsche planten, in Beneden-Italië en vooral op Sicilië is de toestand juist omgekeerd. Op de Nebroden, het noordelijk kustgebergte van het eiland, wordt de laagste gordel der vegetatie (tot 700 m.) door altijdgroene struikgewassen van *Erica arborea, Arbutus Unedo, Tamarix africana, Myrtus communis, Rosa sempervirens, Daphne Gnidium,* langs de rivieren ook door *Nerium Oleander* gevormd. In dezen gordel begint de bloei-

Digitized by Google

tijd reeds in December; het hoogtepunt wordt in April bereikt, om dan snel af te nemen. Met de eerste September- of Octoberregens begint een tweede bloeiperiode. De oorspronkelijke wouden van *Quercus Ilex* en *Q. Suber* van deze zone zijn bijna geheel verwoest. Het meest komen ericabosschen voor; terwijl ook groote streken met hazelnootstruiken bedekt zijn; langs de rivieren treft men smalle strooken wilgen en populieren, in den laagsten gordel ook oleanders aan. In de flora der altijd groene zone treden meest éénjarige kruiden op; vooral de liliaceeën, orchideeën, euphorbiaceeën en cistaceeën zijn door talrijke soorten vertegenwoordigd. De tweede gordel (700—1800 m.) wordt door de woudzone gevormd, die van het begin der kastanje- tot de hoogste grens der beukenbosschen (1800—1900 m.) reikt. Hij kenmerkt zich door talrijke, in den zomer groene boomen en struiken, zooals beuk, edelkastanje, *Quercus pubescens, Q. apennina* en *Cerris*, benevens door *Acer-, Pirus-*, en *Crataegussoorten;* opvallend groot is het aantal struikachtige leguminosen (*Genista, Cytisus*). De bloeitijd in deze streken begint midden Maart, bereikt zijn hoogtepunt in Mei of begin Juni en eindigt einde Juli; met de herfstregens beginnen nog eenige nieuwe planten te bloeien (*Colchicum, Scilla, Sternbergia, Crocus, Cyclamen* enz.). De oorspronkelijke dennenbosschen zijn grootendeels uitgeroeid, daar de aanplant van beuk meer winst opleverde. Van het lage hout komen het meest *Ilex aquifolium, Ruscus aculeatus, Lonicera, Xyloteum, Acer campestre* en rozen voor, van heesters orchideeën, *Pteris aquilina, Centaurea Calcitrapa, Eryngium campestre, Tanacetum Balsamita, Anthemis Cotula, Prangos ferulacea.* De volgende zone, die der Alpenflora (1800—1975 m.) kenmerkt zich door het ontbreken van boomen en het voorkomen van struiken (*Juniperus hemisphaerica*, verschillende rozensoorten). Een samenhangend geheel komt slechts in de dalkommen, waarin de humus werd samengespoeld, tot ontwikkeling. Overblijvende en van droogte houdende gewassen komen het talrijkst voor; de plantengroei begint einde April of begin Mei en eindigt reeds in Augustus. De Alpenplanten van deze zone zijn deels identiek met, deels parallel aan de soorten van het Middel-Europeesche hooggebergte. Daarbij komt nog een reeks endemische gewassen, anderzijds ontbreken een aantal voor de Alpen karakteristieke familiën en soorten, zooals gentianeeën, salicaceeën, juncaceeën, cyperaceeën, *Primula Pedicularis* enz.

De hierboven gegeven beschrijving kan ook voor de overige Middellandsche Zeeflora van Italië gelden, in zooverre men de hoofdverdeeling der vegetatie in het oog houdt. Plantkundig staat het W. van Opper- en Middel-Italië in nauw verband met de Middellandsche Zeezone van Frankrijk, het O. met Istrië en het westelijk deel van het Balkanschiereiland. Een tweede, geheel zelfstandig plantengebied, met karakteristieke endemische gewassen, vormen Corsica en Sardinië, een derde Sicilië met Calabrië.

Wat de *dierenwereld* betreft, behoort de grootste helft van Italië tot de Middellandsche Zeesubzone van den palaearktischen gordel. In Noord-Italië komt de hermelijn nog voor; karakteristiek voor Italië is een soort spitsmuis, benevens de zeer schadelijke, kortstaartige aardmuis; zeer verspreid is de zevenslaper of relmuis. In Italië ingevoerd en in de Pontijnsche moerassen in het wild levend is, de gewone buffel, evenals de dromedaris in de kameelstoeterij San Rossore bij Pisa. Damwild is op Corsica en Sardinië endemisch, in Italië ingevoerd. Op beide eilanden vindt men ook den moefflon (wild en tam). Hert en ree leven in het wild; het eerste ontbreekt op Sicilië. De gems is uitgeroeid; den steenbok treft men nog aan in de bergruggen tusschen Piemont en Savoye. Van de schapenrassen moet het hangoorschaap van Opper-Italië genoemd worden. Aan vogels is Italië in het algemeen arm, hoewel in het Z. speciaal op Sicilië, talrijke trekvogels voorkomen, waarop veel jacht wordt gemaakt. Er komen 24 familiën van reptiliën voor met 39 soorten. Alle Middel-Europeesche kruipende dieren vindt men in Italië, alsmede eenige Middellandsche zeesoorten, met name de gekko's. Een soort daarvan (*Phyllodactylus europaeus*) komt alleen op Sardinië voor, evenals een soort van echte hagedissen (*Notopholis*); daarentegen ontbreekt op Sardinië de hazelworm; een karakteristieke hagedissoort voor Italië is ook de *Seps*. Als vergiftige slang is de overal voorkomende adder gevreesd. Van de amphibieën komen 10 familiën en 16 soorten voor. Kenmerkend zijn de brilsalamander (*S. perspicillata*) aan de Westhelling der Apennijnen en op Sardinië, de holensalamander (*Spelerpes fuscus*) en op Sardinië de *Discoglossus pictus*. Van zoetwatervisschen bezit Italië forellen, karpers, quitalen, baars, elft, zalm, enz. Aan de kusten worden tonijnen bij Sardinië en Sicilië, zeealen bij Sardinië, schol, brasem, makreel, anejovis en sardijnen gevangen. De aalvangst is vooral bij Comacchio en Venetië belangrijk. Zeer rijk is ook de molluskenfauna, die in de vlakte een Middellandsch Zeekarakter draagt; reeds aan den voet der Alpen komen groote *Helix*-soorten voor, met name de gestreepte *Helix aspersa*. Voor Zuid-Italië en Sicilië zijn karakteristiek de *Herus*-soorten, die de plaats innemen van de hier ontbrekende materulariën, die in de kustlanden der Middellandsche Zee veel voorkomen. De weekdierenfauna der eilanden vertoont een groote overeenkomst met die van het vaste land; toch wijzen bijzondere soorten op een reeds vroeg plaats gehad hebbende scheiding. De oester komt veel voor in de Golf van Napels en in die van Tarente. De insecten behooren tot de Middellandsche Zeezone; kenmerkend is de *Mantis religiosa* de schorpioen en de tarantella. Aan de kusten van Zuid-Italië is de koraalvisscherij van belang.

Delfstoffen. Zie *Geologische gesteldheid.*

Bevolking. Het koninkrijk Italië telt op een oppervlakte van 286 682 v. km. (1906) 33 733 198 inwoners. In 1871 was het aantal zielen 26 801 154, in 1881 28 459 629, in 1901 32 475 253. De toeneming der bevolking bedraagt gemiddeld jaarlijks 0,7 %. De verdeeling der oppervlakte en der bevolking over de 69 provincies, die in 16 landschappen (*compartimenti*) samengevat worden, blijkt uit de volgende tabel.

Digitized by Google

Provincies en landschappen.	v.km.	Aantal inwoners in 1911.	Aantal inw. per v.km.
Alessandria	5088	807564	158
Cuneo	7430	646489	87
Novara	6613	754641	114
Turijn	10236	1215845	119
Piemont	29367	3424538	116
Genua	4099	1050006	256
Porto Maurizio	1179	146847	124
Ligurië	3278	1196853	227
Bergamo	2759	510233	185
Brescia	4679	595547	127
Como	2861	614232	215
Cremona	1756	348863	198
Mantua	3163	1727913	546
Milaan	2339	348721	149
Pavia	3336	511325	153
Sondrio	3192	130073	41
Lombardije	24085	4786907	199
Belluno	3349	193047	58
Padua	2141	518816	242
Rovigo	1774	250096	145
Treviso	2475	491561	198
Udine	6582	628330	95
Venetië	2420	465913	192
Verona	3071	474846	150
Vicenza	2735	496052	181
Venetië	24547	3526655	144
Bologna	3752	577969	154
Ferrara	2621	300877	115
Forli	1879	299882	159
Modena	2597	352212	136
Parma	3238	324897	100
Piacenza	2471	254861	103
Ravenna	1852	248645	134
Reggio	2291	308167	134
Emilia	20701	2667510	129
Arezzo	3298	284520	86
Florence	5867	999405	170
Grosseto	4502	146533	32
Livorno	345	135756	394
Lucca	1445	332227	230
Massa e Carrara	1781	212398	119
Pisa	3055	342144	112
Siena	3812	241470	63
Toskane	24105	2694453	112
Ancona	1938	318683	164
Ascoli Piceno	2063	252084	122
Macerata	2816	257091	91
Pesaro—Urbino	2895	261017	90
Marken	9712	1088875	112
Perugia (Umbrië)	9709	685042	70
Rome (Latium)	12081	1298142	107
Aquila	6436	407812	63
Campobasso	4381	348963	79
Chieti	2947	363583	123
Teramo	2765	307284	111
Abruzzen en Molise	16529	1427642	86
Avellino	3037	397048	131
Beneventum	2118	233581	119
Caserta	5268	788370	149
Napels	908	1354896	149
Salerno	4964	554030	111
Campanië	16295	3347925	205
Bari	5350	842417	167
Foggia	6962	467172	67
Lecce	6797	769043	113
Apulië	19109	2128632	111
Potenza (Basilicata)	9962	473119	47
Catanzaro	5258	484616	92
Cosenza	6653	475245	71
Reggio di Calabria	3164	444215	100
Calabrië	15075	1404076	93
Caltanisetta	3273	343132	105
Catania	4966	783862	157
Girgenti	3035	394002	130
Messina	3226	514851	160
Palermo	5047	794635	157
Syracuse	3735	476991	128
Trapani	2457	375507	153
Sicilië	25739	3683380	143
Cagliari	13431	521156	39
Sassari	10678	331778	31
Sardinië	24109	852934	35
Italië	286682	346866	83

In 1915 bedroeg het aantal inwoners naar schatting 36 120 118. Trots de gestadige uitbreiding van de industrie neemt de landverhuizing jaarlijks toe. Terwijl van 1901 tot 1904 jaarlijks gemiddeld 270 000 het land verlieten, was dat aantal in 1905 geklommen tot 450 000, in 1910 tot 650 000 en in 1913 tot 872 598. De meeste landverhuizers komen uit Sicilië, Venetië, Campanië en Lombardijë. Die uit Noord-Italië gaan meest naar Frankrijk, Duitschland en Zwitserland, uit Middel- en Zuid-Italië gaan ze meest naar de Vereenigde Staten, Brazilië en Argentinië. In 1910 leefden 5 557 746 Italianen in het buitenland, waarvan in de Unie 1 979 059, in Brazilië 1 500 000, in Argentinië 1 000 000, in Frankrijk

Digitized by Google

400 000, in Duitschland 180 000, in Zwitserland 135 000, in Tunis en Uruguay elk 100 000. De meeste dezer landverhuizers keeren na korten of langen tijd met hun spaarpenningen naar het moederland terug, die uit de Unie gemiddeld na 5 jaar, die uit Argentinië na elken oogsttijd aldaar. De spaarpenningen, die deze landverhuizers naar het moederland zenden, bedragen gemiddeld 500 mill. lire per jaar. Bovendien brengen ze vaak revolutionaire ideeën mee terug. De staat onderhoudt in den vreemde 94 scholen en subsidieert er 600 tot een totaal bedrag van 3 mill. lire jaarlijks.

De loop der bevolking over de jaren 1910—1914 blijkt uit het volgende staatje:

Jaren.	Huwelijken.	Geboorten.	Sterfgevallen.	Doodgeborenen.	Overschot der geboorten.
1910	269024	1144410	682459	50337	461951
1911	260098	1093545	742811	47441	350734
1912	264674	1133985	635788	47571	498197
1913	264235	1122482	663966	46871	458516
1914	252187	1061278	643355	47615	470736

Volgens de volkstelling van 1911 waren van de bevolking 83 800 van Fransche, 9600 van Duitsche, 81 000 van Albaneesche, 29 000 van Grieksche, 11 700 van Spaansche en 42 200 van Slavische afkomst. Er woonden toen 79 756 vreemdelingen, w. o. 15 006 Franschen, 11 911 Oostenrijkers en Hongaren, 11 121 Zwitsers, 10 715 Duitschers, 6154 Engelschen, 4968 Amerikanen, 4064 Argentijnen, 3000 Brazilianen, 1892 Russen, 1533 Spanjaarden, 1187 Turken, 930 Belgen en 766 Grieken.

De volgende staat geeft de verdeeling der bevolking naar beroepen in 1911; kinderen beneden de 10 jaar niet meegeteld:

Beroepen.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
Landbouw en visscherij. . .	6112216	2973381	9085597
Mijnbouw en steengroeven	110084	3194	113278
Landbouw- en visscherij-industrie	1054862	207057	1261919
Metaalindustrie	496907	21517	518424
Hydraulische industrie . . .	894853	35215	930068
Textielindustrie	289405	1068376	1357781
Chemische industrie	64631	35878	100509
Verkeerswezen	637645	26370	664015
Handel.	722774	198804	921578
Ambtenaren .	865975	551370	1417345
Zonder beroep	1625322	8552476	10177798
Onbekend beroep	25173	6563	31736
	12899847	13680201	26580048

Bijna het geheele Italiaansche volk (95,13 %) behoort tot de R.-Katholieke Kerk. Er waren (1911) 32 983 664 R.-Katholieken, 123 253 Protestanten, 34 324 Israëlieten, 2200 van een anderen godsdienst, 874 532 zonder godsdienst en 653 404 met onbekenden godsdienst. Het geloof geeft geen verschil in burgerlijke of staatkundige rechten, hoewel de Katholieke godsdienst staatsgodsdienst is. De voorrechten van den paus, als het geestelijk opperhoofd der R.-Katholieke Kerk, zijn geregeld door de wet van den 13den Mei 1871 (zie Kerkelijke Staat). In het koninkrijk bestaan 50 aartsbisdommen en 216 bisdommen. Volgens de wet van den 7den Juli 1866 werden de kloosters en godsdienstige vereenigingen, met uitzondering van een aantal voor ziekenverpleging en onderwijs, opgeheven, d. w. z. van het vereenigingsrecht en het bezit van eigendommen, uitgesloten. Als particuliere vereeniging bestaan talrijke kloosters voort. In 1911 telde men 3139 kloosters met 45 253 inwoners.

Volgens de volkstelling van 1911 waren er in Italië 8262 gemeenten, daarvan telden meer dan 50 000 inwoners de volgende:

Napels	678 031	Ravenna	71 581
Milaan	599 200	Modena	70 923
Rome	542 123	Reggio	70 419
Turijn	427 106	Tarente	69 278
Palermo	341 088	Pistoja	67 502
Genua	272 221	Perugia	65 805
Florence	232 860	Marsala	65 451
Catania	210 703	Pisa	65 232
Bologna	172 628	Ancona	63 100
Venetië	160 719	Cagliari	60 101
Messina	126 557	Trapani	59 593
Livorno	105 315	Prato	56 709
Bari	103 670	Modica	55 924
Padua	96 230	Bergamo	55 306
Ferrara	95 212	Novarra	54 571
Brescia	83 339	Vicenza	54 555
Verona	81 900	Adria	53 284
Foggia	76 688	Monza	53 214
Lucca	76 160	Parma	51 910
Alessandria	75 721	Rimini	50 852
Spezia	73 599	Savona	50 169

De landbouw, nog altijd het hoofdmiddel van bestaan, verkeerde in 1870 nog in een treurigen toestand, maar in de laatste 30 jaren is daarin veel verbetering gebracht door het Ministerie van den landbouw en onder invloed van het door *Victor Emanuel II* gestichte Internationale Instituut van Landbouw. Uitgestrekte moerassen zijn droog gelegd en ontgonnen, besproeiingskanalen aangelegd; door landbouwtentoonstellingen en premies wordt de landbouw aangemoedigd, door landbouwonderwijs de boerenstand meer ontwikkeld. Een grootsch werk belooft de waterleiding te worden, die aan 268 Apulische gemeenten water leveren zal ter besproeiing en voor krachtlevering. Het water wordt van de westhelling der Apennijnen bij Caposele door een leiding van 250 km. lengte aangevoerd en door zijkanalen, ter lengte van 2250 km., naar de landerijen gevoerd. Het werk zou in 1916 gereed zijn en 150 mill. lire kosten. De totale opbrengst van landbouw en veeteelt nam volgens *Nitti* toe van 2,8

Digitized by Google

milliard lire in 1868 tot meer dan 7 milliard thans.

Van de 28 674 300 H.A. die Italië beslaat, zijn volgens *Valenti* 2 296 115 H.A. voor bebouwing totaal ongeschikt. Van de 20 millioen bruikbare H.A. zijn 15 384 000 bebouwd, de overige zijn beplant met kastanjes (412 500 H.A.), bosch (4 093 000 H.A.) of dienen als bergweiden. De woeste gronden verminderden van 3 millioen H.A. in 1863 tot 1 mill. H.A. en het weiland vermeerderde van 1,2 mill. tot 5,5 mill. H.A. Van de 1,5 millioen H.A. moerassig land zijn reeds 600 000 H.A. door draineering voor den landbouw gewonnen, in 1925 verwacht men de meeste moerassen in cultuurland herschapen te hebben.

Kunstmatige besproeiing is vooral noodig op dit schiereiland en de eilanden met hun poreusen, kalkachtigen of vulkanischen bodem, maar ook in de Povlakte speelt kunstmatige bevloeiing een groote rol. Het grootste besproeiingskanaal, het Cavourkanaal, kostte 60 mill., besproeit 260 000 H.A. land en levert drijfkracht aan een groot aantal fabrieken — Lombardijë bezit ruim 600 000 H.A. besproeide landerijen. Tot het aanleggen van reusachtige waterreservoirs is besloten. De landbouw draagt hier veelal het karakter van tuinbouw, vooral van de besproeide landerijen krijgt men meerdere oogsten per jaar.

Terwijl in het noorden kleinbezit overheerscht, vindt men in het midden en het zuiden meer grootgrondbezit. De vooruitgang op landbouwgebied blijkt uit het toenemend gebruik van landbouwwerktuigen en kunstmest en de betere kwaliteit der producten, waardoor bijv. de uitvoer van wijnen, vermouth, cognac, olijfolie steeds toeneemt. De opbrengst van de tarwe bedraagt jaarlijks ongeveer 880 mill. lire, van maïs 292 mill., haver 50 mill., gerst 26 mill., rogge 16 mill., groenten 20 mill., boonen 45 mill., hennep 60 mill., vlas 20 mill., aardappelen 60 mill., kastanjes 44 mill., wijn 750 mill., zuidvruchten 55 mill., olijfolie 200 mill. en ruwe zijde 100 mill. lire. Daarbij komt nog de opbrengst van fruit, primeurs, bloemen, stroo, manna, zoethout, en andere gewassen, waarover geen gegevens bestaan. Achteruitgegaan zijn sinds 1864 de verbouw van maïs, dat eenigszins door de tarwe verdrongen wordt, van rijst, welks verbouw om gezondheidsredenen beperkt wordt, en van olijfolie, ten gunste van den wijnbouw, en door de verwoestingen van de olievlieg, waartegen nog geen middel gevonden is.

Het gebruik van kunstmeststoffen vermeerderde van 20 mill. kg. in 1875 tot 1002,5 mill. kg. in 1912. Lombardijë, Piemont, Venetië en een deel van Toskane en Emilia zijn de beste landbouwstreken. Van de gecultiveerde gronden worden 53,6 % gebruikt voor den graanbouw, 18,5 % als weiland en voor den verbouw van voedergewassen, 9,8 % voor den verbouw van groenten, vruchten enz., 1,1 % voor den verbouw van handelsgewassen, 16,9 braakland en tijdelijk weiland. Verlaging van de grondbelasting, die nergens zoo hoog is als hier, zal den landbouw ten goede komen.

De volgende cijfers geven een beeld van de opbrengsten in 1913 en 1914:

Producten.	1913.	1914.
Tarwe	5 830 000 ton	4 610 000 ton
Rogge	141 000 „	134 000 „
Gerst	235 000 „	150 000 „
Haver	630 000 „	389 000 „
Olijven	970 000 „	1 118 000 „
Olijfolie	1 740 000 H.L.	1 900 000 H.L.
Druiven	7 990 000 ton	6 800 000 ton
Wijn	5 200 000 H.L.	4 300 000 H.L.
Maïs	2 750 000 ton	2 667 000 ton
Rijst	540 000 „	540 000 „
Peren en appelen	260 000 „	240 000 „
Amandelen en noten	113 000 „	114 000 „
Vijgen	63 000 „	70 000 „
Kastanjes	577 000 „	420 000 „
Aardappelen	1 780 000 „	11 660 000 „
Suikerbieten	2 730 000 „	1 350 000 „

Veeteelt. Hoewel de veestapel in de laatste jaren toegenomen is en de rassen verbeterd zijn, is de veeteelt hier toch van minder beteekenis dan in de meeste andere landen van Europa. Het belangrijkste is ze in de Povlakte; daar vindt men ook de beste runderslagen, Zuid-Italië heeft het minste vee, op Sicilië neemt de veestapel zelfs af. Men telde in 1908 in Italië 0,9 mill. paarden, 390 000 muilezels, 850 000 ezels, 6,2 mill. runderen, 11 mill. schapen, 2,8 mill. geiten en 2,5 mill. varkens. Men schat de productie van kaas op 257 mill. kg., ter waarde van 412 mill. lire, die van boter op 50 mill. kg. ter waarde van 130 mill. lire. Van de 6403 zuivelfabrieken werken 1041 met mechanische drijfkracht. De meeste kaas wordt gemaakt in de Emilia en om Parma.

Vischvangst. De opbrengst van de visscherij werd in 1913 geschat op 20 mill. lire, waarvan de tonijnenvangst 2,4 mill. leverde, de koralenvisscherij, die vooral op de kust van Afrika gedreven wordt, 535 000 lire. De koraalvisscherij wordt vooral uitgeoefend van uit de havens van Torre del Greco en Marrara, de sponsvisscherij vanuit Trapani. De zeevisscherijvloot bestond in 1911 uit 27 422 vaartuigen van 75 872 ton, bemand met 121 076 koppen. De meren en rivieren zijn rijk aan forellen, steur, snoek, paling, karper enz.; op de lagunen worden de vissehen, die gedurende den paaitijd daar binnenkomen, in vischvijvers opgesloten voor de vischkweekerij. De paling van Comacchis is beroemd.

Mijnbouw. Zie *Geologische gesteldheid.*

Nijverheid. Ofschoon Italië weinig grondstoffen voor de industrie en nagenoeg geen steenkool levert, is er na 1870 toch een belangrijke industrie ontstaan. In 1911 bestonden er 7000 electrische inrichtingen met een electrisch vermogen van 600 000 K.W., gelijk aan 800 000 P.K.

Met de uitbreiding der industrie nam ook de invoer van steenkool toe — voornamelijk uit Engeland — van 446 000 ton in 1862 tot 10 834 000 ton in 1913. De zijde-industrie werkt met 14 500 mechanische en 4500 handweefgetouwen en 800 000 spillen en houdt ± 230 000 menschen bezig. De uitvoer van zijde en zijden

Digitized by Google

stoffen beloopt jaarlijks ± 550 mill. lire: 1/4 van den geheelen uitvoer. Evenals de zijde-industrie zetelt ook de andere textielindustrie meest in de Povlakte. De wolindustrie verwerkte in 1912 bijna 40 mill. kg. wol, waarvan 24 mill. ingevoerd werden. Van de 230 fabrieken liggen er 115 in Piemont. De katoenindustrie is geweldig vooruitgegaan, zooals blijkt uit volgende tabel:

Jaren.	Ruwe katoen.		Katoenen garens.		Katoenen stoffen.	
	Invoer.	Uitvoer.	Invoer.	Uitvoer.	Invoer.	Uitvoer.
1883	71 236 500	18 444 400	6 726 500	125 500	1 331 400	409 400
1910	190 630 100	123 100	1 093 700	9 665 000	2 304 800	28 507 200
1883—1910	+ 167 %	— 99 %	— 83 %	+ 7601 %	— 82 %	+ 6693 %

Het aantal spillen wordt geschat op 4 600 000, het aantal mechanische weefgetouwen op 134 000, de handweefgetouwen op 30 000. In 1913 werd er ongeveer 65 mill. kg. katoenen garens en stoffen uitgevoerd, voor een waarde van 256 mill. lire. Naar Nederlandsch Indië ging daarvan in 1912 2 009 700 kg., ter waarde van 7 153 361 lire. Verder wordt er kunstzijde vervaardigd en verwerkt men hier en daar sisalhennep, manillahennep, yuca- en kokosvezels.

Ook de ijzerindustrie is geweldig toegenomen. 46 ijzergieterijen werkten in 1911 met een bedrijfskapitaal van 240 mill. lire, produceerden 342 586 ton gietijzer en 697 958 ton staal, terwijl in 1875 alleen 25 324 ton gietijzer geproduceerd werd. De voornaamste hoogovens liggen te Bagnoli, bij Napels, en te Porteferrajo op Elba. De opbrengst der metaalindustrie werd in 1911 geschat op 550 mill. lire. Toch kan deze industrie nog niet in de behoefte voorzien, met uitzondering van de automobielenindustrie, waarvan Turijn het centrum is. Daar werden vóór den oorlog ongeveer 7000 meest zware automobielen per jaar vervaardigd. De scheepstimmerwerven en arsenalen zijn tegenwoordig uitstekend ingericht, de pantserschepen voor de marine worden alle op Italiaansche werven gemaakt. Ook de rubberindustrie is sterk uitgebreid: in 1912 voerde Italië voor 56 mill. lire rubberartikelen uit tegen 3,6 mill. lire in 1900. De papierindustrie werkt met 487 fabrieken met 73 000 paardekrachten, ook reeds voor den uitvoer, maar verschillende soorten papier, o. a. stroopapier, worden nog veel ingevoerd. De leerindustrie kan nog niet in de behoefte voorzien; maar de 38 suikerfabrieken beginnen reeds voor den uitvoer te werken. De chemische industrie, die ook in het noorden zetelt, levert jaarlijks voor 182 mill. lire, meest kunstmeststoffen, verder koperzwavel en zwavelzuur.

Handel en verkeer. De handelsomzet bedroeg in de laatste jaren in mill. lire:

Jaren.	Totale handelsbeweging.	Invoer.	Uitvoer.	Invoersaldo.
1912	6 000	3 604	2 396	1 208
1913	6 142	3 638	2 504	1 139
1914	5 099	2 882	2 217	664

In den omvang en de waarde der handelsbeweging, die tot 1885 een buitengewone stijging toonde, kwam, tengevolge van de handelspolitiek en de algemeene prijsverlaging tot 1897 een groote achteruitgang, om daarna weer in hooge mate toe te nemen. Met verschillende staten zijn in de laatste jaren handelsverdragen met verlaagde invoerrechten gesloten. De voornaamste artikelen van in- en uitvoer met de waarde daarvan in mill. lires in 1913 vindt men in de volgende tabel:

INVOER.		UITVOER.	
Tarwe	399 547	Ruwe zijde	358 922
Steenkool en cokes	373 778	Katoenen stoffen	184 935
Ruwe katoen	334 732	Zijden stoffen	108 225
Stoomketels en machines	130 372	Olijfolie	42 314
Hout	133 776	Wijn	82 525
Bewerkt ijzer	111 308	Haas	78 646
Wol en wollen goederen	166 271	Gedroogde vruchten	199 888
Koffie	44 432	Hennep (ruwe)	52 842
Electrische en wetenschappelijke instrumenten	84 927	Huiden	64 642
Huiden	125 951	Eieren	48 313
Zijden stoffen	44 553	Zwavel	37 166
Visch	58 741	Katoen (gesponnen)	39 215
IJzer	29 361	Automobielen	31 875
Petroleum en benzine	32 029	Versche vruchten	20 969
Oliezaden	35 094	Rubber	51 040
		Meel	41 949

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

DDEL-ITALIË.

Digitized by Google

Digitized by Google

D DEL-ITALIË.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

TYRRHENE
Corsica
Bonifacio
Calvi
Asinara
Golf van Asinara
Sassari
Alghero
Golf van Orosei
Oristano
G.v. Oristano
Iglesias
Golf van Cagliari
SARDINIË
(SARDEGNA)
op de schaal der hoofdkaart.
Oost L. 9 v. Gr.
ROME
Ponza Eilanden
Golf v. Napels
Golf v. Salerno
Ischia
Liparische (Aeolische) Eilanden
Ustica
PALERMO
TRAPANI
Termini
Marsala
Castelvetrano
Mazzara
Pantelleria
Ras el Melha
Ras Adder
SICILISCHE STRAAT
MIDDELLANDSCHE ZEE
Digitized by Google

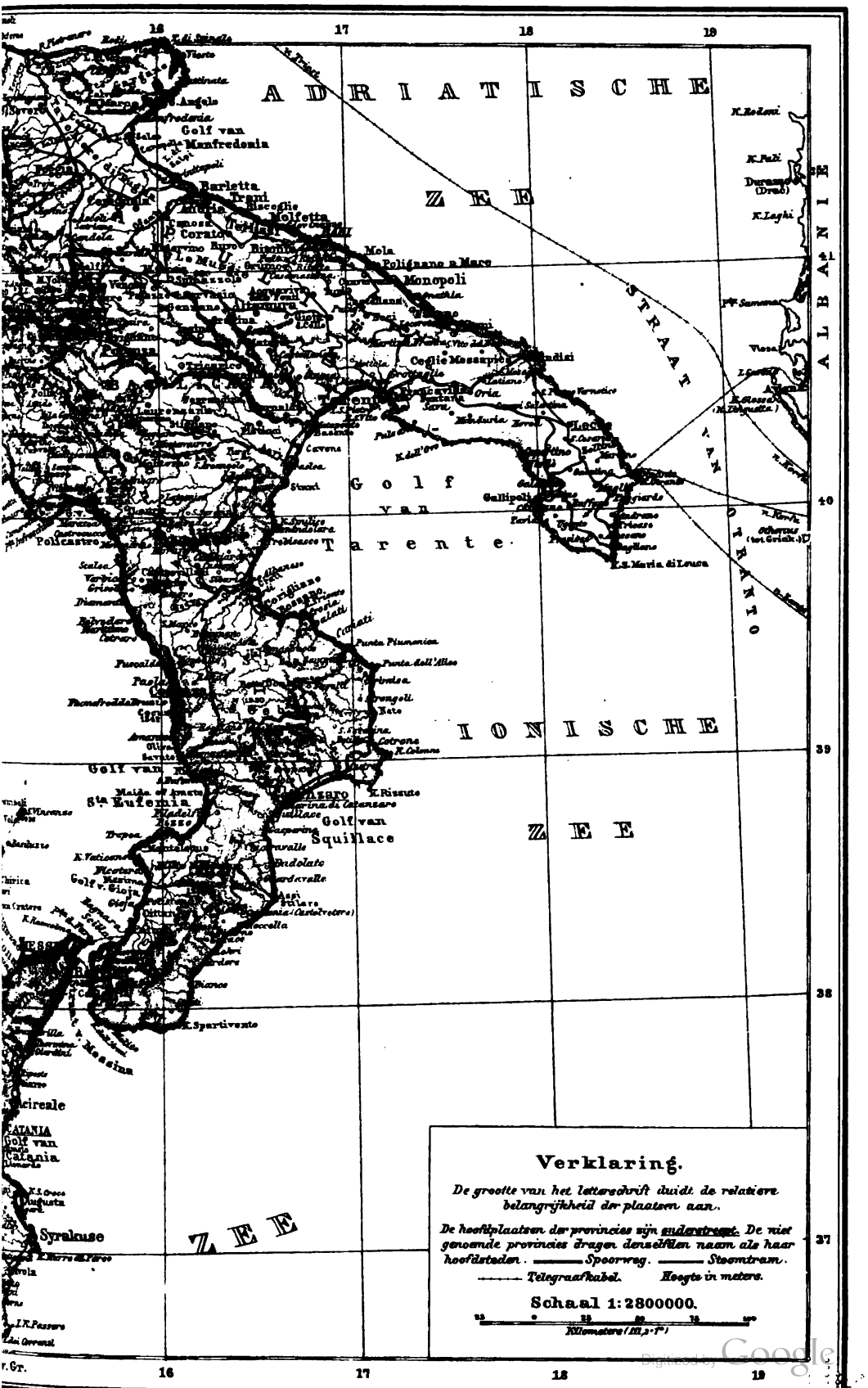

Digitized by Google

Digitized by Google

Tabak	48 306	Rijst	19 679
Rubber	58 807	Marmer	37 675
Zijde, ruw en gesponnen	110 415	Tomaten (geconserveerde)	32 780
Zijdecocons	56 675	Koraal	17 280
		Hoeden	39 426

Het handelsverkeer met de verschillende landen in 1913 kan blijken uit het volgend overzicht (in mill. lires):

Landen.	Invoer.	Uitvoer.
Duitschland	612,7	343,4
Engeland	591,8	260,5
Vereenigde Staten	522,7	267,9
Frankrijk	283,3	231,5
Oostenrijk-Hongarije	264,6	221,1
Rusland	237,4	60,9
Zwitserland	86,8	249,1
Turkije (Europeesch) Montenegro, Servië, Roemenië en Bulgarije	135,9	73,7
België	77,0	57,8
Argentinië	166,6	185,5
Engelsche bezittingen in Azië	166,1	62,8
Egypte	27,6	49,1
Spanje	29,0	18,1
Brazilië	55,3	47,6
China	56,0	5,9
Japan	60,7	4,6

De handelsbetrekkingen tusschen Italië en ons land en Insulinde namen in de laatste jaren langzaam, maar gestadig toe.

	Invoer in Italië × 1 000 lire.		Uitvoer uit Italië × 1 000 lire.	
	Nederland.	Ned.-Indië.	Nederland.	Ned.-Indië.
1905	13 558	763	14 008	1 659
1912	24 195	7 924	19 383	10 343

In 1912 voerde Nederland naar Italië uit voornamelijk: aardappelmeel (3,6 mill. gld.), steenkool (4,6 mill. gld.), ijzer (1,26 mill. gld.), koffie (0,44 mill. gld.), papier (0,44 mill. gld.), meststoffen (6 mill. gld.), terwijl Italië naar Nederland voornamelijk zwavel (1,7 mill. gld.), amandelen (0,55 mill. gld.), zuidvruchten (0,24 mill. gld.), suiker (0,5 mill. gld.), steen en asfalt uitvoerde. De uitvoer van Nederlandsch-Indië naar Italië bestond in dat jaar vooral uit copra (5 mill. kg.), aardnoten (1,6 mill. kg.), hout (882 000 kg.), koffie (263 000 kg.), tapioca-meel (278 000 kg.), peper (314 000 kg.), en gepelde rijst (867 000 kg.), terwijl Italië naar Nederlandsch-Indië uitvoerde voornamelijk katoenen stoffen (2,2 mill. gld.), geconserveerde melk (1 mill. kg.), boter (183 000 gld.) en automobielen (57 000 gld.).

De handelsvloot bestond op 1 Januari 1913 uit 839 stoomschepen met 762 174 ton inhoud, waarvan 332 (met 261 968 ton) op Italiaansche werven gebouwd waren, en 4693 zeilschepen met 374 835 ton inhoud.

De scheepvaartbeweging in de gezamenlijke havens bedroeg in 1913:

	Ingeklaard.		Uitgeklaard.	
	Aantal schepen.	Tonnen.	Aantal schepen.	Tonnen.
Italiaansche schepen	163 673	36 192 715	163 683	36 169 070
Vreemde schepen	13 385	20 735 415	13 370	20 744 561
Totaal	177 058	56 928 130.	177 053	56 913 631

De spoorwegen hadden in 1915 een lengte van 18 100 km., waaronder 13 654 km. staatslijnen. De opbrengst dier staatslijnen bedroeg in 1911: 525.5 mill. lire, of 84 766 per km. In 1913 waren er 11 427 postkantoren. Verzonden werden in 1912: 1 388 211 577 brieven en briefkaarten, 34 537 366 aangeteekende brieven, 2 408 992 met aangegeven waarde; 17 803 609 postpakketten. De waarde van uitgeschreven en uitbetaalde postwissels bedroeg bijna 6 milliard. De telegraaf- en telefoonlijnen hebben een lengte van 58 518 km., er werden in 1913: 113 358 124 telegrammen gewisseld. Radiografische stations zijn er 12 in Italië en 9 in de koloniën, die in 1912—1913 5561 radiotelegrammen wisselden.

Italië heeft voor maten en gewichten het metrieke stelsel en als munteenheid de lire (= 48 cent Ned.). Het land behoort tot de Latijnsche muntunie (zie *Latijnsche muntconventie*).

Beschavingstoestand. De volksontwikkeling staat in Italië nog op een zeer lagen trap; in 1911 waren er nog 34,7 % mannelijke en 48,5 % vrouwelijke analphabeten. Deze zijn zeer ongelijkmatig over het land verdeeld: het

Digitized by Google

geringst was het aantal in Piemont, het grootst in Calabrië. De onderwijsinrichtingen worden onderscheiden in lagere, middelbare en hoogere, de lagere en middelbare zijn deels openbare, deels bijzondere scholen. Op de 76 390 lagere scholen (waaronder 61 497 openbare) gingen in 1907—1908: 3 676 185 leerlingen. In 1911—1912 waren er:

	Aantal.	Aantal leerlingen.
Openbare Middelbare scholen:		
Normaalscholen	143	41 764
Gymnasia	293	39 115
Lyceums	164	14 173
Technische scholen . . .	342	85 275
Technische Instituten . .	79	21 004
Zeevaartscholen	20	1 440
Bijzondere Middelbare scholen:		
Normaalscholen	115	3 451
Gymnasia	236	9 291
Lyceums	73	1 694
Technische scholen . . .	188	8 555
Technische instituten. . .	22	1 044

Verder zijn er nog talrijke landbouw-, mijn-, handels- en industriescholen.

Voor het hooger onderwijs zorgden 17 staatsuniversiteiten: 11 volledige met 4 faculteiten (geen theologische, de philosofische gesplitst) te Bologna, Catania, Genua, Messina, Napels, Padua, Palermo, Pavia, Pisa, Rome en Turijn, 3 met 3 faculteiten te Cagliari, Modena en Parma, 2 met 2 faculteiten te Sassari en Siena en 1 met 1 faculteit te Macerata. Daarbij komen 4 vrije universiteiten te Ferrara, Camerino, Perugia en Urbino. De gezamenlijke 21 hoogescholen telden 1913—1914 22 407 studenten. Als tot het hooger onderwijs behoorende zijn verder te beschouwen: het koninklijk hoogere studie-instituut te Florence, de wetenschappelijk-literaire academie te Milaan, het koninklijk hoogere technische instituut te Milaan, de koninklijke ingenieursscholen te Bologna, Napels, Rome en Turijn, de veeartsenijscholen te Milaan, Napels en Turijn ,de hoogere seminaria te Pisa, Rome en Florence. Hoogere vakscholen zijn: de school voor sociale wetenschappen te Florence, de hoogere landbouwscholen te Milaan en te Portici, het boschbouwinstituut te Vallombroso, het industriemuseum te Turijn; de hoogere handelsscholen te Bari, Genua en Venetië en de hoogere zeevaartschool te Genua. Verder vindt men er een groot aantal vakscholen, o. a. 35 voor landbouw, 8 voor mijnbouw, 113 industrie- en 41 handelsscholen, 296 voor teekenen, 31 voor schoone kunsten en 5 conservatoria voor muziek. Als hulpmiddelen voor het onderwijs bestaan 1831 bibliotheken. Zeer talrijk zijn in Italië de wetenschappelijke genootschappen, waarvan iedere stad er een of meer bezit. Evenals Italië van oudsher het klassieke land der kunst geweest is, zoo is het ook nu nog buitengewoon rijk aan kunstschatten. De voornaamste verzamelingen vindt men te Rome, Florence, Napels, Venetië, Milaan, Turijn, Bologna, Genua, Verona, Parma, Perugia, Siena en Palermo.

Het land telt ongeveer 500 wetenschappelijke bibliotheken. Verder wordt de wetenschap bevorderd door de talrijke academies, vooral die der *Lincei* te Rome en *della Crusca* te Florence.

Het aantal dagbladen enz. bedraagt ruim 2000, waarvan ongeveer 1800 in zuiver Italiaansch, de overige in dialect of in een vreemde taal geredigeerd worden. Alleen te Rome verschijnen een 300 tijdschriften.

Voor *Italiaansche Kunst* en *Italiaansche Taal en Letterkunde*, zie de afzonderlijke artikelen.

Bestuur. Het Italiaansche bestuur berust op de grondwet van het voormalige koninkrijk Sardinië van den 4den Maart 1848. De regeeringsvorm is een constitutioneele monarchie. De koning bezit, in vereeniging met de Volksvertegenwoordiging, wetgevend gezag. De troon is erfelijk in de mannelijke linie van het Huis *Savoye*. De koning moet met zijn Huis tot de R.-Katholieke Kerk behooren. Hij wordt op 18-jarigen leeftijd meerderjarig en legt bij zijn troonsbestijging in handen van beide Kamers den eed op de Grondwet af. Zijn titel is: „Door Gods genade en den wil der natie koning van Italië". De residentie is sedert 1871 Rome. De volksvertegenwoordiging bestaat uit twee Kamers: den Senaat en de Kamer van Afgevaardigden. De eerste bestaat uit de koninklijke prinsen en uit leden, die door den koning voor hun leven benoemd worden. Zij moeten minstens 40 jaar oud zijn. De Kamer bestaat uit 508 leden, die in even zoo veel districten voor den tijd van 5 jaren gekozen worden. Kiezers zijn alle Italianen, die burgerlijke en staatkundige rechten genieten, hun 21ste levensjaar bereikt hebben, lezen en schrijven kunnen en 20 lire directe belasting betalen. Om gekozen te kunnen worden, moet men 30 jaar oud zijn. Niet verkiesbaar zijn geestelijken, staatsbeambten, burgemeesters, leden der provinciale besturen en bedeelden. De koning roept de Kamer jaarlijks bijeen; de zittingen zijn openbaar. De Kamer bezit het recht ministers aan te klagen, in welk geval de Senaat als Gerechtshof fungeert.

De provincies hebben een eigen bestuur; eveneens de gemeenten, die bestuurd worden door een gemeenteraad *(consiglio comunale)*, den daaruit gekozen magistraat *(giunta municipale)* en het hoofd van het gemeentebestuur *(sindaco)*.

De regeering des lands telt 11 ministeries voor 1) Buitenlandsche Zaken, 2) Binnenlandsche Zaken, 3) Gratie, Justitie en Eeredienst, 4) Financiën, 5) Schatkist, 6) Oorlog, 7) Marine, 8) Openbaar Onderwijs, 9) Openbare Werken, 10) Landbouw, Nijverheid en Handel en 11) Posterijen en Telegrafie. Afzonderlijk staan de Rekenkamer en de Raad van State.

Voor het bestuur is Italië in 69 provincies (zie boven), 197 districten *(circondari*, in Venetië en Mantua *distretti)* en 8341 gemeenten verdeeld. Aan het hoofd van iedere provincie staat een prefect.

De rechtspraak wordt uitgeoefend door 5 Hoven van Cassatie (Rome, Turijn, Florence, Na-

Digitized by Google

Digitized by Google

OUD-ITALIË.

Digitized by Google

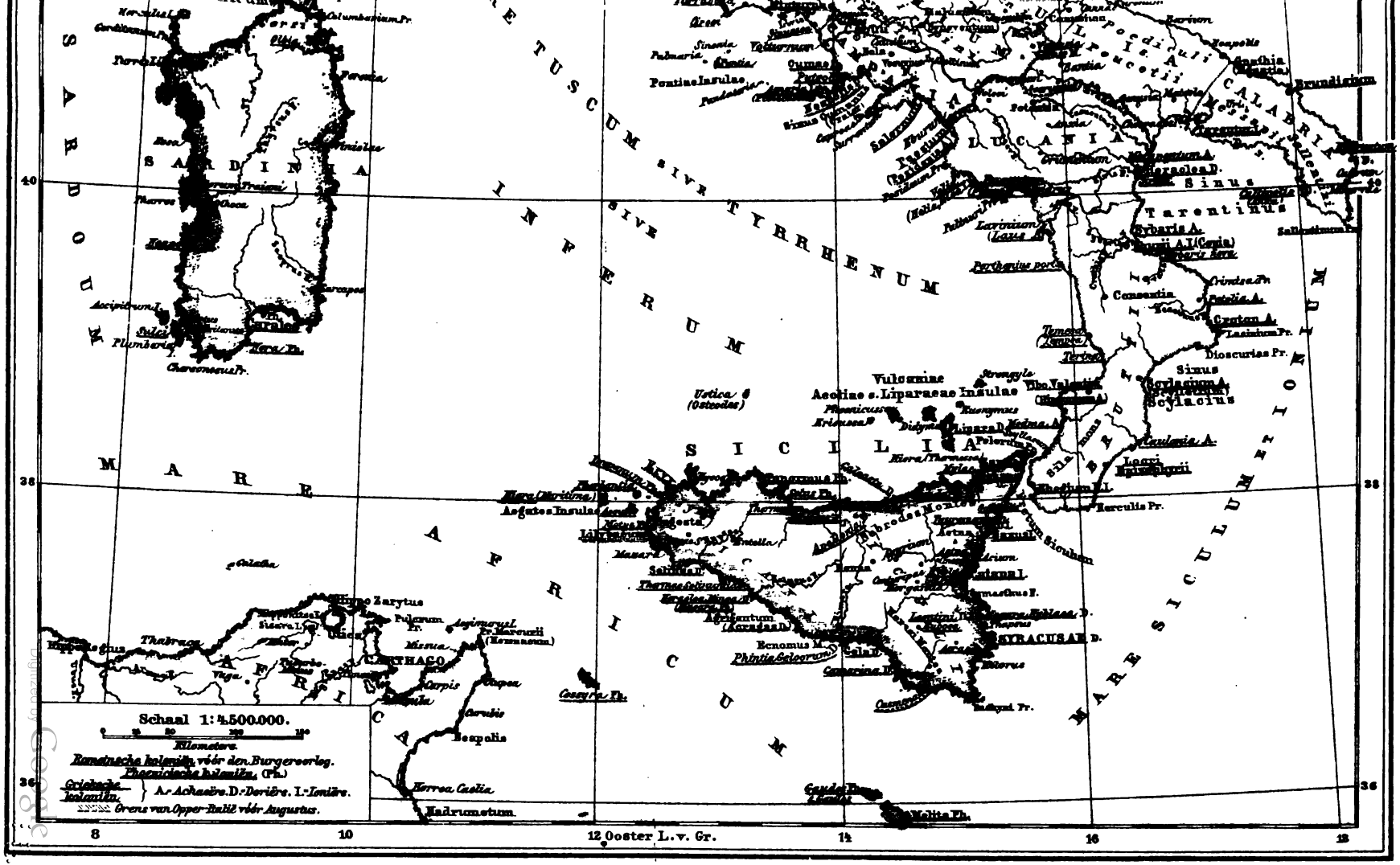
SARDOUM MARE
SARDINIA
TUSCUM SIVE TYRRHENUM
IMPERUM
MARE SICULUM
SICILIA
AFRICUM
LUCANIA
BRUTII
CALABRIA
Tarentinus Sinus
SYRACUSAE D.
CARTHAGO
Schaal 1:4.500.000.
Kilometers.
Romeinsche kolonién, vóór den Burgeroorlog.
Phoenicische kolonién. (Ph.)
Griekse kolonién. A.=Achaeïsche. D.=Dorische. I.=Ionische.
Grens van Opper-Italië vóór Augustus.
8
10
12 Ooster L. v. Gr.
14
16
18
40
38
36

Digitized by Google

pels en Palermo), 24 Hoven van Appèl, 79 jury's, 162 rechtbanken *(tribunali)*, 1549 kantongerechten *(preture)* en 8476 vrederechtbanken *(uffici di conciliazone)*.

De staatsinkomsten en -uitgaven hebben in de jaren 1911—1915 het volgende resultaat opgeleverd (in lires):

	1910—1911.	1911—1912.	1912—1913.	1913—1914.	1914—1915.
Ontvangsten	2 775 419 775	2 949 070 077	3 252 073 913	3 160 230 044	2 843 544 073
Uitgaven	2 695 880 606	2 949 070 077	3 248 789 972	3 129 228 156	2 863 213 485
Overschot. . .	+ 79 539 169	—	+ 3 283 914	+ 31 001 888	— 19 669 412

De staatsschuld bedroeg den 1sten Juli 1914: 14 466 870 162 lire met een rentelast van 494 244 020 lire.

Leger en vloot. De militaire dienst, die verplichtend is krachtens de wet van den 7den Juni 1875, is het laatst geregeld bij de wet van den 6den Augustus 1888. De dienstplicht begint bij het bereiken van het 21ste levensjaar en duurt 19 jaar, waarvan 2 of 3 jaar in actieven dienst (het effectief in vredestijd was voor 1914 vastgesteld op 305 083 man), 6 of 5 jaar in de reserve, 3 of 4 jaar bij de mobiele en 7 jaar bij de territoriale militie. De manschappen, die vrijgeloot hebben, vormen een tweede categorie en dienen slechts 2 à 6 maanden, over verschillende jaren verdeeld, om een militaire opleiding te krijgen; zij, die kostwinners van het gezin zijn, vormen een derde categorie; in vredestijd dienen zij slechts 30 dagen, en worden in oorlogstijd slechts voor garnizoensdienst gebruikt. Zij, die hooger onderwijs genoten hebben en jaarlijks 1200—2000 lires betalen, behoeven slechts één jaar te dienen. In oorlogstijd wordt het effectief geschat op 3 323 446 man.

De vloot telt (1916) 6 Dreadnoughts, 7 predreadnoughts, 8 gepantserde en 16 beschermde kruisers, 48 torpedovernielers, 71 torpedobooten en 19 onderzeeërs, bemand met 38 000 man.

Het wapen (zie de afb.) is een zilveren kruis op een rood veld, omgeven door de grootinsignes der Italiaansche ridderorden; het schild wordt gehouden door twee leeuwen; op het met een purperen mantel behangen schild rust de koningskroon. De vlag is groen, wit en rood gestreept.

Wapen van Italië.

Geschiedenis. In de Oudheid vormde het Apennijnsche schiereiland staatkundig eeuwen lang geen geheel, daar tot het einde der Republiek Sicilië en tot op *Caesar* evenmin de Povlakte als deelen van Italië, maar als wingewesten golden. Ook de naam Italië, ontleend aan het kleine gebied der Itali in het uiterste zuiden, omvatte eerst ten tijde van *Caesar* het geheele schiereiland.

Wat de verdeeling van het Oude-Italië betreft raadplege men het artikel *Italia*.

Voor de geschiedenis van Italië in de Oudheid zie *Romeinsche Rijk*.

Met het verval van het West-Romeinsche Rijk, dat het Apennijnsche Schiereiland tot het middelpunt van de Oude Wereld gemaakt had, verloor ook Italië zijn overwicht. Germaansche stammen onder *Radagaisus, Alarik, Attila* en *Genserik* verwoestten en plunderden het land, totdat *Odacer* (zie aldaar) het West-Romeinsche Rijk in 476 ten val bracht en zich tot koning van Italië deed uitroepen; in 489 echter werd hij reeds door *Theodorik den Groote* overwonnen, die het Oost-Gotische Rijk in Italië stichtte. De Italianen, die zich in de heerschappij der barbaren schikten, deden echter geen afstand van hun taal, godsdienst en rechterlijke instellingen.

Na langdurige oorlogen (536—555) brachten *Belisarius* en *Narses*, de veldheeren van *Justinianus I*, keizer van het Oost-Romeinsche Rijk, het Oost-Gotische Rijk ten val, en Italië werd weer een deel van het „Romeinsche Rijk". *Justinianus I* regelde het bestuur van het land, dat geregeerd werd door den te Ravenna gevestigden *exarch*. Doch reeds in 568 begonnen de Longobarden hun invallen en ontrukten geheel Opper- en Middel-Italië aan de Byzantijnen, die in de 7de eeuw ook nog de Romagna verloren en zich met moeite binnen Rome staande hielden. Op dit kritieke oogenblik riep de paus, wiens macht sedert *Gregorius I* (590—604) buitengewoon toegenomen was, de Franken te hulp. Op verzoek van *Stephanus II* kwam *Pepijn* in Italië, drong de Longobarden terug (754—756) en schonk den paus de Romagna en de Pentapolis (Rimini, Pesaro, Fano, Sinigaglia, Ancona). Ten slotte vernietigde *Karel de Groote* in 774 het Longobardenrijk van *Desiderius* en werd in 800 als Roomsch keizer gekroond. Sedert *Karel den Groote* behoorde Opper- en Midden-Italië tot het Frankische Rijk, dat hier ook zijn bestuursinstellingen invoerde. In het Z. bleef onder Frankische leenroerigheid het Longobardische hertogdom Beneventum bestaan, in Rome en omgeving oefende de paus het wereldlijk en geestelijk gezag uit, Venetië en het Z. van het schiereiland bleven aan Byzantium toebehooren. Het Z. werd echter door de Arabieren bedreigd, die van 827 tot 864 Sicilië veroverden en van daar uit Apulië en Calabrië plunderden. Door het verdrag van Verdun (843) kwam het Frankische Italië aan *Lotharius I*, die in 855 door *Lodewijk II* werd opgevolgd. Met diens dood (875) stierf de Italiaansche lijn der Karo-

Digitized by Google

lingen uit, en de pogingen der Oost- en West-Frankische koningen, om de heerschappij over Italië te behouden, hadden geen blijvend succes. Wel werden *Karel de Kale, Karel III* en *Arnulf* als Roomsch Keizer gekroond, maar naast hem wisten inheemsche vorsten steeds meer macht te krijgen. Terwijl de markgraven *van Friaul* en de hertogen *van Spoleto* om de Italiaansche koningskroon streden, verwoestten de Saracenen en Magyaren herhaaldelijk Italië. Na den dood van *Berengarius I van Friaul*, in 915 tot keizer gekroond, doch in 924 vermoord, stond *Rudolf van Opper-Bourgondië* zijn aanspraken op Italië in 933 aan *Hugo van Provence* af, in ruil voor Neder-Bourgondië. *Hugo*'s gezag werd in 945 door markgraaf *Berengarius II van Ivrea* tot een schijnkoningschap beperkt; na den dood van zijn zoon *Lotharius* (950) nam *Berengarius* den koningstitel aan. In 951 trok de Duitsche koning *Otto I*, wiens vazal *Berengarius* was, de Alpen over en huwde met *Adelheid*, de weduwe van *Lotharius*. Wel gaf hij in 952 aan *Berengarius* Italië als leen terug; doch toen deze zich van de Duitsche opperhoogheid wilde bevrijden, trok Otto in 961 nogmaals de Alpen over, veroverde het N. van Italië en liet zich te Rome tot keizer kronen (2 Februari 962). Na de onderwerping van *Berengarius* (964) vormde Italië een deel van het nieuwe Romeinsche Rijk, waarvan de Duitsche koning de keizerskroon droeg.

Daar de Duitsche heerschappij in Italië voornamelijk op de geestelijke vorsten berustte, moesten de Duitsche koningen grooten invloed kunnen oefenen bij de bisschopskeuzen en over Rome en de pausen de opperhoogheid handhaven. Toen *Johannes XII* zich daaraan trachtte te onttrekken, liet *Otto* hem in 963 afzetten en verzekerde zich een beslissende stem bij de pauskeuze. Zijn pogingen om Beneden-Italië in zijn macht te krijgen, mislukten echter geheel en al. Zijn opvolger, *Otto II*, werd bij een nieuwe poging, om het te veroveren, in 982 beslissend door de Arabieren verslagen en overleed reeds in 983. Tijdens de minderjarigheid van *Otto III* werd de band tusschen Rome en het Duitsche Rijk losser; het hoofd van den Romeinschen adel, *Johannes Crescentius*, beheerschte de stad en den paus. Maar in 996 kwam *Otto* in Italië en verhief zijn neef als *Gregorius V* tot paus; toen *Crescentius* opnieuw opstond en een tegenpaus benoemde, werd hij in 998 onthoofd. Na *Gregorius*' dood (999) werd *Otto*'s gunsteling *Gerbert van Reims (Sylvester II)* paus; *Otto III* vestigde zich te Rome en koesterde het plan die stad nogmaals tot het middelpunt van het Christelijk wereldrijk te maken. Maar na zijn dood (1002) bleek hoe weinig zich de Italianen schikten voor een vereeniging met het Duitsche Rijk; weldra trachtte de Lombardische adel onder leiding van *Arduin van Ivrea*, dezen tot koning te verheffen, en de pauselijke Stoel kwam nogmaals onder de heerschappij der *Crescentii* en der graven *van Tusculum*. Een eerste tocht van koning *Hendrik II* had geen succes, eerst op den tweeden werd *Arduin* overwonnen, de Duitsche heerschappij hersteld en *Hendrik* tot keizer gekroond (1014). Op een derden tocht drong hij ook in 1022 in Beneden-Italië door en dwong de vorstendommen Salerno, Capua en Beneventum (voortgekomen uit het oude hertogdom Beneventum) zijn opperhoogheid te erkennen. Nog krachtiger trad *Koenraad II* op. Een opstand in Italië bedwong hij in 1026—1027; hij handhaafde in 1037 zijn rechten in het Z. en gaf aan de Duitsche kroon in 1037 een steun in den lageren adel, door de leenen erfelijk te verklaren. Te Rome bracht *Hendrik III* den adel ten val. Hij benoemde achtereenvolgens verschillende Duitsche pausen, onder wie de kerkelijke hervorming, die van Cluny uitgegaan was, ook in Italië veld won en de invloed van het pausdom aanmerkelijk toenam. Nauwelijks echter had de minderjarige *Hendrik IV* den troon beklommen (1056), of de paus trachtte zich van den Duitschen invloed te ontslaan. De investituurstrijd nam in Italië een nationaal karakter aan; de Italiaansche steden begonnen zich van de heerschappij der door de koningen beleende geestelijke en wereldlijke vorsten te bevrijden en stichtten een krachtig zelfbestuur. Ook de heerschappij van verschillende wereldlijke grooten nam toe en in Midden-Italië had gravin *Mathilde van Toscië* een tijdlang de beslissing in handen. Zij was een trouwe vriendin van *Gregorius VII* en schonk haar bezittingen aan den Heiligen Stoel, waarvan zich echter na haar dood (1115) *Hendrik V* meester maakte, zoodat de twist om de nalatenschap van Mathilde een nieuw strijdpunt vormde tusschen keizer en paus.

Het was voor het pausdom van groot belang in deze periode in het Z. een leenstaat te hebben, die aan de Kerk een krachtigen steun kon verschaffen. Onder *Hendrik II* hadden zich in Beneden-Italië Normandische ridders gevestigd, die in den beginne in dienst getreden waren van de landvorsten. Onder *Koenraad II* en *Hendrik III* hadden zij zich versterkt en waren begonnen ten koste der Grieken, Saracenen en Longobarden zelfstandige heerschappijen te stichten. Met de inneming van Bari (1071) was het met het Grieksche bestuur in Apulië en Calabrië gedaan; de strijd om Sicilië werd in 1072 beslist door de verovering van Palermo, hoewel de Saracenen nog een tijdlang tegenstand boden; Capua viel in 1062, Salerno in 1076, doch Napels hield zich nog 60 jaar staande. De pausen hadden dit succes der Noormannen met leede oogen aangezien; *Leo IX* had zelfs de wapenen tegen hen opgevat en ook *Gregorius VII* was hun niet genegen. Door zijn strijd met *Hendrik IV* verzoende hij zich echter in 1080 met den Normandiër *Robert Guiscard* en beleende hem met al de veroverde goederen; *Robert* bevrijdde hem in 1084 uit den Engelenburcht, waar *Hendrik* hem ingesloten had, en hij volgde de Normandiërs naar Beneden-Italië, waar hij in 1085 overleed. *Robert*'s neef, *Roger II*, vereenigde Sicilië met de Normandische bezittingen op het vasteland en nam in 1130 den koningstitel aan, *Innocentius II* erkende in 1139 het koninkrijk als een pauselijken leenstaat. Terwijl nu de pausen met behulp der Normandiërs in Midden-Italië hun wereldlijk bezit trachtten uit te breiden, nam in Opper-Italië de macht der steden toe, aan wier hoofd gekozen consuls stonden. Dikwijls echter kwam het tot twisten tusschen de afzonderlijke steden, daar de grootere

Digitized by Google

de kleinere aan zich onderwerpen wilden. In Lombardijë stond Milaan aan het hoofd, daarnaast Pavia, Cremona en Verona; in Ligurië was Genua de machtigste, in Emilia en Romagna waren Parma, Piacenza, Bologna en Ravenna, in Toskane Pisa, Florence, Lucca en Siena de voornaamste steden. Al naarmate zij aan de zijde des keizers of pausen stonden, werden zij Ghibellijnen of Welfen genoemd.

Daar de positie, die de steden zich veroverd hadden, niet erkend als zij waren door de keizers, op geen wettigen grondslag berustte, besloot *Frederik I* tegen haar op te treden. Na den Rijksdag te Roncaglia (1158), waarop hij bepaalde, welke regaliën aan de kroon toekwamen, kwam het tot een verbitterden strijd tusschen den keizer en de steden. Scheen na de verwoesting van Milaan (1162) *Frederik's* overwinning zeker, toch verhieven zich zijn tegenstanders opnieuw, verbonden zich met den paus en behielden ten slotte de overhand. De nederlaag bij Legnano noodzaakte *Frederik* in 1177 tot den vrede met *Alexander III* en bij het verdrag van Constance werd in 1183 de zelfstandigheid der steden erkend, hoewel de opperhoogheid des keizers bleef bestaan en de steden aan bepaalde verplichtingen moesten voldoen. Bleef dus in Opper-Italië de keizerlijke macht, zij het dan ook beperkt, bestaan, in het grootste deel van Midden-Italië ging zij door de vorming van den Kerkelijken Staat verloren. Bij den vrede van 1177 had *Frederik* den grondslag daarvan erkend, hoewel de strijd om de bezittingen van *Mathilde* voortduurde. Na den dood van *Hendrik VIII* (1198) breidde *Innocentius III* zijn aanspraken uit en maakte hij gebruik van den strijd om de keizerskroon om zijn macht te versterken.

Met het oog op de moeilijkheden, die de steden en de paus aan de vorming van een sterk monarchaal bestuur in den weg legden, had reeds *Frederik I* zijn oog op het Normandische Rijk Napels en Sicilië gevestigd en in 1186 zijn zoon *Hendrik VI* doen huwen met *Constance*, de troonopvolgster. In 1194 had *Hendrik* den door den dood van *Willem II* vrijgekomen troon beklommen en de pausen hadden deze versterking der keizerlijke macht niet kunnen beletten. Tevergeefs trachtte *Innocentius III* Sicilië van het rijk te scheiden, door *Frederik II* te doen beloven het bij zijn troonsbestijging in Duitschland aan zijn zoon over te laten, want *Frederik* kwam zijn belofte niet na. Hij reorganiseerde het bestuur in Beneden-Italië, liet zijn rechten in alle steden van Midden-Italië gelden en handhaafde in Lombardije met kracht de keizerlijke praerogatieven. Toen de sedert 1226 weder verbonden steden opnieuw opstonden, werden zij in 1237 bij Cortenuova volkomen verslagen; maar de paus ondersteunde haar tegenstand. In 1239 sprak *Gregorius IX* den banvloek over hem uit en in 1245 zette *Innocentius IV* hem zelfs plechtig af. *Frederik's* zoon, *Enzio*, en zijn schoonzoon *Ezzelino* wisten een tijdlang het keizerlijk gezag in Opper-Italië krachtig te handhaven, maar op den duur moest men, daar men te weinig steun uit Duitschland zond, het onderspit delven. In den slag bij Parma (1248) werd het laatste groote leger van *Frederik* vernietigd, *Enzio* in 1249 gevangen genomen. *Frederik* zelf overleed in 1250. De pausen verbonden zich tegen zijn nakomelingen met Frankrijk en dit verbond besliste over het lot der *Hohenstaufen*. In 1265 ontving *Karel van Anjou* van *Clemens IV* de Siciliaansche kroon; in 1266 sneuvelde *Manfred;* in 1268 werd *Konradijn* onthoofd. Als schoonzoon van *Manfred* deed *Peter III van Aragon* aanspraken gelden op Sicilië en door de Siciliaansche vesper (1283) kwam hij in het bezit van Sicilië, dat de *Anjou's* niet konden heroveren.

Terwijl na den ondergang der *Hohenstaufen* de Duitsche keizers niet langer krachtig in de Italiaansche zaken ingrepen, versterkten de afzonderlijke staten van Italië hun onafhankelijkheid, doch geraakten onderling in telkens terugkeerende oorlogen. In het W. was Genua van de grootste beteekenis en trachtte de heerschappij over de Middellandsche Zee te verkrijgen. Zij beheerschte de Riviera van het O. en van het W., hielp in 1261 keizer *Michaël Palaeologus* de Venetianen uit Konstantinopel verdrijven, vernietigde in 1284 de zeemacht van Pisa en versloeg in 1298 de Venetiaansche vloot bij Curzola. Milaan en Florence versterkten de heerschappij der Welfen in Lombardije en Midden-Italië; overal steunden de Welfen op de hulp der pausen en *Anjou's*, zoodat ook de verplaatsing van den Heiligen Stoel naar Avignon (1309) hun geen nadeel scheen te brengen. Evenwel kreeg het Ghibellijnsche ideaal zijn krachtigste uitdrukking in dien tijd door de werken van *Dante*. De pogingen echter van *Hendrik VII* (1310—1313) en *Lodewijk van Beieren* (1327—1329) om het keizerschap weder in te voeren, hadden evenmin succes als het telkens ingrijpen van *Karel IV* in de Italiaansche aangelegenheden. Te Rome, waar partijtwisten woedden, waagde *Cola di Rienzi* het den droom van een Italiaansche republiek onder leiding van Rome te verwezenlijken, doch ging te gronde. In het overige Italië kwamen in de 14de en 15de eeuw in de door partijhaat verdeelde steden dynastengeslachten op, die zich van de heerschappij meester maakten. Milaan werd sedert 1311 door de *Visconti* beheerscht, die hun macht ook over deelen van Piëmont en Emilia uitbreidden. *Giovanni Visconti* verkreeg Bologna (1350) en werd tot signore van Genua verheven. *Gian Galeazzo Visconti* veroverde Verona (1387), werd door koning *Wenzel* tot hertog *van Milaan* benoemd, onderwierp Pisa en Siena (1399). Perugia (1400) en nogmaals Bologna (1402). Reeds was het zijn voornemen Florence te veroveren en een Italiaansch koninkrijk te stichten, toen hij in 1408 overleed. Een deel van de door hem veroverde steden rukte zich nu weer los, maar *Filippo Maria Visconti* zette de politiek van zijn vader voort en kreeg in 1421 ook Genua weer terug. Daar echter de *Visconti* in 1447 uitstierven, ging het overwicht van Milaan verloren, hoewel in 1450 *Francesco Sforza* den hertogstitel weer aannam. Ook in andere steden waren hertogen aan het bewind gekomen, zooals in 1416 *Amadeus VII van Savoye* en *Piëmont*, in 1432 de *Gonzaga's* te Mantua, in 1452 de *Este* te Modena. Te Florence bezaten in de 15de eeuw de *Medici* de oppermacht. Te Napels besteeg in 1435 het *Aragonsche Huis* den troon. Napels, de Kerke-

Digitized by Google

lijke Staat, Florence en Venetië hielden het politieke evenwicht in Italië vast. Tot een eenheid kwam echter Italië niet. Dezelfde onafhankelijkheidszin, die zich zoo krachtig geopenbaard had tegen het Duitsche keizerschap, verzette zich eveneens tegen de oppermacht van één; en daar de stedelijke bevolking in partijen verdeeld was, waren ook de vorstelijke partijen voortdurend in onderlingen strijd. Bood dus de staatkundige toestand van Italië in het laatst der Middeleeuwen een treurig beeld, boven alle andere landen van Europa stak het uit door zijn ontwikkeling en beschaving. Nog beheerschten Venetië en Genua den handel met het O. en verzamelden onmetelijke rijkdommen. Nijverheid en kunstvlijt bloeiden. Door *Dante, Petrarca* en *Boccaccio* kreeg Italië een nationale poëzie en een nationale taal. De beeldende kunsten bloeiden hier het eerst weder op; van hier ging het humanisme uit.

Nog in de 15de eeuw begon echter de door sommigen reeds gevreesde inmenging van buitenlandsche heerschers. Bevreesd voor de veroveringsplannen van den koning van Napels, verbond *Lodovico Moro* die voor zijn neef *Galeazzo Sforza* te Milaan regeerde, zich met Frankrijk. *Karel VIII*, die aanspraken op Napels meende te hebben, deed in 1494 zijn Italiaanschen veldtocht, die het begin was van een reeks wereldhistorische oorlogen op het Apennijnsch schiereiland. Hij veroverde Napels, maar bewerkte daardoor het tot stand komen van een bond der meeste staten van Italië, waarbij ook *Lodovico Moro*, paus *Alexander VI* en *Maximiliaan I* zich aansloten. In 1495 moest *Karel* aftrekken. Zijn opvolger, *Lodewijk XII*, hernieuwde den strijd, nam *Moro* gevangen en beroofde de *Sforza's* van het hertogdom Milaan. *Maximiliaan I*, door de Italiaansche steden misleid, beleende nu *Lodewijk* met Milaan en verbond zich in 1508 met hem tegen Venetië, waarbij zich ook *Ferdinand de Katholieke van Aragon*, koning *van Napels*, aansloot. Door een handige politiek wist Venetië echter dit verbond te vernietigen en paus *Julius II* stichtte in 1511 de Heilige Liga, om de vreemdelingen uit Italië te verdrijven. De Franschen werden uit Opper-Italië verdreven, Venetië bezette zijn vroeger gebied, *Maximiliaan Sforza* Milaan weer, dat *Frans I* echter door de overwinning bij Marignano in 1522 herwon. De verheffing van *Karel van Habsburg* tot keizer bracht echter ook voor Italië een beslissende wending. In den strijd tusschen *Frans I* en *Karel V* dolf de eerste het onderspit. Bij Pavia gevangen genomen, zag *Frans* in 1526 van zijn aanspraken op Italië af. Napels en Sicilië bleven aan Spanje; Milaan werd aan de *Sforza's* teruggegeven. Toen *Maximiliaan Sforza* echter toetrad tot de liga, door *Clemens VII* tegen *Karel V* in het leven geroepen, werd hij weer van zijn hertogdom beroofd. Door de inneming van Rome (1527) spatte de liga uiteen en bij den vrede van Barcelona (1529) erkende *Clemens* de heerschappij van *Karel* in Italië. Milaan schonk *Karel* in 1554 na *Sforza's* dood aan zijn zoon *Philips II*, wien hij ook Napels overliet. Wel trachtten de Franschen nog in een reeks oorlogen de Habsburgsche macht in Italië te knuiken, maar bij den vrede van Cateau-Cambrésis (1559) moesten zij voor goed toegeven. Ook in de kleinere staten was de invloed van Spanje groot. De *Gonzaga's* van Mantua kregen met Spanje's toestemming het markgraafschap Montferrat. Parma en Piacenza, door *Julius II* voor den Heiligen Stoel verworven, werden door *Paulus III* aan zijn zoon *Pietro Luigi Farnese* geschonken; Toskane werd onder de heerschappij der *Medici* een groothertogdom. In Genua stond *Andrea Doria*, die in 1528 zijn vaderstad van de Franschen bevrijd had, aan de zijde des keizers; de samenzwering van *Fiesco* (1547) was niet in staat zijn macht te breken. Daar ook het Huis *Savoye*, dat in 1559 Piemont teruggekregen had, de Spaansche staatkunde volgde, was Italië sedert de tweede helft der 16de eeuw geheel afhankelijk van Spanje.

De Spaansche heerschappij en het streng hiërarchisch stelsel der gereorganiseerde Kerk drukten het geestelijk leven van Italië dood, dat nu 1½ eeuw op zijn intellectueel verleden aangewezen was. Na de ontdekking van Amerika had Italië zijn beteekenis voor den wereldhandel verloren; de welvaart nam af en Spanje deed niets om het verval tegen te gaan. Ook de Kerk stond onder invloed van het Spaansche Hof. Van de twisten der Italiaansche staten onderling afgezien, wist sedert *Paulus IV* en *Leo IV* geen enkele paus eenigen invloed te oefenen op Europeesche aangelegenheden. Zoodra dus Frankrijk na afloop der binnenlandsche godsdienstoorlogen den strijd tegen *Habsburg* weer opnam, kozen de pausen voor dat land partij. Terwijl *Richelieu* na het uitsterven van de *Gonzaga's* den Mantuaanschen Successie-oorlog deed ontbranden en in 1631 keizer *Ferdinand II* dwong, Frankrijk's beschermeling, *Karel van Nevers*, met Mantua en Montferrat te beleenen, maakte de paus zich met Franschen steun na het uitsterven van het Huis *della Rovere* van het hertogdom Urbino meester. Reeds begon onder *Lodewijk XIV* de Fransche invloed den Spaanschen te verdrijven, toen de Spaansche Successie-Oorlog uitbrak. Nog eens werd in Opper-Italië om het politieke evenwicht gestreden. Met name de overwinning van prins *Eugenius* bij Turijn (1706) besliste ten gunste van Oostenrijk, dat bij den vrede van Utrecht (1713) Milaan kreeg. Ook Mantua was na de verbanning van den hertog door den keizer in bezit genomen, zoodat Oostenrijk de domineerende mogendheid in Italië werd. De hertog *van Savoye* kreeg het eiland Sicilië, dat echter in 1720 voor Sardinië werd geruild, waarop de hertog den titel van koning van Sardinië aannam. De nieuwe dynastie der *Bourbons* in Spanje trachtte dadelijk weer den vroegeren invloed op Italië te herwinnen, doch bereikte haar doel slechts in zooverre, dat de infant *Karel van Spanje* bij het uitsterven der *Farnese's* in 1731 Parma en Piacenza en bij den vrede van Weenen (1738), tegen afstand van die hertogdommen aan Oostenrijk, Napels en Sicilië kreeg. Ook moest Oostenrijk in 1738 en 1748 aan Sardinië een stuk van Milaan, Tortona, Novara afstaan. In 1737 was het Huis der *Medici* uitgestorven, waarop Toskane aan den gemaal van *Maria Theresia*, hertog *Frans Stephanus van Lotharingen*, kwam. Massa en Carrara geraakten in 1741 in het bezit der *Este's* van Modena, terwijl in 1748 Parma en

Digitized by Google

Piacenza wederom aan de Spaansche *Bourbons* werden afgestaan.

Derhalve scheen nu in Italië een zeker evenwicht hersteld te zijn. Jongere liniën der *Habsburgers* en der *Bourbons* heerschten in Parma, Toskane, Napels en Sicilië; Milaan en Mantua stonden onmiddellijk onder Oostenrijk, dat echter door Sardinië, dat op de Westersche mogendheden rekenen kon, in bedwang gehouden werd. De republieken Genua en Venetië hadden weliswaar haar wereldpositie verloren, maar waren toch nog zeer machtig, terwijl de Kerkelijke Staat tusschen ijverzuchtige mogendheden lag. De welvaart nam weer toe, het intellectueele leven bloeide weer op; Italië scheen de deeling van het land in verschillende staten niet als een ramp te gevoelen.

De Fransche Revolutie deed opnieuw den strijd over het bezit van het schiereiland uitbreken. Daar Sardinië zich bij de coalitie tegen Frankrijk had aangesloten, drongen in September 1792 Fransche troepen Savoye binnen. In 1793 werd aan Napels de oorlog verklaard; in 1794 bezetten de Franschen Piemont en Genua. Wel werden zij in 1795 door de Oostenrijkers gedwongen Italië te ontruimen, maar in 1796 kreeg *Bonaparte* het bevel over de troepen in Italië en nam deze het besluit het geheele statenstelsel van Italië te reorganiseeren. Sardinië werd tot den vrede gedwongen; Opper-Italië veroverd; Napels vroeg om vrede; uit Milaan, Mantua, Massa, Carrara, deelen van Parma en van den Kerkelijken Staat werd de Cisalpijnsche Republiek gevormd (1797); het overblijvende van den Kerkelijken Staat werd in 1798 in de Romeinsche, Genua in een Ligurische Republiek herschapen. Venetië was reeds in 1797 bezet en de aristocratische regeeringsvorm door een democratischen vervangen. Bij den vrede van Campo Formio (1797) kwam Venetië tot aan de Etsch aan Oostenrijk, het overige deel aan de Cisalpijnsche Republiek. Sardinië had den 25sten October 1797 met Frankrijk een verbond moeten sluiten. Toen bij de tweede coalitie ook Napels aan Frankrijk den oorlog verklaarde, werd de koning van Sardinië gedwongen al zijn bezittingen op het vasteland te ontruimen. Te Napels stichtte *Championnet*, na den koning verdreven te hebben, de Parthenopeïsche Republiek, terwijl Piemont en Toskane door de Franschen bestuurd werd. Wel moesten de Franschen in 1799 Italië weder verlaten, maar *Napoleon's* overwinning bij Marengo (14 Juni 1800) stelde hen weer in het bezit van geheel Opper-Italië. Bij den vrede van Lunéville (1801) werd bepaald, dat Venetië bij Oostenrijk zou blijven en dat Toskane als koninkrijk Etrurië aan den hertog *van Parma* zou komen, terwijl Frankrijk en Oostenrijk aan de Cisalpijnsche en Ligurische Republiek hun hulp toezegden. Daarop moest de koning van Napels wel vrede sluiten (28 Maart 1801), waarbij hij Piombino en zijn aandeel van Elba aan Frankrijk afstond. Tevens kregen de republieken Genua en Lucca een nieuw democratisch bestuur, terwijl in 1802 de Cisalpijnsche Republiek in een Italiaansche herschapen werd, die *Bonaparte* voor tien jaar tot haar president koos.

Nadat *Napoleon I* zich tot keizer had laten kronen, maakte hij in 1805 van Italië een koninkrijk, waarvan hij zelf koning en zijn stiefzoon *Eugène Beauharnais* onderkoning werd. Dit koninkrijk breidde hij na den vrede van Pressburg (1805) uit met Venetië, Dalmatië, Istrië, in 1807 met Ragusa, in 1809 met enkele gedeelten van den Kerkelijken Staat. Onmiddellijk met Frankrijk vereenigd waren Savoye en Nizza; daarbij kwamen in 1805 de Ligurische Republiek, in 1808 Parma, Piacenza en Etrurië en in 1809 de Kerkelijke Staat; den titel van koning van Rome gaf de keizer in 1811 aan zijn pas geboren zoon. Door de bepalingen van den vrede van Weenen (1809) werd het grootste deel van Zuid-Tirol met Italië vereenigd, terwijl Istrië en Dalmatië daarvan weder werden gescheiden en met gedeelten van Kroatië, Krain enz. de Illyrische Provinciën vormden. Piombino, Lucca, Massa, Carrara en Guastalla werden sedert 1805 en 1806 door *Napoleon's* zusters *Elise Bacciochi* en *Pauline Borghese* bestuurd. Napels stond sedert den 31sten Maart 1806 onder *Napoleon's* broeder *Joseph Bonaparte*, na diens verheffing tot koning van Spanje (1808) onder des keizers zwager, *Joachim Murat*. De eilanden Sicilië en Sardinië bleven onder bescherming der Engelsche vloot aan hun koning getrouw. Hoe willekeurig *Napoleon's* maatregelen ook waren, toch had de Fransche overheersching zegenrijke gevolgen voor Italië, daar hij de Middeleeuwsche misbruiken en verouderde toestanden op zij zette. De natie leerde zich op sociaal en oeconomisch gebied vrijer bewegen, terwijl de gedachte aan een nationale eenheid weer levendig werd.

Na den val van *Napoleon* had Italië bij de regeling der toestanden in dat land geen stem. Het Congres te Weenen wilde voor alles de regeling van vóór 1789 herstellen en zag in de door *Napoleon* opgeheven republieken een welkome uitbreiding van grondgebied. *Murat*, die zich in 1814 van *Napoleon* had afgescheiden, wist zich in Napels staande te houden niettegenstaande de protesten der *Bourbons*, doch zijn verbond met *Napoleon* na diens terugkeer van Elba was zijn val. Nu werden alle oude dynastieën, sommige met uitbreiding van grondgebied, hersteld. Oostenrijk kreeg bij Lombardije Venetië en Dalmatië; Genua werd toegekend aan Sardinië, dat ook weer in het bezit van Savoye en Nizza kwam. Het huis *Oostenrijk-Este* heerschte weer over Modena, Mirandola, Reggio, Massa en Carrara; aan keizerin *Maria Louise* werden voor haar leven Parma, Piacenza en Guastalla toegewezen, terwijl de Bourbonsche infante *Maria* met Lucca schadeloos gesteld werd. Ook de Kerkelijke Staat werd hersteld; slechts de op den linkeroever van den Po gelegen bezittingen kwamen aan Oostenrijk. Aartshertog *Ferdinand van Oostenrijk* kreeg Toskane; in Napels aanvaardde *Ferdinand IV* de regeering weder. De Engelschen beheerschten door het bezit van Malta de Italiaansche zeeën. Zelfstandig bleven de vorst van Monaco en de republiek San Marino. De absolute macht der vorsten werd overal hersteld en daar de terugkeerende vorstenhuizen met wantrouwen door de bevolking ontvangen werden, zochten zij steun bij Oostenrijk, dat weer de overheerschende mogendheid in Italië werd.

Digitized by Google

Niettegenstaande de strengste maatregelen, door de regeeringen onder Oostenrijksche bescherming overal genomen, kon toch de gedachte van een Italiaansche eenheid niet worden onderdrukt. Overal ontstonden geheime genootschappen, die dat doel nastreefden en waarvan dat der *carbonari* het voornaamste was, dat zelfs leden telde in de hoogste militaire en ambtelijke kringen. Het was dan ook niet te verwonderen, dat de Spaansche revolutie van 1820 in Napels navolging vond. *Ferdinand I* moest een grondwet uitvaardigen, maar weldra riep hij de Heilige Alliantie te hulp; Oostenrijksche troepen kwamen tusschenbeide en in 1821 werd de absolute macht des konings hersteld. Een tegelijkertijd op Sardinië uitgebroken opstand werd eveneens met Oostenrijk's hulp onderdrukt. In Lombardije had het scherpe politietoezicht onlusten weten te voorkomen; de gestrengheid, waarmede alle verdachten behandeld en gestraft werden, droeg er echter niet weinig toe bij, om den haat van het Italiaansche volk tegen Oostenrijk te doen toenemen, en de reactie in Napels, Sardinië en Modena deed de verbittering stijgen.

De Fransche Julirevolutie van 1830 deed Italië hopen op ondersteuning door Frankrijk van de liberale denkbeelden, en in den Kerkelijken Staat en Emilia braken nieuwe onlusten uit. Weldra waren in de Legaties, Umbrië, Parma en Modena de overheidspersonen verjaagd en in 1831 stelden de afgevaardigden der bevrijde landen de constitutie der „Vereenigde Provinciën van Italië" vast. De hertog *van Modena* kreeg echter hulp van Oostenrijk, versloeg zijn tegenstanders en hield den 9den Maart weer zijn intocht in de residentie. Ferrara, Parma en Bologna werden door de Oostenrijkers bezet, de Italianen den 25sten Maart bij Rimini verslagen, waarop de voorloopige regeering aftrad. De rust scheen hersteld, doch de verregaande willekeur van den hertog *van Modena* en den paus maakte in 1832 een nieuwe interventie van Oostenrijk noodig. De mogendheden verzetten zich tegen deze inmenging niet, Frankrijk stelde zich na de inmenging van Bologna door de Oostenrijkers tevreden met de bezetting van Ancona; het bleek nu eenmaal, dat de Italiaansche Staten zonder Oostenrijksche hulp niet konden bestaan. Ook in de volgende jaren was er geen gebrek aan samenzweringen, die echter steeds werden onderdrukt, ook al waren zij georganiseerd in het buitenland, waar *Mazzini* de talrijke uitgewekenen vereenigd had tot den Bond van Jong Italië. De reactie bleef heer en meester.

In 1846 na de troonsbestijging van *Pius IX* scheen een keerpunt te komen. De nieuwe paus, tegen Oostenrijk's wil gekozen, was een vereenigd Italië niet ongezind en erkende, dat Italië behoefte had aan hervormingen. De censuur werd in 1847 verzacht en een zij het dan ook naar oude voorbeelden gevormde Raad van State zou de regeering ter zijde staan. Deze kleine maatregelen reeds maakten den paus in geheel Italië populair. Een opstand te Palermo (1848) noodzaakte den koning van Napels zijn land een grondwet te geven, wat niet belette, dat Sicilië zich in 1849 van Napels afscheidde. In Maart 1848 stond Lombardije op; de hertogdommen in Midden-Italië volgden en *Karel Albert van Sardinië* moest uit vrees voor een republiek den 24sten Maart 1848 in een grondwet bewilligen en Lombardije hulp beloven tegen Oostenrijk. Hierdoor stelde *Karel Albert* zich aan het hoofd der onafhankelijkheids- en eenheidspartij en werd als het „Zwaard van Italië" overal met geestdrift begroet. Daar de Oostenrijksche troepen zich achter den Mincio hadden teruggetrokken, bezetten de Sardiniërs den 26sten Maart Milaan; te Venetië werd na de capitulatie der Oostenrijkers (22 Maart) een republiek ingesteld. Intusschen waren de troepen van *Karel Albert* tegen de Oostenrijkers onder *Radetsky* niet opgewassen. In het begin van den oorlog was de krijgskans hun niet ongunstig, maar zij konden toch de stelling der Oostenrijkers aan den Mincio niet doorbreken. Na versterkingen gekregen te hebben, overwon *Radetsky* bij Curtatone (29 Mei), Vicenza (10 Juni) en Custozza (25 Juli) en dwong *Karel Albert* Lombardije te ontruimen en een wapenstilstand te sluiten (9 Augustus).

Ook een tweede veldtocht (1849) had geen succes, de Piemonteezen werden eerst bij Mortara (21 Maart), daarna bij Novara (23 Maart) zoo beslissend verslagen, dat *Karel Albert*, om een zoo gunstig mogelijken vrede te verkrijgen, afstand deed van den troon ten behoeve van zijn zoon *Victor Emanuel II*. De mogendheden verzetten zich tegen den ondergang van Sardinië en Oostenrijk moest afzien van alle wijzigingen van grondgebied. Piemont ontwikkelde in de volgende jaren zijn weerkracht, waarop geheel Italië zijn hoop vestigde, want de nationale vrijheidsbeweging werd in het overig Italië weer onderdrukt. Venetië was in 1849 weer in het bezit van Oostenrijk gekomen; in Midden-Italië heerschten de oude vorsten weer; in Napels en Sicilië was het absolutisme hersteld. Te Rome stond *Garibaldi* aan het hoofd der republiek en sloeg een poging van Napels, om den paus weer op zijn troon te plaatsen af. Hier kwam *Napoleon*, die voor zijn plannen de geestelijkheid noodig had, tusschen beide. Een Fransch leger, onder *Oudinot*, landde te Civitavecchia en nam Rome den 3den Juli 1849 in. De paus, weer in zijn macht hersteld, wees het verzoek der Franschen om hervormingen in te voeren, van de hand; ook hier bleef het absolutisme heer en meester.

Dus werden weer alle pogingen om tot een vrij Italië te komen onderdrukt; maar de harde school, die Italië had moeten doorloopen, had tenminste dit gevolg, dat de onderlinge partijtwisten (monarchie of republiek, foederatief of één geheel) op den achtergrond traden en dat de gedachte aan een vereeniging onder leiding van Sardinië veld won. Op dien constitutioneelen staat, die zich economisch krachtig ontwikkelde, was de hoop van alle patriotten gevestigd, te meer daar sedert 1852 als eerste minister was opgetreden *Cavour*, de grootste staatsman, die Italië in de laatste eeuw heeft voortgebracht. Door deel te nemen aan den Krimoorlog (1854—1855) had hij aanspraak op de dankbaarheid der Westersche mogendheden en in 1856 gelegenheid op het Congres te Parijs zijn stem ten gunste van Italië te verheffen. Daarop gelukte het hem Frankrijk te winnen voor het

Digitized by Google

denkbeeld Oostenrijk uit Italië te verdrijven. In 1858 werd te Plombières een verbond gesloten, volgens hetwelk Opper-Italië aan Sardinië zou komen, dat dan Savoye en Nizza aan Frankrijk moest afstaan; verder werd een Italiaansche Bond onder eere-voorzitterschap van den paus in uitzicht gesteld, terwijl het huwelijk van een dochter van *Victor Emanuel* met *Jérôme Napoléon* het verbond zou bezegelen.

De toespraak, die *Napoleon III* den 1sten Januari 1859 tot den Oostenrijkschen gezant hield, deed Oostenrijk zich tot een oorlog toerusten. Pogingen tot bemiddeling van Engeland en Rusland mislukten; den 28sten April stelde de keizer van Oostenrijk aan de regeering te Turijn het ultimatum zich binnen drie dagen te ontwapenen. Daar het antwoord afwijzend was, rukten den 29sten April de Oostenrijkers onder *Gyulay* Sardinië binnen *(Italiaansche Oorlog van 1859)*. Zij bezetten de Lomellina, doch bleven daar werkeloos den aanval van den vijand afwachten in plaats van offensief op te treden. Intusschen bracht *Victor Emanuel* zijn leger op 80 000 man en stelde de uit geheel Italië toestroomende vrijwilligers onder bevel van *Garibaldi*, terwijl de Franschen zich den 26sten April met de Sardiniërs vereenigden. Een verkenning, waarbij *Gyulay* den 20sten Mei bij Montebello op een Fransche overmacht stiet, bracht hem in den waan, dat hij den hoofdaanval uit het Z. moest verwachten. Doch *Napoleon* trok den rechtervleugel der Oostenrijkers om, terwijl *Garibaldi* langs de bergen reeds Monza en Milaan genaderd was en de Oostenrijkers door den slag bij Magenta (4 Juni) dwong achter den Mincio terug te trekken; de verbondenen trokken den 8sten Juni Milaan binnen. In Midden-Italië had reeds den 27sten April de hertog *van Toskane* voor een samenzwering moeten vluchten en *Victor Emanuel* had het protectoraat over het land aanvaard. Na den slag bij Magenta namen ook de hertogin *van Parma* en de hertog *van Modena* de vlucht. In de Romagna was na het vertrek der Oostenrijkers *Victor Emanuel* tot dictator uitgeroepen, terwijl in de Marken en Umbrië opstanden tegen het pauselijk gezag onderdrukt waren. Intusschen had de keizer van Oostenrijk zelf het opperbevel in handen genomen en gaf hij den 23sten Juni bevel tot den opmarsch. Hij werd bij Solferino (24 Juni) verslagen en tot den aftocht gedwongen, waarop den 8sten Juli een wapenstilstand en den 11den Juli de voorloopige vrede van Villafranca gesloten werd. Oostenrijk stond daarbij Lombardije af, terwijl *Napoleon* afzag van de „bevrijding van Italië tot de Adria", daar hij een interventie van Pruisen vreesde en blijkbaar terugdeinsde voor een aanval op de sterke strategische stelling Mantua—Verona—Legnano—Peschiera. De vorsten van Toskane en Modena zouden in hun staten terugkeeren; Oostenrijk beloofde voor Venetië tot een Italiaanschen Bond te zullen toetreden. Op deze grondslagen kwam de definitieve vrede van Zurich den 10den November 1859 tot stand.

Voordat de vredesbepalingen echter onderteekend waren, bleek het, dat zij reeds niet na te komen waren. Te Florence, Parma, Modena en in Romagna werd het vroegere vorstenhuis afgezet en de vereeniging met Sardinië geproclameerd. Toen Frankrijk daarop een congres tot regeling der Italiaansche aangelegenheden wilde samen roepen, maakte Oostenrijk zijn deelneming afhankelijk van de toestemming van den paus, welke deze weigerde. Daarom besloot *Napoleon* de Italiaansche zaken zelf te regelen. Hij verlangde den afstand van Savoye en Nizza en een algemeene volksstemming in Midden-Italië. Daarop werd den 11den en 12den Maart 1860 in Toskane, Parma, Modena en Romagna tot de inlijving in het rijk van *Victor Emanuel* besloten, die de koning den 10den en 22sten Maart aannam; den 24sten d. a. v. werd het verdrag over den afstand van Savoye en Nizza onderteekend. De ban door den paus (26 Maart) uitgesproken over allen, die aan den inval in zijn staten hadden deelgenomen, bleef zonder eenige uitwerking. Nu werd de aandacht gevestigd op het Koninkrijk der Beide Siciliën, waar de jonge *Frans II* zeer impopulair was. In April 1860 brak op Sicilië een opstand uit; te Palermo en Messina wisten de troepen de rust te herstellen, maar in de bergen bleef de gisting voortduren. *Garibaldi* landde den 11den Mei te Marsala, stelde zich aan het hoofd van de insurgenten en dwong den 6den Juni Palermo te capituleeren. Toen *Frans II*, die in Mei iedere verandering van regeeringsstelsel en een verbond met Sardinië hoogmoedig afgewezen had, zich in Juni daaraan onderwerpen wilde, was het te laat. Nadat *Garibaldi* Sicilië in zijn macht gekregen had, stak hij met 4300 man naar Calabrië over. De koninklijke troepen liepen bijna overal over en hulpeloos vluchtte *Frans* uit Napels naar Gaëta, waar hij het overblijfsel van zijn getrouwen verzamelde. Den 7den September trok *Garibaldi* Napels binnen. Nu was er ernstig gevaar, dat hij zich tegen den Kerkelijken Staat zou wenden. Om dit te voorkomen, kwam *Napoleon* met *Cavour* overeen, dat Sardinische troepen de Marken en Umbrië zouden bezetten en naar Napels zouden trekken, om daar in plaats van de dictatuur van *Garibaldi* een goed geordende monarchie te stichten, terwijl Rome en het zoogenaamde *Patrimonium Petri* door de Franschen beschermd zou worden. Nauwelijks waren in het begin van 1860 twee Sardinische corpsen aan de grenzen van den Kerkelijken Staat of in Umbrië en in de Marken brak de opstand uit. Het pauselijk leger onder *Lamoricière* werd bij Castelfidardo vernietigd en Ancona, waarheen hij vluchtte, moest zich den 29sten September overgegeven. Nadat een volksstemming zich den 21sten October voor de inlijving der beide Siciliën in Sardinië uitgesproken had en den 4den en 5den November zulks ook in de Marken en Umbrië geschied was, hield *Victor Emanuel* den 7den d. a. v. zijn intocht binnen Napels. Gaëta moest den 13den Februari 1861 capituleeren. Zoo was dus de eenheid van Italië, Rome en Venetië uitgezonderd, tot stand gekomen. Den 18den Februari kwam het eerste Italiaansche Parlement te Turijn bijeen; en op het bijna eenstemmig verlangen daarvan nam *Victor Emanuel* den 14den Maart den titel „koning van Italië" aan.

Een moeilijkheid was het kiezen van een hoofdstad. Rome was in de macht der Franschen en *Napoleon* kon en wilde den paus niet prijsgeven.

Digitized by Google

De Italiaansche regeering moest des te voorzichtiger te werk gaan, omdat het nieuwe koninkrijk nog slechts alleen door Engeland erkend was. *Cavour* drong dus op kalmte en geduld aan en sprak de hoop op een vriendschappelijke oplossing der Romeinsche kwestie uit, daar hij aan de Roomsche Kerk tegen afstand van het wereldlijk gezag een volkomen vrijheid en onafhankelijkheid van den staat in geestelijke zaken wilde toestaan *(chiesa libera in libero stato)*. Niet lang daarna overleed *Cavour* (6 Juni 1861). Zijn dood was voor Italië een zware slag, maar zijn opvolgers *Rattazzi, Ricasoli, Minghetti* en *Menabrea* wisten toch de nationale eenheid te bewaren. Toen *Garibaldi* in 1862 de Romeinsche kwestie met geweld oplossen wilde, kwam de regeering krachtig tusschenbeide en zijn vrijscharen werden den 29sten September bij Aspromonte verslagen, hij zelf gewond en gevangen genomen. Om Frankrijk's wantrouwen te doen verdwijnen, stemde Italië toe in een verdrag (15 September 1864), dat de Romeinsche kwestie zou regelen. Frankrijk verplichtte zich Rome binnen twee jaar te ontruimen, waartegenover Italië beloofde het pauselijk gebied niet te zullen aanvallen en tegen buitenlandsche aanvallen te zullen beschermen. Tevens werd bepaald, dat de regeering haar zetel binnen 6 maanden van Turijn naar Florence zou verleggen, wat den 3den Februari 1865 geschiedde.

Napoleon III had de Italiaansche regeering voor deze toegevendheid de erkenning van het koninkrijk door Oostenrijk in uitzicht gesteld. De Italiaansche minister-president *Lamarmora* wilde echter slechts bij gelijktijdigen afstand van Venetië een overeenkomst met Oostenrijk sluiten; hij hoopte, dat Oostenrijk daarin tegen een hooge geldelijke schadeloosstelling zou toestemmen. Daar het Hof te Weenen zulks in 1865 afwees, knoopte hij onderhandelingen aan met Pruisen, dat op een zeer gespannen voet met Oostenrijk stond. In Maart 1866 werd generaal *Govone* naar Berlijn gezonden en den 8sten April kwam het verdrag tusschen Pruisen en Italië tot stand, volgens hetwelk Italië, wanneer Pruisen binnen 3 maanden aan Oostenrijk den oorlog zou verklaren, hulp zou verleenen. Den 14den Juni brak de oorlog uit tusschen Pruisen en Oostenrijk; den 20sten d. a. v. zond Italië zijn oorlogsverklaring *(Italiaansche oorlog van 1866)*. Het Italiaansche veldleger telde ongeveer 230 000 man, waarbij nog kwamen 35 000 vrijwilligers onder *Garibaldi* en 150 000 man reserve- en garnizoenstroepen. Het opperbevel voerde, onder den koning, *Lamarmora*. Deze verwierp het Pruisische plan, om in het hartje van Oostenrijk te vallen en besloot den Mincio over te steken en door den vestingvierhoek te dringen, terwijl *Cialdini* den benedenloop van den Po moest overgaan. Aartshertog *Albrecht* profiteerde van die splitsing en bracht den 24sten Juni het hoofdleger een zware nederlaag bij Custozza toe. Intusschen was den 3den Juli bij Königgrätz de beslissing gevallen. Onmiddellijk daarop stond Oostenrijk Venetië aan *Napoleon* af en riep diens bemiddeling voor een vrede met Italië in. Doch het ministerie onder *Ricasoli* wilde zijn verplichtingen tegenover Pruisen nakomen. De militaire operaties werden voortgezet, *Cialdini* ging den Po over (8 Juli) en bezette geheel Venetië, behalve de vestingen, daar de Oostenrijkers het land ontruimden. Reeds dachten de Italianen aan de verovering van Italiaansch Tirol en Istrië en drongen door in die landen; zelfs de nederlaag der Italiaansche vloot bij Lissa kon hun veroveringszucht niet temperen. Toen na den voorloopigen vrede van Nikolsburg Oostenrijk zijn troepen tegen Italië keerde, sloot de Italiaansche regeering op *Bismarck*'s raad een wapenstilstand en trok haar troepen uit Tirol en Istrië terug. De definitieve vrede werd den 3den October te Weenen gesloten; tegen den afstand van het Lombardisch-Venetiaansch koninkrijk nam Italië 35 millioen gulden van de Oostenrijksche staatsschuld over. Nadat een volksstemming zich vóór de annexatie verklaard had, deed *Victor Emanuel* den 7den November 1866 zijn intocht in het bevrijde Venetië.

Nu de oorlog geëindigd was, kwam de Romeinsche kwestie weer op den voorgrond. Overeenkomstig de Septemberconventie hadden de Fransche troepen, nadat een pauselijk leger gevormd was, den Kerkelijken Staat ontruimd. De Italiaansche regeering begon opnieuw onderhandelingen met de Curie, die echter iedere poging tot verzoening afwees. De radicalen drongen op handelen aan. *Garibaldi* verzamelde een vrijschaar, trok den 22sten October 1867 de grenzen over en rukte naar Rome op. Maar met behulp van een Fransch corps van 6000 man versloegen de pauselijke troepen *Garibaldi* bij Mentana (3 November). De onverholen wijze, waarop het Ministerie-*Rattazzi Garibaldi* gesteund had, bracht Italië tegenover Frankrijk, dat zich over schending der Septemberconventie beklaagde, in een moeilijke positie. De bedenkelijke toestand der financiën, het kolossale deficit, de ijverzucht der partijleiders en de onverschilligheid van een groot deel des volks bemoeilijkten een spoedige versterking van den staat.

Toen in 1870 de oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland uitbrak, meende *Victor Emanuel* uit dankbaarheid *Napoleon* te moeten bijstaan. Doch dit verhinderde het ministerie *Lanza—Sella*, daar de Fransche regeering, ook na haar nederlagen in Augustus en hoewel zij haar bezetting uit den Kerkelijken Staat terugtrok, bleef weigeren haar toestemming te geven tot de bezetting van Rome. Maar de catastrofe van Sedan veranderde alles en onthief Italië van zijn moreele verplichtingen tegenover het Fransche keizerschap. Reeds den 8sten September rukten de Italiaansche troepen den Kerkelijken Staat binnen. De paus sloeg alle verzoeningsvoorstellen af en beval Rome te verdedigen. Eerst nadat bressen waren geschoten, trok het Italiaansche leger den 20sten September Rome binnen. De volksstemming (2 October) verklaarde zich met 133 681 tegen 1507 stemmen voor annexatie, waarop een koninklijk besluit van den 8sten October de inlijving van Rome bij Italië vaststelde. *Pius IX* sprak den 1sten November over alle deelnemers aan de bezetting van Rome den banvloek uit. Desniettemin trachtte de Italiaansche regeering aan de Katholieke wereld het bewijs te leveren, dat hun opperhoofd te Rome geheel onafhankelijk zou zijn. Zij kondigde in Mei 1871 de Garantiewetten (zie aldaar)

Digitized by Google

af. *Pius IX* verklaarde echter plechtig geen garantie van de „Subalpijnsche" regeering te zullen aannemen. Nadat den 26sten Januari 1871 besloten was tot de verlegging der residentie naar Rome, hield *Victor Emanuel* er den 2den Juli zijn intocht.

Den 27sten November 1871 werd het Parlement te Rome geopend. Vóór alles was het noodig de financiën van den Staat te regelen. Daar het herstel der nationale eenheid alle andere denkbeelden op den achtergrond geschoven en groote offers voor leger en vloot gebracht had, was de staatsschuld tot 10 milliard geklommen, die een jaarlijksche rente van 460 millioen eischten; het deficit bedroeg in 1872 80 millioen, hoewel de oeconomische ontwikkeling van het land sedert 1861 een groote vlucht had genomen en de inkomsten van 458 tot 1056 millioen geklommen waren. Om de uitgaven van het leger te bestrijden, stelde de minister van Financiën, *Sella*, in 1873 een reeks belastingontwerpen voor, die de Kamer echter weigerde te behandelen, waarop *Lanza* en *Sella* aftraden. Het gelukte *Minghetti* die in 1873 opgetreden was, door besparingen, verbonden met natuurlijke vermeerdering der inkomsten, het deficit op de begrooting van 1875 te doen verdwijnen. Daar Frankrijk nog steeds weigerde de annexatie van den Kerkelijken Staat te erkennen, geen gezant naar het Quirinaal en wel naar het Vaticaan zond, zocht Italië steun bij de Oostelijke mogendheden. In 1873 bezocht de koning met *Minghetti* en *Visconti-Venosta* Weenen en Berlijn, door welk bezoek de aansluiting van Italië bij den Driekeizerbond voorbereid werd. Nu riep de regeering tijdelijk haar gezant uit Parijs terug en voerde de wet, die de opheffing van bijna alle kloosters en den verkoop hunner bezittingen beval, ook te Rome streng door. De keizers van Oostenrijk en Duitschland beantwoordden in 1875 het bezoek.

Niettegenstaande deze goede resultaten werd het ministerie-*Minghetti* in Maart 1876 ten val gebracht en een nieuw kabinet gevormd uit de linkerzijde onder *Depretis*. Doch zoodra de regeering met voorstellen bij de Kamer kwam, stiet zij bij haar eigen partij op tegenstand. De beloofde hervormingen bleven dan ook uit. Vandaar onophoudelijk wisseling van ministerie. *Victor Emanuel* hield zich streng constitutioneel en voegde zich naar de meerderheid der Kamer. Na zijn dood (9 Januari 1878) volgde zijn zoon en opvolger *Humbert (Umberto)* zijn voorbeeld. In 1879 scheen eindelijk een duurzaam ministerie met *Cairoli* als premier en *Depretis* gevormd te zijn. Het kreeg in 1880 de goedkeuring van den Senaat om de maalbelasting langzamerhand af te schaffen en nam de kiesrechthervorming ter hand, evenals de afschaffing van den gedwongen koers. In 1881 nam de Kamer de wet omtrent de circulatie van banknoten aan. Nadat een leening van 644 millioen gesloten was, begon men die wet uit te voeren. De banknoten der verschillende Staatsbanken (1860 millioen) werden ingetrokken. De Italiaansche staatspapieren die in 1870 tot 30 gedaald waren, stegen dientengevolge bijna tot pari, de handelsbalans toonde aanzienlijke verbeteringen en het deficit scheen verdwenen. De beraadslaging over de kieswet werd door een onverwachte gebeurtenis in de buitenlandsche politiek onderbroken.

Cairoli en *Depretis* hadden zich van de enge betrekking tot den Driekeizerbond losgemaakt, in de hoop door een politiek van de vrije hand, het best van de gelegenheid gebruik te kunnen maken om Italië's grondgebied uit te breiden. Zij traden niet krachtig op tegen de Irredenta (zie *Italia irredenta)*, waardoor de verhouding met Oostenrijk verkoelde. Daarentegen stelden zij een vast vertrouwen in de vriendschap van Frankrijk. Daarin bedrogen zij zich echter, daar Frankrijk zich in 1881 plotseling van Tunis meester maakte, dat tot de belangensfeer van Italië behoorde. *Cairoli* moest in Mei 1881 aftreden, waarop *Depretis* premier werd. Deze zag in 1882 zijn kieswet aangenomen, die het aantal kiezers van 632 000 op 2 600 000 bracht. De volgens die wet gehouden verkiezingen (29 October 1882) schonken het ministerie een groote meerderheid, doch in den boezem der partij bleef voor en na de ijverzucht werken. In Mei 1883 vielen de dissidenten de regeering heftig aan, wat *Depretis* ertoe bracht de vrienden der oppositie, *Zanardelli* en *Baccarini* tot aftreden over te halen en door gematigde liberalen te vervangen. De afgetreden ministers verbonden zich met *Crispi, Cairoli* en *Nicotera* tot de zoogenaamde *pentarchie,* die zich van de ministeriëele meerderheid afscheidde.

In de buitenlandsche politiek had Italië intusschen meer toenadering gezocht tot Duitschland en Oostenrijk, waardoor *Mancini* Italië's positie in Europa versterkt had. Ook was hij met koloniale politiek begonnen door Assab aan de Roode Zee en in 1885 ook de haven en het gebied van Massaoea te bezetten. Daardoor werden niet alleen de financiën weer bezwaard, zoodat de begrooting van 1886 een tekort van 20 millioen aanwees, maar ontstond ook een conflict met Abessinië. *Mancini* had eerst in 1885 voor de oppositie moeten aftreden; zijn opvolger, graaf *Robilant,* moest, nadat de Italianen den 26sten Januari 1887 bij Dogali verslagen waren, zijn voorbeeld volgen. *Depretis* kon geen plaatsvervanger vinden, zoodat hem niets anders overbleef dan het kabinet te reconstrueeren door er twee leiders der pentarchie in op te nemen, *Zanardelli* en *Crispi*. De noodige gelden en troepen voor Massaoea werden nu toegestaan en tot de vorming van een koloniaal leger besloten.

Voor dien tijd had echter *Robilant* (Maart 1887) een bondgenootschap met Duitschland en Oostenrijk gesloten, waardoor Italië lid werd van het Drievoudig Verbond (zie aldaar). De vriendschappelijke betrekkingen met de bondgenooten, speciaal met Duitschland, werden door *Crispi*, die na *Depretis'* dood (29 Juli 1887) ministerpresident was geworden, nog versterkt. Ook de toestand te Massaoea werd sedert 1889 beter (zie Abessinië). In 1890 kon tot de stichting van de kolonie Eritrea worden overgegaan (zie *Erythraea).*

De grootste moeilijkheden vond de regeering echter nog steeds op financiëel gebied. Over de aansluiting van Italië bij het Drievoudig Verbond wreekte Frankrijk zich door zijn handelspolitiek; het handelsverdrag werd den 1sten Mei 1888 niet hernieuwd en er ontstond tusschen bei-

Digitized by Google

de landen een hevige tarievenoorlog, die Italië veel nadeel deed. De aansluiting bij Duitschland en Oostenrijk werd nu nog inniger, maar de met die rijken en later met Zwitserland gesloten handelsverdragen konden eerst langzamerhand hun weldadigen invloed doen gevoelen. Intusschen woes het budget een steeds wederkeerend tekort aan en slechts met de grootste moeite wist men daarover heen te komen. Daarom besloot *Crispi*, die schijnbaar over een groote meerderheid beschikken kon, krachtige maatregelen te nemen. Hij stelde in 1891 voor het deficit te doen verdwijnen door het aantal praefecturen te verminderen en door de belastingen en de tarieven te verhoogen. Doch beide denkbeelden ontmoetten heftigen tegenstand en den 31sten Januari 1891 viel het ministerie. De leider der rechterzijde, *di Rudini*, werd nu met de vorming van een nieuw kabinet belast, dat voornamelijk op het centrum, waartoe ook leiders van links, als *Nicotera* en *Pelloux* behoorden, steunde. De buitenlandsche politiek bleef onveranderd: het Drievoudig Verbond werd nog in 1891 vernieuwd en in 1892 kwamen de reeds genoemde handelsverdragen tot stand. Doch op financiëel gebied wist ook het ministerie *di Rudini* geen uitkomst te verschaffen. Reeds in April 1892 maakte *di Rudini* plaats voor *Giolitti*, den minister van Financiën onder *Crispi*. Nieuwe verkiezingen gaven *Giolitti*, die de buitenlandsche politiek van zijn voorgangers voortzette, de meerderheid. De binnenlandsche toestand werd echter met den dag slechter. De minister van Financiën, *Grimaldi*, schatte het tekort voor 1893 op 48 millioen; de koers der staatsrente daalde voortdurend; het goudagio steeg en zelfs de zilveren pasmunten stroomden uit het land, zoodat het land onder het gebrek aan betaalmiddelen zeer leed. Daarbij kwam, dat bij het bestuur van sommige banken de grofste onregelmatigheden ontdekt werden, waarvoor de Kamer een parlementaire commissie benoemde (21 Maart 1893). Deze bracht den 23sten November 1893 haar rapport uit, waarin verschillende ministers, waaronder *Giolitti*, sterk gegispt werden. Den volgenden dag nam deze zijn ontslag en na een weekenlange crisis kwam *Crispi*, de eenige, van wien men heil verwachtte, opnieuw aan het hoofd der regeering.

Het nieuwe ministerie stond voor de grootste moeilijkheden: op Sicilië brak een door arbeidsvereenigingen voorbereide revolutie uit, die zich spoedig over het geheele eiland uitbreidde en ook naar het vasteland dreigde over te slaan. *Crispi* trad daartegen met de krachtigste maatregelen op en onderdrukte den opstand binnen korten tijd, evenals een anarchistische beweging in de provincie Massa en Carrara. Een anarchistische aanslag op *Crispi* mislukte (16 Juni 1894); drie wetten tegen de revolutionnaire partijen werden uitgevaardigd en 271 socialistische vereenigingen ontbonden. Naast deze moeilijkheden kwamen de financiëele. De minister van Financiën, *Sonnino*, schatte het tekort voor 1893—1894 op 177 millioen; tot dekking stelde hij bezuinigingen en belastingverhoogingen voor, o. a. een verlaging der rente tot 4 % en een verhooging der inkomstenbelasting. De Kamers keurden die maatregelen goed; toch becijferde *Sonnino* het tekort voor het jaar 1895—1896 nog op 80 millioen, die hij wederom door bezuiniging en belastingverhooging wilde dekken. Een nieuwe crisis echter kwam tusschen beide; den 11den December 1895 legde *Giolitti* eenige stukken omtrent bankzaken, waarvan hij op niet faire wijze in bezit was gekomen, aan de Kamer over. Een storm van verontwaardiging stak op tegen *Crispi*, die de zittingen verdaagde en, toen de schandalen het volgend jaar opnieuw begonnen, den 8sten Mei 1895 de Kamer ontbond. In de nieuwe had hij een groote meerderheid.

Inmiddels had de toestand in Afrika een voor Italië zeer ongunstige wending genomen door den oorlog met Abessinië (zie aldaar). De nederlaag van Adoea (1 Maart 1896) noodzaakte *Crispi* tot aftreden. Het nieuwe kabinet *di Rudini* was tot een groote verandering in de koloniale politiek besloten. Den 20sten October 1896 werd te Addis Abeba de vrede gesloten.

Ook in de buitenlandsche staatkunde in Europa was een verandering gekomen. Het huwelijk van kroonprins *Victor Emanuel* met prinses *Helena van Montenegro* (23 October 1896) had verbeteringen gebracht in de betrekkingen tusschen Italië en Rusland. In het handelsverdrag met Tunis (30 September 1896) erkende Italië het protectoraat van Frankrijk over Tunis. Gedurende de verwikkelingen op Kreta en den Grieksch-Turkschen Oorlog (1896 en 1897) nam *Crispi* deel aan alle maatregelen, waartoe het Europeesch Concert besloot.

In het binnenland had het ministerie bij de nieuwe verkiezingen de meerderheid verkregen, die het gedurende de voorjaarszitting behield. Het verklaarde zich om financiëele redenen bereid het koloniaal gebied tot Massaoea en omgeving te beperken en Kassala aan Egypte af te staan, welk denkbeeld de Kamer goedkeurde. In de herfstzitting kwam het weer tot een ministeriëele crisis. Wederom was het *di Rudini*, die een nieuw ministerie vormde, waarin o. a. *Zanardelli* zitting had.

In de eerste maanden van 1898 hadden er weder binnenlandsche onlusten plaats. Begonnen te Siciliana, vonden zij weerklank over geheel Sicilië en het vasteland. De socialisten maakten zich spoedig van de beweging, die door de hooge brood- en meelprijzen was ontstaan, meester. Vooral te Milaan werd den 7den en 10den Mei hevig gevochten. Nieuwe opstanden braken in het laatst dier maand uit en eerst nadat de pogingen der oproerlingen, om zich door toevoer uit Zwitserland te versterken, mislukt waren, kon de regeering de beweging meester worden. Bij de maatregelen, tegen de opstandelingen te nemen, was reeds een scherp meeningsverschil uitgebroken in het ministerie tusschen *Zanardelli* en *Visconti-Venosta*, tengevolge waarvan laatstgenoemde aftrad (28 Mei). Een reconstructie van het kabinet baatte *di Rudini* niet; hij moest tengevolge van de oppositie in de Kamer den 19den Juni ontslag nemen. Generaal *Pelloux* vormde een nieuw ministerie, uit heterogene bestanddeelen samengesteld. Het gelukte hem in betere betrekkingen met Frankrijk te komen; een handelsverdrag, volgens hetwelk beide landen elkander op den voet van meest begunstigde natie zouden

Digitized by Google

behandelen, trad den 12den Februari 1899 in werking. Terwijl *Pelloux* eenerzijds door belastinghervorming de lagere klassen der bevolking wilde ontlasten, diende hij anderzijds een reeks dwangwetten in tegen de socialisten en republikeinen. Deze vonden hevige tegenkanting bij de linkerzijde. Doch voor het tot een beslissing kwam, had de staatkundige toestand een groote verandering ondergaan.

In Maart 1899 n.l. had Italië, om zijn gebied uit te breiden in China, aan dat land voorgesteld door een pachtcontract de Golf van Sanmoen af te staan, welk voorstel in beleedigenden vorm afgewezen werd. Bij deze diplomatieke nederlaag (de regeering durfde met het oog op de publieke opinie niet tot geweld overgaan) kwam het bericht van de Engelsch-Fransche conventie over Noord-Afrika, waarbij Engeland aan Frankrijk het achterland van Tripolis overliet. Dit prikkelde de natie des te meer, daar men gehoopt had zelf nog eenmaal in het bezit van dat gewest te zullen komen. *Pelloux* zag in, dat de positie der regeering onhoudbaar geworden was, en diende zijn ontslag in. Hij werd echter opnieuw met de vorming van een ministerie belast, dat nu veel meer naar rechts overhelde. Het kabinet kreeg den 31sten Mei een votum van vertrouwen en drong aan op de behandeling van de genoemde dwangwetten. Maar de oppositie voerde zulk een obstructie, dat de regeering den 30sten Juni de zittingen moest verdagen. Terwijl de Kamers niet bijeen waren, handhaafde *Pelloux* met kracht de openbare orde, met name op Sardinië.

Bij de beraadslaging over de dwangwetten begon de parlementaire storm opnieuw. De radicalen beletten door hun obstructie wekenlang de discussies en werden door *Rudini*, *Giolitti* en *Zanardelli* gesteund, waarop de regeering de Kamer ontbond. Het ministerie kreeg een meerderheid, doch ook de uiterste linkerzijde keerde versterkt terug. Het ministerie trad nu af (18 Juni) en een nieuw kabinet werd gevormd door *Saracco* en had een gematigd liberaal karakter; de oppositie liet haar obstructie varen. Aan de interventie in China nam Italië deel met 2000 man.

Den 29sten Juli 1900 werd de zeer populaire koning *Humbert* te Monza door *Angelo Bresci* vermoord; hij werd opgevolgd door zijn zoon *Victor Emanuel III*. Het ministerie bleef aan en zag zijn begrooting nog aangenomen, doch moest den 6den Februari 1901 reeds aftreden, waarop *Zanardelli* een kabinet uit de linkerzijde vormde. Door veranderingen in de belastingwetgeving kwam er een verrassend snelle verbetering in den economischen toestand van het land; het jaar 1900—1901 sloot met een overschot van 40 millioen lire in plaats van met de geraamde 7 millioen, en ook de volgende jaren brachten een batig saldo. In 1901—1903 bereikten en overschreden de Italiaansche staatspapieren den parikoers; het goudagio verdween geheel; de Italiaansche financiën verheugden zich in een bloei, zooals men in geen enkel ander land van Europa zag. De betrekkingen met Frankrijk werden zeer vriendschappelijk: een verdrag omtrent Tripolis kwam tot stand, terwijl de betrekkingen met Duitschland en Oostenrijk uiterlijk niet verkoelden, waarvan de hernieuwing van het Drievoudig Verbond in 1902 een bewijs was. Aan elk optreden van de Europeesche mogendheden tegen Turkije of niet-Europeesche staten nam Italië deel; zoo werd in 1904 een Italiaan opperbevelhebber der Macedonische gendarmerie.

Dit geschiedde echter niet onder het ministerie-*Zanardelli*. Om verschillende redenen nam *Giolitti*, de knapste minister uit het Kabinet, den 12den Juni 1903 zijn ontslag, spoedig gevolgd door den minister van Marine. *Zanardelli* kon geen opvolger voor *Giolitti* vinden en nam nu zelf Binnenlandsche Zaken; maar vooral het feit, dat de czaar van Rusland een beloofd bezoek voor onbepaalden tijd uitstelde, benevens zijn zwakke gezondheid deden *Zanardelli* den 21sten October zijn ontslag nemen. Hij werd opgevolgd door *Giolitti*. Evenals zijn voorgangers ontwikkelde ook deze een groot hervormingsplan, waarbij het sluiten van gunstige handelsverdragen, financiëele hervormingen en maatregelen tot opbeuring van Zuid-Italië op den voorgrond stonden. Den 15den September 1904 werd een rechtstreeksche troonopvolger prins *Humbert van Piemont*, geboren. Van groote oeconomische beteekenis was het wetsvoorstel om de spoorwegen, wier exploitatie de regeering in 1885 aan particuliere maatschappijen had opgedragen, terug te koopen. Hoewel het een uitgave van 420 millioen lire vereischte, werd het voorstel, hoewel *Giolitti* den 4den Maart wegens ziekte moest aftreden, door beide Kamers aangenomen (1 Juli 1905). *Giolitti*'s opvolger, *Forti*, moest reeds in Februari 1906 aftreden, daar zijn ministerie te heterogeen was.

Het ministerie *Sonnino* leed in verhoogde mate aan diezelfde kwaal en leefde daardoor slechts kort (8 Februari—29 Mei), daar een nederlaag bij de stemming over den aankoop der Zuid-Italiaansche spoorwegen het tot heengaan dwong.

Opnieuw aanvaardde *Giolitti* (31 Mei 1906) het bewind; hij bracht weldra een conversie der 5 en 4 % staatsschuld tot stand. Daardoor verkreeg de regeering de middelen om het spoorwegwezen grondig te verbeteren, alsook om onderscheiden provincies financiëel te hulp te komen, die door catastrofen zwaar geteisterd waren, zooals Z.-Italië door een uitbarsting van den Vesuvius in April 1906 en een aardbeving in Calabrië (8 September).

In de buitenlandsche staatkunde volgde Italië denzelfden koers als voorheen, en het Drievoudig Verbond bleef gehandhaafd, al zocht het land ook meer toenadering tot Frankrijk, zooals vooral scherp aan het daglicht kwam op de conferentie van Algeciras (1906), waar Italië met Frankrijk tegen Duitschland samenging. Ook kwam in hetzelfde jaar met Frankrijk en Engeland een verdrag tot stand tot begrenzing van Italië's commerciëele belangensfeer in Abessinië. Italië's streven om op het Balkanschiereiland, meer in het bijzonder in Albanië, zijn invloed uit te breiden, bracht het in een moeilijke positie ten opzichte van zijn anderen bondgenoot, Oostenrijk-Hongarije.

In 1907 had op het gebied der buitenlandsche staatkunde geen gebeurtenis van belang plaats en het is misschien juist daardoor, dat de ont-

Digitized by Google

moeting tusschen koning *Eduard* en *Victor Emanuel* te Gaëta (April) tot veel geschrijf aanleiding heeft gegeven, te meer daar zij werd voorafgegaan door een samenkomst van *Victor Emanuel* en koning *George* van Griekenland te Athene. In hetzelfde jaar werd het Drievoudig Verbond hernieuwd.

Was het dus in 1907 op buitenlandsch terrein rustig, niet hetzelfde kan beweerd worden van het binnenland. Terwijl in Noord-Italië een werkstaking, vooral te Milaan, Turijn en Bologna, veel opschudding veroorzaakte, echter spoedig op een mislukking uitliep (19 October), werd in dezelfde maand Calabrië opnieuw door een aardbeving geteisterd, die schromelijke verwoestingen aanrichtte, het ergst in Ferruzano en Brancaleone. En geheel Italië werd onafgebroken in opschudding gebracht door het proces tegen den gewezen minister van Onderwijs *Nasi*, die wegens verduistering van staatsgelden in 1908 veroordeeld werd, wat in Zuid-Italië *(Nasi* was volksvertegenwoordiger voor Trapani) tot heftige demonstraties aanleiding gaf. Een eveneens hevige beweging, echter van geheel anderen aard en niet beperkt tot Italië, veroorzaakte de pauselijke encycliek „Pascendi dominici gregis", in September 1908 verschenen en in Juli voorafgegaan door een syllabus; zij was gericht tegen het „modernisme", dat scherp veroordeeld werd, terwijl verschillende maatregelen werden aangegeven, om „de dwalingen der modernisten" zoowel bij clerus als geloovigen uit te roeien en verdere verbreiding te beletten.

De nieuwe verkiezingen, welke in het begin van Maart 1909 plaats vonden, gaven weliswaar het ministerie nog een meerderheid, maar zij versterkten toch de oppositie.

Verzet van de Kamer tegen een door de regeering voorgesteld contract met den Italiaanschen Lloyd bracht het ministerie ten val; het diende den 2den December zijn ontslag in.

Ofschoon slechts over een kleine groep in de Kamer beschikkende, werd *Sonnino* den 10den December met de vorming van een nieuw ministerie belast. Het Kabinet vond van meet af geen meerderheid in de Kamer. Het hing voornamelijk af van *Giolitti,* die het eenigen levensduur gunde om het netelige vraagstuk van de handelsmarine op te lossen. Zoover kwam het echter niet. Wel kreeg het op zijn programma van hervormingen, waarmede het den 11den Februari 1910 voor de Kamer trad, een motie van vertrouwen, maar het ontwerp-scheepvaartwet, door minister *Bettolo* uitgewerkt, werd hevig aangevallen. Zeker van zijn nederlaag, diende *Sonnino,* zonder de verwerping van de Kamer af te wachten, den 21sten Maart zijn ontslag in. Het tweede Kabinet-*Sonnino* had, evenals het eerste, juist ongeveer 100 dagen bestaan. Als plaatsvervanger van *Giolitti* slaagde *Luzzatti* er den 31sten Maart in om een nieuw ministerie te vormen. Zijn programma, den 28sten April in de Kamer ontwikkeld, omvatte o. a. een hervorming van de verkiezing van de Kamer zelf. De netelige kwestie van de handelsmarine zou door een voorloopige regeling voor 3 jaar uit de wereld worden geholpen. Na korte debatten kreeg de regeering den 30sten April met overgroote meerderheid een motie van vertrouwen. In de winterzitting hield de minister van Buitenlandsche Zaken, *Giuliano,* onder grooten bijval den 2den December een rede over de buitenlandsche staatkunde, waarin hij zich met nadruk verzette tegen de pogingen der irredentisten om de goede verstandhouding met Oostenrijk te schokken. Nog grooter bijval vond een mededeeling van den minister van Financiën, dat het dienstjaar 1909—1910 een overschot van 51 millioen lire had opgeleverd en dat voor 1910—1911 een overschot van 80 millioen verwacht werd. Den 21sten December 1910 diende *Luzzatti* een omvangrijk wetsontwerp tot herziening van het kiesrecht in, welke een vermeerdering van het kiezerscorps van 3 op 4,5 millioen kiezers zou ten gevolge hebben. Het kiesrecht zou worden toegekend aan ieder, die lezen en schrijven kon. Om aan de conservatieve partijen tegemoet te komen, stelde hij tevens voor om kiesplicht in te voeren. Nadat nog den 3den Februari, naar aanleiding van de door de socialisten uitgelokte debatten over de duurte, de regeering een motie van vertrouwen met meer dan 150 stemmen meerderheid zag aangenomen, trof het des te meer, dat zij den 19den Maart, tijdens de debatten over de kiesrechthervorming moest aftreden. *Giolitti* trad nu voor de vierde maal als kabinetsformeerder op. Om zijn Kabinet zooveel mogelijk den steun van de linkerzijde te verzekeren, bood hij den sociaal-democraat *Bissolati* een zetel aan. Deze weigerde echter.

Intusschen waren den 14den Maart 1911, den dag, waarop voor 50 jaar *Victor Emanuel II* den titel van koning van Italië had aangenomen, de feesten ter herdenking van het 50-jarig bestaan van den Italiaanschen nationalen staat begonnen. In verband daarmede werd den 31sten Maart te Rome een groote tentoonstelling geopend, den 4den Juni gevolgd door de onthulling van het nationale gedenkteeken ter eere van koning *Victor Emanuel.* Ook te Florence en te Turijn werden tentoonstellingen gehouden. Het parlement, dat gedurende de minister-crisis was verdaagd, kwam den 6den April weder bijeen. *Giolitti* ontvouwde een rijk en zeer liberaal programma: een kiesrechthervorming, welke nagenoeg algemeen kiesrecht zou brengen en de invoering van ouderdoms- en invaliditeitspensioenen voor arbeiders, waarvan de kosten zouden gevonden worden door staatsexploitatie van de levensverzekeringen, vormden er de hoofdpunten van. Toen echter den 6den Juni minister *Nitti* het ontwerp op het levensverzekeringsmonopolie indiende, vond het een niet voorzienen tegenstand. De buitenlandsche staatkunde drong de binnenlandsche voorloopig op den achtergrond. Toen het in de tweede helft van Augustus scheen, dat Frankrijk, als resultaat van de onderhandelingen met Duitschland, het protectoraat over Marokko, en Duitschland daarvoor een schadeloosstelling in Centraal-Afrika zou krijgen, begon Italië, daarin optredende als de vertegenwoordiger van enkele bankinstellingen, zijnerzijds naar een compensatie in Tripolis uit te zien. Reeds in 1900 had Italië met Frankrijk een overeenkomst gesloten, waarbij het een recht van voorkeur op deze Turksche provincie ver-

Digitized by Google

wierf. Deze overeenkomst was op het einde van 1901 bekend geworden en ook weder hernieuwd; aangenomen mocht dus worden, dat Engeland, welks Egyptische belangen bij de overeenkomst rechtstreeks of zijdelings waren betrokken, haar goedkeurde. Nu was de verhouding tusschen Italië en Turkije in de laatste jaren voortdurend slechter geworden. Reeds sedert 1908 klaagde Italië over de onrechtmatige en willekeurige behandeling van zijn onderdanen door de overheid in Tripolis. In September 1911 nam Italië uitgebreide militaire maatregelen te land en ter zee, om daarna in den nacht van den 26sten op den 27sten September de Porte telegrafisch op de volstrekte noodzakelijkheid te wijzen, om aan den „toestand van wanorde en veronachtzaming in Tripolis en Barka" een einde te maken. De Italiaansche regeering was besloten tot de militaire bezetting van de genoemde landstreken en hoopte, dat Turkije daartegen geen verzet zou bieden. Binnen 24 uur werd op dit ultimatum antwoord verwacht.

Het antwoord, waarin Turkije de grieven van Italië weerlegde, werd onvoldoende bevonden, waarop Italië den 29sten September Turkije den oorlog verklaarde. Tevens verklaarde Italië aan de mogendheden, dat het geen oorlog in den eigenlijken zin van het woord zou zijn, daar de actie — op aandringen van Oostenrijk-Hongarije — zich zou beperken tot de Afrikaansche kust en de *status quo* op den Balkan gehandhaafd zou blijven. Een driemaal herhaald beroep van de Porte op de mogendheden bleef zonder uitwerking. Ten slotte bleek, dat men te Rome van geen tusschenkomst weten wilde. Men stelde zich op het standpunt, dat Turkije als overwonnene om den vrede moest vragen. Evenwel deed het zulks niet, evenmin als het bezweek voor het dreigement van een actie van de Italiaansche vloot in de Turksche wateren. Bij Koninklijk besluit van 5 November 1911 werden Tripolis en Barka voor geannexeerd verklaard, wat de Kamer van afgevaardigden den 23sten Februari 1912 met 423 tegen 9 stemmen bekrachtigde (zie *Tripolitaansche Oorlog*).

Den 18den October 1912 maakte de vrede van Lausanne een einde aan den Tripolitaanschen oorlog, waarbij Turkije Lybië aan Italië afstond. Dat ook binnenslands nog veel voor de volksontwikkeling te doen blijft, toonen de statistische opgaven voor 1913, volgens welke in Italië nog 38 % der bevolking uit analphabeten bestaat (in Piemont 11 %; in Calabrië 70 %); in 1872 was het percentage 69, zoodat althans vooruitgang te constateeren valt. De verkiezingen voor de Kamer, in October en November 1913 gehouden, gaven het ministerie-*Giolitti* weliswaar een meerderheid, maar de socialisten hadden 43 zetels veroverd en van de overige afgevaardigden had meer dan de helft de overwinning te danken aan de hulp der katholieke partij onder aanvoering van graaf *Gentiloni*. Die steun was alleen verleend onder voorwaarde dat geen wetsontwerpen zouden worden aangenomen, die strijdig waren met de katholieke leer. Als gevolg van die overeenkomst werd o. a. het voorstel van den republikein *Comandini* tot toelating van de burgerlijke echtscheiding den 19den December 1913 met groote meerderheid verworpen. *Giolitti*, die in October 1913 zeventig jaar oud was geworden, trad den 10den Maart 1914 uit het ministerie en werd opgevolgd door *Salandra*. Rome kreeg, in de plaats van den radicaal *Nathan*, die niet herkozen was, vorst *Prospero Colonna* tot burgemeester. De uitgaven voor de expeditie naar Libye, die ver over de milliard lire bedroegen, maakten nieuwe belastingen noodig, die den 2den Juli door de Kamer toegestaan werden.

Bij het uitbreken van den Wereldoorlog in Augustus 1914 verklaarde de Italiaansche regeering de neutraliteit te zullen handhaven, daar zij haars inziens volgens de bepalingen van den Driebond, waartoe zij bleef behooren, niet tot deelname aan den oorlog verplicht was. *San Giuliano*, de minister van buitenlandsche zaken, overleed den 16den October 1914 en werd opgevolgd door *Sonnino*. In December werd de Duitsche gezant *Von Flotow* vervangen door vorst *Von Bülow*, den voormaligen rijkskanselier, die reeds van 1893 tot 1897 Duitschland bij het Quirinaal vertegenwoordigd had. Deze trachtte zich van Italië's onzijdigheid te verzekeren door Oostenrijk te bewegen tot den afstand van een deel van Tirol met inbegrip van Trente. *Sonnino* eischte daartegenover den 6den April 1915 Tirol tot den Brennerpas, het gebied om den Isonzo met Gradiska en Görz, de Curzolari-eilanden en de stichting van een van Oostenrijk onafhankelijken, vrijen staat Triëst; voorts het terugtrekken van de Oostenrijkers uit Albanië en het bezetten van Valona door de Italianen. Toen graaf *Burian*, namens keizer *Frans Jozef*, deze eischen afsloeg, sloot Italië met de Geallieerden een overeenkomst, waarbij het tegen toezegging van Italiaansch Tirol, Triëst, Istrië, Dalmatië tot de Narenta, vergrooting van zijn Tripolitaansch bezit en een stuk van Klein-Azië zich verbond tot deelneming aan den oorlog tegen de Centrale mogendheden en Turkije. Den 4den Mei 1915 verklaarde de Italiaansche gezant te Weenen, dat het Drievoudig Verbond opgeheven was; een nadere aanbieding van Oostenrijksche zijde — afstand van Gradiska en verheffing van Triëst tot een vrije stad met een Italiaansche universiteit. — had geen uitwerking. Den 24sten Mei 1915 werd aan Oostenrijk-Hongarije den oorlog verklaard; den 21sten Augustus aan Turkije. Zoolang *Salandra* aan het hoofd van het kabinet stond, bleef de oorlogsverklaring aan Duitschland uit. Den 10den Juni 1916 moest hij echter, na een door de Kamer tegen hem uitgebrachte motie van wantrouwen, zijn ontslag nemen. Hij werd vervangen door *Boselli*. Nadat in de maand Augustus de Engelsche minister van Financiën, *Runciman*, te Milaan met Italiaansche staatslieden conferenties had gehouden, volgde den 27sten Augustus de oorlogsverklaring aan het Duitsche Rijk (zie verder *Wereldoorlog*).

Literatuur: Theobald Fischer, Die südeuropäischen Halbinseln (in „Kirchhoffs Länderkunde von Europa", II, 2, 1908); *Deecke*, Italien („Bibliothek der Länderkunde", Berlijn 1898); *P. D. Fischer*, Italien und die Italiener (2de druk Berlijn 1901); *Jousset*, L'Italie illustrée, (Parijs 1904); *A. H. Gifford*, New Italy (Boston 1909); *P. Joanne*, Italie (Parijs 1909); *F. M. Un-*

Digitized by Google

derwood, United Italy (Londen 1912); *H. Blink,* Economische betrekking tusschen Nederland en Italië in 't verleden en heden („Tijdschrift voor Economische geographie", 1914, no. 8); *Hartmann,* Geschichte Italiens im Mittelalter (Leipzig 1897—1908); *Hodgkin,* Italy and her invaders (Oxford 1880—1899, 8 dln.); *Hegel,* Geschichte der Städteverfassung in Italien (Leipzig 1847); *Symonds,* Renaissance in Italy (Londen 1875—1881, 5 dln.); *Reuchlin,* Geschichte Italiens von der Gründung der regierenden Dynastien bis auf die Gegenwart (Leipzig 1859—1873, 4 dln.); *Duguet,* La guerre d'Italie 1859 (Parijs 1882); *Moltke,* Der Italienische Feldzug des Jahres 1859 (Berlijn 1904); *Bolton King,* History of Italian Unity (1899); *Bolton King* en *T. Okey,* Italy to-day (1901); *Borne,* Der Italienisch-türkische Krieg, 1911—1912 (Oldenburg 1913).

Itapicuru, een rivier in den Braziliaanschen staat Bahia, ontspringt op de Sierra da Desordem en mondt na een loop van 600 km. onder 11° 43' Z. Br. uit in zee. Zij kan 100 km. ver bevaren worden. Bij den bovenloop vindt men over een afstand van 70 km. bronnen van 35° —41° C.

Itapicuru *(mirim),* een rivier in den Braziliaanschen staat **Maranhão** ontspringt op de Sierra do Itapicuru, die haar van den Parnahyba scheidt, neemt links den Alpercatas op en mondt na een loop van 1000 km. in de **São José**baai uit. Zij is tot Itapicurumirim, een stapelplaats voor de producten uit het binnenland, bevaarbaar.

Itapua *(Posadas),* een stad in de Argentijnsche provincie Corrientes, ligt aan den linkeroever van den Parana, heeft levendigen handel en telt 5000 inwoners. Er tegenover in Paraguay ligt het plaatsje Encarnacion, dat als voorstad beschouwd wordt en het oorspronkelijk door den dictator *Francia* verwoeste Itapua is.

Itascameer, een klein meer in den Noord-Amerikaanschen staat Minnesota, heeft den vorm van een hoefijzer en is merkwaardig als het verzamelbekken der Mississippibronnen.

Itatiaya, de hoogste, uit graniet en syeniet bestaande berg (2712) van Brazilië, ligt in de Serra do Mantiqueira, de grens der staten Rio de Janeiro, Minas Geraës en São Paulo.

Ite-missa est beteekent „Gaat — het is de heenzending", woorden door den priester gesproken tegen het einde der mis. *Missa* is hier hetzelfde als *dimissio* d. i. heenzending; dit was de feestelijke afscheidsgroet, de aankondiging, dat de zitting een einde genomen had, en werd door de oude Christenen eenvoudig uit het heidensche leven overgenomen. Uit dit woord is het woord *Mis* ontstaan. Deze afscheidsgroet wordt sinds de 11de eeuw op sommige dagen (boetedagen vooral) vervangen door *Benedicamus Domino,* d. i. „Laat ons den Heer prijzen" en in Missen voor de overledenen door *Requiescant in pace,* d. i. „dat zij rusten in vrede".

Iterson, *Jan Egens van,* een Nederlandsch geneeskundige, den 11den December 1842 te Waspik geboren, ontving zijn opleiding aan de gymnasia te Leiden en Gorkum, studeerde te Leiden in de geneeskunde en promoveerde aldaar in 1867 tot doctor in de geneeskunde en in 1868 eerst tot doctor in de verloskunde en later tot doctor in de heelkunde. Nadat hij zich te Leiden als geneesheer gevestigd had, werd hij in 1878 benoemd tot hoogleeraar aldaar en aanvaardde dit ambt den 28sten Februari 1879 met een redevoering over „De critiek in de geneeskunde". Van zijn geschriften noemen wij: „Langdurige sluiting van het darmkanaal" (1873), „Mededeelingen omtrent het Geneeskundig Congres te Londen" (1881), „Bijdrage tot de behandeling der blaassteenen" (1882), „De verhouding der orthopaedie tot de wetenschap, de kunst en de maatschappij" (1884) en „Bijdrage tot de operatieve heelkunde" (1885), opgenomen in het „Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde". Hij overleed den 25sten April 1901.

Ithaca, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat New-York, ligt op beide oevers der Cayuga-Inlet, en is door den Cayuga-Susquehannaspoorweg met Oswego en door stoombooten met de voornaamste plaatsen aan het Cayugameer verbonden. Zij telt (1910) 14 802 inwoners en is vermaard door haar Cornell-universiteit, door een harer burgers, *Ezra Cornell,* gesticht. Het aantal hoogleeraren bedraagt (1913) 194, dat der lectoren en assistenten 315, dat der studenten 4802. Haar boekerij bestaat uit 421 000 deelen, waaronder zich die der voormalige bibliotheken van *F. Bopp, C. Anthon, Goldwin Smith, A. D. Withe* enz. bevinden. Het staatslandbouwcollege is met de universiteit verbonden. In de nabijheid van Ithaca vindt men vele watervallen, waaronder de Taughanic Falls.

Ithaka, thans *Ithaki* of *Thiaki* geheeten, na Paros het kleinste der zeven Ionische Eilanden, heeft een oppervlakte van 93 v. km. en ligt tegenover de Grieksche provincie Akarnanië, ten zuiden van Leukas (Sta Maura), ten noordoosten van Kephallenia en van dit eiland door het 2—4 km. breede Kanaal van Ithaka gescheiden. In de oudheid was dit eiland beroemd als het vaderland en het rijk van *Odysseus.* De gelijknamige stad uit den historischen tijd der Oudheid lag in het N. gedeelte, aan den voet van den Exogi (Oxoi) op een plateau tusschen twee baaien; de bewaard gebleven overblijfselen bewijzen, dat zij in den Romeinschen tijd bestaan heeft. De op den isthmus gevonden overblijfselen, die men ten onrechte in verband heeft gebracht met het paleis van *Odysseus,* zijn afkomstig van een oud kasteel, Alalkomenae. In de Middeleeuwen deelde Ithaka de geschiedenis van Kephallenia, stierf ten gevolge van de zeerooverij en de oorlogen met de Turken bijna uit en verhief zich eerst weer onder Venetiaansch bestuur. Ithaka telt (1907) 9716 inwoners en behoort sedert 1899 tot den nomos Leukas. Het eiland brengt rijkelijk krenten, wijn en olie voort. De inwoners zijn ondernemende zeevaarders en kooplieden. De aan de Baai van Molo gelegen hoofdstad Vathy of Ithaki is de zetel van een bisschop en telt 5724 inwoners. Men vindt er scheepsbouw en visscherij. Ook worden er sponzen gevischt en roode koralen gewonnen.

Ithome was in de Oudheid een bergvesting in Messenië (in de Peloponnesus) op den berg van dien naam (thans Vurcano), die zich ten westen der vlakte van den Pamisus met 2 toppen

Digitized by Google

(Enna en Ithome) ter hoogte van 802 m. verheft. Volgens de sage werd aldaar *Zeus* door de Nymphen opgevoed en later in een tempel vereerd. Deze vesting is in den Eersten Messenischen Oorlog (743—724 v. Chr.) door *Aristodemus* heldhaftig verdedigd tegen de Spartanen, en door laatstgenoemden in den Derden Messenischen Oorlog (464—455) v. Chr.) gedurende den tijd van 10 jaren belegerd.

Itinerarium of *reiswijzer* noemt men een aanwijzing der stations op een grooten weg tusschen 2 hoofdplaatsen, met vermelding der afstanden. De belangrijkste itineraria uit de dagen der oudheid bewaard, zijn de: „Itineraria Antonini", het „Itinerarium Hiërosolymitanum", het „Itinerarium Alexandri", en eenige „Itineraria" van het Heilige Land.

De *Itineraria Antonini* bevatten het *Itinerarium provinciarum*, waarin een aantal reisroutes zijn opgenomen door de Romeinsche wingewesten in Europa, Azië en Afrika, en het *Itinerarium maritimum*, dat de beste kust- en waterwegen aanwijst. Beide bestaan uit een eenvoudige opgave der plaatsen, aan die wegen gelegen, met bijvoeging der afstanden. Vermoedelijk zijn zij uit den tijd van *Antoninus Caracalla*, en terwijl zij aanvankelijk bestemd waren voor staatsambtenaren, werden zij later als reisboeken gebezigd. Intusschen zijn zij in den tijd van *Diocletianus* in den tegenwoordigen toestand gebracht. Het *Itinerarium Burdigalense Hiërosolymitanum* is vervaardigd door een Christen in het jaar 333 van onze tijdrekening ten behoeve van hen, die zich van Burdigala (Bordeaux) naar Jeruzalem begaven. Beide Itineraria zijn door *Wesseling* te Amsterdam (1735) en later door *Pinder* en *Parthey* (1848) in het licht gegeven. Het *Itinerarium Alexandri* behelst een beknopte schets van den tocht van *Alexander den Groote* naar Perzië en is eerst in 1871 door *Volkmann* uitgegeven. Reiswijzers naar het Heilige Land zijn door *Tobler* in het licht gezonden; men heeft er van *Thietmar, Hugo Plagon, Frans Pipino* en *Antonius*. Dit laatste is vervaardigd omstreeks het jaar 570. Ook is vrij volledig bewaard gebleven de copie van een soort wereldkaart, die de belangrijkste itineraria der aan de Romeinen bekende wereld cartografisch voorstelde (zie *Peutinger*).

Ito, *Hiroboemi*, markies, in 1840 in het dorp Tsoekarimoera (provincie Choshoe) als de zoon van een boer geboren, ging in 1863 met vier andere Japaneezen naar Engeland, waar hij een Europeesche opvoeding ontving, terwijl hij zich later op reizen naar de Vereenigde Staten (1871) en naar Europa (1882) verder ontwikkelde. Gedurende zijn verblijf in Duitschland bestudeerde hij, nadat hij in 1878 minister van Binnenlandsche Zaken geweest was, in het bijzonder de Pruisische wetgeving, die hem voor de in 1890 in Japan ingevoerde grondwet, waarover hij een commentaar schreef, tot voorbeeld strekte. *Ito* was viermaal minister-president, 1886—1888, 1892—1896, Januari—Juni 1898 en October 1900—Juni 1901 en werkte als zoodanig krachtig voor het aannemen in Japan van de Europeesche beschaving, zoodat hij te beschouwen is als de schepper van het moderne Japan. In 1885 werd hij graaf, in 1896 markies. In 1901 deed hij weer een groote reis door Europa en Amerika. Van December 1905 tot Juni 1909 was hij vice-keizer van Korea, maar zijn verzoenende politiek wekte de ontevredenheid zijner militante tegenpartij, zoodat hij zijn ambt ten gunste van burggraaf *Arazoeke Soue* moest neerleggen. Hij viel den 25sten October 1909 te Charbin door de hand van een Koreaanschen sluipmoordenaar.

Zie: *Ladd*, In Korea with Marquis Ito (Londen 1908).

Itsjang, een stad in de Chineesche provincie Hoepe, ligt op den linkeroever van den Jangtsekiang, die 9 km. boven de stad zijn groote stroomversnellingen vormt, en telt (1911) 45 000 inwoners. De stad ligt in een vruchtbare streek (thee, opium), is sedert 1877 voor den handel geopend en heeft sedert 1878 een regelmatige stoomvaartverbinding met Hankou.

Ittig, *Thomas*, een Duitsch godgeleerde, den 31sten October 1643 te Leipzig geboren en aldaar overleden als hoogleeraar in de godgeleerdheid den 7den April 1710, schreef een „Schediasma de auctoribus, qui de scriptoribus ecclesiasticis egerunt" (1711, na zijn dood uitgegeven). Ook leverde hij een „Historia ecclesiastica" (1709), een „Historia synodorum nationalium reformatarum in Gallia" (1705), een „Historia concilii Nicaeani" (1712) en een „Bibliotheca patrum apostolicorum" (1699).

Ituraea, een landschap in het noordoosten van Palestina, was het land der Ituraeërs, die in het Oude Testament Jetur genoemd en tot de nakomelingen van *Ismaël* gerekend worden. *Strabo* noemt bepaaldelijk den Libanon (en Anti-Libanon) als woonplaats van dit roofzuchtige en krijgshaftige volk. In de laatste eeuw v. Chr. had *Ptolemaeus*, de zoon van *Mennaeus*, de heerschappij der Ituraeërs zeer uitgebreid, zoodat zij in het W. tot de zee, in het O. tot Damascus, in het Z. tot Galilea reikte. Die omvang maakt verklaarbaar, dat *Herodes Philippus* in Lukas 3 : 1 viervorst van Ituraea genoemd wordt. Door *Pompejus* werd het rijk van *Ptolemaeus* verkleind en het viel na den dood van zijn zoon *Lysanias* ineen.

Iturbide, Don *Augustin de*, keizer van Mexico, den 27sten September 1784 te Valladolid de Michoacan (thans Morelia) geboren, onderscheidde zich bij het uitbreken van den vrijheidsoorlog, in 1810, als officier in het Spaansche leger en hielp mede de troepen van *Morelos* bij Valladolid en Purmaran te verslaan. De onderkoning *Apodaca* benoemde hem toen tot opperbevelhebber van het Noorderleger. De Spanjaarden werkten hem, den Creool, tegen; in 1816 viel hij in ongenade. Na de Spaansche revolutie van 1820, koos de onderkoning partij tegen de nieuwe richting. Hij stelde *Iturbide* aan het hoofd van het leger. Maar deze verklaarde zich tegen Spanje. Den 21sten Februari 1821 vaardigde hij het manifest van Iguala uit, waarbij Mexico als onafhankelijke monarchie uitgeroepen werd, onder een vorst uit het Huis *Bourbon*. *Apodaca* werd afgezet; zijn opvolger sloot zich aan bij het manifest van Iguala. Toen de Spaansche Cortes dit verwierpen, liet *Iturbide*, die voorloopig het regentschap had waargenomen, zich den 18den

Digitized by Google

Mei 1822 als als *Augustin I* als keizer kronen. De volksvertegenwoordiging ontbond hij. Weldra kwamen de republikeinen, gesteund door het leger, in opstand. Den 19den Maart 1823 legde *Iturbide* zijn waardigheid neder; hij vertrok met zijn familie naar Italië. Het Congres had hem een jaargeld van 120 000 francs toegekend. Den 16den Juli 1824 landde hij weder in Mexico, om zich van de regeering meester te maken. Hij werd door generaal *Garcia* gegrepen en op last van het Congres gefusilleerd. In 1865 kregen zijn nakomelingen van keizer *Maximiliaan* den titel van keizerlijke prinsen.

Itzehoe, een stad in de Pruisische provincie Sleeswijk-Holstein, aan de bevaarbare Stör, alsmede aan de spoorlijnen Elmshorn—Heide en Wrist—Itzehoe gelegen, telt (1910) 16 547 inwoners. Zij is de zetel van eenige rechtbanken, bezit twee Protestantsche kerken, een hoogere burgerschool, een klooster voor adellijke jonkvrouwen, onderscheiden inrichtingen van weldadigheid, suikerraffinaderijen, een ijzergieterij met een machinefabriek, weverijen, onderscheiden andere fabrieken, vischvangst, scheepvaart en een levendigen handel. Zij is de oudste stad van Holstein en ontstond in 809 door *Karel den Groote,* die er een burcht deed verrijzen als bolwerk tegen de Denen en Wenden. Zij werd meermalen verwoest, maar telkens weder opgebouwd en was van 1835 tot 1864 de vergaderplaats der Holsteinsche Standen.

Itzenplitz, *Heinrich August Friedrich,* graaf *von,* een Pruisisch staatsman, den 23sten Februari 1799 te Grossbehnitz bij Nauen geboren, bezocht het gymnasium te Berlijn, en studeerde aldaar in de natuurkunde, daarna te Göttingen in de rechten. Hij was van 1845 tot 1848 regeeringspresident te Arnsberg en werd in 1862 minister van Landbouw. Reeds in December van dat jaar belastte hij zich met de portefeuille van Handel. Ook werd hij gekozen tot lid van den Noord-Duitschen Rijksdag. Hij behield zijn portefeuille tot in 1873, werd toen door *Achenbach* vervangen en overleed op zijn landgoed Kunersdorf bij Wriedzen den 15den Februari 1883.

Itzstein, *Johann Adam von,* een hoofdleider der liberale partij in Baden, den 28sten September 1775 te Mainz geboren, werd in 1832 tot afgevaardigde naar den Landdag gekozen en was een der meest beteekenende leden der oppositiepartij. De gebeurtenissen van 1848 hadden grooten invloed op hem. Een gedeelte zijner staatkundige vrienden keerde zich van hem af, en hij zelf helde over tot de democratische en republikeinsche richting. Onderscheiden kiesdistricten vaardigden hem af naar de Duitsche Nationale Vergadering, waar hij zich bij de uiterste linkerzijde voegde. Deze partij schonk hem haar stemmen toen in Juni 1848 een rijksbestuurder moest benoemd worden. Als gewezen lid van het Rompparlement vluchtte hij naar Zwitserland en den Elzas, tot hij in 1850 naar Baden kon terugkeeren. Hij vestigde zich nu op het landgoed Hallgarten in de Rheingau en overleed aldaar den 14den September 1855.

Ive, *Antonio,* een romanist, in 1851 te Rovigno in Istrië geboren, studeerde te Weenen in de wijsbegeerte en letteren, werd in 1875 leeraar aan het gymnasium te Capodistria, in 1882 docent aan de hoogeschool te Weenen en in 1894 hoogleeraar in de Italiaansche taal en letterkunde te Graz. Van zijn werken noemen wij: „Canti popolari istriani raccolti a Rovigno" (1877), „Novelline popolari rovignesi" (1877), „Fiabe popolari rovignesi" (1878), „Raccolta di proverbi istriani" (1881), „Prose genovesi" (1882), „L'antico dialetto di Veglia" (1885—1886), „Saggi di dialetti rovignese" (1888) en „I dialetti ladino-veneti dell' Istria" (1900). Met *Mazzatinti* en *Mandalari* gaf hij de „Rimatori napoletani del Quattrocento" (1885) uit.

Ivens, *Roberto,* een Portugeesch reiziger, den 12den Januari 1850 te Punta Delgado op het Azoreneiland Miguel geboren, trad in 1867 in Portugeeschen zeedienst, begeleidde met *Capello* in 1877 *Serpa Pinto* op zijn eersten tocht van Benguela naar Pretoria en deed in 1884—1885 met *Capello* een nieuwe reis van Mossamedes naar den *Zambesimond.* Hij schreef met *Capello* „De Benguela à Yacca" (2 dln., 1881) en „De Angola à Contracosta" (2 dln., 1886).

Ivoiriet wordt als surrogaat van ivoor gebruikt en bestaat uit gelatine, glycerine, water en zinkoxied. Het wordt voornamelijk gebruikt voor inlegwerk. Platen hiervan worden dikwijls versierd met verschillende ornamenten door middel van *steendruk.*

Ivoor verkrijgt men van de groote slagtanden van den olifant. Deze tanden zijn geplaatst in het tusschenkaaksbeen, zoodat zij overeenkomen met de snijtanden van de andere zoogdieren. De tanden hebben geen wortels en zij groeien onafgebroken door, zoolang het dier leeft. Zij bevatten alleen tandbeen en cement, terwijl het email ontbreekt. Zooals alle tanden, die voor verdediging dienen, bevatten zij betrekkelijk weinig minerale stoffen, ongeveer 57 % phosforzure kalk met zeer weinig koolzure kalk. Deze stoffen zijn innig gemengd met de zoogenaamde lijmgevende stoffen. Men kent verschillende soorten van ivoor: zacht, hard en half zacht. De grootste hoeveelheid komt uit Afrika; de voornaamste handelsplaatsen zijn Zanzibar, Mozambiek, Port Natal en Kaapstad; aan de Westkust: Benguella, San Paulo de Loanda, Ambriz, Banana, Gaboen, Kameroen, Lagos, Akra, St. Louis en Dakar. Verder nog Mogador, Tripolis, Alexandrië, Port Soedan, Massaoea en Dejboeti. In Azië zijn de voornaamste uitvoerplaatsen: Ceylon, Sumatra en Malaka. Het beste, maar zeer zeldzame ivoor, komt uit Siam, dat zeer zwaar is. In Europa wordt het voornamelijk van uit Afrika, over Bombay, ingevoerd. Van de oostkust van Afrika komt jaarlijks ongeveer 600 000 kg., van de westkust 300 000 kg. Deze hoeveelheid is afkomstig van 60 000—70 000 olifanten, voor een klein deel van pas gedoode olifanten, het meeste van al lang gestorven dieren. De hoofdmarkten in Europa zijn Londen en Antwerpen. Een ander deel van het in den handel voorkomende ivoor stamt af van den uitgestorven mammoeth en wordt voornamelijk in het noordelijk deel van Siberië en de naburige eilanden gevonden. Verder worden voor het vervaardigen van voorwerpen gebruikt de

Digitized by Google

IVOORSNIJWERK

1. Kan uit ivoor gesneden (ongeveer 1600).

2. Kan uit ivoor gesneden (ongeveer 1600).

3. Ivoorsnijwerk van omstreeks 1300.

4. Ivoorsnijwerk van omstreeks 1400.

6. Ivoorsnijwerk uit de negende eeuw.

5. Romeinsch ivoorsnijwerk.

7. Ivoorsnijwerk uit de negende eeuw.

Digitized by Google

Digitized by Google

kiezen der olifanten. de tanden van het nijlpaard, hoewel deze hol zijn en dus alleen geschikt voor het maken van kleine voorwerpen, de hoektanden uit de onderkaak van den walrus en de slagtanden van den narwal. Ivoor komt in den handel meestal voor als 1 tot 1¼ m. lange en 40 tot 80 kg. zware tanden. Het zachte ivoor is melkwit, niet doorschijnend, niet bros; het harde is slechts weinig doorschijnend en heeft een geel- of roodachtige kleur en is zwaarder dan het zachte. Dunne platen, gesneden volgens de lengterichting, vertoonen een teekening, gelijkende op die van hout; schuine vlakken daarentegen hebben een netvormige teekening. De waarde van het ivoor hangt af van de kleur en de fijnheid der netvormige teekening. Hoe gelijkmatiger de kleur en hoe fijner de teekening, des te meer waarde heeft het. Aan de lucht blootgesteld wordt het geel, ook als het eenmaal gebleekt is. Het soortelijk gewicht wisselt af tusschen 1,75—1,90. Het kan gemakkelijk verwerkt worden. Wegens zijn hardheid en veerkracht is het een bijzonder geschikt materiaal voor biljardballen. Ivoor wordt geslepen met fijn puimsteen en gepolijst met krijt. Voor het bleeken gebruikt men een chloorkalkoplossing of een mengsel van 1 deel terpentijn en 3 deelen alcohol of vooral in den laatsten tijd waterstofsuperoxied Ivoor kan ook gekleurd worden. Bij droge destillatie geeft het een zwarte massa, het zoogenaamde ivoorzwart, hetwelk als zwarte verfstof veel gebruikt wordt.

Als surrogaat van ivoor, het zoogenaamde *ivoriet*, worden behalve celluloid ook gebruikt de steen- of ivoornoten, afkomstig van een Zuid-Amerikaansche palm, *Phytelephas macrocarpa* en anderen. Deze hebben de grootte van duiven- of kippeneieren. Onder de 1 mm. dikke en harde schaal bevindt zich een witte, iets doorschijnende massa, die men goed kan bewerken. In den handel komen verschillende soorten voor. Hiervan worden voornamelijk knoopen gemaakt, bijv. in ons land te Veendam. Men kan de massa gemakkelijk verven, door haar eerst met sterk zwavelzuur en zeer korten tijd te behandelen, waardoor een perkamentpapierachtige massa gevormd wordt. Behalve de noten van sagopalmen wordt ook nog de zoogenaamde ivoormassa als surrogaat gebruikt. Deze bestaat uit gips of andere minerale stoffen met bepaalde bindmiddelen.

Ivoorkust is de naam van een Fransche kolonie op de westkust van Afrika en telt op 323 000 v. km. (1912) 417 029 inwoners, waaronder 910 Franschen. Van de 620 km. lange kust stijgt het land langzamerhand tot de vlakke hoogten van Kong; een 300—350 km. breeden gordel van oerwouden en savannen breidt zich landinwaarts uit en bevat een groot aantal oliepalmen, caoutchoucplanten en nuttige houtsoorten. Het klimaat is warm, vochtig en ongezond (gemiddelde jaartemperatuur 26° C., neerslag 6312 mm.). Deze zone is dun bevolkt door zeer onbeschaafde stammen. Veel meer ontwikkeld zijn de stammen aan de kust, zooals de Agni en de Oschin, de intelligente Jack-Jack, die tusschenhandel drijven, de als flinke arbeiders bekende Kroenegers, de Kaffiri, de Apolloniërs, beiden landbouwers, en, verstrooid tusschen de anderen, de Mande-Dioela, die den handel bijna monopoliseeren. De kolonie is in 14 districten verdeeld en staat onder een gouverneur, die zijn zetel te Bingerville heeft. De belangrijkste kustplaatsen zijn Grand-Bassam en Grand-Lahu; tusschen beide in liggen Jacqueville, Petit Lahu, Fresco, Sassandra, Grand-Drewin, San Pedro, Bereby, Taboe en Grand-bacha; in het binnenland Bandoekoe (4000 inwoners) en Kong (18—20 000 inwoners). Europeesche handelshuizen hebben factorijen aan de kust gesticht. Een spoorweg van Grand-Bassam tot Kong is in aanleg, om het goudrijke achterland te ontsluiten. Voor een haven van Port Bouet is 10 000 000 francs uitgetrokken. De telegraaflijnen hebben (1913) een lengte van 3058 km., de telefoonlijnen 676 km. Ingevoerd worden zout, spiritualiën, kruit, tabak, zeep enz., uitgevoerd olie, houtsoorten, caoutchouc, koffie en ivoor. De inkomsten en uitgaven bedroegen in 1915 6 690 100 francs.

Ivoorsnijwerk (zie de plaat). Reeds door de Egyptenaren werd het ivoor gebruikt om er kleine voorwerpen van te vervaardigen. De Grieken waren gewoon, de groote houten beelden der goden met ivoor en gedreven goud te bekleeden. Het ivoor diende dan voor de lichaamsdeelen, die in het gezicht kwamen. Beroemd waren de beelden van *Athene* te Athene en van *Zeus* te Olympia, beide door *Phidias* gemaakt. De Romeinen bezigden ivoor voor artikelen van weelde. Uit deze stof werden de zoogenaamde diptieken vervaardigd, die uit twee, door scharnieren verbonden plaatjes bestonden, waarop men schrijven kon. De achterzijde dezer plaatjes was met snijwerk versierd (fig. 5). De consuls waren gewoon dergelijke diptieken bij de aanvaarding van hun ambt uit te deelen. Deze ivoorsnijwerken stellen den consul tusschen twee goden voor. Zulke ivoorsnijwerken bleven ook later in zwang, maar werden dan van Christelijke zinnebeelden voorzien (fig. 6 en 7). In de 6de eeuw werd de houten bisschopszetel vervaardigd, die nu in de kathedraal te Ravenna bewaard wordt, en geheel met ivoorsnijwerk is bekleed. De kunst van het snijden in ivoor vond ook in de latere Middeleeuwen beoefenaars (fig. 3 en 4). De eerste figuur stelt de achterzijde van een spiegel voor; men ziet daar schaakspelers afgebeeld. De tweede, met de kruisiging, geeft een boekband weder. In de 16de eeuw herleefde de ivoorsnijkunst in Duitschland; kannen, toen vervaardigd, zijn in fig. 1 en 2 voorgesteld. Kleine beeldjes en andere voorwerpen van ivoor werden in 17de en 18de eeuw gemaakt. Bijzonder bekwaam in het bewerken van ivoor waren de Chineezen en de Japanners, die zoowel vrijstaande beeldjes als reliëfs gemaakt hebben. Gedurende de 19de eeuw raakte in Europa de ivoorsnijkunst in verval. Zij werd tot een tak van nijverheid en haar voortbrengselen konden niet, als de vroegere, op schoonheid aanspraak maken.

Ivrea, het *Eporidea* der Ouden, in de Italiaansche provincie Turijn, aan de Dora Baltea, waarover een brug geslagen is en aan de spoorlijn Chiasso-Aosta gelegen, telt (1911) 11 380 inwoners. Men vindt er een kathedraal, een ge-

Digitized by Google

denkteeken voor minister *Ettore Perrone*, een priesterseminarium, een lyceum en een gymnasium. Vroeger was Ivrea de hoofdstad van het markgraafschap Ivrea, door *Karel den Groote* na de verovering van het Rijk der Longobarden aldaar gesticht. Nadat *Karel de Dikke* in 887 was afgezet, behoorden de Markgraven *van Ivrea* onder hen, die naar de kroon van Italië dongen. Zelfs gelukte het aan de markgraven *Berengarius II* en diens zoon *Adelbert II*, die in 950 te bemachtigen, doch zij moesten haar weldra weder afstaan. Evenals hij, behielden ook zijn nakomelingen, die tevens hertogen van Bourgondië waren, het markgraafschap *Ivrea*, totdat keizer *Hendrik II* het in 1018 aan de zonen van den oproerigen markgraaf *Arduin* ontnam en inlijfde in zijn rijk. Keizer *Frederik II* beleende daarmede in 1248 graaf *Thomas van Savoye*, en de nakomelingen van dezen wisten zich in het bezit van dit graafschap te handhaven.

Ivry, een stad in het arrondissement Sceaux van het Fransche departement Seine, ten zuidoosten van den ringmuur van Parijs en bij dezen gelegen, telt (1911) 38 307 inwoners. Men vindt er een groot hospitaal voor ongeneeselijken, een beroemde glas-, porcelein- en aardewerkfabriek en fabricage van chemische producten, vernis, zeep, wasdoek enz. Het *Fort d'Ivry*, het meest zuidoostelijke der oude verdedigingslijn van Parijs, verheft zich op een heuvel niet ver van de Seine. Het werd gedurende den Duitsch-Fransehen Oorlog niet aangevallen, maar eerst na de capitulatie van Parijs door Duitsche troepen bezet, die het den 5den Maart 1871 ontruimden. Later kwam het in handen der communards en den 25sten Mei vloog er een kruitmagazijn in de lucht, waarna het door de regeeringstroepen bemachtigd werd.

Iwakoera, *Tomomi*, een Japansch staatsman, in 1815 als zoon van een kuge (Hofedelman) te Kioto geboren, was een besliste vijand der vreemdelingen en bewoog in 1858 mikado *Kemei Tenno* het verdrag van den shogoen van Tokio met Amerika niet goed te keuren. Niet lang daarna in ongenade gevallen bij den mikado, verbond hij zich met *Kido, Saigo* en *Okoebo* tot den val van het shogoenaat, wat in 1868 geschiedde. Intusschen had hij de noodzakelijkheid van vriendschappelijke betrekkingen met Europa en de waarde der Europeesche beschaving ingezien, werd in 1868 tot minister benoemd, ontving in 1870 den titel dainagon (groote raadgever) en aanvaardde in 1871 de portefeuille van Buitenlandsche Zaken. In 1872 stond hij aan het hoofd van het gezantschap, dat de Ver. Staten en Europa bezocht. In 1873 teruggekeerd, verzette hij zich met succes tegen den door de Samoerai verlangden oorlog met Korea, waarom den 14den Januari 1874 een moordaanslag op hem gepleegd werd. Hij overleed in 1887.

Iwan is de naam van onderscheiden Russische grootvorsten en keizers.

Iwan I, bijgenaamd *Kalita* (1328—1340), was grootvorst van Moskou en trachtte, ofschoon afhankelijk van de Tataren, zich boven de andere Russische vorsten te verheffen en Moskou tot hoofdstad van Rusland te maken. Dit gelukte hem gedeeltelijk, daar deze stad, in plaats van Wladimir, de zetel werd van den metropolitaan. Hij overleed den 31sten Maart 1340.

Iwan II (1353—1359), de jongere zoon van den voorgaande, in 1326 geboren, werd opvolger van zijn broeder *Simeon den Trotsche*. Hij was niet sterk genoeg om tegen de overige Russische vorsten of tegen de Litauërs te strijden, die hem uitgestrekte landen aan den Dnjepr ontrukten, en overleed den 13den November 1359.

Iwan III of *de Groote*, als czaar *Iwan I Wassiljewitsj* (1462—1505), wordt beschouwd als de grondlegger van de Russische heerschappij. Hij werd den 22sten Januari 1440 geboren en beklom na den dood zijns vaders, *Wassilij den Blinde*, den 17den Maart 1462 den troon. Allengs vereenigde hij de overige Russische vorstendommen, zooals Twer, Moshaiks en Wologda, met het Moskovitisch grootvorstendom, onderwierp in 1478 het machtige Nowgorod en bevrijdde zich in 1480 van de opperheerschappij der Tataren. In 1472 trad hij in het huwelijk met *Sophia*, een nicht van *Thomas Palaeologus*, den laatsten keizer van Byzantium, waardoor Europeesche zeden ingang vonden in Rusland en de Byzantijnsche tweekoppige adelaar geplaatst werd in het Russische wapen. *Iwan* verkondigde nu als rijkswet de eenheid en ondeelbaarheid van zijn gebied en was de eerste, die zich heer *(gossodar)* van Rusland noemde. Hij overleed te Moskou den 27sten October 1505, en daar zijn oudste zoon *Iwan* overleden was, had hij, met voorbijgaan van zijn kleinzoon *Dimitry*, een zoon van *Sophia, Wassilij* genaamd, als opvolger aangewezen.

Iwan IV Wassiljewitsj, bijgenaamd *de Wreede* (1533—1584, den 25sten Augustus 1530 geboren, werd den 16den Januari 1547 tot czaar gekroond. Hij deed meer dan al zijn voorgangers tot beschaving van zijn half-wilde onderdanen, maar hij overtrof hen tevens ver in wreedheid. Hij bewoog Duitsche werklieden, kunstenaars en geleerden zich in Rusland te vestigen, stichtte er de eerste boekdrukkerij en bevorderde den handel door een verdrag met koningin *Elizabeth*, nadat de Engelschen den zeeweg naar Archangel ontdekt hadden, vormde in de Strelitzen een staand leger en veroverde Kasan (1552) en Astrakan (1554). Toen hij Lijfland aan de Duitsche Ridders poogde te ontrukken, verbonden zich de Polen, Zweden en Denen tegen hem. Door *Stephanus Bathori* in het nauw gebracht, wendde zich *Iwan* tot paus *Gregorius XIII*. Laatstgenoemde zond, in de hoop, dat hij den czaar tot den R.-Katholieken godsdienst zou overhalen, zijn nuntius *Possevin*, die tusschen de strijdende partijen den wapenstilstand van Zapolya tot stand bracht, waarbij *Iwan* van zijn aanspraak op Lijfland afzag. Vertoornd over den vrijheidszin der inwoners van Nowgorod, trok hij in 1570 daarheen en vermoordde er binnen 6 weken omstreeks 60 000 menschen. Met dezelfde wreedheid woedde hij te Twer, te Moskou en op andere plaatsen. Deze dwingeland bracht zijn zoon eigenhandig om het leven. *Iwan* overleed den 16den Maart 1584 en werd opgevolgd door zijn tweeden zoon *Feodor*.

Zie *Waliszewski*, Ivan le Terrible (Parijs 1904).

Iwan V Alexejewitsj, de halfbroeder van *Peter I*, den 27sten Augustus 1666 geboren en den

Digitized by Google

29sten Januari 1696 overleden, werd czaar in 1682, maar nam wegens ongesteldheid en stomp-zinnigheid nagenoeg geen deel aan de regeering.

Iwan VI, Antonowitsj, den 24sten Augustus 1740 geboren, was de zoon van hertog *Anton Ulrich van Brunswijk-Wolfenbüttel-Bevern* en van de Russische grootvorstin *Anna Leopoldowna*. Keizerin *Anna Iwanowna* nam hem aanstonds na zijn geboorte als zoon aan en benoemde hem tot opvolger en gedurende zijn minderjarigheid haar gunsteling *Biron* tot voogd en regent. Deze liet na den dood der keizerin (28 October 1740) den prins huldigen en toen hijzelf verbannen werd, namen de ouders van *Iwan* het regentschap op zich. Doch reeds den 6den December 1741 maakte *Elizabeth*, een dochter van *Peter I*, zich meester van den troon. De jeugdige *Iwan* werd eerst te Iwangorod bij Narwa gevangen gezet, in 1756 naar de vesting Sleutelburg, vervolgens naar eenige andere vestingen en na de troonbeklimming van *Catharina II* weder naar Sleutelburg overgebracht. Toen hier *Mirowitsj*, een edelman uit Ukraine en luitenant bij de bezetting van Sleutelberg, met behulp van een ondergeschoven bevelschrift der Keizerin een poging aanwendde om den gevangene te bevrijden, werd *Iwan* den 5den December 1764 door de overige officieren omgebracht. Dezen waren voor het geval, dat zij zulks noodig oordeelden, hiertoe door de Keizerin gemachtigd. Men begroef hem in een kapel, die later verwoest werd.

Iwanowno Wosnessensk, een fabrieksstad, ligt in het Russisch gouvernement Wladimir, aan den Oewod en aan de spoorlijnen Schoeja—Kineschma en Alexandrowo—Iswanowno en telt (1910) 68 540 inwoners. Behalve 11 kerken en onderscheiden scholen, heeft men er een katoenspinnerij, zijdefabrieken, ijzer- en kopergieterijen, fabrieken van scheikundige praeparaten, katoendrukkerijen, een machinefabriek enz., te zamen meer dan 70 fabrieken, met een jaarlijkschen omzet van 38 millioen roebel.

Iwasjinzow, *Nicolai*, een Russisch waterbouwkundige, den 1sten Mei 1819 geboren, was eerst leeraar in de sterren- en zeevaartkunde aan de cadettenschool te St. Petersburg, vergezelde in 1853 *Perowsky* op zijn tocht tegen de *Ak-Metsjet*, bracht daarbij den benedenloop van de Sir Darja in kaart en maakte in dat jaar als chef der expeditie een aanvang met zijn 15-jarigen arbeid, besteed aan het onderzoek en het in kaart brengen van de Kaspische Zee. De daarop betrekkelijke atlas verscheen te St. Petersburg in 1866—1869, vergezeld van twee deelen tekst. Daarenboven leverde hij een uitgebreid werk over 38 tochten van Russen om de aarde (1849—1850). Hij was ten laatste schout-bij-nacht en president der mathematische sectie van het Geographisch Genootschap te St. Petersburg. Hij overleed aldaar den 25sten Januari 1871.

Iwein is de held eener Bretonsche sage behoorende tot den sagenkring van koning *Artur* en van de Tafelronde, in de 12de eeuw door *Chrétien de Troyes* bewerkt in zijn gedicht „Chevalier au Lyon", waaraan de Duitsche dichter *Hartmann von der Aue* in 1204 zijn verhaal „Iwein" ontleende.

Iwein, de ridder der Tafelronde, daagt den bezitter van een tooverbron uit, verslaat hem en krijgt, door bemiddeling van het kamermeisje *Lunete*, de hand zijner weduwe *Laudine*. Deze staat hem eens toe op avonturen uit te gaan; als hij echter later dan afgesproken was, terugkeert, verliest hij *Laudine*'s gunst, wordt krankzinnig, daarna genezen, redt een leeuw voor een draak en heeft van nu af daaraan een trouwen begeleider. Na talrijke andere avonturen redt hij *Lunete* van den vuurdood, weet het land van *Laudine* tegen *Gawan* te behouden en verzoent zich weder met haar. De bewaard gebleven Welsche vertaling, „Cheweld iarlles y Fjynnawn" is niet de bron van het Fransche gedicht, maar staat onder den invloed daarvan.

Ixelles, een voorstad ten Z.O. van Brussel, telt (1911) 72 991 inwoners. Men vindt er het monument van den Belgischen schilder *Wiertz*, het Wiertzmuseum, de standbeelden van *Cockerill* en *Leopold I* en het Monument de la fontaine de Brouckère. Vermelding verdienen er voorts de openbare markt (Halles), het raadhuis, de voormalige abdij La Cambre (later een gevangenis en thans een militaire school) en het Cartographisch Instituut. Een bloeiende nijverheid levert er porselein, kristal, orgels, harmoniums en scheikundige praeparaten. In het Z. vindt men het druktbezochte Bois de Cambre.

Ixia is een plantengeslacht uit de bekende familie der *Iridaceën*, waartoe verschillende onzer siergewassen behooren. Deze bolgewassen behooren thuis aan de Kaap de Goede Hoop; ze hebben grasachtig loof, bloeien vroeg in het voorjaar met witte, gele, oranje, rose en karmijnkleurige bloemen. Naar de kleur der bloemen onderscheidt men de variëteiten, die in grooten getale voor den handel gekweekt worden. Botanisch zijn een 25-tal soorten bekend. Van welke echter al de tuinvariëteiten afstammen, is niet volmaakt zeker. Men veronderstelt, dat tot de vorming zeer veel hebben bijgedragen: *I. viridiflora*, *I. speciosa*, *I. paniculata*, *I. maculata* en *I. columellaris*. De cultuur heeft in onze bekende bollengronden vanaf Haarlem tot Leiden plaats. Men plant ± 10 cm. diep, laat in het jaar, en bedekt ze voor den winter en de vorst het best met turfstrooisel of bladriet. Na den bloei worden de bollen in Juli uit den grond genomen en gedroogd. *Ixia*'s laten zich zeer best vervroegen onder z. g. koud glas. De voornaamste soorten zijn: *I. odorata*, geel, *I. paniculata*, licht rose, *I. aristata*, wit, *I. polystachia* en *I. flexuosis*, lila, *I. lutea*, diep geel, *I. patens*, licht rood, *I. speciosa*, donker karmijnrood, *I. maculata*, wit tot geel, *I. columellaris*, lila tot purper, *I. ovata*, helrood, *I. viridiflora*, licht groen en *I. monadelpha*, lichtblauw.

Ixion, koning der Lapithen in Tessalië, een zoon van *Phlegyas*, van *Antion* of van *Ares*, en een kleinzoon van *Periphas* (een zoon van *Lapithes*) huwde met *Dia*, de dochter van *Deioneus*, die hem *Perithous* schonk. Hij noodigde zijn schoonvader tot afhaling der bruidsgeschenken uit en stortte hem in een met vuur gevulden kuil. Later werd hem zijn misdrijf vergeven door *Zeus* en deze noodigde hem zelfs uit om aan te zitten aan de tafel der goden. Hier ontbrandde zijn liefde voor *Hera*, die hem evenwel bedroog,

Digitized by Google

zoodat hij in plaats van haar een wolk omhelsde, waaraan de fabelachtige *Centauren* hun oorsprong ontleenden. *Zeus* slingerde hem tot straf voor zijn misdrijf met een bliksemstraal in den Tartarus, waar hij hem met slangen deed vastsjorren aan een rad, dat onophoudelijk door den storm wordt rondgestuwd.

Ixora *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Rubiaceën*, met meer dan 100 soorten. Het onderscheidt zich door een trechtervormige bloemkroon met een slanke, rolronde buis en een korteren, 4-deeligen zoom en een steenvruchtachtige, met den blijvenden kelk gekroonde, bijna bolvormige, 2-hokkige bes. Het omvat altijd groene heesters, die in Oost-Indië en Afrika groeien, met tegenovergestelde bladeren en sierlijke, scharlakenroode, bleekroode, witte of gevlamde, vaak welriekende bloemtrossen. Van *I. Bandhuca* Roxb. (*I. arborea* Lodd.) gebruikt men den wortel tegen tusschenpoozende koortsen, ook uitwendig tegen huidziekten, en den bast, de bladeren en de bloemen tegen volbloedigheid. Op dergelijke wijze bezigt men *I. grandiflora* Kern. (*I. coccinea* L.), met donker scharlakenroode bloemen. Tot de fraaiste sierplanten behooren voorts: *I. rosea* Wall. met rozenroode of vleeschkleurige, *I. arborea* Roxb. met witte, *I. crocata* Lindl. met saffraangele en *I. fulgens* Roxb. met purperroode bloemen. Al die planten vereischen een vochtige warmte van 10—20° C. Belangrijke soorten zijn voorts: *I. stricta*, *I. macrothyrsa*, *I. Javanica*, *I. congesta* en *I. parviflora*. De vermeerdering heeft gemakkelijk plaats door middel van stekken van half rijp hout.

Iynx, de dochter van *Pan* en *Echo* of *Pitho*, de dienares van *Io*, werd door *Hera* in een vogel, den draaihals (*Iynx torquilla*), veranderd, omdat zij *Zeus* tot een minnehandel met *Io* vervoerd had. Men meende dan ook, dat die vogel met bovennatuurlijke krachten begiftigd was, zoodat men hem gebruikte om iemand verliefd te maken door hem met pooten en vleugels aan een rad met vier spaken vast te hechten en dat onder het uitspreken van een tooverformulier om te draaien. Ook in de beeldende kunst komt zij voor als zinnebeeld van de loktaal der liefde; op vazen en gemmen ziet men dikwijls een jongeling, die zich met zulk een vogel in de hand tot zijn uitverkorene wendt.

Izebel, de gemalin van den Israëlietischen koning *Achab*, was een dochter van *Ethbaal*, koning van Tyrus, een voormalig priester van *Astarte*. Zij onderscheidde zich door heerschzucht en wreedheid en liet niets onbeproefd om den dienst van den Tyrischen Baäl uit haar vaderland in Israël in te voeren, waarom zij door de profeten, insonderheid *Elia*, hevig bestreden werd en hun vijandig gezind was. Zij regeerde ten tijde van hare zonen *Ahasia* en *Joram* nog 13 jaar en werd eindelijk door den koningsmoordenaar *Jehu* te Jizreel uit het venster geworpen, waarna de honden zich meester maakten van haar lijk.

Ized, in het oud-Bactrisch *Jazata* (Vereerenswaardig), noemt men in de godsdienstleer der oude Perzen een schaar goede geesten, welke onderworpen zijn aan de zeven *Amsjaspands* (zie aldaar). Zij zijn derhalve goddelijke wezens van den tweeden rang. Men onderscheidt hemelsche of onzichtbare *Izeds* met *Ormuzd* aan het hoofd, en aardsche, die onder de bevelen staan van *Zarathustra*. Hun aantal bedraagt 28. Zij heerschen over de elementen en over de uren van den dag en voeren met *Ahriman* en zijn booze geesten een altijddurenden strijd. Tot hen behooren onder anderen *Mithros*, de middelaar tusschen het oorspronkelijke licht en de oorspronkelijke duisternis, tusschen de menschen en *Ormuzd*; *Tistrja* (Sirius), de koning der sterren en de regenbrengende ster; en *Oraosha*, de hemelsche bewaker der wereld.

Izsó, *Nicolaus*, een Hongaarsch beeldhouwer, in 1830 te Horváti in het comitaat Borsod geboren. Zijn voornaamste werk is het standbeeld van den dichter *Csokonay* te Debreczin. Hij overleed den 29sten Mei 1875 te Boedapest.

Iztaccihuatl (= witte vrouw) is een uitgedoofde, kraterlooze vulkaan ten Z. van de stad Mexico, 5286 m. hoog en met den naburigen Popocatepetl (5420 m.) door een 3700 m. hoog zadel verbonden. Hij bestaat geheel uit amphibool-andesiet en heeft kleine gletschers. Over den noordvoet leidt de 3100 m. hooge straatweg van Puebla naar Mexico.

J.

J, de tiende letter van ons alphabet, vertegenwoordigt de zachte palatale spirant of, als halfklinker, de consonantische *i*. In het Fransch is *j* het teeken voor een palatalen sisklank (*zj*), in het Engelsch voor een palatale affricata (*dzj*), in het Spaansch voor de gutturale scherpe spirant (*ch*). In het Italiaansch komt de *j* alleen voor in meervoudsuitgangen als schrijfwijze voor *ii*. Het Latijn kent het teeken *j* niet, Nederlandsche geleerden uit de 16de en 17de eeuw hebben

Digitized by Google

het echter in hunne uitgaven van Latijnsche schrijvers ingevoerd. In de scheikunde is *J* het atoomteeken van jodium, in de natuurkunde voor *Joule*, in de internationale telegrafie voor *Jour* (Fransch = dag), d. w. z. dagtelegrammen, die van des avonds 10 uur tot des morgens 6 uur niet besteld worden.

Afkortingen:

J. C. ook wel *J. Chr.* = *Jezus Christus.*
J. D. W. = jaren der wereld.
J. n. C. = jaren na *Christus.*
J. v. C. = jaren vóór *Christus.*
Jhr. = Jonkheer.
j. l. = jongstleden.
J. P. = *Justice of the Peace* (vrederechter).
Jun. = junior.
J. u. d. = *juris utriusque doctor* (meester in de beide rechten).

Zie verder onder *I.*

Jaagpoort is de poort in den boeg van een schip, zóó geplaatst, dat men in staat gesteld wordt om te vuren op een schip, waarop men jaagt.

Jaar, in de beteekenis van zonnejaar, noemt men den tijd, dien de aarde noodig heeft, om één omwenteling om de zon te volbrengen. Al naar gelang der keuze van het begin- en eindpunt in de baan der aarde onderscheidt men verschillende soorten van jaren, n. l. 1) Het *siderische* of *sterrenjaar,* dat is de ware omloopstijd, na afloop waarvan de aarde zich weer in hetzelfde punt van haar baan (de ecliptica) bevindt en de zon dus voor ons weer bij dezelfde vaste ster verschijnt. Het bedraagt volgens *Newcombe* voor 1900 : 365, 25 636 042 dagen = 365 dagen, 6 uren, 9 minuten en 9,539 seconden. De lengte is bijna constant, in 1000 jaar althans neemt het slechts met $^1/_{10}$ seconde toe. 2) Het *tropische* of *aequinoctiale jaar,* dat is de tijd, na afloop waarvan de aarde weer tot haar lentepunt is teruggekeerd. Dit laatste is echter geen vast punt in de baan der aarde, maar verplaatst zich jaarlijks gemiddeld 50,24 seconden achterwaarts. Het tropische jaar is dus korter als het siderische, zijn gemiddelde duur bedraagt volgens *Newcombe* in 1900: 365, 24 219 879 dagen = 365 dagen, 5 uren, 48 minuten, 45,975 seconden. Daar echter de verplaatsing van het lentepunt (de praecessie) niet constant is, is ook de lengte van het tropisch jaar veranderlijk: zij vermindert in 1000 jaren met 5,30 seconden. 3) Het *anomalistische jaar,* dat is de tijd tusschen een perihelium en het onmiddellijk daarop volgende. Daar de groote as der aardbaan jaarlijks ± 11,5 seconden in de richting van de beweging der aarde draait, is het anomalistische jaar grooter dan het siderische, n. l. in 1900: 365, 25 964 134 dagen. Daar echter de beweging van het perihelium niet regelmatig is, is ook het anomalistische jaar veranderlijk. Na afloop van zulk een jaar is de anomalie (zie aldaar) weer dezelfde. *Platonisch of Groot jaar* noemt men wel eens den omloopstijd van het lentepunt langs de ecliptica, die ongeveer 26 000 jaren duurt. Het *maanjaar* is de tijd van twaalf synodische maanden = 354,367 dagen, dus 11 dagen korter dan het zonnejaar (zie *Maan*). Het *burgerlijk jaar* onderscheidt zich nog van het zonnejaar, doordat het een geheel aantal dagen heeft; het door *Julius Caesar* ingevoerde *Juliaansche* jaar telt $365^1/_4$ dag. Het jaar der verwarring *(annus confusionis),* eigenlijk laatste jaar der verwarring *(annus confusionis ultimus)* is het jaar 46 v. Chr., toen de Juliaansche kalender ingevoerd werd. Zie verder *Aera, Chronologie* en *Kalender.*

Jaarbeurs heeft vrijwel dezelfde beteekenis als jaarmarkt en handelsmis; op de jaarbeurs worden kooplieden in de gelegenheid gesteld kennis te maken met allerlei voortbrengselen van nijverheid en landbouw. Eertijds hadden de jaarmarkten en missen groote beteekenis en werden in vele landen in verschillende steden op periodiek wederkeerende tijden gehouden. Door allerlei omstandigheden, o. m. door de groote uitbreiding der verkeersmiddelen, waardoor het den koopman gemakkelijker gemaakt wordt den producent te bezoeken en omgekeerd, hebben zij in de beschaafde landen veel van hun beteekenis verloren en geraakten zij zelfs in de meeste landen, ook in Nederland, in onbruik. Enkele hebben zich kunnen handhaven en trekken jaarlijks vele bezoekers, zooals bijv. de Leipziger mis. In de laatste jaren worden evenwel in verschillende landen pogingen aangewend, weder jaarbeurzen in het leven te roepen, waarvan de oorzaak voor een niet gering deel gezocht kan worden in den in 1914 uitgebroken Wereldoorlog. In de oorlogvoerende landen is de productie en daarmede de export belangrijk ingekrompen; kooplieden, die gewoon waren uit die landen hun waren te betrekken, zagen zich gedwongen van elders de verlangde goederen te laten komen. Groote moeilijkheden in personen- en goederenvervoer alsook gebrekkig post- en telegraafverkeer, alles gevolg van den oorlog, waren evenzoovele belemmeringen de goederen te importeeren en daardoor werd, in grootere mate dan vroeger het geval was, uitgezien of wellicht het eigen land kon leveren, wat vroeger uit het buitenland werd aangevoerd. Tegenover deze groep van kooplieden staat de groep van fabrikanten, die gaarne geneigd zijn de afzet van hun producten te vermeerderen, en dezen zullen alles in het werk stellen om de kooplieden te toonen, waartoe zij in staat zijn. Daar de buitenlandsche concurrentie belangrijk is verminderd, verwacht de producent loonende prijzen voor zijn artikelen en zulks bevordert den ondernemingsgeest: bestaande industrieën worden uitgebreid, nieuwe industrieën worden in het leven geroepen. Nog een andere omstandigheid zal medewerken den ondernemingsgeest aan te wakkeren; door den oorlog wordt het nationaliteitsgevoel verhoogd, waardoor het publiek meer waardeering voor het binnenlandsche fabrikaat aan den dag zal leggen en meer dan vroeger geneigd zal zijn dit binnenlandsche product te koopen. Om nu het doen van zaken tusschen fabrikanten eenerzijds en handeldrijvenden in binnen- en buitenland anderzijds te bevorderen en te vergemakkelijken, heeft men in verschillende landen jaarbeurzen in het leven geroepen en Nederland is daarbij niet achtergebleven.

Nadat op initiatief van de vereeniging „Nederlandsch Fabrikaat", de „Maatschappij voor

Digitized by Google

Nijverheid" en de „Nederlandsche Vereeniging van Tentoonstellingen" in 1916 de „Vereeniging tot het houden van Jaarbeurzen in Nederland" was opgericht, heeft deze vereeniging de eerste Nederlandsche Jaarbeurs in Utrecht gehouden van den 26sten Februari tot den 10den Maart 1917. De Nederlandsche regeering, het groote belang van een jaarbeurs hier te lande inziende, heeft niet geschroomd de plannen financieel te steunen door de toezegging van een bedrag van 35 000 gld. ter dekking in eventueele tekorten.

Deze eerste Nederlandsche Jaarbeurs heeft een zuiver nationaal karakter gedragen in dien zin, dat alleen Nederlandsche fabrikaten en producten, die in Nederland en zijn Koloniën een bewerking hadden ondergaan, zijn toegelaten. Wel stond natuurlijk, daar men ook betere waardeering van de Nederlandsche Nijverheid in het buitenland wilde bereiken, het bezoek voor buitenlanders open. Men heeft getracht in hoofdzaak slechts handelaren toe te laten; de geheele opzet toch was een zoo zakelijk mogelijk karakter aan de Jaarbeurs te geven met vermijding van alles, wat overhelde naar een tentoonstelling. Zulks wilde evenwel niet zeggen, dat de fabrikant geen monsters mocht uitstallen; integendeel — in de daarvoor ingerichte monsterkamers, die alle geheel gelijk waren en 16 v. m. oppervlakte hadden, konden de fabrikanten hun waren, monsters of teekeningen ter bezichtiging stellen.

De gebouwen van de Jaarbeurs op het Vreeburg en het Janskerkhof hadden een oppervlakte van 8119 v. m., terwijl de reeds bestaande gebouwen op het Vreeburg — de Handelsbeurs en de Fruithal — tevens door de Jaarbeurs werden benut.

Men mag wel aannemen, dat de Eerste Nederlandsche Jaarbeurs ten volle aan haar doel heeft beantwoord. Niet slechts overtrof het aantal bezoekers, ongeveer 10 000 per dag, waaronder evenwel zeer weinig buitenlanders, verre de verwachtingen, maar ook het aantal deelnemers was zeer bevredigend. Volgens mededeelingen van den Raad van Beheer der Jaarbeurs, vermeld in het tijdschrift „Nederlandsch Fabrikaat", hebben deelgenomen 687 industrieën, verdeeld als volgt:

I.	Mode-artikelen en Textiel	72
II.	Electriciteit	18
III.	Machinerieën	21
IV.	Metalen en Metaalbewerking	89
V.	Gouden en zilveren werken	12
VI.	Glas- en aardewerk	59
VII.	Meubelen, Houtbewerking, enz.	52
VIII.	Papier en grafische vakken	57
IX.	Rubber. Lederwaren	35
X.	Steenkolen en brandstof	3
XI.	Bouwmaterialen	8
XII.	Voedingsmiddelen	46
XIII.	Genotmiddelen	61
XIV.	Chemische producten	105
XV.	Diversen	49

Naar de geografische ligging der fabrieken kunnen de deelnemende firma's provinciegewijze als volgt worden verdeeld: Noord-Holland 188, waarvan Amsterdam 126 en de Zaanstreek 26; Zuid-Holland 172, waarvan 's-Gravenhage 47 en Rotterdam 54; Utrecht 105, waarvan de stad Utrecht 80; Gelderland 67; Noord-Brabant 46; Overijsel 45, waarvan Twente 15; Groningen 29; Limburg 15; Friesland 10; Drente 6; Zeeland 4.

Op grond van den goeden uitslag, dien de eerste Jaarbeurs gehad heeft, werd besloten van den 27sten Februari tot den 11den Maart 1918 een tweede Jaarbeurs te Utrecht te houden.

Jaarboeken. Zie *Annalen.*

Jaargetijden. Zie *Aarde* (dl. I, blz. 40, kol. II), en de art. *Herfst, Lente, Winter* en *Zomer.*

Jaarring noemt men in de plantkunde een der ringvormige figuren, welke het hout van boomen op dwarse doorsnede vertoont en welke ontstaan, doordat de houtcellen, welke tegen het einde van het tijdperk van den groei worden gevormd, platter en daarenboven dikker van wand zijn dan de vorige.

Jabbok, thans *Nahr ez-Zerka* geheeten, is een linker zijrivier van den Jordaan in Palestina. Zij ontspringt ten O. van Rabbath-Ammon en vormde eerst de grens tusschen de Ammonieten (ten zuiden) en de Amorieten (ten noorden), later tusschen de stammen Gad en Manasse.

Jablonoigebergte, in het Boeretisch *Jableni-Daba,* in het Mongoolsch *Dynsedahan* geheeten, is de naam van een gebergte in Oost-Siberië. Het strekt zich ten oosten van het Baikalmeer uit in een noordoostelijke richting tot aan Oedskoi bij de Golf van Ochotsk, over een lengte van 1700 km. Hier vereenigt het zich met een kustketen, het Stanowoigebergte. Het vormt de waterscheiding tusschen de Amoer en de Lena en verheft zich in den Sochondo tot een hoogte van 2450 m.

Jablonowski is de naam van een vorstelijk Poolsch geslacht.

Jablonowski, Stanislaus, in 1634 geboren, werd, nadat hij zich in den oorlog tegen de Kozakken, Tataren en Zweden onderscheiden en *Sobieski* in den roemrijken slag bij Choczim ter zijde gestaan had (1673), in 1682 groot-hetman der Kroon. Beroemd is zijn terugtocht uit de Boekowina, waar hij zich met zijn leger tegenover een groote overmacht van Turken en Tataren in een gevaarlijken toestand bevond. Hij overleed in 1702.

Jablonowski, Joseph Alexander, den 4den Februari 1712 geboren, werd woiwode van Nowogrodek en verkreeg in 1743 de waardigheid van Duitsch Rijksvorst. In 1768, bij het uitbarsten der onlusten in zijn vaderland, ging hij op reis naar Frankrijk en Italië en vestigde zich vervolgens te Leipzig, waar hij den 1sten Maart 1777 overleed. Hij is stichter van het te Leipzig thans nog bestaand Vorstelijk Jablonowskisch Genootschap van Wetenschappen, dat in 1774 tot stand kwam. Hij begiftigde het met een kapitaal, welks rente groot genoeg is om vroeger jaarlijks 3 medailles met de beeltenis van den vorst, thans ook geldprijzen uit te loven. Het genootschap, dat gesplitst is in een philologische, een historisch-economische en een natuurwetenschappelijk-mathematische afdeeling, heeft o. m. uitgegeven: „Acta societatis Jablonovianae" (1772—1778, 6 dln.), „Nova acta societatis Jablonovianae" (1802—

Digitized by Google

1845, 9 dln.) en de ingekomen antwoorden op prijsvragen (van 1847 af).

De familie *Jablonowski* bloeit nog in Rusland en in Oostenrijk. Aan het hoofd der oudere lijn stond sedert 1855 vorst *Stanislaus*, den 10den Maart 1799 geboren en den 16den Augustus 1878 overleden. Hij was gedurende den opstand van 1831 kapitein bij de Poolsche artillerie en gaf een krijgskundig werk, alsmede een vertaling in het Poolsch van de: „Histoire de Stanislaus Jablonowski" (1775—1776, 4 dln.) van *Jonsac* in het licht. Aan het hoofd der jongere lijn staat sedert den 5den Juli 1909 de 4de vorst *Stanislaus Jablonowski*, den 24sten Februari 1879 geboren.

Jablowski, een Protestantsch godgeleerde, werd in 1660 te Danzig geboren, als kleinzoon van *Comenius;* hij studeerde in Duitschland en Engeland en was achtereenvolgens predikant te Maagdenburg, Lissa, Koningsbergen en Berlijn, waar hij in 1741 is overleden. Van beteekenis waren zijn pogingen tot vereeniging der verschillende Protestantsche kerkgenootschappen in overleg met *Leibnix* en *Frederik II* ondernomen. Verder was hij een groote steun voor de *Hernhutters*, uit wier kringen hij afkomstig was. Bovendien heeft hij vooral als geleerde en schrijver grooten roem geoogst. Het meest bekend zijn de volgende zijner werken en uitgaven: „Biblia Hebraica" (1699), „Historia consensus Sendomiriensis" (1731), „Jura et libertates dissidentium in regno Poloniae" (1708), „Kurze Vorstellung der Einigkeit und des Unterschiedes im Glauben bei den Protestierenden" (1697), „Confutatio atheismi" (naar *Bentley*, 1696).

Jaborandi heeft onder den naam van *Herba Jaborandi* wegens zijn krachtig zweetdrijvende werking een plaats veroverd onder de geneeskrachtige kruiden. Vooral gebruikt men in de geneeskunde de in de Jaborandi voorhanden *pilocarpine*, namelijk haar chloorwaterstofverbinding zoutzuur-pilocarpine als onderhuidsche inspuiting. Niet alleen als inwendig medicament, maar ook locaal, als oogdruppels, wordt het aangewend; want terwijl atropine de pupil verwijdt, vernauwt pilocarpine haar. In de oogheelkunde wordt er dan ook veel gebruik van gemaakt. Tevens bezit zij een zeer onaangename, speekselafscheidende werking, terwijl het alkaloïde een tegengif vormt tegen atropine.

Jacaranda *Juss.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Bignoniaceën*. Het onderscheidt zich door een klokvormige bloemkroon met een 2-lippigen, 5-spletigen rand en een bijna cirkelronde, 2-hokkige doosvrucht met vliezig-gevleugelde zaden. Het omvat heesters en boomen, die in Zuid-Amerika en West-Indië groeien. *J. brasiliana* Pers. *(Bignonia brasiliana* Lam.) heeft lange, gele bloemen en doosvruchten ter grootte eener hand, wier merg men in onrijpen toestand als zeep bezigt, terwijl de rijpe vruchten, tot moes gekookt, voor borst- en maagmiddel dienen. Het zwarte of bruine, roodgeaderde of gestreepte hout *(jacarandahout, palisanderhout* of *Braziliaansch pokhout)* is zeer fijn, vast, hard en taai en kan zeer fraai gepolitoerd worden. Het spint is wit. Het beste jacarandahout komt van Rio de Janeiro, het minder goede uit Bahia en de geringste soort uit Oost-Indië. Men onderscheidt verschillende soorten, die door meubel- en instrumentmakers gebruikt worden.

Jacatra was tot 1619 een koninkrijk op Java, tusschen de rijken Cheribon en Bantam en aan de Java-Zee gelegen, met een hoofdstad van denzelfden naam. In den tijd, dat de Nederlanders Jacatra voor het eerst bezochten, was het afhankelijk van Bantam. Jacatra werd weldra de plaats, waar de Nederlanders hun waren inkochten. Er ontstonden echter oneenigheden tusschen den vorst en de Nederlanders, tengevolge waarvan Jacatra in 1619 door *Jan Pietersz. Koen* verwoest werd. Zie verder *Java*, Geschiedenis.

Jacchaeus, *Gilbert*, eigenlijk *Gilbert Jacchey*, een Engelsch natuurkundige, in 1585 te Aberdeen in Schotland geboren, ontving onderwijs in de Grieksche en Latijnsche talen, studeerde te Helmstädt en te Herborn in de letteren en wijsbegeerte, kwam vervolgens te Leiden en werd in 1605 aldaar benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de redeneerkunde, terwijl hem 2 jaar later ook het onderwijs in de zedeleer werd opgedragen. Tevens zette hij zijn studie in de geneeskunde voort en verwierf in 1611 den rang van medicinae doctor. Het volgende jaar werd hij gewoon hoogleeraar en verwisselde vervolgens het hem toevertrouwd onderwijs met dat in de natuurkunde. In 1618 en 1619 behoorde hij tot hen, die door de kerkgenootschappelijke drijvers geschorst en uit den Academischen Senaat geweerd werden. Eerst tegen het laatst van 1620 vergunde men hem, zijn lessen te hervatten; doch niet vóór Februari 1621 werd hij in zijn ambt hersteld. Hij bekleedde het tot aan zijn overlijden in 1628. Van zijn geschriften noemen wij: „Primae philosophiae institutiones" (1616; 2de druk 1628), „Institutiones physicae" (laatste druk 1644) en „Institutiones medicae" (1624; 3de druk 1654).

Jachmann, *Eduard Karl Emanuël*, Duitsch vice-admiraal, den 2den Maart 1822 te Danzig geboren, nam van 1859 tot 1862 als commandant van het fregat Thetis deel aan de pruisische expeditie naar Oost-Azië, streed den 17den Maart 1864 bij Jasmund tegen de Deensche vloot, was van 1864 tot 1867 chef van het marine-station te Kiel, werd in 1868 tot vice-admiraal bevorderd, voerde in 1870 tot 1871 het opperbevel in de Noordzee, trad in 1872 uit den dienst en overleed te Oldenburg den 23sten October 1887.

Jacht noemt men in het algemeen het vangen en dooden van in het wild levende dieren en in meer beperkten zin het opsporen, vervolgen en bemachtigen van eetbare of schadelijke wildsoorten door geoorloofde middelen, op geoorloofde wijze en volgens bepaalde wetten en verordeningen. Bij de jacht in dezen laatsten zin willen wij ons bepalen. In de Middeleeuwen kenden de ridders en vorsten geen grooter vermaak dan elkander te bestrijden. Er kwamen echter tijden van vrede, en dan wist men voor den bloedigen oorlog geen beter plaatsvervanger dan het jachtbedrijf. In de wouden van Middel-Europa leefden toen wolven en beren, elanden en herten, en het werd weldra een genot der edelen deze dieren te vervolgen en te dooden. Om dat genot duurzaam te maken, ontnamen zij aan hun

Digitized by Google

onderhoorigen het recht op de jacht te gaan, en toen later de voorrechten van den adel meer en meer verdwenen, behielden de regeeringen het jachtrecht aan zich, zoodat zij alleen aan hen, die daarvoor een zekere som gelds betaalden, verlof gaven op de jacht te gaan. In ons land o. a. is zulks nog heden ten dage het geval (zie *Jachtrecht*).

In beschaafde landen geldt de jacht slechts als een vermaak, een soort sport, in mindere mate als een middel van bestaan. Anders is het bij minder beschaafde volken, zooals bijv. in Rusland gesteld, terwijl voor vele natuurvolken de jacht nog het hoofdmiddel of somtijds het eenige middel van bestaan uitmaakt.

Het oudste wapen, waarvan men zich bij de jacht bediende, is wel de slinger, die achtereenvolgens opgevolgd werd door de spies en den boog. Met de uitvinding van het buskruit en vooral van hagel, die het eerst in Italië gebruikt werd, treedt de jacht een nieuw leven in.

De jacht kan men in verschillende soorten verdeelen, o. a.: *valkenjacht, parforcejacht, grofwildjacht, jacht met den staanden hond, jacht op waterwild, drijf- en vangjacht enz.*

Van al deze soorten is de eerste wel de oudste en voornaamste, daar ze bij vele Hoven in zwang was. Zoo heeft koning *Willem III* van 1840 tot 1855 de valkenjacht op de Veluwe ten zeerste aangewakkerd, waar de Société du Loo twee equipages, ieder van 20 à 25 afgerichte valken, onderhield. Bij deze jacht worden valken er op afgericht om, wanneer ze op een gegeven moment worden opgeworpen, een in het luchtruim vliegenden reiger aan te vallen. Het hoogste genot van deze jacht was wel de strijd, die hoog in de lucht tusschen beide vogels werd gestreden.

Evenals de valkenjacht is ook de *parforcejacht* een koninklijke sport, die een combinatie is van honden-, jacht- en rijsport. Zij is van Franschen oorsprong en vooral een hertenjacht, waarbij een bosch door een groot aantal personen wordt afgezet. Speurhonden worden uitgezonden, en nadat een hert is opgejaagd, wordt het vervolgd door de honden en door de jagers, welke laatsten te paard zijn gezeten. Het vermoeide dier blijft eindelijk voor de honden staan; het is afgejaagd *(aux abois)*, waarna een steek met een hertsvanger achter het linker schouderblad of een geweerschot een einde aan zijn leven maakt. Daarna wordt de rechterpoot afgesneden en aan het hoofd van den jachtstoet als een hulde aangeboden. Is vervolgens het hert van zijn huid ontdaan, dan snijdt men het volgens vaste regelen in stukken en de honden ontvangen hun deel van den buit. Ook de Engelsche vossenjacht is een parforcejacht en werd hier te lande vooral beoefend door de Kon. Veluwsche Jachtvereeniging (1897).

De jacht met windhonden, de z. g. lange jacht, werd na de thans nagenoeg in onbruik geraakte valkenjacht, in ouden tijd als de edelste beschouwd. Zij is echter zeer eenvoudig en vereischt geen kennis van eenig belang. Men gaat met eenige windhonden en een beschutter in het veld en laat hen los, zoodra men een haas bespeurt. Als de honden dezen gegrepen hebben, zorgt de hierop afgerichte beschutter, dat het wild niet verscheurd wordt, maar brengt het aan zijn meester. Twee of drie loophonden met een beschutter noemt men een strik windhonden. Dit soort sport is vooral in Engeland in zwang, waar men zelfs dergelijke rennen voor honden organiseert. Bij de lange jacht vervangen hazewindhonden het geweer. Dit schrijft tenminste art. 15 der Jachtwet voor, maar desniettemin wordt bij de lange jacht het geweer nog zeer vaak gebruikt, hetgeen een groot gevaar voor den wildstand beteekent. *Fretteeren* is het jagen, vooral op konijnen, met een fret, dat er op afgericht is om de holen te doorzoeken en het wild ondergronds te achtervolgen. De jacht met netten bepaalt zich tot het vangen van vogels, o. a. houtsnippen, kwartels, vinken, ganzen, zwanen, eenden, strandloopers, wulpen enz.

Tenslotte zij nog de jacht op zeehonden op onze Wadden-eilanden gememoreerd.

In ons land is de *jacht met den staanden hond* en *die op waterwild* het meest in gebruik. Hierbij komt veel aan op de hoedanigheid van den jachthond, die een goeden reuk moet bezitten en behoorlijk afgericht dient te zijn. Daarenboven moet de jager een goed schutter zijn en met beradenheid het juiste oogenblik weten te kiezen. De jachthond blijft staan of liggen, zoodra hij het wild ruikt of ziet en geeft dan den jager gelegenheid te naderen en op het vervolgens voortloopend of opvliegend wild, n. l. hazen, konijnen, patrijzen, korhoenders enz. te schieten. In boschrijke streken maakt men ook wel gebruik van brakken, die met luid geblaf het wild opjagen en naar de jagers drijven. Voor de eendenjacht en die op andere watervogels bezigt men honden, die gaarne te water gaan en lang kunnen zwemmen.

De *grofwildjacht* wordt in ons land alleen gehouden in Gelderland en wel voornamelijk in het Gortelsche bosch onder leiding der „Gortelsche hertenclub". Bij deze jacht worden de herten door drijvers voor de geweren der geposteerde jagers gebracht. Ook beoefent Z. K. H. Prins *Hendrik* de laatste jaren op afgerasterd terrein, waar Hij een wildpark installeerde, de jacht op wilde zwijnen.

De *drijfjacht* is meer een jachtpartij, waarbij de drijvers het meeste werk verrichten.

Van de vele locale jachtvereenigingen in ons land noemen wij alleen de oudste, het St. Hubert Gilde te Haarlem (1613), heropgericht 3 November 1803, en de Koninklijke Jachtvereeniging „Nimrod" (1874), gevestigd te Amsterdam, die een eerste plaats inneemt, zoowel onder de binnen- als onder de buitenlandsche jachtvereenigingen.

Op jachtgebied verschenen verschillende werken. Als een der merkwaardigste noemen wij: „Uit mijn jacht-dagboek", door kroonprins *Wilhelm van Pruisen*. De Nederlandsche uitgave werd verzorgd door de Administratie van „De Nederlandsche Jager" te Deventer.

Jachtcommando's zijn afdeelingen keurtroepen uit de Russische infanterie en de jagers. Oorspronkelijk waren het vrijwillige „Ochotniki", of mannen die zich voor moeilijke opdrachten in den dienst beschikbaar stelden en door sommige

Digitized by Google

commandanten blijvend aangewezen werden. Tusschen 1887 en 1892 werd het zoodanig geregeld, dat elke compagnie 4 Ochotniki leveren kon. Hun opdrachten betreffen kondschapsdiensten in de nabijheid van den vijand, overwinnen van hindernissen, leggen van hinderlagen, maken van gevechtspatrouilles enz. Daar als vooroefening o. a. jachtpartijen in den winter georganiseerd worden, noemde men de afdeelingen jachtcommando's. Tegenwoordig doen de manschappen ook als ordonnans dienst, waartoe in elk infanterie-regiment en bij elke scherpschutters-brigade 1 onderofficier en 12 man bereden worden gemaakt.

Jachtgeweren zijn handvuurwapens, waarmede men op dieren jacht maakt. Men onderscheidt ze in geweren om mede te schieten op klein en op groť wild. De constructie verschilt niet veel van de bestaande handvuurwapenen (zie aldaar), maar naast de meest moderne zijn toch de vroegere modellen nog in grooten getale in gebruik. Men moet dit gedeeltelijk toeschrijven aan den behoudenden geest van den jager, die hem niet spoedig tot iets nieuws doet overgaan, en ook aan de samenstelling van de patroon, waarvan de inhoud een spreidende werking (schroot) moet hebben bij de jacht op klein wild. Daartoe is het o. a. noodig, dat de loop inwendig glad zij en een kaliber van 15 tot 18 mm. hebbe. Men gebruikt enkel- en dubbelloops, voor- en achterlaadgeweren. De hoeveelheid kruit, die men in de patroon gebruikt, is afhankelijk van de kaliberwijdte van het geweer. De percussiegeweren hebben een loop, die ôf overal een gelijk kaliber heeft ôf een, die naar de monding breeder uitloopt, ôf die dicht bij de monding een gedeelte van wijder kaliber heeft, dat weder in het normale overgaat.

Barella uit Berlijn vervaardigde het eerste achterlaadgeweer voor de jacht; kolf en staartstuk konden scharnierend naar onder gebracht worden, waardoor de kamer van achter open kwam. Er was nu gelegenheid een patroon van achter in het geweer te doen. In 1852 werd dit stelsel door *Lefaucheux* veel verbeterd en is nog steeds in gebruik. *Bernimolin* uit Luik (1850) was de eerste, die een geweer met centrale ontsteking van de patroon vervaardigde, maar eerst het Lancastergeweer, van gelijke constructie, maar met verbeterde patroon, vond bij de jagers aftrek. De huls is van karton met stevigen bordpapieren bodem en metalen rand. Later vervaardigde *Kynoch* te Birmingham metalen hulzen van messing. *Von Dreyse* en *Teschner* uit Frankfort waren de meest bekende jachtgeweerfabrikanten; doch tegenwoordig worden in alle geweerfabrieken ook jachtgeweren vervaardigd. De snelvurende zelfspanners met getrokken loop worden door ontdekkingsreizigers en door hen die in vreemde werelddeelen gaan jagen, gebruikt (Victoria Hammerless geweren uit Luik).

Jachthond. Zie *Hond*.

Jachthoorn was in de Middeleeuwen een blaasinstrument van een runder- of buffelhoorn, van ivoor of van edel of onedel metaal, dat de jagers om de heup droegen. Dikwijls waren zij met drijfwerk voorzien. Met dien hoorn riep de jachtheer de hulp van zijn metgezellen in. Later kwam in de plaats van den jachthoorn de metalen woudhoorn, waarop de jagersgroet geblazen werd.

Jachthoorn in de wapenkunde is een kleine hoorn, zonder snoer.

Jachtrecht. Ons Burgerlijk Wetboek stelt in art. 641 als beginsel op den voorgrond, dat het recht om zich wild toe te eigenen, bij uitsluiting behoort aan den eigenaar van den grond, waarop zich het wild bevindt. Het is er echter ver van af, dat de eigenaar geheel vrij zou zijn het zich op zijn land bevindend wild te bemachtigen. In de eerste plaats moet ieder, die jagen wil, voorzien zijn van een jachtacte, afgegeven door den Commissaris der Koningin in de provincie, waarin de jager woonachtig is. De kosten dier acte bedragen: voor een groote jachtacte tot alle geoorloofd jachtbedrijf 80 gld.; voor een groote jachtacte met uitzondering van de lange jacht en de valkenjacht 15 gld.; voor een kleine jachtacte, alleen voor het vangen van waterwild met slagnetten en enkele andere jachtbedrijven, 5 gld. Geen jachtacte wordt echter vereischt voor het jagen door den eigenaar of rechthebbende in lust- of bouwhoven of buitenplaatsen, door muren, schuttingen, rasters of grachten geheel afgesloten, en voor het schieten van schadelijke vogels in tuinen of fruitboomgaarden door of op last van den eigenaar of rechthebbende. Een tweede beperking is, dat het jagen slechts geoorloofd is in een bepaald gedeelte van het jaar. De tijd van opening en sluiting der jacht wordt in elke provincie jaarlijks door Gedeputeerde Staten bepaald. Op Zondag, bij nacht, op spoorsneeuw, bij hoog water en nog in enkele andere gevallen is het jagen te allen tijde verboden, ook zelfs in den jachttijd, die gewoonlijk van September tot December duurt. Nog een aantal andere beperkingen zijn vermeld in de jachtwet van 1857, die dit onderwerp regelt en waarvan overtreding wordt gestraft met geldboete en verbeurdverklaring van het jachttuig en van het gevangen wild, in ernstige gevallen ook met hechtenis.

Het doel der jachtwet is bescherming van den wildstand, zorg dat deze niet te spoedig worde uitgeroeid. Door velen wordt afgekeurd, dat de wetgever, teneinde een vermaak te beschermen, den landbouwer verbiedt het wild, dat zijn gewassen schade toebrengt, te dooden, en van verschillende zijden is op afschaffing van deze wet en vrijlating van het jachtbedrijf aangedrongen.

In vele gevallen komt het recht om zekeren grond te bejagen niet toe aan den grondeigenaar of dengene, wien de grondeigenaar dit heeft toegestaan, maar aan een derde, die dit recht in vroegeren tijd verkregen heeft. De meeste jachtrechten van dien aard zijn overblijfselen van een *heerlijk recht*. In vroegere eeuwen had de eigenaar van een heerlijkheid het recht om met uitsluiting van anderen de binnen die heerlijkheid gelegen gronden te bejagen. Deze heerlijke jachtrechten werden gelijk alle andere heerlijke rechten in 1798 hier te lande afgeschaft, maar in 1814 en 1815 weder onder zekere voorwaarden hersteld. Nieuwe jachtrechten, afgescheiden van den eigendom van den grond, kunnen onder de tegenwoordige wetgeving niet meer worden ge-

Digitized by Google

vestigd en de bestaande kunnen door den grondeigenaar worden afgekocht tegen een prijs, door de Arrondissements-Rechtbank na verhoor van deskundigen te bepalen.

Jachtspinnen *(Lycosiden)* vormen een familie van spinnen, die geen netten weven, maar op de insectenjacht gaan en haar prooi door haar snellen gang inhalen. Hiertoe behoort de *tarantel* (zie aldaar).

Jachttijger, ook *Jachtluipaard (Cynailurus)* geheeten, behoort tot de familie der *Katten (Feliden)*. Hij vereenigt den vorm van den panter met dien van den windhond, en is veel slanker en hooger op de pooten dan de overige gevlekte kattensoorten. Zijn kop is minder plat op den schedel en hij kan de klauwen der teenen slechts gedeeltelijk intrekken. Er bestaan 2 soorten van jachttijgers: *de Aziatische (Cynailurus jubatus, Felis jubata)* met nekmanen en halshaar en meer gedrongen en lager op de pooten dan de *Afrikaansche (C. guttatus)*. De Aziatische bezit daarenboven over het geheele lichaam donkerbruine vlekken, terwijl de Afrikaansche op den buik ongevlekt en wit is. De laatste ziet men het meest in dierentuinen. Het lichaam van den jachttijger is zonder staart 1 m. lang, en de sterke kauwspieren geven aan zijn kop een aanmerkelijke breedte. Den Nederlandschen naam ontleent hij aan zijn geschiktheid voor de jacht. Hiertoe wordt hij in Syrië, Indië en N.-Afrika, vooral voor de jacht op antilopen, gebezigd. De jachttijger namelijk wordt even tam als onze huiskat, doch is veel leerzamer. De jagers bevinden zich met den geblinddoekten jachttijger op een wagen, door ossen getrokken, terwijl een man op een kameel rechts en links het wild opspoort. Heeft deze bijv. een troep antilopen ontdekt, dan wordt de wagen in die richting gestuurd. Op een geschikten afstand ontdoet men den jachttijger van zijn kap, en hij is aanstonds op het spoor van het wild. Behendig sluipt hij onder de struiken door en is dan met 4 of 5 sprongen in het midden der kudde, waar hij zich van een der dieren meester maakt. Inmiddels naderen de jagers, die hem met het bloed van het slachtoffer beloonen.

Jacini, *Stefano,* een Italiaansch staathuishoudkundige en staatsman, werd in 1827 te Casalbuttano in de provincie Milaan geboren. Na zijn studies in de rechtswetenschap en de staathuishoudkunde tot een eind te hebben gebracht, wijdde hij zich aan de agrarische vraagstukken, tot welke studie hij in latere jaren weer terugkeerde. Uit diens eersten studietijd dateert zijn werk: „La proprietà fondiaria e la popolazione agricola in Lombardia" (Milaan 1854, 3de druk 1857). Dit werk was gericht tegen het streven, waarvan men terecht of ten onrechte de Oostenrijkers beschuldigde, om de huurboeren tegen de groote grondeigenaars op te hitsen. Toen eenige jaren later aartshertog *Maximiliaan* de inwoners van Lombardije en Venetië door welwillendheid en velerlei hervormingen met de Oostenrijksche heerschappij poogde te verzoenen, werd ook *Jacini* aan het Hof van den gouverneur-generaal ontboden en belast met een onderzoek naar de oorzaken van de maatschappelijke kwijning in Valtellino. In zijn geschrift „Le condizioné economische della Valtellino nel 1858" noemde hij het Oostenrijksch bestuur de eenige oorzaak dier kwijning en baarde daardoor groot opzien in geheel Europa. Zijn werk werd later door *Gladstone* in het Engelsch vertaald. Omstreeks dienzelfden tijd vervaardigde *Jacini,* op geheimen last van *Cavour,* een memorie van den staatkundigen toestand van Lombardije en Venetië, een stuk, dat bij vermijding van den oorlog en bij samenroeping van een congres aan keizer *Napoleon* en aan de overige mogendheden zou worden voorgelegd. Hij kweet zich op een uitstekende wijze van de opdracht en werd in 1860 minister van openbare werken in het Kabinet-*Cavour.* Na verloop van een jaar legde hij de portefeuille neder, doch aanvaardde ze nogmaals in 1864 in het Kabinet-*Lamarmora* en bleef ze behouden in 1866 bij het optreden van het ministerie *Menabrea,* terwijl hij met dit laatste aftrad in 1869. Als minister heeft hij veel gedaan voor de verbetering van den post- en telegraafdienst, alsmede voor den aanleg van spoorwegen. Inzonderheid heeft hij de vaststelling van het plan tot het doorboren van den St. Gotthard met kracht bevorderd. In 1870 werd hij tot senator benoemd. In 1883 gaf hij „Frammenti dell' inchiesta agraria" uit. Hij overleed den 25sten Maart 1891 te Rome.

Jack, een voornaam, is volgens sommigen afgeleid van het Fransche *Jacques,* volgens anderen van *Jankin,* een liefkoozende benaming voor *Johan* of *John.* Ook is het een bijnaam voor matrozen (eigenlijk *Jack Tar). Old Jack* noemen de matrozen de Britsche vlag *(Union Jack); Jack of all trade* = iemand van alle markten thuis; *Jack Pudding* = hansworst; *Yellow Jack* = gele koorts (naar de gele quarantaine-vlag).

Jackson, de hoofdstad van den Noord-Amerikaanschen staat Mississippi, ligt aan den voor kleine schepen bevaarbaren Pearl River, telt (1910) 21 262 inwoners en heeft een mooi Capitool, een gevangenis, een krankzinnigen-, blinden- en doofstommen-instituut en een levendigen handel in graan. De stad werd den 14den Mei 1863 door *Grant* ingenomen en bijna geheel verwoest.

Jackson, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Michigan, ligt aan den Grand River, is een kruispunt van spoorwegen en telt (1910) 31 433 inwoners. Men vindt er een staatsgevangenis, spoorwegwerkplaatsen, pottenbakkerij, wagen-, landbouwgereedschappen-, zeep- en corsetfabrieken. In de nabijheid zijn steenkolenmijnen.

Jackson, *Andrew,* zevende president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika (1829—1837), den 15den Maart 1767 te Waxsaw in Zuid-Carolina geboren, werd, na een moeilijke jeugd, in 1786 advocaat te Salisbury en in 1790 tot procureur-generaal te Nashville benoemd. In 1797 werd hij tot senator gekozen en in 1799 tot opperrechter. In 1812 benoemde de staat Tenessee hem tot opperbevelhebber der militie. Hij bracht de Creek-Indianen, die, ondersteund door de Spanjaarden, het land verwoestten, aan het wijken en maakte zich zelfs meester van de stad Pensacola. Toen hierop de Engelschen Nieuw-Orleans bedreigden, ontving hij van het Congres het bevel over de linietroepen met den rang van generaal-majoor. Hij bracht de Engelschen den

Digitized by Google

8sten Januari 1815 een beslissende nederlaag toe. In 1817 en 1818 onderscheidde hij zich in den oorlog tegen de Seminolen. Nadat hij in 1821 Florida als de eerste gouverneur in bezit genomen had, werd hij in 1823 door Tenessee nogmaals tot senator gekozen. In 1824 stelde de democratische partij hem candidaat voor het presidentschap; zijn mededinger *Adams* werd echter gekozen. Eerst bij de volgende verkiezing behaalde *Jackson* de overwinning; den 4den Maart 1829 trad hij als president op. De geschiedenis van zijn beheer is die der democratische partij, waartoe hij behoorde. Opheffing van de Bank der Vereenigde Staten, verlaging van het tarief, zelfstandigheid der afzonderlijke staten in alle zaken, door den Bond niet uitdrukkelijk als de zijne vermeld, letterlijke verklaring der Grondwet, verwerping van alle inmenging in de afzonderlijke staten door de Bondsregeering en gedwongen verplaatsing der Indianen naar den rechter oever der Mississippi waren de begineelen en maatregelen der partij, welke door *Jackson* onvoorwaardelijk werden toegepast en ten uitvoer gelegd. In den zomer van 1832 ontstond, gesteund door *Calhoun*, een verzet tegen het toltarief, en onder deze omstandigheden werd *Jackson* nogmaals tot president gekozen. Hij vaardigde tegen Zuid-Carolina, dat door de bedreiging, dat het zich van de Unie zou scheiden, de opheffing van het tarief wilde afdwingen, een proclamatie uit, die evenzeer van kracht als van toegevendheid getuigde, en maakte aanstonds krijgstoerustingen tot handhaving der wet. *Jackson* werd in 1832 opnieuw als president gekozen. Nu verzette hij zich met zijn „veto" tegen de vernieuwing van het bank-privilege, omdat hij dit als een monopolie beschouwde, dat de geldaristocratie begunstigde. De Senaat keurde dien maatregel af als een daad van willekeur, en het Huis kwam in verzet tegen den president. Trouwens de Bank moest haar werkzaamheden beperken, terwijl tevens honderden particuliere banken ontstonden, die op roekelooze wijze papier in omloop brachten en aanleiding gaven tot de crisis van 1837. In Maart 1837 keerde hij naar zijn landgoed „Hermitage" in Tenessee terug zonder zich verder rechtstreeks met staatkundige aangelegenheden te bemoeien, en overleed aldaar den 8sten Juni 1845. Te Washington en New Orleans zijn standbeelden voor hem opgericht.

Literatuur: *Parton*, Life of Andrew Jackson (New-York 1859—1860, 3 dln.); *Von Holst*, Die Administration Andrew Jacksons (Düsseldorf 1874); *Buell*, History of Andrew Jackson (New-York 1904); *Colyar*, Life and times of A. Jackson (Nashville 1904).

Jackson, *Thomas Jonathan*, bijgenaamd *Stonewall*, een generaal der Zuidelijken in den Amerikaanschen burgeroorlog, den 21sten Januari 1824 te Clarksburg in Virginia geboren. werd in 1842 cadet op de militaire school te Westpoint, in 1846 officier bij de artillerie en onderscheidde zich in den Mexicaanschen Oorlog, zoodat hij opklom tot den rang van majoor. In 1852 nam hij ontslag en werd hoogleeraar in de wiskunde aan de militaire school te Lexington in Virginia. In 1861 sloot hij zich bij de Geconfedereerden aan en had reeds in April 1861 als kolonel een regiment bijeengebracht; in Mei daaraanvolgende werd hij benoemd tot generaal en bevelhebber van het observatiekorps der Zuidelijken bij Harpers-Ferry. Hij besliste den eersten slag bij Bull-Run (21 Juli 1861) ten voordeele van zijn partij, doordien hij met zijn brigade *Beauregard* te hulp snelde. Volgens het rapport stond *Jackson* in het heetst van het gevecht als een *steenen muur* (stonewall) en ontleende daaraan zijn bijnaam. Nog in 1861 werd hij tot generaal-majoor benoemd, hield tot in het voorjaar van 1862 het belangrijke Shenandoahdal bezet. Den 8sten Juni werd hij door generaal *Frémont* bij Cross Keys verslagen. *Jackson* moest terugtrekken voor de overmacht en ging naar het hoofdleger bij Richmond. Gedurende den slag voor Richmond, die 7 dagen aanhield, won *Jackson* bij Gaines-Mills den 27sten Juni tegen *Porter*, maar leed den 1sten Juli de nederlaag bij Malvernhill. Gedurende den veldtocht in Augustus aan den Rapidan en Rappahannock vormde hij de voorhoede van *Lee* en besliste door zijn stouten en onstuimigen aanval ten tweeden male den slag bij Bull-Run (29 Augustus). Bij den daaropvolgenden inval van *Lee* in Maryland voerde *Jackson* wederom bevel over de voorhoede, trok in de eerste dagen van September bij Point of Rock over den Potomac en veroverde den 13den September Harpers-Ferry. Bij Fredericksburg (13 December) voerde hij bevel over den rechtervleugel en verhinderde den overtocht van *Franklin* over den Rappahannock, wat aan *Burnside* de nederlaag bezorgde. Tot belooning werd *Jackson* bevorderd tot luitenant-generaal. Bij het openen van den veldtocht in het voorjaar van 1863 deed hij bij Chancellorsville (2 Mei) een aanval op den rechtervleugel van *Hooker* en joeg dien op de vlucht. Toen hij in den avond van dien dag met zijn staf van een verkenningstocht in het leger terugkeerde, werd hij door een regiment uit Zuid-Carolina voor den vijand gehouden, beschoten en doodelijk gewond. Hij overleed te Guineas Station den 10den Mei 1863.

Literatuur: Mary Anna Jackson, Life and letters of General Thomas J. Jackson (New-York 1892); *Henderson*, Stonewall Jackson and the Civil War (2de druk Londen 1900); *White*, Stonewall Jackson (Philadelphia 1909).

Jackson, *Frederic*, een Engelsch Poolreiziger, in 1860 geboren, studeerde te Edinburgh in de medicijnen, deed in 1888 een reis naar Groenland, in 1893 naar Waigatsj en bereidde zich in 1893—1894 door uitgestrekte tochten met Samojeden en rendieren voor op een Noordpool-expeditie, die hij in 1894 met geldelijken steun van *Harmsworth* ondernam. Met het yacht Windward vertrok hij den 11den Juli uit Engeland en landde den 7den September op de kust van Frans-Jozefland, waar hij bij Kaap Flora op het eiland Northbrook het station Elmwood stichtte. Van hier uit onderzocht hij door sledetochten en bootreizen in drie jaren het westen van den Archipel, ontmoette den 18den Juni 1896 onverwachts *Nansen* en ging den 6den Augustus 1897 naar Engeland terug. Hij schreef: „The great frozen land. Narrative of a winter journey across the Tundras" (1895) en „A thousand days in the Arctic" (2 dln., 1899).

Digitized by Google

Jacksonville, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Illinois en in het graafschap Morgan, is een kruispunt van spoorwegen, bezit een krankzinnigen-, een doofstommen- en een blindengesticht-, een college en andere inrichtingen van onderwijs en telt (1910) 15 326 inwoners.

Jacksonville, de hoofdstad van het graafschap Duval in den Noord-Amerikaanschen staat Florida, ligt aan den linkeroever van de St. Johnrivier en telt (1910) 57 699 inwoners. Zij wordt wegens haar zacht klimaat in den winter druk bezocht en heeft dan ook veel hotels en boardinghouses. Verder is het een bloeiende handelsplaats in graan, vleesch, hout, vruchten, katoen, suiker, groenten en phosphaten. Men vindt er zaagmolens en fabricage van parfumerieën, ijs, sigaren en zeep.

Jacmel, een stad op Haïti, ligt aan een veilige baai aan de Zuidkust, telt ± 6000 inwoners en heeft uitvoer van koffie, katoen, was en blauwhout.

Jacob, ook *Israël* genaamd, een Israëlietisch aartsvader, was, volgens den Bijbel, de zoon van *Izaak* en de jongere tweelingbroeder van *Ezau*, van wien hij volgens het Bijbelsch verhaal het eerstgeboorterecht kocht voor een schotel linzen, terwijl hij op aandringen van zijn moeder *Rebekka*, zich meester maakte van den zegen van zijn blinden, stervenden vader, een zegen, voor *Ezau* bestemd. De wraak van zijn broeder vreezend, nam hij de vlucht naar zijn oom *Laban* in Mesopotamië, dien hij veertien jaar diende om diens beide dochters *Lea* en *Rachel* en daarna nog zes jaar om een eigen kudde te verwerven. Daarna onttrok hij zich met vrouwen en kinderen aan het gezag van *Laban*, die hem achtervolgde, waarna een verzoening tot stand kwam. Vervolgens begaf hij zich naar Kanaän, sloot vrede met zijn broeder en leefde er als herdersvorst. Toen later zijn zoon *Jozef* in Egypte tot een aanzienlijke waardigheid was opgeklommen, ging hij daarheen, vestigde zich in het land Gozen en overleed in hoogen ouderdom. *Genesis* 49 wordt gewoonlijk „de zegen van *Jacob*" genoemd. Zijn 12 zonen werden de stichters der stammen van het Israëlietische volk. Het nieuwere onderzoek ziet in hem een heros van Bethel, wiens plaats van vereering hij op zijn vlucht gesticht had, en brengt zijn theocratischen bijnaam *Israël* in verband met een Oost-Jordaansche heldenfiguur, terwijl oudere sagen hem geleerdheid, kennis der Kabbala, verkeer met engelen en het vervaardigen van werken en gebeden toeschrijven.

Jacoba, ook *Jacobe* of *Jacobina* genaamd, hertogin *van Gulik*, een dochter van *Philibert*, markgraaf *van Baden-Baden*, den 16den Januari 1558 geboren, werd door haar oom in den R.-Katholieken godsdienst opgevoed, hoewel haar ouders tot de Protestanten behoorden. Zij huwde den 16den Juni 1585 met *Johann Wilhelm*, den zoon van den stompzinnigen *Willem IV*, hertog *van Gulik*. Nadat haar gemaal zijn vader in het bewind was opgevolgd, verviel ook hij tot stompzinnigheid, en onder den invloed van *Jacoba* werd nu het Hof te Gulik het tooneel der ergerlijkste losbandigheden. Haar afgunstige schoonzuster *Sibylle* zorgde echter, dat *Jacoba* in 1595 door de Staten des lands bij den keizer werd aangeklaagd. Nog vóór het einde van het langdurig geding vond men haar den 3den September 1597 gewurgd in haar bed. De Hofmaarschalk *von Schenkern* werd van dien moord verdacht.

Jacoba van Beieren, den 25sten Juli 1401 geboren, dochter en eenig kind van *Willem VI van Beieren*, graaf *van Holland, Zeeland* en *Henegouwen*, volgde haar vader in 1417 op. In dien tijd heerschten in Holland de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten. De Kabeljauwschen wilden *Jacoba* niet als gravin erkennen, omdat naar hun meening Holland een zwaardleen was. Aan het hoofd van deze partij stond *Jacoba's* oom, *Jan van Beieren*, elect van Luik, die zelf aanspraak maakte op Holland en Zeeland. *Jacoba*, die vóór haar troonsbestijging reeds weduwe was van den Franschen dauphin, huwde nu met haar neef, hertog *Jan van Brabant*, van wien zij echter weldra weer scheidde en werd in 1422 met *Humphrey van Gloucester* (zie aldaar), een broeder van den Engelschen koning, in den echt verbonden. Van geen van haar beide echtgenooten ondervond zij echter veel steun. In 1419 was zij gedwongen met *Jan van Beieren* een nadeelig verdrag te sluiten. Na den dood van *Jan van Beieren* erfde *Philips van Bourgondië* zijn rechten op de drie graafschappen. Holland en Zeeland verklaarden echter *Jan van Brabant* getrouw te willen blijven, terwijl Henegouwen *Jacoba* erkende. Er werd met afwisselend geluk gestreden, in 1425 veroverden *Jacoba's* troepen Schoonhoven, terwijl Bergen voor haar verloren ging, waarbij *Jacoba* gevangen genomen werd. Zij ontvluchtte echter en behaalde nog in hetzelfde jaar een overwinning bij Alfen. In 1428 werd „de zoen van Delft" getroffen, waarbij *Jacoba* in naam gravin bleef, terwijl *Philips* tot ruwaard en tot opvolger werd benoemd. *Jacoba* beloofde zonder toestemming van *Philips* geen nieuw huwelijk te zullen aangaan. Nadat haar huwelijk met *Humphrey van Gloucester* door den paus onwettig was verklaard, sloot zij thans een geheim huwelijk met een Kabeljauwsch edelman, *Frank van Borselen*. Daarna moest zij haar landen aan *Philips* afstaan (1433). Zij overleed den 9den October 1436 op het slot Teilingen, tusschen Leiden en Haarlem.

Literatuur: Von Löher, Jakobäa von Bayern und ihre Zeit (Nördlinger 1862—1869), *dezelfde,* Beiträge zur Geschichte der Jakobäa von Bayern (München 1865—1866); *Nuyens,* Jacoba van Beieren en de eerste helft der XVde eeuw (Haarlem 1873); *Putnam,* A mediaeval princess (London 1904).

Jacob Bibliophile is de schuilnaam van *Paul Lacroix* (zie aldaar).

Jacob Cornelisz *van Oostsanen.* Zie *Cornelisz, Jacob.*

Jacobi, *Friedrich Heinrich,* een Duitsch wijsgeer, den 25sten Januari 1743 te Düsseldorf geboren, was voor den handelstand bestemd, maar gevoelde meer neiging tot het volgen van een andere loopbaan. Nadat hij onderscheiden jaren in handelsbetrekking was werkzaam geweest, werd hij door den invloed van graaf *von*

Digitized by Google

Goltstein tot lid der Gulik-Bergsche Hofkamer benoemd, zoodat hij zich van zijn zaken kon ontdoen. Zijn oudere broeder maakte hem bekend met *Wieland*, en nog sterker indruk ontving hij van de werken van *Goethe*. Hoewel hij in 1776 in het bezit kwam van het aanzienlijk vermogen zijner vrouw, bleef hij zijn ambt bekleeden en werd in 1779 geheimraad te München. Wegens de staatkundige beroeringen ging hij in 1794 naar Holstein en hield zich bij afwisseling te Wandsbeck, Hamburg en Eutin op, totdat hij in 1804 benoemd werd tot hoogleeraar aan de pas-gestichte academie te München. In 1807 werd hij voorzitter der academie, legde in 1813 zijn betrekking neder en overleed den 10den Maart 1819. Van zijn geschriften vermelden wij de romans: „Woldemar" (2de druk 1826, 2 dln.), „Eduard Allwill's Briefsammlung" (2de druk 1826), „Ueber die Lehre des Spinoza, in Briefen an Mendelssohn" (2de druk 1789), „David Hume über den Glauben oder Idealismus und Realismus" (1787), en „Sendschreiben an Fichte" (1799). Hij heeft als dichter en wijsgeer een belangrijken invloed gehad op de Duitsche letterkunde. Als wijsgeer stond hij op het standpunt der godsdienstige gevoelsphilosofie en ijverig streed hij tegen *Mendelssohn*, *Kant*, *Fichte* en *Schelling*. Een strijd tegen laatstgenoemde naar aanleiding van *Jacobi's* geschrift: „Von den göttlichen Dingen und ihrer Offenbarung" (2de druk 1822) werd met groote verbittering gevoerd. *Jacobi's* „Werke" (1812—1825, 6 dln.) zijn gevolgd door zijn „Auserlesener Briefwechsel" (1825—1827, 2 dln.), „Briefwechsel zwischen Goethe und Jacobi" (1847), „Aus F. H. Jacobi's Nachlass" (1869) en „Briefe W. von Humboldts an F. H. Jacobi" (1892).

Jacobi, Johann Georg, een Duitsch dichter, een broeder van den voorgaande, den 2den September 1740 te Düsseldorf geboren, studeerde te Göttingen en Helmstedt in de godgeleerdheid en werd daarna hoogleeraar in de wijsbegeerte en welsprekendheid te Halle. Zijn „Poetische Versuche" (1764) brachten hem in kennis met *Gleim*. Deze laatste moedigde hem aan tot het beoefenen der dichtkunst en bezorgde hem in 1769 een canonicaat in Halberstadt. Van 1774 tot 1776 redigeerde hij „Iris", een damestijdschrift. In 1784 vertrok *Jacobi* als hoogleeraar in de fraaie letteren naar Freiburg in de Breisgau. Nadat hij een tweede, vermeerderde uitgave van zijn „Gezamenlijke werken" (1807—1813, 7dln., laatste druk 1825, 4 dln.), in het licht gegeven had, overleed hij den 4den Januari 1814. Hij had zich vooral gevormd naar het voorbeeld der Fransche dichters, met name van *Gresset* en *Chaulieu*.

Jacobi, *Karl Gustav Jakob*, een Duitsch wiskundige, den 10den December 1804 te Potsdam geboren, studeerde te Berlijn in de wis- en natuurkunde en in de letteren en vestigde zich in 1824 aldaar als privaatdocent, terwijl hij een jaar later als leeraar in de wiskunde naar Koningsbergen vertrok, waar hij in 1827 tot buitengewoon en in 1829 tot gewoon hoogleeraar in de wiskunde benoemd werd. In die dagen deed hij met *Abel* zijn ontdekkingen op het gebied der elliptische functiën, welke hem een Europeeschen roem schonken. Nadat *Jacobi* sedert 1843 tot herstel zijner gezondheid in Italië vertoefd had, vestigde hij zich na zijn terugkeer, als lid (sedert 1836) der Academie van Wetenschappen te Berlijn, waar hij werkzaam was aan de universiteit en den 18den Februari 1851 overleed. Zijn belangrijkste geschriften zijn als verhandelingen geplaatst in *Crelle's* „Journal für die reine und angewandte Mathematik" en in de „Monatsberichte" der Berlijnsche Academie. Een gedeelte daarvan is vereenigd in zijn „Mathematische Werke" (1846—1871, 3 dln.). Verder schreef hij: „Fundamenta nova theoriae functionum ellipticarum" (1829) en „Canon arithmeticus" (1839). De academie te Berlijn gaf zijn verzamelde werken uit (1881—1891, 8 dln.), *Clebsch* zijn „Vorlesungen über Dynamik" (2de druk 1884).

Jacobi, Moritz Hermann, een broeder van den voorgaande, werd den 21sten September 1801 te Potsdam geboren, wijdde zich aan de schoone bouwkunst, was eerst werkzaam als architect te Koningsbergen en ging in 1835 als hoogleeraar in de burgerlijke bouwkunst naar Dorpat. In 1837 ontving hij een benoeming te St. Petersburg en werd er in 1839 adjunct, in 1842 buitengewoon en in 1847 gewoon lid der Academie van Wetenschappen, later staatsraad in Russischen dienst. Hij onderscheidde zich vooral door zijn uitvinding der galvanoplastiek (1837) en door het bezigen van de electromagnetisme tot beweging van werktuigen, alsmede door zijn in 1850 met *Augeraud* te St. Petersburg ondernomen proeven met booglicht. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Die Galvanoplastik" (1840), „Mémoire sur l'application de l'électromagnetisme au mouvement des machines" (1835) en vele verhandelingen in de „Mémoires" der Academie te St. Petersburg. Hij overleed aldaar den 10den Maart 1874.

Jacobi, *Abraham*, een Amerikaansch geneeskundige, hoogleeraar aan het New-York Medical College en New-York College of Physicians and Surgeons, president der State Medical Society van den Staat New-York, werd den 6den Mei 1830 te Hartum in Westfalen geboren, studeerde te Greifswald, Göttingen en Bonn in de geneeskunde en werd, wegens communistische woelingen gevangen gezet, in 1853 weder op vrije voeten gesteld en vertrok eerst naar Engeland en toen naar New-York, waar hij zich wijdde aan de geneeskundige practijk. Met *Nöggerath* schreef hij: „Contributions of obstetrics and uterine and infantile pathology in 1858" (1859), „Dentition and its derangements" (1862) en „The raising and education of abandoned children in Europe" (1870). Van 1868 tot 1871 was hij mederedacteur van het: „American Journal of obstetrics and diseases of women and children".

Jacobi, *Hermann*, een Duitsch oriëntalist, den 11den Februari 1850 te Keulen geboren, studeerde te Bonn en te Berlijn, deed in 1873—1874 een wetenschappelijke reis naar Indië, werd in 1876 buitengewoon hoogleeraar te Munster, in 1885 gewoon te Kiel en in 1889 te Bonn. Een deel van zijn werken heeft betrekking op de Dajainasekte, bijv. „The Kalpasutra of Bhadrabahu" (1879), „The Ayaramga Sutta of the

Digitized by Google

Cvetambara Jains" (1882), „Gaina Sutras translated from the Prakit" (1884 en 1895) en „Ausgewählte Erzählungen in Maharashtri" (1886). Ook wijdde hij zich aan de Indische sterrenkunde en trachtte uit den kalender van den Veda te bewijzen, dat deze wet ouder is dan algemeen aangenomen wordt. Verder zijn te noemen zijn werken: „Das Ramayana. Geschichte und Inhalt nebst Konkordanz der gedruckten Rezensionen" (1893), „Kompositum und Nebensatz. Studiën über die indogermanische Sprachentwicklung" (1897) en „Mahabharata" (1903).

St. Jacobieparochie is een mooi landbouwdorp in de Friesche gemeente Het Bilt. Tot het dorp rekent men de buurten in den Polder, langs een gedeelte van den Ouden Biltdijk en langs den Nieuwen Biltdijk. Het dorp bezit een Hervormde kerk. De bevolking leeft vooral van landbouw.

Jacobieten, een secte der *Monophysieten,* alzoo genoemd naar den monnik *Jacob Baradaeus* († 578), die hen, na hun verstrooiing onder *Justinianus,* wederom tot een zelfstandige partij vereenigde, hadden in Syrië en Mesopotamië vele gemeenten met bisschoppen en patriarchen. Zij konden zich onder de heerschappij der Arabieren, aan wie zij sedert het midden der 7de eeuw onderworpen waren, staande houden, omdat zij noch met de Oostersche, noch met de Westersche Kerk in betrekking stonden. Ten onrechte wordt de naam Jacobieten ook aan de Abessynische, Koptische en Aethiopische Christenen gegeven, misschien wegens de gemeenschappelijke gewoonte om bij het Avondmaal olie en zout te gebruiken. De eigenlijke Jacobieten erkennen slechts de drie eerste oecumenische conciliën en de zoogenaamde Rooverssynode te Ephesus (449) en hebben met de overige Monophysieten als hoofddogma, dat de menschelijke natuur van *Christus* geheel in de goddelijke is opgegaan. Het monnikwezen is bij hen zeer verbreid; beelden- en heiligendienst, vooral Mariadienst hebben zij met de Grieksche Kerk gemeen. De kerkelijke taal is het Syrisch. Het opperhoofd is de patriarch te Karamit bij Diarbekr, die sedert de 14de eeuw steeds *Ignatius* heet. De tweede in rang is de maphian te Mosoel, die Mesopotamië bestuurt. Thans telt de secte nog 20 000—30 000 familiën.

Jacobieten noemt men de aanhangers van koning *Jacobus II,* die in 1688 van den Engelschen troon gestooten werd, en van diens nakomelingen. Vele Engelschen, Schotten en Ieren volgden *Jacobus II* naar Frankrijk, en door hen hebben de namen *Macdonald, Walsh, Fitzjames, Berwick, Dillon, Mahon* enz. burgerrecht verworven in Frankrijk. Nog grooter evenwel was de aanhang van *Jacobus* onder de Engelsche Tories en in Schotland. De groote aanhang, dien *Jacobus III* in 1715 en *Karel Eduard* in 1745 in Schotland vonden, bewees, dat de adel voor het grootste deel Jacobietisch gezind was. Alle pogingen tot herstel der *Stuarts* werden door de nederlaag bij Culloden (27 April 1746) voor goed verijdeld. Enkele Jacobieten treft men nog heden ten dage in Groot-Brittannië en Ierland aan, die de wettigheid der regeerende dynastie niet erkennen.

Zie: *Jesse,* Memoirs of the pretenders and their adherents (2de druk Londen 1856, 2 dln.); *Doran,* London in Jacobite times (Londen 1877—1879, 2 dln.); *Macquoid,* Jacobite songs and ballades (Londen 1888).

Jacobina, een stad in den Braziliaanschen staat Bahia, ligt aan den Itapicuru, telt 10 000 inwoners en was vroeger om haar goudwasscherijen bekend. Thans oefent men er veeteelt uit en liggen er aanplantingen van katoen, koffie, suiker en oranjeappelen.

Jacobini, *Ludovico,* kardinaal en staatssecretaris van den paus, den 6den Januari 1832 te Genzano bij Albano geboren, een neef van *Camillo Jacobini,* die als minister van Openbare Werken onder *Pius IX* de waterleiding van Ariccia deed bouwen en in 1854 overleed, studeerde aan het Collegia Romano, werd secretaris der congregatie voor den Oosterschen ritus en in 1869 onderstaatssecretaris. In 1874 ging hij, tot aartsbisschop van Saloniki *in partibus infidelium* benoemd, als pauselijk nuntius naar Weenen, waar hij, na de opheffing van het concordaat, belast was met de moeilijke taak om zooveel als mogelijk was uit de clericale schipbreuk te redden. Hij verwierf er grooten invloed op het Kabinet en was voor den minister van Eeredienst *Stromayr* een zeer gewaardeerde bemiddelaar tusschen den Staat en de Kerk. Daarna ontving hij den kardinaalshoed en trachtte ook de botsing tusschen Berlijn en Rome, ter gelegenheid van den cultuurstrijd, zooveel mogelijk te verzachten. Toen in 1880 de staatssecretaris der curie *Nina* wegens ongesteldheid zijn betrekking neerlegde, werd *Jacobini* door paus *Leo XIII* daarmede bekleed. Als zoodanig wist hij de Pruisische regeering te bewegen aan den cultuurstrijd een einde te maken. Hij overleed den 28sten Februari 1887 te Rome.

Jacobowski, *Ludwig,* een Duitsch schrijver, den 21sten Januari 1868 te Strelmo geboren, studeerde te Berlijn en Freiburg, was gedurende langen tijd redacteur van de „Gesellschaft", het hoofdorgaan der modernen te Berlijn. Hij schreef verschillende bundels lyrische gedichten: „Aus bewegten Stunden" (2de druk 1899), „Funken" (1891), „Aus Tag und Traum" (1896), „Leuchtende Tage" (1899) en „Ausklang" (1901); de blijspelen: „Dyab der Narr" (1894) en „Glück" (1900); de romans en novellen: „Werther der Jude" (4de druk 1903), „Anne-Marie. Ein Berliner Idyll" (1896), „Der kluge Scheikh. Ein Sittenbild aus Nord-Afrika" (1897), „Satan lachte, und andre Geschichten" (1897), „Loki, Romann eines Gottes" (2de druk 1903), „Vorfrühling" (1900) en „Schlechte Geschichten" (1901). Verder gaf hij een volksuitgave van een bloemlezing van *Goethe*'s gedichten (1899), „Neue Lieder der besten neuern Meister" (1899), een uitgave van volksliederen „Aus deutscher Seele" (1899) en een romantische anthologie „Die blaue Blume" (1900). *Jacobowski* overleed reeds den 2den December 1900 te Berlijn.

Jacobs, *Jean Bernard,* een Belgisch geneeskundige, in de eerste helft der 18de eeuw in Vlaanderen geboren, heeft zich als hoogleeraar aan de universiteit te Leuven beroemd gemaakt op het gebied der verloskunde. Van zijn talrijke

Digitized by Google

geschriften vermelden wij: „Kortbondig onderwijs aengaende de vroedkunde" (1772), „Nieuwe wijze om de beenbreuken en ontledingen te behandelen" (1782) en „Vroedkundige oefeningen" (1782). Dit laatste werk is in het Fransch en Duitsch vertaald. Hij overleed in 1791.

Jacobs, *Jean Corneille,* een Belgisch geneeskundige, den 5den November 1759 te Mechelen geboren, studeerde te Leuven en vestigde zich in 1781 te Brussel, waar hij in 1826 overleed. Hij was een der stichters van het geneeskundig genootschap „Aegrotantibus" aldaar en was daarvan vele jaren voorzitter. Van zijn geschriften noemen wij: „Tractatus politico-medicus de dysenteria" (1784. ook in het Fransch vertaald), „De certitude in medecina, methodoque eam in hac acquirendi", „Le solidisme écroulé par sa faiblesse ou réfutation du nouveau système de médecine de Brown" (1802, „Traité du scorbut en général", „Biga dissertationum de morbis epidemicis, quorum alius prope Valencinam anno 1803, alius prope Bruxellas regnavit anno 1806" (1807) en „Démonstration de l'identité du virus de la vérole et de la gonorrhée" (1811). Ook was hij een ijverig voorstander der koepokinenting, die door hem het eerst te Brussel is ingevoerd.

Jacobs, *Christian Friedrich Wilhelm,* een Duitsch schrijver, den 6den October 1764 te Gotha geboren, studeerde te Jena en Göttingen in de letteren en godgeleerdheid, werd in 1785 leeraar aan het gymnasium te Gotha en in 1802 aanvaardde hij er tevens een betrekking bij de bibliotheek. In 1807 werd hij leeraar in de oude letteren aan het lyceum te München en lid van de Academie van Wetenschappen aldaar. In 1810 naar Gotha teruggekeerd, werd hij opperbibliothecaris en directeur van het muntenkabinet, in 1831 directeur van alle kunstverzamelingen en geheim Hofraad. In 1842 legde hij zijn betrekkingen neder en overleed den 30sten Maart 1847. Hij bezorgde o. a. uitgaven van de „Antehomerica" van *Tzetzes* (1793), van *Bion* en *Moschus* (1795), van de „Anthologia graeca" (2de druk 1813—1817, 3 dln.), van *Euripides* „Phoenissae" (1810) van *Achilles Tatius* (2 dln., 1821) van de „Imagines" van *Philostratus* (met *Welcker,* 1825), van *Xenophon's* „Anabasis" (1825) en van de „Geschiedenis der dieren" van *Aelianus* (2 dln., 1832). Hij leverde voorts vertalingen van *Velleius* (1792), van gedeelten der Grieksche Anthologie onder den titel „Tempe" (2 dln., 1803), van *Heliodoros* (3 dln., 1837) en van redevoeringen van *Demosthenes* onder dien van: „Staatsreden und Rede für die Krone" (2de druk 1833). Ook plaatste hij vele belangrijke verhandelingen in verschillende tijdschriften, terwijl wij nog vermelden: „Beiträge zur ältern Literatur" (1835—1843, 3 dln.), „Vermischte Schriften" (1823—1844, 8 dln.), „Elementarbuch der Griechischen Sprache" (4 dln., 1805) verder novellistische werken als: „Alwin und Theodor", „Auswahl aus den Papieren einer Ungenannten", „Feiersbende in Mainau", verzameld onder de titels: „Schriften für die Jugend" (1841—1846, 3 dln.), „Erzählungen" (1824—1827, 7 dln.), „Aehrenlese aus dem Tagebuche des Pfarrers zu Mainau" (1823—1825, 2 dln.), „Schule für Frauen" (1827—1829, 7 dln.), „Personalien, Rückblick auf 70 Jahre" (1839) en de na zijn dood uitgegeven verhandelingen onder den titel „Hellas" (1852).

Jacobs, *Alfred,* een Fransch schrijver, in 1827 te Parijs geboren, werd palaeografisch archivaris en toegevoegd aan de topografische commissie van Gallië. Hij schreef o. a.: „Géographie de Grégoire de Tours", „Le pagus et l'administration en Gaule" (1838), „Géographie de Frédégaire, de ses continuateurs et des Gesta regum francorum" (1859), „Géographie historique de la Gaule, fleuves et rivières de la Gaule et de la France au moyen âge" (1859), „Géographie historique de la Gaule; le pagus aux différentes époques de notre histoire" (1859).

Jacobs, *Victor,* een Belgisch staatsman, den 18den Januari 1838 te Antwerpen geboren, vestigde zich als advocaat in zijn vaderstad, die hij van 1863 tot zijn dood (20 December 1891) onafgebroken in de Kamer vertegenwoordigde. Van 1870 tot 1871 minister van Financiën in het kabinet-*d'Anethan,* was hij later een der meest begaafde leiders der clericalen en deed, sedert Juni 1874 minister van Binnenlandsche Zaken en Onderwijs in het kabinet-*Malou,* een strenge ultramontane schoolwet aannemen. Door zijn kras optreden tegen het onderwijzend personeel tot aftreden gedwongen, kwam hij als staatsman meer op den achtergrond. In 1888 werd *Jacobs* minister van staat. Hij schreef: „Le droit maritime belge" (1889—1891, 2 dln.).

Jacobs, *Aletta Henriette,* in 1854 te Sappemeer geboren, werd in 1871 aan de hoogeschool te Groningen ingeschreven als de eerste vrouwelijke student in de geneeskunde hier te lande, deed in 1878 het arts-examen en promoveerde in 1879 aan genoemde universiteit op een proefschrift getiteld: „Over localisatie van physiologische en pathologische verschijnselen in de groote hersenen". Na eenigen tijd aan verschillende hospitalen in Londen werkzaam geweest te zijn, vestigde zij zich als practiseerend arts te Amsterdam. Op maatschappelijk gebied doet zij zich kennen als voorvechtster van de rechten der vrouw. Zij is thans voorzitster van de Vereeniging voor vrouwenkiesrecht. Haar voornaamste geschriften zijn: „De vrouw, haar bouw en haar inwendige organen" (1898), „Vrouwenbelangen" (1899), „Charlotte Perkins Stetson. De economische toestand der vrouw. Naar het Engelsch" (1900), „Uit het leven van merkwaardige vrouwen" (1905), (met haar echtgenoot *C. V. Gerritsen*) „Brieven uit en over Amerika" (1906).

Jacobsen, *Jens Peter,* een Deensch schrijver, den 7den April 1847 te Thisted geboren, studeerde hoofdzakelijk in de plantkunde, schreef eenige wetenschappelijke en populaire botanische werken en vertaalde *Darwin* in het Deensch; sedert 1872 wijdde hij zich geheel aan de letterkunde, doch werd door een longziekte aangetast, die hem reeds den 30sten April 1885 wegrukte. *Jacobsen* is een der beste vertegenwoordigers der realistische school in Denemarken. Hij schreef o. a. „Mogens" (1872), „Fru Marie Grubbe" (1876), „Niels Lyhne" (1880) en „Novellen" (1882). Zijn „Samlede Skrifter" verschenen in 3 deelen (2de druk 1893). Met *Wilh. Moller* schreef hij: „Darwin, Hans Liv og loere" (1893).

Digitized by Google

Jacobsladder noemt men de ladder naar den hemel, die volgens Genesis 28 : 12 v. v. de aartsvader *Jacob* in den droom zag. Hij verbond den hemel met de aarde; aan het einde stond God, en zijn Engelen stegen er langs op en af. Dat de engelen voor hun af- en opgaan een ladder noodig hadden, is een aanwijzing, dat volgens het oorspronkelijke verhaal de engelen geen vleugelen hadden.

Jacobsmantel *(Pecten Jacobaeus* L a m.) of *St. Jacobsschelp* is de naam van een der plaatkieuwige weekdieren *(Lamellibranchiaten)*. De bovenste schelp is waaiervormig geribd en de onderste eenigszins hol gebogen. Het dier beweegt

Jacobsmantel.

zich door openen en sluiten van de schelp door het water. Men vindt den Jacobsmantel in de Middellandsche Zee, vooral op de kust van Spanje. De bewoner dezer schelp wordt gebraden gegeten en is zeer goed van smaak.

Jacobson, *Jacobus Isidorus Lodewijk Levien,* den 13den Maart 1799 te Rotterdam geboren, werd door zijn vader in den handel opgeleid en geheel op de hoogte van het theevak gebracht. De Nederlandsche Handelmaatschappij benoemde hem tot haar expert voor Java en China, en den 2den September 1827 stapte hij op Java aan wal. Kort daarna vertrok hij naar Canton met de uitnoodiging van den Commissaris-generaal burggraaf *Du Bus de Gisignies,* om in China zich in de cultuur en de fabricage van thee te bekwamen. Als expert-theeproever kwam hij in Canton met de voornaamste Chineesche theehandelaren in kennis, werd door hen in de meeste thee-inrichtingen te Honan binnengeleid en vond ook den weg naar de zoo belangrijke fabrieken en theeplantages van het verder in het binnenland gelegen Tingsoea, waardoor het hem gelukte, in het wezen der zaak geheel door te dringen. Wat hij daar leerde, paste hij telkens bij zijn terugkeer op Java toe op de 500 heesters van Japan, in 1827 te Buitenzorg overgeplant. Zes achtereenvolgende jaren waren daarmede gemoeid. In 1830 droeg het Gouvernement hem op te beproeven theepitten, planters, fabrikanten en kistenmakers van China mede te brengen, een moeilijke onderneming, waarvan het bijna onuitvoerlijke destijds erkend werd door allen, die Canton en zijn duizenden bespieders kenden. In 1832 gelukte het hem al de gewenschte werklieden en honderdduizenden theepitten naar Wanajassa (residentie Krawang) over te voeren, terwijl een daarop volgende expeditie hem in Februari 1833 wederom een stel werklieden en millioenen theepitten van China te Bandoeng (residentie Preanger Regentschappen) bezorgde, waar alles onder zijn onmiddellijk beheer werd gesteld. Deze laatste expeditie kostte hem bijna het leven. Het Chineesch Gouvernement stelde een losprijs op zijn hoofd, waarna de mandarijnen alles beproefden om hem gevangen te nemen en het schip buit te maken, waarop hij zich met zijn planten en Chineezen bevond. Zij konden zich echter slechts meester maken van zijn tolk *A. Hoeng,* die later door *M. J. Senn van Basel,* Nederlandsch consul te Canton, voor 502 piasters werd vrijgekocht.

Het Nederlandsch gouvernement beloonde zijn volharding door zijn benoeming tot inspecteur der theecultuur. In 1843 verscheen zijn „Handboek voor de cultuur en fabricage van thee" en in 1845 dat „Over het sorteeren en afpassen van thee".

De theecultuur, onder zijn leiding op geheel West- en Midden-Java ingevoerd, nam zeer in bloei toe. Wegens zijn ontwerpen tot verbetering en uitbreiding daarvan in 1848 in het moederland teruggekeerd, overleed hij den 27sten December 1848.

Jacobson, *Heinrich Friedrich,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 8sten Juni 1804 te Mariënwerder geboren, studeerde te Koningsbergen, Berlijn en Göttingen en vestigde zich daarna te Koningsbergen, waar hij in 1831 buitengewoon en in 1836 gewoon hoogleerar in de rechten werd. Hij onderwees er Duitsch recht, proceesrecht en Kerkelijk recht, en bepaalde zich in zijn geschriften vooral bij dit laatste. Hij leverde: „Kirchenrechtliche Versuche" (1831—1833, 2 dln.), „Geschichte der Quellen des Kirchenrechts des preussischen Staats" (1837—1844, 3 dln.), „Das evangelische Kirchenrecht des preussischen Staats und seiner Provinzen" (1864—1866, 2 dln.) en onderscheiden brochures over aangelegenheden van den dag. Hij overleed te Koningsbergen den 29sten Maart 1868.

Jacobson, *Eduard,* een Duitsch kluchtspeldichter, den 10den November 1833 te Gross-Strehlitz (Silezië) geboren, studeerde en promoveerde in de geneeskunde te Berlijn, waar hij den 29sten Januari 1897 overleed. Reeds als student schreef hij: „Faust und Gretchen" (1856), na dien tijd gevolgd door een groot aantal kluchten, gedeeltelijk door hem alleen en gedeeltelijk met *O.*

Digitized by Google

F. Berg, O. Girndt, K. Görlitz, G. von Moser, Julius Rosen, R. Kneisel enz., vervaardigd, waarvan sommige nu nog op het repertoire staan. Wij vermelden daarvan: „Meine Tante, deine Tante", „Verwandlungen", „Bei Wasser und Brot", „Lady Beefsteak", „Wer zuletzt lacht", „Lehmanns Jugendliebe", „Backfische", „Seinere bessere Hälfte", „Narciss im Frack", „Beckers Geschichte", „Singvögelchen", „Humor verloren — alles verloren!" „Kammerkätzchen", „1733 Thaler 22 Silbergroschen", „500 000 Teufel" (300 maal achtereenvolgens te Berlijn opgevoerd), „Die Galoschen des Glücks", „Die Lauchtaube", „Der jüngste Leutnant", „Die kleine Schlange", „Der Nachbar zur Linken", „Das lachende Berlin", „Salontirolerin", „Junge Garde", „Goldfuchs" en „Gesindeball".

Jacobsschelp. *Zie Jacobsmantel.*

Jacobsschelp, *St.,* komt in de wapenkunde bijna uitsluitend voor in adellijke wapens. Zij gelijkt op de natuurlijke St. Jacobsschelp of -mantel, die het eerst op hoeden en mantels gedragen werd door pelgrims, die terugkeerden van San Jago de Compostella in Galicië (Spanje) waar volgens een legende *Jacobus de Oudere* (zie aldaar) begraven zou zijn. De St. Jacobsschelpen worden op den bollen buitenkant gezien (zie de fig.).

St. Jacobsschelp.

Jacobsstaf noemt men den staf, dien men aan den apostel *Jacobus den Oudere* toeschreef en dien de pelgrims naar zijn graf droegen; ook wel den in zulk een staf verborgen dolk of degen.

Jacobsz, *Dirk,* een Nederlandsch schilder, waarschijnlijk te Amsterdam omstreeks 1500 geboren, en aldaar den 9den September 1567 overleden. Hij was vermoedelijk een leerling van zijn vader *Jacob Cornelisz van Oostzanen* (zie aldaar). Hij is de vervaardiger van het eerste schuttersstuk, hetwelk men thans in het Rijksmuseum te Amsterdam vindt. Het dagteekent van 1529. Ook een schuttersstuk van 1568 is in deze verzameling aanwezig.

Jacobsz, *Lambert,* een doopsgezind predikant, was tevens schilder en is als zoodanig vooral bekend, omdat hij de leermeester was van *Govert Flinck,* van *Jacob Backer* en van zijn zoon *Abraham van den Tempel.* Hij woonde te Leeuwarden, waar hij omstreeks 1600 geboren was.

Jacobus *de Oudere,* de zoon van *Zebedeus* en de broeder van den apostel *Johannes,* behoorde met laatstgenoemde en met *Petrus* tot de voornaamste jongeren van *Jezus.* Hij voldeed aan de uitnoodiging van dezen om het visschersbedrijf te verlaten en hem te volgen. Zijn vurig geloof aan den Messias blijkt uit Lucas 9 : 51—54 en Marcus 3 : 17. Later stond hij mede aan het hoofd der gemeente te Jeruzalem, maar werd omstreeks het jaar 44, op last van *Herodes Agrippa,* met het zwaard gedood. Volgens een sage van lateren tijd heeft hij het evangelie verkondigd in Spanje, waar zijn lijk te Compostella begraven zou zijn, zoodat hij aldaar als beschermheilige geëerbiedigd wordt. Zijn naamdag valt op den 25sten Juli.

Jacobus *de Jongere,* de zoon van *Alphaeus,* behoorde tot de Apostelen. Dat hij een neef van *Jezus* zou zijn, is niet bewezen. Van zijn lotgevallen is niets naders bekend. De Grieksch-Katholieke Kerk heeft den 9den October aan hem gewijd, de Roomsch-Katholieke den 1sten Mei (samen met *Philippus).*

Jacobus, de broeder van *Jezus.* Met *Jozef, Juda* en *Simon* wordt *Jacob* in het Evangelie gerekend tot de *fratres Domini.* Volgens de meeste Grieksche Kerkvaders zijn de fratres Domini zonen van *Jozef,* gesproten uit een eerste huwelijk. De Kerk heeft nochtans de zienswijze verkozen, volgens welke zij zonen zijn van *Maria Cleophas,* de zuster der H. Maagd, en bijgevolg neven van *Jezus.* Met *Petrus* en *Johannes* was hij de voornaamste leeraar in de Jeruzalemsche gemeente, en wij vinden hen aldaar in het jaar 59, terwijl de apostelen zich naar elders hadden begeven. Hoewel niet tot den kring der eigenlijke apostelen behoorende, had hij te Jeruzalem en elders grooten invloed. Hij was het hoofd der Mozaïsch-Christelijke partij, en op zijn bevel trokken gezanten naar Antiochië, om *Petrus,* die op het voetspoor van *Paulus* de Christenen uit de Heidenen als broeders erkende, tot de betrachting der wet van *Mozes* terug te brengen; ja, zijn invloed was zoo groot, dat de overige aldaar aanwezige Christenen uit de Joden met *Barnabas* zich verwijderden uit de gemeenschap van hun medechristenen uit de Heidenen. Sedert dien tijd ontstond er verdeeldheid tusschen *Paulus* en *Jacobus,* en toen *Paulus* tijdens zijn laatste verblijf te Jeruzalem in de handen viel van dweepzieke ijveraars voor de wet van *Mozes,* wendden *Jacobus* en zijn aanhangers geen poging aan om hem te redden. Ook door de latere overlevering wordt *Jacobus* voorgesteld als een Joodsch Christen, die met de meeste nauwgezetheid vasthield aan de wet. Zij verheft hem tot eersten bisschop van Jeruzalem, ja, tot opperbisschop van alle geloovigen, aan wiens voorschriften ook *Petrus* zich onderwierp, en geeft hem, wegens zijn getrouwe waarneming der wet, den bijnaam van *Rechtvaardige.* Volgens de sage werd hij, omdat hij geen afstand wilde doen van het geloof in *Christus,* niet lang voor de verwoesting van Jeruzalem van de tinnen des Tempels naar beneden geworpen. Daarentegen meldt *Josephus,* dat hij na zijn vertrek van den Romeinschen procurator *Festus,* op aanhitsing van den hoogepriester *Ananias,* gesteenigd is (62 na Chr.). Zijn gedenkdag valt bij de Grieksch-Katholieken op den 23sten October.

Jacobus, *Brief van.* Onder den naam van *Jacobus* vindt men in het Nieuwe Testament een brief „Aan de Twaalf Stammen in de verstrooiing", welke tot de merkwaardigste documenten behoort van de Joodsch-Christelijke richting in de eerste eeuw onze jaartelling. Alleen het opschrift herinnert aan een brief, voor het overige is het een uiteenzetting in preekvorm, waarin

Digitized by Google

op een practisch christendom wordt aangedrongen. De brief, die in de oude Kerk eerst tamelijk laat algemeen erkend werd en in de vierde eeuw nog tot de antilegomena (zie aldaar) behoorde, is zeker niet vóór de brieven van *Paulus*, maar waarschijnlijk eerst lang na den dood van *Jacobus*, omstreeks 90, ontstaan. Sommige nieuwere critici stellen hem zelfs in het midden der 2de eeuw.

Jacobus I, koning van Schotland (1424—1437), de zoon van *Robert III*, werd den 1sten Augustus 1394 geboren. Op reis naar Frankrijk, werd hij in 1405 door de Engelschen gevangen genomen. Ofschoon hij na den dood zijns vaders in 1406 tot koning uitgeroepen werd, kon hij pas in 1424 na zijn vrijlating de regeering aanvaarden. Hij trachtte zijn in barbaarschheid verzonken land tot bloei te brengen, kwam daarbij in botsing met den adel, die hem in een kloosters te Perth overviel en den 20sten Februari 1437 vermoordde. Zijn gemalin was *Johanna Beaufort*, een dochter van den graaf *van Somerset* en een kleindochter van den hertog *van Lancaster*. Hij leerde haar kennen gedurende zijn gevangenschap op het kasteel te Windsor en bezong haar in het gedicht „The Kings Quair".

Jacobus II, koning van Schotland (1437—1460), een zoon van den voorgaande, den 16den October 1430 geboren, volgde in 1437 zijn vader op, regeerde krachtig en overleed den 3den Augustus 1460 bij de belegering van Roxburgh, dat na zijn dood door zijn gemalin, *Maria van Gelder*, werd ingenomen.

Jacobus III, koning van Schotland (1460—1488), een zoon van den voorgaande, den 10den Juli 1451 geboren, regeerde sedert 1460 en kwam om op de vlucht, na een rampspoedig gevecht tegen den oproerigen adel, den 11den Juni 1488. Hij was gehuwd met *Margaretha van Denemarken*.

Jacobus IV, koning van Schotland (1488—1513), een zoon van den voorgande, den 17den Maart 1473 geboren, beklom in 1488 den troon, huwde in 1503 met *Margaretha*, een dochter van *Hendrik VII* van Engeland, en sneuvelde den 9den September 1513 bij Flodden in een gevecht met de Engelschen, tegen wie hij zich met Frankrijk verbonden had. Hij wordt beschouwd als de stichter van de St. Andreas (Distel)orde.

Jacobus V, koning van Schotland (1513—1513), een zoon van den voorgaande, den 17den April 1512 geboren, trachtte de uitbreiding der Hervorming in Schotland te beletten, waarom de adel hem in 1542 op een veldtocht tegen Engeland in den steek liet. Hij was eerst gehuwd met *Magdalena*, een dochter van *Frans I* van Frankrijk, daarna met *Maria van Guise*, de moeder van *Maria Stuart*. Hij overleed krankzinnig den 16den December 1542.

Jacobus VI, koning van Schotland. Zie *Jacobus I*, koning van Groot-Brittannië en Ierland.

Jacobus I, koning van Groot-Brittannië en Ierland (1603—1625), als koning van Schotland *Jacobus VI* (1567—1625), was de zoon van *Maria Stuart* en van *Henry Darnley*, werd den 19den Juni 1566 te Edinburgh geboren. Na den gedwongen afstand van zijn moeder (24 Juni 1567) werd hij als koning van Schotland erkend. *Jacobus* bracht zijn jeugd te Stirling door onder leiding van zijn leermeester *Buchanan*. Toen het leven van zijn moeder, omtrent wier lot hij zich vroeger onverschillig betoond had, door *Elizabeth* bedreigd werd, verklaarde hij Engeland den oorlog. Doch het uitzicht op den Engelschen troon, en het jaargeld van 4000 pond sterling, dat *Elizabeth* hem als bondgenoot verleende, bewoog hem niet alleen zijn toorn over de terechtstelling van zijn moeder te onderdrukken, maar ook in 1588 een nieuw verbond met Engeland tegen Spanje te sluiten. Hij huwde in 1589 met de Protestantsche *Anna van Denemarken*.

Na den dood van *Elizabeth* besteeg *Jacobus* (1603) den Engelschen troon. Reeds zijn eerste regeeringsdaden waren lijnrecht in strijd met de door *Elizabeth* gevolgde staatkunde. Zoo sloot hij in 1604 vrede met Spanje, onderdrukte de Presbyteriänen en voegde zich om redenen van staatkunde bij de Episcopale Kerk. Ook vervolgde hij de R.-Katholieken, jegens wie hij te voren gunstig gestemd was geweest, en dit gaf aanleiding tot het buskruitverraad (1605). Toen het Parlement de voorgestelde staatkundige vereeniging van Engeland en Schotland verwierp, nam hij aanstonds het besluit naar eigen goedvinden te regeeren. Hij riep het Parlement niet bijeen, hief op eigen gezag belastingen en strafte de onwilligen, zelfs de rechters, met gevangenis en verbeurdverklaring van goederen. Op dezen weg ging hij voort gedurende zijn geheele regeering en veroorzaakte daardoor tusschen het volk en den troon een noodlottige spanning, die onder zijn zoon zou eindigen met den val der monarchie. Niet minder treurig was zijn buitenlandsche staatkunde. Niet dan met moeite liet hij zich in 1603 overhalen tot een verbond met Frankrijk ten gunste der Nederlanden, en in het volgende jaar vereenigde hij zich weder met Spanje. Na het sluiten van den wapenstilstand tusschen Spanje en de Nederlanden (Twaalfjarig Bestand) verloofde hij zelfs den prins *van Wales, Hendrik*, met *Anna* een dochter van *Philips III* van Spanje. Intusschen verhinderde de plotselinge dood van den prins (16 November 1612) een verbintenis, die door geheel Engeland en Schotland werd afgekeurd. Een gedeeltelijke verzoening van vorst en volk had plaats in 1613, toen *Elizabeth*, 's konings oudste dochter, in het huwelijk trad met den Protestantschen keurprins, later *Frederik V van de Palts*. Toen echter zijn schoonzoon de Boheemsche Kroon aannam, ondersteunde *Jacobus* hem zeer onvoldoende, ja zijn onttroning in Bohemen en zijn verdrijving uit de Palts zag hij vrij lijdelijk aan, wat de spanning tusschen volk en vorst weer deed toenemen. Hij overleed den 27sten Maart 1625. Hij heeft een aantal geschriften nagelaten, die door *Montacute* („Opera", 1616) zijn uitgegeven. Daarin verdedigt hij de onbeperkte heerschappij der koningen, ijvert tegen het gebruik van tabak en strijdt voor de mogelijkheid van tooverij en van het bestaan van booze geesten.

Literatuur: Gardiner, History of England, 1603—1642 (Londen 1883—1884); *Henderson*, James I and VI (Londen 1904); *Lang*, James VI and the Gowrie Mystery (Londen 1902).

Digitized by Google

Jacobus II, koning van Groot-Brittannië en Ierland (1685—1688), de tweede zoon van *Karel I*, den 14den October 1633 geboren, kreeg den titel van hertog *van York*. Na de verovering van de stad York door het Parlementsleger werd hij met zijn broeders en zusters in het paleis van St. James te Londen gevangen gehouden, maar ontsnapte in 1648 naar zijn zuster *Maria*, de gemalin van prins *Willem van Oranje*. Eerst na de terechtstelling van zijn vader begaf hij zich naar Frankrijk, bij zijn moeder *Henriëtte*, een dochter van *Hendrik IV*, diende in 1652 als vrijwilliger onder *Turenne*, maar moest na den vrede van 1655 Frankrijk verlaten. Hij verzamelde nu Britsche en Iersche uitgewekenen en streed in het Spaansche leger onder *Condé* en don *Juan van Oostenrijk* tot aan het einde van 1659 tegen zijn vriend *Turenne*. Na de restauratie der *Stuarts* (1660) kreeg hij van zijn broeder *Karel II* als groot-admiraal het opperbevel over de Britsche zeemacht. Als voorzitter der Afrikaansche Compagnie veroorzaakte hij een oorlog tegen de Nederlanden en behaalde den 3den Juni 1665 de overwinning op de Nederlandsche vloot onder admiraal *Van Wassenaar Obdam* in de nabijheid van Lowestoft. Na den dood van zijn gemalin *Anna Hyde*, de dochter van den graaf *van Clarendon*, ging hij in 1672 openlijk tot de R.-Katholieke Kerk over. In den oorlog tusschen Engeland en de Nederlanden, in 1672, leverde hij, in vereeniging met de Fransche vloot onder *d'Estrées* den 28sten Mei den admiraal *De Ruyter* een slag, waarin beide partijen zich de overwinning toekenden. Tengevolge van de Test-act (1673), legde hij het opperbevel en alle andere ambten en bedieningen neder. Groot misnoegen ontstond in September van dat jaar door het huwelijk van den hertog met de R.-Katholieke *Maria d'Este*, prinses *van Modena*. Toen het gerucht omtrent een samenzwering van R.-Katholieken in 1679 een hevige opschudding veroorzaakte, werd hij genoopt het land te verlaten en begaf hij zich naar Brussel. Gedurende zijn afwezigheid werd een voorstel, om hem van den troon uit te sluiten, in het Lagerhuis goedgekeurd, maar door het Hoogerhuis en door den koning verworpen. Na de ontbinding van het Parlement keerde hij in 1681 in Engeland terug, waar hij zulk een invloed kreeg, dat hij na den dood van *Karel II* (6 Februari 1685) zonder moeite den troon beklom. Twee opstanden, geleid door *Argyll* in Schotland en door den hertog *van Monmouth* in Dorset, werden door *Jacobus* onderdrukt. Daarna trachtte hij, in strijd met de Test-acte, R.-Katholieken te benoemen in het legerbestuur en als rechters; ook zocht hij de besturen der steden en graafschappen naar zijn hand te zetten. Toen Anglikaansche geestelijken en bisschoppen weigerden, zooals door hem bevolen was, het tolerantie-edict voor te lezen, daagde hij hen voor de rechtbank, die hen echter vrijsprak. De geboorte van een troonopvolger (10 Juni 1688), dien velen ten onrechte als een ondergeschoven kind beschouwden, verhaastte zijn val, daar thans geen kans meer bestond, dat een van zijn beide Protestantsche dochters, beide met Hervormde vorsten gehuwd, hem zou opvolgen. De aanvoerders der Whigpartij wendden zich tot prins *Willem van Oranje*, een der schoonzoons van den koning, en beraamden met hem een inval in Engeland. De prins *van Oranje* stapte in November 1688 aan wal, en toen de koning zich van allen verlaten zag, zoodat hij zelfs op leger en vloot niet langer vertrouwen kon, nam hij den 23sten December 1688 met zijn gezin de wijk naar de overzijde van het Kanaal, waar *Lodewijk XIV* het kasteel St. Germain tot zijn beschikking stelde. Het Parlement verklaarde hem den 22sten Januari 1689 vervallen van den troon, terwijl deze werd toegekend aan *Jacobus'* dochter *Maria* en haar gemaal *Willem III*. Niettemin onderhield *Jacobus* steeds verstandhouding met zijn aanhangers, de *Jacobieten* (zie aldaar), ten einde zich wederom van den troon meester te maken. Hij overleed te St. Germain den 16den December 1701.

Literatuur: John Evelyn, Diary (ed. Brayand Wheatley Londen 1906); *Klopp*, Der Fall des Hauses Stuart (Weenen 1875—1878); *Allan Fea*, James II and his wives (1908).

Jacobus III, *Eduard Frans*, de *Pretendent*, ook wel *Ridder van St. George* geheeten, de zoon van den voorgaande, werd den 10den Juni 1688 te Londen geboren en in 1701 door den paus en de katholieke mogendheden openlijk als koning van Groot-Brittannië en Ierland erkend, doch door het Britsche Parlement, als aan hoogverraad schuldig, voor altijd uitgesloten van den troon. In den Spaanschen Successie-Oorlog gebruikte Frankrijk hem en zijn aanspraken tegen Engeland. In Maart 1708 verliet een vloot van 32 schepen onder bevel van *Forbin* Duinkerken, met den pretendent en een leger aan boord, om aan de Schotsche kust te landen. Doch de Britsche regeering, van dezen aanslag onderricht, had admiraal *Byng* met een sterk eskader in zee gezonden. Laatstgenoemde noodzaakte *Forbin* onverrichter zake terug te keeren, terwijl het Engelsche Parlement een prijs van 50 000, later van 100 000 pond sterling stelde op het hoofd van den pretendent. *Jacobus* nam nu deel aan de veldtochten in Vlaanderen, onder den maarschalk *Villars*, en streed niet zonder roem tot aan het sluiten van den vrede van Utrecht (1713). Frankrijk moest bij dezen vrede de Protestantsche erfopvolging in Groot-Brittannië erkennen en den pretendent verbannen. In het najaar van 1715 stonden in de Hooglanden 10 tot 15 000 Jacobieten, onder bevel van graaf *Mar*, onder de wapenen, wachtende op een landing van *Jacobus*. Hij kwam den 2den Januari 1716 te Peterhead in het graafschap *Buchan* en werd als koning begroet. De opstand werd echter spoedig bedwongen. Na zich op verschillende plaatsen gevestigd te hebben, koos hij eindelijk met zijn gemalin, *Maria Clementine Sobieski*, Rome als verblijfplaats. Een nieuwe poging, om na den dood van *George I* (1727) aan de regeering te komen, gaf hij in den aanvang reeds op. Toen de Fransche minister *Fleury* weer van de *Stuarts* gebruik wilde maken tegen Engeland, liet *Jacobus* de leiding in handen van zijn zoon *Karel Eduard*, die in 1745 in Schotland landde, maar den 27sten April 1746 bij Culloden een verpletterende nederlaag leed. *Jacobus* overleed te Albano den 1sten Januari 1766.

Jacobus de Voragine, overleden in 1298

Digitized by Google

als aartsbisschop van Genua, is vooral bekend door de verzameling van heiligenlevens, die bekend is onder den naam „Legenda aurea" en die hij heeft bijeengebracht uit schriftelijke en mondelinge overlevering. Deze verzameling sprak sterk tot de volksfantasie, is in vele talen overgebracht en wordt nog wel gedrukt.

Jacob van Edessa, een bisschop der Syrische kerk werd in 635 geboren en overleed in 708; hij was eenige jaren bisschop van Edessa en leeraar in verschillende kloosters. Hij is beroemd als uitlegger der Heilige Schrift en heeft een verbeterden tekst van het Syrische Oude Testament bewerkt, vele commentaren op bijbelboeken geschreven, Grieksche kerkvaders in het Syrisch vertaald en historische werken geschreven. Hij was een aanhanger der *Monophysieten*.

Jacob van Nisibis, bisschop en kluizenaar, leefde in de eerste helft der 4de eeuw in Syrië, was lange jaren kluizenaar en werd als heilige vereerd en ten slotte tot bisschop van Nisibis gekozen. In 325 trad hij op het concilie te Nicea als tegenstander der Arianen op. Hij heeft grooten invloed geoefend op de ontwikkeling van de Syrische kerk.

Jacob van Vitry, een kerkelijk schrijver, waarschijnlijk te Vitry bij Douai geboren, kwam als koorheer der Augustijnen reeds vroeg in aanraking met de Begijnen en wijdde zich als priester aan het bekeeren der Albigenzen. In 1214 tot bisschop van Akkon benoemd, nam hij een belangrijk aandeel in de Kruistochten, tot hij in 1228 tot kardinaal-bisschop van Tusculum-Frascati benoemd werd. Als gekozen patriarch van Jeruzalem overleed hij in 1240 te Rome. Van zijn werken is de „Historia orientalis", een geschiedenis van het Heilige Land van *Melchisedek* tot 1211 het belangrijkst.

Jacoby, *Johann,* een Pruisisch staatsman, den 1sten Mei 1805 te Koningsbergen geboren, studeerde in de geneeskunde en vestigde zich in 1830 als geneesheer in zijn geboorteplaats. Wegens politieke geschriften stond hij tweemaal, beschuldigd van hoogverraad, terecht, maar werd beide keeren vrijgesproken. In 1848 werd hij lid van het Voor-Parlement, en gekozen tot lid der Commissie van Vijftig. In Juni 1848 nam hij zitting in de Nationale Vergadering en behoorde tot de leden der deputatie, die in November den koning van Pruisen een adres tegen de benoeming van het ministerie-*Brandenburg* moest overhandigen. Toen deze een audiëntie weigerde, voegde *Jacoby* hem toe: „Dat is juist het ongeluk der koningen, dat zij de waarheid niet willen hooren." Na de ontbinding van de Nationale vergadering ging hij met het Romp-Parlement naar Stuttgart en vandaar naar Baden en vervolgens naar Zwitserland. Eerst in het jaar 1858 begon hij zich weder met staatkunde te bemoeien en schreef de brochure: „Die Grundsätze der preussischen Demokratie" (1859). Van 1863 tot 1865 nam hij deel aan de discussiën in het Huis van Afgevaardigden. Als hoofdleider der sociaal-democratische partij werd hij bij het uitbarsten van den oorlog tegen Frankrijk (1870) door generaal *Vogel von Falckenstein* in hechtenis genomen. Hij overleed te Koningsbergen den 6den Maart 1877. Reeds vóór zijn dood waren zijn „Gesammelte Schriften und Reden" (2 dln., 2de druk 1877) verschenen; *Rühl* gaf uit zijn nalatenschap „Geist der griechischen Geschichte" (1884) uit.

Jacoby, *Karl Johannes Hermann,* een Protestantsch godgeleerde, werd den 30sten December 1836 te Berlijn geboren, waar hij ook in de theologie studeerde. Na eenige jaren als leeraar aan een gymnasium werkzaam te zijn geweest, werd hij in 1868 gewoon hoogleeraar in de practische theologie te Koningsbergen. Hij gaf eenige bundels predicatiën uit en verder: „Die Liturgik der Reformatoren" (2 dln., 1871, 1876), „Allgemeine Paedagogik auf Grund der Christlichen Ethik" (1883), „Neutestamentliche Ethik" (1899) en „Die Evangelien des Markus und Johannes, homiletische Betrachtungen (1903).

Jacobijnen (Fransch *Jacobins*) noemde men de leden eener staatkundige club, welke op den gang der groote Fransche Omwenteling den grootsten invloed heeft gehad. Terstond na de samenkomst der Generale Staten in 1789 ontstond te Versailles de *Club breton*, waarin zich de verschillende schakeeringen van liberale en revolutionnaire leden der vergadering vereenigden. Toen de Constitutie en het Hof naar Parijs verplaatst waren, werd de club gevestigd in het

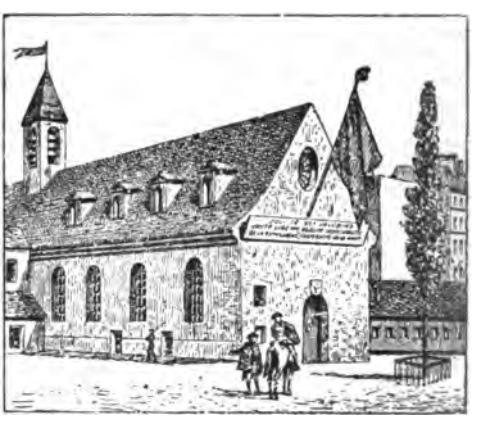

Jacobijnenclub en vrijheidsboom.

Dominicaner klooster in de rue Saint-Honoré. De koningsgezinden spraken van de club der Jacobijnen; haar officieele naam was: „Société des amis de la constitution". Van den aanvang af uitstekend georganiseerd, vormde zij onderafdeelingen in verschillende deelen van Frankrijk en kreeg zij aldus een voorbeeldeloozen invloed, waardoor zij later het land terroriseerde. Zij had eerst leden van verschillende politieke richting: o. a. de hertogen *d'Aiguillon* en *de Nouilles, Mirabeau, Barnave,* den hertog *van Orleans,* letterkundigen en geleerden als *Lacépède,* den schilder *David, Chénier, Anacharsis Cloots, Laharpe.* De meerderheid was eerst constitutioneel-monarchaal gezind. Dit veranderde na de vlucht van den koning. De Jacobijnen eischten toen *Lodewijk's* afzetting. De gematigden traden uit de club en stichtten in 1791 de club der Feuillants. Na den

Digitized by Google

val van het koningschap behoorden de hevigste republikeinen tot de Jacobijnen, die zich „vrienden van vrijheid en gelijkheid" noemden. *Robespierre, Saint-Just, Couthon, Billaud Varennes* oefenden er den meesten invloed. Hun eigenlijke heerschappij was de periode van het schrikbewind. Toen hadden zij te bevelen in de Nationale Conventie en in de Commune van Parijs, in de rechtbanken, de comités en de revolutionnaire secties. Door vreesaanjaging en verzoekschriften wisten zij hun zin door te zetten.

De volksbeweging voor den dood des koninga, de storm, die de Girondijnen bezwijken deed (Mei 1793), het opruien der volksmassa's tegen den middenstand, het aangeven van de „verdachten", van „verraderlijke" generaals, het guillotineeren van onafhankelijke leden als *Danton*, dat alles was het werk der Jacobijnen. In hun vergaderingen werden de vreeselijkste maatregelen voorgesteld en goedgekeurd, en de Nationale Conventie hechtte alleen voor den vorm daaraan haar zegel. Het Comité de Salut Public en dergelijke instellingen waren slechts vertakkingen van de club der Jacobijnen. In deze alleen wortelde de macht van *Robespierre*, op haar steunde de revolutionnaire oligarchie, en uit haar verwijderd te worden was sedert het einde van 1793 het voorteeken der guillotine. Maar het waren ook de Jacobijnen, die het Comité de Salut Public steunden in zijn moeilijke taak om aan de binnenlandsche en buitenlandsche vijanden het hoofd te bieden. Bij den dood van *Robespierre* zonk haar voormalige almacht weg, en toen weldra de wet het bestaan van clubs verbood, werd die der Jacobijnen den 11den November 1794 voor goed gesloten. De mislukte oproeren van 12 Germinal (1 April) en 1 Prairial (20 Mei) 1795, alsmede de communistische samenzwering van *Babeuf* waren de laatste teekenen van leven, die men in de club der Jacobijnen ontdekte. Een poging, om haar later weer op te richten, leed schipbreuk.

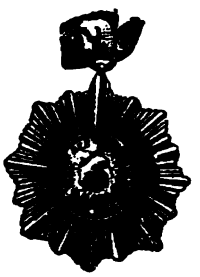

Insigne der Jacobijnen.

Zie: *Aulard*, La société des Jacobins, recueil de documents (Parijs 1889—1892).

Jacobijnenmuts *(bonnet rouge)*, een roode muts, was het hoofddeksel van alle radicalen ten tijde der Fransche Revolutie en een der attributen van den vrijheidsboom. De soldaten, die wegens oproer te Nancy gevangen genomen en naar de galeien te Brest gebracht waren, droegen, toen men hen bevrijdde en in de vergaderzaal binnenleidde, deze roode, voor galeislaven bestemde mutsen. Bij den opstand van den 20sten Juni 1792 dwong het gepeupel den koning zulk een muts op te zetten.

Jaconet is een fijne effen katoenen stof, dichter geweven dan mousseline en weinig verschillend van batistkatoen, waarvan het zich echter door een lichtere appretuur onderscheidt.

Jacotot, *Jean Joseph*, bekend door zijn eigenaardige methode van onderwijs, den 4den Maart 1770 te Dijon geboren, studeerde eerst in de philologie en werd korten tijd leeraar in de oude talen. Daarna ging hij in de rechten studeeren en werd advocaat, vervolgens hoogleeraar, toen kapitein der artillerie, daarop secretaris bij het ministerie van Oorlog, en, nadat hij eenigen tijd substituut van den directeur der polytechnische school en professor in de wiskunde te Parijs geweest was, hoogleeraar in de Fransche taal en letterkunde te Leuven en in 1827 directeur eener krijgsschool aldaar. Hier trad hij in 1818 op met zijn algemeene methode van onderwijs. De beginselen, waarop deze rust zijn o. a. de volgende: men *kan* wat men *wil;* 's menschen geest kan zich zelf onderwijzen zonder leermeester; men moet iets leeren of weten en hieraan het overige vastknoopen; de geestvermogens *(intelligences)* zijn bijna allen gelijk; men kan ook onderwijs geven in hetgeen men zelf niet weet. Met betrekking tot het verzamelen van kennis stelt *Jacotot* de oefening van het geheugen op hoogen prijs. Vooral het onderwijs in talen is door zijn methode aanmerkelijk bevorderd. Hij gaat daarbij uit van den regel: de leerling moet de gezegde woorden herhalen en in het geheugen prenten, terwijl zij daarna in bijzonderheden worden behandeld. Door uitbreiding dezer oefening is de leerling weldra in staat een vreemde taal te verstaan. Daar de spraakkunst tegelijkertijd behandeld wordt, kan men deze in een beknopt bestek samenvatten. Ook op de wis-, aardrijks- en natuurkunde, op geschiedenis, muziek en teekenen heeft men de methode van *Jacotot* toegepast. Hij schreef: „Méthode d'enseignement universel" (1822). *Jacotot* overleed te Parijs den 31sten Juli 1841.

Jacq. achter plantennamen is de afkorting voor *N. J. Jacquin* (zie aldaar).

Jacq. d. V. achter insectennamen is de afkorting voor *Jacquelin du Val.*

Jacquard, *Joseph Marie*, de uitvinder van den naar hem genoemden weefstoel, werd den 7den Juli 1752 te Lyon geboren. Zijn ouders, arbeiders in een fabriek van gebrocheerde zijden stoffen, bestemden hem voor hetzelfde bedrijf, zoodat hij niet eens de school bezocht. Op zijn 12de jaar werd hij echter leerling bij een boekbinder, daarna knecht in een lettergieterij, doch na het overlijden zijner moeder keerde hij terug tot het vaderlijk bedrijf. Nadat ook zijn vader gestorven was, trachtte hij een werkplaats te stichten tot vervaardiging van zijden stoffen, doch moest weldra zijn weefstoelen verkoopen en zag zich genoodzaakt bij een kalkbrander in dienst te treden. Na eenigen tijd in het Rijnleger gediend te hebben, wijdde hij zich aan een verbetering der trekstoelen, welke men in die dagen algemeen bezigde tot het weven van gebloemde zijden stoffen. In 1801 vervaardigde hij een model en in 1802 een nieuwen trekstoel in het groot. Deze uitvinding was nog zeer onvolmaakt. Ook deed hij aanvankelijk niet veel om haar te verbeteren, daar hij inmiddels een werktuig tot het knoopen van netten vervaardigde, dat in 1804 met een gouden medaille en een prijs van 3000 francs bekroond werd. In 1808 had *Jacquard* zijn toestel (zie *Weven*) aanmerke-

Digitized by Google

lijk verbeterd, en in 1812 telde men in Frankrijk binnen en buiten Lyon 18 000 weefstoelen *à la Jacquard*, terwijl in 1815 zijn toestellen ook in het buitenland ingang vonden en later algemeen in gebruik kwamen. *Jacquard* overleed den 7den Augustus 1834 te Qullins bij Lyon. In 1840 werd te Lyon voor hem een standbeeld onthuld.

Jacquardmachine. Zie *Weven*.

Jacque, *Charles*, een Fransch schilder, den 23sten Mei 1813 te Parijs geboren, en aldaar den 7den Mei 1894 overleden. Hij heeft landschappen uit Bourgondië en de omstreken van Fontainebleau geschilderd, doch dankt zijn roem vooral aan de schilderijen, die schapen en kippen voorstellen. Werk van hem bevat het Stedelijk Museum te Amsterdam. *Jacque* schreef: „Le poulailler" (2de druk 1861), een werk over hoenderteelt.

Jacquemart, *Albert*, een Fransch schrijver, in 1808 te Parijs geboren, maakte zich bekend door: „Histoire artistique, industrielle et commerciale de la porcelaine" (1862), „Notices sur les majoliques de l'ancienne collection Campana" (1868), „Les merveilles de la céramique" (3 dln., 4de druk 1884), „Histoire de la céramique" (2de druk 1883) en „Histoire du mobilier" (1876). Hij overleed te Parijs den 14den October 1875.

Jacquemart, Jules, een Fransch graveur en zoon van den voorgaande, den 3den September 1837 te Parijs geboren, heeft gravures gemaakt naar schilderijen van *Frans Hals, Van der Meer, Rembrandt, Meissonier, Greuze, Reynolds* enz., alsmede voor werken van zijn vader, voor de „Gemmes et joyaux de la couronne" van *Barbet de Jouy*, voor de „Annales archéologiques", voor de „Gazette des Beaux-Arts" enz. Hij overleed te Nizza den 26sten September 1880.

Jacquemart, Nélie, een zuster van den voorgaande, in 1845 te Parijs geboren, studeerde onder leiding van *Cogniet*, versierde in 1866 de Mariakapel in de Notre Dame de Clignancourt, schilderde in 1867 voor de kerk St. Jacques du Haut Pas een heiligen *Eugenius*. Zij schilderde portretten van *Duruy, Canrobert, Thiers, Dufaure*, graaf *Palikao*, markies *de Montesquieu* en hertog *de Decazes*.

Jacquerie noemt men den boerenopstand, die in 1358, tijdens den oorlog met *Eduard III*, koning van Engeland, in het noordelijk gedeelte van Frankrijk uitbarstte en van 28 Mei tot 24 Juni duurde. De edellieden gaven aan hun boeren spottenderwijze den naam van *Jacques Bonhomme* (Joris Goedbloed), vandaar de naam *Jacquerie*. De eerste aanleiding tot dien opstand werd gegeven door de verwoestingen, welke *Karel de Booze*, koning van Navarra, in de omstreken van Parijs aanrichtte, daar deze vooral verschrikkelijk waren voor de landbouwers, terwijl het succes van de Parijsche arbeiders onder *Etienne Marcel* tegen den adel hen zeer aanmoedigde. Het begon met een handgemeen met soldaten bij den burcht Saint-Leu, waar de boeren de overhand behielden. Daarbij kwam de verbittering over de nederlagen in den oorlog tegen de Engelschen, en toen de boeren, die op de meest ongehoorde wijze door den adel verdrukt werden, eenmaal in verzet waren gekomen, koelden zij hun lang opgekropt wraakgevoel op geduchte wijze, legden honderden kasteelen in de asch, vermoordden de edelen en mishandelden de vrouwen en dochters. Weldra verspreidde zich deze opstand uit de gewesten van Beauvais en Clermont over Brie, Soissonnais en Laonnais en langs de oevers van de Marne en Oise. Honderdduizenden boeren waren opgestaan en pleegden de schandelijkste gruwelen om, zooals zij zeiden, te vergelden wat hun was aangedaan. Hun aanvoerders waren *Guillaume Cale* of *Karle, Jean Rose, Jean des Hayes* en *Germain de Réveillon*. Zij trachtten de steden op hun zijde te krijgen, maar Compiègne, Senlis, Amiens e. a. weigerden dit. Een poging, door *Etienne Marcel* beproefd, om met de boeren den Parijschen opstand te steunen, stuitte af op het gebrek aan krijgstucht bij de Jacques. *Karel van Navarre* maakte zich verraderlijk van *Guillaume Karle* meester en versloeg de boeren bij Mello. De wraak der *Contre-Jacquerie* was verschrikkelijk.

Zie: *Luce*, Histoire de la Jacquerie (2de druk Parijs 1894).

Jacquin, *Nikolaas Joseph*, baron *von*, een Duitsch plantkundige, den 16den Februari 1727 te Leiden geboren, bezocht het gymnasium der Jezuïeten te Antwerpen, studeerde te Leuven en te Parijs en legde zich vooral toe op de plantkunde. *Gerard van Swieten*, lijfarts des keizers te Weenen en een vriend zijns vaders, riep hem naar Weenen, en weldra vertrok *Jacquin* op verzoek van keizer *Frans I* naar West-Indië en Spaansch Amerika, om de keizerlijke tuinen van Weenen en Schönbrunn met vreemde planten en dieren te verrijken. Na zijn terugkeer werd hij hoogleeraar in de plant- en scheikunde aan de universiteit te Schemnitz, later te Weenen en ontving, behalve den titel van baron, de ridderorde van St. Stephanus. Hij overleed te Weenen den 24sten October 1817. Hij schreef: „Selectarum stirpium americanarum historia" (1763 en 1780), „Hortus botanicus Vindobonensis" (3 dln., 1770—1776), „Flora Austriaca" (5 dln., 1773—1778) en „Plantarum rariorum horti caesarei Schönbrunnensis descriptiones et icones" (4 dln., 1797—1804).

Jacquinia is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Primulaceën*. Het onderscheidt zich door een 5-deeligen, overblijvenden kelk, een nagenoeg klokvormige, 10-lobbige bloemkroon en een bolronde, 5-zadige bes. Het omvat heesters, die in West-Indië en Zuid-Amerika groeien. Men beschrijft *J. armillaris* Jacq., die in West-Indië en de Amerikaansche keerkringslanden groeit, als vergiftig; de bladeren en vruchten van deze plant bedwelmen de vischen. De gedroogde vruchten, aan snoeren geregen, dienen tot armbanden. Een andere soort, *J. macrocarpa* Cav., op Portorico en in Zuid-Amerika te vinden, is 1 tot 2 m. hoog en wordt wegens haar fraaie, donker-oranje-gele bloemen tot de sierplanten gerekend.

Jacquot, een Fransch schrijver. Zie *Mirecourt*.

Jadassohn, *Salomon*, een Duitsch pianist en componist, den 13den Augustus 1831 te Breslau geboren, studeerde aan het Conservatorium te Leipzig, daarna bij *Liszt* te Weimar, en ver-

Digitized by Google

volgens weer te Leipzig bij *Hauptmann;* in die stad vestigde hij zich na voltooiing zijner studiën als muziekleeraar en dirigent. Hij schreef tal van composities, die echter nagenoeg geheel verouderd zijn; meer naam maakte hij als theoreticus, hoewel zijn denkbeelden ook veel van hun beteekenis hebben verloren. Hij schreef o. m.: „Lehrbuch der Harmonie" (7de druk 1903), „Lehrbuch des Kontrapunkts" (5de druk 1909), „Die Lehre vom Kanon und von der Fuge" (3de druk 1913), „Die Formen in den Werken der Tonkunst" (4de druk 1910), „Lehrbuch der Instrumentation" (2de druk 1907), „Die Kunst zu modulieren und zu präludieren" (2de druk 1902), „Allgemeine Musiklehre" (1892), „Elementarharmonielehre" (1895), „Methodik des musik-theoretischen Unterrichts" (1898), „Das Wesen der Melodie in der Tonkunst" (1899), „Das Tonbewustsein. Die Lehre vom musikalischen Hören" (1899) en „Der Generalbass" (1901). Hij overleed te Leipzig den 1sten Februari 1902.

Jade, eigenlijk *Jahde,* een kustrivier in het grootherlogdom Oldenburg ter lengte van 22 km., ontspringt in de Vareler hooge venen, stroomt noordwaarts en mondt uit in den *Jadegolf* een inham der Noordzee, met een oppervlakte van 190 v.km. Een 2 km. breed vaarwater, dat in het midden nooit dicht vriest, leidt naar zee. Het binnenste deel van den boezem is vlak, aan den ingang echter voor de grootste schepen diep genoeg. De gunstige ligging van den boezem bracht er de Pruisische regeering toe, om door het verdrag van den 20sten Juli 1853 van Oldenburg twee strooken lands ten O. en W. van den inham te koopen voor het aanleggen van een oorlogshaven. Dit zoogenaamde Jade-gebied telde op 340 H.A. slechts 109 inwoners. Den 18den Juli 1855 begon een speciale commissie het werk van den aanleg. Bij de inwijding door koning *Willem I* kreeg zij den naam Wilhelmshaven (17 Juni 1869). Het geheele gebied is door de wet van den 23sten Maart 1873 bij de provincie Hannover ingelijfd.

Jadegebied. Zie *Jade.*

Jadegolf. Zie *Jade.*

Jadeïet is een variëteit van nefriet, vermengd met aluminiumoxied en natron. De chemische samenstelling wordt vermoedelijk voorgesteld door $Na_2Al_2Si_4O_{12}$. Het wordt in gewelddige blokken gevonden in de omgeving van Mogoeng in Birma en als rolsteenen in de Mekong en Saluen, die waarschijnlijk uit Thibet afkomstig zijn. In het Oosten gebruikt men het gesteente tot zegelsteenen, gevesten van sabels, amuletten en afgodsbeeldjes. Jadeïet is ook vaak het materiaal van steenen bijlen, die in de Zwitsersche paalwoningen en in Zuid-Frankrijk gevonden worden.

Jaeger, *Fritz,* een Duitsch Oost-Afrikareiziger, den 8sten Januari 1881 te Offenbach a. M. geboren, studeerde te Heidelberg in de wis- en natuurkunde, promoveerde aldaar in 1904 en nam nog in hetzelfde jaar deel aan de expeditie van *Karl Uhlig* naar Oost-Afrika. Hij beklom Kilimandsjaro en Meroe, onderzocht den W.-rand van het O.-Afrikaansche plateau, waarbij ten W. van Ngaroeka drie uitgedoofde vulkanen, tot 3700 m. hoog, en de nog zwak werksame Doenje Ngai ontdekt werden. In 1906 deed *Jaeger* een tweede reis naar deze streken, trok door de Masaisteppe, besteeg nogmaals den Kilimandsjaro, bezocht Oemboegwe, Irakoe en Issaroe en van hier het Eyassi- en het Hohenlohemeer, bereikte vervolgens het Victoriameer en daarna in O. richting over Ikoma het ketelvormige Nyorongorodal, in welks omstreken talrijke gewelddige vulkanen en kraters nauwkeurig onderzocht werden. In hetzelfde jaar keerde hij naar Duitschland terug. Van zijn geschriften noemen wij: „Impressions de voyage dans l'Afrique orientale allemande" (Kairo 1905) en „Der Meru" (Geographische Zeitschrift, 1906).

Jaël was volgens het Bijbelsche verhaal de vrouw van den Keniet *Heber.* Zij vermoordde den Kanaäniet *Sisera,* die in haar tent een toevlucht had gezocht. Het verhaal van deze gebeurtenis vindt men in eenigszins afwijkende vormen in Richteren 4 en Richteren 5.

Jaen, een Spaansche provincie, in het noordoosten van Andalusië gelegen, grenst ten N. aan Ciudad Real, ten Z. aan Granada, ten O. aan Albacete en ten W. aan Cordoba en telt op 18 480 v. km. (1910) 512 914 inwoners. Het is de loodrijkste provincie van Spanje. Beroemd zijn de mijnen van Linares en La Carolina.

Jaen, de hoofdstad der gelijknamige provincie, ligt 549 m. hoog op den linkeroever van den Guadalbullon, aan den voet van den Monte-Jabulcuz, waarop zich een Moorsch kasteel verheft, aan de spoorlijn Espeluy—Puente—Genil en telt (1910) 26 894 inwoners. De stad, die door met transen en torens voorziene muren omringd is, heeft steile straten, bezit 12 kerken, hospitalen, kazernes, een museum, een schouwburg en een circus voor stierengevechten. Het belangrijkste gebouw is de kathedraal, in Romaanschen stijl opgetrokken.

Jaffa, een kuststad der Turksche provincie Syrië, 55 km. ten N.W. van Jeruzalem, waarmede het door een spoorweg verbonden is, ligt op een 36 m. hoogen heuvel aan de Middellandsche Zee en wordt aan de landzijde door oefttuinen omgeven. De stad, die ongeveer 45 000 inwoners telt, heeft nauwe straten, terwijl de nieuwere wijken in het N.O. en Z. beter gebouwd zijn. Men vindt er 3 moskeeën, 8 kloosters en 3 hospitalen. De reede is slecht en vol klippen, maar toch is Jaffa door het drukke verkeer van pelgrims (jaarlijks 50 000) en als voorhaven van Jeruzalem van beteekenis. Plannen tot havenaanleg zijn nog niet tot uitvoering gekomen. In de nabijheid liggen twee Duitsche kolonies, 1 Egyptische en 1 Israëlietische.

Jaffa, het Bijbelsche *Japho* en het *Joppe* der Ouden, was reeds een versterkte zeestad ten tijde der Phoeniciërs; daarheen liet *Salomo* van Tyrus het bouwmateriaal voor den tempel komen. *Simon Maccabaeus* ontrukte de stad aan de Syriërs, versterkte haar en vergrootte de haven. Later een berucht zeeroversnest, werd het door *Vespasianus* verwoest. Onder *Constantijn den Groote* werd de stad een bisschopszetel. *Omar* veroverde haar in 636. Beteekenis kreeg Jaffa als landingsplaats der Kruisvaarders, die het in 1099 innamen. In 1102 overwon koning *Boudewijn* van Jeruzalem er den sultan van Egypte. In 1187 kwam

Digitized by Google

het in het bezit van *Saladijn*. In 1191 stond de bezetting der citadel op het punt zich aan *Saladijn*'s broeder, *Saif-eddin* over te geven, toen *Richard Leeuwenhart* de Saracenen uit de stad verjoeg. Toch viel Jaffa nog meermalen in handen der ongeloovigen, werd in 1252 door *Lodewijk den Heilige* nogmaals versterkt, doch ging in 1267 voor goed voor de Christenen verloren. Den 7den Maart 1799 werd het door de Franschen onder *Napoleon* bestormd. Van 1832 tot 1840 was *Mehemed Ali* meester van de stad.

Jaffé, *Philipp*, een Duitsch geschiedschrijver, den 17den Februari 1819 te Schwersenz bij Posen geboren, studeerde te Berlijn en schreef een „Geschichte des Deutschen Reichs unter Lothar von Sachsen" (1843), gevolgd door een „Geschichte des Deutschen Reichs unter Konrad III" (1845). Hij werd een ijverig medewerker aan de „Monumenta Germaniae historica", studeerde en promoveerde vervolgens in de geneeskunde, keerde daarna tot de „Monumenta" terug en werd in 1862 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar te Berlijn. Om tot een hoogeren rang te kunnen opklimmen, ging hij als israëliet tot het Christendom over (1867), maar vond zich in zijn verwachtingen te leur gesteld, in zijn eerzucht gekrenkt en door zijn vroegere vrienden verlaten, waarom hij zich den 3den April 1870 door een pistoolschot van het leven beroofde. Van zijn geschriften zijn de voornaamste: „Regesta romanorum pontificum ad annum 1198" (2de druk 1881—1886) en „Bibliotheca rerum Germanicarum" (1864—1873, 6 dln.). Na zijn dood gaf *Wattenbach* de met *Jaffé* bewerkte „Ecclesiae metropolitanae Colonienses codices" uit (1874).

Jaffna. *Zie Dejafna.*

Jagello of *Jagjello*, de zoon van *Olgerd* en de kleinzoon van *Gedimin*, in 1348 geboren, werd in 1381 na den dood zijns vaders grootvorst van Litauen en wist zich in het bezit dezer waardigheid te handhaven tegen de aanvallen van zijn oom *Kejstoet*, dien hij gevangen nam en deed ombrengen, en tegen diens dapperen zoon *Witold*, met wien hij zich verzoende. In 1386 beklom hij, na aanneming van het Christendom en na zijn huwelijk met koningin *Hedwig*, als *Wladislaus II* den troon van Polen. Gedurende zijn 48-jarige regeering had hij handen vol werk, om strijd te voeren tegen de Duitsche Ridders in Pruisen en de eenheid van Litauen en Polen te bewaren. Hij overwon genoemde ridders in den grooten veldslag bij Tannenberg (1410), welke het begin was van het verval der Orde. In 1400 stichtte hij de universiteit te Krakau, later het bisdom Wilna. Hij overleed den 31sten Mei 1434 te Grodek bij Lemberg en werd te Krakau bijgezet. — De door hem gestichte dynastie der Jagellonen heerschte van 1386 tot 1572 over Polen, van 1471 tot 1526 ook in Boheme en van 1490 tot 1526 in Hongarije.

Jagellonen. *Zie Jagello.*

Jager is de naam van een snelzeilend schip. *Zie Haringjager.*

Jager noemt men een werktuig, dat aan schoorsteenen wordt aangebracht, om die beter te doen trekken.

Jagers of *Roofmeeuwen* vormen een groep van de familie der Meeuwvogels *(Lariden)*. Het zijn echte roovers; een eigenaardigheid is, dat ze andere vogels zoo lang kwellen, dat deze een pas verworven buit loslaten.

Jager, *Arie de*, een Nederlandsch taalkundige, den 10den April 1806 te Delfshaven geboren, werd opgeleid voor het onderwijs, kwam eerst aan het hoofd van een Fransche school te Vlaardingen, in 1832 te Rotterdam en werd in 1865 leeraar aan de hoogere burgerschool aldaar. Hij werd in Mei 1850 door den Senaat der hoogeschool te Groningen eershalve tot doctor in de letteren benoemd en ontving den 1sten September 1873 eervol ontslag en pensioen. Hij overleed den 26sten April 1877. Van zijn geschriften noemen wij: „Proeve over de werkwoorden van herhaling en during in de Nederlandsche taal" (2de druk 1844), „Taalkundige handleiding tot de Statenoverzetting des Bijbels enz." (1837), „Alphabetische lijst van woorden en spreekwijzen, taalkundig opgehelderd in de werken van mr. W. Bilderdijk" (1839), „Verscheidenheden uit het gebied der Nederduitsche taalkunde" (1844), „Proeve van den invloed van Bilderdijk's dichtwerken op onze taal enz." (1847), „Taalkundig Magazijn" (1847—1854), „Archief voor Nederlandsche taalkunde" (1834—1841, 4 dln.), „Bijdrage tot de geschiedenis van het vaderlandsche schoolwezen in de voorgaande eeuw" (1855), „Dirk Smits enz." (1852), „Dichtbloemen in den vreemde geplukt" (1855), „Latere verscheidenheden uit het gebied der Nederlandsche taalkunde" (1858), „Nieuw Archief voor Nederlandsche taalkunde" (1855), „Bezwaren tegen de spelregeling voor het Woordenboek der Nederlandsche taal" (1865), „Mijn toetreding tot de spelling van het Woordenboek" (1866), „Taalkundig handboekje enz." (3de druk 1867), „Keur uit Bilderdijk's poëzij" (1872), „Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch" (1875—1878, 2 dln.), „Schijnbare frequentatieven in het Nederlandsch" (1878), „Nieuwe taal- en letteroefeningen" (1876), „Laatste taaloefeningen" (1878) en een groot aantal opstellen in verschillende tijdschriften.

Jäger, *Hermann*, een Duitsch beoefenaar van den tuinbouw, den 7den October 1815 te Münchenbernsdorf bij Gera geboren, leerde den tuinbouw te Belvedere bij Weimar, reisde in Hongarije, Tirol, Italië, Zwitserland, Frankrijk, België en Engeland en aanvaardde in 1841 de betrekking van hoofdtuinier bij graaf *Talleyrand-Périgord* te Verneuil. Weldra echter keerde hij terug in zijn vaderland, deed een tocht door België en Engeland en was vervolgens drie jaar werkzaam in botanische tuinen bij Weimar en te Berlijn. In 1844 werd hij Hoftuinier en in 1873 tuin-inspecteur te Eisenach. Hij overleed den 5den Januari 1890. Hij schreef: „Die Ziergehölze der Gärten und Parkanlagen" (2de druk, met *Beissner*, Weimar, 1884), „Allgemeines Illustriertes Gartenbuch" (4de druk Hannover 1882), „Der immerblühende Garten" (2de druk Leipzig 1875), „Der Hausgarten" (2de druk Weimar 1880), „Lehrbuch der Gartenkunst" (Berlijn 1877), „Gartenkunst und Gärtner sonst und jetzt" (Berlijn 1887), „Erziehung der Pflanzen aus Samen" (met *E. Benary*, Leipzig 1887), „Katechismus der Ziergärtnerei" (6de druk Leipzig.

Digitized by Google

1901), „Der Gemüsegärtner" (3 dln. 4de en 5de druk van *Wesselhöft*, Hannover 1893—1897). Ook was hij mederedacteur van de „Gartenflora".

Jäger, *Oskar*, een geschied- en opvoedkundige, den 26sten October 1830 te Stuttgart geboren, was van 1865 tot 1901 rector van het gymnasium te Keulen en werd toen hoogleeraar te Bonn, waar hij den 2den Maart 1910 is overleden. Hij schreef: „John Wyckliffe und seine Bedeutung für die Reformation" (1854), „Geschichte der Römer" (8ste druk 1901), „Geschichte der Griechen" (7de druk 1900), „Die Punischen Kriege, nach den Quellen erzählt" (1869—1870, 3 dln.), „Weltgeschichte" (4 dln., 6de druk 1904). Verder gaf hij een nieuwe bewerking (14 dln., 5de druk 1904) en een voortzetting van *Schlosser*'s „Weltgeschichte für das deutsche Volk", onder den titel: „Geschichte der neuesten Zeit" (25ste druk 1904) en met *Moldenhauer:* „Auswahl wichtiger Aktenstücke zur Geschichte des 19. Jahrhunderts" (1893); in de „Sammlung Göschen" verscheen zijn „Geschichte des 19. Jahrhunderts" (1904). Op paedagogisch gebied schreef hij o. m.: „Aus der Praxis. Ein pädagogisches Testament" (1885—1897, 2 dln.), „Das humanistische Gymnasium" (1890), „Didaktik und Methodik des Geschichtsunterrichts" (1895, 2de druk 1904), „Erlebtes und Erstrebtes" (1907) en „Deutsche Geschichte (1909—1910, 2 dln.).

Jäger, *Gustav*, een Duitsch natuurkundige en hygiënist, den 23sten Juni 1832 te Bürg (Württemberg) geboren, studeerde te Tubingen en te Weenen en vestigde zich in laatstgenoemde stad als privaatdocent. Verder bestuurde hij tot 1866 den door hem gestichten dierentuin met aquarium te Weenen en vertrok in 1867 als hoogleeraar in de zoölogie aan de academie te Hohenheim naar Stuttgart, waar hij zich in 1870 ook belastte met colleges in de anthropologie aan de polytechnische school en zich in 1884 als geneesheer vestigde. *Jäger* overleed in Mei 1917. Hij schreef: „Zoologische Briefe" (1864—1876). „Die Wunder der unsichtbaren Welt" (1868), „Das Leben im Wasser" (1868), „Die Darwinsche Theorie und ihre Stellung zu Moral und Religion" (1868), „In Sachen Darwins contra Wigand" (1874), „Skizzen aus dem Tiergarten" (1869), „Deutschlands Tierwelt nach ihren Standorten" (2 dln., 1874), „Die menschliche Arbeitskraft" (2 dln., 1878) en „Entdeckung der Seele" (2 dln., 3de druk 1883—1884). In laatstgenoemd geschrift geeft hij den naam van ziel aan een stof, die in het eiwit aanwezig is. Zoolang dit onaangetast blijft, bevindt zich de ziel in een gebonden toestand en is dientengevolge werkeloos, doch bij de ontleding van het eiwit wordt zij vrij, en dan is niet alleen het geheele lichaam er van doordrongen, maar zij stroomt ook uit het lichaam. Die uitwaseming bevat een hoogst vluchtige en oplosbare stof, die rechtstreeks op de zenuwen werkt. Elke eiwitverbinding, in het lichaam aanwezig, bevat deze stof, maar elk orgaan heeft een eigenaardige soort eiwit, zoodat ook de ontledingsproducten verschillend zijn. Elk orgaan bezit alzoo een afzonderlijke zielstof; er bestaat dus een spieren-, nieren-, lever-, zenuwen- en hersenenziel. Een zwakke werking dier stof op de zenuwen verwekt een aangenaam gevoel, maar bij sterke ontleding veroorzaakt zij een onaangename gewaarwording. Verder verschenen: „Seuchenfestigkeit und Konstitutionskraft" (1878), „Die Normalkleidung als Gesundheitsschutz" (4de druk 1885), „Wanderungen durch das Tierreich" (1880), „Stoffwirkung in Lebewesen" (1891), „Ein verkannter Wohlthäter" (1891), „Aus Natur- und Menschenleben" (1893), „Wetteraneagen und Mondwechsel" (1893) en „Die Lösung der Mondfrage" (1895). De door *Jäger* ingevoerde wijze van kleeding, die linnen en alle andere stoffen uit plantenvezels als nadeelig verwerpt en slechts wollen kleeding toelaat (normaalkleeding) heeft vele aanhangers gevonden.

Jägerndorf, in het Boheemsch *Krnov*, een voormalig vorstendom, dat tegenwoordig gedeeltelijk tot de Pruisische provincie Silezië, doch grootendeels tot het Oostenrijksche hertogdom Silezië behoort, was vroeger een deel van het hertogdom Ratibor-Troppau. Het kwam in 1528 in het bezit van de markgraven van Brandenburg, in 1623 in dat van vorst *Karel van Lichtenstein* en werd na den eersten Sileziechen oorlog, in 1742, gedeeltelijk aan Pruisen afgestaan.

Jagers behooren tot afzonderlijke infanterie-afdeelingen en zijn ontstaan in den tijd, toen het vuurwapen nog ver bij de tegenwoordige groote volmaaktheid achter stond en de massa van de infanterie noch in de behandeling, noch in het gebruik in het terrein van het geweer voldoende opleiding genoot. Voor het verspreide gevecht en de opgaven in den kleinen oorlog vormde men eenige afzonderlijke afdeelingen, die uit bekwame mannen (houtvesters) met betere bewapening (jagerbuksen) bestonden. Toen de geheele infanterie geoefend werd in het verspreid gevecht en bewapend werd met uitstekende geweren, waren afzonderlijke jagertroepen overbodig. Waar men den naam in vredestijd toch behield, was het uit traditie, zooals bij ons de Grenadiers en Jagers.

In den 30-jarigen oorlog hoort men voor het eerst van compagnieën jagers. Duitschland heeft nog 19 bataljons jagers; Oostenrijk 4 regimenten Keizerlijke Tiroolsche en 26 bataljons veldjagers; Frankrijk 30 bataljons chasseurs; Rusland 68 bataljons jagers in Europa en 36 in Azië; Italië heeft 21 regimenten jagers (Bersaglieri). Hier te lande zijn de Jagers van „Van Dam" zeer bekend geworden in 1830—1831.

Jagersfontein, een stad in den Oranje-Vrijstaat in Z.-Afrika, telt (1911) 9019 inwoners (daarvan 2067 blanken). De plaats bezit een Kamer van Koophandel, eenige kerken, een bibliotheek, een Vrijmetselaarsloge, twee banken en eenige goede hotels. Ook verschijnt er een dagblad. De plaats is bekend door de blauwwitte diamanten, welke in de buurt gedolven worden.

Jaggernaut of *Juggurnaut*. Zie *Dsjaggarnath*.

Jagic, *Vatroslav*, een Slavisch philoloog, den 6den Juli 1838 te Varasdin geboren, studeerde te Weenen, was van 1861 tot 1870 leeraar aan het gymnasium te Agram, werd in 1872 hoogleeraar in de vergelijkende taalkunde te Odessa, in 1874 in de Slavische talen te Berlijn, in 1880

Digitized by Google

te St. Petersburg en in 1886 te Weenen, als hoedanig hij in 1908 aftrad. Hij schreef vele belangrijke verhandelingen in tijdschriften, gaf „Proeven van de oud-Kroatische taal (1864—1866, 2 dln.) uitgaven van oud-Bulgaarsche, oud-Servische en oud-Kroatische geschriften, een „Geschiedenis der Servische en Kroatische letterkunde" (1867), „Quatuor Evangeliorum codex glagoliticus" (1879), „Het wetboek van Vinodol" (1880), „Specimina linguae palaeoslovenicae" (1882), „Quatuor Evangeliorum codex Marianus glagoliticus" (1883), „Kritische verhandelingen over palaeographie" (1884), de briefwisseling tusschen *Dombrowsky* en *Kopitar* (1885), „Carminum christianorum vetusta palaeoslovenica" (1886), „Kritische bijdragen tot de geschiedenis der Russische taal" (1888), „Glagolitica" (1890), „Het statuut van Poljica" (1891), „Missale glagoliticum Hervojae ducis Spalatensis" (1891), „Der erste Cetinger Kirchendruck vom Jahre 1494" (1894), „Die Geheimsprache bei den Slawen" (1895), „Codex slovenicus rerum grammaticarum" (1896), „Veteris Testamenti prophetarum interpretatio istrocroatica saeculi XVI" (1879), „Evangelium Dobromiri" (1891—1898, 2 dln.), „Bericht über einen mittelbulgarischen Zlatoust des 13. und 14. Jahrhunderts" (1898) en „Beiträge zur slawischen Syntax" (1899).

Jagodina, een stad in het Servische district Morawa, ligt aan de Morawa en aan de spoorlijn Belgrado—Nisj en telde vóór den Wereldoorlog bijna 5000 inwoners. Men vindt er een progymnasium, de overblijfselen eener moskee, die een van de grootste van Servië geweest moet zijn, en een belangrijken handel in varkens.

Jagory is de naam van een bedwelmenden drank in Oost-Indië, die uit bataten bereid wordt.

Jagow, *Gottlieb von,* een Duitsch staatsman, den 22sten Juni 1863 te Berlijn geboren, trad in 1889 in staatsdienst, werd in 1895 attaché bij het gezantschap te Rome, was korten tijd te München en te Hamburg aan de Pruisische legatie werkzaam en ging in 1899 als legatie-secretaris naar Den Haag, in welk ambt hij in 1901 naar Rome verplaatst werd. Sedert 1906 legatie-raad, werd hij in 1908 tot buitengewoon gezant aan het Luxemburgsche hof benoemd. Van 1909 tot 1913 was hij gezant te Rome. In laatstgenoemd jaar trad hij op als staatssecretaris van Buitenlandsche Zaken, in welke functie hij in November 1916 door *Zimmermann* werd opgevolgd.

Jaguar *(Felis Onca* L.) of *Amerikaansche tijger* is de naam van het grootste verscheurende dier van Amerika. Hij wordt vooral gevonden in Brazilië en Paraguay, behoort tot het geslacht en de familie der *Katten (Feliden)* en is, zonder den staart, 1—1½ m. lang, roestgeel op den rug, wit onder den buik, en aan de zijden geteekend met 4 tot 6 overlangsche rijen groote, donkere, ronde vlekken met een middelvlek. Ook bestaat er een zwarte verscheidenheid, wier vlekken en ringen men enkel in een bepaalde richting der lichtstralen kan waarnemen. De jaguar houdt liefst verblijf in de nabijheid van groote rivieren en is des te gevaarlijker, omdat hij uitmuntend kan zwemmen en zeer behendig klimmen. De Indianen dooden hem gewoonlijk met sterk vergiftigde pijlen, die zij uit een blaaspijp op hem afschieten. Deze pijlen wonden hem slechts even, maar doen hem binnen een kwartier sterven. Men vindt hem in bijna alle diergaarden. De behandeling is dezelfde als die der tijgers.

Jahn, *Friedrich Ludwig,* in Duitschland algemeen de *„Turnvater"* (de schepper van het gymnastiek-onderwijs) genoemd, den 11den Augustus 1778 te Lanz in Prignitz geboren, studeerde te Halle en te Göttingen in de theologie en ging als huisonderwijzer naar Greifswald en in 1805 naar Jena. Na den slag bij Jena vluchtte hij naar Lubeck en keerde eerst in 1809 naar Berlijn terug, waar hij in 1810 tot hulpleeraar bij een der gymnasia benoemd werd en in 1811 een gymnastiekschool opende. Diep getroffen door de vernedering van Duitschland en vooral van Pruisen, had hij n. l. het voornemen opgevat om het volk door lichamelijke en zedelijke ontwikkeling te verheffen. Door zijn geschriften poogde hij het gevoel van nationale eigenwaarde op te wekken. Inzonderheid wilde hij de gymnastiek daaraan dienstbaar maken. Als aanvoerder van een bataljon vrijwilligers nam hij bij het korps van Lützow deel aan de veldtochten van 1813 en 1814 en trok in 1815 Parijs binnen. Na zijn terugkeer in het vaderland bleef hij in 1817 te Berlijn voorlezingen over Duitsche nationaliteit en werd hij als leeraar in de gymnastiek van Rijkswege bezoldigd. Weldra kwamen zijn vrijzinnige gevoelens in botsing met de reactionnaire politiek der Regeering; men beschouwde hem als een volksmenner, en de gymnastiekscholen werden gesloten. Toen hij den 14den Juli 1819 op het punt stond als hoogleeraar in de geschiedenis naar Greifswald te vertrekken, werd hij als demagoog in hechtenis genomen, eerst naar Spandau, toen naar Küstrin gebracht en in 1820 voor een commissie te Berlijn ter verantwoording geroepen. In 1824 werd hij veroordeeld tot tweejarige vestingstraf; in 1825 volgde zijn vrijspraak, maar hij moest 10 mijlen van Berlijn verwijderd blijven. Hij koos Freyburg aan de Unstrut tot verblijfplaats, doch werd in 1829 naar Cölleda verbannen, omdat men meende, dat hij onder de jeugd democratische beginselen verspreidde. Eerst later ontving hij verlof naar Freyburg terug te keeren, waar hij in 1838 bij een brand al zijn bezittingen verloor. Hij bleef er, toen koning *Frederik Willem IV,* bij het aanvaarden der regeering, hem de vrijheid schonk, om zich naar verkiezing elders te vestigen. In 1848 werd hij afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Frankfort en nam er, als vijand van de Fransche Revolutie en dientengevolge van alle revolutie, zitting op de banken der uiterste rechterzijde. In de vergadering sprak hij weinig, maar daarbuiten des te meer. Wegens zijn conservatieve gevoelens had de grijze *Turnvater* veel te verduren. Hij overleed te Freyburg den 15den October 1852. Op verschillende plaatsen zijn gedenkteekenen voor hem opgericht. Hij schreef: „Bereicherung des hochdeutschen Sprachschatzes" (1806), „Deutsches Volkstum" (2de druk 1817), „Runenblätter" (1814), „Neue Runenblätter" (1828), „Merke zum deutschen Volkstum" (1833), „Selbstvertei-

Digitized by Google

digung" (1863) en met *Eiselen:* „Die deutsche Turnkunst" (1816). Zijn gezamenlijke werken verschenen in 1884—1887 (3 dln.); een bloemlezing daaruit, „Auswahl", in 1890; zijn „Briefe" werden in 1911 uitgegeven. De *Jahnstichting* bestaat sedert 1863 en keert pensioenen uit aan onverzorgde nagelaten betrekkingen van gymnastiekleeraars. In 1894 zijn te Freyburg een „herinneringsturnhal" en het Jahnmuseum ter eere van zijn nagedachtenis opgericht.

Zie de levensbeschrijvingen door *Pröhle* (Berlijn 1855; *Euler* (Stuttgart 1881) en *Schultheiss* (Berlijn 1894) en verder *Friedrich*, Jahn als Erzieher (München 1895).

Jahn, *Heinrich Albert,* een Zwitsersch geschied- en oudheidkundige, den 9den October 1811 te Bern geboren, was van 1840 tot 1847 bibliothecaris van de stadsboekerij aldaar, trad in 1853 in Zwitserschen staatsdienst, werd in 1862 ambtenaar en bibliothecaris bij het departement van Binnenlandsche Zaken en in 1869 kanselarijbeambte van genoemd departement. *Jahn* overleed den 23sten Augustus 1900 te Bern; hij schreef: „Der Kanton Bern" (1850), „Chronik des Kantons Bern" (1857), „Etruskische Altertümer in der Schweiz" (1853), „Die Grabhügel bei Allenlüften" (1870), „Die Pfahlbaualtertümer von Mooseedorf" (met *Uhlmann*, 1857), „Die keltischen Altertümer der Schweiz" (1860), „Emmenthaler Altertümer und Sagen" (1865), „Bonaparte, Talleyrand et Stapfer" (1869) en „Die Geschichte der Borgundionen" (2 dln. 1874).

Jahn, *Otto,* een Duitsch letter- en oudheidkundige, den 16den Juni 1813 te Kiel geboren, studeerde te Kiel, Leipzig en Berlijn in de letteren en archaeologie. Nadat hij in 1836 te Kiel gepromoveerd was, bracht hij een winter in Kopenhagen door en ging, ondersteund door de Deensche regeering, in 1837 naar Parijs, Zwitserland en Italië, waar hij zich te Rome op de oudheidkunde toelegde. Inzonderheid bepaalde hij zich bij de opschriften. Na zijn terugkeer in 1839 vestigde hij zich als privaat-docent te Kiel, maar werd in 1842 tot buitengewoon, in 1845 als gewoon hoogleeraar in de letteren en oudheidkunde te Greifswald benoemd en vertrok in 1847 als zoodanig naar Leipzig, waar hij door voorlezingen, als lid van een Oudheidkundig Genootschap en als directeur van het hiermede verbonden museum groote diensten bewees aan de wetenschap. Daar hij deelnam aan de volksbewegingen van 1848 en 1849, werd hij in 1851 uit zijn ambt ontzet, woonde eenige jaren buiten betrekking te Leipzig, maar ging in 1856 als hoogleeraar naar Bonn, waar in 1861 aan hem en *Ritschl* het bestuur van het philologisch seminarium werd opgedragen. Hij overleed te Göttingen den 9den September 1869. Van zijn geschriften noemen wij: „Archäologische Aufsätze" (1845), „Archäologische Beiträge" (1847), „Telephos und Troilos" (1841), „Die Gemälde des Polygnotos in der Lesche zu Delphi" (1841), „Pentheus und die Mänaden" (1842), „Paris und Oinone" (1845), „Die hellenische Kunst" (1846), „Peitho, die Göttin der Ueberredung" (1847), „Die Ficoronische Cista" (1852), „Wandgemälde des Columbariums der Villa-Pamfili" (1857), „Der Tod der Sophonisbe" (1859), „Die Lauersforter Phalerä" (1860), „Darstellungen griechischer Dichter auf Bildern" (1861), „Römische Altertümer aus Vindonissa" (1862), „Ueber bemalte Vasen mit Goldschmuck" (1865), „Beschreibung der Vasensammlung König Ludwig's" (1854), verder nieuwe uitgaven van *Juvenalis, Persius, Censorinus* en *Florus* en van eenige werken van *Cicero, Livius, Apuleius, Sophocles, Plato, Dionysios* en *Pausanias.* Ook leverde hij: „Ueber Goethe's Iphigenie" (1843), een uitgave van „Goethe's Briefe an Leipziger Freunde" (1849), „Goethe's Briefe an Christian Gottlob von Voigt" (1868), „Ludwig Uhland" (1863), „W. A. Mozart" (2 dln., 3de druk 1889), „Ueber Mendelssohn's Paulus" (1842), „Biographische Aufsätze" (1867) en „Aus der Altertumswissenschaft" (1868). Uit zijn nalatenschap gaf *Michaelis* „Griechische Bilderchroniken" (1873) uit.

Jähns, *Max,* een schrijver op krijgskundig gebied, den 18den April 1837 te Berlijn geboren, werd in 1854 bevorderd tot officier, maar nam in 1864 zijn ontslag, om zijn tijd aan de studie te besteden. Bij het uitbarsten van den oorlog van 1866 trad hij weder in dienst, werd in 1867 geplaatst bij den grooten generalen staf en zag zich in 1869 bevorderd tot kapitein. Hij nam deel aan den oorlog tegen Frankrijk, onderwees sedert 1872 aan de militaire school te Berlijn de geschiedenis der krijgskunst en klom op tot den rang van majoor. In 1886 nam hij ontslag. Sedert 1894 was *Jähns,* die den 19den September te Berlijn overleed, voorzitter van de Duitsche Taalvereeniging. Hij schreef: „Geschichte des 2 rhein. Infanterie-regiments Nr. 28" (1865); „Ross und Reiter in Leben, Sprache, Glauben und Geschichte der Deutschen" (2 dln., 1872), „Das franz. Heer von der grossen Revolution bis zur Gegenwart" (1873), „Die Schlacht von Königgrätz" (1876), „Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance" (1880), „Heeresverfassungen und Völkerleben" (1885), „Geschichte der Kriegswissenschaften" (1890), „Ueber Krieg, Frieden und Kultur" (1894), „Feldmarschall Moltke" (2 dln., 1894—1900), „Der Vaterlandsgedanke und die deutsche Dichtung" (1896), „Entwicklungsgeschichte der alten Trutzwaffen" (1899), verder het epos „Reinhart" (1659) en den dichtbundel „Ein Jahr der Jugend" (1861).

Jahve. Zie *Jehovah.*

Jahvist. Zie *Elohist.*

Jaila, een bergketen in het Russische gouvernement Taurië, loopt langs de zuidkust van den Krim, is 155 km. lang, bestaat uit Jurakalk en verheft zich in den Kemel-Agerek en Tejatyr-Dagh tot een hoogte van 1525 m. in den Roman Kosch tot 1543 m. Zij wordt door de schilderachtige en vruchtbare dalen van de Alma, Belbek, Tejernaja, Palgir enz. doorsneden. De zuidhelling loopt steil naar zee af en laat een smalle kuststrook over, die een heerlijk klimaat bezit en daarom een aantal herstellingsoorden en badplaatsen telt.

Jajce of *Jaïtza,* een versterkte stad in Bosnië, ligt schilderachtig op een geïsoleerden bergrug, aan den mond der Pliva in den Vrbas en aan de spoorlijn Donji-Bakoef-Jajce en telt (1910)

Digitized by Google

4234 inwoners. In de nabijheid vormt de Pliva 30 m. hooge watervallen, waarachter zich groote tufsteengrotten bevinden. De stad is terrasvormig gebouwd, heeft 8 moskeeën, overblijfselen van een Katholieke kerk met een mooien toren, beroemde catacomben, een klooster met het graf van Bosnië's laatste koning en een ouden koningsburcht. Vroeger was Jajce de hoofdstad der Bosnische koning. Van 1528 tot 1878 behoorde het tot Turkije. Den 7den Augustus 1878 werd het door de Oostenrijkers bezet.

Jakhals (*Canis aureus*), een roofdier uit de familie der honden, is 65—70 cm. lang met een staart van 25 cm. en 45—50 cm. hoog, is vuil grauwgeel gekleurd, op den rug donkerder, soms ook zwart gevlekt of donker gestreept, aan de zijden vaalrood, aan de keel en den buik witachtig geel, aan den staart donker, aan den muil zwart. De jakhals bewoont N.- en N.W.-Azië, N.-Afrika, Morea, Turkije en enkele deelen van Dalmatië. Tegen den avond gaat hij op jacht en doolt met andere jakhalzen rond. Hij plundert de kippenhokken met den grootsten moordlust, ook boomgaarden en wijnbergen, rooft zelfs lammeren en geiten en volgt grootere roofdieren, om te stelen en te plunderen. Voor menschen is hij niet gevaarlijk. In verschillende streken is de jakhals een ware landplaag. Het wijfje werpt in een verborgen nest 5—8 jongen en gaat na twee maanden daarmede op jacht. Jong gevangen jakhalzen worden zeer tam, planten zich ook voort en paren met huishonden. Aan de schedels van sommige jakhalzen bevindt zich een beenuitwas, dat de Singhaleezen als talisman dragen, daar het aan den bezitter vervulling van al zijn wenschen verzekert. Het vel wordt voor dekens gebruikt.

Jakob, keizer van Haïti. Zie *Dessalines.*

Jakob, *Ludwig Heinrich von,* een Duitsch beoefenaar van het staatsrecht en de staathuishoudkunde, den 26sten Februari 1759 te Wettin geboren, ontving zijn opleiding aan de gymnasia te Merseburg en te Halle, waar hij vervolgens in de theologie studeerde, in 1780 leeraar aan het gymnasium, in 1785 privaatdocent en in 1791 hoogleeraar in de wijsbegeerte werd. Sedert 1800 hield hij zich vooral bezig met de wijsbegeerte van het recht en van de wetgeving, met het positief recht en de staatswetenschappen en hield druk-bezochte voorlezingen over staatkunde en staathuishoudkunde. Na de opheffing der universiteit te Halle in 1806 begaf hij zich in 1807 als hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Charkow. In 1809 werd hij naar St. Petersburg ontboden, om deel te nemen aan beraadslagingen over onderwerpen van wetgeving. In 1816 verzocht en verkreeg hij in Rusland zijn ontslag met pensioen en den titel van staatsraad en vertrok als hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Halle, waarna hij den 22sten Juli 1827 te Lauchstädt bij Halle overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Prolegomena zur praktischen Philosophie" (1787), „Grundriss der allgemeinen Logik" (4de druk 1800), „Antimacchiavell" (2de druk 1796) en „Grundsätze der Nationalökonomie" (3de druk 1825). Over de dochter van *Von Jakob,* onder den naam *Talvj* als schrijfster bekend (zie *Robinson, Therese,*).

Jakobakannetjes zijn geelachtige, grauwe, ongeglazuurde, slanke kannetjes met hengsels aan hals of buik, genoemd naar *Jakoba van Beieren,* doch te Siegburg vervaardigd.

Jakobsstaf zijn de drie in een rechte lijn staande sterren van de tweede grootte (ζ, ε, δ) in het sterrenbeeld Orion.

Jakobsstaf is een verouderd astronomisch-nautisch instrument tot het meten van hoeken (zie *Astronomische instrumenten*).

Jakoob-Beg, eigenlijk *Jakoob Mohammed bek Badaulet,* beheerscher van Kasjgar, in 1820 te Taajkent geboren, werd in 1852 gouverneur der vesting Akmetschet (thans Perowsk). Hij trachtte in 1864 — maar tevergeefs — Taajmkent en Taajkent tegen de Russen te verdedigen en toen deze plaatsen gevallen waren, maakte hij in 1865 gebruik van een opstand der Doenganen en wierp zich tot heerscher van Jetti-sjahr op; vervolgens veroverde hij Sarighkoel en de stad Oeroemsti (1872), die echter in 1876 door de Chineezen werd heroverd. *Jakoob-Beg,* die sedert 1870 den titel *Atalik Ghazi* (= verdediger van het geloof) had aangenomen, werd den 31sten Mei 1877 door een zijner hovelingen vermoord.

Zie *Boulger,* Life of Yakoob Beg (Londen 1878).

Jakoob Khan, emir van Afghanistan, in 1849 als zoon van *Scher Ali* geboren, regeerde sedert 1871 in Herat, werd echter, daar hij zich bij den opstand tegen zijn vader aangesloten had, in 1874 te Kaboel gevangen gezet. Bij de vlucht van zijn vader voor de Engelschen (December 1878) droegen dezen hem de regeering op, en hij volgde na den dood zijns vaders (21 Februari 1879) dezen als emir op en knoopte met de Engelschen dadelijk vredesonderhandelingen aan. Hij begaf zich zelf naar het Engelsche leger bij Goendamak en onderteekende daar den 8sten Mei den vrede, waarbij hij als emir erkend werd, maar aan de Engelschen de passen naar Indië afstaan moest. Deze, majoor *Cavagnari,* kwam den 24sten Juli te Kaboel aan, doch werd met zijn gevolg den 3den September bij een oproer vermoord. De Engelschen rukten nu terstond Afghanistan weer binnen. *Jakoob* kwam den 27sten Juli in hun leger bij Koesji, werd echter vastgehouden, daar men de schuld van den moord aan zijn gedrag toeschreef, en naar Indië gezonden, waar hij geïnterneerd werd. In zijn plaats werd zijn zoon *Abdur Rahman* emir.

Jakoeboe, de hoofdstad van het landschap Bautsji in de Britsche kolonie Noord-Nigeria, ligt aan den voet van den 2700 m. hoogen Sandaraberg, bijna geheel door bergen omgeven, op een 750 m. hoog plateau, was vroeger volkrijker en telt thans 50 000 inwoners, die beroemde katoenen stoffen, aarde- en vlechtwerk vervaardigen en een levendigen handel drijven.

Jakoet, een Arabisch aardrijkskundige van Grieksche afkomst, in 1179 te Hama in Klein-Azië geboren, kwam jong als gevangene naar Bagdad, deed voor zijn meester en later voor zichzelf groote handelsreizen, moest in 1215 wegens zijn uitlatingen tegen *Ali* uit Damascus vluchten, ging naar Haleb, Mosoel, Arbela, Merw en Chareazm, kwam in 1220 naar Haleb terug en

Digitized by Google

overleed in 1229 in een herberg nabij die stad. *Wüstenfeld* heeft zijn groot aardrijkskundig woordenboek (1866—1873, 6 dln.) en zijn lexicon van geografische homonymen (1846) uitgegeven.

Jakoeten *(Sagchlov)* zijn de noordoostelijke leden van den Turkschen tak der Mongolen, die aan beide oevers der Lena wonen. Hun aantal wordt op 225 000 geschat. Het Turksche idioom, de omgangstaal van Jakoetsk tot Ochotsk en van de Noordelijke IJszee tot de Chineesche Zee, hebben zij het zuiverst bewaard. De Jakoeten zijn grootendeels nomaden; zij fokken paarden en ander vee; jacht, visscherij en het zoeken van fossiel ivoor zijn minder belangrijke middelen van bestaan. Het zijn goede timmerlieden, metselaars, metaalbewerkers en kooplieden. In den zomer wonen zij in lichtere tenten uit boomschors, in den winter in ruime hutten van met aarde en graszoden bedekte balken. Hun voedsel bestaat uit visch en vleesch, melk, bessen en cedernoten; boter geldt als een lekkernij. In naam zijn zij Christenen, doch de oude goden worden nog steeds vereerd. Hun invloed op Russen, die met hen in aanraking komen, is zóó groot, dat deze somtijds de taal en de levenswijze der Jakoeten over nemen.

Jakoetsk is de naam van een Russisch gebied in Oost-Siberië, behoorende tot het generaal-gouvernement Irkoetsk. Het grenst ten oosten en zuidoosten aan het gouvernement Amoer, ten noorden aan de IJszee van den mond der Ambara tot aan dien der Kolyma, ten westen en zuidwesten aan Jenisseisk en Irkoetsk en telt op 3 971 226 v. km. (1910) 315 600 inwoners. Het is een woest en onherbergzaam gewest, doorsneden door talrijke rivieren. Behalve de Lena met de Olekma, Aldan en Wiljoe als zijrivieren stroomen er de Anabara, de Olenek, de Jana, de Indigirka, de Alaseja en de Kolyma. Hoewel het grootste gedeelte van den bodem, vooral in het zuidoosten, bergachtig is, vindt men er uitgestrekte toendra's, die des zomers enkel aan de oppervlakte ontdooien. Jakoetsk ligt in het koudste gedeelte van Siberië. De gemiddelde Januaritemperatuur in de hoofdstad bedraagt —42,8°, de Julitemperatuur +18,8°, de jaartemperatuur —11.2° C. Er leven vele pelsdieren en aan de oevers van de Lena worden vele mammouthstanden gedolven. Bont en fossiel ivoor zijn er dan ook de belangrijkste handelsartikelen. De bewoners des lands zijn *Jakoeten* (zie aldaar), *Joekagiren* en *Toengoezen*, die van veeteelt, rendieren- en paardenfokkerij, jacht en visschvangst leven. Er zijn 4 middelbare en 78 lagere scholen met 1768 leerlingen. Het gebied wordt verdeeld in de districten Jakoetsk, Werchojansk, Wiljoejsk, Kolymsk en Olekminsk.

Jakoetsk, de hoofdstad van het gelijknamige gebied, ligt op 6° 2′ N. Br. en 129° 4′ O. L. v. Gr., ter hoogte van 160 m. boven de oppervlakte der zee, op den linkeroever der Lena, die hier 10 km. breed is. De stad werd in 1632 gesticht en heeft ongeplaveide, rechte straten, houten huizen, 9 kerken, een klooster met een kerk, 8 scholen en (1910) 9400 inwoners. De stadhouder heeft er zijn zetel. Zij is de stapelplaats van den Noord-Siberischen pelshandel. Jaarlijks heeft men er van den 10den Juni tot den 1sten Augustus een druk bezochte mis.

Jalapa of *Xalapa*, het oude Aztekische *Xalapan*, een stad in den Mexicaanschen staat Veracruz, 112 km. ten noordwesten van de stad van dien naam, ligt aan den ouden, grooten weg naar de hoofdstad Mexico, 1320 m. boven de oppervlakte der zee, aan den voet van den basaltkegel Macultepetl, tusschen prachtige tuinen, aan de spoorlijnen Puebla—Veracruz en Jalapa—Cordoba en telt (1910) 24 816 inwoners. Er zijn 4 kerken, en in de hoofdkerk op het marktplein vindt men vele kostbaarheden, alsook meesterstukken van oude Spaansche schilders. Verder vindt men er een Franciscaner klooster, hospitalen, scholen, waschinrichtingen enz. De omstreken der stad zijn zeer merkwaardig voor den plantkundige. De jalape (zie aldaar) is naar haar genoemd.

Jalape of *Jalapewortel*, afkomstig van *Ipomoea purga* Wender. of *Exogonium Jalape Baillon*, welke tot het geslacht *Ipomoea* en tot de familie der *Convolvulaceeën* behoort, is een bekend purgeermidel. De meeste soorten van bovengemeld geslacht zijn slingerplanten met verschillende bladvormen, met een 5-deeligen kelk en een trechtervormige bloemkroon. De meeldraden staan op de bloemkroon en hebben opgerichte helmknopjes, die overlangs openspringen. De stamper heeft een draadvormigen stijl met een knotsvormigen stempel. De doosvrucht is 2-hokkig en springt met vele kleppen open. De soort, welke wij hier afbeelden, heeft een langwerpigen, op een knol gelijkenden wortelstok van een donkerbruine kleur, waaruit talrijke donkere wortelvezels ontspringen. De ranken kruipen voort tot op grooten afstand en schieten wortel, zoodat men ze gemakkelijk van de moederplant scheiden en naar elders verplanten kan. De paarsbruine stengels worden 3 m. hoog; zij zijn onbehaard, rolrond, gestreept en sterk gewonden. Nabij den grond zijn zij met korte schubben bedekt. Zij dragen gesteelde bladeren van verschillenden vorm. De onderste zijn aan de basis hartvormig met stompe lobben, spits, driehoekig en langgesteeld, de bovenste kortgesteeld en puntig aan de basis. De groote, fraaie bloem is donkerrood. Deze plant behoort in Mexico te huis; zij werd door *Shiede* aan de oostelijke helling der Andes, vooral bij Chiconquiaco en de omliggende dorpen (ter hoogte van 2000 m.) gevonden, waar zij hare stengels in de vochtige wouden om boomen en struiken slingert. De knollen dezer plant worden ten allen tijde verzameld. Men droogt ze, nadat de grootste in schijven zijn gesneden. De jalapewortel heeft een bitteren, bijtenden smaak en een sterken reuk en levert een krachtig purgeermiddel. Hij bevat inzonderheid een eigenaardige harssoort, die men er door middel van wijngeest kan uittrekken. Te voren werden eenige in Zuid-Amerika te huis behoorende soorten van het geslacht *Mirabilis*, zooals *M. Jalape, dichotoma* en *longiflora*, welke als sierplanten worden aangekweekt, terwijl haar wortels ook een purgeerende werking hebben, voor de stamplanten van den jalapewortel gehouden, doch ten onrechte. *Hartwig* beweert, dat de geneeskrachtige jalapewortel

Digitized by Google

komt van *Ipomoea Batatoides*, terwijl *Lindley* er bijvoegt, dat men de beste soort verkrijgt van *Exogonium Purga*. Met den wortel van de echte jalape verwisselt men voorts dien van *Ipomoea orizabensis* Pelletan, welke zeer veel hars bevat, alsmede die van *Ipomoea operculata* Mart. uit Brazilië, die wel eens 28 % hars bedekt is, en wordt somtijds door Samojeden bezocht.

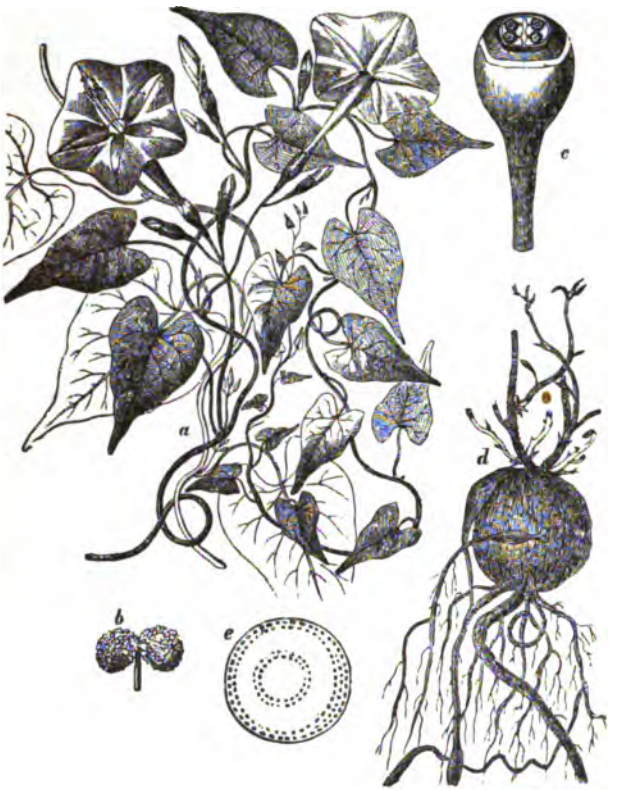

Jalape. *a* de stengel (1/4 nat. grootte), *b* een stempel (5 maal vergroot), *c* een vrucht (nat. grootte), *d* een knol (1/6 nat. grootte) en *e* de doorsnede daarvan (1/3 nat. grootte).

vat en in werking niet veel van den wortel der echte jalape verschilt. Deze laatste bevat in een gezuiverden toestand een witte harssoort, welke op Arabische gom gelijkt, geen reuk of smaak heeft, in water, azijnzuur en alcohol, maar niet in aether en terpentijn, oplost, in vochtigen toestand bij 100° C. en in volkomen gedroogden staat bij 150° C. smelt en bij 155° C. ontleedt.

Jalapien, $C_{34}H_{56}O_{16}$, is het amorfe, indifferente hoofdbestanddeel van Jalape- en Scammoniumhars. Bij het koken met kaliloog lost het op, terwijl het overgaat in het zout van Jalapienzuur.

Jalisco. Zie *Xalisco*.

Jalmal, een schiereiland aan de Noordkust van Siberië, is 980 km. lang en 140—240 km. breed. Het scheidt de monding van den Ob van de Karische Zee, bestaat uit een moerassige toendra, die hier en daar met dicht struikgewas bedoende stevigheid geen al te groot gewicht krijgen en gemakkelijk met de hand vastgehouden en over groote afstanden kunnen worden gedragen. Ten einde op groote afstanden duidelijk door een kijker waarneembaar te zijn, worden de jalons in den regel geschilderd in roode en witte vakken van omstreeks 25 c.m. lengte.

Jalousieën. Zie *Zonneblind*.

Jalpuch is een linker zijrivier van den benedenloop van den Donau. Zij ontspringt in Bessarabië ten zuidwesten van Kisjenew, stroomt in een zuidelijke richting evenwijdig aan den Proeth en mondt in het zuiden van Moldavië uit in het Jalpuchmeer, dat zich nagenoeg tot aan den Donau uitstrekt en langs moerassen zijn water daarheen voert.

Jalta, een havenstad in het Russische gouvernement Taurië, ligt aan de zuidkust van den Krim, aan den voet van het Jailagebergte en

Jaloe, de grensrivier tusschen China en Korea, ontspringt op den Tsjangpaischan, neemt rechts den Hoenkiang op, vormt kort voor haar monding een breed aestuarium met een groot eiland en mondt uit in de Baai van Korea. Aan de monding had den 17den September 1894 een zeeslag plaats tusschen de Japansche en Chineesche vloot, waarin vijf Chineesche oorlogsschepen en verschillende andere zwaar beschadigd werden. Den 24sten en 25sten October trok een Japansch leger over den Jaloe en sloeg na een gevecht van drie uur 15 000 Chineezen op de vlucht. Ook in den Russisch-Japanschen oorlog heeft de rivier een rol gespeeld.

Jalomitza, een rivier in Walachije, ontspringt aan de noordgrens ten O. van den Pas van Törzburg, neemt eenige linkerzijrivieren op, stroomt in oostelijke richting en mondt na een loop van 225 km. beneden Hirsowa in den Donau uit.

Jalon, een rechterzijrivier van den Ebro, ontspringt in de Sierra Ministra, stroomt in noordoostelijke richting, neemt bij Calatayud den Giloca op en mondt na een loop van 235 km. in den Ebro uit. De rivier voedt talrijke bevloeiingskanalen. In haar dal loopt de spoorlijn Madrid—Saragossa.

Jalon is de naam van een stok of staaf, welke bij het landmeten wordt gebruikt ter bepaling van eenig vooraf aangenomen of nader vast te stellen punt in een terrein. Jalons worden doorgaans vervaardigd van hout of ijzer, hebben een lengte van omstreeks twee meter en een zoodanige dikte, dat zij bij een vol-

Digitized by Google

telt (1910) 13 155 inwoners. Het is een druk bezochte badplaats en bezit een Katholieke kerk, een synagoge en verschillende inrichtingen van onderwijs. De stad staat in regelmatig verkeer met Odessa, Sebastopol en andere havens aan de Zwarte Zee. In de nabijheid liggen het keizerlijk slot Livadia en de kasteelen en badplaatsen Aloepka, Aloeschta en Goersoef.

Jaluit, *Dsjalut, Talut* of *Bonham,* de hoofdgroep der Marshalleilanden in den Grooten Oceaan, werd in 1809 door kapitein *Patterson* ontdekt. Zij ligt op 6° N. Br. en tusschen 169 en 170° O. L. v. Gr., bestaat uit 55 kleine eilandjes, door een koraalbank omgeven, ter grootte van 90 v. km. en telt ± 1000 inwoners. Het voornaamste eiland is Jabor (Jabwor), zetel van den keizerlijken commissaris, van de post en van de Jaluit-maatschappij, aan wie alle plantages behooren. Het hoofdproduct is kopra. Nadat de groep sedert 1878 reeds een Duitsch kolonisation had gevormd, kwam zij in 1885 geheel in het bezit van Duitschland.

Jama, een Indische godheid, is in de Vedaliederen de eerste mensch, die stierf en ons den weg naar het hiernamaals wees, vandaar de god der dooden. In de latere liederen laat hij door zijn boden de zielen uit de lichamen halen en met strikken gebonden in zijn rijk brengen, terwijl hij zelf die van zeer vrome menschen daarheen leidt. Hij wordt huiveringwekkend voorgesteld met een halsketen van doodskoppen, vertrokken gelaat, vele armen, zwaar gewapend, op een zwarten buffel met 8 horens rijdend, ook met een weegschaal en een fakkel in de hand.

Jamagata, *Aritomo,* vorst, een Japansch officier en staatsman, in 1838 in de provincie Chosjoe geboren, nam in 1868 deel aan den strijd tegen den Sjogolen. In 1877 onderscheidde hij zich bij het onderdrukken van den Satsoema-opstand. Van 1886 tot 1890 was hij minister van Binnenlandsche Zaken, van 1892 tot 1894 van Justitie. In 1894 leidde hij als opperbevelhebber van het leger den oorlog tegen China; het jaar daarop werd hij minister van Oorlog. Van 1898 tot 1899 was hij minister-president en van 1904 tot 1906 chef van den generalen staf.

Jamaïca, een der Groote Antillen; (zie de kaart bij *Centraal-Amerika),* ten zuiden van Cuba gelegen, tusschen 17° 42′—18° 33′ N. Br. en 76° 10′—78° 24′ W. L., heeft een oppervlakte van 10 589, met de Turks- en Caymans-Eilanden van 12 018 v. km. en telt (1911) 831 383 inwoners. Door zijn voortbrengselen en door zijn ligging is het de belangrijkste Britsche bezitting in West-Indië. Het behoort tot de hooge eilanden en is in het N.O. bedekt door een met bosch begroeide bergketen, die der Blauwe Bergen, welke in den Blue Mountain-Peak een hoogte van 2243 m. bereikt en opgebouwd is uit graniet- en syenietporfier, andesiet, Cretaceische conglomeraten en leigesteenten. Het W. vormt een laag berg- en heuvelland, grootendeels uit tertiairen kalksteen opgebouwd. De dalen zijn nauw en slechts een klein gedeelte (± 1/20) van den bodem bestaat uit laagland. Vele kleine rivieren, waarvan alleen de 50 km. lange Black-river bevaarbaar is, doorsnijden het land en op onderscheiden plaatsen ontspringen minerale bronnen. De kust is meestal steil, maar heeft op een lengte van 825 km. 16 veilige havens en 30 baaien of reeden met goeden ankergrond. Het klimaat is tropisch heet; de gemiddelde temperatuur van den zomer is er 26,7° C. en die van den winter 24,3° C. De vlakten zijn ongezond en dikwijls heerscht er de gele koorts; in de bergstreken is het klimaat beter. Men onderscheidt twee natte en twee droge jaargetijden; de regentijden vallen in Mei en Juni en in November en December. De bodem is zeer vruchtbaar en brengt alle tropische gewassen voort. De flora en fauna zijn die der Antillen (zie aldaar).

Van de oppervlakte waren in 1914—1915 productief ruim 25 000 H.A., waarvan 68 000 H.A. bouwland en 180 000 H.A. weiland. Met suiker beplant zijn 8000, met koffie 4500, met bananen 22 000, met kokospalmen 7200 H.A., terwijl er verder oranjeappels, cacao, thee, pimento (peper) en gember verbouwd worden. Ooft is rijkelijk voorhanden. De veeteelt is zeer belangrijk, evenals het fokken van pluimvee. De bosschen leveren kostbare houtsoorten, zooals mahonie- en campêchehout. Van delfstoffen is lood rijkelijk, daarnaast koper, zilver, zink enz. voorhanden. Beroemd is de Jamaica rum, waarvan in 1915 102 063 Eng. ponden werd uitgevoerd; verder bedroeg de uitvoer van koffie 166 140, van versch ooft 1 524 341, kokosnoten 128 049, campêchehout 116 034, campêchehout-extract 172 582, en cacao 153 033 pond. De invoer bestaat voornamelijk uit: meel 267 667, katoenen goederen 332 257, visch 204 302 pond. De voornaamste havens zijn de hoofdstad Kingston, Morantbaai, Port Morant, Montego, Lucea, Falmouth enz. Het scheepsverkeer omvatte (aangekomen en vertrokken samen) in 1915: 4 306 848 ton, waarvan 2 240 429 ton Britsche schepen. De reederij telde 87 schepen met 8968 ton. Het spoorwegnet is 320 km. lang; het telegraafnet 1800, de telefoonlijnen 1400 km. De straatwegen hebben een lengte van 3440 km.

Aan het hoofd der kolonie staat een gouverneur, hem ter zijde een Geheime Raad en de uit gekozen en benoemde leden bestaande Wetgevende Vergadering. In 1915 waren er 696 openbare scholen met 94 955 leerlingen; verder talrijke particuliere scholen, normaal- en ambachtsscholen en andere onderwijsinstellingen. De High Court berecht in hoogste instantie. Versterkt zijn Port-Royal, Rocky Point, Apostles Battery, Fort Clarence, Fort Augusta, Rock Fort en Salt Ponds Hill. De ontvangsten bedroegen in 1914—1915 980 174, de uitgaven 1 054 969, de openbare schuld 3 854 305 pond sterling.

Oorspronkelijk heette het eiland Haimaia (= bosch en waterland). Het werd door *Columbus* op zijn tweede reis in 1494 ontdekt en ontving in 1514 op koninklijk bevel den naam van *Isla de Santiago. Diego,* de zoon van *Columbus,* was de eerste Spaansche gouverneur. Ten tijde van de Spaansche heerschappij werden de talrijke inboorlingen (Arowaken) zeer hardvochtig behandeld en voor een groot deel uitgeroeid. In de dagen van *Cromwell* (1655) maakten de Britten zich van het eiland meester en noemden het *Jamaïca.* De bevolking begon toen te vermeerderen. voor-

Digitized by Google

al daar vele ontevredenen uit Engeland en een aantal planters van Barbados zich daarheen begaven. In 1692 werd het eiland geteisterd door een geweldige aardbeving, die schier de geheele oppervlakte van het eiland een andere gedaante gaf en gevolgd werd door de pest. Men telde er in 1834 358 836 zielen, en bij de slavenemancipatie in 1838 waren er 322 000 slaven. De in October 1865 in het district Port Morant uitgebroken opstand der kleurlingen werd bloedig onderdrukt. De onmenschelijke wreedheid, waarmede gouverneur *Eyre* tegen de opstandelingen te werk was gegaan, was den 11den December 1865 oorzaak van zijn terugroeping en van een verandering in het bestuur, die in October 1866 in werking trad en in 1883 kleine veranderingen onderging. In Januari 1907 werd de hoofdstad Kingston en omgeving zwaar geteisterd door een aardbeving. De werken aan het Panamakanaal hadden tengevolge, dat duizenden bewoners als arbeiders daarheen trokken, maar na voltooiing van de kanaalwerken grootendeels naar het eiland terugkeerden.

Literatuur: Hill, The geology and physical geography of Jamaica (Cambridge, Mass., 1899); *Pullen-Burry,* Jamaica as it is (Londen 1903); *Henderson,* Jamaica (Londen 1907); Handbook of Jamaica (Londen, jaarl.); *Gardner,* History of Jamaica (2de druk Londen 1909); *Cundall,* Historic Jamaica (Jamaica 1915).

Jamboea *Dec.* Zie *Eugenia.*

Jambus. De jambische versmaat onderscheidt zich door den kortlangen voet (⏑ —), en de samenvoeging van zoodanige voeten vormen een jambisch vers. Intusschen gaat de jambus ook wel eens over in een spondeus (— —), is een dactylus (— ⏑⏑) of in een anapaestus (⏑ ⏑ —). De klemtoon valt bij jambische verzen op de tweede syllabe, doch op de derde, wanneer de eerste voet een anapaestus is. Als verschillende soorten van jambische verzen heeft men den *jambicus dimeter catalecticus,* waarin alleen de eerste voet ook een spondeus of anapaestus kan zijn, — den *jambicus dimeter acatalecticus,* die veel afwisseling veroorlooft, — den *jambicus dimeter hypercatalecticus,* die uit 9 lettergrepen bestaat en in den eersten en laatsten voet een spondeus toelaat, — den *jambicus trimeter acatalecticus,* die in plaats van den eersten en derden een tribrachys veroorlooft, — den *jambicus trimeter acatalecticus* (versus senarius), die veel gebruikt werd, uit 6 voeten bestond en veel afwisseling toeliet — den *jambicus tetrameter catalecticus* (versus septenarius), die $1^1/_2$ voet meer had dan de voorgaande, — en den *jambicus tetrameter octonarius,* die 8 voeten (4 jambische dipodiën) telt. Omtrent den *choliambus,* zie aldaar.

Ook de moderne versmaten, waarin de klemtoon valt op de even lettergrepen, noemt men jamben. Zij zijn over het algemeen en althans in ons land door de renaissance in gebruik gekomen. Voor dramatische en epische poëzie hebben vooral vijf- en zesvoetige jamben, inzonderheid de alexandrijnen, ingang gevonden. In den laatsten tijd zijn de jamben door het gebruik van vrijere versmaten meer op den achtergrond geraakt.

James, Sir *Henry,* een Engelsch geodeet, in 1803 te Truro in Cornwallis geboren, ontving zijn opleiding op de koninklijke militaire school te Woolwich. Toen hij deze verliet, kwam hij als luitenant bij het leger (1825). In 1844 werd hij directeur van de werken der Admiraliteit te Portsmouth, in 1852 die van chef der Ordnance Survey van het Vereenigd Koninkrijk en in 1857 chef van de topografische en statistische afdeeling van het ministerie van Oorlog. In 1860 werd hij in den ridderstand opgenomen en in 1868 bevorderd tot generaal-majoor. Hij overleed als luitenant-generaal den 14den Juni 1877. Van zijn geschriften vermelden wij: „Notice of the arrangement which have been made for taking meteorological observations at the principal foreign stations of the Royal Engineers" (1851). Ordnance trigonometrical survey of Ireland (1858), „Abstract of the principal lines of spirit levelling in England and Wales" (1861), „Account of the principal triangulation of the United Kingdom" (1864) en „Record of the expedition to Abyssinia" (1870). *James* is ook de uitvinder van een photografisch procédé, dat hij met den naam van photozincografie aanduidde. Het stelde hem in staat een facsimile te geven van het „Doomesday-Book". Ook leverde hij met behulp daarvan zijn „Facsimiles of national manuscripts from William the Conqueror to Queen Anne", „Facsimiles of national manuscripts of Scotland" (1867) en van Ierland (1874).

James, *Thomas L.,* postmeester-generaal der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, den 29sten Maart 1831 te Utica (New-York) geboren, studeerde aan de academie aldaar en bepaalde zich aanvankelijk bij de journalistiek. Hij werd medewerker aan de „Liberty Press", gaf met *Fisher* het „Madison County Journal" in het licht en werd weldra uitgever van dit blad. Hij werkte mede tot de verkiezing van *Lincoln* tot president en werd door dezen bij de belastingen geplaatst, zoodat hij zijn dagblad verkocht. Nu vestigde hij zich te New-York en onderscheidde zich zoozeer, dat hij spoedig bevorderd werd en president *Grant* hem tot voorzitter van den Board of examiners benoemde. Daarna werd hij directeur van het postkantoor te New-York en maakte zich in deze betrekking zoo verdienstelijk, dat *Garfield* hem in 1881 riep tot het ambt van postmeester-generaal, welke betrekking hij in 1882 met die van president der Lincoln National Bank verwisselde.

James, *William,* een Amerikaansch wijsgeer, werd in 1842 te New-York geboren, studeerde in de medicijnen aan de Harvard-Universiteit en was aan deze Universiteit eerst hoogleeraar in de anatomie, vervolgens in de physiologie, later in de wijsbegeerte. In deze laatste hoedanigheid heeft hij vooral groote bekendheid en grooten invloed verworven. *James* is de belangrijkste vertegenwoordiger in Amerika van het *pragmatisme* (zie aldaar). Hij schreef: „The feeling of effort" (1880), „What is an emotion" (1884), „Principles of psychology" (1890), „The will to believe (1897), „Human immortality" (1898), „Talks to teachers" (1899), „The varieties of religious experience" (1902, in het Hollandsch, 1907), „Pragmatism" (1907), „A pluralistic uni-

Digitized by Google

veree" (1909) en „The meaning of truth" (1909).

James, *Henry,* een Amerikaansch schrijver, den 15den April 1843 te New-York geboren, studeerde in de rechten, maar wijdde zich aan de letterkunde en stak in 1869 naar Engeland over, waar hij zich te Londen vestigde. Reeds zijn eerste roman „Roderick Hudson" (1875) deed hem als een der beste Amerikaansche schrijvers kennen, wat hij zich ook toonde in romans en novellen: „The passionate pilgrim" (1875), „The American" (1877), „The European" (1878), „Daisy Miller" (1879), „Diary of a man of fifty" (1880), „Washington Square", „The portrait of a lady" (1881), „The point of view" (1883), „The Bostonians" (1886), „The tragic muse" (1890), „The pupil" (1891) enz. Daarna legde hij zich meer toe op het uiteenzetten van psychologische problemen en verkreeg daarin zulk een meesterschap, dat hij de *Balzac* der Engelsche en Amerikaansche maatschappij van zijn tijd genoemd wordt. In dit genre schreef hij de romans: „What Maisie knew" (1897), „The awkward age" (1899), „The sacred fount" (1901) en „The wings of the dove" (1903) en de novellen „The two magics" (1898), „The soft side" (1900) en „The better sort" (1903). Als criticus is hij niet minder gezien en schreef hij: „French poets and novelists" (1878), „Hawthorne" (1879) en „Partial portraits" (1886), terwijl zijn reisbeschrijvingen „Transatlantic sketches" (1875), „Portraits of places" en „A little tour of France" (1884) zeer geroemd worden.

Jameson of *Jamesone, George,* een Schotsch schilder, in 1586 te Aberdeen geboren, was een leerling van *Rubens* te Antwerpen. Zijn beste stukken werden na 1680 vervaardigd en zijn in het bezit van aanzienlijke Schotsche familiën. Sommige van zijn portretten en landschappen zijn door de graveernaald meer algemeen bekend gemaakt. Hij overleed te Edinburgh in 1644.

Jameson, Sir *Leander Starr,* een Britsch staatsman, den 9den Februari 1853 te Edinburgh geboren, studeerde in de medicijnen, werd in 1878 geneesheer te Kimberley in Zuid-Afrika, trad in dienst van de De Beers-Compagnie en werd in 1891 bestuurder van Mashona, in 1893 van Matabelenland. In overleg met *Cecil Rhodes* en anderen deed hij den 29sten December 1895 met 800 gewapenden een inval in de Zuid-Afrikaansche Republiek, onder het voorwendsel, aan de klachten der aldaar wonende Engelschen een einde te willen maken, in werkelijkheid om de Republiek voor Engeland te onderwerpen. Den 1sten Januari 1896 werd hij echter bij Krugersdorp door de Boeren verslagen en den 2den Januari gevangen genomen. Aan de Engelsche regeering uitgeleverd, werd hij weliswaar in Mei tot 15 maanden gevangenisstraf veroordeeld, doch in December om gezondheidsredenen weer in vrijheid gesteld. Hij nam daarop deel aan den Zuid-Afrikaanschen Oorlog (1899—1900), werd in 1900 lid van het Wetgevend Lichaam der Kaapkolonie, in hetzelfde jaar directeur van de De Beers-Compagnie en in 1902 van de Britsche Zuid-Afrikaansche Maatschappij. Door de overwinning der progressisten bij de verkiezingen voor het Parlement der Kaapkolonie in 1904 aan het roer gebracht, werd *Jameson* benoemd tot minister-president, welk ambt hij in Januari 1908 nederlegde. In 1911 werd hij tot *baronet* verheven. In 1912 trok hij zich als leider der unionistische partij in de Zuid-Afrikaansche Unie terug en ging naar Engeland.

Jamesoniet is een mineraal, dat in lang zuilvormige, parallel of radiair gegroepeerde kristallen van het rhombische stelsel kristalliseert en ook vaak in stengelachtige aggregaten voorkomt. Het vertoont een volkomen, basische splijtbaarheid en heeft een staalgrauwe tot donker loodgrijze kleur. Het soortelijk gewicht bedraagt 5,6. De scheikundige analyse wijst op een samenstelling, die uitgedrukt wordt door $2PbS+Sb_2S_3$. Men vindt het mineraal in Cornwallis, bij Nertsjinsk in Siberië en bij Estramadura in Spanje.

James River, een rivier in den Noord-Amerikaanschen staat Virginia, ontspringt in het Alleghanygebergte uit den Jackson en den Cow Pasture River, breekt door de Blauwe Keten met de mooie Balkonywatervallen en is vanaf Lynchburg 393 km. ver, tot aan haar mond in de Chesapeakebaai bevaarbaar. Na een uitbaggering kunnen thans schepen van 5,8 m. diepgang Richmond bereiken. Om de watervallen, die zich bij die stad bevinden, is een kanaal gegraven. De voornaamste zijrivieren zijn links: de North River en Rivanna, rechts: de Appomatox. De ingang der 720 km. lange rivier wordt door het fort Monroe beschermd.

Jamestown, de eenige stad op het Britsche eiland St. Helena, ligt aan de noordzijde van een nauwe baai, waarlangs de eenige straat der stad loopt, wordt door twee strandforten beschermd, is de zetel van een gouverneur, heeft een kolenstation en telt (1910) 1439 inwoners.

Jamestown, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat New-York, ligt aan den zuidoever van het Chautauquameer, telt (1910) 31 297 inwoners en is een druk bezochte badplaats. Men vindt er meubel-, katoen- en wolfabrieken.

Jamieson, *John,* een Schotsch taal- en oudheidkundige, den 3den Maart 1759 te Glasgow geboren, was gedurenden tijd leeraar bij een gemeente van Dissenters te Edinburgh en overleed aldaar den 12den Juli 1838. Hij leverde de gedichten: „The sorrows of slavery" (1789) en „Eternity" (1798) en de godgeleerde geschriften: „Vindication of the doctrine of scripture" (2 dln., 1795) en „The use of sacred history" (2 dln., 1802). Van meer belang echter zijn de taal- en oudheidkundige werken: „Etymological dictionary of the scottish language" (2 dln., 1808 en 1809), met „Supplements" (2 dln., 1814), „Historical account of the ancient culdees of Jona and their settlements in Scotland, England and Ireland" (1811), „Hermes Scythicus or the radical affinities of the greek and latin languages to the Gothic" (1814) en „Grammar of rhetoric and polite literature" (1811).

Jamin, *Jules Célestin,* een Fransch natuurkundige, den 30sten Mei 1818 te Termes in het Fransche departement Ardennes geboren, was hoogleeraar in de natuurkunde eerst aan het college Louis le Grand te Parijs, toen aan de polytechnische school en later aan de faculteit

Digitized by Google

der wetenschappen. Sedert 1868 was hij lid der Academie van Wetenschappen in Frankrijk en in 1884 zag hij zich gekozen tot vasten secretaris van dit Instituut. Hij overleed den 12den Februari 1886. Een door hem in 1878 uitgevonden magneet werd door *Gramme* gebruikt in zijn electro-magnetische ringmachine. Van zijn geschriften vermelden wij: „Cours de physique" (4 dln., 4de druk 1885—1891), in het Duitsch en ook in het Nederlandsch vertaald, en een „Petit traité de physique" (1870). Onderscheiden opstellen van hem zijn geplaatst in de: „Annales de chimie et de physique" en in de werken der Fransche Academie; zij handelen grootendeels over warmte en magnetisme.

Jammes, *Francis,* een Fransch dichter, werd den 2den December 1868 te Tournay (Hautes-Pyrénées) geboren. Gedurende eenige jaren was hij te Orthez, waar hij na den dood van zijn vader met zijn moeder woonde, op een notariskantoor werkzaam, om zich vervolgens geheel aan de kunst te wijden. Zijn eerste gedichten verzamelde hij in kleine bundels, die niet in den handel kwamen. Toch trokken zij de aandacht, blijkens een aanteekening in den „Mercure de France" van December 1898. Zijn eerste grootere bundel was: „La Naissance du poète" (1897), welk werk om den eenvoud van vorm en inhoud, om de tegelijk zeer verzorgde en wat primitieve taal, groote waardeering vond. Van zijn verdere werken noemen wij: „De l'Angélus de l'aube à l'Angélus du soir" (1898), „Clara d'Ellébeuse ou l'histoire d'une ancienne jeune fille" (roman, 1899), „La Jeune fille nue" (1899), „Le Deuil des primevères" (1898—1900), „Le Roman du lièvre" (1900), „La triomphe de la vie" (1900—1901), „Almaïde d'Etremont, ou l'histoire d'une jeune fille passionnée" (roman, 1901), „Pomme d'Anis" ou l'histoire d'une jeune fille infirme" (roman, 1904), „Pensée des jardins" (1906), „Clairières dans le Ciel" (1906), „L'Eglise habillée de feuilles" (1906), „Poèmes mesurés" (1908), „Rayons de miel. Eglogues" (1908), „Ma fille Bernadette" (1910), „Les Géorgiques chrétiennes" (1911—1912, bekroond door de Académie française). *Jammes* neemt thans een der eerste plaatsen in onder de Fransche dichters. Zijn werken getuigen van een besliet katholieke wereldbeschouwing.

Jamnia, in het Oude Testament *Jabne,* is de naam van een stad in het vroegere gebied der Philistijnen. Het werd herhaaldelijk ingenomen en was vooral in de eerste eeuw na Christus van beteekenis voor de Joden, doordat het *Sanhedrin* er zetelde en er een beroemde school van Rabbijnen was.

Jamnitzer of *Jamitzer, Wenzel,* een Duitsch goudsmid en graveur, in 1508 te Weenen geboren, begaf zich met zijn broeder *Albrecht* naar Neurenberg en werd er in 1534 meester, in 1536 afgevaardigde naar den Grooten Raad en in 1578 lid van den Kleinen Raad. Hij was Hofgoudsmid der keizers *Karel V, Ferdinand I, Maximiliaan II* en *Rudolf II* en overleed te Neurenberg den 15den December 1585. Van zijn werken vermelden wij een juweelkistje in het Grüne Gewölbe te Dresden, een ander in het museum van nijverheid te Berlijn, een tafelblad in de collectie *Rothschild* te Parijs, een bokaal in het bezit van den keizer van Duitschland en eenige vazen bij *Rothschild* te Frankfort. Zijn goudsmidsteeken is een leeuwenkop met soms een W. Het aantal zijner ontwerpen is zeer groot en een veertigtal daarvan heeft hij zelf gegraveerd. Men vindt oorspronkelijke teekeningen van zijn hand te Bazel, Koburg, Neurenberg, Erlangen, Parijs enz. Ook hield hij zich bezig met bouwkunst, wis- en werktuigkunde. Hij vervaardigde o. a. de teekeningen voor een bewerking van *Vitruvius* door *Rivius* en gaf in 1568 een „Perspectiva corporum regularium" in het licht.

Jamoenda *(Yamoenda),* een linkerzijrivier van de Beneden-Amazone, waarvan de bronnen nog onbekend zijn, werd vanaf haar monding tot de Perduwatervallen bevaren. Zij stroomt door het 60 km. lange en zeer smalle meer Faro.

Jan zonder Land *(John Lack Land),* koning van Engeland, den 24sten December 1167 geboren, was de jongste zoon van *Hendrik II* en door zijn vader, die hem eens schertsenderwijze den bijnaam „Zonder Land" had gegeven, rijkelijk met goederen begiftigd. Toch trachtte hij, gesteund door *Philips II* van Frankrijk, zijn broeder *Richard Leeuwenhart* gedurende diens Kruistocht van den troon te stooten. Toen deze echter naar Engeland terugkeerde, moest *Jan* zich in Mei 1194 aan hem onderwerpen. *Richard* schonk hem vergiffenis en benoemde hem zelfs op zijn sterfbed tot opvolger, met voorbijgaan van *Artur van Bretagne,* den zoon van een ouderen broeder (1193). *Jan* was een zwak, eigenzinnig en wreed vorst. Na een 12-jarig huwelijk liet hij zich scheiden van zijn gemalin *Hadwisa,* erfgename van Gloucester, en huwde met *Isabella,* gravin *van Angoulême,* die reeds verloofd was met *Hugo de la Marche.* Deze wendde zich nu tot *Philips van Frankrijk,* hun gemeenschappelijken leenheer; *Jan* werd van zijn leengoederen vervallen verklaard, en er ontstond een verwoede strijd tusschen hem en zijn vijanden, waarin hij den 1sten Augustus 1202 bij Mirebeau, een overwinning behaalde. Daar hij echter de door hem gevangen genomen hertog *Artur van Bretagne* liet vermoorden, vielen zijn vazallen van hem af en verloor hij het voornaamste deel van zijn Fransche bezittingen. Ook met paus *Innocentius III* kwam hij in onmin wegens de benoeming van een aartsbisschop van Canterbury en werd met interdict (1208) en ban (1209) getroffen, met de voltrekking waarvan de paus *Philips* van Frankrijk belastte. Door zijn onderdanen verlaten, zag *Jan* zich genoodzaakt zijn rijk aan den paus af te staan en het van hem als leen terug te nemen (15 Mei 1213). Nu door den paus gesteund en met *Otto IV,* keizer van Duitschland, verbonden, hervatte hij den oorlog tegen Frankrijk, doch werd bij Bouvines (27 Juli 1214) volkomen verslagen. Toen daarop de Engelsche baronnen tegen hem opstonden, moest hij dezen door de Magna Charta (zie aldaar) groote voorrechten afstaan (15 Juni 1215). Weldra echter begon hij met huurtroepen een verdelgingsoorlog tegen hen en liet door den paus de Magna Charta nietig verklaren. De baronnen boden nu aan *Lodewijk,* den oudsten zoon van *Philips II* van Frankrijk, de kroon aan, en deze verscheen

Digitized by Google

in Mei 1216 met een aanzienlijk leger. Gedurende den oorlog overleed *Jan* te Newark den 19den October 1216.

Literatuur: Kate Norgate, John Lackland (Londen 1902); *Lehmann,* Johann ohne Land (Berlijn 1904); *Ramsay,* The Angevin empire, Henry II, Richard I and John (Londen 1904); *Mc. Kechnie,* Magna Carta (Londen 1905).

Jan II, *de Goede,* (d. i. *de dappere*), koning van Frankrijk, in 1319 geboren, was de zoon van *Philips VI* en regeerde van 1350 tot 1364. Te midden van den gevaarlijken oorlog met Engeland hield hij zwelgpartijen met zijn gunstelingen en bracht het volk door hooge belastingen tot vertwijfeling. Onder hem begon in 1341, na afloop van den wapenstilstand, de Honderdjarige Oorlog opnieuw. *Eduard,* de Zwarte Prins, plunderde en verwoestte Zuid- en Midden-Frankrijk. Met een vijfmaal zoo sterk leger trok *Jan* tegen hem op, doch werd bij Maupertuis verslagen (19 September 1356) en na een dappere verdediging gevangen genomen. Eerst na den vrede van Bretigny (1360) werd hij in vrijheid gesteld, maar moest 3 millioen goudstukken betalen en beloven verschillende provincies te zullen afstaan. Daar zijn als gijzelaar achtergelaten tweede zoon *Philips* uit Engeland vluchtte en *Jan* het losgeld niet samen kon brengen, keerde hij in de gevangenschap terug en overleed te Londen den 8sten April 1364.

Jan, koningen van Portugal. Zie *Johan.*

Jan I of *Johan van Brabant,* hertog *van Brabant,* bijgenaamd *de Overwinnaar,* de zoon van *Hendrik III,* werd in 1250 geboren, zag zich door de gunst zijner moeder, in 1267, met voorbijgang van zijn oudsten broeder, als graaf erkend en aanvaardde op 17-jarigen leeftijd de regeering. Twee jaren later trad hij in het huwelijk met *Margaretha,* een dochter van den *Heiligen Lodewijk,* ondersteunde *Johanna van Navarre* tegen de koningin van Castilië en Aragon, en werd bij zijn terugkeer in Frankrijk tot ridder geslagen. Als Franciscaner monnik vermomd, drong hij door in de gevangenis van zijn zuster *Maria,* koningin van Frankrijk, beschuldigd haar schoonzoon te hebben vergiftigd, overtuigde zich van haar onschuld en bewerkte haar vrijspraak. In den veldslag bij Woeringen (3 Juni 1288) overwon en doodde hij *Hendrik,* hertog *van Luxemburg,* en nam vervolgens Limburg in bezit. Hij gold als de beste tournooispeler. Hij overleed den 14den Mei 1294 aan de gevolgen eener wonde, op een steekspel ontvangen. Ook was hij bekend als minnezanger. Liederen van hem zijn te vinden in *v. d. Hagen*'s „Minnesinger" en in *Bartsch*' „Deutsche Liederdichter".

Jan I, graaf *van Holland,* in 1283 geboren en na den moord op zijn vader *Floris V* gepleegd, door de steden als graaf erkend en in 1297 gehuldigd. Hij overwon de Friezen en keerde toen de wapens tegen de heeren *van IJsselstein, Renesse* enz., wier goederen waren verbeurd verklaard. De groote gunst, die hij aan *Wolfert van Borselen,* heer *van Veere,* bewees, berokkende hem het ongenoegen van vele steden, vooral van Dordrecht en Delft. Hij belegerde de eerste, doch in Delft werd zijn gunsteling het slachtoffer der volkswoede. Hij overleed in het derde jaar van zijn regeering. Zijn huwelijk met *Elizabeth,* een Engelsche koningsdochter, bleef kinderloos; hij was de laatste graaf uit het Hollandsche Huis.

Jan II of *Jan van Avennes,* graaf *van Henegouwen, Holland en Zeeland,* was de oudste der 6 zonen van *Jan van Avennes,* graaf *van Henegouwen,* en van *Adelheid,* een dochter van *Floris IV,* graaf *van Holland.* Hij werd eerst de opvolger zijns vaders in Henegouwen en verkreeg in 1276 van keizer *Rudolf III* het recht van opvolging in het graafschap Holland, terwijl hem in 1281 dat op Zeeland ten westen van de Schelde verleend werd; na den dood van *Floris V* kwam hij hier te lande en werd te Geertruidenberg, Dordrecht en Delft met gejuich begroet. Hij zocht er de orde te herstellen en zich meester te maken van het bewind, doch bij de aankomst van *Jan I* uit Engeland, keerde hij naar Henegouwen terug. Na den gewelddadigen dood van *Wolfert van Borselen* werd hij ontboden door *Jan I,* die hem als raadsman aannam en zich onder zijn toezicht stelde. Hij regelde de binnenlandsche aangelegenheden en werd na den dood van *Jan I* (1299) graaf van Holland en Zeeland. Gedurende zijn bewind werd een opstand der Zeeuwen gedempt en Holland door *Witte van Haamstede* gered. *Jan II* overleed in Henegouwen den 22sten Augustus 1304 en werd te Valenciennes ter aarde besteld.

Jan, hertog *van Gelder,* graaf *van Blois,* was de tweede zoon van *Lodewijk van Châtillon,* graaf *van Blois* en *Soissons,* die in 1347 sneuvelde, en van *Johanna,* eenige dochter van *Jan van Henegouwen.* Hij was een der rijkste heeren van zijn tijd en huwde, gesteund door de *Heeckerens,* den 14den Februari 1372 met *Machteld,* de zuster van den kinderloos overleden *Reinoud III,* hertog *van Gelder.* Hij streed, geholpen door den Bisschop van Utrecht, tegen de *Bronkhorsten.* In 1372 kwam een verzoening en in 1377 de vrede tot stand, waardoor echter hertog *Jan* verplicht was het grondgebied van Gelderland te verlaten. Hij verleende nu aan zijn gemalin een lijfrente van 1400 francs en vertrok naar Frankrijk. Later vestigde hij zich te Schoonhoven, herbouwde er het Carmelieter klooster, vergrootte er zijn kasteel, alsmede dat te Gouda, en overleed in 1390 of 1391. Zijn gemalin moest in 1379 afstand doen van hare rechten op Gelderland en Zutfen en overleed in 1382.

Jan zonder Vrees, hertog *van Bourgondië* (1404—1419), werd den 28sten Mei 1371 te Dijon geboren, als zoon van hertog *Philips den Stoute,* en van *Margareta van Vlaanderen.* In 1385 huwde hij met *Margareta van Beieren.* Toen hij in 1404 zijn vader opvolgde, bezat hij de graafschappen Bourgondië (= Franche Comté), Charolais, Nevers, Rethel, Artois en Vlaanderen. Zijn familieleden hadden door huwelijk Henegouwen, Brabant, Limburg en Holland verworven. Deze gewesten zouden de grondslag uitmaken van een nieuw Bourgondisch rijk. Helder van verstand, maar zonder gewetensbezwaren bij het bereiken van zijn doel liet hij in 1407 zijn tegenstander *Lodewijk van Orleans* vermoorden. Om sterk te staan tegen de partij van *Orleans,* de *Armagnacs,* sloot hij met zijn partijgenooten,

Digitized by Google

het Parijsche slagersgilde en het Parijsch gepeupel, zich bij de Engelschen aan. Na den vrede van Atrecht, werkte hij het Fransche koningshuis toch steeds tegen. In verbinding met koningin *Isabeau* stelde hij te Chartres een nieuwe regeering in. Parijs nam hij, door verraad, bij verrassing in, en hield daar verschrikkelijk huis. Rouaan liet hij aan de Engelschen over. Ten slotte inziende dat hij eigenlijk door zijn optreden alleen de belangen van den koning van Engeland diende, zocht hij toenadering tot den dauphijn. Den 10den September 1419, bij de samenkomst op de Yonne-brug te Montereau, werd *Jan* door officieren van den Dauphijn vermoord. Zijn opvolger, *Filips de Goede*, sloot zich nu vaster bij de Engelschen aan.

Jan van Beieren. Zie *Jacoba van Beieren.*

Jan, graaf *van Nassau*, een zoon van *Willem den Oude van Nassau-Dillenburg*, was de oudste broeder van prins *Willem I*, ondersteunde dezen krachtig in den strijd tegen Spanje en beleende zelfs zijn heerlijkheden om hem van geld te voorzien. In 1577 vergezelde hij den prins naar Antwerpen en Brussel en in 1578 werd hij door de Staten van Gelderland benoemd tot stadhouder van hun gewest. Hij ijverde er zeer voor de Hervorming en voor de Unie van Utrecht en onderteekende die als stadhouder van Gelder en Zutfen. In hetzelfde jaar (1578) nam hij Amersfoort in bezit, doch legde in 1581 zijn waardigheid neder en vertrok naar zijn staten in Duitschland, waar hij den 8sten October 1606 overleed.

Jan van Oostenrijk of don *Juan d'Austria*, een onwettige zoon van keizer *Karel V* en van *Barbara Blomberg* uit Regensburg, werd aldaar den 24sten Februari 1547 geboren, ontving zijn opvoeding in Spanje onder leiding van *Madelena da Ulloa*, de echtgenoote van 's keizers vertrouweling don *Luis Quixada*, en verkeerde na den dood zijns vaders aan het Hof van zijn broeder *Philips II*, waar hij vriendschappelijk omging met diens zoon don *Carlos*. In 1561 bezocht hij met dezen en *Alexander Farnese* de universiteit te Alcala en bleef daar tot het einde van 1564. In 1568 bestreed hij met een eskader van 83 galeien, de Afrikaansche zeeroovers. Daarna bracht hij in 1569 en 1570 in Granada de Morisco's tot onderwerping. Daarna leverde hij, als opperbevelhebber over de vloot der Heilige Liga, den 7den October 1571 een slag tegen de Turken bij Lepanto, waarin hij een schitterende overwinning behaalde. In 1573 nam hij Tunis in, dat echter in September 1574 weer in handen der Turken viel. Zoowel zijn plan om in Morea en Albanië, als om in Tunis een zelfstandig Christelijk rijk te stichten, leed schipbreuk op den onwil van *Philips*, die hem eveneens den titel van infant weigerde. In 1575 werd hij vicaris-generaal over alle Italiaansche provinciën en in 1576 benoemde *Philips* hem tegen zijn zin tot stadhouder van de Nederlanden. Van Madrid uit reisde hij verkleed door Frankrijk en kwam den 4den November te Luxemburg aan, waar hij, gewantrouwd en tegengewerkt door *Willem van Oranje*, den geheelen winter met de Staten onderhandelde. Den 7den April 1577 vaardigde hij het zoogenaamde *Edictum perpetuum (Eeuwig Edict)* uit, hield den 1sten Mei zijn intocht te Brussel en werd 8 dagen later als stadhouder en kapitein-generaal erkend. Doch daar prins *Willem van Oranje* weigerde zich te onderwerpen, ook de Staten hem wantrouwden en hij meer in schijn dan in werkelijkheid het hoogste gezag bekleedde, braken er spoedig twisten uit, waarop don *Juan* zich bij verrassing van Namen meester maakte.

Dit was een schending van het Eeuwig Edict en den 1sten December 1577 verklaarden de Staten hem van het stadhouderschap vervallen. *Philips II*, wiens wantrouwen *Juan* door zijn plannen ten opzichte van Engeland en Schotland gewekt had, zond hem te weinig ondersteuning. Hij overleed den 1sten October 1578 bij Namen. Zijn lichaam werd in stukken gesneden, in koffers gepakt en zoo naar Spanje vervoerd, waar het in het Escuriaal werd bijgezet.

Literatuur: Stirling-Maxwell, Don John of Austria (Londen 1883, 2 dln.); *Bussemaker*, De afscheiding der Waalsche gewesten van de Generale Unie (Haarlem 1895—1896, 2 dln.); *Huybers*, Don Juan van Oostenrijk (Utrecht 1913).

Jan I of *Jan van Nassau*, de 39ste bisschop van Utrecht, afkomstig uit het geslacht van *Nassau*, werd in 1267 opvolger van *Hendrik van Vianden*. Ofschoon met algemeene stemmen door de Koorheeren gekozen, weigerde zoowel de paus als de aartsbisschop van Keulen de keuze te bekrachtigen van een man, die niet tot den geestelijken stand behoorde, weshalve bisschop *Jan* aanstonds den graaf *van Gelder* ondersteunde in den strijd tegen den Keulschen kerkvorst. In 1268 vielen de Kennemers, aangevoerd door *Gijsbrecht van Amstel*, in het Sticht en veroverden Utrecht. De stad bleef 2 jaar in handen van den vijand. Vruchteloos werd zij door bisschop *Jan*, geholpen door de Gelderschen, belegerd. Hij moest na 4 dagen vertrekken, plunderde Amerefoort en vestigde zijn zetel te Deventer, totdat het *Zweder van Boesichem* gelukte, zich in 1270 bij verrassing van Utrecht meester te maken. Daar de geldzaken zich in zijn bisdom in een treurigen toestand bevonden, verpandde hij de sloten Vreeland en Montfoort, en nog erger maakte hij het, toen hij beslag legde op den 10den penning der geestelijke inkomsten, door een kerkvergadering van 1274 tot hulp van het Heilige Land bestemd. Een en ander, gevoegd bij zijn onwetendheid en losbandigheid, verwekte zulke ontevredenheid, dat het kapittel hem in 1295 afzette en hem enkel een jaargeld liet behouden.

Jan II of *Jan van Zyrik*, de 40ste bisschop van Utrecht, was afkomstig uit Lotharingen en volgde *Jan van Nassau* op in 1286 of 1288. Hij wilde de beide verpande kasteelen inlossen, en toen *Gijsbrecht van Amstel* weigerde die terug te geven, maakte hij er zich met geweld meester van. Hij deed zijn best om den toestand der geestelijkheid te verbeteren, doch werd in 1296 bisschop van Toul, en overleed aldaar in 1301.

Jan van Bronkhorst, tot 2-maal toe gekozen tot bisschop van Utrecht. Zie *Bronkhorst*.

Jan III of *Jan van Diest*, de 45ste bisschop van Utrecht, werd in 1322 (na de verkiezing van *Bronkhorst* door het kapittel) door paus *Johannes XXI* tot bisschop van Utrecht gewijd. Hij

Digitized by Google

nam zijn zetel te Utrecht in bezit, maar miste de gunst van het volk, omdat hij geheel en al afhankelijk was van *Willem III, graaf van Holland*. Het kasteel te Vreeland en dat te Abcoude enz. verpandde hij en bijna alle inkomsten van zijn bisdom stond hij af, om de schuldeischers te bevredigen. Hij stelde Utrecht onder de bescherming van den graaf *van Holland* en *Overijsel* onder die van den graaf *van Gelder*, zoodat van het groote gezag zijner voorgangers slechts een schaduw overbleef. Hij overleed den 1sten Juni 1340.

Jan IV of *Jan van Arkel*, de 47ste bisschop van Utrecht, was een zoon van *Jan XII*, heer *van Arkel*, en van *Ermgard*, een dochter van *Otto*, graaf *van Kleef*. Als kanunnik van Utrecht werd hij in 1343 door *Clemens VI* tot bisschop van Utrecht benoemd en door kardinaal *Gancelinus*, bisschop van Albano, gewijd. In den aanvang van 1343 kwam hij te Utrecht en werd er met gejuich ontvangen. Hij bekrachtigde de voorrechten der stad en bracht er in korten tijd groote verbeteringen in den vervallen toestand. Tot besparing van kosten brak hij zijn Hofhouding op en begaf zich naar Grenoble, terwijl hij het bestuur der zaken overliet aan zijn broeder *Robert van Arkel*. Dit strookte niet met de wenschen van den graaf *van Holland*, die in 1345 het beleg voor Utrecht sloeg. Nu keerde de bisschop aanstonds terug, en er werd een bestand gesloten. Na den dood van graaf *Willem IV* sloot zijn zuster *Margaretha*, gehuwd met keizer *Lodewijk*, een nader verbond met *Jan* voor den tijd van 2 jaren. Doch na het eindigen daarvan greep de bisschop naar de wapens, veroverde Eemnes en Oudewater en behaalde een overwinning bij Schoonhoven. Daarop werd een bestand gesloten tot 1350. De schuldenlast was inmiddels in het Sticht toegenomen, zoodat *Jan* zich zuinigheidshalve naar Frankrijk begaf; doch het wanbestuur na zijn vertrek verergerde de kwaal. Nadat hij in 1351 was teruggekeerd, bracht hij de geldmiddelen op beteren voet, stelde de schuldeischers tevreden, loste de verpande kasteelen in en hield de vijanden in bedwang. In 1360 ondernam hij met goed gevolg een krijgstocht tegen de Stellingwervers en streed daarna tegen *Sweder van Voorst*. Hij stond zoozeer in de gunst van keizer *Karel IV*, dat deze alle voorrechten der Utrechtsche bisschoppen bekrachtigde en hem veroorloofde gouden en zilveren munten te slaan in alle steden van het Sticht. Den 14den April 1364 werd hij benoemd tot bisschop van Luik, waar hij nog 14 jaar met kracht den herderstaf en het zwaard voerde en den 1sten Juli 1378 overleed.

Jan V of *Jan van Vernenburg*, de 48ste bisschop van Utrecht, stamde uit het geslacht der graven *van Trier* en was reeds een jaar bisschop van Munster geweest, toen hij in 1364 door paus *Urbanus V* benoemd werd tot bisschop van Utrecht. Hier werd hij met blijdschap ontvangen. Hij bekrachtigde er alle voorrechten, was echter weldra genoodzaakt oorlog te voeren tegen eenige Westfaalsche edelen uit de geslachten der *Veelens* en *Broekhuizens* en in 1366 tegen de ingezetenen van Amersfoort, die hem niet wilden erkennen. Twee jaren later werd hij met zijn hofstoet te Goor in Overijsel door eenige vijandelijke edelen gevangen genomen, zoodat hij de vrijheid moest koopen voor 16 000 oude schilden, die hem op onderpand van zijn kasteelen en inkomsten werden voorgeschoten. In 1370 ontstond er een geschil tusschen hem en *Albrecht van Beieren* over de heerlijkheid Vreeland. De hertog *van Gelder*, als scheidsman ingeroepen, veroordeelde den bisschop tot betaling van de voorgeschoten gelden of tot afstand van Vreeland. *Jan van Vernenburg* verbeterde voorts de wetten in Twente en overleed den 13den Juni 1371.

Jan, *Karl von*, een Duitsch philoloog, den 22sten Mei 1866 te Schweinfurt geboren, studeerde te Erlangen, Göttingen, Berlijn en Parijs, werd in 1862 leeraar te Landsdag a.d.W., in 1875 te Saargemünd, in 1883 te Straatsburg, kreeg in 1888 den titel van hoogleeraar en overleed op een reis te Adelboden in Zwitserland, den 4den September 1899. Zeer verdienstelijk heeft hij zich gemaakt ten opzichte der Grieksche muziek; zijn hoofdwerk is de uitgave der „Musici scriptores graeci" (1895) met een geschiedenis der Grieksche akoustiek en een supplement „Melodiarum reliquiae" (1899).

Jana, een rivier in het Russisch-Siberisch gouvernement Jakoetsk, ontspringt in het Werchojanisch Gebergte en mondt na een loop van 1080 km. met een delta in de Noordelijke IJszee uit. De rivier is goed bevaarbaar, maar gedurende het grootste gedeelte van het jaar door het ijs ontoegankelijk. Aan de rivier liggen de steden Werchojansk en Oestjansk.

Janaon (*Yanaon*) een Fransche bezitting op de O.kust van Voor-Indië in het Britsch-Indische presidentschap Madras, ligt in de Godavary-delta en telt op een oppervlakte van 14,8 v. km. (1911) 5033 inwoners.

Janbo el Bahr, een zeestad in Hedejas (Turksch Arabië), verheft zich aan den oever van de Roode Zee en bezit een uitmuntende haven. Zij vormt de haven van Medina, heeft verblindend witte huizen, uit koraal en kalksteen opgebouwd, 5—7000 inwoners en handel met Suez en Djidda. Van belang zijn vooral de pelgrimskaravanen. Op den straatweg van Kaïro naar Mekka is Janbo het drie-vierde gedeelte en wordt als „poort van de Heilige Stad" beschouwd.

Jane Gray, koningin van Engeland, in 1537 geboren, was de dochter van de markiezin *Francisca van Dorset* en de achterkleindochter van *Hendrik VII*, koning van Engeland. In afzondering opgevoed, vermoedde zij de plannen niet, waarin een eerzuchtige partij haar zou betrekken. *Eduard VI*, de zoon en opvolger van *Hendrik VIII*, had, in strijd met den wil van zijn vader en van den staatsraad, zijn zusters *Maria* en *Elizabeth*, als onwettige telgen, van de troonsopvolging uitgesloten en de jeugdige *Jane Gray*, als een ijverige belijdster van het Protestantisme, tot zijn opvolgster benoemd. Deze maatregel was genomen vooral op aandringen van *Dudley*, hertog *van Northumberland*, die zijn jongsten zoon, lord *Guilford Dudley*, met *Jane* in den echt verbonden had. Na den dood van *Eduard* (6 Juli 1553) spoedde zich *Northumberland* naar zijn schoondochter met de tijding, dat zij den

Digitized by Google

troon moest beklimmen, waartoe zij niet zonder moeite werd overgehaald. Hierop bracht men haar naar den Tower en den 10den Juli 1553 werd zij tot koningin uitgeroepen, waarbij het volk, overtuigd van de onrechtvaardigheid van zulk een bedrijf, een diep stilzwijgen bewaarde. Het was echter aan *Northumberland* niet gelukt, *Maria* in zijn macht te krijgen. *Maria Tudor* beloofde een algemeene amnestie en riep den adel op, om haar rechten te handhaven. De vloot koos aanstonds haar zijde en zelfs de Protestanten sloten zich, onder de belofte van godsdienstvrijheid, bij haar aan; een leger van 10 000 man, door den hertog *van Northumberland* verzameld, liep over, en *Maria* werd den 19den Juli door den staatsraad, in overeenstemming met den magistraat van Londen, tot koningin uitgeroepen. *Jane* legde op denzelfden dag de kroon neder, die zij gedurende 10 dagen met weerzin had gedragen, doch werd met haar gemaal, haar vader en haar schoonvader in hechtenis genomen en in den Tower opgesloten. *Northumberland* moest reeds den 22sten Augustus het schavot beklimmen, terwijl *Jane*'s vader, de hertog *van Suffolk* voorloopig in vrijheid werd gesteld. Ook over *Jane* en haar gemaal werd het doodvonnis uitgesproken; men was echter niet voornemens het ten uitvoer te brengen, daar zij den daartoe vereischten ouderdom van 17 jaren nog niet bereikt hadden, doch het deelnemen van den hertog *van Suffolk* aan den opstand van *Thomas Wiat* (Februari 1544) tegen de koningin gaf aan het lot van het jeugdig paar een ongunstige wending. *Maria,* op dat oogenblik tot bloedige maatregelen geneigd, deed de gevangenen aankondigen, dat het doodvonnis binnen 3 dagen zou voltrokken worden en zond hun een R.-Katholieken geestelijke, die vruchteloze pogingen aanwendde, om hen tot de R.-Katholieke Kerk terug te brengen. Den 12den Februari had de terechtstelling plaats in den Tower, omdat de Staatsraad vreesde, dat de jeugd en schoonheid van *Jane* medelijden zouden wekken bij het volk. Vijf dagen later werd haar vader onthoofd. Haar treurige lotgevallen hebben stof geleverd voor onderscheiden dramatische tafereelen, o. a. voor dat van *Feith;* en aan *Delaroche* voor een uitmuntende schilderij. Haar kleine geschriften verzamelden *Nicolas* („Memoirs and remains of lady Jane Gray", 1832) en *Frère* („Fragments littéraires de lady Jane Gray", 1832).

Literatuur: Nicols, The chronicles of Queen Jane (Londen 1850); *Dargaud,* Histoire de Jane Gray (Parijs 1862); *P. Sidney,* Jane the Queen, etc. (Londen 1900); *Guaras,* The accession of Queen Mary (ed. Garnett, Londen 1892).

Janet. Zie *Clouet, Jean.*

Janet, *Paul,* een Fransch wijsgeer, den 30sten April 1823 te Parijs geboren, ontving zijn opleiding aan het Lycée Saint-Louis en aan de Ecole Normale Supérieure, werd in 1845 leeraar in de philosofie aan het gymnasium te Bourges, in 1848 professor aan de universiteit te Straatsburg, in 1857 aan het Lycée Louis le Grand en in 1864 aan de Sorbonne te Parijs. Hij was lid der Académie des sciences morales et politiques en overleed den 4den October 1899. *Janet* was tegenstander van het materialisme. Van zijn werken noemen wij: „Essai sur la dialectique dans Platon et dans Hégel" (1860), „La famille; leçons de philosophie morale" (10de druk, 1873, door de Fransche Academie bekroond), „Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale", „Philosophie du bonheur" (4de druk 1873), „Le matérialisme contemporain en Allemagne" (3de druk 1878), „La philosophie française contemporaine" (1879), „Victor Cousin et son oeuvre" (1885), „Histoire de la philosophie" (met *Séailles,* 1887), „La philosophie de Lamennais" (1890), „Fénelon" (2de druk 1908), Principes de métaphysique et de psychologie" (2 dln., 1897) en „Les lettres de M^me^ de Grignan" (1895). *Janet* behoorde tot de spiritualisten.

Jangaro *(Dsjandsjaro, Gingiro),* een vruchtbaar bergland in Abessinië, op 8° N. Br. tusschen den Godsjeb en de Enarea gelegen, wordt door heidensche Galla, alsmede door Christenen en Mohammedanen bewoond. De voornaamste plaats is Oendsjer ten Z.W. van Goerage.

Janggebergte. Zie *Ajanggebergte.*

Jangtsekiang of *Yangtsekiang,* ook wel de *Blauwe Rivier* geheeten, is de grootste stroom van geheel China. Zij ontspringt op ongeveer 33° N. Br. en 91° O. L. v. Gr. in Tibet op de noordoostelijke helling van het Tanglagebergte, stroomt eerst in N.O.-, daarna in Z.O.-richting, komt op 98° O. L. in het eigenlijke China, maakt vervolgens een groote bocht naar het N., beschrijft tallooze grootere en kleinere bochten en stroomt vervolgens weer in N.O.-richting. Na de vereeniging met de linkerzijrivier de Minkiang, door de Chineezen als den bovenloop der rivier beschouwd, voert zij een tijdlang den naam Takiang (= groote rivier), breekt in woeste kloven door een reeks van bergketenen aan den Z.O. rand van het Roode Bekken, neemt langzamerhand weer een Z.O.-richting aan, daarna in hoofdzaak een O.-richting en begint beneden Nanking haar deltavorming. De monding vormt een reusachtig aestuarium, op de breedste plaats niet minder dan 36 km. breed, waarin het delta-eiland Tsoengming ligt. Op 32° N. Br. mondt de rivier in de Oost-Chineesche Zee uit. Van de linkerzijrivieren gelden als de belangrijkste: de Jaloeng, de Min en de Han, van de rechter: de Woe, de Yoeën en Siang, welke beide laatste door het Toengtingmeer stroomen, en de Kan of Kia, die het Pojangmeer vormt. Voor kleine schepen is de Jangtsekiang bevaarbaar tot Pingschan, 2700 km., voor stoombooten tot Itsjang, 1700 km. van de monding verwijderd. De lengte van de geheele rivier wordt op ruim 5000 km., de oppervlakte van haar stroomgebied op 1 900 000 v. km. geschat. Ebbe en vloed zijn 600 km. boven de monding nog merkbaar. Des zomers richt de rivier groote verwoestingen aan door overstroomingen, daar in haar middelloop het water 20 m. kan stijgen. Groot is het aantal steden langs beide oevers der rivier, waarvan Tsoenking, Itsjang, Schaschi, Hankeoe, Kioekiang, Woehoe, Nanking en Tajingkiang voor den buitenlandschen handel geopend zijn. De grootste handelstad, Sjangai, ligt op eenigen afstand ten Z. der monding. Gedurende het geheele jaar wemelt het op de rivier van groote en kleine, Chineesche en Europeesche schepen.

Digitized by Google

Jania, een vilajet in Europeesch Turkije, omvat het oude Epirus en het zuiden van Illyrië, telt op 17 900 v. km. 527 000 Albaansche en Grieksche inwoners en is in 4 sandsjaks (Berat, Ergeri, Jania en Préveza) verdeeld.

Janiçon, *François Michel,* een Fransch letterkundige, den 24sten December 1674 te Parijs geboren, vertrok reeds op zijn 8ste jaar naar de Nederlanden, ontving zijn eerste opleiding te Maastricht, studeerde te Utrecht, trad daarna in dienst, klom op tot den rang van adjudant, nam na den vrede van Rijswijk zijn ontslag, hervatte zijn studiën te Dublin, knoopte vriendschapsbetrekking aan met *Swift,* belastte zich daarna in Gelderland met de opvoeding van eenige kinderen van graaf *van Randwijk* en vestigde zich daartoe op het landgoed Overhagen bij Arnhem. Later vertrok hij naar Amsterdam om den journalist *du Breuil* te helpen, toen naar Rotterdam, waar hij een Fransche courant schreef, en vervolgens naar Utrecht, waar hij zich eveneens met het schrijven van nieuwsbladen bezig hield, doch weldra het ongenoegen wekte der regeering. Daar hij de gunst genoot van prins *Willem van Hessen-Kassel,* werd hij diens agent te 's-Gravenhage en door den koning van Zweden in die betrekking bevestigd. Hij overleed aldaar den 19den Augustus 1760. Hij leverde, behalve onderscheiden vertalingen, het onvoltooid gebleven „Etat présent de la République des Provinces Unies et des pays qui en dépendent" (2 dln., 4de druk 1755), ook in het Nederlandsch onder den titel „De Republiek der Vereenigde Nederlanden" (4 dln., 1732 en 1736).

Janiculum, een heuvel op den rechteroever van den Tiber, ligt ten W. van Rome, was reeds in den koningstijd versterkt, doch werd eerst door *Augustus* gedeeltelijk bij de stad getrokken.

Janin, *Jules,* een Fransch letterkundige, den 16den Februari 1804 te St. Etienne geboren, kwam reeds vroeg naar Parijs en gaf in 1829 zijn eersten roman, „L'âne mort et la femme guillotinée", in 1830 gevolgd door „La confession". De volgende, getiteld „Barnave" (1831) is een strijdschrift tegen de familie *Orleans,* vooral tegen *Louis-Philippe.* Hij viel nu in ongenade bij het Hof, hoewel de koning zich ras weder met hem verzoende. Daarna belastte hij zich met de redactie van het tooneelfeuilleton in het „Journal des Débats" en verwierf als kunstcriticus over schouwburgaangelegenheden grooten invloed. Hij gaf aan de critiek den meer luchtigen vorm eener losse, geestige causerie, welke al spoedig werd nagevolgd. Na de Februari-omwenteling van 1848 schreef hij staatkundige artikelen tot verdediging van het gevallen vorstenhuis: hoofdzakelijk echter bepaalde hij zich bij de critiek. Van zijn romans en novellen noemen wij nog: „Le chemin de traverse" (2 dln., 1836), „La religieuse de Toulouse" (2 dln., 1850), „La fin d'un monde et un neveu de Rameau" (1861), alsmede van zijn reisschetsen: „Voyage en Italie" (1839), „La Normandie historique, pittoresque et monumentale" (1842—1848) en „La Bretagne historique" (1844). Verder leverde hij „Béranger et son temps" (2 dln., 1866), „Paris et Versailles il y a cent ans" (1874) en „Contes, nouvelles et récits". Zijn belangrijkste artikelen over het tooneel heeft hij in de 6 deelen van zijn „Histoire de la littérature dramatique" tot een bundel vereenigd. In het algemeen heeft *Janin* een grooten invloed gehad op de ontwikkeling der journalistiek in Frankrijk. Hij overleed te Parijs den 20sten Juni 1874. Zijn „Correspondance" verscheen in 1877.

Janina, de hoofdstad van het gelijknamige voormalige vilajet in Europeesch Turkije, ligt in een door bergen omzoomd langtedal, ten westen van het meer van Janina. De stad is de zetel van een Turkschen gouverneur-generaal en van een Grieksehen metropolitaan en telt ± 28 000 zielen, onder welke zich 16 000 Grieken, 900 Turken en 2600 Israëlieten bevinden. Van den voormaligen luister der stad is weinig overgebleven; zelfs het Demir-Koeli (IJzeren Kasteel) met zijn 5 verdiepingen, ligt in puin. Men vindt in Janina 7 kerken, 18 moskeeën, 2 synagogen, een Grieksch gymnasium, een boekerij, een weeshuis en een hospitaal. De nijvere Grieken hebben deze stad in een belangrijke handelsplaats herschapen. Uitgevoerd worden gouden waren, marokijnleder en zijden stoffen; ingevoerd manufacturen, leden en huiden, koloniale waren en chemische producten.

De stad Janina komt het eerst voor in de 9de eeuw. Zij was toen onderworpen aan het Byzantijnsche Rijk. Sedert de 11de eeuw was zij bij afwisseling in handen der Noormannen, Byzantijnen, Catalanen en Serviërs. Vervolgens werd zij een der hoofdsteden van het despotaat Epirus met vorsten van Grieksehen, Italiaanschen en Servischen oorsprong, totdat zij zich in 1430 aan de Turken onderwierp. In de 18de en nog in den aanvang van de voorgaande eeuw was zij een kweekplaats van Nieuw-Grieksche letterkunde. Den 5den Maart 1913 werd zij door de Grieken veroverd en bleef bij den vrede in hun bezit. Den 10den Juni 1917 werd zij door de Italianen bezet.

Janitschek, *Hubert,* een Oostenrijksch kunstkenner, den 30sten October 1846 te Troppau geboren, overleed den 21sten Juni 1893 te Leipzig. Hij schreef een aantal biografieën van Italiaansche kunstenaars voor *Dohme's* „Kunst und Künstler", „Zwei Studien zur Geschichte der karolingischen Malerei" (1885), „Geschichte der deutschen Malerei" (1890) en „Dantes Kunstlehre und Giottos Kunst" (1892). Ook gaf hij *Alberti's* „Kleinere kunsttheoretische Schriften" (1877) uit en was sedert 1880 redacteur van het „Repertorium für Kunstwissenschaft".

Janitschek, Marie, de echtgenoote van den voorgaande en schrijfster, den 23sten Juni 1860 te Mödling bij Weenen geboren, woonde na den dood van haar echtgenoot te Berlijn en sedert 1902 te München. Als dichteres schreef zij de bundels: „Legenden und Geschichten" (1885), „Im Kampf um die Zukunft" (1887), „Verzaubert. Eine Herzensfabel" (1888), „Irdische und unirdische Träume" (1889), „Gesammelte Gedichte" (2de druk 1892, nieuwe uitgave 1910), „Im Sommerwind" (1895) en „Aus alten Zeiten" (1900). Meer bekend is zij echter als romanschrijfster. Zij schreef de romans: „Der Schleifstein" (1896), „Ninive" (1896), „Gelandet" (2de druk 1897), „Kreuzfahrer" (1897), „Ins Leben

Digitized by Google

verirrt" (1898), „Kinder der Sehnsucht" (1901), „Stückwerk" (1901), „Aus Aphroditens Garten" (1902), „Die neue Eva" (1902), „Harter Sieg" (1902), „Mimikry" (1903); de novellen: „Aus der Schmiede des Lebens" (2de druk 1902), „Lichthungrige Leute" (1891), „Atlas" (1893), „Pfadsucher" (1894), „Lilienzauber" (1895), „Die Amazonenschlacht" (1897), „Uebern Tal" (1898), „Frauenkraft" (1900), „Olympier" (1901), „Auf weiten Flügeln" (1902), „Pfingsttöne" (1903) enz. Ook gaf zij de karakterteekeningen „Vom Weibe" (1896).

Janitsjaren is de naam van de Turksche militie, welke in 1329 werd gevormd door sultan *Orchan* uit jonge Christen-gevangenen, die door dwang tot den Mohammedaanschen godsdienst waren overgegaan. Zij werd echter eerst omstreeks het jaar 1360 door sultan *Moerad I* behoorlijk georganiseerd, met onderscheiden voorrechten begiftigd en tot een sterkte gebracht van 12 000 man. De 5de man der gevangen genomen Christenen werd erbij ingelijfd, waarna hij hen door een derwisj, *Hadsji Bektasj* genaamd liet zegenen. Laatstgenoemde schonk aan het corps den naam van *Jenitsjeri* (Nieuwe Strijders), en door zijn arm, met wit-vilten mouwen bekleed, op het hoofd van den aanvoerder te leggen, gaf hij aanleiding tot het besluit, dat deze soldaten hooge witte vilten mutsen met een afhangende mouw zouden dragen. Het aantal Janitsjaren nam spoedig toe, daar men regelmatig het 10de deel der Christelijke kinderen uit Europeesch-Turkije bij hen inlijfde. Deze werden dan opgevoed tot dweepzieke Mohammedanen en gewend aan vermoeienissen, ontberingen en bloedvergieten. De voorrechten der Janitsjaren waren evenwel oorzaak, dat ook vele jonge Turken bij hen dienst namen, zoodat men weldra geen krijgsgevangenen meer daartoe bestemde en zelfs tegen het einde der 17de eeuw het 10de der Christenkinderen niet langer gevorderd werd. Daarenboven gaf men aan de Mohammedanen, ja zelfs aan Christenen, verlof, om zich, tegen betaling van een zekere som, op de monsterrol van het korps te laten inschrijven, zoodat zij wel geen soldij, maar onderscheiden privilegiën ontvingen en hun gewoon bedrijf konden voortzetten, daar zij alleen in geval van nood werden opgeroepen. Zoo ontstonden er twee soorten van Janitsjaren, namelijk Janitsjaren in werkelijken dienst, die zich in de kazerne te Konstantinopel en in andere groote steden bevonden en wier aantal ten tijde van *Soleiman II* 40 000, later zelfs 100 000 bedroeg, om ten slotte tot 25 000 te dalen, — en rustende Janitsjaren, Jamaks genoemd en ten getale van wel 400 000 door het geheele rijk verstrooid. Eerstgenoemden waren verdeeld in orta's (horden), van welke ieder een eigen kazerne had. Het aantal der orta's klom van 80 tot 196. Elke orta had haar eigen kas, waarin de nalatenschap der ongehuwd overledenen vloeide, terwijl invaliden er uit ondersteund werden. Aan het hoofd van al die orta's bevond zich de aga als opperbevelhebber. Eerstgenoemde had een onbeperkte macht over de soldaten. De Janitsjaren werden goed gevoed en verzorgd, maar waren ook bij ontevredenheid aanstonds tot opstand geneigd. In tijd van vrede deden zij dienst als politiebeambten en waren slechts voorzien van een langen stok, maar in tijd van oorlog droegen zij een lang geweer, een sabel, een mes en pistool in den gordel. Zij dienden alleen te voet en vormden gewoonlijk de kern in het Turksche leger. Een tijdlang waren zij beroemd wegens hun onstuimige dapperheid en doodsverachting en uit het corps der Janitsjaren werden de soldaten voor de lijfwacht van den sultan genomen; daarentegen waren sommige orta's bestemd voor den vesting- of zeedienst. Toen echter de beheerschers van het Turksche Rijk zich tot serailkoningen vernederden, veranderden de Janitsjaren in ordelooze, luie, ellendige soldaten, die zich aan elken opstandeling verkochten. De geschiedenis van Turkije vermeldt, behalve hun krijgsbedrijven, een reeks oproerige bewegingen, door hen veroorzaakt, en moorden op sultans, viziers, aga's enz. door hen gepleegd, alsmede talooze gruwelen, waaraan zij zich hebben schuldig gemaakt, zoodat de sultans op het laatst hen nog meer vreesden dan een buitenlandschen vijand. De pogingen om deze benden te hervormen of af te danken, hoewel door verschillende sultans beproefd, leden schipbreuk of leidden tot bloedige omwentelingen. Eerst aan sultan *Mahmoed II* gelukte het, die dreigende macht te vernietigen. De Janitsjaren van Konstantinopel hadden zich namelijk in Mei 1826 bereid verklaard tot het organiseeren van een nieuwe militie *(Nizam-djedid)*, doch den 15den Juni kwamen zij daartegen in verzet en eischten de hoofden der voornaamste staatsdienaren. Maar de voormalige oppenbevelhebber der Janitsjaren, *Heessein-Aga*, aan het hoofd der trouw gebleven topdsji (kanonniers), koembaradsji (bombardiers) en bestandsji (bewakers der tuinen van den sultan), die door het ontplooien van de vaan des Profeets en door den banvloek, door de moefti's en oelema's over de Janitsjaren uitgesproken, in geestdrift ontvlamd waren, bracht de oproerlingen op het plein Etmeidan aan het wijken en deed hun kazerne beschieten en in brand steken. Een proclamatie van den 17den Juni verklaarde, dat het korps Janitsjaren voor altoos was ontbonden en sprak zelfs den vloek uit over den naam van Janitsjaar. Elke poging der Janitsjaren, om zich weder te organiseeren werd daarna in bloed gesmoord, zoodat het aantal der terechtgestelden in September 1826 omstreeks 15 000, dat der verbannenen meer dan 20 000 beliep.

Janko, *Paul von*, een Duitsch musicus, den 2den Juni 1856 te Totis in Hongarije geboren, bezocht het conservatorium te Weenen en studeerde daarna nog piano bij *Ehrlich* te Berlijn. In 1882 construeerde hij een nieuwe klaviatuur, het z. g. „Janko-klavier". Dit bestaat uit zes op verschillende hoogten, achter elkander gelegen rijen toetsen, die elk slechts één chromatische toonladder voorstellen, waarbij een inrichting aanwezig is, die de vier bovenste rijen van de andere onderscheidt. De Janko-claviatuur vermindert de spanwijdte met $^2/_7$ en laat velerlei combinaties van tonen toe, die op een gewone piano niet te geven zijn. Zijn uitvinding maakte aanvankelijk veel opgang, doch bleek spoedig niet te beantwoorden aan de hooge verwachtin-

Digitized by Google

gen, die men ervan koesterde; er is geen pianist van beteekenis, die de uitvinding gebruikt. *Janko* schreef: „Eine neue Klaviatur" (Weenen 1886) en „Mitteilungen über die Janko-Klaviatur".

Jan Mayen is de naam van een eiland in de Noordelijke IJszee tusschen IJsland en Spitsbergen tusschen 70° 49′ en 71° 9′ N. Br. en 7° 58′ en 9° 5′ W. L. v. Gr. gelegen en alzoo genoemd naar den Nederlandschen zeeman die het in 1611 na *Hudson* (1607) opnieuw vond. Het is 413 v. km. groot en bestaat uit twee, door een lagen isthmus verbonden bergketen. In de N. keten verheft zich de 2545 m. hooge, uitgedoofde vulkaan Beerenberg. Op andere punten werden eruptieve verschijnselen waargenomen. Eenige gletschers reiken tot aan zee. Het eiland is onbewoond en wordt slechts door zeehondenjagers uit Christiania en Schotland bezocht. De gemiddelde jaartemperatuur is —2,8° C.

Jannasch, *Robert,* een Duitsch staathuishoudkundige, den 30sten April 1845 te Köthen geboren, studeerde te Leipsig, Heidelberg en Berlijn en bezocht vervolgens Italië, Frankrijk en Engeland. In 1869 vestigde hij zich als privaat-docent te Bazel, werd in 1871 hoogleeraar te Proskau, in 1874 directeur van het Statistisch Bureau der stad Dresden, in 1877 gewoon lid van dat te Berlijn, doch bedankte als zoodanig in 1884, om zich geheel te wijden aan de handels- en koloniale politiek van de Vereeniging voor Handelsgeographie, als wier voorzitter hij sedert 1879 het weekblad „Export" uitgeeft. In 1886 bezocht hij om de handelsbetrekkingen van Duitschland uit te breiden, Portugal, Marokko en de Middellandsche-Zeelanden, in 1904 Brazilië. Hij schreef: „Abhandlungen über Nationalökonomie und Statistik" (1869), „Die Trades Unions oder Gewerkvereine" (1871), „Der Musterschutz und die Gewerbepolitik des Deutschen Reiches" (1873), „Der Markenschutz" (1873), „Die europäische Baumwollenindustrie" (1882), „Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung" (mit *Roscher,* 1885), „Die deutsche Handelsexpedition" (1887), „Ratschläge für Auswanderer nach Brasilien" (4de druk 1898), „Die Wege und Entfernungen zur See im Weltverkehr" (1904) enz. Ook gaf hij kaarten van Zuid-Brazilië, van Santa Catharina en Parana en een „Telegraphenkarte für den Weltverkehr" (1901) uit.

Jannequin, *Clément,* een Fransch componist der 16de eeuw, schepper en voornaamste vertegenwoordiger van het Fransch a cappella chanson. Van zijn leven is, trots zijn beroemdheid zoo goed als niets bekend; men weet alleen, dat hij leerling is geweest van *Josquin de Près.* Zijn groote chansons hebben titels als: „La bataille", „La guerre", „Le caquet des femmes", „Le chant des oiseaux", „La chasse au lièvre", „La chasse au cerf", „L'alouette", „Le rossignol", „La prise de Boulogne" (in zekeren zin programmamuziek) en zijn meerendeels gedrukt in Expert's „Maîtres musiciens de la Renaissance française" (dl. 5 en 7). Zijne missen bevinden zich in handschrift te Rome.

Jännicke, *Friedrich,* een Duitsch kunstenaar, den 7den Januari 1831 te Frankfort a. M. geboren, overleden den 1sten April 1906 te Mainz. Hij schreef: „Grundriss der Keramik" (1879) en „Uebersicht der gesamten keramischen Literatur" (1882), „Handbuch der Aquarellmalerei" (6de druk 1902), „Handbuch der Oelmalerei" (6de druk 1906), „Figuren- und Blumenmalerei in Aquarell" (1888), „Handbuch der Glasmalerei" (1890), „Handbuch der Porzellanmalerei" (1891), „Anleitung zur Tempera- und Pastelltechnik, Gobelin- und Fächermalerei" (1893), „Geschichte der Keramik" (1900) en „Die Farbenharmonie" (3de druk 1902). Onder den schuilnaam *Montanus* schreef hij: „Der Odenwald" (7de druk 1891).

Janning, *Cosnradus,* een Nederlandsch geleerde, den 16den November 1650 te Groningen geboren, bezocht een Jezuïetencollegie in Westfalen, ontving vervolgens onderwijs te Antwerpen en trad in 1670 in het novitiaat bij de Jezuïeten te Mechelen, waar hij met grammaticaal onderwijs belast werd. Grooten lof verwierf hij in 1678 te Antwerpen, waar hij gedurende een besmettelijke ziekte vele lijders bijstond, terwijl hij een jaar later deel nam aan den belangrijken arbeid der *Bollandisten* of aan het vervaardigen van levensbeschrijvingen der Heiligen. Om zich hiertoe beter voor te bereiden, ging hij in 1681 naar Rome, studeerde in de godgeleerdheid, ontving de priesterwijding en keerde in 1686 terug. Hij zette zijn onderzoek voort in Duitschland, Bohemen en Spanje, zorgde dat de „Acta Sanctorum" niet op den Index werden geplaatst en trachtte de *Bollandisten* met de *Carmelieten* te verzoenen. Hij overleed den 13den Augustus 1723 te Antwerpen.

Janowski, *David,* een Russisch schaakspeler, in 1868 te Wolkowisk in het gouvernement Grodno geboren, is na herhaalde groote overwinningen in de internationale schaakwedstrijden, te rekenen onder de beste schaakmeesters der wereld. Tegen *Lasker* verloor hij echter met 1 winstpunt en 2 remises tegen 7 verliespunten. Terwijl *Lasker* de berekenende positiespeler is, speelt *Janowski* meer het oude schitterende aanvalsspel van *Morphy.*

Jansbroodboom, *St., Ceratonia siliqua* L., is de naam van een plant, welke tot het geslacht *Ceratonia* en de familie der *Cassalpiniaceën* behoort. De gewone *St. Jansbroodboom (C. Siliqua* L.), ook wel *bokshoornboom* of *carobenboom* genoemd, is een aanzienlijke boom met een bruinachtig-grijze schors en uitgespreide, veelal gekroonde, roode takken. De bladeren zijn veeljukkig gevind; het aantal jukken is 3 tot 5 en de onderste zijn de kleinste. De blaadjes zijn ovaal, van boven stomp en een weinig uitgerand, doch ook wel eens omgekeerd eivormig en 2-4cobbig. Hun bovenzijde is glanzig. Het eindblaadje wordt vertegenwoordigd door een klein puntje. De bloemtrossen, uit de oksels der bladeren ontspringend, hebben een paarse kleur. De peul wordt ongeveer 3 dm. lang en is meestal gekroond, samengedrukt, eenigszins bruin en glanzig. Men vindt dezen boom aan de kusten van de Middellandsche Zee. Wegens zijn altijd-groene bladeren is hij een sierplant in de parken van Zuid-Europa. Zijn vrucht is de Siliqua dulcis, het St. Jansbrood, de *κεράτια* van *Dioscorides.*

Digitized by Google

Zij bevat plantenslijm en suiker en heeft een eigenaardigen reuk. Zij wordt door de behoeftigen gegeten en tegen keelontsteking als verzachtend middel gebruikt. Ook bereidt men daaruit een soort van brandewijn, die echter onaangenaam riekt. Op Cyprus bevat deze vrucht zooveel suiker, dat men er een honig van vervaardigt, die tot het confijten van vruchten dient. Ook dienen de vruchten tot veevoeder en van de zaden kookt men koffie.

Jansen, *Anthony,* of *Anthoni Jansz. van der Goes,* een Nederlandsch dichter en de vader van den meer bekenden *Johannes Antonides van der Goes,* werd omstreeks het jaar 1621 te Goes geboren, vestigde zich vervolgens te Amsterdam en overleed aan de gevolgen van een noodlottigen val, den 9den Juni 1696. Hij schreef: „Christelyk vermaeck, bestaende in verscheiden stichtelyke rymen en gesangen" (1645), „Zederymen, bestaande in gesangen en gedichten op nieuwe musiek door S. Lefèvre" (1656), „Bijgedichten op de beschrijving van het doolhof te Versailles", „Gedichten op Otto Veen, zinnebeelden" (1641). „De menschelijke bezigheden, bestaande in regeering, konsten en ambachten, in 100 figuren uitgebeeld, met verzen daarop passende" (1695) en „De weerloosheid verdedigd, in tegenstelling van oorlog en wraakgierigheid" (1680).

Jansen, Mgr. *J. Andreas H. G.,* den 3den Januari 1849 te Zwolle geboren, bezocht de Latijnsche school aldaar en het Kon. Paulijnsch gymnasium te Munster in Westfalen en werd in 1869 student in de theologie en philosofie aan de Kon. Academie in laatstgenoemde plaats. In 1872 keerde hij naar zijn vaderland terug en liet hij zich inschrijven als student in de letteren te Groningen. In 1873 werd hij, tot candidaat in de letteren bevorderd, leeraar aan de pas opgerichte R.-Katholieke Hoogere Burgerschool te Amsterdam, waar hij drie jaren bleef, in welken tijd hij met *Ferd. Grummelt* een Duitsche bloemlezing uit *Vondel's* gedichten uitgaf: „Gedichte von Joost van den Vondel". In het derde jaar van zijn verblijf te Amsterdam besloot hij weer in de theologie te gaan studeeren, doch alvorens hiertoe over te gaan, voltooide hij zijn letterkundige studiën en promoveerde hij tot doctor in de letteren op een proefschrift: „De Tacito dialogi auctore" (1878). Kort daarop ging hij, na tonsuur en de wijding van het sub-diaconaat te hebben ontvangen, naar Rome, waar hij voor zijn theologische studiën vier jaren in het Duitsche priestercollege van Campo Santo vertoefde. Na in 1879 achtereenvolgens tot diaken en priester te zijn gewijd en in 1882 aan de Minerva een doctorshoed in de godgeleerdheid te hebben behaald, werd hij in 1883 verbonden aan het Seminarie te Rijsenburg. Van 1896 tot 1910 was *Jansen* pastoor te Bunnik en van 1910 tot zijn overlijden (den 31sten October 1916) te Jutfaas. Hij was geheim kamerheer van den paus. *Jansen* leverde o. a. bijdragen in het „Archief voor Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht" (dl. IX en XII) naar aanleiding van zijn nasporingen in het Vaticaansche archief, en de vertaling van het boek Judith en van de Kronieken in de Bijbelvertaling van de professoren der vijf Nederlandsche R.-Katholieke seminaria. Een breede studie over het boek Judith, dat in het Duitsch zal verschijnen met medewerking van dr. *Sloet,* was bij zijn dood juist voor de pers gereed.

Jansen, *Hendrik Willebrord,* een Nederlandsch schilder, den 12den December 1855 te Nijmegen geboren, overleden den 4den November 1908 te Amsterdam. Hij schilderde landschappen en havengezichten. Schilderijen van hem bezitten het Stedelijk Museum te Amsterdam en het Museum Mesdag te 's-Gravenhage.

Jansen, *Ernestus Johannes Bernardus,* in 1856 te Kleef geboren, werd opgeleid aan het St. Dominicuscollege te Nijmegen en te Huisen bij Arnhem, in 1883 tot priester gewijd, was van 1883 tot 1888 professor aan bovengenoemd St. Dominicuscollege en daarna kapelaan op diverse plaatsen. Zij voornaamste geschriften zijn: „Het leven van de H. Catharina van Siena" (1895—1896), „De ware weg ter christelijke volmaaktheid volgens de leer van den H. Franciscus de Sales" (2 dln., 1905).

Jansen. Zie ook *Jansenius.*

Jansenisten is de naam van een kerkelijke secte, die zich zelf tot de R.-Katholieke kerk rekent, doch door den paus niet wordt erkend. Zij bestond geruimen tijd alleen in ons land en ontleent haar naam aan den Nederlandschen godgeleerde *Cornelius Jansen* of *Jansenius* (zie aldaar). Deze had in zijn geschrift „Augustinus" de Augustiniaansche leer van de erfzonde, van de onmacht, van 's menschen val, van de alleenwerkende en heiligende genade en van de voorbeschikking voorgesteld als de eenig-rechtzinnige, de Jezuïeten, zooals *Fonseca, Lesz, Molina,* enz., wegens hun verdediging van 's menschen vrijen wil, bestreden en daardoor den alouden strijd der Augustinianen en Pelagianen opnieuw doen ontbranden. Uit dien strijd ontstond het Jansenisme, waarvan *Michaël Bajus* de voorlooper was. Na den dood van dezen was een commissie benoemd *(Congregatio de auxiliis gratiae)* om den twist bij te leggen, waarin zij echter niet slaagde. In 1611 was het bevel uitgevaardigd, om over die zaak te zwijgen, doch het werd door het boek van *Jansenius* geschonden. In 1641 kwamen de Jezuïeten openlijk in verzet tegen dat geschrift en klaagden *Jansenius* aan, omdat hij stellingen had verkondigd, die reeds door paus *Pius V* verworpen waren. Om den strijd in zijn geboorte te smoren, liet paus *Urbanus VIII* niet alleen het boek van *Jansenius,* maar ook de daartegen uitgegeven twistschriften der Jezuïeten door de inquisitie verbieden (Augustus 1641) en in 1642 verwierp hij dat boek, op aansporing der Jezuïeten, als een kettersch werk door den bul „In eminenti". Het werk van *Jansenius* vond nochtans grooten bijval in België en Frankrijk, waar tevens de abt der Benedictijnen te St. Cyran *Jean Duvergier de Hauranne* († 1642), in den geest van *Jansenius* werkzaam was en een heftigen aanval richtte tegen de zedeleer der Jezuïeten. Door geleerde mannen, zooals *Antoine Arnauld, Pascal, Pierre Nicole* en *Perrault,* werd het Jansenisme, dat in het klooster Port-Royal zetelde, verder ontwikkeld. Toen *Innocentius X* in Mei 1653 vijf stellingen van *Jansenius* als Calvinistische ketterij verwierp, verklaarden de vrienden van *Arnauld,* dat de paus

Digitized by Google

Jansenius verkeerd begrepen had. Paus *Alexander VII* (1656) bekrachtigde evenwel het besluit van zijn voorganger. Door 4 bisschoppen en door de geleerden van Port-Royal werd geantwoord, dat de beslissing over den zin dier stellingen evenzeer aan de wetenschap toekwam als aan de Kerk. Intusschen beijverden zich eenige Fransche bisschoppen om den paus en het Hof tot een verzoening te bewegen. Deze kwam in 1668 tot stand, doordien de bisschoppen verklaarden, dat de verworpen stellingen inderdaad verwerpelijk waren, maar niet die van *Jansenius*. Paus *Innocentius XI* was hiermede tevreden, en de Jansenisten werden niet langer verontrust. Op den duur echter kon *Lodewijk XIV* hen niet dulden, en om aan de dreigende verdrukking te ontsnappen, begaven zich vele Jansenisten naar de Nederlanden, waar zij niet bemoeilijkt werden om hun geloof.

In Frankrijk ontvlamde nog vóór den dood van *Lodewijk XIV* de strijd met nieuwe heviglheid. Sedert 1671 namelijk had *Paschasius Quesnel* het Nieuwe Testament met zedekundige opmerkingen in den geest van *Jansenius* geleidelijk in het licht doen verschijnen, om alzoo aan het Jansenisme ingang te verschaffen bij het volk. De Jezuïeten lokten nu gestrenge maatregelen uit tegen dezen schrijver, die van zijn waardigheden beroofd werd en in 1710 te Amsterdam overleed, terwijl het klooster Port-Royal, de kweekplaats van het Jansenisme, opgeheven en een jaar later (1710) gesloopt werd. Eindelijk werd door *Clemens XI* in 1713 de door *Lodewijk XIV* en zijn biechtvaders, de Jezuïeten *Letellier* en *la Chaise*, verlangde bul „Unigenitus" uitgevaardigd, die 101 stellingen uit het „Nieuwe Testament" van *Quesnel* als ketterseh veroordeelde. De bul verdeelde de Fransche geestelijken in *Constitutionisten* of *Acceptanten*, die zich aan de bul onderwierpen en *Anti-constitutionisten* of *Appellanten*, die vorderden, dat de kwestie door een algemeen concilie beslist zou worden. Aan hun hoofd stond kardinaal *Noailles*, die in 1718 door den paus in den ban werd gedaan. Dit geschiedde in de breve „Pastoralis officii", waarin *Clemens XI* allen excommuniceerde, die niet wilden gehoorzamen aan zijn bul. Nu onderwierpen zich weliswaar velen, doch tevens kwam het Parlement in verzet tegen die breve. Plotseling evenwel veranderde, onder den invloed van kardinaal *Dubois*, de Regent zijn gedragslijn door gestreng te verbieden, dat men zich over de bul zou uitlaten. Door een nieuw besluit van den 4den Juni 1720 verklaarde hij, dat Frankrijk de bul aannam, zoodat hierdoor het beroep op een concilie verworpen werd. Eindelijk gaf het Parlement toe; het bekrachtigde de bul (1720), met voorbehoud van de rechten der Kroon en van de vrijheden der Gallicaansche Kerk, als een rijkswet. Nu werd zij ook onderteekend door kardinaal *de Noailles*, den leider der Appellanten. Wie tegenspraak durfde opperen, werd gestreng gestraft en velen verlieten daarom Frankrijk en vestigden zich in ons land. *Clemens XI* overleed in 1721 en werd opgevolgd door *Innocentius XIII*, die aanvankelijk zachter tegen de Jansenisten gestemd was, maar weldra een onvoorwaardelijke aanneming vorderde van de bul „Unigenitus". Eindelijk wist paus *Benedictus XIII*, ondersteund door *Lodewijk XV* en kardinaal *Fleury*, te bewerken, dat het Parlement de bul in een „Lit de justice" plechtig tot rijkswet verhief. Wederom namen vele Jansenisten de wijk naar de Nederlanden, vooral naar Utrecht, terwijl anderen zich in hun vaderland schuil hielden. Het langst bleven de priesters van het Oratorium zich verzetten, doch ook deze kwamen ten laatste tot onderwerping.

Het Jansenisme in Frankrijk verkreeg allengs een dweepzieke kleur. Er gebeurden wonderen bij het graf van *François de Paris* († 1727), en de volgelingen van *Jansenius* verdeelden zich weder in verschillende partijen, die echter allengs in vergetelheid geraakten. Zij, die zich naar de Nederlanden begaven, voegden zich te Utrecht bij de oud-Roomschen of bij de leden der Oud-Bisschoppelijke Clerezie, welke dientengevolge, doch ten onrechte, evenzeer met den naam van Jansenisten werden bestempeld. Zie *Oud-Bisschoppelijke Clerezie*.

Jansenius, *Cornelius,* een Nederlandsch godgeleerde, in 1510 te Hulst geboren, studeerde te Leuven, gaf gedurende 12 jaar onderwijs in de abdij te Tongerloo, werd in 1550 priester te Kortrijk en in 1562 doctor in de godgeleerdheid, voorzitter van het theologisch college te Leuven en deken van St. Jacobus aldaar. Wegens zijn bekwaamheid zond *Philips II* hem naar het Concilie te Trente. Later werd hij bisschop van Gent en bekleedde die waardigheid in een onrustigen tijd gedurende 8 jaren. Wel was hij aan Kerk en koning innig gehecht, doch in 1572 leverde hij met *Remigius Druitius*, bisschop van Brugge, bij de regeering een betoog in, dat het uitgeputte volk de door *Alva* opgelegde lasten niet kon dragen. Hij sprak een veroordeelend vonnis uit over de Hiëronymianen te Gent, en van dien tijd af dagteekent aldaar het verval der letteren. Hij overleed te Gent den 10den April 1576. Van zijn geschriften vermelden wij: „Concordantia evangelica et ejusdem concordantiae ratio IV evangelistarum" (1549), „Commentarii in concordiam ac totam historiam evangelicam" (1572) en bij herhaling, „Brevis confessio fidei" (1567), „Synodus dioecesana habita Gandavi" (1570), „Paraphrasis et annotationes in omnes psalmos Davidicos" (1579), „Paraphrasis in ea Veteris Testamenti cantica, quae per ferias singulas totius anni usus ecclesiasticus observat" (1569), „Commentarii in Proverbia Salomonis et Ecclesiasticum" (1589) en „Annotationes in librum Sapientiae Salomonis" (1589).

Jansenius, *Cornelius, of Cornelis Jansen,* een Nederlandsch godgeleerde, den 28sten October 1585 te Acquoi bij Leerdam geboren, studeerde te Utrecht en te Leuven, verwierf den graad van meester in de vrije kunsten, legde zich daarna toe op de godgeleerdheid en vertrok naar Parijs, waar hij huisonderwijzer werd bij een aanzienlijke familie. Daarna zette hij te Bayonne zijn studiën voort en werd door den bisschop aan het hoofd van een college geplaatst. Na verloop van eenige jaren keerde hij naar Leuven terug, waar hij overste werd van het college van St. Pulcheria. Weldra bedankte hij voor deze betrekking en wees die van hoogleer-

Digitized by Google

aar in de wijsbegeerte van de hand, om zich onverdeeld aan de studie te kunnen wijden, werd in 1617 te Leuven doctor in de godgeleerdheid en aanvaardde er weldra een professoraat bij die faculteit. Zijn onderwijs bezorgde hem zoo grooten roem, dat hij tweemaal door den Senaat naar Spanje werd afgevaardigd, om de belangen der hoogeschool bij den koning voor te staan en de Jezuïeten van de leerstoelen te weren. De koning was zooseer over hem voldaan, dat hij hem in 1630 tot koninklijk hoogleeraar in de Gewijde Schriften te Leuven en 6 jaren daarna tot bisschop van Yperen benoemde. Hij had zich trouwens bij dien vorst verdienstelijk gemaakt door het schrijven van zijn „Mars Gallicus", waarin hij den koning van Frankrijk het verleenen van hulp aan de Protestanten in Duitschland en de Nederlanden verweet. *Jansenius* overleed aan de pest te Yperen den 6den Mei 1638. Van zijn geschriften noemen wij: „Oratio de interiori hominis reformatione" (1627), „Alexipharmacum pro civibus Silvaeducentibus adversus ministrorum suorum fascinum" (1630), „Spongia notarum, quibus Alexipharmacum adspersit Gisbertus Voetius" (2de druk 1641), „Alexandri Patricii Amachani, theologi, Mars Gallicus seu de justitia armorum et foederum regis Galliae libri duo" (1635), „Tetrateuchus, sive commentarius in quatuor Evangelia" (2de druk 1737), „Pentateuchus sive commentarius in quinque libros Moysis" (1641) en „Analecta in Proverbia, Ecclesiasten, Sapientiam, Habacucum et Sophoniam" (1640 en later). Een groot gedeelte van zijn leven besteedde hij aan het werk: „Augustinus, sive doctrina Sti. Augustini de humanae naturae sanitate, aegritudine, medicina" (1640). De Leuvensche hoogeschool beleed in zijn dagen het Augustiniaansch-rechtzinnige Christendom met verwerping van de leer der Jezuïeten. *Jansenius* was een bepaald tegenstander van laatstgenoemden, en daarvan getuigde zijn „Augustinus". Te zeer echter was hij een getrouw zoon der Kerk, dan dat hij zou willen, dat zijn boek zonder toestemming van den paus in het licht werd gegeven. Op zijn sterfbed had hij in dien zin maatregelen genomen, maar de uitvoerders van zijn uitersten wil dachten er anders over, zoodat het boek in 1640 kerkelijk en wereldlijk goedgekeurd in het licht verscheen, maar ook reeds in het volgende jaar door de Congregatie te Rome op den index geplaatst werd. Zie *Jansenisten*.

Jansenius, Jacobus, ook *Jansonius* en *Janszoon* genaamd, een Nederlandsch godgeleerde en een neef van den voorgaande, in September 1547 te Amsterdam geboren, studeerde te Leuven, eerst in de wijsbegeerte en daarna in de godgeleerdheid, verkreeg in 1575 den rang van licenciaat in de godgeleerdheid en werd voorzitter van het college van St. Geertruida, in 1580 gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Leuven en kanunnik van den tweeden rang, in 1589 voorzitter van het pauselijk college, in 1598 koninklijk hoogleeraar in de Gewijde Schriften en kanunnik van den eersten rang en in 1614 deken van St. Pieter aldaar. Hij was om zijn groote geleerdheid zeer gezien en overleed den 30sten Juli 1625. Van zijn geschriften noemen wij: „Catholici ecclesiastae instructio" (2de druk 1594), „In sacrum Missae canonem, qua Romana utitur Ecclesia expositio" (2de druk 1604), „In Canticum Canticorum Salomonis commentarius" (1596 en later), „In Psalterium et Cantica, quibus per horas canonicas Romana utitur Ecclesia expositio" (1597), „Vita coccinea sive enarratio Dominicae passionis etc." (1600), „Liturgica etc." (1604), „'t Proces van Melchisedeck enz." (1618), „In propheticum librum Jobi enarratio" (1623), „Offencium decem evangelicarum virtutum seu beneplacitorum B. Mariae etc." (1627) en „In evangelium d. Joannis expositio" (1636).

Janson, *Paul*, een Belgisch staatsman, den 11den April 1840 te Henstal bij Luik geboren, studeerde in de rechten, betrad zijn loopbaan als pleitbezorger tegen het einde van 1862 en als staatkundig redenaar in Mei 1863, toen hij den leider der vrijzinnige partij, *Frère-Orban*, hartstochtelijk aanviel. In 1867 was hij de candidaat der socialistische republikeinen voor den Bruselschen gemeenteraad, maar hij leed de nederlaag. Na dien tijd maakte *Janson* in de volksvergaderingen vooral propaganda voor de afschaffing der conscriptie, voor de vertegenwoordiging van den arbeid in de Kamers en voor de uitbreiding van het stemrecht. Zijn krachtig orgaan en zijn welsprekendheid bezorgden hem den naam van *l'homme-boulet*. In April 1877 zond Brussel hem als afgevaardigde naar de Kamer. Hij werd echter in Juni 1884 door den tweespalt der liberalen niet herkozen. In 1888 verdedigde hij te Bergen de door de regeering in staat van beschuldiging gestelde anarchisten. In Juni 1889 vaardigde Brussel hem weer naar de Kamer af. Bij de grondwetsherziening van 1891—1893 drong hij sterk aan op algemeen kiesrecht, dat dan ook ingevoerd werd. Bij de nieuwe verkiezingen van 1894 werd hij niet herkozen, waarop hij lid van den Senaat werd, om in 1900 weer in de Kamer te komen. In 1902 nam hij een werkzaam aandeel in de demonstratie der anti-clericalen op groote schaal ten gunste van het algemeen stemrecht. In Augustus 1912 werd hij benoemd tot minister van staat. *Janson* overleed den 19den April 1913 te Brussel. Hij schreef: „La main-morte monacale" (1869).

Janson van Ceulen. Zie *Janssens van Ceulen*.

Janssen, *Sacharias*, volgens sommigen, hoewel ten onrechte, beschouwd als de uitvinder van den verrekijker, omstreeks het jaar 1588 te 's-Gravenhage geboren, was vermoedelijk leerling bij zijn vader, slijper van brillenglazen te Middelburg, toen hij door het plaatsen van 2 verschillende glazen in een buis, namelijk een holen en een bolgeslepen glas, tot de uitvinding zou gekomen zijn, die zijn naam beroemd gemaakt heeft. Anderen evenwel hebben de eer der uitvinding toegekend aan *Jacobus Metius* en *Hans Lipperhey*, welke laatste, ofschoon van Wesel geboortig, te Middelburg woonde en aldaar in 1619 overleed. De hoogleeraar *Herting* kwam door zijn nasporingen tot de overtuiging dat *Sacharias Janssen* de uitvinder is, doch dat *Jacobus Metius* den eersten langeren en *Hans Lipperhey* den eersten korteren verrekijker vervaardigd heeft, terwijl eindelijk *Sacharias Janssen* en zijn zoon *Jan Sacharias*, in 1618 volgens de theore-

Digitized by Google

tische aanwijzingen van *Galilei* den eersten sterrenkundigen verrekijker hebben geleverd. Het huis, door *Sacharias Janssen* tijdens de uitvinding te Middelburg bewoond en grenzende aan de Nieuwe Kerk, is in 1856 afgebroken, maar tegen de kerk is een gedenksteen geplaatst met het opschrift: „Tegen dezen muur stond het huis van *Sacharias Janssen*, uitvinder der verrekijkers in den jare MDXC". Uit de onderzoekingen van *C. de Waard* is afdoende gebleken, dat geen van allen de uitvinder is en dat men den werkelijken uitvinder niet kent. Zeer waarschijnlijk heeft *Sacharias Janssen* in 1604 een kijker vervaardigd naar een Italiaansch model, waarop anno 1590 vermeld stond. Omtrent nadere bijzonderheden verwijzen we naar: *C. de Waard Jz.*, De uitvinding der Verrekijkers ('s-Gravenhage 1906).

Janssen, *Leonhardt Johannes Friedrich*, een Nederlandsch oudheidkundige, den 23sten December 1806 te Herwen geboren, bezocht in 1824 de hoogeschool te Utrecht en werd in den aanvang van 1831 predikant te Nederlangbroek. Door zwaarmoedigheid gedrukt, legde hij echter na weinige maanden zijn bediening neder en begaf zich naar Zevenaar, waar hij zich bezig hield met oudheidkundige studiën. De Romeinsche oudheden uit dien omtrek schonken hem een belangrijke stof tot velerlei nasporingen, en in 1835 werd hij tweede conservator aan het Museum van oudheden te Leiden. In het volgende jaar schonk de academische senaat te Utrecht hem eerahalve den titel van doctor in de letteren. In 1840 werd hij conservator, als heedanig hij werkzaam was tot in 1868. *Janssen* hield zich inzonderheid met de Romeinsche, Noordsche, Germaansche en Nederlandsche oudheden bezig. Te zamen met dr. *Leemans* leverde hij een „Oudheidkundige kaart van Nederland en België" (1836—1845) met een alphabetische naamlijst, getiteld: „Romeinsche, Germaansche en Gallische oudheden in Nederland, België en een gedeelte der aangrenzende landen". Van *Janssen* alleen hebben wij: „Germaansche en Noordsche Monumenten" (1840), „Gedenkteekenen der Germanen en Romeinen aan den linkeroever van den Nederrijn ontdekt" (1836, met 18 platen en een kaart), „Grafheuvelen der oude Germanen, ontdekt, beschreven en toegelicht" (1838), „Grieksche, Romeinsche en Etrurische monumenten van het Museum" (1843—1848), „Etrurische inscripties" (met 4 platen), „Inscriptiones graecae et latinae" (1842, met 33 platen), „Grieksche en Romeinsche beelden en beeldwerk uit het Museum van Oudheden" (1849, met 7 platen), „Beschrijving der Grieksche en Romeinsche grafreliëfs" (1851), „Etrurische grafreliëfs" (1854, met 20 platen), „Beschrijving der terra cotta's van het Museum" (1862) en „Nederlandsch-Romeinsche dactyliotheek of verzameling van gegraveerde steenen van Romeinsche afkomst in het koninkrijk der Nederlanden gevonden" (1844 en supplement 1846). Groot is verder het aantal verhandelingen en opstellen, door hem geplaatst in zijn „Oudheidkundige mededeelingen" of in de „Oudheidkundige verhandelingen en mededeelingen", in de „Konst- en Letterbode", in de „Bijdragen" van *Nijhoff*, in de „Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen", in de „Reinische Jahrbücher", in den „Navorscher", in den „Vrije Fries", in het „Archief voor Kerkelijke Geschiedenis", in de „Bibliotheek voor Theologische letterkunde", in volksalmanakken, in de „Neue Mitteilungen des Thüringisch-Sächsischen Vereins", in het „Bulletino del Instituto in Roma", in de „Revue archéologique", enz. In de „Jahrbücher" gaf hij een overzicht van de „Sammlungen vaterländischer Altertümer im Königreich der Niederlande"; verder handelen zijn opstellen over oude waterputten, muurschilderingen, oude schansen, gevonden voorwerpen van Romeinschen of Germaanschen oorsprong, hunebedden, bruggen, Gotische en Frankische schatten, glasschilderijen, praalgraven, zegels, opschriften enz. Nadat hij met den hoogleeraar *Rutgers* strijd had gevoerd „Over de echtheid der Euguvinische tafelen", las hij op een vergadering van het Koninklijk Nederlandsch Instituut een verhandeling voor „Over den vooruitgang in de beoefening der monumenteele vaderlandsche Oudheidkunde, gedurende de laatste 25 jaren". Zijn geschriften over de „Meerwoningen" zijn in de verslagen der Akademie opgenomen.

Er bestaan van *Janssen* Duitsche gedichten, alsmede een vertaling van „Reosje" van *Bellamy*. Hij was lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en van een groot aantal binnen- en buitenlandsche geleerde vereenigingen. Hij knoopte betrekkingen aan met vele buitenlandsche geleerden. Toen in 1867 de hoogleeraar *Van der Chys*, directeur van het munt- en penningkabinet, overleed, werd *Janssen* het volgende jaar tot diens opvolger benoemd. Hij overleed den 22sten Juli 1869.

Janssen, *Hendrik Quirinus*, een Nederlandsch oudheidkundige, den 9den November 1812 te St. Anna ter Muiden geboren, studeerde te Utrecht in de theologie, nam deel aan den Tiendaagschen Veldtocht, was achtereenvolgens predikant te 's-Heer-Abts- en Simonskerke, Vrouwenpolder en St. Anna ter Muiden, werd, nadat hij reeds in 1860 tot schoolopziener was benoemd, in 1880 districtsschoolopziener, waarna hij zich vestigde te Goes, waar hij den 12den Mei 1881 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „St. Anna ter Muiden, beschouwd als plaats sedert het ontstaan der stad Muiden in 1241 enz." (1850), „De kerkhervorming te Brugge, een historisch tafereel voor christenen, die voedsel zoeken voor den geest en op Gods wegen letten" (1856), „Jacobus Praepositus, Luthers leerling en vriend" (1862), „De kerkhervorming in Vlaanderen, historisch geschetst meest naar onuitgegeven bescheiden" (1867), „Petrus Dathenus. Een blik op zijn laatste levensjaren enz." (1872), onderscheiden leerredenen, talrijke opstellen in de door hem en *J. H. van Dale* geredigeerde „Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis, inzonderheid van Zeeuwsch Vlaanderen" (dl. I—VI), alsmede in onderscheiden tijdschriften, jaarboekjes en genootschapswerken. Hij was lid van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, van het Zeeuwsch- en Friesch Genootschap, van het Historisch Genootschap te Utrecht, van de Société Royale de littérature et beaux arts te

Digitized by Google

Gent, van de maatschappij „De taal is gansch het volk" te Gent, enz.

Janssen, *Peter Wilhelm,* den 2den Juli 1821 te Oldenburg geboren, werd te Bremen opgeleid voor den handel en kwam in 1843 naar Amsterdam om daar een betrekking te zoeken. Hier kwam hij in betrekking bij de firma *Lavino,* bij welke hij 5 jaar bleef, en associeerde zich toen met den heer *Barnstorff,* die graanhandelaar was. In 1867 begon hij zich te interesseeren voor de tabakscultuur op Oost-Sumatra, waarvan de oprichting der Deli-maatschappij het gevolg was. Zijn hooge leeftijd noodzaakte hem eindelijk het directeurschap hiervan neer te leggen en van dien tijd af volgde hij zijn philanthropische neigingen. Hij steunde verscheidene stichtingen en werkte meermalen krachtig mee aan de oprichting van nieuwe liefdadigheidsinstellingen, zooals het Herstellingsoord voor vrouwen en kinderen te Egmond aan Zee, de Nederlandsch-Duitsche stichting voor ouden van dagen te Amsterdam, Ons Huis in de Rozenstraat aldaar. Verder deed hij veel in het belang der Friesche landbouwontginning, waartoe in 1896 de eerste stappen werden gedaan: in April van dat jaar kwam tot stand P. W. Janssen's Friesche Stichting, die zich ten doel stelt het goede beheer van gronden, waarvan de opbrengst de volksontwikkeling in dit gewest ten goede komt. Na een welbesteed leven overleed de heer *Janssen* den 4den November 1908. Als een blijvende hulde aan zijn nagedachtenis werd in Mei 1908 door stad- en landgenooten te zijner eer op het naar hem genoemde plantsoen (vroeger Bellamy-plein) een fraai monument opgericht.

Janssen, *Pierre Jules César,* een Fransch natuur- en sterrenkundige, den 22sten Februari 1824 te Parijs geboren, werd in 1873 lid van het Bureau des Longitudes en der Académie te Parijs en vervolgens directeur van het natuur- en sterrenkundig observatorium, naar zijn ontwerp te Meudon gebouwd en in 1877 geopend. Hij bewoog zich vooral op het gebied der spectraalanalyse. In 1866 maakte hij een reeks proeven openbaar, door hem in Zwitserland, Sicilië en Zuid-Italië en ook in de gasfabrieken te Parijs genomen, waardoor hij aantoonde, dat het ontstaan van de zoogenaamde atmosferische lijnen in het zonnespectrum moet worden toegeschreven aan den waterdamp der lucht. In 1868 werd hij ter waarneming der totale zonsverduistering naar Indië gezonden; hij nam er waar, dat de protuberansen der zon uit gloeiende waterstof bestaan en het gelukte hem, deze protuberansen, die men te voren alleen bij verduisteringen had waargenomen, ook nog op andere wijze, n. l. met den spectroscoop, te aanschouwen. In 1870 beschreef hij zijn methode der quantitatieve spectraalanalyse. In 1874 nam hij in Japan den doorgang van Venus waar en op de reis daarheen deed hij in de Golf van Bengalen en van Siam magnetische onderzoekingen. De groote photoheliograaf, op die expeditie gebezigd, is een der merkwaardigste instrumenten van het observatorium te Meudon. Daarmede heeft hij photografieën van de zon verkregen, waarop hij met de loup bijzonderheden der oppervlakte van dit hemellichaam kon waarnemen, welke onzichtbaar blijven voor het oog, dat zich met de kijkers wapent. Op zijn aandringen werd in 1892 het nieuwe observatorium op den top van den Mont-Blanc gebouwd en hij deed daar, hoewel hij lam was en gedragen moest worden, een reeks belangrijke waarnemingen over de atmosferische lijnen van het zonnespectrum. Hij overleed den 23sten December 1907 te Meudon.

Janssen, *Johannes,* een Duitsch geschiedkundige, den 10den April 1829 te Xanten geboren, studeerde in de godgeleerdheid, letteren en geschiedenis, werd benoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis aan het stedelijk gymnasium te Frankfort aan den Main, in 1860 tot priester gewijd en in 1864 tot pauselijk huisprelaat en apostolisch protonotarius benoemd. Van 1875 tot 1876 was hij lid van den Rijksdag. Hij overleed den 24sten December 1891 te Frankfort. Van zijn werken noemen wij: „Frankfurts Reichskorrespondenz von 1376—1519" (1863—1873, 2 dln.), „Schiller als Historiker" (2de druk 1879), „Zur Genesis der ersten Teilung Polens" (1865), „Zeit- und Lebensbilder" (2 dln., 4de druk 1889), „Friedrich Leopold, Graf zu Stolberg und seine Rückkehr zur katholischen Kirche" (2 dln., 3de druk 1882), „Aus dem deutschen Universitätsleben des 16ten Jahrhunderts" (1886). Zijn hoofdwerk „Geschichte des deutschen Volks seit dem Mittelalter" (dl. 1—8, 1877—1894), van R.-Katholiek standpunt geschreven, werd meermalen heftig aangevallen, waarop hij antwoordde in „An meine Kritiker" (1882) en „Zweites Wort an meine Kritiker" (2de druk 1895).

Janssens, *Hieronymus* of *Jeroen,* een Vlaamsch schilder, die in 1624 te Antwerpen geboren werd, en in 1693 aldaar overleed, is vooral bekend als schilder van gezellige bijeenkomsten, partijen en bals. Daarom had hij den bijnaam „de Danser". Verscheiden buitenlandsche musea, o. a. die te Brussel en Antwerpen, bezitten schilderijen van zijn hand.

Janssens, *Pieter,* een Nederlandsch schilder, uit de tweede helft der zeventiende eeuw, van wiens leven niets bekend is, teekende zijn schilderijen met P. Janssens E., zoodat men vermoedt, dat hij P. Janssens Elinga geheeten heeft. Of hij echter de te Amsterdam in 1662 vermelde schilder *Janssens Elinga* is, weet men niet. Hij schilderde binnenhuizen (o. a. in de musea te Frankfort a/M. en te München) in den trant van *Pieter de Hooch,* en stillevens in den trant van *Willem Kalf.*

Janssens, *Jan Willem,* een Nederlandsch krijgs- en staatsman, den 12den October 1762 te Nijmegen geboren, trad op 12-jarigen leeftijd als cadet in dienst bij het regiment van *Aylva,* was in 1777 vaandrig, in 1787 eerste luitenant en als zoodanig belast met de verdediging van Harlingen, in 1788 kapitein, waarna hij in 1793 deel nam aan den veldtocht in de Oostenrijksche Nederlanden tegen de Franschen, werd bij Werwick gewond, woonde de belegering bij van Landrecies en den slag van Fleurus en werd in 1796 gepensioneerd. In 1797 werd hij commissarie der Fransche troepen in de Bataafsche Republiek, in 1800 secretaris-generaal van het ministerie van Oorlog. In 1802 werd hij met den rang van luitenant-generaal gouverneur-generaal van de Kaap

Digitized by Google

de Goede Hoop, waar hij bleef tot 1806. Hij verloor in de vlakte van Blauwenberg een slag tegen de Engelschen en dientengevolge ging de Kaap, onder een eervolle capitulatie, weder, en ditmaal voor goed, voor ons verloren. Na zijn terugkeer werd hij achtereenvolgens staatsraad in buitengewonen dienst en secretaris-generaal van het ministerie van Oorlog, intendant-generaal van het Rijnleger en directeur-generaal van de administratie van Oorlog. In 1809 legde hij deze betrekking neder, doch behield den rang van luitenant-generaal en den titel van staatsraad. Na een reis door Zwitserland en Italië keerde hij naar het Hof van koning *Lodewijk* terug; in 1810 werd hij door *Napoleon I* tot opvolger van *Daendels* benoemd als gouverneur-generaal der bezittingen ten Oosten van Isle de France. Den 11den Mei 1811 aanvaardde hij het bestuur te Batavia, maar reeds den 17den September moest hij voor de overmacht der Engelschen wijken en hun de Nederlandsche bezittingen overgeven. Eerst als krijgsgevangene naar Engeland gevoerd, ontving hij in 1812 verlof, zich naar Frankrijk te begeven, waar zijn gedrag werd goedgekeurd door den keizer, die hem tot commandant der 31ste militaire divisie, hoofdkwartier Groningen, en tot baron van het keizerrijk benoemde. Hij dempte als zoodanig zonder bloedvergieten een opstand in Oost-Friesland, en daar hij zijn woord had gegeven, dat hij vóór zijn uitwisseling niet tegen de Engelschen zou strijden, werd hij, bij het verschijnen van Engelsche fregatten voor Hamburg, naar de 2de militaire divisie te Mezières verplaatst. In 1813 verkreeg hij zijn bewijs van uitwisseling. Het aanbod om het bevel over een divisie onder *Ney* op zich te nemen, wees hij van de hand, om niet tegen zijn landgenooten te strijden, waarna *Napoleon* hem beval, zich naar Parijs te begeven en aldaar den loop der gebeurtenissen af te wachten. Na zijn ontslag als divisie-generaal keerde hij in 1814 naar zijn vaderland terug, waar *Willem I* hem bevestigde in den rang van luitenant-generaal en belastte met de organisatie van het Nederlandsche leger. Verder werd hij commissaris-generaal van Oorlog en secretaris van Staat, nam nog in 1815 zijn ontslag, aanvaardde de betrekking van kanselier der Militaire Willemsorde en overleed te 's-Gravenhage den 23sten Mei 1838.

Janssens, *Lodewijk,* een Vlaamsch schrijver, den 7den October 1842 te Antwerpen geboren, was eerst beeldhouwer, daarna lid der redactie van het „Handelsblad van Antwerpen" (1872—1881) en daarna boekhandelaar. Behalve bijdragen in tijdschriften schreef hij: „Het valkennest" (1876), „Wat een vader lijden kan" (1876), „Arm Grietje" (1877), „Smis-Hamer" (1877), „De koning der boschjagers" (1876), „Reginald van Valkenburg" (1877), „De Ark van Noë" (1878), „Hélperic en Fredegonde" (1878), „Heideroosken" (1879), „In den Schutpenninck" (1881), „Lauweren en doornen" (1881), „Het gouden hart" (1881), „Herbert van Bellelt" (1888), „Vedelklanken" (1889) en „Dat verdoemde geld" (1890).

Janssens van Ceulen, *Cornelis,* ook *Janson van Ceulen* geheeten, een Nederlandsch schilder, werd den 14den October 1593 te Londen uit Vlaamsche ouders geboren en overleed te Utrecht of te Amsterdam vóór of in het jaar 1664. Op 28-jarigen leeftijd vestigde hij zich te Londen, in 1642 was hij te Middelburg gevestigd, terwijl hij ook in Den Haag, te Utrecht en te Amsterdam werkte. Als portretschilder staat hij onder den invloed van *Anthonie van Dijck.* Het Haagsche Gemeentemuseum bezit een zijner voornaamste werken: de leden van den Haagschen Magistraat in 1647. Ook het Mauritshuis te 's-Gravenhage, het Museum Boymans te Rotterdam, het Rijksmuseum te Amsterdam en het Museum Kunstliefde te Utrecht bezitten portretten van zijn hand.

Janssonius, *Johannes,* een Nederlandsch godgeleerde, den 21sten Maart 1685 te Ouderkerk geboren, studeerde te Leiden, was achtereenvolgens predikant te Willige-Langerak en Moordrecht, werd in 1736 emeritus en overleed te Ouderkerk den 18den December 1745. Van zijn geschriften noemen wij: „De geloofsbelijdenisse van onze Hervormde lere" (1717), „De vriend zonder bruiloftskleed of predicatie over Matth. 22 : 21" (1717), een leerrede gehouden te Vianen, om er onrust en verwarring uit den weg te ruimen, waarom graaf *Van der Lippe,* souverein van Vianen, hem met de gouden medaille begiftigde, „Heilige uitspanningen om den geest te verlustigen" (3 dln., 3de druk 1731), „Korte beschrijving van de aanbadtsheerlijkheid Moordrecht" (1729), „Ebenhaëser of gedenksteen der hulpe" (1732), „Het leven van Jezus Christus, alleen uit het evangelium van Matthaeus" (1735), „Fasciculus myrrhae etc." (1739) en „Halcyonia of beschrijvinge van het nieuwe Jerusalem enz." (1740).

Janssonius, *Johannes Henricus,* een Nederlandsch godgeleerde, den 18den September 1701 te Siddeburen geboren, studeerde te Utrecht, was achtereenvolgens predikant te Dirkaland, Emden, Finsterwolde, Veendam en Groningen en overleed den 1sten Maart 1780. Van zijn geschriften vermelden wij: „De algemeene brief van den apostel Jacobus verklaerd en kortlijk toegepast" (1742), „De algemeene brief van den Apostel Judas verklaerd en toegepast" (1742), „Het heugelijk gezicht van den profeet Zacharias in zijn derde capittel geopend en toegepast" (1751), „Ter nagedachtenis van S. Tjassens" (1753), „Lijd- en leerschool van den Christen enz." (1757), „Eenerlei en verscheiden op den wegh naer den hemel" (1760), „Israëls minnenyt enz." (1760), „De natuur en kracht van 't ongeloof enz." (1763), „Het begin van de reizen der kinderen Israëls geestelijk overgebracht" (1767) en „Verlossing der kinderen Israëls uit Egypte" (1768).

Janssonius, Hillebrandus, een Nederlandsch godgeleerde en neef van den voorgaande, den 20sten April 1728 te Zandeweer geboren, studeerde te Groningen, en was achtereenvolgens predikant te Noordhorn, Kropswolde en Veendam, waar hij den 12den October 1789 overleed. Hij schreef: „De waare aart der Sacramenten enz." (2 dln., 2de druk 1768), „Brief aan W. Pfeiffers" (1768), „Samenspraak over den waaren aart der Sacramenten enz." (1770), „Historisch verhaal

Digitized by Google

nopens der Labadisten schenring enz." (1770), „Een vijftal leerredenen" (1772), welke wegens de voorrede en de noten hoogst belangrijk zijn voor de geschiedenis van Veendam en Wilder-vank, „Allereerste waarheden van den Christe-lijken Godsdienst enz." (1781) en „Noodigste waarheden van den Christelijken Godsdienst" (1781).

Janssonius, *Roelof Bennink,* een Neder-landsch dichter en godgeleerde, den 19den April 1817 te Groningen geboren, studeerde in zijn ge-boorteplaats en verkreeg in 1841 het doctoraat in de theologie. Inmiddels was hij reeds in 1838 proponent geworden en werd in 1841 beroepen te Roderwolde in Drente. Vandaar vertrok hij in November 1846 naar Arnhem en in 1850 naar 's-Gravenhage, waar hij als een voorstander van de Groninger theologie strijd had te voeren tegen de daar heerschende orthodoxie. Hij schreef: „Jonge dooden, Zuchten en zangen" (1842), „Lentebladen" (1844), „Vrouwenleven, zangen des geloofs en der liefde" (1853), „Le-genden van J. G. von Herder" (1853), „Beknop-te geschiedkundige inleiding tot den Heidel-bergschen Katechismus enz." (1856), „Gedich-ten" (1855), „Gezangen der Katholieke Kerk" (I en II, 1857 en 1859), „De Psalmen naar de behoefte der Christenen voor kenkelijk en huise-lijk gebruik ingerigt" (2de druk 1861), „Geloofs-liederen eener Verborgene" (1860), „Beelden en stemmen" (1864), „Gezangen der Evangelische Kerk" (1865), „Gezangen der Grieksche Kerk" (1866), „Gezangen der Engelsche Kerk" (1866), „Gezangen der Fransche Protestantsche Kerk" (1866), „Korte geschiedkundige mededeelingen aangaande de beroemde mannen, naar wie de nieuwste straten te 's-Gravenhage zijn genoemd" (1868). „Geschiedenis der Oud-Roomsch-Katho-lieke Kerk in Nederland" (1870), „Dichtwerken" (2 dln., 1872) en een aantal bijdragen in ver-schillende tijdschriften, almanakken en dichtbun-dels. Hij overleed den 9den December 1872 te 's-Gravenhage.

Jansteen, *St.,* een gemeente in de provin-cie Zeeland, 2812 H.A. groot met (1916) 3300 inwoners, wordt begrensd door de Nederlandsche gemeenten Koewacht, Axel, Boschkapelle, Stop-peldijk, Hulst en Klinge en door de Belgische gemeenten Stekene, St. Gilles en Klinge. Zij be-vat het dorp St. Jansteen en de buurten Hei-kant, Absdale, Kapellebrug en Drie-Hoefijzers. De bodem der verschillende polders bestaat uit zandhoudende klei, die voor landbouw gebruikt wordt.

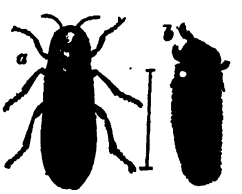

St. Jansworm.

Het dorp St. Jan-steen heeft een R.-Katholieke kerk.

Jansworm, *St. of glimworm (Lam-pyris)* is de naam van een klein insect van de orde der *Schild-vleugeligen* of *Kevers (Coleoptera).* Het heeft (zie de afb.) een rond lichaam, smalle, lange, weeke dekschilden, die dikwijls het achter-lijf niet bedekken, een kleinen, ronden kop, die onder het halsschild verborgen is, en draadvor-mige, korte, gezaagde sprieten, voorts onder-scheidt het zich door een eigenaardigen licht-glans, bij tusschenpoozen uitgaande van de laat-ste ringen van het achterlijf. De St. Jansworm van onze noordelijke streken (*Lampyris noctilu-ca)* leeft in het gras en schittert met een groe-nen glans. Het wijfje heeft geen vleugels.

Janszoon, *Bartholomeus,* een Nederlandsch bouwmeester, heeft van 1566 tot 1571 de Kan-selarij te Leeuwarden opgetrokken.

Janszoon, *Joost.* Zie *Bilhamer.*

Jantai, *Jentai, Yantai* of *Yentai.* Zie *Tsjifoe.*

Jantra, een rechterzijrivier van den Donau in Bulgarije, ontspringt in den Balkan, stroomt langs Tirnowo en mondt na een loop van 150 km. uit in den Donau beneden Swischtow. Den 7den September 1810 werden de Turken door de Russen aan deze rivier verslagen, waardoor Roestsjoek viel. In den Russisch-Turkschen Oor-log van 1877 vormde de Jantra de operatiebasis der Russen.

Januari, in het Nederlandsch *Louwmaand* bijgenaamd, is de eerste maand van het jaar en telt 31 dagen. Zij ontleent haar naam aan den Romeinschen god *Janus.* De zon komt in Janua-ri in het teeken van den Waterman. De dagen beginnen langer te worden, maar toch is zij bij ons gemiddeld de koudste maand van het ge-heele jaar.

Januarius, (= deurwaarder, Italiaansch *San Gennaro), De Heilige,* bisschop van Benevento, werd in het begin der 4de eeuw onder keizer *Diocletianus,* na het ondergaan van velerlei mar-telingen, te Pozzuoli (Puteoli) onthoofd, waarna zijn lijk in een kapel der naar hem genoemde hoofdkerk te Napels is bijgezet. Zijn hoofd, ale-mede 2 fleschjes met zijn bloed, volgens de over-levering bij zijn onthoofding door een vrome vrouw opgevangen, worden er bewaard in een prachtige kapel, versierd met een viertal schil-derstukken van *Domenichino.* Men verhaalt, dat het bloed eenige malen 's-jaars weer vloeibaar wordt, meestal op de hoofdfeesten 1 Mei, 19 September (zijn sterfdag) en 16 December (het wonder van Januarius).

Janus, een aloude godheid der Romeinen, wier eigenlijke beteekenis den Ouden zelf onbe-kend was, was de god van het begin en het einde, waarom hij als de oudste van alle go-den beschouwd, bij alle gebeden en offers het eerst aangeroepen werd en zijn priester, de *rex sacrorum,* in de Ro-meinsche hiërarchie den eersten rang be-kleedde. Aan hem ge-heiligd waren het be-gin van den dag, de eerste dag van de maand *(calendae)* en de eerste maand van het Romeinsche kenke-lijk jaar *(Januarius).* Het ontstaan van alles besturend, waakt hij over de voortplanting en ontvangenis *(conscivius);* alle begin van be-schaving, land- en scheepsbouw enz. wordt op

Janus.

Digitized by Google

Digitized by Google

JAPAN.

KOERILEN (TSHI-SHIMA)
(Halve schaal der hoofdkaart.)
1:16000000.
SACHALIN (KARAFUTO)
OCHOTSK. ZEE
STILLE OCEAAN
Iturup
Urup
Kunashiri
Jesso
Ooster L. 134 v. Greenw.
SIBERIË
KUSTGEBIED
Sichota-alin
Wladiwostok
Peter de Groote Baai
SCHENG-KING
KOREA
Broughton-B.
Won-san (Gensan)
SÖUL
Chemulpo
JAPANSCHE ZEE
OCHOTSKISCHE ZEE
SACHALIN (KARAFUTO)
La Pérouse-Str.
JESSO,
HOKKAIDO
Hakodate
HONDO
NIPPON OF HONDO
STILLE OCEAAN
Noto

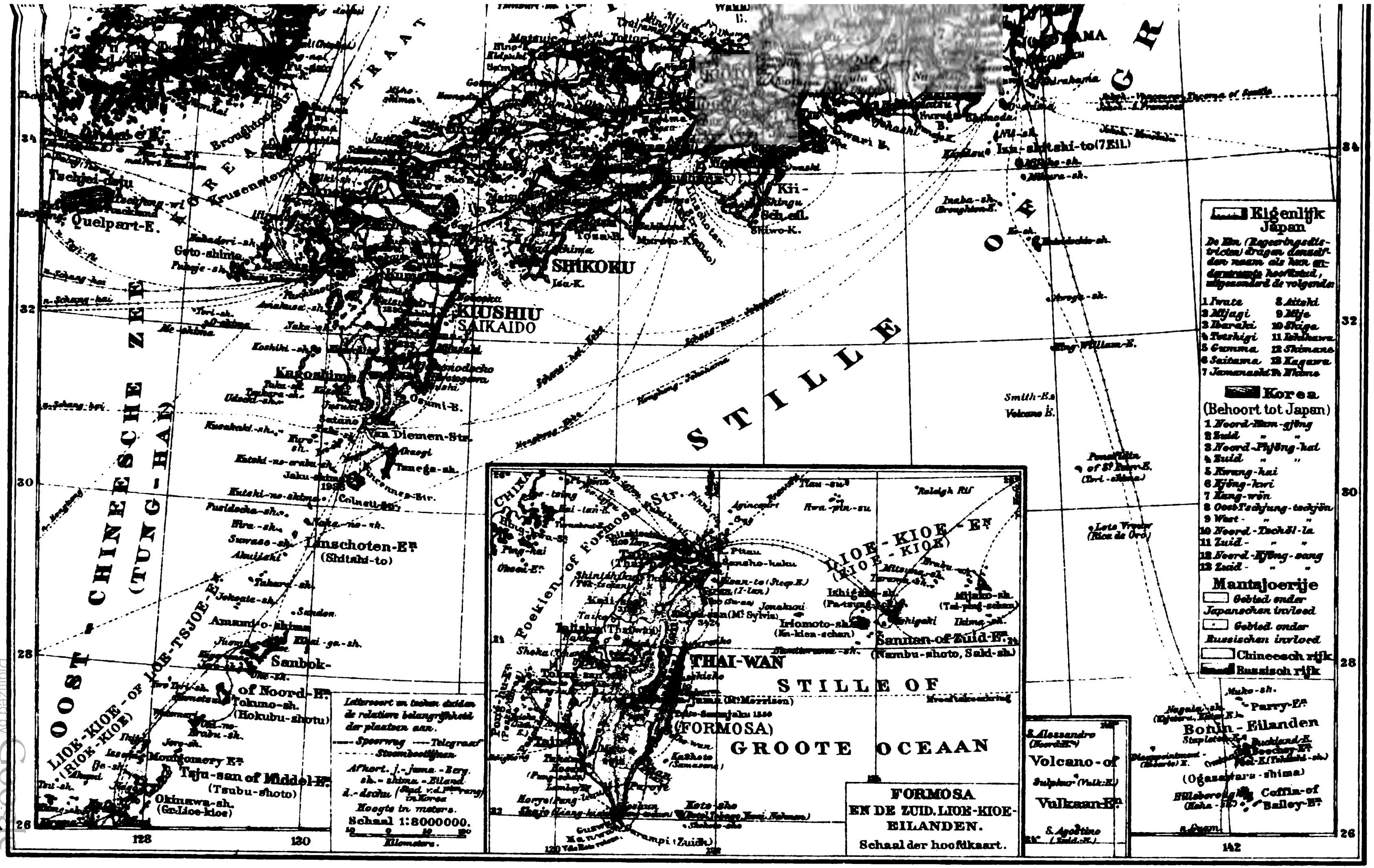

SHIKOKU
KIUSHIU
SAIKAIDO
STILLE
OOST CHINEESCHE ZEE
(TUNG-HAI)
Quelpart-E.
Linschoten-Eⁿ
(Shitshi-to)
Sanbok-
of Noord-Eⁿ
(Hokubu-shotu)
Tsju-san of Middel-Eⁿ
(Tsubu-shoto)
Okinawa-sh.
LIOE-KIOE- of LOE-TSJOE-Eⁿ
Kagoshima
Van Diemen-Str.
Eigenlijk Japan
Korea
(Behoort tot Japan)
Mantsjoerije
Gebied onder Japanschen invloed
Gebied onder Russischen invloed
Chineesch rijk
Russisch rijk
Bonin-Eilanden
(Ogasawara-shima)
Volcano- of Vulkaan-Eⁿ
Schaal 1:8000000.
Kilometers.
THAI-WAN
(FORMOSA)
STILLE OF GROOTE OCEAAN
Samnan- of Zuid-Eⁿ
(Nambu-shoto, Saki-sh.)
Foekien of Formosa Str.
FORMOSA
EN DE ZUID. LIOE-KIOE-EILANDEN.
Schaal der hoofdkaart.

Digitized by Google

hem teruggevoerd; zijn dubbel hoofd (waarom bij *bifrons, biceps* heet) vindt men op de oudste Romeinsche munten (zie de afb.). Zijn attributen, staf en sleutel, zijn het kenmerk van zijn waardigheid als deurwachter van den hemel, dien hij sluit en opent (*clusius patulcius*); op aarde zijn alle deuren (*januae*) en passages (*jani*) aan hem gewijd. Zijn voornaamste heiligdom was de, naar men zegt reeds door *Numa Pompilius* gebouwde *janus Quirinus* op het Forum, die sledrts in vredestijd gesloten werd, wat van *Numa* tot *Christus'* geboorte slechts vier keeren geschied is, waarvan driemaal onder *Augustus*. Volgens de dichters verwekte hij bij *Juturna Fontus* en was hij de minnaar van *Cardea*. In de sage komt hij ook voor als een Latijnsche oerkoning, die op het Janiculum woonde en den vluchtenden *Saturnus* opnam.

Janushoofd (*Janiceps*), naar *Janus bifrons*, den oud-Latijnschen god met twee aangezichten (zie *Janus*), noemt men dubbele misvormingen, die met het achterhoofd zoo samengegroeid zijn, dat schijnbaar één hoofd met twee aangezichten ontstaat. *Janushoofd* komt ook als stuk in de wapenkunde voor.

Janus Secundus, een Nederlandsch beoefenaar der Latijnsche dichtkunst, den 14den November 1511 te 's-Gravenhage geboren, genoot aldaar zijn eerste opleiding en vertrok in 1528 met zijn vader naar Mechelen. Waarschijnlijk ontving hij den naam *Secundus*, omdat hij de tweede der zonen van *Joannes Nicolai* was, die *Joannes* geheeten werd. Reeds vroeg beoefende hij de Latijnsche dichtkunst, legde zich tevens toe op de schilder- en graveerkunst, studeerde aan de hoogeschool te Bourges in de rechten, vertrok na den dood zijns vaders naar Italië, vervolgens naar het Hof van *Karel V* in Aragon en werd secretaris van *Joannes Tavera*, bisschop van Toledo. Toen de keizer naar Tunis ten oorlog trok, werd hij op zijn verlangen door *Janus Secundus* vergezeld, doch zwakke gezondheid noodzaakte dezen, naar Spanje terug te keeren. Hij begaf zich kort daarop naar de Nederlanden, waar hij secretaris werd van *George van Egmond*, bisschop van Utrecht en abt van St. Amand. Weldra werd hij in dezelfde betrekking geroepen bij den keizer, doch hij mocht haar niet aanvaarden, daar hij den 24sten September 1536 te Doornik overleed. Hij werd begraven te St. Amand, waar zijn vrienden een marmeren gedenkteeken te zijner eer deden verrijzen, dat in den beeldenstorm van 1566 verwoest, maar later hersteld werd. Zijn Latijnsche elegieën, puntdichten, oden, dichterlijke brieven, lijkzangen, mengelingen en kusjes (*Basia*) behooren tot de beste van den nieuweren tijd. Zij werden in 1537 door zijn broeder *Hadrianus Marius* uitgegeven en later bij herhaling gedrukt. In 1619 bezorgde *Petrus Scriverius* een uitgave van al de werken van *Janus Secundus*, vermeerderd met zijn reisbeschrijvingen in proza. Ook de hoogleeraar *P. Boscha* leverde zulk een uitgave (2 dln., 1821) met een dissertatie „De Joanne Nicolao Secundo deque ejus gente". Vooral de „Basia" werden tallooze malen herdrukt en in verschillende talen overgezet, in het Nederlandsch door *Westerbaen* en door mr. *A. W. Engelen* (2de druk 1839).

Jan van Gent, ook wel *bassaangans (Sula bassana)* genaamd, is een rotspelikaan, die vooral op het Schotsche eiland Bass, voor den ingang van den Firth of Forth, voorkomt; de kleur is wit, op den bovenkop en den achterhals met een geelachtige tint, terwijl de handpennen bruinzwart zijn. — De nesten bestaan uit een wanordelijke massa zeeplanten; het één ei is oorspronkelijk wit, maar wordt door het rottende nestmateriaal weldra vuilbruin gekleurd. De vogel wordt na stormachtig weer wel eens op onze kusten aangetroffen.

Jan van Leyden. Zie *Wederdoopers*.

Janville, een Fransch schrijfster. Zie *Martel de Janville*.

Jap (*Yap, Eap, Uap*), een eilandengroep van Micronesië in den Grooten Oceaan, behoort tot den archipel der Carolinen en bestaat uit meestal hooge en vulkanische eilanden. Zij omvat, behalve het hoofdeiland Jap, het eiland Ngoli, de Mackenzie-eilanden, Fais en de Sorol-eilanden, met een gezamenlijke oppervlakte van 430 v. km. Het hoofdeiland telt op een oppervlakte van 207 v. km. ruim 6850 inwoners, waaronder een 60-tal blanken. De kuststreek is boschrijk, het binnenland steppenachtig. Het eiland levert kopra, schildpad en parelmoerschelpen.

Japan (zie de kaart), het groote eilandenrijk in Oost-Azië, neemt in den Grooten Oceaan een overeenkomstige positie in als Groot-Brittannië en Ierland in den Atlantischen, al is zijn ligging tegenover Oost-Azië minder gunstig dan die van eerstgenoemd rijk ten opzichte van West-Europa.

Ontdekkingsgeschiedenis. Volgens de Japansche annalen verscheen het eerste Europeesche schip in 1530 aan de kust van Kioeshioe. Als ontdekker wordt de Portugees *Mendez Pinto* beschouwd (1542). Nadat de Europeesche kooplieden en Christen zendelingen eerst vriendelijk ontvangen waren, werden zij later uit het land verdreven (zie *Geschiedenis*), en van 1641 tot 1854 bleef Japan voor de Europeanen gesloten; alleen de Nederlanders mochten een factorij bezitten op het eilandje Decima bij Nagasaki. Sedert 1854 werden eenige havens voor de Noord-Amerikanen en Europeesche mogendheden en later ook het binnenland opengesteld. Nu eerst nam de kennis van het binnenland snel toe, vooral door de reizen van *Lawrence, Mac Clatchie, Enskie* en *Troup*. Van belang waren de Engelsche opmetingen aan de kusten en de opneming van de rivier van Osaka tot Miako of Kioto in 1868 onder kapitein *Du Petit Thouars*. De Engelschman *Adams* bereisde in 1869 en 1870 het hoofdeiland, waarvan het binnenland in 1870 ook door *Troup* en in 1871 door *Hübner* bezocht werd. Van grooter beteekenis nog waren de reizen van *Rein* (1873—1875) en voor de geologie die van *Neumann* (1880—1885). *Blakiston* koos Jesso tot het doel van zijn nasporingen, dat ook door een Amerikaansche expeditie onder generaal *Capron* bezocht werd en waarvan de kusten door *Saint John* in 1871 waren opgenomen. Door de geologische en topografische opmetingen, onder leiding van *Neumann* van 1879—1885 verricht, kennen wij Japan bijna even goed als een Europeesch land; na Indië werd het het grondigst

Digitized by Google

onderzocht, zoodat *Hassenstein* reeds in 1885—1887 een atlas van Japan kon uitgeven. In 1887 verscheen ook het eerste deel van de „Résumé statistique de l'empire du Japon", die door het Statistisch Bureau te Tokio wordt uitgegeven, terwijl ook in andere opzichten door de Japansche regeering en particulieren in de laatste jaren veel gedaan is, om de kennis van het rijk te vermeerderen (zie ook *Azië, Ontdekkingsgeschiedenis*).

Naam, Ligging, Grenzen, Grootte. Japan, door de inwoners *Nihon, Nipon, Nippon* of *Dainippon* genoemd, heette in de Middeleeuwen *Zipangoe*. Deze laatste naam ontving het van *Marco Polo* en is van het Chineesche *Dsjipönnkwo*, de eerste van de Sinisch-Japansche woorden *Nitus* (= zon) en *Hon* (= oorsprong, opgang) afgeleid, zoodat de naam dus „Land van den Zonsopgang", „Morgenland", „Oosten" beteekent. De oude Japansche naam luidt O-jashima (d. w. z. de 8 groote eilanden). Het veelgelede rijk strekt zich van het Z. W. naar het N. O. uit, ligt ten O. van de Gele, Japansche en Ochotskische Zee en verbindt Taiwan (Formosa) met de zuidpunt van Kamsjatka. Het rijk omvat niet minder dan 3850 groote en kleine eilanden en klippen en strekt zich uit van de zuidpunt van Formosa (21° 48′ N. Br.) tot het Koerillen-eiland Alaid of Aráito (50° 56′ N. Br.) en van het Westen der Pescadores (119° 20′ O. L. v. Gr.) tot het O. der Koerillen (156° 32′ O. L. v. Gr.). Het grootste gedeelte van Japan ligt echter tusschen 31° en 35° N. Br. en bestaat uit de vier groote eilanden Kioeshioe, Shikokoe, Nippon of Hondo en Jesso of Hokkaido. De Japansche binnenzee, de Seto-Oetsji, n.l. de Straat van Shimonoseki, de Boenga-Nada en de Linschotenstraat, scheidt met deze de drie Zuid-Westelijke eilanden van elkander, de Tsoegaroestraat Nippon van Jesso. Zoowel wat grootte, als wat belangrijkheid betreft, neemt Nippon de eerste plaats in. Van de 453 000 v. km., die het geheele rijk (zonder Korea) beslaat, komen er 224 738 op Nippon. Kioeshioe beslaat 40 372, Shikokoe 18 210, Jesso 78 072 v. km. Tot Jesso behooren nog de Koerillen (de Chishima der Japanners), tot Nippon de eilanden Sado, Oki, Iki, Tsoeshima, Awadsji en Shitshito (7 eilanden), tot Kioeshioe de Goto (5 eilanden), Amakoesa, Tanegashima en Jahoeshima, benevens de ten Z. van de Colnettstraat gelegen Lioe-Kioe- of Rioe-Kioe- (55) eilanden. Tenslotte behooren nog tot Japan de 17 kleine Osagawara-eilanden in den Grooten Oceaan. De oorlog met China schonk aan Japan het bezit van Formosa (zie aldaar) en de Pescadores. Het aantal grootere en kleinere bewoonde eilanden bedraagt 488. Daarbij heeft Japan door den succesvollen oorlog met Rusland het zuidelijk deel van het eiland Sachalin (tot den 50sten parallel N. Br.) en het pachtgebied in Z. Mantsjoerije (zie de kaart) gekregen, terwijl in 1910 geheel Korea (zie aldaar) werd ingelijfd.

Kustgesteldheid. De Japansche eilanden hebben een kustlengte van 24 500 km., waarvan 13 100 km. op de 4 groote vallen. Het meest geleed zijn de Z.- en W.-kusten. Op het eiland Kioeshioe onderscheidt zich vooral de provincie Hissen (Hizén) door een rijke geleding. Als schiereiland is zij aan de overige 8 provincies toegevoegd en zij wordt door baaien, zooals de Omoera- en Shimabara-Nada, weer in verschillende schiereilandjes verdeeld. Zoo eindigt Kioeshioe in het Z. door de Baai van Kagoshima in twee schiereilanden. Ook Shikokoe is aan de westzijde, waar een landtong met Kaap Misaki ver in de Boengo-Nada uitsteekt, het meest geleed en heeft in het Z. de Tosa-Nada als grootste baai. Dezelfde verschijnselen vindt men op Nippon. Hier heeft vooral de zuidzijde een rijk gelede kust met vele daarvoor gelegen eilanden; doch de meeste baaien lijden aan ondiepten, zoodat er slechts weinig goede havens zijn. Het schiereiland Jamato ten O. van de Seto-oetsji en de Linschotenstraat heeft talrijke kleine inhammen. Verder naar het N.O. volgen dan de Owaribaai, de Soeroegabaai en Sagamibaai met de Shitshito-eilanden. De oostkust is eentonig, vlak en ondiep tot de Sendaibaai, van daar tot de Tsoegaroestraat rotsachtig en van kleine inhammen voorzien, vervolgens weer vlak en ondiep. Men vindt in die streken geen enkele beschermde, diepe haven. De westkust springt met het schiereiland Noto het verst in de Japansche Zee vooruit en heeft de Tojama- en Wasakawan als grootste baaien. De eerste is echter ondiep en in het koude jaargetijde door den wintermoeson ontoegankelijk voor schepen, evenals de reede van Niiagata. De eenige goede haven is die van Tsoeroega aan de Wasakabaai. De grootste geleding heeft Jesso aan dat gedeelte der kust, dat ten Z. W. van den mond van den Ishikari ligt. Hier vindt men aan de Tsoegaroestraat de diepe en veilige verdragshaven Hakodate, aan de Vulkaanbaai de kleinere haven Mororan en aan de Ishikaribaai Otaroenai.

Bodemgesteldheid. Japan is grootendeels bergachtig. De bergketenen volgen meestal de hoofdrichting der eilanden Z.Z.W.—N.N.O. en zijn dan uit oudere leien en kwartsieten opgebouwd, daarbij op vele plaatsen door vulkaankegels gekroond. Op Nippon bereikt het land in eenige vulkaantoppen (Foejiyama, 3778 m., Ontake 3185 m.) zijn grootste verheffing en in de meridiaanketen tusschen de provincies Shimano en Hida, de „Japansche Alpen", zijn mooiste bergkarakter. Graniet- en porfiermassa's verheffen zich hier in den Yatsoegatake tot 2932 m., terwijl de passen 1800—1900 m. hoog liggen en slechts enkele maanden geheel vrij van sneeuw zijn. Toppen van 2200 m. en hooger zijn in Midden-Nippon talrijk. Hiertoe behooren de Hakoesan, Tateyama, Norikoera, Asamayama, Kimpoesan, Komagatake, Shiranesan, Nantaisan en Yidesan. In Noord-Nippon zijn de Chokaisan, Ganjoesan en Iwakisan het vroegst met sneeuw bedekt. Op het eiland Jesso bereikt de Noetapkaushipe een hoogte van 2285 m. Daarentegen blijven de bergen op het hoofdeiland ten W. van het Biwameer en de Baai van Owari beneden de 2000 m. Zoo bereikt de Odaiyaharasan, als hoogste top van het schiereiland Yamato, slechts 1689 m., terwijl de Tsoeroegisan op Shikokoe 2242, de Koeyoesan op Kioeshioe 1863 en een vulkaan op het eiland Jakoeshima 1936 m. hoog zijn.

Digitized by Google

Geologie. De kern van de groote eilanden schijnt uit gneis en kristallijne leien te zijn opgebouwd, vooral op Shikokoe in dikke lagen optredend, zoodat er alle hooge gebergten uit zijn samengesteld. Daarnaast spelen palaeozoïsche lagen, somtijds wel 10 000 m. dik (leemlei, grauwacke, kwartsiet en kalksteen) een groote rol, terwijl de mesozoïsche formatie minder te beduiden heeft (trias, jura en krijt komen vooral op Hondo en Jesso voor) en ook de tertiaire gesteenten veelal tot de kuststreken beperkt zijn; men treft deze laatste vooral op Kioeshioe en Jesso aan en zij zijn op vele plaatsen rijk aan bruinkoollagen. De eruptiefgesteenten zijn talrijk op de meeste eilanden; van de oudere eruptiefgesteenten vormt graniet geheele bergketenen, welke in het zuidwesten en midden van Hondo tot groote hoogte oprijzen. Ook syeniet, dioriet, diabaas, porphyriet en kwartsporfier komen hier en daar in groote massa's voor. De jongere eruptiefgesteenten worden vooral door andesieten, daciet en kwartstrachiet vertegenwoordigd, terwijl basalt zeldzaam is.

Wat den geologischen bouw van het rijk betreft, loopt van de eilandengroep der Ladronen af een geweldige vulkanische verzakkingsspleet in Z.N.-richting, die zich over meer dan 25 breedtegraden uitstrekt en de Bonin-eilanden, de provincie Idzoe, de Foesijama en de vulkanen van Shinano omvat. In en ter weerszijden van deze spleet (de *Fossa magna* van *Naumann*) liggen de hoogste bergtoppen van het land. Tot driemaal toe zijn de aardlagen met groote intensiteit geplooid geworden: vooreerst na de vorming der kristallijne leien, daarna nadat de palaeozoïsche lagen gevormd waren en eindelijk in het tertiaire tijdperk. In de tusschenpoozen hadden hevige erupties plaats en overal ontmoet men in Japan de sporen der vulkanische werkzaamheid. Het land vormt een schakel in de groote vulkaanketen, die zich rondom den Grooten Oceaan uitstrekt; want men telt er 20 werkzame, naast honderden uitgedoofde of althans rustende vulkanen; tot de laatste behoort ook de Foejisan of Foejiyama, welks besneeuwde top ten W. van de hoofdstad Tokio als een reusachtig suikerbrood hoog oprijst en in de maanden Juli en Augustus, den eenigen tijd, dat er geen sneeuw op ligt, jaarlijks door wel 20 000 pelgrims bezocht wordt, daar het voor de Boeddhisten een heilige berg is. Niet minder talrijk zijn de zwavel- en andere minerale bronnen, terwijl aardbevingen veelvuldig voorkomen en herhaaldelijk groote verwoestingen aanrichten.

Omtrent den rijkdom aan delfstoffen, zie *Mijnbouw.*

Rivieren. Het ligt voor de hand, dat bij de geringe breedte van de eilanden en de lengterichting der bergen zich geen groote rivieren hebben kunnen ontwikkelen. De meeste hebben daarenboven in haar bovenloop te veel verval en zetten in haar benedenloop te veel zand af om voor het verkeer van beteekenis te kunnen zijn. Te noemen vallen de Ishikari op Jesso, de Shimanogawa, Tonegawa, Kisogawa, Kitakamigawa en Ydogawa op Nippon, de Chikoegogawa op Kioeshioe en de Yoshinogawa op Shikokoe. Sedert 1886 is het Biwameer door een scheepvaartkanaal met den Kamogawa verbonden. Op den Yodogawa is een levendig verkeer tusschen Kioto en Osaka.

Klimaat. Het klimaat van Japan is gezond. Het wordt beheerscht door de moesons: door warme, vochtige uit het Z. komende winden in den zomer, door koude, ruwe N.- en N.W.-stormen in den winter en herfst. De temperatuur bedraagt op 32° N. Br. aan de westkust 's winters 6,5°, 's zomers 24,8°, aan de oostkust 's winters 6,8°, 's zomers 24,5°; op 44° N. Br. op de westkust 's winters —4°, 's zomers 17,8, op de oostkust 's winters —4,8, 's zomers 13,9° C. Opvallend zijn in de jaarlijksche periode het laat optreden van het warmte-maximum en de hooge herfsttemperatuur (koudste maand Januari, warmste Augustus, September veel warmer dan Juni). De gemiddelde uitersten zijn volgens *Hann:* Hakodate 28,9° en —16,7, Niigata 35° en —4,3, Tokio 34,1 en —6,7° en Decima 31,6 en —2,4°. Al tempert ook de zee de groote tegenstellingen van het naburige vastland tusschen den heeten, natten zomer en den drogen, koulden winter, toch zijn de uitersten naar verhouding nog zeer groot. De winter is veel kouder dan in de Middellandsche Zeelanden en brengt zelfs in het Z. van Kioeshioe (op dezelfde breedte als de Nijldelta) nog nachtvorsten en sneeuw. De meeste regen valt in het Z.O. (2300—2360 m.m.), daarna in het midden der westkust van Nippon (Kanagawa 2770 m.m.), terwijl op de oostkust overal de neerslag beneden 2000 mm. blijft, ja dikwijls geen 1000 mm. bereikt. De regenrijkste maanden zijn aan de zuid- en oostkust Juni en September, aan de westkust Juni en November. De westkust, vooral de dalen in het gebergte, zijn in den winter met een dikke sneeuwlaag bedekt. In den herfst worden de Chineesche en Japansche Zee dikwijls door hevige wervelwinden *(taifoen)* geteisterd, die, uit de tropen komende, op ongeveer 30° N. Br. van een Z.O.- in een N.O.-richting overgaan en dan den Koero-Shiostroom volgen.

Planten- en dierenwereld. De *flora* vertoont in de richting Z.N., alsmede in verband met de bodemverheffing nog al afwisseling. In Midden-Nippon onderscheidt men vijf plantengordels: 1) de zone van de pijnboomwouden en jeneverbesstruiken tot 400 m. hoogte; 2) de zone van de cryptomerieën, cypressen en iepen tot 1000 m., tevens die der kastanjes, laurineeën en magnoliaceeën; 3) de zone van de *Abies firma* Sieb. et Zucc., vooral der *Abies Tsuga* Sieb et Zucc. tot 1500 m., tevens die der eiken, beuken, ahornboomen enz.; 4) de zone der dennen en lorkeboomen tot 2000 m. en 5) de zone der bergdennen *(Pinus montana)* tot 2500 m. Het Japansche bergwoud bestaat uit talrijke soorten boomen en struiken en heeft veel overeenkomst met de Atlantische wouden van Noord-Amerika en met de Middel-Europeesche bosschen uit den tertiairtijd. Zeer bont is ook het bloementapijt op de bergweiden *(hara).* De flora van Japan telt ongeveer 3000 soorten cryptogamen, verdeeld over 154 families. Zij is een vermenging van Europeesche soorten met tropisch-Indische, arctisch-alpine en vele endemische. De nuttige gewassen zijn in het algemeen en voor zoover

Digitized by Google

het klimaat zulks toelaat, dezelfde als in China (zie aldaar). Tot het bereiden van de vele soorten voortreffelijk papier dienen de bast van den papiermoerbezieboom *(Broussonetia papyrifera* Vent.) en eenige andere planten; hennep wordt veel, vlas weinig verbouwd. De onovertrefbare lak (oeroeshi) wordt van de *Rhus vernicifera* D.C., een surrogaat van bijenwas van dezen en van *Rhus succedanea* L. gewonnen. Behalve verscheidene soorten der geslachten *Chamaecyparis, Chryptomeria, Thuja, Juniperus, Thujopsis, Abies* en *Pinus* moeten als eigenaardige soorten *Zelkowa Keaki* Sieb. et Zucc. *(Planera acuminata* Lindl.) en *Paulownia imperialis* Sieb. et Zucc. (Japansch kiri) genoemd worden. Keaki levert het beste, kiri het lichtste timmerhout.

De kamferboom *(Cinnamomum camphora* Nees) is in de bosschen op Shikokoe, Zuid-Kioeshioe, Noord-Formosa en de Goto-eilanden endemisch en nog tot 35²/₃° N. Br. als sierboom bij tempels te vinden, evenals het bamboe, dat tot op 40° N. Br. voorkomt en tot velerlei doeleinden gebruikt wordt. De Japansche ooftsoorten zijn in het algemeen van geringe qualiteit, ook de Europeesche soorten degenereeren in het Z., waarschijnlijk ten gevolge van het vochtige klimaat in den zomer; toch heeft men in den jongsten tijd op Jesso en Noord-Nippon met goed gevolg Noord-Amerikaansche vruchten, vooral appels aangekweekt. De lekkerste boomvruchten zijn: de kaki *(Diospyros Kaki* L., de dadel- of lotospruim), de mikan of mandarijn, de koeri of tamme kastanje, de biwa of Japansche mispel *(Eriobotrya Japonica* L.). Op Formosa worden met goed gevolg verschillende tropische vruchten, vooral bananen en ananas, gekweekt.

De *fauna* vertoont, wat de landdieren (ongeveer 50 soorten) betreft, een vermenging van Noord-Aziatisch-Europeesche en Indische vormen. Van de in het wild levende zoogdieren vallen een aap, de saroe (*Inuus speciosus* Tem.), de zwarte beer of koema (*Ursus japonicus* Tem.), de bruine beer, een vos, een wolf *(Canis hodophylax),* een veld- en een Alpenhaas, een hert *(Antilope crispa)* en het wilde zwijn te noemen. Verschillende soorten zoogdieren (das, mol, vleermuizen, spitsmuizen, wilde zwijnen, marters) zijn nauw verwant met de Europeesche soorten. Geen enkele kattensoort wordt in Japan gevonden, daarentegen op de kusten van de Koerilen de zeldzame zeeotter. De landvogels (250 soorten) vertoonen dezelfde vermenging van Europeesch-Siberische en Indische soorten. Onder de reptiliën (30 soorten) vindt men vele Indische, terwijl de amphibieën zeer zelfstandig ontwikkeld zijn; daartoe behoort o. a. de merkwaardige reuzensalamander. Ook de insecten vertoonen de reeds genoemde vermenging: de eene groep kevers omvat meer Indische, de andere meer Siberische, een derde zelfs meer Amerikaansche soorten. Het aantal huisdieren is in verhouding tot de grootte van het land gering; het bedroeg in 1913: runderen 1 388 708, paarden 1 582 125, schapen 2946, geiten 89 488. Varkens worden eerst in den laatsten tijd voor volksvoedsel gefokt; het aantal bedroeg in 1918: 309 995. Verder heeft men tamme hoenders, eenden en duiven. De zee bevat veel visch (600 soorten) en schaaldieren (1200 soorten), die het voornaamste dierlijke voedsel leveren.

Bevolking. Het aantal inwoners van Japan bedroeg in 1915 (zonder de inboorlingen van Formosa en de Pescadores) ruim 54 millioen. De aanzienlijke toeneming der bevolking kan uit de volgende tabel blijken.

Bevolking van Japan.

Jaar.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Gemiddelde jaarl. toeneming p. 100 inwoners.
1885	19 157 857	18 711 092	37 868 949	0,84
1890	20 431 097	20 022 364	40 553 461	0,95
1895	21 345 750	20 924 870	42 270 620	1,09
1900	22 613 177	22 202 821	44 815 980	1,25
1905	24 105 548	23 650 329	47 755 872	1,13
1911	26 096 975	25 549 311	51 646 273	1,58
1913	26 779 624	26 205 818	52 985 423	1,29
1915	27 438 735	26 844 189	54 282 898	1,28

Het aantal vreemdelingen in Japan bedroeg in 1914: 18 763 en daarbij waren 11 867 Chineezen, 2787 Engelschen, 1700 Amerikanen, 924 Duitschers, 540 Franschen, 217 Portugeezen, 91 Nederlanders, 105 Russen en 102 Zwitsers. De loop der bevolking blijkt uit het volgende overzicht.

	1907	1909	1911
Huwelijken .	433 427	438 711	434 538
Geboorten .	1 621 973	1 705 877	1 763 639
Overleden .	1 024 286	1 099 797	1 053 460

In 1914 emigreerden 43 570 Japanners en wel 2225 naar China, 20 259 naar Rusland, 63 naar Australië, 1423 naar Canada, 1118 naar Peru, 1595 naar Brazilië, 1172 naar Nieuw-Caledonië, 1172 naar de Hawaï-eilanden. In dit jaar keerden 8398 Japanners uit de Vereenigde Staten naar Japan terug.

Met uitzondering van Jesso en de Koerilen, waarheen de Japanners later gemigreerd zijn, en een klein deel der bevolking nog door de Aino gevormd wordt, van de Lioe-Kioe-eilanden, waar sedert eeuwen door vermenging van Chineezen of Japanners met de oorspronkelijke inwoners (waarschijnlijk Maleiers) een nieuwe volksstam is ontstaan, benevens van Formosa met naburige

Digitized by Google

eilanden en Sachalin, bestaat de inheemsche bevolking van Japan uit een der meest homogene en minst vermengde rassen op aarde. In de gelaats- en schedelvorming zoowel als in den geheelen lichaamsbouw der Japanners is het type van het Mongoolsche ras niet te miskennen. Over hun oorspronkelijke woonplaats op het Aziatische vasteland en over den tijd van hun emigratie naar Japan bestaan slechts vermoedens. Zij staan dichter bij de Koreanen dan bij de Chineezen. De vrouwen onderscheiden zich door kleine en tengere gestalten. De huidkleur toont alle overgangen van een geelachtig wit tot een bruinachtig geel. Het hoofdhaar en de iris zijn bijna zonder uitzondering zwart; de baardgroei bij de mannen is over het algemeen zwak. Beide geslachten onderscheiden zich door een kleine gestalte en mooi gevormde handen en voeten. In intellectueel opzicht staan de Japanners gelijk met de meest bevoorrechte Europeesche volken. Verstand en geheugen staan bij hen op een hoogen trap van ontwikkeling, terwijl een sterke verbeeldingskracht hun niet ontbreekt. Bijzonder geschikt en geneigd is dit volk tot het opnemen van vreemde beschavingselementen en het overnemen van nieuwe toepassingen op het gebied der techniek. Hierdoor onderscheiden zij zich van alle andere Aziatische volkeren, met name van de Chineezen.

Voor de taal zie *Japansche taal- en letterkunde.*

Landbouw. De landbouw werd volgens de Japansche sage ingevoerd door de zonnegodin *Tensho Daigin;* haar tempel te Yamada was het groote nationale heiligdom, dat elke 21 jaren uit gewijd honikohout nieuw opgetrokken moest worden, opdat het land vrede hebben en de *gokokoe* goed groeien zouden. Onder gokokoe (= de vijf voornaamste veldvruchten) verstond men rijst, gerst en tarwe, gierstsoorten en boonen, later alle halm- en peulgewassen. De landbouwer stond in rang boven den handwerksman en den koopman. Volgens de Japansche opvatting was de Mikado eigenaar van het geheele land, doch later behoorden de uitgestrekte bossehen op de bergen en het woeste land feitelijk aan den feodalen adel, thans aan den Staat; de bebouwde grond behoorde aan den boer als erfpachter, die zijn eigendom aan zijn erfgenamen nalaten, verkoopen of verpachten kon, maar zorgen moest, dat het behoorlijk bebouwd bleef en dat de belastingen op tijd werden betaald. Grootgrondbezit bestaat in Japan niet. De belastingen bestonden in naturalia en waren zeer ongelijk verdeeld. Toen na de restauratie van 1872 bij een gelijkmatiger belasting van het grondbezit in plaats van in natura belastingen in geld ingevoerd werden, stiet men op zulk een tegenstand, dat men er zeer spoedig vanaf moest zien. De staat zoowel als iedere provincie *(ken)* heft van den bodem een belasting, die, al naar gelang het rijstland of droog bouwland betreft, 5–3 % der geschatte grondwaarde bedraagt. Van de geheele oppervlakte van Japan (de hoofdeilanden zonder Jesso), d. w. z. 382 000 v. km., zijn slechts 70 000 v. km. voor landbouw in gebruik, terwijl 225 000 v. km. met bossehen bedekt zijn. De waarde van het gevelde hout bedroeg in 1902 62 millioen yen. Het bebouwde land is zeer ongelijk verdeeld. Op Jesso is slechts 15 % der oppervlakte bebouwd. Terwijl rijst overal verbouwd wordt, kweekt men thee slechts op Nippon, Kioeshioe en Shikokoe. De voornaamste ooftsoorten en handelsgewassen werden reeds genoemd (zie *Plantenwereld*).

De omvang van den landbouw in acres en de opbrengst der verschillende gewassen in quarters bedroeg in 1914:

	Oppervlakte.	Opbrengst.
Rijst	7 583 422	35 628 880
Tarwe	1 197 502	2 805 149
Gerst	1 540 785	5 966 720
Rogge	1 819 750	4 504 600
Tabak (in cwts) .	78 727	908 464
Thee (in cwts.) . .	75 270	601 833
Moerbeienboomen .	1 125 747	2 757 649

Bovenaan staat de rijstbouw, die $^1/_5$ van de bebouwde oppervlakte beslaat. Wel 60—70 % der bevolking houdt zich met den landbouw bezig. Ongeveer $^3/_5$ der landbouwers zijn grondeigenaars en $^2/_5$ pachters. Volgens een schatting van den 1sten Januari 1915 behoorden aan particulieren en maatschappijen 14 910 747 cho (1 cho = 99,174 Are), waarvan 5 241 596 bebouwd waren.

De bossehen beslaan ruim 19 mill. H.A., waarvan bijna 8 mill. aan den Staat behooren.

Veeteel en visehvangst. De veeteelt is van weinig beteekenis, zooals reeds, ook uit de cijfers, bij de fauna gebleken is; de paarden zijn klein en leelijk, maar bezitten een groot volhardingsvermogen; het rundvee is groot en mooi; de melk is alleen voor de kalveren voldoende; geiten en schapen zijn eerst door de Portugeezen en Nederlanders ingevoerd; varkens werden vroeger alleen voor de vreemdelingen gefokt. Hoenders, duiven en eenden, benevens bijen, worden veel, zangvogels, waaronder de oengoeisoe of Japansche nachtegaal, weinig, ganzen in het geheel niet gehouden. Honden, waaronder een dwergschoothondje, konijntjes, witte en bonte muizen en ratten houdt men voor zijn genoegen. Belangrijk is de zijderupsenteelt, die meer dan de helft van de geheele uitvoerwaarde levert. Zij is tot Nippon beperkt en is daar de voornaamste huisindustrie. Men teelt meestal den gewonen zijdespinner *(Bombyx mori)*, maar tevens den eikespinner *(Antheraea Yamanaï)*, en verzamelt ook cocons van den kastanjespinner *(Caligula japonica)*. Voor de houtsoorten zie *Plantenwereld.*

Van zeer groot belang is de vischvangst, met name in de naburige zeeën, doch ook in de meren en rivieren, vooral voor de volksvoeding; vissehen en krabben, benevens algen, wier, mosselen, koppootigen en tripang dienen algemeen als voedsel en worden ook naar China uitgevoerd. Koralen, glasspongen enz. zijn eveneens op de kusten van Japan rijk vertegenwoordigd. De waarde van visch enz. en andere zeeproducten bedroeg 86 millioen yen, van zeezout ruim 10,2 millioen yen. Er waren $3^1/_2$ millioen personen bij het visschersbedrijf betrokken. De van Rusland verkregen helft van Sachalin bracht in

Digitized by Google

1907 met de visscherijen 6½ millioen yen op.

Mijnbouw was vroeger van veel meer belang dan tegenwoordig, ja reeds bij de komst van de Europeanen waren de voorheen wegens hun rijkdom geprezen goud- en zilvermijnen grootendeels uitgeput. In de periode van 1600—1641 werd door de Nederlanders jaarlijks 42—45 ton zilver en 720—1200 ton koper uitgevoerd. Door toepassing der Westersche methoden en hulpmiddelen bij den mijnbouw is de productie weer aanzienlijk gestegen in de laatste jaren. In 1913 bedroeg de waarde van de opbrengst in yen:

Goud	7 252 000
Zilver	5 635 124
Koper	42 012 126
IJzer	2 552 245
Zwavelijzer	589 927
Lood	617 866
Antimonium	4 569
Steenkool	809 087
Petroleum	12 498 506
Zwavel	1 568 432
Totaal	146 848 792

Ook voortreffelijke porseleinaarde, marmer, graniet en leien bevat de bodem in overvloed. Alleen in de steenkoolmijnen werken bijna 80 000 arbeiders, in de vorige mijnen 75 000.

Nijverheid is oorspronkelijk uit China afkomstig en werd tot voor korten tijd uitsluitend, evenals daar, in den vorm van handenarbeid en als huis-industrie beoefend. Gedurende den eeuwenlangen vrede heeft zich de Japansche kunstnijverheid zelfstandig verder ontwikkeld, zoodat zij weldra een nationaal karakter verkreeg en de Japanners hun oorspronkelijke leermeesters verre overvleugeld hebben. Vooral op het gebied van lakwerk, aardewerk, email- en ciseleerwerk, zooals ook op het gebied van de houtsnijkunst en die in ivoor, been, steen enz., in de weverij en ververij, maar bovenal in de bronsgietkunst en het wapensmeden geven de Japanners blijken van hun technische vaardigheid en hun zeer ontwikkelden kunstzin (zie verder *Japansche kunst* en de platen bij dit artikel). De lakindustrie zetelt voornamelijk in de groote steden van Hondo en in Nagasaki, de bronsindustrie in Kioto, Tokio en Kanazawa; ook de overige metaalnijverheid heeft haar hoofdzetel in Kioto, dat tevens van ouds prachtige voortbrengselen der zijdeweverij (brocaat) levert. Andere plaatsen munten weer uit in de vervaardiging van andere kunstproducten, zooals porselein (aardewerk) in Arita, Satsoema enz., cloisonné in Tokio en Nagoya enz.

Naast deze huisvlijt heeft zich echter onder Europeeschen invloed gedurende de laatste halve eeuw een aanzienlijke en nog steeds toenemende groot-industrie ontwikkeld, met al haar sociale gevolgen, als ophooping van fabrieksarbeiders in bepaalde centra, stijging der loonen, werkstakingen, socialistische woelingen enz. Op menig terrein wedijveren de Japansche fabrieksartikelen tegenwoordig reeds met succes met de Europeesche; op de Oost-Aziatische marktplaatsen heeft zelfs uitvoer naar Europa plaats, n.l. van textielwaren, v. n. l. van katoenen stoffen, vooral van katoenen krip. In Juni 1915 bezat Japan 38 maatschappijen, welke katoenspinnerijen exploiteerden met 2 354 254 spoelen, welke 384 431 509 pond katoen verwerkten en 335 426 573 pond garen produceerden. Er waren 22 289 mannelijke en 92 182 vrouwelijke arbeiders werkzaam. 16 maatschappijen exploiteerden katoenweverijen met 26 954 getouwen, welke 247 557 169 pond katoen vervaardigden. Er waren 3507 mannelijke en 22 820 vrouwelijke arbeiders werkzaam. Andere belangrijke takken van nijverheid zijn: papier (in 1913 voor 20,9 mill. yen), Europeesch papier (28 mill. yen), lucifers (14,2 mill.), aardewerk (17,7 mill.), lakwaren (9,6 mill.), vlechtwerk (11,1 mill.), leder (7,3 mill.) en olie (14,8 mill. yen).

In 1915 bezat Japan 86 staats- en 15 811 particuliere fabrieken (met meer dan 10 arbeiders), waarbij 916 252 arbeiders werkzaam waren n.l. 375 596 mannen en 540 656 vrouwen.

Handel en verkeer. Na de ontdekking van het land door *Mendez Pinto* vormden gedurende het meer dan 80-jarig handelsverkeer met Portugal goud, zilver en koper de voornaamste uitvoerartikelen, waartegenover lakwaren en zwaarden weinig te beteekenen hadden. De invoer bestond voornamelijk uit Chineesche zijde van Macao, wollen stoffen, specerijen, geneesmiddelen (waaronder kamfer en ginseng), suiker, schildpad, ivoor enz. De concurrentie van Spanje sedert 1580 en van ons land en Engeland sedert 1609 bracht weinig verandering. Daarop volgde de uitroeiing van het Christendom, de verdrijving der Portugeezen en Spanjaarden, de afsluiting van het land (met uitzondering van Nagasaki en later Decima voor Nederland), maatregelen die van 1640—1854 van kracht bleven. De regeering van den tokoegawa begunstigde evenmin in eenig opzicht het binnenlandsch verkeer, daar behalve de groote landwegen, die echter niet bereden konden worden, slechts voetpaden voorhanden waren. De bergpassen konden dikwijls zelfs niet door lastdieren begaan worden. Daarenboven zag men laag neer op den handelsstand, die ver achter stond bij dien der landbouwers en handelswerklieden. Van de Europeesche mogendheden bleven de Nederlanders het handelsmonopolie behouden, tot in 1854 het land voor de Amerikanen en spoedig daarna voor de Europeesche staten (zie *Geschiedenis*) geopend werd. Van nu af ontwikkelde zich de buitenlandsche handel met groote snelheid, terwijl de binnenlandsche handel niet minder krachtig vooruitging, zoowel door aanleg van spoorwegen, als door de beurswet van 1893.

De handelsbeweging over de laatste jaren blijkt uit het navolgend staatje (in pd.st.):

	1913	1914	1915
Invoer.	72 943 164	59 573 572	53 242 350
Uitvoer.	63 246 021	59 110 146	70 830 087

De voornaamste landen, waarmede Japan handel drijft, zijn (in- en uitvoercijfers in duizenden yen):

Digitized by Google

Landen.	Invoer van:		Uitvoer van:	
	1913.	1914.	1913.	1914.
Oostenrijk	14 943	14 580	8 637	10 868
België	9 448	6 453	3 705	2 361
Britsch Indië	173 174	160 324	29 873	26 048
Strait Settlements	5 205	4 090	10 141	9 129
China	61 223	58 305	154 660	162 370
Frankrijk	5 828	4 371	60 229	31 209
Duitschland	68 394	44 922	13 131	9 962
Groot-Britannië	122 736	92 302	32 869	33 086
Nederland	**810**	**621**	**669**	**531**
Hongkong	1 294	876	33 621	33 277
Italië	1 077	753	29 416	11 096
Europeesch Rusland	40	39	4 897	1 967
Aziatisch Rusland	750	1 025	4 271	10 413
Zwitserland	1 794	1 547	322	59
Vereenigde Staten van N.-Amerika	122 408	96 771	184 473	196 529

Uit een vergelijking der cijfers voor de jaren 1913 en 1914 blijkt reeds duidelijk de invloed van den oorlog op den in- en uitvoer van verschillende landen, en hetzelfde is het geval met die (in duizenden yen) van de verschillende in- en uitvoerartikelen in de volgende tabel.

Invoer.	1914	1915	Uitvoer.	1914	1915
Rijst	24 823	4 886	Katoenen garen	78 554	66 204
Tarwe	8 488	1 639	Katoenen stoffen	34 844	38 511
Tarwemeel	1 265	194	Ruwe zijde	161 797	152 038
Sojaboonen	13 307	9 300	Zijde-afval	4 672	5 955
Suiker	21 697	14 805	Zijden stoffen	30 893	38 557
Ruwe katoen	218 974	217 316	Steenkool	23 975	19 288
Katoenen stoffen	3 067	2 786	Lucifers	11 052	14 716
Wol	14 783	30 584	Koper	27 196	44 264
Wollen garen	4 111	392	Kamfer	2 780	3 475
Wollen kleêren	9 067	3 154	Thee	12 717	15 402
Lijnkoeken	34 859	36 124	Rijst	4 974	9 682
Petroleum	8 657	8 463	Vlechtwerk	2 814	2 281
IJzer	24 745	21 388	Aardewerk	5 913	6 953
Spoorwegmateriëel	1 957	800	Stroo-vlechtwerk	14 355	14 131
Machines	24 146	8 816	Saké	2 112	1 775
			Geraff. suiker	12 382	11 803
			Kramerijen	2 591	4 533

Bovenaan staat dus bij den uitvoer de zijde, terwijl bij den invoer ruwe katoen de eerste plaats inneemt.

De handelsvloot telde (1915) 2133 stoomschepen met 1 577 025 ton, 7943 zeilschepen met 513 244 ton netto inhoud en 20 635 inlandsche schepen. De grootste stoombootmaatschappij is de Nippon Yusen Kaisha, die geregeld diensten met verschillende havens van Azië, Europa, Amerika en Australië onderhoudt. De Japansche regeering subsidieert stoomvaartmaatschappijen, welke op het buitenland handel drijven, zoodat reeds vier vaste stoomvaartlijnen op alle wereld-deelen, behalve Afrika varen. In 1914 liepen in de Japansche havens binnen 9522 stoomschepen (inhoud 23 154 147 ton) en 298 zeilschepen (inhoud 46 703 ton) en vertrokken 9451 stoomschepen (inhoud 23 584 482 ton) en 294 zeilschepen (inhoud 47 157 ton).

De eerste spoorweg (Tokio—Yokohama) werd in 1872 voor het verkeer geopend; den 31sten Maart 1905 waren van den Staat 3337 km., van maatschappijen 6757, totaal 10094 km. in exploitatie. Krachtens de wet van 30 Maart 1906 is met de nationalisatie der spoorwegen begonnen, die den staat ongeveer 550 mill. yen kostte.

In 1913—1914 had het spoorwegverkeer den volgenden omvang:

	Staatsspoorwegen.	Particuliere spoorwegen.	Totaal.
Lengte in Eng. mijlen	5 472	1 121	6 593
Bruto inkomsten in yen	113 477 055	7 135 516	120 612 571
Onkosten in yen	93 682 740	4 624 805	98 307 545
Goederenvervoer in tonnen	36 348 362	4 237 637	40 585 999
Aantal passagiers	167 773 143	39 267 106	207 040 249

Digitized by Google

De electrische tramwegen hadden in 1914 een lengte van 1293 Eng. mijlen.

Het aantal postkantoren bedroeg (1913—1914) 7268. Behandeld werden 394 518 835 brieven, 1 048 991 721 briefkaarten; in het geheel ruim 1820 millioen poststukken. Het aantal telegraafkantoren bedroeg 7268; de lengte der lijnen 25 583, die der draden 109 562 mijlen; het aantal telegrammen 33 723 887. Het aantal telefoonaansluitingen bedroeg 200 271, de lengte der lijnen 6842, der draden 482 728 mijlen.

Na vele veranderingen voerde de wet van den 29sten Maart 1897 een nieuw muntstelsel met den gouden standaard in. De munteenheid is de yen met 0,75 gr. fijn gewicht (waarde 1,22 gld.). Geslagen worden gouden munten van 20, 10 en 5 yen, zilveren van ½ yen of 50 sen, 20 en 10 sen, nikkelen van 5 sen en bronzen van 1 sen. De oude munten zijn nog niet aan het verkeer onttrokken; ook is er veel papieren geld in circulatie. De eenheid van de lengtemaat is de Shakoe kane = 303,03 mm.; de ri meet 3,9272727 km. Als inhoudsmaat wordt vooral de koku = 1,8039 H.L.; als gewicht de kwam = 3,75 kg. en de kin = 600 gram gebruikt.

Het recht tot uitgave van papieren geld bezit de in 1882 gestichte staatsbank Nippon Ginko (kapitaal 30 millioen yen), die onder het ministerie van Financiën ressorteert en op gelijken voet is ingericht als de Duitsche Rijksbank; de daarop in belangrijkheid volgende is de Yokohama Specie Bank, die voor het internationaal verkeer door haar filialen in het buitenland van groote beteekenis is. Verder bestaan er nog 1607 gewone banken, 653 spaarbanken en 46 banken voor landbouw en nijverheid met een kapitaal van 640 millioen yen in 1915. Een Rijkspostspaarbank is in 1875 naar Engelsch voorbeeld opgericht.

Beschavingstoestand. Gedurende den tijd van den feodalen adel bestonden er slechts openbare scholen voor de Samoerai; de kinderen der overige standen ontvingen onderwijs in particuliere scholen. Nadat echter in 1871 een ministerie van Onderwijs was ingesteld, werden lagere en middelbare scholen opgericht en de 8-jarige leerplicht ingevoerd. De lagere scholen zijn verdeeld in gewone, die van 6—10, en hoogere, die van 10—14 jaar bezocht moeten worden; op de laatste wordt natuurlijke historie, Engelsch, landbouw en handel onderwezen. Deze lagere scholen, in 1913 25 615, telden 157 285 onderwijzers en onderwijzeressen en 7 095 755 leerlingen. Zij moeten door de gemeenten onderhouden worden. Middelbare scholen (318 met 6276 leeraren en 131 946 leerlingen) moeten zoo mogelijk in iedere praefectuur worden opgericht. Voor het middelbaar onderwijs der meisjes wordt langzamerhand ook beter gezorgd; er bestaan 213 middelbare meisjesscholen (tegen 51 in 1901) met 3315 docenten en 68 367 leerlingen. Normaalscholen telde het land 86 (onderwijzers 1623, leerlingen 27 928), speciale en technische scholen 8630 met 9675 leerkrachten en 496 031 leerlingen. Gemengde scholen waren er 2392 (leerkrachten 7139, leerlingen 152 981), scholen voor blinden en doofstommen 63 met 391 onderwijzers en 2789 leerlingen, hooge scholen 8 met 365 docenten en 5435 studenten, universiteiten bezit het land 4, n.l. een te Tokio met faculteiten voor rechtsgeleerdheid, geneeskunde, letteren, wetenschap, werktuigkunde en landbouw; een te Kioto met dezelfde faculteiten, behalve landbouw; een te Tohoku met faculteiten voor wetenschap, geneeskunde en werktuigkunde; en een te Kiushu met faculteiten voor genees- en werktuigkunde. Het aantal docenten bedroeg aan deze 4 universiteiten resp. 377 (15 vreemdelingen), 172 (5 vreemdelingen), 187 (2 vreemdelingen) en 79, samen 815, dat der studenten resp. 4815, 1647, 318 en 2592, samen 9572. De kosten der hoogescholen worden gedragen door den staat, die van de andere onderwijsinstellingen door den staat en de gemeenten. In 1912—1913 bedroegen de totale uitgaven voor het onderwijs bijna 78 millioen yen. Het aantal leerplichtige kinderen was 8 688 713. Ook voor het eerste onderwijs wordt gezorgd, n.l. door de bewaarscholen, waarvan er in 1913 568 waren met 1605 onderwijskrachten en 47 368 leerlingen. Bibliotheken vindt men op verschillende plaatsen, de grootste te Tokio met 525 971 deelen. In 1913 bestonden er 625 met 3 859 998 deelen (3 130 060 Japansche en Chineesche, 229 938 Europeesche). De eerste courant verscheen in 1872; in 1908 bedroeg het aantal dagbladen en tijdschriften 944, in 1906: 1590. In 1913 verschenen er in het rijk 44 429 boeken en 2647 dag-, weekbladen en tijdschriften. Onder de in het Japansch uitkomende bladen bevindt zich een „Staatscourant", Christelijke en Boeddhistische tijdschriften, geïllustreerde en spotbladen; van de in het Engelsch verschijnende worden er drie („Japan Daily Mail", „Japan Daily Herald" en „Japan Gazette") te Yokohama, een te Kobe en een te Nagasaki gedrukt (zie ook het artikel *Courant* en de platen aldaar). Verder zijn te noemen de „Mitteilungen der deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ost-Asiens" en de „Transactions of the Asiatic Society of Japan". In naam bestaat er persvrijheid; toch zijn de perswetten zeer streng en laten gemakkelijk de schorsing of onderdrukking van een blad toe.

In intellectueel opzicht wijkt de Japanner nog verder van de overige Aziatische volken af dan lichamelijk (zie ook *Bevolking*). Te roemen vallen zijn zindelijkheid, natuurlijke wellevendheid, hoffelijk optreden, vroolijk familieleven, eerbied der kinderen voor hun ouders, onderworpenheid aan de overheden, rechtszin, achting voor intellectueele meerderheid, zin voor natuurschoon, streven naar hoogere ontwikkeling en vaderlandsliefde. De Japansche schrijf- en spreektaal is uit een inheemsch idioom, het Yamato, en het Chineesch voortgekomen, met 72 lettergreepteekens voor het eerste en de bekende woordsymbolen voor het laatste. Het Yamato heeft keel-, neus- neusklanken; de lettergrepen eindigen alle op een klinker (zie verder *Japansche taal- en letterkunde*). Er heerscht in Japan godsdienstvrijheid. De voornaamste godsdiensten, welke er beleden worden, zijn: het Shintoïsme met 13 secten en het Boeddhisme met 12 secten. In 1913 telde men in het land 49 902 groote en 72 691 kleine Shinto-bedehuizen en 71 780 Boeddhistische tempels. Het Christendom had

Digitized by Google

er 1356 kerken en kapellen. Er leefden 88 628 Protestantsche, 66 689 Roomsch-Katholieke en 32 246 Oostersch-Orthodoxe Christenen. Te Nisjima bestaat een Christelijke hoogeschool, een tweede is het St. Pauls College van de Amerikaansche bisschoppelijke zending. Te Tokio is er het Central Divinity College, een samensmelting van Engelsche en Amerikaansche instituten. Groot is in Japan het aantal atheïsten en in de laatste jaren schijnt er het atheïsme sterk toe te nemen. Van de ruim 4500 studenten der keizerlijke hoogeschool te Tokio gaven er zich in 1913 niet minder dan 1500 als atheïsten op.

De Japanners leven matig. Voedingsmiddelen zijn voornamelijk in water gekookte rijst, gierst (vooral in het gebergte), peulvruchten, knolgewassen, paddestoelen, visch, korst- en weekdieren. Brood, melk, boter en kaas waren onbekend, vleeschspijzen weinig in gebruik. Vruchten van de eierplant (nasoe), augurken en radijs dienen als specerijen, groene thee, zonder melk of suiker, saké of rijstbier en tabak, die door beide geslachten gaarne gerookt wordt, als genotmiddelen. De kleeding der landelijke bevolking wordt altijd nog uit eigen gemaakt grof henneplinnen vervaardigd en met inlandschen indigo geverfd. Zij bestaat dikwijls slechts uit een kiel en een broek. Bij de welgestelden spelen lichtgeverfde, mooie wollen en zijden stoffen de hoofdrol. Een opperkleed, de kimono, wordt door mannen en vrouwen gedragen en is slechts in snit en in den gordel bij beide geslachten verschillend. De voeten zijn bloot of worden met sokken bedekt, waarbij de groote teen van de overige gescheiden wordt, om den riem van de strooien of houten sandalen er tusschen te brengen. De hoofdbedekking is zeer verschillend; de arbeiders binden gewoonlijk slechts een doek om het voorhoofd. De voornaame bevolking der steden volgt meer en meer de Europeesche kleederdracht na. Tot de meest op den voorgrond tredende eigenschappen van de Japanners behoort hun reinheid, die zich in veelvuldig wasschen en baden, in huis, tuin en land openbaart. Voor het Japansche woonhuis zie *Japansche kunst, bouwkunst.*

Godsdienst. Toen de voorvaderen der Japanners in het zuidelijk deel van hun tegenwoordig rijk kwamen, hadden zij zich verheven van de natuur- tot de voorvaderenvereering, die onder den naam van *shintoïsme* is blijven bestaan. Het voornaamste kenmerk is de goddelijke vereering der K a m i of geesten van beroemde vorsten, helden en geleerden, naast wie nog tal van ondergeschikte goden het pantheon van het volk vullen. De voornaamste voorwerpen van den natuurgodsdienst (hemel, aarde, zon, maan, vuur) worden met de scheppingsgeschiedenis der voorvaderen in nauw verband gebracht en ten deele geïdentificeerd. Een bepaalde geloofs- en zedenleer is oorspronkelijk aan het shintoïsme vreemd. De godenleer is ontleend aan de wijsbegeerte van *Confucius* en andere Chineesche wijsgeeren; ook de bedevaarten voerden zij naar het voorbeeld der Boeddhisten in. De kleine, eenvoudige tempels hebben inwendig slechts één tafel, waarop een ronde metalen spiegel, als zinnebeeld der zon, het Gohei, witte, aan de randen samenhangende strookjes papier, en een edelgesteente of een kogel uit bergkristal de reinheid en macht der Kami moeten voorstellen. De Shintogoden bezitten in tegenstelling met de verheven gestalten van het Boeddhisme, alle menschelijke gevoelens en zwakheden, op hun feesten tracht men hen door spijs en drank, komedieopvoeringen, pantomines enz. te vermaken. Wie zich door dapperheid, geleerdheid of liefdadigheid onderscheidt, wordt na zijn dood onder de goden opgenomen, en thans nog bepalen de Mikado en zijn raadslieden den rang, dien de nieuwe god zal innemen. De Shintodienst heeft een uitgebreid ritueel; de priesters hebben alleen tijdens de waarneming van hun ambt een bijzondere kleeding; voor hen bestaan noch coelibaat, noch kloosters. Hun waardigheid is erfelijk. In 1900 telde men bijna 20 000 shintotempels en bijna 90 000 shintopriesters bij twaalf verschillende secten. In 1880 ongeveer is een secte in het Shintoïsme ontstaan die *Tenrikyo* wordt genoemd, in 1910 reeds 6 millioen aanhangers telde en reeds niet meer als secte van het Shintoïsme wordt beschouwd. Naast de oude Kamileer kwam, volgens de overleveringen in de 3de eeuw na Chr. (waarschijnlijk echter vooral in de 16de eeuw), de philosofie van *Confucius*, die in den beginne met geestdrift begroet, nooit diep in het volk doorgedrongen is, maar grooten invloed heeft gehad op de denk- en levenswijze der Samoerai en een krachtige steun is geweest voor de Kamileer. Zeer krachtig werkte verder op de Kamileer het Boeddhisme, dat in het midden der 6de eeuw over Korea naar Japan kwam, zich aanpaste bij het Shintoïsme en, door de overheid begunstigd, in het midden der 18de eeuw tot zijn hoogsten bloei kwam. In 1900 waren er in Japan 12 Boeddhistische secten met ruim 70 000 tempels en 110 000 priesters. De hoofdzetel der Boeddhistische hiërarchie is Kioto. Tot 1868 bestonden Shintoïsme en Boeddhisme ongestoord naast elkander, terwijl ook nu nog geen scherpe tegenstelling valt waar te nemen. Toen echter in dat jaar de regeering de rijkdommen der tempels en kloosters tot zich trok, werden vele Boeddhistische tempels voor den Shintodienst ingericht en de Boeddhabeelden, zelfs op de hoogste bergen, door spiegels en gohei vervangen. De grootere Shintotempels worden door staat of gemeenten onderhouden, hoewel geen van beide eeredienaren staatsgodsdienst is. Het Christendom werd reeds in 1549 door *Frans Xavier* gepredikt en verspreidde zich zóó snel, dat men in 1581 reeds 200 kerken, 50 zendelingen en 150 000 Christenen telde. Door de vervolgingen in de 17de eeuw werd het echter bijna geheel uitgeroeid en in 1688 op straffe des doods verboden. Na de openstelling van het land wordt sedert 1854 het Christendom gepredikt. De Japansche regeering legt geen moeilijkheden in den weg en de grondwet staat ieder volkomen godsdienstvrijheid toe. In 1907 telde men in het rijk 71 000 Protestantsche Christenen en 60 000 Katholieken, benevens 30 000 aanhangers der Russisch-orthodoxe kerk.

Bestuur en rechtspraak. Krachtens de wet van den 11den Februari 1889 heeft Japan een constitutioneel bestuur. De keizer *(mi-*

Digitized by Google

kado) heeft belangrijke rechten: hij bezit de beslissing over de organisatie en vredessterkte van leger en vloot, over de organisatie van het burgerlijk bestuur, de salarissen der ambtenaren, hij verklaart oorlog, sluit vrede en beslist over verdragen met andere naties. Hij wordt ter zijde gestaan door een Staatsraad, dien hij raadpleegt over belangrijke staatsaangelegenheden. Hij oefent de wetgevende macht uit met toestemming van den keizerlijken Rijksdag. Deze Rijksdag *(Teitokoegekwai)* bestaat uit twee Kamers: het Heerenhuis *(Kizokoeïn)* en het Huis van Afgevaardigden *(Shoegün)*. Het Heerenhuis (369 leden) bestaat uit de mannelijke leden der keizerlijke familie, die 21 jaar oud zijn, uit de leden der eerste twee klassen van den adel en uit de voor zeven jaar gekozen leden van de drie volgende klassen. De adellijke leden moeten minstens 25 jaar oud zijn. Bovendien kunnen door den keizer nog leden uit de hoogst aangeslagenen in de belasting, die minstens 30 jaar oud zijn, voor zeven jaar, of personen, die zich ten opzichte van het land verdienstelijk hebben gemaakt, voor levenslang benoemd worden. Het Huis van Afgevaardigden bestaat uit 379 leden. De invloed op de vaststelling der begrooting is niet zoo groot als bij ons. Om actief kiezer te zijn, moet men den leeftijd van 25 jaar bereikt hebben, een jaar in een bepaald district wonen en jaarlijks minstens 10 yen belasting betalen. Militairen in actieven dienst hebben geen stemrecht. Om tot lid gekozen te kunnen worden, moet men 30 jaar oud zijn en 25 yen belasting betalen. Niet verkiesbaar zijn politie- en rechterlijke ambtenaren, priesters, leeraren en militairen in actieven dienst. De afgevaardigden worden rechtstreeks door het volk gekozen. De verkiezingen hebben om de vier jaar plaats. De jaarlijksche zittingen duren hoogstens drie maanden. Behalve de reiskosten ontvangen de leden van beide Huizen 2000 yen jaarlijks, die echter aan staatsambtenaren niet betaald worden.

Volgens de nieuwe indeeling van het rijk is het land ingedeeld in: 8 groote steden *(foe)* n. l. Tokio, Kioto en Osaka, 45 regeeringsdistricten *(ken)*, het koloniale gebied *(docho)* van Hokkaido (Jesso met de Koerilen), waarvan de bestuurder den titel *tsjokwan* draagt, *Taiwan* (Formosa) en Chosen (Korea). Tokio is de residentie en het slot der vroegere shogoen aldaar de woonplaats van den keizer. Aan het hoofd van het bestuur der ken en der drie steden staat een praefect of gouverneur (chiji). Sedert 1889 bestaat ook zelfbestuur naar Duitsch model. Het staatsministerie bestaat sedert 1885 uit den ministerpresident *(soridaijin)* en de ministers *(daijin)*. Het aantal ministeries bedraagt tien, n.l. van Buitenlandsche Zaken, van Binnenlandsche Zaken, van Financiën, van Oorlog, van Marine, van Onderwijs, van Handel en Landbouw, van Justitie, van Verkeer en van het Keizerlijk Huis. Deze ministeries zijn, voorzoover de omstandigheden zulks toelaten, naar Europeesch voorbeeld ingericht. Als hoogste college van bijstand voor den keizer bestaat sedert 1888 de Staatsraad *(Soemitsoeïn)*, waartoe, behalve de keizerlijke prinsen en ministers, ook een aantal staatsraden behoort.

Het vroeger zoo barbaarsche staatswezen is thans naar Europeesch model geheel veranderd. Als straffen heeft men hechtenis, gevangenisstraf, tuchthuis, deportatie naar een eiland en de doodstraf. Sedert 1897 is ook een nieuw Burgerlijk Wetboek ingevoerd. Aan het gevangeniswezen is bijzondere aandacht geschonken. Het politiewezen werd in 1872 naar Engelsch, later ook naar Pruisisch voorbeeld georganiseerd. Men vindt er een Hof van Cassatie *(daishinin)*, zeven gerechtshoven *(kosoin)*, 49 rechtbanken *(tsjihosaibansho)* en 367 kantongerechten *(koesaibansho)*. Het aantal uitgesproken vonnissen bedroeg in 1913: 112 132. Er waren in 1913 152 gevangenissen en 1820 huizen van bewaring en tuchthuizen en verbeteringsgestichten. Het aantal gevangenen bedroeg 59 319 mannen en 2841 vrouwen, samen 62 160.

Begrooting. Afgezien van Formosa bedroeg de begrooting van inkomsten en uitgaven (in yen):

	1912-1913	1913-1914	1914-1915
Inkomsten	687 392 484	721 975 486	654 315 101
Uitgaven	593 596 445	573 633 925	623 852 428

Voor het jaar, eindigende op den 31sten Maart 1916 was de begrooting als volgt geraamd:

Inkomsten.	Yen.	Uitgaven.	Yen.
Belastingen	316 454 735	Keizerlijk Huis	4 500 000
Grondbelasting	73 268 169	Buitenlandsche Zaken	4 114 682
Inkomstenbelasting	35 266 116	Binnenlandsche Zaken	12 654 565
Bedrijfsbelasting	18 644 602	Financiën	171 854 083
Accijns op sterke dranken	90 553 953	Leger	74 038 003
Accijns op suiker	23 836 997	Vloot	43 112 320
Belasting op textielfabrieken	13 910 304	Rechtspraak	11 371 390
Invoerrechten	39 987 961	Onderwijs	9 626 880
Zegelbelasting	30 431 307	Landbouw en Handel	6 857 520
Openbare ondernemingen en domeinen	151 955 773	Verkeer	64 613 246
Post en Telegrafie	61 095 862		
Bosschen	10 675 773		
Monopolies	71 013 869		
Totaal gewone ontvangsten	524 348 823	Totaal gewone uitgaven	402 742 689
Buitengewone ontvangsten	96 641 441	Buitengewone uitgaven	187 559 241
Totaal generaal	620 990 264	Totaal generaal	590 301 930

Digitized by Google

Er zijn in Japan drie staatsmonopolie's, n.l. voor den verkoop van zout, tabak en kamfer, die in 1915—1916 ruim 71 millioen yen opbrachten.

Schuld. Japan's staatsschuld bedroeg in 1903 566½, in 1908: 2245½, in 1915: 2477 mill. yen. Van dat bedrag zijn 991 mill. in het binnenland geplaatst. In Maart 1906 is een schuldelgingsfonds opgericht, waarin jaarlijks minstens 100 millioen uit de staatsinkomsten gestort moet worden.

Leger en vloot. Krachtens de wet van den 21sten Januari 1889 (gewijzigd bij buitengewoon keizerlijk besluit van den 28sten September 1904) bestaat algemeene persoonlijke dienstplicht voor alle Japansche burgers. Deze begint na afloop van het 20ste jaar, waarna men 3 jaar bij het actieve leger of 4 jaar op de vloot dient, 4 jaar en 4 maanden bij de reserve of 3 jaar op de vloot en 10 jaar bij de landweer. Bovendien maken alle weerbare mannen van 17 tot 40 jaar, die noch bij het actieve leger, noch bij de reserve, noch bij de landweer, noch bij het depôt dienen, na een oefeningstijd van zes weken deel uit van het nationale leger. De leerlingen van sommige scholen kunnen een uitstel van den diensttijd krijgen tot het bereiken van hun 29ste jaar; dienstplichtigen en personen van 17—28 jaar, die bewijzen van een zekere beschaving geven of die op voldoende wijze een examen voor dat doel gedaan hebben, behoeven slechts 1 jaar onder de wapenen te zijn, 6 jaar en 4 maanden bij de reserve en 5 jaar bij de landweer. De recruten, die op hun 21ste jaar niet gezond genoeg zijn of geen voldoende lengte hebben, gaan dadelijk over naar het nationale leger, evenals zij, wier verzoek om vrijstelling wegens familieomstandigheden ingewilligd is, en onderwijzers, die 6 weken actief gediend hebben. Het contingent der recruten wordt jaarlijks vastgesteld; zij, die door het lot voor de reserve of het depôt zijn aangewezen, blijven gedurende 12 jaar en 4 maanden ter beschikking van de militaire overheid, en zij, die voor de marine zijn aangewezen gedurende een jaar; zij moeten op een geschikten tijd onder de wapenen worden geroepen en gaan dan dadelijk bij het nationale leger over. De sterkte van het staande leger in vredestijd is niet bekend, bedraagt echter zeer waarschijnlijk ± 250 000, in oorlogstijd ± 1 500 000 man. Het veldleger omvat, met inbegrip van de garde, 19 divisies (elk van 2 brigades van 2 regimenten); (1 brigade = 24 bataljons) infanterie, 3 brigades veld-artillerie (elk van 12 batterijen van 6 stukken), 3 divisies berg-artillerie, 6 regimenten zware veld-artillerie (elk van 24 stukken) en 4 brigades cavallerie. De oorlogssterkte van een divisie is berekend op 18 700 officieren en manschappen, 4800 paarden, 36 kanonnen en 1674 voertuigen.

De ontwikkelingsgang van het tegenwoordige Japansche leger heeft in de geschiedenis zijns gelijke niet. Dank zij de buitengewone intelligentie van het volk en zijn geestdriftige vaderlandsliefde is het Japan gelukt in weinig tientallen van jaren een weerkracht te scheppen, die met de beste van den tegenwoordigen tijd kan wedijveren en een krachtig hulpmiddel is voor het streven van Japan, om in de staatkundige vraagstukken van het verre Oosten den doorslag te geven. Wanneer ook de snelheid, waarmede hier een oeroude, grootsche beschaving over boord geworpen werd, in vele opzichten ongunstig op de inwendige ontwikkeling van het volk werken zal, zoo is toch het militaire gebied datgene, dat de meeste bewondering verdient, en waarop de Japanners het schitterendst getoond hebben (reeds in den oorlog met China, maar nog meer in dien met Rusland) hoe snel en goed zij de lessen van hun Europeesche leermeesters behartigd hebben.

De vloot telde in 1914: 20 dreadnoughts, 13 gepantserde en 17 beschermde kruisers, 52 torpedojagers, 28 torpedobooten, 13 onderzeebooten en 4 kanonneerbooten.

Het marinepersoneel telde 2208 hoofd- en subalterne officieren, 743 ingenieurs, 372 officieren van gezondheid en 45 576 manschappen.

Wapen. Het rijkswapen (zie de afb.) is (gewoonlijk in goud) uit de gestiliseerde bloem van den chrysanthemum, het wapen van den keizer uit het blad en de bloem van de *Paulownia imperialis* gevormd. De handelsvlag is wit met een roode zonneschijf in het midden; bij de oorlogsvlag gaan van den omtrek der zonneschijf 16 roode, naar buiten toe breeder wordende stralen uit naar den omtrek. Er bestaan in Japan 6 ridderorden.

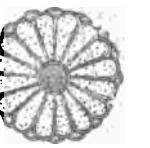

Wapen van Japan.

Geschiedenis. Officieel begint de geschiedenis van Japan in het jaar 660 v. Chr. De berichten van vóór dien tijd berusten op onbetrouwbare overleveringen en sagen. In genoemd jaar stichtte *Dsjimmoe Tenno (tenno* = keizer) († 585 v. Chr.) in het Zuiden van Nippon het Japansche rijk en een dynastie, die thans nog regeert. Met den eersten dag van het jaar 660 begint dan ook de Japansche tijdrekening. De nakomelingen van *Dsjimmoe, mikado* of *tenno* genaamd, waarvan thans de 123ste Japan bestuurt, regeerden langen tijd als onbeperkte heerschers. Volgens den Nihongi, op twee na de oudste kroniek, kwamen eerst omstreeks 30 v. Chr. bewoners van Mimana in Z.-Korea naar Japan. Levendiger en belangrijker waren de betrekkingen tusschen beide landen in het voor Japan zoo gewichtige tijdperk van het einde der 2de tot de laatste helft der 6de eeuw na Chr. Immers in die periode, die met de oorlogen der Japansche keizerin *Dsjingo* (201—270) begint en met de invoering van het Boeddhisme (552) eindigt, kreeg door bemiddeling van Korea, Japan uit China zijn schrift en zijn eerste beschaving.

De eerste betrekkingen tusschen China en Japan worden vermeld tusschen 239 en 243 n. Chr. onder de regeering van keizerin *Dsjingo,* toen de heerschers van beide rijken ten gevolge van de nieuw ontstane schatplichtige verhouding van Korea tot Japan elkander gezantschappen zonden. Onder den 12den keizer *Keiko* (71—130) werden de Koemaso op Kioeshioe en van 110 af ook de Jebi (Emisshi), de voorvaderen der tegenwoordige Aino op Honshioe onderworpen. Dezen

Digitized by Google

stonden verschillende malen op, tot eindelijk in het begin der 9de eeuw hun tegenstand gebroken was en langzamerhand een emigratie naar Jesso en de noordelijke eilanden plaats vond. In 794 stichtte keizer *Kammoe* de stad Kioto in de provincie Jamashiro en verplaatste daarheen zijn residentie, wat de stad tot het jaar 1868 bleef. Van de volgende keizers bestegen verscheidene reeds op zeer jeugdigen leeftijd den troon, zoodat het bestuur in handen der eerste ministers kwam, aan wie het gelukte dit ambt in hun familie erfelijk te maken. Bij de steeds meer afnemende macht van het centraal bestuur te Kioto werden de gouverneurs der provinciën steeds meer onafhankelijk; op deze wijze kreeg de regeeringsvorm langzamerhand het karakter eener feodale monarchie, waarin de bestuurders der provincies of daimio's tot den keizer, als opperbestuurder, bijna in dezelfde verhouding van afhankelijkheid en dienstplicht stonden, als de groote vazallen van Frankrijk en Engeland in de Middeleeuwen tot de beheerschers dier landen. De vazalvorsten voerden herhaaldelijk zoowel onderling oorlog als tegen den keizer of diens plaatsvervanger. In 1192 gelukte het *Joritomo* uit het geslacht *Minamoto* de macht der taira te breken en het gezag in handen van den adel te brengen. Hij zelf werd door den keizer tot veldheer der kroon, sei i tai shogoen of kortweg shogoen, benoemd, die van nu af, evenals de major domus in Frankrijk, de zaken des lands leidde. Deze dubbele heerschappij duurde met enkele korte onderbrekingen voort tot 1868 en leidde niet lang na *Joritomo* tot een driedubbele heerschappij, daar de verwante familie *Hadsjo* zich het voogdij- en regentschap over de shogoens aanmatigde. De verwarring werd nog grooter, toen van het midden tot het einde der 14de eeuw twee keizers, een te Kioto en een te Joshino, bestonden. In het einde der 13de eeuw deden de Mongolen onder *Choeblai Khan* zonder succes verschillende invallen in Japan, welke *Marco Polo* er toe brachten het in Europa nog geheel onbekende Japan (dat hij *Zipangoe* = land van den zonsopgang noemde) te beschrijven.

In het midden der 16de eeuw was de macht der feodale vorsten, de daimio's, zoo verstrekt, dat een van hen het in 1571 durfde wagen den shogoen af te zetten. Van dien tijd tot 1603 bestond er geen shogoen; de regeering was in handen van *Ota* († 1582) en na hem van *Hidejoshi*, gewoonlijk *Taiko sama* genoemd, een man van lage afkomst, maar van groote dapperheid en doorzicht. Om zijn 6-jarigen zoon *Hidejori* de opvolging te verzekeren, had hij een regentschap ingesteld, waarvan de vorst van Mekawa, *Jjejas*, uit de familie *Tokoeguwa* en het geslacht *Minamoto*, het meest invloedrijke lid was. Na *Taiko*'s dood ontbrandde de binnenlandsche oorlog opnieuw, daar de meesten der daimio's zich weer aan de opperheerschappij, die *Jjejas* nu voor *Hidejori* uitoefende, trachtten te onttrekken. Het gelukte echter *Jjejas* niet alleen zijn macht nog meer uit te breiden en te versterken, maar haar ook met succes tegen *Hidejori* en diens aanhangers aan te wenden. Hij noodzaakte in 1603 den 10den keizer, *Gojozei* (1587—1612), hem tot shogoen te benoemen, terwijl *Hidejori* slechts een rang lager, n.l. dien van Naidajin (= minister van Binnenlandsche Zaken) bekleedde. *Jjejas* werd op die wijze in Japan oppermachtig; zoodat hij aan het rijk die bijzondere grondwet gaf, welke tot de revolutie van 1868 van kracht bleef. *Jjejas* deed reeds in 1605 ten behoeve van zijn zoon afstand, doch behield tot zijn dood (1616) grooten invloed op de regeering.

De tweede helft der 16de eeuw kenmerkte zich door de invoering van het Christendom. In 1542 landden Portugeezen op het zuidelijke eiland Tanegashima en langzamerhand ontstond er een levendig verkeer tusschen de Portugeesche bezittingen en Japan. In 1549 begaf de beroemde Jezuïet *Franz Xaver* zich naar Japan en predikte er op verschillende plaatsen, zelfs te Kioto, het Christendom. In 1552, toen *Xaver* weer vertrok, had het Christendom er reeds diep wortel geschoten en breidde zich in de volgende jaren steeds uit. Eenigen der voornaamste Japansche Christenen zonden zelfs een gezantschap naar Madrid en Rome, dat in 1582 Nagasaki verliet, door *Philips II* en paus *Sixtus V* op de meest eervolle wijze ontvangen werd en in 1590 naar Japan terugkeerde. Daar echter hadden vijandschap en verbittering tegen het Christendom de overhand gekregen. Reeds *Taiko* had de uitbreiding tegengewerkt; de bloedige en volkomen uitroeiing van de Japansche Christenen en de verdrijving van alle Portugeezen en Spanjaarden uit Japan had echter plaats onder *Jjejas*, maar vooral onder diens kleinzoon *Jjemit* (1623—1651). Het einde was de verovering van het kasteel Shimabara bij Nagasaki, waarheen de Japansche Christenen de wijk genomen hadden.

Ook Nederlanders waren in 1600 naar Japan gekomen en kregen in 1610 van *Jjejas* onder zeer gunstige voorwaarden verlof tot vrijen handel, benevens toestemming, om op het eiland Hirado aan de westkust van Kioeshioe een factorij op te richten. Na *Jjeja*'s dood werd die vrijbrief echter beperkt en den 21sten Mei 1641 werden zij gedwongen hun factorij op Hirado te verlaten en zich op het kleine eilandje Decima bij Nagasaki te vestigen. Ook moesten zij voortaan alle jaren, sedert 1790 alle vier jaren, een reis naar Jedo, de residentie van den shogoen, maken tot overhandiging van geschenken. De factorij behielden zij tot in de 19de eeuw.

De door *Jjejas* gestichte staatsinrichting werd door zijn kleinzoon, shogoen *Jjemit*, daardoor voltooid, dat hij den Japanners, die tot dusver in handels- en scheepsbetrekkingen met de meeste Oost-Aziatische volkeren gestaan hadden, op straffe des doods verbood hun vaderland te verlaten. Het hoofddoel van dien maatregel was zich niet door vreemden te laten beïnvloeden en het land door afsluiting voor oorlogen te vrijwaren. Hiertoe diende vooral de vaste en niet te verbreken band, waartoe alle deelen der Japansche staatsmachine samengevoegd werden, en de als vast richtsnoer voor de leidende macht der shogoens aangenomen grondstelling, dat iedere door *Jjejas* en diens eersten opvolger uitgevaardigde wet van bindende kracht voor alle latere shogoens zou zijn. Het hoofd van den staat was altijd nog de keizer of Mikado, ofschoon zijn

Digitized by Google

macht tot een minimum beperkt was. Zelfs zijn invloed als hoogste priester van den Shintodienst werd verminderd, doordat *Jjejas* en zijn nakomelingen het Boeddhisme begunstigden. Onzichtbaar voor het volk en buiten alle gemeenschap met de rijksgrooten, die slechts door bemiddeling van den shogoen met hem mochten onderhandelen, leefde hij in zijn paleis te Kioto, het Dairi of Kinri, omgeven door priesters en de beambten van zijn hofhouding, die gekozen waren uit den uit ongeveer 150 families bestaanden Hofadel. Om hem te bewaken en vooral om alle verkeer tusschen hem en de daimio's te beletten, had de shogoen te Kioto een speciaal ambtenaar aangesteld. De gelden voor de kostbare hofhouding was de shogoen verplicht den keizer uit de rijksmiddelen te verstrekken. De invloed van den keizer op het bestuur des rijks bepaalde zich tot het verleenen der hoogste titels en titulaire waardigheden en tot het recht om met vreemde staten verdragen te sluiten en het geven van amnestie. Het eigenlijke hoofd van den staat was de shogoen of koebo, koebo sama, in lateren tijd taikoen = groote heer genaamd. Sedert *Jjejas*, die Jedo in de provincie Moesashi tot zijn hoofdstad gemaakt had (1590), was die stad de residentie. Den shogoen stond een ministerraad (gorejoe) ter zijde, hoogstens 5 tot 6 leden tellende; onder hem stond de qotario, de minister-president, een ambt echter, dat niet altijd vervuld werd; zij waren ministers van het Huis, maar tevens in naam van hun meester met het geheele staatsbestuur belast. Tot hun steun dienden de zoogenaamde jongere Rijksraden (wakadoshijori) als leiders der afzonderlijke takken van bestuur. De macht van den Rijksraad was zeer uitgestrekt en nam toe, naarmate die van den shogoen beperkter werd. De Rijksraad bewaakte den shogoen, om bij hem niet de minste neiging tot staatkundige hervormingen te laten opkomen, terwijl tevens elk lid door alle overigen scherp nagegaan werd. Hij hield zich van de werkelijke toestanden tot in de meest afgelegen hoeken, door middel van controleerende ambtenaren, uitstekend op de hoogte. De rechterlijke macht was niet van het staatsbestuur gescheiden. De wetten waren kort en bondig, vele daarvan ook aan iederen Japanner bekend; de rechtspraak buitengewoon streng, maar onpartijdig. Bij misdadigers, die tot de oorlogskaste behoorden, werd het harakiri (zie aldaar) toegepast. Met uitzondering van 5 kroonlandschappen en eenige steden en gebieden, verviel het rijk in de handen der rijksvazallen, daimio's, wier aantal oorspronkelijk overeenkwam met de 68 landschappen, waarin de 8 groote hoofdprovincies verdeeld waren.

In materieel opzicht was de invloed van het nieuwe staatsbestuur gelukkig. Meer dan twee eeuwen heerschte volkomen rust en de welvaart van het land en de bevolking namen steeds toe. De bevolking was in bepaalde, maar volstrekt niet zoo scherp als de Indische kasten gescheiden, klassen verdeeld: *a.* de daimio's, die naar gelang de grootte van hun bezit weer in verschillende afdeelingen gesplitst waren; *b.* de samoerai, eveneens in klassen onderverdeeld en waaruit de officieren, ambtenaren en soldaten voortkwamen; *c.* de priesters van het Shintoïsme en het Boeddhisme, doctoren, geleerden, kunstenaars enz., voor zoover zij geen ambtenaren van den shogoen waren, waardoor zij een hoogeren rang en het recht, om twee sabels te dragen, kregen; *d.* landbouwers; *e.* handwerkslieden, zeelieden, visschers, enz.; *f.* kooplieden. Al die verschillende klassen hadden hun bepaalde rechten. De opklimming van een lagere tot een hoogere klasse, wegens persoonlijke verdiensten, was niet buitengesloten. In den regel ging het ambt, het middel van bestaan, van den vader op den zoon over. Buiten het verkeer met de overige bevolking en met haar „in geen gemeenschap van vuur en water" stonden als „onrein" verachte en gemeden, de Eta, een soort paria's, die zich met het afstroopen der gedoode runderen, lederbereiding enz. bezighielden. Ook zij hadden hun rechten, en hun hoofd werd zelfs op Nieuwjaarsdag in het paleis van den shogoen toegelaten, om dezen een paar linnen sandalen te overhandigen.

De regeering van den shogoen had tot het midden der 19de eeuw alle pogingen van buitenlandsche mogendheden, om met Japan in handels- en vriendschapsbetrekkingen te komen, afgewezen. De Engelschen, die in 1674 naar Japan kwamen, om de vroegere, in 1623 vrijwillig opgegeven handelsverbindingen weer aan te knoopen, vonden geen gehoor, evenmin als in 1782 de Russische gezant *Laxman* of als *Krusenstern*, die zich van den 9den October 1804 tot den 19den April 1805 zonder succes in de Golf van Nagasaki ophield. Ook nieuwe pogingen der Engelschen in 1808 en 1811 liepen op niets uit. Toch was sedert de verovering van Californië door Noord-Amerika en het ontstaan van San Francisco, sedert het gedeeltelijk openstellen van China, ten gevolge van den vrede van Nanking in 1842, en sedert de groote toeneming van de vischvangst door Amerika en Engeland in de Japansche zeën, met groote zekerheid te voorspellen, dat de regeering te Jedo niet in staat zou zijn, haar stelsel van afzondering van de buitenwereld staande te houden. Den Noord-Amerikanen komt de eer toe door een uit acht oorlogsschepen bestaande en door commodore *Perry* geleide expeditie de gesloten poorten van het Japansche Rijk geopend te hebben. *Perry* was eerst den 8sten Juli 1853 te Oeraga, niet ver van het tegenwoordige Jokohama geland, en bracht een brief over van den president der Vereenigde Staten, waarin deze om een vriendschaps- en handelsverdrag met Japan verzocht. Den 31sten Maart 1854 werd eindelijk te Kanagawa het verdrag tusschen Japan en de Ver. Staten gesloten, waarvan de ratificaties den 21sten Februari 1855 uitgewisseld werden. Het succes der Amerikanen was ten deele te danken aan de medewerking van den Nederlandschen commissaris *Donker Curtius*, en in den „Moniteur de la flotte" van 4 Februari 1858 heet het dan ook: „Toutes les nations du globe doivent rendre hommage à la politique noble et désintéressée qu'a suivie la Hollande dans ses relations avec le Japon". De Amerikaansche schepen kregen toegang tot Shimoda op het schiereiland Izoe en Hakodate op Jesso. Een door de Engelschen den 14den October 1854 te

Digitized by Google

Nagasaki afgedwongen en den 9den October 1855 geratificeerd verdrag opende, behalve genoemde havens, nog Nagasaki. Diezelfde havens werden ook voor de Russen krachtens een den 7den Februari 1855 te Nagasaki gesloten en den 7den December 1856 geratificeerd verdrag opengesteld. Op genoemde verdragen volgden weldra andere en wel met Noord-Amerika (17 Mei 1857), met Nederland (23 Augustus 1856, 16 October 1857 en 18 Augustus 1858), met Engeland (27 Augustus 1858), met Frankrijk (9 October 1858). Voor deze mogendheden werden van den 1sten Juli 1859 af, de havens Hakodate, Nagasaki en Jokohama in plaats van Kanagawa, van den 1sten Januari 1860 Niigata en van den 1sten Januari 1863 ook Kobe en Osaka opengesteld. Het was den vreemdelingen geoorloofd in genoemde plaatsen grondbezit te verkrijgen en handel zonder tusschenkomst van Japansche beambten te drijven, huizen en kerken te bouwen, hun godsdienst uit te oefenen en (van 1 Januari 1862) zich om handelsdoeleinden op een bepaalde plaats te Jedo te vestigen. Hun consuls en gezanten moesten over hun landgenooten recht spreken en het binnenland kunnen bereizen. Van den invoer was alleen opium, van den uitvoer gemunt koper uitgesloten. Onder dezelfde voorwaarden sloten Portugal (1860), Pruisen (24 Januari 1861) en Zwitserland (6 Februari 1864) handelsverdragen met Japan. Later volgden België (1866), Zweden en Noorwegen (1868), de Noord-Duitsche Bond (1868), Oostenrijk-Hongarije (1869), de Sandwich-eilanden en China. De na den val van den shogoen en het herstel der keizerlijke waardigheid gesloten verdragen met Korea (1876), Mexico en Nicaragua (1892) bevatten andere, voor Japan gunstiger bepalingen.

Met het sluiten der eerste van deze verdragen hield ook het door den derden shogoen van de laatste dynastie, *Jjemit*, uitgevaardigde verbod voor de Japanners, om hun vaderland te verlaten, op. Sedert dien tijd vertoefden vele Japanners in het buitenland, om vreemde inrichtingen en buitenlandsche wetenschap te leeren kennen. Japansche arbeiders en kooplieden vindt men thans in grooten getale op Hawai, in Amerika, China en Korea. Reeds in 1880 bezocht een gezantschap van den shogoen Amerika en een tweede verschillende Europeesche Hoven. Het gevolg van deze geheel en al veranderde verhouding van het Japansche Rijk tot het Buitenland was echter de val van het shogoenaat. Weldra trad te Jedo een der regeering vijandig gezinde partij op den voorgrond, aan wier hoofd de machtigste daimio's van het Z., zooals van Choshoo (Nagato), Satsoema, Hizon en Tosa stonden. Zij naderden meer en meer tot den keizer als hun oorspronkelijken leenheer, terwijl zij de opening van het rijk door de regeering te Jedo voor een willekeurig ingrijpen in de rechten des keizers verklaarden, waardoor het shogoenaat zichzelf van zijn rechtspositie beroofd had. Zij hoopten tevens door den val van het shogoenaat hun vroegere zelfstandigheid te herkrijgen. De vreemdelingenhaat, door deze daimio's aangewakkerd, openbaarde zich in een reeks moorden, waarvan verschillende vreemdelingen het slachtoffer werden. Op den avond van den 15den Januari 1861 werd *Heusken*, secretaris en tolk van het Noord-Amerikaansche gezantschap, te Jedo vermoord en den 6den Juli 1861 vond een nachtelijke aanval plaats op de woning van den Engelschen gezant, waarbij 22 personen, waaronder 2 Engelschen, gewond werden. Den 14den September 1862 werden verschillende Engelschen in den omtrek van Jokohama door het gevolg van den daimio van Satsoema aangevallen en een hunner gedood.

De positie der Europeanen in Japan werd hoe langer hoe onzekerder en gevaarlijker. Hiertoe droeg niet weinig de toenemende zwakheid der regeering van den shogoen bij, die tusschen beide partijen heen en weer slingerde. De door hem uitgevaardigde bevelen tot bescherming der vreemdelingen werden niet alleen door de daimio's niet opgevolgd, maar ook uit hun eigen houding was zeer goed merkbaar, dat zij het met de vriendschaps- en handelsverdragen niet oprecht meenden. Toen Engeland de bestraffing van *Shimasoe Saboero*, een bloedverwant van den vorst van Satsoema, verlangde, daar hij de aanleiding tot den moord op den Engelschman gegeven had, toonde den 24sten Juni 1863 de Rijksraad aan de gezanten en consuls aan, dat de shogoen van den keizer, den eigenlijken heerscher over Japan, een wenk gekregen had de voor de vreemde mogendheden geopende havens weer te sluiten. De buitenlandsche vertegenwoordigers gaven echter niet toe en dienden een formeel protest in tegen een sluiting. De Engelsche admiraal *Kuper* verscheen in Augustus van hetzelfde jaar voor Kagoshuma, de goed versterkte en verdedigde hoofdstad van den vorst van Satsoema, om de straf aan *Shimasoe Saboero* zelf te voltrekken, maar hij moest spoedig weer aftrekken. De uitlevering van *Shimasoe* bleef uit, doch Satsoema betaalde de geëischte som. In het volgend jaar werden door den daimio van Nagato in de Straat van Shimonoseki vijandelijkheden gepleegd tegen Europeesche schepen. Dientengevolge verscheen in September 1864 een uit Engelsche, Fransche, Nederlandsche en Amerikaansche schepen bestaand eskader onder den Britschen admiraal *Kuper* voor Shimonoseki, verwoestte de vestingwerken en dwong den daimio van Nagato voor altijd de Straat van Shimonoseki open te houden en oorlogsschatting te betalen. Hierop gingen de vertegenwoordigers der vier genoemde mogendheden met de vloot naar Jedo, waar zij na een onderhoud met den Rijksraad (5 en 6 October) bewerkten, dat de regeering van den shogoen de garantie voor de door den daimio aan Nagato te betalen schatting op zich nam, dezen uit zijn waardigheid ontzette, den vreemden gezanten het recht gaf zich te Jedo te vestigen en beloofde den keizer tot erkenning der door den shogoen gesloten verdragen te bewegen. De bealiste houding der Europeesche diplomaten en de berichten der uit Europa teruggekeerde leden van het bovengenoemde gezantschap, die de voortreffelijkheid der Europeesche beschaving in het licht stelden, bewerkten bij de meerderheid der daimio's een andere meening en bewogen den keizer tegen het einde van 1865 tot toegeven.

De machteloosheid der regeering te Jedo bleek

Digitized by Google

met den dag duidelijker, vooral toen zij in 1868 in een expeditie tegen Nagato het onderspit moest delven; in gelijke mate echter nam de macht en het aanzien des keizers toe en wel omdat de voornaamste daimio's van het Z. zich steeds vaster bij hem aansloten. Te midden van de grootste verwarring overleed de toenmalige shogoen (19 September 1866) en prins *Hitotsbashi*, een verstandig, vrijzinnig en den vreemdelingen welgezind man, werd hoofd der Tokoegawafamilie en spoedig daarop shogoen. Hij streefde er voor alles naar de met de mogendheden gesloten verdragen ten uitvoer te brengen en met name den keizer te bewegen eindelijk de haven Hiogo en de stad Osaka voor het buitenlandsch verkeer open te stellen. Zulks geschiedde, gelijktijdig met de opening der haven van Jedo, den 29sten Januari 1868. Intusschen was den 3den Februari 1867 te Kioto keizer *Komei* overleden en opgevolgd door zijn vijftienjarigen zoon *Moetsoehito* (zie aldaar), den 122sten keizer. Zijn eerste regeeringsdaad was de bekrachtiging der met de vreemde mogendheden bestaande verdragen. In het einde van 1867 richtte de daimio van Tosa een schrijven aan den shogoen, inhoudende, dat de verwarringen in het land het gevolg waren van het feit, dat de regeering van twee centra uitging en dat het dus beter zou zijn afstand te doen en de macht in de handen des keizers terug te geven. *Hitotsbashi* verklaarde zich den 8sten November bereid de rijksregeering neder te leggen. De keizer nam het ontslag aan. *Hitotsbashi* vaardigde den 17den November een proclamatie uit, waarin hij verklaarde, dat de veranderde betrekkingen van den staat tot het buitenland een regeering in één hand, en wel in die des keizers, noodzakelijk maakten. Het besluit van den shogoen verwekte onder zijn naaste vazallen, speciaal de daimio's van het N., groote ontevredenheid. *Hitotsbashi* liet zich daarom overreden zijn proclamatie in te trekken en begaf zich met een leger van 30 000 man van Osaka naar Kioto, om de hem vijandelijke daimio's te verdrijven. Bij Fushimi kwam het den 26sten Januari 1868 tot een slag met de daimio's van Satsoema en Nagato, waarin de daimio's overwinnaars bleven. *Hitotsbashi* ging den 30sten Januari naar Jedo terug en nam zijn toevlucht in het Boeddhistische klooster Oeëno. De aanhangers van den keizer vervolgden die van *Hitotsbasi*, rukten Osaka binnen, deden het kasteel van den shogoen in de lucht springen, legden een deel der stad in de asch en veroverden den 4den Februari Hiogo. De keizer beloofde den buitenlanders zijn bescherming en het in kracht blijven van de met den shogoen gesloten verdragen.

Met den terugtocht van *Hitotsbashi* naar Jedo was de oorlog echter niet geëindigd. Den 5den Februari 1868 verklaarde men den ex-shogoen van al zijn titels en waardigheden vervallen, en een groot leger onder opperbevel van prins *Arisoewaga* trok tegen Jedo op, om den oorlog tegen de aanhangers van den shogoen voort te zetten, aan wier hoofd de daimio van Aizoe stond. Jedo werd zonder veel moeite veroverd. Een warme strijd echter ontbrandde om het bezit der steden Oetsoewmija en Wakamat, de hoofdstad van Aizoe. Na haar val was de tegenstand der aanhangers van den shogoen gebroken. Op het eind van het jaar was de keizer in het volle bezit van zijn macht. Hij verplaatste zijn residentie naar Jedo, dat van nu af den naam Tokio (= oostelijke hoofdstad) kreeg. Den 18den Februari 1868 werden de vreemde gezanten in openbare audientie ontvangen, die gedurende den burgeroorlog een neutrale houding hadden aangenomen.

Daarmede begon voor Japan een ingrijpende en snelle verandering in alle bestuurs- en onderwijsinrichtingen. Aan het hoofd dier vooruitstrevende partij stond de verstandige en energieke keizer *Moetsoehito*, die den 3den November 1869 zijn oudsten zoon *Haroe no mija Joshihito* tot opvolger benoemde; hem terzijde staan gelijk gezinde ambtenaren, waarvan de meeste hun opvoeding in Europa of Noord-Amerika genoten hebben. De belangrijkste hervorming was de opheffing van het ambt van daimio als erfelijk leenman van den keizer. Deze maatregel maakte van een feodalen staat een absolute monarchie. Iedereen zou in het vervolg tot staatsambtenaar kunnen worden toegelaten en de keuze tot de hoogste ambten zou naar verdienste en bekwaamheid, niet langer naar geboorte geschieden. Andere belangrijke hervormingen zijn de oprichting van een postwezen (1872), om de overzeesche post van Japan uit zelf te besturen; de invoering der Europeesche Gregoriaansche tijdrekening, daar de 1ste Januari 1873 tot den 1sten Januari van het jaar 2533 sedert de stichting van het rijk gemaakt werd; de invoering van een nieuw muntstelsel, waarvan de yen de eenheid is; de stichting van bankinstellingen naar Europeesch voorbeeld, van verzekeringsmaatschappijen enz. Den 1sten April trad Japan toe tot de wereldpostvereeniging. De heerendiensten werden afgeschaft; algemeene leerplicht ingevoerd; volks- en hoogescholen geopend.

In tegenspraak met het streven der regeering van den keizer, om de beschaving van het Westen in te voeren, was haar voortdurende afkeer van het Christendom. Den vreemdelingen werd vrije godsdienstuitoefening toegestaan; den Japanners werd echter overgang tot het Christendom verboden. Toen zich spoedig na het openstellen der Japansche havens in de nabijheid van Nagasaki door het werken van Fransche zendelingen Christengemeenten vormden en het aantal nieuw gedoopten toenam, liet de regeering een groot aantal Japansche Christenen gevangen nemen, veroordeelde er (1868) 4100 tot deportatie en vaardigde in Januari 1870 scherpere bevelen tegen den overgang tot het Christendom uit, terwijl tevens 3000 Christenen in de verschillende provincies veroordeeld werden. Eerst in 1873 gaf de regeering op aandringen der mogendheden toe; beloofde den 21sten Februari van verdere vervolgingen van Japansche Christenen te zullen afzien en hief in 1876 de tegen het Christendom uitgevaardigde bevelen op. Sedert dien tijd is het aantal Christenen door de werkzaamheid der zendelingen steeds toegenomen.

De verhouding tot het buitenland werd gedurende deze hervormingsperiode slechts korten tijd

Digitized by Google

gestoord door verwikkelingen met China, wegens de bezetting van een deel van Formosa (1874) door de Japanneezen ten gevolge van het vermoorden der bemanning van Japansche schepen door de bewoners van dat eiland. Door bemiddeling van den Engelschen gezant sir *Harry Parkes*, kwam intusschen den 31sten October aan de moeilijkheden een einde. China betaalde den Japanners 500 000 taels schadevergoeding en dezen verlieten Formosa weder. Tengevolge van verwikkeling met Korea in de jaren 1870—1873 was ieder oogenblik het uitbreken van een oorlog te vreezen, wat echter door den invloed van verstandige ministers, zooals *Iwakoera* en *Okoebo* voorkomen werd. In Mei 1876 gelukte het Japan ook Korea voor den wereldhandel te openen. Het sloot een vriendschapsverdrag met dat land, volgens hetwelk voor Japansche koopliedeu drie havens Foesan, Gensan en de hoofdstad Seoel werden opengesteld en Japan het recht kreeg een gesantschap te zenden. Gevaarlijk was voor de regeering de zoogenaamde Satsoema-opstand van 1877, waarvan *Saigo Takamori*, oud-minister en een der populairste mannen, leider was, en dien men eerst na zeven maanden meester was.

Wat de veranderingen van grondgebied betreft, werd in 1875 het Zuidelijk deel van Sachalin in ruil voor het grootste deel der Koerillen aan Rusland afgestaan; ook werd het grondgebied van den staat in 1876 uitgebreid door het inbezitnemen der Bonin-eilanden; terwijl in hetzelfde jaar de Lioe-Kioe-eilanden, die tot dusverre den heerscher van Japan slechts als hun leenheer hadden erkend, onder den naam Okinawa-Ken bij het Japansche Rijk werden ingelijfd; de koning dier eilanden, *Shotai*, werd naar Tokio ontboden, waar hem een paleis als verblijfplaats aangewezen werd. De betrekkingen tot de Europeesche mogendheden waren goed en werden ook niet gestoord door den aanslag, dien een fanatiek Japanner, bij het bezoek van den Russischen kroonprins (1891) te Otsoe aan het Biwameer pleegde, waarbij hij den prins licht verwondde.

Door ingrijpende hervormingen in de rechtspraak trachtte Japan de consulaire berechting door vreemdelingen overbodig te maken en reeds had het met Duitschland en Amerika verdragen in die richting gesloten, doch de ratificatie bleef uit ten gevolge van een krachtige oppositie onder het volk, die zich den 18den Maart 1889 openbaarde in een moordaanslag op minister *Okoema*. Den 11den Februari 1890 zette de regeering de kroon op haar hervormingswerk door de afkondiging van de reeds lang beloofde grondwet, die in 1890 van kracht werd. Men had daarbij de Pruisische constitutie als voorbeeld genomen. Hoe nader het oogenblik van de invoering van den constitutioneelen regeeringsvorm kwam, des te opgewekter werd het politieke leven. Weldra, toen tengevolge van de agitatie en het dreigend optreden der soshi de openbare orde verstoord scheen te worden (December 1889), zag de regeering zich genoodzaakt uitzonderingswetten uit te vaardigen, de pers- en spreekvrijheid en het recht van vereeniging en vergadering te beperken. In 1890 smolten verschillende partijen van liberale kleur samen onder den naam Rikkendsjijoeto, „constitutioneele liberale partij". Bij de opening van de eerste volksvertegenwoordiging (25 November 1890) was deze partij door 132 leden vertegenwoordigd, de Kaishinto (Hervormingspartij) door 45, de regeeringspartij door 120 leden. De tegenstelling tusschen de partijen kwam vooral in de zitting 1892—1893 duidelijk aan het licht. Het Lagerhuis weigerde gelden voor den bouw van oorlogsschepen. Om zich de middelen trots dit afwijzend votum toch te verschaffen, beval de keizer aan alle ambtenaren een tiende deel van hun salaris voor 6 jaar af te staan; hij zelf stelde eveneens $^1/_{10}$ zijner inkomsten ter beschikking.

In de nieuw gekozen volksvertegenwoordiging, die den 15den Mei 1894 bijeen kwam, bleek, dat de Dsjijoeto (liberale partij), die over 120 zetels beschikte, haar principieele oppositie opgaf, om ten slotte volkomen regeeringspartij te worden; haar leider, graaf *Itagaki* werd zelf minister van Binnenlandsche Zaken in het bestaande kabinet. De oorlogsverklaring aan China (zie *Chineesch-Japansche oorlog*) werd in Japan met groote geestdrift ontvangen, en vrijwillige bijdragen kwamen van alle kanten in. De loop van den oorlog was voor Japan zoo gunstig mogelijk en den 17den April 1895 kwam het vredesverdrag te Shimonoseki tot stand, waarbij Japan het schiereiland Liaotong, Formosa, de Pescadores en een oorlogsschatting van 200 millioen taels kreeg. De ratificatie van dit verdrag volgde den 8sten Mei te Tsjefoe. Intusschen hadden echter Rusland, Duitschland en Frankrijk tegen den afstand van Liaotong geprotesteerd en Japan moest den 10den Mei definitief daarvan afzien, waarvoor het 30 millioen taels kreeg. De inbezitneming van Formosa leverde ook nog moeilijkheden op, daar Chineesche benden, Zwartvlaggen, en Japanners tegenstand boden. Eerst tegen het einde van October waren zij in het definitieve bezit van het eiland. In midden October braken nieuwe onlusten in Korea uit, gedurende welke de koningin, naar men zegt door een Japanner, vermoord werd. De Japansche gezant in Korea *Miosra* en andere Japanners werden van medeplichtigheid aan dien moord beschuldigd, naar Tokio ontboden, doch vrijgesproken. Inderdaad was de invloed van Japan in Korea zeer aan het verminderen, daar de koning zich geheel en al bij de Russen had aangesloten. Intusschen was Japan niet voornemens de onafhankelijkheid van Korea te laten aantasten, waarop belangrijke versterkingen van leger en vloot wezen, die in 1895 en 1896 in het Parlement zelfs door de anders onverzoenlijke Shimpotopartij (vooruitstrevend) goedgekeurd werden, en eindelijk gelukte het Japan in 1898 met Rusland een verdrag te sluiten, waarbij beide mogendheden de onafhankelijkheid van Korea erkenden en beloofden zich van elke inmenging in de binnenlandsche aangelegenheden van dat land te onthouden.

Intusschen was ook een andere wensch der Japanners, de herziening der handelsverdragen, waarin vooral de bepaling omtrent de berechting door de consuls aanstoot gaf, in vervul-

Digitized by Google

ling gegaan. Nadat Japan door de hervorming van zijn wetgeving naar Europeesch model (Strafwetboek, Handelswetboek, Burgerlijk Wetboek enz.) het bewijs geleverd had, dat het op beschavingsgebied aanspraak maken kon, om gelijkelijk behandeld te worden, toonden de buitenlandsche mogendheden zich bereid van de consulaire berechting hunner onderdanen af te zien.

Het voorbeeld van Engeland, dat in 1894 met Japan een nieuw handels- en scheepvaartsverdrag sloot, werd door verscheiden andere mogendheden gevolgd, waaronder Amerika (1894), Frankrijk, Italië, Rusland, België (1895), Duitschland, Zweden en Noorwegen, Zwitserland, Nederland en Oostenrijk-Hongarije (1896). In deze nieuwe verdragen, die in 1899 van kracht werden, werd den onderdanen der betreffende staten als vergoeding voor het afzien van berechting door de consuls het recht toegestaan, om in het geheele land handel te drijven.

De toegevendheid, die de minister-president, markies *Ito*, in de Liaotong-quaestie tegen de Europeesche mogendheden betoond had, had hem de vijandschap op den hals gehaald der oud-Japansche partij; en toen graaf *Moetsoe* zich om gezondheidsredenen genoopt zag zijn ambt neder te leggen, gaf dat in September 1896 aanleiding tot een kabinetscrisis, die den val van het geheele ministerie ten gevolge had. Tot opvolger van markies *Ito* werd graaf *Matsoekata* benoemd, onder wiens bewind door een nieuwe muntwet de gouden standaard ingevoerd werd. Een protest van Japan tegen de inlijving der Sandwicheilanden bij Amerika bleef zonder gevolg en reeds in Januari 1898 trad markies *Ito* opnieuw aan het hoofd van zaken, om in Juni 1898 weer plaats te maken voor graaf *Okoema*, die in November d. a. v. door maarschalk *Jamagata* opgevolgd werd.

In de lente van 1900 brak in China de Bokseropstand uit, als eerste slachtoffer waarvan *Soegiyama*, de kanselier van het Japansche gezantschap viel, die den 12den Juni te Peking vermoord werd. Aan het gemeenschappelijk optreden der mogendheden (zie *China, Geschiedenis*) nam Japan een belangrijk aandeel, waarbij de Japansche troepen hun reeds in den Chineesch—Japanschen oorlog geblekken dapperheid en moed opnieuw bewezen. Daarbij was echter de Japansche staatkunde steeds gericht op het behoud der integriteit en zelfstandigheid van China, waarom Japan zich dan ook dadelijk aansloot bij het Engelsch-Duitsche verdrag van den 16den October 1900, dat zulks ten doel had. De verhouding met Rusland en de door het optreden van dat land in Mandsjoerije veroorzaakte bezorgdheid leidden eindelijk tot het Japansch-Engelsch verdrag van den 30sten Januari 1902, waarbij zich beide staten verbonden om de onafhankelijkheid en integriteit van China en Korea te handhaven en zich tot wederzijdschen steun te verplichten.

Intusschen was markies *Ito* in October 1900 weer aan het bewind gekomen. Doch ook dit ministerie was slechts van korten duur en den 2den Juni 1901 vormde de minister van Oorlog, veldmaarschalk *Katsoera* een nieuw kabinet. Bij zijn optreden vond het de financiën in een treurigen toestand; de landbouw en de nijverheid maakten een crisis door, terwijl onder de arbeiders het socialisme veld won. *Katsoera* trad nu met een hervormingsprogramma op: hij wilde de verkeerde elementen uit den ambtenaarsstand verwijderen, de kleine pers aan banden leggen, het bankwezen regelen en het onderwijs reorganiseeren. Daar Japan door de steeds meer gespannen verhouding met Rusland zijn vloot versterken moest, bleven de financieele hervormingen uit. Het ministerie werd onpopulair en de verkiezingen van Augustus 1902 waren dan ook in zijn nadeel. De constitutioneele partij *(Seiyoekai)* kreeg de meerderheid en eischte dadelijk na het bijeenkomen van den Rijksdag afschaffing der grondbelasting. Overeenstemming bleek onmogelijk; de Rijksdag werd ontbonden, maar bij de nieuwe verkiezingen kreeg de constitutioneele partij opnieuw de meerderheid. Intusschen kwam het tot een compromis. Het Parlement keurde de vlootwet goed, volgens welke 115 millioen yen in de eerstvolgende 12 jaren aan de vloot besteed moest worden en stelde zich met een vermindering der grondbelasting van 30—50 % tevreden. Het gevolg van het compromis was, dat de leider der constitutioneelen, *Ito*, voorzitter van den Geheimen Raad werd; 25 andere leden echter verlieten de partij en bestreden met de vooruitstrevenden de regeering. Alle partijtwisten bleven echter rusten, toen het conflict met Rusland begon. Om zijn stelling naar buiten te versterken, had Japan den 30sten Januari 1902 het verbond met Engeland gesloten; en toen Rusland toch geen aanstalten maakte, om Mandsjoerije te ontruimen (waarom het conflict ontstaan was, zie *Russisch-Japansche Oorlog*) eischte Japan in den zomer van 1903, dat Rusland de onafhankelijkheid van China erkennen en zijn troepen terugtrekken zou. Rusland wees iedere inmenging in zijn verhouding met China af en na verdere vruchtelooze onderhandeling brak Japan den 5den Februari 1904 de diplomatieke betrekkingen met Rusland af en ging, zonder voorafgaande oorlogsverklaring, den 9den Februari tot den oorlog over. Tot deze houding was de Japansche regeering door de publieke opinie gedwongen. Het Parlement keurde alle oorlogsbelastingen en leeningen, ten bedrage van 300 millioen yen, goed.

De oorlog bracht Japan een oorlogsschuld van 1820 mill. yen, die men, niettegenstaande misoogsten, overstroomingen en hongersnood in 1906 en een ernstige economische crisis in 1907, vóór het jaar 1940 hoopte te kunnen delgen. Het leger en vooral de vloot werden desniettemin krachtig versterkt. Verder werd besloten de spoorwegen door den Staat te onteigenen, wat een uitgave van een half milliard yen vereischen zal, en werden beschermende rechten ingevoerd. In Korea en Mandsjoerije (zie aldaar) breidde Japan zijn gezag meer en meer uit. In de buitenlandsche politiek hield Japan vast aan het verbond met Engeland. In 1906 ontstonden moeilijkheden met Amerika over de uitsluiting van Japansche kinderen uit de scholen voor blanken in Californië en over een nieuwe immigratiewet, die echter in Februari 1907 eindigden, toen Japan zich met

Digitized by Google

de uitsluiting der koelies vereenigde, nadat Californië in de schoolkwestie toegegeven had.

In 1907 beleefde Japan in het binnenland groote moeilijkheden tengevolge van de reeds vermelde zware economische crisis. Daarentegen werd zijn positie als groote mogendheid opnieuw bevestigd en versterkt door het sluiten van tractaten. Zoo kwam den 10den Juni een Fransch-Japansch verdrag tot stand, waarbij naast de regeling van andere belangrijke vraagstukken ook de onafhankelijkheid en onschendbaarheid van China werden gewaarborgd. Van nog grooter beteekenis was de den 30sten Juli te St. Petersburg gesloten overeenkomst met Rusland. Daarin werd o. a. bepaald: Beide partijen verplichten zich de integriteit van elkaars gebied te eerbiedigen, evenals ook alle rechten, die voor een van beide partijen voortspruiten uit verdragen, overeenkomsten en afspraken met China. Beide partijen erkennen de onafhankelijkheid en territoriale integriteit van China, evenals het beginsel van gelijke opportuniteit ten opzichte van den handel en de industrie van alle naties in dit keizerrijk en verplichten zich, voor de handhaving en verdediging van den status quo, alle vreedzame middelen aan te wenden.

Terwijl in 1908 tengevolge van de spoorwegnaasting en andere kwesties een paar keeren een ministeriëele crisis plaats had en de economische toestand, hoewel beter dan in het voorafgaande jaar, ongunstig bleef, zoodat de militaire uitgaven beperkt moesten worden, ontstonden moeilijkheden met China naar aanleiding van het Tatsoemaroe-incident, die een boycotbeweging tegen Japan tengevolge hadden, totdat in Maart de kwestie op minnelijke wijze geregeld werd. Lang duurde de vriendschappelijke verhouding niet. In October 1908 ontstond opnieuw een geschil met China.

Katsoera, die na het aftreden van het kabinet-*Saianji* in Juli 1908, aan het hoofd van het nieuwe ministerie was getreden, trachtte de militaire partij gunstig te stemmen door een krachtige buitenlandsche staatkunde. Een voorstel van China om een zestal kwesties, gevolg van den oorlog, voor het scheidsgerecht te 's-Gravenhage te brengen, werd afgeslagen. Japan daarentegen stelde een compromis voor, waarbij aan China het grensgebied Tajientao en aan Japan zijn aanspraken op de spoorwegen en mijnen in Mandsjoerije zouden worden toegewezen. Een ultimatum bezorgde Japan den 7den Augustus 1909 wat het wenschte; China zou geen nieuwen spoorweg als concurrent van den Z.-Mandsjoerijschen bouwen en zich niet langer verzetten tegen de verandering van den gedurende den oorlog aangelegden veldspoorweg Antoeng—Moekden. Ook in Korea veranderde Japan zijn staatkunde. Had *Ito* de positie van den keizer nog in Januari 1909 trachten te versterken, door hem een rondreis door het land te laten doen en had hij in April 1909 de Koreaansche regeering deel laten nemen aan de in Japan opgerichte kolonisatie-Maatschappij voor Korea, sedert Juli 1909 begonnen de maatregelen om het schiereiland onder het rechtstreeksch gezag van Japan te brengen. Het Koreaansche ministerie van Oorlog werd opgeheven en de regeling van de rechtspraak trok Japan aan zich. Vorst *Ito*, die met dezen loop van zaken ontevreden was, werd als resident-generaal vervangen door burggraaf *Sone*. Omtrent het spoorwegwezen in Mandsjoerije wenschte Japan met Rusland tot overeenstemming te geraken. Daartoe zou vorst *Ito* een bijeenkomst met den Russischen minister van Financiën, *Kokokzeff*, te Charbin hebben. Bij die gelegenheid schoot een Koreaan hem den 25sten October 1909 aan het station dood. Van de daardoor veroorzaakte vertraging maakten de Verëenigde Staten van N.-Amerika gebruik, om door den staatssecretaris *Knox*, in November 1909, aan de groote mogendheden de neutralisatieverklaring van de Mandsjoerijsche spoorwegen te doen voorstellen. Het antwoord daarop was het Japansch-Russisch verdrag van den 4den Juli 1910, dat de maatregelen van een gemeenschappelijk verweer tegen dezen inbreuk op het bezit van beide rijken in Mandsjoerije omvatte. Den 22sten Augustus 1910 volgde de formeele annexatie van Korea, wat door Rusland terstond erkend werd.

Ondanks zijn succes in de buitenlandsche staatkunde, welke zich in de binnenlandsche weerspiegelde door de gewelddadige onderdrukking van de sociaal-democratische beweging, waren parlement en pers met het ministerie-*Katsoera* ontevreden. Sedert den oorlog van 1904—1905 bleef de zware belasting gehandhaafd en nam ook de staatsschuld toe. Het overdreven protectionisme, met uitvoerpremiën, subsidies aan de scheepvaart onder eigen vlag, e. d. wekte veel misnoegen.

Den 12den Juli 1910 werd een mislukte aanslag gepleegd op den keizer; een anarchistisch complot werd ontdekt en 26 beklaagden werden den 9den November ter dood veroordeeld. Deze aanslag was het sein voor het inslaan van een meer reactionnaire richting bij het binnenlandsch bestuur. Door hernieuwde propaganda voor het Shintoïsme, dat den voorvaderen van den keizer goddelijke vereering bewijst en ook door het onderwijs trachtte men de aanhankelijkheid aan het keizershuis te bevorderen. In Januari 1911 werd opnieuw een complot tegen het leven van den keizer ontdekt. Met Engeland, de Vereenigde Staten en Frankrijk werden nieuwe handelsverdragen gesloten. Door concessies trachtte Japan daarbij deze mogendheden te bewegen om de extraterritorialiteit van haar onderdanen in Korea prijs te geven. In het verdrag met Engeland van den 5den April 1911 slaagde het daarin volkomen. In ruil voor enkele gunstige uitzonderingsbepalingen bij de invoerrechten zag Engeland af van de rechten, welke zijn onderdanen in het voormalig koninkrijk Korea hadden genoten, met uitzondering van de handelsvrijheid, welke nog 10 jaar zou voortduren. De Vereenigde Staten wilden slechts de beperkende bepalingen omtrent de Japansche immigratie laten vervallen.

In Augustus 1911 trad het ministerie-*Katsoera* af. Als minister-president trad op markies *Saonji*. Het nieuwe Kabinet streefde, in verband met den ongunstigen economischen toestand, naar een zuiniger beheer.

Den 30sten Juli 1912 overleed op 60-jarigen

Digitized by Google

JAPANSCHE KUNST. I.

1. *Haroenoboe* (18de eeuw): Jong meisje bij het rioesho-spel. 2. *Oetamaro* (18de eeuw): Jonge moeder. 3. *Kiyonaga* (18de tot 19de eeuw): Jonge vrouwen. 4. *Hokoesai* (18de tot 19de eeuw): Foeji-vulkaan van het Kanagawameer uit gezien („De golf"). 5. *Hiroshige* (19de eeuw): Tenjintempel te Kameido in de sneeuw.

Digitized by Google

Digitized by Google

JAPANSCHE KUNST II

Japansche Ambachtskunst. — 1 en 2. Tabakspijp met toebehooren. — 3 en 4. Stootplaten van zwaarden. — 5. Bronzen vaas. — 6. Munten. — 7. Ornamenten. — 8, 9 en 10. Wapens. — 11. Bronzen schaal. — 12. Theepot van aardewerk. — 13. Kastje met lakwerk. — 14. Aarden vaas, met bamboe omvlochten. — 15. Houten maskers. — 16. Boeddha-beeld. — 17 en 18. Lijfsieraden. — 19. Borduurwerk. — 20. Bronzen klok. — 21. Bronzen stijgbeugel. — 22. Slaaprol. — 23. Zijden weefsel.

Digitized by Google

Digitized by Google

eeftijd keizer *Moetsoehito*, de groote hervormer an het Japansch regeeringsstelsel. Hij werd opevolgd door zijn in 1873 geboren zoon *Yoshihito Haroe No Miya*. Dat ondanks de moderniseering van het rijk oud-Japansche gebruiken nog bestaan, bewees de zelfmoord, die generaal *Nogi*, de veroveraar van Port-Arthur in 1905, en zijn gemalin begingen, toen den 18den September de plechtige bijzetting van het lijk des overleden keizers plaats vond. Den 10den December 1912 trad het kabinet-*Saonji* af, omdat een geheim verdrag betreffende Mongolië en Mandsjoerije, in Juli door *Katsoera* te St. Petersburg met Rusland gesloten, als te bezwaarlijk voor Japans financiën door het Parlement verworpen was. Ook liet zich steeds meer wantrouwen tegen Ruslands Chineesche politiek gelden; de imperialisten vreesden, dat bij een komende verdeeling van het Middenrijk Japan aan het kortste eind zou trekken. De benoeming van *Katsoera*, den man van den oorlog met Rusland in 1904 en van de inlijving van Korea in 1910, tot minister-president (17 December 1912) kon terecht een overwinning van het imperialisme genoemd worden. *Katsoera* behield echter deze waardigheid niet lang. De Seijoekai-partij, met *Saonji* aan het hoofd, eischte dat de *Genro*, de oligarchische onverantwoordelijke Raad der Ouden, vervangen zou worden door een volkomen verantwoordelijk ministerie. Deze partij besorgde *Katsoera* den 5den Februari 1913 een motie van wantrouwen in het Huis van Afgevaardigden. De zittingen van dit lichaam werden toen eenige malen verdaagd; het kwam tot onlusten, die eerst eindigden, toen den 19den Februari admiraal *Yamamoto* een ministerie gevormd had, waarin 6 leden der Seijoekai-partij waren opgenomen. Dit ministerie trachtte de noodige bezuinigingen in te voeren; voor uitbreiding van de vloot vroeg het 780 millioen yen, terwijl *Katsoera* 1100 millioen yen verlangd had; ook werden ongeveer 4800 ambtenaarsposten ingetrokken, wat een besparing van 150 millioen yen 's jaars beteekende. *Katsoera*, door vriend en vijand als een der voornaamste staatslieden van het moderne Japan beschouwd, overleefde zijn val niet lang. Hij stierf den 10den October 1913.

In het begin van 1914 heerschte, tengevolge van misluktен oogst, in Zuid-Japan hongersnood; den 14den Januari werd de stad Kagospima door een vulkanische uitbarsting verwoest. De keizerin-weduwe *Haroeko* overleed den 9den April op 64-jarigen leeftijd; de kraning van keizer *Yoshihito* werd om die reden uitgesteld. Strijd in het parlement over het marine-ontwerp had tengevolge dat *Yamamoto* den 15den April vervangen werd door graaf *Okoema;* minister van Buitenlandsche Zaken werd *Kato*. Dit ministerie besloot den 18den Augustus 1914 tot den oorlog tegen Duitschland. Het gevolg was, dat de Duitsche kolonie Kiautsjau door de Japanners werd aangevallen en na dapperen tegenweer veroverd. Ook werden de Carolinen, Marianen- en Marshall-eilanden door hen bezet. Verder nam Japan geen rechtstreeksch aandeel aan den Wereldoorlog (zie aldaar).

De verkiezingen voor het Huis van Afgevaardigden, 10 Maart 1915 gehouden, bewezen dat de oorlogspolitiek van het ministerie-*Okoema*, bij het volk goedkeuring vond; de regeeringspartij werd met 60 leden versterkt; de *Seijoekai*-partij leed groote verliezen. Toen echter graaf *Oera*, de minister van Binnenlandsche Zaken, den 31sten Juli wegens omkooping aangeklaagd werd, moest het Kabinet aftreden. In het najaar van 1915 werd *Yoshihito*, met inachtneming der oud-Japansche gebruiken, te Kioto tot Mikado gekroond. De levering van reusachtige hoeveelheden munitie aan Rusland bracht zooveel goud in het land, dat niet slechts het volksvermogen in Japan aanzienlijk vergroot is, maar de regeering tot buitengewone aflossingen der staatsschuld kon overgaan. In Juli 1916 kwam een verdrag tusschen Rusland en Japan tot stand, waarbij zij elkanders belangen in het Oosten waarborgden.

Literatuur: Rein, Japan nach Reisen und Schilderungen (2de druk Leipzig 1905, 2 dln.); *Dumolard,* Le Japon politique, économique et social (Parijs 1908); *Paalzow,* Das Kaiserreich Japan (Berlijn 1908); *Tyndale,* Japan and the Japanese (Londen 1910); *Gubbins,* The progress of Japan (Oxford 1911); *De Visser,* Oud- en Nieuw-Japan (Leiden 1913); *Terry,* The Japanese empire (Londen 1914); *Haushofer,* Dai Nippon, Betrachtingen über Gross-Japans Wehrkraft, Weltstellung und Zukunft (Berlijn 1914); *De Visser,* De Shinto-godsdienst van Japan (Baarn 1911); *Maxelière,* Le Japon. Histoire et civilisation (Parijs 1907—1911, 5 dln.); *Murdoch,* A history of Japan (1910 v.v.); *Hisho Saito,* Geschichte Japans (Berlijn 1911); *Brinkley,* A history of the Japanese people (New-York 1915); *Clement,* A short history of Japan (Londen 1916); *Abbott,* Japanese expansion and American politics (Londen 1916); „The Japan Year-Book" (Tokio, jaarl.); „Résumé statistique de l'empire du Japon" (Tokio, jaarl.).

Japansche kamfer of *Laurineeënkamfer* wordt aldus ter onderscheiding van Borneokamfer (Borneol) genoemd. Zij wordt in het groot naast kamferolie door destillatie van het hout van den kamferboom (*Cinnamomum Camphora*) met stoom verkregen. Zij is een witte, weeke kristalmassa van zeer eigenaardigen reuk, sublimeert gemakkelijk, smelt bij 178,7° C. en kookt bij 209,1° C.

Japansche kunst (zie de platen). De Japansche kunst werd het eerst in Nederland bekend, waar sedert het midden der 17de eeuw haar voortbrengselen, in het bijzonder porselein en lakwerk, werden ingevoerd. Die voortbrengselen hadden invloed op het Delftsche aardewerk. Tot in de tweede helft der 19de eeuw heeft de Japansche kunst gebloeid; sedert 1868 heeft het land, dat tot dusver voor vreemdelingen gesloten was, de Europeesche beschaving overgenomen en daardoor is de kunst zeer in verval geraakt.

De Japansche kunst ontwikkelde zich onder den invloed van die der Chineezen, doch had reeds in de 9de eeeuw een eigen karakter gekregen, dat zij ook later behield.

Bouwkunst. De Japanners waren gewoon, hun gebouwen van hout te maken. De stijlen staan op neuten van steen, het dak steekt over. De ruimte tusschen de stijlen en de liggers der ge-

Digitized by Google

bouwen is met hout gevuld. Vensters zijn niet aanwezig, in de plaats daarvan kwamen schuifdeuren, welker panneelen van doorschijnend papier zijn gemaakt. De binnenmuren zijn verplaatsbare schotten, zoodat men de kamers naar verkiezing grooter of kleiner maken kan. Iedere kamer bevat een ondiepe nis, *tokonoma* geheeten, die voor het opstellen van eenige kunstvoorwerpen dient. Daarnaast bevinden zich kasten met schuifdeuren, waarin eenig huisraad wordt bewaard. Boven in de buitenmuren der huizen is doorluchtig snijwerk aangebracht, doch overigens heeft het timmerwerk een zeer eenvoudig karakter. Het geheele huis wordt door een galerij omgeven. De daken zijn òf met stroo òf met pannen gedekt. De tempels der Japanners zijn op dezelfde wijze gebouwd, als hun huizen. De eenvoudigste zijn de Sjintotempels, die iedere twintig jaar worden vernieuwd, en *mija* genoemd worden. Deze tempels hebben slechts kleine afmetingen en worden omgeven door een soort van poorten, die uit twee stijlen en een dubbele bovenbalk bestaan, die aan beide zijden uitsteekt. Versierselen bezitten deze tempels niet; zij zijn echter van kostbaarder houtsoorten gemaakt, dan de huizen. Voorbeelden van deze tempels vindt men te Ise; zij bestaan daar reeds sedert de 5de eeuw. De Boeddhistische tempels van Japan, die dikwijls met groote kloosters verbonden zijn, vertoonen een bouwtrant, die meer aan dien der Chineezen herinnert. Hier is voor de versiering der houten stijlen dikwijls van brons gebruik gemaakt. Ook z. g. „pagoden" (zie *Indische Kunst*) zijn niet zeldzaam. Dergelijke gebouwen ziet men te Nara. Zij dagteekenen uit het begin der 7de eeuw.

Beeldhouwkunst. Van meer belang, dan de bouwkunst, is de Japansche beeldhouwkunst. De beeldhouwers werkten bij voorkeur in hout en in brons. De oudste waren uit Korea afkomstig; werk van deze meesters zijn de houten, beschilderde beelden uit de 7de eeuw, die den tempel te Nara versieren. De stijl heeft nog overeenkomst met dien, welke toen in Indië gebruikelijk was. Te Nara werkten in de 7de eeuw ook *Shotokoe Taisji*, en in de 11de eeuw *Jocho*, terwijl onder de beeldhouwers der 17de eeuw *Hidari Jongoro* het meest beroemd was. Een eigenaardigheid dezer Japansche houtsnijkunst zijn de maskers, die bij godsdienstige plechtigheden gedragen werden en waarvan er op plaat II, fig. 15. een paar zijn afgebeeld.

Onder de werken in brons verdienen vooral de beelden van *Boeddha* genoemd te worden, die soms zeer aanzienlijke afmetingen hebben; het grootste is dat te Nara, dat in de 8ste eeuw door *Daibootsoe* werd gemaakt. Het vervaardigen van deze Boeddhabeelden heeft tot in de 19de eeuw voortgeduurd. Zij vertoonen het ook in Indië gebruikelijke type, doch in de details ontbreekt het niet aan verscheidenheid. Een zeer fraai Japansch Boeddhabeeld bezit het Musée Cernuschi te Parijs; dit kunstwerk dagteekent uit de 18de eeuw. De Japansche beeldhouwers hebben ook uitgemunt in het maken van kleine bronzen, die figuren uit het dagelijksch leven of dieren voorstellen.

Schilderkunst. De Japansche schilderijen zijn z. g. *kakemono's*, die uit zijde of papier bestaan en aan de twee smalle zijden van rollen zijn voorzien. Dikwijls is de eigenlijke schilderij in een rand van gebloemde zijde gevat. Het schilderwerk werd in z. g. „Oost-Indische" inkt en waterverf uitgevoerd. De Japansche schilders maken geen gebruik van de perspectief, zooals die sedert de 15de eeuw in Europa werd toegepast.

De oudste Japansche schilderwerken, die bewaard bleven, dagteekenen uit de 9de eeuw. en zijn blijkbaar onder Chineeschen invloed ontstaan. Zij behandelen Boeddhistische onderwerpen, en zijn in heldere kleuren met toepassing van vergulsel uitgevoerd. Deze manier, waarvan *Kosse no Kanaoka* de voornaamste vertegenwoordiger is, duurt tot de 13de eeuw. Dan begint *Toba Sojo* humoristische voorstellingen van menschen en dieren te schilderen, zooals zij sedert bij de Japanners in zwang zijn gebleven. In de 14de eeuw maakt *Tosa* zich beroemd door zijn tafereelen uit het dagelijksch leven. Het is wel merkwaardig, dat ieder dezer drie schilders een school heeft gevormd, die tot in de 19de eeuw is blijven bestaan. Daardoor heeft de Japansche schilderkunst een groote verscheidenheid.

In de 15de eeuw begonnen de Japanners landschappen te schilderen. Onder de meesters, die hierin uitmunten, behooren *Sjo Densoe, Joestsoe, Soga Sjoeboen, Sesjoe* en *Kano Masanoboe*. De zoone van den laatsten schilder, die in de 16de eeuw leefden, *Kano Motonoboe* en *Kano Oetanosoeke* zijn beroemd om de bloemen en de dieren, die zij schilderden. Onder de schilders der 17de eeuw zijn de meest bekende *Sotatsoe, Korin, Mietsoki* en *Iwasa Matahei*, welke laatste vooral in voorstellingen uit het dagelijksch leven heeft uitgemunt. De kunst van het houtsnijden, die reeds sedert de 12de eeuw in Japan werd beoefend, kwam in de 17de eeuw meer op den voorgrond. Vooral *Hisjikawa Monoroeboe* heeft toen prachtige houtsneêprenten gemaakt. Deze bloei der houtsneêkunst duurde tot het midden der 19de eeuw voort. Omstreeks 1750 begon het drukken der houtsneêprenten in kleuren, waardoor de Japansche kunstenaars de schoonste effecten wisten te bereiken. Tot hen behooren *Marojama Okio* (1733—1795), *Torji Kjonoboe* (1688—1755), *Soezoeki Haroenovoe* (1718—1770) (Pl. I, fig. 1), *Kitagawa Oetamaro* (1754—1806) (Pl. I. fig. 2), *Torji Kyonaga* (1742—1815) (Pl. I. fig. 3). *Octogawa Koenidasa* (1786—1864), *Katsoeszika Hokoosai* (1760—1849) (Pl. I fig. 4) en *Hirosjige* (1797—1858).

Ambachtskunst. Bij de Japanners zijn kunst en ambacht niet twee dingen, die op zich zelf staan, gelijk dit ook tot de 19de eeuw in Europa het geval was. Ieder ambachtsman was tevens een kunstenaar, die voortreffelijk werk wist voort te brengen. Het Japansche porselein geniet terecht een groote vermaardheid. Zoowel door hun vorm als door hun kleur munten de voorwerpen, die daarvan gemaakt zijn, uit. De Japanners hebben het maken van porselein van de Chineezen geleerd, doch aan hun werk een eigenaardig karakter weten te geven. Terwijl toch de Chineezen bij het versieren aan fantastische dieren, menschen en zinnebeelden de voorkeur gaven, bedienden de Japanners zich in den regel

Digitized by Google

van planten en dieren, die, naar de natuur gevolgd, toch stijl vertoonen. Deze wijze van versieren bepaalt zich niet tot het porselein. Men vindt haar ook toegepast bij vele andere voortbrengselen van Japansche ambachtskunst, zooals bronzen vazen (Pl. II, fig. 5 en 11), borduurwerk (Pl. II, fig. 19), weefsels (Pl. II, fig. 23) en de stootplaten van zwaarden (Pl. II, fig. 3 en 4). Bij het versieren der zwaarden en hun scheeden (Pl. II, fig. 8, 9 en 10) is daarentegen van meetkundige samenstellingen gebruik gemaakt. Een overgang tusschen den meetkundigen vorm en de natuur komt ook in de versiering soms voor. Op Pl. II, fig. 7, vindt men daar voorbeelden van. Hier stelt *a* twee vederen, *b* een aanjelier en *c* een pruimebloesem voor. Ook de munten (Pl. II, fig. 6) en de tabakspijp met toebehooren in fig. 1 en 2 van Pl. II voorgesteld, zijn in dien geest behandeld. Bij de voorwerpen voor den eeredienst, zooals de bronzen klokken (Pl. II, fig. 22) is de eigenaardig Boeddhistische symboliek aan het woord. Hier toont zich ook de Chineesche invloed in de behandeling der Boeddhabeelden (Pl. II, fig. 16). Ook aardewerk (Pl. II, fig. 12) is soms in dien geest behandeld. In het lakwerk (Pl. II, fig. 13) zijn soms de Japansche motieven met de Chineesche vermengd, doch ook de meer naturalistische opvatting komt dikwijls voor. Eenvoudige vazen van aardewerk (Pl. II, fig. 14) krijgen door de vlechtwerken van bamboe, waarin zij gevat zijn, dikwijls iets zeer artistieks. Uit zoo'n vlechtwerk bestaan ook de slaaprollen (Pl. II, fig. 22), die door de Japanners in de plaats van kussens worden gebruikt. De Japansche lijfsieraden (Pl. II, fig. 16, 17 en 18) vertoonen vaak een eigenaardige toepassing van dierfiguren, zooals visschen, apen enz. Eindelijk verdienen nog de Japansche snijwerken in ivoor en kostbaar hout genoemd te worden.

Literatuur: *Louis Gonse,* L'Art japonais (Parijs 1906); *S. Bing,* Le Japon artistique (Parijs 1910); „Commission Impériale du Japon, Histoire de l'art du Japon" (Tokio 1900).

Japansche taal, schrift en letterkunde. Wat de *taal* betreft, bestaat het Japansche alphabet uit 5 klinkers: *a, i, u* (onze *oe*), *e, o,* en 16 medeklinkers: *b, d, f, g, h, j (dzj), k, m, n, p, r, s, t, w, y (j), z.* Geheel ontbreekt de *l,* die de Japanners in vreemde talen door een *r* vervangen. De *r* wordt als een tongletter uitgesproken en klinkt in het dialect bijna als een *d.* Eigenlijke tweeklanken zijn *ai* en *oi,* terwijl de verbinding *ei,* die bijna alleen in woorden van Chineeschen oorsprong voorkomt, als een lange *e* met nakllinkende, korte *i* wordt uitgesproken. Van de lange klinkers komen het meest *ô* en *û* voor; vooral vindt men ze veel in woorden van Chineesche afkomst, *ô* ontstaat altijd door de samentrekking van twee korte vocalen. Veel voorkomende verbindingen van twee of meer medeklinkers zijn *tch, kk, mm, nn, pp, ss, ssh, tt.* Deze klanken worden tot 72 open, d. w. z. op een klinker eindigende lettergrepen verbonden; de eenige gesloten lettergreep eindigt op een *n,* die weer uit *nu* ontstaan. Deze 72 lettergrepen, òf ieder afzonderlijk, òf verschillende tot één geheel verbonden, leveren den woordschat der Japansche taal. Het eerst, waarschijnlijk door de Koreanen met het Chineesch bekend geworden, namen de Japanners in hun taal weldra een groot aantal Chineesche woorden over, vooral uit Middel- en Zuid-Chineesche dialecten, die ten deele Japansche woorden verdrongen hebben, ten deele daarnaast gebruikt worden. Door deze vreemde elementen, waarvan nog steeds nieuwe in de taal opgenomen worden, kreeg het hedendaagsche Japansch een in zijn wezen geheel ander karakter dan het oude. Geleerden, zooals *Mabuchi, Motoori* en *Hirata,* uitgaande van onderzoekingen omtrent het Shintoïsme, hebben er in de laatste eeuwen naar gestreefd het zuivere, klassieke Japansch met nieuw leven te bezielen, doch hun pogingen hebben weinig succes gehad. Een scherp onderscheid moet gemaakt worden tusschen de spreek- en de schrijftaal. Een groot aantal vormen, woorden, zinswendingen en constructies, die in de spreektaal voorkomen, mogen in de schrijftaal niet gebruikt worden; toch is in den laatsten tijd een streven merkbaar, om spreek- en schrijftaal te doen samensmelten. Het woord daarvoor is *Genbun itchi* d. w. z. vereeniging van spreek- en schrijftaal. In de omgangstaal is de wijze van uitdrukking dikwijls zeer verschillend, al naar gelang van den graad van achting, dien men den aangesproken persoon toekent; dit komt vooral uit bij het voornaamwoord en het werkwoord. Een bijzondere schrijftaal is nog die in brieven en documenten, die in sommige opzichten afwijkingen van de gewone boekentaal vertoont. Ook hier spelen beleefdheidsvormen een voorname rol. Naar haar taalkundig karakter behoort de Japansche taal tot de agglutineerende talen (zie aldaar). Toch zijn in de omgangstaal zeer goed neigingen tot verbuiging merkbaar. Zoo is b. v. uit den vorm der schrijftaal *aritari* (was) in de spreektaal *atta* ontstaan. Dat het Japansch tot den Oerai-Altaïschen taalstam behoort, is althans zeer waarschijnlijk.

Het *schrift* der Japanners is het Chineesche woordschrift en daarnaast een lettergreepschrift, dat vermoedelijk naar het voorbeeld der Koreanen en ongetwijfeld in aansluiting aan het Indische schrift uit het Chineesche woordschrift gevormd is. Men schrijft van boven naar beneden in loodrechte lijnen, die van rechts naar links op elkander volgen (zie plaat 1 bij het artikel *Courant*). De Japanners bedienen zich hoofdzakelijk van drie verschillende schriftsoorten, de Katakana, de Hiragana en de Chineesche woordteekens (cursief). De meest gebruikelijke vorm is een verbinding van het Chineesche woordschrift met een der beide genoemde soorten lettergreepschriften, waarbij de woordstammen door het eerste, de buigingsuitgangen door het laatste weergegeven worden. Ook komt het voor, dat de uitspraak der Chineesche teekens daarnaast door het lettergreepschrift weergegeven wordt. De Hiragana, waarvan de uitvinding ten onrechte aan den Boeddhistischen priester *Koekoei* (744—835) wordt toegeschreven, is een verkorting van Chineesche cursieve woordteekens, waarvan elk een lettergreep voorstelt. Daar bij het schrijven van de Hiragana de teekens dikwijls met elkander verbonden worden en er

Digitized by Google

voor één lettergreep dikwijls verschillende teekens zijn (± 300 teekens voor 73 lettergrepen), is dit schrift, vooral in verschillende oudere, met houtaneden vervaardigde werken, dikwijls zeer moeilijk te ontcijferen, en zulks te meer, omdat in het Japansch in het algemeen het einde der afzonderlijke woorden niet aangeduid wordt. In de tegenwoordige typografische uitgaven echter worden voor iedere lettergreep slechts 2 of 3 varianten der Hiraganateekens gebruikt, zoodat die gemakkelijker te lezen zijn. De Katakana, meestal uit Chineesch kwadraatschrift gevormd, wordt meer in geleerde werken gebruikt en is veel gemakkelijker, daar zij, afgezien van eenige kleine varianten, voor iedere lettergreep slechts één eenvoudig teeken heeft. Het gezamenlijke aantal bedraagt 48, met de varianten 50. Tot beide schriftsoorten behooren nog twee hulpteekens, n. l. *nigori* (゛) en *maroe* (゜), waarvan het eerste de verzachting van een medeklinker *(k* tot *g; t* tot *d* enz.), het tweede de verharding van de *b (f)* tot *p* aanduidt. Men heeft ook in Japan zelf getracht de transscriptie van het lettergrepen- en Chineesche schrift door Latijnsche letters in te voeren, doch met weinig succes, daar de vereeniging „Romajikai" (Vereeniging voor Latijnsch schrift), die zich zulks sedert 1885 ten doel had gesteld, dat zij door het uitgeven van een tijdschrift trachtte te bevorderen, opgehouden heeft te bestaan.

Letterkunde. De oudste gedenkteekenen van de Japansche letterkunde zijn twee in Chineesch schrift vervaardigde historische werken: „Kojiki" („Geschiedenis van de oudheid", dat van den goden- en heldentijd tot 628 n. Chr. gaat, in het Engelsch vertaald door *Chamberlain*, 1882) en „Nihongi" („Japansche annalen" tot 696, in het Engelsch vertaald door *Aston*, 1896). De ontvankelijkheid van de Japannees voor vreemde kunsten en wetenschappen openbaart zich reeds in hun eerste werken. Reeds vroeg hebben zij zich eerst de Chineesche beschaving en later den Boeddhistisch-Indischen godsdienst eigen gemaakt. De nationale beweging na de overneming van de Chineesche cultuur vond haar uitdrukking in de liederenverzameling „Manyōshū" („Tienduizend Bladeren, in 759 onvolkomd geëindigd), waaraan verschillende dichters o. a. *Hitomaro* (± 622 — ± 709), *Akahito* (omstreeks het midden van de 8ste eeuw) en de verzamelaar *Yakamochi* († 785) werkten. In denzelfden tijd vervaardigde *Mihuni* een anthologie van de in dien tijd in Japan veel beoefende Chineesche poëzie, de „Kwaifuso" („Verzameling van belangrijke stukken", ± 650 — 680). „De Kohinshū" bevat een verzameling van Oud-Japansche lyrische gedichten. Aan denzen bundel hebben vooral de dichters *Narihira* (825—880) en *Tsurayuki* (882—946) medegewerkt. De Japansche poëzie vertoont in dezen tijd als voornaamste eigenschap een sterk dwepen met de schoonheden der natuur en een romantisch heroïsche neiging. De „Kokinshū" werd op bevel van den keizer samengesteld. Tot 1439 verschenen nog 20 zulke officiële anthologieën, waarvan geen enkele echter de „Kokinshū" en de „Manyōshū" evenaart. Dit is de periode van het Japansche minnedicht. Een soortgelijke ontwikkeling als de lyrische poëzie vertoont de epische. De romantische „Monogatarie" zijn uit de 10de tot de 13de eeuw afkomstig. Hiertoe behooren het „Ise-Monogatari", dat de lotgevallen van den dichter *Narihira* behandelt, en het „Genji-Monogatari", dat door een vrouw *Murasaki-Shikibu* vervaardigd is en als het voornaamste klassieke prozawerk van de Japansche letterkunde beschouwd wordt. In dezen tijd vallen vele beroemde, door vrouwen geschreven werken, zooals o. a. de verzameling schetsen „Makura-Soshi" van *Sei Shonagon*. Een navolger van *Sei Shonagon* is *Kenko* (1283—1350) met zijn „Tsurezure Gusa" („Aforismen uit mijn ledige uren"). Een eigenlijk nationaal epos bestaat niet in de Japansche letterkunde; als een soort epos kan het „Heike-Monogatari", dat door rondtrekkende zangers voorgedragen werd, beschouwd worden. Het aantal „Monogataris" is zeer groot, hun inhoud is krijgshaftig, avontuurlijk of sprookjesachtig. In den tijd vóór de restauratie van *Iyeyasu* geraakte de epiek, zoowel als de lyriek in verval. Na de restauratie herleefde de literatuur, en ook de wetenschap kwam nu eerst tot haar recht. De moderne Japansche roman heeft zijn voorlooper in *Ibara Saikuku* (1642—1693). In dezen tijd wordt het schrijven als beroep uitgeoefend. Het hoogtepunt bereikt de roman in *Kyokutei Bakin* (1767—1848), dien men den Japanschen *Walter Scott* zou kunnen noemen. Van zijn talrijke, meest historische werken, is „Hakken-Den" („De geschiedenis van de acht honden") het meest bekend. Naast hem moeten *Ryutei Tanehiko* (1780—1842) en *Shunsui* († 1842) genoemd worden. De critische letterkundige beschouwingen, die de restauratie tengevolge had, vonden hun voornaamste vertegenwoordigers in *Kamo Mabuchi* (1697—1769) en zijn leerling *Motoori Norinaga* (1730—1801), die de „Kokinshū" commentarieerde. Het Japansche drama dat uit de komische tusschenspelen in de religieuze mysteriën van den Shintogodsdienst en uit een navolging van het Chineesche drama ontstaan is, kwam eerst in de 17de en 18de eeuw tot bloei. In dezen tijd werkte *Chikamatsu Monzaimon* (1653—1724). De meeste dramatische dichters van dezen tijd waren directeur van een schouwburg. Vele van hun werken worden nu nog gespeeld. Het „No" van den ouden tijd dat met zijn muzikale begeleiding en zijn dansen op de oude Europeesche opera's gelijkt, behoort, evenals het declamatorische „Joruri" en de marionettenspelen nog altijd tot de meest geliefde vermaken.

De moderne Japansche letterkunde begint omstreeks het jaar 1860, onder den invloed van de in dien tijd in Japan bekend geworden Europeesche literatuur, vooral van de Engelsche. Een aantal werken werden vertaald, *Tsubouchi Yūzō* zelf romanschrijver en dramatisch dichter, schreef een werk waarin hij de romantische richting met haar Confuciaansche moraal krachtig bestreed en hielp de realistische beweging aan de overwinning. *Toyama Masakazu, Yatabe Ryōkichi* en *Ione Tetsujirō* schreven moderne gedichten („Shintaishi"). Vooral laatstgenoemde (geboren 1855), tevens philosoof, ethicus en folklorist, is een belangrijke figuur. Van de prozaisten moeten de realistische schrijver *Yamada Bimyōsai* (te-

Digitized by Google

vens een dichter van beteekenis), de invoerder van het gebruik der beschaafde spreektaal als literaire taal, en de novellisten *Ozaki Kōyō* wiens werken zoozeer onder Europeeschen invloed staan, dat zij vertalingen gelijken, en *Kōda Roban* (geboren 1867) genoemd worden. Uit de volgelingen van laatstgenoemde ontwikkelde zich een naturalistische school. Het zwakke punt der realisten is hun gebrek aan levenservaring. Het belangrijkste letterkundige tijdschrift is „Myōjō" („De lichte ster") in 1900 gesticht door *Yosano Tekkan*, wiens voornaamste medewerkers zijn vrouw *Akiko* en de dichters *Kambara Yūmei* en *Susukida Kyūkin* zijn. Het Japansch tooneel werd naar Europeesch voorbeeld hervormd door *Kawakami*, den stichter van het „Soshi Shibai („Jonge tooneel"). Karakteristiek voor de Japansche belletrie is de voorliefde voor geïllustreerde werken. Woordspelingen nemen in de Japansche, evenals in de Chineesche, dicht- en prozawerken een belangrijke plaats in. In de meeste Japansche werken van den laatsten tijd heerscht een gezonde, frissche geest.

Literatuur: Een algemeen overzicht over de Japansche letterkunde vindt men bij *W. G. Aston*, A history of Japanese literature (Londen 1889, Fransche vertaling Parijs 1902), *Okasaki*, Geschichte der Japanischen Nationalliteratur (Leipzig 1899), *K. Florenz*, Geschichte der Japanischen Literatur (Leipzig 1906, *O. Hauser*, Die Japanische Dichtung (Berlijn 1904). Van bibliografieën noemen wij: *Hoffmann*, Catalogus librorum et manuscriptorum japonicorum (Leiden 1845), *Pagès*, Bibliographie japonaise (1859), „Bibliotheca japonica" (lijst eener verzameling van Japansche boeken in 1408 deelen, Weenen 1875) en *Wenkstern*, A bibliography of the Japanese empire (Londen en Leiden 1895).

Japansche Zee is de zee tusschen de Japansche eilanden Jesso en Hondo aan de eene, Korea, de Russische kustprovincie en het eiland Sachalin aan de andere zijde. Zij staat door de Tatarsche Golf en de La Pérouse-straat met de Ochotskische, door de Straat van Korea met de Oost-Chineesche Zee, door de Tsoegaroe- en de Boengostraat met den Grooten Oceaan in verbinding. De grootste diepte bereikt zij tusschen Wladiwostok en de Broughtonbaai (2000 m.), aan de Japansche kusten staat nauwelijks 200 m. water. Door het westelijk deel der zee loopt de kabel Wladiwostok-Nagasaki.

Japhet was volgens de Bijbelsche overlevering (Genesis 9 en 10) de derde zoon van *Noach*. Zijn nakomelingen verspreidden zich vooral over het noorden van Azië en Europa, waarom de Armeniërs, Meden, Grieken, Thraciërs enz. tot de afstammelingen van *Japhet* gerekend werden. Arabische sagen noemen hem den stamvader der Turken en Barbaren. Men verhaalt, dat hij 11 zonen gehad heeft, die de stamvaders werden van even zooveel Aziatische volken.

Japiks, *Gijsbert*, een Friesch dichter, die hoofdzakelijk verzen in de landtaal heeft uitgegeven, behoorde tot het geslacht der *Holckama's* en werd in 1603 te Bolsward geboren, waar zijn vader schrijnwerker en burgemeester was. De zoon bezocht er de Latijnsche school en werd vermoedelijk tot de beoefening van het Friesch opgewekt door den toenmaligen stadssecretaris *Sibren Tjeerds Siccama*, een verdienstelijk rechtsgeleerde. Nadat hij te voren elders werkzaam was geweest, werd hij in 1637 benoemd tot hoofdonderwijzer en voorzanger in zijn geboortestad. Door het verlies van zijn echtgenoot en 5 zijner 6 kinderen getroffen, zocht hij troost in het overbrengen eener verhandeling van *Philippe de Mornay* („Over de moeite en ellenden des ondermaanschen levens") in de Friesche taal, alsmede in het vertalen van een aantal Psalmen. Van zijn overgebleven zoon *Salves*, die zich als heelmeester op Ameland had gevestigd, ondervond hij veel verdriet, en toch was het voor den zwaar beproefden vader een geweldige slag, toen ook deze op 25-jarigen leeftijd door de pest werd weggerukt. Bij voortduring trachtte hij zijn leed te verzachten door het vervaardigen van gedichten, totdat hij in 1666 overleed. Die gedichten zijn 2 jaar na zijn dood te Bolsward uitgegeven onder den titel: „Gijsbert Japix Friesche rijmlerijen: in trije dielen forschaet: de eerste binne ljeafd in bortlyke mingeldeuntjes: 't oorde sinte gemiene aef huwzmanne petear in ore katerije: 't efterste iz hymmelsch harpluwd". Een tweede druk verscheen te Leeuwarden in 1681, terwijl de laatste in 1821—1824 bezorgd is door *Epkema*, die er een woordenboek aan toegevoegd heeft. De gedichten van *Gijsbert Japiks* onderscheiden zich door oorspronkelijkheid, welluidendheid en diep gevoel. Tot de voortreffelijkste behooren voorzeker: „Friesche Tjerne" met het zoetvloeiende slotvers: „Swiet, ja, swiet iz 't oere miete, 't Boaskien fore jonge lie enz." en „Tjesck-moare seeangste". Hij was bekend met Latijn en Grieksch en onderscheidde zich door een zuiveren smaak, hoewel hij in het laatst van zijn leven tot een smakelooze samenkoppeling van woorden verviel. Zijn spreuk was „Sluecht en rjuecht". Den 7den Juli 1823 werd in de Martinikerk te Bolsward zijn marmeren borstbeeld geplaatst, vervaardigd door den beeldhouwer *Gabriël. H. J. Halbertsma* wijdde aan hem zijn „Hulde aan Gijsbert Japiks" (1827, 2 stkn.).

Japura *(Yapura)*, een linkerzijrivier van de Amazone, ontspringt als Caqueta in de Andes van Columbia en is een zeer waterrijke rivier, die in O.Z.O.-richting het territorium del Caqueta in vele bochten doorstroomt, talrijke watervallen (Kinani-, Jaryhana- en Sibare Cachuerawaterval) en eilanden vormt, vervolgens den Braziliaanschen staat Amazonas bereikt en in vele armen bij Teffé uitmondt.

Jaques-Dalcroze, *Emile*, een toonkunstenaar van Fransche afkomst, den 6den Juli 1865 te Weenen geboren, werd te Genève opgevoed, en bezocht daar ook de universiteit en het conservatorium; daarna studeerde hij nog onder *Robert Fuchs* en *Anton Bruckner* te Weenen en *Léo Delibes* te Parijs. Hij is in de eerste plaats bekend om de met zijn naam aangeduide methode van de zoogenaamde „rhythmische gymnastiek". Het trof hem n. l., dat in het muziekonderwijs het zoo uiterst gewichtig rhythmisch element òf totaal verwaarloosd òf slecht geleerd wordt; dit belangrijke element moet met alle zorg aangekweekt worden en een levende factor zijn, als het ware in het li-

Digitized by Google

chaam worden overgebracht. Zoo schiep hij een systeem, waarin de muziek wordt uitgedrukt door lichaamsbewegingen met dien verstande, dat men met armen, beenen of door passen de rhythmische figuren maakeert; ook de polyrhythmiek wordt op deze manier beoefend, b. v. door het tegelijkertijd markeeren van verschillende maatsoorten resp. door de twee armen of door een arm en een been. De methode bepaalt zich echter niet uitsluitend tot de rhythmiek; ook de structuur van een muziekstuk (onderverdeeling in voor- en nazin, periodes, grootere groepen enz.) worden met verschillende bewegingen en standen aangeduid, en tenslotte ook de innerlijke zin van een compositie plastisch uitgedrukt; zoo heeft deze methode ook voor het modern ballet beteekenis. Zij maakte langzamerhand veel opgang en is allerwege, ook op 't val van muziekscholen in practijk gebracht. In 1910 werd te Hellerau bij Dresden een speciaal instituut opgericht onder leiding van *Jaques-Dalcroze*, waar niet alleen onderwijs in zijn methode werd gegeven, doch ook cursussen voor leeraressen en leeraren in de rhythmische gymnastiek en voorts opvoeringen met balletten, waarbij die methode in toepassing werd gebracht. Het uitbreken van den Wereldoorlog had vrij spoedig de opheffing van het instituut ten gevolge, voornamelijk omdat het toen hoog oplaaiende nationaal bewustzijn zich keerde tegen de methode van iemand, in wien men plotseling een vijand zag. Gaandeweg is men evenwel tot bezinning gekomen en erkende men, dat de nationaliteit van den schepper niets afdeed tot de voortreffelijkheid en het nut van zijn systeem; het instituut is nu weer voortgezet, eenigszins gereorganiseerd en onder Duitsch bestuur.

Als componist is *Jaques-Dalcroze* bekend door de koorwerken „La veillée" en „Festival Vaudois" (1903), de opera's „Le violon maudit" (1893), „Janie" (1894), „Sancho Panza" (1897), „Le bonhomme jadis" (1906), en „Les jumeaux de Bergame" (1908), twee vioolconcerten, kinderliederen pianostukken, enz.

Jara-Jara is de methylester van β-naphtol en wordt in de parfumerie-industrie gebruikt in plaats van oranjebloesem-olie.

Jarama, een rechterzijrivier van den Taag in Spanje, ontspringt tusschen den Caballero en den Peña de la Silla in het Castiliaansch Scheidingsgebergte, neemt rechts den Lozoga en den Manzanares, links den Henares en den Tajuña op en mondt, na een loop van 199 km., 3 km. ten W. van Aranjuez in den Taag uit.

Jarbatenda of *Yarboutenda* is een rivierhaven in de Britsche kolonie Gambia aan de W.-kust van Afrika, die krachtens de Britsch-Fransche overeenkomst van 1904 aan Frankrijk werd afgestaan. Als toegangspoort tot Senegal is zij voor Frankrijk van belang.

Jarchi. Zie *Raschi.*

Jardin, *Karel du,* een Nederlandsch schilder en etser, in 1622 te Amsterdam geboren, overleed den 20sten November 1678 te Venetië. Hij was een leerling van *Nicolaas Berchem* en schilderde landschappen, portretten, genrestukken en historische tafereelen. Hij woonde tot 1659 in Den Haag, daarna tot 1674 te Amsterdam. In zijn jeugd was hij reeds te Rome geweest, waar hij in de schildersbent den bijnaam „Bokkebaard" had gekregen. In 1674 ging hij opnieuw naar Italië waar hij tot zijn dood bleef. Men vindt zijn werken hier te lande o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Mauritshuis te 's-Gravenhage.

Jarges, *Coppen,* een Nederlandsch krijgsman, uit de 15de eeuw, was een zoon van *Jarges Coppen,* burgemeester van Groningen, bekleedde weldra het burgemeestersambt met zijn vader en stond met hem aan het hoofd der Schieringers. Hij was een behendig, dapper en ondernemend man, die den Vetkoopers veel afbreuk deed. In 1413 overweldigde hij het raadhuis, doorstak naar men zegt, met eigen hand den burgemeester *Johan Rengers* en noodzaakte de overige Vetkoopers, de stad te verlaten. Ook in den omtrek van Groningen hield hij strooptochten, roofde het goud en zilver uit de kerken en liet hiervan te Kampen arendsguldens slaan, naar hem Coppenguldens genoemd. De strijd werd inmiddels met afwisselenden voorspoed gevoerd. *Coppen Jarges,* door *Keno ten Broecke* uit Groningen verdreven, vestigde den hoofdzetel der Schieringers te Stavoren. Wel werd in 1420 een verdrag gesloten, doch weldra ontbrandde de twist opnieuw. Den 26sten September 1420 veroverden de Vetkoopers Stavoren bij een nachtelijken aanval, en *Coppen Jarges* sneuvelde bij die gelegenheid.

Jarges, Eiso, tot het gealacht van den voorgaande behoorend, was, als ijverig voorstander der Hervorming en der onafhankelijkheid, in het begin der Spaansche onlusten genoodzaakt het vaderland eenigen tijd te verlaten. Na zijn terugkeer werd hij in 1577 door de Ommelanden afgevaardigd naar de Unie te Brussel, welke hij onderteekende. Het volgend jaar werd hij raadsheer in het Hof van Friesland en nam deel aan de twisten, tusschen Groningen en de Ommelanden ontstaan. Later zorgde hij, dat de Ommelanden toetraden tot de Unie van Utrecht, waarheen hij gezonden werd, om die te bekrachtigen. Hij woonde doorgaans op Heerema en overleed in 1584 te Oterdum.

Jarges, Schelte, een bloedverwant van den voorgaande, was bevelhebber van Aduarderzijl en sneuvelde in 1581, bij de verdediging van die plaats tegen de Spanjaarden.

Jarges, Albert, een bloedverwant van den voorgaande, was in 1594 tweede burgemeester van Groningen, toen deze stad door prins *Maurits* belegerd werd. Geholpen door de Jezuïeten, verwekte hij er een opstand, die de pogingen der aanzienlijken, om voor de belegeraars de poorten te openen, verijdelde. Hij was kolonel der burgerij en onderscheidde zich door zijn vermetelheid.

Jargon noemt men een met voor oningewijden onverstaanbare uitdrukkingen en woorden doorspekte taal, die eigen is aan bepaalde beroepen of andere maatschappelijke groepen.

Jarichs, *Wybe,* ook *Jelkema* genaamd, een Friesch edelman, woonde op de stins Metalawier te Akkrum en bezat daarenboven een stins te Hemelum en een te Woudsend. Hij leefde in het laatst der 15de eeuw en was een dapper, wraakzuchtig en bloeddorstig man, die de wegen on-

Digitized by Google

veilig maakte en zijn strooptochten uitstrekte tot aan Leeuwarden. De Leeuwardenaars belegerden zijn stins te Akkrum, die door *Homme Lieuwens,* een broeder van zijn vrouw, verdedigd, maar na 7 dagen ingenomen en tot den grond toe geslecht werd. Een aanval op Leeuwarden, door den wraakgierigen *Wybe* beraamd, mislukte. Zijn partijgenooten, de Schieringers, sloten met Leeuwarden een verdrag, doch hij bleef er buiten. In 1482 veroverde hij Hoslingahuis te Poppingawier, doch verloor het ook weder kort daarna. In hetzelfde jaar verbond hij zich met *Willem Klaaszoon,* den verdreven schout van Hoorn en aanhanger der Hoekschen, stak met hem de zee over en maakte zich meester van Hoorn na een bloedig gevecht, waarin de Kabeljauwschgezinde bevelhebber *Marten Veelaar* omkwam. Weldra echter werd de stad heroverd door *Lalaing* en *Wybe* werd te Egmond op den Hoef in de gevangenis geworpen. Nadat hij zich vrijgekocht had voor duizend goudgulden, nam hij als hoofd der Schieringers wederom deel aan den bloedigen burgeroorlog in Friesland en sneuvelde in 1497 in een strijd tegen Leeuwarden op het kerkhof te Grouw.

Jarichs, *Sybe,* die in de eerste helft der 16de eeuw leefde, schreef in de „Analecta medii aevi" van *Brouerius van Nidek* een „Corte Cronyk, uit vele Cronyken te samen met groote vlyt ende arbeyt gebracht, tracteerende van de hercomste der Vreezen ende oer vryheyt". Deze kroniek loopt tot 1535.

Jarkand, de hoofdstad van het gelijknamige district in Chineesch Oost-Turkestan en tevens het belangrijkste handelsmiddelpunt dier streek, ligt op 38° 32′ N. Br. en 77° 10′ O. L., op een hoogte van 1270 m. boven den zeespiegel, tusschen de armen van de rivier de Jarkand, in een zeer vruchtbare en goed besproeide streek, die veel koren, rijst, katoen, oliezaden, meloenen en vruchten opbrengt en goede weiden levert voor geiten en schapen. De stad is door een dikken leemen muur omgeven. Vijf poorten geven toegang tot de oude stad. De uitgebreide voorsteden bevatten ook het door sloten en muren omgeven Jengisajar (= nieuwe stad), welke de woonplaats is van de hoogste beambten en ook het paleis van den emir bevat, die hier een groot deel van het jaar resideert. In het Z.-waarts gelegen fort woont de bevelhebber der sterke Chineesche troepenafdeeling, evenals 5000 Chineesche en Doenganeesche kooplieden. 67 smalle kanalen en meer dan 200 greppels verdeelen het zeer onzuivere water van de rivier tot huiselijk gebruik door de stad. De huizen zijn meest alle gebouwd van in de zon gedroogde tegels. De belangrijkste gebouwen zijn 160 moskeeën met scholen, 12 karvansera's en 2 groote bazars. De bevolking, die, volgens onnauwkeurige opgaven, op 75 000 zielen geschat wordt, bestaat voornamelijk uit Soennitische Mohammedanen van Turksch Tataarschen stam. Men vindt er behalve veel handel uitgebreide zijdenrupsenteelt, verder tapijtweverijen en viltfabrieken. Uitgevoerd wordt: zijde, fijne wol voor kaschmier-shawls, hennep en stofgoud, ingevoerd (door Engelschen, Russen en Chineezen): thee, suiker, opium, anilinekleurstoffen, leder en buskruit.

De stad was kort na Christus' geboorte het middelpunt van een rijk, dat naar de heerschappij over het Tarimbekken streefde, doch later onder Chineesch oppergezag kwam. Zij wend in 1759 door de Chineezen en in 1864 door de Doenganen veroverd en was onder *Jakoeb Beg* tweede residentie van het rijk Kasjgar, doch werd in 1877 wederom door de Chineezen bezet.

Jarl (Oud-Noorsch = Engelsch *earl)* is bij de Noord-Germanen de naam voor den met gezag bekleeden adel, bestaande uit adellijke geslachten, die, aan een opperkoning onderworpen, over afzonderlijke landschappen heerschten.

Jarlsberg-Laurvic, een ambt in het Z. van Noorwegen, omvat het Z. van den W. oever van den Christianiafjord en telt op 2320 v. km. (1910) 109 124 inwoners. Het klimaat is mild. Landbouw en veeteelt, vischvangst en scheepsbouw, benevens uitvoer van hout en ijs zijn de voornaamste middelen van bestaan. De mijn Jarlsberg levert zink, koper en lood. De hoofdstad is Tönsberg.

Jarmoek is de belangrijkste oostelijke zijrivier van den Jordaan. Daar zij zelf nog drie rivieren opneemt, voert zij den Jordaan, waarin zij bij Dejifr el-Moedsjami uitmondt, minstens even zooveel water toe als deze zelf bevat. Op den noordelijken oever van den benedenloop ontspringen de heete bronnen van Gadara. Vroeger heette de rivier Hieromices, thans ook wel Scheriat el-Menadire. Op haar oever had in 634 n. Chr. de beslissende slag tusschen de Byzantijnen en Arabieren plaats.

Jarnac, een stadje in het Fransche departement Charente, ligt aan de Charente, aan de spoorlijn Angoulême—Rochefort, telt (1911) 4619 inwoners en heeft brandewijnstokerijen en handel in den besten, Champagne genoemden, cognac. Het stadje is bekend door den veldslag van den 13den Maart 1569 tusschen de R.-Katholieken en de Hugenoten. Daar werd de prins *van Condé* gedood en daar dit op verraderlijke wijze geschiedde, bezigt men nog altijd de woorden „Coup de Jarnac" voor een verraderlijken aanval. Ter gedachtenis van dat feit heeft men te Triac, niet ver van Jarnac, een gedenkteeken doen verrijzen.

Järnefelt, *Arvid,* een Finsch schrijver, in 1861 te St. Petersburg geboren, studeerde in de rechten, gaf echter onder den invloed van *Tolstoi*'s denkbeelden, de rechterlijke loopbaan op en wijdde zich eerst aan het smidsvak, later aan den landbouw. Met het volk samenwerkend, wil hij daaraan zijn denkbeelden verkondigen, welke, evenals die van *Tolstoi,* geheel afwijken van die, welke heerschend zijn in de beschaafde landen. Zijn voornaamste werken zijn: „Vaderland" (1892), „Lotgevallen van menschen" (1894), „De Atheïst" (1894), „Mijn ontwaken" (1895), „Maria" (1897), „De broeders" (1900), „Helena" (1903), „De Lantaarn" (tooneelspel, 1906), „Titus" (drama, 1910), „Inwendige stemmen" (gedichten in proza, 1910).

Jaromer, een stad in Bohemen, ligt aan de uitmonding der Aupa in de Elbe, waarover twee ijzeren bruggen geslagen zijn, en aan de spoorlijnen Josefstadt—Liebau en Pardubitz—Seidenberg en telt 7000 inwoners. Men vindt er een Go-

Digitized by Google

tische dekenaatskerk uit de 14de en de St. Jakobskerk uit de 15de eeuw, vlas- en jutespinnerijen, verschillende andere fabrieken en belangrijke markten. In 1421 werd het door de Hussieten bestormd, in de jaren 1645—1648 herhaaldelijk door de Zweden geplunderd.

Jaroslaw of *Jaroslawl*, voorheen een grootvorstendom en thans een tot Groot-Rusland behoorend gouvernement, dat op 35 613 v. km. (1910) 1 218 300 inwoners telt, heeft een grootendeels effen, niet zeer vruchtbaren bodem, wordt door den Wolga, den Mologa, den Scheksna en een aantal zijrivieren van deze besproeid en bezit onderscheidene moerassen en eenige meren. Het klimaat is onbestendig, maar niet ongezond. De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt + 3,2° C. De flora heeft reeds een noordelijk karakter met veel naaldhout. De bevolking is zuiver Russisch, hoewel gedeeltelijk van Finsche afkomst, en vormt de eparchie Jaroslaw—Rostow der Russische Kerk. De graanbouw voorziet niet in de behoeften van het land. De vlasbouw is zeer belangrijk, evenals de huisindustrie (handschoenen, pelzen, vlechtwerk enz.). Het aantal fabrieken bedraagt 4500 met een productie van 83 millioen roebel. Zeer belangrijk is de graanhandel. Het gouvernement is in 10 districten verdeeld.

Jaroslaw, de hoofdstad van het gelijknamige gouvernement aan de Wolga, aan den mond van den Kotorvost en aan de spoorlijnen naar Moskou, Archangelsk, Kostroma en Rybinsk gelegen, is de zetel van een gouverneur en van een aartsbisschop en telt (1910) 81 100 zielen. Er zijn 77 kerken, 3 kloosters, een geestelijk seminarium, een door *Demidof* gesticht lyceum, alsmede andere inrichtingen van onderwijs. Men heeft er onderscheiden fabrieken, vooral linnen- en katoenweverijen, tabaksfabrieken en een uitgebreiden handel. De omzet bedraagt jaarlijks ± 10 millioen roebel. Jaroslaw, dat omstreeks 1030 door grootvorst *Jaroslaw I* gesticht moet zijn, was van 1218 tot 1417 de hoofdstad der vorsten *van Jaroslaw*.

Jaroslaw of *Jaroslau*, een stad in Galicië, ligt aan den San, een zijrivier van den Weichsel, en aan de spoorlijnen Krakau—Lemberg en Jaroslaw—Sokal en telt (1911) 24 974 inwoners. Zij bezit een Dominicaner-, een Franciscaner klooster, een gymnasium en eenige vakscholen. Men houdt er zich bezig met lakenweverij, bleekerij, het vervaardigen van beenderenasch, tegels, brandewijn, verder met landbouw en handel in huiden en graan.

Jaroslaw I, een zoon van *Wladimir den Groote* en grootvorst van Kiew (1019—1054), verkreeg als toekomstig erfdeel het vorstendom Nowgorod. Toen na den dood zijns vaders *Swatopolk*, zijn broeder zich in het bezit van Kiew stelde, versloeg hij dezen in 1019. Hij trad in het huwelijk met *Ingegard*, een dochter van den Zweedschen Koning *Olaf*. Na den dood van zijn broeder *Mstislaw* heerschte hij over geheel Rusland, behalve het gebied van Polozk. Jaroslaw aan de Wolga is door hem gesticht, evenals de burcht Jurjew, het latere Dorpat, die echter weer verloren ging. Ook de wetgeving *Prawda russkaja* wordt hem toegeschreven.

Jarrahhout en *karrikout* gelijken zeer veel op elkaar; zij zijn beiden afkomstig van Eucalyptusboomen, de z. g. gomboomen (zie *Eucalyptus*), die aan den westkant van Australië veel voorkomen. Het hout wordt o. a. gebruikt als heipalen voor steigerwerk in zeewater, daar het tegen den paalworm bestand schijnt te zijn. Beide houtsoorten zijn donker rood van kleur en dicht van vezel, zoodat zij als blokjes voor bestrating uitstekend dienst kunnen doen. Het beste middel om jarrah- van karrihout te onderscheiden, bestaat in het verbranden van een houtsplinter, waarbij Jarrahhout witte en Karrihout zwarte asch geeft.

Jarrow, een stad in het Engelsche graafschap Dunham, ligt dicht bij de South Fields aan den Lyne en telt (1911) 38 711 inwoners. De stad bezit een oude St. Paulskerk, in 1866 gerestaureerd, de ruïnen van een klooster uit de 9de eeuw, zeildoekenfabrieken, scheepstimmerwerven, chemische fabrieken, groote dokken en een belangrijken handel in steenkolen.

Järta, *Hans*, een Zweedsch staatsman en geschiedkundige, den 11den Februari 1774 in Dalekarlië geboren, behoorde tot de edelen, die in 1800 op den Rijksdag te Norrköping afstand deden van hun adeldom. Hij nam zijn ontslag en veranderde den vaderlijken naam *Hierta* en *Järta*. Bij de omwenteling van 1809 kwam hij als staatssecretaris aan het hoofd van het departement van Handel en Financiën. Nadat hij in 1811 zijn ontslag genomen had, ging hij in 1812 als gouverneur naar Dalekarlië, doch ook dit ambt legde hij in 1822 neder en vestigde zich ambteloos te Upsala. In 1837 echter werd hij benoemd tot chef van het Rijksarchief te Stockholm, in 1844 trok hij zich van alle openbare zaken terug en overleed den 6den April 1847. Hoewel hij zich tegen het despotisme verzette, was hij een verklaarde vijand van het moderne liberalisme. Zijn beginselen heeft hij verkondigd in zijn tijdschrift: „Odalmannen" (1822—1823). Hij schreef: „Om svenska kyrkans yttre skick och förhållande till staten efter reformationen" (1836) en „Svenska lagfarenhetens utbildning från 1521 intill slutet of 17de århundradet" (1883). Zijn gezamenlijke werken gaf *Forsell* uit (1882—1883, 2 dln.).

Jarves, *James Jackson*, een Amerikaansch schrijver, den 20sten Augustus 1818 te Boston in Massachusetts geboren, woonde eenige jaren te Honoloeloe en gaf aldaar het eerste gedrukte dagblad „The Polynesian", in het licht en bezocht inmiddels Californië, Mexico en Middel-Amerika. Na zijn terugkeer in Noord-Amerika leverde hij: „History of te Sandwich Islands" (1843), „Scenes and scenery in the Sandwich Islands" (1844) en „Scenes and scenery in California" (1844). Daarop begaf hij zich naar Europa en vestigde zich te Florence, waar hij zich met studiën over kunstgeschiedenis en met het bijeenbrengen van een schilderijenverzameling voor Amerika bezighield. Gedurende dien tijd schreef hij: „Art hints" (1885), „Parisian sights and French principles" (1855—1856), „Italian sights and papal principles" (1856), „Kiana, a tradition of Hawaii" (1857), „Confessions of an inquirer" (3 dln. 1857) „The art idea" (1865), „Art thoughts" (1869) en „Glimpse at the art of Ja-

Digitized by Google

pan" (1876). Zijn verzameling oud-Italiaansche schilderijen werd in 1871 aangekocht door het Yale College te New-Haven (Connecticut).

Jäschke, *Heinrich August,* een Duitsch zendeling en taalkundige, den 17den Mei 1817 te Hernnhut geboren, was van 1856 tot 1868 werkzaam als zendeling der Broedergemeente in Tibet en heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt door zijn nasporingen op het gebied der Tibetaansche taal. Zijn voornaamste werken zijn het Tibetaansch-Duitsch „Wörterbuch der tibetischen Sprache" (1871—1875), dat op kosten van de Indische regeering in het Engelsch vertaald is, en „Tibetan grammar" (2de druk 1883). Hij overleed den 24sten September 1883 te Hernnhut.

Jaschmak, de sluier der Turksche vrouwen, bestaat uit twee stukken wit moesseline, die door middel van een speld achter aan de muts bevestigd worden en het gezicht en den hals zóó bedekken, dat alleen de oogen en de neus vrij blijven.

Jasikow, *Nikolai Michailowitsj,* een Russisch dichter, in 1801 te Simbirsk geboren, bezocht op 11-jarigen leeftijd de mijnschool te St. Petersburg en werd daarna geplaatst bij het korps ingenieurs. Wegens zijn neiging tot letterkundigen arbeid nam hij echter reeds na verloop van een jaar zijn ontslag. Daarna toefde hij $1^1/_2$ jaar te St. Petersburg en vestigde zich in 1823 te Dorpat en in 1829 te Moskou, waar hij van 1831 tot 1833 bij het kadaster werkzaam was. Om zijn geschokte gezondheid te herstellen, woonde hij geruimen tijd te Simbirsk, daarna in Hanau, Nizza en aan het Meer van Como. Vervolgens keerde hij naar Moskou terug en overleed aldaar den 7den Januari 1847. Zijn eerste gedichten verschenen in een tijdschrift. Aanvankelijk was hij de lofdichter van de liefde en den wijn, zoodat men hem den *Russischen Anakreon* noemde. Later volgde hij een meer ernstige richting. Zijn verzen onderscheiden zich door een meesterlijke versificatie en door zuiverheid van taal. Zijn „Gedichten" verschenen in 1833 en 1845, het laatst in 1898, in 2 deelen.

Jasione montana *L.* is de naam eener tweejarige plant, welke tot de familie der *Campanulaceën* behoort. Men vindt haar in Europa en in Klein-Azië, en in ons land bloeit zij in Juni en Juli op droge heide- en zandgronden en in de duinen. Zij onderscheidt zich door een langen onvertakten penwortel en door talrijke stengels, die tot op de helft van bladeren voorzien zijn en dan uitloopen in lange bloemstelen, aan wier toppen zich platte of bolvormige bloeiwijzen bevinden. De stekelharige bladeren zijn zittend, afwisselend geplaatst, lijn-lancetvormig en gaafrandig. Het omwindsel bestaat uit 18 tot 20 elkander bedekkende blaadjes, en de bloempjes zijn gesteeld en blauw of soms wit van kleur. Deze hebben een 5-slippigen kelk en een diep ingesneden, 5-slippige bloemkroon, 5 meeldraden met vrije helmdraden, een onderstandig vruchtbeginsel met één stijl en 2 korte stempels. De vrucht is bijna bolrond, 5-kantig, 2-hokkig en naar boven met 2 kleppen openspringend.

Jasmin, *Jacques,* de aangenomen naam van *Jacques Boé,* een dichter in de Gascondische volkstaal, den 6den Maart 1798 te Agen in Languedoc geboren, was de zoon van een kleermaker en werd kapper. Hij hield zich aan dit bedrijf, ook toen hij als dichter opgang maakte. In 1825 trad hij op met het gedicht: „Me cal mouori" (ik moet sterven) en na dien tijd leverde hij een reeks van poëtische voortbrengselen, die hem vele eereblijken o. a. zijn kroning tot *maître à jeux floraux* door de Academie te Toulouse en het kruis van het Legioen van Eer bezorgden. Hij dichtte: „Lou Chaliberi" (De Charivari, 1825), „Lou tres de Mai" (De derde Mei, 1830), „Las Papillôtos" (twee dichtbundels, 1835 en 1843), „L'abugio de Castel-Cueillé" (De blinde van Castel-Cueillé, 1835) en „Louis dous frays-bessous" (De beide tweelingsbroeders, 1847). Hij overleed te Agen den 4den October 1864. Zijn verzamelde werken zijn herhaaldelijk uitgegeven.

Jasmineeën is de naam van een afdeeling der familie der *Olijfachtigen (Oleaceeën),* die heesters en kleine boomen omvat. Zij onderscheidt zich door regelmatige bloemen, door een vijf- tot acht-slippigen, overblijvenden kelk, door een schotel- of trechtervormige bloemkroon met een 5- tot 8-spletigen zoom, wier lobben in den knop dakpansgewijs geplooid zijn, door 20 meeldraden, in de bloemkroonbuis besloten, met korte helmdraden en langwerpige, naar binnen openspringende, 2-hokkige helmknopjes, door een 2-hokkig vruchtbeginsel, door een eindstandigen, korten stijl met een knotsvormigen, 2-lobbigen stempel en door een doosvrucht of een bes. De bladeren zijn meestal tegenovergesteld, zelden enkelvoudig, zonder steunblaadjes. De bloemen zijn tweeslachtig, op 3-gaffelige of dubbelgaffelige stelen geplaatst. Deze familie omvat een half dozijn geslachten en meer dan 150 soorten,

Geneeskrachtige jasmijn.

welke tusschen en buiten de keerkringen, doch bijna alle op het Oostelijk halfrond te huis behooren.

Digitized by Google

Tot deze familie en tot het geslacht *Jasminum* L., dat zich onderscheidt door een schotelvormige bloem en een tweeknoppige bes, behoort de *geneeskrachtige jasmijn (J. officinale* L.). Deze heester wordt 3 m. hoog en heeft roedevormige takken, van welke de jongste vierkant en met fijne haren bedekt zijn. De onevengevinde bladen dragen doorgaans 3 paren blaadjes en een eindblad. Zij zijn puntig-eivormig, aan den rand fijn behaard, en het eindblad is wat langer dan de overige.

Voor den tuinbouw zijn van belang: *J. nidiflorum* en *J. floridum* uit Noord-China, *J. officinale* uit Voor-Azië, *J. Wallichianum* en *J. revolutum* uit het Himalaja-gebergte, *J. nepalense* en *J. heterophyllum* uit Nepal, *J. fruticans* en *J. humile* uit Zuid-Europa. Er bestaan zeer veel waardevolle tuinvormen, speciaal van *J. nidiflorum, J. officinale, J. multiflorum* en *J. grandiflorum*. De vermeerdering geschiedt door afleggers of stekken. De planten dienen tot versiering der tuinen, maar kunnen ook tijdens het ongunstige jaargetijde in bloei getrokken worden.

Jasminum. Zie *Jasmineeën*.

Jason van Cyrene is de schrijver van een Joodsch geschiedwerk in 5 boeken, waaruit het tweede boek der Maccabeën een uittreksel is. Van zijn werk, dat hij ongeveer 160 v. Chr. moet hebben geschreven, is ons niets overgeleverd.

Jaspis is een tot het kwarts behoorend mineraal, dat bont of eenkleurig, deels glas- tot vetglanzend, deels met doffen glans, overigens ondoorzichtig is en in ruwe massa's, onregelmatige knollen of lagen voorkomt. Het bestaat hoofdzakelijk uit kiezelzuur en is gemengd met een weinig aluminiumoxied en ijzeroxied, waardoor het een roode-, of met ijzerhydroxied, waardoor het een gele kleur verkrijgt. Men onderscheidt verschillende soorten: *Gewone jaspis* is gewoonlijk éénkleurig, soms gestreept, gevlekt of gewolkt, bloed- tot scharlakenrood, geelbruin tot pikzwart, zelden groen; *Agaatjaspis* is concentrisch of evenwijdig bandvormig gestreept en vertoont witte, gele en roode kleuren. *Bandjaspis* vormt vaak groote lagen (Siberië) en is steeds evenwijdig bandvormig gestreept met groene, blauwe, gele, roode, bruine en grauwe kleuren. De breuk is vlak-geschulpt. *Kogeljaspis* komt voor in kogelvorm en vertoont verschillend gekleurde concentrische ringen. Zij heeft overeenkomst met de *Egyptische jaspis*, die uit grauw-witte en kastanjebruine strooken bestaat en in den Nijlkiezel voorkomt. Vroeger werd jaspis tot velerlei doeleinden verwerkt, tegenwoordig nog wel tot tafelbladen, doosjes, vazen enz.

De z. g. basaltjaspis en de porseleinjaspis behooren niet tot de jaspissoorten.

Jaspisporselein noemt men in Engeland vervaardigd fayence met strepen of aderen.

Jassen, een vooral in ons land en Zwitserland geliefd kaartspel, wordt door 4, 3 of 2 personen gespeeld. Ieder speler krijgt 3 × 3 kaarten, waarvan de waarde is: aas 11, heer 4, vrouw 3, boer 2, tien 10, troefboer 20, troef negen (nel) 14; daarbij gelden 4 azen, heeren, vrouwen, boeren en tienen voor 100, drie op elkander volgende kaarten van dezelfde kleur, 20, vier 50, vijf 100. De laatste slag telt tien. Degene, die het eerst een vooraf bepaald getal punten heeft behaald, is winner.

Jassy of *Jasch,* vroeger de hoofdstad van het vorstendom Moldavië, aan de helling van den zacht glooienden, kalen Kopou, die zich op den linkeroever van den moerassigen Bahluiee verheft, tusschen wijngaarden schilderachtig gelegen, aan de spoorlijnen naar Ungheni, Odessa, Pascani, Tecuci en Dorohoi, is de zetel van een Grieksch metropolitaan, van een R.-Katholieken bisschop, van een prefect, van een Hof van Appel enz., en telt (1911) 79 680 inwoners, van wie 60 % Israëlieten. Verder vindt men er vele Skopzen, Grieken, Armeniërs en Duitschers. Zij is naar Oostersche wijze zeer onregelmatig gebouwd. In den laatsten tijd heeft men veel gedaan voor verfraaiing en een betere bestrating der stad. Onder de Grieksche kerken, 40 in getal, zijn de nieuwe hoofdkerk, de oude kerk der Drie Heiligen en de Nicolaaskerk merkwaardig. In deze stad vindt men daarenboven een R.-Katholieke, een Evangelische en een Armenische kerk, een universiteit, een godgeleerd seminarium, twee lycea, twee gymnasia, een normaalschool voor kunst en een voor muziek, een zeer groot hospitaal enz. Het regeeringsgebouw is prachtig gerestaureerd. Op het groote plein daarvoor staat een ruiterstandbeeld van *Stephan den Groote*. De industrie is onbeduidend, daarentegen drijven de bewoners een aanzienlijken handel. Ingevoerd worden haringen, suiker, manufacturen, kleedingstukken, steenkolen enz.; uitgevoerd graan, varkens, walnoten, petroleum en steenzout. Volgens een opschrift was de stad tijdens de heerschappij der Romeinen reeds bekend onder den naam van *Jassiorum Municipium*. Men vermoedt echter, dat zij van lateren oorsprong is. Eerst in de 14de eeuw vindt men haar als stad vermeld en zij ontleent haar naam aan een boer, *Jas,* niet aan de Jazygen (een Turksche stam). *Alexander Lapossja* verhief haar in 1565 tot residentie der Moldavische vorsten. Tegenover de stad, op een berg, ligt het klooster Tzitzanie of de citadel, een voormalige vesting. Den 9den Januari 1792 werd er de vrede gesloten tusschen Rusland en de Porte, en tijdens den oorlog, die met den vrede van Boekarest (1812) een einde nam, bleef Jassy geruimen tijd in handen der Russen. Gedurende de oorlogen tegen de Turken in 1828 en 1853 bleef de stad eveneens in het bezit der Russen en in 1854 in dat der Oostenrijkers. Vooral had zij veel te lijden van den opstand der Grieken onder *Hypsilantis,* aldaar in 1821 uitgebarsten; immers dientengevolge werd zij den 10den Augustus 1822 door de Janitsjaren verwoest. In den Wereldoorlog werd, na den val van Boekarest, de zetel der regeering van Roemenië hierheen verplaatst.

Jastrow is een stadje, gelegen in het Pruisische district Marienwerder, aan de spoorlijn Posen—Neustettin, en bezit een R.-Katholieke en een Evangelische kerk, benevens een synagoge. Men vindt er een kweekschool voor onderwijzers, een weeshuis en een kantongerecht. De bevolking, (1911) 5514 zielen tellend, leeft vooral van wolspinnerij, laken-, machine-, sigaren-, snuif-, schoenen- en laarzenfabricage.

Jastrow werd in 1603 door koning *Siegmund*

Digitized by Google

III van Polen tot stad verheven en kwam in 1772 aan Pruisen.

Jastrow, *Ignaz,* een Duitsch staathuishoudkundige, den 13den September 1856 te Nakel (Bromberg) geboren, vestigde zich in 1885 als privaat-docent te Berlijn en werd in 1905 buitengewoon hoogleeraar aldaar. Hij schreef: „Zur strafrechtlichen Stellung der Sklaven bei Deutschen und Angelsachsen" (1878), „Pufendorfs Lehre von der Monstrosität der Reichsverfassung" (1882), „Geschichte des deutschen Einheitstraums und seiner Erfüllung" (4de druk 1891), „Die Volkszahl deutscher Städte am Ende des Mittelalters und zu Beginn der Neuzeit" (1886), „Ueber Welthandelsstrassen in der Geschichte des Abendlandes" (1887), „Kleines Urkundenbuch zur neuern Verfassungsgeschichte" (1889), „Das Interesse des Kaufmannsstandes am bürgerlichen Gesetzbuch" (1890), „Sozialliberal. Die Aufgaben des Liberalismus in Preussen" (2de druk 1894), „Preussisches Steuerbuch" (1894). „Das Dreiklassensystem" (1894), „Die Stellung der Privatdozenten" (1896), „Die Stellung von Arbeitsnachweisen und Arbeitsnachweis-Verbänden" (2de druk 1900), „Der öffentliche Arbeitsnachweis in der Mark Brandenburg" (1902). „Sozialpolitik und Verwaltungswissenschaft" (1902), verder „Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen" (1893—1901, 2 dln.). In 1904 deed hij een wetenschappelijke reis door Noord-Amerika, waarvan hij verslag gaf in het „Berliner Jahrbuch für Handel und Industrie". Achtereenvolgens redigeerde hij de tijdschriften „Jahresberichte der Geschichtswissenschaft" (1881—1894), „Soziale Praxis" (1895—1896), „Das Gewerbegericht" (1896 v. v.) en „Der Arbeitsmarkt" (1897 v. v.).

Jastrow, *Morris,* een Amerikaansch Assyrioloog van Joodsche afkomst, werd in 1861 te Warschau geboren en vertrok reeds op jeugdigen leeftijd naar de Vereenigde Staten van Amerika; hij studeerde te Pennsylvania, Breslau en Leipzig en werd in 1892 te Pennsylvania hoogleeraar en bibliothecaris (sedert 1898). Hij schreef: „The religion of Babylonia and Assyria" (1898), „The Study of religion" (1901) en „Civilization of Babylonia and Assyria" (1915). Hij geeft met *Gottheil* de „Semitic Study Series" uit.

Jasykow, *Nikolaj Michailowitsj,* een Russisch dichter. Zie *Jasikow.*

Jasz-Apathi, een stad in het Hongaarsche comitaat Jazygië-Groot-Koemanië-Szolnok, heeft een fraaie hoofdkerk, (1911) 11 402 inwoners, een groote stoeterij, graan- en wijnbouw.

Jászay, *Paul,* een Hongaarsch geschiedschrijver, in 1809 te Szántó in het comitaat Abaujvar geboren, was eerst secretaris aan de Hongaarsche Hofkanselarij, bekleedde vervolgens die betrekking bij den minister-president *Batthyanyi* en overleed in 1852. Zijn hoofdwerk is: „A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után" (De dagen den Hongaarsche natie na de nederlaag bij Mohacs, 1846). Na zijn dood werden zijn: „Annalen van het Hongaarsche volk" door *Frans Toldy* uitgegeven (1855).

Jaszbérény, de hoofdstad van het Hongaarsche comitaat Jaszygië-Groot-Koemanië-Szolnok, ligt aan de Zagyva en heeft een groote R.-Katholieke en een Protestantsche kerk, een Franciscanerklooster met een kerk, een gymnasium, een raadhuis, een aantal lakenfabrieken, landbouw en veeteelt en telt (1910) 29 675 inwoners. In het midden der stad, op een met boomen beplant eiland, verheft zich een marmeren obelisk ter eere van aartshertog *Jozef.*

Jatagan. Zie *Yatagan.*

Jataka (= geboorte) is de naam van een verzameling legenden over de vroegere geboorten van *Boeddha,* die een deel van den Boeddhistischen kanon uitmaakt. Deze legenden hebben velerlei stof geleverd aan Boeddhistische dichters en schilders en zijn uit een letterkundig oogpunt vooral belangrijk, omdat zij de oudste bekende bronnen bevatten van vele legenden en vertellingen, die later in de fabelen en sprookjes der Indiërs en van deze in de letterkunde van het Westen zijn overgegaan. Een uitgave verscheen van *Fausböll* (1877—1897, 7 dln.), een Engelsche vertaling van *Cowell* e. a. (1895 v. v.).

Jatho, *Karl,* een Protestantsch godgeleerde, werd in 1851 te Kassel geboren, in 1876 predikant te Boekarest, in 1884 te Boppard en in 1891 te Keulen. Sedert 1905 werd *Jatho* wegens zijn radicale opvattingen door de rechtzinnigen sterk vervolgd, in 1912 leidde dit tot een aanklacht bij de kerkelijke overheid, welke *Jatho* in hoogste instantie veroordeelde. Over het „geval-*Jatho*" zijn in de jaren 1912 en 1913 een massa brochures geschreven. Hij zelf, die door zijn Keulsche gemeenteleden hoog gewaardeerd werd, is in 1914 overleden. Hij schreef: „Predigten" (7de druk 1914), „Persönliche Religion" (3de druk 1911), „Welche Bedeutung hat für uns das Abendmahl?" (2de druk 1909), „Fröhlicher Glaube" (4de druk 1911), „Der ewig kommende Gott" (1913), „Zur Freiheit seid Ihr berufen" (1913). Zijn zoon gaf in 1914 zijn brieven uit.

Játiva of *San Felipe de Jativa,* een schilderachtig gelegen stad in de Spaansche provincie Valencia, verheft zich, beschermd door twee burchten, aan den voet van den Serra de las Agujas in een vruchtbare vlakte op den rechteroever van den Albaida en aan de spoorlijnen Almansa—Valencia en Jativa—Alicante en telt 13 000 inwoners. Men vindt er fraaie wandelparken, sierlijke fonteinen, een beurs voor den zijdehandel, een circus voor stierengevechten, die 10 000 toeschouwers kan bevatten. In de dagen der Romeinen droeg zij den naam van *Setabis* of *Saetabis.*

Jatoeng *(Yathong, Yatoeng),* een Tibetaansche plaats aan de Z.-grens tegenover Britsch-Indië, 3850 m. boven den zeespiegel in het Tsjoembidal gelegen, werd den 1sten Mei 1894 als Tibetaansch-Indische marktplaats geopend. Wegens haar ongunstige ligging en de tegenwerking der Tibetanen is zij als markt nog van weinig beteekenis. Schapenwol en muskus zijn de voornaamste inlandsche handelsartikelen.

Jatropha *L.* Zie *Braaknoot.*

Jauer, een arrondissementshoofdstad in het district Liegnitz, ligt aan den Woedenden Neisze, een zijrivier van den Katzbach, en aan de spoorlijnen Rauditen—Camenz en Jauer—Rohnstock. Zij is de zetel van een landraad en van

Digitized by Google

een arrondissementsrechtbank en telt (1910) 18 549 inwoners. Het vorstelijk slot is er in 1746 in een tuchthuis herschapen. Verder heeft men er 2 kerken, een gymnasium, een meisjesschool, een hospitaal en fabrieken van machines, leder, buckskin, tapijten, sigaren. Jauer is bekend door zijn worst en zijn bijenkorven.

Jaune indien of *Indisch geel.* Zie *Euxanthienzuur.*

Jauregui, *Jean,* in Biscaye geboren en kantoorbediende bij den koopman *Gaspard d'Anastro* te Antwerpen, liet zich door dezen overhalen *Willem I,* prins *van Oranje,* te vermoorden, daar de koopman door tusschenkomst van zekeren *Johannes d'Insuncha* van *Philips II* een aanbod ontvangen had van 80 000 ducaten, zoo hij den Prins het leven wilde benemen. Zondag den 18den Maart 1582 had de Prins een groot gezelschap in de voormalige citadel te Antwerpen vereenigd. Na het middagmaal wilde hij zich met eenige Fransche edellieden naar zijn kamer begeven. Toen naderde *Jean Jauregui,* die zich hield, als wilde hij den Prins een smeekschrift aanbieden, maar een pistoolschot op hem loste, waarvan de kogel, onder het rechteroor indringende, door het gehemelte ging en bij het linkeroor uitkwam. De wond zou doodelijk geweest zijn, indien de hitte van het dosbrandend kruit niet de geraakte slagader had dichtgeschroeid. Aanstonds schoten de bedienden toe en maakten in hun ijver den moordenaar af. Het lijk werd gevierendeeld en 2 medeplichtigen ondergingen hetzelfde lot, terwijl *d'Anastro* reeds naar elders gevlucht was.

Jauréguiberri, *Jean Bernard,* een Fransch admiraal, den 26sten Augustus 1815 geboren, kwam in 1832 in dienst bij de marine, nam deel aan den Krimoorlog en aan dien in China, werd in 1860 gouverneur der Fransche bezittingen aan den Senegal en werd in 1869 benoemd tot schout-bij-nacht. Na den val van het Keizerrijk (1870) nam hij dienst bij het leger te lande en voerde eerst bevel over een divisie van het Loirelegér tijdens de gevechten bij Orleans in November en December 1870 en daarna over het geheele leger bij Le Mans. Hij onderscheidde zich door dapperheid en bekwaamheid en werd tot vice-admiraal en groot-officier van het Legioen van Eer bevorderd. In September 1871 koos men hem tot lid van de Nationale Vergadering, maar hij legde in December 1871, bij zijn benoeming tot Marine-prefect te Toulon, zijn mandaat neder. Den 4den Februari werd hij minister van Marine en den 4den Mei van dat jaar senator voor levenslang. In September 1880 nam hij, tegelijk met *Freycinet,* zijn ontslag als minister. Toch trad hij in die betrekking weêr op in het kabinet-*Freycinet,* den 30sten Januari 1882, doch nam opnieuw zijn ontslag in Januari 1883. Hij overleed den 21sten October 1887.

Jauregui y Aguilar, *Juan de,* een Spaansch dichter en schilder, omstreeks het jaar 1570 te Sevilla geboren, woonde in 1607 te Rome, waar zijn vertaling van *Tasso's* „Aminta" in het licht verscheen. Na zijn terugkeer in Spanje werd hij stalmeester van koningin *Isabella,* de eerste gemalin van *Philips IV.* Hij bracht nu zijn overige levensjaren in Spanje's hoofdstad door en overleed in Januari 1649. Hij leverde een voortreffelijke bewerking van de „Pharsa van *Lucanus* (1614), een oorspronkelijk gedi „Orfeo" (1624), dat echter door sommigen een ander wordt toegeschreven, benevens „Discorso apologetico" over de schilderkunst zijn dichtwerken zijn opgenomen in de „Co cion" van *Fernandez* (dln. 6—8, 1789—1 Ook als schilder verwierf hij grooten lof. behoorde tot de Florentijnsche school en vaardigde uitmuntende portretten, o. a. van *vantes.*

Jaurès, *Constant Louis Jean Benjamin,* Fransch admiraal, den 3den Januari 1823 g ren, trad in 1841 in dienst bij de marine, deel aan de oorlogen in den Krim, in Italië, na, Cochin-China en Mexico, voerde in 1870 vel op een linieschip, maar ging in Nove van dat jaar over tot den dienst te lande en bij verschillende gelegenheden blijken van be en moed. Na den oorlog werd hij schout nacht en lid van de Nationale Vergadering, hij tot het linkercentrum behoorde, en in werd hij gekozen tot lid van den Senaat levenslang. In 1876 voerde hij bevel over eskader in de Middellandsche Zee, werd in vice-admiraal, in 1879 ambassadeur te Mad in 1882 te St. Petersburg, maar keerde in Oct 1882 terug naar Frankrijk, waar hij aan hoofd van het evolutie-eskader werd ges In 1889 werd hij benoemd tot minister van rine, doch hij overleed den 13den Maart 18

Jaurès, *Jean Léon,* een Fransch staatsm een neef van den voorgaande, den 3den Sept ber 1859 te Castres (Tarn) geboren, werd aar in de wijsbegeerte aan het gymnasium te bi, later aan de universiteit te Toulouse. staatsman behoorde hij tot de gematigde so listen, die hij in 1885—1889 en in 1892—1 in de Kamer vertegenwoordigde. In 1902 1906 herkozen, bestreed hij krachtig het Fr sche chauvinisme en de revanche-idee en spr hij ten gunste van een toenadering tot Duits land. In 1903 werd hij onder-voorzitter der K men, maar in 1904 niet als zoodanig herkoz In 1910 en 1914 werd hij wederom in de Kam gekozen. Hij drong met kracht aan op een re sie van het *Dreyfus*-proces. Hij stichtte het da blad „l'Humanité" en geraakte in een vinni polemiek met *Hervé* over het anti-militairism en alle pogingen, om de eenheid in het socialis tische kamp te herstellen, mislukten tot heden. Zijn tactiek van deelneming aan een „bourgeois" ministerie, werd door het internationale socia listencongres te Amsterdam afgekeurd. *Jaurès,* bekend door zijn afkeer van den oorlog, werd den 1sten Augustus 1914, den dag vóór het uitbreken van den Wereldoorlog, door den nationalist *Villain* te Parijs in een koffiehuis vermoord. Het proces tegen den moordenaar werd tot dusver steeds door de Fransche regeering opgeschort. Hij schreef: „De primordiis socialismi germanici apud Lutherum, Kant, Fichte et Hegel" (1891), „Le socialisme et l'enseignement" (1899), „De la réalité du monde sensible" (2de druk 1902). Zijn „Discours parlementaires" verschenen in 1904. Met medewerkers zond hij de „Histoire socialiste (1789—1900)" in het licht.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

(Parijs 1906—1908, 6 dln.); verder verscheen van zijn hand: „L'organisation socialiste de la France. L'armée nouvelle" (Parijs 1911).

Jautsjou, een plaats in de Chineesche provincie Kiangsi, gelegen in de nabijheid van de monding van den Tejangkiang in het Poyangmeer, telt ongeveer 300 000 inwoners. Een weinig stroomopwaarts liggen de groote, keizerlijke porseleinfabriek *Kingtösjönn,* alsmede een groot aantal particuliere fabrieken met talrijke ovens.

Java (zie de kaarten en platen) is het belangrijkste der Nederlandsch-Oost-Indische eilanden, onze aanzienlijkste bezitting in Insulinde, de zetel der regeering en van alle eilanden verreweg het best bekend.

Naam, Ligging en *Grootte.* In de oudste berichten komt Java voor onder den naam *Java dwipa, Djawa* of *Tanah djowo;* de eerstgenoemde naam zou volgens *Ptolemaeus* „giersteiland" of „gersteneiland" beteekenen. Het is gelegen tusschen 105° 12′ 40″ O. L. (Java's Eerste punt) en 114° 35′ 38″ (Schiereiland Balambangan) en tusschen 5° 52′ 34″ Z. Br. (St. Nicolaaspunt) en 8° 46′ 46″ Z. Br. (Zuidpunt van Balambangan). Het grenst ten noorden aan de Java- of Soenda-zee en de Straat van Madoera, ten oosten aan Straat Bali, ten zuiden aan den Indischen Oceaan en ten westen aan dezen en Straat Soenda. De grootste lengte bedraagt bijna 1000 km., een afstand ongeveer gelijk aan dien van Parijs tot Weenen. De breedte wisselt af tusschen 193 en 55 km. De oppervlakte, met inbegrip van Madoera en de overige naburige eilanden, bedraagt 131 340 v. km., d. i. bijna 4 maal de oppervlakte van Nederland.

Ontdekkingsgeschiedenis. Zie *Insulinde.*

Kustgesteldheid. De onderscheiden deelen der kusten van Java vertoonen ten opzichte van elkander groote verschillen, en vooral in het oogvallend is de tegenstelling tusschen noord- en zuidkust; de eerste toch is doorloopend laag en vlak, de laatste overwegend hoog en steil. Aan de zuidkust vindt men dan ook verschillende, tot haven geschikte inhammen, aan de noordkust slechts vlakke bochten. Toch moeten de belangrijkste havens, waarvan de grootste weliswaar kunsthavens zijn, aan laatstgenoemde kust gezocht worden, en wel omdat aan de Z.-kust de hevige branding, het moeilijk door te trekken achterland en het ontbreken van andere landen in de nabijheid de opkomst van belangrijke handelsplaatsen belet heeft.

Beschouwt men de gesteldheid der afzonderlijke kuststreken nader, dan vindt men aan de noordkust, bewesten Cheribon een breede, moerassige kustvlakte, bedekt met mangrove- en nipahwouden, ten oosten van Cheribon daarentegen een smallen kustzoom met zandig strand, moerassen en vischvijvers. In het westen verlegden de riviermonden zich meer dan in het oosten en was de kustlijn in den loop der eeuwen aan groote veranderingen blootgesteld. Vooral de sterke aanslibbing (zie *Bodemgesteldheid)* heeft hier menige haven bedorven en daardoor „doode steden" doen ontstaan. De zuidkust vertoont eveneens twee hoofdtypen, n. l. dat van duinkust en dat van steile kust. De duinkust strekt zich in haar grootste lengte uit in het smalle gedeelte des eilands, gewoonlijk Midden-Java geheeten, waar drie reeksen duinen, 5—15 m. hoog, over een breedte van 100—500 m. achter elkander zijn gelegen. De onmiddellijk aan zee gelegen rij is nog aan voortdurende veranderingen onderhevig, daar zij op de eene plaats aangroeien, elders afnemen, waardoor zij somtijds zeer steile, zelfs loodrechte hellingen vertoonen. Een hinderlijk gevolg van die voortdurende veranderingen is het verstopt raken van sommige riviermonden of de ombuiging daarvan tijdens den O-moeson. In de tweede plaats treden duinen in het smalle oostelijke deel des eilands op, vooral in het Z. Z. O. van Pasoeroean en ten Z. W. van Besoeki. Tusschen de duinkusten in liggen de lange steilkusten, vooreerst de eentonige kust, die beoosten de Oepak en de Sinéhbaai zonder insnijdingen de richting van het Kalkgebergte volgt en waar de onderzeesche lagen door de golven uitgehold en ten deele weggeslagen zijn, zoodat aldaar somtijds steile wel eens 50 m. hooge wanden optreden; in de tweede plaats de steilkust ten O. van het eiland Sempoe en in Besoeki, waar de uitloopers van het gebergte schuin of loodrecht op de kust gericht zijn, zoodat de kustlijn er zeer onregelmatig is met van de kust afgescheurde rotswanden en tal van baaien; de steile kalkwanden van het gebergte rijzen wel eens 300—500 m. boven den zeespiegel omhoog.

Wat de voornaamste baaien en ankerplaatsen betreft, vindt men aan de noordkust de Baai van Bantam en die van Batavia, met de haven Tandjoeng Priok, verder de reeden van Cheribon, Tegal en Pekalongan, de haven van Samarang, de reeden van Rembang, Toeban, Grissee en, in de Straat van Madoera, de haven van Soerabaja en de reeden van Pasaroean, van Probolingo en Besoeki, alsmede de bocht van Panaroekan: aan de oostkust ligt de reede van Banjoewangi; aan de zuidkust de Gradjagan-baai, de Pangoei-, Patjitan- en Schildpaddenbaai, de haven van Tjilatjap, de Segara-Anakan of Kinderzee, de Mauritsbaai, de Dirk de Vriesbaai, de Penandjoengbaai, de Wijnkoopersbaai en eindelijk in Straat Soenda, de Meeuwen-, de Welkomst- en de Peperbaai en de reede van Anjerlor, ter vervanging van die van Anjer, bij de uitbarsting van Krakatau in 1883 verwoest.

Verder verheffen zich langs de kusten talrijke kapen en punten *(Tandjoeng* of *Oedjong),* zooals St. Nikolaaspunt, T. Pontang, Oentong Djawa, O. Krawang, O. Sedari, O. Pamanoekan, O. Indramajoe, O. Tanah, O. Losari, O. Brebes, O. Korowelan, O. Djati, O. Batoe, O. Boegel, O. Loran, O. Awerawer, O. Pangka, T. Patjinaän, T. Sedano, Java's Oosthoek, Java's Zuidhoek, O. Karangbato, O. Mandarari, O. Santjang, T. Antjol, T. Tjangkoewang, Java 1ste, 2de, 3de en 4de Punt en vindt men er de volgende zeeëngten of straten: Behouden Passage, tusschen Bantam en het Prinsen-eiland, Straat Soenda, tusschen Java en Sumatra, de Straat van Madoera tusschen Java en Madoera, ook wel Straat Sapoedi genoemd, die overgaat in het Nauw en dan in den Trechter, Straat Bali, tusschen Java en Bali en de Engten van Noesa-Baroeng en Noesa Kem-

Digitized by Google

bangan, tusschen het eiland van dien naam en Banjoemas aan de zuidkust.

De belangrijkste der kleinere eilanden in de nabijheid van de kust zijn, in het W.: Poeloe-Panitan (Prinsen-eiland), Poeloe Rakata of Krakatou (in 1883 door een vulkanische uitbarsting hevig geteisterd) en Soengejan (Dwars-in-den-weg); in het noorden: Poeloe Pandjang, een aantal kleine eilanden in de Baai van Batavia, niet veel meer dan begroeide koraalrotsen, waarvan slechts enkele door visschers bewoond worden, zooals Onrust, ten tijde der O.-I. Compagnie van veel belang, thans verlaten (sedert de opening der haven van Tandjong Priok), Purmerend, Kerkhof, Kuiper enz.; verder de Duizend eilanden (omstreeks 100 stuks), de Boompjes-eilanden, de Karimon-Djawa-eilanden, Bawean en het groote eiland Madoera; in het Zuiden: Noesa Baroeng, Poeloe Sempoe, Noesa Kembangan, Poeloe Tendjil, (Traverseiland) en Poeloe-Deli (Klapper-eiland).

Bodemgesteldheid (zie de kaart *Java, oro-hydrografisch*). In den eilandengordel, die den Maleischen Archipel afsluit van den open Indischen Oceaan, vormt Java naar zijn bodemgesteldheid een overgang tusschen de massieve eenheid van Sumatra en de verbrokkeling der Kleine Soenda-eilanden. Het westelijke deel van het eiland heeft, evenals Sumatra, een bergland aan de buitenzijde en een laagvlakte binnenwaarts, die ieder een afzonderlijk en onafgebroken geheel vormen en derhalve ook afzonderlijk besproken zullen worden. In het smalle middenstuk is deze eenvoudige bodemvorm verdwenen en zijn verschillende berg- en laaglandstrooken te onderscheiden, terwijl verder oostelijk hoog en laag terrein zoodanig tusschen elkander zijn gelegerd, dat, terwijl een zekere regelmaat behouden blijft, een afwisseling wordt geboren, die bijna nergens op aarde haar wedergade vindt. Zoowel in het W. als in het O. vertoont dit algemeene beeld eenige afwijking in de beide smallere vleugels van het eiland, vandaar dat bij de nadere beschouwing van de terreingesteldheid een twee (resp. vier) deeling de voorkeur verdient boven de traditioneele driedeeling in West-, Midden-, en Oost-Java. Horizontale vorm, zoowel als verticale bouw verschillen in West- en Oost-Java, en ieder dezer beide deelen omvat weer een breeder en een smaller gedeelte. Als scheidingslijn tusschen W. en O. Java geldt de meridiaan van Samarang of een lijn over de vulkanen Merbaboe en Merapi getrokken. In de westhelft treft men een breed samenhangend bergland aan, gekroond door de vulkaankegels, die op den kam der ketenen staan; in de oosthelft treden geïsoleerde, evenwijdig loopende kalk- en zandsteenketenen op en verheffen zich de vulkaanreuzen onmiddellijk uit de laagvlakte. In het breedere westelijke deel der westhelft, zich uitstrekkend tot den Tjerimai of de rivieren Losari en Tandoei, beslaat het bergland $^2/_3$ der breedte van het geheele eiland, rijst bijna overal onmiddellijk aan de Z.-kust op, zoodat het nagenoeg het geheele Z. en midden des eilands bedekt en, sluit plateaux en dalen in; in het smalle oostelijke deel der westhelft, veelal Midden-Java geheeten, dat zich van den Tjerimai tot den Merbaboe uitstrekt, vertoont het bergland duidelijk den ketenvorm, is het veel smaller en wordt ten Z. en ten N. door laagvlakten vergezeld; ook bezit het minder vulkanen, die daarenboven meer geïsoleerd liggen. De beide deelen van Oost-Java kunnen door den meridiaan van Soerabaja gescheiden worden. In het breeder westelijke deel vindt men een reeks, door laagland van elkander gescheiden vulkanen of vulkaangroepen en ten Z. daarvan één, ten N. twee W.-O. gerichte ketengebergten, terwijl alleen langs de N.-kust een samenhangende laagvlakte is gelegen; in het smallere oostelijke gedeelte van O.-Java treedt alleen hier en daar aan de Z.-kust kalksteengebergte op, wordt dus de reeks der geïsoleerde vulkanen ten N. en Z. door laagland vergezeld, terwijl de vulkanen zelf niet meer zoo scherp geïsoleerd, maar veelal door vlakke zadels onderling verbonden zijn.

Het eiland Madoera is grootendeels bedekt met evenwijdige heuvelreeksen, die in het O. hun grootste hoogte bereiken (tot 470 m.) en aldaar het dal der Pajoedanrivier insluiten. Deze heuvelrijen vormen de voortzetting der beide ketengebergten in het N. van O.-Java en omsluiten aan de W. en Z.-kust eenige kleine laagvlakten.

De rangschikking van Java's berglanden en laagvlakten en de hoofdrichting van de ketenen der eerste beheerschen niet alleen den loop en de ontwikkeling der rivieren (zie aldaar), maar zijn tevens oorzaak, dat het verkeer op het langwerpige eiland veel gemakkelijker valt in de richting W.-O. en omgekeerd, dan tusschen de zoo dicht bij elkander gelegen N.- en Z.-kusten. De spoorlijn, welke thans het eiland in zijn geheele lengte van W.- tot O.-kust doorsnijdt, stijgt dan ook zelfs in de zoo bergachtige Preanger Regentschappen nergens hooger dan 865 m. (pas van Nagrek tusschen de hoogvlakten van Bandoeng en Garoet).

Van de beide bodemvormen, het bergland en het laagland, waaruit Java bestaat, verdient het bergland, als zijnde het oudste gedeelte, de ruggegraat van het eiland, in de eerste plaats nader beschouwd te worden.

Het Bergland. 1. Het westelijk gedeelte van W.-Java's bergland kan weer in vijf onderdeelen gesplitst worden:

a. het geïsoleerde gebergte in Noord- en West-Bantam met den Goenoeng Ajoeng en den G. Batoer; het Anjersche gebergte en de oude vulkanen Poelosari en Karang, door de Danoe van het vorige gescheiden; *b.* het gebergte van Zuid-Bantam, een woest, dicht begroeid bergland, zoo goed als onbewoond; *c.* de Blauwe Bergen, de scheiding tusschen Batavia en de Preanger Regentschappen. Hier rijzen de vulkaanreuzen Slamat en Gedeh op; *d.* het bergland van de Preanger Regentschappen, waarvan het westelijk gedeelte bekend is onder de namen Kendeng en Brenbeng, terwijl men in het oostelijk deel vier plateaux aantreft, omgeven door vulkanen, n. l. de plateaux van Bandoeng, Pengalengan, Tegal, Badoeng en Garoet. Het eerste is door zijn roode vette, leemachtige aarde en hooge ligging, zeer geschikt voor den landbouw en tevens zeer gezond voor den mensch; het tweede is bekend door de koffie- en de kinacultuur; *e.* in het oos-

Digitized by Google

ten heeft men ten slotte het bergland van de Noord-Oost-Preanger en Cheribon, doorsneden door de Midden-Tji Manoek en in het O. afgesloten door den Tjerimai.

2. Het bergstelsel van het O. deel van W.-Java of van Midden-Java staat, zooals vroeger reeds gezegd is, zeer scherp tegenover dat van het Westen en kan nog in drie deelen gesplitst worden;

a. het Westelijk deel tot den 3430 m. hoogen Slamat, loopt in de richting N.N.W.—Z.Z.O. en is gemiddeld slechts 3—400 m. hoog en niet vulkanisch, slechts enkele toppen bereiken 1000 m. of iets meer; *b.* het middengedeelte tot het Diëng-plateau bezit een richting van het Z.Z.O. naar het N.N.W. en bereikt 1300 tot 2500 m. hoogte; *c.* het oostelijk deel ingenomen door het Diëng-plateau en het dal van Kedoe. Dit plateau vormt een kraterbodem met talrijke meren en de ruïnes van een kraterrand, waarvan het hoogste deel de bekende Prahoe is.

3. Het bergland in het breede deel van Oost-Java hangt alleen door de middelste der drie ketenverheffingen met de westelijke hoogten samen en wel met den tertiairen bergrand, die bijna zonder uitzondering den noordvoet der centrale vulkanen van West- en Midden-Java insluit. Tusschen het noordelijke en het zuidelijke gebergte liggen, geïsoleerd of in een dubbele rij, de vulkanen. Deze ketens bezitten geen algemeen aangenomen namen, slechts sommige onderdeelen zijn bekend als G. Pandan, G. Kedoel, G. Sewoe, Pagar Goenoeng en G. Kidoel. Deze ketens, opgebouwd uit kalksteen, welke hier en daar met mergels, zandsteen en kleisteen afwisselt of vermengd is, vertoonen, vooral aan Java's zuidkust, sonderlinge, zeer grillige vormen, daar platte, evenwijdig W.-O. loopende ruggen, afwisselen met terreinen, die als bezaaid zijn met pieken, naalden en graten. Zulke streken zijn ook rijk aan holen en grotten en verdwijnende rivieren, vertoonen dus een echt Karstkarakter.

4. Het smaller deel van O.-Java bezit alleen langs de Z.-kust niet-vulkanische gebergten, die daarenboven hier tot afzonderlijke groepen zijn opgelost, zooals bezuiden den Smeroe en ten Z.W. van den Raoeng, waar sommige toppen 1000—1200 m. hoogte bereiken. De vulkaanreeks behoudt dezelfde richting als in het breedere gedeelte, maar de scheiding tusschen de hoofdgroepen is niet meer zoo scherp. Vlakke zadels vormen de verbindingen, wier hoogte 200—500 m. bedraagt en die geleidelijk tot de noordelijke kustvlakten afdalen. In dit deel ligt zoowel de uitgestrektste vulkaangroep, het Tenggergebergte, als de hoogste van het geheele eiland, de Smeroe (3676 m.).

Laagland. Reeds werd er op gewezen, dat samenhangend laagland alleen aan de kusten, vooral aan de N.-kust aanwezig is, terwijl in het bergachtige gedeelte slechts min of meer breede dalen worden aangetroffen. De grootste breedte heeft het laagland langs de N.-kust van W.-Java, waar het $^1/_6$—$^1/_3$ der breedte van het geheele eiland beslaat. Hier vallen in de vlakten nog twee landschapsvormen duidelijk te onderscheiden: de zeer effen kleistreek onmiddellijk langs de kust, waarin de rivieren geen dalen vormen, zee- en rivierafzettingen van jeugdigen leeftijd, grauwgrijs van kleur, en daarachter met wat meer helling, een hooger terrein, door de rivieren beekdalen verdeeld in breede, platte ruggen, die in de kleistreek te niet loopen, somtijds met flauwe glooiing daaronder wegschietend, elders afbrekend met een steilere helling van enkele meters hoogte. Het zijn quartiaire of puimsteenterreinen, bruin, somtijds ook wit van kleur. Terwijl de kleivlakte niet meer dan 8—10, ook wel eens 10—15 m. hoogte bezit, op vele plaatsen uitgestrekte moerassen (r a w a s) vertoont en somtijds rhizophoren- en nipahbosschen den overgang tusschen het land en de zee onzeker maken, stijgt de bodem in de oudere helft van het laagland hier en daar tot 100 m. De zuidgrens van dit gebied met de tertiaire heuvels valt op de meeste plaatsen duidelijk aan te wijzen. Aanzienlijker dan het hoogte-, is het breedteverschil in de laagvlakte; terwijl toch de strook klei bezuiden de baai van Bantam 4 km. breed is, heeft het alluvium bij de delta van de Tji Taroem een breedte van 40, bij Bekasi van 12, bij Batavia van 7, bij Tangerang weer 12 km. Verder oostwaarts wordt het weer breeder, n.l. bij Pamanoekan 24, bij Tjiasem 17, bij Tjilamaja 20 en in de delta van de Tji Taroem 42 km. De kwartaire vlakte heeft bij Batavia 30—40 en bij Krawang 20 km. breedte. Vooral in het O. van Batavia en in Cheribon ontstaan tengevolge van de lage ligging bij hooge waterstanden op deze vlakten moerassen; hier en daar strekt zich langs de kust een strook zeezand of koraalgruis uit.

In Midden-Java zijn de vlakten langs de noordkust volkomen gelijk aan die van West-Java, waarvan zij een voortzetting vormen. De moerassige gedeelten, welke hier evenmin ontbreken, worden er gebruikt als vischvijvers. In tegenstelling hiermede is de vlakte van Ambarawa een hoog plateau. De door de vulkanen Oengaran, Merbaboe en Telamajo aangevoerde stoffen, beletten de afwatering en deden een meer ontstaan, waarvan het overschot nog het ondiepe meer rawah Pening (ten O. van Banjoebiroe) met zijn moerassige oevers vormt. In het zuiden van Midden-Java hebben wij vooreerst de vlakte van Banjoemas, met de Serajoe-vallei, grootendeels opgebouwd uit grof vulkanisch materiaal met een geringe helling naar het westen. Bij Poerworedjo verbreedt de vlakte zich. De zuidelijke kuststrook van Banjoemas ligt veel lager (nauwelijks 10 m. hoog) en bestaat uit alluviale, moerassige klei. Ook de verder oostwaarts in Kedoe gelegen kustvlakte, die naar het binnenland toe hooger ligt (tusschen 13 en 68 m.), wordt naar het zuiden lager en eveneens moerassig. In het hooger gedeelte bestaat zij op vele plaatsen uit roodbruine, kwartaire klei. Ten zuidwesten van Koetoardjo ligt het groote moeras rawah Wawar en bij het Karang Bolong gebergte een ander groot meer, dat echter tengevolge der gebrekkige afwatering ontstaan is, doordat zich langs de kust een strook zeezand (5—11 m. hoog) uitstrekt, waarachter duinen oprijzen. Tot in Djokjakarta vindt men langs de kust de voortzetting van deze strook zeezand van de duinen en ten W. van Brosot, als gevolg der gebrekkige afwa-

Digitized by Google

tering, een uitgestrekt moeras. Meer binnenwaarts bestaat de Djokjasche vlakte voornamelijk uit vulkanisch zand en steenen en afvoerproducten van de Progo.

In Oost-Java vermelden wij eerst de vlakte en de vallei van Djoewana, die uit een smalle strook zeezand, zeeklei en recente rivierafzettingen bestaan. De vlakte langs de noordkust van Rembang, die slechts smal is en uit gele klei en kalkhoudende tuffen bestaat, wisselt hier en daar af met door rivieren uitgespoeld plateauachtig terrein van 70 à 80 m. hoogte; beneden de 10 m. vindt men alleen zeeklei en zeezand. De vlakte van Soerabaja hangt samen met die der oostelijke residentiën langs de noordkust; zij zijn alle zeer laag, bestaan uit grijze klei en zeezand en bevatten vele vischvijvers. Aan de zuidkust van Besoeki en Pasoeroean treft men zeezand, duinen en moerassen aan. Op eenigen afstand van de kusten vertoonen de vlakten een ander karakter. Zij komen, behalve in de beide genoemde residenties, voor in Soerakarta, Madioen en Kediri. Bij Soerakarta heeft men vooreerst de vlakte van Watoe retno, 150 à 170 m. hoog, uit grauwe en gele klei en fijn zand samengesteld, en verder de vlakte van de Solorivier, feitelijk een voortzetting van de vulkaanvoeten en dan ook geheel uit vulkanische stoffen opgebouwd. Het laagste deel is dat hetwelk de Solo inneemt; verder stijgt zij westelijk in de richting van den Merapi, oostelijk in die van den Lawoe. Hetzelfde geldt van de vlakte van Madioen, die een voortzetting vormt der voeten van den Waloe en den Wilis; in het N.W. vormt zij een breede kwartaire vallei der rivier van Madioen en vereenigt zich ten W. van Ngawi met die der Solo. De oneffen oppervlakte der jong-tertiaire mergels en kalksteenen, worden hier aangevuld met tuffen, soms van 10—15 m. dikte; die lagen zijn bedekt met een zwarte kleilaag, rijk aan humus met kalkconcreties, welke vele fossiele zoogdierbeenderen bevatten. Zelfs op aanzienlijke hoogte boven de vlakte komen hier nog tuflagen voor. Op soortgelijke wijze is ook de vlakte van Kediri ontstaan, en verder oostelijk, in Pasoeroean en Besoeki, dragen de tusschen de vulkanen gelegen vlakten een overeenkomstig karakter, want alle zijn opgebouwd uit vulkanische gesteenten. In het O. van Pasoeroean bestaat de vlakte van Lamongan uit los vulkanisch zand, overgaande in een alluviale strook zand en klei. In Besoeki moeten de vlakten van Djember en Kradenan onderscheiden worden van die van Poeger en van de N.-kust; zij liggen ook veel hooger, 30 tot 50 en zelfs 150 m. De vlakte tusschen het noordelijk- en middelste kalkgebergte in Rembang en Soerabaja, doorstroomd door de Loesi en Beneden-Solo, sluit zich aan de vlakte van de Beneden-Brantas aan. In Rembang bestaat de bodem uit afzettingen der Solo-rivier, n. l. rolsteenen, gele klei met kalkconcreties en boomafscheidingen. De vlakte van Soerabaja is het product der aanslibbingen van de zee en de rivieren en van vulkanische stoffen, die de rivieren meevoerden. Het zee-alluvium strekt zich op sommige punten tot 22 km. ver landwaarts uit. De vlakte van de Brantas is een voortzetting van de vlakte van Kediri en helt van het N. en Z. naar het dal der Brantasrivier toe. Eenmaal was deze vallei een inham der zee, door rivierafzettingen en vulkanische uitwerpselen langzamerhand opgevuld.

Geologie (zie de *Geologische en Vulkaankaart van Java*). Reeds in het artikel Insulinde (zie aldaar *Geologie*) werd gewezen op het nauwe verband van den O.-Indischen Archipel met het naburige vastland Azië. In het bijzonder geldt dit van de drie westelijke Groote Soenda-eilanden, slechts door een ondiepe zee onderling en van het naburige Azië gescheiden, terwijl ten Z. van Java onmiddellijk oceanische diepten worden aangetroffen. De geologische en diepzeeonderzoekingen van onzen tijd hebben overtuigend bewezen, dat Java tengevolge van niveauveranderingen (zie aldaar) herhaaldelijk afwisselend met het naburige Azië vereenigd en weer er van gescheiden is geweest. Eerst in een tijd, die, geologisch gesproken, slechts kort achter ons ligt, verrees het eiland voor goed uit de wateren van den oceaan, vandaar dat oude gesteenten er in veel beperkter mate voorkomen dan bijv. op Sumatra en de oppervlakte van het eiland bijna geheel door jonge gesteenten wordt ingenomen, ontstaan in de tertiaire periode en later. Vormingen ouder dan de steenkolenformatie en deze zelf, treft men aan de oppervlakte niet aan, behalve dan de eerste op de Karimon Djawa eilanden. In die periode lag Java derhalve onder den zeespiegel en stak eerst tijdens de trias- en juraformatie, evenals het naburige Sumatra, daarboven uit. Misschien was het toen reeds met Azië verbonden. Tijdens de krijtperiode was weder een gedeelte onder de oppervlakte der zee verdwenen en in den eoceenen- en oligoceenen tijd moet, volgens *Verbeek*, het grootste gedeelte door de zee bedekt zijn geweest, terwijl slechts enkele gedeelten, als eilanden en klippen, daar boven uitstaken. Door persingen en plooiingen werden de in de toenmalige zee bezonken jong-tertiaire afzettingen uit hun horizontalen stand gebracht, waardoor scheuring en verschuiving plaats had en op vele plaatsen de kust afbrokkelde, waarvan weer het ontstaan van baaien en inhammen en de afscheiding der kleinere eilanden van het hoofdeiland het gevolg was. Op deze wijze ontstonden bijv. Straat Soenda en Straat Bali, waardoor de samenhang met Sumatra en Bali verbroken werd. De Baai van Prigi aan de Z.-kust kan als voorbeeld dienen van een ontstaan door het instorten van oude mioceene vulkanen, de Patjitan-Baai als een voorbeeld van ontstaan door afbrokkeling en instorting. Hiermede was het wordingsproces van Java echter nog lang niet voltooid. Vooreerst werden aan de kusten van het toenmaals nog uit minstens acht stukken bestaande eiland kalkbanken afgezet. Door plooiing en opheffing werd deze kalksteen daarna tot boven den zeespiegel opgeheven en waarschijnlijk de eilandenreeks nogmaals met Azië verbonden, om later door een nieuwe daling van den bodem voor goed daarvan gescheiden te worden. Vervolgens had er in het diluviale tijdperk door de rivieren een aanzienlijke afzetting van jongere sedimenten plaats, zoowel in de baaien en langs de kusten, als in meren. Het materiaal, dat de rivieren meevoerden, werd grootendeels door de

Digitized by Google

Digitized by Google

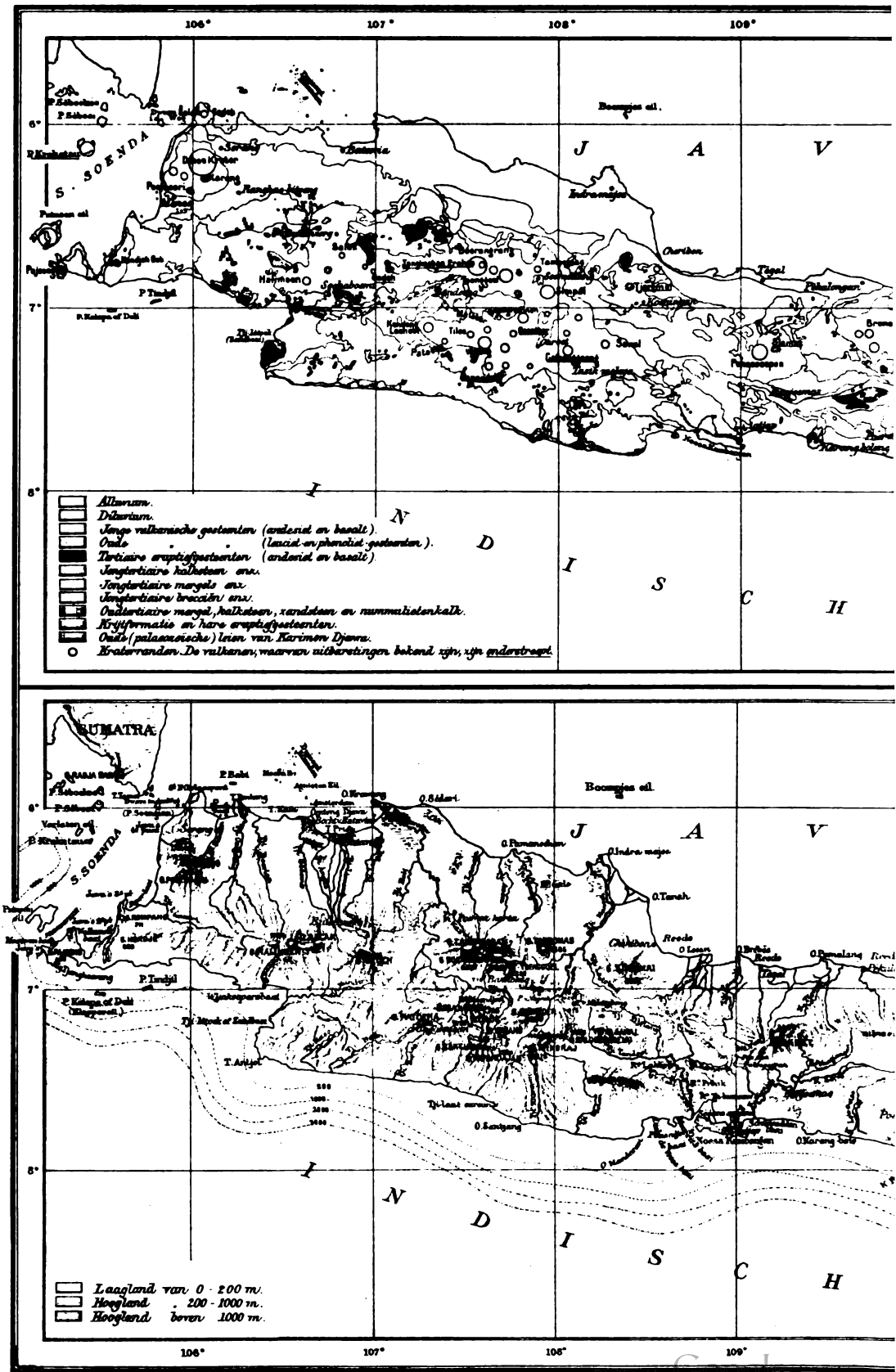

Digitized by Google

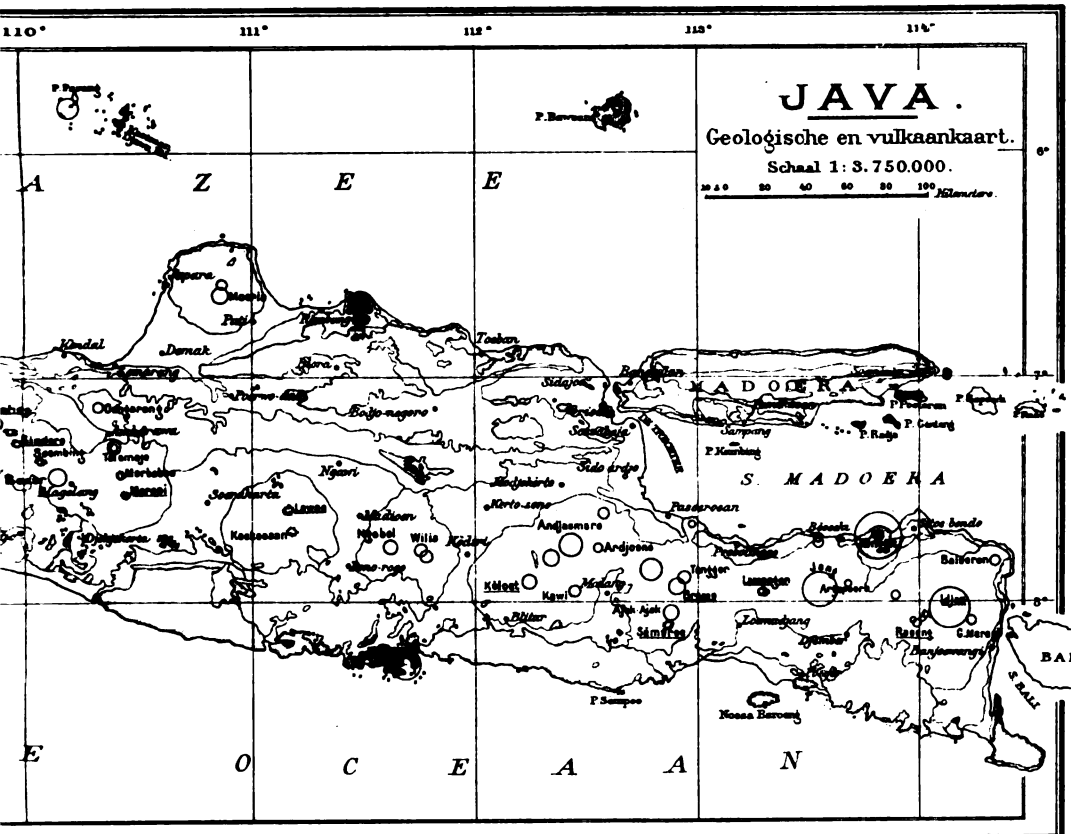

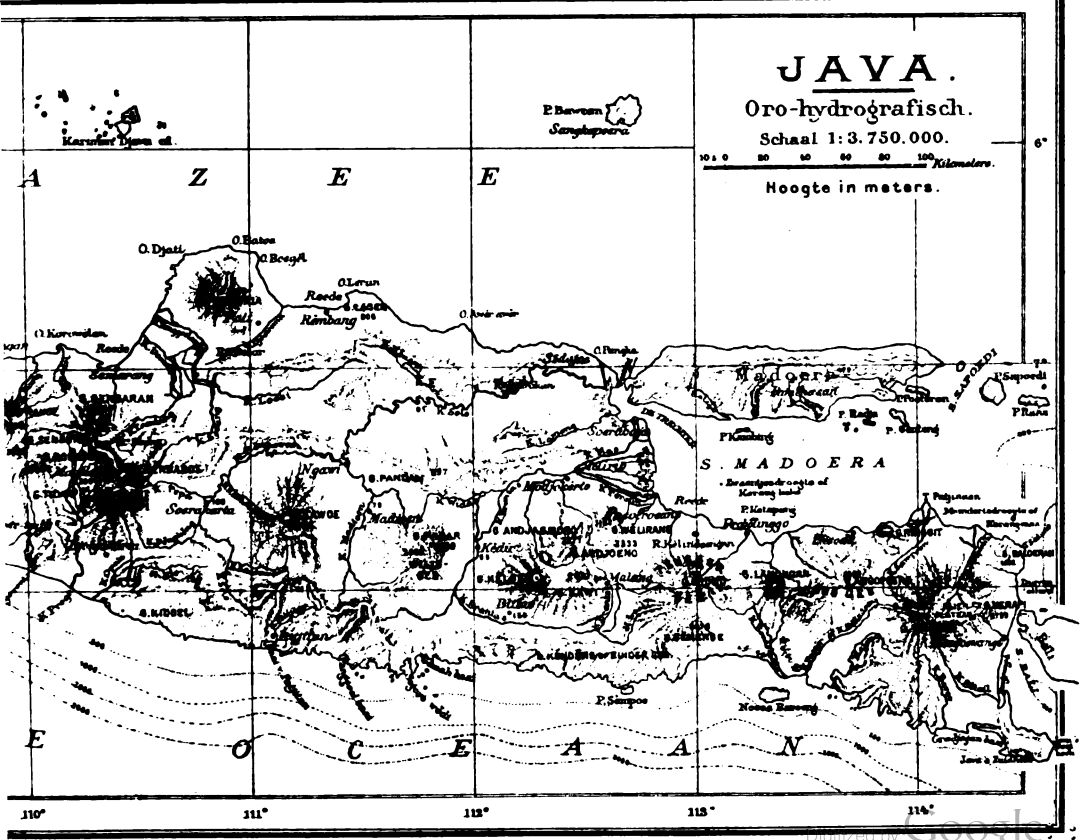

Digitized by Google

Digitized by Google

vulkanen geleverd, die juist in den diluvialen tijd hun grootste werkzaamheid ontwikkelden. In de hedendaagsche periode moet de opheffing, indien de oppervlakte der zee niet is gedaald, zeer gering zijn geweest. Terwijl de vulkanen hun werkzaamheid grootendeels voortzetten, heeft tevens nog onafgebroken een belangrijke afzetting van rivierslib plaats aan de monden der rivieren en langs de kust daarenboven van zeeslib, vooral langs de N.-kust en ontstaan koraalriffen en -eilandjes op tal van plaatsen.

Terwijl volgens *Junghuhn* de bodem van Java voor 60 % uit tertiaire, voor 20 % uit vulkanische en voor 20 % uit alluviale gesteenten was opgebouwd, hebben de onderzoekingen van *Verbeek* aangetoond, dat alle gesteenten ouder dan jong-tertiair, dus die der krijtformatie, voorts het eoceen en oligoceen met hun eruptief gesteente, benevens het oudste andesiet en basalt, slechts 1,157 % van Java's oppervlakte beslaan, waaronder begrepen is de 0.046 % oude lei, die alleen op de Karimon Djawa eilanden voorkomt. Verder beslaat het jongtertiair 37,752 %, de jongere vulkanische gesteenten met de vulkanen 27.621 %, het diluvium en alluvium 33,470 %.

Wat het voorkomen der verschillende gesteenten betreft, liggen de oude leigesteenten van Karimon Djawa in het verlengde der lijn Malaka, Lingga-Archipel en Gaspar-Straat. Graniet wordt slechts op de grenzen van Bagelen en Banjoemas en op twee plaatsen in den Preanger aangetroffen, en wel in rol- of brokstukken. Gesteenten der krijtformatie, n. l. leien, harden kleisteen en kwartsieten, zandsteen, brecciën en kalklagen treft men bezuiden de Tjiletoe-baai (Preanger Regentschappen), in de residentie Banjoemas en in het gebergte bij Djiar aan. Tot de oudere tertiaire gesteenten behooren die van het Bajah-kolenveld en van het Tjiletoe-terrein, de eoceene gesteenten der Tji-Mandivi vallei bij Soekaboemi, die der valleien van de Tji-Sokan en Tji-Taroem en enkele terreinen in Kedoe en Soerakarta. Oligoceen vindt men, in geringe hoeveelheid, in de Preanger Regentschappen en in Djokjakarta.

Van de middel- en jong-tertiaire lagen bestaat het allergrootste gedeelte uit gruis van eruptieve gesteenten. De dikte der lagen bedraagt somtijds 3000—6000 m. Zelden vormen zij kegelbergen, maar liggen doorgaans in langere of kortere reeksen langs spleten gegroepeerd en vertoonen scherpe en grillige bergvormen, waar de mantel van jongere gesteenten, die ze bedekt, door erosie verdwenen is, zooals bijv. de Goenoeng Parang en Bangkok, de Goenoeng Gadja en de Goenoeng Lingga. De sedimentaire lagen van het jong-tertiaire tijdvak beslaan nog een grootere oppervlakte en worden, naar hun meest kenmerkende gesteenten, verdeeld in brecci-, mergel- en kalketage, resp. 3300, 2250 en 600 m. dik. Zij nemen, zich van West naar Oost uitstrekkend, op sommige plaatsen de geheele breedte van het eiland in en bereiken een hoogte van 1200 à 1300 m. Aan de kusten liggen zij tamelijk vlak, in het midden des eilands zijn zij steil opgericht. Met de opheffing van deze lagen hadden door verplaatsing der gesteenten, breuken plaats, waardoor gesmolten stoffen naar buiten traden. Aldus brak het tijdstip aan, waarin jongere vulkanen gevormd werden. Deze hebben van alle gesteenten zeker de grootste beteekenis, omdat zij aan het eiland het ware bergkarakter geven en tengevolge van de gemakkelijke verweerbaarheid der losse, aan soda en kalkzouten rijke producten, een hooge mate van vruchtbaarheid aan den bodem schenken. De oudere vulkanen vertoonen slechts zelden den kratervorm, daar de eruptieve massa's langs spleten te voorschijn kwamen en aldus de zoogenaamde lineaire vulkanen deden ontstaan, bij de jongere daarentegen hoopten de uitgeworpen stoffen zich meestal rondom een centraal gelegen opening op, waardoor kegelbergen, met een bijna altijd duidelijk waar te nemen krater, gevormd werden. Van de grootere bergen vertoonen tegenwoordig nog slechts een achttal den regelmatigen kegelvorm; veel grooter is daarentegen het aantal, dat in den loop der eeuwen tot ruïnes vervormd werd. Die kraters zijn natuurlijk in den loop der tijden aan tal van vervormingen onderhevig. De uitwerpselen bestaan vooral uit andesiet en basalt deels in losse producten (zand en asch) deels in lavastroomen (glasachtige producten, peksteen, obsidiaan en puimsteen).

Naar de hoogte kan men de vulkanen verdeelen in 14 van meer dan 3000 m., 45 tusschen 3000 en 2000, 50 tusschen 2000 en 1000 en 22 beneden 1000 m., samen dus 131. Het is niet goed mogelijk het aantal vulkanen met juistheid op te geven, daar in vele gevallen niet uit te maken is, of men met een vulkaan dan wel een vulkaangroep te doen heeft. Dit is dan ook wel de hoofdreden, waarom *Junghuhn* slechts 45, *Verbeek* daarentegen 109 (met de naburige eilanden 120) optelt. Niet weinige vulkanen hebben, door instorting van hun top, veel van hun hoogte verloren, maar geen enkele reikt ooit hooger dan 4500 m. Men onderscheidt de vulkanen gewoonlijk in werkende en uitgedoofde, hetgeen echter op geen deugdelijke gronden berust, daar van geen enkelen vulkaan met eenige zekerheid is te zeggen, of hij voor goed tot rust is gekomen. De Krakatau b. v. had een rusttijd van 208 jaren achter den rug, toen hij plotseling begon te werken. In historischen tijd hebben 14 vulkanen herhaaldelijk gewerkt, n. l. de Raoen, Lamongan, Semeroe, Keloet, Merapi, Goentoer, Gedeh, Sindoro, Papandajan, Bromo (Tengger), Galoenggoeng of Beusi Tjanar, Tjanar, Tangkoeban Prahoe en Krakatau. Tot de hoogste vulkanen behooren: de Semeroe 3676, Slamat 3472, Ardjoeno 3339, Soembing 3371, Raoen 3332, Lawoe 3265, Welirang 3156, Merbaboe 3145, Argopoero 3088, Tjerimai 3077, Kepala 3035, Djambangan 3020 en Pangrango 3019 m., terwijl de Merapi volgens de nieuwste meting 2910 m., de Gedeh 2958 m. is. Wat de ligging betreft, schijnen vele der vulkanen op bepaalde lengte- en dwarslijnen te liggen, bijv. op de lengteas van Java of op een dubbele lijn, zooals in Oost-Java het geval is; evenwel mag niet uit het oog verloren worden, dat de op vele, vooral geologische kaarten, getrokken vulkaanlijnen niet in werkelijkheid aanwezig zijn, maar slechts dienen om

Digitized by Google

een beter overzicht te verkrijgen, dus geen tektonische beteekenis hebben. Wel is het meer dan toeval, dat de vulkaaneilanden bij West-Java, Poeloe tiga (Drie eilanden), Seboekoe, Sebesi, Krakatau en Prinseneiland voor het grootste gedeelte gelegen zijn op de groote Krakatausdwarsspleet, die bij den Krakatau met de lengtespleet van Sumatra en de hoofdlengtespleet van Java samenkomt, evenwel is men er tot heden niet in geslaagd afdoende verband aan te toonen tusschen de richtingen der vulkaanrijen en die van de verzakkingsspleten in de tertiaire lagen.

Wat het jongste gesteente betreft, zagen wij reeds, dat Java oorspronkelijk uit een reeks eilanden bestond, die later vereenigd werden tot één eiland. Aan die vereeniging namen èn de vulkanen met hunne uitwerpselen, èn de rivieren met de zee, door het vormen van alluvium, deel. In dat tijdperk had geen plooiing of opheffing van beteekenis plaats, en de nieuw gevormde terreinen zijn dus horizontaal gelegen met slechts flauwe hellingen, of zij vertoonen een plateaukarakter, hoogstens echter 100 tot 120 m. hoog. Hooger vindt men de meerafzettingen, gevormd in bekkens, welke reeds in de tertiaire lagen aanwezig waren. Rivieren, die de oevers van zulk een meer vernielden, tapten het water af, en daardoor veranderden die oude meerbodems in zeer vruchtbare plateaux. Daartoe behooren bijv. de vlakte van Bandoeng (680 m.), de vlakte van Garoet (500 tot 700 m.), die van Soemedang (460 m.), van Banjoemas, van Ambarawa enz.

Wateren. Deze zijn op Java van veel grooter belang voor den landbouw dan voor het verkeer. In de eerste plaats geldt dit van de *rivieren.* Java bezit, tengevolge van zijn bodemgesteldheid en aanzienlijken regenval, een groot aantal stroomende wateren; maar van den anderen kant brengt de vorm des eilands en de gesteldheid van het terrein mede, dat er geen groote rivieren tot ontwikkeling kunnen komen. De hoofdwaterscheiding, die het gebied van den Indischen Oceaan van dat der Java-Zee scheidt, ligt op de meeste plaatsen veel dichter bij de Zuid- dan bij de Noordkust, zoodat slechts een derde deel des eilands naar de Oceaanzijde afwatert. Volgens *Verbeek* en *Fennema* beslaan de stroomgebieden een oppervlakte van:

aan de	Noordkust	79 508 v. km. of	63,3 %
„ „	Zuidkust	41 325 „ „ „	32,9 „
„ „	Westkust	2 646 „ „ „	2,1 „
„ „	Oostkust	2 144 „ „ „	1,7 „

De gebieden zonder afvloeiing beslaan slechts een onbeduidende oppervlakte (hoofdzakelijk enkele kratermeren), en ook de terreinen met uitsluitend ondergrondsche afvloeiing (enkele kraters en een deel der kalkgebergten, vooral aan de Z.-kust) nemen geen groote oppervlakte in. Vermelding verdient, dat vele rivieren tot dicht bij de monding het karakter van bergstroomen behouden. Haar richting wordt bepaald door de hoofdrichting der gebergten en de algemeene helling van het terrein. Kenmerkend zijn verder voor de meeste rivieren het aanzienlijk verval, de kronkelende loop, de geringe bevaarbaarheid, de zeer ongelijkmatige waterstanden, de sterke aanslibbing aan de monding en de veelvuldige overstroomingen of bandjirs (zie aldaar). Dat de rivieren op het regenrijke eiland grooten invloed op het bodemreliëf hebben uitgeoefend, is bij de geologie reeds gebleken. Met den aanleg van waterwerken, zoowel tot beteugeling der rivieren, als voor de bevloeiing der rijstvelden, werd reeds in zeer ouden tijd, waarschijnlijk reeds vóór den Hindoetijd, een begin gemaakt. Sommige rivieren der laagvlakte zijn geregeld bedijkt, enkele, zooals de Solo, gedeeltelijk, andere in het geheel niet. Ook dwarsdijken in het laagland komen voor, evenals sluizen, duikers en kanaalwerken bij sommige rivieren.

De meeste bevaarbare rivieren vindt men, in overeenstemming met de bodemgesteldheid, aan de N.-kust; aan de overige kusten is de bevaarbaarheid gering. Dit geldt vooral van West-Java, waar in het westen, midden en zuiden het bergland overweegt. Op de noordelijke vlakte zijn de grootste voor prauwen en vlotten bevaarbaar, b. v. de Tji Taroem, die van Tji Kas af voor den afvoer van koffie uit de Preanger gebruikt wordt of werd; de Tji Manoek van Karang Samboeng af. De zuidelijke rivieren komen als waterwegen niet in aanmerking; alleen de Tji Tandoewi in het O. van de Preanger is daarvoor min of meer geschikt.

In Midden-Java bezit het land te weinig ruimte om de rivieren tot ontwikkeling te doen komen. Die van Pekalongan zijn als waterwegen slechts eenige uren van haar mondingen af bruikbaar. Alle rivieren bezuiden het bergland vereenigen zich hier in de Serajoe, de Bogowonto, de Progo en de Oepak, die de vlakten van Banjoemas, Kedoe en Djokjo bewateren en gedeeltelijk voor de scheepvaart geschikt zijn. Tengevolge van sterke strooming, ondiepten, steenen enz., zijn zij echter dikwijls slechts weinig bruikbare waterwegen, wat in het bizonder op de Progo en de monden der Bongowonto van toepassing is. De aldaar aanwezige, uitgestrekte moerassen bewijzen ook, dat de afwatering door de rivieren niet voldoende is.

Beter is het gesteld met de rivieren van Oost-Java. Vooral de Solo en de Brantas zijn goed bevaarbaar, wat aan de residenties Rembang, Soerabaja, Soerakarta, Madioen, Kediri en Pasoeroean ten goede komt. De Solo-rivier (Kali-Solo of Bengawan, wat Groote rivier of Landstroom beteekent) neemt boven Soerakarta de vereenigde wateren van den G. Lawoe en den Merapi op, bij Ngawi de Gentoeng, en stroomt vervolgens in O. en N.O. richting door Rembang en Soerabaja. Haar stroomgebied beslaat een oppervlakte van 15 425 v. km., de jaarlijksche watermassa, die zij in zee voert, 11,3 milliard (bij den Rijn 80 milliard) kub. m. De bevloeiingswerken, waarmede in haar benedenloop in 1893 een begin werd gemaakt, werden in 1898, wegens het tegenvallen der kosten, gestaakt. In 1898 werd een afgesneden stuk door middel van een dam beveiligd tegen het afstroomende water en de mond verlegd. De Solo en de Gentoeng zijn bevaarbaar in weerwil van de sterke strooming en veel klippen; de eerste voor groote prauwen tot Soerakarta en nog verder voor kleine. De Kali Brantas, wier stroomgebied bijna 11 000

Digitized by Google

De Solorivier, waar zij haar monding nadert.

Overzetveer over de Tji-Liwoeng bij Batoe Toelis (Buitenzorg).

Digitized by Google

Aloen-Aloen te Tjandjoer.

Digitized by Google

v. km. beslaat, is voor niet te groote vaartuigen bevaarbaar; in haar bovenloop wordt zij gevoed door de wateren van den Ardjoeno, Kawi, Tengger en Semeroe; in haar westelijken loop door de wateren van Kawi en Keloet. In Kediri neemt zij een noordelijke richting aan, terwijl zij in Soerabaja zuiver oostelijk loopt, zoodat zij in haar loop een kring beschrijft. De Kali Mas, een van haar monden, heeft een goed havenhoofd in Straat Madoera. De verder oostelijk gelegen rivieren hebben voor de scheepvaart geen waarde.

Meren. Aan meren is Java nogal rijk, doch groote en diepe zoetwaterbekkens, zooals op Sumatra en Celebes, zoekt men er te vergeefs. Wel treft men hier en daar, hoewel zeldzaam, groepen van kleine meren aan. Vele daarvan zijn kratermeren; waartoe ook de grootste en diepste meren behooren, zooals de Danoe in Bantam (ruim 2 v. km. en ongeveer 30 m. diep). In het laagland vormen de meren meestal de diepste, blank water bevattende gedeelten der moerassen. Naast de Danoe verdienen vermelding, in Buitenzorg de Telaga Warna, in de Preanger de Telaga Bodas, het zwavelmeer Kawa Patoeha en de Telaga Patongan; in het Diënggebergte het meer Tjibong en het meer Dringoe of Drino; in Madioen de Telaga Ngebel; in Pasoeroean het meer Grati of Klindonan en het Blauwe Water of Banjoe Biroe; in Bezoeki, aan den zuidelijken voet van den Lamongan, zeven meertjes; in het O. van Samarang een onder den naam van Binnenzee bekend meer; in Banjoemas een ongenoemd meer, dat zeer visschrijk moet zijn, terwijl in de Preanger van het meer Loebak wordt gezegd, dat het vol slangen is, maar geen visch bevat.

Kanalen en *waterleidingen* bestemd tot bevloeiing of afwatering der sawahs vindt men op Java in ontelbare menigte en van oudsher; want waarschijnlijk werd, zooals reeds gezegd is, door de bevolking reeds vóór de komst der Hindoes daarmede een begin gemaakt. Uitgestrekte gedeelten der berg- en heuvelhellingen en het grootste deel der lage streken zijn met aan- en afvoerleidingen doorsneden. Verreweg de meeste aanvoerleidingen nemen hun oorsprong rechtstreeks uit de rivieren; in sommige terreinen wordt gebruik gemaakt van vengaarkommen. De inlandsche bevloeiingswerken bezitten niet alleen geringe duurzaamheid, maar lijden, door gebrekkige terreinkennis, aan stelselloosheid en waterverspilling. Door ze van regeeringswege onder leiding van deskundigen te brengen, heeft men die gebreken trachten te verhelpen. Ter bevloeiing van sommige terreinen, vooral in groote laagvlakten, waar werken van grooten omvang noodig waren, heeft de regeering een aantal irrigatiewerken door ingenieurs doen uitvoeren. Ook leiders van cultuurondernemingen hebben in sommige streken belangrijke waterwerken doen uitvoeren. Dat de regeering in steeds toenemende mate — volgens sommige beoordeelaars weliswaar nog steeds niet in voldoende mate — voor verhooging der productiviteit van den bodem door irrigatiewerken zorgt, kan blijken uit het feit, dat door haar in 1915 — ondanks de ernstige tijdsomstandigheden — werd uitgegeven voor het verbeteren van bestaande bevloeiings- en afwateringswerken in Insulinde bijna 2,4 mill. gld. en wel ten behoeve van een 172-tal werken op Java en een 25-tal in de Buitenbezittingen. Bij Gouvernementsbesluit van 16 Maart 1916 werd eene commissie ingesteld in het belang van het irrigatiewezen op Java en Madoera.

Minerale bronnen komen op Java in groot aantal en van allerlei samenstelling voor, als zwavelbronnen, alkalische bronnen, staal-, zout-, jodium-, radium- en ook indifferente bronnen. Het zijn bijna alle warme bronnen, waarvan vele sedert eeuwen door inlanders, sommige thans ook door Europeanen, tegen allerlei kwalen, bepaaldelijk tegen huidziekten en rheumatisme gebruikt worden. De meeste hebben 1—2 % vaste stoffen in oplossing en een temperatuur van 30—50° C.; de heetste zijn de zwavelbronnen, op tal van vulkaanhellingen voorkomende. Het water van vele kratermeren komt, wat opgeloste bestanddeelen betreft, in hoofdzaak met dat van de zwavelbronnen overeen, maar bevat bovendien gewoonlijk een aanzienlijke hoeveelheid vrije zwavel en bezit doorgaans ook een hoogere temperatuur. Bij de Kawah Manoek bijv. bedraagt de temperatuur 87°, bij de Kawah Oepas 94°, bij de Kawah Domas 95° C. Bij de voorlaatste bedraagt het gehalte aan vaste stoffen 16,4 °/₀₀, bij de Kawah Poetih slechts 0,64 °/₀₀. Uit sommige bronnen wordt zout gewonnen, andere bevatten een weinig petroleum. Van slechts weinige werd tot dusver het water geanalyseerd.

Klimaat. In zijn geheel genomen vertoont het klimaat van Java dezelfde karaktertrekken als het equatoriale zeeklimaat van Insulinde in het algemeen. De drie het meest op den voorgrond tredende eigenschappen zijn: groote gelijkmatigheid van temperatuur, aanzienlijke vochtigheid en regenval, geringe windkracht. De gelijkmakende invloed van de zee op den warmtegraad doet zich het sterkst gevoelen in de strandvlakten en ook in andere opzichten is de toestand hier anders dan in de hooger gelegen bergstreken van het binnenland. Niet alleen is echter juist de kennis van het klimaat der kuststreken voor de Europeanen van het meeste gewicht, maar tevens zijn hier de klimatologische factoren het best bekend. Deze zullen dan ook in de eerste plaats besproken worden.

Temperatuur. De temperatuur onderscheidt zich op Java van die van het vasteland door haar gelijkmatigheid. Als men als gemiddelde jaartemperatuur voor Java aanneemt 25,94° C., een door langdurige waarnemingen verkregen cijfer, dan verschillen de warmste maanden van de koudste slechts ongeveer 1° (Mei en October als warmste 26,39° en 26,37° C., Januari en Februari 25,35° en 25,39° C., als koudste maanden). Hetzelfde geldt van de verschillen tusschen de uiterste gemiddelden der maandtemperaturen. Op een bepaald uur lagen zij te Banjoewangi tusschen 22.8 (Augustus—September) en 24,5 (Maart—April), te Batavia tusschen 22,53 en 23,68°. De dagelijksche verschillen zijn daarentegen grooter; in September kan het verschil in den loop van een dag 7° bedragen, in Februari 4° à 5°; het gemiddelde verschil bedraagt 6,55°.

Digitized by Google

In den loop van een etmaal kunnen dus te Batavia grooter temperatuursverschillen optreden dan tusschen de verschillende maanden. De gemiddelde jaaruitersten te Batavia liggen tusschen 32,9° en 20,5°, een verschil van 12,4° dus; de hoogste en laagste temperatuur, te Batavia waargenomen, wijken zelfs niet aanzienlijk van elkander af, het zijn 18,9° en 35,6° (beide waargenomen in 1877). De oorzaak der gelijkmatig hooge warmte moet niet alleen in den zonnestand en den duur der bestraling gezocht worden; andere factoren, zooals de warmte van den bodem, de groote vochtigheid der lucht, de rijke neerslag en niet het minst de wind, of juister gebrek aan krachtigen wind, dragen hiertoe het hunne bij.

Luchtdruk en windrichtingen. De barometerstand is te Batavia aan zeer regelmatige schommelingen onderworpen en bedraagt gemiddeld 758,73 mm. De hoogste standen treft men aan des ochtends om 9 uur en des avonds te 10,20. Temperatuur en vochtigheid der lucht oefenen hierop grooten invloed uit. De grootte der schommelingen op den dag (het verschil tusschen maximum en minimum) is het aanzienlijkst in September (3,12 mm.) en het kleinst in December (2,46 mm.); de grootste dagelijksche schommeling bedroeg (27 Augustus 1883) 5,56, de kleinste (29 Mei 1889) 1,40 mm. De verschillen tusschen de gemiddelden der maanden (758,22 in April en Mei 759,22 in September), d. w. z. de schommelingen in den jaarlijkschen gang, zijn ook hier weer geringer dan in den dagelijkschen, hoewel zij, zooals uit de cijfers blijkt, toch nog niet aanzienlijk genoemd kunnen worden. Eveneens is het verschil tusschen het gemiddelde van verschillende dagen (762,70 en 754,52) gering, alsook tusschen den hoogsten en den laagsten der waargenomen standen (764,41 en 753), bedraagt dus hoogstens 10 à 12 mm.

Op de heerschende winden kunnen de barometerstanden op Java zelf derhalve slechts geringen invloed hebben. In werkelijkheid hangt de windrichting, afgezien van de land- en zeewinden, dan ook af van de verdeeling van den luchtdruk boven de naburige continenten Azië en Australië. Daardoor ontstaan de overwegend heerschende N.W. en Z.O. winden, doorgaans als West- en Oost-moeson aangeduid, hoewel feitelijk de laatste niets anders is dan de Z.O. passaat, de eerste de uit zijn koers gebrachte N.O. passaat (zie het artikel *Moeson*). De N.W. wind of W.-moeson is afhankelijk van het minimum van luchtdruk, dat zich van November tot Maart boven het Noorden van Australië ontwikkelt; de Z.O. wind of O. moeson van dat, hetwelk zich in onzen zomer in het Z.W. van Azië heeft gevormd. Dikwijls worden op Java deze moesons uit hun koers gebracht, hetzij door het verschil van luchtdruk boven Java zelf in den loop van den nacht en den nacht, waardoor de land- en zeewinden (zie *Wind*) ontstaan, hetzij door de overgangen van den eenen moeson in den andere (kentering), hetzij door de ligging van Java tegenover Borneo. De zeewind, die te Batavia van des ochtends 10 tot des avonds 6 uur waait en omstreeks des middags 2 uur het krachtigst is, werkt uit het N. tegen den Z.O. wind in en met den N.W. wind mede; in het eerste geval kan uit de ontmoeting van den Z.O. met den N.W. en N.O. wind ontstaan. De landwind, van des avonds 8 tot des morgens 9 uur waaiend, vermag den N.W. wind niet uit zijn koers te brengen, wijl hij daartoe te zwak is. Met den Z.O. moeson waait die landwind, welke te Batavia van Z. naar N. is gericht mede, zoodat ten slotte de Z.O. moeson wel, de N.W. moeson niet uit den koers wordt gebracht.

Men neemt voor het laagland van Java de volgende vier windperioden aan; van Mei tot October de Z.O. moeson (eigenlijk de gewone passaat), met sterke wijzigingen tengevolge van land- en zeewinden; van October tot December, de kenteringen, gekenmerkt door onregelmatige winden; van December tot Maart de N.W. moeson; van Maart tot Mei de kentering, gekenmerkt door Oosten- en veranderlijke winden. Tijdens de heerschappij der N.W.-winden, van October—Maart, treedt de Z.W. wind dikwijls op (volgens *Supan* in 29 gevallen van de 100).

Reeds werd er op gewezen, dat in de tropen de kracht van den wind veel geringer is dan op hoogere breedten. De snelheid bedraagt te Batavia gemiddeld per jaar nog niet 1 m. per seconde, in het binnenland van Europa daarentegen 3,5 m., aan de W.-kust 5,5 m., op den N. Atlantischen Oceaan 15 m. Het grootst is de snelheid te Batavia in de droogste maanden (Augustus en September); de grootste snelheid, te Batavia waargenomen, bedroeg 30 km. per uur (ruim 8 m. per seconde). Sommige locale winden schijnen grooter snelheid te bezitten. Stormen komen zelden voor en dan meestal in den vorm van hoozen over zeer beperkte uitgestrektheid; cyclonen zijn zeer zeldzaam. De meeste stormen treden in de kenteringen op; door den lichten bouw der woningen en de groote bladontwikkeling der planten, kunnen zij betrekkelijk groote verwoestingen aanrichten.

Regenval. Met de windrichting hangt de regenval op Java ten nauwste samen. Bij Z. en O. wind is deze geringer dan bij N. en W. Dit is het gevolg daarvan, dat de eerste uit het droge binnenland van Australië komen en over een oceaan strijken, die minder verwarmd wordt dan de warmvochtige Java-Zee. Van den gemiddelden regenval per jaar te Batavia (volgens de waarnemingen over 35 jaren) 1811 mm. komen 527 op de maanden April—September en 1285 op de maanden October—Maart. Het cijfer der regendagen voor genoemde perioden bedraagt resp. 45 en 92 van de 137 (gemiddeld jaarcijfer). De gemiddelde vochtigheidstoestand der lucht loopt te Batavia van 879 in Februari tot 785 in Juli en Augustus uiteen (1000 = geheel verzadigde lucht), en het cijfer der bewolking kan van 7,4 in Januari tot 4 en 5 in het midden van het jaar dalen (10 = geheel bewolkte lucht). Stelt men echter de regenmaanden December tot en met Maart, de regenmaanden bij uitnemendheid, tegenover de droge maanden Mei tot en met Augustus, dan komen de verschillen nog veel beter uit. Het maandelijksch gemiddelde van den regenval en van het aantal regendagen te Batavia, over een tijdvak van 35 jaren, bedraagt n. l.:

Digitized by Google

Maanden.	Gem. regenval in mm.	Gem. aantal regendagen.
Januari	305	19,5
Februari	316	18,7
Maart	214	16,1
April	132	11,7
Mei	111	8,8
Juni	100	7,6
Juli	74	6,1
Augustus	36	4,1
September	74	6,1
October	110	9,0
November	148	13,1
December	191	16,1
Jaar	1811	136,9

Om een denkbeeld van den regenval over geheel Java te verkrijgen, moet men het eiland in drie hoofddeelen, West-, Midden- en Oost-Java verdeelen, terwijl men bij West- en Midden-Java de vlakke noordkust moet afscheiden van het binnenland. Zooals wij boven zagen, treedt aan deze kust de tijd van den N.W. moeson scherp op tegenover het droge jaargetijde. Terwijl te Batavia de gemiddelde regenval 1811 mm. is, bedraagt deze te Buitenzorg 4283; in de beide helften des jaars te Batavia 1285 en 527, te Buitenzorg 2413 en 1870. Dat te Buitenzorg ook buiten den N.W. moeson vrij veel regen valt, moet worden toegeschreven aan de sterke verwarming der berghellingen gedurende den dag en aan den zeewind, die tot Buitenzorg doordringt, over de vochtige rijstvelden en bosschen strijkt, en vele onweders veroorzaakt. Evenzeer moet hieraan de groote hoeveelheid regen geweten worden. Het steeds toenemen van den neerslag met de hoogte en meer regelmatige verdeeling worden bestendigd ook ten Z. en O. van Salak en Gedeh en in de Preanger, waar vooral in dit opzicht een groot verschil bestaat tusschen de stations boven de 1500 m. en beneden de 800 m. Voor de kina-plantages op den Patoeha, Malawar en Tangkoeban Prahoe, die veel bewolking, regen en vochtigheid behoeven, is dit van groot belang. In lagere vlakten kunnen wouden denzelfden dienst bewijzen als de hoogere berghellingen, zooals b. v. te Soemedang.

In Midden-Java, waar de noordkust overeenkomt met die van West-Java, valt de meeste regen bij N.W. wind, terwijl in het binnenland bij verheffing van den bodem de regenhoeveelheid snel toeneemt. De zuidkust heeft niet meer dien overwegenden regen bij N.W. wind, omdat de Z. O. moeson zich krachtig doet gevoelen. Tjilatjap neemt hier een bijzondere plaats in, zoowel door de massa van den regenval als door het overwicht daarvan tijdens den Z.O. moeson. De gemiddelde jaarlijksche neerslag bedraagt hier 3784 mm. waarvan tijdens het heerschen van den N.W. moeson slechts 1577 mm. De verklaring hiervan moet worden gezocht in locale omstandigheden. Een even bijzondere plaats neemt Cheribon op de noordkust in, want het heeft, dank zij zijn ligging 25 km. ten N.O. van den Tjerimaj, die locale regens en onweders veroorzaakt, den grootsten regenval van de geheele noordkust (2261 mm.).

Oost-Java is veel droger dan West- en Midden-Java. Op de kustplaatsen blijft de jaarlijksche regenval beneden 1500 mm. en ook de hooger gelegen stations in het binnenland staan in regenmassa achter bij West-Java (2 à 3 m. in O.-, 3 à 4 in W.-Java). De droge tijd treedt er bovendien scherper op en duurt langer. Hiervoor bestaan verschillende oorzaken als de van den kouderen Indischen Oceaan komende winden, de grootere nabijheid van Australië, het heete zand der vulkanen en de geringere omvang der wouden, uitroeiing der bosschen, vervanging der oorspronkelijke vegetatie door cultures enz. terwijl soms ook locale oorzaken medewerken. Soerabaja verkeert in gunstiger toestand, omdat het voor westenwinden toegankelijk is en niet aan de luwzijde van eenig gebergte ligt. De hierachter staande tabel kan het vermelde omtrent hoeveelheid van den regen en verdeeling over onderscheiden maanden en jaargetijden, nader toelichten.

De *bewolking* loopt parallel met regen en vochtigheid. Het aantal wolkenlooze dagen is veel minder groot in den drogen Oostmoeson dan men zich pleegt voor te stellen; omgekeerd is ook het aantal dagen, waarop de zon niet zichtbaar wordt, gering. Te Batavia zijn zelfs in Augustus gemiddeld ruim $^{4}/_{10}$ van den hemel met wolken bedekt. De nachten en de ochtenduren zijn bijna het geheele jaar door helder. In Augustus schijnt de zon te Batavia 70 % van den tijd tusschen 8 en 4 uur, in Januari 37 %, in het jaar 57 %. De meeste regens vallen er van Maart tot en met December tusschen 3 en 8 uur, zoodat dikwijls na den heeten middag en volgende op een onweder, een flinke afkoeling wordt gevoeld. In Januari en Februari valt de meeste regen in den nanacht.

Wat den *duur der regens* betreft, regent het te Batavia in Januari, de regenrijkste maand, gemiddeld ongeveer $^{1}/_{7}$ van den tijd, in het jaar $^{1}/_{16}$. in Augustus, de droogste maand, $^{1}/_{50}$. Dagen, waarop het nagenoeg onafgebroken den geheelen dag regent, vormen ook in de tropen zelden voorkomende uitzonderingen. Van de regenbuien duren slechts 17 % langer dan 10 uren, 51 % korter dan $2^{1}/_{2}$ uur, 37 % korter dan $1^{1}/_{2}$ uur. De zwaarste regens schijnen (in het laagland) voor te komen aan de Z.-kust van Java, waar het te Tjilatjap (afdeeling Lengkong der Preanger Regentschappen, 106 m. boven zeeniveau) 357 mm. gemiddeld per etmaal bedraagt. Te Besokor (residentie Samarang) werd den 1sten Februari 1901 in één etmaal 511 mm. gemeten. Als de regenrijkste plaats van geheel Java geldt Tamba (residentie Pekalongan) met gemiddeld 7200 mm. per jaar; in 1908 vielen er zelfs 9824, te Sirah Kentjong (residentie Kediri) in 1909 zelfs 10 112 mm. (Nederland heeft gemiddeld 717 mm. per jaar). Dat dan de regen in stroomen of in draden zou vallen, berust echter op een gezichtsbedrog, zooals de onderzoekingen van *Wiesner* te Buitenzorg hebben aangetoond.

Digitized by Google

I. Regenval in het laagland (in mm.).

	Waarnemingsstations.	Zeehoogte in m.	Januari.	Februari.	Maart.	April.	Mei.	Juni.	Juli.	Augustus.	September.	October.	November.	December.	Jaar.
Noordkust.	Batavia	7	305	316	214	132	111	100	74	36	74	110	148	191	1811
	Cheribon	—	445	356	334	190	140	102	72	25	35	61	149	352	2261
	Samarang	4	362	340	241	188	134	84	78	62	96	133	189	266	2173
	Rembang	—	253	212	204	103	96	82	35	24	33	49	125	214	1430
	Toeban	—	257	215	203	109	87	65	40	17	22	49	116	205	1385
	Soerabaja	—	306	293	262	171	106	93	57	18	18	38	117	242	1721
	Pasoeroean	4	236	268	209	126	80	65	33	6	8	16	62	163	1272
	Probolingo	10	242	240	161	93	64	43	21	9	6	12	59	155	1105
	Besoeki	2	328	297	196	74	57	42	23	7	4	10	63	181	1282
Madoera	Bangkalan	5	279	241	261	251	172	117	80	52	43	71	159	264	1990
	Soemenep	—	285	278	261	179	124	103	53	9	12	31	113	258	1706
	Pamekasan	—	259	247	253	184	105	93	45	13	14	27	147	231	1618
Van zee omhoog.	Batavia	7	305	316	214	132	111	100	74	36	74	110	148	191	1811
	Meester Cornelis	14	319	317	205	151	120	101	78	36	81	128	177	207	1920
	Pasar minggo	35	331	286	265	193	171	118	95	56	111	172	238	244	2280
	Depok	92	364	327	319	317	253	206	143	152	206	280	367	289	3223
	Bodjong gedeh	140	367	321	339	361	251	181	166	219	253	332	406	303	3499
Zuidkust.	Parigi	—	195	182	221	275	273	350	346	292	305	640	472	299	3850
	Tjilatjap	—	236	263	308	278	275	335	255	212	224	462	492	394	3764
	Patjitan	7	348	367	293	150	151	138	77	68	63	220	317	379	2571
	Poeger		214	211	209	105	87	51	32	13	31	59	159	217	1388
In de vlakten, niet aan zee.	Serang	31	284	250	193	132	114	104	85	96	84	129	171	227	1869
	Banjoemas	18	341	290	336	253	191	149	70	80	94	327	424	434	3016
	Djokjokarta	113	348	335	322	214	136	98	53	29	38	102	251	362	2288
	Soerakarta	92	320	330	312	200	136	100	61	48	44	109	232	265	2157
	Madioen	67	302	270	257	217	126	77	42	25	31	72	202	248	1869
	Djember	80	389	381	364	211	163	125	75	63	82	168	276	346	2643
	Sitoebondo	30	284	218	173	54	53	30	15	4	5	19	57	206	1118

II. Regenval in de bergstreken (in mm.).

	Waarnemingsstations.	Zeehoogte in m.	Januari.	Februari.	Maart.	April.	Mei.	Juni.	Juli.	Augustus.	September.	October.	November.	December.	Jaar.
West-Java.	Buitenzorg	265	442	397	392	404	358	273	257	252	326	425	408	349	4283
	Soemedang	442	401	372	403	360	239	170	101	56	83	148	370	405	3108
	Soekaboemi	602	335	276	341	373	237	160	102	110	114	241	363	386	3038
	Bandoeng	714	192	177	236	226	131	94	71	53	85	165	234	226	1890
	Ramawati	1000	400	337	389	403	256	182	121	120	151	267	434	539	3599
	Telega patengan	1556	466	409	494	408	247	187	124	82	158	274	438	495	3782
	Kawa tji widej	1952	410	357	441	415	202	192	126	104	157	292	437	429	3622
M.-Java.	Magelang	383	433	385	440	267	182	144	85	57	82	164	323	411	2973
	Salatiga	589	375	349	383	275	167	123	84	54	68	133	269	354	2634
	Pelantoengan	693	643	615	569	475	313	224	165	117	143	243	440	554	4501
Oost-Java.	Malang	450	322	300	269	155	118	77	49	28	35	108	203	305	1969
	Soembermoedjoer	660	401	404	352	273	240	291	216	288	270	400	318	342	3795
	Alas besoeki	1040	499	464	450	335	291	209	147	231	221	462	468	545	4322

Digitized by Google

Het aantal *onweders* is het eene jaar veel grooter dan het andere. Gemiddeld zijn $^1/_3$ der dagen des jaars te Batavia onweersdagen. Het talrijkst zijn zij in den W. moeson en de kenteringen. Juli en Augustus hebben gemiddeld 5, tegen 15 in November. De meeste vallen in den namiddag en vooravond, hoewel ook vele des nachts, vooral in Januari en Februari.

Dauwvorming schijnt des nachts in de laagvlakten geregeld voor te komen, het sterkst natuurlijk bij helder weer, dus tijdens den Oostmoeson, wanneer zij een gedeeltelijke vergoeding vormt voor het gebrek aan regen.

Hoogteklimaat. Het klimaat van de hoogvlakten en berghellingen, welke op Java een groote oppervlakte beslaan, verschilt in vele opzichten van dat der strandvlakten. Reeds bij een geringe stijging neemt men waar, dat er een groot contrast bestaat in het warmtegevoel tusschen de laagvlakten, aanwelijks boven den zeespiegel gelegen, en de hoogere streken des eilands. Dit vindt zijn oorzaak vooral daarin, dat op grootere hoogten een krachtiger wind waait dan in het laagland, waar de hooge temperatuur, de groote vochtigheid en de geringe beweging der lucht samenwerken, om bij den Europeaan een voortdurend gevoel van loomheid en afmatting te weeg te brengen. Vooral op eenigszins aanzienlijke hoogte verkwikt een heerlijk gevoel van verfrissching den reiziger, en hier liggen ook Java's beroemde herstellingsoorden. De temperatuur neemt eerst merkbaar af bij een aanzienlijk hoogteverschil, althans over dag, een gevolg van de op grooter hoogte even krachtig blijvende insolatie. De regenval is in de hoogere deelen grooter dan in het laagland, vertoont echter onderling nog groote verschillen, zooals uit de achterstaande tabel kan blijken.

Door *Junghuhn* werd Java, wat het klimaat en den nauw daarmede samenhangenden plantengroei betreft, in vier hoogtegordels verdeeld. Reeds de eerste dier gordels, $^{26}/_{35}$ van het geheele eiland beslaande en van 0—650 m. hoogte reikend, onderscheidt zich in zijn hoogere deelen klimatologisch, doordat de onweders er veel talrijker zijn. Meer komen echter de eigenaardigheden van het hoogteklimaat uit in den tweeden gordel van 650—1500 m. hoogte. De gemiddelde temperatuur, welke in den eersten gordel van 26,5—23,5° C. bedroeg, daalt hier met de hoogte van 23,7 tot 18,7°; op de berghellingen en hoogvlakten heerscht bovendien een grooter verschil tusschen dag- en nachttemperatuur en wisselt de temperatuur sneller af in de nabijheid der wolken, bij onweders soms 3 à 4 graad in een kwartier uurs. Die wolken en de rijkelijk aanwezige waterdamp hebben invloed op het intreden van de maximum warmte; de onweders zijn heviger, in de vochtigheid bestaat meer afwisseling in verband met den aard van den plantengroei. Ofschoon de stortregens talrijker zijn, neemt toch de absolute vochtigheid met de hoogte af. Terwijl de tweede gordel slechts $^1/_{50}$ van de oppervlakte van den eerste beslaat, omvat de derde slechts $^1/_{100}$ deel van den tweede. Deze derde gordel reikt van 1500 tot 2500 m. hoogte en bestaat enkel uit een paar hoogvlakten en eenige hoogere berghellingen. De temperatuur daalt hier met de hoogte van 18,7 tot 13°. Het dagelijksch maximum der warmte, het verschil tusschen dag- en nachttemperatuur en het plotseling dalen en rijzen der temperatuur zijn ook hier afhankelijk van wolken, plantengroei en dichte nevelmassa's, die invloed uitoefenen op de verwarming der atmosfeer en de uitstraling. Op plateaux is de afkoeling soms zóó sterk, dat de dauw bevriest. De tegenstelling tusschen de moesons, reeds in den vorigen gordel zwakker, houdt hier geheel op, zoodat bijna onafgebroken de Z.O. passaat heerscht. In den vierden gordel van 2500 tot 3670 m. hoogte, die slechts enkele vulkaantoppen en deelen van een paar hoogvlakten omvat, daalt de temperatuur van 13 tot 8°. Des nachts heerschen er temperaturen van onder 0, tenzij de bosschen zeer hoog reiken, en wordt de temperatuur, vooral overdag tusschen 10 en 3 uur, nog veranderlijker. Evenals in den 3den gordel heerscht er bijna uitsluitend de Z.O. passaat. De vochtigheid neemt steeds af; de regens worden mot- of nevelregens en soms valt er hagel.

Plantenwereld. De hooge warmtegraad, groote vochtigheid, overvloed van licht en vruchtbare bodem, werken samen, om het plantenkleed van Java zoo weelderig te maken, als slechts op weinig plaatsen op aarde het geval is. Terwijl wij tevens naar het betreffende hoofdstuk van het artikel *Insulinde* verwijzen, moeten wij ons hier tot een zeer beknopte opsomming der meest kenmerkende gewassen beperken. De bosschen zijn rijk voorzien van goed timmer- en brandhout, zooals het bekende djati-hout, van den theca of djatiboom (*Tectona-Grandis*) die van alle Indische eilanden alleen op Java voorkomt; het walikoekoen, het woengoe en het rassemalah; het sôno kumbang, het sôno-kling en het soerenhout, welke drie laatste soorten uitnemend meubelhout opleveren; verder het voortreffelijke sapan-hout; als goed brandhout noemen wij het kasambi, klampis, nilokko, tranghoeloe en toetoophout. Langs de moerassige stranden groeien rhizophoren in menigte, daartusschen en daarachter pandanen en nipahpalmen. Op vele dorpspleinen en ook wel voor de woningen van regenten treft men den reusachtigen waringin aan, een boom die bij de Javanen in groot aanzien staat; de fraaie tamarindeboom, waarvan men hier en daar langs de groote wegen aanplantingen aantreft, leveren een product, dat evenzeer voor binnenlandsche consumptie als voor uitvoer dient; tot verfraaiing langs wegen en pleinen dient de tjermara- en de kanariboom. Verder heeft men nog den mangkoedoe of verfboom, de brood- en harstboomen, den lontar- en den kapokboom. De dadap is een schaduwboom, die in de koffietuinen gebruikt wordt, om de koffieheesters tegen de felle zon te beschutten. De kaneelboom moge, wat fijnheid van het product betreft, niet kunnen wedijveren met dien van Ceylon, dit product is niettemin ruim zoo krachtig van smaak. Vooral talrijk zijn de palmsoorten. Afzonderlijk verdienen vermelding de soort van wier bladeren de bekende kadjangmatten worden gemaakt; de arenpalm, die de arensuiker oplevert, een niet onbelangrijk artikel van binnenlandsche consumptie, ja zelfs van uitvoer naar andere deelen van den Archipel; de

Digitized by Google

lontarpalm, die wijn en suiker, en de areka- of betelpalm, die de voor het sirikauwen zoo belangrijke betelnoot levert; de kokospalm of klapperboom, de Javaansche boom bij uitnemendheid, onder welks schaduw de desa's liggen, is een ware zegen voor de bevolking en voor haar de nuttigste van alle boomen. Even onmisbaar zijn de verschillende soorten van bamboe, daar de bevolking deze gebruikt voor het bouwen van woningen, het slaan van bruggen, het vervaardigen van huisraad enz.; de rotan, die als bindmiddel dienst doet, mag ook niet onvermeld blijven. IJzerhoutboomen treft men tot hoog in het gebergte aan, evenals varens, terwijl sommige berghellingen met alang-alang en andere grassoorten bedekt zijn, waartusschen hier en daar het glagah, een hooge, stijve rietsoort groeit. Eentonig is de indruk, die de tjemara- en casuarinenwouden maken.

Zeer rijk is Java aan vruchten. Tot de meest bekende behooren de pisang of banaan, de pompelmoes. de ananas, de granaatappel, de citroen (*djerok nipis*), de oranje- of sinaasappel, de papaja, mangga, djamboe, doerian, doekoe, lansap, srikaja, boewah nona, salakh, blimbing, ramboetan, namnam, kokosan, zuurzak, watermeloen (samangka), het Bantamsch appeltje en vooral de manggistan of boewah manggis. In de hooge streken vindt men de druif, de vijg, de moerbezie, pruimen, perziken, meloenen en aardbeziën. Tot de veldvruchten behooren de kalabas, komkommer, uien en verder allerlei Europeesche groenten, alsmede verschillende soorten van aard- en peulvruchten. Java bezit een grooten rijkdom aan varens, mossen en bloemen, de laatste vooral op de hoogere bergstreken (derde klimaatgordel). Hier komen o. a. orchideeën in de grootste verscheidenheid van vormen en kleuren voor, mist het hoog geboomte wel de groote, fraai gekleurde bloemen, waarmee het in de lagere streken getooid is, maar vertoonen vele kleinere boomen en heesters een groote bloemenpracht, terwijl deze evenmin ontbreekt op de hoogste bergtoppen met hun rijke alpenflora.

Door het verschil in neerslag tusschen W. en O.-Java vertoont het natuurlijke plantenkleed in beide deelen wel eenig onderscheid, is in het W. over het algemeen weelderiger dan in de drogere O. helft; veel grooter tegenstelling neemt men echter waar, als men van het strand langs de berghellingen omhoog trekt. Reeds bij het klimaat werd gewezen op de vier hoogtegordels, waarin *Junghuhn* het eiland verdeeld heeft, waarbij het van zelf spreekt, dat tusschen deze gordels geen scherpe grenzen te trekken vallen, maar de eene geleidelijk in den anderen overgaat. En niet alleen voor de natuurlijke plantbekleeding, maar evenzeer voor de cultuurgewassen zijn deze klimaatgordels van belang. De eerste of heete gordel zou met het oog op de cultures de suikergordel genoemd kunnen worden, hoewel naast suiker ook rijst, indigo en tabak in groote hoeveelheid gekweekt worden. Hier is het natuurlijke plantenkleed het dichtst en spelen vooral de palmen een groote rol. De tweede of gematigde gordel levert vooral koffie, daarnaast thee, tabak en ook reeds Europeesche groenten. In plaats van rijst wordt hier veel mais gekweekt. In den derden of koelen gordel treft men slechts in het laagste deel cultuurgewassen aan, vooral kina, hoewel ook tabak en koffie, aardappelen en Europeesche groenten. De hoogstammige wouden van dezen gordel zijn minder rijk aan soorten; casuarinen, heesters en struiken krijgen de overhand. De vierde of koele gordel levert geen cultuurgewassen en ook het natuurlijke plantenkleed ondervindt den invloed van het koel klimaat, de ijle lucht en den onvruchtbaren bodem. Onder de weinige boomen treden vooral ijzerhoutboomen en varens op; in de hoogste streken treft men alleen kleine boomen met bultige gekromde stammen en vaak zonderling gebogen takken aan, spelen echter mossen en kruidachtige planten met een overvloed van fraaie bloemen de overhand. In het algemeen herinnert de flora in deze streken sterk aan de Alpen-flora der gematigde luchtstreek.

Let men meer in het bijzonder op de eigenlijke *cultuurgewassen*, dan dient in de eerste plaats gewezen te worden op het groote verschil betreffende de in cultuur gebrachte gronden in de verschillende streken. Neemt men aan, dat circa 40 % van Java's bodem in cultuur is gebracht, dan blijven beneden dat gemiddelde: Bantam met 16, Besoeki met 16, de Preanger met 23, Rembang met 30, Probolinggo met 37, Banjoemas met 37 en Kediri met 39 %; Cheribon, Pasoeroean, Soerakarta, Batavia, Madioen, Madoera, Soerabaja, Kedoe, Samarang en Djokjakarta komen daarboven met 44 tot 68 %. Let men op de onderdeelen der residenties, dan vindt men nog grootere tegenstelling, zoodat in de eene bijv. 1—5 % (in het Z. van Bantam), in de andere 80 à 90 % (in Batavia, Soerabaja, Pasoeroean enz.) in cultuur is gebracht. Natuurlijk is de voornaamste oorzaak hiervan gelegen in de bruikbaarheid van den bodem.

Bij een overzicht van de cultuurgewassen moet men onderscheiden den landbouw van de bevolking voor eigen rekening en dien voor het gouvernement en voor particulieren. Wat den eersten betreft waren bij de inlandsche bevolking volgens het jongste Koloniale Verslag op Java (met uitzondering van de Vorstenlanden en de particuliere landerijen) 5 480 707 bouws voor bouwland in gebruik, tegen slechts 4 298 095 bouws tien jaren vroeger. Als sawahs werden 3 357 712, als tegals 2 123 535 bouws gebezigd; onbeplant bleven 251 232 bouws, d. i. 4,5 %. Voor meer dan één oogst werden 2 890 000 bouws gebruikt, zoodat in het geheel door de inlandsche bevolking 8 544 818 bouws beplant werden.

Verdeelt men Java in West-, Midden- en Oost-Java, dan verkrijgt men van de oppervlakte, waarvan rijst geoogst werd en het bedrag van den oogst in 1915 het volgende beeld:

	Oppervlakte der sawahs in bouws.	Geoogste padi in pikols.
West-Java . . .	1 126 000	29 300 000
Midden-Java . .	1 327 000	28 700 000
Oost-Java . . .	1 185 000	33 200 000
Java met Madoera	3 638 000	91 300 000

Digitized by Google

Het grootste aandeel in den oogst had de residentie Preanger Regentschappen (11,4 mill. pik.), het kleinste Madioen (1 mill. pik.). Droge rijst werd in 1915 van 564 000 bouws geoogst, waarvan de opbrengst op 7,2 mill. pik. geschat wordt. Door eenjarige gewassen buiten rijst werden als eerste aanplant 2 062 000 en als tweede aanplant 2 520 000 bouws in beslag genomen. Zij waren hoofdzakelijk beplant met: suikerriet (236 000 bouws), indigo (11 730), tabak (225 000), katoen, maïs en andere voedingsgewassen (4 098 000 bouws).

De landbouw voor rekening van het gouvernement en van particulieren, levert nog andere cultuurgewassen op en neemt een veel geringere ruimte in dan padi enz. Door particulieren wordt de landbouw uitgeoefend, gedeeltelijk op gronden, welke zij in eigendom bezitten, gedeeltelijk op gronden van inlanders gehuurd, gedeeltelijk op gronden door de Regeering in erfpacht afgestaan. De voornaamste gewassen zijn suiker, koffie, kina, tabak, thee, rubber, indigo en vezelgewassen; minder in aanmerking komen muskaatnoten, foeli en cacao. De grootste rol speelt tegenwoordig de suiker. De suikercultuur, welke thans gedreven wordt, is de vrije suikercultuur, daar in 1891 de gedwongene heeft opgehouden. Zij berust dus op contracten met de bevolking. Het aantal ondernemingen bedroeg 146 in 1914. De omvang van de teelt en de opbrengst blijkt uit het volgend overzicht:

Jaren.	Beplante oppervlakte in bouws.	Gemiddelde opbrengst.		
		Pikols riet.	Pikols hoofdsuiker.	Rendement.
1912	197 787	1198	115,20	9,63
1913	204 778	1201	115,90	9,65
1914	207 800	1197	109,40	9,28
1915	212 216	1085	100,00	9,20

De totale productie bedroeg (in pikols) in de verschillende gewesten:

Gewesten.	1913	1914	1915
Cheribon	1 272 000	1 142 501	1 028 300
Tegal	1 283 000	1 237 176	1 144 400
Pekalongan	855 800	807 088	676 300
Samarang	1 559 400	1 433 427	1 290 100
Soerakarta	1 804 200	1 920 146	1 753 000
Djokjokarta	2 324 000	2 040 324	2 134 400
Banjoemas	820 300	825 069	748 200
Kedoe (Bagelen)	560 200	544 964	454 200
Rembang	—	46 979	38 300
Soerabaja	4 959 600	4 441 500	4 177 500
Kediri	3 042 000	3 028 300	2 939 900
Madioen	871 000	907 300	854 800
Pasoeroean	3 209 900	3 282 300	2 979 700
Besoeki	1 062 200	998 200	959 600

De suikerteelt is niet alleen voor de daarbij betrokken Europeesche ondernemers, maar evenzeer voor de inlandsche bevolking van Java van de grootste beteekenis. Behalve aan meer dan 3000 Europeanen en meer dan 100 000 inlandsche arbeiders in de fabrieken, verschaft zij door de beplanting en verzorging der velden aan ongeveer 800 000 inlanders werk; daarbij trekken deze aan huur van hun gronden jaarlijks bijna 6 millioen gld. en oefent dit gewas op de spoorwegen en andere transportmiddelen te land en te water, op de bank- en crediet-instellingen, de scheepvaartmaatschappijen enz. geen geringen invloed uit.

De gouvernementscultures zijn beperkt tot koffie, een gedwongen, en kina en rubber, beide vrije cultures. Zij beteekenen veel minder dan die van particulieren, terwijl de gedwongen koffieteelt eerlang geheel zal verdwijnen. In 1913—1914 besloegen de op hoog gezag aangelegde koffieplantsoenen 16 680 bouws; daarnaast had men 31 268 bouws vrijwillig aangelegde tuinen. In de eerste was het aantal koffieboomen 16,8, in de laatste 52,6 millioen stuks. Bij de verplichte teelt waren ingedeeld 1171 dessa's met 158 799 gezinnen, verdeeld over 48 districten. ingeleverd werden 57 400 pikols koffie. Daarentegen besloeg de particuliere koffieaanplant 163 787 bouws. In de gouvernementskinatuinen bevonden zich (1914) 8 115 000 planten, de oogst bedroeg bijna 900 000 kg. bast. De particuliere kina-aanplantingen besloegen 20 152 bouws. Het aantal gouvernementsrubberaanplantingen was 12 met een beplante oppervlakte van 6790 H.A. en een opbrengst van 144 294 kg. Het aantal particuliere ondernemingen was 170, de opbrengst 4 194 613 kg.

De tabaksbouw wordt in Midden- en Oost-Ja-

Digitized by Google

va op groote schaal gedreven. De ondernemingen, geheel of gedeeltelijk berustende op overeenkomsten met de inlandsche bevolking tot huur van gronden of tot opkoop van gewas, leverden van ruim 42 000 bouws met tabak beplant, een oogst van 21 mill. kg., waarbij nog te voegen zijn een aantal ondernemingen of erfpachtsgronden, waarvan de opbrengst niet nauwkeurig bekend is. De theecultuur breidde zich in de laatste jaren in de Preanger Regentschappen flink uit, zoodat in 1914 de aanplantingen der inlandsche bevolking 20 765 bouws besloegen; daarnaast telde men op Java 208 ondernemingen van Europeanen, welke 26,3 mill. kg. thee oogsten (tegen 20,1 mill. kg. in 1913). Cacao werd op 37 ondernemingen gekweekt en leverde een oogst van 959 000 kg. Hoewel nog van jongen datum, krijgt ook de rubbercultuur hoe langer hoe grooter beteekenis, zoodat de plantages in 1915 reeds 7,4 millioen kg. van dit product opleverden, terwijl de opbrengst van geheel Insulinde ruim 18,7 mill. kg. bedroeg, de wereldproductie op 146 mill. kg. werd geschat. Door toenemende vraag en loonende prijzen aangemoedigd breidde zich de teelt van aardnoten bij de inlandsche bevolking in West-Java aanmerkelijk uit en hetzelfde was het geval met de teelt van kokosnoten en coca. De beteekenis van den door Europeanen gedreven landbouw voor de inlandsche bevolking kan daaruit blijken, dat, voor zoover daaromtrent opgaven bestaan, de in 1914 door de ondernemers aan de bevolking betaalde sommen wegens loonen en gedane leveringen ruim 27 674 000 gld. bedroegen, tegen ruim 33 mill. gld. in 1913. De belangrijke vermindering was het gevolg van de allerwege ondervonden schade tengevolge van den oorlogstoestand in Europa.

De productie der huurlanden in Soerakarta en Djokjokarta bedroeg in 1914:

suiker	3 649 608 pik.
indigo	106 967 kg.
tabak	13 809 944 kg.
koffie	12 124 pik.
cacao	211 794 kg.
rubber	43 974 kg.

Wat den boschbouw betreft, besloegen ultimo December 1914 de djatibosschen 686 400 H.A., de in stand te houden wildhoutbosschen 1 056 000 H.A. De opbrengst aan djatihout bedroeg 224 000 kub. m. timmerhout en 1 134 000 stapelmeter brandhout. De verkoop van het gekapte hout leverde in 1914: 8 854 000 gld. op.

Dierenrijk. Biedt de plantenwereld van Java een zeer groote verscheidenheid aan, niet minder is dit het geval ten opzichte van de dierenwereld. Onder verwijzing naar het betreffende hoofdstuk bij *Insulinde,* bepalen wij ons hier tot een korte opsomming der belangrijkste dieren. Verschillende soorten van apen bevolken de bosschen, van den merkwaardigen gibbon tot den brutalen monjet, eveneens een paar lemoeriden en het hoogst merkwaardige spookdiertje. De vliegende kat of koebang is in staat, door middel van zijn tusschen de posten uitgebreid valscherm, van den top van den eenen naar den voet van den anderen boom te zweven. Java is ook het land van den kalong of Vliegenden hond, vruchtenetende vleermuizen ter grootte van een kat. Verder herbergt het eiland een menigte andere vleermuizen. Onder de tijgers vermelden wij den koningstijger en den panter, op het dooden waarvan de regeering premiën heeft gesteld. Verschillende martersoorten maken de nabijheid der desa's voor het pluimvee onveilig. De das bewoont de wouden, en de wilde honden doorkruisen de vlakten en bezoeken het zeestrand om schildpadden te vangen. De insectenetende dieren zijn vertegenwoordigd door spitsmuizen en vooral door de spitsneekhoorntjes of toepoi's. De neushoorn of tweehoornige rhinoceros baant zich een weg door de wildernis en bewoont zelfs de bergstreken, waar hij de paden maakt, die de inboorlingen volgen. In de bosschen en bijgelegen vlakten houdt zich de woeste banteng op. Rijk vooral is Java aan wilde zwijnen en herten, eekhoorns en stekelvarkens. Onder de vogels noemen wij slechts papegaaien, salanganen of zwaluwen die de eetbare vogelnestjes maken, pauwen, duiven van allerlei kleur enz. Krokodillen en slangen zijn er vrij talrijk evenals hagedissen, waaronder de nuttige gekko en schildpadden. De wateren ten slotte zijn rijk aan visch en schelpdieren, kreeften, garnalen enz. en van insecten wemelt het, waarbij vooral de muskieten om hun vinnigen beet en (de gestreepte muskiet) als overbrengster van de malaria, de witte mieren wegens hun vernielzucht, o. a. van bijna alle houtsoorten, gevreesd zijn.

De *veeteelt* neemt, in vergelijking met den landbouw, slechts een ondergeschikte plaats in, daar de inlander weinig dierlijk voedsel nuttigt, boter en kaas bij hem onbekend zijn en geen uitvoer van vleesch, vee of veeteeltproducten plaats heeft. Van het meeste belang voor den Javaan is nog het pluimvee; ook geiten worden veel gehouden, schapen daarentegen weinig, terwijl varkens alleen bij de Chineezen worden aangetroffen. Het belangrijkste dier van den veestapel, vooral in de Soendalanden, is ongetwijfeld de buffel of karbouw, als ploegdier en trekdier algemeen in gebruik, terwijl hij ook als slachtvee dient op de grootere plaatsen. Het rund of sapi komt vooral in O.-Java en op Madoera veel voor, evenals het paard. In 1914 omvatte de veestapel:

Paarden	297 942
Runderen	3 201 695
Buffels	2 790 282
Aantal voertuigen voor personenvervoer	42 856
Aantal voertuigen voor goederenvervoer	112 761

Delfstoffen. Staat reeds de veeteelt verre achter bij den landbouw, in nog hoogere mate geldt zulks van den mijnbouw, een gevolg van de armoede van den bodem aan delfstoffen. Volgens *Verbeek* wordt n.l. op Java, behalve petroleum en enkele steensoorten, niets ontginbaars aangetroffen want de verschillende erts- en kolenafzettingen, welke er voorkomen, bezitten geen technische waarde.

Stofgoud werd wel gevonden in Djokjokarta

Digitized by Google

in de vlakte en in geultjes van het tertiaire brecciën gesteente, doch steeds in geringe hoeveelheid aan de oppervlakte. Ook bij Tjilatjap werd stofgoud gevonden, mede in Soerakarta op de grens van Madioen en Solo kwartsbrokken en ten slotte in het Paranggebergte, maar alles te onbeteekenend uit een technisch oogpunt.

Lood-, koper- en zinkertsen worden bij het goud op de grens van Soerakarta en Madioen, in den krater van den vulkaan Sawal en in de Preanger aangetroffen, maar in zeer geringe hoeveelheden; mangaanerts komt hier en daar in dunne laagjes voor.

Steenkolen, geschikt voor stoomgebruik, komen alleen voor in de Preanger, doch de hoeveelheid is te gering, om exploitatie te loonen. In Bantam is het kolenveld Badak wel dik genoeg, maar ook daar is de hoeveelheid (ongeveer 2 mill. ton) te gering om de groote kosten te wettigen, welke de exploitatie zou vorderen. Bruinkolenlagen vindt men in Djokjokarta, Bantam, Cheribon en Rembang, maar zij zijn voor stoomschepen ongeschikt en het brandhout is te goedkoop. In Soerabaja vindt men veel en goede petroleum, waar de exploitatie met succes geschiedt. Ook in Rembang, Banjoemas, Samarang, Pekalongan en Madoera is petroleum aanwezig. Jodium vindt men in bronnen in Soerabaja en het gehalte is daar 3 tot 7 maal grooter dan in Europeesche. Zoutbronnen, welke door de bevolking geëxploiteerd worden, treft men aan in de miocene heuvelreeks beoosten Soerabaja en westelijker op de grens van Kediri. Hoewel in jongtertiaire mergels brokken gips zijn gevonden, komen er toch nergens gipsbeddingen voor, geschikt om exploitatie mogelijk te maken. Zwavel wordt alleen door de solfataren van de kraters van den Papandajan en den Welirang in noemenswaardige hoeveelheid afgezet, maar sedert de stangenzwavel uit Europa wordt ingevoerd, houdt men zich niet meer met het verzamelen van zwavel bezig.

Onder de bouwmaterialen zijn te noemen de andesiet van Merak in Bonthain, welke voor de havenwerken te Tandjong Priok gebezigd is; de eocene kwartszandsteen als altijdsteen en de groengrijze harde miocene kleisteen in Pasoeroean; de mergelachtige kalksteen van Solo en het marmer, een tertiaire kalksteen, beide als vloertegels gebruikt. In Kediri vindt men hetzelfde maar zuiver wit en licht rose. De jong-tertiaire kalksteen wordt op vele plaatsen als metselspecie gebruikt en in Madioen en Kediri heeft men zeer goede zuivere kalk, die ook in de suikerfabrieken wordt gebruikt. Het winnen van zout uit zeewater, een regeeringsmonopolie, geschiedt alleen op Madoera, het vervaardigen van steenen, pannen en allerlei aardewerk uit klei komt overal voor. Het eten van aarde is op Java zeer verspreid (zie *Aarden, Eetbare*).

Bevolking. Een vergelijking van de oppervlakte met het aantal inwoners doet onmiddellijk zien, dat Java tot de best bevolkte deelen van de aarde behoort. De jongste opneming is nog steeds die van 1905, daar de volksopneming welke in 1915 moest plaats hebben, wegens den Wereldoorlog (met het oog op de kosten) werd uitgesteld en eerst in 1917 zal geschieden. De opneming van 1905 geeft de cijfers, voorkomende in achterstaande tabel, waarbij ter vergelijking die van 1900 zijn gevoegd. Het personeel van leger en vloot is daarbij niet meegeteld.

Betreffende de dichtheid der bevolking, valt terstond in het oog de regelmatige snelle vermeerdering gedurende de laatste jaren. Terwijl de cijfers der volkstellingen van 1824—1862 slechts een getal van 6—13 millioen aanwezen, was in 1880 het cijfer van 20 millioen reeds bijna bereikt. Van 1880 tot 1885 steeg dit tot circa 21½ millioen en in 1894 was het reeds ruim 25 millioen. Ook daarna bleef de bevolking sterk toenemen, zoodat thans (1908) het cijfer van 30 millioen reeds aanmerkelijk overschreden is. Volgens de Koloniale verslagen bedroeg het bevolkingscijfer in:

1880	19 794 559
1885	21 467 445
1890	23 914 564
1895	25 697 701
1900	28 746 638
1905	30 098 008

Slechts in drie residenties, Samarang, Kedoe en Madoera, welke tot de best bevolkte behooren, is het zielental van 1900 tot 1905 afgenomen, overal elders had een sterke toeneming plaats. Opvallend is het verschil in dichtheid tusschen West-, Midden- en Oost-Java. In West-Java komt alleen Cheribon boven het gemiddelde van Java, terwijl in Midden-Java slechts een enkele residentie er beneden blijft, ja vele het gemiddelde aanzienlijk overtreffen. In het Oosten halen slechts enkele residenties het gemiddelde. Let men op de dichtheid der bevolking in verband met de in cultuur gebrachte oppervlakte van den bodem, dan blijkt, dat de dichtheid der bevolking gelijken tred houdt met de dichtheid der cultuur, m. a. w. waar men meer dan het gemiddelde van den bodem in cultuur heeft gebracht, komt de dichtheid der bevolking ook het verst boven het gemiddelde, terwijl de gewesten, waar men iets meer dan het gemiddelde der cultuurgronden bezit, met hun bevolkingsdichtheid ook het meest bij het gemiddelde cijfer komen en die, waar men beneden het gemiddelde van den in cultuur gebrachten bodem is gebleven, ook met hun bevolkingsdichtheid beneden het gemiddelde staan. Dat in sommige residenties dit verband niet bestaat, is daaraan toe te schrijven, dat de bevolking er minder aan landbouw doet en dus minder in betrekking met de cultures staat. Rangschikt men de residenties naar de in cultuur gebrachte gronden en naar de dichtheid der bevolking, dan komt de volgorde, waarin zij komen te staan, dikwijls overeen.

Een vergelijking van de zuid- met de noordkust toont ons, dat de noordkust niet alleen een veel dichtere, maar ook een veel gelijkmatiger bevolking heeft dan de Zuidkust. Van de hoofdsteden der residenties aan de noordkust ligt verreweg het grootste gedeelte aan de kust, terwijl men aan de zuidkust geen enkele plaats van beteekenis vindt buiten Tjilatjap en Patjitan.

De redenen, waarom de bevolking van Java dichter is dan die van de overige Soenda-eilan-

Digitized by Google

Java met Madoera.

Gewesten.	Oppervlakte in v. km.	Europeanen.	Chineezen.	Arabieren.	Andere vreemde Oosterlingen.	Inlanders.	Totaal op 31 December 1905.	Totaal op 31 December 1915.	In 1905 meer (+) of minder (—) dan in 1900.
Bantam. . . .	7906	537	3 155	82	75	891 541	895 390	812 170	+ 83 220
Batavia. . . .	11661	13 805	92 520	2 772	277	1 999 978	2 109 352	1 938 006	+ 171 346
Preanger Regentschappen . .	20429	5 231	9 396	124	54	2 681 962	2 696 767	2 435 582	+ 261 185
Cheribon . . .	6789	1 187	22 668	2 705	172	1 682 273	1 709 005	1 660 679	+ 48 326
Pekalongan . .	5551	1 915	16 764	2 111	46	1 969 450	1 990 286	1 893 176	+ 97 110
Samarang . . .	8193	8 834	32 724	854	1 019	2 517 492	2 614 923	2 685 015	— 70 092
Rembang . . .	7443	1 130	17 838	633	—	1 477 197	1 496 798	1 470 525	+ 26 273
Soerabaja . . .	5951	10 600	26 646	3 732	367	2 395 618	2 436 963	2 360 909	+ 76 054
Pasoeroean . .	8777	5 407	13 198	1 926	85	2 001 554	2 022 170	1 824 467	+ 197 703
Besoeki . . .	10159	1 789	3 066	1 940	44	965 636	972 475	837 081	+ 135 394
Banjoemas . .	5562	1 081	6 842	48	48	1 478 110	1 486 129	1 368 298	+ 117 831
Kedoe	5458	2 287	13 218	181	10	2 322 987	2 338 683	2 358 545	— 19 862
Djokjokarta . .	3110	2 342	5 366	97	86	1 110 814	1 118 705	1 084 327	+ 34 378
Soerakarta . .	6217	3 335	10 971	337	417	1 577 996	1 593 056	1 512 773	+ 80 283
Madioen . . .	5882	1 830	4 769	20	57	1 342 796	1 349 472	1 233 653	+ 115 819
Kediri	7007	2 995	12 967	—	4	1 758 579	1 774 545	1 512 921	+ 261 624
Madoera . . .	5413	612	3 085	1 586	81	1 487 925	1 493 289	1 758 511	— 265 222
		64 917	295 193	19 148	2 842	29 715 908	30 098 008	28 746 638	+ 1 351 370

den en die waarom op het eiland zelf in de verschillende residenties zulk groot verschil in dichtheid voorkomt (in 1905 stond Kedoe met 23 575 per v. geogr. mijl bovenaan, Besoeki met 5293 onderaan), moeten in de meerdere welvaart gezocht worden, behalve natuurlijk in de bodemgesteldheid en die der kust, de klimatologische en de physische factoren. Die meerdere welvaart valt af te leiden uit tal van omstandigheden, als bijv. het geregeld betalen der belastingen, levendig marktbezoek, levendigheid der feesten, uitbreiding van den veestapel, toeneming van karren en buffels, vermindering van veeverkoop en van verhuizingen enz.

Het vreemde element speelt numeriek op Java slechts een geringe rol, want van de 30 098 008 bewoners op 31 December 1905, waren 29 715 908 inlanders en wel 14 588 848 mannen en 15 127 065 vrouwen. Van de niet-inlanders, samen slechts 382 100 zielen sterk, spelen de Europeanen en met deze gelijkgestelden de hoofdrol, daar zij grootendeels als ambtenaren, kooplieden, fabrikanten of plantagebezitters werkzaam of bij handel, nijverheid of op de plantages hun bestaan vinden. Wat aantal betreft, staan de Chineezen bovenaan, wier hoofdmiddel van bestaan de handel is. Minder talrijk zijn weliswaar de Arabieren, maar door hun godsdienst oefenen zij niettemin geen geringen invloed op de inlandsche bevolking uit, terwijl de overige Vreemde Oosterlingen het minst gewicht in de schaal leggen. Terwijl wij voor deze vier rubrieken verder naar de afzonderlijke artikelen verwijzen, zal voortaan hier hoofdzakelijk van de inlanders sprake zijn. De overgroote meerderheid daarvan belijdt den Mohammedaanschen godsdienst, n. l. (1905) 29 605 653 van de 29 715 908. Onder de niet-Mohammedanen vindt men 24 663 Christenen (18 853 Protestanten, 2209 Gereformeerden en 1705 R.-Katholieken).

Voorkomen en karakter der bevolking. Hoewel de geheele inlandsche bevolking tot het Maleische ras behoort en als Javanen tegenover die der andere eilanden wordt gesteld, vallen bij nadere beschouwing toch drie volksstammen te onderscheiden, n. l. *eigenlijke Javanen, Soendaneezen* en *Madoereezen*, die zoowel in uiterlijk voorkomen, als in karakter en zeden van elkander verschillen. De Soendaneezen bewonen het westelijk gedeelte van het eiland Madoera en, vermengd met de Javaansche bevolking, Pasoeroean, en Besoeki; de overige deelen van Java worden door de eigenlijke Javanen bewoond. Alleen op de noordelijke kustplaatsen vindt men een gemengde bevolking van Soendaneezen, Javanen en Maleiers (het westen) of van Javanen en Maleiers (het midden en oosten). Oorspronkelijk schijnen deze drie stammen één geheel te hebben gevormd, en de thans bestaande verschillen schijnen vooral het gevolg te zijn van invloeden van buiten, voornamelijk van de overheersching der Hindoes. Die overheersching bleef echter beperkt tot Midden- en Oost-Java, zoodat de Soendaneezen in het westen minder sterk de gevolgen ervan ondervinden en dientengevolge hun oorspronkelijk karakter meer behielden, evenals de Madoereezen, welke toenmaals nog uitsluitend het eiland Madoera bewoonden. De Javanen daarentegen, die voortdurend met de vreemdelingen in aanraking kwamen, namen veel van deze over en vervormden zich langzamerhand. De Soendanees is over het algemeen kleiner van gestalte, doch krachtiger gebouwd dan de Javaan, terwijl de Madoerees bijna even

Digitized by Google

rijzig als de Javaan, doch sterker gespierd is. De Javaan staat in beschaving hooger dan de Soendanees, doch toestert voor zijn hoofden een meer slaafschen eerbied. De Madoerees onderscheidt zich van Soendanees en Javaan beide door meer energie, grooter zelfstandigheid van karakter, door meer onafhankelijkheid en zelfgevoel tegenover zijn meerderen. Hij staat in beschaving lager, zedelijk echter hooger dan de Javaan.

Buiten de drie genoemde stammen staan meer of minder vooreerst de Kalangs, Pinggirs en Gadjah mati's, voornamelijk in de Vorstenlanden, vroeger zwervende stammen, deels slaven, thans meer met de overige Javanen samensmeltend; verder de Badoej's (zie aldaar) in Bantam en de Tenggereezen (zie aldaar) op de voormalige grens van Pasoeroean en Probolinggo.

De Javanen, onder welken naam wij in het vervolg hier de drie stammen samen zullen vatten, zijn lichtbruin van kleur, de aristocratie lichter, de landbouwer en koeli donkerder, de kleur der oogen bruin of zwart, het haar lang, grof en zwart; borst en ledematen zijn weinig behaard, het gelaat doorgaans baardeloos, dikwijls echter met een dunnen knevel versierd; de lichaamsbouw is in het algemeen fraai, de lengte beneden het middelmatige, slank en met vierkante schouders; de vrouwen hebben een dun middel. Het gelaat is tengevolge van de uitstekende jukbeenderen min of meer breed, het voorhoofd hoog, de neus klein en tamelijk plat, de mond vrij groot met dikke lippen; de tanden zijn van nature fraai en wit, gewoonlijk echter afgevijld en zwart gemaakt; de vrouwen hebben daarbij dikwijls doorboorde en uitgerekte oorlellen.

De kleeding is zeer eenvoudig en stemt in vele opzichten bij beide geslachten overeen. Het haar wordt in een wrong tegen het achterhoofd bevestigd en met een hoofddoek *(iket* of *oedeng)* bedekt. Tot bescherming tegen zon en regen draagt de Javaan een groot hoofddeksel *(toedoeng)* van bamboevezels of pandanusbladeren en van buiten beschilderd; de meest gewone vorm is die van een ondiepen bak, gewelfd of puntig toeloopend, en soms 1 m. in doorsnede. Ambtenaren en welgestelde inlanders dragen op de hoofdplaatsen een klep van zwart laken *(tjapil)* met een rand er aan en van voren een opstaand stuk, dat bij ambtenaren met een gekroonde zilveren of gouden *W* versierd is. De ook bij het galakostuum van ambtenaren gebruikte hofhoed *(koeloek)* heeft den vorm van een afgeknot suikerbrood en is van zwart laken of van een doorschijnende witte stof vervaardigd. Vorsten, pangérans en regenten dragen bij plechtige gelegenheden een dergelijk hoofddeksel, maar met smalle gouden strepen versierd, van boven naar onderen loopend en *hanigara* genoemd. Het korte buis *(klambi, rasoekan)* van sits of katoen met wijde mouwen en opstaanden kraag sluit aan den hals en is overigens open; daaronder ziet men òf het naakte lichaam, òf een soort borstrok *(koetoengan)* van wit katoen of gekleurd sits. De *klambi*, het buis, wordt bij ambtenaren en aanzienlijken vervangen door de *Sikepan*, eveneens een buis van laken of sits, van voren met twee korte slippen en met één rij gouden of zilveren knoopen met een *W* er op voorzien, soms ook met glazen of metalen knoopen. Om het benedenlijf en de beenen wikkelt de Javaan een stuk gebatikt of gedrukt katoen, dat hij boven de heup vastmaakt door het overschietende einde er tusschen te steken; dit geschiedt ook wel door een gordel. Dit kleedingstuk heet *kain pandjang*. Evenveel wordt de *sarong* gedragen, een gebatikt of gedrukt stuk katoen, waarvan de uiteinden aan elkander zijn genaaid, evenals bij een vrouwenrok. Onder een van deze beide kleedingstukken dragen velen nog een korte linnen of katoenen, nauw sluitende broek, ambtenaren een van zwart laken en lang, met goud of zilver galon belegd. Achter in den gordel steekt de kris, en bij den aanzienlijken Javaan komt hierbij nog de *pajong* of het zonnescherm, als teeken van zijn rang, die door de kleur van het scherm wordt aangeduid. Eenvoudiger is natuurlijk de kleeding van den koeli of landarbeider, n. l. een korte linnen broek en een kain of sarong, welke bij koude of regen tot aan de schouders opgetrokken, daarentegen bij den arbeid om het middel opgerold of tusschen de beenen door getrokken wordt *(tjawat)*. Aan een touw om het middel hangen kapmes *(parang)* en een klein plankje met een sleuf, waarin de *arit*, het grasmes, terwijl in een klein taschje tabak en andere kleinigheden bewaard worden. Bij het hofkostuum hangt het haar los, alleen in den nek saamgebonden en wordt gedekt door den *koeloek*. Het bovenlijf is naakt, de broek is lang, sluitend aan de enkels, *(tjelana)*, waarover een *dodot* of *kain* van gebatikte stof, in breede plooien, wijd uitstaande, links met een punt afhangend. Priesters en hadjis dragen de Arabische kleeding: wit onder- en bovenkleed, soms nog een soort rooden vrouwenrok, een tulband en over den schouder een zakdoek, waaraan de rozenkrans is bevestigd.

De kleeding der vrouwen bestaat uit een strook donkerblauw of gebatikt lijnwaad *(kemben)*, onder de armen om het lijf gewikkeld, om den boezem te bedekken en plat te drukken; soms dragen zij een *koetang*, lijfje of borstrok, daarover een tot aan de knieën reikend baadje *(Kelambi)*, meest van donkerblauwe kleur, bij meer gegoeden van donker fluweel of zijde, alleen aan den hals open, met nauwe mouwen, aan de polsen gesloten. Het onderlijf is omsloten door de kain pandjang *(tapih)* of met een sarong, bij de volksklasse meest donkerblauw tot op de voeten hangend en vastgehouden door een band *(oedet)*. Een kleedingstuk, dat men bij iedere inlandsche aantreft is de *slendang*, een lange doek van allerlei kleur en versiering; in dezen doek, om den schouder geslagen, draagt bijv. de moeder haar kind, de koopvrouw haar mand met koopwaren enz.; ook wordt de slendang wel los over den rechterschouder gedragen.

De Javaansche vrouw loopt steeds met ongedekt hoofd, dit tegen de felle zon of regen alleen beschermend met den slendang of een pajong (regenscherm) van geolied papier. Als sieraden in het haar draagt zij levende bloemen, fraaie haarspelden, in de ooren knoppen, soms ter dikte van een pink en dikwijls hol met hagelkorrels gevuld, om ze zwaar te maken en het

Digitized by Google

gat in de oorlel uit te rekken; verder draagt zij borstspelden, armbanden en ringen. Het opmaken van het haar is zeer eenvoudig, òf als een eenvoudige haarwrong (*kondeh*), òf achterover gekamd. In het hofkostuum zijn armen en hals bloot en wordt geen baadje (*kelambi*) gedragen; vrouwelijke hofbeambten zijn ook gewapend. Mannen noch vrouwen, tenzij ambtenaren of aanzienlijken, dragen schoeisel. Aanzienlijke vrouwen dragen fraai bewerkte muiltjes; het overige schoeisel bestaat uit sandalen of zolen met een riempje bevestigd en lage schoenen van Europeesch model.

Het *karakter* van den Javaan wordt verschillend beoordeeld; in het algemeen luiden de oordeelvellingen uit onzen tijd veel gunstiger dan die uit vroeger eeuwen (b. v. bij *Van Goens* of *Valentijn*), al ontbreekt het ook heden ten dage nog niet aan beschrijvingen, die verre van gunstig zijn. Daarbij dient er echter op gelet te worden, dat vele zijner eigenschappen aan alle leden van het Maleische ras eigen zijn, dat er verschil ook in karakter bestaat tusschen de hoogere en lagere standen en evenzeer tusschen Soendaneezen, Javanen en Madoereezen. Volgens vele moderne waarnemers vertoont het Javaansche volkskarakter in het algemeen menige goede eigenschap. Het is kalm, zacht, gedwee, maar als hij door het spel, jaloezie of een anderen hartstocht wordt geprikkeld, wordt hij, zooals het in het Maleisch heet, *mata glap*, d. w. z. geraakt hij in een toestand van razernij, die men *„amok maken"* noemt, en doodt dan iedereen, die hem in den weg komt. Slechte, onrechtvaardige behandeling wreekt hij dikwijls door vergiftiging. Overigens is zijn karakter gastvrij, gul en mededeelzaam. Het familieleven is innig; ouders hebben hun kinderen zeer lief en omgekeerd kinderen hun ouders, zoodat zij dikwijls in het onderhoud van oude en gebrekkige ouders voorzien. Van ontaarde kinderen of ouders hoort men dan ook zeer zelden. Ook jegens zijn naasten huldigt de Javaan het „hebt uw naasten lief". Stil van aard, kent hij de luidruchtigheid van onze volksklasse niet. Zingen of zelfs fluiten hoort men hem nooit en zelfs bij feestelijke gelegenheden gaat alles kalm toe. Zijn manieren zijn hoffelijk en hij weet zich bedaard, maar beslist uit te drukken, zelfs tegen den hoogstgeplaatsten, maar van den anderen kant verstaat hij ook uitstekend de kunst, om zijn gevoelens en gewaarwordingen te verbergen. In het algemeen is zijn karakter meer gesloten dan rond en open te noemen.

Zijn manier van eerbied bewijzen wordt, van ons standpunt beschouwd, slaafsch en kruipend genoemd, doch is slechts een natuurlijk gevolg van de oude zeden. Als hij zijn *hormat* (eerbewijzen) maakt, blijft hij niet in opgerichte houding staan, maar gaat zitten, geburkt op den grond, met de beenen onder het lichaam, brengt de samengevoegde handen naar zijn hoofd, zoodat de toppen van de duimen de punt van den neus raken, en dat herhaalt hij, zoo dikwijls hij iets te zeggen heeft. Ontmoet hij zijn meerdere, dan hurkt hij dikwijls langs den weg neer en laat zijn meerdere passeeren, soms nog wel gaat hij met den rug naar hem toe zitten, als het ware om te zeggen, dat hij niet waard is het aangezicht van zijn meerdere te aanschouwen; komt hij hem tegen, terwijl hij te paard zit of in een voertuig, dan houdt hij stil, stapt af en doet zijn eerbewijzen; ja dit wordt door sommigen zoover getrokken, dat zij zulks ook doen als zij het huis van een meerdere voorbij gaan. Aan den anderen kant is hij verzot op eerbewijzen voor zich zelf. Dit is dan ook de reden, dat inlanders zich veel moeite en last veroorzaken, om een ambtenaarsbetrekking te verkrijgen, en dat er altijd liefhebbers gevonden worden voor het lidmaatschap van het desabestuur, een betrekking die veel last en moeite geeft; het is ook de reden, dat zoovelen hadji's worden of jaren lang als magang (volgeling) dienst doen enz.

De Javaan is van nature conservatief, in dien zin, dat hij zeer gehecht is aan oude zeden en gebruiken (*adat*), aan zijn geboortegrond en aan de graven zijner voorouders. Dit belet echter niet, dat hij eenmaal overtuigd van het betere of meer practische van het nieuwe, dit overneemt. Zoo vonden petroleum en Zweedsche lucifers algemeen ingang; wordt hem echter een nieuwigheid van hoogerhand opgedrongen, dan verzet hij zich zoolang mogelijk. In de laatste jaren valt onder de bewoners van Java en ook van andere deelen van den Archipel een geestelijk ontwaken te bespeuren, dat zich totdusver vooral uit in een streven naar hoogere geestesontwikkeling en vermindering van den afstand tusschen hen en den Europeaan, een beweging, waarvan de draagwijdte en de strekking nog niet valt te bepalen. Het heeft aanleiding gegeven tot de oprichting van verschillende vereenigingen van inlanders, waarvan de Sarekat Islam (zie aldaar) de meest bekende is.

Beschavingstoestand. De verstandelijke ontwikkeling van den Javaan is zeer goed. Al heeft hij geen onderwijs genoten, toch weet hij zich behoorlijk in verschillende dialecten uit te drukken en bij behoorlijk onderwijs leert hij in korten tijd lezen en schrijven. De Javanen schijnen een bepaald talent voor kaartteekenen te bezitten en begrijpen spoedig eenvoudig landmeten. Ook in andere vakken maken zij bij ernstige studie behoorlijke vorderingen, zooals blijkt als inlandsche kinderen de voor Europeanen bestemde scholen bezoeken. De kennis der hem omringende natuur is den Javaan als het ware aangeboren. Evenals vele natuurvolken heeft hij een uitstekend oriënteeringsvermogen, zoodat hij in een donker woud, in een donkere kamer b. v. zonder fout de hemelstreken zal aanwijzen. Met absolute juistheid wijst hij de ligging van dorpen, rivieren, bergen ten opzichte van elkander aan en bedient zich daarbij van de benamingen der windstreken. Met de eigenschappen van boomen en planten is hij goed vertrouwd en de streek, waar hij woont, kent hij over een groote uitgestrektheid.

Wat het *onderwijs* betreft, verwijzen wij naar het hoofdstuk daarover in het artikel *Insulinde*. De *drukpers* (zie ook *Drukpers in Nederlandsch-Indië*) kon zich eerst na 1848 behoorlijk ontwikkelen, en volgens den Regeeringsalmanak voor Nederlandsch-Indië 1908, verschijnen er tegenwoordig op Java 18 geschriften, die jaarlijks uitkomen, 24 maandschriften, 17 geschriften twee keer per maand, 14 weekbladen, 15 geschriften

Digitized by Google

op ongezette tijden, 11 dagbladen en 14 bladen, een-, twee- of driemaal per week verschijnend, in het Nederlandsch. Het oudste der thans nog bestaande particuliere nieuwsbladen is de „Soerabaja Courant" (sedert 1887), terwijl de „Locomotief" sedert 1845, de „Javabode" sedert 1851, het „Bataviaasch Handelsblad" sedert 1857 verschijnt. Daarnaast moeten nog genoemd worden „Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië" en 28 Maleische of Javaansche bladen, terwijl het geïllustreerde Maleisch-Nederlandsche tijdschrift „Bintang Hindia" om de 14 dagen in Nederland verschijnt. Ook kindercouranten, sport- en financiële bladen komen op Java uit, en als officieele regeeringsorganen de „Javasche Courant" en het Staatsblad van Nederlandsch-Indië" met „Bijblad".

Voor *muziek* en *tooneel* zie *Gamelan* en *Wajang*.

Kunst en Wetenschap vinden tegenwoordig slechts bij uitzondering beoefenaars; dat het eenmaal anders was op Java, kan uit het artikel *Javaansche kunst* blijken.

Godsdienst. Met uitzondering van de Badoej's (zie aldaar), de Tenggereezen (zie aldaar) en de Christenen belijden bijna alle Javanen den Islam, zonder evenwel hun ouden natuurgodsdienst geheel te verloochenen. Zij vereeren nog onzichtbare geesten, die de lucht, het water, de bosschen en de bergen bewonen, vooral ook de geesten van hun afgestorven familieleden. Zoo gelooven zij ook aan voorteekenen, tooverij, geluks- en ongeluksdagen. Een voorname plaats nemen de *„danhjang desa"*, d. i. de beschermgeesten der desa in, die alle zegeningen (als zij tevreden zijn over de bewoners) en alle rampen en tegenspoeden (als zij ontevreden zijn) bewerken. Men vereert deze geesten door offers van wierook en bloemen op een uit eenige steenen bestaand altaartje, dat aan den voet van een grooten boom is geplaatst. Onder de beschermgeesten der sawahs neemt *Sri*, de geest der rijst, een voorname plaats in. Ook hem brengt men offers. Daarnaast bevolken ontelbare andere geesten de geheele hem omringende natuur. Wouden, bergen, wildernissen, lucht, water, holen, grotten, alles heeft zijn geesten, mannelijke en vrouwelijke, goede en kwade, tot welke laatsten de *setans* en de *djin's* behooren. Maar de machtigste geest is die van den Indischen Oceaan, *Ratoe Larakidoel*, welke geest vooral wordt aangeroepen en gevreesd door de menschen, die zich aan de rotsachtige zuidkust met het levensgevaarlijke werk van het plukken der eetbare vogelnestjes bezighouden, welke voor de Chineezen als een lekkernij gelden. Daar heerscht ook *Kjai Belorong*, een booze geest, die den mensch rijkdom schenkt, maar op voorwaarde, dat hij hem na een bepaalden tijd zal dienen, hetzelfde denkbeeld als het zich aan den duivel verkoopen ten onzent. De plaatsen, waar geesten wonen, zijn verboden terrein. Het wonen, het verblijf aldaar of het bebouwen van zulk een stuk grond, heeft ongeluk, ja den dood tengevolge.

Ook de zielen der afgestorvenen worden, zooals reeds werd opgemerkt, door den Javaan vereerd. In deze gunst deelen de stichters van desa's en andere eerbiedwaardige personen, alsmede de voorvaderen. Op den 3den, 7den, 40sten en 1000sten dag na zijn overlijden en op den 1sten en den 8sten verjaardag daarvan, worden offermalen *(sedekah)* voor hem aangericht en eens per jaar worden de graven schoongemaakt en wordt er geofferd. Tot het bijgeloof van den Javaan behoort ook, dat een ziel tijdelijk in een ander lichaam trekt; zij maken hunne tegenwoordigheid bekend door het werpen van steenen, het spuwen van sirih, het in beweging brengen van voorwerpen. Door middel van tooverspreuken bezweert de Javaan de geesten niet alleen, maar maakt ze ook aan zich onderdanig. Deze bezweringen *(ngelmoe's)* hebben ook een hooger doel, bijv. het geraken in een toestand, waarin men in dit leven reeds één is met *Allah*. Vele Javanen zijn echter van oordeel, dat zij, die zulk een toestand van hoogere volmaking deelachtig wenschen te worden, niet kunnen volstaan met bezweringen of tooverspreuken, maar zich daartoe in de wildernis moeten afzonderen, waar zij door boete en kastijding „het leven in den dood" zoeken. Men noemt zulk een mannelijken kluizenaar *sang tapa*, een vrouwelijke *endang*, terwijl zij, die hetzelfde doel najagen, doch te midden van de maatschappij leven *dépok* worden genoemd.

Huiselijk en Maatschappelijk leven. In het algemeen zijn de behoeften van den Javaan zeer gering. Voor zijn voedsel is hij met rijst met sambal, gedroogden visch, of gedroogd vleesch zeer tevreden; een aftreksel van koffie of selfs koffiebladeren, een stroetje (tabak gerold in een gedroogd blad) en nu en dan een siripruim verhoogen zijn levensgenot. Gaarne neemt hij een paar keeren daags een bad. Sterke dranken gebruikt hij zoo goed als niet; daarentegen geeft hij zich aan het schuiven van opium gaarne over en heeft hij een grooten hartstocht voor dobbelen. Het spel, in welken vorm ook, lokt hem altijd aan, vandaar dat hanengevechten en dobbelpartijen zoo druk bezocht worden. Bovendien hecht hij weinig aan geld; sparen doet hij niet, werken, als hij genoeg heeft om te leven, evenmin, en gaarne neemt hij deel aan feesten en geeft zonder nadenken alles uit, wat hij bezit. Lui is hij niet, want de Javaan, die voor zichzelf werkt, doet zulks vlijtig. Gemakkelijk te begrijpen is echter, dat bij de weinige behoeften, die hij heeft, hij spoedig genoeg geld meent te bezitten, om het er eens van te nemen, terwijl, als hij gedwongen moet werken, hij gaarne luiert.

In zijn huis vindt men denzelfden eenvoud terug als in zijn behoeften. De houten of bamboezen stijlen dragen een dak van *atap (nipah*bladeren of *alang-alang)* en de wanden zijn gevormd door gevlochten bamboe, terwijl de grond of vloer eenvoudig uit opgehoogde en vast aangestampte aarde bestaat. Het dak, dat ook dikwijls nog met *idjoek, sirappen* (korte houten plankjes), gespleten bamboe enz. versterkt wordt, is dikwijls van voren verlengd, zoodat het uitsteekt en een galerij of pendoppo vormt. Van onderen wordt dan een halfhooge wand van vlechtwerk gemaakt. Deze galerij, door de Europeanen in Insulinde in hun bouwwerken overgenomen, is de meestgebruikte plaats der woning. Alle huiselijke bezigheden worden er verricht en

Digitized by Google

de bezoekers er ontvangen. In het binnengedeelte wordt een deel voor slaapvertrek afgeschoten, terwijl het andere gedeelte tot kookplaats dient. Vensters zoekt men in deze woningen der inlanders te vergeefs, maar wel vindt men soms vierkante openingen met vlechtwerk of bamboezen tralies, die door luiken gesloten kunnen worden. Een rustbank *(balé-balé* of *amben)* van hout en bamboe met een mat en een paar kussens, vormen de slaapplaats; want niet altijd is er nog een afzonderlijke slaapplaats met ledikant. Is dat wèl het geval, dan is dit ook meestal voorzien van een gebloemd sitsen gordijn. Verder vindt men er gewoonlijk een ronde tafel met een paar stoelen en een hangende petroleumlamp. Een groote houten kist dient tot bergplaats voor kleederen en kostbaarheden, geld enz. Maar al bezit de familie stoelen en tafels, toch zal de Javaan zijn balé-balé verkiezen en gebruikt daarop zijn maal van een pisangblad of van andere bladeren; het gebruik van borden en kommetjes is zeldzamer. Met de vingers vat hij de spijzen aan, want een vork gebruikt hij niet, wel steenen lepels. De stookplaats bestaat uit een toestel van met klei bepleisterde rolsteenen met een paar openingen. Die staat in de binnenkamer, maar er is geen schoorsteen en de rook moet dus door het dak en andere openingen wegtrekken. Is deze stookplaats niet in het binnenvertrek aangebracht, dan bevindt zij zich in een klein, afzonderlijk aangebouwd hokje. Onder het huisraad mogen wij niet vergeten te vermelden een kwispedoor *(paidon)* voor den sirihpruimenden Javaan, een sirihdoos *(pakiningan),* het rijstblok *(lesoeng),* waarin de padie wordt ontbolsterd, hetgeen gewoonlijk onder een afdakje op het erf geschiedt, een weefgetouw, gereedschap om te batikken en voor den landbouw, keukengereedschap, voornamelijk een koperen pot *(dandang)* om water te koken, waarboven zich een trechtervormig mondje bevindt, waarin de rijst gaar wordt gestoomd.

Gewoonlijk staat het huis op een erf, dat door een levende haag omgeven is, en waar eenige klapper- of andere vruchtboomen benevens veldvruchten groeien, soms ook koffieboomen. Men treft er ook gewoonlijk een waterput aan met een kleine omheinde ruimte, waar badgelegenheid is; verder de padischuur en de kraal van de karbouwen of de sapi's (koeien), alsmede een afdak voor een paard, als dat gehouden wordt. Eindelijk hangen in de galerij onder het dak de kooien met tortelduiven, de geliefkoosde vogel der Javanen.

De woningen der hoofden en aanzienlijken dragen min of meer een Europeesch karakter, op Europeesche wijze ingericht en gemeubeld. Zij bestaan uit een complex van gebouwen met een pendoppo aan de voorzijde, d. w. z. een aan alle zijden open gebouw, met steenen vloer, met een puntig toeloopend dak, dat op fraai bewerkte houten pilaren rust. De bedehuizen *(langgar)* zijn bamboe huisjes, met atap gedekt, één kamer bevattend met een kleine nis aan de achterzijde, om de richting, waarin Mekka ligt, aan te wijzen. De van gespleten bamboe gemaakte vloer ligt eenige voeten boven den grond, en een paar groote steenen dienen voor trap en tevens voor de voetwassching, waartoe ook steeds een paar bamboezen kokers met water aanwezig zijn.

Eenige erven vormen samen een gehucht (padoe-koehan) en eenige gehuchten een dorp (desa). Dikwijls echter liggen zulke gehuchten vrij ver van elkander, waardoor een desa somtijds een zeer groote uitgestrektheid beslaat; de plaats of het gehucht, waar het hoofd woont, geldt dan meer in het bijzonder als de desa (zie *Desa).*

Men onderscheidt bij de Javanen twee standen, n. l. den adel en de burgers. Ofschoon die adel geen bijzondere voorrechten bezit, beschouwt het volk hem toch als hooger geplaatst, waarvan de adel dikwijls misbruik maakt, om zich ten koste van den minderen man te verrijken. Aan dit vasthouden aan denkbeelden van vroegere tijden, toen de adel werkelijk overheerschend was, is het te wijten, dat de bevolking in sommige gewesten hem vrij stelt van heeren- en gemeentediensten.

De Javaan mag als Mohammedaan meer dan één vrouw nemen, doch dit geschiedt alleen bij de hoogere standen; de eenvoudige desaman neemt genoegen met één vrouw. Bezit hij bovendien een schamele woning, een span buffels en een stuk sawah, dan heeft hij al wat hij begeert en werkt vlijtig en opgewekt op zijn land.

Feesten. De Javaan is een liefhebber van feestvieren; feesten vormen de gewichtigste momenten in zijn leven; zij staan in verband met den Islam en met de vereering van geesten en zijn eenvoudig offermalen, waarbij wordt verondersteld, dat de geesten genieten van hetgeen de aanwezigen consumeeren. Deze feesten hebben plaats bij alle mogelijke gelegenheden, zooals huwelijk, geboorte, besnijdenis, beterschap na ziekte enz.; zelfs na een gedane belofte. De genoodigden geven den gastheer een geschenk in zilver, als tegemoetkoming in de kosten. De feestelijkheid begint met gebeden, door den dorpspriester of een bekend vroom man verricht, en bij blijde gebeurtenissen treden ook de gamelan en dansmeisjes op. Aan hoofden, priesters en santris, die niet tegenwoordig zijn, worden geschenken van het offermaal gezonden. De bijzonderheden van dergelijke feesten, dus de gebruiken, zijn door den adat geregeld. Rijst, in allerlei vorm toebereid, vormt den hoofdschotel, daarna volgen vleesch en toespijzen. In Japara wordt een eigenaardig feest gevierd, dat daar uitsluitend schijnt tehuis te behooren, n. l. het Pada loembanfeest; de deelnemers trekken in versierde prauwen naar een der eilandjes in de baai en werpen elkander aldaar met de vruchten van den arenpalm en bedorven eieren.

Behalve de jacht, behooren mede tot de uitspanningen de dierengevechten, waarbij in een afgesloten ruimte of in een geïmproviseerde arena, gevormd door een kring lansdragers, wilde dieren tegen elkander vechten, bijv. buffel en tijger. Evenals de steekspelen, behooren deze dierengevechten tot de uitspanningen der grooten, bij plechtige gelegenheden. Bij het steekspel strijden sierlijk uitgedoste ruiters, gewapend met lansen in den vorm van lange stokken met knoppen, met elkander en beproeven elkander uit den zadel te lichten. Al zulke feestelijkheden worden opgeluisterd door het eentonige wajang-

Digitized by Google

spel, het dansen van ronggengs, het vechten van mannen met rotans gewapend, dobbelspelen met dobbelsteenen, Chineesche kaarten, draaitolletjes enz. Ook wedden is een geliefkoosd vermaak bij zulke gelegenheden, en in den Oostmoeson speelt men met kleine molentjes van bamboe, die met een vervaarlijk gebrom in het rond draaien.

Het huwelijk wordt bij de Javanen reeds op jeugdigen leeftijd gesloten; meestal als de jongen 15 à 16 en met meisje 12 à 13 jaar oud is. De ouders bespreken de zaak met elkander en als zij tot overeenstemming zijn gekomen, wordt den jongen de gelegenheid gegeven het meisje te leeren kennen. Loopt die kennismaking goed af, dan gaat het huwelijk door, maar het is niet altijd noodig, dat het meisje haar toestemming geeft. De vader van den jongeling geeft dan aan die van het meisje het verlovingspand en vervolgens, eenige dagen later den koopprijs der bruid benevens een geschenk voor de ouders. Gedurende een of meer dagen vóór het huwelijk wordt voltrokken, hebben zoogenaamde gezellige bijeenkomsten plaats, waarop familieleden, vrienden en hoofden genoodigd worden. Den nacht vóór het huwelijk moeten de aanstaande echtgenooten wakend doorbrengen, daar hen anders een groot ongeluk overkomt, en den daaropvolgenden dag wordt het huwelijk in de moskee voltrokken, waarheen de bruidegom zich in statiekleederen, geblanket en beschilderd, omringd door bloedverwanten, met muziek aan het hoofd, in optocht begeeft. De bruid blijft daarentegen tehuis en laat zich vertegenwoordigen door een *wali*, mannelijken bloedverwant of overheidspersoon, zonder wiens tusschenkomst geen vrouw een huwelijk mag sluiten. Het huwelijk wordt gesloten volgens de bepalingen van het Mohammedaansch recht. Na afloop van de plechtigheid keert de bruidegom naar huis terug, kleedt zich fraai aan en wordt in optocht naar het huis van de bruid gebracht. De bruid wacht hem af in bruidskleeding, met beschilderd gelaat, naakt bovenlijf en armen, met gele boreh ingesmeerd, en nu hebben verschillende zinnebeeldige handelingen plaats, als b. v. het wasschen van de voeten van den bruidegom door de bruid, als bewijs van onderdanigheid. Eindelijk brengt de bruidegom zijn bruid in optocht naar het huis van zijn ouders, waar dien dag bruiloft wordt gevierd, en den volgenden dag bij de ouders van de bruid. Eerst den derden dag betrekken de jonggehuwden hun woning; bezitten zij die niet, dan nemen zij hun intrek bij de ouders van de vrouw.

De geboorte van een kind is een geschikte gelegenheid tot het houden van offermalen, zij vangen gewoonlijk reeds maanden vóór het kind verwacht wordt aan, en bedoelen het kind tegen schadelijke invloeden te beschermen. Eenige dagen na de geboorte ontvangt het kind zijn naam. Op den leeftijd van 10 tot 12 jaren, somtijds nog later, worden de jongens besneden, terwijl een paar jaren later het afvijlen der tanden plaats heeft, hetgeen tevens het teeken van hun meerderjarigheid is.

Nadert het einde van den Javaan, dan worden priesters of santris geroepen om te bidden, uit den Koran voor te lezen, en als de zieke overleden is, het lijk te wasschen. Daarna wordt dit in een wit lijkkleed gewikkeld en binnen 24 uren grafwaarts gedragen. Het lijk is daarbij op een bamboezen balé-balé liggend, overdekt door een wit kleed en een pajong om beschermd te zijn tegen regen en zon. Priesters, die den geheelen weg over gebeden prevelen, gaan vooraf, bloedverwanten sluiten den stoet.

Ten slotte moeten wij hier nog vermelden de dikwijls tot moeilijkheden leidende gewoonte bij het naamgeven. Als een kind b. v. *Dojok* wordt genoemd, noemt de vader zich *Pak Dojok* of *Pa Dojok*, d. w. z. de vader van *Dojok*, en de moeder *Byang Dojok* of *Boq Dojok*, de moeder van *Dojok*. Dit is echter alleen bij de lagere standen gewoonte. Bij de hoogere standen neemt de man bij zijn huwelijk een anderen naam aan, wordt hij nu later tot een hoogeren rang bevorderd, dan neemt hij weer een anderen aan, die voornamer klinkt. Dat dit stelsel in het maatschappelijk leven nog al moeilijkheden oplevert, is duidelijk.

Kunsten en wetenschappen worden door den hedendaagschen Javaan slechts bij uitzondering beoefend. Dat het eenmaal anders op Java is geweest, kan uit de artikelen *Javaansche kunst* en *Javaansche oudheden* blijken. De muziek staat nog op een vrij lagen trap van ontwikkeling (zie *Gamelan*). Het dansen (zie *Danskunst*) bestaat slechts uit lichaamsverdraaiingen. De tooneelvertooningen (zie *Topeng* en *Wajang*) geschieden òf met behulp van schaduwbeelden, òf met houten poppen, welke bewogen worden. Worden deze poppen door menschen vervangen, dan gedragen deze zich even stijf en houterig als poppen. Taal en letterkunde zijn daarentegen goed ontwikkeld (zie *Javaansche Taal en Letterkunde*).

Middelen van bestaan. De groote meerderheid der Javanen leeft van den *landbouw* en houdt zich voornamelijk bezig met den rijstbouw. Van de ruim 6 millioen volwassen mannelijke Javanen, die een beroep uitoefenen, waren in 1900 niet minder dan ruim 5 millioen landbouwers; volgens de opneming van 1905 bedroegen deze cijfers resp. bijna 9,5 en 6,7 millioen. Het hoofdvoedsel, de rijst, wordt zoowel op droge als natte velden verbouwd; de meest gewone is het natte veld (sawah), de droge heet *tegalan* (zie verder *Rijst, Sawahs* en *Tegal*). Na de rijst komen in aanmerking, soms ook wel als eerste gewas, *djagoeng* (maïs), *katjang* (peulvruchten), *katèla-* of *oebi-soorten* (aardvruchten), katoen *(kapas)*, oliegevende gewassen *(widjen), djarak, lombok* (Spaansche peper), tabak, verschillende groenten en aardappelen. Op de erven en in de tuinen vindt men heesters en boomen, zooals koffie, sirih, peper, bamboe, klapper, pinang, arèn, rondoe (kapok), kemiri, kenari, ketapang, peté, kèlor en vruchtboomen, zooals pisang, nangka, djeroek, salak, djamboe, pepaja, dalinia (granaatappel), doerian, balimbing, manggis, doekoe of langsep, manga, ramboetan, tjermé, kloewih enz. De *boschbouw* heeft daarentegen voor de inlanders als zelfstandig bedrijf weinig te beteekenen. Voor verdere bijzonderheden omtrent den landbouw, alsook omtrent de overige middelen

Digitized by Google

van bestaan op Java zie men het artikel *Insulinde*.

Veefokker, in den zin, welken wij eraan hechten, is de Javaan niet. Elke Javaansche landbouwer houdt zooveel vee als hij noodig heeft voor zijn bedrijf, evenals de kleine boeren ten onsent op het platteland; het meerdere wordt verkocht of bij feestelijke gelegenheden geslacht.

Daar visch het voornaamste dierlijke voedsel vormt, speelt de vischvangst een belangrijke rol, zoowel in zout, als in zoet water. Zij geeft aan de noordelijke kusten een goed bestaan aan duizenden Javanen. Volgens de opneming van 1905 waren 38 138 inlanders in het bezit van vischvijvers. Belangrijk is ook de vischteelt, vooral in zoutwatervijvers. Zij beslaan een oppervlakte van 78 000 bouws, waarvan alleen 47 000 in de residentie Soerabaja.

De *jacht* speelt als middel van bestaan op Java, in tegenstelling met de Buitenbezittingen, geen rol meer.

Ook de *nijverheid* komt bijna uitsluitend als handwerk voor; de fabrieksnijverheid, die bijna geheel door Europeanen en Chineezen wordt gedreven, beoefenen zij in dienst van dezen. De geringe beteekenis van de nijverheid kan daaruit blijken, dat in 1916, afgezien van de landbouwnijverheid, op het geheele eiland 2135 fabrieken of werkplaatsen met meer dan 5 arbeiders bestonden, waarin 64 412 personen werkzaam waren. De voornaamste daarvan zijn:

	Aantal.	Aantal arbeiders.
Batikkerijen en Ververijen . .	579	7606
Meubelmakerijen, Zagerijen enz.	236	4005
Pannen- potten- en steenbakkerijen	207	2937
Rijstpellerijen	178	3500
Werkpl. voor Spoor- en tramwegmaterieel, machinefabrieken, metaalgieterijen enz. . . .	107	12692
Kalkbranderijen	81	2246
Drukkerijen	70	4733
Sigaren- en Sigarettenfabrieken .	70	1954
Mineraalwater- en Limonadefabrieken	50	872
IJsfabrieken	32	619

De *handel* is wel is waar voornamelijk in handen van Chineezen en Europeanen, toch vinden ook honderdduizenden inlanders een flink bestaan in den handel, zooals de talrijke toko- en waronghouders, de marskramers, geldschieters en wisselaars bewijzen. Hun handel bestaat voornamelijk uit den klein- of derdehandshandel, en het is opmerkelijk, dat, waar zij gewoonlijk hun waren betrekken van Chineesche handelaars, zij zich zoo spoedig mogelijk onafhankelijk van deze trachten te maken en de Chineezen verdringen, iets wat in den Oosthoek des eilands al vrijwel gelukt is. De Madoereezen aldaar, die hetzelfde vak beoefenen, doen daarin flink mede, en samen zorgen zij, dat de inlanders zich voornamelijk bij hen van het noodige voorzien. Volgens het Koloniale Verslag bedroeg het aantal inlanders, die van den handel en daarmede verwante bedrijven leven, 642 272, waarvan de meerderheid, n. l. ongeveer 360 000, vrouwen zijn.

Een bedrijf, dat nauw met den handel samenhangt en meer en meer door de Javanen wordt uitgeoefend, is dat van *wagen-* en *karrenverhuurder* en *-verhuurder*. Volgens de opneming van 1905 oefenden 90 775 inlanders dit beroep uit.

Welken omvang handel en scheepvaart op Java hebben, kan reeds uit de tabellen bij het artikel *Insulinde* blijken. Daar werden ook de voornaamste banken en verdere handelsinstellingen, de verkeerswegen en -middelen vermeld, alsmede de munten, maten en gewichten. Hier laten wij nog een overzicht volgen van de belangrijkste artikelen van in- en uitvoer op Java in de laatste drie jaren vóór het uitbreken van den Wereldoorlog.

Waarde van den invoer op Java (in 1000 gld.).

Artikelen.	1911	1912	1913
Aardewerk en porcelein .	2 459	3 331	4 577
Cement	2 079	2 492	3 009
Garens	3 664	3 847	3 634
Glas en glaswerk . . .	1 373	1 701	1 821
IJzerwerk	14 555	20 057	28 096
Koper in bladen. . . .	551	485	672
Kramerijen	3 978	3 972	4 832
Lucifers	1 986	2 559	2 926
Manufacturen	63 170	67 748	80 311
Rijst	44 169	27 189	28 426
Steenkolen	1 493	3 897	3 865
Visch	9 794	8 481	8 441
Zwavelzure ammoniak .	7 952	10 093	—

Waarde van den uitvoer van Java (in 1000 gld.).

Artikelen.	1911	1912	1913
Aardolie en producten	716	826	1 130
Aardnoten.	3 559	2 743	2 704
Cacao	1 652	1 423	1 659
Caoutchouc	1 080	5 403	8 882
Cassaveproducten . .	4 974	7 823	8 998
Copra	18 950	18 424	18 997
Hout, djati-	2 895	2 401	2 361
Huiden	5 786	5 774	7 325
Kapok	6 423	6 527	5 861
Kinabast	2 429	2 630	4 349
Koffie	16 586	22 161	15 135
Peper	6 669	7 085	4 177
Rijst	8 043	7 066	8 786
Suiker	133 336	134 213	156 610
Tabak	52 730	40 900	21 359
Thee	13 610	23 342	21 544
Vezels	835	2 183	3 523

Wat de verkeersmiddelen op het eiland betreft, bedroeg de lengte der staatsspoorwegen in

Digitized by Google

1914 2288 km., benevens 210 km. van de Nederlandsch-Indische Spoorwegmaatschappij; de bruto ontvangsten der eerste bedroegen 21 914 500 gld., der laatste 5 162 100 gld., het saldo der winst- en verliesrekening van de staatsspoorwegen 14 101 130 gld. De tramlijnen met machinale beweegkracht hadden een lengte van 2785 km. in 1913 en leverden aan netto inkomsten 9 521 000 gld. op. Zij vervoerden ruim 58 mill. reizigers en 8 744 108 ton goederen.

Het aantal post- en telegraafkantoren bedroeg in 1914: 542, de lengte der bovengrondsche telegraaflijnen 4492 km. Er waren 8 telefoonmaatschappijen werkzaam met 1203 geabonneerden.

Onder verwijzing naar de hierop betrekking hebbende tabellen bij het artikel *Insulinde* vermelden wij hier nog wat de scheepvaart betreft, dat op Java thuis behoorden 2658 schepen van 7½ en meer kub. m. inhoud, met een gezamenlijken inhoud van 459 176 kub. m., hieronder waren 142 stoomschepen, metende 372 399 ton. De scheepvaartbeweging van de grootste havens bedroeg:

Havens.	Aankomst.				Vertrek.			
	1913		1914		1913		1914	
	Aantal	1000 M³.	Aantal	1000 M³.	Aantal	1000 M³.	Aantal	1000 M³.
Batavia	4 491	8 382	4 647	9 088	4 505	8 353	4 653	9 060
Cheribon	1 128	4 484	1 098	4 574	1 132	4 484	1 090	4 574
Tegal	994	2 988	919	2 652	994	2 988	911	2 651
Pekalongan	1 174	2 246	996	2 065	1 177	2 246	987	2 065
Samarang	2 760	7 414	2 794	7 899	2 762	7 423	2 794	7 890
Soerabaja	12 835	7 293	12 047	7 665	12 822	7 266	12 032	7 567
Pasoeroean	2 262	2 481	2 001	2 524	2 258	2 481	2 006	2 516
Probolinggo	3 066	2 240	2 787	2 389	3 058	2 234	2 781	2 389
Panaroekan	3 476	1 845	3 366	2 097	3 480	1 846	3 351	2 097
Banjoewangi	1 071	1 308	990	1 292	1 084	1 308	983	1 284
Tjilatjap	328	1 333	361	1 298	327	1 324	358	1 268

Bestuur, Rechtspraak, Financiën, Leger en Vloot. Zie Insulinde.

Geschiedenis. De eerste aanraking van de bewoners van Java met een beschaafd volk moet plaats gehad hebben in lang vervlogen tijden en wel met de Hindoes. Chineesche geschiedboeken en Javaansche overleveringen wijzen er op, dat de tak der Ariërs, die Voor-Indië onderwierp, na zich ook in *Achter-Indië* te hebben gevestigd, zich verspreidde door den Indischen Archipel en Sumatra en Java voor zijn macht deed bukken, aldus den handelsweg tusschen China en Indië beheerschend. Van die eerste vestiging der Hindoes in den Archipel is ons echter zoo goed als niets met zekerheid bekend, maar wel staat vast, dat hun godsdienst, hun bouwkunst, hun letterkunde, hun zeden en gewoonten talrijke sporen, vooral op Java hebben achtergelaten, die tot den huidigen dag bewaard bleven.

Dat er reeds zeer vroeg handelsbetrekkingen met den Archipel hebben bestaan, bewijst het feit, dat reeds in het begin van onze jaartelling te Rome specerijen werden aangevoerd, die nergens anders dan in den Archipel groeiden. Op Java vindt men, in de overblijfselen van bouw- en beeldhouwkunst, opschriften in het Wenggi-schrift, welke de overheersching van Java door de Hindoes aangegeven in de jaren 400 en 500, en als land, vanwaar de Hindoes kwamen, het landschap Kalinga in Voor-Indië. Dat Java de hoofdzetel der Hindoes moet zijn geweest, daarvan getuigen de talrijke overblijfselen van bouw- en beeldhouwkunst, met zuiver Indische typen (zie *Javaansche Kunst* en *Oudheden*), daarvan getuigt ook, dat de godsdienst nog in de herinnering en het hart der bewoners voortleeft en de meesterstukken der Sanskrietliteratuur het nationaal eigendom des volks zijn, terwijl de taal in groote mate met Sanskrietwoorden is vermengd. Op Sumatra en andere eilanden vindt men dit alles slechts sporadisch; in Oost- en Midden-Java vindt men daarentegen geheele complexen van Hindoe-overblijfselen, welke er op wijzen, dat daar ongetwijfeld middelpunten van Hindoesche beschaving hebben bestaan.

Java werd de hoofdzetel van de Hindoemacht, welke zich van hier uit in den loop der eeuwen over de andere eilanden uitbreidde. Langzamerhand ontstond een vermenging van het Indische met het Javaansche element, en daar de band der Hindoe-koloniën met het moederland mettertijd verzwakte, kreeg het Javaansche element de overhand en nam een karakter aan, dat men het Hindoe-Javaansche zou kunnen noemen.

Inmiddels drong een ander volk den Archipel binnen. De Arabieren breidden hun geloof en hun handel ook in die richting uit, en nadat Voor-Indië ten deele voor den Islam gewonnen was, verspreidde zij zich ook over den Archipel. Langs de N.-kust van Java begonnen zij in de 14de eeuw hun godsdienst te verbreiden, die, zoowel op Java als op de andere eilanden, langzaam het Hindoeisme verdrong; omstreeks het jaar 1521 viel het machtige Hindoerijk van Modjopahit. De Europeanen, die het eerst in den Archipel verschenen, de Portugeezen, waren nog getuigen van de worsteling tusschen de beide elementen en van de laatste stuiptrekkingen van het Hindoeisme, dat zich alleen nog, tot op den tegenwoordigen tijd, op Bali en Lombok staande hield.

Digitized by Google

De Portugeezen hadden, nadat de weg naar Voor-Indië eenmaal gevonden was, hun macht in zeer korten tijd over een groot deel van Insulinde weten uit te breiden. Op Java was de toestand voor hen niet bijzonder gunstig, want terwijl de strijd tusschen Hindoeisme en Islamisme bijna was afgeloopen, het eerste zich hoogstens nog in Oost-Java staande hield, was sedert het midden der 16de eeuw in Midden-Java, wellicht uit een Hindoekern, een groot rijk ontstaan n. l. dat van Mataram, dat in het laatst der 16de eeuw zich steeds verder uitbreidde. In het westen heerschte de Islam reeds, ofschoon in de binnenlanden de bekeering nog lang niet algemeen was. Langs de N.-kust lagen de rijken Bantam, Jacatra, eigenlijk een Bantamsch regentschap, en Tjeribon, waarvan de vorsten vasallen van Mataram waren. De Preangerlanden behoorden mede tot Mataram.

De uitbreiding hunner macht over Java werd den Portugeezen belet, doordat een ernstig mededinger opdaagde, de Nederlanders, die het voetspoor der Portugeezen volgden, en den 22sten Juni 1596 met de eerste Hollandsche vloot voor Bantam verschenen. Ging het die eerste onderneming niet erg voor den wind, omdat de Portugeezen ons allerlei lagen legden, te Amsterdam zond men met groote voortvarendheid opnieuw schepen uit; deze tweede onderneming trof het beter, daar in Bantam de Portugeezen in twist geraakt waren met de bevolking, zoodat deze de onzen als vrienden ontving. Het resultaat was, dat op de belangrijkste plaatsen betrekkingen werden aangeknoopt en er weldra kantoren voor den handel werden gevestigd.

De voordeelen van dien handel deden in het moederland vele vereenigingen ontstaan, die zich ten doel stelden handel op Indië te drijven; om aan hun onderlingen wedijver een einde te maken, werden zij in 1602 samengesmolten tot één maatschappij de *„Vereenigde Oost-Indische Compagnie"* (zie *Oost-Indische Compagnie*). Binnen weinige jaren hadden wij nu handelsfactorijen te Bantam, Jacatra en Japara, waarvan die te Jacatra de belangrijkste was, omdat men deze gebruikte als verversch ings- en reparatieplaats.

Inmiddels hadden ook de Engelschen getracht vasten voet in den Archipel te krijgen en hitsten zij de inlanders tegen de Nederlanders op, zoodat vijandelijkheden tusschen de Engelschen en Nederlanders en tusschen deze en de inlanders ontstonden. De Gouverneur-Generaal *Jan Pietersz. Coen* zag zich, ter beveiliging van de bezittingen der Compagnie, genoodzaakt (1618) een fort aan te leggen te Jacatra, en dit was nog niet voltooid, of de Engelschen verbonden zich met den sultan van Bantam, om de Nederlanders te verdrijven. *Coen*, met zijn macht niet tegen de Engelschen opgewassen, vertrok met zijn kleine vloot naar de Molukken, om vandaar, toenmaals nog het centrum der Nederlandsche macht in Insulinde, versterking te halen. Inmiddels werd het fort zeer in het nauw gebracht, en de bezetting was op het punt het over te geven, toen *Coen* verscheen en de stad Jacatra stormenderhand innam. De Engelschen waren reeds vertrokken, en met den inlandschen tegenstander speelde *Coen* het spoedig klaar. Op de puinhoopen van Jacatra werd nu Batavia gesticht (1619), waarmede wij voor goed vasten voet op Java kregen. Wij hadden nu een vrij rendezvous voor de schepen der Compagnie op den langen weg naar de Molukken; de plaats werd tevens de zetel van de regeering, in de eerste plaats dus van den Gouverneur-Generaal.

Dat de Javaansche vorsten deze vestiging der Nederlanders met leede oogen aanzagen, is te begrijpen. Had er onder hen éendracht geheerscht, dan zoude onze positie op Java verre van benijdenswaardig zijn geweest; maar wegens hun onderlingen naijver was er van een krachtig optreden geen sprake.

Bantam bleef gerumen tijd onze tegenstander; van Batavia uit viel het echter, o. a. door blokkade der havens, niet moeilijk dat rijk in bedwang te houden. De verhoudingen veranderden echter geheel toen, in 1680, de ons zeer vijandig gezinde sultan *Abdoel Fatah* door zijn zoon *Abdal Kahar*, genaamd *Sultan Hadji*, van den troon werd gestooten. In den daarop gevolgden binnenlandschen oorlog vroeg en verkreeg laatstgenoemde onze hulp, met het gevolg, dat hij volkomen overwon, den vreemdelingen die zijn vader hadden bijgestaan (Engelschen, Denen, Franschen, Portugeezen) het verblijf in zijn land ontzegde en met de Compagnie een contract sloot waarbij haar de belangrijke alleenhandel in Bantam werd afgestaan en de grond tusschen beider gebied werd bepaald. Het zij terloops opgemerkt, — tengevolge van des sultans regelingen verdieten de Engelschen Java en vestigden zij zich te Bengkoelen, waar zij tot 1825 verbleven. Een nieuwe strijd ontbrandde in 1747 tusschen twee troonpretendenten. De Compagnie koos de partij van den wettigen troonopvolger, die in 1752 met haar hulp alle verzet had overwonnen en nu verklaarde dat zijn rijk een leenrijk was van de Compagnie. Bij het einde van de 18de eeuw was Bantam geheel van de onzen afhankelijk.

Min of meer op dezelfde wijze kwam Cheribon onder het gezag der Compagnie. De bovengenoemde *Abdoel Fatah* bewoog, omstreeks 1678, de Cheribonsche vorsten tot vijandelijkheden tegen Mataram en dus, gelijk wij beneden zullen zien, ook tegen de Compagnie. Het gevolg was, dat Cheribon in 1680 door onze troepen werd bezet en dat het volgende jaar een contract werd gesloten, waarbij in alle opzichten onze oppermacht werd erkend; in 1705 zag Mataram af van alle aanspraken, welke het op Cheribon kon doen gelden. Feitelijk was nu de Compagnie daar heer en meester, en gedurende de 18de eeuw hebben zij en hare dienaren land en volk op onbarmhartige wijze geëxploiteerd. Met het veel machtiger Mataram heeft zij veel grooter en veel langduriger moeilijkheden te overwinnen gehad.

Mataram was een weliswaar despotisch, maar toch tamelijk ordelijk, bestuurd rijk in Midden-Java, met een talrijke vorstelijke familie en een krijgshaftige aristocratie. Het hoofdproduct rijst werd uitgevoerd over Japara, en toen deze plaats in onze macht was gekomen, misten de talrijke leenmannen van den vorst den afvoerweg, waardoor de rijst aan vreemde of inlandsche handelaars verkocht kon worden, tenzij zij in vrede

Digitized by Google

met ons leefden. Een poging van sultan *Ageng* van Mataram om zich in 1628 van Batavia meester te maken, leed fiasco; toen hij zelf in 1629 een tweede poging deed, had hij niet meer succes. Hij bleef ons echter tot zijn dood vijandig gezind, ook toen de verovering van Malakka (1641) hem van een belangrijken steun beroofde. Zijn zoon en opvolger, *Amangkoerat* of *Mankoerat I*, die van 1646 tot 1677 regeerde, volgde een andere staatkunde, en was dadelijk bij zijn optreden bereid tot het sluiten van den vrede. Het gevolg hiervan was dat in 1647 een verbond gesloten werd van vriendschap en tevens van hulpbetoon, wanneer hij door vijanden, die ook vijanden waren van de Compagnie, mocht worden aangevallen. Reeds spoedig werd de beloofde hulp ingeroepen, eerst door *Amangkoerat* zelf, later door zijn zoon *Mangkoerat II* (1677—1703), en wel tegen de Makassaren, die op de Noordkust waren verschenen, en tegen de bewoners van deze kust, van Cheribon tot Pasoeroean, die het juk van Mataram moede waren, ten deele ook een herstel van den Islam in zijn strengen vorm beoogden. Onder aanvoering van den priestervorst van Giri en met behulp van den sultan van Bantam, die op de verdrijving der Nederlanders en de verdeeling van Mataram hoopte, begonnen zij den opstand. Zij hadden als aanvoerders een energiek Madoerees, *Taroena Djaja*, en een Makassaarsch vorst, *Kraëng Galesoeng*, veroverden de hoofdplaats en dwongen den soesoehoenan tot de vlucht. Nu kwam de Compagnie te hulp, nam na het overlijden van *Mankoerat I* diens zoon in bescherming, veroverde Kediri, vernielde de bentengs der Makassaren, voornamelijk Kapar (1679) en Sidoardjo, en plaatste den zoon weer op den troon zijner vaderen. De Makassaren werden verdreven, aan het priester-vorstendom van Giri een einde gemaakt en de zetel van den sultan van Karta naar Kartasoera verlegd. Als belooning voor deze hulp verkreeg de Compagnie de bevoegdheid overal loges (kantoren en magazijnen) te bouwen, het monopolie van den invoer van kleedjes en opium en van den uitvoer van suiker uit een gedeelte van Samarang en Japara, het recht van verkoop van rijst; het recht om op de reeden en in de havens van Mataram haar vijanden aan te tasten; de uitsluiting der vestiging van Makassaren en andere vijanden van de Compagnie in het gebied van Mataram; de vreemde Oosterlingen aldaar gevestigd, zouden onder het gezag van de Compagnie staan; het gebied van Krawang, een deel der Preanger, ten zuiden daarvan, en van de regentschappen Samarang en Kaligawé werd afgestaan, en ter vergoeding der oorlogskosten zou de Compagnie een waarde van 2 425 000 gld. en 3000 last rijst ontvangen. Voor de richtige nakoming kreeg zij alvast de inkomsten der Matarameche havens langs de Noordkust in onderpand (1681).

Op deze wijze werd de Compagnie ruim schadeloos gesteld voor de hulp, welke zij verleend had, en in het vervolg geschiedde dit steeds op dezelfde wijze. Langs den weg van rechtstreeksche veroveringen breidde de Compagnie haar gebied op Java slechts weinig uit.

De Javanen van hun kant trachtten herhaaldelijk zich van de zware verplichtingen te ontslaan, hetgeen hun echter niet gelukte, daar wij meester waren ter zee en ook te land doorgaans de overhand behielden. Ook *Mangkoerat II* had spoedig vergeten, waartoe hij zich had verbonden. Eenmaal Soesoehoenan en door geen vijanden bedreigd, nam hij vreemdelingen op in zijn rijk, en stelde een lijfwacht van Baliërs aan, onder bevel van *Soerapati*, een uit Batavia ontvluchten Balineeschen slaaf. Kapitein *Tak*, naar Kartasoera gezonden om de verwijdering van die vreemdelingen te eischen, werd bij een plotseling opstootje vermoord, terwijl het hem vergezellend detachement, door de tegenwoordigheid van geest hunner officieren, nog behouden Samarang kon bereiken (1686). *Soerapati* week naar Pasoeroean en trad als heerscher op in den Oosthoek van Java.

In 1708 overleed *Mangkoerat II* en zijn zoon en opvolger, *Mangkoerat III*, brak geheel met de Compagnie. Een oom van hem, *Poeger*, met wien hij terstond in onmin geraakte, vluchtte en stelde zich onder haar bescherming. Een groot deel der regenten koos zijn partij, en de Compagnie, zich bij hen aansluitende, plaatste *Poeger* op den troon en verjoeg *Mangkoerat*, die zich in Kediri vestigde, naast *Soerapati's* rijk. Een veldtocht tegen die beide vorsten mislukte doch *Soerapati* overleed in 1706, tengevolge van zijn bekomen wonden, en in 1708 kwam *Mangkoerat*, nadat hij op alle punten door de troepen van de Compagnie geslagen was, in onderwerping. Hij werd naar Ceylon verbannen. Aan het min of meer zelfstandig bestaan der vorstendommen van Sampang of Madoera en van Soerabaja werd een einde gemaakt; beide werden tot de beteekenis van een gewoon regentschap teruggebracht. *Poeger*, thans sultan of soesoehoenan van Mataram, onder den naam *Pakoeboewana I*, kreeg in zijn hoofdplaats een Nederlandsch fort met een bezetting, om hem te beschermen en de belangen van de Compagnie te verzekeren. Het in 1705 met hem gesloten contract bepaalde, behalve een jaarlijksche levering om niet van een groote hoeveelheid rijst, o. a. den afstand aan de Compagnie van Cheribon, Oost-Preanger, Soemenap en Pamakassan op Madoera. Tegen deze regelingen kwamen de bloedverwanten van den overleden vorst van Sampang en van den vermoorden regent van Soerabaja, in vereeniging met de familie van *Soerapati* in verzet; tot 1723 had de Compagnie een vermoeienden strijd te voeren, maar zij bleef overwinnaar.

In 1740 werd andermaal een groot deel van Java in hevige beroering gebracht.

In dat jaar kwamen de in en buiten Batavia gevestigde Chineezen, ontevreden over de wijze waarop zij over het algemeen door de regeeringsambtenaren behandeld werden, in opstand. In de verwarring, welke hiervan het gevolg was, liep het volk te hoop en richtte het een verschrikkelijk bloedbad onder de Chineezen aan. De aldus van Batavia en omstreken verdreven Chineezen verspreidden zich oostwaarts, overal tegen de onderdanen der Compagnie optredend; en terwijl in de hoofdplaats het gevaar spoedig geweken was, werd de toestand in Midden-Java

Digitized by Google

bedenkelijk. De Soesoehoenan van Mataram wakkerde eerst in stilte het verzet aan en koos, zoodra hij meende dat de Compagnie niet tegen de Chineezen opgewassen was, openlijk de zijde van deze: het fort te Kartasoera werd overvallen en genomen, de daar aanwezige Europeanen werden òf vermoord, òf gedwongen den islam aan te nemen en als slaven te werk gesteld. Maar toen de Compagnie, ook met behulp van Madoereesche hulptroepen, eenige voordeelen had behaald, haastte de vorst zich weder, zijn onderwerping aan te bieden; hij was echter den toestand niet meer meester; velen, Javanen en Chineezen, scheidden zich van hem af en riepen *Mas Garendi*, kleinzoon van den in 1708 verbannen *Mangkoerat III*, tot Soesoehoenan uit. Dit jongmensch speelde geen beteekenende rol; hij kwam eind 1743 in onderwerping en werd naar Ceylon gezonden.

Het was nu de taak der Compagnie, den trouweloozen vorst in zijn gezag te herstellen. Zij werd daarin krachtig gesteund door *Tjakraningrat*, den aanvoerder der evenbedoelde hulptroepen, die de opstandelingen versloeg en Kartasoera bezette. Men had daarmede voor het oogenblik den brand onder den voet; de Soesoehoenan werd, op harde voorwaarden, hersteld op den troon, die nu naar Soerakarta werd overgebracht (1744). *Tjakraningrat*, de regent van Sampang, aan wien de Compagnie zooveel te danken had, eischte als loon voor zijn hulp, afstand van belangrijk grondgebied in Oost-Java. Toen hem die geweigerd werd, kwam hij in verzet en opnieuw stond de Compagnie voor een hevigen strijd, die echter, in 1745 tot haar voordeel afliep. Haar tegenstander nam de vlucht naar Bandjermasin; hij viel daar in haar handen en werd naar Ceylon verbannen. Eindelijk was er dan, voor het oogenblik, vrede op Java. De voorwaarden, den Soesoehoenan opgelegd, waren, met inbegrip van de aanvulling van 1746, in hoofdzaak, dat de Compagnie meester werd van de geheele Noordkust ten O. van Cheribon; dat de rijksbestierder en de hoofdregenten den eed van trouw moesten afleggen aan de Compagnie, die hun benoeming en ontslag moest bekrachtigen; het recht van de munt en dat van de mijnen werd haar afgestaan; alle producten moesten haar tegen lage prijzen geleverd worden, zij nam het recht over tot heffing van belasting op den doorvoer (tolpoorten) in het Mataramsch gebied. Een goed deel der inlandsche aristocratie was verbitterd over den toenemenden invloed van den gehaten vreemdeling; over de vernederingen, door Mataram ondergaan; over den geheelen loop van zaken, zoo strijdig ook met hun eigenbelang. Verschillende vorstentelgen, waaronder vijf broeders van den Soesoehoenan, kwamen in verzet en stelden zich aan het hoofd van plunderende benden; de gevaarlijkste onder hen (1746) was pangeran *Mangkoe Negara*, meer bekend onder den naam *Mas Said*, zoon van een naar Ceylon verbannen broeder van den Soesoehoenan. Een andere broeder van dezen, *Mangkoeboemi*, kwam toen hij zich door den Gouverneur-Generaal *van Imhoff* onbillijk bejegend achtte, mede in opstand, en onder de leiding van oom en neef ving nu een verwoestende guerilla-krijg aan, welke de Compagnie niet bij machte was te dempen; de Soesoehoenan bezat niet meer dan een schijn van gezag. In 1749 overleed hij. In onmin met allen in zijne omgeving, droeg hij, toen hij zijn einde voelde naderen, zijn „rijk met ap- en dependenties" aan de Compagnie over, aan haar overlatende wie zijn opvolger zou zijn. *Pakoeboewana III* trad nu als „leenvorst" op, maar het was de Compagnie niet mogelijk, door wapengeweld de rust te herstellen. *Nicolaas Hartingh*, gouverneur van Java's Noord-Oost-kust, slaagde er echter (1755) in, overeenstemming te brengen tusschen den Soesoehoenan en zijn oom *Mangkoeboemi:* het rijk van Mataram werd tusschen hen beide verdeeld. Aldus ontstonden de beide leenrijken Soerakarta en Djokjokarta, het laatst onder een sultan. *Mas Said* bleef den strijd nog eenigen tijd voortzetten; in 1757 werd hij bevredigd met den afstand van 4000 heerendienstplichtige huisgezinnen met den door hen bewerkten grond; een apanage dus, binnen het gebied van Soerakarta. Eindelijk was er dan vrede in het oude Mataram. Gebruik makende van de beschikbare troepenmacht, vestigde de Compagnie daarop voor goed haar oppermacht in Java's Oosthoek, haar in 1743 afgestaan maar tot dusver verwaarloosd. In 1777 was dit werk voltooid.

De rust in de „Vorstenlanden" werd langen tijd gehandhaafd; niet altijd zonder moeite, want de kuiperijen der drie „bevredigde" partijen tegen elkander en tegen de Compagnie duurden voort, niet altijd zonder binnenlandsche onlusten. Dat men de Compagnie als den erfvijand beschouwde, bleek in 1790, toen de het vorige jaar opgetreden Soesoehoenan een complot smeedde tot een moordaanslag op alle Europeanen; met behulp van den sultan werd hij zoo in het nauw gebracht, dat hij ootmoedig vergiffenis vroeg. Hij werd weder in genade aangenomen. In Djocjokarta werd, om nieuwen strijd te vermijden, bij des sultans overlijden in 1792 een opvolger — later bekend onder den naam sultan *Sepoch* — erkend, van wien men wist dat hij de Europeanen zeer kwalijk gezind was. Men minachtte de Compagnie, en gaf daarvan een duidelijk bewijs door, in 1798, zoowel te Soerakarta als te Djocjokarta te weigeren, den eersten commissaris-generaal *Nederburgh* aan het hof te ontvangen op een wijze welke met diens ambtelijke stelling strookte; vooral in Djocjokarta moesten onze ambtenaren zich allerlei onbeschoftheden laten welgevallen. Dat duurde tot 1808, toen *Daendels* de afschaffing van het vernederend ceremonieel doordreef; of, juister gezegd, tot 1810, toen de sultan een openlijk vijandige houding aannam. *Daendels* maakte van de gelegenheid gebruik om, ook van Soerakarta, afstand van grondgebied te bedingen, o. a. de latere residentie Kedoe, die tot de beide vorstenrijken behoorde, en zich voor den vervolge te onttrekken aan de betaling van bij de contracten van 1743 en 1746 bepaalde vergoedingen; de sultan werd gedwongen, het bestuur aan zijn zoon, als regent over te dragen. Deze regelingen bleven, tengevolge van Java's verovering door de Engelschen (Augustus—September 1811) onuitgevoerd; maar toen, in 1812, zoowel Djocjo-

Digitized by Google

karta als Soerakarta bepaalde vijandschap toonden, was militair optreden onder *Gillespie* noodig. De sultan werd naar het eiland Pinang verbannen; de macht der vorsten werd belangrijk beperkt, en in Djokja werd, op gelijken voet als in 1757, met *Mangkoe Negara* in Soerakarta geschied was, *Pakoe Alam* als een van den sultan onafhankelijk prins, met een erfelijk apanage begiftigd. In Djocja bleef het nu voorloopig rustig; de sultan, in 1812 opgetreden, overleed in 1814; zijn minderjarige opvolger stond onder het regentschap van evengenoemden *Pakoe Alam*, die vriend der Europeanen. Anders was het in Soerakarta, waar de vorst met de sipahi's (Britsch-Indische soldaten uit Hindostan) samenspande tegen het Britsch bestuur; de samenzwering werd nog bijtijds ontdekt (1815).

Het herstel van het Nederlandsch gezag op Java (Augustus 1816) was den vorsten dus, op zich zelf beschouwd, zeker niet onaangenaam; maar.... alras kwam de oude tegenzin weer boven, en werd hij door allerlei omstandigheden aangevuurd. Het zou ons te ver voeren, hier uit te weiden over het wanbestuur in Djocja, over het verbod van landverhuur (1823), over de knevelarijen, waaraan de bevolking bloot stond, over alles wat verder tot den opstand van 1825 leidde. Aan het hoofd van dien opstand stelde zich *Dipa Negara*, een broeder van den sultan die van 1814 tot 1822 had geregeerd en toen door een driejarig kind was opgevolgd; zijn medestander, *Kiay Modjo*, predikte den heiligen oorlog, — in zeer korten tijd was geheel Djocja tegen het wettig bestuur, ook tegen ons, in verzet; de hoofdplaats is een paar maanden lang door de opstandelingen ingesloten geweest. Eerst toen generaal *Van Geen* met zijn troepen van Zuid-Celebes was teruggekeerd en hulptroepen van Madoera waren aangekomen, was hier het dadelijk gevaar geweken. De Soesoehoenan van Soerakarta steunde den opstand, doch hield zich schijnbaar onzijdig. Generaal *H. Markus de Kock*, luitenant Gouverneur-Generaal, slaagde er echter in, hem van de oorlogspartij af te trekken; door welke middelen, is slechts te gissen; in 1828 bleek opnieuw zijn ontrouw. Buiten Djokja vond de strijd tegen de Europeanen vele aanhangers in Pekalongan en Samarang, welks hoofdplaats zelfs werd bedreigd (1825), in Rembang en West-Soerabaja (1827), vooral in Kedoe (1825—1829).

In den strijd was *Mangkoe Negara* onze beste en trouwste bondgenoot, maar... onze troepen leden, in Juli 1826, ernstige nederlagen en daarbij werd ook zijn krijgsmacht nagenoeg vernietigd. Het water stond toen zóó aan de lippen, dat men den in 1813 verbannen sultan *Sepoch* weder in zijn waardigheid herstelde; natuurlijk was deze bereid, alle voorwaarden aan te nemen welke de regeering hem voorschreef. Na ruim een jaar overleed hij echter, zonder veel ten goede of ten kwade te hebben uitgericht.

Intusschen was, in 1827, onze krijgsmacht aangevuld met de „expeditionnaire afdeeling" (3000 man) uit Nederland, met inlandsche hulptroepen van Madoera en de Buitenbezittingen, en daarmede kwam het keerpunt in den strijd. Het terrein van den opstand werd steeds meer beperkt. *Kiay Modjo*, tal van inlandsche hoofden, eindelijk *Sentot*, de aanvoerder der vijandelijke benden, kwamen successievelijk in onderwerping. *Dipa Negara* zelf stelde zich, na eenige maanden te hebben omgezworven, in Maart 1830 in onze handen. Daarmede was de hoofdzaak beslist, nu kwam weldra alles tot rust. Ter vergoeding van de oorlogskosten moest Djokjokarta ons Banjoemas en Bagelen afstaan, doch tegen geldelijke schadeloosstelling. Soerakarta, dat vóór en ook tijdens den strijd zooveel reden tot argwaan gegeven had, werd gedwongen tot afstand van Madinen en Kediri, mede met schadeloosstelling van de daaruit getrokken inkomsten. De Soesoehoenan maakte aanvankelijk bezwaar, stemde daarna toe, maar nam weldra de vlucht; hij werd nu gevangen genomen en naar Ambon verbannen. Zijn opvolger had tegen de ontworpen regelingen geen bedenkingen. Met die regelingen werd in de Vorstenlanden en in de „overgenomen" gewesten een betere toestand geboren, zooals blijkt uit het feit, dat, afgezien van enkele plaatselijke woelingen van weinig beteekenis, de rust daar sedert 1830 voortdurend is gehandhaafd en de vorsten meer en meer toonen, met ons bestuur te willen samenwerken.

In het belang van een geregeld overzicht hebbij wij in bovenstaande regelen de geschiedenis van het oude Mataramsche rijk tot den huidigen dag geschetst. Wij moeten thans echter nog verhalen wat, in de 19de eeuw, elders op Java voorviel. Zooals wij gezien hadden, had Bantam nog een schijn van onafhankelijkheid bewaard; daaraan kwam een einde toen het inlandsch bestuur zich in 1808 verzette tegen *Daendel*'s vorderingen met betrekking tot de versterking van de Meeuwenbaai, en dit verzet zich zelfs uitte in den moord op den vertegenwoordiger van ons bestuur. *Daendels* rukte onmiddellijk op, nam den sultan gevangen, deed den Rijksbestierder — den aanvoerder van het verzet — fusileeren en verklaarde Bantam tot domein van den Koning van Holland. Over de binnenlanden werd een sultan aangesteld die geheel van ons bestuur afhankelijk was; hij voldeed niet en werd, over een meer beperkt gebied, in 1810 door een anderen vorst vervangen, die echter evenmin in staat bleek de rust te handhaven. Hij werd in 1813 gepensioneerd; van dat oogenblik is van eenig zelfbestuur geen sprake meer. Rustig kon men Bantam nog vele jaren niet noemen, ook niet nadat eindelijk, in 1846, het Europeesch bestuur behoorlijk was georganiseerd. In 1850 en in 1888 hadden vrij ernstige opstanden plaats, die echter spoedig werden onderdrukt. In de laatst verloopen jaren schijnt de bevolking tevreden.

In Cheribon was de bevolking in den aanvang der 19de eeuw er, onder een bedorven zoowel Europeesch als inlandsch bestuur, ongelukkig aan toe; eindelijk, in 1806, brak een algemeene opstand uit. Met veel beleid slaagde men er in, deze vrijwel te bedwingen; doch toen de vorsten (het land stond toen onder drie sultans, ieder voor een gedeelte) niet in staat bleken rust en orde te handhaven, werden hunne landen in 1813 en 1815 ingelijfd en zij gepensioneerd.

In het vorenstaande wordt een algemeen over-

Digitized by Google

zicht gegeven van de ontwikkeling van het Nederlandsch gezag op Java; daarbij werd geen melding gemaakt van het Britsche tusschenbestuur (1811—1816), waarover thans nog eenige regelen. Tengevolge van den oorlog, welken Nederland als vasal van Frankrijk met Engeland te voeren had, was onze, in Indië aanwezige vloot in 1806 nabij Onrust, het overschot het volgende jaar bij Grissee door de Engelsche zeemacht onder admiraal *Pellew* (later Lord *Ermorith)* geheel vernield; de toegang was dus vrij, en algemeen werd een aanval der Engelschen verwacht. *Daendels* had te land daartegen zooveel mogelijk maatregelen genomen; maar nauwelijks was Java, door de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk, een Fransche kolonie geworden (Februari 1811) en bij door generaal *Janssens* vervangen, of de Engelsche vloot met de voor de verovering bestemde troepen verscheen (4 Augustus); Lord *Minto*, gouverneur-generaal van Britsch-Indië, vergezelde de expeditie; de ziel der onderneming was *Stamford Raffles*. Men landde zonder tegenweer nabij Batavia, en veroverde in weinig dagen de stellingen onzer troepen te Weltevreden en Meester Cornelis. Alles vluchtte nu oostwaarts. Nabij Samarang trachtte *Janssens* zich, gesteund door hulptroepen der vorsten van Soerakarta en Djocjokarta, nog staande te houden, maar tevergeefs: het Britsche leger onder Auchmuty behaalde de overwinning, en den 17den September 1811 werden „Java en onderhoorigheden" bij capitulatie aan den vijand afgestaan.

Java werd aldus een Britsche kolonie, met *Raffles* als luitenant-Gouverneur. Bij de Londensche conventie van Augustus 1814 werd echter bepaald, dat o. a. Java aan Nederland zou worden teruggegeven; tengevolge van *Napoleon*'s terugkeer van Elba werd de teruggaaf vertraagd, maar den 19den Augustus had *Fendall*„ die in Maart t. v. *Raffles* had vervangen, geheel Java aan de Nederlandsche commissarissen-generaal *Elout, Van der Capelle* en *Buijskes*, overgegeven.

Literatuur: Naast verschillende der bij het artikel *Insulinde* onder literatuur vermelde werken, moeten nog genoemd worden: *Veth*, Java, Geographisch, ethnologisch, historisch (2de druk, bewerkt door *Niermeyer* en *Snelleman*, 4 dln., Haarlem 1896—1904); *Verbeek* en *Fennema*, De geologische bouw van Java en Madoera (2 dln. met atlas, Amsterdam 1896); *Koorders*, Exkursionsflora van Java (dl. I—IV, Jena 1911—1913); *Koningsberger*, Java, zoölogisch en biologisch (in de „Annales du Jardin botanique de Buitenzorg", 1918 v. v.); *Chailley-Bert*, Java et ses habitants (4de druk, Parijs 1914); *Mc. Millan*. A journey to Java (Londen 1915); *Campbell*, Java, past and present (2 dln. Londen 1915); *Mayer*, Een blik in het Javaansche volksleven (2 dln., Leiden 1897); *Adriani*, Geestelijke stroomingen onder de bevolking van Java (in „Synthese", ser. II no. 6, 1916); *Hazewinkel*, De Javaan gelijk hij schijnt en is (in „Onze Koloniën", ser. II, no. 9, Baarn 1917); *P. J. F. Louw* en *E. S. de Klerck*, De Javaoorlog (1894—1909); *Octave J. A. Collet*, L'Ile de Java sous la domination française (Parijs 1909). Zie verder „Encyclopaedie van Ned.-Indië (Den Haag—Leiden 1917) met uitvoerige literatuuropgave.

Javaansche kunst (zie de platen). De kunst van Java begon, toen in de 7de eeuw het Boeddhisme daar werd ingevoerd. Zij heeft gebloeid tot het midden der 10de eeuw. Haar meest monumentale uiting is de Boroboedoer, die op Midden-Java in de Kedoe-vlakte omstreeks 800 werd gebouwd. Het gedenkteeken is een z. g. „stoepa", gelijk ook in Voor-Indië de Boeddhisten ze boven relieken van *Boeddha* oprichtten. Zulk een „stoepa" bestaat in het algemeen uit een halven bol, waarop een bekroning oprijst. Deze halve bol verzinnelijkt de volstrekte concentratie van het denken, die het licht van den geest ten gevolge heeft, wat in de omhoogstrevende bekroning is uitgedrukt.

De „stoepa" van den Boroboedoer verheft zich op een pyramide van terrassen, die als kern een natuurlijken heuvel heeft. De pyramide is beneden 153 m. in het vierkant; haar zijden zijn naar de vier windstreken gericht. De zes benedenste terrassen zijn vierkant, de drie bovenste rond; op deze laatste staan twee en zeventig kleine „stoepa's". In het midden van iedere zijde der pyramide bevindt zich telkens een trap, waardoor de terrassen worden bereikt. Over deze trappen zijn op de terrassen rijke poorten gebouwd, die met koppen van leeuwen, olifanten en gestyleerde planten zijn versierd. Het water wordt van de terrassen weggevoerd door fraai gebeeldhouwde spuwers. De voornaamste toegang naar de terrassen is aan de oostzijde; hier is het begin der reliëfs, die de borstweringen der terrassen versieren, en die, langs de zuid-west- en noordzijde, een reeks van tafereelen uit het leven van *Boeddha* in prachtig beeldhouwwerk te zien geven (Pl. II). Eerst komen de gebeurtenissen, die aan de geboorte van *Boeddha* voorafgingen, dan volgen de vorige incarnaties van den meester, zijn ouders, zijn geboorte, zijn jongelingstijd, zijn vier ontmoetingen, en, ten slotte, zijn leven als godsdienststichter. Tusschen en boven deze reliëfs zijn overal zittende Boeddhabeelden aangebracht, meer dan 500 in getal.

Het beeldhouwwerk is met groot meesterschap in een harde trachytsoort uitgevoerd. Oorspronkelijk was alles met een dunne laag pleister bedekt, waarvan echter slechts hier en daar iets bewaard is gebleven. Sedert 1907 is het gedenkteeken, waarvan vele deelen in den loop der eeuwen naar beneden gevallen waren en dat ten deele onder den grond was bedolven geraakt, onder leiding van den majoor *T. van Erp* weder hersteld. Bij deze herstelling is echter aan het beeldhouwwerk niet geraakt.

Kleinere gedenkteekenen in denzelfden trant worden ook elders op Java gevonden, zooals de Tjandi Kalasan te Djokjokarta (Pl. I), en de Ardjoena-tempel op het Diëng-plateau. Vooral het eerste onderscheidt zich door den rijkdom van zijn beeldhouwwerk. De bekroning van een „stoepa", in de middenste figuur van Pl. I afgebeeld, geeft eenig denkbeeld van de architectonische vormen, die van een fijnen smaak getuigen. De beide bovenste figuren dezer plaat geven beeldhouwwerken weder.

Door den Islam werd de Boeddhistische kunst

Digitized by Google

Digitized by Google

Trimoerti (Telaga).

Deur en nis van Tjandi Kalasan (Djokjakarta).

Stoepa (gevonden te Tandjoen
het Residentieh

Digitized by Google

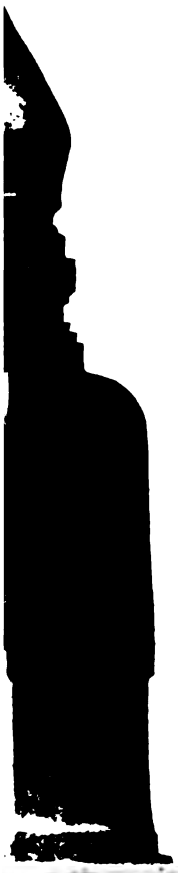

...g Tirtó, in 1880 overgebracht naar ... te Djokjakarta).

Brahma (Pekalongan).

Ardioena-tempel (Diëng-plateau).

Digitized by Google

Digitized by Google

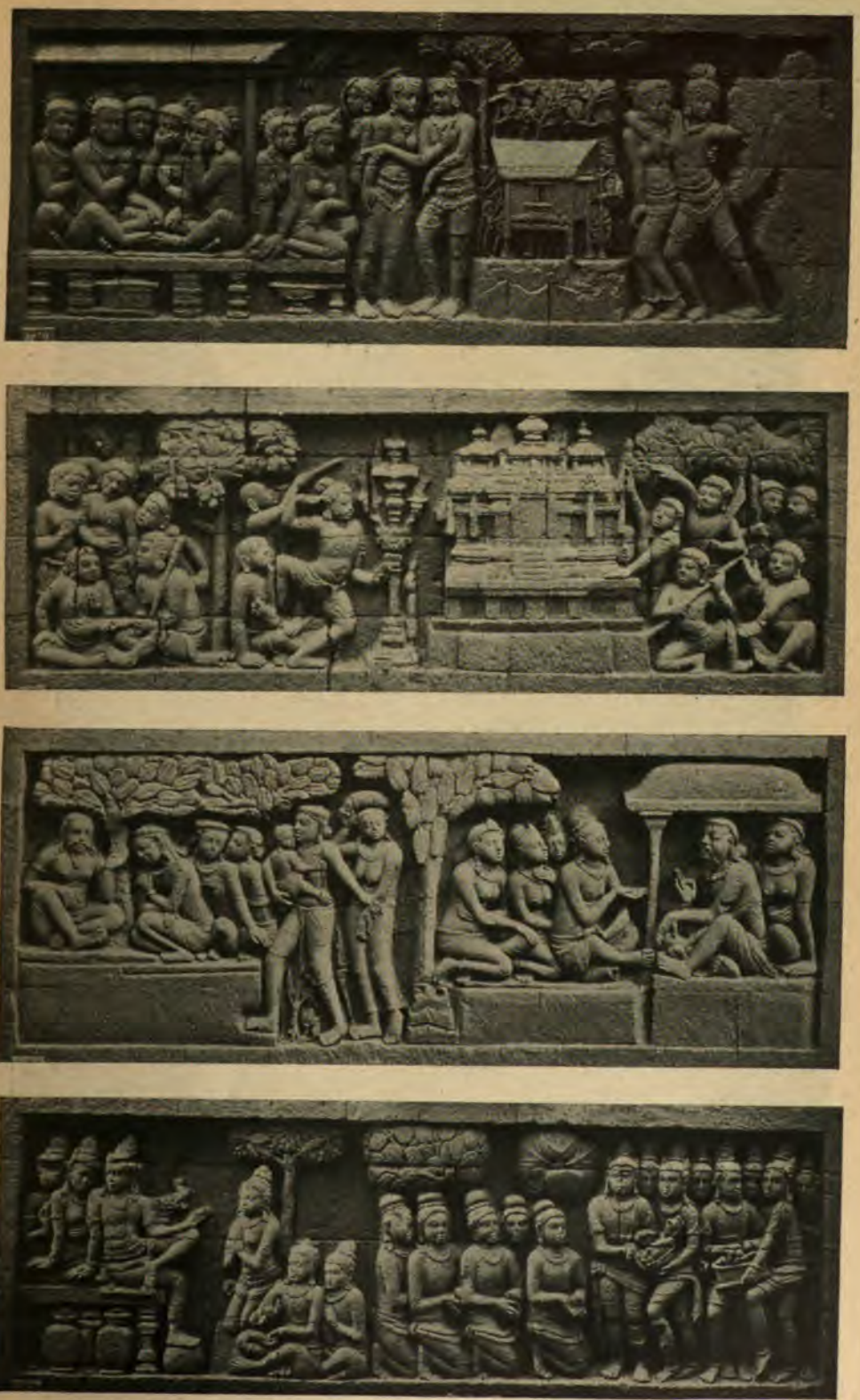

Digitized by Google

Vier der 160 in 1890 tijdelijk blootgelegde basreliefs, die den voet van den Boroboedoer rondom versieren.

Oud-Javaansche voorwerpen van metaal.

Digitized by Google

van Java verdreven. Maar op Bali leefde zij tot op heden voort, al staan haar voortbrengselen niet meer op de hoogte van vroeger. Dat ook de oud-Javaansche ambachtskunstenaars voortreffelijk werk wisten te maken, bewijzen de voorwerpen van metaal, vooral van brons, die bewaard bleven, en waarvan er eenige op Pl. III zijn afgebeeld. Onder den invloed van de Chineezen en de Europeanen ging sedert de 17de eeuw de Javaansche ambachtskunst achteruit. Alleen in de kunst van het *batikken* (zie aldaar) toonden de Javaansche vrouwen zich tot op heden zeer bedreven en smaakvol. Voor de Javaansche muziek zie men *Gamelan*, voor de tooneelkunst *Topeng* en *Wajang*.

Javaansche taal en letterkunde. *Taal.* Het Javaansch is de taal van het volk, dat zich in den loop van meer dan tien eeuwen op Midden-Java van een stam tot een natie heeft ontwikkeld. Ter onderscheiding van het Oud-Javaansch (zie *Kawi*) en Midden-Javaansch heet deze taal ook Nieuw-Javaansch. Het Midden-Javaansch leeft nog voort bij de Wester-Javanen en wordt gewoonlijk Cheribonsch-Javaansch genoemd, terwijl het Nieuw-Javaansch ook Soloosch of Mataramsch-Javaansche heet. Het Mataramsch-Javaansch wordt op verschillende plaatsen wel verschillend gesproken, deze afwijkingen zijn echter niet zóó groot, dat men van verschillende dialecten kan spreken. Ofschoon het Cheribonsch-Javaansch als een afzonderlijk dialect beschouwd moet worden, wijkt het niet zooveel van het Mataramsch-Javaansch af, dat de spreker van de eene taal die van de andere niet zou kunnen verstaan. Een bijzonder kenmerk van het Javaansch is de groote rijkdom aan woorden. In plaats van algemeene, samenvattende namen heeft men voor vele bijzondere kenmerken afzonderlijke namen. Daarbij komt dat de Javaan dikwijls verschillende woordgroepen gebruikt in overeenstemming met den rang en den stand van den persoon, tot wien hij spreekt. Zoo zal een mindere tegenover een meerdere dikwijls andere woorden gebruiken, dan de laatste tegenover hem. Van deze woordgroepen noemen wij het *Ngoko*, de dagelijksche omgangstaal van de Javanen, het *Krama*, de taal van den mindere tegenover den meerdere en van de aanzienlijken onder elkaar, die ook als schrijftaal gebruikt wordt, het *Madya*, een vermenging van het ngoko en het krama en bijgevolg een middentaal tusschen de dagelijksche omgangstaal en de beleefde taal, het *Krama inggil*, een 300-tal woorden, die gebruikt worden als men over God of over een hooggeplaatst persoon spreekt, en het *Basa kedaton* of de hoftaal, die echter niet door en niet tegenover den vorst gesproken wordt. In den loop der tijden heeft het Javaansch den invloed van het Hindoesch en het Arabisch ondergaan, later hebben ook, doch minder sterk, Chineezen, Portugeezen en Nederlanders op het Javaansch ingewerkt. De eerste Europeaan, die taalkundige werken over het Javaansch uitgaf, was de zendeling *G. Brückner*; verder noemen wij *J. F. C. Gericke, T. Roorda, P. Jansz., C. Poensen* enz.

De *Javaansche letterkunde* is, met inbegrip van de Oud- en Midden-Javaansche voortbrengselen en van de tooneelliteratuur, zeer rijk. Voor een groot deel heeft zij sterk den invloed ondervonden van Hindoesche, Arabische en Maleische voorbeelden, vooral de nieuwere of eigenlijke Javaansche letterkunde valt ongeveer tusschen de jaren 1601 en 1755. Na de splitsing van het rijk van Mataram in twee deelen gaat de letterkunde, evenals de staatkundige macht van het rijk, achteruit. Men kan in het Javaansch drie groote kringen van kunstwerken onderscheiden. De eerste omvat de Nieuw-Javaansche bewerking van de kawigedichten „Bharata—Joeddha" en *Rámájana*" en verder alles, wat van mythologischen aard is, zooals b. v. de „Manikmaja", die over het ontstaan van de wereld en over de godenleer handelt en de „Bandoeng" en de „Adji Saka", die beide mythische geschiedenissen van Oud-Java bevatten. In den tweeden of „Pandji-cyclus" worden de liefde en de lotgevallen van den Javaanschen prins *Pandji* bezongen; de derde kring is de omvangrijke „Ménak"- of „Hamzah-cyclus". Tusschen den held van den tweeden en den held van den derden cyclus bestaat een scherpe tegenstelling. Terwijl *Pandji* het toonbeeld is van menschelijke ridderdeugd, en zijn liefde van den sentimenteelen kant wordt behandeld, is *Hamzak* of *Menak* de geestelijke ridder, de uitverkoren held van den Islam, wiens groote daden in een reeks boeken verheerlijkt worden. Als een epiloog van den „Hamzah-roman" kan men de „Rengganis" beschouwen, die tevens in verband staat met den Pandji-cyclus. Dit verhaal, dat tot het beste der Javaansche poëzie behoort, beschrijft de liefde van *Dewi Rengganis*, de tweelingzuster van *Pandji*, en *Iman Soewangsi*, den zoon van *Hamzah*. Met de „Pandji-romans" is in artistieken zin de „Damar Woelan", eveneens een inlandsche liefdesroman, verwant.

Verder bestaan er in het Javaansch een groot aantal rijmwerken, zooals de kronieken of „Babads", die tot de hofliteratuur behooren. De „Groote Babad", een werk in 18 deelen, begint met *Adam* en eindigt met de gevangenneming van den rebel *Singasari*, omstreeks het jaar 1770. Een soortgelijk werk is de „Anbija", dat een geschiedenis van al diegenen bevat, die voor de Mozelmannen als profeten gelden. In een prozawerk wordt de geschiedenis van *Mozes* verhaald. Vele van deze religieuze werken kan men onder de voortbrengselen van de Mohammedaansche hoogere leerschool rangschikken. In de „Tjentini" worden allerlei mystiek-theologische vraagstukken behandeld. Tegenover deze epische poëzie staat de didactische, die echter in de Javaansche letterkunde een ondergeschikte plaats inneemt. Hiertoe kan men de „Sewaka" rekenen, een werk, dat voornamelijk lessen bevat voor personen, die tot elkander in dienstbetrekking staan. De „Woelang Reh" (Zedeleer), die door den Soesoehoenan *Pakoe Boewana IV* (1788—1820) geschreven is, werd in proza bewerkt door den Javaan *Radèn Pandji Poespa Wilaga*. In dit boek komt duidelijk aan het licht, wat men overal in de Javaansche letterkunde min of meer kan waarnemen, dat er een Hindoesche en een Mohammedaansche strooming naast elkander bestaan. Tot het leerdicht behoort ook de dierenfabel, die naar het slimme hert „Kantjil" ge-

Digitized by Google

noemd wordt, misschien ook de „Baron Sakhèndhèr", wanneer men hierin tenminste een satire op de Oost-Indische Compagnie mag zien. Lyrische poëzie wordt in de Javaansche letterkunde niet aangetroffen.

Het proza is betrekkelijk arm tegenover den rijkdom der poëzie; zelfs volksboeken zijn vaak in dichtmaat geschreven. Van de prozawerken zijn de voornaamste: de „Radja Pirangan", „Adji Saka", „Babad Tanah Djawa", de Javaansche wetten, de prozabewerking van de „Damar Woelan" van *Winter* en de desalegenden, van welke enkele door *J. Knebel* in het „Tijdschrift van het Bataafsch Genootschap" werden uitgegeven. Tot de nieuwere prozaschrijvers behooren *Poerwa Lelana, Radèn Ngabdoellah Ibnoe Sabar bin Arkebah, Radèn Arja Sastra Darma* en *Padma Soesastra.*

De groote waarde van de Javaansche letterkunde werd voor het eerst duidelijk in het licht gesteld door *Raffles* in zijn „History of Java". In Nederland was *Baud* de eerste, die door zijn opwekking aanleiding gaf tot een wetenschappelijk onderzoek, zoowel van de Javaansche taal als van de Javaansche letteren. Na 1877 verkreeg, tengevolge van de reorganisatie der universiteiten, de beoefening der Javaansche letterkunde in ons land grooter beteekenis. In den „Catalogus van de Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek" (1892) van *A. C. Vreede* is de rijke verzameling van handschriften, die in Leiden wordt bewaard, uitvoerig beschreven.

Java—China—Japan-lijn. Bij de wet van den 7den Juli 1902 is tusschen de Nederlandsche regeering en eenige particulieren een overeenkomst gesloten voor de bediening van een stoomvaart onder Nederlandsche vlag tusschen Java, China en Japan. De uit deze overeenkomst voortvloeiende rechten en verplichtingen zijn, ingevolge het wettelijk voorschrift, door de ondernemers overgedragen aan een naamlooze vennootschap, gevestigd te Amsterdam met tal van agentschappen op Java, in China, Japan enz. Zij stelt zich vooral ten doel goederen o. a. suiker, te vervoeren van Java naar de hoofdhavens van China en Japan, en omgekeerd; haar schepen zijn echter ook ingericht voor het vervoer van personen. Zie verder *Insulinde, Scheepvaart.*

Javajute. Zie *Jute.*

Java's eerste punt of *Tandjoeng Koelon Kaap* is het meest westelijke punt van het eiland Java, aan Straat Soenda, waar een lichttoren is geplaatst.

Jaworow, een arrondissementshoofdstad in het westelijk gedeelte van Galicië, ligt ten W. van Lemberg en telt (1910) 10 280 inwoners. Men vindt er een opvoedingsgesticht voor meisjes, pottebakkerijen, brouwerijen, branderijen, landbouw en handel. De vroegere burcht met Italiaanschen tuin was de meest geliefde verblijfplaats van *Johan Sobiëski.* Ook had hier het huwelijk plaats van *Peter den Groote* met *Catharina.* Ten O. van Jaworow ligt het zwavelbad Szklo met een badinrichting.

Jaxartes. Zie *Syr.*

Jaxt of *Jagst* is de naam van een snelstroomende rivier, die in het Württembergsche Ellwangen ontspringt, eerst in een zuidelijke, dan in een noordelijke, daarna in een zuidwestelijke richting langs Ellwangen, Crailsheim, Kirchberg en Langenberg stroomt, over eenigen afstand de grenzen vormt tusschen Württemberg en Baden en eindelijk, na een loop van 196 km., bij Jaxtfeld tegenover Wimpfen uitmondt in den Neckar.

Jay, *Antoine,* een Fransch schrijver, den 19den October 1769 te Guîtres (Gironde) geboren, studeerde te Niort, Nantes en Toulouse in de rechten, werd advocaat en deed in 1795 een reis naar de Vereenigde Staten. In 1813 werd hij hoogleeraar in de geschiedenis aan het athenaeum, en gedurende de Honderd Dagen vaardigde het departement der Gironde hem af naar de Kamer van Gedeputeerden. Na de Tweede Restauratie gaf hij zijn „Histoire du ministère du cardinal Richelieu" (2 dln., 1815) in het licht en was met *Etienne* redacteur van den „Constitutionnel" en in 1818 van de „Minerve". De liberale richting der door hem met *Jouy, Arnauld* en *Norvins* geredigeerde „Biographie des contemporains" bezorgde hem met *Jouy* kerkerstraf te Ste Pélagie. Zij vervaardigden er: „Les hermites en prison ou consolations de Ste Pélagie" (2 dln., 1823). Eindelijk vermelden wij zijn „Oeuvres littéraires" (4 dln., 1831). Na de Julioomwenteling werd hij lid der Academie van Wetenschappen en der Académie française. *Jay* overleed den 9den April 1855 te Lacorge.

Jay, *Raoul,* een Fransch staathuishoudkundige, den 1sten Juni 1856 te Parijs geboren, werd achtereenvolgens benoemd tot buitengewoon hoogleeraar in de rechtsgeleerde faculteit van de universiteiten te Caen, Aix en Grenoble en is thans hoogleeraar in de staathuishoudkunde en de industrieele wetgeving te Parijs, lid van den „Conseil supérieur du travail", en secretaris der „Association française pour la protection légale des travailleurs". In boekvorm kwamen o. a. van zijn hand uit: „Le travail des enfants et filles mineures" (1880), „La limitation légale de la journée de travail en Suisse" (1891), „Etudes sur la question ouvrière en Suisse" (1892), „L'organisation du travail par les syndicats professionnels" (1894), „La protection légale des travailleurs" (1904), „La limitation légale de la journée de travail en France" (1906). Daarenboven publiceerde hij een aantal artikels in Fransche en Duitsche economische tijdschriften, over arbeidswetgeving, arbeidsbeurzen, werkgevers- en werknemersvereenigingen en arbeidersverzekering.

Jayas *(Sanskriet)* zijn de twaalf groote goden in de Paranas, die verzuimden menschen te scheppen en daarom door *Brahma* gedoemd werden om wedergeboren te worden.

Jazygen of *Jazyges* noemde men in de Oudheid een Sarmatischen volksstam, aan den noordelijken oever van de Zwarte Zee gevestigd, doch later zich uitbreidend langs den oever van den Pontus en voorwaarts rukkend tot in Hongarije, waar hij de lage vlakte tusschen den Theisz, den Donau en den Gran in bezit nam en een verbond sloot met de Quaden. Nadat de Jazygen in de eerste eeuw onzer jaartelling in vrede met de Romeinen hadden geleefd, werden zij voor hen

Digitized by Google

na den oorlog met de Marcomannen allengs gevaarlijker en bezorgden zij keizer *Marcus Aurelius* veel last. Hun leger bestond enkel uit ruiterij. Na den dood van *Attila* streden zij tegen de Goten en bezweken in die worsteling.

Jazygen (in het Hongaarsch *Jaszek* of boogschutters) noemt men de inwoners van een district van het comitaat Jazygie-Groot-Koemanië-Szolnok. De Hongaarsche koningen hebben hen onder zekere voorwaarden als kolonisten opgenomen. Over hun afkomst is niets bekend; misschien waren zij verwant met Koemanen en Petsjenegen. Onder de eerste *Arpaden* drongen zij dikwijls van het O. uit Hongarije binnen, doch werden door *Ladislaus I* overwonnen en tot het Christendom bekeerd. Wegens hun uitnemend pijlschieten werden zij ook *Philistaei* genaamd.

Jaaffreson, *John Cordy,* een Engelsch schrijver, den 14den Januari 1831 te Framlingham in Suffolk geboren, studeerde te Oxford en werd in 1859 advocaat te Londen. Hij schreef de romans: „Crewe-Rise" (1854), „Miriam Copley" (1859), „Live it down" (1863), „A Woman in spite of herself" (1872), de cultuurhistorische werken: „A book about doctors" (1860), „A book about lawyers" (1866), „A book about the clergy" (1870), „Annals of Oxford" (1871), „Brides and Bridals" (1872), „A book about the table" (1874, 2 dln.) en „A young squire of the 17th century" (1877), de biografieën „Life of P. Stephenson" (1864), „The real Lord Byron" (2 dln., 1883), „The real Shelley" (2 dln., 1885), „Lady Hamilton and Lord Nelson" (2 dln., 2de druk 1897), „The Queen of Naples and Lord Nelson" (2 dln., 1889) en „Victoria, Queen and Empress" (2 dln., 1893), de novelle „Cutting for partners" (1890) en „Book of Recollections" (2 dln., 1893). Hij overleed den 2den Februari 1901 te Londen.

Jean d'Acre, *St.* Zie *Acre.*

Jeanne d'Albret. Zie *Johanna Albret.*

Jeanne d'Arc of de *Maagd van Orleans,* werd den 6den Januari 1412 te Domrémy in Lotharingen geboren. Toen zij 13 jaar oud was, vernam zij, volgens haar later afgelegde verklaring, in den tuin van haar vader een stem, die haar tot een onberispelijken levenswandel en tot vlijtig kerkgaan vermaande. Later verschenen haar nog, naar zij meende, de aartsengel *Michaël* en de heiligen *Catharina* en *Margaretha,* die haar de taak oplegden het belegerde Orleans te ontzetten en den dauphin te Reims te doen kronen. Haar oom *Durand Lapard* bracht haar bij den bevelhebber te Vaucouleurs, *Robert de Baudricourt.* Deze zond haar onder geleide van twee edelen van haar broeder *Pierre* in mansgewaad naar Chinon naar het Hof van *Karel VII.* Toen de godgeleerden onderzoek hadden gedaan naar haar Christelijke rechtzinnigheid en edelvrouwen hulde brachten aan haar maagdelijke reinheid, nam de koning haar diensten aan. (Er liep een legende dat Frankrijk, in het ongeluk gestort door een vrouw, door een maagd gered zou worden; de vrouw was *Isabeau van Beieren.* Alle twijfel aan haar goddelijke zending verdween, toen onder hare hoede een transport levensmiddelen, door het Engelsche leger heen, voorspoedig binnen de muren van Orleans werd gebracht. Zij zelf begaf zich den 29sten April 1429 naar de stad. De bolwerken en verschansingen der Engelschen vielen weldra in de macht der Franschen, en waar zij zich vertoonde, nam de vijand ijlings de vlucht. Den 8sten Mei braken de Engelschen de belegering op. Toen werd de Maagd van Orleans met groote eerbewijzen aan het Hof van *Karel* ontvangen. Een nieuwe geest bezielde het leger des konings, de eene overwinning volgde op de andere, en de Engelschen verloren allengs de vaste plaatsen aan de Loire, die zij bezet hielden. In Juni 1429 werden Jargeau, Beugency en Mehun ingenomen. De Britsche veldheer *Talbot* verloor den slag bij Patay en geraakte krijgsgevangen. Op aansporing van *Jeanne d'Arc* rukte *Karel VII* met een uitgelezen leger van 12 000 man uit Gièn aan de Loire voorwaarts. Als overwinnaar trok hij door een land, dat nog bezet was door Engelschen en Bourgondiërs, en hield den 17den Juli zijn intocht te Reims, waar hij den volgenden dag door den aartsbisschop plechtig gezalfd en gekroond werd. *Jeanne* stond bij deze gelegenheid met haar vaandel aan de zijde des konings, toen wierp zij zich voor hem ter aarde en begroette hem als haar vorst. *Jeanne d'Arc* wilde niet rusten, vóór de vijand geheel van Frankrijks bodem verdreven was. Zij drong er op aan, tegen Parijs op te trekken, maar de koning stelde een veel te geringe krijgsmacht te harer beschikking. Den 8sten September deed zij een vruchteloozen aanval op de hoofdstad, waarbij *Jeanne* zwaar gekwetst werd, zoodat de hertog van *Alençon* haar met moeite in veiligheid bracht. Toen zij hersteld was, volgde zij het leger, op verzoek der bevelhebbers, naar de Loire, waar zij dapperheid en doodsverachting aan den dag legde.

Toen een Bourgondisch-Engelsche krijgsmacht de veroverde plaatsen bedreigde, wierp zij zich met *Saintrailles* en anderen in Compiègne, maar bij een uitval op den 22sten (25sten) Mei 1430 werd zij van de troepen afgesneden en viel, na een wanhopigen tegenstand, in de handen harer vijanden. De bastaard van *Vendôme,* aan wien zij zich had overgegeven, leverde haar uit aan graaf *Jan van Luxemburg* en deze aan den hertog *van Bourgondië.* Toen *Jeanne* zag, dat zij aan de Engelschen zou worden overgeleverd, deed zij een poging om te ontsnappen; zij werd daarbij zwaar gewond en weder in hechtenis genomen. *Pierre Cauchon,* bisschop van Beauvais, daagde haar, als toovenares, in naam des konings van Engeland voor zijn rechtbank, en de ongelukkige werd aan de Engelschen uitgeleverd, die haar in de gevangenis te Rouaan opsloten. Een lastbrief, den 3den Januari 1431 in naam van *Hendrik V* van Engeland uitgevaardigd, droeg het noodig onderzoek op aan den bisschop van Beauvais, die ongeveer 100 doctoren in de godgeleerdheid, geestelijken en rechtsgeleerden samenriep en in dezelfde maand een aanvang maakte met het rechtsgeding, dat op schandelijke wijze werd gevoerd. Na een vreeselijk zielelijden van 4 maanden (lichamelijke foltering werd niet toegepast) werd *Jeanne d'Arc* schuldig bevonden aan tooverij en ketterij en tot den brandstapel veroordeeld. Toen zij op den 24sten Mei 1431 daarheen werd gebracht, legde zij de verklaring af, dat haar open-

Digitized by Google

baringen niets anders geweest waren dan bedrog. Op die bekentenis werd het doodvonnis in een levenslange gevangenis veranderd. Zij beloofde, de mannenkleeren, totdusver door haar gedragen, af te leggen, hield deze belofte echter niet, naar het heet, omdat haar bewakers weigerden haar vrouwekleeren te verschaffen. Dit werd als een terugkeer tot haar kettersche opvattingen beschouwd, waarop zij ook haar vroegere verklaring herriep en de goddelijkheid harer zending opnieuw verdedigde. Het gevolg was, dat het eerst uitgesproken vonnis opnieuw kracht ontving en zij den 30sten Mei op het marktplein te Rouaan levend verbrand werd. Zij stierf met moed en met een godsdienstige onderwerping, die zelfs haar rechters en beulen diep trof. Weldra ontstond de legende, dat *Jeanne d'Arc* nog leefde en dat een pop in haar plaats geëxecuteerd was. Er traden verscheidene valsche „pucelles" op, van welke de „dame des Armoises", die in 1436 bij Metz verscheen, het langst de rol van *Jeanne d'Arc* gespeeld heeft.

Het bericht van de gevangenneming van *la Pucelle* had Frankrijk ontsteld; te Tours werd een openlijke rouw aangekondigd. Te Orleans werd sedert 1435 haar wonderbaarlijk leven het onderwerp voor een mysteriespel, dat voor het volk werd opgevoerd. Sedert *Karel VII* weer meester was van Frankrijk, hield hij zich bezig met de rehabilitatie van *Jeanne d'Arc*. Den 17den November 1455 werd officieel met de zaak een aanvang gemaakt; den 7den Juli van het volgende jaar werd haar onschuld officieel vastgesteld. (Zie: *Quicherat*, Procès de condamnation et de réhabilitation de Jeanne d'Arc, 1841—1849). Den 18den April 1909 is *Jeanne d'Arc* door paus *Pius X* zalig gesproken. De pogingen van de Katholieke partij in Frankrijk om haar heilig te doen verklaren, hebben tot dusver nog geen resultaat gehad.

Reeds vroeg is *Jeanne d'Arc* in de literatuur verheerlijkt. Uit het laatst van de 15de eeuw (1484) zijn in de „Vigiles du roi *Charles VII*" van *Martial d'Auvergne*, verzen op la Pucelle aan te wijzen; en in de „Ballade des Dames du temps jadis", wordt het verdriet over *Jeanne*'s treurig uiteinde uitgedrukt door *Villon* in zijn:

.... Jehanne, la bonne Lorraine
Qu' Anglois bruslèrent à Rouen.

Het lange gedicht van *Chapelain*, „La Pucelle", beleefde drie uitgaven (de eerste in 1656). „La Pucelle" van *Voltaire* is een geestige, maar geheel misplaatste persiflage. Onder de dichterlijke ontboezemingen der 19de eeuw maken wij melding, behalve van de vrij koele elegie van *Casimir Delavigne* in „Les Messéniennes", van de nationale trilogie van *Soumet:* „Jeanne d'Arc" (Parijs 1846), na den dood van den schrijver verschenen. Verder zijn nog drama's in verzen of in proza te noemen van den graaf van *Puymaigre*, van *Porchat, Renard, Daniël Stern, Barbier, Joseph Fabre*.

Schiller heeft in 1801 „die Jungfrau von Orleans" doen opvoeren, een drama, waarin de geschiedenis geweld wordt aangedaan, maar waarin de heldin van Orleans gevierd wordt.

Tal van standbeelden zijn ter eere van *Jeanne d'Arc* opgericht, o. a. te Domrémy van *Allar*, Het huis, waar zij geboren werd te Domrémy is een soort museum geworden, waarin zich een groep van *Antonin Mercié* bevindt.

Orleans bezit, behalve een ruiterstandbeeld en twee andere, waarvan een door prinses *Marie van Orleans* is ontworpen, een museum gewijd aan herinneringen van de heldhaftige Lotharingsche en haar tijd. In Parijs zijn drie standbeelden voor haar; in Reims twee, waaronder een ruiterstandbeeld.

Ook de schilders hebben haar vereeuwigd; wij noemen *Lenepveu, Paul Delaroche, Eugène Devéria, Ingres* en uit den nieuweren tijd: *Bastien-Lepage, Jean-Jacques Scherrer* en M^me^ *Demont-Breton*.

Literatuur: Met min of meer supranaturalistische strekking zijn: *M. Sepet*, Jeanne d'Arc (23ste druk Tours 1905); *A. Marty*, L'histoire de Jeanne d'Arc, d'après les documents originaux et les oeuvres d'art du XVe au XIXe siècle (Parijs 1907); *A. Dunand*, Etudes critiques sur l'histoire de Jeanne d'Arc (Parijs 1908, 2 dln.); *Canonge*, Jeanne d'Arc guerrière (Parijs 1907). Rationalistisch getint zijn: *Thalamas*, Jeanne d'Arc; l'histoire et la légende (Parijs 1904); Lady *Blennerhassett*, Die Jungfrau von Orleans (Bielefeld 1906); *Anatole France*, Vie de Jeanne d'Arc (28ste druk Parijs 1909, 2 dln.); *A. Lang*, The maid of France, being the story of the life and death of Jane d'Arc (Londen 1908); *Lang*, La Jeanne d'Arc de M. Anatole France (Parijs 1909). Enthousiaste bewonderaars van de Maagd, doch niet tot een der beide genoemde richtingen behoorende zijn: *Hanotaux*, Jeanne d'Arc (Parijs 1911); *Comte de Malaissye*, Les lettres de Jeanne d'Arc et sa prétendue abjuration de St. Ouen (Parijs 1911). Zie verder: *Prutz*, Die falsche Jungfrau von Orleans, 1436—1457 (München 1911), en *H. Brugmans*, Jeanne d'Arc in historie en litteratuur (Arch. Mus. Teyler, Ser. III, vol. I, 1912).

Jeannin, *Pierre*, een Fransch staatsman, in 1540 te Autun geboren, was eerst advocaat te Dijon, daarna lid van het parlement van Bourgondië. Aan zijn krachtig optreden was het toe te schrijven, dat de beruchte Bartholomeus-moorden op de Hugenoten in 1572 in Bourgondië niet plaats vonden. In 1579 werd hij lid, in 1581 voorzitter van het parlement te Dijon. Hij trachtte een verzoening tot stand te brengen tusschen *Mayenne* en *Hendrik IV*. Deze verbond hem aan zijn dienst, nam hem in zijn Raad op en benoemde hem in 1602 tot intendant der financiën. Aan bijna alle regeeringsdaden van *Hendrik IV* nam *Jeannin* deel. Zoo sloot hij o. a. met den hertog *van Savoye* het verdrag van Lyon. De belangrijkste periode van *Jeannin*'s diplomatieke loopbaan was zijn ambassade bij de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden. In 1607 trachtte hij de Staten te winnen voor de koloniale politiek van *Hendrik IV*. De onderhandelingen, die geleid hebben tot het Twaalfjarig bestand, waren *Jeannin*'s werk. *Oldenbarneveld* pleegde voortdurend met hem overleg. Aan *Jeannin*'s handigheid was het te danken, dat de talrijke moeilijkheden uit den weg geruimd werden, prins *Maurits* zijn verzet opgaf en de wapenstilstand den 7den April 1609 te Antwerpen onderteekend werd. Ook na dien tijd oefende hij een zoo grooten

Digitized by Google

invloed op de binnenlandsche staatkunde der Republiek, als men zich thans van een vertegenwoordiger eener vreemde mogendheid nauwelijks kan voorstellen. Zoo drong hij aan op een hernieuwing der Unie van Utrecht, ten einde die te doen dienen als grondslag van bestuur voor een geregelden staat; zoo had hij — met den Engelschman *Winwood* — deel aan de nieuwe regeling der quoten in 1612; hielp hij de geschillen vereffenen tusschen de ontgenamen van prins *Willem I;* poogde hij, ofschoon vergeefs, volledige godsdienstvrijheid te verkrijgen voor de Nederlandsche Katholieken. Met *Oldenbarneveld* ijverde hij voor de stichting van een souvereinen staat in de Z.-Nederlanden. Onder *Lodewijk XIII* was *Jeannin* opperintendant der financiën. Hij deed moeite dien vorst tot *Maria de Medicis* in betere verstandhouding te brengen. Met veel letterkundige beroemdheden van zijn tijd stond hij in correspondentie. De algemeen geachte staatsman overleed in 1622 te Parijs. Van hem zijn: „Les Négociations etc." (Amsterdam 1659, 3 dln.).

Jebusieten is de naam van een volk in het oude Kanaän. Het was bij de komst der Israëlieten uit Egypte met andere stammen in het gebergte van Juda gevestigd en hield er zich tot op den tijd van *David* staande in de vesting Jebus, het latere Jeruzalem. Onder *Salomo* kwamen zij geheel tot onderwerping.

Jechonja. Zie *Jojachin.*

Jecorien is een zwavel en phosforhoudende organische stof, die voorkomt in de lever van honden, paarden enz., in de milt van runderen, in paardenbloed en menschenhersens. Het heeft een soortgelijke verbreiding als lecithien. Het is amorf, zwelt in water tot een slijmerige massa op, lost gemakkelijk in aether en wordt door zoutzuur ontleed onder afscheiding van stearienzuur.

Jeddo of *Yeddo.* Zie *Tokio.*

Jefferies, *Richard,* een Engelsch schrijver, den 6den November 1848 te Coate (Wiltshire) geboren, kreeg een gebrekkige opvoeding en werd reeds vroeg journalist. Zijn romans hebben niet zooveel waarde als zijn levendige natuurbeschrijvingen en zijn grondige kennis der sociale landelijke verhoudingen. Hij schreef: „Gamekeeper at home" (1878), „Hodge and his masters" (1880), „Round about a great estate" (1880), „The story of my heart, my autobiography" (2de druk 1891), „The life of the fields" (1884), „Red deer" (1885), „After London" (1885), „The open air" (1885) en „Amaryllis at the fair" (1887). Hij overleed den 14den Augustus 1887.

Jefferson, *Thomas,* de derde president der Vereenigde Staten van Amerika (1801—1809), den 2den April 1743 te Shadwell in Virginia geboren, studeerde in de rechten, vestigde zich in zijn geboortestaat als advocaat en werd in 1769 lid der Wetgevende Vergadering in Virginia, waar hij toen reeds pogingen deed om de slavernij af te schaffen. Zoodra men zich begon te verzetten tegen het Britsche regeeringsbeleid, behoorde hij tot de ijverige patriotten en stichtte met *Henry* en *Carr* in 1773 het beroemde „Correspondentie-comité", dat den onderlingen band der koloniën en den gemeenschappelijken tegenstand bevorderde. In 1774 werd hij lid van een conventie, bestemd om gedelegeerden voor het eerste Congres te kiezen en legde daarom zijn beschouwingen over den politieken toestand bloot in het geschrift „A summary view of the rights of British America". In 1775 werd hij lid van het Congres, onderscheidde zich door zijn revolutionnaire houding en behoorde tot de commissie, die ook *Adams, Franklin, Sherman* en *Livingston* onder haar leden telde. Hij ontwierp de onafhankelijkheidsverklaring, welke na levendige beraadslagingen met eenige wijzigingen door het Congres werd aangenomen (4 Juli 1776). In October van dat jaar legde hij zijn mandaat neder en werd did van de Wetgevende Vergadering in Virginia, waar hij zich beijverde, de leenrechtelijk-aristocratische grondwet van dezen staat naar de beginselen der onafhankelijkheidsverklaring te wijzigen. In 1779 werd hij gouverneur van Virginia, doch deed 3 jaar daarna afstand van dit ambt. In November 1783 werd hij weder afgevaardigd naar het Congres en was er werkzaam tot in Juni 1784. Met *Adams* en *Franklin* tot gezant benoemd, teneinde handelsverdragen in Europa te sluiten, begaf hij zich met hen in 1784 naar Parijs en bleef er na den terugkeer van *Franklin* (1785) nog 4 jaren. Hij keerde in 1789 naar Amerika terug en was van 1790 tot 1793 staatssecretaris in het Kabinet van *Washington.* De strijd, dien hij als zoodanig voerde tegen zijn ambtgenoot *Hamilton,* minister van Financiën, was de oorzaak van het ontstaan der Federalisten en Republikeinen. *Jefferson* werd de eigenlijke vader der Amerikaansche democratie. Na zijn aftreding begaf hij zich naar zijn landgoed Monticello in Virginia. Eerst toen hij in 1796 tot vicepresident gekozen was, bemoeide hij zich weder met de staatkunde. Hij verzette zich tegen eenige gehate besluiten van president *Adams,* ontwierp in 1798, tot bescherming der afzonderlijke Staten, de Virginia- en Kentuckybesluiten en werd in 1800 tot president en bij zijn aftreding nogmaals tot die waardigheid gekozen. De belangrijkste maatregel uit het eerste tijdperk van zijn bestuur was de annexatie van Louisiana (1803), de voornaamste van zijn tweede presidentschap bestond in het door de vijandelijkheden van Engeland uitgelokt embargo, dat echter zijn eigen land nog meer benadeelde dan den vijand. Nadat *Jefferson* tot het ambteloos leven was teruggekeerd, vestigde hij zich op zijn landgoed Monticello, waar hij den 4den Juli 1826 overleed. Hij was een schrander denker en een scherpzinnig waarnemer, in één woord één der beste staatslieden, die Amerika ooit gehad heeft. Zijn verzamelde werken zijn in 1853 op last van het Congres in 9 deelen in het licht gegeven, later opnieuw door *Leicester Ford* (1892—1899). Zijn „Memoirs, correspondence and private papers" (4 dln., 1829) gaf zijn kleinzoon *Randolph* uit.

Literatuur: Foley, The Jefferson Cyclopaedia (New-York 1900); *Randall,* Life of Jefferson (New-York 1858, 3 dln.); *Sarah Randolph,* Domestic life of Th. Jefferson (New-York 1871); *Trent,* Southern statesmen of the old régime (New-York 1897).

Digitized by Google

Jeffersonville, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Indiana, ligt aan den Ohio, is met het tegenovergelegen Louisville door twee groote bruggen verbonden en telt (1910) 10 412 inwoners. Men vindt er o. a. een gevangenis en groote spoorwegwerkplaatsen.

Jeffrey, Lord, *Francis,* een Britsch schrijver, den 23sten October 1773 te Edinburgh geboren, studeerde te Glasgow, Edinburgh en Oxford en werd in 1794 advocaat bij de Schotsche balie, terwijl hij zich tevens aan letterkundige bezigheden wijdde. Hij behoorde tot de stichters van de „Edinburgh Review", waarvan hij de redactie in 1802 op zich nam en tot in 1829 voortzette. Dit tijdschrift verkondigde vrijzinnige denkbeelden en had als het ongaan der Whigs een belangrijken invloed op de staatkunde van Engeland. In 1829 koos de universiteit te Glasgow hem tot deken der juridische faculteit, en toen in 1830 het Wigministerie aan het roer kwam, werd hij benoemd tot lord-advocaat van Schotland. Tevens werd hij lid van het Parlement. In 1834 werd hij, na den val van het ministerie, lord-opperrechter van Schotland. Hij overleed te Edinburgh den 26sten Januari 1850. Zijn bijdragen in bovengenoemd tijdschrift zijn onder den titel van „Contributions to the Edinburgh Review" (4 dln., 3de druk 1852) in het licht verschenen.

Jeffreys, *George,* rechter en lord-kanselier ten tijde van *Jacobus II,* koning *van Engeland,* in 1648 te Acton in Wales geboren, werd in 1668 advocaat te Londen. Zijn invloed in de City en de ijver, waarmede hij de bedoelingen van het Hof bevorderde, bezorgden hem de bescherming van den hertog *van York.* Hij werd eerst rechter, toen opperrechter te Chester en in 1680 lord-opperrechter der Kingsbench, in welke betrekking hij groote diensten bewees aan het Hof. Als zoodanig stelde hij zich geheel ter beschikking van de reactie, waarbij hij partijdig en wreed te werk ging. Hij bracht den republikein *Algernon Sedney* zonder behoorlijke rechtspraak op het schavot en leidde de bloedige terechtstellingen tegen de aanhangers van *Monmouth* (1685). Tot loon voor zijn wandaden werd hij tot pair benoemd en verkreeg hij het ambt van lord-kanselier. In 1686 werd hij lid van de door den Koning benoemde Hooge Commissie en maakte hij zich gehaat door een ruwe behandeling der wederspannige bisschoppen. Na den val van Jacobus II poogde hij te vluchten; als matroos vermomd werd hij ontdekt, waarna men hem opsloot in den Tower. Hij overleed hier, nog voordat hij zich had verantwoord, den 19den April 1689.

Zie: *Lord Campbell,* The lives of the Lord Chancellors (1845); *Irving,* The life of judge Jeffreys (Londen 1898).

Jegher, *Christoffel,* een Vlaamsch plaatsnijder, tusschen 1578 en 1590 in Duitschland geboren, overleed te Antwerpen in 1652. In 1627 wordt hij te Antwerpen als meester vermeld. Hij is vooral bekend door zijn houtgravures naar *Rubens'* schilderijen en ontwerpen.

Jehovah is in onze Staten-vertaling van het Oude Testament de uitspraak der Hebreeuwsche medeklinkers *Ihvh,* die den naam van den God der Israëlieten aanwijzen. Die uitspraak is onjuist en men heeft uit het oog verloren, dat de Israëlietische geleerden de gewoonte hadden, onder die medeklinkers de klinkers van het woord *Adonâi* (de Heer) te plaatsen, opdat men bij het voorlezen der Gewijde Schrift dit laatste zou gebruiken, daar volgens hun opvatting van het Tweede Gebod en Leviticus 24 : 16 de naam van *Ihvh* te heilig was om te worden uitgesproken. Hierdoor is de oorspronkelijke uitspraak van dien naam verloren gegaan; doch zooals door *Ewald* en *Von Hengstenberg* is aangetoond, luidde zij vermoedelijk *Jahveh.* Ook de afleiding en beteekenis van dat woord zijn onzeker. Het beduidt volgens de overlevering uit Exodus 3 vers 14: „Ik zal zijn, die ik zijn zal", waarin de onveranderlijkheid van den goddelijken wil ligt opgesloten. Het is echter ver van zeker, dat deze beteekenis als de oorspronkelijke moet worden beschouwd. Voor het overige wordt in Exodus 3 : 14, de naam van *Ihvh* vermeld als die van een nieuwe openbaring omtrent het wezen van God. Hieruit schijnt te blijken, dat die naam eerst in den tijd van *Mozes* bij de Israëlieten in zwang zou zijn gekomen. Naast de meer algemeene benamingen van het goddelijk wezen, zooals *El, Elohim, El-Schaddâi* en *Adonâi,* welke men ook bij andere volken van Semietische afkomst aantreft, is *Ihvh* de eigenaardige naam van Israëls Bondsgod.

Jehovist, ook afgekort als *J E* of *Rj* of *Rje,* noemt men in de nieuwere wetenschap in het Oude Testament den verzamelaar (of de verzamelaars), die de beide werken van den *Jahvist* (J) en den *Elohist* (E) tot één geheel heeft bewerkt. Men neemt gewoonlijk aan, dat hij in Juda leefde omstreeks 650 v. Chr. Hij volgt bij voorkeur den *Jahvist,* maar voegt bij verschil van meeningen ook wel zijn eigene opvatting in.

Jehu, de zoon van *Josaphat,* was een veldheer van *Joram,* koning van Israël. De profeet *Elisa* deed hem echter door een zijner leerlingen tot opvolger van *Joram* zalven; zoo werd hij de 10de koning, de stichter van het 5de vorstenhuis en regeerde van 884 tot 856 v. Chr. (volgens een andere chronologie van 844—816). Terstond na zijn zalving door het leger als koning begroet, snelde hij naar Jisreel, waar *Joram* de genezing afwachtte van zijn in den slag ontvangen wonden, doodde hem en den daar aanwezigen koning van Juda, *Ahasja,* en beklom den troon. Daarna vernietigde hij het geheele huis van *Achab,* liet koningin *Izebel* dooden, verwoestte den tempel van *Baal* te Samaria en liet alle Baalpriesters op wreedaardige wijze ombrengen. Omdat hij den dienst van *Jahve* herstelde, hebben de priestersgeschiedschrijvers zijn gewelddaden verontschuldigd en zijn verder optreden geprezen.

Jeisk of *Jejsk,* de hoofdstad van het gelijknamige district in het Russisch-Kaukasische Koebangebied, ligt aan den mond van de Jeja in de Zee van Azow op een zandachtige landtong en telt (1910) 49 200 inwoners. Men vindt er een hoogere burgerschool, wolweverijen, looierijen, tegelbranderijen en handel in graan, lijnzaad en wol. Er bestaat stoomvaartverbinding met Taganrog en Marioepol.

Jejsk. Zie *Jeisk.*

Jekaterinenburg of *Catharinaburg,* een

Digitized by Google

in 1723 gestichte en naar *Catharina I* genoemde arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Perm, ligt aan de rivier en het meer Isset en aan de spoorlijnen Perm—Jekaterinenburg—Tjoemen en Jekaterinenburg—Tsjeljabinsk, op een door bergen omgeven, heuvelachtige vlakte. De stad is sedert den aanleg van den Trans Siberischen spoorweg sterk vooruit gegaan en telt thans meer dan 80 000 inwoners (tegen 43 000 in 1897). Zij heeft rechte, breede straten en zwart-berookte huizen, maar tevens prachtige paleizen, parken en tuinen. Er zijn 17 kerken, een klooster, onderscheiden scholen, een museum, eenige hospitalen, een magnetisch-meteorologisch observatorium, een schouwburg, handelsbanken enz. Er is een munt voor kopergeld, een groote ijzer- en een kopersmelterij, onderscheiden metaal- en andere fabrieken; twee machinefabrieken, groote steenslijperijen, inzonderheid een keizerlijke inrichting tot het bewerken van malachiet, jaspis, marmer, porfier en aventurien, alsmede goudwasscherijen in den Isset. In de nabijheid der stad ligt de ijzergieterij *Isetsk*, de mijn *Bereswosk*, waar goud gewonnen wordt, en de inrichting van *Pysjminsk*, waar het goud door amalgamatie van het erts wordt gescheiden.

Jekaterinenhaven is de haven der stad Alexandrowsk (zie aldaar) aan de Noordelijke IJszee. In 1916 kwam een spoorwegverbinding met St. Petersburg tot stand.

Jekaterinodar of *Catharina's gave*, de hoofdstad van het Russische, tot Cis-Kaukasië behoorende land der Koebansche Kozakken, ligt aan den Koeban in een moeras, aan de spoorlijnen Tichorezkaja—Noworrosysk en Kawkaskaja—Jekaterinodar, telt (1910) 93 800 inwoners en bestaat uit rechtlijnige straten, waarin leemen en houten, met stroo gedekte huizen afwisselen met tuinen en boomgaarden. De stad, in 1794 gesticht, is de zetel van den hetman der Koebansche Kozakken. Men vindt er 9 kerken, 2 gymnasia, een hoogere burgerschool, een museum en veel veehandel.

Jekaterinoslaw, een gouvernement in Nieuw-Rusland, tusschen Charkow en Poeltawa (ten noorden), Cherson (ten westen), Taurië (ten zuiden) en de Zee van Azof en het land der Donsche Kozakken (ten oosten), telt op 63 395 v. km. (1910) 3 061 300 inwoners. Het is een uitgestrekte vlakte, hoewel langzaam heldende hoogten een groot deel der oppervlakte beslaan, zooals het Donetzsche Plateau in het N. O. In andere deelen vindt men bodemverhevingen slechts langs de rivieren, vooral aan den Djnepr met zijn stroomversnellingen. In de Z.W.-helft vindt men kristallijne, in het N.O. sedimentaire formaties. De voornaamste rivieren zijn de Djnepr en de Donez. De gemiddelde temperatuur bedraagt in de hoofdstad des zomers 21,3°, des winters —6,2°, in het jaar 8,2° C. De winters zijn kort. De bodem bestaat uit zwarte aarde, hier en daar zandig, maar overal vruchtbaar. De flora heeft een steppenkarakter; bosschen vindt men langs de rivieren. De bevolking bestaat uit Klein-Russen, Groot-Russen, Joden, Duitschers, Armeniërs, Roemenen, Polen, Serviërs, Zigeuners enz. De meerderheid behoort tot de Russische Kerk en vormt de eparchie Jekaterinoslaw. Middelen van bestaan zijn landbouw, veeteelt en vischvangst. Verbouwd worden graan, vlas en meloenen. Van delfstoffen komen steenkolen, ijzererts, kwikzilver, steen- en bronzout voor. De handel is zeer belangrijk. Het aantal onderwijsinrichtingen is vrij groot. Het gouvernement, dat in 1802 werd opgericht, wordt in 8 districten verdeeld.

Jekaterinoslaw, de hoofdstad van het gelijknamige gouvernement, op den rechteroever van den Dnjepr, boven de stroomversnellingen in 1786 door *Potemkin* gesticht en naar *Catharina II* genoemd, ligt aan de spoorlijnen Sinelnikowo—Jekaterinoslaw en Jekaterinoslaw—Dolinskaja, is de hoofdplaats van een arrondissement, de zetel van een gouverneur en van een bisschop, telt (1910) 148 870 inwoners en bezit 23 kerken, 12 synagogen, een theologisch seminarium, een gymnasium, eenige andere inrichtingen van onderwijs en een aantal stichtingen van weldadigheid. Ook heeft men er een paleis van *Potemkin*, fraaie parken en openbare tuinen en een gedenkteeken voor *Catharina II*. De nijverheid heeft er zich krachtig ontwikkeld; er zijn onderscheiden ijzer- en spoorrailsfabrieken, stoommolens, talkziederijen enz. De stad is de stapelplaats voor den handel op Odessa.

Jeker of *Jaar* is een riviertje, dat in de Belgische provincie Luik, ten noorden van Huy, ontspringt, langs Waremme, Tongeren en Glons vloeit, bij het dorp Canne de Nederlandsche grens bereikt en bij Maastricht in de Maas uitmondt.

Jeletz, een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Orel, aan de Sosna, ligt aan spoorwegen naar Orel, Grjasi, Oeslowaja, Konjoesjki en Waloeki, telt (1910) 51 000 inwoners en bezit 16 kerken, 2 kloosters, 2 gymnasia, een park, vele fabrieken, vooral van weitemeel, dat door geheel Rusland verzonden wordt, en een aanzienlijken graan- en veehandel.

Jelgerhuis, *Rienk*, een Nederlandsch kunstenaar, den 13den April 1729 bij Leeuwarden geboren, overleed den 17den April 1806 te Amsterdam. Hij onderscheidde zich vooral door de vaardigheid, waarmede hij in krijt portretten teekende. Hij richtte te Leeuwarden een fabriek op van rood katoenen garen, die hem echter geen voordeel opleverde. Zijn antwoord op een prijsvraag van het Bataafsch Genootschap te Rotterdam: „Over de verbeteringen omtrent vaten, fornuizen enz. ter heetmaking of koking van vochten in onderscheidene trafijken" werd met goud bekroond. Ook legde hij zich toe op de wiskunde en optica en schreef: „Aanmerkingen op de perspectiva van Caspar Philips Jz." (1769).

Jelgerhuis, Johannes, een Nederlandsch schilder, als zoon van den voorgaande den 24sten September 1770 te Leeuwarden geboren, en den 6den October 1836 te Amsterdam overleden. Hij was een leerling van zijn vader en van *Pieter Barbiers Px. Jelgerhuis,* die tevens tooneelspeler was, schilderde stadsgezichten, die men o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam vindt.

Jelgerhuis, Johannes Rienksz, een Nederlandsch schilder en tooneelspeler, als zoon van den voorgaande den 24sten September 1770 te Leeuwar-

Digitized by Google

den geboren, ontving onderwijs in het schilderen van zijn vader en van *P. Barbiers*. Later vestigde hij zich te Amsterdam, waar hij als schilder, maar vooral als tooneelspeler grooten roem verwierf. Nadat hij eerst rollen vervuld had op een liefhebberijtooneel te Delft en te Rotterdam, werd hij in den Amsterdamschen schouwburg de opvolger van den beroemden *Ward Bingley* en vervulde reeds in 1805 de rol van *Hercules* in het treurspel „Hercules en Dejanira". In onderscheiden rollen schitterde hij als een ster van de eerste grootte, n. l. als *Nathan* in „Athalia", als *Zopir* in „Mohammet" en als *Simeon* in „Omasis". Ook schreef hij: „Theoretische lessen over gesticulatie en mimiek, gegeven aan de kweekelingen van het fonds ter opleiding en onderrichting van tooneelkunstenaars aan den Stads-Schouwburg te Amsterdam" (1827). Den 3den Maart 1831 vierde hij zijn 25-jarig jubileum als acteur aan den Amsterdamschen Schouwburg en vervulde toen de rol van den Mandarijn in „Het weeskind van China", treurspel van *Voltaire*, en die van *Groote Frits* in het nastuk „De huzaar van Felsheim". Als schilder leverde hij een: „Gezicht op de Oude Kerk te Delft", „Een burgerbuurtje te Delft" en „Een gezicht op de Leidsche poort te Amsterdam", alle drie in het Rijksmuseum aanwezig, als graveur „Een afbeelding van de Neude binnen Utrecht" enz., „Afbeelding van de aankomst der Fransche troepen binnen Delft", „Afbeelding van de vreugdebedrijven bij het planten van den vrijheidsboom binnen Delft", en „Tooneelcostuums van den Koninklijken Hollandschen Schouwburg te Amsterdam". Hij overleed te Amsterdam den 6den October 1836 en werd te Haarlem ter aarde besteld.

Jelgersma, *Wiltetus Bernardus*, een Nederlandsch godgeleerde, omstreeks 1756 geboren, verwierf den graad van doctor in de wijsbegeerte en meester in de vrije kunsten, was achtereenvolgens predikant te Weidum en te Boxum en Blessum, en in 1796 secretaris der Friesche Representanten. Hij overleed als zoodanig te Amsterdam den 22sten Februari van laatstgenoemd jaar. Onderscheiden godgeleerde en wijsgeerige verhandelingen, door hem ingezonden, werden door het Haagsch Genootschap, Teyler's Godgeleerd Genootschap en de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met goud of zilver bekroond.

Jelinek, *Karl*, een Oostenrijksch meteoroloog, den 23sten October 1822 te Brünn in Moravië geboren, studeerde te Weenen in de rechten en tevens in de wis- en natuurkunde, werd in 1843 assistent bij de sterrenwacht te Weenen en in 1847 adjunct bij die te Praag, in 1852 hoogleeraar aan het Polytechnisch Instituut te Praag en in 1863 directeur van het observatorium voor meteorologie en aardmagnetisme te Weenen. Hij herschiep en verbeterde deze inrichting en voorzag haar met de voortreffelijkste instrumenten. In 1872 bracht hij een conferentie van meteorologen te Leipzig tot stand, waardoor een internationaal congres van meteorologen in 1873 te Weenen werd bijeen geroepen. Verschillende van zijn werken, o. a.: „Anleitung zur Anstellung meteorologischer Beobachtungen" (2 dln., 4de druk 1893—1904) en „Psychrometertafeln" (5de druk 1904), werden geplaatst in de werken der Academie te Weenen en in het door hem en door *Hann* geredigeerde „Zeitschrift der Oesterreichischen Gesellschaft für Meteorologie". Hij overleed den 19den October 1876.

Jelissawetgrad, een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Cherson, aan den Ingoel en de spoorlijnen Charkow—Jelissawetgrad en Birsoela—Jelissawetgrad gelegen, telt (1910) 75 480 inwoners. Men vindt er Russische kerken, een Protestantsche kerk en 10 synagogen, een keizerlijk paleis, een standbeeld van *Grigorowitsj*, twee gymnasia, een school voor middelbaar onderwijs, een bank, een schouwburg, vele fabrieken en molens. De handel is zeer levendig. De stad werd in 1754 als grensvesting gesticht, doch in 1805 werden de vestingwerken weer geslecht.

Jelissawetpol (*Elizabethpol*), een Russisch gouvernement in Kaukasië, tusschen Eriwan, Tiflis, Dagbestan, Bakoe en de Perzische provincie Aserbeidsjan, telt op 44 105 v. km. (1910) 1 007 800 inwoners. Het gebied wordt in het N. door den Kaukasus begrensd, terwijl door het Z. eveneens hooge bergen loopen. De voornaamste rivier is de Koera met haar zijrivieren. De gemiddelde jaarlijksche temperatuur bedraagt in de gelijknamige hoofdstad 13° C. De hellingen der bergen zijn dicht met bosschen begroeid of hebben goede weiden; de dalen zijn, op eenige steppen na, goed bebouwd. De bevolking is gemengd, bestaat echter hoofdzakelijk uit Tataren, die de veeteelt beoefenen. De hoofdbezigheid der overigen is land- en wijnbouw, zijderupsenteelt, koperindustrie, zijdespinnerij en weverij.

Jelissawetpol (*Elizabethpol, Gandsja*), de hoofdstad van het gelijknamige Russische gouvernement, ligt aan den Gandsja en de spoorlijn Tiflis—Bakoe en telt (1910) 36 600 inwoners. Het ongezonde klimaat veroorzaakt koortsen en een soort uitslag. De stad bestaat uit een Tataren- en een Armeniërs-wijk met nauwe straten en huizen zonder vensters, die door een leemen muur met torens zijn ingesloten, en een nieuwere wijk. Men vindt er mooie tuinen, een in 1712—1724 door de Turken gebouwde vesting, een grooten bazaar, 10 moskeeën, 6 kerken en een gymnasium. De inwoners houden zich bezig met wijn-, groenten- en tabaksbouw, benevens zijderupsenteelt.

Jellachich de Buzim, *Joseph*, **graaf von,** oudste zoon van vrijheer *Franz Jellachich*, een Oostenrijksch veldtuigmeester, den 16den October 1801 te Peterwardein geboren, werd in 1848 banus van Croatië en luitenant-veldmaarschalk. Als vertegenwoordiger van het Slavisch element stond hij tegenover de Magyaren. Hij nam ijverig deel aan den strijd tegen de Magyaren. In September 1848 viel hij met 40 000 man uit Croatië in Hongarije, werd bij Ofen verslagen, hielp daarna Weenen tot onderwerping te brengen en streed vervolgens in den slag van Swechat tegen de Hongaren. Gedurende den winterveldtocht van 1848—1849 stond hij onder het opperbevel van prins *Windischgrätz* en versloeg de Hongaren bij Moor. In Maart 1849 werd hij veldtuigmeester en ontving bevel om in het zuiden van Hongarije de leiding van den oorlog op zich te

Digitized by Google

nemen. In den beginne behaalde hij eenige voordeelen op de Hongaren onder *Bem*, doch zijn aanval op het sterke Hongaarsche leger (14 Juli 1849) bij Hegyes werd afgeslagen. Zijn verzwakt leger nam geen aandeel aan de beslissing van den strijd. Na het eindigen van den oorlog keerde hij als banus naar Agram terug en werd civiel en militair gouverneur van Croatië en Slavonië, doch had weinig invloed meer. In 1853 werd hij bevelhebber van het observatiekorps tegen Montenegro en in 1854 in den gravenstand opgenomen. Hij overleed te Agram den 19den Mei 1859, waar een standbeeld voor hem is opgericht.

Jellinek, *Adolf*, een Oostenrijksch godgeleerde, den 26sten Juli 1821 te Drslawitz bij Ungarisch-Brod in Moravië geboren, studeerde te Praag en zette in 1842 zijn studiën voort te Leipzig. Sedert 1845 predikte hij er bij herhaling in de synagoge en werd later door de Israëlietische gemeente aldaar tot leeraar benoemd. In 1857 vertrok hij als zoodanig naar Weenen, waar hij een school voor Israëlietische geleerdheid stichtte en den 28ste December 1893 overleed. Hij schreef behalve een verzameling leerredenen, (3 dln., 1862—1866) en „Zeitstimmen" (2 dln., 1871) enz. „Sefat Chachamim oder Erklärung der in den Talmuden vorkommenden perzischen und arabischen Wörter" (1846, naschrift 1847), „Beiträge zur Geschichte der Kabbala" (1851—1852), „Auswahl kabbalistischer Mystik" (1852), „Philosophie und Kabbala" (1854), „Bet-ha-Midrasch, Sammlung kleiner Hidraschim" (1853—1877, 6 dln.), „Der jüdische Stamm-Studiën und Skizzen" (1869), „De jüdische Stamm in nichtjüdischen Sprichwörtern" (1881—1882, 3 dln.), alsmede tijdschriftartikelen en biografiëen.

Jellinek, Georg, een zoon van den voorgaande, den 16den Juni 1851 te Leipzig geboren, studeerde te Weenen, Heidelberg en Leipzig in de rechten, wijsbegeerte, staathuishoudkunde en letteren, trad in 1874 in Oostenrijksche staatsdienst, dien hij echter spoedig weer verliet, om zich geheel aan de wetenschap te wijden. Hij vestigde zich te Weenen als privaatdocent (1879) en werd in 1883 hoogleeraar, nam in 1889 zijn ontslag, werd spoedig daarop professor te Bazel en in 1890 te Heidelberg. Hij schreef o. a.: „Die sozial-ethische Bedeutung von Recht, Unrecht und Strafe" (1878), „Die rechtliche Natur der Staatenverträge" (1880), „Die Lehre von den Staatenverbindungen" (1882), „Oesterreich-Ungarn und Rumänien in der Donaufrage" (1884), „Ein Verfassungsgerichtshof für Oesterreich" (1885), „Gesetz und Verordnung" (1887), „System der subjektiven öffentlichen Rechte" (1892), „Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte" (2de druk 1904), „Das Recht der Minoritäten" (1898) en „Das Recht des modernen Staats" (1900). Met *Piloty* geeft hij sedert 1902 het „Handbuch des öffentlichen Rechts der Gegenwart", met *Anschütz* sedert 1895 de „Staats- und völkerrechtliche Abhandlungen" uit.

Jelling, een dorp in Jutland, ligt aan de spoorlijn Veile—Give, was vroeger een koningsburcht en bezit nog twee beroemde runensteenen, een van koning *Gorm*, voor zijn echtgenoote *Thyra*, en een van hun zoon *Harald*, ter eere van zijn beide ouders. *Gorm* en *Thyra* hebben aan beide zijden der kerk grootsche grafheuvels, die ongeveer 60 m. van elkander liggen; zij hebben een middellijn van 60 tot 70 m. en zijn thans nog 6 tot 9 m. hoog. In 1820 en 1861 gedane opgravingen hebben slechts weinig resultaat gehad.

Je Maintiendrai (Fransch = ik zal handhaven) is de zinspreuk van de Luxemburgsche Orde van de Eikenkroon (zie aldaar) en van de Nassausche Orde van den Leeuw (zie aldaar) en verder van het Nederlandsche wapen. Zij is ontleend aan de Apologie, waarmede de Prins van Oranje antwoordde (December 1580) op den ban, door koning *Philips II* in Maart van dat jaar over hem uitgesproken, welke Apologie eindigde met de woorden „Je Maintiendrai Nassau", het devies van zijn wapen, dat vóór en achterop het geschrift is afgedrukt.

Jemappes, een dorp in de nabijheid van Bergen in Henegouwen, ligt aan de spoorlijn Brussel—Quiévrain, telt (1910) 14 270 inwoners en heeft steenkolenmijnen. Jemappes is bekend door de overwinning der Franschen onder *Dumouriez* (6 November 1792) op de Oostenrijkers onder den hertog *van Saksen-Teschen*.

Jemen of *Yemen* (= rechterzijde), een landschap in het zuiden en zuidwesten van Arabië, is in meer beperkten zin de zuidwesthoek van het schiereiland en ligt tusschen Hedsjas, Nedsjd, Hadramaut en de Roode Zee. Het zuidelijk deel, ten O. van de Straat van Bab el-Mandeb, staat onder Britsche beschermheerschappij (zie *Hadramaut*), terwijl het ten W. van Sana voor de kust gelegen eiland Kamaran geheel Britsch is. Jemen is bijna geheel hoogland. De grootste hoogten treft men aan bij Sana aan de kust. De besproeiing is beter dan in vele andere deelen van Arabië; de kustvlakte is zeer heet; het binnenland heeft dikwijls een temperatuur als de Egyptische Soedan. In het binnenland vallen des zomers tropische regens. De voornaamste havens zijn Hodeida en Mokka.

De Ouden noemden Jemen „Gelukkig Arabië" (*Arabia Felix*) wegens zijn rijkdom aan wierook, myrrhe, kaneel en andere kostbare voortbrengselen. Zijn geschiedenis reikt vér in het verleden. Op de *Yoktaniden* volgden er de *Himjarieten* (Homerieten), wier heerschappij vele eeuwen vóór *Mohammed* een aanvang nam. In Israëls bloeitijd hadden de Sabaeërs het gezag in handen, en de koningin van Saba bracht een bezoek aan *Salomo*. In 529 werd het Rijk door de Abessiniërs veroverd. Toen heerschten er tot 574 of 603 Abessinische stadhouders, daarna de Perzen onder *Chosroës*, totdat *Mohammed* zich meester maakte van het land. De heerschers uit de ingezetenen kwamen daardoor in een afhankelijken toestand en deze duurde voort toen de Turken, die het gewest in de 16de eeuw veroverd hadden, verdreven waren. In 1761 vond *Niebuhr* hier den iman van Sana als heerscher over 30 provincies. Den 25sten April 1872 namen de Turken het weer in bezit, doch het is slechts een heerschappij in naam gebleven en het land heeft onder voortdurende opstanden veel te lijden gehad.

Jemeppe (*Jemeppe-sur-Meuse*), een stad in

Digitized by Google

de Belgische provincie Luik, ligt op den linkeroever van de Maas en is een station van de lijn Liers—Flémalle van den Nederlandschen, en van de lijn Luik—Flémalle van den Belgischen staatsspoorweg. Ook is zij door een hangende brug met het tegenovergelegen Seraing verbonden. Zij telt (1911) 11 851 inwoners en heeft steenkolenmijnen, pletwerken, glasblazerijen en machinefabrieken.

Jemtland, een provincie in het binnenland van noordelijk Zweden, tusschen Lapland, Noorwegen, de Botnische kustprovincies, Medelpad en Herjedalen, telt op 87 120 v. km. (1910) 118 117 inwoners. Jemtland vormt een hoogvlakte deels uit silurische, deels uit palaeozoïsche gesteenten opgebouwd. De hoogste punten zijn Sylfjellet (1790) en Areskutan (1419 m.). Vroeger behoorde Jemtland tot Noorwegen, thans (sedert 1645) tot Zweden.

Jen of *Yen* is een Japansche munt. Zie *Japan.*

Jena, een stad in het groothertogdom Saksen-Weimar, ligt, rondom door hooge bergen omgeven, aan den linkeroever der Saale, aan de spoorlijnen Grossheringen—Saalfeld en Weimar—Gera en telt (1911) 138 487 inwoners. Behalve de laat-Gotische hoofd- of Michaëlskerk, met een 74 m. hoogen toren, de Kollegiënkerk met een hooggewelfd schip, en het bibliotheekgebouw zijn te noemen: het slot, dat van 1672 tot 1690 de residentie der hertogen *van Saksen-Jena* was, doch in 1905 afgebroken werd, om voor een nieuw universiteitsgebouw plaats te maken, dat in 1908 werd ingewijd, het huis „Zum Schwarzen Bären", waar *Luther* op zijn vlucht van den Wartburg overnachtte, het collegegebouw, het gerechtsgebouw, het krankzinnigengesticht, de natuurwetenschappelijke laboratoria en het volkshuis met een groote bibliotheek en openbare leeszaal. Op het marktplein staat het standbeeld van keurvorst *Johan Frederik den Grootmoedige,* den stichter der universiteit, en een Bismarckbron. Verder bezit Jena gedenkteekenen voor *Schäffer, Döbereiner, Stoy, Fries, K. von Hase, Oken, Fritz Reuter, Schulze, Schleiden, Ernst Abbe* (1911) en het Burschenschaftdenkmal. Men vindt er de wereldberoemde optische fabriek van *Karl Zeiss,* een glasslijperij en een glastechnisch laboratorium; verder fabrieken van piano's, vazeline, zeep, blikemballages en gerookte vleeschwaren, benevens een levendigen boekhandel. Het belangrijkste voor Jena is echter de in 1558 gestichte universiteit. Deze telde in 1904 112 docenten en 1094 studenten. Talrijke wetenschappelijke inrichtingen zijn er mede verbonden, zooals een bibliotheek met 220 000 deelen, een sterrenwacht, een meteorologisch instituut, een botanische tuin enz. Verder heeft men er een gymnasium, drie hoogere burgerscholen en een kunstnijverheidsschool. In de omstreken zijn de Hausberg met den Vossentoren, de dorpen Ziegenhain en Lichtenhain, de Lobdaburcht, het Forsthaus, de Landgrafenberg, de Windknollen en de Kunitzburcht druk bezochte punten.

Jena, in oorkonden het eerst in 1182 als *Gene,* daarna als *Jehene* vermeld, behoorde aan de machtige heeren *van Lobedaburg.* In 1331 kwam het in het bezit der landgraven van Thuringen en in 1485 van de Saksisch-Ernestijsche lijn. Van 1672 tot 1690 was het de hoofdstad van het hertogdom Saksen-Jena, kwam hierop aan Saksen-Eisenach en daarmede in 1741 aan Saksen-Weimar.

In de geschiedenis is Jena merkwaardig door de nederlaag, die de Pruisen er den 14den October 1806 leden. *Karel Wilhelm Ferdinand,* hertog *van Brunswijk,* opperbevelhebber van het Pruisisch-Saksische leger, bemerkende dat de Franschen zijn linkervleugel ten noorden van het Thuringsche Woud in den rug zouden aanvallen, besloot de Saale over te trekken. Het korps van den prins *von Hohenlohe,* omstreeks 40 000 man sterk, zou in zijn stelling bij Jena dien aftocht dekken, doch ontving tevens bevel, den strijd te vermijden. Generaal *Rüchel,* die met 27 000 man bij Eisenach had gestaan, bewoog zich in de richting van Weimar, dat door het hoofdkorps verlaten was. Den 13den October rukte de opperbevelhebber voorwaarts, doch ontmoette daags daarna bij Auerstedt *Davoust* en werd verslagen. *Napoleon* had reeds den 13den October het 4de korps, de reservecavalerie en de garde naar Jena gezonden. Deze stad werd door de Pruisische voorhoede onder *Tauentzin* ontruimd, en de Franschen vonden het gewichtigste punt, den Landgrafenberg, onbezet. Terstond werden de daarheen leidende dalen en kloven voor het geschut geschikt gemaakt. Den 14den des ochtends gaf *Napoleon* bevel tot den aanval, die door den mist begunstigd werd. *Tauentzin* hield stand tot halfnegen en ontving toen van den prins *von Hohenlohe,* die geen slag vermoedde, bevel terug te trekken naar Klein-Römerstadt. Hierdoor wonnen de Franschen een belangrijk terrein. Het 7de korps *(Augereau)* verscheen uit het Mühldal en ook het 4de *(Soult)* nam langzamerhand zijn stelling in de linie in. Bij Vierzehnheiligen ontstond nu een gevecht, dat aanvankelijk een gunstige wending scheen te zullen nemen voor de Pruisen. Het juiste oogenblik werd echter niet tot een krachtigen aanval gebezigd en ook niet van de talrijke cavalerie gebruik gemaakt, zoodat *Napoleon* tijd kreeg om zijn geheele macht (100 000 man) te ontwikkelen. Toen was nog een terugtocht der Pruisen mogelijk geweest, doch ook die gelegenheid liet men voorbijgaan. *Napoleon* gaf nu bevel tot een algemeenen aanval. De vereeniging der Saksers met de Pruisen werd verhinderd; *Soult* rukte met 2 sterke kolonnes tegen den linkervleugel op; *Lannes,* aan het hoofd van het 5de korps, en *Ney* bedreigden Vierzehnheiligen, en zelfs nu kon *von Hohenlohe* niet besluiten tot den aftocht. Toen begonnen de Pruisen te wijken, en daar zij aan beide zijden telkens nieuwe Fransche bataljons zagen aanrukken, gingen zij op de vlucht. Op dat oogenblik verscheen generaal *Rüchel* met zijn korps, die oogenblikkelijk aanviel om den slag te redden; doch na een korten strijd leed ook hij de nederlaag. Slechts enkele afdeelingen volbrachten in goede orde den terugtocht. Pruisen en zijn bondgenooten waren verslagen, de meeste vestingen gaven zich over en het korps van *von Hohenlohe* moest bij Breslau de wapens nederleggen.

Literatuur: Von der Goltz, Rossbach und Jena (Berlijn 1883); *Foucart,* Campagne de Prusse

Digitized by Google

1806; dl. I Jéna (Parijs 1887); *Leydolph,* Die Schlacht bei Jena (2de druk Jena 1901).

Jenever. Zie *Spiritus.*

Jeneverbes of *jeneverboom (Juniperus communis* L.), ook *dambeerenhout* genaamd, is een boom of heester van het geslacht *Juniperus* uit de familie der *Kegeldragers (Coniferen).* Deze plant onderscheidt zich door een sterke vertakking, door 3-talrige kransen van priemvormige, stekelige, wijduitstaande bladeren en bolronde, blauw-zwarte, berijpte vruchten, z. g. *kegelbessen,* eenslachtige bloemen, namelijk afzonderlijke, eironde mannelijke katjes met meeldraden, die aan de rugzijde 3—6 helmhokjes dragen, en, met een 3-tal harde, ongevleugelde pitten, door vrouwelijke kleine katjes, in een bolsel van over elkander gelegen schubben verborgen. Zij groeit op zand- en heidegronden. De balsem- en specerijachtig riekende bessen worden tot bereiding van jenever gebruikt. De geelachtige harssoort, die dit gewas oplevert, is onder den naam van *Sandaraca germanica* of *Resina juniperi* bekend, en het hout is niet alleen geurig, maar ook zeer geschikt voor de draaibank.

Jenikale. Zie *Kertsj.*

Jenisseï of *Jeniseï,* de langste der groote rivieren van Siberië, stroomt over de volle lengte door het Russische gouvernement Jenisseïsk. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van den Oelce-Kem en den Bei-Kem in de Chineesche provincie Kobdo, baant zich met watervallen en stroomversnellingen een weg door het Sajanisch gebergte, bereikt het Russisch grondgebied, neemt den Abakan op en verlaat beneden Krasnojarsk het bergland. In de vlakte ontvangt zij onderscheiden rivieren, zooals de Angara (Werchnaja-Toengoeska) uit het Baikalmeer, de Podkamennaja- en de Nisjnaja-Toengoeska, den Kas, Sym en Jelogoej. Zij mondt niet ver van den mond van den Ob uit in den Liman der Zeventig Eilanden, welke doorgaans tot aan Juni, somtijds ook het geheele jaar, met ijs bedekt is. De Jenisseï is 4011 km. lang en beeft een stroomgebied van 2 530 357 v. km. Haar breedte is zeer verschillend, haar diepte doorgaans aanzienlijk. De rechteroever is veelal hooger dan de linker en grootendeels schilderachtig en met bosch bedekt. Het water is helder en rijk aan visch. Reeds bij Minoessinsk (2966 km. van de monding) wordt zij bevaarbaar, doch tusschen Krasnojarsk en Jenesseïsk vindt men weder stroomversnellingen. De zuidelijkste stad aan de rivier is Minoessinsk (53° 43′ N. Br.), de noordelijkste Toeroechansk (65° 55′ N. Br.). In het algemeen zijn haar oevers weinig bevolkt.

Jenisseï-Ostjaken, zooals *Castrén* hen noemt, vormen een afzonderlijken volksstam, welke, wat de taal betreft, aanmerkelijk van dien der Finsche Ostjaken verschilt. Zij zijn gevestigd aan den benedenloop van de Jenisseï, tusschen Jenisseïsk en Toeroechansk, en hielden lang aan hun eigen taal vast, nemen echter in de laatste jaren, volgens de onderzoekingen der expeditie onder *Anoetschin* (1905—1907) hoe langer hoe meer de taal, zeden en godsdienst der Russen aan. Deze stam was vroeger talrijk en met hem staan vermoedelijk de graven in verband, welke afkomstig zijn van een volk, dat vóór de komst der Finnen en Turken dit gewest bewoonde. Intusschen zijn de overblijfselen van dezen stam allengs in het Turksche element opgenomen en geheel verdwenen. De Arinen en Asanen, die er vroeger eveneens bestonden, zijn als afzonderlijke volken reeds lang verdwenen, en van de Kotten, die aan den Agoel, een zijrivier van de Kan, gevestigd waren, vond *Castrén* op een in 1845—1849 ondernomen ontdekkingsreis slechts vijf, *Radleff* in 1863 nog slechts twee personen, die de taal van hun stam konden spreken. Daar de Jenisseï-Ostjaken wegens hun taal, noch tot de Finnen, noch tot de Turken, noch tot de Samojeden behooren, rekende *F. Müller* hen in zijn „Allgemeine Ethnographie" tot de Hyperboreërs, en dit gevoelen wordt thans door de meeste deskundigen gedeeld. Hun aantal bedraagt hoogstens nog 1000 zielen.

Jenisseïsk, een Russisch gouvernement in Oost-Siberië, telt op 2 556 756 v. km. (1910) 859 100 inwoners. Het geologisch nog vrij onbekende gebied heeft slechts in het Z. vruchtbare vlakten, terwijl in het N. alleen de oevers der voornaamste rivieren bebouwd zijn. Ten N. van den 76sten breedtegraad strekt zich de toendra uit. Op de zuidgrens verheft zich het Sajanisch gebergte. Steenkolenmijnen vindt men op vele plaatsen. De voornaamste rivieren zijn de Jenisseï en haar zijrivieren, de Tas, de Pjasina, de Chatanga en de Anabara. Het klimaat is buitengewoon streng (de temperatuur daalt in Januari tot —56° C.), en de verschillen tusschen de onderscheiden jaargetijden zijn buitengewoon groot. De bevolking bestaat hoofdzakelijk uit Russen. De gedeporteerden en de inboorlingen (Tataren, Jakoeten, Samojeden en Ostjaken) maken ieder ± 10 % der bevolking uit. De godsdienst is overwegend orthodox-Russisch. Land- en tuinbouw worden met goed gevolg in het Z. gedreven. Verbouwd worden rogge, gerst, haver en aardappelen. De groote rivieren en de vele meren zijn zeer vischrijk; de jacht is achteruitgegaan, hoewel nog jaarlijks te Toeroechansk een groote, druk bezochte pelsmis wordt gehouden. Op verschillende plaatsen wordt ijzer, koper en zilver gevonden. De goudwasscherijen brachten sedert 1839 ± 360 millioen gld. op. De hoofdstad is Krasnojarsk; andere belangrijke plaatsen zijn Jenisseïsk, Minoessinsk en Toeroechansk.

Jenner, *Edward,* de uitvinder der koepokinenting, den 11den Mei 1749 te Berkeley in het Graafschap Gloucester geboren, was eerst in de leer bij een heelmeester te Sudbury bij Bristol en oefende zich vervolgens te Londen in de heelkunde, waarna hij zich in zijn geboorteplaats vestigde en zich toelegde op de beoefening der natuurlijke historie. Een boerin maakte hem opmerkzaam op het voorbehoedend vermogen der koepokken tegen de menschelijke pokken, en na voortgezet onderzoek ging hij den 14den Mei 1796 over tot het inenten van een knaap, *James Filips* genaamd. Hij nam waar, dat later door hem ingeënte menschenpokken op dezen geen invloed hadden. Aan zijn verhandeling over dit onderwerp werd niettemin een plaats geweigerd in de „Philosophical Transactions". Nu maakte hij zijn ontdekking bekend in het geschrift: „Inquiry into the causes and effects of the variolae vaccinae" (1798), waardoor zij zich snel over de

Digitized by Google

geheele wereld verbreidde. In 1802 ontving hij 10 000, in 1807 20 000 pond sterling als een nationale belooning en in 1805 het burgerrecht van Londen. Zijn vrienden deden de „Royal Jennerian Society" verrijzen, die hem tot voorzitter benoemde. Zijn levensjaren bracht hij gedeeltelijk te Cheltenham en gedeeltelijk te Berkeley door, waar hij den 26sten Januari 1823 overleed. In 1858 is te zijner eere in de Kensington-Gardens te Londen een standbeeld geplaatst.

Jenneval, eigenlijk *Hippolyte Louis Alexandre Déchet,* een Fransch tooneelspeler, in 1801 te Lyon geboren, was eerst aan eenige Fransche schouwburgen verbonden en sedert 1828 aan den Muntschouwburg te Brussel, vanwaar hij in 1830 naar Parijs vertrok (Comédie française), doch na de Julirevolutie te Parijs naar Brussel terugkeerde. Hij nam deel aan den strijd der Belgen tegen Noord-Nederland en improviseerde tijdens de rusturen in het bivouac de „Brabançonne", die door *Van Campenhout* op muziek gebracht, het volkslied der Belgen werd. Hij sneuvelde in een gevecht tegen de Nederlanders te Lier den 18den October 1830. In 1831 bezorgde zijn moeder een uitgave zijner verzen onder den titel: „Etudes poétiques de Jenneval, dédiées à ses frères d'armes".

Jens, *Johannes,* of *Jensius,* een Nederlandsch letterkundige, in 1671 te 's-Gravenhage geboren, studeerde te Leiden en ontving aldaar van curatoren een gouden medaille voor de openbare voordracht van een Latijnsch gedicht op de omwenteling in Engeland. Hij werd in 1694 conrector te Dordrecht, in 1697 prorector te 's-Gravenhage en in 1700 te Dordrecht met den titel van hoogleeraar in de Grieksche en Latijnsche oudheden. Hij nam in 1715 ontslag om zich te 's-Gravenhage aan de studie te wijden. Toch aanvaardde hij in 1720 de betrekking van hoogleeraar in de letteren en rector der Erasmiaansche school te Rotterdam en bleef tot in 1753 aan het hoofd dier inrichting. Hij overleed den 14den Maart 1755. Van zijn geschriften vermelden wij: „Laetitiae publicae in expeditione britannica etc." (1689), „Lilii Gregorii Gyraldi Ferrariensis opera omnia etc." (6 dln., 1696), „Lectiones Lucianeae etc." (4 dln., 1743), „Plichten der Godsdienst", (1701), „Titi Livii historiarum corpus etc." (1711), „Ferriolum literarium" (1717), „Lucubrationes Hesychianeae etc." (1742) en een aantal van kleineren omvang.

Jensen, *Adolf,* een Duitsch componist, den 12den Januari 1837 te Koningsbergen geboren, heeft hoofdzakelijk door eigen oefening zijn muzikaal talent ontwikkeld. In 1856 was hij muziekleeraar in Rusland, werd in 1857 kapelmeester te Posen en keerde in 1860 naar zijn geboortestad terug, waar hij spoedig een uitnemende reputatie als paedagoog en componist verwierf. Van 1866 tot 1868 was hij nog leeraar aan de school van *Tausig* te Berlijn. Hij moest echter wegens zijn zwakke gezondheid zijn werkzaamheid beperken en overleed reeds den 23sten Januari 1879 te Baden-Baden. In het bijzonder als liedercomponist heeft hij naam gemaakt. Zijn voornaamste bundels zijn: „Lieder aus dem Spanischen Liederbuch", „Margaretenlieder" en de cyclus „Dolorosa". Daarenboven heeft hij stukken voor klavier en koorwerken geschreven.

Jensen, *Wilhelm,* een Duitsch dichter en prozaschrijver, den 15den Februari 1837 te Heiligenhafen in het noordoostelijk gedeelte van Holstein geboren, bezocht de universiteiten te Würzburg, Breslau en Kiel, om er in de geneeskunde te studeeren, maar legde zich hoofdzakelijk toe op de fraaie letteren, waaraan hij vervolgens uitsluitend zijn krachten wijdde. Later ging hij naar München, deed daarop een reis naar Egypte en belastte zich na zijn terugkeer eerst met de redactie van de „Schwäbische Volkszeitung" te Stuttgart en vervolgens met die van de „Norddeutsche Zeitung" te Flensburg, welke hij echter in 1872 nederlegde, om zich vervolgens te Kiel bij zijn letterkundige besigheden te bepalen. Sedert 1888 is hij te München gevestigd. Hij schreef een zeer groot aantal romans en novellen waarvan wij noemen: „Die braune Erika" (7de druk 1903), „Nirwana. Drei Bücher aus der Geschichte Frankreichs" (3de druk 1901), „Kaiin von Schweden" (14de druk 1903), „Ueber die Wolken" (3de druk 1890), „Der Pfeifer vom Dusenbach" (4de druk 1900), „Am Ausgang des Reiches" (2 dln., 3de druk 1903), „In der Fremde" (4de druk, 1901), „Aus den Tagen der Hansa" (2 dln., 3de druk 1902—1903), „Runensteine" (3de druk 1889), „Aus schwerer Vergangenheit" (3de druk 1901). *Jensen* is een tegenstander der realisten. Zijn drama's hebben niet veel te beteekenen. Belangrijker zijn zijn epische gedichten: „Die Insel" (2de druk 1877), „Holzwegtraum" (2de druk 1893) en zijn lyrische verzen: „Gedichte" (2de druk 1872), „Lieder aus Frankreich" (2de druk 1873), „Um meines Lebestag Nachmittag" (2de druk 1893), „Stimmen des Lebens" (1881), „Im Vorherbst" (2de druk 1902) en „Vom Morgen zum Abend" (1897).

Jensen, *Johannes Vilhelm,* een der eersten onder de jongere Deensche schrijvers, werd den 20sten Januari 1873 te Farsö geboren. In 1893 werd hij student te Viborg, behaalde er het volgend jaar den graad van candidaat in de philosofie, studeerde nog eenigen tijd in de medicijnen, maar wijdde zich vervolgens geheel aan de literatuur en vestigde zich te Kopenhagen. Van zijn werken noemen wij: „Einar Elkjaer" (1898), „Himmerlands historier" (1898), „Kongens Fald" (3 dln., 1899—1902), „Intermezzo" (1899), „Den gotiske Renaissance" (1901), „Skovene" (1904), „Madame d'Ora" (roman, 1904), „Hjulet" (roman, 1905), „Digte" (1906), „Den ny Verden" (essays, 1907), „Myter og Jagter" (1907), „Exotiske Noveller" (2 dln., 1907—1909), „Nye Myter" (1908), „Braeen" (1909), „Myter, ny Samling" (1910), „Nordisk Aand" (1911), „Skibet" (roman, 1912), „Rudyard Kipling" (1912) en „Dolores" (novellen, 1914).

Jephtha, volgens de Hebreeuwsche overlevering een der richters van Israël, was een onechte zoon van *Gilead,* werd door zijn halfbroeder uit de vaderlijke woning verdreven en begaf zich naar het land aan de overzijde van den Jordaan, waar hij weldra als hoofdman eener bende vrijbuiters grooten roem verwierf. Daarna riepen de inwoners van Gilead hem te hulp tegen de Ammonieten en benoemden hem tot opperbevelhebber van het leger. Toen deed hij een gelofte, dat hij het eerste, dat hem bij zijn thuiskomst te-

Digitized by Google

gemoet zou komen, offeren zou aan *Jahve*, indien deze hem de overwinning verleende. Hij overwon, doch zijn eenige dochter was de eerste, die hem tegemoet ging, en hij volbracht zijn belofte; daarna was hij 6 jaar richter over Israël. Uit dit verhaal blijkt, dat ook bij het Israëlietische volk in de oudste tijden menschenoffers in gebruik waren. De geschiedenis van *Jephtha* vindt men in Hoofdstuk 10—12 van het boek der Richteren.

Jerabek, *Frantisek*, een Czechisch dichter, den 25sten Januari 1836 te Sobotka geboren, studeerde te Leitmeritz in de godgeleerdheid, daarna te Praag in de philologie, werd professor aan de hoogere meisjesschool aldaar, was tegelijkertijd mederedacteur van den „Prokok" en nam als Land- en Rijksdaglid verschillende jaren aan het openbare leven deel. Zijn dichterlijke loopbaan begon hij met lyrische gedichten, doch weldra wijdde hij zich aan het tooneel. Zijn eerste drama „Hawa" werd in 1858 te Praag opgevoerd, zijn tweede „Swatopluk" in 1859, in 1860 door „Een blijspel" gevolgd. Groot succes had het blijspel „De wegen der openbare meening" (1866). In het sociale drama „De dienaar van zijn heer" (1870) schildert hij het conflict tusschen een arm en daardoor weerloos genie en het uitbuitende grootkapitaal, in „De Zoon der Menschen" (1878), dat tusschen tot zelfopoffering bereide vaderlandsliefde en kosmopolitisch verraad, en in „Nijd" (1885) de wreeselijke gevolgen van nijd. Ook schreef hij een „Geschiedenis der oud-romantische poëzie" (1884). Eén verzameling van zijn dramatische werken verscheen als deel 74 der „Narodni bibliotheca". *Jerabek* overleed in Maart 1893 te Praag.

Jeremia (Hebreeuwsch, waarschijnlijk „Jahveh sticht", of „Jahveh verwerpt") een van Israëls Groote profeten, wiens uitspraken in het Oude Testament zijn bewaard gebleven, was de zoon van den priester *Hilkia* en werd tusschen 650 en 645 v. Chr. te Anathoth geboren, niet ver van Jeruzalem. Ongeveer 40 jaar lang heeft hij, meestal te Jeruzalem, onder de moeilijkste omstandigheden met den meesten moed zijn waarschuwingen en vermaningen verkondigd en steeds den godsdienstig-staatkundigen toestand van den tot den ondergang gedoemden staat met een pessimistischen, maar juisten blik beschouwd. Voortdurend den ondergang van het rijk en de verwoesting der stad voorspellend, werd hij onder *Jojakim* en *Zedekia* door de nationale partij gehaat en vervolgd. Gedurende de verovering van Jeruzalem zat hij in de gevangenis, waaruit *Nebukadnezar* hem bevrijdde. Hij verkoos het verblijf op de puinhoopen van zijn vaderland boven de ballingschap. Volgens een Joodsche overlevering zou hij ten slotte toch naar Babylon gevoerd zijn; daartegenover staat een bij de Kerkvaders bewaard verhaal, dat hij te Thachpanhes, aan de Egyptische grens, door zijn geloofsgenooten gesteenigd werd. De onder zijn naam bewaard gebleven profetiën zijn in het boek „Jeremia" verzameld". De kern daarvan vormen de voorspellingen, door den profeet aan zijn schrijver *Baruch* in 605 gedicteerd. Dat de omvang in den loop der jaren is toegenomen, blijkt uit het bericht dat het boek in een paar uren driemaal kon worden voorgelezen. Verdere stukken zijn daarbij gekomen tijdens de ballingschap, op grond van aanteekeningen van *Jeremia, Baruch* of een ander ooggetuige. Het boek was eerst omstreeks 400 voltooid.

Voor de zoogenaamde *Klaagliederen van Jeremia*, die met den profeet niets te maken hebben, zie *Klaagliederen*.

Zie: *W. Erbt*, Jeremia und seine Zeit (1902).

Jeremia, *Brief van*, is een apocrief boek van het Oude-Testament, waarin in den vorm van een brief van *Jeremia* aan de Babylonische ballingen, de dwaasheid van den afgodendienst en de beeldenvereering in het licht wordt gesteld. Het geschrift is van belang voor de kennis van verschillende vormen van oosterasche godsdiensten. Het is niet met zekerheid te zeggen, wanneer dit geschrift is ontstaan, maar waarschijnlijk in den Helleenschen tijd.

Jeremias, *Alfred*, een Protestantsch godgeleerde en assyrioloog, in 1864 geboren, studeerde in de theologie en werd in 1890 predikant te Leipzig, waar hij sedert 1905 privaatdocent is. Hij is vooral bekend, doordat hij veel gedaan heeft om de denkbeelden der pan-orientalisten te verbreiden en de beteekenis van het Oude-Oosten, in het bijzonder van Babylonië en Assyrië voor de latere beschaving en ideeënwereld in het licht te stellen. Hij schreef „Höllenfahrt der Istar" (1886), „Die babylonisch-assyrischen Vorstellungen vom Leben nach den Tode" (1887), „Izdubar Nimrod" (1891), „Der Untergang Ninevehs und die Weissagungsschrift des Nahum" (1895), „Hölle und Paradies bei den Babyloniern" (2de druk 1903), „Im Kampfe um Babel und Bibel" (4de druk 1903), „Das Alte Testament im Lichte des alten Orients" (3de druk 1916), „Monotheistische Strömungen innerhalb der babylonischen Religion" (1904), „Babylonisches im Neuen Testament" (1905), „Die Panbabylonisten" (2de druk 1907) en „Das Alter der babylonischen Astronomie" (2de druk 1909). Samen met *Hugo Winckler* geeft hij de „Vorderasiatische Bibliothek" uit.

Jeremias Gotthelf. Zie *Bitzius*.

Jeres. Zie *Xeres*.

Jerichau, *Jens Adolf*, een Deensch beeldhouwer, den 17den April 1816 te Assens op Funen geboren, den 11den Juli 1881 te Kopenhagen overleden. Zijn belangrijkste werk was een reliëf, bestemd voor een fries in het koninklijk paleis Christiansborg te Kopenhagen, en stelde de „Bruiloft van Alexander en Roxane" voor. Het werd bij den brand van dit gebouw in 1884 vernietigd.

Jericho, vroeger een bloeiende stad in Palestina, 8 km. ten W. van den Jordaan, lag in de vruchtbare, door haar palm- en rozentuinen beroemde Oase van Jericho, iets ten N. W. van het tegenwoordige Richa, bij de bron Ain-es-Sultan. Als sleutel van het land werd zij door de Israëlieten onder *Josua* het eerst aangevallen en na een belegering van 7 dagen ingenomen. Weldra kwam zij echter weer tot bloei. *Herodes I*, die er zijn verblijf hield, verfraaide haar zeer. Uit de opgravingen van Duitsche geleerden in de jaren 1907, 1908 en 1909 is gebleken, dat de stichting der stad reeds 3000, wellicht 4000 ja-

Digitized by Google

ren v. Chr. heeft plaats gehad. In den Kanaänitischen tijd was het een zeer sterke vesting, vervolgens diende de plek langen tijd als bouw- of tuingrond. Het Jericho van *Herodes* lag verder zuidwaarts dan het Kanaänitische, grootendeels ten Z. der wadi Kelt; door zijn ruïnen loopt de straatweg van Jeruzalem naar het tegenwoordige Richa, een armoedig dorp in de nabijheid der ruïnen.

Jericho, *Roos van.* Zie *Anastatica.*

Jermak, *Timofejew,* de veroveraar van Siberië, had zich als Kozak door allerlei gewelddaden de ongenade van *Iwan IV* op den hals gehaald, trad in dienst der *Stroganows,* wierf een schaar Kozakken, trok naar het O., versloeg de *Wogoelen* en in 1582 khan *Koetsjoem* van Sibir en grondvestte de heerschappij van Rusland van het Oeralgebergte tot den Irtisj. Hij verdronk in den Irtisj, den 5den September 1584. Te Tobolsk is een standbeeld voor hem opgericht.

Jerobeam is de naam van 2 koningen van Israël. *Jerobeam I* (933—912 v. Chr.) was de zoon van *Nebath* uit den stam *Ephraïm.* Hij was een stadhouder van *Salomo,* stond tegen dezen op, doch moest de wijk nemen naar Egypte. Na de troonsbestijging van *Rehabeam* teruggekeerd, werd hij door de volksvergadering te Sichem, die *Rehabeam* afzette, tot koning van Israël uitgeroepen. Sichem, dat hij versterkte, was zijn eerste residentie. Later verplaatste hij die, misschien daartoe gebracht door den inval van *Sisak,* naar Pnuel. Met *Rehabeam* leefde hij voortdurend in oorlog. Hij richtte gouden stieren te Bethel en Dan op en verbood de bedevaarten naar Jeruzalem.

Jerobeam II (783—743 v. Chr.) was de zoon en opvolger van *Joas.* Hij behoorde tot de beste vorsten van Israël, daar hij de grenzen des rijks in den strijd tegen de Syriërs uitbreidde en binnenslands orde en welvaart bevorderde. Hij hield vast aan den afgodendienst, waarom *Hosea* en *Amos* den ondergang van zijn rijk aankondigden.

Jerome, *Jerome Klapka,* een Engelsch humorist, den 2den Mei 1859 te Walsall geboren, werd leeraar, doch liet die betrekking varen, om tooneelspeler te worden, waarna hij zich aan de journalistiek wijdde. Van 1892 tot 1897 redigeerde hij den „Idler", van 1898 tot 1897 „To Day". Als schrijver had hij veel succes met „On the stage and off" (1888), „Thoughts of an idle fellow" (1889), „Three men in a boat" (1889), „Sketches in Lavender" (1897), „The second thoughts of an idle fellow" (1898), „Three men on the bummel" (1900), „Paul Kelver" (1902), „Tea Table Talk" (1903) en „Tommy & Co." (1904), waarop nog verscheidene andere werken volgden. Hij schreef ook enkele tooneelstukken.

Jerôme Bonaparte. Zie *Bonaparte.*

Jerrold, *Douglas William,* een Engelsch humoristisch en dramatisch schrijver, den 8den Januari 1803 te Londen geboren, was eenigen tijd in zeedienst, doch verliet dezen spoedig weer en bepaalde zich bij de letterkunde. Zijn drama „Black-eyed Susan" (1823) bezorgde hem de gunst van het publiek. Die gunst viel hem in nog grootere mate ten deel na de uitgave van blijspelen en melodrama's. Hij behoorde tot de redactie van „Punch", en zijn „Mrs. Caudle's curtain lectures" (1846) en de „Story of a feather" verschenen het eerst in dat blad. Daarenboven nam hij de redactie op zich van het „Illustrated Magazine", waarin „The chronicles of Clovernook", een zijner beste werken, werd opgenomen. Toen dit blad ophield te bestaan, stichtte hij het „Douglas Jerrold's Shilling Magazine", waarvoor hij o. a. het verhaal „St. Giles and St. James" schreef. Ook zijn „Men of Character" (3 dln., 1838), en „Punch's letters to his son" (1843) werden eerst in tijdschriften geplaatst. Inmiddels bleef hij steeds werken voor het tooneel, en van zijn stukken, die nagenoeg alle met bijval werden begroet, hebben onderscheidene, zooals: „Time works wonders", „Bubbles of the day" en „Retired from business" (1851), een blijvende waarde. Sedert 1852 was hij ook redacteur van „Lloyd's Weekly London Newspaper". Hij overleed den 8sten Juni 1857 te Londen. Zijn gezamenlijke „Tales" (1891) gaf *Robertson* uit.

Jerrold, William Blanoard, een Engelsch schrijver en zoon van den voorgaande, den 23sten December 1826 geboren, was voor de kunstenaarsloopbaan bestemd, doch trad weldra op als tooneel- en dagbladschrijver. Tot zijn beste blijspelen behooren: „As cool as a cucumber" (1850) en „The chatterbox" (1859). Een uitstapje naar Zweden beschreef hij in zijn „Swedish sketches" (1852), terwijl zijn verblijf in Frankrijk hem aanleiding gaf tot de werken „Imperial Paris" (1855) en „Children of Lutetia" (1864). Na den dood van zijn vader belastte hij zich met de uitgave van „Lloyd's Weekly Newspaper". Verder leverde hij: „A trip through the vineyards of Spain" (1864), „At home in Paris, at peace and at war" (2 dln., 1871), „The Cockaynes in Paris" (1871), „London" (1872), „The christian vagabond" (1873), „Cent per cent, story written on a stamp bill" (1874), „Life of Napoleon III" (4 dln., 1874—1882), waartoe keizerin *Eugénie* en de Bonapartisten hem materiaal verschaften, „Egypt under Ismail Pasha" (1879), „The Belgium of the East" (1882) en „The life of George Cruikshank" (2 dln., 1882). Hij overleed te Londen den 10den Maart 1884.

Jersey, het grootste en zuidelijkste van de aan Engeland behoorende Normandische eilanden, ligt 26 km. van de Fransche kust, is door de natuur zoowel als kunstmatig versterkt, heeft een vruchtbaren bodem en telt 116 v. km. (1911) 51 908 inwoners. Aardappelen en ooft vormen de voornaamste uitvoerartikelen. De veeteelt wordt van meer beteekenis. Hoofdstad is St. Helier; een spoorweg leidt naar de haven St. Martin en naar de Z.W.-kust. Jersey heeft een eigen bestuur, een rechtbank en een volksvergadering met een door de Kroon benoemden president en 50 leden. Aan het hoofd staat de *Lieutenant Governor.* De officiëele taal is de Fransche.

Jersey-City, de hoofdplaats van het graafschap Hudson in den Noord-Amerikaanschen staat New-Jersey, ligt aan de Hudsonsbaai tegenover de stad New-York, waarmede het in voortdurende stoomvaartverbinding staat. Het Morriskanaal en het grootste deel van het New-Yorksche spoorwegstelsel beginnen hier; ook vindt men er talrijke dokken van Trans-Atlantische lijnen. De stad telt (1911) 267 779 inwoners en bezit sui-

Digitized by Google

OUD - EN NIEUW - JERUZALEM.

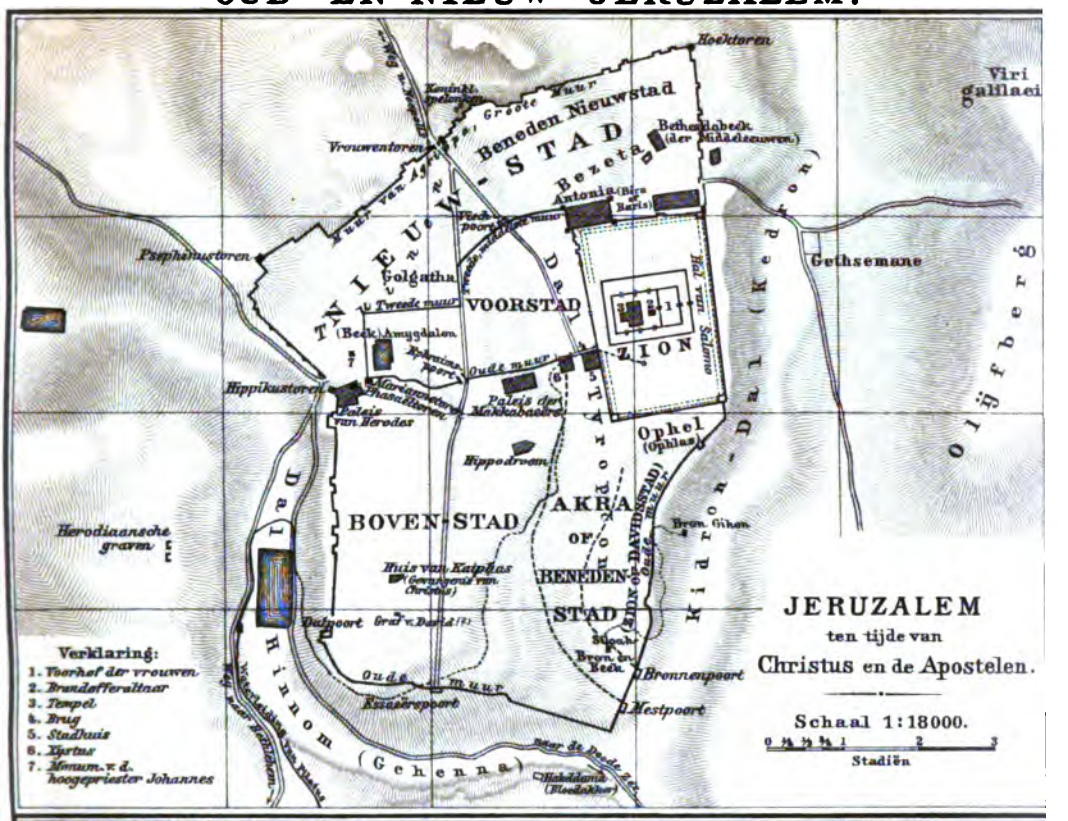

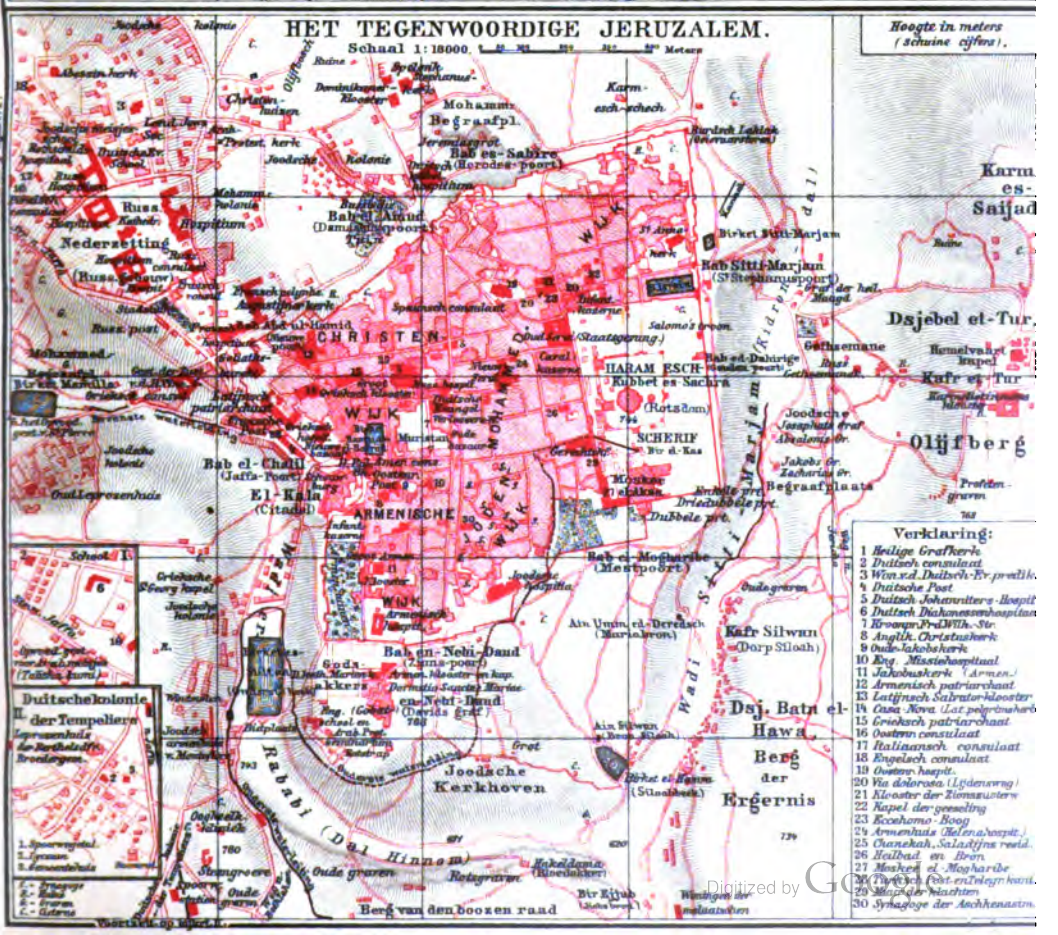

Digitized by Google

kerraffinaderijen, graanelevators, gieterijen, staalijzer-, zink-, loodwit-, papier-, tabaks- en pianofabrieken. Tegenwoordig vormt Jersey-City een deel van Greater New-York.

Jerusalem, *Johann Friedrich Wilhelm,* een Duitsch kanselredenaar en onderwijsman, den 22sten November 1709 te Osnabrück geboren, studeerde te Leipzig en te Leiden in de godgeleerdheid en vergezelde daarna een paar adellijke jongelieden naar de hoogeschool te Göttingen. Nadat hij van een reis naar Londen in Duitschland was teruggekeerd, benoemde *Karel, hertog van Brunswijk,* hem in 1742 tot hofprediker en tot leermeester en opvoeder van den erfprins *Karel Wilhelm Ferdinand.* Hij bewoog den hertog tot de stichting van het Carolinum, later Technische Hoogeschool te Brunswijk, en achtereenvolgens werd hij proost van de kloosters St. Crucis en Aegidii, in 1749 abt van Marienthal, in 1752 abt van het klooster Riddagshausen en, nadat hij het ambt van kanselier der universiteit te Göttingen had van de hand gewezen, in 1771 vice-president van het consistorie te Wolfenbüttel. Den 29sten October 1772 trof hem de ramp, dat zijn zoon zich met een pistoolschot om het leven bracht, wat *Goethe* aanleiding gaf tot het schrijven van „Werthers Leiden". *Jerusalem* overleed den 2den September 1789. Hij behoorde tot de verlichtste mannen van zijn tijd. Van zijn werken vermelden wij: „Sammlung einiger Predigten" (2 dln., 1788—1789), „Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion" (2 dln., 1785) en „Nachgelassene Schriften" (2 dln., 1792—1793).

Jerusalem, *Wilhelm,* een Oostenrijksch paedagoog, den 11den October 1854 te Drenic in Bohemen geboren, studeerde te Praag in de wijsbegeerte en geschiedenis, werd in 1878 leeraar aan het gymnasium te Nikolsburg en in 1885 hoogleeraar aan een gymnasium en docent aan de hoogeschool te Weenen. In aansluiting aan *Fechner* en *Wundt* hield hij zich voornamelijk met wijsgeerige, vooral psychologisch-paedagogische studies bezig. Hij schreef: „Zur Reform des Unterrichts in der philosophischen Propädeutik" (1885), „Psychologische Sprachbetrachtung" (1886), „Lehrbuch der empirischen Psychologie" (3de druk 1902), „Laura Bridgman, Erzählung einer Taubstumm Blinden" (1890), „Die Urteilsfunktion" (1895), „Einleitung in die Philosophie" (2de druk 1903), „Kants Bedeutung für die Gegenwart" (1904), „Wege und Ziele der Aesthetik" (1906), „Unsere Mittelschule" (1907) en „Soziologie des Erkennens" (1909).

Jerusalem, *Else,* geboren *Kotanyi,* werd den 23sten November 1877 te Weenen geboren en studeerde aldaar in de philosophische faculteit. In 1901 huwde zij *Alfred Jerusalem* en in 1911 *Victor Widakowich,* hoogleeraar te Buenos Ayres, waar zij thans woont. Haar naam dankt zij aan den voortreffelijken socialen roman „Der heilige Scarabäus" (1908), waarin de geschiedenis van een publiek huis met groote waarheid en krachtige schildering van personen beschreven wordt. Verder schreef zij: „Venus am Kreuz" (novellen, 1900), „Gebt uns die Wahrheit" (1902), „Komödie der Sinne" (1903), „Die Angst der Geschlechter" (1910).

Jeruzalem (zie den plattegrond; Latijn en Grieksch *Hierosolyma;* Hebreeuwsch *Jeroeschalem, Jeroeschalajim;* in spijkerinscripties *Oeroesalimmoe;* Arabisch *Koeds-esch-scherif* = „het verheven heiligdom"), de heilige stad der Joden, Christenen en Moslems, is de hoofdstad van het moetessarriflik Jeruzalem, dat onder het rechtstreeksch bestuur van de Porte staat. Zij ligt op 31° 47′ N. Br. en 35° 15′ O. L. v. Gr., op een onregelmatig, rotsachtig, dor plateau (768 m. hoog), aan de spoorlijn Jaffa—Jeruzalem. Het klimaat is niet ongezond, hoewel in den herfst, wanneer de watervoorraad in de cisternen uitgeput geraakt, veel malariakoortsen heerschen. De lange zomer is warm en droog; in den winter daalt de temperatuur soms beneden het vriespunt. Het op goeden tijd invallen der regenperiode in den winter is van beteekenis voor de watervoorziening der stad en het gelukken van den oogst.

Het *tegenwoordige Jeruzalem* telt (volgens schatting) ruim 84 000 inwoners, waarvan 45 000 Joden, 8000 Grieksch-orthodoxe, 5000 R.-Katholieke Christenen, 1600 Protestanten en 8000 Mohammedanen. Deze vaste bevolking neemt jaarlijks in de lente door pelgrims, vooral Russen, met ongeveer de helft toe, vooral tijdens den Griekschen Paaschtijd. Jeruzalem is de zetel van verschillende Turksche ambtenaren, van een Roomsch-Katholieken, Grieksch-Katholieken en Armenischen patriarch en van een Anglikaanschen bisschop; het Protestantsche bisdom is sedert 1879 niet meer bezet. Verder wonen er vele consuls, en bezit de stad een garnizoen van infanterie. Wegens het drukke vreemdelingenverkeer bezit de stad vele Europeesche hotels, alsmede reisbureaux, banken, gidsen enz.

De oude binnenstad is door een ongeveer 12 m. hoogen ringmuur met 34 torens en 8 poorten ingesloten, die zijn tegenwoordigen vorm te danken heeft aan sultan *Soliman den Prachtlievende* (1520—1566). Hij staat in het W.N. en O. der stad meestal op oude fundamenten uit den Joodschen tijd; in het Z. daarentegen loopt hij dwars over den zuidwestelijken heuvel, waarop oorspronkelijk de stad gebouwd was, en sluit den zuidoostelijken heuvel, het oude Zion, geheel buiten. Van de 7 open poorten worden het meest gebruikt de Jaffapoort (Bab-el-Chalil) in het W., de Damascuspoort (Bab-el-Amoed) in het N.W. en de Abdoel-Hamidpoort; door de beide eerste kunnen ook wagens rijden. In de binnenstad onderscheidt men de vier wijken der Latijnsche en Grieksche Christenen in het N.W., met talrijke kerken en nog meer kloosters, der Mohammedanen in het N.O., der Armenische Christenen in het Z.W. en der Joden met zijn vele synagogen in het Z.O.; in het centrum is de bevolking gemengd; in het O. ligt de uitgestrekte Haram esch-Sjerif, dien de Christenen alleen met bijzonder verlof der overheid, de Joden in het geheel niet mogen betreden. De straten zijn meestal nauw en bochtig; toch kan men tegenwoordig van de Damascuspoort per rijtuig tot den konak komen; dikwijls zijn zij, zooals vooral de bazaars, overwelfd, meestal goed geplaveid en, afgezien van sommige deelen, betrekkelijk zindelijk. De huizen zijn massieve, steenen gebouwen met platte daken, aan den rand van la-

Digitized by Google

ge muren, tegen het inkijken der buren, voorzien en naar het midden met een of meer koepelgewelven versierd. Het voornaamste gebouw is de Heilige Grafkerk (zie *Heilig Graf*). De *Via dolorosa*, de „Lijdensweg" (van *Christus*), begint bij de Turksche kazerne aan den noordwestelijken hoek van den Haram-esch-Sjerif, die op de plaats van de Antonia van *Herodes* is opgericht en ten onrechte voor het *praetorium* of gerechtshuis gehouden wordt, en telt 14 stations. De St. Annakerk ten N. van den Haram-esch-Sjerif, in 1856 door sultan *Abdoel-Hamid* aan *Napoleon III* geschonken en door de Franschen hernieuwd, is merkwaardig als een goed bewaard bouwwerk uit den tijd der Kruistochten. In de binnenstad vindt men verder het groote San Salvator-klooster der Franciscanen, den zetel van den *Custode di Terra Santa*, die als hoofd van het Katholiek Palestina door de Turksche regeering wordt erkend, het Latijnsche patriarchaat, het Armenische Jacobsklooster met het Armenische patriarchaat, het groote Grieksche klooster met het Grieksche patriarchaat, de Anglicaansche Christuskerk, het Oostenrijksche pelgrimshuis, het Duitsche Johanniterhospitium, verschillende synagogen enz. In de nabijheid van de Grafkerk ligt, tegenover een nieuw gebouwd Russisch hospitium, de zoogenaamde Moeristan, een groot terrein, vroeger in het bezit der Johanniterorde en in 1869 door sultan *Abdoel-Hamid* aan den koning van Pruisen geschonken; op de zich aldaar bevindende ruïnen der oude kerk Maria Latina werd, als een navolging daarvan, de Duitsche Evangelische Verlosserskerk den 31sten October 1898, in tegenwoordigheid van het Duitsche keizerspaan, ingewijd. Eenige dagen later stond keizer *Wilhelm II* aan de Katholieken van Palestina het plein van de *Dormitio Sanctae Mariae (Sanctae Virginis)* af. In het O. der binnenstad ligt het interessantste punt van Jeruzalem, de Haram esch-Sjerif (het voorname heiligdom); deze in het N. door hooge gebouwen en verder door hooge muren omgeven vlakte komt overeen met de oude plaats van den tempel en draagt op een 3 m. hoog, met marmeren platen voorzien platform, in het midden den prachtigen rotsdom (*Koebbet es-Sachra*), door khalif *Abdoel-Melik* (685—705) met behulp van Christelijke architecten gebouwd, dien men vroeger ten onrechte de Omarmoskee noemde. Twee omgangen in den vorm van een achthoek omgeven den inwendigen bouw, die als een koepel van een hoogte van 30 en een doorsnede van 20 m. de heilige „Rots" (*es-Sachra*) overwelft. Dit is een 17,7 m. lang en 13,5 m. breed, tamelijk oneffen rotsplateau, dat ongeveer 1—2 m. boven den bodem van het bouwwerk uitsteekt en waarmede een groot aantal heilige sagen verbonden is. Uit het oude testament is hij niet bekend, maar wordt eerst in de Joodsche overlevering (Targoem en Talmoed) vermeld; het is dus onzeker, of men hem in verband moet brengen met een altaar voor brandoffers of met de plaats der Arke des Verbonds. Het inwendige van het gebouw is versierd met prachtig glasmozaïekwerk, het uitwendige met fayence- en marmeren platen. Aan den zuidrand van den Haram esch-Sjerif verheft zich de moskee El-Aksa, d. w. z. de verst verwijderde bedeplaats (van Mekka-Medina uit gerekend, toen de Arabieren Damascus nog niet bezaten), een bouwwerk met 7 beuken, eveneens door *Abdoel-Melik* gesticht. Van de Arabische gebouwen zijn nog het gerechtshof, El-Mehkeme, uit den Turkschen tijd het armenhuis (Et Tekje), door de Christenen gewoonlijk het Helenahospitaal genoemd, te vermelden.

Buiten den ringmuur zijn in nieuweren tijd uitgestrekte voorsteden ontstaan, die thans wel de helft van Jeruzalem's bevolking huisvesten. Hier vindt men bijna alle consulaatgebouwen, meer dan twintig Joodsche kolonies, talrijke Christelijke nedersettingen, onderwijs- en liefdadigheidsinstellingen, een zeer groot aantal hospitalen, de Russische kathedraal, de Arabisch-Protestantsche, de Abessinische, de Anglicaansche en de Stephanuskerk der Dominicanen enz., in het O. de prachtige, in Moscovitischen stijl gebouwde Russische Gethsemanekerk en de kerken der Katholieken, Russen en Grieken op den Olijfberg, die hoe langer hoe meer bebouwd wordt. In 1910 werd door prins *Eitel Friedrich van Pruisen* op den berg Zion de mooie Mariakerk met het daarbij gelegen klooster ingewijd. Van de in de voorsteden gelegen liefdadigheidsinstellingen vallen vooral te noemen: het groote Duitsche ziekenhuis, het opvoedingsgesticht voor Arabische meisjes (talitha koemi) van de diaconessen uit Kaiserswerth, het in 1862 gestichte Syrische jongensweeshuis, een inrichting voor melaatschen, het Katholieke Duitsche hospitium van de „Vereeniging van het Heilige land" met een kapel en een door Borromaeërinnen bestuurde meisjesschool, het Duitsche Israëlietische weeshuis, het Israëlietisch hospitaal; verder de volgende Engelsche: de Gobatschool der Church Missionary Society op den berg Zion en in het N.W. de inrichtingen der Londen Jews Society: Verreweg het talrijkst zijn echter hier de instellingen en nederzettingen der Katholieke congregaties of vereenigingen, meestal van een Fransch karakter en met mooie bouwwerken, zooals het groote door wereldlijke priesters geleide opvoedingsinstituut van St. Pierre in het W. der stad, het college der Dominicanen in de nabijheid van de Damascuspoort, de kloosters der Karmelieten of den Olijfberg en der Clarissen aan de Bethlehemstraat, de instellingen en huizen der Soeurs de St. Joseph, de St. Vincent de Paul enz. In het Z.W. der stad, ongeveer 1½ km. van de Jaffapoort, ligt de Duitsche kolonie der Tempelvereeniging met ± 400 inwoners, grootendeels uit Württemberg, met het „Lyceum des Tempelstifts", in de onmiddellijke nabijheid daarvan vindt men het station van den Jaffa Jeruzalem-spoorweg.

Nijverheid en handel hebben in Jeruzalem niets te beteekenen; tot het herbergen der talrijke pelgrims en toeristen dienen hospitia en op Europeesche wijze ingerichte hotels, in geval van nood tenten.

Overblijfselen uit de oude tijden van Jeruzalem zijn niet veel te voorschijn gekomen. Dikke puinlagen (20 tot 30 m. dik) bedekken aan het Kidron- en Tyropoeondal de fundamenten der oude bouwwerken. Opgravingen werden reeds op touw gezet door de English Palestine Explo-

Digitized by Google

JERUZALEM

De Moskee van Omar.

Kerk van het Heilige Graf.

Digitized by Google

Digitized by Google

ration Fund en de Deutscher Verein zur Erforschung Palästinas. De beroemde ringmuren van den Haram esch-Sjerif zijn in hun onderste lagen grootendeels afkomstig uit den tijd van *Herodes*, zooals de zoogenaamde Muur der Klachten en de Dubbele Poort met den onderaardschen toegang naar den Haram esch-Sjerif onder de Aksamoskee. De waterleiding is reeds zeer oud, ten deele misschien reeds uit den tijd van *Salomo*. De Gouden Poort in den oostelijken muur van den Haram beschouwt men algemeen als een bouwwerk van *Justinianus*. De tegenwoordige citadel (El-Kala) is het noordelijkste deel van het paleis van *Herodes;* twee van de torens rusten op de oude grondslagen van Hippicus en Phasael („Davidstoren"). Verschillende stukken van den ouden muur zijn teruggevonden. Een groot aantal ruime cisternen (op den Haram alleen 35) en vijvers werden wegens het watergebrek der stad reeds in de Oudheid in den rotsbodem uitgehouwen. *Clermont* vond in 1870 een der bij *Josephus* vermelde tafelen, die in een opschrift in twee talen de niet-Joden voor het betreden van den voorhof van den Tempel waarschuwde. De in 1880 bij toeval ontdekte Siloahinscriptie maakt melding van den aanleg van het in de rotsen uitgehouwen Siloah-kanaal.

De geschiedenis van Jeruzalem is reeds zeer oud. Brieven van een koning van Oeroesalimmoe (= Jeruzalem) aan *Amenophis II* van Egypte (14de—15de eeuw v. Chr.), bij de inscripties van El-Amarna gevonden (zie *Amarna*), geven de oudste bekende berichten omtrent Jeruzalem, dat daarna de zetel van een koning onder Egyptische beschermheerschappij was. In het licht der geschiedenis komt het echter eerst duurzaam sedert de verovering door *David* in de 11de eeuw v. Chr. Het gebied der Jebusieten, waarvan Jeruzalem toen de hoofdstad was, scheidde de noordelijke stammen van Israël van den stam Juda; zijn onderwerping maakte de vereeniging van beide deelen mogelijk.

De ligging der *oudste stad* onderscheidt zich van de tegenwoordige in zooverre, dat gene zich, hoewel ook op dezelfde hoogte ten O. van de waterscheiding tusschen den Jordaan en de Middellandsche Zee gelegen, toch meer zuidelijk verhief en dus een veel minder groote oppervlakte besloeg. Zij bestond uit twee deelen; de eigenlijke, waarschijnlijk open stad Jeruzalem en de bergvesting Zion. Gene lag op een 775 m. hoogen, tamelijk breeden weg, die door een smal zadel in het N.O. met het plateau der waterscheiding samenhangt, doch aan alle andere zijden door dalen afgesloten is, in het W. en het Z. door het Hinnomdal, in het O. door het Tyropoeondal, in het N. door een zijdal van het laatste. De Zionsvesting lag oostelijk tegenover de stad, op een lagere en smallere hoogte (thans 690 m.), die in het W. en Z.W. door het Tyropoeondal, in het Z.O. en O. door het Kidrondal en in het N. waarschijnlijk eveneens door een (thans verdwenen) dal afgesloten en dus moeilijk te bereiken was. Zij beheerschte tevens de eenige altijd stroomende bron van Jeruzalem, den Gihon, aan haar voet in het Kidrondal. *David* maakte den Zionsburcht, onder den naam Davidsstad of Davidsburcht, tot zijn residentie. De versterking daarvan, zoowel als van de stad Jeruzalem, voltooide *Salomo* en voegde er aan de Oostzijde een derde hoogte, ten N. van Davidsstad bij, door aldaar de koninklijke staats- en woongebouwen naast den tempel van *Jahve* te bouwen. Deze derde hoogte (774 m.) wordt bij de Profeten en in de Psalmen ook Zion genoemd. De gebouwen ten N. van den ouden muur van *Salomo*, de eenige zijde, waarheen de stad zich kon uitbreiden, omgaf *Hiskia* met een nieuwen, den zoogenaamden tweeden muur.

Dat Jeruzalem door den Assyrischen koning *Sanherib* (701 v. Chr.), die door een afdeeling van zijn leger de stad een tijdlang liet bewaken (niet belegeren), niet genomen kon worden, verhief haar aanzien als heilige stad, als de voor de heidenen ontoegankelijke woonplaats van *Jahveh* en droeg er tevens toe bij, dat de tempel te Jeruzalem door de verandering in den eeredienst van *Josia* tot het eenige ware heiligdom van *Jahveh* in het rijk Juda verklaard werd. Doch reeds in 597 v. Chr. moest Jeruzalem zijn poorten openen voor koning *Nebukadnezar* van Babylon. De belegering werd in 588 herhaald en eindigde in 586 met de verwoesting van stad en tempel. Door twee groote troepen ballingen, die uit Babylon terugkeerden, omstreeks 120 000 in 537 en ± 1600 mannen in 458, werd de stad opnieuw bevolkt. Van 520 tot 516 werd door *Zerubabel*, een nakomeling van *David*, de tempel opnieuw opgebouwd. Eeret aan *Nehemia* gelukte het echter in 444 den ringmuur, der tot dusver gedeeltelijk open stad, te herstellen. De ligging van dien muur kwam overeen met die van den tweeden muur van *Hiskia* en der overige muren in het W., Z. en O. der stad. Van de verdere lotgevallen der stad onder Perzische (588—330) en Grieksche heerschappij is bijna niets bekend. Het bezoek van *Alexander den Groote* aan Jeruzalem is een sage, die door *Josephus* (Joodsche Oudheden XI : 8,5) uitvoerig wordt verteld. Nadat Jeruzalem afwisselend nu eens aan de Ptolemaeïsche koningen van Egypte, dan weer aan de Seleucidische van Syrië had moeten gehoorzamen, kwam het in 198 v. Chr. voor goed onder de heerschappij der laatsten, tegen wie het in de 2de eeuw v. Chr. onder leiding der Maccabeën of Hasmoneën een heftigen strijd voerde tengevolge van de pogingen, om het te hellenisseeren. In 170 en 168 verscheen *Antiochus IV Epiphanes* in Jeruzalem, trachtte op bloedige en wreedaardige wijze iederen tegenstand te onderdrukken, liet de muren neerhalen, het groote altaar voor brandoffers in een heidensch altaar veranderen en daarop aan den Olympischen *Zeus* offeren; verder herschiep hij de oude Davidsstad in een sterke vesting, waarvan de Syrische bezetting zijn macht over Jeruzalem voor altijd zou bevestigen. Doch reeds in 165 nam *Judas Makkabi* weer bezit van Jeruzalem, reinigde den tempel van den afgodendienst en versterkte den Tempelberg. Na afwisselende oorlogskansen gelukte het in 143 aan *Simon Makkabi* den burcht der Syriërs te veroveren en daardoor meester over de geheele stad te worden. Over de ligging van dezen burcht, Akra geheeten, is veel gestreden. Volgens I Maccabeën I : 36 en II : 31 enz. was hij op de oude

Digitized by Google

plaats der Davidsstad gebouwd en lag dus ten Z. van den tempel op den ouden Zion. Daarvoor spreekt ook het feit, dat *Josephus* het stadsdeel Akra, dat waarschijnlijk naar den burcht genoemd is, tusschen de plaats van den tempel en de bron Siloah vermeldt. *Johannes Hyrkanus I* bouwde den burcht Baris ten N.W. van den Tempel; ook stond er een paleis der Maccabeën in de bovenstad. *Pompejus* mengde zich in 63 v. Chr. in den strijd tusschen de Maccabeëische broeders *Hyrkanus II* en *Aristoboelos II* en leidde door de verovering van den Tempelberg de Romeinsche opperheerschappij in. Door *Herodes den Groote* kwam Jeruzalem tot nieuwen luister. Door den Senaat te Rome tot koning van Judea benoemd, veroverde hij, met hulp van een Romeinsch leger, Jeruzalem, dat hij, vooral van 25 tot 13, met grootsche bouwwerken verfraaide. Reeds vroeger had hij den burcht Baris doen ombouwen, waarna deze Antonia genoemd werd. Thans kreeg de stad een schouwburg en een amphitheater, misschien een renbaan. De stad was toen in de bovenstad (zuidwestelijken heuvel, het oude Jeruzalem), benedenstad of Akra (zuidoostelijken heuvel, vroeger Zion of Davidsstad), den Tempel en in de voorstad ten W. van den Tempel verdeeld. Den tempel verhief hij tot nieuwen luister; diens oppervlakte werd tot 6 stadiën (1100 m.) vergroot en door verschillende bruggen met de westelijke stadsdeelen verbonden. Dit werk begon in 20—19 v. Chr., doch werd eerst in 62—64 n. Chr. voltooid. Na den tijd van *Archelaus* (4—6 n. Chr.) ontstond in het N. der toenmalige stad de nieuwe stad met den Bezetaheuvel, dien koning *Agrippa I* (41—44) met een nieuwen derden muur begon te omringen, welke eerst bij het begin van den Joodschen opstand in 66 voltooid was.

Het tijdvak der opvolgers van *Herodes* vormt den glanstijd der stad, die toenmaals waarschijnlijk meer dan 200 000 inwoners telde en een omvang had van 33 stadiën (6,3 k.m.). Omtrent de uit den tijd van *Jezus*, die deze stad zag, bekende plaatsen in of bij Jeruzalem valt te vermelden: Het praetorium (Joh. 17 : 28) of rechthuis was de woning van den Romeinschen landvoogd in Jeruzalem, n. l. het vroegere paleis van *Herodes*, naast de tegenwoordige citadel. De lithostrotos (Joh. 19 : 13) Hebreeuwsch Gabbatha, van waaruit *Jezus* zijn lijdensweg begon, was vermoedelijk een open plein daarvoor gelegen. De bloedakker of hakeldama wordt aangewezen op de zuidelijke helling van het Hinnomdal. Zie verder *Golgotha, Gethsemane, Bethesda, Bethphage, Bethanië, Kidron, Olijfberg* en *Siloah*.

Na een belegering van vijf maanden werd Jeruzalem in 70 n. Chr. door *Titus* ingenomen en met den grond gelijk gemaakt. Slechts de torens van *Herodes'* paleis, Hippicus, Phasael en Mariamme, en een deel van den ringmuur bleven gespaard. Eerst *Hadrianus* vatte tijdens zijn verblijf in Syrië in 130 het plan op Jeruzalem weer als heidensche stad op te bouwen, doch veroorzaakte daardoor den laatsten wanhopigen opstand der Joden tegen de Romeinen, van 132 tot 135. Nadat deze gedempt was, werd Jeruzalem in een Romeinsche kolonie met den naam *Aelia Capitolina* herschapen, den Joden op straffe des doods de toegang verboden en op de plaats van den Tempel een heiligdom voor *Juppiter Capitolinus* met een standbeeld van *Hadrianus* opgericht.

Constantijn de Groote liet in 326—335 boven de traditioneele plaats van *Jezus'* lijden en opstanding een grootsche basilica (zie Heilig Graf) oprichten, en Jeruzalem werd, waarschijnlijk reeds lang hoofdzakelijk door Christenen bewoond, ook officiëel een Christelijke stad, wat het, met uitzondering van den tijd der bezetting door de Perzen (614—628), omstreeks 300 jaar bleef, totdat in 637 khalif *Omar* het bij het nieuwgestichte Arabische wereldrijk inlijfde. Jeruzalem kreeg toen den naam El-Koeds (het heiligdom) of Bet-el-Makdis (plaats van het heiligdom), hoewel de Arabische schrijvers ook den naam Aelia in den vorm van Ilija gebruikten. Reeds in 969 verloren de Maasieden de stad aan de Fatimieden en deze weer in 1077 aan het Seldsjukkengeslacht der Orthodieken, door wier optreden tegen de Christenpelgrims de Kruistochten in het leven geroepen werden. Nadat de Fatimieden in 1098 Jeruzalem opnieuw bezet hadden, werd het den 15den Juli 1099 door *Godfried van Bouillon* veroverd, en nog eenmaal hoofdstad van een zelfstandig rijk, dat onder den broeder en opvolger van *Godfried, Boudewijn I*, als koninkrijk, tegen het midden der 12de eeuw gedurende korten tijd tot grooten bloei kwam. In 1187 werd het koninkrijk door den Egyptischen sultan *Saladijn* weer aan de Christenen ontrukt. Nog eenmaal bracht keizer *Frederik II* in 1229 de stad in het bezit der Christenen. Sedert 1244 echter heeft zij onafgebroken onder de heerschappij van den Islam gestaan; „koning van Jeruzalem" werd een bloote titel van verschillende Europeesche vorsten (van de Duitsche keizers tot 1806). De Ejjoebieden uit *Saladijns* geslacht verloren de stad in 1382 aan de Mamelukkensultans van Egypte, totdat zij in 1517 onder *Selim I* in het bezit der Turken kwam. Diens zoon en opvolger deed den tegenwoordigen ringmuur bouwen. Onder de Turksche heerschappij nam zij zeer in beteekenis af, tot zij in de 19de eeuw weer langzaam begon vooruit te gaan en door den toevloed, vooral van Russische emigranten, het Joodsche bevolkingselement in de laatste kwarteeuw sterk toenam.

Literatuur: Guérin, Jérusalem, son histoire, sa description, ses établissements religieux (Parijs 1889); *Mommert*, Topographie des alten Jerusalem (4 dln., Leipzig 1902—1907); *Conder*, The city of Jerusalem (London 1909); *Smith*, Jerusalem, the topography, economics and history from the earliest times 1070 a. d. (2 dln., London 1908); *Conder*, The latin kingdom of Jerusalem (London 1897), de verschillende publicaties van het „Palestine Exploration Fund" en de reisgidsen „Palästina und Syrien" van *Baedeker* en van *Meijer*.

Jesaja (Hebreeuwsch *Jescha'ja* = „Jahveh helpt", in de Vulgata *Isaia*), de eerste onder de Groote Profeten des Ouden Testaments van wien schriftelijk uitspraken zijn opgeteekend, leefde onder de regeering van de koningen *Uzia, Jotham, Achab* en *Hiskia* tot na 700 v. Chr. Hij was een zoon van *Amos* en trad te Jeruzalem op als profeet. In 735 trachtte hij te vergeefs *Achas*

Digitized by Google

er van af te houden zich aan *Tiglatpileser* te onderwerpen. In tegenstelling met zijn tijdgenooten zag hij het heil voor het volk niet in bondgenootschappen met de groote mogendheden maar in vertrouwen op *Jahve* alleen. Toen *Hiskia* van *Sanherib* afgevallen was (na 705) verwachtte hij, dat Juda zwaar gestraft, doch Jeruzalem door *Jahve* gered zou worden. De mogelijkheid, dat de tempel, waarin *Jahve* te midden van zijn volk woonde, in handen des vijands zou vallen, was hem ondenkbaar. Toen in 701 *Sanherib* het beleg voor Jeruzalem moest opbreken om onbekende redenen, was dit voor *Jesaja* een moment van groote voldoening. Volgens de overlevering heeft *Jesaja* onder koning *Manasse* den martelaardood ondergaan. Groot is het vertrouwen op *Jahve* geweest dat *Jesaja* bezielde, machtig de invloed die van hem is uitgegaan in latere tijden, die zijne woorden hadden bevestigd. Niet Assyrië is het volgens hem geweest, die de ondergang van Jeruzalem en Juda heeft gewild maar *Jahve*, voor wien de Assyriers waren als de roede in den hand van den tuchtiger.

Zie: *J. Wilke*, Jesaja und Assur (1905) en *F. Küchler*, Die Stellung des Propheten Jesaja zur Politik seiner Zeit (1906).

Jesaja, *Martyrium van*, is de titel van een apocrief boek, in welks eerste gedeelte het martelaarschap van *Jesaja* onder koning *Manasse* wordt verhaald en in welks tweede gedeelte, los met het eerste samenhangend, het gezicht wordt verhaald, dat *Jesaja* te beurt viel van den hemel en de nederdaling van *Christus*. Het geschrift is oorspronkelijk van Joodsche afkomst, doch later door Christenen omgewerkt en vermeerderd.

Jesaja, *Profetieën van*. Op naam van *Jesaja* is ons in het Oude Testament een boek met profetieën overgeleverd, dat in lateren tijd wel eens is genoemd „eene kleine bibliotheek van profetische geschriften". Volgens vele geleerden bestaat het ons bekende boek van *Jesaja* in de eerste plaats uit een verzameling geschriften van den profeet *Jesaja*, verder uit een groep geschriften, gewoonlijk *Deuterojesaja* (de tweede *Jesaja*) en een ander veelal *Tritojesaja* (de derde *Jesaja*) genoemd; verder uit een historisch geschrift, aanhangsel van het boek van den eersten *Jesaja* (hoofdstuk 36—39), terwijl men bovendien aanneemt, dat in enkele kleinere gedeelten nog andere schrijvers aan het woord zijn. Dit laatste is vooral het geval in de geschriften van den eersten *Jesaja*. Gewoonlijk worden de hoofdstukken 1—12 en 28—35 aan Jesaja zelf toegekend. Hierin staan de redevoeringen en profetieën van *Jesaja* opgeteekend, hier en daar levendig gemaakt door de levenservaringen van den grooten profeet, die voor hem uitgangspunt zijn voor zijn machtige dreigredenen. Hieruit leeren wij *Jesaja* het best kennen.

De hoofdstukken 13—23 kenmerken zich door hun eigenaardig korte geschriften. Hiervan is waarschijnlijk slechts een deel van *Jesaja* afkomstig. Naar alle waarschijnlijkheid heeft dit gedeelte als een afzonderlijke verzameling bestaan. Bedoeling van deze godspraken is de hoop van het volk op een betere toekomst levendig te houden. De hoofdstukken 36 tot 39 bevatten verhalen over het optreden van *Jesaja* onder koning *Hiskia* en stemmen dikwijls woordelijk overeen met 2 Kon. 18 : 18—2 Kon. 20 : 19. Het is mogelijk, dat de verzamelaar van *Jesaja*'s profetieën daaraan tot slot toevoegde, wat hij betreffende *Jesaja*'s optreden kon vinden. De hoofdstukken 40 tot 66 behooren naar vorm en inhoud tot de schoonste gedeelten van het Oude Testament. Hiervan vormen hoofdstuk 40—55 meer één geheel. Zij zijn afkomstig uit den tijd, toen het opkomen van het rijk van *Cyrus* en het verval van Babel verwachtingen wekte voor de toekomst. Van die verwachtingen, van die hoop op een schoone toekomst, was de schrijver van deze hoofdstukken de vertolker. Hij troost en wekt op om niet te wanhopen. En al kwam die toekomst niet spoedig, de besten van het verstrooide volk hebben uit die woorden kracht en moed geput. Overeenkomstig hiermede wordt gewoonlijk het ontstaan van deze hoofdstukken gesteld op omstreeks 520 v. Chr. Of de schrijver zich in Babylonische ballingschap bevond, is niet zeker. Gewoonlijk wordt dit wel aangenomen. De hoofdstukken 55 tot 66 dateeren naar alle waarschijnlijkheid uit iets lateren tijd toen het aanbreken van de beloofde toekomst zich liet wachten en een kleine groep alles deed om de volksgenooten op te beuren en vrij te houden van heidensche gebruiken. In dit laatste gedeelte bevinden zich enkele hoofdstukken, waarin wordt gesproken van „den dienstknecht van Jahve", die zich van de omgeving sterk onderscheiden en zich door hun gedrongen stijl, het gebruik van vreemde woorden en den blijkbaar hier en daar bedorven tekst moeilijk laten verklaren. De dienstknecht van *Jahve* wordt hier geteekend als lijdende voor anderer zonden en wegens zijn getrouwheid en deemoed ten slotte met eere gekroond.

Commentaren op de profetieën van *Jesaja* bestaan er van *Marti* (1890, *Duhm* (2de druk 1902) en *Orelli* (3de druk 1904).

Jesd of *Jezd*, de hoofdstad van de gelijknamige Perzische provincie, ligt aan den weg van Teheran naar Kirman, op een zandige vlakte, welke door heuvelrijen wordt ingesloten, ruim 1300 m. boven den zeespiegel. De plaats, welke gedeeltelijk in puin ligt, bestaat uit twee afzonderlijke deelen, door muren van elkander gescheiden. Het aantal bewoners bedraagt ongeveer 50 000. Zij leven van nijverheid (zijden en katoenen stoffen, tapijten, schoenen) en handel. De stad vormt een belangrijk middelpunt voor den karavaanhandel en is in het geheele land beroemd door haar schoone vrouwen. In de omstreken wordt veel opium verbouwd en aardewerk vervaardigd.

Jesi, een stad in de Italiaansche provincie Ancona, ligt aan den Esino en de spoorlijn Ancona-Tossato. Zij is de zetel van een bisschop en telt (1911) 28 642 inwoners. Men vindt er een hoofdkerk, een gymnasium, een seminarium en een fraai paleis; verder wijnbouw, papier-, leder-, linnen-, touw- en zeepfabrieken. In 1910 werd er een monument voor den componist *Pergolesi* opgericht. Zij droeg in de dagen der Oudheid den naam van Aesis en is de geboorteplaats van keizer *Frederik II*.

Jesreel is een andere naam voor *Esdrelon* (zie aldaar).

Digitized by Google

Jesse. Zie *Isaï.*

Jesse, *John Heneage,* een Engelsch schrijver, in 1815 geboren, bekleedde gedurende vele jaren een administratieve betrekking en overleed den 7den Juli 1874. Behalve gedichten heeft hij een reeks geschiedkundige werken in het licht gegeven. Daartoe behooren: „Memoirs of the court of England during the reign of the Stuarts" (1840, 4 dln.; 2de druk 1857, 3 dln.), „Memoirs of the court of England from the revolution in 1688 to the death of George II" (3 dln., 1843; 2de druk 1846), „George Selwyn and his contemporairies" (4 dln., 1843), „Memoirs of the pretenders and their adherents" (2 dln., 1845), „Literary and historical memorials of London" (2 dln., 1847), „Memoirs of King Richard III" (1861), „Memoirs of the life and reign of King George III", (3 dln., 1867), „London, its celebrated characters and remarkable places" (3 dln., 1871), en „History of celebrated Etonians" (2 dln., 1875). Zijn verzamelde werken zijn in 1901 uitgegeven (Londen, 30 dln.).

Jesso. Zie *Japan.*

Jeton noemt men penningen, die noch tot de munten, noch tot de medailles behooren. Oorspronkelijk dienden zij als hulpmiddelen bij het rekenen. De oudste jetons komen in het midden der 13de eeuw in Frankrijk voor en verbreidden zich van hier uit over Nederland en Duitschland. Later verloren de jetons hun oorspronkelijke beteekenis en nu worden zij voor verschillende doeleinden (bijv. als speelpenningen) gebruikt.

Jeugdige misdadigers. Zie *Dwangopvoeding.*

Jeukte *(pruritus)* vergezelt zeer vaak een huiduitslag, vooral netelroos. Ook in den omtrek van zweren openbaart zij zich, alsmede bij het vervellen na mazelen, pokken enz. Andere oorzaken van jeukte zijn vooral parasieten, zooals de schurftmijt, luizen, vlooien, maden enz. Sommige menschen gevoelen jeukte na het eten van kreeften, van aardbeziën of van kaas. Ook geelzucht en zenuwziekten gaan wel eens van jeukte vergezeld, of zij treedt als een ouderdomskwaal op. Een zelfstandige huidziekte is de jeukuitslag *prurigo* (zie *Huidziekten).* Jeukte der slijmvliezen komt meestal voort uit ontsteking, die der geslachtsdeelen soms bij suikerziekte door de ontleding der suikerhoudende urine. Tot verwijdering der jeukte zoekt men de oorzaken weg te nemen. Waar zij hevig is en de oorzaak verborgen blijft, zooals zoo vaak bij oude menschen voorkomt, bewijzen doorgaans narcotica, waschingen met azijn of met een oplossing van 2 % carbolzuur goede diensten.

Jeunesse dorée was de naam, dien men tijdens de Fransche Revolutie aan de mannelijke jeugd gaf, die zich na den val van *Robespierre* aan het hoofd der tegen-revolutie plaatste. De naam wordt het eerst door *Pagès* in 1797 gebruikt. Tegenwoordig duidt men er de rijke, genotzieke mannelijke jeugd van een groote stad mede aan.

Jeux floraux noemt men den dichterlijken wedstrijd, die sedert vele eeuwen te Toulouse in Frankrijk heeft plaats gehad. Daar ontstond vóór 1324 een dichterlijke vereeniging, die in laatstgenoemd jaar alle dichters uitnoodigde, om in de „langue d'oc", die in het zuiden van Frankrijk gesproken wordt, een wedstrijd te houden, waarna aan den vervaardiger van het beste dichtstuk een gouden viooltje zou worden toegekend. De troubadour *Arnaud Vidal de Castelnaudary* behaalde dien prijs, en dit feest viel zoodanig in den smaak, dat in het volgende jaar de vereeniging Consitori de la gaya sciensa werd opgericht, terwijl in 1355 bij den prijs nog twee zilveren bloemen, een wilde roos *(églantine)* en een goudsbloem *(souci),* werden gevoegd. Toen na verloop van eenigen tijd die instelling in verval geraakte, werd zij door een milde gift van *Clémence Isaure* uit Toulouse hersteld. In de dagen van *Lodewijk XIV* gaven misbruiken aanleiding tot haar hervorming. In 1790 schorste zij haar werkzaamheid, doch in 1806 heeft zij die herwat; nog altijd bestaat zij onder den naam van „Académie des Jeux Floraux". Ook in Catalonië en Aragon ontstonden in de 14de eeuw zulke vereenigingen, die in Barcelona bestaat nu nog.

Jeverland in het groothertogdom Oldenburg is een gewest van het aloude Friesland en vormt nog altijd een vrije heerlijkheid. Het heeft grootendeels vruchtbare marschen, door dijken omgeven en van sluizen voorzien. In de Middeleeuwen bestond dit land uit Ostringen, Rüstringen en Wangerland, die in 1359 onder het gezag van *Edo Wiemken* werden vereenigd. In 1573 kwam het aan *Johan XVI,* graaf *van Oldenburg.* Een zoon van laatstgenoemde, met wien het oude Oldenburgsche Huis in 1667 uitstierf, vermaakte het land aan den zoon zijner zuster, vorst *Johan van Anhalt-Zerbst.* Bij het uitsterven van dit geslacht in de mannelijke lijn (1793) kwam Jeverland aan *Catharina II,* keizerin van Rusland, een geboren prinses *van Anhalt-Zerbst,* die daardoor een stem in den Duitschen Rijksdag kreeg. *Alexander I* stond het in 1807 af aan het koninkrijk Holland en in 1814 werd het aan den groothertog *van Oldenburg* toegekend.

Jevons, *William Stanley,* een Engelsch wijsgeer en staathuishoudkundige, werd den 1sten September 1835 te Liverpool geboren, studeerde in Londen natuurwetenschappen, bekleedde in 1854—1858 het ambt van scheikundige aan de Munt te Sydney, ging in 1864 aan de universiteit te Londen philosofie en staathuishoudkunde studeeren en werd in 1866 hoogleeraar aan Owen's College te Manchester, welke betrekking hij in 1876 verwisselde met die van hoogleeraar in de staathuishoudkunde aan de universiteit van Londen tot in de lente van 1881. Hij was een verklaard tegenstander van de theorieën van *Ricardo* en bediende zich bij zijn inductieve onderzoekingen bij voorkeur van de mathematische methode. Hij was een van de drie gelijktijdige ontdekkers van de nieuwere waardeleer, gegrond op het „nut van het laatste toevoegsel „the final" of „marginal utility" (*Menger, Jevons* en *Walras).* Hij schreef: „Pure logic or the logic of quality apart from quantity" (1864), „The coal question" (2de druk 1866), „A lecture on trades' societies" (3de druk 1888), „Studies in deductive logic" (1880), „Theory of political economy" (3de druk 1888), „The principles of sciene: a treatise

Digitized by Google

in logic and scientific method" (2 dln., 2de druk, 1879), „Money and the mechanism of exchange" (8ste druk 1888), „The State in relation to labour" (3de druk 1894), „Methods of social reform and other papers" (1883). Hij verdronk op de badplaats Bexhill bij Hastings den 13den Augustus 1882. Zijn weduwe gaf zijn: „Lettres and journals" (1886) uit.

Jewdokimof, *Nicolai Iwanowitsj,* graaf. een Russisch generaal, in 1804 geboren, trad reeds vroeg in dienst, streed in den Kaukasus onder het opperbevel van *Jermolof* en nam den 12den April 1859 *Schamyl's* residentie Weden stormenderhand in. Daar het vijandelijk hoofd bij deze gelegenheid gevangen genomen en Oost-Kaukasië onderworpen werd, zag *Jewdokimof* zich tot graaf verheven en tot adjudant des keizers benoemd. In 1861 ontving hij bevel, om tegen het vrijheidlievend bergvolk der Tsjerkessen op te rukken, en na een driejarigen strijd veroverde hij het laatste bolwerk van den vijand. Tot generaal der infanterie benoemd en met ridderorden en goederen begiftigd, keerde hij terug naar Tiflis, waar hij vervolgens den stadhouder van Kaukasië, grootvorst *Michaël,* ter zijde stond. In 1870 nam hij ontslag en overleed in 1873.

Jewett, *Sarah Orne,* een Amerikaansch schrijfster, den 3den September 1849 te South Berwick (Maine) geboren, woonde afwisselend aldaar en te Boston en overleed in 1909. Als schrijfster van dorpsverhalen heeft zij zich zeer populair gemaakt. Wij noemen: „Deep-Haven" (1877), „A country doctor" (1884), „Tales of New-England" (1890), „Strangers and wayfarers" (1891) en „The country of the Pointed Firs" (1897).

Jewish Colonization Association (I. C. A.) is een door baron *Hirsch* in 1891 met een kapitaal van 24 millioen gld. opgerichte vereeniging, die door de Joodsche gemeenten te Brussel, Berlijn en Frankfort, de Anglo-Jewish Colonization te Londen en de Alliance Israélite Universelle te Parijs bestuurd wordt. Zij heeft ten doel de positie der Joden in die landen, waar zij onderdrukt en vervolgd worden, te verbeteren, de emigratie te organiseeren en den emigranten naar buiten-Europeesche landen — voornamelijk door het stichten van koloniën — veilige woonplaatsen te verschaffen. De naar aanleiding der Jodenvervolgingen in Rusland in 1891 begonnen kolonisatie in Argentinië had slechts weinig succes. Nadat echter de vereeniging van baron *Hirsch* nog een legaat van 72 millioen gulden gekregen had en de door *Rothschild* in Palestina gestichte koloniën onder haar bestuur gekomen waren, kon zij haar werkzaamheden uitbreiden. Zij onderhoudt en bevordert de door haar gestichte koloniën in Argentinië, Brazilië, de Vereenigde Staten, Canada, Cyprus en Klein-Azië, landbouw- en nijverheidsscholen, industriëele ondernemingen en vooral de huisindustrie.

Jezd. Zie *Jesd.*

Jezieden is de naam van een ± 100 000 zielen tellende godsdienstige secte, die in de Turksche provincies Aleppo, Mosoel, in Midden-Koerdistan en in het Russische gouvernement Eriwan verspreid woont. Haar merkwaardige godsdienst is een verward mengsel van Perzisch dualisme, Mohammedanisme en Christendom, verbonden met een vereering van den gevallen engel *Mekel Taus,* die zich later weer met God verzoenen zal. De naam Jezieden is misschien afgeleid van het Perzisch-Koerdische *Jezd* (= God), hoewel zij hem zelf terugbrengen op khalif *Jezid I.* De Jezieden schijnen met de Koerden verwant te zijn; ook hun taal is grootendeels Koerdisch. Zij worden als dapper, arglistig en roofzuchtig beschreven. Wegens hun godsdienst zijn zij in de laatste eeuw bloedig door de Turksche overheden vervolgd geworden.

Jezirah (Hebreeuwsch = schepping) is volgens de Kabbala de derde, de uit geen stof geschapen wereld, de wereld der denkende substantie. Het is ook de naam van een boek („Sefer jezira" = Boek der Schepping), in 6 hoofdstukken, waarmede de Kabbalistische letterkunde begint, dat uit de 8ste of 9de eeuw stamt en tot gronddenkbeeld heeft: „De tien getallen *(sefirot)* en de 22 letters (de 32 zoogenaamde Banen der Wijsheid) zijn de grondslag van alle dingen". De overlevering schrijft het aan den aartsvader *Abraham* of aan den Mischna-leeraar *Akiba* toe. Spoedig na het verschijnen van het boek werd het wijsgeerig verklaard door *Saadja Gaon, Isak Israëli, Juda Halevi* e. a. In 1562 werd het te Mantua uitgegeven; het werd in het Latijn vertaald en met commentaren voorzien door *Rittangel* (Amsterdam, 1642); verder verschenen Duitsche en Engelsche vertalingen.

Jezuïeten, *Orde of Genootschap der,* (in het Latijn *Societas Jesu,* afgekort *S. J.*) werd in 1534 door *Ignatius van Loyola* (zie aldaar) gesticht en den 27sten September 1540 door paus *Paulus III* erkend. Zoowel van dezen paus als van zijn opvolgers, vooral van *Julius III,* ontving de orde buitengewone voorrechten. Het doel, waarmee zij werd opgericht, was niet alleen te werken aan eigen zaligheid en eigen volmaaktheid, maar ook aan die van de medemenschen. Behalve de drie gewone geloften (armoede, kuischheid en gehoorzaamheid) werd door de leden nog een vierde gelofte afgelegd, n. l. dat zij zich bereid verklaren overal heen te gaan, waar de paus hen zou zenden, den hun opgedragen last met alle krachten en middelen zouden volbrengen.

Wapen van de orde der Jezuïeten.

De organisatie, die vervat is in de *Constitutiones,* in 1550 door den stichter opgesteld en op de eerste algemeene congregratie in 1558 als bindende norm aanvaard, is als volgt. De orde bestaat uit verschillende klassen. Den laagsten trap vormen de nieuwelingen of *novice's,* die een proeftijd van twee jaren in novicehuizen doorbrengen, gedurende welken tijd zij nog niet door geloften aan de orde gebonden zijn en ook te allen tijde ontslagen kunnen worden. Na dezen tijd leggen zij de geloften van armoede, kuischheid en gehoorzaamheid af en heeten dan *scholastieken,* die alleen wegens ernstige redenen

Digitized by Google

uit de orde kunnen worden verwijderd. In deze klasse blijft de Jezuïet 11—14 jaar, waarvan 1—2 jaar gewijd aan humanistische studie, 3 jaar aan wijsbegeerte, 3—5 jaar aan werkzaamheid als leeraar, 4 jaar aan theologische studie. De derde klasse wordt gevormd door de *coadjutores*. Onder dezen nemen de *coadjutores temporales* de laagste plaats in. Zij zijn de leekebroeders, die met de zorg voor de wereldsche behoeften belast zijn. Hooger in rang staan de *geestelijke coadjutores*, die de priesterwijding ontvangen. Den hoogsten rang bekleeden de *professi*, die behalve de drie eenvoudige geloften ook de vierde gelofte moeten afleggen, wat eerst geschiedt nadat zij als priester het zgn. derde proefjaar hebben doorgemaakt. De orde is tegenwoordig verdeeld in 6 assistentie's, welke 27 provinciën omvatten. Aan het hoofd van een assistentie staat een assistent, niet als bestuurder, maar als vertegenwoordiger der belangen der assistentie, van een provincie een provinciaal. De huizen der orde worden onderscheiden in professiehuizen, die geen vaste inkomsten bezitten en aan welks hoofd een praepositus staat, in collegiën en novicehuizen, met een rector aan het hoofd, en residenties met een superior aan het hoofd. De hoogste macht is in handen van den generaal, die door een algemeene congregratie gekozen wordt. Deze congregraties hebben als leden den generaal, de assistenten, de provincialen en twee afgevaardigden van elke provincie. Gewone congregaties komen na den dood van een generaal bijeen, buitengewone kunnen door den generaal, door de assistenten of door de gezamenlijke afgevaardigden van de provincies om de drie jaar bijeengeroepen worden. Ook heeft zulk een algemeene congregratie in bepaalde gevallen het recht den generaal af te zetten. De generaal wordt voor levenslang gekozen, woont te Rome en is alleen aan den paus gehoorzaamheid verschuldigd. Alle hoogere ambtenaren worden door hem benoemd. Hij wordt terzijde gestaan door de 6 assistenten en door een admonitor (waarschuwer), die door een algemeene congregratie gekozen wordt. Hij is echter niet verplicht hun raad te volgen. De generaal ontvangt maandelijks bericht van elken provinciaal, die weder met zijn ondergeschikten in een geregelde briefwisseling staat, waardoor de generaal voortdurend op de hoogte blijft van den toestand. Hij bezit niet alleen lijsten met de namen, leeftijd, studievakken en aanleg van alle leden, maar ontvangt ook voortdurend bericht omtrent hun werkzaamheden, ontwikkeling en gedrag. Uit alle afzonderlijke berichten wordt jaarlijks te Rome een algemeen bericht over den toestand der verschillende provincies opgemaakt.

Reeds bij het overlijden van den stichter (1556) telde de orde meer dan 1000 leden in 12 provinciën. Het werken van de Jezuïeten ging uit van de collegiën, die meestal door vrijwillige gaven ontstonden. In Spanje, Portugal, Italië, Duitschland en, na heftigen tegenstand, ook in Frankrijk werden weldra een aantal collegiën gesticht. Grooten invloed hadden ook de zendelingen der Jezuïeten buiten Europa, vooral in de Portugeesche bezittingen in Indië, waar *Xavério* (1541—1552) en zijn medestanders in Goa, Travancore, Cochinchina, Malaka, Ceylon, China en Japan honderdduizenden tot het Christendom bekeerden, alsmede in Brazilië en Paraguay.

Claudius Aquaviva, de vijfde generaal (1582—1615), die op de drie Spanjaarden *Loyola, Laynez* en *Borgia*, na de zwakke regeering van *Mercuriaan* (1573—1581) volgde, leverde in zijn „Ratio et institutio studiorum Societatis Jesu" een hand- en leerboek voor de Jezuïetenscholen. Hoewel hun pogingen, om zich in de Protestantsche landen, Rusland, Scandinavië, Groot Brittannië en in het noorden van Duitschland, te vestigen, schipbreuk leden, was het aantal leden in 1616 reeds tot 13 112 geklommen en dat der provinciën tot 37.

De richting en de groote invloed van de orde bezorgden haar weldra vele tegenstanders, dit was ook de oorzaak, dat zij eerst in 1562 in Frankrijk toegelaten werden. Weldra wisten zij echter ook daar hun macht uit te breiden, ofschoon er voortdurend een groote vijandschap bleef bestaan en zij van medeplichtigheid aan den moord op *Hendrik III* werden verdacht. Na den aanslag van *Chatel* op *Hendrik IV* (1594) werden zij uit Frankrijk verbannen; op aandringen van den paus ontvingen zij echter reeds in 1603 van *Hendrik IV* verlof om terug te keeren. Men kon hun de medeplichtigheid aan den moord op *Hendrik IV* niet bewijzen, en het boek, waarin de Spaansche Jezuïet *Mariana* in bepaalde gevallen den koningsmoord verdedigde, werd door hen zelf veroordeeld. Weldra wisten zij den vroegeren invloed te herwinnen en uit te breiden. Zij hadden invloed niet alleen bij de Bourbons tot aan *Lodewijk XV*, ook in de Nederlanden, vooral in de Zuidelijke Nederlanden, in Polen en in het Duitsche keizerrijk, waar zij tot de vertrouwde vrienden behoorden van *Ferdinand II* en *III*, hadden zij een groote macht.

Intusschen werd de Jansenistische strijd (zie *Jansenisten*) gevaarlijk voor de Jezuïeten. De aloude haat van de universiteit te Parijs, verbonden met de zedelijke opvattingen der Jansenisten, kwam weder in verzet tegen de leer van den Jezuïet *Molina* en andere leden der orde. Scherp werden hun leerstellingen gegeeseld door de bijtende „Lettres provinciales" van *Pascal* (1666), terwijl *Innocentius XI* in 1679 een veroordeelend vonnis uitsprak over 65 stellingen, die een te toegevende zedeleer van enkele hunner casuisten bevatten. Door allerlei oorzaken groeide de vijandschap tegen de orde, die in het midden der 18de eeuw algemeen werd en die later leidde tot haar opheffing door den paus. In dezen tijd (1750) bestond de orde uit 27 provinciën en 22 126 leden. Zij bezat 25 professiehuizen, 578 collegiën, 150 seminariën, 60 nieuwelingsgestichten, 195 residentiën en 173 missiën.

Grooten tegenstand had ook de orde in Portugal ondervonden. Onder haar leiding waren de Indianen in Zuid-Amerika tegen dat rijk in verzet gekomen, en toen daarna een poging tot sluipmoord plaats had op koning *Jozef I*, wist *Pombal* te bewerken, dat de Jezuïeten bij besluit van den 3den September 1759 uit Portugal verdreven werden.

In Frankrijk, waar vooral minister *Choiseul-Amboise* en madame *de Pompadour* tegen haar

Digitized by Google

waren ingenomen, kwam het ook weldra tot een uitbarsting. In 1743 was door pater *Lavalette* te Martinique een handelshuis gesticht, dat met de grootste kantoren in Frankrijk betrekkingen onderhield. Toen dit huis in 1755 bankroet ging en de provinciaal van Frankrijk weigerde zijn wissels te betalen, ontstond er een proces, waarbij talrijke misbruiken der orde aan het licht kwamen. Toen er op verandering van de statuten van de orde aangedrongen werd, verklaarde haar toenmalige beschermer, generaal *Lorenzo Ricci:* „sint ut sunt, aut non sint" (wanneer de orde niet kan blijven zooals zij is, dient zij te verdwijnen). Door een koninklijk besluit van 1764 werd de orde opgeheven.

De Jezuïeten werden in 1767, door toedoen van minister *Aranda,* uit Spanje, daarna door *Tanucci* uit Napels en vervolgens ook uit Parma verbannen. Eindelijk hief paus *Clemens XIV* in den bul „Dominus ac redemptor noster" van den 21sten Juli 1773 de orde in alle Christelijke staten op. Toenmaals was *Lorenzo Ricci* generaal.

Zeer gunstig was *Frederik II,* koning *van Pruisen,* hun gezind; zij konden zich in dat land, onder den naam van priesters der koninklijke schoolinrichting, wijden aan het onderwijs der jeugd. In 1786 werden zij echter ook uit Pruisen verbannen. Uit Rusland waren zij weliswaar in 1719 door *Peter den Groote* verbannen, doch na de verdeeling van Polen, waarbij het oostelijk gedeelte van dat land bij Rusland gevoegd werd, werden zij er niet alleen geduld, maar ontvingen in 1782 zelfs verlof om een vicaris-generaal te kiezen.

Intusschen waren de omstandigheden te Rome weder ten gunste der Jezuïeten veranderd. *Clemens XIV* was overleden (1774), en zijn opvolger, *Pius VI,* begunstigde de orde en bekleedde de voormalige Jezuïeten met aanzienlijke kerkelijke waardigheden. *Pius VII* bevestigde de orde in 1801 in Wit-Rusland en Lithauen, herstelde haar in 1804 op Sicilië, in 1811 werd zij voor geheel Rusland bevestigd, in 1813 werd zij hersteld in Engeland, Ierland en Amerika en eindelijk werd zij door den bul „Sollicitudo omnium" van den 7den Augustus 1814 voor het geheele Christendom hersteld. Reeds den 11den November 1814 werd te Rome het noviciaat der Jezuïeten plechtig geopend. Hun ledental, dat in 1816 slechts 674 bedroeg, nam snel toe.

In Spanje werden de Jezuïeten den 29sten Mei 1815 door *Ferdinand VII* in het bezit van alle voormalige goederen en rechten hersteld. Hoewel zij na de omwenteling van 1820 verbannen werden, konden zij reeds in 1823 terugkeeren, waarna de orde echter in 1835 en in 1868 opnieuw opgeheven werd. In Portugal handhaafde men het verbanningsbesluit van 1759, totdat de orde in 1832 door dom *Miguël* weder toegelaten werd, hoewel zij geen aanspraak mocht maken op haar voormalige privilegiën en bezittingen. Dit verlof werd wel is waar in 1834, na de verovering van Lissabon, door dom *Pedro* ingetrokken, doch later vestigden zij zich weder in Lissabon en in andere steden, ze werden echter met andere religieuze orden bij de jongste omwenteling uitgewezen. In Frankrijk werden zij onder het Consulaat en het Eerste Keizerrijk niet geduld, en de Restauratie was maar even bij machte om hun toegang te verschaffen, terwijl de omwenteling van 1830 de orde in dat rijk voor eeuwig ophief. Niettemin bleef zij onder *Lodewijk Philips* in het geheim bestaan. Onder het tweede keizerrijk is haar invloed in Frankrijk zeer toegenomen, en later onder de republiek bleef zij een gewichtige rol vervullen, totdat in 1901, tegelijk met die van andere orden, ook de verbanning der Jezuïeten volgde. In Rusland zijn zij in 1817 uit St. Petersburg en Moskou verbannen, en in 1820 is de orde in het geheele rijk opgeheven. In Zwitserland vond men haar in enkele cantons, doch in 1847 werd zij uit de republiek verbannen. Uit Duitschland zijn ze sinds 1872 verbannen; den 8sten Maart 1904 is § 2 der z. g. Jezuïetenwet opgeheven, zoodat medeleden der orde in Duitschland mogen verblijf houden, maar huizen of stichtingen mochten zij er nog niet bezitten. In 1916 werd de Jezuïetenwet voor Duitschland in haar geheel opgeheven.

De generaal *Beckx* (1853—1884), de opvolger van den Amsterdammer pater *Roothaan* (1829—1853), werd opgevolgd door pater *Anderledy* (1884—1892), onder wien de orde van paus *Leo XIII* de bevestiging van alle voorrechten, die ooit door pausen aan de orde waren geschonken, ontving. Hij werd opgevolgd door pater *Martin,* die den 18den April 1906 te Rome overleed en opgevolgd werd door *Frans Xaverius Wernz,* overleden te Rome in 1914 en opgevolgd door *Wladimir Ledóchowski.*

In 1917 telde de orde 6 assistentiën, die uit 27 provinciën bestaan, met ruim 17 000 leden. De assistentiën zijn de Italiaansche, de Duitsche, die zich over Duitschland, Oostenrijk-Hongarije, België en Nederland uitstrekt, de Fransche, de Spaansche, waartoe ook Portugal en Mexico behooren, de Engelsche, waartoe Canada behoort, en de Amerikaansche.

Een groot aantal geschriften zijn door de Jezuïeten in het licht gegeven. Als de belangrijkste tijdschriften noemen wij, behalve de „Civilta cattolica" (sedert 1850), de „Etudes Religieuses" (sedert 1854), de „Stimmen aus Maria Laach" (sedert 1871), „Die katholischen Missionen" (sedert 1873), „The Month" (sedert 1873), „Razon y Fé", „Analecta Bollandiana", „Studiën, tijdschrift voor godsdienst, wetenschap en letteren" (sinds 1868). Bekend zijn talrijke aanklachten tegen de orde: slappe zedenleer „Jezuïeten moraal", huldigen van het beginsel „het doel heiligt de middelen", goedkeuren van vorstenmoord, deelname aan verschillende samenzweringen enz. Ze zijn gezamenlijk te vinden met het antwoord, dat een Jezuïet er op geeft, in: *Duhr's* „Jesuitenfabeln". Over de geschiedenis der orde bestaat een zeer uitgebreide literatuur; volgens een besluit van een algemeene ordesvergadering in 1892 verschijnt o. a. een bronnenpublicatie van iedere assistentie, waarvan enkele deelen het licht zagen; verder „Monumenta historica Societatis Jesu" (Madrid, 1894 v. v. verschenen reeds een veertigtal deelen).

Zie: H. Ermann, De Jesuietenorde (Hollandiadrukkerij 1907).

Digitized by Google

Jezuïetenkruis. *Zie Kruis.*

Jezuïetinnen noemden zich de leden van de vrouwenvereeniging, die in 1545 door *Isabella Rossella* uit Barcelona te Rome gesticht en door paus *Paulus III* onder de geestelijke leiding van *Loyola* gesteld werd. Reeds in 1547 werd de vereeniging opgeheven. In 1609 richtte de Engelsche *Maria Ward* een vereeniging van Jezuïetinnen op te Saint-Omer (in het departement Pas de Calais), die spoedig in Engeland, België en Duitschland navolging vond; maar daar zij zich niet aan de bisschoppen wilde onderwerpen, werd zij in 1631 door paus *Urbanus VIII* opgeheven.

Jezus, een gewone Joodsche eigennaam, die als zoodanig zelfs in het N. Testament voorkomt (Coll. 4 : 11), is daar toch allereerst de naam der hoofdfiguur, wiens leven in de Evangeliën beschreven wordt en wiens persoon in de overige boeken van het N. Testament het middelpunt vormt der christelijke prediking. Hij heet *Jezus van Nazaret* naar het stadje in Galilea, vanwaar hij afkomstig is; aan zijn naam wordt in de N. Testamentische brieven dikwijls de titel *Christus* toegevoegd, waarmede door de Christenen te kennen wordt gegeven, dat de Joodsche Messiasverwachting in hem in vervulling is gegaan. Hij wordt verder betiteld als *Zoon Davids, Zoon Gods, Lam Gods* (vooral in de Openbaring); zelf noemt hij zich herhaaldelijk *Zoon des Menschen*. Al deze titels kennen aan zijn verschijning onvergelijkelijke beteekenis toe. Die geheel bijzondere beteekenis komt ook uit in de beschrijving van zijn leven, waarin menschelijke en bovenmenschelijke trekken zijn saamgeweven tot een geheel, dat in de godsdienstige letterkunde zijn wedergade niet heeft. Wij mogen niet vergeten, dat piëteit door alle christelijke gelachten heen gewerkt, geen Christen geheel onbevooroordeeld laat tegenover dit leven; toch blijft de geschiedenis grootsch en de beschrijving houdt daarmee gelijken tred. Elke samenvatting blijft gebrekkig. Geboren uit de maagd *Maria* te Bethlehem, opgegroeid te Nazaret, treedt hij op den leeftijd van ongeveer 30 jaren op in het landschap Galilea, predikt, geneest kranken en doet vele wonderen. Na een werkzaamheid van ongeveer drie jaar, trekt hij naar Jeruzalem en wordt daar door zijn vijanden gegrepen en gekruisigd, maar ten derden dage is hij uit zijn graf verrezen. Na 40 dagen met zijn leerlingen te hebben verkeerd, is hij ten hemel gevaren. Nu bestaat er evenwel verschil van gevoelen, of dat indrukwekkend geheel te aanvaarden is als de getrouwe beschrijving van een historisch leven. Een der redenen tot dit verschil is hierin gelegen, dat een geheel eigenlijk niet dan kunstmatig is samen te stellen uit levensbeschrijvingen, die onderling soms niet weinig van elkaar afwijken en enkel door verregaande harmonistiek met elkander in overeenstemming zijn te brengen. Dit laatste doet het kerkgeloof; gesteund door zijn wetenschap handhaaft het de historische werkelijkheid van dit leven in al zijn bijbelsche trekken. Daarnaast worden twee andere gevoelens voorgedragen. De historische kritiek neemt aan, dat er een bescheidener werkelijkheid verscholen ligt achter het levensbeeld, dat de Evangeliën ons vertoonen. De symbolische en mythische opvattingen, dikwijls als de „radicale" samengevat, staan vrijwel alle ontkennend tegenover de historische werkelijkheid. Het is duidelijk, dat alleen de historisch-kritische beschouwing voor de plicht wordt gesteld om het bovennatuurlijke als verdichting van lateren datum uit de geschiedenis van den mensch *Jezus* los te maken; voor de andere opvattingen leveren de bovennatuurlijke trekken geen moeilijkheid op.

Deze verscheidenheid van standpunt is hoofdzakelijk in den loop der vorige eeuw ontstaan. *Reimarus* is in de „Wolfenbütteler Fragmente" (1777—1778) begonnen de wonderen in *Jezus'* geschiedenis rationalistisch te verklaren. *Paulus,* hoogleeraar te Heidelberg in 't begin der 19de eeuw, is in zijn voetstappen getreden. Een anderen weg sloeg *D. F. Strauss* in 1835 in. Hij gaf de rationalistische poging om het bovennatuurlijke tot het natuurlijke te herleiden op en legde den nadruk op de mythe, die, in *Jezus'* leven gebracht, dat leven van den aanvang tot het einde in iets andersoortigs had herschapen. Het optreden van *Strauss* verwekte in de theologische wereld groote beroering; er werd tegen hem aangevoerd, dat zijn resultaten niet rustten op wetenschappelijk onderzoek der bronnen. Aan dat onderzoek van de N. Testamentische bronnen hebben toen *F. C. Baur* en zijn school zich met groote scherpzinnigheid gewijd. *Theodor Keim* heeft de wetenschappelijke resultaten van de school van *Baur* in een epoquemakend werk saamgevat. Meer populair zijn geworden *Strauss'* „Leben Jesu für das deutsche Volk" (1864) en *Renan's* „Vie de Jésus" (1863.) Op de grondslagen, die *Keim* gelegd heeft, wordt nog in onzen tijd voortgebouwd door de historisch-kritische school. Zijn resultaten zijn sinds 1880 bestreden door de radicalen, die de gezamenlijke N. Testamentische geschriften verwezen hebben naar de 2de eeuw n. Chr. en als bronnen voor de geschiedenis hebben gewraakt. Van af 1890 is in de historisch-kritische school een richting ontstaan, die uit de apocalyptische literatuur materiaal meent te moeten putten ter verklaring van vele, zoo niet alle Evangelische trekken. Drie vragen beheerschen in hoofdzaak het verschil van gevoelen in dezen tijd: 1°. heeft Jezus geleefd? 2°. kan er een beschrijving van zijn leven worden gegeven, die aan den eisch van geloofwaardigheid voldoet? 3°. hoe ver strekt de beteekenis van Jezus voor den modernen tijd?

1. Deze vraag wordt door de radicalen ontkennend beantwoord. Als radicaal treedt in ons land op den voorgrond *Bolland;* naast hem *G. A. van den Berg van Eysinga Jr.* In Duitschland is in de laatste jaren het meeste stof opgeworpen door *Albert Kalthoff* en *Arthur Drews.* Tegen hen en *William Benjamin Smith,* een Amerikaan, is de geheele liberale „Leben-Jesu Forschung" in het geweer gekomen. *Bruno Bauer* was de eerste, die de persoon van *Jezus* ter verklaring van het Christendom niet onmisbaar achtte. *Pierson, Loman* e. a. zijn onafhankelijk van *Bauer* in zijn spoor getreden. Van den aanvang af is het standpunt der Hollandsche radicalen geweest, dat een godsdienstige idee tot de schepping van het Jezusbeeld geleid heeft. *Loman* zeide: de ge-

Digitized by Google

schiedenis van *Jezus* is die der Joodsche gemeente; *Bolland* is van oordeel, dat het Christusbeeld vóór de onwijsgeerige gemeente gedicht is door de met theosofen te vergelijken Gnostieken. *Kalthoff* heeft een maatschappelijke (communistische) idee aangewezen als de scheppende kracht achter het Evangelisch geschiedenisbeeld; de nieuwere radicalen de mythe van een van elders ingevoerd goddelijk wezen. De Hollandsche school heeft voor de staving van haar standpunt kracht gezocht in de ontkenning van de echtheid der 4 hoofdbrieven van *Paulus;* met *Paulus* werd een belangrijk getuige voor het historisch bestaan van *Jezus* verwijderd. *Kalthoff* steunde vooral op de socialistische beschouwing der geschiedenis. De mythische beschouwing rust in hoofdzaak op de resultaten van de godsdienstgeschiedenis en neemt Babylonische invloeden aan. Ongetwijfeld heeft tot het ontstaan de boven geschetste beschouwingen krachtig meegewerkt, dat de uitkomsten der „Leben-Jesu Forschung" te weinig overtuigend werden bevonden. De heerschende meening in de Duitsche theologische wereld, die ongetwijfeld het meest voor het onderzoek van het leven van *Jezus* heeft gedaan, is dat de ontkenning van *Jezus'* bestaan door ernstige bronnenstudie tot een overwonnen standpunt gestempeld zal worden. In ons land oordeelt men minder positief.

2. De meeste Duitsche Nieuw-Testamentici zijn van oordeel, dat achter het Evangelisch levensbeeld historische werkelijkheid staat; tegenover de mogelijkheid om die historische werkelijkheid min of meer volledig te benaderen, staan zij op zijn minst sceptisch. Voor de historiciteit van *Jezus* beroepen ze zich allereerst op den indruk, dien de Evangeliën bij lezing wekken. Verder hooren zij in de hoofdbrieven van het N. Testament of althans in gedeelten daarvan de levende stem van den Apostel *Paulus*. Ook om de getuigen buiten het N. Testament: de N. Testamentische apocriefen en de historieschrijvers *Flavius Josephus, Tacitus, Suetonius* (zie *Christendom* B 1) wordt door hen gewicht toegekend. Maar hun hoofdargument bestaat in de aanwijzing van gegevens in de Evangelische overlevering, die in de kringen, waarin de Evangeliën ontstaan zijn, niet verdicht konden worden. Verschillende trekken worden aangegeven (Marcus 3 : 31 e. v.; 10 : 18; 14 : 66 e. v.; 14 : 50 enz.). Intusschen heerscht hier geen eenstemmigheid en maant de eene onderzoeker den ander tot voorzichtigheid. Ook wordt er op gewezen, hoezeer *Jezus'* woorden, overeenstemmen met de redenen van een vroom Israëliet. Om nu echter een eenigszins betrouwbaar geheel op te bouwen van *Jezus'* leven, is in het oog der meeste onderzoekers een onmogelijkheid. De bronnenvraag is al een zeer moeilijke. De Evangeliën, zooals zij voor ons liggen, worden alle na 70 gedateerd; welke oudere bronnen zijn hierin verwerkt? Langzamerhand is er zekere éénstemmigheid bereikt; de kritische theologie waakt over 't geheel het Evangelie van Johannes als historiebron en neemt aan, dat er bestaan heeft een oer-*Marcus* met een beschrijving van *Jezus'* daden, een oer-*Matthëus* met woorden van *Jezus;* behalve deze is in de Evangeliën verwerkt een kleine Apocalypse (Marcus 13 e. a.) en heeft *Lukas* een Ebionietische bron gebruikt. Ook zouden de Evangelisten uit een Buddhistische bron geput hebben *(Seydel* en *Van den Berg van Eysinga)*. De oudste lagen bevatten niet de mythische elementen, die in de jongere laag zulk een belangrijke rol spelen. De gestalte van *Jezus* wordt geheel tot menschelijke afmetingen teruggebracht.

3. Er is een tijd geweest, dat de liberale theologie een beeld van *Jezus'* persoon en prediking ontwierp in bijkans moderne lijnen. Hij werd voorgesteld als een profeet, die een verheven zedeleer verkondigde, het koninkrijk der hemelen stichtte en stierf om zijn werk te bezegelen. Er heerschte verschil over de vraag, of hij zichzelf als den Messias had beschouwd. Deze vraag is een brandende geworden onder den invloed van de z.g. „eschatologische school", die *Jezus'* persoon en prediking geheel of althans overwegend beheerscht laat worden door de in zijn tijd verlevendigde verwachting van een rijk Gods, dat uit den hemel zal neerdalen en de aardsche verhoudingen herscheppen. Tot deze school behooren *Joh. Weiss, Schweitzer, Bousset* en *Wernle*. Deze school heeft in den tegenwoordigen tijd grooten invloed. Evenwel wordt de oude voorstelling ook nog gehuldigd, die een zedelijke herschepping der menschheid naar modern begrip bevatte. Het scherpst tegenover de eschatologische school staat *W. Wrede*, die het bewustzijn van de Messias te zijn aan *Jezus* ontzegt. In het middelpunt van deze controvers staan de begrippen: Zoon des Menschen en Koninkrijk der Hemelen. Moet het laatste immanent of transcendent worden opgevat? Is de Zoon des Menschen niet anders dan mensch en door de evangelisten in de plaats gesteld van het „ik" uit *Jezus'* mond of staat dit spraakgebruik in verband met het boek *Daniël*, waar de Zoon des Menschen de titel is van den Messias? Er zijn onderzoekers, die niet alleen aan *Jezus* het bewustzijn toekennen van buitengewone beteekenis te zijn, maar ook de oorzaak hiervan zoeken in godsdienstige extase *(Oscar Holtzmann)*. Van hier voert een lijn tot de psychopathologische verklaring van zijn wezen, die inderdaad ook beproefd is.

De vraag, welk bewustzijn *Jezus* van zich zelven meedroeg, strekt zich uit ook over zijn prediking, bijv. in de Bergrede (Mt. 5—7). Staan de eischen hier uitgesproken onder den invloed van eschatologische verwachtingen? Er zijn elementen in *Jezus'* prediking bijv. zijn aanbeveling van naastenliefde (de Barmhartige Samaritaan), zijn accentueeren van het innerlijke in den godsdienst tegenover het uiterlijk karakter van den Joodschen wetsgodsdienst, die onbetwist voor alle tijden zijn; die prediking bevat ook bestanddeelen bijv. zijn aanbeveling van weerloosheid, zijn houding tegenover aardsch bezit, die in den modernen tijd niet dan onder voorbehoud aanvaard of als eschatologisch van oorsprong voor ons vervallen worden verklaard. Het onderwerp: *Jezus* en de sociale kwestie is een vruchtbaar terrein voor pro en contra.

In het algemeen zijn de Christenen van onze dagen het hierover eens, dat de kern van zijn Evangelie ligt in de prediking van Gods liefde jegens den mensch en in een aanprijzing van de

Digitized by Google

onderlinge liefde als de waarachtige basis der menschelijke verhoudingen. Daarnaast zijn zij zeer verdeeld in hun waardeering van *Jezus'* persoon en dit verschil beheerscht weer de toelichting van Zijn Evangelie. Wij vinden zoowel de opvatting, die een absoluut verband aanneemt tusschen de aan *Jezus* toegekende titels en zijn persoon: hij *is* de Christus, de Zoon Gods van eeuwigheid her, het Vleeschgeworden Woord, als die, welke hem uitsluitend eert als prediker eener verheven zedeleer. Tusschen deze uitersten liggen allerlei schakeeringen, die de beteekenis van *Jezus* voor hun geloofs- en zedelijk leven verschillend bepalen. Zonder twijfel hangt de waardeering van zijn persoon en zijn titels niet af van hetgeen het wetenschappelijk onderzoek daarover aan het licht brengt, aangezien deze meer een zaak is van geloof dan van wetenschap.

De literatuur over *Jezus* is zeer uitgebreid. Een geschiedenis van de „Leben-Jesu Forschung" tot 1906 geeft *A. Schweitzer,* Von Reimarus zu Wrede (hierin ook apologetische werken). *O. Schmiedel,* Die Hauptprobleme der Leben-Jesu-Forschung (1906) geeft een overzicht van de „kwesties". *H. Weinel,* Jezus im neunzehnten Jahrhundert (1907) beantwoordt de vraag: welke beteekenis kent de 19de eeuw aan *Jezus* toe? De radicalen worden vertegenwoordigd door *P. Zondervan,* Radicale Christusbeschouwingen (1915). Het leven van *Jezus* is door velen meer of minder breed geschetst; wetenschappelijk: *W. Brandt,* Evangelische Geschichte (1893); populair: *W. Bousset,* Jésus (1904, ook vertaald) en *G. Frensen,* Hilligenlei (1905) e. a.

Jezus Sirach is de naam van een apocrief boek van het Oude Testament, dat overwegend spreuken van levenswijsheid en verder lyrische stukken bevat. Volgens de Hebreeuwsche tekst luidt de titel: „Wijsheid van Jezus, den zoon van Eleasar, den zoon van Sirach", in de Grieksche vertaling: „Wijsheid van Jesus, den zoon van Sirach". De inhoud en de vorm van het boek zijn merkwaardig door het ineenvloeien van wijsheid, psalmen, profetie en wetsvoorschriften. Dikwijls is reeds gewezen op de overeenkomst die gedeelten van den inhoud vertoonen met Grieksche spreuken, Egyptische, Babylonische en Perzische literatuur. De geheele tekst is ons overgeleverd in het Syrisch, Grieksch, Latijn, Arabisch, Koptisch, Aethiopisch en Armenisch. In het oorspronkelijk Hebreeuwsch bezitten wij slechts enkele gedeelten. Men mag aannemen, dat het boek omstreeks 190 v. Chr. is ontstaan en omstreeks 132 v. Chr. in het Grieksch vertaald.

Zie *R. Smend,* Weisheit des Jesus Sirach (1906). Een Hollandsche vertaling door *J. C. Matthes* en *Joh. Dyserinck* verscheen in 1908.

Jicht *(arthritis)* openbaart zich gewoonlijk door pijn in het gewricht tusschen het kootje van den grooten teen en zijn middelvoetbeentje, vandaar de naam van *podagra.*

Acute jicht wordt veelal voorafgegaan door een gebrekkige spijsvertering en veroorzaakt scheurende, in hevigheid afwisselende pijnen, gevolgd door koorts. Meestal treedt de aanval des nachts of in de vroege morgenuren op. De urine is daarbij rood gekleurd, heeft een rood bezinksel en bevat veel phosphorzuur, en groote hoeveelheden piszuur. Buiten die aanvallen is de urine van den patiënt juist armer aan piszuur dan die van een gezond mensch. De lijder kan zich niet bewegen zonder hevige pijn te gevoelen, terwijl het aangedane gewricht rood, gezwollen, en gespannen is. Tegen den morgen verbetert de toestand, de pijnen verminderen, de temperatuur daalt, de patiënt gaat zweeten en voelt zich overdag beter, maar de zwelling blijft aantoonbaar. Des avonds verheft zich de pijn en vertoont zich weder koorts, doch doorgaans telkens met minder hevigheid, en in 5 of 6 dagen is de eerste aanval verdwenen, die zich echter veelal nog een paar maal herhaalt. Zulke aanvallen komen echter terug, en terwijl de pijnen afnemen, blijft de zwelling aanhouden en brengt zelfs steenachtige verkalking voort. Het regelmatigst en het hevigst wordt daarbij telkens weer het groote-teengewricht aangetast *(podagra),* maar later kunnen ook andere gewrichten ziek worden, doch zelden treft de aanval meerdere gewrichten tegelijk. Bij jicht in hand- en vingergewrichten spreekt men van *chiragra,* nog zeldzamer is die van de knie *(gonagra).* Langzamerhand verliezen de aanvallen hun typisch karakter en gaat de ziekte ook over op inwendige organen. We hebben dan te doen met de chronische jicht, die echter ook zonder die aanvallen kan beginnen.

Chronische of *slepende jicht* onderscheidt zich door de veranderlijkheid harer verschijnsels. Zij verwekt bij afwisseling pijn in verschillende ledematen en deelen en wordt ook wel met den naam van *vliegende jicht* bestempeld. Daarbij is de spijsvertering gestoord en de aanvallen zijn heviger na een overvloedig middagmaal, na het gebruik van wijn en sterke dranken, na het vatten van koude en na hevige gemoedsaandoeningen. Het zenuwsysteem blijft ook niet vrij: zenuwontstekingen en zenuwpijnen (neuralgieën) en gedrukte stemming bewijzen de aandoening ervan. Catarrhen van den darm en andere catarrhen begeleiden vaak de dyspepsie, waarom men ook wel van *viscerale* (= ingewanden) jicht spreekt, maar gewichtiger is de aandoening van de nieren die als „schrompelingsnier" op den duur niet uitblijft en het leven bedreigt door de ermee gepaard gaande aandoening van de hartspier. Die hartaandoening is dan de hoofdzaak. Hart en bloedvaten kunnen echter ook zonder de nierziekte door de jicht aangetast worden in den vorm van *endocarditis* (zie *Hartziekten),* van *myocarditis, atheroom* ens.

Door de jicht worden steeds meer gewrichten onbruikbaar en de leden, tengevolge van zwelling en samentrekking der spieren, dikwijls misvormd en voor het gebruik ongeschikt. De vliezen der gewrichten worden dik, ondoorschijnend en rood en de jichtknobbels bevatten zelfstandigheden, die men anders in de beenderen en in de urine aantreft, zooals piszuur natrium, piszuur calcium, phosphorzuur calcium, natriumchloried en somtijds aanmerkelijke hoeveelheden piszuur. De met deze zouten gedrenkte weefsels hebben neiging te verzweren, af te sterven en door de huid te breken in *jichtzweren,* die etter en piszuurzouten afscheiden. Ook onder de huid, in de omgeving der gewrichten komen dergelijke

Digitized by Google

ophoopingen voor als *jichtknobbels*, vooral aan het kraakbeen der ooren.

De oorzaken van jicht zijn tot nu toe onbekend. Wèl kan men constateeren, dat er in de weefsels veel kristalvormige uraten worden afgezet; vooral op de kraakbeenvlakten van de gewrichten vindt men het zure piszure natrium. Ook het bloed is abnormaal rijk aan piszuur. Men spreekt dan ook wel van een piszure diathese. Er bestaat dus een vasthouden van het piszuur, dat als onbruikbare afvalstof van de voeding anders door de nieren wordt verwijderd. Ook de cellen van het lichaam zelf leveren als afval bij hun werkzaamheid piszuur op als endogeen piszuur, dat constant is en waarop door de voeding geen invloed kan worden uitgeoefend. Maar het *exogene* piszuur stamt voor het grootste gedeelte uit de dierlijke voedingstoffen, n. l. uit de celkernen van dierlijke lever, nieren en hersens, veel minder uit vleesch en dieren. De ziekte volgt veelal op een overvloedig tafelgenot en op het gebruik van zware wijnen en likeuren. Vandaar dat meer mannen dan vrouwen door haar bezocht worden. In de periode van het verval van Rome leden de vrouwen er door haar uitspattingen even sterk aan als de mannen. Maar de jicht komt wel degelijk ook bij arme lui voor, die zelden of nooit een welvoorzienen disch kenden. Bij menschen, die veel met lood werken, ontwikkelt zich vaak een echte jicht. In Engeland komt jicht veel meer voor dan in Duitschland; zelden treedt zij vóór het 40ste jaar op. Ook kan men in sommige familiën een bepaalde vóórbeschiktheid voor jicht opmerken. De behandeling dezer ziekte vereischt al de zorg van den geneesheer; de leefwijze moet zeer matig wezen, daar onmatigheid allicht met een nieuwen aanval gestraft wordt. Door chemische analyse wordt bepaald, hoeveel piszuur de patiënt nog verdragen kan, dus een *tolerantieproef* gedaan. Daarvoor stelt men eerst bij vegetarisch dieet de hoeveelheid endogeen piszuur vast, en dan staat men dierlijk voedsel toe, welks gehalte aan piszuurleverende stoffen nauwkeurig bekend is, waarna men dat exogene piszuur in de urine terugvindt. Men stijgt dan met de dierlijke voeding, zoolang het toegevoerde piszuur met het laatste overeenkomt, en bepaalt zoo hoeveel dierlijk voedsel de patiënt nuttigen mag. Meestal is beperking van de vleeschvoeding, soms zelfs geheel verbod ervan noodig, in elk geval moeten, overeenkomstig het boven vermelde, lever, nieren en hersens vermeden worden. Nuttig werkt een ruim gebruik van ooft, vooral van kersen en aardbeien. Als medicament dient het colchicum in zijn verschillende praeparaten, tegen den aanval zelf werkt warmte en rust weldadig, geholpen door salicyl en eventueel morfine. Geregelde lichaamsbewegingen zijn noodig om de stofwisseling te bevorderen, het gebruik van alkalische of alkalisch-zouthoudende mineraalwateren is zeer aan te bevelen, nog meer een kuur in Wiesbaden of Karlsbad.

Zie: *Pagenstecher*, Gicht und Rheumatismus (4de druk Leipzig 1908); *Deljonch*, La goutte et le rheumatisme (Parijs 1900); *Schittenheim* en *Schmid*, Die Gicht und ihre Therapie (2de druk Berlijn 1911).

Jičin is de naam van een district in Bohemen en tevens van diens hoofdstad. De stad is de zetel van het bestuur en vormt een kruispunt van spoorwegen. Men vindt er een hoofdkerk, een gymnasium, een hoogere burgerschool, een kweekschool voor onderwijzers, enz. Van de nijverheid noemen wij een groote suikerfabriek, papier- en cartonfabrieken, een sodawaterfabriek en brouwerijen. Jičin telt (1910) 10 204 inwoners en was vroeger de hoofd- en residentiestad van het hertogdom Friedland, en *Wallenstein* bouwde er een prachtig slot (1632—1630), dat thans aan vorst *Trauttmannsdorf* behoort.

Geschiedkundig werd Jičin bekend door het gevecht van 29 Juni 1866 in den Oostenrijksch-Pruisischen oorlog, welk gevecht van grooten invloed was op de overwinning der Pruisen bij Königgrätz.

Jiddisch of *Joodsch-Duitsch* was oorspronkelijk het dialect der Opperduitsche Joden, dat deze bij hun emigratie naar Polen in de 14de en 15de eeuw als taal behielden. Geleidelijk werd het vermengd met woorden uit andere Duitsche dialecten en Poolsche en Hebreeuwsche elementen. In de 17de eeuw voerden Joden, die uit Polen zich weder in Duitschland vestigden, het daar weder in; als een Duitsch dialect was het echter toen naauwelijks meer herkenbaar. Thans is het vooral gangbaar in Polen, Galicië, Bohemen en een deel van Rusland en wordt met Hebreeuwsche letters geschreven. De eerste sporen er van vindt men in het woordenboek van *Rabbi Anschel* (1534). Zeer populair waren het: „Ma'ase-boek" (300 vertellingen, 1662) en „Zenne Renne" (komt en ziet, een joodsche geschiedenis ± 1600).

Zie: *Gerzon*, Die jüdisch-deutsche Sprache (Frankfort a. d. M., 1902) en *M. Grünbaum*, Jüdisch-deutsche Chrestomathie (Leipzig 1882).

Jildis Kiosk, de residentie van den sultan van Turkije in Konstantinopel, ligt niet ver van Belik-Tasch en vormt het middelpunt van een groep paleizen, landhuizen en kazernes in een uitgebreid ommuurd park. Daar worden alle audiënties gehouden en heeft iedereen Vrijdag de ceremonie van den Selamlik plaats, d. i. het bezoeken van de moskee door den sultan.

Jilgarn. Zie *Coolgardie*.

Jimmoe Tenno is de (posthume) naam van den eersten Mikado van Japan, die van 660 tot 585 v. Chr. geregeerd zou hebben. De naar hem genoemde tijdrekening, die in 1873 officieel in Japan ingevoerd werd en dus de Christelijke 660 jaar vooruit is, heeft bij het volk geen ingang gevonden.

Jin of *Yin*. Zie *Yin*.

Jingo, een Engelsch volkswoord, wordt als vloek gebruikt en werd de bijnaam voor Engelschen, met overdreven vaderlandsliefde.

Jingoïsme is het chauvinisme der Torypartij in Engeland. De uitdrukking wordt sedert 1898 ook voor Noord-Amerikaansche toestanden gebruikt. Zijn politieke beteekenis kreeg jingo door een populaire ballade van *G. W. Hunt* „We don't want to fight, by Jingo" (1877).

Jioe-jitsoe. Zie *Ju-jutsu*.

Jirasek, *Alois*, een Czechisch schrijver, den 23sten Augustus 1851 te Hronov geboren, was

Digitized by Google

eerst leeraar te Leitomischl, daarna te Praag, werd in 1896 schoolopziener en behoort tot de meestgeliefkoosde schrijvers van Bohemen. Van zijn vertellingen uit het Czechische volksleven en uit de geschiedenis van zijn volk noemen wij: „In de nabijheid" (1874), „De rotsbewoners", „Het geslacht Turecceck", „Aan het hertogelijk Hof", „Vertellingen uit de bergen", „Uit stormachtige tijden", „Een wijsgeerige geschiedenis", „Het paradijs der wereld", „Einde en begin", „F. L. Vek", „Tusschen de stroomen" (3 dln.), „Psohlavci", „In vreemden dienst", „De schat", „Tegen allen" enz. Hij schreef ook gedichten en drama's, o. a. „Gero" (1906). Een verzameling zijner werken verscheen in 1890 v. v.

Jireček, *Joseph,* een Czechisch letterkundige, den 9den October 1825 te Hohenmauth geboren, studeerde te Praag in de wijsbegeerte en rechten en trad in 1854 in dienst als ambtenaar bij het ministerie van Onderwijs in Oostenrijk. In 1871 belastte hij zich met de portefeuille van Eeredienst in het ministerie-*Hohenwart,* maar legde ze weldra weer neder. Intusschen heeft hij veel voor het onderwijs gedaan; ook de stichting der academie te Krakau is zijn werk. In 1875 werd hij voorzitter van het Boheemsche Genootschap van Wetenschappen, in 1878 lid van den Boheemschen Landdag en in 1897 van den Oostenrijkschen Rijksraad. Hij overleed den 25sten November 1888 te Praag. Behalve een aantal rechtsgeleerde en letterkundige opstellen in tijdschriften, leverde hij: „Ueber den Versuch, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben" (1859), „Aktenmäszige Darstellung der griechischen Hierarchie" (1861), „Handbuch des Unterrichts- und Prüfungswesens in Oesterreich" (1868), een Czechische bloemlezing (3 dln., 4de druk 1876) en spraakkunst (1870), „Biographisch-bibliographisch woordenboek van Czechische schrijvers" (2 dln., 1875—1876), „Die Echtheit der Königinhofer Handschrift" (1862, met zijn broeder *Hermengild),* en uitgaven van oud-Boheemsche geschriften.

Jireček, Konstantin, een zoon van den voorgaande en een Czechisch letterkundige, den 24sten Juli 1854 te Weenen geboren, studeerde aldaar en te Praag, reisde in de Zuid-Slawische gewesten en bekleedde sedert de stichting van het vorstendom Bulgarije aldaar de betrekking van secretaris-generaal bij het departement van Onderwijs, werd in 1881 minister van Onderwijs, in 1882 president van den Onderwijsraad, in 1884 hoogleeraar te Praag en in 1893 te Weenen. Hij schreef: „Geschichte der Bulgaren" (ook in het Czechisch, 1876), een Bulgaarsche bibliographie (1892), „Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel" (1877), „Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters" (1879), „Reizen in Bulgarije" (1888), „Das Fürstentum Bulgarien" (1891), „Servisch Oorkondenboek" (1892), „P. J. Safarik onder de Zuid-Slaven" (1896), „Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte" (1899), „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters" (2 dln., 1901—1903), „Geschichte der Serben" (1911).

Jiron, een stad in den Columbiaanschen staat Santander, ligt aan den Rio de Oro en telt ruim 10 000 inwoners. Men vindt er goudwasscherijen, tabakabouw en veeteelt.

Jitta, *Daniël Josephus,* den 19den Juli 1854 te Amsterdam geboren, promoveerde in 1880 te Leiden tot doctor in de rechtswetenschap op een proefschrift getiteld: „Het vonnis van faillietverklaring in het internationaal privaatrecht", vestigde zich te Amsterdam als advocaat en werd aldaar in 1894 hoogleeraar in het handelsrecht en het internationaal privaatrecht. In 1916 werd hij lid van den Raad van State en nam ontslag als hoogleeraar. Hij is een der bekende coryphеën op het gebied van het internationaal recht, waaraan hij zich in de laatste jaren voornamelijk wijdt. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Rapport sur les congrès internationaux" (Exposition internationale coloniale et d'exportation générale. Amsterdam 1883. 1e et 2e partie: 1884: 3e partie: 1887), „La méthode du droit international privé (1890), „La codification du droit international de la faillite" (1895), „La substance des obligations dans le droit international privé" (2 dln., 1906, 1907). „De invloed van Zuid- en Noord-Nederlandsche rechtsgeleerden op de ontwikkeling van het Internationaal Privaatrecht" (Amsterdam 1913) en „Internationaal Privaatrecht" (Haarlem 1915 v. v.).

J. Mill. achter diernamen is de afkorting voor *Johannes Müller* (zie aldaar).

Joab, een zoon van *Zeruja,* een dochter van *Isai,* en alzoo een zusterszoon van koning *David,* was volgens het Bijbelsch verhaal diens veldoverste. Hij voerde bevel in de latere oorlogen van *David* en behaalde doorgaans de overwinning. Met eigen hand doodde hij *Absalom,* die tegen zijn koninklijken vader was opgestaan. In de latere regeeringsjaren van *David* koos hij partij voor den kroonpretendent *Adonia* en werd, volgens den wensch van *David,* terstond na de troonsbeklimming van *Salomo* door dezen ter dood gebracht.

Joachim is de naam van verschillende keurvorsten van Brandenburg.

Joachim I, bijgenaamd *Nestor,* den 21sten Februari 1484 geboren, was de zoon van keurvorst *Johan Cicero,* regeerde van 1499 tot 1535, stichtte de universiteit te Frankfort a. d. Oder, legde den grond voor het Brandenburgsch Kamergericht, was een sterk tegenstander van *Luther* en de Kerkhervorming en overleed den 11den Juli 1535.

Joachim II, bijgenaamd *Hektor,* een zoon van den voorgaande, den 13den Januari 1505 geboren, regeerde van 1535 tot 1571, voerde in 1539 de Hervorming in zijn gebied in, verkreeg bij erfverdrag in 1537 rechten op Silezië, in 1567 op Pruisen. Hij overleed den 3den Januari 1571.

Joachim Friedrich, zoon van keurvorst *Johann Georg,* den 27sten Januari 1546 geboren, werd in 1566 administrator van het aartsbisdom Maagdenburg, volgde zijn vader in 1598 in Brandenburg op en stelde bij het Gerasche huisverdrag van 1599 de ondeelbaarheid van de Mark Brandenburg vast. Hij overleed den 18den Juli 1608.

Joachim, *Joseph,* een Duitsch violenvirtuoos, den 28sten Juni 1831 te Kittsee bij Pressburg

Digitized by Google

geboren, bezocht reeds vroeg het conservatorium te Weenen, waar hij zich oefende onder leiding van *Böhm*, en maakte reeds in 1843 te Leipzig veel opgang. Hier studeerde hij onder *Mendelssohn* en *Hauptmann*, werd in 1849 concertmeester te Weimar en vertrok in 1853 in die betrekking naar de Hofkapel te Hannover, waar hij tot de Luthersche Kerk overging en in het huwelijk trad met de zangeres *Amalie Weiss* (geboren den 10den Mei 1839 te Marburg). In 1868 ging *Joachim* naar Berlijn en werd daar benoemd als directeur van de koninklijke hoogeschool voor muziek; later werd hij professor, kapelmeester, senaatslid en eindelijk tweede voorzitter van de koninklijke Academie van kunsten. Als uitvoerend kunstenaar en paedagoog genoot *Joachim* een wereldreputatie; zijn onderricht gold als het hooger onderwijs in de vioolspelkunst en hij vereenigde om zich een groot aantal leerlingen; voorts werd hij beschouwd als de ideale vertolker der klassieke werken van de vioolliteratuur; zijn voordracht van *Beethoven's* vioolconcert was „het" model van de interpretaties van dat werk evenals de uitvoering van *Beethoven's* laatste kwartetten door het door hem geleid en naar hem genoemd ensemble (*Joachim, de Ahna* [later *Kruse* en *Halir*], *Wirth* en *Haussmann*). Met *Brahms* sloot hij een innige vriendschap en hij is ook van veel invloed geweest op den definitieven vorm van diens vioolconcert. Hij was ook doctor honoris causa der universiteiten van Glasgow, Cambridge, Oxford en Göttingen. Hij overleed te Berlijn den 15den Augustus 1907. Als componist is *Joachim* bekend door tal van werken voor viool (die vioolconcerten w. o. „Konzert in Ungarischer Weise" op. 11), variaties, en eenige orkestouvertures. *A. Moser* bezorgde de uitgave van zijn briefwisseling met *Brahms* (3 dln., 1911—1913) en schreef ook zijn biographie (2 dln., 1907—1910).

Joachim, *Joseph*, een Zwitsersch volksdichter, den 4den April 1835 te Kestenholz geboren, was boer van beroep, wijdde zich eerst laat als autodidact aan de letterkunde, was mederedacteur aan een staatkundig, plaatselijk blad en gaf in 1881 zijn eerste vertelling „Ein Erntetag" uit, die door kleine vertellingen in dialect en boerenromans gevolgd werden. Hij overleed in Augustus 1904 te Kestenholz. Hij schreef: „Glyms auf der Höh" (1885), „Die Geschichten der Schulbase" (2de druk 1899), „Lonny, die Heimatlose" (2de druk 1898), „Die Brüder" (2 dln., 1891), „Erzwungene Sachen" (1890), „Fünfzig Jahre auf dem Erlenhofe" (1891), „Der Sonnhaldenbauer" (1892), „Der Miescheggbans" (1893), „Die von Froschlach" (1895), „Der Saalhoferbe" (1898), „Der Herrenbauer" (1899), „Wandlungen" (1901), „Nachbarskinder" (1903), alsmede de blijspelen „Der sieghafte Schulmeister" (1892) en „In der Kiltstube" (1898). Zijn „Gesammelte Erzählungen" verschenen in 1902 (3 dln.).

Joachimi, *Albert*, een Nederlandsch staatsman, in 1560 te Goes geboren, werd eerst secretaris, daarna pensionaris in zijn geboorteplaats en door de Staten van Zeeland afgevaardigd naar de Algemeene Staten. In 1610 vertrok hij met anderen in gezantschap naar Engeland, waar hij uitmuntend slaagde en door *Jacobus I* met de orde van den Kouseband vereerd werd. Verder vertrok hij in 1615 met anderen als gezant naar Zweden om den vrede tot stand te brengen tusschen *Gustaaf Adolf* en Rusland. Verkreeg hij toen slechts een wapenstilstand, voorspoediger was hij, toen hij bij het eindigen van het Twaalfjarig Bestand (1621) met *Arnold van Randwijk* naar de Duitsche Hoven en in 1624 met *François van Aerssen* naar Engeland gezonden werd, om vriendschapsverdragen te sluiten of te vernieuwen. Hij werd in den adelstand opgenomen, kwam in het bezit der heerlijkheden Oostende en Hoedekenskerke en werd in 1628 benoemd tot gezant te Londen waar hij 22 jaar als zoodanig werkzaam was. Hij overleed den 17den Mei 1654 te Goes.

Joachimsthal, *Georg*, een Duitsch geneeskundige, den 8sten Mei 1863 te Stargard (Pommeren) geboren, studeerde te Berlijn en werd daar in 1908 de opvolger van *Hoffa*. Hij werkte veel op het gebied der gewrichtsverkrommingen en aangeboren misvormingen, werking der suspensie op den bloedsomloop enz. en verbeterde de methode van *Lorenz* bij heupontwrichting. Hij schreef: „Die angebornen Verbildung des obern Extremitäten" (Hamburg 1900) en „des unteren Extremitäten" (Hamburg 1902), beide met afbeeldingen van Röntgenopnamen, schreef met anderen het „Handbuch der orthopädischen chirurgie" (Jena 1906) en was redacteur van de „Zeitschrift für orthopädische Chirurgie" (Stuttgart).

Joachimstal een koninklijke, vrije mijnstad in Bohemen, 18 km. ten noorden van Karlsbad, ligt 721 m. boven de oppervlakte der zee aan de zuidelijke helling van het Ertsgebergte tusschen hooge bergen in het dal van den Weseritzbach. Zij telt (1910) 7550 inwoners, die in mijnontginning, het vervaardigen van kant, het vlechten van stroo en in handschoen-, papier- en tabaksfabrieken bezigheid vinden. De vroeger zoo beroemde ontginning van zilver, bismuth en nikkel, waarvan het ontstaan in de 15de eeuw valt, is achteruit gegaan. Daarentegen is het plaatsje in nieuweren tijd wereldberoemd geworden door de aanwezigheid van uraniumertsen, de hoofdbron voor het winnen van radium. Door de Oostenrijksche regeering werden de ertshoudende terreinen in 1910 aangekocht voor de som van ruim 1 millioen gld., waardoor zij het wereldmonopolie voor de radiumbereiding kreeg.

Joahas (Hebreeuwsch *Jehoachax* = *Jehova* houdt), koning *van Israël*, regeerde van 815 tot 798 v. Chr. en was de opvolger van *Jehu*. Hij had veel te strijden tegen de Syriërs en liet zijn rijk vervallen.

Joahas, koning *van Juda*, een jongere zoon en opvolger van *Josia*, beklom den troon in het jaar 609 v. Chr. op 23-jarigen leeftijd, maar werd reeds na verloop van drie maanden door den Egyptischen koning *Necho* afgezet en naar Egypte gebracht, waar hij overleed.

Joanes, *Vicente*, eigenlijk *Vicente Juanes Macip*, een Spaansch schilder, omstreeks 1517 te Fuen de la Higuera geboren, en den 21sten December 1579 te Bocairente overleden. Zijn beste werken zijn: „De doop van Christus", „De Heili-

Digitized by Google

ge Familie", „Het avondmaal van Christus", „De Heiland" en „De Hemelvaart van Maria", alle te Valencia en tafereelen uit het leven van den H. *Stephanus* te Madrid.

Joanne, *Adolphe,* een Fransch schrijver, den 15den September 1813 te Dijon geboren, begaf zich in 1827 naar Parijs, bezocht het Lycée Charlemagne, studeerde in de rechten, werd in 1836 advocaat, bepaalde zich tevens bij de beoefening der letteren en stichtte in 1843 met *Paulin* en *Charton* „L'Illustration". Tochten door Duitschland en Zwitserland wekten hem op tot de uitgave van zijn „Itinéraires" of „Reisboeken", die onder den titel van „Guides-Joanne" in omstreeks 120 deelen verschenen zijn. Daarin vindt men het grootste gedeelte van Europa en den Levant beschreven. Verder leverde hij vertalingen van werken van *Dickens, Beecher Stowe, Macaulay* enz., alsmede gedichten („Souvenirs des Alpes", 1852) en eindelijk „Histoire générale des voyages" (1840—1841, 3 dln.), „Voyage illustré dans les cinq parties du monde" (1849), „Dictionnaire des communes de France" (2de druk 1869) en „Dictionnaire géographique de la France" (2de druk 1872). Hij overleed den 1sten Maart 1881 te Parijs.

João. Zie *Johan.*

Joas, koning van Juda (863—797 v. Chr.), was de zoon van *Ahasja,* werd als kind door zijn tante *Josseba,* toen zijn grootmoeder *Athalia* zich meester maakte van den troon en daarbij alle broeders en kinderen van *Ahasja* deed vermoorden, in den tempel gered, aldaar heimelijk opgevoed en op zijn zevende jaar door zijn voogd, den hoogepriester *Jojada,* in plaats van de vermoorde *Athalia* tot koning uitgeroepen. Gedurende zijn geheele regeering stond hij onder den invloed der priesters. Daar hij echter een tocht van de Syriërs tegen Jeruzalem door een som uit den tempelschat wist te voorkomen, werd er een samenzwering tegen hem gesmeed, waarbij hij door twee zijner dienaren vermoord werd.

Joas, koning van Israël (798—783 v. Chr.), versloeg *Amazia,* koning van Juda, in den slag bij Bethsjemesj en behaalde een rijke buit uit den tempelschat. Door *Elisa* tot den strijd opgewekt tegen de Syriërs, die Israël onophoudelijk in gevaar brachten, gelukte het hem hen 3 malen te verslaan en zoo het Oost-Jordaansche gebied te heroveren.

Job is de naam van een der boeken van het Oude Testament, dat door zijn vorm en zijn inhoud tot de belangwekkendste overblijfselen der Oud-Hebreeuwsche letterkunde behoort. In tegenstelling met de andere Oud-Testamentische literatuur (uitgezonderd Prediker), waarin geen plaats is voor twijfel en de zekerheid des geloofs de kern van den inhoud vormt, kan men het boek *Job* het boek van de vragen, het boek van den twijfel noemen. Het behelst geen geschiedenis, maar het is een leerdicht in samenspraken en met dramatischen gang. Het geschrift behandelt de vraag, of de naleving van de Wet door aardsche goederen wordt beloond en hoe het lijden van den vrome te rijmen is met Gods rechtvaardigheid. Het bestrijdt deze meening en komt tot de slotsom, dat God ook den vrome met rampen bezoekt, en dat deze laatste daarin geen reden mag vinden, tegen God te morren of diens wijsheid en rechtvaardigheid te betwijfelen, al is het ook, dat hij de bedoelingen van het Opperwezen niet duidelijk doorziet. Om dit alles aanschouwelijk voor te stellen, schetst de dichter, hoe God den vromen *Job* telkens zwaarder rampen ondervinden doet; na het verlies van zijn goederen en van zijn kinderen wordt hij door melaatschheid bezocht. Als eindelijk de vrome man, die steeds standvastig was gebleven in zijn godsvrucht, in klachten uitbarst, zoeken 3 vrienden, voorstanders van het oude vergeldingsgeloof, hem te overtuigen, dat hij slechts de rechtvaardige straffen voor zijn vroegere zonden ondergaat. *Job* houdt tegenover hen zijn onschuld staande en daagt God uit hem te weerleggen. Daarop volgt de rede van *Elihu,* een vierden vriend, die beweert, dat er geen schuldelooze menschen, en dus ook geen onschuldig lijdende menschen zijn. Dit gedeelte is waarschijnlijk later ingelascht door iemand, die de betuigingen van *Job* als zondigen hoogmoed opvatte. Eindelijk wordt God zelf sprekend ingevoerd, om in verheven taal zijn onmetelijke, wereldbesturende wijsheid te plaatsen tegenover de beperktheid van den mensch, om de dwaasheid te doen uitkomen van den mensch, die met hem in het gerecht wil treden. *Job* erkent de ongerijmdheid van zijn voormaligen hoogmoed. Ten slotte geeft God een gunstig getuigenis van zijn betwijfelde onschuld en stelt hem weder in het bezit van zijn gezondheid, van zijn kinderen en van zijn verdubbelden rijkdom. Dit laatste gedeelte is eigenlijk een concessie aan het volksbewustzijn, dat *Job* niet onbeloond kon blijven. Het boek *Job,* waarvan de tekst op vele plaatsen bedorven is, behoort, wat den bouw, de psychologische teekening en de kracht en fijnheid van de schildering betreft, tot de voortreffelijkste voortbrengselen van alle tijden en alle volken. Het is, zooals men uit de godsdienstige en zedekundige voorstellingen opmaken kan, zeer laat vervaardigd, waarschijnlijk niet vóór den Grieksehen tijd. Commentaren over het boek leverden o. a.: *Budde* (1896) en *Duhm* (1897).

Jobber (Engelsch) beteekent in het algemeen koopman, maar duidt op de Londensche effectenbeurs iemand aan, die voor eigen rekening koopt en verkoopt, in tegenstelling tot de *brokers,* die voor hun lastgevers handelen.

Jobi is een eiland aan de kust van Nieuw-Guinea ten noorden der Geelvinkbaai. Het wordt over zijn geheele lengte door een bergketen doorsneden, waarvan de hoogste toppen 2000 à 3000 m. hoog zijn. De noordkust, die steil afloopt, vertoont slechts aan de monding van enkele riviertjes een weinig strand, waar eenige nederzettingen te vinden zijn. Van de zuidkust is alleen het westelijk gedeelte bewoond en wel door Papoea's, die in drie kampongs, Ansoes, Soeroei en Ambai, vereenigd zijn. In het gebergte wonen een aantal stammen, waarvan weinig meer dan de namen bekend zijn. De bewoners houden zich bezig met visehvangst. Te Soeroei worden van roode kleiaarde potten en pannen vervaardigd.

Jobstranen. Zie *Coix.*

Jochanan ben Sakkai, een Joodsch wetgeleerde uit de 1ste eeuw n. Chr., was een leer-

Digitized by Google

ling van *Hillel* en behoorde tijdens de belegering van Jeruzalem tot de vredespartij, zoodat het hem gelukte in de legerplaats van *Vespasianus* te komen. Deze stond hem toe een school te stichten te Jamnia aan de Middellandsche Zee. Daarheen werd ook het Synhedrium verplaatst en ten deele met dezelfde rechten begiftigd, die vroeger Jeruzalem toekwamen. *Jochanan* leerde de Joden af te zien van verdere politieke actie en hield het Jodendom door de door hem ingevoerde wetsstudie staande.

Jöcher, *Christian Gottlieb,* een Duitsch geleerde, werd den 20sten Juli 1694 te Leipzig geboren, studeerde aldaar eerst in de geneeskunde en vervolgens in de wijsbegeerte en werd in 1730 gewoon hoogleeraar, in 1742 bibliothecaris aan de universiteit in zijn geboortestad en overleed den 10den Mei 1758. Hij schreef o. a.: „Allgemeines Gelehrtenlexikon" (1750—1751, 4 dln.), vermeerderd door *Dunkel* (1753—1760), later door *Adelung* (1784—1787) en opnieuw uitgegeven en vervolgd door *Rotermund* (1810—1822, 6 dln.). Reeds vroeger had hij de tweede en derde uitgave van het: „Kompendiöses Gelehrtenlexikon" (1725 en 1733) van *Mencken* in het licht gegeven en gedurende een reeks jaren redigeerde hij de „Acta eruditorum".

Jochmus, *August Giacomo,* vrijheer *van Cotignola,* een Oostenrijksch veldmaarschalk, werd den 27sten Februari 1808 te Hamburg geboren, nam in 1827 deel aan den Grieksehen vrijheidsoorlog, trad in 1835 in het Engelsch-Spaansch legioen van *de Lacy Evans,* en werd in 1840 als Turksch divisie-generaal en pasja aan het hoofd gesteld van het Syrische leger, waarmede hij in 1841 *Mehemet Ali* tot onderwerping dwong. Naar Duitschland teruggekeerd, werd hij in het Rijksministerie met de leiding van de Buitenlandsche Zaken en de Marine belast (Mei—December 1849). In 1859 benoemde keizer van Oostenrijk hem tot luitenant-veldmaarschalk, en na den vrede van Villa Franca werd hij in den stand der vrijheeren opgenomen. Hij overleed te Bamberg den 14den September 1881. Behalve eenige „Gedenkschriften" schreef hij „Der Syrische Krieg und der Verfall des Osmanenreiches seit 1840" (1856) en zijn „Gesammelte Schriften" zijn in 1883—1884 (4 dln.) in het licht verschenen.

Jockey (Engelsch = rijknecht, diminutief van *Jock* of *John*) is een sportterm voor iederen betaalden ruiter *(professional),* in tegenstelling tot den heerenrijder *(gentleman rider),* die slechts voor zijn genoegen of voor de eer rijdt. De jockey's worden vóór en na iederen ren gewogen, daar zij voor iederen wedstrijd een voorgeschreven gewicht moeten hebben: zijn zij te licht, dan wordt het ontbrekende gewicht door lood in de zadeltaschen aangevuld. Goede jockey's, die ± 70 k.g. wegen, worden zeer gezocht en duur betaald. Onder de meest bekende jockey's zijn te vermelden *Tod Sloan,* den importeur in Engeland van den Amerikaanschen zit, *D. Maher* (overleden). *Frank Wootton, G. Stern, Parfrement, Bellhouse* e. a. Men onderscheidt jockey's voor de vlakke baan en hindernis-jockey's.

Jockeyclub noemt men een gesloten gezelschap, waarvan de leden bevorderaars en liefhebbers van paarden zijn.

Joorisse is een sedert 1588 voorkomende, vroolijke figuur van de Fransche straatcomedie, meestal een bediende uit de provincie voorstellend, die een goochelaar vergezelt en het publiek door zijn grappen vermaakt; ook is het een komische tooneelfiguur, die door *Dorvigny* veel gebruikt werd; ten slotte een echtgenoot, die zich te veel met de huishoudelijke zaken bemoeit.

Jodaat is een zout van jodiumzuur HJO_3. Behalve de normale jodaten met de algemeene formule MJO_3, waarin M een éénwaardig metaal voorstelt, zijn ook de zure zouten bekend MJO_3. HJO_3 en MJO_3. 2 HJO_3. Dit is een verschil met de zouten van chloorzuur en broomzuur, waarvan alleen de normale zouten bestaan. De meeste normale jodaten zijn in water óf moeilijk óf in het geheel niet oplosbaar. Het gemakkelijkst lossen de alkalijodaten op. Bij verhitting vallen alle jodaten uiteen; sommige in het jodied en zuurstof, zooals kaliumjodaat, andere in zuurstof, jodium en het oxied van het metaal, zooals bariumjodaat, weer andere in het metaal, zuurstof en jodium, zooals zilverjodaat. Om jodaten aan te toonen, wordt aan een oplossing of aan het zout zoutzuur en een stijfseloplossing toegevoegd, daarna een zeer kleine hoeveelheid zwavelig zuur. Hierdoor wordt jodium vrijgemaakt, dat de stijfsel blauw kleurt.

Jode, *Pieter de,* een Vlaamsch plaatsnijder, omstreeks 1570 geboren, wordt in 1600 te Antwerpen als lid van het St. Lucasgild vermeld, waarvan hij in 1608 deken was. Hij overleed te Antwerpen den 11den Augustus 1634. Hij was een leerling van *Hendrick Goltzius* en werkte ook in Italië en Frankrijk. Hij graveerde vele koperprenten, vooral naar schilderijen van zijn Vlaamsche tijdgenooten *Rubens, Brueghel, van de Venne* enz.

Pieter de Jode de Jonge, een zoon van den vorige, in 1606 te Antwerpen geboren, overleden na 1674, werkte in den trant van zijn vader.

Jodelle, heer *van Lymodin, Etienne,* een Fransch dichter, in 1532 te Parijs geboren, heeft als dramatisch dichter een goeden naam verworven, daar hij de romantische poëzie der middeleeuwen ter zijde schoof en het antieke tooneelspel in Frankrijk invoerde. Hij leverde de beide treurspelen: „Cléopâtre captive" (1552) en „Didon se sacrifiant" (1553), alsmede het tooneelspel: „Eugène, ou la rencontre". Deze stukken werden door dilettanten, door *Jodelle* en zijn vrienden, gespeeld. Zijn oden, sonnetten, elegieën, chansons meestal van erotischen inhoud, missen een persoonlijk karakter. Hij overleed in Juli 1573. Zijn „Oeuvres" zijn in 1574 en in 1597 uitgegeven, later beter door *Marty-Laveaux* (1868—1870, 2 dln.).

Jodeln noemt men een eigenaardige wijze van zingen der Alpenbewoners. Het bestaat in een afwisseling van borstklanken met keelgeluiden (falset). Veelal geschiedt het in een refrein van een lied, doch ook wel in het lied zelf. Men hoort meest jodeln daar, waar de bevolking zich door opgeruimdheid onderscheidt, zooals in Tirol, Stiermarken en Appenzell.

Joden is een verbastering van *Judaeërs* of nakomelingen der tot het koninkrijk Juda behoorende Israëlieten, die na de Babylonische

Digitized by Google

Ballingschap zich in Palestina vestigden. Dit geschiedde in 536 v. Chr. met verlof van den koning van Perzië, terwijl in 458 een kleinere schaar door *Esra* naar het Heilige Land teruggevoerd werd. In Jeruzalem herstelden zij den tempel (521—516) en de stad der vaderen en omringden haar op raad van *Nehemia* met een muur. Door hoogepriesters en ambtenaren bestuurd, leefden zij, evenals hun veel talrijker stamgenooten in Babylon, ongestoord onder Perzische heerschappij tot aan de veroveringen van *Alexander den Groote* (331), daarna onder *Antigonus* en *Seleucus*, en sedert *Ptolemaeus Lagi*, die na de verovering van Jeruzalem (301) een aanzienlijke kolonie naar Alexandrië voerde, tot 198 onder Egyptisch gezag. Vervolgens zwaaiden Syrische koningen er den schepter, verdrukten het volk door zware belastingen en maakten zich zelfs aan bloedige geloofsvervolgingen schuldig (na 174). *Antiochus Epiphanes* plaatste den Olympischen *Zeus* in den tempel, verbood de besnijdenis, gaf bevel om zwijnen te offeren en deed vele standvastige aanhangers der wet van *Mozes* ter dood brengen. Door zooveel ellende tot wanhoop gebracht, verzamelde *Judas Maccabaeus* de geloovigen tot een leger, versloeg de Syriërs, trok zegevierend Jeruzalem binnen en herstelde in 164 v. Chr. den tempeldienst. Na zijn dood (161) voleindigden zijn broeders *Jonathan* en *Simon*, het werk der bevrijding. De koning van Syrië moest vrede sluiten en in 145 herrees het Sanhedrin. *Johannes Hyrcanus*, een zoon van *Simon*, regeerde als koning en hoogepriester (135—105) en breidde zijn gebied uit door veroveringen in Samarië en Idumaea. Onder zijn kleinzonen *Hyrcanus II* en *Aristobulus* verloor echter het land de verkregen onafhankelijkheid. *Pompejus*, de Romeinsche veldheer, door de twistende broeders te hulp geroepen, veroverde in 63 v. Chr. Jeruzalem en maakte Judaea afhankelijk van Romeinsch Syrië. Daarna roofde *Marcus Licinius Crassus* (54) de schatten van de tempels. Wel herkreeg *Antigonus*, de zoon van den gevangen genomen *Aristobulus*, door de Parthen geholpen, in 40 v. Chr. de koninklijke waardigheid, doch *Herodes*, de zoon van den Idumeeschen landvoogd *Antipater*, hield zich staande door den bijstand der Romeinen, veroverde in 37 Jeruzalem en deed *Antigonus* en zijn aanhangers ter dood brengen, ja, zelfs den hoogbejaarden *Hyrcanus*, den laatsten mannelijken telg uit het Huis der Maccabeën. Hoewel hij in 19 v. Chr. den tempel prachtig herbouwde, bleef hij als vreemdeling gehaat. Zijn zoon en opvolger *Archelaus* werd in het jaar 8 n. Chr. door keizer *Augustus* afgezet, Judaea bij Syrië gevoegd en voortaan door *procuratores* (landvoogden) bestuurd. Keizer *Claudius* schonk aan alle Joden het Romeinsch burgerrecht. Doch de willekeur en de afpersingen der Romeinen deden de ontevredenheid toenemen, zoodat door den invloed eener dweepzieke partij in 66 een opstand uitbarstte, die een hardnekkigen strijd tegen de Romeinen en in 71 de verovering en verwoesting van Jeruzalem door *Titus* ten gevolge had. Toen werd de tempel in de asch gelegd en werden honderdduizenden Joden gedood of naar alle kanten verstrooid.

Het betreden van Jeruzalem was hun voortaan op doodstraf verboden en vooral in de kustlanden langs de Middellandsche Zee ontstonden thans talrijke Jodenkoloniën. Een eigen vaderland bezaten zij niet meer, hun nationale zelfstandigheid was voor goed vernietigd en hun geschiedenis is van nu af aan, met uitzondering van enkele lichtpunten, een lange lijdensgeschiedenis, vooral in de tweede helft der Middeleeuwen. Overal worden zij vervolgd en verdrukt, men legt hun zware lasten op, stelt allerlei vernederende bepalingen omtrent hun verblijf, kleeding enz. vast, maakt het hun onmogelijk een eerbaar bedrijf uit te oefenen; ja, nu eens hier, dan weer elders worden zij vervolgd en verjaagd. Het raadsel hoe de Joden, ondanks al deze ellende, zich tot heden hebben weten staande te houden, vindt zijn oplossing in hun godsdienst. Reeds ten tijde der Romeinen hielden zij streng vast aan het zuiver monotheïsme en aan het geloof, dat eenmaal, zooals door de Profeten voorspeld was, deze leer bij de geheele menschheid ingang zou vinden. Ook onder de ongunstigste omstandigheden hielden zij zich bezig met de verdere ontwikkeling van hun godsdienstige denkbeelden, en waar hun de gelegenheid geboden werd, namen zij ijverig deel aan het intellectueele leven en de bevordering der wetenschap. Strijdend en lijdend voor een idee, doorstonden zij eeuwen lang haat, verdrukking en vervolging, totdat met de toenemende beschaving hun positie verbeterde en ten slotte in de beschaafde landen hun godsdienstige belijdenis geen hinderpaal meer vormde voor hun gelijkstelling met de overige burgers van den staat.

Reeds vóór den val van Jeruzalem hadden zich vele Joden in andere landen gevestigd; zoo vond men bijv. ten tijde van *Titus* een aanzienlijke Joodsche gemeente te Rome. Zij vonden zelfs talrijke aanhangers onder de heidenen, namen deel aan het staatkundig leven en bekleedden staatsbetrekkingen. Na de verwoesting van Jeruzalem door *Titus* veranderde zulks. Wel werden zij nog door keizer *Nerva* beschermd, maar zij hadden onder *Trajanus* des te meer te lijden. Hun laatste pogingen om het Romeinsche juk af te werpen in Cyrene (115), op Cyprus (116), in Mesopotamië (118) en in Palestina onder *Bar Cochba* (120) namen onder keizer *Hadrianus* een einde in een vreeselijk bloedbad en in de verwoesting van Judaea. De aanzienlijksten werden ter dood gebracht en gestrenge verordeningen tegen de Joden uitgevaardigd, welke laatste echter door *Antoninus Pius* gedeeltelijk werden opgeheven. Tegen het einde der 2de eeuw beleefden zij vreedzame dagen, doch toen *Constantijn de Groote* als eerste Christen-keizer heerschappij voerde, werden zij door keizerlijke verordeningen en conciliebesluiten telkens zwaarder verdrukt. In Europa waren zij reeds in dien tijd gevestigd in Illyrië, Italië, Spanje, op Minorca, in Gallië en eenige steden aan den Rijn. Zij hielden zich bezig met landbouw, handel en nijverheid, hadden grondbezit, werden tot den krijgsdienst en tot velerlei ambten geroepen en bezaten een eigen rechtspleging. In 418 werden zij van den krijgsdienst uitgesloten, in 429 volgde de opheffing van hun patriarchaat te Tibe

Digitized by Google

rias en gedurende den loop der 5de eeuw moesten zij zich aan toenemende beperkingen onderwerpen.

Zeer ongelijk was hun toestand in verschillende landen na den val van het West-Romeinsche Rijk. Terwijl zij in Italië, Sicilië en Sardinië rustig konden wonen, waren zij in het Byzantijnsche Rijk aan velerlei verdrukkingen en in Frankrijk en Spanje in de 5de en 7de eeuw aan de wreedste vervolgingen blootgesteld. Bij de Parthen en Perzen hadden zij zelden veel te lijden. De Joden in Palestina, die met de hulp der Perzen in 610 Jeruzalem veroverden, hoopten wel is waar op de voormalige zelfstandigheid des rijks, maar werden door keizer *Heraclius* vernederd. De heerschappij van den Islam wijzigde in de 7de eeuw niet weinig den toestand der Joden in het Oosten. Wanneer men enkele vervolgingen, zooals in Mauritanië (790) en in Egypte (1010), niet in rekening brengt, konden zij onder de kaliefen en Arabische vorsten rustig leven, terwijl zij onder de heerschappij der Mooren in Spanje ook in dit land sedert de 8ste eeuw aanmerkelijk toenamen in aantal. Talentvolle Joden waren raadsheeren, schrijvers, sterrenkundigen of geneesheeren der Moorsche koningen, en de stormen, die nu en dan, zooals te Granada (1066) en te Cordova (1157), over hen losbarstten, waren meer van staatkundigen dan van godsdienstigen aard. Er bestonden ook Joodsche gemeenten in de 8ste eeuw te Kairwan, Fez en Marokko. In Babylonië verminderde sedert de 11de eeuw hun aantal, terwijl het in Palestina vermeerderde.

Hoogst ellendig daarentegen was hun lot in het Christelijke Europa, dat in een onbeschaafden toestand onder leen- en vuistrecht en priesterheerschappij gebukt ging. In het Byzantijnsche Rijk ondervonden zij in het begin en tegen het einde der 8ste eeuw vervolgingen, die hen naar het land der Chasaren aan de Wolga deden verhuizen. Vonden zij er meer toegevendheid in de volgende eeuw, in de 11de waren zij onder keizer *Basilius II* weder aan vele ellenden blootgesteld. In Italië moesten zij een dragelijken toestand voor aanzienlijke geldsommen koopen.

Rustige dagen sleten zij te Napels, waar zij alleen in 1261 vervolgd werden, te Trani, Otranto, Salerno, Rome, Lucca en, vooral in lateren tijd, in Toskane, Lombardije en Savoye, waar zij eerst in 1435 aan een vervolging waren blootgesteld. Sommige pausen namen hen in bescherming, door andere, zooals *Gregorius VII* en *Innocentius III*, werden zij vervolgd, en sedert de 13de eeuw moesten zij uitwendige teekenen dragen, sedert de 15de in eigen stadswijken (Jodenwijk of ghetto) wonen. Op Sicilië, waar zij grondeigendom en eigen dorpsbesturen bezaten, werden zij noch door de Arabieren, noch door de Noormannen lastig gevallen en ook door *Frederik II* met zachtmoedigheid behandeld. Later echter moesten zij zware belastingen opbrengen en sedert 1296 het teeken hunner afkomst op hun kleed dragen. Nadat men in 1428 vruchteloze pogingen had aangewend om hen te bekeeren, werden zij in 1493, op bevel van *Ferdinand den Katholieke*, ten getale van 100 000 zielen van het eiland verdreven. Zij begaven zich naar Napels, terwijl de verborgen aanhangers der Wet nog tot in 1570 door de Inquisitie vervolgd werden.

In Frankrijk leefden zij in de 8ste en 9de eeuw in een gunstigen toestand, vooral in Parijs, Lyon, Languedoc en Provence, en een Magister Judaeorum zorgde voor hun belangen. Na 877 echter werden zij er verdrukt, zoodat zij het recht, om een ellendig bestaan te rekken, van koningen, bisschoppen, leenmannen en steden moesten koopen. Om verdrukkingen en terechtstellingen van Joden te rechtvaardigen, strooide men allerlei ongerijmde verzinsels uit van hostieschennis, het vermoorden van Christenkinderen, het vergiftigen van waterputten, het overbrengen der melaatschheid enz., die de woede gaande maakten van het lichtgeloovig gemeen. Vooral ten tijde der Kruistochten hadden zij hier, evenals trouwens in de meeste Christenrijken, verschrikkelijk veel te verduren. Nu eens werden zij uit het land verdreven, dan weder geduld, totdat zij voor veel geld bescherming en verlenging van hun privilegiën verkregen. Doch reeds in 1394 werden zij voor altijd uit Frankrijk verbannen.

In Engeland, waar zij reeds in de 7de eeuw gevestigd waren, was hun lot even treurig. Reeds aartsbisschop *Theodorus van Canterbury* (669—691) hitste de Christenen tegen hen op, *Eduard de Belijder* verklaarde in 1041 de Joden en hun vermogen tot een kroonbezitting en op den kroningsdag van *Richard Leeuwenhart* (3 September 1189) brak de storm eener geweldige volksbeweging over hen los en werden zij te Londen uitgeplunderd en vermoord, hetgeen later te York en elders navolging vond. Ofschoon zij onder *Jan zonder Land* voor 4000 mark zilver een vrijbrief verkregen, hadden zij onder *Hendrik III*, in vereeniging met *Richard van York*, prins *Eduard* en de universiteit te Oxford, veel te lijden. Men beroofde hen van hun goederen en zelfs van de synagogen, ontnam hun in 1270 het recht van grondbezit, poogde hen te bekeeren en verbande hen in 1290 buiten de grenzen des rijks, waarna zij grootendeels in Duitschland en Frankrijk een onzeker toevluchtsoord zochten.

In het Duitsche Rijk waren de Joden reeds vroeg gevestigd, in Keulen reeds in 321. Men vindt hen in de 8ste eeuw in vele andere steden aan den Rijn, in de 10de in Saksen en Bohemen, in de 11de in Zwaben, Frankrijk en Weenen en in de 12de in Brandenburg en Silezië. Zij moesten een groot aantal drukkende belastingen betalen en werden door de beheerschers des lands naar willekeur verpand, weggegeven of verjaagd. Toch was hun lot vóór de Kruistochten in de meeste streken doorgaans dragelijk. Gedurende de Kruistochten echter hadden zij op de meeste plaatsen zooveel van bloedige volksbewegingen te verduren, dat zij, met uitzondering van Oostenrijk, nagenoeg uit geheel Duitschland verdwenen. Zij werden bij duizenden vermoord en verbrand en velen wierpen zich vrijwillig in de vlammen der in brand gestoken synagogen. Niet lang daarna echter vestigden zij zich weder in de Rijnstreek, in Frankenland en Hessen, Saksen en Brandenburg. Doordat zij als eigendom van den keizer golden, kon deze hen wel verkoo-

Digitized by Google

pen of aan anderen afstaan en moesten zij menige drukkende belasting opbrengen, waren echter van den anderen kant daardoor beschermd tegen de kwellingen en afpersingen der vele kleine feodale heeren des rijks. Lichamelijk en geestelijk hadden zij onafgebroken te lijden en telkens kwam het weer tot gruwelijke vervolgingen, zooals in Silezië op aandrijven van den Franciscaner monnik *Capistranus* (1452—1455). Sedert de 13de eeuw moesten zij een kenmerkend kleed dragen, en bij herhaling werden sedert de 14de eeuw door de keizers al hun schuldvorderingen nietig verklaard. Slechts hier en daar bezaten zij het burgerrecht en eenig roerend goed; in het algemeen konden zij slechts met handel en woeker in hun onderhoud voorzien, terwijl de wet hen met zwaardere straffen bedreigde dan de Christenen. Op verschillende plaatsen woonden zij in aangewezen straten („Judengassen") en uit onderscheiden landstreken en Rijksteden werden zij verbannen.

In Zwitserland, waar zich de Joden in de 12de en 13de eeuw vestigden, hadden zij aanvankelijk het recht van grondbezit, maar ook hier namen in 1348 de vervolgingen een aanvang. Het concilie van Bazel (1434) schreef voor, dat hun het Christendom moest verkondigd worden; in 1490 werden zij uit Genève, in 1491 uit Thurgau verdreven.

Meer rust en veiligheid, sedert 1264 zelfs bepaalde voorrechten, genoten zij in Polen en Litauen. Zij werden door koning *Casimir III* begunstigd en na 1349 vermeerderde er hun aantal aanmerkelijk door landverhuizers uit Zwitserland en Duitschland. Later werd hun toestand er minder gunstig. — In Rusland vindt men hen in de 10de eeuw; in de 15de echter werden zij er verbannen. — Ook in Hongarije, waar wij hen in de 11de eeuw aantreffen, werden zij in de laatste jaren der 14de en 15de eeuw vervolgd en in 1526 verdreven.

In het Christelijk geworden Spanje, alsook in de door de Saracenen veroverde gedeelten van dat land, bleven de Joden tot in de 2de helft der 14de eeuw in het rustig genot hunner voorrechten; zij bekleedden ambten, blonken uit als geleerden (wijsbegeerte, letteren, geneeskunde, dichtkunst), werden door de koningen voorgetrokken en hadden landerijen en een eigen rechtspraak. Het toenemend gezag der geestelijkheid gaf evenwel ook hier aanleiding tot verdrukking. Weldra ontnam men hun de bevoegdheid om te wonen waar zij verkozen, beperkte hun rechten en bezwaarde hen met belastingen. In Aragon werden zij op een tijd, toen de regen wat lang uitbleef, uit de steden verbannen. In Sevilla, Cordova, Toledo, Valencia enz. richtte een volksopstand in 1391 en in 1392 een groote slachting onder hen aan; alleen door het ondergaan van den doop of door de vlucht naar Afrika konden zij aan den dood ontsnappen. Gedurende de geheele 15de eeuw waren vervolgingen, bekeeringen en Inquisitiegeweldenarijen tegen de gedoopten, die niet naar elders mochten verhuizen, aan de orde van den dag. In 1480 en later werden zij, op aandringen van *Torquemada* (zie *Inquisitie*), bij duizenden naar de brandstapels gevoerd en eindelijk in 1492 geheel en al verdreven. Van de 300 000, die naar elders trokken, was na verloop van 8 jaren slechts een tiende gedeelte overgebleven. — In Portugal, waar zij reeds in de 11de eeuw gevestigd waren, leefden zij onder het bestuur van een opperrabijn, die het toezicht had over 7 districten; doch reeds in 1429 moesten zij zich door een kenmerkend gewaad onderscheiden. In 1492 werden er 80 000 uit Spanje gevluchte Joden tegen een bepaald hoofdgeld voor den tijd van 8 maanden opgenomen. Daar waren de behoeftigen genoodzaakt zich te laten doopen, terwijl de meervermogenden naar elders — vooral ook naar de Zuidelijke Nederlanden — verhuisden. Koning *Emanuël*, opgehitst door de geestelijkheid, deed in 1498 alle Joden uit Portugal verbannen, zelfs deed hij hun kinderen die den 14-jarigen leeftijd nog niet bereikt hadden, wegrooven en naar de Slangeneilanden voeren. Meer dan 2000 gedoopte Joden werden in 1506 te Lissabon vermoord. Eerst na de opheffing van het verhuizingsverbod (1629) kwam op het Pyreneesche Schiereiland een einde aan het lijden van hen, die in 't verborgen getrouw waren gebleven aan de Wet van *Moses*, doch zelfs in 1655 ontmoet men er nog Autodafé's. Eerst in 1773 werd het onderscheid tusschen Christendom en gedoopte Joden opgeheven.

Zoo waren in den aanvang der 16de eeuw de Joden nagenoeg uit het westen van Europa verdwenen; de meesten vond men in Duitschland, Italië, Polen, Turkije en Afrika. Niet groot was hun aantal in Azië, bijv. in Arabië, waar zij thans nog in Hedsjas wonen, in Perzië, waar zij onder zware verdrukking in onkunde leven, in Afghanistan, waar zij van Kaboel tot in China handel drijven, in Indië, waar men hen reeds vroeg vermeld vindt, in Cochinchina, waar zij zich vermoedelijk met de Portugeezen vestigden en zich met landbouw en nijverheid bezig houden, in Boekharije, waar zij het burgerrecht bezitten en vele zijden stoffen en metalen voorwerpen vervaardigen, in Tatarije, in China en in Abessinië, waar zij tot aan 1608 hun onafhankelijkheid handhaafden, in den Soedan en Loango. In het noorden van Afrika vestigden zij zich in grooten getale als vluchtelingen uit Spanje. In Fez verkregen zij in 1504 een afzonderlijke wijk. In Marokko bekleedden zij vaak aanzienlijke ambten en waardigheden, werden echter op andere tijdstippen verdrukt en vervolgd. In Algiers verkeerden zij in smaad en verdrukking, totdat de Franschen er in 1830 den dag hunner verlossing deden aanbreken en hun in 1870 burgerrecht schonken. Veel gunstiger was hun toestand in Turkije, waar zij in de groote steden aanzienlijke gemeenten bezitten. In Palestina, waarheen vooral uit Polen en Rusland vele Joden verhuisd zijn, leefden zij tot dusverre in armoede en ellende, maar ook de practische Palaestina-arbeid der Zionistische organisatie heeft hier veel verbetering gebracht. In Nederlandsch Oost-Indië is nergens ooit een Israëlietische gemeente ontstaan, terwijl in onze West-Indische bezittingen, op Curaçao en in Suriname synagogen verrezen zijn. Volgens het Koloniaal Verslag telde men in 1915 in Suriname 837, op Curaçao 621 Israëlieten.

Digitized by Google

In het Christelijk Europa ontstonden na de Renaissance en vooral na de Hervorming betere gevoelens ten opzichte van de Joden. Toch verkregen zij in onderscheiden landen eerst in het laatst der 18de eeuw het burgerrecht. De Inquisitie en de pausen vervolgden van de 16de tot in de 17de eeuw de Joden in Italië. Sedert 1584 werden wekelijks voor hen bekeeringspredikatiën te Rome gehouden en zij waren gedwongen daarnaar te luisteren, en zelfs nog in de 19de eeuw werden er Israëlietische knapen aan hun ouders ontrukt en heimelijk gedoopt. Tot 1570 werden zij meermalen uit sommige Italiaansche steden verbannen, zooals in 1540 uit Napels. Meer vrijheid genoten zij te Venetië, Padua, Florence en Pisa en sedert 1609 te Livorno, waar zij ook thans nog goede scholen hebben. In Sardinië mochten zij in de ghetti handel drijven en zich op nijverheid toeleggen, doch grondbezit was hun er tot 1848 ontzegd. Sedert de stichting van het koninkrijk Italië genieten zij aldaar het volle burgerrecht; zij bekleeden staatsambten, worden tot leeraren en hoogleeraren benoemd en nemen zitting in het Parlement, ja in 1907 werd het burgemeesterambt te Rome door een Jood bekleed. In Frankrijk vestigden zich te Bayonne en Bordeaux in 1550 Spaansche en Portugeesche Joden, en de omwenteling verschafte hun in 1791 het burgerrecht. Door latere wetten werd er de volkomen emancipatie der Joden bekrachtigd. Hetzelfde voorrecht viel hun in België te beurt. Sedert 1655 werden de Joden weder in Engeland geduld en zij verkregen er in 1723 het recht op grondeigendommen. Zij verkeerden er voortaan in een toestand van beperkte, doch ongestoorde vrijheid, en sedert 1830 zijn zij er achtereenvolgens tot ambten, tot de balie en tot het Parlement toegelaten en eindelijk met Christenen gelijk gesteld.

In ons land vonden in 1593 de Portugeesche Joden een wijkplaats en zij leefden er rustig, evenals later hun Duitsche broeders, al bleven zij ook uitgesloten van het burgerrecht. Veel werd door hen hier gedaan voor de bevordering van handel, nijverheid en wetenschap; zoo bijv. is de handel van Amsterdam op den Levant, in de 17de eeuw een belangrijke bron van welvaart, grootendeels hun werk. Toch ontvingen zij het burgerrecht eerst in 1796. Vóór dien tijd waren zij onderworpen aan beperkende bepalingen, bijv. in Drente, waar men den Jood geen nachtverblijf vergunde. De grondwet van 1814 heeft hun volkomen emancipatie bekrachtigd.

In Denemarken, waar de Joden in 1600 een wijkplaats vonden, verkregen zij in 1788 vele vrijheden en in 1848 het burgerrecht. In Zweden kwamen zij eerst in 1776; zij verkeeren er onder de grondwet van 1855 in een gunstigen toestand, hoewel zij nog niet volkomen met de Christenen zijn gelijk gesteld. De grenzen van Noorwegen mochten zij tot voor korten tijd niet overschrijden; tegenwoordig mogen zij er zich vestigen.

Uit het eigenlijke Rusland, waar zij zich met vergunning van *Peter den Groote* gevestigd hadden, werden zij ten getale van 35 000 zielen in 1742 door keizerin *Elixabeth* verdreven. Onder *Catharina II* trokken zij weder derwaarts, door *Alexander I* werden zij begunstigd en door *Nicolaas I* verbannen. Daarentegen woonden zij onder beveiliging van den Russischen scepter in Koerland, den Krim, Groesie, Kaukasië en de voormalige Poolsche landen. Sedert 1845 werden zij in Rusland trapsgewijs geëmancipeerd, van scholen voorzien en dienstplichtig verklaard. In het koninkrijk Polen, waar zij een middenklasse vormden tusschen den adel en den boerenstand en onderscheidene dorpen en steden bezaten, vonden zij bescherming bij de regeering, hoewel zij nu en dan door verdrukking, vooroordeel en volksbeweging veel te lijden hadden. Zij waren er onder een eigen rechtspleging van het staatskundig leven uitgesloten, zagen zich als kooplieden, herbergiers, landbouwers en ambachtslieden door halve barbaren omringd en bleven dientengevolge op veel lageren trap van ontwikkeling en beschaving dan de Portugeesche en zelfs dan de Duitsche Joden. Gedurende den Poolschen opstand hebben onderscheiden Joden lauweren verworven in den strijd. Czaar *Alexander II* was den Joden gunstig gezind, maar na zijn dood begon (1881) in Z.-Rusland een hevige Jodenvervolging, die honderdduizenden van alles beroofde en tot emigratie dwong. Daarop volgden sedert 1882 wetten, waardoor den Joden het verblijf in een groot gedeelte van het Russische rijk ontzegd werd, hun het uitoefenen van landbouw en sommige andere bedrijven verboden en hun vrijheid van studie beperkt werd. Deze maatregelen en de telkens opnieuw losbarstende Jodenvervolgingen, zooals bijv. in 1903 in Kisjinew en Homel, hebben tot telkens nieuwe landverhuizingen van Russische Joden, vooral naar Palestina en N. Amerika, aanleiding gegeven. De omwenteling van 1917 schijnt ook in den toestand der Russiche Joden verbetering te zullen brengen. Even ongunstig is hun toestand nog in Roemenië, waar de bepaling van het Berlijnsch verdrag van 1878, dat alle bewoners des lands gelijk zullen zijn voor de Wet, tot dusver een doode letter blijft. Het gemeenschappelijk lijden en strijden in den Wereldoorlog zal wellicht ook de Roemeensche Joden het burgerschap schenken. In Pruisen en in de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie leven zij in veiligheid, en ook in Zwitserland zijn de verordeningen tot wering der Joden reeds lang afgeschaft, hoewel hun volkomen gelijkstelling met de overige Christenen nog tot de vrome wenschen behoort. In Spanje, waar men hen in 1837 eerst weder toeliet, zijn zeer weinig Joden, en in Portugal, waar zij van alle burgerrechten verstoken zijn, vindt men er nagenoeg alleen van Duitschen oorsprong. Engelsche en Nederlandsche Joden vestigden zich in 1625—1654 in Brazilië, in 1639—1661 in Cayenne. Zij leven voorts als vrij burgers in Suriname, op Jamaïca, in Canada, in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, in Argentinië, in Australië enz.

Beklagenswaardig was sedert de 16de eeuw de toestand der Joden in Duitschland. Uitgesloten van het burgerrecht, van grondbezit en ambten, ja, zelfs van vele takken van handel, waren zij gedwongen zich tot woeker en kleinhandel te bepalen en het recht van bestaan te koopen door de opbrengst van vernederende be-

Digitized by Google

lastingen, wier aantal tot 60 klom. Op onderscheiden plaatsen werden zij niet geduld, uit andere verbannen en zelden weder toegelaten. Meestal vergunde men het verblijf slechts aan een beperkt getal, en dat was in een groot aantal klassen verdeeld. Hoewel keizer *Karel V* hun bescherming had toegezegd, werden zij uit onderscheiden staten verdreven of in volksoproeren mishandeld. In Oostenrijk daarentegen bestonden in de 17de eeuw adellijke Joden, en de Israëlietische gemeente te Praag verkeeg in 1649 eenige voorrechten wegens haar goede diensten bij het verdedigen der stad. Ook bestond er sedert 1697 een Joodsche gemeente te Weenen. In het algemeen bleef de smadelijke bejegening der Joden in Duitschland voortduren, todat de wijsbegeerte de grondslagen gelegd had der moderne beschaving en staatkundige en godsdienstige vrijheid als het onbetwistbaar recht van elken mensch erkend werd, waarna de Fransche Revolutie deze theoretische beschouwingen in practische daden omzette. Vooral voerden *Lessing, Mendelssohn* en *Dohm* sedert 1778 het pleit voor verdraagzaamheid jegens de Joden. Daarop verscheen in 1782 in Duitschland het Edict van Tolerantie, in onderscheiden staten gevolgd door menschlievende bepalingen. Na de afschaffing van het Duitsche keizerrijk in den aanvang der vorige eeuw, ontvingen zij hier en daar het burgerrecht, en in 1812 werden zij in Pruisen met de overige ingezetenen gelijkgesteld. Later echter — na 1814 — werden onder den invloed der reactie de rechten der Joden weder ingekort, zooals in Hessen, Saksen-Weimar en Mecklenburg, ja, zij werden in Hannover, Hamburg en Frankfort van het burgerrecht beroofd, uit Lubeck en Meiningen verbannen en in 1819 zelfs door volksbewegingen verdrukt. In Pruisen sloot men hen uit van onderscheiden betrekkingen. Weldra echter bracht het jaar 1848 de volledige emancipatie der Joden in Duitschland. Tegen deze gelijkstelling ontstond, vooral na 1874, een Anti-Joodsche strooming, die ook buiten het Duitsche rijk aanhangers vond, doch alleen op Duitschen bodem welig tiert en met den onjuisten naam *Antisemitisme* (zie aldaar) wordt aangeduid. Deze beweging heeft, gevoed door bijgeloof en zucht naar roof en plundering, aanleiding gegeven tot de uitspattingen van het gemeen in Rusland in 1881, 1903 en later, in Hongarije in 1883 en herhaaldelijk in Roemenië; zij heeft in Frankrijk een rol gespeeld in het Dreyfus-proces (zie *Dreyfus, Alfred*).

Van den anderen kant hebben de vervolgingen der Joden, ook nog in onze dagen, in Rusland, Roemenië enz. een partij doen ontstaan, die naar het herstel van een eigen Joodsch rijk, als zelfstandig staatkundig gebied, bij voorkeur in Palestina streeft (zie *Zionisme*).

De Vereeniging voor Joodsche statistiek heeft een werk uitgegeven, dat onder den titel „Joodsche Statistiek" de verdeeling van de Israëlieten over de verschillende landen en werelddeelen bevat. Het grootste aantal Joodsche bewoners bevat volgens de statistiek van 1912 Rusland, namelijk (in afgeronde getallen) 5 110 000, dan volgt Oostenrijk-Hongarije met 2 076 000, hierna komen de Vereenigde Staten met 1 777 000, dan Duitschland met 607 000, Roemenië met 266 000, Groot-Brittanië met 250 000, Marokko met 150 000, Nederland met 104 000, Frankrijk met 100 000, Algiers met 57 000, Abessynië met 50 000, Italië met 35 000, Tunis met 62 000, Perzië met 35 000, Aziatisch Rusland met 105 000, Zuid-Afrika met 35 000, Bulgarije met 37 000, Egypte met 38 000, Indië met 18 000, Arabië met 40 000, Canada met 60 000, Zwitserland met 13 000, België met 12 000, Griekenland met 6000 enz. Het geheele Joodsche ras telt volgens deze statistiek 11 558 000 zielen.

Literatuur: H. Guthe, Geschichte des Volkes Israel (2de druk Tubingen 1904); *H. Grätz,* Geschichte der Juden (11 dln., 1843—1876, en later; volksuitgave, 3 dln., 1887—1889); *E. Schürer,* Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi (4de druk Leipzig 1907—1911, 3 dln.); *M. Philippson,* Neueste Geschichte des jüdischen Volkes (Leipzig 1907—1911, 3 dln.); *F. Heman,* Geschichte des jüdischen Volkes seit der Zerstörung Jerusalems (1908); *W. Sombart,* Die Juden und das Wirtschaftaleben (Leipzig 1911); *dezelfde,* Die Zukunft der Juden (München 1912); „The Jewish Encyclopedia" (New-York 1901 v.v.). Verder: *H. J. Koenen,* Geschiedenis der Joden in Nederland (Utrecht 1843); *Stuys* en *Hoofren,* Handboek voor de geschiedenis der Joden (dl. I—III, Amsterdam 1873); *I. da Costa,* Israel en de Volken (Utrecht 1876); *M. Monasch,* Geschiedenis van het volk Israël (Amsterdam 1891); *L. D. Staal,* Israël onder de volkeren (Zutfen 1915).

Jodenchristenen is de moderne naam voor die Christenen, die, nadat zij van den Joodschen tot den Christelijken godsdienst waren overgegaan, de geldigheid van de ceremoniëele en ritueele Mozaïsche wetten staande hielden, òf voor alle Christenen, òf tenminste voor de geboren Joden. Zij sloten zich vooral bij de leer van *Petrus* en *Jacobus* aan en stonden min of meer scherp tegenover de leer van *Paulus*. Evenals Antiochië het middelpunt van het Heidenchristendom vormde, zoo was Jeruzalem het middelpunt van het Jodenchristendom. Zie ook *Nazareërs* en *Ebionieten*.

Jodendom *(Joodsche, Israëlitische,* ook *Mozaïsche godsdienst)* duidt den godsdienstigen en zedelijken inhoud aan van het Oude Testament, die in de latere, zich daarbij aansluitende geschriften, zoomede in het geestesleven der Joden in het algemeen, tot ontwikkeling is gekomen. De oudste wortels van het Jodendom voeren tot op de aartsvaders, de dragers van de monotheïstische gedachten terug, die, evenals hun familieleven, een karakteristieke eigenaardigheid van den Joodschen godsdienst vormt. Het grondidee-beeld van dit geloof is het monotheïsme. Het predikt een eenigen, algemeenen God, den Schepper, Bestuurder en Rechter der wereld en deze leer wordt door geschiedkundige ervaringen versterkt. Deze God wil dat de naar zijn evenbeeld geschapen mensch heilig worden en zich door een leven van eerbied, liefde en rechtvaardigheid tot zedelijke volmaaktheid verheffen zal. Naar deze grondgedachten regelt zich het leven van Israël, zij openbaren zich in de staats-, priester- en tempelwetten, in den eeredienst, de ritueele, sani-

Digitized by Google

taire en maatschappelijke voorschriften, in de leer van den Messias en der onsterfelijkheid van de ziel, alsmede in alle ethische geboden. Met den intocht der Israëlieten in Kanaän krijgt het Jodendom een nationalen grondslag, daar het hier voor vreemde invloeden bewaard blijven, zich versterken en van zijn innerlijke kracht getuigen zou. Maar verschillende oorzaken werkten samen om dit te beletten en sloegen het Jodendom diepe wonden (splitsing van het rijk in Israël en Juda, ondergang van beide), waartegen de profeten niets vermochten. Maar hun verdienste blijft het, dat zij den volkegodsdienst tot wereldgodsdienst verheven en een fonds van universeele godsdienstige denkbeelden voor de toekomst vergaard hebben. In de Babylonische ballingschap had de zedelijke wedergeboorte der Joden plaats en het optreden van den profeet *Esra* en van de Synagoga magna na den terugkeer uit de Ballingschap, was zóózeer van blijvenden invloed, dat het Jodendom later, in Egypte, de Grieksche beschaving aan zijn leer dienstbaar maken en in Palestina aan de gewelddadige pogingen tot verhelleniseering met succes weerstand bieden kon *(Maccabeën)*. Van de daarna ontstane partijen *(Pharizeën, Sadduceën* en *Esseën)* hebben vooral de Pharizeën het Jodendom verder ontwikkeld. Romeinsche heerschappij en verval van het staatkundig leven doen een tijd van gisting ontstaan, waarin de eerste elementen van het Christendom zich van het Jodendom afscheiden. Met de verwoesting van Jeruzalem en van den tempel, gevolgd door den mislukten opstand onder *Bar Kochba*, wordt de verstrooiing van Israël over de geheele aarde een voldongen feit. Dat toen het Jodendom niet te gronde ging, is te danken aan de geleerden, die het staatkundige volk der Joden in een godsdienstig volk vervormden, doordat zij naar het voorbeeld van *Simon den Rechtvaardige* Thorastudie, Eeredienst en Liefdewerken tot hoofdtaak van het Jodendom verklaarden. De vruchten der wetstudie, nedergelegd in den Talmud, gaven aan het Jodendom in de Diaspora norm en eenheid. In de achtste eeuw scheidde zich echter de secte der Karaeërs af, en de tot bloei gekomen Arabisch-Moorsche beschaving, de renaissance der oud-klassieke wijsbegeerte in Spanje, bedreigden sedert de 10de eeuw het Jodendom ernstig. Daarom ontstond thans het streven de Joodsche leer te verdiepen, geloof en wetenschap met elkander te verzoenen (*Saadja ben Jozef, Gabirol, Juda Halevi, Maimonides* e. a.). Tijdens een lange lijdensgeschiedenis gedurende de Middeleeuwen ging het geestesleven der Joden achteruit, maar hun trouw aan het Jodendom was onverwoestbaar. Eerst in den tijd van *Mozes Mendelssohn* kwam een wending ten goede. Toen de Joden de Europeesche beschaving omhelsden, moesten de misstanden, die zich vooral in den eeredienst en het onderwijs vertoonden, uit den weg geruimd worden. Deze taak werd door de Joodsche wetenschap, vooral door het door *Rapoport* en *Zunz* begonnen onderzoek van de Joodsche geschiedenis en letterkunde verricht. De radikale, door *Holdheim, Philippson* en *Geiger* vertegenwoordigde hervorming maakte plaats voor een gematigde, thans overwegend geldende richting (*Fränkel, Sachs* en anderen), terwijl de orthodoxe partij *(Hirsch, Hildesheimer, Lehmann* en anderen) in de minderheid gebleven is. Alle partijen hebben ten opzichte van den eeredienst, het onderwijs, zoo ook in andere opzichten met de eischen des tijds rekening moeten houden.

Zie: *L. Wagenaar*, Het Jodendom (1907).

Jodenhoed is de naam van den hoed, welke in de Middeleeuwen, sedert de 12de eeuw, den Joden in Europa bijna allerwege door de overheid voorgeschreven was als onderscheidingsteeken te dragen. Hij bestond uit een hoogen, spitsen bol, die oranjegeel of wit was, terwijl de rand resp. wit of geel was.

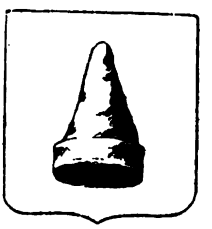

Jodenhoed.

Ook in de wapenkunde komt de Jodenhoed als stuk voor en komt, wat den hoogen spitsen bol betreft, met den werkelijken Jodenhoed overeen, terwijl de rand omgeslagen en overal even hoog is, zoodat hij op den hoed van een clown gelijkt (zie de fig.).

Jodenkers *(Physalis Alkekengi* L.) is de naam eener plant, die in Midden- en Zuid-Europa op steenachtige plaatsen groeit. Zij behoort tot de familie der *Solanaceën* en is een overblijvende plant met eivormige bladeren en alleenstaande, uit de oksels der bladeren voorkomende, vuilwitte, klokvormige bloemen. Haar vrucht, een roode bes, ter grootte eener kers, is door een grooten, rooden, geaderden, opgeblazen kelk omsloten.

Jodenlijm. Zie *Aardhars.*

Jodenwijk. Zie *Ghetto.*

Jodied is een zout van joodwaterstofzuur HJ. De meeste jodieden zijn oplosbaar in water, behalve loodjodied, dat moeilijk oplost en zilver —, mercuri—, mercuro— en cuprojodied, die onoplosbaar zijn. Van de chlorieden en bromieden, waarmede zij veel overeenkomst hebben, onderscheiden zij zich daardoor, dat zij door behandeling met geconcentreerd zwavelzuur vrij jodium en zwaveligzuuranhydried geven. Oplosbare jodieden worden door chloor, broom en salpeterigzuur ontleed onder vorming van vrij jodium.

Jodiet *(jodargyriet)* is een mineraal, dat zilver en jodium bevat (formule AgJ) en dat voornamelijk in Mexico en Chili gevonden wordt. Het vormt dunne hexagonale blaadjes. Deze zijn geelgroen, glanzend en doorschijnend. De hardheid is 1—1,5, het soortelijk gewicht 5,7.

Jodipien is een verbinding van jodium met sesamolie. Het jodium is gebonden aan de in de sesamolie voorkomende zuren. Het wordt veel gebruikt als geneesmiddel tegen syphylis en scrofulose, in plaats van joodkalium, wanneer dit om bepaalde redenen niet genomen mag worden. In het lichaam wordt eerst joodvet gevormd, dat door oxydatie en inwerking van het alkalisch reageerende bloed ontleed wordt. Het veroorzaakt geen jodiumvergiftiging.

Jodium. Atoomteeken J. Dit element werd in 1812 door *Courtois* in de moederloog van so-

Digitized by Google

da gevonden, die uit de asch van zeeplanten, voornamelijk wieren, gemaakt was. Het werd ontdekt door de violette kleur van den damp, vandaar ook de naam, die violenblauw beteekent. Door *Davy* en voornamelijk door *Gay Lussac* is het verder onderzocht. Evenals chloor en bromium komt het jodium altijd gebonden aan metalen, de jodieden en jodaten, voor. Deze zijn zeer verspreid in de natuur, maar komen nergens in groote hoeveelheden voor. Uit het zeewater worden zij voornamelijk door de wieren, die in diep water groeien, opgenomen. De rotsachtige Noord- en Westkusten van Frankrijk, Ierland en Schotland leveren de rijkste planten. Verder bevat Chilisalpeter altijd een betrekkelijk groote hoeveelheid jodium in den vorm van natriumjodaat; uit de moederloog hiervan wordt het veel gemaakt. Verder komt het voor in sommige zeedieren, zooals in spons, in zoetwaterplanten, in steenzout, in steenkolen en in dolomietsoorten. Gebonden aan zilver vindt men het als mineraal in Mexico *(jodiet)*, terwijl loodjodied een bestanddeel vormt van sommige Zuid-Amerikaansche mineralen. Voor de bereiding van jodium uit wieren worden deze, nadat zij in den zomer gedroogd zijn, in groote hoopen verbrand. De asch, die in Engeland *Kelp* en in Normandië *Varec* genoemd wordt, bevat 0,1—0,3 procent jodium. Vroeger werden de wieren snel verbrand, waardoor echter veel jodium door vervluchtiging verloren ging, tegenwoordig worden zij dan ook verkoold. Het residu, dat voornamelijk uit natriumsulfaat, chloried, bromied en jodied bestaat, wordt met water uitgetrokken en de oplossing door indampen geconcentreerd. De meeste zouten kristalliseeren dan uit en in de moederloog blijven voornamelijk de gemakkelijk oplosbare bromieden en jodieden achter. Deze oplossing behandelt men met zwavelzuur, waarna men het gevormde natriumsulfaat laat uitkristalliseeren. De overblijvende vloeistof wordt dan in een ijzeren ketel gebracht, die door een looden deksel gesloten is. Deze is voorzien van twee looden buizen, die met kegelvormige glazen of vaten van aardewerk verbonden zijn. De oplossing wordt met bruinsteen behandeld. Men neemt hiervan zooveel, dat alleen de jodieden worden aangetast. De vloeistof wordt een weinig verwarmd, echter niet boven 100° C., om vorming van chloorjodium tegen te gaan. Het vrij gekomen jodium sublimeert en zet zich in den vorm van kristallen in den ontvanger af. Is al het jodium op deze manier verwijderd, dan wordt opnieuw bruinsteen toegevoegd en gedestilleerd om het bromium in vrijheid te stellen, dat dan in andere vaten opgevangen wordt. Een tweede methode voor bereiding van jodium is de volgende. De moederloog wordt behandeld met een mengsel van zwavelzuur en salpeterzuur, waardoor eveneens het jodium vrij komt. De vloeistof wordt dan geschud met naphta, waarin het jodium oplost. Na eenigen tijd staan, scheidt de jodiumhoudende naphta zich af, welke van de andere vloeistof gescheiden wordt. De naphta wordt dan met natronloog behandeld, welke op haar beurt de jodium weer opneemt. Uit deze oplossing wordt dan door zoutzuur het jodium weer afgescheiden. Om het te zuiveren wordt het met water gewasschen, daarna boven geconcentreerd zwavelzuur op een poreuse plaat gedroogd en dan gesublimeerd met kalk om de laatste deelen water en met joodkalium om het chloor weg te nemen. Om chemisch zuiver jodium te verkrijgen wordt volgens *Stas* het onzuivere eerst gesublimeerd, daarna opgelost in een oplossing van joodkalium en uit de geconcentreerde oplossing met water neergeslagen. Het neerslag wordt met stoom gedestilleerd en dan in luchtledige ruimten boven calciumnitraat en daarna boven bariumoxied gedroogd, waardoor de laatste deelen water en joodwaterstofzuur weggenomen worden. Jodium is een kristallijne vaste stof met zwart violette kleur en metaalglans. Het sublimeert in pyramied- en zuilvormige kristallen. Zij behooren tot het rhombische stelsel. Het soortelijk gewicht bij 17° C. is 4,948, het smelt bij 113,7° C. en kookt boven 183,05° C. De damp van zuiver jodium heeft een donkerblauwe kleur, in verdunden toestand is zij rood-violet. Het soortelijk gewicht van den damp is 8,8, waaruit het atoom gewicht 126,92 volgt. Boven 700° C. neemt het soortelijk gewicht af, omdat dan de moleculen J_2 dissocieeren in J-moleculen. Bij gewone temperatuur vervluchtigt het al. Het heeft een eigenaardigen reuk, gelijkend op die van chloor en bromium, maar zwakker. De chemische eigenschappen zijn analoog met die van chloor en bromium. De affiniteit tot waterstof en metalen is echter veel kleiner, waardoor uit joodwaterstofzuur en de jodienen het jodium door chloor of bromium wordt afgescheiden. Daarentegen zijn de zuurstofverbindingen veel bestendiger. In water is het zeer weinig oplosbaar, daarentegen gemakkelijk in een waterige oplossing van joodkalium en in alkohol. Het bekende jodiumtinctuur bestaat uit een oplossing van 1 deel jodium in 10 deelen alcohol (soortelijk gewicht 0,832). Verder lost het gemakkelijk op in chloroform, zwavelkoolstof en verschillende koolwaterstoffen. Deze oplossingen hebben een mooie violette kleur, terwijl de eerstgenoemde bruin zijn. Het verbindt zich direct met verschillende niet-metalen en metalen, zooals phosforus, antimonium, kwik, ijzer enz. Met stijfsel geeft het een eigenaardige verbinding, die een donkerblauwe kleur heeft. Zij verdwijnt bij verhitten van de vloeistof, maar komt bij afkoeling, indien deze niet al te lang en te hoog verhit is, weer te voorschijn. Alleen vrij jodium geeft deze reactie, niet de verbindingen. Van deze reactie maakt men altijd gebruik om vrij jodium aan te toonen.

Jodiumchloried. Van jodium en chloor zijn twee verbindingen bekend, het joodmonochloried (JCl) en het joodtrichloried (JCl_3). Het eerste verkrijgt men door over jodium droog chloor te leiden, totdat alles in vloeistof is overgegaan. Het is een roodbruine vloeistof, waaruit zich bij lang staan donkerroode kristallen afzetten. Het ruikt naar chloor en jodium en werkt sterk bleekend. Het trichloried vormt zich, wanneer men overmaat van chloor over zacht verwarmd jodium leidt. Zuiver is het een gele kristallijne stof, die bij 25° C. smelt, terwijl de kristallen dan bruin geklenrd worden door vorming van het monochloried.

Jodiumgroen *(pentamethylrosanilienjodied)*,

Digitized by Google

$C_{20}H_{17}(CH_3)_4N_2J.CH_3J$, ontstaat uit rosanilien door inwerking van methyljodied en methylalcohol bij 100° graden C. In den handel komt het voor gebonden aan zinkchloried $ZnCl_2$. Vóór de ontdekking van de malachietgroenreeks werd het als verfstof veel gebruikt. Bij verwarming op 120° C. splitst zich methyljodied (CH_3J) af, waarbij het violette tetramethylrosanilien achterblijft.

Jodiummetalen zijn jodieden (zie aldaar).

Jodiumpraeparaten zijn jodiumverbindingen en mengsels, die als geneesmiddel gebruikt worden. De meest bekende zijn: *Amylum jodatum* of joodstijfsel, *Terrum jodatum* of ijzerjodium. FeJ_2 met suiker, in oplossing als *Syrupus ferri jodati* of joodijzerstroop, *Hydrargyrum bijodatum* of Kwikjodied, *Hydrargyrum jodatum* of Kwikjoduur, *Tinctura jodi* of jodiumtinctuur, *Kalium jodatum* of joodkalium, *Unguentum Kalii jodati* of joodkaliumzalf, *Natrium jodatum* of joodnatrium, *Plumbum jodatum* of loodjodied enz.

Jodiumwaterstof (HJ) kan synthetisch verkregen worden door waterstof en jodiumdamp door roodgloeiende buizen te leiden, gevuld met platina-asbest. Het wordt ook gevormd door kaliumjodied met phosforzuur te verhitten, echter niet met zwavelzuur, daar het gevormde joodwaterstof dan door het zwavelzuur geoxydeerd wordt tot water en vrij jodium. De beste bereidingswijze is door phosforus en jodium samen te laten inwerken op water. In een retort doet men 1 deel roode phosforus en 15 deelen water en voegt dan langzamerhand 20 deelen jodium toe, terwijl de massa goed afgekoeld wordt. Is de inwerking afgeloopen, dan verwarmt men zacht en verkrijgt dan zoo een regelmatigen stroom van het gas. Het moet boven kwikzilver worden opgevangen, daar het zeer gemakkelijk in water oplost. Het is een kleurloos gas met een zuren, verstikkenden reuk. Door afkoeling onder hoogen druk kan men het tot een kleurlooze vloeistof verdichten, die bij —55° C. vast wordt. Een verdunde waterige oplossing van het zuur kan men verkrijgen door zwavelwaterstof te leiden in water, waarin jodium fijn verdeeld is. De waterige oplossing kleurt zich aan de lucht bruin, daar dan jodium door oxydatie door de zuurstof van de lucht vooral onder invloed van het licht afgescheiden wordt.

Jodiumzuur (HJO_3). Dit zuur werd door *Davy* het eerst verkregen in den vorm van zijn kaliumzout KJO_3, door inwerking van jodium op een oplossing van kaliumhydroxied. Het vrije zuur kan men het best verkrijgen door 1 deel jodium met 10 deelen zuiver, rookend salpeterzuur in een retort zoolang te verhitten, tot geen roode dampen meer gevormd worden. De verkregen oplossing wordt dan ingedampt en het residu op 200° C. verhit om de laatste deelen salpeterzuur te verwijderen. Het overblijvende witte poeder is jodiumpentoxied (J_2O_5), dat gemakkelijk in water oplost. Uit de strooperige oplossing kan het jodiumzuur in den vorm van rhombische kristallen kristalliseeren. Het kan ook bereid worden uit bariumjodaat en verdund zwavelzuur. Bij 0° heeft het zuur een soortelijk gewicht van 4,629. Het lost gemakkelijk op in water. De oplossing kleurt blauw lakmoes rood, maar werkt ten slotte bleekend. Door zwaveldioxied of zwavelwaterstof wordt het gereduceerd onder afscheiding van jodium.

Jodl, *Friedrich*, een Duitsch philosoof, den 23sten Augustus 1849 te München geboren, studeerde aldaar, werd in 1873 leeraar aan de krijgsschool, vestigde zich in 1880 te München als privaatdocent, werd in 1885 gewoon hoogleeraar te Praag en in 1896 te Weenen. Hij was van 1893—1896 tweede voorzitter van de „Deutsche Gesellschaft für ethische Kultur" en sedert 1890 lid der commissie tot uitgave van het „International Journal of Ethics". Hij schreef: „Leben und Philosophie David Humes" (1872), „Die Kulturgeschichtschreibung, ihre Entwicklung und ihr Problem" (1878), „Geschichte der Ethik" (2 dln., 2de druk 1906 v. v.), „Volkswirtschaftslehre und Ethik" (1886), „Moral, Religion und Schule" (1892), „Ueber das Wesen des Naturrechts" (1893), „Abriss der Geschichte der Ethik" (1896), „Lehrbuch der Psychologie" (2 dln., 3de druk 1908), „Gedanken über Reformkatholizismus" (1902) „Ludwig Feuerbach" (1904) en „Wissenschaft und Religion" (1909).

Jodoform, het *trijoodmethaan*, CHJ_3, wordt bereid uit alcohol door behandeling met kaliumcarbonaat (K_2CO_3) en jodium, in den laatsten tijd ook wel uit aceton (CH_3COCH_3) door inwerking van jodium. Er wordt dan trijoodaceton, $CJ_3.CO.CH_3$ gevormd, dat verhit met kalk jodoform en calciumacetaat $(CH_3COO)_2Ca$ geeft. Het kristalliseert in gele, hexagonale plaatjes, die bij 119° C. smelten. Het heeft een eigenaardigen safraanachtigen reuk. Het sublimeert gemakkelijk en is met waterdamp vluchtig. Daar het door zijn reuk zeer gemakkelijk te herkennen is, kan zijn vorming uit alcohol als een reagens op deze stof gebruikt worden. Aan de op alcohol te onderzoeken vloeistof wordt jodium toegevoegd en daarna langzaam kaliumhydroxied, totdat de bruine kleur van het jodium verdwenen is. Bij groote hoeveelheden alcohol slaat het jodoform dan dadelijk neer, bij kleinere hoeveelheden eerst na eenigen tijd. Het wordt als antisepticum in de chirurgie veel gebruikt. Zelf doodt het de bacteriën niet, maar zijn werking op micro-organismen berust op een ontleding ervan, die veroorzaakt wordt door de fermentatieve werking der wondafscheidingen met samenwerking van de lichaamswarmte.

Jodol is een antiseptische stof. De scheikundige naam is tetrajoodpyrrol (C_4J_4NH). Het wordt bereid uit pyrrol en jodium in tegenwoordigheid van alkaliën. Men verkrijgt het dan in den vorm van fijne, gele naaldjes. In water lost het zeer moeilijk op, gemakkelijk in warmen alcohol, ijsazijn en aether. Behandeld met zinkstof en alkaliën geeft het pyrrol. De antiseptische werking is gelijk aan die van jodoform; het is echter minder vergiftig.

Jodosoverbindingen zijn lichamen, die het éénwaardige radikaal JO bevatten. De meest belangrijke verbinding is het jodosobenzol (C_6H_5JO). Wanneer men chloor in een oplossing van joodbenzol in chloroform leidt, ontstaat het phenyljodiedchloried ($C_6H_5JCl_2$), dat, behandeld met

Digitized by Google

natronloog, jodosobenzol geeft. Het is een amorfe gele verbinding met eigenaardigen reuk, die gemakkelijk in warm water oplost. Bij verwarming gaat het gedeeltelijk over in jodobenzol $C_6H_5JO_2$. Met zuren geeft het verbindingen, die met zouten vergeleken kunnen worden. Andere bekende jodosoverbindingen zijn de jodosotoluolen.

Joeansjikai of *Joean tsi kai*, een Chineesch staatsman, omstreeks 1850 in de provincie Honan geboren, een der meest hervormingsgezinden in het moderne China. Van 1882 tot 1894 minister-resident in Korea trachtte hij, hoewel tevergeefs, in verbinding met de Min-partij Japan's invloed tegen te gaan. *Joeansjikai* stond aan het hoofd van het door den Duitschen kapitein *von Hanneken* gevormd keurkorps, dat op zijn tocht naar Korea in 1894 door de Japanners aangevallen werd, wat het begin was van den Chineesch-Japanschen oorlog. Zelfs tijdens den Boxers-opstand bleef *Joeansjikai* als gouverneur van Sjantoeng voortgaan met het invoeren van gematigde hervormingen, daarbij gesteund door *Lihoengtsjang* en de Keizerin-weduwe. Na *Lihoengtsjang's* dood onderkoning van Tsjili geworden, schiep hij een modern leger en hervormde hij de administratie, waarbij hij veel te strijden had met den tegenstand van de Kandjoe's en van het Hof. Hij wist in 1906 het opiumverbod door te zetten en een nieuwen staatsraad te vormen, die het Chineesche parlement moest voorbereiden. Na den dood der Keizerin-weduwe *Tsoe-hsi*, werd hij uit zijn ambt ontslagen (2 Januari 1909). Tot 1911 bleef *Joeansjikai* ambteloos. Toen in 1911 de revolutie uitbrak, benoemde de prins-regent hem tot onderkoning van Hoe-Kwang, in de hoop dat de door *Joeansjikai* gevormde regimenten de Mandsjoe-dynastie zouden steunen. *Joeansjikai* weigerde echter de benoeming te aanvaarden. Een bevel, in November 1911, zich te Peking te vestigen, sloeg hij in den wind. Hij kwam daar eerst toen hem het opperbevel over de geheele krijgsmacht met de meest uitgebreide volmacht gegeven was. Hij stelde nu een nieuw ministerie samen, dwong den 6den December den prins-regent tot aftreden en veroorloofde bij edict de Chineezen zich van den Mandsjoestaart te ontdoen. Den 29sten December kwam hij met de revolutionnaire partij overeen de samenstelling der rijksgrondwet aan een Natonale vergadering op te dragen. Deze verklaarde den 12den Februari 1912 de Mandsjoe-dynastie van den troon vervallen, en koos *Joeansjikai* eerst voorloopig, den 6den October 1913 definitief tot president van de Chineesche Republiek. Het parlement werd den 12den Januari 1914 door den president ontbonden en de den 1sten Mei uitgevoerde grondwet gaf *Joeansjikai* bijna de macht van een absoluut vorst. Van de spanning, hierdoor in China gewekt, maakte Japan gebruik om groote voordeelen in Zuid-Mandsjoerije te bedingen, welke *Joeansjikai* bij het verdrag van Peking, den 25sten Mei 1915, moest inwilligen. Om de eenheid des lands te bevorderen wilde de president in September 1915, zoo het heette op verzoek van een groot aantal burgers, den keizerstitel aannemen. Op het protest tegen deze monarchale reactie door Japan, Rusland en Engeland, verklaarde *Joeansjikai* den 11den December niet te willen afzien van de kroning maar deze tot gunstiger tijdstip te zullen uitstellen.

Ofschoon in Januari 1916 de regeeringen van Duitschland, Oostenrijk, Nederland, de Skandinavische rijken, de Vereenigde Staten en Brazilië *Joeansjikai* als keizer van China erkenden, gevoelde deze, mede wegens zijn achteruitgaande gezondheid, zich niet opgewassen tegen de steeds dreigender oppositie van Japan. In Maart liet de Chineesche regeering bekend maken dat het kroningsplan voor goed opgegeven was. Den 5den Juni 1916 overleed *Joeansjikai* plotseling. De vice-president *Lijoeanhoeng* volgde hem op als president der Chineesche Republiek.

Joeba. Zie *Dejoeb*.

Joegorstraat is een straat tusschen het vasteland van Rusland en het eiland Waigatsj. Zij is 47 km. lang, 3—16 km. breed en 30—100 m. diep. Aan den zuidelijken oever ligt de haven Chabarowa.

Joe-Kabar-Zivo of *Nebat-Javaz-bar-Joetin-Ifatin* is in het Nazareesche stelsel de „heer der aeonen". Hij is de voortbrenger van de zeven heilige levens, die elk een van de hoofddeugden vertegenwoordigen, en wordt zelf het derde leven genoemd.

Joekagieren, een nomadenvolk in het N.O. van Siberië, woont aan de Noordelijke IJszee, van de rivier de Jana tot de Tsjaoen-baai en behoort tot de Hyperboreeërs, volgens een andere indeeling tot de noordelijke gemengde groep der met de Mongolen verwante volken. Zij noemen zichzelf Andondomni (= menschen), behooren tot de Russische Kerk, leven van jacht en vischvangst en zijn hoogstens 1000 zielen sterk. Hun taal heeft geen verwantschap met die der Jakoeten en Tsjoektsjen.

Joekon *(Jukon* of *Yukon)* of Kwichpack een rivier in het noord-westen van Amerika, ontspringt in het kustgebergte van Britsch-Columbia en mondt na een loop van 3570 km. met twee armen uit in den Norton-Sont van de Beringzee. Zij is vischrijk, maar slecht bevaarbaar. Aan den bovenloop en de zijrivieren daarvan (zie *Klondike)* vindt men uitgestrekte goudvelden; ook de pelshandel is belangrijk. Het stroomgebied beslaat 817 000 v. km.

Joekon, *(Jukon* of *Yukon)* een territorium van Britsch Noord-Amerika, werd in 1898 als een zelfstandig administratief gebied ingericht. Het beslaat een oppervlakte van 538 397 v. km. en telt (1911) 8512 inwoners, tegen 27 219 in 1901, zoodat de bevolking in 10 jaren met 68,7 % verminderd is. De twee voornaamste plaatsen zijn Dawson, de hoofdstad, met 3013, en White Horse met 727 inwoners. In de jaren 1910—1912 bedroeg het aantal geboorten 245, dat der huwelijken 193, der sterfgevallen 225. Het hoofdmiddel van bestaan vormt er de mijnbouw, want de bodem bevat steenkool, koper, zilver en goud. In de jaren 1885 tot 1915 bedroeg de opbrengst aan goud bijna 185 millioen dollars. In 1914 hadden de delfstoffen, welke er gedolven werden, samen een waarde van 5,4 millioen dollars. De vischvangst leverde dit jaar 68 265 dollars op. De waarde van den uitvoer bedroeg in 1913—1914: 8,64, van den invoer 1,03 millioen dollars. Bij den invoer speelden levensmiddelen een

Digitized by Google

hoofdrol. Het land bezat (1914) 102 Eng. mijlen spoorweg; er waren 5 openbare en 1 R.-Katholieke school, samen met 14 onderwijzers en 350 leerlingen. Het bestuur berust bij een Commissaris en een wetgevenden raad van 10 leden, welke voor den tijd van 3 jaren gekozen worden.

Joël (Hebreeuwsch = *Jahve* is God), de zoon van *Pethuël*, is een van de Hebreeuwsche profeten. Zijn boek, één groote klaagzang, is in het Oude Testament het 2de der 12 Kleine profeten. Hij leefde in het rijk van Juda omstreeks het jaar 860 v. Chr., toen een noodlottige droogte en een verwoesting, door sprinkhanen veroorzaakt, hem aanleiding gaven om het volk tot boete te vermanen, terwijl hij tevens de komst van den geest van *Jahve*, de zegepraal over de heidenen en een tijdperk van vrede en welvaart voorspelde. Andere geleerden zien in hem een schrijver uit den tijd na de ballingschap tegen het einde van de 5de eeuw, omdat bij hem van den koning niet wordt gesproken, Juda met Jeruzalem wordt gelijk gesteld, volk en gemeente als één worden gedacht en op de beteekenis van de priesters en van den eeredienst de nadruk wordt gelegd.

Joël, *Manuel,* een Joodsch geleerde, den 19den October 1826 te Birnbaum geboren, studeerde te Berlijn in de godgeleerdheid en de rechten, werd in 1854 leeraar, in 1863 rabbijn te Breslau en overleed aldaar den 3den November 1890. Hij schreef: „Die Religionsphilosophie des Maimonides" (1859), „Levi ben Gerson als Religionsphilosoph" (1862), „Verhältnis Alberts des Grossen zu Maimonides" (1863), „Don Chasdai Creskas' religionsphilosophische Lehren" (1866), „Spinozas theologisch-politischer Traktat" (1870), „Zur Genesis der Lehre Spinozas" (1871), „Notizen zum Buch Daniel. Etwas über die Bücher die Sifra und Sifre" (1873), „Religiös-philosophische Zeitfragen" (1876), „Gutachten über den Talmud" (1877), „Blicke in die Religionsgeschichte" (2 dln., 1880—1883). Zijn preeken zijn uit zijn nalatenschap uitgegeven (3 dln., 1892—1898).

Joël, *Karl,* een Duitsch wijsgeer in 1864 te Hirschberg geboren, werd in 1898 privaatdocent, in 1902 gewoon hoogleeraar te Bazel. Hij heeft voornamelijk veel bijgedragen tot de kennis van de geschiedenis der wijsbegeerte. Hij schreef: „Zur Erkenntnis der geistigen Entwicklung und der schriftstellerischen Motive Platons" (1887), „Zur Geschichte der Zahlprinzipien in die Griechische Philosophie" (1890), „Die Zukunft der Philosophie" (1893), „Der echte und der Xenophontische Sokrates" (1893—1901), „Philosophenwege" (1901), „Nietzsche und die Romantik" (1905), „Der Ursprung der Naturphilosophie" (1906), „Der freie Wille" (1908), „Seele und Welt" (1912) en „Antibarbarus" (1914).

Joelfeest is de naam van het groote winterfeest der heidensche Germanen, oorspronkelijk waarschijnlijk aan de zielen der afgestorvenen gewijd, die volgens het volksgeloof omstreeks het winteraequinoctium (21 December) hun ommegang hielden en aan feestmalen aanzaten. bij sommige stammen werd het tegen het einde van December, bij andere eerst in Januari gevierd en duurde gewoonlijk twaalf dagen. In het N. werd op dit feest behalve aan de afgestorvenen ook aan de groote goden (vooral *Thor* en *Freyr)* geofferd en zegen voor den oogst van het volgend jaar afgesmeekt. Het was een oud gebruik om op het joelfeest een grooten ever in de voorhal te brengen en op den kop daarvan geloften af te leggen. In de plaats van het Joelfeest kwam later ons Kerstfeest, maar in het N. van Skandinavië herinneren nog talrijke woorden en uitdrukkingen aan het oude Joelfeest.

Joerte is de naam van de woningen der zwervende volkeren in Siberië. De winterjoerten zijn eenvoudige hutten, van lichte, schuin staande balken opgetrokken en met aarde en mest dicht gemaakt. In het midden wordt het vuur gestookt. De zomerjoerten hebben den kegelvorm en bestaan uit eenige lange, van boven samengevoegde palen, die met berkenschors en nogmaals met palen bedekt zijn; van boven is een gat voor den rook opengelaten. Bij de Mongolen is de joerte een cylindervormige, van boven kegelvormig afgestompte tent, vervaardigd uit planken, met vilt bedekt.

Joesoef-Bey, een Fransch generaal, wiens ware naam was *Jozef Vantini,* omstreeks 1810 op het eiland Elba geboren, werd in zijn jeugd op een zeereis met zijn moeder door Barbarijsche zeeroovers gevangen genomen en naar Tunis gebracht, waar de bey hem in den Mohammedaanschen godsdienst liet onderrichten en hem een goede opvoeding deed geven. Op zijn 19de jaar was hij reeds veldoverste. Wegens een minnehandel met de dochter van den bey moest hij in 1830 de vlucht nemen. Met behulp van den Franschen consul gelukte het hem naar Algiers te ontkomen, waar hij als tolk dienst deed. Hij organiseerde er een inlandsche gendarmerie, waaruit later het korps Spahis is ontstaan. Na de inneming van Bona, in 1831, werd *Joesoef-Bey* tot escadronschef bevorderd. De mislukking van de eerste expeditie tegen Constantine, in 1836, maakte, dat ook *Joesoef* naar Parijs ontboden werd. Hij wist zich daar te rechtvaardigen, en werd in 1837 luitenant-kolonel en commandant der Spahis in de provincie Oran. Door zijn groote kennis van Arabische toestanden en door zijn niet minder grooten moed bewees hij in den strijd met *Abd-el-Kader* uitstekende diensten. Vooral onderscheidde hij zich bij de inneming van Imala en den slag van Isly. De onderwerping der Oeled-Naïls, bijna zonder slag of stoot, was zijn werk. Later streed hij nog tegen de stammen van Djurjura (1847) en die bij Laghouat (1852). In den Krimoorlog commandeerde hij de ongeregelde Turksche troepen. Na den vrede van Parijs streed hij aan de Marokkaansche grens en dempte daar een opstand in 1859. In 1864 werd hij als chef van de Algerijnsche divisie vervangen door *Mac-Mahon. Joesoef-Bey* werd overgeplaatst naar de 10de militaire divisie te Montpellier. Hij overleed den 16den Maart 1866 te Cannes. Van zijn hand verscheen: „De la guerre en Afrique (Parijs 1850).

Zie: *Balmé,* Biographie du général Yusuf (Parijs 1866); *Trumelet,* Le général Yusuf (1889).

Joest. Zie *Joost.*

Joest, *Wilhelm,* een Duitsch ethnoloog en reiziger, den 15den Maart 1852 te Keulen gebo-

Digitized by Google

ren, studeerde te Bonn, Heidelberg en Berlijn in de natuurkunde en talen, bereisde in 1874 de Noord-Afrikaansche kustlanden en in 1876—1878 geheel Amerika. In 1879 ging hij naar Ceylon, doorreisde Britsch-Indië tot den Himalaya, vergezelde het Engelsche leger in den Afrikaanschen Oorlog, bezocht Birma en Siam, hield zich op Borneo, Ceram en Celebes bezig met de studie der aldaar wonende wilde volken, woonde den Atjeh-oorlog bij, bereisde Kambodsja en de Philippijnen en leefde langen tijd onder de wilde stammen op Formosa. Van Peking uit bezocht hij Mongolië, ging daarop naar Japan, verkeerde eenigen tijd onder de Aino's en keerde in 1881 van Wladiwostok door Mandsjoerije, Mongolië en Siberië naar Duitschland terug. In 1883 voer hij geheel Afrika om, bezocht in 1890 Guyana, in 1892 Opper-Egypte, in 1895 Zuid-Amerika en stond op het punt in 1897 naar de Zuidzee te vertrekken, toen hij den 25sten November 1897 op de Santa-Cruz-eilanden overleed. Hij schreef: „Aus Japan nach Deutschland durch Sibirien" (2de druk 1887), „Das Holontalo, ein Beitrag zur Kenntnis der Sprachen von Celebes" (1883), „Ein Besuch beim König von Birma" (1883), „Um Afrika" (1885), „Tätowieren, Narbenzeichnen und Körperbemalen" (1887), „Die aussereuropäische deutsche Presse" (1888), „Spanische Tiergefechte" (1889), „Ethnographisches und Verwandtes aus Guyana" (1893) en „Weltfahrten" (3 dln., 1895).

Joffre, *Joseph Jacques Césaire,* een Fransch generaal en opperbevelhebber, den 24sten Januari 1852 te Rivesaltes in het departement der Oost-Pyreneeën geboren, bezocht eerst de middelbare school te Perpignan en daarna, in 1869, de Polytechnische school. Aan den oorlog van 1870 tot 1871 nam hij als onder-luitenant deel. Na den vrede werd hij te Fontainebleau verder voor de genie opgeleid; in 1876 ontving hij de bevordering tot kapitein. Het overlijden zijner vrouw, in 1885, bracht hem er toe overplaatsing te vragen naar Indo-China, waar hij, na het eindigen der vijandelijkheden, als chef der genie te Hanoi bleef. In 1889 volgde hij generaal *Mensier* naar Parijs; hier belastte men hem met de hoofddirectie van de genie. Na zijn bevordering tot majoor, in 1889, was hij eenigen tijd werkzaam als leeraar in de versterkingskunst te Fontainebleau, maar weldra vertrok hij naar Afrika, met de opdracht in Soedan den spoorweg van Kayes naar Bafoulabé aan te leggen. Grooten naam verwierf *Joffre* toen hij in 1893, op last van generaal *Bonnier,* van uit Senegambië met 1000 man een expeditie ondernam naar Tomboectoe. De moeilijke onderneming slaagde volkomen; den 12den Februari 1904 werd Tomboectoe bezet; *Joffre* organiseerde er het bestuur. Zijn bevordering tot luitenant-kolonel en tot officier van het Legioen van Eer volgde nog in hetzelfde jaar. Naar Madagascar gedetacheerd, leidde hij daar den aanleg van de verdedigingswerken van Diégo-Suarez. In 1901 werd hij generaal-majoor, in 1905 divisie-generaal, gouverneur van Rijsel en daarna chef van het 2de legerkorps te Amiens. Zijn organisatorisch talent was oorzaak dat de regeering hem in 1910 benoemde tot lid van den Hoogen Oorlogsraad. Bij het uitbreken van den *Wereldoorlog* werd hem, nadat generaal *Pau* de benoeming geweigerd had, het opperbevel over het Fransche leger opgedragen. Zijn overwinning aan de Marne, in September 1914, waardoor Parijs tegen den aanval der Duitschers beveiligd werd, maakte zijn naam alom bekend. In December 1916 trad hij als opperbevelhebber af, om als lid van den Oorlogsraad zijn land verder te dienen (zie *Wereldoorlog).* Zijn opvolger was generaal *Nivelle.* Den 26sten December 1916 ontving *Joffre* den maarschalkstitel. Hij is de eerste, wien deze onderscheiding na den val van het 2de Keizerrijk te beurt viel.

Joghurt. Zie *Yoghurt.*

Jogin zijn de aanhangers van het Indische Jogastelsel. Zie *Indische wijsbegeerte.*

Johan, vorst van Zevenburgen en koning van Hongarije. Zie *Zapolya.*

Johan *(João)* is de naam van zes koningen van Portugal:

Johan I, de Onechte (1385—1433), de natuurlijke zoon van koning *Pedro I,* verzette zich na den dood van zijn broeder *Ferdinand* (1383) tegen de rechten van diens dochter *Beatrix* en werd na de overwinning op de Castilianen bij Aljubarrota (1385) door de Stenden als koning erkend, maar door de Castilianen eerst in 1411. Hij was dus de stichter van een tweede Portugeesche dynastie en trachtte zijn rijk in Afrika uit te breiden. In 1415 werd Ceuta bezet. Hij was de vader van *Hendrik den Zeevaarder,* verhief Lissabon in plaats van Coïmbra tot residentie en overleed in 1433.

Johan II, de Volmaakte (1481—1495), een zoon van *Alfonso V,* handhaafde met geweld zijn gezag over den wederspannigen adel, die zich met Castilië verbonden en een samenzwering tegen den koning gesmeed had, liet hertog *Ferdinand van Braganza* terechtstellen en doodde zijn neef, den hertog van *Viseo,* met eigen hand. Hij breidde de heerschappij van Portugal in Afrika uit en sloot met Spanje het verdrag van Tondesillas.

Johan III (1525—1557), een zoon van *Emanuël den Groote,* trad in het huwelijk met een zuster van keizer *Karel V* en vermeerderde het gebied van Portugal in Indië. In het binnenland werd echter reeds de kiem van het verval zichtbaar. Na *Johan's* dood kregen de Jezuïeten door toedoen van zijn broeder, kardinaal *Hendrik,* den regent van den minderjarigen *Sebastiaan,* de regeering in handen.

Johan IV (1640—1656) bevrijdde het land van de noodlottige heerschappij der Spanjaarden, die het 60 jaren had geteisterd. Den 1sten December 1640 maakte hij zich nagenoeg zonder slag of stoot meester van Lissabon en na weinige dagen was het geheele land in opstand, de Spanjaard verdreven en hij zelf tot koning uitgeroepen. Verder streed hij tegen de Nederlanden, die gedurende de Spaansche overheersching Brazilië veroverd hadden. Hij vestigde de dynastie van het Huis *van Braganza.*

Johan V (1706—1750), verkreeg, door Engeland ondersteund, in den Spaanschen Successieoorlog grooter gebied in Brazilië. Hij stichtte in 1720 de Academie voor Portugeesche Geschiedenis en beperkte de macht der Inquisitie. Niette-

Digitized by Google

min ontving hij van den Paus den titel van: „Allergetrouwste Koning". Hij overleed den 31sten Juli 1750.

Johan VI (1816—1826), den 13den Mei 1767 als zoon van *Peter III* geboren, werd wegens de geestesziekte van zijn moeder, *Maria Francisca Elizabeth*, den 10den Februari 1792 tot regent uitgeroepen en volgde haar den 20sten Maart 1816 op. Toen hij in 1807 zich niet van Engeland wilde afscheiden, verklaarde *Napoleon I* het Huis *Braganza* van den troon vervallen, waarop het Portugeesche Hof naar Brazilië vertrok. De prins-regent sloot zich nu nog nauwer bij Engeland aan, dat met behulp der bevolking in 1808 de Franschen uit Portugal verjoeg en ook in 1809—1811 verdere invallen afsloeg. Na den aftocht der Franschen werd een regentschap ingesteld, aan het hoofd waarvan lord *Beresford* stond, doch dat in 1820 weer ten val werd gebracht. *Johan VI* keerde in 1821 naar Portugal terug en liet zijn oudsten zoon, dom *Pedro*, als prins-regent in Brazilië achter. Weldra ontstonden oneenigheden tusschen Portugal en Brazilië, dat zich den 1sten Augustus 1822 onafhankelijk verklaarde en den 12den October dom *Pedro* tot keizer uitriep. *Johan* was intusschen als het ware een gevangene der Cortez geweest, tot dat de absolutisten, onder leiding van koningin *Carlotta* en haar tweeden zoon, dom *Miguel*, opstonden en den koning bevrijdden (1823). Toen hij echter een gematigde grondwet wilde invoeren, kwamen *Carlotta* en dom *Miguel* in verzet en noodzaakten *Johan* tot de vlucht. Door de mogendheden gesteund, verbande hij dom *Miguel* uit het land. In 1825 kwam een verdrag met Brazilië tot stand, waarbij de onafhankelijkheid van dat Rijk erkend werd. *Johan* overleed den 10den Maart 1826.

Johan II, koning van Zweden, Denemarken en Noorwegen (1481—1513), als koning van Zweden *Johan II*, een zoon van *Christiaan I*, den 5den Juni 1455 geboren, volgde in 1481 zijn vader op, maar werd door de Rijksstenden zeer beperkt in zijn gezag; *Sten Sture* bleef Rijksbestuurder van Zweden. Eerst in 1496 trok *Johan* tegen hem te velde, noodzaakte Stockholm tot overgave en werd er in 1497 tot koning van Zweden gekroond. Hij deelde in 1498 het hertogdom Holstein met zijn jongeren broeder *Frederik*. Daar de Ditmarschen de souvereiniteit der hertogen *van Holstein* niet wilden erkennen, ondernam hij met zijn broeder een krijgstocht tegen hen, maar leed bij Hemmingstedt de nederlaag (1500). De Zweden werden in 1501 onder *Sten Sture* opnieuw afvallig, verdreven *Johan* uit Zweden, dwongen zijn gemalin *Christine van Saksen* in Stockholm tot eene capitulatie en verbonden zich met Lubeck en de Wendische Hanzesteden. De bewegingen in Noorwegen werden door zijn zoon *Johan* met groote hardvochtigheid tegen den adel gedempt. Eindelijk sloot hij een verdrag met de Hanzesteden te Malmö. Hij overleed den 20sten Februari 1513.

Johan III, koning *van Zweden* (1569—1592), de tweede zoon van *Gustaaf Wasa*, in 1537 geboren, verkreeg van zijn vader het Z.W. deel van het groot-vorstendom Finland. Toen zijn oudste broeder *Erik XIV* den Zweedschen troon beklom, verdacht deze *Johan*, dat hij met zijn schoonvader *Sigismund* van Polen het voornemen koesterde, om in Zweden den Roomsch-Katholieken godsdienst te herstellen en zich meester te maken van de Kroon. *Erik* deed hem in 1563 onverwachts te Abo in hechtenis nemen en met zijn gemalin op het slot Gripsholm gevangen houden, maar stelde hem in 1567 weder op vrije voeten. *Johan* spande daarop met zijn jongsten broeder *Karel van Südermanland* en andere misnoegden samen, deed den koning te Stockholm gevangen nemen en beklom met toestemming der Stenden, die hij door belangrijke concessiën had omgekocht, in 1569 zelf den troon. Ter zake van een oorlog tegen Rusland, om het bezit van de Lijflandsche provincies uitgebarsten, sloot hij in 1580 een verbond met Polen, veroverde bijna geheel Carelië en Ingermanland en behield deze gewesten bij den wapenstilstand van 1582. Zijn R.-Katholieke gemalin bewoog hem tot begunstiging van haar geloofsgenooten; hij omhelsde in 1580 zelf heimelijk den R.-Katholieken godsdienst en deed ook zijn zoon *Sigismund* daarin opvoeden. Hij verkreeg daardoor, dat *Sigismund* in 1587 tot koning van Polen gekozen werd, maar ondervond tevens zooveel moeielijkheden, dat hij, uit vrees voor verlies van de Kroon, aan zijn Lutherschen broeder *Karel* een groot gedeelte van het rijksbestuur moest afstaan. Zijn broeder *Erik* had hij reeds in 1577 doen vergiftigen. Na zijn tweede huwelijk gaf hij zijn Katholieke neigingen op. Hij overleed den 17den November 1592.

Johan van Luxemburg, *de Blinde*, koning van Bohemen, den 10den Augustus 1296 geboren, was de oudste zoon van keizer *Hendrik VII* en *Margareta van Brabant*, huwde in 1310 met *Elizabeth*, erfdochter van Bohemen, en werd den 7den Februari 1311 tot koning van Bohemen gekroond. Later verwierf hij ook Breslau (1335) en de Silezische vorstendommen. In de twisten tusschen de Huizen *Oostenrijk* en *Beieren* koos hij nu eens voor het eene, dan weer voor het andere partij; in den slag bij Mühldorf (28 September 1322) behaalde hij voor *Lodewijk den Beier* de overwinning. In 1327 streed hij voor de Duitsche ridders in Pruisen; in 1330 maakte hij veroveringen in Italië. Tirol verloor hij in 1341. Door zijn huwelijk met *Beatrix van Bourbon* knoopte hij nauwere betrekkingen aan met Frankrijk, die hem echter in zijn strijd met *Lodewijk den Beier* weinig baatten. Daarentegen bereikte hij, dat zijn oudste zoon, *Karel*, met Franschen en pauselijken steun tot tegenkoning gekozen werd (11 Juli 1346). *Johan* en *Karel* hielpen daarop koning *Philips van Valois* tegen de Engelschen, waarbij de sedert 1340 blinde vorst sneuvelde in den slag van Crécy (26 Augustus 1346).

Johan Sigismund, keurvorst van Brandenburg, den 8sten November 1572 geboren, was een zoon van den lateren keurvorst *Joachim Frederik*, studeerde te Straatsburg en volgde den 18den Juli 1608 zijn vader op als keurvorst van Brandenburg en bestuurder van het hertogdom Pruisen voor den krankzinnigen hertog *Albrecht Frederik*, met wiens dochter *Anna* hij sedert 1594 gehuwd was. Deze was als dochter

Digitized by Google

van de oudste zuster van den laatsten hertog van Gulik en Kleef, na diens dood (1609) ook de voornaamste erfgename van diens bezittingen, die echter van verschillende zijden aan *Johan* betwist werden. Met den hoofdpretendent, den paltsgraaf van Neuburg, kwam in 1609 te Dortmund en in 1614 te Xanten een verdrag tot stand, waarbij *Johan* Kleef, Mark, Ravensberg en Ravenstein kreeg, terwijl hij in 1618 hertog van Pruisen werd. *Johan,* die in 1613 van Lutherschen Calvinist geworden was, overleed den 2den Januari 1620.

Johan de Bestendige, keurvorst van Saksen (1525—1532), den 30sten Juni 1468, als zoon van keurvorst *Ernst* geboren, was een ijverig voorstander van de Hervorming, sloot in 1526 te Torgau een verbond met *Philips* van Hessen, protesteerde in 1529 tegen de besluiten van den Rijksdag te Spiers, reikte den 25sten Juni 1530 op den Rijksdag te Augsburg de „Augsburgsche Confessie" aan den keizer over en hielp daarna het Smalkaldisch Verbond tot stand brengen. Hij overleed te Schweinitz bij Wittenberg den 16den Augustus 1532.

Johan Frederik de Grootmoedige, keurvorst van Saksen (1532—1547), de zoon van den voorgaande, werd den 30sten Juni 1503 te Torgau geboren. Met de overige leden van het Smalkaldisch Verbond verjoeg hij in 1542 hun gemeenschappelijken vijand, den Katholieken *Hendrik,* hertog *van Brunswijk.* De keizer deed hem in den rijksban. In den slag bij Mühlberg (24 April 1547) werd *Johan Frederik,* verslagen en gevangen genomen. Den 10den Mei werd het doodvonnis over hem uitgesproken, doch 8 dagen later een overeenkomst gesloten, volgens welke hij voor zich en zijn nakomelingen afstand deed van het keurvorstendom. Toch hield de keizer hem tot 1552 gevangen. In 1558 erfde hij Koburg van zijn broeder *Johan Ernst,* deed na het overlijden van *Maurits van Saksen* vruchtelooze pogingen, om zich weder in het bezit te stellen der keurvorstelijke waardigheid en overleed den 3den Maart 1554 te Jena, waar in 1858 een standbeeld voor hem is opgericht.

Johan Frederik II, bijgenaamd *de Middelste,* hertog *van Saksen,* een zoon van den voorgaande, den 8sten Januari 1529 geboren, wist na den slag bij Mühlberg naar Gotha te ontkomen en aanvaardde met zijn broeder *Johan Wilhelm,* tevens in naam van den nog minderjarigen *Johan Frederik* het bewind over de landen der Ernestijnsche lijn. Op aansporing van zijn vader stichtte hij in 1547 de universiteit te Jena, die hij echter eerst in 1558 kon inwijden. Na het kinderloos overlijden van *Johan Frederik III* (1565) verdeelden de beide andere broeders het land in 2 gelijke deelen, dat van Weimar en dat van Gotha, welk laatste gebied aan *Johan Frederik II* werd toegekend. Wegens zijn deelname aan de Grumbachsche twisten, deed de keizer hem in 1566 in den ban. Keurvorst *August van Saksen* werd met het voltrekken van den ban belast. Deze veroverde den 13den April 1567 den Grimmenstein door capitulatie. *Grumbach* en zijn aanhangers werden terstond terechtgesteld; *Johan Frederik* bracht men als gevangene eerst naar Dresden, toen naar Weenen en eindelijk naar Wienerisch-Neustadt, waarheen in 1572 zijn gemalin *Elizabeth,* een dochter van *Frederik III van de Palts,* hem volgde en er den 8sten Februari 1594 overleed. Hij zelf werd in 1595 gedurende den oorlog tegen de Turken naar Steier gebracht en overleed aldaar den 9den Mei van dat jaar.

Johan, *Nepomuk Maria Joseph,* koning van Saksen (1854—1873), werd den 12den December 1801 geboren. Hij beoefende de Italiaansche letterkunde en vertolkte de eerste 10, in 1833 de overige zangen van *Dante's* „Inferno" in het Duitsch, die hij onder den naam van *Philalethes* in het licht zond. Hij leverde daarna een dichterlijke vertaling der „Divina Commedia" met kritische en historische noten (3 dln., 2de druk 1865) en beklom den 9den Augustus 1854, na het overlijden van zijn broeder, den troon. In 1866 koos hij de zijde van Oostenrijk, zoodat hij met zijn leger naar Bohemen moest terugtrekken en eerst den 3den November van dat jaar, onder het gejubel des volks, naar Dresden kon terugkeeren. Bij het uitbarsten van den Fransch-Duitschen Oorlog zond hij zijn beide zonen aan het hoofd der Saksische troepen naar het tooneel van den strijd. Hij overleed den 29sten October 1873 te Pillnitz. Hij was een der geleerdste vorsten van zijn tijd; zelfs nog op zijn laatste ziekbed las hij Grieksche en Latijnsche schrijvers in den oorspronkelijken tekst. Tot de gedichten zijner jeugd behoort ook nog het drama „Pertinax". Koningin *Carola* gaf in 1902 zijn „Gedichte" uit.

Zie: *Von Falkenstein.* Johann, König von Sachsen (Dresden 1878). *Johann Georg, Herzog zu Sachsen,* Briefwechsel zwischen König Johann von Sachsen und den Königen Friedrich Wilhelm IV und Wilhelm I von Preussen (Leipzig 1911).

Johan Albrecht, hertog *van Mecklenburg,* den 8sten December 1857 te Schwerin, als derde zoon van groothertog *Frederik Frans II* geboren, huwde den 6den November 1886 met prinses *Elizabeth van Saksen-Weimar* en is luitenant-generaal à la suite. In 1865 werd hij voorzitter van de Duitsche koloniale Vereeniging en kort daarna lid van den Kolonialen Raad. Ook bezocht hij in 1895 Ceylon en Duitsch-Oost-Afrika. Na den dood van zijn oudsten broeder *Frederik Frans IV* (10 April 1897) aanvaardde hij, daar zijn tweede broeder *Paul* bij zijn overgang tot het Katholicisme van alle rechten afstand gedaan had, de voogdijschap over zijn neef, *Frederik Frans V* tot aan diens meerderjarigheid (1901). Den 28sten Mei 1907 werd hij gekozen tot regent over het hertogdom Brunswijk, welk ambt hij tot den 30sten October 1913 bekleedde. (Zie *Brunswijk).*

Johan George I, keurvorst van Saksen (1611—1656) een zoon van keurvorst *Christiaan I,* den 5den Maart 1585 geboren, ontving den 23sten Juni 1611 als opvolger van zijn broeder de keurvorstelijke waardigheid. In den Dertigjarigen Oorlog speelde deze aan de jacht en drank verslaafde vorst een der leelijkste rollen. Hij voegde zich in 1620 bij keizer *Ferdinand II* en bezorgde aan dezen de Lausitz en Silezië. Daar hij echter ontevreden was, dat het keurvorstendom van de Paltz aan *Maximiliaan van*

Digitized by Google

Beieren werd toegekend, verliet hij den keizer, doch verzoende zich weder met hem, toen in 1623 de Lausitz tot zijn beschikking werd gesteld. Toen *Gustaaf Adolf* zijn inval deed in Duitschland, poogde de keurvorst tevergeefs als bemiddelaar op te treden tusschen Habsburg en Zweden. Met zijn leger nam hij deel aan den slag van Breitenfeld en bezette, volgens een geheime afspraak met *Wallenstein*, Bohemen. Intusschen waren de banden tusschen Zweden en Saksen na den dood van *Gustaaf Adolf* losser geworden en na lange onderhandelingen voegde hij zich, na de overwinning van den keizer bij Nördlingen (September 1634) aan de zijde van Habsburg. Bij den vrede van Praag (30 Mei 1635) kreeg hij de Lausitz als erfelijk leen der Boheemsche Kroon. Zijn verbond met den keizer bracht evenwel geen heil aan Saksen. Nadat de keurvorst den 6den October 1635 den oorlog verklaard had aan den koning van Zweden, werd zijn land door Oostenrijksche, Fransche en Zweedsche troepen geteisterd, totdat hij den 27sten Augustus 1645 te Kötyschenbroda een wapenstilstand sloot met Zweden. Bij den vrede van Munster bleef hij in het bezit van de Lausitz, alsmede van de bisdommen Meissen, Merseburg en Naumburg, terwijl het aartsbisdom Maagdenburg hem slechts gedurende het leven van den administrator, zijn zoon *August*, werd toegekend. Hij overleed den 8sten October 1656.

Johan George II, keurvorst van Saksen (1656—1680) den 10den Juni 1613 geboren, was de zoon en opvolger van den voorgaande en trachtte de kosten voor zijn luisterrijke regeering, die Dresden tot een der mooiste residenties en het middelpunt der Duitsche kunst maakte, te dekken door Fransche subsidies en afhankelijkheid van *Lodewijk XIV*. Hij gaf dan ook zijn rechten op het Protestantsche Erfurt aan den aartsbisschop van Mainz prijs, nadat hij in 1664 een nieuw verbond met Frankrijk gesloten had. De verdere aanmatigingen van *Lodewijk XIV* brachten hem echter op de zijde van keizer *Leopold I*, dien hij met een legercorps tegen Frankrijk ondersteunde. Later sloot hij zich, uit ijverzucht op Brandenburg en wegens de Fransche subsidies, weer bij *Lodewijk XIV* aan, wien hij bij geheim verdrag van 1679 zijn steun voor diens verkiezing tot Roomsch Koning beloofde. Hij overleed den 1sten September 1680 te Freiberg.

Johan George III, keurvorst van Saksen (1680—1691), de eenige zoon van den voorgaande, den 20sten Juni 1647 geboren, streed in 1673 tegen de Franschen en verbrak na den dood zijns vaders onmiddellijk al diens betrekkingen met *Lodewijk XIV*. In 1683 droeg hij niet weinig bij tot de nederlaag der Turken en tot het ontzet van Weenen. Ook ondersteunde hij in 1686 den keizer met een leger, dat Ofen aan de Turken ontrukte. Hij was in 1686 de eerste, die tegen *Lodewijk XIV* te velde trok. In 1690 nam hij het commando over het Rijksleger op zich, doch overleed den 12den September 1691 te Tubingen.

Johan George IV, keurvorst van Saksen (1691—1694), oudste zoon en opvolger van den voorgaande, den 18den October 1668 geboren, volgde de staatkunde zijns vaders en trad in nauwere verbinding met *Frederik III van Brandenburg*. Op diens aandringen trad hij in het huwelijk met *Eleonore Erdmuthe Louise*, prinses *van Saksen-Eisenach*. Niettemin bleef hij getrouw aan zijn eerste beminde, *Magdalena Sibylle von Neitschütz*. In Februari 1693 sloot hij een verbond met den keizer, die haar tot gravin *von Rochlitz* verhief; zij overleed den 14den April 1694 en den 27sten van dezelfde maand de keurvorst.

Johan Kasimir, paltsgraaf *aan den Rijn*, een zoon van keurvorst *Frederik III*, in 1543 geboren, werd opgevoed in den Hervormden godsdienst, bracht zijn jeugd in Frankrijk door, ondersteunde de Hugenoten en kwam in 1578 met een leger in de Nederlanden, om den prins *van Oranje* en de Staten bij te staan. Toen de graaf *van Bossu* tot opperbevelhebber aangesteld werd en de soldij der troepen achterbleef, trok hij met 500 ruiters naar Gent, waar hij luisterrijk ontvangen werd. Na den dood van zijn Luthersch gezinden broeder *Lodewijk*, voogd over diens minderjarigen zoon en administrateur der Palts, bracht hij het land weer tot de leer van *Calvijn* terug. Sedert 1568 met *Elizabeth van Saksen* gehuwd, liet hij haar in 1589 wegens echtbreuk en moordaanslag op zijn leven, terechtstellen. Hij overleed den 6den Januari 1592.

Johan II Kasimir, koning van Polen (1648—1668), den 21sten Maart 1609 geboren, was bij den dood zijns vaders, koning *Sigismund III* (1632), edelmoedig genoeg, om voor te stellen, dat deze door zijn stiefbroeder *(Wladislaus)* zou worden opgevolgd, en werd met uitgestrekte domeinen begiftigd. Na onderscheidene avonturen op zijn reizen door Nederland, Duitschland, Frankrijk en Italië trad hij in 1640 toe tot de Orde der Jezuïeten en werd door *Innocentius X* tot kardinaal-priester verheven. Doch reeds in 1646 leefde hij weder in Polen als wereldlijk persoon. Na het overlijden van zijn stiefbroeder (20 November 1648) beklom hij den troon. Zijn bestuur werd evenzeer door den oorlog tegen Rusland en Zweden als door binnenlandsche opstanden onder den Kozak *Chmelnitzki* verontrust. Hij eindigde den strijd tegen Zweden met den Vrede van Oliva (3 Mei 1660) en dien tegen Rusland met den Vrede van Androessowo (20 Januari 1667); beide kwamen Polen duur te staan. Binnenlandsche verdeeldheden gaven aanleiding, dat hij den 16den September 1668 de kroon nederlegde. In het volgende jaar ging hij naar Frankrijk, waar *Lodewijk XIV* hem onderscheiden abdijen schonk. Hij overleed te Nevers den 16den December 1672; in 1676 werd zijn lijk naar de kathedraal te Krakau overgebracht.

Johan III Sobieski, koning van Polen, (1674—1696), den 2den Juni 1624 te Olesko in Galicië geboren, bereisde met zijn broeder *Marcus* Frankrijk, Engeland, Italië en Duitschland en bevond zich met dezen in Turkije, toen de tijding van den dood huns vaders (kastelein van Krakau) hen naar huis deed terugkeeren. In dien tijd hadden de Polen in den oorlog tegen Rusland het onderspit gedolven bij Pielawiecz. Aanstonds trokken de beide broeders ten strijde. *Marcus Sobieski* sneuvelde in een gevecht aan de oevers

Digitized by Google

van den Boeg. In 1665 werd *Johan* groot-maarschalk, in 1667 opperbevelhebber van de Kroon en woiwode van Krakau. Nadat hij den 11den November 1673 den slag bij Chotin gewonnen had tegen de Turken, koos men hem den 21sten Mei 1674 eenstemmig tot koning van Polen, waarna hij in 1676 met zijn gemalin, *Maria Casimira Louise,* een dochter van den markies *Lagrange d'Arquin* en weduwe van den woiwode *Johan Zamoiski,* te Krakau plechtig werd gekroond. Toen in 1683 de Turken Weenen belegerden, trok hij met 20 000 Polen daarheen en ontzette de stad door den slag van 12 September 1683, waarin hij de vaan van *Mohammed* buit maakte, welke hij vervolgens ten geschenke zond aan den paus. Bij zijn intocht in Weenen werd hij door de ingezetenen met onbeschrijfelijke geestdrift ontvangen. Zijn latere veldtochten tegen de Turken waren minder voorspoedig. Kunsten en wetenschappen vonden in hem een beschermer. Zijn leven werd echter vergald door de afgunst en vijandschap der Poolsche edelen. Zelfs zijn eigen vrouw liet zich met samenzweringen tegen hem in. Hij overleed den 17den Juni 1696 te Willanow. Het geslacht *Sobieski* is in 1875 uitgestorven.

Literatuur: Salvandy, Histoire du roi Jean Sobieski et du royaume de Pologne (6de druk Parijs 1876); *Lorki,* Johann Sobieski (Warschau 1884); *Chelmecki,* König Johann Sobieski und die Befreiung Wiens (Weenen 1883); *Waliszewski,* Marysienka, reine de Pologne, femme de Sobieski (Parijs 1898); *Tatham,* John Sobieski (Oxford 1881).

Johan Maurits, graaf *van Nassau-Siegen,* bijgenaamd *de Braziliaan,* een zoon van *Johan VIII den Jonge,* graaf *van Nassau-Dillenburg,* werd den 17den Juni 1604 geboren, legde zich toe op de wiskunde en den vestingbouw, trad in 1621 in Nederlandschen dienst en nam deel aan de belangrijke stedenveroveringen (Groenloo en Maastricht) van *Frederik Hendrik.* De bewindhebbers der West-Indische Compagnie benoemden hem in 1636 tot gouverneur, kapitein- en admiraal-generaal hunner bezittingen in Brazilië. In 1637 zond hij een expeditie naar de Afrikaansche kusten, welke ons in het bezit bracht van St. George del Mina. Hij drong in het voorjaar van 1638 door naar het Z. langs de kust van Brazilië, doch belegerde vruchteloos Bahia. Na de vernietiging der Portugeesche en Spaansche vloot door de Nederlanders bij Itamarica (12—17 Januari 1640) begon de oorlog in Brazilië opnieuw. Om het groot aantal avonturiers onder zijn troepen bezig te houden, deed hij in 1644 een expeditie naar Chili. Mauritiusburcht aan den mond van de Sao Francisco en Mauritsstad bij Pernambucco zijn zijn stichtingen.

Daar de West-Indische Compagnie niet genegen was op zijn voorstellen tot versterking der kolonie en toestaan van godsdienstvrijheid aldaar, in te gaan, legde hij in 1644 zijn waardigheid als landvoogd neder en keerde met een vloot van 11 schepen naar Nederland terug. In hetzelfde jaar werd hij gouverneur van Wezel en generaal der cavalerie, ging in 1647 in Brandenburgschen dienst over en werd stadhouder van Kleef, Mark en Ravensberg. In 1661 werd hij het hoofd der Maltezer Orde in Noord-Duitschland. Hij bezorgde aan zijn landen een tijdperk van grooten bloei, werd in 1652 in den Duitschen vorstenstand verheven en in 1658, namens den keurvorst *van Brandenburg,* naar Frankfort ter keizerskeuze afgevaardigd. In 1665 werd hij in de Nederlanden benoemd tot opperbevelhebber van het leger tegen Munster, in 1671 tot eersten veldmaarschalk, en in het noodlottige jaar 1672 schaarde hij zich onder het opperbevel van den prins *van Oranje.* Te Muiden post vattende, verdreef hij den vijand tot driemaal toe en werkte krachtig mede tot het behoud van Amsterdam. In 1673 werd hij opperbevelhebber in Friesland en Groningen en handhaafde ook daar zijn krijgsroem. In 1674 behaalde hij in den bloedigen slag bij Senef nieuwe lauweren, werd in hetzelfde jaar gouverneur van Utrecht, nam in 1676 zijn ontslag en overleed den 20sten December 1679 te Bergendal. Het museum te Leiden bevat veel merkwaardigs, door hem in Brazilië verzameld; het Mauritshuis te 's-Gravenhage is door hem gebouwd.

Johan Nepomuk Salvator, aartshertog van Oostenrijk en prins van Toskane, den 25sten November 1852, als de jongste zoon van *Leopold II* van Toskane te Florence geboren, werd in 1879 Oostenrijksch luit.-veldmaarschalk maar in 1887 van zijn commando ontheven, wijl hij eigenmachtig naar den troon van Bulgarije gedongen had en daarna de candidatuur van *Ferdinand van Koburg* steunde. In 1889 kreeg hij ontslag, nam den naam *Johann Orth* aan, ging naar het buitenland en rustte het koopvaardijschip „Margerita" uit, waarmede hij in 1891 naar Zuid-Amerika reisde; sindsdien heeft men niets meer van hem vernomen. Hij schreef: „Betrachtungen über die Organisation der Oesterreichischen Artillerie" (1875), „Geschichte des k. k. Linienregiments Erzherzog Wilhelm No. 12" (2 dln., 1877—1880), den tekst voor het ballet „Die Assassinen" en „Einblicke in den Spiritismus" (5de druk 1885).

Zie de *Fancigny-Lucinge,* L'archiduc Jean Salvator. Jean Orth (Parijs 1911).

Johan van Brabant. Zie *Jan I van Brabant.*

Johan van Brienne, in 1149 geboren, werd als de gemaal van *Maria,* dochter van *Koenraad van Montferrat,* na den dood van *Almarik II* (1 April 1205), koning van Jeruzalem (3 October 1210). Toen de Duitsche keizer *Frederik II* zich zelf tot koning van Jeruzalem gekroond had, behield *Johan* alleen den titel, werd in 1229 keizer van het Latijnsche Rijk in Konstantinopel en versloeg in 1235 de Bulgaren. Hij overleed den 23sten Maart 1237.

Johan van Oostenrijk. Zie *Juan d'Austria.*

Johan Willem Friso, prins *van Oranje* en *Nassau,* een zoon van *Hendrik Casimir II,* prins *van Nassau* en stadhouder van Friesland, Groningen en Drente, den 14den Augustus 1687 te Dessau geboren, bij welke gelegenheid de Algemeene Staten hem een lijfrentebrief schonken van 3000 gld. 's jaars, werd reeds vroeg, na het overlijden zijns vaders, met het stadhouderschap

Digitized by Google

bekleed, bezocht op 18-jarigen leeftijd de hoogeschool te Franeker en begaf zich vandaar naar die te Utrecht. Zijn moeder stelde baron *Van Heemstra* tot zijn gouverneur aan. Hij nam deel aan den Spaanschen Successie-Oorlog, werd op 20-jarigen leeftijd tot stadhouder en kapitein-generaal van Friesland gehuldigd, tevens door de Staten benoemd tot generaal der infanterie en onderscheidde zich in den slag bij Oudenaarde (1708), voorts bij het beleg van Rijssel, waarna hij naar Leeuwarden terugkeerde en ook stadhouder werd van Groningen en Drente. In 1709 trad hij in het huwelijk met *Maria Louisa van Hessen-Kassel*. In den slag van Malplaquet (1709) voerde hij bevel over den rechtervleugel en was aan hem vooral de overwinning te danken. Hij nam verder deel aan de inneming van Bergen, Doumi en St. Venant, doch werd naar 's-Gravenhage geroepen ter vereffening der erfenis van prins *Willem III*, waarover geschil bestond tusschen hem en den Pruisischen koning. Den 14den Juli 1711 kwam hij met zijn gevolg aan het Hollandsch Diep, vanwaar hij zich wilde laten overzetten naar het Strijensche Sas. De prins stapte in de pont, doch dicht bij den overkant wierp een rukwind het vaartuig op zijde. Hij stortte met zijn gevolg in den stroom, hield zich nog eenigen tijd vast aan een zijner lotgenooten, doch werd eindelijk door een groote golf weggespoeld en verdronk. Zijn stoffelijk overschot werd eerst naar Dordrecht en vervolgens naar Leeuwarden vervoerd en hier bijgezet. Zijn zoon *Willem Karel Hendrik Friso* aanschouwde na den dood zijns vaders het levenslicht.

Johanna, koningin van Frankrijk, erfdochter van *Hendrik I van Navarre*, in 1270 geboren, vertoefde in haar jeugd aan het Hof van *Philips III*, koning van Frankrijk, en trad vervolgens met diens zoon *Philips IV den Schoone* in het huwelijk, waardoor Navarra met Frankrijk vereenigd werd. In 1284, toen haar gemaal in Vlaanderen streed, deed *Hendrik III*, graaf *van Bar*, een inval in haar gebied, doch zij trok zelf hem tegemoet, versloeg hem bij Commines en nam hem gevangen. Zij overleed te Vincennes in April 1305.

Johanna I, koningin van Napels, uit het Huis *Anjou* en oudste dochter van *Karel*, hertog *van Calabrië*, den zoon van *Robert*, koning van Napels, in 1326 geboren, werd aan het Hof van haar grootvader opgevoed, die haar reeds vroeg uithuwelijkte aan haar jeugdigen neef prins *Andreas van Hongarije*. Het huwelijk was ongelukkig. In 1345 werd *Andreas* in het kasteel Aversa gewurgd. Men vertelde dat het zijden koord, daartoe gebezigd, door haar zelf vervaardigd was. *Johanna's* leven was zeer onrustig. In 1346 huwde zij met haar neef *Lodewijk van Tarente*. Om aan de wraak van *Lodewijk van Hongarije*, den broeder van haar eersten gemaal te ontkomen, vluchtte zij naar Avignon. Deze stad stond zij aan paus *Clemens VI* voor 80 000 florijnen af. Dit bedrag was niet voldoende om er een leger voor te huren, dat Napels zou heroveren. Met behulp van paus *Innocentius VI* gelukte haar dit echter in 1352. *Lodewijk van Tarente* stierf in 1362; het jaar daarop huwde zij met *Jacobus van Arragon*, infant van Majorka. Deze trok zich weldra terug en overleed in 1374 in Spanje. Eenige maanden na zijn dood huwde zij, voor de 4de maal, met *Otto van Brunswijk*, dien zij met Tarente beleende. Hierover was haar neef *Karel van Duraxzo*, dien zij tot haar erfgenaam benoemd had, zóó gebelgd, dat hij haar den oorlog verklaarde. Daardoor in het nauw gebracht en door paus *Urbanus VI* in den ban gedaan, koos zij *Lodewijk van Anjou*, zoon van *Jan den Goede*, koning van Frankrijk, tot erfgenaam van den troon. Terwijl deze haar te hulp wilde snellen, maakte *Duraxzo* zich meester van de stad Napels, nam de koningin en haar echtgenoot gevangen en deed haar den 16den Juli 1382 op het kasteel Muro in Basilicata verworgen of onthoofden, nadat haar gemaal kort te voren was ontsnapt.

Johanna II, koningin van Napels, een dochter van *Karel III van Duraxzo*, in 1371 geboren, huwde in 1389 met aartshertog *Willem van Oostenrijk*, doch keerde na diens dood (1406) naar het Hof terug, waar zij een losbandig leven leidde. Na het overlijden van haar broeder *Ladislaus* (1414) werd zij tot den troon geroepen, als *Johanna II*, en huwde met *Jacques de Bourbon*, graaf *de la Marche*. Deze moest reeds in 1417 afstand doen van de koninklijke waardigheid en zich met het vorstendom Tarente vergenoegen; hij overleed in 1438 als Franciscaner monnik. De condottieri *Sforza* en *Giovanni de Caraccioli* waren nu de gunstelingen der koningin, doch beider naijver veroorzaakte weldra nieuwe onlusten. *Sforza* trad in dienst van *Lodewijk III van Anjou*, aan wien *Johanna I* het bewind had opgedragen en die aanspraak op Napels maakte. Hij belegerde de hoofdstad en noodzaakte de koningin tot een schikking. Deze had inmiddels *Alfonsus V*, koning *van Arragon*, als zoon aangenomen en hem tevens om bijstand gevraagd. Hij verscheen den 7den Juli 1421 te Napels en vernietigde de schikking. Zijn aanmatigend gedrag wekte echter het wantrouwen der koningin. Zij nam de wijk naar Capua, waar hij haar belegerde. Toen *Sforza* haar ontzette, verklaarde zij de aanspraken van *Alfonsus* vervallen en nam zij *Lodewijk III Anjou* aan als zoon, waarna *Sforza* de stad Napels voor haar veroverde. Daar *Alfonsus* zich in een deel van het rijk staande wist te houden, bleef de oorlog voortduren. Na den dood van *Lodewijk van Anjou* erfde zijn broeder *René* zijn rechten op Napels. *Johanna* overleed den 2den Februari 1435.

Johanna, *de Waanzinnige*, koningin van Castilië, in 1479 te Toledo geboren, als dochter van *Ferdinand, den Katholieke, van Arragon* en *Isabella van Castilië*, huwde in 1495 met *Philips den Schoone*, zoon van keizer *Maximiliaan I* en van *Maria van Bourgondië*. Zij schonk hem twee zonen, *Karel V* en *Ferdinand*, en vier dochters. In 1502 ging zij met haar gemaal naar Spanje, waar de Cortes van Castilië haar als troonopvolgster erkenden. *Philips* vertrok weldra naar de Nederlanden. De ontrouw van haar gemaal, dien zij hartstochtelijk beminde, trok zij zich zoo aan, dat zij weldra blijken van krankzinnigheid gaf. In 1504 werden *Philips* en *Johanna* als koning en koningin van Castilië gehuldigd. Na *Philips'* dood, in 1506, nam haar waanzin toe. Zij verwaarloosde haar regeeringstaak ge-

Digitized by Google

heel en reisde voortdurend des nachts van stad tot stad met het lijk van haar gemaal in een glazen kist. Haar vader liet haar opsluiten in het kasteel Tordesillas bij Valladolid en gaf haar tot bewaker den Aragonees *Morven Luis Ferrer*, die haar niet goed behandelde. Tijdens den opstand der Communeros, onder *Padilla*, in 1529, werd *Johanna* bevrijd en als koningin erkend. Na de onderwerping der opstandelingen sloot haar zoon *Karel V* haar weder op en stelde haar onder toezicht van den bekrompen markies van *Denia*. Zij overleed in 1554 te Tordesillas.

Zie: *Roesler*, Johanna die Wahnsinnige (Weenen 1870).

Johanna is de naam van een legendarische pausin. Volgens een sage, die men het eerst in de 13de eeuw aantreft, zou zij onder den naam van *Johannes Anglicus* of *Johannes VIII* den pauselijke stoel bekleed hebben, en wel tusschen *Leo IV* († 855) en *Benedictus IIII* (858). Die sage vermeldt verder, dat zij van Engelsche afkomst en te Mainz geboren was en dat zij, als man verkleed, te Athene zou hebben gestudeerd. Later begaf zij zich naar Rome, waar zij in openbare betrekkingen werkzaam was en allengs tot de waardigheid van paus opklom, totdat een onverwachte bevalling gedurende een processie haar geslacht verried. Daar het echter uit oorkonden, brieven en munten blijkt, dat *Benedictus III* reeds in 855, dus dadelijk na het overlijden van *Leo IV*, paus is geworden, behoort het geheele verhaal van pausin *Johanna* tot het rijk der verdichtselen, zooals het eerst door *Blondel* in 1649 werd aangetoond. Haar beeld werd omstreeks 1600 uit den Dom te Siena verwijderd. Waarschijnlijk vindt de sage haar oorsprong in een beeld van *Mithras* met een kind, welks opschrift verkeerd is begrepen.

Johanna d'Albret, den 7den Januari 1528 te Parijs geboren als het eenig kind van *Hendrik d'Albret van Navarra en Béarn* en *Margareta van Augoulême*, een zuster van den Franschen koning *Frans I*, werd te Plessis-lez-Tours opgevoed. Ondanks haar verzet huwde *Frans I* haar, op haar 12de jaar, bij volmacht uit aan den hertog *van Kleef*. Zij liet een schriftelijke acte van protest opmaken tegen dit huwelijk, dat in 1543 ontbonden werd. In 1548 trouwde zij met *Antoine van Bourbon*, hertog *van Vendôme*. Deze vereeniging was in den beginne gelukkig; het bandeloos gedrag van *Antoine* aan het hof van *Karel IX* bracht daarin verandering. In 1550 volgde *Johanna* haar vader op. Zij toonde zich een flink vorstin, die met kracht de onafhankelijkheid van haar land handhaafde tegen de hebzuchtige politiek van Frankrijk en Spanje. Toen na den dood van *Frans II*, koning van Frankrijk, *Antoine van Bourbon* luitenant-generaal van het koninkrijk werd, riep *Catherina van Medicis Johanna* en haar kinderen naar het hof. *Antoine* verzaakte, onder den druk der *Guises*, het Protestantisme; *Johanna* nam nu het Calvinisme openlijk aan en vertrok naar haar staten, die zij, weduwe sinds 1562, uitmuntend, zonder fanatisme, bestuurde. Tevergeefs poogden Fransche agenten in Béarn en Navarra de Fransche administratie in te voeren. In 1572 onderhandelde *Johanna* te Parijs over een huwelijksverbintenis van haar zoon *Hendrik*, den lateren *Hendrik IV*, met prinses *Margareta van Valois*. Toen de langademige onderhandelingen ten einde waren, overleed *Johanna* plotseling. Men vertelde dat zij door *Catharina van Medicis* vergiftigd was.

Zie: *Freer*, Life of Jeanne d'Albret (2de druk 1861); *de Ruble*, Mémoires et poésies de Jeanne d'Albret (Parijs 1894); *dezelfde*, Jeanne d'Albret et la guerre civile (Parijs 1897).

Johannes, keizer van Abessinië, omstreeks 1832 geboren, heette eigenlijk *Kasa* en werd door vorst *Gobesié* van Lasta en Godsjam tot gouverneur van Tigré benoemd. In 1867 maakte hij zich onafhankelijk. Toen in 1868 de Engelschen te velde trokken tegen koning *Theodorus* van Abessinië, knoopte *Kasa* onderhandelingen aan met den Britschen bevelhebber *Napier*. Deze schonk hem bij zijn vertrek kanonnen, geweren en munitie. Zoodra *Kasa* de overwinning had behaald op *Gobesié*, die zich van geheel Zuid-Abessinië had meester gemaakt, liet hij zich den 21sten Januari 1872 te Aksoem kronen tot keizer (*Negus Negesti* of Koning der Koningen) van Aethiopië en noemde zich *Johannes*. Nadat hij de aanvallen der Egyptenaren had afgeslagen, bracht hij in 1878 ook *Menelik*, koning van Sjoa, tot onderwerping en in 1880 *Ras Adal*, vorst van Godsjam. Sedert dien tijd voerde hij heerschappij over geheel Abessinië. Zijn veldheer *Ras Aloela* bracht den 26sten Januari 1887 de Italianen bij Dogali (Saati) een nederlaag toe. Daarop trok *Johannes* op tegen de Mahdisten in Kalabat en sneuvelde in den slag bij Metammeh den 8sten Maart 1889.

Johannes is de naam van 8 keizers van het Byzantijnsche rijk.

Johannes I Tzimisces, omstreeks 925 in Armenië geboren, streed voorspoedig tegen de Arabieren, vermoordde, op aansporing van keizerin *Theophano*, den 11den December 969 keizer *Nicephorus Phocas*, verbande de keizerin daarop naar het eiland Proteto en beklom zelf den troon. Hij overwon den Russischen vorst *Swaeslaw*, onderwierp de Bulgaren en zette de oorlogen van zijn voorganger in Syrië en Armenië met succes voort. Met den Duitschen keizer *Otto I* sloot hij vrede en hij zond prinses *Theophano* als gemalin voor diens zoon, *Otto II*. Hij overleed in 976, vermoedelijk vergiftigd.

Johannes II Comnenus, bijgenaamd *Kalojohannes*, een zoon van *Alexius I Comnenus*, regeerde van 1118—1143. Hij streed met goed gevolg tegen den sultan van Ikonium en tegen de Petsjenegen, bekrachtigde in 1126 de vrijheden, die de Venetianen van zijn vader verkregen hadden, veroverde in 1137 ook Cicilië, noodzaakte vorst *Raimond van Antiochië* hem als leenheer te erkennen en nam spoedig deel aan de oorlogen in Syrië tegen den sultan *Zenki*. Hij overleed den 8sten April 1143.

Johannes III Ducas Vatatzes, de schoonzoon en opvolger van *Theodorus I Lascaris*, regeerde van 1222 tot 1254, veroverde het grootste deel van Thracië en Macedonië, met name in 1246 Thessalonica, dwong den despoot *Michael van Epirus* zijn opperhoogheid te erkennen en bereidde aldus het herstel van het Byzantijnsche Rijk voor.

Digitized by Google

Johannes IV Lascaris werd na den dood zijns vaders in 1258, hoewel nog minderjarig, tot keizer van Nicaea verheven, doch kwam in 1259 in de macht van *Michael Palaeologus*, die hem in 1261 uit den weg deed ruimen.

Johannes V Palaeologus, in 1332 als zoon van *Andronicus III Palaeologus* geboren, besteeg in 1341 onder voogdijschap van zijn moeder *Anna* den troon, moest in 1347 *Johannes Cantacuzenus* als medekeizer erkennen en kwam eerst na diens val in 1335 werkelijk aan de regeering. Hij zocht in het W. tevergeefs hulp tegen de Turken, werd in 1376 door zijn zoon ten val gebracht, maar kreeg met behulp van den Turkschen sultan *Moerad*, aan wien hij daarvoor een jaarlijksche schatting moest betalen, in 1379 de heerschappij weer en regeerde tot aan zijn dood in 1391.

Johannes VI Cantacuzenus, een veldheer en staatsman in dienst der keizers *Andronicus II* en *Andronicus III*, liet zich na den dood van den laatste in 1341 als tegenkeizer tegen diens zoon *Johannes V* uitroepen, kreeg, met behulp der Turken, de overhand en noodzaakte in 1347 den jongen keizer, wien hij een zijner dochters ten huwelijk gaf (een tweede dochter werd de gemalin van sultan *Oerchan*), hem als mede-keizer te erkennen. Doch weldra brak opnieuw de burgeroorlog uit; hij trok zich terug in een klooster en overleed in 1383. Hij schreef een geschiedenis van zijn tijd, opgenomen in het „Corpus scriptorum historiae byzantinae" van *Schopen*, en onder den naam *Christodoulos* talrijke theologische strijdschriften.

Johannes VII Palaeologus, een zoon van *Andronicus IV*, werd door dezen, toen hij in 1376 tegen zijn vader *Johannes V* opstond, tot medekeizer benoemd, onttroonde in 1390 zijn grootvader, doch werd in hetzelfde jaar door zijn oom *Manuel* ten val gebracht.

Johannes VIII Palaeologus volgde in 1425 zijn vader *Manuel* op. In het W. zocht hij hulp tegen de Turken, die steeds meer vooruitdrongen en trachtte tot dat doel de Oostersche en Westersche Kerk te hereenigen. Hij reisde zelf in 1437 naar Italië en woonde het concilie bij, dat paus *Eugenius IV* in 1438 te Ferrara hield en in 1439 naar Florence overbracht; daar werd werkelijk tot de hereeniging besloten. In 1440 keerde hij naar Konstantinopel terug, doch was door den tegenzin van het volk niet in staat de hereeniging tot stand te brengen. Hij overleed in 1448.

Zie: *Hertzberg*, Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches bis gegen 1600 (Berlijn 1883); *Roth*, Geschichte des byzantinischen Reiches (Leipzig 1904).

Johannes, *De Apostel*, een der Twaalf Discipelen van *Jezus* en volgens de Kerkelijke overlevering de schrijver van het vierde Evangelie, was de zoon van *Zebedaeus*, een visscher van het Meer van Galilaea. Hij hield zich bezig met het vaderlijk bedrijf, totdat hij door *Jezus* geroepen werd. Volgens de oudste overlevering was hij met zijn broeder *Jacobus* en met *Simon Petrus* een boezemvriend van *Jezus*, en in de eerste Christelijke gemeente te Jeruzalem vormde hij met *Petrus* en met *Jacobus*, den broeder van *Jezus*, de steunpilaren van het Joodsche Christendom, zoodat zij zich ter nauwernood met *Paulus*, den apostel der heidenen, konden vereenigen. Later vestigde hij zich te Ephese. In verband met het naar hem genoemde Evangelie stelt de latere sage hem voor als den zachtmoedigen, gevoeligen, meest geliefden discipel des Verlossers. De hoop, dat hij de terugkomst van *Jezus* beleven zou, gaf aanleiding tot de latere sage, dat hij niet kon sterven, maar in verborgenheid den terugkeer des Heilands sluimerend afwachtte. Volgens de meestverspreide overlevering echter overleed hij te Epheses in hoogen ouderdom, wat echter in den laatsten tijd door verschillende geleerden bestreden en als een verwisseling met *Johannes* den Presbyter verklaard wordt. Ook vermeldt de sage nog zijn verbanning naar Patmos onder *Domitianus* en zijn martelaarschap te Rome. Zijn gedenkdag in de R.-Katholieke Kerk is de 27ste December en zijn symbool een adelaar. Hij wordt voorgesteld als een jongeling met een zacht innemend gelaat, dikwijls met een kelk in de hand, waaruit een slang kruipt.

Johannes, *de Dooper*, een zoon van den priester *Zacharias*, werd niet lang vóór den aanvang onzer jaartelling te Jutta op het stamgebied van Juda geboren, begaf zich in 29 na Chr. als boetprediker naar de woestijn en verkondigde de naderende komst van het Rijk van den Messias. In de Evangeliën wordt hij voorgesteld als de man, die *Jezus* in zijn waardigheid als Messias erkende, terwijl laatstgenoemde zich onderwierp aan den doop, welke *Johannes*, als zinnebeeld der reiniging, toediende in den Jordaan. Intusschen vinden wij er ook vermeld, dat *Johannes* door zijn gezanten aan *Jezus* liet vragen, of hij de Messias was. Toen *Johannes* niet schroomde *Herodes Antipas* te berispen wegens zijn ongeoorloofde verstandhouding met *Herodias* werd hij in den kerker geworpen en op een bevel van dien vorst, hem op listige wijze door zijn gemalin *Herodias* gedurende een gastmaal ontlokt, in de gevangenis gedood (zie ook *Salomé*). Hoe de verhouding van *Jezus* tot *Johannes den Dooper* is geweest, laat zich uit de overgeleverde berichten niet juist meer herstellen. De verhouding van de volgelingen van *Johannes den Dooper* tot de eerste Christenen is op het oordeel en de berichten hierover van veel invloed geweest. Van de volgelingen van *Johannes den Dooper* weten wij niet noemenswaard meer dan in het Nieuwe Testament terloops wordt verhaald. In de Christelijke Kerk valt zijn gedenkdag, St. Jan, op den 24sten Juni. In vroegeren tijd brandde men in den voorafgaanden nacht St. Jansvuren, welke gewoonte hier en daar in Duitschland nog heden ten dage bestaat. Vooral door de vrijmetselaars wordt het St. Jansfeest gevierd.

Johannes, de *Presbyter* of *de oudere*, heet in onderscheiding van *Johannes den Evangelist* een volgeling van *Jezus*, wien groot gezag werd toegekend. Hij is ons vooral bekend uit een bericht van *Papias* door *Eusebius* aangehaald en leefde waarschijnlijk in Ephese. Zijn naam wordt in nauw verband gebracht met de „Openbaring van Johannes" en ook met de beide kleinste „brieven van Johannes".

Johannes is de naam van 23 pausen:

Johannes I, de Heilige (523—526), werd door

Digitized by Google

Theoderik, koning der Oost-Goten, naar Konstantinopel gezonden, om *Justinianus* tot toegevendheid jegens de Arianen te stemmen, doch trachtte juist dezen tot hun volslagen vernietiging te bewegen. *Theoderik* deed hem na zijn terugkomst te Ravenna in de gevangenis werpen, waar hij weldra overleed. Zijn gedenkdag valt op den 27sten Mei.

Johannes II of *Mercurius* (532—535), nam deel aan de twisten der Theopaschieten en verkondigde de stelling: „Een uit de Drieëenheid is gekruisigd".

Johannes III (560—573) was uit Rome afkomstig.

Johannes IV (640—642), een Dalmatiër, verwierp de leer der Monotheleten, alsmede het formulier van eenigheid, door *Sergius* op last van keizer *Heraclius* opgesteld.

Johannes V (685—686) was afkomstig uit Antiochië.

Johannes VI, een Griek, bewoog door bedreiging met goddelijke straffen *Gisulph*, hertog van Beneventum, tot teruggave der steden, die hij aan het Exarchaat ontrukt had.

Johannes VII (705—707) was een Griek.

Johannes VIII (872—882), een Romein, kroonde op grond van zijn Apostolisch gezag *Karel den Kale* (875) en na diens dood *Karel den Dikke* (881), in de hoop, daardoor de beschikking over de keizerskroon tot een recht van den Pauselijken Stoel te maken. Op de synoden te Ravenna (877) en Troyes (878) onttrok hij de lagere geestelijkheid aan den wereldlijken rechter en schonk hij haar een onvoorwaardelijk beroep op Rome. Hij erkende *Photius*, patriarch van Konstantinopel, door *Hadrianus II* verbannen, in zijn waardigheid, in de hoop, dat hij door een gunstige schikking met den Griekschen keizer *Basilius* Bulgarije weder aan zijn gebied zou kunnen toevoegen. Met dit doel riep hij een tweede concilie te Konstantinopel bijeen (879). Toen hij echter zijn verwachting verijdeld zag, herriep hij de erkenning van *Photius*. Tengevolge van een samenzwering werd hij vergiftigd.

Johannes IX (897—900), te Tivoli geboren, behoorde tot de Benedictijner Orde. Hij moest de medewerking van keizer *Lambertus* van Spoleto († 898) bij het kiezen van een paus veroorloven.

Johannes X (914—928), te voren bisschop van Bologna een aartsbisschop van Ravenna, werd door *Theodora* op den pauselijken zetel geplaatst, kroonde *Berengarius*, koning van Italië, tot keizer, vereenigde de krachten van Italië tegen de Saracenen, die zich reeds sedert 40 jaren aan de grenzen van den Kerkelijken Staat gevestigd hadden en versloeg hen bij den Garigliano. Hij poogde na den dood van *Theodora* zich met hulp van zijn broeder *Petrus* onafhankelijk te maken, doch werd door *Maroxia*, de dochter van *Theodora*, in de gevangenis geworpen en door verstikking ter dood gebracht. Met hem begint de zoogenaamde *pornocratie*.

Johannes XI (931—936), een zoon van *Maroxia* en paus *Sergius III*, volgens anderen van haar eersten gemaal *Alberich*, werd door zijn broeder *Alberich II* van zijn waardigheid beroofd en in den Engelenburg gevangen gehouden.

Johannes XII (955—963) een zoon van *Alberich*, was de eerste die bij het beklimmen van den Heiligen Stoel zijn naam, *Octavius*, tegen een anderen verwisselde, welk voorbeeld later steeds werd nagevolgd. Op nauwelijk 18-jarigen leeftijd werd hij paus en maakte zich schuldig aan een zeer ongebonden leven. Om zijn gezag tegenover dat van *Berengarius*, koning van Italië, te handhaven, riep hij den Duitschen koning *Otto I* te hulp en kroonde hem als keizer (962), doch werd wegens zijn trouweloosheid afgezet.

Johannes XIII (965—972), een Romein, werd door de aanzienlijke Romeinen verdreven, doch door keizer *Otto I* in zijn gezag hersteld.

Johannes XIV (983—984), te voren *Petrus*, bisschop van *Pavia*, had de Pauselijke Kroon te danken aan keizer *Otto II*, die hem tevens in bescherming nam tegen *Bonifacius VII*. Hij geraakte echter in de macht van dezen, zoodra *Otto* overleden was, en overleed in de gevangenis in 984, waarschijnlijk vergiftigd.

Johannes XV (986—996), een Romein van geboorte, moest voor den Romeinschen patriciër *Crescentius* naar Toskane vluchten en keerde eerst met behulp van *Otto III* terug. Hij was de eerste paus die een heiligverklaring deed.

Johannes XVI (997—998), te voren *Philagathus* heeten, werd in 997 door *Crescentius* als tegenpaus tegen *Gregorius V* op den Heiligen Stoel geplaatst, doch keizer *Otto III* zette beide op den Engelenburg gevangen en deed hen van het licht der oogen berooven.

Johannes XVII, bijgenaamd *Sicco*, werd paus in 1003 en overleed in datzelfde jaar.

Johannes XVIII (1003—1009), heette voorheen *Fanasus* of *Fasanus* en overleed als monnik.

Johannes XIX (1024—1033), voorheen Graaf *Toscannello*, verwierf als leek door omkooping den Heiligen Stoel. *Knoet de Groote*, koning van Denemarken, bracht hem een bezoek en sloot met hem een overeenkomst omtrent de bisschopsbenoemingen, de tienden en den St. Pieterspenning.

Johannes XX (1276—1277), te voren *Petrus Juliani*, te Lissabon geboren, was achtereenvolgens geneesheer, kardinaal, bisschop van Tusculum en paus. Hij heeft eenige wijsgeerige en medische geschriften achtergelaten. Volgens sommigen heeft hij zich bij voorkeur *Johannes XXI* genoemd.

Johannes XXII (1316—1334), te Cahors geboren, heette voorheen *Jakob van Ossa* of *van Euse*. Hij was een uitstekend rechtsgeleerde en werd kanselier van *Robert*, een zoon van *Karel II*, koning van Napels, bekleedde daarna achtereenvolgens de betrekkingen van bisschop van Fréjus, aartsbisschop van Avignon, kardinaal en bisschop van Oporto, werd daarna tot paus gekozen en bleef, in strijd met zijn belofte, gevestigd te Avignon. Hij was afhankelijk van Frankrijk en trachtte gedurende den oorlog tusschen *Lodewijk den Beier* en *Frederik van Oostenrijk* de pauselijke heerschappij te doen gelden boven die des keizers. Eerst toen *Lodewijk* in 1323 voordeelen behaalde, kwam hij tegen dezen in verzet met oproeping, banvloek en interdict, zonder er zich aan te storen dat *Lodewijk* naar Rome trok en zich aldaar door *Sciarra Colonna* liet

Digitized by Google

kronen. Toen eenige beroemde rechtsgeleerden, zooals *Marsilius van Padua, Jan van Gent* enz., aan den Heiligen Stoel de bevoegdheid ontzegden, om zich met burgerlijke aangelegenheden te bemoeien, deed hij hen in den ban. Vele ontevredenen schaarden zich echter aan de zijde van *Lodewijk*, die hierop *Nicolaas V* tot tegenpaus benoemde. Nadat *Lodewijk* Italië verlaten had, deed *Johannes Nicolaas* gevangen nemen, dwong hem afstand te doen van zijn waardigheid en scheidde vervolgens door een edict Italië van Duitschland. *Johannes* heeft belangrijke bijdragen geleverd tot het „Corpus juris canonici".

Johannes XXIII (1410—1415), vroeger *Balthasar Cossa*, studeerde te Bologna in de rechten, was achtereenvolgens protonotarius en kardinaal en werd, in weerwil van zijn losbandige levenswijs, op het Concilie te Pisa tot paus gekozen als opvolger van *Alexander V*, dien hij vergiftigd zou hebben. Om het schisma uit den weg te ruimen, oordeelde het Concilie van Constanz het noodig, dat de 3 gelijktijdige pausen dier dagen allen vrijwillig hun waardigheid zouden nederleggen. *Johannes* beloofde den 2den Maart 1415, dat hij zich aan dien maatregel onderwerpen zou, doch nam den 21sten van die maand met zijn aanhangers heimelijk de vlucht naar Schaffhausen. Het crimineel proces, dat nu tegen hem gevoerd werd, bracht aan den dag, dat hij zich aan 80 grove wandaden, zooals moord, bloedschande, ontucht, rooverij enz., had schuldig gemaakt, zoodat hij den 29sten Mei van zijn waardigheid werd vervallen verklaard. Men nam hem in hechtenis te Freiburg, hield hem op het kasteel Gottlieben bij Constanz, daarna te Mannheim en eindelijk te Heidelberg gevangen, totdat hij in 1419 zich loskocht, in Italië vergiffenis ontving van paus *Martinus V* en den 22sten December 1419 te Florence overleed, nadat hij kort te voren tot kardinaal-bisschop van Tusculum en tot deken van het college van kardinalen benoemd was.

Johannes, *de Priester* of *de Presbyter*, volgens de Middeleeuwsche overlevering een Christelijk vorst, die in de 12de eeuw over een rijk in Oost-Azië regeerde. Hij werd ook *Indorum rex* genoemd, en de kroniekschrijvers deelen brieven van hem mede, die evenwel onecht zijn. Anderen meenden, dat zijn rijk zich in Oost-Afrika of Aethiopië bevond, waar de Portugeezen hem poogden te vinden. Eindelijk verkreeg het gevoelen de overhand, dat Abessinië het rijk was van *Johannes*, waarom men tot in de 17de eeuw daaraan den naam toekende van *Regnum Presbyteri Johannis*. Deze sage, door den loop der tijden aanmerkelijk opgesierd, gaf aanleiding tot onderscheiden reizen, ondernomen met het doel om dat rijk op te sporen. Volgens *d'Avezac*, alsook volgens *Oppert* („Der Priester Johannes in Sage und Geschichte", 2de druk 1870) heeft zij betrekking op het rijk Karakitai, dat in de 12de eeuw door den uit noordelijk China verdreven stam der Kitan onder *Yie lu Ta* in Groot-Boekharije werd gesticht met *Kasigar* als hoofdstad. De laatste afstammeling van *Yie lu Ta* werd ten val gebracht door *Koetsjloek*, die op zijn beurt in 1208 zich onderwerpen moest aan *Djengiskhan*. De leden van dien stam waren vermoedelijk Nestoriaansche Christenen, die meerendeels de priesterwijding ontvingen. Men verwisselde den titel van den vorst *Corchan*, met den Syrischen naam *Joechan (Johan)*.

Johannes, *Baptist Joseph Fabianus Sebastiaan*, aartshertog van Oostenrijk, Duitsch rijksbestuurder (1848—1849) den 20sten Januari 1782 te Florence geboren, als zoon van den lateren keizer *Leopold II* en *Maria Ludovica van Spanje*, werd in de Fransche Revolutiedagen generalissimus van het Oostenrijksche leger in Beieren, verloor den 3den November 1800 den slag bij Hohenlinden en trok zich na den vrede van Lunéville (1801), in het particuliere leven terug. Later werd hij tot directeur-generaal der genie benoemd en werkte met name in 1805 en 1807 voor de bewapening en den opstand van het volk in Tirol. In 1809 was hij opperbevelhebber van het Zuiderleger en versloeg den onderkoning *Eugène de Beauharnais* den 16den April bij Salice. Door de nederlagen van het hoofdleger tot den terugtocht gedwongen, werd hij den 14den Juni bij de Raab verslagen. Dat hij in den slag van Wagram (6 Juli 1809) niet vroegtijdig kon ingrijpen, is thans bewezen en aan het verliezen van dien slag heeft hij dan ook geen schuld. In 1815 commandeerde hij de Oostenrijksche reserve aan den Boven-Rijn en dwong de vesting Hüningen den 26sten Augustus 1815 tot capitulatie. Sedert wijdde hij zich geheel aan natuurwetenschappelijke en historische studiën. In 1811 stichtte hij door de schenking van zijn rijke wetenschappelijke verzamelingen het museum en het Joanneum te Graz. De ongenade, waarin de prins, die in 1827 de dochter van den postmeester *Plochl* gehuwd had, gevallen was, verdween na den dood van keizer *Frans* (1835). *Anna Plochl* (1804—1885) werd barones *van Brandhofen*, later gravin *van Meran*. In 1848 stelde de naar Innsbrück gevluchte keizer *Ferdinand* hem tot zijn plaatsvervanger aan; wegens zijn Duitschnationale gezindheid koos de Nationale Vergadering hem den 29sten Juni tot rijksbestuurder. Na afloop van het zoogenaamde Interim legde hij den 20sten December 1849 zijn ambt neder, verliet Frankfort en vestigde zich te Graz, waar hij den 10den Mei 1859 overleed. In 1878 werd hier een standbeeld voor hem opgericht.

Literatuur: Schlossar, Erzherzog J. Baptist von Oesterreich (Weenen 1880); *Krones*, Aus dem Tagebuche Erzherzog Johanns von Oesterreich 1810—1815 (Weenen 1891); *Von Zwiedieck-Südenhorst*, Erzherzog Johann im Feldzuge von 1809 (Graz 1892).

Johannes, bijgenaamd *Parricida*, eigenlijk *Johannes van Zwaben*, in 1290 geboren, de moordenaar van zijn oom, keizer *Albrecht I*, die, evenals zijn vader een zoon van *Rudolf van Habsburg* was, zijn moeder, *Agnes*, een Boheemsche koningsdochter, bezat het graafschap Kyburg. Toen *Johannes* meerderjarig was geworden vroeg hij den keizer vruchteloos om zijn moederlijk erfdeel. Hierdoor gebelgd, vormde hij een samenzwering met eenige ontevreden ridders tegen het leven van den keizer. Den 1sten Mei 1308 werd *Albrecht I* bij Windisch in Aargau door de saamgezworenen vermoord. De misdadigers namen de vlucht en *Johannes* verschool zich, als

Digitized by Google

monnik vermomd, geruimen tijd in Italië. Volgens sommigen heeft hij van paus *Clemens V* vergiffenis verkregen en is hij als Augustijner monnik te Pisa overleden, volgens anderen heeft hij onbekend zijn leven doorgebracht op zijn voorvaderlijk kasteel Eigen en zich eerst bij zijn dood (1368) bekend gemaakt. *Hendrik VII* deed na het aanvaarden der regeering de moordenaars in den ban, terwijl *Elizabeth*, de gemalin, en de Hongaarsche koningin-weduwe *Agnes*, de dochter van *Albrecht*, een verschrikkelijke wraak namen op de misdadigers en op hun vrienden en bloedverwanten.

Johannes, *Brieven van*. Deze zijn naar alle waarschijnlijkheid uit het begin der 2de eeuw afkomstig. De eerste brief is zeker afkomstig van den schrijver van het „Evangelie van Johannes", de beide kleine waarschijnlijk eveneens, zoodat wat van den schrijver van dit evangelie gezegd is, ook voor deze brieven geldt. Vooral in den eersten brief treft men vele schoone gedachten aan. Hij is gericht tegen de dwaalleeren in het Christendom, in het bijzonder tegen gnostieke ideeën als: dat *Christus* niet werkelijk vleesch was geworden en slechts schijnbaar identiek was met den historischen *Jezus*. De eerste brief draagt geen naam van den schrijver, wel de beide andere, waarin de schrijver wordt aangeduid als de oudste of de oude (presbyter). Velen lezen hieruit, dat de presbyter *Johannes*, die in Klein-Azië leefde, de schrijver is geweest der brieven en van het Evangelie.

Johannes, *Evangelie van*. De aandachtige lezer die na lezing van de drie eerste evangeliën verder gaat met de lectuur van het vierde, kan zich niet onttrekken aan den indruk, dat hij hiermede een geheel andere wereld binnengaat. Maken de drie eerste evangeliën den indruk van berichten van een historieschrijver die zonder meer het overgeleverde verhaalt, de schrijver van het vierde evangelie herinnert aan een kunstenaar, die niet verborgen blijft achter zijn geschiedenis van *Jezus van Nazareth*, maar die scheppend op zijn eigen wijze, de ontwikkeling van het evangelie verder voert.

Een der moeilijkste vragen van dit evangelie is die naar den schrijver daarvan. In de overlevering is het evangelie nauw verbonden aan den naam *Johannes* en samenhangend met de eigenaardige plaats en het groote gezag, dat wordt toegekend aan den „discipel, dien *Jezus* liefhad", heeft men daaruit veelal de gevolgtrekking gemaakt, dat het evangelie direct of indirect afkomstig was van den apostel *Johannes*, den broeder van *Jacobus*. Intusschen worden hiertegen vele ernstige bezwaren aangevoerd, zoodat men het heeft toegeschreven aan den presbyter *Johannes*. Echter bestaan ook hiertegen zeer gewichtige bezwaren; deze *Johannes* staat in nauw verband tot de denkbeelden uitgesproken in de brieven van *Johannes* en in de *Openbaring*.

Evenmin als betreffende den schrijver, bestaat er zekerheid betreffende de plaats, waar dit evangelie is ontstaan. De overlevering wijst hiervoor Klein-Azië aan; in later tijd heeft men aan Syrië (Antiochië) gedacht, wat echter in tegenspraak is met den inhoud van hoofdstuk 21. Ook over den tijd van ontstaan is men het niet eens. Zekere berichten, dat het reeds in de eerste helft der 2de eeuw bestond, ontbreken. In tegenspraak met de overlevering neemt men dan ook veelal aan, dat het in de tijd van 100—150 n. Chr. is ontstaan. Dat dit geschrift niet één geheel zou zijn, is eveneens meermalen uitgesproken, echter vindt deze meening weinig instemming. Wel wordt veelal toegegeven dat een enkel verhaal eerst later hierin een plaats heeft gevonden (het verhaal van de overspelige vrouw, hfdst. 7 en 8) en dat hoofdstuk 21 eerst later aan het geheel is toegevoegd.

Hoofdinhoud en onderwerp van de vele redevoeringen, die in dit evangelie voorkomen, is de persoon van *Christus* en het geloof in Hem: dat hij bij den Vader was, vóór hij in het vleesch verscheen, dat hij daarom van den Vader kan getuigen, dat hij met den Vader één is, dat hem dezelfde eer toekomt, dat hij uit de dooden kan opwekken en zit ten gerichte, dat hij het brood des levens is, de weg, de waarheid en het leven; dat zij die hen verwerpen, God verwerpen. De redevoeringen zelf maken een geheel anderen indruk dan de overeenkomstige uitspraken in de overige evangeliën. Bij herhaling komt bij lezing de gedachte op dat de inhoud bestemd is om het geloof in *Christus* te verdedigen en wel tegen de Joden. De leer van *Paulus* over *Christus* is hier omgewerkt tot een levensbeeld van *Christus*. Het geschrift is een verdediging van het geloof in *Christus* tegen de Joden uit een tijd toen de samenhang met het Jodendom verbroken was. Alles te zamen genomen, wordt de waarde van dit evangelie door vele geleerden van weinig beteekenis geacht voor de kennis van het leven van *Jezus*, maar des te meer voor de kennis van de denkbeelden in de oudste Christelijke tijden betreffende den persoon van *Christus* en van de verhouding van de Christenen tot de Joden. Een overtuigd Christen heeft hier, in de overtuiging den geest zijns meesters weer te geven en hem juist af te schilderen, zijn hooge denkbeelden gekleed in den vorm van een geschiedenis van het leven van *Jezus*, die sterker en levendiger sprak tot zijn lezers dan een redevoering of verhandeling. Zoo krijgt men eerbied voor een der meest treffende scheppingen van het oudste Christendom. Men zie behalve de commentaren van *Heitmüller* (2de druk 1908) en *Holtzmann-Bauer* (1908); *Th. Zahn*, Das Evangelium des Johannes (1908), *A. Loisy*, Le quatrième Evangile (1903) en *P. W. Schmiedel*, Das vierte Evangelium gegenüber den drei ersten (1906).

Johannes, *Handelingen van*, is de naam van een apocrief geschrift, dat samen met de handelingen van *Petrus*, *Andreas*, *Thomas* en *Paulus* één geheel uitmaakte. Zij zijn ons niet in hun geheel overgeleverd, ofschoon zij den omvang hebben gehad van het evangelie van *Matheus*, naar zich uit de oudste gegevens laat berekenen. Uit de enkele stukken, die hier en daar verspreid te vinden zijn, laat zich nog vaststellen, dat zij in de 2de helft der 2de eeuw ontstaan zijn, waarschijnlijk in Azië. Het geschrift is in docetistische en modalistische kringen ontstaan en veel gelezen.

Digitized by Google

Johannes, *Openbaring van.* Zie *Openbaring van Johannes* en *Apocalypse.*

Johannesburg, een stad in de Britsche Transvaalkolonie, ligt op 26° 10′ Z. Br. en 28° O. L. v. Gr., 100 km. ten Z. van Pretoria, aan de zuidhelling van de Witwaters-Randbergen en aan den spoorweg naar Kaapstad. Hoewel eerst in 1886, na de ontdekking der goudvelden gesticht, telt de stad reeds (1912) 220 304 inwoners (111 857 blanken, 95 522 inboorlingen, 7749 kleurlingen en 5176 Aziaten), daaronder begrepen de voorsteden Marschalswijk, Doomfontein, Natalwijk, Jeppeswijk, Fordsburg, Brandfontein en Boysenswijk. De stad is zeer regelmatig aangelegd, heeft breede straten, verschillende groote pleinen en parken, een groote beurs, regeerings- en talrijke andere monumentale gebouwen en een zwembassin. Van de groote, mooie gebouwen moeten vooral genoemd worden: het Cornes House, and National Bank block, het Carltonhotel, het directiegebouw der spoorwegmaatschappij, het universitycollege, het hospitaal, postkantoor en de Randclub. De stad bezit electrisch licht en electrische beweegkracht (ook tram) en is het kruispunt van een spoorwegnet. De goudmijnen in de nabijheid van Johannesburg (Robinson, Langlaagte Estate, New Primrose, Crown Reef, enz.) leveren meer dan een zesde deel van de productie der geheele wereld.

Johannes Chrysorrhoas. Zie *Johannes Damascenus.*

Johannes Damascenus, ook *Johannes Chrysorrhoas* genaamd, de zoon van een ambtenaar van een Saraceeensch vorst, was afkomstig uit Damascus en door een krijgsgevangen monnik tot het Christendom bekeerd. Hij verdedigde de vereering van de beelden tegen *Leo den Isauriër* en *Constantijn Kopronymus.* Ook heeft hij het eerst in de Westersche Kerk de dogmatiek systematisch behandeld in vier boeken: „Bronnen van de Gnosis". Hij overleed vóór 754 als monnik in het klooster van den heiligen *Saba* bij Jeruzalem. De beste uitgave van zijn Grieksche werken is die van *Lequien* (2 dln., 1712).

Johannes de Lapide, eigenlijk *Johannes Heynlin* geheeten, een voorlooper van het humanisme in Duitschland, werd omstreeks 1430 te Stein bij Pforzheim in Baden geboren (*de Lapide* = afkomstig uit *Stein*). Hij was de leermeester van *Reuchlin, Agricola* en *Sebastiaan Brant.* Hoewel streng kerkelijk scholasticus, streefde hij naar hervorming van het wetenschappelijk en godsdienstig leven van zijn tijd op den grondslag van de oude kerk. Als vertegenwoordiger der realistische richting en voorvechter van den ouden weg nam hij levendig deel aan het universiteitsleven te Parijs (1454—1464), te Bazel (1464—1465) en daarna weer te Parijs (1467—1474), waar hij een zeer gewaardeerd lid der Sorbonne en sedert 1459 hoogleeraar, sedert 1469 rector der Universiteit was. Met medewerking van *G. Fichet* voerde hij in 1470 de boekdrukkunst te Parijs in. In 1476 en 1477 hielp hij mede aan de stichting der universiteit te Tubingen, waar hij van 1478 tot 1479 zijn verblijf hield. Sedert 1474 trad hij op als prediker van naam in Zuid-Duitschland en Zwitserland, voornamelijk te Bazel, Bern, Tubingen en Baden-Baden. In 1487 trad hij in het Karthuizer klooster te Bazel, waaraan hij zijn kostbare bibliotheek schonk. Hij overleed den 12den Maart 1496 in genoemde plaatst. Hij schreef scherpzinnige commentaren op *Aristoteles,* twee tractaten over logica, talrijke academische verhandelingen en oraties, en gaf vele werken, voornamelijk van kerkelijke schrijvers, uit. Ook zijn preeken zijn bewaard gebleven.

Zie: *M. Hoesfeld,* Johannes Heynlin, in de „Basler Zeitschrift für Geschichte und Alterumskunde", dl. 6 en 7 (1907—1908) en in het „Zentralblatt für Bibliothekswesen" (Leipzig 1908, blz. 161 v. v.).

Johannes *van Salisbury* of *Saresberiensis,* een Roomsch-Katholiek godgeleerde, werd in het begin der 12de eeuw te Salisbury geboren, studeerde te Parijs onder *Abaelard,* vertoefde in Italië, was zeer bevriend met *Bernard van Clairvaux* en werd door diens toedoen secretaris van den aartsbisschop van Canterbury. Als zoodanig kwam hij in aanraking met *Thomas a Becket,* met wien hij zeer bevriend bleef en wiens partij hij later koos. Hij woonde als balling in Frankrijk en werd in 1276 bisschop van Chartres, waar hij in 1180 stierf. Zijn invloed was in zijn tijd groot en zijn werken getuigen van zijn groote beteekenis. Hij schreef: „Entheticus sive de dogmate philosophorum" (omstreeks 1160, als vergelijking tusschen Christelijke en heidensche wijsbegeerte), „Policraticus" (een eerste Middeleeuwsche staatsleer, waarin hij o. a. den tyrannenmoord verdedigt), „Metalogicus" (over het nut der logica), „Vita Anselmi", „Historia pontificalis" (loopende over de jaren 1148 tot 1152), en een „Vita ac passio Thomae" (gewijd aan de nagedachtenis van *Thomas a Becket* en van veel invloed op diens spoedige heiligverklaring). Zijn „Opera omnia" zijn in 1848 door *F. A. Giles* in 5 dln. uitgegeven.

Johannes-vrijmetselarij noemt men sedert het ontstaan der Hooge Graden die opvatting der vrijmetselarij, welke haar in de symbolische of blauwe graden voltooid vindt. Hiertegenover staat de meening, dat de vrijmetselarij eerst in de Hooge Graden haar volle ontwikkeling en veltooiing bereikt.

Johanniterorde *(Milites hospitales S. Johannis Hierosolymitani).* De oorsprong dezer orde is te zoeken in een der hospitalen, die te Jeruzalem voor het verplegen van Westersche pelgrims waren gebouwd, en wel in datgene, hetwelk, bij de St. Mariakerk gelegen, in de 11de eeuw weer een nieuwen trap van bloei bereikte. *Gerard,* de bestuurder tijdens de inneming van Jeruzalem door de Kruisvaders (1099), reorganiseerde de instelling geheel en al, die onder leiding van zijn opvolger, *Raimond de Puy* (1120—1160), die het eerst den titel meester voerde, het karakter aannam van een orde van geestelijke ridders, gewijd aan het verplegen van armen en zieken. De later in drie klassen (ridders, priesters en broeders) ingedeelde leden, werden hospitaalbroeders, ook wel, naar hun beschermengel, *Johannes den Dooper,* Johanniters genoemd. Weldra namen hun bezittingen toe, zoowel als hun aanzien in het Heilige Land en in Europa. Sedert *Paschalis II,*

Digitized by Google

die reeds in 1113 hun regel en hun tijd bekrachtigde, stonden zij onder de bijzondere bescherming der pausen.

Na de verovering van Jeruzalem door *Saladijn* (1187) vestigde de Orde haren zetel te Akka, vervolgens te Ptolemaïs en een eeuw later op Cyprus, waar zij in het bezit kwam der stad Limisso. Hier bleef zij 18 jaren, doch koos toen het door haar veroverde Rhodus tot verblijf, waarom haar leden ook Ridders van Rhodus genoemd werden. Hier moesten zij strijden tegen de Turken, en toen dezen in 1480 de stad met een geduchte overmacht onder *Mohammed II* belegerden, verdedigde de grootmeester *Pierre d'Aubusson* haar op roemrijke wijze. De aanval werd echter herhaald, en daar Europa geen hulp verleende, moest de grootmeester *Philippe de Villiers de l'Isle Adam,* na hardnekkigen tegenstand den 23sten December 1522 Rhodus overgeven aan sultan *Soliman II.* De ridders vestigden zich nu op verschillende plaatsen, totdat *Karel V* hun in 1530 de eilanden Malta, Gozzo en Comino afstond, onder voorwaarde dat zij steeds tegen de Ongeloovigen zouden strijden en die eilanden teruggeven, zoodra het hun gelukte Rhodus te heroveren. Sedert dien tijd noemde men hen *Maltezer Ridders.* Onder den grootmeester *Jean de Lavalette,* die de stad en vesting van dien naam deed verrijzen, werd een aanval van *Soliman II,* met groot verlies afgeslagen, en de ridders handhaafden nu hun onafhankelijkheid tot aan de Fransche Omwenteling. Reeds vroeger hadden zij, ten gevolge van de Hervorming, hun goederen in Engeland, de Nederlanden en Scandinavië verloren, en toen zij door *Bonaparte* op zijn tocht naar Egypte werden aangevallen, gaf de grootmeester *Hompesch* zich over zonder ernstigen tegenstand te bieden (12 Juni 1798). In September 1800 veroverden de Engelschen het eiland, en hoewel bij den Vrede van Amiens bepaald was, dat het teruggegeven zou worden aan de Orde, bleef het in het bezit van Groot-Brittannië. *Hompesch* had weldra zijn waardigheid nedergelegd, en kort daarna werd *Paul I,* keizer van Rusland, tot grootmeester gekozen. Na den dood van *Paul I* benoemde of bevestigde de Paus achtereenvolgens onderscheiden Italianen als grootmeesters der Orde, welke na het verlies van Malta zich te Catania op Sicilië gevestigd had. Na den val van *Napoleon* deed de Orde vruchteloozе pogingen om haar vroeger bestaan te vernieuwen. Inmiddels ontving zij in 1825 verlof van den paus om haar zetel naar Ferrara te verleggen en later naar Rome, waar zij thans nog gevestigd is.

De orde was oorspronkelijk ingedeeld in 8 afdeelingen met 27 prioraten, n.l. Provence, Auvergne, France, Italië, Aragon, Engeland, Duitschland, en sedert 1464 Castilië met Portugal. In plaats van de Engelsche afdeeling kwam in 1782 de Engelsch-Beiersche. In 1799 tijdelijk opgeheven, werd zij nogmaals met het nieuw opgerichte Russische prioraat vereenigd tot de Engelsch-Beiersch-Russische afdeeling, die echter in Beieren in 1808, in Rusland in 1810 uitstierf. Met uitzondering van het grootprioraat van Bohemen, dat nooit zijn bezittingen verloor, zijn alle goederen der orde een prooi geworden van de staatkundige gebeurtenissen na de Fransche Revolutie. Alle pogingen om weder in het bezit ervan te komen, bleven zonder goed als zonder gevolg. Teruggegeven werden alleen een klein deel der Italiaansche bezittingen, zoodat tegenwoordig nog 4 prioraten bestaan, die van Rome, Lombardije-Venetië en van de Beide Siciliën, benevens het Boheemsche. Uit de vertegenwoordigers wordt de Raad van den grootmeester gevormd. De Maltezer Orde heeft nog de oude ledenindeeling behouden. Tegenover de afneming van het aantal rechtsridders tengevolge van de vermindering der prioraten staat een belangrijke toeneming van het aantal eereridders, die in Westfalen, Silezië, Engeland, Frankrijk, Spanje en Nederland tot genootschappen vereenigd zijn.

Het streven der Maltezer Orde om zich op het gebied, dat haar alleen open bleef, dat der ziekenverpleging en liefdadigheid, voor de menschheid nuttig te maken, heeft een reeks instellingen en organisaties doen ontstaan. Op den heuvel Tantoer bij Bethlehem is een hospitaal opgericht, te Milaan en Napels bestaan ordehospitalen en verder houden de Italiaansche ridders materiaal en manschappen in gereedheid voor den gezondheidsdienst op de spoorwegen en twee veldhospitalen voor geval van oorlog. Het Boheemsche prioraat heeft zich in den Servisch-Bulgaarschen Oorlog en bij de bezetting van Bosnië verdienstelijk gemaakt, evenals de Duitsche in de veldtochten van 1866 en 1870. De Duitsche, Fransche en Spaansche prioraten bezitten tevens hospitalen.

Voorwaarden tot opneming zijn: adellijke afkomst (16 kwartieren), Katholiek geloof enz. Het oorspronkelijke ordekleed is een zwarte mantel met een 8-hoekig wit kruis. Deze wordt nog door de rechtsridders gedragen. Uit het roode vest *(cotta d'armi)* met het witte kruis, dat in het veld het pantser bedekte, ontwikkelde zich later de roode uniform met al haar verschillen. Een onderscheidingsteeken der profesridders is het achthoekige witte kruis op de borst. Het ordewapen is een wit kruis op een rood veld.

De *Pruisische Johanniter Orde,* in 1810 en 1811 opgeheven, ontving, als *Koninklijke Pruisische Johanniter Orde,* een nieuwe regeling door het Kabinetsbesluit van 15 October 1852. Toen werd de „Balye van Brandenburg" weder opgericht en men heeft haar een bestemming gegeven, welke overeenkomt met de voormalige. De Orde houdt zich namelijk bezig met het verplegen van zieken. Zij telt omstreeks 2400 ridders, die allen tot den adel behooren en den Protestantschen godsdienst belijden. De Orde is verdeeld in 15 afdeelingen, van welke er zich ook in Saksen, Württemberg, Meckelenburg, Hessen en Beieren, bevinden. Zij zorgen voor de stichting van hospitalen en hebben zich in de oorlogen van 1864, 1866 en 1870 zeer verdienstelijk gemaakt.

Johannisbad, een badplaats in *Bohemen,* ligt in een mooi dal aan de zuidhelling van Schwarzenberg (1299 m.), aan de spoorlijn Trautenau—Freiheit-Johannisbad en telt ruim *300* inwoners. Men vindt er een bron van 29° C., die

Digitized by Google

voor baden, vooral tegen zenuw- en vrouwenziekten, gebruikt wordt, benevens een groote alkalisch-salinische ijzerhoudende bron, waarvan het water gedronken wordt; verder een badhuis, een kurhaus, een promenade en twee kerken. Ook om zijn klimaat wordt Johannisbad veel bezocht (des winters 8—10°, des zomers 20—22° C.). Het aantal gasten bedraagt 3000—3500.

Johannisberg (vroeger *Bisschopsberg*) is de naam van een fraai bergslot in de Reingau, in het district Wiesbaden, 3 km. ten Z.O. van het station Geisenheim. Het kasteel is beroemd door de staatkundige vergaderingen die er werden gehouden, doch vooral door den voortreffelijken Rijnwijn, die in zijn nabijheid groeit. Het is in de jaren 1757—1759 gebouwd op de puinhoopen van een in 1106 gesticht Benedictijner klooster.

Johannisbroodboom. *Zie St. Jansbroodboom.*

Johannot, *François,* een teekenaar en lithograaf, te Offenbach geboren, was de telg van een Franschen stam en deed in het begin der vorige eeuw tegelijk met *Senefelder,* lithografische proeven. Later vertrok hij met zijn gezin naar Parijs en stichtte er een steendrukkerij. Hij liet drie zonen na, *Charles, Alfred* en *Tony.* De eerste in 1793 te Frankfort a.M. geboren, was graveur, en overleed in 1825 te Parijs. — De tweede, den 21sten Maart 1800 te Offenbach geboren, legde zich ook op de graveerkunst toe en heeft vele boeken verlucht. Later bepaalde hij zich bij de schilderkunst. Hij overleed den 7den December 1837 te Parijs. — De derde, den 9den November 1803 te Offenbach geboren, hield zich eveneens met graveer- en schilderwerk bezig. In opdracht van *Lodewijk Philips* schilderde hij voor het Historisch Museum te Versailles onderscheiden veldslagen, alsmede het bezoek van koningin *Victoria* te Eu. Hij overleed den 4den Augustus 1852 te Parijs.

John, *Franz,* vrijheer *von,* een Oostenrijksch veldtuigmeester, den 20sten November 1815 te Bruck aan de Leitha geboren, trad in 1835 als luitenant in dienst, werd in 1845 eerste luitenant bij den generalen staf en was in 1848 kapitein in het hoofdkwartier van *Radetzky.* In die betrekking en vervolgens als officier van den generalen staf bij de brigade van prins *Liechtenstein* nam hij in 1848 deel aan de gevechten in Lombardije. Daarna was hij chef van den generalen staf, eerst in Toskane, in 1859 in Tirol en vervolgens in het Lombardisch-Venetiaansch Koninkrijk. In 1861 werd hij bevorderd tot generaal-majoor. In den oorlog van 1866 was hij chef van den generalen staf bij het zuiderleger, dat de overwinning bij Custozza behaalde, waarna hij benoemd werd tot luitenant-veldmaarschalk. Na het eindigen van den rampspoedigen krijg werd hij minister van Oorlog en lid van het Heerenhuis. In 1868 evenwel legde hij zijn portefeuille neder en hij aanvaardde in 1869 het commandement van Gratz, werd in 1873 veldtuigmeester, in 1874 weder chef van den generalen staf van het leger en overleed te Weenen den 25sten Mei 1876.

John, *Eugenie,* bekend onder den schuilnaam *E. Marlitt,* een Duitsch romanschrijfster, den 5den December 1825 te Arnstadt in Thuringen geboren, was de dochter van een schilder en werd op haar 16de jaar wegens haar fraaie stem door de regeerende vorstin *von Schwarzburg-Sondershausen* als kind aangenomen. Te Sondershausen bezocht zij gedurende een jaar de hoogere burgerschool voor meisjes en begaf zich daarna ten behoeve harer muzikale opleiding naar Weenen, waar zij een drietal jaren bleef. Zij trad ook op, maar werd door een ongesteldheid van het gehoor genoodzaakt, die loopbaan vaarwel te zeggen. Toen keerde zij als voorlezeres terug naar de Vorstin. Tevens vormde zij zich tot schrijfster en leverde in 1865 „Die zwölf Apostel", een novelle, die in de „Gartenlaube" opgenomen werd. Daarna schreef zij: „Goldelse" (1866), „Blaubart" (1866), „Das Geheimnis der alten Mamsell" (2 dln., 1867), „Reichsgräfin Gisela" (2 dln., 1869), „Heideprinzesschen" (2 dln., 1871). „Die Zweite Frau" (1874), „Im Hause des Kommerzienrats" (2 dln., 1877), „Im Schillingshof" (2 dln., 1880), „Amtmanns Magd" (1881) en „Die Frau mit den Karfunkelsteinen" (1885). Zij overleed den 22sten Juni 1887 te Arnstadt. Den nagelaten roman „Das Eulenhaus" voltooide *W. Heimburg.* Een geïllustreerde uitgave van haar „Gesammelte Romane und Novellen" verscheen in 10 dln. (1888—1890). Al deze romans werden eerst in de „Gartenlaube" geplaatst, daarna afzonderlijk uitgegeven en ook in het Nederlandsch vertaald.

John, *Richard Eduard,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 17den Juli 1827 te Mariënwerder in West-Pruisen geboren, studeerde te Leipzig, Berlijn en Göttingen en promoveerde aan laatstgenoemde universiteit in 1849. In het volgende jaar vestigde hij zich als privaatdocent te Koningsbergen en werd er in 1856 buitengewoon, in 1859 gewoon hoogleeraar. In 1862 tot lid van het Huis van Afgevaardigden gekozen, behoorde hij aanvankelijk tot de „Fortschrittspartei" en sedert 1867 tot de nationaalliberalen. Na de oprichting van den Noord-Duitschen Bond (1867) legde hij zijn mandaat neder, werd achtereenvolgens hoogleeraar te Kiel en Göttingen en in 1870 lid van het Hof van Appel te Lubeck, welke betrekking hij echter reeds in 1876 weder verwisselde tegen het hoogleeraarschap te Göttingen, waar hij den 7den Augustus 1889 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Entwurf nebst Motiven zu einem Strafgesetzbuche für den Norddeutschen Bund" (1868), „Das Strafrecht in Norddeutschland" (1870), zijn beide hoofdwerken, „Ueber Landzwang und widerrechtliche Drohungen" (1852), „Das Strafrecht in Norddeutschland seit den Rechtsbüchern" (1858), „Die Lehre vom fortgesetzten Verbrechen" (1860), „Kritik des preussischen Gesetzentwurfs über die Verantwortlichkeit der Minister" (1863), „Kritik strafrechtlicher Entscheidungen des preussischen Obertribunals" (1866), „Ueber die Todesstrafe" (1867), een verhandeling over het „Strafprozess" in de „Encyklopädie" van *Holtzendorff,* een over „Die Verbrechen gegen den Staat" in het „Handbuch des deutschen Strafrechts" (1874) van *Holtzendorff* en een commentaar op de „Deutsche Strafprozessordnung" (1884), welk werk hij echter niet heeft kunnen voltooien en dat door den hoogleeraar *Lilienthal* is voortgezet.

Digitized by Google

John Bull. Zie *Bull.*

Johns Hopkins University. Zie *Hopkins.*

Johnson, *Samuël,* een Engelsch schrijver, den 18den September 1709 te Lichfield in het graafschap Stafford geboren, legde zich toe op de oude talen en studeerde te Oxford. Wegens gebrek aan de noodige geldmiddelen moest hij de universiteit verlaten en na den dood zijns vaders zag hij zich genoodzaakt een hulponderwijzersbetrekking aan te nemen. Weldra legde hij echter die betrekking neer en vestigde zich te Birmingham, waar hij in het huwelijk trad met een weduwe, die hem 800 pond sterling medebracht. Nu opende hij te Birmingham een kostschool, doch daar deze slechts 3 leerlingen telde, begaf hij zich in 1737 met een van hen, *Garrick,* naar Londen. Hier schreef hij opstellen in het „Gentleman's Magazine", onder anderen van 1740 tot 1743 zijn „Handelingen van den Senaat van Lilliput", waarin hij de discussiën van het Engelsche Parlement beschreef. Op zijn gedicht „London" (1738) volgde zijn „Life of Richard Savage" (1744). Eindelijk verscheen in 1747 het prospectus van zijn „Woordenboek", waarvoor hem een honorarium werd toegezegd van 1575 pond sterling. Gedurende de 7 jaren, welke hij daaraan besteedde, dichtte hij „The vanity of human wishes" en gaf tevens het tijdschrift „The Rambler" in het licht. Genoemde „Dictionary of the English language" (2 dln., 1755) werd bij herhaling uitgegeven, het laatst in 1864—1866. Van 1758 tot 1760 gaf hij het weekblad „The Idler" in het licht. Zijn algemeen bekenden roman „History of Rasselas, prince of Abyssinia" (1759) schreef hij in korten tijd, om de schulden en begrafeniskosten van zijn moeder te betalen. In 1762 verscheen zijn uitgave van *Shakespeare,* en in 1765 verleende *George III* hem een pensioen van 300 pond sterling, wat hem gunstig stemde voor het Hof, zooals blijkt uit zijn vlugschriften: „The false alarm" (1770) en „Taxation no tyranny" (1775). Verder leverde hij nog een „Journey to the Western islands of Scotland" (1775) en „Lives of the most eminent English poets" (1779—1781, en later). Hij overleed den 13den December 1784 te Londen. Zijn gezamenlijke werken zijn bij herhaling uitgegeven.

Johnson, *William,* een der stichters van den lateren staat New-York, in 1715 te Smithtown in Ierland geboren, ging naar Amerika, waar zijn oom grondbezitter was, begon als farmer en marskramer, was daarna pelshandelaar en kwam in zóó nauwe aanraking met de Roodhuiden, dat hij precies hun zeden en gewoonten kende en hen in den oorlog met de Franschen op Engelsche zijde wist te brengen. Als *Superintendent of Indian affairs* gelukte het hem een groote menigte Indianen naar Albany te lokken, en toen de oorlog tusschen Engeland en Frankrijk uitbarstte, streed hij aan het hoofd van zijn Indiaansche bondgenooten, verloor in 1758 in den slag aan Lake George een been, kreeg van de Britsche regeering voor zijn diensten den titel van baronet en sloot in 1768 het verdrag van Stanwix, waarbij het gebied ten Z. en ten O. van den Ohio, Susquehanna en Unadilla voor kolonisatie door blanken geopend werd. Hij overleed in het naar hem genoemde Johnstown den 11den Juli 1774.

Johnson, *Andrew,* de zeventiende president der Vereenigde Staten van Noord-Amerika (15 April 1865 tot 4 Maart 1869), den 29sten December 1808 te Raleigh (Noord-Carolina) geboren, genoot nagenoeg geen onderwijs en was als kleermaker werkzaam. Na zijn huwelijk onderwees zijn vrouw hem in het lezen en schrijven. Daarna werd hij te Greenville in Tenessee achtereenvolgens alderman, burgemeester, senator en afgevaardigde naar het Congres. In 1853 en 1855 werd hij gouverneur van Tenessee, welke betrekking hij in 1857 verwisselde met een zetel in den Senaat. Bij het uitbreken van den Burgeroorlog was hij de eenige zuidelijke senator, die opkwam voor het behoud der unie. In 1864 door de republikeinen tot vice-president gekozen, werd hij na den moord op *Lincoln* den 15den April 1865 president. Na het aanvaarden van zijn ambt veroorzaakte zijn veto over de reconstructionbill, bevattende de voorwaarden waarop de afgevallen staten weder in den Bond zouden worden opgenomen, een hevige spanning tusschen de uitvoerende en wetgevende macht. Deze bereikte haar grootste hoogte toen *Stanton,* minister van Oorlog, die zich aan de zijde van het Congres geschaard had, zijn ontslag kreeg. *Johnson* belastte in Augustus 1867 generaal *Grant* voorloopig met die portefeuille. *Stanton* deed hiervan afstand onder protest, doch aanvaardde haar weder den 15den Januari 1868, omdat *Grant* de door *Johnson* aangevoerde gronden afkeurde. Daarna benoemde deze den 21sten Februari 1868 generaal *Thomas* voorloopig tot minister van Oorlog en zond aan *Stanton* bevel al de zaken van het departement aan zijn opvolger over te dragen. Deze sloeg dit echter af; de Senaat verklaarde, dat het ontslag onwettig was, en het Huis van Vertegenwoordigers stelde met 126 tegen 47 stemmen den President in staat van beschuldiging. Het proces, voor den Senaat gevoerd, nam den 23sten Maart 1868 een aanvang. Van de senatoren stemden 35 voor schuldig en 19 voor niet-schuldig, doch daar de veroordeeling $^2/_3$ der stemmen vereischte, werd hij vrijgesproken. Bij het stellen van candidaten voor den presidentszetel na de aftreding van *Johnson,* verkreeg deze in de democratische club te New-York aanvankelijk 65 stemmen, doch dit aantal verminderde gaandeweg. Den 4den Maart 1869 legde hij zijn waardigheid neder in de handen van zijn opvolger *Grant.* In 1874 werd hij nogmaals als senator naar Washington gezonden. Hij overleed den 31sten Juli 1875 te Carter County in Tenessee.

Literatuur: Foster, Life and speeches of A. Johnson (New-York 1867); *Chadsey,* The struggle between President Johnson and Congress over reconstruction (New-York 1896); *De Witt,* The impeachment and trial of Andrew Johnson (Londen 1903).

Johnst. achter diernamen is de afkorting voor *Georg Johnston* (1798—1855), een geneesheer en de schrijver van: „History of British sponges and lithophytes" (1842), „History of British zoophytes" (2 dln., 2de druk 1847). „In-

Digitized by Google

troduction to conchology" (1850) en „Natural history of the eastern borders" (1854).

Johnston, een koraaleiland ten Z. W. van de Hawaï-Eilanden, ligt op 17° N. Br. en 168° 40′ W. L. v. Gr., is 2 v. km. groot, heeft een ankerplaats in de lagune en bezit guanovelden, waarom het eiland in 1859 door Hawaï, later door Amerikanen uit San Francisco en in 1892 door de Engelschen in bezit genomen werd.

Johnston, *Albert Sidney,* generaal der Geconfedereerden van Noord-Amerika, den 3den Februari 1803 te Washington (Kentucky) geboren, trad in 1826 als luitenant in dienst, diende in Mexico, en trok in 1857 aan het hoofd van een regiment ruiterij te velde tegen de Mormonen. Den 1sten April 1858 deed hij zijn intocht in hun hoofdstad aan het Zoutmeer en wist er als militair gouverneur de orde te handhaven. Bij het uitbarsten van den burgeroorlog was hij brigade-generaal en koos aanstonds de zijde der Zuidelijken. Nadat hij bij Bulls Run gestreden had, zond men hem naar Tennessee om er de vrijwilligers tot een geregeld leger te organiseeren. Doch voordat hij deze moeilijke taak volbracht had, leed hij bij Port-Donelson de nederlaag en werd achter den Tennessee teruggeworpen. Nadat *Beauregard* hem te hulp was gesneld, volgde de slag bij Shiloh, waarin hij door een stuk van een springende bom gedood werd (6 April 1862).

Johston, *Alexander Keith,* een Engelsch kartograaf, den 28sten December 1804 te Kirkhill bij Edinburgh geboren, studeerde te Edinburgh in de medicijnen, doch wijdde zich spoedig aan de aardrijkskunde, leerde graveeren en de moderne talen en bereisde bijna alle landen van Europa, benevens Palestina en Egypte. Na zijn terugkeer verscheen weldra zijn „National Atlas" (1843). Steunende op *Humboldt* en *Ritter* gaf hij in 1848 een „Physical atlas of natural phenomena" uit, waarvan in 1850 een uittreksel, in 1856 een vermeerderde uitgave verscheen. Daarop volgden „Dictionary of geography" (1855), „Atlas of the historical geography of Europe", „Chart of the geographical distribution of health and disease" (1852), den voortreffelijken „Royal Atlas of modern geography" (1855, nieuwe druk 1896), „Atlas of the United States of North America" (1857), benevens een reeks schoolatlassen en wandkaarten. Hij overleed den 9den Juli 1871 te Ben Rhyding in Schotland.

Johnston, *Joseph Eccleston,* een Amerikaansch generaal, den 3den Februari 1807 te Cherry Grove (Virginia) geboren, was in den oorlog tegen de Seminolen adjudant van generaal *Scott,* voerde in den Mexicaanschen oorlog het bevel over een regiment vrijwilligers en werd in 1862 tot opperbevelhebber der troepen in Virginia benoemd, doch den 31sten Mei 1862 bij Seven Pines zwaar gewond. In 1863 trachtte hij tevergeefs Vicksburg te ontzetten en werd den 14den Mei bij Jackson teruggeslagen. In 1863—1864 stond hij aan het hoofd van het leger in Tennessee, doch werd voet voor voet door half Georgië teruggedrongen. Deze terugtocht, die drie maanden duurde, wordt als een meesterstuk van veldheerskunst beschouwd. Toen *Sherman* in 1864 door Georgië trok hield *Johnston* bij Resaca, Allatoona Pass en Kenesaw stand, doch werd weldra teruggedrongen en moest naar Atlanta wijken, waar hij in Juli het opperbevel aan generaal *Hood* overdroeg. Eerst in Februari 1865 werd hij weer aan het hoofd der Geconfedereerde troepen in Zuid-Carolina gesteld en streed hardnekkig tegen *Sherman.* Na de overgave van *Lee* legde hij den 27sten April bij Durham's Station de wapens neer en kreeg voor zich en zijn troepen een eervollen aftocht. Daarna woonde hij te Savannah en gebruikte zijn invloed, om een wederaansluiting bij de Unie te bevorderen. Hij schreef: „Narrative of military operations conducted by him during the war between the States" (1874). Hij overleed den 21sten Maart 1891 te Washington.

Zie: *Johnson,* A memoir of life and public service of Joseph E. Johnston (Baltimore 1891); *Hughes,* General Johnston (1893).

Johnston, Sir *Harry Hamilton,* een Engelsch reiziger, den 12den Juni 1858 te Kennington geboren, bezocht in 1876 om gezondheidsredenen Spanje, Portugal en de Balearen en deed gedurende die reis taalkundige en zoölogische onderzoekingen. In 1879 bereisde hij Noord-Afrika en in 1882 begeleidde hij lord *Mayo* naar Mossamedes en Ovamboland en voer daarna den Kongo tot Bolobo op. In 1884 bezocht hij den Kilimandsjaro. In 1885—1888 onderzocht hij, als vice-consul, het Kameroengebied, besteeg tweemaal den Kameroenberg en voer den Rio del Rey op. In 1889 tot consul voor Portugeesch Oost-Afrika benoemd, deed hij een tocht naar de Nyassa-, Rikwa- en Tanganjikameren. In 1891 ging hij als consul-generaal naar Britsch Centraal Afrika, waar hij de slavenjagers aan het Nyassameer bestreed. In 1897 was hij consul-generaal te Tunis en van 1899 tot 1901 gouverneur van Oeganda. Hij schreef: „The River Congo from its mouth to Bolobo" (2de druk 1895), „The Kilima-Njaro expedition" (1886), „Livingstone and the exploration of Central Africa" (1891), „British Central Africa" (2de druk 1899), „History of the colonisation of Africa by alien races" (1899), „The Uganda Protectorate" (2 dln., 2de druk 1904), „The Nile quest: Record of the exploration of the Nile" (1903), benevens het plaatwerk „British mammals" (1903).

Johnstown, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Pennsylvanië, 90 km. ten O. van Pittsburg, ligt tusschen steile oevers aan den Conemaugh en den Stony Creek, heeft een groot hospitaal, ijzer- en steenkolenmijnen en in de voorstad Cambria groote staalfabrieken. De stad telt (1911) 55 482 inwoners en heeft een jaarlijksche productie aan fabrieksartikelen van meer dan 48 mill. dollars. Zij werd den 31sten Mei 1889 door de doorbraak van den 40 m. langen en 38 m. hoogen dam, die het 16 km. verwijderde Conemaugh Lake insluit, geheel en al verwoest; de door de golven medegevoerde overblijfselen hoopten zich op aan een spoorwegbrug beneden de stad en vatten vuur, waarbij honderden menschen omkwamen.

Johor. Zie *Dsjohor.*

Joint-Stock Banks is in Engeland de naam voor zulke banken, waarvan het kapitaal

Digitized by Google

door een groot aantal personen wordt samengebracht en die daarom door een commissie van deze geldschieters bestuurd worden. Zij zijn tot zekere hoogte te vergelijken met onze naamlooze vennootschappen en nemen voortdurend in aantal toe.

Joinville, het noordelijkste eiland van den Dirk Gerrits-Archipel, ten O. van Louis Philippeland, ligt op 63° Z. Br. en 55—57° W. L. v. Gr. Het werd in 1838 door *Dumont d'Urville* ontdekt, is geheel met sneeuw en ijs bedekt en wordt door talrijke eilanden en klippen omringd.

Joinville, een stad in het Fransche departement Haute Marne, ligt aan de Marne en telt (1911) 3825 inwoners. Men vindt er een kerk uit de 12de—16de eeuw, een voormalig lustslot der hertogen *van Guise,* een door *Lodewijk Philips* opgericht grafmonument met de gebeenten der heeren *van Joinville,* een standbeeld van *Jean Sire de Joinville* (zie aldaar) en eenige fabrieken. De stad was vroeger de residentie der baronie Joinville, die in 1551 door *Hendrik II* ter wille van Hertog *Frans van Guise* tot een vorstendom verheven werd. Hierna voerde de derde zoon van *Lodewijk Philips* den titel prins *van Joinville.*

Joinville, een stad in het Fransche departement Seine, ligt aan de Marne en telt ruim 6000 inwoners. Men vindt er een militaire gymnastiekschool, een landbouwproefstation, ijzerfabrieken en scheepsbouw. De boog, dien de Marne beneden Joinville vormt, wordt door het onderaardsche kanaal van St. Maux afgesneden. Ten N. van Joinville bevinden zich de redoutes van Gravelle en La Faisanderie, de uiterste verdedigingslinie van Parijs.

Joinville, de hoofdstad der kolonie Dona Francisca in den Braziliaanschen staat Santa Catarina, ligt aan den Rio Cachoeira, heeft regelmatige straten en telt 3500 inwoners, meest Duitschers. Men vindt er twee kerken, 6 thee-, 5 suiker-, 7 tapioca- en arrowrootmolens, verder olie-, houtzaag- en rijstmolens.

Joinville, *Jean* sieur *de,* een Fransch geschiedschrijver, werd omstreeks 1224 op het kasteel Joinville bij Wassy uit een aanzienlijk geslacht geboren. Reeds vroeg trad hij in dienst van *Thibaut IV, graaf van Champagne.* Nadat hij bij dezen tot den rang van senechal en grootmeester opgeklommen was, vergezelde hij *Lodewijk IX* op zijn Kruistocht naar Egypte, in 1248. Hij streed bij Mansoera, werd gevangen genomen en bleef vier jaren in het gevolg van zijn koning. In 1254 kwam hij in Frankrijk terug. Aan de expeditie naar Tunis in 1270 weigerde hij deel te nemen. Op zijn 80ste jaar schreef hij, op verzoek van *Johanna van Navarra,* echtgenoote van *Philips IV,* zijn beroemde „Mémoires". In 1309 was het werk voltooid, dat aan *Johanna's* oudsten zoon, den lateren *Lodewijk X,* werd opgedragen. Het werd voor het eerst uitgegeven door *de Rieux* (Poitiers 1546). Een critische uitgave bezorgde *De Wailly* (4de druk Parijs 1881).

Joinville, *Frans Ferdinand Philips Lodewijk Maria van Orleans,* prins *van,* den 14den Augustus 1818 te Neuilly geboren, was de derde zoon van koning *Lodewijk Philips,* trad in 1834 in dienst bij de marine, en nam aan vele expedities o. a. in 1838 naar Mexico, deel. In 1840 commandeerde hij het fregat „La belle Poule", dat het stoffelijk overschot van *Napoleon* van St. Helena naar Frankrijk overbracht. In 1845 was hij bevelhebber der expeditie tegen Marokko en in 1846 werd hij vice-admiraal. Bij het uitbreken der revolutie van 1848 begaf hij zich naar Engeland. In 1862 maakte hij met zijn zoon, den hertog *van Penthièvre,* den graaf *van Parijs* en den hertog *van Chartres* in het Unieleger, in den staf van *Mac Clellan,* den veldtocht mede. In den Fransch-Duitschen Oorlog gelukte het hem niet, bij het leger geplaatst te worden. Van 1871 tot 1876 was hij lid der Kamer, doch zijn doofheid deed hem van het politieke leven afzien. In 1886 werd hij krachtens de Pretendentenwet uit het kader der marinereserve geschrapt. Van zijn hand verschenen: „Essais sur la marine française. L'escadre de la Méditerranée" (1853) en „Etudes sur la marine et récits de guerre" (2 dln., 2de druk 1870); de geïllustreerde „Vieux souvenirs, 1818 à 1848" (1894), „La guerre d'Amérique, campagne du Potomac" (2de druk 1872) en „Encore un mot sur Sadowa" (1868). Sedert den 1sten Mei 1848 was hij gehuwd met *Francisca* (2 Augustus 1824—27 Maart 1898), een dochter van keizer *Pedro I* van Brazilië, die hem twee kinderen, prinses *Francisca* (gehuwd met den hertog *van Chartres*) en *Pierre,* hertog *van Penthièvre* (geboren 4 November 1845), schonk. Hij overleed den 16den Juni 1900 te Parijs.

Jojachin of *Jechonja* was een zoon van koning *Jojakim* van Juda en werd op zijn 18de jaar tijdens de belegering van Jeruzalem in 597 v. Chr. koning. Hij moest zich aan *Nebukadnezar* overgeven en werd met zijn hofhouding en de voornaamsten van zijn volk (ongeveer 8000 man) gevankelijk weggevoerd naar Babylonië. Dit lot was hem reeds door *Jeremia* (Jer. 22 : 20 tot 30) voorspeld. Door *Nebukadnezar's* opvolger werd hij in 561 vrijgelaten en in eere hersteld tot voordeel en steun voor zijn medeballingen.

Jojakim (Hebreeuwsch *Jehojakkin* = *Jahve* bevestigde), door den koning van Egypte zoo genoemd in plaats van *Eljakim,* een zoon van *Josia,* werd met hulp van den Egyptischen vorst *Necho* in 608 v. Chr. koning van Juda. Hij putte zijn volk uit door de schatting, die hij aan Egypte moest betalen. Nadat hij in het 8ste jaar van zijn regeering schatplichtig was geworden aan de Babyloniërs, poogde hij kort vóór zijn dood (597) zijn zelfstandigheid te herkrijgen en gaf hierdoor aanleiding, dat een Chaldeeuwsch leger tegen Jeruzalem oprukte. Hij leefde echter niet lang genoeg om getuige te wezen van de verovering dezer stad. In de profetie van *Jeremia* kan men zich een duidelijk beeld vormen van den toestand van het rijk onder *Jojakim.* Volgens *Jeremia* 36 : 23 heeft de koning persoonlijk het eerste boek van *Jeremia* stuk gesneden en verbrand.

Jokai, *Maurus,* een Hongaarsch dichter en dagbladschrijver, den 19den Februari 1825 te Komorn geboren, studeerde te Pressburg, Pápa en Kecskemet, promoveerde in de rechten en schreef in 1842 zijn eerste drama: „De Jodenjongen" dat door de Hongaarsche Academie be-

Digitized by Google

oond werd. In 1846 verscheen zijn roman: Werkdagen" en in 1847 nam hij de redactie op ch van het letterkundig tijdschrift: „Életképek" evensbeelden). Omstreeks dien tijd gaf hij in deelen een verzameling novellen in het licht, etiteld: „Bloemen der wildernis". Den 15den ei 1848 riep hij te Boedapest een volksvergaering bijeen, die de bekende „Twaalf artikelen" annam en verwierf grooten invloed op het staatundig leven des volks. Toen de omwenteling nislukte, ontsnapte hij aan de inhechtenisneming loordien zijn echtgenoote, de tooneelspeelster *Rosa Laborfalvi*, hem bij een harer bloedverwanten niet ver van Miskolcz een schuilplaats bezorgde en daarna een pas, waarmede hij Boedapest bereikte. Toen schreef hij zijn „Tafereelen uit den omwentelingsoorlog", waarin hij den moed zijner landgenooten aanwakkerde. Na het herstel der constitutie was *Jokai* steeds afgevaardigde, totdat hij in 1897 tot levenslang lid van het Hongaarsche Magnatenhuis werd benoemd, waar hij tot de liberale partij behoorde. Sedert 1858 redigeerde hij het groote politieke dagblad „Hon" (Vaderland), later het regeeringsblad „Nemzet" (De Natie). Ook stond hij van 1858 tot 1881 aan het hoofd van het humoristisch weekblad „Ustökös" (De Komeet). *Jokai* heeft meer dan 300 zelfstandige werken geschreven. Wij noemen de romans: „Zevenburgen's gouden tijd" (1851), „De man met twee horens" (1852), „De Turken in Hongarije" (1852), „Een Hongaarsche nabob" (1854), „Zoltan Karpathy" (1855), „Politieke zeden" (1861), „De nieuwe landheer" (1862), „En toch beweegt zij zich" (1866), „De zonen van den man met het steenen hart" (1867), „Zwarte diamanten" (1879), „De roman der volgende eeuw" (1874), „Een goudmensch" (1875), „Het mijne, het uwe, het zijne" (1876), „De komedianten des levens" (1877), „Het heden" (1881), „Bemind tot aan het schavot" (1882). „De witte vrouw van Leutschau" (1884), „De Zigeunerbaron" (1885), „Kleine koningen" (1886), „De zielentemmer" (1889), „De drie marmeren hoofden" (1889), „Het hart op het voorhoofd" (1890), „De dame met de groene oogen" (1890), „Rijke armen" (1891), „De beide Trenks" (1894), „Hoe jammer, oud te moeten worden" (1896), „1848" (1897), „Een bejaard man is geen oud man" (1898) en „Kathlannet" (1899), benevens talrijke novellen, schetsen enz. Van zijn drama's zijn „Koning Koloman" (1855), „Manlius Sinister" (1856), „Georg Dozsa" (1858), „De martelaars van Szigetvar" (1859) en „Milton" (1878) de beste. *Jokai* overleed den 5den Mei 1904 te Boedapest.

Jokkaichi *(Yokkaichi)*, een havenplaats op de Z.-kust van het Japansche hoofdeiland Nippon, gelegen aan de Isenoumi-baai en aan de spoorwegen naar Osaka, Nogoya enz., telt (1913) 33 812 inwoners.

Jokohama of *Yokohama*, de grootste haven van Japan, gelegen op het eiland Hondo aan de westkust der Baai van Tokio, 22 km. ten Z.W. van de hoofdstad Tokio en 4 km. ten Z. van de stad Kanawaga, waarmede zij hoe langer hoe meer samengroeit, werd in 1855 voor den vreemden handel opengesteld en was toemaals een onbeduidend visschersdorp, terwijl zij bij de jongste volkstelling (1913) 397 574 inwoners telde. Door spoorwegen met Tokio eenerzijds, met Hiogo-Osaka anderzijds verbonden heeft zij het drukste scheepvaartverkeer met Europa van alle Japansche havens. Langen tijd bezat zij slechts een weliswaar goede reede met ruime haveninrichtingen en door twee golfbrekers beschermd. Daar de havenwerken voor het moderne verkeer hoe langer hoe meer onvoldoende werden, begon men in 1900 met de uitbreiding en verbetering, welk werk echter in 1902 gestaakt en eerst jaren later hervat werd. In 1912 is men met een nieuwe verbetering begonnen, welke in 1916 voltooid was en meer dan 13 millioen gld. heeft gekost. Aan de breede kade met kleinere golfbrekers sluit zich de stad aan, welke zeer regelmatig gebouwd is en uit drie geheel verschillende deelen bestaat. In het Oosten liggen de Europeesche gebouwen der groote handelshuizen en banken, hotels en clubgebouwen; het middendeel bevat het gebouw der prefectuur, het stadhuis, douanekantoor, post- en telegraafkantoor, spoorwegdepôt enz.; in het westen strekt zich de eigenlijke Japansche stad uit met haar tallooze houten huizen en huisjes, gebouwd in groepen, te midden waarvan zich telkens een „brandhuis" bevindt, opgetrokken uit dikke leemen muren, waarheen de bewoners in geval van brand hun kostbaarheden in veiligheid kunnen brengen. Jokohama is de zetel van vele Europeesche consulaten, heeft een Kamer van Koophandel, een aantal Christen kerken, banken en verzekeringsmaatschappijen, ziekenhuizen, een keizerlijk laboratorium voor hygiëne, een Engelsche school, een Amerikaansch, een Engelsch en een Duitsch tehuis voor zeelieden. Van Jokohama gaan tal van vaste stoomvaartlijnen naar Europa en Amerika uit. Als handelstad neemt Jokohama nog altijd de eerste plaats in Japan in, al wordt het, wat den invoer betreft, door Kobe overtroffen. De invoer bedroeg (1913) ruim 235 millioen, de uitvoer bijna 317 millioen yen, de geheele buitenlandsche handel dus 542 millioen yen. Ingevoerd worden vooral suiker, ruwe katoen, garens, wol, rijst enz., uitgevoerd zijde, zijden weefsels, thee, aardewerk, lakwerk, houtenijwerk, bamboe- en metaalwaren, lucifers, papier, katoenen stoffen, visch en visscherijproducten.

Joktan, volgens Genesis 10 : 25 en I Kronieken 1 : 19 de zoon van *Heber* en de broeder van *Peleg*, is de vader van 13 kinderen en de stamvader van den zuidelijken tak van den Semitischen volksstam, die zijn oorsprong neemt met *Heber*, den achterkleinzoon van *Sem*, terwijl de noordelijke tak *Peleg* tot stamvader heeft. De woonplaatsen der 13 volkeren zijn bijna allen in Zuid-Arabië te plaatsen. Joodsche, na-Bijbelsche verhalen maken *Joktan* tot stamvader van den ouden Arabischen stam der Kachtan.

Jol is een klein, scherpgebouwd zeewaardig vaartuigje met platten spiegel, dat zoowel door rivier- als zeeschepen wordt medegevoerd als communicatiemiddel met den wal en met andere schepen. Hoewel ingericht voor zeilen, wordt het in den regel door riemen voortbewogen. De grootere soorten hebben riemen in de zijden, de kleinere hebben een riem in of nabij het midden van den spiegel. Door met dezen riem te *jollen*

Digitized by Google

of *wrikken*, beweegt de achter in de sloep staande persoon het waartuigje vooruit, waarbij hij het voordeel heeft van voor zich uit te kunnen zien.

Jol, *Kornelis Korneliszoon*, bijgenaamd *Houtebeen*, een Nederlandsch zeeheld, werd in den aanvang der 16de eeuw te Scheveningen geboren en trad als scheepsjongen in zeedienst. Door zijn dapperheid klom hij op tot den rang van kapitein en ging als bevelhebber van „De Otter" in 1628 met nog 11 andere schepen op bevel der West-Indische Maatschappij naar den Atlantischen Oceaan. Reeds toen droeg hij zijn bijnaam, omdat hij zijn eene been in een gevecht verloren had. Hij veroverde een rijkgeladen Portugeesch schip, waarmee hij naar het vaderland gezonden werd. Bij zijn terugkeer kwam hij te St. Vincent, waar generaal *Hendrik Loncq* hem bevel gaf naar Brazilië te zeilen. Hier nam hij deel aan den aanval op Olinda en aan de verdere overwinningen op de Portugeezen. In 1631 deed hij wederom een tocht daarheen en kwam terug met een aanzienlijken buit. In 1633 hielp hij Truxillo op de Spanjaarden veroveren en maakte hij zich meester van eenige rijkgeladen Spaansche schepen. Toen hij echter in 1634 met een kostbaren buit naar het vaderland stevende, werd hij door 7 kapers naar Duinkerken opgebracht, maar weldra uitgewisseld. Nu stak hij wederom in zee en was niet minder voorspoedig dan te voren. In April 1638 zeilde hij als bevelhebber van een smaldeel van 14 schepen naar Brazilië, waar *Johan Maurits van Nassau* strijd voerde. In overleg met dezen maakte hij jacht op de Spaansche goud- en zilvervloot. Hij ontmoette haar niet ver van Cuba en besloot dadelijk tot den aanval. Tot 3-maal toe klampte hij het vijandelijke admiraalschip aan boord, en hij zou een glansrijke overwinning behaald en een grooten buit verkregen hebben, indien zijn onderbevelhebbers zich niet zoo lafhartig hadden gedragen. Bij zijn terugkeer in het vaderland beloonden de Staten hem met een gouden eerepenning aan een keten van hetzelfde metaal. In 1639 voerde *Jol* het bevel over een smaldeel onder *Tromp* en droeg niet weinig bij tot de overwinning bij Duins. In 1640 ging hij weder naar de West-Indische wateren, doch werd door storm genoodzaakt naar Pernambuco te zeilen. In 1641 zond *Johan Maurits* hem met 20 schepen naar de kust van Afrika, en hij ontrukte er aan de Portugeezen de stad Loanda di St. Paulo. Daarna gelukte zijn aanslag op het eiland St. Thomas. Hij overleed aldaar den 31sten October 1641.

Jola, de hoofdstad der provincie Jola in Britsch-Noord-Nigeria, vroeger de hoofdstad van het Foelberijk Amadaoea, ligt op 9° 16′ N. Br. en 12° 47′ W. L. aan den Binoë, waarvan het door een moerassige vlakte gescheiden is. Zij strekt zich op een zandsteenplateau ter lengte van ongeveer 20 km. uit en bestaat uit afzonderlijke groote hoeven te midden van korenvelden; de hutten zijn rein en dikwijls met kleuren versierd. De op 15—20 000 zielen geschatte bevolking oefent het smidsvak uit en drijft handel in katoenen, en wollen stoffen, glaswaren, zout en ivoor. De vruchtbare bodem brengt veel wilde rijst voort. De stad werd in 1900 door de Engelschen veroverd.

Joliba. Zie *Dsjoliba*.

Joliet, de hoofdplaats van het graafschap Will in den Noord-Amerikaanschen staat Illinois, ligt 48 km. ten zuidwesten van Chicago op de beide oevers van den Desplaines, die waterkracht levert voor de talrijke fabrieken, en aan het Illinois-Michigan-kanaal, is het kruispunt van zes spoorwegen en telt (1910) 34 670 inwoners. Men vindt er talrijke fabrieken (kalksteen, ijzer, staal, landbouwgereedschappen, vuurhaarden) en een bloeienden handel. De stad bezit een groote staatsgevangenis en een mooi gerechtsgebouw.

Jolles, *Jolle Albertus*, een Nederlandsch staatsman, den 28sten December 1814 te Amsterdam geboren, studeerde aan het Athenaeum illustre in zijn geboorteplaats en promoveerde te Leiden den 18den Maart 1837. In 1851 werd hij directeur der Rijkspolitie in het vierde district en in 1853 advocaat-generaal bij het gerechtshof te Amsterdam, in 1861 minister van Eeredienst, in 1862, bij de opheffing van dat departement, lid van den Hoogen Raad, in 1871 minister van Justitie, in welk ambt hij vele belangrijke maatregelen tot stand bracht. Hij legde in 1872 de portefeuille neder en werd daarna in zijn geboorteplaats gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, doch in het daarop volgende jaar niet herkozen, maar hij verkreeg wederom zitting in den Hoogen Raad. Hij overleed den 28sten December 1882.

Jolly, *Philipp von*, een Duitsch wis- en natuurkundige, den 26sten September 1809 te Mannheim geboren, werd hoogleeraar in de wis- en natuurkunde te Heidelberg en in 1854 hoogleeraar enz. te München, waar hij den 24sten December 1884 overleed. Sedert 1856 was hij gewoon lid van de Beiersche Academie van Wetenschappen. Hij behoort tot de grondleggers van de mechanische warmtetheorie, vond den luchtthermometer, den kopereudiometer en de kwikzilverluchtpomp uit en schreef „Anleitung zur Differential und Integralrechnung" (1846), „Die Prinzipien der Mechanik" (1852), „Ueber die Physik der Molekularkräfte" (1857), „Das Leben Fraunhofer's" (1866) en vele kleine opstellen.

Jolly, Julius Ernst von, een Duitsch philoloog en zoon van den voorgaande, den 28sten December 1849 te Heidelberg geboren, studeerde te München, Leipzig en Berlijn, vestigde zich in 1872 als privaatdocent te Würzburg en werd er in 1877 buitengewoon, in 1886 gewoon hoogleeraar in het Sanskrit en in de vergelijkende taalkunde. De jaren 1882 en 1883 bracht hij in Indië door. Hij schreef: „Ein Kapitel vergleichender Syntax" (1872), „Geschichte des Infinitivs im Indogermanischen" (1873), „Ueber die rechtl. Stellung der Frauen bei den alten Indern" (1876), „Tagor Law Lectures: Outlines of a history of the Hindu law of partition, inheritance and adoption" (1885) en tekstuitgaven en vertalingen van Indische rechtsteksten. Voor *Bühler's* „Grundriss" schreef hij het artikel over Recht en Zeden (1896) en over de Indische geneeskunde (1901).

Jolly, Julius von, een broeder van *Philipp*, een Duitsch staatsman, den 21sten Februari 1823 te Mannheim geboren, werd in 1857 buitengewoon hoogleeraar in de rechten te Heidelberg.

Digitized by Google

In 1861 werd hij adviseur bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken onder *Lamey* en vertegenwoordiger van de Heidelberger universiteit in de Eerste Kamer. Hier was hij tevens de leider der partij, die de eenheid van Duitschland onder de hegemonie van Pruisen beoogde. Toen de regeering in 1866 andere gevoelens huldigde, nam hij zijn ontslag. Na de overwinning van Pruisen in 1866 kwam hij in plaats van *Lamey* aan het hoofd van het departement van Binnenlandsche Zaken en werd in 1868, na het overlijden van *Mathy*, eerste minister. Zijn politiek droeg den stempel van het nationalliberalisme. In 1871 werd hij als gevolmachtigde van Baden ook lid van den Duitschen Bondsraad, maar vroeg den 20sten September 1876 zijn ontslag en werd daarna benoemd tot president der Rekenkamer. Vooral heeft hij zich verdienstelijk gemaakt voor de vrije ontwikkeling van den Badenschen staat. Hij overleed den 14den October 1891 te Karlsruhe.

Jolly, Friedrich von, een zoon van *Philipp*, den 24sten November 1844 te Heidelberg geboren, studeerde te München en Göttingen, promoveerde in 1867 met een verhandeling over de gangliëncellen van het ruggemerg, werd assistent aan de kliniek van *Pfeufer*, daarna te Werneck bij *Gudden* en te Würzburg bij *Rinecker*. Hier vestigde hij zich in 1871 als privaatdocent met een verhandeling over den hersendruk en de bloedbeweging in den schedel. In 1878 werd hij buitengewoon, in 1875 gewoon hoogleeraar te Straatsburg en ging in 1890 als zoodanig en als directeur der psychiatrische en zenuwkliniek naar Berlijn, waar hij den 4den Januari 1904 overleed. Hij schreef: „Bericht über die Irrenabteilung des Juliushospitals" (1873), „Hysterie und Hypochondrie" (1877), „Untersuchungen über den elektrischen Zeitungswiderstand des menschlichen Körpers" (1884), „Vorgeschichte und gewärtige Einrichtung der psychiatrischen Klinik in Strassburg" (1887), „Ueber Irrtum und Irrsinn" (1893). Sedera 1890 redigeerde hij het „Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten."

Jolof. Zie *Wolof*.

Jomard, *Edme François*, een Fransch aardrijks- en oudheidkundige, den 17den November 1777 te Versailles geboren, nam in 1798 deel aan den veldtocht naar Egypte. Ofschoon belast met drukke topografische werkzaamheden, bracht hij de oude gedenkteekenen des lands in teekening. In 1803 riep men hem terug naar Parijs, om aldaar mee te werken aan de „Description de l'Egypte". In 1818 werd hij lid van de Académie des Inscriptions en kort daarna honorair lid van verschillende buitenlandsche academiën. In 1821 ontwierp hij het reglement voor het Aardrijkskundig genootschap, en zijn invloed op de Afrikaansche aangelegenheden werd allengs grooter. Hij bezorgde de uitgave van: „Voyage à l'oasis de Thèbes" (1820) van *Caillaud* en bevorderde het verschijnen der „Histoire de l'Egypte" (1823) van *Mangin*, alsmede van de „Dictionnaire wolof" (1823) van *Dard* en van de „Voyage à l'oasis de Syouah" (1823) van *Drovetti*. In 1828 werd hij custos der kaarten en plans aan de Koninklijke Bibliotheek en in 1839 conservator van die afdeeling. Hij overleed den 23sten September 1862 te Parijs. Voor de groote „Beschrijving van Egypte" heeft hij 6 deelen geleverd en daarenboven vele kleine geschriften over onderwijs, oudheidkunde enz. nagelaten. Zijn hoofdwerk is „Monument de la géographie" (1862).

Jomini, *Henri* baron, generaal en militair schrijver, werd den 6den Mei 1779 te Peterlingen in Waadland geboren, diende eerst in een Zwitsersch regiment in Frankrijk. Na de ontbinding van het regiment legde hij zich in zijn geboorteland op de studie van het krijgswezen toe. Hij schreef in 1804 zijn „Traité des grandes opérations militaires" (4 dln, 3de druk 1851), een historisch critische studie van de oorlogen van *Frederik den Groote*. Nu werd hij tot bataljonchef en adjudant van *Ney* en in 1805 door den keizer tot kolonel bevorderd. Als chef van den generalen staf van *Ney* nam hij deel aan de veldtochten van 1806 en 1807, werd baron en volgde in 1808 *Ney* naar Spanje. Hij streed daar en in Rusland en droeg veel bij tot de overwinning bij Bautzen. Door toedoen van maarschalk *Berthier* werd hij niet bevorderd tot divisie-generaal. Daarom bood hij, na den wapenstilstand van Parschwitz, te Praag de Geallieerden zijn diensten aan. Czar *Alexander I* benoemde hem tot zijn adjudant met den titel van divisie-generaal. Aan de veldtochten van 1814 en 1815 nam hij geen deel; wel steunde hij de bondgenooten met zijn raad. In 1815 volgde hij *Alexander* naar Parijs en verkreeg van *Lodewijk XVIII* de Lodewijksorde. In 1818 bevond hij zich op het Congres te Aken, in 1823 op dat te Verona. Verder vergezelde hij den Keizer in 1828 op zijn veldtocht tegen de Turken en bewees bij Varna belangrijke diensten. Ook werkte hij mede tot de stichting der militaire academie te St. Petersburg. Hij schreef: „Histoire critique et militaire des campagnes de la révolution" (3de druk Parijs 1819—1824; 15 dln.), „Vie politique et militaire de Napoléon raconté par lui même au tribunal de César, d'Alexandre et de Frédérie" (4 dln., 1827), als vervolg hierop: „Précis politique et militaire de la campagne de 1815" (1839), „Précis de l'art de la guerre" (uitg. van *Lecomte*, Parijs 1894, 2 dln.), „Tableaux analytiques des principales combinaisons de la guerre" (2 dln., 5de druk 1855), „Correspondance avec le général Sarrasin sur la campagne de 1813" (Parijs 1815) en „Correspondance avec le baron Monnier" (Parijs 1821). Later vestigde hij zich te Lausanne, in 1855 te Brussel en kort daarna op een villa te Passy bij Parijs, alwaar hij den 24sten Maart 1869 overleed.

Literatuur: Lecomte, Le général Jomini, sa vie et ses écrits (3de druk Parijs 1888); *Sainte Beuve*, Le général Jomini (2de druk Parijs 1881).

Jommelli, *Nicolo*, een der belangrijkste operacomponisten van de Napolitaansche school, den 10den September 1714 te Aversa in het koningrijk Napels geboren, ontving het eerste onderricht in de muziek in zijn vaderstad, doch bezocht op 16-jarigen leeftijd het Conservatorio dei Poveri di Gesù Christo Onofrio, daarna dat van Della Pieta de' Turchini te Napels, waar *Durante*, *Leo* en *Feo* zijn leermeesters waren. Zijn eerste composities waren balletten en can-

Digitized by Google

taten, en op 28-jarigen leeftijd schreef hij de opera: „L'errore amoroso". Deze werd met bijval ontvangen, evenals „Odoardo", opgevoerd in 1738. Reeds in 1741 had hij door onderscheiden opera's, zooals „Ricimero", „Astianasse", „Ezio", „Merope" enz., een beroemden naam verworven. In Bologna studeerde hij nog een poos bij *Padre Martini*. Vooral werd „Merope" te Venetië toegejuicht, waar men hem op aanbeveling van *Hasse* de betrekking van directeur van het conservatorium degli Incurabili opdroeg. Hij schreef hier de opera's: „Achille in Sciro" en „Didone" en verschillende kerkelijke werken en bleef er tot 1747. Daarna vertrok hij naar Rome en werd er in 1749 kapelmeester der St. Pieterskerk. In 1753 ging hij als kapelmeester van hertog *Karel van Württemberg* naar Stuttgart, waar hij omstreeks 30 opera's componeerde. In 1758 keerde hij naar Italië terug, alwaar hij gedeeltelijk in zijn geboortestad, gedeeltelijk te Napels woonde. Zijn populariteit in Italië had hij inmiddels vrij wel verloren, en het verdriet over het fiasco zijner werken heeft ook bijgedragen tot zijn dood, den 28sten Augustus 1774; kort te voren had hij nog zijn beroemd „Miserere" voor twee sopranen en orkest gecomponeerd. Bekend van hem zijn 53 opera's waarvan de te Stuttgart geschreven in 1802 bij een brand verloren zijn gegaan. Van zijn kerkelijke composities (oratoria, psalmen, gradualia, responsoria) is het „Requiem" vooral bekend.

Zie: *S. Mattei*, Elozio del Jommelli (1785) en *Hermann Abert*, Jommelli als Operakomponist (1908).

Jona, een Hebreeuwsch profeet en een zoon van *Amitthai*, was afkomstig uit de stad Gath-Hachefer op het stamgebied van Zebulon en leefde in den aanvang der regeering van *Jerobeam II* (omstreeks 770 v. Chr.). Volgens de Hebreeuwsche sage vertrok de profeet, op last van *Jahve*, als boetprediker naar Ninive, doch werd onderweg wegens zijn wederspannigheid door een storm overvallen, door de zeelieden over boord geworpen en door een visch opgeslokt, die hem 3 dagen en 3 nachten in zijn ingewanden hield en daarna uitwierp op het land. Ten tweede male naar Ninive gezonden, verkondigde hij aan deze stad haar ondergang, indien de inwoners zich niet bekeerden. Laatstgenoemden echter deden boete en bleven behouden. — Volgens de critiek behoort het boek, dat den naam van „Jona" draagt, tot een veel lateren tijd (omstreeks 300 v. Chr.) en heeft zijn inhoud de strekking, om aan te toonen, dat de orakeltaal der andere profeten, de vernietiging der heidenen behelzende, van allen grond ontbloot is.

De in de herinnering van het volk nog steeds voortlevende profeet *Jona* en het in 606 verwoeste fabelachtige Ninive zijn voor den schrijver de dragers geworden van het verhaal, dat ook onder andere oude volken verhaald werd van groote helden en halfgoden (zie *H. Schmidt*, Jona 1907).

De *psalm van Jona* verdient afzonderlijk genoemd te worden. Het is een dankpsalm, die in lateren tijd in het boek Jona is ingevoegd op een weinig passende plaats: in het lichaam van den visch is voor een danklied weinig aanleiding. Het lied zelf werd waarschijnlijk in den voorhof des tempels gezongen.

Jona, *Rabbi* of *Jona Ibn Ganach*, in het Arabisch *Abulwalid Merwan Ibn Janah* geheeten, de grootste taalkundige van het Hebreeuwsch in de Middeleeuwen, werd omstreeks 990 te Cordova geboren, studeerde te Lucena en woonde later te Saragossa, waar hij omstreeks 1050 is overleden. Hij was van beroep geneesheer, maar wijdde zich geheel aan het wetenschappelijk onderzoek der Hebreeuwsche taal om zoo langs taalkundigen weg te komen tot een nauwkeurige uitlegging van het Oude Testament. Hij schreef zijn werken in het Arabisch. Het meest bekende („Het boek der nauwkeurige nasporingen") is in 1875—1886 uitgegeven. Ook de Hebreeuwsche vertaling ervan is in druk verschenen, van het eerste deel van dit werk in 1855, van het tweede in 1897. De overige geschriften van *Rabbi Jona* zijn in 1880 uitgegeven door *Derenbourg* onder den titel „Opuscules et traités d'Abou'l Walid".

Jonas, *Justus*, een voorstander der Hervorming, den 5den Juni 1493 te Nordhausen geboren, werd in 1521 benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te Wittenberg, vergezelde *Luther* naar Worms, ondersteunde dezen bij het vertalen van het Oude Testament en bij de kerkvisitatie, nam deel aan het twistgesprek te Marburg, aan het opstellen der Torgauer Artikelen en was aanwezig op den Rijksdag te Augsburg. In 1541 werd hij superintendent te Halle, vanwaar de Schmalkaldische Oorlog hem verdreef; na veel omzwervingen werd hij in 1551 Hofprediker te Coburg, in 1553 superintendent te Eisfeld, waar hij den 9den October 1555 overleed.

Jonathan, (Hebreeuwsch *Jehonathan* = *Jahve* heeft gegeven), een zoon van koning *Saul* en bevens de boezemvriend van *David*, den uitstekenden veldheer en den mededinger zijns vaders. Hij wordt in de boeken des Ouden Testaments voorgesteld als het ideaal van een trouw vriend. Hij sneuvelde met zijn vader en zijn broeders in den slag tegen de Philistijnen op het gebergte Gilboa. Bekend is het z. g. „lied van de boog", waarin *David* klaagt over den dood van zijn vrienden *Saul* en *Jonathan* (2 Sam. 1:18—27).

Jonathan, eigenlijk *Broeder Jonathan*, evenals *Uncle Sam*, de naam van het Amerikaansche volk, gelijk die van *John Bull* aan het Engelsche, van *Jan Kaas* aan het Hollandsche en van neef *Michel* aan het Duitsche gegeven wordt. Volgens sommigen is die naam afkomstig van *Jonathan Trumbull*, gouverneur van Connecticut. Het schijnt echter, dat hij het eerst gebezigd is door de Engelschen, vermoedelijk omdat die Bijbelsche naam in het puriteinsche Nieuw-Engeland zoo dikwijls voorkwam. *Broeder Jonathan* is een sluwe, ijverige, opgeruimde en blufferige persoonlijkheid, wien het noch aan humor, noch aan een zekere mate van welwillendheid ontbreekt. Evenals *John Bull* onderscheidt hij zich door vrijheidszin, vastheid van karakter en fierheid op zijn afkomst, maar terwijl eerstgenoemde stil en in zichzelf gekeerd is, weet *Broeder Jonathan* niet alleen druk te spreken, maar zich ook zeer goed naar de eigenaardigheden van anderen te voegen; bovenal echter stelt hij leepheid (*smartness*) en voortvarendheid op hoogen prijs.

Digitized by Google

Jonathan. Zie *Hasebroek.*

Jonathan Apphus, een der Maccabeërs, was een zoon van *Mattathias* en een dapper held. Na den dood van zijn broeder *Judas Maccabaeus* (158 v. Chr.) werd hij opperbevelhebber der Israëlieten, in 152 hoogepriester en stadhouder en in 143 door *Tryphon* gevangen genomen en gedood.

Joncières, *Victorin de,* een Fransch componist, den 12den April 1839 te Parijs geboren, studeerde onder leiding van *Elwart* en *Leborne* op het conservatorium aldaar, dat hij na een twist met *Leborne* over *Richard Wagner* verliet, wiens werken hij als muziekcriticus in de „Liberté" verdedigde. Van zijn composities vallen vooral te noemen de muziek bij „Hamlet", de opera's „Sardanapalus" (1867), „De laatste dag van Pompeji" (1869), „Dimitri" (1876), „Koningin Bertha" (1878), „Chevalier Jean" (1885) en „Lancelot" (1900); verder een „Symphonie romaine", een koorsymphonie „La Mer", een Hongaarsche serenade, een suite „Les Nubiennes" enz. Hij overleed te Parijs den 26sten October 1903.

Jonckbloet, *Willem Jozef Andreas,* een Nederlandsch letterkundige en geruimen tijd lid der Tweede Kamer, den 6den Juli 1817 te 's-Gravenhage geboren, zou zijn opleiding ontvangen aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, doch zag zijn plan mislukken, omdat het onderwijs aldaar wegens de Belgische onlusten werd geschorst. Hij bezocht toen het gymnasium in zijn geboorteplaats en werd in 1835 te Leiden als student ingeschreven zonder bepaald te weten, aan welk vak hij zich zou wijden. Het meest helde hij over tot de vaderlandsche geschiedenis en letterkunde. Gedurende zijn weifeling of hij de geneeskunde, dan wel de rechtsgeleerdheid daarmede zou verbinden, nam hij, op raad van professor *Geel,* het besluit zich geheel en al aan onze taal- en letterkunde te wijden, ofschoon hij daarbij verstoken bleef van het recht een doctoralen graad te verwerven. Niettemin schreef hij een: „Specimen ex literis Belgicis, exhibens Ludovici de Velthem chronici, quod inscribitur Speculum historiale, librum III". Het werd onder voorzitterschap van den hoogleeraar *Siegenbeek* door hem verdedigd, waarna hem in 1840 eershalve het diploma van doctor in de letteren door den Senaat geschonken werd. Bij herhaling deed hij nu wetenschappelijke reizen naar Duitschland en Frankrijk, waar hij betrekkingen aanknoopte met bekende letterkundigen. Achtereenvolgens leverde hij: „Mr. H. van Wijn, aanteekeningen op de Rijmkronyk van Jan van Helu" (1840), „De sproke van Beatrys, 13de eeuw, met aanhangsel" (2 stukken, 1840), „De dietsce Doctrinale, leerdicht van den jare 1345" (1842), Cluyswerck, door Constantijn Huygens" (1842), „Roman van Karel den Groote en zijne XII pairs" (1844), „Die dietsce Catoen, kritisch uitgegeven" (1841) en „Roman van Lancelot" (2 dln., 1844—1849). In 1847 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de Nederlandsche taal en geschiedenis aan het athenaeum te Deventer. Hij aanvaardde die betrekking den 16den Februari 1848 met een redevoering: „Over de wetenschappelijke beoefening der Nederlandsche taal". Gedurende zijn verblijf te Deventer schreef hij: „Over middennederlandschen versbouw" (1849), „Nalezing op het 4de deel van den Spieghel Historiael van Maerlant" (1849), „Les Romans de la Charrette d'après Ganthur Map et Chrestien de Troyes" (1850), „Theokratie en grondwet, een reeks van historisch-politische voorlezingen" (1851), „Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst" (3 dln., 1851—1855) en „Guillaume d'Orange, chansons de geste des XI en XII siècles" (2 dln., 1854). In 1854 tot hoogleeraar in de vaderlandsche geschiedenis, taal- en letterkunde te Groningen benoemd, aanvaardde hij die betrekking den 30sten Maart met een redevoering: „Over de beoefening van de geschiedenis des vaderlands in wezen en strekking". Hij gaf er een belangrijk college over aesthetica en schreef: „Van den Vos Reinaerde" (1856), „Beatrys en Carel ende Elegast" (1859), „Etude sur le roman de Renart" (1863), alsmede voor een groot gedeelte het „Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen, ter gelegenheid van het vijfde halve eeuwfeest" (1864). Toen hij echter in 1864 door het nieuwe kiesdistrict Winschoten tot volksvertegenwoordiger gekozen werd, legde hij zijn hoogleeraarsambt neder en vestigde zich te 's-Gravenhage. In de Tweede Kamer was hij weldra een van de leiders der liberale partij, terwijl hij over belangrijke vraagstukken van den dag, zooals over onderwijs en koloniale politiek, in brochures zijn gevoelens bekend maakte. Tegelijkertijd zette hij zijn geliefkoosde studiën voort. Daarvan getuigt inzonderheid zijn „Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde" (6 dln., 4de druk 1890). Dat werk is door *Berg (Lina Schneider)* in het Hoogduitsch vertaald. Na de reorganisatie van het hooger onderwijs ten gevolge der wet van 1876, die door hem een reeks verbeteringen kreeg, werd hij benoemd tot hoogleeraar in de Nederlandsche letterkunde te Leiden. Hij gaf daaraan gehoor en legde het mandaat van volksvertegenwoordiger neder, moest in 1883 om gezondheidsredenen aftreden, begaf zich naar het buitenland en overleed den 19den October 1885 te Wiesbaden. Behalve de reeds vermelde geschriften, die een omwenteling veroorzaakten in de beschouwing der Middel-Nederlandsche gedichten, schreef hij een aantal opstellen in tijdschriften. Verder leverde hij dichterlijke vertalingen van twee treurspelen van *Murad Effendi* namelijk: „Selim" (1880) en „Marino Faliero" (1881). Hij was lid van de Koninklijke Nederlandsche Academie en van onderscheiden geleerde genootschappen in het binnen- en buitenland.

Joncourt, *Pierre de,* eerst predikant te Clermont in Beauvoisis, vanwaar hij uitweek naar Nederland, werd in 1677 beroepen tot predikant bij de Waalsche gemeente te Middelburg en in 1699 te 's-Gravenhage, waar hij tot aan zijn dood in 1725 werkzaam bleef. Hij schreef: „Entretiens sur les différentes methodes d'expliquer l'Ecriture et de prêcher, de ceux qu'on appelle Coccéiens et Voetiens dans les Provinces Unies" (1707), een boek dat hem vele onaangenaamheden, tegenschriften en zelfs tijdelijke schorsing bezorgde, „Lettre aux églises Wallonnes des Pays Bas" (1708), „Brief waarin hij verslag doet

Digitized by Google

van 't gepasseerde in 't Synode te Utrecht enz." (1708), „Pensées utiles aux Chrétiens de tous les états" (1710), „Lettres sur les jeux de hasard" (2de druk 1714), „Nouvelle lettre sur les jeux de hasard" (2de druk 1714), „Lettres critiques sur divers sujets importants de l'Ecriture Sainte" (1715), „Considérations sur l'origine de Job etc." (1720) en „Entretiens sur l'état présent de la religion en France" (1725).

Joncourt, Elias de, een Nederlandsch wiskundige en zoon van den voorgaande, omstreeks het jaar 1700 te 's-Gravenhage geboren, werd nadat hij den graad van doctor in de wijsgeheerte en meester in de vrije kunsten verworven had, eerst beroepen tot Fransch predikant te 's-Hertogenbosch en in 1730 tot hoogleeraar in de wiskunde aan de illustre school aldaar. Hij aanvaardde die betrekking met een „Oratio in laudem matheseos universae et singularum ejus partium". *Martinet* en *Palier* behoorden tot zijn leerlingen. In 1748 werd hij emeritus en vestigde zich te 's-Gravenhage, waar hij in 1770 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Verhandeling over de voorzienigheid Gods, uit het Engelsch van Sherlock" (1721), „Behoedmiddel tegen het Pausdom uit het Engelsch van Sherlock" (1721), een paar bundels „Sermonen", eveneens uit het Engelsch, „Anciphron of de kleine wijsgeer, uit het Engelsch" (2 dln., 1734), „Eléments de physique etc." (2 dln., 1746), „Eléments de philosophie Newtonnienne" (1755), „Eléments de philosophie morale" (1755), „Eléments d'algèbre de Saunderson" (2 dln., 1756), „Keurdichten, vermeerderd met de stad Godes, in 3 zangen" (1762), Aard en gebruik der eenvoudigste driehoekige getallen" (1762) en „Oeuvres diverses" (2 dln., 1764).

Jonctijs, *Daniël Ewoutsz,* een Nederlandsch dichter en schrijver, werd in 1609 of 1610 te Dordrecht geboren. In 1630 werd hij te Leiden als student in de medicijnen ingeschreven en na afloop van zijn studie vestigde hij zich als geneesheer in zijn geboortestad. Als dichter maakte hij zich naam met „Rooselijns Oochies ontleed" (1639), een bewerking van de reeds niet zeer oorspronkelijke „Ocelli" van *Lernutius,* wel zoetvloeiend, maar weinig krachtig of persoonlijk. Belangrijk om de opvattingen, die er in verdedigd worden, is zijn „Hedendaegsche Venus en Minerva" (1641), waarin *Jonctijs* zich een volgeling van *Descartes* toont en de godgeleerden zijner dagen hekelt. Dit werk bezorgde hem zoo veel onaangenaamheden, dat hij zich in 1643 te Rotterdam vestigde, waar hij schepen werd en in 1654 overleed. In proza schreef hij een uit het Latijn vertaalde „Verhandeling der Tooversieckten" (1638), tegen het geloof aan tooverij, „De Pijnbank wedersproken" (1651), een van zeer vrijzinnige opvattingen getuigende bestrijding van het gebruik der pijnbank, en het grootendeels anecdotische werk „Tooneel der Jalouzyen" (2 dln., 1666).

Jones, *Inigo,* een Engelsch bouwmeester, in 1572 te Londen geboren, openbaarde in zijn jeugd zoo grooten aanleg voor schilder- en bouwkunst, dat graaf *Pembroke* (volgens anderen graaf *Arundel*) hem daarin onderwijs deed geven en hem met zich nam naar Frankrijk, Vlaanderen, Duitschland en Italië. *Jones* bracht geruimen tijd te Venetië door, bestudeerde te Vicenza de meesterstukken van *Palladio* en verwierf weldra een goeden naam, zoodat *Christiaan IV,* koning van Denemarken, hem tot Hofarchitect te Kopenhagen benoemde. *Jacobus I,* koning van Engeland, benoemde *Jones* later tot opzichter van de Koninklijke gebouwen. Zijn gehechtheid aan *Karel I* bracht hem in de gevangenis en hij moest het herkrijgen zijner vrijheid met een groot gedeelte van zijn vermogen betalen. Hij overleed den 21sten Juli 1651, nadat hij den bijnaam verworven had van „den Engelschen Vitruvius". Hij ontwierp de plannen voor de feestzaal in Whitehall, den gevel van Somersethouse naar de zijde der rivier en de kapel van Lincolns-Inn te Londen, verder het kasteel van graaf *Pembroke* in Wiltshire. Een verzameling zijner teekeningen heeft *Kent* (2 dln., 2de druk 1770) in het licht doen verschijnen; *Jones* zelf schreef „Essay on Stonehenge" (1655 en later).

Jones, Sir *William,* een Engelsch oriëntalist, den 28sten September 1746 te Londen geboren, bezocht de school te Harrow en de universiteit te Oxford, waar hij zich aan de studie der Oostersche, vooral Perzische en Arabische, talen wijdde. Op 19-jarigen leeftijd werd hij belast met de opleiding van den jongen graaf *Spencer.* Sedert 1770 legde hij zich toe op de rechtsgeleerdheid, terwijl hij zijn geliefkoosde studiën ijverig voortzette. Zijn wensch, om als rechtsgeleerde in Indië te worden geplaatst, vond aanvankelijk bij de regeering geen gehoor wegens de vrijzinnige gevoelens, die in zijn ode „Aan de vrijheid" (1780) doorstraalden. Eerst onder het ministerie *Shelburne* werd hij rechter in het Hooggerechtshof te Calcutta en in den adelstand opgenomen. In Indië hield hij zich bezig met wetenschappelijke nasporingen en stichtte in 1784 te Calcutta het Aziatisch Genootschap. Hij en *Colebrook* kunnen als de grondleggers der Sanskritstudie en der Indische oudheidkunde in Europa beschouwd worden. Hij overleed den 27sten April 1794. Van zijn geschriften vermelden wij: „Grammar of the Persian language" (7de druk 1809), „Poeseos Asiaticae commentarii" (2de druk 1777), vertalingen van de „Moallakat" (1783), van de „Sakoentala" (1789), van *Kalidasa,* van de „Wetten van Manoe" (1794) en vele opstellen in de „Asiatic Miscellanies" (1785—1788), en in de „Asiatic Researches" (1788). Een verzameling zijner werken verscheen in 1799 in 6 deelen.

Jones, *John Paul,* Amerikaansch zee-officier, den 6den Juli 1747 in het Schotsche kerspel Kirkbean, op het landgoed Arbigland, waar zijn vader tuinman was, geboren, kwam op zijn 12de jaar als leerling op een reederskantoor te Whitehaven. Zeventien jaar oud begon hij eerst voor rekening van zijn patroon, daarna gedeeltelijk voor eigen rekening zeereizen te doen. Tweemaal maakte hij den tocht van Jamaïca naar de Goudkust om slavenhandel te drijven. Na 1768 voer hij als kapitein herhaaldelijk naar Amerika. Plotseling nam hij zijn ontslag en vestigde zich in Noord-Amerika, waar hij als vergeten burger leefde tot 1775. Toen de Amerikaansche vrijheidsoorlog uitbrak, ontving *Jones* een aanstel-

Digitized by Google

ling als eerste luitenant ter zee; den 10den October 1776 werd hij tot kapitein bevorderd, wegens zijn ijver in het bestrijden van de Engelsche marine. In 1777 vertrok hij naar Frankrijk om de tijding over te brengen van *Bourgoyne's* capitulatie bij Saratoga. Het jaar daarop richtte hij groote verwoestingen aan in de hem bekende haven van Whitehaven en nam hij een sterk bewapend Engelsch oorlogsschip. Nu was hij de populaire held in Frankrijk, dat juist in oorlog met Engeland was geraakt. Aan het hoofd van een eskader van vijf schepen zeilde hij den 14den Augustus 1778 uit L'Orient en den 23sten September behaalde hij een schitterende overwinning op drie Engelsche oorlogsschepen. Met twee buitgemaakte schepen kwam hij in 1779 op de reede van Texel. De Engelsche gezant in Den Haag eischte van de Staten-Generaal gevangenneming van *Jones* en verbeurdverklaring van de prijzen. Het een noch het ander gebeurde. *Jones* bezocht Amsterdam en Den Haag waar hij als held en bondgenoot uitbundig toegejuicht werd. Hij verkocht zijn prijzen, heesch na drie maanden de Fransche vlag en toonde een lastbrief hem door den Franschen gezant *De la Vauguyon* verleend. In Parijs teruggekeerd, werd hij door *Lodewijk XVI* in den ridderstand verheven en met een eeredegen begiftigd. In 1787 ontving hij van het Amerikaansch Congres een gouden medaille voor de afbreuk, die hij voortdurend aan de Engelsche vloot deed. In 1788 trad hij in Russischen dienst om de Turken in de Zwarte Zee te bestrijden. Het Russisch régime bekwam hem slecht; zeer teleurgesteld keerde hij in 1790 naar Parijs terug. Hij overleed er den 18den Juli 1792. Zijn begrafeniskosten werden door een koninklijk ambtenaar betaald. In 1899 gelukte het den Amerikaanschen gezant te Parijs na lange nasporingen op de oude Protestanten-begraafplaats *Jones'* overblijfselen te vinden. Ze werden, begeleid door een Amerikaansch eskader, in Juli 1905 naar Annapolis overgebracht.

Zie: *C. Townsend Brady,* The life of John P. Jones, (in de „Great Commanders Series" 1900).

Jones, *Owen,* een Engelsch bouwmeester, den 15den Februari 1809 in Wales geboren. Hij bezocht Egypte en Granada, en gaf uit: „Plans, elevations and sections of the Alhambra" (2 dln., 1842—1843) en zijn „Designs for mosaic and tesselated pravements", alsmede de „Views on the Nile from Cairo to the second cataract" (1843), „Attempt to defend the principles, which should regulate the employment of colours in decorative art" (1851), „Introduction to the catalogue of the departement of practical art" (1852). Zijn belangrijkst werk is: „Grammar of ornament" (4de druk 1880) met 100 door hem zelf geteekende platen. Eindelijk gaf hij nog „One thousand and one initial letters" (1864) en „Examples of Chinese ornament" (1866—1867) in het licht. Hij overleed den 19den April 1874.

Jones, *Ernest,* een Engelsch dichter en redenaar, den 25sten Januari 1819 geboren, ontving zijn opleiding op het gymnasium te Luneburg en aan de universiteit te Göttingen, begaf zich vervolgens naar Engeland, waar hij zich in 1844 als advocaat vestigde, en was weldra een van de hoofleiders der Chartistische beweging. Zijn talent als redenaar bleek in de volksvergaderingen, terwijl hij verder de weekbladen: „The Labourer", „Notes of the People" en „People's Paper" in het licht gaf. In 1857 dong hij te vergeefs naar een zetel in het Parlement en in 1848 nam hij met ijver deel aan de beweging der werklieden. Hij werd dientengevolge tot een gevangenisstraf van 2 jaren veroordeeld. Na het herkrijgen zijner vrijheid praktiseerde hij als advocaat en bleef een ijverig aanvoerder der Chartisten en dwong zelfs zijn tegenstanders, zijn trouw aan de door hem beleden beginselen te erkennen, daar hij een aanzienlijke erfenis afwees, omdat aan het aanvaarden daarvan de voorwaarde verbonden was, dat hij zich niet langer met staatkundige aangelegenheden zou bemoeien. Bij herhaling stelde hij zich candidaat voor het Parlement, doch telkens te vergeefs. Met beter gevolg trad hij op als novellist en dichter. Reeds in 1841 had hij den roman „The wood spirit" in het licht gegeven. Daarna verschenen: „The maid of Warsaw and the tyrant Czar, a tale of the last Polish insurrection" (1855), „Women's wrongs, a series of tales" (1855), „The battle day" (1855), „The Emperor's vigil" (1855), „The song of the lower classes" (1856), „Song of democracy" (1857), en „The revolt of Hindostan or the New World" (1857). Hij vestigde zich vervolgens te Manchester als advocaat en verdedigde in 1867 te Edinburgh de democratie tegen hoogleeraar *Blackie.* In hetzelfde jaar trad hij op als verdediger der Fenians. Hij overleed den 26sten Januari 1868.

Jones, *Henry Arthur,* een Engelsch dramaschrijver, den 28sten September 1851 als zoon van een landbouwer te Grandborough (Bucks) geboren, bezocht de school te Winslow en had na eenige onbeteekenende drama's veel succes met de komedie „A garden party" (1881) en het tooneelspel „The Silver King". Hij wordt tot de beste Engelsche tooneelschrijvers van den jongeren tijd gerekend. *Jones* overleed in 1914. Hij leverde: „Saints and sinners" (1885), „Heart of hearts" (1887), „Middleman", „Judah" (1890), „The case of rebellious Susan" en „Triumph of the Philistines" (1895). Sedert 1883 heeft hij in tijdschriften de wantoestanden van het Engelsche tooneelwezen bestreden, welke artikelen verschenen onder den titel „The renascenee of the drama" (1895). Daarna schreef hij: „Michael and his lost angel" (1896), „The Rogue's comedy" (1896), „The physician", „Liars" (1897), „The manoeuvers of Jane" (1898), „Carnac Sahib" (1898), „Carnac Sahib" (1899), „Mrs. Dane's Defence" (1900), „The lackey's carnival", „The princess' nose", „Chance, the idol" (1902), „Whitewashing Julia" (1903), „The chevalier" (1904), „The heroic Stubbs", „The Hypocrites" (1906) en „Dolly Reforming Herself" (1908). Dit laatste stuk is ook in ons land (door de Hagespelers) ten tooneel gebracht.

Jonezawa *(Yonezawa),* de hoofdstad van de Japansche provincie Oezen in Middel-Nippon, ligt ten N. van het Iwanashiromeer in een vlakte, welke rijst en tabak levert, bezit een oud

Digitized by Google

slot en vele woningen der Samoerai en telt (1913) 38 265 inwoners.

Jong, *Boudewijn de,* of *Balduinus Junius,* een Nederlandsch godgeleerde, in de 2de helft der 16de eeuw te Dordrecht geboren, studeerde te Leuven in de godgeleerdheid en was een vriend van *Justus Lipsius.* Weldra trad hij in de Orde der Minderbroeders, was eerst prediker en werd later guardiaan dier Orde te 's-Hertogenbosch en vervolgens te Leuven. Hij overleed den 12den April 1643 te Brussel. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Demonstrationes Fidei orthodoxae ex Roberti Bellarmini controversiis" (1611), „Het huis der wijsheid en het paradijs der gelukzaligheid" (1613), „Manuale theologicum" (1614), „Chronicon morale" (1619) en „Libri tres de Romano Pontifice". Onderscheiden werken gaf hij uit onder den naam van *Constantius Peregrinus,* en nog eenige andere zonder naam.

Jong, *Pieter de,* een Nederlandsch oriëntalist, den 8den Maart 1832 geboren, studeerde te Leiden, promoveerde aldaar op een dissertatie: „Disquisitio de Psalmis Maccabaicis" (1857), werd in 1859 lector in de Perzische en Turksche talen aan de universiteit aldaar, in 1866 bibliothecaris met den titel van professor en in 1868 gewoon hoogleeraar in de Oostersche talen aan de universiteit te Utrecht. Een beroep naar Leiden wees hij in 1875 van de hand. Van zijn geschriften noemen wij: „De Prediker, vertaald en verklaard" (1861), „Catalogus codicum orientalium Bibliotheca Academiae regiae scientiarum etc." (1862), „Al Moschtabil, auctore ad-Dhahabi" (1864—1880), „Homonyma inter nomia relativa auctore Ibno 'l-Kansaráni (1865), „Catalogus codicum orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae" (met *De Goeje,* 1865—1873), „Lataïfo 'l-ma'árif, auctore at-Tha'álibi" (1867), „Fragmenta Historicorum Arabicorum" (met *De Goeje,* 1869 enz.). Hij overleed den 25sten Januari 1890 te Utrecht.

Jong, *Josselin de.* Zie *Josselin.*

Jong-België is de naam van een letterkundige vereeniging, door studenten te Brussel en Leuven in 1881 opgericht, die in een tegelijkertijd gesticht tijdschrift „La jeune Belgique", haar orgaan bezat. In 1895 scheidde zich een aantal jongere schrijvers, die een meer vrije richting waren toegedaan, af en vormden een nieuw orgaan „L'Art Moderne".

Jong-Czechen. Zie *Czechen.*

Jong-Duitschland is de naam van een moderne richting in de Duitsche letterkunde, die omstreeks 1830 ontstond en als een reactie tegen de romantische en gedeeltelijk ook tegen de klassieke richting bedoeld was. De moderne denkbeelden in de werken der Jong-Duitsche schrijvers waren tevens uitingen van hun staatkundige gevoelens. Overal trachtten zij hun ideeën ingang te doen vinden en zij namen zelfs de middelen der journalistiek te baat: het moderne feuilleton is door Jong-Duitschland geschapen. Tegenover de stijve romantiek stelden zij hun geschriften vol geest en humor en hoewel deze periode op zich zelf geen groote letterkundige waarde bezit, is zij hoogst belangrijk geweest voor de daarop volgende. Jong-Duitschland is voorbereid door *Börne* en *Heine* („Reisebilder"), trad echter eerst na de Julirevolutie met kracht op. Van de vele leden der nieuwe school noemen wij: *Gutzkow, Wienbarg, Laube, Rahel Varnhagen, Bettina von Arnim* en *Charlotte Stieglitz.* Door een besluit van den Bondsdag van den 10den December 1885 werden alle toenmalige en toekomstige werken der leden van deze school verboden, waardoor de meesten zich in een andere richting als te voren bewogen, hetgeen uit een aesthetisch oogpunt hen niet tot nadeel heeft gestrekt. Daarenboven geraakten ze weldra in twist, waardoor de geheele beweging spoedig verliep. Ongeveer 50 jaren later ontstond een *Jongste Duitschland,* welks aanhangers naar uitheemsch, vooral Fransch, model de Duitsche dichtkunst in naturalistisch-aesthetischen zin wilden hervormen, de oude conventioneele vormen wilden verjongen. Tot haar leiders behooren *Otto Brahm,* de gebroeders *Hart, A. Holz, W. Bölsche, H. Bahr* e. a. als critici en *Sudermann* en *Hauptmann* als dichters.

Jonge, *Johannes Cornelis de,* een Nederlandsch geschied- en oudheidkundige, den 9den Mei 1793 te Zierikzee geboren, studeerde te Leiden in de geschiedenis en de rechten en werd in 1814 benoemd tot substituut-archivaris des Rijks. Hij streed als vrijwilliger tegen Frankrijk, hervatte bij zijn terugkeer zijn studiën, promoveerde in 1816 in de rechten en werd belast met het toezicht op het Koninklijk Kabinet van penningen en gesneden steenen. Nadat hij deze verzameling geordend had, leverde hij daarvan een beschrijving in de Fransche taal. In 1831 werd hij benoemd tot archivaris des Rijks. Hij overleed den 12den Juni 1853 op zijn buitenverblijf Zuidhoorn bij Rijswijk. Van zijn geschriften vermelden wij: „Diplomata quaedam Hollandica et Zelandica, partim inedita, partim emendata et illustrata" (1816), „Verhandeling over den oorsprong der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten" (1817), „Levensschets van Floris, voogd van Holland" (1819), „Levensbeschrijving van Johan en Cornelis Evertsen, luitenant-admiralen van Zeeland" (1820), „Beschrijving van Nederlandsche Historiepenningen, ten vervolge op het werk van mr. Gerard van Loon, uitgegeven door de tweede klasse van het K. N. Instituut" (5 dln., 1821—1848), „Notice sur le cabinet des médailles et des pierres gravées de S. M. le Roi des Pays-Bas" (1823, in 1824 vermeerderd met een Premier supplément), „Verhandeling over den oorsprong, den voortgang en de hoedanigheid van den invloed des derden stands in de staatsvergaderingen gedurende het grafelijk en hertogelijk bewind in Brabant, Vlaanderen, Holland en Zeeland" (1824), met goud bekroond door de Leidsche Maatschappij, „De Unie van Brussel des jaars 1577" (1825), „Verhandelingen en onuitgegeven stukken betreffende de geschiedenis der Nederlanden" (2 dln., 1824 en 1827), „Besluiten van de Staten-Generaal der Nederlanden, van het jaar 1576 en de maanden Januarij—Junij 1577" (2 dln., 1823—1831), „Verklaring van Nederlandsche gedenkpenningen (met *Jeronimo de Vries,* 2 dln., 1829—1837), „Onderzoek naar den oorsprong der Nederlandsche vlag" (1831), „Hendrik van Wijn, als geleerde

Digitized by Google

en staatsman geschetst" (1832), „Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen" (6 dln., 2de druk, bewerkt door zijn zoon, 1858—1864) „Nederland en Venetië" (1852), „Catalogue d'empreintes du cabinet des pierres gravées de S. M. le Roi des Pays-Bas" (1837), „Levensschets van Philip van Almonde, luitenant-admiraal van Holland en West-Friesland" (1838), alsmede eenige opstellen in het tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Instituut. Hij was lid van een aantal binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen.

Jonge, Johan Karel Jacob de, een zoon van den voorgaande, den 17den Juni 1827 te 's-Gravenhage geboren, studeerde te Leiden in de rechten en werd geplaatst bij het Rijksarchief te 's-Gravenhage, waar hij achtereenvolgens adjunct-archivaris, directeur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen en commies-griffier van de Eerste Kamer der Staten-Generaal werd. Hij schreef: „Geschiedenis der diplomatie gedurende den Oostenrijkschen Successie-Oorlog en het Congres van Aken" (1855), „De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië" (10 dln., 1862—1877, dln. 11—13 uitgegeven door *van Deventer,* 1883—1889; supplement op het 13de deel door Dr. *L. W. G. de Roo* 1909), „De oorsprong van Nederlands bezittingen op de kust van Guinea enz." (1870). Verder bezorgde hij den tweeden druk van het belangrijk geschiedwerk van zijn vader „Geschiedenis van het Nederlandsche Zeewezen" (1858—1864); hij overleed den 13den Maart 1880. Na zijn dood verscheen van hem een historische studie over *Louise de Coligny.*

Jongelingsvereenigingen zijn vereenigingen op Christelijken grondslag en vaderlandslievende gezindheid steunend, die aan op zich zelf staande jongemannen de gelegenheid verschaffen op behoorlijke en godsdienstige wijze hun vrijen tijd te besteden door te zorgen voor lichamelijke en geestelijke ontwikkeling, ontspanning in eigen localiteiten enz. Zij zijn in Duitschland ontstaan omstreeks 1830 en hebben zich snel over heel de Christelijke wereld verbreid. In 1855 ontstond te Parijs een wereldvereeniging onder behoud der afzonderlijke nationale en kerkelijke gebruiken. Deze wordt vanuit Genève door een internationaal centraalcomité geleid en telt (1913) 8584 afzonderlijke vereenigingen met 986 000 leden. Om de 4 jaren houdt men een wereldconferentie.

In Nederland bestaat het Nederlandsch Jongelingsverbond sedert 1853, de Bond van Jongelingsvereenigingen op Gereformeerden grondslag sedert 1888. Het Nederlandsche Jongelingsverbond is gericht op het werven van wat anders verloren zou gaan en telt 10 000 leden. De Gereformeerde Bond stelt zich het behouden en opvoeden van wat behouden bleef ten doel en telt 14 000 leden.

Van Katholieke zijde werden reeds in de 16de eeuw Mariaansche congregraties of sodaliteiten opgericht. Na de opheffing van de orde der Jezuïeten geraakten zij in verval, maar sedert het midden der 19de eeuw kwamen zij opnieuw tot grooten bloei. Zoo telde men in 1913: 38 130 congregraties met 2 à 3 millioen leden. De gezellenvereenigingen stellen zich een gelijksoortig doel in haar afdeelingen leerlingen, in de Katholieke wereld *patronaten* genoemd.

Ook van Sociaal-democratische zijde werd reeds de organisatie der jongeren ter hand genomen.

Jongema is de naam van een oud Friesch geslacht.

Jongema, Hessel Aedes, die, volgens de overlevering, in het laatst der 11de eeuw te Bozum woonde, werd uit vijandschap door *Haitse Enckema* en diens neef *Solcke* beschuldigd, dat hij Friesland in handen wilde leveren van den graaf *van Holland.* Voor de rechtbank bleek echter de onschuld van *Jongema,* en deze daagde zijn beschuldigers uit te zamen tegen hem alleen te strijden. *Jongema* kloofde *Haitse* het hoofd en bracht *Solcke* zulke zware wonden toe, dat deze kort daarna overleed.

Jongema, Juw of *Juw Juwinga van Bolsward,* had in buitenlandsche oorlogen blijken van dapperheid gegeven en werd door de Friezen tot elfden potestaat gekozen, toen *Albrecht van Beieren* in 1396 een aanval op Friesland waagde. Hij wist de Schieringers en Vetkoopers te bevredigen en ook de Stellingwervers onder zijn bevelen te brengen. De Friezen wilden echter niet luisteren naar zijn raad, om zich in de steden te verschansen en den vijand af te matten; zij trokken hem in 't open veld tegemoet, waarna bij Schoterzijl een slag plaats had, waarin *Jongema* sneuvelde.

Jongema, Tjaard, heer *van Bolsward* en een kleinzoon van den voorgaande, behoorde tot de partij der Schieringers en had zich in 1410 van den Vetkooper *Goslick Hiddema* meester gemaakt en hem op Jongemahuis te Bolsward gevangen gezet. De burgers stelden hem in vrijheid, waarna *Jongema* een aanslag waagde op de state van *Hiddema* te Nieuwland. Hij zag echter zijn plan verijdeld en overleed den 19den Juli 1479.

Jongema, Goslick, een zoon van den voorgaande, werd met behulp van *Bocko van Harinxma,* heer *van Sneek,* in 1491 meester van Bolsward. *Juw Jongema* noodzaakte hem echter de stad te verlaten, waarna *Goslick* zich om bijstand wendde tot hertog *Albert van Saksen.* Toen deze hem niet wilde helpen, keerde hij naar Friesland terug en voegde zich bij de vreemde krijgsknechten onder bevel van *Nittard Fox* en *Daam van Tiel.* Met dezen deed hij onderscheiden aanslagen tegen zijn vijanden en was tegenwoordig bij de belangrijke overwinning op de Zevenwouders den 13den Januari 1496. Toen de vreemde soldaten geen soldij ontvingen, bedreigden zij hun bevelhebbers, doch *Goslick* ontkwam door list aan hun handen en wendde zich nogmaals tot hertog *Albert,* door wiens hulp hij Bolsward veroverde. Hoewel *Juw* 600 goudguldens voor losgeld gegeven had, werd hij door *Goslick* eigenhandig gedood. Door zijn invloed werd nu hertog *Albert* tot beschermheer van Friesland gekozen, en Wonseradeel, waar *Goslick* in 1504 grietman werd, was de eerste grietenij, waar men de zonen van den hertog openlijk huldigde. Toen Bolsward in 1513 door de Gelderschen genomen was, voegde *Goslick* zich bij den Zwarten Hoop,

Digitized by Google

die in 1514 de stad veroverde, plunderde en in brand stak. Hij was evenwel niet bij machte zijn eigen huis te beveiligen. Nadat in 1515 Friesland door de Saksers aan de Bourgondiërs werd overgedragen, huldigde hij dezen en werd bevestigd in zijn ambt van raadsheer in het Hof. In 1515 werd hij met anderen gemachtigd om in de dorpen bij Bolsward den eed van trouw aan den keizer af te nemen. Hij overleed den 20sten April 1538.

Jongema, Juw, een neef van den voorgaande, doch tot de partij der Vetkoopers behoorende, werd toen *Tjaard* overleden en *Goslick* nog minderjarig was, door de ingezetenen van Bolsward tot voogd gekozen, waarover de moeder van *Goslick* zeer ontevreden was. Hoe hij door laatstgenoemde werd gedood, hebben wij reeds vermeld.

Jongema, Edo, of *Aede Hessels,* poogde de partijen in zijn vaderland zooveel mogelijk te verzoenen. Hij trok in 1482 ten strijde tegen *Wybe Jarichs Jelkama* om de door dezen veroverde Heslingastins te hernemen. Moedig streed hij tegen de Saksische heerschappij, en toen hertog *Joris van Saksen* in 1504 het leenstelsel in Friesland wilde invoeren, maakte hij daaraan een einde door de betuiging: „Wy Friesen witte fen nin lien so sizzen". Hij schreef de gebeurtenissen van zijn tijd in het Friesch en overleed in 1536.

Jongema, Keimpe, een aanhanger der Gelderschen, was tijdens de Saksische heerschappij in Brabant en trok in 1500 met een aantal krijgsknechten naar Drente, waar de Groningers hem in dienst namen, om Appingedam aan de banden van *Edzard,* graaf *van Oost-Friesland,* te ontrukken. Deze poging mislukte. In 1516 weigerde hij gehoor te geven aan den raad om de Geldersche zijde te verlaten, doch in 1522, terwijl hij grietman was van Wymbritseradeel, brachten de tegenstanders der Gelderschen hem in het nauw, zoodat hij de wijk moest nemen in de kerk te Sneek. In 1528 verdedigde hij de stad Sloten, waar hij bevel voerde over de Geldersche bezetting, doch moest haar na een kort beleg overgeven. Zijn verdere lotgevallen zijn onbekend.

Jongema, Laas, eigenlijk *Walta,* leefde in het midden der 16de eeuw, nam deel aan het Verbond der Edelen, moest zich dientengevolge buitenslands begeven; hij behoorde tot de tegenstanders van graaf *van Rennenberg,* en bevorderde het sluiten der Unie van Utrecht. In 1585 behoorde hij tot de gezanten, die de opperheerschappij over de Nederlanden trachten op te dragen aan koningin *Elizabeth.* Verder was hij lid van Gedeputeerde Staten van Friesland en bekleedde er in 1620 de betrekking van ontvangergeneraal.

Jongema, Duco, een zoon van den voorgaande, in 1580 geboren, was achtereenvolgens grietman te Franekeradeel en Hennaarderadeel. Hij woonde op de state Geyns te Wommels. Bij de begrafenis van graaf *Willem Lodewijk van Nassau* droeg hij den standaard, was in 1622 en later volmacht ten Landsdage en overleed den 25sten December 1638.

Jongen, *Joseph,* een Belgisch componist, den 14den December 1873 te Luik geboren, studeerde aan het conservatorium aldaar, behaalde verschillende prijzen (in 1898 den „Prix de Rome"), zette vervolgens zijn studies voort te Berlijn, München, Leipzig, Dresden en Rome. In 1903 werd hij leeraar aan het conservatorium te Luik en organist van het bisschoppelijk seminarium en de Jacobskerk aldaar en vestigde zich in 1904 te Brussel. Hij schreef een strijkkwartet, sonates, trio's, een vioolconcert, een violoncelconcert, liederen, mannenkoren, motetten, werken voor orgel enz.

Jongestal, *Allart Pieter,* een Nederlandsch staatsman, den 12den Augustus 1612 te Stavoren geboren, bezocht de Latijnsche school te Leeuwarden, de hoogescholen te Franeker en te Leiden en begaf zich toen naar Frankrijk, waar hij den graad van doctor verwierf. In 1635 keerde hij terug en vestigde zich als advocaat te Leeuwarden, waar zijn oom *Gellius Jongestal* hem als zoon aannam. Hij werd diens opvolger als raadsheer in het Hof van Friesland en erfgenaam van zijn aanzienlijk vermogen. Hij werd met *Hiëronymus van Beverningh* en *Willem Nieupoort* afgevaardigd naar *Cromwell,* doch als voorstander van het Huis *van Oranje* werkte hij niet mede aan de Acte van Seclusie. Weldra vroeg hij zijn ontslag en keerde in 1654 naar het vaderland terug. Tijdens zijn verblijf in Engeland werd hij door den koning van Frankrijk tot ridder benoemd, waarna hij in 1667 deel nam aan de vredesonderhandelingen te Breda. Hij was gehuwd met *Margaretha,* een zuster van *Willem van Haren,* woonde op Onderemastate onder Hallum en overleed den 9den November 1676.

Zijn zoon *Gellius Wibrandus* ging reeds vroeg met zijn oom *Willem van Haren* naar Aken, werd in 1673 grietman van Hemelumer Oldephaert, in 1680 lid van Gedeputeerde Staten van Friesland en overleed te Hallum den 23sten Maart 1688.

Jong Europa. Toen in 1831 en 1832 de pogingen om Italië in opstand te brengen mislukt waren, vluchtten velen naar Zwitserland en troffen er geestverwanten uit andere landen aan. Zoo ontstond aldaar, in 1834, de bond van Jong Europa, door *Mazzini* uit *Jong Italië* („Giovine Italia"). *Jong Polen* en *Jong Duitschland* opgericht. Onder de leus „Vrijheid, gelijkheid en humaniteit" trachtte zij overal revolutionnaire bewegingen te steunen en te verwekken. Het gevolg was, dat de leden in 1836 uit Zwitserland verbannen werden, waardoor de centralisatie verbroken was. De propaganda had door geheel Europa nieuwe vereenigingen onder de republikeinen doen ontstaan en er werd in 1835 en 1836 te Lausanne een *Jong Frankrijk, Jong Spanje* en *Jong België* opgericht. Na de uitwijzing uit Zwitserland was de beteekenis van den bond zeer verminderd. In 1845 vormde zich in Zwitserland een nieuwe communistische vereeniging, die den ouden naam weer opnam en wier leden de revolutie van 1848 in Zuid-Duitschland hielpen voorbereiden. De pogingen, om in 1850 nogmaals een dergelijke organisatie op touw te zetten, leidden tot een onderzoek der Zwitsersche regeering, met het gevolg dat vele arbeiders en vluchtelingen uit het land gezet werden. *Jong Polen* was na 1836 voornamelijk naar Londen en Frankrijk gevlucht en bleef ondanks vele mislук-

Digitized by Google

klingen, steeds streven naar herstel der vrijheid en onafhankelijkheid van Polen. Een ander soort als deze vereenigingen zijn de *Jong Russische partij*, die met de Nihilisten samenhangt, en de zoogenaamde *Jong Turken*, wier pogingen, om een hervorming van Turkije te bewerken naar het voorbeeld der Westersche staten, in 1908 gelukt zijn.

Jonge van Campensnieuwland, *Marinus Willem de*, een Nederlandsch staatsman en rechtsgeleerde, den 29sten Maart 1786 te Zierikzee geboren, studeerde te Leiden en promoveerde er op een dissertatie „De testamento nullo et rupto ex jure Romano et Hollandico" waarna hij zich te 's-Gravenhage als advocaat vestigde. In 1833 werd hij raadsheer in het Hooggerechtshof en was achtereenvolgens president der assises in Friesland, Gelderland en Zeeland. In 1838 werd hij vice-president van het Provinciaal Gerechtshof van Holland. Sedert 1829 was hij lid der Tweede Kamer, waar hij in 1838—1839 het voorzitterschap waarnam. Na 1839 werd hij benoemd tot lid van den Raad van State en was als zoodanig in 1840 tegenwoordig bij de abdicatie van koning *Willem I*. In 1843 werd hij eerst tijdelijk, toen definitief minister van Justitie en bekleedde die betrekking tot in 1848. Na zijn eervol ontslag betrok hij als ambteloos burger zijn buitengoed Rozenrust bij den Leidschen Dam en overleed aldaar den 11den September 1858.

Jongh, *Ludolf* of *Leuff de*, een Nederlandsch schilder, werd in 1616 te Overschie geboren en overleed in 1679 te Hillegersberg. Hij was een leerling van *Cornelis Saftleven* te Rotterdam, van *Ant. Palamedesz* te Delft en van *Jan van Bijlert* te Utrecht. Van 1635 tot 1642 vertoefde hij in Frankrijk. Hij schilderde portretten, genrestukjes en landschappen, welke laatste den trant van *A. Cuyp* vertoonen en daarom soms voor werk van dien meester gehouden worden. Hier te lande vindt men o. a. werken van zijn hand in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Jongh, *G. I. de*, den 4den Juli 1845 te Willemstad geboren, bezocht de Militaire Academie te Breda, werd officier bij de genie en was als zoodanig bij de uitvoering van vele belangrijke strategische werken werkzaam, zooals het eerste barakkenhospitaal hier te lande, het kamp van Oldebroek enz. Ook voerde hij vele particuliere bouwwerken uit, b. v. den herbouw van het gesticht de Steenbeek, het verbouwen van het gesticht te Bethel en het ontwerpen der plannen voor het gesticht Hoenderloo. In 1879 werd hij benoemd tot directeur van de gemeentewerken te Rotterdam. Onder zijn leiding kwamen belangrijke werken tot stand. In de eerste plaats noemen wij de verbetering van de verschillende havens, verder den bruggenbouw, een nieuwe vischmarkt, het abbattoir, de nieuwe gasfabriek, de vier droogdokken, de uitbreidingswerken aan de drinkwaterleiding, den bouw van het gymnasium aan de Coolvest, den nieuwen vleugel van het ziekenhuis, de bijbouwing der teekenacademie, de gebouwen van den burgerlijken stand, de electriciteitswerken met de accumulatorenstations, de fabriek van gecarbureerd watergas, de nieuwe ambachtsschool, de verbouwing van de Beurs enz. Voornamelijk door zijn toedoen zijn respectievelijk de Rijnhaven (1883), de Maashaven (1893) en de nog in uitvoering zijnde Waalhaven (1907) aangelegd en is Rotterdam een der allergrootste en best bekend staande havensteden van Europa's vasteland geworden. In verband met zijn groote vermaardheid als havenspecialiteit is meermalen, zoo binnen- als buitenlands, zijn advies in havenaangelegenheden gevraagd; de laatste maal in het jaar 1909, toen hij tezamen met prof. *Kraus* naar Indië is geroepen, teneinde van raad te dienen in aldaar hangende havenkwesties. In het jaar 1910 is *De Jongh* als Directeur te Rotterdam afgetreden en werd daarna gekozen als kamerlid, welk mandaat hij tot 1913 heeft vervuld. Ook werd hij lid van de Prov. Staten, hetgeen hij tot zijn dood is gebleven. Hij overleed te 's-Gravenhage den 31sten Januari 1917.

Jonghe, *Joannes Franciscus de*, met zijn kloosternaam *Pater Bernaert* genaamd, een Zuid-Nederlandsch geschiedkundige, den 14den Februari 1674 te Gent geboren, werd prior in het Predikheerenklooster te Lier en overleed in zijn geboorteplaats den 24sten October 1749. Hij schreef o. a.: „Gendtsche geschiedenissen bij forme van maendtregister enz." (3de druk 1781), „Het leven van Philippus den Stouten, hertoch van Borgoniën, ende van Marganta van Male, gravinne van Vlaenderen enz." (1751), „Het leven van Joannes den Onbevreesden, hertoch van Borgoniën, graef van Vlaenderen enz." (1752) en „Waerschuwinge aan de inschrijvers van de Chronijck van Vlaenderen, beschreven door N. D. en F. R." (1736). Ook zijn te Gent nog handschriften van hem aanwezig.

Jonghe, *Jan Antoon de*, een Vlaamsch letterkundige, werd den 6den October 1796 te Lokeren geboren, en overleed den 2den September 1861 te Brugge, was aanvankelijk in de banketbakkerij van zijn vader werkzaam, studeerde te Leuven en werd leeraar in de dichtkunst en welsprekendheid te Diest, later hoogleeraar in het Grieksch en Latijn aan de geneeskundige school te Brugge, in 1851 aan de normaalschool te Luik en in 1853 directeur van de middelbare school te Lier. In 1858 nam hij zijn ontslag en vestigde zich te Brugge. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „De toonkunst, liedzang" (1821). „Een woord over het Vlaamsch, vergeleken met het Duitsch, Zweedsch, Deensch en Engelsch" (1831), „Iets over volksbeschaving en een woord over de Vlaemsche taal" (1835), „De leeuw van Waterloo" (1841), „Cronycke van de landen ende graefscepe van Vlaenderen door J. Nicolaes Despors, met aantekeningen" (1840—1842, 3 dln.), „Hugo van Somerghem" (1845), „Liederick de Buck, eerste forestier van Vlaenderen, historisch drama" (1846), „Beknopte Beschrijving van Gent enz." (1847), „Handboek voor Nederduitsche taal en letterkunde" (1847), „Zalma, het afscheid enz." (1851 en „De twee schilders, of de bedrieger bedrogen, tooneelspel" (1860).

Jong Italië was een der revolutionnaire vereenigingen, waaruit Jong Europa (zie aldaar) ontstaan is. Het was de voortzetting van de partij der Carbonari en zij vond in *Mazzini* haar voornaamsten leider.

Jongkind, *Johan Barthold*, een Neder-

Digitized by Google

landsch landschapschilder en etser, werd den 3den Juni 1819 te Latdorp bij Ootmarsum geboren, en overleed te Côte-Saint-André (Isère) in Frankrijk, den 15den September 1891. Aanvankelijk voor notaris bestemd, verkreeg hij van zijn ouders verlof om zich aan de schilderkunst te gaan wijden. Hij ontwikkelde zich eerst onder invloed van *Schelfhout*. Met een subsidie van den kroonprins (den lateren koning *Willem III*), ging hij vervolgens naar Parijs, waar hij zich ontwikkelde onder den invloed van *Rousseau* en *Courbet*. *Jongkind*, die te Parijs bleef wonen, is hier te lande pas later gewaardeerd. In Frankrijk echter kende en bewonderde men zijn werken reeds vroeg en huldigde men hem, met *Corot*, als een schilder, die sentiment en atmosfeer in zijn landschappen wist te leggen. Zijn prachtige aquarellen en zijn teere schilderijen, onder welke vooral die met maaneffecten uitmunten, zijn thans zeer gezocht.

Hier te lande vindt men o. a. schilderijen van *Jongkind* in het Rijksmuseum en het Stedelijk Museum te Amsterdam en in het Museum Boymans te Rotterdam.

Jongleurs (van het Middeleeuwsch-Latijnsche *joculator*, in het Provençaalsch *joglador* en in het oud-Fransch *joglère* of *jogléor*) noemde men vroeger in Provence en in het noorden van Frankrijk de speellieden van beroep, om hen te onderscheiden van de geleerden en dichters, *troubadours* of *trouvères* (zie aldaar). Deze laatsten hadden veelal jongleurs in dienst, om hun liederen te zingen en op een instrument te begeleiden. Ook als de troubadours zelf hun liederen aanhieven, rekenden zij het ongepast, daarbij te spelen. Vorsten hadden jongleurs aan hun Hoven, en waren deze daarenboven dichter, dan noemde men hen *ménéstrels* (in Engeland *minstrels*). Ook waren er zwervende jongleurs, die zich op kermissen en in herbergen lieten hooren. Velen van hen traden tevens op als koorddansers en goochelaars en waren vergezeld van behendige vrouwen *(jongleresses)* en afgerichte dieren. Zij voerden allerlei voorstellingen uit *(jongleries, riotes)* en waren voor geld tot allerlei diensten te bewegen. Hierdoor en door hun losbandige levenswijze kwamen zij gedurig in conflict met geestelijke en wereldlijke autoriteiten, terwijl zij in de openbare meening zoozeer daalden, dat de naam van „jongleur" weldra hetzelfde beteekende als grappenmaker, leugenaar, bedrieger en oplichter. Niettemin bestonden aan de vorstelijke Hoven nog geruimen tijd troepen jongleurs onder het toezicht van een directeur of kapelmeester *(roi des ménéstrels)* en in de steden vormden zij een gild *(corporation des ménétriers)*.

In onzen tijd geeft men den naam van jongleur aan iemand, die voorstellingen geeft in het op ingewikkelde wijze opgooien en opvangen of in evenwicht houden van verschillende voorwerpen. Bij de Romeinen kende men reeds dergelijke personen onder den naam *praestidigiatores* (wonderdoeners). Daartoe behooren de messenwerpers *(ventilatores)* en de balspelers *(pilarii)*.

Jongste dag of *Laatste Oordeel*. Zie *Oordeel*.

Jongstra, *Anne Franciscus*, een Nederlandsch rechtgeleerde, den 1sten April 1808 te Bakhuizen geboren, werd den 25sten Augustus 1828 student in de rechten te Utrecht, waar hij den 2den October 1833 promoveerde, waarop hij zich als advocaat te Heerenveen vestigde. Zijn constitutioneele beginselen plaatsten hem in 1848 aan het hoofd van hen, die de herziening der Grondwet toejuichten en de zuivere toepassing van haar bepalingen verlangden. Met mr. *Jan van der Veen* en *A. Winkler Prins* nam hij de redactie op zich der Provinciale Friesche Courant, en werd in 1850 gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hier streed hij tegen de conservatieve partij, aan wier hoofd zich de latere minister *Van Hall* bevond. Toen in 1853 de beruchte bisschopskwestie het wantrouwen des volks tegen de R. Katholieken had gaande gemaakt, werd Jongstra, als tot het kerkgenootschap van laatstgenoemden behoorende, niet herkozen. Ook latere pogingen, om hem weder naar de Kamer af te vaardigen, mislukten. Hij schreef: „Over wettelijke bewijsregelen" (1868), een antwoord op een prijsvraag van het Utrechtsch Genootschap, leverde een „Nota betrekkelijk de samenstelling der rechterlijke macht en het beleid van justitie" (1851), waarin hij op de afschaffing der Provinciale Hoven en op de invoering der jury aandrong, terwijl zijn „Redevoeringen, uitgesproken in de Tweede Kamer der Staten-Generaal" in 1854 verzameld werden uitgegeven. Tenslotte vermelden wij: „Staatkundige bedenkingen en wenschen" (1864), „Wat is petitoir" (1863), „Over possessoir, petitoir en eigenrichting" (1863), „De Oude-Bildts-omslagen" (1863), alsmede onderscheiden pleitredenen. Tevens plaatste hij bijdragen in de rechtgeleerde tijdschriften. Hij overleed den 5den Augustus 1871 te Heereveen.

Jong Turken is de naam van een partij onder de Muzelmannen, die door verlichting en beschaving van het volk, zonder maatregelen van geweld, naar de invoering van een grondwet in het Osmaansche rijk streefde. Bewegingen in deze richting begonnen reeds onder sultan *Selim II* (1789—1807), maar eerst zijn opvolger *Mahmoed II* (1808—1839) voerde eenige hervormingen (Wakai Hairié) in. Onder *Abdoel-Medschid* (1839—1861) werden deze weder afgeschaft en nu vormde zich eerst de eigenlijke partij der Jong-Turken, die zich van dien tijd af bij voorkeur tegen het Hof richtte. De hoofden van de partij, *Sia Pasja* en de dichter *Kemal Bey*, vluchtten naar Londen en trachtten in het buitenland aanhangers voor hun denkbeelden te winnen. In het begin van de regeering van *Abdoel Hamid II* (1876) scheen de hervormingspartij haar doel te zullen bereiken. Eén maal werd er een parlement bijeengeroepen, doch de hofpartij vervolgde de Jong-Turken steeds heviger. Geruimen tijd was *Achmed Riza Bey*, te Parijs, het hoofd van de Jong-Turken. Vooral in 1908 trad de partij met groote kracht op, verwekte herhaaldelijk in Europeesch Turkije onlusten, zoo in Juli in Macedonië, en zag eindelijk haar vurigsten wensch vervuld, toen de sultan den 24sten Juli 1908 de grondwet van 1876 afkondigde en de bijeenroeping van een parlement toezegde. (Zie *Turkije, Geschiedenis*).

Digitized by Google

Jong van Beek en Donk, *Johan Jan Franciscus de,* een Nederlandsch rechtsgeleerde, den 6den Juli 1834 te Stratum in Noord-Brabant geboren, promoveerde aldaar in 1857 en was achtereenvolgens substituut-griffier bij de rechtbank te 's-Hertogenbosch, substituut-officier van justitie bij de arrondissementsrechtbank te Alkmaar, officier van justitie te Brielle en advocaat-generaal bij het provinciaal gerechtshof van Overijsel. Hij schreef: „Bijdragen tot de geschiedenis van den raad en leenhove van Brabant en lande van Overmaze (1591—1759)" (1857), „De val der Julimonarchie, sociaal-politische schets" (1874) en eenige brochures. Hij werd in 1875 advocaat-generaal en in 1878 procureur-generaal bij het gerechtshof te 's-Hertogenbosch en overleed den 29sten Juni 1890.

Jong van Rodenburgh, *Cornelis de,* een Nederlandsch zee-officier, den 7den Juni 1762 te Oudewater geboren, deed in 1777 zijn eerste zeereis als adelborst op de „Thetis" naar de Middellandsche Zee en vergezelde in 1780 en 1781 den schout-bij-nacht *Orul* naar de Caraïbische Eilanden. Hij werd als krijgsgevangene naar St. Eustatius gevoerd, doch keerde weldra naar het vaderland terug, werd in 1783 tot luitenant der 1ste klasse benoemd en deed bij herhaling reizen naar de Middellandsche Zee. In 1799 behoorde hij tot het smaldeel van den schout-bij-nacht *Story,* dat door dezen aan de Engelschen werd overgegeven. Uit de krijgsgevangenschap teruggekeerd, werd hij door den krijgsraad verbannen. Hij vestigde zich eerst te Kleef en daarna te Vugt bij 's-Hertogenbosch, waar hij zijn tijd aan het opstellen van onderscheiden geschriften besteedde. Na de omwenteling van 1813 werd vermeld vonnis vernietigd en *De Jong* benoemd tot schout-bij-nacht. Hij trad echter niet weder in werkelijken dienst, maar ging wonen te 's-Gravenhage, waar hij den 11den Februari 1838 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Reizen naar de Kaap de Goede Hoop, Ierland en Noorwegen, in 1796—1797" (3 dln., 1803), „Reizen naar de Middellandsche Zee, in 1777, 1778 en 1779" (1806), „Verantwoording en verdediging als kapitein ter zee" (3 stkn, 1806), „Reizen naar de Caraïbische Eilanden, in 1780 en 1781" (1807), „Reizen in en door het Kanaal, in 1785 en 1786" (1808), „Tweede reize naar de Middellandsche Zee in 1783, 1784 en 1785" (1808) en „Derde reize naar de Middellandsche Zee in 1786, 1787 en 1788" (2 dln., 1812).

Jong van Rodenburgh, Cornelis Marius de, een zoon van den voorgaande, den 15den April 1816 te Vugt in Noord-Brabant geboren, trad in dienst en werd in 1871 gepensionneerd met den rang van kolonel. Als luitenant deed hij een tocht naar Algerië en streed er tegen de Kabylen. Hij schreef: „Schetsen en tooneelen uit Tirol en Italië" (1859) en „Schetsen en tooneelen uit den Atlas en den Aoërés" (1869). Hij overleed den 25sten Februari 1899.

Jonidium *Vent.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Violaceën.* Het omvat kruiden en halfheesters in West-Indië, Zuid-Amerika, Oost-Indië en Australië, wier wortels een brakingverwekkend vermogen bezitten. Van de soorten noemen wij: *J. brevicaule* Mart. in Brazilië, — *J. calceolaria* Vent. in Guyana, Columbia en de Antillen, en vooral *J. Ipecacuanha* Vent. in Brazilië. Van deze laatste komt de *witte braakwortel (Radix Ipecacuanhae albae).* Ook van *J. Poaya* St. Hil. gebruikt men de wortels om braking te veroorzaken.

Jonk is de naam van een plomp, van voren naar achteren sterk oploopend Chineesch driemastschip. De zeilen zijn van dik katoen of matten vervaardigd en het tuig is zeer eenvoudig. De grootste meten 4—500 registertonnen. De vaart dezer jonken strekt zich uit tot aan de Molukken, en men ziet ze in de havens van Java en van de Philippijnsche Eilanden. Men heeft er niet alleen voor den handel, maar ook voor den oorlog, welke laatste beter en scherper gebouwd zijn. Het zijn voortreffelijke zeilers, doorgaans echter slechts bestemd voor de verdediging van de kust en de rivieren. Elke Chineesche jonk vertoont ter weerszijden van den boeg een groot geschilderd oog, zonder hetwelk, volgens de meening der Chineezen, het schip zijn weg niet vinden kan.

Jonk.

Jonker was aanvankelijk de titel der jongere prinsen van een regeerend vorstenhuis. Tegenwoordig geeft men dien naam aan de zonen van adellijke heeren. In ons land is bij den adel het praedicaat van *jonkheer* in gebruik, om de laagste klasse van den adel aan te duiden. Dit praedicaat is doorgaans erfelijk.

Aan de aristocraten in Pruisen, die zich op hun afkomst en titels veel laten voorstaan en van meening zijn, dat zij aanspraak hebben op voorrechten boven het volk, geeft men den naam van *Jonkerpartij.*

Jonker, *Aart Jan Theodorus,* een Nederlandsch godgeleerde, den 12den September 1851 te Laren (Geld.) geboren, bezocht de Latijnsche school te Lochem en studeerde te Utrecht, waar hij in 1877 promoveerde in de godgeleerdheid met een dissertatie „De berichten van de Handelingen der Apostelen omtrent de gevangenschap van Paulus". Hij was achtereenvolgens predikant der Nederlandsch Hervormde Kerk te Warnsveld (1875), Heerde (1878), Rotterdam (1884), Ellekom (1887), Dordrecht (1892), Heemstede (1902) en werd in 1905 benoemd tot hoogleeraar vanwege de Nederlandsch Hervormde Kerk te Groningen. Om gezondheidsredenen legde hij dit ambt in 1909 neer en vestigde hij zich te Heerde. Hij wordt van kerkelijke richting tot de ethischen gerekend en heeft als redenaar en predikant grooten invloed uitgeoefend. Hij is medeoprichter en mederedacteur van „Theologi-

Digitized by Google

sche Studiën", waarin hij verschillende artikels schreef. Behalve bijdragen in allerlei periodieken schreef hij: „Het hoofdstuk der liefde" (1887, 5de druk 1911), „Gedachtenis, een bundel preeken" (1888), „Kalvinistische ingenomenheid met Rome" (1889), „Het sociale vraagstuk" (1893), „Beter dan robijnen" (1897, 3de uitg. 1908), „Een apostolische huiszegen" (1895, 3de druk 1910), „Voor donkere dagen" (1901, 3de druk 1908), „Voor de practijk der godzaligheid" (1906, 2de druk 1913), „Hand aan hand" (1912) en „Doodsschaduw en morgenstond". De meeste dezer stichtelijke werken zijn ook in het Duitsch vertaald.

Jonker-Fransen-oorlog is de naam, waarmede de laatste periode van den langdurigen strijd tusschen Hoekschen en Kabeljauwschen (zie aldaar) in Holland wordt aangeduid. *Maximiliaan van Oostenrijk*, regent voor zijn minderjarigen zoon *Philips den Schoone*, begunstigde de Kabeljauwschen en dit, gevoegd bij andere grieven, vooral onder de burgers, deed een burgeroorlog ontbranden, die echter van korten duur was. Onder leiding van *Jonker Frans van Brederode* nestelden zich de Hoekschen in Sluis en verrasten van daaruit Rotterdam, werden echter bij Brouwershaven verslagen (1490), waarbij *Brederode* een doodelijke wonde ontving. *Jan van Naaldwijk* nam zijn plaats als aanvoerder in, zag zich echter in 1492 verplicht Sluis over te geven, en hiermede eindigde de strijd en tevens voor goed de worsteling tusschen Hoekschen en Kabeljauwschen.

Jonkerpartij. Zie *Jonker*.

Jönköping, een län in het Z. van Zweden, grenst in het N. aan Skaraborgslän en Oostgotland, in het O. aan het laatste en Kalmar in het Z. aan Kronoborg, in het W. aan Halland en Elfsborgslän en omvat het hoogere, noordelijke gedeelte van Småland. De oppervlakte bedraagt 11 574 v. km., het bevolkingscijfer (1910) 214 460 zielen. De hoofdstad is Jönköping (zie aldaar).

Jönköping, de hoofdstad van het gelijknamige län in Z. Zweden, ligt aan den zuidelijken oever van het Wettermeer, aan de spoorwegen Falköping—Malmö en Jönköping—Vireda. De plaats telt (1911) 26 971 inwoners, heeft een haven en drijft handel, vooral uitvoer van houtslijp, lucifers, papier en gietijzer; verder is er veel nijverheid, n. l. lucifers („Säkerhets tändstickor"), papier-, tapijten- en tabaksfabrieken. Reeds in de Middeleeuwen was Jönköping een belangrijke plaats, werd in 1612 door een brand geheel verwoest en daarna op zijn tegenwoordige plaats opgebouwd. Het was herhaaldelijk de zetel van de Zweedsche rijksdagen en de plaats, waar in December 1809 vrede tusschen Denemarken en Zweden werd gesloten.

Jonnart, *Charles*, een Fransch staatsman, den 27sten December 1857 te Fléchin (Pas de Calais) geboren, werd kabinetchef van den gouverneur-generaal van Algerië, in 1884 directeur voor Algerijnsche aangelegenheden aan het ministerie van Binnenlandsche Zaken te Parijs en in 1889 lid der Kamer. Van December 1896 tot Mei 1894 was hij minister van Binnenlandsche Zaken in het Kabinet-*Casimir-Périer*. In 1900 tot gouverneur-generaal van Algerië benoemd, nam hij dit ambt slechts voorloopig aan en legde het in 1902 neder, om opnieuw naar de Kamer te kunnen worden afgevaardigd. Doch reeds in midden April 1903 aanvaardde hij de betrekking opnieuw, nu zij, door de Marokkaansche kwestie zooveel belangrijker geworden was. Den 31sten Mei 1903 werd hij bij de oase Figig door grens-Marokkanen overvallen, waarom hij 8 dagen later de hoofdstad Snaga liet platschieten. Hij heeft in het bestuur van Algerië de zoo noodige decentralisatie ingevoerd en de onderlinge toenadering van inboorlingen en kolonisten zeer bevorderd. Ook menig belangrijk rapport over eigendomsrecht en belastingen in Algerië is van zijn hand verschenen. In Juni 1917 trad hij als Hooge Commissaris van de Entente-mogendheden in Griekenland op, met den last den Duitschen invloed aldaar tegen te werken. Zijn maatregelen hadden tengevolge, dat koning *Konstantijn* afstand deed van de regeering en Griekenland verliet (zie *Wereldoorlog*).

Jonon, $C_{13}H_{20}O$, wordt technisch bereid door een mengsel van citral en aceton met bariet te condenseeren. Eerst verkrijgt men aldus het *pseudoionon* dat door behandeling met verdund zwavelzuur is omgezet in ionon. Ionon is een heerlijke reukstof, die in verdunden toestand, maar dan ook slechts, intensief naar viooltjes ruikt. Isomeer is het met het natuurlijke product iron. In plaats van uit te gaan van het citral, uit de citroenolie verkregen, gaat men tegenwoordig meestal uit van de lemongrasolie (zie ook *Iron*).

Jons. achter diernamen is de afkorting voor *T. R. Jones*, een Engelsch dierkundige.

Jonson, *Benjamin*, gewoonlijk *Ben-Jonson* genaamd, een Engelsch tooneeldichter, den 11den Juni 1573 te Westminster geboren, bezocht de lagere school en moest zich vervolgens bij het metselaarsbedrijf bepalen. Dit stond hem evenwel spoedig tegen, zoodat hij in krijgsdienst trad en deel nam aan den veldtocht in Vlaanderen. Nadat hij op 20-jarigen leeftijd in Engeland was teruggekeerd, bezocht hij de universiteit te Cambridge, doch geldgebrek bracht hem weldra op het tooneel, en wegens een tweegevecht, waarin hij zijn tegenstander doodde, werd hij in de gevangenis geworpen. Nadat hij op vrije voeten was gesteld, schreef hij de twee geestige blijspelen: „Every man in his humour" (1598) en „Every man out of his humour" (1599). Omstreeks dien tijd had *Shakespeare* reeds eenige zijner fraaiste stukken geleverd. *Ben-Jonson* volgde hem echter niet na, maar schilderde de zeden en eigenaardigheden zijner landgenooten met levendige kleuren en werd uitbundig toegejuicht. Ook koningin *Elizabeth* was zeer met hem ingenomen; voor haar schreef hij: „Cynthia's revels" (1600), waarop zijn „Poetaster" (1601) volgde. Hij behoorde met *Shakespeare*, *Beaumont*, *Fletcher* en anderen tot de Mermaidclub. Na de troonsbeklimming van *Jacobus I*, die hem eerst wegens het tooneelspel „Eastward Hoe" (1604), door hem met *Chapman* en *Marston* vervaardigd, in den kerker liet opsluiten, werden zijn dichterlijke gaven veelal te hulp geroepen, om aan de feesten van het Hof luister bij te zetten. Zoo ontstonden onderscheiden gelegen-

Digitized by Google

eidstukken, de zoogenaamde „Masques", in 1890 door *Morley* als „Masques and entertainments" uitgegeven. Behalve de treurspelen „Sejanus" (1603) en „Catiline" (1611) schreef hij eedert 1605 eenige zijner beste blijspelen, zooals „Volpone" (1605), „Epicene" (1609) en „The Alhymist" (1601). *Jacobus I* benoemde hem in 619 tot Hofdichter, met jaargeld, dat door *Karel I* tot 100 pond sterling werd verhoogd. Zijn laatste dagen waren zeer treurig. Door ziekte gekweld, werkte hij nog aan het onvoltooide herdersspel: „The sad shepherd", doch overleed den 3den Augustus 1637 en werd in de Westminsterabdij bijgezet. Zijn gezamenlijke werken zijn bij herhaling uitgegeven.

Jonson, *Johannes*, een Duitsch natuurkundige, in 1603 te Sambter in Posen geboren, studeerde te Beuthen in Silezië, te Thorn in Pruisisch Polen en te St. Andrew in Schotland. Daarna werd hij huisonderwijzer in zijn vaderland, bezocht verschillende hoogescholen in Duitschland, Nederland en Engeland, legde zich vooral toe op de natuur- en geneeskunde, deed met jongelieden, aan zijn zorg toevertrouwd, groote reizen en toefde ook te Leiden, waar hij den graad van doctor verwierf (1632). Curatoren dezer hoogeschool verlangden dat hij aldaar het hoogleeraarsambt in de geneeskunde zou aanvaarden, doch *Jonson* wees dit aanbod van de hand en kocht een landgoed bij Liegnitz in Silezië, waar hij zijn dagen aan de studie wijdde. Hij overleed den 8sten Juni 1675. Van zijn geschriften vermelden wij: „Thaumatographia naturalis in decem classes divisa etc." (1632), „Histoire naturelle des animaux" (4 dln.), „Notitia regni vegetabilis seu plantarum a veteribus observatarum etc." (1661) en „Dendrographia sive historia naturalis de arboribus et fructibus etc." (1662, 2de druk 1768).

Jonsson, *Finnur*, een IJslandsch philoloog, den 29sten Mei 1858 te Akureyri (IJsland) geboren, studeerde te Reykjavik en Kopenhagen, waar hij zich in 1844 als privaatdocent vestigde en in 1898 hoogleeraar werd. Hij leverde critische uitgaven van oud-Noorsche werken, zooals „Egils saga" (1886—1888), „Islendingabók" (1887), „Eddalieder" (1888—1890), „Heimskringla" (1893), „Kringla og Jöfraskinna" (1895), een phototypische uitgave van de oude Edda (met *Wimmer*, 1891), „Fagraskinna" (1902—1903) en, met zijn broeder, „Hauksbók" (1892—1896). Zijn hoofdwerk is „Den oldnorske og oldislandske Litteraturs Historie" (3 dln., 1894—1902).

Joodkalium. Zie *Kaliumzouten*.

Joodmetalen. Zie *Jodied*.

Joodsch-Duitsch. Zie *Jiddisch*.

Joodsche godsdienst. Zie *Jodendom*.

Joodsche letterkunde vormt een tegenstelling met de Bijbelsche letterkunde. (Zie *Testament, Oude*, en *Hebreeuwsche letterkunde*). De laatste is een schepping van het geheele Israëlietische volk, de eerste alleen van de *stammen* van den stam Juda. Men kan de Joodsche letterkunde in acht tijdperken verdeelen, waarvan de eerste perioden vooral betrekking hebben op de verklaring der Wet.

Het *eerste tijdperk*, dat der *soferim* of *schriftgeleerden*, begint met *Esra* (444 v. Chr.). De geschriften, die door deze soferim verzameld, verklaard en onderwezen werden, vormen den zoogenaamden *Pentateuch*, die aan *Mozes* toegeschreven werd. Deze soferim, die achtereenvolgens de titels *rabban*, *rabbi* en *rab* kregen, deden het Hebreeuwsch, dat door het Arameesch als volkstaal verdrongen was, als taal der geleerden voortleven en hervormden het tot het Nieuw-Hebreeuwsch. Naast deze richting, waarvan de voortbrengselen in de laatste deelen van het Oude Testament en in de latere opteekeningen van de Mischna bewaard zijn, ontstond het zoogenaamde Joodsch Hellenisme, waarvan de eerste schepping de Grieksche Bijbel, de zoogenaamde Septuaginta was en waarvan overigens weinig bewaard is gebleven. Het soferistische tijdperk duurde tot het einde van de eerste eeuw na Chr., terwijl het Joodsche Hellenisme het tijdperk van ± 300 v. Chr. tot ± 200 na Chr. omvat.

Het *tweede, het tijdperk der tannaïm of Mischnaleeraars*, duurde tot den aanvang van de derde eeuw na Chr. De Heilige Schrift werd in dit tijdperk op tweeërlei wijze uitgelegd, de eerste manier, de toepassing van de Wet, heet *halacha*, de tweede de historische heet *haggada* (zie aldaar). De belangrijkste personen uit dezen tijd zijn *Hillel, Schammai, Jochanan ben Sakkai, Rabbi Akiba, Rabbi Meïr* enz.

In dezen tijd ontstond de *Mischna* (zie aldaar).

Het *derde tijdperk*, dat van den *Talmud* (zie aldaar), duurt tot het einde van de vijfde eeuw. Na den opstand onder *Hadrianus* (135 n. Chr.) verminderde de beteekenis van Palestina en begonnen de scholen in Babylon te bloeien. Omstreeks 380 ontstond de Jeruzalemsche Talmud van de Palestijnsche leeraars, omstreeks 500 de Babylonische Talmud van de Babylonische leeraars, die de meeste autoriteit verkreeg. Beiden zijn in het Arameesch geschreven. De daarin gegeven beslissingen bouwen voort op de uitspraken van de Mischna. Naast deze Talmuds ontstonden ook afzonderlijke halachische verklaringen, *Midraschim*, van enkele leeraars.

Het *vierde tijdvak* duurde van het begin van de zesde tot het midden van de achtste eeuw. Voor Talmudische wetenschap waren de scheppingen van de *Saboraïm* en *Geoniem* genoemde leeraars van belang. Voor het overige bepaalde men zich tot het verzamelen van geschriften. Misschien behooren de oudste deelen van den Pentateuchcommentaar, de *Midrasch rabba*, de *Pesigta rabbati* en andere verzamelingen tot dezen tijd. Van veel belang waren de tekststudiën *Masora*, die de vocalisatie en de accentuatie van den Hebreeuwschen tekst regelden. In de 7de of 8ste eeuw ontstond het Boek van de Schepping *(Genesis)*.

In het *vijfde tijdvak*, dat tot ± 1204 duurde, deed de aanraking met de Arabieren, die zich met de wetenschap van Indië, Perzië en Griekenland verrijkt hadden, een nieuw leven ontstaan, en onder de Israëlieten vond men vele genees-, sterren- en taalkundigen, schriftverklaarders en geschiedschrijvers. Toen leefden *Anan* (750), *Saadia* († 942), *Scherira* (980) en zijn zoon *Haï* († 1088). Van de 9de tot de 11de eeuw be-

Digitized by Google

vonden zich te Kairwan en Fez beroemde leeraars en schrijvers, zooals *Isaak Israeli* (± 950), een geneeskundige *Dunasch-ben-Taamim* (± 960) en *Nissim-ben-Jakob*, beiden godgeleerden, *Chefez*, rechtsgeleerde en woordenboekschrijver, *Nissim*, rechtsgeleerde en zedekundige, en *Chananel*, uitlegger der Heilige Schrift. Ook in *Italië* bevonden zich in dit tijdperk geleerde rabbijnen, zooals *Julius* te Pavia, de geneesheer *Sabbatai Donnolo* (± 960), die sterrenkundige geschriften leverde, en *Josippon*, die als geschiedschrijver bekend geworden is. Bari en Otranto waren in die dagen de zetels van Joodsche geleerdheid. Na het verdwijnen der Babylonische leerscholen (1040) werd Spanje, waar reeds vroeger *Menasschem-ben-Oruk* als dichter en vervaardiger van een woordenboek, *Hassan* als sterrenkundige, *Chasdai* als geneesheer en *Chajuch* als taalkundige geschitterd hadden, de zetel der Joodsche letterkunde. Men heeft uit dien tijd de oudste Hebreeuwsche handschriften en de vaststelling der Hebreeuwsche versmaat. De tijd van 1040 tot 1204 is de belangrijkste periode van het vijfde tijdvak. De Spaansche Joden legden zich toe op godgeleerdheid, uitlegkunde, taalkennis, poëzie, rechtsgeleerdheid, sterren-, tijdreken- en wiskunde, wijsbegeerte, welsprekendheid en geneeskunde. Van de schrijvers vermelden wij *Juda ha-Levi* (± 1140) en *Isaäk Alfasi* († 1103), den geschiedkundige en godgeleerde *Abraham ibn Esra* (1160), de taalbeoefenaars *Aboelwalid* (1050) en *Salomo Parchon* (1060), de wijsgeerige godgeleerden *David Mokamez* (11de eeuw) en *Joseph ben-Zaddik* († 1159), den zedekundige *Bechai* (11de eeuw), den sterren- en aardrijkskundige *Abraham ben-Chija* (1123), den reiziger *Benjamin van Tudela* (± 1170), de dichters *Salomo Gabirol* (1050) en *Moses ben-Esra*, *Jehoeda Halevi* († 1142) en *Maimonides*. Verder heeft men uit dien tijd geschriften van *Gerschom* en zijn broeder *Machir*, van *Simeon ben-Isaäk*, *Joseph tob-Elem*, *Jehoedha Hacohen* en *Salomo ben-Isaäk*, bijgenaamd *Raschi*, die commentaren bij den Bijbel en den Talmud schreef. Deze laatsten leefden in Frankrijk, evenals in de 12de eeuw *Menachem ben-Chelbo*, *Joseph Karel*, *Samuël ben-Meir*, *Menachem ben-Salomo* en *Moses* uit Pontoise, *Isaäk ben-Ascher*, *Jacob ben-Meir*, bijgenaamd *Tum*, en *Simson ben-Abraham*. Ook in Provence bevonden zich onderscheiden Talmudisten, zooals *Serachja-Halevi*, *Abraham ben-David*, *Abraham ben-Nathan*, uitlegkundigen, zooals *Moses Haddarschan* (1016), taalkundigen, zooals *Joseph* en *Moses Kimchi*, vertalers, zooals *Juda Tibbon* enz. In Duitschland, vooral te Mainz en Regensburg, bereikte de Israëlietische geleerdheid een hoogen trap van bloei. Hier leefden *Simeon*, *Eliëser ben-Nathan*, *Baruch ben-Isaäk*, *Samuel de Vrome* en *Petachia* (1187). Tot de bekendste Italiaansche rabbijnen behoorden *Nathan ben-Jechiel* († 1106) en *Hillel ben-Eljakim*. In het Oosten maakte *Juda Hadassi* (1148) zich beroemd.

In het *zesde tijdvak* (1204—1492) leefden de meeste Joodsche schrijvers in Spanje, verder in Portugal, Provence en Italië. Tot de Spanjaarden behoorden in de 13de eeuw de dichters *Jehoeda Charisi*, *Abraham Halevi* en *Isaäk Sahala*, de sterrenkundigen en wijsgeeren *Isaäk Lattef*, *Juda Cohen* en *Isaäk ben-Sid*, de vervaardiger der „Alfonsinische Tafels", de rechtsgeleerden *Meir Halevi*, *Moses ben-Nachman* en *Salomo Addereth*, de natuurkundige *Gerschom ben-Salomo*, de kabbalisten *Todros ben-Josef*, *Josef Gecatilia*, *Abraham Aboelafia* en *Moses de Leon*, de zedekundigen en godgeleerden *Jona Gerundi*, *Schemtob Palquera* en *Bechai;* in de 14de eeuw de sterrenkundigen *Isaäk Israëli* en *Isaäk Alchadev*, de wijsgeeren *Josef Vakar* en *Moses Vidal* de rechtsgeleerden *Jomtob*, *Nissim*, *Vidal* en *Isaäk ben-Schescheth* en de godgeleerden *Chasdai Kreskas*, *Joxua Schoaib*, *Schemtob Schaproet*, *David Aboedarham*, *Josef Caspi* en *David Cohen*. In de 15de eeuw begon de wetenschap te kwijnen. Uit dezen tijd noemen wij nog *Josef Albo*, *Schemtob ben-Josef* en *Isaäk Aboab*, verder in Portugal *Abraham Catalan*. In Provence leefden de dichters en wijsgeeren *Josef Hazobi*, *Levi ben-Gerson*, *Jedaja ben-Bonet*, *Calonymos* en *Moses ben-Abraham*, de vertalers *Samuel Moses* en *Jakob Tibbon*, de taalkundigen *David Kimchi* en *Profiat Doeran* bijgenaamd *Ephodaeus*, de rechtsgeleerden *Menachem ben-Salomo*, *David Kimchi* en *Jerocham*, *Isaäk de Lattes*, *Abraham Farissol*, *Meir ben-Simeon* en *Isaäk Nathan* (1487). In Italië hielden Joodsche geleerden zich bezig met het vertalen van Arabische en Latijnsche geschriften of leverden aesthetische werken, zooals die van *Immanuel ben-Salomo*, die de eerste Hebreeuwsche sonnetten schreef, *Moses de Rièti*, *Messer Leon* enz. Tot de rechtsgeleerden behoorden *Jezaja de Trani* en *Jozef Kolon*, tot de wijsgeeren *Hillel ben-Samuel*, *Juda ben-Moses* en *Jochanan Alman*, tot de kabbalisten *Menachem Recanate*, tot de sterrenkundigen *Immanuel ben-Jakob* en tot de taalkundigen *Jozef Sark* en *Salomo Urbino*, terwijl in Padua *Elia del Medigo* uit Candia († 1493) openlijke voorlezingen hield over wijsgeerige onderwerpen. In Frankrijk leefden eenige rechtsgeleerden, zooals *Moses de Coucy* en *Jechiel ben-Josef*, alsmede eenige schriftverklaarders en dichters, tot welke *Berachja* behoorde, in Duitschland werd de rechtsgeleerdheid vertegenwoordigd door *Eliëser Halevi* (1240), *Meir* uit Rothenburg (1280), *Mordechai*, *Ascher* en zijn zoon *Jakob* (1330) en *Isserlin* (1450), terwijl de kabbalist *Elasar* uit Worms, de godgeleerde *Menachem Kara* en de apologeet *Lippmann* uit Mühlhausen niet mogen vergeten worden. Tot de beroemde schrijvers van dien tijd behooren voorts *Mordechai Comtino*, een Grieksch sterrenkundige (1470), *Tanchum ben-Josef* uit Palestina, de schrijver van een Talmudisch woordenboek (1260), *Jakob Sikeli*, *Abraham*, de zoon van *Maimonides*, *Juda Corsani* en *Simeon Doeran* uit Afrika, terwijl ook nog *Aäron ben-Josef* (1294), *Aäron ben-Elia* (1346) en *Elia Beschitzi* († 1490) vermeld worden.

Het *zevende tijdvak* (1492—1755) is gekenmerkt door de verstrooiing der uit het zuiden van Europa verdreven Joden en door de verspreiding van hun geschriften door middel der boekdrukkunst. Terwijl de beschaving der Spaansche Joden in het Oosten en het herleven der klassieke wetenschap in Italië grooten invloed had, bepaalden de Israëlieten in Polen zich bij een be-

Digitized by Google

krompen verklaring van den Talmud. Intusschen ontstonden in het Oosten, in Duitschland, Polen en de Nederlanden Joodsche boekdrukkerijen en scholen, welke door uitstekende Joodsche geleerden werden bezocht. Tot deze behoorden van (1492—1540) de godgeleerde wijsgeer *Isaäk Abravanel* en zijn zoon *Jehoeda*, de wijsgeeren *Abraham de Balmes*, *Elia Levita* en *Salomo ben-Melech*, de masoreet *Jakob ben-Chajjim* enz., (van 1540—1600) de geschiedschrijvers *Samuël Usque* en *Jozef Cohen*, de letterkundige *Gedalia Jachia*, de tooneelschrijver *Jehoeda Sommo*, de dichters *Salomo Usque* en *Israël Nagara*, de criticus *Asaria de' Rossi*, de Talmudische lexicograaf *Mozes Figo*, de geneeskundige *Amatus*, de lexicograaf *David de' Pomi*, de sterrenkundige *David Gans*, de taalkundige *Samuël Arkevolte*, de oudheidkundige *Abraham Portaleone*, de zedekundige *Mozes Almosnino*, de apologeet *Isaäk Troki*, de godgeleerde *Jehoeda Muscato*, de kabbalisten *Isaäk Luria* en *Mozes Cordúero*, de uitlegkundigen en rechtsgeleerden *Jozef Karo*, *Mozes Alschech*, *Samuël de Medina*, *Mozes Israëls*, *Mordechai Jafe*, *Salomo Luria*, *Löw ben-Bezalel*, de polyhistor *Hendel Manoach* en de tekstzuiveraar *Menachem Lonsano*, (van 1600—1650) de rechtsgeleerden *Jomtob Heller*, *Chajim Benbeniste*, *Jozef Trani* en *Joël Sirks*, de godgeleerden *Jezaja Hurwiz* en *Abraham Cohen Herrera*, de kabbalist *Chajim Vital*, de tekstzuiveraars *Salomo Norzi* en *Salomo Adeni*, de geneeskundigen *De Castro* en *Abraham Zacut*, de statisticus *Simcha Luzzato*, de oudheidkundige *Jakob Jehoeda Leon*, de dichters *Abenatar* en *Jakob Roman*, de godgeleerde *Menasse ben-Israël*, de letterkundige *David Conforte* en de dichter en lexicograaf *Leo de Módena*, (van 1650—1700) de apologeet *Saul Mortera*, de strijdlustige *Orobio*, de rechtsgeleerden *Schabthai Cohen*, *Samuël Edels* en *Hiskia Silva*, verder *Simcha ben-Gerson*, *Aäron ben-Samuël* en *Jakob Zahalon*, onze landgenoot *Spinoza*, de bibliograaf *Schabthai ben-Jozef*, de lexicographen *Benjamin Mussaphia* en *de Lara*, de Spaansche vertaler *Jakob Cansino*, de apologeet *Isaäk Cardoso*, *Thomas de Pinedo*, uitgever van den „Stephanus Byzantinus", *Jozef Witzenhausen*, die het Oude Testament in het Joodsch-Duitsch heeft vertaald, de Spaansche vertaler *Jakob Abendana*, de wijsgeer *Mozes Chefez*, *Gerson Chefez*, vervaardiger van een rijmwoordenboek en *Mordechai ben-Nisan*, (van 1700 tot 1755) de rechtsgeleerden *Jehoeda Rosanes*, *Elia Cohen*, *David Fränkel* en *Jonathan Eyberschütz*, de wijsgeer *David Niéto*, de bibliothecaris *David Oppenheimer*, de geneeskundigen *Abraham Cohen*, *Schabthai Marini* en *Tobia Cohen*, de taalkundigen *Salomo Hanau* en *Jehoeda Briel*, de hersteller der dichtkunst *Mozes Chajim Luzzato*, *Isaäk Lampronte*, de vervaardiger van een Talmudisch lexicon, *Pereyra* en *Simcha Isaäk*.

Het *achtste tijdvak* loopt van 1755 tot aan den tegenwoordigen tijd. Het werd op een glansrijke wijze door *Mozes Mendelssohn* (1729—1786) geopend. De invloed van zijn vertaling van den Pentateuch op het Duitsche Joodsche volk is buitengewoon groot geweest. Taal en dichtkunst, critiek en opvoedingsleer, Joodsche geschiedenis en letterkunde werden met ijver beoefend, terwijl de gewijde schriften in verschillende Europeesche talen, en vreemde werken in het Hebreeuwsch werden overgebracht. Aan *Mendelssohn* en zijn tijd sluiten zich een aantal bewerkers van Bijbelsche geschriften en beoefenaren van de Hebreeuwsche taal aan, zooals *Hartwig Wessely* († 1805), *Salomo Maimon* († 1800), *Markus Hertz* († 1803) enz. Daar de Joden in de verschillende landen in de maatschappij geheel opgegaan zijn, behooren de voortbrengselen van hen slechts in zooverre tot de Joodsche letterkunde, als deze werken in rechtstreeksche betrekking tot het Jodendom staan. In de 19de eeuw streefde men vooral naar een kritisch-wetenschappelijke behandeling van de Joodsche Oudheid, en in dit opzicht was het werken van *Rapoport* (1790—1867) en *Zunz* (1794—1886) van veel belang. Wij noemen nog *Jost*, *Herzfeld*, *Wiener*, *Graetz*, *Luzatto*, *Reggio*, *Michaël*, *Sachs*, *Schorr*, *Geiger*, *Jellinek*, *Kirchheim*, *Kämpf*, *Cassel*, *Senior Sachs*, *Dukes*, *Löw*, *Perles*, *Hamburger*, *Neubauer*, *Harkavy*, *Güdemann*, *Berliner*, *Kayserling*, *Rosin*, *Steinschneider*, *Zedner*, *Lebrecht*, *Landshut*, *Benjakob*, *Brüll*, *Krochmal*, *Frankel*, *Bacher*, *Dünner*, *M. A. Levy*, *Fürst*, *J. Levy*, *Lattes*, *Baer*, *Ginsburg*, *Frensdorff*, *Pinsker*, *Munk*, *Joel*, *Auerbach*, *Kompert*, *Bernstein*, *Mosenthal*, *Sulzer*, *Lewandowski* en *Wolf*. In bijna alle Europeesche landen verschijnen tijdschriften aan de Joodsche belangen gewijd. Daarvan zijn de belangrijkste: „Revue des études juives", „Jewish Quarterly Review", „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums" en „Zeitschrift für hebr. Bibliographie".

Joosting, *Jan Gualtherus Christiaan*, een Nederlandsch oudheidkundige en beoefenaar van het oude vaderlandsche recht, werd den 17den April 1866 te Purmerend geboren, bezocht het gymnasium te Nijmegen en studeerde sedert 1885 in de rechtswetenschap aan de universiteit te Utrecht, waar hij in 1890 promoveerde op het proefschrift: „Onuitgegeven oorkonden betreffende het zeventuigsrecht". Van 1892 tot 1895 was hij rechtskundig ambtenaar bij het gemeente-archief te Utrecht en gedurende de jaren 1895 en 1896 commies-chartermeester bij het Rijksarchief in de provincie Utrecht, in welken tijd hij door de Gedeputeerde Staten van Utrecht tevens belast werd met de inventariseering der gemeente- en andere archieven in die provincie. Van 1897 tot 1913 was hij Rijksarchivaris in Drente en sedert 1 Augustus 1913 bekleedt hij hetzelfde ambt in de provincie Groningen. Reeds in December 1912 had hij aan de universiteit te Groningen het ambt aanvaard van privaatdocent in het oude vaderlandsche recht. *Joosting* is lid van verschillende wetenschappelijke vereenigingen en bestuurslid en hoofdbestuurslid van talrijke vereenigingen op maatschappelijk gebied. Van de vele werken door hem uitgegeven noemen wij: „Ordelen van den etstoel van Drenthe, 1518—1604" (uitgeg. in de „Werken der Ver. tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche

Digitized by Google

recht, 's-Gravenhage 1893); „De gilden van Utrecht tot 1528" (met mr. *J. C. Overvoorde*, uitgeg. als voren, 's-Gravenhage 1896—1897, 2 dln.); „Drentsche plaatsnamen" („Nomina geographica neerlandica", dl. V, Leiden 1901); „Historia Gelriae auctore anonymo" („Werken uitgeg. door Gelre", Arnhem 1902); „De „clapper" der Calkoens" (Haarlem 1902); „De archieven van den etstoel en van de hem opvolgende collegiën tot 1811" (Leiden 1906); „Het archief der abdij te Assen" (Leiden 1906); „Het archief der abdij te Dikninge" (Leiden 1906); „De archieven van de schultengerechten in Drente" (Leiden 1907); „Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen" (met *S. Muller Hzn.*, verschenen in de „Werken der Ver. tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht", 's-Gravenhage 1907 v. v.); „De archieven der besturen in Drente van het Ned. Herv. Kerkgenootschap, berustende in het depôt van 's rijks archieven in Drente" (Leiden 1908); „Het archief der heerlijkheid Ruinen" (Leiden 1908); „De archieven der elkander vóór 1814 opgevolgde gewestelijke besturen van Drente" (Leiden 1909); „De archieven van kerspelen en marken, berustende in het depôt van 's rijks archieven in Drente" (Leiden 1910); „De archieven van ontbonden vereenigingen en commissiën, berustende in het depôt van 's rijks archieven in Drente" (Leiden 1910); „Het huisarchief van Batinge" (Leiden 1910); „Inventaris van de Coevorder archieven, berustende in het depôt van 's rijks archieven in Drente" (Leiden 1910); „Bij de gratie Gods" (Leiden 1912); „Drentsch plakkaatboek, I, 1412—1633" (Leiden 1912) en „Schetsen uit de kerkelijke geschiedenis in Drente" (met *L. Knappert*, Leiden 1916). Sedert 1915 redigeert *Joosting* met dr. *H. A. Poelman* den „Groningsche(n) Volksalmanak".

Joost van Calcar, *Jan*, een Nederlandsch schilder, wiens naam men sedert 1509 te Haarlem vermeld vindt en die aldaar omstreeks 1519 overleed. Het eenige werk, dat van hem bewaard bleef, is de beschildering der luiken van het hoofdaltaar der St. Nicolaaskerk te Kalkar bij Kleef met twintig tafereelen, aan het Oude en Nieuwe Testament ontleend. De jaartallen 1505 en 1508 komen er op voor.

Jopenbier is een op porter gelijkende biersoort, die te Danzig gebrouwen wordt, door zelfgisting goed blijft en een belangrijk gehalte aan melkzuur bevat.

Joram (Hebreeuwsch *Jehoram* = *Jahve* is verheven), koning van Israël, tweede zoon van *Achab* en opvolger van zijn broeder *Ahasja*, verwierp den afgodendienst, herstelde den dienst van *Jahve* en streed met hulp van Juda zonder succes tegen de Moabieten. Tijdens zijn bewind belegerden de Syriërs van Damascus zijn hoofdstad Samaria, maar moesten onverrichter zake aftrekken. Gedurende een anderen veldtocht tegen de Syriërs, die nog altijd de stad Ramoth in bezit hadden, werd hij zwaar gewond en vervolgens door een zijner legerhoofden, *Jehu* genaamd, die heimelijk door *Elisa* tot koning was gezalfd, te Jizreel vermoord. Hij regeerde van 853 tot 842.

Joram, koning van Juda (849—842 v. Chr.), de opvolger van *Josaphat*, werd door zijn gemalin *Athalia*, een dochter van koning *Achab*, tot afgoderij vervoerd. Zijn regeering was ver van voorspoedig; de Edomieten herkregen hun onafhankelijkheid, hij verloor de heerschappij over de priesterstad Libna en Arabische herdersvolken overvielen Jeruzalem en voerden alle zonen en vrouwen van den koning mede, die na een ziekte van twee jaar overleed.

Jordaens, *Hans*. Er zijn vier schilders van dezen naam. De drie oudsten zijn Antwerpenaars. *Hans Jordaens I* (geboren te Antwerpen, overleden te Delft in 1613) was landschap-, historie- en genre-schilder; *Hans Jordaens II* (Antwerpen 1581—1658) schilderde genrestukjes en is vooral bekend als vader en leermeester van *Hans Jordaens III*. Deze overleed te Antwerpen in 1643 en schilderde bij voorkeur voorstellingen van den ondergang van Pharao in de Roode Zee, zooals er b. v. een in het Mauritshuis te 's-Gravenhage tentoongesteld is, een enkele maal ook binnenhuizen. De vierde schilder van dezen naam *Hans Jordaens IV*, bijgenaamd *Pollepel*, kwam uit Delft en was waarschijnlijk een zoon van *Hans Jordaens I*. Hij werkte te Rome (1650), Leiden (1654) en Delft, waar hij in 1680 of 1681 stierf.

Jordaens, *Jacob*, een Vlaamsch schilder, tijdgenoot van *Rubens*, werd den 19den Mei 1593 te Antwerpen geboren en overleed aldaar den 18den October 1678. Hij kwam in 1607 in de leer bij *Adam van Noort* (die later zijn schoonvader werd) en ontwikkelde zich verder onder den invloed van *Rubens*. In 1615 werd hij meester in het St. Lucas-gild van zijn vaderstad, waar hij zijn geheele leven werkzaam bleef. *Jordaens'* vader had een zaak in met waterverf geschilderde behangsels en *Jordaens* zelf begon met in waterverf (denkelijk voor die zaak) te schilderen. Ook later maakte hij ontwerpen voor behangsels, die hij in het klein teekende en die zijn leerlingen vergrootten. Hij ontwikkelde spoedig een groote handigheid als schilder van decoratieve behangsels en plafonds en werd in dit opzicht weldra na *Rubens* de meest bekende Vlaamsche schilder. Evenals *Rubens* werkte hij voor het buitenland, o. a. voor *Amalia van Solms* (1649), die aan *Jacob van Campen* de leiding opdroeg van de beschildering van de Oranjezaal in het Huis ten Bosch te 's-Gravenhage, waar *Jordaens* o. a. den triomf van *Frederik Hendrik* schilderde. In 1661 schilderde hij verscheiden doeken voor het stadhuis (thans paleis) te Amsterdam.

Behalve dergelijke stukken schilderde *Jordaens* ook altaarstukken, doch toen hij later overgegaan was tot het Protestantisme schilderde hij, naast zijn allegoriën, meer en meer voorstellingen uit het dagelijksch leven, vooral driekoningen-feesten, drinkgelagen enz. Zijn werken zijn buitengewoon vaardig geteekend, kranig van compositie, doch soms wat al te decoratief gedacht. Zijn teekeningen (waarvan zich o. a. prachtige exemplaren bevinden in het Museum Boymans te Rotterdam) zijn van bewonderenswaardige raakheid. Hij schilderde ook sommige uitmuntende portretten. Tal van Belgische kerken, vooral te Antwerpen en Brussel, bevatten werken van zijn hand;

Digitized by Google

De Koning drinkt (Museum der Academie, St. Petersburg).

Digitized by Google

Digitized by Google

verder de musea te Antwerpen en te Brussel, terwijl hier te lande (behalve de reeds genoemde werken in het Huis ten Bosch en het Amsterdamsche paleis) o. a. schilderijen van zijn hand te zien zijn in het Rijksmuseum en de collectie Six te Amsterdam. Vele buitenlandsche musea bezitten werken van dezen meester.

Jordan, *Sylvester,* een Duitsch rechtsgeleerde en staatsman, den 30sten December 1792 te Omes bij Innsbruck geboren, studeerde te Landshut en München in de rechten. Nadat hij te Weenen als huisonderwijzer werkzaam was geweest, ging hij naar Salzburg en werd door de Beiersche regeering geplaatst bij het landgerecht te Rosenheim. Weldra echter nam hij zijn ontslag en was gedurende eenigen tijd advocaat te Landshut en München. In 1821 vestigde hij zich als privaatdocent te Heidelberg doch werd nog in hetzelfde jaar buitengewoon en in 1822 gewoon hoogleeraar in de rechten te Marburg. In 1830 gekozen tot afgevaardigde van den Senaat naar de Stendenvergadering van Keur-Hessen, had hij grooten invloed op het ontwerpen der grondwet van 1831. Hierdoor haalde hij zich het misnoegen der regeering op den hals. Deze trachtte hem te weren, en toen hij bij besluit der Stenden toch toegelaten werd, ontbond zij de vergadering (18 Maart 1833). Daarmede eindigde zijn parlementaire loopbaan. Des te grooter opzien baarde het, toen hij in 1839 plotseling in staat van beschuldiging gesteld, geschorst en gevangen gezet werd, daar men meende, dat hij in 1832 en 1833 in samenzweringen tegen de bestaande orde van zaken was betrokken geweest. De lange duur van het proces en zijn veroordeeling in eerste instantie tot vijfjarige vestingstraf (1843) maakten vooral daarom een diepen indruk, omdat men algemeen overtuigd was van zijn onschuld. Eindelijk werd hij in Mei 1845 tegen borgtocht op vrije voeten gesteld en in hetzelfde jaar in hoogste instantie vrijgesproken. Bij de volksbeweging van 1848 spoorde hij tot gematigdheid aan, nam in dien geest zitting in het Voor-Parlement en werd met den titel van geheim-legatieraad als gevolmachtigde van Keur-Hessen naar den Bondsdag gezonden. Ook behoorde hij tot de leden der Duitsche Nationale Vergadering. Na den terugkeer van *Hassenpflug* (1850) nam hij niet langer deel aan de openbare aangelegenheden. Hij woonde eerst te Frankfort en vervolgens te Kassel en overleed aldaar den 15den April 1861. Hij schreef, behalve een „Selbstverteidigung in der wider ihn geführten Kriminaluntersuchung" (1844): „Versuche über allgemeines Strafrecht" (1818) en „Lehrbuch des allgemeinen und deutschen Strafrechts" (1831).

Jordan, *Wilhelm,* een Duitsch dichter en schrijver, den 8sten Februari 1819 te Insterburg in Oost-Pruisen geboren, studeerde en promoveerde te Koningsbergen en trad eerst te Berlijn, sedert 1844 te Leipzig als schrijver op. Reeds zijn eerste werken, zooals: „Irdische Phantasien" (1842) en „Schaum" (1846), gaven getuigenis van zijn vrijzinnige gevoelens en van zijn neiging tot de nieuwere Hegeliaansche wijsbegeerte. Grondige studie vindt men in zijn „Geschichte der Insel Haïti" (1846—1849. 2 dln.). In zijn maandwerk: „Die begriffene Welt" (1844—1845) behandelde hij de natuurkunde in populairen trant. In 1846 werd hij wegens een atheïstischen toast uit Leipzig en Saksen verbannen. Hij vertrok naar Bremen, vervolgens naar Parijs, toen naar Berlijn en werd in 1848 lid van de Nationale Vergadering. Hier behoorde hij eerst tot de linkerzijde en voegde zich vervolgens bij de partij van *von Gagern.* Hij was er secretaris van de commissie voor de vloot, en in den herfst van dat jaar benoemde *Duckwitz* hem tot raad van Marine bij het Rijksministerie, terwijl tevens prins *Adalbert van Pruisen* hem uitnoodigde om deel te nemen aan de werkzaamheden der technische commissie voor Marine. Hij bepaalde zich bij eerstgenoemde betrekking, totdat de Duitsche vloot opgeheven werd. Na dien tijd ontving hij pensioen van de Bondsvergadering en vestigde zich te Frankfort, waar hij den 25sten Juni 1904 overleed. Zijn eerste belangrijk gedicht is: „Demiurgos. Ein Mysterium" (1852—1854, 3 dln.). Tot zijn dramatische stukken behooren: het treurspel „Die Wittwe des Agis" (1858), de blijspelen „Die Liebesleugner" (1855), „Tauschen enttäuscht" (1856) en „Durchs Ohr" (1870), alsmede de tooneelspelen „Der falsche Fürst" (1856), „Graf Dronte" (1856), „Arthur Arden" (1874) en „Liebe, was du lieben darfst" (1892). Hij heeft voorts treurspelen en gedichten van *Shakespeare* vertaald. Zijn voornaamste werk is echter het epos „Die Nibelunge" (1ste deel „Sigfridsage"; 2de deel „Hildebrandts Heimkehr"), dat hij vóór het verschijnen (1868 en 1874) met groot succes in de Oude en Nieuwe Wereld voorgedragen had. Verder noemen wij van zijn werken: „Der epische Vers der Germanen und sein Stabreim" (1868), „Das Kunstgesetz Homers und die Rhapsodik" (1869), „Epische Briefe" (1876), „Andachten" (dichtbundel, 1877), „Erfüllung des Christentums" (1879) „Strophen und Stäbe" (1871), de romans „Die Sebalds" (2 dln., 1885) en „Zwei Wiegen" (2 dln., 1887), de novelle „Feli Dora" (1890), „Episteln und Vorträge" (1891), de brochure „Deutsche Hiebe" (1891), „Letzte Lieder" (1892) en den dichtbundel „In Talar und Harnisch" (1899).

Jordan, *Max,* een Duitsch schrijver over kunst, den 19den Juni 1837 geboren. Behalve werken over *Genelli, Preller, Schnorr* en andere Duitsche kunstenaars en talrijke artikelen in *Dohme's* „Kunst und Künstler" schreef hij „Das Königtum Georgs von Podiebrad" (1861), „Das Malerbuch des Lionardo da Vinci" (1873), „Geschichte der italienischen Malerei" (1869—1876, 6 dln.), „Leben Tizians" (2 dln., 1877), „Beschreibender Katolog der Nationalgalerie" (1880) en „Das Werk A. Menzels" (1896—1890). Hij overleed den 11den November 1906 te Steglitz bij Berlijn.

Jordan, *Wilhelm,* een Duitsch geodeet, den 1sten Maart 1842 te Ellwangen geboren, bezocht de polytechnische school te Stuttgart, hield zich van 1863 tot 1865 op met landmeten, werd leeraar aan de polytechnische school te Stuttgart, in 1868 professor aan die te Karlsruhe en nam in 1873—1874 deel aan de expeditie van *Rohlf* in de Libysche Woestijn. In 1881 werd hij hoogleeraar te Hannover, waar hij den 24sten April 1899 overleed. Hij redigeerde de „Zeitschrift für

Digitized by Google

Vermessungswesen" en schreef: „Handbuch der Vermessungskunde" (3 dln., 4de druk 1893—1896), „Physische Geographie und Meteorologie der Libyschen Wüste" (1876), „Das deutsche Vermessungswesen. Historisch-kritische Darstellung" (met *Steppes,* 1880), „Grundzüge der astronomischen Zeit- und Ortsbestimmung" (1885) en gaf een „Höhenschichtenkarte von Baden und Württemberg" (1878) uit.

Jordanes, verkeerdelijk *Jornandes,* een geschiedschrijver der 6de eeuw, een geboren Alaan, doch zichzelf tot den stam der Goten rekenende, was achtereenvolgens notarius, monnik en (naar men meent) bisschop van Crotona. In het boek: „De origine actibusque Getarum", geeft hij inlichtingen omtrent het oude Skandinavië, beschrijft den tocht der Goten vandaar naar Spanje en Italië en eindigt met den terugkeer van *Belisarius* uit het door hem veroverde Ravenna. Zijn tweede geschrift „De origine actibusque Romanorum" of „De summa temporum", een verhaal der wereldgeschiedenis tot op *Justinianus,* heeft weinig waarde meer. De beste uitgave, behalve de editio princeps van *Peutinger* (1515), is die van *Mommsen* in de „Monumenta Germaniae historica" (1882). Hij overleed na 552.

Jordens, *Georgius,* een rechtsgeleerde, in den aanvang der 18de eeuw te Deventer geboren, studeerde te Deventer en te Utrecht, promoveerde op het tweede gedeelte zijner verhandeling „De legitimatione", vestigde zich te Deventer, en werd er gemeensman en in 1746 hoogleeraar in de rechten. Voor een benoeming aan de universiteit bedankte hij. *Jordens* overleed den 19den Februari 1776. Hij schreef met *S. E. ten Brink,* „Consideratiën, overgegeven aan de Ridderschap en Steden der Staten van Overijsel" (1751).

Jordens, Gerrit David, een staatsman, den 19den Februari 1734 te Deventer geboren, studeerde te Deventer en te Leiden, waar hij in 1756 in de rechten promoveerde op een dissertatie „Ad legem unicam codicis de Nili aggeribus non rumpendis". Hij vestigde zich te Deventer als advocaat en werd bij herhaling afgevaardigd naar de Staten-Generaal. In 1787 werd hij van zijn bedieningen ontzet en bleef ambteloos tot 1795. Toen werd hij voorzitter der Staten-Generaal en in het begin van 1796 werkte hij mede tot het bijeenroepen van de Nationale Vergadering. Ook van deze werd hij lid en voorzitter, doch bij den staatsgreep van 21 Januari 1798 werd hij als federalist naar Hondsholredijk gevoerd. Eerst na den staatsgreep van 12 Juni 1798 herkreeg hij zijn vrijheid; hij werd toen lid der commissie tot de Financiën van Overijsel en in 1801 lid van het Nationaal Gerechtshof te 's-Gravenhage. Hij overleed den 6den Februari 1803. Hij schreef: „Gellia, lusus poeticus. Accedunt eclogae et epigrammata" (1763) en „Josephus carmine heroico celebratus" (1795).

Joret, *Charles,* een Fransch letterkundige, den 14den October 1829 te Formigny (Calvados) geboren, studeerde aan de Sorbonne, te Heidelberg en te Bonn en legde zich vooral toe op de Duitsche taal en letterkunde. Na zijn terugkeer werd hij professor in de buitenlandsche letteren aan de faculté des lettres te Aix, wat hij tot 1899 bleef. Hij schreef: „Du c dans les langues romanes" (1874), „Herder et la renaissance littéraire en Allemagne au XVIII siècle dans ses rapports avec la littérature française et avec la littérature anglaise" (1875), „Essai sur le patois du Bessin" (1881), „Des caractères et de l'expansion du patois normand" (1882), „Mélanges de phonétique normande" (1884), „Jean Baptiste Tavernier" (1886), „Flore populaire de la Normandie" (1887), „Les plantes dans l'antiquité et au moyen âge" (1887), door „La rose etc." (1892) voorafgegaan, „la Flore de l'Inde d'après les écrivains grecs" (1901), „la Bataille de Formigny" (1903), „L'Iran et l'Inde" (dl. II van „Les plantes dans l'antiquité" 1904), „Cacault, écrivain" (1905), „D'Asse de Villoison et l'hellénisme en France, pendant le dernier tiers du 18e siècle" (1910) en „Les noms de lieu d'origine non romane et la colonisation germanique et scandinave en Normandie" (1913). In 1902 werd *Joret* lid van de Académie des inscriptions et belles-lettres.

Jörg, *Johann Christian Gottfried,* een Duitsch verloskundige, den 24sten December 1779 te Predel bij Zeitz geboren, studeerde en promoveerde te Leipzig en vestigde zich aldaar in 1805 als privaatdocent. Aanvankelijk bewoog hij zich op orthopaedisch gebied en schreef: „Ueber die Klumpfüsse' '(1806) en „Ueber die Verkrümmungen des menschlichen Körpers" (1816). Voornal heeft hij zich echter als verloskundige verdienstelijk gemaakt door aan de werking der natuur recht te laten wedervaren. In 1810 werd hij hoogleeraar en directeur der verloskundige school te Leipzig. Hij overleed aldaar den 20sten September 1856. Van zijn geschriften noemen wij: „Lehrbuch der Hebammenkunst" (5de druk 1855), „Handbuch der Geburtshülfe" (3de druk 1833), „Handbuch der Krankheiten des Weibes" (3de druk 1831), „Handbuch der speziellen Therapie für Aerzte" (1835), „Handbuch zum Erkennen und Heilen der Kinderkrankheiten" (2de druk 1836) en „Die Geburt als gesundheitsmässiger Entwicklungsakt" (1854).

Jörg, *Joseph Edmund,* een Duitsch staatsman, den 23sten December 1819 te Immenstadt in de Allgau geboren, studeerde te München en legde zich onder leiding van Döllinger toe op het archiefwezen. Hij werd bestuurder van het koninklijk archief op Schloss Transnitz bij Landshut. Hij schreef: „Geschichte des grossen Bauernkriegs" (1850), „Geschichte des Protestantismus in seiner neuesten Entwickelung" (2 dln., 1857) en „Geschichte der sozialpolitischen Parteien in Deutschland" (1867). In 1852 nam hij de redactie op zich der „Historisch-politische Blätter". Van 1865 tot 1881 was hij lid der Tweede Kamer in Beieren en van 1871 tot 1878 van den Duitschen Rijksdag. Hij was vele jaren het hoofd der Beiersche „Patrioten". Hij overleed den 18den November 1901 te Landshut.

Jörga, *Nicolaus,* een Roemeensch geschiedkundige, den 17den Juni 1871 te Botosani geboren, studeerde te Jassy, Parijs en Berlijn, promoveerde in 1893 te Leipzig en is sedert 1894 hoogleeraar te Boekarest. Hij schreef: „Akten en fragmenten voor de geschiedenis der Roemeniërs" (1895—1897, 3 dln.), „Philippe de Mézières et la croisade au XIVe siècle" (1896), dl. 10

Digitized by Google

—12 van de „Documente Hurmuzaki" (1897—1903), „Geschiedkundige studiën over de steden Chilia en Cetatea-Alba" (1899), „Notes et extrais pour servir à l'histoire des croisades" (1899—1902, 3 dln.), „Studiën en oorkonden tot de geschiedenis der Roemeniërs" (7 dln., 1901), „Dorpen en dorpspriesters van Roemeensch Zevenburgen" (1902) en „Geschichte der Rumänen" (2 dln., 1905). Op letterkundig gebied schreef hij: „Schetsen uit de Roemeensche letterkunde" (2 dln., 1893—1894), „Herinneringen uit Italië" (1895), „Geschiedenis der Roemeensche letterkunde in de 18de eeuw" (3 dln., 1901), „Ware woorden" (1903) en „Wegen en steden van Roemenië" (1904), „Geschichte des Osmanischen Reiches" (1908—1912, 5 dln.). Van staatkundigen inhoud zijn „La vie intellectuelle des Roumains en 1899" (1899), „Opinions pernicieuses d'un mauvais patriote" (1900), „Scènes et histoires du passé romain, ou un procès de dénationalisation" (1902).

Jörgensen, *Adolf Ditlev,* een Deensch geschiedkundige, den 11den Juni 1840 te Gravenstein in Sleeswijk geboren, studeerde te Kopenhagen, was van 1863 tot 1864 leeraar te Flensburg, ging in 1864 naar Kopenhagen terug, werd in 1883 geheim archivaris en in 1889 rijksarchivaris. Hij overleed den 5den October 1897 te Kopenhagen. Hij schreef: „Bidrag til Nordens Historie i Middelalderen" (1871). „Den nordiske Kirkes Grundloeggelse of forste Udvikling" (1874—1878), „Georg Zoëga" (1881), „40 Fortällinger of Fädrelandets Historie" (3de druk 1893), „Udsigt over de danske Rigsarkivers Historie" (1884). „Niels Stensen" (1884), „Kongeloven og dens Forhistorie" (1886), „Johannes Ewald" (1888) en „Peter Schumacher Griffenfeld" (1893—1894, 2 dln.). Ook gaf hij de mémoires van de tooneelspeelster *Johanne Luise Heiberg* uit.

Jörgensen, *Jens Johannes,* een Deensch dichter, den 6den November 1866 te Svendborg geboren, studeerde in de zoölogie, doch wijdde zich weldra aan de journalistiek en de letterkunde. In 1887 verscheen zijn dichtbundel „Vers", gevolgd door „Lentesagen" (1888), „Een vreemdeling" (1890), „Zomer" (1892), „Stemmingen" (1892), „De boom des levens" (1893) en „Heimwee". Al deze werken staan onder invloed van *H. P. Jacobsen* en de Engelsche naturalisten. In 1893—1895 trachtte hij te vergeefs als redacteur van het tijdschrift „Taarnet" (De toren) de jongere dichters tot het Fransche symbolisme te brengen. Langzamerhand sloeg hij de richting in van *Beaudelaire, Verlaine* en *Poe,* terwijl hij in dien tijd tot het R.-Katholicisme overging, welk feit hij in zijn „Reisboek" (2de druk 1905) verklaart. Sedert vindt men een dogmatisch-katholieke strekking in zijn werken, zooals „Beuron" (1896), „Levens leugen en levenswaarheid" (6e druk 1899), „Hellevijanden" (1897) en in het tijdschrift „De Katholiek". In deze periode schreef hij ook de twee dichtbundels „Bekentènissen" (1894) en „Gedichten" (1898), de romans „De jongste dag" (1897), „Omkeer" (1899), „Onze Lieve Vrouw van Denemarken" (1900), „Een Apostel" (1900), „Eva" (1901), „Het heilige vuur" (1902), verder „Parabels" (1898), „Roomsche mozaïek" (1901), „Het Roomsche Heiligenbeeld" (1901), „Het pelgrimsboek in Franciscaansch Italië" (1908, ook in het Nederlandsch, Brugge 1911), „Gras" (1904), „De heilige Franciscus van Assisi" (1907), zijn belangrijkste werk en „Indrukken en Stemmingen" (1911).

Joris, *Pio,* een Italiaansch schilder, den 8sten Juni 1843 te Rome geboren, studeerde op de St. Lucasacademie aldaar en bij *Fortuny,* wiens richting hij voornamelijk volgde. Hij deed veel reizen, zoowel in Duitschland, Frankrijk, Engeland en Spanje, als in zijn eigen vaderland. Hij schildert genrestukken en landschappen.

Jorissen, *Thomas Theodorus Hendrikus,* een Nederlandsch geschiedkundige, den 23sten Februari 1833 te Utrecht geboren, studeerde aldaar, werd in 1860 leeraar aan het gymnasium te Gouda, in 1864 aan de hoogere burgerschool te Haarlem en in 1865 hoogleeraar aan het Athenaeum en vervolgens aan de universiteit te Amsterdam. Van zijn geschriften vermelden wij: „Abélard en Héloïse" (1862), „Charlotte de Corday" (1864), „Over het begrip van algemeene geschiedenis" (1865), „Schets der algemeene geschiedenis" (2de druk 1873), „De omwenteling van 1813" (1865—1868, 2 dln.), „Herinneringen aan M. C. van Hall" (1867), „G. K. van Hogendorp en L. van Limburg Stirum" (1869), „Het einde van den strijd" (1869), „De ondergang van het koninkrijk Holland" (1871), „Constantijn Huygens" (1871), „Historisch leven" (1872), „Aan het Vaderland" (1872), „Mémoires de Constantin Huygens" (1873), „De Patriotten te Amsterdam in 1794" (1874), „De eerste coalitie en de Republiek der Vereenigde Nederlanden" (1877), „De overgave van Amsterdam in 1795" (1884), „Historische Bladen", „Historische Karakters" en „Historische studiën" (samen 5 dln., 1889—1892) en een aantal opstellen in verschillende tijdschriften. Hij overleed den 4den April 1888 te Amsterdam.

Jorisz, *David.* Zie *David Jorisz.*

Jörmungandr, de Midgardslang der Noorsche mythologie, een dochter van *Loki* en van de reuzin *Angrboda,* werd door de Asen in den oceaan geworpen en nam aldaar zoozeer toe in grootte, dat zij met haar lichaam de Aarde omspannen en zich zelf in den staart bijten kon. Zij werd voor de oorzaak van ebbe en vloed gehouden, daar men veronderstelde, dat deze ontstonden door het water drinken en water uitspuwen van dat monster. Bij de Godenschemering (Ragnarauk) rijst zij uit de diepten der zee op en strijdt tegen de goden. *Thor* doodt haar met zijn hamer, maar verdrinkt in den vergiftigen stroom, dien zij over hem uitstort.

Jornandes. Zie *Jordanes.*

Joroeba (*Yoroeba, Jarriba),* een voormalig Negerrijk in West-Afrika, behoort thans tot de Britsche kolonie Zuid-Nigeria en telt op een oppervlakte van 48 180 v. km. ongeveer 3 millioen inwoners. Het is een fraai landschap, in het N. en N.W. bedekt met heuvelruggen, ter hoogte van 1000 m., waarvan de Ogoen met den Ajoen en den Ossoen afstroomen. De inboorlingen onderscheiden zich van hun naburen door flinken lichaamsbouw en minder donkere huidskleur. Meestal behooren zij tot de Fetisjaanbidders; van

Digitized by Google

uit het N. wint de Islam echter veld, terwijl in het Z. Engelsche Protestantsche zendelingen op elf zendingsposten werkzaam zijn. De Joroeba wonen in versterkte steden bijeen. Het voornaamste middel van bestaan is de landbouw. Hoofdproducten zijn maïs en yams; verder: gierst, maniok, bataten en aardnoten. Uitgevoerd worden: palmolie, caoutchouc, sheaboter en indigo. Het land is eigendom van dengene die het bebouwt. Verder beoefenen zij de pottenbakkerij, het smeden, leerlooien, weven enz. De Portugeezen voerden vroeger katoenen stoffen van hier uit naar Brazilië. De steden, oorspronkelijk ontstaan ter beveiliging tegen slavenjachten, werden met der tijd middelpunten van kleine rijken. Elk daarvan had zijn eigen opperhoofd, terwijl bovendien ieder volk zijn eigen hoofdman had. Hun macht werd door een raad der aanzienlijksten, in bijzondere gevallen door een volksvergadering beperkt. De hoofdstad is Ojo met 40 000 inwoners. De voornaamste handelsplaats is Ibadan aan de Odo-Onarivier met 150 000 inwoners. Het is door een spoorweg van 196 km. lengte met Lagos verbonden. Ogbomosjo ten N.O. van Ojo telt 60 000 inwoners. Alle drie zijn zendingsposten. In de eerste helft van de 19de eeuw werd het N.lijk gedeelte van het land, dat vroeger veel grooter was, door de Foelbe van Gando veroverd. De rest viel in verschillende zelfstandige rijken uiteen, waarvan het tegenwoordige Joroeba en Abbeokoeta de voornaamste zijn. Nadat het verkeer met de kust langen tijd door de Jeboe bij Ode was verhinderd, gelukte het den Engelschen in Mei 1892 dezen te onderwerpen en aan de gedwongen isoleering een einde te maken. Met Noepe staat Yoroeba thans onder Gando. De taal der Joroeba werd bestudeerd door *Crowther* (1852) en *Bowen* (1858). Het uitvoerigst behandelt *Baudin* („Essai de grammaire", 1891 en „Dictionnaire", 2 dln., 1891) haar. Volgens *Lepsius* behoort zij tot den Z.-Afrikaanschen Bantoetaalstam.

Jorullo is de naam van een vulkaan in den Mexicaanschen staat Michoacan. Hij is 1232 m. hoog, verheft zich op een vruchtbare vlakte, 700 m. boven den spiegel der zee gelegen, en is den 29sten September 1759 plotseling ontstaan.

Josaphat (Hebreeuwsch *Jehoschaphat* = *Jahve* is rechter), koning van Juda (873—849 v. Chr.), was de zoon en opvolger van *Asa*. Volgens de oudste overlevering verbande hij de afgodendienaars uit het land, trachtte te vergeefs de scheepvaart naar Ophir te herstellen (zie I Koningen 22 : 49) en voerde met *Achab*, koning van Israël, oorlog tegen de Syriërs, alsmede met *Joram*, koning van Israël, tegen de Moabieten. De latere overlevering voegt er bij, dat hij voor het godsdienstig onderwijs en voor een goede rechtspleging zorgde, de steden versterkte en koreneschuren bouwde. Aan zijn zoon *Joram* gaf hij *Athalia*, de dochter van *Achab* ten huwelijk.

José. Zie *San José*.

Joséphine, *Marie Josèphe Rose*, keizerin der Franschen, eerste gemalin van *Napoleon*, den 23sten Juni 1763 op het eiland Martinique geboren, waar haar vader *Joseph Tascher de la Pagerie* havenmeester was. Op 15-jarigen leeftijd kwam zij in Frankrijk en werd er den 13den December 1779 de echtgenoot van vicomte *Alexandre de Beauharnais*. De kinderen uit dezen niet zeer gelukkigen echt waren: *Eugène*, later hertog *van Leuchtenberg* en *Hortense*, de gemalin van koning *Lodewijk Bonaparte* en de moeder van *Napoleon III*. Haar echtgenoot werd tijdens het Schrikbewind in de gevangenis geworpen en gedood, en de stappen, welke zij deed om hem de vrijheid te bezorgen, brachten ook haar in den kerker. De 9de Thermidor bracht haar de vrijheid. In de gevangenis had zij kennis aangeknoopt met Madame *De Fontenay (Theresia de Cabarrus)*, die later de gemalin van *Tallien* en vervolgens prinses *van Chimay* werd. Op aandrang van deze bevrijdde *Tallien* ook haar uit de gevangenis, zorgde dat zij een gedeelte van haar verbeurd verklaarde goederen terugkreeg en bracht haar in aanraking met *Barras*, die haar vervolgens in bescherming nam. *Barras* bevorderde ook haar huwelijk met generaal *Napoleon Bonaparte*, dat den 9den Maart 1796 voltrokken werd. Gedurende *Bonaparte*'s verblijf in Egypte leidde *Joséphine* een niet geheel onberispelijken levenswandel, hoewel haar gedrag door *Bonaparte*'s familie te erg werd voorgesteld. *Napoleon*'s bloedverwanten verfoeiden en vervolgden haar tot haar dood toe. Na *Napoleon*'s terugkeer uit Egypte gedroeg *Joséphine* zich onberispelijk. Alleen maakte haar gemaal nu en dan aanmerkingen over haar geldverkwisting. Na den 18den Brumaire betrok zij het Luxembourg en in 1800 de Tuileriën. Zelfs de koningsgezinden wist zij aan haar kleine Hofhouding te boeien, waar zij met smaak een groote weelde ten toon spreidde. Haar goed hart uitte zich o.a. in de pogingen, die zij aanwendde om het leven van *d'Enghien* te redden. Het voornemen van *Napoleon* om zich met de keizerlijke waardigheid te bekleeden, vervulde haar met angst. Met *Fouché* wendde zij alle pogingen aan om het volvoeren daarvan althans te verschuiven. Den 2den December 1804 zette echter *Napoleon* zelf de kroon op haar hoofd. Haar bezorgdheid was niet zonder grond; zij had *Napoleon* geen kinderen geschonken, en als stichter eener nieuwe dynastie verlangde hij een erfgenaam en opvolger. *Napoleon* deed haar in 1807 het voorstel om echtscheiding te vragen, doch vond bij haar geen gehoor. Eindelijk, na hoogst onaangename tooneelen, gaf zij toe. De echtscheiding had plaats den 16den December 1809. *Joséphine* vestigde zich nu met den keizerlijken titel en een rente van 2 millioen francs te Malmaison. Zij koesterde steeds een groote genegenheid voor *Napoleon*, hield briefwisseling met hem, ontving meermalen bezoek van den keizer en begunstigde diens huwelijk met *Maria Louise van Oostenrijk*. Ook zag zij nu en dan den jeugdigen koning van Rome, en *Napoleon* roemde in het bijzijn van *Maria Louise* gedurig de uitmuntende eigenschappen van zijn eerste gemalin, waarover *Maria Louise* zich meermalen jaloersch toonde. Groot was de verslagenheid van *Joséphine* bij den val van het eerste Keizerrijk. De vreemde vorsten, die als overwinnaars in Frankrijk binnenrukten, bewezen haar groote achting, doch gaven haar geen verlof den gevallen keizer naar Elba te ver-

Digitized by Google

gezellen. Na haar terugkeer van St. Leu, waar haar dochter *Hortense* ter eere dier vorsten een groot gastmaal had aangericht, gevoelde zij zich ziek; zij overleed den 29sten Mei 1814 aan een keelontsteking. Zij werd in de kerk te Ruel, niet ver van Malmaison ter aarde besteld. In 1823 hebben haar kinderen aldaar een gedenkteeken te harer eere doen verrijzen.

Literatuur: Aubenas, Histoire de l'impératrice Joséphine (Parijs 1857—1859, 2 dln.); *Maison,* Joséphine de Beauharnais (Parijs 1898); *dezelfde,* Joséphine impératrice et reine (Parijs 1898); *dezelfde,* Joséphine répudiée (Parijs 1901); *Ober,* Josephine, empress of the French (Londen 1911); *Pichevin,* L'Impératrice Joséphine (Parijs 1909); *De Méneval,* L'impératrice Joséphine d'après les témoignages de ses principaux historiens (Parijs 1910); *Turquan,* La générale Bonaparte (Parijs 2de druk 1910); *dezelfde,* L'impératrice Joséphine (Parijs 2de druk 1912).

Josephisme, ook wel *Josephinisme,* beduidt de theorie door *Joseph II,* keizer *van Oostenrijk,* gehuldigd en toegepast omtrent de verhouding van kerk en staat. Het hoofd van den staat heeft het bestuur over *alle externa* van den godsdienst (vandaar de bijnaam „koster", die aan *Jozef II* werd gegeven). Hiertoe behooren o. a. de tucht der geestelijken, de regeling der godsdienstoefeningen, de vaststelling van de grenzen der diocesen, bepaling der leerboeken op seminariën, aantal altaren enz. Van 1781 tot 1790 zijn een menigte bepalingen uitgevaardigd over dat uiterlijke van het kerkelijk leven. De Josephinistische bepalingen zijn tot ongeveer de helft der 19de eeuw van kracht geweest.

Josephus, *Flavius,* een Joodsch geschiedschrijver, in het jaar 37 na Chr. te Jeruzalem geboren, behoorde tot de secte der Farizeeën en was eenigen tijd stadhouder van Galilaea. Later stond hij als veldheer in de vesting Jotapata een belegering van 7 weken onder *Vespasianus* en *Titus* door. Toen de sterkte door verraad bezweek, nam hij de wijk naar een grot, doch werd ontdekt en aan den Romeinschen veldheer overgeleverd. Deze wilde hem naar *Nero* zenden, doch zijn voorspelling, dat *Vespasianus* eenmaal keizer zou worden, bezorgde hem de vrijheid. Dit bewoog hem zijn landgenooten den raad te geven zich aan *Titus* te onderwerpen. Na den val van Jeruzalem ging hij met laatstgenoemden naar Rome waar hij omstreeks 100 n. Chr. is gestorven. Hij schreef er zijn: „Geschiedenis van den Joodschen oorlog" in 7 boeken, eerst in het Arameesch en daarna in het Grieksch. Dit werk had de strekking om zijn landgenooten zooveel mogelijk bij de Romeinen en zichzelf bij de lezers aan te bevelen. Verder schreef hij: „Joodsche Oudheden" in 20 boeken, „Oudheid van het Israëlietische volk" in 2 boeken tegen *Apion* en „Geschiedenis van zijn eigen leven". Het werk „De Maccabaeis" wordt hem ten onrechte toegeschreven. Tot de beste uitgaven van zijn werken behooren die van *Havercamp* (Amsterdam, 2 dln., 1726), van *Niese* (1885—1895, 7 dln.) en van *S. A. Naber* (1888—1896, 6 dln.). Het getuigenis in de „Joodsche Oudheden" omtrent *Jezus* is een tusschenvoegsel van lateren tijd. De vrije vertaling van zijn „Oudheden" in het Latijn uit omstreeks 400 n. Chr., wordt gewoonlijk op naam van *Hegesippus* (een verbastering van *Josippus* of *Josepus*) gesteld.

Josgad of *Joxgad,* een stad en tevens de hoofdplaats van een sandsjak en kaza in het Turksche vilajet Angora in Klein-Azië, ligt 1792 m. boven de oppervlakte der zee op den rechteroever van de Delidsje Irmak. De plaats telt meer dan 15 000 inwoners, meest Turken, en bezit een fraai paleis. Deze stad was vroeger de zetel van *Tsjapan Ogloe,* het machtig stamhoofd der Toerkmenen, die in 1805 overleed. Ongeveer 37 km. ten noordwesten van Josgad ligt het dorp Boghaskoi met zijn bouwvallen en gebeeldhouwde figuren in de rotsen.

Joshino (*Yoshino*), een oude beroemde plaats in de Japansche provincie *Yamato* (Nippon), gelegen in de nabijheid van Osaka, was eenmaal de residentie der tegenkeizers en is thans een station voor de pelgrims, die den heiligen berg Omine (1892 m.) bestijgen. Het telt tegenwoordig slechts 1400 inwoners.

Joshiwara of *Yoshiwara* (= wijk der groene huisjes) is te Tokio en in andere Japansche steden de benaming van het stadsgedeelte, waarin de prostituées wonen.

Josia (Hebreeuwsch *Joschijahoe* = *Jahve* steune), koning van Juda (639—608 v. Chr.), was de zoon en opvolger van *Amon.* Onder zijn regeering werd het Assyrische Rijk door de Scythen verzwakt. Dit stelde hem in staat zijn invloed in het voormalig Noordelijk Rijk uit te breiden. Hij maakte zich verdienstelijk door het uitroeien der afgoderij en het herstellen van den dienst van *Jahve,* bestaande in de invoering van de wetten uit Deuteronomium en de centralisatie van den eeredienst in Jeruzalem. In den slag bij Megiddo tegen *Necho,* koning van Egypte werd hij zwaar gewond en overleed kort daarna te Jeruzalem.

Josias, *Friedrich,* prins *van Saksen-Koburg,* den 26sten December 1737 geboren, was de derde zoon van *Frans Josias,* trad in 1756 als ritmeester in Oostenrijkschen dienst, nam deel aan den Zevenjarigen Oorlog, klom op tot den rang van luitenant-veldmaarschalk en werd in 1785 militair bevelhebber in Galicië. In den oorlog tegen de Turken (1788—1791) voerde hij, onder *Laudon,* bevel over een legerkorps en bezette Moldavië. Na de verovering van Chotin en de overwinning bij Foksjani versloeg hij de Turken bij Martinestje, werd veldmaarschalk en trok Boekarest binnen. Na het sluiten van den vrede was hij vele jaren commandant in Hongarije en werd in 1793 benoemd tot opperbevelhebber van het Oostenrijksche leger, bestemd om te strijden tegen de Franschen. Hij behaalde in 1793 de overwinning bij Aldenhoven en Neerwinden en bezette België. Intusschen verlamde de noodlottige staatkunde van *Thugut* zijn krijgsbeleid, zoodat de behaalde voordeelen niet de gewenschte gevolgen hadden. In 1794 veroverde hij Condé, Valenciennes, Quesnoy en Landrecies, wierp de Franschen tot viermaal toe terug over de Sambre, maar leed vervolgens de nederlaag bij Fleurus en moest België ontruimen. Ontevreden over den gang van zaken, nam hij zijn ontslag en vestigde zich te Koburg, waar

Digitized by Google

hij den 26sten Februari 1815 overleed. In 1911 is te Koburg voor hem een gedenkteeken opgericht.

Josquin Desprez, *de Près* of *Dupré, Jodocus Pratensis*, een Fransch componist, omstreeks het midden der 15de eeuw te Condé in Henegouwen geboren. Hij wordt genoemd onder de leerlingen van *Ockeghem*, was vanaf 1474 kapelzanger te Milaan, van 1484 tot 1494 aan de pauselijke kapel te Rome, van 1495 tot 1499 leider van het domkoor te Kamerijk; daarna was hij achtereenvolgens te Modena, Parijs, Ferrara en ten slotte te Condé, waar hij den 27sten Augustus 1521 overleed. Hij had veel leerlingen en heeft een groot aantal werken, motetten, psalmen enz., gecomponeerd; de bibliotheken te Rome, München, Weenen, Bazel, Berlijn, Regensburg, Kamerijk bezitten handschriften van zijn missen; enkele zijn gedrukt te *Petracci*. Twee missen „Pange lingua" en „Messe à capelle" zijn opnieuw in partituur uitgegeven. Tal van motetten vindt men in de uitgaven van *Pierre Attaignant, Tylman Susato*, alsook *Chansons;* misdeelen, motetten enz. zijn in modern notenschrift gedrukt in de „Collectio operum musicorum Batavorum" van *Commer*, in de verzamelingen van *Rochlitz, Choron* e. a.

Josselin de Jong, *Pieter de*, een Nederlandsch schilder, den 2den Augustus 1861 te St. Oedenrode geboren, was achtereenvolgens een leerling van de teekenacademie te 's-Hertogenbosch en van *P. M. Slager* alaar. Daarna ging hij op de Antwerpsche academie werken, waar hij in 1879 een prijs behaalde. Hij bleef eenige jaren te Antwerpen, kreeg in 1881 een koninklijk subsidie, werkte daarna eenigen tijd op het atelier van *Cabanel* te Parijs en vestigde zich ten slotte te 's-Gravenhage. Als portretschilder maakte hij zich spoedig een naam en daarnaast trokken zijn tafereelen uit het boerenleven (ploegende paarden enz.) en zijn afbeeldingen van smelterijen de aandacht. Hij overleed den 2den Juni 1906 te 's-Gravenhage. Zijn werken vindt men hier te lande o. a. in het Museum Boymans te Rotterdam en in vele particuliere verzamelingen.

Josset, *Joseph Olivier*, een Nederlandsch geleerde, werd den 7den October 1792 te 's-Gravenhage geboren, door zijn ouders bestemd om R.-Katholiek geestelijke te worden, bezocht hij het gymnasium te Utrecht en het seminarium te Warmond. Zijn wensch, om een hoogeschool te bezoeken, ging niet in vervulling, daar hij weldra werd aangesteld als kapelaan te Noordwijk, later te Leiden, en vervolgens als pastor missionarius te In 't Veld. Wegens gezondheidsredenen verkreeg hij eervol ontslag; hij woonde van 1825 tot 1829 te Emmerik en bezocht in de jaren 1830 tot 1833 de universiteiten te Bonn en te Giessen. Later woonde hij te Amsterdam, en gevoelde, bij blijvende belangstelling in zijn vaderlijk kerkgenootschap, zich meer en meer Protestant en trad in 1840 in het huwelijk. Zonder een vaste betrekking te bekleeden, was hij als schrijver en onderwijzer werkzaam. Hij overleed den 4den April 1855. *Joseet* schreef: „Gewijde overwegingen voor vereerders van rede en openbaring" (1839), „Alamontade, de galeislaaf, naar Zschokke" (1845), „De R. K. Kerk in Oud-Nederland, gelijk zij is, zijn kon en zijn moest" (1833), „De R.-K. Kerk, zooals zij is en zooals zij niet is, enz." (1835), „De Mirakuleuse Medaille enz." (1835), „Brief van het mirakuleuse beeld van Kevelaar van den Ed. Achtb. Heer J. J. van der Brugghen enz." (1843), „Het Protestantsch Katholicismus, de eenige ware Kerk Gods, enz." (1843), „Het Christendom, zijn geest en aard, zijne verbastering en uitzichten op herstel, enz." (1852), benevens een aantal vertalingen en vele opstellen in den „Evangelische Kerkbode".

Jost, *Isaäk Markus*, een Duitsch geschiedschrijver, den 22sten Februari 1793 te Bernburg geboren, bezocht de hoogescholen te Göttingen en te Berlijn, waar hij zich wijdde aan de studie der letteren. In laatstgenoemde stad werd hij in 1826 aan het hoofd eener school geplaatst en bleef in die betrekking tot 1835. Toen werd hij benoemd tot eersten leeraar-directeur eener Joodsche hoogere burgerschool te Frankfort aan den Main; hij was hier werkzaam tot zijn dood, den 26sten November 1860. Van zijn geschriften vermelden wij: „Geschichte der Israeliten" (9 dln., 1820—1829), „Neuere Geschichte der Israeliten von 1815—1845" (1846—1847, 3 dln.), en „Geschichte des Judentums und seiner Sekten" (1857—1857, 3 dln.), verder „Allgemeine Geschichte des jüdischen Volks" (1831—1842, 2 dln.), een vertaling van de „Mischna" en gelegenheidsschriften en opstellen in maandwerken. Hij redigeerde de „Israëlietische Annalen" en met *Creizenach* het Hebreeuwsche tijdschrift „Zion".

Jostedalsbrae is het grootste gebied met eeuwige sneeuw en gletschers van Europa, gelegen in Noorwegen, in het district Nordre Bergenhus, op het schiereiland tusschen den Nordfjord en den Sognefjord. Het beslaat een oppervlakte van 1300 v. km. Het hoogste punt, de Lodalskaupen is 2076 m. hoog. Talrijke gletschers dalen van hier af naar de vertakkingen der fjorden.

Joten (= vreters) zijn in de Noorsche mythologie groote reuzen en toovenaars, die, over de natuurkrachten heerschend, in hun rijk Jotunheim, dat zich aan den rand der aarde uitstrekt, in donkere holen en grotten woonden en in eeuwige vijandschap met de Asen leefden. Oorspronkelijk zijn het storm- en onweersreuzen, die steeds door *Thor* bestreden worden, om den hemel tegen hen te beschermen. Hun dochters zijn van een zeldzame schoonheid, die niet zelden de Asen verleidt haar te trouwen.

Jotham, de zoon van *Gideon*, ontkwam volgens Richteren 9 aan het bloedbad, dat zijn halfbroeder *Abimelech* onder de andere zonen van *Gideon* aanrichtte. Hij kwam tegen den moordenaar, dien men te Sichem tot koning gekozen had, in verzet in een rede, die hij op den berg Gerisim hield, n. l. de beroemd geworden gelijkenis: „De boomen gingen eens henen, om een koning over zich te zalven" enz. bekend als de fabel van *Jotham*.

Jotham (Hebreeuwsch = *Jahve* is volkomen), koning van Juda (740—736 v. Chr.), was de zoon en opvolger van *Uzia*. Hij zorgde voor de veiligheid des rijks, stichtte onderscheiden

Digitized by Google

vestingen en maakte de Ammonieten schatplichtig. Dit en zijn voorzichtige politiek ten opzichte der Assyriërs, gaf echter aanleiding tot een oorlog tegen de Syriërs, die een jaar vóór zijn dood uitbarstte en tot den ondergang van Juda leidde.

Jotsjou, een stad in de Chineesche provincie Hoenan, gelegen aan de uiterste N.-punt van het Toengtingmeer, waar dit naar den Yangtsekiang afwatert, is een belangrijke stapelplaats voor thee, ijzer enz. met (1911) 20 000 inwoners. Sedert 1889 voor den vreemdenhandel geopend, wordt het echter door de nabijheid van Hankeoe in zijn verdere ontwikkeling tegengehouden.

Jotunfjeldene of *Reuzengebergte* is de naam eener wilde berggroep in westelijk Noorwegen, ten oosten en noorden grenzende aan Gudbrandsdal, ten zuiden aan Valdere en ten westen aan Sogne. Zij omvat onderscheiden bergketens en vormt het hoogste en meest woeste gebergte van Noorwegen. Sneeuwtoppen, gletschers, rotsvlakten, meren en alpenbeken vormen er een romantisch landschap, terwijl de dalen in hun diepste gedeelten alsdan, 970 m. boven de oppervlakte der zee liggen. Tot de Jotunfjeldene behooren de Galdhöpiggen (2468 m.), de Glittretind (2481 m.), de hoogste verheffing van Scandinavië, en Skagastölstind (2400 m.). Een der meest interessante punten is de Besseggen, een smalle kam tusschen de meren Beszwandet en Gjende.

Joubert, *Barthélemy Catherine,* een Fransch generaal, den 14den April 1769 te Pont-de-Vaux (departement Ain) geboren, trad in 1791 bij de vrijwilligers in dienst, nam in 1792 deel aan den veldtocht van het Rijnleger en werd tot luitenant bevorderd. In het volgende jaar was hij kapitein, ontving in 1794 een aanstelling als adjudant-generaal, in 1795 op aanbeveling van Kellermann een als kolonel en brigadier en werd kort daarna benoemd tot brigade-generaal. In 1796 verwierf hij het vertrouwen van *Bonaparte* en werd bevorderd tot divisie-generaal. Dapper verdedigde hij in 1797 de stelling van Rivoli tegen de aanvallen van *Alvinczy,* totdat *Bonaparte* verscheen en de overwinning behaalde. *Joubert* belastte zich met de vervolging van den vijand en veroverde Trente. In weerwil van een hevigen tegenstand trok hij door onderscheidene Alpendalen en vereenigde zich bij Villach met *Bonaparte.* Daarna voerde *Joubert* van 1798 tot 1799 bevel over het Fransche leger in de Bataafsche republiek, vervolgens in Mainz en kwam in 1799 aan het hoofd van het leger in Italië. Zonder slag of stoot bezette hij Piemont en bewoog den koning om afstand te doen van den troon. Dergelijke maatregelen wilde hij nemen met betrekking tot Toscane, doch het Directoire verzette zich tegen deze eigenmachtige krijgsmansstaatkunde. Gebelgd begaf zich *Joubert* naar Parijs, maar kreeg spoedig weer het opperbevel in Opper-Italië. Voor zijn vertrek zeide hij tot Mme *de Montholm,* met wie hij kortelings gehuwd was: „Ge ziet me als overwinnaar of als doode weder". Hij sneuvelde in het begin van den slag bij Novi (15 Augustus 1799).

Zie: *Chevrier,* Le général Joubert d'après sa correspondance (2de druk Parijs 1884).

Joubert, *Pieter Jacobus,* een Transvaalsch generaal, werd den 20sten Januari 1831 op de farm Cango in Natal geboren. Hij was de afstammeling van een Hugenoten-familie, die, na de opheffing van het Edict van Nantes, naar de Kaapkolonie trok. Hij volgde in 1841 zijn vader naar Transvaal, waar hij zich met landbouw bezighield. In 1852 kwam hij aan het hoofd van een commando te staan, waarmede hij de kaffers versloeg, werd later vrederechter, in 1875 lid van den Volksraad, daarna in 1876 in den Uitvoerenden raad gekozen en toen in 1880 de oorlog met Engeland uitbrak, werd hij opperbevelhebber der boeren. Verscheiden malen versloeg hij de Engelschen en tengevolge van de bloedige nederlaag, die hij hun bij Majoeba Hill toebracht, besloot Engeland de onafhankelijkheid van de Zuid-Afrikaansche republiek te erkennen (1881). *Joubert* nam toen de militaire organisatie van zijn land ter hand. In 1898 werd hij candidaat gesteld voor het presidentschap van de republiek, maar moest het tegen *Kruger* afleggen. Toen in 1896 *Jameson* zijn beruchten inval deed, versloeg hij hem en nam hem gevangen. Van dit oogenblik af stond hij *Kruger,* die een oorlog met Engeland onvermijdelijk achtte, bij in zijn pogingen om Transvaal in het geheim van wapenen te voorzien. Toen in 1899 *Engeland* talrijke troepen aan de Transvaalsche grens samentrok, sommeerde *Joubert,* die toen opperbevelhebber der troepen van *Transvaal* en *Oranje-Vrijstaat* was, den Engelschen terug te trekken. Op hun weigering drong hij *Natal* binnen, bracht hun verscheidene nederlagen toe en belegerde, hoewel zonder succes, *Ladysmith, Kimberley* en *Mafeking.* Men verweet hem op een guerilla-oorlog te hebben aangedrongen, waarin de Boeren uitmunten, maar waarvoor zij toen nog niet berekend waren. Bovendien schreef men hem gebrek aan energie toe. Vermoeid en ziekelijk verliet hij het leger en trok zich te Pretoria terug, waar hij den 27sten Maart 1900 overleed.

Jouffroy, *Théodore Simon,* een Fransch schrijver en wijsgeer, den 7den Juli 1796 te Pont-de-Vaux in het Juradepartement geboren, wijdde zich te Parijs onder leiding van *Cousin* aan de studie der wijsbegeerte en werd reeds in 1817 *maître de conférences* aan de normaalschool en *suppléant* der hoogleeraren in de wijsbegeerte aan het collège-Bourbon aldaar. Zijn zwakke gezondheid noodzaakte hem in 1827 laatstgemelde betrekking neder te leggen, en toen in het volgende jaar de Ecole normale opgeheven werd, hield hij een reeks druk bezochte voorlezingen. In 1824 stichtte hij met *Paul François Dubois* en *Daméron* het tijdschrift: „Le Globe". In 1829 werd hij weder *suppléant* en na de Juli-omwenteling adjunct van *Royer-Collard* en leeraar in de wijsbegeerte aan de Ecole normale. In 1832 werd hij benoemd tot opvolger van *Thurot* aan het Collège de France en in 1833 tot lid der Académie des sciences morales et politiques. Wegens zijn zwakke gezondheid moest hij in 1837 zijn hoogleeraarsambt nederleggen. Toen *Cousin* belast werd met de portefeuille van Onderwijs, benoemde hij *Jouffroy* tot lid van den Universiteitsraad. Ook was laatstgenoemde sedert 1831 afgevaardigde naar de Kamer van

Digitized by Google

Gedeputeerden. Hij overleed den 1sten Maart 1842. Van zijn geschriften noemen wij: „Esquisses de philosophie morale" (1826, 3de druk 1841) naar *Dugald-Steward*, de „Oeuvres" van *Reid*" (6 dln., 1836), „Mélanges philosophiques" (7de druk 1901), „Cours de droit naturel" (4de druk 1866) en „Cours d'esthétique" 4de druk 1883).

Zie: *Ollé-Laprune*, Théodore Jouffroy (1899).

Jouffroy, *François*, een Fransch beeldhouwer, werd den 1sten Februari 1806 te Dijon geboren en was een leerling van *Ramey*. Zijn voornaamste werk: „Jeune fille confiant son secret à Venus" bevindt zich in het Louvre te Parijs. Ook de groep „La poésie lyrique" voor de opera te Parijs is van zijn hand. Hij overleed te Laval den 26sten Juni 1882.

Joujou is de naam van een stuk speelgoed, bestaande uit 2 houten schijven, die door een cylinder verbonden zijn. Aan dezen is een snoer vastgemaakt, waarvan men het andere uiteinde met een oog aan den vinger bevestigt. Is het snoer opgewonden, dan laat men het afloopen door het los te laten, doch door een handige beweging maakt men, dat het zich, voordat het geheel afgeloopen is, weder om den cylinder rolt. In dat afloopen en oprollen bestaat het spel, en men was in 1790 tot 1794 eerst in Frankrijk, later ook in Duitschland en in ons land zoozeer daarop verzot, dat zelfs de aanzienlijkste personen zich op hun wandelingen met een joujou vermaakten.

Joule is de naam voor de hoeveelheid warmte (arbeidsvermogen), die door een stroom van één ampère in een draad met een weerstand van één ohm per secunde wordt opgewekt. 1 Joule = 10_7 ergs of 0,24 calorie.

Joule, *James Prescott*, een Engelsch natuurkundige, den 24sten December 1818 te Salford als zoon van een bierbrouwer geboren, ging eerst in het vak van zijn vader, legde zich echter later op wetenschappelijke studiën toe en promoveerde te Leiden. In 1843 publiceerde hij zijn eerste onderzoekingen over de galvanische warmte en het mechanisch aequivalent; in 1850 verscheen een volledig overzicht der bepalingen van laatstgenoemde grootheid. Samenwerkend met *William Thomson* (later lord *Kelvin*) deed hij belangrijke onderzoekingen omtrent de inwendige energie van een gas. *Joule* is de grondvester der mechanische warmtetheorie; zijn resultaten deelde hij mee in redevoeringen of in geschriften der „Royal Society". Het belangrijkst zijn de verhandelingen: „Discovery of the laws of the evolution of heat by electricity" en „Discoveries of the mechanical equivalent of heat". Zijn verzamelde geschriften verschenen als „Scientific papers of James Prescott J." (2 dln., Londen 1884—1887). Hij overleed den 11den October 1889 te Sale.

Joule, *Wet van*, is het resultaat der onderzoekingen van *James Prescott Joule* over de verwarming van electrische stroomgeleiders en luidt: De hoeveelheid warmte in de tijdseenheid opgewekt in een geleider, waardoor een electrische stroom gaat, is evenredig met den weerstand van den geleider, met den tijd, gedurende welken de stroom er doorheen gaat, en met het kwadraat van de stroomsterkte. De wet vindt uitdrukking in de formule $W = a i^2 r t$ waarin W de opgewekte warmte (Joulesche warmte), i de stroomsterkte, r de weerstand en t de tijd is. De coëfficient a hangt af van de keuze der eenheden; meet men de stroomsterkte in ampères, den weerstand in ohms, den tijd in secunden en de warmte in gramcalorieën, dan is $a = 0{,}24$.

Jourd. achter den Latijnschen naam van weekveldieren is de afkorting voor *Jourdan*, een Fransch zoöloog en palaeontoloog.

Jourdan, *Jean Baptiste*, graaf, maarschalk en pair van Frankrijk, den 29sten April 1762 te Limoges geboren, trad op jeugdigen leeftijd in dienst bij een regiment, dat naar Amerika vertrok. Na zijn terugkeer werd hij in 1790 kapitein bij de nationale garde te Limoges, in 1791 bataljonchef. Zijn moedig gedrag bij Jemappes en Neerwinden bezorgde hem in Juli 1793 de benoeming tot divisie-generaal. Twee maanden later was hij chef van het Noorderleger en dat der Ardennen, waarmede hij den 16den October 1793 den prins *van Coburg* bij Wattignies versloeg. Omdat hij een winterveldtocht met een gebrekkig uitgerust leger afried, plaatste de Conventie hem op nonactiviteit, doch reeds in het voorjaar van 1794 kwam hij aan het hoofd van het Sambre- en Maasleger. Den 26sten Juni 1794 versloeg hij den vijand bij Fleurus, nam Brussel in bezit en bracht den 18den September *Coburg* bij de Ourthe, den 2den October *Clerfayt* te Aldenhoven de nederlaag toe. Nu bezette hij Keulen, Coblentz en Dusseldorp. In den veldtocht van 1796 was hij eerst overwinnaar bij Altenkirchen, maar aartshertog *Karel* versloeg hem achtereenvolgens den 15den Juni bij Fleurus, den 24sten Augustus bij Amberg en den 3den September bij Würzburg. *Jourdan* viel daardoor in ongenade. Hij werd afgevaardigd naar de Kamer der 500, waar hij in 1798 de wet op de conscriptie deed aannemen. In 1799 belastte het Directoire hem met het opperbevel over het Donauleger, maar hij werd door aartshertog *Karel* den 21sten Maart bij Ostrach en den 25sten bij Stockach verslagen. In 1800 benoemde *Napoleon* hem tot gezant bij de Cisalpijnsche republiek, ofschoon *Jourdan* den staatsgreep van 18 Brumaire had afgekeurd. In 1803 werd hij lid van den Senaat en in 1804, bij de stichting van het keizerrijk, verkreeg hij den maarschalksstaf en zitting in den Staatsraad. In dienst van koning *Jozef* was hij werkzaam te Napels en vooral in Spanje, waar hij van 1808 tot 1814 als generaal-majoor der Fransche troepen fungeerde. Hij leed er de nederlaag bij Vittoria den 21sten Juni 1813. Na den val van het keizerrijk verzoende hij zich met de *Bourbons*. *Lodewijk XVIII* nam hem op in den gravenstand. In 1819 werd hij lid van het Huis der pairs. Daar hij steeds republikeinsche gevoelens koesterde, was hij met geestdrift bezield voor de Juli-omwenteling, belastte zich eenige dagen met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken, doch werd den 11den Augustus 1830 gouverneur van het Hôtel des Invalides. Hij overleed den 13den November 1833. Hij schreef: „Précis des opérations de l'armée du Danube sous les ordres du général Jourdan" (1799) en „Mémoires pour servir à l'histoire de la campagne de 1796"

Digitized by Google

(1819). Zijn „Mémoires militaires. Guerre d'Espagne" (1899) gaf *Grouchy* uit.

Joure, de hoofdplaats van de Friesche gemeente Haskerland, is een bloeiend vlek aan de stoomtramlijnen Sneek—Heerenveen en Joure—Lemmer gelegen. De plaats heeft handel en nijverheid. De voornaamste gebouwen zijn de Hervormde, de Doopsgezinde, de Roomsch-Katholieke en de Gereformeerde kerk, het gemeentehuis en de Heremastate, die te midden van een fraai bosch gelegen is.

Journaal is een boek, dat dient om bij het dubbel boekhouden het maken van fouten in het grootboek zooveel mogelijk te voorkomen. Heeft men alle veranderingen van financiëelen aard in een onderneming in het dagboek of memoriaal of wel in de hulpboeken, die te zamen dat dagboek vervangen, aangeteekend, dan moet ter wille van een duidelijk en gedetailleerd overzicht der zaak uit die aanteekeningen het grootboek worden samengesteld. Wilde men op directe wijze deze samenstelling verrichten, dan zou het blijken, dat men dikwijls gevaar liep fouten te maken. Om hieraan nu zooveel mogelijk te gemoet te komen, gebruikt men het journaal, een boek, waarin in chronologische volgorde, op duidelijke wijze wordt aangegeven, hoe de veranderingen in het grootboek moeten worden aangeteekend. Het vormt als 't ware de brug tusschen het memoriaal en het grootboek. In de eerste plaats worden in het journaal aangegeven de rekeningen, die gedebiteerd en gecrediteerd moeten worden, vervolgens de omschrijvingen van de oorzaken van het debiteeren en crediteeren en eindelijk de bedragen, waarvoor de rekeningen debet of credit worden. Deze laatste worden in verschillende kolommen ingeboekt. Door het gebruik van een journaal wordt dus het aanmerken van het grootboek zoo gemakkelijk gemaakt, dat men zelfs iemand, die geen kennis van het dubbel boekhouden bezit, daarmede zou kunnen belasten. Ook verschaft het journaal een niet te versmaden controlemiddel op de boekingen in het grootboek. Telt men n. l. de bedragen in de beide geldkolommen van het journaal doorloopend op, dan zullen niet alleen deze bedragen aan elkander gelijk moeten zijn, doch zij zullen bovendien moeten overeenstemmen met de sommen, die men verkrijgt door optelling van de debetzijde, zoowel als van de creditzijde van alle rekeningen in het grootboek, d.i. met de tellingen der proefbalans. Ook in het enkel boekhouden spreekt men van een journaal, doch hier heeft het de beteekenis van een in het net geschreven dagboek.

Journaal (Scheepvaart). *Zie Dagregister.*

Journal des Débats *(politiques et littéraires),* een der oudste Parijsche dagbladen, werd in 1789 gesticht, om het verslag der zittingen van de Natonale Conventie openbaar te maken. In 1800 ging het over in het bezit van *L. F. Bertin,* die het tot zijn dood (1814) leidde en door de medewerking van de meest bekende schrijvers van dien tijd, er een voornaam literair cachet aan wist te geven. Tot 1871 werd het blad, dat thans nog in het bezit van leden der familie *Bertin* is, geleid door *Armand* en *Eduard Bertin.* De courant verschijnt tweemaal daags en heeft een gematigd republikeinsche richting.

Journalistiek is de naam waarmede men het geheele dagbladwezen samenvat; journalisten heeten de schrijvers, die zich met het samenstellen van een blad bezighouden of daarvoor uitsluitend werkzaam zijn (zie *Redacteur).* In den laatsten tijd openbaart zich een streven, om aan de dagbladschrijvers een speciale opleiding te geven; zoo worden aan enkele Duitsche en Amerikaansche universiteiten en aan die te Bern reeds colleges over het dagbladwezen gegeven, terwijl te Berlijn sedert 1900 een hoogeschool voor journalistiek bestaat.

Journal officiel, de Fransche „Staatscourant", werd in 1869 door *Rouher* opgericht en kwam in de plaats van den „Moniteur". Het blad publiceert behalve alle ambtelijke aankondigingen en mededeelingen, wetten, verordeningen en benoemingen, ook de drukwerken en de stenografische verslagen van Senaat- en Kamerzittingen. Wekelijks verschijnt één nummer in plakaatvorm als „Edition des communes", dat een uittreksel van de belangrijkste berichten bevat en aan de deuren der maires wordt aangeplakt.

Jouvenet, *Jean,* een Fransch schilder, werd den 21sten Augustus 1647 te Rouaan geboren, en overleed den 5den April 1717. Tot zijn werken behooren schilderijen in de kerk van St. Martin aux Champs te Parijs, „De twaalf Apostelen" in de kerk van het Hôtel des Invalides en de „Afneming van het kruis" in die der Capucijnen aldaar. De fraaiste bevinden zich echter thans in het Louvre, zooals „De wonderbare vischvangst", „De opwekking van Lazarus", „De verdrijving der handelaars uit den tempel" en „De maaltijd bij Simon". Als zijn beste werk geldt de plafondschildering in het Paleis van Justitie te Rennes.

Jouy, *Victor Joseph Etienne,* genaamd *de,* een Fransch tooneeldichter en prozaschrijver, den 12den September 1764 te Jouy bij Versailles geboren, had als soldaat een bewogen jeugd en verliet in 1797 het leger, om zich uitsluitend aan de letterkunde te wijden. In 1798 maakte hij zich bekend door eenige novellen en goede vaudevilles en schreef vervolgens operateksten en tragedies. Nadat „La Vestale" met muziek van *Spontini* (1807) grooten bijval verworven had, verschenen: „Ferdinand Cortez" (1809), „Les Bayadères" (1810), „Les Amazones" (1812), „Les Abencerrages" (1813), „Guillaume Tell" (1829) en „Tippo Saïb" (1813). In 1812 schreef hij: „L'Hermite de la Chaussée d'Antin" in de „Gazette de France", en zoowel dit werk (5 dln., 1812—1814), als „L'Hermite de la Guiane" (3 dln., 1816), „L'Hermite en province" (14 dln., 1818—1827), „Les Hermites en prison" (2 dln., 1823) en „Les Hermites en liberté" (2 dln., 1894) verwierven de gunst van het publiek. Daarin werden vluchtige schetsen geleverd van de omstandigheden, zeden en gewoonten van dien tijd. In 1815 werd hij lid der Académie. Zijn treurspel „Sylla" (1822) werd vele malen vertoond. Tevens verdedigde hij met kracht de zaak der vrijheid en werd met *Béranger* in de gevangenis geworpen. In 1830 benoemde *Louis Philippe* hem tot bibliothecaris van het Louvre. Hij overleed te St. Gemain-en-Laye den 4den September 1846.

Digitized by Google

Zijn „Oeuvres complètes" (1823—1828) zagen het licht in 29 deelen.

Jovellanos, Don *Gaspar Melchor de,* eigenlijk *Jove-Llanos,* een Spaansch staatsman en schrijver, den 5den Januari 1744 te Gijon in Asturië geboren, werd in 1778 assessor bij het Hoog Gerechtshof te Madrid. Nadat hij in 1790 als een vriend van *Cabarrus* uit Madrid verbannen was, benoemde *Godoy* hem in 1797 tot minister van Justitie. De aanvankelijke gunst van den „vredevorst" veranderde echter in haat. *Jovellanos,* van zijn ambt ontzet, werd in 1798 eerst naar Gijon verbannen, maar in 1801 bracht men hem naar het Karthuizer klooster Valdemuza op Mallorca en in 1802 naar de staatsgevangenis te Bellver. Toen de Franschen in 1808 Spanje binnenrukten, herkreeg hij zijn vrijheid en keerde naar zijn geboortestad terug. Hij werd lid van de Centrale Junta, die zich tegen de vreemde overheersching verzette. Toen dat lichaam in 1810 ontbonden werd, leidde *Jovellanos* het daarheen, dat een regentschap benoemd en de vertegenwoordiging samengeroepen werd. Vervolgens begaf hij zich naar Muros, waar hij zijn vermaard: „A mis compatriotas", „Gedenkschrift aan mijn geestverwanten" (2 dln., 1811), in het licht gaf. Toen de Franschen Asturië ontruimden, keerde hij in 1811 naar Gijon terug. Hij overleed den 27sten November 1811 te Vega. *Jovellanos* was een schrijver van talent. Van hem verscheen o. a. het treurspel „Pelayo" (1769) en het blijspel „El delincuente honrado" (1773). Zijn verzamelde werken zijn in 1830—1832 in 7 en in 1858—1859 in 2 deelen in het licht verschenen.

Jovianus, *Flavius Claudius,* een Romeinsch keizer (363—364 na Chr.), in 331 geboren, was eerst primus ordinis domesticorum (de eerste in rang bij de huistroepen) en werd na den dood van keizer *Julianus* door het leger op den troon geplaatst. Hij sloot met *Sapor,* koning der Perzen, een smadelijk verdrag, waarbij hij dezen de door keizer *Galerius* aan de overzijde van den Tigris verworven gewesten (de vijf Regiones Transtigranae) en 15 vaste plaatsen, waaronder Nisibis, afstond. De dwangbevelen van *Julianus* tegen het Christendom hief hij op, begunstigde de Christenen en toonde zich tevens verdraagzaam jegens de Heidenen. Hij stierf, na een kortstondige regeering, op een reis naar Konstantinopel op de grenzen van Galatië en Bithynië, den 17den Februari 364, waarschijnlijk door zijn soldaten vermoord.

Jovinianus, een Romeinsch monnik, kwam omstreeks het jaar 388 met kracht in verzet tegen een overdreven waardeering van het echtelooze en ascetische leven. Hij werd daarom te Rome door bisschop *Siricius* geëxcommuniceerd, door *Ambrosius* te Milaan eveneens, en door *Hieronymus* en *Augustinus* heftig aangevallen. Hij overleed vóór 406.

Joyeuse entrée of *Blyde incomste* is de naam van een belangrijk charter, dat sedert *Wenceslaus* (1355) de hertogen van Brabant en Limburg bezweren moesten, voordat zij de residentie binnentrokken. Het bestond uit 59 artikelen, en een van deze behelsde, dat geen onderdaan langer tot gehoorzaamheid verplicht was, zoodra de vorst in strijd met de bepalingen der Blyde incomste handelde. Aan die bepalingen werden nog andere toegevoegd door *Philips den Goede* en *Karel V.* De laatste, die dit charter bezwoer, was keizer *Frans II* (31 Juli 1792).

Jozef, de zoon van den aartsvader *Jakob* en van *Rachel,* genoot volgens de Bijbelsche overlevering in groote mate de toegenegenheid van zijn vader en werd om die reden benijd door zijn broeders, die hem in een kuil wierpen, toen hij hun in hun legerplaats bezocht, en vervolgens aan slavenhandelaars verkochten. Zoodoende kwam hij in Egypte in het huis van *Potifar,* waar een deugdzaam afwijzen van de verzoekingen der vrouw van *Potifar* hem in de gevangenis bracht. Een droomuitleg, die hij aldaar aan den koninklijken schenker gaf, bracht hem later geluk aan. Want toen de koning eens een droom had, herinnerde zich de schenker *Jozef,* die ontboden werd en den vorst zeven „vette" en zeven „magere" jaren voorspelde en den raad gaf in de vruchtbare jaren voorraden voor de onvruchtbare op te slaan. De koning verhief hem dientengevolge tot de hoogste waardigheid en gaf hem *Asnath,* dochter van den opperpriester te Heliopolis, ten huwelijk, die hem 2 zonen schonk. Toen deed hij zijn grijzen vader en zijn elf broeders uit Kanaän naar Egypte overkomen en schonk hun het vruchtbare land *Gosen* tot woonplaats. Toen *Jakob* overleed, verleende hij aan de beide zonen van *Jozef (Ephraïm* en *Manasse)* een gelijk erfrecht als aan zijn eigen zonen. Aan dit verhaal hebben dichters en schilders meermalen motieven voor hun werken ontleend.

Jozef, volgens het Evangelie de echtgenoot van *Maria* en de pleegvader van *Jezus,* was timmerman te Nazareth en volgens de oudste geslachtsregisters van *Jezus* een afstammeling van *David.* De broeders van *Jezus,* vermeld in het Nieuwe Testament, zouden volgens sommige der Grieksche Kerkvaders zonen zijn van *Jozef,* gesproten uit een eerste huwelijk. Volgens de algemeene opvatting der Latijnsche Kerkvaders zijn zij neven van *Jezus,* zonen van *Maria Cleophas,* de zuster van *Maria.* De vereering van *Jozef* is eerst laat (15de eeuw) in de Katholieke Kerk opgekomen. Zijn feestdag is de 19de Maart en wordt sedert 1870 tot de groote feesten gerekend. *Jozef* zelf is door *Pius IX* in 1870 tot schutspatroon der geheele kerk verklaard.

Jozef, *Barsabbas,* bijgenaamd *Justus* (de rechtvaardige) werd met *Matthias* in de plaats van *Judas Iskariot* als apostel voorgesteld, doch het lot besliste tegen hem. Reeds in de tweede eeuw ontstond het verhaal, dat hij zonder nadeel den giftbeker, waartoe hij veroordeeld was, gedronken heeft.

Jozef I, Roomsch-Duitsch keizer (1705—1711), de oudste zoon van *Leopold I,* den 26sten Juli 1678 te Weenen geboren, ontving reeds in 1687 de Hongaarsche, in 1690 de Roomsch-Duitsche koningskroon. Met kracht zette hij tegen Frankrijk den Spaanschen Successie-oorlog voort en door de overwinningen van *Eugenius* en *Marlborough* gelukte het hem, ook uit Italië en de Nederlanden de Franschen te verjagen en *Lodewijk XIV* zoodanig in het nauw te brengen, dat hij om vrede moest verzoeken. Om gedu-

Digitized by Google

rende den oorlog zich vrijer te kunnen bewegen, sloot hij, door tusschenkomst van Engeland, een overeenkomst met *Karel XII* koning van Zweden, die in 1706 op zijn tocht van Polen naar Saksen door Silezië getrokken was, en schonk in 1707 godsdienstvrijheid aan de Protestanten in Silezië, waarbij hij hun een groot aantal kerken deed teruggeven, die de Jezuïten zich hadden toegeëigend. Tevens noodzaakte hij paus *Clemens XI* zijn broeder *Karel* als koning van Spanje te erkennen. Hij deed de keurvorsten van Beieren en Keulen (1706, alsmede den hertog *van Mantua* (1708) in den ban, maakte zich zelfs van het keurvorstendom Beieren meester en begon het land te verdeelen. Verder dempte hij een opstand in Hongarije onder *Frans Rákóczi*, bevestigde den Rijksdag te Regensburg, bevorderde de werkzaamheid van het Rijkskamergericht en gaf aan de stad Donauwörth de voormalige rechten terug, die haar in het begin der 17de eeuw door Beieren ontnomen waren. Ook stichtte hij een staatsbank en een Academie van Schoone Kunsten te Weenen, deed het kasteel Schönbrunn verrijzen en verlichtte de lasten der boeren. Hij was een begaafd en welmeenend vorst, gehecht aan zijn kerkgenootschap, maar verdraagzaam jegens andersdenkenden, een vriend van pracht en weelde, maar tevens weldadig en mild. Hij overleed den 17den April 1711. Uit zijn huwelijk met *Wilhelmina Amelie van Brunswijk* had hij slechts 2 dochters.

Jozef II, Roomsch-Duitsch keizer (1765—1790), een zoon van *Frans I van Toskane* en *Maria Theresia*, den 13den Maart 1741 te Weenen geboren, trad in 1760 in het huwelijk met prinses *Mariq Isabella van Parma*, die echter reeds in 1763 overleed. Ook zijn tweede huwelijk met prinses *Maria Josepha van Beieren* werd weldra door den dood ontbonden, en zijn eenige dochter overleed in 1770 op 8-jarigen leeftijd. In 1764 werd hij tot Roomsch koning gekozen en na den dood zijns vaders beklom hij den Duitschen keizerstroon (18 Augustus 1765). Tevens benoemde *Maria Theresia* hem tot mederegent der Oostenrijksche Monarchie. Niettemin behield zij de teugels van het bewind en vergunde aan haar zoon slechts het grootmeesterschap der ridderorden en het bevel over het leger. Hij beperkte de weelde zijner hofhouding, ging, om zijn kennis uit te breiden, onder den naam van graaf *von Falkenstein* op reis naar Hongarije, Bohemen, Moravië, Italië, Spanje, Frankrijk en de Nederlanden en bracht in 1769 een bezoek aan *Frederik den Groote*, dat deze in 1770 te Neustadt beantwoordde. Door zijn invloed verkreeg Oostenrijk bij de eerste verdeeling van Polen de gewesten Galicië en Ludomirië (1772), en kort daarna werd Turkije genoodzaakt de Boekowina (1777) af te staan. Het plan, om ook Beieren aan zijn rijk toe te voegen, mislukte door de tegenwerking van *Frederik II*, en bij den vrede van Teschen (13 Mei 1779) moest Oostenrijk zich met een gedeelte vergenoegen.

Na het overlijden van *Maria Theresia* (29 November 1780) werd hij alleenheerscher der Oostenrijksche Monarchie en kreeg thans gelegenheid, zijn hervormingsplannen, als „verlicht despoot", uit te voeren. Sedert den vrede van Teschen op Pruisen verstoord, zocht hij een bondgenootschap met Rusland. In de lente van 1780 had hij reeds aan *Catharina II* een bezoek gebracht te Mohilew en te St. Petersburg. Spoedig daarop geraakte hij in conflict met de Republiek der Vereenigde Provinciën, doordien hij het Barrièretractaat eigenmachtig opzegde, zoodat de Nederlandsche bezetting de grensvestingen in de Oostenrijksche Nederlanden (België) moest ontruimen, terwijl hij tevens, in strijd met het bestaande verdrag, vrije scheepvaart op de Schelde voor de Zuidelijke Nederlanden eischte. Toen de Republiek zulks weigerde, dreigde hij met oorlog. Intusschen kwam door bemiddeling van Frankrijk te Fontainebleau (8 November 1785) een verdrag tot stand, waarbij de Schelde gesloten bleef, maar Oostenrijk een schadeloosstelling van 10 millioen gulden ontving. Nieuwe plannen om zich van Beieren meester te maken, leden weder schipbreuk op den tegenstand van *Frederik II*. In 1788 verklaarde hij den Turken den oorlog, waarin echter de Oostenrijkers herhaaldelijk nederlagen leden. Tegelijk brak er, tengevolge van zijn binnenlandsche politiek, in de Zuidelijke Nederlanden een opstand uit en ook in zijn andere erflanden, met name in Hongarije, nam de ontevredenheid een bedenkelijk karakter aan.

Voor de inwendige ontwikkeling van het land was de regeering van *Jozef II* uiterst belangrijk. *Jozef* was de liberale beginselen van zijn tijd in hooge mate toegedaan. Hij was begaan met het lot van de lagere klassen en had een hooge meening omtrent de plichten van den vorst. In de eerste plaats richtte hij zijn aanvallen tegen de oude feudale toestanden, tegen den adel en de geestelijkheid en tegen de afzonderlijke rechten van de provincies en de kroonlanden. Ofschoon de keizer met de beste voornemens bezield was, mislukten de meeste van zijn ondernemingen, daar hij als verlicht despoot te overijld zijn plannen trachtte te verwezenlijken en zich daarbij niet stoorde aan het historisch gewordene (*„Josefinisme"*). *Jozef* wilde al de deelen van zijn rijk tot één staatkundig geheel vereenigen en er een zuiver Duitsch rijk van maken. Ook het zelfbestuur van de steden, de universiteiten, de kloosters en de gilden wilde hij beperken. Daartoe gaf hij een aantal wetten, die voor alle kroonlanden zouden gelden, zonder rekening te houden met de afzonderlijke privilegiën van elk land, gewest of lichaam. Er verscheen een algemeen burgerlijk wetboek, een herziening van de rechtspleging en van de belastingen. De pijnbank werd afgeschaft en de doodstraf zeer beperkt. Veel tegenstand ondervond de belasting van den adel, die daarbij zijn bijzondere voorrechten verloor. Jozef streefde naar gelijkheid voor de wet van alle onderdanen. Daarom hief hij ook de lijfeigenschap op. Hij bevorderde met kracht handel en nijverheid, o. a. door het bouwen van fabrieken, door het verleenen van voorschotten, door het afschaffen van vele monopoliën enz. Fiume werd tot een vrijhaven gemaakt en aan de Oostenrijksche onderdanen vrije scheepvaart op den Donau tot aan de zee verschaft. Kunsten en wetenschappen werden door hem beschermd. Ook breidde hij de vrijheid van druk-

Digitized by Google

pers uit, doordat hij aan de geestelijkheid de censuur van boeken ontnam en de dagbladpers geheel vrij maakte.

Vooral op het gebied van de Kerk voerde hij veel hervormingen in. Hij beperkte o. a. de briefwisseling van de geestelijken met Rome, verbood de opvoeding van jonge geestelijken in het Jezuïetisch Collegium Germanicum te Rome, beval, dat alle pauselijke bullen en brève's vóór hun afkondiging door den staat goedgekeurd moesten worden (Recht van Placet), hief meer dan 700 kloosters op en verminderde het aantal ordegeestelijken. Bij het Tolerantie-edict van den 13den October 1781 werd aan de Protestanten en niet-vereenigde Grieken vrije uitoefening van godsdienst en werden aan de Joden eenige rechten toegestaan. De reis van paus *Pius VI* naar Weenen in 1782 werkte niets uit.

In de Duitsche, zoowel als in de niet-Duitsche landen ontstond overal een hevige oppositie tegen den keizer wegens diens doortastende maatregelen. De Magyaren verzetten zich tegen de opheffing van hun staatsregeling, tegen de invoering van de Duitsche taal en tegen het bureaucratische bestuur van Duitsche ambtenaren. In de Oostenrijksche Nederlanden kwam *Jozef* eerst met de geestelijkheid, later ook met de Staten in conflict, waarna de oude grondwet van Brabant de *„Joyeuse Entrée"* geheel opgeheven werd (Juni 1789). In den herfst brak er een opstand uit, die door de Franschen ondersteund werd. De keizerlijke troepen werden verdreven en de onafhankelijkheid van de zuidelijke Nederlanden (1 Januari 1790) geproclameerd. Tegelijkertijd dreigde in Hongarije een opstand uit te breken. Om dit gevaar af te wenden, herriep *Jozef* alle aldaar uitgevaardigde verordeningen, behalve het Tolerantie-edict en de afschaffing van de lijfeigenschap. In dezen tijd werd de keizer, mede tengevolge van zijn vele teleurstellingen, ziek en overleed den 20sten Februari 1790 te Weenen. Hij werd in Oostenrijk en als keizer van Duitschland opgevolgd door zijn broeder *Leopold II*. In 1807 werd te Weenen een metalen ruiterstandbeeld, ontworpen door *Zauner*, voor hem opgericht. De „Briefe Josephs II", herhaaldelijk en nog in 1912 opnieuw uitgegeven, zijn afkomstig van den journalist *Grossing* (1790).

Literatuur: Wendrinski, Kaiser Joseph II (Weenen 1880); *Brunner*, Joseph II. Charakteristik seines Lebens, seiner Regierung und seiner Kirchenreform (2de druk Freiburg 1885); *Von Mitrofanov*, Joseph II. Seine politische und kulturelle Fähigkeit (uit het Russisch door *v. Demelic*, Weenen 1910).

Jozef, *Frederik Willem*, prins *van Saksen-Hildburghausen*, een zoon van hertog *Ernst II*, den 8sten October 1702 geboren, trad in 1719 in Oostenrijkschen dienst, nam in 1734 en 1735 deel aan de krijgsbedrijven in Italië, omhelsde in 1727 den R.-Katholieken godsdienst. Daarna vertrok hij als veldtuigmeester-generaal naar het leger in Hongarije, waar hij in 1737 zonder succes tegen de Turken streed. In den Oostenrijkschen Successie-oorlog was hij belast met het opperbevel over het leger binnen de grenzen van het Keizerrijk. Bij het uitbreken van den Zevenjarigen Oorlog in 1757 vertrouwde men hem het bevel toe over het Rijksleger, dat met dat van *Soubise* zou te velde trekken. Hij werd bij Roszbach door *Frederik den Groote* beslissend verslagen. Nu legde hij het commando neder en bepaalde zich bij het bestuur van het vorstendom Hildburghausen. Hij overleed kinderloos.

Jozef, hertog *van Saksen-Altenburg*, den 27sten Augustus 1789 geboren, een zoon van den toenmaligen hertog *Frederik van Hildburghausen*, werd den 29sten September 1834 opvolger van zijn vader in de regeering van het hertogdom Altenburg. Wegens de begunstiging der clericalen en de kostbare Hofhouding deed zich de volksbeweging van 1848 in Altenburg krachtig gevoelen, zoodat hij den 30sten November 1848 afstand deed van de regeering ten behoeve van zijn broeder *George*. Hij overleed den 25sten November 1868. Hij was gehuwd met prinses *Amelia van Württemberg* († den 26sten November 1848), die hem zes dochters schonk, van welke *Maria* met *George V*, koning *van Hannover*, *Elizabeth* met *Peter*, groothertog *van Oldenburg*, en *Alexandra* met *Constantijn*, grootvorst *van Rusland*, in het huwelijk trad.

Jozef Emanuel I, koning van Portugal, als zoon van *Johan V* in 1715 geboren, beklom den troon in 1750 en benoemde dadelijk *Pombal* (zie aldaar) tot minister, aan wien hij weldra de leiding der staatszaken geheel overliet, daar hij lui en onbekwaam was. Hij gaf zich geheel over aan zijn liefhebberijen: tooneel, jacht en galanterie. Na den aanslag van den 3den September 1758, waarbij hij gewond werd, gaf hij zijn toestemming tot het verdrijven der Jezuïeten. Aanvallen van beroerte noodzaakten hem in 1776 zijn gemalin *Maria* tot regentes te benoemen. Hij overleed den 24sten Februari 1777.

Jozef Karel Lodewijk, aartshertog *van Oostenrijk*, den 2den Maart 1833 als zoon van den aartshertog-palatijn *Jozef* en prinses *Maria Dorothea van Württemberg* geboren, werd in 1859 generaal-majoor, vertoefde van 1860 tot 1864 in Italië, commandeerde in 1866 een brigade van het 4de legercorps bij Schweinschädel en Königgrätz, waar hij gewond werd, kreeg het commando over het 4de corps, werd in 1867 opperbevelhebber der nieuw-opgerichte Hongaarsche landweer en in 1874 cavalerie-generaal. Ook was hij lid der Hongaarsche Academie en gaf den „Atlas der Heilpflanzen" (1904) uit. Sedert 1864 was hij gehuwd met prinses *Clothilde van Saksen-Koburg*. Hij overleed den 13den Juni 1905 te Fiume.

Jozef, *Ordegenootschappen van den Heiligen*, is de naam van verschillende genootschappen in de R.-Katholieke Kerk, de pleegvader van *Jezus*, waarvan verschillende ook den naam Jozephieten dragen.

Jozefinisme. Zie *Josephisme*.

Jozef van Arimathea of *van Ramathaim*, was volgens het Evangelie lid van den Joodschen Raad te Jeruzalem en in het geheim een vriend van *Jezus*. Hij deed het lijk van *Jezus*, na ontvangen verlof van *Pilatus*, afnemen van het kruis en in een nieuw graf bijzetten. Volgens de latere overlevering heeft hij tot de Zeventig door *Jezus* uitgezonden jongeren behoord en in Engeland het eerst het Evangelie verkondigd.

Digitized by Google

Jozephieten. *Zie Ordegenootschappen en Jozef.*

Jozgad, de hoofdstad van een sandsjak in het Turksch-Aziatische vilajet Angora, was vroeger de residentie van machtige Turkmeensche vorsten uit het Huis *Tsjapan,* heeft een mooi paleis en telt ± 15 000 inwoners. 28 km. ten N.W. van Jozgad vindt men de beroemde, in de rotsen uitgehouwen beeldhouwwerken van Boghajkoef, die veel op de Assyrische gelijken doch ruwer zijn, waarschijnlijk op de plaats van het door *Croesus* verwoeste Pteria.

Jozua, in het Hebreeuwsch *Jesjuah,* dat gewoonlijk vertaald wordt door *Jezus,* was volgens de Israëlietische overlevering degene, die, als opvolger van *Mozes,* zijn stamgenooten uit de woestijn in Kanaän bracht en aldaar het grondgebied onder de Twaalf Stammen verdeelde. Men vermeldt, dat hij 25 jaren leider van het volk is geweest en den ouderdom van 110 jaren bereikt heeft.

Jozua, *Het boek,* het 6de boek van het Oude Testament bevat het verhaal van de verovering (Hoofdstuk 1—14 en de verdeeling (Hoofdstuk 13—24) van het land ten Westen van den Jordaan (Kanaän). Al geeft men veelal toe, dat het boek *Jozua* niet door dezen geschreven is, zijn naam draagt het niet ten onrechte, omdat hij het is, om wien al het daarin verhaalde draait. In de nieuwere wetenschap van het Oude Testament wordt het boek *Jozua* gewoonlijk op dezelfde wijze beschouwd als de 5 eerste Bijbelboeken en het geheel *Hexateuch* (zie aldaar) genoemd. Aan den tekst van dit boek hebben waarschijnlijk velerlei redacties gewerkt. De Samaritanen bezitten een boek „Jozua", in het Arabisch en Latijn, in 1848 door den hoogleeraar *Juynboll* te Leiden uitgegeven, dat slechts gedeeltelijk met het boek van dien naam uit het Oude Testament overeenstemt.

Juan, *Don,* is een door verschillende schrijvers behandelde legendarische figuur, die het type voorstelt van den zelfzuchtigen en zich om niets bekommerenden zoeker van zingenot. De sage is deze: *Don Juan,* de telg van het adellijk geslacht *Tenorio* te Sevilla, leefde in den tijd van *Peter den Wreede* of van *Karel den Groote* en deed pogingen de dochter van den commandant der stad te schaken en aan zijn vele rampzalige slachtoffers toe te voegen. Hij doorstak haar vader, die de uitvoering van dat plan trachtte te beletten, en was vervolgens roekeloos genoeg, om tot het familiegraf van den verslagene door te dringen en in de vermetelheid van zijn tergend ongeloof het steenen standbeeld van den commandant als gast te noodigen. De steenen gast verschijnt en noodigt op zijn beurt *Don Juan* uit. Deze geeft daaraan gehoor en sterft door den handdruk van den doode. Het eerst is deze sage voor het tooneel bewerkt door *Gabriëlle Tellez* (Tirso de Molina) in: „El burlador de Sevilla y convidado de piédra" (vóór 1630), verder door *Villiers* in: „Le festin de pierre ou le fils criminel" (1659), door *Molière* in zijn beroemd stuk: „Don Juan ou le festin de pierre" (1665), later omgewerkt door *Thomas Corneille,* door *Dumesnil* in: „Le festin de pierre ou l'athée foudroyé" (1669), voor het Engelsche tooneel door *Shadwell* in zijn: „Libertine" (1676), en in den aanvang der 18de eeuw door *Goldoni* in: „Giovanni Tenorio, ossia il dissoluto punito". De bekende tooneelspeler *Mounet Sully* heeft in zijn „La vieillesse de don Juan" (1906) *don Juan's* ouderdom en bekeering beschreven. Boven al deze werken beroemd is *Mozarts* opera „Don Juan" met tekst van *Lorenzo Daponte.* Verder hebben nog verscheidene Duitschers, zooals *Braun von Braunthall, Wieze, Hauch, Nicolaus Lenau* en *Holtei* die sage behandeld. *Byron* heeft in zijn „Don Juan" aan de sage niets anders ontleend dan den naam van zijn held.

Juan de Fucastraat, een zeestraat tusschen het schiereiland Olympia, behoorende tot den Noord-Amerikaanschen staat Washington en het Canadeesche eiland Vancouver, loopt met een tamelijk gelijke breedte (27 km.) van Kaap Flattery ongeveer 100 km. naar het Z.O., vormt dan een 60 km. lang en 40 km. breed bekken, dat naar het N. door de engten van Haro en Rosario, aan beide zijden van den San Juan-Archipel, met de Georgiastraat, naar het Z. door de Admirality Inlet met den Puget-Sound in verbinding staat.

Juan Fernandez is de naam van een eilandengroep, die op de breedte van Valparaiso, ongeveer 565 km. ten westen van Chili is gelegen en tot laatstgenoemde republiek behoort. Zij vormt een afzonderlijk departement der provincie Valparaiso en bestaat uit 2 groote eilanden, namelijk Mas a Tierra en Mas a Fuera, een 1837 m. hoogen vulkaan en eenige kleine eilanden. Het eerste heeft een oppervlakte van 85 v. km., het tweede van 59. Van de overige eilanden is Sta Clara (Goat-Island) het grootst. Mas a Tierra bezit aan de noord-oostkust een goede haven, is in het O. berg- en boschachtig en in het W. met grazige weiden bedekt. Hier bereikt de palmenflora haar zuidelijkste grens. Varens bereiken er boomhoogte. Een derde deel der planten komt alleen hier voor, o. a. de *Chonta,* een palmsoort. Van landdieren vindt men er 20 soorten slakken, en eenige kevers, waaronder 3 inheemsche; van landvogels eenige roofvogels, een lijster en een kolibrie, die ook in Chili voorkomt; een andere kolibriesoort komt slechts hier voor. Tegenwoordig wordt Juan Fernandez veel als station voor waterverversching door de schepen gebruikt en door een klein aantal (± 20) menschen bewoond, die van vischvangst leven. *Alexander Selkirk* liet zich in 1704 op het toenmaals onbewoonde *Juan Fernandez* aan wal zetten en woonde er tot in 1709. Men meent, dat de geschiedenis van dezen man aan *Defoe* de stof heeft geleverd voor zijn „Robinson Crusoe".

Juarez (vroeger *El Paso del Norte),* een stad in den Mexicaanschen staat Chihuahua, is het uitgangspunt van den Mexicaanschen Centraalspoorweg, wordt van de Noord-Amerikaansche stad el Paso gescheiden door den Rio Grande, waarover twee bruggen leiden en telt 8500 inwoners. De stad heeft nauwe, kromme straten, grootendeels leemen huizen, doch een levendigen handel. In de nabijheid der rivier liggen mooie tuinen en wijnaanplantingen. Juarez werd in 1630 door de Spanjaarden gesticht.

Juarez, *Carlo Benito,* een Mexicaansch staats-

Digitized by Google

man, den 21sten Maart 1806 te San Pablo Guelatao in den staat Oaxaca geboren, was advocaat te Oajaca, toen hij in 1850 naar het congres te Mexico afgevaardigd werd. In 1851 koos men hem daar tot vice-president. Hij was het die, aan het hoofd der federale troepen, de opstandelingen *Zuloaga* en *Miramon* versloeg. Als overwinnaar deed hij zijn intocht in de hoofdstad en werd voor de 2de maal in 1861 tot president gekozen. Groote moeilijkheden berokkenden hem de intriges van *Miramon* en den Geneefschen bankier *Jecker*. Deze hadden de interventie van Engeland, Spanje en Frankrijk ten gevolge, in 1862. De overeenkomst van Soledad stelde de Britsche en Spaansche regeeringen tevreden. *Napoleon III*, die verstrekkende plannen had, zond een expeditie naar Mexico; de hoofdstad werd door de Franschen bezet, het land tot keizerrijk verklaard en de kroon aangeboden aan aartshertog *Maximiliaan van Oostenrijk* (1863). *Juarez* werd nu de ziel van het nationaal verzet; zijn aanhang, de Juaristen, kregen den steun van de Vereenigde Staten in 1865; de Franschen moesten zich in 1867 weder inscheepen. Op order van *Juarez* werd *Maximiliaan* te Queretaro gefusilleerd. *Juarez* liet zich nu herkiezen als president. Herhaalde opstanden wist hij te dempen. Daarna vaardigde hij een amnestie uit en trachtte den zeer achterlijken economischen toestand van het land te verbeteren. Kort na zijn herkiezing — *Porfirio Dias* was toen tegencandidaat — tot president, overleed hij plotseling den 18den Juli 1872.

Zie: *Burke*, Life of Benito Juarez (Londen 1894).

Juba, koning van Numidië, een zoon van *Hiëmpsal II* en een achterkleinzoon van *Masinissa*, stond in den strijd tusschen *Caesar* en *Pompejus* aan de zijde van laatstgenoemde. Met *Attius Varus*, een legerhoofd van *Pompejus*, vernietigde hij in 49 v. Chr. twee legioenen, door *Gajus Scribonius Curio*, den legaat van *Caesar*, naar Afrika overgebracht. Na den slag bij Pharsalus (48 v. Chr.) verzamelden zich bij hem de aanhangers van *Pompejus* onder *Quintus Metellus Scipio*. Met dezen leed hij de nederlaag bij Thapsus (46) en bracht daarna zich zelf om het leven.

Zijn zoon *Juba II* werd te Rome opgevoed. *Augustus* schonk hem de jeugdige *Cleopatra*, een dochter van den drieman *Antonius* en van de Egyptische *Cleopatra*, ten huwelijk en begiftigde hem in 25 met een gedeelte van het vaderlijk gebied. Hij heeft roem verworven door aardrijks- en geschiedkundige schriften, welke grootendeels verloren zijn gegaan. Hij overleed in 24.

Jubaea *H. B. K.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Palmen*. Het bezit slechts één soort, *J. spectabilis* H. K. *(Cocos chilensis* Mol. *(Coquito)*. Deze sierlijke palm met een boomachtigen, gladden tronk, gevinde bladeren, eenhuizige, donkergele bloemen en éénzadige, nagenoeg eironde vruchten is de zuidelijkste palm der westkust van Amerika en wordt niet alleen in Chili, maar ook in andere landen van Zuid-Amerika gekweekt. De palm is ook in Europa in de warme kas niet zeldzaam. Uit het sap van gevelde stammen bereidt men palmenhonig, de vruchten dienen tot bereiding van confituren en de bladeren tot vlechtwerk.

Jubeljaar noemde men bij de Israëlieten in Kanaän een feestjaar, dat telkens na 7 maal 7 jaren gevierd werd, dus steeds het vijftigste jaar. Het werd door bazuingeschal *(Jobel)* aangekondigd en ontleende hieraan zijn naam. Dan stond alle veldarbeid stil en alle landen keerden zonder losprijs tot de oorspronkelijke eigenaars terug, alle schulden waren vervallen, terwijl ook de onvrijen hun vrijheid herkregen. Het jubeljaar is echter in den laatsten tijd van het Israëlietisch volksbestaan in onbruik geraakt.

Ook in de R.-Katholieke Kerk heeft men een jubeljaar, dat vergezeld gaat van een volledigen aflaat. Het werd ingesteld door paus *Bonifacius VIII* in het jaar 1300; hij verleende toen een volkomen aflaat aan alle Italianen die 30, alle buitenlanders, die 15 dagen achter elkander minstens éénmaal per dag de kerken van de apostelen *Petrus* en *Paulus* bezochten. Door *Clemens VI* werd in 1343 bepaald, dat ieder 50ste, door *Urbanus VI* in 1389, dat ieder 33ste, en eindelijk door *Paulus II* in 1470, dat ieder 25ste jaar een jubeljaar zou zijn. *Bonifacius IX* (1386) zond aflaatverkoopers uit, die tegen ontvangst der som, welke een reis naar Rome zou gekost hebben, den aflaat verleenden. De bepaling van *Paulus II* is in de Kerk gehandhaafd. Om te gemoet te komen aan de ontevredenheid der wereldlijke vorsten, stelde de paus vast, dat de aflaat ook in verschillende landen in de voornaamste kerken kon verkregen worden, onder voorwaarde, dat het meerendeel der daarvoor ontvangen gelden aan de Apostolische Kamer werd bezorgd. Dit werd besteed aan den oorlog tegen de Turken, aan het bouwen der St. Pieterskerk en aan andere uitgaven van het Pauselijk Hof. Na de Hervorming verminderden de inkomsten van het jubeljaar aanmerkelijk. Het laatste jubeljaar werd in 1900 door *Leo XIII* afgekondigd, nadat er sedert 1825 geen meer gevierd was. Buitengewone jubeljaren kondigen de pausen af bij bijzondere gebeurtenissen, o. a. dikwijls bij het aanvaarden van het pontifikaat, zoo het laatst *Pius X* in 1904.

Jubilaeën, *Het boek der*, een der z. g. pseudepigrafen van het Oude Testament, behandelt op deze wijze den *Midrash* (zie aldaar) Genesis 1 tot Exodus 12 naar de indeeling in Jubilaeën, d. w. z. perioden van 49 (7 maal 7) jaren. Het oorspronkelijke boek was geschreven in het Hebreeuwsch of Arameesch; overgeleverd is het ons in Aethiopischen en Latijnschen tekst, die herkenbaar uit het Grieksch vertaald zijn. Het is waarschijnlijk in de 2de eeuw v. Chr. vervaardigd. De schrijver heeft een bijzondere belangstelling voor chronologie (reeds blijkend uit de indeeling) en voor wetgeving. Verder komen in het boek vele voorspellingen voor.

Jubilate noemt men den 3den Zondag na Paschen.

Jucar, een rivier in het O. van Spanje, ontspringt in den Sierra Tragacete op den Ojuelos de Valdeminguette (1720 m.) in de provincie Cuenca, stroomt eerst naar het Z., dan naar het O., komt in de provincie Valencia, neemt links

Digitized by Google

den Cabriel op en mondt, na een loop van 506 km., bij Cullera uit in de Golf van Valencia.

Juchtleder is een soort waterdicht leder, dat tot het maken van schoenen en portefeuilles, het inbinden van boeken, het bekleeden van reiskoffers enz. gebezigd en vooral in Rusland en Duitschland vervaardigd wordt. De naam komt van het woord *jufti, een paar,* omdat de vellen, met bast samengenaaid, paarsgewijs bereid en in den handel gebracht worden. Het juchtleder is niet alleen waterdicht, maar onderscheidt zich ook door zachtheid en lenigheid. Het heeft een zwarte of roode kleur. Men neemt daartoe vellen van 3-jarige runderen en looit deze op de gewone wijze. Vervolgens worden zij aan den vleeschkant door middel van wollen lappen met berkenteer ingewreven, waardoor zij een eigenaardigen reuk verkrijgen. Om de vellen te verven, legt men ze in een aluinoplossing en daarna in een afkooksel van fernambukhout met een weinig potasch.

Juda (Hebreeuwsch *Jehuda* = God lof) was de vierde zoon van den aartsvader *Jakob* en van *Lea*. Het grondgebied van zijn stam lag in het zuiden van Kanaän tusschen de Middellandsche Zee en de Doode Zee. Daaraan ontleende het landschap *Judaea* (zie *Palestina)* zijn naam.

De stam Juda was de jongste onder de stammen; in Richteren 5 (het z. g. lied van *Debora)* wordt hij nog niet genoemd. Zijn ontstaan hangt samen met de stichting van het koninkrijk van *David*.

Judae, *Leo,* een Zwitsersch hervormer, in 1482 te Gemar geboren, werd in 1523 pastoor in de St. Pieterskerk te Zurich en heeft in die betrekking de Hervorming niet weinig bevorderd. Daartoe dienden ook zijn Bijbelvertaling en zijn Groote en Kleine Catechismus. Hij overleed te Zurich den 19den Juni 1542.

Judaea. Zie *Palestina.*

Juda ha Levi, *ben Samuel,* Arabisch *Aboel Hassan,* een nieuw-Hebreeuwsch dichter en geleerde, omstreeks het jaar 1080 in Castilië geboren, overleed in 1140 op een pelgrimstocht naar Palestina. Van beroep arts, was hij tevens een van de meest beroemde Joodsche dichters der Middeleeuwen. Van zijn liederen zijn de meeste van godsdienstigen inhoud en in bijna alle rituaalboeken opgenomen; een verzameling daarvan gaf *Luzatto* (1864), een Duitsche vertaling *Geiger* (1851). Het werk „Koesari", uitgegeven door *Hirschfeld* (1886—1887, 2 dln.), behandelt in dialoogvorm op apologetische wijze de belangrijkste onderwerpen van het Jodendom.

Judas, de zoon van *Jacobus,* komt bij *Lucas* voor op de lijst der Twaalf Apostelen; bij *Marcus* wordt in zijn plaats *Thaddaeus,* bij *Matthaeus Lebbaeus* vermeld, dien men reeds in de dagen der Oudheid met *Judas* vereenzelvigde en een zoon van *Alphaeus* en een broeder van een jongeren *Jacobus* noemde. De verwisseling van dezen *Judas* met den evenzoo genoemden broeder van *Jezus* gaf aanleiding, om aan hem den in het Nieuwe Testament opgenomen brief toe te kennen, wiens vervaardiger zich een broeder van *Jacobus* noemt, namelijk van *Jacobus den Rechtvaardige,* den broeder van *Jezus* en geruimen tijd het hoofd der gemeente te Jeruzalem.

Judas, *De brief van,* kwam eerst sedert de 4de eeuw in den canon. Deze brief is een uiting van de bestrijding van het Gnosticisme in en buiten de christelijke gemeenschap. Het is moeilijk, de omstandigheden, waaronder deze brief geschreven is, met nauwkeurigheid te bepalen; dientengevolge is ook het tijdstip, waarin hij geschreven is, niet met zekerheid aan te wijzen. Uit wat in dezen brief wordt gezegd betreffende de brieven van *Paulus* mag men de gevolgtrekking maken, dat de schrijver deze reeds als een geheel van heilige geschriften kende en hoogschatte en zijn getuigenis omstreeks 150 n. Chr. heeft samengesteld.

Judas, *de Galilaeër,* bij *Josephus Gaulonaios* geheeten, uit Gamala aan het meer van Galilaea afkomstig, ruide met een zekeren *Zadok* het Joodsche volk tegen een volkstelling op, die de Romeinsche stadhouder in Syrië, *Sulpicius Quirinus,* in 6—7 n. Chr. wilde houden. Van hem en zijn aanhangers beweerden de Zeloten af te stammen, die ten tijde van den Joodschen Oorlog (67—70 na Chr.) tegen de Romeinen streden.

Judas *Iskarioth.* Bij gebrek aan een betere verklaring neemt men gewoonlijk aan dat *Judas* naar zijn geboorteplaats Karioth in het stamgebied van Juda zijn bijnaam droeg. Hij behoorde volgens de Evangelische verhalen tot de Jongeren van *Jezus* en verried dezen door een kus (Judaskus), aan den Joodschen Raad voor dertig zilverlingen (ongeveer 36 gulden van onze munt), waarna hij zich uit wanhoop om het leven bracht. *Matthaeus* vermeldt, dat hij zich verworgde, en in de Handelingen der Apostelen staat opgeteekend, dat hij zich nederstortte in een afgrond, zoodat hij middendoor barstte. De oorzaak van zijn verfoeielijke daad kan met het oog op de geringe som moeilijk hebzucht zijn geweest. Daarom heeft men wel eens gemeend, dat hij lange dien weg *Jezus* wilde dwingen om het verwachte Messiasrijk te stichten. Wij zijn echter te weinig omtrent den persoon van *Judas* ingelicht, om over hem en zijn beweegredenen een gegrond oordeel uit te spreken.

Judas *Maccabaeus,* een zoon van den Israëlietischen hoogepriester *Mattathias,* stond na den dood zijns vaders aan het hoofd der vrijheidlievende Israëlieten, die oorlog voerden tegen den Syrischen koning *Antiochus IV Epiphanes* en zijn opvolgers. Te beginnen met het jaar 166 v. Chr. versloeg hij de Syrische veldheeren *Gorgias, Lysias* en *Nicanor* in verschillende gevechten en stond op het punt om een verbond te sluiten met de Romeinen, toen een groot leger der Syriërs hem noodzaakte tot een nieuwen veldslag, waarin hij sneuvelde (160 v. Chr.). Wij vinden zijn krijgsbedrijven vermeld in de boeken der Maccabeën.

Judasboom *(Cercis Siliquastrum* L.) is de naam van een kleinen boom uit het geslacht *Cercis* behoorende tot de familie der *Caesalpiniaceën.* Hij groeit in Zuid-Europa en Klein-Azië, wordt 6 m. hoog, draagt afwisselend geplaatste, bijna niervormige, gaafrandige, onbehaarde bladeren met vliezige, gepaarde, vroeg afvallende

Digitized by Google

steunblaadjes en fraaie, rozeroode, tot trossen vereenigde bloemen.

Judaskus. Zie *Judas Iskarioth.*

Judasoor *(Peziza aurantiaca)* is de naam eener zwamsoort uit de orde der *Schijfzwammen (Discomyceten).* Zij groeit in Midden-Europa en Noord-Amerika vooral op oude vlierstammen.

Judaspenning *(Lunaria annua* L.) is een sierplant uit de tweezaadlobbige familie der *Cruciferen.* Deze plant is tweejarig; vandaar dat haar naam ook wel luidt *L. biennis* M n c h. De vruchten zijn hauwtjes ter grootte van een gulden en de vruchttrossen zijn, wanneer de vruchtkleppen verwijderd, doch de tusschenschotten behouden zijn, zeer geschikt om, in een vaas geplaatst, ter versiering te dienen. Op vele bloemenmarkten zijn deze dan ook in het laatst van Augustus verkrijgbaar. De bloemkroon is violet en de bloeitijd valt in Mei. Zoodra de stengels bijna rijp zijn, worden ze afgesneden en ter langzame narijping op een frissche plaats opgehangen. Daar openen de hauwtjes zich geleidelijk. Na reiniging van de onnutte deelen zijn de stengels voor vaasbouquetten geschikt. Het zaaien vereischt geen bijzondere zorg. Zelfs particulieren slagen in den aankweek doorgaans goed. Het eerste jaar ontwikkelt de plant zich tot een vrij onaanzienlijk gewas, dat onder eenige beschutting overwintert. In het daarop volgend voorjaar echter begint de ontwikkeling eerst krachtig en weldra groeit de plant tot een volwassen, bloeibare plant uit. Een andere soort: *L. redivia* L i n n. gelijkt wel eenigszins op de voorgaande, maar geeft lichter gekleurde bloemen en minder groote tusschenschotten bij de zaadvoortbrenging.

Judeich, *Johann Friedrich,* een Duitsch beoefenaar der boschcultuur, den 27sten Januari 1828 te Dresden geboren, studeerde aan de academie voor boschcultuur te Tharandt en aan de universiteit te Leipzig, was in verschillende betrekkingen bij de boschcultuur werkzaam en werd in 1866 „Oberforstrat" en directeur van de Academie te Tarandt. Hij overleed aldaar den 28sten Maart 1894. Hij schreef o. a.: „Die Forsteinrichtung" (Dresden 1871, 6de druk aangevuld door Neumeister, 1903) en leverde met *H. Nitsche* een 8ste uitgave van: „Die Waldverderber und ihre Feinde" van *Ratzeburg,* onder den titel „Lehrbuch der mitteleuropäischen Forstinsektenkunde" (2 dln., Weenen 1885—1895). Van 1868 tot 1887 redigeerde hij het „Tharandter forstliches Jahrbuch" (20 dln., Dresden). In 1873 gaf hij den „Deutschen Forst- und Jagdkalender" uit, sedert 1882 onder den titel van „Forst-und Jagdkalender" in vereeniging met *Behm.* Voor het „Handbuch der Forstwissenschaft" van Lorey (Tubingen 1887—1888) bewerkte hij de „Forsteinrichtung".

Judic, *Anne Marie Louise,* geboren *Damiens,* een Fransch tooneelspeelster, in 1850 te Semur en Brionnais (Saône-et-Loire) geboren, was een leerlinge van het Parijsche Conservatorium, debuteerde in 1867 in de Gymnase dramatique in onbeduidende rollen, ging over tot het café-concert Eldorado, waar zij buitengewoon veel succes had en werd in 1872 in de Bouffes-Parisiens eensklaps in de „Timbale d'argent" een ster van de eerste grootte in het voordragen van naïeve dubbelzinnigheden. Van 1876 tot 1885 speelde zij in variétés verschillende kluchten, zooals „Les charbonniers", „Niniche", „La femme à papa", „Le grand Casimir" „La roussotte" en „Mam'zelle Nitouche", deed daarna reizen door Amerika en Europa, keerde naar de Variétés terug en trad in 1893 weer in het café-concert op. Daarna deed zij weer een tournée door de Oude en Nieuwe Wereld.

Judica noemt men den 5den Zondag van den Vastentijd.

Judith, de heldin van een Bijbelsch verhaal, onder de Apocriefe boeken opgenomen, werd zulks, volgens dat verhaal, in dagen van diepe ellende des volks. De stad harer inwoning, namelijk Bethulia (Betylua) in het noorden van Palestina, werd belegerd door *Holophernes,* den veldheer van *Nebukadnezar.* Toen de oversten des volks radeloos waren, begaf zij zich naar het vijandelijk leger, wist den veldheer te boeien door haar schoonheid en hieuw hem, toen hij des nachts bedwelmd op zijn bed nederlag, met zijn eigen zwaard het hoofd af. De belegerden, hiervan onderricht, deden een uitval, zoodat de vijanden, door schrik bevangen, hun heil zochten in de vlucht. Dit verhaal heeft geen historischen grondslag. Waarschijnlijk is het in den tijd der Maccabeeën ontstaan. *Hieronymus* heeft een Arameeschen tekst gekend; of die echter de grondslag van den ons bekenden Griekschen is, valt niet uit te maken.

Judith, de tweede gemalin van keizer *Lodewijk den Vrome* en een dochter van *Welf,* graaf *van Beieren,* schonk hem in 823 een zoon, later bekend onder den naam van *Karel den Kale.* Zij wekte weldra den nijd van de beide voorzonen des keizers, die haar van echtbreuk beschuldigden en hun vader noodzaakten, haar in 830 in een klooster op te sluiten. Weldra was zij weder in vrijheid, maar een nieuwe opstand dier voorzonen was oorzaak, dat zij in 833 naar Tortona in Italië in de gevangenis werd gebracht. Het volgend jaar keerde zij echter naar haar gemaal te Aken terug en overleed drie jaar na dezen den 19den April 843.

Judith, een dochter van hertog *Arnulf van Beieren,* onderscheidde zich door schoonheid en verstand, trad in 938 in het huwelijk met *Hendrik* een broeder van keizer *Otto I,* die ook de heerschappij verkreeg over Beieren. en voerde na den dood van haar gemaal (November 955) als voogdes over haar onmondigen zoon *Hendrik den Twistzieke* met groot beleid het bewind in het hertogdom. Toen de opstand van haar zoon tegen keizer *Otto II* in 974 mislukte, nam zij den sluier aan in het Mariakloester te Regensburg, waar zij in 979 overleed. De hertogin *Hedwig van Zwaben,* de vriendin van *Ekkehard,* was haar dochter.

Juffertje in 't groen *(Nigella damascena* L.) is een Zuid-Europeesch plantje met fijn-ingesneden bladeren, onbehaarden stengel en witte of blauwe bloemen. Het komt veel in onze tuinen voor, is eenjarig, bloeit van Juni tot September en behoort tot de familie der *Boterbloemigen (Ranunculaceeën).* Het behoort in het voor-

Digitized by Google

aar op een eenigszins warme, beschutte plaats geaaid te worden. Een warm plekje buiten voor en schutting is voldoende. Men verkrijgt echter og betere uitkomsten door in een lauw warm akje direct in potjes te zaaien. 't Gevolg daarvan is een sneller, krachtiger ontwikkeling, doorlien niet behoeft verplant te worden. Een andere oort is *N. hispanica*, waarvan vooral de variëteit *Fontanesiana* met blauwe bloemen, maar belangrijk vroegeren bloei bekend is.

Jugerum was bij de Romeinen de eenheid van de vlaktemaat, een rechthoek, 240 Romeinsche voeten lang en 120 breed = 28 800 v. Romeinsche voeten = 2518,88 v. m. 200 *jugera* vormden een *centuria* = 50,364 H.A.

Juglandaceeën is de naam eener tweezaadlobbige plantenfamilie. Zij is eenhuizig en draagt mannelijke bloemen in katjes met een bloemdek, talrijke meeldraden op het bloemdek, en eindstandige, ten getale van 1 tot 3 bijeengeplaatste vrouwelijke bloemen met een bloemdek, een eenhokkig vruchtbeginsel en een steenvrucht zonder kiemwit. — Van het geslacht *Juglans* hebben de mannelijke bloemen een 5- of 6-slippig, onregelmatig bloemdek, dat aan de onderzijde met een schutblad vergroeid is, en ongeveer 14 meeldraden, — de vrouwelijke een 8-slippig, bovenstandig bloemdek, een onderstandig vruchtbeginsel en 2 bladachtige stempels, terwijl de vrucht een steenvrucht is en het daarin besloten zaad een vliezige zaadhuid en 2 zeer groote, vleezige, gegroefde en gelobde zaadlobben heeft. Van de soorten noemen wij: *Juglans regia* L. onze *okker-* of *walnoot*, een statigen boom met oneven gevinde, specerijachtige bladeren, die als vruchtboom in ons land wegens zijn vruchten zeer gezocht is, hoewel de boom niet op groote schaal geteeld wordt. Groote aanplantingen in boomgaarden, zooals van appelen, peren en kersen, komen van den walnoot niet voor. Uitsluitend vindt men hem langs dijken en binnen van wegen op grondstukken, welke anders alleen voor grasvoortbrenging benut worden. Dit is het gevolg van de omstandigheid, dat de boom eerst op vrij hoogen leeftijd van belang en dan nog onregelmatig draagt en dat hij een bijzonder groote ruimte inneemt. De vermeerdering geschiedt door zaaien en enten. De vruchten worden in rijpen of onrijpen toestand geoogst. In het laatste geval dienen ze om met de schil in pekel geconserveerd te worden. Meer of minder bekende soorten zijn nog: *J. californica, J. rupestris, J. nigra, J. cinerea, J. mandshurica, J. Sieboldiana, J. Cordiformis* en *J. intermedia* (zie verder *Noteboom*).

Jugurtha, koning van Numidië, 154 v. Chr. geboren, was een zoon van *Mastanabal*, den onwettigen zoon van *Masinissa*. Hij ontving aan het Hof van zijn oom *Micipsa*, den opvolger van *Masinissa*, tegelijk met zijn neven *Adherbal* en *Hiëmpsal*, een zorgvuldige opvoeding. Vóór Numantia, waarheen *Micipsa*, die voor hem begon te vreezen, hem in 134 v. Chr. tot hulp der Romeinen gezonden had, verwierf hij door zijn beleid en moed de achting van *Scipio*. Op zijn sterfbed verdeelde *Micipsa* zijn gebied tusschen zijn beide zonen en *Jugurtha* (119 v. Chr.) Van uit Rome daartoe aangemoedigd, vermoordde *Jugurtha* zijn neef *Hiëmpsal*, wiens staten hij annexeerde. *Adherbal*, mede in het nauw gebracht, riep Rome's hulp in. De omgekochte senaat wees, bij een nieuwe deeling, het leeuwendeel aan *Jugurtha* toe. Nog niet tevreden dwong deze zijn neef tot een capitulatie, waarna hij hem deed worgen. Bij het publiek te Rome wekte deze schanddaad zulke verontwaardiging, dat de senaat wel verplicht was een leger tegen *Jugurtha* uit te zenden. De aanvoerder *Lucius Calpurnius Piso Bestia* en zijn legaat, de oud-consul *Marcus Aurelius Scaurus* lieten zich echter door *Jugurtha* omkoopen. Naar Rome opontboden, wist *Jugurtha* door goud zich recht te verschaffen; tevens liet hij er een kleinzoon van *Masinissa*, die hem een gevaarlijk mededinger kon worden, uit den weg ruimen. Bij zijn vertrek riep hij: „Veile stad, gij zoudt te gronde gaan, zoodra er een kooper voor u kwam!" In den daarop volgenden strijd tegen de Romeinen onderscheidde *Jugurtha* zich door zijn dapperheid. Zijn schoonvader *Bocchus*, koning van Mauritanië, leverde hem uit aan de Romeinen. Hij moest geketend aan den triomf van *Marius* deel nemen. Daarna werd hij in de gevangenis geworpen, waar hij van gebrek omkwam, in 104 v. Chr.

Zie: *Meinel*, Zur Chronologie des Jugurthinischen Krieges (Augsburg 1883).

Jühlke, *Ferdinand*, een Duitsch beoefenaar van den tuinbouw, den 1sten September 1815 te Barth in Pommeren geboren, ontving zijn opleiding te Greifswald en werd in 1834 academisch tuinier te Eldena, waar hij met *Langenthal* den aanleg bezorgde van den botanischen tuin en van proefvelden, terwijl hij zich tevens oefende in de volkshuishoudkunde en de scheien natuurkunde en zich verder ontwikkelde op wetenschappelijke reizen. In 1845 stichtte hij de tuinbouwvereeniging in Nieuw-Voorpommeren en Rügen en in 1854 werd hij benoemd tot koninklijk tuininspecteur. In 1858 kwam hij in het bezit van een groote kweekerij te Erfurt en was er van 1860 tot 1865 voorzitter van het aldaar gevestigde tuinbouwgenootschap. In 1866 werd hij directeur van de koninklijke tuinen in Pruisen. Hij overleed den 12den Juni 1893 te Potsdam. Van zijn geschriften noemen wij: „Fortschritte des Gartenbaues während der letzten 10 Jahre" (Berlijn 1854), „Gartenbuch für Damen" (4de druk Berlijn 1889), „Die Verbesserung des wirtschaftlichen Lebens durch die Einführung, Verbesserung und Verbreitung von Kulturprodukten" (Leipzig 1863)), „Ueber die Stellung der Botanik zur Landwirtschaft und zum Gartenbau" (Erfurt 1865), „Die Hilfsmittel zur Verbesserung der landwirtschaftlichen und gärtnerischen Kulturpflanzen" (Berlijn 1868), „Die Rassenverbesserung der Kulturpflanzen" (Erlangen 1869) en „Die königliche Landesbaumschule und Gärtnerlehranstalt zu Potsdam" (Berlijn 1872). Van 1854 tot 1859 was hij mederedacteur van het „Eldenaer Archiv."

Juist, een der Oost-Friesche eilanden in de Noordzee, is 673 H.A. groot en bestaat uit twee, door den zoogenaamden Hammerich verbonden deelen, die slechts bij hooge springvloeden van elkander gescheiden worden. Men vindt er een Evangelische kerk, een zeebad, twee reddingssta-

Digitized by Google

tions voor schipbreukelingen, stoomvaartverbinding met Norddeich en 300 inwoners.

Juiz de Fora (vroeger *Parahybuna),* een stad in den Braziliaanschen staat Minas Geraes, ligt aan den Parahybuna en aan de spoorlijn Rio de Janeiro-Ouro Preto en telt 8000 inwoners. Men vindt er zaagmolens, steenbakkerijen, koffie- en zouthandel. In de nabijheid ligt de Duitsche kolonie Dom Pedro II.

Jujubes zijn zoete, eetbare, eivormige vruchten van *Zizyphus vulgaris* Lam. *(Rhamnus Zizyphus* L.), een Oosterschen boom, die allengs in het Z. van Europa (Spanje) inheemsch geworden is en tot de familie der *Rhamnaceeën* behoort. Men gebruikt ze wegens haar verzachtende eigenschappen bij lichte borstziekten. Wat echter onder dien naam door de suikerbakkers verkocht wordt, is gewoonlijk niets anders dan een mengsel van gom en suiker.

Ju-Jutsu, ook wel geschreven *Ju-Jitsu* en *Jiu-Jitsu (Jioe-jitsoe),* noemt men in Japan de zeer klassieke, minstens 2000 jaren oude, kunst om door uitwijken het zwaartepunt van een aanvaller te verplaatsen, de tegenpartij daardoor te grijpen, en dan door een slag of stoot onschadelijk te maken. Het boksen, het springen, de worstelkunst, het wandelen zijn uitnemende voorbereidende oefeningen voor Ju-Jutsu. Wie deze nationale sport der Japanners wil leeren, moet zich vooral toeleggen op het methodisch vallen zonder zich te bezeeren (het *joetsji,* samengesteld uit woorden, beteekenend vleugel en slaan), dient de grepen, worpen, klemmen en tenslotte de slagen te leeren. Het verhaal, dat deze verdedigingssport, die veelal met succes aan ons Europeesch boksen en worstelen werd getoetst, in de 17de eeuw door een Hollandsch scheepsdokter zou zijn uitgevonden, berust op een verdichtsel. In het Japansch verschenen tal van werkjes over Ju-Jutsu.

Zie: *P. M. C. Toepoel,* Het origineele Ju-Jutsu (Baarn).

Juk. Zie *Brug.*

Juk, noemt men in de scheepsbouwkunde den, bij vele soorten van stuurinrichtingen op den *roerkoning,* d. i. de as van het roer, bevestigden dubbelen hefboom, waaraan de trekstangen verbonden zijn, die door de hand- of stoomstuurmachine heen en weer worden bewogen en daardoor het roer doen draaien.

Juk noemt men een horizontaal over de schouders gelegd hout, dat om den nek sluit en aan welks uiteinden lasten (b. v. melkemmers) worden gedragen.

In den tijd der Romeinen deed men de soldaten van een overwonnen leger *onder het juk* doorgaan. Dit laatste (zie de afb.) bestond uit 2 rechtstandige speren, op veel minder dan manshoogte door een horizontalen speer verbonden. Wie er onder door gingen, moesten zich buigen, hetgeen als een diepe vernedering gold.

Juk in de wapenkunde wordt voorgesteld als een juk voor trekossen in gebruik en is faaswijs geplaatst.

Jukon. Zie *Joekon.*

Jukbeenderen. Zie *Schedel.*

Jülg, *Bernhard,* een Duitsch taalkundige, den 29sten Augustus 1825 te Ringelbach in Baden geboren, studeerde te Heidelberg en Berlijn in de philologie en vergelijkende taalkunde, werd in 1848 leeraar aan het gymnasium te Heidelberg, daarna aan die te Freiburg en te Rastatt, in 1851 buitengewoon hoogleeraar en directeur van het philologisch seminarium te Lemberg, in 1853 gewoon hoogleeraar te Krakau en in 1863 te Innsbrück, waar hij den 14den Augustus 1886 overleed. Eerst hield hij zich bezig met het Sanskrit en later met de Oost-Aziatische talen, vooral met het Mongoolsch. Hij leverde een nieuwe uitgave van *Vater's* „Litteratur der Grammatiken, Lexika und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde" (2de druk 1847), „Die Märchen des Sidd-hi-Kür" (1866), „Mongolische Märchen" (1867), „Mongolische Märchensammlung" (Mongoolsch en Duitsch, 1868), „Die griechische Heldensage im Widerschein bei den Mongolen" (1869), „Ueber Wesen und Aufgabe der Sprachwissenschaft" (1868) en „On the present state of Mongolian researches" (1882).

Gevangenen onder het juk doorgaande.

Juli, in het Nederlandsch *Hooimaand,* thans de 7de maand van het jaar en 31 dagen tellende, was bij de oude Romeinen, die het jaar met Maart begonnen, de vijfde en droeg om die reden den naam van *Quintilis,* totdat zij ter eere van *Julius Caesar,* die in deze maand geboren werd, dien van *Julius* ontving. De zon komt in die maand in het sterrenbeeld van den Leeuw. Op het noordelijk halfrond der aarde is Juli gewoonlijk de warmste maand van het jaar.

Julia, de eenige dochter van keizer *Augustus* en van zijn tweede (van hem gescheiden) gemalin *Scribonia,* in 39 v. Chr. geboren, huwde in het jaar 25 met *Marcus Claudius Marcellus,* den zusterszoon van *Augustus.* Na den dood van haar gemaal hertrouwde zij in het jaar 22 met *Marcus Vipsanius Agrippa,* wien zij 3 zonen en 2 dochters schonk. Haar stiefmoeder *Livia* wist *Augustus* na het overlijden van *Agrippa* te bewegen, om zijn dochter in het jaar 11 met haar zoon *Tiberius* te doen huwen, om aan dezen hoop te geven op den keizerlijken troon. Dit huwelijk hield stand, hoewel de beide echtgenooten van

Digitized by Google

elkander afkeerig waren, tot in het jaar 2 v. Chr. Toen verbande *Augustus*, omdat zijn dochter niet geschroomd had het Forum tot het tooneel harer uitspattingen te maken, haar naar het eiland Pandateria (thans Ventotene) bij Napels. Veel aanzienlijke mannen werden, als medeplichtig aan haar losbandigheid, in ballingschap gezonden of ter dood gebracht. Van Pandateria, waarheen haar moeder *Scribonia* haar vergezeld had, werd zij naar Rhegium (Reggio) gebracht; hier liet *Tiberius* haar aan armoede en ellende ter prooi, en zij overleed aldaar in het jaar 14 n. Chr., kort nadat *Tiberius* haar zoon *Agrippa* had laten ombrengen. Haar beide andere zonen waren toen reeds lang gestorven, en haar beide dochters, *Lucia* en *Agrippina*, overleden in ballingschap.

Juliaansche periode en **tijdrekening.** Zie *Tijdrekening.*

Juliana van Stolberg, de moeder van prins *Willem I van Oranje*, den 11den Februari 1506 geboren, was de dochter van graaf *Botho van Stolberg en Wernigerode* en zijn gemalin *Anna*. Zij was het 4de kind; na haar werden er nog zeven geboren. Haar moeder, geheel levende in den geest van het Katholicisme der laatste Middeleeuwen, voedde haar in die richting op. Als aankomend meisje vertoefde *Juliana* dikwijls ten huize van haar oom, graaf *Eberhard van Königstein* en *Eppstein*, die ook in 1523 haar huwelijk tot stand bracht met graaf *Philip van Hanau*. Toen deze in 1529 overleed, was de 22-jarige weduwe moeder van 5 kinderen. In 1531 hertrouwde zij met den veel ouderen weduwnaar graaf *Willem van Nassau-Catzenelnbogen*, bijgenaamd „de Rijke" of „de Oude". *Juliana* vestigde zich nu op het prachtige slot te Dillenburg, waar zij ongeveer 50 jaar gewoond en aan 7 dochters en 5 zonen het leven geschonken heeft. Van deze laatsten werd de oudste en meest beroemde, prins *Willem van Oranje*, geboren den 24sten April 1533, in 1584 te Delft vermoord; *Adolf* sneuvelde in 1568 bij Heiligerlee; *Lodewijk*, de lieveling zijner moeder en de pas 24-jarige *Hendrik* lieten in 1574 bij Mook het leven; alleen de 2de zoon *Johan — Jan de Oude* —, die zijn in 1559 overleden vader als bestuurder van het graafschap opvolgde, stierf in 1606 een natuurlijken dood.

Alle tragische gebeurtenissen van den opstand der Nederlanden tegen Spanje heeft *Juliana* medegeleefd en -geleden. Zij was het hoofd en de leidster van haar talrijke nakomelingen; het getal harer kinderen, klein- en achterkleinkinderen, die zij gekend heeft, bedroeg 160, wat de bewondering van haar tijdgenooten opwekte. Een harer lofredenaars past op haar het beeld van den „vruchtbaren wijnstok" in Psalm 128 toe. Met haar zonen correspondeerde zij veel; steeds drong zij aan op beteugeling van de ruwe gedragingen der krijgslieden. Veel verdriet baarde haar het slecht gedrag van haar schoondochter *Anna van Saksen*, de 2de gemalin van prins *Willem I*. Toen uit de verboden verstandhouding van *Anna* met *Jan Rubens* — den vader van den later zoo beroemden *Pieter Paulus Rubens* — in 1571 een dochter geboren werd, wilde de landgraaf *van Hessen* op *Anna* en *Rubens* de doodstraf toepassen. Op de smeekbeden van *Maria Pepeling*, de vrouw van *Rubens*, kwam *Juliana* tusschenbeiden en bewerkte dat *Rubens* na eenigen tijd gevangen te hebben gezeten, in vrijheid gesteld werd. *Juliana*, die bij het aangaan van haar 2de huwelijk Luthersch geworden was, liet in 1578, daartoe bewogen door de prediking van Dr. *Pezel*, in Nassau-Dillenburg den Heidelbergschen Cathechismus invoeren. Zij overleed den 18den Juni 1580.

Zie: *Ed. Jacobs*, Juliana van Stolberg, Ahnfrau des Hauses Nassau-Oranien (Wernigerode 1889).

Julianehaab is het zuidelijkste district van Groenland en reikt van de zuidspits, kaap Farewel, 280 km. ver naar het N.

De plaats Julianehaab telt 2790 inwoners en ligt op 60° 45′ N.Br.

Julianus, *Flavius Claudius*, een Romeinsch keizer (361—363 n. Chr.), door de Christenen *Apostata* (de Afvallige) bijgenaamd, in 331 geboren, was de zoon van *Julius Constantinus*, een broeder van *Constantijn den Groote*. Toen na diens dood zijn zonen hun ooms en neven uit den weg ruimden, bleven *Julianus* en zijn broeder *Gallus* gespaard. Zes jaren brachten de beide knapen door in het Macellum, het voormalige paleis der koningen van Cappadocië. Streng bewaakt, kregen zij een uitsluitend dogmatisch-christelijke opvoeding, terwijl zij voortdurend in vrees leefden hun doodvonnis te zullen ontvangen. De Hellenist *Mardonius* bracht hen in kennis met *Homerus* en *Plato*. *Julianus* vatte reeds op jeugdigen leeftijd haat tegen het hem opgedrongen Christendom op. Toen, na den zelfmoord van *Magnentius* (353), de kinderlooze *Constantius II* de eenige *Augustus* was, stelde hij zijn neef *Gallus* als Caesar aan. Deze viel reeds in 354 in ongenade en werd ter dood gebracht. *Julianus*, die verlof had gekregen zijn studiën te Konstantinopel voort te zetten, kwam daar onder invloed van den heidenschen rhetor *Libanius*. Vervolgens ging hij naar Pergamum en toen naar Ephese, waar hij door toedoen van den neo-platonicus *Maximus* het Christendom afzwoer en ingewijd werd in den Mithra-dienst. Voor het oog der wereld gedroeg hij zich nog als Christen; te Athene sloot hij zich zelfs nog aan bij de heiligen *Basilius* en *Gregorius van Narianze*. Door *Constantius II* tot Caesar benoemd, vertrok *Julianus* naar Gallië en maakte zich daar naam door zijn heldhaftige bestrijding van de Germanen; hij vestigde zich te Lutetia (Parijs). Zijn legioenen weigerden het bevel van *Constantius*, om naar het Oosten terug te keeren, te gehoorzamen en riepen *Julianus* tot Augustus uit. *Constantius* trok nu met een leger tegen *Julianus* op, maar stierf in Cilicië (361). Nu was *Julianus* alleenheerscher geworden. Aanstonds wierp hij het masker af, heidensche tempels verrezen; christelijk onderwijs werd verboden. Het heidensche priesterdom werd georganiseerd; gasthuizen en andere inrichtingen van weldadigheid gesticht, om die der christenen te verdringen. Vermoedelijk zou hij krasser maatregelen tegen het Christendom genomen hebben, indien hij zegevierend uit een strijd met de Perzen teruggekeerd was. Maar *Julianus* werd op zijn gedwongen terugtocht bij den Tigris zwaar gewond. In zijn laatste stonde on-

Digitized by Google

derhield hij zich over de onsterflijkheid der ziel en stierf daarop kalm; volgens anderen riep hij woedend uit: „Gij hebt overwonnen, Gallilaeër" (26 Juli 363).

Julianus heeft getracht het wegstervende heidendom nieuw leven in te blazen, door het te doordringen met neoplatonisme. Hij heeft veel wijsgeerige, satyrische en staatkundige werken geschreven. Zijn polemische geschriften tegen het Christendom, voor zoover zij niet verloren waren gegaan, heeft *Neumann* uit *Cyrillus* bijeen verzameld onder den titel „Juliani imperatoris librorum contra Christianus quae supersunt" (Leipzig 1880). *Heiler* heeft 83 brieven van hem uitgegeven (1828); al zijn werken *Hertlein* (2 dln., Leipzig 1875—1876).

Literatuur: D. F. Strauss, Der Romantiker auf dem Throne der Cäsaren, oder Julianus der Abtrünnige (3de druk Bonn 1896); *Rendal,* The emperor Julian (Londen 1879); *Koch,* Julian der Abtrünnige (Leipzig 1899); *Allard,* Julien l'Apostat (3 dln., Parijs 1900—1903); *Negri,* Julian the Apostate (uit het Italiaansch, Londen 1905); *Mau,* Die Religionsphilosophie Kaiser Julians in seinen Reden auf König Helios und die Göttermutter (Leipzig 1907); *Geffcken,* Kaiser Julianus (Leipzig 1914).

Julianus, *Salvius,* een Romeinsch rechtsgeleerde, leefde onder *Hadrianus.* Deze liet hem het zoogenaamde *Edictum perpetuum* samenstellen, d. w. z. de verordeningen *(edicta)* der afzonderlijke magistraten, die oorspronkelijk slechts voor hun ambtsduur golden, doch later traditioneel werden, verzamelen, herzien en rangschikken, waarop het door een Senaatsbesluit bindende kracht kreeg. Onder *Julianus'* werken nemen de in *Justinianus'* „Pandecten" opgenomen, doch sterk geëxcerpeerde „Digesta" de voornaamste plaats in. *Marcellus, Scaevola, Gajus* en *Paulus* schreven er commentaren op.

Jülicher, *Adolf,* een Protestantsch godgeleerde, werd in 1857 te Falkenberg geboren, studeerde te Berlijn in de godgeleerdheid en werd in 1882 predikant aan het weeshuis te Rummelsburg—Berlijn, in 1887 privaatdocent te Berlijn en in 1888 professor te Marburg. Hij schreef: „Die Gleichnisreden Jesu" (2 dln., 1888—1889, 2de druk 1910), „Einleitung ins Neue Testament" (6de druk 1913), „Neue Linien in der Kritik der evang. Ueberlieferung" (1906), „Paulus und Jesus" (1907), „Die Religion Jesu" (2de druk 1909) en „Hat Jesus gelebt?" (1910).

Julien, *Stanislaus Aignan,* een Fransch sinoloog, den 20sten September 1799 geboren, wijdde zich te Parijs aan de studie der Grieksche taal en was reeds in 1821 plaatsvervanger van *Gail* aan het Collège de France. In 1824 leverde hij een uitgave van den „Roof van Helena" van *Koluthos* met commentaar. Omstreeks dien tijd legde hij zich toe op het Chineesch, werd in 1832 opvolger van *Abel Rémusat* aan het Collège de France en in 1833 lid van de Académie des Inscriptions, in 1839 conservator van de Oost-Aziatische afdeeling der Koninklijke Bibliotheek en in 1859 administrateur van het Collège Impérial de France. Hij overleed te Parijs den 14den Februari 1873. Hij bezorgde een Latijnsche vertaling der werken van den Chineeschen wijsgeer *Meng-Tse* (1824—1826, 2 dln.), alsmede van een groot aantal Chineesche drama's, romans en novellen, zooals „Hoei-lan-ki" („De krijtcirkel", 1834), „Blanche et Bleue" (1834), „Les deux cousines" (2 dln., 1863), „Si-siang-ki" (1872—1882), „Tao-teh-king. Le livre de la voie et de la vertu" (1841) van *Laotse,* „Histoire de la vie de Hiouen-Tsang et de ses voyages" (1851), „Mémoires sur les contrées occidentales" (1857—1858, 2 dln.) van *Hiouen-Tsang* en „Syntaxe nouvelle de langue chinoise" (1869—1870, 2 dln.).

Julier, een pas in de Oberhalbsteiner Alpen in het Zwitsersche kanton Graauwbunderland, verbindt de dalen Oberhalbstein en Opper-Engadin. Hij is een der veiligste passen en was reeds aan de Romeinen bekend.

Julikoninkrijk. Zie *Julirevolutie.*

Julirevolutie noemt men den opstand, die te Parijs, ten gevolge van de Juli-ordonnanties, welke den 26sten Juli 1830 werden uitgevaardigd, den 27sten uitbrak en den 29sten eindigde met de overwinning der opstandelingen, den val der *Bourbons* en de oprichting van het Julikoninkrijk (1830—1848). Zie verder: *Frankrijk, Geschiedenis.*

Julische Alpen. Zie *Alpen.*

Julius is een Romeinsche geslachtsnaam. De *Gens Julia* was een Romeinsch geslacht, dat uit Albalonga afkomstig was en als zijn stamvader *Julius,* volgens de sage een kleinzoon van *Aeneas,* beschouwde. Tijdens de Republiek bekleedden de *Julii* hooge staatsambten, vooral in de eerste en laatste eeuw. Voor de leden van dit geslacht zie de afzonderlijke artikelen onder de desbetreffende familie- en bijnamen.

Julius is de naam van drie pausen.

Julius I (337—352) kreeg op de Synode te Sardica (343) het recht van appèl.

Julius II (1503—1513), eigenlijk *Giuliano della Rovere* uit Albizuola, was een neef van paus *Sixtus IV.* Deze verhief hem tot bisschop en kardinaal, waarna hij eindelijk den pauselijken stoel beklom. Hij was hoofdzakelijk een krijgs- en staatsman en voerde steeds oorlog voor de onafhankelijkheid en uitbreiding van den Kerkelijken Staat. Hij verjoeg *Caesare Borgia,* veroverde Bologna en andere steden, deed den hertog van *Ferrara* in den ban, dempte een oproer te Florence en sloot verbintenissen met keizer *Maximiliaan* en koning *Lodewijk XII.* Met eerstgenoemde streed hij tegen Venetië, doch nauwelijks had deze republiek hem door den afstand van eenige steden tevreden gesteld, toen hij zich met haar en andere staten tegen Frankrijk verbond. Toen *Lodewijk XII* en *Maximiliaan* in 1511 een Concilie te Pisa belegden om de pauselijke heerschappij te hervormen, riep hij in 1512 een algemeene kerkvergadering in het Lateraan bijeen. Hij overleed den 21sten Februari 1513. *Julius* begon met den herbouw der St. Pieterskerk en was een krachtige beschermer van *Bramante, Michelangelo* en *Raffael.*

Julius III (1550—1555), eigenlijk *Gianmaria de'Medici,* zich later ook wel *del Monte* noemend, vanwaar zijn geslacht afkomstig was, werd nadat hij onder *Paulus III* tot kardinaal was verheven (1536), afgevaardigd naar het Concilie te Trente, waar hij met ijver de belangen van den

Digitized by Google

paus behartigde. In 1551 opende hij weder het Concilie te Trente, dat reeds in het daarop volgende jaar uiteen ging.

Julius, *Nikolaus Heinrich,* die zich als schrijver over gevangeniszaken verdienstelijk gemaakt heeft, den 3den October 1783 te Altona geboren, studeerde te Heidelberg en te Würzburg in de medicijnen en vestigde zich in 1809 te Hamburg als geneesheer. In 1813—1815 nam hij als vrijwilliger deel aan den oorlog tegen Frankrijk en hervatte vervolgens zijn beroep. Een reis naar Engeland in 1825 deed hem de aandacht vestigen op de gevangenissen en hij besloot zich aan de verbetering van deze geheel en al te wijden. In 1827 vertrok hij naar Berlijn, om daar lezingen te houden over dat onderwerp, volbracht in 1834—1836 een tocht naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, en was sedert in Pruisischen dienst voornamelijk op literair gebied voor het gevangenieswezen werkzaam. De gebeurtenissen in 1848 maakten hieraan een einde, zoodat hij zich naar Hamburg terugtrok, waar hij den 20sten Augustus 1862 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Nordamerikas sittliche Zustände" (2 dln., 1839), „Jahrbücher der Straf- und Besserungsanstalten u. s. w." (1829—1833, 20 dln.), „Vorlesungen über Gefängnisskunde" (1828) en „Beiträge zur britischen Irrenheilkunde" (1844). Ook vertaalde hij „Ueber Strafe und Strafanstalten" (1841) van den toenmaligen kroonprins *Oscar* van Zweden en „Geschichte der schönen Literatur in Spanien" (2 dln., 1852, met een supplement van *Wolf,* 1866) van *Ticknor.*

Julius, *Victor August,* in 1851 te Utrecht geboren, promoveerde in 1873 aan de hoogeschool aldaar op een proefschrift, getiteld: „De leer der quaternions in haar toepassing op de leer van den circulairen hodograaf". Na van 1872 tot 1888 bij het middelbaar onderwijs werkzaam te zijn geweest, werd hij benoemd tot hoogleeraar in de mathematische natuurkunde en theoretische mechanica aan de hoogeschool te Utrecht. Hij overleed den 1sten Mei 1902. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Beschouwingen over de grondslagen der natuurkunde" (1880), „Bijdrage tot de theorie der capillaire verschijnselen" (Verhandelingen der K. Academie van Wetenschappen, afd. Natuurkunde, XXIV, 3, 1886), „Wetten en hypotheesen op het gebied der natuurkunde" (Inaugureele rede, 1888), „Over de lineaire spectra der elementen" (als boven XXVI, 6, 1888), „Over de dubbellijnen in de spectra van natrium, magnesium en aluminium" (als boven XXVI, 7, 1888), „Leerboek der natuurkunde" (3de druk, 1897—1899, 3 dln.), „De ether" (1902, in het Duitsch vertaald).

Julius, *Willem Henri,* in 1860 te Zutfen geboren, promoveerde in 1888 aan de hoogeschool te Utrecht op een proefschrift, getiteld: „Het warmte-spectrum en de trillingsperioden der moleculen van eenige gassen", was van 1882 tot 1890 assistent aan het physisch laboratorium aldaar, werd in 1891 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar aan de Amsterdamsche hoogeschool en is sedert 1896 hoogleeraar in de proefondervindelijke natuurkunde, physische aardrijkskunde en meteorologie aan de hoogeschool te Utrecht. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Die Licht- und Wärmestrahlung verbrannter Gase, Gekrönte Preisarbeit" (1890), „De methoden van onderzoek in de natuurkunde" (Inaugureele rede, 1891), „Bolometrisch onderzoek van absorptiespectra" (Verhandelingen der K. Akademie van wetenschappen, afd. Natuurkunde, 1ste sectie, N. S., I., 1, 1892), „Kritiek in de natuurkunde" (Inaugureele rede, 1896), (met *J. H. Wilterdink* en *A. A. Nijland*) „Preliminary report of the Dutch expedition to Karang Sago (Sumatra) for the observation of the total eclipse of May 1901" (1902), „Polarimetric study of the corona. Heat radiation of the sun during the eclipse" (Reports on the Dutch expedition to Karang Sago, no. 3, 4, 1905), „Energievervoer in de electronenwereld" (Rectorale oratie, 1908).

Julius Caesar. Zie *Caesar.*

Juliushall. Zie *Harzburg.*

Jullien, *Jean Lucien Adolphe,* een Fransch schrijver over muziek, den 1sten Juni 1845 te Parijs geboren, studeerde aan het Lycée Charlemagne en is als medewerker van de „Revue et Gazette musicale", den „Ménestrel" en de „Chronique musicale" en als muziekcriticus van verschillende groote bladen werkzaam. Van zijn werken noemen wij: „La musique et les philosophes au XVIII. siècle" (1873), „Histoire du théâtre de Mme de Pompadour" (1874), „La comédie à la cour de Louis XVI" (1875), „Les spectateurs sur le théâtre" (1875), „Le théâtre des demoiselles Verrières" (1875), „Les Grandes nuits de Sceaux, le théâtre de la duchesse du Maine" (1876), „Un potentat musical" (1876), „L'église et l'opera en 1735", „Mademoiselle Lemaure et l'évêque de Saint-Papoul" (1877), „Weber à Paris en 1826" (1877), „Airs variés: histoire, critique, biographie musicales et dramatiques" (1877), „La cour et l'opéra sous Louis XVI; Marie Antoinette et Sacchini, Salieris, Favart et Gluck" (1878), „L'opéra secret au XVIII. Siècle" (1880), „Histoire de costume au théâtre en France" (1880), „Goethe et la musique" (1880), „Hector Berlioz: la vie et le combat, les oeuvres" (1881), „La comédie à la cour" (1888), „Paris dilettante au commencement du siècle" (1884), „Richard Wagner, sa vie et ses oeuvres" (1886), „Hector Berlioz, sa vie et ses oeuvres" (1886), „Musiciens d'aujourd'hui (1891 en 1894), „Musique. Mélanges d'histoire et de critique" (1895).

Julus is een dierengeslacht behoorende tot de *Millioenpooten.* Zie *Duizendpooten.*

Jumet, een gemeente in de Belgische provincie Henegouwen, 5 km. ten N. W. van Charleroi, ligt aan de spoorlijnen Luttre—Châtelet, Lodelinsart—Jumet en Piéton—Fleurus, telt (1911) 27 956, inwoners en heeft beroemde glasblazerijen en steenkolenmijnen.

Jumilla, een stad in de Spaansche provincie Murcia, ligt aan den voet van den Sierra de la Cabras en telt 20 000 inwoners. Men vindt er twee kerken met oude schilderijen, wijn- en espartobouw en weverijen.

Jumpers (Engelsch = springers) is de bijnaam van Calvinistische dwepers in Wales, onder wie in 1760 een extatische beweging heerschte, die zich in huppelen en springen uitte. Men beriep zich hiervoor op het voorbeeld bij *David* voor de ark des verbonds (2 Sam. 6 : 14) en op

Digitized by Google

Jezus' woorden uit Lucas 6 : 23. Zij werden wegens de door hun uitgestooten geluiden ook „blaffers" genoemd. De beweging leeft van tijd tot tijd onder de afstammelingen in Engeland en Amerika weer op.

Juncaceeën of *Bloembiesachtigen* is de naam van een plantenfamilie uit de afdeeling der *Eenzaadlobbigen (Monocotylen)*. Zij onderscheidt zich door een onderstandig, 6-bladig, kafachtig bloemdek, 6 meeldraden (zelden 3), één stijl met 3 draadvormige, behaarde stempels, een 3-klappige, veel- of 3-zadige doosvrucht en vleezig kiemwit. Zij bevat 2 geslachten, namelijk *Juncus* L. *(Bloembies)* met een 3-hokkige, veelzadige doosvrucht en min of meer rolronde, onbehaarde bladeren, en *Luzula* D e c. *(Veldbies)* met een éénhokkige, driezadige doosvrucht en platte, doorgaans behaarde bladeren. Zie onder *Bies*.

Juncus. Zie *Juncaceeën*.

Jung, *Joachim*, een Duitsch geleerde, den 22sten October 1587 te Lubeck geboren, wijdde zich aanvankelijk aan de wiskunde en aanvaardde in 1609 de betrekking van hoogleeraar in die wetenschap te Giessen. In 1614 echter legde hij zijn ambt neder, studeerde in de medicijnen en promoveerde in 1618 te Padua. In 1625 werd hij weder professor in de wiskunde te Rostock, in 1629 rector aan het Johanneum te Hamburg, waar hij den 23sten September 1657 overleed. In de plantkunde beeft hij met juistheid het onderscheid aangewezen tusschen geslacht en soort en de grondslagen gelegd voor een goede terminologie, zooals blijkt uit zijn dictaten, als „Isagoge phytoscopia" (1678) eerst na zijn dood in het licht gegeven.

Jung, *Johann Heinrich, genaamd Stilling*, een Duitsch schrijver, den 12den September 1740 te Grund in Westfalen geboren, wilde als zoon van arme ouders, eerst kolenbrander worden, maar bepaalde zich vervolgens bij het kleermakersvak. Later studeerde hij te Straatsburg in de geneeskunde, waar hij *Goethe* leerde kennen, vestigde zich vervolgens te Elberfeld en onderscheidde zich bijzonder als oogoperateur. In 1778 aanvaardde hij een betrekking aan de school te Kaiserslautern, en toen zij naar Heidelberg verlegd werd, bleef hij als hoogleeraar in de landbouwkunde aan haar verbonden. In 1787 ging hij als professor in de staathuishoudkunde naar Marburg, doch keerde in 1803 als gewoon hoogleeraar in de staatswetenschappen naar Heidelberg terug en woonde eindelijk ambteloos te Karlsruhe, waar hij den 2den April 1817 als Badensch geheimraad overleed. Hij schreef de veelgelezen werken: „Heinrich Stillings Jugend, Jünglingsjahre, Wanderschaft" (1777—1778, 3 dln.) en „Heinrich Stillings häusliches Leben" (1789), later omgewerkt tot „Heinrich Stillings Leben, eine wahre Geschichte" (5 dln., 1806). Zijn kleinzoon *W. Schwarz* voegde er bij: „Heinrich Stillings Alter" (1817). Hij schreef voorts verdienstelijke wetenschappelijke werken, maar maakte vooral opgang door zijn mystieke geschriften, zooals: „Theobald oder die Schwärmer" (2 dln., 2de druk 1797), „Das Heimweh", „Der Volkslehrer", „Der christliche Menschenfreund", „Der graue Mann" (1795—1816), „Das Schatzkästlein", „Theorie der Geisterkunde" (1808), „Apologie der Theorie der Geisterkunde" (1809), „Scenen aus dem Geisterreiche" (1803), verder de romans: „Geschichte des Herrn von Morgenthau" (1770), „Geschichte Florentins von Fahlendorn" (3 dln., 2de druk 1835), en „Erzählungen" (3 dln., 1814—1815). Zijn „Sämmtliche Schriften" zijn bij herhaling uitgegeven.

Jung, Sir *Salar,* een Indisch staatsman, in 1829 geboren, was van afkomst een Arabier, wiens voorvaderen uit de omstreken van Damascus naar Indië verhuisd waren en er de betrekking bekleedden van dewan of eerste minister van Haiderabad, een staat in Dekan, welke onder de beschermheerschappij van Engeland staat. Hij werd door zijn oom, den toenmaligen Dewan, ingewijd in de geheimen der politiek en kwam in 1853 zelf aan het hoofd der zaken. Bij het uitbarsten van het oproer in Indië zorgde hij, dat alle woelgeesten en eerzuchtigen uit het land verwijderd werden, zoodat Haiderabad getrouw bleef aan Engeland. De Engelschen waren dan ook vooral aan hem hun overwinning verschuldigd, zoodat zij hem met eerbewijzen overlaadden. Toen hij in 1876 Engeland bezocht, schonk de universiteit van Oxford hem den doctoraatsgraad. Zijn wensch echter, dat Engeland de provincie Berar, in 1853 afgestaan, aan Haiderabad zou teruggeven, werd niet vervuld. Hij overleed den 8sten Februari 1883. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Laik Ali, in 1861 geboren en den 7den Juli 1889 overleden. *Laik Ali* schreef in de „Nineteenth Century" onderscheiden artikelen tegen Ruslands politiek in Azië.

Jung, *Théodore,* een Fransch generaal en schrijver, den 12den Maart 1803 te Parijs geboren, werd in 1859 toegevoegd aan den generalen staf in Italië en in 1870, als officier bij den staf van het Rijnleger, te Metz gevangen genomen. In 1886 werd hij chef van het Kabinet van *Boulanger,* in 1887 brigade-generaal en commandant van Duinkerken. Sedert 1893 was hij lid der Kamer. Nadat hij onder den schuilnaam *Mustapha* vele feuilletons voor de „Vie Parisienne" had geschreven (verzameld onder den titel „Voyages autour de ma tente, souvenirs militaires", 1873), leverde hij: La vérité sur le Masque de fer (1873), „La France et Rome" (1874), „L'Académie de guerre à Berlin. L'enseignement militaire supérieure en Europe, etc." (1877), „Bonaparte et son tempe d'après documents inédits" (1880—1881, 3 dln.), „Lucien Bonaparte et ses mémoires" (1882—1883, 3 dln.), „L'armée et la révolution; Dubois-Crancé" (2 dln., 1884), „La guerre et la société" (1889), „Stratégie, tactique et politique" (1890) en „La République et l'armée" (1893). *Jung* overleed den 3den October 1896 te Parijs.

Jung-Bunzlau. Zie *Bunzlau, Jung-*.

Jünger, *Johann Friedrich,* een Duitsch blijspeldichter, den 15den Februari 1759 te Leipzig geboren, wijdde zich eerst aan den handel, studeerde vervolgens in de rechten en bepaalde zich eindelijk geheel en al bij de fraaie letteren. Nadat hij korten tijd onderwijzer van 2 prinsen was geweest, ging hij naar Weimar en in 1787 naar Weenen, waar hij in 1789 een aanstelling als tooneeldichter van het Hof, doch in 1794 zijn

Digitized by Google

ontslag ontving. Hij overleed den 25sten Februari 1797. Hij schreef de romans: „Huldreich Wurmsamen von Wurmfeld" (3 dln., 1781—1787), „Der kleine Caesar, ein komischer Roman nach dem Englischen" (3 dln., 1782), „Vetter Jakob's Launen" (1786—1792, 6 dln.) en „Fritz" (1796—1797, 4 dln.). Verdienstelijker evenwel maakte hij zich als tooneeldichter. Zijn blijspelen zijn in het licht verschenen in 3 verzamelingen, namelijk: „Lustspiele" (1785—1789, 5 dln.), „Komisches Theater" (1792—1795, 3 dln.), „Theatralischer Nachlass" (1803—1804, 2 dln.). Zijn „Gedichte" werden in 1821 uitgegeven door *Eck*.

Jungermannia is de naam van een aan soorten talrijk geslacht der *Levermossen* (zie aldaar).

Silberhorn en Schneehorn werden in 1863 door *Fellenberg* en *Baedeker* bestegen. Over den Jungfrauspoorweg zie aldaar.

Jungfrauspoorweg is een electrische tandradspoorweg, die een voortzetting vormt van den gewonen tandradspoorweg Lauterbrunnen—Grindelwald. Het doel, dat men er mede beoogt, is de prachtige streek van het hooggebergte van Jungfrau, Mönch en Eiger ook voor gewone toeristen toegankelijk te maken. De lijn is nog niet geheel gereed en de verschillende plannen zijn vaak gewijzigd geworden. De lijn begint bij Scheideck en loopt 2 km. ver tot het station „Eigergletscher" (2223 m. boven zeeniveau), tot waar de lijn in 1898 tot stand kwam. Ongeveer 200 m. verder begint zij door een tunnel te loopen (zie fig. 1), die zich volgens het

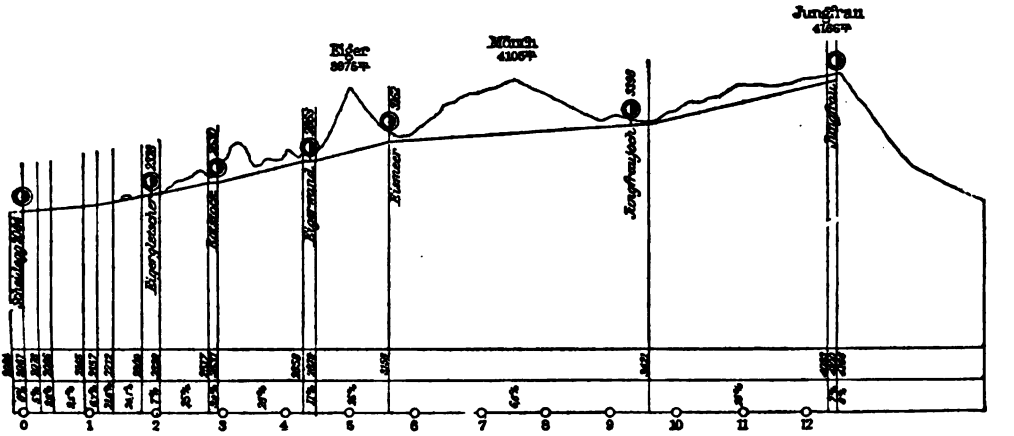

Fig. 1. Lengteprofiel van den Jungfrauspoorweg.

Jungfrau, een hooge berg der Finsteraarhorngroep in de Berner Alpen in Zwitserland, verheft zich ten zuidoosten van Interlaken, ten zuidwesten van Grindelwald en ten westen van den Finsteraarhorn tot een hoogte van 4167 m. Hij rijst ten noorden zeer steil omhoog uit het Trümmletendal, vanwaar het water naar de Witte Lütschine vloeit. Wie zich op den Wengernalp, aan de overzijde van genoemd dal, bevindt, heeft gedurig gelegenheid om waar te nemen, hoe de sneeuwvallen van de Jungfrau er in de diepte storten. De berg bestaat van uit het N. gezien uit een reeks van pyramidaal boven elkander geplaatste kammen, die door diepe kloven gescheiden zijn. Naar het N.-W. verheffen zich voor de Jungfrau 2 weinig minder hooge bergtoppen, de Silberhorn (3705 m.) en de Schneehorn (3415 m.); van het Z. en Z.-O. gezien is de berg een slanke kegel. De hoogste top vormt een smallen, ± 10 m. langen graad. De hoofdmassa van den berg bestaat uit gneis. *Rudolf* en *Hiëronymus Mayer* uit Aarau, twee broeders, zijn de eersten geweest, die den top van de Jungfrau bereikten. Dit geschiedde den 3den Augustus 1811. Na dien tijd is hun voorbeeld meermalen nagevolgd, en wel aan de zuidoostelijke zijde, van het hotel „Jungfrau" aan den Aegischhorn over den Aletschgletscher heen. De plan tot aan den top van den Jungfrau (10,5 km.) zal voortzetten. In den tunnel zijn stations n. l. „Eigerwand", dat 2868 m. hoog ligt en in 1903 bereikt werd, „Eismeer" (3161 m.), in 1905 voltooid en „Jungfraujoch" (3457 m.), dat in

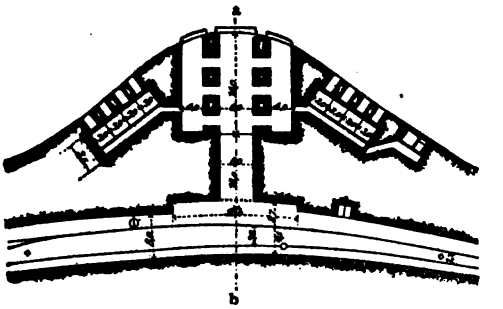

Fig. 2. Onderaardsch station (Plattegrond).

1912 tot stand kwam, op 9,35 km. van het uitgangspunt gelegen. Van hier moeten nog 2,5 km. tunnel geboord worden tot het eindstation „Jungfrau" (4094 m.). Aan het einde der lijn zal volgens het plan een lift loodrecht 73 m. hoog naar den top (4167 m.) voeren. Het elec-

Digitized by Google

trisch arbeidsvermogen wordt verkregen uit de Lütschine bij Lauterbrunnen. Een voorstelling van een tunnelstation met de wachtkamers en uitkijkbalkons aan den rotswand geven fig. 2 en 3 als plattegrond en vertikale dooranede. De rotswanden zijn van binnen met hout bekleed. Tot verlichting en verwarming dient electriciteit. De

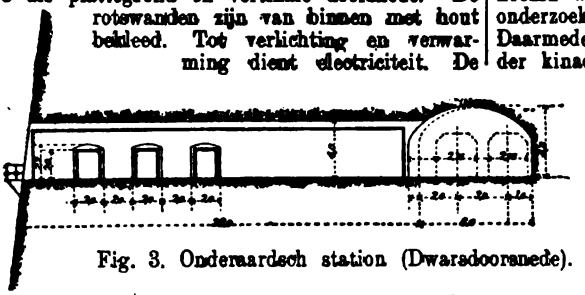

Fig. 3. Onderaardsch station (Dwarsdooranede).

onderneming werd op touw gezet door den financier *Guyer-Zeller* te Zurich en op het einde van 1894 aan een naamlooze vennootschap voor den aanleg concessie verleend. De kosten zijn op 10 millioen francs geraamd. De totale lengte bedraagt 11,85 km., de spoorbreedte 1 m.

Junghuhn, *Franz Wilhelm,* een Duitsch natuuronderzoeker, den 26sten October 1809 te Mansfeld geboren, studeerde te Halle en te Berlijn in de geneeskunde, plant- en delfstofkunde en werd officier van gezondheid in het Pruisische leger. Ten gevolge van een tweegevecht werd hij veroordeeld tot 20-jarige hechtenis op Ehrenbreitstein. Hij ontvluchtte echter reeds na 20 maanden en begaf zich door Frankrijk naar Algerië, waar hij officier van gezondheid werd bij het Vreemdelingenlegioen. Nadat de koning van Pruisen hem van de straf ontheven had, ging hij naar Koblenz en vervolgens naar Nederland, nam er dienst als officier van gezondheid bij het Ned. Indische leger en kwam den 12den October 1835 te Batavia aan. Intusschen was hij alleen het eerste jaar belast met den geneeskundigen dienst te Batavia en Djocjokarta, daar hij er in slaagde, om ten behoeve van natuurkundige nasporingen zich later steeds de gelegenheid te verschaffen tot reizen in verschillende deelen van Java. In 1840 werd hij verplaatst naar Padang op Sumatra en spoedig daarna belast met een onderzoek der Battaklanden, waarvan de resultaten verschenen in zijn geschrift: „Die Battaländer auf Sumatra" (2 dln., Berlijn 1847). In 1845 tot lid der Natuurkundige Commissie benoemd, werd hij in 1846 door de Regeering belast met een onderzoek naar de aanwezigheid van steenkolen op Java. Dit gaf hem gelegenheid het eiland in alle richtingen te doorkruisen en een menigte gegevens te verzamelen op het gebied van geologie, palaeontologie en botanie. Bijna alle vulkanen van Java werden door hem beklommen. Tot herstel zijner gezondheid vertrok hij in 1849 met verlof naar Europa en gaf het belangrijke werk „Java, zijn gedaante, zijn plantentooi en inwendige bouw" (1852—1854, 3 dln.), in het licht, alsmede zijn „Javaansche landschappen" (1853, 11 bladen) en zijn „Kaart van het eiland Java" (1855, 4 bladen). De door hem verzamelde planten werden door *Miquel, De Vriese, Bentham, Molkenboer, Hasskarl* enz. beschreven onder den titel van: „Plantae Junghunianae" (1861 v. v.), de door hem opgespoorde fossiele conchyliën door *Herklots,* en de door hem geleverde fossiele planten door *Göppert.* In 1855 keerde *Junghuhn* naar Java terug, waar hij benoemd werd tot ambtenaar voor natuurkundige onderzoekingen met den titel van inspecteur. Daarmede werd in 1856 vereenigd de leiding der kinacultuur. Hij overleed den 24sten April 1864 te Lembang bij Bandoeng in de Preanger-Regentschappen. Behalve vele opstellen in tijdschriften schreef hij nog: „Topographische und naturwissenschaftliche Reisen" (1845), uitgegeven door *Nees van Esenbeck,* „Terugreis van Java naar Europa" (1851) en de veelgelezene maar tevens door velen veroordeelde „Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java" (4de druk 1866). Naar aanleiding van het eerste eeuwfeest zijner geboorte verscheen een „Gedenkboek" ('s-Gravenhage 1910), dat een volledige Junghuhn-Bibliographie bevat.

Jungius, *Johannes Henricus,* een Duitsch rechtsgeleerde, in 1715 te Osnabrück geboren, studeerde eerst te Jena, daarna te Leiden en eindelijk te Göttingen en werd hier in 1746 secretaris der hoogeschool en redacteur der „Gelehrte Zeitung". Nadat hij het volgende jaar belast was geweest met de opvoeding van den prins *van Wales* te Londen, kwam hij in 1750 naar Nederland en werd geplaatst aan de Latijnsche school te Rotterdam, terwijl hij *Gerard Meerman* behulpzaam was in het rangschikken van diens uitgebreide boekerij. Twaalf jaar later werd hij bibliothecaris te Hannover en historiograaf van het Brunswijk-Lüneburgsche Huis. Hij overleed den 14den April 1799. Van zijn geschriften noemen wij: „Tabula academica, exhibens urbes academiarum suarum celebritate et nomine inclytas" (1736), „De conditione medicorum apud veteres Romanos" (1739), „De jure Salinarum tum veteri tum hodierno liber singularis" (1743), „J. O. Westenbergii opera juridica" (1746—1747, 2 dln.) enz.

Jüngken, *Johann Christian,* een Duitsch geneesheer en oogheelkundige, den 12den Juni 1794 te Burg bij Maagdenburg geboren, vestigde zich in 1818 als privaatdocent aan de universiteit te Berlijn, werd er in 1834 hoogleeraar in de heel- en oogheelkunde en directeur van het hospitaal voor ooglijders en later van de chirurgische afdeeling der Charité. In 1868 ontving hij een eervol emeritaat; hij overleed den 9den September 1875 te Hannover. Vóór *von Gräfe* en vóór de uitvinding van den oogspiegel door *Helmholtz* bekleedde hij onder de oogheelkundigen den eersten rang. Hij schreef: „Die Lehre von den Augenoperationen" (1829), „Die Lehre von den Augenkrankheiten" (3de druk 1842) en „Augendiätetik" (1870).

Jungmann, *Joseph Jacob,* een Czechisch philoloog en staatsman, den 16den Juli 1773 te Hudlitz in Bohemen geboren, studeerde te Praag in de wijsbegeerte en rechten, waarna hij eerst leeraar werd aan het gymnasium te Leitmeritz en daarna aan dat te Praag, waar men hem in 1835 tot prefect benoemde. In 1845 ontving hij

Digitized by Google

emeritaat en overleed te Praag 16 November 1847. Hij vertaalde „Atala" van *Chateaubriand* in het Boheemsch (1895), alsmede *Milton's* „Paradise lost" (1811). In zijn „Gezamenlijke werken" (1841) bevinden zich vertalingen en gedichten van *Bürger* en *Schiller* in het Boheemsch. Verder leverde hij een Boheemsche chrestomathie, getiteld: „Slovesnost" (2de druk 1845), een „Geschichte der bömischen Sprache und Literatur" (2de druk 1849), en een uitmuntend Boheemsch-Duitsch woordenboek, getiteld: „Slownik Cesko-Nemecky" (1835—1839, 5 dln.). Ook heeft hij belangrijke „Mémoires" (1871) nagelaten. Voor de intellectueele wedergeboorte van zijn volk heeft hij zich zeer verdienstelijk gemaakt.

Jung-Stilling. Zie *Jung, Heinrich.*

Juni, in het Nederlandsch *Zomermaand,* thans de 6de maand van het jaar, telt 30 dagen en was volgens den oud-Romeinschen kalender de 4de, daar het jaar in dezen met Maart begon. Zij heeft haar naam ontvangen van *Juno,* waarom *Ovidius* haar „Mensis Junonius" noemt, of van den eersten consul *Julius Junius Brutus.* De zon komt in die maand in het teeken der Kreeft. De zomer begint den 21sten of den 22sten Juni.

Junin, een departement der Zuid-Amerikaansche republiek Peru, omvat het ruwste deel der Cordillera's, het laagland en de voorgebergten aan de Oosthelling tot aan den Ucayali, Tambo en Ene. Het telt op 60 484 v. km. 394 393 inwoners. Landbouw, veeteelt en mijnontginning (goud, zilver, koper, ijzer, kwikzilver en steenkolen) zijn de voornaamste bronnen van bestaan. Het departement heeft Cerro de Pasco tot hoofdstad. Andere belangrijke plaatsen zijn Huanuco, Junin en Tarma.

Juniperus is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Kegeldragers (Coniferen),* dat verschillende soorten telt, die voor de versiering van onze tuinen waarde hebben. In de handelskweekerijen worden zeer veel vormen gekweekt voor het buitenland. De voornaamste soorten zijn: *J. communis* (zie *Jeneverstruik), J. virginiana,* de roode Virginische of Duitsche ceder, uit Noord-Amerika afkomstig, die tot een boom van 30 m. hoogte kan opgroeien; in de jeugd groeit deze boom snel en verdraagt hier te lande den strengsten winter. Het eigenaardig riekend, roode hout is zeer duurzaam, voornamelijk in water, en wordt als *cederhout* veel gebruikt voor potlooden, sigarenkistjes en draaierswerk. Andere soorten zijn: *J. recurva, J. chinensis* uit China en Japan, *J. occidentalis* uit Westelijk Noord-Amerika, *J. sphaerica, J. Bermudiana* en *J. sabina;* deze laatste bekend wegens de vruchtafdrijvende eigenschappen.

De vermeerdering heeft plaats door zaad, vooreerst om z. g. onderstammen te kweeken (vooral *J. communis* en *J. virginiana)* of voor directen opkweek. *Juniperus* kan eveneens gestekt en afgelegd worden; meestal kweekt men de siervormen door enting. De tuinvormen onderscheiden zich op allerlei wijzen van de stamvormen, b. v. door hun groeivorm: pyramidaal, bolvormig, zuilvormig, hangend, kruipend; of door gekleurd loof: zilverbont, zilvergestreept, zilvergerand, ook goud- en blauwkleuren.

Junius, *Hadrianus,* een Nederlandsch geschiedkundige, den 1sten Juli 1511 te Hoorn geboren, bezocht de Latijnsche school te Haarlem, studeerde te Leuven in de geneeskunde en wijsbegeerte, reisde in Duitschland en Italië, verwierf te Bologna in 1540 den rang van doctor in bovengenoemde vakken, studeerde daarna eenigen tijd te Parijs en werd in 1542 lijfarts van den hertog *van Norfolk* in Engeland, alsmede opvoeder van diens zoon. Zes jaren later keerde hij naar Nederland terug, waar hij vruchteloos een betrekking zocht, zoodat hij nogmaals naar Londen vertrok om als lijfarts werkzaam te zijn. In 1551 was hij weder te Haarlem, doch kort daarna vestigde hij zich als geneesheer te Hoorn. Na voor de derde maal Londen bezocht te hebben, vestigde hij zich te Haarlem, waar hij eerst in het huwelijk trad met de bemiddelde *Maria Wilhelmina Keizers* en na haar overlijden met *Hadriana Hasselaer,* een zuster der vermaarde *Kenau.* Hij vertrok in 1562 naar Kopenhagen om, op verzoek van *Frederik II,* als opvoeder van den Kroonprins op te treden, maar reeds in 1563 keerde hij naar het vaderland terug, waar hij te Haarlem tot stadsgeneesheer en rector der Latijnsche school benoemd werd. Zijn naam was zóó bekend, dat de hoogeschool te Rostock hem tot hoogleeraar en de koningin van Polen en Hongarije hem tot lijfarts begeerden. Toen de Staten van Holland hem in 1564 tot geschiedschrijver benoemden, legde hij het rectoraat neder, om zich aan de samenstelling van zijn „Batavia" te wijden. Tijdens het beleg van Haarlem wist hij naar Delft te ontkomen, waar prins *Willem I* hem geroepen had om hem te helpen in zijn ernstige ongesteldheid. Hij was nog te Delft, toen Haarlem bezweek, en bij de plundering ging zijn boekerij verloren. In 1574 werd hij benoemd tot stadsgeneesheer te Middelburg. Hij overleed den 16den Juni 1575. Zijn zoon stichtte hem een gedenkteeken in de kerk te Middelburg, waar hij begraven werd, en daar dit door den tijd verdwenen was, heeft het Zeeuwsch Genootschap er in 1842 een nieuw doen verrijzen. Hij heeft een groot aantal Latijnsche geschriften bewerkt en uitgegeven en een: „Lexicon Graeco-Latinum" (1548) in het licht gezonden. Verder noemen wij van hem: „Commentarius de coma" (1556 en later), „Commentarius de anno et mensibus" (1556), „Adagiorum ab Erasmo ommissorum centuriae octo cum dimidia" (1558), „Emblemata ed Arnoldum Cobelium" (1555 en later bij herhaling), „Nomenclator omnium rerum propria nomina variis linguis explicata indicans" (1577 en later), „Lugduni Batavorum ab obsidione liberatio" (1575) en vooral zijn „Batavia, in qua praeter gentis et insulae antiquitatem originem, decora, mores, aliaque ad eam historiam pertinentia, declaratur, quae fuerit vetus Batavia, quae Plinio, Tacito, Ptolemaeo cognita, quae etiam genuina inclitae Francorum nationis fuerit sedes" (2de druk 1653), gedeeltelijk vertaald door *G. Boot* onder den titel van: „Een seer corte doch clare beschrijvinge van de voornaamste ghemuyrde en ongehemuyrde steden en vlecken van Holland en West-Friesland" (1609). Eindelijk vermelden wij zijn: „Poematum liber primus" (1598) en zijn „Epistolae, quibus accedit vita etc. (1652).

Digitized by Google

Junius, *Franciscus,* een ijveraar voor de Hervorming, heette eigenlijk *François du Jon,* werd den 1sten Mei 1545 te Bourges geboren, legde zich eerst toe op de studie der rechten, doch begaf zich later naar Genève, om in de theologie te studeeren. In 1566 aanvaardde hij de bediening van prediker bij de Hervormden te Antwerpen en reisde door de Zuidelijke Nederlanden, om de leer der Hervorming uit te breiden. Met het grootste gevaar, terwijl er een prijs op zijn hoofd was gesteld, bleef hij werkzaam en bezocht Brussel, Brugge, Gent, Breda enz. Den beeldenstorm trachtte hij zooveel mogelijk te beletten; niettemin moest hij weldra veiligheidshalve de wijk nemen naar Duitschland. Hier werd hij te Heidelberg door *Frederik II,* keurvorst *van de Palts,* met blijdschap ontvangen en tot predikant te Schönau aangesteld. In 1568 bevond hij zich als veldprediker bij het leger van de prins *van Oranje* en trok daarmede over de Maas. Weldra keerde hij over Metz naar Schönau terug, maar werd in 1573 door den keurvorst naar Heidelberg ontboden, om met *Tremellius* aan de vertaling van het Oude Testament te werken. In 1578 werd hij hoogleeraar te Neustadt, vertrok daarop naar Otterburg, om aldaar een gemeente te vestigen, aanvaardde toen een professoraat te Heidelberg en gaf vervolgens gehoor aan een uitnoodiging namens *Hendrik IV* om zich naar Frankrijk te begeven. Hier werd hij door den koning met een diplomatieke zending belast, en toen hij op de terugreis door Nederland trok, aanvaardde hij aldaar, met toestemming van den keurvorst, in 1592 de bediening van professor primarius te Leiden en onderwees er alle deelen der godgeleerde wetenschap. Hij overleed aan de pest den 24sten October 1602. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Bibliorum pars I, id est quinque libri Moschis latine recens ex Hebraeo facti etc." (met *Tremellius,* 1575; pars II, 1576, pars III, IV en de Libri apocryphi, 1579), „Acta Apostolorum et epistolae duae Pauli ad Corinthios ex Arabica translatione latine reddita" (1578 en later), „Sacrorum parallelorum libri III" (1588 en later) „Εἰρηνικόν sive de pace ecclesiae catholicae inter Christianos" (1593), „Pentateuchi explicationes analyticae" (5 dln., 1594), „De Sanctorum invocatione" (1597), „De statu animae post mortem" (1598), „De ecclesia liber singularis" (1600), „De sacramentis in genere" (1601), „De aeterna Dei praedestinatione" (1602), „De justificatione hominis coram Deo" (1602) en „Opera theologica" (2 dln., 1607).

Junius, Franciscus, een zoon van den voorgaande en een beroemd taalkundige en archaeoloog, in 1589 te Heidelberg geboren, ontving onderwijs van *Gerardus Johannes Vossius,* rector te Dordrecht, studeerde te Leiden, waar hij zich vooral toelegde op de Hebreeuwsche taal en de wiskunde, en wijdde zich vervolgens aan de godgeleerdheid. In 1617 ontving hij een beroep als predikant te Hilligersberg, doch daar hij Remonstrantsche gevoelens openbaarde, werd het door de Synode te Dordrecht onwettig verklaard, waarna hij ontslagen werd uit kerkelijke bedieningen. Daarop begaf hij zich eerst naar Frankrijk en vervolgens naar Engeland, waar de Bodleyaansche bibliotheek te Oxford hem ruimschoots gelegenheid aanbood voor wetenschappelijk onderzoek. Weldra werd hij er opziener en verzorger van de uitgebreide boekerij van *Thomas Howard,* graaf *van Arundel* en *Surrey,* hertog *van Norfolk,* lord-maarschalk van Engeland en gunsteling van *Jacobus I.* Van 1644 tot 1646 vergezelde hij den graaf *van Oxford* naar de Nederlanden, woonde tot 1651 in Engeland en keerde daarna naar ons land terug. Nadat hij door zijn neef *Isaac Vossius* in het bezit van den beroemden „Codex argenteus" gekomen was, legde hij zich op het Gotisch toe; aan hem heeft men de eerste uitgave van dien Codex (2 dln., Dordrecht 1665) te danken. In 1675 vertrok hij nogmaals naar Engeland, waar hij meestal te Oxford verblijf hield en te Windsor, ten huize van *Isaac Vossius,* den 19den November 1677 overleed. Zijn handschriften had hij vermaakt aan de Bodleyaansche Bibliotheek te Oxford, waar zij thans nog aanwezig zijn; de universiteit stichtte hem uit dankbaarheid aldaar een marmeren gedenkteeken. Van zijn geschriften vermelden wij: „De pictura veterum libri III etc." (1638 en later), ook in het Engelsch en Nederlandsch vertaald, „Observationes in Willerami abbatis Francicam paraphrasin Cantici Canticorum" (1655), „Caedmonis monachi paraphrasis poetica Geneseos de praecipuarum sacrae paginae historiarum" (1655). „Quatuor D. N. Jesu Christi Euangeliorum versiones perantiquae duae, Gothica scilicet et Anglosaxonica etc." (1665 en later) en „Etymologicum etc." (1673). Zijn handschriften zijn getiteld: „Leges Frisiorum" met het gedicht: „Hoe dae Friesen Roem wonnen", medegedeeld in de „Vrije Fries" (dl. 1), „Liber legum et consuetudinum frisicarum etc.", „Leges Frisiorum antiquae editae per Sibrand Siccamam etc.", en „Dictionarium Frisico-Latinum" met eenige „Carmina Frisica".

Junius, Franciscus, een neef van den voorgaande, den 21sten September 1624 te Emden geboren, studeerde in de rechten te Groningen, Utrecht en Leiden, bracht geruimen tijd in het buitenland door en werd in 1651 buitengewoon en in 1654 gewoon hoogleeraar te Groningen, in 1664 lid van den stedelijken raad, waarna hij het hoogleeraarsambt nederlegde. Hij overleed den 29sten Juli 1678.

Junius, Francisca Johanna Jacoba Alberta, een Nederlandsch schrijfster, den 26sten Maart 1847 te Tiel geboren, trad in 1873 in het huwelijk met den ingenieur *J. W. IJzerman* te Padang. Zij schreef steeds onder den schuilnaam *Annie Foore* en leverde: „Het familiegeheim" (1871), „Florence's droom" (1872), „Vrijheidszin en dwingelandij" (1871—1874), „Één maar deelbaar" (1875), „De koloniaal en zijn overste" (2 dln., 1877) en novellen in „Nederland", „Europa" enz., welke in 1875 tot een bundel vereenigd en met het tooneelstuk „Alexandrine Ennit" uitgegeven zijn. Ook schreef zij: „De van Son's" (verhaal uit Indië, 2 dln., 1881), „Uit ons Indisch familieleven" (1887), Indische huwelijken" (1887) en „Bogoriana" (in „Eigen Haard", jaargang 1889). Zij overleed in Juni 1890 te Padang.

Juniusbrieven zijn brieven onder den schuilnaam *Junius* in de „Public Advertiser" van

Digitized by Google

21 Januari 1769 tot 12 Mei 1772 te Londen verschenen. In deze zeer merkwaardige brieven worden de leden van het ministerie en de overige staatsambtenaren, de leden der gerechtshoven, van het parlement, tot zelfs de koning toe, zonder aanziens des persoons, op geestige wijze, met bijtenden spot, maar tevens op zeer welsprekende en zaakrijke wijze aangevallen. Een door de regeering in 1770 begonnen proces tegen den boekdrukker en uitgever *Woodfall* bleef zonder gevolg. Zelfs gaf *Junius* zijn verzamelde brieven uit met een opdracht aan het Engelsche volk en een voorrede (Londen 1783 en 1812—1814; uitgave van *Wade;* 2de druk 1869—1873, 2 dln.).

Allerlei gissingen omtrent den waren naam van den schrijver deden de ronde men noemde generaal *Lee*, *Burke*, *R. Glover*, *Delolme*, den hertog *van Portland*, lord *Temple* e. a.; *Macaulay*, *Twisleton* e. a. wijzen als den auteur aan Sir *Philip Francis*, den 22sten October 1740 te Dublin geboren. Deze *Francis* werd n. l. in 1772 als „first clerk" aan het ministerie ontslagen. Dit ontslag had brieven van *Junius*, doch onder de schuilnamen *Veteranus*, *Nemesis* en *Scotus* tegen den minister van Oorlog, lord *Barrington*, ten gevolge. De benoeming van den ontslagen ambtenaar tot lid van den Bestuursraad van Bengalen (1773—1780) geeft aanleiding tot het vermoeden, dat zij een belooning was voor zijn bekentenis, dat hij de schrijver was, onder belofte verder te zullen zwijgen. *Francis*, alias *Junius*, overleed den 23sten December 1818.

Literatuur: Brockhaus, Die Briefe des Junius (Leipzig 1875); *Francis*, Junius revealed by his surviving grandson (Londen 1894); *Beata Francis* en *Eliza Keary*, The Francis letters (1901); „The handwriting of *Junius* professionally investigated" (Londen 1873).

Junker, *Wilhelm*, een Duitsch ontdekkingsreiziger, den 6den April 1840 te Moskou geboren, woonde in zijn jeugd te Göttingen, bezocht het Duitsch gymnasium te St. Petersburg en studeerde vervolgens te Göttingen, Berlijn en Praag in de natuur- en geneeskunde. Nadat hij eerst een reis gedaan had naar IJsland en vervolgens in 1873—1875 naar Tunis, Algerië en Beneden-Egypte, ging hij in 1876 van Soeakin door Chor Baraka naar Kassala en Chartoem, bevoer den Blauwen Nijl en den benedenloop van den Sobat en deed uitgestrekte reizen in de stroomgebieden van den Bahr el Ghazal en den Oeëlle. In 1878 naar Europa teruggekeerd, ondernam hij reeds in 1879 een nieuwe ontdekkingsreis in het gebied der Niam-Niam en Monboettoe, om den loop van den Oeëlle en den Nepoko na te gaan, welke laatste de bovenloop van den Aroewimi bleek te zijn. Op het punt (einde 1883) naar Europa terug te keeren, werd hij door den opstand van den Mahdi gedwongen, een toevlucht te zoeken bij *Emin Pasja* te Lado. De door zijn broeder in 1885 tot zijn bevrijding uitgezonden expeditie onder *G. A. Fischer* en *Oskar Lenz* had geen succes, doch het gelukte *Junker* op het einde van 1886 door Karagwe Zanzibar te bereiken, waar hij over Kairo naar Europa terugkeerde. Hier gaf hij de wetenschappelijke resultaten van zijn reizen uit in de „Ergänzungshefte" van „Petermanns Mittheilungen" (1888 en 1889) en in „Reisen in Afrika, 1875—1886" (1889—1891, 3 dln.). Hij overleed den 13den Februari 1892 te St. Petersburg.

Junnan of *Yunnan*, de meest zuidwestelijke provincie van het Chineesche rijk, grenst in het N. aan Tibet en Sz'tsjwan, in het O. aan Kweitsjou, in het Z. aan Tonkin en de Sjanstaten en in het W. aan Birma. De oppervlakte bedraagt 396 700 v. km., het aantal inwoners (1911) 8 049 672. Het W. wordt door evenwijdige, van het N. naar het Z. loopende bergketens, behoorende tot het bergstelsel van Achter-Indië, doorsneden, waarin men toppen vindt van 4—5000 m. hoogte. Zij worden in dezelfde richting door den bovenloop van de rivieren de Saloeën en de Mekhong doorstroomd. Het O. is een heuvelachtige hoogvlakte, die voor het grootste deel uit kalksteen bestaat, haar afwatering wordt gevormd door de Songkoi en door de beide bronrivieren van de Sikiang. De bovenloop van de *Jangtsekiang* vormt gedeeltelijk de noordelijke grens. Van de talrijke meren zijn de Örrhia, de Tiënsji en de Foehienhoe de belangrijkste. Men vindt in deze provincie uitgestrekte bosschen. Junnan is rijker aan metalen, dan de overige provincies van China; zijn rijkdom aan kopererts moet vooral bijzonder groot zijn. Het district Koetsing bevat naast koper, ook lood, zink en zilver in het Z.W. liggen 7 kopermijnen, tusschen de Mekhong en de Saloeën vindt men zilvermijnen; ten N.O. van Songkoi op een plateau van 1600 m. liggen belangrijke koper-, tin-, en ijzermijnen, bij Möngtse heeft men tin-, zilveren loodmijnen, bij Tsoehsioeng koper en zilvermijnen. Verder is het land rijk aan robijn, topaas, saffier, nefriet, marmer, steenkool en zout. De vruchtbaarheid van Junnan is minder groot dan van de overige Chineesche provincies.

De bewoners zijn voor het grootste deel Chineezen, verder zijn er eenige honderdduizenden Mohammedanen, die door de Birmanen en de Europeanen *Panthai*, door de Chineezen *Choitsoe* worden genoemd. De taal en het schrift van de Panthai is zeer oud en verwant met het Arabisch, zij belijden den Soennitischen Islam. Vele inheemsche stammen staan alleen in naam onder Chineesche heerschappij. De Franschen geven zich veel moeite om deze provincie van Tongkin uit toegankelijk te maken. Een spoorweg van uit Tongkin is tot ver over de grens bij Laokai voltooid en zal tot aan de hoofdstad Junnan doorgetrokken worden. De plannen van de Engelschen om spoorwegen van uit Indië of Birma aan te leggen, waren tengevolge van de gesteldheid van den bodem, tot nu toe onuitvoerbaar. De stad Möngtse werd in 1889 voor vreemdelingen geopend.

Junnan, vroeger het rijk Tsjin, werd eerst in 109 v. Chr. met China vereenigd, doch was later herhaaldelijk onafhankelijk, totdat het in 1254 door de Mongolen voor goed werd onderworpen; de Mongoolsche dynastie heeft zich in Junnan en Sw'tsjwan het langst (tot 1371) staande gehouden. Ook tegen China kwamen de bewoners van Junnan herhaaldelijk in opstand, zoo in 1673 en 1674, toen *Woe Sankoesis* tot erfelijk vorst van Junnan en Sz'tsjwan werd gekozen.

Digitized by Google

Toen in 1853 de Mohammedaansche bewoners, tengevolge van onderdrukkingen door de Chineezen, opstonden, ging het land voor China verloren. Er ontstonden 2 rijken, die in 1869 door *Soelaiman ibn-i Abdoer-Rahman* vereenigd werden. In 1872 echter veroverden de Chineezen de hoofdplaats Talifoe en herstelden hun heerschappij. Van 1867 tot 1868 werd het land door *Garnier* onderzocht, die er dwars doortrok, terwijl in 1867 de Engelschen onder *Sladen* slechts tot aan de grens kwamen. *Margary* werd in 1875 gedood. Later werd Junnan bereisd door kapitein *Gill*, *Baber* en de expeditie van graaf *Bela Széchényi*. In den laatsten tijd doen Fransche onderzoekers van Tongkin uit en Engelsche onderzoekers van Opper-Birma uit er wetenschappelijke onderzoekingen.

Junnan of *Yunnan*, de hoofdstad van de gelijknamige Chineesche provincie, gelegen op den N. oever van het meer Tiênsji, is de zetel van den gouverneur-generaal van *Junkwei* en van den gouverneur van *Junnan*. Het is bekend door de vervaardiging van zijden stoffen en van de beste tapijten van China. Ook drijft het een belangrijken handel met Birma, waarheen ruwe zijde, zijden stoffen, tapijten, thee, koper, kwik, verfstoffen enz. worden uitgevoerd en van waar katoen, ivoor, was, edelgesteenten, vogelnestjes enz. worden ingevoerd. De plaats, welke door een muur van 10 km. is omgeven en die ook overigens goed versterkt is, telt naar schatting 200 000 inwoners.

Juno is de naam eener oud-Romeinsche godin, welke overeenkomt met de Grieksche *Hera*. Eigenlijk was zij een maangodin en werd op den eersten dag der maand gehuldigd. Haar beide voornaamste namen, *Juno* en *Lucina* beteekenen de Lichtende. Daar nu volgens de Grieken, de Italische en andere volkeren de maan de menstruatie en verlossing der vrouwen begunstigt, is *Juno* in de eerste plaats de godin der menstruatie *(Juno Fluonia* of *Fluvionia)* en verder de goddelijke beschermster der barenden (*Juno Lucina, Sospita, Opigena, Conservatrix*). Daar de voortplanting van het geslacht als het voornaamste doel der echtverbintenis werd beschouwd, werd *Juno* ook vereerd als de godin van het huwelijk *(Juno Juga, Pronuba)*. Evenals *Hera* met *Zeus*, zoo stelde men zich *Juno* met *Jupiter* gehuwd voor, en hun echtverbintenis gold als een ideaal. Naar het schijnt, werd ook in Italië deze goddelijke bruiloft jaarlijks met groote ceremoniën gevierd en *Juno* als de goddelijke stichteres der bruiloftsgebruiken beschouwd *(Juno Domiduca, Iterduca, Unxia, Cinxia, Pronuba)*. Verder was zij als gemalin van den koning der goden ook een hemelgodin *(Juno Regina)*. Witte koeien werden aan haar geofferd en de maand Juni was haar geheiligd. De voornaamste tempels voor *Juno* te Rome waren die van *Juno Lucina* op den Esquilinus, waar den 1sten Maart het feest der Romeinsche vrouw, de *matronalia* gevierd werden; die voor *Juno Moneta*, bekend door de aan de godin heilige ganzen, die eens het Kapitool redden en door de verbinding met de Romeinsche munt; en die voor *Juno Regina* in den beroemden Jupitertempel op den Capitolinus. Voor *Juno's* voorstelling voor de beeldende kunsten zie *Hera*.

Junot, *Andoche*, hertog *van Abrantes*, een Fransch generaal, den 23sten October 1771 te Bussy le Grand (Côte d'Or) geboren, trad in 1792 in militairen dienst en trok bij Toulon de opmerkzaamheid van *Bonaparte* tot zich, die hem tot zijn secretaris en adjudant aanstelde. Hij vergezelde *Bonaparte* naar Italië en Egypte. Hij bleef in Egypte tot 1800, werd toen plaats-commandant van Parijs en in 1802 divisie-generaal. Nadat *Junot* in 1805 korten tijd als gezant te Lissabon vertoefd had, onderscheidde hij zich in den slag bij Austerlitz en trok den 10den November 1807 aan het hoofd van een leger Lissabon binnen, waar hij zich in naam van *Napoleon*, gouverneur-generaal des lands verklaarde. Hij verwierf, als belooning voor zijn snel en succesvol optreden, den titel van hertog *van Abrantes*, en verrijkte zich door afpersing en plundering op de meest schaamtelooze wijze. In 1808 moest hij echter terugtrekken voor de Engelschen, die onder Wellington bij Vimeiro geland waren; ook de capitulatie van Cintra was daarvan het gevolg. In 1809, in den oorlog tegen Oostenrijk, werd *Junot* den 12den Juni bij Berneck door *Kienmayer* verslagen. Daarna was hij gouverneur der Illyrische Provinciën, en bij den tocht naar Rusland voerde hij het bevel over het 8ste legerkorps. Daar hij weinig geestkracht aan den dag legde, zond de keizer hem weder naar Illyrië. Weldra verviel hij tot zwakzinnigheid en vestigde hij zich in Montbard in het departement Côte d'Or. Hier wierp hij zich uit het venster en overleed den 29sten Juli 1813.

Zijn gemalin, *Laurette de Saint-Martin-Permon*, hertogin *d'Abrantes*, naar men meent een telg van het Grieksche keizershuis der *Comnenen* en tevens een verre bloedverwante van *Napoleon I*, was geboren te Montpellier in 1784. Na haar huwelijk (1799) werd zij Hofdame bij de moeder van *Napoleon* en maakte zich, evenals haar echtgenoot, schuldig aan een verregaande verkwisting. Na *Junot's* overlijden schreef zij feuilletons, mémoires en romans en overleed in behoeftige omstandigheden in het nonnenklooster Abbaye aux Bois te Parijs in Juni 1838. Van haar hand verschenen: „Mémoires ou souvenirs historiques sur Napoléon, la Révolution, le Directoire, le Consulat, l'Empire et la Restauration" (18 dln., 1831—1835; 10 dln., 1893), „L'amirante de Castille" (1862), „Scènes de la vie espagnole" (1837) en „Histoire des salons de Paris" (1837, 2de druk, 4 dln., 1893).

Junta (vergadering, comité) noemt men in Spanje elke vergadering, belegd tot het behandelen van politieke of staatsaangelegenheden. *Karel II* benoemde een *Groote Junta* van staatsdienaren tot bepaling van de rechtsmacht der Inquisitie. Bekend is de Junta, welke in 1808 door *Napoleon* te Bayonne samengeroepen werd, alsmede de *Centrale junta* der Spaansche opstandelingen met haar *Provinciale Junta's*.

Juon, *Paul*, een Russisch componist, den 8sten Maart 1872 te Moskou geboren, studeerde vioolspel bij *Hrimaly* en compositie bij *Tanéjef* en *Arenski*, in 1894 ook bij *Bargiël* te Berlijn. In 1896 werd hij leeraar aan het conservatorium te Bakoe, doch ging reeds het volgend jaar weer naar Berlijn terug, waar hij sedert is gevestigd;

Digitized by Google

van 1906 af is hij daar verbonden aan de kominklijke hoogeschool voor muziek. Hij schreef vooral kamermuziekwerken: twee strijkkwartetten, (op. 5 en 29), een pianokwartet (op. 50), een pianokwintet (op. 33), een pianosextet (op. 22), een octet voor viool, altviool, violoncel, hobo, klarinet, hoorn en fagot (op. 27), een vioolsonate (op. 7), een altvioolsonate (op. 15), een violoncelsonate (op. 54), een pianotrio (op. 17), een strijkkwintet (op. 44), stukken voor piano, liederen; voorts een symphonie (op. 23), een vioolconcert (op. 42), een fantasie voor orkest op Deensche volksliederen (op. 31) en verschillende kleinere orkestwerken. Ook schreef hij een „Praktische Harmonielehre" (1901) en vertaalde in het Duitsch *Modest Tsjaikofski's* biographie van diens broeder *Peter Iljitsj*.

Jupiter, beter *Juppiter* geheeten, samengesteld uit *Jovis pater,* is de Romeinsche naam van den god des hemels en des lichts, overeenkomende met den Griekschen *Zeus*. Oorspronkelijk werd hij als de god van den donder en bliksem en van den hemelschen zegen, waarvan de groei der veldgewassen afhangt, beschouwd; weldra echter gold hij ook als de beschermer van het recht en der trouw, terwijl men hem later ook met *Dius Fidius,* een god, bij wien men zwoer, vereenzelvigde. Van zeer oude tijden dagteekent ook de meening, dat hij de Romeinsche legers ter overwinning voerde en hij had als oorlogsgod onder verschillende namen *(Stator, Victor)* een afzonderlijken eeredienst, terwijl het voornaamste deel van den oorlogsbuit, de *spolia optima,* hem gewijd werd. Op deze wijze werd hij een staatkundige god: eerst in Latium, waar hij op den Albaanschen Berg een beroemden tempel had, het Bondsheiligdom van den Latijnschen Stedenbond, daarna te Rome zelf, waar hij als *Jupiter Optimus Maximus* het hoofd van den staat was en als zoodanig met *Juno* en *Minerva* in den Capitolijnschen tempel troonde. Zijn priester was de *flamen dialis,* wiens ambtelijke handelingen en particulier leven nog door zeer oude bepalingen geregeld waren. Voor *Jupiter's* voorstelling door de beeldende kunsten zie *Zeus* en bijgaande plaat.

Jupiter, de grootste planeet van ons zonnestelsel, overtreft in omvang en massa alle overige planeten te zamen. Haar gemiddelde afstand van de zon is 5¹/₅ maal zoo groot als die van de aarde tot deze en bedraagt 777 millioen km. De excentriciteit harer loopbaan is 0,048335, zoodat zij in haar aphelium 814 en in haar perihelium 739 mill. km. van de zon verwijderd is. De helling der loopbaan op het vlak van de ecliptica bedraagt 1° 18′ 7″. Haar kleinste afstand van de aarde is 587, haar grootste 961 mill. km., haar middellijn heeft een lengte van 142 500 km., zoodat zij 11 maal zoo groot is als die der aarde, terwijl de schijnbare middellijn 30 tot 50″ bedraagt. Haar massa is 309 maal zoo groot als die der aarde, doch haar dichtheid bedraagt slechts ¹/₄ van die der aarde. Haar synodische omloopstijd duur 399 dagen, haar siderische omloopstijd 11 jaar en 314,8 dagen; de omwentelingstijd om haar as bedraagt 9 uur 50 minuten, voor punten op den aequator, maar groeit voor punten op hoogere breedte aan tot 9 uur 56 minuten. Tengevolge van deze snelle omwenteling is de afplatting aanmerkelijk (¹/₁₅). Volgens de laatste waarnemingen bedragen de doorsneden op den gemiddelden afstand 38″,4 en 35″,6. De helling van *Jupiter's* aequator op het vlak der ecliptica bedraagt slechts 1° 18′, de afwisseling der jaargetijden verdwijnt dus bijna geheel. Het bestaan van een dichte atmosfeer is door waarnemingen bewezen. Met het bloote oog gezien, heeft Jupiter een zuiver wit licht; door den telescoop beschouwd, vertoont hij veranderlijke, donkere banden, die evenwijdig aan den evenaar, doch zeer veranderlijk zijn en dikwijls reeds na 24 uren een ander voorkomen hebben. Verder heeft men dikwijls lichte vlekken, in 1878 ook een duidelijk rood gekleurde vlek waargenomen, die jarenlang zichtbaar bleef. Waarschijnlijk zijn dit atmosferische vormingen van waterdamp. Vermoedelijk bezit *Jupiter* geen eigen licht, hoewel het niet onmogelijk is, dat enkele vlakken nu en dan eigen licht ontwikkelen. Zijn albedo bedraagt 0,72. *Jupiter* heeft 8 manen, waarvan men er 4 reeds door zwakke kijkers kan waarnemen; deze laatste werden nagenoeg gelijktijdig door *Simon Marius* te Ansbach (1609) en door *Galilei* te Pisa (1610) ontdekt, terwijl de vijfde, die het dichtst bij *Jupiter* staat, eerst den 9den September 1892 door *Barnard* met den grooten refractor der Lick-sterrenwacht gevonden werd. In December 1904 en Januari 1905 werden door *Perrine* te Kiel met behulp der photografie nog 2 manen ontdekt en den 27sten Januari 1908 op dezelfde wijze een 8ste maan door *Melotte,* voorloopig 1908 C. J. genoemd. Zijn elementen werden reeds bepaald en wel de afstand 330 stralen der planeet, de omloopstijd 26 maanden, de hellingshoek 147°,4 en de excentriciteit 0,378°. De afstanden tot *Jupiter* bedragen 2,6, 5,9, 9,4, 15,0, 26,4, 160, 167, en 330 stralen der planeet, de omloopstijden ¹/₂, 1³/₄, 7¹/₆, 16³/₄ 266, 282 en 631 dagen. De loopbanen der manen hebben slechts een geringe helling op die van de hoofdplaneet, zoodat zij zich bijna altijd in een rechte lijn vertoonen. De vier, welke zich het dichtst bij *Jupiter* bevinden, worden bij elken omloop verduisterd, de vijfde in den regel ook. Deze eclipsen zijn door *Römer* gebezigd tot bepaling der snelheid van het licht; ook verschaffen zij ons een middel om de aardrijkskundige lengte eener plaats te bepalen.

Jura of *Juragebergte* is de naam van een Middel-Europeesch bergstelsel, dat zich van den N. W. voet der Alpen langs den rand der Zwitsersch-Zwabisch-Beiersche hoogvlakte uitstrekt, van Voiron (ten N. W. van Grenoble) in Frankrijk tot het Fichtelgebergte in Duitschland, over een lengte van 700 km. Geologisch vormt het één geheel, orografisch daarentegen bestaat het uit twee afzonderlijke deelen: de Zwitsersche en de Zwabisch-Frankische Jura (zie aldaar).

Jura, *Frankische,* is een bergketen, die zich over een lengte van 225 km. en een gemiddelde breedte van 30 à 40 km. door Beieren in hoofdrichting van Z. naar N. uitstrekt, echter in het Z. in de buurt van Regensberg, naar het W. en in het N., bij Auerbach, naar het N. W. ombuigt. Een gedeelte loopt evenwijdig aan den Donau en wordt doorstroomd door de Altmühl. In dit gedeelte vindt men de belangrijkste hoog-

Digitized by Google

ten in den Nördlinger Ries (Hesselberg, 647 m.), ten O. waarvan de Hanekam zich uitstrekt tot aan de Altmühl. Het middelste gedeelte bereikt ten W. van Amberg een hoogte van 677 m. (Friedelberg). De N.W. loopende tak draagt den naam van Frankisch Zwitserland en strekt zich tot bij Mainz uit. Dit is een zeer interessant gedeelte; men vindt er groote holen en grotten en vele merkwaardige versteeningen.

Jura, *Zwabische,* is een bergketen in Württemberg, die zich tusschen Rijn en Donau van W.Z.W. naar O.N.O. uitstrekt over een lengte van 210 km., met een breedte eerst van 15—20 en verder van 35—40 km. Het gebergte bestaat uit de Bergen van Klettgau en de Bergen van Hegau, waarvan de eerste een hoogte van 927 m. en de laatste in den basaltkegel van den Hohenhöwen en Neuhöwen een hoogte van resp. 846 en 867 m. bereiken.

Jura, een Fransch departement, een gedeelte van het voormalige Franche Comté, wordt begrensd door Zwitserland en de departementen Doubs, Saône, Côte d'or en Saône-et-Loire en telt op 4994 v. km. 252 713 inwoners (1911). Meer dan twee derde van den bodem bestaat uit bergland, door de westelijke ketens en de uitloopers van het Juragebergte gevormd. De rivieren, welke het departement doorstroomen, zooals de Ain met de Bienne, de Seille, de Ognon, de Doubs met de Loue enz., zijn zijrivieren der Saône. Ook vindt men er een gedeelte van het Rhône-Rijnkanaal en onderscheiden meren. De hoogste deelen van het gebergte en vele hellingen zijn onvruchtbaar, doch vele dalen leveren goeden wijn en veel graan. Men heeft er groote naaldwouden (108 854 H.A.) en uitgestrekte weiden. Ook is de bijenteelt er van belang, alsmede het winnen van ijzer, marmer, albast, baksteen, steenzout enz. De inwoners vormen een nijvere bevolking, die werk vinden in ijzer- en staalfabrieken, pottenbakkerijen, zijdeweverijen, papierfabrieken, pottenbakkerijen, leerlooierijen enz. Vele mannen trekken vandaar naar het binnenland van Frankrijk als kleinhandelaars of om zich als werklieden te verhuren, en keeren tegen den oogsttijd terug. Het departement heeft 4 arrondissementen Lons-le-Saunier, St. Claude, Dôle en Poligny; de hoofdstad is Lons-le-Saunier.

Juraformatie (zie de plaat) noemt men in de aardkunde de middelste der drie afdeelingen van de mesozoïsche formatie, gelegen tusschen de oudere trias- en de jongere krijtlagen. Zij werd het eerst in het Juragebergte als een zelfstandige sedimentaire vorming bekend en daarnaar genoemd. Het nader onderzoek heeft aangetoond, dat de Juraformatie, wier lagen op sommige plaatsen 1000 m. dik zijn, zelf weer in drie hoofdafdeelingen kan gesplitst worden, en wel van onder naar boven: *zwarte jura* of *lias,* vooral bestaande uit bitumineuse mergellei, donkere leem, kalksteen en zandsteen; *bruine jura* of *dogger,* in hoofdzaak samengesteld uit bruin- en geelachtige leem, mergel en zandsteen, waarin ijzerertsen optreden, die o. a. in de Zwabische Alb tot een belangrijke ijzerindustrie aanleiding hebben gegeven; *witte jura* of *malm,* waarin lichtgekleurde, dichte kalksteen en dolomietgesteenten, somtijds rijk aan holen, de overhand hebben. Hiertoe behoort ook de beroemde litografische steen van Solnhofen in Beieren. Eruptieve gesteenten uit het juratijdperk zijn zeer weinig bekend. De lagen liggen doorgaans zeer regelmatig.

Alle afdeelingen der Juraformatie zijn rijk aan petrefakten, vooral van koralen, welke hier en daar geheele riffen vormen, echinieten, mollusken, belemnieten, ammonieten, kreeften, visschen en sauriërs (ichthyosaurus, plesiosaurus, pterodactylus enz.). Zij leeren ons, dat, in vergelijking met het voorafgaande tijdperk, zoowel op het land als in de zeeën, de fauna veel rijker was geworden en tevens een veel hooger trap van ontwikkeling had bereikt. En ook met de plantenwereld was zulks het geval. De voornaamste, vooral van de leitfossielen, vindt men op de platen afgebeeld.

De verdeeling van land en water was in dien tijd in Middel-Europa een geheel andere dan tegenwoordig, en ook het klimaat verschilde niet weinig van het onze. Behalve in het gebied van den Zwitsersch-Zwabisch-Beierschen Jura is deze formatie goed ontwikkeld in N. W.-Duitschland (tusschen de Nederlandsche grens en Halberstadt), in W. Lotharingen en in het O. van Opper Silezië. Langs den N. en Z. rand der Alpen treedt een gordel juragesteenten op, terwijl in de Karpaten hier en daar geïsoleerde plekken ervan worden aangetroffen. Rusland bevat juravormingen bij Moskou, in het Wolgagebied, in den Krim en den Kaukasus, in Frankrijk treden zij in het Z. en het N. op. De overeenstemming der Juraformatie van N.-Amerika en Australië met die van Europa kon nog niet vastgesteld worden, wel die van Afrika, Z.-Amerika, Z.-Siberië en O.-Azië.

Juraschek, *Franz von,* een Oostenrijksch statisticus, den 24sten Februari 1849 te Arad (Hongarije) geboren, vestigde zich in 1875 als privaatdocent te Graz, werd in 1881 buitengewoon hoogleeraar in de statistiek en staatsrecht te Czernowitz, in 1883 te Innsbruck, in 1885 gewoon hoogleeraar en ging in 1887 als regeeringsraad van de Centrale Commissie voor Statistiek naar Weenen, waar hij tevens aan de academie en de krijgsschool als docent optrad. In 1909 volgde hij den toen overleden president der Oostenrijksche centrale commissie *von Inama Sternegg* als zoodanig op. Hij overleed den 7den Februari 1910. Sedert 1884 gaf hij jaarlijks de nieuwe bewerkingen van *Hübner's* „Geographisch-statistische Tabellen aller Länder der Erde" uit, nam na den dood van *Neumann-Spallart* de uitgave van diens „Uebersichten der Weltwirtschaft" (1890—1905) op zich en gaf met anderen een nieuwe bewerking van *Brachelli's* „Die Staaten Europas, statistische Darstellung" (5de druk 1903) uit. Verder schreef hij nog „Personal- und Realunion" (1878). Zijn arbeid en geschriften werden uitvoerig besproken door *Eduard Castle* in „Bulletin de l'Institut international de Statistique", deel XIX, 1ste aflevering ('s-Gravenhage 1912), blz. 393—409.

Jurien de la Gravière, *Jean Pierre Edmond,* een Fransch vice-admiraal, den 19den November 1812 te Brest geboren, trad in 1828 in dienst op de Fransche oorlogsvloot, was geduren-

Digitized by Google

Digitized by Google

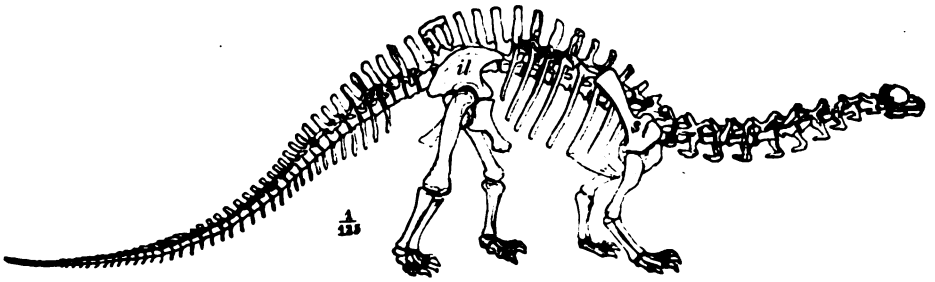

Brontosaurus excelsus.

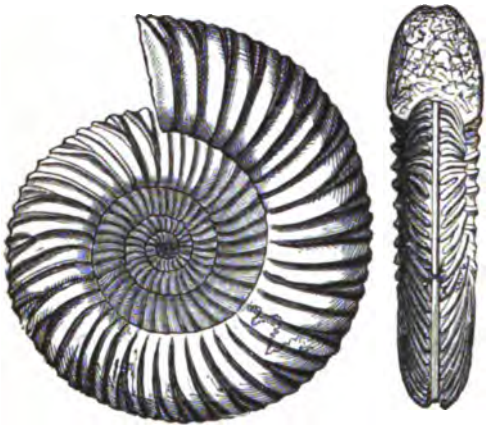

Ammonites (Parkinsonia) Parkinsoni.

Belemnites paxillosus.

Pentacrinus

Apiocrinus Roynssianus.

Ammonites (Schlotheimia) angulatus

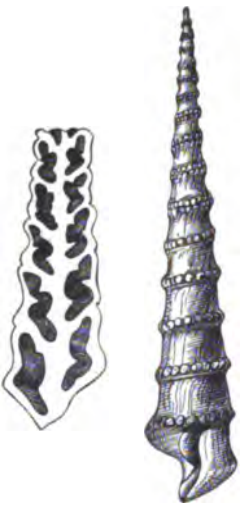

Nerinea tuberculosa.

Trigonia navis.

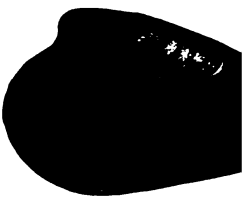

Cardinia hybrida.

Digitized by Google

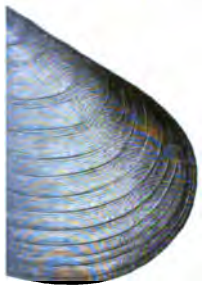

ıa gigantea.

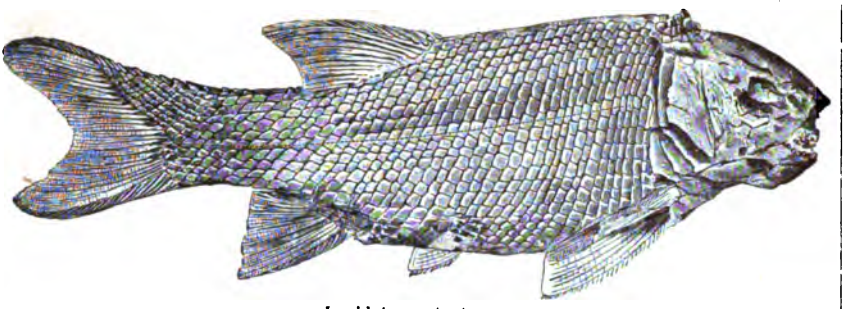

Lepidotus notopterus.

Ammonites (Phylloceras) heterophyllus.

Ammonites (Aegoceras) capricornus.

ıaroides.

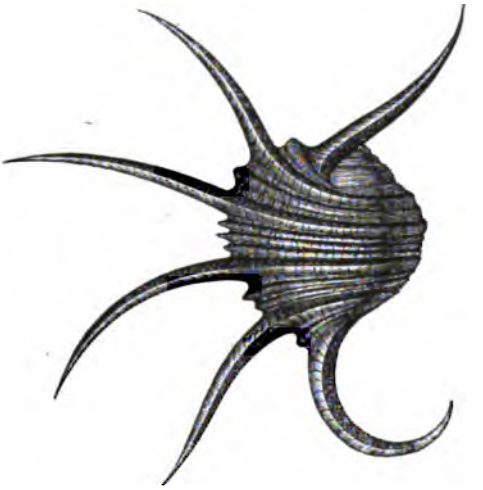

Pteroceras Oceani.

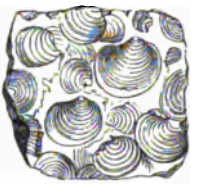

Posidonia Bronni.

Rynchonella varians.

Pentacrinus scalaris.

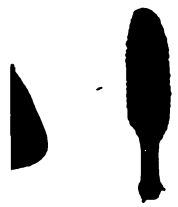

Stekel van Cidaris florigemma.

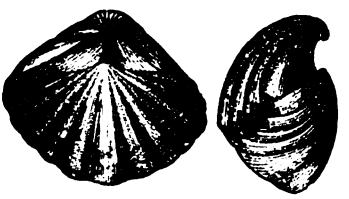

Spiriferina Walcotti.

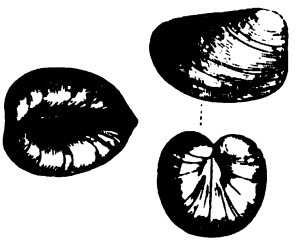

Nucula Hammeri.

Digitized by Google

Digitized by Google

de den Krimoorlog adjudant van admiraal *Bruot* en werd vervolgens bevorderd tot schout-bijnacht. In 1859 blokkeerde hij Venetië, werd in 1862 tot vice-admiraal en in 1863 tot lid van den admiraliteitsraad benoemd, bestuurde reeds dadelijk de expeditie naar Mexico en voerde zoolang deze duurde, bevel over de vloot aan de Mexicaansche kust. In 1870 nam hij deel aan de verdediging van Parijs en werd in 1871 hoofddirecteur van de verzameling zeekaarten aan het ministerie van Marine. *Jurien*, die sedert 1888 lid der Academie was, overleed te Parijs den 5den Maart 1892. Hij schreef „Guerres maritimes sous la République et l'Empire" (8ste druk 1883), „La marine d'autrefois" (1865), „La marine d'aujourd'hui" (1872), „Les campagnes d'Alexandre" (5 dln., 1883—1884), „Les derniers jours de la marine à rames" (1885), „La marine des Ptolémées et la marine des Romains" (2 dln., 1885), „La marine ancienne, la bataille de Salamine et l' expédition de Sicile" (2 dln., 2de druk 1886—1887), „Les Chevaliers de Malte et la marine de Philippe II" (2 dln., 1887), „Les Anglais et les Hollandais dans les mers polaires et dans la mer des Indes" (2 dln., 1890), „Le siège de La Rochelle" (1891) en „Les gueux de mer" (3de druk 1892).

Jurieu, *Pierre*, een Protestantsch godgeleerde, in 1637 te Mer geboren, studeerde in de wijsbegeerte te Saumur en in de theologie te Sedan, in Holland en Engeland. Hij was predikant te Mer (1665), Vitry (1671) en hoogleeraar te Sedan sedert 1674. Toen deze academie in 1681 werd opgeheven, werd hij Waalsch predikant te Rotterdam. Hij is in 1713 overleden. Hij onderscheidde zich door zijn hevig optreden voor het rechtzinnig Protestantisme van de Synode van Dordrecht, zoowel tegen de Fransche Katholieke theologen van zijn tijd en de Protestanten-bestrijding van *Lodewijk XIV* als tegen allerlei min of meer vrijzinnige richtingen onder de Protestanten. Bekend is zijn optreden tegen *Bayle* en *J. Basnage*. Toen *Lodewijk XIV* het Edict van Nantes ophief, bestreed *Jurieu* met kracht zijn recht hiertoe, op grond der volkssouvereiniteit. Hij schreef o. a.: „Examen du livre de la réunion du Christianisme" (1671), „Justification de la morale des réformés" (1675), „Préservatif contre le changement de religion" (1680, met vervolg 1683), „La politique du clergé de France" (1680, met vervolg 1682), „Histoire du Calvinisme et du Papisme" (1683), „Le Janséniste convaincu" (1683), „L'accomplissement des prophéties" (1686, met vervolg 1687), „Lettres pastorales" (1686—1689), „Le tableau du Socinianisme" (1690), „La religion du Latitudinaire" (1696) en „Histoire critique des dogmes et des cultes bons et mauvais" (1704).

Jurisdictie. Zie *Rechtsgebied.*

Jurist. Zie *Rechtsgeleerde.*

Juristenvereeniging, *Nederlandsche*, werd opgericht in den zomer van 1870. Aanleiding tot de oprichting gaf een artikel van Mr. *G. A. van Hamel*, destijds advocaat en rechter-plaatsvervanger te Leiden, in de Gids van 1870 over den Duitschen Juristendag, waarin de schrijver soortgelijke periodieke samenkomsten ter beraadslaging over vraagstukken van wetgeving aan de Nederlandsche rechtgeleerden aanbeval. De circulaire tot oproeping (te vinden in de Handelingen der Vereeniging, Dl. I, 1870) werd geplaatst in het Weekblad van het Regt van 26 Mei 1870, nº. 3211. Gewone leden kunnen worden, op eenvoudige aanmelding, alle doctoren in de rechten, in rechts- of staatswetenschap, benevens niet gegradueerde kantonrechter-plaatsvervangers en notarissen, in Nederland, zijn koloniën of overzeesche bezittingen gevestigd; enkele personen buiten deze categorieën, die op uitnoodiging een praeadvies schrijven, zijn buitengewone leden. De vereeniging besloot in de algemeene vergadering van 1908, erkenning als rechtspersoon aan te vragen; haar statuten werden goedgekeurd bij K. B. van 7 November 1908, nº. 52. Het doel der vereeniging is in de eerste plaats, om door beraadslaging over onderwerpen van wetgeving op het gebied van privaat- en publiekrecht in de rechtsgeleerde wereld een gemeenschappelijke overtuiging daarover te doen ontstaan en hierdoor op de wetgeving zelve invloed te oefenen. Bij de vaststelling der nieuwe statuten is daarnevens opgenomen beraadslaging over belangrijke strijdvragen van stellig recht.

De eerste vergadering werd gehouden 8, 9 en 10 September 1870 te 's-Gravenhage. De openingsrede hield Mr. *A. de Pinto*, voorzitter was Prof. *J. E. Goudsmit*; sinds is ieder jaar een vergadering gehouden — omstreeks 30 Juni of omstreeks 31 Augustus — behalve in 1898. De plaatsen van samenkomst wisselen af. Tot 1889 werden 3 onderwerpen behandeld, sinds dien tijd 2. Het aantal leden bedraagt thans ongeveer 720. Eerelid is Mr. *J. A. Levy*, advocaat te Amsterdam. De vergadering spreekt na voorlichting door gedrukte praeadviezen en na mondelinge beraadslaging haar gevoelen over een onderwerp uit bij stemming over door het bestuur ontworpen vraagpunten. Die uitspraken hebben alleen beteekenis voor zoover zij eenstemmig of bij zeer groote meerderheid worden gegeven. De uitspraken der Juristenvereeniging hebben herhaaldelijk invloed gehad op den gang der wetgeving. Bepaaldelijk heeft zij stemming gemaakt voor de kinderwetten. Merkwaardig zijn ook uit den laatsten tijd de uitspraken omtrent een gewijzigde strafrechtelijke behandeling van geestelijk minderwaardige misdadigers (1906), en over den invloed, die aan den psychiater in strafzaken behoort te worden toegekend (1911), alsook omtrent noodzakelijke herziening van het burgerlijk proces (1907); de vereeniging heeft op dit gebied aan een speciale commissie uit haar midden de uitwerking van haar denkbeelden in een wetsontwerp opgedragen. Ingevolge het besluit van de Algemeene Vergadering van 1912 is voorts een bijzondere commissie benoemd om verslag uit te brengen omtrent de gebreken van den Nederlandschen rechtstaat en de middelen tot verbetering; dit verslag is begin 1917 verschenen.

De „Handelingen der Nederlandsche Juristenvereeniging" zijn en worden uitgegeven te 's-Gravenhage bij *F. J. Belinfante*. De zetel der Vereeniging is Amsterdam.

Jurjewskaja, *Katharina Michailowna*, vorstin, geboren prinses *Dolgoroekowa*, in 1846 geboren, was de geliefde van czaar *Alexander II*,

Digitized by Google

die na den dood van zijn eerste gemalin, den 31sten Juli 1880 met haar een morganatisch huwelijk sloot. Zij schonk hem een zoon, prins *Georges Jurjewsky* (geb. 1873), die bij de Russische marine dient, en twee dochters. Sedert 1881 leeft zij in het buitenland; zij schreef onder den schuilnaam *Victor Laferté:* „Alexandere II. Détails inédits sur sa vie intime et sa mort" (1882).

Juruks (= zwervers) is de naam van een nomadenvolk in Klein-Azië, dat in tenten, vervaardigd uit geitenhaar, leeft. Zij houden zich voornamelijk bezig met veeteelt, vooral van dromedarissen, schapen en geiten, en met het vervaardigen van tapijten, matten en vlechtwerk. Hun voornaamste voedsel is melk en kaas. Aan akkerbouw wordt weinig gedaan, de jacht is daarentegen een belangrijk middel van bestaan. Hun kleeding bestaat uit een kort, bruin, vilten buis, een breeden leeren gordel, waarin de wapens gestoken worden, een korte, vilten broek en in den winter wollen kousen. De Juruks zijn Mohammedanen. Zij hebben een afkeer van den krijgsdienst. Door de Turken worden zij veracht; huwelijken tusschen beide volken hebben niet plaats. Zij bezitten een oude taal, die geheim gehouden wordt. Door hun middelmatige grootte, bruin haar en lange hoofden verschillen zij van de Turkmeensche nomaden van oostelijk Klein-Azië, die door de Turken eveneens Juruks worden genoemd. Hun vrouwen en meisjes dragen geen sluier. Volgens *Luschan* is deze stam uit Indië of een van de naburige landen afkomstig en verwant met de Zigeuners. Eigenaardig is de gewoonte den schedel der kinderen te omwikkelen, zoodat deze een anderen vorm krijgt.

Jury. Zie *Rechtspraak.*

Jus. Zie *Recht.*

Jus primae noctis (Latijn = recht op den eersten nacht) noemt men de tegenover vroegere kerkelijke verboden door dispensatie verkregen bevoegdheid van den bruidegom, om dadelijk, na het sluiten van het huwelijk, de vleeschlijke gemeenschap te laten ingaan. In de Middeleeuwen heerschte in verschillende landen de gewoonte, dat de heer den eersten nacht na het huwelijk het recht op de bruid van zijn onderdaan had *(droit de culage, de prélibation)*, indien dit tenminste te voren niet afgekocht was.

Jussiaea *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Onagraceeën.* Het onderscheidt zich door een buisvormigen kelk met een 4- of 6-deeligen rand, een 4- of 6-bladige bloemkroon, dubbel zooveel meeldraden, een draadvormigen, korten stijl, een van 4 en 6 groeven voorzienen stempel en een 4- tot 6-hokkige, langwerpige, vaak geribde, met den kelk gekroonde doosvrucht met vele naakte zaden. Het omvat heesters en kruidachtige moerasplanten in warme gewesten, met afwisselende bladen en enkelvoudige, okselstandige bloemen. Van de soorten noemen wij: *J. peruviana* L., in Peru, *J. repens* L., in Zuid-Azië (op Java) en *J. Swartziana* D e c., in West-Indië groeiende.

Jussieu is de naam van een Fransch geslacht van beroemde plantkundigen.

Jussieu, Antoine de, den 6den Juli 1686 te Lyon geboren en den 22sten April 1758 te Parijs overleden, werd, nadat hij in 1716 van een botanische reis in Spanje was teruggekeerd, als leerling en opvolger van *Tournefort,* hoogleeraar in de plantkunde aan den Jardin des Plantes te Parijs. Behalve verschillende verhandelingen leverde hij een nieuwe uitgave der „Institutiones rei herbariae" (1719) van *Tournefort,* terwijl na zijn dood zijn „Traité des vertus des plantes" (1771) in het licht verscheen.

Jussieu, Bernhard de, een broeder van den voorgaande, den 17den Augustus 1699 te Lyon geboren, studeerde eerst in de geneeskunde en verkreeg te Montpellier den doctorsrang, doch bepaalde zich vervolgens bij de plantkunde en werd in 1722 leeraar onder zijn broeder. In 1758 werd hij directeur van den tuin te Trianon, waar hij de gewassen naar natuurlijke familiën rangschikte. Zoo kwam hij tot het naar hem genoemde stelsel, waardoor hij groote verdiensten verwierf. Hij overleed den 6den November 1776 te Parijs.

Jussieu, Joseph de, een broeder van den voorgaande, den 3den September 1704 te Lyon geboren, studeerde aanvankelijk in de medicijnen, bepaalde zich daarna bij de wiskunde, doch nam vervolgens als plantkundige deel aan de expeditie, welke *Maurepas* in 1735 naar Quito uitzond, om een graadmeting te doen onder den evenaar. Hij bleef er achter om planten te verzamelen, bezocht de Cordilleras tot Potosi, doch werd, toen hij zich te Lima wilde inscheepen naar Europa, met geweld door de Spanjaarden teruggehouden, om er dienst te doen als ingenieur. Hierdoor verviel hij tot krankzinnigheid, waarvan hij nog niet genezen was, toen hij in 1771, na een afwezigheid van 36 jaren, in zijn vaderland terugkeerde. Zijn plantkundige verzameling bracht hij te Parijs in veiligheid. Hij overleed aldaar den 11den April 1779.

Jussieu, Antoine Laurent de, een neef van den voorgaande, den 13den April 1748 te Lyon geboren, had zich aanvankelijk op de geneeskunde toegelegd, doch werd in 1770 hoogleeraar aan den Jardin des Plantes te Parijs, welke betrekking hij echter in 1785 nederlegde. Hij was sedert 1773 directeur van den Jardin des Plantes en werd in 1808 door *Napoleon* tot raadsheer-titulair der Keizerlijke Universiteit benoemd. Ten tijde van *Lodewijk XVIII* was hij als hoogleeraar in de artsenijmengkunde en plantkunde werkzaam. Laatstgenoemde wetenschap is hem veel verschuldigd; immers hij heeft het door *Bernhard de Jussieu* bedachte stelsel bekend gemaakt en uitgebreid, en de regels, in zijn „Genera plantarum secundum ordinem naturalem deposita" (1789) en in zijn „Principes de la méthode naturelle des végétaux" gegeven, worden nog steeds als wetten geëerbiedigd. Hij overleed den 17den September 1836 te Parijs.

Jussieu, Adrien de, een zoon van den voorgaande, den 23sten December 1797 te Parijs geboren, was sedert 1826 hoogleeraar aan den Jardin des Plantes en lid der Académie; hij overleed den 29sten Juni 1853. Hij heeft een aantal monografieën van belangrijke plantengeslachten geleverd, alsmede een „Botanique" of „Cours élémentaire de la botanique" (12de druk 1884).

Jussieu, Laurent Pierre de, een neef van *Antoine Laurent,* den 7den Februari 1792 te Vil-

Digitized by Google

leurbanne bij Lyon geboren, heeft zich in Frankrijk verdienstelijk gemaakt door de invoering van het wederkeerig onderwijs te bevorderen. Van zijn zedekundige geschriften, welke gedeeltelijk door de Academie zijn bekroond, is vooral het volksboek: „Simon de Nantua, ou le marchand forain" (1818) algemeen bekend. Hij overleed te Passy den 23sten Februari 1866.

Juste, *Jean,* een Fransch beeldhouwer, in het laatst der 15de eeuw te Tours geboren, vervaardigde tusschen 1520 en 1530 het grafteeken voor *Lodewijk XII* en zijn gemalin *Anna van Bretagne* in de abdijkerk te Saint-Denis bij Parijs.

Juste, *Théodore,* een Belgisch geschiedschrijver, den 11den Januari 1818 te Brussel geboren, studeerde aldaar en was sedert 1859 directeur van het museum van oudheden en sedert 1870 hoogleeraar in de geschiedenis aan de militaire school en lid van de Belgische Academie. Hij overleed den 10den Augustus 1888 te St. Gilles. Zijn talrijke geschriften handelen grootendeels over de geschiedenis van België, de Nederlanden en Frankrijk. Zijn voornaamste werken zijn: „Histoire de la Belgique" (3 dln., 5de druk 1894), „Histoire de la révolution belge en 1790" (2 dln., 2de druk 1885), „Précis de l'histoire du moyen âge considérée dans ses rapports avec la Belgique" (3 dln., 2de druk 1876), „Histoire du congrès national de Belgique, 1830—1831" (2 dln., 3de druk 1885), „Conspiration de la noblesse belge contre l'Espagne en 1632" (1851), „Les Pays-Bas sous Charles V. Vie de Marie d'Hongrie" (2de druk 1861), „Les Pays-Bas au XVI siècle; vie de Marnix de Sainte-Aldegonde" (1858), „Les Pays-Bas au XVI siècle; le comte d'Egmont et le comte de Hornes" (1862), „Histoire de la révolution des Pays-Bas sous Philippe II" (5 dln., 2de druk 1884—1888), „Histoire des Etats-Généraux des Pays-Bas 1465—1790" (2 dln., 1864), „Le soulèvement de la Hollande en 1813" (1870), „La révolution belge de 1830" (2 dln., 1872), „Guillaume le Taciturne" (1873), „La pacification de Gand et le sac d'Anvers 1576" (1876), „Les Vonckistes" (1878). Zijn hoofdwerk is „Les fondateurs de la monarchie belge" (27 dln., 1865—1884).

Justeernaald is een werktuig, door de juweliers gebruikt; deze naald is ovaal in doorsnede, en aan de punt schuin afgeslepen.

Juste milieu „het juiste midden" noemde men na de Juli-omwenteling van 1830 de staatkunde van *Lodewijk Philips,* welke den middenweg koos tusschen de uiterste partijen, de Legitimisten en de Republikeinen. Het bleek echter al spoedig, dat men met zulk een basculesysteem (schommelstelsel) niet ver kon komen. De staatkunde van het juste milieu is karakterloos en kan zich om die reden op den duur niet staande houden.

Justi, *Karl,* een Duitsch godgeleerde, den 2den Augustus 1832 te Marburg geboren, studeerde in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en vestigde zich als privaatdocent in zijn geboorteplaats met het werk „Die ästhetischen Elemente in der platonischen Philosophie" (1860), waarna hij zich bezig hield met het vervaardigen eener uitvoerige levensbeschrijving van *Winckelmann,* getiteld: „Winckelmann, sein Leben, seine Werke und seine Zeitgenossen" (3 dln., 2de druk 1898). In 1867 werd hij buitengewoon, in 1869 gewoon hoogleeraar te Marburg, in 1871 te Kiel, in 1872 te Bonn. Hij schreef nog: „Diego Velasquez" (2 dln., 2de druk 1903), „Murillo" (1892) en „Michelangelo. Beiträge zur Erklärung der Werke und des Menschen" (1900).

Justi, Ferdinand, een broeder van den voorgaande, een oriëntalist, den 2den Juni 1837 te Marburg geboren, bepaalde zich bij de studie der Oostersche letteren, vestigde zich in 1861 te Marburg als privaatdocent en werd er in 1865 buitengewoon, in 1869 gewoon hoogleeraar in de vergelijkende taalkunde. Zijn belangrijkst geschrift is een „Handbuch der Zendsprache" (1864), waaraan zich een uitgave van den „Bundehesch" (1868) aansloot; verder schreef hij „Dictionnaire kurde-français" (1879), „Geschichte des alten Persiens" (1879), „Kurdische Grammatik" (1880), „Geschichte der orientalischen Völker im Altertum" (1884), „Iranisches Namenbuch" (1895) en „Hessisches Trachtenbuch" (1903—1904).

Justices of peace, ook alleen *justices* genaamd, is in Engeland de naam voor vrederechters. Zij bestaan sedert 1327, waren in den beginne slechts belast met het bewaren van den vrede, maar hebben later bevoegdheden verkregen op bestuursgebied. Er zijn justices voor de graafschappen en voor de grootere steden. Beiden worden door den *Lord Chancellor* benoemd.

Justicia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Acanthaceeën,* geheeten naar *James Justice,* een Schotsch tuinbouwer. Het omvat kruiden, heesters en boomen met breede bladeren en in eindelingsche aren gerangschikte bloemen. Zij groeien in alle warme landen en vele soorten worden als sierplanten gekweekt. Sommige met geneeskrachtige eigenschappen zijn later bij het geslacht *Gedarussa Nees* gevoegd. Van de soorten noemen wij: *J. Ecbolium* L., in Arabië, op Ceylon en in Malabar groeiende, wier wortels men tegen jicht en wier bladeren men tegen het hoesten gebruikt, en *J. speciosa* Roxb. een fraaie sierplant. Op St. Eustatius groeien *J. sessilis,* en *J. Eustachiana,* welke men er als sierplant kweekt. De vermeerdering geschiedt door stekken, die in den winter of in het vroege voorjaar aan den wortel gebracht, datzelfde jaar nog bloeibare planten opleveren.

Justina, *Flavia Augusta,* een Romeinsche keizerin, op Sicilië geboren, was de dochter van *Justus,* gouverneur van Picenum. Zij huwde met den tiran *Maxentius,* later met keizer *Valentinianus,* die voor haar keizerin *Severa* verstiet. Bij den dood van *Valentinianus* liet zij haar vijfjarigen zoon *Valentinianus den Jongere,* tot keizer uitroepen. Zij vestigde zich te Milaan en begunstigde de Arianen. *Justina* overleed te Thessalonica in 388.

Justinianus I, keizer van het Byzantijnsche Rijk (527—565) in 482 te Tauresium (Dardanië) uit een Illyrische boerenfamilie geboren, heette eerst *Uprawda.* Zijn oom *Justinus I,* die van landbouwer tot keizer was opgeklommen, voedde hem op en benoemde hem tot mederegent (527).

Digitized by Google

Na den dood van *Justinus*, eveneens in 527, werd *Justinianus* keizer, doch grootendeels enkel in naam, daar hij geheel en al afhankelijk was van zijn gemalin *Theodora*, een voormalig tooneelspeelster, die zich door schoonheid, talenten en een hartstochtelijk karakter onderscheidde. Zij was het, die hem aanspoorde tot de vruchtelooze pogingen om de Monophysieten met de Orthodoxe Kerk te vereenigen. Daarenboven veroorzaakte zij hevige partijschappen, die der Blauwen en de Groenen, die den troon van haar gemaal in gevaar brachten en door *Belisarius* op een bloedige wijze beteugeld werden. *Belisarius*, en later *Narses*, breidden het Rijk van *Justinianus* aanmerkelijk uit. Wel moest in het Oosten de vrede met Perzië worden gekocht, doch in het westen werden Afrika, Sardinië, Corsica, Sicilië en Italië veroverd. Ook in Spanje werd in 554 een gedeelte der kustlanden aan de Goten ontrukt. *Justinianus* is vooral bekend door de codificatie van het Romeinsche Recht, op zijn last in de jaren 528 tot 534 tot stand gebracht door *Tribonianus, Theophilus, Dorotheus* e. a.: n. l. „Codex Constitutionum" (529 en 534), de „Institutiones" (533), en de „Pandectae" of „Digestae" (533), later met de „Novellae" (Constitutiones) vereenigd in het „Corpus juris civilis". Het stichten van vele gebouwen deed onder zijn bestuur de belastingen klimmen. Tot die gebouwen behoorden niet alleen 25 nieuwe kerken te Konstantinopel, waaronder ook de prachtige Sophiakerk (de Hagia Sophia), waaraan gedurende 5 jaren 10 000 werklieden bezig waren, maar ook vele vestingwerken langs de grenzen. Hij overleed den 14den November 565. Onder zijn regeering verdwenen de laatste overblijfselen van het antieke leven, n. l. door het sluiten van de nieuw-Platonische school (529) en het opheffen van het consulaat (541).

Literatuur: Isambert, Histoire de Justinien (Parijs 1856, 2 dln.); *Bury*, History of the later Roman Empire (Londen 1889); *Diehl*, Justinien et la civilisation byzantine (Parijs 1901), *Alivisatos*, Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I (Berlijn 1913).

Justinianus II, een Oost-Romeinsch keizer, volgde in 685 zijn vader *Constantijn IV* op, regeerde ruw en verkwistend, werd in 695 door zijn veldheer *Leontios* ten val gebracht en door dezen verminkt (vandaar zijn bijnaam *Rhinotmetos*) en verbannen. Na den val van *Leontios* (698) vluchtte hij eerst naar de Chasaren, daarna naar de Bulgaren, met wier hulp hij in 705 den troon weer beklom. Hij nam op wreede wijze wraak op zijn vijanden, doch werd reeds in 711 bij een nieuwen opstand gedood. Met hem stierf het geslacht van *Heraklios* uit.

Justinus I, Byzantijnsch keizer (518—527), te Bederiana op de grenzen van Illyrië en Thracië geboren, was eerst landbouwer, daarna soldaat te Konstantionpel en werd onder keizer *Anastasius I* ter dood veroordeeld, maar ontving genade en werd als bevelhebber der lijfwacht, na het overlijden van *Anastasius* tot keizer uitgeroepen (9 Juli 518). Hij wist op behendige wijze zijn mededingers uit den weg te ruimen, al was hij zoo ongeletterd, dat hij niet lezen of schrijven kon. Trouwens hij liet het bewind grootendeels in handen van zekeren *Proclus* en van *Justinianus*, den zoon zijner zuster. Hij overleed den 1sten Augustus 527.

Justinus II, Byzantijnsch keizer (565—578), de zoon van *Vigilantia* (een zuster van *Justinianus*) en van *Dulcissimus*, was door zijn gemalin *Sophia*, de dochter eener zuster van *Theodora*, eveneens met het keizerlijk Huis vermaagschapt, zoodat hij de opvolger werd van zijn oom *Justinianus I*. Een aantal misbruiken hief hij op. In de buitenlandsche staatkunde was hij minder gelukkig: sedert 568 ging een deel van Italië verloren en aan den Donau werden de Avaren gevaarlijke vijanden. De in 572 weer uitgebroken oorlog met Perzië had een ongunstig verloop, tot *Tiberius*, die in 574 tot Caesar benoemd was, de kans deed keeren. *Justinus II* overleed den 5den October 578.

Justinus, *Marcus Junianus*, een Romeinsch geschiedschrijver, die waarschijnlijk in de 2de eeuw leefde, is de vervaardiger van een uittreksel uit het niet meer aanwezige, groote geschiedwerk van *Pompejus Trogus*. Van de uitgaven vermelden wij die van *Graevius* (Leiden, 4de druk 1701), *Gronovius* (Leiden, 2 dln., 1719 en 1760) en *Rühl* (1886).

Justinus Martyr, een kerkvader en een verdediger van het Christendom, was afkomstig uit Sichem (Flavia Neapolis) in Samaria, onderzocht gedurende een reeks jaren de wijsgeerige stelsels van zijn tijd en omhelsde eerst op gevorderden leeftijd het Christendom en verdedigde de stelling, dat het Christendom de volmaakte wijsbegeerte is. Zijn geschriften zijn voor de geschiedenis van de ontwikkeling der kerkelijke geloofsleer in het midden der 2de eeuw, inzonderheid met betrekking tot de Logosleer, van groot belang. Hij onderging te Rome den marteldood onder den stadsprefect *Junius Rusticus* (163—167), waarschijnlijk in 166. Zijn geschrift tegen de Gnostieken, waarvan *Irenaeus* en *Hippolytus* gebruik gemaakt hebben, is verloren gegaan; daarentegen bezitten wij van hem een tusschen 151 en 153 door hem opgestelde „Apologia" met een aanhangsel. Een uitgave zijner gezamenlijke geschriften is die van *Otto* in het „Corpus apologetarum" (1876 enz.).

Justitia is bij de Romeinen de verpersoonlijking der gerechtigheid, de Grieksche *Astraia* en *Dike*. Zij wordt op munten afgebeeld met een hoorn des overvloeds en een weegschaal, later met een hoofdband of diadeem, met een zwaard en een weegschaal of met een weegschaal in de eene en een scepter in de andere hand.

Justitie is de naam van een der Nederlandsche departementen of ministeries en duidt dien tak der regeering aan, welke 's lands rechtswezen beheert. Aan het hoofd staat een minister, door den koning benoemd, die verantwoordelijk is voor de handelingen van zijn departement en alle koninklijke besluiten en benoemingen, die op zijn departement betrekking hebben, mede onderteekent. Hij wordt onmiddellijk bijgestaan door een secretaris-generaal. De werkzaamheden van het departement zijn over een aantal afdeelingen verdeeld, die elk door een referendaris, administrateur of raad-adviseur als chef der afdeeling, worden bestuurd, bijgestaan door hoofdcommie-

Digitized by Google

zen, commiezen en adjunct-commiezen. De afdeelingen zijn:

Afdeeling *Algemeen Secretariaat.* Deze afdeeling telt vier bureau's.

Eerste bureau (Kabinet en Algemeene Zaken). Dit behandelt onderwerpen van het Kabinet van den minister, zaken betreffende het personeel der rechterlijke macht, van den Centralen Raad van Beroep en de Raden van Beroep (Ongevallenverzekering), notarissen en deurwaarders, verder de ontvangst, verdeeling en verzending van de inkomende stukken naar de afdeelingen, de uitgave van het Staatsblad en de invordering der registratie-, zegel- en legesgelden.

Tweede bureau (Secretarie) behandelt de huishouding van het departement.

Derde bureau (Expeditie) verzendt de uitgaande stukken, behandelt de legalisatie, en beheert het magazijn van bureaubehoeften.

Vierde bureau heeft het archief, de agenda en den index onder zijn berusting.

Eerste Afdeeling. Deze afdeeling telt drie bureau's.

Het eerste bureau behandelt de Adelszaken.

Tweede bureau behandelt naamlooze vennootschappen en vereenigingen.

Derde bureau is belast met het burgerlijk- en handelsrecht, het internationaal privaatrecht, de rechterlijke organisatie, verzoeken om dispensatie, meerderjarig-verklaring, wetgeving, naamsaanneming, naturalisatie, consulaire wetgeving, wetgeving op het notariaat, rogatoire commissiën in burgerlijke zaken en uitreiking van gerechtelijke stukken uit en aan het buitenland. Verder behandelt het zaken betreffende de eeredienaten, voor zoover de behandeling daarvan niet opgedragen is aan het departement van Binnenlandsche Zaken ingevolge het Kon. Besl. van den 29sten October 1870 (Stbl. 173).

Tweede afdeeling. Deze afdeeling telt drie bureau's.

Eerste bureau behandelt het staats- en volkenrecht, het strafrecht en de strafvordering, het strafregister, het centraaldepot der anthropometrische signalementkaarten, de drankwet, de vreemdelingenwet, de uitleveringen, de rogatoire commissiën in strafzaken, het politietoezicht op de Noordzee-visscherij, den drankverkoop op de Noordzee en in de territoriale wateren, het vischen met vreemde schepen in de territoriale wateren en onderwerpen van sociale wetgeving.

Tweede bureau is belast met verzoeken om gratie en rehabilitatie, voorwaardelijke invrijheidstelling en het opmaken van de jaarlijksche voordracht tot het verleenen van afslag of ontslag aan gevangenen.

Derde bureau is belast met politiezaken en die van het personeel der rijksveldwacht, de uitgave van het „Algemeen Politieblad" en de uitvoering van art. 36 der Wet tot regeling van de jacht en visscherij.

Derde Afdeeling. Deze afdeeling telt twee onderafdeelingen.

Onderafdeeling A. (Gevangeniswezen) behandelt de algemeene zaken, wetten en besluiten, de huishoudelijke reglementen, de executie, den godsdienst en de onderwijsbelangen, de administratie, comptabiliteit, gebouwen en meubilair, voeding, kleeding en ligging, aanbestedingen en den arbeid en de boekhouding voor den arbeid.

Onderafdeeling B. Deze behandelt het Rijkstucht- en opvoedingswezen.

Vierde afdeeling. Deze behandelt de comptabiliteit en staatsbegrooting, gerechtskosten in strafzaken, pensioenen, onderstanden, kleine onkosten der rechterlijke macht en is belast met het onderhoud en de herstelling van de gebouwen en meubelen ten dienste van de rechterlijke colleges en de kantongerechten.

Jute is de naam van een vezelstof, welke verkregen wordt uit de bastvezels van eenige *Corchorussoorten,* tot de familie der *Tiliaceeën* behoorende. Oorspronkelijk werd de jute alleen in Voor-Indië verbouwd en vooral van Calcutta uitgevoerd, later is de teelt naar het eiland Mauritius en vervolgens ook naar Algerië, Fransch Guyana en andere deelen van tropisch Zuid-Amerika overgebracht. De juteteelt vereischt een zwaren, niet drogen bodem en een vochtig-warm klimaat. Alleen Britsch-Indië voert jaarlijks 400 tot 600 mill. kg. uit ter waarde van 60 tot 80 mill. ropijen. In Oost-Indië zuivert men de vezels waarna men ze droogt en met traan insmeert. De inboorlingen gebruiken ze van ouds tot het vervaardigen van kleedingstukken, zakken, vloerkleeden enz. Men heeft verschillende soorten van jute naar gelang der gewassen, waarvan de vezels afkomstig zijn. Daartoe behooren *Corchorus olitorius* en *C. capsularis* alsmede *C. textilis,* welke in Algerië thuis behoort. De Oost-Indische juteplanten zijn eenjarige kruiden, die in April of Mei gezaaid en in den herfst geoogst worden. Men snijdt de stengels bij den wortel af, bindt ze in bossen en legt ze in water te weeken, totdat de bastvezels (na 8—10 dagen) loslaten. Daarna haalt men de bastvezels er in de lengte af zonder deze of ook den stengel te breken. Zij worden in water afgespoeld en daarna gedroogd. De kleur der vezels is aanvankelijk wit, doch wordt later geel. Zij zijn buisvormig, evenals die van wol, katoen en vlas, maar niet zoo taai. Zij worden gebraakt, gehekeld en gesponnen. Men weeft het garen op dezelfde wijze als dat van vlas, en het doek wordt ook zoo geappreteerd (zie verder onder *Spinnen en Weven*). In het algemeen vervaardigt men daarvan zakken voor steenkolen, wol, katoen, suiker, rijst, graan, meel enz., alsmede vloerkleeden, overgordijnen, zeildoek en dergelijke voorwerpen. Men bezigt het jutegaren inzonderheid als schering in de tapijtweverij, terwijl de afval in papierfabrieken kan gebruikt worden. In Engeland vermengt men het met wol en katoen, omdat men de hieruit geweven stoffen dan veel goedkooper kan leveren. Hoewel de jute een uitermate goedkoope vezelstof is en uitmunt door groote soepelheid en glans, staan haar geringe sterkte en vooral haar onbestendigheid toepassingen voor betere doeleinden dan bovenvermelde in den weg.

In Europa is de jute sedert 1795 bekend, werd echter eerst in 1832 als spinvezel gebruikt en wel te Dundee, dat ook nog heden ten dage de hoofdzetel der Engelsche jute-industrie is. In ons land bestaan talrijke jute-spinnerijen te Rijssen

Digitized by Google

in Overijsel, terwijl men op onderscheiden plaatsen in deze provincie juteweverijen heeft.

Van belang voor Java belooft de cultuur van de d. g. *Javajute* te worden, welke afkomstig is van een vezelgewas, de *Hibiscus cannabinus*. Aangezien de invoer van zakken uit jutevezel vervaardigd in Nederlandsch-Indië in 1910 meer dan 3 mill. gld. bedroeg, werkte het gouvernement proeven om de jutecultuur op Java in te voeren sterk in de hand. De Bengaalsche jute bleek evenwel voor Java ongeschikt, doch met de proefcultuur van den *Hibiscus cannabinus* van de familie der *Malvacaeae* werden goede uitkomsten verkregen. De *Hibiscus cannabinus* werd reeds langen tijd in Britsch-Indië gekweekt, en de van die plant gewonnen vezels zijn aldaar bekend als *Deccan* of *Ambarihennep*, doch merkwaardiger wijze staat de Deccanhennep in kwaliteit ten achter bij de op Java uit dezelfde plant gewonnen *Javajute*.

Na 90 tot 100 dagen na het zaaien is het gewas oogstbaar. De vezelbereiding uit dit gewas geschiedt door *roting*, welke kan plaats hebben in rootkuilen of in stroomend water. In 8—14 dagen is het roten beëindigd en worden door vrouwen en kinderen de vezelbundels van de houtcylinder verwijderd. Daarna worden de vezels gespoeld en gedroogd. De op deze wijze verkregen vezel is bij een goede bereiding glanzend wit en soepel. Zij heeft een grootere breeklengte dan de Bengaalsche jute en staat boven deze in eigenschappen. Evenwel is de cultuur van dit gewas op Java nog in een begintijdperk.

Literatuur: E. Pfuhl, Die Jute und ihre Verarbeitung (Berlijn 1888—1891, 3 dln.); *R. Wolf*, Die Jute, ihre Industrie und Volkswirtschaftliche Bedeutung (Berlijn 1913); *K. van Gorkom's* Oost-Indische Cultures, 3 dln. (Amsterdam 1913).

Juterborg, een stad in het arrondissement Juterborg-Luckenwalde in het Pruisische district Potsdam, ligt aan de Nuthe en aan de spoorlijnen Berlijn—Halle, Jutenborg—Leipzig en telt (1911) 7632 inwoners. Men heeft er 2 artillerieschietscholen, een groote spinnerij, schroeven- en lakenfabrieken, benevens groote vlas- en paardenmarkten. Bij Juterborg versloeg *Forstenton* den 23sten November 1644 *Gallas*.

Jutfaas, een gemeente in de provincie Utrecht, 2575 H.A. groot, met (1916) 3228 inwoners, ligt tusschen de gemeenten Utrecht, Houten, Vreeswijk, IJselstein, Linschoten, Veld huizen en Oudenrijn. De gemeente bevat, behalve het dorp Jutfaas, 't Gein, Oude Gein, Hoog-Raven, Laag-Raven en West-Raven. De bodem bestaat uit klei. De bewoners houden zich bezig met landbouw, veeteelt, groenteteelt, bloemkweeken en het vervaardigen van potten en pannen.

In het dorp *Jutfaas*, dat reeds in 1165 bekend was, trof men vroeger vele ridderhofsteden aan, die gedeeltelijk nog als buitenplaatsen en als boerenwoningen bestaan. Het dorp, dat aan den Vaartschen Rijn, hier één met het Merwedekanaal, en aan de tramlijn Utrecht—Vreeswijk gelegen is, bezit een Hervormde en een Roomsch-Katholieke kerk. Op de plaats van den ouden burcht Plettenburg werd in 1819 een fort aangelegd, dat tot de verdedigingswerken van de Nieuwe Hollandsche Waterlinie behoort. Ook de verbreeding van het Merwedekanaal heeft met het oog op de verdediging plaats gehad. Door zijn ligging geeft de scheepvaart er tot veel vertier aanleiding.

Jutland, in het Deensch *Jylland*, is een Deensche provincie, die het noordelijk gedeelte vormt van het Cimbrische Schiereiland. Zij grenst in het westen aan de Noordzee, in het noorden aan het Skagerrak, in het oosten aan het Kattegat en in het zuiden aan Sleeswijk-Holstein en telt met haar eilanden op 25 618 v. km. (1911) 1 198 457 inwoners. In het midden draagt zij een lage heuvelreeks, die zich in den Eier-Bavnehöj tot een hoogte van 172 m. verheft. Ook aan de oostzijde is het land heuvelachtig en de kust steil, doch aan de westzijde vlak en langs het strand door duinen omgeven. De bodem is op de oostzijde vruchtbaar en met fraaie bosschen van loofhout bedekt, terwijl de kust vele diepe insnijdingen (förden) vertoont. In het midden bestaat het schiereiland uit heidevelden, naaldbosschen, venen en moerassen, waartusschen zich slechts hier en daar bebouwde gedeelten bevinden. De westhelft is eveneens weinig vruchtbaar en voor een groot deel met stuifzand bedekt. De kust vertoont hier vele haffen, is bezet met duinen en wegens de evenwijdig met de kust loopende talrijke zandbanken, voor de scheepvaart zeer gevaarlijk; zij draagt daarom den naam van „IJzeren kust" terwijl het noordelijk gedeelte de Jammerbocht vormt, aldus genoemd wegens vele scheepsrampen, welke er hebben plaats gevonden. De eenige haven aan de westkust is de kunsthaven Esbjerg, uitvoerplaats van vee en zuivelproducten naar Engeland. Het noordelijkste en minst vruchtbare gedeelte der provincie is door de doorbraak der landengte tusschen de Limfjord en de Noordzee een eiland geworden. Er zijn onderscheiden kleine rivieren, waarvan de Guden Aa de voornaamste is. De hoofdvoortbrengselen van Jutland zijn haver, rogge, aardappelen en boekweit. De provincie omvat 9 „ambten" en 4 „stiften" (biedommen).

Men meent, dat in ouden tijd de Cimbren in Jutland hebben gewoond, van wie het Schiereiland zijn naam ontvangen heeft. In den aanvang der Middeleeuwen hadden de Jutten (bij de Angelsaksen *Geota's*) er zich gevestigd, die een Angelsaksischen stam vormden, welke door eigen koningen geregeerd werd. Zij gingen gedeeltelijk naar Engeland en voerden, als bondgenooten der Saksers, oorlog tegen *Karel den Groote*.

Jutten is de naam van de oude bewoners van Jutland, die met de Angelen en Saksen deelnamen aan den grooten overzeeschen tocht, die ± 450 de onderwerping van Engeland ten gevolge had. De naam Jutten heeft dezelfde beteekenis als Goten.

Juttepeer is een zeer oude in ons land zeer gewaardeerde vruchtensoort, die eerst op ouderen leeftijd haar klink draagt. Geen andere soort overtreft deze in kwaliteit. Voor den handel echter heeft deze soort geen groote waarde, omdat de boomen slecht groeien en geheel door beter groeiende en geregeld en vroeg dragende vervangen worden.

Digitized by Google

Juvara, *Filippo,* een Italiaansch bouwmeester, in 1685, en in 1735 aldaar overleden, ontwierp het klooster della Superga bij Turijn, den gevel van het Palazzo Madama te Turijn en den koepel der kathedraal te Como.

Juvenalia noemt men de door *Nero* bij het bereiken van den mannelijken leeftijd ingestelde tooneelopvoering, een soort liefhebberijtooneel. Later werden juvenalia bij den aanvang van het jaar in het Palatium gegeven en bestonden in verschillende spelen, zooals dierengevechten, wagenrennen enz.

Juvenalis, *Decimus Junius,* een Romeinsch hekeldichter uit de 2de helft der eerste eeuw na Chr., te Aquinum op het grondgebied der Volsceers geboren, legde zich aanvankelijk toe op de welsprekendheid en daarna op de dichtkunst. Hij overleed te Rome in den ouderdom van ruim 80 jaren. Wij bezitten van hem 16 hekeldichten, waarin hij de dwaasheid en verdorvenheid van zijn tijd aan de kaak stelt. Zijn taal is minder keurig, zijn humor minder fijn dan die van *Horatius,* doch zijn satiren zijn ook niet zoo somber en ernstig als die van *Persius.* De beste uitgave is die van *O. Jahn* (3de druk 1891).

Juvencus, *Cajus Vettius Aquilinus,* een Latijnsch dichter, was presbyter in Spanje en overleed in 331. Hij leverde een dichterlijke omschrijving van „Genesis" in hexameters, alsmede een „Historia evangelica", meest naar *Matthaeus.* Zijn werken werden door *Marold* (1886) in het licht gegeven. Andere aan hem toegeschreven gedichten zijn opgenomen in het „Specilegium Solesmense" (1852).

Juvianoten noemt men eetbare, driehoekige, op de rugzijde bolle, beenharde, gerimpelde zaden van *Bertholletia* H u m b. et B o n p l., een zeer hoogen boom, die in Zuid-Amerika aan den Orinoco, in Brazilië en Guijana groeit en tot de familie der *Lecythidaceeën* behoort. Zie verder *Bertholletia.*

Juweelen noemde men aanvankelijk als brillant geslepen diamanten, later edelgesteenten in het algemeen. De *juweliers* houden zich bezig met het slijpen en het zetten van edelgesteenten. In het midden der 15de eeuw werd de kunst uitgevonden, om edelgesteenten met facetten tot rosetten en brillanten te slijpen. Vooral aan het Fransche Hof in den tijd van *Lodewijk XIII* en *Lodewijk XIV* werden vele en kostbare juweelen gedragen. Zie verder *Edelgesteenten.*

Juweeltor *(Entimus imperialis)* behoort tot de familie der *Curculioniden (Snuitkevers)* en behoort te huis in Brazilië. Zij onderscheidt zich door een rijkdom der glanerijkste kleuren en is een der prachtigste kevers; de lichaamslengte kan tot 3 cm. bedragen. De dijen en verdere geledingen der pooten zijn met fijne haren bezet, aan den snuit staan 2 sprieten en onder de dekschilden liggen de achtervleugels opgevouwen. Haar grondkleur is zwart, doch over haar lijf loopen overlangsche, goudgroene strepen, die over de dekschilden naar den hals in kleine stippen eindigen. Elke afzonderlijke goudgroene vlek op den rug of de dekschilden, eigenlijk uit schubben van verschillende kleuren bestaande, vertoont zich onder het vergrootglas als een verbeven knop in een zwarten rand. Langs de zijden van het insect ontwaart men dergelijke bonte kleuren, doch van minderen glans. De haren der dijen gelijken op zilverdraad en die der onderste geledingen op goudgele franje.

Juynboll, *Theodorus Willem Johannes,* een Nederlandsch oriëntalist, den 2den April 1802 te Rotterdam geboren, studeerde te Leiden in de Oostersche talen. Toen reeds viel het accessit hem ten deel voor zijn antwoord op de Leuvensche prijsvraag: „De causis quibus effectum est ut regnum Judae diutius persisteret quam regnum Israël". Op zijn „Disputatio de Amoso" verkreeg hij in 1828 den doctoralen graad, werd predikant te Voorhout en aanvaardde vervolgens in 1830 het hoogleeraarsambt te Franeker met een redevoering. „De hodierna studii linguarum orientalium conditione". In een rectorale rede handelde hij over *Hamaker* en gaf, behalve „Letterkundige bijdragen" (1838—1840), met *Roorda* en *Weyers* de „Orientalia" in het licht. In 1841 werd hij hoogleeraar te Groningen, waar hij optrad met een redevoering „De gente Samaritana". Hij gaf onderwijs in de Hebreeuwsche, Arabische, Syrische en Chaldeeuwsche talen en werd in 1845 benoemd tot opvolger van den hoogleeraar *Weyers* te Leiden. Hier was hij tevens interpres legati Warneriani en aanvaardde zijn ambt met een redevoering: „De progressibus quos litterae Semiticae hoc ipso decennio fecerunt". Hij leverde: „Commentarii in historiam gentis samaritanae" (1846) en „Chronicon Samaritanum", terwijl hij sedert 1850 werkte aan een „Lexicon geographicum e dusbus codd. MSS. arabice editum". Verder ondernam hij de uitgave van de groote Arabische Kroniek: „Aboel Mahásin", van welke de eerste 2 deelen in het licht verschenen. In een rectorale oratie: „De codicum orientalium, qui in academia Lugduno-Batava servantur, bibliotheca" (1854) gaf hij den wensch te kennen, dat de Oostersche handschriften, door *Willmet* aan het Koninklijk Nederlandsch Instituut vermaakt, van Amsterdam naar Leiden mochten verplaatst worden, wat later geschiedde. Hij overleed den 16den September 1861 te Scheveningen.

Juynboll, *Theodorus Willem,* een Nederlandsch taalkundige, een zoon van den voorgaande, werd den 11den Maart 1866 te Delft geboren. Hij studeerde te Leiden in de rechten en in de Semietische letteren en promoveerde in 1893 in eerstgenoemd vak op proefschrift „De hoofdregelen der Sjafi'itische leer over het pandrecht" en in 1894 in het laatstgenoemde op proefschrift „Het historisch verband tusschen de Mohamedaansche bruidsgave en het rechtskarakter van het oud-Arabisch huwelijk". Vervolgens vertrok hij in het belang zijner studiën, naar Oost-Indië, waar hij eenige jaren bij de rechterlijke macht werkzaam was. Bij zijn terugkomst in 1899 werd hij als adjutor van het Warneriaansch legaat aan de Leidsche universiteitsbibliotheek verbonden. In 1917 werd hij benoemd tot hoogleeraar in het Hebreeuwsch en de Israëlietische oudheden te Utrecht. Hij schreef: „Handleiding tot de kennis van de Mohamedaansche wet volgens de leer der Sjafi-itische school" (1903, Duitsche bewerking 1910) en gaf uit „Le livre de l'impôt foncier de Yahya Ibn Adam (1896) en

Digitized by Google

„Le recueil des traditions Mohamétanes par Abou Abdallah Mohamed Ibn Ismail" (begonnen door *Krehl*, 5 dln. waarvan 4 verschenen). Verder werkte hij mede aan de „Encyclopaedie de l'Islam", de „Encyclopaedie van Ned. Oost-Indië", de „Encyclopaedia of Religions and Ethics", aan het tijdschrift „Der Islam" en (over Hebreeuwsche vraagstukken) aan het „Theologisch tijdschrift". Hij is lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen.

J'y suis et j'y reste (Fransch = ik ben hier en blijf hier) waren de woorden, die *Mac Mahon* in den Krimoorlog den 9den September 1855, na de bestorming van den Malakoftoren aan *Pelissier* schreef, toen deze hem deed aanzeggen den Malakof weer te ontruimen, daar de Russen dezen in de lucht konden doen springen. Ook worden deze woorden aan *Mac Mahon* in den mond gelegd, toen de republikeinen hem, na het mislukken der pogingen om de monarchie te herstellen (1876), wilden nopen het presidentschap van de Fransche republiek neder te leggen.

K.

(Woorden, niet onder **K** vermeld, zoeke men onder **C**).

K, de elfde letter van ons alfabet, is de stemlooze, explosieve keelletter. De Germaansche letterklank is meestal uit een Indogermaansche g ontstaan, zooals blijkt uit de vergelijking met het Latijn en het Grieksch, b.v. *kost* naast het Latijnsche *gustare*, het Gotische *kuni* naast het Grieksche *γένος*. Het letterteeken is ontstaan uit de Grieksche *kappa*, die overeenkomt met de Semietische *kaph*. Het Grieksche letterteeken heeft de getalwaarde 20. De Romeinen namen de *k* van de Grieken over, doch zij werd door de *c* verdrongen en bleef slechts in enkele woorden als *Karthago, Kalendae, Kamenae*, bewaard. Ook de Romaansche talen kennen de *k* niet of alleen in ontleende woorden. In de Germaansche talen heeft de *k* over het algemeen de *c* steeds meer teruggedrongen; in onze taal behalve in de *ck* en in vreemde woorden geheel.

Afkortingen:

K. = in de scheikunde kalium.

K. = bij natuurwetenschappelijke namen een afkorting voor *Gustav Kunze*.

K. = koninklijk.

K. of **Knt.** = (Engelsch) *knight* = ridder.

Kap. = kapitaal, kapittel, kapitein.

K. A. v. W. = Koninklijke Academie van Wetenschappen.

K. B. = *knight of the Bath* (ridder van de Bathorde).

K. C. = *knigt of the crescent* (ridder van de Halve Maan).

K. C. B. = *knight commander of the Bath* (commandeur van de Bathorde).

K. C. M. G. = *knight commander of the order of St. Michael and St. George* (commandeur van de orde van Sint-Michael en Sint-George).

K. C. S. I. = *knight commander of the star of India* (commandeur van de Ster van Indië).

K. G. = *knight of the garter* (ridder van den kouseband).

K.G. of **kg.** = kilogram.

K. G. C. B. = *knight of the grand cross of the Bath* (ridder grootkruis van de Bathorde).

K. G. F. = *knight of the order of the golden Fleece* (ridder van het Gulden Vlies).

K. H. = keizerlijke of koninklijke hoogheid.

K. ?. K. ?. = koninklijke kunst, de beginselen der vrijmetselaarsorde.

K. K. = keizerlijk en koninklijk.

K. M. = keizerlijke of koninklijke majesteit.

K. M. = *knight of Malta* (ridder van de Malthezerorde).

K. M. of **km.** = kilometer.

K. M² of **v.km.** = vierkante kilometer.

K. M. A. = Koninklijke Militaire Academie.

K. N. M. = Koninklijke Nederlandsche Marine.

K. N. Y. C. = Koninklijke Nederlandsche Yachtclub.

K. P. = *knight of St. Patrick* (ridder van de Sint Patrickorde).

K. S. M. & S. G. = *knight of St. Michael and St. George* (ridder van de orde van Sint-Michael en Sint-George).

K. T. = *knight of the Thistle* (ridder van de distelorde).

kub. = kubiek.

K. z. = in de handelstaal kort zicht.

Kaab of *Ka'b ibn Zoheir*, een Arabisch dichter, wekte door zijn hekeldichten op *Mohammed* aanvankelijk den toorn van dezen, zoodat hij bij de verovering van Mekka ter dood veroordeeld werd. Door het schrijven van een lofdicht op den Profeet kreeg hij genade en ontving een mantel (boerda) ten geschenke. Dit lofdicht, naar den mantel „Boerda" geheeten, is in het Arabisch en Latijn door *Lette* (Leiden 1748) en door *Freytag* (1823), alsmede te Calcutta uitgegeven. *Kaab* overleed in 661.

Digitized by Google

Kaaba of *Kaba*, een werkzame vulkaan op Sumatra, in de residentie Palembang, verheft zich op een 300 à 400 m. hoog plateau van puimsteentuf tot een hoogte van 1983 m. tusschen de twee hoofdketens van Sumatra. De hoogste toppen zijn de Kaabe, de Reting en de Biring. Gedurende de laatste 25 jaren hebben er telkens uitbarstingen plaats gehad.

Kaäba is de naam van een langwerpig vierkant gebouw in de heilige moskee te Mekka. Het is opgetrokken van groote ongelijke steenen en heeft bij een lengte van 12 en een breedte van 10 m. een hoogte van omstreeks 15 m. Men vindt er slechts een deur aan de noordzijde, 2 m. boven den beganen grond, bekleed met zilver en met gouden sieraden getooid; deze deur is niet geplaatst in het midden van den wand, maar dicht bij een der hoeken. Volgens de overlevering werd de eerste Kaäba, naar het voorbeeld der troonzaal van *Allah*, door de engelen en de tweede door *Allah* gebouwd en met laatstgenoemde overgebracht naar den hemel, waar zij zich loodrecht boven de tegenwoordige bevindt. Daarna vervaardigde *Seth* een nieuwe Kaäba van steen en klei: zij werd door den zondvloed verwoest, en *Abraham* deed eindelijk de vierde verrijzen, opdat de geloovigen alsdaar den eenigen God zouden aanbidden. Intusschen werd zij later meermalen, het laatst in 1630 door sultan *Moerad IV*, hernieuwd, zoodat van de voormalige Kaäba niets meer over is dan een stuk van den muur, hetwelk als zeer heilig wordt beschouwd. In den noordoostelijken hoek der Kaäba is de zwarte, met zilver beslagen steen *(Hadsjar)* vastgemetseld, die volgens de Mohammedaansche overlevering door den engel *Gabriël* bij het bouwen der Kaäba aan *Abraham* werd ter hand gesteld; hij was aanvankelijk wit, maar is zwart geworden door de vele tranen, die de Aartsvader over de zonde der menschen vergoot. Naar het voorschrift van *Mohammed* moeten de geloovigen gedurende het gebed derwaarts het aangezicht wenden en zich daarheen ter bedevaart begeven, om den steen te kussen. De Kaäba wordt jaarlijks driemaal geopend, eenmaal voor mannen, eenmaal voor vrouwen en eenmaal om haar te reinigen. Van buiten wordt zij telken jare met een nieuw zwart-zijden kleed versierd, waarop met gouddraad spreuken uit den Koran geborduurd zijn.

Nabij de Kaäba vindt men de Zemzenbron, waaruit de door *Abraham* weggezonden *Hagar* haar zoon *Ismaël* te drinken gaf en waarin de pelgrims zich baden, en onderscheiden ruimten, waarin zij hun gewijde plechtigheden volbrengen.

Kaad, *kaat* of *kat* is de naam der jonge toppen en bladeren van *Celastrus edulis*, die in Arabië algemeen gekauwd wordt. Dit heeft geenerlei nadeelige gevolgen, maar werkt, vooral na vermoeienis, verkwikkend en opwekkend. Naar de meening der Arabieren werkt kaad als voorbehoedmiddel tegen ziekten. Vroeger dronk men een waterachtig aftreksel van kaad, doch deze gewoonte is door het gebruik van koffie verdwenen.

Kaag is de naam voor een platboomd vaartuig met één mast en een korten boegspriet, waaraan het één sprietzeil en één of twee fokkezeilen voert. Het wordt vooral gebruikt op binnenwateren.

Kaai, noemt men een muur, langs havens, grachten en kolken van sluizen opgetrokken. Zij wordt van harde klinkers in trasmortel gemetseld en van hardsteenen dekstukken voorzien of ook wel van basalt vervaardigd. De kaai dient om den oever tegen afbrokkeling te beveiligen en als aanlegplaats voor schepen. Voor het verkeer met groote schepen dienen steigers, die van af de kade in de haven uitsteken. De geheele oever en de straat daarlangs wordt wel kade genoemd.

Kaaiman. Zie *Krokodil.*

Kaak was weleer een onteerende straf of ook wel het instrument, dat tot uitvoering der straf diende. Dit instrument was een ijzeren ring, die om den hals van den misdadiger vastgemaakt en met een ijzeren ketting aan een paal bevestigd werd. Deze paal werd ook kaak genoemd. In onze taal heet de straf gewoonlijk „te pronkstelling", in het Fransch „le carcan". In het oud-Hollandsche recht was zij niet onbekend; de Fransche Code Pénal, in 1810 hier te lande ingevoerd, behield haar en plaatste haar onder de crimineele, „blootelijk onteerende" straffen, die èn als hoofd-, èn als bijkomende straf werd toegepast. Al wie veroordeeld was tot crimineele tuchthuisstraf moest, alvorens zijn straf te ondergaan, openlijk „aan de kaak" gesteld worden, en daar een uur lang ten toon staan met een bord boven zijn hoofd, waarop met groote leesbare letters zijn namen, beroep, woonplaats, zijn misdaad en zijn straf vermeld staan. Art. 4 van de wet van 29 Juni 1854 Stbl. No. 102 schafte die straf af en bepaalde verder in art. 5, dat, waar de straf van de kaak als op zich zelf staande straf is bedreigd, zij vervangen wordt door een correctioneele gevangenisstraf van 3—5 jaren en ontzetting van sommige burgerlijke en burgerschapsrechten voor vijf tot tien jaren. De geldboete, naast de straf van de kaak bedreigd, wordt met de daarvoor in de plaats getreden straffen toegepast.

Kaak. Zie *Schedel.*

Kaakebeen, *Daniël Matthijs*, een Nederlandsch godgeleerde, den 14den Maart 1788 te Haarlem geboren, studeerde te Utrecht, werd op 21-jarigen leeftijd proponent en was predikant te Zeist (1809), 's-Hertogenbosch (1815), Middelburg (1818) en Amsterdam. Te Amsterdam werd hij in 1834 op den predikstoel door een bloedspuwing overvallen en overleed op zijn buitenplaats Amerika bij Weesp den 30sten November 1835. Van zijn geschriften vermelden wij: „Christelijk dagboek" (1828), „Lessen der wijsheid, getrokken en samengevoegd uit de Spreuken van Salomo" (1835), „Nagelaten leerredenen enz." (2 dln., 1836) en „Godsdienstige mengelingen" (1837). Ook leverde hij onderscheiden bijdragen in tijdschriften.

Kaakklem. De onmogelijkheid den mond te openen tengevolge van kramp der kauwspieren kan een hysterisch verschijnsel zijn of een beginsymptoom van stijfkramp (zie *Tetanus*). Een blijvende kaakklem kan ontstaan door verwonding en litteekenvorming in de kauwspieren of

Digitized by Google

vergroeiingen in het kaakgewricht tengevolge van ontstekingen of verwondingen.

Kaalhoofdigheid *(alopecia, calvities)* ontstaat door ziekte der hoofdhuid of der haren. Zij kan algemeen of plaatselijk wezen. Gewoonlijk wordt zij veroorzaakt door ouderdom, omdat dan de haarwortel sterft, door hevige koorts als bij typhus, waarbij echter de haarwortel blijft leven, zoodat de haren terugkeeren, door een verzwakkende levenswijs, door uitslag op het hoofd, als kwaadzeer, herpestonsurans en roos, door syphilis in het 2de stadium, door overmatig gebruik van kwikzilver, door lood- en rattenkruidvergiftiging en door erfelijken aanleg. Vroegtijdige kaalhoofdigheid gaat bij mannen veelal gepaard met een weelderigen groei van den baard.

Plaatselijke kaalhoofdigheid is doorgaans het gevolg van uitslag, waarbij zich groote hoeveelheden schimmelplanten ontwikkelen. De kaalhoofdigheid is geneeslijk als de haarwortel bestaan blijft, dus na typhus, roos en lichtere vormen van huidziekten, maar een bijzondere behandeling is bij algemeene oorzaken onnoodig. Zie verder *Haarziekten* en *Huidziekten*.

Kaap (Latijn: caput = hoofd, kop, top) noemt men een vooruitspringend gedeelte der kust. Daar zij dikwijls het uiteinde van een bergketen vormt, hebben vele kapen een aanzienlijke hoogte en zijn uitnemend geschikt tot verdedigingswerken.

Kaap is een houten stelling, die, op het strand geplaatst, den zeeman tot verkenningsteeken dient.

Kaap de Goede Hoop, de zuidoostpunt der Kaapkolonie, waaraan zij den naam gegeven heeft, ligt op 34° 22′ Z. Br. en 16° 8′ 35″ O. L. v. Gr., aan het einde van een lang heuvelachtig schiereiland, dat door een zandige vlakte, de „Cape Flats", met het vasteland verbonden is. De kaap bestaat uit twee deelen: „Cape Maclear" in het W. en „Cape Point" (248 m.) in het O., waarboven de Vasco de Gamaheuvel (268 m.) uitsteekt. Ten O. der kaap strekt zich de bekende False baai uit.

Kaap de Goede Hoop werd in 1486 ontdekt door den Portugeeschen zeevaarder *Bartolomeo Dias*, die wegens de hevige stormen, waarmede zijn schepen hier te kampen hadden, er den naam *Cabo de Tormentoso* (Stormkaap) aan gaf. Op last van den koning van Portugal werd deze naam echter vervangen door dien van Kaap de Goede Hoop, omdat men thans, nu het punt bereikt was, waar de kust van Afrika naar het O. ombuigt, de hoop mocht koesteren spoedig den zeeweg naar Indië te zullen vinden, waarnaar door Spaansche en Portugeesche zeevaarders reeds bijna een eeuw lang gezocht werd. Reeds 12 jaren later (1498) werd deze verwachting door *Vasco da Gama* vervuld.

Kaap-Kaïro-spoorweg is de naam van een door de Engelschen ontworpen spoorweglijn, die na haar voltooiing het vasteland van Afrika van Kaapstad tot Kaïro, van Z. naar N., doorsnijden zal. In het Z. loopt de lijn reeds van Kaapstad tot Kiboeri in het Z. der Kongo-kolonie, in het N. van Kaïro tot Assoean en van Wadihalfa naar Chartoem, te zamen over een lengte van ± 5300 km., terwijl de geheele lengte 9455 km. zal bedragen.

Kaapkolonie vormt als de provincie van de Kaap de Goede Hoop een der deelen van de Unie van Zuid-Afrika en is gelegen tusschen 25° 40′ en 34° 51′ Z. Br. en 16° 25′ tot 30° O. L., ten N. begrensd door Duitsch Zuid-West-Afrika, Beetsjoeanalandprotectoraat, Transvaal en Oranje-Vrijstaat, ten N.O. door Basoetoland en Natal, ten Z.O. en Z. door den Indischen en ten W. door den Atlantischen Oceaan. Het is de grootste der vier provincies en beslaat een oppervlakte van 717 388 v. km., en met Walvischbaai, Britsch Beetsjoeanaland en Pondoland van 746 333 v.km.

De bevolking telde volgens den verbeterden census van 1911 een aantal van 2 563 024 zielen (tegen 2 409 804 in 1904), waarvan 583 177 blanken (tegen 579 741 in 1904), nl. 301 719 mannelijke en 281 458 vrouwelijke.

De voornaamste steden zijn Kaapstad, zetel van het Unie-Parlement, met 161 579; Kimberley en Beaconsfield met 44 433; Port Elisabeth met 37 063; Oost-Londen met 24 606 en Grahamstown met 13 830 inwoners; alle met inbegrip der buitenwijken.

De Kaapkolonie was oorspronkelijk een Nederlandsche nederzetting, gesticht door *Jan van Riebeek* (1652). In 1796 door Engeland in bezit genomen, werd het in 1803 (bij den Vrede van Amiens) teruggegeven, doch in 1806 weder door Britsche troepen bezet en werd in 1815 definitief Britsch bezit. In 1820 bevorderde Engeland Britsche immigratie door het overbrengen van 5000 personen (de zoogenaamde „setlaars"). In 1836—1839 verliet een groot aantal Boeren de kolonie, om te ontkomen aan het Britsche wanbestuur (de „Groote Trek") en stichtten Natal, de Zuid-Afrikaansche Republiek en den Oranje-Vrijstaat. De Kaapkolonie breidde in 1848 haar grenzen uit tot de Oranje-rivier in het N. en de Keiskamma Rivier in het O. en bracht in 1865 Britsch Kaffraria, 1871 Basoetoland, 1875 de Transkei, 1876 Oost Griekwaland, 1885 Temboeland, in 1894 Pondoland, en in 1896 Britsch Beetsjoeanenland onder haar bestuur. Basoetoland werd in 1883 opgeheven en tot een Britsche Kroonkolonie verklaard.

De Kaapkolonie ontving 1853 een vertegenwoordigend, 1872 een verantwoordelijk bestuur en maakt sedert 1910 deel uit van de Unie van Zuid-Afrika.

De Uitvoerende macht berust bij een voor vijf jaren aangesteldden Administrateur (in 1917 Sir *Frederik de Waal*, een geboren Nederlander) met een Uitvoerend Comité van vier leden, gekozen door den Provincialen Raad, welk lichaam 51 leden telt, die voor drie jaren op dezelfde wijze worden gekozen als de leden van het Unie-Parlement. Er zijn 83 fiscale en 122 magistraats-afdeelingen; 117 steden met municipaliteiten en 87 dorpsbesturen.

Volgens den Census van 1911 waren 974 266 morgen (van 0,856 H. A.) onder cultivatie. 376 875 lagen braak en 58 058 667 werden gebruikt als grasveld voor vee. Er waren 2 715 330 stuks groot vee, 333 962 paarden, 17 134 518 schapen, 7 953 414 geiten en 728 087 struisvogels.

De tonnenmaat in 1912 ingeklaard bedroeg

Digitized by Google

voor Kaapstad 1 001 160 ton (waarde 7 843 207 pd. st.) voor Port Elisabeth 507 263 ton (waarde 8 768 850 pd. st.) en voor Oost-Londen 336 487 ton (waarde 3 886 366 pd. st.). Uitgeklaard werden te Kaapstad 369 769 ton (waarde aan diamanten 9 153 316 pd.st., goud 37 097 806 pd.st.), andere producten 1 773 479 pd. st.); te Port Elisabeth 128 512 ton (waarde 3 964 948 pd. st.); te Oost-Londen 102 670 ton (waarde 2 128 450 pd. st.

De spoorwegen, aangevangen in 1859, hadden 1 Januari 1913 een gezamenlijke lengte van 6398 km. waarvan 5617 km. staatseigendom (1 067 m. spoorwijdte).

De kust is ongeveer 2000 km. lang en vormt in het W. de St. Helena Baai, de Saldanha Baai en de Tafel Baai (met Kaapstad), in het Z. Valsche Baai, Simons Baai (Oorlogshaven), Mossel Baai, Plettenberg Baai, Algoa-Baai (met Port-Elisabeth). De voornaamste voorgebergten zijn Paternoster-punt, de Kaap de Goede Hoop, Kaap Agulhas (de zuidelijkste van Afrika) Kaap St. Francis en Kaap Recife.

Zie verder: *Britsch Zuid-Afrika* en *Zuid-Afrikaansche Unie.*

Kaaplandformatie is een der drie afdeelingen, waarin *Schenk* de gesteenten van Zuid-Afrika uit de periode vóór het krijttijdvak onderscheidt. De oudere vorming duidt hij als *primaire,* de jongere als *karrooformatie* aan.

Kaapsche wijn noemt men de wijnen, die uit het W. der Kaapkolonie afkomstig zijn. De wijnbouw aan de Kaap werd in 1653 door gouverneur *Van Riebeek* begonnen en in 1665 werden de eerste wijnen naar Nederland verzonden. In de 18de eeuw en nog later gold de Kaapsche wijn voor den edelsten drank der aarde; tegenwoordig wordt er niet meer zoo over gedacht. De fijne likeurwijnen (Constantia) worden zoo goed als niet meer gekweekt, sedert in 1880 de phylloxera de wijngaarden aantastte en alle planten eindelijk werden uitgeroeid om vervangen te worden door nieuwe stekken van Amerika. Behalve op de productie van eenigen zoeten wijn (muskadel) en sherry legt men zich thans vooral toe op het verbouwen van lichten tafelwijn, waarbij men bij rooden wijn het best slaagt. De jaarlijksche opbrengst wordt thans (1917) geschat op 6 000 000 gallons wijn en 15 000 000 gallons brandewijn. De uitvoer van wijn is zeer gering en wordt niet aangemoedigd, daar de opbrengst de binnenlandsche behoefte nauwelijks dekt.

Kaapstad (Engelsch *Cape Town),* de hoofdstad van de Britsche Kaapkolonie in Zuid-Afrika en tevens van de Kaapdivisie (*Cape division)* ligt op 33° 56′ Z. Br. en 18° 29′ O. L., aan den voet van den Tafelberg (1080 m.) en aan de mooie, ruime Tafelbaai, 2 uren gaans verwijderd van Kaap de Goede Hoop. Zij telt (1911) 67 159 inwoners, met de voorsteden 161 579, waarbij 85 442 blanken; verder wonen er eenige duizenden Maleiers, Negers, Kleurlingen, Hottentotten en Boschjesmannen. De stad bezit een sterk garnizoen (infanterie, artillerie en genie, dat deels in het oude kasteel, deels in nieuwe kazernes is gehuisvest. Kaapstad maakt met haar rechte, breede straten, overwegend steenen huizen, mooie pleinen en parken een geheel modernen Europeeschen indruk. Zij bezit electrisch licht, electrische trams, een voortreffelijke waterleiding (van den Tafelberg), heeft een niet onbelangrijke nijverheid (machinefabrieken, bierbrouwerijen, houtzaagmolens) en een nog belangrijker handel en scheepvaart. Ingevoerd worden vooral: modeartikelen, kramerijen, katoenen en wollen stoffen, lederwaren, ijzerwerk, steenkool enz.; de uitvoer omvat hoofdzakelijk: wol, diamanten, struisvogelveeren, huiden en vellen. De invoer had in 1913 een waarde van 9 422 354 pd. st. of ruim 22 % van die der geheele Unie, de uitvoer van 50 208 640 pd. st. of 75.4 % van die der geheele Unie van Z.-Afrika. In de laatste tien jaren is de haven door aanleg van nieuwe en vergrootingen van bestaande kaden en dokken aanmerkelijk uitgebreid. De stad heeft geregeld stoombootverkeer met Southampton, Plymouth en Londen, alsmede met New-York, Hobart en andere plaatsen. In 1913 liepen 1380 schepen met een inhoud van 3 961 328 ton de haven uit en 1386 met 3 965 079 ton inhoud de haven binnen. Een onderzeesche kabel verbindt Kaapstad over St. Louis met Cadix, een andere over Ascencion, St. Helena en de Kaap Verdische eilanden met Europa.

Kaapstad is de zetel van het parlement der Zuid-Afrikaansche Unie, van de regeering der Kaapkolonie, van het legercommando in Zuid-Afrika, van een Anglicaansche en een R.-Katholieken bisschop enz. In de onmiddellijke nabijheid, aan de Valsche baai, ligt Simonstown, het hoofdstation der Britsche vloot in Z.-Afrika. Van de monumentale gebouwen verdienen vermelding: het paleis van den gouverneur, het parlementsgebouw, waaraan een nieuwe vleugel gebouwd werd, die in 1910 gereed kwam, het stadhuis, de openbare bibliotheek (50 000 deelen en vele handschriften), de R.-Katholieke kathedraal, een synagoge, een moskee, verschillende banken, zooals de Standardbank, het gebouw der New-York Mutual Levensverzekeringmaatschappij, *Garlick's* magazijn, het nieuwe postkantoor, het slachthuis en verschillende torenhuizen. De voornaamste monumenten zijn dat van koningin *Victoria* (1890), van koning *Eduard VII* (1906), van *Rhodes* (1910), van *Jan van Riebeek,* van Sir *George Grey* en van *Hofmeyr.* De hoofdstraat is Aderleystreet, welke gesneden wordt door de Riebeek-, de Strand-, de Castle-, de Longmarket- en de Churchstreet; ook de Pleinstreet moet genoemd worden. Van de parken is het Regeeringspark het mooiste. Aan onderwijsinstellingen bezit de plaats een universiteit, welke alleen graden verleent, dus geen onderwijs geeft, een college, een astronomisch-magnetisch observatorium, een Zuid-Afrikaansch museum, een museum voor beeldende kunst, een bibliotheek, verschillende geleerde genootschappen en een aantal dagbladen.

Kaapstad werd in 1652 door Nederlandsche kolonisten onder *Jan van Riebeek,* uitgezonden door de Oost-Indische Compagnie, gesticht. In 1806 kwam het aan Engeland en verkreeg in 1836 stadsrechten. Zijn geschiedenis is ten nauwste verbonden aan die der Kaapkolonie (zie aldaar).

Kaapstander (zie de figuur) is een windas

Digitized by Google

met verticaal staande spil. Deze is meestal kort en dik en loopt van onderen naar boven een weinig kegelvormig toe. Aan de beide uiteinden zijn banden aangebracht, om het afloopen van het touw te voorkomen. Van onderen draait de spil met een tap in een kom, van boven met een cylindervormigen hals in een beugel, die aan een houten juk is vastgemaakt. Op den hals zit de zoogenaamde kop, waarin vierkante gaten zijn

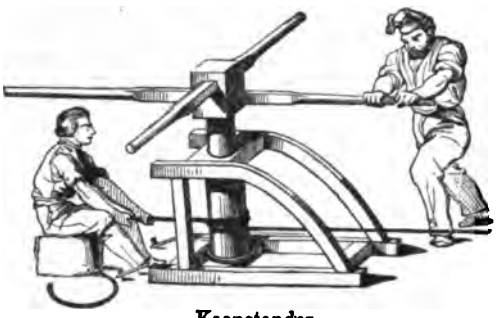

Kaapstander.

gemaakt voor het doorsteken van de windboomen. De kaapstander dient om groote lasten langs den grond of langs hellingen voort te trekken. De richting van het touw kan echter ook door een leiblok veranderd worden. De verhouding van de macht en den last is gelijk aan die van den straal der spil en de lengte van den windboom. Voor de weerstanden wordt gewoonlijk $^1/_6$—$^1/_5$ van den last in rekening gebracht.

Kaapstroom of *Agulhasstroom*. Zie *Agulhas* en *Zeestroomen*.

Kaapvaart wordt gepleegd door personen, die in tijd van oorlog schepen uitrusten, om daarmede den vijand afbreuk te doen en tevens zelf voordeelen te behalen, hoofdzakelijk door het overweldigen van weerlooze koopvaarders. De naam is volgens sommigen afkomstig van het Latijnsche woord *capere* (nemen), volgens anderen van *kiompur* of *kappar*, zooals bij de Noormannen de gezagvoerders van roofschepen werden genoemd. De eigenaar van een kaperschip ontving van de oorlogvoerende mogendheid een kaperbrief of schriftelijke volmacht, om den vijand op zee zoo veel mogelijk schade toe te brengen. De kaapvaart werd dus geenszins op dezelfde lijn gesteld met zeeroverij, maar als een gewettigd bedrijf beschouwd. Zij heeft dan ook een belangrijke rol vervuld in den oorlog der Nederlanden tegen Spanje. Dikwijls ook werd een genomen schip tegen losgeld of rantsoen weder vrijgelaten en door een soort van pas tegen elken aanval van kapers van dezelfde mogendheid beveiligd. Bij den Vrede van Parijs in 1856 werd door alle beschaafde Staten, met uitzondering van de Amerikaansche Unie, Spanje en Mexico, het besluit genomen, om de kaapvaart af te schaffen. Aan de Amerikaansche Unie is intusschen gedurende den burgeroorlog groote schade toegebracht door de kapers der Zuidelijke Staten, hetgeen later aanleiding heeft gegeven tot de bekende Alabamakwestie. In den Spaansch-Amerikaanschen oorlog van 1898 werden door geen der beide oorlogvoerende partijen kaapvaarders uitgerust; evenmin in den oorlog van de Boeren-Republieken met Engeland, 1899—1902, ofschoon de Republieken het tractaat van 1856 natuurlijk niet mede-onderteekend hadden.

Kaapverdische eilanden (= Eilanden van het Groene Voorgebergte), een eilandengroep aan de kust van West-Afrika, 560 km. van Kaap Verde tusschen 14° 45′—17° 30′ N. Br. en 22° 30′—25° 10′ W.L., is 3795 v.km. groot en bestaat uit negen bewoonde eilanden en eenige onbewoonde eilanden. De hooge, bergachtige eilanden omvatten een noordwestelijke groep, boven den wind, een zuidwestelijke groep, onder den wind, worden door diepe kanalen gescheiden en bestaan hoofdzakelijk uit jonge vulkanische gesteenten, waartusschen zich echter ook als overblijfselen van een oud vasteland gneis, kristallijne leien en oudere kalkgesteenten bevinden. Het klimaat is heet en ongezond; tijdens de winterregens, die in October beginnen, komen er dikwijls hevige stormonweders (tornado's) voor, gedurende den N.O. passaat valt er zeer weinig regen. Men treft er slechts hier en daar koffieplantage's, vruchtboomen en aangeplante bosschen van kokos- en dadelpalmen aan. Tot 500 m. kan men op de hellingen van de bergen een tropische en tot 1500 m. een gematigden gordel onderscheiden, waar struikachtige gewassen voorkomen. Van den bodem wordt een klein deel bebouwd. Daarop kweekt men rijst, maïs, gerst, suikerriet, tabak en sub-tropische gewassen. De zoogdieren zijn op de Kaapverdische eilanden niet rijk vertegenwoordigd, in het wild komen zij niet voor; de gewone huisdieren worden er gefokt. Verder treft men er eenige Afrikaansche vogelsoorten, een paar soorten reptiliën, zeer vele insecten en visschen aan. De bevolking, die hoofdzakelijk uit Portugeezen, Negers en Mulatten bestaat, bedraagt 147 424 zielen, aldus verdeeld:

	v. km.	inwoners.
Noordwestelijke eilanden.		
São Antão	690,9	22000
São Vicente	219,2	6196
São Nicolão	349,6	11000
Boavisto	606,4	3000
Sal	224,4	400
Zuidwestelijke eilanden.		
São Thiago	928,4	45488
Maïo	214,1	1000
Fogo	485,9	16000
Brava	60,6	9013

De voornaamste bezigheid van de bevolking is veeteelt, n. l. runderen, ezels, geiten en varkens. De landbouw, welke veel minder beteekent, levert koffie, geneeskrachtige kruiden en gierst.

De invoer bedroeg in 1914 2 023 653 escudos.

Digitized by Google

de uitvoer (hoofdzakelijk van koffie) had een waarde van 474 135 escudos; het scheepvaartverkeer omvat (1913) 1696 schepen met 6 136 784 tonnen inhoud. Op de eilanden wordt zout, palmolie en ricinusolie gewonnen. São Antão met de hoofdplaats Ribeira Grande is waterrijk en vruchtbaar, doch moeilijk te bereiken, São Vicente, dat arm aan water en onvruchtbaar is, bezit een goede haven en is een kolenstation voor verschillende stoomvaartlijnen en een station voor Trans-Atlantische kabels. Op Boavista, Sal en Maio wordt jaarlijks veel zout gewonnen. Togo bezit een hoogen vulkaanheuvel en is rijk aan zwavel en puimsteen.

Aan het hoofd van het bestuur staat een gouverneur, die in Praia, de hoofdstad zetelt. De ontvangsten bedroegen (1913—1914) 474 135 escudos, de uitgaven werden even hoog geraamd. De militaire bezetting bedraagt 264 man.

De eilanden werden in 1441 door de Genueezen *Antonio* en *Bartolomeo di Nolli* ontdekt en voor Portugal in bezit genomen, in 1456 kwamen er kolonisten, die echter slechts door weinig anderen gevolgd werden. Daarop werden er Negerslaven ingevoerd.

Kaar is de naam voor een soort van kist met gaatjes of traliewerk of voor een groote teenen mand, die in het water drijft en waarin men visch levend houdt.

Kaarde. Zie *Kaardebol.*

Kaarde is een werktuig met een cylindrische oppervlakte, welke bezet is met haakvormige, fijne draadstiften, waarmee wol en katoen gezuiverd, ontward en tot vlijen wordt bewerkt, zoodat de stoffen zich gemakkelijk laten spinnen.

Kaardebol of *kaardedistel, Dipsacus* Trn., een geslacht uit de familie der *Dipsaceën*, omvat twee- of meerjarige, kruidachtige planten met tegenoverstaande bladeren en eindstandige bloemhoofdjes, waarop lange, stijve, borstelachtige strooschubben tusschen de bloemen; 36 soorten in Europa, N.-Afrika en Azië. De *Weverskaarde, D. Fullonum* L., heeft een sterk vertakten stengel en aan den top der takken bloemhoofdjes met horizontaal afstaande, aan den top haakvormig gekromde strooschubben (zie de afb.). De afgebloeide hoofdjes werden vroeger algemeen gebruikt voor het kaarden van wollen stoffen, zijn echter in de laatste jaren ten deele verdrongen door stalen borstels. De bladeren kunnen dienen als voedsel voor Ricinus-zijderupsen.

De plant is inheemsch in Zuid-Europa en wordt om de hoofdjes o. a. verbouwd in Frankrijk, Engeland, Italië, Zuid- en Midden-Duitschland en Oostenrijk. Ze verlangt een warm, zonnig klimaat en een doorlatenden, diepbewerkten, kalkhoudenden, vruchtbaren, maar niet overdadig rijken grond. Ze wordt in April op bedden uitgezaaid en midden of einde Juli of begin Augustus in het vrije veld overgeplant, bij voorkeur op afstanden van 40 bij 50 c.m. Het tophoofdje is voor het doel onbruikbaar en wordt gedurende den groei van 't gewas uitgesneden. De beste hoofdjes of kaarden hebben een lengte van 6—7 c.m. en een zooveel mogelijk cilindervormige gedaante. Geoogst worden ze einde Juli of begin Augustus van het jaar na de planting, en wel 3 tot 5 dagen, nadat de onderste bloemen van het hoofdje bloeien. De gemiddelde opbrengst bedraagt 250 000 kaarden per H.A. De voornaamste parasieten zijn de meeldauw, *Peronospora dipsaci* Tul. en een aaltje, *Tylenchus dipsaci* Kühn. *D. silvester* Huds., wilde kaardebol, is

Weverskaarde.

inlandsch en geldt als volksgeneesmiddel. Haar tegenoverstaande bladeren vormen, door vergroeiing der randen kleine bekkens, waarin zich regenwater kan verzamelen (Venuswaschbekken). Haar bloemhoofdjes zijn voor het kaarden ongeschikt.

Kaardedistel. Zie *Kaardebol.*

Kaardtrommel is een holle cylinder, bezet met rijen kaarden. Zij vormt het hoofdbestanddeel der rouwmachine (zie *Appreteermachines*), daar het laken over de kaarden gerouwd wordt.

Kaarsen. Een kaars is een cylindervormige staaf, van vaste brandbare stoffen gemaakt, in het midden waarvan een pit is aangebracht. Als vaste stoffen gebruikt men was, talk, paraffine en stearinezuur. Reeds in de oudheid werden kaarsen gemaakt. In de tweede eeuw kende men reeds was- en talkkaarsen. Tegenwoordig zijn de talkkaarsen geheel door de stearinekaarsen verdrongen; de waskaarsen daarentegen worden nog op groote schaal bereid, vooral voor het gebruik in Katholieke kerken. Hiervoor worden groote hoeveelheden bijenwas verwerkt.

De pit is een belangrijk onderdeel van de kaars. Zij moet poreus zijn en tevens brandbaar zonder te veel kool achter te laten. Gewoonlijk wordt katoen gebruikt. Verder moet de pit zoo gelijkmatig mogelijk gesponnen worden, zoodat ze overal even dik is, anders zou de kaars ongelijk branden. Door *Cambacérès* zijn de gevlochten pitten ingevoerd. Hierdoor verkrijgt de pit buiten de kaars een kromming, waardoor zij kan

Digitized by Google

verbranden. Eerst moeten de pitten nog geprepareerd worden; anders blijft er bij verbranding nog te veel kool over, waardoor de capillaire werking zou ophouden. Men drenkt de pitten in oplossingen van boorzuur, ammoniumsulfaat of andere stoffen. Vroeger vervaardigde men de kaarsen door de pit herhaalde malen te dompelen in de gesmolten massa; tegenwoordig worden ze bijna altijd gegoten. Een van de meest gebruikte kaarsengietmachines is die van *Wünschmann* (fig. 1). Zij is geheel van ijzer gemaakt en

Fig. 1. Kaarsengietmachine.

wordt gebruikt voor paraffine-, stearine- en talkkaarsen. De vormen, 100 tot 160 in aantal, staan in twee dubbelrijen in een gesloten gietijzeren kast *F*. In fig. 2 is een vorm afgebeeld. Zij bestaat uit een aan beide zijden open buis.

Fig. 2. Kaarsenvorm.

Onderaan bevindt zich de piston *P*. Deze dient als vorm voor het boveneinde der kaars en heeft verder het doel de gegoten kaars uit den vorm te lichten. Onderaan den piston is een ijzeren buisje bevestigd. De pistons zijn in een raam vastgeschroefd en kunnen door middel van kruk *k* op en neer bewogen worden. Onder in de machine zijn de spoelen *D* geplaatst, waarom de pitten gewonden zijn. Vandaar loopt de pit door een buisje, dat in het midden van den piston zit. De opening wordt met caoutchouc opgevuld om te zorgen, dat het kaarsvet niet doorlekt. Boven de kast is nog een inrichting *K* gemaakt, die de gegoten kaarsen uit de vormen opneemt. Men gaat als volgt te werk. Zijn de pitten in de vormen gebracht, dan worden zij aan een stukje hout boven op de machine vastgemaakt. Nu blaast men stoom in de kast, waarin de vormen zich bevinden. Daarna giet men de massa erin, zoodat de vormen gevuld worden. Is dit geschied, dan laat men in de mantel koud water stroomen. Zijn de kaarsen voldoende afgekoeld, dan worden zij door middel van een hefboom uit de vormen gelicht, waarbij de kaarsen tegelijk de pit meetrekken.

De stearinekaarsen worden bereid uit een mengsel van de vaste vetzuren, stearinezuur en palmitinezuur, dat bekend is onder den minder juisten naam van stearine. Deze vaste vetzuren worden verkregen uit dierlijke vetten als rundervet, schapenvet en ook plantaardige vetten als palmolie e. a. Deze vetten bestaan voor een aanzienlijk deel uit de glycerineesters van stearinezuur ($C_{17}H_{35}COOH$), palmitinezuur ($C_{15}H_{31}COOH$) en oliezuur ($C_{17}H_{33}COOH$).

In 1825 namen *Chevreul* en *Gay Lussac* patent op de fabricatie van kaarsen uit vaste vetzuren, doch eerst in 1834 had deze fabricatie succes, nadat *Cambacérès* de gevlochten en gedraaide pitten had uitgevonden en *De Milly* de verzeeping der vetten met kalk had toegepast. *De Milly* drenkte ook het eerst de pitten met zouten en voerde de stoomverwarming, de hydraulische pers en het gieten in. In den loop der 19de eeuw onderging de stearinekaarsenfabricatie nog aanzienlijke verbeteringen en werden de oude smeerkaarsen (talkkaarsen) dan ook bijna geheel verdrongen.

De stearinekaarsenfabricatie omvat in hoofdzaak de volgende bewerkingen: het verzeepen der vetten, het afscheiden der vaste vetzuren, het reinigen der zuren en het gieten der kaarsen.

Het verzeepen der vetten geschiedt volgens verschillende methoden, die men kan terugbrengen tot de volgende: de kalk-, de zwavelzuur-, de water- en de stoomverzeeping. De kalkverzeeping is de oudste; zij volgde uit de onderzoekingen van *Chevreul* en werd door *De Milly* tot een technisch uitvoerbaar procédé gemaakt. De vetten worden verhit met kalk, waardoor de calciumzouten der vetzuren ontstaan naast vrije glycerine, volgens de formule $2(C_{17}H_{35}COO)_3C_3H_5 + 3Ca(OH)_2 = 2C_3H_5(OH)_3 + 3(C_{17}H_{35}COO)_2Ca$. Verzeept men de vetten in gesloten vaten, onder verhoogden druk (ongeveer 10 atmosfeer), dan is de hoeveelheid kalk, die men noodig heeft, kleiner dan bij gebruik van open vaten. Een der meest gebruikte toestellen is de autoclaaf van *Drouz*. Deze bestaat uit een liggenden koperen cylinder, gewoonlijk 8 m. lang, terwijl de doorsnede 1,1 m. is. Midden door den cylinder gaat een as, waaraan koperen roerwerktuigen verbonden zijn. Voor 3000 kg. vet heeft men slechts 90 kg. kalk noodig en verkrijgt op die wijze ongeveer 2800 kg. vetzuren. De verkregen kalkzeep moet nu met zwavelzuur behandeld worden, waardoor de vrije zuren en calciumsulfaat ontstaan. Een recente modificatie van de methode der kalkverzeeping is die van *Krebitz*, waarbij de kalkzeep zich poreus afscheidt. Een nieuwere methode is de directe verzeeping met zwavelzuur, die vooral hier te lande veel wordt toegepast. In een met lood bekleeden ketel van ijzer of koper wordt het vet met zwavelzuur gemengd. Om den ketel bevindt zich een mantel, waarin men stoom kan leiden. Men verhit de massa ongeveer op 115° C., gedurende 15 tot 20 uur. De zwarte massa wordt na afkoeling met water be-

Digitized by Google

Digitized by Google

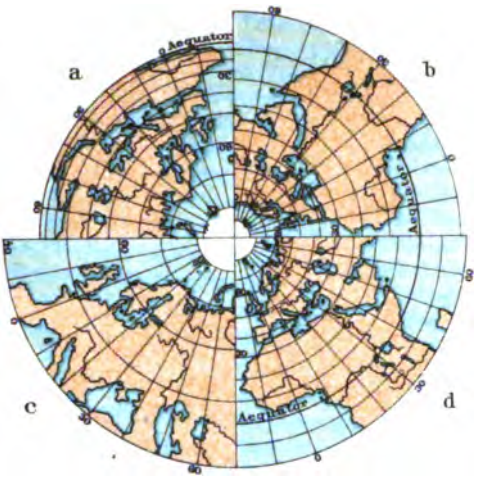

Fig. 1.

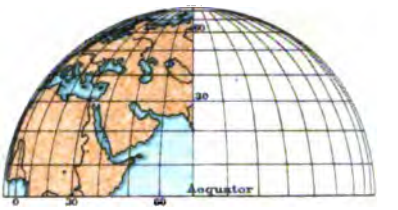

Fig. 2 a.

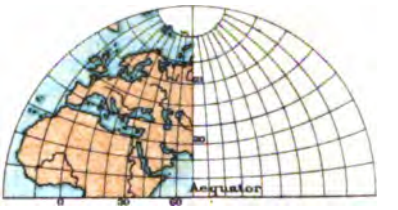

Fig. 2 b.

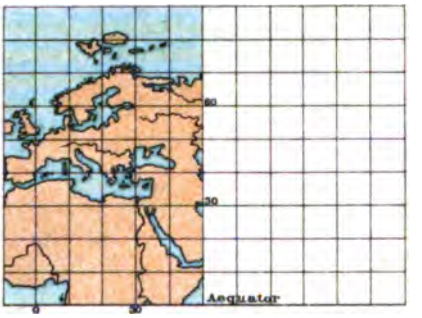

Fig. 6.

Fi

Fig. 9.

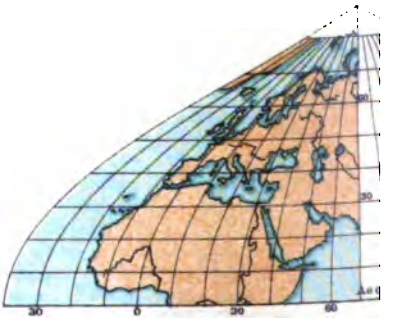

Fig. 10

Perspectievische projecties. *Fig. 1. Poolprojectie; a orthografische, b stereografische, c centrale, d externe. Fig. 2. grafische.* — **Echte kegelprojecties.** *Fig. 4. ware, fig. 5. conforme.* — **Cylindorprojecties.** *Fig. 6. Platkaart. Fig. 10. Sanson-Flamsteedsche projectie. Fig. 11.*
Schaal (bij de perspectievische project

Digitized by Google

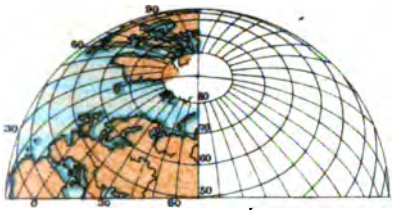

Fig. 3 a.

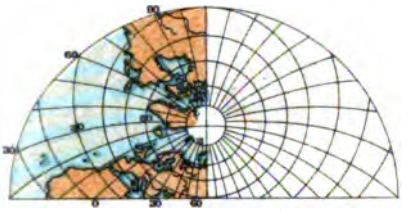

Fig. 3 b.

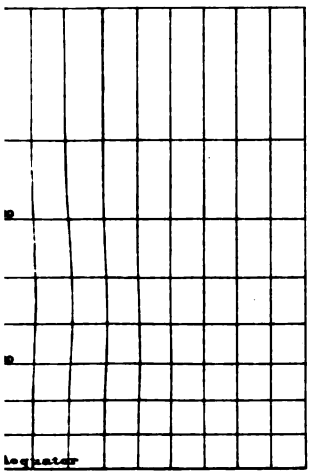

, 7.

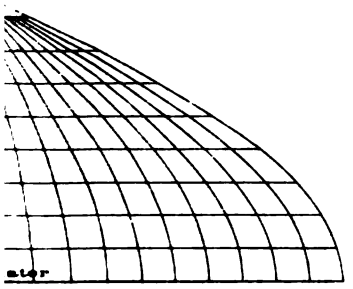

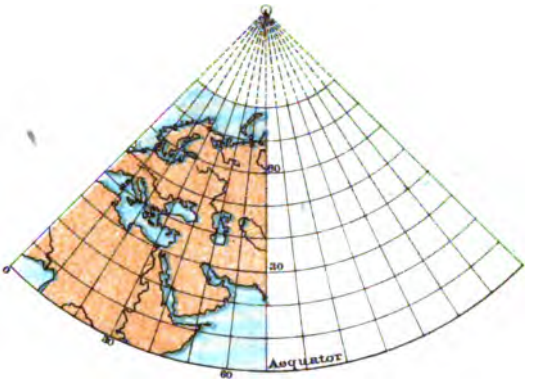

Fig. 4.

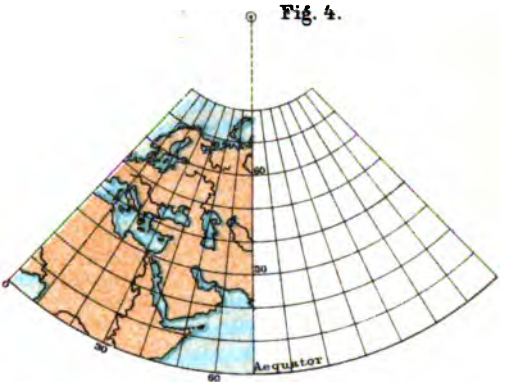

Fig. 5.

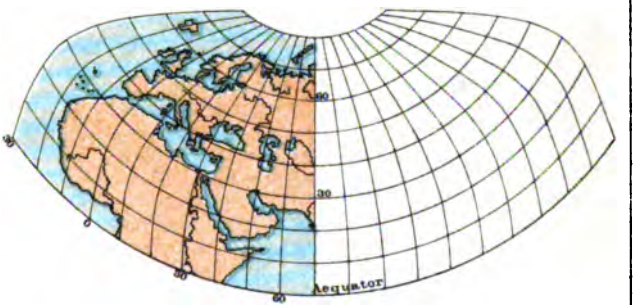

Fig. 8.

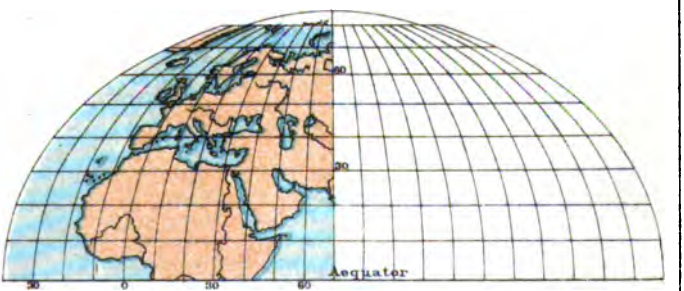

Fig. 11.

quatoriale projecties; a orthografische, b stereografische. Fig. 3. Horizontale projecties; a orthografische, b stereo-
ig. 7. Mercatorprojectie. — **Conventioneele projecties.** *Fig. 8. Projectie van Bonne. Fig. 9. Globularprojectie.*
quivalente projectie van Mollweide (Babinet).
s die van den bolstraal) 1:250000000.

Digitized by Google

Digitized by Google

handeld, waardoor de vrije vetzuren ontstaan, welke daarna met oververhitten stoom gedestilleerd moeten worden.

De nieuwste methode is de verzeeping met oververhitten stoom. Dit geschiedt door in het gesmolten vet bij een temperatuur van 300° C. oververhitten stoom van gelijke temperatuur in te blazen.

Tusschen beide laatstgenoemde methoden staat die van *Twitchell*, die vooral in Amerika veel gebruikt wordt. Als verzeepingsreactief dient hier een vetaromatisch sulfozuur, n. l. naphtalinstearosulfozuur.

Na de verzeeping worden de ruwe vetzuren met oververhitten stoom gedestilleerd met het doel deze te zuiveren, waarbij een pekachtige massa (stearinepek) in den ketel achterblijft. Deze stearinepek, zwart en glanzend van uiterlijk wordt o. m. toegepast als isolatie-materiaal bij electrische geleidingen.

Na deze zuivering der vetzuren moet het vloeibare oliezuur, ten onrechte oleïne genoemd, van het vaste stearine- en palmitinezuur worden gescheiden. Dit geschiedt door hydraulische persen, eerst bij gewone, daarna bij eenigszins verhoogde temperatuur.

De vormen, waarin men de vetzuren gebracht heeft, worden tusschen doeken gelegd en dan aan een sterken druk onderworpen. Het wegvloeiende oliezuur wordt opgevangen en voornamelijk gebruikt voor zeepbereiding. Daar dit altijd nog stearinezuur opgelost bevat, laat men het eerst nog afkoelen, waardoor het genoemde zuur uitkristalliseert. Van het overblijvende mengsel van stearine- en palmitinezuur worden op bovenvermelde manier de kaarsen gegoten.

Het bijproduct van de stearine-bereiding, de glycerine, die men vroeger verloren liet gaan, wordt thans na de zwavelzuurverzeeping geneutraliseerd met kalk. Na afscheiding van het calciumsulfaat wordt de glycerine houdende vloeistof ingedampt en gezuiverd door raffineeren of destilleeren.

Men vindt in Nederland twee groote stearinekaarsenfabrieken, n. l. in Gouda en in Schiedam. De geproduceerde stearine wordt deels in den vorm van kaarsen doch deels ook als zoodanig in blokken afgeleverd. Werd in het midden van de 19de eeuw nog stearine ingevoerd, de uitvoer bedroeg in 1910 uit ons land bijna 6 millioen kg.

Gedurende de laatste jaren leggen de Nederlandsche kaarsenfabrieken zich ook toe op de fabricatie van kaarsen uit een mengsel van stearine en paraffine.

In vroeger jaren werden in ons land ook een groot aantal fabriekjes van waskaarsen gevonden. In 1819 waren er in de provincie Noord-Brabant alleen 73, in 1873 nog 60, doch de stearinekaars heeft voor het algemeen gebruik de waskaars verdrongen. Thans zijn er nog slechts een 10-tal kleine fabrieken van waskaarsen in het geheele land overgebleven.

Zie: *Bela Lack*, Die Stearinefabrikation (Halle 1908), en verder de algemeene literatuur over vetten.

Kaartenkamer heet op zeeschepen de hut op of nabij de commandobrug, waar de zeekaarten en instrumenten worden geborgen en waar door de officieren het bestek wordt opgemaakt.

Kaartennet. Zie *Graadnet*.

Kaartleggen is de kunst, om uit de volgorde en ligging en uit hetgeen een speelkaart voorstelt de toekomst van een persoon te voorspellen. Door zigeunerinnen en vrouwen uit de lagere volksklassen wordt dit bedrijf vaak uitgeoefend en levert veelal groote winsten op, daar bijgeloof en nieuwsgierigheid hun klanten bezorgen. De eerste, die zich, voor zoover bekend, met kaartleggen bezig hield, was de boekdrukker en teekenaar *Francesco Marcolini* te Venetië (1540). Een beroemde kaartlegster was *Lenormand*.

Kaartprojectieleer (zie de kaart) omvat de methoden, volgens welke nauwkeurige afbeeldingen van de aardoppervlakte en van haar onderdeelen op verkleinde schaal ontworpen kunnen worden. Daar afzonderlijke deelen der aardoppervlakte door kustlijnen, rivieren, grenzen van wouden en andere werkelijke of denkbeeldige lijnen begrensd worden en daar deze stelsels van lijnen elkander in talrijke punten snijden, daar verder elk punt der aardoppervlakte door zijn ligging ten opzichte van het net van meridianen en parallellen volkomen bepaald is, komt de kaartprojectie feitelijk daarop neer, het net dezer lengte- en breedtecirkels af te beelden en daarin punten en lijnen van zeeën, landen, rivieren, gebergten, verkeerswegen, steden enz. te teekenen. Daar de vorm der aarde slechts weinig van een bol verschilt, verkrijgt men een zeer goed beeld van haar oppervlakte, door zich een bol te denken met willekeurigen straal en homocentrisch met de aarde en daarop de snijpunten te bepalen van de verbindingslijnen der af te beelden punten met het middelpunt. Deze snijpunten geven dan een nagenoeg geometrisch juist beeld van het stelsel der op aarde aangenomen punten. De verbindingslijnen der punten op de afbeelding stemmen overeen met die der punten op de aarde. De lengteverhouding hangt slechts af van de verhouding tusschen den straal van den bol, waarop men projecteert, en den aardstraal. Een dergelijke bol met een afbeelding der aarde noemt men een *globe*. Daar deze echter bij de aardrijkskundige studie in de meeste gevallen niet zoo gemakkelijk en handig te gebruiken is, heeft men behoefte aan verkleinde afbeeldingen van de aarde op het platte vlak, aan kaarten. De globe vormt nu een geschikt uitgangspunt voor het ontwerpen der onmisbare kaartprojecties. Daar de bol echter geen ontwikkelbaar oppervlak bezit, ondergaan de lengte- en breedtecirkels op het platte vlak op zich zelf en onderling veranderingen.

Het is nu de taak der kaartprojectieleer rekening met deze storingen te houden en te zorgen, dat zij zoo gering mogelijk worden, of aan bepaalde voorwaarden voldoen. Zoo kan men er voor zorgen dat, hoewel niet over de geheele kaart, dan toch in haar kleinste deelen, de hoeken tusschen de lijnen evengroot zijn als bij de overeenkomstige oorspronkelijke lijnen op aarde. Men spreekt dan van *conforme kaartprojecties* (Duitsch *winkeltreu*), of van *kaartprojecties met behoud van hoeken*, of van *in haar kleinste deelen gelijkvormige kaartprojecties*. Verder kan be-

Digitized by Google

reikt worden, dat alle oppervlakten van figuren op de kaart een bepaalde verhouding tot de oppervlakken van de overeenkomstige figuren op aarde hebben, zoodat de vlaktemaat voor alle deelen der kaart dezelfde is. Zulke kaarten noemt men *aequivalent* (Duitsch *flächentreu*). In de derde plaats kan men zorgen, dat alle punten, die in werkelijkheid van een bepaald punt op gelijken afstand liggen op de kaart eveneens op gelijken afstand van het overeenkomstige punt (middelpunt) zijn gelegen, dat dus de afstanden in radicale richting onderling niet gestoord worden. Deze projecties leveren de *aequidistante* (Duitsch *mittabstandstreu*) kaarten. Een projectie van de eerste soort kan nooit voldoen aan de voorwaarde bij de tweede soort gesteld.

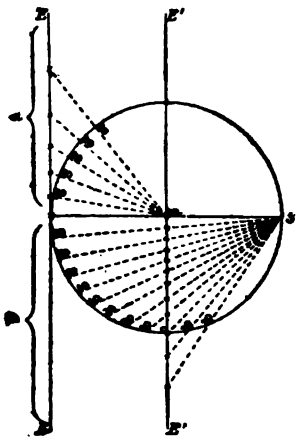

Fig. 1. Kaartprojectie.

Het graadnet, want daarop komt het alleen bij de projectie aan, kan nu op verschillende wijzen ontworpen worden. Vooreerst volgens *perspectieve methoden*, waarbij men zich het graadnet op een raakvlak (*E E* in fig. 1 en 2) of op een door het middelpunt gelegd vlak (*E¹ E¹* in fig. 1 en 2) van een globe van uit een willekeurig punt (*oogpunt*) geprojecteerd denkt. Al naar gelang dit projectievlak in de pool, in een punt van den aequator of in een willekeurig ander punt van de globe gedacht

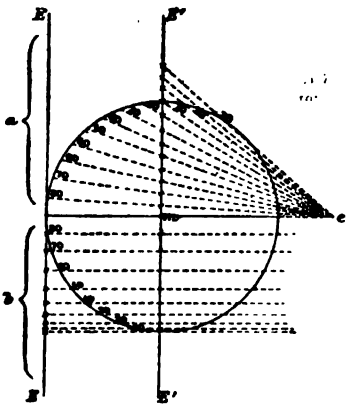

Fig. 2. Kaartprojectie.

wordt, verkrijgt men een *polaire-*, een *aequatoriale-* of een *horizontale projectie*. Ligt het oogpunt in het centrum van den bol (*m* fig. 1*a*), dan ontstaat een *gnomische-* of *centraalprojectie* (zie de kaart fig. 1*c*); ligt het op het oppervlak en diametraal tegenover het projectievlak (*s* in fig. 1*b*), dan verkrijgt men de *stereografische projectie*, waarbij de lengte- en breedtecirkels uit cirkels bestaan, of, als zij door het oogpunt gaan, uit rechte lijnen (fig. 1*b* polaire, fig. 2*b* aequatoriale-, fig. 3*b* horizontale projectie). Ligt het oogpunt buiten de globe (*e* fig. 2*a*), dan ontstaat de *externe projectie* (fig. 1*d* polaire projectie); ligt het oneindig ver, zoodat de projecteerende lijnen evenwijdig loopen, dan verkrijgt men een *orthogonale-* of *parallelle projectie* (fig. 1*a* polaire, 2*a* aequatoriale, 3*a* horizontale projectie), die eenzelfde beeld van de aarde geeft, als men vanuit een ster zou krijgen. Bij deze afbeeldingen op een raak- of middelvlak is in de onmiddellijke nabijheid van het middelpunt de overeenstemming van de kaart met de werkelijkheid het meest volkomen. De misvorming neemt toe met den afstand van dit punt. Hoe grooter het stuk der aardoppervlakte is, dat wordt afgebeeld, des te minder blijft de gelijkvormigheid bestaan en des te grooter wordt naar de randen der kaart toe de misvorming.

Naast vele andere kaartprojecties, die slechts door streng wiskundige berekeningen verkregen kunnen worden, bestaat er ook nog een groep, die van veel belang is, n. l. die der *kaarten op ontwikkelbare vlakken*. Dit vlak kan een kegel of een cylinder zijn. In het eerste geval denkt men zich een willekeurigen raakkegel aan de globe (fig. 3 top in *c*, raakcirkel *k k*) en op het oppervlak daarvan de punten van de globe op een of andere wijze geprojecteerd. Snijdt men nu den kegelmantel langs een beschrijvende lijn open en legt dezen in een plat vlak uit, dan zullen op de aldus verkregen kaart vooral de punten op en dicht bij den ontwikkelden raakcirkel een onderlinge ligging hebben, die in hooge mate overeenstemt met die van de overeenkomstige punten van den bol, zoodat bij deze projectiemethode de juiste afbeelding van de aardoppervlakte zich over een grooter gedeelte der kaart uitstrekt dan bij de perspectivische methoden. Als aanrakingscirkel neemt men gewoonlijk een breedte-cirkel (fig. 3, *k k* = breedtecirkel van 50°). Er bestaan nu een groot aantal van zulke *kegelprojecties*, die in gewone atlassen voor de afbeelding van niet al te groote landen veel gebruikt worden. De meridianen zijn daarbij rechte, straalgewijze van een punt uitgaande lijnen, terwijl de parallellen uit concentrische cirkels bestaan (zie de kaart: fig. 4 gewone kegelprojectie, fig. 5 conforme kegelprojectie, die twee breedtecirkels met den bol gemeen heeft). De as van den kegel kan met de aardas al dan niet samenvallen; in het eerste geval spreekt men van *normale*, in het laatste geval van *niet-normale* projecties. Indien bij de laatstgenoemde de geheele kegelmantel afgebeeld wordt, is het on-

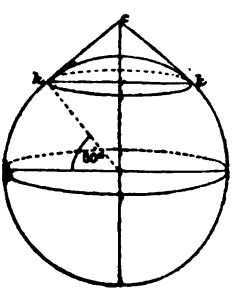

Fig. 3. Kaartprojectie.

Digitized by Google

vermijdelijk, dat deze langs een beschrijvende lijn wordt open gesneden, waarbij op een plaats een sector ontstaat (tekstfig.4), die door de dubbel afgebeelde beschrijvende lijn wordt begrensd.

Fig. 4. Kaartprojectie.

Neemt men als aanrakingscirkel den aequator of in het algemeen een grooten cirkel van den bol, dan verkrijgt men *cylinderprojecties* met een rechtlijnig rechthoekig coördinateursysteem fig. 6. op de kaart). De meest bekende cylinderprojectie is die van *Mercator* (1569). Hierbij blijven ook de hoeken behouden en dus is het een conforme projectie. Zij wordt veel gebruikt voor zeekaarten, (zie aldaar), omdat men den scheepskoers tusschen twee plaatsen, als een rechte lijn *(Loxodromische lijn,* zie aldaar), kan teekenen (fig. 7). Verder noemen wij nog de *globulaire projectie* (fig. 9), die veeel voor planigloben toepassing vindt, waarbij de aequator, de middelste meridiaan en de cirkel, die den omtrek vormt, in gelijke deelijn zijn verdeeld en de lengte- en breedtecirkels door telkens 3 zoodanige punten getrokken zijn; verder de *azimutale projectie van Lambert,* die de azimuth's, n. l. de hoeken tusschen de lijn noord-zuid en de stralen van het middelpunt der kaart in alle richtingen onveranderd weergeeft (de *projectie* van *Sanson-Flamsteed* (fig. 10) met rechtlijnige, evenwijdige breedtecirkels op juiste verhouding der onderlinge afstanden, en meridianen, die alle breedtecirkels eveneens op juiste, evenredige afstanden snijden, zoodat deze kaarten aequivalent zijn; de *homolografische projectie* van *Babinet* of de *aequivalente projectie* van *Molweide* (fig. 11), waarbij de parallelcirkels als rechte lijnen getrokken zijn op afstanden, evenredig aan de afstanden der vlakken, waarin zij werkelijk liggen, en verder in gelijke deelen verdeeld zijn, terwijl de deelpunten de meridianen bepalen. Verder wordt ook de *projectie van Bonne* (fig. 8) vaak voor landkaarten gebruikt. Zij wijkt van die van *Sanson* af, doordat de breedtecirkels hier concentrisch liggen. Ten slotte noemen wij nog de *polyederprojectie,* waarbij geen groot gebied in één vlak wordt afgebeeld, maar slechts graadtrapezia of deelen daarvan en wel zoodanig, dat de verhouding van den omtrek der figuur met de werkelijkheid geheel nauwkeurig is. Hierbij wordt de bol vervangen door een veelvlak, dat door de veelheid van vlakken niet veel van den bol afwijkt en waarvan elk zijvlak bijna gelijk is aan het spherische trapezium op den bol. Breidt men zulk een polyeder op een plat vlak uit, dan sluiten de grenslijnen niet aan elkander. Deze methode wordt veel toegepast bij het ontwerpen van topografische kaarten, daar zij bij een schaal van 1 : 25 000 tot 1 : 100 000 een minimum misvorming geeft, waarbij de veranderingen van lengten, hoeken en oppervlakken verwaarloosd kunnen worden, zoodat zulke kaarten voor alle geografische opmetingen de voorkeur verdienen.

Zooals reeds opgemerkt werd, is het niet mogelijk kaarten te vervaardigen, die tegelijk conform, aequivalent en aequidistant zijn. *Tissot* heeft het eerst de vraag trachten op te lossen, bij welke aequivalente projectie de vervorming der hoeken het geringst is en welke projectie voor een bepaald gedeelte der aarde in het algemeen de kleinst mogelijke misvorming zou geven. Het wiskundig onderzoek van deze vraag voerde tot de volgende conclusies: op het boloppervlak bevinden zich in elk punt twee onderling loodrechte richtingen, die bij projectie ook loodrecht ten opzichte van elkander blijven. De misvorming bestaat nu daarin, dat een cirkeltje, om een willekeurig punt van den bol beschreven, op de kaart als een ellips *(indicatrix)* wordt afgebeeld, waarvan de symmetrie-assen de verlengde of verkorte afbeeldingen van genoemde onderling loodrechte richtingen zijn. Het bedrag van de verhouding dezer assen van zulk een ellips, bepaalt de soort en grootte der misvorming, en tengevolge hiervan kon *Tissot* voor elk bepaald geval de meest doelmatige projectie berekenen. Door deze onderzoekingen werd een begin gemaakt met het ontwerpen van geheel nieuwe kaartprojecties, die niet meer door een bepaalden naam, maar door een wiskundige formule worden aangeduid.

Zie: *H. Zondervan,* Proeve eener Algemeene Kartografie (met literatuur; Leiden 1898), en *dezelfde,* Allgemeine Kartenkunde (Leipzig 1901).

Kaas is een voedingsmiddel, dat bereid wordt uit melk. In de melk komt kaasstof voor, dit is een verbinding van een eiwitstof, caseïne, met kalk en phosforzure kalk, welke verbinding daarin in opgezwollen toestand aanwezig is. Wordt aan deze verbinding de kalk onttrokken, dan kan het restant niet in gezwollen toestand blijven. Die onttrekking kan plaats hebben door toevoeging van een verdund zuur; splitsing van de kaasstof in een niet opgelost gedeelte, de z.g.n. paracaseïne en een kleine hoeveelheid eiwit, dat in de vloeistof opgelost blijft, heeft plaats, wanneer onder bepaalde omstandigheden stremsel aan de melk wordt toegevoegd. In beide gevallen wordt het vet, dat zich in de melk bevindt, door de kaasstof bijna geheel ingesloten, maar terwijl door toevoeging van stremsel naast het vet ook de calciumphosfaten

Digitized by Google

der melk worden ingesloten, gaat bij toevoeging van zuren of door zelfzuring der melk het grootste gedeelte der kalk in oplosbare kalkzouten over, welke met de wei uit de kaasstof treden. Door dit verloren gaan der kalkzouten wordt de kaasstof en ook de kaas meer taai en vast. In ons land wordt, door toevoeging van zuur, zoo goed als geen kaas gemaakt, daarentegen steeds stremsel gebruikt. Dit stremsel is een aftreksel van de lebmagen van bij voorkeur nuchtere kalveren. Het werkzame bestanddeel van het stremsel is een enzym.

Het enzym van het stremsel werkt volgens *Adolf Mayer* het krachtigst tusschen 38 en 40° C.; in de practijk stremt men tusschen 25 en 35° C. Zelfs pas gemolken versche melk heeft, wanneer op de boerderij zelve met kaasmaken kan worden aangevangen, deze warmte niet meer.

ven. Voor kaaskleursel worden genomen plan- aardige kleurstoffen als saffloer, curcuma, sa- fraan en orlean = annatto, welke worden bere- met water, een weinig natronloog en alcohol. Voor het kleuren van 100 L. melk wordt ge- bruikt 2 tot 4 gram kleursel.

Bij het rijpen der kaas spelen bacteriën een voorname rol. Opdat de gewenschte bacteriën de overhand zullen verkrijgen, voegt men meer e meer een aanzienlijke hoeveelheid hiervan to aan de melk, vóórdat deze gestremd wordt. Do speciaal daarvoor ingerichte laboratoriën worde reinculturen van bacteriën, hiervoor geschik gekweekt en in den handel gebracht, en de culturen worden in de kaasmakerijen voortge kweekt in vooraf gesteriliseerde ondermelk o wei.

Om te stremmen, voegt men thans toe 15 to

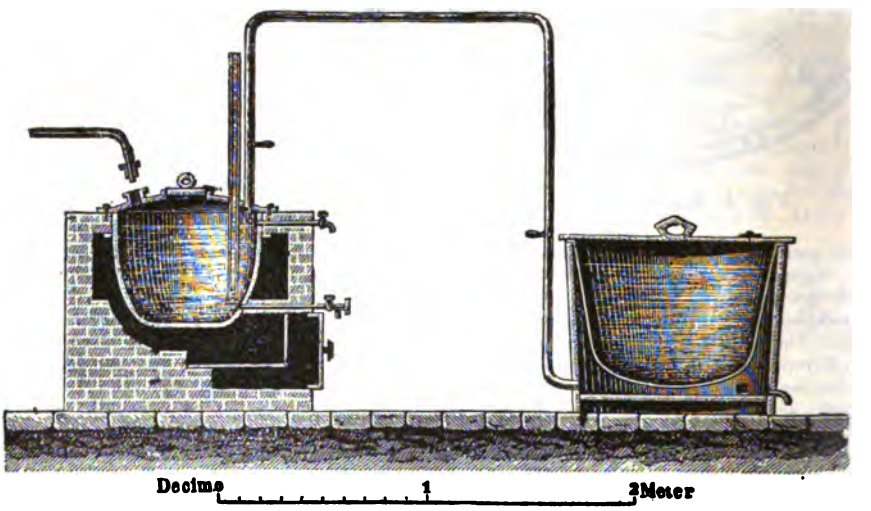

Fig. 1. Inrichting tot verwarming van een kaaskuip.

Voordat de melk gestremd kan worden, moet zij dus worden verwarmd. Op de boerderij doet men dit òf door een gedeelte der melk in een ketel op het vuur te plaatsen òf door den kaasketel zoodanig te plaatsen dat daaronder een vuur kan worden aangebracht. In de fabrieken wordt de melk verwarmd en verkaasd in den Amerikaanschen kaasbak (fig. 1). Deze heeft een buitenwand van dik hout, en een binnenwand, op den buitenwand rustende, van vertind plaatijzer, met tusschen de beide wanden een ruimte van eenige c.m., waarin stoom gelaten kan worden. Opdat later de Amerikaansche kaasbak ook zeer geschikt zal zijn voor het bewerken, rust de bak op drie paar pooten, waarvan het middelste paar het langst is, zoodat hij door middel van klossen zoowel horizontaal als in elken gewenschten schuinen stand gebracht kan worden.

Als de melk op temperatuur is, wordt voor het bereiden van bijna alle ongekruide en een deel der gekruide kaassoorten eerst kaaskleursel toegevoegd, dat moet dienen om het latere deeg der kaas een geelroode of goudgele tint te ge-

25 gram fabriekmatig bereid stremsel per 100 L. melk. Door de stremtemperatuur hooger of lager te nemen en de hoeveelheid stremsel meer of minder groot, zal het stremmingsproces in korter of langer tijd zijn afgeloopen. De duur der stremming, de stremtijd, heeft veel invloed op het deeg der kaas; een korte stremtijd geeft een vast deeg dat langzaam rijpt, maar ook lang goed blijft; een lange stremtijd brengt een zachter, doch vlugger rijpend deeg mede, maar de kaas kan niet zoo lang duren. Op de vastheid van het deeg en de goede korstvorming hebben hoogere stremtemperaturen meer invloed dan een grootere hoeveelheid stremsel. De Hollandsche kaassoorten worden gewoonlijk in een half uur gestremd; zeer zachte, b. v. Fransche kaassoorten, vragen daarvoor 24 uur. Gedurende het stremmen, moet de melk volkomen rustig staan, bij voorkeur moet de kaasketel daarbij van boven met een houten deksel of met kleeden worden afgedekt, om warmte-uitstraling der bovenste laag te voorkomen. Het stremmingsproces is afgeloopen, wanneer de melk zich voordoet als een dik geleiach-

Digitized by Google

tige, samenhangende massa, welke op een schuins ingestoken en daarna voorzichtig omhoog getrokken vinger zuiver en scherp afbreekt, zonder dat er iets aan den vinger blijft hangen. De werking van het stremsel is dan nog niet afgeloopen, maar men kan met de verdeeling der gestremde melk aanvangen. Onder den invloed van het stremsel heeft de pas gestremde melk een samentrekkend vermogen, dat vrij sterk afneemt, wanneer het bovengenoemd kenmerk eenmaal is verkreken. Zonder de melk te verdeelen, zou de wei uittreden aan de oppervlakte en de kanten;

Fig. 2. Amerikaansch kaasmes met verticaal staande messen.

Fig. 3. Amerikaansch kaasmes met horizontaal staande messen.

door de verdeeling wordt de oppervlakte sterk vergroot en voor de wei de weg verkort. De verdeeling geschiedt met het Amerikaansche kaasmes, 4 tot 20 platte, stalen, op 1 c.m. van elkander in een raam gevatte messen (fig. 2 en 3), de Hollandsche harp of kliender, bestaande uit 1½—2 cm. van elkander afstaande in een raam gevatte ronde staven (fig. 4), of een roerder. De stukjes gestremde melk, thans wrongeldeeltjes genoemd, staan de wei vlug af, des te vlugger naarmate de wrongeldeeltjes kleiner zijn. Was de stremtijd kort, dan verdeelt men wel tot op de grootte van een dikken speldeknop en de bewerking is in 20—30 min. afgeloopen; was de stremtijd wat langer dan 30 min., dan brengt men de wrongeldeeltjes tot op walnootgrootte en bewerkt 2 tot 3 uur. De uittredende wei, in de bewerking hinderende, wordt afgeschept of afgeheveld. De bewerkingsduur kan worden verkort en de te verkrijgen kaas vaster en duurzamer worden gemaakt door op het einde der bewerking de temperatuur der nog in de wei drijvende wrongel te verhoogen tot eenige graden boven stremtemperatuur. Na het nawarmen wordt de wrongel op een hoop in het eene eind van den kaasbak gebracht en de wei verwijderd. Bij ongekruide kazen, b. v. Gouda of Edammer, gaat het deeg, met of zonder voorafgaande kruimeling in het vat (fig. 5); bij kruidkaas wordt het eerst gekruimeld of gemalen met een molen en daarna worden kruiden (komijn, kruidnagelen en dergelijke) als ook zout toegevoegd. Heeft de wrongel zich in het vat een weinig gezet en den vorm der kaas aangenomen, dan wordt ze omgeven door een doek van katoen of linnen, om gedurende het persen wei-uittreding te vergemakke-

Fig. 4. Harp of kliender.

Fig. 5. Goudsche-kaasvorm.

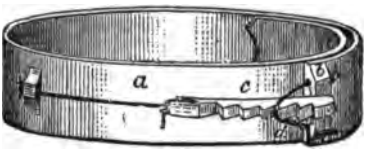

Fig. 6. Vorm voor Emmenthaler kaas, van terzijde.

lijken, een goed gesloten korst te verkrijgen en om te voorkomen, dat door het persen de kaas aan den wand van het kaasvat vastkleeft. In het vaatje gaat de kaas onder de kaaspers. Het per-

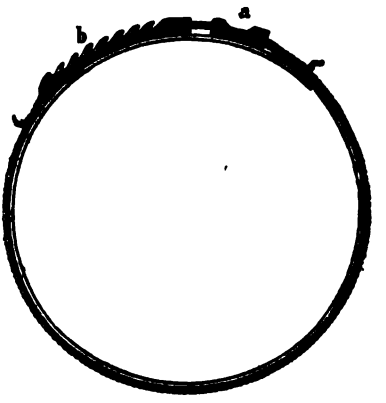

Fig. 7. Vorm voor Emmenthaler kaas, van boven gezien.

sen heeft ten doel een weisurplus, dat niet uittrad door het samentrekken der wrongel, te verwijderen door druk. De persen zijn bijna zonder uitzondering hefboompersen; het best zijn de

Digitized by Google

Engelsche kaaspersen (fig. 8), hebbende een stelsel van meerdere op elkander werkende hefboomen. Het persen duurt van 2 tot 6 uur. Is dit afgeloopen, dan dient voor den vorm der kaas te worden gezorgd. Door het deksel van het kaasvat is de bovenkant der kaas van ongewenscht model ge-

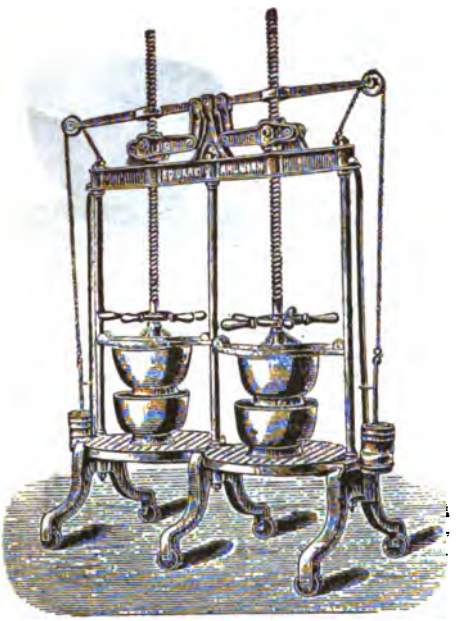

Fig. 8. Engelsche kaaspers.

worden; dit verbetert door de kaas eenigen tijd omgekeerd in het vat, zonder druk, te laten staan. Reeds in het deeg gezouten kaas gaat thans naar het pakhuis om te rijpen; nog niet gezouten kaas wordt zout gegeven door, onder gedurig omkeeren, steeds weder zout over de korst te strooien of door de kaas in een bad te

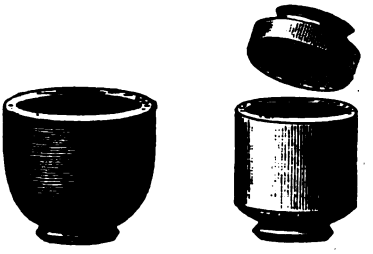

Fig. 9.
Zetter of kaaskop. Edammer kaasvat.

doen van sterke pekel. Het zouten of pekelen duurt ongeveer vier dagen. Daarna gaat ook deze kaas naar het pakhuis. Gedurende het rijpen wordt door bacteriën de thans nog witte, smakelooze wrongel tot een geel uitziend, smakelijk deeg vervormd. Te hooge temperatuur op het pakhuis (hooger dan ± 17° C.) bevordert den bacterie-groei te sterk en brengt gemakkelijk kwade gebreken mede. Ook vormt zich intusschen de kaaskorst, welke later het deeg tegen schimmels moet beschermen. Door te droge lucht in de tijdperk wordt de korst te droog, stug en hard; door te vochtige lucht kunnen schimmels haar reeds thans doorboren. Om de schimmels tegen te gaan en overtollig zout uit de korst te verwijderen, wordt de kaas na ± 10 dagen ½ uur in lauw water gelegd en gewasschen en na 30 dagen in kalkwater aan dezelfde bewerking onderworpen, opdat de korst leniger en glanziger wordt. Om deze eigenschappen te behouden, wordt de korst daarna wel ingewreven met gekookte lijnolie. Wanneer de kaas naar de winkeliers gaat, wordt de korst met een mes of op een schrapmachine mooi glad geschaafd en daarna wel geverfd met tournesol (een kleurstof uit de plant *Croton tinctorium*, die in het zuiden van Frankrijk groeit) of met een oplossing van aniline in water en spiritus.

Blijft, veelal ten gevolge van onvoldoende bewerking, het deeg der kaas bij het rijpen wit en korrelig, dan heeft ze het gebrek „kort": de korst gaat dan gaarne rimpelen. Zijn gedurende het rijpen bacteriën tot ontwikkeling gekomen die lucht afzonderen, dan ontstaan in het deeg te veel of te groote openingen; de kaas heet dan „los". Is dit zoo erg, dat het deeg een sponsachtig voorkomen verkrijgt en de smaak bedorven zoet, geil wordt, dan heeft men het gebrek „heft". Ontstaat in het deeg een scheur, welke allengs grooter wordt, en splijt de korst zelfs, dan heeft men een „knijper"; de goede smaak der kaas maakt daarbij plaats voor een verkeerde. Is een schimmel er in geslaagd de korst te doorboren en vormt zij nu boven de korst een molshoopje van schimmeldraden, dan heeft de kaas „de pokken". Heeft een andere schimmel zich onder de korst genesteld en veroorzaakt zij daar rotting, dan heet dit „kanker". Slaagt een klein zwart vliegje, de kaasvlieg, erin, haar eieren te brengen onder de kaaskorst, dan ontwikkelt zich uit ieder ei een „kaasmade" die, voor voedsel, gangen graaft in het deeg. De „kaasmijt", die zich gaarne in de korst van oude kaas nestelt, is een microscopisch klein, geleedspinachtig diertje dat zich snel kan vermenigvuldigen en daardoor ook de grootste kaas in korten tijd zal verteren. De kaasmijt begeeft zich van de eene kaas naar de andere; om haar te bestrijden vege men de planken, waarop de kaas ligt, herhaaldelijk af en houde ze, evenals de kazen zelf, rein door boenen met kalkwater.

Er zijn een massa kaassoorten, welke bereid worden met stremsel. Alle *zachte soorten* worden zeer langzaam gestremd, stremtijd 2 tot 24 uur. Na het stremmen wordt de wrongel niet bewerkt, alleen de wei, welke van zelf uittreden wil, wordt afgevoerd. Deze soorten worden gemaakt uit volle melk, uit gedeeltelijk of geheel geroomde melk, maar ook uit melk, waaraan room is toegevoegd. Wordt de kaas jong verbruikt, het deeg niet gezouten, dan heeft men de *roomkaas* van Frankrijk, Engeland, Italië. In Frankrijk wordt dit kaasje ook wel gezouten en dan heet het *Bondon, Malakoff, Petit Carré* of

Digitized by Google

Ancien Impérial. Bovenstaande kaassoorten zijn zeer vochtig en niet lang houdbaar. De meeste zachte kaas wordt echter iets vaster gemaakt door de stremtemperatuur hooger te nemen, 35—37° C., te stremmen in 1 tot 2 uur en door de gestremde melk een weinig te verdeelen bij het brengen in de vormen. Zijn ze hierin voldoende vast geworden, dan worden ze gezouten en daarna in een goed te ventileeren kelder gerijpt, bij lage temperaturen gedurende eenige weken. Zij worden in drie groepen verdeeld: de vierkante kazen, de ronde en de kazen, waarbij schimmels een invloed hebben uitgeoefend op smaak en geur. De bakermat van de vierkante zachte kazen is Belgisch Limburg. In Duitschland heeten ze echter *Backsteinkäse,* in Beieren *Romatour;* in Oostenrijk *Schlosskäse* en *Schwarzenberger;* in Frankrijk *Tuile de Flandre, Larron, Fromage de Maroilles, de Villiers, de Pont l' Evêque, de Void;* in Engeland *Brickbat.* De aldus bereide zachte kaas in ronden vorm heet in Duitschland *Schachtelkäse* of *Rahnkäse;* in Zwitserland *Vacherin, Chevrotin = Geisskäsli;* in Engeland *Slipcote;* in Italië *Robbiole, Robbiolini, Formagelle;* in Frankrijk zijn een massa soorten geheeten naar de plaats van fabricage, de voornaamste dezer zijn de *fromage de Cantal* of *de la Guiole, de Livarot, Petit Bondon, Malakoff, Geromé* of *Gerardmer, Mont d'or* en de *Senecterre.*

De zachte kazen, waarop de schimmels zullen inwerken, worden spoedig na de vervaardiging in den kelder op stroo gelegd. Voor de verschillende soorten zijn het andere schimmels, welke den eigenaardigen smaak aanbrengen; zij hebben resp. blauwe, witte, bruine, roode of gele schimmeldraden. Deze kaasproductie stamt uit Frankrijk; soorten zijn *Brie, Coulommier, Camenbert, Neuchatel* of *Bondon.*

De *harde kaassoorten* ontleenen hun naam aan hun vaster deeg, verkregen door een korteren stremtijd, 15—30 minuten, het bewerken der wrongel voor wei-uittreding en in den regel ook door het persen der pas gemaakte kaas. Onder deze zijn er ook weder eenige, waarbij de eigenaardige smaak te voorschijn wordt geroepen door schimmels, woekerende in het deeg. Bij de *Roquefort* (Frankrijk), een schapekaas, wordt bij het vormen der kaas door de gekruimelde wrongel een weinig „schimmelbroodpoeder" toegevoegd; bij de *Stilton* (Engeland) dringen de schimmels bij het rijpen van buiten in de jonge kaas. Andere soorten dezer kaas zijn de *Gorgonzola* (Italië) en *Blue veined Dorset* (Engeland). De overige harde kaassoorten laten zich indeelen onder *Emmenthaler, Gouda* en *Edammer,* de *Engelsche kaassoorten, de Parmesaankaas* (Italië) en de, overal *gekruide, magere kaas.* De eerste werden oorspronkelijk gemaakt uit volvette melk, maar bij allen is in den loop der tijden daartegen in meerdere of mindere mate gezondigd. De Emmenthaler, waartoe ook de *Gruyère* gerangschikt wordt, is het duurzaamst.

Gouda-kaas wordt uit zoo goed als volvette melk gemaakt; bij uitzondering wordt in het najaar een weinig geroomd. De geheele bereiding is berekend op het verkrijgen van een eenigszins zacht deeg. De bereiding dezer kaassoort is algemeen op de Zuidhollandsche boerderijen, zooals in Noordholland, het vervaardigen der *Edammers.* Het verkazen der volvette melk, dadelijk na het melken, is hier echter meer uitzondering; regel is, dat eens per dag gekaasd wordt (*dagkaas*), door de avondmelk weg te zetten in een kelder en den volgenden morgen na het verwijderen der room te verkazen met de volvette morgenmelk. Het deeg dezer kaas behoort vaster te zijn, dan bij de Gouda's, en iets hooger gekleurd. Onder de Engelsche kaassoorten zijn bekend de Cheddar, de Leicester, de Gloucester, de Cheshire en de Derby.

Tot de *magere kaassoorten* behooren de *Leidsche* en de *Friesche.* De Leidsche werd gemaakt uit melk, welke 12 uur korter geroomd was dan de Friesche; het vetgehalte der kaasmelk was daardoor wat hooger, de melk zelve meer zoet. De wrongel liet men bij de Friesche kaas op het einde der bewerking 2—4 uur liggen tot verhooging van het zuurgehalte, waardoor het deeg vaster werd. Het deeg der Leidsche bleef meer zacht en meer geschikt om gesneden te worden, terwijl dat der Friesche meer hard werd en geschikter om te worden geraspt. Op het einde der bewerking werd de wrongel gekruimeld of gemalen en daarna werden zout, kruidnagelen en komijn toegevoegd. De vorm der kazen is platrond met scherpe kanten. De zwaarte wisselt af van 7 tot 15 kg. Soortgelijke kaas wordt in sommige streken van Duitschland, Zwitserland, Oostenrijk, Hongarije en Italië gemaakt.

Uit zure melk worden ook verschillende kaassoorten gemaakt; zij kunnen slecht duren en slecht vervoerd worden, waardoor de fabricage meer plaatselijk blijft. Hiertoe behooren de Zwitsersche groene kaasjes, welke echter niet uit wei, maar uit afgeroomde melk worden gemaakt en door toevoeging van de fijngemalen, gedroogde bladeren van een in Zwitserland verbouwd wordende blauwbloemige klaversoort (*Melilotus coerulea*) de groene kleur en den eigenaardigen geur verkrijgen.

Volgens de statistiek bedroeg de kaasproductie in ons land in het jaar 1912:

	Totaal
43 920 000 kg.	
51 790 000 „	
95 710 000 kg.	

De productie van vette kaas op boerderijen bedroeg ongeveer 50 000 000 kg. Op de fabrieken wordt vette, halfvette en magere kaas gemaakt.

In 1913—1915 (invloed van den oorlog) was de uitvoer uit Nederland naar:

	1913	1915
België	16 719 000 kg.	5 395 000 kg.
Groot-Brittannië .	19 118 000 „	8 409 000 „
Pruisen	13 627 000 „	63 065 000 „
Andere landen ..	16 820 000 „	9 363 000 „
	65 924 000 kg.	86 232 000 kg.

Kaascontrole. Bij de kaasbereiding is aangegeven, dat kaassoorten, welke oorspronkelijk alleen uit volvette melk bereid werden, thans

Digitized by Google

ook gemaakt worden uit geheel of gedeeltelijk ontroomde melk. Ook wordt bij de bewerking wel te veel water in het deeg gelaten, opdat dit zachter, vetter schijnend, zal blijven. De kaascontrole heeft ten doel, garantie te geven, dat het vochtgehalte binnen normale grenzen blijft en dat de droge stof der kaas een aangegeven procent melkvet bevat; uit volle melk bereide kaas minstens 45 %. De organisatie van de kaascontrolestations en van het Rijkstoezicht is geheel als van de botercontrolestations (zie *Botercontrole);* alleen de op het product aan te brengen merken zijn anders. De Rijkskaasmerken worden vervaardigd uit wrongel, in bladvorm bereid, waarin, behalve het Rijksmerk, aanduidingen, welke den vervaardiger en den tijd van vervaardiging met behulp der boekhouding aanwijzen. Bij het vervaardigen van de kaas werden zij in de korst gedrukt en ze zijn daaruit niet te verwijderen.

Kaas- en Broodvolk is de naam van een economisch-oproer in het N. van het graafschap Holland, waar de West-Friezen, Kennemers en Waterlanders tot wanhoop waren gebracht door den stilstand van visscherij en handel, als gevolg der rooftochten van de Hoekschen tijdens den Jonker Franssen oorlog, door de plunderingen van Hoekschen en Kabeljauwschen, door verwarring in het muntwezen en door zware oorlogsbelastingen. Velen droegen een stuk kaas en brood voor de borst of een kaas en brood bij wijze van legerteeken, dan wel in hun vaandel, daarmee te kennen gevende, dat zij vochten voor de eerste levensbehoeften. Naar *Velius* in zijn „Croniick van Hoorn" (Hoorn 1617) mededeelt, verzamelden zij zich in 1491 te Alkmaar, plunderden de woning van *Nicolaas van Boshuizen,* algemeen rentmeester van Holland, bedreven er vele buitensporigheden, trokken naar Hoorn en verwoestten vele kasteelen. Hun aantal nam toe en in 1492 begaven zij zich naar Haarlem, waar het volk, in strijd met de bevelen der overheid, hen door de Kruispoort binnenliet. Het Kaas- en Broodvolk maakte zich aanstonds meester van het raadhuis, doodde den schout *Nicolaas van Ruiven,* diens broeder en 2 schepenen, plunderde de huizen der aanzienlijken en verbrandde de rekenboeken der achterstallige belastingen. Verder verwoestten de opstandelingen vele adellijke sloten, trokken naar Leiden en Rotterdam, en sloopten de huizen Kralingen en Spangen. Dit hield aan totdat hertog *Albrecht van Saksen* door keizer *Maximiliaan* naar de Nederlanden gezonden werd. Hij versloeg het Kaas- en Broodvolk en dempte weldra het oproer. De oproerlingen werden zwaar gestraft. De privileges werden hun ontnomen, Alkmaar verloor zijn muren, groote geldsommen moesten worden opgebracht, honderden personen, barrevoets, in het hemd, een wit stokje in de hand, om genade smeeken. De hoofdschuldigen vielen onder beulshanden.

Kaasjeskruid. Zie *Malva* en *Malvaceeën.*
Kaaskleursel. Zie *Kaas.*
Kaaskop. Zie *Kaas* en *Vischtuigen.*
Kaasmes.
Kaasmijt.
Kaaspers.
Kaasstof.
} Zie *Kaas.*

Kaaswrongel. Zie *Kaas.*

Kaatsen is een der oudste *balspelen* en, zooals onder dit woord werd aangetoond, reeds eeuwen lang in Nederland inheemsch, terwijl het er ook heden ten dage nog, vooral in Friesland, vlijtig beoefend wordt.

Wat de regels van het spel betreft, worden de beide partijen als de Rooden en de Witten aangeduid, kenbaar door strikjes op de borst. Zoo is ook het telegraafbord, dat bij elken slag den stand der partij aanwijst, voor de eene helft rood, voor de andere wit geverfd. Bij den aanvang van het spel begeven de rooden zich naar den opslag (zie de afb.) en de witten naar het perk; een der eersten plaatst zich daarbij een weinig achter de opslaglijn, steekt de hand ten teeken van aanvang in de hoogte en het spel begint, doordat de bal door den opslager naar het perk wordt geslagen. Er zijn nu twee gevallen mogelijk, die den loop van het spel bepalen: òf de bal wordt in het afgelijnde perk gedreven, òf niet. In het laatste geval wint de tegenpartij, het perkpartuur, 2 punten. In het andere geval kunnen zich weer twee mogelijkheden voordoen: de bal komt in het afgelijnde perk, waarvan de kaatsers, hier opgesteld, den bal kunnen terugslaan over de voorlijn, of niet; slaan ze den bal niet terug, dan wint de opslagpartuur 2 punten, slaan ze den bal terug uit het perk, dan kunnen zich weer vier gevallen voordoen: *a.* de teruggekaatste bal wordt door de roode tegenpartij teruggeslagen over de perkvoorlijn, hetgeen hun 2 punten bezorgt; *b.* de teruggekaatste bal wordt door het perkpartuur over de bovenslagslijn gedreven, waardoor het witte perkpartuur 2 punten verkrijgt; *c.* de terug geslagen bal wordt door het perkpartuur over de kwaad zijlijnen gedreven, hetgeen als een misslag geldt en der tegenpartij 2 punten bezorgt; *d.* de teruggekaatste bal bereikt de bovenlijn niet, maar komt tot rust tusschen deze lijn en de voorperklijn, hetgeen een onbeslisten slag is; dit heet *kaats.* De kaats wordt door een blokje aangeduid. Perk- en opslagpartuur verwisselen met één kaats, als een of beide parturen 6 punten heeft (hebben); met 2 kaatsen wordt verwisseld, zoo geen der parturen nog 6 punten heeft in 't halve spel; dus met 2 kaatsen bij 0, 2 of 4 punten bij een of beide parturen. Een partuur is de

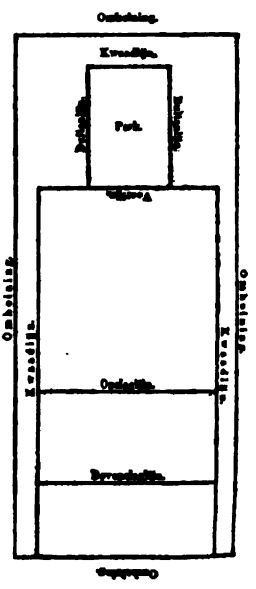

Kaatsbaan.

Digitized by Google

ombinatie van 3 spelers. De slagen worden onerscheiden in *bovenslag, victoriaslag, herculesslag, triktakslag* en *vossenslag*. Elke partij bestaat uit 3 spellen (6 halve spellen), ieder half spel uit 4 winstpunten. Heeft een partuur vier winstpunten behaald, dan wordt daarvoor een „half spel" in de plaats gesteld en vervallen de punten der tegenpartij; daarentegen blijven de eenmaal gewonnen „halve spellen" behouden.

Het perk heeft een lengte van 18 m., een breedte van 4½ m.; de opslag is (afstand van opslag tot persoonlijk) 30, 32 of 34 m., naar gelang der spelkwaamheid der spelers. De bovenslaglijn bevindt zich op 40 m. van de perkvoorlijn; terwijl de afstand tusschen bovenlijn en omheining 5 m. bedraagt. Een herculesslag (d. i. een slag uit het perk over de omheining) is dus ± 60 m. De breedte van het speelveld is 25 à 30 m.; dit hangt af van de breedte van het terrein.

Naar men meent, is het Kaatsspel hier te lande ingevoerd door de Romeinen. Deze zouden het overgenomen hebben van de Grieken. Eeuwen lang is dit spel hier thans inheemsch. Vele onzer schrijvers gewagen er dan ook van o. a.: *J. v. Lennep* in „Ulrich de Zanger" (Onze Voorouders). In de Middeleeuwen gold het Kaatsspel voor een ridderlijk spel, dat dan ook zoowel door graven, hertogen als geestelijken werd beoefend. In Friesland is het heden ten dage nog het volksspel bij uitnemendheid, terwijl het ook in de Streek in Noord-Holland, in Zuid-Holland en o. a. ook te Amsterdam door een club Friezen beoefend werd. Tal van volksuitdrukkingen zijn ontleend aan het Kaatsspel.

Teneinde dit aloude balspel te propageeren, werd in 1897 „De Nederlandsche Kaatsbond" opgericht, waarbij een 50-tal clubs zijn aangesloten. Deze bond moderniseerde het spel eenigszins. De Ned. Kaatsbond heeft zijn regels vastgelegd in een Kaats-reglement, dat bij alle wedstrijden gevolgd moet worden. Een 7000 kaatsers ongeveer zijn bij het leidende lichaam aangesloten. De belangrijkste wedstrijden zijn die om den *Mulier*-prijs en de *Bogstra*-prijs. De Nederlandsche Kaatsbond werkt tevens de beoefening van de lichte athletiek door spelers en speelsters in de hand.

Zie: „Het Kaatsspel" (uitgave J. F. v. d. Ven te Baarn).

Kabaai of *Kabaja* is de naam van een kleedingstuk, dat door Europeesche dames in Nederlandsch Oost-Indië gewoonlijk in huis gedragen wordt en ook wel bij inlandsche vrouwen in gebruik is. Het is een lang afhangend, eenigszins ruim overkleed met lange, nauwe mouwen, die om de polsen bevestigd worden. Het is van voren geheel open en wordt met spelden of knoopen dichtgemaakt.

Kabadion is een lange overrok, die gedragen wordt door de Grieksche wereldlijke geestelijken.

Kabara of *Kabra*, de haven van Timboektoe, ligt 5 km. ten zuiden daarvan op een hoogte, aan een zijrivier van den Niger, en telt 2000 inwoners, Sonrhai, Toelbe en Negers benevens vreemde kooplieden uit Timboektoe en Toeat. Zuidwestelijk daarvan aan den Niger zelf ligt de belangrijke havenplaats Koriome.

Kabarda of *Kabardije*, een bergstreek aan de noordelijke helling van den Kaukasus, strekt zich noordwaarts uit tot aan de rivieren Malka en Terek en wordt door den bovenloop van laatstgenoemde in Groot- en Klein-Kabarda verdeeld. Het geheele gebied is 9800 v.km. groot. Groot-Kabarda bevat het westelijk gedeelte tusschen den bovenloop van den Terek, den Malka en den Koeban en is rijk aan wouden, weiden en akkers. Klein-Kabarda, ten oosten van den Terek, is arm aan bosschen, bezit echter goede weidegronden. De bevolking bestaat uit ongeveer 70 000 Kabardijnen, die tot den stam der Tsjerkessen behooren, 10 000 Tartaren en 4700 Russen, die zich meer met paarden, schapen, en bijenteelt dan met landbouw bezig houden. Het geheele land is afhankelijk van Rusland.

Kabbala of *ontvangens leer* (overlevering) is de naam in de Middeleeuwen door de Joden gebruikt voor hun geheime leer en mystiek, getrokken uit de gewijde boeken, welke niet tot de vijf boeken van *Mozes* behooren, en uit de mondelijke overlevering. Sedert de 12de eeuw echter geeft men dien naam aan een geheimzinnige wijsbegeerte, wier beginselen men reeds in het Perzisch-Macedonische tijdperk aantreft, terwijl zij de Oostersche emanatieleer tot grondslag heeft. Bij *Philo*, in den „Talmud" en in de „Midrasjim" vindt men wijsgeerig-godsdienstige begrippen, die door latere schrijvers zijn overgenomen; maar het eerste kosmogonische werk is het boek „Jezirah" (schepping) uit de 7de eeuw, hetwelk aan *Akiba* werd toegeschreven. Eerst veel later evenwel, namelijk in de 2de helft der 12de eeuw, bemoeide zich deze geheimzinnige leer, die zich aanvankelijk bij God en de schepping bepaald had, met uitlegkunde, zedeleer en wijsbegeerte en trad op als een mystiek-godsdienstig leerstelsel. De geschriften, die daarover in de volgende 3 eeuwen in het licht verschenen, handelden over de geheime beteekenis der Gewijde Schrift, over haar uitlegging, over den eigenlijken zin der wetten en over het doen van wonderen door het uitspreken van den naam van God of door het gebruik van heilige spreuken. Ook vervaardigden de Kabbalisten boeken, die zij in de plaats stelden van gezaghebbende schriften, zooals het in de 13de eeuw in het Arameesch geschreven en door zijn schrijver *Moses de Leon* aan *Simeon-ben-Jochai*, een leerling van *Akiba*, toegekend boek „Sohar" (lichtglans), den bijbel van de jongere aanhangers der Kabbala. Zij hadden de wijsgeeren en voor een gedeelte ook de Talmudisten tot tegenstanders. Opnieuw bloeide de Kabbalistische wijsheid tegen het einde der 16de eeuw in Palestina en Italië. Al vindt men in het Jodendom hier en daar sporen van Kabbalistiek, werkelijk levend is de Kabbala slechts onder enkele Poolsche Joden, die in grof bijgeloof leven. Zie het artikel *Cabala* in de Jewish Encyclopaedia.

Kabebe, de vroegere hoofdstad der straten van den Muata Jamwo in westelijk Centraal-Afrika, op 8° 54′ Z. Br. en 23° 7′ O. L. v. Gr., was vroeger een mooie stad met breede straten en groote marktpleinen, bewoond door 50 000 menschen, die mooi geverfde katoenenstoffen, matten en sierlijke ivoren en koperen voorwerpen

Digitized by Google

vervaardigden. Na verplaatsing der residentie naar het naburige Mussumba verviel Kabebe, zoodat *Pogge* er in 1875 nog slechts een klein aantal hutten met 150—200 bewoners vond.

Kabel, *Electrische.* Hieronder verstaat men in de eerste plaats die electrische geleidingen, welke onder den grond of onder water gelegd

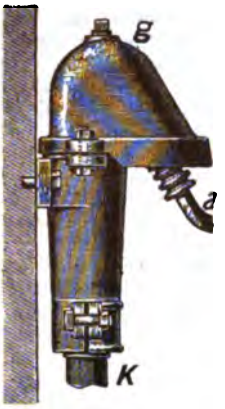

Fig. 1. Kabel. (Type K. E. M.).

Fig. 2. Kabel. (Type K. E. D.).

moeten worden, en dus op doeltreffende wijze electrisch geïsoleerd en tegen mechanische beschadiging beveiligd dienen te zijn. Omtrent de fabricage en de algemeene constructie van dergelijke kabels zie *Electrische leiding.* Van deze algemeene constructie wordt in bijzondere gevallen afgeweken; zoo geschiedt de bescherming tegen mechanische beschadiging wel door de kabels in betonkanalen onder te brengen; zoodra er meerdere kabels langs eenzelfden weg liggen, kan dit voordeelen opleveren. De ijzeren ompantsering blijft in dit geval achterwege, de loodmantel is dan de buitenste omhulling.

De kabels worden in sleuven gelegd van 60 à 70 cm. diepte, soms dieper indien er veel gevaar voor beschadiging bestaat, of de omstandigheden dit vereischen. Indien er veel gevaar voor beschadiging bestaat, gaat men er ook toe over, de kabels voor het weder dichten van de sleuven met planken of met oude dakpannen af te dekken; het afdekken met dakpannen is het goedkoopste, het helpt echter weinig, daar de eventueele graver, die onbekend met het aanwezig zijn van den kabel op een laag pannen stoot, zijn toevlucht tot het houweel zal nemen om door de hindernis heen te komen, waardoor er veel meer kans zal zijn, dat hij den kabel zal doorhakken dan bij gebruik van de spade. Van planken daarentegen zal hij vrijwel zeker begrijpen dat zij daar opzettelijk zijn aangebracht.

Het onderling verbinden van 2 kabeleinden en het maken van aftakkingen op een kabel geschiedt met z. g. moffen, die respectievelijk den naam dragen van verbindings- of langsmoffen en van aftak- of T-moffen (zie *Electrische leiding).* De moffen, waarin de kabels eindigen heeten eindsluitingen, en men spreekt van *paaleindsluitingen,* indien zij zich boven in een paal of mast bevinden, teneinde den kabel met een op dien paal gespannen bovengrondsche leiding in verbinding te brengen, van *kabeleindsluitingen,* indien zij zich in centrales, onderstations, aftakstations, transformatorstations of dergelijke bevinden, en dienen om de kabels in verbinding te brengen met de rails of direct met de klemmen van machines of transformatoren. Fig. 1 toont een dergelijke paaleindsluiting; Fig. 2 een kabeleindsluiting; *K* stelt den in de eindsluiting ingevoerden kabel voor, *a—a* de uitgaande aders, *g* stelt het gietgat voor, waardoor de isoleermassa wordt ingegoten (zie *Electrische leiding* en *Isolator, Electrische).*

Bij zeer hooge spanningen worden aan de fabricage van den kabel zware eischen gesteld, evenals aan de montage van de moffen, hetgeen het gebruik van kabels zeer duur maakt. Tot ongeveer 30 000 Volt levert het gebruik van kabels geen bezwaar op, men is ook nog wel tot hoogere spanning gegaan. Gewoonlijk echter gaat men boven ongeveer 10 000 Volt spanning wegens de genoemde hooge kosten al tot het gebruik van luchtleidingen, behalve wanneer dit tot groote bezwaren leidt, zooals in dichtbevolkte centra.

Voor plattelandsvoorzieningen gebruikt men ook bij lage spanningen vrijwel steeds luchtleidingen, daar die steeds goedkooper zijn, en goedkoopte bij dergelijke plattelandsnetten meestal een eerste vereischte is, terwijl de bezwaren tegen luchtleidingen als daar zijn: ontsiering der omgeving, hindernissen van het terrein en geringe bedrijfszekerheid hier gewoonlijk van minder gewicht zijn.

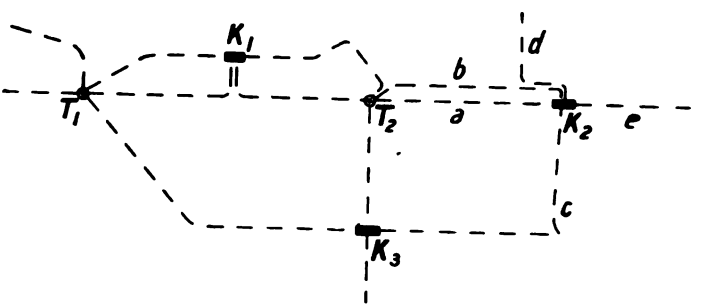

Fig. 3. Kabel.

Teneinde bij kabelnetten het afschakelen van een kabel te vergemakkelijken, wanneer dit noodig mocht zijn, b. v. bij een stoornis, zonder het bedrijf op de andere kabels te hinderen, plaatst men op de belangrijkste knooppunten, vooral indien er meer dan 3 kabels bijeen komen, z. g. kabelkasten, die onder- of bovengrondsch kun-

Digitized by Google

nen worden uitgevoerd. Bovengrondsche kabelkasten nemen meer ruimte in beslag, zijn echter gemakkelijker in de bediening, en verdienen in vochtige, laag gelegen streken verre de voorkeur. Een voorbeeld van de onderverdeeling van kabelnetten met behulp van kabelkasten geeft fig. 3 aan. Hierin stellen *T*1 en *T*2 transformatorstations voor, die de toegevoerde hoogspanning tot de gebruikspanning, die gewoonlijk 220 Volt bedraagt, omlaag transformeeren, en vanwaar uit het laagspanningsverdeelnet wordt gevoed. *K*1, *K*2 en *K*3 stellen de kabelverdeelkasten voor, de streeplijnen de kabels, waarop de verbruikers met behulp van aftakmoffen zijn aangesloten. Als nu b. v. in kabel *a* een sluiting komt, dan wordt deze in *T*2 en *K*2 uitgeschakeld en de kabels *d* en *e* ontvangen stroom over de kabels *b* en *c*. De kabel wordt geleverd opgerold op z. g. kabelhaspels of kabeltrommels, d. z. groote houten trommels, waarop de kabel als het garen op een garenkloste is opgerold, het afrollen geschiedt door door het gat in de trommel een as te steken en hem daarom te doen draaien.

Een speciaal soort kabel is nog de flexible kabel, die bijv. gebruikt wordt voor de aansluiting van transportable motoren, en die dus veel minder stug moet zijn dan de gewone kabel, waartoe de kabel op een bijzondere wijze wordt geconstrueerd.

Met kabel duidt men ook aan gummiaderdraad (zie aldaar) en hackethaldraad (zie aldaar), waarvan de koperkern uit meerdere in elkaar gedraaide koperdraden is samengesteld, hetgeen bij groote koperdoorsnede noodig is, teneinde den draad voldoende soepel te houden.

Men spreekt dan van gummiaderkabel en van hackethalkabel.

Kabelader. Indien een electrische kabel uit meerdere van elkander geïsoleerde geleidingen bestaat, geeft men aan elk van die geleidingen den naam van ader. Zoo spreekt men van enkelvoudige en van twee-, drie- of meer-aderige kabels (zie ook *Electrische leiding*).

Kabelaring of *Kabellarga* is de naam voor een van kabelslag gedraaid touw, dat bij het lichten van het anker twee of drie slagen om het spil wordt gelegd, omdat het ankertouw of de ankerketting daarvoor te zwaar is. Door middel van einden touw wordt het aan den ankerketting vastgemaakt. Daar tegenwoordig de meeste schepen ankerkettingen en spillen met kettingschijven hebben, vindt een kabelaring zelden meer toepassing.

Kabelbrug. Zie *Brug*.

Kabelgaren (scheepsterm) is een dun eind touw, dat uit de hondenenden van zwaar touw wordt gehaald, om te dienen als schiemansgaren. platting en andere losse bindsels.

Kabelhaspel. Zie *Kabel, Electrische*.

Kabeljauw. Zie *Schelvisschen*.

Kabeljauwsche twisten. Zie *Hoeksche en Kabeljauwsche twisten*.

Kabelkast. Zie *Kabel, Electrische*.

Kabelkruis is in de wapenkunde een kruis, samengesteld uit touwwerk (zie de fig., kol. 2).

Kabellengte was vóór de algemeene invoering der stoomscheepvaart de lengte der ankertouwen en tegelijkertijd een snelheidsmaat op zee, vroeger minstens 120 knoopen. Thans noemt men in Duitschland en Oostenrijk aldus het tiende gedeelte van een zeemijl (185,5 m.); in Engeland *(cable length)* niet officieel $^1/_8$ Sea-mile (23,187 m.) en in Noord-Amerika 120 fathoms (219,46 m.). In Frankrijk bedraagt de nieuwe kabellengte *(encâblure)* 200 m., de oude daarentegen 295 m. (100 Toises); in Denemarken 100 Favne (188,312 m.); in Nederland de oude 235,5, terwijl de nieuwe bij de marine officieel vastgesteld is op 225 m.; in Portugal *(estadio)* 258 m. en in Spanje *(medida of cable)* 200 m. (120 Brazas).

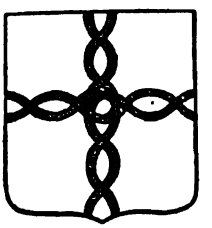

Kabelkruis.

Kabelmassa. Zie *Isolator, Electrische; Kabel, Electrische; Electrische leiding*.

Kabelmof. Zie *Kabel, Electrische; Electrische leiding; Isolator, Electrische*.

Kabelschoen is een koperen klemstukje, dat op het einde van een electrische geleidingsdraad of kabel gesoldeerd wordt, teneinde haar in verbinding met de rails of de aansluitklemmen van machines of apparaten te brengen.

Kabelsleuf. Zie *Kabel, Electrische*.

Kabelspoorweg is in engeren zin een toestel tot het overbrengen van lasten, waarbij de wagens langs een in de lucht gespannen kabel worden voortbewogen. Vooral daar, waar het terrein moeilijkheden oplevert en goedkoopere inrichtingen niet te gebruiken zijn, past men dit stelsel met succes toe. Bij de Chineezen en ook bij de Indianen werd het sedert eeuwen gebruikt om lasten over rivieren of bergkloven te brengen. De eerste technisch bruikbare kabelspoorweg dagteekent van 1411. Eerst na de uitvinding van ijzeren kabels is de ontwikkeling van deze wijze van lastoverbrenging begonnen. In hoofdzaak is de inrichting als volgt: men spant over een kloof of over een moerassige streek of rivier één of meer sterke kabels, die op houten of stalen geraamten rusten. Over deze kabels loopen de draagtoestellen door middel van schijven met groeven, waarin juist een kabel past. Een dunne draad aan den lastdrager bevestigd, kan aan begin- en eindstation worden op- en afgewonden, hetzij door een handlier of door een stoomwerktuig.

Voor het transport van ertsen en grond worden de kabelspoorwegen thans veel gebruikt. De volle wagens op de losplaats aangekomen. worden omgekipt en gaan leeg langs een anderen kabel terug naar de laadplaats. Afhankelijk van de snelheid van het bedrijf,, hangen de lastwagens dichter of verder van elkander. In sommige gevallen is geen motor voor de beweging noodig, als namelijk de omlaag gaande volle wagens de ledige wagens kunnen omhoog trekken. De toestellen, die de kabels dragen, zijn in het algemeen op afstanden van 60 tot 100 m. van elkander opgesteld, terwijl de hoogte van de kabels boven den grond 7 tot 10 m. bedraagt. Bij het overspannen van rivieren en kloven komen span-

Digitized by Google

wijdten van 300 m. voor. Eén spanwijdte bedraagt zelfs 1100 m., n. l. bij Catemoe in Chili. De langste kabelspoorweg verbindt de Famatinagroeven in Argentinië met het spoorwegstation te Chilecito (35 km. lang). Het grootste transportvermogen bezit de kabelspoorweg der Vivero Iron Ore Company Limited te Vivero in Spanje (250 000 kg. per seconde). In nieuwere inrichtingen is de drijfkracht electriciteit. De raderen, die over de kabels loopen, worden dan op dezelfde wijze bewogen als die van een electrischen tram; ook wordt de stroom eveneens door een beugel afgenomen van een draad, die langs den tot rails dienende dikken kabel loopt.

Kabeltram noemt men een tram, waarvoor de beweegkracht van uit een onder de straatoppervlakte liggenden kabel zonder eind geschiedt. De kabel loopt aan beide eindpunten der lijn over katrollen, wordt verder door kleine rollen ondersteund en geleid en op de een of andere plaats door een machine in beweging gebracht. Het meevoeren der wagens geschiedt door grijptoestellen, die van den wagen uit, door een smalle spleet in het plaveisel der straat tot op den kabel reiken en door den wagenbestuurder op elk willekeurig oogenblik er aan bevestigd of er van los gemaakt kunnen worden. Kabeltrams werden het eerst in Noord-Amerika (San Francisco) aangelegd en verbreidden zich van hier uit. Ook in Engeland en Schotland heeft men ze in enkele plaatsen aangelegd, vooral daar waar sterke hellingen zijn te overwinnen. Tegenwoordig zijn ze meestal door de electrische trams vervangen.

Kabeltrommel. Zie *Kabel, Electrische.*

Kabinda is een onderafdeeling van het district Kongo der Portugeesch-West-Afrikaansche kolonie Angola, ten noorden van den Kongo gelegen en begrensd door Fransch Kongo, den Kongostaat en den Atlantischen Oceaan. Het werd door de Kongoconferentie aan Portugal toegewezen en de grootte werd door verdragen met den Kongostaat (1885 en 1891) en met Frankrijk (1886) vastgesteld. Kabinda omvat sedert dien met Landana 460 v. km. met 8083 inwoners (1887), die zich zelf Basioten noemen, maar door de Europeanen ook wel Kabinda's worden genoemd. De gelijknamige hoofdstad, aan de monding van de Loekola in de Kabindabaai, heeft een voortreffelijke haven en bestaat uit een groep dorpen en faktorijen. De plaats wordt regelmatig door Duitsche en Engelsche stoomschepen aangedaan.

Kabinet, in het Middeleeuwsch-Latijn *cavinettum,* het verkleinwoord van *cavum,* beteekent een klein vertrek, dat aan een grooter verbonden is, zooals het kleine werkvertrek van een vorst naast de receptiezaal. Daar hij hier zijn staatsdienaren ontvangt, om hen over de belangen des lands te raadplegen, heeft men aan het woord kabinet een dergelijke beteekenis gegeven als aan het woord ministerie. Verder heeft men in ons vaderland het Kabinet der Koningin, waarbij bepaalde personen dienst doen.

Ook aan een vertrek met kunstwerken of met kostbare zeldzaamheden geeft men den naam kabinet. Eindelijk is een kabinet een ouderwetsch meubelstuk, waarvan het bovenste gedeelte is ingericht tot een kast met 2 deuren, terwijl het onderste gedeelte uit een aantal schuifladen bestaat.

Kabinet der Koningin is een college van personen, bestemd voor de werkzaamheden, die onmiddellijk onder de koningin plaats hebben; tevens is het het algemeen staatsarchief, belast met de bewaring van de oorspronkelijke staatsstukken en met hun uitgiften aan de verschillende departementen van algemeen bestuur. Het college bestaat uit een directeur, bijgestaan door 2 referendarissen, 2 hoofdcommiezen, 3 commiezen en een adjunct-commies.

Kabinetformaat is een formaat voor photografieën, dat iets grooter is dan het visitekaartenformaat en wel ongeveer 16 cm. hoog en 11 cm. breed.

Kabinetskwestie noemt men in constitutioneel geregeerde staten een kwestie of geschil tusschen de regeering en de volksvertegenwoordiging, van welks vereffening het al of niet aanblijven van het Kabinet afhankelijk wordt gesteld.

Kabira is de naam van een voormalige stad in het koninkrijk Pontus in het N. O. van Klein-Azië gelegen op de plaats van het tegenwoordige Niksar.

Kabiren zijn geheimzinnige godheden, die in Phoenicië, Klein-Azië en Griekenland gehuldigd werden. In laatstgenoemd rijk geschiedde zulks vooral te Samothrace, Lemnos, Imbros en Thebe, in Klein-Azië vooral te Pergamus en in Phoenicië te Berytus. Een bepaalde voorstelling van de godheden, welke onder dezen naam vereerd werden, liet de overlevering niet toe; de Samothracische Kabiren werden als zonen van *Apollo* aangeduid, de Lemnische godheden waren verwant met *Dionysus* en *Hephaestus,* in Thebe werd één Kabeiros met zijn zoon vereerd, de Pergamenische Kabiren werden als zonen van *Uranus* beschouwd. De dienst was overal met geheimzinnige plechtigheden verbonden.

Kaboel, bij de Ouden bekend onder den naam van *Ortospana* of *Kaboera,* is de hoofdstad van Afghanistan of liever van het belangrijkst gedeelte van dit gebied, namelijk van Kaboelistan. De stad ligt bijna 2000 m. boven de oppervlakte der zee in een driehoekige kloof aan de Kaboelrivier, aan 3 zijden door bergen ingesloten, die slechts een nauwen toegang tot den grooten weg van Ghasna openlaten. Ten zuidoosten van de stad verrijst op een rots het fort Bala-Hissar en aan de helling er van bevindt zich het koninklijk paleis, door tuinen omringd, benevens een groote bazar. Boven de forten verheft zich de citadel, waarin een broeder van *Dost-Mohammed* een paleis gebouwd heeft, dat hij met den naam van Koelahi-Feringi (Europeesche hoed) bestempelde. Sedert 1842, toen Kaboel door de Engelschen veroverd en gedeeltelijk verwoest werd, ligt dat alles grootendeels in puin, ook de groote bazar in het midden der stad, die eigenlijk een stad op zich zelf vormt. Voor het overige heeft de stad nauwe, onregelmatige, morsige straten en hooge huizen met platte daken. Er wonen 60 000 menschen. Een half uur ten zuiden van de stad verrijst het praalgraf van keizer *Baboer,* die Kaboel tot zetel koos.

Digitized by Google

KOOKHAARDEN I

1. Keukenhaard.

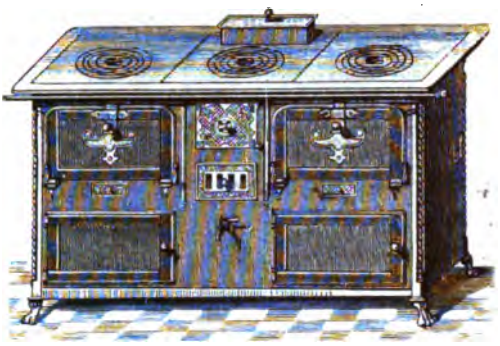

2. Spaarhaard.

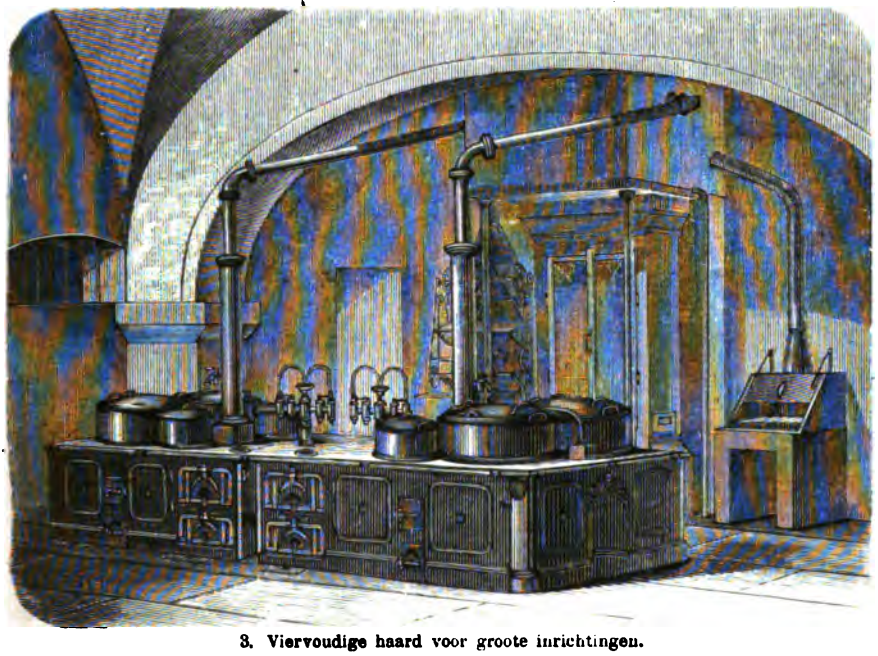

3. Viervoudige haard voor groote inrichtingen.

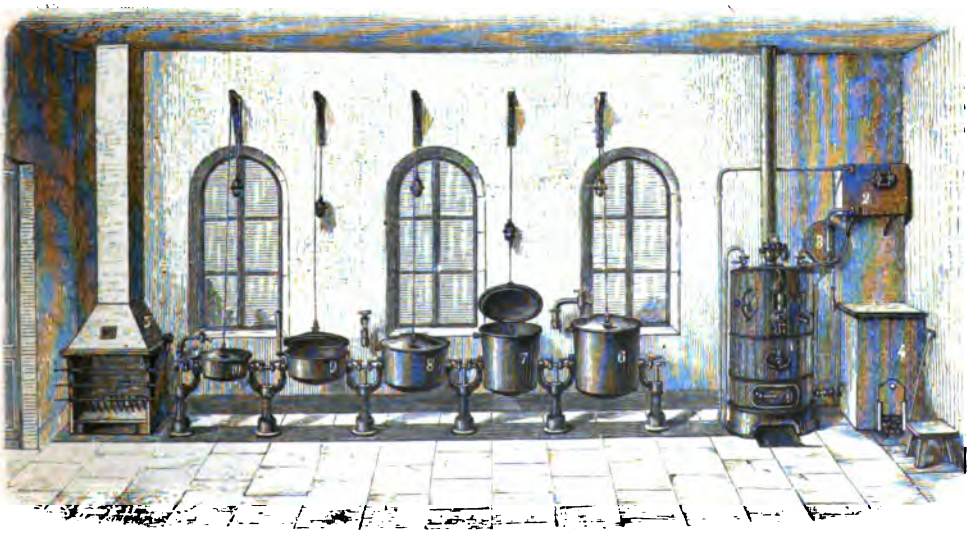

4. Stoomkeuken van Egrot te Parijs.

Digitized by Google

KOOKHAARDEN II

1. Koffiehaard.

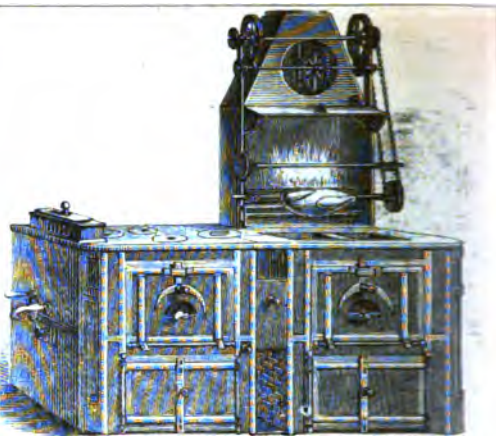

2. Hotelhaard met braadspittoestel.

3. Gashaard.

4. Kamerkookkachel.

5. Kleine haard met braadspittoestel.

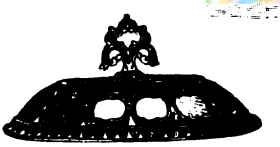

7. Engelsche kamerkookkachel.

6. Spaarhaard met verplaatsbaren waterketel.

8. Kooktoestel voor grudecokes.

Digitized by Google

In de herhaalde oorlogen met Engeland speelde Kaboel een belangrijke rol, in 1842 werd de stad door de Engelschen verwoest, in 1879 en 1888 werd zij gedwongen tot opneming van een Britschen resident, in 1904 werd de emir genoodzaakt het vroegere subsidieverdrag aan te nemen.

Kaboesjan, ook *Chaboetsjan* of *Kotsjoen* genaamd, is een stad en vesting in de Perzische provincie Khorassan. Zij ligt in een dal ten noorden van Mesjhed, 1254 m. boven de oppervlakte der zee en telt 15- tot 20 000 inwoners, meest Koerden, die handel drijven in wol, talk, schapen, pelswerk, paarden en wapens. In 1893 en 1894 werd Kaboesjan door een aardbeving verwoest.

Kabouter. Zie *Aardmannetje.*

Kabylen, eigenlijk *K'bail* (Verbondenen), is in Algerië de algemeene naam der Berbers en in het bijzonder die der bewoners van het kustgebergte, terwijl hun stamgenooten in het binnenland dien van *Sjaoeja* (Herders), die der zuidelijke oasen dien van *Beni-Mezab* (Mezabieten), die der Sahara dien van *Toearegs*, en die van Marokko dien van *Amaxirghen, Sjilloeh* en *Rifpiraten* dragen.

Den naam *Kabylië* geeft men bepaaldelijk aan het oostelijk gedeelte van het kustgewest van de Wadi-Isser, die ten oosten van Algiers uitmondt, tot aan den mond der Wadi-el-Kebir. Men verdeelt dit land in *Groot-Kabylië*, dat bijna geheel tot de provincie Algiers behoort, en *Klein-Kabylië* of het oostelijk gedeelte der provincie Constantine. Het eerste, tusschen de rivieren Isser en Sahel gelegen, is een prachtige bergstreek met veel water, een weligen plantengroei en een dichte bevolking. Het wordt door de hoofdketen van den Djoerdsjoera in 2 deelen gesplitst.

Tot omstreeks 1857 bezat Kabylië zijn aloude onafhankelijkheid, die het reeds tegen Carthagers, Romeinen, Vandalen, Grieken, Arabieren en Turken gehandhaafd had. In 1841 werden door de Franschen, onder het opperbevel van den maarschalk *Bugeaud*, aanstalten gemaakt om dat land te veroveren, en in 1857 onder generaal *Randon*, bereikte men dit doel.

De Kabylen, waarvan het aantal voor Algerië officieel 760 000 bedraagt, behooren tot het Kaukasische ras; zij zijn middelmatig van lengte, mager, krachtig, zonder veel baardgroei en hebben een bruine huidkleur en donkere haren en oogen. Hun hoofd is rond en komt, evenals hun gelaat, meer met dat der Europeanen dan met dat der Oosterlingen overeen. Hun voorkomen maakt doorgaans den indruk van woestheid. Zij hebben vaste woonplaatsen en houden zich vooral bezig met landbouw, veeteelt en oostbouw. Hun nijverheid bestaat in het vervaardigen van landbouwgereedschappen, wagens, buskruit, kleedingstukken, tapijten, leder, matten en houten voorwerpen. Bijna alle stammen hebben watermolens en oliepersen. Zij onderscheiden zich door een levendigen handelsgeest en door de zucht om geld te verdienen. Zij huldigen de bloedwraak, doch deze kan met geld worden afgekocht. Lichaams- en doodstraf en slavernij van stamgenooten zijn er onbekend; zij zijn voorstanders van een volkomene gelijkheid voor de wet; ook behoort een onbeperkte gastvrijheid tot hun deugden. Het bestuur rust op democratischen grondslag. Ieder dorp (dsjera) vormt een kleinen staat, die door de vergadering (djemna) van alle meerderjarige mannen geregeerd wordt; dit maakt weder een deel uit van den stam, terwijl onderscheiden stammen een bondgenootschap vormen, dat alleen in tijd van oorlog teekenen van leven geeft. Is de oorlog voorbij, dan sluimert het bondgenootschap, en er ontstaan vaak verdeeldheden tusschen de stammen onderling. Het merkwaardigste bondgenootschap der Kabylen was of is dat der *Soeahwoeah* aan de noordelijke helling der Djoerdsjoeraketen, tusschen Dellys en Bougie. Het telde 100 000 zielen en was in 3 afdeelingen gesplitst. Tot 1857 vormde het een machtig lichaam, en toen de Franschen in Algerië troepen van inboorlingen organiseerden, gaven zij daaraan den naam van *Soeah Woeah*, waaruit die van *Zoeaven* is ontstaan.

Kabylië. Zie *Kabylen.*

Kachels, Kookhaarden (zie de platen I en II). Een *kachel* is een toestel, hetwelk dient voor verwarming. In den laatsten tijd heeft de kachelverwarming groote veranderingen ondergaan. Vroeger gebruikte men bijna uitsluitend open vuurhaarden, waarbij hoofdzakelijk de stralende warmte diende voor verwarming. Ook bij de half open vuurhaarden, de zoogenaamde haardsteden, komt slechts de stralende warmte ten nutte. Alleen de kachels met volkomen gesloten vuurplaats geven voor een goede warmtegeleiding de noodige luchtstrooming. Men kan deze kachels in twee hoofdgroepen verdeelen, afhangende van de vulling. Deze kan voortdurend plaats hebben of bij tusschenpoozen. Als kachelmateriaal wordt voornamelijk ijzer of gebrande klei (aluminium silicaat) gebruikt. Gebrande klei neemt, daar het een slechte warmtegeleider is, slechts langzaam de warmte op en geeft ze daarom ook langzaam aan de omringende ruimte af. Zulke kachels (Berlijnsche kachels) verwarmen een vertrek dan ook eerst na eenige uren, maar blijven dit ook geruimen tijd doen, nadat het vuur al is uitgegaan. Daar de opgehoopte warmte niet door den schoorsteen mag ontwijken, moet deze afgesloten worden van de kachel, waarbij echter gezorgd moet worden, dat het vergiftige kooloxied niet in de kamer komt. In fig. 1 en 2 zijn Berlijnsche kachels afgebeeld. Men laat natuurlijk de warme vuurgassen een langen weg doorloopen voor zij in den schoorsteen kunnen ontsnappen. Bij houtvuur is een rooster niet strikt noodzakelijk, bij gebruik van steen- en bruinkool wel. Men gebruikt hiervoor òf een chamottesteenen, òf een ijzeren vuurkast, die zich dan natuurlijk onafhankelijk van den kachelwand moet kunnen uitzetten. Het geleidingsvermogen van ijzer, en wel speciaal gietijzer, is ongeveer 33 maal zoo groot als dat van gebrande klei. De ijzeren kachels geven de opgenomen warmte veel sneller af dan de eerstgenoemde, maar zij zijn ook spoediger afgekoeld. Bij ijzeren kachels heeft men een kleinere verwarmingsoppervlak, zoodat deze goedkooper zijn. De hinderlijke groote warm-

Digitized by Google

testraling kan men door ommanteling kleiner maken. De koude lucht, die onder in een vertrek

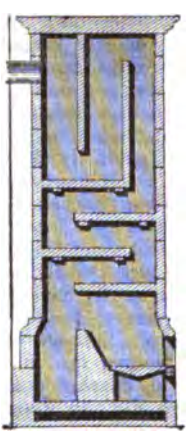

Fig. 1.

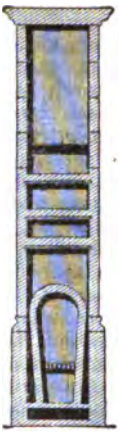

Fig. 2.
Berlijnsche kachel.

aanwezig is, kan in den mantel langs het verwarmingsoppervlak geleid worden, om zoodoende verwarmd te worden. Een van de eenvoudigste constructies is afgebeeld in fig. 3, waarbij weinig voordeel getrokken wordt van de warmte der rookgassen, daar zij slechts een korten weg afleggen, vóór zij in den schoorsteen komen. Men kan dit natuurlijk verbeteren door de kachel met

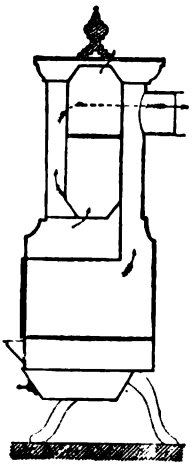

Fig. 3.
Mantelkachel.

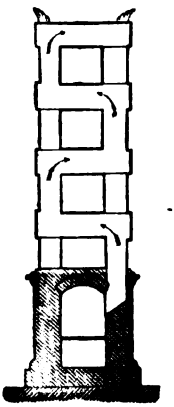

Fig. 4.
Etagekachel.

een lange pijp aan den schoorsteen te verbinden. De étagekachel (fig. 4) is reeds een verbeterde constructie. De warme rookgassen zijn verplicht den door de pijltjes aangegeven weg te volgen. In de openingen kunnen dingen geplaatst worden, die men wil verwarmen. Men heeft ook wel kachels gemaakt, bestaande uit gietijzer en gebrande klei. Fig 5 stelt een ijzeren kachel voor, omgeven door een mantel van klei. De kamerlucht z stroomt van onderen naar boven langs het verwarmde ijzer. Door de warme lucht wordt het vertrek spoedig verwarmd. Een nadeel van de boven beschreven ijzeren kachels is het voortdurend toezicht, dat zij eischen. Dit bezwaar hebben de zoogenaamde vulkachels niet. Men onderscheidt bij deze weer twee soorten, die met een groote inwendige ruimte, welke in één keer gevuld wordt met brandstof, en die met een vul-

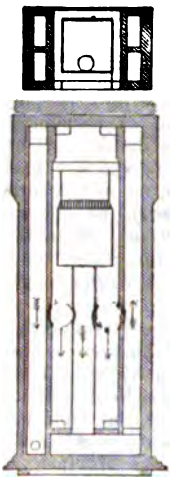

Fig. 5.
Kachel met kleimantel.

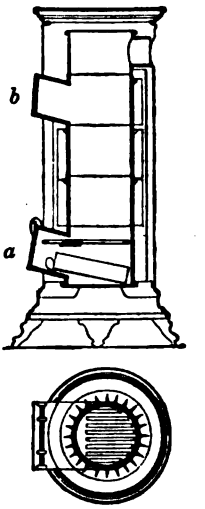

Fig. 6.
Meidingerkachel.

opening, waaruit de brandstof langzamerhand in de brandruimte valt. Tot de eerste soort behoort de eenvoudige Meidinger kachel (fig. 6). De cylinder bestaat hier uit ringen en heeft beneden

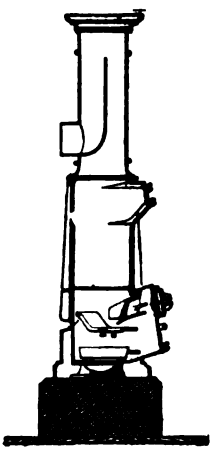

Fig. 7.
Kazernekachel.

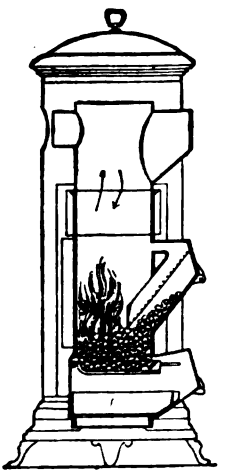

Fig. 8.
Vulkachel.

een opening, die door de luchtdichtsluitende deur *a* gesloten en geopend kan worden. Het wegne-

Digitized by Google

men van de asch kan gemakkelijk geschieden. De opening *b* dient voor het vullen van de kachel. Om de warmtestraling te temperen, is hij omgeven door een dubbelen mantel. Deze kachel is voornamelijk ingericht voor cokes en anthraciet, niet voor bakkende kolen. Voor deze soort kolen kan men beter de kazernekachel gebruiken (fig. 7). De verbranding kan men regelen door een luchtventiel in de aschdeur, die evenals de vulopening luchtdicht afgesloten kan worden. Een bijzondere soort van vulkachel is afgebeeld in fig. 8, die men kan stoken met magere en gasarme kolen, cokes, bruinkool en turf. Door de scheefstaande vulopening *a* valt de brandstof langzamerhand op het rooster. Tengevolge van de kleine verbrandingsruimte kan men alle soorten van brandstof gebruiken. In het onderste gedeelte van de vulopening heeft reeds een droge destillatie plaats. De hierdoor ontstane gassen mengen zich met de rookgassen, waardoor een volkomen verbranding plaats heeft zonder roetvorming. Deze constructie is afkomstig van *Käufer*. De luchttoevoer geschiedt door openingen, die in het bovenste gedeelte van de vulopening aangebracht zijn. Fig. 9 stelt een eenigszins andere constructie voor met een inrichting voor toevoer van frissche lucht, die zich met de circuleerende kamerlucht mengt. Bij andere kachels worden de kanalen voor rookgassen niet boven den vuurhaard maar achter dezen aangebracht. De kachels worden daardoor veel kleiner en geven daarom haar warmte meer aan de onderste koude luchtlagen af. Deze kunnen ook gemakkelijk ingericht worden voor verwarming met circulatie van kamerlucht of voor toevoer van frissche lucht (fig. 10). In de teekening stelt *A* de vulopening voor, *B* de schacht, *b* de inwendige bekleeding van de schacht met vuurvaste steenen, *C* den draaibaren rooster, die voor verwijdering van de asch omgekeerd kan worden, *D* een rooster, die om een verticale as kan draaien, *E* een klep om de verbranding te regelen en om de schacht schoon te maken, *F* den aschbak, *G* de aschdeur, *H* de buis, waarin de pijp naar den schoorsteen moet rusten, *K* den luchtmantel. De gassen kunnen twee verschillende wegen nemen, aangegeven door de pijltjes 1 en 2. Men kan dit regelen met behulp van de klep *L*. Nemen de vuurgassen den langeren weg, dan wordt de verwarmingsoppervlakte zeer vergroot. De koude buitenlucht kan dan tusschen de wanden *N N* voorgewarmd worden. *P* en *Q* zijn openingen, waardoor men de kachel kan schoonmaken. Zeer veel worden de Amerikaansche vulkachels gebruikt, die echter alleen met magere kolen, anthraciet of cokes gestookt kunnen worden. De brandstof valt uit een verticale schacht langzamerhand in de korfvormige vuurruimte. Hierdoor voorkomt men het aanbakken van de kolen tegen de wanden van de schacht. De deurtjes zijn meestal met micaplaatjes voorzien, zoodat het vuur zichtbaar is. Fig. 11*a* en 11*b* stelt een Amerikaansche kachel van *Junker* en *Ruh* voor.

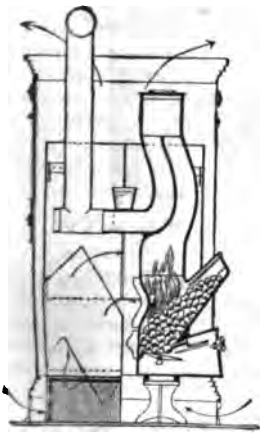

Fig. 9. Vulkachel.

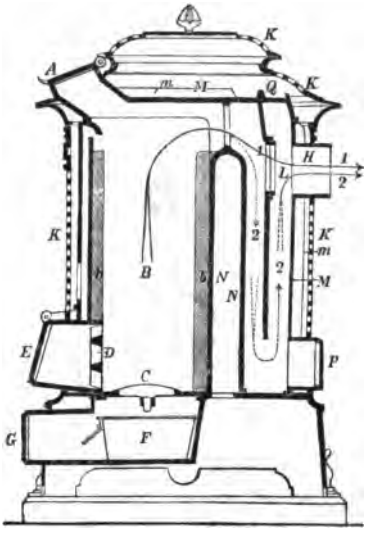

Fig. 10. Vulkachel.

Fig. 11*a*. Amerikaansche vulkachel.

Digitized by Google

E is de trechtervormige schacht, *F* de vuurkorf, *As* de aschbak, *T* zijn tweedeelige, beweegbare roosterstaven, *D* de rooster. De vuurgassen volgen den weg aangegeven door het pijltje $\alpha\beta$ en ontwijken in den schoorsteen, wanneer de klep *U* in de richting van het pijltje *E* is geopend. Is echter klep *M* gesloten, dan zijn de gassen gedwongen een langeren weg af te leggen en wel naar beneden langs *P*, om dan naar boven toe in den schoorsteen te ontwijken. Klep *M* dient voor

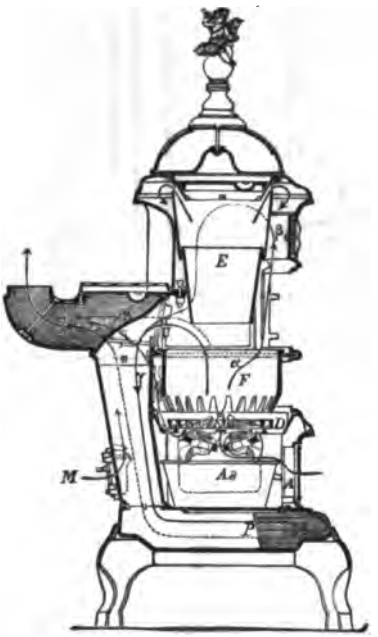

Fig. 11*b*. Amerikaansche vulkachel.

ventilatie. Fig. 12 geeft een doorsnede van een vulkachel van *Wille en Cie.* te Berlijn. Deze wordt door de met luchtventielen voorziene deur *a* gevuld. De brandstof valt op den rooster *b*. Binnen in de schacht zijn gietijzeren ribben *C* aangebracht (zie den plattegrond), waardoor verticale kanalen ontstaan. De aschbak *d* kan door deur *e* geopend worden. De buis *f* voert de rookgassen naar den schoorsteen. De kachel is met een circulatiemantel *g* omgeven. De koude lucht stroomt onder in, wordt verwarmd en komt door de openingen, in den kop van de kachel aangebracht, weer in het vertrek. Binnenin is nog een waterreservoir aanwezig om de lucht vochtig te houden. Boven in de schacht ondergaan de kolen een droge destillatie, bij het naar beneden vallen, gaan zij langzamerhand in cokes over, om op den rooster rookvrij te verbranden. De destillatiegassen komen in de verticale kanalen terecht, daar zij zich mengen met de lucht, die door *a* binnenkomt. Het mengsel wordt door de gloeiende cokes ontstoken.

Bij kachels, die èn voor verwarming èn voor koken dienen, moet een mantel aanwezig zijn om den gevormden waterdamp op te vangen en weg te voeren. Zulk een kookkachel is afgebeeld op plaat II fig. 4. Een kachel, voor een speciaal soort van brandstof ingericht, is afgebeeld in

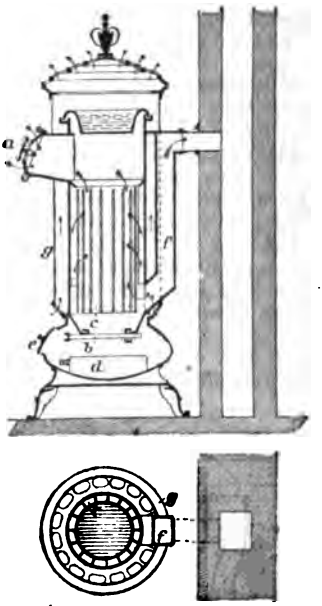

Fig. 12. Vulkachel van Wille en Cie.

fig. 13. Als brandstof wordt gebruikt een afvalproduct, verkregen bij de paraffinebereiding. De brandstof gloeit bij toetreding van lucht en geeft ongeveer een temperatuur van 400° C. In ons land hebben, in den laatsten tijd, wegens hun eenvoudige constructie en hun spaarzaam verbruik van brandstoffen, de insluithaarden der firma *Jan Jaarsma* te 's-Gravenhage veel opgang gemaakt.

Kookhaarden (zie de platen I en II). Fig 1 stelt een kookhaard voor zooals zij veel gebruikt worden. De vuurhaard bevindt zich links, de afvoerpijp voor de rookgassen in het midden, terwijl in de bovenplaat openingen zijn aangebracht, waar de pannen ingezet worden. Aan den voorkant bevindt zich een braadoven, aan den rechterkant is nog een afzonderlijke rooster voor verwarming van water. Een andere kookhaard (fig. 2 Pl. I) heeft 3 openingen in de haardplaat. De rooster bevindt zich in het midden, rechts en links bovenaan zijn 2 braadovens aanwezig, onderin twee ruimten, waarin de spijzen warm gehouden kunnen worden. Een langs- en dwarsdoorsnede van zulk een haard ziet men in fig. 14 en 15. Hier heeft men twee vuurhaarden F^1 en F^2. De gang der rookgassen is door pijltjes

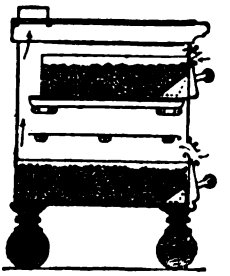

Fig. 13. Kachel voor grudecokes.

Digitized by Google

aangegeven. *H* is de bovenplaat. *B* braadpan, *S* waterketel, *W* verwarmingsruimte, A^1 en A^2 aschbakken. Andere soorten van kookhaarden vindt men afgebeeld op Plaat II, fig. 1 stelt een restauratiehaard voor, welke gebruikt wordt voor het warm houden van dranken, zooals koffie,

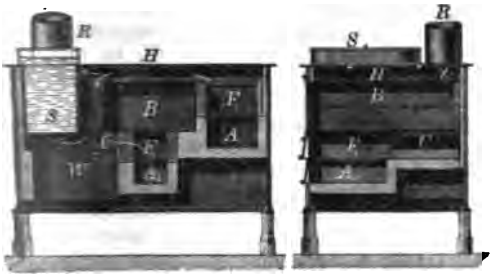

Fig. 14. Fig. 15.
Kookhaard.

bouillon enz. Fig. 2 een restauratiehaard met braadspit, fig. 3 een gasfornuis, fig. 5 eveneens een fornuis met braadspit, fig. 6 een met een braadoven en verplaatsbaren waterketel, fig. 7 een Engelsch kamerfornuis, fig. 8 een kookinrichting, gestookt met afvalproducten bij de paraffinebereiding. Pl. 1, fig. 3 is een viervoudig

Fig. 16. Electrisch kooktoestel.

fornuis voor groote hotels en Pl. I, fig. 4 geeft een teekening van een stoomkeuken van *Egrot* in Parijs. 1 is de stoomketel, 2 en 3 reservoirs voor gecondenseerd water, 4 kolenbak, 5 braadspit, 6 en 7 kooktoestellen voor groente, 8 voor ragout, 9 en 10 dienen voor braden.

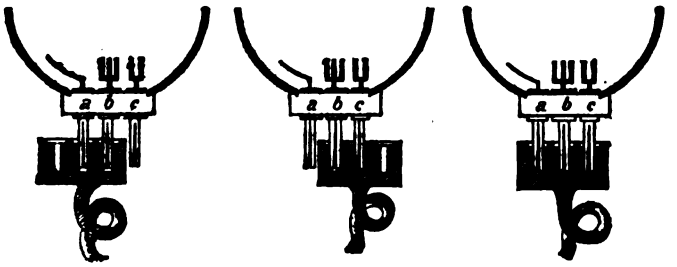

Fig. 17. Fig. 18. Fig. 19.
Electrische thee- en koffieketel.

Tegenwoordig worden ook electrische kooktoestellen voor water gebruikt. Als warmtebron gebruikt men een dunnen platina- of nieuwzilverdraad, waardoor heen men een elctrischen stroom laat gaan. De draad is geïsoleerd bevestigd in een ruimte, die gedeeltelijk met water gevuld is of met een steenmassa, die dan tegelijk als ondergrond voor den ketel dient (zie fig. 16). Op gelijke wijze zijn electrische thee- en koffieketels ingericht. De stroom gaat bij deze toestellen door een buigzamen draad. Door verschillende contacten te maken *(a, b, c* in fig. 17, 18 en 19) kan men meer of minder verwarmen. Voor gaskachels zie *Gasverwarming*.

Kadapa of *Cuddapah*, de hoofdstad van het gelijknamig Britsch-Indisch district, dat 22 649 v.km. groot is en 11 272 072 inwoners telt, ligt in het presidentschap Madras, niet ver van de Pennerrivier aan den spoorweg van Bombay naar Madras. Er heerscht een gemiddelde temperatuur van 28,8° C. De stad, die handel drijft in katoen, katoenen stoffen en indigo, is berucht wegens de aldaar heerschende koortsen en haar hoog sterftecijfer. Zij is de zetel van Protestantsche en R.-Katholieke zendelingen. Het aantal inwoners bedraagt 17 379.

Kadaster is een staatsinstelling, die hier te lande de strekking heeft om de opbrengst van de grondbelasting te verzekeren en tevens dienst doet als middel om gegevens te verschaffen aangaande de ligging, grootte en den eigendom der gronden. Men verstaat er onder zoowel den geheelen tak van staatsbestuur, die de noodige kadasterplans en registers in orde houdt, als deze instrumenten zelf. Het kadastreeren van een land is een hoogst moeilijke en kostbare zaak. Het bestaat in het nauwkeurig in kaart brengen van alle gronden met de daarop staande gebouwen, natuurlijk moet de schaal, waarop dat geschiedt, zoo groot zijn, dat de grenzen van elk perceel nauwkeurig kunnen aangegeven worden. Een perceel is een door een afzonderlijk nommer aangeduid stuk grond. Elke gemeente wordt verdeeld in secties; de sectie is onderverdeeld in nummers. Een perceel vast goed wordt daarom in akten gewoonlijk aangeduid door vermelding van de sectie en het nummer van de gemeente, waarin het gelegen en waaronder het haar bekend is. Die kaarten of plans, waarvan ieder een geheele sectie of een deel daarvan van elke gemeente inhoudt, worden opgemaakt en bijgehouden door de landmeters. Nevens de kaarten zijn *leggers, registers*, aangelegd, waarin op duidelijke wijze de namen der eigenaren van de verschillende percelen worden geboekt, terwijl alle veranderingen van eigenaar daarin even trouw worden opgeteekend. De kaarten (zie *kadastrale kaarten*) of plans en de leggers (zie *kadastrale leggers*) of registers vormen samen het eigenlijke kadaster. Met de bewaring en instandhouding van het kadaster zijn belast de bewaarders van het kadaster, wier kantoren gevestigd zijn in verschillende hoofdplaatsen. Aan dezelfde kantoren vindt men de registers, waarin alle overdrachten van zakelijke rechten op onroerende goederen; b.v. eigendomsover-

Digitized by Google

drachten en het vestigen van erfdienstbaarheden en hypotheken, worden ingeschreven (zie *eigendom, hypotheek*), en in zooverre maken deze registers met de kadastrale leggers één geheel uit, dat deze uit gene moeten worden aangevuld en bijgewerkt. Bij scheiding of splitsing van perceelen, waardoor dan nieuwe ontstaan, worden deze opnieuw opgemeten, in kaart gebracht en alle met een *nieuw* nummer voorzien, terwijl het oude nummer komt te vervallen. In het gemeentehuis van iedere gemeente vindt men een copie, zoowel van de kadastrale plans als van de leggers, die op kosten der gemeente wordt onderhouden en jaarlijks bijgewerkt. De stukken van het kadaster zijn publiek; een ieder heeft de bevoegdheid, om zich op zijne kosten uittreksels — extracten — of afschriften daarvan te doen afgeven of er blootelijk inzage van te nemen.

De kracht, aan de teboekstellingen bij het kadaster toegekend, kan verschillend zijn. Onder onze tegenwoordige wetgeving bewijst het kadaster den eigendom of een ander zakelijk recht niet: hij, die bij het kadaster als zakelijk gerechtigde bekend staat, is het daarom en daardoor nog niet. De eigendom en andere zakelijke rechten op onroerende goederen worden alleen verkregen op één der wijzen, door de wet als zoodanig erkend, en de teboekstelling bij het kadaster wordt als zoodanig niet genoemd. Wel bestaat de levering in de in- of overschrijving van den eigendoms- of overgangstitel, maar wil eigendomsovergang of vestiging van een ander zakelijk recht werkelijk plaats vinden, dan moet die levering geschieden krachtens een rechtsgeldigen titel. Naar de rechtsgeldigheid van den titel nu wordt bij de in- en overschrijving op het kadaster geen onderzoek ingesteld. Voorts hebben verschillende wijzigingen in den eigendom plaats, welke niet in de openbare registers worden ingeschreven; bijv. bij verkrijging door verjaring, door boedelmenging en bij gemeenschap van goederen, en blijven er ook altijd abuizen in de boeken mogelijk.

Ook omtrent de grenzen van het perceel heeft het kadaster geen bewijskracht. Bij ons is het eenige rechtsgevolg der boeking bij het kadaster, dat de te boek staande persoon als eigenaar de aansprakelijke persoon is voor de betaling der grondbelasting, waarvoor bij wanbetaling ook het perceel zelf geëxecuteerd kan worden.

In andere landen heeft het kadaster wel bewijskracht. Ieder, die ingeschreven is, wordt vermoed zakelijk gerechtigd te zijn en tegenover iederen derde geldt de inschrijving als absoluut juist. Zoo is b.v. het Duitsche grondboekstelsel (zie *grondboek*). Door velen wordt er op aangedrongen, dat hier te lande aan het kadaster bewijskracht zal worden toegekend, hetzij voor de vraag wie eigenaar is van het perceel, hetzij voor de grootte en de begrenzing.

Tusschen de jaren 1811 en 1831 is het kadaster voor ons land tot stand gekomen (in Limburg pas in 1843). Gelijk wij reeds zeiden, was oorspronkelijk het doel alleen de opbrengst van de grondbelasting te verzekeren. De Staat heeft daarvoor alle perceelen in zekere klassen doen verdeelen, en de opbrengst van elk in het bijzonder laten schatten, welke opbrengst tot grondslag zou dienen van het bedrag, waarin het in de grondbelasting zou deelen. Die schatting trof zoowel de gebouwde als de ongebouwde eigendommen. Op gezette tijden zou die schatting worden herzien; maar wegens de groote kosten, aan zoodanige herschatting verbonden, heeft de herziening slechts enkele malen plaats gevonden en wel voor de gebouwde eigendommen tweemaal krachtens wetten van 1873 en 1897 en voor de ongebouwde eigendommen eenmaal krachtens een wet van 1879.

Kadastrale kaarten vormen met de kadastrale leggers het eigenlijke kadaster (zie aldaar). Het zijn kaarten, waarop de gronden met de daarop staande gebouwen van een gemeente of een deel daarvan zijn aangegeven, zoodat de oppervlakte en de grenzen van ieder perceel nauwkeurig vermeld zijn.

Kadastrale leggers vormen met de kadastrale kaarten het eigenlijke kadaster (zie aldaar). Het zijn registers, die bij elk kadastraal perceelsnummer den bezitter of eigenaar aanwijzen en voorts aangeven de grootte en den aard van het perceel en de belastbare opbrengst voor de grondbelasting.

Kade is een dijkje van geringe hoogte, dienende in polders tot afscheiding van gronden met verschillend peil. De dijkjes langs de rivieren, door welke de uiterwaarden tegen overstrooming zijn gewaarborgd, worden *Zomerkaden* genoemd.

Kade, *Otto,* een Duitsch musicus, componist en dirigent, den 6den Mei 1819 te Dresden geboren, stichtte in 1849 te Dresden de „Cäciliënverein", tot het beoefenen der oude kerkmuziek en werd er voorzanger in de „Dreikönigskirche". In 1860 werd hij dirigent van het slotkoor te Schwerin en in 1886 ontving hij den titel professor. Van zijn werken noemen wij zijn bijdragen in de „Monatshefte für Musik-geschichte", zijn geschrift over *Le Maistre* (Mainz 1862), de uitgave van den „Luther-Codex van 1530" (Dresden 1872) „Auserwählte Tonwerke der berühmtesten Meister des 15. und 16. Jahrhunderts", „Die ältere Passionskomposition bis zum Jahre 1631". Hij overleed den 19den Juli 1900 te Doberan.

Kadelburg, *Gustav,* een Duitsch tooneelspeler en blijspeldichter, den 26sten Juli 1851 te Boedapest geboren, begon zijn kunstenaarsloopbaan te Leipzig en Halle en kwam in 1871 aan het Wallnertheater te Berlijn, waar hij ongeveer tien jaren lang de rollen van natuurkinderen en bonvivants vervulde. Nadat hij vervolgens een tijdlang te Weenen, Hamburg en Noord-Amerika werkzaam was geweest, kwam hij aan het Deutsche Theater te Berlijn, waar hij in 1894 de rol van bonvivant en karakterkomiek vervulde. Sedert dien tijd speelt hij gastrollen. Hij schreef een groot aantal blijspelen en kluchten, zooals: „In Civil" (Berlijn 1893), „Der Hungerturm", „Mauerblümchen", „Zwei Wappen"; verder met *H. Wilken* den eenakter „Migraine" (Mühlhausen 1901), met *O. Blumenthal:* „Grossstadtluft", „Orientreise", „Das Theaterdorf", het successtuk „Im weissen Rössl" (Berlijn 1898), het minder goed geslaagde „Als ich wiederkam"

Digitized by Google

(Berlijn 1902) en „Der blinde Passagier". Met *F. v. Schönthan* schreef hij de eveneens met bijval opgevoerde blijspelen: „Goldfische", „Die berühmte Frau", „Der Herr Senator" en „Zwei glückliche Tage" en eindelijk met medewerking van *F. von Zobeltitz:* „Ein Familientag". De meeste zijner blijspelen zijn in het Nederlandsch vertaald en ook in ons land door beroeps- en liefhebberijtooneelgezelschappen met succes opgevoerd.

Kader is afkomstig van het Fransche woord cadre = lijst, wat in militairen zin wil zeggen het met een graad bekleed legerpersoneel. Dit vormt de lijst waarbinnen de manschappen opgenomen worden. Men heeft het vaste of het beroepskader, belast met opleiding en aanvoering en het militie-, landweer- en reserve-kader, dat bij het op oorlogssterkte gebrachte leger in de aanvoering moet voorzien.

Kadi is een Arabisch woord, dat *rechter* beteekent. De kadi vonnist naar eigen gevoelen volgens de uitspraken van den Koran, doch men kan appelleeren aan de moefti. In Turkije is de taak van de kadi's bij de wet geregeld. De beide hoogste rechters heeten *Kasiasker*. Terwijl in andere Mohammedaansche landen hun inkomsten uit giften en belastingen bestaan, worden de kadi's in Turkije bezoldigd.

Kadiakeilanden vormen een eilandengroep aan de zuidkust van het schiereiland Alaska, waarvan zij door de Schelikonstraat gescheiden zijn. Zij liggen op 57° 47′ N. Br. en 152° 14′ W. L. v. Gr. en bestaan uit het hoofdeiland Kadiak en de kleinere eilanden Afognak, Saltschidak, de Trinity-eilanden en Schusak en beslaan te zamen 10 000 v.km. Het hoofdeiland Kadiak is 8975 v. km. groot en telt 1500 inwoners. Visscherij en jacht op pelsdieren zijn de hoofdmiddelen van bestaan. De hoofdplaats Kadiak of St. Paul aan de Noord-Oostkust van het eiland, met 341 inwoners, was tot 1806 hoofdzetel der Russisch Amerikaansche Maatschappij. Aan de noordkust ligt Karluk, met 470 inwoners, een der grootste zalmvisscherijen van de wereld.

Kadikoi is een dorp in het Turksche vilajet Konstantinopel, gelegen aan den mond van den Bosporus in de Zee van Marmora, ten Z. van Skoetari. Met het nabij gelegen Moda en Kalamisj telt het 35 000 inwoners. Het vormt een druk gezocht zomerverblijf.

Kadins *(Kadynen)* is de naam voor slavinnen uit den harem van den sultan, die hij als vrouwen heeft uitgekozen. Onder strenge afzondering in het Serail hebben zij een eigen hofstaat met aga's, eunuchen en odalisken.

Kadloebek, *Wincenty,* de eerste Poolsche geschiedschrijver, in de 12de eeuw te Karmow niet ver van Strobnika geboren, studeerde waarschijnlijk in Italië of Frankrijk in de godgeleerdheid en in de rechten, werd na zijn terugkeer proost van Sandomierz en in 1206 bisschop van Krakau. In 1218 begaf hij zich als monnik naar het Cisterciënser klooster te Jedrzejow, overleed aldaar in 1223 en werd door *Clemens XIII* heilig verklaard. Zijn „Kroniek van Polen" bevat 4 boeken, loopt tot 1203 en is in het Latijn geschreven. Dit werk vormt den grondslag van alle latere geschiedkundige werken over Polen. Het is in 1617 door *Felix Herburt* in het licht gegeven.

Kadsjar is de naam van het sedert 1794 in Perzië regeerend vorstenhuis. Het is aldus genoemd naar een Turksch-Tataarsch geslacht, dat tijdens den inval der Mongolen in Iran, de zegevierende benden van *Dsjengiskhan* volgend, het steppengewest van noordoostelijk Centraal-Azië verliet, om zich in de steppen aan de noordelijke grenzen van Perzië te vestigen. De Kadsjaren leefden er in de eerste eeuwen op de wijze der hedendaagsche Turkmenen. In het midden der 17de eeuw bevonden zij zich in grooten getale in het tegenwoordige Kotsjoen en in de omstreken van Astrabad. Na den val van het Perzische vorstenhuis der *Sefewiden* ontstond tusschen hen en den Turkschen stam der Afsjaren een hardnekkige strijd om het oppergezag, en na den dood van *Nadir-Sjach* gelukte het den wreeden en stoutmoedigen *Aga Mehemed-Khan* in 1794 de kroon van Iran te verwerven (zie verder *Perzië*).

Kaegi, *Adolf,* een Duitsch philoloog, den 30sten September 1849 te Bauma in Zwitserland geboren, studeerde te Zurich, Leipzig en Tubingen in de klassieke en Oostersche philologie, werd in 1877 leeraar aan het gymnasium te Zurich en in 1883 hoogleeraar aan de hoogeschool aldaar. Hij schreef: „Kritische Geschichte des Spartanischen Staates von 500 bis 431 v. Chr." (Leipzig 1873), „Der Rigveda, die älteste Litteratur der Inder" (2de druk Leipzig 1881). „Alter und Herkunft der germanischen Gotteurteils" (Zurich 1887), „Die Neunzahl bei den Ostariern" (1891). Zeer belangrijk is zijn „Griechische Schulgrammatik", die in verschillende talen vertaald werd (In het Nederlandsch door dr. *P. V. Sormani,* Groningen 1893).

Kaenozoïsche formatie is de naam, waarmede wel de tertiaire en de quartaire formatie in één groep samengevat worden. Zij volgt op de mesozoïsche formatie en is daardoor gekenmerkt, dat de bewoners van land en zee in dat tijdperk reeds denzelfden habitus vertoonen als de tegenwoordige. Vooral is zulks het geval in de jongere kaenozoïsche lagen.

Kaf is het bij de reiniging van het zaad van verschillende cultuurgewassen verkregen afval. Het bestaat meest uit vruchtschalen en kafjes, gemengd met onkruidzaden en stukjes van bladeren en stengels. Het kan dikwijls als veevoeder worden gebruikt. Heeft het daarvoor geen of zeer weinig waarde, zooals b. v. gerstkaf wegens de daarin aanwezige scherpe kafnaalden, dan kan het tot mest worden verwerkt, die wegens de daarin aanwezige onkruidzaden bij voorkeur niet op bouwland, maar op grasland wordt aangewend. Al naar den aard van het cultuurgewas is de voederwaarde van het kaf verschillend. Samenstelling: zie *Landbouwproducten.*

Kafjes. Zie *Grassen.*

Kaffa of *Gomara,* een vazalstaat van Abessinië, grenst in het N. aan de rivier de Godsjeb, in het O. aan het rijk Koello, in het W. aan verschillende aan Kaffa schatplichtige Negerstammen, en in het Z. aan de aan Kaffa schatplichtige rijken Konta en Koeisja. Het over het geheel bergachtige land wordt door den Godsjeb

Digitized by Google

en diens zijrivieren besproeid. Het klimaat is zacht, de regenval aanzienlijk en de bodem vruchtbaar. In de schaduw van groote bosschen groeit de koffieboom, waaraan het land zijn naam ontleent. Koffie, kardemon, civet en ivoor zijn de voornaamste uitvoerartikelen. De slavenhandel is zeer omvangrijk; jaarlijks worden 7000 slaven verkocht. De inwoners behooren tot den Gongastam en zijn gedeeltelijk heidenen, gedeeltelijk christenen. Staatkundig wordt het gebied verdeeld in de provinciën Bonga, Ennaria, Kaffa en Hodia. De vroegere hoofdstad Bonga, een van de grootste plaatsen van Abessinië, ligt 1880 m. boven den zeespiegel. De tegenwoordige hoofdstad Anderatja ligt ten Z. van Bonga.

Kaffar is de naam voor de belasting, die in Turkije van daar gevestigde Christen kooplieden of in Jeruzalem van pelgrims wordt geheven.

Kafferkoren of *Negerkoren*. Zie *Gierst*.

Kafferoorlogen noemt men de herhaalde oorlogen, die de blanke bevolking in Zuid-Afrika moest voeren tegen de aldaar gevestigde Kafferstammen. Een eeuw lang m. i. had de Kaapkolonie te lijden van hun invallen en negen oorlogen waren daarvan het gevolg.

1e Kafferoorlog. Eenige maanden nadat de Visschrivier bij overeenkomst als grens was vastgesteld, trokken de Kaffers er over (1779) en maakten het land onveilig, totdat het een burgercommando onder *Adriaan van Jaarsveld* gelukte, ze over de Visschrivier terug te drijven (1781).

2e Kafferoorlog. In 1789 vond een nieuwe inval plaats. Het aanbieden van geschenken ter pacificatie der Kaffers had geen gevolg; moordend en plunderend drongen zij door tot Algoabaai. In 1793 werd vrede gesloten; het gestolen vee werd niet teruggegeven en de Kaffers konden blijven waar zij waren. Hierover verbitterd, stonden de bewoners van Graaff-Reinet en Swellendam op en vormden eigen republieken, die zich echter spoedig aan de Britsche veroveraars onderwierpen.

3e Kafferoorlog. Een inval van het Kafferhoofd *Ndlambe*, verslagen en verdreven door een ander hoofd *Gaika*, veroorzaakte (1799) den 3den oorlog. Ondersteund door de nog in de Kaapkolonie aanwezige Kaffers, verwoestte hij het land tot voorbij Algoabaai. De regeering, afkeerig van den strijd, stond den Kaffers toe, zich te vestigen ten O. der Boesmansrivier en overlaadde hen nog met geschenken. Doch het rooven duurde voort tot een burgercommando hen tot rede bracht (comm. *Tjaard van der Walt* sneuvelt, 1802). Zij beloofden zich rustig te gedragen en zoo spoedig mogelijk naar hun eigen land terug te keeren (1803).

4e Kafferoorlog. Deze belofte werd niet nagekomen; steeds meer grond werd door hen bezet, het plunderen duurde voort en in 1812 begon de 4de oorlog met den moord op den landdrost van Graaff-Reinet en 8 boeren. Ditmaal werd krachtig opgetreden en *Ndlambe* over de Visschrivier terug gedreven.

5e Kafferoorlog. In den hernieuwden strijd tusschen dezen (bijgestaan door *Hintsa*, grootopperhoofd der Kaffers, woonachtig over de Keirivier) en *Gaika*, welke laatste thans verdreven werd, kwam de gouverneur dezen, dien men goedgezind jegens de Kaapkolonie achtte, te hulp (1818). De Kaffers onder *Ndlambe* en *Makana*, een bekwaam toovenaar, streden dapper, belegerden Grahamstown, maar werden in 1819 teruggeslagen en geheel ten onder gebracht. *Gaika stond* het land tusschen de Visschrivier en de Keiskama aan de Kaapkolonie af, in welke streek ongeveer 5000 Britsche immigranten (settlaars) werden geplaatst (1820).

6e Kafferoorlog. In December 1834 volgde een nieuwe groote inval van 12 à 15 000 Kaffers onder *Makoma*, wiens broeder gedood was op een rooftocht in de Kolonie. Hij was voogd van *Sandili*, den minderjarigen opvolger van *Gaika* (1829), en werd ondersteund door vele Kaffers van *Ndlambe* (1828). Het grensgebied werd geheel verwoest (schade 8½ mill. gld.) en wat niet vluchten kon, werd vermoord. In Februari 1835 werden de Kaffers door troepen en burgers teruggedreven en in April volgde een expeditie naar *Hintsa*, die het gestolen vee in bewaring hield. Deze werd gedood, zijn opvolger *Kreli* beloofde teruggave, maar van het vee kwam geen tiende terecht. Doch de Kaffers van *Makoma* waren nog geenszins rustig. Gouverneur *D'Urban* slaagde er echter in om door onderhandelen de Kaapsche grens uit te breiden tot aan de Keirivier (1835). Deze regeling werd door de Engelsche regeering, op aansteken van den zendeling Dr. *Philip*, vernietigd. De Visschrivier werd opnieuw tot grens gemaakt en de gouverneur op zijn vertoogen daartegen ontslagen. Deze handelwijs was de aanleiding tot den Grooten Trek.

7e Kafferoorlog. Het bevrijden door zijn stamgenooten van een wegens diefstal gevangen genomen Kaffer van *Sandili* veroorzaakte den 7den oorlog (1846—1847). De strijd was niet zeer bloedig, doch de schade weer aanzienlijk, en de kolonisten eischten met steeds meer klem vergoeding van de regeering. Daarbij stegen de oorlogskosten voortdurend; niet alleen de troepen moesten verzorgd worden, maar ook de gansche uitgeplunderde grensbevolking. Daarom keerde men in hoofdzaak terug tot de regeling van *D'Urban*; de koloniale grens werd uitgebreid in het N. tot de Oranjerivier in haar geheelen loop en in het O. tot de Keiskama, en het land tusschen deze en de Kei aan de Kaffers toegewezen, onder direct bestuur van een Britschen commissaris door voldoende troepen (ongelukkig grootendeels Kafferpolitie) bijgestaan. Dit gebied ontving den naam van Britsch Kaffraria.

8e Kafferoorlog. Het onderdrukken van toovenarij met al haar wreedheden veroorzaakte groote opwinding onder de Kaffers. Zij meenden, dat de Engelschen hun ondergang bedoelden, nu hun belet werd, zich tegen invloeden van booze geesten te beschermen, en bereidden zich ten oorlog voor door het verzamelen van levensmiddelen, terwijl een toovenaar toovermiddelen uitdeelde ter bescherming tegen kogels. Toen de regeering trachtte *Sandili* gevangen te nemen, barstte de strijd los (1850). Een groot deel der Hottentotsoldaten en de geheele Kafferpolitie liepen met wapens en ammunitie naar den vijand over en zware verliezen werden geleden. Uit Engeland werden groote versterkingen gezonden; toch

Digitized by Google

duurde het twee jaar vóór de Kaffers uit hun vele rotsvestingen en schuilhoeken waren gedreven en, meer nog door gebrek, gedwongen om vrede te vragen (1853). Zij werden nu beperkt tot het vlak terrein van Kaffraria, lichter te beheerschen. Deze was de langdurigste, bloedigste en kostbaarste kafferoorlog, dien de Kaapkolonie gekend heeft, en de toestand was dikwijls hachelijk. Gevolgen hiervan waren de vrijverklaring van de Zuid-Afrikaansche Republiek (1852) en den Oranjevrijstaat (1854).

9e Kafferoorlog. Tengevolge van een twist met koloniale Jingo's deden de Kaffers van *Kreli* een inval (1877), weldra ondersteund door die van Kaffraria onder *Sandili*. Echter was hun macht niet groot. Onder invloed van waarzeggers, die een volkomen gelukzaligheid voorspelden en verdrijving der Engelschen, hadden ze vroeger (1857), hun vee geslacht en den landbouw gestaakt, aangespoord door *Kreli*, die zijn doel dacht te bereiken door het geheele volk, aldus tot het uiterste gedreven, op de Kaapkolonie te werpen. Door gebrekkige uitvoering was dit mislukt en waren de Kaffers het schrikkelijk slachtoffer van hun bijgeloof geworden. Ruim 5000 waren van honger omgekomen en hun macht was geknot. *Kreli* vluchtte spoedig en stierf in een hem toegewezen lokatie. Met het sneuvelen van *Sandili* keerde de rust terug (1879), afdoend verzekerd door sterke politiebeschermming en aanzienlijker blanke kolonisatie.

Kaffers (van het Arabisch *kafir* = ongeloovige) vormen een afdeeling van de Bantoe, een der twee groepen, waarin de Negers, op taalkundige gronden, verdeeld worden. Zij bewonen het oostelijk gedeelte van Z.-Afrika, ongeveer van de Zambesi af zuidwaarts, en worden weer onderverdeeld in de Zwasi, de Amatonga, de Zoeloes, Pondo, Pondomisi, Bakoe, Temboe en Amakosa. Het zijn krachtig gebouwde menschen, welke de lichaamskenmerken der Negers duidelijk vertoonen, zooals de donkere huidkleur, vooral bij de meer noordelijk wonende volken, het zwarte kroeshaar en de dikke lippen. Wat geestelijke eigenschappen betreft, zijn zij dapper, moedig, volhardend, ondernemend en scherpzinnig, maar van den anderen kant traag, trouweloos en wreed tegenover vijanden. De kleeding van beide geslachten bestaat in hoofdzaak uit een dierenhuid of een deken, als sieraden worden vooral glaskralen gedragen. Hun dorpen (kraal) bestaan uit bijenkorfvormige hutten, waarvan de wanden met leem zijn bestreken en die meestal in een kring zijn geplaatst. Onder den grond wordt een voorraadsschuur aangelegd. De mannen houden zich hoofdzakelijk met veeteelt (runderen, geiten, schapen en paarden) en jacht, vroeger ook met rooftochten en oorlogvoeren, bezig, de vrouwen beoefenen een primitieven landbouw (vooral kafferkoren, maïs en tabak) en moeten in het algemeen voor het voedsel en de woning zorgen; zij nemen een zeer ondergeschikte plaats in. Bij de zuidelijke volken bestaan de wapens uit groote schilden, knotsen en lichte werpspiesen (assagaaien), bij de Zoeloes zijn ook korte stootlansen in gebruik. De Kaffers gelooven aan een Opperwezen en aan een boozen geest. Afgodsbeelden komen bij hen niet voor en priesters kennen zij niet; daarentegen oefenen toovenaars een grooten invloed uit. Hoewel verschillende zendingsgenootschappen onder hen werkzaam zijn, is het aantal Christenen nog niet groot. Sommige stammen snijden in hout en ivoor, andere bewerken ijzer en andere metalen. weer andere vervaardigen voortreffelijk vlechtwerk. Het voornaamste genotmiddel is de tabak. Men verdeelt de Kaffers in 3 stammen, nl. 1) de *zuidoostelijke Kaffers*, aan de kuststreek tusschen de groote Kei- en de Oemtamvoenarivier, waartoe o. a. de *Amakosa's*, die in 1847 een gedeelte van hun gebied aan Engeland moesten afstaan, de *Amatemboe's* (Tamboeki's) en de *Amamponda's* (Mamboeki's), tusschen den Bashee en Oemtata, die zich door gastvrijheid, eerlijkheid, zindelijkheid en werkzaamheid onderscheiden, behooren; 2) de *Zoeloe's (Amazoeloe)*, oorspronkelijk een kleine stam, berucht wegens ongemeene lichaamskracht, dapperheid en moed, die Natal en de landen ten N. daarvan bewonen; 3) de *Beetsjoeanen* (zie aldaar). Deze stammen zijn weder in afdeelingen gesplitst, die haar eigen hoofden hebben, welke met een onbeperkte macht regeeren. Hun taal wordt nog verdeeld in het Kafir in engeren zin en het Zoeloe, de taal der Zoeloekaffers. Met de blanken in Zuid-Afrika konden zij het tot in den jongsten tijd niet vinden, zooals de opstanden der Matabelen in 1893 en 1896 bewezen hebben. Talrijke oorlogen moesten dan ook tegen de Kaffers gevoerd worden (zie *Kafferoorlogen*).

Literatuur: Brownlee, Reminiscences of Kafir life and history (Lovedale 1896); *Laurence*, On circuit in Kafirland (Londen 1903); *Kidd*, The essential Kaffir (Londen 1904) en The South African Natives (Londen 1908).

Kafiristan is de naam van een berglandschap, dat een gedeelte van den Hindoe Koh met zijn uitloopers omvat. Het grenst in het noorden aan Koendoes en Badachsjan, in het oosten aan Tsjitral, Kattawar, Pandsjkora en Swat en in het zuiden en westen aan Kaboelistan. Het bestaat uit een reeks van breede en enge dalen, door hooge, veelal met sneeuw bedekte bergruggen gescheiden, met een groot aantal kloven en afgronden. Deze dalen worden besproeid door rivieren, die vele bergstroomen opnemen, soms goudzand meevoeren en in de Kaboel uitmonden. In de dalen groeien druiven, oost, tarwe en gerst, de berghellingen zijn met schoone wouden, vooral naaldhout, bedekt, terwijl de bevolking hier en daar veeteelt uitoefent.

Kafirs, met een Perzischen naam ook *Sijaposj* (= zwart gekleed) genaamd, is de naam der bewoners van Kafiristan (zie aldaar). Zij hebben een Europeeschen gelaatsvorm en een schrander voorkomen; men vindt bij hen gedeeltelijk blauwe, gedeeltelijk bruine oogen, een Grieksche neus, een breed, hoog voorhoofd, bruin haar en een hooge gestalte. Hun aantal wordt op 120 000 geschat, die tot drie stammen, de Ramgals, de Vaigals en de Bashgals behooren, welke in een aantal kleine stammen verdeeld zijn. Hun taal behoort tot den Indo-Germaanschen taalstam en komt het meest met die van de Zigeuners en Darden overeen. Zij zijn hei-

Digitized by Google

denen en brengen offeranden aan hun goden *Sjoeroeja, Lamani* en *Pandoe*. De priesterlijke waardigheid is bij hen erfelijk, doch van weinig beteekenis, daar de stamhoofden een onbeperkt gezag bezitten. Het vuur komt te pas bij al hun plechtigheden. Hun steden en dorpen verrijzen meestal aan de steile hellingen der bergen en hun huizen zijn van steen opgetrokken, met platte daken voorzien en met snijwerk versierd. IJzer en hout, goud en zilver weten zij goed te bewerken, terwijl zij wapens, buskruit, lood, katoen enz. tegen voortbrengselen van hun eigen land inruilen. Met de fanatieke Mohammedanen in Afghanistan bevinden zij zich steeds in oorlog. Zij bezitten geen schrifteekens en geen geschiedenis. Hun oorsprong ligt in het onzekere, zij zelf beschouwen zich van Grieksche afkomst.

Kafmolen. Zie *Wanmolen*.

Kafnaald is in de plantkunde de naam voor het borstelvormig verlengstuk van de middelnerf der kafjes.

Kaftan is de naam van een Turksch opperkleed, dat ook bij andere Oostersche volkeren in gebruik is. Doorgaans is het vervaardigd van katoen of zijde en dik gevoerd. Vroeger ontvingen de vertegenwoordigers van buitenlandsche mogendheden aan het Turksche Hof een kaftan ten geschenke, om daarmede bij den sultan ten gehoore te verschijnen. In Turkije is de kaftan nu nog slechts bij de middelste en laagste volksklassen in gebruik, in Rusland en Polen is dit kleedingstuk gedurende langen tijd de nationale dracht geweest.

Kaftan, *Julius,* een Duitsch godgeleerde, den 30sten September 1848 te Loit bij Apenrade in Noord-Sleeswijk geboren, studeerde te Erlangen, Berlijn en Kiel, werd in 1873 licentiaat in de theologie te Leipzig en vestigde zich als privaatdocent aan de universiteit aldaar. Nog vóór den aanvang zijner voorlezingen te Leipzig werd hij naar Bazel beroepen en was er van 1873 tot 1883 eerst als buitengewoon, sedert 1881 als gewoon hoogleeraar in de theologie werkzaam. In 1883 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de dogmatiek te Berlijn. Oorspronkelijk volgde hij de confessioneele Luthersche richting, die hij later, onder invloed van *Ritschl*, gewijzigd heeft. Hij gaf uit: „Grundtvig, der Prophet des Nordens" (1876), „Das Evangelium des Apostels Paulus in Predigten" (1879), „Die Predigt des Evangeliums im modernen Geistesleben" (1879), „Das Wesen der christlichen Religion" (2de druk 1888), „Die Wahrheit der christlichen Religion" (1888), „Glaube und Dogma" (1889) met het vervolg „Brauchen wir ein neues Dogma?" (6de druk 1893), „Dogmatik" (5de druk 1909) en een aantal voorlezingen o. a. „Das Christentum und die Philosophie" (3de druk 1896), „Das Christentum und Nietzsches Herrenmoral" (3de druk 1902), „Jesus und Paulus" (1907) en „Akademische Reden" (1908).

Kaftor is de naam van een kuststreek of een eiland, waarvan in het Oude Testament herhaaldelijk gesproken wordt. De Grieksche vertaling stelde het gelijk met Kappadocië, maar daar de Philistijnen ook Kaftoriten genoemd worden en uit Kreta afkomstig zijn, mag men aannemen dat Kaftor een andere naam is voor Kreta. Egyptische gegevens hebben dit vermoeden nog bevestigd.

Kaga of *Echizen* is de naam van een effen Japansch zijden weefsel (*Haboetae, Ponge*), aldus naar de provincies Kaga en Echizen genoemd.

Kagami (Japansch) is een handspiegel, die uit een ronde, van voren glad gepolijste metalen plaat bestaat, die van achteren is versierd en van letterteekens is voorzien. Hij hangt aan een koord of is aan een metalen, met riet omwonden handvat bevestigd.

Kagera of *Alexandra-Nijl* is een rivier in het N.W. van Duitsch-Oost-Afrika, die als Roekakara en Mhogo op de noordelijke helling van den 1970 m. hoogen Missosi ya Mwesi, ongeveer op 2° 45′ Z. Br. ontspringt. De Kagera doorstroomt als Nyawarongo Roeanda, wendt zich dan naar het Z.O. en in Boegoesi naar het O., neemt rechts den Akanjam en Roevoevoe op, neemt op 30° 40′ O.L. een noordelijke richting aan en behoudt deze toch dicht bij de noordgrens van Duitsch Oost-Afrika. Daarna vormt hij een naar het Z. gerichten boog en stroomt na vele bochten op Engelsch gebied op 0° 55′ Z.Br. met een breede monding in het Victoria Nyansa meer. De Kagera werd in 1862 door *Speke* ontdekt, in 1876 door *Stanley* verder onderzocht en Alexandra-Nijl genoemd. In 1893 bereikte *Baumann*, later *Ramsay* en in 1898 *Kandt* zijn bronnen. De door den Kangera in het meer gebrachte watermassa (hij is aan de monding 100 m. breed en 25 m. diep) doet hem met recht als een der bronrivieren van den Nijl beschouwen.

Kagosjima is de hoofdplaats van een onderafdeeling der Japansche provincie Satsoema, op het eiland Kioesioe, aan de N.-W. kust der mooie, diepindringende baai van Kagosjima gelegen. Het is de zetel van een rechtbank en heeft vele fabrieken, waar wereldberoemde fayence en wapens worden gemaakt; ook bezit het groote katoenspinnerijen. Kagosjima telt (1913) 75 907 inwoners. Het was vroeger de residentie van den machtigen daimyo van Satsoema en werd in 1864 door de Engelsche vloot bijna geheel platgeschoten.

Kahlbaum, *Karl Ludwig,* een Duitsch geneeskundige, den 28sten December 1828 te Driesen geboren, werd in 1867 directeur eener private kliniek voor zenuw- en ziekziekten te Görlitz. Hij was een der meestbeteekenende psychiaters der 19de eeuw, die alle tot zijn tijd gangbare psychiatrische begrippen en termen wijzigde of scherper formuleerde, door aan alle den grondslag van het pathologisch anatomisch onderzoek te geven. Hij vermeerderde de kennis van de geesteszieken in de jeugd en van den invloed der opvoeding op deze en leerde een bepaalden vorm ervan kennen, de hebephrenie. Ook stichtte hij te Görlitz een opvoedingsinstituut voor psychisch abnormale kinderen en werkte op het gebied van den querulantenwaan, de circulaire krankzinnigheid, zintuigdeliriën enz. *Kahlbaum* overleed den 15den April 1899 te Görlitz. Hij schreef: „Die Gruppierung der psychischen Krankheiten und die Einteilung der Seelenstörungen" (Dantzig 1863); „Die Katatonie" (Berlijn 1874).

Digitized by Google

Kahlenberg of *Kalenberg*, een tot aan den Donau reikende uitlooper van het Norische Gebergte in Beneden-Oostenrijk, maakt een deel uit van het bekoorlijke, boschrijke Weener Woud, dat bij de Ouden onder den naam *Mons Cetius* bekend was. Tusschen Weenen en Klosterneuburg aan den Donau verheffen zich de Jozefsberg (483 m.) en de Leopoldsberg (423 m.); de hoogste berg is de Hermannskogel (542 m.).

Kähler, *Martin*, een Duitsch Protestantsch godgeleerde, den 6den Januari 1835 te Neuhausen geboren, trad in 1860 als docent op aan de hoogeschool te Halle, werd in 1864 tot buitengewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Bonn en in 1867 te Halle benoemd, waar hij in 1879 gewoon hoogleeraar werd. Van zijn geschriften noemen wij: „Das Gewissen. Ethische Untersuchung" (1878), „Die Wissenschaft der Christlichen Lehre" (1888, 3de druk 1905), „Neutestamentliche Schriften in genauer Wiedergabe ihres Gedankenganges dargestellt" (1884 enz.), „Der sogenannte historische Jesus und der geschichtliche biblische Christus" (1892, 2de druk 1896), „Die Universitäten und das öffentliche Leben" (1891), „Der lebendige Gott" (3de druk 1906), „Dogmatische Zeitfragen" (1898, 1907 enz), „Wiedergeboren durch die Auferstehung Jesu Christi" (2de druk 1908) en „Die Sakramente als Gnadenmittel" (1908).

Kahn, *Gustave*, een Fransch dichter en romanschrijver, werd in 1859 te Metz geboren en werd opgevoed te Parijs waar hij het lyceum bezocht. Daar hij zich alleen met het maken van verzen bezighield, behaalde hij geen graad en moest derhalve van 1880 tot 1885 in het leger in Tunis dienen. Te Parijs teruggekeerd, stichtte hij, in vereeniging met *P. Adam*, *J. Laforgue* en *Moréas*, de school der *symbolisten*, tegenover die der Décadenten. De door hem gestichte „Symboliste" bracht het slechts tot 4 nummers, maar „La Vogue" hield zich tot 1889 staande. Zijn symbolisme was vóór alles tegen het toen heerschende naturalisme gericht. *Kahn* was de eerste dichter, die het rijmlooze of slechts assoneerende vers consequent gebruikte. De gedichten „Les palais nomades" (1887), „Chansons d'amant" (1891) en „Domaine de fée" (1895) verschenen in 1898 vereenigd als „Premières poèmes" met een voorrede over het vrije vers. Van zijn prozawerken noemen wij: „Le roi fou" (1896), „Le cirque solaire" (1899), „L'adultère sentimental" (1902) en „Contes hollandais" (1903). Als theoreticus en criticus leverde *Kahn* in zijn werk „Symbolistes et décadents" (1902) een der belangrijkste bouwsteenen tot de geschiedenis der nieuwere Fransche dichtkunst, voorts over beeldende kunst: „Rodin, l'homme et l'oeuvre" (1906), „La Femme dans la caricature française" (1907), „Fragonard" (1907), „Louis Legrand" (1907), „F. Rops" (1907), „Montmartre et ses artistes" (1907) en „Les Nymphes de F. Boucher" (1907).

Kahnis, *Karl Friedrich August*, een Duitsch godgeleerde, den 22sten December 1814 te Greiz geboren, studeerde te Halle, vestigde zich in 1842 als privaatdocent te Berlijn, ging in 1844 als buitengewoon hoogleeraar naar Breslau en in 1850 als gewoon hoogleeraar naar Leipzig, waar hij in 1860 tevens tot domheer van Meissen benoemd werd. Tot 1861 behoorde hij tot de rechtzinnig-Luthersche partij en schreef: „Dr. Ruge und Hegel" (1838) en „Die moderne Wissenschaft des Dr. Strauss und der Glaube unserer Kirche" (1842), verdedigde in zijn: „Die Lehre vom Heiligen Geiste" (1847) de persoonlijkheid van den Heiligen Geest, alsmede in zijn: „Die Lehre vom Abendmahle" (1851) de juistheid der Luthersche avondmaalsleer en nam levendig deel aan den strijd der Lutherschen tegen de Evangelische Unie, zooals blijkt uit: „Die moderne Unionsdoktrin" (1853) en het „Sendschreiben an Nitzsch" (1854). Ook de eerste uitgave van zijn geschrift: „Der innere Gang des deutschen Protestantismus seit Mitte des vorigen Jahrhunderts" (1854) vond nog algemeenen bijval bij de orthodox-Luthersche partij, doch de tweede uitgave (1860) behelsde de verrassende verklaring, dat vele leerstukken dringende behoefte hadden aan een herziening, terwijl hij onderscheiden orthodoxe stellingen verwierp. Vooral zijn critiek over den oorsprong van de geschriften van den Bijbel wekte ergernis bij velen. *Hengstenberg* en *Dieckhoff* traden tegen hem in het strijdperk, en zijn geschrift: „Zeugnis von den Grundwahrheiten des Protestantismus gegen Hengstenberg" (1862) maakte de kloof nog grooter. Ook schreef hij: „Die deutsche Reformation" (1872), „Stolberg und Voss" (1876), „Die Erfüllung der Zeiten" (1877), „Der Gang der Kirche in Lebensbildern" (1881), en „Christenthum und Philosophie" (1884). In 1886 nam hij zijn emeritaat. Hij overleed den 20sten Juni 1888 te Leipzig.

Kajak is een bevallig, licht roeivaartuigje met één of meer roeiers, dat vooral te Konstantinopel veel gebruikt wordt.

Kaidipang is een rijkje op de noordkust van Celebes, dat tot de residentie Menado behoort en zich van het district Kwandang tot het rijk Bolang Itang uitstrekt. Het bezit de enclave Attingola in de assistent-residentie Gorontalo; op Goentoema bezitten Kaidipang en Bolang Itang gelijke rechten. De bevolking staat onder een radjah. De voortbrengselen zijn goud, rijst, sago en katoen. Het Nederlandsch gouvernement heeft het recht er de in- en uitvoerrechten te heffen.

Kaifong, de hoofdstad der Chineesche provincie Honan, is 15 km. van den rechteroever van den Hoangho gelegen, bezit 6 moskeeën en telt 200 000 inwoners, waaronder de eenige Joodsche gemeente, die in China bestaat. Het is de residentie van den gouverneur en van een ambtenaar (*Taotai*) voor zout- en graanaangelegenheden. De Hoangho is hier 600 m. breed en 1 m. diep.

Kailas, *Gangri Tise Gangri* of *Gangsri*, is de naam van een bergketen in Centraal-Azië tusschen de bronnen van den Indus en den Soetledsch, die waarschijnlijk uit archaïsche leigesteenten bestaat. Het oostelijk gedeelte, het eigenlijke Kailasgebergte (6770 m.), wordt sedert eeuwen door de Indiërs beschouwd als de zetel der goden en als het brongewest der hoofdrivieren van Hindostan.

Kaimakân (Arabisch: *kâimmakâm* = plaatsvervanger) is in Turkije de titel van den amb-

Digitized by Google

tenaar, die aan het hoofd staat van een der arrondissementen (liwa's), waaruit een provincie (vilajet) is samengesteld. Ook plaatsvervangers van hooge ambtenaren dragen wel dien naam.

Kaïn was volgens het Bijbelsch verhaal de oudste zoon van *Adam* en *Eva*. Hij legde zich toe op den landbouw, doodde uit nijd zijn broeder *Abel* en nam de vlucht naar het land Nôd. Door het Kaïnsteeken werd hij tegen bloedwraak beschermd. De Rabbijnsche overlevering vermeldt zoowel, dat hij door zijn kleinzoon *Lamech* op de jacht gedood werd, als dat hij een hoogen ouderdom bereikte en tot aan den Zondvloed leefde. *Kaïn* is de stamvader der *Kenieten*. Volgens nieuwere bijbelvorschers zijn in den persoon van *Kaïn* twee mythische gestalten vereenigd, n. l. de broedermoorder en de stedenbouwer. Naar hem droegen de leden eener Gnostische secte in de 2de eeuw onzer jaartelling den naam van *Kaïnieten*. Zij vormden een tak der *Ophieten* en beschouwden *Kaïn* en andere misdadigers des Ouden Testaments als edele mannen, die door den Bondsgod der Israëlieten waren vervolgd en zich aan de dwingelandij van dat wezen hadden onttrokken, zoodat zij veeleer hulde dan schande verdienden.

Kaindl, *Raimund Friedrich*, een Oostenrijksch geschiedkundige, werd den 31sten Augustus 1866 te Czernowitz geboren, bezocht de hoogeschool aldaar en het Instituut voor Oostenrijksche geschiedenis te Weenen. In 1901 werd hij hoogleeraar in de Oostenrijksche geschiedenis aan de universiteit te Czernowitz. Hij schreef o. a.: „Geschichte der Bukowina" (Czernowitz 1896—1897, 3 dln.), „Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern" (Gotha 1907, 2 dln.), „Geschichte von Czernowitz" (Czernowitz 1908) en verder verschillende artikelen over de Boekowina.

Kainiet is een mineraal, dat in vrij groote hoeveelheden voorkomt te Leopoldshall, Neu-Stassfurt en Kalusz, alsmede in het oostelijk gebied der Karpaten en dat in gemalen vorm als kali-meststof in den handel wordt gebracht. Het bestaat in zuiveren toestand uit zwavelzure kali, zwavelzure magnesia, chloormagnesium en water ($K_2SO_4+MgSO_4+MgCl_2+H_2O$). Het is dikwijls verontreinigd met steenzout en wat klei; in onzuiveren toestand bevat het gemiddeld 23 % zwavelzure kali, overeenkomende met 12.4 % kali. Tegenwoordig wordt ook een mengsel van carnalliet en sylviniet als kainiet in den handel gebracht.

Kaïnsteeken is volgens eenige bijbelverklaarders een teeken aan het lichaam van *Kaïn*, dat hem, door God beschermd, onkwetsbaar maakte; volgens anderen is het een uiterlijk teeken, dat hem ongezien deed ontkomen. Nog andere onderzoekers, die *Kaïn* als den stamvader der Kenieten beschouwen, denken aan lichaamsverminking en tatoeëering, die moesten verkondigen, dat hij tot den God vereerenden stam behoorde.

Kainz, *Joseph*, een Hongaarsch tooneelspeler, den 2den Januari 1858 te Wieselburg Hongarije) geboren, bezocht het gymnasium te Weenen en betrad reeds in 1878 het tooneel in een particulieren schouwburg aldaar. Hij legde zich voornamelijk op het beoefenen van karakterrollen toe en vervulde die van 1875 tot 1876 te Marburg in Stiermarken, later aan den stadschouwburg te Leipzig en de hofschouwburgen te Meiningen en München, waar hij in een vriendschappelijke verhouding tot koning *Lodewijk II* kwam, waarover hij later biografische mededeelingen heeft uitgegeven. Van 1883 tot 1889 speelde hij aan verschillende schouwburgen te Berlijn, daarna ging hij naar Weenen. Zijn hoofdrollen zijn o. a. Don Carlos, Romeo, Hamlet enz. Hij was met de schrijfster *Sara Hutin* (geboren 1853 te St. Louis, overleden 24 Juni 1893 te Berlijn) gehuwd, die zich door het schrijven van novellen en schetsen uit Amerika heel bekend gemaakt. Hij overleed den 20sten September 1910 te Weenen.

Kaïphas. Zie *Kajafas*.

Kaiping, een stad in de Chineesche provincie Tsjili, ligt 120 km. ten N. O. van Tientsin aan den spoorweg Tiensin—Schanhaikwan en bezit rijke kolenlagen, die flink ontgonnen worden.

Kaiping of *Kaitsjou* is de naam van een stad nabij de golf van Liaotoeng. Het ligt reeds binnen de neutrale zone tusschen het voormalige Russische pachtgebied Kwantoeng en Mandsjurije, aan den spoorweg Nioetschwang—Port Arthur. Kaiping werd den 9den Juli 1904 door de Japanners bestormd, die zich daardoor van den weg naar Nioetschwang meester maakten.

Kaïris, *Theophilus*, een Grieksch philosoof, omstreeks het jaar 1785 op het eiland Andros geboren, ontving zijn opleiding op het gymnasium te Cydonia in Klein-Azië en op het lyceum te Chios, studeerde aan de Italiaansche universiteiten, alsmede te Parijs in de geschiedenis, natuurkunde en wijsbegeerte en werd daarna leeraar aan de evangelische school te Smyrna, vervolgens aan het gymnasium te Cydonia. Nadat hij deelgenomen had aan den Grieksch-Turkschen onafhankelijkheidsoorlog, trad hij, als vertegenwoordiger van het eiland Andros, in de Nationale Vergadering op als een vurig verdediger van vrijheid en recht. Later stichtte hij met daartoe verzamelde gelden een weeshuis op het eiland Andros en herschiep het vervolgens in een opvoedingsgesticht. In 1829 werd hij volgens een vonnis van de Synode te Athene wegens atheïstische gevoelens op genoemd eiland in een klooster opgesloten. Na dien tijd werd hij nog herhaaldelijk veroordeeld. Hij overleed in de gevangenis in het jaar 1852. Er bestaat van hem een „Inleiding tot de wijsbegeerte" in het Oud-Grieksch.

Kaïro (*Caïro*, Arabisch *Masr el-Kâhira* = de heerscheres; zie de kaart), de hoofdstad van Egypte, ligt op 30° 6' N. Br. en 31° 26' O. L. aan den rechteroever van den Nijl, 13 km. boven den z. g. Koebuik, de plaats, waar de rivier zich in de armen van Damiette en Rosette splitst, vlak aan den rand der woestijn, door spoorwegen verbonden met Alexandrië, Damiette, Suez, El-Merg, Heloean en Boven-Egypte, en aan het begin van het kanaal naar Ismaïlia. Het is de grootste stad van Afrika, met een bevolking van (1914) 726 075 inwoners, waarvan de meesten tot de Fellah's, Kopten, Turken, Arabieren

Digitized by Google

KAIRO EN DE PYRAMIDEN.

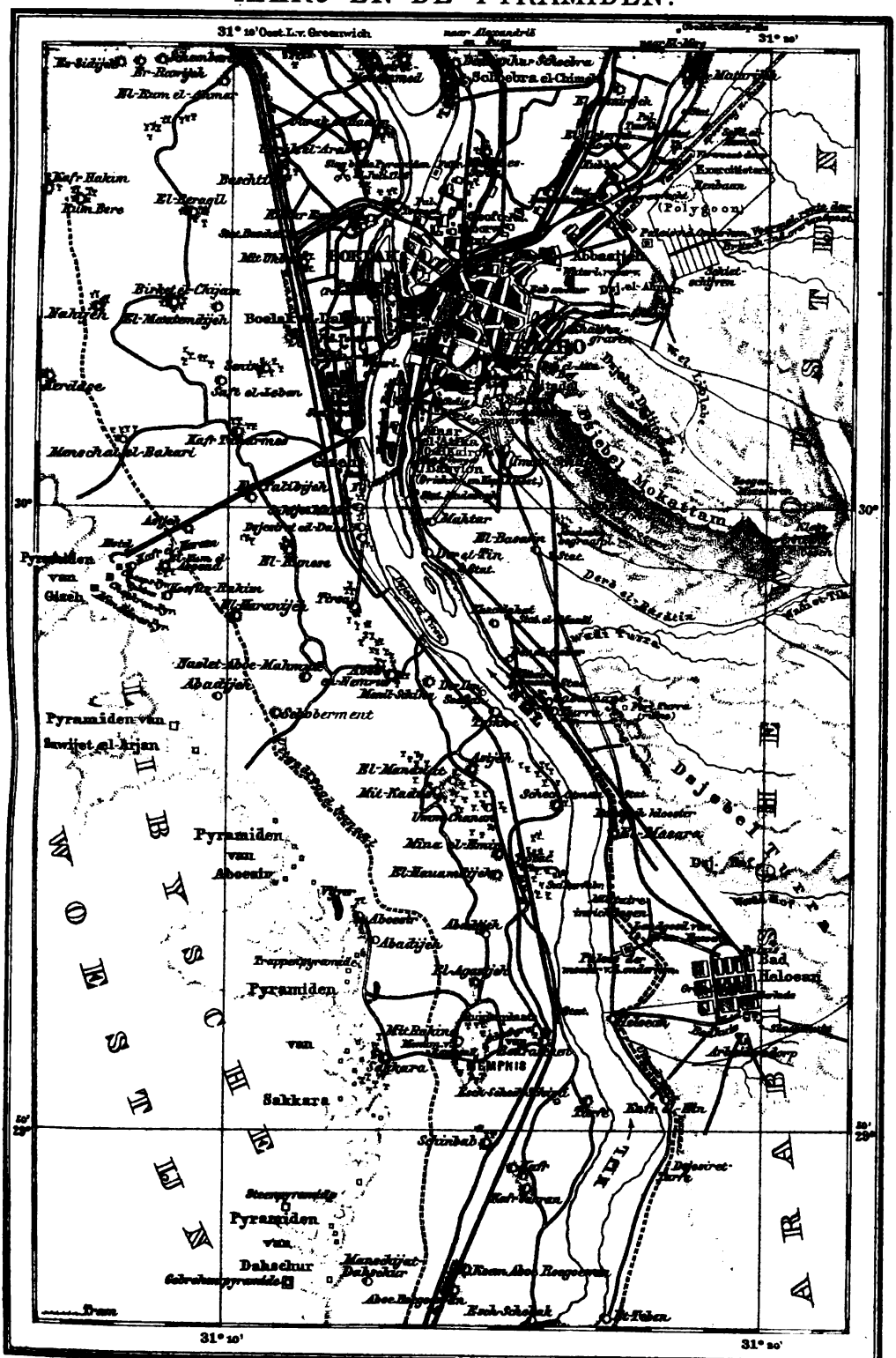

Digitized by Google

n andere Oostersche volksstammen behooren, erwijl het aantal vreemdelingen 25 000 beraagt, waaronder 8000 Italianen, 4000 Grieken, ven zooveel Franschen, 2000 Oostenrijkers, 2000 Engelschen en 1500 Duitschers. Kaïro is de residentie van den khedive (onderkoning), van een patriarch der Kopten en van een der Grieksch-Orthodoxe Kerk. Verder is het de zetel van het bestuur van het land en van een internationaal gerechtshof. Voor de inboorlingen heeft de vroegere hoogste rechtbank, het huis van den Kadi, nog slechts beteekenis in gevallen, waarbij de Koran de grondslag der rechtspraak vormt. In 1908 werd er een hoogeschool geopend, welke in 1914: 405 hoogleeraren en 9749 studenten telde.

De uitgebreidheid der stad bedraagt van N. naar Z. 5 km. en van W. naar O. 2,5 km. Er staan ongeveer 30 000 huizen en sedert 1869 is het Oostersch aanzien der stad bijna geheel verloren gegaan, behalve in het Arabisch gedeelte met zijn smalle straten en bonte bevolking. In het Europeesche gedeelte vindt men breede straten met boomen en trottoirs en electrische verlichting. In het W. is een stadsgedeelte, Ismaïlia geheeten, dat geheel Europeesch is. Daar bevinden zich het operagebouw voor voorstellingen in den winter en het tooneelgebouw voor zomervoorstellingen, het Egyptologisch museum, een Duitsche en een Engelsche kerk, de consulaten van alle Europeesche staten en de gebouwen der ministeries. Het middelpunt van dit modern gedeelte vormt de Elizabeth-tuin, een achthoekige 82 000 v.m. groote vlakte, met een diepen vijver, sierplanten uit alle luchtstreken, koffiehuizen, concertgebouwen en kunstmatige watervallen.

De voornaamste staten zijn de Moeski met haar voortzetting de Rue Neuve (1,5 km. lang), die veel van haar vroeger Oostersch karakter heeft verloren, verder de 2 km. lange boulevard Mehemed-Ali, die van het Atabet el Kadraplein naar de Citadel leidt en in 1889 dwars door een groot aantal straten en stegen werd aangelegd. Bezienswaardig zijn sommige van de 523 moskeeën, waarvan vele echter ruïnes zijn. De meest beroemde zijn die van *Achmed ibn Toeloen*, die in 879 naar het model van die te Mekka is gebouwd, de sultan-Hasan-moskee met 86 m. hoogen minaret, de met meer dan 400 zuilen versierde Azhar-moskee en de nieuwere Alabaster-moskee, met het grafmonument van *Mehemed-Ali*. Van de overige gebouwen noemen wij de groep van grafmoskeeën aan den rand der woestijn, die de graven der khalifen bevatten en de Mamelukkengraven ten Z. van den Citadel. Verder zijn de poorten Bab en Nasr, waardoor de Mekkapelgrims jaarlijks hun uittocht houden, Bab-Zoeweileh, Bab-el-Foetoeh, benevens die van Toessoen en Ismaïl (de zonen van *Mehemed-Ali*) vermeldingswaard. De bibliotheek van den onderkoning, in 1870 gesticht, bevat (1901) 35 000 deelen, waaronder 10 757 Arabische manuscripten en kostbare oude exemplaren van den Koran. Sedert 1899 is er een nieuw gebouw voor de bibliotheek en het Arabisch museum verrezen op het plein Bab-el-Chalk.

De belangrijkste der vele bazars zijn Soek-el-Attarin, de markt voor speceriijen, Soekkarijeh, voor suiker en vruchten, het eigenaardige gebouw voor de schoenmakers, de vroeger beroemde markt voor wapenhandelaars, de markt der koopersmeden en die der tapijthandelaren in een prachtig Arabisch gebouw. De groothandel met de Roode Zee geschiedt langs den straatweg Gamelijeh. Voor het kleine verkeer gebruikt men wagens met ezels bespannen. Sedert 1896 bezit Kaïro een electrisch tramwegnet en is daardoor ook met Gizeh verbonden, tevens zijn er drie spoorwegstations.

Het klimaat is er zeer zacht; de gemiddelde jaarlijksche temperatuur is 21,3°, die van Januari 12,1° en die van Juli 29° C. Er valt weinig regen en er is weinig wind, zoodat Kaïro veel bezocht wordt door long- en borstlijders.

Naast de kerken der Oostersche godsdiensten vindt men er Fransche, Engelsche en Duitsche; eveneens bestaan er Duitsche en Amerikaansche scholen, Fransche kostscholen, enz., bovendien drie Europeesche hospitalen. Van de wetenschappelijke vereenigingen noemen wij het in 1859 opgerichte „Institut Egyptien", dat oorspronkelijk te Alexandrië haar zetel had, en het „Aardrijkskundig Genootschap" (1875).

Vlak aan Kaïro grenst in het N. W. Boelak, in het Z. Oud-Kaïro of Masr-el-Atika, 22 km. naar het zuiden ligt Heloean, met beroemde baden, en aan den linkeroever van den Nijl Gizeh met de pyramiden.

In de Oudheid bevond zich op de plaats van het tegenwoordige dorp Mit-Rahine de oude koningsstad Memphis (26 km. te Z. van Kaïro). In 973 legde *Gohar al Kaïd* 3 km. ten N. van Masr-el-Atika (Fostat) een nieuwe stad aan, die spoedig daarna residentie werd. *Saladijn* omgaf haar in de 12de eeuw met een steenen muur, bouwde een citadel en voorzag de stad van water door middel van een houten waterleiding van af den Nijl. In het begin der 16de eeuw werd deze inrichting vervangen door een steenen aquaduct, dat thans nog bestaat.

Kairwan of *Kairoean*, een heilige stad in Tunis, waar tot 1881, toen zij door de Franschen bezet werd, alleen Mohammedanen werden geduld, verheft zich op de plaats van het oude Vicus Augusti, in een boomlooze, moerassige vlakte, 140 km. ten zuiden van Tunis en telt 22 000 tot 25 000 inwoners. Zij is in 670 gesticht door *Okba ben Nâfi* en was geruimen tijd de hoofdstad der provincie Ifrikijah. In de Okbamoskee aldaar vindt men het graf van *Elwaib*, den vriend van *Mohammed*. Die moskee is van binnen versierd met 300 antieke zuilen van graniet en porfier.

Kaisarí of *Kaisarièh* is de hoofdplaats van een sandsjak in het Turksche vilajet Angora in Klein-Azië. Het ligt zuidelijk van den Kisil Irmak, aan den voet van den 3580 m. hoogen Ardsjias Dagh. Kaisarí was vroeger de belangrijkste handels- en industriestad van het binnenland van Klein-Azië, maar is thans vervallen. Van de 54 000 inwoners zijn 40 000 Turken, en de overigen Grieken en Armeniërs. In de oudheid heette het *Mazaka*, later Eusebeia en was de hoofdstad van Cappadocië. Sedert *Tiberius* heet het *Caesarea*, waarvan de ruïnen zuidelijk van het tegenwoordige Kaisarí liggen.

Digitized by Google

Kaisarié̊h. Zie *Kaisari.*

Kaisârije is een ommuurde ruïnestad aan de kust van Palestina tusschen Haifa en Jaffa. Het wordt sedert 1884 door eenige honderden Bosniaken bewoond. De stad werd als *Caesarea* in 13 v. Chr. door *Herodes* gebouwd en was de zetel der Romeinsche Procuratoren, terwijl het later een Romeinsche kolonie werd. Gedurende de Kruistochten werd Kaisârije herhaaldelijk door Christenen en Mohammedanen veroverd en in 1265 door *Beibars* verwoest. Behalve de muren zijn overblijfselen van een amphitheater en een hippodroom behouden gebleven.

Kaiser, *Friedrich,* een Nederlandsch sterrenkundige, den 10den Juni 1808 te Amsterdam geboren, werd in 1826 tot observator aan de sterrenwacht te Leiden benoemd en bleef dit tot 1837. Zijn onderzoekingen omtrent de „Komeet van Halley" dagteekenen uit dat tijdperk. In 1837 werd hij tot lector in de sterrenkunde, in 1840 tot buitengewoon en kort daarna tot gewoon hoogleeraar benoemd. Door zijn bemiddeling kwam er in 1860 een nieuw sterrenkundig observatorium te Leiden tot stand. Zijn waarnemingen zijn voor het meerendeel opgenomen in de Jaarboeken der sterrenwacht. Hij was lid van het hoofdbestuur van de Commissie voor graadmeting, lid van de Royal Astronomical Society te Londen, van de Berlijnsche Academie en van verschillende andere wetenschappelijke genootschappen en ridder in de orde van den Nederlandschen Leeuw. Hij overleed den 28sten Juli 1872 te Leiden. Hij schreef: „De sterrenhemel" (2 dln., 1844 en 1845; 1ste deel 3de druk 1860, 2de deel 2de druk 1858, ook buiten 's lands vertaald uitgegeven en opnieuw bewerkt als vierde druk door den hoogleeraar *J. A. C. Oudemans,* 1888) en „De geschiedenis der ontdekkingen van planeten, als een tafereel van den toestand en het wezen der sterrenkunde in de taal van het dagelijksch leven voorgedragen" (1851). Sedert 1846 gaf hij een „Populair sterrenkundig jaarboek" in het licht. Ook leverde hij verschillende brochures en opstellen in tijdschriften.

Kaiser, *Johan Wilhelm,* een Nederlandsch graveur, den 5den Januari 1813 te Amsterdam geboren, werd in 1859 directeur-hoofdonderwijzer der school voor graveerkunst aan de Amsterdamsche Academie van Beeldende Kunsten en in 1870 hoogleeraar aan die Academie. Van 1875 tot 1883 was hij directeur van het Rijksmuseum. Hij overleed den 29sten November 1900. *Kaiser* heeft prenten naar schilderijen van oude en moderne meesters gemaakt, en bezorgde een nieuwen druk van de „Beschrijving der schilderijen van het Rijksmuseum te Amsterdam, met historische aanteekeningen en facsimile's der naamteekens" (1880), die *P. L. Dubourcq* in 1870 had laten verschijnen.

Kaiser, *Isabelle,* een Zwitsersche dichteres en romanschrijfster, den 2den October 1866 te Beckenried aan het Vierwoudsteden-meer geboren, ontving te Genève, waarheen hare familie verhuisd was, hare opvoeding en bezocht er later de hoogeschool. Reeds hare eerste gedichten, die in 1888 onder den titel „Ici-bas" verschenen, vonden groote belangstelling door hun natuurlijke taal en warm gevoel. In de volgende verzamelingen „Sous les étoiles" (1890) en „Des ailes" (1897) was ook de vorm meer volmaakt. Haar roem vestigde zij door een roman „Sorcière!" die in 1895 te Parijs verscheen. Verder schreef zij: „Hero" (1878), „Notre père, qui êtes aux cieux" (1900), „Vive le roi" (1903), „L'Eclair dans la voile" (novellen, 1907), „Marcienne de Flüe, journal de la vie d'une femme" (1909) en den dichtbundel „Le Jardin clos" (1912). Ook in de Duitsche taal schreef zij met succes, o. a. de novelle „Wenn die Sonne untergeht" (Stuttgart 1901).

Kaiserfeld, *Moritz, Edler von,* een Oostenrijksch staatsman, den 11den Januari 1811 geboren, werd in 1849 door Graz afgevaardigd naar de Nationale Vergadering te Frankfort. Na zijn terugkeer behoorde hij tot het voorloopig bewind van Stiermarken, trad echter af, toen de reactie intrad. Eerst in 1861 nam hij weer openlijk deel aan de staatkunde en werd de leider van de autonomistische partij in den Rijksraad. Hij bestreed de staatkunde van het ministerie-*Belcredi.* Na de benoeming van het eerste parlementaire ministerie (1867) werd *Kaiserfeld* voorzitter van het Huis van Afgevaardigden. Na de ontbinding van den Landdag van Stiermarken werd hij er landshoofdman. Sedert 1870 was hij levenslang lid van het Heerenhuis. Ook onder het ministerie *Taaffe* bleef hij het ambt van landshoofdman bekleeden, maar in Juni 1884 keerde hij tot het ambteloos leven terug. Hij overleed den 14den Februari 1885.

Kaiserslautern, een stad in de Beiersche Rijnpalts, aan de westelijke helling van het Haardtgebergte, aan de Waldlauter en aan verschillende spoorwegen, telt (1911) 54 659 inwoners. Men vindt er o. a. een fraaie kerk in spitsboogstijl uit de 13de eeuw, een Latijnsche school, een kweekschool voor onderwijzers, een landbouw- en een ambachtsschool. De fabrieksnijverheid ontwikkelt er zich meer en meer, vooral de textiel- en ijzerindustrie; ook is er een aanzienlijke vruchtenmarkt en veel houthandel.

Men meent, dat zich te Kaiserslautern reeds in de dagen van *Pepijn den Korte* en *Karel den Groote* een keizerlijke burcht bevond. *Frederik Barbarossa* liet er 1152 een paleis bouwen, dat van 1557 tot 1583 door den Paltgraaf *Johan Casimir* vernieuwd, doch in 1713 in den Spaanschen Successieoorlog verwoest is. Op dezelfde plek staat nu een gevangenis. Van 28 tot 30 November 1793 had in de nabijheid van deze stad een veldslag plaats, waarin de hertog *van Brunswijk* de Franschen onder *Hoche* aan het wijken bracht. Ook had er een gevecht plaats den 23sten Mei 1794, waarin de Pruisische generaal-veldmaarschalk *Möllendorf* de Franschen onder *Ambert* versloeg, waarna den 20sten September van dat jaar de linkervleugel der Fransche Rijnarmee onder *Meunier* het onderspit dolf voor den prins *van Hohenlohe-Ingelfingen.* In Mei 1849 was Kaiserslautern het middelpunt van den opstand en de zetel van de voorloopige regeering.

Kaiserstuhl is de naam van een uit 40 tot 50 basalt- en dolerietkegels bestaand vulkanisch gebergte in het Badensche district Freiburg. Zij zijn door het Treibsamdal van het Zwarte Woud

Digitized by Google

gescheiden, hebben een oppervlakte van 110 v. km. en zijn dicht bevolkt. Men vindt er een groote verscheidenheid van bergen, dalen, tuinen, weiden, bouwlanden, wijn- en ooftgaarden en bosschen. Op den hoogsten berg, den eigenlijken Kaiserstuhl of Todtenkopf (559 m.), sprak, volgens de overlevering, keizer *Rudolf von Habsburg* recht over zijn onderdanen.

Kaiser Wilhelm-eilanden, een Zuidpoolarchipel, op 65° Z. Br. en tusschen 63° en 64° 30′ W. L. gelegen, bestaat uit zes grootere eilanden, die door de Bismarckstraat van Grahamsland gescheiden worden.

Kaiser Wilhelm-kanaal of *Noord-Oostzeekanaal* is een scheepvaartkanaal in de Pruisische provincie Sleeswijk-Holstein, dat een rechtstreeksche verbinding tusschen Noord- en Oostzee tot stand brengt. Het begint boven Brunsbüttel, in het mondingsgebied der Elbe, loopt tot Grünenthal naar het N.O., daarna tot Bongstedt naar het O. en ten slotte naar het Z.O., volgt in het laatstgenoemde gedeelte meestal het oude Eiderkanaal, echter met vermijding der bochten daarvan en mondt, 4 km. ten N.O. van Kiel, in de Kieler bocht uit. De lengte bedraagt 98,65 km., de diepte 9, de beddingbreedte 22 en de spiegelbreedte 60 m. Grootsche sluiswerken bevinden zich aan de beide eindpunten, bij Brunsbüttel en bij Holtenau. Den 3den Juli 1887 werd door keizer *Wilhelm I* de eerste steen bij Holtenau gelegd, den 18den Juni 1895 werd het kanaal voor het verkeer opengesteld. De kosten bedroegen 99½ mill. gld. In 1911 werd het kanaal door 54 012 schepen, metende 8 558 204 reg. ton bevaren.

Hoewel het kanaal voor den handel groote voordeelen aanbiedt, werd het toch in de eerste plaats om strategische redenen gebouwd, n. l. om in geval van oorlog te allen tijde over Duitschen bodem de Oostzee- en Noordzeevloot te kunnen vereenigen.

In 1907 werd door den Rijksdag de eerste termijn, 9 millioen gld. van het gevraagde crediet voor de verbetering van het kanaal toegestaan, waarvan de kosten op 134 mill. gld. geraamd werden, terwijl het werk in 1916 voltooid zou zijn. De beddingbreedte zal 4,4, de diepte 11 m. bedragen, terwijl alle sluizen aanmerkelijk verlengd en verbreed en de kanaalbochten verkleind zullen worden. Ook werd het aantal bruggen over het kanaal van 4 op 7 gebracht en bij Brunsbüttel een zwevend veer in dienst gesteld. Het uitbreken van den Wereldoorlog heeft de voltooiing van het werk vertraagd.

Kaiser Wilhelm II-Land werd den 22sten Februari 1902 door de Duitsche Zuidpool-expeditie, onder *Drygalski* ontdekt en wel op 66° Z. Br. en 90° O. L. v. Gr. Hier overwinterde in de Posadowskybaai in den winter van 1902—1903 het expeditieschip „Gauss".

Kaizl, *Joseph,* een Czechisch staathuishoudkundige en staatsman, werd den 10den Juni 1854 te Wolin in Bohemen geboren, studeerde te Praag in de rechten en later te Straatsburg in de staathuishoudkunde. Hij schreef het door de universiteit te Straatsburg bekroonde geschrift: „Der Kampf um Gewerbereform und Gewerbefreiheit in Bayern 1799—1868". In 1879 werd hij privaat-docent te Praag, in 1883 hoogleeraar aan de hoogeschool en aan de technische hoogeschool en was van 1885—1888 en opnieuw sedert 1890 lid van het Huis van Afgevaardigden. In Maart 1898 trad hij als minister van Financiën op in het ministerie-Thun, leidde hoofdzakelijk de onderhandelingen over de nieuwe overeenkomst met Hongarije. Met *Thun* trad hij den 2den October 1899 uit het ministerie en werd weder leider der Jong-Czechen, tot welke partij hij behoorde. Hij schreef nog verschillende oeconomische werken en overleed den 19den Augustus 1901 in Myskowitz.

Kajafas of *Kaiphas,* eigenlijk *Joseph,* met den bijnaam *Kaiphas,* een hoogepriester ten tijde van *Jezus* en bekend uit diens lijdensgeschiedenis, werd in het jaar 18 n. Chr. door den Romeinschen procurator *Valerius Gratus* benoemd en fungeerde tijdens het geheele onderkoningschap van *Pontius Pilatus;* hij werd in 37 door den prokonsul *Vitellius* afgezet.

Kajak is een in Groenland gebruikte boot, met slechts één opening in het dek, die door den daarin zittende met zijn bovenlichaam geheel gevuld wordt.

Kajan of *Boeloengan,* een rivier in het landschap Boeloengan op Borneo, ontstaat in het W. van Boeloengan uit de samenvloeiing van vele riviertjes, die op het grensgebergte van Koetei en Broenei ontspringen, loopt, aanvankelijk onder den naam Kindjengroep, vrij recht tot de hoofdplaats van Boeloengan en splitst zich daarna in drie takken, n.l. de Salambatoe of Solok, de Pahing en de Sepeloember, die door vele zijrivieren en kanalen verbonden zijn en op de oostkust van Borneo in zee uitmonden.

Kajeli. Zie *Kaili.*

Kajoa, een heuvelachtig eiland in de Molukkische Zee, ten Z. van het eiland Makian, behoort tot het sultanaat Ternate. De beste ankerplaats lig in het Z.W. vóór de kampong Goeroeah Ping, de eenige kampong op dit eiland. De bodem is zeer heuvelachtig en verheft zich in het midden des eilands tot een hoogte van 300 tot 400 m. De bewoners, die met die van Oost-Makian verwant schijnen te zijn, houden zich bezig met vischvangst, terwijl zij op het eiland Waidoba rijst verbouwen. Aan de noordkust worden door de bewoners van Makian wel tuinen aangelegd. De hoogste berg, in het midden van het eiland, draagt den naam Likil.

Kajoepoeti-olie is een olie, die uit *Melaleuca Leucadendron* L. en vooral uit *M. Cajeputi* Roxb. verkregen wordt. Alle deelen van dezen boom, die op vele eilanden van Insulinde groeit, vooral de bladeren en vruchten, zijn rijk aan een eigenaardig bleekgroene, vluchtige olie (*oleum cajuputi*), die daaruit door destillatie verkregen wordt en als kajoepoetiolie in den handel komt. Deze olie wordt vooral op Boeroe bereid en doet dienst als geneesmiddel tegen rheumatiek, verlamming, kiespijn, krampen enz., als ook om opgezette dieren tegen insecten te beschermen. Het bereidingsproces stemt geheel overeen met de destillatie van andere oliën.

Kajuit is op kleinere schepen de naam voor het verblijf van den gezagvoerder. Zij ligt meestal geheel achter in het schip onder het daar ter

Digitized by Google

plaatse bovenste dek. Op kleine passagiersschepen heeten ook de eerste en tweede klaspassagiers-salons resp. eerste- en tweedeklaskajuit.

Kakatoe *(Cacatua)* noemt men een geslacht van vogels, dat tot de orde der *Koekoekvogels* en tot de familie der *Papegaaiachtigen (Psittaciden)* behoort. Zij zijn geheel wit, rozenrood of donker van kleur; zelden zijn zij bont. Hun voornaamste kenmerken zijn een fraaie kuif, een korte, breede snavel en een gedrongen lichaam. Zij behooren te huis op de Molukken, de Philippijnsche eilanden en in Australië. Een der grootste soorten is de Molukksche kakatoe (*Cacatua moluccensis),* die voornamelijk op Ceram voorkomt en met een roode kuif is versierd. Tot een van de fraaiste Australische soorten behoort de inka-kakatoe (*Cacatua leadbeateri),* die zich door haar prachtige kleuren en haar driekleurige kuif (rood, geel en wit) onderscheidt. Jaarlijks worden vele kakatoe's gevangen en naar Europa verzonden.

Kakemono's zijn Japansche schilderijen, op zijde of papier vervaardigd, en, aan de smalle einden van twee houten stokjes voorzien. Zij worden of aan een muur opgehangen, of opgerold bewaard (zie *Japansche kunst).*

Kakian-verbond is een geheime vereeniging onder de mannelijke bevolking der Patasiwa in West-Ceram, die ten doel heeft de oude gebruiken te handhaven tegenover vreemden invloed en elkander in tijd van vrede en oorlog hulp te verleenen. De vereeniging telt drie rondreizende hoofden, die door priesters en mindere hoofden worden bijgestaan. De aanneming tot lid geschiedt in het kakianhuis, dat in elke negorij wordt aangetroffen onder verschillende geheimzinnige formaliteiten. Het koppensnellen is bij de leden van het verbond een vaste gewoonte. De oorsprong van het verbond ligt in het duister.

Kakinade of *Cocanada,* een havenstad in het district Godavari van het Engelsch-Indische presidentschap Madras, is gelegen aan een der noordelijkste mondingsarmen van den Godaweri. De stad telt (1911) 54 110 inwoners, meest Hindoes, is door een bevaarbaar kanaal met Radsjamandri verbonden en vormt de uitvoerhaven voor het rijke achterland, vanwaar zij voornamelijk katoen, jute, oliezaad, suiker, enz. uitvoert.

Kakkerlakken *(Blattiden)* is een familie van de orde der *Rechtvleugelige Insecten (Orthopteren).* Deze familie onderscheidt zich door een platte, breede lichaamsgedaante, door de neergebogen houding van den kop, die door een gedeelte van het borststuk bedekt is, en door de 5 leden der tarsen. Alle kakkerlakken zijn lichtschuwe en vraatzuchtige dieren. Van de soorten noemen wij: *Blatta americana,* die rosbruin van kleur is, een fraai gevlekt borstschild heeft, in Zuid-Amerika thuis behoort, maar bij millioenen in schepen en havensteden van verschillende natiën gehuisvest is; — *Blatta thoracica* roodbruin gekleurd, met 15 tot 18 donkerbruine vlekjes op het borstschild en van Java afkomstig; — *Periplaneta orientalis,* oorspronkelijk in het Oosten thuis behoorende, doch thans over geheel gematigd Europa verspreid, vooral op korenzolders en in bakkerijen, zwartbruin van kleur en met een onaangenamen reuk; — en *Blatta lapponica,* in het noorden van Europa te vinden, vooral in Lapland een vreeselijke plaag, die bruinachtig lichtgrijs van kleur is.

Kakodyl. Zie *Alkarsine* en *Kakodylverbindingen.*

Kakodylchloried. Zie *Kadodylverbindingen.*

Kakodyloxied. Zie *Alkarsine* en *Kakodylverbindingen.*

Kakodylverbindingen zijn de belangrijkste organische arseenverbindingen, n. l. de alkylarseenverbindingen. Zij zijn vooral bekend door de onderzoekingen van *Bunsen* en door hem aldus genoemd wegens hun verschrikkelijk onaangenamen reuk. Zij zijn zeer giftig. Onder kakodyl verstaat men de eenwaardige atoomgroep $(CH_3)_2As$. Het kakodyloxied, bij gewone temperatuur een sterk stinkende vloeistof, $(CH_3)_4As_2O$, is het eenvoudigst te bereiden door kalium- of natriumacetaat met rattekruid As_2O_3 te destilleeren. Hieruit kunnen alle mogelijke kakodylverbindingen verkregen worden. Door kakodyloxied met zoutzuur te behandelen, verkrijgt men eveneens een onaangenaam ruikende vloeistof, het kakodylchloried $(CH_3)_2AsCl$ en hieruit door reductie al naar gelang van de omstandigheden *dimethylarsien* $(CH_3)_2AsH$ of *kakodyl* $(CH_3)_4As_2$. Kakodyl zelf is een hoogst giftige en stinkende vloeistof, kokende bij 170° C. en bij —6° C. vast wordende. Aan de lucht is het evenals het kakodylchloried zelfontbrandbaar. Bij zeer langzame oxydatie gaat kakodyl in alkarsine over.

Kakodylzuur ontstaat door oxydatie uit alkarsine (zie aldaar). De kleur- en reukloose kristallen lossen gemakkelijk in water op en smelten bij 200° C.; het smaakt eenigszins zuur, is niet giftig en wordt in de geneeskunde gebruikt.

Kakongo is een landschap aan de westkust van Afrika gelegen aan den noordelijken oever van den Kongo. In de 17de eeuw vormde het een deel van het koninkrijk Kongo, maar werd later aan Loango schatplichtig en in 1885 door de Kongo-conferentie zóó verdeeld, dat het grootste deel met Landana, aan de Portugeesche kolonie Angola, het zuidoostelijk deel met Njogo aan den Kongostaat kwam.

Kala azar, ook wel *zwarte koorts* genoemd, is een infectie-ziekte in het Brahmapoetra-gebied van Engelsch-Indië, die zeer langzaam met onregelmatige koortsen, zweeten, opzwellingen en diarrhé begint. Zoo'n aanval duurt 3 tot 6 weken, daarop volgt een koortsvrije periode van verschillenden duur. In den *subacuten* vorm duurt deze maar kort, onder huiveringen volgt een nieuwe aanval met heviger koorts, zweeten en diarrhé, de lever en vooral de milt zwellen enorm en de patiënt wordt bleek en zwak, hij sterft aan uitputting, die soms het gevolg is van de niet te stoppen diarrhé, soms van longontsteking. In den *chronischen* vorm duurt de vrije periode langer, is de koorts lager, de gevolgen der ziekte blijven langer uit, maar treden toch eindelijk op als uitstortingen van vocht in borsten buikholte, zwellingen in het gezicht en aan de voeten, uitslag op de huid, die vaak donker gekleurd wordt, van daar de naam „zwarte

Digitized by Google

koorts". Ook hier vindt men vergroote lever en geweldige miltvergrooting en treedt, zij het eerst jaren na het begin der ziekte, de dood in. *Leishman* ontdekte in 1900 de oorzaak der ziekte in een parasiet (de *Leishmania),* die in groot getal in de cellen van milt en beenmerg gevonden wordt. In ongestold bloed kan hij gekweekt worden en neemt dan den vorm van een flagellaat aan, maar zijn zweep is dikker dan die der trypanosomen. Een wandluis is de tusschenvorm, waarin zij zich geslachtelijk vermeerderen. Zeer zelden worden Europeanen door de ziekte aangetast.

Kalabaka (het oude Aiginion, in de Middeleeuwen *Stagus* genaamd), de hoofdstad van de gelijknamige eparchie in den Griekschen nomos Trikkala in Thessalië, op den linkeroever van den Peneus gelegen, is de zetel van een eparch en van een Grieksch bisschop. De plaats telt 2440 inwoners. Ondanks haar strategisch belangrijke ligging en haar vruchtbare omgeving, is zij een onbeduidende stad. In 1854 behaalden hier de Grieksche opstandelingen de overwinning op de Turksche troepen. In hare nabijheid treft men de kloosters Meteora aan.

Kalabas *(Cucurbita* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cucurbitaceën.* Het omvat kruidachtige planten met een klimmenden stengel en gesteelde, aan de basis hartvormige, gewoonlijk handdeelige bladeren. De gesteelde, éenhuizige bloemen staan in de oksels der bladeren. De kelk is klokvormig en 5-deelig, en ook de bloemkroon is klokvormig. De 5 meeldraden zijn 3-broederig, de 3 stempels 2-lobbig, de vrucht is vleezig en dik van schaal; de talrijke zaden zijn omgekeerd-eirond en samengedrukt. Van de soorten noemen wij de *pompoen (C. pepo* D e c.), met de variëteiten: *C. condensa, C. ovifera* = *C. pyriformis, C. depressa* en *C. annulata* met een groot getal verscheidenheden in vorm en in kleur; *C. moschata* uit China met ronde bladeren en eenigszins geribde vruchten; *C. foetissima,* die het meest op de eerstgenoemde soort gelijkt. Deze soort komt ook voor onder den naam van *C. perennis.* Verder de *reuzenpompoen (C. maxima* D u c h.), die wel eens 30 kg. zwaar wordt; — de *Turksche muts (C. Melopepo* L.) met stomp-hartvormige, 3-lobbige bladeren en geribde vruchten, die op een tulband gelijken. De vermeerdering geschiedt meestal door middel van zaden, hoewel zij ook door stekken of aflegging kan geschieden. Vroeg in het jaar worden de zaden in een warmen bak ter kieming gelegd. De jonge planten verspeent men in een half warmen bak dicht bij het glas, om ze ten slotte óf in een kouden bak óf op een zeer beschutte plaats buiten over te brengen. Waar men ze ook plaatst, steeds verlangen de planten een rijk bemesten grond, die wel veel water bevat, maar toch al het overtollige water gemakkelijk loslaat. Een weinig bodemwarmte bevordert den groei zeer. De vruchten gebruikt men voor de keuken, voor sieraad of voor technische doeleinden. Het eerste zoowel als het laatste vindt plaats in Engeland en in Amerika. In ons land beteekent de cultuur als zoodanig weinig.

Kalabasboom of *Pompoenboom (Caria* L.) is de naam van een boom, die het type vormt der *Caricaceeën* of *Papayaceeën.* Zijn kleine kelk is 5-tandig en de kroon der mannelijke bloem trechtervormig met een 5-spletigen zoom. De kroon der vrouwelijke bloem is 5-deelig en diep ingesneden. De *gewone pompoenboom (C. Papaya* L.) is een opgaande boom zonder veel takken en wel wat op den palmboom gelijkende. Hij groeit in de keerkringslanden.

Het schijnt, dat deze boom afkomstig is van Zuid-Amerika, doch men vindt hem thans op de Mascarenen, aan de westkust van Afrika, in China, Cochinchina en Arabië, ja, in geheel Azië. Men vermeldt, dat hij op Jamaïca en St. Domingo in het wild groeit. Hij is een voorbeeld van snellen wasdom, daar men na 3 jaren uit een korrel een volwassen, vruchtdragenden boom verkrijgt. Het vruchtvleesch wordt geconfijt. Ook dienen de vruchten tot het mesten van zwijnen en hoenders.

Kalahari of *Karri-Karri,* een groot steppenland in Zuid-Afrika, gelegen tusschen 20° en 28° Z. Br., begrensd door Duitsch Zuid-West Afrika in het W. en Beetsjoeanenland in het O., is volgens verschillende berekeningen 687 500—1 285 000 v.km. groot. Zij ligt gemiddeld 1200 m. hoog en wordt slechts door enkele tijdelijk stroomende beekjes doorsneden. De bewoners bestaan voornamelijk uit Bakalahari, verder uit Beetsjoeanen, Hottentotten en Boschjesmannen, waarbij in den laatsten tijd ook eenige Boeren gekomen zijn. Verbouwd worden hoofdzakelijk boonen, gierst, maïs, tabak, en vooral kaffer-meloenen. De Bakalahari doen ook veel aan veeteelt. Het land, dat geen eigenlijke woestijn vormt, maar zelfs op menige plek struikgewas en zelfs boomen bezit, was vroeger zeer wildrijk en herbergt tegenwoordig vooral nog antilopen en gnoes. De gemiddelde zomertemperatuur bedraagt 26°, de wintertemperatuur 15° C. In Augustus en September valt overvloedig regen, die echter spoedig in den zand- en kalkbodem verdwijnt, waar het water met bitterzouten verzadigd wordt. Slechts op enkele plaatsen vindt men het geheele jaar door water. In het N. ligt het Ngami-meer.

Kalakaua I, koning der Sandwicheilanden, den 16den November 1836 te Honoloeloe geboren, de zoon van het stamhoofd *Kapaakea,* genoot in de Amerikaansche zendelingenschool te Honoloeloe zijn opleiding, werd in 1852 officier bij de koninklijke lijfwacht en ontving bij de troonsbeklimming van *Kamehameha V* zijn benoeming tot kolonel, chef van den staf en staatsraad. Toen bij het overlijden van koning *Loenalio* in 1874 het Huis der *Kamehameha's* uitstierf, werd *David Kalakaua* door de meerderheid der volksvertegenwoordigers van Hawaï tot diens opvolger gekozen. Een opstand ten gunste van koningin *Emma,* de weduwe van *Kamehameha IV,* werd door tusschenkomst van Engelsche en Amerikaansche marinesoldaten gedempt. In 1874 ondernam *Kalakaua* een reis naar de Vereenigde Staten en bracht er een handelsverdrag tot stand. Om de immigratie der Chineezen te beperken, die de bevolking der Sandwicheilanden dreigden te overvleugelen, en die der Maleiers te bevorderen, deed hij in 1881 een reis naar Japan, China

Digitized by Google

en Oost-Indië en strekte die vervolgens uit tot verschillende hoofdsteden van Europa. Door een opstand, tengevolge van zijn verkwistingen ontstaan, werd hij den 6den Juli 1887 genoodzaakt een nieuwe grondwet in te voeren. Hij overleed den 20sten Januari 1891 op een reis naar Amerika. Daar zijn huwelijk met koningin *Kapiolani* kinderloos gebleven was, volgde zijn zuster *Lilioekalani*, die in 1893 van den troon gestooten werd, hem op. De Hawaische *Kalakaua-orde* werd in 1874 door hem ingesteld.

Kalâm (Arabisch) beteekent rede. *Kalâm-i-Scherif* (De heilige rede) en *Kalâm Ullah* (Het woord Gods) zijn bij de Muzelmannen van gelijke beteekenis als Koran (zie aldaar). Met *Ilm-i-Kalâm*, of kortweg *Kâlam*, wordt in de godsdienstige terminologie der Mohammedanen de in de 2de eeuw van den Islam ontstane scholastieke godgeleerdheid bedoeld.

Kalamata of *Kalamae*, de hoofdstad van de gelijknamige eparchie en van de nomarchie Messenië in het koninkrijk Griekenland, ligt in den Peloponnesus, aan de rivier Nedon, niet ver van haar mouding, op de plek van het voormalige Pherae. Zij telt 13 123 inwoners, die zich vooral met het kweeken van zuidvruchten, met zijdeteelt, handel en scheepvaart bezig houden. Uitgevoerd worden krenten, vijgen, olijfolie en zijde.

In de 13de eeuw was Kalamata een sterke vesting en kwam bij de verovering van den Peloponnesus door de Franken in het bezit van *Villehardouin* en zijn nakomelingen, daarna in dat der Venetianen en viel in het begin der 18de eeuw in handen der Turken. In 1821 was zij een der eerste steden, die tegen de Turken in opstand kwam. In dat jaar werd er de eerste Grieksche Nationale Vergadering onder den naam van Senaat van Messenië geopend. In 1825 werd zij door de troepen van *Ibrahim-Pasja* bijna geheel verwoest, doch na de stichting van het koninkrijk Griekenland begon zij weldra te herleven en te bloeien.

Kalamijn of *Kalamijneteen*. Zie *Galmei*.

Kalander. Zie *Appreteermachines*, *Caoutchouc* en *Papier*.

Kalandsbroeders. Zie *Caland*.

Kalangs is de naam van een volksstam op Java, die vroeger een zwervend leven leidde, doch door sultan *Apeng* van Mataram gedwongen werd vaste woonplaatsen, kalangans geheeten, te kiezen. Zij worden vooral veel in de Vorstenlanden aangetroffen, waar zij meestal afzonderlijke buurten bewonen. Over hun afstamming en gebruiken worden allerlei phantastische verhalen medegedeeld. Vroeger werden zij door de Javanen zeer geminacht, tegenwoordig zijn huwelijken tusschen kalangs en Javanen niet zeldzaam. Voorzoover men kan nagaan, belijden zij den Islam. In Djokjakarta zijn zij meest kooplieden, timmerlieden of volgelingen van Javaansche grooten. In Soerakarta waren zij vroeger belast met de zorg voor het kappen en vervoeren van het hout; zij onderscheidden zich toen van de hoftimmerlieden, die tot het hofpersoneel werden gerekend. Tegenwoordig worden deze laatsten in Soerakarta ook kalangs genoemd, zoodat de benaming daar thans alleen op het beroep betrekking heeft.

Kalapa. Zie *Kokosboom*.

Kalatsj, een stad in het Russische gouvernement Woronesch met 4 kerken en 15476 inwoners, drijft een levendigen handel in koren en vee.

Kalauria (thans *Poros* geheeten), in de Oudheid een eiland in de Saronische Golf, aan de kust van Argolis, was beroemd wegens zijn aan *Poseidon* gewijden tempel, die eerst het middelpunt was van een Amphictyonie van zeven zeesteden en later een vrijplaats, die zelfs door de Macedoniërs geëerbiedigd werd. In het midden van het eiland vindt men nog overblijfselen van het uitgestrekte gebouw. Hier beroofde *Demosthenes* zich in 322 door vergif van het leven.

Kalavryta, de hoofdstad van de gelijknamige eparchie in de nomarchie Achaja in Elis (Griekenland), aan de rivier de Kalavryta, ligt op de plaats van het oude Kynaetha. In de nabijheid treft men het klooster St. Lavra aan, waar de aartsbisschop *Germanos* van Patras den 23sten Maart 1821 de vaan van den opstand verhief.

Kalb, *Johan*, baron *von*, een Noord-Amerikaansch generaal, 29 Juni 1721 te Hüttendorf bij Bayreuth geboren, trad in 1743 in Franschen dienst en werd in 1767 door den minister *Choiseul* naar Amerika gezonden, ten einde den toestand der Engelsche bezittingen in oogenschouw te nemen. Na zijn terugkeer viel hij in ongenade. In 1777 trad hij als generaal-majoor in Amerikaanschen dienst, voerde in 1780 bevel over de achterhoede van generaal *Gates*, toen deze zich met *Caswell* vereenigde, werd bij Camden den 16den Augustus 1780 doodelijk gewond en overleed den 19den. Op last van het Congres verrees te Annapolis een gedenkteeken te zijner eer.

Kalb, *Charlotte von*, geboren *von Ostheim*, den 25sten Juli 1761 te Waltershausen geboren, huwde in 1783 tegen haar zin met *Heinrich von Kalb*, officier in Franschen dienst. In 1784 leerde zij *Schiller* kennen, met wien zij weldra in een innige vriendschapsbetrekking kwam te staan. Na *Schiller's* huwelijk bracht zij haar toegenegenheid eerst over op *Hölderlin* en vervolgens op *Jean Paul (Richter)*, die haar in zijn „Titan" als *Linda* huldigde. Na het overlijden van haar echtgenoot in 1804 bleef zij in behoeftige omstandigheden achter en woonde daarna op verschillende plaatsen, totdat prinses *Marianne van Pruisen* haar in het jaar 1830 een vertrek inruimde op haar slot te Berlijn, waar zij tot haar dood, den 12den Mei 1843, bleef. In het laatst van haar leven was zij geheel blind. Hier dicteerde zij herinneringen uit haar leven, die na haar dood onder den titel „Charlotte" (nieuwe druk 1879) uitgegeven werden, en enkele grootere werken, waarvan haar dochter *Edda* (1789—1874), die hofdame bij prinses *Marianne* was, den roman „Cornelia" (1851) uitgaf. Haar brieven aan *Jean Paul* en zijn vrouw zijn in 1882 door *Nerrlich* uitgegeven.

Kalbeck, *Max*, een Duitsch dichter en schrijver, den 4den Januari 1850 te Breslau geboren, studeerde aldaar en legde zich vooral toe op de geschiedenis der kunst en der letterkunde. In 1872 vertrok hij op raad van *Paul Heyse* naar

Digitized by Google

München, waar hij zijn studiën voortzette en tevens het conservatorium bezocht om zich in het vioolspel te oefenen. In 1874 keerde hij terug naar zijn geboortestad en was er eenigen tijd werkzaam als verslaggever van concerten enz., alsmede als archivaris van het Provinciaal Silezisch museum, waarna hij in 1880 eerst de betrekking aanvaardde van muziekrecensent van de „Wiener Allgemeine Zeitung" te Weenen; later was hij werkzaam aan andere bladen. Hij leverde een reeks lyrische dichtwerken, van welke wij noemen: „Aus Natur und Leben" (1870; 2de druk 1872), „Neue Dichtungen" (1872), „Wintergrün" (1872), „Nächte, lyrische Dichtungen" (2de druk 1880), „Zur Dämmerzeit" (1881), „Gereimtes und Ungereimtes" (1885) en „Aus alter und neuer Zeit" (1890). Verder schreef hij: „Das Bühnenfestspiel zu Bayreuth" (1877, 3de druk als „R. Wagners Nibelungen", 1882), „Neue Beiträge zur Biographie des Dichters Joh. Christ. Günther" (1879), „Richard Wagners Parsifal" (1883), „Wiener Opernabende" (1885), „Humoresken und Phantasien" (1896) en „Opernabende" (1898). Ook vervaardigde hij een aantal operateksten, o. a.: „Bastien und Bastienne", „Maienkönigin" en leverde vertalingen van opera's van *Verdi*, *Smareglia*, *Mascagni* en anderen. Behalve een biografie van *Johannes Brahms* (4 dln., 1904—1914), gaf hij nog uit: „Ein deutsches Dichterbuch" (1873) en *Daniel Spitzer*'s „Letzte Wiener Spaziergänge" (1894).

Kalckreuth, *Friedrich Adolf*, graaf *von*, een Pruisisch veldmaarschalk, den 22sten Februari 1737 te Sottershausen bij Sangerhausen geboren, trad in 1752 in dienst en werd in 1758 adjudant van prins *Heinrich*. Wegens zijn uitstekende diensten bij Freiberg (1762) benoemde *Frederik de Groote* hem tot majoor. Als kolonel nam hij deel aan den Beierschen Successie-oorlog; als generaal trok hij in 1787 naar de Nederlanden. In 1790 werd hij luitenant-generaal, nadat hij 2 jaar te voren in den gravenstand was opgenomen. In den oorlog tegen Frankrijk onderscheidde hij zich; hij belegerde Mainz en dwong het tot de overgave (1793). Ook droeg hij niet weinig bij tot de overwinningen bij Kaiserslautern (1793 en 1794). Na den vrede van Bazel (1795) werd hij belast met het opperbevel in Pommeren en in Mei 1806 ontving hij de benoeming tot gouverneur van Thorn en Danzig, en tot generaal der cavalerie. In 1807 verdedigde hij Danzig, bedong een eervolle capitulatie en werd benoemd tot veldmaarschalk. In 1810 werd hij gouverneur van Berlijn en begaf zich op last des konings naar Parijs, om *Napoleon* ter gelegenheid van zijn huwelijk geluk te wenschen. Later was hij gouverneur van Breslau, daarna weder van Berlijn, waar hij den 10den Juni 1818 overleed. Hij bezat groote gaven, was zeer geestig en liet belangrijke gedenkschriften achter, die door zijn zoon *Friedrich von Kalckreuth* (1790—1873) onder den titel „Dictées du feld-maréchal Kalckreuth" (1844) uitgegeven zijn.

Kaleb (Hebreeuwsch = hond), uit den stam van Juda, ging met *Jozua* en 10 anderen als verspieder naar Palestina en werkte mede tot verovering daarvan. Als loon voor zijn hulp gaf *Jozua* hem de stad Hebron.

Kaleidoscoop is een optisch werktuig, in 1814 door *David Brewster* te Edinburgh uitgevonden en in 1817 bekend geworden.

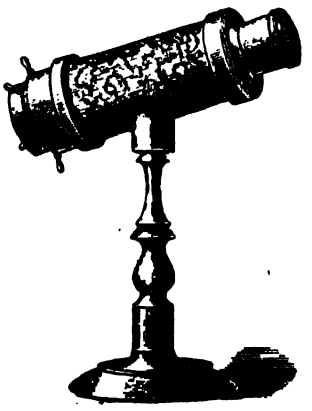

Fig. 1. Kaleidoscoop.

De kaleidoscoop (fig. 1) bestaat in hoofdzaak uit 2 spiegels, doorgaans onder een hoek van 60° geplaatst, en levert dus zesvoudige beelden. De spiegels zijn langwerpige rechthoeken, met de langste zijden samengevoegd en in een van binnen zwartgemaakte buis geplaatst. Deze laatste is aan het benedeneinde voorzien van twee ronde glazen, niet ver van elkander loodrecht op de as der buis geplaatst. Tusschen die glazen, van welke de onderste mat geslepen is, brengt men eenige kleine, glinsterende voorwerpen. Het boveneinde der buis is van een deksel voorzien en in het midden hiervan bevindt zich een ronde opening. Plaatst men het oog voor de horizontaal gehouden buis en draait men deze om, zoodat bovengenoemde glinsterende voorwerpen van plaats veranderen, dan aanschouwt men allerlei fraaie, regelmatige, stervormige figuren.

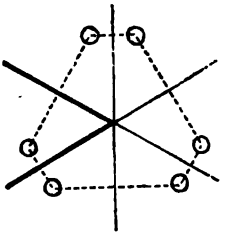

Fig. 2. Kaleidoscoop.

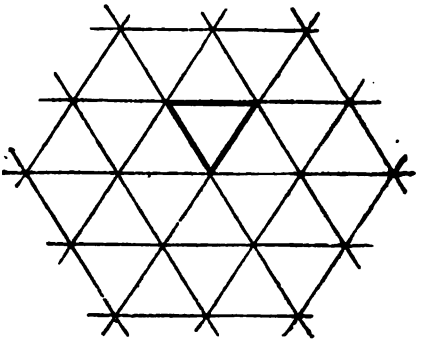

Fig. 3. Kaleidoscoop.

Digitized by Google

Men voorziet zulk een kaleidoscoop ook wel van 3 spiegels, die dus een 3-zijdig prisma vormen (fig. 2). Men aanschouwt daarin een uitgebreid veld met een menigte vlakken, die zich naar het oneindige voortzetten. Plaatst men de spiegels onder hoeken van 60°, zoodat de doorsnede van het prisma een gelijkzijdigen driehoek vormt, dan vertoont zich het gezichtsvlak als in gelijkzijdige

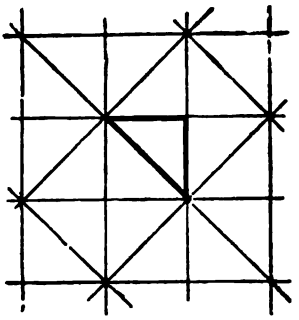

Fig. 4. Kaleidoscoop.

driehoeken verdeeld (fig. 3). Is de doorsnede daarentegen een gelijkbeenige rechthoekige driehoek (fig. 4), dan aanschouwt men quadraten, en plaatst men de spiegels zóó, dat zij zich onder hoeken van 90, 60 en 30° ontmoeten, dan ziet men fraaie zeshoekige sterren (fig. 5). Andere samenstellingen leveren wederom andere figuren.

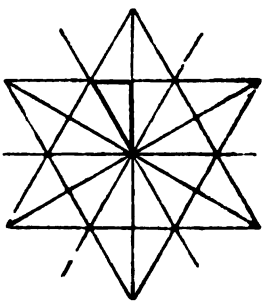

Fig. 5. Kaleidoscoop.

De kaleidoscoop is niet slechts een vermakelijk speelgoed voor de jeugd, maar komt vooral ook te pas voor hen, die patronen teekenen voor tapijten, katoenen stoffen en. Daarom noemt men het instrument ook wel *myriomorphoscoop*. Voor het nateekenen der figuren leenen zich beter de gewijzigde vormen, zooals de *ideadoor (Ruprecht* te Neurenberg), de *chromatoscoop* (1861) en de *typoscoop (Emsmann* te Stettin 1862).

Kale jonker. Zie *Cirsium.*

Kalendae, veelal, ofschoon onjuist, *Calendae* geschreven, noemde men bij de Romeinen den eersten dag van iedere maand. De naam wordt afgeleid van *calare* (= roepen), omdat op den eersten dag van iedere maand het volk op het Capitool voor de *Curia Calabra* geroepen werd, om van den pontifex het aantal dagen der maand te vernemen. De naam bleef, ofschoon het gebruik ophield te bestaan.

Kalendarium was bij de Oude Romeinen het boek, waarin iedere maand de op de Kalendae (eersten dag van iedere maand) te betalen interest door den ontvanger geboekt werd. Dientengevolge beteekent kalendae ook het door de rente aangegeven vermogen. De beteekenis van kalender (zie aldaar) kreeg het woord eerst bij de Nieuw-Latinisten.

Kalender vormt als de leer van die vormen van tijdrekening, welke bij de voornaamste cultuurvolken van den tegenwoordigen tijd in gebruik zijn, een onderdeel van de *chronologie*. Deze kan worden verdeeld in wis- of sterrenkundige chronologie, welke dat gedeelte van de sterrenkundige wetenschap omvat, dat ons een inzicht geeft in de regelmatig of onregelmatig terugkeerende verschijnselen, welke als basis voor de tijdindeeling dienen, en in de technische of geschiedkundige chronologie, welke de vormen van tijdrekening behandelt, die bij de verschillende volkeren langzamerhand zijn ontstaan en tevens haar veranderingen nagaat. Een tak van deze technische chronologie vormt de leer van den kalender.

De Christelijke kalenders, zooals wij hen thans kennen, hebben zich uit den kalender, welke in het oude Rome in gebruik was, ontwikkeld. Een duidelijk beeld van dien Romeinschen kalender bezitten wij niet. Tot aan *Julius Caesar* heeft een goed geordend kalenderwezen bij de Romeinen eigenlijk niet bestaan. *Voltaire* kon dan ook zeggen: de Romeinsche veldheeren overwonnen steeds, maar ze wisten niet, op welken dag zij de overwinning behaalden. In groote trekken heeft hun kalenderwezen er vermoedelijk aldus uitgezien. Het oudste, door *Romulus* ingevoerde jaar, had 10 maanden, welke waarschijnlijk maan-(= synodische)maanden waren. De latere kalender, waarvan de invoering aan *Numa Pompilius* wordt toegeschreven, had in ieder geval jaren van 12 maanden. Haar namen en vermoedelijk aantal dagen volgen hieronder:

Volgnummer.	NAAM.	Aantal dagen.
1	Martius	31
2	Aprilis	29
3	Majus.	31
4	Junius	29
5	Quintilis.	31
6	Sextilis	29
7	September	29
8	October	31
9	November	29
10	December	29
11	Januarius	29
12	Februarius	27

De verklaring van deze namen wordt gewoonlijk aldus gegeven, dat de eerste maand aan *Mars,* de tweede aan *Apollo (Aperto),* de derde

Digitized by Google

aan *Jupiter (Majus)* en de vierde aan *Juno* gewijd waren. De vijfde tot de tiende worden door haar ordegetallen (quintus = vijfde, enz.) aangeduid; de elfde was aan *Janus* en de twaalfde eindelijk aan *Pluto (Februus)* gewijd. De lengte van het aldus bepaalde jaar bedroeg 354 dagen. Om nu echter met het zonne-(tropische) jaar, waarmede bijv. de opeenvolging van de jaargetijden samenhangt en dat dus ons leven op aarde feitelijk beheerscht, in overeenstemming te blijven, werd om het andere jaar aan de 12 maanden een schrikkelmaand *(mensis intercalariso* of *Marcedonius)* toegevoegd. Deze had afwisselend 22 of 23 dagen, waardoor de werkelijke gemiddelde lengte van het jaar 365¼ dag bedroeg en het zich dus goed aansloot bij het zonnejaar. In de schrikkeljaren eindigde Februari met het feest der Terminaliën *(terminus* = einde), dat op den 23sten Februari viel; de laatste vier dagen van Februari werden dan bij Marcedonius geteld.

Was dit schrikkelstelsel reeds niet gemakkelijk, nog onhandiger was de onderverdeeling van de maanden. In alle maanden heette de eerste dag *calendae* (Grieksch *kalein* = roepen), omdat, naar het heet, deze dagen oorspronkelijk in het openbaar werden uitgeroepen. In Martius, Majus, Quintilis en October heette dan verder de 7de dag *nonae* en de 15de *idus,* in de andere 8 maanden vielen de nonae op den 5den en de idus op den 13den dag van de maand. Van deze drie vaste termijnen in de maand, werden de andere dagen teruggeteld. Van heel deze ingewikkelde wijze van dateering hebben wij niets behouden dan het woord „kalender"; de Romeinen noemden, wat wij met dezen naam aanduiden, *fasti,* terwijl de tweede, bij ons gebruikelijke naam voor kalender, *almanak,* uit het Arabisch afkomstig is.

De verwarringen in het Romeinsche kalenderwezen ontstaan, doordat de invoeging van de schrikkelmaand — zij was niet bij de wet geregeld, maar hing van het believen van den *pontifex maximus* af — niet regelmatig plaats vond, werd eerst afdoende opgeheven door *Caesar*. Toen hij voor de derde maal het consulaat bekleedde en tevens *pontifex maximus* was, voerde hij, met behulp van den Egyptenaar *Sosigenes,* een ingrijpende hervorming door. Zij was een tweeledige. Om de maanden, welke de jaargetijden toenmaals omstreeks 68 dagen vooruit waren, weder op haar plaats te krijgen, bevel hij, dat in het jaar 46 v. Chr., behalve de schrikkelmaand Marcedonius met 23 dagen, bovendien nog tusschen November en December *een mensis intercalaris prior* met 29 en een *mensis intercalaris posterior* met 30 dagen en verder nog 7 *epagomenen* zouden ingeschakeld worden. Het jaar werd daardoor 444 dagen (volgens anderen 445 dagen), waarom het als *annus confusionis* (beter *annus confusionis ultimus* = het laatste jaar der verwarring) wordt aangeduid. In de tweede plaats bepaalde hij bij de wet de lengte van het jaar op 365¼ dag; een gewoon jaar zou 365 dagen hebben en elk vierde jaar 366 dagen. Daartoe moest de duur van de meeste maanden worden gewijzigd. Bovendien veranderde de Senaat den naam van de maand Quintilis ter eere van den consul, terwijl *Caesar* het jaar met 1 Januari deed aanvangen, omdat het reeds sedert lang gebruik was, dat de consuls op dien dag hun ambt aanvaardden. *Augustus,* voor *Caesar* niet willende onderdoen, veranderde Sextilis in Augustus en gaf haar op kosten van Februarius ook 31 dagen. Men krijgt aldus het volgende schema:

Volgnummer.	NAAM.	Aantal dagen.
1	Januarius	31
2	Februarius	28 of 29
3	Martius	31
4	Aprilis	30
5	Majus.	31
6	Junius.	30
7	Julius.	31
8	Augustus	31
9	September	30
10	October	31
11	November	30
12	December	31

Het eerste jaar was een schrikkeljaar. In aansluiting met den oud-Romeinschen kalender (zie boven) werd de schrikkeldag ingevoegd na het feest van de Terminaliën (23 Februari). Daar *Caesar* de benaming van de dagen naar nonae en idus behield, kreeg, om in schrikkeljaren daarin geen verandering te brengen, de schrikkeldag een afzonderlijken naam. In het schrikkeljaar werd 25 Februari aangeduid als *a. d. VI Kal. Mart. (ante diem sextum Kalendas Martias);* 24 Februari zou dus aangeduid hebben moeten worden als *a. d. VII Kal. Mart.* Deze aanduiding kwam echter in een gewoon jaar toe aan 23 Februari. Daarom duidde men in een schrikkeljaar den 24sten Februari aan als *a. d. bissextum Kal. Mart.* In verband daarmede noemde men den schrikkeldag *bissextus* en het schrikkeljaar *annus bissextus,* waarvan latere chronologen ten onrechte *annus bissextilis* (Fransch *année bissextile)* hebben gemaakt.

Deze aldus ingerichte kalender, welke de Julianaansche kalender genoemd wordt, bleef bijna 16 eeuwen lang onveranderd in gebruik, en indien de lengte van het tropische jaar juist 365¼ dag zou hebben bedragen, dan was hij ongetwijfeld nog thans in gebruik. Evenwel is het zonne-(tropische)-jaar in werkelijkheid· 11 m. 14 s. korter, waardoor in 128⅓ jaar één dag te veel wordt ingeschakeld. In de 16de eeuw vielen de dag- en nachteveningen daardoor 11 of 12 dagen vroeger dan zij volgens den kalender hadden moeten doen. Overigens zou het verschil niet zoo spoedig als onaangenaam gevoeld zijn, indien het niet na het Concilie van Nicaea (325) bij de Christelijke volkeren gebruikelijk ware geworden, om het Paaschfeest te vieren op den eersten Zondag na de eerste volle maan na het lente-aequinoctium, waarbij nog kwam, dat men dit laatste later op 21 Maart bepaalde, omdat

Digitized by Google

zulks ten tijde van het genoemde concilie ongeveer het geval was geweest. *Johannes de Sacroboseo* (1232) deed reeds middelen ter verbetering aan de hand, *Roger Baco* († 1294) drong aan op voorziening, kardinaal *Pierre d'Ally* bood het Concilie van Constanz (1415) een verhandeling over een kalenderhervorming aan en het Concilie van Bazel (1434) benoemde een studie-commissie, waarvan het lid, kardinaal *Nicolaus van Cusa*, in zijn verhandeling „De reparatione kalendarii" (1436) voorstellen ter wijziging deed. *Sixtus IV* riep den sterrenkundige *Johannes Müller*, genaamd *Regiomontanus*, naar Rome, maar deze overleed reeds spoedig (1476). Het Lateraansche Concilie (1512—1517) staakte haar werkzaamheden na de verklaring van *Copernicus*, dat de lengte van het zonnejaar, noch die van de synodische maand nauwkeurig genoeg bekend waren. Het Concilie van Trente gaf in 1563 den paus opdracht om misboek en brevier te verbeteren. *Gregorius XIII* vond daarin aanleiding om de kalenderhervorming krachtig ter hand te nemen. Hij liet een voorstel van *Luigi Lilio* († 1576) door verschillende van zijn raadslieden onderzoeken en gaf het daarna in studie aan een door hem benoemde commissie, welke het op haar beurt ter beoordeeling zond aan verschillende vorsten en hoogescholen. Toen enkele goedkeurende antwoorden waren binnengekomen, nam de commissie het voorstel van *Lilio* aan. *Gregorius XIII* beval de invoering in den op den 24sten Februari 1582 uitgevaardigden bul „Inter gravissimas".

De Gregoriaansche kalender bracht een tweetal veranderingen: de 5de October 1582 werd 15 October genoemd, waardoor er 10 dagen uitvielen, en in de tweede plaats zou een eeuwjaar alleen dan een schrikkeljaar zijn, als het zonder rest door 4 deelbaar is. Deze verandering werd alleen in de R.-Katholieke landen: Spanje, Portugal en het grootste gedeelte van Italië en Polen terstond ingevoerd. In Frankrijk liet men op den 9den December 1582 dadelijk den 20sten December volgen, terwijl men in de R.-Katholieke provinciën van Nederland het jaar 1582 met den 21sten December sloot. In Duitschland voerde het R.-Katholieke gedeelte den zoogenaamden nieuwen stijl in 1584 in, in welk jaar ook verschillende Zwitsersche kantons zulks deden. Nadat nog Hongarije den Gregoriaanschen kalender den 1sten November 1587 had aangenomen, trad in de verdere uitbreiding een stilstand in. De Protestantsche Stenden in Duitschland besloten eerst den 23sten September 1699 ouden stijl tot invoering van den zoogenaamden verbeterden kalender. Het Paaschfeest werd daarin anders bepaald. Eerst den 18den December 1775 werd ook daarvoor de Gregoriaansche berekening aangenomen. De Protestantsche provinciën en steden van ons land namen den Gregoriaanschen kalender gedeeltelijk den 1sten Juli en den 1sten December 1700, gedeeltelijk den 12 Januari 1701 aan. Engeland volgde in 1752, waarbij tevens de aanvang van het jaar van den 25sten Maart op den 1sten Januari werd gesteld, terwijl Zweden den 1sten Maart 1753 den Gregoriaanschen kalender invoerde. Het kanton Grauwbunderland in Zwitserland sloot in 1811 de rij, waarna de Juliaansche kalender of de oude stijl alleen nog gebruikt wordt in Rusland, dat hem eigenlijk eerst den 1sten Januari 1700 had aangenomen.

Tot de bijzondere inrichtingen van den Juliaanschen en Gregoriaanschen kalender beide behoort in de eerste plaats de vereeniging van dagen tot weken. De week van 7 dagen is waarschijnlijk aan het Jodendom ontleend. De Joden duiden de dagen der week aan door getallen en geven aan den laatsten dag een naam: *sabbat*. Toen de Christenen zich scherper van de Joden gingen scheiden, namen zij den eersten in plaats van den laatsten dag van de week tot rustdag en spraken zij in de landen met Latijnsche taal van *feria* of *feria prima* of *Domenica*, *feria secunda* enz. voor den 1sten, den 2den enz. dag. Maar ook de Egyptenaren kenden een week van 7 dagen. Hun namen hingen samen met hun voorstelling van de wereld, volgens welke om de aarde als middelpunt zich in steeds wijder banen de Maan, Mercurius, Venus, de Zon, Mars, Jupiter en Saturnus bewogen. Saturnus nu was heer van het eerste uur van den eersten dag van de Egyptische week, Jupiter van het tweede enz., zoodat de Maan heer was van het zevende. Dan was dus Saturnus weder heer van het achtste, van het vijftiende en van het tweeënntwintigste uur, Jupiter van het drie- en Mars van het vierentwintigste uur. De Zon was dus heer van het eerste uur van den tweeden dag, den Zondag. Gaat men aldus voort, dan krijgt men de namen van de 7 dagen der week, zooals zij zich bij de Romeinen hadden ingeburgerd en zooals zij nog, behoudens dien van Zondag, in alle Latijnsche landen en, met vervanging veelal door de overeenkomstige Germaansche godennamen, in alle Germaansche landen worden gevonden.

Bij het opstellen van den kalender voor een bepaald jaar, komt het er in de eerste plaats op aan te weten, met welken dag dat jaar begon. Daartoe duidt men de eerste 7 dagen van het jaar aan met de letters *A* tot *G* en zet deze aanduiding van de dagen van het jaar voort door telkens de reeks van deze 7 letters te herhalen. Aldus krijgt niet alleen de 1ste Januari, maar eveneens de 8ste, 15de, 22ste en 29ste Januari, de 5de, 12de enz. Februari enz. de letter *A*; hetzelfde geldt voor de letter *B* enz. Het jaar wordt daardoor, evenals door de verdeeling in weken, verdeeld in perioden van 7 dagen. Om tusschen deze beide verdeelingen verband te leggen, geeft men voor elk jaar de letter aan, waarop de Zondag valt; men noemt haar *Zondagsletter*. Is zij *A*, dan begint het jaar met een Zondag, is zij *B*, dan begint het met een Zaterdag, daar dan immers de tweede dag van het jaar een Zondag is, enz. Kent men de Zondagsletter van een jaar, dan kan men door berekening de namen der dagen van de verschillende data vinden. Daar nu een gewoon jaar uit $365 = 52 \times 7 + 1$ dagen bestaat, hebben de eerste en de laatste dag beide de letters *A*. Daaruit volgt, dat na een gewoon jaar de Zondagsletter een plaats in de rij van 7 terugschuift. Waren er geen schrikkeljaren, dan zou na telkens 7 jaar de rij van de Zondagsletters

Digitized by Google

in dezelfde volgorde terugkeeren. Een schrikkeljaar heeft echter 366 = 52 × 7 + 2 dagen, waardoor na een schrikkeljaar de Zondagsletter twee plaatsen zou terugschuiven. Begint het met Maandag en is dus de Zondagsletter *G*, dan eindigt het met Dinsdag; het volgend jaar begint dus met Woensdag, zijn Zondagsletter zou *E* zijn, welke ten aanzien van *G* twee plaatsen is teruggeschoven. Om dit te voorkomen, geeft men, evenals in den Juliaanschen kalender de schrikkeldag, 24 Februari, op dezelfde wijze werd aangeduid als 25 Februari, ook hier aan den 24sten Februari dezelfde letter als aan den 25sten. Daardoor krijgen alle dagen na den 25sten Februari dezelfde letter, die zij zouden hebben als het jaar geen schrikkeljaar was. Daar echter de 24ste Februari toch een weekdag is, schuift in een schrikkeljaar de Zondagsletter daarna opnieuw een plaats terug. Begint een schrikkeljaar bijv. met Maandag, dan is zijn Zondagsletter *G*. 19 Februari is eveneens een Maandag en heeft dus de letter *A*, 20 Februari is een Dinsdag en heeft de letter *B* enz., 24 Februari is een Zaterdag en heeft de letter *F* en 25 Februari is een Zondag en heeft, op grond van het boven aangevoerde eveneens de letter *F*. Voor de rest van het jaar is dus de Zondagsletter *F*. Daar dus nu het schrikkeljaar de Zondagsletter *GF* heeft, is er geen letter in het alfabet overgesprongen. Door deze inrichting keert eerst na een reeks van 4 × 7 = 28 jaar dezelfde opeenvolging van Zondagsletter terug, zooals uit de volgende tabel moge blijken:

Het jaar	begint met	Zijn Zondagsletter is
1901	Dinsdag	F
1902	Woensdag	E
1903	Donderdag	D
1904	Vrijdag	C B
1905	Zondag	A
1906	Maandag	G
1907	Dinsdag	F
1908	Woensdag	E D
1909	Vrijdag	C
1910	Zaterdag	B
1911	Zondag	A
1912	Maandag	G F
1913	Woensdag	E
1914	Donderdag	D
1915	Vrijdag	C
1916	Zaterdag	B A
1917	Maandag	G
1918	Dinsdag	F
1919	Woensdag	E
1920	Donderdag	D C
1921	Zaterdag	B
1922	Zondag	A
1923	Maandag	G
1924	Dinsdag	F E
1925	Donderdag	D
1926	Vrijdag	C
1927	Zaterdag	B
1928	Zondag	A G

Zulk een reeks van 28 jaar heet een *zonnecirkel*. Ofschoon het begin daarvan willekeurig is, heeft men er een schrikkeljaar, dat met een Maandag begon, voor genomen. Telt men terug, dan vindt men, dat in het jaar 9 v. Chr. zulk een zonnecirkel is begonnen. Om te weten, het hoeveelste jaar een bepaald jaar *J* in den correspondeerenden zonnecirkel is, vermeerdert men *J* met 9 en deelt de som door 28. Het quotiënt geeft aan, hoeveel zonnecirkels er na 9 v. Chr. zijn verloopen, de rest het hoeveelste jaar het jaar *J* van den loopenden zonnecirkel is. Is de rest *0*, dan vervangt men haar door 28. Men noemt haar den *zonnecirkel van het betreffende jaar*, aldus het woord zonnecirkel in 2 verschillende beteekenissen gebruikend. Kent men den zonnecirkel van een jaar, dan vindt men zijn Zondagsletter door te bedenken, dat het eerste jaar van de reeks van 28, waarvan het deel uitmaakt, een schrikkeljaar was, dat met een Maandag begon, welks Zondagsletter dus *G F* was. Om zich het uittellen te besparen, kan men gebruik maken van onderstaande tabel, waarin voor elk jaar van een volledigen zonnecirkel de Zondagsletters zijn opgenomen:

Zonnecirkel.	Zondagsletter.	Zonnecirkel.	Zondagsletter.
1	GF	15	C
2	E	16	B
3	D	17	AG
4	C	18	F
5	BA	19	E
6	G	20	D
7	F	21	CB
8	E	22	A
9	DC	23	G
10	B	24	F
11	A	25	ED
12	G	26	C
13	FE	27	B
14	D	28	A

Door het uitvallen van sommige schrikkeldagen wordt in den Gregoriaanschen kalender de zonnecirkel van 28 jaar onderbroken en blijft de regelmatige opeenvolging van Zondagsletter alleen behouden voor die perioden, waarvoor elk vierde jaar een schrikkeljaar is. Om nu de Zondagsletter te vinden, deelt men het Gregoriaansche jaartal door 28 en vermeerdert de rest met

1 voor de jaren van 1583—1699,
17 voor de jaren van 1700—1799,
5 voor de jaren van 1800—1899,
21 voor de jaren van 1900—2099

en ontleent men het aldus gevonden getal, dat met 28 wordt verminderd als het grooter is, aan bovenstaande tabel de Zondagsletter.

Digitized by Google

Een belangrijk gedeelte van de kalenderleer vormt de bepaling van het Paaschfeest. Zij houdt verband met een bepaalde maanphase, waarom in den Christelijken kalender de maanrekening naar den cyclus van *Meton*, een periode van 235 synodische maanden, welke slechts 2 uren 5 minuten 42,72 seconden langer is dan 19 tropische jaren, gevoegd is; zij draagt den naam van *maancirkel*. Op zichzelf onverschillig met welk jaar men den maancirkel laat aanvangen, heeft men van oudsher aan het gebruik vastgehouden om hem met het jaar 1 v. Chr. te beginnen. In dat jaar viel de eerste nieuwe maan op den 23sten Januari. Op den 23sten Maart was het dus weder nieuwe maan en op den 22sten Maart was de maan dus, zooals men zegt, 30 dagen oud. Daar nu een synodische maand gemiddeld slechts 29 dagen 12 uren 44 minuten 2,98 seconden lang is, zegt men niet, dat de maand 30 dagen oud is, maar 0 dagen. Deze ouderdom van de maan op een bepaalden dag in het jaar noemt men de *epacta* van het jaar en den dag *zetel der epacta*. In het jaar 1 v. Chr. was dus op den 22sten Maart de epacta 0. Daar nu verder een maandjaar van 12 synodische maanden 10,8829 dagen korter is dan een Juliaansch jaar, was in het volgend jaar 1 n. Chr. de maan op den 22sten Maart rond 11 dagen ouder dan in het vorige, d. w. z. de epacta van het jaar 1 n. Chr. was XI. Dit toenemen van de epacta met 11 gaat met ieder jaar door. Omdat echter de ouderdom van de maan, zooals gezegd, niet meer dan XXX kan bedragen, trekt men 30 af, als de epacta grooter wordt. Bij den aanvang van een nieuwen maancirkel voegt men 12 in plaats van 11 toe, wat men aanduidt als den *maansprong*. Het houdt verband met het feit, dat men de epacta na ieder jaar met 11 in plaats van met 10,8829 dagen vermeerdert, waardoor men in 19 jaar 2,2249 dagen te veel toevoegt. Aan den anderen kant laat men telkens 30 dagen weg, terwijl de synodische maand slechts 29,5306 dagen is. In 19 jaar gebeurt dit 7-maal, waardoor 3,2858 dagen teveel weggelaten worden. Ten slotte laat men dus 3,2858 — 2,2249 = 1,0609 dagen te veel weg, welke fout door den maansprong voor het grootste deel wordt opgeheven. Om de rest van de fout op te heffen, had men na 312 jaren de epacta met 1 moeten vermeerderen. Deze correctie, waarmede men zich vóór de Gregoriaansche kalenderhervorming nooit heeft ingelaten, heet de *maanverheffing der epacta*.

Bij het invoeren van deze hervorming trachtte men ook deze epacta-rekening te regelen. Dit geschiedde in tweeërlei opzicht. Vooreerst nam men als zetel van de epacta den 1sten Januari aan en in de tweede plaats hield men nu rekening met de veronachtzaamde vereffening van de maan. Daar men als beginjaar van een maancirkel een jaar had gekozen, waarin de eerste nieuwe maan op den 23sten Januari viel, was de maan op den 1sten Januari 8 dagen oud. Daarbij kwamen 3 dagen voor de maanvereffening tusschen het jaar 1 v. Chr. en 1582 n. Chr. Wel had zij in dien tijd eigenlijk 5-maal in rekening gebracht moeten worden, maar noch de oorspronkelijke epacta-rekening, noch het bepalen van de intrede van de werkelijke nieuwe maan ten tijde van de kalenderhervorming was erg nauwkeurig, waaruit valt te verklaren, dat men de fout in de epacta op 3 dagen stelde. Men behield dus den ouden, met het jaar 1 v. Chr. aanvangenden maancirkel, maar stelde den zetel der epacta op den 1sten Januari en bepaalde de epacta voor het eerste jaar van den maancirkel op XI. Om deze *Juliaansche epacta*, welke met de oude epacta niet veel meer dan den naam gemeen heeft, voor een bepaald jaar te bepalen, heeft men slechts zijn volgnummer in den loopenden maancirkel, het *gulden getal* te kennen. Om dit voor een bepaald jaar J te vinden, bedenke men, dat de eerste maancirkel met het jaar 1 v. Chr. begon. Men vorme dus de som $J + 1$ en deele deze door 19; de rest is het gulden getal; is zij 0, dan is het gulden getal 19. Heeft men het gulden getal gevonden, dan vindt men de Juliaansche epacta uit onderstaande tabel:

Gulden getal.	Juliaansche epacta.	Gulden getal.	Juliaansche epacta.
1	XI	10	XXIII
		11	I
2	XXII	12	XII
3	III	13	XXIII
4	XIV	14	IV
5	XXV	15	XV
6	VI	16	XXVI
7	XVII	17	VII
8	XXVIII	18	XVIII
9	IX	19	XXIX

Daar nu bij de invoering van den Gregoriaanschen kalender 10 dagen uit de datumtelling uitvielen, is ook bij het begin van een jaar de ouderdom van de maand 10 kleiner dan in den Juliaanschen kalender. Deze ouderdom van de maan in den Gregoriaanschen kalender noemt men *Gregoriaansche* of *Liliaansche epacta*. Voor een bepaald gulden getal verkrijgt men haar door de overeenkomstige waarde van de Juliaansche epacta uit bovenstaande tabel met 10 te verminderen. Dit geldt slechts voor zoolang de invoeging van schrikkeldagen in beide kalenders dezelfde is. Wordt er in den Gregoriaanschen kalender een dag minder ingevoegd, dan moet een eenheid meer van de epacta worden afgetrokken. M. a. w. van af 1700 moeten 11, van af 1800 12, van af 1900 13 dagen enz. van de Juliaansche epacta worden afgetrokken. Men noemt dit de *zonnevereffening van de epacta*. Om nu de epacta-rekening in overeenstemming met de nieuwe manen te houden, werd bepaald, dat de maanvereffening, omdat de periode van 312 jaar onhandig is, van af 1500 zevenmaal om de 300 jaar, dus in 1800, 2100, 2400, 2700, 3000, 3300 en 3600 en daarna eenmaal in de 400 jaar, dus in 4000 zou worden in rekening gebracht. Daar nu de maan-

Digitized by Google

vereffening een vermeerdering van de epacta met een eenheid, de zonnevereffening daarentegen een vermindering met hetzelfde bedrag eischt en beide correcties in 1800 werden aangebracht, hieven zij elkander toen op. Hetzelfde geldt voor het jaar 2100, terwijl in 2400 alleen de maanvereffening in rekening wordt gebracht. Een en ander leidt tot de volgende samenvatting:

Gregoriaansche epacta = Juliaansche epacta — 10 voor 1582—1699.
Gregoriaansche epacta = Juliaansche epacta — 11 voor 1700—1899.
Gregoriaansche epacta = Juliaansche epacta — 12 voor 1900—2199.
Gregoriaansche epacta = Juliaansche epacta — 13 voor 2200—2299.
Gregoriaansche epacta = Juliaansche epacta — 14 voor 2300—2399.
Gregoriaansche epacta = Juliaansche epacta — 13 voor 2400—2499.

Is de Juliaansche epacta kleiner dan het getal, dat moet worden afgetrokken, dan vermeerdert men haar eerst met 30.

Deze epacta-rekening is van belang voor de bepaling van het Paaschfeest. Oorspronkelijk werd het Christelijk Paaschfeest tegelijk met het Joodsche in het midden van de maanmaand Nisan bij volle maan gevierd. Later waren de Christenen er op bedacht om een samentreffen te vermijden. Het Concilie van Nicaea (325) bepaalde daarom, dat het Paaschfeest zou vallen op de eerste volle maan na het begin van de lente, dat op 21 Maart werd gesteld. Een nauwkeurige berekening gaf het Concilie niet aan, waardoor ook daarna nog het Paaschfeest op verschillende data werd gevierd, tot zich langzamerhand de Alexandrijnsche vorm voor de berekening inburgerde. Daarnaar kan de eerste volle maan na het lente-nachteveningspunt op zijn vroegst op den 21sten Maart vallen; is dit een Zaterdag, dan valt Paschen op den 22sten Maart, de vroegste termijn. Valt daarentegen volle maan op den 20sten Maart, dan valt de eerste volle maan na het lente-nachteveningspunt 29 dagen later, d. i. op den 18den April. Is dan de 18de April bovendien nog een Zondag, dan moet Paschen op den volgende Zondag, dus op den 25sten April gevierd worden, de laatste termijn, waarop Paschen vallen kan. De eerste volle maan na het lente-nachteveningspunt heet *Paaschgrens*.

Het vaststellen van het Paaschfeest volgens de epacta-rekening leidde in de eerste eeuwen van de Christelijke tijdrekening tot het vervaardigen van omvangrijke Paasch-tabellen, tot zich een uniforme wijze van tellen der cyclische nieuwe en volle manen had gevormd. Thans is die berekening heel eenvoudig geworden, ofschoon zij toch nog enkele hulptafels noodig maakt. De data van volle maan correspondeeren met den cyclus van *Meton*. Zij keeren dus na verloop van 19 jaar op denzelfden of nagenoeg denzelfden dag terug. Noteeren wij derhalve gedurende 19 achtereenvolgende jaren den datum van de eerste volle maan na het lente-nachteveningspunt, dan moet na dien cyclus van 19 jaar dezelfde opeenvolging van data volgen. Zijn deze data eenmaal bekend, dan leert verder het gulden getal voor een bepaald jaar met nauwkeurigheid, welke voor kerkelijke doeleinden voldoende is, hoeveel dagen na het lente-nachteveningspunt de eerste volle maan valt. Voor de bepaling van Paaschzondag zelf moeten dan nog de Zondagsletter en de epacta bekend zijn.

Gausz heeft nu, ter vermijding van al deze hulpgrootheden, in 1800 een zeer eenvoudigen regel voor de berekening van het Paaschfeest voor alle jaren gegeven. Is J het jaartal, dan duide men de deelingsresten van $\frac{J}{19}$ met a, van $\frac{J}{4}$ met b, van $\frac{J}{7}$ met c, van $\frac{19\,a + M}{30}$ met d en van $\frac{2\,b + 4\,c + 6\,d + N}{7}$ met e aan. Paaschzondag valt dan op den $(22 + d + e)$den Maart of, wanneer een waarde grooter dan 31 wordt gevonden, op den $(d + e - 9)$den April. Voor den Juliaanschen kalender hebben M en N daarbij de standvastige waarden van 15, resp. 6. Voor den Gregoriaanschen kalender vindt men deze waarden uit onderstaande tabel:

Tijdvak.	M.	N.	Tijdvak.	M.	N.
1583—1699	22	2	2100—2199	24	6
1700—1799	23	3	2200—2299	25	0
1800—1899	23	4	2300—2399	26	1
1900—2099	24	5	2400—2499	25	1

De formule van *Gausz* heeft de beide volgende uitzonderingen: vindt men als datum van het Paaschfeest 26 April, dan valt Paschen inderdaad op den 19den April, wat in het jaar 1609 voorviel en weder in 1981, 2076 en 2133 zal gebeuren. Vindt men als datum 25 April en is a grooter dan 10 en $d = 28$, dan wordt als datum 18 April genomen, iets dat in de jaren 1954, 2049 en 2106 zal gebeuren. De kerkelijke berekeningen van Paaschzondag berusten op zeer oude maantafels; daardoor komt het voor, dat bij de bepaling van het Paaschfeest naar de werkelijke maan, deze dikwijls een week onnauwkeurig blijkt te zijn; dientengevolge kunnen, zooals bijv. in 1903, Paschen en Passah toch nog op één datum vallen.

De datum van het Paaschfeest kan zich, zooals wij zagen, bewegen tusschen den 22sten Maart en den 25sten April. Deze beweeglijkheid heeft ook de beweeglijkheid van een niet onbelangrijk gedeelte van de overige kerkelijke feestdagen tengevolge, zooals voor een vijftal uit onderstaande tabel, waarin wij tevens de Zondagsletter, den zonnecirkel, het gulden getal en de epacta geven, voor de jaren 1917—1925, moge blijken.

Digitized by Google

Jaar.	Zondagsletter.	Zonnecirkel.	Gulden getal.	Epacta.	Aschdag.	Paschen.	Hemelvaart.	Pinksteren.	Eerste Zondag Advent.
1917	G	22	18	IV	21 Febr.	8 April	17 Mei	27 Mei	2 Dec.
1918	F	23	19	XVII	13 Febr.	31 Maart	9 Mei	19 Mei	1 Dec.
1919	E	24	1	XXIX	5 Maart	20 April	29 Mei	8 Juni	30 Nov.
1920	DC	25	2	X	17 Febr.	4 April	13 Mei	23 Mei	28 Nov.
1921	B	26	3	XX	9 Febr.	27 Maart	5 Mei	15 Mei	27 Nov.
1922	A	27	4	II	1 Maart	16 April	25 Mei	4 Juni	3 Dec.
1923	G	28	5	XIII	14 Febr.	1 April	10 Mei	20 Mei	2 Dec.
1924	FE	1	6	XXIV	5 Maart	20 April	29 Mei	9 Juni	30 Nov.
1925	D	2	7	V	25 Febr.	12 April	21 Mei	31 Mei	29 Nov.

De *Russische* kalender is, zooals wij zagen, in wezen dezelfde als de Juliaansche. Intusschen hebben in den Russischen kalender enkele afwijkingen plaatsgevonden. Zonnecirkel en gulden getal worden van een ander beginpunt gerekend. Om den Russischen zonnecirkel van een jaar te verkrijgen, moet men den Juliaanschen met 11 vermeerderen; wordt het getal dan grooter dan 28, dan vermindert men het daarmede. Het Russische gulden getal verkrijgt men door het Juliaansche met 3 te verminderen. Is dit 1, 2 of 3, dan voegt men vooraf 19 er aan toe. Een Zondagsletter in den zin van den Juliaanschen kalender kent de Russische kalender niet. Wel kent hij een *wroetzeleto,* die voor een bepaald jaar aangeeft op welken dag de 1ste September valt. Deze inrichting houdt hiermede verband, dat de Russen tot 1700 rekenden volgens de Byzantijnsche tijdrekening en in overeenstemming daarmede hun jaar met den 1sten September begonnen. Als namen van de week dienen de eerste zeven letters van het Slavisch alfabet, waardoor volgens een ander beginsel dan in den Juliaanschen kalender de dagen der week aan de data van de maand worden gekoppeld. De Juliaansche epacta is in den Russichen kalender bekend als *osnowanie;* zij wordt op overeenkomstige wijze berekend.

Voor het bepalen van het Paaschfeest dient de Paaschgrens. Daaronder verstaat men den datum, welks eerstvolgende Zondag de Paaschzondag is. Wel kent de Russische kalender ook een *epacta,* welke echter niet den ouderdom van de maan op een bepaalden datum, maar het aantal dagen, dat de Paaschgrens na den 26sten Maart valt, aangeeft. Om de Paaschgrens te vinden, deelt men het jaartal door 19 en vermenigvuldigt de rest der deeling met 19. Het product deelt men door 30 en voegt de rest bij den 5den April. Valt de aldus verkregen Paaschgrens na den 18den April, dan trekt men er 30 dagen af. Dikwijls wordt in den Russischen kalender ook nog de *kloetsj-granits* (= kalendersleutel) opgegeven. Hij geeft aan, hoeveel dagen Paaschzondag na den 21sten Maart valt.

De kalender *der eerste Fransche republiek* dankt haar ontstaan aan een voorstel van den afgevaardigde *Romme* ter instelling van een commissie om de invoering van een nieuwen kalender voor te bereiden, dat de Conventie den 5den October 1793 aannam. Voor de invoering, werden de voorstellen van deze commissie nog op aandringen van den dichter *Fabre d'Eglantine* in enkele onderdeelen (namen der maanden enz.) in de zitting van den 24sten November gewijzigd. Toen later het keizerrijk de republiek had verdrongen, besloot de Senaat den 9den September 1805 om den ouden Gregoriaanschen kalender op den 1sten Januari 1806 weder in te voeren. In 1871 trachtten de communards den kalender van de eerste republiek weder te Parijs in te voeren.

In den republikeinschen kalender begon het jaar te middernacht voor het herfst-dag- en nachteveningspunt volgens den middelbaren tijd van Parijs. Dit begin zou telkens door sterrenkundigen nauwkeurig worden bepaald. De gemiddelde duur van het jaar werd daardoor 365 dagen. Wanneer de berekening der sterrenkundigen er toe leidde, zou het 366 dagen hebben. In het algemeen gebeurde dit eenmaal in de 4 jaar. Een vaste schrikkelregel was er echter niet. Zulk een cyclus van drie gewone en een schrikkeljaar heette *fraciade.* De jaren werden geteld van af den 22sten September 1792, den dag van de proclamatie van de republiek en met Romeinsche cijfers aangeduid. Het jaar telde 12 maanden van 30 dagen en 5 (in schrikkeljaren 6) *jours épagomènes* of *complémentaires,* gedurende korten tijd ook *jours sans-culottines* genaamd. Zij werden bij de laatste maand gevoegd. De namen der maanden geeft onderstaande tabel:

Volgnummer.	Herfstmaanden.	Volgnummer.	Wintermaanden.	Volgnummer.	Lentemaanden.	Volgnummer.	Zomermaanden.
1	Vendémiaire	4	Nivôse	7	Germinal	10	Messidor
2	Brumaire	5	Pluviôse	8	Floréal	11	Thermidor
3	Frimaire	6	Ventôse	9	Prairial	12	Fructidor

Digitized by Google

Iedere maand werd verdeeld in 3 perioden van 10 dagen, *décade* genaamd. De dagen in een décade heetten *Primidi, Duodi, Tridi, Quartidi, Quintidi, Sextidi, Septidi, Octidi, Nonidi* en *Décadi*. Deze week van 10 dagen werd echter reeds den 31sten Maart 1802 weder afgeschaft en vervangen door de oude van 7 dagen. Nog minder schijnt de decimale verdeeling van dagen in 10 uren van 100 minuten, welke op haar beurt 100 seconden hadden, in den smaak te zijn gevallen. Toch wordt er sedert eenige jaren in Frankrijk opnieuw een levendige beweging ten gunste van de invoering van de decimale tijds- (en hoek-) verdeeling gevoerd.

Over den oorspronkelijken Joodschen kalender is weinig met zekerheid bekend. Vast staat, dat de Joden rekenden naar maanmaanden, welke aanvingen bij het eerste zichtbaar-worden van de maansikkel. Er bestonden wettelijke voorschriften, waarnaar zich degene, die de smalle maansikkel het eerst na nieuwen maan zag, had te gedragen met het oog op het algemeen bekend maken van deze waarneming door vuursteinen. Het schijnt, dat er geen vaste regel bestaan heeft om de tijdrekening naar maanmaanden in overeenstemming met den zonneloop te houden. Bovendien geschiedde het tellen der jaren niet uniform; men rekende vanaf den uittocht uit Egypte, het bouwen van den tempel van *Salomo*, de Babylonische ballingschap enz. Zeer lang was de Seleucidische tijdrekening in gebruik; zij houdt verband met de overwinning van *Seleucos Nicator* op *Demetrius Poliorcetes* bij Gaza en begint met 1 October 312 v. Chr. Eerst in de 11de eeuw werd zij verdrongen door de Joodsche tijdrekening, welke thans bij de Joden uitsluitend in gebruik is. Deze zou door den rabbi *Hillel Hanassi* (4de eeuw n. Chr.) zijn opgesteld en begint met den 7den October 3761 v. Chr. Men zegt, dat hij ook den tegenwoordigen kalender van de Joden zou hebben ontworpen. Volgens anderen is dit, althans gedeeltelijk, het werk van rabbi *Samuel* (1ste helft van de 3de eeuw n. Chr.), terwijl volgens een derde opvatting de Joodsche kalender eerst in de 5de eeuw is ontstaan. In ieder geval bestond de kalenderhervorming hoofdzakelijk slechts uit het opstellen van nauwkeurige regelen, welke zich zoo nauw mogelijk aan den ouden vorm van den kalender aansloten.

De Joden beginnen hun dag des avonds met het zichtbaar worden van de eerste drie sterren. Vooral in de N.lijke gedeelten van de gematigde zône treedt daardoor een belangrijk verschil in het begin van den dag op. Zij verdeelen den dag in 24 *sjhaah* (= uren), een *sjhaah* in 1080 *chlakim* (= deelen) en een chlak in 76 *regaim* (= oogenblikken). Van oudsher hadden zij de week van 7 dagen: *sjeboea*. De eerste 6 dagen werden geteld, de zevende, Sabbat, is een wekelijksche rustdag.

Bij de kalenderhervorming werden de zuivere maanmaanden behouden. Om overeenstemming met den loop van de zon te verkrijgen, werd een jaar van afwisselende lengte, het zoogenaamde gebonden of luni-solaire jaar ingevoerd op de basis van den cyclus van *Meton*. Vandaar, dat de Joden rekenen naar cycli van 19 jaar, waarvan 12 gewone jaren met 12 en 7 schrikkeljaren met 13 maanmaanden. Elk gewoon jaar heeft 354 dagen 8 uren 48 minuten 40 seconden, elk schrikkeljaar 383 dagen 21 uren 32 minuten 43$^1/_3$ seconden. Voor de gemiddelde lengte van een jaar vindt men 365 dagen 5 uren 55 minuten 25,44 seconden, dat is slechts rond 6 minuten 39 seconden langer dan een tropisch jaar. In de practijk worden natuurlijk de jaren op heele dagen afgerond. Iedere maanmaand vangt aan bij het eerste zichtbaar-worden van de maansikkel na nieuwe maan. Dat tijdstip heet *moled*. Het jaar moet aanvangen met den eersten moled na het lente-nachteveningspunt. De schrikkelmethode brengt echter sterke verschuivingen daarvan mede. Bovendien kent men nog een vijftal, zoogenaamde verhinderingen, waarvan wij Adoe, Gatrad en Betoethakpat met name noemen, gedeeltelijk op godsdienstige gebruiken, gedeeltelijk op min of meer willekeurige bepalingen berustend, welke verschuivingen van den nieuwjaarsmoled met zich medebrengen.

Uit een en ander volgt, dat de gewone, zoowel als de schrikkeljaren in den Joodschen kalender een verschillende lengte hebben. Als schrikkeljaren worden in den 19-jarigen cyclus het 3de, 6de, 8ste, 11de, 14de, 17de en 19de aangezien. De Joodsche kalender kent nu 3 verschillende soorten van gewone en van schrikkeljaren: onvolledige, regelmatige en overtallige. Om te weten, met welke soort men te doen heeft, berekent men den nieuwjaarsmoled voor het jaar in quaestie en dien voor het volgend jaar. De vraag wordt dan opgelost door de eerste tabel op onderstaande tabel.

De lengte der maanden in de zes verschillende soorten van jaren heeft de daarop volgende tabel:

Liggen tusschen de nieuwjaarsmoleds bij een		dan is het jaar een
gewoon jaar	schrikkeljaar	
2 dagen	4 dagen	*a*) onvolledig gewoon of schrikkeljaar.
3 dagen	5 dagen	*b*) regelmatig gewoon of schrikkeljaar.
4 dagen	6 dagen	*c*) overtallig gewoon of schrikkeljaar.

Naam der maand.	Gewoon jaar.			Schrikkeljaar.		
	a	*b*	*c*	*a*	*b*	*c*
Tisjri	30	30	30	30	30	30
Marchesjwan	29	29	30	29	29	30
Kislev	29	30	30	29	30	30
Tebet	29	29	29	29	29	29
Sjebat	30	30	30	30	30	30
Adar	29	29	29	30	30	30
Veadar	—	—	—	29	29	29
Nisan	30	30	30	30	30	30
Ijar	29	29	29	29	29	29
Sivan	30	30	30	30	30	30
Thamoez	29	29	29	29	29	29
Ab	30	30	30	30	30	30
Eloel	29	29	29	29	29	29
Lengte van het jaar in dagen	353	354	355	383	384	385

Digitized by Google

De schrikkelmaand is steeds 29 dagen lang; zij heeft geen afzonderlijken naam, daar Vaedar „nog een Adar" beteekent. Soms noemt men haar ook Adar sjènè = de tweede Adar.

Volgens het boven aangevoerde, komt het er voor de berekening van den Joodschen kalender op aan om den nieuwjaarsmoled te bepalen. Het best doet men dit niet rechtstreeks, maar met behulp van het Passahfeest, dat steeds op den 15den Nisan wordt gevierd. Het mag echter niet op een Maan-, Woens-, of Vrijdag vallen. Kent men den datum van het Paaschfeest, dan ligt, zooals uit bovenstaande tabel blijkt, de volgende nieuwjaarsmoled daar steeds 163 dagen van af. *Gausz* heeft ook hier een regel gegeven om den datum van het Paaschfeest (den 15den Nisan) van een jaar der Joodsche tijdrekening volgens den ouden stijl te vinden. Wanneer A het jaartal volgens Joodsche tijdrekening is, dan geeft het verschil $A - 3760 = B$ het Juliaansche jaar, waarin het bedoelde Passahfeest valt. Men duide nu de deelingsresten van $\frac{12A + 17}{19}$ of van $\frac{12B + 12}{19}$ aan met a en van $\frac{A}{4}$ of van $\frac{B}{4}$ met b en vormt de uitdrukkingen: $32{,}0440932 + 1{,}5542418\,a + 0{,}25\,b - 0{,}003177794\,A$ of $20{,}0955877 + 1{,}5542418\,a + 0{,}256 - 0{,}003177794\,B$. Beide uitdrukkingen moeten dezelfde waarde opleveren; een geheel getal met een tiendeelige breuk. Het eerste duidt men aan als M, de laatste als m. De deelingsrest C van de uitdrukkingen $\frac{M + 3A + 5b + 5}{7}$ en van $\frac{M + 3B + 5b + 1}{7}$ moet dezelfde wezen. Men krijgt nu de volgende gevallen te onderscheiden:

I. Is $c = 2{,}4$ of 6, dan valt wegens Adoe Passah op den $(M + 1)$sten Maart of, als $M >$ 30, op den $(M - 30)$sten April ouden stijl.

II. Is $c = 1$, $a > 6$ en $m \gtrless 0{,}63287087$, dan valt wegens Gatrad Passah op den $(M + 2)$den Maart ouden stijl.

III. Is $c = 0$, $a > 11$ en $m \gtrless 0{,}89772376$, dan valt wegens Betoethakpat Passah op den $(M + 1)$sten Maart ouden stijl.

IV. In alle gevallen wordt Passah op den Mden Maart ouden stijl gevierd.

Hierbij valt nog op te merken, dat het jaar A een schrikkeljaar is, wanneer $a > 11$ en een gewoon jaar, als $a > 12$.

Naast een cyclus van 19, vinden wij in den Joodschen kalender een cyclus van 28 jaar, *machsor gadol* (groote cyclus) genaamd. Daar het eerste jaar van de Joodsche tijdrekening met zulk een cyclus begint, vindt men door deeling door 28 het volgnummer van den loopenden; de rest heet *zonnecirkel*. Karakteristiek voor den Joodschen kalender zijn de vier *thekoephah*, waarmede het begin van de 4 jaargetijden wordt aangeduid. Men onderscheidt hen nader door de maanden, waarin zij vallen, en spreekt dus van thekoephah Tisjri enz. De feest- en vastendagen zijn aan vaste data gebonden. Alleen wanneer een vastendag op Sabbat valt, wordt hij naar den volgenden dag verschoven. Een uitzondering vormt de 13de Adar; dan wordt de vastendag op den 11den gevierd.

De Mohammedaansche kalender steunt op de oudere kalendarische gebruiken van de Arabieren. Dezen rekenden naar zuivere maanmaanden. Mogelijk kenden zij een schrikkelmethode, maar dan pasten zij haar verkeerd toe. Want reeds ten tijde van *Mohammed*, die de inschakeling trouwens verbood, lagen de maanden in andere jaargetijden dan men volgens de etymologische beteekenis van haar naam mocht verwachten. Een maand was hoogstens 30 dagen lang. Zij ging aan, als twee geloovigen de nieuwe maansikkel hadden gezien, of, wanneer het weder dat onmogelijk maakte, als de vorige maand 30 dagen had.

De week was bij de Arabieren reeds voor *Mohammed* in gebruik. Wellicht hadden zij haar aan de Joden ontleend, waarop de naam *Sebt* (Sabbat) schijnt te wijzen. De eerste vijf dagen worden eenvoudig geteld, de zesde, *Dsjoema*, is de rustdag, omdat *Mohammed*'s vlucht van Mekka naar Medina oogenschijnlijk op een Dsjoema plaats vond, de zevende is Sebt. Hun dag beginnen de Mohammedanen met zonsondergang. Nacht en dag verdeelen zij in 12 *elsâât el-zemânije* (= tijduren), welke dus in de verschillende jaargetijden verschillend lang zijn. De jaren worden op bevel van *Omar*, den tweeden kalif, sedert 636 geteld van af het begin van het jaar in welke derde maand *Mohammed*'s vlucht, de *hedsjra*, viel. Het begin van dat jaar wordt deels op den 16den, deels op den 15den Juli van het jaar 622 n. Chr. gesteld.

Ofschoon voor kleinere tijdsruimten en met name voor het volk zeer practisch, heeft deze kalender voor grootere tijdsruimten toch zeer wezenlijke nadeelen. Daarom bezitten de Mohammedanen nog een tweeden kalender. Deze heeft 12 maanmaanden van afwisselend 29 en 31 dagen. Gemiddeld is zulk een maand dus 44 minuten 3 seconden korter dan een synodische. In 30 maanjaren zou het verschil met 30 × 12 synodische maanden 11 dagen 0 uren 18 minuten 0 seconden bedragen. Om dat te vereffenen, rekent men op 30 maanjaren 11 schrikkeljaren van 355 en 19 gewone jaren van 354 dagen, waardoor eerst na 2400 jaar een dag te weinig is ingeschakeld. Is daardoor de overeenstemming met den werkelijken loop van de maan zeer goed, met een tropisch jaar verschilt een Turksch kalenderjaar gemiddeld 10 dagen 21 uren. 33 Mohammedaansche jaren zijn daardoor gelijk aan 32 tropische, zoodat in 33 maanjaren elke maand alle jaargetijden heeft doorloopen.

De tamelijk talrijke, meestal godsdienstige feesten der Mohammedanen, zijn aan bepaalde maanddata gebonden. Intusschen wordt hun belangrijkheid in de verschillende gedeelten van het rijk zeer verschillend aangeslagen. Overal echter geldt de maand Ramaden als vastenmaand. De eerste drie dagen van de daaropvolgende maand, Sjewwâl, vormen het feest der vasten-ontbinding (îd el-fitr), een groot vreugdefeest. Een overeenkomstig groot feest is het offerfeest (koerbanbeiram), dat het einde beteekent van de talrijke ceremoniën, welke met den tocht naar Mekka verband houden.

Digitized by Google

Van alle pogingen om een kalender, die naar den loop van de zon geregeld is, in te voeren, heeft alleen het *mâlije*-jaar van kalif *Taï'lillâh* (974—992) eenig succes gehad, doordat de Turken het in 1677 voor hun geldzaken invoerden en het daarvoor hebben behouden. Deze kalender is gevormd naar den Juliaanschen. Alleen begint het jaar met den 1sten Maart en vertoonen de namen der maanden een wonderlijk mengsel van Latijnsche en Semietische stamvormen. De telling van de jaren is slecht geregeld. Ieder jaar krijgt het jaartal van dat jaar der hedsjra, waarin zijn 1ste Maart valt. Daar het echter kan voorkomen, dat een Mohammedaansch maanjaar geheel binnen een mâlije-jaar verloopt, moeten bepaalde hedsjra-jaren bij het uittellen van een mâlijejaar uitvallen. Zulke uitvallende jaren duidt men aan als *siwisj*. Bovendien zijn met deze siwisjjaren fouten gemaakt, bijv. in 1871, toen een jaar 1288 werd gedrukt op de coupons van een staatslecning, terwijl dit het jaar 1288 van de hedsjra siwisj had moeten zijn, zoodat geen mâlijejaar het jaartal 1288 had kunnen dragen.

Mede op initiatief van de Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid, kwam van den 27sten tot den 29sten Mei 1914 te Luik het Internationale Congres voor de kalenderhervorming bijeen, dat ten doel had den invoer van een over de geheele wereld geldenden kalender te bevorderen. Daar werden met nagenoeg algemeene stemmen de volgende conclusiën aangenomen, steunend op vooraf gemaakte studiën van de zijde der „Association internationale des Académies", van het „Congres mondial des Associations internationales" en van een groot aantal leden van het „Internationale Congres voor Geografie":

1. Het eerste Internationale Congres voor de kalenderhervorming, gehouden te Luik op 27, 28 en 29 Mei 1914, gezien de groote verscheidenheid van kalenders, welke op dit oogenblik in de wereld worden gebruikt, spreekt, met het oog op de eischen van het moderne leven den wensch uit, dat wereldlijke en geestelijke autoriteiten de invoering van een nieuwen wereldkalender zullen bevorderen.

2. Het congres spreekt den wensch uit, dat de nieuwe kalender zal zijn onveranderlijk, dus brengend dagen en data van het jaar in vast en voortdurend verband.

3. Het congres, kennis genomen hebbende van de verschillende adviezen en studies, constateert, dat er, van dogmatisch standpunt, geen onoverkomelijk bezwaar bestaat tegen het plaatsen van één dag buiten de rangorde der datums is gewone jaren en van twee dagen in schrikkeljaren.

4. Het congres spreekt den wensch uit, dat het jaar zal worden samengesteld uit 364 dagen (tezamen vormend 52 geheele weken) plus een complementaire dag in de gewone jaren en twee complementaire dagen in de schrikkeljaren.

5. Het congres spreekt den wensch uit, dat de verdeeling van het jaar in 12 maanden zal behouden blijven.

6. Het congres spreekt den wensch uit, dat het Paaschfeest zal worden vastgesteld, op een der eerste Zondagen in April.

Spoedig hierop brak echter de wereldoorlog uit, die verhinderde, dat bovengenoemde conclusiën door de verschillende mogendheden in overweging werden genomen of door diplomatieke conferenties de aandacht van deze hierop kon worden gevestigd.

Literatuur, zie de literatuur bij het art. *Chronologie*.

Kalenderjaar is het jaar beginnende op den 1sten Januari en eindigende den 31sten December.

Kalenderteekens. Zie *Astronomische teekens*.

Kalergis, *Demetrius*, een Grieksch generaal en staatsman, omstreeks 1803 op Kreta geboren, werd te St. Petersburg opgevoed en studeerde te Weenen in de geneeskunde. In den onafhankelijkheidsoorlog streed hij onder het bevel van *Karaiskakis*. Hij viel in handen der Turken, die hem een oor afsneden. Later was hij adjudant van generaal *Fabvier*, vervolgens van president *Capo d' Istrias*. Hij werd steeds beschouwd als een handlanger van Rusland; zoo nam hij deel aan de vreedzame omwenteling van 15 September 1843, die echter geheel andere gevolgen had dan de Russische partij beoogde. *Kalergis* werd daarna generaal en adjudant des konings, maar hij genoot evenmin de gunst van het Hof als die van het volk. In 1845 nam hij zijn ontslag en ging eerst naar Corfoe en vervolgens naar Londen, waar hij betrekkingen aanknoopte met prins *Lodewijk Napoleon*. Tegen het einde van 1846 vestigde hij zich op Zante. Toen hij in 1848 den val van het ministerie *Tzavellas* vernam, wilde hij zich naar Argos begeven, maar werd op last der Regeering te Patras gevangen genomen en naar Athene gevoerd, waar men hem echter weldra weder op vrije voeten stelde. In 1854 belastte zich *Kalergis*, tot groote ergernis van het Hof, in het ministerie *Maurokordatos* met de portefeuille van Oorlog; in 1861 werd hij ambassadeur te Parijs. Na het vertrek van koning *Otto*, in October 1862, keerde hij naar Griekenland terug en overleed den 24sten April 1867 te Athene.

Kales. Zie *Calèche*.

Kalewala of *Land van Kalewa* is de naam van een Finsch heldendicht. Die naam is ontleend aan *Kalewa* (Vader der helden), een bijnaam van *Wäinämönen*, den hoofdpersoon der Finsche sage. De drie heldhaftige goden en halfgoden, genoemde *Wäinämönen*, een toovenaar en dichter, tevens uitvinder van de lier *(kantele)*, naar wier tonen alle wezens, zelfs de redeloóze dieren, met verrukking luisteren, zijn broeder, de kunstsmid *Ilma* of *Ilmarinen*, die door tooverkracht de verwonderlijkste dingen uit het vuur te voorschijn doet komen, en beider tegenstander, de vroolijke *Lemminkainen*, die alle meisjes het hoofd op hol brengt, zijn de hoofdpersonen van het gedicht. De handeling bepaalt zich voornamelijk tot tweeërlei streven, vooreerst om de dochter van *Louhi*, een waardin in Pojohla (Lapland?), tot vrouw te verkrijgen, en in de tweede plaats om den sampo te vervaardigen, een toovermolen die meel, zout en geld oplevert en overal vruchtbaarheid en welvaart verspreidt. Na groote inspanning weet *Ilmarinen* dit laatste te vol-

Digitized by Google

brengen, terwijl daarentegen zoowel hij als *Wäinämönen* aanvankelijk niet slaagt in het verkrijgen van de bruid, daar *Louhi* ongemeen ervaren is in de tooverkunst en aan het bezit harer dochter de zonderlingste voorwaarden verbindt. Daar *Ilmarinen* ten slotte aan deze voldoet, treedt hij in het huwelijk met de dochter, bij welke gelegenheid de huwelijksplechtigheden der Finlanders uitvoerig worden beschreven. Te midden van vele gevaren brengen zij den sampo naar Wainolä (Kalewala), maar het werktuig breekt op dien tocht, zoodat de daardoor verkregen zegeningen zich verdeelen. Het verhalend gedicht vermeldt de omstandigheden en gebeurtenissen tot in de kleinste bijzonderheden. Het geeft een levendige voorstelling van het landschap, van menschen en dieren in het verre noorden, en ook het gemoedsleven der bewoners dier landstreek wordt bij het beschrijven der karakters en lotgevallen met frissche kleuren geschilderd. De kern der gebeurtenissen is gelegen in de tooverkunst, zoodat *Rosenkranz* het Finsche heldendicht bij uitnemendheid met den naam van „tooverepos" bestempelt. De aanleg en uitwerking van dit gedicht getuigen van een heidensch tijdperk. Al de goden der Finlanders vervullen daarin een rol. *Joemala* of de God des Hemels, *Oekko de Oude* of de Dondergod, *Tassio* of de Woudkoning, *Toeoni* of de God des doods, *Hiisi* of het booze beginsel enz. Aan het slot echter schenkt een maagd *Mahrjatto* het leven aan een knaap (blijkbaar wordt hier op *Jezus* gedoeld), dien *Wäinämönen* wil dooden, terwijl *Oekko* hem tot koning van Karjala verheft, waarna *Wäinämönen* uit wrevel naar den rand van den horizon zeilt, zijn kantele en zijn liederen aan het Soeomivolk (de Finlanders) achterlatend.

Het gedicht bestaat uit rijmlooze, viervoetige trochaeën en werd in den vorm van rhapsodieën in de uitgestrekte woud- en moerasgewesten, door de Finlanders van ouds bewoond, van mond tot mond overgeleverd. Aan den ijver van mannen als *Porthan, Gamander, Kellgren, Tengström, Schröter* enz., en vooral aan *Lönrot* is het gelukt de verstrooide deelen te verzamelen en tot een geheel te verbinden. De eerste uitgave van het gedicht, door laatstgenoemde „Kalewala" geheeten, verscheen in 1835 en telde 12 000 verzen, maar de tweede (een vermeerderde en verbeterde van 1849) niet minder dan 22 793. Ook in het Zweedsch, Duitsch en Fransch is dit epos vertaald.

Kalf. *Zie Rund.*

Kalfaten beteekent in den houten scheepsbouw een schip een periodieke reparatie doen ondergaan, waarbij o. m. de dekken en de buitenhuid opnieuw waterdicht worden gemaakt. In engeren zin beteekent het vrijwel hetzelfde als *breeuwen* (zie aldaar); het woord *kalfaten* wordt meer gebruikt voor het dichtmaken der naden van de buitenhuid, het woord *breeuwen* voor dezelfde bewerking der dekken.

Kalfdorpel in een deur- of raamkozijn is de naam van een dorpel, welke men wel in dergelijke kozijnen aanbrengt, ten einde een onderverdeeling in horizontalen zin te verkrijgen. In het deurkozijn vormt de kalfdorpel den bovenaanslag van de deur, terwijl boven dien dorpel in den regel een raam wordt geplaatst, puiraam genoemd. In raamkozijnen brengt men kalfdorpels aan, indien de onderramen draaiend worden gemaakt; de ramen boven den kalfdorpel worden dan doorgaans vast of kleppend.

Kalff, *Willem,* een Nederlandsch schilder van stillevens en binnenhuizen, in 1621 of 1622 te Amsterdam geboren, den 3den Augustus 1693 aldaar begraven, was een leerling van *Hendrik Pot,* doch stond in menig opzicht onder den invloed van *Rembrandt.* Zijn prachtige, door compositie zoowel als door kleur uitmuntende stillevens maken hem tot een der beste stillevenschilders der 17de eeuw. Zulke werken vindt men hier te lande o.a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Mauritshuis te 's-Gravenhage. Ook schilderde *Kalff* vaak binnenhuizen, vooral keukens of schuren met een enkel figuur, doch waarin hoofdzakelijk potten, pannen, groenten en vruchten de aandacht trekken. Een dezer werken van den meester bezit het Museum Boymans te Rotterdam.

Kalff, *Martin,* een Nederlandsch letterkundige, den 28sten Februari 1847 te Amsterdam geboren, studeerde aan het klein-seminarie Hageveld, legde zich op de beoefening der letteren toe en werd verbonden aan de redactie van het „Algemeen Handelsblad". Hij schreef o.a.: „Amsterdam in plaatjes en praatjes" (1878), „De oomes" (1877), een strijdschrift in romanvorm tegen de kunstrichting dier dagen, „De schoonheidsleer des tooneelspelers" (1876), „Oud en Nieuw Amsterdam" (1881), enz. Ook verschenen van hem eenige tooneelstukken en een lange reeks artikelen over vaderlandsche kunstnijverheid in het „Algemeen Handelsblad", benevens bijdragen in tijdschriften, jaarboekjes enz. Hij overleed den 4den Mei 1897.

Kalff, *Gerrit,* in 1856 te Zwolle geboren, promoveerde in 1883 aan de hoogeschool te Leiden tot doctor in de Nederlandsche letteren op een proefschrift, getiteld: „Het lied in de middeleeuwen", was achtereenvolgens leeraar bij het middelbaar gymnasiaal onderwijs te Haarlem en Amsterdam, werd in 1896 benoemd tot hoogleeraar in de Nederlandsche taal- en letterkunde aan de hoogeschool te Utrecht en in 1901 tot hoogleeraar in de Nederlandsche letterkunde aan de hoogeschool te Leiden. Behalve bijdragen in verschillende tijdschriften als „De Gids", waarvan hij eenige jaren mederedacteur was, schreef hij: „Middelnederlandsche epische fragmenten" (1885), „Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de XVIde eeuw" (2 dln., 1889), „Trou moet blycken. Tooneelstukken der XVIde eeuw" (1889), „Het onderwijs in de moedertaal" (1893), „Literatuur en tooneel te Amsterdam in de XVIIde eeuw" (1895), „Taalstudie en literatuurstudie. Inaugureele rede" (1896), „Vondels leven" (1896), „Over de wording van literaire kunstwerken" (Inaugureele rede, 1902), „Dichters van den ouden tijd" (1904), „Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde" (7 dln., 1906—1912), „Gerard Brandt, Leven en bedrijf van den heere Michiel de Ruiter. Bloemlezing met inleiding" (1907), „Verslag van een onderzoek in En-

Digitized by Google

gelsche bibliotheken" (1911), „Inleiding tot de studie der literatuurgeschiedenis" (1904), „Van Zeevarende Luyden en Zee-Poëten" (1915). Hij werkte voorts mede aan een uitgave van „Bredero" (3 dln., 1885—1890), aan het verzamelwerk „Amsterdam in de XVIIde eeuw" (3 dln., 1897—1904) en aan de samenstelling van het „Nederlandsch volksliederenboek" (2 dln., 1896 en later).

Kalgan (van het Mongoolsche woord *chalga* of poort), een stad in de Chineesche provincie Petsjili, aan de grenzen van Mongolië, telt ongeveer 70 000 inwoners, uitsluitend Chineezen, onder welke zich vele Mohammedanen bevinden. Zij is als het ware een sluitboom voor den doortocht door den Grooten Muur en tevens een belangrijk punt voor den handel van China met Mongolië, vooral voor den theehandel. Buiten de stad liggen de huizen van Russische kooplieden en Protestantsche zendelingen.

Kalgoejew of *Kolgoejew*, een eiland in de Noordelijke IJszee, ten noordoosten van de Tsjeskajabaai, tot het gouvernement Archangel behoorend, 4220 v.km. groot, is in het binnenland bergachtig of moerassig en met mos begroeid, wordt des zomers door de talrijke jagers bezocht, die dons verzamelen en jacht maken op vossen, beren, walrussen en watervogels.

Kalgoorlie, een mijnstad in West-Australië, is 38 km. ten N.O. van Coolgardie gelegen en bezit rijke goudmijnen. Zij telt (1911) 31 324 inwoners.

Kali. Zie *Doerga.*

Kali is de Javaansche naam voor rivier.

Kali. Zie *Kiliumhydroxied.*

Kaliber is een maat, volgens welke in de machinefabricage, vooral bij massaproductie, de verschillende onderdeelen worden afgewerkt. Er zijn twee soorten te onderscheiden: *normaalkalibers*, die alleen dienen om andere meetgereedschappen te controleeren, en *grenskalibers*, die in de werkplaats gebruikt worden om de werkstukken aan de juiste maat te brengen. Normaalkalibers mogen slechts zeer weinig van de theoretisch zuivere maat afwijken, b.v. 0,002 mm.; grenskalibers zijn kalibers met twee, weinig verschillende, maten, waartusschen de maat van het te vervaardigen werkstuk blijven moet. Het verschil, dat toegestaan wordt, heet *tolerans*. Bijv. bij het vervaardigen van een as van 100 mm. middellijn, worden twee ringen gebruikt, een met 100,01 en een met 99,99mm. middellijn. De grootste ring moet over de as geschoven kunnen worden, de kleinste niet; is dit het geval, dan is men er zeker van, dat de middellijn van de as ligt tusschen deze maten. Door het gebruik van kalibers is het mogelijk, de deelen van verschillende machines met elkander te verwisselen; breekt een onderdeel, dan kan het onmiddellijk door een ander vervangen worden. De tolerans, die toegelaten wordt, hangt af van den aard van het werk; voor drijfwerken en landbouwwerktuigen kan zij grooter zijn, dan voor stoommachines, explosie- en verbrandingsmotoren; voor instrumenten is zij zeer klein. Verder moet nog onderscheid gemaakt worden tusschen zuiver loopende en gemakkelijk loopende deelen, schuivend en klemmend passen, enz. Kalibers bestaan in verschillende uitvoeringen, afhangende van het doel, waarvoor zij dienen, als meten van inwendige en uitwendige middellijnen, lengten, enz. Zij worden vervaardigd van staal; de meetvlakken zijn glashard en zuiver geslepen.

Kaliber noemt men de middellijn van de ziel van een vuurwapen, gerekend van veld tot veld.

Kâlidâsa is de naam van den meest beroemden Indischen dichter. Tegenwoordig neemt men aan, dat hij in de 6de eeuw na Christus leefde. Zijn beroemdste drama „Çakoentalâ" is in het Engelsch door *Jones* (1789) en daarna in het Duitsch door *G. Forster* (1790) en *Herder* (1803), verder in het oorspronkelijke (Sanskrit) met een Fransche vertaling van *Chézy* (1830) en vervolgens in het Duitsch door *Hirzel* in zijn eigenaardigen vorm (2de druk 1849) uitgegeven. Ook *Böhtlingk* (1842), *Meijer* (1867) en *Lobedanz* (8ste druk 1892) hebben daarvan Duitsche vertalingen geleverd, terwijl de hoogleeraar *Kern* het werk in het Nederlandsch vertaalde (Haarlem, 1862), en *Limburg Brouwer* opstellen er over schreef in „De Gids". Behalve dit meesterstuk bezitten wij van denzelfden dichter het tooneelstuk „Oervasji" of „Vikramorvaçi", met een Latijnsche vertaling uitgegeven door *Lenz* (1833) en in het Duitsch door *Höfer* (1807), *Hirzel* (1838) en *Lobedanz* (3de druk 1884) vertaald, alsmede het blijspel „Mâlavikâgnimitra" uitgegeven door *Tullberg* (1840), dat poëtisch minder hoog staat dan de beide vorige. Buitendien zijn van hem bekend de epische gedichten „Raghoevamça", de mythische geschiedenis bevattend der aloude beheerschers van Ayodhya, uitgegeven door *Stenzler* (1832), en „Koemârasambhâva" of de geboorte van den Krijgsgod, eveneens door *Stenzler* uitgegeven (1838). Onder zijn lyrische gedichten onderscheidt zich vooral „Megha-dûta" of „De Wolkenbode", de klacht van een verbannen halfgod, uitgegeven door *Wilson* (1813) en door *Gildemeister* (1841) en in het Duitsch nagevolgd door *M. Müller* (1847) en *Schütz* (1859). Waarschijnlijk is ook het gedicht „Ritoesamhara" of „De jaargetijden", dat met de vertaling door *Bohlen* uitgegeven is (1840), door hem vervaardigd. Ook andere werken worden aan hem toegeschreven, die echter niet alle door hem gedicht zijn.

Kalief was de titel der opvolgers van *Mohammed* in zijn wereldlijk en geestelijk gezag, en de geschiedschrijvers hebben den naam van *kalifaat* gegeven aan het door de Arabieren gestichte rijk dier vorsten, dat binnen den tijd eener eeuw grooter uitgebreidheid had dan het Romeinsche keizerrijk. *Mohammed* had als profeet van *Allah* zich opgeworpen tot geestelijk opperhoofd en wereldlijk gebieder. Daar hij geen mannelijke nakomelingen naliet en ook niet bepaald had, wie zijn plaats zou innemen, ontstonden er na zijn dood oneenigheden over de opvolging, totdat eindelijk *Aboebekr*, de schoonvader van *Mohammed*, de overwinning behaalde op *Ali*, diens neef en schoonzoon, en den titel aannam van Kalifet-Resoel-Allah (Plaatsvervanger van Gods Profeet). Ondersteund door zijn veldheer *Chalid*, zocht hij, na het dempen der binnenlandsche onlusten, den

Digitized by Google

Islam met het zwaard onder de naburige volken uit te breiden. Met de leus: „Bekeering of schatplichtigheid" trok een groot leger van vrijwilligers naar Syrië en naar den Eufraat. Na de overwinning op het Byzantijnsche leger bij den Jarmak, veroverden zij Damascus in 635. Inmiddels was *Aboebekr* overleden (635), waarna volgens zijn beschikking *Omar ibn-al-Chattab* den troon beklom (634—641). *Omar* ontnam het opperbevel aan *Chalid* en schonk het aan *Aboe-Oebeida,* die Syrië onderwierp. Niet minder voorspoedig was *Armoe,* een ander veldheer van *Omar,* daar hij van 638—640 Egypte bij het kalifaat voegde. Toen in 638 Jeruzalem zich moest overgeven, begaf *Omar* zich zelf daarheen, om de bepalingen der capitulatie vast te stellen. Ook het rijk der *Sassaniden* moest het onderspit delven, en de Islam werd over een groot gedeelte van Perzië verbreid. *Omar* regelde de binnenlandsche aangelegenheden van het kalifaat, stichtte in 636 Bassora, in 638 Koefa, voerde de tijdrekening der Hedsjra in en schonk vele bezittingen aan moskeeën en scholen. Hij was de eerste, die Emir-al-Moeminin (Vorst der Geloovigen) genoemd werd, een titel, die op zijn opvolgers overging. Nadat *Omar* vermoord was, koos een raad van 6 mannen, bij zijn sterven door hem benoemd, *Othman,* een schoonzoon van den profeet, tot derden kalief (644—656). Onder zijn bestuur werd het rijk der Arabieren nog grooter. Terwijl zij in Perzië de heerschappij van den Islam bevestigden en in Armenië en Klein-Azië hun gebied door verschillende veroveringen uitbreidden, onderwierpen zij ook de geheele noordkust van Afrika nog verder dan Tunis. *Othman,* die op verre na niet de wijsheid van *Omar* bezat, vertrouwde het bestuur over de verschillende gewesten aan zijn gunstelingen toe. Ook ontstond er ontevredenheid, omdat hij zich niet stipt hield aan de vastgestelde godsdienstige gebruiken, zoodat er een opstand uitbarstte, die met het vermoorden van den kalief eindigde. Door de keuze van het volk te Medina werd nu *Ali* de echtgenoot van *Mohammed*'s dochter *Fatimé,* tot vierden kalief (656—661) benoemd, en zijn aanhangers, de *Sjiïten,* beschouwde hem als den eersten rechtmatigen *imam* (hoogepriester) na den profeet en bewezen hem dezelfde hulde als aan *Mohammed.* De nieuwe beheerscher had intusschen steeds met binnenlandsche vijanden te kampen, zoodat hij de veroveringen zijner voorgangers niet kon voortzetten. Vooral *Aisja,* de weduwe van den profeet, was afkeerig van hem, terwijl ook *Talha, Zobeir,* en vooral *Moawijah,* de machtige stadhouder van Syrië aanspraak maakten op het bewind. Zij wisten hem in verdenking te brengen van den moord op *Othman.* Weldra brachten *Talha* en *Zobeir* een leger bijeen, en Bassora viel in hun handen. Wel behaalde *Ali* een schitterende overwinning, waarbij de twee bevelhebbers omkwamen, maar hij kon niet beletten, dat *Moawijah* en zijn vriend *Amroe* zich van Egypte en zelfs van een gedeelte van Arabië meester maakten. *Ali* werd in Januari 661 te Koefa vermoord, en zijn zoon *Hassan* gevoelde geen lust om het kalifaat tegen *Moawijah* te verdedigen, zoodat hij na verloop van 6 maanden het bewind nederlegde.

De nieuwe kalief, *Moawijah* (661—680) verplaatste den zetel van het kalifaat van Medina naar Damascus en trad op als eerste uit het Huis der *Omajaden* of der nakomelingen van zijn stamvader *Omaja.* Zijn zoon *Jesid* trok door Klein-Azië en sloeg het beleg voor Konstantinopel, doch moest het in 669 opbreken. Voorspoediger streed zijn veldheer *Oebeid-Allah* tegen de Turken in Khorassan. Hij versloeg hen, drong in 673 in Toerkestan door, terwijl *Okba-Ibn-Nafi* zuid- en westwaarts diep doordrong in de binnenlanden van Afrika. De kalief zocht echter niet alleen zijn gebied uit te breiden, maar ook de binnenlandsche zaken te regelen. Hij verhief het kalifaat tot een erfelijk rijk en zorgde, dat zijn zoon *Jesid* nog bij zijn leven in Syrië en Irak als gebieder werd erkend. Deze *Jesid* (680—683) was een waardig opvolger van zijn vader. Hij werd aanvankelijk door de steden Mekka en Medina niet in zijn waardigheid erkend, omdat zijn vader haar in de zaak der opvolging niet geraadpleegd had. De ontevredenen schaarden zich eerst om *Hoesein,* den tweeden zoon van *Ali,* en daarna om *Abdallah,* den zoon van *Zobeir.* Een opstand der inwoners van Irak ten gunste van *Hoesein,* door *Moslem* en *Hani* geleid, werd gedempt en *Hoesein* gedood. Terwijl een Syrisch leger tegen *Abdallah* oprukte, overleed *Jesid* en werd opgevolgd door zijn zwakken zoon *Moawijah II* (683), die na weinige maanden stierf of uit den weg geruimd werd. Terwijl nu Arabië, Irak en Egypte zich voor den zoon van *Zobeir* verklaarden, werd te Damascus de Omajade *Merwan I* eerst als rijksbestuurder en daarna als kalief erkend. Deze wist te midden der woelingen zijn gezag te handhaven, totdat hij door zijn gemalin, de moeder van *Chalid,* een zoon van *Jesid,* door hem van de troonsopvolging uitgesloten, vermoord werd. Intusschen kon *Merwan* niet beletten, dat *Abdallah-ben-Zobeir* een gedeelte van het rijk in Arabië en Perzië verkreeg. Onder den zoon van *Merwan, Abdoelmelik* (685—705), ontstond er een opstand onder aanvoering van *Mochtar,* die als profeet optrad en reeds te Koefa de huldiging had ontvangen. In 687 werd deze opstand onderdrukt. Daarop trok *Abdoelmelik* te velde tegen *Abdallah,* versloeg diens aanhangers in Irak, terwijl zijn veldheer *Haddjadj* stormenderhand Mekka veroverde, waarbij *Abdallah* sneuvelde, zoodat *Abdoelmelik* weder de heerschappij verkreeg over alle geloovigen. Tegen het Byzantijnsche rijk streden de Mohammedanen onder *Abdoelmelik* met afwisselend geluk. Onder zijn zoon *Welid I* (705—715), den bevorderaar van kunst en wetenschap, vooral van de bouwkunst, bereikte het rijk der Kaliefen het toppunt van bloei. Zijn veldheeren breidden het Mohammedaansche rijk in drie werelddeelen uit. In 711 stak *Tarik* naar Spanje over en behaalde een overwinning op de West-Goten. *Welid*'s broeder en opvolger *Soeleiman* (715—717) liet Konstantinopel vruchteloos door zijn broeder *Maslema* belegeren. *Omar II,* door een uiterste wilsbeschikking tot opvolger benoemd (717—720), was een eenvoudig, rechtvaardig en vroom man, maar wekte het ongenoegen der *Omajaden* door zijn welwillende gezindheid jegens de nakomelingen

Digitized by Google

van *Ali*. Men meent, dat hij door vergif is omgebracht. Zijn opvolger *Jesid II* (720—724), een zoon van *Abdoelmelik*, was aan zingenot verslaafd en overleed spoedig, terwijl het rijk door oproer en verzet geschokt werd. Zijn broeder *Hisjam* (724—743) was een prachtlievend, doch tevens schrander vorst, die de binnenlandsche aangelegenheden verbeterde, terwijl zijn veldheeren streden tegen de Grieken in Klein-Azië en tegen de Turken in Midden-Azië. Een afstammeling van *Ali, Zeid* genaamd en de kleinzoon van *Hoesein*, betwistte hem het kalifaat, maar werd overwonnen en gedood. Weldra echter had hij te kampen tegen de *Abbassiden*, afstammelingen van *Abbas*, den oom van *Mohammed*. Ten tijde van *Hisjam* werd aan de uitbreiding van het rijk in het westen van Europa een einde gemaakt door *Karel Martel*, die bij Tours (732) en Narbonne (736) de Moorsche legerbenden vernietigde. *Welid II* (743—744), werd na een regeering van een jaar omgebracht. Na de korte heerschappij van *Jesid II* en *Ibrahim* (774) verkreeg *Merwan II* (744—752) den schepter. Met dezen nam het vorstenhuis der *Omajjaden* in Azië een einde. Zij werden verdrongen door de *Abbasiden*, die hun aanspraken daarop grondden, dat zij nader vermaagschapt waren met den profeet dan de *Omajjaden*. De volkeren van Khorassan, afkeerig van laatstgenoemden, verhieven de zwarte vaan der *Abbassiden*, terwijl de *Omajjaden* de witte voerden. *Ibrahim*, een achterkleinzoon van *Abbas*, het voormalig opperhoofd der *Abbassiden*, vond er sterke ondersteuning, maar hij werd door *Merwan II* gevangen genomen en gedood, nadat hij al zijn rechten op het kalifaat aan zijn broeder *Aboel-Abbas* overgedragen en dezen tot zijn opvolger benoemd had. Weldra werd deze door de aanhangers der *Abbassiden* in Mesopotamië tot kalief uitgeroepen, waarna zijn oom *Abdallah* de wapens opvatte tegen *Merwan*, die daarenboven een gevaarlijk oproer in Syrië moest dempen. In 2 veldslagen overwonnen, vluchtte *Merwan* in 750 naar Egypte, waar hij overleed. Op een verraderlijke wijze poogde toen *Abdallah* alle *Omajjaden* op een door hem belegde samenkomst om te brengen. Slechts enkelen gelukte het, daaraan te ontsnappen. Onder hen bevond zich *Abd-er-Rahman*, die zich naar Spanje begaf en er het onafhankelijk kalifaat van Cordova stichtte (zie verder *Omajjaden*).

De eerste kalief van het nieuwe vorstenhuis, *Aboel-Abbas* (750—754), die te Anbar en in het door hem gestichte Hasjemiah zijn zetel had, ontving wegens zijn gruwelen den bijnaam van *Saffah* (de Bloedvergieter). Zijn broeder en opvolger, *Aboe-Djafar* (754—775). *Almansor* (de Zegevierende) bijgenaamd, had zijn oom *Abdallah* en nog andere bloedverwanten tot mededingers, doch hij wist allen, die tegen hem opstonden, uit den weg te ruimen. Zijn bijnaam had hij verder verkregen door veroveringen in Armenië, Cilicië, Cappadocië en Indië. Hij bevorderde literatuur en wetenschappen, stichtte in 764 Bagdad aan den Tigris, verplaatste in 768 den zetel van het kalifaat daarheen en overleed gedurende een bedevaart naar Mekka. Zijn zoon en opvolger *Al-Mahdi* (775—785) moest te velde trekken tegen ketterssche secten in het Perzische deel van het rijk. Zijn legeraanvoerders streden in Klein-Azië en hij werd gedwongen een verdrag te sluiten met *Ircne*, keizerin van het Byzantijnsche rijk. Zijn zoon en opvolger *Al-Hadi* (785—786) had een gewelddigen strijd te voeren tegen de afstammelingen van *Ali* onder de leiding van *Hassan*, den achterkleinzoon van *Ali*, en werd waarschijnlijk vermoord. Hem volgde zijn broeder *Haroen* (786—809), bijgenaamd *Al-Rasjid* (de Rechtvaardige), op. Deze heeft zich beroemd gemaakt door bevordering van kunsten en wetenschappen en van de welvaart van het rijk in het algemeen. Hij verdeelde het rijk onder zijn 3 zonen: *Mohammed-al-Amin* of *Mohammed de Getrouwe* verkreeg als kalief Irak, Arabië, Syrië, Egypte en Afrika, en onder hem zouden *Al-Mamoen* Perzië, Toerkestan, Khorassan en geheel het Oosten, en *Kasim* Klein-Azië, Armenië en de kustlanden der Zwarte Zee besturen. *Mohammed-al-Amin* regeerde van 809 tot 813 en liet zich door zijn vizier overhalen, zijn zoon tot opvolger te benoemen. Hierdoor ontstond een broederoorlog. *Tahir*, de veldheer van *Mamoen*, versloeg het leger van den kalief, veroverde Bagdad en liet in 813 *Amin* ter dood brengen. *Al-Almamoen* (813—833) werd nu als kalief erkend. Zijn plan, om door het huwelijk van zijn dochter met een der afstammelingen van *Ali* den vrede te herstellen, bracht de machtige *Abbassiden* tegen hem in opstand. Zij verklaarden hem vervallen van den troon en erkenden *Ibrahim* als zijn opvolger, doch onderwierpen zich, toen zijn schoonzoon overleden was. *Al-Mamoen*, die in vele opzichten afweek van het rechtzinnig geloof der Mohammedanen, beschermde kunst en wetenschap. Het werd evenwel gaandeweg moeilijker, het groote rijk der Arabieren, dat zich over 2 werelddeelen uitstrekte, onder één schepter vereenigd te houden, vooral daar het in tallooze stadhouderschappen was verdeeld. De *Aghlabiden* stichtten in Noord-Afrika een onafhankelijk rijk. In 821 verhief ook de stadhouder *Tahir* in Khorassan, van wien de *Tahiriden* afstammen, zich tot een zelfstandig vorst. Dat voorbeeld werd door meer stadhouders in andere deelen van het land gevolgd. Ook in den strijd tegen het Byzantijnsche Rijk was *Al-Mamoen* niet voorspoedig, daar twee ondernemingen tegen Konstantinopel geheel en al mislukten. Onder zijn bewind veroverden omstreeks het jaar 830 de Arabieren uit Afrika Sicilië en Sardinië, waar zij ruim twee eeuwen gevestigd bleven, totdat hun het eerste van 1061—1091 door de Noormannen en het tweede in 1052 door de inwoners van Pisa werd ontrukt.

Al-Mamoen werd opgevolgd door *Motassim* (833—842), bijgenaamd *Billahi* (op God steunende), een anderen zoon van *Haroen*. Hij stichtte Samarra en verplaatste daarheen zijn zetel. In zijn oorlogen tegen de Grieken en tegen de oproerige Perzen was hij de eerste, die Turksche huurlingen in dienst nam. Ook onder zijn bewind duurden de twisten over den godsdienst voort. Zijn zoon en opvolger *Alwathik Billahi* (842—847) vervolgde de orthodoxen. Een strijd over de opvolging tusschen zijn broeder *Moetawakkil* en zijn minderjarigen zoon *Mohtadi* werd

Digitized by Google

door de Turksche lijfwacht ten gunste van eerstgenoemde beslist. *Moetawakkil Billahi* (847—861) was ruw, genotziek en wreed en legde een geweldigen haat aan den dag tegen de afstammelingen van *Ali*. Toen hij eindelijk een jongeren zoon tot opvolger wilde benoemen in plaats van zijn oudsten zoon *Moentassir*, smeedde deze met de Turksche lijfwacht een samenzwering tegen hem en liet hem ter dood brengen. *Moentassir* (861—862) werd nu door genoemde lijfwacht tot vorst der geloovigen uitgeroepen. Hij overleed kort daarna. De Turksche lijfwacht koos nu *Moestain Billahi* (862—866), een anderen kleinzoon van kalief *Motassim*, doch ook twee afstammelingen van *Ali* wierpen zich op tot kalief. De een, die te Koefa gezeteld was, werd overwonnen en gedood, doch de andere, *Hassan-ben-Zeid*, stichtte te Taberistan een onafhankelijk rijk, dat een halve eeuw bestaan heeft. Oneenigheid der Turksche soldaten onderling voltooide de verwoesting van het rijk. In 866 plaatste een der partijen *Moetaz*, den tweeden zoon van *Moetawakkil*, op den troon en noodzaakte *Moestain* tot het neerleggen van den schepter. *Moetaz Billahi* (866—869) liet zoowel *Moestain* als zijn eigen broeder om het leven brengen en vatte toen het voornemen op zich van de Turksche soldaten te ontdoen, maar eer hij hieraan gevolg had kunnen geven, kwamen zij tegen hem in opstand wegens achterstallige soldij en wierpen hem van den troon. Daarop plaatsten zij nu *Moehtadi-Billahi*, den zoon van *Wathik* (869), doch deden hem dien binnen het jaar ontruimen, omdat hij hen aan een gestrenge krijgstucht wilde onderwerpen. Onder *Moetawakkil*'s derden zoon, den weekeling *Moetamid Billahi* (870—892), die daarna tot kalief uitgeroepen werd, gelukte het eindelijk aan diens schranderen broeder *Moewaffak*, het verderfelijk gezag der Turksche lijfwacht te vernietigen. *Moetamid* verplaatste in 873 den zetel van het kalifaat van Samarra naar Bagdad, waar hij en zijn opvolgers gevestigd bleven. In hetzelfde jaar volgde in het onafhankelijk Khorassan op de dynastie der *Tahiriden* die der *Saffariden*, welke hun heerschappij over Taberistan en Sedsjestan uitbreidden. Ook *Ahmed-ibn-Toeloen*, stadhouder van Egypte en Syrië, verklaarde zich in 877 onafhankelijk en vestigde er het vorstenhuis der *Toeloeniden*. Wel vernietigde de dappere *Moewaffak* in 881 het rijk der Zendsj in Mesopotamië, nadat het 10 jaar bestaan had, maar ook hij kon het ten val neigend kalifaat niet redden van den ondergang.

Op *Moetamid* volgde *Moetadhid Billahi* (892—902), een zoon van *Moewaffak*. Hij begunstigde de nakomelingen van *Ali* en had veel te lijden van de invallen der Byzantijnen en van de secte der Karmaten (in Irak). Zijn zoon *Moektafi-Billahi* (902—909) streed voorspoedig tegen de Karmaten en nog gelukkiger tegen de *Toeloeniden*, daar hij in 906 Egypte en Syrië weder aan zijn gezag onderwierp. Onder zijn broeder *Moektadir Billahi* (909—931), die hem als 13-jarige knaap opvolgde, werd het rijk door bloedige burgeroorlogen geteisterd. Hij was de speelbal van zijn vrouwen en hooge ambtenaren, zoodat hij bij herhaling van den troon geworpen en in zijn waardigheid hersteld en eindelijk vermoord werd. Gedurende zijn beheer verhief zich in Afrika *Mahdi-Obeid-Allah*, bracht de dynastie der *Aghlabiden* ten val en stichtte die der *Fatimiden*. In Perzië ontstond in 625 het machtige vorstenhuis der *Boeïden*. Khorassan bleef steeds onafhankelijk, doch het bewind der *Saffariden* maakte plaats voor dat der *Samaniden*. In een gedeelte van Arabië heerschten de kettersche Karmaten en in Mesopotamië de *Hamdaniden*. In het nauwelijks herkregen Egypte wierp de stadhouder *Ichsjid* zich op tot gebieder en stichtte er het vorstenhuis der *Ichsjiden*. *Kahir Billahi* (931—934), de derde zoon van *Moetadhid*, reeds bij het leven van zijn broeder bij herhaling tot opvolger gesteld en weder verworpen, werd door de Turksche soldaten van den troon gestooten en stierf in 940. Zijn opvolger *Radhi Billahi* (934—941), een zoon van *Moektadir*, voerde de waardigheid in van *emir-al-Omara* (Bevelhebber der Bevelhebbers) en verbond daarmede een onbeperkt gezag in naam van den kalief, niet ongelijk aan dat van een Frankischen majordomus. De eerste, die deze waardigheid bekleedde, was een Turk, *Ibn-Raik* genaamd. Weldra echter werd zij hem ontrukt door den Turk *Badjkem* (939), die zijn macht zoozeer uitbreidde, dat den kalief slechts een schaduw van wereldlijk bestuur en niet eens de beslissing over de troonsopvolging overbleef. Wel poogde zijn opvolger *Moettaki Billahi* (941—944), eveneens een zoon van *Moektadir*, door het ombrengen van *Badjkem* de voormalige heerschappij te herkrijgen, doch weldra werd hij door de Turksche soldaten gedwongen, een anderen Turk tot emir te benoemen, namelijk *Toeroen*, die in 944 den kalief van den troon beroofde en hem blind maakte. *Toeroen* vermaakte nu het rijk aan zekeren *Ibn-Sjirzad*, doch weldra viel het in handen van het Perzische vorstenhuis der *Boeïden*, door den nieuwen kalief *Moetaksi Billahi* tegen de dwinglandij van *Ibn-Sjirzad* te hulp geroepen. Zij verjoegen dezen, maar verwijderden ook den kalief van den troon en maakten de waardigheid van emir-al-Omara erfelijk in hun geslacht. Nu gebood te Bagdad niet langer de kalief, maar de emir; evenwel niet meer over het geheele rijk, want in alle verwijderde gewesten waren onafhankelijke vorsten opgestaan.

Allengs verloren de kaliefen al hun vroegere voorrechten, hun bleef alleen de vermelding van hun naam in het openbaar gebed en op de muntstukken, welke voorrechten zij echter met de emirs moesten deelen. Egypte viel in 970 in de handen der *Fatimiden*, die zich eveneens kaliefen noemden, in Spanje bestond het kalifaat van Cordova. Ook deze kalifaten raakten, evenals dat van Bagdad, in verval. De *Fatimiden* bezweken evenals de *Abassiden*, onder den druk van hunne viziers, en de *Omaïjaden* te Cordova hadden reeds lang door de splitsing van Spanje in vele kleine rijken alle macht verloren, toen zij door de *Almoraviden* geheel werden ten val gebracht. De beheerscher van Toerkestan, *Ilèk-Khan*, veroverde Khorassan en verdreef de *Samaniden*, maar werd op zijn beurt van den troon geworpen door *Mahmoed*, vorst van Ghasna, die er het vorstenhuis de *Ghasnawiden* stichtte. Te Bagdad moesten de *Boeïden* reeds in 1038 het bewind af-

Digitized by Google

staan aan de *Seldsjoeken*, die het kalifaat in bezit namen, onderscheiden stammen vormden en den grondslag legden voor de heerschappij der Turken. *Saladijn* maakte in 1171 een einde aan het rijk der *Fatimiden* en stichtte de dynastie der *Ejjoebiden*, die tot 1250 over Egypte heerschten en in dat jaar verdrongen werden door de *Mameloeken*. De Seldsjoeksche sultans van Irak werden in 1194 door de Chorawesmiërs en dezen door de Mongolen van de heerschappij beroofd. Ook Bagdad, het laatste bolwerk der kaliefen, werd onder kalief *Mostaszem* in 1258 de prooi der Mongolen. De afstammelingen der kaliefen uit het Huis der *Abassiden* namen de wijk naar Egypte, waar zij onder de bescherming der *Mameloeken* hun heerschappij en hun titel in naam handhaafden, totdat de verovering van Egypte door de Turken in 1517 ook hieraan een einde maakte. De laatste Egyptische schijnkalief werd naar Konstantinopel gebracht, doch later naar Egypte teruggezonden, waar hij in 1538 overleed. Na dien tijd voerden de Turksche sultans den titel van kalief, en ook nu nog maakt de sultan niet alleen aanspraak op dien naam, maar ook op het geestelijk oppergezag over alle Mohammedanen, welke titel hem echter door verschillende Mohammedaansche stammen ontzegd wordt.

Literatuur: Von Kremer, Kulturgeschichte des Orients unter den Kalifen (Weenen 1875—1876, 2 dln.); *A. Müller,* Der Islam im Morgen- und Abendland (2 dln., Berlijn 1885—1887); *Muir,* The Caliphate, its rise, decline and fall (3de druk Londen 1899); *Le Strange,* Bagdad during the Abasside Caliphate (Oxford 1900); *Wellhausen,* Das arabische Reich und sein Sturz (Berlijn 1902).

Kalifaat. Zie *Kalief.*

Kali-industrie. In de natuur komen kaliverbindingen in groote hoeveelheden voor in gesteenten als graniet, glimmer en veldspaten, doch tot voor korten tijd was het niet gelukt langs eenigszins rendabelen weg uit deze grondstoffen kalizouten te winnen. Tot het midden der 19de eeuw waren de voornaamste bronnen van gewinning der kalizouten, de houtasch, het wolsweet en het zeewater. Nadat *Liebig* echter had gewezen op de groote beteekenis van kalizouten voor den landbouw, gelukte het in 1861 uit de z.g. „Abraumsalzen" van het Aassfurter bekken chloorkalium te bereiden en tot voor zeer korten tijd waren bijna alle kalizouten welke ter wereld worden gebruikt afkomstig uit Duitschland uit dit *Stassfurter* bekken.

Bij de aanvankelijke ontginning van de zoutlagen van het Stassfurter bekken ruimde men de bovenste lagen, die rijk waren aan kalium- en magnesiumverbindingen, als waardeloos op, ten einde de daaronder liggende lagen van het zuivere keukenzout te exploiteeren. Doch in 1861 wist *Frank* uit deze z. g. „Abraumsalzen" chloorkalium te winnen en sindsdien worden deze steeds verwerkt o. m. op kaliumzouten.

De voornaamste, in het Stassfurter bekken voorkomende kaliumzouten zijn: *sylvin,* bijna zuiver KCl., *carnalliet* ($KCl.MgCl_2.6H_2O$), *kainiet* ($KCl.MgSO_4.3H_2O$) en *sylviniet,* een mengsel van chloorkalium, chloornatrium en kainiet. Het winnen geschiedt door den aanleg van schachten en gangen (zie *Mijnbouw).*

Een deel dezer „Abraumsalze", welke een hoog kaliumgehalte bezitten, wordt gemalen en komt direct als kalimeststof in den handel; een ander deel dezer ruwe zouten met een laag gehalte aan kalium wordt in de fabrieken verwerkt tot zouten met een hoog kaliumgehalte of tot zuivere kaliumzouten. Chloorkalium is het belangrijkste product, dat uit de ruwe zouten wordt vervaardigd, voornamelijk uit carnalliet en sylviniet. Uit zuiver carnalliet is de bereiding zeer eenvoudig, daar dit zich door behandeling met water gemakkelijk laat splitsen in het gemakkelijk oplosbare chloormagnesium en het moeielijker oplosbare chloorkalium. Uit onzuiver ruw carnalliet heeft de bereiding als volgt plaats. Het ruwe zout wordt gemalen en gebracht in gietijzeren ketels die gevuld zijn met een zoutoplossing van 80°—100° C., die 6—10 % NaCl en 12—14 % $MgCl_2$ bevat. Door middel van stoom wordt de ketel tot ongeveer 120° C. verhit, de zoutoplossing afgelaten in een ander vat, waar de onzuiverheden bezinken en vervolgens laat men deze heldere oplossing uitkristalliseeren in kristalliseerkasten. Aangezien het KCl in de warmte veel beter oplosbaar is dan in de koude, de oplosbaarheid van het NaCl voor verschillende temperaturen, daarentegen weinig verschilt, kristalliseert een mengsel uit, dat in hoofdzaak uit KCl bestaat (56—58 % KCl). Teneinde daaruit chloorkalium te winnen, wordt dit zoutmengsel eenige malen met water „gedekt", d. w. z. men behandelt het kristalmengsel met koud water, waarin het NaCl veel beter oplost dan het KCl. Na 4 maal dekken heeft men een zout verkregen, dat voor 98 % uit KCl bestaat. Dit zout wordt gedroogd en in jutezakken verpakt in den handel gebracht. Uit de moederloog, welke na de kristallisatie achterblijft, wordt ook nog kaliumzout gewonnen, waarbij een mengsel van NaCl en kunstmatig carnalliet overblijft. Uit dit laatste wordt weer opnieuw KCl gewonnen. De verdamping der moederloogen heeft steeds plaats in vacuum verdampapparaten.

Ook uit sylviniet wordt chloorkalium gewonnen door het fijngemalen zout in ketels op te lossen en deze oplossing te laten bekoelen. Het verkregen ruwe product bevat reeds 80—85 % KCl en kan door tweemaal „dekken" tot 98 % igKCl worden opgevoerd.

De kalimeststoffen respect. met 20, 30, 38 en 40 % kalium (berekend als K_2O) worden verkregen door vermalen van de ruwe kalizouten met 80 % -ig KCl of andere fabriekstusschenproducten.

Het kaliummagnesiumsulfaat, gewoonlijk kalimagnesia genaamd, wordt verkregen uit omzetting van een oplossing van $MgSO_4$ met KCl, volgens de vergelijking: $2\ KCl + 2\ MgSO_4 + 6H_2O = K_2SO_4.MgSO_4.6H_2O + MgCl_2$.

De kalimagnesia wordt gedroogd gemalen en komt met een gehalte van 48 tot 50 % K_2SO_4 als kalimeststof in den handel.

Zuiver KCl wordt in de chemische industrie gedeeltelijk verwerkt op potasch en andere kaliumzouten (zie aldaar).

Digitized by Google

De Duitsche kali-industrie wordt gedreven door 45 maatschappijen, die een gemeenschappelijk verkoopsyndicaat hebben gevormd. In 1910 werd in Duitschland een wet aangenomen, waarbij ingrijpende voorschriften omtrent de productie en den afzet van kalizouten werden gegeven.

De totale in 1909 in Duitschland geproduceerde hoeveelheid kalizouten bedroeg 673 860 ton, waarvan het grootste deel als kunstmest gebruikt werd en naar alle oorden der wereld werd uitgevoerd. Het wereldverbruik aan kalizouten voor landbouwdoeleinden bedroeg in 1909 587 810 ton, waarvan:

in Duitschland	305 960	ton
„ Nederland	22 940	„
„ Amerika	153 380	„

werden verbruikt.

Het verbruik van kalimeststoffen voor den landbouw is nog steeds stijgende.

In Amerika heeft zich het laatste tiental jaren een beweging ontwikkeld om te trachten zich onafhankelijk van Duitschland te maken ten opzichte van de kalivoorziening. Onder leiding van den Geological Survey werd een veldtocht voor eigen kalivorming georganiseerd, welke van het uiterste belang is. Waar eigen beddingen van „Abraumsalzen" als in het Stassfurterbekken, in Amerika ontbreken, zijn de volgende bronnen van zeer veel belang: het winnen van kalizouten uit de natuurlijke silicaten en uit reusachtige wieren.

Voor de winning van kalizouten uit natuurlijke silicaten zijn talrijke procédés voorgesteld. Veelbelovend is een procédé, waarbij potasch gewonnen wordt uit het vliegstof van de cementfabrieken. Ook in Zweden is het gelukt een procédé te vinden om uit silicaten een kali meststof te winnen door gloeiing der silicaten met ijzer en koolstof. Men verkrijgt op die wijze een direct als meststof bruikbare kalislak, de z. g. electrokali (zie aldaar).

Van zeer veel belang schijnt ook voor de kalivoorziening de winning der reusachtige massa's wieren, welke men langs de kusten van Alaska en Californië vindt. Deze wieren behooren tot de bruinwieren; sommige soorten worden tot 50 M. lang én bevatten in gedroogden toestand tot 38 % NCl. Volgens een matige schatting van de Geological Survey bedroeg de hoeveelheid KCl in deze wieren opgehoopt in den zomer van 1912 niet minder dan 9 000 000 ton. De machinale gewinning biedt echter nog moeilijkheden.

Ook in Nederland zijn kalizoutbeddingen gevonden bij diepboringen in de nabijheid van Winterswijk (zie *Nederland, Geologie*).

Zie: *K. Kubierschky,* Die deutsche Kali-industrie (Halle 1907).

Kalinnikof, *Wassili Sergejewitsj,* een Russisch componist, den 13den Januari 1866 te Woina geboren, ontving zijn opleiding aan het conservatorium te Moskou en was gedurende het seizoen 1893—1894 dirigent van de Italiaansche opera aldaar, doch moest om gezondheidsredenen zijn betrekking opgeven en in een zachter klimaat gaan leven. Hij vestigde zich nu te Jalta, wijdde zich uitsluitend aan het componeeren, en overleed aldaar den 11den Januari 1901. Hij schreef: een cantate „Johannes Damascenus", twee symphonieën, twee „Intermezzi" en een „Suite" voor orkest, twee symphonische orkestwerken „De Nymphen" en „Ceder en Palm", muziek voor *A. Tolstoi's* treurspel „Tsaar Boris", een ballade „Russalka" voor soli, koor en orkest, een strijkkwartet, liederen en stukken voor piano.

Kalisch of *Kalisz,* een Russisch-Poolsch gouvernement, 11 377,6 v.km. groot, met (1911) 1 126 700 inwoners, dat in 1866 gevormd werd, grenst ten W. en N. aan Pruisen, ten N.O. aan het gouvernement Warschau en ten Z. en Z.O. aan Petrokow. Het klimaat is er zacht en gezond en de grond in het algemeen vruchtbaar en goed bebouwd. Er wordt veel graan geoogst. Van de inwoners behooren omstreeks 83 % tot den Katholieken, 7 % tot den Protestantschen, 9 % tot den Israëlietischen godsdienst. Men treft er 3 hoogere en 450 lagere scholen aan. Het gouvernement is in acht arrondissementen verdeeld.

Kalisch, de hoofdstad van het gelijknamige Russische gouvernement, aan de Pruisische grenzen in een bekoorlijk dal gelegen, aan drie armen van de Prosna, telt (1911) 43 100 inwoners, voor de eene helft Polen, voor de andere helft Israëlieten, Duitschers en Russen. Men heeft er een kasteel, 5 R.-Katholieke kerken, een Russische en een Evangelische kerk, een gymnasium, onderscheiden andere scholen, een schouwburg en vele lakenweverijen en looierijen.

De stad is zeer oud; zij is volgens sommigen het Kalasia van *Ptolemaeus.* De Poolsche koning *Mieczyslaw III* († 1202) is er in de St. Paulskerk begraven. In den slag bij Kalisch werd den 29sten October 1706 de Zweedsche generaal *Mardefeld* door *Augustus II,* koning van Polen, en den Russischen generaal *Mentsjikof* verslagen en gevangen genomen, en in het gevecht van den 13den Februari 1813 tusschen de Franschen onder *Regnier* en de Russen, moest de Saksische brigade *Klengel* zich overgeven. Ook werd er in laatstgenoemd jaar den 28sten Februari een verbond gesloten tusschen Pruisen en Rusland, waarna de monarchen dier beide staten er den 2den April daaraanvolgende een bijeenkomst hielden. Den 11den en 13den September 1831 hadden er gevechten plaats tusschen de Russen en de Polen, en in 1885 werd er een kamp opgeslagen van Russische en Pruisische troepen; ter gedachtenis hieraan is in 1841 op last van keizer *Nicolaas I* een gedenkteeken verrezen.

Kalisch, *Isidor,* een Joodsch geleerde, in 1816 te Krotochin in Pruisen geboren, studeerde te Berlijn, Breslau en Praag en vertrok in 1848 naar Londen, vanwaar hij het volgende jaar naar Amerika ging. Hier was hij rabbi te Cleveland, Cincinnati, Milwaukee, Detroit en Newark. Sedert 1875 wijdde hij zich enkel aan literairen arbeid. Hij overleed in 1886. Behalve Duitsche en Hebreeuwsche verzen, schreef hij verschillende werken, waardoor hij grooten invloed had op de radicale en hervormingsgezinde Joden, zoo „Wegweiser für rationelle Forschungen in den biblischen Schriften" (1853). Hij vertaalde „Nathan der Weise" (1869), „Sefer Jezirah" (1877) en *Munz',* History of philosophy among the Jews (1881).

Digitized by Google

Kalisch, *David*, een humoristisch, Duitsch schrijver en dichter, den 23sten Februari 1820 te Breslau geboren, vertoefde gedurende zijn jeugd in zijn geboorteplaats, waar hij voor den handel opgeleid werd, en kwam vervolgens te Parijs, waar hij als correspondent voor Duitsche dagbladen werkzaam was en betrekkingen aanknoopte met *Heine, Marx, Wolf* en anderen. Na zijn terugkeer in Duitschland (1846) was hij aanvankelijk te Leipzig medewerker aan de „Charivari" van *Oettinger*, doch vertrok weldra naar Berlijn, waar hij in 1848 de „Kladderadatsch" oprichtte. De eerste jaargang van dit blad is nagenoeg uitsluitend door hem geschreven. Tevens begon hij te werken voor het tooneel. Zijn eerste twee stukken: „Hundert tausend Taler" en „Berlin bei Nacht" werden in Pruisens hoofdstad honderden malen opgevoerd en ook elders met grooten bijval ontvangen. Verder schreef hij: „Peschke", „Ein gebildeter Hausknecht", „Der Aktienbudiker", „Berlin wie es weint und lacht", „Der Goldonkel" enz., die in Duitschland tot bijna elk schouwburgrepertoire behooren. Zijn stukken onderscheiden zich door een handige compositie, scherpe karakterteekening en ongemeene geestigheid. Men vindt een verzameling van zijn couplets, die dikwijls staatkundige toespelingen bevatten, in den „Berliner Leierkasten" (1857—1866, 3 dln.). Eenige van zijn kluchten zijn onder den titel „Lustige Werke" (1870) uitgegeven. Hij overleed te Berlijn den 21sten Augustus 1872.

Kalisch, *Marcus*, een Joodsch geleerde, werd in 1828 in Pommeren geboren en overleed in 1885 in Engeland. Hij was een der pioniers van de critische bestudeering van het Oude Testament en publiceerde in zijn werken denkbeelden, zooals ze later door *Wellhausen* werden uitgesproken. Hij schreef commentaren op Exodus (1855), Genesis (1858), Leviticus (1867—1872); verder twee deelen bijbelstudies (1877—1878); een Hebreeuwsche grammatica in twee deelen (1862—1863) en „Path and goal" (1880).

Kalischer, *Alfred Christlieb Salomo Ludwig*, een Duitsch philoloog en musicoloog, die zich op velerlei gebied heeft bewogen, ook op dat der lyrische n dramatische dichtkunst, doch in de voornaamste plaats bekend is om zijn studies over *Beethoven*'s leven. Hij werd den 4den Maart 1842 te Thorn geboren, studeerde te Berlijn in de klassieke talen en wijsbegeerte, promoveerde in 1866 tot doctor in de philologie en ging zich daarna meer aan de muziekstudie wijden. Na eenige jaren als huisleeraar werkzaam te zijn geweest, werd hij speciaal muziekonderwijzer en in 1884 docent in muziek en moraalphilosophie aan de Humboldt-academie te Berlijn, alwaar hij den 8sten October 1909 overleed. Zijn talrijke Beethoven-studies zijn in verschillende tijdschriften verschenen; afzonderlijk zijn uitgegeven: „Die unsterbliche Geliebte Beethovens" (1891), „Die Macht Beethovens; eine Erzählung aus dem Musikleben unserer Zeit" (1903), de volledige uitgave van *Beethoven's* brieven met aanteekeningen (1906—1908. 6 dln.) en nieuwe uitgave van de „Beethoven-Notizen" van *Wegeler* en *Ries* (1906), van „Aus dem Schwarzspanierhaus" van *G. von Breuning* en van *Schindler's* „Beethoven". Verder schreef hij o. m.: „G. E. Lessing als Musikästhetiker" (1889).

Kalium is een metaal, door *Davy* in 1807 ontdekt. Hij verkreeg het door electrolyse van kaliumhydroxied, dat eerst eenigen tijd aan de lucht had gestaan om het geleidend te maken. Eenige jaren later vonden *Gay-Lussac* en *Thénard*, dat het metaal ook verkregen kon worden door kaliumhydroxied met ijzervijlsel of ijzerdraad tot witgloeihitte te brengen, terwijl in hetzelfde jaar *Curaudau* aantoonde, dat men in plaats van ijzer ook koolstof gebruiken kon. De ontdekking van het kalium en het natrium, op gelijke wijze door *Davy* verkregen, veroorzaakte groot opzien wegens de bijzondere eigenschappen van deze metalen. Sommigen hielden het eerst voor een scheikundige verbinding, maar nauwkeurige onderzoekingen bewezen, dat het een element was. Het kalium komt zeer verspreid in de natuur voor en vormt een bestanddeel van verschillende silicaten, zooals glimmer, veldspaat enz. Verder vindt men kaliumchloried of sylvien KCl, carnalliet $KCl.MgCl_2.6H_2O$, kaïniet $K_2SO_4.MgSO_4.MgCl_2.6H_2O$ enz. In zee- en bronwateren worden altijd kaliumzouten gevonden. Planten bevatten altijd kaliumzouten van organische zuren, die bij verasschen overgaan in kaliumcarbonaat. In het dierlijk lichaam is altijd kaliumphosfaat aanwezig. De eerste bereiding op groote schaal is afkomstig van *Brunner*, welke methode door *Köhler* verbeterd is. Wijnsteen, het zure kaliumzout van wijnsteenzuur, wordt in een gesloten kroes verhit, waardoor kaliumcarbonaat en koolstof ontstaat. Dit mengsel wordt na toevoeging van meerdere koolstof tot een bepaalde temperatuur verhit, waardoor het kalium vrij komt. Een bezwaar van deze methode is de vorming van een explosieve verbinding van kalium met kooloxied; daarom worden tegenwoordig ook wel andere reductiemiddelen zooals magnesium gebruikt. Kalium, atoomgewicht 39,10, is een zilverwit, glanzend metaal, met een soortelijk gewicht 0,875 bij 13° C. Bij 0° is het bros, bij 15° wordt het week en bij 62,5° smelt het. Het is ook gemakkelijk kristallijn te verkrijgen. Bij 757,5° C. kookt het en gaat dan in een groenen damp over. Aan vochtige lucht oxydeert het gemakkelijk, in volkomen droge lucht moeilijk. Werpt men het op water, dan vliegt het terstond in den brand. Het water wordt namelijk ontleed onder vorming van waterstof, hetwelk ontbrandt door de groote hoeveelheid warmte, die vrij komt. Men bewaart het altijd onder petroleum of paraffine olie, stoffen die geen zuurstof bevatten.

Kaliumbromied. Zie *Broomkalium* en *Kaliumzouten*.

Kaliumcarbonaat. Zie *Kaliumzouten*.

Kaliumchloraat. Zie *Kaliumzouten* en *Chloraten*.

Kaliumcyanied. Zie *Kaliumzouten*.

Kaliumhydrosulfaat. Zie *Kaliumzouten*.

Kaliumhydroxied. Deze verbinding, die men gewoonlijk den naam van kali geeft, werd na de ontdekking van het kalium beschouwd als het oxied van dit metaal. Eerst later werd gevonden, dat het een verbinding van kalium, zuur-

Digitized by Google

stof en waterstof was met de formule KOH. Om het te maken, lost men 1 deel kaliumcarbonaat op in 12 deelen water en brengt die oplossing in een ijzeren ketel tot koken en voegt zoo lang kalkmelk toe, totdat een weinig van de heldere vloeistof met een zuur, geen koolzuurontwikkeling meer geeft. De hoeveelheid water in den ketel mag niet verminderen, daarom moet men voortdurend water toevoegen om het verdampte water te vervangen, anders zou een gedeelte van het kaliumcarbonaat onontleed terugblijven. Het calciumcarbonaat, dat zich hierbij vormt, is een onoplosbare stof en scheidt zich dus uit de vloeistof af. Men laat de vloeistof afkoelen en schenkt de heldere vloeistof af, die in zilveren schalen wordt ingedampt. In pijpjes wordt het in den handel gebracht. Op deze wijze gemaakt, bevat het altijd water, en is men niet van chemisch zuiver kaliumcarbonaat uitgegaan, dan is het altijd verontreinigd met verschillende kaliumzouten. Om het te zuiveren, kan men het in alcohol oplossen, waarbij eenige verontreinigingen terugblijven. Zuiver kaliumhydroxied verkrijgt men door kaliumsulfaat met bariumhydroxied te behandelen. Het gevormde bariumsulfaat scheidt zich weer als onoplosbare stof uit de oplossing af. Tegenwoordig wordt kaliumhydroxied verkregen door electrolyse van een geconcentreerde oplossing van kaliumchloried. Aan de negatieve pool komt eerst vrij het metaal kalium, dat direct met water kaliloog levert. Hierbij wordt gebruik gemaakt van een diafragma, opdat het chloor vrijkomende aan de anode met de kaliloog niet hypochloriet vormt. Uit de kaliloog wordt verder door indamping de kali verkregen. Het zuivere kaliumhydroxied is een hard, wit, bros lichaam met stralige struktuur. Bij roodgloeihitte smelt het tot een heldere olieachtige vloeistof, die bij sterker verhitting in damp overgaat. Bij witgloeihitte valt het uiteen in kalium, zuurstof en waterstof. In water lost het onder vrijkomen van warmte op. Deze oplossing, die gewoonlijk kaliloog genoemd wordt, smaakt sterk loogachtig en werkt in op de huid en andere dierlijke en plantaardige stoffen. Het heeft veelvuldige toepassingen; de kaliloog wordt in de organische en anorganische analyse gebruikt als absorbtiemiddel voor koolzuurgas. De vaste stof wordt in de chirurgie als droogmiddel gebruikt, het meest echter voor het maken van zachte zeep of smeerzeep.

Kaliumhypochloriet. Zie *Kaliumzouten* en *Hypochlorieten.*

Kaliumjodied of *Joodkalium.* Zie *Kaliumzouten.*

Kaliumnitraat.
Kaliumnitriet.
Kaliumperchloraat.
} Zie *Kaliumzouten.*

Kaliumpermanganaat ($KMnO_4$) wordt bereid uit mangaandioxied, bruinsteen, kaliumhydroxied en een oxydeerende stof. In bepaalde verhoudingen worden deze stoffen gemengd en verhit. Hierbij ontstaat een donkergroene massa, die met water uitgeloogd wordt, waardoor het gevormde kaliummanganaat (K_2MnO_4) in oplossing gaat. Bij lang staan, sneller bij doorleiden van koolzuurgas, gaat het gevormde K_2MnO_4 in kaliumpermanganaat over. De nu roode vloeistof wordt gefiltreerd en uit de heldere oplossing zetten zich de kristallen van $KMnO_4$ af. Zij hebben een bijna zwarte kleur en lossen met een donkerviolette kleur in water op. De kleur dezer oplossing gaat bij verdunning langzamerhand in rood over. Bij verhitting splitst het zich in K_2MnO_4, MnO_2 en O_2. Met zwavel en phosphorus vormt het mengsels, die door een schok hevig ontploffen. Het is in tegenwoordigheid van zwavelzuur een sterk oxydeerende stof.

Kaliumsulfaat. Zie *Kaliumzouten.*

Kaliumzouten. *Kaliumchloried* (KCl) wordt in groote hoeveelheden in de natuur gevonden, voornamelijk in den vorm van dubbelzouten. De bereiding van het zuivere kaliumchloried berust op gefractionneerde kristallisatie. Het dient voornamelijk voor het bereiden van andere kaliumverbindingen, zooals kaliumhydroxied, kaliumchloraat, kaliumcarbonaat en kaliumchromaat.

Kaliumbromied (KBr) verkrijgt men door oplossen van broom en kaliumhydroxied, waarbij een mengsel van kaliumbromied en kaliumbromaat ontstaat. Na indamping wordt de vaste massa zacht verhit, met toevoeging van koolstof, waarbij het kaliumbromaat in bromied overgaat. Een tweede bereidingswijze is met behulp van ijzerbromied en kaliumcarbonaat. Het kristalliseert goed en is gemakkelijk oplosbaar in water, niet in alcohol. Het is een bekend middel tegen zenuwziekten.

Kaliumjodied (KJ) wordt op dezelfde manier bereid als het bromied. Het is evenals het laatste gemakkelijk in water oplosbaar. Het vindt als geneesmiddel toepassing voor scrofuleuze en syphylitische ziekten.

Kaliumhypochloriet (KClO) ontstaat naast kaliumchloried wanneer men chloor door een koude oplossing van kaliumhydroxied leidt. In zuiveren toestand is het nog niet afgezonderd. Het mengsel van bovengenoemde stoffen wordt als Eau de la Barraque in den handel gebracht en werd vroeger vooral als bleekmiddel gebruikt.

Kaliumchloraat ($KClO_3$) is reeds langen tijd bekend. *Berthollet* bereidde het door chloor te leiden in een warme oplossing van kaliumhydroxied. Deze bereiding is echter zeer duur, daar men een zeede gedeelte van het dure kaliumhydroxied in den vorm van kaliumchloraat verkrijgt. Daarom werd later eerst het veel goedkoopere calciumhydroxied (gebluschte kalk) en op dezelfde wijze calciumchloraat gemaakt, hetwelk met kaliumchloried het gewenschte zout geeft. Tegenwoordig wordt het veel door electrolyse van een kaliumchloried-oplossing gemaakt. Het kristalliseert in glas-heldere kristallen, smelt bij 359° zonder ontleding. Bij verdere verhitting splitst het zich onder afscheiding van zuurstof. Het wordt daarom veel gebruikt voor het bereiden van zuurstof en verder als krachtig oxydatiemiddel in de vuurwerkindustrie enz. Het doet ook dienst als geneesmiddel.

Kaliumperchloraat ($KClO_4$) vormt zich bij verhitten van kaliumchloraat. Ook komt het in kleine hoeveelheden voor in het Bengaalsche salpeter.

Kaliumsulfaat (K_2SO_4). Dit zout, dat reeds in de 14de eeuw bekend was, wordt tegenwoordig gemaakt uit kaliumchloried met behulp van zwa-

Digitized by Google

velzuur. Ook wordt het als dubbelzout in de natuur gevonden. Het kristalliseert rhombisch. In koud water is het weinig oplosbaar. Het wordt voornamelijk gebruikt voor het bereiden van kaliumaluin en kaliumcarbonaat.

Kaliumhydrosulfaat ($KHSO_4$) ontstaat als bijproduct bij de bereiding van salpeterzuur uit kaliumnitraat en zwavelzuur. Het kristalliseert in rhombische pyramiden en lost gemakkelijk op in water. Bij verhitting gaat het over in *kaliumbisulfaat* $K_2S_2O_7$, dat bij verdere verhitting K_2SO_4 en SO_3 geeft.

Kaliumnitraat (KNO_3) het Bengaalsche of Kalisalpeter is een der belangrijkste kaliumzouten. In warme streken komt het veel in den bodem voor. Het wordt daar gevormd, wanneer stikstofhoudende organische stoffen met kali en zuurstof samenkomen. Kunstmatig kan men dit proces nabootsen in z. g. salpeterplantages, door dierlijk afval met houtasch en andere kaliumhoudende stoffen te mengen en tot hoopen bijeen te brengen en het geheel met urine te bevochtigen. Na eenige jaren zijn dan groote hoeveelheden kalisalpeter gevormd. Tegenwoordig wordt het ook veel uit natriumnitraat en kaliumnitraat en kaliumchloried gemaakt, het komt dan in den handel als conversiesalpeter voor. Men gebruikt dit salpeter tot het bereiden van buskruit, een mengsel van dit met zwavel en koolstof.

Kaliumnitriet wordt bereid uit kaliumnitraat en een reduceerende stof.

Kaliumcarbonaat of potasch (K_2CO_3) werd vroeger uitsluitend uit houtasch verkregen, waarin het in groote hoeveelheden voorkomt. De asch wordt met weinig water uitgeloogd, waarin dan voornamelijk het kaliumcarbonaat oplost. In den laatsten tijd wordt het ook verkregen uit de melasse. Kunstmatig ontstaat het ook uit kaliumchloried op dezelfde manier als soda uit keukenzout, volgens het *Le Blanc*-proces. Het wordt gebruikt voor de bereiding van geelbloedloogzout, kaliumchromaat, kristalglas, zeep enz.

Kaliumcyanied (KCN) ontstaat door verhitting van geelbloedloogzout en kaliumcarbonaat en een weinig houtskool. Het vindt toepassing bij galvanische verzilvering en vergulding en bij het winnen van goud uit de ertsen.

Andere belangrijke kaliumzouten zijn nog *kaliumarsenaat* (K_2AsO_4), *kaliumsulfied* (K_2S), en *kaliumplatinchloried* (K_2PtCl_6). Het laatste doet dienst bij de quantitatieve bepaling van kalium.

Kaliveldspaat. Zie *Orthoklaas*.

Kalix-Elf, een rivier in Zweedsch Lapland, komt uit de meren Pajtasjaoer en Kaalasjärvi en stroomt eerst in zuid-oostelijke, daarna in zuidelijke richting. Zij ontvangt uit den Torne-Elf den Tärando-Elf en mondt in de Bothnische golf uit.

Kali Youga. Zie *Aera*.

Kalizouten. Zie *Kaliumzouten*.

Kaljazin, een arrondissementshoofdstad in het Russisch gouvernement Twer, ligt aan de Wolga en heeft 11 kerken, een klooster en (1911) 11 473 inwoners. Zij is een bloeiende koopstad met verschillende fabrieken. Ook de ijzersmederijen aldaar hebben een goeden naam. Jaarlijks wordt er voor een millioen roebels aan graan omgezet. Verder behooren zeildoek, linnen, leder, meel, eieren en kant tot de voornaamste handelsartikelen.

Kalk is de naam van een stad in Pruisen in het district Keulen, gelegen ten O. van Deutz. De stad vormt een kruispunt van spoorwegen en is bovendien met Keulen door een electrischen spoorweg verbonden. Men vindt er een Evangelische en 2 R.-Katholieke kerken, verder bedevaartkapellen en een gymnasium. De stad bezit machinefabrieken, ijzergieterijen en smederijen, een zeisenfabriek, pottenbakkerij, bierbrouwerij en chemische fabrieken. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 27 657.

Kalk of *calciumoxied* (CaO) verkrijgt men door verhitten van calciumcarbonaat, zooals kalkspaat, marmer en schelpen. Hierbij ontstaat tegelijkertijd koolzuur, dat gedurende het branden weggeleid moet worden, anders heeft de omzetting maar gedeeltelijk plaats. In het groot verkrijgt men de ongebluschte kalk door het bran-

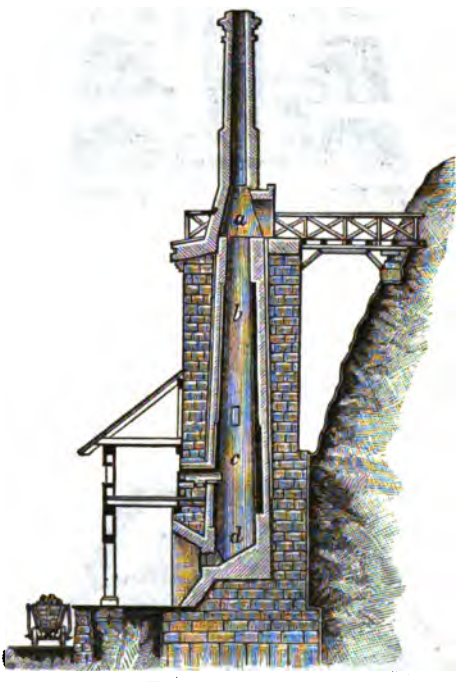

Fig. 1. Kalkoven.

den van kalksteen of schelpen in zoogenaamde kalkovens. Al naar de herkomst van de kalk spreekt men dan ook van kluitkalk of van schelpkalk. Bevat de kalksteen te veel silicaten, dan moet men vooral een te groote hitte vermijden, daar anders de kalk gemakkelijk dood gebrand wordt, d. w. z. dat zij slechts gedeeltelijk met water bluschbaar is. Het gevaar voor doodbranden wordt bevorderd door brandstoffen met groot aschgehalte. Men kan de kalkovens in twee groepen onderscheiden: die, welke periodiek werken en die welke continu werken. De eerste zijn echter wegens het hooge verbruik aan brandstof nagenoeg geheel verdwenen.

De ovens, waarin het proces continu verloopt, zijn bijna altijd staande schachtovens (zie fig. 1).

Digitized by Google

De hoogte varieert tusschen 4,5 en 15 m. Het beste kan men de ovens tegen de helling van den berg bouwen, waaruit men den kalksteen verkrijgt. Vroeger hadden de ovens een elliptischen vorm, tegenwoordig zijn zij rond. De lengtedoorsnede is altijd kegelvormig. De schacht eindigt altijd in een 5 à 8 m. hoogen schoorsteen, die dient om een goeden trek in den oven te krijgen.

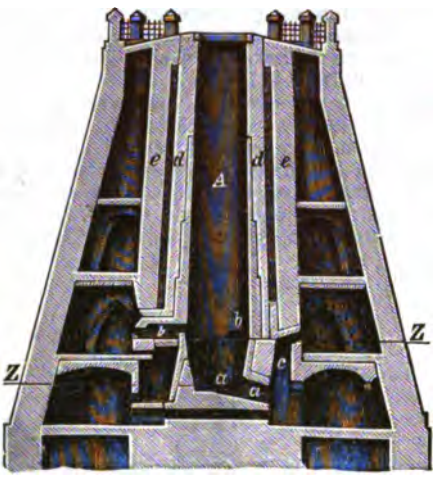

Fig. 2. Rudersdorferoven, lengtedoorsnede.

Den oven kan men verdeelen in de laadruimte *a*, de voorwarmruimte *b*, waarin de kalksteen door de wegtrekkende gassen tot roodgloeihitte verwarmd wordt, de ruimte *c*, waarin de kalk gevormd wordt. Hieronder volgt de koelruimte *d*, waarin de gevormde kalk afgekoeld wordt. In den wand van den oven zijn kijkgaten gemaakt,

Fig. 3. Rudersdorferoven, dwarsdoorsnede.

om te kunnen zien, of het proces goed verloopt. Bij deze soort van ovens moet het wegnemen van de kalk op bepaalde tijden geschieden, anders brandt de oven vast, en moet de massa met stangen losgemaakt worden. Bij het verwijderen van de gevormde kalk, wordt de oven door *a* weer met nieuwen kalksteen gevuld. Een zeer veel gebruikte oven is de zoogenaamde ***Rudersdorferoven***, waarvan fig. 2 de lengte-, fig. 3 de zeshoekige dwarsdoorsnede voorstelt. Een schoorsteen ontbreekt hier, daarentegen is de bediening van den oven vergemakkelijkt door de verschillende etages, die men heeft aangebracht. De schacht *A* is omgeven door een dubbelen muur *d* en *e*, waarvan de binnenste gedeeltelijk uit chamotte is opgebouwd, de buitenste bestaat uit tegels. De hoogte bedraagt ongeveer 14 m. Hiervan wordt ongeveer 4 m. voor stookruimte gebruikt. Boven de afvoeropening *a* van de kalk is een kanaal *c* aangebracht, waardoor het stof, gevormd bij het uitnemen van de kalk, weggevoerd wordt. De verwarming geschiedt hier met behulp van

Fig. 4. Khernsche oven.

steenkolen. De kalkovens in de suiker- en ammoniaksodafabrieken, waar het koolzuur de hoofdzaak is en niet de kalk, worden soms met generatorgas gestookt. Een bijzondere constructie hebben de kalkovens in de suikerfabrieken, waar het koolzuurgas gebruikt moet worden voor het satureeren van het sap. Het doel is hier natuurlijk zooveel mogelijk koolzuur te krijgen. De verwarming geschiedt hier, òf door generatorvuur, òf door cokes, die men tegelijk met den kalksteen in den oven brengt. De eerste geven 28—32 %, de laatste 30—36 % koolzuur. Zeer veel wordt de *Khernsche oven* gebruikt (zie fig. 4). De schacht bestaat hier uit twee afgeknotte

Digitized by Google

kegels *a* en *b*. De laatste is de koelruimte. Bij *c* wordt de kalk weggenomen, bij *d*, een vultrechter, wordt de oven gevuld. Een pomp zuigt het gevormde koolzuur telkens weg. Daar de gassen warm zijn en verontreinigd met stof, worden zij eerst door twee waschinrichtingen *e* en *f* gevoerd, die met water gevuld zijn en de stofdeeltjes terughouden. Het brandstofgebruik bedraagt 75 kg. cokes op 100 kg. kalksteen. Bij generatorkalkovens komt het gas uit generatoren, die òf dicht bij de kalkovens, òf op eenigen afstand daarvan verwijderd staan.

In den laatsten tijd heeft men ook veel gebruik gemaakt van ringovens, waarin het warmteverlies tot een minimum teruggebracht is, en die volgens dezelfde principes als de ovens in de aardewerkindustrie gebouwd zijn. Van de verschillende kamers van den ringoven zijn er steeds twee zoodanig bekoeld, dat men deze ledigen, respectievelijk vullen kan.

Zuivere kalk is een witte poreuse, amorphe massa, die eerst bij de hitte van een electrisch fornuis smelt. Het soortelijk gewicht is 3,25. Aan de lucht liggende, trekt zij gemakkelijk water en koolzuur aan. Men kan haar ook kristallijn verkrijgen door sterk verhitten van calciumnitraat. Behalve het gebruik voor het maken van mortels vindt CaO toepassing als droogmiddel in het laboratorium. Calciumhydroxied, $Ca(OH)_2$, of gebluschte kalk verkrijgt men door de ongebluschte kalk met water (een derde gedeelte van haar gewicht) te behandelen. Hierbij ontstaat een groote hoeveelheid warmte en neemt het volume aanzienlijk toe, waardoor een los poeder met een soortelijk gewicht 2,08 gevormd wordt. In koud water lost het gemakkelijker op dan in warm water. De oplossing reageert en smaakt alkalisch, trekt gemakkelijk koolzuur aan en wordt in de geneeskunde en in het laboratorium veel gebruikt. Aan de bovengenoemde verschijnselen, die bij het blusschen worden waargenomen, bemerkt men spoedig de mindere of meerdere zuiverheid der kalk. Zuivere kalk blusscht vlugger dan onzuivere en geeft ook veel meer warmte. De zuivere draagt wel den naam van vette, de minder zuivere, die dikwijls magnesium bevat, van magere kalk. De gebluschte kalk wordt voornamelijk gebruikt voor metselen en wordt daartoe gemengd met zand en water. De hoeveelheid zand, die men noodig heeft hangt af van de soort van kalk. Vette kalk heeft meer zand noodig dan magere. Verder hangt de hoeveelheid nog af van het gebruik, dat men van de mortel wil maken. Het hard worden van de mortel berust voornamelijk op de vorming van calciumcarbonaat, dat door inwerking van het koolzuur uit de lucht, op de gebluschte kalk ontstaat. Hierbij wordt gelijktijdig water afgesplitst. het gevormde carbonaat is eerst amorf en gaat langzamerhand in den kristallijnen vorm over, zoodat de stevigheid van het metselwerk steeds moet toenemen. Vroeger dacht men dat het hard worden toegeschreven moest worden aan vorming van calciumsilikaat. Analyses van oude metselwerken hebben echter aangetoond, dat de silicaatvorming wel plaats heeft, maar zoo langzaam, dat zij geen overwegende rol bij het vastworden kan spelen.

Bij het maken van hydraulische mortels voegt men aan de kalk nog andere stoffen toe, die ten doel hebben aan de mortel de eigenschap te verleenen onder water te verharden. Als zoodanig dient tras, d. i. gemalen tufsteen, die in Duitschland vooral in het Nettedal nabij Andernach gevonden wordt. Hierin komen gemakkelijk in oplossing te brengen silicaten voor, die de verharding onder water bewerken.

Voor het gebruik van kalk als meststof zie *Kunstmeststoffen*.

Hier te lande wordt veel schelpkalk vervaardigd van de schelpen, welke aan het Noordzeestrand worden gevischt. In 1906 werden in ons land 42 kalkbranderijen gevonden, de productie van schelpkalk bedroeg in 1912 ruim $1^1/_2$ mill. H.L. Aanzienlijke hoeveelheden kluitkalk worden voorts hier te lande ingevoerd uit Duitschland en België. Sedert 1910 bestaat hier te lande ook een fabriek, die schelpkalk levert, welke is fijngemalen tot de fijnheid van Portland Cement en daardoor een beter hydraulisch vermogen heeft.

Kalkalpen, *Noordelijke* en *Zuidelijke*, is de naam voor den buitensten gordel der Oost-Alpen en bestaan uit kalkrijke lagen der mesozoïsche formatie (zie verder *Alpen*).

Kalkandelen, een stad in het Turksche vilajet Kossowo, ligt in het dal van den Vardar, aan den pas van den Sjardagh naar Prisrend en telt 10 000 inwoners.

Kalkbrenner, *Friedrich Wilhelm Michael*, een Duitsch pianist en componist, in 1788 te Kassel geboren, was een zoon van *Christian Kalkbrenner* (1755—1806), kapelmeester van de koningin van Pruisen en vervolgens van prins *Heinrich van Pruisen* en bekend door zijn „Theorie der Tonsetzkunst" en door zijn „Geschichte der Musik". *Friedrich Wilhelm* ontving zijn opleiding van zijn vader, bezocht in 1799 het conservatorium te Parijs en ging in 1803 naar Weenen. Toen zijn vader stierf (1806) ging hij weer naar Parijs, waar hij concerten en lessen gaf. Van 1814 tot 1823 woonde hij te Londen; daarna maakte hij een kunstreis met den harpvirtuoos *Dizi;* in 1824 keerde hij naar Parijs terug, waar hij zich associeerde met den pianofabrikant *Pleyel*. In 1833 gaf hij concerten in Duitschland en in 1836 in Nederland. Hij overleed op den 10den Juni 1849 te Enghien bij Parijs. *Kalkbrenner's* methode was voornamelijk gericht op het aanwenden van de kracht der vingers; ook schreef hij speciale studies voor de linkerhand en wijdde veel aandacht aan het pedaalgebruik. Behalve études schreef hij een aantal salonstukken, kamermuziekwerken, sonates voor piano (w. o. een drietal voor vier handen) enz.

Kalkglimmerlei of *blauwsteen* gelijkt zeer sterk op glimmerlei en gneis, doch is kenbaar aan het opbruisen, wanneer dit gesteente in aanraking komt met zuren. Het bestaat uit een korrelig mengsel van kalkspaat, kwarts en glimmer. Het is meestal blauw of lichtgrijs van kleur en komt vooral in de Zwitsersche Alpen voor.

Kalkgronden zijn grondsoorten, die voor minstens 50 % uit koolzure kalk bestaan. Zij komen weinig aan de oppervlakte der aarde voor, daar het regenwater met het daarin aanwezige of in den grond gevormde koolzuur ont-

Digitized by Google

kalkend op den bodem werkt. De kalkgronden ontstaan door verweering uit kalkgesteenten en worden dientengevolge dikwijls op deze aangetroffen. Kalkgronden, die bijna geheel uit koolzure kalk bestaan, kunnen in erge mate aan droogte lijden en hebben — mede daardoor — voor de cultuur weinig waarde. Humusstoffen worden daarin snel ontleed.

Kalklicht, *Drummond's.* Zie *Knalgas.*

Kalkmergel is een verscheidenheid van *mergel* (zie aldaar), waarin het gehalte aan koolzure kalk klimt tot 75 %. Men heeft *dichten kalkmergel, schilferigen kalkmergel, mergellei* (met zeer dunne blaadjes of schilfers), *aardachtigen mergel, mergeltuf* en *schelpmergel.* Men gebruikt lossen kalkmergel tot meststof op kalkbehoevende landen, steenmergel tot het bereiden van cement.

Kalkoen is de naam van een vogel, die tot de afdeeling *hoenderachtigen (Gallinen)* en tot de familie der *fazanten (Phasianiden)* behoort. De gewone kalkoen *(Meleagris gallopavo)* is bijna zoo groot als de pauw (ruim 1 m.) en komt bij ons voor in verschillende kleuren. Zijn staart is doorgaans bruin met een breeden, zwarten en daarna smallen, witten rand. De haan is veel fraaier dan de hen; hij prijkt met zeer lange, bloedroode of helderblauwe knobbels en lellen aan kop en hals. De hen heeft deze versierselen ook, doch in geringere mate. De haan, en ook oude hennen, dragen op de borst een bosje van haarachtige veeren. Behalve deze bronskleurige kalkoen, komen er in den tammen staat ook veel geheel witte voor. In Engeland heeft men bovendien nog den zwarten Norfolk-kalkoen, terwijl men hier en daar ook gele, blauwe en gevlekte exemplaren fokt. Men heeft lang gemeend, dat de kalkoen uit Turkije of Indië afkomstig was, doch het is gebleken, dat hij in Amerika in het wild voorkomt. De hen maakt een nest van dorre bladeren, legt gewoonlijk 15 tot 18 eieren en broedt 28 tot 30 dagen. De kiekens eten wormen, insecten en allerlei groen, vooral brandnetels, kool en knollen. Zij zijn op hun tweede jaar volwassen en kunnen 16 jaar oud worden. Het vleesch van de kalkoenen is zeer smakelijk. Er bestaat een kleine soort (*Agriocharis ocellata* Cuv.) in Mexico bij de Hondurasbaai, de Honduras- of Pauwkalkoen genoemd, die op den rug en den staart blauwe, met zwart omzoomde, van achteren met goudkleurigen band begrensde vlekken vertoont.

Kalkplanten zijn gewassen, die een betrekkelijk groote hoeveelheid kalkzouten bevatten en in het wild alleen op kalkrijke gronden voorkomen, zoodat men uit hun aanwezigheid tot een belangrijk kalkgehalte van den bodem kan besluiten. Van die gewassen vermelden wij onderscheidene *Papilionaceën,* inzonderheid *Hippocrepis comosa* L., *Vicia cracca* L. en *Lathyrus tuberosus* L., — voorts van de kweekplanten de esparcette, luzerne en klaver, — een aantal *Labiaten,* zooals *Brunella grandiflora* Jaq., *Stachys germanica* L., *Teucrium Chamaedrys* L. en *T. montanum* L., — eenige *Umbelliferen,* zooals *Caucalis daucoïdes* L., *C. latifolia, Bupleurum falcatum* L., *B. rotundifolium* L., — alsmede *Carlina acaulis* L., *Adonis aestivalis* L. en *Lithospermum arvense* L. Ook verschillende mossen groeien uitsluitend of bij voorkeur op kalkachtige gronden.

Kalksalpeter. Zie *Salpeterzuur.*

Kalksinter is een uit koolzure kalk bestaande sinter van korrelige of vezelachtige structuur, wit of geel van kleur, soms met golfvormige kleurenteekening. Het komt voor als stalactieten en stalagmieten (zie *Druipsteenen),* of als korsten aan de oppervlakte van gesteenten, meestal ontstaan uit kalkspaat of aragoniet. Uit de dikke laag kalksinter, die zich in den loop der eeuwen in het aquaeduct der Romeinen van Trier naar Keulen heeft afgezet, zijn in de Middeleeuwen prachtige zuilen gemaakt, die nog den dom te Aken versieren.

Kalkspaat *(Calciet)* is de zuivere, gekristalliseerde variëteit van koolzure kalk ($CaCO_3$), kristalliseerend in de skalenoëdrische klasse van het trigonale stelsel, meestal voorkomend in rhomboëders (zie fig. 1—3) en in skalenoëders

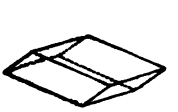

Fig. 1.

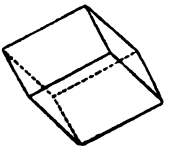

Fig. 2.

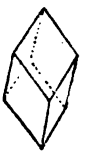

Fig. 3.

Kalkspaat.

(fig. 4) van verschillende gedaante of als combinaties van deze beide vormen (fig. 6). Men kent er meer dan 250 kristalvormen van. De hardheid bedraagt 3, het soortelijk gewicht 2,6—2.8. Bij glashelder stukken is zeer duidelijk het verschijnsel van dubbelbreking waar te nemen. Door deze eigenschap wordt kalkspaat in vele optische instrumenten gebruikt en heeft het in verband met een der voornaamste vindplaatsen, den naam *IJslandsch dubbelspaat* verkregen. Een zeer belangrijke eigenschap is nog de volkomen splijtbaarheid volgens den grondrhomboëder (poolribbenhoek 105° 5').

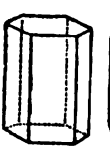

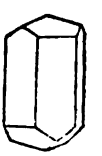

Fig. 4. Fig. 5. Fig. 6.

Kalkspaat.

Behalve de meer of minder goed gevormde kristallen, die vaak in groepen voorkomen, vormt kalkspaat ook stengelachtige massa's met stalaktietischen vorm; dit laatste vooral in kalksteengrotten. Zeer vaak is het versteeningsmateriaal en vormt pseudomorphosen van koralen, crinoïden, conchyliën en hout. Geheele gebergten en landstreken van kalksteen zijn in hoofdzaak een aggregaat van grovere of fijnere kalkspaat. Behalve de glashelder soort, vindt men ondoorzichtige en gekleurde variëteiten, die deze eigenschap aan bijmengsels danken. De *stinkende kalkspaat* of *stinksteen* is met bitumen vermengd, de anthraconiet is zwartachtig geverfd door kooldeeltjes. (Zie ook *Kalk, Kalksteen, Calciumcarbonaat* enz.)

Digitized by Google

Kalksteen is een gesteente, samengesteld uit koolzure kalk. Men onderscheidt drie soorten: *Korrelige kalksteen*, waartoe ook het marmer gerekend wordt en dat zeer duidelijk uit een aggregaat van kalkspaatkristallen bestaat. Het vormt lagen tusschen oude kristallijne leigesteenten, gneis, glimmerlei en phyllieten; maar eenige der belangrijkste vindplaatsen (Carrara, Athene) liggen in jongere gesteenten. In deze soort kalksteen vertoont het grootste deel der kalkspaatkristalletjes den tweelingsbouw, volgens het eerste stompe rhomboëder, welke omstandigheid men aan den geweldigen druk toeschrijft. *Dichte kalksteen* schijnt voor het bloote oog geheel homogeen, doch vertoont onder den microscoop denzelfden bouw als de korrelige; echter treft men steeds koolzure magnesia (dolomiet) als bijmengsel aan, veelal ook organische stoffen, kiezelzuur enz. Groote lagen hiervan treft men aan in alle geologische formaties, waarschijnlijk ontstaan door omkristallisatie van de tot puin geworden overblijfselen van kalkachtige organismen. *Oölitische kalksteen* bestaat voornamelijk uit ronde kalkkorreltjes met schaalsgewijzen of radiairvezeligen bouw en komt voor als *erwtensteenen*, vooral in de Jura.

Kalksteen is in het algemeen een uitstekend bouwmateriaal. Ook *krijt* en *kalksinter* (zie aldaar) zijn kalkgesteenten.

Kalkstikstof, $CaCN_2$, wordt verkregen door stikstof over sterk verhit calciumcarbied (CaC_2) te leiden, of door stikstof in een electrischen oven op een mengsel van kalk en kool te laten inwerken. Kalkstikstof, met water onder hoogen druk verhit, zet zich geheel om in koolzure kalk en ammoniak. Van groote beteekenis is dit voor den landbouw, daar hierdoor de stikstof der lucht direct voor den plantengroei nuttig kan worden gemaakt en men voor stikstofhoudende meststoffen niet alleen op chilisalpeter en zwavelzure ammoniak aangewezen is. Zie ook *Calciumcyaanamied*.

Kalkwater (*aqua calcariae*) is de heldere, kleurlooze, waterige oplossing van calciumhydroxied, gebluschte kalk. In de geneeskunde gebruikt men het als gorgeldrank, vermengd met een gelijke hoeveelheid lijnolie voor het bedekken van brandwonden en als inwendig geneesmiddel voor het neutraliseeren van zuren. In de scheikunde gebruikt men het tot het aantoonen van koolzuur in gasmengsels (bedorven lucht). In kleine hoeveelheden voegt men het wel aan melk voor kinderen toe.

Kalkzandsteen is een kunstmatige steen van het formaat der gewone gebakken metselsteen, die uit gebrand aluminiumsilicaat bestaat. Als uitgangsmateriaal voor zulke steenen gebruikt men mager aluminiumsilicaat, dat is gemengd met zand. Kalkhoudende silicaten worden zeer veel in de natuur gevonden, zij bevatten het calcium als calciumcarbonaat en verder nog gips, ijzeroxied, zand, veldspaat en glimmer. De kleur van de steenen hangt voornamelijk af van de stoffen, die het silicaat vergezellen, van het branden der steenen en van den aard van de vuurgassen. Zuivere silicaten geven witte steenen. IJzeroxied kleurt de steenen in de oxydatie blauwgeel tot rood, in de reductievlam geelgroen. Het materiaal wordt ten onzent tegenwoordig in ruime mate in de bouwvakken toegepast, voor gevallen, waarin men vroeger baksteen zou hebben gebruikt. De reden hiervan is voornamelijk de lagere prijs en de omstandigheid, dat de kalkzandsteenindustrie in ons land, gemakkelijk tot bloei kan komen, vanwege den overvloedigen voorraad van het hoofdbestanddeel, het zand, welke in verschillende streken van het land wordt aangetroffen. Toch is de toepassing er van niet zonder bedenking, aangezien het materieel, toegepast op dezelfde wijze als de baksteen, in vele opzichten hieraan inferieur is, o. a. ten aanzien van waterdichtheid en draagkracht. De kleur is bovendien koud en zonder nuanceering.

Kalkzouten worden verkregen uit het calciumcarbonaat, door dit met de overeenkomstige zuren te behandelen. Zij zijn ongekleurd als de zuren ongekleurd zijn. Eenige lossen zeer gemakkelijk op in water, andere zijn daarin onoplosbaar, maar deze lossen dan altijd in zoutzuur of in salpeterzuur op. De belangrijkste oplosbare zouten zijn calciumchloried $CaCl_2$ en calciumnitraat $Ca(NO_3)_2$. Het eerste wordt veelvuldig als hygroscopische stof gebruikt, het laatste is de zoogenaamde muursalpeter. Het calciumsulfaat $CaSO_4$, dat ook in de natuur voorkomt, is het belangrijke gips. Verdere belangrijke onoplosbare zouten zijn het calciumphosfaat, het hoofdbestanddeel der beenderen, calciumcarbonaat, calciumoxalaat en calciumfluoried, dat in groote hoeveelheden als vloeispaat in de natuur gevonden wordt.

Kallatebos, een stad in Lydië, werd door *Xerxes* op zijn tocht naar Griekenland aangedaan en is waarschijnlijk identiek met het Byzantijnsche Aëtos en de hooggelegen ruïne van een burcht bij Kyrktschinar Derbent in het brongebied van de Phryx.

Kallay, *Benjamin von*, een Oostenrijksch staatsman, uit een adellijk Hongaarsch geslacht in 1839 geboren, studeerde in de rechten en legde zich toe op de geschiedenis van Hongarije. Van 1869 tot 1875 was hij consul-generaal in Belgrado. Hij schreef een voortreffelijke „Geschiedenis der Serviërs" (1877). Na zijn terugkeer behoorde hij eenige jaren tot de conservatieve leden van het Hongaarsche Huis van Afgevaardigden. Toen *Andrassy* de portefeuille van Buitenlandsche Zaken in 1879 nederlegde en door *Haymerle* werd opgevolgd, werd *Kallay* benoemd tot eersten afdeelingschef in het departement van Buitenlandsche Zaken, teneinde het te vertegenwoordigen bij de Hongaarsche Delegatie. Ook bestuurde *Kallay* na den dood van *Haymerle* (1881) tijdelijk dat departement tot aan de benoeming van *Kalnoky*. Na het ontslag van *Szlavy* aanvaardde *Kallay* den 4den Juni 1882 de portefeuille van Financiën en wijdde zich geheel aan de belangen van de pas bezette gewesten Bosnië en Herzegowina, waar grondige hervormingen moesten worden ingevoerd en waartoe *Kallay* wegens zijn rijke ervaring beter dan iemand in staat was. Hij overleed den 13den Juli 1903 te Weenen.

Kalligrafie. Zie *Schoonschrijven*.

Kalliwoda, *Johann Wenzeslaus*, een Boheemsch componist en vioolvirtuoos, den 21sten

Digitized by Google

Februari 1801 te Praag geboren, bezocht op zijn 10de jaar het conservatorium daar ter stede en werd 6 jaren later violist in het orkest van den schouwburg. Van 1822 tot 1853 was hij kapelmeester van den prins *von Fürstenberg* te Donaueschingen. Hij deed in dien tijd verschillende kunstreizen, ontving daarna pensioen en vestigde zich te Karlsruhe, waar hij den 3den December 1866 overleed. Hij componeerde missen en andere kerkelijke werken, 7 symphonieën, viool-concerten , strijkkwartetten, pianostukken enz.

Kallon, een Grieksch beeldhouwer, te Aegina werkzaam, wordt door sommigen gehouden voor den vervaardiger van de beelden van den Athena-tempel aldaar, die omstreeks 460 v. Chr. voltooid werden en nu in de Glyptotheek te München berusten.

Kalmar, een Zweedsche handelsplaats, de hoofdstad van Kalmarlän of Ostamåland, dat 11 543 v. km. groot is en (1912) 228 873 inwoners telt, van het eiland Öland door de Kalmarsont gescheiden, ligt op het eiland Quarnholm en is door een brug met den vasten wal verbonden. Zij is de zetel van een provincialen gouverneur en van een bisschop. Men vindt er een goede haven, een gymnasium met een bibliotheek, een natuurkundig kabinet en (1912) 15 722 inwoners, die een levendigen handel drijven vooral in koren, hout, lucifers en kunstmest. Verder treft men er scheepstimmerwerven, tabaks- cichoreien luciferfabrieken aan. De welgebouwde stad bezit een prachtige hoofdkerk. Van haar voormalige vestingwerken is weinig overgebleven; het oude kasteel, vroeger dikwijls de verblijfplaats der Zweedsche koningen, is thans tendeele gerestaureerd. Bekend is de *Unie van Kalmar,* welke aldaar den 12den op 20sten Juli 1397 gesloten werd. Daarbij werd aan *Margaretha,* koningin van Denemarken en Noorwegen ook de heerschappij over Zweden toegekend. De voornaamste bepalingen dier Unie waren deze, dat de koning gekozen zou worden, dat hij bij afwisseling in elk der 3 rijken zou wonen, en dat ieder rijk zijn eigen senaat, wetten en vrijheden behouden zou. Weldra schond de koningin zelf onderscheiden bepalingen van de overeenkomst, zoodat het den Zweden berouwde, dat zij die gesloten hadden. Zij werd dan ook spoedig vernietigd. Wel kwam zij in 1438 en 1483 opnieuw tot stand, doch werd den 1sten September 1524 voor altijd afgeschaft.

Kalmia, geheeten naar den Zweedschen plantkundige *Peter Kalm,* is de naam van een heester uit de familie der *Ericaceën,* welke familie gekenmerkt is door den stand van de meeldraden op de schijfvormige verbreeding van den bloembodem onder het vruchtbeginsel. De meeldraden springen met poriën open. De *Kalmia* behoort in veengrond thuis en kan daar wel eenige schaduw verdragen. Ze wordt vermeerderd door afleggers, speciaal de *Kalmia glauca, angustifolia* en *speciosa,* door stekken van kruidachtig hout in den zomer en vooral door zaaien. — De groei is langzaam. De voornaamste soorten zijn: *K. latifolia* met de variëteiten: *K. l. alba, K. l. monstrosa, K. l. myrtifolia* en *K. l. rubra,* welke echter geen van alle de oorspronkelijke soort in schoonheid overtreffen; *K. angustifolia* met de variëteiten: *K. a. rosea, K. a. rubra, K. a. ovata* en *K. a. nana; K. polifolia* met de variëteiten: *K. p. microphylla* en *K. p. rosmarinifolia, K. cuneata* en *K. hirsuta.* In Boskoop en Aalsmeer worden de Kalmia's vrij veel gekweekt. De planten dienen ter versiering van de tuinen en om in bloei te worden getrokken door de bloemisten. In ons land is deze soort van plant tot heden veel te weinig bekend.

Kalmoes is de naam van een plant, die tot de familie der *Araceeën* behoort. Zie *Acorus calamus.*

Kalmtengordel of *Gordel der Windstilten* (Eng. *doldrums)* is de aequatoriale zone, die de beide passaatwinden op aarde van elkander scheidt. De breedte van dezen gordel bedraagt slechts enkele graden. Tengevolge der landverdeeling ligt de gordel voor het grootste gedeelte op het Noordelijk halfrond, terwijl overigens de grenzen met de jaargetijden afwisselen.

De kalmtegordel is gekenmerkt door windstilten, afgewisseld door stormen en veranderlijke winden. Hij is, evenals die der passaten, slechts boven den oceaan volkomen ontwikkeld. In den Grooten- en Atlantischen Oceaan regent het in den kalmtegordel bijna dagelijks gedurende het geheele jaar, vooral gedurende de uren, dat de met waterdamp beladen lucht opstijgt, in de hoogte afkoelt en daar regenwolken vormt. Wegens deze sterke wolkenvorming spreekt men wel van den *Wolkenring,* die de geheele aarde omringt.

Kalmukken of, zooals zij zich noemen, *Mongol-Oirat* of *Oirat,* door de Oost-Mongolen *Ogeled* en door de Tataren *Khalimak* (afvalligen) genoemd, vormen een talrijk Mongoolsch volk en hebben zich in de laatste eeuwen over een groot gedeelte van Rusland verspreid. Zij zijn in vier hoofdstammen verdeeld. De eerste van deze 4 stammen zijn de *Chosjoten* (krijgslieden), die thans nog door nakomelingen van *Dsjengis-Khan* worden geregeerd. Zij leven grootendeels in China in de omstreken van het Khoko-Noor (Blauwe Meer). Men vermeldt, dat een gedeelte van dezen stam zich reeds vroeg met den 2den hoofdstam, dien der Dsoengaren, vereenigd en met deze tegen China gestreden heeft. Bij toenemende overbevolking trok een gedeelte van de Chosjoten naar Rusland en is sedert 1759, volgens anderen sedert 1675, aan de oevers der Wolga in het gouvernement Astrakan gevestigd. Zij onderwierpen zich aan de heerschappij van Rusland en vonden daar een nieuw vaderland. Deze Kalmukken onderscheiden zich door oprechtheid, prikkelbaarheid, nieuwsgierigheid, diefachtigheid en wraakzucht, doch tevens door een groote mate van welwillendheid; zij leiden een zwervend leven, verplaatsen gedurig hun vilten woningen, bedwelmen zich gaarne met koemis, uit gegiste paardenmelk bereid, en weten uitmuntend om te gaan met speer, boog en pijl. Tot den tweeden hoofdstam behooren de *Dsoengaren,* vroeger de rijkste en machtigste horde, heerschappij voerend over de overige stammen, doch door de Chineezen onderworpen en bijna geheel en al uitgeroeid. Ook zij trokken in 1758 in grooten getale naar Rusland, maar keerden

Digitized by Google

in 1777 meerendeels terug naar hun vaderland, omdat zij liever de verdrukking der Chineezen op den geboortegrond dan die der Russen in het vreemde land willen verduren. De derde hoofdstam is die der *Dörböten*, die nu eens met de Dsoengaren, dan weder met den vierden hoofdstam vereenigd, reeds vroeg naar Rusland trokken, waar zij tegen het einde der 18de eeuw aan de Wolga en den Oeral woonden, maar later naar den Don en den Ili trokken. De vierde hoofdstam is die der *Torgoten* (Toerga-Oeten), welke aanvankelijk met de Dsoengaren verbonden waren, maar later tot zelfstandigheid kwamen. Men noemt hen ook wel Wolgasche Kalmukken, omdat zij reeds vroeg hun vaderland verlieten, om zich aan de oevers van de Wolga te vestigen. Doch ook deze keerden wegens den druk der Russische heerschappij naar China terug. Sedert 1771 zijn slechts weinig Torgoten in Rusland te vinden; enkel een tak van hun stam bleef achter, namelijk die der *Zoochor*, die zich geheel en al aan de Russen onderwierp. Hun opperhoofd, een achterkleinzoon van den machtigen khan *Ajoeka*, omhelsde den Christelijken godsdienst en ontving den naam van *Doendoekow*; deze ging na zijn overlijden over, op bevel van *Alexander I*, op zijn schoonzoon *Korsakow*, welke zich na dien tijd prins *Deondoekow-Korsakow* noemde.

Men schat het aantal Kalmukken in China, Kobdo en Dsoengarije op 320 000, in Oost-Turkestan op 50 000, in Astrakan, Saratow en Orenburg op 107 000 en in West-Siberië op 53 000. Hun rijkdom bestaat hoofdzakelijk in vee. Rusland heeft pogingen aangewend, om kennis en beschaving onder hen te verspreiden. Reeds in 1829 is een school gesticht tot vorming van ambtenaren en tolken ten behoeve der Kalmukken. Daarenboven heeft men de heerschappij der Boeddhapriesters onder hen zooveel mogelijk beperkt. De letterkunde der Kalmukken bestaat grootendeels uit vertalingen van Indisch-Boeddhistische geschriften. Daartoe behoort „Siddhikur", een verzameling van sprookjes, welke ook in het Duitsch vertaald is (1866). Een spraakkunst van het Kalmuksch, dat veel overeenkomst heeft met het Mongoolsch, werd door *Zwick* in 1852 uitgegeven.

Kalnoky, *Gustav Siegmund*, vrijheer *von Körös-Patak*, graaf *von*, een Oostenrijksch staatsman, den 29sten December 1832 te Lettowitz in Moravië uit een oud-adellijk Zevenburgsch geslacht geboren, trad na het voleindigen zijner studiën in dienst bij het tweede regiment huzaren, nam echter in 1854 als luitenant-kolonel zijn ontslag uit den actieven dienst en ging tot de diplomatie over. Hij werd eerst attaché bij het Oostenrijksch gezantschap te München, in 1857 te Berlijn en in 1860 secretaris van legatie te Londen. Hier bleef hij 10 jaar. In 1870 was hij eenigen tijd werkzaam te Rome, vervolgens non-actief en werd in 1874 tot gezant te Kopenhagen en in 1880 aan het Russische Hof benoemd. Tevens was hij in 1879 tot generaal opgeklommen. Na den dood van *Haymerle* benoemde de keizer hem den 21sten November 1881 tot minister van Buitenlandsche Zaken voor de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie, vooral omdat hij, in overeenstemming met de wenschen van den keizer, een vriendschappelijke verstandhouding met Duitschland en Rusland als de beste voorwaarde tot het handhaven van den Europeeschen vrede beschouwde. Het gelukte hem de goede verhouding tusschen de drie keizerrijken voorloopig te bestendigen. In 1895 vroeg hij, naar aanleiding van een geschil met den Hongaarschen minister-president *Banffy*, zijn ontslag als minister van Buitenlandsche Zaken voor Oostenrijk-Hongarije. Hij werd in 1897 tot levenslang lid van het Heerenhuis benoemd; hij overleed den 13den Februari 1898 te Prödlitz (Moravië).

Kalocsa, de hoofdplaats van het voormalige comitaat Pest-Solt, in het Hongaarsche comitaat Pest gelegen, niet ver van den Donau, aan den spoorweg Kiskörös-Kolocsa, telt (1911) 11 738 inwoners. Zij is de zetel van den tweeden aartsbisschop van Hongarije en bezit een fraaie hoofdkerk, een seminarium voor geestelijken, een gymnasium der Jezuïeten en een sterrenwacht.

Kaloega, een gouvernement in Europeesch Rusland, 30 930 v. km. groot, met (1911) 1 387 000 inwoners, grenst aan de gouvernementen Moskou, Smolensk, Toela en Orel en geniet door nijverheid en handel een groote mate van welvaart. Men vindt er glasblazerijen, papierfabrieken, leerlooierijen, olieslagerijen, luciferfabrieken, ijzersmelterijen en groote brandewijnstokerijen. Van de korensoorten worden hoofdzakelijk rogge, haver en hennep verbouwd, de veeteelt staat op een niet zeer hoogen trap. In den laatsten tijd houdt de bevolking zich met het maken van kaas bezig. Ook wordt er bijenteelt uitgeoefend. De voornaamste rivier is de Oka, en deze bevat een overvloed van visch, terwijl de bosschen veel wild opleveren. De nachtegalen van Kaloega zijn beroemd en worden duur betaald. De inwoners behooren tot de Groot-Russen.

Kaloega, de hoofdstad van het gelijknamige Russische gouvernement, aan het kruispunt van de spoorwegen Syzran—Wjasma en Moskou—Brjansk—Kiew en aan de Oka en den mond der Jatsjenka gelegen, telt (1911) 53 840 inwoners, die zich met olieslaan, looierij, het weven van zeildoek, suikerraffinaderij, vitrioolziederij enz. bezig houden en een belangrijken handel drijven in olie, ooft, graan, groenten en honig. De stad is de zetel van een gouverneur en van een bisschop; men heeft er 38 kerken, 3 monnikenkloosters, een seminarium, een letterkundig genootschap, een gymnasium, een schouwburg enz., benevens een aanzienlijk garnizoen der veldartillerie. Kaloega was in 1840 blootgesteld aan den laatsten aanval der Tataren. Zij was de zetel van den tweeden valschen *Demetrius*, die er in 1610 vermoord werd. In haar nabijheid viel in 1812 de bloedige veldslag voor, die aan *Napoleon I* bij het begin van zijn terugtocht uit Rusland zijn toekomstig lot gevoelen deed. Meermalen ook was zij de verblijfplaats van de gevangen vorsten, onder anderen van *Sjamyl* (1859—1868).

Kalong (*Pteropus edulis* Geoff.) of *vliegende hond*, een zoogdier, dat tot de orde der *handvleugeligen (Chiropteren)* behoort, is een in

Digitized by Google

Oost-Indië veelvuldig voorkomend nachtdier. Tusschen de voorste en achterste ledematen en den staart is een vlieghuid uitgespannen. De duim en de daarop volgende vinger zijn van klauwen voorzien. Het dier wordt ongeveer 40 cm. lang, heeft een langen, spitsen kop, die eenigszins op den kop van een hond gelijkt, geen staart en lange ooren. Het voedt zich hoofdzakelijk met vruchten. Het vleesch van een kalong is eetbaar.

Kalt. bij planten- en diernamen is de afkorting voor *Johann Heinrich Kaltenbach* (1807—1876). Hij schreef: „Monographie der Pflanzenläuse" (1ste dl.: „Die Blatt- und Erdläuse", Aken 1843); „Flora des Aachener Beckens" (Aken 1845) en „Die Pflanzenfeinde aus der Klasse der Insekten" (Stuttgart 1872).

Kaltenborn von Stachau, *Karl,* vrijheer *von,* een Duitsch beoefenaar van het staatsrecht, den 21sten Juli 1817 te Halle aan de Saale geboren, bezocht verschillende scholen der stichting van *Francke* en de universiteit van zijn geboortestad, waar hij zich in 1845 als privaatdocent vestigde. In 1850 vertoefde hij zeven maanden te Hamburg, om bouwstoffen te verzamelen voor zijn belangrijk werk: „Grundsätze des praktischen europäischen Seerechts" (2 dln., 1851) en de zittingen der rechtbank van koophandel bij te wonen. In 1853 werd hij buitengewoon en in 1861 gewoon hoogleeraar in de rechten te Koningsbergen, werd in 1864 met den titel van legatieraad als referent bij het ministerie in Keur-Hessen geplaatst en overleed te Kassel den 19den April 1866. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Kritik des Völkerrechts" (1847), „Die Vorläufer des Hugo Grotius" (2 stukken, 1848), „Staat, Gemeinde, Kirche, Schule, insbesondere Universitäten und ihre Reform" (1848), „Geschichte der deutschen Bundesverhältnisse und Einheitsbestrebungen von 1806—1856" (2 dln., 1857), „Einleitung in das konstitutionelle Verfassungsrecht" (1863) en „Die Volksvertretung und die Besetzung der Gerichte, besonders des Staatsgerichtshofs" (1864).

Kalthoff, *Albert,* een Duitsch Protestantsch godgeleerde, werd den 5den Maart 1850 te Barmen geboren, in 1874 tot hulpprediker aan de St. Markuskerk te Berlijn en in 1875 tot predikant te Nikkern bij Züllichau beroepen. In 1878 wegens gewaande dwaalleer uit zijn ambt ontzet, werkte hij tot 1884 voor de Protestantsche hervormingsvereeniging te Berlijn, waarna hij tot predikant der Gereformeerde gemeente te Rheinfelden en in 1888 tot predikant aan de St. Martinikerk te Bremen beroepen werd. Hij overleed den 11den Mei 1906 te Bremen. *Kalthoff* heeft vooral naam gemaakt door zijn denkbeelden over het ontstaan van het Christendom, hetwelk hij niet toeschreef aan één enkelen stichter, maar als een godsdienstige uitdrukking van wat in dien tijd aan sociale en zedelijke krachten werkte in het Romeinsche rijk, in het bijzonder in Italië. Zijn studiën van het oudste Christendom zijn voor anderen een prikkel geweest tot ernstigen arbeid op dit gebied. Hij schreef: „Schleiermachers Vermächtnis an unsre Zeit. Religiöse Reden" (1896), „An der Wende des Jahrhunderts. Kanzelreden über die sozialen Kämpfe unsrer Zeit" (1898), „Friedrich Nietzsche und die Kulturprobleme unsrer Zeit" (1900), „Die Philosophie der Griechen auf kulturgeschichtlicher Grundlage" (1901), „Die religiösen Probleme in Goethe's Faust" (1901), „Das Christusproblem. Grundlinien zu einer Sozialtheologie" (2de druk 1908), „Die Entstehung des Christentums" (1904), „Was wissen wir von Jesus?" (1904), „Zarathustra-Predigten" (1904), „Die Religion der Modernen" (1905, „Zukunftsideale. Predigten" (1907) en „Vom inneren Leben" (1908).

Kalvarië̈nberg. Zie *Golgotha.*

Kalven der gletschers noemt men aan de kusten van Groenland het afbreken, onder hevige slagen, van het ondereinde der gletschers, die tot in zee afdalen, waar het lichtere ijs in het zwaardere zeewater een sterke opwaartsche drukking ondervindt, hetgeen ten slotte stukken doet afbreken, die door lucht- en zeestroomen, als ijsbergen, worden weggevoerd.

Kalverziekte. Zie *Rund.*

Kalw of *Calw* is een stad in Württemberg, gelegen aan den Nagold en aan de spoorlijnen Zuffenhausen—Kalw en Pforzheim—Horb. Het bezit een Evangelische, een Katholieke en een Doopsgezinde kerk, een reaal-gymnasium, een hoogere handelsschool, een bibliotheek met gehoorzaal, een rechtbank, Kamer van Koophandel en fabrieken van katoen-, wol- en tricot, houthandel enz. Kalw telt (1911) 5595 inwoners en wordt bezocht voor het doen van luchtkuren.

Kalwarya, een arrondissementshoofdstad in het Russisch-Poolsch gouvernement Soewalki, ligt op den rechteroever van de Schreschoeppe, heeft vele fabrieken en omstreeks 7700 inwoners.

Kam is in het weversbedrijf de naam voor een raam, bestaande uit twee horizontale dunne houten latten of staven, welke 17 tot 30 cm. van elkander verwijderd liggen en uit vele daartusschen vertikaal gespannen dikke, getwijnde draden, waarvan elk een metalen of glazen ringetje draagt, waardoor de ketting van de te weven stof loopt. Deze kam wordt ook wel *weefkam* of *rietkam* genoemd.

Kam is ook de naam voor een getande stalen scheen, welke door een op- en neergaande beweging de wol of het katoen van den kamcylinder losmaakt, zoodat de stof de gedaante krijgt van een ijl samenhangend vlies.

Kam noemt men ook de verbinding van twee rechthoekig op elkander liggende balken, zoodat de insnede in den eenen past in die van den anderen.

Kam is een vleezige, meestal getande uitwas op den kop van vogels (vooral van mannetjes). Ook vindt men hem bij slangen en hagedissen; hier dikwijls op den rug. Ook loodrecht op andere beenderen geplaatste beenplaten noemt men zoo; b. v. de kam op het borstbeen van vogels en van sommige zoogdieren. Een groote onderklasse der vogels heet naar zoo'n kam: de kamborstigen.

Kam van een gebergte. Zie *Gebergte.*

Kam is in de muziek een onderdeel van een strijkinstrument en dient om de trillingen der snaren op het eigenlijk lichaam over te brengen. Het is een plat stukje hout, op bepaalde manier

Digitized by Google

Digitized by Google

Kameel.

Wit

Guanaco.

Bastaard van Kan

Digitized by Google

dromedaris.

Lama.

el en Dromedaris.

Alpaca.

Digitized by Google

Digitized by Google

uitgesneden en van boven bolvormig afgerond, het rust met twee pooten op het bovenblad en is geplaatst tusschen den z. g. toets en het staartstuk; de snaren zijn er overheen gespannen en klemmen de kam op het lichaam. Zie verder onder *Strijkinstrumenten*.

Kama, ook de *Kleine Wolga* genaamd, de grootste zijrivier der Wolga, ontspringt op 58° 10′ N. Br. in het gouvernement Wjatka, aan de westelijke helling van het Oeralgebergte in een moerassige streek, en is reeds spoedig bevaarbaar. Zij stroomt eerst noordwaarts, daarna oostwaarts naar het gouvernement Perm, loopt hier zuidwaarts naar de stad Perm, daarna met vele kronkelingen zuidwestwaarts, gedeeltelijk langs de grenzen tusschen Perm en Wjatka, en vervolgens langs die tusschen Wjatka en Oefa. Daarna bereikt de rivier bij Mamadysj het gouvernement Kazan en mondt 69 km. beneden Kazan uit in de Wolga. Haar benedenloop is goed bevaarbaar. Zij is zeer belangrijk voor het verkeer met den Oeral, de noordelijke IJszee en Siberië. Aan haar oevers vindt men vruchtbare landstreken, welvarende steden en dorpen met vele scheepstimmerwerven.

Kama of *Kâmadewas* (Sanskrit) is in de Indisch mythologie de god der Liefde en komt als zoodanig overeen met *Eros* der Grieken. Hij rijdt op een papegaai en wondt de stervelingen met een met bloemen omwonden pijl. Hij is de zoon van *Brahma* en *Maja*. Toen hij probeerde den god *Çiwa* door een pijl te treffen, werd hij door een toornigen blik in asch veranderd en heet daarom ook *Ananga* (zonder lichaam). Zijn vrouw is de schoone *Rati* (wellust).

Kâmadhâtus (Sanskrit), ook *Kâmâwacaras* genoemd, is de naam van een der driewereldgebieden, die volgens de theosofen weer elk uit zeven onderdeelen bestaan. Deze zeven onderdeelen stellen de zeven graden van de stoffelijke wereld van vorm en zinnelijke bevrediging voor.

Kamala is een fijn, meelachtig poeder zonder reuk of smaak, met roode of bruinroode kleur, dat verkregen wordt uit de vuurroode uitwassen en vezels, welke het kapsel van *Rottlera tinctoria* R o x b. (een euphorbiacee) bedekken. Door het schillen dezer vrucht verkrijgt men de gewenschte stof. De kamala bestaat hoofdzakelijk uit harsen (*Kamalarood*) en Rottlerin ($C_{11}H_{10}O_3$) met kleine hoeveelheden aetherische oliën, citroen- en oxaalzuur. In Indië dient het tot geelverven van zijde en als middel tegen lintwormen of huidziekten. Ook in Europa vindt het tegenwoordig toepassing tot het afdrijven van lintwormen.

Kâmalokas (Sanskrit) is een der zeven afdeelingen der Kâmadhâtus (zie aldaar) en is te vergelijken met het rijk van den *Hades* der Grieken, het land der schaduwen en schimmen.

Kâma-Manas (Sanskrit) beteekent letterlijk het denkvermogen van begeerte, en is bij de Boeddhisten het zesde van de zes zintuigen van kennis.

Kamaoen of *Koemaon* is een divisie van de Noord-Westprovincies in Britsch-Indië, dat in het N. aan Tibet, in het O. aan Nepal, in het Z. aan de divisie Rohilkhand en aan Rampoer en in het W. aan Dehra-Doen en aan den staat Garhwal grenst. De oppervlakte bedraagt 32 213 v. km., de bevolking (1911) 1 328 858 zielen. De Engelschen namen het in bezit in 1816 gedurende den oorlog tegen Nepal. Het hoogste gedeelte van dit gewest is een grootsch Alpenland en dient hoofdzakelijk tot weide. Tot het lagere gedeelte behooren vruchtbare dalen met een aangenaam klimaat, zoodat men er onderscheiden herstellingsoorden (Nainital, Ranikhet, Brindeo) en een aantal villa's aantreft. De divisie bezit een belangrijke theecultuur. De hoofdplaats is Almora, een bevallig stadje met ongeveer 8000 inwoners.

Kamares, een dorp op Kreta, ligt aan den voet van den berg Ida. In de nabijheid bevindt zich de grot, waarin volgens de sage *Zeus* geboren zou zijn. Het plaatsje is bekend door een soort vazen, welke uit de oudste periode der Kretensische beschaving stammen en die, omdat zij hier het eerst werden aangetroffen, als *Kamaresvazen* bekend staan.

Kâmarûpam (Sanskrit) is in de esoterische wijsbegeerte de schim van een gestorven mensch, die naar de aarde kan worden teruggetrokken door de begeerten van vrienden of geregelde nekromantische handelwijzen (mediumschap). Wanneer de Kâmarûpam eens den weg naar menschelijke lichamen geleerd heeft, wordt het een vampier, levend van de levenskracht van hen, die zoo heftig zijn bijzijn begeeren.

Kambing, *Poeloe*, of *Geiteneiland*, een eilandje ten noorden van Timor tegenover Dilly, werd in 1859 door Nederland aan Portugal afgestaan en staat onder toezicht van den regent van Nera op het eiland Timor. Het eiland bestaat hoofdzakelijk uit een berg, op wiens kruin men een slijkvulkaan aantreft.

Kambouw is een cultuurmethode, waarbij de grond vóór het poten van het te verbouwen gewas op kammen of ruggen ter breedte van één voor wordt geploegd. De daarin gepote gewassen verkrijgen een drogere ligging en de beschikking over een dikkere laag teelaarde. De methode kan vooral aanbeveling verdienen in een vochtig klimaat op laagliggende, natte gronden met een ondiepe bouwvoor.

Kameel (zie de plaat), een zoogdier, dat tot de orde der herkauwers en tot de familie der kameelachtigen behoort, heeft een leelijken lichaamsbouw, een kleinen kop, een bek met dikke, van boven gespeten lippen, kleine oogen, een mageren, stijf gebogen hals, een korten romp met harige vetbulten, lange pooten met dikke eeltknobbels aan de knie en pols en lompe voeten. Er zijn 2 soorten, namelijk de eenbultige kameel, ook *dromedaris (Camelus dromedarius)* genoemd, met een korten romp en zeer lange pooten, die 2—2,3 m. hoog en met den staart 3—3,8 m. lang wordt en in WestAzië en Noord-Afrika bij de Arabieren voorkomt, en de *tweebultige kameel (Camelus bactrianus)* met een langeren romp, kortere pooten en 2 door een zadelvormige diepte gescheiden bulten. Het is een huisdier der Mongoolsche rassen in Middel-Azië en Zuid-Rusland en komt in eerstgenoemd land nog in het wild voor. In de leefwijze van die beide soorten bestaat geen verschil.

Men gebruikt de kameelen om er op te rijden

Digitized by Google

en tot vervoer van goederen; het rijdier, dat in de woestijnen en steppen gebruikt wordt, is slanker dan de lastkameel van de vlakte. De melk van den kameel is dik en vettig en wordt daarom niet veel gebruikt, het vleesch wordt gegeten, is echter niet zeer smakelijk, het haar wordt tot grof doek verwerkt, de huid tot leder bereid en de mest als brandstof of tot het verkrijgen van salmiak gebruikt. De kameel is zeer volhardend, met weinig tevreden, gedwee en getrouw, verduurt dagen aaneen honger en dorst en is onvermoeid. Wil men hem beklimmen of met goederen beladen, dan legt hij zich op de knieën; de tweebultige kameel loopt, met 220—270 kg. belast, dagelijks 30—40 km. ver. De dromedaris wordt bij woestijnreizen hoogstens met 150 kg. beladen, daarmee kan hij twaalf uur loopen. Men schat hun gemiddelde snelheid op 4 km. per uur. In het algemeen is de kameel hoogst mak en geduldig. Is hij beladen, dan weegt hij bij het opstaan den last; is deze te zwaar dan blijft het dier liggen. Hij is zeer gevoelig voor beleedigingen en wreekt zich door bijten en schoppen. In den bronsttijd zijn de mannelijke dieren zeer woest en gevaarlijk voor den mensch. De vrouwelijke kameel brengt na verloop van 12 maanden een jong ter wereld, dat een jaar gezoogd wordt, op zijn 7de jaar volwassen is en 40 jaar oud wordt. Doornachtige gewassen, mimosa's, tamarisken en schrale kruiden leveren voor den kameel een voldoend voedsel. Waar de woestijn geen gewassen oplevert, geeft men hem gerstkoeken, gekneusde boonen en dadelkernen. Hij kan geruimen tijd dorst doorstaan maar kan ook een verbazende hoeveelheid water tot zich nemen. Het dier heeft een fijn reukorgaan, zoodat het in de woestijn door het opsporen van bronnen menige karavaan van den dood heeft gered. Na het rijpaard vervult de kameel in de poëzie der Arabieren een belangrijke rol.

Het haar van den kameel komt onder den naam van *kemelshaar* in den handel. Het wordt vooral uit Perzië en het zuidelijk gedeelte van Siberië naar Europa gezonden, op dergelijke wijze als wol gesponnen en tot het weven van doek gebezigd. Men geeft den naam van kemelshaar echter ook aan het haar der angorageit, die in Klein-Azië thuis behoort. Dit haar is zuiver wit, zeer lang en bijzonder fijn en bereikt doorgaans als *kemelsgaren* de Europeesche markt. De stapelplaats van dit artikel is Smyrna, en het wordt vandaar in groote hoeveelheid naar Marseille verscheept, daar men het in Frankrijk tot halfzijden stoffen en tot inslag voor fijne sjaals bezigt. Ook het *kamelot* vervaardigde men aanvankelijk van zulk kemelsgaren, thans echter van wol of van wol en zijde, voorts van zijde en katoen. Dientengevolge heeft men in den handel verschillende soorten van kamelot, genoemd naar de stoffen, waaruit zij geweven zijn.

Kameel is een soort vaartuig, dat eertijds diende om schepen over ondiepten te brengen. Het is uitgevonden door onzen landgenoot *Meeuwes Meindertszoon Bakker* in 1690, die ze gebruikte om de van Amsterdam komende zeilschepen over Pampus te voeren. Dit werd echter onnoodig na het openen van het Noordhollandsche Kanaal. Een kameel was een groot, vlak vaartuig, welks wanden aan de eene zijde een bol, aan de andere zijde een hol beloop hadden. Met de holle zijden werden een paar kameelen, of bij groote schepen meerdere paren, aan weerszijden tegen het te lichten schip aangebracht, met water gevuld, zoodat zij diep kwamen te liggen, met stevige kettingen, welke onder het schip doorliepen, aan elkander verbonden en daarna leeggepompt. Bij het rijzen werd dus het schip opgelicht. Door de uitvinding der drijvende dokken en de groote vlucht, welke de waterbouwkundige werken genomen hebben, vinden kameelen geen toepassing meer. Met denzelfden naam worden somtijds de cylindervormige tanks bestempeld, die gebruikt worden bij de berging van gezonken vaartuigen. Deze tanks worden zoodanig gevuld met water, dat zij bijna zweven. Daarna tracht men de kettingen, die de paren cylinders onderling verbinden, onder het te lichten vaartuig te schuiven. Is dit gelukt, dan worden de tanks leeggepompt of met druklucht leeggeblazen, waardoor het vaartuig gelicht wordt en dan, hangende aan de cylinders, vervoerd kan worden.

Kameelhaar. *Zie Kameel.*

Kameke, *Arnold Karl Georg von,* een Pruisisch generaal, den 14den Juni 1817 te Pasewalk geboren, trad in 1834 in dienst, en werd in 1850 kapitein bij den generalen staf. Van 1856 tot 1858 maakte hij deel uit van het Pruisisch gezantschap te Weenen, en in 1858 werd hij bij het ministerie van Oorlog geplaatst. In het gevolg van kroonprins *Frederik* bezocht hij in 1867 de Wereldtentoonstelling te Parijs; hij werd in 1868 luitenant-generaal en in 1871 chef van het korps ingenieurs en pioniers en inspecteur-generaal der vestingen. In den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog (1866) verwierf hij l'ordre pour le mérite en in den Fransch-Duitschen oorlog (1870) nam hij deel aan de slagen bij de hoogten van Spicheren, bij Metz en Gravelotte. In December 1870 werd hij naar Versailles geroepen, om de leiding van de belegering van Parijs op zich te nemen, waarop den 29sten Januari 1871 de capitulatie volgde. Hij voerde in Parijs het bevel over het bezettingsleger. Na den vrede vertegenwoordigde hij Pruisen in den Bondsraad en was voorzitter van de commissie voor het leger en de vestingen. Van 1873 tot 1883 was hij minister van oorlog in Pruisen en in 1875 werd hij bevorderd tot generaal bij de infanterie. Hij nam in 1883 zijn ontslag en begaf zich naar zijn landgoed Hohenfilde in Achter-Pommeren. Hij overleed den 12den October 1893 te Berlijn.

Kameleon *(Chamaeleon* L.) is een reptiel, dat tot de orde van de *hagedissen (Sauriers)* behoort. De bek van het kameleon is met kleine, scherpe, driehoekige tanden gewapend, welke op den rand der kaken geplaatst en daaraan vastgegroeid zijn; het heeft geen tanden op het verhemelte. De oogen zijn zeer groot (zie de afb.), maar hebben slechts een kleine opening, daar zij door de bijna geheel vergroeide oogleden geheel bedekt worden. Ieder oog kan zich zelfstandig bewegen. Een uitwendige gehooropening is niet aanwezig. De tong is rolrond en kan snel worden uitgestoken; zij is met kleverig speeksel be-

Digitized by Google

dekt, en daardoor bijzonder geschikt, om insecten te vangen. Het lichaam is zijdelings samengedrukt en de rug gekromd. De hooge dunne pooten, die van 5 teenen voorzien zijn, waarvan twee en drie met elkander zijn vergroeid, zijn bijzonder geschikt

Kameleon.

voor het grijpen, evenals de staart, die zich gemakkelijk om boomtakken kronkelt. Het geheele lichaam is bedekt met kleine knobbelige schubben. De kleur van deze dieren is zeer veranderlijk; deze hangt o. a. af van de temperatuur, van de verlichting, van de voeding en van de lichamelijke gesteldheid van het dier. Het kameleon komt voornamelijk in Afrika voor, waar men 55 verschillende soorten onderscheidt.

Kamel-Pasja, *Mustapha,* de leider van de nationalistische partij in Egypte, werd in 1878 geboren. Hij studeerde in Frankrijk in de rechten en stichtte het Arabische blad „El Lewa", het Engelsche „Egyptian Standard" en het Fransche „L'Etendard égyptien". Ook was hij de oprichter van een nationale school te Kairo. Hij overleed den 10den Februari 1908.

Kamenaja Baba of *Baboeschken* zijn 1,5—3 m. hooge, ruw bewerkte steenfiguren, die in de steppen van geheel zuidelijk Rusland en in het westen van Siberië gevonden worden. De steenen stellen meest zittende vrouwengestalten, zelden mannen voor; over hun ouderdom en hun beteekenis verkeert men nog in het onzekere.

Kamenez of *Kamieniec-Podolsk,* de hoofdstad van het Russische gouvernement Podolië, met (1910) 39 700 inwoners, wordt verdeeld in de boven- en de benedenstad. De eerste is op een steile kalkrots schilderachtig gelegen en bezit een oud kasteel, dat tot de voormalige vestingwerken behoorde, terwijl de laatste zich uitstrekt langs de beide oevers der Smotritsch, welke zich in haar nabijheid met de Dnjestr vereenigt. Alleen de benedenstad bevat eenige welgebouwde straten met fraaie huizen, terwijl die der bovenstad nauw en kronkelend zijn. Behalve aanhangers der Russische kerk vindt men er veel R.-Katholieken en Armeniërs, eenige Protestanten en een groot aantal Israëlieten; deze vormen de helft der bevolking. Kamenez is de zetel van den gouverneur, van den Grieksch-Katholieken aartsbisschop van Podolië en Bratzlaw en van een R.-Katholieken bisschop. Men heeft er een gymnasium, een Grieksch-Katholiek en een R.-Katholiek seminarium, 2 Israëlietische scholen, een schouwburg, een aantal kerken en kloosters. De inwoners houden zich met handel en nijverheid bezig.

Vroeger was de stad een der belangrijkste vestingen van Polen en men vindt haar in de 12de eeuw reeds vermeld. Vruchteloos werd zij in 1621 belegerd door de Turken. Deze sloten er in 1653 vrede met de Polen. *Nikolai Potocky* gaf haar in 1672 over aan *Mohammed IV,* en zij bleef tot 1699 in het bezit der Turken, ofschoon de Polen haar meermalen belegerden. In 1795 kwam de stad aan Rusland. Haar vestingwerken werden in 1813 geslecht.

Kamenskaja is een kozakkendorp in het Donsche gebied in Rusland, aan den Don en den spoorweg Koslow—Rostow gelegen. Het heeft 5 kerken, telt 12 190 inwoners en is de zetel van het administratief bestuur van het Don-district.

Kamer, *Eerste.* } Zie *Staten-Generaal.*
Kamer, *Tweede.* }

Kameraar is de kamerdienaar van den paus of van een aartsbisschop.

Kamerheer en *Kamerjonker* zijn personen, die aan het Hof van vorsten eereambten vervullen; de kamerheer staat hooger in rang dan de kamerjonker. Aan het Nederlandsche Hof zijn nog onderscheiden kamerheeren in gewonen en in buitengewonen dienst.

Kamerjonker. Zie *Kamerheer.*

Kamerling. Zie *Camerlengo.*

Kamerlingh Onnes, *Heike* (zie de plaat bij *Natuurkundigen*), in 1853 te Groningen geboren, promoveerde in 1879 tot doctor in de wis- en natuurkunde aan de hoogeschool aldaar op een proefschrift, getiteld: „Nieuwe bewijzen voor de aswenteling der aarde", was van 1878 tot 1882 assistent bij de natuurkunde aan de polytechnische school te Delft en is sedert laatstgenoemd jaar hoogleeraar in de proefondervindelijke natuurkunde en de meteorologie aan de hoogeschool te Leiden. Zijn onderzoekingen betreffen voornamelijk de eigenschappen der stof bij zeer lage temperaturen. In het door hem bestuurde *Cryogeen*-laboratorium (zie aldaar) werd in 1908 het laatste der permanente gassen, het helium, vloeibaar gemaakt. Ook toonde hij aan, dat de electrische weerstand van metalen bij dalende temperatuur eerst geruimen tijd constant blijft, om dan plotseling uiterst klein te worden. In 1913 werd aan *Kamerlingh Onnes* de Nobelprijs voor natuurkunde toegekend. Zijn voor-

Digitized by Google

naamste geschriften zijn: „Algemeene theorie der vloeistoffen" (1881), „De beteekenis van het quantitatief onderzoek in de natuurkunde" (Inaugureele rede, 1882). Voorts verschenen bijdragen van hem in de „Veralagen en mededeelingen de Koninklijke Akademie van wetenschappen", de „Archives Néerlandaises" en de door hem zelf geredigeende „Communications from the Physical Laboratory at the university of Leiden".

Zie: *J. P. Kuenen*, De toekenning van den Nobelprijs aan H. Kamerlingh Onnes (Chemisch Weekblad, 29 November 1913).

Kamerlingh Onnes. *Menso*, een Nederlandsch schilder, in 1860 te Brussel geboren, thans te Leiden gevestigd. Hij schildert portretten, tafereelen uit het dagelijksch leven en bloemen, die vooral door het fraaie coloriet uitmunten. Sommige van zijn werken toonen den invloed van *Floris Verster*, in het bijzonder de bloemstukken in waterverf, die hij maakte. Verschillende Nederlandsche verzamelingen bezitten werken van *Kamerlingh Onnes*, onder anderen het Stedelijk Museum te Amsterdam, waar zich een schilderij bevindt, „de Bruid" genaamd.

Kamermuziek werd vroeger vooral in tegenstelling gebruikt van kerkmuziek. De naam kerkmuziek kwam in het begin van de 16de eeuw op, in een tijd dus, toen de instrumentale muziek in den zin, dien de tegenwoordige taal daaraan hecht, nog in wording was. In dien tijd noemde men vooral vocale muziek, en wel speciaal vocale muziek met begeleiding, kamermuziek. Toen de instrumentale muziek zich ontwikkelde, werd alles, wat geen schouwburg- of kerkmuziek was, kamermuziek genoemd. Tegenwoordig verstaat men onder dezen naam alleen instrumentale muziek, en wel in enkele bezetting uitgevoerde muziek van strijk- of blaasinstrumenten, zooals solosonate's, duo's, trio's, quartetten enz. zonder of met pianobegeleiding. Alle werken voor een volledig orkest, zooals symfonieën en ouverture's, zijn daarvan uitgesloten.

Kameroen is de naam van een Duitsche kolonie in N.W.-Afrika aan de Golf van Guinea, die zich uitstrekt van Nigerië tot het Tsaadmeer, en sedert November 1911, na toevoeging van deelen van Fransch Equatoriaal-Afrika, tot aan de Kongo, begrensd door Fransch Kongo en Belgisch Kongo en de Spaansche bezitting Rio-Moeni. De oppervlakte bedraagt 750 600 v. km., het aantal bewoners wordt geschat op 3 800 000. Het door de Duitschers gekoloniseerde gebied is in hoofdzaak beperkt tot de smalle kuststreek, die zich in het midden verbreedt en daar het Kameroen-gebergte insluit. Een 150 tot 200 km. breed woud scheidt dit kustgebied van de hoogvlakte in het binnenland. Deze hoogvlakte stijgt verder landwaarts tot het gebergte van Adamaua (1800—3000 m.). Talrijke rivieren breken door deze hoogten heen en stroomen, na talrijke watervallen en stroomversnellingen te hebben gevormd, in zee. Zij zijn slechts voor een klein gedeelte bevaarbaar. De voornaamste is de Kameroen-rivier, met zeer vele zijrivieren, en in het zuidelijk gedeelte de Sanaga, die de Nachtigal-watervallen vormt; verder de Njong, de Lokoendsje en de Djah, die in een zijrivier van den Kongo uitmondt.

Het klimaat in de kuststreek en de van Frankrijk verkregen gedeelten is ongezond en zelfs gevaarlijk (slaapziekte); in het hoogere binnenland is het klimaat beter. De regenval bedraagt jaarlijks 4016 mm., de gemiddelde temperatuur 25,4° C.; in het gebergte is de temperatuur 6° lager. De plantengroei is er weelderig, krachtige palmen (kokospalm, pandanus, rotan) en katoenboomen gedijen er. Meer naar het binnenland bevindt zich een savannah-steppe met hoog gras. Met succes werd door de Duitschers van den vruchtbaren bodem in de kuststreken partij getrokken voor de cultuur van oliepalmen, kokospalmen, bananen, maniok, bataten, aardnoten, sesam en mais, terwijl proeven genomen zijn met kruidnagelen, peper, vanille enz. Voor den aanleg van plantages zijn vooral de hellingen van het Kameroengebergte geschikt, wegens een zeer dikke humuslaag en overvloed van water. In 1913 besloegen de plantages van kokospalmen 10 654, van koffie 10, van caoutchouc 7178, van kolanoten 54 H.A. Het aantal oliepalmen bedroeg 345 824. De kolonie is rijk aan voortreffelijke houtsoorten o. a. ebbenhout. In het binnenland wordt met succes de veeteelt uitgeoefend, terwijl de bodem goud en ijzer bevat. Aan groote dieren is het land tamelijk arm, echter leven er veel krokodillen en rivierpaarden; in het gebergte ontmoet men apen en luipaarden, in het gras land vaak groote kudden olifanten, doch in de vlakten langs de kust vindt men geen jachtdieren. Als huisdieren heeft men er hoenders, varkens en geiten, in Bakwiriland ook runderen.

De inboorlingen bestaan uit twee ethnografische hoofdgroepen n. l. uit Bantoes, die de kuststreek bewonen, en uit gemengde Soedan-Negers, die zich in de savannah ophouden. Het aantal Europeanen bedroeg in 1913: 1871, onder wie 1643 Duitschers.

De inkomsten der kolonie werden in 1914 op 11 310 000, de uitgaven op 17 260 000 mark geschat. De waarde van den invoer bedroeg (1913) 32 597 900, van den uitvoer 22 056 060 mark. De voornaamste uitvoerartikelen zijn: palmpitten, caoutchouc, palmolie, ivoor en kopra, de voornaamste invoerartikelen: geweven stoffen, sterke dranken, hout, zout, ijzerwaren en koloniale waren. In de 5 havens liepen 604 handelsschepen met 1 733 030 ton inhoud binnen. In 1913 kwam een rechtstreeksche telegrafische verbinding tusschen Kameroen en het moederland tot stand.

De zetel van het bestuur is sedert 1 April 1901 Bocša in het Kameroengebergte. Bovendien zijn er nog vele andere regeeringsstations en militaire nederzettingen. De belangrijkste factorijen zijn aan de Kameroenrivier Doeala, verder Bimbia, Victoria, Moendame, Groot-Batanga en Campo. Ook vindt men er een aantal zendingsposten. Het hoofdbestuur berust bij den gouverneur, bijgestaan door 3 leden, die uit deelgenooten van aldaar gevestigde handelshuizen benoemd worden. Spoorlijnen voeren van Doeala en Viktoria uit naar het binnenland, in 1911 ter lengte van 520 km., gedeeltelijk nog in aanleg. Naast 4 staatsscholen met 868 leerlingen, vindt men er

Digitized by Google

talrijke zendingsscholen met (1914) 24 270 leerlingen. Er zijn vier zendingsgenootschappen werkzaam. De militaire bezetting bestond voor den Wereldoorlog uit 199 Duitsche en 1550 inlandsche soldaten, naast 1300 man politietroepen.

De uitvoerhandel omvat palmolie, palmkerven, gummi, ivoor, cacao enz; de invoer bestaat uit linnen en katoenen weefsels, voedingsmiddelen, ijzerwaren, instrumenten, machines, glas, zeep, bier enz.

Sedert 1884 behoort Kameroen aan Duitschland; door verdragen met de bezitters der aangrenzende koloniën zijn de grenzen nauwkeurig vastgesteld, terwijl door onderscheiden militaire expeditiën de onrustige bevolking van het binnenland bedwongen werd.

In 1911 werd de oppervlakte vermeerderd met een gedeelte van Fransch Kongo, dat als *Nieuw-Kameroen* er aan werd toegevoegd. In 1918 kwam te Londen een nauwkeuriger grensregeling met Britsch Nigeria tot stand. Na het uitbreken van den Wereldoorlog werd ook Kameroen daarin betrokken en, na dappere verdediging door de kleine bezetting, door Engelsche en Fransche troepen den 18den Februari 1916 geheel veroverd.

Zie: *E. Sembritzki*, Kamerun (Berlijn 1909); *E. Zimmerman*, Neukamerun (Berlijn 1913); *L. Haase*, Durchs unbekannte Kamerun (Berlijn 1915).

Kameroengebergte of *Moedongoma Loba* (Godsberg) is het hoogste gebergte aan de westkust van Afrika, gelegen in de Duitsche kolonie Kameroen, tusschen 4—4° 28′ N. Br. en 9—9° 30′ O.L. Het gebergte strekt zich uit in de richting Z.Z.W.—N.N.O. en helt steil naar de zee af. Het bedekt ongeveer 2000 v.km. en is van vulkanischen aard; de bodem is zeer poreus en daardoor arm aan water. De hoogste top is de Fakoberg (4075 m.). De westelijke helling van het gebergte wordt bewoond door de Bamboko, de zuidelijke door de Bakwiri, de oostelijke door de Baloengs. Aan de zuid-oostelijke helling ligt Boeëa met den zetel van den gouverneur, een Evangelische en een Katholieke missie en sanatoria. De voet van het gebergte is door een tropisch oerwoud bedekt, daarop volgt een plateau met gras en Alpenkruiden, waarboven zich enkele kale, met lava bedekte koppen verheffen. Het kustgebied aan den voet bezit een uiterst vruchtbaren, verweerden vulkanischen bodem en heeft veel neerslag; men vindt hier dan ook talrijke cacaoplantages. Aan den zuidelijken voet ligt de districtshoofdplaats Victoria met botanischen proeftuin.

Kamerplanten is de benaming voor een reeks van gewassen, die korter of langer tijd het in onze kamers uithouden, omdat over het algemeen genomen, de groeivoorwaarden in de kamers eenzijdig en veeltijds ongunstig zijn voor de ontwikkeling van sierplanten. Bij het in goeden staat houden van kamerplanten spelen de volgende zaken een voorname rol. 1. De plaatsing. Meestal is die dicht bij het venster, waardoor de belichting eenzijdig wordt. Beter is het daarom, de potten iets lager te plaatsen, zoodat het licht meer in het hart der plant valt en de belichting alzijdiger wordt. Bovendien komen de wortels daardoor in gunstiger groeivoorwaarden. 2. Het schoonhouden der planten. Gewoonlijk worden de bladeren niet dikwijls genoeg van stof bevrijd. Eens per week moet dit geregeld geschieden. 3. Het gieten. Alleen dàn als de planten werkelijk water noodig hebben, mogen ze begoten worden. Het water moet steeds boven op de aarde in den pot aangebracht worden, uitgezonderd bij door hooge temperatuur in bloei getrokken planten. Het gietwater moet steeds dezelfde temperatuur hebben als de lucht, waarin de plant staat. Het beoordeelen, of de plant werkelijk water noodig heeft, is vrij moeielijk en kan alleen langs practischen weg geleerd worden. Men geve steeds water, dat langen tijd aan de lucht blootgesteld was. 4. Het verpotten. Alleen dàn mag verpot worden, wanneer de oude grond geheel doorworteld is, of omgeven is van een dicht wortelnet. Als regel geldt, dat de nieuwe pot slechts weinig grooter worde genomen, dan de oude was. Slechts een klein aantal planten kunnen vrij langen tijd als kamerplant gekweekt worden, het zijn: *Aspidistra, Kentia, Cactus, Asparagus, Ficus, Pelargonium, Fuchsia* en *Varens*. Een veel grooter aantal echter kan het slechts tijdelijk in de kamers uithouden. Voordat zij daarin ter versiering komen, dienen ze eerst z.g. „kamerrijp" gekweekt te worden. Enkele houden het er slechts tijdens den bloeitijd uit, andere vormen nog wel een, hoewel niet uitermate fraai gebouwd, bloeiorgaan, maar alle eindigen met een spilligen vorm of een kwijnend bestaan. De kamerplanten laten zich in de volgende groepen verdeelen:

Bladplanten. Hiertoe behooren: Palmen, waarvan vooral de *Kentia Forsteriana* in aanmerking komt; varens, waaronder vooral de *Nephrolepis Whitmannii* genoemd moet worden, hoewel ze het slechts tijdelijk uithouden, en *Begonia Rex*. Veel sterker zijn: *Ficus elastica, Azalia, Aspidistra* en *Aucuba*.

Hangplanten, o. a.: *Tradescantia, Saxifraga* (moederplantje), *Isolepis, Asparagus Sprengeri*.

Bloemplanten: Pelargonium, Fuchsia, Verbena, Heliotropium, Anthurium, Bougainvillea, Calceolaria, Begonia (Gloire de Lorraine), Impatiens, Oleander, Punica en *Cyclamen*. De eerstgenoemde twee en de *Impatiens* blijven in de kamer het langst goed; alle andere moeten echter eerst „kamerrijp" groeien, om het een poosje daarin uit te houden.

In bloei getrokken en bloeiende planten. Veel voldoening geven: *Deutzia, Syringa, Rhododendron, Azalea mollis, chinensis, indica* en *japonica, Viburnum, Rosa, Chrysanthemum*.

In bloei gebrachte bol- en knolgewassen. Deze geven vooral bij goede behandeling veel satisfactie. Tulpen en hyacinthen laten zich zeer gemakkelijk voor de versiering van de kamer opkweeken. Daartoe plant men in October veel tulpen zeer dicht bij elkaar in half met grond gevulde potten, bedekt de bollen met grond zoodanig, dat niets meer van die plantenorganen te zien is en plaatst ze in een frissche, koelen, donkeren kelder. Van de hyacint plant

Digitized by Google

men slechts één in een pot, maar behandelt haar overigens op dezelfde wijze. Eens per week geeft men water, zoodat de grond vochtig blijft. Na Nieuwjaar haalt men de potten voor den dag en plaatst ze in de gewone kamertemperatuur in het volle licht. De bloeiorganen ontwikkelen zich nu heel snel en flink ten koste van het loof.

Planten met gekleurde bessen o.a.: *Ilex Aquifolium* en *Pernettia*. Het best houden de planten zich in kamers, waarin geen gas voor verlichting of verwarming gebruikt wordt.

Kamerstuk is in de wapenkunde een klein kanon op een affuit zonder wielen.

Kamers van Arbeid zijn in den technischen zin van het woord, van staatswege ingestelde openbare lichamen, bestaande uit werkgevers en werknemers, wier taak het is arbeidsgeschillen uit den weg te ruimen en te voorkomen. De leden dier Kamers worden uit en door groepen van werkgevers of van werklieden gekozen. De Kamers zijn derhalve door belanghebbenden gekozen vertegenwoordigingen, in tegenstelling van openbare lichamen, waarvan de leden van staatswege worden benoemd. Velen zijn geneigd deze instellingen op één lijn te stellen met de Kamers van Koophandel en Fabrieken, evenwel ten onrechte. Immers de laatste vertegenwoordigen alleen het handelsbedrijf en de nijverheid van het patroonsstandpunt. Zij mengen zich niet in de verhoudingen tusschen patroons, bedienden en werklieden, waarvoor juist de Kamers van Arbeid bestemd zijn. Eenzijdig samengestelde lichamen, die alleen arbeidersbelangen zouden vertegenwoordigen, zou men *arbeiders*kamers kunnen noemen. Zoo zijn de bij de Duitsche wet van 26 Juli 1897 ingestelde *Handwerkskammern* (dit zijn kamers voor het kleinbedrijf) eenzijdige partoonsvertegenwoordigingen.

Meestal zijn de bij de wet ingestelde Kamers van Arbeid een voortzetting van de op particulier initiatief in het leven geroepen Arbeidsraden. De wet sanctionneerde in die gevallen slechts een bepaalde instelling, die de tijdsomstandigheden wenschelijk hadden gemaakt. Het besef toch, dat arbeidsgeschillen aanleiding gaven en geven moesten tot het gebruik maken van het tweesnijdende zwaard der werkstaking en uitsluiting, die even nadeelig waren in hare gevolgen voor de winnende partij, als voor de overwonnenen, deed de behoefte geboren worden aan lichamen, die tot bevordering van den socialen vrede verzoenend tusschen beide zouden komen. Daaruit blijkt reeds, dat Kamers van Arbeid, noch Arbeidsraden zich inlaten met privaatrechtelijke geschillen, voortspruitende uit het arbeidscontract. Voor dit laatste werk zijn de Fransche en Belgische *Conseils de prud-hommes* (vroede-mannen-raden, arbeidsrechtbanken) bestemd, ten onzent de kantonrechters.

Kamers van Arbeid in den aldus beperkten zin van het woord bestaan in België, Nederland en Frankrijk, terwijl men in Duitschland in den laatsten tijd pogingen in het werk stelt om tot de oprichting daarvan te komen.

In België was het de wet van 16 Augustus 1887, die de *Conseils de l'industrie et du travail* instelde. In elke gemeente kan bij Kon. Besluit zulk een Kamer worden ingesteld, verdeeld in een aantal secties voor verschillende bedrijven of groepen van bedrijven. In elke sectie zitten van 6—12 werkgevers en werklieden. Actief kiesrecht voor een sectie hebben mannelijke en vrouwelijke werkgevers en werklieden, die ouder dan 25 jaar en minstens 5 jaren in het bedrijf werkzaam zijn. De leden worden voor 3 jaar gekozen. Alle secties samen vormen binnen een bepaald gebied de Kamer van Arbeid. De secties zijn lichamen tot bemiddeling in arbeidsgeschillen en dienen van advies. De Kamers, die nog nooit bijeen zijn geroepen, zijn uitsluitend bestemd tot het geven van advies aan de regeering. De secties zijn in den laatsten tijd ook aan den arbeid gezet in het belang van de arbeidsstatistiek.

In *Nederland* riep de wet van 10 Mei 1897 de Kamers van Arbeid in het leven. Zij worden ingesteld bij Kon. besluit, voor een of meer gemeenten en voor een enkel of meerdere bedrijven. De in een bepaalde gemeente bestaande Kamers zijn niet onderling verbonden. Zij dienen tot het verzamelen van gegevens over arbeidsaangelegenheden, tot advies, tot het ontwerpen van arbeidsreglementen ten behoeve van belanghebbenden, tot het bijleggen of voorkomen van geschillen en, zoo noodig, tot het bevorderen eener scheidsrechterlijke uitspraak in arbeidsgeschillen. De Kamer bestaat voor de helft uit werkgevers, voor de andere helft uit werklieden (meestal 5 werkgevers en 5 werklieden).

Lid der Kamer kunnen zijn personen boven 30 jaar, werkzaam in een der in de Kamer vertegenwoordigde bedrijven gedurende 3 der laatste 10 jaren. Kiezers zijn mannen en vrouwen, ouder dan 25 jaar, die in het laatste voorafgaande jaar of, indien in die bedrijven niet het geheele jaar pleegt gewerkt te worden, gedurende een bij Kon. besluit vastgestelden termijn in een der vertegenwoordigde bedrijven werkzaam waren. Voorzitters zijn om het halve jaar een arbeider en een werkgever, door en uit de Kamer aangewezen. De Kamers vergaderen minstens vier malen per jaar, in lokalen, door de gemeenten ter beschikking gesteld. Op het eind van 1914 waren 112 Kamers opgericht en 27 weder afgeschaft.

Als een arbeidsgeschil dreigt te ontstaan, kan door een der partijen de tusschenkomst der Kamer worden gevraagd tot instelling van een verzoeningsraad, uit en door de Kamer benoemd, onder voorzitterschap van een lid der Kamer of een buitenstaander. Weigert een partij voor dien raad te verschijnen, dan heeft de Kamer geen middel om haar tot verschijning te dwingen. Schriftelijk deelt daarop de verzoeningsraad zijn oordeel aan beide partijen mede en hij heeft de bevoegdheid dit te publiceeren.

In *Frankrijk* werden de *Conseils du travail* geregeld bij Decreet (niet bij de wet) van 17 September 1900. De Minister van Koophandel is gemachtigd deze lichamen in te stellen, waar hij dat noodig oordeelt. Zij geven advies, werken mede bij enquêtes van den *Conseil supérieur du travail* of door den Minister ondernomen, lichten den Minister in over maatregelen tegen de werkloosheid en over de uitvoering der arbeidswetgeving en bieden hunne bemiddeling aan in

Digitized by Google

arbeidsgeschillen, op aanzoek van beide partijen. Evenals in België zijn de Kamers in Frankrijk in afdeelingen verdeeld voor verschillende groepen van bedrijven. De leden worden gekozen door de vakvereenigingen en de vroedemannenraden. Administratieve bezwaren tegen het tot stand komen dezer regeling doen vermoeden, dat zij geen groote gevolgen zal hebben.

In het algemeen hebben noch de Belgische, noch de Nederlandsche Kamers aan de verwachtingen beantwoord, die men bij de oprichting koesterde. Het allergrootste deel der werkstakingen en uitsluitingen gaat buiten de Kamers om. Dit verschijnsel is verklaarbaar. Immers, wanneer het geschil zulke groote afmetingen aanneemt, dat werkstaking of uitsluiting dreigt te ontstaan, zijn de gemoederen in den regel voor geen bemiddeling toegankelijk. Een bemiddeling zou alleen kunnen worden opgelegd door de wet en daartegen (d. w. z. in de tusschenkomst van een rechter in de bepalingen over loon en arbeidsduur of over het al of niet deelnemen aan vakvereenigingen) moet bezwaar bestaan, wanneer de Staat het niet tot zijn taak rekent, wettelijk het loon en den arbeidsduur in alle bedrijven vast te stellen.

Hiermede wordt niet ontkend, dat reeds tal van kleinere geschillen (o. a. die, welke anders door den rechter zouden moeten worden opgelost) door de Kamers van arbeid tot een goed einde zijn gebracht.

Als informatie-lichamen voor de regeering zijn de K. v. A. vrijwel ondeugdelijk gebleken, in zooverre zij de bevoegdheid missen, om getuigen voor zich te roepen, en haar het geld ontbreekt, om personen te bezoldigen, die hunnen tijd geven kunnen, om te vragen, vooral op statistisch gebied, naar behooren te beantwoorden. Als enquêteerende lichamen kleeft haar het gebrek aan, dat zij samengesteld zijn uit patroons en werklieden, waardoor getuigen weerhouden worden om de volle waarheid te zeggen, uit vrees van later de gevolgen te ondervinden van te openhartige uitingen tegenover werkgevers, in wier dienst zij kunnen komen.

Op dit oogenblik (Febr. 1917) is bij de Regeering de herziening der wet op de Kamers van Arbeid aanhangig en dat wel naar aanleiding van een rapport, uitgebracht door eene speciale commissie, welke door de vereeniging van voorzitters en secretarissen van de Kamers van Arbeid werd ingesteld. Deze commissie bestond uit de heeren mr. *H. L. Drucker* (voorzitter), mr. *Ph. Falkenburg, W. Havers, J. H. van Heek, D. de Klerk,* jhr. mr. *O. F. A. M. van Nispen tot Sevenaer, H. Polak, J. H. Schaper, J. de Sterke, A. S. Talma, J. van Waardhuizen* en later *J. C. Sikkel* (leden), en mr. *E. M. Meyers* (secretaris). Het rapport verscheen in 1911.

Kamers van Koophandel zijn colleges, wier doel is bevordering van de belangen van handel en nijverheid. Zij hebben dit doel gemeen met de vroegere gilden, waarmede zij soms in verband gebracht worden. Terwijl evenwel de gilden uitsluitend uit beoefenaren van één vak bestonden en uitgebreide wetgevende en rechterlijke bevoegdheden bezaten, bestaan de tegenwoordige Kamers van Koophandel uit personen uit allerlei takken van bedrijf en hebben zij in hoofdzaak slechts adviseerende bevoegdheid. De Kamers van Koophandel zijn òf particuliere lichamen, door vrije aaneensluiting ontstaan, — zooals in Engeland en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika — òf zij zijn van overheidswege ingesteld. Kamers van deze laatste soort zijn het eerst opgericht in Frankrijk en droegen daar oorspronkelijk een gemeentelijk karakter; als oudste Kamer wordt genoemd die van Marseille, die van 1599 dagteekent. In de 18de eeuw werd ingesteld een uit afgevaardigden der verschillende „Chambres de Commerce" bestaande centrale organisatie, Conseil de Commerce, teneinde de Regeering van advies te dienen. Ook in Pruisen en andere Duitsche Staten zijn in de 19de eeuw van overheidswege op verschillende plaatsen „Handelskammern" opgericht. Hier te lande dagteekenen de *Kamers van Koophandel en Fabrieken* in haar tegenwoordigen vorm van het Koninklijk Besluit van 9 November 1851 (Stbl. no. 142), welk besluit, na verschillende malen te zijn gewijzigd, is vervangen door het Koninklijk Besluit van 4 Mei 1896 (Stbl. no. 76). In elke gemeente, waar dit door den gemeenteraad in het belang van handel en nijverheid wenschelijk wordt geacht, kan bij Koninklijk Besluit een Kamer van Koophandel en Fabrieken worden gevestigd. Ook bestaat de mogelijkheid tot oprichting van een Kamer voor verschillende gemeenten tezamen. De bestemming der Kamers is: aan het algemeen bestuur en aan de provinciale en gemeentebesturen, binnen welker gebied zij gevestigd zijn, hetzij op daartoe te kennen gegeven verlangen, hetzij uit zich zelf inlichtingen te geven, adviezen uit te brengen of voorstellen te doen over onderwerpen van handel en nijverheid, en verder aan hen die bij handel en nijverheid betrokken zijn, zoodanige mededeelingen te doen, als de besturen zullen verlangen of als zij zelf in het belang van die takken van bedrijf nuttig zullen achten. Men ziet het, hier te lande heeft de instelling zuiver het karakter van *adviseerend* lichaam; geen regeermacht, geen rechtspraak ligt binnen den kring van haar werkzaamheid. Ook liggen de inwendige verhoudingen in het bedrijf, speciaal de verhouding tusschen patroons en werklieden, buiten den kring harer bemoeiingen; zij bestaan dan ook niet, zooals de Kamers van Arbeid (zie *Arbeidskamers)* uit patroons en werklieden, maar enkel uit patroons. Vereischten tot benoembaarheid als lid eener Kamer zijn, dat men mannelijk Nederlander zij, niet bij rechterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over zijn goederen hebbe verloren, noch van de verkiesbaarheid ontzet zij, den leeftijd bereikt hebbe voor het lidmaatschap van den Gemeenteraad vereischt en bestuurder of medebestuurder zij of geweest zij van een bedrijf van handel en nijverheid in de gemeente, waar de Kamer is gevestigd. Het getal leden van elke Kamer wordt door den Koning bepaald. Zij worden gekozen door kiesgerechtigde handelaren en fabrikanten der plaats, waar de Kamer is gevestigd. Om kiezer te zijn, moet men: 1°. kiezer zijn van leden van den Raad der gemeente waar de Kamer is gevestigd; 2°. aldaar bestuurder of medebestuurder zijn en gedurende ten minste 12

Digitized by Google

achtereenvolgende maanden zijn geweest, van een bedrijf van handel of nijverheid. Om de twee jaren treedt de helft der Kamerleden volgens rooster af. Burgemeester en Wethouders maken de kiezerslijsten op, die voor een ieder ter inzage worden gelegd; reclames tegen die lijsten worden bij den gemeenteraad ingebracht en beslist, met appèl op de Gedeputeerde Staten. De stemming geschiedt bij ongeteekende briefjes, zonder voorafgaande candidaatstelling. De Kamer kiest uit haar midden een voorzitter en zijn plaatsvervanger; den secretaris benoemt zij uit of buiten hare leden; in geen geval is hij lid der Kamer, hij heeft daarin slechts een adviseerende stem. De kosten der Kamer worden door het gemeentebestuur gedragen. In 1916 bestonden er in Nederland 95 Kamers van Koophandel en Fabrieken met ongeveer 780 leden, onder wie 460 handeldrijvenden en 320 industrieelen.

Er bestaan ook Nederlandsche Kamers van Koophandel in sommige buitenlandsche hoofdsteden, bijv. te Londen. Dit zijn evenwel geen van Regeeringswege opgerichte colleges, maar particuliere lichamen, in het leven geroepen door Nederlanders, in het vreemde land gevestigd of bij den handel met dat land belang hebbende, teneinde de Nederlandsche handelsbelangen al daar te bevorderen.

Kamertoon. Zie *Diapason.*

Kamerijk of *Cambrai,* een arrondissementshoofdstad in het Fransche departement Nord, 72 km. ten zuiden van Rijssel (Lille), 53 m. boven de oppervlakte der zee gelegen, is de zetel van een aartsbisschop en een vesting van den eersten rang. Zij ligt aan de Schelde, die met drie armen door de stad stroomt, aan het kanaal van St. Quentin en aan verschillende spoorwegen. Het is een zeer oude, fraai gebouwde stad met rechte, breede, goedgeplaveide straten en groote pleinen. De stad is omringd door dikke, met oude, ronde torens geflankeerde muren met 5 poorten en een citadel en telt (1911) 28 077 inwoners. De hoofdkerk aldaar, in 1793 gedeeltelijk verwoest, den 9den September 1859 verbrand, maar thans gerestaureerd, bezit een uitmuntend orgel en het praalgraf van *Fénelon.* Kamerijk is de zetel van een gerechtshof van een handelsrechtbank en van twee vredegerechten. Zij heeft een gemeentelijk college, twee bisschoppelijke seminaria, zeven kloosters, een museum, een bibliotheek met 40 000 deelen en 1398 handschriften, een standbeeld van *Baptiste,* den uitvinder van het batist, een militair hospitaal, een schouwburg, en verschillende geleerde genootschappen. Van ouds bloeit er de fabrieksnijverheid, vooral van batist en kamerdoek, fijne katoenen stoffen, kanten en tulle (jaarlijks voor 8½ millioen francs), leder, suiker, zeep en cichorei. Verder vindt men er katoenspinnerijen, linnenweverijen, bierbrouwerijen enz., terwijl er een aanzienlijke handel gedreven wordt in graan, lijnzaad, hennep, hop, wol, rundvee, boter en steenkolen. Reeds sedert 390 bestond er een bisdom, dat in 1559 tot een aartsbisdom verheven werd, gedurende de Revolutie verdween, maar in 1841 werd hersteld.

Kamerijk is het aloude *Cameracum* en was in de dagen der Romeinen een der aanzienlijkste en fraaiste steden van Gallië. Deze stad kwam in de 5de eeuw in het bezit der Franken, wier koning *Ragnachar* hier van 481—509 zijn zetel had. Later vormde zij met haar grondgebied het graafschap Cambrésis, dat door keizer *Hendrik I* na het uitsterven van het grafelijk stamhuis aan den bisschop van Kamerijk werd toegekend, die een Duitsch rijksvorst was, waardoor het gebied tot aan de 17de eeuw tot het Duitsche rijk behoorde. Onder *Lodewijk XIV* had in 1677 na den vrede van Nijmegen de vereeniging van Kamerijk met Frankrijk plaats. Te Kamerijk werd den 10den December 1508 tusschen paus *Julius II,* keizer *Maximiliaan II, Lodewijk XII* van Frankrijk en *Ferdinand de Katholieke* de ligue van Cambrai tegen Venetië gesloten, en den 5den Augustus 1529 tusschen Frankrijk en Spanje de zoogenaamde Damesvrede door *Margaretha,* weduwe van den hertog *van Savoye* en landvoogdes der Nederlanden, en *Louise,* weduwe van den hertog *van Angoulême,* de moeder van *Frans I,* waardoor laatstgenoemde, tegen afstand van andere gewesten, het gezag over Bourgondië behield. In den nacht van den 24sten op den 25sten Juni 1815 werd Kamerijk door de Engelschen bestormd en den volgenden dag de citadel veroverd. Het was de eerste Fransche stad, die *Lodewijk XVIII* weder binnen haar muren ontving.

Kamfer. In de aetherische of vluchtige, dikwijls aangenaam ruikende oliën van vele planten, voornamelijk van de coniferen, vindt men behalve koolwaterstoffen van de algemeene formule $C_{10}H_{16}$, de terpenen, meest vaste zuurstofhoudende stoffen, die in betrekkelijk nauw verband met de terpenen staan en die men samenvat onder den naam van kamfer. De formule van deze stoffen is $C_{10}H_{16}O$ of $C_{10}H_{18}O$. De terpenen en kamfers staan in verband met een aromatische koolwaterstof, het cymol (paramethylisopropylbenzol) $C_{10}H_{14}$. De eerste gaan door verwarming met jodium daarin over en de kamfers door verhitting met phosforpentaoxied, onder afsplitsing van water. De gewone of Japansche kamfer ($C_{10}H_{16}O$) wordt in Japan en China verkregen door destillatie van het hout van den kamferboom *(Laurus Camphora)* met stoom en wordt door sublimatie gezuiverd. Kunstmatig kan het bereid worden uit kampheen, een terpeen, door oxydatie met een chroomzuuroplossing. Het vormt kleurlooze, doorschijnende hexagonale kristallen, welke reeds bij gewone temperatuur sublimeeren. Het smeltpunt is 175° C. In water lost het niet, in alcohol, aether, benzol en aceton gemakkelijk op. De oplossing draait het polarisatievlak rechts. In zijn chemische eigenschappen heeft het het karakter van een keton, want met hydroxylamien reageert het op gelijke wijze als deze verbindingen, het vormt dus een oxiem $C_{10}H_{16}NOH$, het kamferoxiem. Verder blijkt de ketonnatuur bij inwerking van phosforpentachloried, waardoor een dichloried ontstaat, terwijl het bij reductie twee waterstofatomen opneemt en overgaat in borneol, dat de eigenschappen van een secundairen alcohol heeft. Uit dit borneol kan men door oxydatie met salpeterzuur, de kamfer weer terugkrijgen. *Matricariakamfer,* verkregen uit de olie van Matricaria *Parthenium,* is

Digitized by Google

evenveel links- als de gewone kamfer rechts draaiend. In eigenschappen komt het verder met de gewone kamfer overeen. *Borneokamfer* of borneol $C_{10}H_{17}OH$ ontstaat door reductie van de gewone kamfer met natrium in alcoholische oplossing. Het wordt ook in de natuur gevonden en wel in de stammen van *Dryobalanops camphora* (Borneo en Sumatra). Het ruikt eenigszins naar peper. Smeltpunt 204° en kookpunt 212° C. Het links draaiende borneol vindt men als vetzure esther in verschillende naaldhoutsoorten.

Isomeer met borneol is het cineol, eveneens een in de natuur zeer verspreide stof. Zij is vloeibaar en kunstmatig te verkrijgen door inwerking van zwavelzuur op pineen, een terpeen. Bij oxydatie van gewone kamfer met salpeterzuur ontstaat voornamelijk het tweebasische kamferzuur $C_{10}H_{16}O_4$, naast kamfaan $C_{10}H_{16}O_3$ en kamforonzuur $C_9H_{16}O_6$. Met behulp van de eigenschappen van deze zuren kan men komen tot de structuurformules der kamfers. Gewone kamfer wordt gebruikt als desinfectiemiddel.

Kamferboom. Zie *Camphora.*

Kamferolie is een aetherische olie, die bij de bereiding van de kamfer uit het hout van den kamferboom *(Camphora officinalis)* in Japan als bijproduct gewonnen wordt. Men onderscheidt witte kamferolie, met een soortelijk gewicht van 0,89, die uit de terpenen en een weinig cineol bestaat, en zwarte kamferolie, met een soortelijk gewicht van 0,92 tot ruim 1, uit safrol, eugenol en sesquiterpeen bestaande. Beide oliën zijn rechts draaiend en ruiken naar kamfer. Kamferolie wordt in Japan als brandolie en tot bereiding van lak en roet gebruikt, in Europa wordt zij tot safrol verwerkt, waarbij als nevenproducten lichte en zware kamferolie ontstaan, die bij het parfumeeren van minderwaardige zeepsoorten dienst doen.

Kamferspiritus is een oplossing van 1 deel kamfer in 9 deelen olijfolie en wordt in de geneeskunde vooral gebruikt om te wrijven, ook wel als onderhuidsche inspuiting.

Kamgaren. Zie *Garen.*

Kamgras, *Cynosurus,* plantengeslacht uit de familie der *Gramineeën,* met aarvormige, eenzijdige pluim. Vruchtbare aartjes 2—3-bloemig en met een kamvormig, onvruchtbaar, slechts uit kafjes bestaand aartje aan den voet. Vijf soorten in de gematigde zone der oude wereld; 1 in de nieuwe wereld geïmmigreerd.

C. cristatus L., gewoon kamgras, met lijnvormige aarpluim; kroonkafjes en onvruchtbare kafjes slechts stekelpuntig, niet genaald; in geheel Europa in graslanden voorkomend ondergras; geldt voor een vrij goed hooi- en een zeer goed weidegras; is vrij rijk aan voedingsstoffen, maar weinig productief.

C. echinatus L., stekelkamgras, waarvan de kroon- en de onvruchtbare kafjes genaald zijn, is een akkeronkruid in Zuid-Europa.

Kamille *(Matricaria)* is de naam van een geslacht dat tot de familie der *saamgesteldbloemigen (Compositen)* behoort. Dit laatste onderscheidt zich door dakpansgewijs over elkander liggende omwindselblaadjes, een kegelvormigen, inwendig hollen bloembodem zonder strooschubben, lintvormige vrouwelijke

Gewone kamille.

straalbloemen, buisvormige, tweeslachtige schijfbloemen en bijna rolronde vruchtjes zonder zijvleugels. De straalbloemen zijn wit, de schijfbloemen geel. In ons land, op bouwland en aan wegen, groeit de *echte kamille (M. Chamomilla* L.), een éénjarige plant (zie de afb.) met dubbel vindeelige bladeren, draadvormige bladslippen en naar beneden omgeslagen straalbloemen en de *reukelooze kamille* met een kort-kegelvormige gevulde bloembodem. — In de apotheek vindt men ook de *Roomsche kamille (Anthemis nobilis* L.), die in Frankrijk, Spanje en Italië in het wild groeit. Zij onderscheidt zich door grootere bloemen en een platten bloembodem, waarop de strooschubben niet ontbreken. Zie ook *Anthemis.*

Kamkiewigen *(Ktenobranchia)* zijn weekdieren, die een onderorde vormen van de orde der Voorkieuwigen. Er behooren een groot aantal slakken toe met een goed ontwikkelde kamvormige kieuw. Slechts de links gelegen nier en de aan denzelfden kant gelegen voorkamer van het hart is aanwezig. De meeste hebben lange, gedraaide, torenvormige schelpen. De oogen bevinden zich vaak aan de wortels der voelsprieten.

Digitized by Google

Kamkieuwwormen *(Pectinarea)* vormen een geslacht van de groep der kokerwormen. Boven de mondopening bevindt zich een halvemaanvormige lob en aan weerskanten van den mond twee bundels voelsprieten, die tot grijpen geschikt zijn. Aan de koplob ontspringen twee voeldraden en daartusschen goudglanzende borstels. Aan de op den kop volgende ringen staan de kamvormige kieuwen. De kamkieuwwormen maken kokertjes, die ze samenvoegen van zandkorrels en die een kunstig mozaïek vormen. Op onze stranden vinden we dikwijls de iets kegelvormig toeloopende kokertjes van het *goudkammetje*, een der soorten van dit geslacht.

Kammerer, *Jakob Friedrich*, de uitvinder der phosforlucifers, werd den 24sten Mei 1796 te Ehningen geboren. Na verschillende beroepen te hebben uitgeoefend, vervaardigde hij sedert 1830 strijklucifers met een kop, uit zwavelantimonium en kaliumchloraat bestaande. In 1832 of 1833 moet hij het gebruik van phosfor inplaats van zwavelantimonium in de lucifersfabricage hebben ingevoerd. *Kammerer* werd in 1838 tot een tweejarige vestingstraf veroordeeld, wegens het meedoen aan de Koseritzsche militaire samenzwering, maar wist te vluchten. Hij werd daarop lucifersfabrikant te Seefeld bij Zurich en overleed den 1sten December 1857 te Ludwigsburg.

Kamoes (Arabisch = *Oceaan*) is de naam van het beroemde woordenboek der Arabieren, geschreven door den Pers *Medjd ed-Din Mohammed-ibn-Jakoeb Firoezabi-Shirazi*, die in 1414 overleed. De Kamoes is onder de Arabieren in hoog aanzien.

Kamos is de naam van de voornaamste godheid der Moabieten, naast wien als vrouwelijke godheid *Istar* genoemd wordt. Wij lezen in 1 Kon. 11 : 17, dat *Salomo* voor *Kamos* een heiligdom oprichtte in de nabijheid van Jeruzalem en in 2 Kon. 3 : 27, dat *Mesa*, de koning der Moabieten, zijn eerstgeboren zoon aan *Kamos* offerde om dezen gunstig te stemmen. Uit de z. g. *Mesa-inscriptie* (zie aldaar) weten wij nader betreffende *Kamos*, dat diens aard en vereering veel overeenstemming vertoonde met wat ons van de godsdienstige gebruiken der oude Israëlieten uit het Oude Testament bekend is.

Kamp noemt men een vereeniging van troepen in tenten, hutten of barakken; inwendige dienst en beveiliging komen overeen met die in bivaks (zie aldaar). Het wordt in vredestijd betrokken tijdens de groote legeroefeningen, ook om de soldaten in de onmiddellijke nabijheid van de oefeningsterreinen tijdelijk onder dak te kunnen brengen.

Vaste plaatsen, waar jaarlijks gekampeerd wordt, vindt men hier te lande te Harskamp voor de infanterie, te Oldenbroek voor de artillerie en te Zeist voor de genie; in Frankrijk te Châlons voor alle wapens.

Verschanste legerplaatsen of geretrancheerde kampen zijn kringvestingen die door hare groote uitgebreidheid en belangrijke hulpbronnen voor legering, uitrusting en verpleging in staat zijn om, behalve hare bezetting tot eigen verdediging, tijdelijk ook een mobiele legermacht op te nemen, die tot offensieve doeleinden buiten de vesting bestemd is. Gedurende den Wereldoorlog hebben de geretrancheerde kampen van Antwerpen en Boekarest niet beantwoord aan de daarop gestelde verwachtingen.

Kampanje. Zie *Schip*.

Kampar, een van de groote rivieren van Sumatra, ontstaat uit de vereeniging van den Kampar kanan en den Kampar kiri, die op de oostelijke hellingen van de uitloopers van het Barisangebergte ontspringen. Het stroomgebied van deze rivieren is zeer uitgestrekt. De Kampar kanan ontspringt in het gouvernement Sumatra's Westkust, is aanvankelijk een woeste bergstroom, vormt twee uur ten O. van Kota Tenga het bergmeer Poela Kintjong, neemt de Ajer Kapou en de Mahi met hun zijrivieren op, stroomt door de Padangsche Bovenlanden en bereikt daarna het rijk Siak. De Kampar kiri ontstaat uit de vereeniging van den Sinjinji of Soengingi, die rechts de zijrivieren Sinamo, Soembatjang en Batang Lemboe met den Batoeng, en links den Batang Binatar en den Sapoe opneemt, en den Sibajang of Saboejang, die slechts twee zijrivieren van eenige beteekenis, den Siloemboeng en den Bio met den Kapas bezit. Later neemt de Kampar kiri links den Sitangkei, den Lipat, den Panghidoepan en den Kaloeloet, rechts den Teso en den Singgawei op. Niet ver beneden de monding van den Singgawei vereenigen zich Kampar Kanan en Kampar Kiri. De samenvloeiing van beide is als Moeara Sako bekend. Na de vereeniging stroomt de Kampar naar het N.O. tot even voorbij de hoofdplaats Pelawan, buigt daarna naar het Z.O. om en vormt niet ver van de monding het riviereilandje Poeloe Moeda. Vóór de monding, die naar het N.O. gericht is, liggen een aantal eilandjes. De linker zijrivieren, de Boko Boko, de Alang Djago en de Pelawan zijn alle van weinig belang, de rechter zijrivieren, de Si Gati met den Si Gati kanan en den Si Gati kiri, en de Nilo, die rechts den Napoeh Gadang en den Batang Ajer Itam en links den Batang Manaham, den Madang, den Panai, den Koendoer en den Sawan opneemt, zijn van meer beteekenis en voeren op verschillende plaatsen magnetisch ijzerzand af. Beneden Pelalawan neemt de Kampar rechts nog den Boeloeh, den Toeloem, den Seda, den Merawang en tal van kleinere zijriviertjes op. De Kampar is van minder belang dan de andere rivieren op Sumatra's Oostkust, door een gevaarlijke vloedgolf, de „bena" en door een breede zandbank vóór de monding.

Kampen, een gemeente in de provincie Overijsel, omvat de stad Kampen, de voorstad Brunnepe, het Kamper-Eiland en het eiland Schokland, beslaat eene oppervlakte van 62,96 H.A. en telt (1916) 20 062 inwoners.

De stad *Kampen* (zie de plaat) was vroeger een der grootste en belangrijkste handelssteden van ons vaderland. Omstreeks 1230, althans zeker vóór 1248, zijn door den Utrechtschen bisschop aan Kampen stedelijke rechten verleend, terwijl in 1252 de stad reeds belangrijke privileges verkreeg van den koning van Denemarken. De handel op Schonen, in Zweden, is het uitgangspunt voor Kampen's ontwikkeling geweest. In 1416 had Kampen 120 schepen in de groote vaart en telde de stad omstreeks 13 000 inwo-

Digitized by Google

KAMPEN

1. Cellebroederspoort. 2. Vloeddijk en Burgwal.

Digitized by Google

Digitized by Google

ners. Door den achteruitgang en het eindelijk verval van de Hanze, waarvan Kampen in 1441 lid geworden was, en vooral ook door de verzanding van den IJsel is Kampen's handel in later jaren sterk achteruit gegaan. Het aantal inwoners daalde voortdurend en bedroeg in 1748 nog slechts 5370. De verbetering der rivier in de 19de eeuw maakte het mogelijk, dat de scheepvaart en handel begonnen te herleven. Wat de financiën der gemeente betreft, worden de jaarlijksche uitgaven voor een groot deel gedekt door de opbrengst der stadslanderijen, waarvan die op het Kamper-Eiland (zie aldaar) de voornaamste zijn. Behalve de stadslanderijen treft men in deze gemeente nog uitgestrekte weidevelden aan, die bekend zijn onder den naam Broekweiden of Burgerweiden, en waarvan het gebruik uitsluitend vergund is aan burgers der gemeente Kampen, die door aankoop of overerving in het bezit zijn van het Grootburgerrecht. Het aantal dezer Grootburgers bedraagt thans nog omstreeks 700. De boterhandel is in den laatsten tijd sterk achteruit gegaan door toelating van een boterfabriek op het Kamper-Eiland. De teelt van biezen en riet levert in deze gemeente goede uitkomsten op, terwijl ongeveer 30 hectaren voor tuinbouw worden gebruikt. Van de industrieele ondernemingen kenmerkt zich vooral de tabaks- en sigarenindustrie door buitengewone levendigheid, terwijl ook de Kamper Emaille-fabriek te Brunnepe, een orgelfabriek en een tweetal groote steenfabrieken in de nabijheid der stad bloeien. De zeevisscherij wordt grootendeels uitgeoefend door de vroegere bewoners van het eiland Schokland (zie aldaar), die zich in Kampen hebben nedergezet; de zoetwatervisscherij is van weinig beteekenis.

De stad Kampen is gebouwd op den linkeroever van den IJsel en ligt aan de spoorlijnen naar Zwolle en naar Hattem, was oudtijds, als vesting, met muren en wallen omringd. In het laatst van de 18de en begin der 19de eeuw werden de vestingwerken geslecht, waarop later een fraai plantsoen werd aangelegd. Van de poorten zijn thans alleen de Koornmarktspoort, de Broeder- en de Cellebroederpoort nog in wezen. Onder de overige fraaie gebouwen noemen wij vooreerst het Oude Raadhuis, in 1899 onder leiding van *Cuypers* gerestaureerd; verder een nieuw Museum van Oudheden, de Boven-, en Buitenkerken, beide in 1369 gebouwd (of althans herbouwd) door *Rutger van Ceulen*, zoomede de Nieuwe Toren in 1649 tot 1664, opgebouwd volgens de plannen van den Amsterdamschen architect *Philippus Vingboons;* voorts de brug over den IJsel, gebouwd in 1872—1874. Aan onderwijsinstellingen bezit de plaats een stedelijk gymnasium, een gemeentelijke H. B. S. met 5-jarigen cursus, een normaalschool, muziekschool en burger-avondschool, benevens onderscheidene lagere scholen. Bovendien treft men er verschillende inrichtingen aan voor bijzonder onderwijs, n.l. de Theologische School van de Gereformeerde Kerken in Nederland, tot opleiding van predikanten bij dit kerkgenootschap, zoomede het aan deze inrichting verbonden gymnasium, alsmede verschillende bijzondere scholen, voor lager en m. u. l. onderwijs. Ook zijn te Kampen gevestigd het Instructie-Bataillon (zie aldaar) met den Hoofdcursus (zie aldaar) en bezit de plaats talrijke liefdadige instellingen.

Kampen, *Nicolaas Godfried van,* een Nederlandsch letterkundige, den 15den Mei 1776 te Haarlem geboren, bezocht scholen te Haarlem, Krefeld en Mühlheim aan den Rijn, keerde in 1792 naar Haarlem terug en legde zich toe op het vaderlijk bedrijf, de bloemisterij. In 1795 echter vertrok hij naar Leiden, om aldaar bij de gebroeders *Murray* voor den boekhandel te worden opgeleid. Hij legde zich inmiddels toe op de studie der oude en nieuwe talen en verbond zich in 1801 aan de redactie der Leidsche Courant. Het volgend jaar werd hij tevens deelgenoot in bovenvermelden boekhandel, doch deze ging achteruit en bedreigde hem met het verlies van zijn geheele vermogen, zoodat hij zich daaraan ontrok (1805). Hij begon nu les te geven in nieuwe talen en aanvaardde in 1810 de redactie van een staatkundig nieuwsblad te Alphen. De verwachtingen, die hij van deze werkzaamheid koesterde, werden echter niet vervuld; in 1811 keerde hij naar Leiden terug, hervatte zijne betrekking als redacteur der Leidsche courant en als onderwijzer in de Hoogduitsche en Engelsche talen, werd bibliothecaris van de Bibliotheca Thysiana en ontving in 1815 zijn benoeming tot lector in de Hoogduitsche taal aan de academie en gaf tevens onderwijs aan het instituut Noorthey te Voorschoten. In 1829 werd hij beroepen tot hoogleeraar in de Nederlandsche letterkunde en geschiedenis aan het athenaeum te Amsterdam, welk ambt hij aanvaardde op den 30sten November van dat jaar met een redevoering „Over den geest der Nederlandsche letterkunde". Hij overleed den 15den Maart 1839 te Amsterdam. De hoogleeraar *S. Muller,* gaf van hem een „Levens- en karakterschets" (1840). Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Zedekundige schoonheden der Ouden enz." (4 dln., 1807—1810), „Beknopt geschiedkundig overzicht der groote gebeurtenissen in Europa van den Vrede van Amiens tot de verovering van Parijs" (2 st., 1814) en „Geschiedenis der Fransche heerschappij in Europa" (8 dln., 1815—1823), „Verkorte geschiedenis der Nederlanden" (2 dln., 1819—1820, 3de druk 1838—1839), „De aarde beschouwd in haren natuurlijken toestand enz." (3de druk 1841), „Handboek der Hoogduitsche letterkunde enz." (4 st., 1825—1828, „Beknopte geschiedenis der letteren en wetenschappen in de Nederlanden enz." (3 dln., 1821—1826), „Proeve eener geschiedenis der Kruistochten" (4 dln., 1826), „Vaderlandsche karakterkunde enz." (2 dln., 1826—1828), „Geschiedenis van Griekenland" (7 dln., 1827—1835), „Afrika en deszelfs bewoners enz." (3 dln., 1822), „Geschiedenis der Nederlanders buiten Europa" (3 dln., 1831—1833), „Geschiedenis van den vijftienjarigen vrede in Europa van 1815—1830" (1832), „Gedenkboek van Hollands moed en trouw gedurende den Belgischen opstand" (1834), „Handboek van de geschiedenis der letterkunde bij de voornaamste Europeesche volken in nieuwe tijden" (1835—1837) en „Geschiedenis der Christelijke kerk in de vroegste eeuwen tot op den tijd der Kruistochten" (1839). Hij redigeerde voorts

Digitized by Google

van 1815—1821 „Mnemosyne" (met *Tydeman*) en van 1822—1830 het „Magazijn voor wetenschappen, kunsten en letteren". Daarenboven heeft hij een groot aantal vertalingen geleverd, vooral van aardrijks- en geschiedkundige werken en romans, alsmede een groot aantal opstellen in tijdschriften. Te bejammeren blijft het, dat men, wegens overijling in redactie of correctie, niet altijd op zijn gegevens vertrouwen kan.

Kamperduin, een hoog duin aan de Noordzee bij het gehucht Kamp in de Noordhollandsche gemeente Schoorl, is bekend door den zeeslag van Kamperduin, geleverd den 11den October 1797. De Fransch-Bataafsche vloot onder admiraal *De Winter* leed aldaar de nederlaag voor de Engelsche onder den vice-admiraal *Duncan,* die na deze overwinning den titel ontving van Viscount of Camperdown.

Kamper Eiland. Zie *Kampereilanden.*

Kamper Eilanden is de naam, waarmede de IJsel-delta wordt aangeduid. Zij wordt gevormd door de monden van den IJsel, wordt begrensd door de Zuiderzee, het Ganzediep, het Keteldiep en het Rechtediep en maakt geologisch met de randen van den polder Mastenbroek één geheel uit. Doordat de delta slechts door lage kaden tegen de zee beschermd is, wordt zij dikwijls overstroomd en alleen de op hoogten gelegen boerderijen blijven dan zichtbaar. De bodem, welke uit zeeklei bestaat, is tengevolge van deze overstroomingen beter voor veeteelt en hoojbouw dan voor landbouw geschikt. De Kampereilanden bestaan uit het Kampereiland, de Mandjeswaard en de Kattenwaard, samen 2000 H.A. groot. Reeds in de 14de eeuw werden deze landen, bij gelegenheid der verdeeling en indijking van Mastenbroek, door *Jan van Arkel,* bisschop van Utrecht, en de overige mede-gerechtigden, aan de stad Kampen in eigendom overgedragen, waartegen Kampen echter afstand moest doen van hare rechten in Mastenbroek. Sinds dien tijd bleef de stad in het rustig bezit dezer landen.

Behalve de landerijen, behooren ook de biesvelden, aan de zeekust vóór het Kamper Eiland en bij het Zwolsche Diep gelegen, in eigendom aan de gemeente Kampen. In 1886 werd van gemeentewege begonnen met den aanleg van biesvelden en in 1889 daarvan de eerste verpachting gehouden. De gemeente is sedert voortdurend met het aanplanten van nieuwe biesvelden voortgegaan.

Kamperfoelie. Zie *Caprifoliaceeën.*

Kampernoelje (zie de plaat *Paddestoelen*) is de naam van een eetbaren champignon of paddestoel (*Agaricus campestris* L.), die ook in ons land dikwijls voorkomt. Zij behoort tot de groep der *Zwammen (Fungi).* Deze zwam is in hare jeugd bijna bolrond en wit en heeft later een hoed met rozeroode, later bruinachtige plaatjes, terwijl de steel van een ring voorzien is. Zij groeit in tuinen en weiden, wordt ook in bakken, meestal in donkere ruimten, gekweekt en is zeer smakelijk. De teelt is zeer omslachtig en moeielijk. Zij gelukt door oude stukjes mest, doorweven van myceliumdraden, in gedroogden toestand, ondiep in half verrotten paardenmest uit te planten. In 't bed van paardenmest vormt zich na korten tijd een zwamdradennet, dat na voldoende rijpheid, met lichten, verschen, weinig water bevattenden grond bedekt wordt. In ons land wordt weinig aan de teelt der paddestoelen gedaan.

Kämpfer, *Engelbert,* een Duitsch ontdekkingsreiziger, den 16den September 1651 te Lemgo in het graafschap Lippe geboren, studeerde in de medicijnen en bezocht reeds op jeugdigen leeftijd het noorden van Duitschland, Pruisen, Polen en Zweden en ging als gezantsschapssecretaris in Zweedschen dienst naar Rusland en Perzië. Vervolgens trad hij als heelmeester in dienst van de Nederlandsche Oost-Indische Compagnie en bezocht Ceylon, Koromandel en Bengalen. In 1689 keerde hij naar Batavia terug, bereisde Java en vertrok in 1690 over Siam naar Japan. Hier bezocht hij tot tweemaal toe de hoofdstad Jedo en kwam in 1692 weder te Batavia. In 1694 keerde hij terug naar Europa, werd in zijn geboorteplaats lijfarts van den graaf *zur Lippe* en overleed aldaar den 2den November 1716. Gebruik makende van bouwstoffen, hem door onzen landgenoot *Johannes Camphuys* verschaft, leverde hij een beschrijving van Japan, die naar het Hoogduitsch handschrift in het Engelsch werd vertaald onder den titel: „The history of Japan, with an account of the ancient and present state of government of that empire etc." (2 dln., folio, 1727), welk boek later in het Fransch en Nederlandsch vertaald en eerst in 1777 in het Hoogduitsch uitgegeven is. Ook schreef hij: „Armoenitatum exoticarum politico-physico-medicarum, quibus continentur variae relationes etc. rerum Persicarum et ulterioris Asiae fasciculi V" (1712) en „Icones selectae plantarum, quas in Japonia collegit et delineavit E. Kämpfer" (1691). Het grootste deel van zijn handschriften ligt ongedrukt in het Britsch Museum.

Kämpferia *L.,* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Scitamineeën.* Het onderscheidt zich door een buisvormigen kelk, een bloemkroon met dubbelen rand, bloembladvormige meeldraden, een knodsvormigen stempel en een 3-hokkige, veelzadige doosvrucht. Het is alzoo genoemd naar den vermaarden reiziger *Engelbert Kämpfer* (1651—1716) en omvat overblijvende bolgewassen, die in de keerkringsgewesten groeien en waaronder zich onderscheiden geneeskrachtige planten en sierplanten bevinden. Van de soorten noemen wij *K. Galanga* L., in Oost-Indië voorkomende, met witte, welriekende bloemen en specerijachtige wortels; — *K. pandurata* Roxb., die op Sumatra te huis behoort; — *K. rotunda* L., ook met witte welriekende bloemen; — voorts *K. elegans* Wall., *K. latifolia* Don. en *K. ovalifolia* Rosc., welke, uit Oost-Indië afkomstig, als sierplanten worden gekweekt.

Kamphausen, *Adolf,* een Duitsch godgeleerde, den 10den September 1829 te Solingen geboren, bezocht de hoogere burgerschool te Barmen, het gymnasium te Elberfeld en de hoogeschool te Bonn, was van 1855 tot 1859 secretaris van *Bunsen* en privaatdocent in de theologie te Heidelberg en werd vervolgens hoogleeraar in de theologie en directeur van het theologisch seminarium te Bonn, waar hij in 1910 is overleden. Van zijn geschriften vermelden wij: „Das Lied

Digitized by Google

Moses" (1862), „Das Gebet des Herrn" (1866), „Die Hagiographen des Alten Bundes" (1868), „Die Chronologie der hebräischen Könige" (1883), „Das Buch Daniel und die neueren Geschichtsforscher" (1893), „Die berichtigte Lutherbibel" (1894) en „Das Verhältnis des Menschenopfers zur israelitischen Religion" (1896). Ook bezorgde hij den derden druk van de „Einleitung in die Heilige Schrift" (1870) van *Bleek*.

Kampioen (in het Latijn *campus*) is de naam van een strijder in een tweegevecht. Vroeger had men kampioenen, die hun werk er van maakten om in een tweegevecht voor anderen te strijden. In Engeland noemde men kampioen des konings iemand, die na de kroning van den vorst van top tot teen gewapend en te paard in Westminsterhall den strijdhandschoen ter aarde wierp en ieder ten tweekamp opriep, die weigerde de rechten des konings te erkennen. Reeds ten tijde van *Richard III* (1377) vindt men dien kampioen vermeld.

Kampong is de Maleische benaming voor wijk. Op Java is een kampong een omheind erf van woningen of een wijk.

Kamptz, *Karl Albert Christoph Heinrich von*, een Pruisisch staatsman, den 16den September 1769 te Schwerin geboren, studeerde te Göttingen, trad in 1790 in Mecklenburg-Strelitz in staatsdienst, was van 1817—1825 directeur van het Pruisische politie-ministerie, daarna directeur aan het ministerie van Justitie en werd in 1832 minister van Justitie, welk ambt hij tot 1842 bekleedde. *Kamptz* heeft zich gehaat gemaakt door zijn gestrengheid tegenover de leiders der zoogenaamde demagogische woelingen, waarom ook zijn „Codex der Gendarmerie" (1815) bij het Wartburgfeest (1817) mede verbrand werd. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Beiträge zum mecklenburgischen Staats- und Privatrechte" (6 dln., 1795—1805) en „Die Provinzial- und statutarischen Rechte in der preuszischen Monarchie" (3 dln., 1826—1828). Ook gaf hij de „Jahrbücher für die Preussische Gesetzgebung" en „Annalen der preussischen innern Staatsverwaltung" uit. Hij overleed den 3den November 1849 te Berlijn.

Kamrad. Zie *Tandrad*.

Kamschelpen (*Pectiniden*) vormen een familie van plaatkieuwige weekdieren, ze hebben een gelijk- of ongelijkkleppige schaal met rechten slotrand en dikwijls met waaiervormige ribben en lijsten. De mantelranden dragen talrijke tentakels en dikwijls oogen; de voet is klein. Enkele zitten door middel van hun gewelfde schaalklep vast. De schelpen, waarin wel vleeschresten worden opgediend, behooren aan een vertegenwoordiger dezer groep.

Kamthi is een stad in het district Nagpoer in het binnenland van Britsch-Indië. Zij ligt, dicht bij Nagpoer, aan de rivier Kanhan en in de buurt van den spoorweg. De stad heeft 70 Hindoetempels, 5 moskeeën, een Protestantsche en een Katholieke kerk met een klooster. Er ligt een sterke bezetting. Het aantal inwoners is 38 888. Er is een belangrijke handel in vee, katoen, zout en timmerhout.

Kamtsjadalen zijn de bewoners van zuidelijk Kamtsjatka en van het noordelijke eiland der Koerielen, Sjoemsjoe. Zij behooren tot de *Hyperboreeërs* (zie aldaar). Door drankzucht en binnengesleepte ziekten verdwijnen zij al meer en meer en tellen thans nog slechts ongeveer 1200 zielen. Zelf noemen zij zich *Itelmen*, de naam Kamtsjadalen komt van het woord *Kontsjal*, waarmee de *Korjaken* (zie aldaar) hen aanduiden. Ze zijn volhardende voetgangers en tevens bekwaam in het besturen der hondensleden en het africhten der honden. In den winter wonen zij in holen in den grond, welke zij met graszoden dekken, in den zomer echter in hutten, gebouwd op hooge balkwerken (*Balagnanen*). Slechts een gering getal belijdt het Christendom.

Kamtsjatka, een vulkanisch, met hooge bergketens bedekt schiereiland in het noordoosten van Azië, heeft een oppervlakte van 270 483 v.km., is 1350 km. lang en 225—450 km. breed, grenst in het oosten aan de Zee van Kamtsjatka en in het westen aan de Zee van Ochotsk. De deels uitgebluschte vulkanische berggevaarten worden voortgezet op de Koerilen, welke wederom aansluiten aan Japan. De oostkust is omgeven door een dubbele keten van vuurspuwende bergen, die bij Kaap Lopatka (51°4′ N.Br.) een aanvang neemt en zich uitstrekt tot 57° N.Br. Van de tot nu toe bekende 40 vulkanen van deze keten zijn 14 nog werkzaam. De hoogste zijn de Kljoetsjew (4877 m.), waarvan de laatste uitbarsting in 1854 plaats had, en de Schiweljoetsj (3215 m.). Slechts weinige blijven beneden de sneeuwgrens, die 1600 tot 1700 m. hoog ligt. Over het midden van het schiereiland loopt een derde keten, evenwijdig aan de genoemde; zij bestaat grootendeels uit voormalige vulkanen. De westzijde van het schiereiland is meer vlak en met lage heuvelreeksen bedekt. Men vindt op het schiereiland zwavelbronnen, zwavellagen en warme bronnen. Hevige aardbevingen zijn niet zeldzaam. De meeste rivieren monden uit aan de westkust; de rivier van Kamtsjatka, die bij het voorgebergte Kamtsjatka aan de oostkust uitmondt, is de voornaamste. Aan haar oevers strekken zich vruchtbare landen uit, waar men haver, gerst, rogge, aardappelen en groenten verbouwt. Het klimaat is zeer ruw: de winter duurt 9 maanden en elk jaargetijde vriest het. De berghellingen zijn begroeid met berken-, lorken- en dennenboomen of met grazige weiden, terwijl in het noordoostelijk gedeelte de grond met rendierenmos is bedekt. De meren en rivieren bevatten overvloed van visch, vooral zalm, en in de aangrenzende zeeën vindt men walvisschen, robben, kabeljauw en haring, benevens een ontelbare menigte watervogels aan de oevers. Op het land leven groote beren, wolven, rendieren, vossen, pelsdieren, wilde hoenders enz. Het schiereiland is zeer schraal bevolkt.

Het aantal inboorlingen, tot de stammen der Kamtsjadalen, Korjaken en Lamoeten behoorende, bedraagt eenige duizenden. De heerschende godsdienst is de Grieksch-orthodoxe, enkele stammen huldigen nog den Sjamanendienst. Men treft hier en daar Russische volksplantingen aan. De belangrijkste plaats is Petrapawlowsk aan de oostkust.

Kamtsjatka werd tegen het einde der 17de eeuw door de Russen in bezit genomen. Als ont-

Digitized by Google

dekker wordt *Wladimir Atlassow* genoemd, die omstreeks 1697 de stad Werchne-Kamtsjatsk stichtte. In 1803 werd het schiereiland tot een afzonderlijk district verheven, en in 1812 kwam het onder het bestuur van het Marineministerie. In 1855 echter werd het bij het kustgewest van Oost-Siberië gevoegd, waarvan het in 1908 gescheiden werd, om met de commandeurseilanden onder het gezag van den militairen gouverneur van Nikolajewsk geplaatst te worden; sedert 1910 behoort het tot het gouvernement Kamtsjatka, 1 257 110 v.km. groot met 35 800 inwoners en met Petrapawlowsk tot hoofdstad.

Kämtz, *Ludwig Friedrich,* een Russisch meteoroloog, die zich vooral verdienstelijk heeft gemaakt door klimatologische onderzoekingen en door verbetering van de theorie der instrumenten, werd den 11den Januari 1801 te Treptow aan de Rega geboren. Hij was achtereenvolgens privaatdocent (1823) en hoogleeraar (1827—1841) in de natuurkunde aan de universiteit te Halle en daarna te Dorpat (1841—1865). Vanhier werd hij als directeur van het centraal physisch observatorium naar Petersburg beroepen, waar hij den 20sten December 1867 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Lehrbuch der Meteorologie" (3 dln., 1831—1836), „Vorlesungen über Meteorologie" (1840) en „Ueber das Klima der südrussischen Steppen" (in het „Repertorium für Meteorologie", waarvan 3 deelen (1859—1864) door hem werden geredigeerd).

Kamyschin, een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Saratow, aan den mond der Kamyschenka en aan de Wolga gelegen, heeft een stedelijke bank, een levendigen handel en telt 16 834 inwoners.

Kan in de wapenkunde wordt voorgesteld door een kan, waarvan het oor heraldisch links en de tuit rechts is gekeerd (zie de fig.), terwijl zij soms twee ooren heeft.

Kan.

Kan (Chineesch) is de aanduiding van een Japansch oorlogsschip en wel zóó, dat deze achter den naam van het schip wordt geplaatst, bijv. Jamato-kan.

Kan is een vroegere Nederlandsche maat voor vloeistoffen, tegenwoordig gelijk aan een liter.

Kan. of *Kans.* is de afkorting voor Kansas.

Kan, *Johannes Benedictus,* een Nederlandsch letterkundige, den 31sten Augustus 1831 te Groningen geboren, promoveerde aldaar in de rechten (op theses) en in de letteren op een dissertatie: „De Ephoris Spartanis", en was achtereenvolgens rector te Doesburg, te Nijmegen en aan het Erasmiaansch gymnasium te Rotterdam. Hij schreef: „Geschiedenis van het Erasmiaansch Gymnasium", opstellen over „Het Hooger Onderwijs", over „Erasmus" enz. in de „Nieuwe Rotterdammer Courant", „Bloemlezing uit Latijnsche dichters (met dr. *Schröder,* 3 st.)", „Latijnsch-Nederlandsch woordenboek" (met laatstgenoemde), „Latijnsche grammatica", „Iets over het epigram", „Achterwaarts 1581—1881, en Epistola ad virum clarissimum C. G. Cobet" (in „Mnemosyne"), „Ons hooger onderwijs" (1866), „Geschiedenis der apostolische school te Nijmegen" en „Studie over Horatius I 28", beide in het „Tijdschrift voor Gymnasiën", „Oud maar niet verouderd enz." (1869). Ook gaf hij uit een „Historisch-Geographische atlas" (1861) en „Des. Erasmi, Stultitiae laus" (1898). In 1897 trad hij af als rector; hij overleed den 28sten Juni 1902 te Apeldoorn.

Kan, *Cornelius Marius,* een Nederlandsch aardrijkskundige, den 18den Maart 1837 te Groningen geboren, was achtereenvolgens conrector te Winschoten en te Middelburg, vervolgens leeraar voor aardrijkskunde en geschiedenis aan de hoogere burgerschool te Utrecht en werd daarna benoemd tot hoogleeraar in de aardrijkskunde aan de gemeentelijke universiteit te Amsterdam, welke betrekking hij aanvaardde den 1sten November 1877. Hij schreef: „Nederland èn de kust van Guinea" (1870), „Ontdekkingsreizen van den nieuweren tijd" (1871), „Bibliografie van Nederlandsche boeken, brochures, kaarten enz. over Afrika" (met den hoogleeraar *P. J. Veth,* 1876), „Internationaal onderzoek der Afrikaansche binnenlanden" (1877), een „Atlas der natuurkundige aardrijkskunde" (met *Posthumus,* 1878) en „Handleiding bij de beoefening der economische aardrijkskunde" (2 dln., Haarlem 1911). Ook leverde hij talrijke bijdragen in verschillende tijdschriften en was jaren lang hoofdredacteur van het „Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap" (1873) en van de „Revue coloniale internationale" (1885). Hij werd wegens het bereiken van den zeventig-jarigen leeftijd in 1907 emeritus.

Kana is de naam van een vlek in Galilea, bekend door de bruiloft van Kana (Joh. 2) en als de geboorteplaats van *Nathanael* den discipel. Waarschijnlijk is het nu Kefr Kenna.

Kanaal. Zie *Kanalen.*

Kanaal, *Het,* is de naam van de zeëngte tusschen Engeland en Frankrijk, die de Noordzee met den Atlantischen Oceaan verbindt. De Engelsche naam voor dit water is *British Channel* of *English Channel,* de Fransche naam *La Manche.* Het bezit tusschen het Fransche eiland Ouessant en de Britsche kaap Landsend een breedte van 166 km., waarna het zich tusschen Dover en Calais tot op een breedte van slechts 40,5 km. *(Nauw van Calais* of *Straat van Dover)* vernauwt. De korte afstand, van kaap Gris Nez naar Dover, bedraagt slechts 32,464 km., die van kaap Gris Nez naar Foreland 33,40 km. Zijn lengte bedraagt 560 km., zijn aanzienlijkste breedte 240 km. Deze laatste bevindt zich tusschen den mond der Exe in Engeland en de reede van Cancale in Frankrijk. Aan de Fransche kust treft men drie inhammen aan, n.l. de baai tusschen kaap Gris Nez en kaap d'Antifer, waarin de Somme uitmondt, de Baai van de Seine, langs welke zich een reeks rotsgevaarten, de Calvados, verheffen en de Golf van St. Malo waarvoor de Normandische eilanden liggen, die aan Engeland behooren. De kust is op de oevers der beide rijken zeer verschillend. Op het vaste land is de kust van Bretagne aanvankelijk steil en

Digitized by Google

rotsachtig, maar met een zandgrond omzoomd. Verder oostwaarts tot aan de reede van Cancale heeft men groote zandvlakten en vruchtbare groenlanden. Vanhier af begint de kust te rijzen, is gedeeltelijk met duinen bezet of heeft er steile wanden (falaises) van kiezel-, kalk- en mergelbanken. Aan de Fransche kust vindt men, evenals aan de Engelsche kust krijtbergen, die van Dieppe tot Calais, waar zij de kapen Gris Nez en Blanc Nez vormen, loopen. De geheele Fransche kust heeft echter geen enkele goede, door de natuur gevormde haven, Cherbourg en le Havre zijn kunstwerken, de overige havens worden gevormd door de riviermondingen, welke slechts ten tijde van hoogwater voor groote schepen toegankelijk zijn. Daarentegen heeft men aan de Engelsche zijde een steil rotsachtig strand met talrijke insnijdingen en riviermonden, welke uitstekende havens aanbieden, die door landtongen en kapen beveiligd zijn tegen de stroomen en noordwestelijke stormen. Als grootere inhammen verdienen hier vermelding: de Mountsbaai ten W. van kaap Lizard, de Lymebaai bij de Bill of Portland, de Poolebaai en de beroemde Reede van Spithead bij het eiland Wight. Van de natuurlijke havens zijn die van Plymouth en Portsmouth de belangrijkste, van de kunsthavens die van Weymouth en Dover. Het Kanaal heeft de geringste diepte tusschen Calais en Dover, waar het op de diepste plaats slechts 55 m. bedraagt. Eigenaardig is het, dat de vloed er tegelijk van beide zijden binnendringt, zoodat hij bij de beide kusten een buitengewone hoogte bereikt; bij South Foreland in Engeland bedraagt deze bij springtij 4—7 m., bij Calais 7 m. en bij St. Malo verheft zich het water bij springvloed zelfs tot bijna 14 m. Het Kanaal is voor de scheepvaart zeer belangrijk. Het is de drukst bevaren zeestraat van de geheele aarde; daar echter veelvuldig mist voorkomt en de strooming zeer verschillend is en op enkele plaatsen een groote snelheid bezit, is het tevens een van de gevaarlijkste straten. Het gevaarlijkst is het verkeer in het Nauw van Calais, waar men de zandbanken, Varne en Colbart aantreft. Bij nacht wordt het Kanaal van beide oevers uit door 200 kustlichten beschenen. Vooral beroemd is de lichttoren van Eddystone (zie aldaar) bij Plymouth.

Het reeds herhaaldelijk ter sprake gebrachte plan, om een tunnel onder het Kanaal te boren, is tot dusver telkens afgestuit op het verzet van het Engelsche volk, om krijgskundige redenen. Ook het plan om tusschen South Foreland en kaap Blanc Nez een spoorwegbrug te bouwen, door een Fransche maatschappij voorgesteld, vond in Groot-Brittannië geen steun.

Kanaalpand. Zie *Kanalen.*

Kanaalpeil. Zie *Kanalen.*

Kanaalstralen. Zie *Electrische ontladingsverschijnselen in verdunde gassen.*

Kanaalzone noemt men de streek, waardoor het Panamakanaal (zie aldaar) is gegraven en waarover de souvereiniteit feitelijk door de republiek Panama aan de Vereenigde Staten van N.-Amerika is afgestaan. Bij het den 18den November 1903 tusschen beide staten gesloten verdrag, waarbij aan de Vereenigde Staten concessie werd verleend tot het graven van het kanaal, verkregen deze tevens het definitieve gebruik van een strook lands ter breedte van 5 mijlen aan weerszijden van het te graven kanaal, waarin de Vereenige Staten uitsluitend het toezicht over de politie, de rechtspraak, den gezondheidsdienst enz. zouden mogen uitoefenen; tevens werden met het oog op het aanleggen van verdedigingswerken tot bescherming van het kanaal, de kuststreek der Kanaalzône en de eilanden in de Golf van Panama afgestaan. De steden Panama en Colon zouden onder de souvereiniteit der republiek Panama blijven, maar in alle aangelegenheden, welke sanitaire en quarantaine maatregelen betroffen, zouden de Vereenigde Staten er het hoogste gezag uitoefenen.

De oppervlakte der Kanaalzône bedraagt 1164 v.km., het aantal bewoners (1913) 61 279. Zij vormt een militair reservation, vandaar dat het aan geen burgerlijke personen geoorloofd is er zich te vestigen of er eigendommen te verwerven. Aan het hoofd van het bestuur staat een gouverneur, waartoe den 1sten April 1914 kolonel *Goethals*, bekend als de bouwer van het kanaal, benoemd werd.

Kanaän. Zie *Palestina.*

Kanagawa, een voormalige havenstad op het Japansche eiland Nipon, aan de baai van Jeddo, werd in 1859 voor de Europeanen opengesteld, maar wegens te geringe diepte der haven, ten gunste van het naburige Jokohama opgeheven. Hier kwam in 1854 het verdrag tot stand tusschen Japan en de Vereenigde Staten van N.-Amerika, waarbij Japan, na een afsluiting van meer dan 2 eeuwen, weer voor den Europeeschen handel werd opengesteld. Voor enkele jaren werd de plaats met Jokohama vereenigd.

Kanaken (= *menschen*) is de naam der bewoners van de Hawai-eilanden. Het is tevens de algemeene naam voor de Polynesiërs.

Kanala (vroeger Napoléonville) is een havenstad aan de noordoostkust van Nieuw-Caledonië, gelegen aan een voortreffelijke baai, waarin een rivier met gelijken naam uitstroomt. De stad is door een kanaal met Noemea verbonden. Het klimaat is gezond. Er bevindt zich een strafgevangenis voor zware misdaden en een meteorologisch station. In den omtrek vindt men vruchtbaar land en veel nikkelhoudend gesteente. De stad telt 500 inwoners.

Kanalen dienen voor de scheepvaart en voor den aan- en afvoer van water; meestal worden zij voor beide doeleinden tegelijk gebruikt.

Scheepvaartkanalen worden aangelegd om de vaart over een gedeelte van een rivier te vervangen *(latéral-kanaal)*, om een nieuwe verbinding te verkrijgen tusschen twee rivieren of zeearmen, of om een weg over zee te vervangen. Ook heeft men kanalen, die aan het eene einde verbonden zijn met de zee of een rivier en aan het andere doodloopen, bijv. onze veenkanalen; men maakt ook kanalen voor den afvoer van water, tevens dienende tot vervoer van meststoffen en landbouwproducten, voor besproeiing van landerijen en voor militaire doeleinden.

Ons land heeft veel scheepvaartkanalen, die oorspronkelijk afvoerwegen waren. Zij zijn gedeeltelijk kunstmatig gegraven, gedeeltelijk zijn het gekanaliseerde rivieren, zooals: de Amstel,

Digitized by Google

de Zaan, het Spaarne, de Rotte, de Schie, de Leidsche Rijn, de Vecht, het Damsterdiep, het Reitdiep, de Dieze enz. De afmetingen zijn vastgesteld met het oog op de belangen van den afvoer; de breedte is somtijds veel grooter dan noodig zou zijn voor de scheepvaart; maar de riviertjes hadden oorspronkelijk die breedte en men was er tevens op bedacht, om ze als bergboezems in te richten.

De scheepvaartkanalen zijn te verdeelen in twee hoofdgroepen: 1° die voor de binnenvaart, 2° die voor de zeevaart.

Voor de binnenvaart hebben wij in ons land voornamelijk drie typen van schepen: de tjalk, vooral bestemd om ook op de Zuiderzee te varen, het motorbeurtschip, voor de stuk- en vrachtgoederendienst, en het rijnschip, dat speciaal is gebouwd om massa-goederen van dezelfde soort (geheele ladingen) langs de rivieren en kanalen over groote afstanden te vervoeren.

De weerstand van een schip kan worden uitgedrukt door de formule $W = KSv^2$, waarin W = weerstand, K = een coëfficient, afhankelijk van den vorm van het vaartuig en van de grootte van het kanaalprofiel, S = inhoud van de grootste dwarsdoorsnede van het schip en v = vaartsnelheid. Hoe ruimer het kanaalprofiel, des te kleiner wordt de coëfficient K. Vooral is de grootere of geringere diepte onder den kiel of den bodem van het vaartuig van grooten invloed op K.

De inhoud van de natte doorsnede van het kanaal mag niet te klein zijn in verhouding tot het grootspant der vaartuigen, welke dat kanaal bevaren. Is deze 5 tot 6 maal de grootte van het ingedompeld vaartuig, dan ondervindt het schip niet meer weerstand dan in het ruime sop. Wegens de kosten gaat men echter niet zoo ver. Als men van onze kanalen de profielen vergelijkt met de meest voorkomende afmetingen van vaartuigen, dan is de verhouding als 3 of 4 tot 1.

In het algemeen is de dwarsdoorsnede van een kanaal een trapezium. De waterdiepte moet zoo groot zijn, dat voor kleine vaartuigen 20 tot 30, voor groote vaartuigen 40 tot 50 cm. water onder kiel of bodem blijft.

Bij kanalen voor dubbele vaart neemt men voor kleine vaartuigen de bodembreedte van het kanaal gelijk twee maal de grootste breedte van het schip; wordt zulk kanaal bevaren door groote vaartuigen, dan rekent men op een tusschenruimte voor twee vaartuigen, van 1 tot 2 meters. Moet een kanaal tevens dienen tot afwatering, dan wordt het profiel ruim genomen, om het nadeel voor de vaart te beperken, veroorzaakt door te groote stroom.

De kanaalbeloopen zijn afhankelijk van de geaardheid van den grond; zoo neemt men bijv. voor vaste klei taluds van 1 op 1 tot $1^1/_2$ op 1, in slappen grond van 2 op 1 tot $2^1/_2$ op 1 en flauwer.

De richting *(tracé)* van een kanaal bestaat uit rechte strekkingen, verbonden door cirkelbogen. De minimumstraal der bogen regelt zich naar de grootste lengte van het grootste te verwachten vaartuig. Voor kanalen, bevaren door kleine schepen, is voor den minimumstraal te nemen bijv. 3 maal en voor kanalen, bevaren door groote schepen, bijv. 6 maal de lengte van het grootste schip. Bij het Merwedekanaal zijn de stralen in de nieuw gegraven gedeelten niet kleiner dan 500 m. Is een kleine straal niet te ontgaan, dan maakt men in den boog een verwijding. In het Merwedekanaal is de normale bodembreedte 20 m. en de verwijding, voor stralen van af 500 m. en minder, bedraagt 10 m., dus daar wordt dan de bodembreedte 20 + 10 = 30 m. Bij zeer lange bochten is de bodembreedte in den top van den boog 20 + 20 = 40 m. Bij een straal grooter dan 500 m. werd geen verbreeding noodig geacht.

De plaats der schutsluizen is van groot gewicht. Het verval is te overwinnen door weinig sluizen met groot, of door vele sluizen met klein verval. Weinig sluizen zijn, met het oog op tijdverlies, in het belang der scheepvaart, maar sluizen met groot verval zijn bezwaarlijk te bouwen in onzen slappen grond. In ons land is het verval zelden grooter dan 2 tot $2^1/_2$ m. Er moet rekening worden gehouden met het waterverlies, want het kanaalpeil moet gehandhaafd blijven. Er ontstaat waterverlies: door verdamping, door wegtrekken of wegzakken door den bodem of wanden van het kanaal, door schutten en door lek van de sluisdeuren. Omgekeerd kan men winst hebben door regen, sneeuw en door kwel, als het grondwaterpeil hooger is dan het kanaalpeil.

Als een kanaal een waterscheiding snijdt, krijgt men een kanaal met een verdeelpand. Om dit hoogst gelegen pand te voeden, zoekt men voor dit pand een gedeelte op, waar men het van hooger gelegen streken komend water opvangt; ook maakt men toevoerkanalen naar dit pand. Het verdeelpand van het Apeldoornsch kanaal wordt gevoed door sprengen op de Veluwe. In ons land heeft de voeding der kanalen weinig bezwaar. Vele van onze kanalen staan in verbinding met een rivier of met de zee. Als het peil van het hoogste pand lager ligt dan het dagelijksch hoog water in zee of lager ligt dan de laagste zomerstand in de rivier, kan steeds gevoed worden.

Een belangrijk punt bij kanalen is de boordvoorziening; het is zaak daarvoor een goede keuze te doen, daar de kosten soms *f* 10.—, *f* 20.— per strekkenden meter, dus *f* 20 000 tot *f* 40 000 per km. kanaal kunnen bedragen. Bij kanalen, welke niet door stoom- of motorbooten worden bevaren, kan men volstaan met aarden beloopen, mits de verhouding van nat profiel tot groot spant niet al te ongunstig is. Meestal heeft men langs de kanalen jaag- en inspectiepaden. Moet er gejaagd kunnen worden, dan wordt het jaagpad veelal 4 m. breed, waarvan 2 m. is verhard. Het jaagpad ligt gewoonlijk 0.80 m. tot 1 m. boven het kanaalpeil.

Scheepvaartkanalen worden, behalve in de bochten, ook plaatselijk verbreed, waar wisselplaatsen vereischt zijn, op sommige zwaaiplaatsen, bij sluizen, nabij steden en dorpen voor wacht- en ligplaatsen en daar waar het pand zeer kort is en dus de invloed van één schutting te veel invloed zou hebben op het kanaalpeil.

De *zeevaartkanalen* brengen een meer of min-

Digitized by Google

der diep landwaarts gelegen handelsplaats in gemeenschap met de zee, zij vervangen, wat de zeevaart betreft, een benedenrivier, waarbij dan de rivier voor den waterafvoer en het kanaal voor de scheepvaart is bestemd; zij brengen twee zeeën met elkander in verbinding, zij bekorten de zeevaart, zij vervangen een bijzonder gevaarlijk punt in zee, enz.; de aanleg van deze kanalen leidt meestal tot besparing van tijd en kosten. Er zijn vroeger kanalen aangelegd voor de scheepvaart, die thans door de sterke toename van de afmetingen der schepen te klein zijn geworden, bij ons te lande bijv. het groot Noord-Hollandsch kanaal en het kanaal van Voorne.

Bij kanalen voor groote zeeschepen is nog meer te letten op een doelmatig dwarsprofiel dan bij die voor de binnenvaart. Niet alleen omdat de weêrstand zeer toeneemt als de verhouding van de natte doorsnede tot het grootspant afneemt, maar ook omdat een groot vaartuig moeielijker is te besturen in een nauw kanaal. Vooral bij deze kanalen is een groot dwarsprofiel gewenscht, maar de kosten stellen grenzen. Men moet steeds zorgen voor flinke overdiepte onder de kiel, ook omdat door de beweging van de schroef de kanaalbodem te sterk zou worden aangetast. Bij wisselplaatsen wordt de breedte op kielshoogte tweemaal de breedte van het schip + 5 tot 10 m. Voor dubbele vaart verkrijgt het kanaal deze bodemsbreedte in de rechte gedeelten over de volle lengte. Zijn bochten niet te vermijden, dan moeten deze een grooten straal bezitten. Aanvankelijk waren voor het Suez-kanaal stralen aangenomen van 1000 tot 1500 m., doch deze bleken onvoldoende, zoodat de minimum straal op 2000 m. werd bepaald. Ook wordt bij deze kanalen de bodem in kleine bochten verbreed: zoo is bijv. bij het Noord-Oost-Zeekanaal aangenomen voor de verwijding w en de straal R:

$w = 26 - \frac{R}{100}$ dus bij $R = 2000$ is $w = 6$ m.

bij $R = 1000$ is $w = 16$ „

voor het kanaal Gent-Terneuzen is aan de bochten in het algemeen een minimumstraal gegeven van 1000 m., terwijl de bodem in de bochten is verbreed volgens de formule

$$4(R - \sqrt{R^2 - l^2}),$$

waarin R voorstelt de straal der bochten in meters en l gelijk is aan 60.

Bij zeevaartkanalen is een sterke boordvoorziening noodig, hier gelden dezelfde beginselen als voor de binnenvaartkanalen; hoe ruimer het profiel des te minder aantasting.

Door de uitvinding van de schutsluis, heeft de aanleg van kanalen in vele landen een groote vlucht genomen. Door deze kunstwerken was men in staat ook kanalen te graven in heuvelachtige en bergterreinen en kon men groote hoogteverschillen overwinnen met horizontale panden. In Nederland waren de schutsluizen reeds in het begin der dertiende eeuw bekend. Graaf *Willem II* gaf den 9den April 1253 verlof tot het bouwen eener schutsluis te Spaarndam. Een kanaal, waarbij de schutsluis een ruime toepassing vond is de Zuid-Willemsvaart, waarbij het totale verval van 40 m. over 20 schutsluizen is verdeeld. Een kanaal van den lateren tijd is het Merwedekanaal, waardoor Amsterdam een betere gemeenschap kreeg met den Rijn dan voorheen door de Keulsche vaart. Het groot Noord-Hollandsch kanaal, bestemd voor zeeschepen, is gegraven tot betere gemeenschap van Amsterdam met de zee. Door de toenemende afmetingen der vaartuigen is dit kanaal onvoldoende geworden. Daarom werd later het Noordzee-kanaal door Holland op zijn Smalst gegraven. Het kanaal van Voorne is aangelegd om Rotterdam een behoorlijke verbinding te geven met de zee. Rotterdam bezit thans een betere verbinding met de zee door den Nieuwen Waterweg van Rotterdam—Hoek van Holland.

In den loop der vorige eeuw kwamen, behalve de reeds vermelde, nog meer kanalen in ons land tot stand, zooals het kanaal Luik—Maastricht ter vervanging der scheepvaart op de Maas. De verlenging van de Hoogeveensche Vaart, gegraven in 1850—1860 en 1880—1898, dient voor de scheepvaart en veenexploitatie. Het verbindt Hoogeveen met Oosterhesselen aan de Rijksgrens. Voor de scheepvaartverbinding tusschen Zwolle en Almelo kwam van 1851 tot 1855 het Overijselsch kanaal (hoofdkanaal) tot stand: het verbindt het Zwarte Water te Zwolle met de haven te Almelo. Van 1858 tot 1858 en van 1881 tot 1889 heeft men gewerkt aan het Oranjekanaal, dat voor scheepvaart en tevens voor veenexploitatie dient; het verbindt de Drentsche hoofdvaart te Hooger Smilde met het bovenpand van de Hoogeveensche vaart. De Helena- of Peelvaart, uitsluitend bestemd voor veenexploitatie, kwam tot stand van 1858 tot 1854, de latere uitbreiding van 1880 tot 1881; dit kanaal loopt van de Noordervaart tot de spoorweghalte Helenaveen. In 1853 werd de Noordervaart voltooid tusschen de Zuid-Willemsvaart bij Nederweert en den Kiezelweg te Beringen. Het Noord-Willemskanaal verbindt de Groningsche kanalen met de Drentsche hoofdvaart en kwam tusschen de jaren 1856 tot 1862 tot stand. Het Coevorden—Vechtkanaal dient voor scheepvaart en voor afvoer van water, loopt tusschen de Gracht te Coevorden en de Vecht bij Hardrik. Het Apeldoornsch kanaal, dat een scheepvaartverbinding vormt tusschen den IJsel te Dieren met den IJsel te Hattem, werd gegraven van 1859 tot 1869. Het zijkanaal naar de Maas dient voor afwatering en loopt van de Noordervaart tot aan de Maas bij Neer. Van 1862 tot 1866 werd, ter vervanging der scheepvaart door de Oosterschelde, gegraven het kanaal door Zuid-Beveland. Het verbindt de Wester-Schelde te Hansweert met de Ooster-Schelde te Wemeldingen. Het kanaal door Walcheren dient om de scheepvaart door het Sloe te vervangen en loopt van Vlissingen tot Veere. Het kanaal van Terneuzen naar Gent stelt zeeschepen in staat laatstgenoemde plaats te bereiken. Om betere scheepvaartgemeenschap te verkrijgen voor de stad Groningen met de zee, werd van 1866 tot 1876 het Eemskanaal gegraven, loopende van af het Winschoterdiep te Groningen tot de Eems te Delfzijl. Het kanaal van Deurne, dat de Noordervaart verbindt met de spoorweghalte Helenaveen, werd van 1876 tot 1892 gegraven voor veenexploitatie.

Digitized by Google

Van het Almelo-Noordhorn Kanaal zijn de beginen eindpunten: het Overijselsch kanaal bij Almelo en de Rijksgrens; deze internationale scheepvaartverbinding kwam van 1884 tot 1888 tot stand. Het kanaal Drongelen—'s-Hertogenbosch, gegraven van 1909 tot 1914, dient voornamelijk tot afwatering naar de Amer der landen ten westen van 's-Hertogenbosch. Het Wilhelmina-kanaal, nog gedeeltelijk in uitvoering, verbindt Geertruidenberg en Breda met de Zuid-Willemsvaart nabij Helmond; terwijl met een kanaal van Wessem naar Nederweert, verbindende de Maas met de Zuid-Willemsvaart, een begin van uitvoering is gemaakt. Voor de verdere bijzonderheden omtrent de verschillende kanalen zie men de afzonderlijke artikelen.

In andere landen is men met den aanleg van kanalen ook niet ten achter gebleven. België heeft een belangrijk kanalennet, dat steeds wordt uitgebreid. De totale lengte ervan wordt aangegeven op 960 km. In Italië zijn veel bevloeiingskanalen tevens scheepvaartkanalen. Reeds in 1481 werd een schutsluis gebouwd op het kanaal Piovego nabij Padua, die door sommigen als de oudste of eerste beschouwd werd en de eer der vinding aan Italië deed toewijzen. In Frankrijk hebben de schutsluizen eerst in 1638 bij den bouw van het Kanaal van Briare toepassing gevonden. Dit kanaal werd geopend in 1642, het verbindt de Loire met de Seine en heeft één verdeelpand; het Canal du Midi, tusschen de Garonne en de Middellandsche Zee, werd gebouwd van 1668 tot 1684; het is 240 km. lang en heeft 99 sluizen; het kanaal van Bourgondië, tusschen de Seine en Saône, werd gegraven van 1773 tot 1832; het kanaal van St. Quentin, dat de stroomgebieden van de Schelde, de Sambre, de Somme en de Oise met elkander verbindt, werd gegraven in 1724, de geheele uitgestrektheid kwam niet vóór 1810 gereed, dit is het eerste Fransche kanaal, waarin een tunnel voorkomt; het kanaal van Nivernais, tusschen de Loire en de Yonne, is 174 km. lang; het Rijn-Rhône-kanaal heeft een lengte van 323 km. en bezit 172 sluizen; het Rijn-Marne-kanaal werd voltooid in 1853, is 315 km. lang en heeft 180 sluizen. In het Noord-Oostelijk deel van Duitschland kwam reeds in de 14de eeuw het Stecknitz-kanaal en in de 16de eeuw de verbinding van de Elbe met de Havel tot stand. Van 1662 tot 1668 werd het 24 km. lange Mühlroser-kanaal gegraven tusschen de Spree en de Oder. Ook het Finow-kanaal tusschen de Oder en de Havel werd reeds in de 17de eeuw voor een groot gedeelte gegraven, maar kon eerst, wegens den Dertigjarigen Oorlog, in 1746 worden geopend; dit kanaal is 45 km. lang en heeft 15 sluizen. Van 1836 tot na 1840 werd het Main-Donau-kanaal gegraven, dat een lengte heeft van 141 km. en 87 sluizen bezit; in 1864 werd het 175 km. lange Elbing-Oberländische kanaal voltooid en in 1873 het 51 km. lange König-Wilhelmskanaal, dat de Memel met de stad Memel verbindt; het zeekanaal Ems-Jade, dat tevens voor de binnenvaart van beteekenis is, verbindt Emden en Wilhelmshaven, is 74 km. lang en werd in 1887 voltooid. Vele veenkanalen werden in het midden-Emsgebied tot stand gebracht, waaronder het Hunte-Emskanaal; van 1888 tot 1895 werd het Noord-Oostzeekanaal gegraven en van 1910 tot 1914 belangrijk verbreed. In Engeland werden ook in het begin der vorige eeuw veel kanalen gebouwd, men schat de lengte er van op 4560 km. In 1894 kwam het kanaal Manchester-Liverpool gereed, het heeft een lengte van 50 km., een bodemsbreedte van 33,60 m. en een normale waterdiepte van 7,92 m. De eerste kanalen in Zweden dagteekenen van de 17de eeuw. Zij dienen tot verbinding van talrijke binnenwateren onderling en met de zee. Van de Russische kanalen zijn vooral te noemen de Ladoga-kanalen, welke zich in dubbele lijn uitstrekken langs de zuidzijde van het Ladogameer, ter lengte van 168 km. In plaats van de bestaande kanalen te verruimen, heeft men een tweede kanaalverbinding gemaakt tusschen de Swir en de Newa.

Het kanaal van Suez verbindt de Middellandsche Zee bij Port Said met de Roode Zee (zie Suezkanaal). Het kanaal van Korinthe (zie aldaar), dat de 6,3 km. lange landengte doorsnijdt, is een open kanaal tusschen de golven van Korinthe en van Aegina. Om den Atlantischen Oceaan bij Colon te verbinden met den Grooten of Stillen Oceaan bij Panama, werd besloten het Panamakanaal (zie aldaar) te graven.

Kanalisatie noemt men het geven van een regelmatiger loop aan een rivier door deze op meer gelijkmatige diepte en breedte te brengen, bochten af te snijden, haar door sluizen of stuwen in vakken te verdeelen, den mond van een sluis te voorzien, enz. Evenwel zijn niet al deze werken aan een rivier noodig om haar *gekanaliseerd* te kunnen noemen. In ons land zijn vele stroomende wateren in den loop der tijden gekanaliseerd geworden, zooals de Kromme Rijn, de Berkel, de Oude IJsel, de Schipbeek, de Hunze (Reitdiep), de Linde, enz. Ook duidt kanalisatie aan, dat een landstreek van kanalen en kleinere waterleidingen voor scheepvaart en afwatering wordt voorzien, bijv. de veenstreken van Groningen en Drente of Westerwolde.

Kananga, *Kenanga, Wangoerer, Wale* im *Poeket, Semanga, Sapalin* of *Koepanain (Cananga odorata* H o o k.), is een hooge boom, die in Zuid-Azië tehuis behoort en aldaar veel gekweekt wordt. De als narcissen ruikende bloemen worden als haarversiersel gebruikt, het hout dient tot het bouwen van huizen, van de schors worden soms bergplaatsen voor rijst en netten vervaardigd en tevens wordt ze als geneesmiddel gebruikt. Men maakt van de bloemen een geurige olie, die in 't Javaansch bekend is als lisah kenanga. De Canangaolie wordt ook buiten Java gebruikt; die van de Philippijnen is het hoofdbestanddeel van het reukwater Ilang-ilang. Bij het offeren zijn op Midden-Java steeds drie bloemensoorten aanwezig, nl. de kananga, de melati en de kantil, ook een soort kananga.

Kananor of *Cannanore,* een stad in het district Malabar van het Britsch-Indisch presidentschap Madras, die wegens de sterke branding moeilijk te bereiken is. Men vindt er een fort, een militaire bezetting, een gevangenis, een hospitaal, enz. Er zijn 27 418 inwoners. De omstreken zijn zeer vruchtbaar; vooral heeft men er vele kokospalmen, die men verder noordwaarts

Digitized by Google

niet aantreft. Kokosmatten, peper en timmerhout zijn belangrijke uitvoerartikelen.

Kananor is een zeer oude plaats. In 1498 stichtte *Vasco da Gama* er een volksplanting. In 1656 bouwden de Nederlanders er een fort, dat zij verloren, toen *Haidar-Ali* het landschap Malabar aan zijn gezag onderwierp. Tijdens den oorlog tegen *Tippoe-Sahib* namen de Engelschen Kananor in bezit, maar gaven het bij den vrede van Mangalore aan de Hindoesche familie *Moplay* terug. Later viel het weder in de handen van *Tippoe-Sahib,* maar kwam in 1791, na een korte belegering, weder in de macht der Britten.

Kanara, een landschap van Britsch Voor-Indië, heeft bij een geringe breedte een aanmerkelijke lengte en is gelegen tusschen 13°52′ en 15° 31° N.Br. De naam Kanara is bij de inboorlingen onbekend en moet beschouwd worden als een verbastering van Karnata, den naam van een voormalig koninkrijk der Hindoe's in Dekan. Het landschap Kanara bestaat uit twee gedeelten, het eerste of Noord-Kanara, behoort tot het presidentschap Bombay, het laatste, Zuid-Kanara, tot het presidentschap Madras. Noord-Kanara is 10126,5 v.km. groot en tel (1911) 430 301 inwoners, terwijl Zuid-Kanara op een oppervlakte van 10 106 v.km. 1 056 081 inwoners bezit. De hoofdstad van het eerste district is de haven Karwar, van het tweede de stad Mangalore. Het land is rijk aan hout, rijst, koffie, katoen en specerijen. De vroegere geschiedenis van Kanara is onbekend. Niet lang na het midden der 18de eeuw viel het in handen van *Haidar-Ali* en vervolgens, na den val van diens zoon *Tippoe-Sahib,* in die der Engelsch-Oost-Indische Compagnie.

Kanari, *Kenari* of *Kanare (Canarium) is* een boom, waarvan in Nederlandsch-Indië verschillende, met elkander nauw verwante soorten voorkomen. Sommige soorten worden in tuinen en langs wegen veel aangeplant. Bekend is de kanarilaan in 's lands plantentuin te Buitenzorg en de laan Bodjong te Semarang. Het hout wordt wel voor pagaaien gebruikt. De zaden worden gegeten en in Ambon met sago vermengd onder den naam bagéa tot koekjes bereid, terwijl men er op sommige Moluksche eilanden een zoete olie uitperst. De hars komt als Oost-Indische- of Manila-elemi in den handel; zij vormt de inlandsche drogerij getah kenari of menjan kanari.

Kanarievogels behooren tot de *Zangvogels* tot het geslacht der *Vinken (Fringilla)* en vormen een soort, die met den naam van *Fringilla canariensis* bestempeld wordt. De kanarievogel behoort tot onze meest gewone kamervogels, daar men hem in een kooi zonder veel moeite in het leven houdt en hij gedurende het geheele jaar, behalve in den ruitijd, zijn gezang laat hooren. In zijn vaderland, de Kanarische Eilanden, leeft hij op de vlakten en in de tuinen. Hij is in de 16de eeuw eerst naar Cadix en naar het zuiden van Italië overgebracht en vandaar tot diep in het noorden doorgedrongen. Bij voorkeur voedt hij zich met het zaad van kanariegras. In den wilden toestand is het mannetje van boven groenachtig geel, van onderen goudgeel tot wit en aan de zijden vuilwit met bruine streepen. De bovenste slag- en staartpennen benevens de kop zijn geelgroen met grijze randen. Het wijfje is echter veel minder fraai gekleurd. Door het aanfokken zijn talrijke verscheidenheden ontstaan met citroengele en witte, stroogele, isabellakleurige, grijze en bruine kleuren. Met andere vinkensoorten vormt hij bastaarden. Vele vogelhandelaars in Tirol en Saksen houden zich bezig met de kanariebroederij en vervoeren de vogels naar Nederland, Engeland, Turkije en Rusland. Van de verschillende soorten, die in Nederland gefokt worden, zijn zeer gezocht de g.g. *trompetters,* de *Brabanders* en de *Brusselsche.* Men betaal soms 15 gulden en zelfs tot 100 gulden voor een koppel. In Engeland wordt de waarde van de kanaries behalve door den slag, ook door de kleur bepaald.

Kanariezaad, *Phalaris canariensis* L. (zie ook *Phalaris),* is een cultuurgewas uit de familie der *Gramineeën.* Aartjes in dichte, aarvormige pluim staande en zijdelings samengedrukt; 3—4 kelkkafjes, half zoo lang als de kroonkafjes en 2 ervan met sterk gevleugelde kielen; kroonkafjes hard en glanzend. Het kanariezaad zou in het laatst der 18de eeuw van de Kanarische eilanden naar Europa zijn gevoerd en wordt thans in bijna alle landen van dit werelddeel, vooral in Nederland, doch ook in Azië, Noord-Afrika en Zuid-Amerika verbouwd. De vruchten van het kanariezaad worden als vogelvoeder gebruikt, in Zuid-Europa ook — doch zelden — voor spijzen; het meel dient voor het appreteeren van fijne gewoven stoffen. Bij zeer lage prijzen wordt het zaad ook wel vervoederd aan het vee. Het stroo wordt wel gebruikt voor het dekken van schuren en het maken van dokken onder de pannen. Als veevoeder is het minder geschikt. In Frankrijk wordt kanariezaad ook als voedergewas verbouwd. Samenstelling: zie *Landbouwproducten.*

De voornaamste variëteiten zijn: Friesch of Hollandsch en Spaansch of Fransch kanariezaad. Het laatste is iets forscher, langer van stroo en grooter van schijnaar en van korrel; het brengt meer op, maar eischt vruchtbaarder grond en heeft meer neiging tot legeren dan het eerste.

Het kanariezaad neemt in de cultuur een dergelijke plaats in als zomertarwe en kan doelmatig op kleigronden na hakvruchten, vlas, boonen en erwten worden verbouwd. Op kanariezaad kunnen geschikt boonen, erwten en vlas volgen. Het wordt ook verbouwd als dekvrucht voor klavers en lucerne.

Het wordt in den regel in de laatste helft van Maart of in de eerste van April gezaaid, bij voorkeur machinaal in rijen op onderlinge afstanden van 20—25 c.m. en wel in hoeveelheden van 20—50 L. per H.A. Het wordt rijp in 't laatst van Augustus of in September en moet goed rijp geoogst worden om gemakkelijker te kunnen worden gedorscht; het stroo en de schijnaren moeten daarbij geel en de knoopen zwart zijn. De opbrengst aan zaad varieert van 20—40 en bedraagt gemiddeld 30 H.L. per H.A.; die aan stroo loopt van 2—5000 k.g. per H.A. Het H.L.-gewicht wisselt van omstreeks 70—75 k.g.

Het kanariezaad wordt door ongeveer dezelfde parasieten aangetast als andere granen.

Kanaris, *Konstantijn,* een Grieksch staatsman en zeeheld, in 1790 op het eiland Ipsara geboren, was voor het uitbarsten van den opstand

Digitized by Google

gezagvoerder op een klein koopvaardijschip. In 1822 deed hij in den nacht van den 18den op den 19den Juni in het Kanaal van Chios het Turksche admiraalschip in de lucht vliegen; den 22sten November verbrandde hij het Turksche admiraalschip in de haven van Tenedos en den 17den Augustus 1824 gaf hij bij Samos een groot Turksch fregat en onderscheiden transportschepen aan de vlammen prijs. Hierdoor bespaarde hij Samos een dergelijk lot als Chios en Ipsara hadden ondervonden. In 1826 voerde hij bevel op het fregat „Hellas" en in 1827 vertegenwoordigde hij het eiland Ipsara in de Nationale Vergadering. President *Capo d' Istrias* benoemde hem tot bevelhebber van Monembasia (1828) en droeg hem vervolgens het commando over een eskader oorlogschepen op. Na den moord op den president (1831) begaf *Kanaris* zich naar het eiland Syra, trad echter later weder als scheepskapitein eerste klasse in dienst. In 1848 en 1849 was hij minister van Marine en voorzitter van het Kabinet. Toen in Mei 1854 de westersche mogendheden zich met de zaken van Griekenland bemoeiden, werd hij in het ministerie *Maurocordatos* minister van Marine tot 1855. In 1862 droeg de koning, door omstandigheden in het nauw gebracht, hem de taak op, een nieuw Kabinet te vormen. *Kanaris* en zijn vrienden legden den vorst een streng constitutioneel programma voor, dat echter door het Hof niet werd aangenomen. Dit gaf aanleiding tot het oproer te Nauplia en tot den val van den koning. Na het vertrek van koning *Otto* in October 1862 was *Kanaris* tot 1863 lid van het voorloopig bewind, het zoogenaamde Triumviraat. Onder koning *George* was hij tot zijn dood, den 14den September 1877, herhaalde malen minister van Marine.

Kanásser (Spaansch *Canastro* = rieten korf) is de naam voor een uit riet gevlochten korf, waarin producten uit den vreemde, vooral een beste soort van tabak, naar elders worden vervoerd. Ook de tabak zelf draagt den naam Kanásser.

Kanazawa is een stad in de Japansche provincie Kaga, aan de N.W.-kust van het eiland Nippon. Het vormt de hoofdstad van de provincie Isjikawa en ligt 8 km. van de monding van twee rivieren, die in de Japansche Zee uitstroomen. De stad heeft een gerechtshof en beroemde fabrieken van bronzen kunstwerken, porselein en zijde. Het aantal inwoners bedraagt (1913) 129 804.

Kandahar, een khanaat in Afghanistan, grenst in het zuiden aan Beloedsjistan, in het westen aan de woestijn Iran en in het noorden en oosten aan Kaboelistan. Het is alleen vruchtbaar in de besproeide dalen der oostelijke bergstreek. In de zandige vlakten van het westen drogen de voornaamste rivieren des lands, zooals de Hilmend met haar zijrivieren op. De gezeten bevolking wordt op 900 000 zielen geschat. Behalve de oorspronkelijke bewoners, de Tadsjiks, en de veroveraars, de Afghanen, vindt men er ook Beloedsjen en Kissilbasjen.

Kandahar, de hoofdstad van het gelijknamige khabaat, ligt 340 km. ten zuidwesten van Kaboel, in een vruchtbare, bebouwde vlakte tusschen de Argandab en de Tarnak en telt ongeveer 50 000 inwoners (volgens anderen tweemaal zoo veel). Zij is zeer oud en werd in den loop der eeuwen meermalen veroverd en verwoest, maar telkens weder opgebouwd. Dit geschiedde de laatste maal in 1753 door *Achmed-Sjach* naar een regelmatig plan, in de nabijheid van het voormalige Kandahar. Gedurende den bloei van het vorstenhuis der *Doerani* was deze stad de zetel der dynastie en de hoofdplaats van geheel Afghanistan. Zij is in Oosterschen trant gebouwd, bevat huizen van gebakken steen en is door een aarden wal, een gracht en een vesting versterkt, De belangrijkste gebouwen zijn de bazar in het midden der stad en het praalgraf van *Achmed-Sjach*. Zij ligt aan den grooten handelsweg tusschen Iran en Indië. Het is een belangrijke handel- en industriestad. De voornaamste producten zijn vruchten, zijde, wijn en vilt.

Kandalakkakajabooht. Zie *Witte Zee.*

Kandanghauer is een der grootste particuliere landerijen op Java met een oppervlakte van 182 240 bahoes en een bevolking van bijna 75 000 zielen. Het land is gelegen in de afdeeling Indramajoe van de residentie Cheribon, is verdeeld in 4 districten en levert uitsluitend rijst.

Kandeel is een warme drank, die bij kraamvisites werd en nog wordt aangeboden. Hij wordt bereid uit wijn, eierdooiers, suiker en kaneel.

Kandelaar in de wapenkunde. Deze figuur is gewoonlijk met adelaars versierd. De kerkandelaar heeft plaats voor drie kaarsen.

Kanderdal is het dal, dat doorstroomd wordt door den Kander, een linkerzijrivier van de Aar in Zwitserland. Feitelijk wordt slechts het middelste gedeelte van het dal aldus genoemd. De voornaamste plaats dier streek is Kandersteg.

Kandia. Zie *Kreta.*

Kändler, *Johann Joachim,* een Duitsch porceleinmodelleur, in 1706 te Fischbach (Saksen) geboren, kwam in 1723 in de leer bij den hofbeeldhouwer *Thomae* te Dresden en vertrok in 1731 als modelleur naar Meissen, waar de porceleinfabricage aan hem haar grooten bloei en naam te danken heeft. Zijn oudste en tegelijk beste modellen zijn nog in Barokstijl, eerst tegen 1740 ging hij tot de Rococostijl over. Bekend zijn vooral van hem het Zwanenservies te Brühl, dieren ter opsiering van het Japansche paleis te Dresden en het standbeeld van *Augustus III* (⅘ van de levensgrootte). *Kändler* overleed den 17den Mei 1775 te Dresden.

Zie: *Berling,* Das Meissener Porzellan und seine Geschichte (Leipzig 1900).

Kandsjoer, *Kahgyoer* of eigenlijk *b Kahgyoer* is de naam van de Gewijde Schriften der Boedhisten. Zij omvatten 1083 boeken, die in zeven groote groepen en in 100 tot 108 banden vereenigd zijn. Deze verzameling werd herhaaldelijk in hout gesneden en gedrukt. Zij is omstreeks het jaar 1310 n. Chr. in het Mongoolsch vertaald.

Kandij of *klontjes* is de naam van gekristalliseerde suiker, die in groote kristallen voorkomt. Om ze te verkrijgen, laat men zuiver, maar niet sterk ingekookt suikersap in koperen, met dunne draden doorspannen vaten op een koele plaats en daarna in een droogkamer kristalliseer-

Digitized by Google

ren. Rondom de draden ontstaan de grootste kristallen, en de kleinere in de gedaante van korsten aan de zijkanten en op den bodem van het vat. Men heeft witte, gele en bruine kandij, en men kan ze kleuren met onschadelijke verfstoffen. De witte kandij, uit geheel geraffineerde suiker bereid, onderscheidt zich van de broodsuiker alleen door grootere en beter gevormde kristallen, terwijl de gele en bruine kandij nog een zekere hoeveelheid bruine stroop (suiker) bevatten.

Kane, *Elisha Kent*, een Amerikaansch Noordpoolreiziger, den 3den Februari 1820 te Philadelphia geboren, was bestemd voor de betrekking van civiel-ingenieur, studeerde later in de medicijnen en werd in 1840 geplaatst aan een hospitaal in zijn geboorteplaats. Van 1843 tot 1845 deed hij als geneesheer aan boord van het fregat „Brandywine" een reis naar China, den Grooten Oceaan en Indië, in 1846 reisde hij met het fregat „United States" naar de noordelijke en westelijke kusten van Afrika en drong in het binnenland tot aan Dahomey door. Gedurende den oorlog tegen Mexico (1846) streed hij als vrijwilliger in de gelederen van het Amerikaansche leger. Nadat hij deelgenomen had aan opmetingen in de Golf van Mexico, vergezelde hij in 1850—1852 als geneesheer en natuurkundige de noordpoolexpeditie, door den koopman *Grinnell* te New-York ter opsporing van *Franklin* uitgerust, een tocht, die weinig succes had. Betere uitkomsten leverde een tweede noordpoolreis, waartoe hij zelf de gelden had bijeengebracht door voorlezingen te houden in de voornaamste steden. Als bevelhebber van het schip „Advance" verliet hij den 30sten Mei 1853 New-York, drong in het volgende jaar door tot 80° 30′ en kwam in 1855, na een gevaarlijken tocht, te New-York terug. Hij overleed den 16den Februari 1857 te Havana. Hij schreef: „The United States Grinnell expedition in search of Sir John Franklin" (1854) en „Second Grinnell expedition in search of Sir John Franklin" (1856—1857).

Kanea of *Chania* is een versterkte stad op de noordwestkust van het eiland Kreta. Zij is de zetel van een kaimakam en van een Grieksch bisschop, bezit een uitmuntende haven met een molo, dokken en arsenaal, telt (1911) 24 339 inwoners, van welke de kleinste helft den Mohammedaanschen godsdienst belijdt, en is de belangrijkste handelsplaats van het eiland. In haar omtrek treft men vele olijfgaarden aan. Zij is het aloude Kydonia.

Kaneel is de bast van eenige *Lauraceeën* uit het geslacht *Cinnamomum*, van welke de *Cinnamonum zeylanicum Nees* de belangrijkste is. Deze soort kwam oorspronkelijk alleen op Ceylon voor en is van daar naar Java overgebracht. De Ceylonkaneel kwam vroeger alleen in het wild voor. Voor het inzamelen van de kaneel was de kaste der chaliaks aangewezen. Er werd voor gezorgd, dat de kaneeloogst niet te groot werd. Eerst laat is onder gouverneur *J. W. Falck* door de Nederlanders een geregelde cultuur ingevoerd. Tot 1833 bleef de verbouw van kaneel een monopoliecultuur, het laatst van de Engelsche Oost-Indische Compagnie. Tegenwoordig is de kaneelcultuur op Ceylon, die meest door inlanders wordt uitgeoefend, weinig winstgevend. De kaneel wordt daar bereid uit de zijloten van den kaneelboom, die afgesneden worden, wanneer zij een jaar oud zijn, tegen den tijd, dat een bruin kurklaagje verschijnt. Van deze loten wordt de schorslaag weggenomen en de middenbast afgeschaafd. Deze schaafsels (*chips*) worden voornamelijk voor de bereiding van kaneelolie gebruikt. De reepen kaneelbast worden bij 8—10 halve buisvormige pijpen in elkander gerold en gedroogd. De uitvoer van Ceylon bedroeg in 1901: 1 237 500 kg. kaneel en 837 000 kg. chips. De kaneel wordt er tweemaal per jaar geoogst. Uit de afgevallen bladeren kan een vluchtige, naar kruidnagelen riekende olie verkregen worden, terwijl de wortelbast 1% kamfer bevat.

Onder gouverneur *Van der Capellen* (1778—1848) werd de kaneelcultuur op Java ingevoerd met behulp van den koopman *Hurt*, die in het geheim plantjes en zaden van Ceylon naar Java overbracht. De gouvernementskaneelcultuur leverde geen gunstige resultaten op, zoodat deze dan ook in 1865 aan particulieren overgelaten werd. Thans schijnt de kaneelcultuur op Java geheel te niet te zijn gegaan. De Javakaneel was van een minder goede kwaliteit dan de Ceylonkaneel.

Van andere boomen uit het geslacht *Cinnamomum* wordt de *Cassia* of wilde kaneel verkregen. Zie *Cassia*.

Kaneelalcohol. Zie *Kaneelzuur*.

Kaneelaldehyd, $C_6H_5CH{=}CH.CHO$ is de reukstof der kaneel en het hoofdbestanddeel der kaneelolie, een aetherische olie die uit de kaneel wordt bereid. Kaneelolie wordt in tamelijk groote hoeveelheden uit China aangevoerd en bestaat dan uit 45 gewichtsdeelen kolofonium, 5 paraffineolie en 50 kaneelolie. Door middel zijner zure sulfietverbinding kan uit de kaneelolie kaneelaldehyd worden verkregen. Kaneelaldehyd is een aangenaam riekende, olieachtige vloeistof, die bij 246° C. kookt. Het kaneelaldehyd kan ook synthetisch worden verkregen door condensatie van benzaldehyd en acetaldehyd onder invloed van natronloog.

Kaneelolie. Zie *Kaneelaldehyd*.

Kaneelzuur, $C_6H_5CH{=}CHCO_2H$, *phenylacrylzuur* is het belangrijkste onverzadigde aromatisch zuur. Men vindt het in vele balsems en in storax. Fabriekmatig bereidt men het volgens de synthese van *Perkin*, waarbij benzaldehyd met natriumacetaat wordt gecondenseerd onder invloed van azijnzuuranhydried als water-onttrekkend middel. Kaneelzuur is vast gekristalliseerd, is in koud water moeilijk oplosbaar en smelt bij 34° C. In de storax komt de ester van kaneelzuur en kaneelalcohol voor. Kaneelalcohol $C_6H_5 CH = CH. CH_2OH$ gaat door voorzichtige oxydatie eerst in kaneelaldehyd en vervolgens in kaneelzuur over. Het is een vast gekristalliseerde stof met een aangenamen reuk naar hyacinthen.

Kanem, een gewest in het binnenland van Afrika, omvat den noordelijken en noordwestelijken oever van het Tsaadmeer en vormde vroeger een bloeiend en zelfstandig rijk, terwijl het sedert 1900 tot het Tsaadmeerterritorium van Fransch Aequatoriaal-Afrika behoort. In ruimeren zin noemt men Kanem het land ten N. van het Tsaadmeer, tusschen den grooten karavaan-

Digitized by Google

weg, Manga en Bahr-el-Ghasal. Dit gebied is 80 000 v. km. groot en bezit ongeveer 100 000 inwoners, Tibboe, Kanemboe, Kanoerie, Arabieren enz. Het zuiden wordt hoofdzakelijk door de roofzuchtige Aoelad Soliman bewoond. De hoofdstad is Mâo.

Kangean-Archipel, een groep van ongeveer 80 eilanden, ten oosten van Madoera gelegen, behoort tot de afdeeling Soemenep van de residentie Madoera. De eilanden vormen een contrôleafdeeling en een district, dat verdeeld is in de onderdistricten Kangean, waartoe de eilanden Kangean en Saobi behooren, en Sapeken, dat de bewoonde eilanden Sapeken, Saboenten, Paliât, Saséel en Sepandjang omvat. Kangean staat onder een wedono, Sepeken onder een assistent-wedono.

Het eiland Kangean, het belangrijkste van de groep, bestaat uit een heuvelachtig terrein met den 250—300 m. hoogen Goenoeng Baloepstah en bezit de schoone druipsteengrotten Gowa Koneng en Peteng en eenige andere grotten, waarin eetbare vogelnestjes gevonden worden. Rivieren en meren zijn er niet, zoet water verkrijgt men uit putten. De controleur woont te Ardjasa, andere plaatsen van eenig belang zijn Kalisangka, Sambakati en de drukke handels- en vischersdesa Pabén. De beste haven is in de baai van Ketapan. Het eiland wordt door ongeveer 15 000 menschen bewoond, die voornamelijk van Madoereeschen oorsprong zijn. De eigenlijke Kangéaner is hoofdzakelijk landbouwer, verlaat ongaarne zijn eiland en volgt verscheiden, van de gebruiken der Madoereezen afwijkende gewoonten. Sapeken is een onvruchtbaar eiland, waarvan de bewoners een levendigen handel en vischvangst uitoefenen. Paliat, de voorraadschuur van Sapeken, bezit groote pisangtuinen en djatibosschen, op Saséel treft men een kudde verwilderde paarden aan. Sepandjang, na Kangean het grootste eiland, is geheel met bosch begroeid.

Kangoeroe (zie de platen bij het art. *Buideldieren*), een zoogdier, dat tot de orde der buideldieren behoort, onderscheidt zich door zeer korte voorpooten en lange, tot springen ingerichte achterpooten met 4 vingers, waarvan de binnenste 2 zeer dun en tot aan de kleine nagels aaneengegroeid zijn. Zijn staart is lang, sterk gespierd en dicht bij den romp zeer dik. Men vindt den kangoeroe voornamelijk in Australië, waar zij bij voorkeur grazige vlakten en heuvelstreken bewonen. Er behooren ongeveer 50 soorten tot deze familie, waarvan de Reuzenkangoeroe de grootste is. Dit dier wordt met den 90 cm. langen staart 2—3 m. lang en weegt soms 150 kg. De kangoeroe's kunnen zeer goed in gevangen staat leven en planten zich gemakkelijk voort. Het 4 cm. lange jonge dier is bij zijn geboorte weinig ontwikkeld. De verdere ontwikkeling doorloopt het in den buidel, waar het soms nog 9 maanden blijft. Gewoonlijk leven de kangoeroe's in kleine kudden. Geholpen door hun sterken, veerkrachtigen staart, doen zij sprongen van 6—9 m. Het gezicht en de reuk zijn weinig ontwikkeld, hun gehoor is daarentegen bijzonder scherp. Hun schuwheid is zoo groot, dat zij gewoonlijk slechts door insluiting in een kring of door middel van windhonden worden gevangen. Hun voorkomen en de wijze, waarop zij zich bewegen, heeft hun den naam van springhazen bezorgd. Er wordt, wegens hun smakelijk vleesch, veel jacht op gemaakt.

Kangoeroe-eiland, een der grootste eilanden aan de zuidkust van Australië, dat tot Zuid-Australië behoort, heeft een oppervlakte van 4351 v. km. en telt 600 inwoners. Het is door twee straten, de Investigatorstraat ten noordwesten en de Backstairstraat ten noordoosten, van het vaste land gescheiden, heeft sterk ingesneden kusten en bezit in de Baai van Nepean aan de noordkust een goede haven. Op kaap Willoughby en kaap Borda staan lichttorens. Er zijn in het binnenland geen bergen, maar slechts hooge heuvels met een zandigen, niet zeer vruchtbaren bodem, die gedeeltelijk met een hoogen boomgroei is bedekt. Het eiland werd in 1802 door *Flinders* ontdekt en naar de nu reeds lang gestorven kangoeroe's genoemd. Er wordt veeteelt uitgeoefend, terwijl er in 1897 diamanten gevonden werden.

Kanimoera, *Hikonojo,* Japansch admiraal, werd in 1850 in de provincie Satsoema geboren, streed in 1868 als luitenant der infanterie tegen de aanhangers van den Sjogoen en werd bij Sjirakawa zwaar gewond. Na een 2-jarige studie aan de hoogeschool te Tokio ging hij in 1872 tot de marine over en nam in 1874 aan de Japansche expeditie tegen de wilde stammen op Formosa deel. In 1894 streed hij in den zeeslag bij de Jaloe-rivier mee en leidde een deel der landing in de Taliënbocht. In 1901 werd hij chef der oorlogsafdeeling van den generalen staf der marine. Onder Togo was hij, als bevelhebber van het 2de Japansche eskader, bij den aanval op de Russische vloot bij Port Arthur (8 Februari 1904). Zelfstandige pogingen om in de Japansche Zee Russische kruisers te overrompelen, mislukten hem grootendeels; alleen bracht hij den 14den Augustus 1904 de Roerik tot zinken en deed hij den 20sten Augustus den kruiser Novik op Sachalien stranden. Dit geringe succes in de oogen der menigte, wekte den volkshaat; zijn woning werd door het grauw geplunderd en zijn gezin bedreigd. Hij overleed den 7den Augustus 1916.

Kanin is de naam van een schiereiland in het N. van Rusland, begrensd door de Witte Zee en de Tsjeskajabaai. De oppervlakte bedraagt 10 500 v. km. Het is een moerassige vlakte, vol meertjes en heuvels. Vroeger was Kanin een eiland en werd toen door een goed bevaarbare straat van het vasteland gescheiden. Tengevolge van rijzing der noordkust van Rusland is deze straat verdwenen. De plantengroei is op het schiereiland zeer schraal. Boomen vindt men niet. In den zomer wordt het bewoond door Samojeden. Jagers vinden dan een rijke buit aan zeekoeien, zeehonden enz.

Kaninefaten (dit beteekent vermoedelijk *Konijnenvangers)* is de naam van een Germaansch volksstam, die waarschijnlijk de duinstreek ten westen van het eiland der Bataven bewoonde. In het jaar 4 na Chr. werden zij door *Tiberius* onderworpen, waarna zij dienst namen in het Romeinsche leger. Ten tijde van *Caligula* kwamen zij in opstand en in het jaar 70 verbonden zij

Digitized by Google

zich onder *Brinio* met *Civilis* tegen de Romeinen, vernielden een jaar daarna de Romeinsche vloot en streden voorspoedig tegen de Nerviërs, die als bondgenooten van Rome tegen hen optrokken. Later worden zij niet meer in de geschiedenis vermeld.

Kanisza, *Nagy-Kanisza* of *Groot-Kanisza,* een stad in het Hongaarsche comitaat Zala met (1911) 26 524 inwoners, aan de rivier Kanisza, is een kruispunt van spoorwegen, bezit een rechtbank, een gymnasium der Piaristen, een klooster der Franciscanen, een handelsschool, onderscheiden fabrieken o. a. van spiritus en baksteenen, een levendigen handel in graan, wijn, ooft en wol en groote veemarkten.

Kanitz, *Philipp Felix,* een Oostenrijksch beoefenaar der kunstgeschiedenis en ethnografie, den 2den Augustus 1829 te Boedapest geboren. Hij overleed den 5den Januari 1904 te Weenen. Hij schreef: „Die römischen Funde in Serbien" (1861), „Serbiens byzantinische Monumente" (1862), „Ueber alt- und neuserbische Kirchenbaukunst" (1864), „Reise in Südserbien und Nordbulgarien" (1868), „Serbien" (1868), „Donau-Bulgarien und der Balkan" (3 dln., 1875—1879; 3de druk 1882), „Römische Studien in Serbien" (1892), „Katechismus der Ornamentik" (6de druk 1902) en „Das Königreich Serbien" (dl. 1, 1904).

Kanitz, *August,* een Hongaarsch plantkundige, den 25sten April 1843 te Lugos in het Hongaarsch comitaat Krasso geboren, studeerde te Weenen, volbracht bij herhaling reizen door Duitschland, Nederland, Frankrijk en Italië, promoveerde te Tubingen en werd in 1869 hoogleeraar in de natuurlijke historie aan de landbouwacademie te Altenburg in Hongarije en in 1872 hoogleeraar in de plantkunde te Klausenburg. Hij leverde opstellen in verschillende tijdschriften, schreef met eenige andere plantkundigen een werk over de flora van Slavonië, bezorgde o. a. de uitgave van de geschriften van *Kitaibel* en leverde een geschiedenis der plantkunde van Hongarije. Sedert 1877 redigeerde hij een Hongaarsch botanisch tijdschrift te Klausenburg. Hij overleed den 12den Juli 1896 te Klausenburg.

Kanker, *(Carcinoma).* Onder de ernstigste plagen van het menschdom moet naast tuberculose en syphilis de kanker genoemd worden, in dit opzicht zelfs erger dan de eersten, dat de strijd ertegen uit onbekendheid met de eigenlijke oorzaak minder scherp kan worden gevoerd. Het aantal slachtoffers is zoo groot, dat volgens een berekening boven de 35 jaar één op de tien menschen aan kanker sterft. Juist in de groote steden met hun uitstekende hygiëne is de stijging het sterkst en juist in de beter gesitueerde standen en vooral onder de vrouwen. Zoo stierven in 1881 op 100 000 menschen 31,2 aan kanker, maar in 1900 reeds 61,1. In Engeland 7245 in 1881 tegenover 17,113 in 1887 en in ons land constateerde prof. *Verrijn Stuart* een even sterke toename, zoowel onder jongere als onder oudere menschen. Sommige feiten wijzen op een endemisch karakter, op de mogelijkheid van infectie, enkele dorpen, straten of bepaalde huizen leverden vele kankerpatiënten op en tamelijk vaak werd gelijktijdige kankervorming bij echtgenooten gevonden. Het vermoeden wint veld, dat de prikkeling van bepaalde, nog onvindbare protozoën, die misschien door planten of door parasieten worden overgebracht, de oorzaak van de abnormale weefselwoekering is. Anderen verwerpen deze theorie en houden aan de Cohnheimsche theorie vast, volgens welke embryonale kiemen, die zich vóór dien tijd rustig hielden, plotseling in het weefsel gaan woekeren, weer anderen meenen, dat door ontstekingen of andere uitwendige oorzaken enkele epitheelcellen uit haar samenhang met de anderen geraken en dan gaan woekeren. Een feit is het, dat uitwendige prikkels vaak den stoot geven tot kanker: zoo vindt men den lipkanker alleen bij rookers, de borstkanker vooral bij vrouwen, dien van den zaadbal bij schoorsteenvegers, dien van den buikwand in Tibet, waar men een pannetje met vuur tegen den buik draagt enz.

Men vindt in elk kankergezwel een geraamte *(stroma)* van bindweefsel, welks mazen als die van een klier gevuld zijn met de ziekelijk woekerende epitheelcellen, die men bij druk op het gezwel als kankersap of kankermelk er kan uitpersen. Maar die cellen woekeren ook in het omringende weefsel, daarmee vaak levensgewichtige organen en het leven zelf vernietigend. Ook vervalt het gezwel vaak aan de oppervlakte en veroorzaakt dan diepe zweren met slecht riekende afscheiding, zooals op de huid, of de zweer vreet bloedvaten aan en veroorzaakt levensgevaarlijke bloedingen, zooals vooral in de maag. Ook wordt het kwaadaardig karakter van den kanker bewezen door de snelheid van zijn groei, door het spoedig optreden van metastasen en de plaatselijke recidieven na wegneming van het gezwel. Al naar den aard van stroma en cellen onderscheidt men den weeken *medullairkanker* met talrijke cellen van den harden *scirrhus,* met veel bindweefsel. Daartusschen in staat de *carcinoma simplex.* Ook kent men een *kolloid-* of *gelei-kanker,* waar het weefsel geleiachtig ontaard is en een *carcinoma melanodes,* dat gepigmenteerd is, zooals de kanker, die uit gekleurde oogweefsels of huidwratten ontstaat. Onder *cancroïden* verstaat men kankervormen, welker cellen geheel gelijk zijn aan die van den moederbodem, waaruit zij ontstonden en die minder gevaarlijk zijn, zij komen vooral aan de huid voor. Geen weefsel of orgaan van ons lichaam is gevrijwaard tegen kanker, al heeft deze ook een voorkeur bij den man voor het slijmvlies van de maag, bij de vrouw voor de borst en geslachtsorganen, bij beiden verder voor slokdarm, darm, lippen en huid. Eerst is de kanker een niet scherp afgegrensde, harde knobbel, bijv. onder de huid, al spoedig met de omgeving vergroeid, zoodat er rimpels in de huid ontstaan en hij niet meer beweeglijk is als de spier, bijv. de pectoralis, zich samentrekt. Breekt het gezwel door de huid, dan volgt spoedig verzwering. De metastase gaat langs de lymphebanen, het vroegst gaan dan ook de nabijgelegen lymphekliereu zwellen. De kanker kan de grootte van een menschenhoofd bereiken en nog meer en bewerkt op den duur een vermindering in lichaamsgewicht, een slechten algemeenen toestand met vale gelaatskleur en uit-

Digitized by Google

putting, die men *cachexie* noemt; door deze of door bloedingen volgt de dood; maar het begin kan langen tijd nauwelijks verschijnsels geven, zoodat vaak de ontwikkeling van het gezwel te laat wordt bemerkt, het vaakst wordt nog een schietende pijn voelbaar, plotseling optredend en dan weer verminderend.

De uiterst kwaadaardige aard van den kanker heeft ertoe geleid, reeds bij vermoeden er van, zoo vroeg mogelijk een gezwel weg te nemen, waarbij men in het gezonde weefsel moet opereeren, daar de kanker gewoonlijk daarin reeds is doorgedrongen, al is dat ook nog niet zichtbaar. Anders is recidief met zekerheid te verwachten. Ook moeten bij kanker de lymphekliеren uit den omtrek (bijv. in den oksel bij borstkanker) weggenomen worden, ook als zij nog geen teeken van ontaarding vertoonen en langs dien weg is bijv. de prognose van de operatie bij borstkanker veel gunstiger geworden en tot 40 % van radikale genezing gestegen. Toch blijft de kanker een geesel, waartegen steeds nieuwe wapens worden gesmeed. In Duitschland sterven jaarlijks gemiddeld 50 000 menschen aan kanker. In de laatste jaren vindt men een middel in de bestraling met radium en mesothorium (zie ***Radiumtherapie en Mesothorium***), die wel niet met de radicale operatie kunnen wedijveren, maar juist te hulp komen bij door uitbreiding of plaats onopereerbare gevallen. Ook de chemotherapie begint haar aandeel in de behandeling op te eischen, in den vorm van inspuitingen van *boorcholine* in het bloed, in de lymphewegen of in de gezwellen der lijders, uitgaand van het feit, dat onder de ontledingsproducten der weefsels bij de bestraling der kankercellen choline zeer werkzaam is. Door combinatie van deze inspuitingen met die van sterk radio-actieve stoffen kreeg vooral *Ozerny* uitstekende resultaten. Ook langs den weg der vaccinatie worden talrijke proeven, vooral bij dieren, genomen. Men slaagde er herhaaldelijk in kanker en sarcoom te verwekken, zonder dat men de cellen zelf overbracht, zoo verwekte *Jensen* sarcoom bij ratten door een bacil, die hij door reinculturr uit het rund verkregen had. De aldus opgewekte sarcoom is zóó besmettelijk, dat het in alle instituten ter bestudeering van den kanker gebruikt wordt. Het blijkt hieruit, dat men ook bij dit onderzoek met de mogelijkheid van bacteriëele besmetting moet rekening houden, al heeft men oorspronkelijk alleen aan den invloed van ontledingsproducten der kankercellen *zelf* gedacht, toen men dieren immuun kon maken door preventieve inenting met brei, uit de gezwellen gekregen. Ten slotte moet de toepassing van electrische stroomen van hooge spanning genoemd worden: de electrische lichtboog neemt gezwellen even snel weg als het mes en heeft het voordeel, dat alleen de groote vaten bloeden en men steriel werkt. Na de operatie wordt daarbij het gevaar voor recidief tegengegaan door toepassing van electrische vonken of door bestraling van wonde en omgeving met Röntgenlicht, radium of mesothorium.

Kanne, *Johan Arnold,* een geleerde zonderling, in 1773 in het land van Detmold geboren, studeerde te Göttingen in de theologie en schreef, om in zijn behoeften te voorzien, terwijl *Jean Paul* hem meermalen ondersteunde. Hij trad vervolgens in Pruisischen krijgsdienst, maar werd door de Oostenrijkers gevangen gemaakt. Zijn vrienden *Jean Paul* en *F. H. Jacobi* kochten hem los. Hij werd vervolgens leeraar in de geschiedenis aan het gymnasium te Neurenberg en in 1818 hoogleeraar in de Oostersche letterkunde te Erlangen en overleed aldaar den 17den December 1824. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Florilegium epigrammatum Graecorum" (1800), „Erste Urkunden der Geschichte" (2 dln., 1808), „Christus im alten Testament" (2 dln, 1818), „Biblische Untersuchungen" (2 dln., 1819) en „Leben erweckter Christen" (2 dln., 1816).

Kannibalisme. Zie *Anthropophagie.*

Kano, „de tuin van Soedan", is een provincie van het rijk van Sokoto in Noord-West-Afrika en behoort tot de vruchtbaarste en meest bevolkte deelen. Het aantal inwoners bedraagt 200 000 vrijen en even zooveel slaven.

De hoofdstad *Kano* bestaat uit vierhoekige leemen huizen met platte daken en uit ronde hutten met koepelvormige daken. In den omtrek heeft men tuinen en bouwlanden. Zij telt 35 000 inwoners en is een belangrijke handels- en industrieplaats. Men vervaardigt er blauw-katoenen stoffen, fraaie schoenen en sandalen, lederen tasschen, wapens enz. De markt is er verder ruim voorzien van stofgoud, ivoor, katoen, leder, indigo, struisveeren en Europeesche fabrikaten. Na den val van Katsena kwam Kano tot bloei. De stad viel den 3den Februari 1903 in de handen der Engelschen. Het gebied behoort thans tot Britsch Noord-Nigeria.

Kano of *kanoe* noemt men een smal en lang vaartuig, bij vele natuurvolken in gebruik, doorgaans vervaardigd van een uitgeholden boomstam. De Indianen en vooral de Groenlanders maken ook wel kano's van een geraamte van hout of van walvischbeenderen, dat zij met zeehondenvellen bekleeden. Ook maken zij daarin soms een dek van zeehondenvellen, dat in het midden een opening heeft voor het lichaam van den roeier, die gebruik maakt van lange roeispanen, aan ieder uiteinde voorzien van een blad. Wanneer zij er mede willen zeilen, verbinden zij twee kano's met elkander, of zij leggen over de kano dwarsboomen, die aan de uiteinden door spieren verbonden zijn, die bij het wiegelen van het vaartuig het water raken en het omslaan beletten.

Kanoeri (menschen van het licht) vormen het hoofdvolk van den Afrikaanschen staat Bornoe; ook zijn zij over Midden-Afrika verspreid. In nauwe verwantschap tot hen staan de bewoners van Manga, Ngoeroe en Kanem. Het is een pronkzieк volk, doch tevens ijverig en ondernemend in den handel. Hun taal is welluidend en goed ontwikkeld, het meest verwant met die der Tibboe.

Kanoet. Zie *Knoet.*

Kanoetstrandlooper is de naam van een vogel *(Triga canutus* L.), die van Augustus tot Mei in groot aantal aan onze kusten voorkomt en tot de *Strandloopers* (zie aldaar) behoort. Deze vogel broedt aan de Hudson-Baai, in Groenland, aan de Taymirbocht en op de Nieuw-Siberische Eilanden. De eieren zijn grijsgeel met kastanje-

Digitized by Google

bruine en bleek-purperroode vlekken. In den winter en in het voorjaar komen deze dieren aan ons strand voor. Aan den onderkant zijn ze dan witachtig en aan den bovenkant bruingrijs, terwijl aan den kop kleine zwarte, overlangsche vlekken en op de zijden van den romp grijsbruine vlekken voorkomen.

Kanon. *Zie Geschut.*

Kanon in de wapenkunde. Behalve het kamerstuk (zie aldaar) komt in de wapenkunde voor het *scheepskanon* met een trapvormig affuit op rolletjes en het *landkanon* op een affuit met wielen en een staartstuk. Bij beide ligt een stapel van drie kogels.

Kanon. *Zie Canon.*

Kanoniek recht. *Zie Kerkrecht.*

Kanonneerboot noemt men een oorlogsvaartuig, dat bestemd is voor de verdediging van de kust van het eigen land, of voor den stationsdienst in vlakke kustwateren en riviermonden in het buitenland. De vroegere zeil-kanonneerbooten, uit de eerste helft der vorige eeuw, waren slechts kleine scheepjes, die enkele stukken licht geschut hadden. De latere kanonneerbooten onzer Marine, gebouwd enkele jaren vóór en omstreeks 1880, waren ongepantserde dubbelschroefstoomschepen van ongeveer 270 ton waterverplaatsing en voerden één stuk zwaar geschut, de grootste soort één van 28 c. m., de kleinste één van 21 c.m. Verscheidene dezer schepen zijn nog in dienst, doch deze zijn verbouwd, gedeeltelijk tot mijnenlegger, gedeeltelijk tot opleidingsschip. Twee ervan zijn verlengd en daarna ingericht, het eene tot moederschip voor onderzeebooten, het andere tot olietankschip.

In 1911 zijn voor onze Marine op de Rijkswerf te Amsterdam een drietal motorkanonneerbooten aangebouwd tot verdediging van onze zeegaten tegen lichte vijandelijke strijdkrachten. Deze hebben een waterverplaatsing van 540 ton, een gordelpantser van 55 m.m. dikte en twee motoren van ± 1025 E. P. K. die haar een grootste snelheid geven van ± 14 mijl. Zij zijn bewapend met 4 stukken van 10,5 c.m. en een paar mitrailleurs. Ook de thans nog in het buitenland gebouwd wordende kanonneerbooten hebben meestal een bepaald doel, waarnaar zich de bewapening regelt. Zoo gebruikte Engeland voor de actie tegen de Belgische kust in den Wereldoorlog kanonneerbooten van 1250 ton waterverplaatsing met 2 stukken van 15 c.m. en twee van 12 c.m. Voor de beschieting van de kusten aan de Dardanellen bezigde het daarentegen kanonneerbooten, die twee zeer zware stukken, vermoedelijk van 38 c.m. voerden. De juiste gegevens dezer schepen, die zoodanig gebouwd moeten zijn, dat zij slechts zeer moeilijk door torpedotreffers tot zinken kunnen worden gebracht, zijn nog niet bekend, daar zij gedurende den oorlog zijn gebouwd.

Kansas, een der staten van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, grenst in het noorden aan Nebraska, in het oosten aan Missouri, in het zuiden aan het Indianengebied en in het westen aan Colorado, ligt tusschen 37° en 40° N. Br. en 94° 40′ en 102° W. L. van Greenwich, is 212 580 v. km. groot en telt (1910) 1 690 949 (volgens schatting in 1916: 1 829 545) inwoners. Het oostelijk gedeelte van dezen staat is vruchtbaar, golvend prairieland en behoorlijk van water voorzien, het westelijk gedeelte daarentegen is vlak, zandig, dor en droog. In het noordoosten doorstroomt de Missouri, in het noordwesten de Kansasrivier en in het zuiden de Arkansas het gebied. De bodem bevat een groote hoeveelheid delfstoffen, vooral steenkool (in het Z.O. en O.), petroleum, brongas, tin en zout. De hoofdbezigheid is de landbouw. Verbouwd worden mais, tarwe, haver, aardappelen, sorgum, gerst, en vruchten. De veeteelt is ook zeer belangrijk. De hoofdstad is Topeka, van meer belang is echter Kansas-city; verder noemen wij Witicha, Leavenworth en Atchison.

Kansas maakte oorspronkelijk een deel van Louisiana uit en werd met Nebraska den 30sten Mei 1854 als territorium georganiseerd. Bij de invoering van een grondwet hadden er hevige geschillen tusschen de slavenhoudende en de niet slavenhoudende partij plaats, die van 1855 tot 1856 tot een burgeroorlog leidden. De geschillen vielen ten slotte ten gunste van de Abbolitionisten uit, zoodat de grondwet van 1859 in 1860 door het Congres bekrachtigd werd. Den 29sten Januari 1861 werd Kansas in een staat herschapen. Hij is verdeeld in 105 „counties". Hoofdstad is Topeka. De gouverneur wordt door het volk voor den tijd van twee jaar gekozen. De Wetgevende Vergadering, die elke twee jaar in de hoofdstad Topeka bijeenkomt, bestaat uit een Senaat met 40 en een Huis van Afgevaardigden met 125 leden. De eersten worden voor vier jaar, de anderen voor twee jaar benoemd. In 1912 werd er vrouwenkiesrecht ingevoerd. De staat wordt te Washington vertegenwoordigd door 2 senatoren en 8 afgevaardigden. Bij de verkiezing van een president heeft Kansas 10 stemmen. De spoorwegen hadden in 1885 een lengte van 7325, in 1900 van 14 032, in 1914 van 14 812 km. benevens ruim 400 km. electrische spoorwegen. De 8715 openbare lagere scholen werden in 1914 door 187 970 kinderen bezocht; 674 openbare middelbare scholen telden 42 831 leerlingen. Het aantal hoogere onderwijsinstellingen bedroeg 10, waaronder een universiteit met 179 docenten en 2262 studenten. De staatsschuld werd in dat jaar op 370 000 dollars geschat.

Kansas City, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Missouri, op den rechter oever van de Missouri, bij de monding van de Kansasrivier, niet ver van de grenzen van Kansas gelegen, telde in 1860 4418, in 1870 55 785, in 1900 163 762 en in 1915 289 879 inwoners. De belangrijkste gebouwen zijn het douanenkantoor en het postkantoor, het stadhuis, het gerechtshof, de beurs, het tentoonstellingsgebouw en de Katholieke Kathedraal. De stad bezit 123 kerken en verschillende college's. Drie bruggen liggen over de Missouri. Zij is een kruispunt van spoorwegen, bezit een uitgebreiden handel in vee en koren, groote slachterijen en veel nijverheid.

Kansas river, een rivier in den Noord-Amerikaanschen staat Kansas, ontstaat uit de vereeniging van den 660 km. langen Republican Fork en den bijna even langen Smoky Hill Fork. Deze vereeniging geschiedt bij Fort Riley (Junction city). 212 km. verder stroomt de Kan-

Digitized by Google

sas river bij Kansas City in den Missouri. In het voorjaar zwelt de rivier zoodanig aan, dat verwoestende overstroomingen er het gevolg van zijn, in den zomer daarentegen ligt zij bijna droog.

Kansel. Zie *Preekstoel.*

Kanselarij, in het Latijn *cancellaria,* was vroeger de met traliën *(cancelli)* omgeven ruimte, waar de oorspronkelijke stukken uitgevaardigd en bewaard werden. Aan het hoofd van de ambtenaren, die met de zorg voor deze stukken belast waren, stond de kanselier (zie aldaar). Thans verstaat men onder kanselarij de subalterne beambten van een of ander openbaar lichaam, bijv. van een ministerie, een gerechtshof, een gezantschap of een consulaat, meestal echter het gebouw, waar de kanselier en zijn personeel hun werkzaamheden verrichten.

Kanselarijgelden. Zie *Legesgelden.*

Kanselarijstijl is oorspronkelijk de stijl van de stukken, door de kanselarij opgesteld. Thans geeft men dezen naam aan een stijl, die zich door stijve uitdrukkingen, ouderwetsche woorden en ingewikkelde zinnen van de gewone schrijf- of spreektaal onderscheidt.

Kanselier, in het Latijn *cancellarius* geheeten, noemde men in de Middeleeuwen een ambtenaar van het Hof, die belast was met het uitvaardigen van openbare stukken. Hij behoorde tot de 4 of 5 aanzienlijkste waardigheidsbekleeders van de Germaansche vorstenhoven en had door zijn ambt grooten invloed. Aan het Hof van de Duitsche keizers werd veelal een der voornaamste geestelijken met dit ambt bekleed, totdat de aartsbisschop en keurvorst van *Mainz,* als het hoofd der Duitsche geestelijkheid, het met den titel van aartskanselier voor goed met zijn betrekking vereenigde. Intusschen voerden ook de aartsbisschoppen van Keulen en Trier dien titel. Met het ambt van aartskanselier, zooals het door den aartsbisschop van Mainz waargenomen werd, waren belangrijke werkzaamheden verbonden, namelijk de voorbereiding voor de koningskeuze, de oproeping van de vorsten, de leiding van de verkiezing en het uitvaardigen van de protocollen. De aartskanselier liet zich echter vertegenwoordigen door een vice-kanselier, die aan het Hof van den keizer vertoefde en als minister dienst deed. Ook de keizerin had een aartskanselier, namelijk den abt van Fulda.

De kanselier van Frankrijk, die voor zijn leven benoemd werd, was aldaar de eerste ambtenaar van den staat. Om zijn invloed te verminderen, plaatste men naast hem een zegelbewaarder. De zegelbewaarder was eigenlijk minister van Justitie. Behalve den rijkskanselier *(chancelier de France)* had men er kanseliers der koningin, der leden van het Koninklijk Huis, der ridderorden, der universiteiten enz.

In Engeland is de lord-kanselier *(lord high chancellor)* de eerste ambtenaar van den staat, lid van den Geheimen Raad, voorzitter van het Hoogerhuis, chef van den staatskanselarij, minister van Justitie en voorzitter van het Hof van appèl *(court of appeal).* Hij wordt door de overgave van het staatszegel benoemd en heet daarom ook grootzegelbewaarder. Daarenboven heeft men er een kanselier van het hertogdom Lancaster en een kanselier voor Financiën *(chancellor of the exchequer),* terwijl ook Ierland een afzonderlijken kanselier bezit.

In de Duitsche landen werden omstreeks het midden der 15de eeuw kanseliers aangesteld met verschillende titels en werkzaamheden. *Frederik II,* koning van Pruisen, benoemde in 1746 een grootkanselier, doch deze betrekking werd later opgeheven. Tegenwoordig draagt in Duitschland de eerste ambtenaar, die door den keizer benoemd wordt en voorzitter van den Bondsraad is, den titel van rijkskanselier (zie aldaar).

Kansk is de hoofdstad van een gelijknamig district in het Siberische gouvernement Jenisseisk, gelegen aan den Kan. De stad bevindt zich 192 m. boven den zeespiegel en ligt aan den grooten Siberischen weg en aan den spoorweg. Landbouw en pelshandel, ook talgkokerijen zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Het aantal inwoners bedraagt 7537.

Kansoe, een provincie in het N.-W. van China, telt (1910) 3 807 883 inwoners en is 351 400 v. km. groot. Zij grenst in het O. aan Sjensi, in het Z. aan Sze-tsjwan, in het W. aan het Koekoenoorgebied en in het N. aan Mongolië, waarvan het door den Grooten Muur gescheiden is. Van de bergen zijn de Nansjan en de Minsjan, die de sneeuwgrens bereiken, de hoogste. Het gebied wordt door den Hoang-ho met zijn zijrivieren, waarvan wij den Wei-ho, den Ta-toeng-ho en den Tao-ho noemen, doorstroomd. Met uitzondering van het noordwestelijk gedeelte en van de hooggebergten, bestaat de provincie uit schoone wouden en vruchtbare lössgronden. Het klimaat is kouder dan dat van Sjensi, zoodat de inwoners veel pelterijen gebruiken. De bergen bevatten niet alleen goud, zilver en koper, maar ook steenkolen. Men verbouwt er koren, rijst, vruchten, groenten en tabak. Wollen stoffen, papier en tapijten worden er vervaardigd. De handel met de naburige provincies en landen is levendig. De bevolking bestaat uit Tangoeten (van Tibetaansche afkomst), Chineezen en Mongolen. Veel eigenaardigs uit ouden tijd is hier bewaard gebleven. De Islam telt vele aanhangers.

De hoofdstad van dit gewest is Lantsjou aan den Hoang-ho. Over den Hoang-ho ligt hier een schipbrug.

Kansovereenkomst is een overeenkomst, die aangegaan wordt met het oog op de daaruit voor beide of voor één der partijen voortvloeiende kans op een voor- of nadeelige uitkomst, afhankelijk van een meer of minder onzekere gebeurtenis. Onze wet noemt er eenige op: verzekering, bodemerij, de overeenkomst tot vestiging eener lijfrente, spel en weddenschap. Een kansovereenkomst is over het algemeen even geldig, als iedere andere overeenkomst. Alleen aan de handelingen van spel en weddingschap knoopt de wet geen rechtsvordering vast. Hierop wordt echter weer een uitzondering gemaakt voor spelen, waarbij een lichaamsoefening wordt beoogd; eischen ter zake van schulden uit laatstbedoelde spelen voortgesproten, kunnen door den rechter worden ontzegd of tot een verminderd bedrag toegewezen, zoo de gevischte som hem bovenmatig hoog voorkomt. Spel en wedding-

Digitized by Google

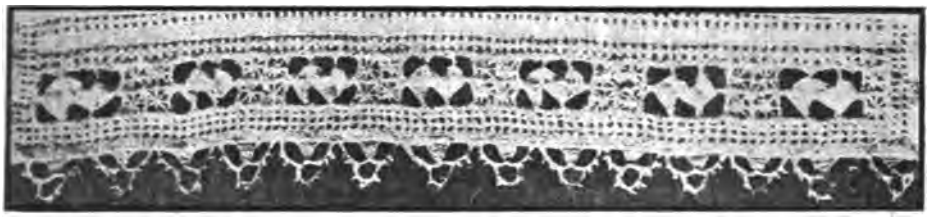

1. Punto tagliato (16de eeuw).

2. Genaaide guipure (Punto di Venezia, 16de eeuw).

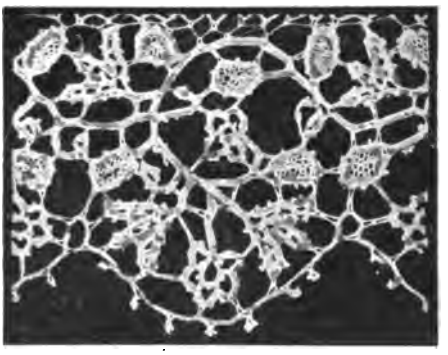

3. Gekloste guipure (17de eeuw).

4. Genaaide kant (Alençon, 18de eeuw).

5. Gekloste kant (Mechelen, 18de eeuw).

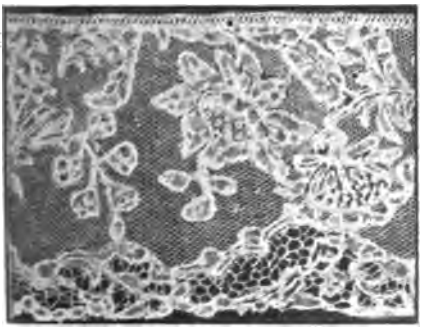

6. Gekloste kant (Brussel, 18de eeuw).

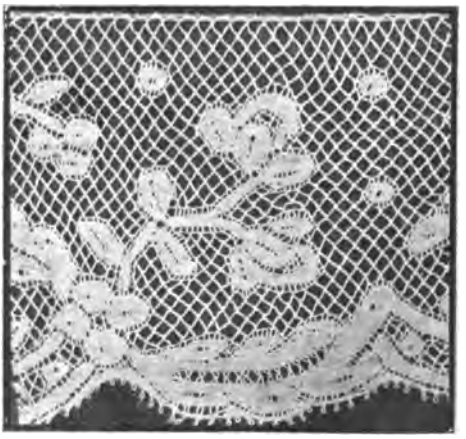

7. Gekloste kant (Valenciennes, 18de eeuw).

Digitized by Google

KANT II

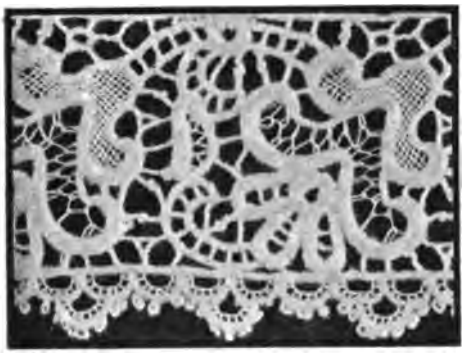

1. Venetiaansche machinekant.

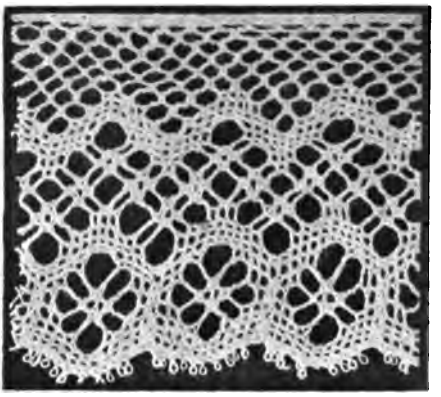

2. Gekloste machinekant.

3. Machineborduurwerk.

4. Tulen machinekant (Points d'Alençon)

5. Tulen machinekant (Points d'Angleterre).

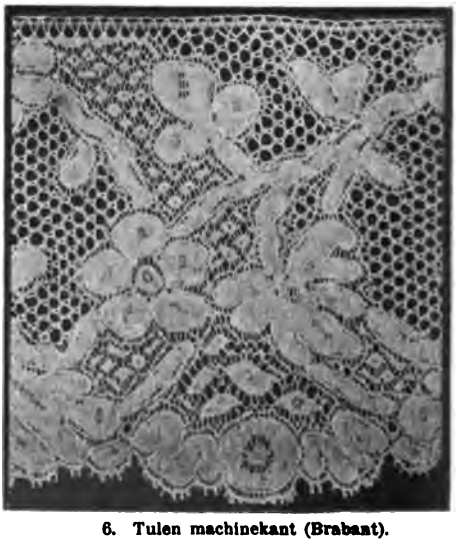

6. Tulen machinekant (Brabant).

Digitized by Google

schap, hoewel onderling verschillend, zijn toch van gelijksoortigen aard. Spel is een op overeenkomst gegronde handeling van twee (of meer) personen, waardoor degene, voor wien haar afloop gunstig zal zijn, ten koste van den ander zal winnen, die hem het gewonnene zal uitkeeren, of toelaten, dat hij het daartoe vooraf bijeengebrachte tot zich neemt. Weddingschap is een overeenkomst, waarbij partijen, uitgaande van een verschillende meening of verwachting omtrent eenige zaak, bepalen, dat diegene, die bevonden wordt gelijk te hebben, ten koste der andere een zeker voordeel zal genieten. Ten aanzien der rechtsgevolgen staan beide gelijk. De wet staat geen rechtsvordering toe ter zake eener schuld, uit spel of weddingschap voortgesproten; een eisch tot betaling van zulk een schuld kan niet worden toegewezen, al sprak de tegenpartij haar op dien grond ook niet tegen. Hij, die het door spel of weddingschap verlorene vrijwillig heeft betaald, kan dat betaalde echter niet als onverschuldigd betaald terugvorderen, tenzij van den kant van den winner bedrog, list of oplichting heeft plaats gehad. Wat geleend is, om het door spel verlorene te betalen, kan geldig worden teruggevraagd. De vorm en de naam, die partijen aan hun handelingen gelieven te geven, veranderen ook hier het wezen der handelingen niet. Ter beoordeeling van den aard dier handelingen strekt niet datgene, wat partijen gezegd of geschreven, maar wat zij gewild en bedoeld hebben. Hoogst moeilijk kan de taak van den jurist worden, wanneer hij geroepen wordt, om in een gegeven geval, bijv. bij den termijnhandel in effecten, waarbij wel in naam een koop wordt gesloten, maar alleen verrekening van koersverschil de bedoeling is, te beslissen of er een geoorloofde of verboden kansovereenkomst bestaat. Zie voorts *Hazardspelen* en *Loterij*.

Kansrekening. Zie *Waarschijnlijkheidsrekening.*

Kansspel. Zie *Hazardspel.*

Kant (zie de platen) is een holle, tot versiering dienende stof, die uit verschillende, tot een bepaald patroon vereenigde draden bestaat. Oorspronkelijk diende de kant voornamelijk als randversiering van kleederen, van welk gebruik de naam in verschillende talen, (Duitsch: „Spitze", Engelsch: „point", Fransch: „dentelle", Italiaansch: „punto", Nederlandsch: „kant") afkomstig is. Men kan een kant haken, breien of knoopen, van een linnen, katoenen, zijden, wollen of metalen draad. Hetgeen men echter gewoonlijk onder kant verstaat, is genaaide of gekloste kant, meestal uit linnen draden vervaardigd. Genaaide kant is ontstaan uit open-naaisel, gekloste kant door knoopen en vlechten. Onder *echte* kant verstaat men geheel met de hand vervaardigde,, onder *onechte,* machinaal gemaakte kant, o. a. in ons land in Hengelo (O.).

Genaaide en gekloste kanten hebben:

a. een gelijkmatigen grond, bijv. tulle, die met de hand genaaid of geklost of met de machine geweven kan zijn; de Résautkanten.

b. een ongelijkmatigen grond, waarbij de motieven door stokjes (brides) met elkaar verbonden worden, n. l. de Guipure kanten.

De oudste kant is ongetwijfeld die, welke van een dichte stof door het uittrekken van draden en het verbinden en groepeeren van de overgebleven draden, met de naald gemaakt werden. Voorbeelden hiervan zijn de *punto tirato,* de *punto tagliato,* de *point coupé* en *Lacis.* Deze open werken vormden als het ware den overgang tusschen naaiwerk en kantwerk. Bij de eigenlijke kant ontbreekt de stof, die het draadweefsel steunt, de draden steunen elkander volgens een bepaalde teekening. Alle genaaide kanten worden *Points* genoemd. Zij worden vervaardigd volgens een op calqueerlinnen of zwart papier gemaakte teekening. Deze wordt gehecht op een stevige lap stof, meestal eenige lagen katoen. De draden worden over de lijnen der teekening gespannen en met een zeer dunnen draad op verschillende punten vastgehecht (getraceerd). Daarna worden de gespannen draden omgewerkt met cordonneer òf festonsteken en soms met siersteken aangevuld. Wanneer ook de motieven verbonden zijn, worden de hechtsteken doorgeknipt en kan de kant van het patroon worden afgenomen. Alle genaaide kanten zijn door de bewerking eenigszins stijf.

De oudste van deze soort is de Reticella, bestaande uit rechtlijnige figuren; daarna kwam de Venetiaansche kant tot bloei, waartoe behooren de Point de Venise, Gros Point de Venise. Point de Rose of Rosaline kant. Onder *Lodewijk XVI* werd de kantindustrie uit Italië naar Frankrijk overgebracht. Minister *Colbert* liet Italiaansche werksters overkomen, die eerst naar de meegebrachte patronen werkten. Langzamerhand ontstonden andere teekeningen en een ander soort kant, de Point de France; nog later de Point d'Alençon met een zeer fijnen tullen grond (résant) en medaillonvormige motieven. Uit Frankrijk wordt de kantindustrie overgebracht naar België, waar zij tot grooten bloei komt en de beroemde Point de Bruxelles ontstaat, die eerst geheel genaaid werd, maar later dikwijls bestaat uit met de hand genaaide motieven op een gekloste of met de machine vervaardigden tullen grond. De Brusselsche kanten werden overal ingevoerd. In Engeland werd het verboden; men smokkelde ze echter binnen onder den naam van Point d'Angleterre.

De *gekloste kanten* worden vervaardigd volgens een op een draaibaar kussen gehecht patroon. De op speciaal daarvoor vervaardigde klossen gewonden draden worden volgens het patroon dooreengeslingend en op kruispunten met spelden vastgezet. Het werk gaat vlugger, is daarom minder kostbaar dan de genaaide kant.

Als de uitvindster der gekloste kant wordt genoemd *Barbara Uttmann,* maar zeker is het niet.

Het kantklossen werd reeds in de 15de eeuw in Italië en Nederland uitgeoefend en in het midden van de 16de eeuw in het Saksische Ertsgebergte ingevoerd. Ongeveer 1700 kwam de gekloste kant tot bloei. De Valenciennes en Mechelsche kanten waren de voornaamste. Zij hebben om de motieven een dikken draad en een weinig geschulpten afsluitrand. De oudste Valenciennekanten hebben een stervormig résaut, de latere een ruitvormig. De Forchon, ook wel Geuzenkant genaamd, is uit België naar Duitschland overgebracht. Pottenkant heeft haar naam te

Digitized by Google

danken aan de daarin verwerkte motieven, een soort bloempotten. Cluny bestaat uit gekloste bandjes, blaadjes en brides. Van Point-Duchesse worden de motieven apart geklost, omrand met een dikken draad en daarna verbonden met brides. Russische lintkant heeft veel gelijkenis met point-lacet. Blondes zijn zijden kanten, zooals de Spaansche en Chantillykanten, wit of zwart. Meestal zware vormen op fijnen grond. De in ons land te Sluis vervaardigde kant heeft veel van de Duchesse-kant; 's-Gravenmoersche kant is die der mutsen van Brabantsche vrouwen.

In Nederland heeft de vereeniging „De Nederlandsche kantwerkschool" veel gedaan om de kantindustrie tot bloei te brengen. Deze vereeniging heeft een school opgericht te Apeldoorn, die volgens een besluit van den 15den November 1905 naar 's-Gravenhage verplaatst werd. Verder vindt men tegenwoordig kantwerkscholen te Sluis, 's-Gravenmoer, Wijdenes bij Hoorn, waar ook op bestelling geleverd wordt en verschillende kantwerkcursussen aan reeds bestaande inrichtingen, zooals de Rijksschool voor Kunstnijverheid te Amsterdam, verschillende Industriescholen enz. Zie voor de techniek de verschillende handleidingen op dit gebied en voor eenige van de belangrijkste kantsoorten de platen.

Kant, *Immanuël,* een Duitsch wijsgeer, den 22sten April 1724 te Koningsbergen geboren, was de zoon van een zadelmaker. Nadat hij in zijn geboortestad het Collegium Fredericianum bezocht had, studeerde hij aan de universiteit in de godgeleerdheid en legde zich tevens toe op natuurkunde, wiskunde en wijsbegeerte. Na het voleindigen van zijn studiën bekleedde hij gedurende 9 jaren bij verschillende familiën de betrekking van huisonderwijzer en gaf inmiddels zijn: „Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte" (1747) in het licht. In 1755 vestigde hij zich te Koningsbergen als privaatdocent en hield voorlezingen over redeneerkunde, bovennatuurkunde, natuurkunde en wiskunde. In 1762 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de dichtkunst, welke benoeming hij van de hand wees, zoodat hij eerst in 1770 een professoraat in logica en metaphysica aanvaardde. In dien tijd verschenen van zijn hand: „Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels" (1755), „Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllogistischen Figuren" (1762), „Versuch, den Begriff der negativen Grössen in die Weltweisheit einzuführen" (1763), „Der einzig möglige Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes" (1763), „Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen" (1764) en „Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik" (1766). De reeks van zijn wijsgeerige schriften neemt een aanvang met de redevoering, waarmede hij het hoogleeraarsambt in 1770 aanvaardde. Deze redevoering „De mundi sensibilis et intelligibilis forma et principiis" is als het ware het programma van de „Kritik der reinen Vernunft", die hij elf jaren later schreef. Daarna leverde hij: „Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik" (1783), „Grundlegung der Metaphysik der Sitten" (1785), „Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft" (1786), „Kritik der praktischen Vernunft" (1788), „Kritik der Urteilskraft" (1790), „Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft" (1793), „Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre" (1797) en „Die metaphysischen Anfangsgründe der Rechtslehre" (1797), waarna hij zijn 50-jarige werkzaamheid als schrijver sloot met een „Anthropologie in pragmatischer Hinsicht" (1798). Naast deze groote werken vindt men een groot aantal kleinere. Hoewel *Kant* ongehuwd bleef, hield hij veel van gezellig verkeer en zijn omgang werd zeer op prijs gesteld. Afgezien van uitstapjes in de onmiddellijke omgeving, heeft hij nooit zijn geboorteplaats verlaten. Hij overleed den 12den Februari 1804. In 1864 werd voor hem een bronzen standbeeld (van *Rauch*) te Koningsbergen onthuld. Zijn voornaamste geschriften werden bij herhaling gedrukt. *Rosenkranz* en *Schubert* bezorgden van 1838 tot 1844 een uitgave van zijn gezamenlijke werken in 12 deelen, een tweede is die van *Hartenstein* (1867—1869, 8 dln.), een derde die van *Kirchmann* (1868—1873, 8 deelen met supplement). De koninklijke Pruisische academie geeft sedert 1900 een uitgave van *Kant's* gezamenlijke werken in het licht. Ook werden vele van zijn werken in tal van moderne talen overgezet.

De onderzoekingen van *Kant,* die als hervormer der wijsbegeerte optrad, bepalen zich niet zoozeer tot enkele deelen van deze, als wel tot haar grondslagen en grenzen in het algemeen. Zij zijn van den eenen kant het eindresultaat van het streven naar verlichting in de 18de eeuw, van den anderen kant het uitgangspunt voor de wetenschappelijke richtingen der 19de eeuw. *Kant* ging van het denkbeeld uit, dat de vermögens van de menschelijke ziel tot driërlei gebied behooren, n. l. tot het gebied van het kennen, van het begeeren en van het gevoelen. Op het gebied van het kennen ging hij uit van de stelling, dat men, voordat iets omtrent de objecten onzer kennis kan beslist worden, eerst het kenvermogen zelf en de bronnen der kennis aan een oordeelkundige nasporing moet onderwerpen.

Kant's leer wordt gewoonlijk *criticisme* genoemd in tegenstelling met het *dogmatisme,* dat uitgaat van het standpunt, dat wij op onze rede kunnen vertrouwen, dat men kennis door deductie kan verkrijgen en dat het denken in tegenstelling met het bedrieglijke der waarneming, de zuivere, ware kennis verschaft en het *empirisme,* dat onze rede wantrouwend kennis zoekt door inductie, door waarnemen, zoodat kennis gelijk is aan een gewijzigd waarnemen. Het criticisme wil niet onderzoeken of wij kennis kunnen verkrijgen, maar *hoe* en *waardoor* zij mogelijk is: aan welke eischen moet een voorstellingsverbinding voldoen, aan welke een oordeel om voor waar te worden gehouden? Wat nu betreft *Kant's* kennisleer dient te worden vooropgesteld, dat hij zich scherp rekenschap heeft gegeven van de begrippen „ruimte" en „tijd". Beide kunnen wij uit onze kennis niet bannen; het zijn aanschouwingsvormen, algemeen-menschelijk en noodzakelijk. Nemen wij nu de dingen in de ruimte en in den tijd waar, zooals ze ons *verschijnen,* of zooals ze *zijn*? Wij krijgen alleen de verschijningen der dingen, juister nog, onze er-

Digitized by Google

varingen der verschijningen. Volgens *Kant* bestaan: 1o. de dingen opzichzelf, (de noumenale wereld), grond van de door ons te kennen verschijningen, 2o. onze voorstellingen van die verschijningen, opgevat naar onzen aard, 3o. de verschijningen (de phaenomenale wereld). Het „ding op zichzelf" werkt op ons in. Deze „waarnemingsleer naar de logische wetten" wordt door *Kant* zelf „transcendentale Aesthetik" genaamd.

Wat nu betreft de vraag naar de substantie (stof) en de causaliteit (oorzakelijkheid), ook hier is *Kant's* denkbeeld nieuw en eigen: de zintuigen geven ons waarnemingen. Voor de wetenschap krijgen deze eerst beteekenis, wanneer het verstand er ervaringen van maakt. Het verstand doet dit door de aanschouwingen in bepaalde vormen te vatten. Die vóór de ervaring bestaande vormen zijn aprioristisch. *Kant* noemt ze *categorieën*. De belangrijkste hiervan zijn substantie en causaliteit. De door ons verkregen, naar tijd en in ruimte geordende gewaarwordingen kunnen nu, doordat zij passen in een bepaalde categorie, causaliteit bijv., tot wetenschappelijke kennis worden. Het verstand heeft die gewaarwordingen in bepaalde vormen opgenomen. Categorieën zijn dus de werkwijze, de organisatievorm van onzen geest.

Kant's opsomming en samenstelling dier categorieën wordt veelal als mislukt beschouwd.

Het resultaat van *Kant's* opvatting onzer kennis is derhalve deze: niet geven de dingen buiten ons in onze ziel weerspiegeling als in een spiegel, maar ons bewustzijn verwerkt de indrukken, geeft daaraan vorm en inhoud. Het opsporen van deze zuivere verstandsbegrippen wordt door *Kant* „transcendentale Analytik" genoemd. Een derde deel zijner kennisleer noemt hij „transcendentale Dialektik"; er bestaan onafhankelijke, volstrekte begrippen; zij vereenigen alle ervaringen in een eenheid; het is de rede die ons voert tot deze „ideeën. Alles wat wij waarnemen, betrekken wij op een „ik", het waarnemend en ervarend subject. Dit ik is het redebegrip der *ziel;* een ander redebegrip is de *wereld,* waarvan alles wat ik waarneem deel uitmaakt. Die wereld is het werk der allerhoogste rede. Zoo komt men tot de derde idee: *God.* Deze transcendente ideeën zijn niet in de ervaring gegeven, zij liggen buiten de grenzen van het kenbare. Het gevolg hiervan is, dat wij geen kennis kunnen hebben van de objecten van deze drie ideeën. Rationalistische zielkunde (het bewijzen van onstoffelijkheid, eenheid en onsterfelijkheid der ziel bijv.) heeft geen recht van bestaan, evenmin kosmologie, die zoowel kan bewijzen, dat de wereld geen begin als dat zij wél een begin heeft gehad, evenmin speculatieve theologie, die het bestaan van God wil bewijzen.

Evenals in de kennisleer heeft *Kant* in zijn denkbeelden over de zedekunde een ontwikkeling doorloopen en ze ten slotte neergelegd in zijn „Kritik der praktischen Vernunft". Op dit gebied zocht *Kant* naar een zuiver beginsel, naar een vorm, waaronder zich alle zedelijke voorschriften lieten samenvatten. De vorm van ons willen wordt ons niet van buiten af opgedrongen, maar uit onszelf voorgeschreven. Niemand anders dan ons eigen ik schrijft ons de zedewet voor. *Kant's* zedeleer *is autonoom.* Niet een goddelijk gebod, niet eigen lustgevoel, niet sympathie schrijft ons onze gedragingen voor. Er is slechts één ding te waardeeren: de goede wil. Men kan uit allerlei motieven *legaal* handelen, *moreel* handelt men slechts uit plichtsbesef. De inhoud van de moraal is deze: „handel zoo, dat het richtsnoer van uw wil tegelijk als voorschrift voor een algemeene wetgeving kan gelden".

Dit rigoristisch beginsel noemt *Kant* „categorische imperatief", imperatief omdat het algemeen gebiedend optreedt, categorisch omdat het niet aan voorwaarden is gebonden in tegenstelling met een hypothetische imperatief. De plicht bestaat uit plichten tegen onszelven en tegenover anderen.

Al had *Kant* de speculatieve theologie met haar bewijzen voor Gods bestaan ter zijde geschoven, noch het geloof aan God, noch dat aan zedelijke vrijheid en onsterfelijkheid had hij verloren. Als geloof had hij ze behouden, voortbouwend op ons bewustzijn van zedelijke vrijheid. De mensch weet zich burger van een intelligibele wereld, waar vrijheid heerscht. Zij vloeit voort als een *postulaat* uit de practische rede. Wij mogen aannemen, dat in de wereld der „dingen op zichzelf" een andere causaliteit geldt dan die in onze zuivere rede behoort. Zoo is ook het geloof aan de onsterfelijkheid der ziel postulaat der practische rede: in dit korte leven is de volkomen overeenstemming tusschen zedewet en leven niet mogelijk, daarom mogen wij hopen op een voortdurend bestaan, waarin wij het zedelijk ideaal steeds dichter kunnen naderen. Op dezelfde wijze mogen wij als derde postulaat het geloof aan God aannemen: deugd en gelukzaligheid moeten samengaan, maar in dit leven zien wij dit dikwijls anders, zoo moeten wij aannemen, dat een alwijs, algoed en almachtig wezen, dat de zedelijke wereld regeert, dat de natuur geschapen heeft, recht zal doen en de juiste verhouding zal herstellen. Op het zedelijk zelfbewustzijn bouwt *Kant* derhalve drie groote religieuse beginselen. De moraal berust niet op den godsdienst, maar de godsdienst op de moraal. De inhoud der eigenlijke religie valt samen met die der moraal. De rede heeft te toetsen, wat de bestaande godsdiensten hebben gevoegd bij het zuivere redegeloof. *Kant* zelf weet aan vele christelijke leerstukken een wijsgeerige beteekenis te geven, ook heeft hij waardeering voor de historische roeping der kerk.

Wat betreft zijn rechtsphilosofie ging *Kant* uit van zijn beginsel van de waarde van den mensch en zijn onvervreemdbare rechten, die den grondslag vormen van den rechtstoestand. De zedewet eischt de gezindheid, het recht vraagt naar de handeling; de overtreder ontvangt zijn straf niet als preventief voor anderen of correctief voor hemzelf, maar als vergelding: ieder moet krijgen, wat hij verdient. Voor *Kant* was de constitutioneele monarchie de meestgewenschte regeeringsvorm. De menschheid en hiermede de verhouding der staten gaat vooruit. Er is hoop, dat de menschheid den toestand van eeuwige vrede nadert, wat het doel is der geschiedenis. Eigenbaat en zedelijk bewustzijn werken hierin

Digitized by Google

samen. *Kant's* paedagogische denkbeelden zijn zeer onderscheiden van die zijner tijdgenooten, als bijv. die van *Rousseau.* Hij eischt discipline van het kind, wilsopvoeding. Het kind moet bewust worden van het zedelijk grondbeginsel.

In zijn „Kritik der Urteilskraft" geeft *Kant* zijn theorie van het schoone. Het schoone is voor hem niet het ware, evenmin het begeerenswaardige, maar datgene wat bij ons „belangeloos welgevallen" wekt. Dit welgevallen ontstaat door een evenwicht tusschen fantasie en verstand bij de waarneming. Hij onderscheidt van het schoone het verhevene, dat tot ons spreekt door zijn grootheid of geweld.

De leer van *Kant* had grooten invloed op de denkbeelden van zijn tijd. Zijn voornaamste werk bleef echter eenigen tijd tamelijk onbekend, totdat *Reinhold* in den „Deutscher Merkur" sedert 1786, door zijn „Briefe über die Kantsche Philosophie", de aandacht op hem vestigde en een stroom van voor- en tegenstanders opriep. Alle philosofen na *Kant* stonden direct of indirect onder zijn invloed; *Fichte* hield zich oorspronkelijk zelf voor zijn volgeling, *Herbart* noemde zich een Kantiaan van het jaar 1822, *Schopenhauer* wilde van al zijn voorgangers slechts *Kant* als leermeester erkennen. Zie ook onder: *Neokantianen.*

Zie: *Kuno Fischer,* Immanuel Kant (4de druk 1898—1899, 2 dln.), *Friedrich Paulsen,* Kant. Sein Leben und seine Lehre (4de druk 1904), *Kronenberg,* Kant, sein Leben und seine Lehre (3de druk 1905).

Kantakuzenos is de naam van een beroemd Fanariotengeslacht, dat in de geschiedenis van het Byzantijnsche Rijk reeds in de 14de eeuw voorkomt.

Kantakuzenos, Johannes, eerst veldheer en staatsman in dienst van de Byzantijnsche keizers *Andronikos II* en *Andronikos III,* liet zich na den dood van den laatste tot keizer uitroepen (1341), behaalde in den burgeroorlog tegen *Johannes V Palaeologos,* den zoon van *Andronikos III,* met behulp van de Turken de overwinning en werd na dezen oorlog als medekeizer van *Johannes* (1347), dien hij met zijn dochter *Helena* liet huwen, aangenomen. Na een hernieuwden burgerkrijg trok hij zich in 1355 in een klooster terug en overleed in 1383. In het klooster schreef hij een geschiedenis van zijn tijd (1320—1356), een boek, dat van 1828 tot 1832 door *Schopen* in 3 deelen is uitgegeven. Onder den naam *Christodoulos* leverde hij daarenboven verschillende theologische geschriften.

Kantakuzenos, Matthias, een zoon van den vorige, werd door zijn vader in 1353 als medekeizer en mederegent aangenomen, zette na den troonsafstand van zijn vader den strijd tegen *Johannes V Palaeologos* voort, werd echter in 1357 door de Serviërs gevangen genomen en aan *Johannes* uitgeleverd. Hij overleed in 1383.

Kantakuzenos, Manuel, een broeder van den vorige, werd door zijn vader tot stadhouder in den Peleponnesus benoemd, bleef dit na diens val en werd door *Johannes V* als despoot van Misithra erkend. Hij overleed in 1380. Onder hem had de vestiging van de Albaneezen op Morea plaats.

Kantakuzenos, George, behoorende tot een naar Rusland verhuisden tak van de familie, streed onder *Upsilanti* in Moldavië en overleed in 1857.

Kantakuzenos, Alexander, een broeder van den vorige, werd door *Ypsilanti* naar Morea gezonden, streed in den *Peloponnesus,* wees het aanbod van de bewoners van Kreta, om hun vorst te worden van de hand en overleed in 1841. Hij schreef: „Brieven over de Grieksche revolutie van 1821".

Kantakuzenos, George, in 1837 geboren, Grieksch conservatief staatsman, was in 1892 president van den Senaat, van 1899 tot 1900 en van 1905 tot 1907 minister-president. Hij overleed den 5den April 1913.

Kantar is de naam van een in het Oosten (Syrië, Egypte, Algiers enz.) gebruikelijk gewicht, dat van 50 tot 230 kg. zwaar is.

Kantbeschikking. Zie *Apostil.*

Kanteel is in de krijgswetenschap de naam voor een kantig uitgetand metselwerk op muren van versterkingen en steden. Ook is het de naam voor den omloop boven om een toren.

Kantemir, *Demetrius,* hospodar van Moldavië, in 1673 geboren, genoot in hooge mate het vertrouwen der Porte, zoodat deze hem in 1710 met de schatting van Moldavië begiftigde en hem ook het ambt van hospodar in Walachije beloofde. Toen echter deze belofte onvervuld bleef, trad hij in onderhandeling met *Peter den Groote,* die hem, onder beschermheerschappij van Rusland, het souverein erfbezit van Moldavië toezegde. Daar evenwel de oorlog voor Rusland niet gelukkig afliep, zag *Kantemir* zich genoodzaakt naar Rusland de wijk te nemen. Hier werd hij in den vorstenstand opgenomen en tot geheimraad benoemd. Daarenboven verkreeg hij aanzienlijke goederen in de Oekraine met het recht van souvereiniteit. Hij bevorderde de stichting van een academie te St. Petersburg. Hij vergezelde *Peter den Groote* in 1720 op zijn tocht tegen de Perzen, doch werd weldra ziek, zoodat hij naar zijn goederen terugkeerde, waar hij in 1723 overleed. Hij schreef, behalve verschillende kleinere werken, in het Latijn een grooter werk, getiteld: „Opkomst en verval van het Turksche Rijk" (1300—1711).

Kantemir, Antioch Dmitrijewitsj, een zoon van den vorige, in 1708 te Konstantinopel geboren, een gunsteling van *Peter den Groote,* was van 1732 tot 1738 Russisch gezant te Londen en daarna te Parijs. Hij was zeer veelzijdig ontwikkeld, bevorderde kunsten en wetenschappen en hekelde in zijn gedichten de ruwheid en onbeschaafdheid van de Russen. Een jaar vóór zijn dood bezorgde hij zelf de uitgave van zijn hekeldichten; ook gaf hij vertalingen van Grieksche en Latijnsche gedichten in het licht. Hij overleed in 1744.

Kantens, een gemeente in de provincie Groningen met een oppervlakte van 3255 H.A. en (1917) 2067 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Warfum, Uskwerd, Uithuizen, Uithuistermeeden, 't Zand en Stedum. De bodem bestaat uit zeeklei, die voor den landbouw en veeteelt gebruikt wordt. Tot de gemeente behooren de dorpen Kantens, Zandeweer, Rottum, Stitswerd en Eppenhuizen en eenige buurten en gehuchten. Het dorp bezit een Hervormde kerk.

Digitized by Google

Kanter, *Johan de,* een Nederlandsch geschiedkundige, den 21sten Juli 1762 te Wissekerke op Noord-Beveland geboren, werd in 1784 notaris te Zierikzee. In 1792 werd hij lector in de natuurkunde aan het museum te Middelburg en drie jaar later scheepsmeter en tevens onderwijzer bij het instituut voor dijken en waterweringen in Zeeland. Tijdens de Fransche overheersching was hij commies-griffier bij de rechtbank van eersten aanleg te Middelburg, en na het afwerpen van het Fransche juk werd hij commies ter provinciale griffie van Zeeland. Hij overleed den 23sten September 1841. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Cronyk van Zierikzee" (1794), „De Franschen in Walcheren" (1814), „Redevoering bij de ontblooting van het praalgraf der luit.-admiralen Jan en Cornelis Evertsen" (1818), „Lofrede op jhr. Jacob Hendrik Schorer" (1822), „De provincie Zeeland" (1824), en „Oorspronkelijke stukken betreffende de uitvinding der verrekijkers" (1835).

Kantig beteekent in de wapenkunde: met zeer fijne tandjes.

Kant-Laplacesche theorie. Zie *Kosmogonie* en verder de artikelen *Kant* en *Laplace.*

Kanton is de naam van een onderafdeeling van een grooter gebied. In Frankrijk is het de aanduiding voor een uit verschillende gemeenten bestaande onderafdeeling van een arrondissement, in Zwitserland voor de zelfstandige bondstaten van het Eedgenootschap.

Kanton, kantongerecht. Zie *Rechterlijke organisatie.*

Kanton in de wapenkunde is een herautsstuk, dat $^1/_3$ der afmetingen van het schild heeft. Het kanton is gewoonlijk in den rechterbovenhoek geplaatst, doch kan ook op andere plaats langs den schildrand voorkomen. Oorspronkelijk stelde het kanton den banier voor en duidt dus op den rang van baanderheer.

Kantsjou is een stad in de Chineesche provincie Kansoe, 400 km. N.W. van Lantsjou gelegen, nabij de overblijfselen van den Chineeschen muur. De oude handelsweg van China met het westen liep over deze stad. Door den Dunganen-opstand heeft zij veel geleden, echter telt zij tegenwoordig weer 150 000 inwoners. Toch bereikte de stad tot heden niet denzelfden bloei als in de Middeleeuwen.

Kanzler, *Hermann,* generaal in dienst van den paus, werd in 1822 te Baden geboren, bezocht aldaar de militaire school en trad in 1845 in het pauselijk leger. Hij werd in 1848 luitenant, onderscheidde zich bij de belegering van Vicenza, trok naar Gaëta, werd bevorderd tot kapitein van den generalen staf en nam in 1849 deel aan den strijd bij Bologna. In 1859 werd hij kolonel en voor en na deed hij dienst als adjudant van de generaals *Kalbermatten* en *Latour. Lamoricière* bevorderde hem tot generaal na zijn tocht van Pesaro naar Ancona. Nadat hij brigade-generaal geworden was, werd hij in 1865 benoemd tot opperbevelhebber van het pauselijk leger, alsmede tot prominister van Oorlog. Hij streed den 3den October 1867 bij Mentana, leidde in 1870 de schijnverdediging van Rome en behield na de inlijving van den Kerkelijken Staat zijn waardigheden, ofschoon ze hun beteekenis verloren hadden. Hij overleed den 5den Januari 1888.

Kaoer. Zie *Kauer.*

Kaolien is de naam van een mineraal, dat uit aluminiumsilicaat bestaat. Het kaolien kan men gemakkelijk fijn wrijven; het is wit of nagenoeg wit van kleur, onsmeltbaar en vormt met water een kneedbaar deeg. Het is een verweeringsproduct van veldspaat en bestaat uit 47 % kiezelzuuranhydried, 39 % aluminiumoxied en 14 % water, overeenkomstig de formule $H_4Al_2Si_2O_9$. Onder het microscoop vertoont het mineraal zich als bestaande uit zeshoekige blaadjes, die tot het trikliene stelsel behooren. Het is de voornaamste grondstof voor de vervaardiging van porselein, en Goudsche pijpen en wordt daarom ook *porseleinaarde* genoemd. Ook is het een hoofdbestanddeel van de klei (zie aldaar). Zeer zuivere kaolien vindt men in Elbogen in Bohemen, bij Aue in de buurt van Schneeberg, bij Morl, bij Saint-Yrieix, in Cornwallis, China enz.

Kao-Tong-kia, een Chineesch tooneelschrijver uit de 14de eeuw, is de schrijver van „Pi-pa-ki" (de geschiedenis van de luit), dat men voor het beste Chineesche tooneelstuk houdt. In 1404 werd het voor het eerst te Peking opgevoerd en vond algemeenen bijval. Het stuk is in Europeesche talen vertaald.

Kap van een gebouw is gemaakt van timmerwerk en bestaat uit dakstoelen, gordingen, nok, spanribben en panlatten. De dakstoel is samengesteld uit 2 bintstijlen, die een horizontalen bintbalk dragen, waarin zij met pin en gat bevestigd zijn. Op dien bintbalk plaatst men 2 spruiten, die den nok bevatten. De dakstoelen of gebinten worden op gelijke afstanden evenwijdig aan elkander gesteld en dragen de gordingen en den nok of het bovenste gedeelte van het dak. Hierop en rustende op de muurplaat worden de spanribben en eindelijk dwars daaroverheen de panlatten bevestigd, waaraan men de pannen of leien ophangt.

Kapel, afgeleid van het Middeleeuwsch-Latijnsch woord *capella,* noemt men in R.-Katholieke landen een kleine, voor godsdienstige handelingen bestemde ruimte, somtijds afzonderlijk geplaatst, somtijds in een grooter gebouw aanwezig of daarmede verbonden. Doorgaans is zij aan dezen of genen heilige gewijd en van reliquieën voorzien, terwijl zij tevens tot begraafplaats dient. Men heeft *collegiale kapellen,* die aan godsdienstige collegiën toebehooren, *huiskapellen,* welke door vorstelijke en aanzienlijke familiën voor hun privaat gebruik in hun woningen worden ingericht en *vrije kapellen,* aan het gezag van den bisschop ontheven en door de stichters of hun nakomelingen beheerd.

Kapel is in de wapenkunde een laag torentje met een spits dak op een eenigszins breederen onderbouw, waarin een deur of poort, waarboven zich weer twee raampjes bevinden.

Kapel is de naam van een vast aangesteld kerkkoor of orkest. Oorspronkelijk werden in de kerkelijke kapellen dikwijls muziekuitvoeringen gehouden, waardoor de naam kapel op het koor zelve overging. De oudste kapellen brachten alleen vocale muziek zonder begeleiding ten gehoore, vandaar de naam *a cappella* voor derge-

Digitized by Google

lijke muziek. Later bracht men ook instrumenten in het koor. Sedert de 16de eeuw bestond een kapel uit een vereeniging van instrumentale en vocale muziek. Thans is de instrumentale muziek de hoofdzaak. Aan het hoofd van een kapel staat de *kapelmeester* (maestro di cappella).

Kapel. Zie *Vlinder*.

Kapelaan, afkomstig van *capa*, een kleed, hetwelk over de reliquiën van een beschermheilige werd uitgespreid, noemde men in de Oostersche Kerk oorspronkelijk den geestelijke, die het leger vergezelde en genoemde reliquiën droeg. Weldra werd hij tevens belast met de besturing van de godsdienstoefeningen der soldaten, terwijl hij ook wel geroepen werd om in groote kerken den geestelijke gedurende den dienst bij te staan. Somtijds had men bij dezelfde kerk onderscheiden kapelanen met een archi-kapelaan aan het hoofd. Ook de geestelijken der keizerlijke kapel droegen den naam van „kapelaan", terwijl de geestelijke, die in de kapel van een hooggeplaatst persoon den dienst verrichtte, met dien van „huiskapelaan" bestempeld werd. In ons land en in België geeft men den naam van „kapelaan" aan geestelijken, die na het volbrengen hunner studiën en na het ontvangen der wijding bij de pastoors en priesters worden geplaatst, om dezen behulpzaam te zijn.

Kapelle of *Capelle,* een gemeente in de provincie Noord-Brabant, met een oppervlakte van 1964 H.A. en (1916) 2426 inwoners, wordt begrensd door de gemeenten Dassen, Meeuwen, Drongelen, Bezooien, Sprang, Vrijhoeven-Kapelle, Loon-op-Zand, Dongen en Waspik. Het noorden bestaat uit klei, het zuiden uit diluviaal zand. Landbouw en veeteelt zijn de hoofdmiddelen van bestaan. De gemeente bestaat uit het dorp Kapelle en uit eenige buurten.

Het dorp Kapelle of Grevelduin-Kapelle ligt aan den spoorweg van 's-Hertogenbosch naar Lage-Zwaluwe en bezit een Hervormde Kerk.

Kapelle, een gemeente op het Zeeuwsche eiland Zuid-Beveland, wordt ingesloten door 's-Gravenpolder, Ierseke, Schore-en-Vlake en door de rivier de Hont. Zij is 1826 H.A. groot en telt (1916) 2316 inwoners. De bodem bestaat uit min of meer met zand vermengde zeeklei, waarop landbouw wordt uitgeoefend. Tot de gemeente, die uit de heerlijkheden Kapelle en Eversdijk samengesteld is, behooren de dorpen Kapelle en Biezelingen en eenige gehuchten.

Het dorp Kapelle ligt aan den grooten weg van Goes naar Iersekendam en aan de spoorlijn Bergen-op-Zoom—Goes. Het is een van de oudste plaatsen in het ooston van Zuid-Beveland. In de Hervormde kerk vindt men een arduinsteenen tombe van heer *Philibert van Tuyll van Serooskerke.*

Kapelle-aan-den-IJsel, een gemeente in de provincie Zuid-Holland, is 1554 H. A. groot en telt (1916) 6022 inwoners. Zij wordt begrensd door Zevenhuizen, Nieuwerkerk, Ouderkerk, Krimpen-op-den-IJsel, Kralingen en Hillegersberg. De zuid-oostgrens wordt door den IJsel gevormd. Naast landbouw en veeteelt vormen steenbakkerijen en scheepstimmerwerven de middelen van bestaan. Tot de gemeente behooren het dorp Kapelle en de buurten de Keeten, 's-Gravenweg en Oudeplaats.

Het dorp Kapelle met een fraaie Hervormde kerk en een station van den spoorweg Rotterdam—Gouda, bezat sedert het midden der 14de eeuw een slot, dat in 1797 gesloopt werd.

Kaper is de naam van een vaartuig, dat in tijd van oorlog door particulieren wordt uitgerust, om den vijand afbreuk te doen. Zie verder *Kaapvaart.*

Kaper is de naam van een soort vrouwenmuts met een breede strook, die langs den nek afhangt. Een kaper of kapertje wordt ook door kleine kinderen gedragen.

Kaperbrief. Zie *Kaapvaart.*

Kapernaum of *Kaphernaum,* een stad in Galilea, na den tijd der Babylonische Ballingschap gesticht, ligt aan het meer Genezareth, niet ver van de monding van den Jordaan. Zij was de geboorteplaats der apostelen *Andreas* en *Petrus* en meermalen de verblijfplaats van *Jezus* tegen het einde van zijn leven. Volgens het Bijbelsch verhaal genas hij er den knecht van een heidensch hoofdman, die in dienst was van *Herodes Antipas.* Thans liggen er de ruïnes van Tell Hoem.

Kapff, *Sixt Karl,* een Duitsch theoloog, de voornaamste vertegenwoordiger van het piëtisme in Zwaben, werd den 22sten October 1805 te Güglingen in Württemberg geboren, studeerde te Tubingen, werd leeraar aan het instituut Hofwyl in het Zwitsersche kanton Bern, daarna repetitor te Tubingen en in 1833 predikant te Korntal. In 1843 werd hij deken te Münsingen, in 1847 te Herrenberg, in 1850 superintendent-generaal te Reutlingen en lid van het consistorie en in 1852 predikant aan de stiftskerk te Stuttgart en prelaat. Hij overleed aldaar den 1sten September 1879. Hij ijverde zeer voor de inwendige zending. Zijn belangrijkste geschriften zijn: „83 Predigten über die alten Evangelien" (3de druk 1875), „80 Predigten über die alten Episteln" (6de druk 1880), „Gebetbuch" (20ste druk 1894), „Grösseres Kommunionbuch" (22ste druk 1891), „Kleines Kommunionbuch" (33ste druk 1898) en „Warnung eines Jugendfreundes vor dem gefährlichsten Jugendfeinde oder Belehrung über geheime Sünden" (17de druk 1892).

Kapilavastou is de naam van de oude hoofdstad van het koninkrijk der Câkya's, tevens een heilige stad der Boeddhisten. De ruïnen der plaats zijn ontdekt door *Führer,* geleid door onderzoekingen en vondsten van anderen, op 29 km. ten N. O. der zuil van Loembini en 9 km. ten N.O. van het aan den voet van den Himalaja gelegen dorp Nágliva, te midden van een bosch. Vele bijzonderheden uit het leven van *Boeddha* zijn door deze ontdekking aan het licht gekomen. Later ontdekte *Peppé,* een medewerker van *Führer,* dicht bij de grens van Nepal een halfbolvormigen grafheuvel, waarin zeer veel belangrijke voorwerpen, ten deele met inscripties gevonden werden.

Kapitaal is dat deel van den goederenvoorraad, welke op de aarde aanwezig is, dat bestemd is om te dienen tot verdere productie. Het staat in dezen zin tegenover *gebruiksvoorraad,* die bestemd is om verteerd te worden. Het on-

Digitized by Google

derscheid van beide soorten van goederen ligt niet in hun aard, maar in hunne bestemming. Aardappelen bijvoorbeeld kunnen gebruiksvoorraad zijn, wanneer zij zich in den kelder van den consument bevinden; zij zijn kapitaal, als ze in het bezit zijn van den aardappelmeelfabrikant, die ze bij zijn productie zal gebruiken. Onder deze definitie van kapitaal zou ook de grond, het bouwland moeten vallen. De grond immers behoort tot den goederenvoorraad, kan een voorwerp van bijzonderen eigendom zijn en dient eveneens tot verdere productie. Toch is men gewoon dezen van het eigenlijke kapitaal af te zonderen en wijzigt men met het oog daarop eenigszins de definitie, door er aan toe te voegen, dat het kapitaal uit productie moet zijn ontstaan. Deze definitie ziet dus uitsluitend op de productieve functie van het kapitaal en het kapitaal in dien zin wordt dan ook *productief kapitaal* genoemd.

Sommige staathuishoudkundigen geven aan het woord nog wel eene andere beteekenis. Zij spreken dan van *acquisitive capital* of van *capital simplement lucratif* en bedoelen daarmede den voorraad van producten, die hunnen eigenaars dient om daarmede zonder arbeid te verrichten een inkomen te verdienen. Het doel, de bestemming van dit kapitaal behoeft dus niet te zijn om bij de productie van nieuwe goederen mede te werken, maar kan ook zijn om door ruil, verhuring of uitleening, aan den eigenaar een inkomen te verzekeren. In het algemeen kan men zeggen, dat deze definitie meer het oog heeft op het gebruik, dat de tegenwoordige eigenaar van zijn eigendom maakt, terwijl de eerste ziet op het einddoel, de rol, die het goed zal spelen in het productieproces. Terwijl derhalve verhuurde woonhuizen of meubels niet onder de eerste definitie vallen, worden ze volgens de tweede definitie wel gerekend tot het kapitaal. De voorstanders der tweede opvatting letten vooral op het verschijnsel, dat in de hedendaagsche maatschappij de voortbrengingsmiddelen zich bevinden in handen van eene bepaalde klasse van personen, voor wie dit bezit een middel is om te leven op kosten der overige maatschappij.

Het *productieve kapitaal* omvat alle stoffen, goederen en werktuigen van de productie (met inbegrip van den handel), inzooverre deze zelf producten zijn, dus grondstoffen, hulpstoffen, werktuigen, machines, werkdieren, de productieve gebouwen, werkplaatsen, fabrieken, schuren, stallingen, pakhuizen, handels- en verkeersinrichtingen, leidingen en het geld. Het *acquisitieve kapitaal* omvat behalve die goederen, die ook tot het productief kapitaal behooren, ook nog die genotsgoederen, die door hunne eigenaars niet als zoodanig worden gebruikt, maar door middel van den ruil, de ingebruikgeving of de huur hun dienen tot het verwerven van andere goederen.

Het kapitaal in het algemeen is te onderscheiden in *vast* kapitaal en *vlottend*. Het eerste is bestemd zoolang mogelijk, dat is tot het oogenblik van den ondergang door verslijting, als zoodanig te blijven dienen (fabrieken, machines). Vlottend kapitaal gaat in de productie na één productieperiode geheel te loor, wordt gedurende de productie omgezet in een nieuw goed (grondstoffen). Van industrieel-administratief standpunt behoort de waarde van het vlottend kapitaal tot de exploitatiekosten eener onderneming, terwijl op de rekening der exploitatiekosten van het vaste kapitaal alleen de amortisatie en de rente mogen voorkomen.

In de maatschappelijke voortbrenging neemt het kapitaal de plaats in van productiefactor naast de natuurkrachten en den menschelijken arbeid. Dat wil niet zeggen, dat er geen productie denkbaar is zonder de samenwerking dezer drie factoren. Verreweg het grootste deel, zelfs van onze tegenwoordige productie, is slechts eene samenwerking van kapitaal en arbeid. In de verafgelegen tijden, toen de menschen in den natuurstaat verkeerden, bestond daarentegen de productie, het in het leven roepen van de goederen, die tot het levensonderhoud dienden, in de samenwerking van arbeid en natuurkrachten. De jager ving het wild in het woud en groef dit in een hol in den grond. Doch al spoedig gebruikte de mensch pijl en boog of een steenen bijl om het wild te dooden, een net om te vischen, zaadkoren en een primitief landbouwwerktuig om het land te bebouwen, en naast den arbeid en de natuur had ook het kapitaal zijn intrede gedaan als productiefactor. Maar nog langen tijd bleef de productie hoofdzakelijk beperkt tot het voortbrengen van die goederen, die tot onmiddellijk gebruik bestemd waren. Langzamerhand ontstaat de productie-omweg, d. i. de voortbrenging van kapitaal, dat bestemd is tot nieuwe productie, de voortbrenging van een tusschenproduct. En thans wordt de productie van tusschenproducten voortdurend omvangrijker; de productieperiode, het tijdvak, liggende tusschen de eerste bewerking van de in de natuur aanwezige grondstof en het aan de gebruikers afgeleverde afgewerkte product, wordt gestadig grooter. De oorzaak van dit verschijnsel ligt daarin, dat de kapitalistische productieomwegen, niettegenstaande zij langer tijd vorderen dan de directe productie, voor de maatschappij grooter voordeelen leveren. De specificeering der industrie, de verdeeling van het productieproces in een aantal kleinere maakt het mogelijk dat de bewerking van de tusschenproducten plaats vindt in bijzonder daarvoor ingerichte, voordeelig werkende fabrieken en werkplaatsen. Deze productieverdeeling heeft hetzelfde gevolg als de arbeidsverdeeling. Ook financieel heeft deze verdeeling gunstige gevolgen; zij vermindert het productierisico der ondernemers. Elk tusschenproduct toch heeft zijn eigen markt, zoodat de ondernemer, die het tusschenproduct vervaardigt, bij zijne productie rekening heeft te houden met den vermoedelijken prijs, dien dit tusschenproduct zal doen. Bij eene minder fijne verdeeling van het productieproces ligt er tusschen de eerste bewerking en de aflevering een veel grooter tijd, waarin allerhande omstandigheden op den prijs invloed kunnen uitoefenen, zoodat de oorspronkelijke berekening der productiekosten in verband met den vermoedelijken prijs veel grooter kans heeft aanleiding te geven tot misrekening d. i. den ondernemer meer bloot stelt aan verlies. Op deze wijze past het geheele

Digitized by Google

productieproces zich beter aan de behoeften der afnemers aan dan de directe productie. De prijsbeweging van goederen, die in een groot aantal productie-processen tot stand komen, is dan ook in den regel gelijkmatiger dan die van waren, die in één enkel productieproces worden voortgebracht.

Op welke wijze komt nu de maatschappij in het bezit van dien kapitaalvoorraad, die noodig is voor eene voordeelige productie? Daarop wordt door velen geantwoord: door besparing, door anderen: door de productie. Beide groepen hebben ten deele gelijk. Werktuigen, machines, grondstoffen moeten worden geproduceerd, doch zij die daarmede produceeren willen, moeten toch leven gedurende den tijd hunner productie. De maatschappij moet dus bij uitbreiding der kapitalistische productie niet alleen van te voren gezorgd hebben voor de vervaardiging van de productiemiddelen, maar ook de gedurende de productie noodige genotsmiddelen hebben gespaard.

Het nieuw gevormde kapitaal is niet uitsluitend bestemd tot uitbreiding der productie, maar ook tot aanvulling van te niet gegaan kapitaal. Alle kapitaal verslijt op den duur en behalve rampen als brand, oorlog, overstrooming is ook de wetenschap telkens bezig op groote schaal kapitaal te vernietigen. Elke groote, nieuwe uitvinding (bijv. de technische toepassing der electriciteit) maakt eene productie op den ouden voet, met oude methoden, onvoordeelig. Het in die laatste productie gebruikte kapitaal (nl. machines, werktuigen enz.) wordt zoo goed als waardeloos en nieuw kapitaal moet het oude vervangen. Dit proces verloopt langzaam; het komt niet in eens tot stand.

Verder zij verwezen naar *Kapitalisme, Rente* en *Voortbrenging.*

Eene uiteenzetting van de theorieën over kapitaal en kapitaalrente is te vinden in: *E. von Böhm-Bawerk,* Kapital und Kapitalzins (2de druk 1900, 2 dln.).

Kapitaal beteekent in de boekdrukkunst zooveel als hoofdletter.

Kapitaf (ook *Kabitaï*) en *Koba,* twee kustlandschappen in Fransch Guinea in West-Afrika, liggen tusschen den Rio Pongo ten noorden en de rivier Scarcies ten zuiden. De rivier Dembia scheidt het noordelijker gelegen Koba van Kapitaf. Koba heeft een oppervlakte van 660 v.km. en Kapitaf is minstens 1650 v.km. groot. De beide landschappen tellen tezamen ongeveer 30 000 inwoners, die tot den Soesoestam behooren.

Koba heeft over het geheel een vlakken bodem met uitgestrekte palmenwouden, Kapitaf vertoont over het geheel een bergachtig karakter. De hellingen der bergen zijn met gomboomen begroeid. Koba is vooral belangrijk door de kolanoten, die naar het binnenland en naar de Portugeesche en Britsche bezittingen van Senegambië worden verzonden.

Kapitalisme is synoniem met onze tegenwoordige productiewijze. Kapitalistisch noemt men elke wijze van productie, die plaats vindt onder de leiding van de eigenaars van het kapitaal of onder de leiding van personen, die door de eigenaars daartoe zijn aangesteld. Zooals onder *Kapitaal* nader werd uiteengezet, is het een hoofdvereischte voor eene voordeelige productie om de beschikking te hebben over voldoende kapitaal. De arbeid alleen is slechts tot weinig in staat. Aangezien nu de eigendom van het kapitaal zeer ongelijkmatig is verdeeld, hebben de in aantal veel geringere eigenaars een groote overmacht op de veel talrijker arbeiders. De kapitalisten geven hun bevelen in zake de wijze der productie, de soorten goederen, die voortgebracht zullen worden, de hoeveelheden; in hun handen berust de leiding van het geheele proces. Zij betalen den arbeider het loon, dat overeengekomen is, uit hun kapitaalsvoorraad; zij worden eigenaar van het voortgebrachte en verkoopen dit aan den handel of onmiddellijk aan de afnemers. Zij nemen het risico van de onderneming op zich, d.i. zij betalen alle productiekosten met inbegrip van de loonen en trachten hun uitgaven terug te winnen bij den verkoop van het product. Zij kunnen bij deze handelingen nadeel hebben; in den regel echter laat de opbrengst van het product de betaling van een kapitaalrente (zie *Rente)* en van een ondernemerswinst (zie daaronder) toe.

Van socialistische zijde wordt nimmer het nut der productie langs omwegen (de kapitalistische productie in wijderen zin) ontkend. Deze productiewijze is niet anders te beschouwen dan noodzakelijk. Maar dat bijzondere personen alleen door den eigendom van het kapitaal de leiding der productie en daarmede het lot van de arbeiders in handen hebben, is voor de socialisten slechts een historische omstandigheid, die verandering kan en moet ondergaan. De particuliere eigendom van kapitaal, het recht om van dit kapitaal rente te eischen, is een maatschappelijk postulaat, dat historisch in onze rechtsorde is binnengedrongen en daaruit weder kan verdwijnen. Ook thans reeds vinden wij in onze maatschappelijke ordening voorbeelden van een kapitalistische productie, welke niet in handen van den bijzonderen eigenaar, maar in die van den staat of van de gemeente is (gemeente-gasfabrieken, staatsspoorwegen, waterleidingen, trams, exploitatie van haveninrichtingen, staats- en stadsdrukkerijen, enz.).

Daarmede is echter niet de staf gebroken over de doelmatigheid der productie in handen van bijzondere personen. Hoewel dikwijls en terecht gewezen wordt op de tuchteloosheid, die in de productie heerscht, op de omstandigheid, dat de bijzondere ondernemers alleen op eigen winst en niet in hoofdzaak op de maatschappelijke behoefte bedacht zijn, zoodat overproductie, crisis, depressie en daarmede samenhangende werkloosheid daarvan het gevolg zijn, is nog niet de uitvoerbaarheid bewezen van de gedachte om de leiding der voortbrenging te leggen in handen van een volksvertegenwoordiging. Het belang van den bijzonderen kapitalist brengt mede, dat hij dat tracht voort te brengen, waaraan de maatschappij behoefte heeft en waarvoor die maatschappij een prijs over heeft, die de productiekosten voldoende dekt. Voor de productie is bij eene sterk uitbreidende bevolking kapitaalvorming noodzakelijk; en de prikkel tot kapitaal-

Digitized by Google

vorming door besparing zal toch ongetwijfeld thans nog grooter zijn bij den particulier, die daarin een middel tot winstmaking ziet, dan bij een volksvertegenwoordiging of haar uitvoerders, die meer rekening houden met de oogenblikkelijke belangen en behoeften van een volk. In ieder geval zal geen socialist in den tegenwoordigen tijd er aan denken plotseling alle particuliere bedrijven op te heffen. Een socialiseering van de productie zal langzamerhand moeten plaats vinden naarmate het inzicht van allen en in de eerste plaats van de gekozen leiders in de tegenwoordige en toekomstige behoeften der maatschappij beter wordt. Het is moeilijk een taak, die thans vervuld wordt, — zij het dan ook niet immer op de voor de maatschappij meest voordeelige wijze — door particulieren, omdat hun belang dit vordert, te leggen in handen van personen, wier eenige prikkel zou zijn het belang van allen. (Zie verder *Collectivisme, Rente, Socialisme, Voortbrenging*).

Zie: *K. Marx*, Das Kapital (Hamburg 1872—1894, 3 dln.), waarvan het eerste deel in het Nederlandsch werd vertaald door *F. van der Goes* („Wereldbibliotheek", 1910, 3 dln.); *E. Vandervelde*, Le Collectivisme et l'évolution industrielle (Parijs 1900); *W. H. Vliegen*, Het Kapitalisme in Nederland (Rotterdam 1906); *W. Sombart*, Der moderne Kapitalismus (2de druk Leipzig 1913, 2 dln.).

Kapiteel (Latijn: *capitulum* of *capitellum*) is het bovenste deel van een zuil. Daar het zeer verschillende vormen heeft, is het een kenmerk voor de verschillende bouwstijlen. De verdeeling in Dorische, Ionische en Corinthische stijl berust voornamelijk op den vorm van het kapiteel. Den kelkvorm van het kapiteel der Egyptenaren vindt men in het Corinthische kapiteel der Grieken en Romeinen terug. Met zekere veranderingen namen later de Romaansche en de Gothische stijl dit kapiteel over. Zie verder het artikel *Bouwkunst* en de artikelen over de verschillende bouwstijlen.

Kapitein, afgeleid van het Middeleeuwsch-Latijnsch woord *capitaneus*, dat afkomstig is van *caput* (hoofd) beteekent *hoofdman* en in het algemeen bevelhebber. Men noemde *Gonsalvo van Cordova* „el gran capitan" en *Turenne* „le grand capitaine". In de 15de en 16de eeuw gaf men den naam van kapitein meer bepaald aan den aanvoerder eener compagnie, en in dien zin was dat woord weldra in gebruik in de Duitsche en Nederlandsche legers. Later is het in Duitschland door „Hauptmann" vervangen. Ook bij de marine heeft men de rangen van kapitein-luitenant en kapitein, terwijl de gezagvoerders van koopvaardijschepen eveneens kapitein worden genoemd.

Kapitein-generaal is in Spanje de titel van een militairen gouverneur van een gewest of van een opperbevelhebber van troepen op een oorlogstooneel. Deze titel is ook door onze stadhouders, Prinsen *van Oranje*, gevoerd.

Kapitein-generaal en admiraal was de titel van den opperbevelhebber van leger en vloot ten tijde der Nederlandsche Republiek. Dit ambt werd steeds opgedragen aan den stadhouder van Holland.

Kapitein-generaalschap is een der twaalf groote legerafdeelingen in Spanje.

Kapitein-ingenieur was vroeger de officieele titel voor een kapitein van het wapen der genie. Officieus wordt hij thans nog wel als zoodanig gebezigd.

Kapitein-luitenant is de titel van een zee-officier, die in rang volgt op den kapitein ter zee en gelijk staat met den luitenant-kolonel bij de landmacht.

Kapittel heette weleer het college van kanunniken, d. z. geestelijken, die volgens zekeren *canon* of regel samen woonden, en leefden van de giften door vrome lieden, vorsten en bisschoppen aan hun kapittel geschonken. Later gingen vele kanunniken afzonderlijk wonen in eigen huizen, waar zij dan leefden van zeker aandeel der inkomsten van het kapittel, *prove* of *prebende* genaamd. Deze droegen den naam van wereldlijke kanunniken *(canonici seculares)* in tegenstelling met de reguliere *(canonici regulares)*, die samen woonden en geen privaateigendom mochten hebben. Aan het hoofd van een kapittel stond veelal een *(praepositus)* of aartsdiaken, stedehouder des bisschops en door dezen aangesteld.

Kerken van hoogeren rang dan andere hadden vaak een dergelijk college van kanunniken en heeten dan collegiale of kapittelkerken. Onder die van ons land zijn vooral de 5 kapittelkerken te Utrecht van beteekenis geweest, omdat hun kapittels invloed hebben geoefend op het bestuur des lands. Het waren die van St. Maarten of de Domkerk, van St. Salvator of Oude Munster, zijnde de oudste, van St. Pieter, van St. Jan en Sta. Maria. Zij kozen den bisschop en namen, vergaderd als het Kapittel van Utrecht, zoolang de bisschoppelijke stoel ledig was, het hoogste bewind over het Sticht in handen. Het kapittel van den Dom was het eerste in rang, dat van St. Jan het rijkste.

Sedert de edelen en de steden van het Sticht de statenvergaderingen mede hielpen uitmaken, vormden zij met de Kapittelen de drie Staten van het Sticht. Nadat het wereldlijk gezag in Utrecht aan *Karel V* was gekomen, verminderde het gezag der 5 kapittels en na de invoering der Hervorming wilde men zelfs den „Eerste Staat" geheel afschaffen, die dan ook in 1582 werden vervangen door de *Geëligeerden*, 10 of 12 personen, den Hervormden godsdienst belijdende en benoemd door de stad Utrecht.

Kaplaken, eigenlijk het laken voor een kap of muts, was oorspronkelijk de extra-belooning, die de scheepsgezagvoerder voor het vervoer van een lading ontving. Deze belooning, die òf uit een zeker percent van de lading, òf uit een bepaalde som bestond, wend later als een verhooging van den prijs, die den reeder toekwam en waarvan de schipper soms een zeker deel ontving, opgevat. In het algemeen is kaplaken de extra premie of fooi, die aan iemand wordt gegeven, welke voor anderen een bestelling uitvoert, of onder wiens toezicht de uitvoering van een bestelling plaats heeft. Schertsend noemt men kaplaken de stof, die een kleermaker door een voordeelige wijze van knippen uitspaart.

Digitized by Google

Kapmes is in de wapenkunde een soort bijl met een kort handvat, die gebruikt werd om het gedoode wild van zijn gewei te ontdoen (zie de fig.).

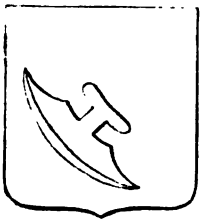

Kapmes.

Kapnist, *Wassilij Wassiljewitsj,* een Russisch dichter, in 1757 geboren, werd staatsraad in Russischen dienst en lid der Academie. Op gevorderden leeftijd zonderde hij zich af op zijn landgoed Obuechowka en overleed aldaar den 9den November (28 October) 1824. Hij dichtte talrijke oden, satiren en epigrammen en schreef het tooneelspel „Jabedy", waarin de gebreken van het Russische staatsbestuur werden gegispt en waarvan de opvoering gedurende langen tijd verboden was. Enkele typen en plaatsen uit dit blijspel zijn spreekwoordelijk geworden. Ook gaf *Kapnist* vertalingen van *Horatius* en *Molière.*

Kapnist, *Peter Alexejewitsj,* graaf, werd in 1839 te Poltawa geboren. Hij ontwikkelde zich tot diplomaat en was werkzaam bij de gezantschappen van Rusland, te Rome en Parijs. Van 1884 tot 1892 vertoefde hij als buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister in Den Haag. Daarna werd hij tot senator benoemd en was sedert Mei 1895 gezant te Weenen. Ook vertegenwoordigde hij Rusland op de Kongoconferentie te Berlijn. Hij overleed den 2den December 1904 te Weenen.

Kapoedan-Pasja is in Turkije de titel van den opperbevelhebber der zeemacht. Hij heeft den rang van maanschalk en was vroeger bevelhebber van een deel van Pera en van eenige eilanden en zeesteden, waarvan hij zijn inkomsten trok. Tegenwoordig draagt hij ambtelijk den titel van Minister van Marine.

Kapoenen noemt men gesneden jonge hanen. Tegenwoordig is men van de meening, dat de kapoenen beter geschikt zijn om gemest te worden dan jonge hanen, die nog niet met hennen in geslachtelijke aanraking zijn geweest, grootendeels teruggekomen. Vooral in Frankrijk en België werden en worden echter nog vele kapoenen gemest.

Kapok of *koepok* is de wol van den kapok- of randoeboom, die uit tropisch Amerika afkomstig is, in tropisch Azië en Afrika gekweekt wordt en op Java overal langs erven en wegen in plaats van palen tot aanhechting van telegraaf- en telefoondraden gebruikt wordt. Deze boom *Bombax pentandra* L. behoort tot de familie der *Malvaceeën.* De rechtopgaande stam, de lange, weinig verdeelde takken en de ijle, handvormige bladeren geven den boom een armoedig uiterlijk. De lange doosvruchten springen met vijf kleppen open en vertoonen dan ronde zaden, die door een witte, zijdeachtige wol omgeven zijn. Deze wol is niet geschikt om gesponnen te worden, doch wordt veel gebruikt tot het opvullen van kussens en matrassen, waardoor de boom zijn waarde als cultuurplant verkregen heeft. Uit de zaden wordt een vettige olie bereid. De boom groeit op allerlei gronden en plant zich gemakkelijk door stekken en zaden voort. De uitvoer van kapok, die in de laatste jaren toeneemt, heeft vooral naar Nederland, verder ook naar Australië, Singapore, China en Amerika plaats. Dit product wordt voornamelijk op Java gekweekt, in de laatste jaren neemt echter de teelt in de Buitenbezittngen, bijv. in Palembang, in de Wester- en in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, toe. Het zaadpluis van de *Bombax malabaricum,* die op Java als wilde kapokboom voorkomt en in Indië niet gekweekt wordt, komt uit Midden- en Zuid-Amerika onder den naam ochromawol in den handel.

Kaposi, *Moritz,* den 23sten October 1837 te Kaposvar in Hongarije geboren, studeerde te Weenen van 1856 tot 1861 en werd in 1866 aldaar toegelaten als privaatdocent aan de universiteit voor dermatologie en syphilis. Van 1866 tot 1871 was hij assistent aan de Hebrasche kliniek, werd in 1875 buitengewoon hoogleeraar en in 1879 leider der kliniek voor huidziekten. *Kaposi* leverde verscheidene werken over zijn onderzoekingen, vooral over lupus, framboesia, rhinoskleroma, xanthoma enz. o. a. „Die Syphilis der Schleimhaut der Mund-, Nasen-, und Rachenhöhle", „Die Syphilis der Haut und der angrenzenden Schleimhäute" (Weenen 1872—1875), „Lehrbuch der Hautkrankheiten" dl. 2 (in *Virchow's* „Handbuch der speziellen Pathologie und Therapie", Stuttgart 1876, het 1ste deel is van *Hebra*), „Pathologie und Therapie der Hautkrankheiten" (Weenen 1880; 5de druk 1899), „Pathologie und Therapie der Syphilis (Stuttgart 1891). Ook gaf hij uit een „Handatlas der Hautkrankheiten" (3 dln., Weenen 1898—1900). Hij overleed den 6den Maart 1902 te Weenen.

Kapp, *Friedrich,* een Duitsch-Amerikaansch geschiedschrijver, den 13den April 1824 te Hamm in Westfalen geboren, was tot 1848 als referendaris in zijn geboorteplaats werkzaam. De volksbeweging van 1848 was oorzaak, dat hij zijn ontslag nam. Hij ging naar Frankfort, was er weldra in staatkundige woelingen betrokken, zoodat hij die stad verlaten moest. In 1850 vestigde hij zich als advocaat te New-York, deed vele reizen in de Vereenigde Staten en keerde in 1870 naar Duitschland terug, waar hij Berlijn tot woonplaats koos en weldra gekozen werd tot lid van den Duitschen Rijksdag en van het Pruisische Huis van Afgevaardigden. In 1884 stelde hij zich niet weder verkiesbaar. Hij overleed te Berlijn den 27sten October 1884. Tot zijn belangrijkste geschriften behooren: „Die Sklavenfrage in den Vereinigten Staaten geschichtlich entwickelt" (1854), „Leben des amerikanischen Generals F. W. von Steuben" (1858), „Geschichte der Sklaverei in den Vereinigten Staten" (1860), „Leben des amerikanischen Generals Johann Kalb" (1862), „Der Soldatenhandel deutscher Fürsten nach Amerika" (1864), „Geschichte der deutschen Einwanderung in Amerika" (1868), „Friedrich der Grosse und die Vereinigten Staaten von Amerika" (1871), „Aus und über Amerika, Tatsachen und Erlebnisse" (2 dln., 1876), „Justus Erich Bollmann, ein Lebensbild aus zwei Welttheilen" (1880) en „Die Deutschen im Staat New-York während des achtzehnten Jahrhunderts" (1884). Na 1878 hield hij zich in opdracht van

Digitized by Google

de Duitsche Boekverkoopersvereeniging bezig met het schrijven van een geschiedenis van den Duitschen boekhandel, waarvan alleen het eerste deel verschenen is.

Kapper *(Capparis)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Capparidaceëen*. Het omvat een groot aantal heesters, waarvan sommige ongedoornd, andere gedoornd zijn. Voorts onderscheidt het zich door gaafrandige bladeren en tot trossen vereenigde, eindstandige of okselstandige bloemen. De bloemen hebben 4 kelkbladeren en evenzoovele daarmede afwisselende bloembladeren. Er zijn veel meeldraden en het vruchtbeginsel is gesteeld. De *gewone* of *gedoornde kapper (C. spinosa* L.) heeft eenbloemige steeltjes, dorens, afvallende bladeren en ovale

Gedoornde kapper.

doosvruchten (zie de afb.). Deze scherp gedoornde heester groeit in het zuiden van Europa tegen muren en rotswanden, zijn bloemknoppen worden in zout en azijn ingelegd, waarna zij een smakelijke toespijs vormen. In de keerkringslanden groeien vele andere soorten van dit geslacht, zooals *Capparis zeylanica* L. op Ceylon, *Capparis sepiaria* L. in Malabar, *Capparis frondosa* L. in West-Indië, enz.

Kappers zijn de met zout doortrokken in azijn ingemaakte bloemknoppen van *Capparis spinosa* L. (zie *Kapper*). Zij worden als kruiderij bij het bereiden van verschillende sausen en salade's, bij het inleggen van augurkjes, boonen enz. gebruikt en hebben een pikanten, bitteren smaak. Als surrogaat worden de knoppen van verschillende andere bloemen gebruikt.

Kappeijne van de Coppello, *Joannes*, een Nederlandsch staatsman, werd den 2den October 1822 te 's-Gravenhage geboren, studeerde aan de hoogeschool te Leiden in de rechtsgeleerdheid, werd te 's-Gravenhage ingeschreven als advocaat, werd lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en belastte zich van den 2den November 1877 tot den 20sten Augustus 1879 in het naar hem genoemde Kabinet met het ambt van minister van Binnenlandsche Zaken. Tijdens zijn bewind kwam in 1878 de herziene wet op het lager onderwijs tot stand, die den schoolstrijd tusschen liberalen en anti-liberalen feller dan ooit deed ontbranden. Zijn vruchtelooze eisch, om een Grondwetsherziening aan de orde te stellen, was oorzaak van zijn aftreden. Later werd hij lid van de Eerste Kamer. Hij overleed den 28sten Juli 1895 te Amsterdam. Van zijn hand verschenen: „Vim facere", in het „Interdictum uti possidetis" uitgegeven door de Koninklijke Akademie, 1880), „Beschouwingen over de Comitia" (uitgegeven als voren, 1884). Hij was medeoprichter en redactielid van het rechtskundig tijdschrift „Themis".

Kapsel vormt een integreerend deel van de kleeding en is, evenals deze, bij de beschaafde volken sterk aan de mode onderworpen, vooral bij het vrouwelijk geslacht. En ook bij onbeschaafde volken wordt somtijds veel zorg aan het kapsel besteed. Bij vele Papoeastammen bijv. vereischt het dagelijksch toilet volstrekt geen zorg, omdat het uit niets anders dan een smalle strook lijnwaad of boomschors bestaat, die om het middel geslagen en tusschen de beenen door gehaald wordt (lendendoek); daarentegen besteden zij iederen dag een paar uren aan het opmaken van den haartooi, daar het haar zorgvuldig uitgekamd, met vet ingesmeerd, met gekleurde aarde gepoederd en met veeren, bloemen enz. versierd wordt. Zie ook het art. *Haardrachten*.

Kapteijn, *Willem*, een Nederlandsch wiskundige, den 16den Augustus 1849 te Barneveld geboren, studeerde te Utrecht in de wis- en natuurkunde en promoveerde aldaar in 1872 op een dissertatie, getiteld: „Trillende platen". Hij was eerst werkzaam als docent aan de hoogere burgerschool en het gymnasium te Maastricht, vervolgens te Middelburg en werd in 1877 benoemd tot hoogleeraar in de wiskunde aan de universiteit te Utrecht. Hij aanvaardde dit ambt op den 16den Februari 1878 en trad, wegens het bereiken van den 70-jarigen leeftijd, als zoodanig af in 1916. Van zijn geschriften vermelden wij: „Over den vorm van zekere differentialen, wier integralen zuivere algebraïsche functiën zijn en over hunne integralen", „Eenige opmerkingen omtrent lineaire differentiaalvergelijkingen", „Over de sinussen van de 4de orde" (met dr. *J. C. Kapteijn)*, welke opgenomen zijn in de werken der Academie van Wetenschappen te Amsterdam, verder „Höhere Sinussen" (in de „Sitzungsberichte der Wiener Akademie", met dr. *J. C. Kapteijn)* „Notes sur les différentielles binomes",

Digitized by Google

en „Note sur les solutions singulières des équations différentielles du premier ordre", beide geplaatst in het „Bulletin de Mathématique". Voorts verschenen bijdragen van hem in de „Archives du musée Teyler", de „Archives Néerlandaises", het „Nieuw archief voor wiskunde" en in de „Annales de l'Ecole normale supérieure". Ook is hij mede-redacteur van „La Revue semestrielle des publications mathématiques".

Kapteijn, Johannes Cornelis, een Nederlandsch sterrenkundige, een broeder van den voorgaande, werd den 19den Januari 1851 te Barneveld geboren en studeerde in de wis- en natuurkunde te Utrecht, waar hij in 1875 promoveerde op het proefschrift: „Onderzoek der trillende platte vliezen." Hij was eerst werkzaam als observator aan de sterrenwacht te Leiden en werd in 1877 benoemd tot hoogleeraar in de sterrenkunde te Groningen. Hij aanvaardde dit ambt den 20sten Februari 1878 met de redevoering: „Over de parallaxis der vaste sterren". In 1902 werd hem de gouden medaille der „Royal Society" toegekend, terwijl hij van den Duitschen keizer de orde „Pour le Mérite" ontving. *Kapteijn* hield in 1907 astronomische voordrachten in Britsch Zuid-Afrika en in 1908 in de Ver. Staten van N.-Amerika, in welk laatstgenoemd jaar hij ook benoemd werd tot „Research Associate of the Carnegie Institution of Washington." Als zoodanig is hij telkens gedurende de zomermaanden van 1908 tot 1914 werkzaam geweest aan het „Mount Wilson Solar Observatory" te Pasadina in Californië. Sinds 1914 is hij echter wegens den Wereldoorlog niet meer naar Amerika geweest. Zijn voornaamste werken en onderzoekingen zijn de volgende: „The Cape Photographic Durchmusterung (met Sir *David Gill* in de „Annals of the Cape Observatory", vol. III—V, 1896—1900), „Revision of the Durchmusterung" („Annals", vol. IX, 1906), „Onderzoekingen aangaande de verdeeling van de sterren in de ruimte en de verdeeling der absolute helderheden". Van groote beteekenis is de ontdekking der sterstroomen, inhoudende dat de bewegingen der sterren ten opzichte van het zwaartepunt van het geheele systeem bij voorkeur plaats hebben in twee tegenovergestelde richtingen. Van veel belang is ook zijn boekje: „Plan of selected areas" (1906). Hierin wordt een plan ontvouwd om van de sterren, liggend in bepaald uitgekozen deelen van den hemel (*selected areas*), zooveel mogelijk alle quantiteiten te bepalen, die op het oogenblik voor bepaling vatbaar zijn, als photografische en visueele helderheid, eigen beweging, parallax, spectraalklasse, radieele snelheid enz. Verschillende sterrenwachten uit Europa en Amerika hebben hun medewerking tot dit plan toegezegd. De „Durchmusterung"-platen dezer „selected areas" zijn deels aan het „Harvard College Observatory", deels aan het „Mount Wilson Solar Observatory" opgenomen en worden aan het Groningsche Sterrenkundig Laboratorium gemeten en gereduceerd. Uit zijn jongere jaren valt te vermelden: „Bestimmung von Parallaxen durch Regestrirbeobachtungen am Meridiankreisen", en uit lateren tijd: „On the mean parallax of stars of determed proper motion and magnitude" en „On the luminosity of the fixed stars" (beiden verschenen in „Publications of the Astronomical Laboraty at Groningen"), „Individual parallaxes of the bright galactic Helium Stars" („Contribution of the Mount Wilson Solar Observatory") en „Over de gemiddelde sterdichtheid op verschillenden afstand tot het zonnestelsel" (Kon. Akademie, Amsterdam), terwijl in de Verhandelingen van de Kon. Akademie en in de „Astronomische Nachrichten" bijdragen van hem verschenen over het Apex en de zonsbeweging. Voorts verschenen tal van bijdragen van zijn hand in verschillende wetenschappelijke tijdschriften. *Kapteijn* is lid van verschillende geleerde genootschappen.

Kapurthala is de naam van een in de Britsch-Indische provincie Pendsjaab gelegen belastingplichtigen staat. De oppervlakte bedraagt 1549 v.km.; het aantal inwoners (1911) 268 133. Bij Kapurthala behoort nog een streek in Audh met een oppervlakte van 1813 v. km. en 249 301 inwoners. Over deze streek heeft de radja van den Sikhstam heerlijkheidsrechten. De hoofdproducten bestaan uit suikerriet, katoen, koren, maïs en tabak. De belasting aan de Engelsche regeering bedraagt 1,5 millioen roepijen per jaar, terwijl de inkomsten van den staat 20 millioen zijn. De radja heeft nog de verplichting 1112 manschappen en 13 stukken geschut te leveren.

De gelijknamige hoofdstad heeft 18 519 inwoners.

Kapustin, *Michaël Nikolajewitsj,* een Russisch rechtsgeleerde, werd in 1827 geboren. Langen tijd was hij directeur van het juridische Demidow-Lyceum te Jaroslaw, totdat hij in 1883 tot curator van het Dorpater onderwijsdistrict door czaar *Alexander III* benoemd werd. Hij was een man van groot organiseerend talent. Door hem werd de zetel van het curatorschap van Dorpat naar Riga verplaatst, met het doel vrij te zijn van den invloed der Duitsch professoren, en met behulp van andere echt-Russische mannen, o. a. den senator *Manassein,* dreef hij door, dat aan de universiteit te Dorpat en ook aan de overige scholen, de onderwijstaal, in plaats van Duitsch, Russisch werd. In 1890 werd hij verplaatst naar het schooldistrict St. Petersburg. Aldaar gaf hij aan czaar *Nikolaas II* en den troonopvolger grootvorst *George* onderwijs in het volkenrecht.

In de Fransch-Nederlandsche Guyanakwestie was *Kapustin* scheidsrechter, evenals in den Engelsch-Amerikaanschen strijd over de robbenvanget. Tengevolge van studentenoproeren nam hij in 1898 zijn ontslag. Hij schreef: „De diplomatieke verhouding van Rusland tot West-Europa in de 17de eeuw," „Over de waarde der nationaliteit in het Volkenrecht", „Het oud-Russisch burgerlijk wetboek", „Een blik op den stand der staatkundige wetenschap in Europa", „Kort overzicht van de geschiedenis van het recht in West-Europa", „Ethnografie en Recht" enz. Hij overleed den 23sten November 1899.

Kara is een rivier, die een gedeelte vormt van de grens tusschen Europeesch en Aziatisch Rusland. Zij ontspringt op den Oeral en stroomt na een loop van 36 uur gaans in de Karische zee uit.

Digitized by Google

Kara (Turksch) beduidt in samengestelde plaatsnamen: zwart, daarentegen: *Ak* = wit.

Karaat is de naam van de gedroogde zaden van den karobenboom *(Ceratonia siliqua)*, die in de goudlanden van Afrika tot het wegen van goud, in Indië tot het wegen van diamanten in gebruik waren. Dientengevolge is dat woord de naam van een gewicht, dat op 2 verschillende wijzen gebruikt wordt, vooreerst tot het wegen van diamanten, paarlen en andere edelgesteenten, en in de tweede plaats tot het bepalen van het gehalte van goud. Als eenheid van gewicht had een karaat niet overal dezelfde waarde; in Nederland was een karaat = 205,894 mg., doch enkele jaren geleden werd het karaat als internationaal gewicht (uitgezonderd in Engeland) op 200 mg. gesteld. Sedert 1821 is het karaat als eenheid van gewicht afgeschaft, men gebruikt inplaats hiervan het mg. In het tweede geval heeft het karaat een geheel andere beteekenis; het duidt hier alleen een verhouding aan. Goud van 24 karaat is zuiver goud. Goud, dat voor $^1/_3$ met een ander metaal is gemengd is dus goud van $24 - \frac{24}{3} = 16$ karaat, en goud, dat voor $^1/_4$ een ander metaal bevat, van $24 - \frac{24}{4} = 18$ karaat. Het karaat wordt nog weêr verdeeld in 12 greinen.

Karabacek, *Joseph*, een Duitsch oriëntalist, werd den 20sten September 1845 te Graz geboren. In 1868 werd hij als privaatdocent voor Oostersche geschiedenis aan de universiteit te Weenen toegelaten en in 1872 tot hoogleeraar benoemd. In 1899 werd hij directeur van de hofbibliotheek te Weenen. Behalve talrijke verhandelingen over cultuur en kunst schreef hij: „Beiträge zur Geschichte der Mazjaditen" (Leipzig 1874). Zeer groote verdienste verwierf hij zich door het ordenen en bewerken van de belangrijke Papyrusvondst van El Faijoem, waarvan de aartshertog *Rainer* in 1882 een groot deel had verkregen. Daarover schreef hij: „Der Papyrusfund von El Faijum" (Weenen 1882), „Ergebnisse aus dem Papyrus Erzherzog Rainer" (Weenen 1887), „Die Th. Grafschen Funde in Aegypten" (Weenen 1883), „Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer" en „Papyrus Erzherzog Rainer. Führer durch die Ausstellung" (Weenen 1894).

Karabagh, vroeger een zelfstandig khanaat, vormt thans een gedeelte van het Russisch-Transkaukasisch gouvernement Jelissawetpol met de hoofdstad Sjoesja. Het bestaat uit de uitloopers van het Armenisch hoogland, dat in den Gjamysch een hoogte van 3740 m. bereikt, en in het O. in de Schirrikoemsteppe overgaat. De bewoners houden zich bezig met land- en ooftbouw en met de teelt van vee, zijderupsen en bijen. Dit gewest bevond zich eerst onder de heerschappij van Armenische vorsten (melik), totdat de Tataarsche ingezetenen één hunner dorpshoofden, *Pana Khan* tot hun vorst verhieven en de Armenische meliks verdreven. *Pana Kahn* deed Sjoesja verrijzen en vestigde hier zijn zetel. De laatste khan van Karabagh was *Mechti Koeli Khan*, die in 1822 de wijk nam naar Perzië. Daarop namen de Russen het land in bezit.

Karaboegas is een golf aan de oostkust van de Kaspische Zee, door twee smalle, zandige landtongen daarvan gescheiden. Een nauwe opening daartusschen brengt de verbinding met de zee tot stand. De oppervlakte bedraagt meer dan 16 000 v. km., de diepte gemiddeld tusschen 4—12 meter, maar neemt bij den ingang af tot circa 1 m. Hier stroomt aanhoudend met groote snelheid water van de zee de golf binnen. *v. Baer* heeft aangetoond, dat de verdamping der ondiepe golf, wier uitgestrektheid zoo groot is als de helft van Nederland, dit verschijnsel voldoende verklaart. Tengevolge van deze verdamping wordt de Karaboegasgolf steeds zoutrijker. (Volgens *v. Baer* ontvangt de golf dagelijks 350 000 ton zout). Het zoutgehalte bedraagt $28^1/_2$ %, zoodat er geen vischen in leven kunnen. In groote massa's zet zich zout aan de oevers af.

Karabijn noemt men een handvuurwapen, dat korter is dan dat bij de infanterie in gebruik. De Spaansche naam *carabina* is afkomstig van het Arabische woord *karab*, dat wapen beteekent. Karabiniers waren ruiters met de karabijn bewapend, toegevoegd aan de zware ruiterij om bij den aanvang van het gevecht de vijandelijke cavalerie in verwarring te brengen. Voor 1806 waren karabiniers bij elk Pruisisch eskadron ingedeeld; *Napoleon I* had twee regimenten roode karabiniers. Nog vindt men karabiniers in Saksen (een regiment), in Italië (keurkorps gendarmerie) en in België (een regiment van 4 bataljons).

De karabijn is van gelijke constructie als het repeteergeweer; men gebruikt er dezelfde soort munitie voor. De cavalerist draagt haar aan een riem over den schouder of in een holster aan den zadel (zie verder *Handvuurwapenen*).

Karadagh, de Turksche naam voor Montenegro, is ook de naam van een bergketen in het N.W. van Perzië, ten zuiden van de grensrivier Aras.

Karadjordje (= *zwarte George*), eigenlijk *Kara George Petrowitsj Czerny*, de aanvoerder van de Serviërs in den vrijheidsoorlog, den 21sten December 1762 in het dorp Wisjewzi geboren, was de zoon van een boer. Wegens het vermoorden van een Turk moest hij naar Oostenrijk vluchten; hij nam deel aan den oorlog tegen de Turken (1788—1790) in het Servische vrijwilligercorps. Bij het uitbreken van den Servischen opstand in 1804 verdreef hij de Turken uit Servië en veroverde Belgrado, kon echter door den tegenstand der overige wojwoden voorloopig weinig tot stand brengen, totdat zijn succes in den oorlog van 1809 tot 1811 zijn invloed zoodanig vergroote, dat hij een nieuw bestuur kon invoeren. Bij den vrede van Boekarest (1812) werd aan Servië een volledige amnestie en autonomie toegestaan. Tijdens den strijd van West-Europa tegen *Napoleon* echter, trachtte de Porte haar invloed te herwinnen. De Servische troepen werden overal verslagen, zoodat *Karadjordje* moest vluchten. Na den gelukkigen opstand van *Milosch Obrenowitsj* (1815) keerde hij heimelijk naar zijn vederland terug, waar hij den 24sten Juli 1817 op bevel van *Alilosch* in zijn schuilplaats vermoord werd.

Digitized by Google

Karadjordjewitsj of *Karageorgiewitsj* is de naam van de Servische dynastie die van *Karadjordje* (zie aldaar) afstamt.

Karadjordjewitsj, *Alexander.* Zie *Alexander Karageorgewitsj.*

Karadjordjewitsj, *Peter.* Zie *Peter I,* koning *van Servië.*

Karadzic, *Woek Stephanowitsj,* een Servisch schrijver, den 7den November 1787 te Trsjitsj op het gebied Jadar van het tegenwoordig vorstendom Servië geboren, nam in 1804 deel aan de nationale beweging en bewees gedurende den opstand onder *Kara George* aan zijn vaderland gewichtige diensten. Eerst was hij secretaris bij den weinig ontwikkelden *Georg Kjoertsjia,* daarna bij *Jacob Nenadowitsj,* kreeg vervolgens een betrekking aan de kanselarij van den Servischen senaat te Belgrado en werd met velerlei zendingen belast. Tengevolge van de katastrofe van 1813 moest hij met vele anderen op Oostenrijksch grondgebied de wijk nemen. Hier vestigde hij zich te Weenen, legde zich toe op de beoefening der wetenschappen en overleed den 7den Februari 1864. Gedurende dit laatste tijdperk van zijn leven gaf hij een groot aantal werken in het licht en werd hij de wetenschappelijke schepper der Servische spraakkunst en lexicografie. Ook leverde hij, op aansporing van het Bijbelgenootschap, een vertaling van het Nieuwe Testament in het Servisch. Eindelijk schreef hij onderscheiden werken, die betrekking hebben op de geschiedenis van Servië. Een verzameling van zijn grammaticale en polemische geschriften wordt te Belgrado in het Servisch uitgegeven (dl. 1—3, 1894—1896), zijn historische en ethnografische werken worden daar sedert 1898 uitgegeven.

Karaëërs of *Karaïeten* is de naam van een Israëlietische secte, die in de 8ste eeuw te Babylon door *Anan* gesticht werd. Zij verwerpt de overleveringen en houdt zich aan de letter der Gewijde Schrift, maar handhaaft tevens eenige Oud-Sadduceesche leerstellingen. Deze secte verspreidde zich in Palestina, Syrië, Egypte, Afrika, Konstantinopel, den Krim en eenige gewesten van Polen. Tegenwoordig treft men ze nog slechts verspreid in den Krim, in Zuid-Rusland, in het Oosten, in Noord-Afrika en in Egypte aan. In Rusland bedraagt hun aantal ongeveer 5500. Gedurende een reeks van jaren was Kaïro de zetel van haar opperhoofd, die gezegd werd een afstammeling te zijn van *David.* De letterkunde van deze secte is vrij groot, doch meerendeels van uitlegkundigen en polemischen inhoud; haar voornaamste geschriften zijn te Koslow (Eupatoria) in het licht verschenen. Men heeft bij deze secte zeer oude handschriften van den Bijbel aangetroffen.

Karageorge. Zie *Karadjordje.*

Karageorgewitsj, *Alexander.* Zie *Alexander Karageorgewitsj.*

Karaïeten. Zie *Karaëërs.*

Karaïskakis, *George,* een strijder in den Griekschen onafhankelijkheidsoorlog, in 1782 te Skoelikaria geboren, spande in 1823 al zijn krachten in om Missolonghi, het bolwerk der Griekse vrijheid, tegen de Turken te verdedigen. In 1824 streed hij aan de zijde der regeering tegen de wederspannige militaire partij in den Peloponnesus. In 1825 was hij weder te Missolonghi, waar hij zich echter, in weerwil van zijn heldhaftige pogingen, niet kon handhaven tegen de vereenigde macht der Turken en Egyptenaren. In Mei 1826 verzette hij zich te Nauplia met kracht tegen de Engelsche partij. Vooral aan zijn invloed was het toe te schrijven, dat elke overeenkomst met de Porte, die in strijd was met de volkomen onafhankelijkheid van Griekenland, verworpen werd. De regeering benoemde hem tot opperbevelhebber in Roemenië, waarna hij in het voorjaar en den zomer van 1826 al zijn krachten inspande om, na het verlies van Missolonghi, althans Athene te behouden. *Karaïskakis* sneuvelde aldaar in een gevecht, niet ver van den weg, die den Piraeus met de stad verbindt (4 Mei 1827). Hier werd ter eere van hem en van andere gesneuvelde aanvoerders den 4den Mei 1835 een gedenkteeken opgericht.

Karaïsme is de leer der *Karaïeten* of *Karaeërs.* Zie aldaar.

Karajan, *Theodor Georg von,* een Duitsch letterkundige, van Grieksche afkomst, werd den 22sten Januari 1810 te Weenen geboren, studeerde aldaar, was van 1829 tot 1832 werkzaam aan de kanselarij van het ministerie van Oorlog en van 1832 tot 1841 bij het archief van het ministerie van Financiën. Zijn neiging tot geschiedkundige nasporingen werd volkomen bevredigd, toen hij in 1841 geplaatst werd aan de keizerlijke Hofbibliotheek. In 1848 werd hij gekozen tot lid van het Duitsch Parlement, waar hij tot het rechter centrum behoorde. In November 1850 aanvaardde hij, op herhaald verzoek, het ambt van hoogleeraar aan de universiteit te Weenen, doch hij legde ze neder na de verordening van graaf *Thun,* dat iemand die den R.-Katholieken godsdienst niet beleed, uitgesloten was van elke academische waardigheid aan genoemde hoogeschool. Daarna wijdde hij zich ambteloos aan de studie, totdat hij in 1854 wederom tot het ambt van custos aan de keizerlijke Hofbibliotheek geroepen werd. Inmiddels had de Academie van Wetenschappen hem in Februari 1848 tot lid en in Juli 1851 tot voorzitter der historisch-wijsgeerige klasse benoemd. In Mei 1866 werd hij president der instelling. Hij overleed te Weenen den 28sten April 1873. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door de uitgave van verschillende oudere Duitsche werken. Daartoe behooren: „Frühlingsgabe für Freunde älterer Literatur" (1839; 2de druk onder den titel: „Der Schatzgräber", 1842), *Michaël Behaim's* „Buch von den Wienern" (1843) en zijn „Zehn Gedichte zur Geschichte Oesterreichs und Ungarns" (1849), „Seifried Helbling" (1844), „Deutsche Sprachdenkmale des 12 Jahrhunderts" (1846), „Wolfgang Schmelzl's Lobspruch der Stadt Wien" (1849). Buitendien gaf hij uit: „Das Verbrüderungsbuch des Stifts St. Peter zu Salzburg" (1852), „Mittelhochdeutsche Grammatik" (1850), „Ueber Heinrich den Teichner" (1855), „Die alte Keiserburg zu Wien vor dem Jahre 1500" (1863), „Joseph Haydn in London 1791 und 1792" (1861), „Abraham a Sancta Clara" (1867), „Kaiser Leopold I und Peter Lambeck" (1868), „Zu Seifried Helbling und Ottacker von Steiermark" (1870), enz.

Digitized by Google

Karakal *(Lynx caracal* en *Caracal melanotis)*, is de naam van een dier, dat tot de familie der *katten* en tot het geslacht *los* of *lynx* behoort. Hij bewoont de steppen en woestijnen van Afrika, Voor Azië en Indië. Zonder den bijna 25 cm. langen staart bereikt hij een lengte van 65—75 cm. Hij leeft van hazen, konijnen, honden, vogels enz. en volgt dikwijls den leeuw om zich te verzadigen met hetgeen deze overlaat. Hij is woest van aard en niet gemakkelijk te temmen. In Azië wordt hij echter voor de jacht van Antilopen, hazen en konijnen afgericht.

Karakalpaken of *Zwartmutsen* is de naam van een Turkschen volksstam in Midden-Azië. Zij zijn voornamelijk gevestigd in het Amoe-Darjagebied, waar hun aantal ongeveer 100 000 bedraagt, en in het Russisch district Serafschan, waar dit 2000 bedraagt. Zij hebben een plomp en ruw voorkomen, staan op zeer lagen trap van beschaving en houden zich bezig met landbouw, veeteelt en visscherij. Volgens het gevoelen der Russische ethnographen staan zij tusschen de Kirgizen en Toerkmenen. In de 17de eeuw vervulden zij in de Midden-Aziatische steppen een belangrijke rol, maar daalden later af tot weinig beteekenende zwervelingen. Ten tijde van keizerin *Anna* (1730—1740) verlangden zij als Russische onderdanen te worden erkend. Daaraan werd echter eerst gevolg gegeven na de verovering van Trans-Kaukasië en Khiwa.

Karakoem (Kirgiezisch = zwart zand) een zandwoestijn in Russisch Turkestan, tusschen het Aralmeer, de rivieren Syr Darja en Sary Su en het Axakal-Barbimeer, is 370 km. lang en 140 km. breed, en bestaat uit kale zandheuvels en vlakten met overblijfselen van zeeschelpen. De schrale plantengroei dient tot voedsel van kudden.

Karakorum, in het Tibetaansch *Nyentsjen Thangla* (steppenpas der groote woestijn) en in het Westen ook *Moestagh* (IJsgebergte) geheeten, is de naam van een bergketen, op één na de hoogste der aarde. Zij verheft zich in Opper-Azië tusschen den Himalaya en den Kwenlun, vormt de noordgrens van Kasjmir, alsmede de waterscheiding tusschen het bekken van den Indus en van den Tarim en vereenigt zich in het westen met den Hindoekoesj. Zij bestaat uit hoogvlakten met toppen en ketens, zoodat zij eigenlijk geen samenhangende bergketen vormt. De hoogste top, de Dapsang, bereikt een hoogte van 8620 m.; daarenboven verheffen zich onderscheiden passen met een gemiddelde hoogte van 5480 m. De voornaamste van deze is de Karakorumpas 5580 m. hoog.

Karaman. Zie *Karamanië.*

Karamanië of *Karaman,* een landschap in het zuiden van Klein-Azië beslaat het hoofddeel van het vilajet Konia. Het N. en het N.W. wordt door zoutsteppen, het W. en Z. door de Taurusketen ingenomen. Het omvat een aantal in de Oudheid bekende landschappen. De rivieren hebben geen afvloeiing en vormen meren en moerassen. De hoogvlakte is schraal bevolkt en de landbouw van weinig beteekenis. Tusschen de armoedige dorpen en gehuchten vindt men echter bouwvallen, die aanwijzen, dat er zich weleer vele steden verhieven. Het land ontleent zijn naam aan de karaman, een Turkomaanschen stam, die er voorheen heerschappij voerde, maar zich gedeeltelijk in 1392, geheel en al in 1466 aan de Turken onderwerpen moest. De hoofdstad is *Karaman,* het oude *Laranda* in Lycaonië, dat in 322 v. Chr. door *Perdiccas* werd veroverd en verwoest, terwijl *Frederik Barbarossa* er in 1190 binnentrok en *Mohammed II* er in 1466 een overwinning behaalde. Zij telt 7000 tot 8000 inwoners, is een station van de Bagdadlijn, heeft vele fonteinen, een kasteel en talrijke tuinen.

Karamoeroe *(Lepidosiren paradoxa)* is een visschoort uit de Amazone, behoorende tot de *Longvisschen (Dipnoi).* Zie verder *Dipnoi.*

Kara Moestapha, na 1676 grootvizier van Turkije, een zwager van den vizier *Achmed Köprili,* voerde oorlog in Polen, omsingelde *Sobieski* aan de Dnjestr, maar sloot vrede in 1680. Nadat hij met een dochter van *Mohammed IV* was gehuwd, ondernam hij, om *Tököly* als afhankelijk vorst op den troon van Hongarije te plaatsen, met een groot leger een krijgstocht tegen keizer *Leopold I* en rukte langzaam voorwaarts tot Weenen, welke stad hij van Juli tot September belegerde. Daar hij echter niet overging tot een bestorming, omdat hij den buit niet wilde deelen met het leger, leed hij den 12den September 1683 een groote nederlaag bij den Kahlenberg, verloor vervolgens bij den terugtocht naar Belgrado bij Parkany nog een slag. Hij werd in December 1683 op last van den sultan te Belgrado geworgd.

Karamsin, *Nikolai Michaïlowitsj,* een Russisch geschiedschrijver, den 12den December 1766 te Michaïlowka in het gouvernement Simbirsk geboren, stichtte in 1791 te Moskou het „Dagblad van Moskou" (1791—1792) en gaf „Aglaja" (2 dln., 1794), een verzameling van romantische verhalen, en „Brieven van een „Russischen reiziger" (6 dln., 1797—1801) uit. Deze brieven gaven een nieuwe richting aan de Russische letterkunde, en de schrijver werd daarbij terzijde gestaan door den dichter *Dmitrijew.* Hij schreef een „Historische lofrede op Catharina II" (1802), werd in 1803 tot rijkshistoriograaf en hofraad benoemd en bewerkte een „Geschiedenis van Rusland" (12 dln., 1816—1829, waarvan het laatste door *Bludow* voltooid is; 6de druk, 1850—1853). De regeering stelde daarbij het geheele archief tot zijn beschikking en de keizer, aan wien hij het werk bij gedeelten voorlas, bekostigde de uitgave met 60 000 roebels. Het is in het Fransch en Duitsch vertaald. Dit populaire, maar tevens grondig bewerkte boek loopt tot 1611. Hij overleed den 3den Juni 1826. Kort te voren had de keizer hem een jaargeld verleend van 50 000 roebels, benevens verlof tot een reis naar Italië. Zijn letterkundige nalatenschap verscheen in 1862 te St. Petersburg.

Kârana Çarîram (Sanskriet) beteekent het oorzakelijk lichaam. Exoterisch is het de onwetendheid of dat, wat de oorzaak is der ontwikkeling van het menschelijk ik en de wedergeboorte ervan.

Karang Anjar is een regentschap in de afdeeling Keboemen der residentie Kedoe op Java. Het land is in het noorden bergachtig, in het zuiden aan de kust, gedeeltelijk rotsachtig

Digitized by Google

(Karang Bolong), gedeeltelijk met een duinenreeks bedekt. Daar de afvloeiing van het uit het noorden komende water dikwijls overstroomingen veroorzaakte, heeft men belangrijke irrigatiewerken moeten aanleggen. Aan de zuidkust treft men de klippen aan, waar de beroemde eetbare vogelnestjes gevonden worden. Het militaire plaatsje Gombong bezit een pupillenschool.

Karangasem is een van de zes landschappen op Bali, welke vroeger zelfbestuur hadden, en met de 5 overige in 1907 tijdelijk, onder den naam Zuid-Bali, tot een afdeeling vereenigd werden. Het was vroeger een onderhoorigheid van Lombok, maar werd na den val van dit rijk bij het gouvernementsgebied ingelijfd onder handhaving echter van het zelfbestuur. Het wordt thans namens het gouvernement door een stedehouder bestuurd. In het noorden verheft zich de Goenoeng Agoeng of Piek van Bali, die tot op een aanzienlijke hoogte met dicht geboomte bedekt is. De bodem is hier bijzonder geschikt voor vruchtenteelt; rijst en koffie groeien er minder goed dan elders op Bali. De voornaamste plaatsen zijn de hoofdplaats Karangasem, aan den zuidvoet van den Goenoeng Seraja, Padang met een belangrijken handel, en Tjoelik met een vrij goede reede.

Kara Oejoek (= zwarte heuvel) is een heuvel van 20 m. hoogte en van 480 m. middellijn, noordoostelijk van Kaisari in de nabijheid van het Armeensche klooster Surp Garabed gelegen. Hij bevat de overblijfselen van een op een ouden krater gebouwde voorhistorische stad. In de jaren 1893 en 1894 werd opgraving gedaan en daarbij zijn o.a. inschriften in spijkerschrift gevonden, die van Babylonischen invloed in Kappadocië getuigen. De stad, die volgens *Chantre* reeds 35 eeuwen vóór onze tijdrekening bestond, schijnt door een vulkanische uitbarsting verwoest te zijn. De inwoners worden voor Hettiten gehouden.

Karapanos, *Constantijn,* een Grieksch oudheidkundige, den 30sten Maart 1840 te Arta (in het aloude Ambracia) in Epirus geboren, studeerde te Famina, Korfu en Athene, promoveerde in laatstgenoemde stad in de rechten (1861), werd toegevoegd aan het Turksch gezantschap te Parijs, ontving daarna de benoeming tot secretaris-generaal der „Société générale de l'empire ottoman", kreeg vervolgens aandeel in het bankiershuis van zijn schoonvader *Zographos* en richtte eindelijk zelf een bankierszaak op, maar moest haar wegens de Oostersche verwikkelingen in 1876 sluiten. Nu bepaalde hij zich uitsluitend bij de archaeologie en leidde op zijn uitgebreide bezittingen opgravingen, welke tot de ontdekking leidden der ruïnen van Dodona. Een groot aantal van de opgegraven kunstwerken bracht hij in 1878 op de wereldtentoonstelling te Parijs. Hij beschreef zijn ontdekkingen in: „Dodone et ses ruines" (1878). Hij werd daarop benoemd tot correspondeerend lid van de Société des antiquaires de France en van het Archaeologisch Instituut te Berlijn.

Karas-Eilanden is een eilandengroep aan de westkust van Nieuw-Guinea, die volgens sommigen tot het gebied van den radja van Ati-Ati behoort, volgens anderen echter onder Kowiai staat. De bevolking, die uit Mohammedanen en Papoea's is samengesteld, legt zich hoofdzakelijk toe op visch- en tripangvangst. Op den tegenoverliggenden wal ligt de kampong Skroe, die geregeld door de booten van de Paketvaartmaatschappij wordt aangedaan.

Karasin, *Nikolai Nikolajewitsj,* een Russisch letterkundige en teekenaar, in 1842 geboren, bezocht de kadettenschool te Moskou, werd officier, streed tegen de Polen en in Turkestan, onderscheidde zich door zijn dapperheid en vervaardigde keurige schetsen, zoodat hij weldra zijn ontslag nam en als correspondent-teekenaar voor Russische geïllustreerde bladen en voor de „Illustrated London News" werkzaam bleef. Ook als schrijver heeft hij naam gemaakt. *Karasin* overleed den 19den December 1908 te Gatsjina. Hij schreef o. a.: „Op de verre grenzen van Rusland", „Op de jacht naar winst", „In het riet", „In den rook van het kruit", „De tweebeenige wolf" en „Van het noorden naar het zuiden", waarin hij de zeden der Aziatisch-Russische volken levendig en aanschouwelijk schilderde.

Kara Soe *(Zwarte rivier)* is een naam, die de Turken aan vele rivieren in hun land geven. Bijv. aan den Strimon, den Nestas, den Boejoek, den Melas en aan den Kydnus der Ouden in Cilicië.

Karassoe-Basar, een stad in het Russisch gouvernement Taurië, aan de rivier Karassoe aan een rotswand gelegen, is door fraaie tuinen omringd, heeft kleine huizen, hoekige straten, 2 Grieksch-Katholieke, een Armenisch-Gregoriaansche en een R.-Katholieke kerk, 24 moskeeën en minarets, onderscheiden synagogen en telt (1910) 12 968 inwoners. Van jaar tot jaar vermindert het aantal bewoners, evenals de aanzienlijke handel, dien de Armeniërs hier vroeger dreven in talk, wol, leder, vruchten, wijn, tabak en kemelsharen mantels (boerka's). Zij is een zeer oude plaats, die reeds vroeg bewoond was, zooals men uit de grotten van den berg Akkai kan opmaken. Zij bereikte haren hoogsten bloei onder de heerschappij der Genueezen, van welke zij in de 15de eeuw overging in de handen der Tartaren. Nadat de Krim bij Rusland was ingelijfd, werd Karassoe-Basar tot hoofdzetel van het bestuur van dit gewest bestemd, doch men bracht dien na verloop van vijf jaren over naar Simferopol (1784). Opmerkelijk is de Tasj-khan, een handelsmagazijn, dat door een muur ter hoogte van 13 m. omgeven is, waardoor het op een vesting gelijkt.

Karategin, een bergstreek in Midden-Azië, in het khanaat Boekhara, ligt op de zuidelijke helling van de Hissar- en Serafschanketens. Op de zuidgrens treft men de Peter I keten en het Darwasagebergte aan. De rivier de Soerchab stroomt er doorheen. De oppervlakte bedraagt 21 535 v. km., het aantal inwoners 60 000. Het klimaat is ruw, de bodem beter voor veeteelt dan voor landbouw geschikt. Koren en vruchten worden er verbouwd. De vorst, een vazal van den emir van Boekhara, draagt den titel sjah en woont in de hoofdplaats Hamm of Garm.

Karatheodory, *Alexander* of *Iskender Pasja,* een Turksch staatsman van Grieksche afkomst, den 20sten Juli 1833 te Konstantinopel

Digitized by Google

geboren, was in onderscheiden Europeesche hoofdsteden werkzaam als secretaris bij de Turksche legatie, werd daarna gezant te Rome, kwam vervolgens als ondersteatssecretaris bij het departement van Buitenlandsche Zaken, werd in Juni 1878 verheven tot pasja en tevens benoemd tot eersten gevolmachtigde van de Porte op het Congres te Berlijn. Na dien tijd nam hij te Weenen deel aan de onderhandelingen over het bezetten van Bosnië en de Herzegowina door Oostenrijk. In 1878 werd hij gouverneur van Kreta en hij had deze betrekking nog nauwelijks aanvaard, toen hij onder den grootvizier *Cheireddin-Pasja* met de portefeuille van Buitenlandsche Zaken werd belast. Hij gaf blijken van diplomatieke bekwaamheid bij het sluiten van een vredesverdrag met Rusland in 1879 en van een conventie met Oostenrijk omtrent Bosnië en de Herzegowina den 21sten April van dat jaar. Tegelijk met *Cheireddin* vroeg hij zijn ontslag in het laatst van Juli 1879. In 1885 werd hij tot vorst van Samos verheven. In 1895 werd hij opnieuw tot gouverneur van Kreta benoemd, nam echter bij het begin van de troebelen in 1896 zijn ontslag. Hij overleed te Konstantinopel den 27sten Januari 1906.

Karatsjew, een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Orel, aan den spoorweg Orel—Witebsk, telt (1910) 19 300 inwoners. Men heeft er looierijen, was- en talksmelterijen en pottenbakkerijen. Er wordt veel handel in graan, hennep, vlas en lijnolie gedreven.

Karatsji of *Currachee*, een district in de provincie Sind van het Britsch-Indische presidentschap Bombay, telt op 36 556 v. km. 607 828 inwoners. Het strekt zich uit van den rechteroever van den Indus over de uitloopers van het Halagebergte tot aan de grenzen van Kelat en is verdeeld in een schrale heuvelstreek, een vruchtbaar marschland en een moerassige delta.

Karatsji, de hoofdstad van het gelijknamige district in het presidentschap Bombay, ligt aan het uiterste noordeinde van de moerassige Indusdelta en telt (1911) 151 903 inwoners. Deze stad is reeds sedert lang het eindstation van de Indo-Europeesche telegraaflijn, ligt aan den spoorweg door het dal van deze rivier en is door een geregeld stoombootverkeer met verschillende steden verbonden. Haar haven, door een rif afgesloten van de zee, is ruim genoeg, maar wegens verzanding niet toegankelijk voor groote schepen. De eigenlijke haven ligt 7,5 km. ten Z. van Karatsji, op het eiland Kiamari, dat door een dam met de stad verbonden is. De stad heeft haar beteekenis hoofdzakelijk te danken aan den uitvoer van tarwe, die in de Pendsjaab verbouwd wordt en aan den invoer van goederen voor Pendsjaab bestemd. Ook de binnenlandsche handel is zeer levendig, waartoe de spoorweg naar Pendsjaab niet weinig medewerkt. Karatsji heeft een uitstekende waterleiding, verschillende kerken en scholen, een bibliotheek, een museum, vijf banken enz. Het klimaat is niet ongezond, ofschoon koorts en buikloop er voorkomt. De Engelschen hebben in de nabijheid van de stad de gezondheidskolonie Clifton aangelegd.

Karavaan, afkomstig van het Perzisch woord *karvan* (bescherming van den handel), is de naam van een groot reisgezelschap in Centraal- en Voor-Azië en in Afrika, dat zich vereenigt tot onderlinge bescherming bij het volbrengen van tochten in het belang van den handel of tot het bereiken van godsdienstige oogmerken. Zoodanig reisgezelschap telt wel eens 1000 kameelen. De meest bekende karavanen zijn die, welke jaarlijks op bepaalde tijden uit Afrika en den Levant naar Mekka trekken; de eerste komt te Kaïro, de laatste te Damascus bijeen. Laatstgenoemde staat onder de bijzondere bescherming van den sultan van Turkije. Karavanen, die uit Perzië komen, vormen zich te Bagdad en schepen zich in te Bassora.

De karavaanhandel is van veel belang in steppen en woestijnstreken, bijv. in Perzië en in de Sahara. Dragen de kameelen 250 tot 300 kg., dan noemt met ze *zware* karavanen; de kameelen der *lichte* karavanen torsen het halve gewicht, maar kunnen grootere dagmarschen maken. Het karavanenverkeer is goed geregeld, dat wil zeggen, zij vormen zich op bepaalde plaatsen en vertrekken op vastgestelde tijden. De aanvoerder der Mekkakaravaan, die een gewapend geleide heeft, draagt den naam van Emir-el-Hadsj (= aanvoerder van den tocht) terwijl de handelskaravanen zelven een opperhoofd kiezen, dien zij Karvan-basji noemen.

Karavansera's of *karavaanhuizen* noemt men in het Oosten groote openbare gebouwen, waar ieder reiziger zijn intrek kan nemen. Men vindt er geen huisraad, zoodat elke reiziger zijn benoodigdheden met zich voert. Alleen water is er aanwezig. Doorgaans kan men er kosteloos gebruik van maken. Een karavansera bestaat gewoonlijk uit een vierkant binnenplein met een bron en een dubbele rij vertrekken daaromheen. Eigenlijke karavansera's treft men alleen nog in Perzië aan, doch zij nemen ook daar met den aanleg van betere verkeerswegen af.

Karaweloff, *Petko*, een Bulgaarsch staatsman, in 1840 te Koprivsscica geboren, was voorzitter van de eerste Sobranje (1879—1880), president van het ministerie (1884) en na het vertrek van vorst *Alexander* eerst alleen en daarna met *Stamboloff* en *Moekoeroff* regent van Bulgarije. Bij de troonsbeklimming van vorst *Ferdinand* behoorde hij tot de oppositie. Hij werd beschuldigd deel te hebben genomen aan het complot van *Pamitza* en gevangen genomen, doch kreeg spoedig amnestie. In 1901 werd hij weer president-minister en minister van Financiën. Hij overleed den 7den Februari 1903 te Sofia.

Karawanken noemt men een tak der Julische Alpen, welke zich tusschen de Drave en de Save op de grenzen van Karinthië en Krain over een afstand van 100 km. uitstrekt. Tot de hoogste toppen van deze kalksteenketen behooren de Stou, (2239 m.) de Obir (2141 m.) en de Loibl (1370 m.) waarover de weg van Klagenfurt naar Laibach loopt.

Karazee of *Karokoë-More* is een gedeelte van de Noordelijke IJszee, tusschen Siberië en Nova-Zembla gelegen.

Karbonkel of *Karfonkel*. Zie *Bloedvin* en *Huidziekten*.

Digitized by Google

Karbonkel, afkomstig van het Latijnsche woord *carbunculus* (kooltje), was oorspronkelijk de naam van den rooden granaat, maar werd later ook aan den robijn toegekend. In de Middeleeuwen noemde men een fabelachtigen, vuurroodden steen, die, naar men verhaalde, de eigenschap bezat, dengene, die hem droeg, onzichtbaar te maken, ook karbonkel.

Karbonkel is in de wapenkunde een groene steen, waaromheen straalsgewijze acht schepters zijn geplaatst (zie de fig.).

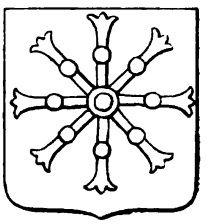

Karbonkel.

Karbouw is de Maleische naam voor den in Insulinde algemeen verspreiden buffel *(Bos bubalus* v a r.), die tot de familie der *Holhoornigen (Cavicorniers)* behoort. De karbouw verschilt evenzeer van den wilden buffel van het vasteland van Indië, als van den tammen buffel van Midden-Azië, Italië en Griekenland. De overlevering zegt, dat hij omstreeks het midden der 2de eeuw door den eersten vorst van het rijk van Padja-djaran op de Soenda-eilanden is ingevoerd. De karbouw is bij bewerking der natte rijstvelden een hooget nuttig dier en wordt verder als trekdier en als slachtvee gehouden. Het aantal buffels op Java en Madoera bedraagt volgens de jongste telling (1905) 2 186 993. De huid van den karbouw is spaarzaam bedekt met borstelachtige, dunne haren en hier en daar zelfs kaal, zoodat hij veel last heeft van het steken van vliegen en zich gaarne tot aan de oogen en neusgaten in rivieren en poelen dompelt, waardoor op de huid een beschermende kleikorst ontstaat. Zijn kleur is aschgrauw en onder den buik en aan de keel witachtig ook heeft hij een halvemaanvormige, witte vlek boven elk oog. Enkele karbouwen zijn wit. Hun horens zijn zeer verschillend van lengte en dikte. Het dier heeft op de verschillende eilanden zeer verschillende namen.

Kardecisten is de naam van de volgers van het spiritistische stelsel van *Allan Kardec*, een Franschman, die de tegenwoordige richting der spiritistische school stichtte. De Fransche richting neemt, in tegenstelling met de Amerikaansche en Engelsche, de wedergeboorte aan.

Kardinaal, van het Latijnsche woord *cardinalis*, dat *hoofdzakelijk, uitstekend* beduidt (van *cardo*, het hengsel, waaraan de geheele deur draait), is een titel, die aanvankelijk aan hooge ambtenaren, ook aan wereldlijke, werd toegekend, en van de 5de tot de 11de eeuw was kardinaal de titel van alle geestelijken bij een bepaald kerkgenootschap. Later werd die titel alleen toegekend aan het college van bisschoppen, presbyters en diakenen, dat te Rome den paus ter zijde stond, vooral toen in 1059 door *Nicolaas II* aan dat college de bevoegdheid werd verleend, om een paus te kiezen. *Innocentius IV* schonk aan deze kardinalen een hoogeren rang dan aan de bisschoppen en verleende hun als onderscheidingsteeken een rooden hoed. Van *Bonifacius VIII* ontvingen zij in den aanvang der 14de eeuw een vorstelijken mantel, van *Paulus II* (1464) het voorrecht van een witten draagstoel te gebruiken met een rooden hemel en van *Urbanus VIII* (1630) den titel van eminentie.

De kardinalen vormen met den paus het geestelijke college en zijn verdeeld in 3 klassen, namelijk 6 kardinaal-bisschoppen, 50 kardinaal-priesters en 14 kardinaal-diakenen. De beide laatste klassen ontleenen hun titels aan de kerken te Rome. Zij hebben in hun gebied het gezag van bisschoppen, maar laten den kerkdienst door priesters verrichten. De kardinalen staan in alle belangrijke aangelegenheden *(causae majores)* den paus als raadgevers ter zijde en hebben invloed op de zaken der Kerk door leiding van het bestuur, van de kerkelijke rechtbanken en van de congregatiën. Het belangrijkste voorrecht der kardinalen is het kiezen van een paus uit hun midden (zie *Conclave*). Zoolang de kerkelijke Staat bestond, waren tevens de belangrijkste wereldlijke betrekkingen doorgaans aan kardinalen toevertrouwd en ook nu nog blijven de zaken ongeveer op den ouden voet. De kardinaal-staatssecretaris is minister van Buitenlandsche Zaken; verder heeft men een kardinaal-staatssecretaris voor Binnenlandsche Zaken, een kardinaal-camerlengo als minister van Financiën en een kardinaal-vicekanselier. Hun aantal, aanvankelijk tusschen 7 en 53, is door *Sixtus V* (1586) op 70 *vastgesteld*. De keus en bevordering der kardinalen is uitsluitend van den paus afhankelijk. Aan den gekozene wordt de kardinaalshoed overhandigd en de inlijving volgt bij de plechtigheid van het sluiten en openen van den mond en het aanvaarden van den ring. De kleeding der kardinalen is, behalve bij ordegeestelijken, die de kleur der orde dragen, een koorkleed met een korten purperen mantel en een kapje, gedekt met den rooden of paarsen hoed.

Het college van kardinalen bestaat nu (Juli 1917) uit 67 leden; er zijn dus 3 vacatures. 2 kardinalen zijn „in pectore" gereserveerd. Van de 65 bekende zijn 59 bisschop en 9 priester; 11 zijn kloosterling, n. l. 2 Benedictijn, 2 Dominicaan, 1 Franciscaan, 1 Jezuïet, 1 Augustijn, 1 Kanunnik van Lateranen, 1 Salesiaan, 1 Redemptorist, 1 van de reguliere clerici der godsdienstige scholen. Van de 65 zijn 34 Italianen, van wie 12 buiten Rome resideeren, 3 Noord-Amerikanen, 1 Canadees, 1 Braziliaan, 2 Portugeezen, 5 Spanjaarden, 8 Franschen, 2 Britten, 1 Ier, 1 Belg, 1 Nederlander, 1 Pruis, 1 Beier. 3 Oostenrijkers, 1 Hongaar. De curie telt 27 kardinalen. 14 danken hun verheffing aan *Leo XIII*, 35 aan *Pius X* en 16 aan *Benedictus XV*. Deken van het kardinaalscollege is *Vincenzo Vannutelli;* onderdeken *Casetta*. De Nederlandsche kardinaal is *Wilhelmus Martinus van Rossum* (zie aldaar), resideerende te Rome.

Kardinaal is de naam van een vink met roode kuif en snavel, uit N.-Amerika afkomstig. Ook is het de naam voor een papagaai met roode vleugels.

Kardinaalshoed (zie de plaat *Kronen*) is een platte, ronde hoed van roode zijde, met breeden rand, waarvan aan beide kanten 15 ineengevlochten zijden kwasten en koorden afhangen en

Digitized by Google

die door paus *Innocentius IV* in 1245 den kardinalen als teeken hunner waardigheid verleend werd. In hun wapen voeren de kardinalen dezen hoed boven een gravenkroon.

Kardinaalsmuts *(Evonymus* L.) is een plantengeslacht uit de familie der *Celastraceeën*. Het onderscheidt zich door een vier- of vijf-spletigen kelk, door 4 of 5 bloembladeren en evenveel meeldraden, op uitstekende deelen eener schijf ingeplant, en door een 3- tot 5-hokkige, hokvenbrekend openspringende doosvrucht met 1- tot 2-zadige hokjes. In ons land groeit de gewone kardinaalmuts *(E. europaeus* L.), ook *papenhoed* genaamd, in bosschen en hagen; deze heeft stompvierkante, jonge takken met 4 fijne, overlangsche streepen, tegenovergestelde, kortgesteelde, elliptisch-lancetvormige, fijn-gezaagde bladeren en rozeroode doosvruchten.

Kardoen *(Cynara Cardunculus)* is de naam van een plantengeslacht uit de groote familie der *Compositen*. In ons land wordt deze bladgroente weinig geteeld, maar daarentegen vrij veel in het buitenland, bijv. in België, Engeland en Frankrijk. De zaden worden in Februari onder glas gezaaid; daarna worden de plantjes in bloempotjes geplant, om ze in Mei buiten in vruchtbaren grond en op een beschutte plaats te brengen. Daar ontwikkelen zij zich bijzonder krachtig en vormen ze een flinke massa malsch loof. Daarom geeft men de planten een groote ruimte voor haar ontwikkeling, n. l. $^3/_4$ v.m. In October bindt men de droge bladeren te zamen en overdekt men ze met stroo. Tevens wordt het onderste deel der plant door aanaarding gebleekt. Na ongeveer 14 dagen zijn ze voldoende gebleekt voor het gebruik. Indien men de planten met een kluit opneemt en ze in een droge vorstvrije ruimte bergt, kan men er tijdens den winter lang van genieten.

Kardoes (Fransch = *cartouche)*, is in de krijgswetenschap de naam voor de hulzen, die de

Fig. 1.
Gewone kardoes.

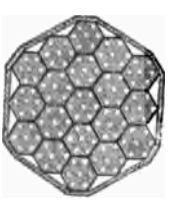

Fig. 2. Kardoes met prismatisch buskruit (Dwarsdoorsnede).

Fig. 3. Metaal-kardoes.

lading van het kanon bevatten, doch niet voor den mortier, wiens lading geen huls bezit. Vroeger werd een *kardoes-* of *zundgatnaald* gebruikt, om door het zundgat heen de huls te doorsteken, opdat het vuur bij het gebruiken van den percussietoestel gemakkelijker tot het kruit kon doordringen. Bij het moderne geschut, waarbij de kardoes uit messing bestaat, bezit deze, evenals de patronen, een slaghoedje, dat tot ontploffing wordt gebracht.

Kardoff, *Wilhelm von,* een Duitsch staatsman, den 8sten Januari 1828 te Neu-Strelitz (Mecklenburg) geboren, studeerde te Heidelberg, Berlijn en Halle in de rechten, was tot 1853 regeeringsassessor, vestigde zich toen op het riddergoed Wabnitz bij Bernstadt (in Silezië) en was van 1884 tot 1895 landraad van het district Öls. In Mei 1866 verdedigde hij *Bismarck* en de oorlogspolitiek tegen de *„Kreuzzeitung"*. Kort daarop werd hij als vrij-conservatief tot volksvertegenwoordiger in het Pruisische Huis van Afgevaardigden gekozen. In 1867 werd hij ook lid van den Noord-Duitschen en in 1868 van den Duitschen Rijksdag, alwaar hij tot de Duitsche rijkspartij behoorde. Daar de toestand van den landbouw hem door de handelsverdragen van *Caprivi* bedreigd scheen, sloot hij zich bij de agrariërs aan, scheidde zich echter van hen af, toen het bestuur van deze partij in 1902 het nieuwe tolтarief tegenwerkte. *Kardoff* bewerkte door zijn amendement de aanneming van het tolтarief. Tegen het einde van 1875 stichtte hij den „Centralverein deutscher Industrieller" en schreef: „Gegen den Strom. Eine kritik der Handelspolitik des Deutschen Reichs an der Hand der Careyschen Forschungen" (1875) en „Die Goldwährung. Ihre Ursachen, ihre Wirkungen und ihre Zukunft" (1890). Hij overleed den 21sten Juli 1907 te Niederwabnitz.

Karel *Martel (Strijdhamer),* een zoon van *Pepijn van Herstal* en diens bijzit *Alpaïde,* werd in 690 geboren. Toen zijn vader in 714 overleden was, hield zijn stiefmoeder *Plectrude* hem te Keulen gevangen, omdat zij hem gevaarlijk achtte voor haar kleinzoon *Theudvald*. *Karel* wist echter te ontsnappen. De Austrasiërs riepen hem tot hertog uit. In 716 versloeg hij de Neustriërs bij Stablo, in 717 bij Kamerijk. *Plectrude,* wier kleinzoon inmiddels gestorven was, opende voor hem de poorten van Keulen. Toen schonk *Karel Martel* den troon van *Chlotarius IV,* noodzaakte *Chilperik II van Neustrië* door de overwinning bij Soissons de vlucht te nemen naar *Eudes,* hertog *van Aquitanië,* doch sloot vrede met hem, daar *Chlotarius* in 719 overleed, en werd door *Chilperik* als majordomus erkend. In die betrekking voerde hij gedurende de regeering van *Chilperik* en later onder die van *Theoderik IV* heerschappij over de Franken. Hij ondernam krijgstochten tegen de Alemannen, Beieren en Saksen, totdat *Eudes* zijn hulp inriep tegen de Arabieren. Dezen hadden zich sedert 720 gevestigd in het West-Gotische Septimanië, vanwaar zij in Aquitanië vielen, Bordeaux veroverden, *Eudes* een nederlaag toebrachten, over de Garonne tot aan de Loire voortrukten en Tours bedreigden. Tusschen deze stad en Poitiers behaalde *Karel Martel* in 732 een belangrijke overwinning op de Arabieren, zoodat zij, nadat hun bevelhebber *Abdoer-Rahman* gesneuveld was, op de

Digitized by Google

vlucht sloegen. Hij beveiligde daardoor het Christelijk W.-Europa tegen de macht van den Islam. Nadat *Karel Martel* in 734 de Friesen aan de Frankische heerschappij onderworpen en van *Hunold van Aquitanië*, den zoon en opvolger van *Eudes*, den eed van trouw ontvangen had, trok hij nogmaals tegen de Arabieren ten strijd,

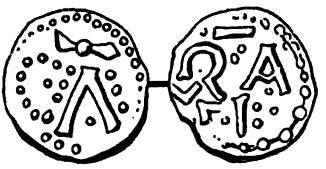

Munt van Karel Martel.

toen dezen in Bourgondië tot aan Lyon waren doorgedrongen, en noodzaakte hem in 738 tot den terugtocht. Ofschoon hij Narbonne niet kon veroveren, versloeg hij het Arabische leger, dat tot ontzet opdaagde, waarna hij de heerschappij der Arabieren ten noorden van de Pyreneeën tot aan de Aude beperkte en Languedoc bij het Frankisch gebied inlijfde. Gedurende de onderhandelingen met paus *Gregorius III*, die zijn bijstand ingeroepen had tegen *Luitprand*, koning der Longobarden, overleed *Karel Martel*, die na *Theoderik's* dood in 735 den troon onbezet had gelaten, den 22sten October 741. Het bestuur van het rijk liet hij aan zijn zonen *Karloman* en *Pepijn den Korte* na. De bijnaam „Martel" komt pas in de 9de eeuw voor.

Karel *de Groote*, koning der Franken en Roomsch keizer, werd den 2den April 742 geboren en was een zoon van *Pepijn den Korte* en diens gemalin *Bertha* of *Bertrada*. Reeds op 12-jarigen leeftijd met zijn broeder *Karloman* door paus *Stefanus II* tot koning gezalfd, aanvaardde hij met *Karloman* na het overlijden van zijn vader (768) het bewind en dempte in 769 een opstand. Door den dood van *Karloman* en de uitsluiting van diens beide zonen verkreeg hij de alleenheerschappij in het Frankische rijk (771). Om de grenzen tegen gevaarlijke naburen te beveiligen en de uitbreiding van het Christendom te bevorderen, besloot hij tot een oorlog tegen de Saksen, die met tusschenpoozen 30 jaren duurde. Hij rukte voorwaarts tot aan den Wezer en behield het veroverde land door burchten te stichten, welke hij van een Frankische bezetting voorzag. Toen riep paus *Hadrianus I* hem te hulp tegen *Desiderius*, koning der Longobarden. *Karel* was met een dochter van dezen gehuwd geweest, doch had haar, omdat zij hem geen kinderen schonk, naar haar vader teruggezonden, waarna hij met *Hildegard*, een dochter van *Godfried*, hertog *van Zwaben*, getrouwd was. Om zich daarover te wreken, eischte *Desiderius*, dat de paus de zonen van *Karloman*, wier moeder zijn hulp had ingeroepen, zou kronen, en toen die eisch onvervuld bleef, verwoestte hij het pauselijk gebied. Uit Genève trok *Karel* met 2 legers over den Grooten St. Bernard en over den Mont-Cenis naar Italië, veroverde Padua (774), en vernietigde de zelfstandigheid van het Longobardisch rijk. *Desiderius* moest zijn levensdagen te Corbie als monnik doorbrengen. De Longobardische hertogen huldigden *Karel* als hun koning en deze bevestigde de schenking van *Pepijn* aan den paus. Inmiddels waren de Saksen opgestaan, maar zij werden in 775 door *Karel* verslagen. In 776 moest hij nogmaals naar Italië om den opstand van *Rotgout*, hertog *van Friaul*, te dempen. Daarna behaalde hij een nieuwe overwinning op de Saksen, zoodat de meeste Saksische stamhoofden hem in 777 op een vergadering te Paderborn als hun opperheer erkenden. Daar verschenen ook Arabische vorsten uit Spanje, die zijn bijstand tegen *Abd er Rhaman*, kalief van Cordova, inriepen. *Karel* trok in 778 naar Spanje, en het oostelijk gewest tusschen de Pyreneeën en de Ebro werd, onder den naam Spaansche mark, bij het Frankische rijk gevoegd. Gedurende zijn terugkeer, waarbij *Roland*, de held van de Rolandsage, door de Basken overvallen, bij Roncevalles sneuvelde, ontving hij bericht van een nieuwen opstand der Saksen, die tot aan den Rijn tegenover Keulen waren voortgerukt. *Karel* versloeg hen aan de Elbe en bleef er in 779 en 780. Toen hij het volgende jaar naar Italië vertrokken was, om zijn tweeden zoon *Pepijn* tot koning van Italië, en zijn derden, den 3-jarigen *Lodewijk*, tot koning van Aquitanië door den paus te doen krenen, kwamen de Saksen opnieuw in opstand, zoodra *Wittekind*, die niet te Paderborn verschenen was, maar bij *Siegfried*, koning van Jutland, een wijkplaats gevonden had, zich weder in hun midden bevond. Een Frankisch leger werd in 782 dicht bij den Wezer verslagen. *Karel* nam gedwongen wraak, daar hij, nadat de Saksen zich nogmaals onderworpen hadden, te Verden aan de Aller 4500 gevangenen op één dag als oproerlingen liet ter dood brengen. Daarop volgde in 783 een algemeene opstand van Saksische stammen. Een slag, bij Detmold geleverd, bleef onbeslist. *Karel* trok terug, maar behaalde de overwinning in een tweeden veldslag aan de Hase, waarna hij in 784 en 785 in Saksen bleef om er de orde te handhaven. Hunne aanvoerders, *Wittekind* en *Albio*, voegden zich te Attigny in Champagne bij hem, lieten zich doopen en bleven hem getrouw. Omstreeks dien tijd bracht hij ook de Friezen tusschen de Eems en de Wezer tot onderwerping. Een opstand van *Arighi*, hertog *van Benevento*, een schoonzoon van *Desiderius*, werd weldra beteugeld. *Thassilo*, hertog *van Beieren*, door zijn gemalin *Luitberge*, een dochter van *Desiderius*, tot verraderlijke aanslagen aangespoord, werd op den Rijksdag te Ingelheim ter dood veroordeeld, en ofschoon *Karel* hem het leven schonk, werd hij als monnik naar Fulda gezonden en van zijn hertogdom beroofd. Toen *Karel* nog in 789 hulp verleende aan de Obotriten in Mecklenburg tegen de Wilten in de Mark, trok hij over de Elbe, en strijdende tegen de Avaren, die vermoedelijk reeds door *Thassilo* waren opgezet, rukte hij in 791 voorwaarts tot

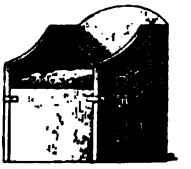

Troon van Karel den Groote (Weenen).

Digitized by Google

aan de Raab. Zijn zoon *Pepijn* bracht deze volkeren tot onderwerping, terwijl *Karel* zelf van 794 tot 798 oproeren in Saksen moest dempen. Om zijn rijk te beschermen stichtte *Karel* grensmarken, waarover hij markgraven aanstelde, die een grootere macht bezaten dan de gewone graven. Zoo ontstonden de Oostenrijksche of Avaarsche mark en de Spaansche mark.

In 800 ondernam *Karel* een tocht naar Italië, om paus *Leo III* in zijn waardigheid te herstellen en de oproerlingen te straffen. Toen hij op den eersten Kerstdag van het jaar 800 voor het altaar in de St. Pietenskerk knielde, zette de paus, naar allen schijn zonder zijn voorkennis, hem de kroon op het hoofd en begroette hem, onder toejuiching van het volk, als *Carolus Augustus*, keizer der Romeinen. *Karel's* hoofdstreven was echter, door de Byzantijnsche vorsten als keizer erkend te worden. Zijn plan, om door een huwelijksverbintenis met *Irene* keizerin van het Byzantijnsche rijk, het Oost- en West-Romeinsch keizerschap te vereenigen, werd door den val der keizerin verijdeld. De tegenstand der Saksen, die nogmaals de wapenen hadden opgevat, nam een einde, nadat uit Noord-Albingië 10 000 huisgezinnen weggevoerd waren en hun land aan de Obotriten was geschonken, terwijl in 803 de vrede te Selz gesloten werd, waarbij de Saksische edelen *Karel* als oppenheer erkenden, het Christendom aannamen en daarentegen gelijkstelling van het Saksische volk met het Frankische verwierven met behoud van hun eigen recht. Er werden bisdommen gesticht te Minden, Osnabrück, Halberstadt, Verden, Bremen, Paderborn, Munster en Hildesheim onder het oppergezag der aartsbisschoppen van Keulen en Mainz.

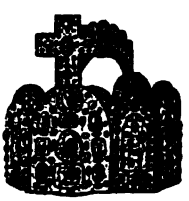

Kroon van Karel den Groote (Weenen).

Door zijn oorlogen, waarin hij blijken gaf van groote veldheerstalenten, had *Karel* de grenzen van zijn rijk aanmerkelijk uitgebreid. Tevens zorgde hij met onvermoeiden ijver voor de rechtsbedeeling, voor de stoffelijke welvaart en voor de verstandelijke ontwikkeling van zijn onderdanen. Over afzonderlijke gouwen of landschappen stelde hij graven aan, en onder dezen benoemde hij centgraven, op wie de rondreizende zendgraven het toezicht hadden. Deze laatsten hielden viermaal 's jaars vergaderingen in hun provinciën en leverden een verslag in op de beide Rijksdagen, waarop in het voorjaar (het Meiveld) de bisschoppen, abten en hooge vazallen, en in het najaar de aanzienlijksten en de raadsheeren van *Karel* zich vereenigden, om over zijn ontwerpen te beslissen, welke vervolgens, door hem bekrachtigd, onder de wetten *(Capitularia)* werden opgenomen. Het recht werd in naam des konings gesproken door de paltsgraven en door de rechtbanken, die uit schepenen waren samengesteld. Tegen binnenlandsche onlusten werd streng gewaakt, terwijl *Karel* de geestelijken in bescherming nam, hoewel hij zijn gezag als opperheer ook handhaafde tegen de aanmatigingen der bisschoppen. Het inkomen van den koning bestond uit de opbrengsten der domeinen, vrijwillige schenkingen, rechterlijke boeten en verbeurdverklaarde goederen. Handel en nijverheid werden door hem begunstigd, hij bevorderde den landbouw door wettelijke verordeningen, en door eigen voorbeeld op zijn domeinen. Moerassen werden drooggemaakt, bosschen uitgeroeid, dorpen en kloosters gesticht, terwijl hij ook prachtige gebouwen, zooals paleizen te Aken, Nijmegen en Ingelheim en vele kerken, deed verrijzen. Zijn plan (793) om door een kanaal den Rednitz met den Altmühl, den Rijn met den Donau, de Noordzee met de Zwarte Zee te verbinden, moest hij laten varen.

Karel was een beoefenaar en voorstander der wetenschap, hoewel hij eerst als volwassen man en toen nog slechts gebrekkig de schrijfkunst leerde. Hij verstond Latijn, liet een spraakkunst van zijn moedertaal opstellen en de Frankische heldenzangen verzamelen. Geleerde mannen riep hij aan zijn Hof, zooals *Alcuinis* en *Paulus Diaconus (Warnefried)*. Aan kloosters en hoofdkerken verbond hij scholen, en ook aan zijn Hof stichtte hij er een ten behoeve van zijn zonen en dienaren. Zijn leefwijs en kleeding waren eenvoudig, doch hij gevoelde zich sterk aangetrokken tot het vrouwelijk geslacht. Hij was viermaal gehuwd en hield, behalve zijn wettige vrouwen, er nog een aantal onwettige op na. Zijn roem verbreidde zich ver buiten de grenzen van zijn gebied en er verschenen gezantschappen uit den vreemde aan zijn Hof; zelfs *Haroen-al-Rasjid* zond in 798 zijn gezanten derwaarts om hem te begroeten en kostbare geschenken over te brengen.

Van zijn 3 zonen, aan wie hij in 806 hun toekomstige rijken aanwees, waren de meest begaafde, namelijk *Pepijn* in 810 en de oudste, *Karel*, die hem gewoonlijk vergezelde, in 811 overleden. De derde, *Lodewijk van Aquitanië*, later *Lodewijk de Vrome*, werd in 816 door zijn vader zelf op den Rijksdag te Aken gekroond, nadat deze hem eerst zijn plichten als regent had voorgehouden. Kort daarna overleed *Karel* den 28sten Januari 814. Zijn lijk werd te Aken in de door hem gestichte kerk bijgezet. Paus *Paschalis III* verklaarde hem heilig; zijn levensgeschiedenis werd opgesteld door zijn schoonzoon en geheimschrijver *Einhard*.

Literatuur: Vétault, Histoire de Charlemagne (Parijs 1876); *Hauréau*, Charlemagne et sa cour (Parijs 1868); *Mombert*, History of Charles the Great (Londen 1888); *Davis*, Charlemagne, hero of two nations (Londen 1900); *Ketterer*, Karl der Grosse und die Kirche (München 1898); *Ohr*, Die Kaiserkrönung Karls des Grossen (Tubingen 1904); *Rauschen*, Die Legende Karls des Grossen im 11ten und 12ten Jahrhundert (Leipzig 1890).

Karel II of *de Kale*, eenige zoon van *Lodewijk den Vrome* uit zijn tweede huwelijk met *Judith van Beieren*, in 823 te Frankfort aan den Main geboren, verkreeg in 837 op den Rijksdag te Aken Neustrië, Alemannië en een groot gedeelte van Bourgondië en werd als 14-jarige jongeling op de rijksvergadering te Chiersey tot koning gekroond, waardoor de twisten met de

Digitized by Google

zoons uit *Lodewijk's* eerste huwelijk ontstonden. Na den dood van zijn vader kwam eerst zijn halfbroeder *Lotharius* tegen hem in verzet. *Karel* verbond zich (841) met den anderen broeder. *Lodewijk den Duitscher,* leverde *Lotharius* bij Fontenoy, niet ver van Auxerre, slag, overwon nogmaals bij Straatsburg (842) („de eed van Straatsburg") en noodzaakte hem tot het verdeelingsverdrag van Verdun (11 Augustus 843), waardoor het rijk in 3 zelfstandige deelen gescheiden werd. Daardoor verkreeg *Karel* Gallië of het eigenlijke Frankenland, waaraan hij Aquitanië gewapenderhand toevoegde. Door het opbrengen van geld en later door afstand van Rennes en Nantes bewoog hij de Noormannen tot den aftocht, terwijl hij den oproerigen hertog *van Bretagne* door geweld onderwierp. Na den dood van *Lotharius II* in 869, nam *Karel* ook diens landen in bezit en liet zich te Metz kronen tot koning van Lotharingen. Daardoor kwam hij opnieuw in strijd met *Lodewijk den Duitscher,* die hem in 870 noodzaakte den buit te deelen, zoodat *Karel* slechts het westelijk gedeelte (Lyon, Besançon, Vienne, Toul, Verdun, Kamerijk enz.) behield. Nadat in 875 keizer *Lodewijk,* oudste zoon van *Lotharius,* overleden was, betwistte *Karel* ook *Lodewijk's* rechten op de nagelaten landen. Hij wist den paus en vele Italianen door geschenken aan zijn zijde te brengen en werd in 875 tot keizer gekroond. Te Pavia hield hij een Rijksdag en daarna trok hij op tegen *Lodewijk,* die een inval gedaan had in zijn gebied en thans verdreven werd. De zoon van *Lodewijk,* ook *Lodewijk* geheeten, bracht *Karel* bij Andernach in 876 een nederlaag toe. Een laatsten veldtocht ondernam hij op verzoek van den paus tegen de Saracenen en tegen de hertogen *van Benevento* en *Napels.* Toen hij echter te Pavia bericht ontving van het oprukken van *Karloman,* trok hij aanstonds over den Mont-Cenis terug; hij overleed in het dorpje Brios (Abrios) den 6den October 877. Hij was 2 maal gehuwd geweest; zijn tweede gemalin *Richildis,* een zuster van *Richard,* hertog *van Bourgondië,* schonk hem 3 zonen, *Karel, Karloman* en *Lodewijk,* welke laatste zijn opvolger werd.

Karel III of *de Dikke,* derde zoon van *Lodewijk den Duitscher,* in 839 geboren, kreeg bij de verdeeling van het rijk onder hem en zijn beide broeders, Alemannië en een gedeelte van Lotharingen, doch erfde na den dood dier broeders hun landen, met uitzondering van Bourgondië. In 881 werd hij door den paus tot keizer gekroond, in 885 door de West-Frankische grooten tot koning gekozen. *Karel* vereenigde daardoor bijna het geheele rijk van *Karel den Groote* onder zijn heerschappij. Hij omsingelde de Noormannen, die de gewesten van den Neder-Rijn verwoestten, in hun legerplaats bij Elsloo aan de Maas, wend echter gedwongen een vernederend verdrag met hun hertog *Godfried* te sluiten. Toen de Noormannen in 886 Parijs belegerden, kocht *Karel* wederom den vrede. Door een ziekte aangetast, keerde hij naar Duitschland terug en verstiet zijn gemalin *Richarda,* onder voorwendsel, dat zij verboden omgang had met zijn minister *Liutward,* bisschop van Vercelli. Deze spoonde toen den hertog *Arnulf van Karinthië,* een onwettigen zoon van *Karloman,* aan, om *Karel* van den troon te stooten. *Arnulf* wist de hertogen *van Oost-Franken, Thuringen en Saksen* en eindelijk ook de Zwaben te bewegen *Karel* af te zetten (887) en *Arnulf* tot koning der Duitschers uit te roepen. *Karel* overleed in 888 te Neidingen aan den Donau en werd begraven in het klooster *Reichenau,* op een eiland in het Bodenmeer.

Karel III, koning van Frankrijk (door latere schrijvers ten onrechte *de Eenvoudige* genoemd), in 879 geboren, de jongste zoon van *Lodewijk den Tweede, den Stamelaar,* werd, toen zijn broeder *Karloman* in 884 overleed, niet tot koning gekozen. De Franschen, door de Noormannen in het nauw gebracht, kozen in zijn plaats *Karel den Dikke* van Duitschland. Na diens dood betwistte *Karel* den overweldiger *Odo,* de Fransche koningskroon en dwong hem in 897 tot een verdrag. Na *Odo's* dood in 898 werd hij koning van geheel Frankrijk, kon zich echter tegen zijn machtige vazallen niet staande houden. In 911 ontving de gevreesde Noorman *Hrolf (Rollo) Gangr* Normandië als erfelijk hertogdom, werd Christen en huwde 's konings dochter *Gisela.* In 912 veroverde *Karel* Lotharingen op Duitschland en vereenigde het met zijn rijk. In 922 brak onder zijn vazallen een opstand tegen hem uit. In den slag bij Soissons (923) werd de koning gevangen genomen, en *Rudolf van Bourgondië* tot koning uitgeroepen. In het jaar 929 stierf *Karel* in het slot Péronne. Koningin *Ethgive* vluchtte met haar zoon *Lodewijk* naar haar broeder *Athelstan,* koning van Engeland.

Zie: *Eckel,* Charles le Simple (Parijs 1899).

Karel IV *de Schoone,* koning van Frankrijk, in 1294 geboren, de derde zoon van *Philips den Schoone* en *Johanna van Navarra,* volgde in 1322 zijn broeder *Philips den Lange* op. Hij hielp den graaf *van Vlaanderen* tegen diens onderdanen. Zijn zuster, de Engelsche koningin *Isabella,* ondersteunde hij tegen haar echtgenoot *Eduard II,* die overwonnen en gedood werd. *Isabella* stond hem hiervoor Agenois af en betaalde hem een aanzienlijke som (1327). In zijn eigen land heerschte *Karel* despotisch. Na de scheiding van zijn ontrouwe gemalin, *Blanca van Bourgondië,* huwde hij met *Maria van Luxemburg* en na haar vroegtijdigen dood met *Johanna van Evreux,* die hem drie dochters schonk. Met hem stierf de rechte mannelijke lijn der Capetingen in 1328 uit.

Karel V, van 1364 tot 1380 koning van Frankrijk, bijgenaamd *de Wijze,* een zoon van *Jan I* uit het Huis *Valois,* den 21sten Januari 1337 te Vincennes geboren, aanvaardde in 1356 als dauphin het rijksbestuur, omdat zijn vader in den slag van Poitiers door *Eduard III* van Engeland was gevangen genomen. De slechte toestand van 's lands schatkist, de ellende der boeren en de eischen van den Engelschen koning maakten de taak van den dauphin zeer zwaar. *Robert Lecocq,* bisschop van Laon, en *Etienne Marcel,* prévôt van den handelsstand te Parijs, waren de leiders van de volkspartij, doch achter hen stond *Karel de Booze,* koning van Navarra, die voor zich zelf de Fransche kroon begeerde. De dauphin verbond zich met den land-

Digitized by Google

adel en beriep te Compiègne een nieuwe Rijksvergadering, welke echter door Parijs niet als wettig erkend werd. Parijs werd belegerd en door *Marcel*, die *Karel van Navarra* aan het hoofd van den opstand trachtte te plaatsen, verdedigd. Bij een opstand werd *Marcel* echter om het leven gebracht. In Augustus 1358 trok de dauphin Parijs binnen, en een bloedige reactie nam een aanvang, terwijl de koning van Navarra de stad omsingelde en door verwoesting der noordelijke gewesten, aanleiding gaf tot den boerenopstand, bekend onder den naam van „Jacquerie".

Een Engelsch leger plunderde Frankrijk van Calais tot aan Bourgondië, totdat den 8sten Mei 1360 de nadeelige vrede van Bretigny gesloten werd. Koning *Jan* overleed den 8sten April 1364 te Londen, en *Karel* beklom den Fransehen troon. Door een schrandere staatkunde wist hij zich uit alle verwikkelingen te redden en het koninklijk gezag te bevestigen. *Duguesclin* en de broeders van den koning streden voor hem met goed gevolg. De koning van Engeland werd bij Cocherel verslagen (Mei 1364). De gevreesde condottieri, die het land afstroopten, trokken met *Eduard*, den Zwarten Prins, naar Spanje. Na zijn terugkeer gevoelde *Karel* zich sterk genoeg om hem te bestrijden. Hoewel de souvereiniteit over Guyenne bij vendrag aan Engeland was toegekend, daagde *Karel* prins *Eduard* voor het Hof der Pairs. Daardoor ontstond in 1369 weder een oorlog. Binnen tien jaar had *Karel* alle Engelsche bezittingen veroverd, met uitzondering van eenige versterkte steden. Hij overleed, na een vruchtelooze poging om Bretagne aan hertog *Jan V* te ontrukken, den 16den September 1380 in het kasteel van Beauté. Hij was een voorstander der wetenschappen, en vertoefde bij voorkeur in het gezelschap van geleerden, stichtte bibliotheken en bevorderde handel en nijverheid. Door zijn financiëele maatregelen ontstonden echter herhaaldelijk opstanden. Hij was gehuwd met *Johanna van Bourbon*; zijn zoon *Karel VI* volgde hem op.

Zie: *Benoist*, La politique du roi Charles V (Parijs 1886).

Karel VI, van 1380—1422 koning van Frankrijk, bijgenaamd *de Krankzinnige*, een zoon van *Karel V*, werd den 3den December 1368 te Parijs geboren. Hij heeft nooit zelfstandig geregeerd. Steeds stond hij onder leiding van raadslieden of van een prins van den bloede. Zijn ooms, de hertogen *van Bourgondië*, *van Berry* en *van Bourbon*, voerden het bestuur tot 1388. De financiëele toestand van het koninkrijk was zeer slecht, daar *Karel V* op zijn sterfbed eenige belangrijke belastingen, de aides en de schoorsteengelden (fouages) had afgeschaft. De ooms van den koning maakten van de weerloosheid, waarin het land zich bevond, misbruik. Na hun overwinning bij Roosebeke, in 1382, legden zij aan Parijs, Rouaan en andere steden groote schattingen op. In 1388 riep *Karel VI* de raadslieden van zijn vader, de Marmousets, weer aan zijn Hof, die de regeering verstandig leidden. Zelf gaf hij zich aan uitspattingen over, met het gevolg, dat hij in 1392 krankzinnig werd. Nu was er anarchie in Frankrijk. De hertogen *van Bourgondië en Orleans* betwistten elkander het gezag. Na den moord op *Lodewijk van Orleans* in 1407 begon de strijd tusschen de Armagnacs en de Bourguignons (zie aldaar). *Hendrik V van Engeland* maakte van de gelegenheid gebruik om, in verbond met *Jan zonder Vrees van Bourgondië*, Frankrijk te vernederen. Na de overwinning bij Azincourt, in 1415, veroverde hij Normandië. *Jan zonder Vrees* nam in 1418 Parijs in en regeerde het land in naam van *Karel VI*. Hij wilde zich verzoenen met de *Armagnacs*, die den dauphin op hun zijde hadden, maar bij de samenkomst op de Yonne-brug bij Montereau, in 1419, werd *Jan* door dienaren van den dauphin vermoord. Zijn opvolger *Filips de Stoute* sloot toen een nauw verbond met Engeland en wist *Isabeau van Beieren*, de echtgenoote van *Karel VI*, over te halen Frankrijk aan *Hendrik V* af te staan. Bij het verdrag van Troyes, in 1420, werd bepaald dat *Hendrik V Karel*'s dochter *Catherina* zou huwen en na den dood van *Karel* hem als koning van Frankrijk zou opvolgen. *Karel VI* overleed in 1422; *Hendrik V* eenige weken later.

Zie: *Jarry*, Vie politique de Louis de France, duc d'Orléans (Orleans 1889).

Karel VII, „le Victorieux", van 1422 tot 1461 koning van Frankrijk, werd den 22sten Februari 1403 te Parijs geboren als zoon van *Karel VI* en *Isabeau van Beieren*. Toen de Armagnacs hem in 1422, na den dood van *Karel VI* tot koning uitriepen, was heel Frankrijk ten N. van de Loire in het bezit der Engelschen. In het Zuiden bezaten dezen ook het westelijk deel van Guyenne. *Bedford* voerde en, in naam van *Hendrik V*, het regentschap en werd gesteund door Bourgondië. *Karel VII* had geldmiddelen noch een behoorlijk leger tot zijn beschikking; groote wilskracht bezat hij evenmin. De Staten-generaal verschaften den koning de hoogst noodige middelen om den strijd voort te zetten. Door de hulp van *Jeanne d'Arc* (zie aldaar) werd *Karel VII*, na het ontzet van Orleans, te Reims gekroond. De hertog *van Bourgondië* verzoende zich met den koning bij het verdrag van Atrecht (1435); Parijs gaf zich over aan den connétable de *Richemont*; de Engelschen sloten in 1444 een wapenstilstand. In 1445 en 1448 werden de ordonnantiën uitgevaardigd, die een eind maakten aan den geesel der „écorcheurs" en een geregeld leger in het aanzijn riepen. In 1449 begon de oorlog opnieuw. Normandië werd na de overwinning bij Formigny heroverd, Guyenne na den slag bij Castillon (1453). Alleen Calais bleef in de macht der Engelschen. Nu begonnen *Karel*'s raadslieden te werken aan het herstel der koninklijke macht. De belastingen werden herzien en geregeld. Opstanden van den adel, de „Praguerie" werden onderdrukt; hertog *Jan V van Alençon* wegens verstandhouding met Engeland ter dood gebracht (1458). Ook de geestelijkheid werd door de pragmatieke sanctie van Bourges aan het koninklijk gezag onderworpen. De welvaart nam toe tengevolge van de goede maatregelen, door den minister *Jacques Coeur* genomen. Als bondgenoot van keizer *Frederik III* zond *Karel VII* 40 000 man hulptroepen tegen de Zwitsers; verschillende steden in den Elzas, Breisgau en Sundgau werden bezet.

Digitized by Google

Zijn laatste levensjaren werden verbitterd door de aanslagen van zijn zoon en opvolger *Lodewijk XI*. Hij vreesde, dat deze hem vergif zou toedienen; daarom onthield hij zich geruimen tijd van alle spijs en overleed, naar men zegt, dientengevolge te Melun den 22sten Juli 1461.

Zie: *Clément*, Jacques Coeur et Charles VII (4de druk Parijs 1874); *Du Fresne de Beaucourt*, Histoire de Charles VII (Parijs 1881—1890).

Karel VIII, van 1483 tot 1498 koning van Frankrijk, den 30sten Juni 1470 te Amboise geboren, volgde op 13-jarigen leeftijd zijn vader *Lodewijk XI* op, onder het regentschap van zijn zuster *Anna*, echtgenoote van den heer *van Beaujeu*. Zij voerde met krachtige hand het bewind en onderdrukte een opstand der edelen. *Karel VIII* huwde met *Anna*, de erfdochter van Bretagne, waardoor dit laatste onafhankelijke leen met de kroon vereenigd werd. *Karel's* regeering onderscheidde zich ongunstig van het regentschap zijner zuster. Om *René van Anjou* het bezit van Napels te kunnen betwisten, stond hij aan den keizer Artois en Franche-Comité, aan Spanje Roussillon en Cerdagne af. Napels werd in 1495 door *Karel* veroverd. Maar door geheel Italië vormde zich een verbond tegen Frankrijk. *Karel VIII* moest snel den terugtocht aanvaarden en versloeg zijn tegenstanders bij Fornoue. Kort na zijn terugkomst overleed zijn eenige zoon *Karel*. Toen hij toebereidselen maakte voor een nieuwe onderneming in Italië, stierf hij den 7den April 1498 te Amboise.

Zie: *Delaborde*, L'expédition de Charles VIII en Italie (Parijs 1888); *Zeller*, Charles VIII; la guerre folle; le mariage breton 1485—1491 (Parijs 1888); „Lettres de Charles VIII" (Parijs 1898—1903, 4 dln.).

Karel IX, van 1560 tot 1574 koning van Frankrijk, tweede zoon van *Hendrik II* en *Catharina de' Medici*, den 23sten Juli 1550 te Saint-Germain-en-Laye geboren, was eerst hertog *van Orleans* en werd den 5den December 1560 de opvolger van zijn overleden broeder *Frans II*, onder het regentschap van *Catharina de' Medici*. Zijn moeder maakte zich meester van het regentschap en benoemde den zwakken *Antoine*, koning van Navarra, tot algemeen stedehouder van het rijk. In 1563 werd *Karel IX* meerderjarig verklaard. Zijn moeder zorgde echter, dat hij zich niet met staatszaken bemoeide. Eerst bij den vrede van St. Germain-en-Laye in 1570 nam hij een zelfstandiger houding aan. Hij riep admiraal *De Coligny* en andere Protestantsche aanvoerders aan zijn Hof en zocht de geloofstwisten zoo veel mogelijk te dempen. Nadat hij in November 1570 gehuwd was met *Elixabeth*, dochter van den Protestantschgezinden keizer *Maximiliaan II*, liet hij in 1572 zijn zuster *Margareta* in het huwelijk treden met den prins *van Navarra*, het hoofd der Protestantsche partij. De koningin-moeder stelde pogingen in het werk om haar invloed te behouden en den admiraal uit den weg te ruimen en wist te dien einde een samenzwering te bewerken. Het schot, waardoor *Coligny* den 22sten Augustus 1572 gewond werd, was het eerste teeken van deze samenzwering. In den nacht van den 23sten Augustus belegde de koningin-moeder een raadsvergadering van de hoofden van haar partij, en aldaar werd tot den algemeenen Protestantenmoord besloten. Ook de koning gaf daaraan, na lange aarzeling, zijn goedkeuring. Reeds den volgenden dag, in den Bartholomeusnacht, werd dit plan ten uitvoer gebracht (zie *Hugenoten*). Dat *Karel* bij die gelegenheid uit een venster van het Louvre geweerschoten zou gelost hebben op de Protestanten, is een legende. Na dezen moord barstte de burgeroorlog opnieuw los. *Karel IX* overleed den 30sten Mei 1574.

Zie: *De la Barre-Duparcq*, Histoire de Charles IX (Parijs 1875).

Karel X, van 1824 tot 1830 koning van Frankrijk, vierde zoon van den dauphin *Lodewijk van Bourbon*, den 9den October 1757 te Versailles geboren, ontving den titel van graaf *van Artois*. Hij huwde in 1773 met *Maria Theresia van Savoye*, die hem 2 zonen schonk, den hertog *van Angoulême* en den hertog *van Berry*. Hij woonde tot de Revolutie aan het Hof van *Lodewijk XVI*, waar hij zich onderscheidde door zijn lichte zeden en zijn absolutistische denkbeelden. Drie dagen na de bestorming van de Bastille, den 14den Juli 1789, week hij met zijn familie uit naar Turijn. Daar, zoowel als te Mantua en in 1791 te Pillnitz, deed hij zijn best stemming te maken tegen de Revolutie. Toen de Vendeeërs hem in 1795 riepen, landde hij met een Engelsch eskader op het eiland Yen, maar hij miste den moed zich aan het hoofd der royalisten te stellen. Door de koningsgezinden verwenscht en door de Britten veracht, verteerde hij rustig te Holyrood en later te Hartwell-House het jaargeld van 15 000 pond sterling, hem door de Engelsche regeering toegekend. In 1814 kwam hij met de Geallieerden in Frankrijk en den 12den April aanvaardde hij te Parijs in naam van zijn afwezigen broeder, *Lodewijk XVIII*, de regeering. Tijdens dit interregnum sloot hij met de Geallieerden den 23sten April 1814 een overeenkomst, waarbij alle plaatsen, sinds 1792 door Frankrijk veroverd, teruggegeven werden.

Met de koninklijke familie vluchtte hij bij de nadering van *Napoleon* naar Gent. Na de tweede Restauratie was hij lid der Pairskamer en vormde als het hoofd van de ultra's een partij, die tegen de regeering en tegen de vrijheid intrigeerde. Dit was de partij van het „pavillon Marsan".

Na den dood van *Lodewijk XVIII*, volgde *Karel* hem den 16den September 1824 op. De populariteit, die hij eerst om zijn aangename manieren genoot, verdween weldra door zijn reactionnaire daden: de zalving te Rheims den 29sten Mei 1825, de wet op de heiligschennis en het milliard francs schadeloosstelling aan de teruggekomen émigrés. De benoeming van *Martignac* tot hoofd van het Kabinet (1828—1829) scheen een stap te zijn ter verzoening van vorst en volk. Weldra verving de koning *Martignac* door den ultra-reactionairen *Polignac*. De Kamer nam in Maart 1830 een in afkeurenden zin gesteld adres van antwoord op de troonrede aan. Zij werd door den koning ontbonden. Toen de verkiezingen weinig verandering brachten, waardigde *Karel X*, die zich sterk waande door de juist bekend geworden verovering van Algiers,

Digitized by Google

den 25sten Juli de beruchte ordonnantiën uit, waarbij de nog niet bijeengekomen Kamer ontbonden, de kieswet zeer beperkt en de persvrijheid ingetrokken werd. Dit had een opstand in Parijs ten gevolge, waarbij de regeeringstroepen na 3 dagen strijd (27—29 Juli) verslagen werden (Julirevolutie). *Karel X* vluchtte naar Rambouillet, waar hij afstand van den troon deed ten behoeve van zijn kleinzoon, den hertog *van Bordeaux*. Het op den voorgrond treden van *Lodewijk Filips* noodzaakte *Karel X* Frankrijk te verlaten. Hij vertoefde 2 jaar te Holyrood in Schotland en vestigde zich toen te Praag. Den 6den November 1836 overleed hij te Görz.

Literatuur: Védrenne, Vie de Charles X (Parijs 1879, 3 dln.); *Petit,* Charles X (Parijs 1886); *Villeneuve,* Charles X et Louis XIX en exil. Mémoires inédits (Parijs 1889); *Imbert de Saint-Amand,* La cour de Charles X (Parijs 1892).

Karel I van Anjou, koning *van Napels en Sicilië*, in 1226 geboren, jongste zoon van *Lodewijk VIII van Frankrijk* en *Blanca van Castilië*, kreeg van zijn broeder *Lodewijk IX* Anjou en Maine en door zijn huwelijk met *Beatrice*, dochter van graaf *Raimond Berengarius* (1246) Provence. Hij vergezelde zijn broeder *Lodewijk den Heilige (IX)* in 1248 op een Kruistocht, die met beider gevangenneming eindigde (1250). Na zijn terugkomst had hij met verzet van de Provençaalsche gemeenten te kampen; ook trachtte hij Henegouwen te verkrijgen. In 1265 beleende paus *Urbanus* hem met Napels en Sicilië. Door de overwinning op den Hohenstauf *Manfred*, bij Benevento, den 26sten Februari 1266, kreeg hij deze landen in zijn bezit. Drukkende belastingen en talrijke gewelddaden brachten het volk in opstand, en de grooten traden met *Konradijn*, *Manfred*'s neef, in onderhandeling. Deze werd echter den 23sten Augustus 1268 bij Tagliacozza overwonnen, in Astura gevangen genomen, ter dood veroordeeld en den 29sten October 1268 onthoofd. Toen *Lodewijk IX* in 1270 een nieuwen Kruistocht ondernam, bewoog *Karel* hem zich tegen Tunis te wenden. Na *Lodewijk*'s dood werd hij aanvoerder der Kruisvaarders en sloot met den beheerscher van Tunis een voordeeligen vrede. Met den Siciliaanschen Vesper brak in 1282 de lang onderdrukte haat der Sicilianen tegen de Franschen los. Den 31sten Maart hadden in Palermo en andere steden groote moordtooneelen plaats. *Karel* snelde met zijn leger toe en belegerde *Messina*, dat evenwel door *Peter van Aragon*, die door de Sicilianen te hulp geroepen was, ontzet werd. Bij Reggio werd *Karels* vloot verslagen en Sicilië was voor het Fransche Huis verloren. *Karel* overleed in 1285, juist toen hij groote toebereidselen maakte om het verloren gebied terug te winnen. Zijn tweede echtgenoote was *Margareta van Nevers*, een dochter van *Eudes van Bourgondië*.

Zie: *Cadier,* Essai sur l'administration du royaume de Sicile sous Charles Ier et Charles II d'Anjou (Parijs 1891); *Durrien,* Archives angevines de *Naples;* étude sur les registres du roi Charles I (Toulouse 1886—1887; 2 dln.); *Sternfeld,* Karl von Anjou als Graf der Provence 1245—1265 (Berlijn 1888).

Karel de Stoute, van 1467 tot 1477 hertog *van Bourgondië*, een zoon van *Philips den Goede* en van *Isabella van Portugal*, den 10den November 1433 te Dijon geboren, droeg aanvankelijk den titel graaf *van Charolais*. *Lodewijk XI van Frankrijk* noodzaakte aanstonds na zijn troonsbeklimming den ouden hertog *Philips* de steden aan de Somme uit te leveren, welke bij den vrede van Atrecht waren afgestaan. Hierover vertoornd, verliet *Karel* het Hof van zijn vader en stichtte met *Frans II*, hertog *van Bretagne*, en vele aanzienlijken, een vereeniging (La ligue du bien public), die de rechten der leenmannen tegen de Kroon zou handhaven. Hij veroloeg den koning den 16den Juli 1465 bij Montlhéry. *Lodewijk XI* werd den 4den October gedwongen tot den vrede van Conflans en St. Maur, waardoor *Karel* de steden aan de Somme, benevens de graafschappen Boulogne, Guines en Ponthieu verkreeg. In 1467 volgde hij zijn vader op in het bewind en vormde aanstonds het plan, het aloude koninkrijk Bourgondië te herstellen. Toen *Karel* gedurende de onderhandelingen met *Lodewijk XI* te Péronne het bericht ontving van een opstand te Luik, waartoe *Lodewijk* de inwoners had aangespoord, nam hij den koning gevangen en zou hem ter dood gebracht hebben, indien zijn raadsheer *Commines* hem niet had tegengehouden. *Lodewijk* moest evenwel den tocht tegen de Luikenaars mede maken en de oproerlingen helpen

Medaille van Karel den Stoute.

straffen. Nadat de koning de vrijheid herkregen had, daagde hij den hertog voor het Parlement te Parijs en liet hem, daar *Karel* niet verscheen, den 3den December 1470 door de Staten te Amboise, wegens majesteitsschennis, vogelvrij verklaren. *Lodewijk* deed nu een inval in Bourgondië, en daar *Karel* hierop niet voorbereid was, moest hij in 1471 een wapenstilstand vragen. In 1472 greep *Karel* opnieuw naar de wapenen, verwoestte Picardië, bestormde Nesle, waar hij de bevolking vermoordde, veroverde Roye, belegerde Beauvais, volbracht een strooptocht door Normandië en keerde in het najaar naar Vlaanderen terug. *Lodewijk* deed daarna een dergelijken tocht door Bourgondië, waarna in December een wapenstilstand gesloten werd. Beiden zochten zich door bondgenooten te versterken; de koning wist de Zwitsers, wier gebied door *Karel* bedreigd werd, en de Lotharingers aan zijn zijde te krijgen, *Karel* sloot in 1474 een verbond met *Eduard IV* van Engeland. Ook bemoeide hij zich met de aangelegenheden van Keulen, omdat hij als beschermheer van het stift wilde optreden. Hij kwam den afgezetten keurvorst *Ruprecht* te hulp en belegerde gedurende 11 maanden Neuss, dat door *Herman,* landgraaf *van Hessen,* ver-

Digitized by Google

dedigd en eindelijk door den keizer met het rijksleger ontzet werd. Inmiddels was *Eduard IV* met een leger bij Calais geland; hij liet zich echter spoedig door *Lodewijk XI* omkoopen tot een wapenstilstand (1475), waarin de hertogen *van Bourgondië* en *Bretagne* begrepen waren. *Karel* deed in September 1475 een onverwachten inval in Lotharingen en veroverde het binnen een maand. In 1476 drong hij door de bergpassen der Jura in Zwitserland, veroverde Granson en liet de bezetting ophangen of verdrinken. Daarop verschenen de Eedgenooten, ongeveer 20 000 man sterk, verraloegen den hertog bij Granson en maakten zich meester van zijn aanzienlijke schatten. *Karel* keerde na verloop van 3 maanden terug met een leger van 60 000 man en sloeg het beleg voor Murten. Hier echter werd het leger den 22sten Juni 1476 in een bloedigen slag geheel vernietigd. Twintigduizend Bourgondiërs kwamen om op hetslagveld of in het Murtener meer. Deze ramp trof hem zeer; hij verviel tot een diepe zwaarmoedigheid, die al zijn veerkracht scheen te verlammen, en bracht een geruimen tijd in wenkeloosheid door. Eerst bij het bericht, dat de jonge hertog *René van Lotharingen* zijn land heroverd had, trok hij in October 1476 daarheen en belegerde Nancy. Bij de nadering van den veel sterkeren vijand was *Karel* voornemens terug te trekken, maar de graaf *van Campo-Basso*, door *Lodewijk XI* omgekocht, bewoog hem te blijven. Den 5den Januari 1477 kwam het bij Nancy tot een slag, waarbij de verraderlijke *Campo-Basso* met de ruiterij tot den vijand overliep. *Karel* bezweek met zijn getrouwen voor de overmacht. Hij sloeg zich door de vijandelijke benden heen, doch werd op zijn vlucht gedood. Hij werd te Nancy begraven, en in 1550 liet zijn achterkleinzoon, *Karel V*, zijn lijk naar Brugge vervoeren. Met hem verdween de gevaarlijkste vijand van *Lodewijk XI* en tevens het hoofd der machtige vazallen, die zich tegen het onbeperkte gezag van den leenheer durfden verzetten. Hij was graaf van *Holland* en *Zeeland* en breidde zijn macht in de Nederlanden zeer uit. Het bisdom Luik was hem, na de tuchtiging der stad Luik in 1468, feitelijk onderworpen. Door zijn inmenging in de twisten tusschen den Gelderschen hertog *Arnold* en diens zoon *Adolf*, wist hij *Arnold* over te halen hem voor een geldsom als zijn voogd te erkennen. Bij *Arnold*'s dood in 1473 nam hij, trots den tegenstand van Nijmegen, het hertogdom in bezit. Hij regeerde met ijver, rechtvaardigheid en zachtmoedigheid, indien slechts zijn souvereiniteit niet aangetast werd. In den strijd tusschen de steden en den adel begunstigde hij den adel. Hij was driemaal gehuwd, doch alleen zijn tweede gemalin, *Isabella van Bourbon*, schonk hem een dochter, *Maria*, later gehuwd met *Maximiliaan I*, aartshertog *van Oostenrijk*. Een romantische schets uit zijn leven gaf mevrouw *Bosboom—Toussaint* in haar roman „Een kroon voor Karel den Stoute".

Literatuur: La Chauvelays, Les armées de Charles le Téméraire (Parijs 1879); *Berlet*. Charles le Téméraire et René de Lorraine (Dijon 1892); *Asse*, Louis XI et Charles le Téméraire (Parijs 1889); *Putnam*, Charles the Bold (1908); *Toutey*, Charles le Téméraire et la ligue de Constance (Parijs 1902).

Karel IV, van 1346 tot 1378 keizer van Duitschland, een zoon van koning *Johan van Bohemen*, die in den slag bij Crécy sneuvelde, uit het Huis *Luxemburg*, den 13den Mei 1316 te Praag geboren, ontving zijn opvoeding aan het Hof te Parijs, aanvaardde eerst in plaats van zijn vader het aan dezen door keizer *Lodewijk IV* opgedragen rijksvicariaat in Italië en verkreeg vervolgens, toen hij zijn gezag in Italië niet langer kon handhaven, het markgraafschap Moravië. Reeds bij het leven van *Lodewijk IV* uit het Beiersche Huis, was hij den 11den Juli 1346 te Rense, op aandringen van paus *Clemens VI*, onder vernederende voorwaarden door 5 keurvorsten tot tegenkeizer gekozen. Ofschoon hij eerst met veel tegenkanting te worstelen had, wist hij het door zijn schranderheid zoover te brengen, dat hij algemeen als keizer erkend en te Aken gekroond werd. Terstond daarna maakte hij zich meester van de keizerlijke insigniën en deed ze, in strijd met zijn uitdrukkelijke belofte, naar Bohemen brengen. Daarenboven zorgde hij voor de uitbreiding van zijn gezag. Reeds bij zijn huwelijk had zijn schoonvader *Rudolf*, keurvorst van de Palts, hem de erfopvolging in de Opper-Palts moeten toezeggen, en hij wist andere vorsten te bewegen voor geld afstand te doen van hun rechten op dat land. Na den dood van *Anna* huwde hij met een dochter van *Hendrik*, hertog *van Jauer*, waardoor hij aanspraak verkreeg op de vorstendommen Schweidnitz en Jauer. Daarna begaf hij zich in 1354 naar Italië, waar hij de *Visconti* in hun gezag bevestigde. Hij werd te Milaan tot koning van Italië, daarna te Rome, nadat hij de vereischte eeden aan den paus had afgelegd, met Paschen 1355 door *Bertrandi*, kardinaal van Ostia, tot keizer gekroond. In 1356 werd door hem de Gouden Bul uitgevaardigd, waarin aan de keurvorsten een aantal voorrechten werden toegestaan, doch die voor de steden niet voordeelig was. De onderlinge verbonden van de steden trachtte *Karel* door landvredeverbonden tegen te gaan. Op verzoek van den paus deed *Karel IV* in 1357 nogmaals een tocht naar Italië om 's pausen vijanden *Bernabo* en *Galeazzo Visconti* te bestrijden. Tegen betaling van een groote geldsom kochten de *Visconti*'s den vrede. Meer dan voor den bloei van Duitschland, zorgde *Karel* voor den bloei van Bohemen en Moravië. Hier schonk hij aan den adel en aan de steden vele voorrechten, voerde in 1350 een nieuw wetboek in, dat hij evenwel later moest afschaffen, bevorderde de mijnontginning en den landbouw, maakte de Moldau tot aan de Elbe bevaarbaar, bouwde de Nieuwstad, het Hradsjin en de beroemde brug te Praag en stichtte een aartsbisdom. In 1348 richtte hij de eerste Duitsche universiteit op en bewerkte, dat vele Duitsche kunstenaars en handwerkslieden zich in Praag vestigden. In 1364 sloot hij een verdrag van erfopvolging met Brandenburg en verkreeg in 1368 door aankoop Silezië en de Nederlausitz. Nadat hij in 1373 de mark Brandenburg met Bohemen vereenigd had, bracht hij 2 jaren later een bezoek aan Lubeck, om er handelsbetrekkingen aan te knoopen, en deed met zijn zoon *Wenzel*

Digitized by Google

een tocht naar Parijs, waar hij door koning *Karel V* luisterrijk ontvangen werd. In 1376 wist hij de verkiezing van zijn zoon *Wenzel* tot Roomsch koning door te drijven. Hij had hiertoe de keurvorsten omgekocht, ofschoon de Gouden Bul de verkiezing tijdens zijn leven verbood. Hij overleed te Praag den 29sten November 1378. De keizerskroon viel met Bohemen en Silesië aan *Wenzel* ten deel, terwijl zijn tweede zoon, *Sigismund*, Brandenburg en de derde zoon, *Johan*, de Lausitz verkreeg. In Praag werd in 1848 een standbeeld voor hem opgericht, ook in de Siegesallee te Berlijn treft men een standbeeld van hem aan.

Zie: *Werunsky*, Geschichte Kaiser Karls IV und seiner Zeit (Innsbruck 1880—1892, 3 dln.); *Friedjung*, Kaiser Karl IV und sein Anteil am geistigen Leben seiner Zeit (Weenen 1876).

Karel V, van 1519 tot 1556 keizer van Duitschland, sedert 1516 als *Karel I* koning van Spanje, de oudste zoon van *Philips den Schoone* en van *Johanna*, een dochter van *Ferdinand* en *Isabella van Spanje*, werd den 24sten Februari 1500 te Gent geboren. Als kleinzoon van keizer *Maximiliaan* en van *Maria van Bourgondië*, de eenige dochter van *Karel den Stoute*, was hij tevens graaf *van Holland en Zeeland* en sedert 1543 van alle Nederlandsche gewesten, zoodat hij heerschappij voerde over de belangrijkste landen van Europa en vele landstreken daarbuiten. Hij werd in de Nederlanden opgevoed, onder leiding van *Willem van Croy*, heer *van Chièvres* en van *Adriaan Florisz.*, den lateren paus *Hadrianus VI*. Na den dood van zijn grootvader *Ferdinand* (1516), aanvaardde *Karel* het bewind in Spanje. Een opstand van de ontevreden Spaansche edelen onder *Padilla*, die de krankzinnige koninginmoeder *Johanna* op den troon wilde plaatsen, werd door kardinaal *Ximenes* onderdrukt. Na den dood van *Maximiliaan*, in 1519, werd *Karel* tot keizer van Duitschland gekozen. Pas in 1520 kon hij uit Spanje vertrekken. Den 22sten October 1522 werd hij te Aken gekroond. De keurvorsten lieten hem een verkiezingscapitulatie onderteekenen. Om de aangelegenheden van het rijk te regelen, hield hij in 1521 te Worms een Rijksdag. Hier werd ook over *Luther* de rijksban uitgesproken. In den loop van het jaar verliet *Karel* Duitschland en keerde in 1522 over de Nederlanden en Engeland naar Spanje terug, om de oproerige steden van Castilië tot haar plicht te brengen. Terwijl hij hier de overwinning behaalde, waren de Turken onder *Soliman den Groote* over de grenzen van Hongarije getrokken. Tegelijkertijd begon Frankrijk door een aanval op Navarra en op de Nederlanden, een langdurigen strijd, waarin *Hendrik VIII van Engeland* *Karel's* partij koos. De voorspoed der keizerlijke wapenen, onder aanvoering van *Prospero Colonna* en *George Frundsberg* in Italië, waar de Fransehen uit Parma en Piacenza en zelfs uit *Milaan* verjaagd werden, en de toetreding van den connétable *Karel van Bourbon* tot zijn partij, stelden *Karel* schadeloos voor den mislukten inval in Provence. Weldra nam hij *Frans I*, koning van Frankrijk, die Pavia belegerde, na een schitterende overwinning gevangen (24 Februari 1525). Eerst in 1526, na het tot stand komen van het vendrag van Madrid, werd *Frans I* onder drukkende voorwaarden in vrijheid gesteld. Ook in Duitschland, waar *Karel's* broeder *Ferdinand* door den keizer tot stadhouder benoemd was, had *Karel* geluk met het onderdrukken van den Boerenoorlog en van den opstand van *Frans van Sickingen*.

Intusschen wekte *Karel's* toenemende macht groote ongerustheid bij vele vorsten van Europa, vooral bij paus *Clemens VII*, die vreesde, dat de aloude keizerlijke alleenheerschappij zou terugkeeren. De paus ontsloeg *Frans I* van zijn te Madrid afgelegden eed en poogde den keizerlijken invloed in Italië te verzwakken. Daardoor ontstond de tweede oorlog met *Frans I* (1527—1529). Rome zelf werd door keizerlijke troepen veroverd en geplunderd en de paus gevangen genomen. Den 29sten Juni 1529 sloot *Karel* met den paus en den 5den Augustus te Kamerijk met den koning van Frankrijk vrede *(Damesvrede van Kamerijk)*. Als gekroond keizer en onbeperkt beheerscher van Italië vertrok hij nu na een achtjarige afwezigheid weder naar Duitschland (1530), om aan de godsdiensttwisten een einde te maken en tevens den bijstand der rijksstenden te vragen tegen de Turken, die onder aanvoering van *Soliman II* Hongarije veroverd en reeds in 1522 het beleg voor Weenen geslagen hadden. Het gelukte hem echter niet de kerkelijke partijen tot rust te brengen, en toen hij den Protestanten geen godsdienstvrijheid wilde toestaan (zie *Hervorming*), weigenden zij hem hulp tegen de Turken. De Augsburgsche Rijksdag ging in vijandige stemming uiteen, en de keizer zag van al zijn wenschen slechts één vervuld, namelijk dezen, dat men hem de verkiezing van zijn broeder *Ferdinand* tot Roomsch koning beloofde. In 1531 vormden de Protestantsche vorsten het Smalkaldisch verbond en stelden zich in betrekking met de koningen van Engeland en Frankrijk. Dit noodzaakte den keizer in 1532 tot den Godsdienstvrede van Neurenberg, waarbij het Protestantisme, behoudens latere besluiten, in zijn toenmaligen toestand werd erkend. Nu waren de Protestantsche vorsten bereid, tegen de Turken ten strijde te trekken. Het gelukte den bevelhebber *Sebastiaan Schärtlin* bij een overrompeling 16 000 Turken te dooden, terwijl *Soliman II* bij de nadering van een keizerlijk leger terugtrok naar Hongarije. In plaats van den sultan te vervolgen, ging *Karel* naar Italië, om met den paus, hoewel te vergeefs, te onderhandelen over het samenroepen van een concilie. Hierna ondernam hij in 1535 van Spanje uit een tocht naar Afrika tegen den Turkschen zeeroover *Cheireddin Barbarossa*. Tunis werd ingenomen, 20 000 Christenslaven bevrijd en Tunis aan haar rechtmatigen beheerscher, *Moelei Hassan*, als een leen der Spaansche Kroon teruggegeven.

Inmiddels was in Duitschland de Zwabische bond, die de belangen van Oostenrijk behartigde, in 1534 uiteengespat, en het was aan *Ulrich*, hertog *van Württemberg*, gelukt, met hulp van *Philips van Hessen*, zijn hertogdom te heroveren. Tegelijk hernieuwde *Frans I*, die een verbond gesloten had met *Soliman II*, zijn aanspraken op Milaan en deed een inval in Italië, ter-

Digitized by Google

wijl de sultan Hongarije aantastte (derde oorlog met Frankrijk, 1536—1538). Maar ook ditmaal behield *Karel* de overhand, al gelukte het hem ook niet zich meester te maken van Marseille. Door bemiddeling van paus *Paulus III* werd den 18den Juni 1538 te Nizza tusschen den keizer en *Frans I* een tienjarige wapenstilstand gesloten, welke gevolgd werd door een bijeenkomst der beide monarchen te Aigues-Mortes, alsmede door luisterrijke feesten te Parijs gedurende een vijfdaagsch bezoek van den keizer aldaar. Doch reeds in 1542 ontbrandde de oorlog opnieuw, na een mislukte onderneming van *Karel* (1541) tegen Algiers. Ook daarin was *Karel*, verbonden met *Hendrik VIII van Engeland*, in weerwil van zijn nederlaag bij Cériosoles, door zijn inval in Champagne en door de overwinning van *Andrea Doria* op de Fransch-Turksche vloot overwinnaar, zoodat den 18den September 1544 de vrede te Crépy gesloten werd. Ook gelukte het hem in 1539 de oude constitutie der Cortes in Spanje te vernietigen en in 1540 een oproer te Gent te dempen. Na den vrede van Crépy maakte hij zich gereed om de vorsten van het Smalkaldisch verbond te straffen. Hij verbond zich met den paus, met *Maurits*, hertog *van Saksen*, en met den Roomschen koning *Ferdinand*, deed de Smalkaldische vorsten in den ban en behaalde een beslissende overwinning in den slag bij Mühlberg (24 April 1547). De keurvorstelijke waardigheid en landen, die hij den gevangen keurvorst *Johan Frederik van Saksen* ontnam, schonk hij aan hertog *Maurits van Saksen* en hij belastte dezen in 1550 met de uitvoering van den rijksban tegen Maagdenburg, dat deelgenomen had aan het Smalkaldisch verbond. Dit optreden, gevoegd bij zijn handelwijze op den Rijksdag te Augsburg (1547—1548), waar hij te midden van een groot aantal krijgslieden optrad en door het Interim (zie aldaar) een einde aan de godsdiensttwisten wilde maken, verbitterde de vorsten tegen den keizer. Toen maakte *Maurits van Saksen* gebruik van de algemeene ontevredenheid en pleegde verraad tegen den keizer. Verbonden met *Hendrik II*, koning van Frankrijk, rukte hij in 1552 met zijn leger voorwaarts tot Innsbrück, noodzaakte den keizer naar Villach te vluchten en dwong hem tot het sluiten van het verdrag van Passau (2 Augustus 1552), dat, in 1555 door den Rijksdag te Augsburg bevestigd, aan de Protestanten volkomen godsdienstvrijheid toestond. Gedurende den aanval van *Maurits* had *Hendrik II* zich meester gemaakt van de Lotharingsche biedommen Metz, Toul en Verdun. *Karel* beproefde tevergeefs Metz te heroveren. Wanhopend door dien tegenspoed en terneergeslagen door ziekte, trok hij naar de Nederlanden en gaf aan de te Leuven vergaderde Staten kennis van zijn besluit, om de regeering neer te leggen. In October 1555 droeg hij te Brussel de regeering der Nederlanden aan zijn zoon over, den 15den Januari 1556 die van Spanje en Napels. In Duitschland werd hij opgevolgd door zijn broeder *Ferdinand*. *Karel*'s pogingen, *Philips* ook daar tot zijn opvolger te doen kiezen, waren mislukt.

Gedurende de laatste dagen van zijn verblijf in de Nederlanden, wendde hij pogingen aan om door het sluiten van een vijfjarigen wapenstilstand te Vaucelles Spanje met Frankrijk te verzoenen. Daarna vertrok hij, door weinigen vergezeld, naar Spanje, waar hij het klooster San Yuste bij Plancencia in Estremadura tot verblijfplaats koos. Hier bleef hij in betrekking met de uitstekendste staatslieden van zijn tijd, bemoeide zich met de belangrijkste politieke aangelegenheden en verdeelde den overigen tijd tusschen godsdienstoefeningen en werktuigkundige bezigheden. Hij overleed den 21sten September 1558. *Karel* was gehuwd geweest met *Isabella*, een dochter van *Emanuël*, koning *van Portugal*, die hem een zoon, den lateren *Philips II*, en twee dochters geschonken had.

Literatuur: Mignet, Rivalité de François Ier et Charles-Quint (Parijs 1875); *Baumgarten*, Geschichte Karls V (Stuttgart 1885—1892, 3 dln.); *Armstrong*, The emperor Charles V (Londen 1902, 2 dln.); *Waltz*, Die Denkwürdigkeiten Kaiser Karls V (Bonn 1901); *Mignet*, Charles-Quint, son abdication, son séjour et sa mort (10de druk Parijs 1882); *Theissen*, De regeering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden (Amsterdam 1912).

Karel VI, van 1711 tot 1740 keizer van Duitschland, de tweede zoon van keizer *Leopold*, werd den 1sten October 1685 geboren. Bij het uitsterven van het Habsburgsche Huis in Spanje (1700), betwistte hij aan *Philips van Anjou* de opvolging in Spanje. Terwijl hij in Catalonië zonder veel resultaat streed, erfde hij bij den dood van zijn broeder *Jozef I* in 1711 de Duitsche keizerskroon. De vrede van Utrecht (1713) wees Spanje aan *Philips van Anjou* toe, maar bij het verdrag van Rastadt in 1714 kreeg *Karel* de Zuidelijke Nederlanden, het Milaneesche, Napels en gebieden in Toskane en Sardinië. In 1716 streed hij met Venetië tegen de Turken, die bij Peterwardein en Temesvar verslagen werden. *Karel*'s veldheer, prins *Eugenius*, bemachtigde selfs Belgrado. Bij den vrede van Passarowitz in 1718 moest de Porte aan Oostenrijk het Banaat en het noorden van Servië afstaan. Bij den vrede van Belgrado in 1739 verloor Oostenrijk deze streken weder. In den Poolschen Successieoorlog, 1733—1735, streed *Karel VI* eveneens ongelukkig. Oostenrijk verloor bij den vrede van Weenen in 1735 Napels, Sicilië, Lotharingen en een deel van het Milaneesche.

Om de erfopvolging in zijn rijk te regelen, vaardigde *Karel* den 19den April 1713 de Pragmatieke Sanctie uit, waarbij hij de opvolging in zijn rijk zoowel in vrouwelijke als in mannelijke lijn wilde verzekeren. Van dien tijd af was het zijn streven deze wet in zijn rijk en door de buitenlandsche mogendheden te doen erkennen. Toen de dochters van zijn broeder *Jozef* met de prinsen van *Beieren en Saksen* in het huwelijk traden, moesten zij van alle erfopvolgingsrechten afstand doen. Van 1720 tot 1723 werd deze wet achtereenvolgens door de staten van het rijk aangenomen en verscheen in de publicatie van den 6den December 1724 als een van de Oostenrijksche staatswetten. Door een groot aantal verdragen beproefde *Karel* de groote mogendheden voor zijn plan te winnen. Het gelukte hem, na het vruchteloos congres van Kamerijk, eerst Spanje

Digitized by Google

en daarna, naar aanleiding van de tegen hem vijandelijke Hannoversche Alliantie, door een verbond te Weenen ook Rusland en Pruisen over te halen, de Pragmatieke Sanctie goed te keuren. Pruisen ontving daardoor het recht van erfopvolging in Gulik. Daarentegen verbonden Frankrijk en Engeland zich in 1724 en 1727 met de Nederlanden, Denemarken, Zweden, Hessen-Kassel en Brunswijk-Wolfenbüttel. Overal werden krijgstoerustingen gemaakt en de oorlog scheen onvermijdelijk; doch door bemiddeling van den paus kwam nog tijdig een verdrag tot stand (16 Maart 1731), waardoor aan *Karel*, tegen afstand van de pasopgerichte Oost-Indische maatschappij te Oostende, nu ook door Engeland en de Nederlanden de handhaving der Pragmatieke Sanctie werd toegezegd. *Karel* overleed den 20sten October 1740. Met hem stierf de mannelijke stam der *Habsburgers* uit. Zijn dochter *Maria Theresia*, de gemalin van *Frans van Lotharingen*, volgde hem in zijn erflanden op, die haar echter door den keurvorst van Beieren betwist werden *(Oostenrijksche Successieoorlog)*.

Zie: *Von Radies*, Kaiser Karl VI als Staats- und Volkswirt (Innsbrück 1886); *Landau*, Geschichte Kaiser Karls VI als König von Spanien (Stuttgart 1889); *Ziekursch*, Die Kaiserwahl Karls VI (Gotha 1902).

Karel VII of *Karel Albrecht*, van 1742 tot 1745 keizer van Duitschland, in 1697 te Brussel geboren, was de zoon van *Maximiliaan Emanuël*, keurvorst *van Beieren* en stadhouder der Spaansche Nederlanden. Bij zijn huwelijk met de jongste dochter van *Jozef I* erkende hij de pragmatieke sanctie. Toch liet hij in 1740, na den dood van *Karel VI*, zijn aanspraken gelden op de Oostenrijksche landen, welke hij niet alleen grondde op de rechten van zijn gemalin, maar ook, hoewel ten onrechte, op het testament van *Ferdinand I*. Daar tegelijkertijd *Frederik II* van *Pruisen* zekere oude rechten op een gedeelte van Silezië deed gelden en aan Oostenrijk den oorlog verklaarde, sloot *Karel* den 18den Mei te Nymphenburg met Frankrijk en Spanje een verbond, waarmede hij de verbrokkeling beoogde der Oostenrijksche monarchie *(Oostenrijksche Successieoorlog)*. Kort daarna viel hij met een Fransch-Beiersch leger in Opper-Oostenrijk, veroverde Linz zonder slag of stoot, werd door de stenden gehuldigd, nam den titel van aartshertog *van Oostenrijk* aan en trok vervolgens naar Bohemen, dat hem door het verdrag van Nymphenburg was toegekend. Hij veroverde Praag door overrompeling (27 November 1741) en liet zich huldigen als koning van Bohemen. Toen hij met behulp van Frankrijk met algemeene stemmen tot Roomsch keizer gekozen was, begaf hij zich naar Frankfort aan den Main, waar hij zich door zijn broeder, den keurvorst *van Keulen*, liet kronen. Van dit oogenblik af echter keerde het geluk hem den rug toe. De Hongaren grepen naar de wapenen om hun koningin te verdedigen; zij heroverden Opper-Oostenrijk, drongen tot in Beieren door en namen München in. Ook Bohemen werd aan *Karel* ontrukt, die de wijk moest nemen naar Frankfort. De Beiersche generaal *Seckendorf* verjoeg echter de Oostenrijksche en Hongaarsche troepen uit Beieren. Toen de met hem verbonden Franschen door *George II van Engeland*, den bondgenoot van *Maria Theresia*, bij Dettingen (27 Juni 1743) verslagen en over den Rijn teruggedrongen werden, sloot de keizer een bondgenootschap met *Frederik II* (22 Mei 1744), die nu een inval deed in Bohemen. Wel verdreef generaal *Seckendorf* nogmaals de Oostenrijkers uit Beieren, zoodat *Karel* zich weder naar zijn residentie kon begeven, doch hij overleed aldaar, den 20sten Januari 1745. Zijn zoon *Maximiliaan III Jozef* volgde hem als keurvorst van Beieren op.

Zie: *Heigel*, Der oesterreichische Erbfolgestreit und die Kaiserwahl Karls VII (Nördlingen 1876).

Karel I, van 1625 tot 1649 koning van Groot-Brittannië en Ierland, tweede zoon van *Jacobus I*, den 19den November 1600 te Dunfermline in Schotland geboren, werd bij den dood van zijn broeder *Hendrik* (1612) prins *van Wales*. Evenals zijn vader was hij innig overtuigd van zijn goddelijk recht op het koningschap en beschouwde de verandering in de gezindheden van het volk als het werk van enkele radmakers. In 1625 huwde hij met de R.-Katholieke *Henriette Maria van Frankrijk*. Het Parlement, van zins de nationale rechten, door *Jacobus I* geschonden, te herstellen, stond het *tonne- en pondgeld* slechts voor één jaar toe. Nadat de koning de vermeteleste afgevaardigden, *Eliot* en *Digges*, in de gevangenis geworpen had, ontbond hij het parlement. Dwingender leeningen en scheepsbelastingen *(shipmoney)* moesten thans in het geldgebrek voorzien. Zulke willekeur verwekte verbittering. De koning liet zich door *Buckingham* tot een oorlog tegen Frankrijk bewegen. *Buckingham* trok in Juni 1627 met de vloot de Hugenoten in La Rochelle te hulp, doch kon de stad niet redden. Door geldgebrek gedwongen, moest *Karel* in 1628 het Parlement weder bijeenroepen. De beide Huizen ontwierpen echter tegelijkertijd de „Petition of Rights" als grondslag en uitbreiding van de rechten des volks, welk stuk door *Karel* onderteekend werd (7 Juni 1628). Kort daarna, na den moord op *Buckingham*, ontstond over die belasting zulk een hevige strijd, dat de koning den 10den Maart 1629 het Parlement nogmaals uiteenjoeg. *Karel* regeerde nu met de ministers *Laud* en *Strafford* gedurende 11 jaren zonder Parlement en dekte de uitgaven door willekeurige belastingen. De uitspraken van de Sterrenkamer en Hooge Commissie, moesten aan de afpersingen den schijn van wettigheid geven. In 1629 werd met Frankrijk, in 1630 met Spanje vrede gesloten, zonder dat eenig voordeel bezorgd was aan de Protestantsche zaak.

Daardoor vonden de republikeinsche beginselen, met die der Puriteinen zoo innig verwant, bij het volk meer en meer aanhang. De Schotten, aan wie de koning in 1638 de Bisschoppelijke liturgie wilde opdringen, benoemden een revolutionnair bewind en onderteekenden het „Covenant" tot bescherming der Presbyteriaansche kerkordening. Toen *Karel* geweld wilde gebruiken, kwamen zij in 1639 met een leger in Engeland, en daar de koning geen voldoend aantal manschappen tegen hen kon doen optrekken, moest hij in April 1640 het Parlement bijeenroepen.

Digitized by Google

Dit betoonde zich aanvankelijk toegevend, doch het Hof beleedigde het Huis der Gemeenten door ongepaste bedreigingen. *Karel* ontbond het Parlement en bracht door onwettige middelen een vrij aanzienlijk leger bijeen, dat echter den 28sten Augustus bij Newburn door de Schotten op de vlucht geslagen werd. Met weerzin moest nu de koning het Parlement tegen den 3den November 1640 bijeenroepen. Het stelde de ministers, verder de hoogere en lagere ambtenaren, die het Hof gedurende de laatste 11 jaren gediend hadden, in staat van beschuldiging en vernietigde de vonnissen van de Sterrenkamer en van de Hooge Commissie. De koning, bevreesd geworden, bekrachtigde nu een bill voor den driejarigen duur van het Parlement, deed afstand van het recht om het Parlement bijeen te roepen en te ontbinden, en den 13den Mei 1641 onderteekende hij zelf het doodvonnis van *Strafford*. Zulk een karakterloosheid bleef niet zonder invloed op het Parlement. Het hief de Sterrenkamer en de Hooge Commissie op, schafte de scheepsgelden af en verwijderde, onder toekenning eener schadeloosstelling van 300 000 pond sterling, de Schotten uit het land. Daarna reisde *Karel* naar Schotland, toen plotseling het bericht kwam, dat in Ierland een opstand tegen de Protestanten was uitgebarsten. Men beschouwde den koning als de oorzaak van het bloedbad in Ierland. Van alle macht beroofd, droeg *Karel* aan het Engelsche Parlement den last op de oproerlingen te tuchtigen. Het beschikte dientengevolge over de wapenmagazijnen en rustte een leger uit, dat echter niet naar Ierland gezonden werd. De koning liet zich weldra door zijn gemalin tot voor hem en zijn Huis noodlottige maatregelen verleiden. Hij verscheen den 4den Januari 1642 in persoon in het Lagerhuis, beschuldigde de afgevaardigden *Pym, Hampden, Hollis, Haslerig* en *Stroud* van landverraad en eischte hun uitlevering. *Karel* werd nu gedwongen den 10den Januari met zijn familie de hoofdstad te verlaten. Het Parlement maakte zich aanstonds meester van de vloot, verklaarde het rijk in gevaar, rustte een leger uit en verordende de oprichting eener gewapende macht, terwijl *Karel* den adel bijeenriep en maatregelen nam, om zijn gezag met de wapenen te handhaven. Langer dan een jaar behield de koning de overhand op de ongeoefende troepen van het Parlement. Inmiddels verbonden zich ook de Schotten, die de vrees koesterden, dat de koning hun kerkelijke verordeningen vernietigen zou, met het Parlement en rukten in November 1643 met 20 000 man over de Engelsche grenzen. De koning daarentegen had reeds in April met de Iersche R.-Katholieken een verdrag gesloten en belegde in Januari 1644 te York een vergadering van een nieuw Parlement. De leden verschenen in vrij grooten getale en er werden aanzienlijke geldmiddelen toegestaan. Wel leden de koningsgezinden den 2den Juli 1644 bij Marstonmoor de nederlaag, maar zij behaalden den 1sten September een overwinning op de Parlementstroepen in Cornwallis.

In weerwil van deze en andere voordeelen en van den steun van den adel was het den koning onmogelijk de overhand te verkrijgen. De groote meerderheid des volks beschouwde alleen het Parlement als het wettig gezag. De onderhandelingen, in Januari 1645 door de partijen te Uxbridge geopend, liepen vruchteloos af. Het Parlement eischte de tijdelijke beschikking over de gewapende macht, doch de koning weigerde dit. Daarom greep men weder naar de wapenen, en den 15den Juni 1645 werden de koninklijke troepen bij Naseby door de Parlementstroepen, onder *Fairfax* en *Cromwell*, geheel en al vernietigd. *Karel* was genoodzaakt, in Mei 1646 een wijkplaats te zoeken in het Schotsche leger voor Newark. Men behandelde hem hier met eerbied, maar toch als gevangene, en na langdurige onderhandelingen leverde men hem voor 400 000 pond sterling den 16den Februari 1647 uit aan het Engelsche Parlement. Thans meenden de Presbyterianen het einde der verwikkelingen nabij, doch gedurende den oorlog was de partij der Independenten ontstaan, die niet alleen het geestelijk, maar ook ieder wereldlijk hoofd verwierpen en de omwenteling tot het uiterste toe wilden doorzetten. Deze dweepzieke partij, waartoe het geheele leger behoorde en aan wier hoofd zich *Cromwell* (zie aldaar) bevond, maakte zich in Juni 1647 meester van den koning, die op het kasteel Holmby in Northampton bewaakt werd, en bracht hem in het leger. De vrijheid, welke hij hier genoot, stelde hem in de gelegenheid met de officieren, bepaaldelijk met *Cromwell*, onderhandelingen aan te knoopen, doch tegelijkertijd onderhandelde hij ook met het Parlement en met de Schotten, dreigde de een met den ander en maakte zich daardoor verdacht. Toen de koning gevoelde, dat zijn pogingen bij *Cromwell* en bij andere legerhoofden geen invloed hadden, nam hij de vlucht; hij ontsnapte den 11den November 1647 uit het leger van Hampton-Court en bereikte het eiland Wight, vanwaar hij naar Frankrijk wilde oversteken. *Hammond*, gouverneur van het eiland en ijverig aanhanger van *Cromwell*, nam hem echter gevangen en bracht hem naar het kasteel Carisbrook. Hier werd hem door de Independenten een ultimatum voorgelegd. De koning moest zijn leger onder het gezag plaatsen van het Parlement, en aan het Parlement het onvoorwaardelijk recht vergunnen om samen te komen en uiteen te gaan. Toen *Karel* deze eischen weigerde in te willigen, stelden de Independenten hem in staat van beschuldiging. Men dwong het Parlement een verordening uit te vaardigen, waarin alle verdere onderhandelingen met den koning gelijk gesteld werden met landverraad. Deze maatregel vervulde de Presbyterianen, bevreesd voor *Cromwell* en zijn Independenten, met schrik. Hier en daar vertoonden zich in Engeland gewapende benden van koningsgezinden, maar zij werden zonder moeite verstrooid. Doch ook de Schotten, die hun kerkordening bedreigd zagen door de Independenten, sloten den 26sten December 1647 een verbond met den koning, om hem uit de handen zijner vijanden te verlossen, en verschenen in Juli 1648 met een leger in Engeland. Terwijl nu *Cromwell* in Augustus de Schotten versloeg en in Schotland doordrong, maakte het Parlement te Londen gebruik van zijn afwezigheid om met den koning in overleg

Digitized by Google

te treden. *Karel* was nu tot alle opofferingen bereid, maar hij wilde het episcopaat niet afschaffen. Hierdoor werd het sluiten eener overeenkomst vertraagd. *Fairfax*, het werktuig van *Cromwell*, kwam in November te Londen, verjoeg de *Presbyterianen* uit het Parlement en nam den koning gevangen. Deze staatsgreep bezorgde de overmacht aan de Independenten, en *Cromwell* bracht bij het Parlement alles in gereedheid voor het proces. Den 2den Januari 1649 klaagde het Huis der Gemeenten den koning aan van landverraad. Het Hoogerhuis benoemde een buitengewone rechtbank van 135 leden. De zitting van deze rechtbank werd den 20sten Januari in Westminsterhall met groote plechtigheid geopend. Hoewel *Karel* aanhoudend tegen den gang van zaken protesteerde, veroordeelde men hem toch den 27sten Januari als dwingeland, moordenaar en vijand van het volk ter dood. Te vergeefs wendden buitenlandsche hoven en het Schotsche Parlement pogingen aan, om de uitvoering van het vonnis te voorkomen. *Karel* werd den 30sten Januari 1649 vóór het paleis Whitehall onthoofd. Zijn geschriften zijn door *Browne* in 1651 te 's-Gravenhage in het licht gegeven.

Literatuur: Gardiner, History of England under the duke of Buckingham and Charles I, 1624—1628 (Londen 1874, 2 dln.); *Gardiner*, The personal government of Charles I (Londen 1877); *Chancellor*, Life of Charles I, 1600—1625 (Londen 1896); *Skelton*, Charles I (Londen 1898); *Fea*, Memoires of the Martyr King (Londen 1905).

Karel II, van 1660 tot 1685 koning van Groot-Brittannië en Ierland, een zoon van *Karel I*, den 29sten Mei 1630 geboren, vertrok gedurende den burgeroorlog met zijn moeder naar Frankrijk en vertoefde tijdens de terechtstelling zijns vaders te 's-Gravenhage. De Schotten erkenden hem als koning (1650). Na de mislukte expeditie van *Montrose* landde hij den 23sten Juni in Schotland; hij werd in 1651 te Scone plechtig gekroond. Na de nederlaag der Schotten bij Dunbar, drong hij met een leger in Engeland door, in de hoop, dat de Engelsche koningsgezinden hem te hulp zouden komen; hij werd echter den 3den September 1651 bij Worcester door *Cromwell* verslagen. Onder groote gevaren gelukte het hem, naar Frankrijk te vluchten. De vrede, door Engeland met Frankrijk gesloten, noodzaakte hem naar Keulen te verhuizen, terwijl hij vervolgens in de Nederlanden bij zijn neef, den prins *van Oranje*, vertoefde, waar hij in verbinding bleef met de koningsgezinden in Engeland.

Nadat in 1660 het Parlement besloten had, de *Stuarts* op den troon te herstellen, landde hij den 26sten Mei te Dover en deed den 29sten onder het gejubel des volks zijn intocht in Londen. *Karel* volgde het voetspoor van zijn vader. Onder den invloed van den kanselier *Clarendon* herstelde hij het episcopaat en onderdrukte de Presbyterianen. Hoewel het Parlement hooge sommen ter beschikking des konings stelde, geraakte deze weldra in geldelijke verlegenheid. Hij trad in Mei 1662 in het huwelijk met *Catharina*, een Portugeesche prinses, en verkocht aan de Fransche regeering Duinkerken voor 5 millioen francs. Hij voerde oorlog tegen de Vereenigde Nederlanden (Tweede Engelsche oorlog); maar nadat de Engelsche vloot bij herhaling door admiraal *De Ruyter* verslagen was en deze laatste met zijn eskader zelfs de Theems was opgezeild (Tocht naar Chatham), sloot *Karel* den 21sten Juli 1667 den voor Engeland niettemin voordeeligen vrede van Breda. De val van *Clarendon*, veroorzaakte een belangrijke verandering in het regeeringsbeleid door het optreden van het *Cabal*-ministerie (zie aldaar), dat het herstel van de R.-Katholieke Kerk als staatskerk en de wettiging der absolute monarchie bedoelde. Om het volk tevreden te stellen, sloot *Karel* in 1668 de Triple-alliantie met Zweden en de Vereenigde Nederlanden. Weldra gelukte het *Lodewijk XIV*, den wispelturigen koning, door den invloed van zijn zuster *Henriëtte van Orleans* en van de beeldschoone M^lle^ *de Kerwall (de Quérouailles)* tot het geheim Verbond van Dover tegen de Nederlanden te bewegen, waarbij hem een bedrag van 300 000 pond sterling werd toegekend. Hij opende de vijandelijkheden in Maart 1672, maar moest op aandrang van het Parlement en van de Protestanten in 1674 den vrede van Westminster sluiten. Reeds gedurende den oorlog waren de bedoelingen van het Kabinet duidelijk genoeg gebleken. De koning had onder anderen een besluit uitgevaardigd, waardoor hij de straffen ophief, waarmede de R.-Katholieken werden bedreigd. Hiertegen verhieven zich het Protestantsche volk en het Parlement. De koning, die in geldverlegenheid was, werd gedwongen de „Test-act" te onderteekenen, waarbij de Katholieken van alle ambten uitgesloten werden. Het gerucht van een R.-Katholieke samenzwering bracht een groote opwinding te weg. De secretaris van den hertog *van York*, *Coleman* en andere Jezuïeten moesten het schavot beklimmen. Een nieuw Parlement, door den koning in Maart 1679 bijeengeroepen, deed zelfs het voorstel, den hertog *van York* ('s konings broeder), die openlijk den R.-Katholieken godsdienst aangenomen had, van de troonsopvolging uit te sluiten en bracht tot groote ergernis van het Hof de „Habeas-corpus-acte" (zie aldaar) tot stand. Weldra ging de koning, op aanraden van den hertog *van York* en de R.-Katholieke partij, tot een verregaande reactie over. Het Parlement van 1680, dat de bill van uitsluiting weder aannam, werd ontbonden. Nadat *Karel II* een nieuw subsidieverdrag met Frankrijk had gesloten, regeerde hij eenige jaren zonder Parlement. Hij ontnam aan Londen haar privilegiën, omdat zij een sheriff gekozen had, die hem niet behaagde. Te midden van den geweldigen strijd der partijen, door de staatkunde van het Hof opgewekt, smeedde de onwettige zoon des konings, de hertog *van Monmouth*, een samenzwering *(Het Roggehuis-complot)*. Zij werd echter in 1683 ontdekt, en Lord *Russel* en *Algernon Sidney* moesten daarvoor boeten met hun leven. De koning overleed den 6den Februari 1685, na het gebruiken van de genademiddelen der R.-Katholieke Kerk.

Literatuur: Airy, Charles II (2de druk Londen 1904); *Pollock*, Popisch plot (Londen 1903); *Taylor*, England under Charles II (1869); *Crawfurd*, The last days of Charles II (Londen 1909).

Digitized by Google

Karel Eduard, gewoonlijk de *Pretendent* genoemd, werd den 31sten December 1720 te Rome geboren, waar zijn vader *Jacobus Eduard*, de zoon van den in 1688 uit Engeland verdreven koning *Jacobus II*, als vluchteling vertoefde. Nadat zijn vader in 1715 en 1727 vergeefsche pogingen had aangewend, om de Engelsche kroon terug te winnen, beproefde *Karel Eduard* in 1742, met behulp van Frankrijk, een landing in Engeland, die echter mislukte. Een tweede landing in Schotland, den 2den Augustus 1745, had meer succes. Een aantal Hooglanders sloten zich bij hem aan, en nadat hij zich zelf tot regent en zijn vader tot koning had doen uitroepen, trok hij in September 1745 Edinburgh binnen. Onmiddellijk daarna behaalde hij een overwinning op de Engelschen bij Preston Pans, veroverde Carlisle, trok naar Manchester en bedreigde Londen. Bij Falkirk behaalde hij nogmaals een overwinning, doch zijn leger, dat door tweedracht verzwakt was, werd den 27sten April 1746 bij Culloden door den hertog *van Cumberland* totaal verslagen. Eerst na een omzwerving van vijf maanden, vond hij in Frankrijk een schuilplaats. Van Spanje en Frankrijk ontving hij aanzienlijke jaargelden; bij den vrede van Aken echter (1748) werd hij uit Frankrijk verbannen. Hij ging naar Spanje, bezocht eenmaal in het geheim Londen en vestigde zich daarna te Rome. Na den dood van zijn vader leefde hij afwisselend te Florence en te Rome. In 1780 werd hij van zijn gemalin *Louise van Stolberg*, met wie hij in 1772 gehuwd was, gescheiden. Tot erfgename benoemde hij zijn natuurlijke dochter *Charlotte Stuart*. Hij overleed den 30sten Januari 1788 te Florence en werd in den dom van Frascati met koninklijke eer bijgezet, waarbij zijn broeder, de kardinaal van *York*, den lijkdienst verrichtte. Met diens dood in 1807 waren de *Stuarts* in mannelijke lijn uitgestorven.

Literatuur: Ewald, Life and times of Prince Charles Stuart (3de druk Londen 1903; 2 dln.); *Lang*, Prince Charles Edward Stuart (Londen 1900); *Norie*, Life and adventures of Prince Charles Edward Stuart (Londen 1903, 4 dln.).

Karel X Gustaaf van Zweden, de zoon van *Katharina van Zweden* (een dochter van *Karel IX*) en den paltegraaf *Johan Kasimir van Tweebruggen*, werd den 18den November 1622 te Nyköping geboren. Van 1642 tot 1646 vocht hij onder Torstenson in den Dertigjarigen Oorlog. Door zijn nicht *Christina* werd hij kort vóór het sluiten van den Westfaalschen vrede tot generalissimus van het Zweedsche leger in Duitschland benoemd. In 1650 was hij Zwedens vertegenwoordiger op den Neurenberger Executiedag. Hij werd in 1649 tot troonopvolger in Zweden benoemd. Nadat *Christina* in 1654 vrijwillig afstand van den troon gedaan had, werd hij tot koning gekroond. In 1655 deed hij een inval in Polen; in Januari 1656 dwong hij den Grooten Keurvorst Pruisen als leen van hem aan te nemen, erkende hem echter na zijn hulp in den slag bij Warschau, waarin koning *Johan II Kasimir van Polen* verslagen werd, bij het verdrag van Labiau als souverein hertog van Pruisen. Toen spoedig daarna een Oostenrijksch-Deensch-Nederlandsch-Russisch verbond tegen hem gesloten werd, veroverde hij Jutland, trok in Februari 1658 over de bevroren Groote en Kleine Belt naar Funen en Seeland, en noodzaakte *Frederik III* hem bij den vrede van Roeskilde een gedeelte van zijn gebied af te staan. Daar eenige van de vredesvoorwaarden, inzonderheid het sluiten van de Sont voor vreemde vloten, niet nagekomen werden, overviel hij in 1658 Denemarken nogmaals. Hij moest echter de belegering van Kopenhagen in 1659 weer opheffen, daar Nederland, Brandenburg en de Duitsche keizer de Denen te hulp kwamen. Nog vóór het einde van dezen oorlog overleed hij in 1660 te Gotenberg.

Zie: *Jones*, The diplomatic relations between Cromwell and Charles X Gustavus (Lincoln 1897).

Karel XI van Zweden, eenig kind van *Karel X Gustaaf*, werd den 4den December 1655 te Stockholm geboren. In 1660 volgde hij zijn vader, onder regentschap van zijn moeder *Hedwig Eleonora van Holstein-Gottorp* en de vijf hoogste rijksambtenaren, op. In 1672 aanvaardde hij zelf de regeering. Door den Fransch-gezinden rijkskanselier *De la Gardi* liet hij zich in 1675 tot een oorlog tegen Brandenburg overhalen, hetgeen een oorlog met de Nederlanden, den Duitschen keizer en Denemarken ten gevolge had. Slechts door de handige staatkunde van *Gyllenstierna* en door het persoonlijk ingrijpen van *Karel*, die de Denen, die te land minder gelukkig vochten dan ter zee, herhaaldelijk versloeg, werd Zweden uit zijn benarden toestand gered, zoodat het bij de vrede van Nijmegen, St. Germain en Lund geen noemenswaardige verliezen leed. Sedert dien tijd hield hij zich vooral met den inwendigen toestand van zijn land bezig. Door de rijksdagbesluiten van 1680 en 1682 bijna onbeperkt gebieder geworden, riep hij zijn vroegere voogden over hun bestuur tot verantwoording en bracht de goederen, door hun maatregelen aan het rijk ontnomen, weer daaraan terug, waardoor de macht van den hoogen adel geknakt werd. De financiën werden door dezen maatregel zoozeer verbeterd, dat een reorganisatie van leger en vloot mogelijk was. In 1683 werden bij een besluit van den rijksdag ook *Karels* vrouwelijke nakomelingen als erfgenamen erkend. De buitenlandsche staatkunde was sedert 1680 onder leiding van *Oxenstierna* tegen *Lodewijk XIV* gericht. Den Deenschen koning *Christiaan V*, met wiens begaafde zuster *Ulrike Eleonora* hij in 1680 gehuwd was, dwong hij in 1689 tot teruggave van Sleeswijk aan den hertog *van Gottorp*. *Karel XI* overleed den 15den April 1697.

Karel XII, van 1697 tot 1718 koning van Zweden, een zoon van *Karel XI*, werd den 27sten Juni 1682 te Stockholm geboren. Bij den dood van zijn vader was hij pas 15 jaar oud, doch de Stenden verklaarden hem meerderjarig. Dit tijdpenk scheen de ijverzuchtige naburen gunstig om de overmacht van Zweden in het noorden te kortwieken. *Frederik IV van Denemarken, Augustus II van Polen* en czaar *Peter I* sloten een verbond, waarvan de Noorsche Oorlog het gevolg was. Eerst deden de Denen een inval in het gebied van den hertog van *Holstein-Gottorp*, die gehuwd was met de oudste zuster van *Karel*.

Digitized by Google

De Zweedsche vloot, versterkt door een Engelsch-Nederlandsch eskader, verscheen onder leiding van den koning voor Kopenhagen. De Denen trokken terug en de Zweden waren gereed Kopenhagen te belegeren, toen de vredesonderhandelingen van Travendahl (8 Augustus 1700) den hertog in al zijn rechten herstelden.

Nauwelijks was de vrede met Denemarken gesloten, of *Karel* haastte zich, tegen *Augustus II* en *Peter I* ten strijde te trekken. *Augustus II* belegerde Riga, terwijl *Peter* Narwa en de landen aan de Golf van Finland bedreigde. *Karel* trok met 8000 Zweden de Russen tegemoet, die ten getale van 40 000 onder de muren van Narwa een verschanst legerkamp hadden betrokken. Den 20sten November 1700 werd het Russische leger totaal verslagen. Na deze overwinning trok *Karel* over de Duna, tastte de Saksers aan en versloeg ze. Nu had hij vrede kunnen sluiten, die hem het hoogste gezag in het Noorden zou hebben bezorgd, maar eerst wilde hij *Augustus II* van den Poolschen troon stooten. Vruchteloos wendde deze pogingen aan om door bemiddeling van gravin *Königsmark* onderhandelingen met hem aan te knoopen. De oorlog duurde voort; de Zweden behaalden een glansrijke overwinning bij Klissow en hielden in 1703 geheel Polen bezet. De kardinaal-primaat verklaarde daarop den Poolschen troon ontruimd en door *Karel's* invloed werd *Stanislaus Leszcynski* tot koning gekozen. *Augustus* vluchtte naar Saksen, doch *Karel* vervolgde hem ook hier en schreef hem in 1706 te Altranstädt de vredesvoorwaarden voor. De Lijflander *Patkoel*, die het verbond tegen Zweden tot stand gebracht had en zich als Russisch gezant te Dresden bevond, moest aan hem uitgeleverd worden en verloor in 1707 het leven op het rad. Nadat de keizer volgens den eisch van *Karel* aan de Protestanten in Silezië volkomen vrijheid van geweten had toegestaan, vertrok de Zweedsche koning in 1707 uit Saksen met een leger van 43 000 man en begaf zich langs den kortsten weg naar Moskou. In de nabijheid van Smolensk veranderde hij op raad van *Mazeppa*, hetman der Kozakken, zijn plan en trok naar de Oekraine in de hoop, dat de Kozakken zijn zijde zouden kiezen. Daar het echter *Peter I* gelukte de landen der Kozakken te verwoesten, kon *Mazeppa*, die daarenboven vogelvrij verklaard was, hem de toegezegde hulp niet verschaffen. De moeilijke marschen, het gebrek aan levensmiddelen, de gedurige aanvallen van den vijand en de gestrenge koude verzwakten het leger. Generaal *Loewenhaupt*, die versterking en levensmiddelen uit Lijfland zou aanvoeren, verscheen slechts met een handvol troepen, die door den tocht en de gestadige gevechten tegen de Russen waren uitgeput. Onder deze omstandigheden vatte *Karel* het voornemen op Poeltawa te veroveren, welke stad ruimschoots van levensmiddelen voorzien was, doch de koning werd bij een verkenning in de dij gewond. Zoowel in dit feit als in de oneenigheid tusschen de generaals *Rehnsköld* en *Loewenhaupt* ligt de hooldoorzaak, dat de Zweden in den slag van den 8sten Juli 1709 verslagen werden. *Karel* zelf vluchtte naar Bender op Turksch grondgebied.

Thans verhieven de vijanden van *Karel* zich opnieuw. *Augustus II* herriep het verdrag van Altranstädt, *Peter I* deed een inval in Lijfland en *Frederik IV van Denemarken* landde in Schonen. Het regentschap te Stockholm nam inmiddels maatregelen om het Zweedsche gebied te beschermen. *Karel* onderhandelde te Bender met de Porte en wist haar te bewegen Rusland den oorlog te verklaren. Czaar *Peter* werd den 1sten Juli 1711 bij den Proeth verslagen en moest den vrede met den afstand van Azow koopen. Het gelukte echter aan zijn handlangers de Porte tegen *Karel* in te nemen, zoodat deze eindelijk het verzoek ontving te vertrekken. *Karel* besloot echter met zijn gevolg, uit omstreeks 300 man bestaande, de bevelen der Porte te trotseeren en met het zwaard in de hand zijn lot af te wachten; hij werd na een hardnekkige verdediging den 1sten Februari 1713 gevangen genomen. De Turken brachten hem van Bender eerst naar Timurtasz, later naar Demotika bij Adrianopel, vanwaar hij vermoond naar Zweden ontvluchtte. Na een rit van 16 dagen kwam hij vermoeid en uitgeput den 22sten November 1714 te Stralsund aan. Korten tijd na zijn aankomst werd Stralsund door de vereenigde legers der Denen, Saksen, Pruisen en Russen belegerd en moest zich den 23sten December 1715 overgeven. *Karel* ging naar Lund in Schonen, om de kust te versterken en tastte vervolgens Noorwegen aan. Terwijl hij nu van uit Zweden Noorwegen trachtte te veroveren, beproefde zijn gunsteling, vrijheer *von Görtz*, te vergeefs de anti-Zweedsche coalitie te doen ontbinden. *Karel* belegerde Fredrikshall, doch werd aldaar bij het bezoeken der loopgraven door een kogel in het hoofd gedood (11 December 1718). Na zijn dood wendwen Zweden uit de rij der Groote Mogendheden. Volharding, dapperheid en rechtvaardigheid waren de hoofdtrekken van *Karel's* karakter, maar hij onderscheidde zich tevens door een verregaande halsstarrigheid. Daar *Karel* geen erfgenamen naliet, volgde zijn zuster *Ulrike Elenora*, gehuwd met *Frederik van Hessen*, hem op.

Literatuur: Voltaire, Histoire de Charles XII (critische uitgave van *P. Martine*, Parijs 1896); *Von Sarauw*, Die Feldzüge Karls XII (Leipzig 1881); *Carlson*, Die eigenhändigen Briefe Karls XII (Berlijn 1894); *Bain*, Charles XII and the collapse of the Swedish empire (Londen 1895); *Browning*, Charles XII of Sweden (Londen 1898); *Syveton*, Louis XIV et Charles XII. Au camp d'Altrandstadt 1707 (Parijs 1900).

Karel XIII, van 1809 tot 1818 koning van Zweden en Noorwegen, den 7den October 1748 geboren, was een zoon van koning *Adolf Frederik* en *Louise Ulrike*, de zuster van *Frederik den Groote*. Nadat zijn broeder *Gustaaf III* den troon beklommen had, nam hij deel aan de omwenteling van 1772 en werd tot gouverneur-generaal van Stockholm en tot hertog *van Södermanland* benoemd. In 1774 trad hij in het huwelijk met *Hedwig Elizabeth Charlotte*, prinses *van Holstein-Gotorp*. Gedurende den oorlog tegen Rusland in 1788 was hij oppenbevelhebber der vloot. Hij versloeg de Russen in de Finsche Golf. Na het vermoorden van *Gustaaf III* (1792) plaatste hij zich aan het hoofd van het regentschap en sloot vrede. In 1796 droeg hij de regeering over

Digitized by Google

aan den meerderjarig geworden *Gustaaf IV Adolf*. Door de omwenteling van 1809 ontving hij de waardigheid van rijksbesturender, en eenige maanden later beklom hij den troon onder zeer moeilijke omstandigheden. Den 17den September 1809 sloot hij te Frederikshamm vrede met Rusland, waarbij hij Finland moest afstaan, den 10den December met Denemarken te Jönköping en den 6den Januari 1810 met *Napoleon* te Parijs, waarbij hij tot het continentaalstelsel moest toetreden. Reeds vroeger had hij prins *Christiaan Augustus van Holstein-Sonderburg-Augustenburg* als opvolger aangenomen, doch na diens overlijden den door de standen gekozen Franschen maarschalk *Bernadotte* (1810), die na zijn aankomst in Zweden de eigenlijke regent van het rijk werd. *Karel* overleed den 5den Februari 1818.

Karel Augustus, kroonprins *van Zweden* en aangenomen zoon van *Karel XIII*, den 9den Juli 1768 geboren, heette eigenlijk *Christiaan Augustus van Holstein-Sonderburg-Augustenburg* en was de derde zoon van hertog *Frederik Christiaan*. Van 1796 tot 1801 diende hij onder aartshertog *Karel* in het Oostenrijksche leger, werd in 1808 opperbevelhebber in Noorwegen, onderscheidde zich in den oorlog tusschen Denemarken en Zweden, werd door zijn oom *Karel XIII* als zoon aangenomen en door den Zweedschen Rijksdag tot troonopvolger gekozen.

Nadat hij de verkiezingsacte ondertoekend had, deed hij den 22sten Januari 1810 zijn intocht in Stockholm, legde den 24sten den eed af en ontving de hulde der Standen, terwijl hij den bij de Zweden gehaten naam van *Christiaan* tegen dien van *Karel Augustus* verwisselde. Den 28sten Mei 1810 reeds overleed hij. Tegen den rijksmaarschalk *Axel Fersen* ontstond verdenking den kroonprins te hebben vergiftigd, welke verdenking later ongegrond bleek te zijn.

Karel XIV Johan, van 1818 tot 1844 koning van Zweden en Noorwegen, aangenomen zoon en opvolger van *Karel VIII*, heette eigenlijk *Jean Baptiste Jules Bernadotte* en was de zoon van een rechtsgeleerde te Pau (Basses Pyrénées). Den 26sten Januari 1764 geboren, trad hij in 1780 als vrijwilliger in dienst, was bij het uitbarsten der Omwenteling sergeant-majoor, maakte snel promotie, zoodat hij in 1794 reeds divisie-generaal was. Hij nam in 1796 deel aan den veldtocht in Duitschland, in 1797 onder *Bonaparte* aan dien in Italië. Na den vrede van Campo-Formio werd hij gezant te Weenen. Hij trouwde met *Eugenie Bernardine Désirée*, een dochter van den koopman *Clary* te Marseille en een zuster van de gemalin van *Joseph Bonaparte*. In 1799 was hij een korten tijd minister van Oorlog. Na den 18den Brumaire benoemde *Napoleon* hem tot lid van den Staatsraad en bekleedde hem met het opperbevel over het Westerleger, in welke betrekkingen hij een opruer in de Vendée door menschlievende maatregelen in het begin wist te onderdrukken. In Juni 1804 werd hij opperbevelhebber in Hannover, waar hij de algemeene toegenegenheid verwierf. In hetzelfde jaar ontving hij bij de stichting van het Fransche keizerrijk den maarschalkstaf en het grootkruis van het Legioen van Eer. In 1805 onderscheidde hij zich bij Ulm en Austerlitz, en in 1806 benoemde *Napoleon* hem tot prins van *Pontecorvo*. In den oorlog tegen Pruisen (1806) voerde hij bevel over het eerste legerkorps, en na den slag bij Jena vervolgde hij generaal *Blücher* tot Lubeck, waar hij hem noodzaakte zich over te geven. In 1807 werd hij opperbevelhebber over de Fransche troepen in Noord-Duitschland en Denemarken. In den oorlog tegen Oostenrijk in 1809 stonden ook de Saksers onder zijn bevel; hij streed met hen bij Wagram en kende aan hen de eer der overwinning toe, wat door *Napoleon* zeer kwalijk genomen werd. Daarna werd hij opperbevelhebber in Antwerpen, om de Belgische en Nederlandsche kusten te beschermen tegen de Engelschen, die op Walcheren waren geland. In September 1809 benoemde de keizer hem tot gouverneur-generaal van Rome.

Voordat hij die betrekking aanvaardde, bracht een Zweedsch gezantschap (September 1810) hem de tijding van zijn benoeming tot kroonprins van Zweden. Koning *Karel XIII* had hem aan de Standen tot troonopvolger voorgesteld, en hij was met algemeene stemmen als zoodanig gekozen onder voorwaarde, dat hij afstand zou doen van het Fransche burgerrecht en tot het Lutherasche kerkgenootschap zou overgaan. Met toestemming van *Napoleon* gaf hij gevolg aan die verkiezing. Nadat hij te Helsingör den 9den October 1810 ten huize van den Zweedschen consul de Lutherasche kerkleer had aangenomen, landde hij den 10den te Helsingborg, werd den 5den November daaraanvolgende door den koning als zoon aangenomen en ontving de namen *Karel Johan*. Hij kreeg onmiddellijk veel invloed op de aangelegenheden van het land en handhaafde deze krachtig tegenover *Napoleon*. Toen hierdoor verdeeldheid ontstond, schaarde hij zich aan de zijde van keizer *Alexander*, die hem reeds in een geheim tractaat van 1812 het bezit van Noorwegen had toegezegd. Ook door Engeland werd dat goedgekeurd. Inmiddels deed hij nog pogingen om zich met *Napoleon* te verzoenen. Eindelijk echter verklaarde in 1813 Zweden den oorlog aan Frankrijk en 30 000 Zweden voegden zich onder het opperbevel van *Karel* bij het leger der Geallieerden. Gedurende den veldtocht van 1813 voerde hij als kroonprins van Zweden het commando over het Noorderleger. Zijn trage wijze van oorlogvoeren wekte het vermoeden van dubbelzinnigheid en bezorgde hem heftige verwijten. Na den Volkerenslag bij Leipzig blokkeerde hij Hamburg, noodzaakte *Frederik VI van Denemarken* om Noorwegen af te staan, en rukte langzaam voorwaarts naar Frankrijk, waar hij eerst aankwam na de verovering van Parijs. Bij den terugkeer van *Napoleon* in 1815 bleef Zweden onzijdig, wat door de Verbonden Mogendheden euvel werd opgenomen. Den 5den Februari 1818 beklom hij in beide rijken den troon en werd te Stockholm en te Drontheim gekroond. Het overnemen der staatsschuld van Denemarken veroorzaakte hem niet weinig moeilijkheden, vooral daar de Verbonden Mogendheden op het Congres te Aken partij trokken voor Denemarken. Intusschen eindigde deze strijd in 1819 door een conventie te Stockholm. Met betrekkine tot het binnenlandsch bestuur volgde hij een gematigd conservatieve richting en poogde

Digitized by Google

vooral de volkswelvaart te bevorderen. Een samenzwering ten gunste van den prins *van Wasa*, in 1892 ontdekt, had weinig te beteekenen. Opmerkelijk is het, dat de koning tot zijn dood toe onbekend is gebleven met de taal des lands. Met betrekking tot de buitenlandsche politiek bleef hij steeds nauw verbonden met Rusland. Hij overleed den 8sten Maart 1844 en werd opgevolgd door zijn eenigen zoon *Oscar*.

Literatuur: Schefer, Bernadotte roi, 1810—1844 (Parijs 1899); *Pingaud*, Bernadotte, Napoléon et les Bourbons (Parijs 1901); *Wiehr*, Napoleon und Bernadotte im Herbstfeldzug 1813 (Berlijn 1893); *Klaeber*, Marschall Bernadotte, Kronprinz von Schweden (Gotha 1910).

Karel XV, van 1859 tot 1872 koning van Zweden en Noorwegen, de oudste zoon van koning *Oscar I*, werd den 3den Mei 1826 te Stockholm geboren, voerde aanvankelijk den titel van hertog *van Schonen* en volgde zijn vader den 8sten Juli 1859 op. Den 19den Juni 1850 trad hij in het huwelijk met de Nederlandsche prinses *Louise van Oranje*, een dochter van prins *Frederik*, welke hem slechts een dochter schonk. De koning heeft zich als schrijver en dichter bekend gemaakt. Ook was hij een voorstander der Skandinaafsche ideeën, namelijk van het wenschelijke der eenheid van de Skandinaafsche rijken. Steeds zocht hij Denemarken zooveel mogelijk te ondersteunen, hoewel hij het in den Deensch-Duitschen Oorlog geraden achtte onzijdig te blijven. Onder zijn bestuur heeft in 1865—1866 een herziening der Grondwet plaats gehad. Hij overleed den 18den September 1872 en werd opgevolgd door zijn broeder *Oscar II*. Zijn dochter *Louise* is in 1869 gehuwd met den kroonprins van Denemarken. Hij schreef: „Fosterbröderne" (1848), „Heidi, Gyllesdotter" (1852), „En Vikingasaga" (1855) en „Dikter" (2 dln., 1863—1865).

Karel II, koning van Spanje, den 6den November 1661 geboren, was de zoon van *Philips IV* en *Maria Anna van Oostenrijk*. In 1665 volgde hij zijn vader onder regentschap van zijn moeder op, en aanvaardde in 1675 zelf de regeering. Hij was zwak en ziekelijk en werd geheel door zijn omgeving beheerscht. Hij was de laatste Spaansche *Habsburger*. Zijn beide huwelijken, met *Maria Louise van Orleans* en met *Maria Anna van Palts Neuburg* bleven kinderloos. Doordat hij in zijn testament *Philips van Anjou*, kleinzoon van *Lodewijk XIV*, tot opvolger benoemd had, ontstond de Spaansche Successieoorlog (zie aldaar). Hij overleed den 1sten November 1700.

Karel III, koning van Spanje, zoon van *Philips V en Elisabeth Farnese*, werd den 20sten Januari 1716 geboren. Door bemiddeling van zijn moeder kreeg hij het hertogdom Parma in zijn bezit. Hij deed in 1734 een inval in Napels en kreeg in 1738 bij den vrede van Weenen van den keizer het koninkrijk der beide Sicilië. Met zijn minister, markies *Bernardo Tanucci*, regeerde hij, als *Karel IV*, liberaal en over het geheel goed, ofschoon het financiewezen te wenschen overliet. Hij verzette zich tegen de overdreven eischen van den paus en tegen de inquisitie. Onder hem begonnen de opgravingen van Herculanum, Pompeï en Stabiae, voor de eerste maal op groote schaal (1748). Na den dood van zijn half-broeder *Ferdinand IV* (1759) besteeg hij den Spaanschen troon. Zijn zoon *Ferdinand* werd toen koning van Napels. Hij trad onmiddellijk tot het Bourbonsche Familieverdrag (zie aldaar) toe, waardoor hij in een ongelukkigen oorlog met Engeland en Portugal gewikkeld werd. Bij den vrede (1763) moest hij Florida afstaan, dat hij echter in 1783 terugkreeg. In het binnenland regeerde hij goed; hij bevorderde handel en landbouw. Zijn ministers *Aranda*, *Campomanes* en *Floridablanca* ondersteunden hem daarbij. Ook in Spanje ging hij de inquisitie tegen, verminderde de macht der kerk en verdreef de Jezuïeten uit zijn land (1767). In 1771 stichtte hij de orde van *Karel III*. Hij was gehuwd met *Maria Amalia van Saksen* en overleed den 14den December 1788.

Zie: *Addison*, Charles III of Spain (Londen 1900).

Karel IV, van 1789 tot 1808 koning van Spanje, den 12den November 1748 te Napels geboren, ging in 1759, toen zijn vader *Karel III* den Spaanschen troon beklom, naar Madrid en aanvaardde zelf de regeering den 13den December 1788. Hij was gehuwd met *Louise Maria*, prinses *van Parma*. Hij was steeds afhankelijk van zijn gemalin en van zijn ministers, vooral van *Godoy*, den gunsteling van de koningin, die hem in de ongelukkige oorlogen met Frankrijk en met Engeland en Portugal wikkelde. De haat der aanzienlijke Spanjaarden tegen dezen gunsteling veroorzaakte in 1808 een omwenteling, waarvan *Napoleon* gebruik maakte, om de *Bourbons* te verwijderen van den Spaanschen troon. *Karel* deed afstand te Aranjuez den 19den Maart, herriep dat besluit, doch droeg vervolgens te Bayonne zijn rechten over aan *Napoleon*, die hem daarvoor het paleis te Compiègne en een aanzienlijk jaargeld toekende. Na dien tijd woonde *Karel* te Compiègne, doch verwisselde later deze verblijfplaats met Rome. Hier nam hij in 1815 zijn intrek in het palazzo-Barberini en hield zich hoofdzakelijk bezig met de jacht. Hij overleed te Napels den 19den Januari 1819. Zijn oudste zoon *Ferdinand*, met wien hij in onmin leefde, werd in 1814 als *Ferdinand VII* koning van Spanje; zijn tweede zoon was de latere kroonpretendent *don Carlos*.

Karel Albert, van 1831 tot 1849 koning van Sardinië, den 2den October 1798 geboren, was een zoon van *Karel Emanuël van Savoye-Carignan*. In 1800 volgde hij zijn vader op in diens Piemontesche en Fransche bezittingen. In 1817 huwde hij met *Maria Theresia*, een dochter van den grootheriog *van Toskane*. De leiders van den opstand in 1821 verlangden dat hij zich aan het hoofd van den staat zou plaatsen. Schoorvoetend gaf hij gehoor aan hun wenschen. *Victor Emanuël I*, koning van Sardinië, deed den 13den Maart 1821 afstand van de regeering en benoemde, tot aan de komst van zijn kinderloozen broeder *Karel Feliz*, prins *Karel Albert* tot regent, die reeds door het Congres te Weenen, bij het uitsterven van den ouderen tak van het Huis *van Savoye* in de mannelijke lijn, als troonopvolger in Sardinië was erkend. De prins moest aanstonds de Spaansche constitutie van 1812 uitvaardigen. Nadat echter een Oostenrijksch leger tot

Digitized by Google

Piemont genaderd was en *Karl Felix* uit Modena alle regeeringsdaden, sedert den afstand van zijn broeder volbracht, onwettig verklaard had, verliet de prins den 21sten Maart heimelijk Turijn, legde te Novara het regentschap neder en begaf zich eerst naar het Oostenrijksche leger en toen naar Modena. Daar de koning hem den toegang tot het Hof verbood, vestigde hij zich te Florence. Later begaf hij zich naar Frankrijk en nam in 1823 als vrijwilliger deel aan de expeditie naar Spanje. Daardoor herwon hij de gunst van het Hof; hij ontving verlof naar Turijn terug te keeren en werd in 1829 benoemd tot onderkoning van Sardinië. Na het overlijden van *Karel Felix* (27 April 1831) beklom hij den troon, doch de verwachtingen der vrijzinnigen werden niet vervuld. Eerst bij de verheffing van *Pius IX* tot paus schaarde hij zich openlijk aan de zijde der hervormingsgezinden, volgde in 1848 den algemeenen stroom door een constitutie te verleenen en toonde zich een voorstander der nationale eenheid van Italië. Toen Lombardije en Venetië in opstand kwamen, verklaarde hij den 23sten Maart den oorlog aan Oostenrijk, streed aanvankelijk voorspoedig, zoodat hij den naam verwierf van het „Zwaard van Italië", maar hij leed de nederlaag in den slag bij Custozza, waarna hij een wapenstilstand sloot. Toen hij na het eindigen van dezen wapenstilstand in het voorjaar van 1849 den oorlog opnieuw begon, maakten de overwinningen der Oostenrijkers bij Novara en Mortara in weinige dagen nogmaals een einde aan den strijd. *Karel* deed op het slagveld van Novara afstand van den troon, verliet het land en begaf zich naar Portugal, waar hij reeds den 28sten Juli 1849 te Oporto overleed. Hij werd opgevolgd door *Victor Emanuël*, den lateren koning van Italië.

Zie: *Costa de Beauregard*, La jeunesse du roi Charles Albert (Parijs 1888); *dezelfde*, Les dernières années du roi Charles Albert (Parijs 1890).

Karel I, *Frederik Alexander*, van 1864 tot 1891 koning van Wurtemberg, den 6den Maart 1823 te Stuttgart geboren, als eenige zoon van *Wilhelm I* en zijn derde gemalin *Pauline*, hertogin *van Wurtemberg*. Hij studeerde te Tubingen en te Weenen, huwde den 13den Juli 1846 met de Russische grootvorstin *Olga* (den 11den September 1822 geboren en den 30sten October 1892 overleden) en volgde zijn vader den 25sten Juni 1864 op. Hij verwierp het reactionnaire ministerie *Linden* door meer gematigde ministers. In 1866 sloot hij zich bij de tegenstanders van Pruisen aan. Na dien tijd echter hield hij meer naar den kant van Pruisen over, stelde in 1870 zijn troepen onder het opperbevel van dat land en trad tot het Duitsche rijk toe. Hij bewaarde steeds een goede verstandhouding met den Landdag en wend door zijn volk algemeen bemind. Na een langdurige ziekte, die een veelvuldig verblijf in het buitenland noodzakelijk maakte, overleed hij den 6den October 1891. Daar zijn echt kinderloos was gebleven, volgde zijn neef koning *Wilhelm II* hem op.

Karel I *Ferdinand Lodewijk* enz., koning van Portugal, hertog *van Saksen*, den 28sten September 1863 geboren, was de oudste zoon van koning *Lodewijk I* en diens gemalin *Pia*. Den 22sten Mei 1886 huwde hij met prinses *Amelia*, een dochter van den graaf *van Parijs*, die hem twee zoons schonk: *Lodewijk Philips*, hertog *van Braganza*, in 1887 te Lissabon geboren, en *Imanuel*, hertog *van Beja*, in 1889 te Lissabon geboren. Hij volgde zijn vader den 19den October 1889 als koning van Portugal op en had met groote moeilijkheden te kampen, zoowel in de koloniale staatkunde wegens de buitensporige eischen van Groot-Brittannië, als in de binnenlandsche politiek tengevolge van revolutionnaire woelingen en den slechten toestand van 's lands financiën. Vooral het autocratisch bewind van den minister-president *Franco*, die als een dictator regeerde en elke poging tot verzet hardhandig onderdrukte, deed de verbittering over den treurigen toestand des lands steeds toenemen, en toen de koning met zijn familie den 1sten Februari 1908 van Villa Viçosa naar Lissabon terugkeerde, werd een moordaanslag gepleegd, die den koning en den kroonprins het leven kostte.

Karel I, *Frans Jozef*, keizer van Oostenrijk en koning van Hongarije, werd den 17den Augustus 1887 op het slot Pensenbeug in Neder-Oostenrijk geboren als oudste zoon van aartshertog *Otto* en prinses *Maria Jozefa van Saksen*. Sedert 1892 bewoonde de aartshertogelijke familie het Hradschin te Praag. De jonge *Karel Frans Jozef* ontving zijn opleiding aan het Schottengymnasium te Weenen, reisde in 1901 door de Oostenrijksch-Hongaarsche landen, in 1902 door Frankrijk en legde zich daarna aan de Praagsche universiteit op de studie der rechts- en staatswetenschappen toe. Inmiddels was prins *Karel* in 1903 luitenant geworden in het 1ste ulanenregiment en lag hij sedert 1905 te Kuttenschias in garnizoen. In November 1906 overleed zijn vader en betrok de prins weder het Hradschin, waar hij zijn studiën aan de universiteit hervatte. Zijn oom, kroonprins *Frans Ferdinand*, belastte zich met zijn militaire vorming; hij droeg de oversten *von Dietl* en vrijheer *von Zeidler* op den prins in de hoogere krijgswetenschap in te wijden. In 1909 werd prins *Karel* tot ritmeester en commandant van het 5de escadron Siebener dragonders bevorderd. Den 21sten October 1911 huwde hij te Schwarzau met prinses *Zita*, dochter van wijlen hertog *Robert I van Bourbon-Parma*. Uit dit huwelijk zijn tot dusver geproten: aartshertog *Frans Jozef Otto*, den 20sten November 1912 geboren; prinses *Adelheid* 5 Januari 1914 geboren; aartshertog *Robert*, 8 Februari 1915 geboren en aartshertog *Felix*, 31 Mei 1916 geboren. Na den moord te Sarajevo op aartshertog *Frans Ferdinand* (28 Juni 1914) was prins *Karel* troonopvolger. Als zoodanig werd hij door den keizer met belangrijke opdrachten belast. Den 15den Juli 1915 werd hij tot generaal-majoor, den 12den Maart 1916 tot luitenant-veldmaarschalk en vice-admiraal benoemd. Na het overlijden van *Frans Jozef* (21 November 1916) volgde Karel hem op als keizer van Oostenrijk; de kroning tot koning van Hongarije geschiedde te Boedapest den 30sten December 1916. Keizer *Karel I* en zijn gemalin zijn beiden om hun goedhartigheid bekend.

Karel, eigenlijk *Karel V Leopold*, hertog *van*

Digitized by Google

Lotharingen en generaal der keizerlijke troepen, den 3den April 1643 geboren, werd door zijn oom, hertog *Karel IV van Lotharingen*, tot opvolger bestemd. Met dezen moest hij in 1669, op bevel van *Lodewijk XIV*, Frankrijk verlaten; hij trad in Oostenrijkschen dienst. Vruchteloos deed hij in dat jaar en in 1674 moeite om de Poolsche koningskroon te bekomen. In 1678 trad hij in het huwelijk met *Eleonora Maria*, een zuster van keizer *Leopold* en weduwe van *Michaël*, koning *van Polen*. Hij streed in 1872 tegen de Franschen aan den Rijn en was in 1676 bekleed met het oppenbevel. Daarna voerde hij het oppenbevel in den oorlog tegen de Turken (1683—1688), behaalde de overwinning bij Gran, veroverde Neuhäusel en Ofen en behaalde in 1687 in den belangrijken veldslag bij Mohacz de overwinning. In 1689 voerde hij oorlog tegen Frankrijk en veroverde Mainz en Bonn. Vruchteloos zocht hij bij den Rijksdag zijn aanspraak op Lotharingen te doen gelden. Hij overleed den 18den April 1690 op een reis van Weenen naar Wels.

Karel Theodoor, keurvorst van de Palts en van Beieren, den 11den December 1724 geboren, was de eenige zoon van den paltsgraaf *Johann Christian Josef van Sulzbach*, volgde zijn vader in 1733 in Sulzbach, onder voogdijschap van zijn neef, keurvorst *Karel Philips van de Palts* op, aanvaardde in 1741 zelf de regeering in Sulzbach en ontving na het overlijden van zijn neef de keurvorstelijke waardigheid en de bezittingen Gulik en Berg. In den Oostenrijkschen Successieoorlog sloot hij zich bij *Karel Albert* en den koning van Pruisen aan, in den Zevenjarigen oorlog streed hij tegen *Frederik den Groote*. Toen *Maximiliaan Josef van Beieren* den 30sten December 1777 stierf, nam hij ook bezit van Beieren, waardoor de Beiersche Successieoorlog ontstond, die met den vrede van Teschen in 1779 eindigde. In 1785 werd een ruiling van Beieren tegen België, waartoe *Karel Theodoor* geneigd was, verijdeld door den Vorstenbond onder Pruisens leiding. Door maîtressen en onwettige kinderen omgeven, door pater *Frank*, een dweepzieke biechtvader, bestuurd, door buitenlandsche gunstelingen van het volk gescheiden en aan zingenot verslaafd, verloor hij weldra de toegenegenheid zijner Beiersche onderdanen, zoodat hij zijn residentie van München naar Mannheim verplaatste. Met de zware belastingen, die hij het volk oplegde, bracht hij intusschen vele nuttige inrichtingen tot stand en ondersteunde hij kunsten en wetenschappen. Hij begon meer en meer over te hellen tot het despotisme, en toen in 1796 de Franschen naderden, nam hij de wijk naar Saksen. Hij overleed den 16den Februari 1799.

Karel Eugenius, van 1737 tot 1793 hertog *van Wurtemberg*, den 11den Februari 1728 geboren, volgde in 1737 zijn vader *Karel Alexander* op en stond gedurende zijn minderjarigheid onder voogdijschap, totdat keizer *Karel VII* hem op 16-jarigen leeftijd meerderjarig verklaarde. Bij het uitbarsten van den Zevenjarigen Oorlog bood hij uit eigen beweging aan tegen Pruisen te strijden en viel met een leger van 4000 man in Saksen. De Stenden van Wurtemberg wenddden zich tot de Protestantsche Duitsche mogendheden om bijstand tegen de geldverkwisting van hun vorst, doch eerst in 1770 kwam door tusschenkomst van Pruisen een schikking tot stand tusschen den hertog en zijn onderdanen. Van dien tijd af spande hij zijn krachten in, om door spaarzaamheid en ordelijk bestuur een beteren toestand te scheppen. Hij trachtte den landbouw, vooral de wijncultuur te verbeteren en bevorderde het verkeer door den aanleg van goede wegen. Stuttgart, waar hij de Karelsschool oprichtte, werd de verblijfplaats van uitstekende kunstenaars. Hij bracht de laatste jaren van zijn leven door op het kasteel Hohenheim en overleed aldaar den 24sten October 1793. Zijn eerste gemalin *Elizabeth Frederika Sophia van Baireuth*, met wie hij in 1748 gehuwd was, liet zich in 1756 van hem scheiden. Daarna werd *Franziska Theresia*, een dochter van den vrijheer *von Bernardin*, die met vrijheer *von Leutrum* gehuwd was, zijn minnares. Hij verhief haar tot gravin *von Hohenheim* en liet haar in 1785 als zijn wettige gemalin erkennen.

Karel Frederik, eerste groothertog *van Baden*, de zoon van den erfprins *Frederik van Baden-Durlach*, den 22sten November 1728 te Karlsruhe geboren, volgde in 1738 zijn grootvader markgraaf *Karel Wilhelm* onder voogdijschap op. In 1746 aanvaardde hij zelf het bestuur en regeerde als een vrijzinnig en verlicht vorst. Toen in 1771 ook Baden-Baden met zijn gebied vereenigd werd, hief hij de lijfeigenschap op (1783), bevorderde de volksontwikkeling en bewerkte, dat vele dichters en geleerden aan het Hof kwamen. Ook schreef hij een: „Abrégé des principes de l'économie politique" (1772). In 1785 sloot hij zich bij den vorstenbond aan. In 1796 moest hij met *Moreau* een verdrag sluiten. Bij den vrede van Lunéville verloor hij zijn bezittingen op den linker Rijnoever, doch hij ontving de waardigheid van keurvorst *van Baden* (1803). Bij den vrede van Pressburg kreeg hij de Breisgau en de stad Constanz. In 1806 voegde hij zich als souverein vorst bij den Rijnbond, ontving den titel van groothertog, terwijl zijn gebied wederom belangrijk vergroot werd. Bij zijn overlijden (10 Juni 1811) liet hij een bloeienden staat na van 14 300 v. km. met 430 000 inwoners.

Karel Willem Ferdinand, van 1780 tot 1806 hertog *van Brunswijk*, den 9den October 1735 geboren, ontving zijn eerste opleiding van den abt *Jerusalem* en bezocht daarna het Collegium Carolinum. Bij het uitbreken van den Zevenjarigen Oorlog bracht hij de Brunswijksche troepen bij het vereenigde Engelsch-Hannóveraansche leger en verwierf door zijn moed en beleid de bijzondere gunst van *Frederik den Groote*. Na het eindigen van den oorlog trad hij in het huwelijk met *Augusta*, een dochter van den prins *van Wales* en in 1773 trad hij als infanterie-generaal in Pruisischen dienst. Na den dood van zijn vader (26 Maart 1780) aanvaardde hij het bewind. In 1787 trok hij aan het hoofd van een Pruisisch leger naar de Nederlanden om het gezag van den erfstadhouder te handhaven. In den oorlog tegen Frankrijk in 1792 was hij opperbevelhebber van het Pruisische leger. Hij vaardigde het bekende manifest van Coblenz uit, dat in

Digitized by Google

Frankrijk groote verbittering wekte. Het Pruisische leger moest na de kanonnade bij Valmy terugtrekken. In 1793 versloeg de hertog *Moreau* bij Pirmasens en *Hoche* bij Kaiserslautern; hij moest echter voor de legers van *Pichegru* en *Hoche* terugtrekken. In 1794 legde *Brunswijk* het oppercbevel neder. Van dien tijd af tot aan het ongelukkig jaar 1806 wijdde hij zich onverdeeld aan het welzijn van zijn land. In 1806 werd hij opnieuw opperbevelhebber van het Pruisische leger. In den slag bij Auerstädt verloor hij door een schot het gezicht; hij overleed den 10den November 1806.

Karel Frederik Augustus Willem, een zoon van hertog *Frederik Willem van Brunswijk*, den 30sten October 1804 te Brunswijk geboren, vertrok met zijn moeder en met een jongeren broeder na den slag bij Jena naar Zweden, en ging na het overlijden zijner moeder naar Engeland. Na den dood van zijn vader in 1815, kwam hij onder voogdijschap van den lateren koning *George IV van Engeland;* hij leidde in het buitenland een wild en losbandig leven. Toen hij meerderjarig was geworden en het bestuur had aanvaard (1823), verwijderde hij zijn beste raadslieden en regeerde zeer willekeurig. Hij was uiterst wraakzuchtig jegens zijn tegenstanders, zocht bovenal het gezelschap van tooneelspelers en paarde aan groote geldzucht een verregaande losbandigheid. Toen eindelijk de Bondsdag zich met de belangen van Brunswijk begon te bemoeien (1829), begaf zich de hertog naar Frankrijk, terwijl het bestuur des lands in handen bleef van zijn gunsteling *Bitter*. Door de Juli-omwenteling uit Brussel verdreven, keerde hij in 1830 heimelijk naar Brunswijk terug, waar den 7den September een opstand uitbarstte, die hem den troon deed verliezen. Vruchteloos zocht hij hulp in Engeland, en trachtte hij het volk door de belofte van vrijzinnige instellingen te paaien. De agnaten en de Duitsche Bond verklaarden hem ongeschikt voor de regeering, welke in April 1831 aan zijn broeder *Wilhelm* werd opgedragen. Niettemin was hij er steeds op bedacht, zich weder meester te maken van Brunswijk. In 1832 werd hij uit Frankrijk verbannen en naar Zwitserland gebracht. Hij overleed den 18den Augustus 1873 te Genève, aan welke stad hij zijn rijke nalatenschap, waaronder vooral kostbare diamanten niet, onder de verplichting voor hem een ruiterstandbeeld op te richten.

Karel Augustus, groothertog *van Saksen-Weimar-Eisenach*, een zoon van hertog *Ernst Augustus Constantijn*, werd den 3den September 1757 geboren. Gedurende zijn minderjarigheid stond hij onder voogdij van zijn grootvader, hertog *Karel van Brunswijk-Lüneburg*. Zijn moeder *Amalia van Brunswijk* gaf hem een uitstekende opvoeding. Op een reis naar Frankrijk en Zwitserland leerde hij in 1774 *Goethe* kennen, met wien hij een innige vriendschap sloot en dien hij, nadat hij in 1775 zelf de regeering aanvaard had, aan zijn hof riep. Hij huwde in hetzelfde jaar met prinses *Louise van Hessen-Darmstadt*, nam in 1791 dienst in het Pruisische leger, woonde de veldtochten bij aan den Rijn en werd in 1797 bevorderd tot luitenant-generaal. Na den slag bij Jena nam hij zijn ontslag, keerde terug naar zijn land, voegde zich bij den Rijnbond en ontving in 1808 een bezoek van *Napoleon* en *Alexander*. In November 1813 sloot hij zich aan bij de Verbonden Mogendheden. Bij het Congres van Weenen werd zijn gebied uitgebreid en tot een groothertogdom verheven. Ook nam hij deel aan den veldtocht van 1815. Na den vrede trachtte hij de welvaart en de ontwikkeling in zijn land met kracht te bevorderen. Hij voerde er een constitutie in en beschermde de vrijheid van drukpers, totdat het Wartburgfeest aanleiding gaf tot beperking. Het gouden feest van zijn regeering was een volksfeest. Op een reis van Berlijn naar Weimar overleed hij plotseling den 14den Juni 1828 te Graditz bij Torgau. Hij stond met de bekendste dichters van zijn tijd in betrekking, zoodat Weimar door hem het middelpunt van kunst is geworden. Hij was bekend met *Goethe, Herder, Wieland, Schiller, Voigt, Einsiedel, Knebel, Musäus* enz. Alle takken van inwendig bestuur werden onder zijn regeering herzien en talrijke misbruiken afgeschaft. Ook beschermde hij de universiteit te Jena. Zijn briefwisseling met *Goethe* is in het licht gegeven.

Karel Frederik, van 1828 tot 1853 groothertog *van Saksen-Weimar-Eisenach*, een zoon van *Karel Augustus*, den 2den Februari 1783 geboren, huwde in 1804 met *Maria Paulowna*, een dochter van czaar *Paul*. Hij volgde het voetspoor van zijn vader, regeerde echter spaarzamer, droeg zorg voor de kerk en het onderwijs, voor landbouw, handel en nijverheid, terwijl hij met geestdrift de zaak van het Tolverbond bevorderde. Toen in 1848 ook te Weimar het volk in beweging geraakte, wist de groothertog daaraan een einde te maken, zoowel door zijn persoonlijken invloed als door het invoeren van onderscheiden liberale hervormingen, welke ook later, bij de algemeene reactie der naburen, bleven bestaan. Hoewel hij van verschillende zijden werd aangespoord om de verleende vrijheden in te trekken, bleef hij ze met kracht handhaven en bevestigde ze in 1850 door een gemeentewet. Hij overleed den 8sten Juli 1853. Hij liet een zoon en twee dochters na. Zijn dochter *Augusta* was gehuwd met keizer *Wilhelm I*.

Karel Alexander, van 1853 tot 1901 groothertog *van Saksen-Weimar-Eisenach*, een zoon van *Karel Frederik*, werd den 24sten Juni 1818 te Weenen geboren, studeerde aan de hoogescholen te Jena en te Leipzig, diende eenige jaren te Breslau bij een regiment Pruisische kurassiers, ondernam verschillende groote reizen en trad in 1842 in het huwelijk met prinses *Wilhelmina Maria Sophia*, een dochter van *Willem II*, koning der Nederlanden, die evenals haar echtgenoot veel deed voor de bevordering van kunsten en wetenschappen. Hij liet o. a. den Wartburg restaureeren, stichtte te Weimar een kunstschool en een museum en verkeerde veel met kunstenaars en geleerden. Hij regeerde in liberalen geest en overleed den 5den Januari 1901. Hij werd opgevolgd door zijn kleinzoon *Wilhelm Ernst*.

Karel *Lodewijk Johan*, hertog *van Teschen*, aartshertog *van Oostenrijk*, keizerlijk generaal-veldmaarschalk en derde zoon van keizer *Leopold II*, den 5den September 1771 te Florence gebo-

Digitized by Google

ren, trad in 1792 in dienst, nam deel aan den slag bij Jemappes en werd in 1793, na de heroovering van België, stadhouder-generaal der Nederlanden. In 1794 streed hij bij Landrecy en Fleurus. Nadat hij in 1796 rijksveldmaarschalk en oppenbevelhebber der Oostenrijksche troepen aan den Rijn was geworden, streed hij bij Rastadt voorspoedig tegen *Moreau*, versloeg *Jourdan* bij Teining, Ambeng en Würzburg, noodzaakte de Franschen over den Rijn terug te trekken en veroverde Kehl. Na het vruchteloose Congres te Rastadt werd de aartshertog in 1799 opnieuw aan het hoofd van het Rijnleger geplaatst, versloeg *Jourdan* in verschillende gevechten, maar moest zich na de overwinning van *Massena* op *Korsakof* bij Zurich tot de beveiliging van Zwaben bepalen. Na zijn aftreden als oppenbevelhebber in Maart 1800 werd hij benoemd tot gouverneur-generaal van Bohemen, maar reeds in December, na den noodlottigen slag bij Hohenlinden, moest hij zich weder met het oppenbevel belasten. Wel gelukte het hem *Moreau* eenigen tijd op te houden, doch den 25sten December moest hij te Steyer een wapenstilstand sluiten, die den 9den Februari 1801 gevolgd werd door den vrede van Lunéville. Na werd hij benoemd tot voorzitter van den Hofkrijgsraad, met opdracht het leger te reorganiseeren. In 1805 werd hij minister van Oorlog en in den strijd tegen Frankrijk, welke in dat jaar ontstond, voerde hij bevel over de Oostenrijksche troepen in Italië. Na de nederlagen der Oostenrijkers in Duitschland volbracht hij in den nacht van den 1sten op den 2den November zijn meesterlijken terugtocht van den linkeroever der Etsch naar Kroatië. Hij werd generalissimus van het geheele Oostenrijksche leger en minister van Oorlog met onbeperkte volmacht. In den oorlog van 1809 behaalde hij de overwinning in den roemrijken slag bij Aspern en Esling. Hij gebruikte echter deze overwinning niet tot een beslissende onderneming, zoodat *Napoleon* tijd had om zijn verlies te herstellen en bij Wagram de Oostenrijkers te verslaan. Kort daarna nam de aartshertog zijn ontslag en vestigde zich eerst te Teschen en later te Weenen. Na den terugkeer van *Napoleon* uit Elba was hij eenigen tijd gouverneur van Mainz. Hij overleed den 30sten April 1847. Wegens zijn talenten en zijn karakter genoot hij de algemeene achting. In 1860 werd te Weenen een ruiterstandbeeld van hem, door *Fernkorn* ontworpen, onthuld. Een verzameling van zijn krijgskundige geschriften te zamen in 1862 in het licht verschenen. Tot deze behooren: „Grundsätze der Strategie, erläutert durch die Darstellung des Feldzugs von 1796 in Deutschland" (3 dln., 1814) en „Geschichte des Feldzugs von 1799 in Deutschland und der Schweiz" (2 dln., 1819). Een bloemlezing uit die geschriften werd bezorgd door vrijheer *von Waldstätten*. Uit zijn huwelijk met prinses *Henriette van Nassau-Weilburg* waren hem vier zoons en twee dochters geboren.

Literatuur: Zeissberg, Erzherzog Karl von Oesterreich, ein Lebensbild (Weenen 1895); *Von Angeli*, Erzherzog Karl von Oesterreich als Feldherr und Heeresorganisator u. s. w. (Weenen 1896—1897; 2 dln.); *Ommen*, Die Kriegführung des Erzherzogs Karls (Berlijn 1900); *Menge*, Die Schlacht von Aspern 1809 (Berlijn 1900); *Holtzheimer*, Erzherzog Karl bei Wagram (Berlijn 1904).

Karel Lodewijk, aartshertog *van Oostenrijk*, den 30sten Juli 1833 geboren, jongere broeder van keizer *Frans Jozef I*, werd in 1855 stadhouder van Tirol, maar legde dit ambt in 1861 bij het begin van het constitutioneele tijdperk neer. Hij maakte zich verdienstelijk ten opzichte van de kunst en vertegenwoordigde den keizer somtijds bij bezoeken aan buitenlandsche Hoven. Zijn eerste gemalin, prinses *Margareta van Saksen*, overleed in 1858 kinderloos; zijn tweede echtgenoote, prinses *Annunciata van Sicilië*, die in 1871 overleed, schonk hem vier kinderen; sedert 1873 was hij met aartshertogin *Maria Theresia*, een dochter van prins *Miguel van Portugal*, gehuwd. Zijn oudste zoon, aartshertog *Frans Ferdinand*, den 18den December 1863 te Graz geboren, is als Oostenrijksch troonopvolger den 28sten Juni 1914 te Serajewo vermoord. De tweede zoon, aartshertog *Otto Frans Jozef*, den 21sten April 1865 te Gratz geboren, huwde in 1886 met prinses *Maria Josefa van Saksen;* hij is luitenant-veldmaarschalk. Een derde zoon, *Ferdinand Karel Lodewijk*, den 27sten December 1868 geboren, is generaal-majoor en commandant van de 18de infanterie-brigade. Aartshertog *Karel Lodewijk* overleed den 19den Mei 1896 te Weenen.

Karel, *Frederik August*, hertog *van Mecklenburg*, infanterie-generaal in den Pruisischen dienst, een halfbroeder van koningin *Louise van Pruisen*, den 30sten November 1785 te Hannover geboren, bezocht van 1801 tot 1803 de école militaire en daarna de militaire academie te Berlijn en werd in 1805 majoor bij de garde. Hij streed bij Auerstädt, Lützen en Bautzen, werd in 1813 bevorderd tot generaal-majoor, klom op tot den rang van luitenant-generaal en was daarna kommandant van het korps der gardes en grenadiers. In 1827 werd hij tot president van den Staatsraad benoemd en oefende, vooral na den dood van *Hardenberg*, veel invloed in reactionnairen zin uit op de regeering. Hij overleed den 21sten September 1837. Van zijn hand is het blijspel: „Die Isolierten" en het treurspel „Der ewige Jude", die onder het pseudoniem *Weiszhaupt* verschenen.

Karel *Theodoor Maximiliaan August*, tweede prins van Beieren, den 7den Juli 1795 te München geboren, was de tweede zoon van *Maximiliaan I Jozef*, koning van Beieren. Hij werd in 1813 generaal-majoor, nam deel aan den slag bij Hanau, werd divisie-generaal, belegerde in 1814 Belfort met de Russen en Oostenrijkers en onderscheidde zich bij Arcis-sur-Aube en Fère-la-Champenoise. Na den vrede was hij commandant van München, doch nam in 1822 zijn ontslag. Eerst na den dood van prins *Wrede*, in 1838, nam hij het opperbevel over het Beiersche leger op zich. In 1841 werd hij veldmaarschalk en inspecteur-generaal van het leger en trok in 1866 als bevelhebber van het 7de en 8ste korps van het Bondsleger ten strijde. Na den vrede van Praag keerde hij tot het ambteloos leven terug. Hij overleed door een val van zijn paard den 16den Augustus 1875.

Digitized by Google

Karel Eduard, hertog *van Saksen-Koburg* en *Gotha*, hertog *van Albany*, werd na den dood van zijn vader, hertog *Leopold van Albany* (de vierde zoon van prins *Albert* en koningin *Victoria*), den 19den Juli 1884 te Claremont geboren. Zijn moeder was prinses *Helena van Waldeck*. Na den dood van den erfprins *Alfred* (den 6den Februari 1899) werd hij tot troonopvolger gekozen, en den 30sten Juli 1900 volgde hij zijn oom onder regentschap van den erfprins *Ernst van Hohenlohe-Langenburg* op. In Potsdam ontving de prins zijn militaire opleiding; hij studeerde vervolgens aan de universiteit te Bonn en werd daarna luitenant in het 1ste Garderegiment te Potsdam. Den 19den Juli 1905 aanvaardde hij zelf de regeering.

Karel Emanuël I, *de Groote*, van 1580 tot 1630 hertog *van Savoye*, de zoon en opvolger van *Emanuël Philibert*, den 12den Januari 1562 geboren, volgde, door zijn huwelijk met *Catharina*, een dochter van *Philips II*, aanvankelijk de politiek van Spanje. Door de inwoners van Provence tegen *Hendrik IV* te hulp geroepen, bezette hij Barcelonette, Antibes en Fréjus en trok in November 1590 Aix binnen. Er werden echter schikkingen getroffen en de vrede van Lyon (1601) maakte een einde aan den strijd. Daarna verbond hij zich met Frankrijk en Venetië, om perk te stellen aan de overmacht van Spanje in Italië. Toen kort daarna Frankrijk vrede sloot met Spanje zonder zich om den hertog te bekreunen, voegde deze zich bij de *Habsburgers* en zocht zijn aanspraken op Montferrat met de wapens te doen gelden. Gedurende dezen oorlog, waarin de Franschen geheel Savoye veroverden, overleed *Karel* den 20sten Juli 1630. Hij bevorderde kunsten en wetenschappen en liet paleizen en kerken bouwen. Zijn grenzenlooze eerzucht echter, die zich zelfs tot de keizerskroon uitstrekte, bracht zijn volk geen geluk aan.

Karel II, hertog *van Parma*, eigenlijk *Lodewijk Ferdinand Karel van Bourbon*, infant van Spanje, den 23sten December 1799 geboren, was een zoon van den koning van Etrurië en van *Maria Louisa*, een dochter van *Karel IV*, koning van Spanje, onder wier voogdij hij koning van Etrurië werd, welk land echter in 1807 bij Frankrijk werd gevoegd. Na *Napoleon's* val werd het hertogdom Lucca hem teruggegeven, terwijl zijn aanspraken op Parma, Piacenza en Guastalla erkend werden. In 1820 huwde hij met *Maria Theresia*, een dochter van *Victor Emanuël*, koning van Sardinië. In 1847 werd hij hertog van Parma, Piacenza en Guastalla, doch verliet zijn hertogdom in 1848, nadat hij een regentschap had ingesteld, deed in 1849 te Weisstropp in Saksen afstand van het bewind ten behoeve van zijn zoon en overleed te Nizza den 17den April 1883.

Karel III, hertog *van Parma*, eigenlijk *Ferdinand Karel van Bourbon*, de zoon van *Karel II*, en *Maria Theresia van Sardinië*, den 14den Januari 1823 geboren, aanvaardde van uit Londen het bewind. Om zijn zucht naar uitspattingen te bevredigen, verkocht hij de staatsdomeinen aan den Engelschman *Ward* en bezwaarde het land met gedwongen leeningen. Op zijn bevel werd het openbaar onderwijs afgeschaft, en militaire rechtbanken vervolgden niet alleen de vrijzinnigen, maar allen, die hem durfden weerstreven. Den 27sten Maart 1854 werd hij op straat vermoord. Hij was gehuwd met *Louisa Maria Theresia van Bourbon*, een zuster van den graaf *van Chambord*. Zij voerde de regeering voor haar zoon *Robert*, den 9den Juli 1848 geboren, moest het land verlaten en overleed te Venetië den 1sten Februari 1864.

Karel *Eitel Friedrich Zéphyrin*, prins, later koning van Roemenië. Zie *Carol I.*

Karel, hertog *van Gelder*, ook *Karel van Egmond* geheeten, een zoon van *Adolf*, hertog *van Gelder*, en *Catharina van Bourbon*, den 9den November 1467 te Arnhem geboren, bevond zich onder de bescherming van *Reynier van Broekhuyzen* te Nijmegen, toen deze stad belegerd en ingenomen werd door *Karel den Stoute*, die hem en zijn zuster naar Gent liet brengen, kwam vervolgens onder het toezicht van *Maximiliaan van Oostenrijk* en werd bij diens kroningsfeest te Aken tot ridder geslagen. In 1487 streed hij met *Maximiliaan* tegen Frankrijk en geraakte in den noodlottigen slag van Bethune krijgsgevangen. Nu verkeerde *Karel* gedurende 5 jaren aan het Fransche Hof; *Maximiliaan* hield intusschen Gelderland in bezit. Algemeen was de vreugde in Gelderland, toen *Karel* zijn vrijheid herkreeg; hij werd er in 1492 bijna overal gehuldigd. Hierdoor ontstond een voor het hertogdom noodlottige oorlog tegen het machtige Oostenrijksche Huis, die 50 jaar duurde. Te vergeefs trachtte Gelderland de éénwording der Nederlandsche gewesten tegen te gaan en zijn positie als klein onafhankelijk staatje te handhaven. *Karel's* beroemde veldheer was *Maarten van Rossem* (zie aldaar). Eerst moest *Karel* strijden tegen zijn bloedverwant *Frederik van Egmond* en toen tegen hertog *Albrecht van Saksen*. Wel werd bij het Bestand van Grave (1494), nadat *Maximiliaan* het bewind over de Nederlanden aan *Philips* had opgedragen, vastgesteld, dat de aanspraak van *Karel* op het hertogdom Gelder aan de beslissing der keurvorsten zou worden overgelaten, doch in hun ongunstige uitspraak wilde *Karel* niet berusten. *Maximiliaan* sloeg vruchteloos het beleg voor Nijmegen en *Karel* maakte zich stommenderhand meester van Nijkerk op de Veluwe. De keizer sloot een verbond met de hertogen *Van Gulik* en *Kleef* en verscheen met een aanzienlijke macht op Geldersch grondgebied, *Karel* werd bijgestaan door *Lodewijk XII*, koning van Frankrijk, totdat eindelijk in 1499 een bestand van één jaar tusschen *Karel* en aartshertog *Philips* eenige rust verschafte. Nu deed *Karel* een tocht naar Frankrijk, doch bevond zich weldra weder in oorlog tegen den hertog *van Kleef;* een verdrag met *Philips van Oostenrijk* werd in 1503 verbroken. De oorlog was ongunstig voor de Gelderschen. Bij een nieuwe overeenkomst verbond *Karel* zich *Philips* naar Spanje te vergezellen, doch toen hij te Antwerpen de daarvoor bestemde 3000 goudgulden ontvangen had, vertrok hij heimelijk naar Gelderland, verbrak de gemaakte schikking, veroverde verschillende steden, deed een inval in Holland en Brabant en beproefde zelfs tot tweemaal toe een aanval op Amsterdam. Bij zijn aftocht bleef hij in het bezit van Weesp en van het

Digitized by Google

slot te Muiden. Gedurig vatte hij de wapens weder op en doorgaans met goed gevolg. De stad Utrecht koos hem tot beschermheer, en in 1512 trok hij naar Amstendam, waar hij de voorstad buiten de St. Antoniepoort veroverde en een groot aantal schepen vernielde, maar in 1513 sloot hij een vierjarig bestand met landvoogdes *Margareta*. Zijn oorlogzuchtige geest kende echter geen rust, zoodat hij nog in 1513 met 6000 man naar Italië trok, om *Lodewijk XII* bij te staan in zijn strijd tegen den keizer van Duitschland, den paus en de Zwitsers. Weldra streed hij weder in zijn eigen land ter uitbreiding van zijn gebied, en toen er oneenigheid ontstond tusschen *George*, hertog *van Saksen*, en *Edzard*, graaf *van Oost-Friesland*, over de heerschappij in Groningen, snelde hij *Edzard* te hulp met het oogmerk zelf de heerschappij in Groningen en Friesland te verwerven. Dit gelukte in Groningen (zie *Groningen, Geschiedenis*), terwijl men ook in Friesland, waar men het Saksisch bewind moede was, Sneek, Bolsward, Sloten enz. bemachtigde (zie *Friesland, Geschiedenis*). In 1518 trad *Karel* in het huwelijk met *Elizabeth*, een dochter van *Hendrik*, hertog *van Brunswijk-Luneburg*. Hij sloot in 1524 een bestand, dat in 1527 eindigde, en voerde weder oorlog, waarin hij doorgaans het onderspit dolf, totdat den 3den October 1528 op voor hem harde voorwaarden de vrede tot stand kwam met *Karel van Oostenrijk*, keizer van Duitschland. Uit haat tegen het Oostenrijksche Huis verbrak hij dien nogmaals, doch wend bij den vrede van den 10den October 1536 cijnsbaar aan zijn machtigen tegenstander. Nogmaals greep hij naar het zwaard en wierf in 1537 krijgsvolk in Westfalen, om een inval te doen in Groningen en Overijsel, doch zijn aanslag op Harderwijk mislukte en daarmede de geheele onderneming. Daar hij geen wettige nakomelingen had en het denkbeeld hem griefde, dat zijn landen aan het keizerrijk zouden vervallen, wilde hij de Geldersche edelen en steden dwingen den koning van Frankrijk als hun heer te huldigen. Dit vond echter weinig bijval; er ontstond een binnenlandsche oorlog, en alleen Arnhem bleef hem getrouw. Hij moest dus van zijn plan afzien en *Willem*, hertog *van Kleef* en *Gulik*, door de Staten tot zijn opvolger gekozen, als beschermheer van het land erkennen. Hij overleed korten tijd daarna te Arnhem den 30sten Juni 1538. Hij is aldaar in de St. Eusebiuskerk bijgezet, waar een praalgraf voor hem werd opgericht.

Karelië is de naam van een voormalig landschap, dat Z.O. Finland en een deel van de gouvernementen Petersburg, Olonez en Archangelsk tot aan de Karelische kust der Witte Zee omvatte. Bij den vrede van Wiborg is het aan Rusland afgestaan en vormt hoofdzakelijk het tegenwoordige gouvernement Wiborg.

Kareliërs zijn de bewoners van het vroegere Karelië (zie aldaar). Zij vormen een tak der eigenlijke Finnen. Het zijn meest landbouwers, doch ook schippers, vischers en veefokkers.

Karelsagen. Zie *Karolingsche sagen*.

Karelsorden zijn er tegenwoordig drie in Europa:

Orde van Karel den Heilige, door *Karel III* van Monaco den 15den Maart 1858 gesticht, bestaat uit vijf klassen, evenals het Legioen van Eer. Het ordeteeken is een gouden wit geëmailleerd kruis met roode randen. De acht punten zijn van gouden ballen voorzien. Op het roode middenschild staan twee C's, de naamletter van den vorst onder een kroon en omgeven door het randschrift „*Princeps et Patria*" („Vorst en Vaderland"). Het kruis hangt aan een gouden kroon en wordt aan een rood en wit lint gedragen.

Orde van Karel XIII van Zweden, werd den 27sten Mei 1811 door koning *Karel XIII* tot aanmoediging en belooning van burgerlijke deugd gesticht. Zij bestaat uit één klasse en is bestemd voor leden van de vrijmetselaarsorde in Zweedsche loges. Het ordeteeken is een rood, in goud gevat kruis met de koningskroon. In het middenschild omsluiten twee C's het getal XIII, terwijl de keerzijde een G in een gouden driehoek (het teeken der vrijmetselaars) vertoont. De orde wordt aan een rood lint om den hals gedragen.

Orde van Karel den Derde, werd den 19den September 1771 ter eere der onbevlekte Ontvangenis van de Maagd *Maria* door *Karel III* van Spanje gesticht. In 1804 werd zij door *Karel IV* veranderd, in 1808 door *Jozef Napoleon* opgeheven, en in 1814 door *Ferdinand VII* hersteld. Zij is bestemd voor Spaansche edelen, die door deugd en verdiensten uitmunten. Zij bestaat uit 4 klassen en wordt verleend als grootkruis, commandeurskruis 1ste en 2de klasse en als ridderkruis. Het ordeteeken is een achthoekig gouden kruis met ballen op de hoeken en gouden leliën tusschen de blauw geëmailleerde, wit en goud gerande balken; het middenschild vertoont de maagd Maria op een zilveren sikkel, de keerzijde het getal III met ineengeslingerde C's. Beide zijden hebben als randschrift „*Virtuti et merito*" („Voor dapperheid en verdienste"). De orde hangt aan een lauwerkrans en wordt aan een blauw-wit-blauw lint gedragen.

Karen (in het Zweedsch *Botner*, in de Pyreneeën *Oules*, in Noord Engeland *Coombs*, in Schotland en Ierland *Corries*, in Wales *Cums*) zijn ketteldalen in het hooggebergte, meest onder de waterscheiding, doch in elk geval op de hoogere deelen der bergbellingen gelegen. De bodem der karren is bekkenvormig, de rand steil. Zij bezitten meestal een kloofvormigen uitgang en komen slechts voor in streken, waar vroeger gletschers waren; hun ontstaan is aan het ijs te danken. Zeer vaak vindt men in een karr een meer en is de bodem rotsachtig, soms ook is deze begroeid met gras en dient dan als alpenweide. Het woord karr komt in het Duitsch in samengestelde namen van bergen, gletschers en gedeelten van bergen voor, bijv.: „Gemskarkogel", „Tischkar", „Glochenkarkopf" enz.

Karen is de naam van een volksstam in Achter-Indië, in Tenasserim, Siam, Pegoe en in de boschachtige streken van Arakan en Opper-Birma, tot aan de grens van Siam. Naar hun taal, waarvan nog niet uitgemaakt is, welke plaats zij in de groep der Achter-Indische talen inneemt, worden zij in drie stammen verdeeld. Zij hebben een kleine, krachtige gestalte en gelijken, wat de plaatsing der oogen en het ge-

Digitized by Google

laatstype betreft, op de Chineezen. Naar hun overlevering hebben zij zich in de 4de of 5de eeuw n. Chr. van uit Yunnan in hun tegenwoordig gebied gevestigd. Terwijl een groot gedeelte zich onder Britsche heerschappij in de vlakten op den landbouw toelegt, verkeert een ander deel in de bergen in den oorspronkelijken ruwen, zwervenden toestand. De meeste Karen zijn Boeddhisten, vele belijden een natuurgodsdienst, terwijl ongeveer 70 000 door Amerikaansche en Engelsche zendelingen tot het Christendom bekeerd zijn.

Karimata-eilanden is de naam van een eilandengroep op de westkust van Borneo. Het voornaamste is Groot-Karimata met de kampong Palembang.

Deze eilandengroep maakt een onderdeel uit van het landschap Soekadana, ressorteerende onder de residentie Wester Afdeeling van Borneo. De bevolking is gering in aantal en houdt zich voornamelijk bezig met vischvangst en de bewerking van op het eiland gedolven ijzer. De eilandbewoners bestaan uit rajats van Lingga en uit volkplanters van Siak. De laatsten staan onder een door het Gouvernement erkend opperhoofd, dat den titel voert van Tengkoe Panglima Besar; dit opperhoofd stelt de hoofden aan, die het bestuur voeren over de Linggaleezen. De Tengkoe Panglima Besar is geheel onafhankelijk van den vorst van Soekadana en staat in rechtstreeksche betrekking tot den Nederlandschen posthouder.

Karimon, een afdeeling van de residentie Riouw en Onderhoorigheden, aan den zuidelijken ingang van de Straat van Malaka gelegen, bestaat uit een aantal, gedeeltelijk onbewoonde, eilanden. De grootste eilanden zijn Koendoer, Karimon besar, Belat, Boeroe, Papan, Karimon ketjil of Karimon anak, Degong, Parit, Oengar en Toelang, die meest vlak of zacht golvend zijn. Karimon besar bezit eenige bergtoppen, terwijl Karimon ketjil in zijn geheel een bergland vormt. Rivieren komen er niet voor, wel bergbeken en in de vlakkere streken een aantal soengei's. De bodem is over het geheel vruchtbaar; van de weelderige bosschen zijn er vele geveld; waar de bodem niet bebouwd is, wisselen alang-alang, lage bosschen en struikgewas met elkander af en langs de kusten treft men rizophorenwouden aan. Op Karimon Besar en Koendoer wordt tin aangetroffen. De opbrengst beteekent echter niet veel. De voornaamste plaatsen zijn de hoofdplaats Tandjong Balei, Meral en kampong Pedas op Karimon besar, Boeroe op het eiland van dien naam en Tandjong Batoe, Gading en Sawang op Koendoer. De bevolking is uit Chineezen en inlanders, hoofdzakelijk Maleiers, samengesteld. De inlanders wonen langs den kustzoom en op enkele andere plaatsen; het binnenland van de grootere eilanden is door de Chineezen, die alle landbouwondernemingen in handen hebben, in bezit genomen. Ofschoon het aantal inlanders bijna tweemaal zoo groot is als het aantal Chineezen, is het land toch veeleer Chineesch dan Maleisch te noemen. Op de eilanden wordt voornamelijk zwarte peper geteeld, de gambircultuur is, hoewel toenemend, van minder beteekenis. Ook de sagoteelt is vrij uitgebreid. De inlanders houden zich bezig met de vischvangst en het kappen van brandhout. Op het eilandje Seraja kweeken zij veel ananassen.

Karinthië (Kärnthen), een hertogdom en Kroonland der Oostenrijksche monarchie (zie de kaarten bij *Oostenrijk*), grenst aan Salzburg, Stiermarken, Krain, Görz en Gradiska, Italië en Tirol en telt op 10 327 v. km. (1910) 396 200 inwoners. De bodem is grootendeels bergachtig en heeft lange uitgestrekte dalen, die zich slechts hier en daar tot vlakten verbreeden. Het Dravedal loopt van het westen naar het oosten door dit land en scheidt de gebergten in twee groote groepen, n. l. het gebied van de gneisalpen en het gebied van de zuidelijke kalkalpen. Tot het eerste gebied behooren de Hohe Tauern, de Gurktaler en de Lavanttaler Alpen, tot het tweede gebied de Karnische Alpen en de Karawanken. De voornaamste rivier is de Drave, die bijna alle andere rivieren van Karinthië in zich opneemt. Ook zijn er onderscheidene meren. Het klimaat is in het gebergte ruw en in de dalen zacht. De bevolking, die niet snel in aantal toeneemt, bestaat voor 75 % uit Duitschers en voor het overige uit Slowenen en belijdt, met uitzondering van 24 299 Protestanten den R.-Katholieken godsdienst. De bodem wordt hoofdzakelijk als weiland, verder als tuingrond en bouwland gebruikt, terwijl men er veel bosch aantreft. Er worden schapen, runderen, geiten en zwijnen gefokt. De bodem levert veel lood, ijzer, zink en bruinkolen. Er zijn talrijke fabrieken, en de handel wordt zeer bevorderd door goede kunstwegen en spoorwegen. Men vindt er een groot aantal scholen van lager onderwijs, een paar gymnasia, een onderwijzerskweekschool, een paar landbouwscholen, een mijnbouwschool enz. Het bestuur van het land berust op de verordening van den 26sten Februari 1861. De Landdag telt 37 leden, terwijl 10 afgevaardigden naar den Oostenrijkschen Rijksdag worden gezonden. De hoofdstad is Klagenfurt.

De naam Karinthië is afkomstig van het Keltische volk der Carni, dat de hooge rotstoppen (carn, cornu, Körner, horens) bewoonde. Het behoorde in den tijd van *Augustus* tot Noricum en vervolgens tot het Romeinsche rijk. Dat volk smolt samen met andere stammen, inzonderheid met de Slaven, zoodat Karinthië waarschijnlijk tot het Slavisch rijk Karantania, dat door den Frank *Samo* gesticht werd, behoord heeft.

In 788 voegde *Karel de Groote* Karinthië bij zijn rijk, bij het verdrag van Verdun kwam het aan *Lodewijk den Duitscher* en in 876 aan diens zoon *Karlman*. Deze benoemde zijn onwettigen zoon *Arnulf* tot *hertog van Karinthië*.

In het begin van de 10de eeuw behoorde Karinthië tot Beieren, totdat keizer *Otto II* in 967 het daarvan afscheidde en als een afzonderlijk hertogdom, vermeerderd met het markgraafschap Istrië en bijna geheel Friaul, toekende aan *Hendrik I*, den neef van *Arnulf*, *hertog van Beieren*. Na zijn dood behoorde het gebied aan hertogen uit verschillende stamhuizen, waarvan geen enkele zich lang kon staande houden. In 1286 werd het door den keizer toegekend aan *Meinhard*, graaf *van Tirol*, onder voorwaarde, dat het na het uitsterven der mannelijke lijn aan Oosten-

Digitized by Google

rijk zou vervallen. Dit geschiedde in 1335, en na dien tijd is Oostenrijk in het bezit gebleven van Karinthië. Het wordt verdeeld in Opper- en Neder-Karinthië. Het laatste behoorde in 1809 tot de Illyrische provinciën, die aan Frankrijk onderworpen waren. Het werd echter in 1813 heroverd en in 1816 bij het koninkrijk Illyrië gevoegd. Sedert 1849 vormt het een afzonderlijk kroonland.

Karische golf is het Z.-O. gedeelte van de Kara-Zee (zie aldaar).

Karische poort is de naam voor de straat tusschen Nova-Zembla en het eilandje Waigatej.

Karkiet, is de naam van een paar soorten vogels, die tot het geslacht der Rietzangers *(Acrocephalus)* behooren. De karkiet heeft zijn naam ontvangen naar het geluid, dat hij maakt. Eigenaardig is de nestbouw van dezen bruin gekleurden zanger. Het nest is namelijk aan rietstengels bevestigd, waarvan een 4- of 5-tal door de wanden van het nest heenloopen. Men onderscheidt de *groote* en de *kleine Karkiet*.

Karlfeldt, *Erik Axel*, een Zweedsch lyrisch dichter, in Juli 1864 te Folkärna geboren, studeerde te Upsala en was eerst werkzaam als leeraar aan een gymnasium te Djursholm, daarna aan de Dalekarlische volkshoogeschool, maar werkte later als beambte in bibliotheken. Zijn dichtbundels zijn: „Vildmarks-och Kärlekssvisor" (2de druk 1902), „Fridolins visor" en „Fridolins lustgård", „Flora och pomona" (1907), „Fridolins poesi och dalmålningar på rim (1909). Met *Heidenstam* en *Fröding* is hij de eerste lyrische dichter van Zweden.

Karli, een Boeddhistische grottempel uit de tweede eeuw na Christus, aan den weg van Bombay naar Puna, is een van de oudste en belangrijkste bouwvallen van Indië. De ingang bevindt zich 771 m. boven de oppervlakte der zee, de rotswand heeft een hoogte van 260 m. Voor de voorhal bevindt zich de kolossale leeuwenzuil, zoo genoemd naar de vier leeuwen, die het kapiteel kronen. Een breede ingang leidt naar een groote hal met de hoofdbeuk, die van elk der beide zijbeuken door 16 zuilen gescheiden is. Op elke zuil ziet men op de platen boven de kroonlijsten twee knielende olifanten en ieder van deze draagt twee menschelijke gedaanten met opgeheven armen. In de middenbeuk verheft zich een steenen stupa of reliquiënkist. Het daarboven geplaatste zonnescherm en de zoldering zijn van teakhout vervaardigd. Naast de hoofdhal bevinden zich kleinere ruimten, die waarschijnlijk als woningen voor monniken of kluizenaars gediend hebben.

Karloman, de zoon van *Karel Martel* en de oudere broeder van *Pepijn den Korte*, ontving na den dood van zijn vader (741) Austrasië, Alemannië en Thuringen als zijn deel en streed voorspoedig tegen zijn vijanden. Later droeg hij zijn gezag over aan zijn zoon *Drogo*, stichtte op den berg Soracte bij Rome een klooster ter eere van *St. Sylvester*, en zocht toen een wijkplaats in het Benedictijner klooster op den Monte Casino. Later deed hij nog een tocht naar Frankrijk, om als onderhandelaar tusschen *Pepijn* en den koning der Longobarden op te treden, maar overleed op zijn terugreis te Vienne in 754.

Karloman, een jongere zoon van *Pepijn den Korte*, in 751 geboren, werd met zijn broeder, *Karel den Groote* door paus *Stefanus* tot koning der Franken gezalfd, streed in 762 onder het opperbevel van zijn vader tegen de Basken en ontving bij zijn vaders overlijden een deel van het Rijk (768). Spoedig ontstond tusschen de beide broeders een oorlog. Na den dood van *Karloman* (4 December 771), maakte *Karel* zich meester van diens rijk, zoodat *Karloman's* weduwe *Gerberga* met haar kinderen naar den Longobardenkoning *Desiderius* moest vluchten.

Karloman, de oudste zoon van *Lodewijk den Duitscher*, omstreeks 828 geboren, door zijn vader tot hertog *van Karinthië* benoemd, beoorloogde met dezen aanvankelijk *Rastislav*, hertog *van Moravië*, maar verbond zich in 861 met laatstgenoemde tegen zijn vader. Wel onderwierp hij zich weder in 862, maar van oproerige plannen verdacht, werd hij in 864 in de gevangenis geworpen. Hij verzoende zich daarna met zijn vader, nam *Rastislav* gevangen, moest zich echter, tengevolge van de tusschenkomst van diens neef *Svatopluk* met Moravië tevreden stellen. In 875 werd hij door zijn vader naar Italië gezonden, om de aanspraken van de Duitsche Karolingen bij het dingen naar de keizerskroon tegen *Karel den Kale* te verdedigen, wat hem niet gelukte. Na den dood van zijn vader verkreeg hij een gedeelte van het rijk en trok nogmaals naar Italië, waar hij tegen *Karel den Kale* voorspoedig streed en te Pavia gehuldigd werd. Hij overleed in 880 te Oetingen, nadat hij zijn landen aan zijn broeder *Lodewijk* had afgestaan. Zijn onechte zoon was koning *Arnulf*.

Karlowicz, *Mieczyslaw*, een Poolsch componist, den 11den December 1876 te Wiszniewo geboren, studeerde te Warschau en Berlijn, was in 1904 directeur van het muziekgezelschap aldaar; sedert 1906 woonde hij te Zakopane, waar hij zich uitsluitend aan de compositie wijdde en den 11den December 1909 overleed. Hij schreef o. m. een piano-sonate, een vioolconcert met orkestbegeleiding (op. 8), een symphonie (op. 7), een Serenade voor strijkorkest, symphonische orkestwerken: „Terugkeerende golven" (op. 9, 1904), „Drie oeroude liederen" (een trilogie, op. 10, 1907), „Litauensche Rhapsodie (op. 11, 1908), „Stanislaus en Anna van Oswiecim" (op. 12, 1908) en „Droevige tijding" (1908). Verder gaf hij uit „De tot dusver onuitgegeven nalatenschap van Chopin" (brieven en andere documenten; in het Poolsch, Warschau 1903, en in het Fransch, Parijs 1905).

Karlsbad of *Kaiser-Karlsbad*, een stad in het koninkrijk Bohemen, een der meest bezochte badplaatsen van Europa, is zeer bevallig gelegen in het enge, door welig begroeide bergen omgeven Tepldal, dat zich ter hoogte van 374 m. boven de oppervlakte der zee verheft. De stad, die (1910) 17 446 inwoners telt, heeft veel nijverheid en een belangrijken handel. In haar nabijheid vindt men porceleinaarde. Karlsbad is een fraai gebouwde stad met bekoorlijke omstreken, schoone villa's, parken, standbeelden, hotels en onderscheidene openbare gebouwen. Daartoe be-

Digitized by Google

hooren het in 1865 gestichte Kurhaus, de prachtige Mühlbrunnkolonnade, van 1871 tot 1876 door *Josef Zitek* gebouwd, het in Fransche Renaissancestijl gebouwde Kaiserbad, dat in 1895 geopend is, de schouwburg, het militaire badhuis enz.

Men heeft er onderscheiden koude en warme bronnen; de warme bronnen (36,5°—72,5° C.) komen alle uit kloven in granietrotsen te voorschijn. De oudste, welke de grootste hoeveelheid water geeft, van een temperatuur van 72,5° C., is de Sprudel, die per minuut 25—30 H.L. water levert. Behalve van deze bron wordt nog water van 16 andere bronnen gedronken. Het water van de Karlsbader bronnen wordt gebruikt als drank en voor het baden. Het vindt vooral toepassing bij ziekten van de maag en darmen. Van het water worden jaarlijks groote hoeveelheden verzonden. Ook wordt er het Karlsbader zout (zie aldaar) uit bereid.

Karlsbader Besluiten noemt men eenige verordeningen, die in den zomer van 1819, na de aanslagen op *Kotzebue* en *Hell*, op een congres van ministers te Karlsbad vastgesteld en den 20sten September door den Duitschen Bondsdag aangenomen werden. Zij strekten zich uit tot de universiteiten met betrekking tot den geest der hoogleeraren en studenten, tot de censuur van tijdschriften, tot het onderzoek naar den oorsprong der revolutionnaire vereenigingen en vooral tot de verklaring van art. 13 der Bondsacte in monarchalen zin. Die besluiten sloegen den bodem in aan de verwachtingen, welke men sedert de afwerping van het Fransche juk omtrent de vrije ontwikkeling der Duitsche volkeren koesterde. Eerst in 1848 werden zij opgeheven.

Karlsbader zout, *(Sal carolinum factitium)*, is een mengsel, bestaande uit 22 deelen droge zwavelzure natron, 1 deel zwavelzure kali, 18 deelen dubbelkoolzure natron en 9 deelen keukenzout; men gebruikt een oplossing van 6 gr. van het zout in 1 L. water als laxeermiddel. Gekristalliseerd Karlsbader zout bestaat in hoofdzaak uit glauberzout. Zie verder *Karlsbad*.

Karlsborg is een Zweedsche vesting in de lân Skaraborg, op de rots Vänas, ten W. van het Vettermeer gelegen. Zij ligt aan het Götakanaal en aan een zijtak van den spoorweg Stockholm—Gotenburg. Deze vesting, met wier bouw in 1820 een aanvang gemaakt werd, is het hoofddepôt van het Zweedsche leger.

Karlsburg (Magyaarsch: *Gyula Fehérvár*), een koninklijke vrijstad en vesting in Zevenburgen in het comitaat Unterweissenburg, niet ver van de Maros en met Arad en Zalatna door spoorwegen verbonden, is de zetel van den R.-Katholieken bisschop van Zevenburgen en bestaat uit de benedenstad en de vesting Karlsburg. De stad bezit een aan St. Michaël gewijde hoofdkerk, met onderscheiden praalgraven van Zevenburgsche vorsten, het bisschoppelijk paleis, het archief, een theologische school, een R.-Katholiek gymnasium, een van incunabelen rijk voorziene boekerij, verschillende wetenschappelijke verzamelingen en andere hulpmiddelen van onderwijs, twee kloosters, onderscheiden instellingen van weldadigheid, veel wijnbouw en (1910) 11 616 inwoners.

De stad, die zich op de plek van de Romeinsche kolonie Apulum verheft, heette vroeger Weiszenburg en was de zetel van de woiwoden en van de vorsten van Zevenburgen. De vesting werd van 1715 tot 1738 onder keizer *Karel VI* naar het ontwerp van prins *Eugenius* gebouwd. In 1849 is zij gedurende vijf maanden door kolonel *August* tegen *Bern* verdedigd en den 12den Augustus door den Russischen generaal *Luders* ontzet.

Karlshamn, een zeestad in de lân Karlskrona, waar de Mieä in de Oostzee uitmondt, is een kruispunt van spoorwegen. Zij bezit een goede haven, een zeevaartschool en andere inrichtingen van onderwijs. Nijverheid (tabak, spiritus, leer) en handel (uitvoer van bewerkt graniet, hout en visch; uitvoer van tabak, petroleum, meststoffen en manufacturen). In 1910 telde de plaats 7209 inwoners.

Karlskrona, een aan de zeezijde versterkte handelsplaats aan de zuidkust van Zweden, de hoofdstad van Blekinge- of Karlskrona-Lân, ligt op Troszön en eenige andere kleine eilanden, die door bruggen met elkander en met het vaste land verbonden zijn, aan de spoorwegen naar Karlshamn en Wexiö, is een hoofdstation van de Zweedsche vloot en telt (1911) 27 496 inwoners. De stad bezit een uitstekende haven met groote in graniet gehouwen dokken, scheepstimmerwerven en arsenalen. Men heeft er veel handel en vischvangst. Zij werd in 1680 door *Karel IX* gesticht en naar hem genoemd en bleef tot 1776 de zetel der admiraliteit. Zij werd in 1790 bijna geheel en al door de vlammen verwoest, en verkreeg in 1859 een waterleiding.

Karlsruhe, de hoofd- en residentiestad van het groothertogdom Baden, ligt in een vlakte, 10 km. ten oosten van den Rijn en is een van de nieuwste en regelmatigste steden van Duitschland. Zij is in 1715 gesticht door markgraaf *Karel Willem van Baden-Durlach* in den vorm van een waaier, waarvan het kasteel het uitgangspunt vormt. De straten, die ten getale van 14 op het slotplein uitloopen, zijn breed en van breede trottoirs voorzien. De stad bezit een groot aantal fraaie pleinen en vele standbeelden o. a. het slotplein met een gedenkteeken ter eere van *Karel Frederik*, vervaardigd door *Schwanthaler*, en 6 fonteinen, de markt en het plein in den „Erbprinzgarten". Tot de belangrijkste gebouwen behooren het groot-hertogelijk kasteel met den „Bleiturme", het middelpunt van 32 straten en lanen, vele fraaie kerken, waarvan een Evangelische en een Roomsch-Katholieke door *Weinbrenner* gebouwd zijn, een aantal paleizen, waaronder het paleis der Staten, het stadhuis met een 52 m. hoogen toren, de nieuwe schouwburg (1851—1853), het nieuwe rijksarchief, het nieuwe stedelijke ziekenhuis, de kunsthal met schilderijen van *Dürer, Cranach, Correggio, Rubens, Rembrandt, Teniers, Holbein, Potter, Dou, Metzu, Mengs, Frommel, Overbeck, Schnorr, Schirmer, Lessing, Volz* enz. en met een verzameling van oudheden, de wintertuin, het mausoleum, museums, het postkantoor, de gevangenis enz. In de laatste jaren werd de stad door een aantal standbeelden en monumentale fonteinen nog meer verfraaid.

Digitized by Google

Karlsruhe is de zetel der regeering. De stad telt vele inrichtingen van onderwijs, zooals een lyceum, een hoogere burgerschool, een reformrealgymnasium, een militaire school, een school voor schoone kunsten, de beroemde polytechnische hoogeschool, de eerste in Duitschland, verbonden met een boschbouwacademie, twee kweekscholen voor onderwijzers, een landbouwschool, een botanischen tuin, een zoölogischen tuin enz. Zij telt (1911) met de in 1907 ingelijfde naburige gemeenten Beiertheim, Rintheim en Rüppurr en de in 1909 en 1910 geannexeerde plaatsjes Grünwinkel en Daxlanden 134 313 inwoners. Tot de voornaamste fabrieken behooren een paar machinefabrieken, een ijzergieterij, een fabriek voor metalen patronen, cementfabrieken, een fabriek van verzilverde voorwerpen (Christofle & Co.), onderscheiden meubelmakerijen, porseleinfabrieken, bierbrouwerijen en pottebakkerijen. De stad is een kruispunt van spoorwegen. Er wordt hoofdzakelijk handel gedreven in koloniale waren, hout, ijzer en manufacturen. De omstreken zijn zeer mooi.

Karlstadt, de hoofdstad van het Zweedsche län Wermeland, ligt ten noorden van het Wenermeer op het eiland Tingvalla, aan den mond der Klara-elf en is door 2 bruggen met het vasteland verbonden. Zij telt (1911) 17 728 inwoners, is de zetel van een gouverneur en van een bisschop, bezit een kweekschool voor onderwijzers, veel nijverheid (ijzer en lucifers) en een levendigen handel in hout en ijzer. Zij werd in 1584 door hertog *Karel* (later *Karel IX*) gesticht, bezat een schoone kerk, een gymnasium met een sterrenwacht en vele fabrieken, doch dat alles werd in 1865 een prooi der vlammen. Zij is echter, naar een regelmatig plan, fraaier en grooter herbouwd.

Karlstadt, een koninklijke vrijstad en vesting in het comitaat Agram in Kroatië, op de plaats, waar de Karona en de Dobra in de Koelpa uitmonden, is de zetel van een Grieksch-Katholieken bisschop en een domkapittel, bezit 5 kerken, eenige nijverheid en 7800 inwoners. Zij is door kunstwegen over de Alpen met de Adriatische Zee en door een spoorweg met Agram en Fiume verbonden.

Karlstadt, eigenlijk *Andreas Rudolf Bodenstein* geheeten, een ijverig voorstander der Hervorming, omstreeks het jaar 1480 te Karlstadt in Franken geboren, studeerde aan verschillende hoogescholen en begaf zich in 1504 naar Wittenberg, waar hij aanvankelijk als docent werkzaam was. Nadat hij den rang van doctor in de godgeleerdheid verworven had, werd hij in 1513 archidiaconus in de Stiftskerk. In 1515 bestudeerde hij te Rome het kerkelijk recht en keerde in den zomer van 1516 terug. Weldra trok hij partij voor *Reuchlin*, stelde zich in de bres voor de leer van *Augustinus* en deed den 26sten April 1517, nog vóór het optreden van *Luther*, 152 stellingen aanslaan, waarin hij zich, tegenover het gezag der Kerkvaders beriep op het hoogere gezag van den Bijbel en waar dit niet toereikend was, op dat der rede. Aanvankelijk was hij een medestander van *Luther*, doch weldra ontstond er verschil tusschen hen. *Karlstadt* verwierp het gebruik van beelden in de kerken en beweerde, dat iedere gemeente het recht had zich te hervormen. Daarenboven beschouwde hij het avondmaal bloot als een gedachtenisviering en bestreed de lichamelijke aanwezigheid van *Christus* in het brood en den wijn. Toen *Luther* op den Wartburg vertoefde, wilde *Karlstadt* te Wittenberg zijn radikale ideeën in toepassing brengen. *Luther* verliet den Wartburg en wist dit te verhinderen. Spoedig daarna trad *Karlstadt* weder op, waarna hij in 1524 verbannen werd. Door tusschenkomst van *Luther* werd hem in 1525 de terugkeer naar Wittenberg veroorloofd, nadat hij zijn uitspraken herroepen had. Hij leefde echter voortdurend onder toezicht en mocht niets laten drukken. Toen in 1528 de avondmaalsstrijd tusschen *Luther* en *Zwingli* opnieuw uitbrak, vernietigde *Karlstadt* wat hij herroepen had. Bedreigd door den toorn van *Luther*, nam hij eerst de wijk naar Oost-Friesland en daarna naar Zwitserland, waar hij achtereenvolgens diaconus te Zurich, leeraar te Altstetten, archidiaconus te Zurich en eindelijk in 1534 hoogleeraar in de godgeleerdheid en prediker te Bazel werd, waar hij in 1541 overleed.

Karlstein, een kasteel in Bohemen, 22 km. ten zuidwesten van Praag, op een hooge en steile kalkrots, niet ver van de Beraun, werd van 1348 tot 1357 op last van keizer *Karel IV* door den bouwmeester *Matthias van Arras* gebouwd. De burcht bevat in den 38 m. hoogen toren de kruiskapel, waar de rijkskleinoodiën en het archief van *Karel IV* bewaard werden, verder de Mariakerk en Katherinakapel, alle met muurschilderingen van de Boheemsche school en overblijfselen van de vroegere, van goud en edelsteenen voorziene muurversieringen. Het kasteel is in den laatsten tijd geheel gerestaureerd en behoort aan het klooster voor adellijke dames te Praag.

Karma Sanskrit *karman* = daad) is de naam voor een hoofddogma van het Brahmaïsme, Boeddhisme en Djaïnisme en speelt ook in de moderne theosofie een belangrijke rol. De leer van het karma hangt samen met de leer der zielsverhuizing (zie aldaar) en stelt vast, dat het lot der menschen na den dood afhangt van de daden, die zij verrichtten. Al naar gelang der daden zullen zij in den hemel of in de hel of op aarde in een hoogeren of lageren stand of als hooger of lager dier worden wedergeboren. De daden der menschen bepalen dus den weg hunner ziel.

Karmel of *Djebel Mâr-Eliâs* is de naam van een gebergte in Palestina, dat in noordwestelijke richting met zijn begroeide en door de bronnen der Kison bespoelde hoogten over een afstand van 50 km. voortloopt en aan de zuidzijde der Golf van Akka met het voorgebergte Karmel eindigt. De hoogste top is 552 m. In zijn talrijke grotten waren vroeger profeten, kluizenaars en monniken gehuisvest, en het was in het bijzonder het tooneel der werkzaamheid van den profeet *Elias*. De Orde der Karmelieten heeft er 180 m. boven den zeespiegel een klooster, dat in 1821 verwoest, maar later hersteld is en den reiziger een gastvrije verblijfplaats aanbiedt.

Karmelieten, *Orde der,* omstreeks het midden der 12de eeuw op den berg Karmel door *Berthold van Calabrië*, doch naar het gevoelen

Digitized by Google

der monniken door den profeet *Elias* (vandaar *Elias Ordebroeders*) gesticht. Volgens den regel, dien zij in 1209 van den patriarch *Albert* te Jeruzalem ontvingen, moesten zij in afzonderlijke cellen leven, zich bij afwisseling met het gebed en met eenig handwerk bezig houden, geen eigendom hebben, geen vleesch eten en op bepaalde tijden een volkomen stilzwijgen bewaren. In 1224 werd de Orde door den paus bevestigd. Na de Kruistochten werd zij door de Saracenen verdreven en vestigde zich eerst op Cyprus (1238) en vervolgens in West- en Zuid-Europa. De Orde verkreeg in 1245 van *Innocentius IV* een zachteren regel en de voorrechten der bedelorden met den titel *Ordo beatae Mariae de monte Carmelo*. In de 15de eeuw ontstond een scheuring, de observanten, die den ouden regel en de conventualen, die een zachteren regel volgden. De orde bloeide op, toen door de werkzaamheid der H. *Theresia* in de 16de eeuw de ongeschoeide Karmelieten ontstonden, die den ouden regel in de oorspronkelijke gestrengheid volgden. Deze werden in 1593 door *Clemens VIII* van de oude orde gescheiden. Heden ten dage bestaan de beide orden nog, geheel onafhankelijk van elkaar. De ongeschoeide Karmelieten tellen ongeveer 2000 leden met 180 huizen (o. a. 6 in Nederland te Geleen). De geschoeide ongeveer 1500 leden en 95 kloosters, waarvan eenige in Nederland (te Oss, Boxmeer, Zenderen en Hoogeveen). Zij zijn ook werkzaam in vele missiegebieden.

De Orde der *Karmelieter nonnen*, in 1452 door *Johan Baptista Soreth*, generaal der Karmelieten, gesticht, droeg een kleed en scapulier van bruin laken en in het koor een witten mantel met een zwarten sluier. De nonnen wijdden zich aan het onderwijs en aan het beoefenen van weldadigheid. Zij ondervond door de heilige *Therese van Jezus* een ingrijpende verandering.

Karmoxijn. Zie *Karmijn*.

Karmijn, ook wel *Karmoxijn* geheeten, is een fraai, vuurrood pigment, dat uit cochenille bereid wordt en uit karmijnzuur, een weinig aluminiumoxied en kalk bestaat. Men verkrijgt het door cochenille in kokend regenwater om te roeren, het vocht te filtreeren, het hierna met een oplossing van alaün te vermengen en het neerslag te drogen. Het karmijn komt vooral te pas bij het teekenen met waterverf en geeft een fraaie roode tint. Het wordt ook gebruikt tot bereiding van rooden inkt en in de microscopische techniek. Wegens zijn hoogen prijs wordt het karmijn dikwijls vervalscht met aluinaarde. Het *blauwe karmijn* is een kaliumzout van het indigoblauwsulfonzuur, het *groene* een mengsel van blauw karmijn met een gele kleurstof.

Karnak, een dorp in Opper-Egypte op den rechteroever van den Nijl, tegenover de bouwvallen van het oude Thebe, is vooral bekend door de gedeeltelijk goed bewaard gebleven oud-Egyptische tempelgebouwen, waarheen lanen met reusachtige ramsfinxen leiden. Het belangrijkst is de tempel van Ammon, die de grootste afmetingen van alle gebouwen van de aarde heeft, met de 5000 v. km. groote zuilenzaal, den feesttempel van *Thoetmosis III*, den Chonsoetempel, de pylonen enz. Deze bouwwerken op verschillende tijden verrezen, omvatten een tijdruimte van meer dan 2000 jaren, daar men reeds daaraan bouwde onder koning *Oesertesen I* van het twaalfde vorstenhuis (omstreeks 2000 v. Chr.) en ook nog ten tijde van de *Ptolemaeën*, zooals blijkt uit de Cella Philippi, die 323 v. Chr. gebouwd is. In de jaren 1903 en 1904 hadden er opgravingen plaats door *Legrain*, waarbij o. a. mooie, goed bewaarde beelden gevonden werden.

Karnatik, eigenlijk *Karnataka* of *Karnata* (Zwart Land), een landschap in het Britsch-Indische presidentschap Bombay, 38 662 v. km. groot met 2 842 667 inwoners, omvat tegenwoordig het oude Hindoerijk Karnatik met de rijken Tsjola en Pandya, die van de Gandigama tot kaap Komorin reikten, maar in de 14de eeuw vernietigd werden. Daarna maakte Karnatik deel uit van het Radsjpoetenrijk Widsjayanagar met de hoofdstad Widsjayawanapoera. Dit rijk werd in het midden van de 16de eeuw door den Mohammedaanschen heerscher van Bidsjapoer en Golkonda veroverd en behoorde later tot het gebied van Dekhan. Daarna vormde het een bijna onafhankelijken staat onder de nabobs van Arkot. Dit geslacht werd in 1801 op bevel van den Britschen stadhouder, den markies *van Wellesley*, vervallen verklaard van het bezit van het land. De laatste nabob overleed in 1855. De vroegere hoofdstad Arkot, 104 km. ten west-zuid-westen van Madras, in een gezond oord en aan den spoorweg gelegen, telt 10 923 inwoners en vervulde een belangrijke rol gedurende den strijd tusschen de Engelschen en Franschen om het bezit van Indië. De tegenwoordige hoofdstad Hubli telt 58 149 inwoners.

Karnemelk is de vloeistof, die bij de bereiding van boter achterblijft, nadat de boter is afgeschept. Zij bevat nog zeer geringe hoeveelheden (½ %) vet, eiwitstoffen; caseïne en albumine, melksuiker, melkzuur en de zouten der melk. Zij wordt gebruikt als voedingsmiddel, als geneesmiddel, o. a. bij lever- en hartaandoeningen, en als laxeermiddel. Zie verder *Boter* en *Kaas*.

Karnen. Zie *Boter* en *Kaas*.

Karneool noemt men een bloed- tot vleeschroode, roodachtig-bruine, roodachtig-witte of gele, gewolkte, halfdoorzichtige tot doorschijnende, zelden melkwitte verscheidenheid van den *chalcedoon* (zie aldaar). De bloedroode soort is de kostbaarste.

Karnische Alpen. Zie *Alpen*.

Karnowitsj, *Jewgenii Petrowitsj*, een Russisch schrijver, in 1823 in de nabijheid van Jaroslaw geboren, ontving zijn opleiding te St. Petersburg en werd in 1845 leeraar in het Grieksch aan het gymnasium te Tula. In 1850 werd hij te Wilna bij de commissie van onderwijs geplaatst, maar nam in 1857 zijn ontslag uit den staatsdienst. Hij vestigde zich te St. Petersburg en werd in 1879 redacteur van het weekblad „Ogolowski". Hij vertaalde de „Wolken", van *Aristophanes*, leverde vele opstellen in tijdschriften en schreef o. a.: „Schetsen van het voormalig leven in Polen", „De heerschappij van Biron", „Over de deelneming van Rusland aan de bevrijding der Christenen van het Turksche juk", „Driehonderdjarige betrekking tusschen Engeland en Rusland", „De caesarewitsj Konstantijn Pawlowitsj", „Liefde en trouw", „De Malteser

Digitized by Google

ridders in Rusland" en „Op de hoogte en in het dal".

Karo, *Joseph ben Ephraim*, een Joodsch geleerde, in 1488 in Spanje geboren, is vooral beroemd als schrijver van de bekende „Sjoelchan Aroech" (de gedekte tafel) in 1565 uitgekomen, waarin hij nauwkeurige, systematische uiteenzettingen gaf van de Joodsche godsdienstige gebruiken en rechtsopvattingen, in aansluiting aan de overlevering der Spaansche geleerden. Zijn boek is voor de orthodoxe Joden nog steeds *het* ritueele boek. *Karo*, die ook nog een commentaar schreef op de „Misjneh-torah" van *Maimonides* is in 1575 overleden.

Karokol. Zie *Wijngaardslak*.

Karoline *Amalie Elisabeth*, de gemalin van *George IV*, koning van Engeland en Hannover, de tweede dochter van hertog *Karel Willem Ferdinand van Brunswijk* en prinses *Augusta van Engeland*, een zuster van *George III*, werd den 17den Mei 1768 te Brunswijk geboren en huwde in 1795 met den toenmaligen prins *van Wales*. Zij schonk hem het volgende jaar een dochter, doch terstond daarna liet de prins zich van haar scheiden. Na dien tijd woonde zij op een landgoed te Blackheath. Men beschuldigde haar van echtbreuk en kindermoord. Een onderzoek, op last des konings in 1806 ingesteld, bracht haar onschuld aan het licht. In 1814 ontving zij verlof Engeland te verlaten. Met haar gunsteling, den Italiaan *Bergami*, dien zij graaf *De Francini* liet noemen, bezocht zij Duitschland, Italië, Griekenland, den Archipel en Syrië. Toen haar gemaal in 1820 den troon beklom, deed men haar het voorstel afstand te doen van haar rechten als koningin en te beloven, dat zij nimmer naar Engeland zou terugkeeren, terwijl zij een jaargeld zou genieten van 50 000 pond sterling. Zij wees dit aanbod van de hand en hield, onder toejuiching der bevolking, den 6den Juni een luisterrijken intocht in Londen. Nu trad minister *Liverpool* in het Parlement tegen haar op met een beschuldiging van echtbreuk, waarop een schandaleus proces volgde. Bij de behandeling van dit proces, waarin de koningin door lord *Brougham* verdedigd werd, was het volk zoo zeer op de hand van de koningin, dat men de strafbill, die reeds het Hoogerhuis bereikt had, moest ter zijde leggen. Niettemin wees men haar op den kroningsdag van *George IV* aan de poort der Westminsterabdij terug. Zij overleed kort daarna tengevolge van hevige gemoedsbewegingen, bij die gelegenheid ondervonden, den 7den Augustus 1821. Haar dochter *Charlotte Augusta* overleed in 1817 als de gemalin van *Leopold*, later koning van België.

Karoline Maria, de gemalin van *Ferdinand IV*, koning der beide Siciliën, een dochter van keizer *Frans I* en *Maria Theresia*, den 13den Augustus 1752 geboren, huwde den 12den Augustus 1768 met *Ferdinand IV van Napels*. Zij wist grooten invloed op de staatszaken te verkrijgen en haalde zich den haat van het volk op den hals, vooral ook doordat zij *Acton*, een Engelschman, tot eersten minister verhief en hem de hand boven het hoofd hield. Om aan de algemeene ontevredenheid afleiding te verschaffen, verklaarde de koning den oorlog aan de Fransche Republiek, doch de nederlaag van *Mack* bracht de Franschen voor de poorten van Napels, zoodat de koning en de koningin een wijkplaats moesten zoeken op Sicilië, onder Britsche bescherming. Toen de opstand tegen de republikeinen, door den kardinaal *Ruffo* in Calabrië gewekt, in 1799 den koning veroorloofde naar Napels terug te keeren, verkreeg, alweder door bemiddeling der koningin, de berucht lady *Hamilton* een verderfelijken invloed op den loop der zaken. De capitulatie van Napels werd vernietigd en een staatsjunta benoemd, die onder het voorzitterschap van *Speziale* de aanhangers en ambtenaren van het tusschenbestuur verbande, totdat de overwinning der Franschen bij Marengo een nieuwe omwenteling veroorzaakte. Daar de herovering van Napels met behulp der Engelschen naar haar wensch niet spoedig genoeg geschiedde, kreeg zij ongenoegen met lord *Bentinck*, den opperbevelhebber der Britsche krijgsmacht verbrok in 1811 over Konstantinopel naar Weenen en overleed op Schönbrunn den 8sten September 1814.

Zie: *Gagnière*, La reine Marie-Caroline de Naples (Parijs 1886); *Jeaffreson*, The queen of Naples and Lord Nelson, letters etc. (Londen 1889, 2 dln.).

Karolina Mathilde, de gemalin van *Christiaan VII*, koning van Denemarken, een dochter van *Frederik Lodewijk*, prins van Wales, werd den 22sten Juli 1751 geboren, trad in 1766 in het huwelijk en schonk in 1768 het levenslicht aan *Frederik VI*. De grootmoeder en stiefmoeder van haar gemaal waren haar weinig genegen. Weldra verwierf *Struensee*, de lijfarts van den koning, de gunst der koningin. Tegelijk met hem werd zij den 17den Januari 1772 in hechtenis genomen. Men bracht haar met haar dochter *Louise Augusta*, toen slechts een half jaar oud, naar de vesting Kronborg, waarna een daartoe benoemde commissie het vonnis der echtscheiding uitsprak. Volgens een schikking tusschen de Engelsche en Deensche regeering werd haar Celle als verblijfplaats aangewezen, waar zij, door haar weldadigheid algemeen bemind, den 10den Mei 1775 overleed.

Karolingen is de naam der leden van het geslacht van keizer *Karel den Groote*. *Arnulf*, bisschop van Metz, afkomstig uit een aanzienlijk Romeinsch geslacht, wordt voor den stamvader gehouden; hij overleed in 641. Zijn zoon *Ansegisil* trad in het huwelijk met *Begga*, een dochter van *Pepijn den Oude*, majordomus in Austrasië, en de zoon van *Ansegisil*, namelijk *Pepijn van Herstal*, verkreeg de waardigheid van majordomus over de 3 staten van het Frankische rijk. Van dien tijd af waren de *Merovingen* (zie aldaar) slechts schijnkoningen. *Pepijn* († 714) werd opgevolgd door zijn kleinzoon *Theobald*, doch zijn onwettige zoon *Karel Martel* werd door de Austrasiërs tot majordomus benoemd en verkreeg ook in de beide andere staten deze waardigheid. Hij overleed in 741, terwijl de troon reeds sedert 737 ledig stond. Zijn beide zonen *Karloman* en *Pepijn de Korte* verdeelden de landen, die weldra onder *Pepijn's* heerschappij kwamen. Deze stiet den laatsten *Merovingen* van den troon en werd als Frankisch koning gekroond (751). Hij

Digitized by Google

maakte een aanvang met de verovering van Italië en overleed in 768.

Door zijn zoon *Karel den Groote* werd het gebied tot het groote westersche keizerrijk uitgebreid, doch de oorlogen van *Lodewijk den Vrome* met zijn zonen, leidden in 843 tot het verdeelingsverdrag van Verdun. De Karolingen waren nu in drie lijnen gesplitst, waarvan een in Frankrijk, een in Duitschland en een in Italië en aan de Rhône en den Rijn heerschte. Deze derde lijn, waarvan *Lotharius* de eerste vorst was, stierf in 875 met *Lodewijk II* uit. De Fransche Karolingen konden zich tot 987 op den troon handhaven, de Duitsche lijn stierf in 911 met *Lodewijk het Kind* uit.

Zie: *Mühlbacher*, Deutsche Geschichte unter den Karolingen (Stuttgart 1896); *Kleinclausz*, L'empire carolingien, ses origines et ses transformations (Dijon 1902).

Karolingische sagen noemt men die reeks van sagen, welke zich alle om *Karel den Groote* groepeeren. Zijn voornaamste heldendaden, zijn oorlogen met de Saksen, zijn tocht naar Spanje, verder een legendarische tocht naar Konstantinopel en het Oosten, de op hem overgebrachte heldendaden van *Karel Martel* en die van zijn getrouwe en oproerige vazallen, leverden de stof, die in tal van epische dichtwerken behandeld is. De oorspronkelijke Fransche gedichten *(Chansons de geste)*, waarvan de oudste tot omstreeks 1100 teruggaan, zijn meestal in kloosters ontstaan en bevatten slechts weinig historische gegevens, die doorgaans op heiligenlevens berusten. Den meesten roem verwierf het Roelandslied (zie aldaar). Van Frankrijk uit werden ze over Nederland, Engeland, Scandinavië en Italië verbreid. In het laatste land leverden zij den dichters van het humanistische tijdperk (*Bojardo, Arioste* e. a.) stof tot omvangrijke heldendichten. Sommige werden ook in het Latijn bewerkt. In Duitschland waren ze minder bekend; de oudste bewerking is het „Roelandslied" (vóór 1139) van den geestelijke *Konrad*. Een bewerking die *Karels* gebeele leven omvat, is onder den naam *Karlmeinet* bekend. Ook in het Nederlandsch bestaan bewerkingen van verscheidene sagen, waarvan die van „Karel ende Elegast" het meest bekend is. De Fransche berijmde sagen werden in de 14de eeuw in proza tot romans en romancyclussen verwerkt, die men in de 16de eeuw weer tot volksboeken verkortte, welke de z. g. *Bibliothèque bleue* vormen.

Karolyi, *Arpad,* een Hongaarsch geschiedvorscher, werd den 7den October 1858 te Boedapest geboren. Hij studeerde te Weenen onder leiding van *Sickel,* was eerst vice-directeur, sedert 1909 directeur van het keizerlijk-koninklijk huis-, hof- en staatsarchief te Weenen. Een tijdlang was hij hoogleeraar aan de Oostersche academie aldaar. Hij bestudeerde vooral de Hongaarsche geschiedenis van de 16de en 17de eeuw. Zijn op ongedrukte bronnen berustende werken hebben veel tot de kennis van dat tijdperk bijgedragen. Van zijn in het Hongaarsch geschreven werken noemen wij hier: „De vrede van Grosswardein in 1538" (1879), „De groote krijgsonderneming van het Duitsche rijk in 1542" (1880), „Briefwisseling van *Martinucci*" (1881), „Correspondentie van *Thomas Nadasdy*" (1882), „Het hoogverraadproces van *Illeshazy*" (1888), „De schorsing van de Hongaarsche grondwet onder *Leopold I*" (1886), „De herovering van Boedapest in 1686" (1886), „Het 22ste artikel van het jaar 1604" (1889), „De vraag van de godsdienstvrijheid op den rijksdag van Karpfen in 1605" (1894), „De positie van *Bocskais* in de geschiedenis" (1898), „Het vergelijk op den Kaschauer rijksdag in 1606" (1899). In opdracht van de Hongaarsche academie bewerkt hij nu alleen de „Hongaarsche rijksdaggedenkteekenen", die hij vroeger met *Fraknoi* heeft uitgegeven."

Károlyi von Nagy Károly, *Aloys,* graaf, een Oostenrijksch diplomaat en eenige zoon van den in 1863 overleden graaf *Lodewijk Károlyi,* uit zijn huwelijk met prinses *Ferdinande zu Kaunitz-Rietberg,* geboren te Weenen, den 8sten Augustus 1825, werd in 1845 attaché bij het gezantschap te Berlijn, in December 1848 bij dat te St. Petersburg, werd daarna toegevoegd aan prins *Felix Schwarzenberg,* bekleedde achtereenvolgens diplomatieke betrekkingen te Hannover, Bern, Rome, Athene, Londen, Kopenhagen en St. Petersburg, nam na den dood van graaf *Colloredo* in 1859 te Zurich als eerste gevolmachtigde deel aan de vredesonderhandelingen met Frankrijk en Italië en onderteekende den vrede van Bern. Sedert het einde van 1859 was hij gezant te Berlijn en bleef aldaar tot aan den oorlog van 1866. Den 22sten December 1871 keerde hij als gezant terug naar Berlijn, vertegenwoordigde in 1878 met *Andrassy* en *Haymerle* Oostenrijk op het Congres te Berlijn, was van 1878 tot 1888 gezant te Londen en overleed den 26sten December 1889.

Karpaten of *Karpathen* (de *Montes Sarmatici* der Ouden) is de naam van een uitgestrekt ketengebergte (zie de kaart *Hongarije en Galicië*), dat Hongarije en Zevenbergen in het noordoosten, noorden, oosten en zuidoosten scheidt van Moravië, Oostenrijksch Silezië, Galicië, Boekowina en Roemenië, en zich uitstrekt in een boog tusschen deze landen, zoodat zij in lengte en uitgebreidheid in Europa alleen overtroffen wordt door het Scandinavisch gebergte. De lengte bedraagt van N.W. tot Z.O. 1632 km., de oppervlakte 188 000 v. km., met de hoogvlakten van Galicië en Boekowina mee 247 000 v. km., terwijl het door het gebergte ingesloten laagland een oppervlakte van 104 600 v. km. bezit. Breedte en hoogte zijn op verschillende plaatsen zeer ongelijk, terwijl de eerste in de uitloopers slechts 12 km. bedraagt, is zij elders 70 tot 370 km. Toch vindt men de aanzienlijkste breedte en hoogte op dezelfde plaats vereenigd, namelijk in het gebied van den Tatra en in het zuidoosten, in Zevenbergen. Op die beide plaatsen bereiken de toppen een hoogte van 2000 en meer m. Van de laatste uitloopers der noordoostelijke Alpen zijn zij door den Donau gescheiden en slechts op twee plaatsen is er samenhang, n. l. bij Theben en bij Gran. Bijna overal elders zijn de Karpaten door laagland omgeven. Ook hangen zij niet met de Sudeten samen, maar zijn van deze door een laagte gescheiden, en in het zuiden grenzen zij aan de lage vlakten van den Donau, of zij ontmoeten slechts de uitloopers van de gebergten van den

Digitized by Google

Balkan. De Karpaten vormen in dezen omvang een geografisch geheel en zijn naast de Alpen het grootste gebergte van Europa. Het is de waterscheiding tusschen Oost-Zee en Zwarte Zee. In werkelijkheid bestaan zij uit verschillende orografische en geologische groepen. Zij verschillen zeer veel van de Alpen, daar zij niet zulke hooge toppen, geen sneeuwvelden en gletschers, geen groote watervallen en meren bevatten. Men verdeelt de Karpaten in West-Karpaten of Beskiden, Centraal-Karpaten of het Karpatisch-Hongaarsch hoogland in het N.-W., het Zevenburgsche Hoogland in het Z.-O. en het Karpatische Woudgebergte, dat deze beide verbindt.

De *West-Karpaten* of *Beskiden* in ruimeren zin, strekken zich naar het W. en N. uit tot den March en den Oder in Moravië en Silezië, naar het O. tot het dal van den Waag. Zij beginnen bij Presburg met den Thebener Kogel (521 m.) aan den Donau, die ze van het Leitha-Gebergte scheidt, en eindigen op de plaats, waar de Poprad door het gebergte breekt. Zij bestaan uit de *Kleine Karpaten*, die bij Theben aan den Donau, bij de zoogenaamde „Porta Hungarica" beginnen en waarvan de hoogste punten zijn de Bradlo (815 m.) en de Rachsturn (740 m.). Zij vormen een 11—15 m. breede, met dichte wouden begroeide bergketen ter lengte van 60 km. en sluiten zich bij het dal van den Miava bij het *Witte Gebergte* of *Miava-Gebergte* aan, dat zich als een steile bergrug aan de grens van Hongarije en Moravië tot dicht bij den Jabloenka-pas (551 m.) uitstrekt en zijn hoogste punt bereikt in den Jeworina-berg (967 m.) en het *Javornik Gebergte* (1064 m.). De eigenlijke of *West-Beskiden*, die daarop volgen en de grens van Silezië en Galicië vormen, reiken van de bronnen van den Betsjwa en Ostrawitza tot aan den Doenajec en den Propad en bestaan uit het *Jabloenka-Gebergte* (Liesa Hora 1325 m.) en de koepelvormige *Eigenlijke Beskiden* met den Babia Goera (1725 m.). Evenwijdig met deze geheele keten en daarvan gescheiden door het dal van den Waag loopt het *Neutra-* of *Galgócz-Gebergte* (Innovec 1050 m.), waaraan zich de *Fatra* (Mincol 1364 m.) en de *Arvaër Magoera* (Krivan Fatra 1666 m.) aansluiten.

De *Centraal-Karpaten* of het *Karpatisch Hongaarsch Hoogland* bestaan uit verschillende groepen. De hoogste daarvan is de *Hooge Tatra* aan de N.-grens van Hongarije bij Galicië. Van het O. naar het W. loopt deze over een lengte van 58 km. en een breedte van 15—25 km. en rijst uit een hoogvlakte van 500—800 m. steil omhoog tot 1950 m. Deze hoogte heeft meer betrekking op den bergrug, dan op de afzonderlijke toppen. De noordelijkste tak, de Galicische Tatra, bereikt haar hoogste punten in den Swinica (2293 m.) en den Granaat (2271 m.). Het hoogste punt van de geheele bergketen bevindt zich ook in dit gedeelte en draagt den naam van „Gerlsdorfer Spitze" of Franz-Joseph-Spitze (2663 m.). Zeer talrijk zijn hier de meren „Meeraugen" genoemd; men telt er meer dan 1000 op hoogten van 1500—2100 m. De Tatra scheidt twee gebieden van Middel-Europa met verschillende weersgesteldheid. Dit gedeelte van de Karpaten is arm aan metalen. Het overheerschende gesteente is graniet, dat in de *Liptauer-Alpen* met kalksteen is bedekt en in de *Zipfer Voor-Alpen* of *Hongaarsch-Zwitserland* met kalksteen en gneis.

De woud- en hoogteflora van dit gedeelte der Karpaten is na die der Alpen de rijkste van Europa. Boven de 1800 en 2200 m. ontbreken echter de weiden, die men in de Alpen vindt, en derhalve vindt men hier ook geen kudden en ook geen tijdelijke bewoners zooals in de Alpen. De dierenwereld is een Middel-Europeesche gebergte-fauna, vermengd met soorten uit de Alpen en uit het oosten van Europa. Van de roofdieren vindt men er, behalve de kleinere, den wolf, den vos, den beer, den lynx en de wilde kat. Naast herten en reeën komen ook gemzen voor. Groote vogels zijn er de steengier, de lammergier, de rotsklimmer en de alpenkraai, in het Z.O. bovendien de ganzengier en de monnikgier.

Rondom de *Hoog-Karpaten* liggen de *Voor-Karpaten*, die een middelgebergte vormen met zeer vele groepen, rijk aan metalen, wouden en weiden, en uitstekend geschikt voor wijnbouw aan de zuidzijde. De zuidelijke Voor-Karpaten of het *Hongaarsch Ertsgebergte*, stijgen trapsgewijs omhoog en omvatten vele afzonderlijke groepen zooals *Kleine* of *Lage Tatra* (Kralova Hora, 1943 m.), *Gömor- Zipfer Ertsgebergte*, het eigenlijke *Hongaarsch Ertsgebergte*, de *Matra*, het *Sovarer Gebergte* en de *Hegyalja*.

Het Karpatisch Woudgebergte of de *Oost-Beskiden* loopt over een lengte van 340 km. met een breedte van 75—110 km. van den Poprad tot aan den 2305 m. hoogen Pietrosz, aan de oorzijde der bronnen van Theisz en Proeth. De hier en daar afgebroken bergkam heeft in het W. een gemiddelde hoogte van 1000 m., in het O. van 1500 m. De voornaamste toppen zijn van W. naar O. de Rawka (1303 m.), de Halicz (1385 m.), de Pekoej (1405 m.), de Sewola (1818 m.), de Czerna Hora (2058 m. het hoogste punt) en de Gioemaleu (1939 m.) het hoogste punt van de Boekowina. Het oostelijk deel bevat geen lengtedalen, maar talrijke dwarsdalen en inzinkingen, waardoor het water in het Z. naar den Theiss, in het N. naar den Weichsel en in het N.-O. naar den Dnjestr kan stroomen. Aan de zijde van Hongarije daalt het gebergte tamelijk steil naar de vlakte, in het N. en O. meer geleidelijk naar de hoogvlakte van Galicië af en is hier om zijn steenzoutlagen bekend. Het gebergte vormt door zijn dichte wouden, door gebrek aan kultuurbodem en zijn dunne bevolking een moeilijk te overschrijden grens tusschen de aangrenzende vlakten. De voornaamste passen zijn de Doelkapas (502 m.), die van het dal der Ondava naar Krosno in Galicië voert, en de pas van Also-Vereczke tusschen Moenkacs en Lemberg.

De *Zevenburgsche Karpaten*, het zuidelijkst gedeelte der geheele keten, vormen een vierhoek van 102 000 vkm. De oost- en zuidrand wordt gevormd door de ontoegankelijke *Trans-Sylvanische Alpen*, wier hellingen tot 1800 m. hoogte met bosschen zijn begroeid, en waarvan de 2275—2536 m. hooge toppen slechts eenige weken zonder sneeuw zijn. De oostrand van deze keten is merkwaardig door zijn kegelbergen en

Digitized by Google

vulkanenrijen. Verder wordt de oostzijde van het vierkant gevormd door het *Gyergyóer-Gebergte* met den Kelemenhavas (2013 m.), het *Esiker Gebergte* en het *Vereczker Gebergte*. Evenwijdig met deze laatste loopen het *Görgény-Gebergte*, het *Hargitta-Gebergte* (Bogatmezo 1798 m.), het *Baroter Gebergte* en het *Haromszeker Gebergte*. Den zuidrand vormen de eigenlijke *Trans-Sylvanische Alpen*, die zich over een lengte van 375 km. uitstrekken en vele bergpassen en wegen bezitten, die verbindingen tot stand brengen tusschen Walachije en den dalketel van Kronstadt. Westwaarts zet dit gebergte zich voort en verkrijgt achtereenvolgens de namen: *Bodzaer Gebergte*, *Boerzenlander Gebergte* (Königestein 2241 m.), *Fogarascher Gebergte* (Vistamare 2520 m.) en *Hatszeger Gebergte*, dat weer in verschillende onderdeelen gesplitst is en bij den Temes eindigt. Hier verheft zich ook het 1000—1400 m. hooge *Banater Bergland*, dat door de warme baden van Mehadia bekend is en de „ijzeren poort" (zie aldaar) vormt. De W. en N. rand van de Zevenburgsche Karpaten bestaat uit het *Zevenburgsche Ertsgebergte*, samengesteld uit evenwijdige ketens en berggroepen, met de merkwaardige basaltmassa van den Detoenata-Gola (1114 m.) bij Abroedbánya en den bergkloof bij Torda. Verder wordt de W.-rand van Zevenburgen gevormd door het *Bihar-Gebergte*, het *Krasznа-* en het *Meszes-Gebergte*, de N.-rand door het *Lapos-* en het *Rodnaer-Gebergte*. De helling der rivieren Szamos en Maros duidt de richting aan, waarin het vruchtbare hoogland van Zevenburgen afdaalt.

De *geologische gesteldheid* der Karpaten is in de centrale en de er voor gelegen ketenen zeer verschillend. De laatste omvatten de West-Karpaten en het Karpatisch woudgebergte, de eerste de Centraal-Karpaten. De Kleine Karpaten beginnen bij den Donau met Oergesteenten, terwijl de Hoog-Karpaten bij de vlakte van den March uit mesozoïschen kalksteen zijn opgebouwd. Bij den Miavapas begint de zandsteengordel, die zich tot bij Zevenburgen uitstrekt. Men onderscheidt een beneden-, een middel- en een boven-Karpatenzandsteenzone. Waar de plooiing van het gebergte zeer sterk was, komen de Jura-rotsen uit den zandsteen te voorschijn. De binnenste gordel der Karpaten bestaat uit afzonderlijke massa's van graniet en van kristallijne leigesteenten. Het Hongaarsche Ertsgebergte is opgebouwd uit trachiet, andesiet en basalt. Van af de bronnen van den Theisz beginnen weer kristallijne leien, die zich tot aan den Donau voortzetten en slechts in de Z.O. Zevenburgen door kalkgesteenten en oudere tertiaire formaties worden onderbroken. Evenwijdig hieraan loopt een lange trachietketen.

Aan delfstoffen bevat het gebergte goudertsen, bij Kremnitz, Magoerka en op veel andere plaatsen in Hongarije als ook in Zevenburgen, zilvertsen' eveneens op verschillende plaatsen, kwikzilver bij Igló en Rosenau, koperertsen, lood- en zinkertsen in groote hoeveelheid en zeer verspreid. Op sommige plaatsen vindt men ook antimonium en zwavelkies, kobalt- en nikkelertsen. De Karpaten zijn daarentegen arm aan steenkolen en bruinkolen maar zeer rijk aan zoutmijnen, zoowel in Hongarije en Zevenburgen als in Galicië en de Boekowina. Beroemd zijn die van Wieliczka en van Kaczyka. De Galicische zijde der Karpaten is arm aan mineralen, maar levert overvloedig petroleum en aardwas. In de laatste halve eeuw hebben de Karpaten hoe langer hoe meer de aandacht van toeristen en bergbeklimmers getrokken, in de eerste plaats de Hooge Tatra, vooral sedert het gebergte door den aanleg van wegen, spoorlijnen, hotels en schutshutten sedert 1870 meer toegankelijk werd gemaakt.

Zie: *Uhlig*, Bau und Bild der Karpathen (Weenen 1903) en *Heksch*, Illustrierter Führer durch die Karpathen (Weenen).

Karpatenzandsteen is een meestal fijnkorrelige zandsteen, die in de Karpaten de krijtformatie en het oudere tertiaire gesteente vertegenwoordigt (zie ook *Karpaten*).

Karpathen. *Zie Karpaten.*

Karpeles, *Gustav*, een Duitsch schrijver en beoefenaar der cultuurgeschiedenis, den 11den November 1848 te Eiwanowitz (Mähren) geboren, studeerde van 1866 tot 1869 te Breslau, eerst in de theologie en daarna in de Duitsche taal en letteren, om zich vervolgens geheel te wijden aan het schrijven van werken. Te Berlijn was hij mede-redacteur van het tijdschrift „Auf der Höhe", in 1872—1873 hoofdredacteur van de „Breslauer Nachrichten", van 1874 tot 1877 feuilleton-redacteur van de „Breslauer Zeitung" en van 1878 tot 1882 met *Friedrich Spielhagen* redacteur van „Werkmanns Monatsheften". In 1891 werd hij voorzitter van het door hem opgericht verbond van vereenigingen voor Joodsche geschiedenis en literatuur. *Karpeles* overleed in 1909 te Nauheim. Hij schreef o. a.: „Ludwig Börne" (Leipzig 1870); „Die Frauen in der jüdischen Literatur" (Berlijn 1871); „Unter Palmen" (Berlijn 1871); „Nikolaus Lenau" (Berlijn 1873); „Im Foyer" (Leipzig 1878); „Geschichte der jüdischen Literatur" (2de druk Berlijn 1909, 2 dln.); „Friedrich Spielhagen" (Leipzig 1889); „Goethe in Polen" (Berlijn 1890); „Allgemeine Geschichte der Literatur" (Nieuwe druk Berlijn 1891, 2 dln.); „Literarisches Wanderbuch" (Berlijn 1898); „Literarisches Wanderbuch. Neue Folge. Slavische Wanderungen" (Berlijn 1905). Vooral is hij bekend door zijn opstellen over *Heinrich Heine*: „Heinrich Heine und seine Zeitgenossen" (Berlijn 1888) en „Heinrich Heine. Aus seinem Leben und aus seiner Zeit" (Leipzig 1900). Ook leverde hij een, van commentaren voorziene, volledige uitgave van *Heine's* werken (2de druk Berlijn 1908), welke ook *Heine's* brieven bevat, en gaf hij uit: „Heinrich Heine's Memoiren. Nach seinen Werken, Briefen und Gesprächen" (3de druk Berlijn 1909).

Karper *(Cyprinus carpio)* is een bekende zoetwatervisch, behoorende tot de familie der *Karpervisschen (Cypriniden)*. Zie verder *Karpervisschen*.

Karpervisschen *(Cypriniden)* is de naam eener zeer soortenrijke familie der *Beenvisschen*, welke familie men bijkans overal in zoet water aantreft, zoowel in de Oude als in de Nieuwe wereld; geen andere familie, die zoo talrijk in die wateren is vertegenwoordigd. Gewoonlijk worden zij met den verzamelnaam „witvisschen"

Digitized by Google

aangeduid. Ook in vroegere tijden schijnen ze veelvuldig te zijn voorgekomen; talrijke fossiele overblijfselen komen n. l. in tertiaire zoetwatervormingen voor, welke meestal tot thans nog levende geslachten behooren. Zij onderscheiden zich door het gemis van kaaktanden en de aanwezigheid van keeltanden, door het bezit van eene enkelvoudige, midden op den rug geplaatste rugvin, door groote, glansrijke schubben en door een samengestelde zwemblaas. Het zijn gezellig levende visschen met week, wit vleesch, van vele graten doorweven; zij voeden zich met wormen, insecten en waterplanten, soms zijn zij vleeschetend en leven ook van kleine vischjes, krengen enz., verbergen zich gaarne in het slib en strekken op dunne beurt, v.n. wat de voornsoorten betreft, tot voedsel voor de roofvisschen in onze binnenwateren en rivieren. De meeste soorten dienen voor menschelijk voedsel, enkele worden duur betaald.

Er is vermoedelijk wel geen familie waarvan de leden zoo dikwijls onderling zoo weinig verschillen, en zooveel met elkander bastaardeeren. Dientengevolge komen allerlei overgangsvormen voor en is het dikwijls moeielijk de soorten te determineeren.

Deze familie wordt in 14 afdeelingen of groepen verdeeld, waarvan de onderstaande de voornaamste zijn:

I. *Catostominae.* De daartoe behoorende visschen komen in massa in de rivieren en meren van Noord-Amerika voor. Meer dan 50 soorten zijn beschreven. Enkele zijn ook uit Noordelijk-Oost-Azië bekend. Sommige soorten worden omstreeks 1 m. lang en 7 tot 8 kg. zwaar. De voornaamste geslachten zijn: *Catostomus,* met de „Sucker", „Red Horse", „Stone-roller" en „White Mullet"; *Moxostoma; Sclerognathus* met de „Buffaloe", „Black Horse", en *Carpiodes,* met de „Spear-fish" en „Sail-fish".

II. *Cyprininae.* De daartoe behoorende soorten komen nagenoeg over de geheele wereld verspreid voor. De voornaamste geslachten zijn:

Karper.

1. *Cyprinus,* met *C. carpio,* de *Karper,* welke op bijgaande afbeelding weergegeven is. Deze is oorspronkelijk uit het Oosten afkomstig; in China komt hij in massa voor, en wordt daar reeds eeuwen lang als huisdier gekweekt. Vandaar is hij naar Europa overgebracht, vermoedelijk in de vijftiende eeuw. Sinds heeft hij zich in alle zoete wateren van Europa ingeburgerd. Bij voorkeur leeft hij in stilstaande wateren, vooral die met een slijkerigen bodem en met waterplanten aan de oppervlakte. Onder de inheemsche visschen is hij gemakkelijk herkenbaar aan de twee zeer kleine voeldraadjes ter weerszijden van de snuit, de lange rugvin en de groote schubben. Het lichaam is tamelijk langwerpig, zeer vleezig naar zijdelings samengedrukt. De zijstreep is licht naar onder gebogen, de kleur fraai olijfgroen met goudgelen glans, bovenop donkerder, van onderen in het geelachtige overgaande. De paaitijd valt in Mei en Juni. Des winters verzamelen zij zich in scholen en graven zich soms in het slijk, zij blijven dan dikwijls maanden zonder voedsel. In dezen tijd kunnen soms groote vangsten van duizenden ponden worden gemaakt, daar de karpers dan traag zijn en gemakkelijk in het net gehouden kunnen worden, in tegenstelling met 's zomers, wanneer zij dikwijls over de netten heen springen. De karper is zeer vruchtbaar, tot zelfs 700 000 eieren toe werden in den eierstok van een karper gevonden. Zijn groei kan zeer snel zijn, en hij bereikt dikwijls aanzienlijke afmetingen. In sommige meren in Duitschland worden zij 15 à 20 kg. zwaar en in de Wolga komen ex. van 1½ m. lengte voor met nog grooter gewicht.

Evenals bij andere huisdieren komen bij de karpers veel variaties voor, en worden verschillende rassen gekweekt. Zeer snel groeiende rassen van z. g. „edelkarpers", worden in Bohemen, Galicië en Silezië gekweekt en grootere hoeveelheden daarvan werden in de laatste jaren, vooral door de bemoeiingen van de Nederlandsche Heidemaatschappij, in verschillende wateren van ons land gepoot, ter verbetering van het bij ons inheemsche ras. De edelkarper is hooger van rug en mist dikwijls de schubben geheel of gedeeltelijk; in het eerste geval wordt hij „lederkarper", in het laatste „spiegelkarper" genoemd; de schubben zijn dan alleen langs de zijstreep en op den rug geplaatst.

Van alle bij ons inheemsche soorten dezer familie is het vleesch van den karper wel het smakelijkste en wordt hij het best betaald. In verband daarmede en dank zij de groote vruchtbaarheid en de gemakkelijkheid waarmede hij gekweekt kan worden, wordt hij op een schaal als geen andere vischsoort kunstmatig geteeld; vooral in Duitschland en Oostenrijk zijn talrijke „Teichwirtschaften" — vischboerderijen als het ware — waar het kweeken van karpers hoofdzaak is.

Ook hier te lande begint de karperkweekerij meer en meer ingang te vinden, niet slechts om pootmateriaal te hebben voor een betere bezetting van de binnenwateren, maar ook om hem voor de markt op te kweeken.

In Amerika kwam de karper vroeger evenmin als in Europa voor, hij is daar echter in de tweede helft van de vorige eeuw ingevoerd, en wordt thans soms in zulke massa's in de zoete wateren aangetroffen, dat andere visschen bijna geheel verdrongen worden; daar zijn vleesch niet zoo gewaardeerd wordt als bij ons, heeft dat dikwijls aanleiding tot klachten gegeven.

2. *Carassius.* Dit geslacht onderscheidt zich van het vorige door gemis van voeldraadjes. Daar-

Digitized by Google

toe behoort de *Kroeskarper*, ook wel *Steen-, Maan-* of *Kruiskarper* genaamd (Carassius vulgaris) die algemeen in Midden- en Noord-Europa verspreid voorkomt. Hij is hooger dan de karper, maar gelijkt overigens veel op hem. In ons land komt hij vrij algemeen voor, voornamelijk in staande wateren. De lengte is gewoonlijk niet grooter dan ongeveer 30 c.m., het gewicht ½ kg. De paaitijd is in het voorjaar. Als voedsel heeft deze visch geen hooge waarde, maar hij wordt toch nog beter betaald dan de gewone voornsoorten. Ook deze soort is zeer variabel. Een bekende variatie is de *Goudvisch (C. vulgaris var. auratus)*. Deze komt in China en Japan zeer algemeen voor. Sedert eeuwen wordt hij daar gekweekt en heeft daardoor de donker gekleurde chromataphoren in de huid verloren, waardoor hij goudkleurig is geworden. Gedurende den langen tijd dat hij gekweekt wordt, zijn verschillende andere variëteiten en monstruositeiten ontstaan, waarvan de merkwaardigste wel is de *„Telescoopvisch"*, waarvan hieronder een afbeelding is gegeven.

3. *Barbus.* Dit geslacht heeft een buitengewoon groot aantal soorten, zoo talrijk als wel geen ander geslacht van deze familie. Een 200-tal soorten uit tropische en meer gematigde gedeelten van de oude wereld zijn bekend. In de nieuwe wereld komen er echter geen voor. Sommige soorten bereiken een lengte van 1,80 m., andere van niet meer dan 5 c.m. De meest bekende soorten zijn de ook bij ons inheemsche *Barbeel of Bermpje (Barbus vulgaris)*, welke hiernevens afgebeeld is. Evenals de karper heeft hij voeldraden aan den snuit, maar deze zijn bij hem langer; het lichaam is veel langwerpiger, de rugvin korter maar hooger, terwijl de snuit vóór de onderkaak uitsteekt, de zijstreep is recht. Bovenop is de visch grijsachtig, eenigszins olijfkleurig, naar onderen toe in het zilverwit overgaande. De buikvinnen, de aarsvin en de wortel der staartvin zijn meer of minder oranjekleurig.

Telescoopvisch.

Hij leeft in heldere, stroomende wateren, met steenachtigen of zandigen bodem, en is dus een echte rivierviseh. Hij wordt ongeveer 0,60 à 0,90 cm. lang en 2½ à 3 kg. zwaar. De paaitijd is, evenals van de meeste andere inlandsche soorten dezer familie in het voorjaar (Mei—Juni). De kuit schijnt in den paaitijd giftig te zijn en darmstoornissen te veroorzaken. De barbeel is mede een van de best betaalde witvisschen, en is dus voor onze rivierviseliers van belang.

1. Barbeel. 2. Gewone grondel.

Onder de merkwaardigste andere soorten van dit geslacht zijn te noemen: *B. subquincunciatus, B. esocinus, B. scheich* en *B. sharpeyi*, groote barbeelsoorten uit den Tigris, de *Bynni* uit den Nijl (*B. bynni*); *B. canis* uit den Jordaan, en de *„Mahaseer" (B. mosal)* uit de bergstroomen van Voor-Indië, wat waarschijnlijk wel de grootste barbeelsoort is; zijn schubben zijn dikwijls zoo groot als de palm van een hand. Vele kleine soorten met groote schubben komen veelvuldig voor in de zoete wateren van Oost-Indië en van tropisch Afrika.

4. *Gobio.* Hiertoe behooren kleine vischjes uit heldere stroomen van Europa, waarvan een soort bij ons inheemsch is, n. l. de *Grondel (Gobio fluviatilis)* — zie de bovenstaande afbeelding — welke veel op de Barbeel gelijkt, maar slechts één in plaats twee paar voeldraden heeft. Hij blijft ook veel kleiner en wordt gewoonlijk niet langer dan 15 à 20 cm. Zijn voedsel is hetzelfde als van de Barbeel, de paaitijd valt hoofdzakelijk in Mei. Hij wordt soms in groote menigte gevangen, en hoewel hij hier te lande weinig gegeten wordt, is hij toch dikwijls van belang, daar in het buitenland soms goede prijzen voor dit vischje worden betaald.

III Leuciscinae. Hiertoe behooren de voornsoorten of witvisschen, welke ook onze zoete wateren in den regel het talrijkst bevolken. De meest bekende geslachten zijn:

1. *Leuciscus*, het geslacht der eigenlijke voornsoorten, die talrijk voorkomen in de noordelijke gematigde zonen van de beide halfronden; in de

Digitized by Google

oude wereld komen omstreeks 40 soorten, in de nieuwe wereld 60 soorten voor.

De meest voorkomende in de oude wereld, en ook hier te lande, is de *Blankvoorn (Leuciscus rutilis)* meestal Voorn genoemd. Hij is fraai gekleurd, bovenop donker bronsgroen, naar onder zilverachtig wordend, de vinnen zijn rood gekleurd. De lengte is gewoonlijk niet meer dan omstreeks 30 cm. De paaitijd valt in Mei. Hoewel een van de minst betaalde witvisschen, is de Blankvoorn voor onze vischers, vooral die op onze rivieren, toch van belang, om de groote vangsten, soms van duizenden ponden, die gemaakt worden. Ook in de binnenwateren is hij van beteekenis, zij het slechts wegens het voedsel, dat hij voor de waardevolle roofvisschen, als snoek en baars, oplevert.

Hiertoe behooren verder:

2. *Squalius.* De *Meun (S. cephalus),* ook wel Kopvoorn, Hesseling of Viesvisch genaamd in Europa tot Noord-Italië en Klein-Azië voorkomende. In het algemeen heeft hij veel overeenkomst met den Blankvoorn, maar hij wordt grooter, is dikker, de kop en het voorgedeelte van den rug is wat hooger, maar deze laatste is in het midden wat lager; de vinnen zijn weinig of niet rood gekleurd. De lengte die bereikt wordt, is ongeveer 30 cm., terwijl de paaitijd ongeveer gelijk met de meeste andere voornsoorten in het voorjaar valt. Evenals de Barbeel leeft hij bij voorkeur in de stroomende wateren, en is voor onze riviervisschers van waarde.

De *Serpeling (S. leuciscus),* ook wel Gruis of Springer genaamd, behoort tot de kleine voornsoorten; gewoonlijk blijft hij beneden 20 cm. De paaitijd valt in Mei—Juni. Over geheel Europa, behalve in Scandinavië, komt hij verspreid voor; bij ons leeft hij bij voorkeur in stroomende wateren, hoewel hij in alle zoete wateren wordt aangetroffen. Oeconomisch is hij van weinig beteekenis.

3. *Idus.* De *Winde (I. melanotus),* ook wel Hardkop of Manvisch genaamd. Deze gelijkt veel op den Meun, maar zijn schubben zijn kleiner, de kop is minder hoog en de vinnen zijn meer karmozijnkleurig. Ook in zijn levenswijze komt hij met deze soort overeen, en is hij voor onze rivierviss chers ook ongeveer van dezelfde beteekenis. Een in vijvers gekweekte variëteit, *de Goudwinde* — L. idus var. melanotus — heeft, evenals de Goudvisch, door de teelt de donker gekleurde chromatophoren in de huid verloren en is dientengevolge goudkleurig geworden. Hij is daardoor een gezochte siervisch voor vijvers, waartoe zijn eigenschappen en gewoonten, o. a. om veel aan de oppervlakte van het water te zwemmen, hem bijzonder geschikt maken.

4. *Scardinius.* De *Ruischvoorn (S. erythrophthalmus)* ook wel Rietvoorn genaamd, gelijkt veel op den Blankvoorn *(L. rutilus),* maar is kenbaar aan de veel donkerder roode kleur van de vinnen, en de rood gekleurde oogen, wat tot de Duitsche benaming „Rothauge" aanleiding heeft gegeven. De paaitijd valt in Mei. Hij wordt tot ½ kg. zwaar en omstreeks 30 cm. lang. Hij behoort evenals de Blankvoorn tot de meest algemeen voorkomende vischen in onze wateren en wordt over geheel Europa tot westelijk Siberië aangetroffen. Oeconomisch is hij ongeveer van dezelfde beteekenis als de Blankvoorn.

5. *Tinca.* Dit geslacht onderscheidt zich door kleine, diep in de huid stekende schubben. Slechts een enkele soort is bekend, n. l. de *Zeelt (Tinca vulgaris),* ook wel Muithond en Louw genaamd, hieronder afgebeeld. Hij heeft, hoewel zijdelings samengedrukt, een vleezig en dik lichaam. Aan de mondhoeken zijn zeer korte voeldraadjes; het lichaam is zeer slijmerig. De kleur is fraai olijfgroen, bovenop donkerder dan beneden, maar de geheele tint is donkerder dan van de meeste witvisschen. De vinnen zijn meestal zelfs zwartachtig. Hij kan tot 50 à 60 cm. lang worden en tot 2½ à 3 kg. zwaar. De paaitijd valt in Mei maar vooral in Juni. Over nagenoeg geheel Europa

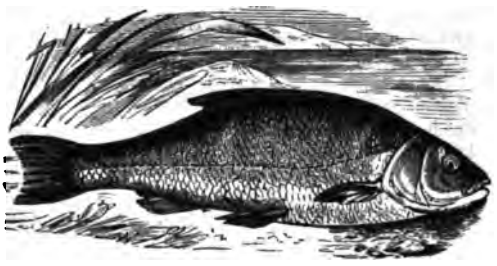

Zeelt.

verspreid komt hij voor, hoewel minder in de noordelijke streken. Bij ons leeft hij bij voorkeur in staande wateren, zelfs slooten, en overwintert in de modder. Hij is zeer taai en kan geruimen tijd buiten het water doorbrengen. In vijvers laat hij zich gemakkelijk kweeken, en in de laatste jaren zijn ook snelgroeiende rassen kunstmatig gekweekt om in polderwateren losgelaten te worden. Het is een der best betaalde zoetwatervisschen, die voor onze binnenvisschers van veel beteekenis is; bij groote hoeveelheden wordt hij naar Duitschland uitgevoerd. Hier te lande wordt hij minder gevraagd, hoewel het een zeer smakelijke visch is.

6. *Leucosomus.* Dit is een geslacht van Noord-Amerikaansche visschen, waartoe eenige van de meest algemeen voorkomende soorten behooren, te noemen valt o. a. *L. pulchellus,* de *„Fallfish",* een van de grootste witvisschen van de oostelijke staten, die een lengte van omstreeks 40 tot 50 cm. kan bereiken en in massa in de stroomversnellingen van de groote rivieren voorkomt. Voorts *L. corporalis,* de *„Chub",* overal voorkomende van Nieuw-Engeland tot aan den Mississippi.

7. *Chondrostoma.* Van dit geslacht zijn een 7-tal soorten van het vasteland van Europa en West-Azië bekend. Een daarvan, de *Sneep (Chondrostoma nasus)* ook wel genaamd Kommel, Neusvisch of Tabaksrooker, is een in onze rivieren veel voorkomende en vrij goed betaalde visch. In het algemeen doet hij aan den Serpeling denken, maar hij is hooger en veel dikker, de schubben zijn kleiner en de visch is over het geheel steviger. De oogen zijn groot, terwijl de snuit voor de korte onderkaak uitsteekt, wat

Digitized by Google

tot de verschillende benamingen aanleiding heeft gegeven. Hij wordt ruim 30 cm. lang, de paaitijd valt in Mei, wanneer hij gewoonlijk in scholen trekt, om op steenachtige gronden, vooral in kleinere rivieren, kuit te schieten.

IV Rhodeinae. Hiertoe behooren een viertal geslachten met een 13-tal soorten van zeer kleine voornachtige vischjes, hoofdzakelijk Oost-Azië en Japan bewonende. Bij de wijfjes ontwikkelt zich elk jaar in den paaitijd een lange, uitwendige urogenitaalbuis. Eén soort, *Rhodeus amarus, de Bittervoorn*, komt in Midden-Europa en o. a. ook hier te lande voor. Hij wordt niet grooter dan ongeveer 5 cm. Het lichaam is zeer hoog, het hoogste van alle voornsoorten. Verder onderscheidt hij zich door de korte aarsvin en de naar verhouding groote schubben. De paaitijd valt in Juni—Juli. Merkwaardig is dit vischje wegens de gewoonte van het wijfje om de eieren, door middel van een lange legbuis, tusschen de kieuwen van de zoetwatermossel te leggen.

Het vleesch is, hoewel de naam dit zou doen denken, volstrekt niet bitter. De geringe grootte en het kleine aantal waarin zij voorkomen maken echter, dat zij oeconomisch van geen belang zijn.

V Abramidinae. Hiertoe behooren verschillende geslachten, welke over Europa, Azië en Amerika verspreid zijn, een lange aarsvin bezitten, terwijl de buik of een gedeelte daarvan samengedrukt is.

De voornaamste geslachten zijn:

1. *Abramis*, de zoogenaamde *Brasems*, welke in de gematigde streken van de beide noordelijke halfronden voorkomen.

De voor ons belangrijkste soort, de *Brasem, (Abramis brama)*, ook Blei of Bliek genoemd, hieronder afgebeeld, komt ongeveer over geheel Europa verspreid voor. In ons land wordt hij algemeen in de rivieren en binnenwateren aangetroffen. Hij is gemakkelijk kenbaar aan zijn lange aarsvin en ruitvormig lichaam, en bereikt een lengte van ongeveer 50 tot 60 cm. De kleur is een zilverachtige loodkleur, op den rug groenachtig getint en op den buik witachtig. De vinnen zijn allen zwartachtig. De paaitijd valt voornamelijk in Mei. Hij leeft meestal gezellig. Daar hij tot de vrij goed betaalde vischsoorten behoort en in de vangsten nog al vertegenwoordigd is, mag hij als een der voor onze vischers belangrijke vischsoorten worden beschouwd. Zeer na verwant aan de vorige soort is de *Kolblei*, Kolbliek of Puiloog *(Abramis blicca)*, die door zijn overeenkomst in uiterlijk dikwijls met den Brasem wordt verwisseld. Hij onderscheidt zich voornamelijk door de nagenoeg rechte zijstreep, een kortere aarsvin, stomper snuit en grooteren kop, oogen en schubben, terwijl de borst en buikvinnen roodgetint zijn. De lengte is ook kleiner; gewoonlijk wordt hij niet grooter dan ongeveer 30 cm. De verspreiding is dezelfde als van den brasem, hij komt ook even talrijk voor; levenswijze en voedsel zijn eveneens dezelfde. Oeconomisch is hij met den Brasem gelijk te stellen.

Brasem.

Alver (Aspius alburnus).

Onder de overige Brasemsoorten valt nog te noemen, *Abramis vimba*, de *„Zärthe"*, die wel in Duitschland, niet bij ons inheemsch is, evenzoo *Abramis ballerus*, de *„Pleinze"*, *Abramis bipunctatus* enz. Van al deze in Europa inheemsche soorten komt alleen A. brama en A. blicca ook in Engeland voor. Van de Amerikaansche soorten is o. a. *Abramis americanus*, de *„Shiner"* of *„Bream"* genaamd, algemeen en hij heeft een zeer groote verspreiding.

2. *Alburnus.* Een 15-tal soorten behooren tot dit geslacht, dat in Europa en West-Azië zeer talrijk voorkomt. De meest verspreide is de *Alver (A lucides)* (zie bovenstaande afbeelding), welke alleen benoorden de Alpen voorkomt. Hier te lande wordt hij in onze rivieren dikwijls in groote scholen aangetroffen (zie voor bijzonderheden verder onder *Alver*). In Italië is deze soort vertegenwoordigd door *A. Alburnellus*, de *Alborella* of *Avolo* genaamd. Het zijn meest vischjes van geringe afmetingen.

VII Cobitidinae. Deze groep onderscheidt zich voornamelijk door het bezit van zes of meer voeldraden, kleine of rudimentaire schubben, die

Digitized by Google

zelfs geheel kunnen ontbreken, en een zwemblaas die geheel of gedeeltelijk door een beenig kapsel is omgeven. Eigenaardig is de ademhaling bij sommige vertegenwoordigers dezer familie. Bij den *Grooten Modderkruiper* is het middelste en achterste deel van den middendarm ademhalingsorgaan. Hier ligt een rijk bloedvatennet onder het epitheel, waardoor de zuurstof uit het ingeslikte water wordt opgenomen. 't Schijnt, dat de kooldioxied niet door de darmbloedvaten wordt afgescheiden, maar slechts door de kieuwen, die niet in staat zijn een voldoende hoeveelheid zuurstof op te nemen. De volgende geslachten zijn te noemen:

1. *Misgurnus*, met 4 soorten uit Europa en Azië. *M. fossilis* is de grootste soort uit Europa. Hier te lande is hij bekend onder den naam van *Groote Modderkruiper*, Donder- of Weeraal. De lengte is 25 à 30 cm., het lichaam is wat dikker dan een mansduim maar zijdelings samengedrukt en in het midden maar weinig hooger dan aan den staart en bij den kop, welke laatste in een komischen, afgeronden snuit uitloopt. De oogen zijn zeer klein, aan de bovenlip zijn aan weerszijden 3, aan de onderlip aan weerszijden 2 voeldraden. De grondkleur is meer of minder helder oranjegeel, bovenop lichtbruin en met donkere vlekjes, terwijl aan weerszijden twee donkere, met zwart gemarmerde overlangsche strepen zijn. In Groot-Brittannië en Scandinavië komt deze visch niet voor. Bij voorkeur leeft hij in stille wateren met een modderachtigen grond, en wordt dan ook hier te lande hoofdzakelijk in de binnenwateren aangetroffen. De paaitijd is vroeg in het jaar. In den winter kruipt hij in de modder, maar ook zomers, wanneer de wateren uitdrogen, doet hij dat en houdt dan als het ware een zomerslaap. Komt hij weer in het water, dan ontwaakt hij dadelijk (vandaar zijn naam *fossilis*). Het vleesch smaakt grondig en wordt daardoor niet gegeten. Dikwijls wordt hij in een vischkom in de kamers gehouden als weervoorspeller, door zijn gevoeligheid voor electriciteit. Bij naderend onweer wordt hij namelijk onrustig, en anders op den bodem verblijvend, zwemt hij dan onrustig aan de oppervlakte heen en weer, wat tot de benaming Donder- of Weeraal aanleiding heeft gegeven.

2. *Nemachilus*. Dit is het meest talrijke geslacht; de daartoe behoorende soorten hebben slechts 6 voeldraden. Een 50-tal soorten uit Europa en Azië zijn bekend. De tropische soorten bewonen hooggelegen, snelstroomende wateren, met steenachtigen bodem. Het zijn, in tegenstelling met de meeste andere Cypriniden, uitsluitend vleeschеters. Ondanks hun geringe grootte zijn zij als voedsel gezocht, waar zij genoegzaam talrijk voorkomen. *Nemachilus barbatulus* is de meest bekende Europeesche soort, die echter in Denemarken, Scandinavië en ook in ons land ontbreekt, hoewel enkelen hem hier schijnen te hebben waargenomen.

3. *Cobitis*. Dit geslacht gelijkt veel op het vorige, maar het is meer samengedrukt; boven het oog heeft het een gevorkten stekel. Een drietal soorten zijn bekend, waarvan een, *C. taenia*, in Europa voorkomt en ook hier te lande, waar hij onder den naam *Kleine Modderkruiper* bekend is. De lengte is niet meer dan omstreeks 10 cm., hij heeft 6 voeldraden, de kleur is rosachtig bruin, van onder geelachtig wit, met aan weerszijden van den rug en op de zijden drie overlangsche rijen van zwartachtige vlekken. Hij leeft in stroomende en ook in stilstaande wateren, met een steenachtigen of zandigen bodem. De paaitijd valt in Mei. In sommige streken van Duitschland wordt hij in het voorjaar door het volk gegeten.

Karpinski, *Franciszek*, een Poolsch dichter, den 4den October 1741 te Holosko in Galicië geboren, ontving zijn opvoeding aan de Jezuïetenschool te Stanislawow, studeerde in de theologie te Lemberg, vertoefde tot zijn verdere ontwikkeling eenigen tijd te Weenen en vestigde zich daarna als pachter in Galicië. In 1783 werd hij secretaris bij prins *Adam Czartoryiski* te Warschau, aan wien hij een gedeelte zijner geschriften had opgedragen, en kwam daardoor in aanraking met koning *Stanislaus Augustus*. Het leven aan het Hof en zijn latere betrekking als opvoeder in Vorstelijke Huizen viel echter weinig in den smaak van den vrijmoedigen, oprechten en nauwgezetten man. In 1791 ontving hij twee op de heide van Bialowicz gelegen staatsgoederen voor den tijd van 50 jaar ter bebouwing en werkte daar voor het welzijn van zijn ondergeschikten. Hij overleed den 4den September 1825. Zijn liederen onderscheiden zich door eenvoud en diep gevoel; zij leven in den mond van het volk. Zijn geschriften, uitgegeven door *Dmochowski* (1804, 4 dln.; nieuwe druk 1862 3 dln.), bevatten liederen, idyllen, een berijming der Psalmen, het treurspel „Judyta" en onderscheiden opstellen in proza, zijn gedenkschriften werden door *Moraczewski* (2de druk 1849) in het licht gezonden.

Karr, *Alphonse*, een Fransch letterkundige, den 24sten November 1808 te München geboren, een zoon van den pianovirtuoos *Henry Karr*, die zich in 1802 te Parijs gevestigd had, was eenigen tijd werkzaam als onderwijzer aan het College-Bourbon en werd toen medewerker aan den „Figaro" en aan andere tijdschriften. Zijn eerste roman „Sous les tilleuls" (1832) oogstte veel bijval. Daarna verschenen: „Une heure trop tard" (1833), „Vendredi soir" (1835), „Le chemin le plus court" (1836), „Geneviève" (1838), een van zijn beste werken, en „Clotilde" (1839). In 1839 werd *Karr* redacteur van den „Figaro", waarin hij onder den titel „Guêpes" (Wespen) van 1839 tot 1848 een aantal satirieke en geestige artikelen schreef, die hem vele vijanden bezorgden. Deze „Guêpes" heeft hij later uitgebreid en gezamenlijk uitgegeven. In 1855 vestigde hij zich te Nizza, waar hij zich met tuinbouw en bloemkweekerij bezig hield. Van zijn overige werken noemen wij: „Voyage autour de mon jardin" (1845), „Fort en thème" (1855), „La Pénélope normande" (1858), „Proverbes" (1853) en „Les femmes" (1853). Ook schreef hij een aantal humoristische fragmenten. Zijn nieuwe „Guêpes" in den „Moniteur universelle" zijn veel minder dan de vroegere. In de geschriften „Gaietés romaines" (1870), „Dieu et diable" en „Le credo du jardinier" (1875) trad hij tegen de Katholieke kerk op. Hij overleed den 29sten September 1890 te St. Raphael.

Digitized by Google

Karreebergen is de naam van een reeks heuveltoppen op het Zuid-Afrikaansche hoogland. Zie *Britsch Zuid-Afrika*.

Karren of *Schratten*. Zie *Karrenvelden*.

Karrenvelden noemt men den eigenaardigen bodemvorm, die in het Karstgebied, alsook in het Juragebergte en de Noordelijke Kalkalpen optreedt en waarbij de kalksteenbodem bedekt is met talrijke scherpkantige, dikwijls evenwijdig loopende, smalle ruggen, die door gootvormige uithollingen (*Karren*) van elkander gescheiden worden. De karren zijn doorgaans slechts 1—2, somtijds ook 4—12 m. diep, slechts bij uitzondering meer dan 1 m. breed en loopen somtijds op de meest grillige wijze door elkander. Er tusschen steken veelal ronde of scherpe koppen omhoog, zoodat het betreden van een karrenveld uiterst moeilijk is. Zij zijn het product der erosie door het smeltwater van voormalige gletschers.

Karrihout. Zie *Jarrahhout*.

Karrooformatie is één der drie afdeelingen, waarin *Schenk* de gesteenten van Zuid-Afrika uit de periode vóór het krijttijdvak onderscheidt. Zie ook *Kaaplandformatie*.

Karroovlakte is een der terrassen aan den zuidrand van het Zuid-Afrikaansch hoogland. Zie *Britsch Zuid-Afrika*.

Kars is een provincie van het Russische generaalgouvernement Kaukasië. Zij grenst in het N.W., N.O. en Z.O. aan de gouvernementen Koetais, Tiflis en Erivan, in het Z. en W. aan Aziatisch Turkije. De oppervlakte bedraagt 18 749 v. km., het aantal inwoners (1910) 370 600. Het land is een hooggebergte, dat uit evenwijdige bergketens bestaat, die in het O. aan het Karabaghgebergte en de bergen van Perzië grenzen en zich in zuidwestelijke richting tot over de grenzen voortzetten. Het noordelijke grensgebergte, de Arsiantak van de Adsjarische bergketen, verheft zich in den Bilboelan tot 3011 m., terwijl in het Z. de Ala-Dagh een hoogte van 3143 m. bereikt. Van de rivieren noemen wij de Koera den Araxes en den Arpatsjaï. Het klimaat is des zomers zeer heet, des winters zeer koud; niet zelden daalt de temperatuur tot 35° C. beneden het vriespunt. In de stad Kars is de gemiddelde temperatuur 4,7° C., in Ardaghan 2,7°. De plantenwereld draagt een zuidelijk karakter; in het voorjaar en in den zomer vindt men tot op een hoogte van 2000 tot 3000 m. voortreffelijke Alpenweiden. Bosschen vindt men, behalve in Saroeschad en Schoeragel, overal; pijnboomen en berken groeien tot 2100 m. hoogte, de wijnstok tot 1000 m.; de wijnbouw is echter onbeteekenend, en de wijn is zuur. De ooftbouw is eveneens zeer gering, tuinen komen slechts in de districten Kagysman en Olti voor. Alle korensoorten leveren een overvloedigen oogst, gerst en maïs groeien tot op de grootste hoogten. Bij Kagysman en Olti vindt men uitgestrekte zoutmijnen. De provincie is in vier districten verdeeld, Kars, Ardaghan, Kagysman en Olti. Het gebied behoorde tot 1878 aan Turkije (vilajet Erzeroem). Toen het in het bezit van Rusland kwam, trokken er tot aan het jaar 1882 82 760 Turken weg, waarvoor echter 21 890 Armeniërs, Grieken en Russen zich in het land vestigden.

Kars, een Russische vesting, vroeger de hoofdstad van het vilajet Erzeroem in Turksch Armenië, maar in 1878 aan Rusland afgestaan, ligt 1848 m. boven de oppervlakte der zee, in de uitgestrekte, mild-besproeide hoogvlakte van Sjiragh, aan de oostzijde van een geïsoleerde berggroep en aan den Kars-Tsjai (Akhoerean), die hier door een diep dal eerst noord-, dan oostwaarts vloeit en tusschen Gumri en de bouwvallen van Ani uitmondt in den Arpatsjai. De huizen, meestal van meer dan een verdieping, zijn grootendeels van zwarte basaltblokken gebouwd, de straten eng en morsig. De stad is de zetel van een pasja en van een Armenischen bisschop; ook is zij een bedevaartplaats der Mohammedanen, omdat zich hier verschillende moskeeën en heilige graven bevinden. Zij telt zonder het garnizoen (1910) 20 805 inwoners. De nijverheid bepaalt zich hoofdzakelijk tot de vervaardiging van wollen stoffen, tapijten en vilt. De doorvoerhandel is van eenig belang. De vesting wordt als de sleutel van Klein-Azië beschouwd; zij is een onregelmatige veelhoek van steenklompen met een dubbelen wal en 4 torens. In den noordwesthoek verheft zich de citadel, die zeer sterk is en beheerscht wordt door de nabijgelegen bergen. Op de oostwaarts gelegen Karadagh zijn sedert 1855 aanzienlijke versterkingen aangebracht, en men heeft daarenboven het geheele stadsgebied door vestingwerken omringd.

In de 9de en 10de eeuw was deze stad de zetel van een Armenisch vorstenhuis. In de 11de eeuw kwam zij in de macht der Seldsjoeken, in de 13de in die der Mongolen en in 1387 werd zij door *Timoer* verwoest. Gedurende de Perzisch-Turksche oorlogen van de 16de, 17de en 18de eeuw werd zij meermalen belegerd en ingenomen. In 1828 maakte de Russische veldheer *Paskewitsj* zich van de stad meester, in den Krimoorlog werd zij door de Russen genomen, maar na den vrede van Parijs weder ontruimd. In den Russisch-Turkschen oorlog van 1877—1878 werd Kars in Mei 1877 te vergeefs belegerd, maar in November door de Russen veroverd. Bij den vrede van Berlijn (1878) werd zij aan Rusland afgestaan.

Karschi is een stad en vesting aan de gelijknamige steppenrivier in het emiraat Boekhara in Centraal-Azië. Zij ligt 150 km. ten Z.O. van de stad Boekhara, 475 m. boven den zeespiegel en telt 40 000 inwoners, die zich vooral met het vervaardigen van wapens, messen, met zilver ingelegde koperen voorwerpen en sierlijke waterkannen bezighouden. De emir vertoeft er gaarne. De stad, die door de Perzen Nezef, door de Arabieren Nakscheb genoemd werd, was een lievelingsverblijf van *Tamerlan*.

Karsen, *Eduard*, een Nederlandsch schilder, in 1860 te Amsterdam geboren, werkte aldaar eerst onder leiding van zijn vader, den schilder *Kasparus Karssen* (1810—1896) en vervolgens op de Academie van beeldende Kunsten. Daarna legde hij zich toe op het schilderen van Amsterdamsche stadsgezichten en Noord-Hollandsche boerderijen met hun omgeving, steeds schilderend melancholieke effecten, grijze dagen, late schemering, herfst en regen. Zijn werken, die men meest in particuliere verzamelingen vindt.

Digitized by Google

bekoren vooral door de teerheid der tinten en de zorgvuldig overwogen kleurschakeeringen. *Karsen* is te Amsterdam gevestigd.

Karshvare (Zend-Avesta) zijn volgens de theosofen de zeven aarden, waarvan slechts één aan de menschheid bekend is.

Karsman, *Jakob,* een Vlaamsch dichter, den 22sten Januari 1818 te Antwerpen geboren, koopman in diamanten en een ijverig bezoeker der letterkundige kringen aldaar, schreef: „De heilige Katrina van Zweden" (1843), „Dichtruiker" (1844), „Sebastiaan van Portugal, een berijmd verhaal" (1844), „Zangloover" (1854), „Lierblaadjes" (1855), „Luitgalmen" (1857) en „Aan het volk" (1865). Zijn volledige werken verschenen van 1875 tot 1877 in 5 deelen. Hij overleed den 20sten Juni 1886 te Berchem.

Karst. bij plantennamen is een afkorting voor *Hermann Karsten* (zie *Karsten).*

Karst, in het Italiaansch *Carso* en bij de Ouden *Carusavius,* is in engeren zin de landstreek tusschen de Laibacher moerasvlakte en de Golf van Triëst, in ruimeren zin de naam voor alle soortgelijke streken. Het kenmerk daarvoor, zooals dolinen, poljen en grotten, zijn de karstverschijnselen (zie aldaar). De eigenlijke Oostenrijksche Karst bedekt een groot deel van Krain, Görz en Istrië en laat zich in Kroatië, Bosnië, Herzegowina, Albanië en Griekenland vervolgen. De uitstekende bergruggen vertoonen dezelfde formatie als de dieper gelegen deelen. Waar flyschvormingen het indringen van het hemelwater in den bodem niet verhinderen, is het plateau overal arm aan water. Enkele ketteldalen bezitten grootere rivieren, die gewoonlijk door kloven afvloeien. Waar dit niet het geval is, blijft het water staan en vormt periodieke meren, waarvan het Zirknitzer meer het meest bekende, maar niet het grootste is. Andere rivieren, zooals de Reka en de Poïk, ontstaan op een normale wijze, doch verdwijnen in kloven, om op een andere plaats weer te voorschijn te komen. Zoowel in de ketteldalen als ook in enkele plateaustreken treft men vruchtbare streken aan, die evenwel kunstmatig besproeid moeten worden; het grootste deel van den Karst echter levert, tengevolge van het uitroeien van de bosschen, een treurigen aanblik op. De vraag, of de onderaardsche wateren productief gemaakt kunnen worden, is nog niet opgelost. De Karst levert goeden wijn, rundvee en paarden. Door toeristen worden de Adelsberger grot en de Rekagrotten druk bezocht.

Zie: *Katzer,* Karst und Karsthydrographie (Serajevo 1909).

Karsten, *Karl Johann Bernhard,* een Duitsch delfstofkundige, den 26sten November 1782 te Bützow geboren, werd in 1819 benoemd tot geheim opperbergraad bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken te Berlijn, waar hij den 22sten Augustus 1853 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Metallurgische Reise durch ein Teil von Baiern und Oesterreich" (1821), „Das erzführende Kalksteingebirge von Tarnowitz" (1826), „Ueber die kohligen Substanzen des Mineralreichs" (1826), „Grundriss der deutschen Bergrechtslehre" (1828), „System der Metallurgie" (5 dln., 1831), „Handbuch der Eisenhüttenkunde" (3de druk, 5 dln., 1841), „Philosophie der Chemie" (1843) en „Lehrbuch der Salinenkunde" (2 dln., 1846—1847), benevens talrijke opstellen in tijdschriften. Hij was van 1850 tot 1851 lid der Eerste Kamer, alwaar hij tot de partij der vrijzinnigen behoorde.

Karsten, *Hermann Gustav Wilhelm Karl,* den 6den November 1817 te Stralsund geboren, studeerde eerst te Rostock in de pharmacie, daarna te Berlijn in de botanie, promoveerde aldaar, deed van 1843 tot 1847 en 1848 tot 1856 wetenschappelijke reizen door Venezuela, Nieuw-Granada en Ecuador en werd daarna hoogleeraar in de kruidkunde aan de universiteit te Berlijn. Hij schreef o. a.: „Die Vegetationsorgane der Palmen" (1848), „Flora Columbiae" (2 dln., 1857—1869 met 200 gekleurde platen), „Gesammelte Beiträge zur Anatomie und Physiologie der Pflanzen" (1865), „Die geognostischen Verhältnisse Neugranadas" (1856), „Das Geschlechtsleben der Pflanzen und die Parthenogenesis" (1860), „Histologische Untersuchungen" (1862), „Entwickelungserscheinungen der organischen Zelle" (1863). „Gesammelte Beiträge zur Anatomie und Physiologie der Pflanzen" (2 dln., 1865—1900), „Chemismus der Pflanzenzelle" (1869), „Fäulnis und Ansteckung" (1872) en „Deutsche Flora. Pharmaceutisch-medizinische Botanik" (1883; 2de druk als „Flora van Deutschland, Deutsch-Oesterreich und der Schweiz", 2 dln., 1895). Ook redigeerde hij van 1865 tot 1867 de „Botanische Untersuchungen aus dem physiolog. Laboratorium der landwirtschaftlichen Lehranstalt in Berlin".

Karsten, *Simon,* een Nederlandsch letterkundige uit de school van *Van Heusde,* werd den 3den Juli 1802 te Utrecht geboren, studeerde in zijn geboortestad in de letteren en werd nog vóór zijn promotie (1822) derde praeceptor aan het gymnasium. In 1825 promoveerde hij in de letteren op een dissertatie: „Pindari carmina tria, Olympiorum II et VI, Pythiorum I", die hem de vriendschap bezorgde van den hoogleeraar *Geel.* In 1826 werd hij tweede praeceptor aan het Koninklijk Athenaeum te Brussel. Hier was hij werkzaam tot aan de Belgische omwenteling en maakte er een aanvang met zijn geschrift: „Philosophorum Graecorum veterum praesertim qui ante Platonem floruerunt operum reliquiae" (1828—1838), dat *Xenophanes, Parmenides* en *Empedokles* bevat en van een uitgebreide bronnenstudie getuigt. Nadat hij een paar jaren ambteloos had doorgebracht, werd hij wederom 3de praeceptor aan het gymnasium te Utrecht. In het volgend jaar werd hij rector te Amersfoort en in het begin van 1840 hoogleeraar te Utrecht in plaats van den overleden *Van Heusde.* Hij aanvaardde die betrekking met een „Oratio de antiquarum literarum doctrina cum philosophia conjungenda", belastte zich met de lessen in de Grieksche taal, wijsbegeerte en geschiedenis en schreef: „Introductio in historiam universalem etc." (1849), „De historiae Romanae antiquissimae indole et auctoritate, deque primis Romae regibus" (1849) en „Excerpta e veteribus poetis Graecis" (1856). Toen in 1855 de hoogleeraar *Goudoever* door *Rovers* vervangen werd, nam *Karsten* ook de lessen in de Latijnsche taal

Digitized by Google

en letterkunde voor zijn rekening. Verder gaf hij in het licht: „Over Palingenesis en Metempsychosis" (1846), „De tetralogia tragica et didascalia Sophoclea" (1846), „Q. Horatius Flaccus. Een blik op zijn leven, zijne studiën en dichtwerken" (1861), terwijl hij ook nog een uitgave leverde van den „Agamemnon" van *Aeschylus* (1855) en bijdragen in de „Symbolae Literariae" en in andere tijdschriften. Hij werd lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut, en ook in de werken van dat lichaam zijn verhandelingen van hem opgenomen. Hij overleed den 7den Mei 1864 te Utrecht.

Karsten, *Herman Thomas,* in 1839 te Amersfoort geboren, promoveerde in 1864 te Utrecht op een proefschrift getiteld: „De Platonis quae feruntur epistolis", was van 1862 tot 1873 praeceptor aan het gymnasium te Amsterdam, daarna conrector te Rotterdam en van 1882 tot 1909 hoogleeraar in de latijnsche taal- en letterkunde aan de hoogeschool te Amsterdam. Hij overleed in 1915. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De studiorum latinorum ambitu" (Inaugureele rede, 1882), „De uitspraak van het latijn" (1893), „De commenti Donatiani ad Terenti fabulas origine et compositione" (1907).

Karstverschijnselen zijn de eigenaardige verschijnselen, die het meest typisch in het eigenlijke karstgebied (zie aldaar) en minder scherp ontwikkeld ook in andere kalksteengebergten worden aangetroffen. Daartoe behooren de dolinen (zie aldaar) en poljen (zie aldaar), de holen met hun druipsteenvormingen, de karrenvelden (zie aldaar), de verdwijnende rivieren, de vele spleten en scheuren en het optreden van een ijzerhoudende, roodachtige aarde (*terra rossa*), in het Slowisch *kras* (vandaar de naam Karst) geheeten. De oorzaak van dit bijzondere karakter van het karstlandschap meent men te moeten zoeken in de plooiing en verbrokkeling der kalksteenlagen bij de vorming van het kustgebergte.

Kartelblad (*Pedicularis* Trn.) is een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der *Leeuwebekachtigen (Scrophulariaceën)*, met kruidachtigen stengel, dubbelvindeelige bladeren en de symmetrische bloemen in aren en meestal rood van kleur. In ons land komen voor *P. silvatica (Boschkartelblad)* waar de bovenlip der bloemkroon van voren twee spitse tanden en *P. palustris (Moeraskartelblad)*, waar de bovenlip in het midden der lengte aan weerszijden een tand draagt. Beide planten komen voor op vochtige plaatsen in de duinen en heiden.

Kartellen zijn overeenkomsten van fabrikanten of ondernemers van een bepaald land, eene bepaalde streek of van een aantal landen tezamen om den prijs van een bepaald artikel te regelen, de te produceeren hoeveelheid te bepalen of om het afzetgebied van dit artikel onderling te verdeelen. Het kartel heeft de bedoeling van het artikel als het ware een monopoliegoed te maken, dat buiten den concurrentiestrijd staat.

Het streven van ondernemers om door samenwerking zich economische voordeelen te verschaffen, is natuurlijk zeer oud. Men denke slechts aan de gilden, wier doel hoofdzakelijk was aan de broeders een goed burgerlijk bestaan te verzekeren. Toen na de opheffing der gilden het beginsel der vrije concurrentie (zie onder dit hoofd) overal wortel schoot, bleek het maar al te ras, dat deze leidde, althans leiden kon, tot een productie, waarvan de kosten door den prijs niet werden gedekt. Het denkbeeld van aaneensluiting lag toen weer voor de hand, eerst op beperkte schaal, langzamerhand echter in een vorm, die van een groot aantal fabrieken of ondernemingen als het ware een enkele groote maakt.

Het kartel is bestemd om de productie meer met de eischen van de vraag te doen overeenstemmen, dan bij de vrije concurrentie mogelijk was. Deze had dikwijls de productie zich zoo doen uitbreiden, dat een groote voorraad aanwezig was, die tegen een loonenden prijs niet verkocht kon worden (overproductie). Dat groote aanbod drukte de prijzen en was dikwijls oorzaak van het te gronde gaan van de minder gunstig werkende ondernemingen. Het kartel is niet een tijdelijke vereeniging van fabrikanten om den afzet te verminderen en zoodoende een hoogeren prijs te bewerken, zooals een aantal syndicaten, die na 1880 ontstonden, neen, het is een vereeniging van fabrikanten om door aanpassing van de productie aan de consumptie zooveel mogelijk een overproductie en de gevolgen daarvan: prijsvermindering, faillissement, kapitaalsvernietiging en werkloosheid tegen te gaan.

Hoe konden nu die ondernemersbonden, die gelijktijdig in verschillende vormen over de geheele wereld in de laatste dertig jaren ontstonden, werkelijk aan de industrie een grooter regelmaat van afzet verzekeren, waardoor aan de enkele fabrieken haar voortbestaan verzekerd werd? Daartoe worden verschillende wegen bewandeld. Van de kartellen stellen sommige zich ten doel gezamenlijk een afzetprijs vast te stellen, die de productiekosten dekt, andere bepalen slechts de door elke fabriek (die zich aangesloten heeft) te fabriceeren hoeveelheid, opdat niet overproductie prijsverlaging ten gevolge zal hebben. Een derde soort kartellen verdeelt het afzetgebied in landstreken, zoodat een fabriek in een andere streek gelegen, voortaan niet meer concurreert met een fabriek in de streek zelve. Een vierde vorm zijn de kartellen, die zoowel een maximum-hoeveelheid als een minimumprijs voor elke verbonden onderneming vaststellen. De meest volkomen vorm van verbonden ondernemingen is wel die, waarbij de verschillende fabrikanten afzien van het individueel recht tot verkoop en een gemeenschappelijk kantoor hebben voor den verkoop, dat dan de bestellingen over de verschillende fabrieken verdeelt. Bij deze kartellen worden de verschillende ondernemingen als het ware de werkplaatsen van één enkele groote onderneming. De voordeelen, welke de meest volkomen vorm van kartellen medebrengt, zijn niet gering te schatten. Met de grootste zorgvuldigheid worden de prijsschommelingen op de wereldmarkt nagegaan; agenten en reizigers kunnen, nu zij voor een enkele onderneming werken, een grooter gebied bestrijken dan vroeger. De administratiekosten van den bond zijn uit den aard der zaak geringer. Ook technische verbeteringen zijn gemakkelijk te beproeven. Het kapitaal zal goed-

Digitized by Google

kooper te krijgen zijn voor alle ondernemingen te zamen dan voor elke afzonderlijk, al was het alleen maar om het geringere risico, dat het nu lijdt. In één woord, er kan zuinig en goedkoop worden geproduceerd, de productiviteit van arbeid en kapitaal kan er aanmerkelijk door stijgen. Is eenmaal een geregelde afzet verzekerd, dan zal ook het gevaar voor werkloosheid veel verminderd zijn en de onmenbaren zullen dalen.

Het doel van de ondernemersvereeniging is, om zooveel mogelijk meester van de afzetmarkt te zijn. Om dat te bereiken moeten twee invloeden uit den weg geruimd worden, die dit onmogelijk maken. n.l.: binnen- en buitenlandsche concurrentie. Zou het bijv. aan een kartel gelukt zijn alle eenigszins belangrijke ondernemingen in zich opgenomen te hebben en was de prijs van het artikel daardoor eenigszins gestegen, dan kan het niet uitblijven of de een of andere ondernemer zal er zijn voordeel in zien, dit artikel buiten het kartel om ook te produceeren. Om deze concurrentie te doen ophouden, staan twee middelen ten dienste: 1o. een plotselinge verlaging van den prijs, waardoor de nieuwe ondernemer, die niet zulke kapitalen ter beschikking heeft, gedwongen is op te houden; 2o. de opneming van den nieuwen concurrent in den bond. Zijn de prijzen van het kartel niet te hoog, dan zal de mogelijkheid niet groot zijn dat een nieuwe concurrentie, die dan toch altijd met de ziekten der kindsche jaren eener beginnende industrie te kampen heeft, op de binnenlandsche markt zich lang zal kunnen staande houden. Moeilijker is het de buitenlandsche concurrentie het hoofd te bieden. Tot nu toe heeft men om die concurrentie te verhinderen meestal zijn toevlucht genomen tot beschermende rechten, maar het is moeilijk te zeggen of zij meer de beschermende rechten in de hand hebben gewerkt dan omgekeerd de beschermende rechten een grooten stoot aan de kartelstelsels hebben gegeven. In Duitschland gingen beide samen, maar in Nederland, dat geen beschermende rechten kent, is het kartel niettemin geen onbekende zaak. Beschermende rechten maken het dikwijls mogelijk, dat het kartel in het land zelf zijn artikel duur verkoopt en zijn overproductie in den vreemde tegen veel lagere prijzen afzet.

Het kartel heeft ook zijn kwade zijde. Het kan in het binnenland geen vrije concurrentie dulden. Vandaar dat elke concurrent door kunstmatige verlaging van den prijs eerst doodgedrukt moet worden; daarna volgt weder prijsverhooging. Tegenover de arbeiders heeft het een macht, die voor hen noodlottig kan zijn, als daartegenover geen sterke vakvereeniging staat.

Thans een enkel woord over de kartellen in Nederland. Terwijl in verschillende landen een onderzoek naar de kartellen heeft plaats gehad en deze dus in hun werkwijze bekend zijn, ontbreekt die kennis ten onzent voor een groot deel. Aan de studie van *F. M. Wibaut (Trusts* en *Kartels)*, die zich veel moeite gaf over deze vereenigingen in Nederland het een en ander te weten te komen, is het volgende ontleend.

Behalve de filialen van buitenlandsche kartellen (o. a. de Nederlandsche Steenkolenhandelaarsvereeniging te Utrecht, filiaal van het Rijnsch-Westfaalsche Kolensyndikaat) bestaan ten onzent onder meer de volgende voorname kartellen:

a. het Belgisch-Nederlandsche Syndikaat van fabrikanten van Superphosphaten. Dit omvat 5 Nederl. en 8 Belg. fabrieken. Het stelt den verkoopprijs vast en verdeelt het afzetgebied.

b. de Zout-conventie, omvattende 42 van de 44 Nederlandsche zoutziederijen, opgericht in 1898, teneinde overproductie tegen te gaan en den prijs vast te stellen.

c. de Conventie van Schelpkalkfabrikanten, omvattende 48 branderijen. Zij verdeelt den afzet en stelt den prijs vast.

d. de Vereeniging van Nederlandsche Steenfabrikanten, omvattende de steenfabrieken aan Rijn, Maas, Waal en Hollandschen en Gelderschen IJsel. Ze regelt thans nog alleen den aanvang en het einde der productieperiode.

e. het Scheepvaartkartel der maatschappijen Nederland en Rotterdamsche Lloyd.

Over een anderen vorm van fabrikanten- en ondernemersvereenigingen, den *trust*, zie onder dit woord.

Kartets. Zie *Geschut.*

Karthuizer nonnen ontstonden het eerst in Frankrijk, en wel in het klooster Prémol bij Grenoble (1234). Zij volgden den regel der monniken, maar met eenige verzachting. Deze orde, die zich hoofdzakelijk tot Frankrijk beperkte, verdween in 1790.

Karthuizers is de naam van een monnikenorde, gesticht door den heiligen *Bruno* (zie aldaar), die uit misnoegen over de uitspattingen van de geestelijken in de Reimser domschool, in 1084 in de woestenij la Chartreuse 4 uren gaans van Grenoble, een aantal kluizen bouwde en met 6 geestverwanten een kluizenaarsvereeniging tot stand bracht. De broeders leefden in groote armoede, droegen grove pijen en voedden zich met planten en zemelbrood. Ook hun overige kloosters ontvingen den naam van Chartreuse of Karthuizen. Eerst onder den vijfden prior, *Guigo*, verkreeg de orde in 1133 door paus *Innocentius II* goedgekeurde schriftelijke instellingen onder den naam van „Statuta Guigonis" of „Consuetudines Cartusiae", welke later meermalen gewijzigd werden. De paus bekrachtigde de orde in 1176, en van dien tijd af breidde zij zich spoedig uit. De regel der orde plaatst het gezag in elk klooster in handen van den prior, zonder wiens verlof geen monnik het klooster verlaten of zich zelf boete opleggen mag. Ieder monnik bewoont een afzonderlijke cel, waarin hij het middageten gebruikt. Deze cel is voorzien van de noodige gereedschappen tot een of ander bedrijf, vooral tot het vervaardigen van afschriften van boeken. Althans eenmaal 's weeks houdt men vastendag op zout, water en brood. Bij de gewone kloostergeloften komt nog die van een voortdurend stilzwijgen. Dat mag alleen op Zondag en op den kapitteldag gedurende eenige uren worden verbroken. Vleesch mag in het geheel niet en wijn niet onvermengd gebruikt worden. Het grove werk, vooral het bebouwen van het land, wordt door de leekebroeders gedaan. De monniken gebruikten de groote schenkingen, die zij ontvingen, gaarne voor het verfraaien van hun kerken

Digitized by Google

en kloosters. Ook stichtten zij kerken en scholen, deden veel goeds en lieten veel land ontginnen. Hun kleeding bestaat uit een witte soutane en een witte kap; op reis dragen zij daarover een zwarten mantel. Na de Fransche revolutie is deze orde zeer achteruitgegaan. In 1901 werden de Karthuizers uit Frankrijk verdreven en hun huizen door de regeering in beslag genomen. Het klooster *La Grande Chartreuse* is in een herstellingsoord voor soldaten herschapen. Tegenwoordig zijn er nog 15 kloosters, n. l. in Italië 6 (waarvan de Certosa van Pavia, Florence en Trisulti tot staatseigendom zijn verklaard), verder 3 in Spanje, 2 in België, één in Duitschland, Engeland, Oostenrijk en Zwitserland.

Kartikeya in de mythologie der Hindoes de god van den oorlog, was overwinnaar van het geslacht der reuzen en aanvoerder van de legerscharen der goden. Hij werd afgebeeld als rijdende op een pauw. In het zuidelijk deel van Engelsch-Indië werd hij ook *Subramanya* genoemd.

Kartometrie omvat alle opmetingen op plannen, platte gronden en kaarten. Er kunnen zoowel lijn- (lengte-), als vlakken- (oppervlakte-)metingen verricht worden, indirect ook inhoudsmetingen *(volumetrie)*. Bij een plan of plattegrond wordt zulk een klein gedeelte van de aardoppervlakte in beeld gebracht, dat bij de meting de bolvorm der aarde verwaarloosd kan worden. Dit is niet het geval bij een topografische en nog minder bij een geografische kaart. Een scherpe grens valt daarbij echter niet te trekken. Bij het doen van opmetingen op platte gronden en topografische kaarten, waarbij de bolvorm verwaarloosd kan worden, moet bij lengtemetingen nog verschil gemaakt worden tusschen rechte en kromme of geheel onregelmatige lijnen (bijv. een rivier). Is de schaal bijv. 1 : 10 000 en bedraagt de gemeten afstand langs een rechte lijn 12 cm., dan meet die afstand in werkelijkheid 12 × 10 000 cm. Bij willekeurig gebogen lijnen (kust, rivier enz.) is de fout in de meting des te grooter, naarmate de schaal der kaart kleiner is. Als hulpmiddel bij het meten dienen passer en lineaal. Men heeft, om de zaak gemakkelijk te maken, allerlei passers geconstrueerd, die het gebruik van de schaal der kaart overbodig maken, zoodat de met den passer gemeten afstand onmiddellijk de werkelijke lengte weergeeft. Bij gebogen en geheel onregelmatige lijnen maakt men gebruik van *curvimeters* (zie aldaar). Het meten van vlakken geschiedt òf indirect door lengtemeting, waartoe het te meten oppervlak door hulplijnen in een aantal stukken verdeeld wordt, òf met behulp van *planimeters* (zie aldaar).

Bij het doen van opmetingen op geografische kaarten, waarbij dus wèl op den bolvorm der aarde en de daardoor niet te vermijden misvorming der kaart gelet moet worden, kan het berekenen van den afstand tusschen twee plaatsen op aarde buiten beschouwing blijven, omdat men daartoe slechts op de kaart de geografische lengte en breedte der plaatsen behoeft na te gaan en daaruit den afstand kan vinden. Wel kan de meting van dien afstand ook op de kaart geschieden met behulp eener grafisch-mechanische methode. Daartoe moet de groote cirkel van den bol, waarvan men een gedeelte wil meten, op de kaart geteekend worden. Zulks kan geschieden door middel van een gemakkelijk te construeeren kaartprojectie, waarna de te meten lijnen in een voldoend aantal kleine stukken verdeeld en elk daarvan voor zich gemeten wordt, onder inachtneming der bij elk stuk onvermijdelijke fout in de lengte. Onregelmatige lijnen kunnen op dergelijke kaarten niet gemeten worden, indien het resultaat zelfs maar aan matige eischen, wat de nauwkeurigheid betreft, moet voldoen. Het meten van vlakken is het eenvoudigst als de kaart in een inhoudsgelijke (aequivalente) projectie is geteekend. Moet de oppervlakte van het stuk x gemeten worden en is de lengteschaal in het middelpunt of volgens de hoofdas der kaart 1: n, dan bedraagt de oppervlakte van x in werkelijkheid $x.n^2$. Ook kan op niet aequivalente kaarten, evenzeer als op aequivalente vlakken, met den planimeter gemeten worden, op plaatsen, waar de inhoudsschaal niet te spoedig van punt tot punt verandert. Eveneens kunnen hoeken gemeten worden op zulke kaarten, bijv. op zeekaarten de loxodromische koershoek.

Voor de literatuur zie *Kartografie*.

Kartouwen. Zie *Geschut*.

Karveel is de naam van een klein snelzeilend vaartuig, thans nog in Spanje en Portugal, vroeger ook in andere landen in gebruik.

Karwendelgebergte, een groep van de Noord-Tirolsche Kalkalpen, strekt zich van Scharnitz aan den Isar tot aan het Achenmeer uit. Het bestaat uit vier bijna evenwijdige bergketens: de Solsteinketen (2641 m.), de Bettelwarfketen (2725 m.), de Birkkarketen (2756 m.) en de eigenlijke Karwendelketen op de Beiersche grens (de Karwendeltop 2539 m. hoog). De steilheid der bergtoppen vormen een eigenaardige tegenstelling met de liefelijke dalen en bergweiden. Het gebergte is rijk aan grof wild. Het bezoeken der hoogste toppen wordt door alpenhutten, waaronder de Bettelwarfhut (2250 m.) vergemakkelijkt.

Karwij, *Carum Carvi* L., familie *Schermbloemigen,* is een 2-jarige cultuurplant met een kantigen, geribden, vertakten stengel en dubbelgevinde bladeren met vindeelige blaadjes. Kenmerkend is het ontbreken der schutbladeren aan den voet der schermen en in den regel ook aan dien der schermpjes. In de witte, somwijlen ook lichtroode bloesems ontwikkelen zich splitvruchten, die bij rijpheid in 2 sikkelvormige helften uiteenvallen. Deze zijn 4—6 m.m. lang en 1,2—1,3 m.m. breed en overlangs van 5 scherp uitkomende ribben voorzien, die zich door de lichtbruine tint op den donkeren ondergrond scherp afteekenen. Tusschen deze ribben verloopen oliegangen, waarvan de inhoud, de aetherische olie, het zaad een scherpen, kruidigen smaak geeft. De plant groeit vrij algemeen in het wild op graslanden en langs wegen en dijken; de cultuurplant onderscheidt zich van de in 't wild groeiende in niets anders dan de krachtigere ontwikkeling der plant en der korrels. Deze werden reeds bij de oude Germanen gebruikt als specerij en dienen als zoodanig nog heden ten dage bij de bereiding van gebak, kaas en worst. Ook

Digitized by Google

dienen ze voor de bereiding van medicijnen, vooral voor het vee, en van likeuren als kummel en elixir d'Anvers. De fabrieken gebruiken voor dit doel thans meer de zuivere aetherische olie, voor welker bereiding echter groote hoeveelheden zaad van eerste kwaliteit noodig zijn. De kwaliteit der kornels hangt af van haar grootte, zuiverheid, glans en gehalte aan aetherische olie. Beste waar bevat er 6 %, mindere soms slechts 3,5 %. De olierijkste wordt geleverd door Nederland. Daarna volgen Denemarken, Zweden en Noorwegen. *Nicolaysen* vond de Noorsche des te beter, naarmate ze meer noordelijk

Wilde karwij.

was verbouwd. In Oost-Pruisen en ook in de Betuwe wordt het zaad van in 't wild groeiende planten verzameld. Dit is echter van geringe kwaliteit. Het stroo wordt nog gevreten door schapen, maar heeft zeer weinig waarde, zelfs als ligstroo. Het kaf is een zeer geschikt voedsel voor de huisdieren. De karwij heeft ook beteekenis als voederplant. Ze heeft een gunstigen invloed op de werking van het darmkanaal en bevordert de melkafscheiding. Voeder, dat licht aanleiding geeft tot opgeblazenheid bij het vee, zooals natte, jonge klaver, kan met karwijplanten gemengd, zonder schade worden genoten. Daarom is het gewenscht met de weideklavers een weinig karwij in te zaaien.

De cultuur der karwij reikt in Scandinavië tot 71° 7′ N. Br. en in het zuiden tot 1078 m. boven de zee. Ze is dus voldoend wintervast. Ze groeit het best op vruchtbare kleigronden met een diepe bouwvoor en een doorlatenden ondergrond na erwten, boonen, spinazie voor zaadwinning, witte klaver, vlas of koolzaad. Ze wordt in den regel reeds in het voorjaar in deze gewassen gezaaid en draagt het volgende jaar vrucht; met witte klaver in vlas gezaaid, eerste het 3de jaar. Na karwij groeien het best tarwe, rogge en ook wel wintergerst en koolzaad.

Karwij vraagt een sterk bemesten grond. Voor stalmest is ze zeer dankbaar, eveneens voor een zuivere stikstofbemesting, deels bij het ontbloten, deels vroeg in het volgende voorjaar aangewend. Ze wordt het meest doelmatig einde Maart of begin April machinaal op rijen gezaaid op afstanden van 30—45 cm. in een hoeveelheid van omstreeks 6 kg. per H.A. Zoodra het gewas bloot komt, moet de grond goed los en zuiver van onkruid worden gemaakt. Het gewas kan worden geoogst einde Juni of begin Juli, als stroo en korrels bruin, de laatste echter nog niet droog en hard zijn geworden. Opbrengsten aan zaad van 14—1600 kg. per H.A. zijn bevredigend, die van 2000 kg. zeer groot. Die aan stroo kunnen 2—3000 kg. zijn. Het H.L.-gewicht wisselt van 42—48 kg. en is gemiddeld 45 kg.

Karwij wordt o. a. aangetast door de sklerotiënziekte, *Sclerotinia Libertiana* Fuckel, door zwammen van het geslacht *Fusarium*, door de larven van de wortelvlieg, *Psila Rosae* F. en door de karwijrups, dit is de rups van de karwijmot (*Depressaria nervosa* Haw.). In de afb. stelt *a* de geheele plant voor op $^1/_3$ der natuurlijke grootte, *b* een bloem, *c* een vrucht, *d* een overlangsche, *e* een dwarsdoorsnede der halve vrucht, alles viervoudig vergroot.

Karwijmot (*Depressaria nervosa*) is een roodachtig grijs vlindertje, dat de karwij aantast. Het legt eieren aan verschillende Schermbloemigen, ook aan karwijplanten. De rupsjes, die uit de eieren ontstaan, zijn bont gekleurd; zij vreten van de bladen, bloemen en vruchten en verpoppen zich in den stengel. In den zomer komen de vlindertjes uit en deze overwinteren. Bestrijdingsmiddelen zijn: 1e. het verbranden van het stroo, 2o. de wilde Schermbloemen, die in de slooten voorkomen, uitroeien.

Kas (Italiaansch *cassa*) noemt men in de eerste plaats een voorwerp, waarin geld en geldswaarden bewaard worden; dan die afdeeling van een zaak, waarin geld wordt aangenomen en uitgegeven; bij een bestuur het ambt van den persoon, die met de ontvangst en uitgave van het geld belast is, alsook het lokaal, waarin dit gebeurt. In de handelstaal wordt kas ook voor den voorraad contant geld en de geldswaarden, die in den handel voor contant geld aangenomen worden, gebruikt. Omtrent de vraag of staven metaal, vreemde munten, geldsbewijzen, die slechts onder bepaalde voorwaanden verhandeld kunnen worden, bankbiljetten, welke een bank bezit en niet in omloop zijn, tot de kas gerekend

Digitized by Google

moeten worden, bestaat geen eenstemmigheid.

Kas in den tuinbouw. Zie *Kassen*.

Kasan, in het Tataarsch *Ketel,* was oorspronkelijk de naam van het land der Finsche Bulgaren en vormde in 1438 een afzonderlijk rijk, dat in 1469 aan de Russen schatplichtig en in 1552 aan deze geheel en al onderworpen werd. Het tegenwoordige gouvernement Kasan telt op 63 716 v. km. (1910) 2 711 000 inwoners. Het land wordt besproeid door de Wolga met haar zijrivieren, de Kama, de Kasanka en andere. Rechts van de Wolga verheft het land zich tot een hoogte van 90—150 m., links bestaat het uit groote weiden en moerassen. Er worden leem, zandsteen, gips, koper, benevens eenige minerale bronnen gevonden, waarvan echter geen voordeel wordt getrokken. Landbouw is de hoofdbezigheid der bevolking, verder wordt er veeteelt, boschbouw, vischvangst, nijverheid en handel uitgeoefend.

Kasan, de hoofdstad van het gouvernement Kasan, 6 km. van de monding van de Kasanka verwijderd, ligt gedeeltelijk op een lagen grond, gedeeltelijk op heuvels en beslaat een aanmerkelijke uitgebreidheid. Op het hoogste gedeelte aan de noordzijde verheft zich het Kremlin of de vesting, die onderscheiden kerken, bijv. de Mariakerk met een wonderdoend Mariabeeld, een prachtig klooster, een weeshuis enz. omvat. Rondom de vesting breidt de stad zich uit met een groot aantal kerken, 6 kloosters, kleine woningen van één verdieping en door tuinen omgeven, en breede, ongeplaveide, doorgaans zeer morsige straten. De stad is omringd door verschillende voorsteden en telt (1910) 167 400 inwoners. De stad is de zetel van het algemeen commando van het militaire district, terwijl de gouverneur, de aartsbisschop en de hoogste Mohammedaansche geestelijken er verblijf houden. Czaar *Alexander I* stichtte er in 1804 een universiteit, welke in 1814 geopend werd; daartoe behooren een botanische tuin, een sterrenwacht (55° 47′ 23″ N. Br. en 49° 7′ 12″ O. L. van Gr.), een aanzienlijke bibliotheek met belangrijke Mongoolsche en Tataarsche handschriften en rijke kunstverzamelingen. Ook vindt men hier een academie en een seminarium voor godgeleerden, 3 gymnasia voor jongens en 2 voor meisjes, onderscheiden andere scholen, een letterkundig genootschap, een staathuishoudkundige vereeniging, een weeshuis, een krankzinnigengesticht en onderscheiden hospitalen, een schouwburg enz. De handel van Kasan is in den laatsten tijd achteruitgegaan. De nijverheid levert juchtleder, zeep, laken, katoen, veters, ankers, zeildoek enz. In haar nabijheid bevindt zich een groote scheepstimmerwerf. Men vindt Kasan het eerst vermeld in 1236 onder de Boelgaarsche steden, die door de Mongolen veroverd waren; zij lag toen echter 45 km. ten N.O. van de tegenwoordige stad. In 1391 werd de stad door de Russen veroverd en geheel verwoest. Door khan *Oelooegh-Mohammed* werd zij in 1438 herbouwd en tot hoofdplaats van een khanaat verheven. In 1552 kwam Kasan voor goed onder Russische heerschappij. De stad werd meermalen door brand vernield, doch onder anderen in 1774 door *Catharina II* fraaier opgebouwd.

Kasanlyk, de hoofdstad van het district Eski-Zagra in Oost-Roemelië, aan den voet van den Balkan en aan een linker zijrivier van den Toendsja, ligt in een waterrijke, vruchtbare omgeving tusschen noteboomwouden, kastanjebosschen en rozevelden. De stad, die 10 765 inwoners telt, is het middelpunt voor de bereiding van rozenolie. Zij werd in den Russisch-Turkschen oorlog den 17den Juli 1877 door generaal *Goerko* bezet, maar 14 dagen later werden de Russen aldaar door *Soeleiman-pasja* geslagen, zoodat zij haar moesten ontruimen. Eerst in Januari 1878 werd zij nogmaals door de Russen veroverd, en bij het verdrag van Berlijn van den 13den Juli 1878 viel zij ten deel aan Oost-Roemelie.

Kasbek, een van de hoogste toppen van den Kaukasus, verheft zich als een trachietkegel ter hoogte van 5043 m. boven de oppervlakte der zee. Aan zijn helling vindt men onderscheiden blijvende en tijdelijke gletschers, van welke de Dewdoraki door zijn verwoestingen het meest bekend is. De berg is een uitgedoofde vulkaan. De daarnaast gelegen Darielpas is 2422 m. hoog.

Kasboek dient, om alle ontvangsten en uitgaven in geld aan te teekenen, zoodat daardoor voortdurend de geldvoorraad kan worden gecontrôleerd. In het dubbel boekhouden doet het, behalve als contrôleboek, ook dienst als hulpboek, d. w. z. het vormt een deel van het wettelijk voorgeschreven dagboek of memoriaal.

Kaschan is de hoofdstad van een kleine provincie in Perzië, aan den verbindingsweg tusschen Teheran en Ispahan gelegen. De stad ligt 1130 m. boven den zeespiegel en werd door de meest geliefde gemalin van *Haroen al Raschild, Zobeïda,* gebouwd. Het is de regelmatigste en netste stad van Perzië, met 35 karavansera's, 34 badinrichtingen, 18 groote en 90 kleine moskeeën. Er is veel nijverheid (zijden en katoenen stoffen, bewerking van koper, goud, zilver en staal) en een levendige handel. De stad telt 30 000 inwoners.

Kaschau, de hoofdstad van Opper-Hongarije en van het comitaat Abauj-Torna, op den rechteroever van den Hernad in een fraai, door wijngaarden omgeven dal gelegen, is de zetel van het comitaatsbestuur en van een Roomsch-Katholieken bisschop en telt (1910) 44 211 meest Roomsch-Katholieke inwoners. De stad, vroeger een sterke vesting, onderscheidt zich door haar zindelijke, regelmatig aangelegde straten en door vele aanzienlijke gebouwen, terwijl de 3 voorsteden zeer ruim zijn. Het belangrijkste gebouw is de Dom, gewijd aan de heilige *Elizabeth,* met veel antieke kunstwerken; deze kerk is een der oudste en fraaiste van Hongarije. De plaats heeft een koninklijke academie voor rechtsgeleerdheid, een schouwburg, een museum, een gymnasium, een seminarium en onderscheiden andere scholen. De nijverheid is van veel belang: buskruit- en papiermolens, stoommolens, olieslagerijen, tabaksfabrieken, leerlooierijen, suikerraffinaderijen, zijn-, laken- en stijfselfabrieken enz. Door haar ligging is zij het middelpunt van den handel tusschen Galicië en Hongarije, vooral nadat zij door spoorwegen met het Europeesche net verbonden is. Kaschau was steeds een belangrijke plaats in tijden van oorlog. Den 4den Januari

Digitized by Google

1849 werd in haar nabijheid een belangrijke slag geleverd, waarin de Oostenrijkers onder generaal *Schlik* de overwinning behaalden op de Hongaren onder *Meszaros*. Kaschau is zeer oud en werd reeds in 1241 door koning *Bela* met stedelijke rechten begiftigd.

Kascontroletoestel. Inrichtingen, die tegenwoordig door de winkeliers veel gebruikt worden om hun personeel te controleeren en om tegelijk een overzicht te krijgen over de dagelijksche inkomsten. De constructie van de verschillende toestellen loopt zeer uiteen. De eenvoudigste zijn de schrijfcassa's. Onder de schrijfopening bevindt zich een papierstrook, die over een paar rollen geleid wordt, en waarop de ontvangen gelden genoteerd worden. Door een hefboom of door het in- en uitschuiven van de geldlade wordt het papier telkens verschoven. Meestal is onder de eerste nog een tweede papierstrook aangebracht, waarop het ontvangen geld door een of ander middel ook opgeschreven wordt. De afgetrokken strook kan als kwitantie aan den kooper gegeven worden. Andere toestellen hebben een inrichting, waarbij het mogelijk is het laatst ontvangen geld zelf of de grootte van het bedrag in cijfers te zien. Hiervoor is een transportband met geldbakjes aangebracht, die over een paar rollen loopt. Door een hefboom wordt die band bewogen en het laatste geld wordt dan onder een glasplaat zichtbaar. Bij verdere draaiing komt het geld in de geldlade terecht. De meest gebruikte en volmaakte zijn die, waarbij nog aanwezig is een addeerinrichting voor optellen en een inrichting waardoor het bedrag van het ontvangen geld gedrukt wordt op twee papierstrooken, één dienende voor contrôle, de ander voor kwitantie. Aan de kassa is dan een hefboom aangebracht met verschillende drukknoppen, waarop cijfers zijn aangegeven, zooals bij schrijfmachines. Het aangeven van de bedragen voor de koopers geschiedt meestal door stukjes zwart karton, waarop het bedrag met zilveren letters is gedrukt. Het bedrukken der contrôle- en kwitantiestrooken wordt bewerkstelligd door typen, die op den omtrek van een draaibare schijf op verplaatsbare staafjes zijn bevestigd. Het optellen heeft plaats door verschillende telraderen, bijv. zoo dat een rad een cijfer verder draait als een ander rondgedraaid is. Het in werk stellen van deze afzonderlijke inrichtingen geschiedt meestal door een afzonderlijken handdruk of door het openen en sluiten van de geldlade. Er bestaan ook electrische kascontrôletoestellen; sommige werken met een electromotor. In fig. 1 en 2 is een hefboomcassa afgebeeld. Bij het neerdrukken van den hefboom *A*, die om de as *B* draait, worden de stangen *G* naar boven bewogen, die bovenaan de kartons *F* dragen. Door een haak *E*, die onder tegen een blokje *D* drukt, wordt de stang in de hoogte gehouden, totdat de hefboom opnieuw neergedrukt wordt. Aan den voorkant van den hefboom *A* zijn de drukknoppen *K* aangebracht. Aan iederen hefboom is aan het achtereinde een klink *L* draaibaar bevestigd. Deze hebben verschillende lengten. Bij het naar boven gaan komen zij in aanraking met de stang *M*. Hoe grooter nu *L* is, des te meer zal *M* verplaatst worden en des te grooter zal de draaiing van het raamwerk om de as *O* zijn, eveneens de om dezelfde as draaibare tandsector *P*. Door dit laatste wordt bij het neerdrukken van den hefboom addeerwerk (in de fig. niet aangegeven) in werking gesteld. Dit is geplaatst in een raam *S*, dat om *T* kan draaien. Het raam *S* wordt bij neerdrukken van den hefboom door twee om de as *Y* draaibare schijven *W* en *X*, die op de armen *U* en *Z* werken, naar boven bewogen, bij het naar beneden gaan van den hefboom naar de laagte, zoodat de sector *P* de tandraden van het addeerwerk slechts in één richting doet draaien. Op gelijke wijze worden de typenraderen, die in een raam geplaatst zijn, draaiend om as *H* in beweging ge-

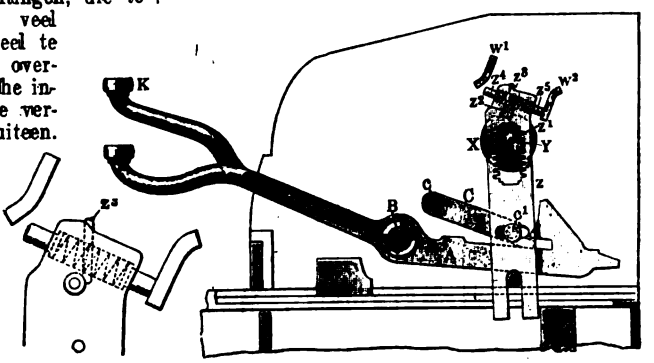

Fig. 2. Kascontroletoestel.

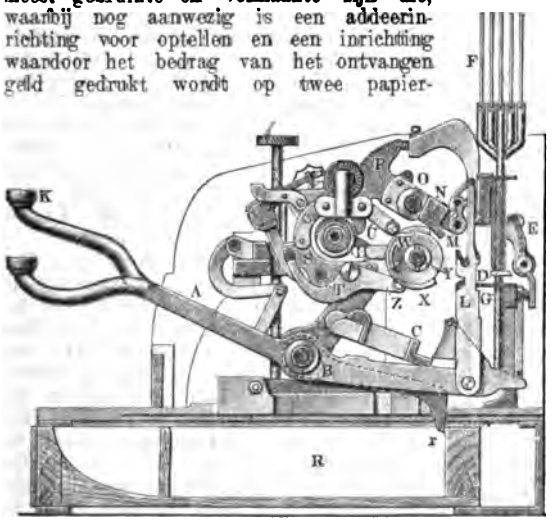

Fig. 1. Kascontroletoestel.

Digitized by Google

bracht. De draaiing van as *Y* geschiedt op de volgende wijze. Door het neerdrukken van den hefboom wordt stang *C* in beweging gebracht (fig. 2), daardoor *Z*, in welke tanden het rad z^1 grijpt. Om een volle omdraaiing te verkrijgen, wordt door draaiing van rol z^2 bij het naar beneden gaan van *Z* de linkerkant tegen z^1 aangedrukt. Kassa's kan men ook inrichten voor het uitbetalen van geld. In fig. 3 is een eenvoudige betaalmachine afgebeeld. Drukt men den aan

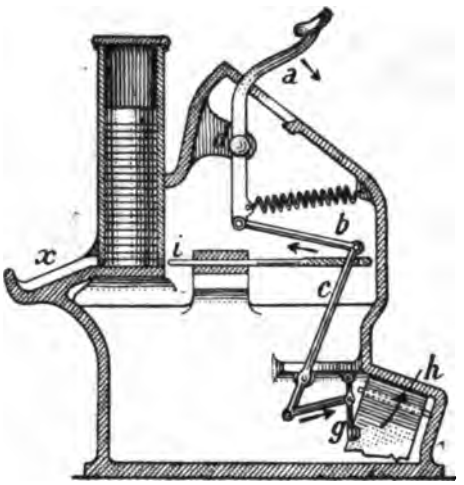

Fig. 3. Kascontroletoestel.

den hefboom *a* bevestigden knop naar beneden, dan zal de stang *i*, die aan den arm *c* is verbonden, het onderste geldstuk in de gleuf *n* stooten, terwijl tegelijkertijd de typenhefboom *g* tegen de drukplaat *h* stoot, om het aantal uitbetaalde geldstukken op te teekenen.

Kasembe, een voormalig negerrijk ten Z. van het Tanganjikameer, behoort sedert 1891 tot de Engelsche belangensfeer en thans tot Noordoost Rodesia. Vroeger was het een van de machtigste rijken van Centraal-Afrika, sedert 1867 en sedert de verovering van Katanga door *Msidi* is het tot zijn tegenwoordigen omvang beperkt. De Portugeezen *Pereira* en *Lacerda* kwamen in 1796 en 1798 het eerst in Kasembe, in 1831 volgden *Monteiro* en *Gamitto*, *Livingstone* doortrok het in 1866 en 1867. De vruchtbare bodem levert hoofdzakelijk cassave, daarnaast ook bataten, maïs, kafferkoren, aardnoten, katoen en palmolie. De bevolking houdt zich bezig met nijverheid (houten vaten, kano's, grove doeken, aardewerk en ijzeren voorwerpen) en handel.

Kasimir I, koning van Polen, in 1034 geboren, was de zoon van *Mieczyslaw II*. Nadat zijn moeder *Riza*, een dochter van den Paltsgraaf bij den Rijn, die na den dood van haar gemaal als voogdes geheerscht had, genoodzaakt was het bewind neder te leggen en naar Duitschland te vluchten, verliet ook *Kasimir* het rijk, waarna er een toestand van verwarring ontstond. Ondersteund door keizer *Hendrik III*, kreeg *Kasimir* in 1040 het gezag in handen en wist de koninklijke waardigheid en het Christendom te handhaven. Hij trad in het huwelijk met *Dobrognewa*, een zuster van den machtigen *Jaroslaw*, grootvorst van Kiew, veroverde Masovië, kreeg in 1054 Breslau en andere steden van de Bohemers terug en overleed in 1058.

Kasimir II, *de Rechtvaardige*, in 1138 geboren, een zoon van *Boleslaw III*, werd door zijn broeder *Boleslaw IV*, die in den oorlog overwonnen was door *Frederik Barbarossa*, als gijzelaar aan laatstgenoemden Keizer afgestaan en tot 1163 door hem gevangen gehouden. Na den val van *Mieczyslaw III* werd *Kasimir* grootvorst van Polen (1178). Hij poogde het volk tegen de verdrukkingen van den adel te beschermen, behaalde onderscheiden overwinningen en overleed in 1194. Hij stichtte de stad Belbuk bij Treptow.

Kasimir III, *de Groote*, in 1309 geboren, een zoon van *Wladislaw Loketek*, onderscheidde zich reeds door dapperheid in den strijd tegen de Duitsche Orde. Nadat hij in 1333 den troon bekomen had, sloot hij in 1335 een overeenkomst met koning *Johan van Bohemen*, waarbij hij afstand deed van de opperheerschappij over Silezië, terwijl *Johan* zijn aanspraken op Polen opgaf. Met de Duitsche ridders kwam na langdurige oneenigheden in 1343 bij den vrede van Kalisch een verdrag tot stand, waarbij bepaald werd, dat dezen Kujavië en Dobrzyn aan Polen teruggeven zouden, terwijl hij zelf afstand deed van Pommeren, Michelau en het Kulmerland. *Kasimir*, die geen zoon had, benoemde zijn neef *Lodewijk*, een zoon van *Karel I Robert*, koning van Hongarije, tot opvolger. Nadat hij zich in 1340 van Rood-Rusland meester gemaakt had, veroverde hij bijna geheel Silezië, doch behield alleen Fraustadt. In 1347 belegde hij een rijksdag te Wislica en zorgde daar voor een herziening van de wetten. Wegens zijn begunstiging van het volk, kreeg hij den bijnaam „Koning der boeren". Hij bevorderde de kunst, stichtte hospitalen en scholen, liet paleizen en steden bouwen en legde den grond voor de universiteit te Krakau. *Kasimir* overleed in 1370 te Krakau. Onder zijn maîtressen wordt de jodin *Esther* genoemd, die naar men wil aan haar geloofsgenooten de rechten en vrijheden bezorgde, welke zij later in Polen bleven bezitten. Met *Kasimir* is het geslacht der *Piasten* uitgestorven.

Kasimir IV, de zoon van *Jagello*, in 1427 geboren, belastte zich reeds bij het leven van zijn broeder *Wladislaw III* met het beheer van het hertogdom Litauen. Tot ergernis der Polen bleef hij ook na zijn troonsbeklimming (1447) dat land begunstigen en poogde de inlijving daarvan bij Polen te verhoeden. Toen de Pruisische steden in verzet kwamen tegen de Duitsche Orde en zich aan *Kasimir* onderwierpen, voerde hij een langdurigen oorlog tegen die Orde en sloot in 1466 het verdrag van Thorn, waarbij geheel West-Pruisen aan hem werd afgestaan en hij als leenheer van Oost-Pruisen werd erkend. In 1468 riep hij den eersten Landdag van den adel te Petrikow bijeen, die de Poolsche grondwet verordende. Hij overleed te Grodno in 1492.

Kasjgar is de naam van de vroegere hoofdstad der Chineesche provincie Oost-Turkestan, de meest westelijke stad van China, gelegen op

Digitized by Google

39° 20′ N. Br. en 76° 11′ O. L. v. Greenwich, 270 km. ten N.W. van Jarkand, in een vruchtbare streek aan de Kisel-Soe. De stad is omringd door een sterken leemen muur en bestaat uit een oud en een nieuw gedeelte (Jengisjehr). Het aantal inwoners bedraagt 60 000 tot 70 000. Men vindt er een gevangenis, 17 medreezen, 70 scholen, karavansera's en een obelisk als gedenkteeken voor den in 1857 hier vermoorden *Schlagintweit*. Een straat dient als markthal; bovendien vindt men er bazars voor den verkoop van katoen en voor den engros-handel in katoenen goederen. Kasjgar is een stapelplaats voor den handel met Midden-Azië. Men vervaardigt er goud- en zilverwerk, goud- en zilverdraad, linnen, katoen, tapijten en zijden stoffen. De stad wordt reeds genoemd in 1070, werd in 1218 door de Mongolen veroverd, kwam later aan de Mandsjoe's, werd na den opstand van 1865 de residentie van *Jakoeb Beg* en viel in 1877 weer ten deel aan de Chineezen.

Kasjin, een arrondissementshoofdplaats in het Russische gouvernement Twer, ligt aan de Kasjinka, een zijrivier van de Wolga en aan den spoorweg Moskou—Windau—Rybinsk. Er zijn 25 kerken en 3 kloosters. Men heeft er een levendigen handel in graan, brandewijn en vlas. Het aantal inwoners bedraagt (1910) 7544.

Kasjmir is een vazalstaat van het Britsch-Indische rijk, gelegen in het noordwestelijkste gedeelte van het Himalayagebergte. Hij strekt zich aan beide zijden van den bovenloop van den Indus uit tusschen 32° 17′—36° 58′ N. Br. en 37° 26′—80° 30′ O. L. Het grenst in het N. en O. aan Oost-Turkestan en Tibet en in het Z. en W. aan Pendsjaab en Kafiristan en telt op 209 500 v. km. (1911) 3 158 126 inwoners. Het bestaat uit de gewesten Dsjamoe, het eigenlijke Kasjmir, Ladak Skardo en Gilgit. Kasjmir is een der bekoorlijkste alpenlandschappen van het Himalayagebergte. In zijn midden bevindt zich het wereldberoemde dal van Kasjmir, „het paradijs van Indië" geheeten, 160 km. lang en 15—60 km. breed, waarvan de bodem gemiddeld 1585 m. boven de oppervlakte der zee ligt. Het is ingesloten door hooge berggevaarten, waarvan die op de grens tusschen Kasjmir en Pendsjaab, Pir Pendsjaab geheeten, de sneeuwgrens niet bereiken, terwijl de kruinen der daar tegenovergelegen bergen met sneeuw bedekt zijn. Een rijrivier van den Indus, de Dsjelam of Behat (de Hydaspes der Ouden), doorstroomt het dal, neemt talrijke zijrivieren op en vormt het grootste van de schoonste meren van het land, n. l. het Woelarmeer, aan den voet van den hoogen Haramoek. De eenige goede weg naar Kasjmir loopt langs die rivier. Men treft er een twaalftal alpenpassen aan, waarvan de hoogste die over de Pir Pendsjaabketen, 3828 m. hoog is. Het geheele dal van Kasjmir gelijkt op een reusachtigen krater. In 1828 hadden er herhaalde aardbevingen plaats. Volgens latere geologische nasporingen was het dal van Kasjmir oorspronkelijk een meer. In Kasjmir komt ijzer op vele plaatsen, maar van een slechte kwaliteit voor, verder vindt men er koper, lood, grafiet en goud, ook is er steenkool aanwezig, terwijl men er vele zwavelbronnen aantreft. De bewoners houden zich voornamelijk met landbouw en veeteelt bezig. De voornaamste producten zijn rijst, korensoorten, vruchten en groenten. Verder worden hier de bekende kasjmirsjaals uit het onderhaar van de kasjmirgeit en de wilde geit van Tibet vervaardigd. Ook behooren tapijten, rozenolie, wollen en zijden stoffen, papier en metaalwaren tot de voortbrengselen van het land, terwijl de fabricage van wapens sterk achteruitgegaan is. De bewoners van Kasjmir zijn de schoonste Hindoe's; zij zijn scherpzinnig, geestig en opgeruimd, maar tevens leugenachtig, zelfzuchtig en losbandig. De heerschende godsdienst is de Islam, hoewel het regeerende vorstenhuis de Hindoeleer belijdt. De bevolking spreekt een met Perzisch vermengd Nieuw-Indisch dialect. De taal in het dal van Kasjmir is het Kasjmiri, in het overige gebied het Dogra, die beide tot het Sanskriet behooren.

De overlevering van Kasjmir gaat verder terug dan die van andere deelen van Indië, niet verder echter dan tot den grooten strijd, waarvan het heldendicht Mahabharata gewaagt. De afgezonderde ligging van dit gebied bevorderde zijn staatkundige zelfstandigheid; deze ging eerst verloren in 1341, toen de laatste inlandsche heerscheres, ten gevolge van een binnenlandsche verdeeldheid, haar koninkrijk verloor en zich zelve om het leven bracht. Op haar volgde een reeks Mohammedaansche vorsten uit de Hindoe's, totdat het land in 1586 door den grootmogol *Akbar* in het rijk van Delhi werd ingelijfd. Na den val van dit rijk kwam Kasjmir aan de Afghanen, en aan dezen werd het in 1819 ontrukt door *Randsjit-Singh*, maharadja van Lahore, die het met het rijk der Sikhs vereenigde. Na den dood van laatstgenoemde (1839) wendde men te Kasjmir pogingen aan om dat juk af te schudden. Nadat de maharadja *Dhalip-Singh* door de Engelschen overwonnen was, werd door dezen den 16den Maart 1846 bij den vrede van Amritsar aan *Ghoelab-Singh*, den tot maharadja verheven vorst van Dsjamoe, de geheele bergstreek tusschen de Rawi en de Indus, waartoe ook Kasjmir behoort, in erfbezit afgestaan, onder voorwaarde, dat hij de Britsche opperheerschappij zou erkennen. Na het inlijven van Pendsjaab in het Britsch-Indische rijk bleef Kasjmir met Dsjamoe aan *Ghoelab-Singh*. De maharadja van Kasjmir is aan den gouverneur-generaal van Indië onderworpen en betaalt als bewijs hiervan jaarlijks een zekere schatting, voor het overige heeft hij een onbeperkte macht. Hoofdplaats is Srinagar.

Kasjmir is een weefsel, dat oorspronkelijk van de wol van de kasjmirgeit vervaardigd werd. Het onderhaar van deze geit, dat een witte, grauwe of bruinachtige kleur bezit, is buitengewoon fijn en week en bijzonder geschikt voor het vervaardigen van kamgaren. Tegenwoordig verstaat men onder kasjmir een fijn, gekeperd weefsel uit fijne kamwol, dat voor dameskleeren, omslagdoeken, schorten enz. gebruikt wordt. Halfwollen kasjmir heeft een schering van zijde of katoen en een inslag van kasjmir of merinowol.

Kaspische Zee (bij de Ouden *Mare Caspium* of *Hyrcanium*, bij de Russen *Kaspijskoje More*, bij de Tataren *Ak-Dengis* en bij de Perzen *Gursem*), is het grootste meer op aarde (zie de kaart bij het artikel van *Rusland*). Zij ligt op de

Digitized by Google

grenzen van Europa en Azië, omgeven door Kaukasië, het Russische gouvernement Astrakan, de Kirgizensteppen, Turkestan en Perzië, en heeft een lengte (van het noorden naar het zuiden) van 1174 en een breedte van 200 tot 350 km., terwijl haar oppervlakte 438 688 v. km. bedraagt, waarvan 2236 v. km. door eilanden wordt ingenomen. Merkwaardig is vooral haar lage ligging, daar zij de diepste plaats inneemt van een lage vlakte en 26 m. onder den spiegel der Zwarte Zee gelegen is. Deze *Aralo Kaspische laagte* was weleer een zee met eenige eilanden en waarschijnlijk zoowel met de Noordelijke IJszee als met de Zwarte Zee verbonden, en wel door waterwegen, die men in den loop der Manytsrivier (naar de Zee van Azow) en in een reeks van meren, van het Meer van Aral naar den Ob voortloopende, aantoonen kan. Die groote waterplas moest inkrimpen, omdat het bedrag der verdamping grooter was dan dat van den wateraanvoer en de Kaspische Zee en het Meer van Aral (74 m. boven de Kaspische Zee) zijn er, als twee sterk zoute waterbekkens, van overgebleven.

De Kaspische Zee wordt gevoed door de grootste rivier van Europa, namelijk door de Wolga, en ontvangt daarenboven nog andere rivieren, zooals den Oeral, den Koema, den Terek, den Soelak, den Samoer, den Koera, den Sefidroed, den Atrek enz., en toch ziet men haar watermassa niet grooter worden. De verdamping houdt den aanvoer nagenoeg in evenwicht. De waterstand klimt wel is waar in den zomer bij het wegsmelten van de sneeuw, doch daalt ook weer in den winter.

De oevers van de Kaspische Zee zijn meestal zandig en laag, vooral in het noorden bij den mond van de Wolga en in het noordoosten, doch hier en daar ook hoog en bergachtig, zooals aan de zuidelijke helft der oostkust, waar de Oest-Oert, de hoogvlakte tusschen deze zee en het Aralmeer, hooge rotswanden vormt, en vooral in het zuiden, waar de Perzische gewesten Gilan en Mazenderan zich hoog boven den waterspiegel verheffen. Zeer duidelijk onderscheidt men twee bekkens in deze zee, gescheiden door een bodemverheffing, welke loopt van het schiereiland Apsjeron naar Kaap Tarta, aan de Golf van Krasnowodsk. Het noordelijke bekken is ondiep, slechts naar het Z. wordt het dieper (tot 800 m.), het zoutgehalte is niet zoo groot, aan de noordkust zelfs gering. Het zuidelijke bekken heeft reeds vlak bij de kust groote diepten, die in het westen tot 1100 m. reiken, en het zoutgehalte bedraagt 1½ %. Het sterkste zoutgehalte hebben de baaien aan de oostkust, vooral de golf van Karaboegas (zie aldaar). Tot de uitspringende gedeelten der kust behooren Kaap Apajeron en Kaap Sjakow (de zuidpunt van het schiereiland Bakoe) en Kaap Tjoeb Karagan op het schiereiland Manjislak. Aan de oostzijde heeft men onderscheiden groote baaien, zooals de Kotsjakbaai, de Alexanderebaai, de groote Karaboegasbaai, de Hassankoelibaai enz. In den zomer van 1894 ontstond in het zuidelijk deel een onderzeesche vulkaan.

In klimaat bestaat een groot onderscheid tusschen oost- en westkust. In Krasnowodsk is de winter kouder dan in Bakoe, terwijl in Bakoe het voorjaar en de zomer warmer zijn. Een zeer zacht klimaat bezit de zuidkust. Zeer rijk is de Kaspische Zee aan visschen. De visscherij verschaft alleen bij Astrakan aan 50 000 menschen werk en de gemiddelde jaarlijksche opbrengst beloopt meer dan 12 millioen gulden. Zeer groote visscherijen zijn er aan de monding van den Koera, vanwaar jaarlijks tienduizenden ponden kaviaar verzonden worden. Aan de O.-kust worden veel robben gevangen.

Het verkeer neemt in den laatsten tijd zeer toe, vooral na de steeds toenemende opbrengst van nafta bij Bakoe en elders, en door de uitbreiding der katoencultuur in Perzië en het Trans-Kaspische gebied. Ook de aanleg van spoorwegen bevordert de vaart op de Kaspische-Zee. Ongeveer 50 stoomschepen onderhouden een levendig verkeer tusschen de zeehavens van Perzië (Enseli en Astrabad), Trans-Kaspië, van Kaukasië (Bakoe, Derbent, Petrovsk, Lenkoran) en Astrakan. Ook heeft er zeer veel transport plaats van Oostersche artikelen naar Europa en Europeesche waren in omgekeerde richting. Door de groote opbrengst van de naftabronnen en door den rijkdom aan steenkool en andere mineralen van Zuid-Rusland, verschuift zich het centrum der nijverheid in de richting der Kaspische Zee, zoodat er plannen bestaan, om een verbinding met de Zwarte Zee tot stand te brengen. Ook bestaat een ontwerp voor een groot kanaal van Astrakan naar Taganrog aan het meer van Azow.

Volgens een Russisch-Perzisch verdrag van 1828 mogen alleen de Russen oorlogsschepen op de Kaspische Zee hebben en is het aan alle andere naties verboden stoomschepen op die zee te doen varen. Het station der Russische oorlogsvloot was tot 1843 op het eiland Sara bij Lenkoran aan de W.-kust, werd daarna, tot schrik der Perzen, naar den ingang van de Golf van Astrabad verlegd, doch vandaar in 1875 naar Krasnodowsk aan de O.-kust overgebracht. Tegenwoordig is Bakoe een sterke oorlogshaven.

Kasplanten, *Koude* en *Warme*. Zie *Kassen*.

Kasrekening is de benaming der grootboekrekening, waarop in het dubbel boekhouden het vermogensbestanddeel geld wordt geadministreerd. Vooral dient men een kasrekening niet te verwarren met een kasboek. Terwijl dit laatste toch een deel der bouwstoffen bevat tot samenstelling der grootboekrekeningen in het dubbel boekhouden, vormt de kasrekening, evenals een goederen- of wisselrekening, een deel van het grootboek zelf.

Kassai, ook *Ibari*, *Kwa* en *Nkoetoe* geheeten, een rivier in Middel-Afrika en een linker zijrivier van den Kongo, ontspringt op 12° Z. Br. en 18° 30′ O. L. Zij stroomt eerst in oostelijke richting, tot waar zij den Lotembwa opneemt, wendt zich daarna naar het noorden en ontvangt op den linkeroever de Loëmbe, den Loeatejim, den Tsjikapa en den Lowoa. Men vindt er op 6° 40′ Z. Br. den Pogge-waterval en op 5° 50′ den Wiszmann-waterval. Beneden den mond van den Loeloea wendt de Kassai zich naar het westen, wordt zeer breed (zelfs tot 10 km.) en bevat vele eilanden, ontvangt op den rechter oever den Mfini (Loekenje) met de afvoerrivier van het Leo-

Digitized by Google

poldmeer en op den linker oever den Koeango. Daarna valt zij op 30° 20′ Z. Br. en 16° 10′ O.L. als een 640 m. breede en 36 m. diepe rivier in den Kongo. Haar totale lengte bedraagt 1940 km.

De Kassai stroomt gedeeltelijk door oorspronkelijke wouden, gedeeltelijk door savannen met een rijke fauna. De oevers zijn over het geheel dicht bevolkt door Bantoevolkeren, die op zeer verschillenden trap van beschaving staan. Aan den bovenloop wonen de Kaloenda, de Pende, de Baloeba en Basjilange. Aan den benedenloop wonen de Bakongo en Bankoetoe. Na den aanvang van den regentijd stijgt de Kassai omstreeks 4 m. Bij haar hoogsten waterstand voert zij bij haar mond 12 000 kub. m. water per seconde af. De hoofdrivier is van de monding tot den Wissmannwaterval bevaarbaar. Deze rivier werd het eerst door *Livingstone* van 1854 tot 1855 onderzocht, in 1874 en 1880 door *Pogge* en *Buchner*, in 1881 door *Pogge* en *Wissman*, in 1885 door *Wissmann*, *Ludwig Wolf*, *Von François* en *Hans Müller*. Van 1888 tot 1889 onderzocht *Delcommune* het bekken van den Kassai.

Kassala, een provincie van Egyptisch-Soedan, ligt ten oosten van Chartoem en wordt door de Atbara en de Chor-el-Gasj besproeid. Het is een steppenland met lage mimosa's en hooge grassoorten, die in den regentijd welig groeien, maar later door de Arabieren verbrand worden, om er kafferkoren, katoen en tabak te verbouwen. De ongezonde hoofdplaats Kassâla-el-Loesj ligt 385 km. ten oosten van Chartoem aan de Chor-el-Gasj en telt 10 000 inwoners. In 1895 door Italië bezet, werd zij in 1897 aan Engeland afgestaan.

Kassel is de hoofdplaats van de Pruisische provincie Hessen-Nassau en van het district Kassel en ligt aan den Fulda in een dal met verschillende heuvels, waarop en waartusschen de huizen der stad zeer schilderachtig gelegen zijn. Het hoogst gelegen deel der stad draagt den naam van *Oberneustadt*, waaraan zich naar het N.O., de zoogenaamde *Freiheit* aansluit. Dit gedeelte grenst in het O. aan de *Altstadt*, langs den Fulda, terwijl aan den rechteroever van de rivier het laagste gedeelte der stad, de *Unterneustadt* ligt. Onder de straten neemt de 1600 m. lange Königstrasse de eerste plaats in. Van de pleinen vallen te noemen de Friedrichsplatz, de Karlplatz, Friedrich Wilhelms-platz, de Ständeplatz, Opernplatz en Martinsplatz, waarvan de meeste door standbeelden of fonteinen versierd zijn. De grootste kerk is de St. Martinskerk. In het geheel zijn er 12 Evangelische kerken, 4 Katholieke, een Luthersche en twee synagogen. Van de overige gebouwen der stad moet vooreerst het residentie-slot op den Friedrichsplatz genoemd worden; verder de Kattenburg, waarvan niet meer dan de eerste verdieping is voltooid en die sedert 1874 tot paleis van Justitie en tot regeeringsgebouw is ingericht. Naast het voormalige keurvorstelijk paleis bevindt zich het prachtige museum Fridericianum met een groote Staatsbibliotheek (230 000 deelen en meer dan 4000 handschriften), daarnaast een toren, die vroeger voor sterrenwacht diende. Het gebouw der schilderijenverzameling heeft een schoone ligging en bevat zeer veel beroemde stukken, evenals het bij het „Königstor" gelegen Bose-museum. Verder verdienen nog vermelding de stedelijke Murhardbibliotheek (170 000 werken), het kunstgebouw met permanente tentoonstelling van de Kasseler kunstvereeniging, het gebouw der Handelskamer, de koninklijke Kunstacademie, de hofschouwburg, het nieuwe stadhuis, het hospitaal van het Roode Kruis en de nieuwe brug over de Fulda. In het midden der stad bevindt zich op de „alter Totenhof" het gedenkteeken van den laatsten keurvorst *Friedrich Wilhelm I* en van den geschiedschrijver *Johannes von Müller*. Monumentale fonteinen versieren verschillende pleinen.

De bevolking bedraagt (1910) 153 196 zielen, waarvan de meesten tot den Evangelischen godsdienst behooren. Er wonen in Kassel veel gepensionneerde militairen.

De nijverheid omvat ijzergieterijen, machinefabrieken, waaronder een zeer groote fabriek van locomotieven en twee spoorwegwagon-fabrieken, verder fabrieken voor maten en gewichten en instrumenten, tabak- en sigarenfabrieken, jutespinnerijen, weverijen, cartonnage-fabrieken, bierbrouwerijen, enz. Van belang is de handel in graan, wol, ijzerwaren, leder, lompen, enz. Spoorwegen gaan van de stad naar alle richtingen uit, terwijl electrische- en paardentrams de verschillende deelen der stad onderling en met de omstreken verbinden. Ook het verkeer op den Fulda is levendig.

Als inrichtingen van onderwijs vindt men in Kassel eenige gymnasia, waaronder een voor meisjes, en hoogere burgerscholen, industrie- en handelsscholen, een krijgsschool en een tooneelschool. Verder is hier de zetel van den oppersident van Hessen-Nassau en van het districtsbestuur en vindt men er een Kamer van Landbouw en een van Nijverheid, benevens vele andere openbare lichamen.

In de schoone omgeving der stad bevindt zich o. a. het schoone park „Karlsaue", iets verder „Wilhelmshöhe" en het „Wilhelmsthal".

Het eerst wordt van Kassel in de geschiedenis gewag gemaakt in 913, en in den aanvang van de 13de eeuw werd de plaats tot stad verheven. Sedert de 15de eeuw was het een verblijfplaats van de landgraven *van Hessen*. Sedert 1615 ging de stad vooruit door de vestiging van Nederlanders. In den Zevenjarigen Oorlog werd Kassel meermalen door de Franschen bezet. Den 1sten November 1806 werd zij tot hoofdstad van het koninkrijk Westfalen verheven. In 1830, 1831 en 1848 was Kassel het tooneel van onlusten en sedert 1807 is zij hoofdstad van de provincie Hessen-Kassel en van het district Kassel.

Kassen, *Koude* en *Warme* (zie de platen), zijn inrichtingen met glas bedekt, waarin planten, die niet in ons klimaat thuis behooren, een omgeving vinden, die meer in overeenstemming is met haar normale groeiplaatsen. De materialen, welke voor kassenbouw gebruikt worden, zijn steen of cement voor de muren, hout voor de muurplaten en de roeden, — de laatste worden soms ook van T-ijzer of cement gemaakt — en glas voor de kapbedekking. — De zonnestralen kunnen daardoor wel in de kas treden en daar warmte opwekken, maar deze kan niet meer onbe-

Digitized by Google

lemmerd naar buiten treden. Soms wordt de intreding van licht getemperd, daar anders de temperatuur te hoog zou worden en de planten door de felle zonnestralen zouden lijden. Men doet dit door gaas over het glas te spannen, het te bestrijken met een dun kalkmengsel, of door op het glas horren te leggen. Om daling van temperatuur te voorkomen, kunnen de kassen kunstmatig worden verwarmd (zie verwarming van kassen) of worden bedekt met de warmte slecht geleidende stoffen: hout, riet en kleeden. — Men onderscheidt de kassen naar den vorm: *een-, tweezijdige* of *ronde kassen*. Eenstgenoemde staan met de glasvlakte naar het zuiden, wangen veel licht op en daar de achterwand meestal van steen is vervaardigd, koelt de inhoud van de kas weinig af. Zulke kassen dienen voor *tijdelijke cultures;* zij kunnen bijv. heel goed als *„trekkassen"* dienst doen. Tweezijdige kassen hebben de meest voordeelige belichting en dienen daarom voor cultures, die langen groeitijd noodig hebben. Door die goede belichting krijgen de planten een regelmatigen vorm. Zulke kassen plaatst men met de lengte-as in de richting noord-zuid. Ronde kassen werden vroeger veel meer gebruikt dan tegenwoordig; haar gebruik is afgenomen, omdat ze te veel schadelijke ruimte bezitten. — Ook onderscheidt men de kassen naar de temperatuur, die er in heerscht. Zoo spreekt men van *warme kassen* met een temperatuur van 80—90° Fahr., gematigde met 50—55° Fahr., koude kassen met 40—45° Fahr., kweekkassen met 65—75° Fahr., en trekkassen met 80—100° Fahr.

De warme kassen moeten goed vochtig gehouden worden door besproeiing der planten en het vochtig houden van paden en muren, zoodat de lucht bijna met waterdamp verzadigd is. Men kweekt er de volgende planten in: *Adiantum, Alsophila, Anthurium, Brownia, Carludovia, Cocoloba, Cocos, Colea, Curculigo, Cycas, Cyperus, Dracaene, Ficus, Gymnogramme, Musa, Pandanus, Philodendron, Platycerium, Strelitzia, Trinax, Orchideeën, Alocasia, Ananassa, Cissus, Croton, Gesneria, Maranta, Tillandsia, Vriesia.* De warme kassen worden van September—Mei gestookt. In den zomer is de temperatuur zonder kunstmatige verwarming hoog genoeg.

De koude kassen dienen 's winters voor verblijfplaatsen van Kaapsche, Nieuw-Hollandsche en Japansche planten, heide- en perkplanten. Des zomers kunnen deze planten buiten worden geplaatst en dienen de kassen dan voor de teelt van *Gloxinia, Achemenes, Tydia, Gesneria* en *Begonia;* in den herfst voor *Chrysanten.* De lucht in de kassen mag 's winters vooral niet te vochtig zijn.

Kassiabergen. Zie *Khasi-* en *Dsjaintiabergen.*

Kassier is volgens ons Wetboek van Koophandel een persoon, aan wien tegen belooning of provisie gelden ter bewaring en ter uitbetaling worden toevertrouwd. De koopman vooral gebruikt zijn diensten, om zich het gemak te verschaffen, dat op zijn kantoor de drukte van ontvangsten en betalingen wordt voorkomen. Gewoonlijk houden onze kassiers zich ook bezig met den in- en verkoop van effecten, het incasseeren van wissels enz. De geldhandel en het opnemen en uitleenen van kapitalen behoort tot het bankiersvak; evenwel houden in de practijk de meeste kassiers zich tevens met bankierszaken bezig; een kassier, zooals de wet zich dien voorstelt — iemand die de hem toevertrouwde gelden inderdaad bewaart en niet weder uitleent — komt dan ook slechts bij uitzondering voor. De kassiers zijn kooplieden in den zin der wet, maar zij worden niet, als makelaars bij ons, aangesteld en beëdigd. Met uitbetalingen voor een derde behoeft de kassier niet verder voorttegaan, dan het bedrag, bij hem van dien derde in handen, strekt; daarom spreekt de wet het vermoeden uit, dat als een kassier failleert, hij dit door eigen schuld heeft veroorzaakt.

Kassiersbriefje of *kassierspapier* is een handelspapier *aan toonder,* betaalbaar niet aan een bepaald persoon of diens order — zooals de wissel en het orderbriefje —, maar aan den houder, die het vertoont. Hij, die een betaling doen moet, geeft het af op zijn kassier, hetzij in den vorm eener assignatie (zie aldaar) of van een kwitantie. Het wordt zonder formaliteiten overgedragen door de enkele overgave; daardoor kan het dienst doen als betaalmiddel. Het moet volgens de wet den juisten datum van de afgifte behelzen; de verbintenis van den oorspronkelijken uitgever verjaart door een tijdsverloop van tien jaren sedert den dag van afgifte. Het papier wordt betaalbaar gesteld bij een derde, niet bij den uitgever. Acceptatie van het papier door den derde, bij wien het betaalbaar is gesteld, is onnoodig. Bij gebreke van betaling door den derde is geen protest van non-betaling noodig. Zoo de houder van hem geen uitbetaling ontvangt, heeft hij zijn verhaal op hem, van wien hij het in betaling ontving, mits hij dat verhaal binnen drie dagen na de ontvangst doet gelden, en voorts kan hij, zooals gezegd is, den oorspronkelijken uitgever aanspreken. Deze is over het algemeen slechts aansprakelijk gedurende tien dagen na den dag van uitgifte; maar zijn aansprakelijkheid blijft voortduren, indien hij niet bewijst, dat hij binnen dien tijd gereede penningen tot het vereischte bedrag gestort heeft in handen van dengene, die voor de betaling was aangewezen, en dat hij ze ook sedert bij dezen heeft gelaten. Levert hij dat bewijs, dan is hij van de persoonlijke aansprakelijkheid vrij, doch verplicht aan den houder van het papier op diens kosten de bewijsstukken te leveren, waarmede deze zijn recht op die penningen tegen dien derde kan laten gelden. De kassier is niet persoonlijk jegens den houder tot uitbetaling verbonden en niet verplicht, wel bevoegd om na het faillissement van den oorspronkelijken uitgever, met de uitbetaling voort te gaan, totdat daartegen verzet wordt gedaan, bijv. door de curators in den faillieten boedel. Hetgeen onder den kassier verblijft, doordat hij hetzij krachtens verzet of vrijwillig ophoudt te betalen, komt niet ten bate van den algemeenen boedel, maar wordt naar evenredigheid verdeeld onder hen, die houders zijn van vóór het faillissement deugdelijk afgegeven kassierspapier. Hetgeen overblijft, nadat dezen ten volle voldaan zijn, komt ten bate van den boedel. Het kassiersbriefje wordt in de practijk meestal *cheque* genoemd (zie aldaar).

Digitized by Google

Kassimow, een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Rjaesan, op den linker oever der Oka, telt 13 545 inwoners, die zich vooral bezig houden met smederij, schoenmakerij, klokkengieterij, looierij, zeepziederij en pottenbakkerij. Ook is de handel in graan, pekelvleesch en vee niet onaanzienlijk.

Kassner, *Karl*, een Duitsch meteoroloog, den 1sten November 1864 te Berlijn geboren, werd in 1890 aan het Pruisische Meteorologische Instituut verbonden, trad in 1901 op als privaatdocent aan de technische hoogeschool te Charlottenburg, werd in 1904 tot hoogleeraar aan het Instituut en in 1909 tot afdeelingschef benoemd. Hij vervaardigde twee meteorologische aardglobes en eenige meteorologische instrumenten, schreef talrijke artikelen op het gebied der meteorologie en klimatologie en ook over de aardrijkskunde van Bulgarije, dat hij in de jaren 1900 tot 1909 acht keeren bezocht. Van zijn zelfstandige geschriften noemen wij: „Der Kleine Grieche" (11de druk Berlijn 1907), „Ueber kreisähnliche Zyklonen" (Hamburg 1893), „Das Wetter und sein Einfluss auf das praktische Leben" (Leipzig 1908) en „Das Reich der Wolken und Niederschläge" (Leipzig 1909).

Kassoeben is de naam van een Slavischen volksstam, die in eenige districten van Pommeren en West-Pruisen gevestigd is. Hun aantal wordt zeer verschillend opgegeven, waarschijnlijk bedraagt dit in elk geval niet meer dan 170 000. Hun taal behoort tot het Poolsch in ruimeren zin, zij vormt den overgang tusschen het uitgestorven Polabisch en het eigenlijke Poolsch. Het eigenaardigst is het dialect van de Kabatken en Slovinzen, die aan het Gardesch- en het Lebameer wonen. De Kassoeben, die grootendeels tot de R.-Katholieke kerk behooren, zijn een zachtmoedig, goedhartig en aanhankelijk volk, meer teruggetrokken van aard dan de Polen en Masoeren. Zij hebben voor het grootste deel de kleeding en gewoonten van hun voorouders trouw bewaard. Hun woningen bestaan in armoedige leemen hutten met kleine vensters en een strooidak. De Kassoeben komen voor in oorkonden van 1267 en 1291, en wèl in den titel van *Barnim I* en *Boguslaw*, die zich hertogen der Slaven en Kassoeben noemden (duces Slavorum et Cassubiae). Deze titel is nog altijd die der koningen van Pruisen.

Kasr-el-Kebir, in het Spaansch *Alcazar-Quivir* en doorgaans *Lzor-el-Kebir* genaamd, een stad in het Spaansche gedeelte van Marokko, ligt ten zuiden van Tanger, aan den oostelijken zoom der kustvlakte, in een ongezonde, moerassige omgeving, waar men wijnbergen en oranjetuinen aantreft. Het aantal inwoners bedraagt (1910) 5050. Zij is ten tijde van khalif *Almansor* gesticht en in de geschiedenis bekend door den slag bij Kasr-el-Kebir, waar koning *Sebastiaan van Portugal* den 4den Augustus 1578 de nederlaag leed en spoorloos verdween.

Kastamoeni of *Kastamboel*, de hoofdstad van het gelijknamige Turksche vilajet in Klein-Azië, dat zich uitstrekt over het aloude Paphlagonië en het oostelijk gedeelte van Bithynië, 50 700 km. groot is en 961 200 inwoners heeft, ligt aan den Gök Irmak, heeft slechts houten huizen en telt 15 600 inwoners, die zich met landbouw, veeteelt, weverij en handel bezig houden. Het vilajet is verdeeld in vier sandjaks, namelijk Kastamoeni, Boli, Sinope en Kjankary.

Kastanjeboom. De vruchten van den *tammen kastanjeboom (Castanea vesca* Gärtn.) ontleenen haar naam aan de stad Castanum, in Klein-Azië niet ver van Magnesia gelegen. Het geslacht *Castanea* behoort tot de familie der *Cupuliferen* of *Napjesdragers*. Zoowel mannelijke als vrouwelijke bloemen hebben een 5-spletig bloemdek, de mannelijke 8 meeldraden, de vrouwelijke een vruchtbeginsel met 5 tot 8 borstelvormige stempels. Elke vrucht heeft gewoonlijk één zaad; en drie vruchten worden door een gemeenschappelijk gestekeld napje ingesloten. — De tamme kastanjeboom kwam uit Klein-Azië eerst naar Sardinië, vanwaar zij zich verder noordwaarts verspreidde. Thans vormt hij in het zuiden van Europa aanzienlijke wouden en is ook in het midden van ons werelddeel zeer algemeen. Zijn harde, melige vruchten worden door ze te koken of te roosteren week en zoet en leveren een gezond voedsel op. Zij dienen in het zuiden van Europa tot voedsel der armen, die er meel en brood uit bereiden. Men heeft onderscheiden soorten van kastanjes; de beste komen in den handel onder den naam van *marrons*, grootendeels uit Tirol afkomstig. *Marrons* zijn onbruikbaar als zaadgoed, daar ze vaak een weinig geroosterd zijn om het kiemen te voorkomen. Deze bevatten tot 15 % suiker en geven bij het uitpersen een suikerhoudend sap, waaruit men een kruimelige suiker bereiden kan. Het hout van den stam is zeer hard en duurzaam en wordt vooral tot duigen voor wijnvaten, tot timmerhout (kathedralen in Spanje) en voor wijnpalen gebezigd. Ook andere soorten van kastanjeboomen dragen eetbare vruchten, zooals de *Amerikaansche kastanjeboom (C. americana)*, eigenlijk *(dentata)*, de *dwergkastanjeboom (C. pumila)* in de Nieuwe Wereld, de *zilverkastanjeboom (C. argentea)* en de *Toegoerroetkastanjeboom (C. Tungurrut)* op Java. De tamme of edelkastanje wordt voortgeplant door zaad; de jonge planten hebben zeer veel te lijden van konijnen en kunnen dus niet onbeschermd uitgepoot worden. Ook is de vorst, zoowel voor onverhoute loten als voor jonge bladeren zeer schadelijk. Wat zijn eischen aan de beschikbare hoeveelheid licht betreft, staat hij met den eik op gelijke lijn.

De *Wilde* of *Paardekastanje, Aesculus hippocastanum* L., behoort thuis in Azië, waar hij in de Engelsch-Indische gebergten nog tot 4100 m. boven de zee voorkomt. Hier te lande is hij geen boschboom, maar wordt hij wegens zijn snellen groei veel voor wegbeplanting en in parken gebruikt. De bladen zijn handvormig met 7 blaadjes bij de witbloeiende, met 5 blaadjes bij roodbloeiende verwante soorten; de knoppen kleverig, de bloemen tweeslachtig, tot een pluim vereenigd. Hij vormt een sterken penwortel. Zijn eischen aan den grond zijn niet gering. Het hout is wit, fijn en zacht, zoodat het voor houtsnijwerk gebruikt wordt; de vrucht wordt door paarden, koeien en herten gegeten, waarom de aanplant van den boom in wildparken

Digitized by Google

aanbeveling verdient. De schors bevat veel aesculine.

De *Aesculus rubicunda* Lois., stamt uit Noord-Amerika en wordt om zijn fraaie roode bloemen veel aangeplant. De roode kastanje, *Aesculus Pavia* L. stamt uit de westelijke staten van Noord-Amerika, heeft gladde vruchten, 5 blaadjes en niet-kleverige knoppen.

Kaste (van het Portugeesche *casta* = stam, soort, geslacht), is de naam voor de eigenaardige verdeeling van het Indische volk, die de Portugeezen daar aantroffen. Een kaste is een afgesloten vereeniging met een overgeleverde, zelfstandige organisatie, die zich door bepaalde wetten van andere kasten onderscheidt en waarvan de leden in den regel hetzelfde beroep uitoefenen. Wegens bepaalde misdaden kunnen de leden uit de kaste gebannen worden, doch na het doen van boete kunnen zij weder worden opgenomen. De kinderen blijven als regel in de kaste van de moeder; men kan wel van een hoogere in een lagere, niet van een lagere in een hoogere kaste overgaan. De Hindoe's, voor zoover zij volgelingen zijn van *Brahma*, worden verdeeld in 4 kasten, namelijk: „De Brâhmana's of priesters, de Kshatryia's of krijgslieden, de Vaiçya's of landbouwers, en de Soedra's of dienstbaren. Deze verdeeling is echter een kunstmatige, die tot de verklaring van de werkelijk bestaande toestanden niet voldoende is. Reeds in het oude Indië kwamen een aantal gemengde kasten voor, bijv. die der Paria's. Ook kan men niet zeggen, dat met elke kaste een bepaald beroep verbonden is, Brahmanen oefenen ieder beroep uit, en uit de kaste der Soedra's zijn wel koningen voortgekomen. Tot de kastenvorming heeft het geloof aan de zielsverhuizing veel bijgedragen. Ook in het oude Egypte heerschte het kastenwezen. Erfelijke kasten vindt men nu nog, behalve in Indië, bij de Japanners, de Chineezen, in Afrika, in Opper-Guinea, in Polynesië enz. Wanneer men in Europa van kasten spreekt, heeft men daarmee de standen op het oog, die zich wegens hun rang en stand streng van andere afzonderen.

Kasteel noemt men een versterking uit de Middeleeuwen. De naam schijnt afgeleid te zijn van de *castra*, de versterkte kampen der Romeinen, zooals er hier te lande te Nijmegen, bij Voorburg en bij Leiden bestonden. Deze kampen waren door muren en grachten omgeven, waarbinnen de gebouwen stonden, gelijk de opgravingen, door *Reuvens* en dr. *Holwerda* te Voorburg verricht, hebben aangetoond. Toen de Romeinen ons land verlaten hadden, vervielen de stammen, die hier woonden, weder tot barbaarschheid. Hadden de Romeinen hun bouwstoffen deels uit ver verwijderde streken aangevoerd, deels op voortreffelijke wijze van de hier aanwezige klei vervaardigd, de latere bewoners gebruikten alleen het hout der bosschen, dat in den Saksischen tijd voor versterkingswerken gebezigd is, zooals bleek bij de opgravingen door dr. *Holwerda* in de Uddelerschans nabij Apeldoorn gedaan. Pas toen in de 11de eeuw het leenstelsel zich begon te ontwikkelen, werden hier te lande kasteelen gebouwd, waarvan echter geen overblijfselen meer bestaan. In de 11de eeuw bestonden de Engelsch-Normandische kasteelen uit een zwaren toren, die door een gracht en palissaden omgeven was. Zulk een toren was van steen en vierkant in plattegrond; hij werd door kanteelen bekroond, waarachter de boogschutters een veilige standplaats hadden. Deze toren diende als woning van den heer, die daar nauw behuisd was. De andere gebouwen van het kasteel waren van hout en hadden weinig te beteekenen.

In de 13de eeuw werden meer uitgestrekte kasteelen gebouwd, wier inrichting verschilde, al naar mate zij in een bergachtige of in een vlakke streek werden opgericht. In het eerste geval werd een hoog gelegen en moeilijk te naderen punt gekozen, liefst op een vooruitspringenden heuvel of op een rots. De plattegrond van het kasteel moest zich dan voegen naar dien van het gekozen terrein. Voorbeelden van dergelijke kasteelen vindt men aan den Rijn, in Frankrijk en elders. Hier te lande bestond slechts één kasteel in dien trant, namelijk het in het laatst der 18de eeuw gesloopte Valkhof te Nijmegen.

Werd een kasteel in een vlakte gebouwd, dan was de plattegrond meest een rechthoek. Vóór de 13de eeuw werd ook soms een min of meer tot den cirkel naderende veelhoek als plattegrond genomen; voorbeelden daarvan geven het kasteel te Gent en de Burcht te Leiden. Van den vierkanten plattegrond hebben wij hier te lande o. a. voorbeelden in de kasteelen te Muiden en te Brederode, waar op de hoeken torens aanwezig zijn, die, aan twee zijden door gebouwen verbonden, overigens een muur als verbinding hebben, die een binnenplaats omsluit. Natte grachten omgeven deze kasteelen, die in de eerste plaats verdedigingswerken waren.

In Engeland begon men in de 13de eeuw den zwaren toren, die tot dusver als woning van den heer had gediend, door een groote zaal met eenige vertrekken verbonden, te vervangen. Het kasteel, dat de Hollandsche graven *Willem II* en *Floris V* in de tweede helft der 13de eeuw als „'s-Graven-hage" lieten bouwen, is blijkbaar naar Engelsche voorbeelden gevolgd, daar het ook zulk een groote zaal vertoont. Dit grafelijke kasteel diende in de eerste plaats als woning, ofschoon het ook, in geval van nood, verdedigd kon worden.

Was in de kasteelen gedurende den bloeitijd van het leenstelsel, die omstreeks 1300 eindigde, alles aan de verdedigbaarheid opgeofferd, weldra werden aan de bewoonbaarheid eischen gesteld. Toen het buskruit was uitgevonden hadden de kasteelen als verdedigingswerken afgedaan. Zij werden tot woonverblijven verbouwd en bestaan soms nog, al is van den oorspronkelijken toestand niet veel meer over.

Vooral de Fransche en Bourgondische edelen hebben prachtige kasteelen laten bouwen; ook de Fransche koningen stichtten er vele. Als de meest bekende noemen wij het Louvre te Parijs, het kasteel te Blois, het kasteel te Chambord, het kasteel te Saint-Germain en het kasteel te Chantilly. Zulke kasteelen, die ook in de 17de en 18de eeuw nog veel verrezen, zijn niets dan buitenverblijven.

Zie: *E. Viollet le Duc*, Dictionnaire raisonné de l'Architecture (Parijs 1868); *J. van Lennep* en *W. J. Holdijk*, De Kasteelen van Nederland

Digitized by Google

(Amsterdam 1862); *E. W. Moes* en *K. Sluyterman*, Nederlandsche kasteelen en hun historie (Amsterdam 1912—1915, 3 dln.).

Kasteel in de wapenkunde wordt voorgesteld door een gekanteelden muur, waarin een poort, ter weerszijden waarvan zich een rond gat bevindt voor de kettingen der ophaalbrug, terwijl boven de poort een raampje voor den uitkijk is aangebracht. Ter weerszijden van den muur bevindt zich een toren met een spits dak. Behalve de torens kan ook het hoofdgebouw van een dak voorzien zijn (zie de fig.). Zijn de daken van ander email, dan noemt men het kasteel gedekt van dat email en zijn de ramen van ander email, dan heet het kasteel van dat email verlicht. Muurwerk van hoofdgebouw en torens kan gevoegd zijn, terwijl er hangtorentjes en windvanen aangebracht kunnen zijn.

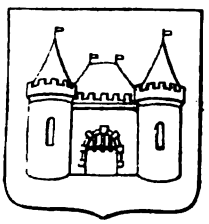

Kasteel.

Kasteele, *Pieter Leonard van de,* een Nederlandsch dichter, werd den 19den Augustus 1748 te 's-Gravenhage geboren, promoveerde te Leiden in de rechten en vestigde zich als advocaat in zijn geboorteplaats. In 1773 werd hij door de Staten benoemd tot amanuensis der commissie, belast met de vervaardiging eener nieuwe psalmberijming, en in 1782 benoemde de vroedschap van Haarlem hem tot raad en pensionaris aldaar. Van 1785 tot 1795 was hij wegens zijn patriottische gevoelens buiten alle openbare betrekkingen. Daarna werd hij eerst voorzitter van het stedelijk bestuur te Haarlem, daarna afgevaardigde ter vergadering van de provisioneele Representanten van Holland, vervolgens, op onderscheiden plaatsen gekozen, lid der Nationale Vergadering en na den dood van *Pieter Paulus* voorzitter van deze. Bij den ommekeer van zaken op 22 Januari 1798 onttrok hij zich aan de openbare zaak, doch werd weldra weder lid van het intermediair Wetgevend Lichaam, toen van de Eerste, daarna van de Tweede Kamer en eindelijk, bij de oprichting van het Collegie van Thesaurier-generaal en raden van Financiën, raad in dit lichaam. Toen *Schimmelpenninck* aan het bewind kwam, werd hij staatsraad en behield die betrekking onder koning *Lodewijk*, doch toen deze zijn residentie naar Utrecht verlegde en *van de Kasteele* 's-Gravenhage niet wilde verlaten, werd hij staatsraad in buitengewonen dienst. Verder was hij werkzaam in belangrijke commissiën, bekleedde den post van curator der Leidsche hoogeschool en overleed den 7den April 1810 te Leiden. Van zijn geschriften vermelden wij: „Proeve van stigtelijke mengelpoëzie" (met *H. van Alphen*, 1772), „Gezangen" (1790), „Vertaling van Ossian" (1793) in hexameters, en „Oden van Klopstock en Wieland" (1798). Een door hem ontworpen heldendicht, getiteld „Henoch", bleef onvoltooid. Al zijn gedichten werden verzameld door zijn kleinzoon mr. *J. C. van de Kasteele* en in 1844 en 1845 in 2 deelen in het licht gezonden.

Kasteele, Jacob Karel van de, een zoon van den voorgaande, werd den 26sten Maart 1780 te 's-Gravenhage geboren, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten en werd advocaat-fiscaal bij het hooggerechtshof te 's-Gravenhage. Tijdens het Fransche bewind was hij advocaat-generaal bij het Hooggerechtshof van het departement Holland en na de restauratie werd hij rijks-advocaat. Hij schreef het dichtstuk: „Het 's-Gravenhaagsche bosch" (1821) en overleed den 1sten Juli 1835. Zijn „Nagelatene gedichten" zijn in 1836 uitgegeven.

Kasteleïn (in het Latijn *Castellanus*) noemde men in de Middeleeuwen dengene, aan wien de bewaking en verdediging van een kasteel *(castellum)* was toevertrouwd. Hij was als zoodanig ondergeschikt aan den vorstelijken eigenaar. Later werd deze titel door dien van burchtgraaf vervangen. In Frankrijk en Vlaanderen was deze titel soms met het bezit van een bepaald gebied verbonden, terwijl de kasteleins in Duitschland ambtenaren van het rijk of van den vorst waren. Ook in Polen hadden de kasteleins aanvankelijk het opzicht op het kasteel *(grody)*, doch later voerden zij tevens bevel over de manschappen van het omringend district en sedert de 16de eeuw vormden zij met de bisschoppen en woiwoden den Senaat of de hoogste wetgevende vergadering.

Kasteleyn, *Petrus Johannes,* een Nederlandsch dichter, den 2den April 1746 te Breukelen geboren, ontving te Utrecht zijn opleiding tot apotheker, vertrok in 1765 naar Suriname, keerde in 1772 naar het vaderland terug en vestigde zich te Amsterdam als apotheker, waar hij den 18den April 1794 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Dichtlievende verlustigingen" (1779), „De vaderlandsche zanger" (1781), „Oorspronkelijke dichtwerken" (2 dln., 1783), „Nieuwe poëzie" (1792) en onderscheiden gezangen in den „Grooten Bundel", bij de Doopgezinden in gebruik; verder schreef en vertaalde hij ook een aantal tooneelstukken.

Kästner, *Abraham Gotthelf,* een Duitsch wiskundige en schrijver van puntdichten, den 27sten September 1719 te Leipzig geboren, woonde reeds van zijn 10de jaar af de colleges bij van zijn vader, die aldaar hoogleeraar was. Sedert 1731 legde hij zich toe op de wijsbegeerte, de wiskunde en de natuurkunde. In 1739 vestigde hij zich te Leipzig als privaatdocent, hield zich bezig met de fraaie letteren en werd in 1746 buitengewoon hoogleeraar in de wis- en natuurkunde naar Göttingen, waar hij in 1756 den titel hofraad ontving en den 20sten Juni 1800 overleed. Tot zijn belangrijkste werken behooren: „Anfangsgründe der Mathematik" (4 dln., 1758—1769; 6de druk, 1800) en „Geschichte der Mathematik" (4 dln., 1796—1800). Meer bekend nog zijn zijn „Sinngedichte" (1781), die eerst zonder zijn toestemming zijn uitgegeven. Later verschenen zij, tenminste voor een deel in zijn „Vermischte Schriften" (2 dln., 1783). Zijn „Gesammelte poetische und prosaische schönwissenschaftliche Werke" zijn in 1841 in 4 deelen in het licht verschenen.

Kastner, *Karl Wilhelm Gottlob,* een Duitsch schei- en natuurkundige, den 31sten October 1783

Digitized by Google

te Greifenberg in Pommeren geboren, vestigde zich in 1805 als privaatdocent te Jena, vertrok in hetzelfde jaar als buitengewoon hoogleeraar naar Heidelberg, werd weldra gewoon hoogleeraar en ging in 1812 als hoogleeraar in de natuur- en scheikunde naar Halle, in 1818 naar Bonn en in 1821 naar Erlangen, waar hij den 15den Juli 1857 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Beiträge zur Begründung einer wissenschaftlichen Chemie" (2 dln., 1806), „Grundriss der Experimentalphysik" (2 dln., 1810), „Chemisches Handwörterbuch" (1813), „Der deutsche Gewerbsfreund" (5 dln., 1813—1824), „Grundzüge der Physik und Chemie" (1820; 2de druk 1833), „Handbuch der Meteorologie" (2 dln., 1823—1825), „Theorie der Polytechnochemie" (1827) en „Handbuch der angewandten Naturlehre" (2 dln., 1835—1839). Ook was hij redacteur van het „Archiv für die gesammte Naturlehre" (18 dln., 1824—1829), voortgezet onder den titel: „Archiv für Chemie und Meteorologie" (1830—1835).

Kastner, *Johann Georg,* een Duitsch schrijver over muziek werd den 9den Maart 1810 te Straatsburg geboren, waar hij in 1827 de universiteit bezocht om in de theologie te studeeren. Tevens legde hij zich met ijver op de muziek toe. In 1835 ging hij naar Parijs, waar hij onderwijs in de muziek van *Berton Reicha* ontving. Hij heeft de verdienste, de theorie van het muzikale timbre het eerst systematisch aangetoond te hebben. Daardoor ontstond een geheel nieuwe tak van de muziekleer, de leer van de instrumenten. Zijn werken „Traité général de l'instrumentation" (1837) en „Cours d'instrumentation considéré sous les rapports poétiques et philisophiques de l'art" (1839, supplément 1844) hebben daarop betrekking. Ook schreef hij, naast een paar historische verhandelingen, verschillende andere werken over de theorie van de muziek, o. a.: „Théorie abrégée du contrepoint et de la fugue", „Méthode élémentaire d'harmonie appliquée au piano" (1830), „Méthodes élémentaires de chant, piano, violon, flageolet etc.", „Méthode complète et raisonnée de saxophone", „Méthode complète et raisonnée de timbales" (1845), „Manuel général de musique militaire" (1848). Hij componeerde verschillende opera's („Beatrice", „La Maschera", „Le dernier roi de Juda" enz.), symphonieën, ouverture's enz. en een reeks karakteristieke vocale en instrumentale muziek, zooals „Les danses des morts" (1852), „Les chants de la vie", een cyclus mannenkoren (1854), „Les chants de l'armée française" (1855), „La harpe d'Eole et la musique cosmique" (1856), „Les cris de Paris" (1857), „Le rêve d'Oswald ou les sirènes" (1858). *Kastner* overleed den 19den December 1867 te Parijs.

Kastricum, een gemeente in de provincie Noord-Holland 3139 H.A. groot met (1916) 3993 inwoners, wordt begrensd door de Noordzee en door de gemeenten Egmond-Binnen, Heiloo, Limmen, Uitgeest en Heemskerk. Zij is uit de heerlijkheden Kastricum en Bakkum samengesteld en bevat het dorp Kastricum, eenige buurten en gehuchten en de duinontginning het Koningeduin. De bodem bestaat hoofdzakelijk uit duingrond. De bevolking houdt zich bezig met landbouw, veeteelt, zuivelbereiding en scheepvisscherij.

Het dorp Kastricum ligt aan den grooten weg van Haarlem naar Alkmaar en aan de spoorlijn van Amsterdam naar Den Helder. Het bezit een Hervormde en een Roomsch-Katholieke kerk. In 1358 had er een gevecht plaats tusschen de Hoekschen en de Kabeljauwschen, in 1573 werd het dorp door de Spanjaarden geplunderd en in 1799 werd er een slag geleverd tusschen de Fransch-Bataafsche en Engelsch-Russische legers.

Kastro *(Kastron* = vesting) is de moderne naam voor de hoofdplaats van verschillende Grieksche eilanden, bijv. op Mytilene, Lemnos, Chios, Amoergos en andere.

Kasuaris, is de naam van een vogelgroep uit de familie der *Struisvogels.* Het dier bezit lange pooten, die uitmuntend geschikt zijn om te loopen, maar geen slagpennen, zoodat het niet kan vliegen; in de plaats van deze heeft het aan de korte vleugels 5 aan den top afgeronde, dikke schaften zonder vlag. De Kasuaris onderscheidt zich van den struisvogel en daarmee verwante soorten door een beenachtige, niet bevederde verdikking, die als een helm zijn kop bedekt, en door 2 vleeschlappen aan den hals. Men kent negen soorten, die de wouden van den Indischen Archipel bewonen. Het best bekend is de *Indische kasuaris* of *helmkasuaris,* dien men op Ceram aantreft. Hij wordt omstreeks 2 m. hoog en heeft zwarte veeren, die op paardenhaar gelijken. De kop en het bovenste gedeelte van den hals zijn kaal; zij zijn van achteren blauw en van voren rood. Hij voedt zich met sappige vruchten, weeke gewassen en wormen en gewent in den gevangen staat zeer gemakkelijk aan brood en maïs. Het wijfje van den kasuaris legt 3—5 groene eieren, die door het mannetje in twee maanden uitgebroed worden. Het dier schijnt meer begaafd dan de struisvogel, doch is boosaardiger. Het loopt nagenoeg zoo snel als een struisvogel, en door slaan met de pooten kan het zich met kracht verdedigen. In 1597 werd de eerste kasuaris naar den dierentuin te Amsterdam overgebracht.

Kasuifel. Zie *Casula.*

Kat. Zie *Katten.*

Kat of *kater* komt in de wapenkunde meestal klimmend voor en is aanziend of bijna aanziend (zie de fig.). De kat komt echter ook wel in andere standen, bijv. in elkander gedoken, voor.

Kat.

Kat of *cavalier* noemt men in de versterkingskunst een hoog werk, dat in de bastions of op den hoofdwal opgericht is om de vijandelijke batterijen te beheerschen. Haar hoogte wordt zoo genomen, dat men vandaar over de borstwering van het voorliggend werk de contrescarp kan zien. Ook bij het belegeren van vestingen werden vroeger soortgelijke werken, uit aarde, rijswerk of zandzakken van 2 of 3 m. hoogte, *loopgraafkatten* (cavaliers de tranchée) voor de 3de paral-

Digitized by Google

lel aangelegd en met geschut en mortieren bezet, om de achterliggende sappen te dekken en de verdedigers uit de wapenplaatsen van den bedekten weg te verdrijven.

Katachtigen. Zie *Katten.*

Katafalk noemt men den toestel, waarop in vorstelijke paleizen of in kerken bij lijkplechtigheden de doodkist is geplaatst. De naam is uit het Italiaansch afkomstig. Het is een samenstelling van het Romaansche woord *catar* (aanschouwen) en het Italiaansche *palco* (balk); hij beteekent dus een houten gevaarte, dat het aanschouwen gemakkelijk maakt. In de 17de en 18de eeuw zijn er prachtige katafalken in barokstijl gemaakt.

Katakana is een Japansch schrift, dat vooral gebruikt wordt in teksten, die gelijktijdig in het Chineesch geschreven zijn. Het is uit het normale schrift (Kiai) op dezelfde wijze gevormd, als het *Hiragana* (zie aldaar) uit het Chineesche schrift.

Katalaseproef. Zie *Melkonderzoek.*

Katalepsie. Zie *Hysterie* en *Hypnose.*

Katalysator. Zie *Katalyse.*

Katalyse noemt men de versnelling of vertraging van een scheikundig proces door de aanwezigheid van een stof, die schijnbaar niet aan de reactie deelneemt en gedurende het verloop daarvan (schijnbaar) onveranderd blijft. Zij draagt den naam van *katalysator.* Een voorbeeld van zulk een *katalytische werking* vindt men in de splitsing van alcohol in aether en water bij aanwezigheid van geconcentreerd zwavelzuur en in de werking van platinaspons op ontplofbare gasmengsels. *Berzelius* was de eerste, die deze verschijnselen aan de werking van een *katalytische kracht* toeschreef (1835), terwijl *Mitscherlich* (1834) van *kontakt-werking* sprak. Volgens *Ostwald* kan men drieërlei werking onderscheiden n. l.: 1. *Afscheiding uit oververzadigde oplossingen.* Hiertoe behoort de kristallisatie van een oververzadigde oplossing, bijv. van glauberzout, door toevoeging van een uiterst gering (zelfs onweegbaar) spoor van vast glauberzout, waardoor de oplossing oververzadigd wordt. Een bepaalde vloeistof kan tegelijkertijd ten opzichte van twee of meer verschillende vaste stoffen oververzadigd zijn en wanneer zij door een buis stroomt, waarin zij op verschillende plaatsen sporen dier stoffen ontmoet, dan kan op elke plaats een bepaalde afscheiding tot stand komen. Misschien kan men hierin een verklaring vinden voor sommige processen in het organisme der dieren, indien men het bloed kan opvatten als een vloeistof, die ten opzichte van verschillende stoffen oververzadigd is. 2. *Katalyse in homogene mengsels,* waarbij geen lichaam wordt afgescheiden, heeft eveneens slechts in onstabiele vormingen plaats, welke niet anders dan in den toestand van langzame omzetting bestaan kunnen. Deze omzetting kan wel uiterst langzaam plaats vinden en voor gewone waarneming niet aan te toonen zijn, zij wordt echter door een katalysator versneld, en in dit opzicht is elke stof een katalysator, die zonder in het eindproduct der scheikundige reactie op te treden, de snelheid daarvan verandert. Zulke gevallen zijn zoo algemeen, dat men nauwelijks een soort van scheikundige stoffen kent, die niet katalytisch kan werken. 3. *Heterogene katalyse,* waartoe de verbranding van gasmengsels onder den invloed van platina behoort, bijv. het verbranden van knalgas tot water, het aansteken van gaslampen door platinaspons, de omzetting van zwaveldioxied in zwaveltrioxied door dit gas, met lucht vermengd, over platina te leiden, op welk beginsel de tegenwoordige bereiding van zwavelzuur berust (zie aldaar). Ook hierbij heeft men vermoedelijk weer een versnelling van een uiterst langzaam proces, waarbij de verdichting op de oppervlakte van den katalysator ook een rol kan spelen. De katalysatoren werken in vele gevallen wellicht in dier voege, dat zij met de stoffen, die aan de reactie deelnemen, zeer instabiele, snel uiteenvallende tusschenverbindingen aangaan. Een bijzondere wijze van katalyse is de versnellende inwerking van oplossingsmiddelen op de reacties. Eindelijk behooren hiertoe de werking van enzymen (zie aldaar) en van colloïdale oplossingen, die evenals fermenten (zie aldaar) krachtige katalysatoren zijn.

Katanga, een provincie van de Belgische Kongokolonie, vroeger *Alsiris rijk,* is bekend door haar rijkdom aan delfstoffen. Zij ligt in den Z.O.-hoek aan de grenzen van de Portugeesche kolonie Angola, de Britsche Rhodesia en de Duitsche in Oost-Afrika. Zij omvat een groot gebied tusschen de Localaba in het W., de Loeapoela en het Meroemeer in het O. en tusschen 8° en 12° Z.Br., en vormde vroeger een onafhankelijk deel van Kasembe, doch behoort sedert 1891 tot het Kongogebied. Het land wordt doorsneden door Mitoembabergen en het Mochingagebergte, dat de waterscheiding vormt tusschen de Loealaba en den Zambesi. Verder bestaat het uit hooge plateaux, bevolkt door talrijke antilopen-, buffel- en olifantenkudden. Het klimaat is er niet ongezond. De inwoners behooren tot verschillende Bantoestammen en verbouwen kafferkoren, rijst, maniok, aardnoten en bataten. In het Z. vindt men veel koperertsen, waarvan de ontginning door het vroeger hoofd *Msiri* verboden was. Verder levert het land ivoor, caoutchouc en was op. De vroegere hoofdstad was Moekoerroe, ten O. waarvan het station van den Kongostaat Loefoei gebouwd is.

Katanga is verdeeld in de districten Lomami, Tanganika, Loeloea en Boven-Loeapoela. Hoofdstad is Elizabethville, dat zich spoedig tot een belangrijk verkeerscentrum heeft ontwikkeld, door een spoorweg via Boelawajo verbonden met de havens van Britsch Zuid-Afrika alsmede met Lourenço-Marques en Beira in Portugeesch Oost-Afrika, terwijl een korte verbinding met de kust via Beira en Salisbury (in Rhodesia) in aanleg is. Een spoorlijn Elizabethville—Kambove-Boekama is in aanleg en zal de hoofdstad door de Kongokolonie en Portugeesch Angola met den Atlantischen Oceaan verbinden; met Duitsch Oost-Afrika is Katanga verbonden door den spoorweg van Kigoma aan het Tanganjikameer door het Loekoegadal naar de Kongorivier, met Boma, de hoofdstad der Kongokolonie, gedeeltelijk per spoor en gedeeltelijk per boot over de rivier, zoodat de reis Elizabethville-Boma, ongeveer 3000 km. afstand, 2 tot 3 maanden duurt. De stad telt ruim 1100

Digitized by Google

inwoners, waarvan ongeveer 1000 blanken; snel neemt het bevolkingscijfer toe. Hoewel ongeveer 1200 m. boven den zeespiegel gelegen, laat de gezondheidstoestand er te wenschen over; vooral de malaria maakt er slachtoffers. Als de voornaamste gebouwen moeten genoemd worden de woning van den gouverneur der provincie, het stationsgebouw, de rechtbank, het postkantoor, het hospitaal, het clubgebouw, het museum en dat van de Banque du Congo. In den omtrek der stad wonen een aantal Belgische kolonisten, die zich met het kweeken van groenten bezig houden.

De bevolking van Katanga bestaat overwegend uit Negers; het aantal blanken bedraagt er (1913) 2500, waarvan 400 Engelschen en slechts enkele Nederlanders. De inlandsche bevolking leeft vooral van landbouw, op primitieve wijze uitgeoefend. In het district Boven-Locapoela heeft zich een vrij belangrijke graanhandel ontwikkeld, in Lomami wordt aan nijverheid gedaan, zooals het vervaardigen van kleedingstukken uit raffiavezels, in het district Loeloea wordt handel in was gedreven. Haar beteekenis ontleent de provincie echter aan haar metaalrijkdom, vooral die van koper. De exploitatie der kopermijnen is in handen der „Union Minière du Katanga", welke te Kambove zetelt. Behalve koper worden er ook goud en diamanten ontgonnen. Naast koper voert de provincie echter hoofdzakelijk palmpitten en caoutchouc uit. De opbrengst der kopermijnen neemt gestadig toe, want zij bedroeg: in 1911: 997 ton, in 1912: 2492, in 1913: 7407, in 1914: 10 722, in 1915: 15 000, terwijl zij voor 1916 op 25 000 ton geschat werd.

Katarakt. Zie *Staar*.

Katatonie is een verschijnsel van kramp en bewegingsstoornis in het spierstelsel, zooals het bij zeer verschillende geestesziekten kan optreden. Toch vindt men er bij voorkeur melancholische gemoedsstemming bij met waanideeën en hallucinaties, maar vooral de zucht tot negatie, tot tegenstand zelfs tegen elke passieve of actieve beweging, die eindelijk kan stijgen tot absoluut stilzwijgen, bewegingloosheid en weigering van elk voedsel. Bij hysterie, waar katatonie vooral voorkomt, kan het gevoel van vermoeidheid geheel verdwijnen, zoodat de houding, aan een arm gegeven, meer dan een uur lang wordt volgehouden. Alle armspieren zijn daarbij samengetrokken, zoodat buigers en strekkers elkaar in evenwicht houden en de invloed van den wil op de spieren verdwenen is. Daarbij bestaat een neiging tot stereotype en zeer suggestibele handelingen en gezichtsuitdrukkingen, vooral in de hypnotische katatonie (zie *Hypnose*). Ofschoon dergelijke katatonische verschijnselen zoowel bij idiotie als bij melancholie en andere geestesziekten als epilepsie voorkomt, helt de bekende psychiater *Kraepelin* er toe over in de katatonie een der vormen van *dementia praecox* te zien, gekenmerkt als zij wordt door den overgang in idiotie. Vooral bij epilepsie treedt de katatonie plotseling op en blijft de patiënt als een standbeeld staan of liggen in de houding van het oogenblik; ademhaling en hartslag zijn daarbij soms uiterst zwak. Gewoonlijk keert na eenige minuten het bewustzijn terug, de patiënt gaapt of zucht, maar weet niets van het voorgevallene af. Vaak blijft het bij één aanval en bijna altijd gaat de toestand zonder schade voorbij.

Katdavit. Zie *Anker*.

Kate, *Lambert ten,* een Nederlandsch taalkenner, een zoon van *Herman ten Kate* en *Sara Blaupot,* werd den 23sten Januari 1674 te Amsterdam geboren en overleed den 14den December 1732. *Ten Kate* was de grondlegger der wetenschappelijke beoefening van het Nederlandsch en schreef: „Gemeenschap tusschen de Gotische sprake en de Nederduitsche" (1710), „Den schapper en zijn bestier te kennen in zijn schepselen enz." (1716; 2de druk 1739), „Aanleiding tot de kennis van het verheven deel der Nederduitsche sprake enz." (2 dln., 1723), zijn bekendste werk. „Drie gewichtige bedenkingen des gemoeds enz." (1728), „Verhaal van het leven en sterven van *Th. de Mornay* enz." (1728), „Aanmerkingen op de Nederduitsche spraakkunst van Arnold Moonen enz." (1728), „Verhaal van het leven en sterven van *Th. de Mornay* enz." (1728), „Aanmerkingen op de Nederduitsche spraakkunst van Arnold Moonen enz." en „P. C. Hooft. waarnemingen op de Hollandsche taal enz." Op de bibliotheek van de universiteit te Amsterdam bevinden zich zijn nagelaten werken, die meestal handelen over aangelegenheden van kunst, en op die van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden heeft men een: „Kilianus auctus seu dictionarium Teutonico-Latino-Gallicum" (1612), met wit doorschoten en met eigenhandige aanteekeningen van hem.

Kate, *Jan Jacob Lodewijk ten,* een Nederlandsch dichter, werd den 23sten December 1819 te 's-Gravenhage geboren, bezocht aldaar het gymnasium en begaf zich in 1838 naar Utrecht, om zich aan de studie der godgeleerdheid te wijden, nadat 2 jaren te voren zijn „Gedichten" in het licht waren verschenen. Als student schreef hij: „Bladeren en bloemen" (1839), „Rozen" (met 6 platen, 1839), „Nieuwe Rozen" (met 4 platen, 1839), „Vertaalde poëzie" (1839), „Ahasveros op den Grimsel" (1840), „Poëzie voor Hollandsche schoonen enz." (1841), „Habakuks prophetie" (1842) en „Thomas Chatterton" (1842). In zijn studententijd was het, dat hij met *Winkler Prins,* toen reeds predikant in Friesland, het plan vormde en uitvoerde tot de uitgave van „Braga" bepaaldelijk van den eersten jaargang en zich met de hoofdredactie belastte van dat „Tijdschrift heel in rijm", dat in die dagen rechts en links felle slagen uitdeelde en niet weinig opschudding veroorzaakte onder het zich zelf in slaap zingend poëtendom. Nadat *Ten Kate* den 2den Mei 1844 tot proponent bevorderd was, werd hij achtereenvolgens predikant te Marken (4 Mei 1845), te Almkerk (13 Juni 1847), te Middelburg (7 April 1850) en te Amsterdam (15 April 1860). Inmiddels verschenen van hem de volgende dicht- en prozawerken: „Legenden en Mengelpoëzie" (1846), „De Dungendammer vieschers" (1849), „Nieuwe dichtbloemen" (1849), „In den bloemenhof, beelden en droomen" (1851). „Christus Remunerator" (1852), „Lier en Harp" (1853), „Dood en Leven, een Leerdicht in 3 zangen" (1853), „Italië, reisherinneringen" (1857),

Digitized by Google

„Stichtelijk huisboek, dichterlijke bladen" (1859), „Italië, nieuwe bladen uit het dagboek der reisherinneringen" (1860—1868), „De Middelaar Gods en der Menschen: tafereelen uit Jezus' leven en werk op aarde" (1861—1862), „Bilderdijk en da Costa, een studie" (1862), „Panpoëticon, bloemlezing uit de werken der voornaamste Europeesche dichters" (1862), „Panpoëticon, nieuwe bundel" (1868), „Het boek Job" (1864—1865; 2de druk onder den titel van „Jobelde" 1869), „Het credo en de Psalmen en de profeet Jezaïa in betrekking tot de natuur, zijn volk en den Messias, drie voorlezingen" (1864), „De Schepping, een gedicht" (1866), „Schemeravondstonden" (1865), „De Planeten, een gedicht" (1869), „De Jaargetijden" (1871), „Een Kerstboom voor kleine en groote kinderen, met houtsneden" (1872), „Esaïa Tegnér als godgeleerde en dichter" (1872), verscheiden bloemlezingen, zoowel van stichtelijken als van dichterlijken aard, „Torquato Tasso, Jerusalem verlost" (1852), „Andersen, sprookjes" (1868), „La Fontaine's fabelen" (1868—1871), „Karel XV, koning van Zweden en Noorwegen" (1868), „Oehlenschlagers Correggio" (1868), „De mensch in den strijd des levens" (1870), „Cesar Malan, de harpe Sions" (1870), „De Psalmen" (1872—1874), „Christendom en poëzie" (1873), „Eunoë, verspreide en nieuwe gedichten" (1874), „Poëzie Bloemlezing uit de komplete werken (4 dln., 1874), „Bij brood en beker. Stemmen des Avondmaals" (1876), „Een handvol dichtbloemen" (1876), „De hel van Dante Alighieri" (1876), „Het boek der gedachtenis van elken dag des jaars" (1877), „Van de krib tot de kroon" (1877), „Goethe's Faust" (1878), „Kunst en leven" (1878), „Een zomerkrans" (1879), „Godsdienstige Poëzie" (1879—1880), „Dicht bij het Vaderhuis. Lektuur aan den avond des levens" (1880), „Lange's van den Olijfberg" (1880), „Milton's Paradijs verloren" (1880). „Mozaïek. Sneldichtjens" (1881), „Victor Hugo's lyrische poëzie" (1881), „De vrouw in 't Nederlandsch lied" (1882), „Na arbeid en strijd" (1882). Van deze werken zijn „De Schepping" en „De jaargetijden" het meest bekend geworden. Al zijn dichtbundels werden door *Sijthoff* te Leiden onder den titel: „Ten Kate's kompleete dichtwerken" in 8 deelen vereenigd. Hij overleed in 1888 te Amsterdam.

Kate, Herman Frederik Carel ten, een broeder van den vorige, een Nederlandsch schilder, den 16den Februari 1822 te 's-Gravenhage geboren en den 26sten Maart 1891 aldaar overleden, was tot 1841 leerling van *C. Kruseman*, vertoefde daarna eenigen tijd te Parijs en vestigde zich vervolgens te Amsterdam (1847) en in 1869 te 's-Gravenhage. Hij schilderde meest tafereelen uit het volksleven in de 17de eeuw, musketiers en wildedieven, bruiloften en bedeelingen, vrijages en deftige vergaderingen. Hier te lande vindt men o. a. werken van zijn hand in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Gemeentemuseum aldaar, in het Museum Boymans te Rotterdam, enz.

Kate, Johan Mari Henri ten, een Nederlandsch schilder, een broeder van den vorige, werd den 4den Maart 1831 te 's-Gravenhage geboren en kwam reeds op jeugdigen leeftijd op de Haagsche teekenacademie. Hij maakte later landschapstudies in Gelderland. Hij stond bij koning *Willem III* zeer in de gunst en maakte voor dezen o. m. een voorstelling van een jachtpartij in het Soerensche bosch. In 1884 ondernam hij een reis naar Nederlandsch Oost-Indië, waar hij landschapstudies maakte. Hij ontleende zijn onderwerpen vooral aan het eiland Marken. Men vindt schilderijen van hem hier te lande in vele particuliere en eenige openbare verzamelingen, o.a. in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage. Hij overleed in December 1908 te Parijs.

Kate, *Herman Frederik Carel ten*, den 7den Juli 1858 te Amsterdam geboren, bezocht de hoogescholen te Leiden, Parijs, Berlijn, Göttingen, Heidelberg en Freiburg i. Br. Aanvankelijk voor de kunstenaarsloopbaan bestemd, studeerde hij van 1877 tot 1882 in de natuurwetenschappen, daarna in de geneeskunde. Voor verschillende geleerde genootschappen deed hij vele wetenschappelijke reizen naar Noord- en Zuid-Amerika, Nederlandsch Oost-Indië en Polynesië. Hij was twee jaar conservator van het museum te La Plata en vestigde zich daarna in Japan als geneesheer. Hij is een hartstochtelijk verdediger van de Amerikaansche Indianen, oud-ondervoorzitter van de National Indian Defence Association en schreef naar aanleiding van dit onderwerp: „A foreigners views on the Indian question". Verder is hij eerelid van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap en correspondent van verschillende anthropologische, geografische en andere binnen- en buitenlandsche genootschappen. Zijn voornaamste werken zijn: „Reizen en onderzoekingen in Noord-Amerika", „Reis in de Timorgroep en Polynesië", „Anciens habitants de la Région Coldhaqine". Ook verschenen talrijke verhandelingen van hem in binnen- en buitenlandsche tijdschriften.

Kater in de wapenkunde. Zie *Kat.*

Katerkamp, *Johann Theodor Hermann*, een Duitsch beoefenaar der kerkgeschiedenis, werd den 17den Januari 1764 te Ochtrup geboren, bezocht het gymnasium te Munster, wijdde zich aan de studie der godgeleerdheid en ontving in 1787 de priesterwijding. Hij reisde als onderwijzer van de zonen van den rijksvrijheer *Von Droste-Vischering* 2 jaar in het zuiden van Europa, werd in 1819 gewoon hoogleeraar in de kerkgeschiedenis en het kerkelijk recht en in 1831 ook domdeken te Munster en overleed aldaar den 8sten Juli 1834. Van zijn geschriften noemen wij: „Ueber den Primat des Apostels Petrus und seiner Nachfolger" (1820), „Geschichte der christlichen Kirche" (5 dln., 1823—1834, ook in het Nederlandsch vertaald) en „Denkwürdigkeiten aus dem Leben der Fürstin Amalia von Gallitzin (2 dln, 1828. 2de druk 1838).

Kathai is een oude naam voor Noord-China, door den Mandsjoerischen stam *Khitan* aan dit land gegeven. Deze stam had tot 1125 het noorden van China in zijn bezit. Doordat reizigers in de 13de eeuw ook dezen naam aan geheel China gaven, ontstond er verwarring over de verhouding van Kathai en China.

Katharen. Deze naam, afkomstig van het Grieksche woord *katharos* dat *zuiver* of *rein* be-

Digitized by Google

teekent en later verbasterd is tot *ketter*, werd gegeven aan een godsdienstige secte, welke men in de Middeleeuwen in Bosnië, Opper-Italië, het zuiden van Frankrijk en het westen van Duitschland aantrof. Men heeft haar leden ook wel met den naam van Bulgaren bestempeld, waarvan het Fransche scheldwoord *bougre* afkomstig schijnt te zijn. Elders waren zij onder andere namen bekend, en naar hun hoofden *Pieter van Bruys, Hendrik* en *Arnold van Brescia* noemde men hen ook Petrobrusianen, Henricianen en Arnoldisten. Hun gevoelens hadden veel overeenkomst met die der Gnostische wijsgeeren. De grondslag van hun stelsel was een bespiegeling over den oorsprong van het kwaad, en zij verbonden daarmede de zonderlingste voorstellingen over het ontstaan van het heelal, terwijl de behoefte aan hoogere volkomenheid en aan orde hen vele onthoudings- en kastijdingsoefeningen benevens een geregelde kerkelijke hiërarchie deed invoeren. Zij meenden het kwaad te kunnen verwijderen door zooveel mogelijk zich te onthouden van de wereld (de stof) en haar begeerlijkheden, zoodat zij streden tegen het huwelijk, tegen het verwerven van aardsche goederen, tegen den omgang met wereldlingen en tegen het gebruik van vleesch. Zij, die zich aan deze bepalingen met nauwgezetheid onderwierpen, droegen den naam van *volmaakten (perfecti)* en de overigen dien van *geloovigen (credentes)*. Het was hun doel, het ideaal der onzichtbare Kerk in het leven te roepen. Hun godsdienstige plechtigheden waren zeer eenvoudig, de leerrede hielden zij voor het belangrijkste gedeelte der godsdienstoefening. Nadat vruchtelooze pogingen waren aangewend om deze secte terug te brengen tot de R.-Katholieke Kerk, bezweek zij, op geringe resten na, sedert den Albigenzenoorlog (zie *Albigenzen*) voor de vervolgingen der Inquisitie. Ten onrechte heeft men de Waldenzen tot de Katharen gerekend, en het is ook niet bewezen, dat er eenig rechtstreeks verband bestond tusschen de Katharen en de Manichaeërs, ofschoon zij wel Nieuw-Manichaeërs werden genoemd.

Kathedersocialisme. Zie *Staatssocialisme*.

Kathedraal is de voornaamste kerk in een stad, waar een aartsbisschop of een bisschop verblijf houdt. De naam is afgeleid van de *kathedra*, de verhoogde zitplaats van den bisschop.

Kathedraalglas is sterk vensterglas met een ruwe oppervlakte. Het komt gekleurd en ongekleurd voor. In de Middeleeuwen gebruikte men het voor kerkvenster om het licht te temperen. Ook tegenwoordig wordt het weer tot dit doel vervaardigd.

Katheten is de naam van rechthoekzijden van een rechthoekigen driehoek.

Katheter (Grieksch) is een buis, die in een opening van het lichaam (neus, traanbuis, gehoorgang enz.) gebracht wordt. Het eerst werd dit voorwerp gebruikt om de urine uit de blaas te verwijderen. Deze katheter bestaat uit metaal (meest uit nieuw zilver), uit hard gummi of uit een dubbel, met lak bedekt zijdenweefsel. Het voorste einde van het instrument heet snavel, daaraan bevinden zich twee vensters, het middenstuk heet schacht en het achterste stuk paviljoen. Het gebruik er van vereischt een bekwame hand en groote voorzichtigheid om infectie te vermijden.

Kathetometer is de naam van een instrument, dat dient voor het meten van den verticalen afstand tusschen twee punten (zie fig.). Het toestel bestaat uit een verticalen, nauwkeurig verdeelden meetstaf, waarlangs een horizontale kijker voorzien van een kruisdraad, ver-

Kathetometer.

schoven kan worden. Men verplaatst den kijker, tot het waar te nemen punt samenvalt met het snijpunt der draden en leest op den meetstaf de hoogte af met behulp van een nonius en loupe.

Kathmandoe is de hoofdstad van den staat Nepal in het Himalayagebergte. De stad ligt 1450 m. boven den zeespiegel aan de rivier Wischnoemati, in de nabijheid van de samenvloeiing met den Bagmati. Men vindt er talrijke schoone gebouwen, doch nauwe en vuile straten, met huizen van twee tot vier verdiepingen, die in de voorsteden met stroo gedekt zijn. Merkwaardig is een kolossale klok tusschen twee zuilen. De stad telt 50 000 inwoners (Newaren en Gorka's), waaronder 12 000 soldaten. Buiten

Digitized by Google

de stad ligt de residentie van den Engelschen regent en zijn gevolg.

Kathode. Zie *Electrolyse.*

Kathodenruimte. Zie *Electrische ontladingsverschijnselen in verdunde gassen.*

Kathodenstralen ontstaan door een electrische ontlading in zeer verdunde gassen. Ook worden ze uitgezonden door radioactieve stoffen. Zie *Electrische ontladingsverschijnselen in verdunde gassen.*

Katholicisme. Het Grieksche woord *Katholiek* komt reeds bij de oudste Christenschrijvers voor, om de algemeenheid der kerk aan te duiden. Het woord *katholikos* zelf is ontstaan uit het Grieksche *kata* en *holos* en beteekent: hetgeen zich overal verspreidt; in de redetwisten omtrent geloofspunten beroepen zich namelijk de schrijvers der eerste tijden op de algemeenheid eener leering, om haar waarheid te bekrachtigen; ditgene wat in al de kerken, of met andere woorden, wat door de Algemeene Kerk *ekklesia katholike* wordt aangenomen, stamt van *Christus.* Het woord *katholikos, catholicus,* wordt reeds gebezigd in de brieven van *Ignatius* († 110), in de zoogenaamde *Vita et conversatio Polycarpi,* in de acten van het concilie van Elvira, enz.

Uit het woord Katholiek is het woord Katholicisme ontstaan, dat tegenwoordig dien vorm van het Christendom aanduidt, die zich onder de geestelijke heerschappij der pausen van Rome ontwikkeld heeft en zich sedert de Kerkvergadering van Trente in leerstellingen, inrichting, eeredienst en Kerkelijke tucht van den Protestantschen vorm onderscheidt.

Veel is er getwist en wordt er nog getwist over het vraagstuk of *Christus* een Algemeene Kerk heeft ingesteld, ja of hij zelfs een Kerk met uiterlijke organisatie heeft gesticht. De tegenwoordige onafhankelijke critiek wil van geen instelling eener uiterlijke Kerk weten, de eenige band, die de Christenen samensnoert, is het gemeenschappelijk bewustzijn, op het voorbeeld van *Jezus,* van het kindschap Gods; zooals *Christus* zich den zoon Gods noemde en daardoor een bijzonderen liefdeband uitdrukte, die hem met God vereenigde, zoo ook zijn de Christenen door een innerlijken liefdeband met God, hunnen hemelschen Vader, verbonden. Volgens de Katholieke geloofsverdedigers heeft *Christus* een uiterlijke Kerk ingesteld; de macht, die hij als een geboren zoon Gods bezat, heeft hij overgedragen op een stadhouder, een plaatsvervanger, die na zijn hemelvaart de Kerk zal besturen en op zijn beurt opvolgers zal hebben, die in den naam van *Christus* en met zijn macht bekleed, de Kerk zullen besturen tot het einde der wereld.

De eerste plaatsvervanger van *Christus* was volgens de Katholieke leer *Petrus,* het hoofd der Apostelen; en naast hem en aan hem onderworpen waren de andere Apostelen. Hun opvolgers zijn de pausen van Rome en de bisschoppen. Bij die meening steunen de Katholieken vooral op de woorden van *Mattheus:* (16, 18—19) „Gij zijt Petrus, en op deze steenrots zal ik mijn Kerk bouwen, en de poorten der helle zullen haar niet overweldigen. En aan u zal ik geven de sleutelen van het rijk der hemelen. En al wat gij zult gebonden hebben op aarde, zal ook in den hemel gebonden zijn en al wat gij zult ontbonden hebben op aarde, zal ook in den hemel ontbonden zijn", en (28, 18—20): „Aan mij is gegeven alle macht in den hemel en op de aarde. Gaat dan en onderwijst alle volkeren, hen doopende in den naam des Vaders, en des Zoons, en des Heiligen Geestes; hen leerende onderhouden alles, wat ik u geboden heb. En zie, ik ben met u al de dagen, tot aan de voleinding der wereld" Zijn die woorden waarlijk door *Jezus* uitgesproken, dan kan aan zijn verlangen, om een uiterlijke Kerk, volgens de opvatting der Katholieken, in te stellen, geen twijfel bestaan; maar dit juist is het betwiste punt: Heeft *Jezus* die woorden uitgesproken? Neen, antwoordt de onafhankelijke critiek, afgezien zelfs van het dogma der H. Drievuldigheid, dat eerst later duidelijk tot stand is gekomen, kunnen die woorden aan *Jezus* niet toegekend worden. Vooreerst heeft *Jezus* herhaaldelijk verklaard, dat hij enkel gekomen is om de verdoolde schapen uit Israël te redden, hij zelf beperkt zijn persoonlijke zending tot het Joodsche volk, neen *Jezus* kan nooit woorden uitgesproken hebben, die het inzicht te kennen geven een kerk te stichten, die zich zou uitstrekken tot alle volkeren. Daarenboven heeft *Jezus* herhaalde malen melding gemaakt van zijn aanstaande terugkomst, zijn paroesie. *Jezus* dacht, dat hij weldra na zijn hemelopneming zou terugkomen, om dan het rijk van Israël te herstellen. Welnu, de tijd, die zou verloopen tot zijn aanstaande terugkomst, sluit, door zijn korten duur alle gedachte van uiterlijke organisatie en in het bijzonder van een algemeene kerk uit. Hierop antwoorden de Katholieken, dat het dogma der H. Drievuldigheid niet eerst later tot stand is gekomen. Kerkvaders der oudste tijden maken er melding van, in alle geval is die reden onvoldoende om de echtheid van de woorden van *Mattheus* te verwerpen. Verder doen zij opmerken, dat wel is waar *Jezus* zijn persoonlijke werking tot het volk van Israël heeft beperkt, maar dat hij op verschillende plaatsen in de Evangeliën zijn inzicht heeft kenbaar gemaakt, om zijn leer uit te breiden tot alle volkeren, zonder onderscheid van afkomst. Wat de tegenstrijdigheid aangaat tusschen de algemeenheid der Kerk en de aanstaande terugkomst van *Christus,* die tegenstrijdigheid hebben de Evangelisten zeker niet ingezien, aangezien ze allen spreken van de paroesie en tevens van de Algemeenheid der kerk, en de Evangelisten, als tijdgenooten, zeker beter dan de hedendaagsche critici in staat waren, die tegenstrijdigheid te ontwaren. Het vraagstuk schijnt dan ook onoplosbaar, zoolang men niet nader ingaat op het standpunt, dat èn de onafhankelijke critici èn de Katholieke innemen. Alles hangt hier af van het standpunt, dat men inneemt tegenover de geschiedenis der kerk. Voor wie de mogelijkheid aanneemt eener positieve tusschenkomst Gods in de wereld bij wijze eener uiterlijke openbaring en uiterlijke instellingen, kan de echtheid der aangehaalde plaatsen van *Mattheus* niet betwist worden. Loochent men de mogelijkheid van zulk een tusschenkomst Gods, dan kan men dientengevolge ook de echtheid der

Digitized by Google

woorden van *Jezus* aangaande een kerk met uiterlijke organisatie niet aannemen. Zij werd dan ook verworpen door het oude Protestantisme, dat reeds de onfeilbaarheid aan de kerk ontzeide, maar inconsequent was, daar zij die onfeilbaarheid wel toekende aan de geheele kerk vóór de scheiding en daarenboven het uitwendig gezag der kerk bestreed, maar van den anderen kant een ander, ook uitwendig gezag, namelijk dat van den Bijbel, verdedigde. Consequent is de hedendaagsche critiek, daar zij tegelijk alle uiterlijk gezag, alle uiterlijke inrichting, de Kerk namelijk, enkel opvat als menschelijke inrichting, die met de wet Gods niets gemeen heeft.

Tegenover dit vrijheidsbeginsel staat het autoriteitsbeginsel der Katholieke Kerk. Komt alle macht in de kerk van God, daar God onfeilbaar, de eenige heer, de eenige meester is, dan zal ook de macht der kerk boven al het menschelijke staan; op dezen grondslag kunnen nagenoeg alle inrichtingen en opvattingen der kerk uit het autoriteitsbeginsel afgeleid worden. De kerk, de hoofden der kerk, de paus en de bisschoppen bezitten de drievoudige macht de geopenbaarde waarheid te verkondigen, de genademiddelen toe te dienen door de sacramenten, en de geloovigen te besturen in zake van heiligheid. Aangezien de kerk door God is ingesteld, ontsnapt zij aan de zwakheden, eigen aan alle menschelijke inrichtingen: zij is onfeilbaar in geloofspunten. Zij heeft van haren goddelijken Meester de macht gekregen, om zijn leer te verkondigen, maar die macht kon haar niet baten, indien zij tevens niet beschermd was tegen de dwaalleer. Hieruit volgt nog, dat zij slechts onfeilbaar is in geloofspunten, zij heeft geen andere macht ontvangen dan de geloofsleer van *Christus* te onderwijzen. Is de kerk onfeilbaar, zij is ook alleen zaligmakend. Daar zij aanspraak maakt op het voorrecht in het onfeilbaar bezit van de kennis der zaligheid te zijn, zoo volgt hieruit van zelf, dat buiten haar geen heil te vinden is, hetgeen nochtans zoo te verstaan is, dat degenen die enkel uit onkunde van haar verwijderd blijven, gered kunnen worden.

De verhouding van Kerk en Staat wordt steeds door hetzelfde beginsel geregeld. De macht der kerk stamt van God; komt bijgevolg de machtuitvoering der kerk in botsing met de machtuitvoering van den Staat, zooals dit het geval kan zijn in aangelegenheden die terzelfder tijd een godsdienstig en een wereldlijk karakter hebben, dan gaat de macht der Kerk — als goddelijke macht — boven die van den Staat.

Het bovenstaande geeft de grondslagen weer der R.-Katholieke Kerk. Andere leerstellingen, inrichtingen en opvattingen, die de R.-Katholieke Kerk onderscheiden van de Protestantsche, Grieksche of andere Kerken, zooals die van den *aflaat*, het *vagevuur*, de *transsubstantiatie*, den *heiligendienst*, de *vrijheid van wil*, *erfzonde*, *goede werken*, *mogelijkheid van volkomene heiligheid* enz. kunnen grootendeels van de beschreven hoofdbegrippen afgeleid worden.

Het is natuurlijk onmogelijk hier ter plaatse ook maar een zeer beknopte geschiedenis der R.-Katholieke Kerk te geven. Het zal echter niet zonder belang zijn de tijdperken aan te stippen, die men gewoonlijk in hare geschiedenis onderscheidt.

Gedurende het eerste tijdperk (1—312) breidt de kerk zich uit in het Romeinsche keizerrijk, ja overschrijdt weldraast zijn grenzen. Dit tijdperk wordt gekenmerkt door den strijd op leven en dood tusschen de heidensche en christelijke levensopvatting. Het tweede tijdperk (312—622) is dat der groote ketterijen, maar tevens der groote kerkleeraars. De bijzonderste dogma's worden in vasten en bepaalden vorm in de algemeene Kerkvergaderingen omschreven. Het volgende tijdperk loopt van 622 tot 1096. Een aanzienlijk deel der Christenheid scheurt zich los van Rome en valt onder het juk der Mozelmannen. Daarentegen wordt het geloof gepredikt in Ierland, Engeland, Schotland, in Denemarken, Zweden en Noorwegen. Van 1096 tot 1453 loopt het tijdperk, dat vooral gekenmerkt is door den strijd tusschen het pausdom en het keizerrijk, door de kruistochten, de ontwaking der wetenschap, de stichting en de ontwikkeling der universiteiten, der Scholastieke wijsbegeerte en godgeleerdheid. Het laatste tijdperk (van 1453 tot op onze dagen) heeft als bijzondere kenmerken de wedergeboorte van het heidendom, de opkomst en vooruitgang van het Protestantisme en het rationalisme, als zoovele nieuwe gevaren, die de kerk te bestrijden heeft. Een schadeloosstelling voor de kerk is te vinden in hare verbreiding in de Nieuwe Wereld, in Afrika, in het verre Oosten.

In de literatuur vertegenwoordigt *A. Harnack* („Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten", Leipzig 1902) de rationalistische opvatting, en *H. Bruder* („Die Verfassung der Kirche von den ersten Jahrzehnten der apostolischen Wirksamkeit an bis zum Jahre 175 n. Chr., Mainz 1904) de R.-Katholieke opvatting.

Zie: *F. Erens*, Het Roomsch-Katholicisme (1910).

Katholieke brieven noemt men de zeven kleinere brieven in het Nieuwe Testament en wel: twee brieven van Petrus, den brief van Jacobus, den brief van Judas en drie brieven van Johannes. Men denke bij deze benaming niet aan katholieke kerk of katholieke leer, maar aan de grondbeteekenis van het woord katholiek = voor allen bestemd. Bedoeling van dezen naam is om aan te duiden, dat deze brieven niet gericht zijn aan één bepaalde gemeente of aan een paar gemeenten, maar aan de geheele kerk, ongeveer dus met de beteekenis „rondschrijven".

Katholiekendag noemt men de algemeene vergadering van Katholieken in Duitschland, die sedert 1848 bijna jaarlijks plaats heeft. De bijeenkomsten worden afwisselend in verschillende streken van Duitschland gehouden. Haar bloeitijd begon tijdens den „Kulturkampf" en van toen af was haar streven voornamelijk gericht op het herstel van de wereldlijke macht van den paus, het plaatsen van de school onder de kerkelijke overheid, het weder toelaten van de orde der Jezuïeten, enz. Het voorbeeld van Duitschland heeft ook in andere landen, zooals Oostenrijk, Frankrijk, Italië en Spanje navolging

Digitized by Google

gevonden. Ook in Nederland is in de laatste jaren de Katholiekendag met goed gevolg gehouden.

Kathrein, *Theodoor,* een Oostenrijksch staatsman, werd den 25sten Maart 1842 te Saloern in Zuid-Tirol geboren, studeerde te Innsbrück in de rechten, stond in 1859 en 1866 als vrijwilliger aan de Italiaansche grens, werd in 1867 redacteur van de clericale „Tiroler Stemmen" en vestigde zich in 1878 als advocaat te Hall. Hij werd in 1883 lid van den Tiroler Landdag en van den Rijksraad, sloot zich daar bij de clericaal-conservatieve club van het centrum (Hohenwartclub) aan en werd in 1891 tot tweeden, in 1893 tot eersten vice-president gekozen en was van April tot October 1897 president van de Kamer van Volksvertegenwoordiging. Na de verkiezingen voor den Rijksraad in 1901 werd hij de leider van de „Katholieke Centrumsclub". In Augustus 1904 werd hij, als opvolger van graaf *Brandis,* tot voorzitter van den Tiroler Landdag benoemd. Als zoodanig streeft hij er naar een bevredigende oplossing van de kwestie van de Tiroler autonomie zonder administratieve scheiding, te verkrijgen.

Kathreiner moutkoffie is een surrogaat voor de gewone koffie. Evenmin als de andere surrogaten voor dezen drank bevat zij de eigenlijke koffiebestanddeelen, zooals caffeïne enz. Men verkrijgt dit product door gerst met suiker te bedekken, zwak te mouten en daarna matig te branden.

Katimbang, een afdeeling van de residentie Lampongsche Districten, wordt begrensd door de Lampong-baai, Straat Soenda, de Javazee en door de afdeelingen Ommelanden van Telok Betong en Sekampong. Van de laatste afdeeling wordt zij door den benedenloop van de Sekampong gescheiden. In het overigens vlakke gebied verheft zich de alleenstaande Radja-basa tot een hoogte van 1291 m. Tot deze afdeeling behooren de eilanden Seboekoe, Sebesi, Krakatau met de Verlaten-eilanden en Lang-eiland en de Zutfen-eilanden. De hoofdplaats Kalianda, de standplaats van den controleur, ligt aan de Lampongbaai.

Katjang is de naam van verschillende soorten boonen, die in den geheelen Indischen Archipel en vooral op Java verbouwd worden. Men heeft daarvan een groot aantal verscheidenheden, die alle tot de orde der *Leguminosen* en tot de familie der. *Papilionaceeën* behooren. Van de zaden der *katjang kedele,* een soort, die in Oost-Azië en tropisch Azië algemeen gekweekt wordt, wordt de soya of ketjap en de zoogenaamde boonenkaas bereid, terwijl de peulen door de inlanders onrijp als groente gegeten worden. De rijpe boontjes leveren door hun groot gehalte aan eiwitstoffen en vet een voortreffelijk voedsel. Van de *katjang gatel* worden de peulen en de wortels door de inlanders als geneesmiddel gebruikt. Een ander soort is de *katjang tjinah* of *katjang tanah (arachis hypogaea),* waarvan de aardnoot of Curaçaosche amandel afkomstig is. Zie *Aardpimpernoot.*

Katje. Zie *Bloeiwijze.*

Katjesdragenden *(Amentifloren)* is de naam eener orde van planten. Zie *Amentifloren.*

Katknuppelen was vroeger een geliefkoosd volkspel, hierin bestaande, dat de mededingers met een knuppel den bodem trachtten te slaan uit een vat, waarin een levende kat was ingekuipt, en daarna de vluchtende kat te vangen. Tegenwoordig is het nog, o. a. in Holland, in zwang, doch wordt de kat door een turf vervangen.

Katkow, *Michail Nikiphorowitsj,* een Russisch dagbladschrijver, in 1820 te Moskou geboren, studeerde aan de universiteit aldaar en ging in 1841 naar Koningsbergen en Berlijn, waar hij tot de leerlingen van *Schelling* behoorde. In Rusland teruggekeerd, werd hij hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de universiteit van zijn geboortestad, doch legde die betrekking in 1849, tengevolge van de beperkende bepalingen door keizer *Nicolaas* uitgevaardigd, neder. In 1856 stichtte hij het dagblad „Russkij Wjestnik", dat de denkbeelden van het moderne liberalisme, inzonderheid het Engelsche „self-government", verdedigde, maar tevens de radicale en socialistische partij bestreed. De opstand in Polen bracht *Katkow,* die sedert 1861 ook met de redactie van de „Moskousche Courant" belast was, tot andere politieke denkbeelden. Als apostel der Russische nationaliteit kreeg hij veel invloed. Met professor *Leontjew* deed hij veel voor de klassiek-humanistische richting in het onderwijs. In 1866 stichtten zij te Moskou een privaat gymnasium in hun geest, dat nu nog bestaat. *Katkow* trad vooral op tegen den Duitschen invloed in Rusland. Na den dood van keizer *Alexander II* stond hij aan het hoofd der partij, die de door den czaar voorgenomen bijeenroeping van Provinciale Staten verhinderde en het ontslag van *Loris Melikow, Abasa* en *Miljutin* alsmede het volgen van een reactionnaire absolutistische richting bevorderde. In 1882 bewerkte hij door zijn aanvallen in de „Moskousche Courant" den val van minister *Ignatjew.* In hetzelfde jaar werd hij met de opvoeding van den kroonprins belast. Hij overleed den 1sten Augustus 1887 op zijn landgoed Snamenskoje in de nabijheid van Moskou.

Kato, *Hiroyoeki,* in 1836 te Tokio geboren, een van de Japansche leiders op geestelijk gebied, legde zich reeds vroeg op de Duitsche taal en wetenschap toe, vertaalde o. a. *Bluntschli's* „Staatsrecht", en onderwees den keizer een tijdlang in het Duitsch. Hij schreef over verschillende onderwerpen en richtte een wetenschappelijk tijdschrift „Tensoekoe" op. In 1872 werd hij met de leiding van het ministerie van Onderwijs belast, was van 1879 tot 1886 en na 1890 rector van de universiteit te Tokio, en werd na de opheffing van den Senaat, waarvan hij lid was, door den keizer tot een der leden van het Hoogerhuis, die levenslang zitting hebben, benoemd (1890). Zijn in het Duitsch geschreven werk „Der Kampf ums Recht des Stärkern" (Tokio en Berlijn 1893) doet hem kennen als een voorstander der evolutionistische sociologie. In zijn in het Japansch geschreven populair-ethische Essays behandelt hij de meest brandend actueele vraagstukken. Sedert vele jaren is hij voorzitter van de vereeniging voor Duitsche wetenschap, die te Tokio een eigen school opgericht heeft.

Digitized by Google

In het ministerie *Okoema*, dat den 15den April 1914 optrad, vervult hij de plaats van minister van Buitenlandsche Zaken.

Katoen bestaat uit de zaadharen van verschillende plantensoorten uit het geslacht *Gossypium*, dat verwant is met de familie der *Malvaceeën*. Het zijn deels eenjarige struiken, deels boomachtige heesters met gelobde bladeren, groote gele of roode bloemen en ronde of hoekige, met dichte wol bedekte zaden.

Deze plant is uit Azië en Amerika, misschien ook uit Afrika afkomstig; tegenwoordig wordt zij in alle landen tusschen 41° N. Br. en 36° Z. Br. gekweekt. Zij groeit het best bij een gemiddelde temperatuur van 19—25° C. bij veel zonneschijn. In Noord-Amerika strekt de verbouw zich uit tot aan den 35sten en 37sten noordelijken breedtegraad. In China en Japan groeit de plant tot aan 41° N. Br.; zij wordt ook in Voor- en Achter-Indië en in Voor-Azië verbouwd. In Europa komt zij in den Krim en bij Astrakan zelfs tot 46° N. Br. voor en wordt ook in de Peloponnesus, en op de Cykladen, in Zuid-Spanje, bij Napels en op Sicilië gekweekt. Ook Algiers en Egypte leveren veel katoen. Buitendien komt zij voor in Zuid-Afrika, in Zuid-Amerika, in het N.O. van Australië en op verschillende Australische eilanden.

In Nederlandsch Oost-Indië gaat de katoenteelt in den laatsten tijd vooruit. Men streeft er in Nederland naar den katoenbouw in de koloniën met kracht te bevorderen, voor welk doel de in Juli 1904 opgerichte „Vereeniging ter bevordering der katoencultuur in de Nederlandsche koloniën en bezittingen" werd opgericht. Zij vond steun bij de Nederlandsch-Indische Regeering, die in verschillende streken proefaanplantingen deed aanleggen.

In Nederlandsch West-Indië was vroeger de katoencultuur van groote beteekenis, maar verviel geleidelijk en was in de laatste jaren feitelijk verdwenen. Hier echter wordt ook dit anders; de cultuur wordt weer ter hand genomen. Het gouvernement van Curaçao verstrekt, onder zekere voorwaarden, kosteloos zaad aan ieder, die proeven hiermee wil nemen en looft ook prijzen uit voor het beste resultaat, het best bebouwde katoenveld en voor de beste beschrijving van de ervaring van de planters. De regeering is ook bereid katoenzaad beschikbaar te stellen of behulpzaam te zijn in het verkrijgen daarvan. Ook het gouvernement van Suriname verstrekt kosteloos katoenzaad.

De meeste katoen komt tegenwoordig uit Noord-Amerika, dat 70 % van den geheelen benoodigden voorraad levert. Vóór dien tijd leverden Klein-Azië en Indië de grootste hoeveelheid. Na de uitvinding van een mechanische pelmachine door *Whitney* in 1794 steeg de opbrengst der oogsten aanzienlijk tot aan den Burgeroorlog, waarna zij belangrijk daalde, om in den laatsten tijd een kolossale vlucht te nemen. Terwijl in 1895 7 millioen balen geoogst werden, bedroeg deze hoeveelheid in 1905 13½ millioen.

De wereldproductie werd geschat in 1911 op 23 421 055 balen (van 500 pond). Daarvan leverden:

Landen.	Opbrengst.
Vereenigde Staten	15 693 113
Mexico	200 455
West-Indië	14 842
Brazilië	270 000
Peru	76 869
Griekenland	32 285
Britsch Indië	3 284 519
China	1 200 000
Perzië	123 277
Aziatisch Rusland	690 553
Aziatisch Turkije	131 000
Britsch Afrika	32 616
Egypte	1 514 730
Soedan	13 222

Europa betaalde in 1896 aan de Vereenigde Staten ruim 600 mill., in 1905 meer dan 1200 mill. gld. voor levering van ruwe katoen. Groot-Brittannië, Duitschland, Frankrijk, Italië en Oostenrijk voerden in 1911 samen voor een waarde van meer dan 1400 mill. gld. aan katoen in.

De katoenstruik verlangt een zandigen, poreusen bodem, een geregelde bemesting en onder sommige omstandigheden een rijke besproeiing. Veel regen is schadelijk, vooral kort vóór het oogsten. De jonge planten worden dikwijls gesnoeid, daar de beste vruchten aan jonge loten groeien. Vijf maanden na het zaaien begint de oogst, die, doordat de zaden op verschillende tijden rijp worden, geruimen tijd duurt. Men plukt het zaadpluis met de zaadkorrels; dit wordt eerst door een op een exhaustor gelijkende machine gereinigd en daarna worden door een andere machine de zaden van het pluis gescheiden. De katoenvezel bestaat uit een enkele langgerekte plantencel, die, als zij rijp is, op een platten, schroefvormig gedraaiden draad gelijkt en met een huidje (*cuticula*) bedekt is. Haar dikte wisselt af tusschen 0,045 en 0,082 mm., de breedte tusschen 0,12 en 0,42 mm., de lengte tusschen 8 en 50 mm. De lengte is van veel belang voor de onderscheiding in soorten. Behalve deze vezels vindt men op de zaden nog de grondwol, die uit vezels van 0,5—3 mm. lengte bestaat en voor het spinnen ongeschikt is. Het soortelijk gewicht van de katoen bedraagt 1,74—1,5; zij is zeer hygroscopisch en bestaat hoofdzakelijk uit cellulose. De kleur is gewoonlijk een naar geel, rood of blauw zweemend wit. Nankingkatoen is geelbruin. Katoenafval wordt voor de papierfabricage gebruikt, de in de katoenzaden aanwezige olie wordt gebruikt bij de vervaardiging van lampen- en machineolie, bij de bereiding van zeep en als vervalschingsproduct van olijfolie; de zaadkoeken, die bij de bereiding van deze olie achterblijven, vormen een goed veevoeder. Verder gebruikt men katoen, behalve als grondstof der katoennijverheid, bij de bereiding van schietkatoen (zie aldaar), collodium (zie aldaar) en celluloid (zie aldaar). Het verbruik van katoen is in de laatste kwarteeuw meer dan verdubbeld. Zulks blijkt het beste uit de reus-

Digitized by Google

achtige vermeerdering van het aantal spoelen in de katoenfabrieken, dat in 1911 tot 136 millioen stuks was gestegen. Meer dan $^4/_5$ hiervan vindt men in de 6 hieronder vermelde staten, waarvan alleen in Groot-Brittannië $^2/_5$.

Groot-Brittannië	53,8	mill.
Vereenigde Staten	28,5	„
Duitsche Rijk	10,3	„
Rusland	8,6	„
Frankrijk	7,2	„
Britsch-Indië	6,2	„

In den handel onderscheidt men de katoen naar den lengte der vezels in *langstapelige* en *kortstapelige*. De waarde wordt bepaald naar de absolute lengte van de vezels, naar de gelijkvormigheid van de lengte en naar fijnheid, weekheid, glans, kleur, vastheid en zuiverheid. Men noemt de verschillende soorten naar de landen, vanwaar zij afkomstig zijn. Als de beste soort wordt de Noord-Amerikaansche katoen genoemd, die het best voor het spinnen geschikt is en het stevigste garen oplevert; daarop volgen de Zuid-Amerikaansche, daarna achtereenvolgens de West-Indische, de Oost-Indische, die van den Levant, de Afrikaansche, de Europeesche en de Australische soorten. Van de Noord-Amerikaansche katoensoorten is Sea-Islandkatoen, die aan de kusten van Georgia, Zuid-Carolina en Florida verbouwd wordt, het langstapeligst en het fijnst, zij overtreft ook in de meeste andere eigenschappen de overige katoensoorten; alleen zijn de meeste Braziliaansche soorten heldender, glanziger en zijdeachtiger. De belangrijkste uitvoerhavens voor katoen zijn New-Orleans, Mobile, Galveston, Charleston, Savannah, Bombay, Calcutta en Alexandrië; de belangrijkste handelsplaatsen Liverpool, New-York, Kanton, Hâvre, Londen Glasgow, Amsterdam, Rotterdam, Marseille, Smyrna, Genua, Bremen en Hamburg.

Voor de *katoennijverheid* zie *Katoendrukkerij, Spinnen, Verven* en *Weven*, voor de katoennijverheid in ons land het artikel *Nederland*, N ij v e r h e i d.

Literatuur: H. Heixmann, Die Baumwolle (Zurich 1913), *H. Steukart*, Die Baumwolle, Ihre Herkunft, Ihre Verwendung, Ihre Geschichte und Bedeutung (Leipzig 1913), *D. A. Zoethout*, De Plant in Handel en Nijverheid (Amsterdam 1914).

Katoendrukkerij is een zeer belangrijke tak der fabricage van gekleurde katoen stoffen. Het bedrijf der katoendrukkerij was aanvankelijk zeer primitief totdat men gebruik begon te maken van de door *Bell* uitgevonden drukmachine. Het drukken der vezelstoffen bestaat in den regel óf in plaatselijk verven, óf in plaatselijk ontkleuren. Men kan op 3 wijzen te werk gaan: 1e. het direct opdrukken van de kleurstof, of van stoffen, waaruit de kleurstof kan ontstaan. Deze methode heet *directe druk*. Wanneer de kleurstof opgedrukt is, wordt zij allereerst gedroogd, om het vlekken te voorkomen. Dan is zij echter nog niet in den vezel bevestigd. Dit wordt verkregen door na het drukken te dampen, d. i. haar bloot te stellen aan waterdamp van hooge temperatuur, waardoor de vezel geverfd wordt. 2e. Het opdrukken van stoffen, die de kleurstof beletten zich op de gedrukte plaats te vormen of af te zetten *(reserve)* en daarna te verven. Dit is de *reservedruk*, waarvan de oudste vormen zijn *batik* (zie aldaar) en *ikat*. 3e. Het opdrukken van stoffen op geverfd goed, waardoor de kleurstof vernietigd wordt, welke methode *etsdruk* heet. Wat het mechanische gedeelte der katoendrukkerij betreft, onderscheidt men eveneens drie methoden: *handdruk, perrotine druk* en *rouleaux druk*. Bij de eerste twee methoden gebruikt men drukblokken van appel- en perenhout, waarop de teekening *verheven* is aangebracht, terwijl bij de laatste methode een groote trommel *(tamboer* of *presseur)*, waartegen de stof loopt, tegen drukwalsen wordt aangeperst, waarop *diep* gegraveerde figuren staan. De gravures worden door verfrollen met drukpap ingesmeerd, zoodat de drukwals zelf vrij van verf blijft. Na het drukken der stof volgt het drogen en daarna het appreteeren, waardoor de kleuren meer levendig worden.

Katoenververij. Zie *Ververij*.

Katoenzaadkoeken. Zie *Katoenzaadmeel*.

Katoenzaadmeel wordt in groote hoeveelheden meest uit de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, in geringere ook uit Egypte en Indië in Europa ingevoerd en bestaat uit gemalen katoenzaadkoeken, die uit ontvezelde en geschilde katoenzaden zijn bereid. Samenstelling: zie *Landbouwproducten* en *Voedermiddelen*. Goed meel moet van vezels ontdaan zijn, een lichtgele kleur en aangenamen reuk bezitten. Het wordt als veevoeder gebruikt. Voor jongvee en zoogende dieren is het als zoodanig minder geschikt; voor ander vee wel. In te groote hoeveelheden aan melkvee gevoederd, geeft het echter een harde, kleurlooze boter.

Katoenzaadolie is een vette olie, welke bereid wordt door de zaden van den katoenstruik te persen of met zwavelkoolstof te extraheeren. De ruwe olie bezit een donker roodbruine of vuilgele kleur, herinnert door reuk en smaak aan lijnolie, is dik vloeibaar, wordt bij —3° C. vast en heeft een soortelijk gewicht van 0,93. Zij wordt met water of stoom gewasschen en met kaliloog gebleekt, waardoor zij een lichtgele kleur en een soortelijk gewicht van 0,926 verkrijgt. Deze zuivere olie wordt bij —1° C. vast, is oplosbaar in aether, doch onoplosbaar in alcohol en wordt in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, alsook in Europa op groote schaal bereid. Zij wordt gebruikt bij de bereiding van kunstboter, vetten, oliën en zeep, maar dient ook om olijfolie en braadvet te vervalschen. Uit het residu worden door persing katoenzaadkoeken (zie *Katoenzaadmeel*) bereid.

Katona, *Josef*, een Hongaarsch tooneeldichter, in 1792 te Kekskemet geboren, studeerde in de rechten en werd in 1810 advocaat. Behalve andere stukken schreef hij het treurspel: „Bánk Bán", dat zich in Hongarije nog altijd op het repertoire bevindt. Hij overleed den 16den April 1830 te Kekskemet.

Katrol (fig. 1) bestaat uit drie deelen: blok, schijf en bout. Het blok wordt meestal van hout gemaakt en heeft dan een ovaalvormige gedaante. In de lengte is het omsloten door een ijzeren

Digitized by Google

beugel, waaraan een haak is vastgemaakt voor het ophangen van het blok. In het midden van het blok en den beugel bevindt zich een gat, waardoorheen de bout gestoken wordt. Om de bout zit de cirkelvormige draaibare schijf van hard hout of metaal. Aan den omtrek bezit deze schijf een half cirkelvormige geul, voor het opnemen van het touw of looper. In plaats van een houten blok gebruikt men ook wel een ijzeren kruis of een enkelen kruisvormigen beugel. Zulk een katrol kan als vaste (fig. 2) of als losse katrol (fig. 3 en 4) gebruikt worden. Als vaste katrol is zij aan een vast punt opgehangen. Over de schijf loopt dan het touw, aan welks eene einde de last *B* wordt opgehangen, terwijl aan het andere einde getrokken wordt. De kracht is hier,

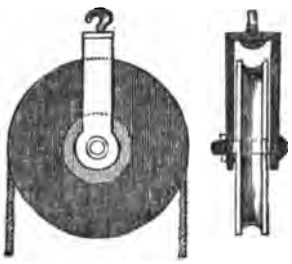

Fig. 1. Katrol.

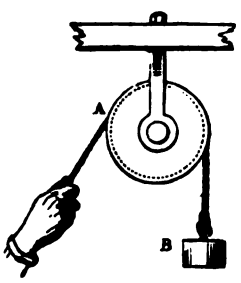

Fig. 2. Katrol

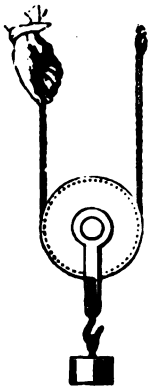

Fig. 3.

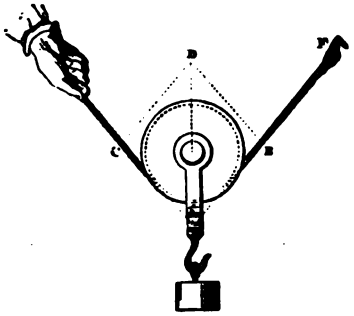

Fig. 4. Katrol.

de wrijving buiten rekening gelaten, gelijk aan den last. Men verkrijgt dus geen besparing van kracht. Als losse katrol gebruikt, wordt het eene einde van het touw aan een vast punt bevestigd. De katrol hangt dan in het touw, terwijl het andere einde meestal over een vast katrol geleid wordt. Daar de last door twee touwen gedreven wordt, is de kracht hier de helft van den last (wrijving weer buiten rekening gelaten). Dit is het geval, wanneer de touwen evenwijdig loopen (fig. 3); maken de richtingen der touwen daarentegen een hoek met elkaar (fig. 4), dan verhoudt zich de kracht tot den last als de straal van de schijf tot de koorde, die de aanrakingspunten van het touw met de schijf verbindt. Een verbinding van meerdere katrollen noemt men een takel.

Kats, *Jacob,* een Vlaamsch letterkundige, werd den 5den Mei 1804 te Antwerpen geboren, vertrok in 1808 met zijn ouders naar Lier en moest daar arbeiden in een weverij. In 1819 ging hij naar Brussel en eerst hier ontving hij eenig onderwijs. In 1827 trad hij op als onderwijzer, doch na de Belgische omwenteling vond zijn Vlaamsche school zoo weinig bijval, dat hij tot het weversbedrijf moest terugkeeren. Weldra voegde hij zich bij de partij der democraten en werd schrijver. Zijn eerste stuk was een: „Nieuwjaarswensch aan mijnen evennaesten" (1836). Met de leden eener politieke vereeniging stichtte hij den schouwburg „De Volksbeschaving", waarvan hij bestuurder werd. Daarvoor schreef hij: „Klaes Lyden" (tooneelspel, 1835), „De verlichte boer" (blijspel, 1835), „Het aardsch Paradijs of de zegepraal der broederliefde" (tooneelspel, 1836). „De voorbereiding der kiezing aan de herberg of de vergelijking van den barmhartigen Samaritaan" (1836), „De vijanden van het licht of de tegenwerking van de maatschappij der verbroedering" (1836), „Peer-la-la" (klucht spel) en „De Belgische Natie" (dramatisch feesttafereel). Verder schreef hij: „Volksgedichten" (1851), „Belgische volksalmanakken", „Antwoord op een naamloos lastenschrift enz." (1840), „Volkshandboekje" (1842, 1843) en „Werk en Kapitaal" (1872). Ook was hij van 1835 tot 1843 aan de redacties van onderscheiden weekbladen verbonden. Hij overleed den 14den Januari 1886 te Brussel.

Kats, Jan Hendrik, een zoon van den voorgaande, tooneelspeler en schrijver, werd den 8sten Augustus 1835 geboren, en trad op in den schouwburg „De Volksbeschaving". Hiervoor schreef hij: „Lodewijk of de gevolgen van het spel" (drama, 1853), „De Bastaard" (drama) en „Het geld" (drama). Verder levende hij: „Een woord over de associatiën der werklieden" (1860). „Frankrijk tegenover Europa of de kwestie der natuurlijke grenzen" (1860) en „Belgen vooruit naar het uiterst Oosten" (1860). Bij het uitbarsten van den oorlog in Amerika ging hij daarheen om te strijden voor de afschaffing der slavernij en klom op tot den rang van kapitein. Daarna ondersteunde hij de Mexicanen in hun strijd voor de onafhankelijkheid en verdedigde als kolonel de stad Oaxaca. Hij overleed aan de gele koorts op het eiland Nassau in 1867.

Katsena, een provincie van het rijk Sokoto in den Soedan, omvat het heuvelachtige landschap ter hoogte van 300 tot 500 m. tusschen den Niger en het Tsaadmeer. Dit gebied, dat vroeger veel grooter was en een onafhankelijk

Digitized by Google

rijk vormde, is volgens *Barth* 28 630 v. km. groot en telt 300 000 inwoners. De even zoo genoemde hoofdplaats telt 7500 zielen, is omgeven door een 10—12 m. hoogen en 9 m. dikken muur van 22 km. in omvang, die tegenwoordig slechts ruïnen, velden en tuinen insluit. De bewoners onderwierpen zich eerst na een zevenjarige belegering (1807—1814) aan de Fellata.

Katsj (Engelsch *Cutch* = kustland) is een vazalstaat van het Britsch-Indische presidentschap Bombay, in de afdeeling Goedsjarat, onder den keenkring aan de Golf van Katsj en aan de Arabische zee gelegen, met een oppervlakte van 16 884 v. km. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 513 429 inwoners, grootendeels Hindoes, hoewel ook een aanzienlijk gedeelte der bevolking (bijna 25 %) den Islam belijdt. De spreektaal is het *Katschi*, de schrijftaal het *Goedsjarati*. Het onderwijs wordt verwaarloosd. Het land, dat bijna geheel van het vasteland door water afgesneden wordt, heeft geen eigenlijke rivieren, doch talrijke goede bronnen. Men vindt er twee lage bergketens (Patsjam Pir = 445 m.). De gemiddelde jaartemperatuur bedraagt 24,5°. Aardbevingen zijn er talrijk; in 1819 werd bijna geheel Bhoedsj verwoest en kwamen 1150 menschen om het leven. Over het geheel is de bodem zandig, onvruchtbaar en arm aan boomen. Men verbouwt koren van een middelmatige kwaliteit en katoen. Huisdieren zijn het kameel en het paard. IJzererts, slechte steenkool en salpeter komen voor, doch worden niet ontgonnen, daarentegen wel aluin, molensteenen en marmer. Van de nijverheidsproducten noemen wij borduursels, zilveren voorwerpen, zijden en katoenen weefsels. Het verkeer heeft over zee plaats, in den drogen tijd ook over den Ran. Uitvoerproducten zijn aluin, katoen, gierst, peulvruchten, knoflook, ghi (vloeibare boter), zwarte stoffen en zilveren voorwerpen. De vorst *(Rao)*, die tot de heerschende klasse van de *Radsjpoeten* (zie aldaar) behoort, deelt zijn macht met 200 grooten *(Bhayad)*. Aan de Britsche regeering betaalt hij jaarlijks 18 695 pond sterling. Het leger bestaat uit 1179 soldaten, benevens 3000 man ongeregelde troepen, terwijl ingeval van oorlog nog 4000 manschappen dienstplichtig zijn. De gezamenlijke inkomsten van het land bedragen 30 millioen roepijen. De hoofdstad is Bhoedsj (zie aldaar), de voornaamste handelsplaats Mandwi.

Katsj Behar (Engelsch *Cooch-, Kuch- of Koch-Behar)* een Britsch-Indische vazalstaat in Bengalen, grenst aan het Himalajagebergte en telt op 3385 v. km. (1911) 592 952 inwoners. De voornaamste producten zijn rijst, tarwe, jute, tabak enz., terwijl zout, suiker en galanteriewaren ingevoerd worden. De bevolking behoort oorspronkelijk tot den stam Katsj, maar is sterk met Assameezen en bergbewoners vermengd. De inwoners noemen zich Radsjbansi en hebben een donkere huidskleur. Zij spreken het Bengali. In de 16de eeuw was genoemde stam machtig en voerde heerschappij in geheel noordelijk Bengalen, maar in 1772 bepaalde zich het gezag der vorsten tot Katsj Behar, zoodat zij zonder den bijstand van Engeland afhankelijk zouden geworden zijn van Bhoetan. Van dien tijd dagteekent de afhankelijkheid van dezen staat van Britsch-Indië en de verbetering, welke gebracht is in het bestuur. De gemeenschap wordt bevorderd door den Noord-Bengaalschen spoorweg, die in 1874 is aangelegd en van den Ganges naar den voet van het Himalajagebergte loopt. De hoofdstad Katsj Behar telt 10 458 inwoners.

Katsj Gandawa, of *Katsji*, een landschap in Beloedsjistan, grenst in het noorden aan Britsch-Beloedsjistan, in het O. aan het district Sjikarpoer en is zeer vruchtbaar. Rijst en katoen zijn de voornaamste voortbrengselen. Het telt ongeveer 100 000 inwoners. De spoorweg Sjikarpoer—Sibi—Chuetta doorsnijdt het gebied. In de hoofdplaats *Gandawa* zetelt het stamhoofd, dat afhankelijk is van Kelat.

Katsoera, *Taro*, graaf, een Japansch staatsman, in 1847 te Hagi (Hondo), als zoon van een samoerai geboren, onderscheidde zich in den strijd tusschen den sjogoen en de keizerlijke partij (1867—1868), waarin hij op de zijde van de laatste stond. In 1870—1873 bestudeerde hij te Berlijn de Duitsche militaire toestanden, waartoe hem vooral de Fransch-Duitsche oorlog van 1870 tot 1871 een goede gelegenheid schonk. Hij keerde in 1873 naar Japan terug, werd in 1874 tot majoor bevorderd en was van 1875 tot 1878 militair-attaché aan het Hof te Berlijn. Naar Japan teruggekeerd, werd hij in November 1878 tot secretaris van het Kabinet *(Dajokan)* benoemd. Nadat hij in 1884 tot luitenant-kolonel, in 1885 tot generaal-majoor bevorderd was, werd hij in 1886 vice-minister van oorlog, in 1890 luitenant-generaal en commandant van de 3de divisie te Nagoja. Als zoodanig maakte hij zich tijdens den Chinesch-Japanschen oorlog (1894—1895) in Korea zeer verdienstelijk en kreeg na afloop van dezen oorlog den titel van burggraaf. In 1897 werd hij gouverneur-generaal van Formosa, van 1898 tot 1900 was hij minister van Oorlog, welk ambt hij om gezondheidsredenen moest neerleggen; daarna werd hij tot generaal-veldmaarschalk, en in Juni 1901 tot minister-president benoemd, welke waardigheid hij tot Januari 1906 bekleedde. Tengevolge van het tot stand komen van het Engelsch-Japansche verbond, werd hij in 1902 in den gravenstand verheven. Tijdens zijn ministerschap kwam ook de uitbreiding van het verbond met Engeland tot stand (1905). Van 1908 tot 1911 was hij, na den val van het ministerie Saïonji, opnieuw minister-president. Toen hij aftrad, werd hij verheven tot den rang van vorst.

Kattak of *Cuttak*, een district van de Britsch-Indische provincie Bengalen, in de divisie Orissa, is 9109 v. km. groot en telt 2 062 758 inwoners. Het land, dat door den Mahanadi, den Baitarani en den Brahmani doorstroomd wordt, levert veel rijst, tarwe, katoen, oliezaden, suiker en tabak. De hoofdstad *Kattak*, die ook de hoofdstad van Orissa is, ligt aan de delta van den Mahanadi en is een middelpunt van het kanaalstelsel, waardoor de rivieren van het district onderling verbonden worden. De stad telt (1911) 52 528 inwoners, die goud- en zilverfiligraan vervaardigen.

Katte, *Hans Hermann von*, den 28sten Februari 1704 geboren, was de zoon van den late-

Digitized by Google

ren maarschalk *Hans Heinrich von Katte* (geboren 1681, overleden 1741) en van een dochter van den *graaf von Wartensleben*, minister van Oorlog van koning *Frederik I*. Na het tweede huwelijk van zijn vader, werd *Hans Hermann von Katte* door zijn grootvader op Fransche wijze opgevoed. Hij werd te Berlijn luitenant bij de garde gendarmen, waar hij zich door insubordinatie en uitspattingen vele berispingen op den hals haalde en door zijn vriendschap voor den kroonprins, den lateren *Frederik II*, den toorn van *Frederik Wilhelm I* op zich laadde. Hij was den kroonprins bij zijn vlucht behulpzaam, doordat de brieven door zijn handen gingen. Het plan lekte uit, *von Katte* werd gevangen genomen, voordat hij kon vluchten, den 2den November 1730 ter dood veroordeeld en den 6den November te Küstrin onthoofd. *Frederik II* verleende in 1740 den vader van zijn vriend den grafelijken titel.

Kattegat noemt men de doorvaart tusschen de oostkust van Jutland en de westkust van Zweden, ten noorden van den Deenschen Archipel. In het zuiden is het door de Groote en Kleine Belt en de Sont met de Oostzee verbonden. Het heeft in het westen en zuiden lage, doch in het oosten, in Zweden, zeer steile en rotsachtige kusten die soms voor de scheepvaart gevaar opleveren. Ten O. van de eilanden Läsö en Anholt bedraagt de diepte 50 m. Het verkeer op het Kattegat is levendig.

Kattekop is een klein mortier op kanonneer- en bombardeerbooten, bestemd voor het werpen van granaten.

Kattekop is de naam voor den haak aan den bovenrand van den schieter van een kistelot, welke in een aan den dekrel bevestigd oog grijpt en daardoor de sluiting bewerkt.

Katten (zie de plaat). De soorten van het geslacht en van de familie der *Katten (Feliden)* zijn alle *teengangers* onder de *Verscheurende dieren (Carnivoren)*. De katten onderscheiden zich door kracht en snelheid, door behendigheid in beweging, valschheid en list in den blik en overrompelenden spoed in den aanval. De eigenaardige kenmerken der katten vindt men in de tanden en klauwen. Hare tanden zijn scherp en krachtig, daar de snijtanden klein, maar de hoektanden zeer groot en scherp zijn en op dolken gelijken, en de kiezen met hun scherpe randen als de bladen eener schaar werken. De kracht van het gebit der katten ligt vooral in de kortheid der kaak en in de bijzonder dikke slaapspieren, welke bijna den geheelen schedel bedekken en aan haren kop een bolvormige gedaante geven. Merkwaardig is ook de bouw der klauwen; deze zijn scherp en sikkelvormig en kunnen ingetrokken worden, zoodat zij bij het loopen en springen niet slijten, maar steeds scherp blijven.

Tot het geslacht der katten behoort o. a. de leeuw, de tijger, de luipaard, de panter, de jaguar, de jachttijger, de fossa, de lynx, de serval, de irbis en verschillende soorten van wilde katten.

Alle katten voeden zich in wilden staat met het vleesch en bloed van door haar gedoode dieren; slechts in nood behelpen zij zich met krengen. Zij behooren alle tot de nachtdieren, die des daags slapen, maar in de schemering op roof uitgaan. Zij leggen zich dan in hinderlagen, om haren buit met een snellen en wissen sprong te bemachtigen. Aanstonds zoeken zij den halsslagader harer prooi door te bijten. Bij dag zijn zij gewoonlijk schuw en laffartig, doch wanneer zij aangevallen worden, verdedigen zij zich met behendigheid en hardnekkigheid.

Daar de verschillende vertegenwoordigers van het kattengeslacht afzonderlijk besproken zullen worden, bepalen wij ons hier tot de eigenlijke kat. Onder dezen naam kennen wij de *wilde kat (Felis catus)* en de *huiskat (Felis domestica)*. De wilde kat bewoont de dichte bergwouden van Europa, voornamelijk de Karpaten. Zij wordt grooter dan de huiskat; haar lichaam is wel eens 70 tot 80 en haar staart 30 cm. lang. Haar pels is grijs; de kater is daarbij eenigszins roestkleurig, de kat meer aschgrauw met donkere vlekken, die aan den kop en aan de pooten afzonderlijk staan, maar op het lichaam banden en om den staart ringen vormen. De wilde kat vertoeft bij dag in holle boomen, rotskloven en verlaten vossenholen of ook in hooge boomen, waar zij zich plat op den buik op een dikken tak nederlegt, zoodat zij onzichtbaar is voor dengene, die zich aan den voet van den boom bevindt. Bij nacht echter gaat zij uit op roof, klautert en springt uitmuntend en vermoordt al wat onder haar bereik komt, zooals hazen, konijnen, muizen, vogels en zelfs kleine reekalfjes. Al is zij gewond, toch verdedigt zij zich met volharding en als zij door een schot getroffen is, laat zij den boom niet los. In April of Mei (soms 2 à 3 maal per jaar; draagtijd 9 weken) werpt het wijfje 4 tot 6 „blinde" (d. w. z. ongeveer 9 dagen nog gesloten houdende oogen) jongen, welke zij met den bek van de eene plaats naar de andere sleept en met leeuwenmoed beschermt. Geen dier van het woud waagt het de wilde kat aan te vallen; zelfs de vos ontwijkt haar, en zij is opgewassen tegen de grootste honden. Daar de wilde kat zeer schadelijk is voor de jacht, wordt zij door de jagers met ijver vervolgd.

De *tamme kat of huiskat* stamt niet af van de wilde kat, maar waarschijnlijk van de Nubische kat. Zij komt voor in talrijke verscheidenheden of rassen; de voornaamste zijn: *Cypersche katten*, grijsachtig van pels met zwarte dwarsstrepen; *Spaansche katten* met kort, donkergeel haar, met witte of zwarte vlekken of ook met beide kleuren gevlekt, *Karthuizer katten*, blauwachtig-grijs met wollig haar, en *Angorakatten* met zeer lang, zijdeachtig wit- of geelachtig haar. Van deze heeft men weder gekruiste rassen. De huiskat komt overal voor, waar menschen wonen, behalve op zeer hooge breedte. Wel mist zij de getrouwheid en aanhankelijkheid van den hond, doch zij is daarentegen zeer aan het huis gehecht en nuttig door het opruimen van muizen en ratten. Zij onderscheidt zich door sierlijkheid van houding en beweging, door zindelijkheid en bewonderenswaardige vlugheid, zoodat zij meestal op haar pooten terechtkomt, wanneer ze van een hoogte valt. Katten hebben een fijne huid en koesteren zich gaarne lang-uit-liggend in de zon. De kat vergenoegt zich met de gewone spijzen

Digitized by Google

KATTEN

Cypersche kat.

Langharige chinchilly-kat

Zilvergrijze Angora-kat.

Fretkat.

Afrikaansche civetkat.

Digitized by Google

Digitized by Google

der menschen, doch drinkt gaarne melk en is een groote liefhebster van visch. Carbol is speciaal voor katten een sterk werkend gift, zoodat het hierbij nooit als geneesmiddel moet worden aangewend.

Ziekten bij katten zijn nog weinig bestudeerd. Zij zijn ook zelden ziek. Huidziekten, vooral schurft, veroorzaakt door den schurftmijt, zijn nog het minst zeldzaam.

Katten of eigenlijk *Chatten*, was een Germaansche volksstam in Hessen. De naam wordt het eerst in de „Germania" van *Tacitus* genoemd. Bij *Caesar* komen zij onder den algemeenen naam Sueven voor. Omstreeks het midden van de 3de eeuw wordt hun naam door dien der Franken verdrongen. Het laatst worden zij door *Olaudianus* tegen het einde der 4de eeuw vermeld. Het zuidwestelijk uiteinde van hun land werd door de Romeinen onder *Drusus* ingenomen en de aldaar wonende Mattiaken, een stam der Katten, waren geruimen tijd Romeinsche onderdanen. Van 9 tot 70 na Chr. streden zij herhaaldelijk tegen de Romeinen. Zij namen deel aan den opstand der Duitschers onder *Herman (Arminius)*. Hun krijgskundige bekwaamheden, die zij in herhaalde oorlogen tegen de Romeinen aan den dag legden, worden door *Tacitus* zeer geroemd. Ten tijde van *Marcus Aurelius*, tegen het einde der 2de eeuw, deden zij invallen in Romeinsch Gallië en Rhaetië. In den aanvang der 3de eeuw ondernam *Caracalla* tegen hen en tegen de Alemannen een vruchteloozen tocht. Na dien tijd worden zij onder den algemeenen naam Franken genoemd.

Kattenbusch, *Ferdinand,* een Protestantsch godgeleerde, in 1851 te Kettwig geboren, studeerde in de godgeleerdheid en werd in 1873 repetent te Göttingen en in 1878 hoogleeraar in de systematische theologie te Giessen, in 1904 te Göttingen, in 1906 te Halle. Hij is aanhanger van de leer van *Ritschl* (zie aldaar) en schreef: „Luthers Lehre vom unfreien Willen" (1875), „Der christliche Unsterblichkeitsglaube" (1881), „Luther's Stellung zu den ökumenischen Symbolen" (1883), „Ueber religiösen Glauben im Sinne des Christentums" (1887), „Lehrbuch der vergleichenden Konfessionskunde" (deel I 1892), „Von Schleiermacher zu Ritschl" (3de druk 1903), „Das apostolische Symbol" (2 dln., 1894—1900), „Das sittliche Recht des Krieges" (1906), „Ehre und Ehren" (1909), „Die Kirchen und Sekten des Christentums in der Gegenwart".

Kattendoorn of *Duindoorn (Hippophaës)*. Zie *Duindoorn*. Onder dezen naam komt echter ook voor een plantensoort uit het geslacht *Ononis (Stalkruid)*. Zie aldaar. Ook wordt een Bremsoort n.l. de *Stekelbrem (Genista anglica)* zoo wel genoemd.

Kattenhout *(Saliz viminalis)* is een soort van wilg (zie *Wilg*).

Kattenkruid *(Nepeta Cataria* L.) is de naam eener plant, die tot de familie der *Lipbloemen (Labiaten)* behoort. De kelktanden zijn min of meer ongelijk, de bloemkroonbuis weinig langer dan de kelk en wit met roode vlekjes. De bladeren zijn aan het onderste deel van den stengel ongeveer tweemaal zoo lang als breed en de bovenste bladeren bezitten een hartvormigen voet. Het is een overblijvende, vrij algemeen voorkomende plant.

Kattestaart *(Lythrum* L.) is een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der *kattenstaartachtigen (Lythraceeën)*. De kelk is 8 tot 12 tandig, de bloemkroon roodachtig, 4 tot 6 bladig, het aantal meeldraden bedraagt 12, en het vruchtbeginsel is 2- tot 4-hokkig, terwijl de vrucht, een doosvrucht, met 2 tot 4 kleppen openspringt. In ons land komt op vochtige weilanden voor *L. salicaria (kattenstaart)*. Bij deze staan de meeldraden in twee kransen van verschillende lengte, elk van 6, en nu eens vindt men planten, waarbij de stijl korter is dan elk dier kransen, dan weer planten, waarbij de stijl het midden houdt tusschen beide groepen van meeldraden, of planten, waarbij de stijl langer is dan elk der meeldraadkransen. Men spreekt in het eerste geval van *kortstijlige*, in het tweede van *middenstijlige*, in het laatste geval van *langstijlige* bloemen. Het verschijnsel is bekend onder den naam van *trimorphie;* een insect, dat achtereenvolgens verschillende bloemen bezoekt, zal dus op drie verschillende plaatsen van zijn lichaam stuifmeel mee dragen en dit aan die stempels afstaan, welke dezelfde lengte hebben als die meeldraden, welke het stuifmeel op die plaatsen hebben afgezet; deze inrichting is dus een middel, om de kruisbestuiving te verzekeren; heeft de bestuiving op deze wijze plaats, dan noemt men ze wettig of legitiem; heeft ze bij toeval anders plaats, dan wordt ze onwettig of illegitiem genoemd. Zie voorts *Bestuiving*.

Kattestaart *(Amarantus caudatus)*. Zie *Amarantaceeën*.

Kattowitz, een stad in het Pruisische district Oppeln, niet ver van de Russisch-Poolsche grenzen, aan de Rawabach en aan verschillende spoor- en tramlijnen gelegen, heeft een rechtbank, een Evangelische, een Oud-Katholieke en twee R.-Katholieke kerken, een synagoge, een gymnasium, een hoogere burgerschool, onderscheiden fabrieken en (1911) 43 173 inwoners. Deze plaats verkreeg eerst in 1867 stedelijke rechten. Zij heeft zich vooral door de ontginning der nabijgelegen steenkolenmijnen ontwikkeld.

Katuil komt in de wapenkunde voor zittend, met gesloten vlucht en aanziend.

Katwijk, een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 1176 H.A. groot met (1916) 12 259 inwoners, is samengesteld uit de dorpen Katwijk-aan-Zee, Katwijk-aan-den-Rijn en de heerlijkheid het Zand. De gemeente wordt ingesloten door de Noordzee, Noordwijk, Rijnsburg, Oegstgeest, Valkenburg en Wassenaar. De bodem bestaat uit duingrond en klei. Visschvangst en landbouw zijn de hoofdmiddelen van bestaan.

Katwijk aan Zee, een dorp in de provincie Zuid-Holland, is een badplaats en visscherspplaats, ligt aan de Noordzee en aan den stoomtram Leiden—Katwijk. De plaats telt ongeveer 7000 inwoners, heeft een Hervormde en een Gereformeerde kerk, zeebadinrichtingen, vuurbakens, hotels en pensions. Even ten N. van het dorp zijn de groote sluizen, waardoor de Rijn (hier het Katwijksche kanaal) in zee uitloopt. Drie sluizen met 4, 8 en 10 zware deuren beveiligen het land tegen de zee, terwijl bij den mond van

Digitized by Google

het kanaal sterke dijken zijn aangelegd. Deze werken zijn onder koning *Lodewijk Napoleon*, door *Conrad* ten uitvoer gebracht. Bij lagen waterstand heeft men, het laatst tegen het midden der 18de eeuw, op eenigen afstand in zee de overblijfselen van het Huis te Britten, naar men meent een Romeinsch kasteel, gezien.

Katwijksch Kanaal is een kanaal, dat den Ouden Rijn met de Noordzee verbindt en gegraven is om een betere afwatering van den boezem van Rijnland te verkrijgen. Reeds in vroegeren tijd werden er pogingen in het werk gesteld, om den waterstand te verlagen. In 1571 werden de duinen voor de eerste maal doorgegraven; dit kanaal raakte echter spoedig weder verstopt. Later werden er herhaaldelijk onderzoekingen ingesteld en verschillende plannen ontworpen, om aan den hoogen waterstand een einde te maken. In 1804 werd tot de doorgraving bij Katwijk besloten. Den 7den Augustus 1804 werd met het werk een aanvang gemaakt en den 21sten October 1807 was het voltooid. Twee sluizen te Katwijk dienen om het water door te laten en te keeren. Bij ebbe kan het water van Rijnlandsboezem op natuurlijke wijze geloosd worden. Daar dit niet altijd voldoende was, werd een stoomgemaal opgericht, dat in 1880 voltooid is.

Katz, *Samuel*, in 1845 te Zalt-Bommel geboren, vestigde zich reeds op jeugdigen leeftijd te Amsterdam. Terwijl hij met letterkundigen arbeid een karig inkomen verdiende en o. a. medewerker was van het toenmalige „Volksblad voor Nederland" en later van „De(n) Telegraaf", studeerde hij tevens aan het Athenaeum in de rechten. Tegelijkertijd voelde hij zich door het openbare leven aangetrokken; hij was dan ook een der eersten, die in werkmansvergaderingen en volksbijeenkomsten zich beijverde kennis te verspreiden over onze staatsregeling. Na langdurige voorbereiding met zijn studie gereed gekomen, promoveerde hij in 1875 te Utrecht op een omvangrijk en in vele opzichten merkwaardig proefschrift over „Partieële herziening onzer wetboeken", waarin hij van groote belezenheid blijk gaf. Reeds spoedig nadat hij zich te Amsterdam als advocaat gevestigd had, mocht hij zich in een uitgebreide practijk verheugen, vooral in strafzaken. — Hij nam een werkzaam aandeel in de stichting van het „Rechtsgeleerd Magazijn", waarin men in de eerste jaargangen ook eenige bijdragen van zijn hand vindt. Hij overleed den 17den Januari 1890.

Katzbach is de naam van een rivier in het district Liegnitz in de Pruisische provincie Silezië. Zij heeft een sterken stroom, kan door den invloed van water, dat van de bergen afdaalt, in korten tijd hoog rijzen en stort zich bij Parchwitz in den Oder. Zij is bekend door den slag van den 26sten Augustus 1813, toen *Blücher* er de Franschen onder *Macdonald* versloeg.

Zie: *Nagel*, Die Schlacht an der Katzbach am 26. 8. 1813 (Liegnitz 1913).

Katzenelnbogen, in het Latijn *Cattimelibocus* of *Melibocus der Katten*, is de naam van een oud graafschap in Duitschland, dat in *Hoog* en *Laag Katzenelnbogen* verdeeld werd. Het eerste omvatte een gedeelte van de Bergstraasse, van het Odenwald en van het woud van Dreieich, het laatste was gelegen in de Wetterau. Beide behoorden tot het land van den Boven-Rijn en besloegen een oppervlakte van ongeveer 1100 v. km. Het graafschap kwam in 1497, na den dood van den laatsten graaf *Filips*, aan Hessen en vervolgens aan Hessen-Kassel. In 1567 kwam Hoog Katzenelnbogen aan Hessen-Darmstad, Neder-Katzenelnbogen aan Hessen-Rheinfels. Een deel van het laatste kwam in 1815 aan Nassau. Het kasteel Neukatzenelnbogen, gewoonlijk „Die Katz" geheeten, dat in 1303 aan den Rijn tegenover Goarshausen gebouwd werd, liet *Napoleon* in 1806 in de lucht vliegen. Dit gebouw is in den laatsten tijd op een moderne wijze weder opgebouwd.

Kauai, het noordwestelijkste eiland van de Hawaïgroep in den Grooten Oceaan, 48 km. lang en 42 km. breed, heeft een oppervlakte van 1409 v. km. met 20 562 inwoners, waaronder vele Duitschers. Het eiland, dat vroeger met het naburige eiland Nihoa of Niihau een geheel schijnt te hebgevormd, bestaat uit massieve, ijzerhoudende basaltrotsen. De buitengewoon vruchtbare bodem bereikt in den breede, met moerassige boschen bedekte Waialeale, een hoogte van 1500 m. De kust, die gedeeltelijk met koraalriffen omzoomd is, bezit goede havens: in het Z. Waimea en Koloa, in het N. de golf van Hanalei. De voornaamste producten zijn suikerriet, rijst en tropische vruchten; ook aan veeteelt wordt veel gedaan.

Kauar, een oasengroep in de Sahara, tusschen Fezzan en Bornoe, ten Z. van den 20sten breedtegraad gelegen, strekt zich van het N. naar het Z. 80 km. en van het O. naar het W. 8 tot 10 km. uit. Met de oase Bilma bestaat zij een oppervlakte van 2750 v. km. In het O. vindt men het 682 m. hooge, rotsachtige Mogodomgebergte, het W. bestaat uit onvruchtbaar zand. Water wordt overal diepte onder de oppervlakte aangetroffen. De oasen lijken één groot palmenwoud. Men vindt op verschillende plaatsen zoutmeren, waarvan het grootste 2 km. lang is en die door hun grooten zoutrijkdom van groote beteekenis zijn. Toearegkaravanen, die dikwijls uit 1000 kameelen bestaan, brengen groote hoeveelheden zout naar den Soedan, vooral uit de oase Kalala. Landbouw wordt uit vrees voor de roofzuchtige Toearegs niet uitgeoefend, de dadels, die er groeien, zijn slecht. De bewoners (omstreeks 4000) behooren tot den Tibboe- of Tedastam. Van de elf oasen dezer groep is Dirki met 250 huizen de voornaamste. Door de zich in de nabijheid bevindende zout-moerassen is zij ongezond. Zij is de zetel van het hoofd van Kauar. In Schimmedroesmet met ongeveer 120 huizen, resideert het geestelijk hoofd van Kauar (een sjeik van de Snoessi's), het zuidelijker gelegen Garoe, met 300 huizen, is de zetel van het hoofd van Bilma. Als toevluchtsoorden bij invallen van de Toearegs zijn verscheiden kleine vestingen opgericht.

Kauer of *Kaoer*, een afdeeling van de residentie Benkoelen, grenst aan de afdeelingen Manna, Pasoemah oeloe Manna en Kroë, van welke laatste zij door de rivier Menoeloh gescheiden is. Aan de monding der Kinal ligt Moeara Kinal,

Digitized by Google

een stapelplaats voor rotan en damar. Niet ver van daar treft men een aantal meertjes aan, de Danautoedjoch, waarbij een petroleumbron ligt. De zetel van den controleur is de hoofdplaats Bintoehan, die een vrij goede haven bezit. Andere plaatsen zijn de oude hoofdplaats Linau, Kepahiang, Oeloe Danau, Pematang Danau, Oeloeg Bandoeng, dat door een brug met Moeara Sahoeng verbonden is, en de kustplaatsjes Bandar agoeng en Batoe Lijang.

Kaufbeuren, een stad in Beieren, aan de Wertach en de spoorlijn München—Lindau, ligt 682 m. boven den zeespiegel. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 9094. De stad, een beroemde bedevaartplaats en vindplaats van Romeinsche munten wordt in 1126 voor het eerst genoemd, was van 1286 tot 1803 een rijksstad en kwam in 1806 aan Beieren. Nijverheid (katoen, garen, machine's, lijm, cement enz.) en handel (wijn, katoen, kaas) zijn er de hoofdmiddelen van bestaan.

Kauffmann, *Angelika,* een Duitsche schilderes, den 30sten October 1741 te Chur in Grauwbunderland geboren, waar haar vader, (geboortig uit Schwarzenberg in het Bregenzer woud) gevestigd was als bisschoppelijk hofschilder; zij ontving van dezen onderwijs in de beginselen der teeken- en schilderkunst. Zij studeerde vervolgens van 1763 tot 1765 te Rome, ging vandaar naar Venetië en over Parijs naar Londen, waar zij grooten roem verwierf. Na haar terugkeer te Rome huwde zij met den schilder *Zucchi,* die in 1795 overleed. Zij ontwing in haar huis vele kunstenaars en geleerden, te Rome leerde zij *Goethe* kennen, die in zijn tweede „Italiaansche reis" bijzonderheden uit haar huiselijk leven mededeelt. Zij overleed den 5den November 1807. *Angelika Kauffmann* schilderde mythologische voorstellingen, die meer werden gewaardeerd door haar tijdgenooten dan door het nageslacht, dat aan haar portretten de voorkeur geeft. Vooral in de Duitsche verzamelingen is werk der schilderes te vinden.

Kauffmann, *Friedrich,* een Duitsch germanist, den 14den September 1863 te Stuttgart geboren, studeerde te Tubingen en te Freiburg en werd in 1886 als medewerker aan den „Sprachatlas des Deutschen Reiches" naar Marburg geroepen, waar hij zich in 1887 vestigde. In 1892 werd hij buitengewoon hoogleeraar te Jena, en in 1895 te Kiel. Hij schreef: „Die Rhythmik des Heliand", „Deutsche Grammatik" (4de druk Marburg 1906), „Geschichte der schwäbischen Mundart" (Straatsburg 1890). „Deutsche Mythologie" (2de druk Leipzig 1900), „Mythologische Zeugnisse aus römischen Inschriften", „Beiträge zur Quellenkritik der gotischen Bibelübersetzung", „Balder. Mythus und Sage nach ihren dichterischen und religiösen Elementen untersucht" (Straatsburg 1902), „Römisch germanische Forschung" (1904).

Kaufmann, *Konstantijn,* den 3den Maart 1818 te Majdany bij Iwangorod geboren, was de zoon van een Russisch generaal uit een Holsteinsche familie. In 1838 trad hij als ingenieurluitenant in het leger, streed in 1843 in den Kaukasus tegen de Tsjerkessen en onderscheidde zich bij de belegering van Kars. Hij werd in 1865 gouverneur-generaal van Wilna en in 1867 van de nieuw opgerichte provincie Toerkestan. Den 20sten Juni 1868 veroverde hij Samarkand, den 11den Juni 1873 bezette hij Khiwa, sloot den 24sten vrede met den Khan, waarop den 10den October een verdrag met Boekhara volgde. In 1875 onderwierp hij Kokan; ook bezette hij Koeldsja, dat in 1881 aan China teruggegeven werd. Hij overleed den 16den Mei 1882 te Taschkent.

Kaufmann, *Richard von,* een Duitsch staathuishoudkundige, den 29sten Maart 1850 te Keulen geboren, studeerde te Bonn, Heidelberg en Berlijn, werd in 1879 leeraar in de staathuishoudkunde en privaatdocent aan de universiteit te Berlijn en in hetzelfde jaar hoogleeraar aan de technische hoogeschool te Aken; in 1883 was hij bij het ministerie van Financiën werkzaam en nam tegelijkertijd zijn ambt aan de universiteit te Berlijn weer op. In 1889 werd hij hoogleeraar aan de technische hoogeschool te Charlottenburg, waar hij den 12den Maart 1908 overleed. Hij schreef o. a.: „Die Zuckerindustrie" (Berlijn 1878), „Die Vertretung der wirtschaftlichen Interessen in den Staaten Europa's" (Berlijn 1879), „L'association douanière de l'Europe centrale" (Parijs 1880), „Die Finanzen Frankreichs" (Leipzig 1892, in het Fransch vertaald door *Dulaurier,* Parijs 1884), „Die Reform der Handels- und Gewerbekammern" (Berlijn 1883), „Die öffentlichen Ausgaben der grössern europäischen Länder nach ihrer Zweckbestimmung" (3de druk Jena 1893), „Die Eisenbahnpolitik Frankreichs" (2 dln., Stuttgart 1896, in het Fransch vertaald door *Hamon,* Parijs 1900) en „Die Kommunalfinanzen in Grossbritannien, Frankreich und Preussen" (Leipzig 1906). *Kaufmann* is ook als archaeoloog, o.a. door opgravingen, die door zijn toedoen in Klein-Azië, Noord-Syrië en Egypte gedaan werden, bekend.

Kaufmann, *David,* een Oostenrijksch geleerde en litterair-historisch schrijver, werd den 7den Juni 1852 te Kojetein (Moravië) geboren, studeerde aan het Israëlietisch theologisch seminarium en aan de hoogeschool te Breslau en werd in 1877 tot hoogleeraar aan de landsrabbijnenschool te Boedapest beroepen. Hij overleed den 7den Juli 1899 te Karlsbad. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Die Theologie des Bachja ibn Pakuda" (Weenen 1874), „Geschichte der Attributenlehre in der jüdischen Religionsphilosophie des Mittelalters" (Gotha 1877), „Jehuda Halewi, Versuch einer Charakteristik" (Breslau 1877), „Die Spuren Al-Batlajûsis in der jüdischen Religionsphilosophie" (Leipzig 1880), „Physiologie und Psychologie im Mittelalter" (Leipzig 1894), „Samson Wertheimer" (Weenen 1888, daarbij „Urkundliches" (1892), „Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien und Niederösterreich" (Weenen 1889), „R. Jair Chajjim Bacharach und seine Ahnen" (Trier 1894), „Die Erstürmung Ofens" (Trier 1895), „Aus Heinrich Heine's Ahnensaal" (Breslau 1896), „Die Mémoiren der Glückel von Hameln" (Frankfort 1896), „Studien über Salomon Ibn Gabirol" (Boedapest 1899). Uit de nalatenschap van *S. Heller* gaf hij uit: „Die echten hebräischen Melodien" (Trier 1898, 2de druk 1903). Sedert 1898 gaf hij

Digitized by Google

met *Brann* de door *Frankel* opgerichte „Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums" uit.

Kaufmann, *Carl Maria,* een Roomsch-Katholiek oudheidkundige en kerkhistoricus, werd in 1872 te Frankfort a. d. M. geboren, ontving in 1899 de priesterwijding en is sedert 1909 pauselijk kamerheer. Hij heeft vooral naam gemaakt door zijn ontdekking van de gebouwen van de instelling van den heiligen *Menas* ten westen van Alexandrië. De opgravingen daar worden sedert 1905 door hem geleid. Hij schreef: „Die Jenseitshoffnungen der Griechen und Römer" (1897), „Die Sepulkralen Jenseitsdenkmäler der Antike und des Urchristentums" (1900), „Das Kaisergrab in den vatikanischen Grotten" (1901), „Handbuch der christlichen Archaeologie" (2de druk 1913) benevens verschillende publicaties betreffende de resultaten zijner opgravingen.

Kaukasië, door de Russen *Kafkaski Krai* en door de Ouden *Sarmatië* genoemd, is een gewest dat tot Aziatisch Rusland behoort en den isthmus omvat tusschen de Kaspische en de Zwarte Zee. De rivieren Jeja, Jegorlik, Manytsj en Geidoek vormen de staatkundige grenzen. Het beslaat een oppervlakte van 469 220 v. km., heeft een kustlengte van 1065 km. langs de Zwarte Zee en van 978 km. langs de Kaspische Zee en meet op de smalste plaats 535 km. Dit gewest ontleent zijn naam aan den Kaukasus (zie aldaar), welke bergketen in de richting Z.O.—N.W. door het geheele gebied loopt. In het noordelijk gedeelte heeft men laag land, namelijk een golvende vlakte, die zich in het oosten slechts weinig verheft boven den spiegel der Kaspische Zee, vervolgens met zijn van zout doortrokken bodem een weinig oprijst en verder als een rug van ter hoogte van 500—700 m. de waterscheiding tusschen de Zwarte en de Kaspische Zee vormt, om eindelijk naar de zijde der Manytsj en der Zee van Azow weder te dalen. Aan de westelijke grens van den Kaukasus, bij den mond der Koeban, is een slibgrond ontstaan, die er een aantal eilanden, schiereilanden, moerassen, landtongen en baaien vormt, te zamen onder den naam van het schiereiland Kertsj gelegen. Aan den oostelijken voet van den Kaukasus steekt het schiereiland Apajeron met zijn naphthabronnen uit in de Kaspische Zee. Ten zuiden van den Kaukasus vindt men een bergstreek, een terras vormend van het Armenisch gebergte en door breede rivierdalen met een oostelijke richting van den Kaukasus gescheiden, namelijk door de dalen van den Rion en den Koer. Verder oostwaarts volgen de hoogvlakte en de Kaukasus een zuidoostelijke richting en tusschen die beide bevindt zich een breede vlakte, die, doorstroomd door den Koer en den Aras, zich uitstrekt tot aan de Kaspische Zee.

Op den Kaukasus ontspringen bij den Elbroes en den Kasbek twee hoofdrivieren, de Koeban, die langs de noordelijke helling westwaarts naar de Zwarte, en de Terek, die daarlangs oostwaarts naar de Kaspische Zee stroomt, waarin ook de Koema uitmondt. Aan de noordelijke grenzen stroomt de Manytsj naar den Don. In het zuiden ontspringt tusschen den Elbroes en den Kasbek de Rion, die zich ombuigt naar de Zwarte Zee, en verder oostwaarts stroomt; de Koer, die van het Armenische hoogland afdaalt en in haar benedenloop de Aras, de grensrivier naar de Perzische zijde, opneemt. Verder stroomt in de Kaspische Zee nog de Samoer uit met zeer vele mondingen. Al deze rivieren zijn in hun bovenloop zeer woest en voeren steenen en grint mede. In het noordelijk gedeelte van Kaukasië vindt men bijna geen zoetwatermeren, daarentegen zeer vele in het zuidelijk deel.

Het klimaat is nog al afwisselend; de N.-zijde van den Kaukasus is vooral in den winter koud. Het bedrag van den regenval stijgt van O. naar W. (van 50 mm. op 140 mm.).

Kaukasië wordt door den Kaukasus verdeeld in twee deelen: het ten N. liggende gedeelte *Cis-Kaukasië* en het zuidelijk deel *Trans-Kaukasië,* waarvan door sommigen het eerste tot Europa, het tweede tot Azië wordt gerekend, daar men het gebergte er tusschen wel als grens der werelddeelen aanneemt. Een veel betere grens levert echter de ten N. van den Kaukasus gelegen Manytsjvlakte, een laag bekken, vol moerassen en zoutmeren, die zich evenwijdig met het gebergte van de Zwarte tot de Kaspische Zee uitstrekt. In 1905 hadden in Kaukasië oproeren plaats, waardoor dit land, vooral door de branden van de petroleumbronnen in de omgeving van Bakoe, veel te lijden had.

Kaukasië vormde tot 1905 een generaal-gouvernement en militair district van Europeesch Rusland, thans een stadhouderschap. Het telt (1910) 11 735 100 bewoners, en wel 3,2 mill. Russen, 1,9 mill. Tataren, 1,2 mill. Armeniërs, 0,4 mill. Georgiërs, enz. Cis-Kaukasië beslaat 222 127 v. km. en telt 5 089 600, Trans-Kaukasië 247 093 v. km. en telt 6 695 500 inwoners. Van de 14 gouvernementen, waarin Kaukasië verdeeld is, behooren 3, n. l. het Koebangebied, Stawropol en het Terekgebied tot Cis-Kaukasië, 11 en wel Bakoe, Dagestan, Eriwan, Jelisawetpol, Kars, Koetais, het Zwarte Zeegebied, Tiflis en Sakataly tot Trans-Kaukasië. De stadhouder zetelt in Tiflis.

Kaukasische talen noemt men de talen der Kaukasische bergvolken. Ze wijken niet alleen af van alle andere bekende talen, doch zijn onderling ook zeer verschillend. Waarschijnlijk zijn het de verspreide gedeelten van een taal, die in hoofdzaak verdwenen is, en waarvan de overblijfselen zich in het gebergte staande gehouden hebben. Wanneer men de Indogermaansche talen, die eerst in lateren tijd binnengedrongen zijn, zooals het Russisch, het Duitsch, het Ossetisch, het Armeensch en de Tataarsche talen, zooals het Nogaïsch en het Koemoekisch, buiten beschouwing laat, dan zijn de volgende talen tot nu toe bekend: in het noorden 1) de oostelijke of *Lesghische* groep in Daghestan, en daarvan vooral het *Awarisch,* het *Kurinisch,* het *Kasikoemukisch* en het *Oedisch;* 2) ten westen en noordwesten hiervan de middelste groep, die de talen der *Khisten* of *Mixdzjeghen,* en daaronder vooral het *Tsjetsenzisch* en het *Thoesch* omvat en 3) de westelijke of *Tsjerkessische* groep, waaronder vooral het *Abchasisch* en het *Tsjerkessisch;* in het zuiden het *Georgisch,* de belangrijkste der Kaukasische talen en de eenige.

Digitized by Google

die een oude literatuur bezit, het *Mingrelisch*, het *Lasisch* en het *Soeanisch*. Alleen van deze zuidelijke groep kan men met zekerheid zeggen, dat zij uit verwante talen bestaat. Men kan geen nadere verwantschap met het Indogermaansch of met het Oeral-altaïsch aantoonen, zooals men vroeger meende. Daarentegen bestaat er volgens *V. Thomsen* misschien een historisch verband tusschen de Lesghische groep en de bepaald niet Indogermaansche taal der Etrusken („Remarques sur la parenté de la langue étrusque", Kopenhagen 1899).

Kaukasische volken. Zie *Kaukasië*.

Kaukasisch ras. Zie *Mensch*.

Kaukasus (Russisch *Kavkas*) is de naam van een hooggebergte op de zuidoostgrens van Europa naar de zijde van Azië, dat zich op de landengte tusschen de Zwarte en de Kaspische Zee en wel van de eene zee tot de andere uitstrekt, met een lengte van 1280 km. van W. N. W. naar O. Z. O. en een breedte van 100 tot 225 km. Het beslaat een oppervlakte van 88 695 v. km. en verheft zich met zooveel toppen boven de sneeuwlijn, dat de Oosterling het niet ten onrechte het „Gebergte der duizend toppen" noemt. Het eindigt met twee schiereilanden, dat van Apsjeron in de Kaspische en dat van Taman in de Zwarte Zee, beide belangrijk door hun mineralen, vooral petroleum, en hun talrijke koolwaterstofbronnen. Ten noorden vindt men aan den voet van den Kaukasus lage steppen langs den Koeban en den Terek, en ten zuiden grenst dit gebergte aan de vlakten van den Rion en den Koera. Het Kaukasisch bergland wordt in twee hoofdgedeelten verdeeld: de *Groote* en de *Kleine Kaukasus*.

De *Groote Kaukasus* bestaat uit onderscheiden ketens, die wel in dezelfde richting, doch niet overal evenwijdig loopen en op vele plaatsen door dwarsruggen met elkander in verbinding staan. Het gebergte wordt wederom gesplitst in 6 afdeelingen: 1) het gedeelte van af de Zwarte Zee tot aan den berg Oejten, ter lengte van ongeveer 260 km. Dit gebergte bereikt de sneeuwgrens slechts in den genoemden berg (2853 m.). 2) het *Koebansche* of *Abchasische* gedeelte, van den Oejten tot aan de bronnen van den Koeban (ongeveer 160 km.), dat zeer hoog is en verschillende nevenketenen vormt, die evenwijdig met den hoofdkam loopen. Dit gedeelte steekt boven de sneeuwgrens uit en bevat 5 hooge passen, waarvan de Nachar (2930 m.) en de Kloechar (2766 m.) slechts gedurende de zomermaanden bruikbaar zijn. 3) de *Elbroes* met zijn omgeving, van den Koeban tot aan den Adai-Choch (ongeveer 180 km.). Hier bereikt de Kaukasus zijn grootste hoogte in den Elbroes met zijn twee toppen (5629 m.). In den hoofdkam van de Elbroesgroep bevinden zich nog eenige andere hooge toppen, waarvan de Dych-Tau (5211 m.), de Sjkara (5182 m.) en de Kosjtan-Tau (5211) de voornaamste zijn. Vier passen voeren ter hoogte van 3000 tot 3400 m. over den hoofdkam. 4) de *Terekgroep* van den Adai-Choch tot den Bonbalo (ongeveer 130 km.). Karakteristiek is in deze groep, dat de nevenketenen de hoofdketen in hoogte overtreffen. Terwijl in deze laatste de hoogste toppen beneden de 4700 m. blijven, vindt men o. a. in een der nevenketenen den Kasbek, die een hoogte van 5043 m. bereikt. De voornaamste pas is hier de Mamison (2862 m.) van Wladikawkas naar Koetais. 5) de *Dagestan* met een lengte van ongeveer 275 km. Dit is het sterkst gelede deel van het geheele gebergte. De Dagestan ligt eigenlijk ten noorden van de hoofdketen en loopt daarmee evenwijdig. Ook in dit gedeelte ontbreken passen niet, doch hier zijn zij zeer steil en moeilijk begaanbaar. 6) het *Kaspische* of *Sjemachinsche* gedeelte, van Babadagh naar het schiereiland Apsjeron. Dit gedeelte neemt naar het oosten snel in hoogte af en ligt overal beneden de sneeuwgrens.

De sneeuwgrens ligt in het westen van den Grooten Kaukasus op 2926 m., in het midden op 3230 m. en in het oosten op 3720 m. Ook is deze aan den noordkant van het gebergte 300 tot 450 m. hooger dan aan den zuidkant. In het algemeen is de Kaukasus tamelijk arm aan water; meren ontbreken zoo goed als geheel en al. Omtrent de rivieren in dit gebied zie onder *Kaukasië*.

De *Kleine Kaukasus*, gelegen tusschen 38° 52′ en 42° 8′ N. Br. en tusschen 59° 34′ en 65° 17′ O. L., omvat het gebergte, dat zich uitstrekt van den Koera tot den Aras. De lengte van noordwest naar zuidoost bedraagt ongeveer 530 km., de breedte ruim 200 km. De Kleine Kaukasus hangt met den Grooten samen door het Mesjische gebergte. Hier vindt men den pas van Soeram (922 m. hoog), waarover de Trans-Kaukasische spoorweg loopt. Sedert eenige jaren is er onder den pas een tunnel geboord. De hoogste top is een uitgedoofde krater, de Alagös (het bonte oog, 4154 m.). Ten zuiden daarvan verheffen zich op een hoogvlakte van 1000 m. hoogte, de Groote en de Kleine Ararat. Op de helling van den Kleinen Kaukasus liggen verschillende meren. Ofschoon de vulkanen zijn uitgedoofd, valt de onderaardsche werking nog te bespeuren in heete zwavelbronnen en in naphtabronnen, alsook in tamelijk veelvuldige aardbevingen. Tot verbinding van de spoorlijnen ter weerszijden van het gebergte zal een tunnel geboord worden door de hoofdketen in de richting van Wladikawkas naar Tiflis. Deze zal op een hoogte van 1300—1350 m. worden aangelegd en een lengte van 23,5 km. bezitten, waardoor het de langste tunnel op aarde zou worden (Simplontunnel 19 730 m.). *Zie ook Kaukasië*.

Kaulbach, *Wilhelm von*, een Duitsch schilder, den 15den October 1804 te Arolsen geboren, ontving onderwijs in de beginselen der teekenen graveerkunst van zijn vader en ging in 1821 naar Düsseldorf, waar hij studeerde onder leiding van *Cornelius*. Toen *Cornelius* in 1825 naar München vertrok, ging *Kaulbach* in het volgende jaar ook daarheen. Hier schilderde hij in het paleis van hertog *Max* 16 tafereelen uit de geschiedenis van *Amor* en *Psyche*. Verder schilderde hij tafereelen uit de werken van *Klopstock*, *Goethe* en *Wieland* in het paleis der koningin. In dezen tijd legde hij zich op de studie van *Hogarth* toe. Toen schilderde hij het „Narrenhaus", waarvoor hij in de kapel van het krankzinnigengesticht te Düsseldorf, waar hij figuren van engelen moest schilderen, studies gemaakt

Digitized by Google

had. In 1834 voltooide hij zijn beroemde teekening „Die Hunnenschlacht", ontleend aan de sage omtrent een veldslag tusschen de Hunnen en de Romeinen. Een in olieverf geschilderde, grootere herhaling van dit werk is in het museum van graaf *Raczynsky* te Berlijn aanwezig. In den winter van 1837 tot 1838 ontwierp hij een tweede groote compositie: „Die Zerstörung Jerusalems". Nadat hij in 1839 een reis naar Italië gedaan had, werd dit schilderij in olieverf uitgevoerd, in 1846 voltooid en in de Nieuwe Pinakotheek te München geplaatst. In dien tijd ontstonden ook zijn teekeningen bij „Reineke Fuchs", welke op geestige wijze als menschen vermomde dieren voorstellen. In 1847 ging *Kaulbach* naar Berlijn om schilderijen voor het nieuwe museum te vervaardigen. Deze cyclus bestaat uit zes groote tafereelen, die de voornaamste tijdperken uit de geschiedenis der beschaving voorstellen. In 1859 schilderde hij in het Germaansch museum te Neurenberg: „Kaiser Otto III in der Gruft Karls des Grossen", daarna „Die Schlacht bei Salamis" voor de historische galerij in het Maximilianeum te München. Hij maakte ook teekeningen tot illustratie van de werken van *Shakespeare, Goethe, Schiller, Walther von der Vogelweide, Richard Wagner* enz. Verder teekende hij een groot carton, den kettermeester *Pedro Arbues* voorstellend, en daarna onderscheiden doodendanseen, waarop geschiedkundige personen, zooals *Napoleon, Alexander van Humboldt* enz. voorkomen en een „Heiliger deutscher Michael". Hij overleed den 7den April 1874 te München.

Kaulbach, Herman von, een Duitsch schilder, een zoon van *Wilhelm von Kaulbach,* werd den 26sten Juli 1846 te München geboren en werd een leerling van *Karl Piloty.* Hij schildert meest historiestukken.

Kaulbach, Friedrich von, een Duitsch schilder, werd den 8sten Juli 1822 te Arolsen geboren, werkte een paar jaar onder leiding van zijn oom *Wilhelm von Kaulbach* te München. Hij schilderde portretten en woonde te Hannover, waar hij den 6den September 1903 overleed.

Kaulbach, Friedrich August von, een zoon van den vorige, den 2den Augustus 1850 te München geboren, begon zijn studiën onder leiding van zijn vader te Hannover. In 1872 vestigde hij zich te München. Hij schildert genrestukken, portretten en landschappen.

Kaulbars, *Nikolai,* baron, een Russisch generaal van Baltische afkomst, den 3den Juni 1842 te St. Petersburg geboren, was van 1877 tot 1878 chef van den staf van een gardeafdeeling en werd in 1881 benoemd tot militair attaché te Weenen. In October 1886 werd hij na de afzetting van *Alexander* van Bulgarije naar Sofia gezonden, om den Russischen invloed in Bulgarije te herstellen; hij bereikte echter door zijn streng optreden niet het gewenschte resultaat. In 1889 werd hij chef van den generalen staf van het 6de corps te Warschau, in 1891 van het militaire district Finland. In 1899 werd hij lid van het wetenschappelijk comité van den generalen staf te St. Petersburg. Hij gaf de eerste Russische kaarten van Zuid-Amerika, Australië en Afrika uit en schreef verslagen over het Duitsche en Oostenrijksche leger (in Fransche vertaling: „Les armées de la Triple Alliance. L'armée austro-hongroise", Parijs 1893). Hij overleed den 20sten November (den 3den December) 1905.

Kaulbars, Alexander, baron *von,* een Russisch reiziger en generaal, broeder van den vorige, in 1844 te St. Petersburg geboren, werd in 1872 als stafofficier naar Kasjgar gezonden om onderhandelingen aan te knoopen met *Jakoeb Beg* en nam in 1873 deel aan de Amoe-Darja-expeditie, die ten doel had, de bevaarbaarheid der al-oude rivierbedding te herstellen. Na den Russisch-Turkschen oorlog van 1877 tot 1878 was hij lid der commissie tot bepaling van de nieuwe demarcatielijn van Servië en van Juli 1882 tot December 1883 was hij minister van Oorlog in Bulgarije. Daarna werd hij generaal-majoor, in 1894 luitenant-generaal en in 1897 commandant van een cavaleriecorps in West-Rusland. In 1900 werd hij chef van het 2de Siberische legercorps in China, in 1904 oppercommandant van het militaire district te Odessa en van 1905 tot 1909 was hij bevelhebber van het 2de Mandsjoerijsche leger. Hij schreef: „Materiaal voor de kennis van de Tiënsjan" in de „Mededeelingen van het Russisch geografisch genootschap" (1874).

Kaulen, *Frans,* een Duitsch, R.-Katholiek godgeleerde, den 20sten Maart 1827 te Düsseldorf geboren, studeerde te Bonn, werd in 1859 repetitor aan het theologisch convict, in 1863 privaatdocent, in 1880 buitengewoon hoogleeraar en in 1883 gewoon hoogleeraar aldaar. Hij schreef: „Institutiones linguae Mandshuricae" (1856), „Die Sprachverwirrung zu Babel" (1861), „Liber Jonae" (1862), „Die Legende des heiligen Hermann Joseph" (2de druk 1880), „Geschichte der Vulgata" (1869), „Handbuch zur Vulgata" (1870, 2de druk 1904), „Einleitung in die heilige Schrift Alten und Neuen Testamentes" (3 dln., 1876—1887, 4de druk A. T., 1897—1899, 5de druk N. T. 1904), „Assyrien und Babylon nach den neuesten Entdeckungen" (5de druk 1899) en „Der biblische Schöpfungsbericht" (1902). Ook bewerkte hij de door *Hergenröther* ondernomen 2de druk van het kerkelijk woordenboek van *Wetzler* en *Welte* (1882—1903) en de Hebreeuwsche grammatika van *Vosen* (18de druk 1900) en vertaalde de „Jüdische Altertümer" van *Josephus* (3de druk 1892). In 1892 werd hij pauselijk huisprelaat en in 1903 lid van de pauselijke bijbelcommissie. Hij overleed den 11den Juli 1907.

Kauloen (Engelsch: *Kowloon)* is de naam van een schiereiland en van de haven van de Chineesche provincie Kwangtoeng, tegenover Hongkong gelegen. In 1860 werd het door het verdrag van Tiëntsin aan Engeland afgestaan en in 1898 het Engelsche gebied aldaar uitgebreid. Sedert 1887 is het voor den handel met andere landen geopend. Het heeft een koninklijk marinedepôt, een kolenmagazijn, een ankerplaats voor oorlogschepen, dokken en een sterrenwacht. Er wordt een aanzienlijke handel gedreven.

Kaun, *Hugo,* een Duitsch componist, den 21sten Maart te Berlijn geboren, ontving zijn opleiding voornamelijk aan de koninklijke hoogeschool voor muziek aldaar, was van 1887 tot

Digitized by Google

1902 leeraar en dirigent te Milwaukee en vestigde zich daarna weer in zijn geboortestad. Hij schreef drie strijkkwartetten, een strijkkwintet (ook bewerkt voor strijkkwartet met piano), twee pianotrio's, twee octetten, twee symphonieën, een pianoconcert, een opera „Der Pietist" („Oliver Brown"), een symphonisch orkestwerk „Minnehaha und Hiawatha", een ouverture „Am Rhein", een („Märkische") orkestsuite, koorwerken, liederen en pianostukken.

Kaunitz, *Wenzel Anton,* prins *von,* een Oostenrijksch staatsman, den 2den Februari 1711 te Weenen geboren, werd bestemd voor den geestelijken stand en was in zijn jeugd domheer te Munster. In 1735 werd hij door keizer *Karel VI* tot rijkshofraad en kort daarna tot keizerlijk commissaris op den rijksdag te Regensburg benoemd. Door zijn huwelijk verkreeg hij het graafschap Rietberg. In 1744 werd hij minister aan het hof van hertog *Karel van Lotharingen,* den gouverneur-generaal der Oostenrijksche Nederlanden. Gedurende diens afwezigheid werd hij belast met het bewind, totdat *Maria Theresia* hem in 1745 tot gevolmachtigd minister benoemde. Niet lang evenwel kon hij die betrekking waarnemen, daar de Franschen zich in Februari 1746 meester maakten van Brussel. *Kaunitz* bezorgde bij de capitulatie aan de Oostenrijksche troepen den vrijen aftocht en begaf zich naar Antwerpen en van daar naar Aken, waar hij zich als diplomaat op het vredescongres (1748) onderscheidde. Na den vrede van Aken bracht hij als staatsminister en als gezant aan het Fransche Hof een geheim verdrag tot stand tusschen Oostenrijk en Frankrijk en werd in 1750 tot hof- en staatskanselier en daarenboven in 1756 tot Nederlandsch en Italiaansch kanselier benoemd. In die betrekkingen besturende hij gedurende 40 jaren de binnen- en buitenlandsche aangelegenheden van Oostenrijk. *Maria Theresia* stelde in hem een onbepaald vertrouwen, *Frans I* verhief hem in 1764 in den rijksvorstenstand. Onder *Jozef II* en *Leopold II* verminderde echter zijn invloed meer en meer en bij de troonsbeklimming van *Frans II* legde hij de waardigheid van hof- en staatskanselier neder. Hij overleed den 27sten Juni 1794. *Kaunitz* was een schrander staatsman, die een nauwkeurige kennis van den staatkundigen toestand van Europa verbond met onvermoeiden ijver en met onomkoopbare trouw. Zijn hoofddoel was, in vereeniging met Frankrijk en Rusland, de macht van Pruisen te beperken. Dit gelukte niet, maar hij wist Oostenrijk een rol te doen spelen bij de verdeeling van Polen en vergrootte het rijk met het gebied van den Inn. Voor alles wat Fransch was, bezat hij een groote voorliefde. De Fransche taal, vooral de werken van *Voltaire* en de Encyclopedisten, vonden in hem een vereerder. Hij bevorderde kunsten en wetenschappen en door zijn toedoen kwamen verschillende inrichtingen hiervoor tot stand. Zijn „Denkschriften" werden in 1872, zijn: „Briefwechsel mit Joseph II und Leopold II" in 1873 door *Beer* uitgegeven; zijn „Briefwechsel mit Cobenzl und Spielmann" heeft *Schlitter* in 1899 gepubliceerd.

Kaup, *Johann Jakob,* een Duitsch dierkundige, den 20sten April 1803 te Darmstadt geboren, studeerde te Göttingen, Heidelberg en Leiden, werd eerst assistent aan het museum te Darmstadt, dat aan hem een groot deel van zijn schatten te danken heeft, daarna inspecteur van dit kabinet en in 1858 professor. Hij hield zich vooral met studie der gewervelde dieren bezig, bijv. met de door hem ontdekte fossiele soorten en met verschillende soorten wisschen, verder ook met algemeene zoölogische kwesties, zooals classificatie en ontwikkelingsgeschiedenis, ten opzichte waarvan hij in 1826 reeds soortgelijke ideeën verkondigde als later *Darwin.* Hij schreef: „Das Tierreich in seinen Hauptformen" (8 dln., 1835—1837), Description d'ossements fossiles" (1833—1835), „Die gavialartigen Reptilien aus der Liasformation" (1842—1844), „Beiträge zur näheren Kenntnis der urweltlichen Säugetiere" (1855—1862) en „Klassifikation der Säugetiere und Vögel" (1844). Hij overleed den 4den Juli 1873.

Kauppis-Heikki, een Finsch volksdichter, in 1862 te Iisalmi geboren, was in zijn geboorteplaats knecht van den predikant *Brofeld,* den vader van *Juhani Aho.* Van de zoons van den predikant ontving hij zijn eerste onderwijs, door zelfstudie gelukte het hem onderwijzer te worden. Zijn eerste novellenverzameling staat eenigszins onder den invloed van *Aho.* Daarop volgden vier grootere novellen: „Mäkijärvikansa" (De menschen van Mäkijärvi) bevat tamelijk eentonige beschrijvingen, „Viija" (Fia) schildert den levensloop van een arme boerenvrouw, „Kirottua työtä" (Gevloekte arbeid) en „Laara". Uit alle spreekt een pessimistische levensbeschouwing. Ze behandelen de ontwikkeling van vrouwen en getuigen van de nauwkeurige opmerkingsgave van den schrijver. Ook zijn nieuwere werken zijn in denzelfden geest geschreven.

Kauri *(Cypraea moneta, Cowry-shell)* is de naam van de schelpen van een soort kleine slakken, die in den Indischen Oceaan bij de Maladiven en de Lakadiven in groote hoeveelheden gevonden worden. Deze hebben (zie de afb.) een enkelvoudige eivormige, gladde schelp, die van boven blinkend wit of stroogeel, aan de buikzijde wit en inwendig blauw zijn en tanden aan beide randen der opening bezitten. Men vischt ze op genoemde plaatsen ook wel elders in groote hoeveelheid en gebruikt ze in Oost-Indië, vooral in Siam, en in een groot deel van Centraal-Afrika als kleingeld. Men heeft ze ook gevonden in urnen in Lijfland en Gotland en in voorwerpen uit den tijd der Angel-Saksen.

Kaurischelp.

Kautsky, *Karl Johann,* een socialistisch schrijver, den 16den October 1854 te Praag geboren, studeerde van 1874 tot 1878 te Weenen in de geschiedenis en in de philosofie. Van 1880 tot 1882 was hij te Zurich als schrijver werkzaam, richtte in 1883 de socialistische revue „Die neue Zeit" (Stuttgart) op, die hij, van 1885 tot

Digitized by Google

1888 van uit Londen, sinds 1890 te Stuttgart redigeerde. Thans woont hij te Berlijn. Als student sloot hij zich bij de sociaal-democratie aan. Hij is een volgeling van *Karl Marx* en *Friedrich Engels*. Naast een aantal kleinere verhandelingen schreef hij: „Der Einfluss der Volksvermehrung auf den Fortschritt der Gesellschaft" (Weenen 1880), „Karl Marx' ökonomische Lehren, gemeinverständlich dargestelt und erläutert" (Stuttgart 1887, 8ste druk 1904). „Thomas More und seine Utopie" (Stuttgart 1887), „Die Klassengegensätze von 1789" (Stuttgart 1889), „Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Teil erläutert" (5de druk Stuttgart 1904), „Der Parlamentarismus, die Volksgezetzgebung und die Sozialdemokratie" (Stuttgart 1893), „Die Agrarfrage" (Stuttgart 1899, 2de druk 1902), „Bernstein und das sozialdemokratische Programm" (Stuttgart 1899), „Handelspolitik und Sozialdemokratie" (Stuttgart 1901), „Die soziale Revolution" (Berlijn 1908), „Ethik und materialistische Geschichtsauffassung" (Stuttgart 1906), „Die Vereinigten Staaten Mitteleuropas" (Stuttgart 1916). Verder maakte hij voor de pers gereed het omvangrijke werk van *K. Marx* „Theorien über den Mehrwert" (3 dln., Stuttgart 1905—1910). In „Die Geschichte des Sozialismus in Einzeldarstellungen" (Stuttgart 1894 en volgende) schreef hij „Die Vorläufer des neuern Sozialismus", het eerste deel en het hoofdstuk over „Thomas More".

Kautz, *Julius*, een Hongaarsch staathuishoudkundige, den 5den November 1829 te Raab geboren, studeerde te Boedapest en Leipzig, was vervolgens in onderscheiden Hongaarsche steden aan lyces werkzaam en werd in 1862 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de staathuishoudkunde en het staatsrecht aan de universiteit te Pest. Sedert 1883 was hij vice-gouverneur en van 1892 tot 1900 gouverneur van de Oostenrijksch-Hongaarsche bank. Van 1865 tot 1883 was hij afgevaardigde in het Hongaarsche Parlement, sedert 1886 levenslang lid van het Magnatenhuis en sedert 1860 lid van de Hongaarsche academie van wetenschappen. Hij overleed in Augustus 1909. Van zijn geschriften noemen wij: „A nemzetgazdasages pénzügytan renaszere (Systeem van staathuishoudkunde en finantiewetenschap, 5de druk 1890), „Politikai Tudomány Kézikönyve" (Handboek der staatkunde; 3de druk 1877) en „Theorie und Geschichte der Nationalökonomie" (2 dln., 1858—1860).

Kautzsch, *Emil*, een Duitsch Protestantsch godgeleerde, den 4den September 1841 te Plauen in Vogtland geboren, studeerde te Leipzig in de theologie en in de Oostersche talen, was van 1863 tot 1872 leeraar aan het Nicolai-gymnasium aldaar, vestigde er zich tevens als privaatdocent, werd in 1871 buitengewoon hoogleeraar en ging in 1872 als gewoon hoogleeraar naar Bazel, in 1880 naar Tubingen en in 1888 naar Halle, waar hij in 1910 is overleden. Hij schreef: „De veteris testamenti locis a Paulo apostolo allegatis" (1869), „Die Echtheit der moabitischen Altertümer geprüft" (met *Socin*, 1876), „Johannes Buxtorf der ältere" (1879), „Grammatik des Biblisch-Aramäischen" (1884), „Die Genesis mit äusserer Unterscheidung der Quellenschriften übersetzt" (met *Socin*, 1888, 2de druk. 1891), „Die Heilige Schrift des Alten Testaments" (met anderen vertaald, 2de druk 1896), „Abriss der Geschichte des alttestamentlichen Schrifttums" (1897), „Textbibel des Alten und Neuen Testaments" (met anderen 1899), „Die Apokryphen und Pseudo-epigrafen des Alten Testaments" (met anderen vertaald en uitgegeven, 2 dln., 1900), „Bibelwissenschaft und Religionsunterricht" (1900, 2de druk 1903), „Die bleibende Bedeutung des Alten Testaments" (1901, 2de druk 1903), „Die Poesie und die poetischen Bücher des Alten Testaments" (1902). Ook leverde hij herziene uitgaven van de „Hebräische Grammatik" (22ste—26ste druk) van *Gesenius*, waarbij hij een „Uebungsbuch" (5de druk 1901) uitgaf, de 10de en 11de druk van de „Encyklopädie und Methodologie der theologischen Wissenschaften", van *Hagenbach*, en een omwerking van de „Abriss der hebräischen Laut- und Formenlehre" (8ste druk 1899). Sedert 1888 was *Kautzsch* mederedacteur van de „Theologische Studien und Kritiken".

Kauw is de naam van een vogel, die behoort tot de familie der kraaien. De vogel, ook kerkkauw, torenkraai, ka of akke genoemd, is vrij algemeen in ons land en nestelt in schoorsteenen, torens en in holle boomen. Het broedsel van de kauw bestaat uit 4 tot 6 groenachtig blauwe eieren met zwartbruine vlekken. De kauw is een standvogel. Zie ook *Kraai*.

Kauw, een soort kraai, komt in Nederlandsche wapens voor als een sprekend wapenfiguur. Bijzondere kentеekenen bezit deze vogel niet.

Kauwen (*masticatio*) is het fijnmaken der spijzen door middel der kauwwerktuigen. Hiertoe behooren de verschillende deelen van den mond, het gebit en de kauwspieren. Door de snijtanden worden van de spijzen stukken afgesneden, door de hoektanden de harde deelen verbrijzeld of stukken der spijs afgescheurd en deze door de maaltanden fijngewreven, doordat de onderkaak heen en weer bewogen wordt en dus de kiezen van onder- en bovenkaak over elkander heen wrijven; de tong brengt daarbij de spijs weer tusschen de kiezen.

Kawa of *Kawabier* is een bedwelmende drank, die uit den wortelstok van de *Piper methysticum* bereid wordt. Deze wortelstok de kawapeper, die sterk vertakt, van buiten grijsbruin en van binnen geelachtig wit is, smaakt bitter en wrang en bevat twee harsen, het cocaïnachtig werkende kawahars, een zwakkere soort en het kawaïne of methysticine, dat gekristalliseerd kan worden. Op vele Australische eilanden wordt deze wortel gekauwd en daarna uitgespuwd. Deze massa wordt met water verdund, blijft eenigen tijd staan en scheidt dan een vuile, bruine vloeistof af, die een onaangenamen smaak heeft, door de inboorlingen echter, vooral bij feestelijke gelegenheden, gaarne gedronken wordt. Zij veroorzaakt een aangename stemming, werkt pijnstillend en verdoovend, vermeerdert den eetlust, bevordert de zweet- en urineafscheiding en is een geliefkoosd slaapmiddel. In Europa gebruikt men de Kawapeper vooral tegen gonorrhöe.

Kawakami, *Sorokoe*, vicomte, een Japansch generaal, werd den 18den November 1847 gebo-

Digitized by Google

ren. Hij behoorde tot de Satsoema Ilan, hielp de keizerlijke regeering echter bij het bedwingen van den Satsoema-opstand in 1877. Sedert 1885 was hij vice-president en eigenlijke leider van den generalen staf. In Duitschland maakte hij van 1887 tot 1888 vakstudiën. De reorganisatie van de krijgsacademie en de invoering van regelmatige manoeuvres in Japan kan men als gevolg daarvan beschouwen. De strategische leiding van den oorlog met China was hem opgedragen, tengevolge waarvan hij in 1895 den titel vicomte verkreeg. Over zijn informatiereizen naar Siam (1895) en Siberië (1898) werd veel gesproken. Hij overleed den 11den Mei 1899.

Kawala, een stad aan de Egeïsche Zee, tegenover het eiland Thasos gelegen, op de plaats van het oude Neapolis, is de geboorteplaats van *Mehemed Ali* van Egypte, die hier een moskee en een seminarium stichtte. Het bezit een Byzantijnschen burcht, drie groote tabaksfabrieken en een waterleiding. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 20 000. De plaats is de hoofdhaven van noordoostelijk Macedonië en belangrijk door uitvoer van koren, katoen en tabak.

Kawelin, *Konstantijn Dimitrijewitsch,* een Russisch geleerde, den 16den (4den) November 1818 te St. Petersburg geboren, studeerde te Moskou en vervulde sedert 1842 verschillende betrekkingen als ambtenaar aan de departementen en als hoogleeraar in de rechtswetenschap. Een verzameling van zijn in tijdschriften geschreven artikelen verscheen in 4 deelen („Kawelins werken", Moskou 1859, nieuwe druk St. Petersburg 1897—1900); buitendien schreef hij o. a.: „Het gemeenschappelijk grondbezit der boeren in Rusland" (1876, in het Duitsch uitgegeven: Leipzig 1877), „Het boerenvraagstuk" (St. Petersburg 1882). Hij overleed den 15den (3den) Mei 1885 te St. Petersburg.

Kawerau, *Gustav,* een Protestantsch Duitsch theoloog, den 25sten Februari 1847 te Bunzlau geboren, werd in 1871 predikant te Langenheinrichsdorf en in 1876 te Klemzig. In 1882 werd hij hoogleeraar en geestelijk inspecteur van het Onze-Lieve-Vrouwenklooster te Maagdenburg en directeur van het candidatenconvict. Hij werd in 1886 tot hoogleeraar in de practische theologie aan de universiteit te Kiel, in 1892 te Breslau beroepen en in 1894 tot consistoriaalraad benoemd. In vereeniging met *J. Köstlin* en *Jacobs* richtte hij in 1883 de vereeniging voor de geschiedenis der Hervorming op. Hij schreef de biografieën: „Johann Agricola von Eisleben" (Berlijn 1881), „Kaspar Güttel, ein Lebensbild aus Luthers Freundenkreis" (Halle 1882) en „Luthers Rückkehr von der Wartburg nach Wittenberg" (1902), „Paul Gerhardt" (1907), een reeks kleinere geschriften, alsmede „Predigten auf die Sonn- und Festtage" (2 dln., Breslau 1897—1899). Ook was hij medewerker aan de Weimarsche uitgaaf van Luthers werken en gaf verschillende andere werken uit, o. a. de briefwisseling van *Justus Jonas* (dl. 17 van de „Geschichtsquellen der provinz Sachsen" Halle 1884—1885), *L. Cranachs* „Passional Christi und Antichristi" (Berlijn 1896), het derde deel (Reformation und Gegenreformation) van *Wilhelm Möllers* „Lehrbuch der Kirchengeschichte" (Freiburg 1894, 3de druk 1907) en de vijfde druk van *J. Köstlins* Luther-biografie (Berlijn 1903. 2 dln.).

Kaweri, een rivier in het Britsch-Indische presidentschap Madras, is 760 km. lang. Zij ontspringt op de West-Ghats in Koerg, doorstroomt Maisoer, breekt bij het Kaveripoera door de Oost-Ghats, vormt van Trichinopoli af een 145 km. breede delta, de „tuin van Indië", en mondt uit in de Golf van Bengalen. De rivier, voor de Hindoe's als Dakschin Ganga (= „Ganges van het zuiden") een heilige stroom, wordt door kleine, gevlochten booten bevaren.

Kawi is de gewone naam voor het Oud-Javaansch en wordt voor proza en poëzie beide gebruikt, ofschoon *basa kawi* eigenlijk „dichtertaal" beteekent. De eerste poging om Oud-Javaansche dichtstukken te vertalen, vindt men in *Raffles'* „History of Java" (1817). Dit gaf *Wilhelm von Humboldt* aanleiding tot het schrijven van zijn werk „Ueber die Kawisprache" (1836—1839). De eigenlijke beoefening van het kawi begint echter eerst met de „Kawi-studiën" van *Kern* (1871). Onder dezen titel verschenen de vertalingen van den eersten en tweeden zang van „Arjuna Wiwaha" (Ardjoena's bruiloft), voorzien van aanteekeningen. Reeds vroeger had *Cohen Stuart* in zijn „Kritische Aanteekeningen op de nieuw-Javaansche bewerking van het Oud-Javaansche gedicht „Brata Joeda" (1860) belangrijke bijdragen voor de studie van deze taal geleverd en *Friederich* had bij zijn „Voorloopig verslag van het eiland Bali" (in „Verhandeling van het Bataviaasch Genootschap, 1849—1850) den tekst van een Kawigedicht gevoegd. Ook heeft men aan *Friederich* een afdruk van de „Arjuna Wiwaha", met interlineaire Balineesche vertaling, en van de „Boma-Kawya" te danken. Na 1871 verschenen verschillende werken over het Kawi, o. a. „Kawi-oorkonden in facsimilé" (1875), bezorgd door *Cohen Stuart,* „Een Oud-Javaansch wetboek vergeleken met Indische rechtbronnen" (1885) van *Jonker,* „Drie boeken van het Oud-Javaansche Mahabharata in Kawitekst en Nederlandsche vertaling, vergeleken met den Sanskrit-tekst" (1893) van *Juynboll,* „Paraton" (in „Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap" XLIX, 1ste stuk) van *Brandes.* Bijdragen tot de kennis van de Kawi-literatuur gaf *Neubronner van der Tuuk* in „Journal of the Asiatic society" (nieuwe serie, dl. 18), over de grammatika werd door *Kern* geschreven in de „Bijdragen van het koninklijk instituut" (1889). Een „Kawi-Balineesch-Nederlandsch woordenboek" (2 dln., 1897—1900) gaf *Neubronner van der Tuuk* uit. Van *Kern* verscheen nog het Oud-Javaansche heldendicht „Ramajana Kakawin" en van *Juynboll* een „Kawi-Balineesch-Nederlandsch glossarium op het Oud-Javaansche Ramayana" (1902).

Kawirondo is de naam van een vruchtbare, goed bebouwde, veerijke en dicht bevolkte streek aan den N.O. oever van het Victoria Nyansameer, behoorende tot Britsch Oost-Afrika. *Hobley* verdeelt de bevolking, die volkomen naakt rondloopt, in 4 groepen, n.l. de Bantoe, Niloten, Elgoemi of Wamia en de Nandi.

Kayser, *August,* een Protestantsch godge-

Digitized by Google

leerde, werd in 1821 te Straatsburg geboren, waar hij in de theologie studeerde; hij was een tijdlang assistent aan een bibliotheek en leeraar en werd in 1859 predikant, totdat hij in 1873 tot buitengewoon en in 1879 tot gewoon hoogleeraar werd benoemd te Straatsburg, waar hij in 1885 is overleden. Hij schreef: „La philosophie de Celse" (1843), „De Justini martyris doctrina" (1850), „Das vorexilische Buch der Ungeschichte Israels" (1874) en „Die Theologie des Alten Testaments" (1886, door *Ed. Reuss* uitgegeven).

Kayser, *Emanuel*, een Duitsch geoloog, werd den 27sten Mei 1846 te Koningsbergen geboren. Hij ontving zijn opleiding te Halle, Heidelberg en Berlijn, werd in 1872 privaatdocent te Berlijn en tegelijkertijd aan het geologisch instituut. In 1881 werd hij hoogleeraar aan de mijnbouw academie te Berlijn, in 1885 aan de hoogeschool te Marburg. Hij schreef over stratigrafie, tektonik en palaeontologie van de palaeozoïsche formaties van Duitschland, vooral van den Harz en de leisteengebergten langs den Rijn. Hij gaf uit: „Lehrbuch der Geologie" (5de druk, 2 dln., Stuttgart 1918), „Abries der geologischen Verhältnisse Kurhessens" (Marburg 1904). Van 1883 tot 1887 werkte hij mee aan de uitgave van de „Palëontologische Abhandlungen" (met *Dames*, Berlijn, sedert 1883).

Kayser, *Edmond*, een Fransch microbiologist, in 1857 te Echternach (Luxemburg) geboren, werd doctor in de natuurwetenschappen en landbouw-ingenieur en is directeur van het Institut-national agronomique, terwijl hij sedert 1901 ook aan het hoofd staat van het laboratorium voor fermentatie. Zijn streng wetenschappelijke onderzoekingen zijn tevens van groot practisch nut. Zij zijn voornamelijk gepubliceerd in de „Annales Pasteur", „Annales de la science agronomique", „Annales de Brasseries", „Bulletin du ministère de l'agriculture" enz. Hij schreef: „Les Levures" en „Microbiologie agricole".

Kazanlyk, een stad in Oost-Roemelië, ligt 398 m. boven den zeespiegel, aan den zuidelijken voet van den Balkan en aan een linkenzijrivier van de Toendsja, in een waterrijke, vruchtbare omgeving te midden van notenboombosschen, kastanjehagen en rozenvelden. Het is het middelpunt voor de bereiding van rozenolie. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 10 568. In de nabijheid der stad vindt men warme bronnen en Oud-Thracische tumuli. Sedert Juli 1877 het middelpunt van de operatie's der Turken tegen de Russen, werd het den 7den Januari 1878 door deze bezet, waarop de capitulatie van het Turksche leger in den Sjipkapas volgde.

Kazaza is een geestrijke drank, die uit het sap van suikerriet of uit melasse bereid en in sommige streken van Brazilië veel wordt gedronken. De drank is minder sterk dan rum en wordt niet door caramel gekleurd.

Kazematten noemt men in het algemeen met gewelven gedekte bomvrije ruimten in vestingen en forten. Men vindt ze op, onder en achter den wal en ze verschaffen dekking aan personeel en materiëel (munitie) gedurende den afwachtingstoestand in de onmiddellijke nabijheid van de gevechtstelling. Zij dienen verder tot schuilplaats, remise en verbruikmagazijn, eveneens voor logies, verpleging en berging van munitie, artillerie en geniematerieel, ten slotte tot het gereedmaken van munitie. Zij bezitten afvoerkokers, lampnissen, verlichtings- en ventilatiegangen. Zij zijn òf geheel gemetseld òf voorzien van betongewelven, òf geheel uit beton samengesteld. In den Wereldoorlog is echter menige kazemat in de Belgische en Fransche forten niet bestand gebleken tegen een voortgezette beschieting met zware projectielen.

Op oorlogsschepen verstaat men onder kazemat een gesloten, met zijpantsers omgeven ruimte in het batterijdek, tot opstelling van het geschut bestemd.

Kazerne noemt men een gebouw tot huisvesting van soldaten, in garnizoen of vesting (bomvrij) verblijf houdend. Elke wapensoort heeft hare afzonderlijke kazernes met stallen, werkplaatsen, berging voor geschut enz.

Reeds de Romeinen hadden hun castra-kazernes, waar de soldaten met minder kosten konden worden onderhouden en waar het gemakkelijker viel de krijgstucht te handhaven.

Kazernes worden gebouwd naar het gesloten stelsel van *Vauban;* het Engelsche block-systeem; het Duitsche gemengd corridor-paviljoen stelsel en het Fransche ogivaalbouw-systeem van *Tollet.*

Het laatste — stellig wel het beste — vereischt groote terreinen buiten de stad, paviljoens zonder verdieping voor een compagnie, ijzer en steenconstructie en geoliede muren zonder hoeken.

Kazike, in het Spaansch *cazique of caxique,* is de titel van een inlandsch stamhoofd, ontleend aan de taal der voormalige Indiaansche bewoners van St. Domingo. De Spanjaarden brachten het van hier naar de overige gewesten van Amerika. Ook nu nog bestempelt men in Mexico en Guatemala de opperhoofden van Indiaansche gemeenten met dien naam.

Kazinczy, *Franz,* een Hongaarsch dichter en schrijver, den 27sten October 1759 te Er-Zemien in het comitaat Bihar geboren, studeerde in de rechten en practiseerde vervolgens als advocaat te Kaschau, Eperies en Pest, totdat hij in 1784 de betrekking aanvaardde van comitaatsnotaris te Abaujvar. In 1786 benoemde *Jozef II* hem tot inspecteur der nationale scholen in het district Kaschau, doch daar hij tot de oud-Katholieken behoorde, moest hij in 1791 die betrekking neerleggen. Daarna was hij leider van een tooneelgezelschap te Pest, totdat hij in 1794 verdacht van medeplichtigheid aan de door den abt *Martinovics* gesmede samenzwering, gevangen genomen werd. Nadat hij in 1801 weder in vrijheid gesteld was, woonde hij op een villa bij Ujhely, in 1830 werd hij tot lid van de Hongaarsche academie benoemd. Hij heeft veel gedaan voor de Hongaarsche taal. Hij schreef Hongaarsche sonnetten en vertaalde verschillende werken van *Gessner* (1788), *Ossian, Goethe, Lessing* enz., die van 1814 tot 1816 in 9 deelen verschenen (nieuwe druk 1843—1844). Buitendien schreef hij talrijke brieven en biografieën, gaf met *Baróti* en *Bacsanyi* sedert 1788 het „Magyar Museum" uit en sedert 1790 alleen „Orpheus", een autobiogra-

Digitized by Google

fie verschenen in 1818. Het dagboek uit zijn politieke gevangenschap: „Országgyülési Almanach" heeft *Vahot* uitgegeven. Een nieuwe uitgave van zijn werken verscheen in 1879 in 5 deelen. *Kazinczy* overleed den 22sten November 1831.

Kde domov muj? („Waar is mijn vaderland?") is de naam van een Czechisch volkslied, in 1834 door *Josef Kajetula Tyl* (1808—1856) voor het volksstuk „Fidlovačka" („Het kind van den violenspeler") gedicht en door *Frantisek Skroup* op muziek gezet. Het wordt dikwijls gezongen als een hatelijkheid tegen de Duitschers. Ook in Croatië wordt het lied veel gezongen, waar het met de beginwoorden „Gde stanak moj?" een zuiver volkslied, zonder eenige hatelijke beteekenis tegen de Duitschers, is.

Ke, *Kee* of *Keh* is in den Indischen Archipel de naam voor aldaar wonende Chineezen. Het woord heeft veelal een ongunstige beteekenis en wordt wel als scheldwoord gebruikt. Eigenlijk is het een Chineesch woord, dat gast of vreemdeling beteekent.

Kea, het oude Keos, poëtisch Hydroessa, door het volk Tsia genoemd, is een wigvormig eiland in de Egeïsche Zee. Het behoort tot het Grieksche district van de Cykladen, beslaat volgens sommigen een oppervlakte van 103 v. km., telt (1911) 11 032 inwoners en bereikt in den Eliasberg een hoogte van 569 m. De bodem bestaat uit glimmerlei. Het eiland is een der vruchtbaarste van den archipel, heeft vele bronnen en beken en levert hoofdzakelijk zuidvruchten, wijn, honig, vijgen, eikels en roodsteen.

De eenige stad Kea, op de plaats van het oude Julis gebouwd, waarvan nog enkele resten overgebleven zijn, ligt in het midden van het eiland op de westelijke helling van den Eliasberg en telt (1911) 4657 inwoners. Na de verdrijving van de Phoeniciërs en Kariërs vestigden zich de Arkadiërs en de Naupaktiërs, op het eiland, later de Atheners. In 1566 werd het Turksch, door den vrijheidsoorlog kwam het aan Griekenland.

Kean, *Edmund,* een Engelsch tooneelspeler, den 4den November 1787 te Londen geboren, de zoon van *Aëron Kean* en miss *Carey,* trad reeds vroeg in het Drurylane-theater in kinderrollen op, vertrok als kajuitsjongen naar Madera, keerde naar Londen terug en trad o. a. op in de rol van aap op de Bartholomaeusjaarmarkt aldaar. In 1801 plaatste dr. *Drury* hem op de school te Eton. Hij was echter aan geen tucht gewend, verliet die inrichting na 3 jaren en was bij verschillende tooneelgezelschappen werkzaam, totdat hij in Januari 1814 als „Shylock" in het Drurylanetheater te Londen optrad. Met deze rol en met de rollen van „Richard III", „Othello", „Macbeth" en „Jago" had hij een kolossaal succes. In 1820 en 1821 vervulde hij op een glansrijke wijze gastrollen in Noord-Amerika, doch vond bij een tweede bezoek in 1825 en 1826 een minder gunstig onthaal, terwijl hij in 1818 en 1828 te Parijs met eerbewijzen overladen werd. Hij verviel echter tot dronkenschap, speelde nog geruimen tijd in Covent-Garden, keerde in 1829 naar Drurylane terug en overleed te Richmond, waar hij een tijdlang schouwburgdirecteur geweest was, den 15den Mei 1833.

Kean, Charles John, den 18den Januari 1811 te Waterford geboren, een Engelsch tooneelspeler, een zoon van den vorige, bezocht de kostschool te Eton en trad aanvankelijk zonder succes in het Drurylanetheater op, verwierf echter langzamerhand in kleinere schouwburgen de gunst van het publiek en deed van 1830 tot 1833 met veel succes een kunstreis naar Amerika. In 1833 werd hij lid van het Coventgardentheater te Londen en werd spoedig de meest gevierde vertolker van *Shakespeare.* Zijn hoofdrol was *Hamlet.* In 1839 begaf hij zich opnieuw naar Amerika. Na zijn terugkeer huwde hij met de tooneelspeelster *Ellen Tree* en vertrok met haar in 1845 opnieuw naar de Vereenigde Staten. Ook deden zij een kunstreis naar Parijs door Engeland en traden op in het Haymarket-theater te Londen. Van 1850 tot 1859 belastte hij zich met het bestuur van het „Princess-theatre" te Londen. In Juli 1861 ondernam hij met zijn echtgenoote opnieuw een reis naar Amerika, vertrok in 1863 naar Australië en keerde vandaar over Californië naar Engeland terug in 1866. Hij overleed den 22sten Januari 1868 te Liverpool.

Keats, *John,* een Engelsch dichter, werd den 31sten October 1795 te Londen geboren als zoon van een stalhouder. In 1804 verloor hij zijn vader, waarna zijn moeder binnen het jaar hertrouwde. Dit huwelijk bleek zeer ongelukkig en in 1806 ging de moeder met haar kinderen bij haar moeder te Edmonton, een welgestelde weduwe, inwonen. *John* en zijn broeders bezochten de school te Enfield, waar hij bekend stond om zijn levendigen, vechtlustigen aard, maar ook om zijn leeslust. Vijf jaar later ging hij in de leer bij een chirurgijn, doch in 1814 werd de gesloten overeenkomst met wederzijdsch goedvinden verbroken. *Keats,* die inmiddels zijn moeder en grootmoeder verloren had, ging nu naar Londen om zijn studie aan Guy's en St. Thomas' hospitaal voort te zetten. Zonder de wetenschap bepaald te verwaarloozen, toonde hij toch meer neiging tot de poëzie en nadat hij in 1816 kennis had gemaakt met *Leigh Hunt* en door dezen in aanraking was gebracht met *Shelley* gaf hij in den volgenden winter de studie op. In het voorjaar van 1817 verschenen zijn „Poems", opgedragen aan *Leigh Hunt* en na een jaar, dat hij op verschillende plaatsen buiten doorbracht, „Endymion, a Poetic Romance". Een vermoeiende reis door Schotland had een ongunstigen invloed op zijn zwakke gezondheid, waarvoor ook zijn verterende hartstocht voor *Fanny Browne* noodlottig was. Bovendien werd hij gekweld door onbillijke critieken en ten gevolge van wanbeheer van zijn voogd, door geldgebrek. Zijn talent bleef zich echter gelukkig ontwikkelen en in 1820 verscheen zijn laatste werk „Lamia, Isabella, The Eve of St. Agnes and other Poems". Nadat hij eerst een uitnoodiging van *Shelley* had afgeslagen, vertrok hij in September van dat jaar toch in het belang zijner gezondheid naar Italië. Hij overleed den 23sten Januari 1821 te Rome en werd er op het protestantsche kerkhof, bij de pyramide van Cestius, begraven. *Keats'* eerste bundel, waaruit invloed van *Spenser* en *Wordsworth* blijkt, bevat weinig werk van eenige waarde, veel beter was zijn „Endymion", doch alleen op grond van zijn laatsten bundel heeft hij recht op een

Digitized by Google

plaats onder de grootste dichters. Vooral moeten genoemd worden „Lamia" en „Hyperion", een episch gedicht, waarop *Milton* invloed heeft gehad en waarvan de invloed in *Gorter*'s „Mei" te bespeuren is, terwijl van zijn „Odes" die „To Autumn", „On a Grecian Urn", „To a Nightingale", „To Psyche" en „On Melancholy" werken zijn van volmaakte schoonheid.

„The Poetical Works of John Keats" zijn voor het eerst uitgegeven in 1854 en sedert herhaaldelijk herdrukt en door verscheidene andere uitgaven gevolgd. De standaard-editie is die van *H. Buxton Forman* (4 dln., 1883, herdruk 1889). Zijn „Letters to Fanny Brawne" (weinig aantrekkelijk door den lamoyanten toon) zijn in 1889 door *Buxton Forman* uitgegeven en zijn „Letters to Family and Friends" in 1891 door *Sidney Colvin*. Voor biographische bijzonderheden zie men *R. Monchton Miles* „Life, Letters and Literary Remains of John Keats" (1848, herziene herdruk in 1867) en *S. Colvin* „Keats" (1887).

Kebbi is een zijrivier van de Binoué (zie aldaar), die zich boven Garoua met de hoofdrivier vereenigt.

Kebbi *(Kebi)* is de naam van een stad in het rijk Gando van West-Soedan, gelegen aan de Gubbi-n-Sokoto, een linkerzijrivier van den Niger, op een afstand van 47 km. ten W. van de stad Gando. Zij telt 9000 inwoners.

Keble, *John*, een geestelijke van de Engelsche staatskerk en dichter, in 1792 te Fairford in Gloucestershire geboren, gaf in 1825 anoniem uit „The Christian Year", een verzameling geestelijke liederen, die nog tegenwoordig in Engelsche huisgezinnen gebruikt wordt. *Keble* werd in 1831 te Oxford tot hoogleeraar in de dichtkunst benoemd. Zijn in 1833 gehouden preek over „National apostasy" had grooten invloed op het opkomen van de z.g. Oxford-beweging. In 1836 werd *Keble* predikant te Hursley in Hampshire, waar hij in 1866 overleed. Te zijner eere is aan de universiteit te Oxford in 1869 het „Keble college" gesticht. In 1839 verscheen van *Keble* een metrische vertaling der psalmen „Oxford Psalter" genoemd. In 1846 zijn „Lyra innocentium", een dichtbundel van groote schoonheid, die niet zoo populair is geworden als zijn „Christian year".

Kecskemet, een stad in het Hongaarsche comitaat Boedapest, aan verschillende spoorwegen en in het midden van een uitgestrekt heideveld gelegen, telt (1911) 66 834 inwoners, bijna allen van Magyaarsche afkomst. Deze stad is ruim en onregelmatig gebouwd. Men heeft er een collegie van Piaristen, een Franciscaner klooster, een paar gymnasia en andere inrichtingen van onderwijs, verschillende kerken enz. De bewoners houden zich bezig met landbouw, wijnbouw, ooftbouw, tabaksbouw en nijverheid. De stad heeft drukke veemarkten, waaronder een, die 14 dagen duurt.

Kediri, een residentie op Java, werd in 1830 bij het einde van den Javaoorlog aan Nederland afgestaan. Het wordt begrensd door den Indischen Oceaan, Madioen, Rembang, Soerabaja en Pasoeroean. De residentie behoort tot de vruchtbare vallei van den Brantas, die in het W. oploopt tot het Wiliegebergte, in het O. tot den Kloet en den Kawi, in het N. tot het Rembangsche kalkgebergte en in het Z. tot het Zuidergebergte. De Brantas vormt een uitstekenden waterweg voor een groot deel der residentie. De landbouw is van groote beteekenis. Er wordt rijst, djagoeng, kassave, kedele, tabak, katjang, suikerriet, indigo en koffie verbouwd. De Europeesche landbouwindustrie is er bijzonder ontwikkeld; er bestaan een aantal suikerfabrieken, ondernemingen voor koffie, cacao, kina, tabak, indigo en voor de teelt van suikerrietbibit. Ook in andere opzichten is er de nijverheid van veel belang; men heeft er kalkbranderijen, zeepziederijen en verschillende fabrieken. De residentie beslaat een oppervlakte van 7000 v. km. en telt 1 800 000 inwoners, waarbij 3000 Europeanen en 13 000 Chineezen. Zij is verdeeld in de 4 afdeelingen Kediri, Toeloengagoeng, Berbek en Blitar, die tevens regentschappen zijn, die 9 controleafdeelingen en 24 districten vormen. De hoofdstad is door een spoorweg met Madioen, Soerabaja, Malang en met de hoofdplaatsen van de afdeelingen, behalve met Trenggalek verbonden. Van de plaatsen noemen wij Kediri, Toeloengagoeng, Ngandjoek, Blitar, Kertosono, Panggoel en Prigi. In den omtrek van Blitar, in het Toeloengagoensche, het Pareesche en op den vulkaan Pandan, zijn Hindoeoudheden aanwezig. In de nabijheid van den Pandan komen fossiele overblijfselen van olifanten en andere groote zoogdieren voor.

Kediri, een afdeeling en regentschap van de gelijknamige residentie, is verdeeld in de districten Kediri, Modjoroto, Djambean, Pare en Papar. Het is, zoowel in de vlakte als in het gebergte, een vruchtbaar landschap, waar vooral koffie verbouwd wordt, terwijl er ook vele nijverheidsondernemingen worden aangetroffen. Ook wordt er suiker, tabak en indigo geteeld. Het bevolkingscijfer van de afdeeling bedraagt 87 855 zielen.

Kediri, de hoofdplaats van het gewest, van de afdeeling, het regentschap en het district Kediri, ligt op de beide oevers van den Brantas, die door een brug verbonden zijn. Op den rechteroever ligt de eigenlijke kota, waar men inlandsche en Europeesche wijken, het Chineesche kamp, de regentswoning en de „Astana gedong", een oude begraafplaats voor de familie der regenten van Kediri, aantreft. Op den linkeroever der rivier vindt men het residentiehuis en het oude fort, nu het residentiebureau. Op den in de nabijheid gelegen heuvel Klotok offeren Chineezen en inlanders in de kunstmatig gevormde grotten, Selo mangling genaamd. Handel en nijverheid zijn te Kediri vrij levendig; ook de inlandsche nijverheid is er van belang. Het bevolkingscijfer bedraagt 40 205 zielen en wel 570 Europeanen, 3761 Chineezen, 3 andere Vreemde Oosterlingen en 35 871 inlanders.

Kedoe, een residentie op Java, wordt begrensd door Djokjakarta, Soerakarta, Semarang, Pekalongan, Banjoemas en den Indischen Oceaan. Zij bestaat in het N. uit een door bergen ingesloten kom of vallei, aan wiks randen zich de vulkanen Prahoe, Oengaran, Sindoro, Soembing, Telomojo, Merbaboe en Merapi verheffen.

Digitized by Google

Het zuiden is over het algemeen laag en vlak, aan de kust treft men hier en daar moerassen aan, alleen in het W. verheft de kust zich tot het voorgebergte Karangbolong. Op de hellingen van den Goenoeng Prahoe ontspringt de Serajoe. De voornaamste rivier is de Bogowonto. Het gewest is het dichtst bevolkt van alle residenties op Java, m. l. 177 per v. km., terwijl het totale bevolkingscijfer 2 350 000 bedraagt op een oppervlakte van 5458 v. km. Het aantal Europeanen bedraagt er 2300, dat der Chineezen 13 200. In de vlakte wordt landbouw uitgeoefend, de rijstteelt staat er op een hoogen trap, in het gebergte is de welvaart, tengevolge van roofbouw, vulkanische werkingen en ontwouding niet groot. Het voornaamste product is koffie. Tot het gewest behooren de afdeelingen Magelang, Temanggoeng, Poerworedjo, Keboemen en Wonosobo. Het is verdeeld in 11 controle-afdeelingen, 7 regentschappen, 34 districten en 2892 desa's. In het bergland treft men vele overblijfselen van Brahmaansche en Boeddhistische kunst aan, zooals de Tjandi Mendoet, de Boroboedoer, de Tjandi Selo Grijo, de Tjandi Pring, de Tjandi Perot, een uit gehouwen steen vervaardigde trap enz. De hoofdplaats is Magelang. In de nabijheid hiervan ligt de heuvel Tidar, volgens de overlevering het punt, waardoor de spijker geslagen is, die Java aan de wereld vasthecht.

Kedorlaomer is de Bijbelsche naam van een koning van Elam, die in *Abraham*'s tijd regeerde en wien vele rijken van Zuid-Palestina onderworpen waren (Genesis 14). Ofschoon de naam goed Elamitisch is, is hij toch niet in de spijkerinscripties teruggevonden.

Kedron. Zie *Kidron*.

Keel is de naam, dien men gewoonlijk geeft aan het inwendige en voorste gedeelte van den hals, tevens aan het inwendige gedeelte, dat op de ademhaling betrekking heeft en eveneens aan de voorzijde gelegen is, daar de slokdarm zich er achter bevindt. Het inwendig samenstel van de keel noemt men meer bepaald het strottenhoofd *(larynx)*. Dit is geplaatst aan het boveneinde van de luchtpijp *(trachea)* en bestaat uit 4 kraakbeenige deelen met de stembanden. Twee nagenoeg vierkante en van voren tot een stompe zijde vereenigde kraakbeenplaten vormen het *schildvormig kraakbeen (cartilago thyreoidea,* fig. 1, 2) hetwelk bij mannen vóór aan den hals hoekig te voorschijn treedt, welke zwelling met de daarop geplaatste schildklier *(glandula thyreoidea)* den naam van *Adamsappel* draagt. Elk dier beide platen heeft aan den achtersten rand twee uitsteeksels, een lang uitsteeksel aan den bovensten en een korter aan den ondersten hoek (fig. 1, 3 en fig. 2, 3). De bovenste uitsteeksels eindigen in een peen, die aan het tongbeen is vastgehecht, en tusschen de onderste bevindt zich het *ringvormig kraakbeen (cartilago cricoidea* sive *annularis,* fig. 1, 7). Het ringvormig kraakbeen gelijkt op een vingerring met een zegel, want zijn achterste gedeelte is veel breeder dan het voorste en vormt het onderste gedeelte van den achtersten wand van het strottenhoofd. Daarop bevinden zich 2 kleine, hoekige, pyramidale kraakbeenderen, de *bekervormige kraakbeenderen (cartilagines arytenoideae* sive *guttales),* die het bovenste gedeelte van den achtersten wand van het strottenhoofd uitmaken. (In fig. 2, 8 zijn hun toppen zichtbaar). Tusschen deze laatste en de voorste

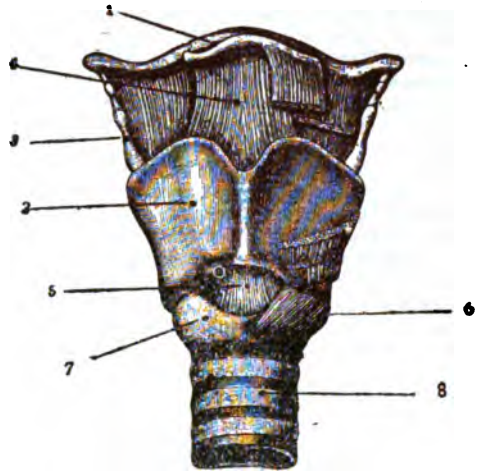

Fig. 1. Het strottenhoofd van voren.

1. Tongbeen, 2. Schildvormig kraakbeen, 3. Bovenste uitsteeksel ervan, 4 en 5. Banden, 6. Ring-schildkraakbeenspier, 7. Ringvormig kraakbeen, 8. Luchtpijp.

hoeken van het schildvormige kraakbeen zijn de *stembanden* uitgespannen. Deze zijn, evenals het

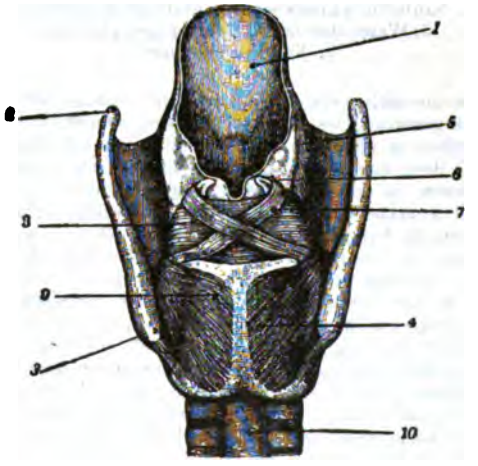

Fig. 2. Het strottenhoofd van achteren.

1. Strotklepje. 2. Bovenste, 3. Onderste uitsteeksel van het schildvormig kraakbeen. 4. Ringvormig kraakbeen. 6. Santorini's kraakbeen. 7. Schuinsche, 8. Dwarse bekerkraakbeen-spier. 9. Achterste ring-bekerkraakbeenspier. 10. Luchtpijp.

geheele strottenhoofd, met een slijmvlies bedekt, en daartusschen bevindt zich de *stemspleet (glottis,* fig. 3). Een groot aantal kleine spieren

Digitized by Google

dient er om door beweging dier kraakbeenderen de stemspleet wijder of nauwer te maken en de stembanden te ontspannen. Boven de stemspleetopening is het *strotklepje (epiglottis,* fig. 2,1) geplaatst, dat bij zijn sluiting verhindert, dat spijs en drank bij het slikken in de luchtpijp dringen. Wanneer men met den keelspiegel de keel onderzoekt, dan bespeurt men de stemspleet (fig. 3,4), begrensd door de stembanden (*chordae vocales,* 3,5), een weinig onder de *valsche* stembanden, (3,7) gelegen, die door een plooi in het slijmvlies gevormd worden en door den *Morgagni*'schen zak (3,6) van de ware stembanden zijn gescheiden. Die ware stembanden bestaan uit elastische vezels en aan hun vatbaarheid voor trilling danken wij ons stemgeluid. De luchtstroom, die bij onze uitademing uit de zich verkleinende borstholte naar boven geperst wordt, brengt de banden in trilling, waarbij een geluid ontstaat, dat door de stemorganen *boven* de stemspleet (mondholte, neus, tong en wangen) tot klinkers

Fig. 3. Ingang van de keel, beeld in den keelspiegel.

1. Strotteklepje. 2. Wrisbergsch kraakbeen. 3. Santorini's kraakbeen 4. Stemspleet (gesloten). 5. Ware stemband. 6. Morgagnische zak. 7. Valsche stemband.

en medeklinkers, tot de eigenlijke spraak wordt omgevormd (zie verder *Klankleer).* Om de stemspleet te sluiten, dus de stembanden tot elkaar te doen naderen en weer van elkander te verwijderen, is een samenstel van spieren noodig, die de kraakbeenderen van de keel onderling verbinden, op hun stand ten opzichte van elkaar inwerken en zoo indirect de stemspleet beheerschen. De opening van de spleet geschiedt door de spier, die van de achtervlakte van het ringvormig kraakbeen naar de bekervormige kraakbeenderen loopt (fig. 2,9), de sluiting door zijdelingsche spieren tusschen die kraakbeenderen en door de spieren, die de bekervormige kraakbeenderen zelf verbinden (fig. 2,7 en 8), terwijl de *spanning* in de stembanden geregeld wordt door spieren, die in de banden zelf verloopen. Verlammingen in de verschillende spieren toonen zich in het beeld van den keelspiegel door veranderingen in den vorm der stemspleet, zij doen schade aan de stem en kunnen zelfs levensgevaarlijk worden. De keel is bij den man veel grooter dan bij de vrouw; eerst in de puberteitsjaren bereikt zij tamelijk snel haar volle ontwikkeling, waarbij de stem tevens verandert, althans bij den jongeling. Op hoogeren leeftijd, vaak reeds op den vollen manlijken leeftijd, verbeenen de kraakbeenderen der keel bijna altijd, behalve het kraakbeen van het strotklepje.

Ziekten van de keel. De keel is aan verschillende ziekten blootgesteld, inzonderheid aan die van het slijmvlies. Daartoe behooren niet alleen de verschillende graden van keelontsteking bij verkoudheid, die zoo licht ontstaat, wanneer men in guur weder door den mond ademhaalt in plaats van door den neus, maar ook *croup* en *diphtheritis* (zie aldaar). Bij den catarrh *(laryngitis)* voelt de patiënt prikkeling in zijn keel, wordt zijn stem heesch door verlamming of verzwakte werking van de spanners der stembanden en plaagt hem een rauwe hoest. De chronische vorm kan tot keelpoliepen en zweren aanleiding geven. Bij kleine kinderen kunnen door laryngitis hoestbuien ontstaan, die precies op die van croup gelijken *(pseudocroup),* maar die na een braakmiddel verdwijnen. Ernstiger zweren van tuberculeuzen aard komen als complicatie van longtuberculoze voor en ook de syphilis kan met keelzweren gepaard gaan. De eerste kan door verzwering de stembanden vernielen of het strotklepje en de begeleidende zwelling van het slijmvlies kan soms levensgevaarlijk worden, de syphilis kan gebeele kraakbeenderen wegvreten maar ook gevaarlijk worden door de groote litteekens die op genezing volgen. De kleine gesteelde keelpoliepen op de stembanden of dicht daarbij ontstaan meestal door chronische catarrh. De spieren van de stembanden kunnen bij kinderen in de eerste levensjaren door kramp getroffen worden *(spasmus glottidis),* waardoor aanvallen van hevigen ademnood optreden en de kleinen blauw in het gezicht worden. Het gebeurt wel, dat zoodanige aanvallen maandenlang met stijgende hevigheid terugkeeren; zoo'n aanval begint met een diepe ademhaling op piependen toon en dan staat de ademhaling stil. De kinderen krijgen het zeer benauwd, de lippen worden blauw, de oogen puilen uit, de halsaders zwellen op. Met een krijtend geluid keert de ademhaling terug. Vaak gaat die keelkramp met stuipen gepaard of wisselen zij elkander af. Ongeveer twee derden van de patiëntjes lijden aan Engelsche ziekte, men vindt den spasmus glottidis dan ook meestal bij kinderen, die met kunstvoeding werden grootgebracht. Gelukt het dan ook den algemeenen toestand der bleeke kindertjes te verbeteren, dan worden vaak de aanvallen zwakker en houden eindelijk op. Ook behoede men hen voor het vatten van koude. In den aanval zelf besproeie men het gelaat van het kind met koud water en brenge het in de open lucht, ook een lauw bad met koele overgietingen kan uitstekend werken. In het uiterste geval kunnen chloroform-inademingen of tracheotomie noodig worden. Tegenover den kramp staat de *verlamming* van de stembanden, die soms een hysterisch verschijnsel is, waarbij de patiënt plotseling niet meer spreken kan (hysterische *aphonie),* in andere gevallen een centrale zenuwaandoening begeleidt of ontstaat door lokale zenuwverlamming, b. v. door druk van gezwellen op den nervus recurrens, die de spieren innerveert. De behandeling van keelziekten kan vaak alleen onder geleide van den keelspiegel geboeren, die ook voor het doen van operatieve ingrepen (endolaryngeale operaties) noodig is. Niet zoo vaak wordt de keel van buiten geopend, bijv. tot het wegnemen van kwaadaardi-

Digitized by Google

ge gezwellen als kanker, waarbij de halve, ja soms de geheele keel verwijderd moet worden.

Zie: *M. Schmidt*, Die Krankheiten der oberen Luftwege (4de druk Weenen 1909); *Schech*, Die Krankheiten des Kehlkopfes und der Luftröhre (2de druk Weenen 1903).

Keel is in de vestingbouwkunde de naam voor een denkbeeldige lijn, die de beide courtinehoeken van een bastion met elkander vereenigt.

Keel is in de plantkunde dat gedeelte van den kelk, der kroon of het bloemdek, waar zoom en buis in elkaar overgaan.

Keel is in de wapenkunde de naam voor rood, dat een mengsel is van karmijn en vermiljoen. In een gegraveerd wapen wordt deze kleur altijd aangeduid door lijntjes, evenwijdig aan de lengteas van het schild.

Keeler, *James Edward*, een Engelsch astronoom, werd den 10den September 1857 te La Salle (Illinois) geboren. Hij studeerde te Baltimore, Heidelberg en Berlijn. In 1886 werd hij assistent aan de Lick-sterrenwacht te San Francisco, in 1889 directeur van de sterrenwacht te Allegheny en hoogleeraar aan de Western University of Pennsylvanië en in 1898 directeur van de Lick-sterrenwacht. Vooral door zijn spectroscopische onderzoekingen heeft *Keeler* zich buitengewone verdiensten verworven. Hij overleed den 12den Augustus 1900 te San Francisco.

Keelingeilanden. Zie *Kokoseiland*.

Keelspiegel *(Laryngoscoop)*. Door den zangleeraar *Manuel Garcia* in 1854 ontdekt en voor onderzoekingen op het gebied der phonetiek gebruikt, werd de keelspiegel in 1857 door *Türck*

Fig. 1. Keelspiegel.

en *Czermack* voor geneeskundige doeleinden in practijk gebracht. Hij bestaat uit een kleinen spiegel (fig. 1) op een langen steel bevestigd, die tegen den achterwand van het slokdarmhoofd

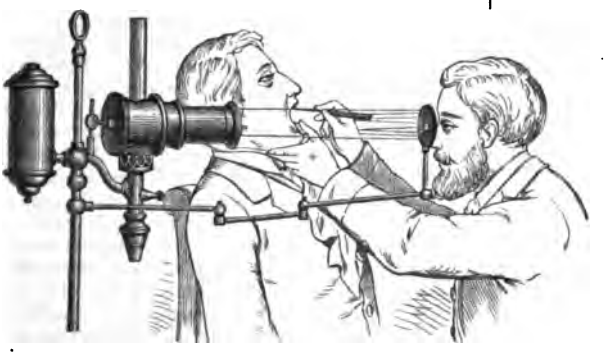

Fig. 2. Keelspiegel.

wordt geplaatst. Daarvoor moet de tong uitgestoken en vastgehouden worden en het spiegeltje eerst worden verwarmd, om niet direct te beslaan. De arts plaatst een grooteren spiegel, van een kleine centrale opening voorzien, waarop de stralen van een terzijde van den patiënt geplaatste lamp vallen en van daar op den keelspiegel geworpen worden, voor zijn oog (fig. 2). Wanneer men nu den patiënt den klank *a* laat uiten, dan ziet de onderzoeker, door de opening van den voorhoofdspiegel kijkend, in den keelspiegel het beeld van het strottenhoofd en van een deel van de luchtpijp, vaak zelfs tot aan de plaats, waar deze zich splitst. Onder geleide van den spiegel kan hij dan kleinere operaties in de keel verrichten.

Keelziekten. Zie *Keel*.

Keerklossen in de bouwkunde zijn platte stukken hout, welke tegen de wanden van een vertrek worden gespijkerd, indien dit vertrek behangen zal worden en dit behangsel op linnen wordt aangebracht. De keerklossen worden aangebracht tegen de binnenzijde van de behangtengels, ten einde deze laatsten stevig vast te houden, ingeval er kans zou bestaan, dat zij van de muren zouden loslaten door het trekken van het sterk gespannen behangsellinnen.

Keerkringen zijn de beide cirkels van den hemelbol of aardbol, die evenwijdig aan den aequator en op een afstand van 23° 27′ noordelijk en zuidelijk daarvan loopen. Op deze cirkels liggen de punten, waar de beweging van de zon naar het N. overgaat in een naar het Z. en omgekeerd. Daar de zon op die keerpunten in de sterrenbeelden Kreeft en Steenbok staat, hebben deze cirkels de namen *Kreeftskeerkring* (N. halfrond) en *Steenbokskeerkring* (Z. halfrond) gekregen. Zij vormen op aarde de grenzen der heete zone en gaan door alle punten, waar de zon eenmaal per jaar in het zenith staat.

Keersemaker, *Lieven Jansson*, of *Kaarsemaker*, een Nederlandsch krijgs- en staatsman, den 19den April 1528 te Zierikzee geboren, studeerde en promoveerde te Leuven in de rechten, volbracht een wetenschappelijke reis naar Italië en keerde toen naar zijn geboorteplaats terug, waar hij weesmeesten, opzichter der scholen, schepen, raadslid en burgemeester werd. Hij bekleedde deze laatste betrekking de eerste maal in 1570. In April 1572 werd hij op verlangen van de burgers tot gouverneur van de stad benoemd. Na de inneming van Zierikzee ging hij naar den prins *van Oranje* en richtte met diens goedvinden een vendel soldaten op. Daarna vergezelde hij graaf *Willem van den Berg* en hielp Kampen, Zwolle, Genemuiden, Vollenhove, Hasselt en Amersfoort veroveren.

Na de herovering van Zierikzee door de Watergeuzen (Augustus 1572) werd *Keersemaker* opnieuw gouverneur van die stad en ook van Zeeland beoosten de Schelde. In December van laatstgenoemd jaar werd hij met 4 andere personen afgevaardigd naar *Elizabeth van Engeland*, om bijstand te vragen. In 1573 keerde hij terug en liet niets onbeproefd om den vijand afbreuk te doen. Hij maakte zich meester van het geschut, waarmede het hoofd te Bergen-op-Zoom

Digitized by Google

gewapend was. Eenige dagen later veroverde en verbrandde hij 17 Spaansche schepen in het gezicht der bij Rammekens verzamelde vijandelijke vloot. Een poging, om Tholen te verrassen, mislukte, doch hij belette den toeleg der vijandelijke schepen om uit Antwerpen de Zeeuwsche en Hollandsche steden aan te vallen. Nog later nam hij deel aan het zeegevecht, den 21sten April 1573 op het Slaak tegen *Sancio d'Avila* geleverd. In 1580 vestigde *Keersemaker* zich te Delft, waar hij door den prins tot lid van den raad, die hem ter zijde zou staan, benoemd was; ook was hij raad ter admiraliteit en der Financiën van Holland. Hij overleed te Delft den 21sten October 1613.

Keersluis. Zie *Sluis.*

Keeshond. *Zie Hond.*

Keessel, *Dionysius, van der,* een Nederlandsch godgeleerde, werd den 16den Juni 1700 te Dordrecht geboren, studeerde te Leiden, was achtereenvolgens predikant te Brandwijk, Katwijk en Deventer en overleed op laatstgenoemde standplaats den 12den Februari 1755. Hij schreef: „Oorsprong en voortgang der dweeperij enz." (1744), „Nader bericht van hetgeen voorgevallen is, in den jare 1740 tot 1755, omtrent het boek van D. W. Schortinghuys „Innig Christendom" enz." (1746), „De belijdenis van D. W. Schortinghuys, getoetst enz." (1747), „De vastgestelde leer en practijk van Neêrlands Kerk enz." in 4 afdeelingen, 1749) en „Verhandeling over de rechtvaardigmaking" (1755).

Keessel, Dionysius Godefridus, van der, een Nederlandsch rechtsgeleerde, een zoon van den voorgaande, werd den 22sten September 1738 te Deventer geboren. Nadat hij eerst aan het athenaeum in zijn geboorteplaats en vervolgens aan de hoogeschoool te Leiden gestudeerd had, werd hij in 1761 bevorderd tot doctor in de rechten, vestigde zich als pleitbezorger in Den Haag en werd reeds in 1762 benoemd tot hoogleeraar te Groningen. Hij aanvaardde deze waardigheid den 1sten October van dat jaar met een „Oratio qua disquiretur: an capita illa juris Romani, quae in usu hodie non esse dicuntur, in academiis doceri expediat", en bleef daar ruim 7 jaren werkzaam. Toen werd hij als hoogleeraar naar Leiden beroepen en hield bij zijn intrede een „Oratio de legislatorum Belgorum in recipiendo jure Romano prudentia". In 1808 legde hij zijn ambt neer en overleed den 7den Augustus 1816. Van zijn geschriften vermelden wij: „Orationes variae (6 din., 1770—1792) en „Theses selectae juris Hollandici et Zelandici, ad supplendam Grotii introductionem ad jurisprudentiam Hollandicam etc." (1800, herdrukt in 1860), van welk laatste geschrift in 1855 te Londen een Engelsche vertaling verscheen. Deze theses zijn vooral daarom van belang, wijl zij het oud-Hollandsch recht in zijn laatste ontwikkeling, vóór de Code Napoleon de verdere ontwikkeling van dat recht stop zette, vertoonen.

Keetmanshoop, de hoofdplaats van het gelijknamige district in Duitsch Zuidwest-Afrika, ligt 9 dagreizen van Angra Pequena, 1028 m. boven den zeespiegel. De bevolking bestaat uit 275 blanken en 1200 inboorlingen (Hottentotten en Bastaards). De plaats ligt in een gras- en broomenrijke streek. Men vindt er een rechtbank, een militaire bezetting (sedert 1902), een postagentuur, een school van de regeering en een stichting van het Rijnsche zendingsgenootschap met een onderwijzerseminarium voor inboorlingen. Met Windhoek is de plaats sedert 1902 heliografisch verbonden.

Keewatin (Indiaansch = noordenwind), vroeger een district in Canada, is tusschen 50° en 70° N.Br. en 88° en 100° W.L. gelegen en telt 8546 inwoners, op een oppervlakte van 1 210 000 v. km., waarvan 138 000 v. km. door water worden ingenomen. Thans vormt het een der Noordwest-Territoriums van Canada.

Kef is een Arabisch vraagwoord met de beteekenis hoe? dat gebruikt werd om naar iemands gezondheidstoestand te informeeren. Thans drukt het in het Osmaansch Turksch een gevoel van behaaglijkheid uit en is in de Europeesche talen in de beteekenis *dolce far niente* overgegaan.

Kef, *El,* is een stad in het N. van Tunis, ten Z. van de spoorlijn van Tunis naar Algiers. De plaats is gunstig gelegen, bezit een groot fort en telt 4000 inwoners, die handel in koren, espartogras en olijven drijven. De Venustempel van de oude stad Sicca Veneria was vroeger zeer beroemd.

Keffi *abd es Senga,* de hoofdplaats van een district in de provincie Sarie in het rijk Sokoto, ligt 445 m. boven de oppervlakte van de zee aan een zijrivier van de Binoë op 9° N. Br. en 8° O. L. van Greenwich in een vruchtbare streek. De bevolking bestaat er uit Mohammedaansche Fellata, Haoessa en heidensche Afo en bedraagt 30 000 zielen. De plaats is van veel belang voor den ivoorhandel.

Keffije is een Arabische naam voor een bont gestreepte, half- of heelzijden doek met lange franje's, die de Arabieren tot bedekking van het hoofd gebruiken. Deze doek, die met een koord uit wol of kameelhaar om het hoofd gebonden wordt, valt in rijke plooien over de schouders. De beste Keffijes worden in Bagdad vervaardigd en van daar uit veelvuldig naar Indië verzonden.

Kefir is een zure melkspijs. De verzuring wordt verkregen door een eigenaardige gistsoort, kefir, welke de melksuiker omzet in melkzuur, een weinig alcohol en koolzuur. Voor bereiding koopt men de giet, welke een korrelvormig uitziet, laat deze, om ze tot krachtige werkzaamheid voor te bereiden, 5 tot 6 uur in lauwwarm water weeken, giet het water af, vervangt het door lauwwarme melk, die om de 3 à 4 uur vervangen wordt, totdat de kefirkornels zich aan de oppervlakte verzamelen. Het afgietsel wordt gewoonlijk niet gebruikt. Een eetlepel vol hiervan wordt toegevoegd aan $^1/_2$ L. melk, deze in een toegedekte porceleinen schaal weggezet bij 14—18° C., in den zomer bij lagere temperatuur, daarin 8 tot 12 uur gelaten en onderwijl meermalen geschud. Deze melk, in den Kaukasus *Sakwaska* genoemd, wordt, om de kefirkorrels te verwijderen, door een zeef gegoten, op flesschen gebracht, die met een kurk worden gesloten en zoo gedurende 1 à 2 dagen bij 12—15° C. aan een nagisting onderworpen. De aldus bereide kefir is, rijp geworden, een taaivloeibare roomachtige, mous-

Digitized by Google

seerende, zuur ruikende, zuur en prikkelend smakkende drank. Heeft de kaasstof zich van het serum gescheiden, dan wordt de flesch geschud, totdat de inhoud weder homogeen wordt, wat gemakkelijk gelukt, indien de cultuur niet meer dan een paar dagen oud is.

Zie: *H. Weigmann*, Mykologie der Milch (Leipzig 1911).

Keg. Zie *Wig.*

Keg is een vaatje, dat in Engeland als maat voor 60 stuks haring en labberdaan dient (= $^1/_2$ Hundred); in de Vereenigde Staten wordt het gebruikt voor vruchten en voor melasse (= 50 kg.).

Kegel (Latijn conus) is een lichaam, dat door een plat vlak, hetwelk als grondvlak dienst doet, en door een kegelvlak, den kegelmantel, begrensd wordt. Een kegelvlak ontstaat in het algemeen, wanneer een rechte lijn in één punt (den top aan den kegel) vastgehouden wordt, terwijl een ander punt langs een gesloten kromme lijn geleid wordt. Deze lijn heet richtlijn, terwijl de andere beschrijvende lijn genoemd wordt. Bij den gewonen kegel is de richtlijn een cirkel. De lijn, die het middelpunt van den cirkel verbindt met het toppunt, is de as van den kegel. Staat deze loodrecht op het grondvlak, dan spreekt men van een rechten, anders van een scheven kegel. De rechte kegel ontstaat, wanneer men een rechthoekigen driehoek om een van zijn rechthoekszijden laat wentelen. De loodlijn uit den top van een kegel neergelaten op het grondvlak, noemt men de hoogte van den kegel; een lijn, die den top verbindt met een punt van den omtrek van het grondvlak heet *apothema*. De inhoud I van een kegel wordt gevonden door het grondvlak F te vermenigvuldigen met één derde van de hoogte h, dus $I = {}^1/_3\ h \times F$. Is het grondvlak een cirkel met straal r, dan is $I = {}^1/_3\ \pi\ h\ r^2$, waarin $\pi = 3{,}14\ldots$. Het oppervlak van den kegelmantel van een rechten kegel $M = \pi\ r\ s$, waarin s de lengte van het apothema voorstelt, welker grootte gevonden kan worden uit de vergelijking $s = \sqrt{h^2 + r^2}$. Bij een willekeurigen kegel is het manteloppervlak niet zoo gemakkelijk te berekenen.

Een deel van een kegel, dat gelegen is tusschen het grondvlak en een vlak evenwijdig hieraan, noemt men een *afgeknotten* kegel. Deze ontstaat ook als een rechthoekig trapezium draait om de zijde, die loodrecht staat op de beide evenwijdige zijden. De inhoud van een afgeknotten kegel is gelijk aan het product van het derde deel der hoogte en de som van grondvlak, bovenvlak en een vlak, dat middelevenredig is tusschen grond- en bovenvlak; dus $T = {}^1/_3\ H \times (G + B + \sqrt{G\,B})$. Het ronde oppervlak van een afgeknotten kegel is gelijk aan het product van de halve som der omtrekken van grond en bovenvlak en het apothema, of $O = \pi\ (R + r) \times A$.

Kegeldragenden. Zie *Naaldboomen.*

Kegelen is een spel, dat reeds vroeg beoefend werd en waarschijnlijk ontstaan is uit het werpen met knodsen — waarin, volgens *Seneca*, onze Germaansche voorouders zeer bedreven waren — steenen, beenderen en andere voorwerpen naar een bepaald doel. In de 13de eeuw was in Duitschland een spel met drie kegels, die in den grond gestoken werden, in zwang. Later werden 9 of 7 kegels gebruikt. Ook in Nederland werd reeds vroeg gekegeld, hier en daar werd door de overheid het spel wel eens verboden wegens de groote weddingschappen, die er mee gepaard gingen. Vrouwen, zoowel als mannen, edelen en burgers, vermaakten zich in vroeger tijd met dit spel, en moeilijk was er een herberg te vinden zonder kegelbaan. De algemeene verspreiding van dit spel in Europa dagteekent uit het begin der 16de eeuw. „De Geschiedenis van het Kegelspel", verscheen in 1897 te Haarlem. In Amerika worden 10 kegels bij het spel gebezigd en in een driehoek geplaatst, bij ons, zooals bekend, 9 kegels, die een kwadraat vormen. Het meest wordt het kegelspel in België en Duitschland beoefend; maar ook Nederland telt tal van kegelaars, terwijl de „Vereeniging tot bevordering van de kegelsport in Nederland" een museum bezit, conservator de heer *D. H. Blok* te Haarlem, dat alles omvat, wat op het kegelen betrekking heeft. Het organiseerend lichaam in Nederland is de, te Utrecht gevestigde en den 20sten Juni 1909 opgerichte, Nederlandsche Kegelbond. Bij dezen bond zijn 215 clubs en 220 persoonlijke leden, in totaal ongeveer 2500 leden aangesloten. De bond laat jaarlijks het Bonds-, Club- en Persoonlijk-Kampioenschap verkegelen. Het kegelspel kan op verschillende wijzen beoefend worden. Men leze o. a. „Het Kegelspel" (bij *J. F. van de Ven* te Baarn).

Kegelslak (*Conus* L.) is de naam van een slakkengeslacht uit de klasse der *Buikpootige Weekdieren (Gasteropoden)*. Zij onderscheidt zich door een omgekeerd-kegelvormige schelp met platte windingen en is in het bezit van een sipho.

Kegelslak.

Dit geslacht bevat een groot aantal, meest fraai geteekende soorten, die in de keerkringszeeën te vinden zijn. Zoo bijv. *C. literatus* uit Oost-Indië, *C. mediterraneus* uit de Middellandsche Zee, *C ammiralis* (de admiraal-toot), *C. textilis* (Goudlaken-toot, zie de afb.) e. a.

Kegelsnede is een kromme lijn, die ontstaat, wanneer de mantel van een gewonen kegel door een plat vlak gesneden wordt. Naar gelang van den stand van het snijvlak ten opzichte van de as van den kegel, kan men drie verschillende

Digitized by Google

kegelsneden verkrijgen, die zich door bijzondere eigenschappen van elkander onderscheiden, maar ook overeenkomst met elkander hebben. Snijdt het vlak alle beschrijvende lijnen, dan is de snijlijn een ellips of- als het snijvlak loodrecht op de as staat- een cirkel. Loopt het snijvlak evenwijdig met één der beschrijvende lijnen, dan verkrijgt men een parabool, treft het snijvlak de beide helften van den dubbelen kegel, dan ontstaat een hyperbool. Voor alle drie kegelsneden geldt het volgende: Trekt men een horizontale rechte lijn *AA* (zie de fig.) en *DD*, die loodrecht

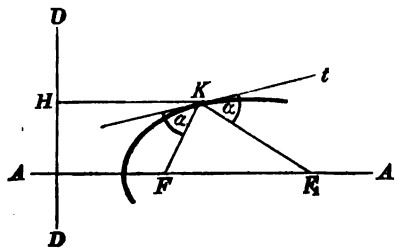

Kegelsnede.

op *AA* staat en neemt men op *AA* een vast punt *F* aan, dan liggen alle punten *K*, waarvan de afstanden tot *DD* en tot *F* een constante verhouding hebben, op den omtrek van een kegelsnede. Is die verhouding kleiner dan 1, dan verkrijgt men een ellips, is zij juist 1, een parabool, is zij grooter dan 1 een hyperbool. *AA* is dan de hoofdas, *DD* de richtlijn en *F* het brandpunt van de kegelsnede. Ellips en hyperbool hebben ieder twee brandpunten, de parabool ook wel, maar één daarvan ligt in het oneindige. Een lijn, gaande van het brandpunt naar een punt van den omtrek, heet voerstraal *(Radius vector)*. Voor de voerstralen geldt de volgende wet: De voerstralen *FK* en F_1K vormen met de raaklijn aan *K* gelijke hoeken *α*. (Deze wet heeft ook beteekenis bij de terugkaatsing van het licht, brandspiegel). Met behulp van de analytische meetkunde kan men het gemakkelijkst de eigenschappen der kegelsneden afleiden. Iedere vergelijking van den tweeden graad ten opzichte van x en y (coördinaten van een vast assenstelsel) stelt een kegelsnede voor. De algemeene vorm van zulk een vergelijking is $a_{11}x^2 + 2a_{12}\,xy + a_{22}y^2 + 2a_{13}x + 2a_{23}y + a_0 = 0$, waarin a_{11}, a_{12}, a_{22}, a_{13}, a_{23} en a_0 constante getallen zijn. De soort van kegelsnede is afhankelijk van de waarde van den vorm $a_{11}a_{22} - a^2_{12}$ (de zoogenaamde discriminante). Is de vorm positief, dan stelt de vergelijking een ellips voor, is hij nul, een parabool, is hij negatief een hyperbool.

Kehl is een stadje in het grootherlogdom Baden op den rechter oever van den Rijn aan den Kinzig en aan verschillende spoorwegen in de nabijheid van Straatsburg gelegen. Het telt (1911) 8858 inwoners. In de nabijheid van deze plaats ligt het dorp Kehl, dat er in 1910 mee vereenigd werd.

In 1678 werd Kehl door de Franschen veroverd, bij den vrede van Rijswijk kwam de stad met de vesting aan Baden. In 1703 en in 1733 werd zij weder door de Franschen ingenomen, in 1793 bijna geheel verwoest en in 1796 veroverd, telkens kwam het echter aan het Duitsche rijk terug en in 1803 werd het aan Baden teruggegeven. In 1808 werden de vestingwerken door de Franschen hersteld, in 1815 werden zij geslecht. Den 19den en den 24sten Augustus 1870 werd de open stad van uit Straatsburg beschoten. Tegenwoordig behoort de stad tot het verdedigingsrayon van Straatsburg.

Kehr, *Paul*, een Duitsch geschiedvorscher, den 28sten December 1860 te Walbershausen geboren, studeerde te Göttingen en te München. Sedert 1884 werkte hij aan de „Monumenta Germaniae historica". Hij werd in 1889 privaat-docent in de geschiedenis te Marburg, in 1893 buitengewoon hoogleeraar en directeur der archiefschool aldaar en ging in 1895 als gewoon hoogleeraar naar Göttingen en in 1906 als directeur van het Pruisisch historisch instituut naar Rome. Hij schreef: „Die Urkunden Ottos III" (Innsbrück 1889), „Päpstliche Urkunden und Regesten aus den J. 1853—1378", „Urkundenbuch des Hochstifts Merseburg" (1900) en „Regesta pontificum romanorum. Italia pontificia I" (Berlijn 1906).

Kehrein, *Joseph*, een Duitsch letterkundige, den 20sten October 1808 te Heidesheim (Hessen) geboren, studeerde te Giessen in de letteren, werd in 1835 hulpleeraar aan het gymnasium te Darmstadt, in 1839 leeraar aan dat te Mainz, in 1845 prorector en professor aan het gymnasium te Hadamar en in 1855 van de R.-Katholieke kweekschool voor onderwijzers te Montabaur. Hij overleed den 26sten Maart 1876 aldaar. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „Proben der deutschen Poesie und Prosa vom 4 Jahrh. bis in die 1 Hälfte des 18 Jahrh." (2 dln., 1849), „Grammatik der neuhochdeutschen Sprache" (2 dln., 1842—1852), „Zur Geschichte der deutschen Bibelübersetzung vor Luther" (1851), „Onomatisches Wörterbuch" (2de druk 1862, 2 dln.), „Biographisch-literarisches Lexikon der katholisch-deutschen Dichter des 19. Jahrhunderts" (1871), „Wörterbuch der Weidmannssprache" (1871), „Handbuch der Erziehung und des Unterrichts" (mit *Keller*, 11de druk 1904), „Ueberblick der Geschichte der Erziehung und des Unterrichts" (12de druk 1905), „Entwürfe zu deutschen Aufsätzen und Reden" (10de druk 1903), „Fremdwörterbuch" (1877), „Katholische Kirchenlieder, Hymnen und Psalmen (1859—1865, 4 dln.), „Lateinische Sequenzen des Mittelalters" (1873) en „Blumenlese aus katholischen Dichtern des 19ten Jahrhunderts" (1876).

Kei-eilanden of *Ewab-eilanden*, een eilandengroep in Insulinde, gelegen in de Bandasee, waarvan de voornaamste Noehoe Joet of Groot-Kei, Noehoe Roa of Klein-Kei met Noehoe Toetoet en Noehoe Tawoen, de Tajandoegroep en de Koergroep zijn, vormt met de Aroe- de Tanimbaren de Zuidwestereilanden een afdeeling van de residentie Amboina, die onder het beheer van een controleur staat. Behalve het bergachtige Noehoe Joet, bestaan de eilanden uit welig begroeid laagland, vooral bedekt met boschen, waarin veel kokospalmen groeien. Er leven op de eilanden herten, wilde zwijnen en geiten, alsmede een buideldier, terwijl op de kusten veel schildpad-

Digitized by Google

den, waaronder van reusachtige afmetingen, worden aangetroffen. In de naburige zeeën vischt de bevolking tripang en agar agar. Op Noehoe Joet zijn rivientjes, op de andere eilanden heeft men putten gegraven, wegen vindt men nergens, hier en daar een enkel voetpad. Toeal op Klein-Kei, het centrum van den handel, is de beste ankerplaats. Noehoe Joet bestaat uit kalkgesteenten, de andere eilanden behooren tot de koraaleilanden. De groep bestaat uit twee onderafdeelingen, n.l. Groot-Kei met de hoofdplaats Elat, en Klein-Kei met de hoofdplaats Elat, en Klein-Kei met de omringende eilanden, met de hoofdplaats Toeal. De bevolking wordt op ongeveer 25 000 zielen geschat, voor het grootste deel heidenen en Mohammedanen, terwijl een klein aantal den R.-Katholieken godsdienst belijdt. Dit aantal is in de laatste jaren door de succesvolle werkzaamheid der Missie gestegen tot over de 3500, terwijl er 20 kerkjes en 30 scholen verrezen zijn en ook de zeden door den invloed der missionarissen veel verzacht werden. Bij huwelijk en overlijden worden verschillende eigenaardige gewoonten gevolgd, veelwijverij is bij de heidenen niet verboden, doch heeft, wegens den hoogen koopprijs der vrouw, zelden plaats. De huizen, die op palen gebouwd worden, dienen voor een geheele familie met afzonderlijke vertrekken voor de verschillende geslachten. De voornaamste producten van deze eilanden zijn hout en sago. Ook vervaardigt de bevolking aardewerk en sterke prauwen, welke uitgevoerd worden. Tabak wordt er weinig verbouwd, de bengkoedoewortel levert een zeer gewilde verfstof. De hoofdplaats Toeal is zeer in welvaart toegenomen door de vestiging van de firma *Langen*, die zich hoofdzakelijk met houthandel bezig houdt.

Keighley is een stad in Yorkshire, in het diepe dal van de Aire, niet ver van het Leeds-Liverpool-kanaal gelegen, met verschillende kerken (alle modern, behalve de Andreaskerk), gerechtsgebouwen, een technische school enz. De stad telt (1911) 43 487 inwoners, die zich met nijverheid (katoen, kamgaren, machine's enz.) bezighouden. In 1887 schonk de hertog van *Devonshire* een van de drie parken, die men in Keighley aantreft, aan de stad.

Keil, *Friedrich Karl*, een Duitsch Luthersch godgeleerde, den 23sten Februari 1807 te Lauterbach in Saksen geboren, vertrok op jeugdigen leeftijd naar St. Petersburg, studeerde te Dorpat en te Berlijn en promoveerde in 1832 op een dissertatie „De librorum chronicorum aetate". In 1838 werd hij leeraar te Dorpat, in 1838 buitengewoon en in 1839 gewoon hoogleeraar en vestigde zich in 1858 als emeritus te Leipzig. Hij overleed den 5den Mei 1888 te Rödlitz. Hij schreef: „Der Tempel Salomo's" (1839), „Kommentar zu den Büchern der Könige" (1845), „Einleitung in das Alte Testament" (1849), „Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Alte Testament" (1855, 3de druk 1873), „Handbuch der biblischen Archäologie" (1858—1859, 2de druk 1875), en „Biblische Kommentar" (met *Franz Delitzsch*), een verklarende uitgave van de boeken van het Oude en Nieuwe Testament.

Keileem noemt men de keien of steenen bevattende leem, die door het landijs gedurende den ijstijd in ons land gebracht is. De kleur van de leem is afhankelijk van verschillende omstandigheden; die, welke zich onder den grondwaterspiegel bevindt, is gewoonlijk blauw- of grijsachtig, de zich boven den grondwaterspiegel bevindende leem is gewoonlijk meer roodachtig gekleurd. Een gedeelte van deze leem heeft zijn roode kleur verloren en ziet er weer grijsachtig uit. Keileem kan kalkhoudend of kalkarm zijn. In de kalkhoudende leem zijn veel kalksteenen gevonden, die de onderzoekers in staat gesteld hebben, na te gaan, van welke streken ze afkomstig is. De gesteenten blijken tot twee typen te behooren, n.l. tot een West-Baltisch of Zweedsch en een Oost-Baltisch of Russisch type. Het op eigenaardige wijze verweerd zijn van de bovenste laag van de keileem heeft aanleiding gegeven, dat een der geologen de keileem meende te moeten beschouwen als afkomstig van twee ijstijden: deze theorie kan echter op grond van verschillende feiten niet staande gehouden worden.

Keilhack, *Konrad*, een Duitsch geoloog, werd den 16den Augustus 1858 te Oschersleben geboren, studeerde sedert 1877 aan verschillende Duitsche hoogescholen, trad in 1881 in dienst der Pruisische „Geologische Landesanstalt" en werd in 1900 benoemd tot hoogleeraar aan de mijnbouwacademie te Berlijn. Hij bereisde een groot deel van Europa, de Vereenigde Staten van N. Amerika en Mexico, schreef veel over de geologische gesteldheid van Noord-Duitschland en vervaardigde een groot aantal bladen der geologische kaart van Pruisen. Verder schreef hij o. a.: „Reisebilder aus Island" (Gera 1885), „Lehrbuch der praktischen Geologie" (Stuttgart 2de druk 1908), gaf een „Kalender für Geologen, Paläontologen und Mineralogen" (Berlijn 1898—1903) uit en redigeert sedert 1901 het „Geologische Zentralblatt".

Keim, *Karl Theodor*, een Duitsch Protestantsch godgeleerde, den 17den December 1825 te Stuttgart geboren, studeerde te Tubingen en te Bonn, was van 1851 tot 1855 te Tubingen als repetitor werkzaam en belastte zich in 1857 met een diaconaat te Esslingen. Hij schreef een reeks verhandelingen over de geschiedenis der Hervorming in Zwaben, werd in 1860 gewoon hoogleeraar in de theologie aan de universiteit te Zurich en in 1873 aan die te Giessen en overleed aldaar den 17den November 1878. Tot zijn verdere geschriften behooren: een paar deelen leerredenen (1861—1862), belangrijke bijdragen tot de kennis van de geschiedenis van de 16de eeuw en verder „Der geschichtliche Christus" (3de druk 1866), „Geschichte Jesu von Nazareth" (3 din., 1867—1872), „Geschichte Jesu nach den Ergebnissen heutiger Wissenschaft, für weitere Kreise übersichtlich erzählt" (1873; 2de druk 1875), „Der Uebertritt Konstantins d. Gr. zum Christentum" (1862), „Celsus' wahres Wort" (1873) en „Rom und das Christenthum" (1881).

Keiser, *Reinhard*, een Duitsch operacomponist, te Teuchern bij Weissenfels geboren, gedoopt den 12den Januari 1674, ontving zijn opleiding aldaar en aan de Thomasschool en de universiteit te Leipzig. In 1696 werd reeds een groote opera „Basilius" en in 1695 een herders-

Digitized by Google

spel „Ismene" van hem te Brunswijk opgevoerd. In 1694 begaf hij zich naar Hamburg, waar hij voor de in 1678 operichte opera niet minder dan 116 dramatische werken schreef. In 1700 organiseerde hij een reeks orkestconcerten met beroemde solisten. In 1702 werd hij Mecklenburgsch hofkapelmeester; een jaar later nam hij de Hamburgsche opera in eigen beheer. Verder was hij ook te Kopenhagen en Ludwigsburg en werd eindelijk in 1728 cantor van den Dom te Hamburg. Hij overleed den 12den September 1739 te Kopenhagen. Behalve opera's heeft hij veel kerkelijke werken gecomponeerd.

Zie: *F. A. Voigt*, Reinhard Keiser (in het „Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft", 1890) en *H. Leichtenritt*, Reinhard Keiser in seinen Opern (1901).

Kei Tenimbar, een groep van de Kei-eilanden, ten Z.W. hiervan gelegen, bestaat uit het eilandje Tenimbar en de onbewoonde eilandjes Tar, Noehoeta en Woetir. Zij liggen geheel afgescheiden van de overige Kei-eilanden. Geografisch worden de eilandjes Oer en Wanbal hiertoe gerekend.

Keith, *George*, een gunsteling van *Frederik den Groote*, werd in 1693 waarschijnlijk te Kinkardine in Schotland geboren en droeg den titel van „lord-marshal", daar de maarschalkswaardigheid van Schotland erfelijk was in zijn geslacht. Reeds in 1712 diende hij onder *Marlborough*. Na den dood van koningin *Anna* koos hij in 1716 partij voor den pretendent *Jacobus Stuart*. Na diens mislukte landing werd hij als Jacobiet door het Parlement vogelvrij verklaard en ter dood veroordeeld. In 1719 begaf hij zich naar Madrid, om deel te nemen aan een expeditie naar Schotland, die echter mislukte. *Keith* vluchtte naar het vasteland, vertoefde gedurende eenigen tijd in Spanje, begaf zich daarna naar Venetië en in 1747 naar zijn broeder *Jacob Keith* te Berlijn. *Frederik de Groote* benoemde hem in 1751 tot gezant te Parijs, in 1754 tot gouverneur van Neufchâtel, en wist bij de Engelsche regeering te bewerken, dat *Keith* in 1759 in het bezit van al zijn goederen en in zijn waardigheden werd hersteld. Na een kort verblijf in Schotland keerde hij in 1765 terug naar Pruisen en overleed op een landgoed bij Potsdam den 25sten Maart 1778.

Keith, Jacob, een Pruisisch veldmaarschalk, een broeder van den vorige, den 11den Juni 1696 op het kasteel Inverugie in het Schotsche graafschap Kinkardine geboren, sloot zich bij de partij van den pretendent *Jacobus Stuart* aan, werd in 1715 bij Sheriffmuir gewond en vluchtte toen, in den ban gedaan en vervallen verklaard van zijn bezittingen, naar Frankrijk. Hij nam in 1719 deel aan den tweeden opstand der Jacobieten, trad na het mislukken hiervan in Spaanschen dienst en ging in 1728 naar Rusland. Hier werd hij generaal-majoor en in 1734 luitenant-generaal. In 1735 was hij aanvoerder van het Russische hulpkorps tegen Frankrijk en onderscheidde zich vooral in den oorlog tegen de Turken (1736 en 1737). Bij de bestorming van Oczakow was hij de eerste, die de bres beklom, maar werd zwaar gewond. Na zijn herstel was hij bevelhebber in den oorlog tegen Zweden, beëindigde in 1741 de overwinning bij Wilmanstrand en verjoeg de Zweden van de Alandseilanden. Na den vrede van Abo (1743) ging hij als buitengewoon gezant naar Stockholm en werd bij zijn terugkeer veldmaarschalk. Wegens de tegenwerking van den Engelschen gezant lord *Hyndford*, nam hij in 1747 zijn ontslag en begaf zich naar Berlijn, waar *Frederik II*, hem in 1747 tot veldmaarschalk en in 1749 tot gouverneur van Berlijn benoemde. Met zijn broeder behoorde *Keith* van dezen tijd af tot de meest vertrouwde vrienden van den koning. In den Zevenjarigen Oorlog nam *Keith* in 1756 aan den slag bij Lowositz deel en voerde na den slag bij Praag in 1757 bevel over de blokkade op den linker oever van den Moldau. In 1756 nam hij deel aan den slag bij Rossbach, in 1758 belegerde hij Olmütz en bestuurde den meesterlijken aftocht der belegeraars. Hij sneuvelde den 14den October 1758 bij Hochkirch. De koning liet op het Wilhelmsplein een standbeeld voor hem oprichten.

Zie: *von Paczynski-Tenczyn*, Lebensbeschreibung des Generalfeldmarschalls Keith (2de druk Berlijn 1896).

Keith, *Peter Karl Christoph*, den 24sten Mei 1711 te Poberow in Pommeren geboren, was een vriend van Kroonprins *Frederik*, dien hij bij zijn bekende mislukte vlucht hielp. *Keith* wist naar Engeland te ontkomen. Toen *Frederik* koning was geworden, benoemde hij *Keith* tot curator van de academie van Wetenschappen. *Keith* overleed den 27sten December 1756.

Keith, *George Elphinstone*, viscount, een Engelsch admiraal, den 7den Januari 1746 te Elphinstone geboren, trad in 1762 in den zeedienst en werd achtereenvolgens bevorderd tot luitenant, commandant en kapitein (1775). In den Amerikaanschen Oorlog van 1776—1783 bewees hij zijn vaderland gewichtige diensten. Na afloop van dezen oorlog werd hij in het Parlement gekozen. In 1793 nam hij als bevelhebber van een linieschip deel aan de verovering van Toulon. Nadat hij in 1794 schout-bij-nacht geworden was, veroverde hij het volgende jaar het Kaapland, zeilde toen naar Indië en maakte zich meester van Ceylon. Nadat hij in 1797 in de baai van Saldanha een Nederlandsch eskader veroverd had, werd hij tot pair van Ierland benoemd. Daarna werd hij opperbevelhebber der vloot in de Middellandsche Zee, commandeerde in 1800 de blokkade van Genua, en dekte in 1801 de landing van generaal *Abercromby* in Egypte, waarna hij tot pair van Engeland met den titel baron benoemd werd. Na den vrede ging hij in 1802 naar Engeland en voerde in 1803 bevel over een gedeelte der Kanaalvloot. Hij bespiedde de voorbereidselen, die te Boulogne tot een landing in Engeland gemaakt werden, klom in 1805 op tot den rang van admiraal der Witte Vlag en ontving in 1814 den titel van viscount. Hij bestuurde in 1815 de inscheping van *Napoleon I* naar St. Helena en overleed den 10den Maart 1823. Zijn oudste dochter *Margaret*, barones *Keith en Nairne*, den 12den Juni 1789 geboren, trad in het huwelijk met graaf *Flahault* en overleed in November 1867.

Keizer, thans de naam der hoogste vorste-

Digitized by Google

lijke waardigheid, is afkomstig van het Latijnsche woord *caesar* en was oorspronkelijk de naam van *Julius Caesar*, den grondlegger van het Romeinsche wereldrijk. Na hem droegen alle Romeinsche heerschers den titel, waarnaast zij ook dien van *Imperator* en *Augustus* voerden. Sedert *Hadrianus* voerde ook de troonsopvolger dezen titel, ook kwam het voor, dat naast den imperator een caesar als mederegent werd aangesteld. De macht van den Romeinschen keizer was onbeperkt, doch niet erfelijk; deze macht werd door een besluit van den senaat telkens formeel bij het aanvaarden van zijn waardigheid aan den nieuwen keizer verleend. Na de scheuring van het Romeinsche rijk (395) had men een Westerschen en een Oosterschen (Byzantijnschen of Grieksehen) keizer, die de groote monarchie gezamenlijk bestuurden. Het Westersche keizerschap verdween bij den val van het West-Romeinsche rijk, maar werd door den Frankischen koning *Karel den Groote* (zie aldaar) hernieuwd, daar deze zich in 800 te Rome door Paus *Leo III* tot Roomsch keizer der Duitsche natie deed kronen.

De keizerlijke waardigheid in het Oost-Romeinsche rijk droeg een kerkelijk orthodox karakter en naderde de Oostersche theokratie, de herstelde keizerlijke waardigheid in het westen vertoonde een Germaansch karakter. De keizer was in het westen het wereldlijk hoofd van de geheele Christenheid en bezat als zoodanig de hoogste beschermheerschappij over de Roomsche kerk. Onder *Otto I* (962) werd de kosmopolitische keizerlijke waardigheid voorgoed met de nationale waardigheid van Duitsch koning verbonden. De koning van Duitschland, die oorspronkelijk door alle Duitsche vorsten, later door de keurvorsten gekozen werd, had na zijn verkiezing recht op de keizerlijke waardigheid.

In de eerste eeuwen kregen de koningen den keizerstitel eerst, nadat zij te Rome gekroond waren. Sedert *Maximiliaan I* droegen alle Duitsche koningen den titel keizer, ook al waren zij niet door den paus gekroond. *Karel V* was de laatste keizer, die door den paus, echter niet te Rome, maar te Bologna gekroond werd. Na *Karel V* komt de titel keizer in plaats van dien van Duitsch koning. Sedert *Ferdinand I* werd de keizer slechts eenmaal gekroond, terwijl de vroegere keizers te Aken tot Duitsch koning, te Pavia, Monza of Milaan tot koning van Italië en te Rome tot keizer gekroond werden. In den lateren tijd had de kroning gewoonlijk te Frankfort aan den Main plaats. Roomsch koning heette de bij het leven van den keizer gekozen opvolger, die ook bij voorkomende gevallen den keizer moest vervangen. De strijd tusschen de keizers en de pausen in de Middeleeuwen had de waardigheid van Duitsch koning een gevoeligen knak toegebracht, na den val van de *Hohenstaufen* beteekende zij weinig meer en ook die van Roomsch keizer verloor aan beteekenis en werd feitelijk slechts een titel. In 1806 verdween ook de naam. Tot in de 18de eeuw heerschte de meening, dat er slechts één (Christelijke) keizer kon zijn. De beteekenis, die men na dezen tijd aan het keizerschap hechtte, was een geheel andere; het werd toen niet meer een kosmopolitische, doch een nationale waardigheid, daardoor konden ook verschillende personen dezen titel voeren. Na den val van het Oost-Romeinsche keizerrijk (1453) had ook de sultan den keizerstitel aangenomen, doch eerst bij den vrede van Pascharewitz in 1718 werd door den Duitschen keizer het recht op dezen titel erkend. De Russische czaar voert sedert 1721 den titel „keizer en heerscher van alle Ruslanden". *Napoleon I* nam in 1804 den titel keizer van Frankrijk aan, terwijl *Frans II* zich na het nederleggen van de Duitsche keizerskroon keizer *Frans I van Oostenrijk* noemde (1804). De poging van de Duitsche vorsten in 1814, om dezen vorst te bewegen den Duitschen keizerstitel weder aan te nemen, mislukte; ook *Frederik Wilhelm IV* weigerde in 1848 en 1849 dezen titel. Eerst na den oorlog van 1870—1871 werd den 18den Januari 1871 de waardigheid van Duitsch keizer hersteld, echter in een geheel anderen vorm en met een geheel andere beteekenis dan die vóór 1806. Van 1851 tot 1870 droeg *Napoleon III* den keizerstitel. Sedert 1876 voeren ook de vorsten van Engeland den titel keizer van Indië. Buitendien komt deze nog voor in Bulgarije, Birma, China, Marokko en Japan. Vroeger waren er ook in Brazilië (tot 1889) en tijdelijk ook in Haïti en Mexico keizers.

Keizer, *Simon Dirk de,* een Nederlandsch godgeleerde, den 14den Juni 1784 te Amsterdam geboren, bezocht de hoogeschool te Utrecht en was achtereenvolgens predikant te Zegveld, Egmond Binnen, Schagen, Haarlem en Amsterdam, alwaar hij den 6den November 1847 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Kort begrip der Christelijke geloofs- en zedeleer" (1813), „Beantwoording der vraag: Komt het met de leer van den Bijbel overeen, dat het hoofddoel van het lijden en sterven van Jezus Christus geweest is, verbetering van het menschdom te weeg te brengen? enz." (1815), „Opgave van de geloofs- en zedeleer van Paulus enz." (1817), „Onderzoek naar de gegrondheid of ongegrondheid der klachten over het toenemend zedebederf", bekroond door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, „Christelijke geloofs- en zedeleer, afgeleid uit de Brieven van Paulus aan de Corinthiërs" (1817), en een aantal opstellen in tijdschriften.

Keizer Frans Jozef Fjord. Zie *Frans Jozef Fjord.*

Keizerin-Augustarivier of *Sepik* is een aanzienlijke, bevaarbare rivier in het onder Duitsche beschermheerschappij gestelde Keizer-Wilhelmland op Nieuw-Guinea. Zij mondt uit op de noordkust ten oosten van Kaap Della Torre op 5° 51′ Z. Br. Deze rivier werd den 7den Mei 1885 door den ontdekkingsreiziger *Finsch* ontdekt. Den 5den en 6den April 1886 voer kapitein *Dallmann* de rivier op met een stoombarkas over een afstand van omstreeks 65 km. Een tocht, op die rivier van 29 Juli tot 10 Augustus 1886 volbracht door den vrijheer *von Schleinitz,* leidde tot de ontdekking, dat deze rivier een uitmuntenden waterweg vormt naar het binnenland tot dicht bij de grenzen van het onder Duitsche beschermheerschappij staande gebied. Grondig onderzocht werd de rivier met haar zijrivieren en vertakkingen door de Duitsche expeditie, welke, samen met een Nederlandsche, in 1910 door een

Digitized by Google

onderzoek ter plaatse het vaststellen van een natuurlijke grens tusschen Nederlandsch en Duitsch Nieuw-Guinea zou voorbereiden. De resultaten van het Duitsche onderzoek verschenen in 1914 als „Ergänzungsheft no. 11." van het Duitsche „Kolonialblatt" onder den titel „Forschungen im Innern der Insel Neu-Guinea". Door den leider der expeditie, *Leonhard Schultze*, werd de Keizerin-Augustarivier 960 km. ver stroomopwaarts bevaren.

Keizersbaai. Zie *Semangkabaai*.

Keizerskanaal of *Kanaal van Aragon (canal imperial de Aragon)* is een kanaal in Spanje, dat meer tot besproeiing dan voor de scheepvaart dient. Onder *Karel V* werd met het graven een begin gemaakt. Het volgt den Ebro langs den rechter oever van Tudela tot San Antonio, beneden Saragossa, heeft een lengte van 88 km., een breedte van 18 m. en een diepte van 2,5 m. In den laatsten tijd is het tot Quinto verlengd.

Keizerskanaal (Chineesch Yunko) is het grootste kanaal van China, dat waarschijnlijk onder de Mongoolsche keizers in de 13de eeuw gegraven werd. Het loopt door de provincies Tsjili, Schantoeng en Kiangsoe tot Tsjekiang en doorsnijdt de Groote Chineesche vlakte bijna in haar geheele uitgestrektheid in de richting noord-zuid. Als eindpunten worden gewoonlijk Tiëntsin in het N. en Hangtsjoufoe in het Z. aangegeven, het loopt echter eigenlijk in het N. door tot Tungtsjou, de haven van Peking. De lengte wordt op 3630 li (= ruim 1100 km.) geschat, de breedte bedraagt afwisselend 80—300 m. Ofschoon het kanaal zeer verwaarloosd is, bewijst het bij den binnenlandschen handel goede diensten.

Keizerskroon (*Fritillaria imperialis* L.) is

Keizerskroon.

a en *b* de gewone keizerskroon ($^1/_3$ nat. grootte), *c* een bloemdekblad en *d* een doorgesneden zaadje (3 × vergroot).

de naam eener sierplant, die, waarschijnlijk uit Perzië afkomstig, thans ook in het zuiden van Europa inheemsch is. Het plantengeslacht *Fritillaria* omvat zeer veel soorten, welke voor den tuinbouw van belang zijn, o. a. *F. Meleagris, F. Whittallii, F. tubaeformis, F. verticillata, F. Walujewi, F. Ruthenica, F. latifolia, F. pallidiflora, F. meleagroides, F. Pyrenaica, F. oceanensis, F. Elwessii, F. tulipiifolia, F. armena, F. pudica, F. Sewerzowi* en vele andere. De vermeerdering heeft op dezelfde wijze plaats als bij bolgewassen. De plant kan in den vollen grond zoowel als in pot gekweekt worden.

Keizersnede (*Sectio Caesarea*) noemt men de operatie, waardoor het kind niet langs den natuurlijken weg geboren wordt, maar men er door de buikwanden heen, dus van buiten, een weg voor baant. Men is *gedwongen* tot die operatie, wanneer het bekken der vrouw zóó nauw is, dat het voor het kind geen doorgang zou geven, óók niet wanneer men het met instrumenten eerst verkleinde of den schedel verbrijzelde. Soms wordt de kunstbewerking toegepast om de noodzakelijkheid van het dooden en verkleinen van de vrucht te ontgaan en een enkelen keer om bij den dood der moeder het kind nog snel te kunnen redden. Misvormde vrouwen werden reeds vaak door herhaalde keizersnede moeder van méér dan één kind.

Na opening der buikholte wordt de baarmoeder uit de wonde buiten den buik gestulpt, haar hals wordt toegesnoerd en dan wordt zij snel geopend, de vruchtblaas ingescheurd, en het kind er uit gehaald. Men tracht vooraf aan de consistentie van de baarmoeder van buiten de plaats der nageboorte te bepalen, om haar bij de snede te vermijden en die nageboorte eerst na het afbinden en het afknippen van de navelstreng te verwijderen. Bij de *conservatieve* keizersnede wordt de wonde der baarmoeder door diepe en door oppervlakkige naden nauwkeurig gehecht, dan de ligatuur van den hals genomen en de buikwonde toegenaaid; bij de methode van *Porro* wordt de baarmoeder boven de ligatuur geamputeerd en de overblijvende stomp aan het peritoneum van den buikwand gehecht. De keizersnede bij de *doode vrouw* kan en moet zeer snel geschieden, om de vrucht nog in het leven te houden.

Een geheel andere keizersnede is die, welke van uit de scheede in den baarmoederwand dringt om langs dezen weg een einde aan de zwangerschap te maken *(vaginale* keizersnede of *hysterotomie);* die methode wordt niet bij vernauwingen van het bekken uitgevoerd, maar bij levensgevaarlijke toestanden van de moeder, onverschillig in welke periode der zwangerschap die optreden, zelfs nog op het einde van deze, als n. l. bij de verlossing de baarmoeder niet voldoende geopend is om het kind langs dezen natuurlijken weg den doortocht te banen en er groote haast is bijv. wegens loslating van de nageboorte of

Digitized by Google

dreigende scheuring van de baarmoeder. In de zwangerschap *zelf* zijn het vooral de stuipen *(eclampsie,* zie aldaar) die tot de operatie aanleiding kunnen geven, verder longziekten, hartgebreken en nierontstekingen.

Keizerspiek, *Semangkaberg* of *Tanggamoes,* is een regelmatige, spitse vulkaan, die zich ten noorden van de Semangkabaai tot een hoogte van 2280 m. verheft. Een hooge bergrug van 60 km. lengte verbindt dezen vulkaan met den Sekintjau. Aan den voet van den berg ontspringen de warme bronnen van Ajer panas.

Keizer-Wilhelmland. Zie *Nieuw-Guinea.*

Kekulé von Stradonitz, *Friedrich August,* een Duitsch scheikundige, den 7den September 1829 te Darmstadt geboren, werd in 1856 privaatdocent te Heidelberg, vertrok in 1858 als professor naar Gent en aanvaardde in 1865 het gewoon hoogleeraarsambt en het beheer over het chemisch laboratorium te Bonn. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door onderzoekingen, de organische scheikunde betreffende, en legde door zijn werk over de vierwaardigheid van koolstof (1858) den grondslag voor de nieuwe theorie omtrent den bouw der chemische verbindingen. Dit werk en zijn in 1865 uitgegeven „Benzoltheorie" behooren tot de belangrijkste, die op speculatief chemisch gebied in de tweede helft der 19de eeuw verschenen zijn. Hij schreef: „Lehrbuch der organischen Chemie" (1861—1864, 3 dln.), „Chemie der Benzolderivate" (1867), beide onvoltooid. Hij overleed den 13den Juli 1896 te Bonn, waar in Juni 1903 een standbeeld voor hem werd opgericht.

Kekulé von Stradonitz, Reinhard, een Duitsch archaeoloog, een verre bloedverwant van den vorige, werd den 6den Maart 1839 te Darmstadt geboren, studeerde te Erlangen, Göttingen en Berlijn, reisde van 1863 tot 1868 in Italië en Griekenland, vestigde zich als privaatdocent te Bonn, werd in 1869 conservator van het museum te Wiesbaden, maar keerde in 1870 als buitengewoon hoogleeraar naar Bonn terug, waar hij in 1873 tot gewoon hoogleeraar werd benoemd. In 1889 werd hij hoogleeraar te Berlijn en tegelijk directeur van de verzameling beeldhouwwerken van het Koninklijk Museum. Hij overleed den 23sten Maart 1911 te Berlijn. Van zijn geschriften vermelden wij: „Hebe, eine archaeologische Abhandlung" (1867), „Die Balustrade des Tempels der Athene Nike" (1869), „Die antiken Bildwerke im Theseion" (1869), „Die Gruppe des Künstlers Menelaos in Villa Ludovisi" (1870), „Das akademische Kunstmuseum zu Bonn" (1872), „Ueber die Entstehung der Götterideale der Griechischen Kunst" (1876), „Das Leben Friedrich Gottlieb Welckers" (1880), „Ueber den Kopf des Praxitelischen Hermes" (1881), „Zur Deutung und Zeitbestimmung des Laokoon" (1883), „Ueber eine weibliche Gewandstatue aus der Werkstätte der Parthenongiebelfiguren" (1894) en eenige grootere werken: „Griechische Tonfiguren aus Tanagra" (1878), „Die antiken Terrakotten" (1880), „Die Reliefs an der Balustrade der Athene Nike" (1881), „Ausgewählte griechische Terrakotten im Antiquarium der königlichen Museen in Berlin" (1903), „Die Griechische Skulptur" (in de „Handbücher der kön. Museen", (2de druk 1907), „Die Bildniese des Sokrates" (1908), „Die Vorstellungen von Griechischer Kunst und ihre Wandlung im 19ten Jahrhundert" (1908); „Bronzen aus Dodona in den königlichen Museen zu Berlin" (met *Winnefeld,* 1909).

Kelantan of *Kalatan,* een Maleische staat, die tot 1909 aan den sultan van Siam schatplichtig was, is gelegen op de oostkust van het schiereiland Malaka. Hij beslaat een oppervlakte van 18 130 v. km. en telt 286 751 inwoners, van wie 5355 Siameezen en 9844 Chineezen. De hoofdstad Kota Bahru, telt 12 000 inwoners. Hoofdmiddel van bestaan is landbouw: rijst, kokosnoten, betelnoten, rubber, peper, suikerriet en maïs. Een groot gedeelte van het land is bedekt met bosch, dat goede houtsoorten bevat. Het land is rijk aan goud en tin. In September 1902 verscheen de Britsche gouverneur van Singapore te Kelantan, om den Britschen invloed aldaar uit te breiden. Het gelukte hem echter niet het Engelsche protectoraat over Kelantan te doen erkennen; in 1909 werd het gebied door Siam aan Groot-Brittannië afgestaan.

Kelat, de hoofdstad van Beloedsjistan, ligt 2073 m. boven den zeespiegel, in een dal van het Koerklekigebergte, heeft een tamelijk ruw klimaat, oude, vervallen vestingwerken, nauwe, vuile straten, een groote bazaar en een oud fort. De plaats is tegenwoordig de residentie van den khan en van een Britschen generaalagent. Het aantal inwoners bedraagt 14 000. Handel en nijverheid zijn van weinig belang.

Oorspronkelijk was de staat Kelat aan den groot-mogol te Dehli onderworpen, in de 18de eeuw maakte zij zich onafhankelijk, kwam daarna onder Perzische heerschappij en werd in 1839 door de Engelschen veroverd, die echter in 1841 den rechtmatigen heerscher weder in zijn rechten herstelden en in 1854 een beschermings- en handelsverdrag met Kelat sloten, waarbij Engeland het recht van garnizoen in alle plaatsen kreeg. In 1877 werd een nieuw verdrag gesloten. Bij den oorlog van 1879 tot 1880 tegen Afghanistan koos Kelat de zijde van Engeland. In 1883 stond de Khan het bestuur over Quetta en Bolan voor goed aan Engeland af. In 1903 kreeg dit land ook het bestuur over het Naisarabad-Nisbatgebied en het Mandsjoetigebied.

Kelder noemt men een onder of gedeeltelijk in den grond gebouwde ruimte, van steen opgetrokken en daarmede bevloerd, somtijds overwelfd en somtijds van een planken zolder voorzien, welke voornamelijk tot het bewaren van levensmiddelen dient. De normale kelderwarmte is gelijk aan de gemiddelde luchttemperatuur van den bodem, die gewoonlijk slechts weinig veranderingen ondergaat. Hoe dieper de kelder is, des te gemakkelijker kan men deze temperatuur bewaren, zoodat bijv. ijskelders gewoonlijk zeer diep aangelegd worden. Kelders boven den grond bedekt men met een laag aarde en beschaduwt ze door struiken en boomen. Men krijgt toegang tot zulk een kelder door een lange gang, die met dubbele deuren afgesloten wordt. De keldervloer moet hooger liggen dan het hoogste grond- of welwater; wanneer dit niet het geval is, moet hij door waterdichte lagen metselwerk

Digitized by Google

en beklamping of wel door een bepleistering in waterdichte mortel van Portland Cement of Trass door bodem en wanden ontoegankelijk voor grondwater worden gemaakt. Bijzondere, overdekte toegangen tot een kelder noemt men kelderhalzen. Keldervensters verschaffen aan den kelder licht en lucht. Men noemt een gebouw kelderhol, wanneer zich kelders onder het geheele gebouw uitstrekken.

Keldermans, *Andries,* een Nederlandsch bouwmeester, omstreeks 1430 te Mechelen geboren en in 1488 aldaar overleden, begon in 1454 den St. Lievensmonstertoren te Zierikzee.

Keldermans, Anthonis, een Nederlandsch bouwmeester, als zoon van den vorige omstreeks 1450 te Mechelen geboren en in 1512 aldaar overleden. Hij zette den bouw van den toren te Zierikzee voort en begon met dien van het stadhuis te Middelburg. Ook de Groote Kerk te Veere en het stadhuis aldaar heeft hij gebouwd. Eindelijk ontwierp hij den steenen toren boven het kruis der St. Bavokerk te Haarlem, waarvan de bouw in 1502 werd begonnen, doch die in 1515 werd afgebroken, daar de pijlers hem niet konden dragen.

Keldermans, Rombout, een Nederlandsch bouwmeester, omstreeks 1480 te Mechelen geboren en omstreeks 1540 aldaar overleden, ontwierp in 1529 het kasteel Vredenburg te Utrecht, dat later is gesloopt. Sommigen houden hem ook voor den ontwerper van het Markiezenhof te Bergen-op-Zoom.

Kelen en lippen zijn een gezochte zoutevischwaar. Zij worden door onze visschers op de Noordzee, die de beugvisscherij uitoefenen, en den kabeljauw en schelvisch in tonnen zouten (z. g. in het zout snijden) uit het op den kop van den kabeljauw aanwezige spiervleesch gesneden en afzonderlijk gezouten. Daarvoor komt echter alleen in aanmerking dat van de kaken en bij de keel. Van ± 1400 kabeljauwen wordt zoodoende één ton (120 kg.) kelen en lippen verkregen, waarvan de waarde 40 tot 60 gld. kan bedragen, of ongeveer het dubbele van de waarde der zoutevisch (het kabeljauwvleesch). Een soortgelijk product, maar minder duur betaald, zijn de z. g. *Kibbelen* of *Kibbeling,* maar daarvoor worden meer speciaal de spieren tusschen bovenkaak en oog gelegen, de z.g. wangen, uit den kop van den kabeljauw gesneden, en op dezelfde wijze door de beugvisschers gezouten. Ongeveer 350 kabeljauwen leveren één ton (120 kg.) kibbelen, waarvan de waarde 12 tot 18 gld. bedraagt.

Keleti, *Karl,* een Hongaarsch statisticus, den 11den Juli 1833 te Pressburg (Pozsony) geboren, studeerde te Boedapest, nam in 1848 als honvéd deel aan den Hongaarschen vrijheidsoorlog, werd in 1867 ambtenaar aan het bureau voor statistiek, in 1878 adviseur bij het ministerie en in 1868 lid van de Hongaarsche academie. Van 1865 tot 1866 was hij werkzaam als redacteur van het „Politikai Hetilap" (Staatkundig Weekblad) van *Eötvös.* Hij schreef verschillende werken over de statistiek, meestal in het Hongaarsch. Hiervan noemen wij: „Handboek van de praktische statistiek" (1875), „Rapport sur l'état de l'agriculture en Hongrie" (1878), „De nationaliteiten van Hongarije op grond van de volkstelling van 1880", „Hongarije in het wereldverkeer" en „De voedingsstatistiek van de bevolking van Hongarije". Hij overleed den 30sten Mei 1892 te Boedapest.

Kelheim, een stadje in Neder-Beieren, ligt aan de monding van den Altmühl en van het Ludwigskanaal in den Donau, in een bekoorlijk dal. Het telt (1911) 3837 inwoners. Het bezit verschillende kerken, het voormalig hertogelijk slot met een ouden Romeinschen toren, een school voor boschcultuur enz. Belangrijk zijn de marmer- en zandsteengroeven (Kelheimer Platten). De stad drijft handel in hout, koren, marmer en zandsteen. Ten westen van Kelheim verheft zich de in Grieksch-Romeinschen stijl gebouwde vrijheidshal, een herinnering aan den bevrijdingsoorlog van 1813 tot 1815, die koning *Lodewijk I* van 1842 tot 1863 liet bouwen.

Kelk in de wapenkunde heeft een onderwetschen, maar geen bepaalden vorm, zoodat deze bij het beschrijven van het wapen genoemd moet worden.

Kelk. Indien de bloembekleedsels in twee kransen staan en de buitenste van die kransen is groen, de andere gekleurd, dan noemt men de eerste de *kelk.* De kelkbladen zijn doorgaans kleiner en steviger van bouw dan de kroonbladen.

Kelle, *Johann,* een Oostenrijksch taalvorscher, den 15den Maart 1829 te Regensburg geboren, was van 1857 tot 1899 als hoogleeraar in de Duitsche taal- en letterkunde aan de Universiteit te Praag werkzaam. Hij overleed den 30sten Januari 1909 te Praag. Hij schreef o. a.: „Otfrids von Weiszenburg Evangelienbuch" met een grammatica en een glossarium" (dl. 1—3, Regensburg 1856—1881), „Christi Leben und Lehre, besungen von Otfrid. Aus dem Althochdeutschen übersetzt" (Praag 1870), „Die Jesuitengymnasien in Oesterreich" (Praag 1873), „Verbum und Nomen in Notkers Capella" (in het „Zeitschrift für deutsches Altertum", dl. 30, 1886) en „Verbum und Nomen in Notkers Aristoteles" (Zeitschrift für deutsche Philologie" dl. 18, 1886), „Die St. Galler deutschen Schriften und Notker Labeo" (in de geschriften van de Beiersche academie, 1886), „Untersuchungen zur Ueberlieferung, Uebersetzung, Grammatik der Psalmen Notkers" (Berlijn 1889), „Geschichte der deutschen Literatur von der ältesten Zeit bis zum 13. Jahrhundert" (Berlijn 1892—1896, 2 dln.), „Die Quelle von Ezzos Gesang von den Wundern Christi" (Weenen 1893).

Kelleks zijn met lucht gevulde buizen, uit huiden vervaardigd, waarvan de Assyriërs en andere volken zich bedienden, om goederen over water te transporteeren. Afbeeldingen daarvan vindt men op Oud-Assyrische reliëfs. Op den Eufraat worden nog kellegs gebruikt, die door takken verbonden zijn, waarop planken liggen.

Kellen, *Johan Philip van der,* den 9den Juli 1831 te Utrecht geboren, was een zoon van den graveur *David van der Kellen.* In 1852 werd hij zelf graveur aan de Rijksmunt en vervaardigde verscheidene medailles, als die ter herdenking van den schilder *J. W. Pieneman* (1853), op de onthulling van het standbeeld van *Ary Scheffer* te Dordrecht (1862), van de onthulling der stand-

Digitized by Google

beelden van *Vondel* te Amsterdam, *Boerhaave* te Leiden en bij het 25-jarig bestaan der maatschappij „Arti et Amicitiae" in 1864.

Maar zijn werkzaamheid bepaalde zich niet tot die van graveur en stempelsnijder. Reeds van zijn jeugd af had hij zich toegelegd op de geschiedenis van de kunst, die hij zelf op verdienstelijke wijze beoefende. In 1866 verscheen zijn werk „Le peintre-graveur hollandais et flamand", een meesterstuk van iconographischen arbeid. Voorts moet genoemd worden: een beredeneerde catalogus der prentenverzameling van den heer *De Ridder* (1874), waarin voor het eerst, op deskundige wijze tevens de technische uitvoering werd beschreven. Ook gaf hij plaatwerken met beschrijvenden tekst over *Adam van Vianen*, en over *Michel de Blon;* samen met *D. Franken Dzn.* gaf hij monografieën uit over Hollandsche graveurs en schilders, — o. a. over het werk van *Jan van de Velde* (1883) — en verleende zijn deskundige medewerking aan het groote werk van den heer *P. van Eeghen* over de graveurs *Jan* en *Caspar Luyken*, dat in 1904 verscheen.

In 1876 werd *Van der Kellen* benoemd tot directeur van 's Rijks Prentenkabinet en bleef dit tot 1896, toen hij werd opgevolgd door dr. *C. Hofstede de Groot*. Toen deze in 1898 als directeur aftrad, aanvaardde *Van der Kellen*, wiens gezondheidstoestand intusschen was verbeterd, andermaal het ambt, dat hij zoo langen tijd had vervuld, totdat hij in 1908 wegens gezondheidsredenen genoodzaakt was ontslag te vragen. Hij is den 6den Juni 1906 te Baarn overleden.

Keller, *Johann Balthasar*, een Zwitsersch goudsmid en bronsgieter, werd in 1638 te Zurich geboren. Hij vervaardigde, behalve een aantal mortieren en kanonnen, standbeelden voor de tuinen van Versailles. *Keller* heeft een ruiterstandbeeld van *Lodewijk XIV*, dat meer dan zes meter hoog was, en tijdens de revolutie vernield werd, gegoten. Het merkwaardige van dit kunstwerk, in 1699 gemaakt, bestond daarin, dat het niet uit kleinere deelen was samengesteld, maar dat het in één gegoten was, naar een model van *François Girardon*. *Keller* overleed in 1702 te Parijs.

Keller von Steinbock, *Friedrich Ludwig*, een Zwitsersch rechtsgeleerde en staatsman, werd den 17den October 1799 te Zurich geboren, wijdde zich te Berlijn en te Göttingen aan de studie der rechtsgeleerdheid en promoveerde in 1822. In 1825 werd hij in zijn geboortestad benoemd tot hoogleeraar in het burgerlijk recht en het volgende jaar tevens tot ambtsrechter. In 1830 werd hij tot lid van den Grooten Raad gekozen en in 1831 tot voorzitter van het Hooggerechtshof benoemd. In 1832 en in 1834 was hij voorzitter van den Grooten Raad. In 1843 benoemde *Eichhorn*, minister van Eeredienst in Pruisen, hem tot hoogleeraar in de rechten te Halle en in 1847 ging hij als opvolger van *Puchta* naar Berlijn. *Keller*, die in Zurich een der voormannen der radicale partij was geweest, was in Duitschland meer tot de conservatieve richting over gaan hellen en na de revolutie van 1848 conservatief gebleven. Hij was lid van de Tweede Kamer en had, dank zij zijn groote talenten invloed. Echter was die invloed, daar men hem nimmer volkomen vertrouwde, veel geringer dan van zijn ambtgenoot *Stahl*, die in het Heerenhuis een belangrijke politieke rol vervulde en de schepper is van het anti-revolutionnaire staatsrecht. *Keller* was als jurist zeer scherpzinnig maar had niet den invloed van zijn voorgangers *Stahl* of *Puchta*. Zijn voordracht was niet meesleepend, zijn groote koelheid en menschenverachting maakte op zijn studenten geen aangenamen indruk. Koning *Frederik Wilhelm IV* verhief hem onder den naam *Keller von Steinbock* in den adelstand. Hij overleed den 11den September 1860 te Berlijn. Van zijn geschriften noemen wij: „Ueber Litis-Contestation und Urteil" (1827), „Der römische Zivilprocess und die Actionen" (1852, 6de druk van *A. Wach*, 1883) en „Semestria ad M. Tullium Ciceronem" (dl. 1, 1842—1851). Ook schreef hij: „Monatschronik der Zuricher Rechtspflege" (12 dln., 1833—1838) en „Die Baseler Teilungssache" (1833). Zijn college-dictaat werd na zijn dood onder den titel „Vorlesungen über die Pandecten" in 1861 uitgegeven en beleefde in 1866—1867 een tweeden druk.

Keller, *Ferdinand*, een Duitsch oudheidkundige, den 24sten December 1800 op het kasteel te Marthalen (Zurich) geboren, studeerde te Zurich, Lausanne en Parijs, was gedurende vier jaren huisonderwijzer in Engeland en werd in 1831 leeraar in de Engelsche taal aan een instituut te Zurich en tevens secretaris van het Natuurkundig Genootschap aldaar. In laatstgenoemde betrekking schreef hij verschillende werken over ijsgrotten, windgaten enz. Van groot belang was verder zijn ontdekking van een antieken grafheuvel te Burghölzli en deze gaf aanleiding tot de stichting van een oudheidkundig genootschap, waarvan *Keller* gedurende 40 jaren directeur was, en tot de stichting van een museum, dat onder *Keller*'s leiding weldra van groote beteekenis voor de oudheidkunde werd. In den winter van 1853—1854 ontdekte hij te Obermeilen aan het meer van Zurich de eerste paalwoningen, vond er vervolgens ook bij andere meren en schreef daarover acht verslagen in de mededeelingen van het oudheidkundig genootschap. Hij overleed den 21sten Juli 1881. Ook leverde hij: „Bauriss des Klosters St. Gallen vom Jahr 820" (1844) en een archaeologische kaart van Oost-Zwitserland.

Keller, *Adalbert von*, een Duitsch germanist en romanist, den 5den Juli 1812 te Pleidelsheim in Württemberg geboren, studeerde te Tubingen in de godgeleerdheid en wijdde zich vervolgens onder leiding van *Uhland* aan de Middeleeuwsche letterkunde. Na zijn promotie (1834) ging hij naar Parijs, waar hij ruim een jaar vertoefde, om een aantal handschriften te onderzoeken, waarna hij „Li romans des sept sages" (1836) in het licht gaf. Na zijn terugkeer in 1835 vestigde hij zich te Tubingen als privaatdocent en werd in 1837 tweede onderbibliothecaris der universiteit. In 1840 ging hij naar Italië en vertoefde geruimen tijd te Rome en te Venetië, om Middeleeuwsche handschriften te onderzoeken. Daarna verscheen zijn „Römvart" (1844). Na zijn terugkeer werd hij eerst (1841) buitengewoon en daarna (1846) gewoon hoogleeraar in de Duit-

Digitized by Google

sche letterkunde en opperbibliothecaris te Tubingen. Laatstgemelde betrekking bekleedde hij echter niet langer dan tot 1850. Hij overleed den 13den Maart 1883 te Tubingen. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Romancero del Cid" (1839), „Altdeutsche Gedichte" (1846), „Meister Altswert" (met *Holland*, 1850), „Martina" van *Hugo von Langenstein* (1855), „Karlmeinet" (1858), „Gute alte Schwanke" (1846), „Fastnachtspiele aus dem 15. Jahrh." (3 dln., 1858, vervolg 1858), alsmede uitgaven der geschriften van *Grimmelshausen* (4 dln., 1854—1862), van de drama's van *Ayrer* (5 dln., 1865) en van de werken van *Hans Sehsa* (dl. 1—14, 1871—1882). Ook leverde hij vertalingen van de romans en novellen van *Cervantes* (met *Notter*, 12 dln., 1839—1842), benevens „Altfranzösische Sagen" (2 dln., 1839—1840). Verder moet nog genoemd worden „Uhland als Dramatiker, mit Benutzung seines handschriftlichen Nachlasses dargestellt" (1877).

Keller, *Otto*, een Duitsch letterkundige, een zoon van den vorige den 28sten Mei 1838 te Tubingen geboren, studeerde te Tubingen en te Bonn, was vervolgens leeraar aan verschillende inrichtingen en werd in 1866 rector van het lyceum te Oehringen, in 1872 hoogleeraar te Freiburg in de Breisgau, in 1876 te Graz en in 1881 te Praag. Hij schreef: „Untersuchungen über die Geschichte der griech. Fabel" (1862), „Vicus Aurelii oder Oehringen zur Zeit der Römer" (1871). „Die Entdeckung Ilions zu Hissarlik" (1875). „Der saturnische Vers" (2 verhandelingen, 1883—1886), „Tiere des klassischen Altertums in kulturgeschichtlicher Beziehung" (1887), „Tier- und Pflanzenbilder auf Münzen und Gemmen" (met *Imhoof*, Blumer, 1889). „Lateinische Volksetymologie und Verwandtes" (1891), „Zur lateinischen Sprachgeschichte" (dl. 1 en 2, 1893—1895). „Kulturgeschichtliches aus der Tierwelt" (1904), „Die antike Tierwelt" (1909) en bezorgde met *A. Holder* een uitgave van *Horatius* (2 dln., 2de druk 1899). Hierbij behooren de „Epilegomena zu Horaz" (3 dln., 1879—1880). Ook bewerkte hij de uitgave van „Rerum naturalium scriptores graeci minores" (1877), van *Xenophon's* „Historia graeca" (1889—1890) en gaf *Bacmeister's* „Keltische Briefe" (1874) en diens (door *Keller* voltooide) vertaling van *Horatius'* brieven (1891) uit.

Keller, *Gottfried*, een Zwitsersch dichter en prozaschrijver, den 19den Juli 1819 te Zurich geboren, legde zich eerst op het schilderen van landschappen toe en vertoefde van 1840 tot 1842 te München om zijn opleiding te ontvangen; na zijn terugkeer in zijn vaderland gevoelde hij meer roeping voor de poëzie dan voor de schilderkunst en gaf in 1846 de eerste verzameling gedichten uit. Een rijkstoelage stelde hem in 1848 in staat naar Heidelberg te gaan om daar te studeeren. In 1859 ging hij naar Berlijn om dramatische studiën te maken, daar hij tooneelschrijver wilde worden. Zijn dramatische ontwerpen werden echter niet voltooid. In 1851 gaf hij een tweede verzameling gedichten uit. Zijn voornaamste werk is de autobiografische roman „Der grüne Heinrich" (4 dln., 1854—1855, nieuwe omwerking, 1879—1880, daarvan de 29ste druk 1903). Daarop volgde weldra het eerste deel van zijn vertellingen „Die Leute von Seldwyla" (1856), waarvan vooral „Romeo und Julia auf dem Dorfe" en „Die drei gerechten Kammmacher" bekend geworden zijn. In 1861 werd *Keller* tot staatssecretaris van het kanton Zurich benoemd. Tot 1876 hield hij zich weinig met de dichtkunst bezig. In dat jaar nam hij zijn ontslag en wijdde zich daarna geheel en al aan de kunst. In 1874 was de vermeerderde tweede druk van zijn „Leute von Seldwyla" verschenen, in 1872 zijn „Sieben Legenden". Hij schreef verder: „Züricher Novellen" (2 dln., 1878), „Das Sinngedicht" (1882), „Martin Salander" (1886). Al deze werken zijn tal van malen herdrukt. Een uitgave van al zijn gedichten bezorgde *Keller* zelf onder den titel „Gesammelte Gedichte" (2 dln., 1883, herhaaldelijk herdrukt), ook bezorgde hij een uitgave van zijn „Gesammelte Werke" (10 dln., 1889—1890, meermalen herdrukt). *Keller* overleed den 16den Juli 1890 te Zurich. Na zijn dood verschenen: „Nachgelassene Schriften und Dichtungen" (1893) en „Gottfried Kellers Leben. Seine Briefe und Tagebücher", uitgegeven door *Jacob Bächtold* (3 dln., 1892—1896, daarbij behoort de „Gottfried Keller-biografie" 1897). De briefwisseling tusschen *Gottfried Keller* en *Theodor Storm* is door *Köster* uitgegeven (1904). Een studie over *Keller* leverde *Ricarda Huch*.

Keller, *Emile*, een Fransch staatsman, den 8sten October 1828 te Belfort geboren, werd in 1857 als vertegenwoordiger in het wetgevend lichaam gekozen. Als clericaal Elzasser gaf hij in 1870 bij het uitbreken van den oorlog blijken van zijn haat tegen Pruisen door o. a. in den Elzas het eerste, door hem opgerichte, vrijcorps aan te voeren, en als afgevaardigde van den Bovenrijn in de nationale vergadering te Bordeaux tegen den afstand van Elzas-Lotharingen te protesteeren. Nadat hij, na het neerleggen van zijn mandaat, opnieuw door Belfort in de nationale vergadering was gekozen, werd hij een van de leiders der clericaal-legitimistische partij. In 1876 nam hij voor het district Belfort zitting in de Kamer der Volksvertegenwoordigers. Behalve eenige brochures over de encyclica van 1860 en 1865 schreef hij o. a.: „Histoire de France" (2 dln., Parijs 1858, 9de druk Tours 1894). „Le général de Lamoricière, sa vie militaire, politique et religieuse" (2 dln., 1873, nieuwe druk 1891). „Les congrégations religieuses en France" (Tours 1880). Hij overleed den 20sten Februari 1909 te Parijs.

Keller, *Gerard*, een Nederlandsch letterkundige, den 13den Februari 1829 te Gouda geboren, werd in 1850 stenograaf bij de beide Kamers der Staten-Generaal en in 1884 redacteur der Arnhemsche courant. Hij overleed in Januari 1899 te Arnhem. Van zijn geschriften, meest reisbeschrijvingen en novellen, vermelden wij: „Het huisgezin van den praeceptor" (1859), „Een zomer in het Noorden" (1860—1861), „Een zomer in het Zuiden" (1864), „Van huis" (3 dln., 1867), „Oude kennissen, verspreide novellen", „Het belegerde Parijs" (1871), „Het vermoorde Parijs" (1871), „Overkompleet en andere novellen" (1871), „De geschiedenis van een dubbeltje en andere novellen" (1872), „Gederailleerd"

Digitized by Google

(1873), „Penneschetsen" (1874), het blijspel: „Het blauwe lint" (1874), „Teruggekeerd" (1875), „De dochter van den barbier, blijspel met zang" (1882), „Flikkerende vlammen" (1884), „Amerika in beeld en schrift" (4 dln., 1887) en de blijspelen „Het gevaarlijke nichtje" en „Nemesis" (1886). Ook leverde hij vele bijdragen in tijdschriften en jaarboekjes, alsmede vertalingen. Als redacteur van den „Nederlandschen Spectator" schreef hij „Vlugmaren". *Jan ten Brink* heeft een levensbeschrijving van hem in het licht gegeven.

Keller, *Fédor Eduardowitsj*, graaf, een Russisch generaal, in 1850 in Koerland geboren, ontving zijn militaire opleiding in het corps van de keizerlijke pages, vervolgens aan de Nikolaeacademie, en diende daarna in het regiment van de garde te paard. Hij onderscheidde zich herhaaldelijk in den Russisch-Turkschen oorlog, vooral in het gevecht bij Plewna den 30sten Juli 1778 geleverd. Later werd hij chef van den generalen staf van de Bulgaarsche militie, werd vervolgens bij de 1ste divisie der grenadiers geplaatst en in 1879 benoemd tot adjudant van den keizer. Ook maakte hij deel uit van een internationale commissie, die de grenzen van Bulgarije vaststelde. In hetzelfde jaar werd hij bevorderd tot kolonel en in 1883 aan het hoofd geplaatst van het bataljon der „tirailleurs van de keizerlijke familie". In 1890 werd hij generaal majoor, leidde de mobilisatie der Kozakken en in 1893 der keizerlijke pages, werd in 1899 luitenant-generaal en voerde in 1904 een legerafdeeling aan in Mandsjoerije, waar hij in een gevecht bij Yang-tse-Ling in 1904 sneuvelde.

Keller, *Helen*, een doofstomme en blinde Amerikaansche, werd den 27sten Juni 1880 te Tuscambia in Alabama geboren. Door een ziekte verloor zij in haar eerste kindsheid het gezicht en het gehoor. Op achtjarigen leeftijd kreeg zij in *miss Anne Mansfield Sullivan* een leermeesteres, die haar zoo ver wist te brengen, dat zij in 1896 de Horace-Mann-school te Boston kon bezoeken en daar, ook met behulp van miss *Sarah Fuller*, niet alleen schrijven, maar ook spreken leerde. Vervolgens studeerde zij aan de Harvarduniversiteit, waar zij in 1904 den graad van „bachelor of arts" behaalde. Algemeene aandacht trok haar werk „The Story of my life" (1902, Nederlandsche vertaling Utrecht 1905). Sedert schreef zij nog „Optimism" (1903) „The World I live in" (1908), „The Chant of the stone wall" (1910, ook in het Nederlandsch vertaald) en „Out of the dark" (1913).

Kellermann, *François Christophe von*, hertog *van Valmy*, pair en maarschalk van Frankrijk, den 28sten Mei 1735 te Wolfsbuchweiler bij Rothenburg aan den Tauber geboren, trad in 1750 in dienst bij het Fransche leger, onderscheidde zich in den Zevenjarigen Oorlog en was bij het uitbarsten der Omwenteling, reeds maréchal-de-camp. *Kellermann*, een voorstander van de revolutie, werd in 1792 divisie-generaal en kort daarna opperbevelhebber van de Moeselarmee. Bij het oprukken der Pruisen moest hij terugtrekken, doch hij vereenigde zich met *Dumouriez* en leverde de Pruisen den 20sten September 1792 de bekende kanonnade bij Valmy, die onbeslist bleef, doch den aftocht van de Pruisen tengevolge had. *Dumouriez* liet de vervolging aan *Kellermann* over; men beschuldigde hem echter, dat hij zich hierbij niet ijverig genoeg gedragen had, zoodat hij voor de rechtbank moest verschijnen. Men sprak hem vrij, doch hij werd na de belegering van Lyon (1793) nogmaals aangeklaagd en eerst na den val van *Robespierre* op vrije voeten gesteld. Nu werd hij belast met het opperbevel over het Alpenleger. In het volgende jaar werd hij naar Parijs geroepen, waar men hem belastte met de organisatie der gendarmerie. In 1801 werd hij president van den senaat, in 1804 maarschalk van Frankrijk, en in 1809 hertog *van Valmy*. Na den val van *Napoleon* onderwierp hij zich aan de *Bourbons* en werd tot pair benoemd. Hij overleed den 12den September 1820. Op het slagveld te Valmy werd een gedenkteeken te zijner eer opgericht.

Kellermann, François Etienne, een Fransch generaal, een zoon van den voorgaande, na den dood van zijn vader hertog *van Valmy*, werd den 4den Augustus 1770 te Metz geboren. Hij nam onder zijn vader deel aan de eerste veldtochten van den revolutieoorlog, stond in 1796 als adjudant-generaal bij het leger van *Napoleon* en werd na den slag van Marengo, waar hij veel tot de overwinning bijdroeg, tot divisie-generaal bevorderd. In den veldtocht van 1805 onderscheidde hij zich bij Austerlitz, in 1807 onder *Junot* in Portugal en in 1813 bij Bautzen. Na de Restauratie werd hij inspecteur-generaal der cavalerie. Daar hij echter gedurende de Honderd Dagen een commando bij het leger van den keizer en de waardigheid van pair aangenomen had, ontving hij na de Tweede Restauratie geen nieuwe aanstelling. Na den dood van zijn vader (1820) werd hij in het pairschap hersteld. De Juli-revolutie had zijn volledige sympathie. Hij overleed den 2den Juni 1835.

Kellermann, *Bernhard*, een Duitsch schrijver, werd den 4den Maart 1879 te Fürth geboren en woont te Berlijn. Hij schreef de romans: „Yester und Li" (1904), „Ingeborg" (1906), „Der Tor" (1909), „Das Meer" (1910) en „Der Tunnel" (1913). Dit laatste werk, de fantastisch-realistische beschrijving van een tunnelbouw tusschen Europa en Amerika maakte buitengewonen opgang. Verder schreef hij nog: „Ein Spaziergang in Japan" (1910) en „Sasso yo Yassa, Japanische Tänze" (1911).

Kellett, Sir *Henry*, een Engelsch zeevaarder, den 2den November 1806 te Clonacody House in het Iersche graafschap Tipperary geboren, nam in 1822 dienst bij de marine. In 1849 ontdekte hij, op een expeditie door de regeering uitgezonderd om *John Franklin* te zoeken, met het schip „Herald" het Heraldeiland. Hij maakte in 1852 *Belcher's* tocht naar de noordpoolstreken mee, ging in 1854 als commodore naar Jamaica, werd in 1868 vice-admiraal en was van 1869 tot 1871 opperbevelhebber van de Engelsche vloot in de Chineesche wateren. Hij overleed den 1sten Maart 1875 in zijn geboorteplaats.

Kellgren, *Johan Hendrik*, een Zweedsch dichter, den 1sten December 1751 in Westgotland geboren, studeerde te Abo en vestigde zich in 1774 als privaatdocent te Stockholm. De ko-

Digitized by Google

ning benoemde hem in 1780 tot zijn bibliothecaris, in 1785 tot zijn privaat-secretaris en in 1786, bij het stichten der Zweedsche Academie, tot lid daarvan. De door den koning ontworpen historische stukken werden door hem in verzen geschreven. Hiervan is „Gustaaf Wasa" het meest bekend geworden. In 1788 werd *Kellgren* redacteur van het in 1778 opgerichte dagblad „Stockholms Posten". Hij overleed den 20sten April 1795. Na zijn dood verschenen zijn „Samlade skrifter (8 dln., 1796, nieuwste druk, 2 dln., 1884—1885).

Kellner, *Oskar,* een Duitsch landbouwscheikundige, den 13den Mei 1851 te Tillowitz in Silezië geboren, studeerde aan de universiteit te Breslau, werd eerst assistent bij *Weiske* aan het instituut voor dierchemie aan de landbouwhoogeschool te Proskau en daarna, van 1876 tot 1880, bij *Emil von Wolff* aan het landbouwproefstation te Hohenheim in Würtemberg. In 1881 werd hij hoogleeraar in de landbouwscheikunde, aan de universiteit in Tokio en in 1893 volgde hij *Gustav Kühn* op als directeur van het Saksische landbouwproefstation in Möckern bij Leipzig. Hij bracht de leer der veevoeding in nieuwe banen en voerde het begrip „Stärkewert", zetmeelwaarde, in, waarmede hij wilde uitdrukken, dat 100 kg. van een voedermiddel met betrekking tot vetafzetting en arbeidsproductie hetzelfde effect zouden hebben als een op grond van proeven berekende hoeveelheid zetmeel. Hij overleed den 22sten September 1911 te Karlsruhe. Hij schreef, behalve vele artikelen in vaktijdschriften, „Die Ernährung der landwirtschaftlichen Nutztiere" (6de druk Berlijn 1914), een werk van fundamenteele beteekenis.

Kelold. Zie *Gezwellen.*

Ke-long, *Kilung* of *Keelong,* een stad met 5000 inwoners op de noordkust van het Japansche eiland Formosa, heeft een goede voor het wereldverkeer geopende haven en drijft een aanzienlijken handel in thee, indigo, sesamzaad en kamferhout, visch en steenkool, die men in talrijke kolenmijnen in de omgeving van de stad delft. De oude vestingwerken bij de stad werden hersteld en gemoderniseerd.

Kelp of *Varec* is een asch, die rijk is aan kalium en jodium en aan de kusten van Schotland, Ierland, Bretagne, Normandië en Noorwegen uit zeealgen, vooral uit *fucus-* en *laminaria*-soorten verkregen wordt. Deze asch wordt gebruikt voor de bereiding van chloorkalium en jodium (zie aldaar).

Kelten (Grieksch *Keltoi* of *Galátai,* Latijn *Celtae*) is de naam van een Indogermaanschen volksstam, doch niet van een bepaald ras, in de Oudheid over West-Europa verspreid en tegenwoordig bijna geheel geromaniseerd of gegermaniseerd. Zij breidden zich van Zuid-Duitschland uit over het gebied van den Rijn, Frankrijk en Engeland uit, en wel in het midden der eerste duizend jaren vóór Chr. Door 3 groote verhuizingen hebben zij hun gebied vergroot. Op het einde van de 6de eeuw v. Chr. trokken zij naar Spanje, in de 4de eeuw bezetten zij het noorden van Italië en tusschen 284 en 278 v. Chr. vond de verhuizing naar het Balkanschiereiland plaats, die eindigde met de vestiging in het midden van Klein-Azië (*zie Galaten*). Uit vele plaatsnamen laat zich afleiden, dat de Kelten naar het oosten tot aan de Elbe gewoond hebben. Deels vrijwillig, deels door den drang der Germanen waren zij reeds een halve eeuw v. Chr. grootendeels over den Rijn getrokken, terwijl slechts weinigen achterbleven en zich met de Germanen vermengden. Bij de bevolking van Zuid-Duitschland is het Keltische element van grooten invloed geweest (Over de verdrijving der Bojers uit Bohemen zie onder *Bojers*). *Ariovistus* maakte het land ten N. van den Donau tot een Germaansch gebied. De Romeinen veroverden het Keltische N.-Italië van 283 tot 191 v. Chr. (slag bij Elastidium 222) en op het einde van die eeuw het Rhônegebied en de streek ten Z. der Cevennes (*Gallia Narbonensis*), terwijl zij reeds van te voren Spanje hadden bezet. *Caesar* veroverde tusschen 58 en 51 v. Chr. het tegenwoordige Frankrijk (Gallia Transalpina) en maakte Gallië tot een wingewest; *Augustus* onderwierp de Kelten, die in het gebied der Alpen woonden. Het grootste deel van Engeland werd van 43 tot 85 n. Chr. door de Romeinen in bezit genomen. Zoo ging de romaniseering der Kelten steeds voort en werd gedeeltelijk gevolgd door een Germaniseering. De Kelten in Engeland moesten ook voor de Angel-Saksen wijken en tegenwoordig duurt de germaniseering nog voort in Wales. Ierland en Schotland. Men schat het getal der thans nog Keltisch sprekenden op ongeveer 3½ millioen, waarvan in Wales 950 000, in Schotland 300 000, in Ierland 868 000, op het eiland Man 12 000 en in Fransch Bretagne 1 200 000, terwijl het getal der Noord-Amerikaansche Ieren niet met eenigen graad van nauwkeurigheid te bepalen is. In Wales spreekt het volk grootendeels Keltisch, eveneens op Man, in Schotland slechts in het N.W. gedeelte en in Ierland aan de W.-kust.

In de Oudheid bestonden de Kelten uit: *Galliërs* of Kelten in engeren zin, *Belgen, Britten* en *Gaeliërs.* Zij bezaten een betrekkelijk hooge beschaving, vooral als gevolg van den invloed door de Grieksche kolonie Massilia (Marseille) op hen uitgeoefend. Zij muntten vooral uit in het bewerken van metalen en woonden in steden.

Zie ook *Gallië* en de literatuur aldaar en verder: *d'Arbois de Jubainville,* Les Celtes jusqu'en l'an 100 avant notre ère (Parijs 1904); *dezelfde,* La famille celtique (Parijs 1905); *Rhys,* Celtic britain (Londen 1904); *G. Grupp,* Kultur der alten Kelten und Germanen (München 1905).

Keltiberiërs (d. w. z. de in Iberië wonende Kelten) was in de Oudheid de naam van een aantal krijgshaftige volksstammen, die in de 6de eeuw v. Chr. uit Gallië verhuisd waren naar Spanje. Zij bewoonden het Z. W. van Aragon en het geheele N. en O. van Oud- en Nieuw-Castilië. Onder de steden van hun gebied is in de Oude geschiedenis Numantia het meest bekend. Als hoofdstammen noemen de geschiedschrijvers der Oudheid de Turmogidi, Verones, Arevaci, Pelendones, Lusones, Belli, Dittani en Lobetani, in volgorde van hun woonplaatsen van het W. naar het Z. en O. Zij schijnen van de heerschappij der Carthagers te zijn vrijgebleven. Door de Romeinen werden zij gedurende den tweeden

Digitized by Google

Punischen oorlog zonder blijvend succes beoorloogd. Eerst in de oorlogen van 197—133 v. Chr. werden zij gedwongen de Romeinsche heerschappij te erkennen.

Zie: *Phillips*, Die Wohnsitze der Kelten auf der Pyrenäischen Halbinsel (Weenen 1872).

Keltische oudheden was vroeger de algemeene naam voor de oudheden uit den vóór-Romeinschen tijd, niet alleen voor zulke, die in de voormalige Keltische landen, maar ook voor die, welke in Duitschland ontdekt waren. In den nieuweren tijd heeft men ingezien, dat veel, wat men vroeger als Keltische oudheden beschouwde, aan andere Arische stammen toegeschreven moet worden. Aan den anderen kant staat het vast, dat de Kelten invloed op de Hallstätter-cultuur (zie *Hallstätter periode*) gehad hebben en dat zij de dragers van de La-Tène-cultuur geweest zijn.

Keltische talen vormen een van de hoofdtakken van den Indogermaanschen taalstam, die vroeger geheel West-Europa beheerschte. Daartoe behooren twee groepen, n. l. de Britsche en de Gaelische groep. Tot de eerste wordt dikwijls ook het uitgestorven Oud-Gallisch, dat men slechts uit enkele overblijfselen kent, gerekend, ofschoon dit volgens latere onderzoekingen tot geen der beide groepen in nadere betrekking schijnt te staan. Van de Britsche groep is het belangrijkst het Welsh of Cymrisch, dat nog ongeveer door een millioen menschen gesproken wordt en een eigen literatuur bezit. Zijn bloeitijd valt in de Middeleeuwen, de oudste gedenkteekenen dateeren uit de achtste eeuw. Verder behooren tot deze groep het Bretonsch en het nauw daarmee verwante, thans uitgestorven Cornisch (zie *Bretonsche taal- en letterkunde*). Tot de Gaelische groep behooren het Iersch, als de oudste Keltische taal voor de taalvorschers de belangrijkste (zie *Iersche taal en letterkunde*), het Hoogschots of Erse, de taal van de liederen van *Ossian*, ook Gaelisch in engeren zin genoemd, die alleen nog in de Schotsche bergen gesproken wordt, en het Manx, dat vroeger op het eiland Man gesproken werd, doch nu uitgestorven is. Het aantal Keltisch sprekenden in Europa bedraagt nog ongeveer 3½ millioen. In alle landen waar vroeger Keltisch gesproken werd, vindt men Keltische plaatsnamen.

Literatuur: Arbois de Jubainville, Etudes grammaticales sur les langues celtiques (Parijs 1881), *dezelfde*, Eléments de la grammaire celtique (Parijs 1903), *Thurneysen*, Keltoromanisches (Halle 1884), *Sattler*, Grammatik des Kymraeg (Zurich 1886), *Holder*, Altkeltischer Sprachschatz (Leipzig 1891 en volgende), *Stokes*, Urkeltischer Sprachschatz (Göttingen 1894), *V. Tourneur*, Esquisse d'une histoire des études celtiques (Luik 1905). Een vergelijkende spraakkunst schreef *H. Pedersen* (Göttingen 1908).

Kelty, *Mary Ann*, een Engelsch schrijfster, in 1789 te Cambridge geboren, werd het eerst bekend door den roman „The favourite of nature" (1821), die zeer veel opgang maakte. Zij had een schitterenden levensloop, totdat zij zich hartstochtelijk aan den arbeid der kwakers wijdde. Zij overleed in 1873 te Londen. Van haar talrijke werken noemen wij: „Early days in the society of friends" (1840), „Visiting my relations" (1851), „The real and the beau ideal" (1860), „Reminiscences of thought and feeling" (1852), „The solace of a solitaire" (1869).

Kelvin, *Lord*. Zie *Thomson, William*.

Kem, een rivier in het Russisch gouvernement Archangel, is 424 km. lang en mondt bij de stad Kem in de Witte Zee uit. Zij heeft haar oorsprong in het Koetnomeer en is door vele rotsen en watervallen onbevaarbaar. Langs haar oevers treft men graniet aan.

Kemala-partij is de naam, welke gegeven werd aan de aanhangers van den pretendent-sultan van Groot-Atjeh, naar de stad Kemala, waar hij verblijf hield.

Kemâl Bey, de belangrijkste Turksche dichter en schrijver van den nieuwen tijd, werd den 21sten December 1840 te Gallipoli of in het gebergte Teksoer (Rodosto) geboren uit een aanzienlijke familie. Hij ontving zijn opvoeding eerst te Konstantinopel, later te Kars, nog later te Sophia. Op zestienjarigen leeftijd gaf hij zijn eerste gedichten uit. In 1857 vertrok hij weer naar Konstantinopel, waar hij weldra met *Schinassi Efendi* bekend werd, die veel invloed op hem uitoefende. Hij werkte eerst in het geheim mede aan *Schinassi*'s tijdschrift „Tasswir Efkhiar" onder het pseudoniem *Namuk Bey;* na het vertrek van *Schinassi* in 1864 werd hij redacteur van dit tijdschrift, waardoor zijn werkzaamheid meer een staatkundige richting insloeg. In de staatkunde zoowel als in de dichtkunst verzette hij zich tegen de oude richting, waardoor hij vele vijanden kreeg en meermalen vervolgd werd. In Parijs bestudeerde hij de rechtswetenschappen en de staathuishoudkunde en vertaalde werken van *Bacon, Montesquieu, Rousseau* en graaf *Volney*. De uitgave van zijn breed opgezet te Turksche geschiedenis moest gestaakt worden. Meer nog dan *Schinassi* heeft hij zich ten opzichte van de Turksche taal en letterkunde verdienstelijk gemaakt; de syntactische regels, die hij invoerde, zijn algemeen aangenomen. Van grooten invloed was zijn „Dewri istila" (De tijd der veroveringen, 1865). Behalve 50 000 gedichten in het Arabisch, Perzisch en Turksch, de drama's „Akif Bey", „Wattan" (Vaderland), „Gülnihal", „Sewallih dschudschuk" (Het arme kind), „Intibach" (Waakzaamheid) en „Dschesmi", de historische biografieën, „Salah eddjin Ejubi" (Saladin), „Fatih" (Mohammed II), „Jawus Sultán Selim" en „Emir Newrus", leverde hij een groot aantal staatkundige geschriften. Van de door hem opgerichte of geredigeerde tijdschriften noemen wij behalve het boven reeds vermelde de volgende: „Tasswir Efkhiar". „Muchbir" (Bode of correspondent), dat van 1867 tot 1868 door de jong-Turken *Zia Bey, Ali Suavi Efendi* en *Aghia Efendi* te Londen uitgegeven werd, „Hürriet" (Vrijheid), „Ibret" (Waarschuwer), „Bassiret" (Voorzichtigheid), „Hadikah" (Tuin), „Itihat" (Eenheid) en de „Sadakak" (Trouw). Tot zijn kleinere vlugschriften behooren: „Barikai-saféf", „Kanische", „Higmet ilhukúk" (Rechtsbegrip), „Mukademeh i Dschellál" (voorwoord bij de Dschellál) en „Bahar i Danisch" (Voorjaar van het weten); ongedrukt heeft hij „Kara bela" (Misgeboorte) en „Dschellál eddin hawarsemi" nagelaten. Hij overleed den 2den December 1888

Digitized by Google

op Chios. Onder *Abdoel Hamid II* zijn al zijn werken verboden.

Kembangan, *Noesa,* is een rotsachtig, met kalkachtige bergen bedekt eiland van vulkanischen oorsprong aan de zuidkust van Java en ten W. van Tjilatjap gelegen. Het maakt door zijn omgebogen kust de haven van Tjilatjap tot een der veiligste van Java. De engte van Noesa Kembangan bevindt zich tusschen het eiland en de zuidkust van Banjoemas. De N.-O. punt van Noesa Kembangan heet Karang Bolong, ten Z.-O. hiervan ligt de Goenoeng Tjimiring met een verkenningstoren. De forten te Karang bandong en te Banjoe njapa beschermen de reede van Tjilatjap. In de rotsen treft men talrijke grotten aan, in enkele vindt men eetbare vogelnestjes. De heilige bloem Widjaja koesoema groeit op Noesa Kembangan.

Kemble, *John Mitchell,* een Engelsch taalvorscher en historicus, in 1807 te Londen geboren, zoon van den tooneelspeler *Charles Kemble,* studeerde te Cambridge in de rechtsgeleerdheid en zette sedert 1829 zijn studie onder leiding van *Jacob Grimm* voort. In 1833 leverde hij een uitgave van het „Anglo-Saxon poem of Beowulf" (2de druk 1835), waarop in 1837 een vertaling van dit gedicht volgde. In 1837 hield hij voorlezingen over Angelsaksische letterkunde, welke in zijn boek „First history of the English language or Anglo-Saxon period" zijn in het licht verschenen. Ook schreef hij een Duitsche brochure: „Ueber die Stammtafeln der Westsachsen" (1836). Zijn „Codex diplomaticus aevi Saxonici" (1845—1848, 6 dln.), verscheen op kosten van de mede door hem gestichte Historical Society. Zijn voornaamste werk is „History of the Saxons in England", waarvan slechts 2 deelen verschenen (1848, nieuwe druk, 1876). Zijn laatste werk was „States papers and correspondence illustrative of the social and political state of Europe". Sedert 1835 was hij redacteur van het „British and Foreign Review". In 1849 vertrok hij weder naar Duitschland, waar hij verscheiden jaren vertoefde. Hij overleed den 26sten Maart 1857 te Dublin. Zijn „Horae Ferales, or studies in the archeology of northern nations" (1864) werden door *Latham* na zijn dood voltooid en uitgegeven (1864).

Kemény, *Zsigmond* baron, een Hongaarsch schrijver, den 24sten Juni 1816 te Magyar-Kapoed in Zevenburgen geboren, studeerde te Zalathna en te Nagy-Enyed en wijdde zich later op zijn landgoed Maroskapoed aan de studie. In 1841 nam hij de leiding van het oppositieblad „Erdéliji Hiradó" („Zevenburger bode") op zich, terwijl hij zich in den nieuw geopenden Landdag aan het hoofd der oppositie plaatste. In 1842 vertrok hij weder naar zijn landgoed om zich uitsluitend met letterkundigen arbeid bezig te houden. Hij schreef toen een staatkundige brochure, alsmede den roman „Gyulai Pál" (5 dln., 1844—1846). Tegen het einde van 1848 vestigde hij zich te Pest en werd eerst medewerker en toen mederedacteur van den „Pesti Hirlap". In hetzelfde jaar werd hij benoemd tot afgevaardigde naar de Nationale Vergadering van Hongarije. Na de catastrophe van Világos veranderde hij van richting en onderwierp in de vlugschriften „Forradalom után" („Na de revolutie" 1850) en „Még egy szó a forradalom után" („Nog een woord na de revolutie", 1851) de omwenteling aan een scherpe critiek. Hij geraakte in hechtenis, werd weldra vrijgesproken en hervatte zijn letterkundige werkzaamheid in den „Pesti Napló" („Dagblad van Boedapest"), dat het belangrijkste politiek orgaan in Hongarije tot aan de vereeniging van het linker centrum met de *Deak*-partij bleef. Daarna verschenen zijn „Karakterschetsen der beide Wesselény en van graaf Stafanus Szecheny" (1850), „Férj ès nö" („Man en vrouw" 2 dln., 1853), „Ködképek a kedély látharátán" („Nevelbeelden aan den horizon des gemoeds", 1855), „Szerelem és hiúság" („Liefde en ijdelheid", 1855), „A rajongók" („Die Schärmer", 1859), „Zord idö" („Woeste tijd", 4 dln., 1861—1862) enz. Zijn aesthetisch-kritische werken zijn onder den titel „Kemény Zsigmond tanulmányai" („Studiën", 1870) verschenen. In 1847 werd hij eerelid der Hongaarsche Academie. Hij overleed te Puszta Kamarás den 22sten December 1875.

Kemink, *Herman Hendrik,* een Nederlandsch letterkundige en uitgever, den 24sten Juni 1817 te Utrecht geboren, legde zich inzonderheid op de studie van de Oostersche talen toe en promoveerde in 1840 in de letteren. Als opvolger van zijn vader kwam hij in 1841 aan het hoofd van een uitgebreiden boekhandel. Hij schreef in 1843 en 1844 een „Overzetting en verklaring van de geschriften der kleine Profeten", werd in 1850 mederedacteur van de „Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie" en bewerkte daarvoor onderscheiden belangrijke bijdragen, terwijl hij jarenlang de uitgave bezorgde van het dagblad „De Nederlander". Hij overleed den 9den October 1861.

Kemmerich, *Max,* een Duitsch beoefenaar der kunst- en cultuurgeschiedenis, werd den 6den Mei 1876 te Coblenz geboren, studeerde van 1895 tot 1897 te München en promoveerde in 1902 te Leipzig. Hij bezocht Engeland, Frankrijk, Italië, Sicilië, Noorwegen, Spitsbergen, Zwitserland en Oostenrijk. *Kemmerich* schreef: „Die Charakteristik bei Machiavelli" (Leipzig 1902), „Die frühmittelalterliche Porträtmalerei in Deutschland bis zur Mitte des 13ten Jahrhunderts" (München 1902), „Die frühmittelalterliche Porträtplastik in Deutschland bis zum Ende des 13ten Jahrhunderts" (Leipzig 1908); „Die Lebensdauer und die Todesursachen innerhalb der deutschen Kaiser- und Königsfamiliën" (Weenen 1909), „Kulturkuriosa" (München 1909—1910, 2 dln.), „Die deutschen Kaiser und Könige im Bilde" (Leipzig 1909), „Dinge, die man nicht sagt" (München 1910), „Prophezeiungen. Alter Aberglaube oder neue Wahrheit?" (München 1911), „Aus der Geschichte der menschlichen Dummheit" (München 1912), „Das Kausalgesetz der Weltgeschichte" (München 1913—1914. 2 dln.).

Kemmern is een veel bezochte badplaats in het Russische gouvernement Lijfland, in het district Riga, 5,5 km. van de Golf van Riga, aan de spoorlijn van Riga naar Toekkoem gelegen. Men vindt er koude zwavelbronnen. Het water van de hoofdbron heeft een temperatuur van

Digitized by Google

6,4° C. De baden worden aangewend bij rheumatisme, scrofulisme, syphilis en haemorrhoïden.

Kemp, *Cornelis,* een Friesch geschiedschrijver, werd omstreeks het jaar 1516 te Dokkum geboren, begaf zich op jeugdigen leeftijd naar Keulen, waar hij den graad van meester in de vrije kunsten en baccalaureus in de rechtsgeleerdheid verwierf, keerde in 1540 naar zijn geboortestad terug en vestigde zich vervolgens te Groningen, waar hij in 1587 overleed. Hij schreef: „De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisiis olim praeclare gestis libri tres" (1583).

Kemp, *Jacob,* een Nederlandsch ingenieur, die het vertrouwen genoot van prins *Willem I* en van *Maurits,* werd in 1579 belast met het vervaardigen van een ontwerp tot versterking van zijn geboortestad Gorinchem, terwijl hij in 1581 een dergelijk plan moest inleveren tot bevestiging van Heusden. In 1590 ontving hij van den Raad van State een aanstelling tot fortificatiemeester, nam deel aan de belegering van Steenwijk en sneuvelde den 24sten Juli 1595 bij de belegering van Grol.

Kemp, *Cornelis van der,* een Nederlandsch godgeleerde, werd in 1702 te Dirksland geboren, ontving in 1724 den rang van doctor, was achtereenvolgens predikant te Benthuizen, Oostzaan, Zierikzee en Rotterdam en werd daar in 1743 benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid, welke waardigheid hij aanvaardde met een redevoering „Over de wondervrouw, in de Openbaring van Johannes vermeld, vertoonende de kerk, uitmuntend in leer en zeden". Hij was curator der Erasmiaansche scholen en overleed den 8den Juli 1772.

Kemp, Didericus van der, een zoon van den voorgaande, werd den 14den December 1738 te Rotterdam geboren, studeerde in de godgeleerdheid, was achtereenvolgens predikant te Streefkerk, Zwijndrecht, Purmerend, Dordrecht en Leiden en ontving alhier in 1766 een aanstelling tot hoogleeraar in de kerkgeschiedenis. Hij aanvaardde zijn betrekking met een redevoering: „De bona spe, quae etiam nunc ecclesiae Batavae supersit ac praecipuis nonnullis ejus ex historia potissimum ecclesiastica argumentis". In 1779 werd hij hoogleeraar in de godgeleerdheid en hield toen de redevoering „De Gregorio Nazianzeno". Hij overleed den 4den Augustus 1780.

Kemp, Johannes Theodorus van der, een broeder van den voorgaande, werd in 1748 te Rotterdam geboren, studeerde te Leiden in de geneeskunde, nam echter bij het eindigen zijner academische loopbaan dienst bij de dragonders en was reeds in 1771 opgeklommen tot den rang van eerste-luitenant. In 1780 nam hij zijn ontslag, begaf zich naar Edinburgh, waar hij den graad verwierf van doctor in de geneeskunde en vestigde zich vervolgens te Middelburg. Hier werd hij tevens kolonel van de schutterij, doch de staatkundige woelingen van 1787 noodzaakten hem, de wijk te nemen naar Zwijndrecht, waar hij den 27sten Juni 1791 bij een tocht op de Maas zijn vrouw en zijn kind in de golven zag omkomen, terwijl hij zelf ter nauwernood werd gered. Deze gebeurtenis bracht een ommekeer bij hem te weeg, zoodat hij besloot zich naar Londen te begeven om zich aldaar tot zendeling te vormen. In 1797 legde hij met anderen de grondslagen voor het Nederlandsch Zendelingsgenootschap. Een paar jaar later vertrok hij naar Zuid-Afrika, waar hij tot aan zijn dood, den 7den December 1811, als zendeling onder de Kaffers werkzaam was. Hij schreef: „Parmenides", (1781; 2de druk 1791), „Tentamen theologiae dunatoscopicae etc." (1791) en „Theodicee van Paulus enz." (2 dln., 1802).

Kemp, Johannes Cornelius van der, een zoon van *Didericus,* een rechtsgeleerde, werd den 11den Februari 1768 te Leiden geboren, studeerde aldaar in de rechten en promoveerde met de kap. Daarna vestigde hij zich als advocaat te 's-Gravenhage en aanvaardde in 1793 de betrekking van commies bij den Raad van State, verloor die in 1798, werd in 1803 secretaris van den Raad der Amerikaansche koloniën, keerde bij de vestiging van het koninkrijk Holland tot het ambteloos leven terug en werd daarna tweede voorzitter der rechtbank te 's-Gravenhage. Na het herstel van ons volksbestaan werd hij benoemd tot advocaat-generaal bij het Hoog Gerechtshof te 's-Gravenhage en tot lid van den Raad van Koophandel en Koloniën, belastte zich in 1815 met een zending naar Engeland en werd 4 jaar later gekozen tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij overleed den 23sten November 1823.

Kemp, *François Adriaan van der,* een Nederlandsch godgeleerde, werd in 1752 te Kampen geboren en vestigde zich als geneesheer te Leiden, waar hij tevens het predikambt bij de Doopsgezinden waarnam. Hij was een ijverig voorstander van de zaak der Patriotten, maar zag zich in zijn verwachtingen teleurgesteld, zoodat hij zich aan alle openbare zaken onttrok. Weldra echter kwam hij tot andere gedachten, zoodat hij tot de oprichters behoorde van het korps groene jagers en daarbij de betrekking van kapitein aanvaardde. Bij de omwenteling van 1787 bevond hij zich te Wijk bij Duurstede, toen deze stad door de Pruisen veroverd werd. Hij werd gevangen genomen en vertrok na zijn invrijheidsstelling naar Noord-Amerika, waar hij zich te Oldenbarneveldt met den landbouw bezig hield en den 8sten September 1829 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Lierzang aan de Heeren F. J. J. van Eysinga enz." (1780), „Aanmerkingen op de verklaring der Unie van Utrecht door mr. P. Paulus enz." (3 stukken, 1781), „Elftal kerkelijke redevoeringen" (1782), „Het gedrag van Israël en Rehabeam, ten spiegel van volk en vorst" (1783), „Magazijn van stukken tot de militaire jurisdictie betrekkelijk van 1781—1783" (8 dln., 1783), „Nalezing van stukken, tot de militaire jurisdictie betrekkelijk" (2 dln., 1785), „Historie der admissie in de Ridderschap van Overijsel van jhr. J. D. van der Capellen" (1785), „Redevoering ter gedachtenis der roemrijke gebeurtenis van de verlossing der Nederlanden van de Fransche dwingelandij" (1816) en „Lofrede op George Washington, te Oldenbarneveldt den 22sten van Sprokkelmaand enz. in de Engelsche taal uitgesproken" (1830). Ook houdt men hem voor den schrijver van den beruchten „Brief aan het volk van Nederland" (1781).

Digitized by Google

Kemp, *Karel Marie van der,* een Nederlandsch rechtsgeleerde, werd den 18den Juni 1799 te 's-Gravenhage geboren, promoveerde in de rechten, vestigde zich als advocaat in zijn geboortestad en werd er in 1838 plaatsvervangend kantonrechter, in 1852 kantonrechter en in 1858 raadsheer in het provinciaal Hof van Zuid-Holland. Hij overleed den 17den September 1861. Van zijn geschriften vermelden wij: „Een nieuwe beschouwing van de wet der XII Tafelen" (1822), „Het gedrag van prins Maurits van Oranje omtrent de Remonstranten verdedigd tegen de aanmerkingen van Adriaan Stolker" (1828), „De eer der Nederlandsche Hervormde Kerk gehandhaafd tegen Ypey en Dermout" (1830—1833), „Iets over het toenemen van den zelfmoord in onze dagen enz." (1832), „Maurits van Nassau, prins van Oranje enz." (4 dln., 1843—1844), „Bericht aangaande de handelingen van het Klassikaal Bestuur van Leiden enz." (1845) „De twist tusschen de Leidsche regeering en den Nederduitschen Hervormden Kerkeraad" (1849), „De onbestaanbaarheid der grondwet van 1848 en de noodzakelijkheid hare verandering" (1850) en „Schets ten betooge van de hooge eerwaardigheid der Dordtsche Synode van 1618 en 19, ook nog in den tegenwoordigen tijd" (1853).

Kemp, *Pieter Hendrik van der,* den 20sten Mei 1845 te Naarden geboren, studeerde te Delft, was van 1869 tot 1883 ambtenaar bij den Indischen dienst, aanvaardde in dat jaar de betrekking van leeraar in de staatsinstellingen en godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken aan het gymnasium „Willem III" te Batavia, werd in 1887 benoemd tot secretaris van het Departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid en in 1889 tot directeur van dat Departement. In 1895 trad hij uit 's lands dienst en vestigde zich te 's-Gravenhage, waar hij op politiek gebied een bekende persoonlijkheid was en eenige jaren lid van den gemeenteraad. Hij schreef o. a.: „De leer der administratie van staatsfinanciën" (1878), als inleiding op „De ordonnantie op het recht van successie en overgang in Ned.-Indië" (1887), „Billiton-opstellen" (1886), „Bijdragen tot de wordingsgeschiedenis van het Reglement op de Particuliere Landerijen bewesten de Tjimanoek" (1889), „Het Weduwen- en Weezenfonds van 's Lands Europeesche ambtenaren in Ned.-Indië" (1893), „De Quarantaine- en Epidemievoorschriften in Ned-Indië" (1894), „Dipanegara, een geschiedkundige Hamlet-type" (1896) en een aantal bijdragen in verschillende tijdschriften. Ook na zijn terugkeer in het vaderland bleef zijn pen vruchtbaar, getuige een aantal artikelen van zijn hand in de „Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Indië". Hij schreef voorts in 1913 een studie over de teruggave der Oost-Indische koloniën in 1814—1816 en over het bestuur der Engelschen in onze koloniën.

Kempees, *Jean Chrétien Jacques,* een Nederlandsch wiskundige, den 13den November 1817 te Namen geboren, begaf zich op ruim 15-jarigen leeftijd als vrijwilliger in krijgsdienst, en werd reeds op 20-jarigen ouderdom benoemd tot 1ste luitenant bij de infanterie. In 1839 werd hij leeraar aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, maar nam in 1867 zijn ontslag. In 1868 werd hij benoemd tot commandant van het instructiebataljon, in 1869 tot luitenant-kolonel en in 1871 tot kolonel. Hij overleed te Kampen den 8sten April 1874. Hij was ridder der orde van den Nederlandschen Leeuw en commandeur van de orde der Eikenkroon. Van zijn hand verschenen vele wiskundige leerboeken.

Kempen, een stad in het district Düsseldorf, is een kruispunt van spoorwegen, ligt 37 m. boven den zeespiegel en heeft (1911) 7311 inwoners. Vroeger behoorde de plaats, die in 1294 stedelijke rechten verkreeg, tot het aartsbisdom Keulen. Het is de geboorteplaats van *Thomas à Kempis.*

Kempen of *Kempenland,* in het Fransch *La Campine,* is de naam van een zandige landstreek, die vroeger een kwartier van Staats-Brabant vormde. Thans ligt zij gedeeltelijk in de Nederlandsche provincie Noord-Brabant, gedeeltelijk in België. Zij is ten deele boschrijk, ten deele bebouwd en bevatte voorheen het stadje Eindhoven en 34 dorpen.

De Belgische Kempen strekt zich uit in de provincies Antwerpen en Limburg van de Schelde tot de grens van Nederland, is bijna 4000 v. km. groot, bestaat grootendeels uit zand en is met bosch en vooral met heide bedekt. De streek, bekend onder den naam van *Hageland,* is reeds in vruchtbaar bouwland veranderd.

Kempenaer, *Pauwels de,* den 23sten Januari 1552 of, volgens anderen, den 14den Februari 1555 geboren, werd in 1582 secretaris extra-ordinair van den Raad van Brabant en verhuisde later naar Leiden. Hij schreef: „Afbeeldingen van sommige in Gods woord ervarene mannen enz." (1608).

Kempenaer, Daniël de, een zoon van den voorgaande, werd den 4den October 1598 geboren, was secretaris van den admiraal *Willem van Nassau* en vervolgens stadhouder van de leenen van Beverwaert.

Kempenaer, Danker de, den 15den November 1668 te Amsterdam geboren, werd achtereenvolgens benoemd tot secretaris van het Collegie der Admiraliteit van Friesland, tot raad ordinaris in het Hof van Friesland, tot raad in de vroedschap van Harlingen en meermalen tot burgemeester aldaar. Hij was gehuwd met *Romelia van Andringa* en overleed den 25sten Juni 1746 te Leeuwarden.

Kempenaer, Jan de, een zoon van den voorgaande, den 4den October 1711 geboren, studeerde te Franeker en werd raad-ordinaris in het Hof van Friesland, in 1780 voorzitter van dat Hof en overleed den 12den Januari 1789.

Kempenaer, Regnerus Livius van Andringa de, den 24sten Maart 1752 te 's-Hertogenbosch geboren, werd op 20-jarigen leeftijd grietman van Lemsterland, zag zich belast met belangrijke zendingen, en verloor als voorstander van het Huis *Oranje* in 1795 zijn betrekking. In 1804 echter werd hij lid van het Wetgevend Lichaam der Bataafsche Republiek, onder de regeering van koning *Lodewijk* landdrost van het departement Friesland en commandeur van de orde der Unie en ten tijde van keizer *Napoleon* prefect van den Boven-IJsel. In dit ambt deed hij vruch-

Digitized by Google

teloose pogingen om de opheffing der academie te Harderwijk te verboeden. Hij overleed te Arnhem in 1813.

Kempenaer, Antoon Anne van Andringa, de, een zoon van den voorgaande, werd den 3den December 1777 geboren, was drost van Utingeradeel, Haskerland, Doniawerstal, Sloten en Lemsterland, verder algemeen raad van het departement Friesland, vrederechter te Lemmer en president der kantonnale vergadering, werd in 1816 grietman en overleed als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal den 13den Juni 1825.

Kempenaer, Jacob Mattheus de, een Nederlandsch staatsman, den 6den Juli 1793 te Amsterdam geboren, studeerde te Leiden in de rechten en trok in 1815 als vrijwilliger naar Frankrijk met de jagercompagnie der studenten. In den herfst van dat jaar kwam hij terug, promoveerde in 1816, vestigde zich als pleitbezorger te Arnhem en werd in 1831 tot rijksadvocaat in Gelderland benoemd. Negen jaar later nam hij als afgevaardigde van Gelderland deel aan de zitting der dubbele Tweede Kamer tot herziening der Grondwet, werd in 1841 lid der Staten van Gelderland, bedankte in 1842 voor het lidmaatschap der Tweede Kamer, doch aanvaardde het in 1844. Hij behoorde tot de negen oppositiemannen, die in November van dat jaar een ontwerp indienden tot herziening van de Grondwet. Toen koning *Willem II* in 1848 zelf het initiatief nam tot grondwetsherziening, werd *De Kempenaer* belast met die taak. Daarna werd hij tot minister van Binnenlandsche Zaken benoemd, doch ontving den 30sten October 1849 zijn eervol ontslag. Van 1853 tot 1860 was hij opnieuw lid der Kamer. In 1868 werd hij secretaris van een algemeene conservatieve kiesvereeniging. Hij overleed den 11den Februari 1870. Van zijn geschriften vermelden wij: „Over de beoefening der letteren en wetenschappen, de edelste bemoeiing voor den beschaafden mensch" (1842), „Tweetal redevoeringen enz." (1834) en „Aanspraak bij het onthullen en inwijden van het gedenkteeken ter eere van wijlen den hoogleeraar mr. Joan Melchior Kemper enz." (1835).

Kempeneers, *Augustus,* een Belgisch oudheidkundige, den 13den November 1812 te Montenaken geboren, studeerde te Leuven en werd doctor in het kanonieke recht, leeraar in de geestelijke rechten en de kerkelijke geschiedenis aan het seminarium te Luik en lid van den Bisschoppelijken Raad. In 1854 keerde hij terug naar zijn geboorteplaats om zich aan oudheidkundige nasporingen te wijden. *Kempeneers* overleed den 10den Juli 1889. Hij schreef: „De tijdelijke macht der Pausen in de Middeleeuwen" (1840—1841), „De hoofdoorzaken van de beroerten der Nederlanden in de XVIe eeuw" (1852), en „Montenaken, de oude vrijheid of historisch en werkelijk afbeeldsel eener vrije gemeente in Haspengouw enz." (2 dln., 1863). Hij overleed den 10den Juli 1889.

Kemper, *Johan Melchior,* een Nederlandsch rechtsgeleerde en staatsman, den 26sten April 1776 te Amsterdam geboren, bezocht de Latijnsche scholen te Haarlem en te Amsterdam, studeerde te Amsterdam in de rechten, verdedigde in 1795 onder *Cras* een „Disputatio de Jurisconsultorum Romanorum principio: quod contra bonos mores fiat, id jure ratum esse non oportere" en verkreeg vervolgens te Leiden den graad van doctor in de rechten. In 1798 werd hij benoemd tot hoogleeraar in het burgerlijk en natuurrecht te Harderwijk, aanvaardde zijn ambt met een oratie „De jure naturae immutabili et aeterno" (1799). Toen hem in 1806 het professoraat te Amsterdam aangeboden werd, nam hij afscheid van Harderwijk met een oratie: „De litterarum studio calamitosis Reipublicae temporibus optimo solatio ac perfugio" en aanvaardde zijn ambt te Amsterdam met een rede: „De populorum legibus optimis increscentis humanitatis indicibus" (1806). Reeds in 1809 vertrok hij in dezelfde betrekking naar Leiden, waar hij sprak: „De disciplinarum moralium dignitate ad caeteras disciplinas comparata" (1809). In 1811, toen *Cuvier* en *Noël* de Hollandsche departementen bezochten om zich te vergewissen van den toestand van het openbaar onderwijs, behoorde *Kemper* tot de commissie, die inlichtingen moest geven omtrent Leiden. Ook tot herstel van onze onafhankelijkheid droeg hij niet weinig bij. Met *Fannius Scholten* was hij in November 1813 als commissaris-generaal van het Algemeen Bestuur te Amsterdam werkzaam. Zij waren het die de proclamatie van 25 November 1813 tot de ingezetenen van Amsterdam richtten. *Kemper* was van het begin af voorstander eener constitutioneele regeering onder de souvereiniteit van het Oranjehuis. Den 4den December 1813 verzocht hij om zijn ontslag, ten einde zich weder aan het academisch onderwijs te kunnen wijden. Hij werd nu in den adelstand opgenomen en in 1814 benoemd tot lid van de commissie tot organisatie van het hooger onderwijs, alsmede van die tot samenstelling van nieuwe wetboeken. In 1817 werd hij lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij overleed den 20sten Juli 1824. In het koor van de St. Pieterskerk te Leiden werd in 1835 een gedenkteeken voor hem opgericht. Van zijn geschriften vermelden wij: „Verhandeling over de noodzakelijkheid van godsdienstige begrippen en praktijken", met zilver bekroond door Teyler's Genootschap, „Verhandelingen over de gevolgen der omwenteling, door de vestiging van den Christelijken godsdienst onder de regeering van Constantijn den Groote in den Romeinschen staat veroorzaakt", „Brieven over de tegenwoordig in omloop zijnde geruchten omtrent een nadere vereeniging van de Bataafsche Republiek met Frankrijk" (1806), „Crimineel wetboek voor het koningrijk Holland enz." (1809), „Jaarboeken van het Fransche recht en de Fransche rechtsgeleerdheid" (4 stukken, 1812—1813), „Verzameling van wetten en decreten betrekking hebbende op de inlijving en organisatie der Hollandsche departementen" (1813), „Redevoering over den invloed van een onafhankelijk volksbestaan op de letteren en schoone kunsten" (1814), „Drietal brieven over de wet van 14 Mei 1814, betrekkelijk het herstel van Hollands financiën" (1814), „Over de lotgevallen van onzen leeftijd enz." (1816), „Advies over de haringvisscherij enz." (1818), „Proeve over den invloed der staatkundige gebeurtenissen en der godsdienstige en

Digitized by Google

wijsgeerige begrippen, sedert ruim vijfentwintig jaren, op de ware verlichting in het godsdienstige en zedelijke van de volken van Europa" (1818). Zijn zoon *J. de Bosch Kemper* heeft uitgegeven: „Verhandelingen, redevoeringen en staatkundige geschriften van Jhr. Johan Melchior Kemper" (Amsterdam 1835—1836, 3 dln.).

Kemper, Jeronimo de Bosch, een zoon van den voorgaande, den 23sten Maart 1808 te Amsterdam geboren, studeerde en promoveerde in de rechten, werd substituut-officier van Justitie, advocaat-generaal bij het Hof van Noord-Holland en in 1857 hoogleeraar aan het athenaeum te Amsterdam. Later werd hij lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en ontving een benoeming als honorair hoogleeraar. Hij overleed te Amsterdam den 20sten October 1876. Van zijn geschriften vermelden wij: „Staatkundige partijen in Nederland" (1837), „Gedachten over de beoefening der aanstaande Nederlandsche wetgeving" (1838), „Korte opmerkingen over de gebeurtenissen van den dag" (1848), „Handleiding tot de kennis van het Nederlandsch staatsrecht en staatsbestuur" (1850—1853), „Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland" (1851), bekroond door de Hollandsche Maatschappij, „Wetenschap der samenleving" (1860—1865, 3 dln.), „Staatkundige geschiedenis van Nederland tot 1830" (1868). „Staatkundige geschiedenis na 1830" (1873—1875, 4 dln.), alsmede vele vlugschriften en volksbladjes. Hij was redacteur van „De Tijdgenoot" (1841—1845) en hoofdredacteur van het „Centsvolksblad" (1856—1870) en gaf met *E. S. Witkamp* den „Vriend van armen en rijken" in het licht.

Kemphaan *(Pavoncella pugnax* L.) is de naam van een vogel, die tot de orde der *Steltloopers* of *Waadvogels* en tot de familie der *Snipachtigen (Scolopaciden)* behoort. Hij onderscheidt zich door zijn vechtlust en is zoo groot als een tortelduif. Zijn veerenkleur is zeer veranderlijk, vooral bij het mannetje, zoo kan bijv. de halskraag zwartblauw, roodbruin, wit met allerlei teekening, gevlekt, gestreept enz. zijn. Kop en pooten zijn geelachtig, de snavel is grauw, zoo lang als de kop en over zijn geheele lengte zacht. Het mannetje heeft in den zomer, gedurende den paartijd een kraag van lange vederen, die hij kan opzetten. Men vindt hem in het noorden van de Oude Wereld, soms treft men hem in Noord-Amerika aan. Hij is een trekvogel en zoekt zijn voedsel op moerassige gronden en weilanden. Het wijfje legt 3 of 4 groene, bruingevlekte eieren en broedt 17—19 dagen.

Kempher, *Gerardus,* een Nederlandsch dichter en geschiedschrijver, werd in 1700 onderwijzer in de laagste klasse der Latijnsche school, vervolgens praeceptor en in 1718 conrector te Alkmaar en overleed in 1737. Hij schreef o. a.: „Aurelius Prudentius Klemens Lofzangen" (1712). „Julius Firmikus Maternus enz." (1718), „Gestrafte Cupido" (1724), „Anakreon's gezangen" (1725), „Herderszangen naar het Latijn" (1730), „Kronijk van Egmond of Jaarboeken der vonstelijke abten van Egmondt, in 't Latijn beschreven door Jan van Leiden" enz. (1732), en „Helena in Egypte" (naar *Euripides,* 1737).

Kempis, *Thomas a.* Zie *Thomas a Kempis.*

Kempten, een welvarende stad in het Beiersche district Zwaben, ligt aan den Iller en aan verschillende spoorwegen en telt (1911) 21 000 inwoners. Zij bestond vroeger uit de stiftsstad op den berg en de voormalige rijksstad in het dal. In de bovenstad heeft men een fraai koninklijk slot, waaraan evenwel thans een andere bestemming gegeven is, en een koepelkerk. Er zijn onderscheiden inrichtingen van onderwijs, terwijl nijverheid en handel er bloeien. Gedurende de oorlogen van vroegeren tijd heeft deze stad veel te lijden gehad.

Ken (ook *Keng, Ma* en *Ikjes* geheeten) is een Japansche lengtemaat van 6 *sasi* = 1,818 m.

Ken is de naam voor de regeeringsdistricten in Japan, in 1876 in plaats van de oude provincies ingevoerd.

Kenai, een schiereiland aan de noordwestkust van Noord-Amerika, dat tot Alaska behoort, ligt op 60° N. Br. en 150° W.L., tusschen de Cooksont in het W. en de Prins Williamsont in het O. Het is een bergachtig land, met gletschers en talrijke fjordachtige inhammen. Op verschillende plaatsen vindt men kolenbeddingen. Op het fort Kenai aan de Cooksont was vroeger een station van de Russisch-Amerikaansche maatschappij. De bevolking behoort tot de Athabasken.

Kendal, een afdeeling en regentschap van de residentie Samarang, door de Kali Koestoe van Pekalongan gescheiden, bestaat uit de districten Kendal, Kaliwoengoe, Troekoe, Selokaton en Bodja. Men vindt in de afdeeling een aantal suikerfabrieken, koffie-, kina-, cacao-, indigo-, peper-, kapok-, rijst- en tabaksondernemingen. Er komen verscheiden minerale, jodiumhoudende bronnen voor, o. a. die van Gebangan, Ngasinan en Pelantoengan, alle op de hellingen van den Goenoeng Prahoe. Bij de bron van Pelantoengan is een gezondheidsetablissement opgericht. Het bevolkingscijfer der afdeeling bedraagt 370 864.

Kendal of *Kirkbykendal,* een fabriekstad in het Engelsche graafschap Westmoreland, in het dal van den Kent, niet ver van de Golf van Morecambe gelegen, telt (1911) 14 083 inwoners, bezit een fraai stadhuis, een oude Gotische Trinitykerk, een Latijnsche school, een museum enz. De bewoners houden zich bezig met het vervaardigen van wollen stoffen, papierfabricage en machinebouw.

Kendang (= bergketen) is de algemeene naam van het gebergte, dat zich door het zuiden van Bantam en de Preangerregentschappen uitstrekt. In engeren zin draagt het gebergte dezen naam in Tjaringin en in het westen van Lebak. Ook worden vele toppen in dit gebergte Kendang genoemd.

Kendari of *Kandari* is de naam van een smalle baai aan de oostzijde van het zuidoostelijke schiereiland van Celebes, bekend uit een beschrijving van *J. N. Vosmaer,* die haar de Vosmaerbaai noemde. De rivier Kendari mondt uit in deze baai; de plaats Kendari aan deze rivier is een kampong van houten huizen, waar eenige handel gedreven wordt.

Keneh of *Kenneh,* een provincie in Opper-Egypte, aan beide oevers van den Nijl, is 87 070 v. km. groot en telt 780 849 inwoners. De teelt

Digitized by Google

van suikerriet is in dit gebied belangrijk. De hoofdstad Keneh, het Kainopolis der Ouden, op den rechter oever van den Nijl, telt 20 069 inwoners en is bekend door de vervaardiging van poreuze waterpotten. Van hier trekken de pelgrims over Koffeïr naar Mekka.

Kenia is een geïsoleerde berggroep in Oost-Afrika, 10° ten Z. van den equator, 400 km. van de monding van de Tana gelegen. Zij verheft zich uit de 2071 m. hooge Leikipia-hoogvlakte tot een hoogte van 5184 m. Van de drie hoogste toppen gaan 15 gletschers uit. Een ingestorte krater bewijst den vulkanischen oorsprong. Het water van deze bergen voedt den Tana en den Goeasso Njiri. De top werd het eerst beklommen door *Mackinder* in 1899.

Kenieten is de naam van een volkstam, die te midden der Amalekieten woonde in de rotsnesten bij Arad. Volgens de latere overlevering was de schoonvader van *Moxes* een *Keniet*, zouden de Kenieten met de Israëlieten samen in hun land zijn doorgedrongen en oorspronkelijk vereerders van *Jahve* zijn geweest. Het laatst vernemen wij van hen bij de rooftochten van *David* (1 Sam. 27 en 30). Men neemt aan dat *Kain* de personificatie van hun stam is.

Kenilworth, een stad in Warwickshire (Engeland), ten N. van Warwick, telt (1911) 5776 inwoners. In de nabijheid vindt men de schilderachtige ruïnen van het door *Walter Scott* beroemd geworden kasteel, waarin *Eduard II* gevangen heeft gezeten, waarin *Leicester* in 1575 koningin *Elizabeth* ontving en dat later in het bezit van de familie *Clarendon* kwam.

Kennan, *Georg*, een Noord-Amerikaansch ontdekkingsreiziger, den 16den Februari 1845 te Norwalk in Ohio geboren, werd ambtenaar bij de telegrafie te Cincinnati en onderzocht van 1865 tot 1868, als leider van een expeditie van de Russisch-Amerikaansche telegraafmaatschappij, de streek van de Zee van Ochotsk tot aan de Beringstraat. In opdracht van het tijdschrift „Century Magazine" deed hij van 1870 tot 1871 een ontdekkingsreis naar het Z.O. van Rusland, waarbij hij driemaal over den Kaukasus trok en eenigen tijd in Daghestan vertoefde. Van 1885 tot 1886 bereisde hij met den schilder *G. A. Frost* het N.O. van Rusland en Siberië, om het verbanningssysteem te leeren kennen. Zijn werken „Tentlife in Siberia" (New-York 1870), „Siberia and the Exile system" (2 dln., New-York 1891) zijn zeer bekend. Tijdens den oorlog tusschen Spanje en Amerika vertoefde hij als verslaggever van een New-Yorksche courant op Cuba. Daarover schreef hij „Campaigning in Cuba" (New-York 1899). Hij woont thans te Boston.

Kennedy, *Grace*, een Engelsch schrijfster, in 1782 te Pinmore in het graafschap Ayr geboren, vertoefde meestal in Edinburgh en overleed aldaar den 28sten Februari 1825. Van haar romans die zich door een godsdienstigen geest onderscheiden, noemen wij: „Jessy Allan", „The decision", „Anna Ross", „Father Clement" en „Dunallan". Haar werken zijn meest alle in andere talen overgezet.

Kennedy, *William*, een Britsch zeeman, die als kapitein bij de Hudsonsbaaicompagnie de Noordpoolgewesten bezocht en in 1851, op verzoek van lady *Franklin*, met de „Prins Albert" uitzeilde om haar echtgenoot op te sporen, werd in 1824 in Ierland geboren. Hij overwinterde op 73° N.Br. op de oostkust van North-Somerset en doorzocht zoowel dit eiland, als de oostkust van het Prins van Walesland, waarbij hij de Bellotstraat ontdekte, doch zonder het doel zijner zending te bereiken. Hij schreef: „A short narrative of the second voyage (the Prince Albert in search of Sir John Franklin" (1853). Hij overleed den 25sten Januari 1890 te Winnipeg.

Kennedya *Vent.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen (Papilionaceën)*. Het onderscheidt zich door een 2-lippigen kelk met een 2-spletige boven- en een 3-spletige onderlip, door een vlindervormige bloemkroon met een achterwaarts gebogen vlag en door een samengedrukte, veelhokkige peul. Het omvat heesterachtige slingerplanten, die in Australië groeien en meestal 3-tallige bladeren en okselstandige, roode of paarse bloemen dragen. Tot de sierplanten behooren: *K. coccinea* Vent., met scharlakenroode bloemen in 3- tot 6-bloemige bloemschermen; — *K. comptoniana* Lk., met purperroode bloemen, tot veelbloemige trossen vereenigd; — *K. inophylla* Lindl., met zeer fraaie, purperroode bloemen; — en *K. nigricans* Lindl., met schoone, donkerblauwpurperroode bloemen.

Kennedykanaal, een zeestraat, op 80—81,5° N.Br., tusschen Noord-Groenland (Washingtonland) en Grinnell-land, verbindt het Kanebekken met het Robesonkanaal.

Kennelijk Onvermogen, *Staat van*, was vóór 1896 hier te lande een rechtsinstelling, die voor den particulier, die daarin gesteld werd, hetzelfde effect had als het *faillissement* (zie aldaar) voor den koopman. Het werd uitgesproken door rechterlijk vonnis op verzoek van den schuldenaar zelf of van één of meer zijner crediteuren. De schuldenaar moest blijkbaar niet in staat zijn, om zijn schulden te voldoen en zich bovendien bevinden in één der volgende gevallen: hij moest krachtens een vonnis reeds langer dan een maand in gijzeling hebben gezeten, of hij moest door meerdere crediteuren tegelijk worden vervolgd en door beslag in executie met den verkoop zijner goederen worden bedreigd, of, tegelijk door meerdere schuldeischers tot betaling aangesproken zijnde, moest hij heimelijk zijn woonplaats hebben verlaten zonder onde op zijn zaken gesteld te hebben. Toen door de invoering van onze tegenwoordige Faillissementswet faillietverklaring niet alleen van kooplieden, maar ook van niet-kooplieden mogelijk werd, zijn de wetsbepalingen omtrent den staat van kennelijk onvermogen, welke voorkwamen in het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, ingetrokken.

Kennemerland, eigenlijk *Kinheimerland*, naar het riviertje Kinheim, was voorheen de naam van een gedeelte van Noord-Holland ten noorden van het IJ en ten Z. van West-Friesland, de kern van het graafschap Holland. De graven *van Holland* werden als heeren *van Kennemerland* op een heuvel tusschen Haarlem (de hoofdstad van Kennemerland) en Alkmaar gehuldigd. Zij hadden in dat gewest een baljuw, later meer dan een.

Digitized by Google

Kenngott, *Gustav Adolf,* een Duitsch delfstofkundige, den 6den Januari 1818 te Breslau geboren, studeerde aldaar in de wis- en natuurkunde, vestigde zich aldaar in 1844 als privaatdocent, belastte zich in 1850 met het onderwijs in de natuurlijke historie aan de reaalschool te Pressburg en werd in 1852 adjunct-custos aan het keizerlijk kabinet van mineralen te Weenen en in 1856 hoogleeraar aan de polytechnische school te Zurich, waar hij het volgend jaar tevens de betrekking aanvaardde van hoogleeraar aan de universiteit. In 1872 werd hij directeur der mineralogische, geologische en paleontologische musea aan die beide inrichtingen van onderwijs. Hij overleed den 14den Maart 1897 te Lugano. Hij schreef: „Lehrbuch der reinen Krystallographie" (1846), „Lehrbuch der Mineralogie" (1851), een uittreksel hieruit (1857, 5de druk 1880), „Uebersichten der Resultate mineralogischer Forschungen von 1844—1865" een bewerking van het mineralogisch stelsel van *Mohs* (1853), „Synonymik der Krystallographie" (1855), „Tabellarischer Leitfaden der Mineralogie" (1859), „Die Minerale der Schweiz" (1866), „Elemente der Petrographie" (1868), „Erster Unterricht in der Mineralogie" (1877) en „120 Krystallformnetze" (1844) en met *Lafaulx* en anderen een „Handwörterbuch der Mineralogie, Geologie en Palaeontologie" (1882—1886, 2 dln.).

Kennicott, *Benjamin,* een Engelsch godgeleerde, werd in 1718 te Totnes in Devonshire geboren, studeerde te Oxford, werd in 1753 predikant te Whitehall, en vicaris te Culham. Sedert 1767 was hij bibliothecaris der Radcliffebibliotheek te Oxford en na 1770 canonicus aan de Christ-church aldaar. Hij is hier in 1783 overleden. Zijn roem heeft hij verworven met zijn werk voor een textvergelijkende uitgave van het Oude Testament, waarvan door hem met anderer medewerking 600 handschriften en 52 drukken werden vergeleken. Het resultaat hiervan is neergelegd in het van 1776 tot 1780 verschenen „Vetus Testamentum Hebraicum cum variis lectionibus". Zijn varianten hebben alleen betrekking op den consonanten-text, niet op de vocalisatie. Ook kan zijn keuze van de handschriften der vergelijking aan den tegenwoordigen geleerde niet meer voldoen.

Kenrick, *Francis Patrick,* een Noord-Amerikaansch geestelijke, den 3den December 1797 te Dublin geboren, begaf zich in 1821, na het voleindigen zijner godgeleerde studiën naar Noord-Amerika, werd er in 1830 coadjutor van den bisschop van Philadelphia, in 1842 bisschop, in 1851 aartsbisschop van Baltimore en in 1859 primas der R. Katholieke bisschoppen in de Vereenigde Staten. Hij overleed te Baltimore in 1863. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij, behalve een Engelsche bijbelvertaling: „Theologia dogmatica" (1839—1840, 2 dln.), „Theologia moralis" (1841—1843) en „The primacy of the apostolic seat vindicated".

Kensington, een voormalig marktvlek in het Engelsche graafschap Middlesex, is thans een der deftige westelijke voorsteden van Londen en telt (1911) 172 318 inwoners. Men heeft er een koninklijk lustslot en park, *Kensingtonhouse* genaamd, dat tegenwoordig aan den hertog *von Teck* behoort. Aan de zuidzijde van het park ligt het Albert Memorial. Verder bezit deze voorstad de Alberthal, het Imperial Institut, dat van 1887 tot 1893 ter herinnering aan het 50-jarig jubileum van koningin *Victoria* opgericht is, een tuin van de tuinbouwmaatschappij, de woningen van de voornaamste Londenaars en het *South Kensington Museum,* sedert 1899 *Victoria and Albert Museum* geheeten. Het bevat een museum van ornamentale kunst, een schilderijengalerij (National Gallery of British Art), een kunstbibliotheek, een bibliotheek voor wetenschap en opvoeding en een kunstschool. In de kunstschool (National Art Training School) worden kunstenaars opgeleid, leerlingen in de kunstnijverheid onderwezen en leeraars en leeraressen voor de kunstscholen in het land gevormd.

Kensington Museum. Zie *Kensington.*

Kent. Zie *Ky.*

Kent, een der grootste en schoonste zuidelijke graafschappen van Engeland, tusschen Londen, den Theems, de Noordzee en het Nauw van Calais gelegen, vormt den zuidoosthoek van Groot-Brittannië en telt op 3925 v. km. (1911) 1 019 870 inwoners. Het bestaat grootendeels uit een vruchtbaar, heuvelachtig landschap. Het krijtgebergte der noordelijke Downs dringt er van de zijde van Surrey door en strekt zich oostwaarts uit tot aan Dover en Folkestone. Naar de zijde van den Theems is de krijtbodem met leem bedekt, en aan den zeekant heeft men uitgestrekte marschen, vooral daar, waar de Theems en de Medway zich vereenigen, op het eiland Sheppey en op het eiland Thanet. Evenwijdig aan dat krijtgebergte, meer zuidwaarts, loopt de Ragstone-Range, die uit krijtmergel en groenzand bestaat. Tusschen die beide heuvelreeksen ligt het vruchtbare gewest Holmsdale, en meer zuidwaarts het woudgewest (the Weald), dat thans echter in bouw- en weiland herschapen is. Nog verder naar het zuiden omringt het Grand Militarykanaal den Romney-Marsch. De breede mond der Medway, met Sheerness aan den ingang en Chatham op den achtergrond, vormt een veilige haven. Tegenover Deal vindt men de reede van Duins (Downs) en verder oostwaarts de gevaarlijke Goodwin Sands. Vuurtorens, forten en vestingen beveiligen de kust. Behalve de Theems, behooren de Medway, de Darent en de Stour tot de voornaamste rivieren. Het klimaat is gezond, behalve in de lage landen, waar koortsen heerschen. Men verbouwt verschillende soorten graan, inzonderheid tarwe en groenten. Verder heeft men in den omtrek van Maidstone en Canterbury vele boomgaarden, en ziet men er uitgestrekte hopvelden. De bosschen leveren best eikenhout. Eindelijk heeft men er vele runderen en schapen en is het graafschap bekend wegens de goede wol. De nijverheid is belangrijk; ook wordt er aan oesterteelt en vischvangst gedaan; het spoorwegnet is zeer dicht.

Onderscheiden gedeelten van dit gewest genieten zekere voorrechten en zijn niet onderworpen aan het gezag der graafschapsambtenaren, zooals de hoofdstad Maidstone, de vroegere hoofdstad Canterbury, de city Rochester, en de liberties Romney-Marches en Cinque Ports. Kent is steeds in vijf districten (lathes) verdeeld ge-

Digitized by Google

weest, die vroeger elk hun eigen gerechtshof hadden. Het graafschap ligt het dichtst bij den vasten wal en was derhalve steeds blootgesteld aan invallen van buiten. *Julius Caesar* noemde het Cantium, en de Angelsaksen, die in 449 op het eiland Thanet aan wal stapten, stichtten er een koninkrijk.

Kent komt voor in den titel van een aantal graven en hertogen in Engeland. Daartoe behooren *Edmund* graaf *van Kent*, een zoon van koning *Eduard I* uit zijn tweede huwelijk met *Margareta van Frankrijk*. Hij verbond zich in 1325 met *Isabella*, de gemalin van zijn ouderen broeder *Eduard II*, om dezen van den troon te stooten. Toen echter de koningin zich door haar wreedheid algemeen gehaat maakte, nam de graaf met zijn broeder, den graaf *van Norfolk*, deel aan een samenzwering tegen *Isabella*. Hij werd in 1330 door haar gunsteling, *Roger Mortimer*, in hechtenis genomen en kort daarna ter dood gebracht. Na den dood van zijn beide zonen *John* en *Eduard*, ging de titel graaf *van Kent* over op *Thomas van Holland* die met een zuster van hen gehuwd was en wiens kleinzoon *Thomas* in 1397 door zijn oom *Richard II* tot hertog *van Surrey* benoemd en in 1400 onder *Hendrik IV* onthoofd werd. Met diens broeder *Edmund* († 1407) verdween de titel van graaf *van Kent*. Hij werd vernieuwd in 1461 in *Wilhelm Neville*, lord *Fauconberg*, doch in 1465 toegekend aan de familie *Grey*. De laatste afstammeling van deze familie werd in 1710 tot hertog *van Kent* verheven en overleed in 1740.

Kent, Eduard, hertog *van*, den 2den November 1767 geboren, de vierde zoon van koning *George III* en de vader van koningin *Victoria*, nam reeds vroeg dienst bij het leger en ontving zijn militaire opvoeding in Duitschland. Verder diende hij in Canada en te Gibraltar, werd in 1799 tot hertog *van Kent* en *Strathern* verheven en tot veldmaarschalk benoemd, doch bevond zich steeds in groote geldverlegenheid, zoodat hij zich genoodzaakt zag in 1818 naar Brussel te gaan, waar hij in bekrompen omstandigheden leefde. Den 29sten Mei 1818 trad hij in het huwelijk met *Victoria*, weduwe van den prins *van Leiningen*, die den 24sten Mei 1819 op Kensingtonhouse bij Londen het leven schonk aan een dochter, de latere koningin *Victoria*. Hij woonde aanvankelijk te Amorbach bij het Odenwald en vervolgens te Sidmouth in Devonshire, waar hij den 23sten Januari 1820 overleed. In het Parlement behoorde hij tot de oppositie.

Kent, Maria Louisa Victoria, hertogin *van*, den 17den Augustus 1786 te Coburg geboren, was een dochter van hertog *Frans van Saksen-Coburg-Saalfeld*. Zij huwde in 1803 met den erfprins *Emich Karl van Leiningen-Amorbach*, die in 1814 overleed, en woonde als regentes voor haar zoon *Frederik Karel* te Koburg of te Amorbach. In 1818 huwde zij met den hertog *van Kent*. Na zijn dood vestigde zij zich met de vermoedelijke erfgename van den troon op Kensingtonhouse, legde het voogdijschap over haar zoon neer en wijdde zich geheel aan de opvoeding van haar dochter. Nadat *Victoria* in 1837 de regeering aanvaard had, leefde zij aan het hof. Zij overleed te Frogmore bij Windsor den 16den Maart 1861. Bij besluit van 24 Mei 1866 benoemde koningin *Victoria* haar tweeden zoon prins *Alfred* (den 6den Augustus 1844 geboren, den 30sten Juli 1900 overleden), tot graaf *van Ulster en Kent* en tot hertog *van Edinburgh*.

Kent, *William*, een Engelsch tuinbouwkundige, een van de grondleggers van de nieuwe Engelsche tuinbouwkunst, in 1685 in het graafschap York geboren, was aanvankelijk rijtuigschilder en wijdde zich later te Rome aan de schilderkunst, totdat hij op aansporing van lord *Burlington* zich op de bouwkunst toelegde. Het park van Kensingtonhouse werd door hem aangelegd. Hij maakte de regels van het landschapschilderen ook op den aanleg van tuinen toepasselijk en streefde er naar van de tuinen een geïdealiseerd landschap te maken, dat met de omgeving in overeenstemming was. Verder bouwde hij den tempel van *Venus* te Stowe, het paleis van graaf *Leicester* te Holkham in Norfolk, legde het park te Charltonhouse en den tuin van Claremont aan. Hij overleed te Burlington den 12den April 1748.

Kent, *James*, een Amerikaansch rechtsgeleerde, den 31sten Juli 1763 te Philippi in het county Putnam in den staat New-York geboren, vestigde zich in 1785 te Poughkeepsie als advocaat, was van 1793 tot 1798 hoogleeraar in de rechten aan het Columbia-College en was van 1798 tot 1814 opperrechter in den staat New-York. In laatstgenoemd jaar werd hij kanselier. Na het verstrijken van zijn ambtstijd als kanselier (1823) werd hij lid der commissie tot herziening der grondwet. Later wijdde hij zich uitsluitend aan zijn werkzaamheden aan het Columbia-college, schreef: „Commentaries on American law" (1826—1830, 4 dln.), waarvan nog in 1896 een 14de uitgave, bewerkt door *J. M. Guild*, het licht zag. Hij overleed den 12den December 1847 te New-York.

Kentering. *Zie Getijden* en *Moesons*.

Kentia is de naam van een onzer mooiste en tevens hardste palmen, die veel als kamerplant wordt aangetroffen. Ze wordt vermenigvuldigd door zaden, die in Australië of Brazilië geoogst, naar hier worden uitgevoerd. Zij ontkiemen onder vrij hooge temperatuur en geven in korten tijd aardige jonge plantjes, die voor versiering kunnen dienen. Om de teelt, ook in de kamer te doen slagen, is het noodig de bladeren eens per dag met fijn verdeeld water te bevochtigen, ze in een temperatuur te plaatsen van ongeveer 60° Fahr. en ze voor te fellen zonneschijn te vrijwaren. De *Kentia Balmoreana* verlangt meer warmte dan de *Kentia Forsteriana*, waarom de laatste meer aanbeveling verdient. De andere *Kentia*'s, zooals *acuminata, procera, Wendlandiana, australis, Canterburyana, gracilis, Lindeni, Mooreana* en *rupicola* zijn minder aanbevelenswaardig voor kamers, maar zeer interessant voor kassen.

Kentucky, een der Vereenigde Staten van Noord-Amerika, grenst in het oosten aan Virginia en West-Virginia, in het noorden aan de Ohio (en wel aan de staten Ohio, Indiana en Illinois), in het westen aan de Mississippi (Missouri) en in het zuiden aan Tennessee. De oppervlakte bedraagt 105 145 v. km., het aantal inwoners be-

Digitized by Google

droeg in 1910: 2 289 905 en werd in 1916 op 2 379 639 geschat. Kentucky is een grootendeels vlak land, slechts in het zuiden bedekt met het Cumberlandgebergte, waar de bevaarbare rivier Kentucky ontspringt. Deze bezorgt met den Cumberland, den Tenessee, den Big-Sandy, den Mississippi en den Ohio aan den bodem een milde besproeiing, en die stroomen verschaffen met het spoorwegnet aan dezen Staat uitmuntende middelen van verkeer. Aan den Ohio liggen lage, vruchtbare doch ongezonde uiterwaarden, die jaarlijks overstroomd worden. Het middelste gedeelte van het land heeft een golvenden, vruchtbaren bodem en is met fraaie wouden bedekt. In het zuidwesten liggen de Kentucky-Barrens, die voor graanbouw en veeteelt zeer geschikt zijn. De voornaamste landbouwvoortbrengselen zijn maïs, tabak, koren en hennep terwijl er ook de wijnbouw en de schapenfokkerij steeds in bloei toenemen. De bodem is grootendeels kalkachtig; men vindt uitgebreide steenkolenmijnen, ijzererts en petroleum. Nijverheidsproducten zijn whisky, meel en planken. Het mammoutshol bij Nashville is zeer bekend. De staat bezit 7484 openbare lagere scholen met 376 899 mannelijke en 361 056 vrouwelijke leerlingen, 299 middelbare scholen met 10 610 leerlingen en een aantal hooge scholen en colleges.

Eerst in 1754 werd de monding van de Kentuckyrivier ontdekt, waaraan de staat zijn naam ontleent. Omstreeks 1775 vestigden zich er de eerste kolonisten. Na vele verwikkelingen met Virginia, waarvan Kentucky eerst een district uitmaakte, werd het in 1792 als zelfstandige staat in de unie opgenomen. De eerste grondwet van Kentucky is van 1790, de tweede van 1799 en de tegenwoordige van 11 Juni 1850. De uitvoerende macht berust in de handen van een gouverneur en een vice-gouverneur, die om de vier jaar door het volk gekozen worden. De wetgevende macht berust bij een Senaat van 38 leden, van welke telkens na 2 jaar 19 aftreden, en een Huis van Afgevaardigden met 100 vertegenwoordigers voor den tijd van 2 jaren gekozen. Kentucky zendt 11 afgevaardigden naar het Congres te Washington en heeft bij de presidentskeuze 11 stemmen. Het is in 119 graafschappen verdeeld en heeft Frankfort tot hoofdstad. Van meer belang echter zijn Louisville, Covington, Newport en Lexington.

Kenvermogen is het vermogen van den mensch om de dingen, die buiten hem en in hem bestaan, in zijn geest op te nemen. Het kenvermogen heeft betrekking op de gewaarwordingen, die de mensch door zijn zintuigen ontvangt, en op de voorstellingen en begrippen, die hij door zijn denkvermogen uit de gewaarwordingen afleidt.

Kenyon, *Frederic George,* een Engelsch taalgeleerde, werd den 15den Januari 1863 te Londen geboren, kreeg zijn opleiding aan het Winchester College en New College te Oxford, werd in 1888 fellow aan het Magdalena-College aldaar, in 1889 assistent aan de handschriftenafdeeling van het Britsche Museum, in 1894 doctor honoris causa van de universiteit te Halle en in 1895 doctor in de letteren aan de universiteit te Durham. Hij heeft zich verdienstelijk gemaakt door het ontcijferen van papyrus-handschriften en door de ontdekking en de uitgave van een aantal oud-Grieksche werken, zooals de „Staatsinrichting der Atheners" van *Aristoteles* in het Britsch Museum. In 1891 gaf hij daarvan den Griekschen tekst uit en spoedig daarna de Engelsche vertaling. Buitendien gaf hij andere Oud-Grieksche geschriften uit. Van zijn werken noemen wij: „Classical texts from Papyri in the British Museum" (1891), „Catalogue of Greek Papyri in the British Museum" (1893—1898. 2 dln.), „Our Bible and the ancient manuscripts" (1895, 3de druk 1898). „Letters of Elizabeth Barrett Browning" (1897), „The palaeography of Greek Papyri" (1899), „Handbook to textual criticism of the New Testament" (1901), „Robert Browning and Alfred Domett" (1906) en „Hyperides" (1907). Bovendien bezorgde hij de „Centenary Edition of R. Browning's Poetical Works" (1912).

Keokuk, een stad in den Noord-Amerikaanschen staat Iowa en in het graafschap Lee, nabij de Lower Rapids (Onderste stroomversnellingen) van den Missisippi gelegen, verheft zich grootendeels op de hooge, steile oevers der rivier. Zij is een kruispunt van spoorwegen, bezit een geneeskundige school, ijzergieterijen, bierbrouwerijen, heeft een bloeienden handel en telt (1911) 14 008 inwoners.

Keper is de naam van een weefsel, waarbij ketting- en inslagdraden beurtelings te voorschijn treden, waardoor schuin over het goed loopende lijnen of ribben ontstaan.

Keper is in de wapenkunde een herautsstuk, dat gevormd wordt door een halven band en een halve baar, gewoonlijk door de onderste helften, doch ook andere combinaties kunnen voorkomen. De keper is soms versmald (*chevronel*) en in aantal voorkomend. Gewoonlijk is de keper vergezeld van drie gelijke stukken; zij kan zijn afgeplat aan den bovenkant, beladen, gebroken, wanneer n.l. de beide deelen elkaar slechts op één punt raken, uitgebroken, wanneer uit de beide of in een der armen stukken ontbreken; ook kan zij zijn met boogvormige zijden, verhoogd, verlaagd enz.

Keperlijn is in de wapenkunde een gebroken lijn, waarvan de eene helft schuinsrechts, de andere schuinslinks is gericht.

Kephisodotus, een Grieksch beeldhouwer, de vader van *Praxiteles,* werkte te Athene in het begin der vierde eeuw v. Chr. Een navolging van een zijner werken, *Irene* voorstellend, bezit de glyptotheek te München.

Kepler, *Johann,* een Duitsch sterrenkundige, de ontdekker van de wetten omtrent de beweging der planeten (zie *Kepler, Wetten van*), werd den 27sten December 1571 te Weil een dorp in Württemberg geboren. Zijn vader was herbergier en niet bij machte het zeer zwakke kind veel te laten leeren. Later evenwel bezocht hij de kloosterschool te Maulbronn en na den dood van zijn vader de universiteit te Tubingen. Aanvankelijk beoefende hij de wiskunde niet verder dan hij noodig had voor de godgeleerdheid, waaraan hij zich wenschte te wijden. Na zijn benoeming tot hoogleeraar in de wis- en sterrenkunde aan het gymnasium te Graz in 1594 begon hij zich

Digitized by Google

eerst met kracht op deze beide wetenschappen toe te leggen. Ofschoon in 1598 de Protestantenvervolgingen begonnen waren, werd *Kepler* in den eersten tijd nog te Graz geduld. Zijn eerste geschrift was een kalender voor het jaar 1594. Twee jaren later verscheen zijn „Prodromus dissertationum cosmographicarum, continens mysterium cosmographicum" (1596), welke getuigenis geeft van de scherpzinnigheid, de volharding en de levendige verbeelding van den vervaardiger. Reeds in dien tijd onderhield hij briefwisseling met *Tycho Brahe* en *Galilei*. Toen de eerste in 1599 van Uraniënburg naar Praag gereisd was, begaf ook *Kepler* zich derwaarts, om hem ter zijde te staan bij zijn waarnemingen. *Tycho Brahe* bezorgde hem hier de betrekking van keizerlijk wiskunstenaar. Toen hem echter ten tijde van den Dertigjarigen Oorlog de geringe toelage niet uitbetaald werd, ging hij, nadat hij 11 jaar in de grootste bekrompenheid te Praag had doorgebracht, in 1614 naar Linz, waar hij 15 jaren als hoogleeraar in de wiskunde in kommerlijke omstandigheden leefde en zich vooral bezig hield met de voltooïng der Rudolfijnsche tafels, die in 1624 gereed waren, maar eerst in 1627 gepubliceerd werden. Door den keizer werd hij met zijn schuldvorderingen in 1628 naar *Wallenstein* verwezen. *Kepler* woonde van 1628 tot 1630 te Sagan. *Wallenstein* betaalde *Keplers* schuldvorderingen niet en wilde hem een professoraat te Rostock bezorgen, wat *Kepler* van de hand wees. Deze besloot toen zich tot den Rijksdag te Regensburg te wenden, ten einde de achterstallige gelden te verkrijgen. Toen hij aldaar was aangekomen, wierpen de vermoeienissen der reis hem op het ziekbed, en hij overleed den 15den November 1630. Tot zijn nalatenschap behoorde een exemplaar van het werk „De stella Martis", dat hij den Rijksdag wilde aanbieden, om dezen tot medelijden te bewegen.

Van de beroemde wetten van *Kepler* werden de eerste en tweede gevonden in 1609, de derde in 1618. De theorie van den astronomischen kijker werd ontwikkeld in de werken: „Ad vitellionem paralipomena" (1604) en „Dioptrice" (1611). Zeer belangrijk is ook de „Astronomia nova seu physica coelestis tradita commentariis de motibus stellae Martis" (1609). Een uitgave van de werken van *Kepler* werd bezorgd door *Frisch* (1858—1871, 8 dln.).

Zie: *Breitschwert*, Johann Keplers Wirken (Stuttgart 1830); *Günther*, Kepler, Galilei (Berlijn 1896).

Kepler, *Vraagstuk van*, houdt zich bezig met het bepalen der plaats van een planeet in haar baan op een willekeurig oogenblik, wanneer de baan en de tijd van doorgang door het perihelium bekend zijn. Het vraagstuk komt neer op het afleiden der excentrische anomalie uit de gemiddelde (*zie Anomalie*).

Kepler, *Wetten van*, is de naam van de drie wetten, door *Kepler* uit de waarnemingen van *Tycho Brahe* omtrent de loopbanen der planeten afgeleid. Zij vormden den grondslag der ontdekkingen van *Newton* en leverden een nieuwe theorie voor den loop der planeten. De eerste dier wetten luidt, dat de planeten zich in ellipsen om de zon bewegen, die zich in een der brandpunten bevindt. *Kepler* was haar ontdekking verschuldigd aan waarnemingen van *Tycho* omtrent de loopbaan van Mars, wier aanmerkelijke excentriciteit in het oog viel, waarna hij haar onderwierp aan een zeer omslachtige berekening. De tweede wet leert, dat de voerstraal of de lijn, die het middelpunt der zon met dat der planeet verbindt, in gelijke tijden sectoren van dezelfde grootte afsnijdt van het vlak der ellips. De derde wet leert, dat bij de beweging der planeten de vierkanten der omloopstijden evenredig zijn met de derde machten van haar afstanden van de zon.

Keppel, *Van*, is de naam van een aanzienlijk geslacht in Gelderland, dat sedert de 19de eeuw in het bezit was van de heerlijkheid Keppel. De stamvader, *Wouter* geheeten, wordt vermeld op het jaar 1200. Een andere *Wouter* of *Wolter*, zoon van *Dirk van Keppel*, was raad van graaf *Reinoud I* en later van graaf *Reinoud II*, vernieuwde in 1307 den leeneed aan den graaf *van Kleef* en werd in 1328 beleend met de tienden onder Hummen en Dremth, terwijl de heerlijkheid Keppel onderscheiden voorrechten ontving. Hij overleed in 1330 en daar hij enkel dochters naliet, ging zijn heerlijkheid over op de heeren *van Voorst*. Zie verder *Albemarle*.

Keppel, *Bernhardus*, een Nederlandsch godgeleerde, werd den 12den November 1685 te Utrecht geboren, was een zoon van *Antonius Keppel*, heer *van Oostbroek en het Bildt*, studeerde in zijn geboortestad in de theologie en werd eerst predikant te Vleuten en daarna te Monnikendam. Hier kwam hij in verwikkeling met de stedelijke overheid wegens kerkelijke verordeningen en werd in 1744 afgezet, waarna de Noord-Hollandsche Synode vruchteloze pogingen aanwendde om hem in zijn bediening te herstellen. Hij zelf schreef over die zaak het werk: „De waarheid vervolgd en verdrukt en het recht der Kerk verraden en verkracht in den persoon van B. Keppel, predikant te Monnikendam" (1774). Nu deed de classis van Edam haar afkeurende stem hooren over dit geschrift, als „bevattende vele onwaarheden en zijnde niet conform met de rechtzinnigheid van de gereformeerde leer" en *Abraham van der Toll* verdedigde in een „Verhandeling over den kinderdoop" (1745), het gedrag van den magistraat, terwijl *Keppels* zwager *Petrus Nahuys*, predikant te Monnikendam, de zijde koos van *Keppel*. Laatstgenoemde vestigde zich te Utrecht en werd daar medewerker aan „De Republiek der geleerden" en de „Boekzaal der geleerde wereld". Hij overleed er den 21sten Mei 1756. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Bijbelsch en zakelijk woordenboek" (21 dln. 1755 enz.), nagenoeg geheel door hem afgewerkt, maar na zijn dood in het licht gegeven door *Jacobus Gerardus Staringh*, predikant te Gouderak, „Vurige tongen der Apostelen" (1788), „Alphabetische naamrol der nog in leven zijnde predikanten der Hervormde Kerk enz." (1747), „De gelukzaligheid van 't geweten en recht gebruik maken van Christus", „Keursteen des geloofs", „Zedige verdediging enz." (1751).

Keppel, Sir *Henry*, een Britsch admiraal, den 14den Juni 1807, als zevende zoon van den

Digitized by Google

graaf *van Albemarle*, geboren, nam in 1822 dienst bij de marine, werd in 1837 kapitein, onderscheidde zich in 1842 in den oorlog met China en werkte in den Oost-Indischen Archipel tot het uitroeien der zeeroovers mede. In 1855 commandeerde hij een afdeeling van de Britsche vloot voor Sebastopol, in 1856 voerde hij als schout bij nacht een afdeeling tegen China aan. Tot 1867 was hij in de Afrikaansche, na dien tijd in de Oost-Aziatische wateren gestationeerd. Hij werd in 1864 vice-admiraal, in 1869 admiraal, in 1877 admiraal van de vloot en trad in 1879 uit den dienst. Hij schreef: „Expedition to Borneo" (Londen 1847, 2 dln.), „Visit to the Indian Archipelago" (Londen 1853, 2 dln.), „Voyage of the Miranda. Reminiscenses" (1898) en een autobiografie: „A sailor's life under four sovereigns" (3 dln., 1899). Hij overleed den 17den Januari 1904.

Keppel, *George Thomas*. Zie *Albemarle*.

Kepper, *George Lodewijk*, een Nederlandsch letterkundige, den 28sten November 1842 te Amsterdam geboren, ontving zijn opleiding aan de militaire academie te Breda, werd in 1863 officier der genie en bevond zich vervolgens als kapitein in verschillende garnizoenen. Hij verliet den militairen dienst in 1891, was van 1891 tot 1895 hoofdredacteur van het „Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad" en sedert 1896 arrondissements-schooltoeziener. Hij schreef: „Een ongeluksvogel" (1866—1868, 2 dln.), „In- en uitvallen" (1867), „Waarom hij de eenzaamheid zocht" (1868), „De oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland" (1871, 2 dln.), „Het oproer te Parijs" (1871), „Gustaaf van Bunren" (1871, 2 dln.), „Sensatieromans enz." (1872), „Licht en schaduw" (1881), „Novellen en schetsen" (1883), „De worstelstrijd in de Vorstenlanden. Lotgevallen van Karel Bronkhorst" (1883), „De regeering van koning Willem den Derde" (1885—1888), „Gedenkboek koningin Wilhelmina in haar openbaar leven geschetst" (1896—1899), „De Militaire Academie" (1896), „Het regentschap van koningin Emma" (1898—1899), „De Zuid-Afrikaansche oorlog" (1900), „Wapenfeiten van het Nederlandsch-Indisch leger" (1900—1902), „Nederland en zijn bewoners" (1901—1904).

Keppler, *Jozef*, een Amerikaansch teekenaar en journalist, werd den 1sten Februari 1838 te Weenen geboren. Hij ging naar Amerika, waar hij als teekenaar werkzaam was. Met *A. Schwarzmann* richtte hij het humoristisch-satirisch weekblad „Puck" op. Hij overleed den 20sten Februari 1894 te New-York.

Keppler, *Paul von*, een Roomsch-Katholiek godgeleerde en prelaat, in 1852 te Schwäbisch Gmund geboren, werd in 1875 tot priester gewijd, in 1876 repetent te Tubingen, in 1880 pastoor te Cannstatt, in 1883 hoogleeraar te Tubingen en in 1894 te Freiburg i. d. Br. Sedert 1898 is hij bisschop van Rottenburg. Hij is bijzonder bekend door zijn scherp optreden tegen het *reform-Katholicisme*. Hij schreef: „Die Komposition des Johannes-Evangeliums" (1884), „Unseres Herrn Trost" (2de druk 1914), „Württembergs kirchliche Kunstaltertümer" (1888), „Das Problem des Leidens in der Moral" (7de druk 1915), „Wanderfahrten und Wallfahrten im Orient" (7de druk 1912); „Wahre und falsche Reform" (3de druk 1908), „Aus Kunst und Leben" (5de druk 1912), „Mehr Freude" (1909), „Die Adventperikopen" (4de druk 1910), „Homiletische Gedanken und Ratschläge" (1910); van 1886 tot 1897 gaf hij het „Archiv für Christliche Kunst" uit.

Kerak. Zie *Charak*.

Kerasien. Zie *Solarolie*.

Keratien of *hoornstof* is het hoofdbestanddeel van hoorn, haar, wol, nagels, hoeven, klauwen, vederen enz., wordt in de schalen van vele eieren aangetroffen en vormt als neurokeratine een deel van de scheede van de merg bevattende zenuwen. Zij is een aan zwavel rijke eiwitachtige stof, die onoplosbaar in water en onverteerbaar is. Zulke oplossingen dienen in de geneeskunde om pillen te omhullen, die niet in de maag, maar in de darmen door het alkalische darmsap opgelost moeten worden.

Keratitis (*Hoornvliesontsteking*). Zie *Oogziekten*.

Kératry, *Auguste Hilarion de*, een Fransch schrijver en staatsman, werd den 28sten October 1769 te Rennes geboren en was de telg van ouden en aanzienlijken adel. Hij studeerde in zijn geboortestad in de rechten en bekleedde vervolgens zijn erfelijken zetel in het Parlement van Bretagne. Onder de Restauratie trad hij als afgevaardigde op tegen de clericale partij, nam deel aan de Julirevolutie ten gunste van het Huis *Orleans* en werd in 1831 tot staatsraad en pair benoemd. Hij opende in 1849 als president op grond van zijn jaren de Wetgevende vergadering, trad op als beslist monarchist en tegenstander van prins *Napoleon* en werd bij den staatsgreep van 1851 in hechtenis genomen. Hij overleed in November 1859. Hij schreef: „Contes et idylles" (1791), „Voyage de vingt-quatres heures" (1800), „Mon habit mondoré" (1802, 2 dln.), „Ruth et Noémi" (1811), „Introductions morales et physiologiques" (1817, 3de druk 1841), „Du beau dans les arts d'imitation" (1822, 3 dln.), „Le dernier des Beaumanoir" (1824), „Frédéric Styndall" (1827), „Saphira" (1835) en vele artikelen in den „Courrier Français", waarvan hij een der oprichters was.

Kératry, Emile, graaf de, een Fransch schrijver en staatsman, een zoon van den vorige, den 20sten Maart 1832 te Parijs geboren, bezocht het collège St. Louis en vervolgens het collège Louis le Grand, trad in 1854, als vrijwilliger, in dienst bij de chasseurs d'Afrique, nam deel aan den Krimoorlog, werd in 1859 sous-lieutenant bij de lanciers, ging in 1861 met de chasseurs d'Afrique naar Mexico en was weldra escadronschef onder kolonel *Dupin*. Hier werd hij door *Bazaine* tot ordonnans-officier benoemd. In Januari 1865 nam hij zijn ontslag uit den dienst, keerde naar Frankrijk terug en hield zich hier bezig met staat- en letterkunde. In de „Revue contemporaine" en in de „Revue des Deux Mondes" schreef hij een reeks van artikels, waarin hij de handelwijze van *Bazaine* en van de Fransche Regeering jegens *Maximiliaan* in een duidelijk licht stelde. Daarna belastte hij zich met de redactie der „Revue moderne", waarin hij zijn beschuldi-

Digitized by Google

ging voortzette. In 1869 werd hij als liberale oppositiecandidaat gekozen. Bij de vorming van een Voorloopig Bewind den 4den September 1870 werd *Kératry* benoemd tot prefect van politie te Parijs, doch reeds den 12den October legde hij die betrekking neder, verliet in een luchtballon de belegerde hoofdstad en begaf zich naar Tours, den zetel van het bestuur buiten Parijs, waar hij onaangenaamheden met *Gambetta* kreeg, waarop hij zich verwijderde van het staatkundig tooneel. Nadat de opstand te Parijs in 1871 ook in andere groote steden volksbewegingen veroorzaakt had, werd *Kératry* als prefect naar Toulouse gezonden, om de onlusten te beteugelen. Later werd hij overgeplaatst naar Marseille. In Augustus 1872 nam hij zijn ontslag. Hij overleed den 7den April 1904. Hij schreef: „La contraguérilla française au Mexique" (1867), „La créance Jecker" (1867), „L'élévation et la chute de l'empereur Maximilien" (1867), „Le quatre septembre et le gouvernement de la défense nationale" (1872), „L'armée de Bretagne 1870—1871" (1874), „Mourad V, prince, sultan, prisonnier d'Etat 1840—1876" (1878), „A travers le passé. Souvenirs militaires" (1887), „Petites mémoires" (1898) enz. en eenige drama's.

Kerbela of *Medsjed Hoessen* is de hoofdstad van het gelijknamige sandsjak in het Aziatisch-Turksch vilajet Bagdad, gelegen aan een kanaal, dat naar den Eufraat leidt. Het aantal inwoners bedraagt 65 000.

Kerbert, *Jacobus Johannes,* een Nederlandsch geneeskundige, woonde te Koog aan de Zaan, was lid van het Heelkundig Genootschap te Amsterdam en van Vis unita fortior te Hoorn. Hij overleed den 19den April 1842 te Koog aan de Zaan. Van zijn geschriften vermelden wij: „Over de aderlating" (1790), „Verhandeling over de algemeene aanwijzing bij de behandeling der breuken" (1801), „Waarnemingen over de croup" (1821) en „Waarnemingen van J. Wardrop over de nuttigheid der ontlasting van het waterachtig vocht bij oogontstekingen enz." (1820).

Kerbert, Coenraad, een Nederlandsch geneesen plantkundige en een zoon van den vorige, werd in 1816 te Koog aan de Zaan geboren, studeerde te Leiden in de geneeskunde, zag zijn antwoord op een scheikundige prijsvraag aldaar met goud bekroond, schreef een: „Specimen chemico-pathologicum de urina albuminosa etc." (1839), en met dr. *Molenboer* een „Flora Leidensis" (1840). werd in zijn geboorteplaats de opvolger van zijn vader, doch overleed aldaar reeds den 14den September 1857.

Kerbert, Coenraad, in 1849 te Monnikendam geboren, studeerde aan het athenaeum te Amsterdam en aan de hoogeschool te Leipzig, waar hij in 1876 promoveerde tot doctor in de zoölogie op een proefschrift, getiteld: „Ueber die Haut der Reptilien und anderen Wirbelthiere". In 1877 werd hij assistent van het zoölogisch laboratorium der gemeente-universiteit te Amsterdam, in het volgende jaar leeraar in de natuurlijke historie aan de gemeente-kweekschool voor onderwijzers en onderwijzeressen, in 1884 lector in de zoölogie aan de gemeente-universiteit en in 1882 hoofdconservator aan het aquarium van het genootschap „Natura Artis Magistra", terwijl hij in 1890 dr. *G. F. Westerman* als directeur van dit genootschap opvolgde. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Zur Kenntniss der Trematoden" („Zoolog. Anzeiger", jaarg. I, no. 12, 1878), „Beitrag zur Kenntniss der Trematoden" („Archiv für mikroskop. Anatomie", Bd. XIX, 1878). „Beiträge zur Kenntniss der Niederländischen Fauna" (1ste Beitrag in „Nederlandsch tijdschrift voor de dierkunde", jaarg. V, afl. 1, 1884), „Het Aquarium en zijne bewoners beschreven en toegelicht" (in: „Bijdragen tot de dierkunde, uitgegeven door het Koninklijk Zoologisch Genootschap te Amsterdam". Feestnummer, 1888), „Zur Fortpflanzung von Megalobatrachus maximus Schlegel" (in: „Zoolog. Anzeiger", XXVII, no. 10, 1904), „Ueber die Eier und Larven von Megalobatrachus maximus Schlegel" (in: „Comptes Rendus du VIe congrès international de zoologie", 1904), „Carolus Linnaeus" (in: „Catalogue van de geschiedkundige tentoonstelling van natuur- en geneeskunde te Leiden" 1907).

Kerckhoff, *Petrus Johannes van,* een Nederlandsch scheikundige, den 22sten September 1813 te Rotterdam geboren, ontving zijn opleiding aan het Erasmiaansche gymnasium aldaar en legde zich toe op de natuurkundige wetenschappen onder leiding van den hoogleeraar *G. J. Mulder,* Nadat hij eenige fabrieken bezocht had, werd hij den 27sten November 1834 benoemd tot leeraar in de natuur- en scheikunde aan het athenaeum te Luxemburg. Hij promoveerde te Utrecht den 25sten November 1845 op een „Dissertatio chemica de balaena", deed met *F. Reuter* belangrijke onderzoekingen omtrent het schietkatoen enz. en aanvaardde den 21sten December 1647 het professoraat, benevens het directeurschap der technische school te Maastricht. In 1851 werd hij benoemd tot hoogleeraar te Groningen en hield aldaar een redevoering: „Over de scheikunde in verhouding tot de maatschappelijke belangen". Hij was in 1852 lid van de jury der Londensche Wereldtentoonstelling en werd in 1868 benoemd tot opvolger van den hoogleeraar *G. J. Mulder* te Utrecht. Hij aanvaardde dat ambt met een redevoering over: „Chemische verbinding", werd voorzitter der Commissie tot het ontwerpen eener „Pharmacopoea Neerlandica, editio altera" en ontving de benoeming tot lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen. Hij overleed den 20sten Januari 1876.

Kerckhoven, *Johannes Polyander van.* Zie *Polyander.*

Kerckhoven, *Peter Frans van,* een Vlaamsch letterkundige, den 10den November 1818 te Antwerpen geboren, bezocht het athenaeum van zijn geboorteplaats, begaf zich in 1836 naar Bologna om in de geneeskunde te studeeren en keerde in 1840 naar Antwerpen terug, waar hij nog een paar jaren de lessen aan het hospitaal bijwoonde. Hij voleindigde echter deze studie niet, maar legde zich toe op de Vlaamsche letterkunde, kwam bij zijn vader op het handelskantoor en werd daarna klerk op het stadhuis te Antwerpen, waar hij opklom tot den rang van chef de bureau en den 1sten Augustus 1857 overleed. Van 1840 tot 1842 redigeerde hij: „De Noordstar", toen in 1845 en 1846: „Het kunst- en let-

Digitized by Google

terblad", en van 1847 tot 1857: „De Vlaemsche Rederijker". Hij schreef een groot aantal romans, schetsen en tooneelwerken, die meerendeels in de genoemde tijdschriften werden opgenomen en gaf ook een bundel „Gedichten en balladen" (1846) in het licht. De „Volledige werken van P. van Kerckhoven" zijn van 1869 tot 1873 in 14 deelen te Antwerpen in het licht verschenen.

Kerckhoven, *Constant van,* een Nederlandsch tooneelspeler, den 25sten September 1860 te Antwerpen geboren, kreeg een engagement aan den Vlaamschen schouwburg aldaar en ging den 1sten September 1889 over naar het gezelschap Vereenigde Rotterdamsche Tooneelisten onder directie van *Le Gras* en *Haspels* te Rotterdam tot 1908, vervolgens naar een Vlaamsch gezelschap en eindelijk naar „Het Tooneel" te Amsterdam, dat hij in 1915 verliet. Hij is gehuwd met de tooneelspeelster *Philomène Jonkers* (zie aldaar).

Kerckhoven-Jonkers, *Philomène van,* een Nederlandsch tooneelspeelster, den 1sten October 1863 te Antwerpen geboren, kwam onder leiding van professor *Jan van Beers* en van *Van den Branden,* was gedurende het seizoen 1881—1882 als operettezangeres verbonden aan het Alhambra-theater en debuteerde den 1sten October 1882, tegelijk met haar echtgenoot op het tooneel van den Vlaamschen schouwburg te Antwerpen. In September 1889 ging zij over naar het gezelschap Vereenigde Rotterdamsche Tooneelisten te Rotterdam, bleef er tot 1908, sloot zich toen aan bij een nieuw gevormd Vlaamsch gezelschap te Antwerpen, doch keerde reeds na een jaar terug, om een engagement te aanvaarden bij „Het Tooneel" te Amsterdam. In 1915 heeft zij het tooneel verlaten. Van haar voornaamste rollen noemen wij: „Hanna" in *Multatuli's* „Vorstenschool", „Ophelia" in „Hamlet", „Sidonie" in „Zenuwachtige Vrouwen", „Yanetta" in „De roode toga", „de Jonge Pierrot" in „De verloren Zoon", „de moeder" in „Blanchette", „Trine" in „Paddestoelen", „Rebecca West" in „Rosmersholm", „Reym" in „Hooft's Warenar".

Kerdijk, *Arnold,* een Nederlandsch staatsman, den 14den Mei 1846 te Rotterdam geboren, promoveerde in 1873 te Utrecht tot doctor in de rechten. Van 1873 tot 1880 was hij schoolopziener in het tweede district van Zuid-Holland. Hij schreef in verschillende tijdschriften een aantal artikelen over sociale vraagstukken en ijverde vooral voor de invoering van de wet op den leerplicht. Bij de instelling van de rijkspostspaarbank in 1880 werd *Kerdijk* tot directeur van deze instelling benoemd, in 1881 werd hij algemeen secretaris van de „Maatschappij tot Nut van het Algemeen", welke functie hij tot 1887 bekleedde. In 1884 werd hij te Amsterdam lid van den Gemeenteraad, van 1887 tot 1901 had hij voor Amsterdam zitting in de Tweede Kamer. Hij was eerste redacteur van het „Sociaal Weekblad" en mederedacteur van de „Vragen des Tijds" en voorzitter van de centrale commissie voor statistiek. Hij overleed den 15den Maart 1905.

Kerékgyartó, *Árpad,* een Hongaarsch geschiedschrijver, den 19den Juni 1818 te Jászberény geboren, was van 1864 tot 1898 hoogleeraar aan de universiteit te Boedapest en overleed den 13den December 1902 aldaar. Hij schreef: „Beschavingsgeschiedenis van Hongarije" (1859—1865, 2 din., dl. 1 opnieuw bewerkt 1880), „Handboek voor de geschiedenis van Hongarije" (1866—1874, 7 dln.), „Annalen voor de geschiedenis van Hongarije" (1875), „Leven van *Stephanus Széchényio*" (1884) enz.

Keren is de naam voor de Grieksche godinnen van het Noodlot, die met de oorlogsgoden en godinnen over het slagveld vliegen, om hun prooi te grijpen en aan den god van de onderwereld over te leveren. Het zijn de dochters van *Nyx* (de Nacht) en zusters van *Thanatos* (de Dood). Door de dichters werden alle ziekten en pijnen door Keren voorgesteld. De Keren komen overeen met de Romeinsche *Lemuren.*

Kerensk, de hoofdstad van het district Kerensk in het Russische gouvernement Pensa ligt aan het riviertje Wad en telt 4006 inwoners, bezit 4 kerken, een nonnenklooster en drijft handel in hout.

Kerfstokken zijn bewijsmiddelen, waarvan de kleinhandel vroeger (op enkele plaatsen nog thans) gebruik maakte voor personen, die niet konden lezen of schrijven, tot het constateeren van leveranties. Zij bestaan in twee bij elkander behoorende, misschien vroeger vereenigde en door kloving gescheiden houtjes, waarvan een leverancier het eene en de andere partij het andere onder zich houdt, en die bij elke levering bijeen gebracht worden, om met een mes daarin tot aanduiding der leveranties kerven te maken, wier overeenstemming een waarborg voor haar juistheid oplevert. Zij hebben bewijskracht in rechten en verdienen daar volle geloof onder deze beide voorwaarden: 1o. dat partijen *gewoon zijn* de leveranties, welke zij in het klein doen, op dusdanige manier te bewijzen en 2o. dat zij met *hun dubbel* overeenstemmen (B. W. art. 1924).

Kerguelenland of *Desolation-eiland,* een Fransch eiland in het zuiden van den Indischen Oceaan, ligt tusschen 48° 39′ en 49° 44′ Z. Br. en 68° 42′ en 70° 35′ O. L. v. Gr., beslaat een oppervlakte van 7000 v. km. en bezit diep landwaarts inloopende baaien, die een uitmuntenden ankergrond aanbieden. De grootste havens zijn Christmas Harbour en Royal Sound. Het binnenland is over het geheel bergachtig en wordt doorsneden door een N.W.—Z.O. gerichte centrale verheffing, welke oppervlakkig beschouwd één geheel vormt, in waarheid uit wel 50 afzonderlijke basaltstroomen is opgebouwd en in horizontale en verticale richting door verweering en erosie in een groot aantal tafelbergen en schiereilanden verdeeld is geworden. De gemiddelde hoogte bedraagt 400—700 m.; de hoogste toppen verheffen zich in het zuiden, waar de Mount Ross zich in twee kegels verheft tot een hoogte van 1990 en 1885 m. en de Mount Richards tot een hoogte van 1220 m. Beide zijn met gletschers bedekt. De eilanden bezitten veel rivieren en meren. Men treft er steenkool aan. De flora heeft er weel eigenaardigs; boomen zoekt men er te vergeefs en de grootste plant is eetbare, hier alleen voorkomende kerguelenkool *(Pringlea antiscorbutica),* tot de kruisbloemigen behoorende.

Digitized by Google

Men treft er vele zeeleeuwen, zeeolifanten, zeeluipaarden, robben, pinguinen, albatrossen, stormvogels en andere zeedieren aan. Op het land komen alleen muizen, vleugellooze kevers, vliegen en spinnen voor. Van uit Frankrijk werden pogingen gedaan er volksplantingen aan te leggen. Het eiland bleef echter tot in den jongsten tijd onbewoond. Het klimaat is er guur en nevelachtig, daar Kerguelen zich hoog op den gordel van het zuidelijk drijfijs bevindt. Het eiland werd den 13den Februari 1772 door *Kerguelen Tremarec* ontdekt. In 1776 werd het bezocht door *Cook*, die daaraan den naam gaf van Desolationland. Het werd nauwkeurig onderzocht door *Rhodes* in 1799 en vooral in 1840 door den jongeren *Ross*, die door den plantkundige *Hooker* werd vergezeld. Eerst in 1874 zeilde een Engelsch fregat „Challenger" geheeten, rondom het zuidelijke voorgebergte. Ook het Duitsche schip „Gazelle" deed in dat jaar ontdekkingstochten, gedurende dien tijd, dat een Duitsche expeditie op Kerguelenland den doorgang van Venus waarnam, terwijl een Engelsche en een Amerikaansche expeditie in Royal Sound waarnemingen deden. In 1893 werd Kerguelenland met de naburige eilanden tot een bezetting van Frankrijk verklaard. Bij de Duitsche Zuidpoolexpeditie van 1901—1902 werd daar een Duitsch meteorologisch station aangelegd en het eiland wetenschappelijk onderzocht. De pogingen der Franschen om het eiland te exploiteeren, werden in de laatste jaren met succes bekroond. In 1907 werd door *Boissière* schapenteelt ingevoerd. Grooter beteekenis kreeg echter de vischvangst en die van traandieren, zoodat aan de Royal Sound door een Noorweegsche Maatschappij een traankokerij werd opgericht. Het eiland telt thans 150 vaste bewoners.

Kerguelenstroom is een warme zeestroom in den zuidelijken Indischen Oceaan. Zie *Zeestroomen*.

Kerguelen Tremarec, *Ives Joseph de*, een Fransch zeeman, omstreeks het jaar 1745 te Quimper in Bretagne geboren, werd in 1767 als luitenant met een fregat naar IJsland gezonden om de Fransche kabeljauwvisschers te beschermen, daarna in 1771 belast met een expeditie naar Isle de France, op welken tocht hij den 12den Februari 1772 Kerguelenland ontdekte. Als kapitein ondernam hij in 1773 een tweeden ontdekkingstocht, werd echter door stormen en ontberingen tot terugkeer gedwongen. Bij zijn terugkeer werd hij beschuldigd, dat hij een gedeelte der bemanning op een woest eiland had achtergelaten, tot verlies van zijn rang veroordeeld en te Saumur gevangen gezet. Hij werd echter spoedig in vrijheid gesteld en deed daarna nog eenige zeereizen. Gedurende het Schrikbewind geraakte hij in hechtenis, ontving zijn ontslag en overleed in 1797 te Parijs. Behalve een aantal zeekaarten, leverde hij: „Relation d'un voyage dans la Mer du Nord" (1771), „Relation de deux voyages dans les mers Australes et des Indes" (1782) en „Relation des combats et des événements de la guerre maritime de 1778 entre la France et l'Angleterre" (1796).

Kerk. Het woord *Kerk* komt van het Grieksche *kuriakon* dat zooveel beteekent als: *huis des Heeren*. De naam *Kerk* wordt gegeven zoowel aan de plaats, waar de godsdienstige oefeningen plaats vinden, als aan de gemeenschap die, de leer van Christus volgende, door een godsdienstigen band vereenigd is. Zoo spreekt men van de Grieksche kerk, van de Luthersche kerk, van de Katholieke kerk, van de Oostersche kerk enz. In den laatsten zin genomen, komt het nagenoeg overeen met het Grieksche *ekklèsia*, het Latijnsche *ecclesia*. Het Grieksche woord, dat oorspronkelijk vergadering beteekende, is door de Christenen gebruikt, om hun gemeenten aan te duiden, en heeft de plaats ingenomen van het woord *synagogè*, dat eveneens vergadering beteekende, en bij de Israëlieten in zwang was. In het Nieuwe Testament komt het woord voor met een tweevoudige beteekenis. Men verstaat onder *ecclesia* òf een afzonderlijke gemeente, òf de gemeenschap van alle Christenen. In den zin van afzonderlijke gemeente beteekent het in de eerste plaats de vergadering der geloovigen, welke zich in een bepaald oord bevinden tot gemeenschappelijke godsdienstoefening, en in de tweede plaats het geheel dier geloovigen. In het Evangelie volgens *Mattheus* wordt het woord gebruikt om de gemeenschap aan te duiden; namelijk in den vermaarden tekst: „Gij zijt Petrus dat is steenrots; en op deze rots zal ik mijne Kerk bouwen" is het in deze laatste beteekenis gebezigd.

In de laatste beteekenis vormt het een veel betwist vraagstuk. Heeft *Christus* een Kerk ingesteld of niet? Moet men met de nieuwere critiek aannemen, dat het Rijk Gods of de Kerk van Christus, slechts daarin zou bestaan, dat de mensch op Jezus' voorbeeld zich het Kindschap Gods bewust wordt, ofwel moet men met de Katholieke geloofsverdedigers de Kerk nog altijd aanzien als een instelling van *Christus* met geloofsbelijdenis en uiterlijke organisatie? Dit belangrijk vraagstuk is in zijn hoofdtrekken besproken onder de woorden *Jezus*, *Katholicisme* en *Protestantisme*.

Kerk wordt in de wapenkunde voorgesteld door een gewone dorpskerk, in het midden de toren „à cheval" op het dak. Evenals andere gebouwen in de wapenkunde kan de kerk voorzien zijn van windvanen enz. (zie de fig.).

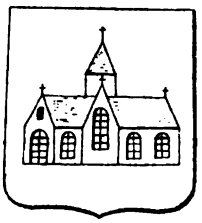

Kerk.

Kerkápoly, *Karel*, een Hongaarsch geleerde en staatsman, den 15den Mei 1824 te Szentgál in het comitaat Veszprim geboren, studeerde te Papa en te Pressburg, promoveerde in 1846 in de rechten en werd kort daarna benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte aan het Hervormd Collegie te Papa. Voor het aanvaarden dier betrekking zette hij echter zijn studiën voort te Halle, totdat de gebeurtenissen van 1848 hem deden terugkeeren naar zijn vaderland. Na het eindigen der omwenteling nam hij zijn leerstoel in bezit, dien hij bekleedde tot in 1865. Inmiddels had hij het eerste deel zijner „Geschiedenis

Digitized by Google

der wereld" in het licht gegeven en werd dien ten gevolge gekozen tot lid der Hongaarsche Academie. Toen in 1859 het keizerlijk besluit verscheen, waardoor het zelfbestuur der Protestantsche kerk in Hongarije werd beperkt, kwam hij in zijn boek: „Protestantsche kerkregeling" daartegen in verzet. In 1863 ordende hij zijn wijsgeerige geschriften, van welke echter slechts twee: „Leer van het kennen" en „Leer van het denken" werden uitgegeven. In 1865 werd hij afgevaardigd naar den rijksdag, waar hij tot de ijverigste leden der Déakpartij behoorde. Hij bezat een buitengewoon redenaarstalent. Na het sluiten van den rijksdag in 1868 werd hij staatssecretaris bij het ministerie van Oorlog. In 1870 werd hij minister van Financiën, maar nam in 1873 zijn ontslag, waarna hij in 1874 weder het hoogleeraarsambt te Boedapest bekleedde. Een verzameling van zijn geschriften uit de jaren 1865—1868 verscheen in 1869. Hij overleed den 31sten December 1891 te Boedapest.

Kerkban. Zie *Ban*.

Kerkboete. Zie *Boete*.

Kerkelijke goederen of *geestelijke goederen* noemt men de bezittingen van de Kerk, in het bijzonder van de Christelijke Kerk, die te zamen het vermogen dier Kerk vormen.

De Kerk is een corporatie, een zedelijk lichaam, en als zoodanig een subject van rechten, dat goederen verwerven, bezitten en rechten uitoefenen kan. Zoolang de uitoefening van den Christelijken godsdienst niet vrij toegelaten werd en de Christelijke Kerk als zoodanig niet bestond, maar door den Staat gerekend werd te behooren tot de ongeoorloofde vereenigingen — *collegia illicita* — kon er natuurlijk van het rechtsgeldig verkrijgen en bezitten van een vermogen geen sprake zijn. Reeds in het begin van de vierde eeuw veroorloofde het edict van Milaan (313), uitgevaardigd door *Constantijn*, keizer van het West Romeinsche rijk en *Sicinius*, keizer van het Oost-Romeinsche rijk aan het Christelijk geloof vrije uitbreiding en tegelijk hiermede werd de teruggave van de aan de toen reeds bestaande gemeenten ontroofde goederen aan die gemeenten bevolen. Toen *Constantijn* alleenheerscher was geworden, kende hij uitdrukkelijk aan de Kerk het vermogen toe, om goederen te verwerven en sinds dat tijdstip en vooral nadat door *Theodosius I* de Christelijke Godsdienst tot Staatsgodsdienst was verheven (381), ontstond er een warme naijver onder de wereldlijke vorsten om de Kerk, de kloosters en andere kerkelijke instellingen met aardsche goederen te verrijken en om hare bezittingen van immuniteitsrechten te voorzien. De afzonderlijke gemeenten en kerkelijke instellingen, die te zamen als het ware het lichaam der Kerk uitmaakten, verkregen het recht, om de goederen te verwerven en te bezitten, en tegelijk hierdoor werd de Kerk zelf eigenares van al die schatten.

De goederen, die het kerkelijk vermogen uitmaken, worden verdeeld naar gelang van hun doel en gebruik. De eerste groep wordt gevormd door die zaken, welke rechtstreeks bij de godsvereering dienst doen, *res sacrae*, gewijde, gezegende zaken, zooals de kerkgebouwen, kerkhoven, altaar. Zij werden, en worden in de R.-Katholieke Kerk nog, tot dat doel gewijd door een sacramenteele handeling, de *consecratio* of *benedictio*, d. i. *toewijding* of *zegening*. De tweede hoofdsoort der kerkelijke goederen zijn die, welke dienen om het der Kerk mogelijk te maken haar doel te bereiken en haar bestemming te vervullen, uit wier inkomsten de uitgaven der Kerk bestreden worden. Voor een groot deel zijn ze aan haar gekomen door dotatiën of schenkingen.

De kerken en daarbij behoorende gebouwen, als pastorieën, scholen enz., worden er van gebouwd en onderhouden, de tractementen der kerkleeraren worden er geheel of gedeeltelijk uit betaald; soms worden de armen er van bedeeld en worden ze tot andere kerkelijke doeleinden gebezigd. Het recht van hem, die in het genot is van de hiertoe behoorende goederen, krachtens de uitoefening van zijn bediening, is verwant aan dat van den emphyteuta of van den vruchtgebruiker. Hij heeft het volle genot dier goederen zonder over den eigendom daarvan te kunnen beschikken.

De grondslagen voor het verkrijgen, behouden en verliezen van goederen en rechten door de Kerk zijn in het algemeen dezelfde, als die in het gemeene burgerlijk recht voor andere personen en corporatiën zijn neergelegd. Het kerkelijk recht schonk in enkele exceptioneele bepalingen eenige voorrechten aan de Kerk, die vooral betrekking hadden op het trekken van voordeel uit testamenten; in de leer van de legaten en van de testamentvormen kwamen bepalingen voor, die ten duidelijkste de strekking hadden, om het der Kerk gemakkelijk te maken, zich haar deel in de nalatenschap te verzekeren. Ons Burgerlijk Wetboek bevat daarentegen, juist een tweetal bepalingen, den wetgever ingegeven door de vrees van overdreven liefdadigheid jegens kerken en dergelijke instellingen ten nadeele van de naaste familiebetrekkingen en de belangen der maatschappij wegens het zich ophoopen van goederen in de doode hand. Schenkingen en makingen bij uiterste wilsbeschikkingen aan godsdienstige gestichten en kerken hebben n. l. slechts gevolg, voor zoover de Koning toestemming zal hebben verleend die aan te nemen. De vraag, wie eigenlijk eigenaar is van de kerkelijke goederen, is door de leeraren van het kerkrecht vaak met grooten ijver behandeld en op verschillende wijzen opgelost. Dan eens is het „Christus" of zijn plaatsvervanger op aarde „de Paus", dan de geheele Kerk, en dan weer de landskerk of ook wel de enkele gemeenten of de afzonderlijke instellingen waartoe de goederen behooren; nog anderen verklaren de geestelijkheid in het algemeen, of ook wel „de armen" tot eigenaar van het kerkelijk vermogen. Het meest algemeen gevoelen, dat in den laatsten tijd, vooral in de Protestantsche Kerk, gehuldigd en toegepast wordt, is, dat de afzonderlijke gemeenten of instellingen, waartoe de goederen *behooren*, ook de *eigenaren* daarvan zijn en als zoodanig beschouwd en behandeld moeten worden.

De eerste algemeene regeling van de kerkelijke goederen in ons land vinden wij in de additioneele artikelen tot de acte van staatsregeling

Digitized by Google

van den 22sten Januari 1798, toen de Hervormde Kerk ophield Staatskerk te zijn. Zij was dit tijdens de Republiek der Vereenigde Nederlanden geworden, toen tevens de R.-Katholieke Kerkdienst verboden werd. De Staten der verschillende gewesten hadden toen het beheer der fondsen, tot dien tijd dienende om de kosten van den R.-Katholieken eeredienst te bestrijden, aan zich getrokken en daaruit waren vóór alles de Hervormde predikanten bezoldigd geworden. Art. 1 der additioneele artikelen van de Staatsregeling van 1798 verzekert aan de gemeenten der vroeger heerschende Kerk gedurende de eerstkomende drie jaren het behoud der gewone tractementen van haar leeraren en hoogleeraren, die zij bij wijze van pensioen uit 's lands kas genieten, opdat de gemeenten in dien tusschentijd de noodige schikkingen zouden kunnen maken tot hun verdere bezoldiging.

Het volgende artikel bepaalt hetzelfde omtrent de *kindergelden*. Art. 3 handhaaft onder zekere voorwaarden de uitbetaling van pensioenen, die op den 1sten Januari van dat jaar genoten werden door leeraren, hoogleeraren en hun weduwen. Art. 4 luidt als volgt: alle geestelijke goederen en fondsen, waaruit vroeger de tractementen of pensioenen van leeraren of hoogleeraren der voormaals heerschende Kerk betaald werden, worden nationaal verklaard, om daaruit eerstelijk de nog blijvende tractementen en pensioenen te voldoen en daarna tot een vast fonds te worden aangelegd voor de *nationale opvoeding* en ter *bezorging* der *behoeftigen*, blijvende *nochtans* onverlet de aanspraak, welke eenig lichaam of gemeente daarop mocht maken en, met de noodige bewijzen voorzien, aan het Vertegenwoordigend Lichaam ter beslissing zal moeten inleveren. Art. 5. Alle andere kerkelijke goederen, door vrijwillige gift, erfmaking, inzameling of aankoop bij eenig kerkgenootschap verkregen, worden als wettig eigendom der bezitters erkend en als zoodanig aan hen verzekerd. Art. 6. Alle kerkgebouwen en pastoriehuizen der voormaals heerschende Kerk, voor zoover zij door aanbouw uit de afzonderlijke kas der gemeente geen bijzondere en wettige eigendommen zijn, worden overgelaten aan de beschikking van ieder plaatselijk bewind, om deswege tusschen alle kerkgenootschappen eenig vergelijk te treffen en wel binnen de eerstkomende zes maanden na de aanneming der Staatsregeling. De torens, aan de Kerkgebouwen gehecht, benevens de klokken worden verklaard eigendom te zijn en te blijven der Burgerlijke Gemeenten. De Staatsregeling van 1801 verlengde den termijn, gedurende welken de salarieering der Hervormde predikanten nog uit 's lands kas zou geschieden. Onder *Lodewijk Napoleon* werden de in 1798 nationaal verklaarde kerkelijke goederen te gelde gemaakt en die gelden in de Staatskas gestort, echter werd tevens bepaald, dat niet alleen de Hervormde predikanten bij voortduring in het genot zouden blijven van het genoten tractement of pensioen, maar dat ook de andere eeredienaren dergelijke bijdragen zouden kunnen verkrijgen. Dit beginsel is in de opvolgende Grondwetten gehuldigd gebleven. Tot dusver evenwel weigert de Regeering andere kerkgenootschappen in het voorrecht der Hervormde Kerk te doen deelen. In de Grondwet van 1848 werd pas het beginsel van scheiding van Kerk en Staat volledig doorgevoerd. Toen verviel de bepaling, dat de Koning toeziet, dat de gelden uit 's lands kas voor den openbaren godsdienst besteed, tot geen ander doel gebruikt zouden worden, dan waarvoor zij bestemd waren. Op grond daarvan was de Staat invloed blijven uitoefenen in alle kerkelijke zaken. Het was een *jus circa sacra*, terwijl het *jus in sacra* aan de kerkgenootschappen wordt overgelaten. De Staat kende zich het recht toe alles te regelen wat lag buiten de grens van geloofszaken. De koning stelde bij besluit van den 17den Januari 1816 het Algemeen Reglement van bestuur voor de Hervormde Kerk vast. Collegiën van toezicht werden in al de provinciën in het leven geroepen. De reglementen der administratie op de kerkelijke fondsen werden door de regeering vastgesteld. Na de totstandkoming van de Grondwet van 1848 werden bij Koninklijk Besluit van den 9den Februari 1866 (Stbl. no. 10) maatregelen van overgang genomen, om het toezicht op het beheer der kerkelijke goederen in de Hervormde Kerk in den boezem van dat Kerkgenootschap zelf over te brengen.

Kerkelijke Staat is de naam van het voormalig wereldlijk gebied, waarover de paus, als hoofd van de Roomsch-Katholieke Kerk, de souvereiniteit bezat. Dit gebied lag in Midden-Italië en strekte zich tot 1859 uit tusschen 41° 10′—44° 50′ N. Br. en 11° 25′—13° 50′ O. L. v. Gr. Het werd in het N. door het Lombardisch-Venetiaansch koninkrijk, in het W. door Modena en Toskane, in het Z.O. door het koninkrijk Napels, in het Z. W. door de Tyrrheensche Zee en in het O. door de Adriatische Zee begrensd. Volgens de wet van den 22sten November 1850 bestond het gebied uit 5 legaties (Rome en de provinciën Romagna, Marken, Umbrië en Campagna met Maritima), die in 20 delegaties of provincies, verdeeld waren, welke te zamen een oppervlakte besloegen van 41 407 v. km. In 1857 bedroeg het getal inwoners 3 126 268. De paus bezat een onbeperkte macht en werd terzijde gestaan door een college van 70 kardinalen *(sacro collegio)*. Er was een ministerraad met een kardinaal-staatssecretaris aan het hoofd, die door den paus benoemd werd. Naast den ministerraad stond sedert September 1849 een staatsraad van 15, deels wereldlijke leden; bovendien was er na de wet van den 21sten October 1850 een staatsconsulta voor financieele aangelegenheden.

Aan het hoofd van een legatie stond een kardinaal-legaat, aan het hoofd van een delegatie een delegaat. Het pauselijk leger, dat voornamelijk uit vreemde huurtroepen bestond, telde (1869) 15 670 man. Pauselijke orden zijn: de Christusorde, de Orde van *Gregorius den Groote*, de Orde van het Heilige Graf, de Piusorde en de Sylvesterorde. Tengevolge van de gebeurtenissen van 1859 en 1860 (zie *Italië, Geschiedenis)* verloor de Kerkelijke Staat een aanzienlijk grondgebied en in 1870 werd Rome en de rest van het gebied bij het koninkrijk Italië ingelijfd.

Het ontstaan van den Kerkelijken Staat is toe te schrijven aan schenkingen van *Pepijn I* en

Digitized by Google

niet van *Constantijn den Groote*, zooals vroeger werd beweerd. In 754 riep *Stefanus III* de hulp van *Pepijn* in tegen de Longobarden, waarvoor hij met den titel patriciër van Rome beloond werd. *Pepijn* schonk het veroverde land aan den paus en breidde dit in 755 nog uit, welke schenkingen in 774 door *Karel den Groote* aan paus *Hadrianus I* bevestigd werden. Toch bezaten de pausen in hun gebied sedert de kroning van *Karel den Groote* tot keizer (800) niet de eigenlijke souvereiniteit; deze was veeleer in handen van den keizer, die den eed van trouw van het volk en van den paus ontving en ook de hoogste rechterlijke macht te Rome uitoefende. De veelvuldige twisten van het Karolingsche huis en de onmacht van hun opvolgers waren oorzaak, dat de pausen, vooral sedert *Nicolaas I* (858—877), een grootere mate van zelfstandigheid kregen. In de 9de eeuw echter nam ook de macht van den paus af. Wel zocht *Otto I* deze te herstellen, deze pogingen hadden echter geen blijvend resultaat, en in den aanvang van de 11de eeuw was het pausdom afhankelijk van den Romeinschen adel. *Leo X* verwierf in 1051 en 1052 Beneventum en *Nicolaas II* bereidde, doordat hij Normandische vorsten met leenen begiftigde, het oppergezag der pausen over het latere Normandische rijk in Italië voor. Een belangrijke uitbreiding kreeg de Kerkelijke Staat door de schenkingen van *Mathilde van Toskane*. Deze schenkingen werden evenwel door keizer *Hendrik V* betwist en maakten ook later steeds een punt van geschil uit.

De herhaalde twisten tusschen de verschillende keizers en pausen eindigden daarmede, dat koning *Rudolf* in 1275 de wereldlijke heerschappij van den paus erkennen moest. De Kerkelijke Staat was toen geheel onafhankelijk van het rijk. Evenwel hadden de pausen in hun eigen gebied met vele moeilijkheden te kampen; verschillende steden en de adel kwamen herhaaldelijk in opstand, zoodat in 1305 de pauselijke zetel van Rome naar Avignon verplaatst werd. Na den opstand van *Cola di Rienzi* te Rome (1347) en den moord op dezen (1354), gelukte het *Albornoz* de rust in het rijk te herstellen en de pauselijke souvereiniteit te doen erkennen. In 1367 trok *Urbanus V* Rome weder binnen, verliet de stad echter spoedig opnieuw, totdat *Gregorius XI* in 1377 haar weder tot zijn residentie koos. Het uitbreken van het schisma in het volgend jaar was echter noodlottig voor de pauselijke macht en in 1408 maakte koning *Ladislaus van Napels* zich van den Kerkelijken Staat meester. Wel gelukte het *Martinus V*, die in 1415 door het concilie te Constanz tot paus gekozen was, in 1420 de eenheid der Kerk en de wereldlijke heerschappij van den paus te herstellen, maar de adel en de steden waren zoo zelfstandig geworden, dat deze heerschappij meer in naam dan in werkelijkheid bestond. Alleen de *Borgia's* en hun opvolger *Julius II* wisten hun gebied uit te breiden en hun macht te bevestigen. In de twisten tusschen Frankrijk en de *Habsburgers* kozen de pausen nu eens de eene, dan weer de andere zijde. In 1515 werd *Leo X* door *Frans I*, in 1529 *Clemens VII* door *Karel V* tot een nadeeligen vrede gedwongen. De Kerkelijke Staat werd in zulk een vorm hersteld, als het belang van de Spaansche macht meebracht. Nu volgde een tijd van betrekkelijke rust; onder *Sixtus V* (1585—1590) werden de financiën verbeterd, hervormingen in het bestuur ingevoerd en de rooversbenden verdreven. De verkwistingen van zijn opvolgers echter en het nepotisme, dat te Rome in al zijn kracht heerschte, brachten de financiën in een treurigen toestand, zoodat het paus *Innocentius XI* (1676—1689) slechts met moeite gelukte den staat voor een bankroet te bewaren. In de 18de eeuw, het tijdperk der verlichting, daalde de pauselijke macht meer en meer. *Jozef I* bezette in 1708 een deel van het gebied, zonder dat de paus zich hiertegen kon verzetten. Nog duidelijker kwam zijn onmacht tijdens de Fransche Revolutie aan het licht. Bij den vrede van Tolentino (19 Februari 1797) moest paus *Pius VI* een groot deel van zijn gebied aan Frankrijk afstaan. In 1798 rukten Fransche troepen den Kerkelijken Staat binnen, en nadat de paus gevlucht was, werd den 20sten Maart de Romeinsche republiek geproclameerd. Na de overwinningen van de tweede coalitie in 1799 echter moesten de Franschen Rome verlaten. De nieuwe paus *Pius VII* trok Rome binnen en wist zich aanvankelijk door een vendrag met *Napoleon* staande te houden, langzamerhand echter moest hij verschillende deelen van zijn gebied afstaan; hij werd gevangen genomen en naar Fontainebleau gebracht, waar hij den 25sten Januari 1813 afstand deed van zijn heerschappij. Door de tegenspoeden, die *Napoleon* in dat jaar ondervond, zag hij zich gedwongen den paus weder vrij te laten, die den 24sten Mei naar Rome vertrok, waarop bij den vrede van Parijs (30 Mei 1814) de Kerkelijke Staat werd hersteld. De staatssecretaris *Gonsalvi* voerde een geregeld bestuur in en trachtte den treurigen toestand der financiën te verbeteren. De pausen sloten zich aan bij de absolute richting, die na de Fransche Revolutie bij de vorsten van Europa heerschte, en trachtten de liberale neigingen van het volk tegen te gaan. Toen in 1830 en 1831 in Romagna revolutionnaire woelingen ontstonden, riep *Gregorius XVI* vreemde hulp in en voerde onder bescherming van Oostenrijksche en Fransche troepen een despotische politieverordening in. Na zijn dood (16 Juni 1846) werd *Pius IX* gekozen, die zijn regeering met verschillende hervormingen begon, in 1847 een soort volksvertegenwoordiging bijeenriep en na de Februari-revolutie een grondwet invoerde; tegelijkertijd trokken pauselijke troepen, door vrijwilligers versterkt, naar Opper-Italië om Italië van Oostenrijk vrij te maken. De capitulatie bij Vicenza en de nederlagen van *Karel Albert* bewogen Pius echter de Italiaansche zaak te laten varen. Dit verwekte verbittering onder het volk. Een oproer dwong den paus het radicale ministerie *Mamiani* te benoemen; den 25sten November echter vluchtte de paus naar Gaëta en verklaarde hij alle besluiten van het kabinet van onwaarde. De volksvertegenwoordiging stelde toen een voorloopige regeering in en besloot tot de bijeenroeping van een nationale vergadering, die de oprichting van de Romeinsche republiek afkondigde (9 Februari 1849). De paus riep de hulp in van de buiten-

Digitized by Google

landsche mogendheden. Een Fransche vloot ankerde den 24sten April voor Civitavecchia en den 3den Juli 1849 werd Rome tot overgave gedwongen. Gelijktijdig werd de revolutie in de overige deelen van den Kerkelijken Staat door Oostenrijksche en Napolitaansche troepen onderdrukt. Den 12den April 1850 keerde *Pius* naar Rome terug, voerde er onder bescherming van Fransche en Oostenrijksche troepen een streng bestuur in en verklaarde zich tegen alle hervormingen. Toen echter de Oostenrijkers na den slag bij Magenta hun troepen uit Ancona en Romagna teruggetrokken hadden, stond de Romagna tegen de pauselijke regeering op en riep *Victor Emanuel* tot dictator uit. Een door den commissaris van den koning bijeengeroepen nationale vergadering besloot den 1sten September de legaties met Sardinië te vereenigen en den 11den en 12den Maart 1860 werd dit besluit door een volksstemming bevestigd, waarop Sardinische troepen de Romagna binnenrukten. *Napoleon III* trachtte tevergeefs den paus tot toegevendheid te bewegen. Ondertusschen had *Garibaldi* het koninkrijk der beide Sicilië veroverd en bedreigde Rome. Om deze stad te beveiligen en de uitbreiding van de revolutie tegen te gaan, stond *Napoleon* de Sardinische troepen in Augustus toe door de Marken en Umbrië naar Napels te trekken. Deze rukten den 11den September den Kerkelijken Staat binnen en versloegen het pauselijk leger, dat onder bevel van *Lamoricière* stond, den 18den September bij Castelfidardo en dwongen het overschot van het leger den 29sten September bij Ancona tot capitulatie. De paus behield slechts het door de Franschen beschermde, zoogenaamde *Patrimonium Petri*. De nationale partij in Italië verlangde Rome tot hoofdstad, *Napoleon* echter wilde de rest van den Kerkelijken Staat in stand houden en de Italiaansche regeering moest zich schikken. Toen *Garibaldi* in 1862 van Calabrië uit een tocht tegen Rome ondernam, werd hij door Italiaansche troepen bij Aspromonte gevangen genomen. Bij de September-conventie (1864) scheen Italië, doordat het den zetel van de regeering van Turijn naar Florence verplaatste, afstand te doen van de aanspraken op Rome, waarop Frankrijk de ontruiming van den Kerkelijken Staat beloofde, wat in het laatst van 1866 gebeurde. Dadelijk bereidde de Italiaansche actiepartij, door het ministerie *Rattazzi* heimelijk aangemoedigd, een nieuwen tocht tegen Rome voor. In October 1867 trok *Garibaldi* den Kerkelijken Staat binnen, werd echter den 3den November door pauselijke troepen, die door een in der haast naar Civitavecchia gezonden Fransch corps versterkt waren, bij Mentana verslagen en op den terugtocht door Italianen gevangen genomen en ontwapend. Te Rome werden strenge straffen over de opstandelingen uitgesproken; de pauselijke macht kon echter alleen door de Fransche troepen staande gehouden worden. Nauwelijks waren in Augustus 1870 de Fransche troepen afgetrokken en hadden de Duitsche troepen de eerste overwinningen behaald, of de actiepartij eischte de bezetting van Rome. Na den val van het Fransche keizerrijk liet de Italiaansche regeering, daar de paus weigerde een vendrag te sluiten, Rome door Italiaansche troepen bezetten. De stad werd den 20sten September overgegeven. De volksstemming van den 2den October besliste, met 133 681 stemmen voor en 1507 stemmen tegen, de vereeniging met Italië, die den 6den October door een koninklijk decreet uitgesproken werd. Daarmee had de Kerkelijke Staat opgehouden te bestaan.

De positie van den paus werd door de Italiaansche regeering door de garantiewetten van Mei 1871 geregeld. De paus bleef in het bezit van het Vaticaan, het Lateraan en van de villa Castel Gandolfo; hij zou de rechten van een souverein behouden en een jaargeld ontvangen. De paus, die den 1sten November 1870 ieder, die de annexatie bewerkt of daaraan deelgenomen had, in den ban had gedaan, wees elk vendrag van de hand. De souvereine voorrechten nam hij als van zelf sprekend in bezit, terwijl hij het jaargeld weigerde en zijn uitgaven uit vrijwillige bijdragen en den Pieterspenning wenschte te bestrijden. Hij beschouwde zich als een gevangene te Rome en verliet het Vaticaan niet meer. Hij weigerde elk verkeer met de „Subalpijnsche" regeering en bleef de wereldlijke heerschappij, als noodzakelijk voor de onafhankelijkheid en waardigheid van zijn ambt en de vrijheid der Kerk, eischen. Ook *Leo XIII* en *Pius X* plaatsten zich op hetzelfde standpunt.

Literatuur: Brosch, Geschichte des Kirchenstaats (Gotha 1679—1862, 2 dln.); *Ducheene*, Les premiers temps de l'Etat pontifical 754—1073 (Parijs 1904, 2 dln.); *Brosch*, Papst Julius II und die Gründung des Kirchenstaats (Gotha 1878); *De Mévius*, Histoire de l'invasion des Etats pontificaux en 1867 (Parijs 1875).

Kerkelijke tucht *(disciplina ecclesiastica)* noemt men het geheel van die middelen, waardoor de Kerk (het kerkgenootschap, de kerkelijke gemeente) haar leden verplicht tot een onberispelijken wandel en tot gehoorzaamheid aan haar verordeningen. Zulke middelen zijn de ban, het opleggen van boete, het ontzeggen van kerkelijke voorrechten enz.

Kerkena, het oude Cercina, is een eilandengroep in de Golf van Gabes, die tot Tunis behoort. Zij bevat de eilanden Kerkena, Mellita, Koescha en een paar kleinere. De voornaamste voortbrengselen zijn dadels, gerst, rogge en wijn. Verder houden de bewoners (± 12 000) zich bezig met vischvangst, sponsvisscherij, scheepsbouw en manden- en mattenvlechterij. Onder de heerschappij van de Romeinen waren deze eilanden een verbanningsplaats. Ramba op het eiland Kerkena is de zetel van het bestuur.

Kerkeraad noemt men in het algemeen het lichaam, bestaande uit en door de leden eener kerkelijke gemeente gekozen personen, die voor de belangen dier gemeente moeten waken. De kerkeraad vertegenwoordigt de gemeente en bestaat veelal uit kerkvoogden, die voor het geldelijk beheer der gemeente, uit ouderlingen, die voor de zuiverheid der leer, en uit diakenen, die voor de ondersteuning der behoeftigen zorgen. Intusschen is de samenstelling der kerkeraden bij verschillende landen zeer ongelijk. Niet in alle kerkeraden vindt men ouderlingen en niet in alle gemeenten is de predikant lid van den kerkeraad.

Digitized by Google

Kerkfabriek (Latijn: *fabrica ecclesiae*) was vroeger de naam voor de bouwcommissie van groote kerken, later voor de inkomsten en het vermogen van een kerk, daarna dat deel van het vermogen, hetwelk tot bestrijding der uitgaven voor godsdienstplechtigheden en vooral voor onderhoud van het gebouw diende.

Kerkgeschiedenis. De geschiedenis van het Christendom en van de Christelijke Kerk in het algemeen maakt een deel uit van de beschavings- en godsdienstgeschiedenis in het algemeen, doch wordt gewoonlijk tot de godgeleerde wetenschap gerekend. Zij dient namelijk tot een juist begrip van den oorspronkelijken toestand der Kerk en van haar verdere ontwikkeling. Immers uit het verleden is het heden voortgevloeid en men kan alzoo de kerkgeschiedenis beschouwen als het wetenschappelijk zelfbewustzijn der Kerk omtrent hare eigen geschiedkundige ontwikkeling. Het juiste verstand der kerkgeschiedenis hangt natuurlijk af van het denkbeeld, hetwelk men zich gevormd heeft van het wezen der Kerk. Men kan trouwens met betrekking tot het schrijven der kerkgeschiedenis verschillende tijdperken aanwijzen.

De aloude *Katholieke* beschouwing dier geschiedenis wordt vertegenwoordigd door den „Vader der Kerkgeschiedenis" *Eusebius van Caesarea*. Volgens hem is de geschiedenis der Kerk een aaneenschakeling van goddelijke wonderen, welke een aanvang nemen met de wonderbare menschwording van Gods Zoon en eindigen zullen met zijn zichtbare terugkomst. Als uit den hemel op de aarde nedergedaald, noemt men de Kerk terecht het Koninkrijk Gods in tegenstelling met het rijk des duivels of der wereld. Als een onbegrijpelijk wonder, is zij ook niet onderworpen aan de geschiedkundige ontwikkeling van het onvolkomene tot het meer volmaakte; alle veranderingen, die zij ondergaat, worden door buiten haar aanwezige machten veroorzaakt, door de Joden en heidenen, die de geloovigen vervolgen, of door valsche broeders, die door hunne ketterijen de reine leer verontreinigen. Zulke gevaren worden veroorzaakt door den duivel, om op die wijze de Bruid van *Christus* te bezoedelen. De Kerk is echter wegens haar bovennatuurlijken oorsprong volmaakt en sedert den tijd der Apostolische overlevering te handhaven. In denzelfden geest, maar tevens met bijzonderen nadruk op het kerkelijk gezag, als de door God verordende steunpilaar van de waarheid des heils, werd ook in de Middeleeuwen de kerkgeschiedenis geschreven, alsook na het concilie van Trente door de R.-Katholieken. Volgens deze is de kerkelijke overlevering, althans in haar leer, sedert den tijd der Apostelen onveranderlijk dezelfde gebleven. Dit standpunt was vooral dat van *Caesar Baronius*, die voor zijn „Annalen" gebruik maakte van het archief te Rome, ten einde tegenover de critiek der Protestanten niet alleen de zuiverheid en ongeschondenheid van het R.-Katholieke dogma, maar bovenal de apostolische stichting van het episcopaat en van het pauselijk gezag te handhaven. Zie verder het artikel *Katholicisme*.

Daarentegen poogde het oudere *Protestantisme* in de „Maagdenburgsche Centuriën" (zie aldaar) het recht der Hervorming te betoogen door te wijzen op het verval der R.-Katholieke Kerk ten opzichte van haar oorspronkelijke volkomenheid en op haar van eeuw tot eeuw toenemende verdorvenheid. Daartegen trad de hier boven vermelde *Baronius* (zie aldaar) op met zijn „Annalen". Wat *Flacius* in de centuriën van Luthersch standpunt uit beproefde, deden *Hottinger*, *Spanheim* en *Basnage* voor de Gereformeerde partij. Het wetenschappelijk karakter van de kerkgeschiedenis werd bevorderd door de inwendige verdeeldheid in de kerkelijke partijen zoowel in de Katholieke, als in de Protestantsche. Daardoor werden een groot aantal geschriften in het licht gegeven, die een aanzienlijke verzameling van feiten en gegevens bevatten.

Tegen de dogmatische behandeling der kerkgeschiedenis protesteerde het *piëtisme*, vertegenwoordigd door *Gottfried Arnold*, den schrijver der „Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie", dat het meeste gewicht hechtte aan het practische Christendom en de verdorvenheid in de scholastieke godgeleerdheid en in de dogmatische haarkloverijen zag. Het ideaal van deze vrije, practische vroomheid, ontdaan van schoolschen twist en dweepzieke drijverij, vindt het piëtisme in de apostolische eeuw, terwijl het in de volgende eeuwen de ketters in bescherming neemt, die door de kerkelijke godgeleerdheid werden vervolgd. Ook hier is dus het schrijven der kerkgeschiedenis nog verbonden met een strijd tegen zekere partij. Langzamerhand echter ontstond de kerkgeschiedenis als een eenvoudig en aaneengeschakeld verhaal van feiten, steunende op een nauwkeurig onderzoek der bronnen. Als eerste, die haar in deze banen leidde, kunnen wij *Johann Lorenz von Mosheim* noemen. Bij hem zien wij dat onderzoek verbonden met een schrander oordeel en een aangename wijze van voorstelling; hij behandelt evenwel de kerkgeschiedenis meer als staatsman dan als godgeleerde, daar hij de Kerk als een staatkundig genootschap beschouwt en alzoo den weg volgt, die bij de behandeling der algemeene geschiedenis wordt ingeslagen. Het *rationalisme*, vertegenwoordigd door *Semler*, *Planck*, *Henke* en *Spittler*, ging nog een stap verder en wees op de gestadige verandering der gevoelens omtrent godsdienstige aangelegenheden, ten einde op geschiedkundige gronden recht te verwerven, om de toevallige en vergankelijke leerstellingen als bijzaken te beschouwen en alleen de zuivere zedeleer vast te houden. Tevens ontstond de *pragmatische methode*, van welke richting het reusachtige werk van *J. M. Schrökh* als het eerste beschouwd kan worden. Zij bestond daarin, dat men alle gebeurtenissen, karakters en daden, psychologisch zocht te verklaren. In tegenstelling met het rationalisme beschouwde *August Neander* de kerkgeschiedenis als de voorstelling der nederdaling van een nieuw, bovenzinnelijk, goddelijk leven in den mensch en zocht aan te wijzen, hoe het één Christelijk beginsel hemelsbreed verschillende gemoederen had bezield. Een dergelijke meening vindt men ook in de werken van *Hagenbach* en *Schaff*. Deze beschouwingen zijn dikwijls meer stichtelijk dan objectief wetenschappelijk. Een

Digitized by Google

anderen weg volgde *Gieseler*, die zich door een scherpzinnig onderzoek der bronnen onderscheidt, alsmede *Hase*, die de uitingen van den Christelijken geest in den loop der eeuwen in een beknopt aesthetisch tafereel, wist samen te vatten, verder *Niedner* en vooral *F. Chr. Baur*, die de algemeene regels der geschiedvorsching ook op de kerkgeschiedenis toepaste. Tegenover het supranaturalistische standpunt van *Neander* handhaafde *Baur* het erkennen van het goddelijke in den mensch en het aanwijzen van de noodzakelijkheid der geschiedkundige feiten, gelijk die in de idee van Kerk en in de ontwikkeling van die idee gelegen is. Hij stelde de feiten voor, afgescheiden van hun leerstellig gewicht, in verband met hun oorzaken en gevolgen. Een scherpe tegenstelling met de beschouwingen van *Baur*, vormen de werken van *Guericke, Schmidt, Lindner, Kurtz* en *Kahnis*, die de kerkgeschiedenis van uit een confessioneel Luthersch standpunt, en van *Ebrard* en *Herzog*, die haar van uit een confessioneel Gereformeerd standpunt behandelen. Als echte historische werken kan men die van *Nippold* en *Hausrath* beschouwen. In den laatsten tijd hield men zich meestal bezig met enkele afzonderlijke deelen van de kerkgeschiedenis te doorvorschen. Volgelingen van *Neander* leverden voornamelijk levensbeschrijvingen van personen in het kader van hun tijd, terwijl de richting van *Baur* zich meer met verschillende dogmatisch-historische onderzoekingen, vooral omtrent de eerste drie eeuwen der kerkgeschiedenis bezighield. Buitendien werd het tijdperk der Hervorming door *Köstlin, Kawerau* en anderen bestudeerd.

Van beteekenis is vooral het werk van *Karl Müller* wiens „Grundriss der Kirchengeschichte" in 1892 is aangewezen en het „Lehrbuch" van *W. E. Möller*. De werken in andere talen zijn van veel minder beteekenis en meestal naar de Duitsche bewerkt.

Van de werken, die in den laatsten tijd over de kerkgeschiedenis verschenen zijn, noemen wij: „Kirchengeschichte im Umriss" (12de druk 1901) van *R. Sohm* en „Grundzüge der Kirchengeschichte" (2de druk 1904) van *Hans von Schubert*. Voor een grooteren kring van lezers zijn de „Kirchengeschichte für das christliche Haus" (3de druk 1902) van *Baum en Geyer* en de „Illustrierte Geschichte der katholischen Kirche" (1903 enz.) van *Kirsch* en *Luksch* bestemd. Den stand van de navorschingen vindt men beschreven in de leerboeken over de kerkgeschiedenis van *J. H. Kurtz* (13de druk 1899, 2 dln.) en *W. Müller* (3de druk 1894—1902, 3 dln.), de 19de eeuw in *F. Nippold*, Handbuch der neuesten Kirchengeschichte". Een „Zeitschrift für Kirchengeschichte" wordt sedert 1876 door *Brieger* en *Bress* uitgegeven, een „Revue d'Histoire ecclésiastique" sedert 1900 door *Chauchie* en *Ladeuze*.

Het katholieke standpunt ten opzichte van de kerkgeschiedenis werd in het begin van de 19de eeuw uiteengezet door *F. L. Stolberg* en *Katerkamp*, later door *Ritter, Locherer, Alzog, Döllinger, F. H. Kraus, Hergenröther, Brück, Funk, Hefele, Knöpfler, Henrion, Rohrbacher* en anderen.

Zie: *J. G. R. Acquoy*, Handleiding tot de Kerkgeschiedvorsching en Kerkgeschiedschrijving (2de druk door *F. Pijper* 1910). Men zie verder de artikelen *Christendom* en *Hervorming*.

Kerkgezang. Zie *Muziek*.

Kerkhervorming. Zie *Hervorming*.

Kerkklok in de wapenkunde wordt zoodanig voorgesteld, dat de klepel, die soms van een ander email is, evenals de binnenzijde gedeeltelijk zichtbaar is. Zij komt bijna geheel overeen met de klok (zie aldaar).

Kerkmuziek. Zie *Muziek*.

Kerkoek, de hoofdstad van een sandsjak in het Turksche vilajet Mosoel, 150 km. ten zuidoosten van de stad Mosoel, rondom een heuvel gebouwd, waarop zich weleer een vesting verhief, telt ongeveer 50 000 inwoners en is de stapelplaats der voortbrengselen van zuidelijk Koerdistan. Ten O. van Kerkoek bevindt zich op een heuvel, naar verhaald wordt, het graf van den profeet *Daniël*. In de nabijheid van de stad treft men zout- en naphtabronnen aan.

Kerkrade, een gemeente in de provincie Limburg, beslaat een oppervlakte van 1803 H.A. en telt (1916) 23 332 inwoners (tegen 7000 in 1890 en 18 220 in 1900). Zij wordt begrensd door Heerlen, Schaasberg, Nieuwenhagen en Eigelshoven in Nederland en Horbach, 's-Herzogenrath en Merckstein in Pruisen en bestaat uit de dorpen Kerkrade en Spekholzerheide en verschillende buurten en gehuchten. De bodem bestaat uit Limburgsche klei, terwijl de ondergrond rijke steenkoollagen bevat, die er reeds eeuwen lang ontgonnen worden (zie *Limburg*). Door de gemeente stroomen de Worms en de Molenbeek, die de Krombacherbeek opneemt. De mijnontginning wordt door den spoorweg naar Simpelveld bevorderd. Verder wordt er landbouw uitgeoefend en eenige nijverheid. In de voormalige abdij Kloosterrade of Rolduc is een onderafdeeling van het bisschoppelijk seminarium gevestigd.

Het dorp Kerkrade met een Ursulinenklooster en een maréchausséekazerne, ligt aan den weg van Heerlen naar Herzogenrade en is door den mijnbouw in de laatste jaren zeer vooruit gegaan.

Kerkrecht. Men verstaat hieronder het recht, dat geldt voor de Kerk, en wel voor de Christelijke, speciaal de R.-Katholieke Kerk. Het oudste recht van dien aard, het Canonieke recht, ontwikkelde zich gedurende de eerste eeuwen van het Christendom in den boezem der Kerk uit de besluiten van de Christelijke gemeenten en de uitspraken van de hoofden der Kerk, den paus en de bisschoppen. Zij betroffen niet alleen zuiver kerkelijke of geloofszaken, maar allengs breidden zij zich uit tot onderwerpen van niet zuiver kerkelijken, maar ook maatschappelijken aard, vooral tot alles wat in betrekking stond met het huwelijk, de erfenis bij testament en de overeenkomsten, wier bestaan, in geval van ontkenning, slechts door den eed bevestigd kon worden. Het Canoniek recht verdrong op dat terrein meer en meer het wereldlijk, het Romeinsch recht, zoowel in 't burgerlijk als in het strafproces. Er ontstond uit dat dubbele recht een tweevoudige rechtspraak: men kon te-

Digitized by Google

rechtstaan voor den wereldlijken of voor den geestelijken rechter; een derde soort, zaken van *gemengden* aard, behoorende tot de bevoegdheid zoowel van den eenen rechter als van den anderen. Toen na *Constantijn* de Christelijke godsdienst de godsdienst van den Staat was geworden, kregen de besluiten van de Conciliën volkomen kracht van wet, en zoo vormden zij langzamerhand een volledig recht, dat gold naast het Romeinsche, aangevuld en verbeterd door de Decretalen van de pausen. Het hield voorschriften in, zoowel van zuiver kerkelijken aard, als van zuiver burgerrechtelijk en strafrechtelijk karakter en van procesvormen. De voorschriften werden vereenigd in het *Corpus juris canonici clausum*, zonder evenwel ooit een afgerond geheel van in elkander grijpende rechtsbepalingen te behelzen; hoewel in zoo verre wel gecodificeerd, was het toch niet de uitdrukking van een zelfstandig gesystematiseerd recht; het was en bleef een *gerecipieerd* recht, dat is, een recht, dat slechts gold in zooverre door zijn voorschriften inbreuk werd gemaakt op het *gemeene* en het *Romeinsche* recht. Het was een subsidiair recht, evenals het Romeinsche; doch het had boven dit recht den voorrang, zoodat zijn uitspraken eerder in aanmerking kwamen ter beslechting van quaestiën, dan die van het Romeinsche. Hoewel de laatste meening niet door alle deskundigen omhelsd wordt, zoo spreekt in haar voordeel toch vooral de omstandigheid, dat in Duitschland de vreemde wetgevingen, in de Italiaansche Staten geldig verklaard en in de rechtsscholen aldaar geleerd, werden gerecipieerd, en dat ook volgens de leer van de Glossatoren (zie aldaar) en Postglossatoren aan het Canonieke recht, als het jongste, de voorrang toekwam boven het Romeinsche recht. — Het tegenwoordig *kerkrecht*, in engeren zin dan dat Canonieke, noemt men de verzameling der voorschriften, bepalingen en wetten, die betrekking hebben op de *Kerk*. Het wordt verdeeld in een *natuurlijk kerkrecht (jus ecclesiasticum naturale)*, dat uit den aard en het wezen der Kerk en uit de algemeene gronden van natuurrecht en zedeleer wordt afgeleid, en in een *positief kerkelijk recht (jus ecclesiasticum positivum)*, dat zich openbaart in de bepalingen der kerkelijke wetgeving; verder, in een *algemeen*, dat voor de geheele Kerk geldend is, en in een *bijzonder* kerkelijk recht, dat alleen voor een bijzonder kerkgenootschap of voor afzonderlijke gemeenten van kracht is.

De bronnen van het kerkrecht zijn in de R.-Katholieke Kerk vooral het zoo even behandelde Canonieke recht, de pauselijke en bisschoppelijke bullen en breves, de bepalingen der Conciliën, vooral van dat van Trente, en de met afzonderlijke vorsten of staten gesloten concordaten. De Protestantsche Kerk volgde aanvankelijk mede zoo veel mogelijk het Canonieke recht, maar week allengs daarvan af, en afzonderlijke kerkordeningen of landsplakkaten traden daarvoor in de plaats. De geschiedenis van het kerkrecht der Nederlandsche Hervormde Kerk laat zich in vier tijdperken verdeelen: 1. van de Hervorming tot de Dordtsche Synode; 2. van de Dordtsche Synode tot de omwenteling van 1795; 3. van de omwenteling van 1795 tot 1848; en 4. van 1848 tot onzen tijd. De bronnen van dit recht zijn voor oudere tijdperken de symbolische en liturgische geschriften der Hervormde Kerk, de verschillende provinciale, later nationale kerkordeningen, de synodale en klassikale resolutiën. De kerkelijke organisatie van 1816 is vervat in het algemeen Reglement op het bestuur der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden van dat jaar en in de daarop gegronde bijzondere reglementen. Van de tegenwoordige kerkelijke Wetgeving is het Algemeen Reglement van 1852 de grondslag.

Zie: „Kerkelijk Wetboek. De reglementen en verordeningen der Ned. Hervormde Kerk met aanteekeningen van *J. Douwes* en *H. O. Feith*" (7de druk door *J. Knottenbelt*, 1914).

Kerkroof, of juister *kerkdiefstal*, is een misdrijf, dat reeds bij de oude volken bekend was en uiterst zwaar gestraft werd, wijl het tevens als heiligschennis gold. Het Mozaïsche recht straft roof van heilige zaken in enkele gevallen met steeniging; bij de Atheners stond op tempelroof de doodstraf; het Romeinsch recht definieert *sacrilegium* als wegneming van een heilige zaak; soms werd het met den dood gestraft. De Duitsche volksrechten beschouwden oorspronkelijk den diefstal van een *gewijde* zaak of van een niet gewijde zaak uit een heilige plaats als een misdrijf met verzwarende omstandigheid, waarop een hoogere boete moest toegepast worden; de invloed van het veld winnend kerkrecht verhief het tot een specifiek misdrijf, ten gevolge waarvan het in het breede behandeld en naar omstandigheden met zwaarder of minder zware straffen werd bedreigd in het wetboek van *Karel V*, de *Constitutio Criminalis Carolina* van 1555. De strafrechtleeraren van den nieuweren tijd verwerpen den naam kerk*roof*, omdat algemeen aangenomen is in de jongere theoriëen van strafrecht, dat *roof* is *diefstal* met *geweld tegen den persoon;* de kerkdief bedoelt gewoonlijk zulk geweld niet, omdat het misdrijf meestal gepleegd wordt in onbewoonde gebouwen. Zij handhaven het misdrijf ook niet als een specifiek strafbaar feit, maar behandelen het als gewonen diefstal met een verzwarende omstandigheid, die haren grond vindt in de hoogere bescherming, den hoogeren vrede, die de gewijde zaken en gewijde plaatsen in het oog van het publiek genieten en waarop zij dus ook van wege den Staat aanspraak kunnen maken. Ons wetboek van strafrecht, dat zich ten aanzien van het strafbaar stellen van het kwetsen van godsdienstige gevoelens beperkt tot de bescherming der vrijheid van godsdienstoefening, beschouwt kerkdiefstal niet als een gekwalificeerden vorm van diefstal.

Kerkslavisch is het Slavische dialect, waarin, in het laatst van de 9de eeuw, door *Cyrillus, Methodius* en hun leerlingen de bijbelvertaling en andere kerkelijke boeken geschreven werden. Tegenwoordig is het Kerkslavisch nog de liturgische taal van de tot de Grieksch-Katholieke Kerk behoorende Slaven (Russen, Serviërs en Bulgaren). Bij die volken was deze taal vroeger de algemeene schrijftaal, bij de Russen tot in het begin van de 18de eeuw, in Servië nog langer. Waarschijnlijk was het Kerkslavisch de taal van de Bulgaren uit de 9de eeuw, waarom het ook

Digitized by Google

Oud-Bulgaarsch geheeten wordt. Volgens een andere meening zou het de taal van de in de 9de eeuw in Pannonië wonende Slovenen geweest zijn. *Miklosich*, die deze opvatting verdedigt, noemt het daarom Oud-Sloveensch of speciaal Pannonisch-Sloveensch.

De oudste overgebleven Kerkslavische handschriften dagteekenen uit de 10de en de 11de eeuw. Naar de verschillende alphabets, waarin zij geschreven zijn, onderscheidt men *glagolitische* en *cyrillische* geschriften. De taal van de oudste handschriften noemt men wel Oudkerkslavisch, in tegenstelling met die uit lateren tijd, toen het Kerkslavisch met andere dialecten vermengd werd. De Oudkerkslavische literatuur bestaat bijna uitsluitend uit vertalingen van den Bijbel, van werken van de Kerkvaders, van homiliën, legenden enz. uit het Grieksch. Vooral *Dobrowsky, Kopitar, Wostokow, Miklosich, Schleicher, Jagic* en *Leskië* hebben zich met het bestudeeren van het Kerkslavisch bezig gehouden. Door zijn ouderdom heeft het Kerkslavisch voor de studie van de Slavische talen ongeveer dezelfde beteekenis als het Gotisch voor het bestudeeren der Germaansche talen.

Kerkvaders *(Patres ecclesiae)* is een benaming, steunende enkel op het gebruik, en gegeven aan de christelijke schrijvers der eerste tijden, die door de zuiverheid hunner leer en de heiligheid van hun leven hebben uitgemunt. Volgens sommigen strekt het tijdperk der Kerkvaders zich uit tot de VIde, volgens anderen tot de VIIIste en zelfs tot de XIIde eeuw. De kennis van hun lotgevallen en van hun werken vormt den inhoud van een afzonderlijke wetenschap, namelijk van de *patristiek* of *patrologie*. De waarde dier geschriften is zeer verschillend, alsmede hun inhoud. Men heeft er van apologetische, polemische, leerstellige, zedekundige, historische en stichtelijke strekking. De beroemdste Grieksche kerkvaders zijn: *Clemens, Alexandrinus, Origenes, Irenaeus, Athanasius, Basilius de Groote, Gregorius van Nyssa, Gregorius van Nazianze* en *Chrysóstomus*, — en de beroemdste Latijnsche: *Tertullianus, Cyprianus, Ambrosius, Hilarius, Augustinus, Hiëronymus* en *Gregorius de Groote*. De beste verzamelingen van de geschriften der Kerkvaders zijn die van *Margarin de la Bigne* (Parijs 1575), van *Galland* (1765) en van *Migne* (1840—1868).

Sedert 1898 geeft de Academie van Weenen een *Corpus scriptorum ecclesiasticorum* uit; de Berlijnsche Academie van Wetenschappen heeft insgelijks een uitgave der oudere Christen-schrijvers ondernomen; de *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*, die als voorbereiding dienen, zijn wereldberoemd.

Verschillende werken van Kerkvaders worden in het Nederlandsch vertaald uitgegeven in „Oud-Christelijke geschriften in Nederlandsche vertaling, uitgegeven door het Haagsch Genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst", onder redactie van *H. U. Meyboom*. In deze serie zijn reeds een achttiental werken uitgekomen.

Kerktoonsoorten. Tot ongeveer het eind der 17de eeuw was de Europeesche muziek, speciaal die, welke in dienst der kerk werd beoefend of onder invloed der kerk geschreven, niet of niet hoofdzakelijk gebouwd op ons stelsel van de dur- en mol-toonladders, doch op een ander systeem, dat weer was ontstaan uit de Grieksche muziek, zooals de namen trouwens aanduiden; het systeem der kerktonen. Het karakteristiek verschil van die toonsoorten ligt behalve in den eersten toon van den toonladder of den sluittoon der melodie ook in de betrekkelijke plaatsing van de twee halve-toonsafstanden in den tonenreeks. De toonladders bestaan uit twee saamgevoegde groepen van vier opeenvolgende tonen of tetrachorden, en worden weer verdeeld in authentieke (zelfstandige) en plagale (afgeleide), al naarmate de toonladder met het eerste of het tweede tetrachord begint. Ook duidt men de plagale toonsoorten aan door het voorzetsel *hypo* (onder) voor den naam van den authentieken toonladder te voegen. De twaalf gebruikelijke kerktonen waren:

Authentiek:

Dorisch:	d′- e′- f′- g′- a′- b′- c″- d″-
Phrygisch:	e′- f′- g′- a′- b′- c″- d″- e″
Lydisch:	f′- g′- a′- b′- c″- d″- e″- f″
Myxolydisch:	g′- a′- b′- c″- d″- e″- f″- g″-
Jonisch:	c′- d′- e′- f′- g′- a′- b′- c″-
Aeolisch:	a - b - c′- d′- e′- f′- g′- a′

Plagaal:

a - b -c′- d′- e′- f′- g′- a′ *(hypo-Dorisch).*
b - c′- d′- e′- f′- g′- a′- b′ *(hypo-Phrygisch).*
c′- d′- e′- f′- g′- a′- b′- c″ *(hypo-Lydisch).*
d′- e′- f′- g′- a′- b′- c″- d″ *(hypo-Myxolydisch).*
g - a - b - c′- d′- e′- f′- g′- *(hypo-Jonisch).*
e′- f′- g′- a′- b′- c″- d″- e″ *(hypo-Aeolisch).*

Natuurlijk konden deze toonladders, die hier alleen met de stamtonen zijn genoteerd, ook getransponeerd worden, d, w. z. van een anderen toon uitgaan met behoud van de karakteristieke ligging der halve-toonsafstanden. In den *Dorischen* toonladder liggen deze tusschen den 2den en 3den en den 6den en 7den toon. De toonladder *g-Dorisch* is dus: g-a-bes-c-d-e-f-g; in den *Phrygischen* toonladder liggen de halve-toonsafstanden tusschen den 1sten en 2den en 5den en 6den toon; de toonladder *fis-Phrygisch* is dus: fis-ga-b-cis-d-e-fis.

Tegen het eind der 17de eeuw raakte het kerktonenstelsel in onbruik. Men vindt het nu alleen nog in de melodieën uit dien tijd: de oude katholieke kerkzangen en tal van Protestantsche koraalwijzen.

Kermadec-eilanden, een groep van kleine eilanden in den Grooten Oceaan, ongeveer in het midden tusschen het noordelijke eiland van Nieuw-Zeeland en de Tonga-eilanden, hebben een oppervlakte van 33 v. km. en werden in 1886 door Engeland in bezit genomen. Radoul en Macauley zijn vruchtbaar, maar Curtis, Havre en Esperance slechts barre rotsriffen. Toen Engeland ze in bezit nam, waren ze onbewoond, in 1913 telden zij 4 bewoners.

Kerman of *Kirman*, vroeger *Carmanía*, een zuidoostelijke provincie van Perzië tusschen Be-

Digitized by Google

loedsjistan, Seistan, Farsistan, Khorassan en Irak-Adsjemi, behoort grootendeels tot de Centrale Zoutwoestijn van Iran en is ook in de gedeelten, die niet daartoe behooren, karig besproeid en niet zeer vruchtbaar. De hoofdstad heet eveneens Kerman (zie aldaar). Het zuidelijk gedeelte behoort tot het zuidelijk randgebergte van Iran, dat bij kaap Djask zich uitstrekt tot aan de zee. Waar de kust een noordelijke, noordwestelijke en westelijke richting aanneemt, vormt zij een smalle strook terrasland, dat Mogistan (= dadelland) genoemd wordt. Het klimaat geldt voor ongezond. Katoen, tarwe, gerst, gom, dadels en wol zijn de voornaamste producten.

Kerman, ook *Sirdsjân* of *Serdsjân* geheeten, de hoofdstad der gelijknamige Perzische provincie, ligt ten zuiden der woestijn in een bergkloof en aan het westelijk uiteinde van een welbebouwde vlakte, die wegens haar vruchtbaarheid de korenschuur van Perzië genaamd wordt. De bevolking, ongeveer 60 000 zielen, bestaat uit Perzen (Tadsjiks), Ghebers, Laren, Koerden, Hindoe's, Armeniërs en Israëlieten. Men vervaardigt zijden stoffen, vooral atlas, sjaals, wollen dekens, tapijten enz. Ook is die stad het vereenigingspunt van verschillende karavaanwegen, zooals naar Herat en Kandahar, naar Sjiras en de Perzische Golf.

Kermansjahân of *Kirmansjahân*, de hoofdstad van een Perzische provincie in Koerdistan, ligt op den westelijken oever van een zijrivier van den Gama, 1470 m. hoog, op de helling van een berg en wordt omringd door een vervallen muur. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 30 000, die zich bezighouden met het vervaardigen van tapijten en wapens, ooft- en wijnbouw en met het bereiden van opium. De stad is belangrijk door haar ligging aan den hoofdweg van Hamadan naar Bagdad. In de omgeving vindt men oude bouwwerken (zie *Bisoetoen*).

Kermes *(Kermes ilicis)* is de naam van een insect, dat tot de orde der *Rhijnchoten* en tot de familie der *Schildluizen (Coccïden)* behoort. Het is verwant aan de cochenille *(Coccus cacti)* en leeft in het zuiden van Europa en in Klein-Azië. De wijfjes hechten zich aan de jonge takken en bladeren van een eiksoort, de *Kermeseik, (Quercus coccifera)*. Zoodra zij haar eieren gelegd hebben, worden zij van de boomen gehaald, met azijn overgoten, gedroogd en onder den naam van *kermes* in den handel gebracht. Zij vormen in dien toestand roodachtig-bruine, ronde, gladde korrels. Deze bevatten een roode kleurstof, die in de Middeleeuwen veel werd gebruikt, doch later door de cochenille vervangen is.

Kermis, eigenlijk *kerkmis*, noemt men tegenwoordig een jaarmarkt, die in ons vaderland tot heden in zeer vele steden en dorpen gehouden wordt. Vooral vóór de Hervorming werden de kerken met groote plechtigheid ingewijd, door allerlei feestelijkheden gedurende de daarop volgende dagen opgeluisterd. Jaarlijks werd op den datum dier inwijding een mis gehouden en bij uitnemendheid met den naam van *kerkmis* bestempeld. Bij die gelegenheid kwamen de bewoners uit den omtrek naar de plaats, waar de kerk werd ingewijd, waarvan kooplieden, goochelaars, muzikanten enz. gebruik maakten om zaken te doen. Zoo ontstonden de kermissen, waarbij na de Hervorming aan den oorsprong, de kerkinwijding, niet meer gedacht werd. In den laatsten tijd worden de kermissen meer en meer afgeschaft.

Kern. Zie *Cel.*

Kern is de ijzeren of stalen cylinder, waarmee de uitholling van getrokken buizen wordt opgevuld, om het indeuken van den wand te voorkomen.

Kern is ook de naam van de spil van een schroef of het cylindrische lichaam, dat overblijft, als de draad wordt weggenomen.

Kern. bij plantennamen is de afkorting voor *Anton von Kerner* (1831—1898) en voor *Johann Simon von Kerner* (1755—1830).

Kern, *Johann Konrad*, een Zwitsersch staatsman, den 11den Juni 1808 te Berlingen (Thurgau) geboren, studeerde te Zurich, Bazel, Berlijn, Heidelberg en Parijs in de rechten en in de staatswetenschappen, aanvaardde daarna verschillende betrekkingen bij de magistratuur en nam ijverig deel aan de reorganisatie der cantonnale regeering. Toen Frankrijk in 1838, na *Napoleon's* aanslag op Straatsburg, van den Grooten Raad in Zwitserland de verbanning vorderde van *Lodewijk Bonaparte*, verdedigde *Kern* de heiligheid van het gastrecht. Sedert den Sonderbundsoorlog was hij werkzaam voor een hervorming van het Eedgenootschap. Hij was lid van de commissie die de Bondsgrondwet van 12 September 1848 voorbereidde. Daar werd hij benoemd tot lid van den Nationalen Raad van Thurgau, later van den Raad der Stenden en in 1850 kwam hij aan het hoofd der Bondsrechtbank. In 1848 vertoefde hij als buitengewoon gezant te Weenen; in 1857 was hij buitengewoon gevolmachtigde van den Bondsraad te Parijs, waar hij de tusschenkomst van *Napoleon III* ten gunste van Zwitserland verwierf. In November 1857 werd hij tot gevolmachtigd minister van het Zwitsersche Eedgenootschap te Parijs benoemd; hij bekleedde die betrekking tot in Maart 1883. *Kern* overleed den 14den April 1888 te Zurich. Hij schreef: „Souvenirs politiques" (1887).

Kern, *Johan Hendrik Caspar*, een Nederlandsch oriëntalist, den 6den April 1833 te Poerworedjo op Java geboren, studeerde en promoveerde te Leiden in de letteren, werd daarna leeraar in de Grieksche taal aan het athenaeum te Maastricht (1858—1862), in 1863 benoemd tot hoogleeraar in het Sanskrit aan het Queen's College te Benares, bleef er tot in 1865 en aanvaardde toen te Leiden de betrekking van hoogleeraar in het Sanskrit en in de vergelijkende taalkunde. Hij legde in 1903 zijn ambt neer wegens het bereiken van zijn 70-jarigen leeftijd en vestigde zich te Utrecht, waar hij den 4den Juli 1917 overleed. Hij schreef: „Handleiding bij het onderwijs der Nederlandsche taal" (2 dln., 1859—1860, 7de druk 1884), „Çakuntalâ, Indisch tooneelspel van Kâli-dâsa" (1862), „Korte Nederlandsche spraakkunst" (1872). „Die Glossen in der Lex Salica und die Sprache der Salischen Franken" (1869), „Arjunawiwâha" (1871), „Aryabhattya, a manual of astronomy"

Digitized by Google

(1874), „Writta-sancaya" (1875), „Over de jaartelling der zuidelijke Boeddhisten" (1878), „Geschiedenis van het Boeddhisme in Indië" (1881—1883, 2 dln.) door *Jacobi* in het Duitsch vertaald), „Kawistudiën" (1871), „Een Indische sage in Javaansch gewaad" (1876), „Notes on the Frankish words in Hessel's uitgave der Lex Salica" (1880), alsmede een Engelsche vertaling van het Boeddhistisch boek „Saddharma Pundarika" (1884), „Geschiedenis van het Boeddhisme in Indië" (1882—1883, 2 dln.), „Over den invloed der Indische, Arabische en Europeesche beschaving op de volken van den Indischen Archipel" (1883), „De Fidjitaal vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië" (1886), „Bijdrage tot de verklaring van eenige woorden in Pali-geschriften voorkomende" (1888), „Manual of Indian Buddhism" (1896), „Râmâyana, Oud-Javaansche heldendicht" (1900), „Taalvergelijkende verhandeling over het Aneityumsch met een aanhangsel over het klankstelsel van het Eromanga" (Verhandelingen der K. Akademie van wetenschappen, afd. letterkunde, N. R. Dl. VIII, 2, 1906), „Het Nederlandsch in Ned.-Indië" 1909), „Toevoegselen op 't Woordenboek van Childers" (Verhandelingen der K. A. v. wetenschappen, afd. lett., N. R. Dl. XVI, 4 en 5, 1916). Zijn „Verspreide Geschriften" verschijnen sedert 1913 (dl. 1—4, 1913—1916). Voorts was hij mederedacteur van de „Nomina geographica Neerlandica. Geschiedkundig onderzoek der Nederlandsche aardrijkskundige namen" en leverde vele bijdragen aan tijdschriften. *Kern* was de oprichter en een tijdlang voorzitter en daarna eerevoorzitter van het Algemeen Nederlandsch Verbond.

Kern, *Theodor Gotthart von,* een Duitsch geschiedkundige, den 5den Mei 1836 te Bruneck geboren, bezocht het gymnasium te Innsbrück en studeerde te Heidelberg, Göttingen en München. In 1862 keerde hij gedurende korten tijd naar Tirol terug en werd vervolgens geplaatst bij de redactie van het „Historische Zeitschrift" te München. Daarna werkte hij van 1859 tot 1865 voor de Beiersche Historische Commissie aan de uitgave van de cronieken van Neurenberg. In 1865 vestigde hij zich als privaatdocent te Freiburg in de Breisgau, werd er het volgende jaar buitengewoon en in 1870 gewoon hoogleeraar in de geschiedenis. Hij overleed den 18den November 1873 te Veyteaux aan het Meer van Genève. Zijn meeste werken vindt men in de vijf deelen van zijn Neurenberger cronieken. Na zijn dood verschenen nog van hem: „Geschichtliche Vorträge und Aufsätze" (1876).

Kernbijters *(Coccothraustes)* zijn vogels uit de familie der *Vinken (Fringilliden).* Zij hebben een plomp, kort en dik lichaam en een sterken, kegelvormigen snavel, waarmede zij de hardste steenkernen kunnen openen. De *appelvink (Coccothraustes vulgaris),* die Midden-Europa bewoont (zie de afb.), heeft aan de keel, den oorsprong van den snavel en op de vleugels een zwarte, op den rug een bruine, bij den nek een grijze en naar achteren en aan de zijde een roodachtig geelbruine kleur, althans het mannetje in zijn winterkleed. Het zijn gezellig levende vogels, die des winters naar het zuiden van ons werelddeel trekken, doch in Maart terugkeeren en zich het liefst ophouden in loofwouden in de nabijheid van tuinen. In het voorjaar eten zij gaarne beukenoten; zij verdelgen tevens veel

Kernbijter.

kevers en andere insecten, terwijl zij in den zomer veel schade in de kersenboomgaarden aanrichten, waar zij het vleesch van de kersen wegwerpen en de pitten kraken, om zich van het zaad meester te maken. Het wijfje legt in Mei of Juni 3—5 aschgrauwe, bruingevlekte eieren.

Kerner, *Andreas Justinus,* een Duitsch dichter en schrijver op geneeskundig gebied, den 18den September 1786 te Ludwigsburg in Württemberg geboren, ontving aldaar en in het klooster Maulbronn zijn eerste opleiding. Na den dood van zijn vader werd hij tegen zijn zin geplaatst in een lakenfabriek, totdat de dichter *Conz* bewerkte, dat hij zich in 1804 naar de universiteit te Tubingen kon begeven, waar hij in de geneeskunde studeerde en weldra met *Uhland* en *Schwab* bevriend werd. Na de voltooiing zijner studiën ging hij in 1809 op reis, werd in 1811 baddokter te Wildbach, in 1812 arts te Welzheim, in 1815 te Gaildorf en vertrok in 1819 naar Weinsberg, waar hij volgens schriftelijke oorkonden „Die Bestürmung der Stadt Weinsberg in J. 1525" beschreef, (2de druk 1848). Hij werd nagenoeg geheel blind, legde in 1851 zijn practijk neder en overleed den 21sten Februari 1862. Hij behoort tot de bekende vertegenwoordigers der Zwabische dichtschool. Zijn „Reiseschatten von dem Schattenspieler Lux" (1811) maakten grooten opgang, en omstreeks dienzelfden tijd redigeerde hij met *Uhland, Schwab* en anderen den „Poetischen Almanach" (1812) en den „Deutsche Dichterwald" (1813), waarin zijn fraaiste gedichten werden opgenomen. Daarna verschenen zijn: „Romantische Dichtungen" (1817) en een bundel „Gedichte" (1826), dien hij in latere uitgave (4de druk 1848), onder de titels: „Der letzte Blütenstrauss" (1853) en „Winterblüten" (1859) aanmerkelijk vermeerderde. Verder schreef hij een aantal werken, die op het dierlijk magnetisme betrekking hebben, zooals: „Geschichte zweier Somnambulen" (1824), „Die Seherin von Prevorst" (2 dln., 1829, 6de druk 1892). „Blätter aus Prevorst" (1ste—7de

Digitized by Google

verzameling, 1831—1835, 8ste—12de verzameling 1867—1839), „Geschichte Besessener neuerer Zeit" (1834; 2de druk 1835), „Eine Erscheinung aus dem Nachtgebiet der Natur" (1836), „Nachricht von dem Vorkommen des Besessenseins" (1836), „Magikon, Archiv für Beobachtungen aus dem Gebiet der Geisterkunde" (1840—1853, 5 dln.) en „Erinnerungen an Franz Anton Mesmer" (1856). Zuiver wetenschappelijke werken zijn: „Das Fettgift oder die Fettsäure und ihre Wirkungen auf den Tierischen Organismus" (1822) en „Das Wildbad im Königreich Württemberg" (1813; 4de druk 1839). Een beschrijving van zijn jeugd geeft *Kerner* in: „Bildenbuch aus meiner Knabenzeit" (1859), terwijl zijn zoon *Theobald* (1817—1907) zijn „Kleksographien" (1890) en met *E. Müller* zijn „Briefwechsel mit seinen Freunden" (2 dln 1897) uitgaf.

Kerner, *Anton,* ridder *von Marilaun,* een Duitsch plantkundige, den 12den November 1831 te Mautern in Neder-Oostenrijk geboren, studeerde in de geneeskunde en was twee jaar werkzaam als arts aan het hospitaal te Weenen. In 1858 werd hij hoogleeraar in de plantkunde, in 1860 te Innsbrück en in 1873 te Weenen, waar hij tevens directeur was van den botanischen tuin. Hij overleed te Weenen den 21sten Juni 1898. Hij schreef o. a.: „Das Pflanzenleben der Donauländer" (1863), „Die Abhängigkeit der Pflanzengestalt von Klima und Boden" (1869), „Vegetationsverhältnissen des mittlern Ungarn und angrenzenden Siebenbürgen" (1875, 2 dln.), „Die Schutzmittel der Blüten gegen unberufene Gäste" (1879) en „Pflanzenleben" (2de druk 1897—1898, 2 dln., ook in het Engelsch, Nederlandsch, Italiaansch en Russisch vertaald). Sedert 1872 was hij lid van de Academie van Wetenschappen te Weenen en in 1876 werd hij opgenomen in den ridderstand.

Kernhout noemt men de binnenste lagen van een boom, die zich gewoonlijk onderscheiden van de buitenste lagen, door geringer vochtgehalte, donkerder kleur, grootere hardheid en grootere duurzaamheid. De wijze van verandering van spint in kernhout is nog niet volkomen bekend, maar waarschijnlijk berust het op het afzetten van stoffen, uit het parenchym afkomstig, in de celholte en in den wand (looistoffen, gommen, harsen), waardoor de vermeerdering van de massa verklaard wordt.

Kernkamp, *Gerhard Wilhelm,* den 20sten November 1864 te Hoorn geboren, studeerde te Utrecht en werd daar in 1890 bevorderd tot doctor in de Nederlandsche letteren op het proefschrift: „De sleutels van de Sont". Van 1886 tot 1901 was hij leeraar aan het gymnasium te Utrecht en van 1893 tot 1901 tevens leeraar aan de H. B. S. voor meisjes aldaar. In 1901 werd hij hoogleeraar in de algemeene en vaderlandsche geschiedenis aan de Amsterdamsche universiteit, welk ambt hij aanvaardde met het uitspreken van een rede „Over de materialistische opvatting van de geschiedenis". In 1903 werd hij hoogleeraar te Utrecht; zijn inaugureele rede was getiteld: „Van Wagenaar tot Fruin". In 1900 en 1906 deed hij een studiereis naar de voornaamste archieven van Zweden, Noorwegen, Denemarken en de Duitsche Oostzeesteden, waarvan de resultaten door hem zijn neergelegd in de volgende werken: „Skandinavische archivalia", „Zweedsche archivalia", „Baltische archivalia". Zijn voornaamste werken zijn: uitgave der „Gedenkschriften van Hans Bontemantel" (1897); „Regeering en historie van Amsterdam in de 17de eeuw" (1900); „Over Robert Fruin" (1901); „Algemeene Geschiedenis" (in samenwerking met prof. *Brugmans*). Van 1894 tot 1895 was hij redacteur van het Zondagsblad „de Amsterdammer"; sinds 1902 is hij lid van de redactie der „Vragen des Tijds" en sedert December 1914 vast medewerker van het weekblad „De Amsterdammer". Tijdens den Wereldoorlog schreef hij naar aanleiding van den oorlog een reeks artikelen in de „Vragen des Tijds", welke in overdruk verschenen onder den titel: „De Europeesche oorlog", No. I enz. (Haarlem 1914 v. v.).

Kernooft noemt men, in tegenstelling van steenooft, de vruchten, die een vleezig-sappigen wand hebben, waarin zich een perkamentachtig klokhuis bevindt, zooals appels, peren enz.

Kernscheede is bij wortels en wortelstokken een soort van parenchymscheede, welke op de grens van den centralen cylinder en het schorsparenchym ligt. De cellen sluiten zonder intercellulaire ruimten aaneen; op eigenaardige wijze worden de celwanden ten slotte verdikt, behalve van enkele cellen, welks celwanden dun blijven en *doorlaatcellen* heeten. De *kernscheede* behoort met de *zetmeelscheeden* in stengels en bladen tot de *endodermisscheeden* (zie aldaar).

Kerntheorie is de in 1836 door *Laurent* opgestelde theorie, volgens welke alle organische stoffen uit stamkernen, *radicaux*, uit koolstof en waterstof opgebouwd, zouden ontstaan, door toevoeging van andere elementen of doordat deze laatste waterstofatomen vervangen. De kern zou dan voornamelijk de eigenschappen van de verbinding bepalen, terwijl de veranderingen, die zij door bijvoeging of vervanging ondergaat, minder van beteekenis zijn. Deze theorie wordt door *Gmelin* in zijn handboek van de organische chemie doorgevoerd.

Kerntransformator is het belangrijkste hoofdtype van transformatoren (zie aldaar).

Kernzwammen *(Pyrenomyceten)* vormen een orde van de *Ascuszwammen*. Ze onderscheiden zich door hun kruikvormige ascusvruchten (peritheciën). Hiertoe behooren een groot aantal geslachten en soorten, waarvan verschillende op onze cultuurgewassen, van boomen en wilde planten woekeren. Eenige bekende geslachten zijn *Pleospora, Leptosphaeria, Phyllachora, Clavíceps, Cordyceps, Nectria, Epichloë, Hypoxylon*. Zie de verschillende artikelen hierover.

Kero of *Gero,* een monnik, die omstreeks het jaar 750 te St. Gallen leefde, heeft, naar men meent, den regel der Benedictijner Orde in het Hoogduitsch overgebracht. Zijn werk is o. a. uitgegeven in de „Denkmäler des Mitteralters" van *Hattemer*. Verder vertaalde hij het „Onze Vader" en de „Apostolische geloofsbelijdenis" en wordt misschien zonder reden, voor den vervaardiger gehouden van het „Glossarium Keronis" en van onderscheiden lofzangen.

Kerosien. Zie *Petroleum.*

Kéroualle of *Quérouaille, Louise Renée de,*

Digitized by Google

hertogin *van Portsmouth en Aubigny*, in 1649 in Bretagne geboren, kwam in 1670 als hofdame van hertogin *Henriëtte van Orleans*, de zuster van koning *Karel II*, met de hertogin naar Engeland, waar zij de maîtresse van den koning werd, op wiens staatkunde zij invloed in Fransch en Katholieken zin uitoefende. Na de geboorte van haar zoon, door *Karel* tot hertog *van Richmond* verheven, werd zij in 1673 tot hertogin *van Portsmouth* benoemd en kreeg, op verzoek van *Karel*, van *Lodewijk XIV* in 1674 de domeinen van het hertogdom Aubigny en in 1684 ook den titel van hertogin *d'Aubigny*. Na de troonsbestijging van *Willem III* keerde zij naar Frankrijk terug, waar zij den 17den November 1734 overleed.

Zie: *Forneron*, Louise de Kéroualle, duchesse de Portsmouth (Parijs 1886).

Kéroul, *Henri* (gezegd *Quéroul*), een Fransch tooneelschrijver, in 1857 te Corte (Corsica) geboren, schreef met succes de kluchten „Billet de logement" (1901), „Nuit de noces" (1903), „Le Chopin", „Toison d'or" (1905), en „Une Veine de ...." enz. Na 1898 schreef hij de romans: „Le Revenant, „Le Secret de Madeleine", „La Faute de Juliette", „Le Premier Baiser" en „Rose d'avril".

Kerpely, *Anton*, ridder *van Krassai*, een Hongaarsch metallurg, den 5den Februari 1837 te Arad geboren, studeerde sedert 1858 aan de mijnacademie te Chemnitz en werd in 1862 bij de ijzersmelterij Anina in het Banaat en in 1864 als scheikundige in de paraffinefabriek te Orawitza geplaatst. In 1865 werd hij ingenieur bij het bestuur van de Kronstädter mijnontginningmaatschappij, reisde in Saksen, Rijnland en Württemberg en hield zich tot 1867 bezig met den aanleg van een spoorweg bij Ruszkberg. In 1868 werd hij hoogleeraar in de metallurgie te Chemnitz, reisde in België, Duitschland en Frankrijk en vervolgens in Engeland en Zweden en bezocht de ijzersmelterijen in Hongarije en Zevenburgen. In 1872 werd hij tot bergraad benoemd en in 1875 in den ridderstand opgenomen. Hij maakte een nieuwe methode bekend, om het ruwijzer in den hoogoven van zwavel, phosforus en koper te zuiveren en schreef: „Die Anlage und Einrichtung der Eisenhütten" (1873—1884), „Ungarns Eisensteine und Eisenhüttenerzeugnisse" (1877), „Ueber Eisenbahnschienen" (1878), „Eisen und Stahl auf der Weltausstellung in Paris 1878" (1879) en „Unterscheidungsmerkmale des Stahls". Ook schreef hij van 1865 tot 1875 „Berichte über den Fortschritt der Eisenhüttentechnik".

Kerr, *John*, een Schotsch natuurkundige den 17den December 1824 te Ardrossan geboren, werd in 1857 benoemd tot hoogleeraar in de natuurkunde te Glasgow. Zijn onderzoekingen over de dubbele breking van het licht in een electromagnetisch veld zijn voor de lichttheorie van *Maxwell* van veel belang. Ook toonde hij aan, dat bij terugkaatsing van het licht tegen ijzer het polarisatievlak draait *(Kerr-effect)*. Hij overleed den 18den Augustus 1907.

Kerria, genaamd naar *William Kerr*, een tuinbouwkundige, waaraan wij den invoer van veel Chineesche planten te danken hebben, is een plantengeslacht, dat tot de zeer uitgebreide familie der *Rosaceeën* behoort. Het omvat matig, zwakke heesters, met dunne lange takken, die voor den tuinbouw van groote waarde zijn. De belangrijke soort, *K. japonica*, met veel variëteiten als: *K.j. flore pleno*, *K.j. grandiflora*, *Kj. aureo-vittatis* en *Kj. argenteo-variegata*, doet als bloemheester dienst, maar kan ook zeer goed, door voorbereiding in potten, voor de z.g. „trekkerij" geschikt gemaakt worden. De vermeerdering geschiedt door afleggen en stekken.

Kerrlox, *Willem*, een Zuid-Nederlandsch beeldhouwer, in 1657 te Dendermonde geboren, werd een leerling van *Artus Quellinus* (de Jonge), vestigde zich te Antwerpen, waar hij in 1674 in het St. Lucasgild werd opgenomen en vervaardigde in de hoofdkerk het marmeren gedenkteeken voor *J. de Witte* met de beelden van *Jacobus* en de twee engelen, in de St. Walburgskerk het beeld van *Johannes den Dooper* en een bas-reliëf, in de St. Joriskerk het marmeren altaar van het H. Kruis met een bas-reliëf, in de Dominicanerkerk twee bas-reliëfs, in de Bagijnenkerk het marmeren gedenkteeken van *Dorothea Dimmer* met een beeld van den *H. Jozef* en in de groote zaal der teekenacademie het marmeren borstbeeld van *Maximiliaan*, keurvorst *van Beieren*.

Kerricx, *Willem Ignatius*, een zoon van den voorgaande, een Zuid-Nederlandsch beeldhouwer en schrijver, werd den 22sten April 1682 te Antwerpen geboren. Zijn moeder was de dichteres *Barbara Ogier*. Haar zoon legde zich toe op de schilder- en bouwkunst en op de dichtkunst, zoodat hij niet alleen deken werd van het St. Lucasgild, maar ook factor van de rederijkerskamer „De Olijftak". Hij overleed in zijn geboorteplaats den 4den Januari 1745. Onder de spreuk: „Konst wint Jonst" schreef hij: „Het ongestadig wankelrad of den onderdrukten maar herstelden Cambysus, koning van Persiën" (treurspel, 1700), „Don Quichot de la Mancha" (klucht, 1700), „Den beschaemden minnaer of verliefden droguist" (klucht, 1702), „De klucht van den heerschenden wasbenavond" (1703), „De volbrachte straf in Jerusalems ondergang" (treurspel, 1703), „Ontwekten kryghslust uyt den slag van Eeckeren" (klucht, 1703), „Berouwden kryghslust uyt den slag van Eeckeren" (klucht 1704) en „Suffende min en stinkenden Cupido" (klucht 1705).

Kerry, het meest zuidwestelijke graafschap van Ierland, ligt in de provincie Munster tusschen den mond der Shannon, de graafschappen Limmerick en Cork en den Atlantischen Oceaan. Het graafschap heeft een oppervlakte van 4799 v. km., waarvan ongeveer de helft uit woestenijen, bergen en meren bestaat. Kerry is een van de bergachtigste gedeelten van Ierland en wordt wegens zijn indrukwekkende natuur ook wel „Iersch Zwitserland" genoemd en 's zomers druk bezocht. De Mangerton, ten zuiden van de stad Killarney, is 840 m. hoog; de Carran-Tual, 1040 m. hoog, is de aanzienlijkste berg van geheel Ierland. De belangrijkste rivieren zijn, behalve de Shannon, de Maine, de Laune en de Roughty. De Laune voert het water weg van het bevalligste meer van Ierland, van het Lough-Killarney (Lean) (zie *Killarney*). Op den achter-

Digitized by Google

grond der Dinglebaai breidt de centrale vlakte van Kerry zich uit. Men vindt er koper-, lood- en ijzererts, verder wordt er aan landbouw, veeteelt en visscherij gedaan. De bevolking bedient zich algemeen van de Ierssche taal en is zeer gehecht aan oude zeden en gewoonten. Zij is in den laatsten tijd aanmerkelijk afgenomen. Het graafschap telde in 1841: 294 095 inwoners, in 1881: 201 039, in 1901: 165 331 en in 1911: 159 268. De hoofdstad Tralee aan de baai van dien naam, aan den mond der Lee en aan den spoorweg gelegen, heeft een gerechtshof, een kazerne, een klooster, een fraai park en telt (1911) 9867 inwoners, die zich met het stoken van brandewijn, het brouwen van bier, met haring- en oestervisscherij bezig houden. Ook is er een levendige handel. Van de overige steden van dit graafschap zijn Killarney, Dingle en Valentia-Harbour de voornaamste.

Kers (*Oostindische*) (*Tropæolum* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Tropæolaceeën*. Het omvat knolgewassen met windende stengels en planten met een spilvormigen wortel. Zij zijn onbehaard en de spiraalsgewijs geplaatste bladeren zijn veelal schildvormig met gelobden rand. De kelk is 5-deelig, en de 5 bloembladeren zijn ongelijk, namelijk de bovenste 2 zittend en uiteenstaand en de onderste 3 genageld en kleiner. De plant heeft 8 meeldraden. Het vruchtbeginsel bestaat uit 3 vruchtbladen en de stamper draagt 3 spitse stempels.

Kers.

De vruchten zijn sponsachtig en bevatten zaden zonder kiemwit. Algemeen bekend is de *Oost-Indische kers* (*T. majus* L.), een éénjarige plant met 2 tot 3 m. langen, ronden, onbehaarden, brozen, klimmenden stengel bij cirkelronde, schildvormige, gaafrandige bladeren (zie de afb.). Het vruchtbeginsel is 3-lobbig. Deze plant is in 1684 uit Peru naar Europa gebracht. In ons land wordt de teelt van Oost-Indische kers op vrij groote schaal uitgeoefend. Op de zandgronden van de Zuid-Hollandsche eilanden, zoowel als op de kleigronden van Noord-Holland wordt voor den groothandel het zaad van deze plant verbouwd. Verder zijn van belang: *Tropæolum Lobbianum* Hook, met veel hybriden, die door stekken of zaden worden voortgekweekt, zeer dankbaar in den winter bloeit en voor bekleeding van zuilen kan dienen; *Tropæolum albiflorum* Lem, met knollen en mooie, klimmende stengels. In het voorjaar worden de knollen ingepot en eerst weinig, daarna rijkelijk met water begoten. Na korten tijd bloeit de plant.

Ook verdienen vermelding: *T. azureum* met blauwe bloemen; *T. tricolorum*, *T. Jarrattii* en *T. brachyceras* met roode en gele bloemen: *T. speciosum* en *T. pentaphyllum* met roode bloemen; *T. polyphyllum*, *T. Leichtlini* en *T. perigrinum* met gele bloemen.

Kersantiet is een donker, fijnkorrelig gesteente uit de groep der Lamprophyren, voornamelijk bestaande uit plagioklaas en magnesiumglimmer met ingesloten augiet, hoornblende, olivijn en kwarts. Het vormt meestal smalle gangen in graniet, gneis en de oudere leien van het Ertsgebergte, Spessart, Vogezen enz. en wordt gebruikt voor pleister en betonwerk.

Kerseboom (*Prunus* Trn., zie de plaat) is de naam van een plantengeslacht, tot de *Amygdaleeën* behoorende. Volgens *Linnaeus* vormen de kerseboomen (*Cerasus*) een soort van het geslacht der *Pruimeboomen* (*Prunus*). Tegenwoordig vat men ze meestal samen onder het geslacht *Prunus*. Het onderscheidt zich door een komvormigen bloembodem en een vijfbladigen kelk, die bij het rijpen der vrucht verdwijnen, door 5 genagelde bloembladeren, omstreeks 20 meeldraden, een draadvormigen stamper met een enkelvoudigen stempel en een eenhokkig vruchtbeginsel, eindelijk door een steenvrucht en een bolvormige steenkern. Van belang zijn: De *morel* (*P. cerasus austera*), die als leiboom op vrij ongunstige groeiplaatsen nog goede vruchten voortbrengt, maar ook als struik kan gekweekt worden. De vruchten worden gebruikt voor likeuren en vruchtendranken. De *zoete kers* (*Cerasus avium*), die veel krachtiger groeit dan de morel en ook economisch van veel meer belang is. Deze kers toch heeft tot verscheidenheden de *meikersen*, de *zwarte* en de *witte kersen*.

De meikersen dragen van hun 8ste—30ste jaar volop, maar verminderen dan in vruchtbaarheid, terwijl de zwarte en de witte kersen tot op veel hoogeren leeftijd goed dragen. Daarom combineert men op goeden grond de teelt van beide kerserassen in dier voege, dat de meikersen na 25 jaar hoe langer hoe meer worden ingesnoeid, om meer ruimte aan de andere kersen, of andere vruchtboomen die grooteren omvang bereiken, te laten. In den eersten tijd wordt de grond in den kerseboomgaard als bouwland, later echter als weiland gebruikt.

De teelt van kersen of krieken heeft in ons land zeer groote beteekenis. Groote boom-

Digitized by Google

Kersen.

1. Gobet Hatif. — 2. Bigarreau d'Hedefingin. — 3. Spaansche Glaskers. — 4. Amarelle Royale. — 5. Koburger Roode Meikers. — 6. Buttners late Roode Kers. — 7. Vleeschkers (Blanc. Winkler). — 8. Dwergkers. — 9. Roode Meikers. — 10. Krügers Zwarte Knapkers. — 11. Ronde Winklers Bigarreau. — 12. Zoete vroege Morel. — 13. Duchesse d'Angoulême. — 14. Reine Hortense. — 15. Late Morel. — 16. Anglaise Tardive. — 17. Groote lange Lotkers. — 18. Roode Oranjekers. — 19. Bigarreau Doenissen. — 20. Elkhorn of Maryland.

Digitized by Google

Digitized by Google

gaanden treft men aan in de Betuwe, Zuid-Limburg en in Zeeland. De uitvoer van vruchten heeft plaats naar Engeland en Duitschland.

Van zoete kersen bereidt men door destillatie het bekende „Kirschwasser" en een verscheidenheid in Dalmatië, *P. Marasca* genaamd, levert het maraskinolikeur. Verder moeten nog genoemd worden *Prunus Mahaleb* Mill., een heester, die wel eens 6 m. hoog wordt, witte bloemen draagt en kersen, zoo groot als erwten en donkerrood of zwart van kleur; men vindt ze in het zuiden van Europa; dan de *vogelkers (Prunus Padus* Dec.), een boom, die wel eens 10 m. hoog wordt, maar gewoonlijk een heester blijft, met witte bloembladeren en rond-hartvormige vruchten. Men vindt de *vogelkers* in Europa en in een groot gedeelte van Azië. In parken en tuinen wordt zij, wegens haar fraaie bloemtrossen tot sieraad geplant. Voor de belangrijkste kersensoorten zie de plaat.

Van het hout van kerseboomen vervaardigt men fraai huisraad, zooals tafels, stoelen enz. De kernen of pitten der kersesteenen kan men in plaats van amandels in gebak gebruiken; ook kan men er een olie uit persen, die bij —18° C. dikvloeibaar en bij —22° C. vast wordt. De kerseboomgom, die uit de spleten der schors van oude kerseboomen vloeit, gelijkt op Arabische gom, in versch en toestand week, taai en kleverig, doch in gedroogden staat hard en schelpachtig op de breuk en lost in water niet volkomen op (zie voorts onder *Cerasine*). De kerseboomgom wordt als verdikkingsmiddel in de katoendrukkerij gebezigd en vormt in Provence en Languedoc een handelsartikel. Als siergewassen kweekt men in de boomkweekerij door middel van enting prachtige verscheidenheden van *Prunus sinensis, Prunus avium,* en vooral van de in den laatsten tijd ingevoerde zoogenaamde Japansche kersen: *Prunus Pseudo Cerasus.* Belangrijke variëteiten zijn: *P. P. C. flore pleno roseo, P. P. C. spontanea, P. P. C. flore pleno alba, P. P. C. Hisakura, P. P. C. Shirofugen, P. S. flore alba pleno, P. S. flore roseo, P. A. flore plena, P. A. rosea plena.* Een zeer fraaie heester vormt de *Prunus Pissardi,* die vooral om zijn fraaie bruine bladeren en krachtigen groei in veel tuinen voorkomt. Het geslacht *Prunus* omvat ongeveer 150 soorten, die voor den tuinbouw van belang zijn. Ze worden alle ondergebracht in de 5 ondersoorten: *Prunophora, Cerasus, Padus, Chamaemygdalus* en *Amygdalus.* De sierkersen worden veel door de bloemisten in voorbereiden staat gekocht en dan in den winter in bloei getrokken. Bijgaande plaat geeft afbeeldingen van de belangrijkste kersesoorten.

Kerspel of *Karspel* beteekent eigenlijk het gebied, waar de Kerk gezag heeft, dus zooveel als parochie, kerkdorp of kerkelijke gemeente. In Overijsel waren de gerichten of schoutambten meestal tevens kerspels, in Groningen zijn de karspelen ten aanzien van zekere locale waterschapsbelangen ten deele tot heden blijven voortbestaan. Hier waren zij in dorpen, veelal in eenige buurten of cluften verdeeld. Zij vormden de kleinste eenheden ten platten lande, in zekeren zin gemeenten, die echter een eigen bestuur en eigen huishouding misten. Het hoogste gezag berustte er bij de *karspellieden.*

Kerstmis (= Christus-mis) is het Christelijke feest bij uitnemendheid, omdat op dien dag de geboorte van *Jezus* wordt gevierd in heel de Christelijke wereld. Evenals bij alle andere groote kerkelijke feesten, wortelt ook dit feest in de heidensche oudheid. Vanouds werd het geboortefeest van *Jezus* op den 6den Januari *(Epiphaniën)* gevierd. Waarom deze dag verplaatst is naar den 25sten December, daarover is men het niet eens. Volgens sommigen is dit geschied onder invloed van den Romeinschen kalender, waarin de 25ste December de naam droeg van *„dies invicti solis"* (de dag van den onverwonnen zonnegod), aan welken naam de later veel gebruikte aanduiding van *Jezus* als het „licht der wereld" herinnert. Anderen meenen, dat de plaatsing van de wereldschepping en de ontvangenis in *Jezus* op den 25sten Maart medebracht, dat *Jezus'* geboorte werd geplaatst op den 25sten December. Onjuist is het Christelijke Kerstfeest te beschouwen als plaatsvervanger van het Romeinsche feest der *Saturnalia,* dat van den 17den tot den 20sten December werd gevierd, of als plaatsvervanger van het Germaansche feest van het solstitium, al geven enkele plaatselijke kerstfeestgebruiken aanleiding om hieraan te denken. Zeker is het Kerstfeest voor het eerst op 25 December gevierd in 354 te Rome, in 375 te Konstantinopel en in 387 te Antiochië. In enkele landen (bijv. in Armenië) wordt nog steeds *Jezus'* geboortedag op den 6den Januari gevierd.

In het *Missale Romanum* wordt de kerkelijke viering van het Kerstfeest geëerd door een drietal verschillende missen, waarvan de nachtmis zeer bekend is. Het te dezer gelegenheid plaatsen van een kribbe met het kindeke *Jezus* en verdere figuren in de kerk vindt men voor het eerst in de 8ste eeuw vermeld. Eeuwen lang was het Kerstfeest de aanleiding van kerkelijke spelen — vooral de aanbidding der drie koningen werd aanschouwelijk voorgesteld. De verschillende gebruiken met Kerstmis loopen verre uiteen. Van de meeste dezer gebruiken mag men zeker een heidensche oorsprong aannemen (zoo het gebruik van geschenken-geven, hulst en maretak en misschien ook de kerstboom). Voor onze Germaansche voorouders was de 25ste December de dag, waarop *Balder* de zonnegod herrees uit den dood en terugkwam uit de onderwereld, waarin hij genaakt was door het verraad van *Loki,* den god der duisternis. Wat wonder dat zijne terugkeer werd gevierd met jubel en feest? In zooverre is dus het heidensche feest verchristelijkt; de heidensche gebruiken zijn opgelost in de Christelijke ideeënwereld.

Kerstroos *(Helleborus niger)* is een plantensoort uit het geslacht *Helleborus (Nieskruid)* behoorende tot de familie der *Ranunculaceeën.* Zie *Nieskruid.*

Kertsj, de oostelijke landtong van het Zuid-Russische schiereiland de Krim, van het tegenoverliggend schiereiland Taman in Kaukasië door de Straat van Kertsj of Jenikale (vroeger ook de Straat van Kaffa of Feodosia en in de dagen der Oudheid de Cimmerische Bosporus) gescheiden, bevat, behalve de van ouds bekende ste-

Digitized by Google

den Kaffa (Feodosia), Kertsj, Jenikale en Arabat, een menigte bouwvallen, die aan de heerschappij der Romeinen, aan die der Venetianen en Genueezen en eindelijk aan die der Tataren herinneren.

Kertsj, een havenstad op het gelijknamige schiereiland in Z.-Rusland, wier gebied met de naburige vesting Jenikale een afzonderlijk district uitmaakt, heeft met deze tezamen (1911) 53 280 inwoners. Het bezit 4 kerken, een synagoge, een museum van oudheden en verscheiden fabrieken. Van belang zijn de visscherij, de zouthandel, de wijnbouw en de veeteelt. Grootsche bouwvallen van zuilen in de nabijheid der stad wijzen vermoedelijk de plaats aan, waar weleer het paleis van *Mithridates* stond. Ook toont men er het graf van dien vorst, en bij verschillende opgravingen heeft men veel belangrijke oudheden gevonden.

Op de plaats van Kertsj lag vroeger het oude Panticopaeum, een kolonie van Milete; dit werd later de hoofdstad van het rijk Bosporus en kreeg toen den naam Bosporus. In 1318 kwam zij onder den naam Cerchio aan de Genueezen, tegen het einde van de 15de eeuw aan Turkije en in 1773 aan Rusland. In 1855 werd de stad door de Franschen en Engelschen verwoest. De nieuwe vestingwerken zijn door *Totleben* aangelegd.

Kervel (*Anthriscus* H o f f m.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen (Umbelliferen)*. Zie *Anthriscus*.

Kervyn de Lettenhove, *Joseph Maria Bruno Konstantin,* een Belgisch geschiedschrijver, den 17den Augustus 1817 te St. Michel in West-Vlaanderen geboren, leverde goede uitgaven van de „Commentaires de Charles-Quint" (1862), van de „Oeuvres de Georges Chastellain" (1863—1868, 8 dln.), van de „Chroniques de Froissart" (1863—1876, dl. 1—23) en van de „Lettres et négociations de Philippe de Commines" (1867, 2 dln.), alsmede een „Histoire de Flandre" (7 dln., 1847—1850, 2de druk, 5 dln., 1853—1854) en „Froissart, étude littéraire sur le 14me siècle" (1858, 2 dln.). Laatstgenoemd werk werd bekroond door de Fransche Academie. Hij was lid van de Belgische en van de Fransche Academie van Wetenschappen en van de Belgische Kamer van Afgevaardigden, waar hij tot de clericale partij behoorde. Ook was hij van 1870 tot 1872 minister van Onderwijs. Hij overleed den 2den April 1891 te Brussel.

Kes, *Willem,* den 16den Februari 1856 te Dordrecht geboren, ontving aldaar onderwijs van den toonkunstenaar *August Böhme* en van 1871 tot 1873 te Leipzig van *Ferdinand David* (viool). Als pensionnaire van koning *Willem III* studeerde hij van 1875 tot 1876 aan het conservatorium te Brussel, waar o. a. *Wieniawski* zijn leermeester was. Hij voltooide zijn studiën aan de „Hochschule" te Berlijn, waar hij het onderwijs genoot van *Joachim, Kiel* en *Taubert*. In 1877 werd hij concertmeester van het Parkorkest te Amsterdam, in 1883 directeur van het orkest van den Pankschouwburg aldaar, in 1884 dirigent van de afdeeling Dordrecht der „Maatschappij tot bevordering der Toonkunst" en leeraar aan haar muziekschool en in 1888 dirigent van het „Concertgebouw" te Amsterdam. In 1895 verwisselde hij deze betrekking met die van dirigent der stadsconcerten te Glasgow; drie jaar later werd hij dirigent van de Philharmonische Vereeniging te Moskou. Hier bleef hij werkzaam tot 1904, toen hij zich bij het uitbreken der Russische onlusten in Duitschland ging vestigen. In 1906 werd hij directeur van het Musik-Institut te Coblenz.

Kesmark, een koninklijke vrije stad in het Hongaarsche district Zips, ligt 626 m. boven den zeespiegel, aan den Poprád, aan den voet van de Hooge Tatra en aan de spoorlijn Poprád—Felka—Szepes—Vela—Podolin. De stad bezit het oude Tökölysche slot, dat nu tot kazerne dient en eenige andere oude gebouwen. De bevolking bedraagt 5605 en bestaat uit Duitschers, Slovenen en Magyaren, die zich met het weven van laken en linnen, het fabriceeren van leer en kaas, den verbouw van vlas en met handel bezig houden. Zij is de zetel van de Hongaarsche Karpathenvereeniging, die daar een museum bezit en sedert 1874 een jaarboek uitgeeft. In de nabijheid ligt de badplaats Leibitz.

Kesp is in de bouwkunde de naam van een onderdeel eener houten paalfundeering. Een dergelijke fundeering bestaat uit in den grond geheide dennenpalen, welk in rijen worden geplaatst. Het aantal palen van zulk een rij is afhankelijk van den vorm der fundeering. Nadat de palen op lengte zijn afgezaagd, worden op de paalrijen zware dwarsbalken bevestigd, welke kespen worden genoemd; op deze kespen wordt daarna de houten fundeeringvloer aangebracht, welke de fundamenten moet dragen.

Kessel, *Jan van,* een Nederlandsch landschapschilder, in 1641 of 1642 te Amsterdam geboren en aldaar den 24sten December 1680 overleden, was een vriend van *Meindert Hobbema* en vermoedelijk, even als deze, een leerling van *Jacob van Ruisdael*. Hij woonde te Amsterdam en schilderde landschappen en stadsgezichten, zeer veel gelijkende op het werk van *Ruisdael*. Zijn zeldzame werken ziet men o. a. in het Rijksmuseum te Amsterdam en in het Museum Boymans te Rotterdam.

Kesselsdorf is een dorp in het koninkrijk Saksen, 8 km. ten W. van Dresden gelegen, met (1911) 855 inwoners. De plaats is bekend door den slag van Kesselsdorf (den 15den December 1745), waarin de Pruisen, onder *Leopold von Dessau*, de Saksen, onder *Rutowski*, versloegen. Het gevolg van den slag was de overgave van Dresden, den 17den December, en het sluiten van den vrede, den 25sten December 1745.

Kesteloot, *Jacob Lodewijk,* een Nederlandsch geneeskundige, den 9den October 1778 te Nieuwpoort in Vlaanderen geboren, legde zich toe op de oude talen, studeerde te Leiden en werd in 1800 tot doctor in de genees-, heel- en verloskunde bevorderd na het verdedigen van zijn „Dissertatio de dysenteria". Daarna bezocht hij eenigen tijd de hospitalen te Parijs en vestigde zich eerst te Vlaardingen en daarna te 's-Gravenhage, waar koning *Lodewijk* hem een aanstelling schonk bij zijn Kabinet en hem tevens belastte met het toezicht op de inrichtingen van weldadigheid, de krankzinnigengestichten enz. Ook werkte hij krachtig mede tot invoering der

Digitized by Google

koepokinenting. In 1817 werd hij hoogleeraar in de geneeskunde te Gent en bleef er werkzaam tot 1890. Hij overleed den 5den Juli 1852 te Gent. Van zijn geschriften vermelden wij: „Verhandeling over de gele koorts, door dr. Miller" (1806), „Discours sur les progrès des sciences, lettres et arts depuis 1789 jusqu'à ce jour" (1809), „De koepokinenting getoetst aan het gezond verstand enz. (1812), „Conspectus materiae medicae in usum auditorum" (1817), „Josephi L. B. de Quarin, animadversiones practicae in diversos morbos etc. (1818—1823, 2 dln.), „Lofrede op Hermanus Boerhaave" (1819; 2de druk 1825), bekroond door de Hollandsche Maatschappij van fraaie Kunsten en Wetenschappen, „Elementa pathogeniae" (1825), „Fragmenta aetiologica" (1826), „Hulde aan Gerardus van Swieten" (1826), „Fragmenta symtomatologiae" (1826), „Briefwisseling van mr. W. Bilderdijk met prof. Kesteloot" (1842), en „Oldenbarneveld's heerlijkheid Rodenrijs enz." (1852). Ook schreef hij een groot aantal opstellen in verschillende tijdschriften.

Kesteren, een gemeente in de provincie Gelderland, 1649 H.A. groot met (1911) 3451 inwoners, wordt begrensd door de Geldersche gemeenten Lienden, Echteld, Dodewaard, Heteren en Wageningen en door de Utrechtsche gemeente Rhenen. De kleibodem wordt voor den landbouw gebruikt. De gemeente, die uit de drie heerlijkheden Kesteren, Opheusden en Leede-en-Oudewaard samengesteld is, bevat de beide dorpen Kesteren en Opheusden.

Het dorp Kesteren, waarschijnlijk het oude Castra uit den tijd der Romeinen, ligt aan de spoorlijnen Arnhem—Geldermalsen en Amersfoort—Kesteren.

Kesteren, *Christiaan Lodewijk van,* een Nederlandsch graveur, werd den 9den Augustus 1832 te Amsterdam geboren en was een leerling van *D. J. Sluyter* en van *B. Taurel. Van Kesteren* heeft tal van prenten en etsen gemaakt, waarvan vooral bekend zijn de etsen naar *Bilders,* naar *Mesdag*'s „Voor anker", *Mauve's* „Naar huis" enz., die als premie's van „het Nieuws van den Dag" zijn verschenen. Hij overleed te Amsterdam in 1898.

Keszerloch, 1 km. westelijk van Thaingen aan de spoorlijn van Constanz naar Schaffhausen gelegen, is een vindplaats van overblijfselen uit den voorhistorischen tijd, en wel van het einde van den mammoethtijd tot aan het begin van de rendierperiode. Er zijn skeletten van dieren uit verschillende tijdperken gevonden, verder deelen van menschelijke geraamten van zeer korte afmetingen en een aantal voorwerpen, die in het oudere steentijdperk vervaardigd zijn. Vooral *Merck* (sedert 1873) en *Nüesch* (sedert 1893) hebben zich met het onderzoek van deze opgravingen bezig gehouden.

Keszme zijn op metalen platen gedroogde, Turksche koekjes van 1,5 c.m. dikte, die uit een door verdamping uit druivensap verkregen stroop, vermengd met tarwemeel, vervaardigd worden. Zij vormen een voortreffelijk voedingsmiddel en zijn bij Turksche reizigers zeer in trek.

Keta, *Ketta* of *Quitta* is een havenstad van de Britsch-West-Afrikaansche kolonie Goudkust, op een smal schiereiland tusschen de zee en een lagune, waarin de Tosji en de Ewe uitmonden, op 5° 54′ N. Br. en 3° 39′ O. L. gelegen. De stad, die op de ruïnes van het Deensche fort Prindsensteen gebouwd is, bezit 5000 inwoners en een garnizoen. Zij is een station van Engelsche en Duitsche stoombooten.

Ketapan noemt men in het Maleisch een rijstblok, een uitgehold blok of zware houten trog, waarin de padie door stampen ontdaan wordt van den bolster.

Ketaun, een rivier op de westkust van Sumatra, ontspringt op het Barisangebergte in de residentie Palembang, stroomt eerst in zuidwestelijke, daarna in westelijke en vervolgens in noordwestelijke richting door deze residentie en vormt in het landschap Lebong een bergmeertje. Daarna neemt zij haar loop door een vlakte, die oostelijk door den Goenoeng Pandjang, westelijk door de vulkaantoppen Gedang, Belairan, Biti en Goenoeng Loemoet begrensd wordt, stroomt dan westelijk door een nauw dal en wendt zich op de grens van Benkoelen naar het zuiden. De bovenloop van deze rivier is gedeeltelijk voor prauwen bevaarbaar. De voornaamste zijrivieren zijn de Soeloep, de Ketaun Kotor, de Ajer Setan en de Ajer Langlangi. Aan al deze rivieren komen vogelnestgrotten voor, waarin ook salpeter gevonden wordt.

Ketel is de naam van een metalen vat, bestemd tot het verwarmen of koken van vloeistoffen. Ketels hebben in verhouding tot den omvang een aanmerkelijke diepte, en zijn van boven met een bij den ketel behoorend deksel gesloten. Zijn zij ondiep, dan worden zij pannen genoemd. Open vaten van gegoten ijzer bestempelt men meestal met den naam van potten. Ketels voor huiselijk gebruik vervaardigt men van gegoten of geslagen ijzer, van koper of van messing. Men heeft eigenlijke kookketels, waarin het water aan de kook wordt gebracht en schenkketels, waarin het kokende water wordt overgegoten. Zie verder *Stoomketel.*

Ketel in de wapenkunde wordt voorgesteld door een ijzeren kookpot met een hengsel en drie pootjes. Vooral in Spaansche wapens komt het stuk voor. Het email is sabel.

Ketel, *Cornelis,* een Nederlandsch portretschilder, werd den 18den Maart 1548 te Gouda geboren. In 1565 was hij te Delft bij *Anthony van Blocklandt* in de leer, waarna hij in 1566 een reis door Frankrijk maakte. Tot 1568 bleef hij te Parijs, ging toen naar Gouda terug en vertoefde van 1573 tot 1581 te Londen. Van Londen ging hij naar Amsterdam, waar hij tot zijn dood, in Augustus 1616, is blijven wonen. *Van Mander* zegt, dat hij in het laatst van zijn leven zonder penseelen met zijn vingers en met zijn teenen schilderde. Zijn beste werken, portretten en schuttersstukken, bezit het Rijksmuseum te Amsterdam.

Keteldalen zijn verzakkingen van den aardbodem, die een min of meer ronden vorm vertoonen en wanneer zij grooter omvang hebben wel als *dalingsvelden* worden aangeduid. Zij komen vooral voor in vulkanische streken, waar zij bij uitgedoofde vulkanen op de plaats van den voormaligen centralen kegel optreden.

Digitized by Google

Keteldiep kan men tegenwoordig, nu het Noorderdiep afgesloten en het Ganzediep en het Rechterdiep afgedamd zijn, als den eigenlijken mond van den IJsel beschouwen. Het wordt door twee leidammen ongeveer een uur ver in zee gevoerd. Deze leidammen, die bij gewonen waterstand boven water uitsteken, zijn 4100 m. lang en hebben bij het begin een onderlingen afstand van 158 m., die zich naar den mond tot 100 m. vernauwt.

Keteldruk is het verschil van de spanning van den stoom binnen een stoomketel en de drukking van de atmosfeer. Men noemt hem ook wel *overdruk*.

Ketelhaak in de wapenkunde bestaat uit een omgebogen stang, aan het rechte gedeelte waarvan zich weerhaken bevinden, en een andere omgebogen stang, aan den bovenkant van een oog voorzien. Beide stangen, met de haken in tegenovergestelde richting wijzend, zijn door twee rechthoekige ringen, die onder de weerhaken van de eene stang grijpen, aan elkander verbonden (zie de fig.). Ook andere vormen komen echter voor.

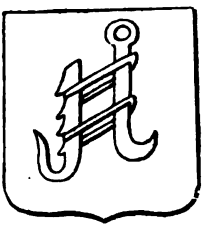

Ketelhaak.

Ketella-wortelen. Zie *Manioc.*

Ketelsteen. Zie *Stoomketel.*

Keten. Zie *Ketting.*

Keten in de wapenkunde wordt meestal voorgesteld door een gouden koord, minder dikwijls door schakels. Gewoonlijk komt het stuk in verbinding met andere stukken voor.

Ketjoe's zijn rooverbenden, die op Java, vooral in de Vorstenlanden, vroeger voorkwamen en afgelegen woningen, soms geheele desa's plunderden. In den regel hadden zij hun gezichten met roet ingesmeerd, om niet herkend te worden, en besmeerden zij zich met olie, om niet gevat te kunnen worden.

Ketsjwayo of *Cetewayo*, koning van de Zoeloe's, een zoon van koning *Oemgande* of *Panda* (overleden in 1872), volgde dezen reeds in 1857 op, verkreeg met behulp van de Engelschen de macht over geheel Zoeloeland, geraakte echter in 1879 met hen in oorlog, vernietigde een afdeeling van het Engelsche leger bij Isandoela, werd vervolgens bij Oeloendi overwonnen en den 28sten Augustus van hetzelfde jaar gevangen genomen. In 1883 ontving hij van de Engelschen een deel van zijn koninkrijk terug, werd spoedig daarna door zijn onderdanen verdreven en overleed den 8sten Februari 1884 te Eshowe.

Ketteler, *Wilhelm Emanuël,* vrijheer *von,* bisschop van Mainz en de telg van een oud-adellijk Westfaalsch geslacht, werd den 25sten December 1811 te Munster geboren, ontving zijn opleiding aan de domschool in zijn geboortestad en vervolgens op een Jezuïetenschool te Brieg in Zwitserland. Hij studeerde aanvankelijk te Göttingen, Berlijn, Heidelberg en München in de rechten, was van 1834 tot 1838 werkzaam als referendaris te Munster, nam zijn ontslag uit den staatsdienst en studeerde vervolgens van 1841 tot 1844 te München en Munster in de godgeleerdheid. Na zijn wijding was hij eerst kapelaan te Bekum en daarna (1846) pastoor te Hopsten in Westfalen. In 1849 werd hij proost aan de Hedwigskerk te Berlijn, in 1850 bisschop te Mainz. De oppermacht van de Kerk over den Staat was het doel waarnaar hij streefde. In het geschrift: „Das Recht und der Rechtschutz der katholischen Kirche in Deutschland" zocht hij aan te toonen, dat het Bovenrijnsche kerkgewest van alle rechtsbescherming verstoken was, en verklaarde, dat hij een strijd op leven en dood zou aanvaarden tegen zulk een toestand. Hij maakte hiermee een aanvang door het stichten eener godgeleerde school bij het bisschoppelijk seminarium te Mainz en door de verwerping van de theologische faculteit te Giessen. Daarop volgde de invoering van onderscheiden orden en geestelijke congregatiën, zooals die der schoolbroeders, der schoolzusters, der Capucijnen, voor wie hij in 1853 een klooster stichtte, en der Jezuïeten enz. Een geheime conventie, den 23sten Augustus 1854 met de Hessische regeering gesloten, behelsde den afstand van een aantal rechten, die te voren de Staat bezat met betrekking tot de Kerk, en zij werd 2 jaar later, door nieuwe machtsverleening aan de Kerk aangevuld. Daardoor gaf de regeering verschillende rechten prijs. Verder werd de geestelijke rechtspraak hersteld, terwijl de R.-Katholieke vereenigingen van alle staatstoezicht werden ontheven en de geestelijkheid bij een volkomen vrij verkeer met Rome een uitgebreiden invloed verkreeg op het onderwijs. Evenals *Ketteler* in talrijke, uitstekende brochures de kerkelijke en sociale vraagstukken van onzen tijd behandelde, om daardoor het gezag van het episcopaat en van de R.-Katholieke Kerk te vermeerderen, zoo zag men hem bij alle belangrijke gebeurtenissen in de voorste gelederen der clericale partij. Op zijn aandrijven werd van 5 tot 13 Juni 1855 het elfde eeuwfeest van den dood van den *H. Bonifacius* met ongemeenen luister gevierd. In 1860 was hij te Rome bij een vergadering van bisschoppen, in 1867 bij de viering van het eeuwfeest der apostelen *Petrus* en *Paulus* en in September 1869 nam hij deel aan een vergadering van bisschoppen te Fulda. Op het Vaticaansch Concilie in 1870 waar hij tot de oppositie behoorde, bestreed hij het onfeilbaarheidsdogma. Intusschen kwam hij op het concilie tot andere inzichten en na zijn terugkeer maakte hij niet alleen de Vaticaansche besluiten openbaar, maar eischte ook in herderlijke brieven, dat men zich daaraan zou onderwerpen. In 1871 zond het kiesdistrict Tauberbischofsheim hem als afgevaardigde naar den eersten Duitschen Rijksdag, waar hij in den geweldigen strijd over de verhouding van Kerk en Staat de aanvoerder werd der clericale partij. Hij onderscheidde zich door schranderheid, stoutmoedigheid en geestkracht, en wegens zijn scherpzinnigheid en strijdvaardigheid in woord en schrift was hij de merkwaardigste vertegenwoordiger van de R.-Katholieke beginselen van onzen tijd en de gevaarlijkste tegenstander van de moderne staatsidee in Duitschland. In 1877 begaf

Digitized by Google

hij zich naar Rome en overleed op de terugreis in het klooster Bungbausen bij Augsburg den 13den Juli van dat jaar. Van zijn talrijke geschriften noemen wij nog: „Freiheit, Autorität und Kirche" (7de druk 1862), „Die wahren Grundlagen des religiösen Friedens" (3de druk 1868), „Das allgemeine Koncil und seine Bedeutung für unsere Zeit" (5de druk 1869), „Die Zentrumsfraktion auf dem ersten deutschen Reichstag" (1872) „Predigten" (1878, 2 dln.), „Die Arbeiterfrage und das Christentum" (4de druk 1890) en „Hirtenbriefe" (1904).

Ketteler, *Klemens* vrijheer *von*, een Duitsch diplomaat, werd den 22sten November 1853 te Potsdam geboren en was oorspronkelijk voor den militairen dienst bestemd. In 1883 maakte hij zich als tolk en plaatsvervangend consul tijdens de onlusten, waardoor de Europeesche kooplieden te lijden hadden, te Kanton verdienstelijk en werd daarna gezantschapssecretaris te Peking. In 1893 werd hij naar Washington, later naar Mexico overgeplaatst, tot hij den 15den Juli 1899, als opvolger van *Von Heyking*, tot gezant te Peking benoemd werd. Hier werd hij, als een der eerste slachtoffers van den grooten Bokseropstand, den 16den Juni 1900 vermoord. In 1908 werd het monument, door de Chineesche regeering voor hem opgericht, onthuld en in hetzelfde jaar ook de beide monumenten te Berlijn en Munster.

Ketters is in het algemeen de naam van hen, die de leerstukken of een enkel leerstuk der rechtzinnige kerk verwerpen. De naam ketters wordt dus in een afkeurenden zin gebezigd door hen, die aan de vastgestelde geloofswaarheden getrouw blijven. Er bestaat verschil tusschen ketters en ongeloovigen (dit zijn alle niet-christenen), tusschen ketters en apostaten (zie *Apostasie)* en tusschen ketters en schismatici (zie *Schismaticus)*. Door de Roomsch-Katholieken worden de ketters ook *haeretici* genoemd. Nadat *Constantijn de Groote* de Kerk wereldlijke macht had verleend, was zij in staat elke afwijking van de geloofswaarheden, alle ketterij dus, streng te straffen. Later heeft inzonderheid de Westersche Kerk door het invoeren der Inquisitie (zie aldaar) de vervolging der ketters tot het uiterste gedreven. In het oog der Dordtsche vaderen waren alle Remonstranten ketters, en deze hebben dan ook van de onverdraagzaamheid der rechtzinnigen genoeg te lijden gehad; in het oog der R.-Katholieken zijn ook thans nog alle Protestanten ketters, terwijl de volgeling van *Mohammed* alle Christenen als zoodanig beschouwt. Zie ook *Katharen.*

Ketting is een aaneenschakeling van ringvormige lichamen (schakels of schalmen), die zich vrij ten opzichte van elkander kunnen bewegen. De vormen zijn zeer verschillend en hangen af van het gebruik, dat men er van maakt. Zij dienen als sieraad, als verbindingsmiddel, tot ophangen, voorttrekken en ophijschen van lasten, tot meting en tot overbrengen van beweging bij machines. Om de groote verscheidenheid van kettingen aan te toonen, vergelijke men de fijne Venetiaansche kettinkjes, waarvan veertig schakels samen 1 cm. lang zijn, met de smeedijzeren ankerkettingen, zooals bij de Engelsche marine gebruikt worden, waarvan het kettingijzer een dikte heeft van 66 mm., de schakel een lengte van 270 mm. en de loopende meter een gewicht van 92,5 kg. heeft. De breukbelasting wordt gerekend op 172 430 kg. De in de techniek

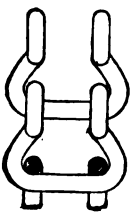

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Ketting.

gebruikte kettingen worden gemaakt uit ijzer, staal, brons of messing, de sierkettingen meestal uit edele metalen, of vernikkelde, vergulde of verzilverde metalen. Het maken der schakels geschiedt door buigen van rond staafijzer, door

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.

Ketting.

freezen, door gieten of door walsen. De enkele schakels hangt men in elkander, of men vereenigt hen door bouten. Bij gegoten kettingen wordt de helft van de schakels doorgesneden.

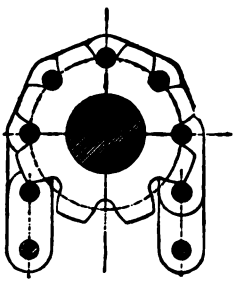

Fig. 7.

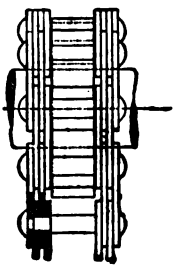

Fig. 8.

Ketting.

dan om de schakels gelegd en dan de helften weer aan elkander gesoldeerd. Voor overbrenging van niet al te groote krachten gebruikt men open schakels, zooals bij uurwerkkettingen,

Digitized by Google

voor groote krachten zijn zij gesloten, hetgeen door soldeeren of aaneensmeden kan geschieden.

Fig. 9.

Bijzondere kettingvormen zijn: uurwerkkettingen, Vaucansonsche kettingen uit ijzer- of messingdraad gemaakt (fig. 1 en 2), Ewartsche ket-

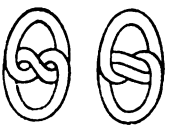

Fig. 10.

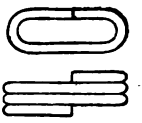

Fig. 11.

Ketting.

tingen (fig. 3), de Duitsche (fig. 4) en de Engelsche ringketting (fig. 5), en het kettingtouw (fig. 6) bestaande uit gesloten schakels van rond

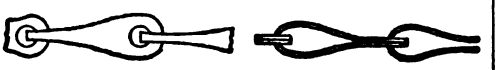

Fig. 12. Ketting.

staafijzer, de staafkettingen van *Galle* (fig. 7 en fig. 8, die bij hijschwerktuigen veel gebruikt worden en uit platte schakels bestaan, die met bouten aan elkander bevestigd zijn, en de Gastonketting (fig. 9). In fig. 10 is een schakel van een geknoopten, in fig. 11 van een open draadketting, in fig. 12 van een sterken blikken ketting afgebeeld. De ringkettingen (fig. 4, 5 en 6) worden, behalve door smeden, ook door freezen of walsen gemaakt. Als uitgangsmateriaal neemt men dan een staaf met kruisvormige doorsnede. Door boren of freezen wordt dan het overtollige ijzer weggenomen. Daar dit ijzer niet meer te gebruiken is, worden de kettingen duur. Daarom heeft men getracht het overtollige ijzer door walsen in de schakels zelf te doen overgaan. Een toestel, daarvoor geschikt, is in fig. 13 afgebeeld.

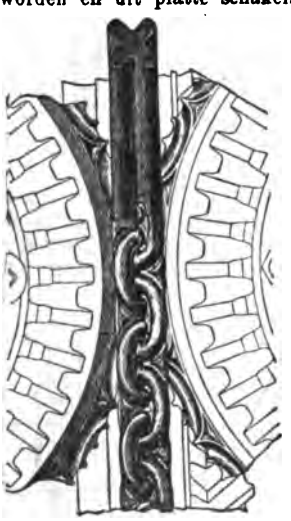

Fig. 13. Ketting.

Kettingbreuken. Zie *Breuken.*

Kettingbrug. Zie *Brug.*

Kettingganger noemt men in Insulinde een dwangarbeider, omdat hij vroeger aan een ketting liep. Tegenwoordig draagt hij een wijden ijzeren ring om den hals.

Kettingisolator of *hangisolator.* Zie *Electrische leiding.*

Kettingkogels waren vroeger twee door een ketting verbonden kogels, die in zeeoorlogen gebruikt werden, om het tuig der schepen te beschadigen. Daar zij echter sterke afwijkingen gaven en de schietwerktuigen beschadigden, gebruikt men ze sedert lang niet meer.

Kettingkogels in de wapenkunde zijn twee kogels door een gebogen keten aan elkaar verbonden; zij zijn laaswijs geplaatst.

Kettingpomp is een pomp, waarin metalen platen, bevestigd aan een rondloopenden ketting en juist in de pompbuis passend, het water naar boven voeren.

Kettingregel noemt men in de rekenkunde de methode, met behulp waarvan men de verhouding van 2 grootheden uit eenige daartusschen gelegen verhoudingen tracht te vinden, welke door vergelijkingen uitgedrukt en zóó met elkander verbonden zijn, dat de linkerzijde van elke vergelijking gelijknamig is met de rechterzijde der voorgaande bijv.:

x meters = 100 Engelsche voet; 81 Engelsche voet = 76 Parijsche voet; 29 Parijsche voet = 30 Rijnlandsche voet.

De rekening is in orde, zoodra de rechterzijde der laatste vergelijking gelijknamig is met x. Men verkrijgt nu de waarde van x door het product der getallen aan de rechterzijde te deelen door het product der getallen aan de linkerzijde. Men vindt den kettingregel reeds aangewend in een cijferboek van 1526.

Kettingsleepscheepvaart is een wijze van voortbeweging der schepen, waarbij op den bodem van een rivier een ketting ligt, die aan het uiteinde verankerd is. Deze ketting loopt over de schepen, die van dit stelsel gebruik maken, en wel over twee trommels, die door de machines der schepen bewogen worden. Tengevolge der draaiing van de trommels beweegt zich het schip langs den ketting vooruit. Het denkbeeld is al oud en werd reeds in 1820 door *Courteaud* en *Tourasse* op de Saône toegepast. Meer volmaakt werd het in 1853 op de Seine en in 1866 op de Elbe ingevoerd, kwam echter vooral in Amerika tot reusachtige ontwikkeling. De uitvinding van stalen kabels gaf ook hierbij aanleiding tot verbeteringen, welke vooral in België en Amerika worden toegepast. Bij de kettingsleepvaart wordt de drijfkracht der machines wel beter benut dan bij den gewonen sleepdienst, maar deze laatste is toch voordeeliger op goed geregelde en onderhouden vaarwaters. Door gebruik te maken van de electriciteit, werd de kettingsleepvaart nog meer verbeterd, hoewel de toepassing tegenwoordig in hoofdzaak beperkt is tot snelstroomende, ondiepe vaarwaters met veel verval. Bij één systeem is een kabel boven water gespannen, welke den electrischen stroom toevoert naar een electromotor aan boord, die een schroef beweegt; bij een ander systeem wordt het schip eenvoudig tegen den stroom op-

Digitized by Google

getrokken door een electrische locomotief. De laatste methode komt weinig voor, doch is o. a. toegepast voor het Teltowkanaal in Duitschland.

Kettingsteek is een steek, waarbij de enkele tot lussen gelegde draden als de schakels van een ketting in elkaar grijpen. Bij het naaien wordt deze steek thans alleen tot versiering gebruikt, met de eerste naaimachines kon men slechts dezen steek maken. Zie ook *Haken*.

Kettingstraf is een in de 17de, 18de en nog in de 19de eeuw toegepaste wijze van ontneming der vrijheid aan misdadigers. Zij bestond daarin, dat de veroordeelde door een ketting aan den wand van een cel werd vastgelegd, of dat zijn bewegingen door een ketting met zwaren kogel aan een voet geklonken, belemmerd werden.

K. et v. H. bij plantennamen is een afkorting voor *Heinrich Kuhl* (1797—1821) en *Johann Konrad van Hasselt* (overleden in 1821), die samen in Oost-Indië plantkundige studiën maakten.

K. et W. bij plantennamen is de afkorting voor *B. Knowles* en *Frederik Westcott*, die in 1837 den plantentuin te Birmingham beschreven en „The floral cabinet and magazine of exotic botany" (Londen 1837—1840, 3 dln.), uitgaven.

K. et Z. bij natuurwetenschappelijke namen is een afkorting voor *Karwinski* (1780—1855) en *Zuccarini* (1798—1848).

Keuchenius, *Robertus*, een Nederlandsch letterkundige, in 1636 te Arnhem geboren, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechtsgeleerdheid, vestigde zich te Arnhem als advocaat en werd in 1661 bnoemd tot hoogleeraar in de geschiedenis en welsprekendheid aan de doorluchtige school te Amsterdam. Hij aanvaardde die waardigheid met een: „Oratio de fato eloquentiae Romanae". In 1668 legde hij zijn betrekking neder en begaf zich naar Frankrijk en naar de Palts, om door vleiende gedichten de gunst der regeerende vorsten te winnen. Toen hij hierin niet slaagde, keerde hij in 1670 naar het vaderland terug, vestigde zich in zijn geboorteplaats en overleed aldaar den 19den September 1673. Hij woonde gedurende zijn laatste drie levensjaren op het landgoed van *Johannes Fontanus* bij Arnhem, hem door erfenis ten deel gevallen en het „Fontanusspijker" genaamd. Van zijn geschriften vermelden wij: „Cornelius Nepos cum notis variorum" (1658), „Sexti Julii Frontini quae extant" (1661). „Musae juveniles" (1662), „Quinti Sereni Samonici de medicina praecepta saluberrima" (1706). „Antonius Pius" (1705) en „Gallia triumphans" (1663 en later). Verder heeft hij: „Gelria illustrata etc." en „Arenacum etc." in handschrift nagelaten.

Keuchenius, *Levinus Wilhelmus Christiaan*, den 21sten October 1822 te Batavia geboren, promoveerde in 1842 te Leiden tot doctor in de rechten en vertrok het volgende jaar als advocaat en procureur naar Indië, waar hij in 1844 commies en in 1846 hoofdcommies bij den procureur-generaal werd. In 1848 werd hij lid van den Raad van Justitie te Batavia, in 1850 advocaat-generaal en in 1851 raadsheer in het Hoog Gerechtshof. Hij vertrok in 1854 voor eenigen tijd naar Europa en werd secretaris-generaal bij het Departement van Koloniën. Van 1859 tot 1865 was hij lid van den Raad van Ned.-Indië, vestigde zich na zijn terugkeer te Leiden en werd in 1866 tot lid van de Tweede Kamer gekozen, in welk lichaam hij spoedig een belangrijke rol speelde. In 1867 werd hij eervol uit 's lands dienst ontslagen en vertrok weldra weder naar Indië, waar hij eerst als redacteur van het Nieuw Bataviaasch Handelsblad en sedert 1869 als advocaat en procureur bij het Hoog Gerechtshof werkzaam was. Toen hij in 1879 opnieuw tot lid van de Tweede Kamer gekozen werd, vertrok hij naar Nederland en bekleedde deze waardigheid, met uitzondering van den tijd, dat hij als minister van Koloniën (1888—1890) deel uitmaakte van het ministerie *Mackay*, tot aan zijn dood. Hij was een der voornaamste leiders van de anti-revolutionnaire partij. Hij overleed den 17den December 1893 te 's-Gravenhage.

Keudell, *Robert von*, een Pruisisch staatsman, den 27sten Februari 1824 te Koningsbergen geboren, werd in 1850 gerechtsassessor, daarna regeeringsassessor te Potsdam en vervolgens „Oberpräsidialrat" te Breslau. In 1863 werd hij door *Bismarck* geplaatst bij het departement van Buitenlandsche Zaken en na dien tijd vergezelde hij steeds dien staatsman bij alle belangrijke aangelegenheden, zooals naar Sleeswijk-Holstein, naar Bohemen, bij de onderhandelingen in 1866, naar de tentoonstelling te Parijs in 1867, in 1870 naar het hoofdkwartier te Versailles en in den zomer van 1871 naar Gastein en Salzburg. *Von Keudell* werd in 1869 geheim legatieraad, was van 1871 tot 1872 afgevaardigde naar den Duitschen Rijksdag, ging in 1871 als gezant van het Duitsche rijk naar Konstantinopel, was van 1873 tot 1887 gezant te Rome. Van 1888 tot 1903 was hij lid van de volksvertegenwoordiging in Pruisen en van 1890 tot 1893 van den Rijksdag. Hij overleed den 26sten April 1903 op zijn landgoed Hohen-Lübbichow (Neumark). Hij schreef: „Fürst und Fürstin Bismarck. Erinnerungen aus den Jahren 1846—1872" (1901).

Keuken is het vertrek, waar de bereiding der spijzen plaats heeft. De keuken moet niet te ver verwijderd zijn van woon- en eetkamer, doch door een portaal, gang of tusschenvertrek van deze gescheiden zijn, zoodat men geen hinder heeft van de dampen of reuk der spijzen. Kelder en provisiekamer moeten zich in de onmiddellijke nabijheid der keuken bevinden. Bij voorkeur bouwt men de keuken gelijkvloers; men heeft ze echter ook in het souterrain, alsmede op de bovenverdieping, vanwaar dan de schotels met een lift naar de eetzaal kunnen worden opgetrokken of neergelaten. De keuken moet koel, licht en luchtig zijn. Daarvoor moet ze gelegen zijn op het noorden, voorzien zijn van groote openslaande ramen, waarboven zich bevinden valramen, die gemakkelijk geopend en gesloten kunnen worden. Om zooveel mogelijk alle damp en reuk, die bij de spijsbereiding ontstaat, weg te voeren, dient men aan te brengen een wasemkanaal. Dit kanaal loopt langs den schoorsteen en reikt met dezen boven het dak uit. De beste wandbedekking van een keuken zijn tegels, verder kunnen ook dienen: gewitte muren, cement of geverfd hout. Men legt er bij voorkeur een vloer van

Digitized by Google

ongevoegden steen (bijv. graniet), omdat deze gemakkelijk is schoon te houden en geen brandgevaar oplevert. De keuken dient voorzien te zijn van één of meer kooktoestellen (fornuis, gasstellen, petroleumstellen) van een aanrechtbank, van kasten met keukengereedschap, waterleiding en gootsteen, tafel en stoel. Van groot belang is inzonderheid een kooktoestel (zie *Kachels en Kookhaarden*).

Keukenwagens zijn in het leger voertuigen, waarop het eten van den troep, ook gedurende den marsch, kan worden bereid. Zij behooren tot de z. g. *gevechtstreinen* der troepen, d. w. z. tot dat gedeelte van den trein, dat den troep overal, dus ook op het gevechtsveld, onmiddellijk volgt. Bij de onbereden troepen bestaan zij uit gewone vierradige voertuigen, voorzien van kookketels en ruimte biedend voor kookgerei en eetwaren, bij de bereden artillerie uit een voor- en achterwagen, evenals een *caisson* (zie aldaar), terwijl bij de cavalerie en de wielrijderscompagnieën automobielen als keukenwagens zijn ingedeeld. Het bezit van keukenwagens is een levensbehoefte voor een troep, wil hij voldoende onafhankelijk kunnen marcheeren. Gemis aan dergelijke voertuigen dwong voorheen de troepen om, óf in bewoonde oorden te rusten, óf tot het zeer tijdroovende aanleggen van bivakkeukens, waardoor de marschvaardigheid van den troep, en dus ook de operatievaardigheid van het leger zeer veel geringer waren.

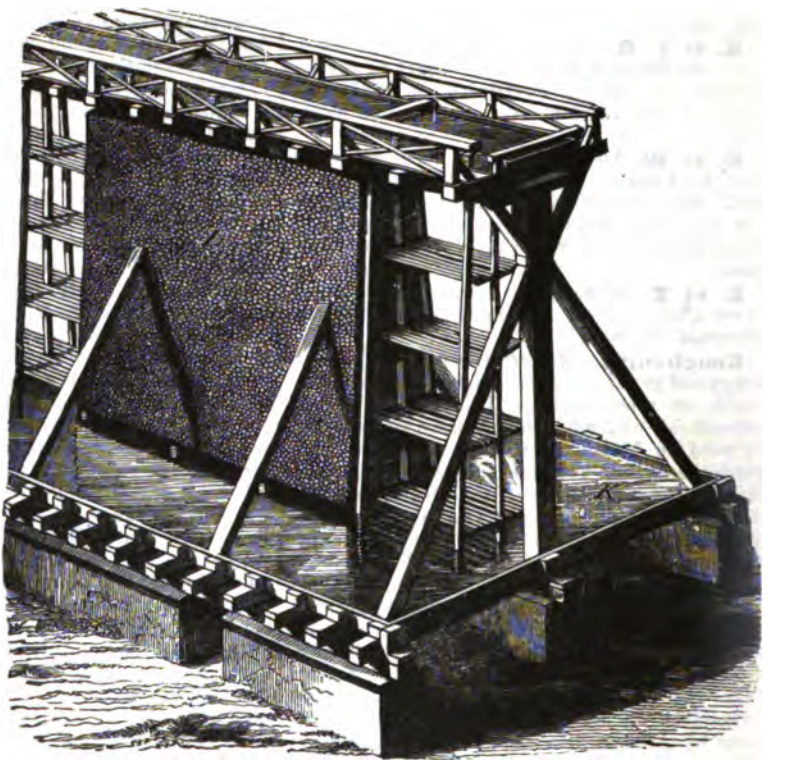

Fig. 1. Keukenzout.

Keukenzout, scheikundig *natriumchloried* (NaCl), komt in zeer groote hoeveelheden als steenzout in de aarde voor. In bronwateren, die op zulke plaatsen ontspringen, is het natuurlijk opgelost. Verder bestaat het grootste gedeelte van de opgeloste zouten in het zeewater uit natriumchloried. De zoutmijnen worden gewoonlijk gevonden in de triasformatie, maar zij komen ook in andere geologische lagen voor. Zeer bekend zijn de zoutmijnen van Wielizca in Galicië en Cordova in Spanje; in Duitschland vinden wij er in Stassfurt en Reichenhall; Oostenrijk bezit er verscheidene, behalve in Wielizca, in Hall, Hallstadt en Hallein; in Engeland vindt men er in Cheshire, in de nabijheid van Norwich en Winsford. Ook in Nederland is steenzout in den bodem aanwezig, namelijk in het oostelijk deel van Gelderland nabij Winterswijk, waar belangrijke zoutlagen zijn aangeboord. Behalve in nog andere landen van Europa, treft men keukenzout ook in Amerika, Afrika en Azië aan.

Al naar den aard van de winning onderscheidt men *steenzout* of *klipzout*, dat uit de mijnen in vaste stukken gewonnen wordt. „*Siedesalz*" (of „*Sudsalz*") dat door indamping van zoutoplossingen verkregen wordt, en *zeezout*, dat uit zeewater door verdamping in z. g. salinen of zouttuinen verkregen wordt.

Het *steenzout*, dat men uit de zoutmijnen wint, is meestal sterk met anhydriet (calciumsulfaat) en magnesiumzouten verontreinigd; voor verschillende doeleinden moet het dus eerst gezuiverd worden door omkristallisatie. Een zeer zuiver steenzout vindt men nabij Heilbronn, en ook in het nieuwere zoutwerk in Stassfurt; dit zout wordt voor de meeste doeleinden ongezuiverd in den handel gebracht.

Het onzuivere zout wordt daarentegen in water opgelost, hetgeen veelal geschiedt door in de zoutlaag een gat te boren en dit met water te laten volloopen, waarna men de verzadigde oplossing weer oppomt en in speciale kookpannen indampt. Behalve deze kunstmatige zoutoplos-

Digitized by Google

singen verwerkt men ook wel zouthoudende bronwateren, maar deze zijn meestal te verdund om direct door kunstmatige verwarming te worden geconcentreerd.

Men concentreert de oplossingen dan eerst in de zoogenaamde gradeerwerken (zie fig. 1). Deze bestaan uit boven op elkander gestapelde takkenbossen *L*. Men bouwt deze op tochtige plaatsen zoodanig, dat de wind er behoorlijk kan doorstrijken. Met behulp van een jacobsladder wordt de zoutoplossing uit een bassin *K* boven op een goot gebracht, waaruit zij door verschillende openingen over de takkenbossen loopt en tenslotte weer in het bassin terugkomt. Dit gebeurt verscheidene malen, totdat de zoutoplossing voldoende geconcentreerd is. Voor verdere concentratie bestaan verschillende inrichtingen. Fig. 2. stelt een kookinrichting met rooster voor; *a* is de kookpan, *b* het rooster, *c* kanalen onder

Fig. 2. Keukenzout.

de pan, *d* aschbak, *e* luchttoevoerkanalen, *f* houten stoommantel, *m* stoomdak, *i* dekplaten, welke weggenomen kunnen worden, zoodat men de zoutmassa er uit kan halen.

Een andere inrichting is in fig. 3 en 4 afgebeeld. Hier worden ronde pannen *a* gebruikt; *b* is een blikken mantel, waarin een oplossing *c* is aangebracht, waardoor het binnenste in verbinding staat met een kast, *d*; *e* is een kraan voor het inlaten van de zoutoplossing. Het roerwerk bestaat uit een verticale as *g*, welke door een bus *h* gaat en die door een tandrad *n* wordt gedraaid. Stangen *m*, die aan de as bevestigd zijn, dragen 4 armen *H*, waaraan weer krukken met schoepen zijn bevestigd. Door draaiing van de as brengen deze schoepen het gevormde zout naar *d*.

Zeezout. In warmere streken maakt men ook gebruik van de zonnewarmte om het zout uit het zeewater te krijgen. In een saline (fig. 5) komt het zeewater door de sluizen *a* binnen, stroomt eerst in *c*, waarna het door buis *d* in een reservoir *e* komt, vandaar wordt het door buis *f* met behulp van pompen gebracht naar *h*. In *c* en *h* worden voornamelijk gips $CaSO_4$ en magnesiumsulfaat $MgSO_4$ afgescheiden. Uit *h* stroomt het water door buis *i* in een reservoir *k*,

Fig. 3. Keukenzout.

waarna het door kanaal *m* in de bassins *n* komt, waar het zout moet uitkristalliseeren. De moederloog kan door sluizen weer in de zee uitloopen. In koude streken (bijv. aan de Witte Zee) laat men de zoutoplossing uitvriezen. Een groot gedeelte van het water wordt dan vast en houdt een geconcentreerde oplossing over, die men kan laten kristalliseeren.

Het gewone keukenzout bevat altijd een weinig natriumsulfaat, calciumsulfaat en magnesiumchloried. Het laatste maakt het zout min of meer hygroscopisch. Om het zout van deze verontreinigingen te zuiveren, kan men het zout uit de verzadigde oplossing neerslaan door toevoeging van sterk zoutzuur of door in de verzadigde oplossing zoutzuurgas te leiden. Men kan het ook uit de elementen natrium en chloor opbouwen. Verwarmt men natrium een weinig in een chloorstroom, dan heeft de verbinding onder groote warmteontwikkeling en vuurverschijnselen plaats. Keukenzout smelt bij 776°, bij

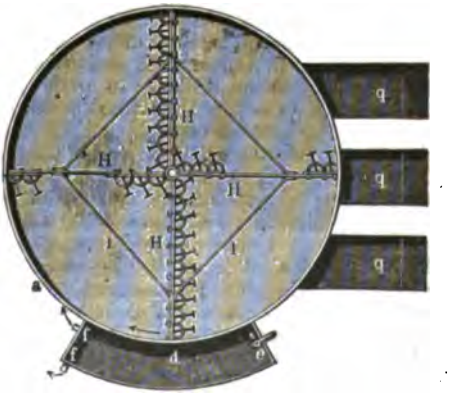

Fig. 4. Keukenzout.

deze temperatuur begint het ook te vervluchtigen. Bij witgloeihitte verdampt het aanmerkelijk. Bij stollen vormt het een glanzende massa met

Digitized by Google

bladerige breuk. Het gekristalliseerde zout heeft een soortelijk gewicht van 2,16, het gesmolten 2,125. Koelt men een verzadigde oplossing sterk af, dan scheiden zich monoklinische zuiltjes af, waarvan de samenstelling $NaCl + 2H_2O$ is. Deze kristallen beginnen boven —10° C. al te verweeren en boven 0° vervloeien zij. Beneden —22° C. wordt een verzadigde oplossing volkomen vast onder vorming van het kryohydraat $NaCl + 10H_2O$. Keukenzout heeft de eigenaardigheid in warm water bijna niet meer op te lossen dan in koud water. Volgens *Raupenstrauch* lossen 100 deelen water bij 0° 35,575 deelen keukenzout op; bij 80° 38,046. In absoluten alcohol is het practisch onoplosbaar.

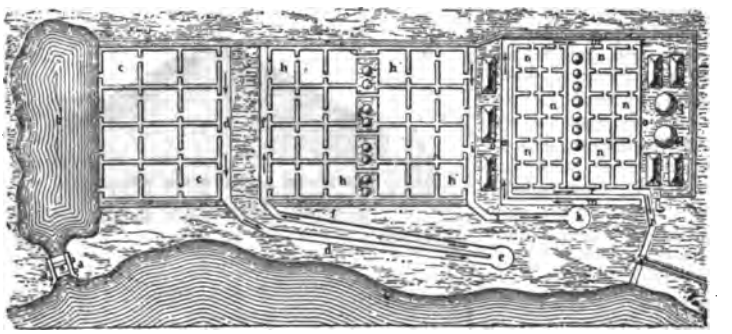

Fig. 5 .Keukenzout.

Zout is sinds de vroegste tijden in gebruik bij de bereiding van het voedsel, en maakt daarvan een noodzakelijk bestanddeel uit. In oude tijden werd het dan ook op zoo hoogen prijs geschat, dat het diende als algemeen ruilmiddel. In sommige gedeelten van Afrika werd het als zoodanig nog zelfs in de 19de eeuw gebruikt.

Doch ook in de chemische industrie werd het zout van steeds meer belang als uitgangsproduct voor de bereiding van andere stoffen. Zoo wordt het gebruikt als grondstof bij de bereiding van soda, natronloog, natriumsulfaat en andere natriumzouten, van zoutzuur en van chloor.

De wereldproductie bedroeg in 1909 rond 15 000 000 ton, waarvan Duitschland 2 000 000 ton leverde. Per hoofd der bevolking bedroeg het verbruik aan tafelzout in 1909 in dat land 7,8 kg. Ruim 1 000 000 ton zout wordt in Duitschland jaarlijks in verschillende industrieën verbruikt, doch hieronder vallen ook 1 200 000 ton ruw zout, die als veevoeder gebruikt werden.

In Nederland werd in de Middeleeuwen zout gewonnen door het branden van veen, dat met zeewater doortrokken was. Uit de asch werd het zout door zuivering verkregen. Later werd zout uit het zeewater gewonnen met behulp van gradeerwerken, doch ook deze bereiding werd prijsgegeven en men bepaalde er zich toe het ruwe steen- en zeezout aan te voeren en in zoutziederijen in vlakken open pannen te zuiveren. Het geraffineerde zout werd veelal uitgevoerd naar de Oostzeelanden. Doch de beteekenis der zoutziederijen in ons land is achteruitgegaan. In 1819 telde men hier te lande nog 133 zoutziederijen, in 1910 nog slechts 34 zoutketen. De belangrijkste zoutziederijen worden gevonden in Zuid-Holland, 6 in aantal, welke ongeveer per jaar 28 000 ton geraffineerd zout produceeren.

De hoeveelheid ruw zout, die in Nederland wordt ingevoerd, is aanzienlijk; deze bedroeg in 1910 113 000 ton, in 1913 128 000 ton, waarvan ruim 42 000 ton uit Duitschland. Daar het zout in verschillende industrieën in ruwen toestand wordt gebruikt, wordt slechts ongeveer de helft in de zoutziederijen verwerkt. De rest van het ruwe zout wordt gebruikt in de visch- en vleeschzouterijen, voor groentenzouterijen, voor fabrieken, voor veevoeder en landbemesting en voor de reiniging van spoorwegrails en openbare wegen. Van de fabrieken die ruw zout en gedeeltelijk ook geraffineerd zout gebruiken zijn de voornaamste: fabrieken van aardewerk, bleekloog, kunstmeststoffen, glasfabrieken, verfstoffabrieken, leerlooierijen en zeepziederijen.

De zoutziederijen produceeren geraffineerd zout in verschillenden vorm nl. in zeer grove kristallen (voor kaasbereiding z. g. kaaszout), in grove kristallen, minder grove (gewoon keukenzout) in zeer fijne kristallen (tafelzout) en als zoutbroodjes.

De uitvoer van geraffineerd zout uit ons land bedroeg in 1910 5 594 ton, doch daar tegenover stond een invoer van 2 466 ton geraffineerd zout.

Zie: *F. A. Fürer*, Salzbergbau und Salinenkunde (Brunswijk 1900); *C. Riemann*, Gewinnung und Reinigung des Kochsalzes (Halle 1909).

Keulen *(Colonia Agrippina,* in het Duitsch Cöln, in het Fransch *Cologne),* de aanzienlijkste stad der Pruisische Rijnprovincie, een der belangrijkste handelssteden van het Duitsche rijk en de hoofdstad van een evenzoo genoemd regeeringsdistrict, werd met het daartegenover gelegen Deutz in 1888 tot één gemeente onder den naam Keulen-Deutz vereenigd, waarbij later de plaatsjes Kalk en Vingst gevoegd werden. Zij vormt thans een vesting van den eersten rang. Het eigenlijke Keulen strekt zich in den vorm van een halven cirkel uit op den linker oever van den Rijn en vormt een knooppunt van belangrijke spoorweglijnen. Zij was vroeger alleen door een schipbrug en door een vaste spoorwegbrug naar Minden met Deutz verbonden. Beide werden in de laatste jaren door nieuwe prachtige bruggen vervangen, n. l. de Noord- of Dombrug en de Zuidbrug, de laatste alleen voor spoorweg-, de eerste ook voor personen- en wagenverkeer. Op de Hohenzollernbrug werd in 1910 een ruiterstandbeeld voor keizer *Wilhelm*

Digitized by Google

DOM TE KEULEN

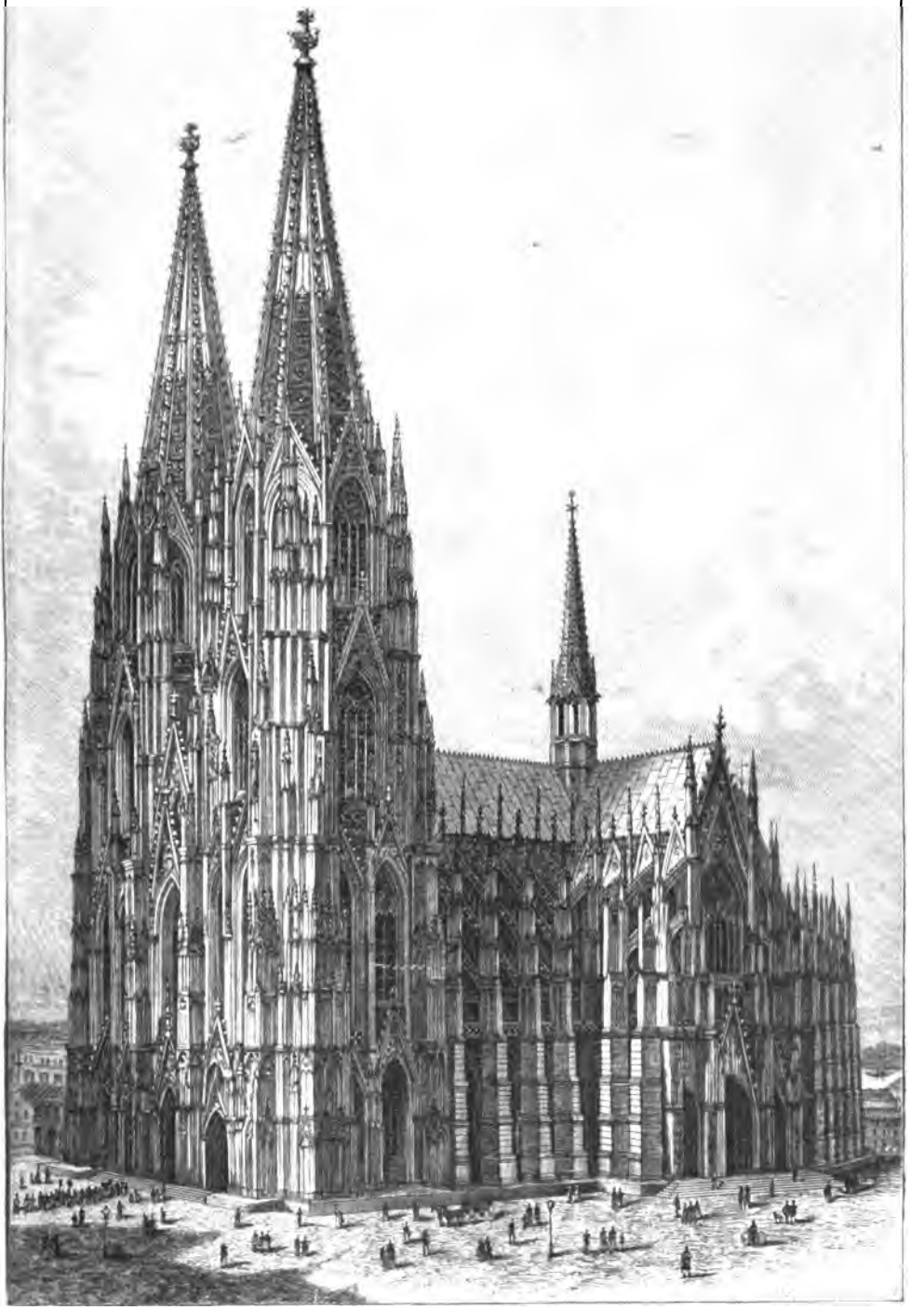

Digitized by Google

Digitized by Google

II onthuld en in 1911 een voor keizer *Frederik III*. De stad telt (1911) 516 527 inwoners (95 918 Hervormden, 12 156 Joden). Zij is zeer onregelmatig gebouwd en bevat, vooral nabij de rivier, vele nauwe straten, met hooge, onderwetsche huizen. In den nieuweren tijd is zij echter aanmerkelijk verfraaid, door het aanleggen van singels („Ring") rondom de stad. Keulen bezit een groot aantal kerken. Als een der oudste wordt de kerk van St. Gereon beschouwd. De St. Pantaleonskerk dagteekent met haar fundamenten van het jaar 964. Die van St. Maria in het Capitool werd in 1049 door paus *Leo IX* ingewijd en die van St. George is van 1067. Die der H. Apostelen en die van St. Maarten behooren, evenals de St. Gereonskerk, tot de 11de eeuw, doch hebben, evenals deze, tegen het einde van het Romaansche tijdperk velerlei veranderingen ondergaan, zoodat men daarin den overgangstijl opmerkt. Die van St. Kunibert is in 1247 gewijd. De kerken van St. Johannes Baptistes, St. Ursula, St. Caecilia en St. Andreas zijn eenvoudiger en uit den tusschentijd afkomstig. In spitsboogstijl prijken de dom (zie het art. *Keulsche dom*), de kerk van St. Severijn, die der Minorieten, de Jezuïetenkerk en het koor van die van St. Andreas, terwijl tot den nieuweren tijd de Evangelische Triniteitskerk, de Evangelische Christuskerk, de Mauritiuskerk, de kerk van het Hart van Jezus, de St. Agneskerk, de St. Heribertuskerk en de Johanneskerk (de beide laatste te Deutz) behooren. De oude kerken zijn naar eisch hersteld en zijn meest alle rijk aan kunstschatten. In 1909 werd de nieuwe R.-Katholieke Pauluskerk en een kerk der Oud-Katholieken voltooid, terwijl in de laatste jaren ook nieuwe Hervormde en een drietal monumentale kerken in de voorsteden verrezen.

Van de wereldlijke gebouwen verdient in de eerste plaats het stadhuis genoemd te worden. Met zijn bouw werd in de 14de eeuw een aanvang gemaakt; later zijn er verschillende deelen bijgebouwd. Daarin vindt men de prachtige Hansazaal; de voorgevel van het gebouw is geheel nieuw; van het vroeste gedeelte, met zijn zuilen, basreliefs en opschriften tot de renaissance behoorend, is de toren in spitsboogstijl opgetrokken. De „Gürzenich", van 1441 tot 1452 eveneens in spitsboogstijl gebouwd, is het prachtigste der wereldlijke gebouwen; het werd van 1855 tot 1857 hernieuwd en van 1890 tot 1892 vergroot. De feestzaal wend in 1474 voor het eerst ter eere van keizer *Frederik* gebruikt. Deze zaal is 1172 v. m. groot. Het tuighuis heeft een schoon renaissanceportaal. Tegenover het stadhuis vindt men het zoogenaamde Spaansche bouwwerk. Van de nieuwe gebouwen vermelden wij nog: het museum-Wallraff-Richartz, de stadsschouwburg, het postkantoor, het museum voor kunstnijverheid, de nieuwe stadsschouwburg, het Paleis van Justitie, het Politiepraesidium, het gebouw der spoorwegdirectie, de nieuwe Centrale markthal, de in 1907 voltooide Handelshoogeschool, het Rautenstrauch-Joestmuseum en een paar nieuwe ziekenhuizen. Ook eenige nieuwe bankgebouwen zooals dat der Bergisch-Märkischen bank en der Rheinischen Diskontogesellschaft, verdienen vermelding, evenals de Stollwerckhalle, het nieuwe gebouw der Kölnische Zeitung en vele privaatwoningen en villa's aan de Rheinuferstraat.

Verschillende pleinen zijn versierd met mooie standbeelden, zooals van koning *Frederik Wilhelm III*, van keizer *Wilhelm I*, *Bismarck*, *Moltke*, keizer *Frederik*, keizerin *Augusta* enz.

Sedert 1882, toen de vestingmuur verlegd werd, is Keulen geheel en al van gedaante veranderd. De stad heeft van het rijk de oude vestingwerken gekocht en het rijk besteedde den koopprijs van 12 millioen mark aan nieuwe, ruimere vestingwerken, waardoor het stadsgebied meer dan dubbel zoo groot werd als de oude stad. In het nieuwe gedeelte verrees een nieuwe ceintuurstraat, die 6 km. lang is en de „Ring" genoemd wordt. Van even groot belang voor de stad was het opgeven van de omwalling van den linkeroever en van de vestingwerken aan den rechteroever van den Rijn, waarop het hierdoor vrij geworden terrein voor 25 mill. mark door de stad gekocht werd. Zij beslaat thans een oppervlakte van 11 692 H.A. De havenwerken werden herhaaldelijk uitgebreid, het laatst bij Deutz. Links van den Rijn beslaande havens 4,3, rechts 9,5 H.A. oppervlakte bij een gemiddelde diepte van 3,5 m. Ook het spoorwegstation onderging een aanzienlijke uitbreiding.

Behalve het districtsbestuur vindt men te Keulen een hof van appèl, terwijl er een aartsbisschop met een domkapittel en de commandant der 15de divisie gevestigd zijn. Keulen bezit een universiteit voor practische geneeskunde, een handelshoogeschool en een technische school, een conservatorium voor muziek, verder heeft men er 6 gymnasia, een gymnasium voor meisjes, 3 realgymnasia, een handelsgymnasium, eenige hoogere burgerscholen, een hoogere burgerschool voor meisjes, een seminarium voor priesters enz. Van de verzamelingen voor wetenschap en kunst noemen wij, behalve bovenvermeld museum, een rijk stedelijk archief met de hiermede verbonden boekerij, het museum voor kunstnijverheid, het historische museum en dat voor natuurlijke historie, het ethnografisch museum, het anthropologisch, het handels- en het muziek-historisch museum, de stadsbibliotheek, de bibliotheek der Jezuïeten, die van het seminarium enz. Het aartsbisschoppelijk museum op het Domplein bevat een belangrijke verzameling van Middeleeuwsche kunstwerken, kerkelijke sieraden enz. De dierentuin en de Flora dienen hoofdzakelijk voor uitspanning. Er wordt veel werk gemaakt van muziek. Van belang zijn in dit opzicht het conservatorium en de Gürzenichconcerten. Het Keulsche mannenkoor is zeer bekend. Te Keulen verschijnen meer dan 50 dagbladen en tijdschriften.

Hoewel Keulen een geduchte vesting is, waarvan de fortengordel, op 6 km. afstand van de stad, in de laatste jaren door verder vooruit geschoven, nieuwe forten nog aanmerkelijk versterkt werd, bloeien er toch nijverheid en handel in hooge mate; zij worden bevorderd door een groot aantal spoorwegen en door het scheepvaartverkeer op den Rijn. Door de voornaamste straten der stad zijn electrische tramlijnen aangelegd, de lengte hiervan bedraagt 175 km. De handel omvat vooral koren, koffie, tabak, hui-

Digitized by Google

den, leisteen, kolen, metalen, linnen, pluche, zijde enz. Het havenverkeer omvatte in 1913 9749 schepen (lading 1 138 216 ton), welke aankwamen en 6371 schepen (lading 354 632 ton), welke vertrokken, het spoorwegverkeer 5 298 245 ton goederen, welke door de staatsspoorwegen ontvangen en 3 456 002 ton, welke verzonden werden, benevens 28 877 stuks groot- en 286 765 stuks klein vee, welke verzonden en resp. 59 626 en 564 933 stuks, welke ontvangen werden. Het aantal verkochte reisbiljetten bedroeg 9 861 835. Op de veemarkten werden aangevoerd: 63 595 runderen, 56 156 kalveren, 383 020 varkens, 23 005 schapen, totaal 525 776 stuks vee benevens 5795 paarden en ezels. De nijverheid bepaalt zich hoofdzakelijk tot het bewerken van suiker, chocolade (fabriek van „Stollwerck"), tabak en sigaren, lijm, minerale wateren, vergulde lijsten, behangselpapier, eau de Cologne, zeep, leder, meubels, piano's, werktuigen, machines, ijzerwaren, scheikundige praeparaten, sterke dranken enz. Verder heeft men er onderscheiden handels- en wisselbanken en verzekeringsmaatschappijen. Aan het hoofd van het gemeentebestuur staat een burgemeester met 11 wethouders; de gemeenteraad telt 47 leden. De stad is de zetel van hooge ambtenaren en bestuurslichamen en van 24 vreemde consulaten.

Keulen is gesticht door de Romeinen of eigenlijk door de Ubiërs, die deze stad op aansporing van *Marcus Agrippa* in het jaar 37 v. Chr. deden verrijzen, waarom zij eerst den naam droeg van *Ara Ubiorum*. Door een kolonie, welke *Agrippina*, de gemalin van keizer *Claudius*, in het jaar 50 na Chr. daarheen zond, werd zij uitgebreid en ontving den naam van *Colonia Agrippina*. Nadat de Franken zich van haar hadden meester gemaakt, verviel zij bij de verdeeling der Frankische monarchie in 511 aan Austrasië en in 923 kwam zij aan Duitschland. In het begin der 19de eeuw werd zij in de Hansa opgenomen, waar zij met Lubeck om den voorrang streed, en in het midden dier eeuw in het verbond der Rijnsteden. Als vrije rijksstad lag zij gestadig overhoop met de aartsbisschoppen. Zij was belangrijk wegens haar handel, wegens haar schilderschool, alsmede wegens haar universiteit, die in 1388 gesticht, doch in 1798 tegelijk met haar talrijke kapittels, abdijen, commanderijen enz. opgeheven werd.

Literatuur: Helmken, Köln und seine Sehenswürdigkeiten (Keulen); *Clemen*, Kunstdenkmäler der Stadt Köln (Düsseldorf 1906); *Renard*, Köln (Leipzig 1907); *Delphy*, Köln (dl. 11 van „Stätten der Kultur" (Leipzig 1908); „Köln und Umgebung" (*Woerl's* Reisehandbücher, 22ste druk Leipzig 1913).

Keulenaars, ook *samoreusen* genaamd, zijn lange, smalle en weinig diepgaande schepen, bestemd voor de handelsvaart op den Rijn. Zij meten van 200 tot 600 ton; de grootste zijn bijna 43 m. lang en 6 tot 7 m. breed. Zij varen van Keulen naar Dordrecht, Rotterdam, Amsterdam en terug, en de kleinere gaan tot Mainz en Mannheim. Tegen den stroom op werden de Keulenaars vroeger getrokken met paarden, doch deze laatste zijn door sleepbooten vervangen. Op het dek is gewoonlijk achter de verschansing een fraaie roef getimmerd, de verblijfplaats van den kapitein en zijn gezin. Voorts bestaat de bemanning doorgaans uit 7 tot 10 koppen. Het schip voert een grooten en een bezaanmast met een aantal zeilen. Deze vaartuigen hebben vooral vóór den aanleg der spoorwegen belangrijke diensten bewezen aan den handel. Thans geraken zij meer en meer in onbruik en worden vervangen door Rijnaken (*zie Binnenscheepvaart*).

Keuller, *Lambert Joseph Eduard*, een Nederlandsch beoefenaar der geschiedenis, den 14den October 1813 te Venlo geboren, bezocht de scholen aldaar, vormde zich voor het notarisambt en verzamelde in de charters en stedelijke rekeningen op het stadhuis van zijn geboorteplaats bouwstoffen voor zijn: „Geschiedenis en beschrijving van Venlo" (1843). Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en correspondeerend lid van de Koninklijke Maatschappij van Schoone Kunsten en Letterkunde te Gent. Hij overleed den 2den Mei 1864 te Venlo.

Keulsche Vaart is de naam van den vroegeren waterweg van Amsterdam naar den Rijn, die gevormd werd door den Amstel, de Weespervaart, de Gaasp, de Smal-Weesp, de Vecht, de Reedervaart, den Vaartschen-Rijn en het Zederik-kanaal. Daar dit kanaal voor de scheepvaart tusschen Amsterdam en den Rijn zeer onvoldoende was, werd in 1881 een ontwerp tot verbetering hiervan door de Tweede Kamer aangenomen. Dit verbeterde kanaal werd in 1892 onder den naam van Merwedekanaal (*zie* aldaar) geopend.

Keuper is oorspronkelijk een gewestelijke benaming van sommige leem- en mergelsoorten in de nabijheid van Koburg. Men heeft vervolgens dien naam gebezigd om een groep van gesteenten als eigenaardige vorming aan te duiden, namelijk de bovenste afdeeling van de triasvorming en van deze de lagen, gelegen op de schelpenkalk (Muschelkalk). De keupervorming bestaat hoofdzakelijk uit roodgekleurde mergel en leem met gips en somtijds ook met steenzoutlagen, zandsteen en leisteen. In haar onderste afdeeling vindt men ook lagen van kalksteen en dolomiet, alsmede van lettenkolen. Zij bevat niet vele fossielen, en de weinige, die men er in aantreft, zijn afkomstig van landplanten, schelpen, visschen en hagedisachtige dieren. Men vindt keuper vooral in het westen van Duitschland en in het oosten van Frankrijk. In Engeland wordt de keuper vertegenwoordigd door den new-red-sandstone.

Keur. Zie *Handvest*.

Keurmark, eigenlijk *Kurmark*, vroeger het aanzienlijkste gedeelte van de mark Brandenburg, terwijl het kleinere gedeelte den naam droeg van Neumark, omvatte de Altmark met de hoofdstad Stendal, de Vormark of Priegnitz met de hoofdstad Perleberg, de Mittelmark met de hoofdstad Brandenburg, de Ukermark met de hoofdstad Prenzlau en de heerlijkheden Beeskow en Storkow en was 20 500 v. km. groot. De naam keurmark ontstond in 1356, toen de keurvorstelijke waardigheid aan de markgraven *van Brandenburg* opgedragen werd. Na den vrede van Tilsit werd te Altmark ingelijfd in het ko-

Digitized by Google

rijk Westfalen en het hertogdom Maagdenburg in de Mark. In 1813 viel de Altmark aan Pruisen terug en werd er een nieuwe verdeeling ingevoerd.

Keurmede was ten tijde van het Leenstelsel een hofrechtelijke opbrengst, n. l. die van het beste pand, bijv. een stuk vee, dat de heer koos als geschenk uit de nalatenschap van een hoorige (keurmedige). Ook het recht op het beste pand uit een nalatenschap heette *keurmede*.

Keurvels, *Hendrik Eugeen Florentius Amandus*, een Vlaamsch letterkundige, den 2den Februari 1852 te Gent geboren, werd eerst klerk bij een notaris aldaar en vervolgens mederedacteur van het dagblad: „La Flandre libérale". Verder schreef hij in het: „Letterkundig jaarboekje van het Kersouwken" te Leuven, in het weekblad: „Het Vlaamsche volk" te Gent, in: „De Zweep" te Brussel, in het: „Volksbelang" te Gent, in: „De Vlaamsche Kunstbode" te Antwerpen en in het: „Jaarboekje van Zetternamskring", terwijl afzonderlijk van hem in het licht verscheen een negental verhalen getiteld: „Recht voor de vuist"! (1874), verder schreef hij: „Karel van Mander, zijn leven en zijn werken", „Servaas van Steelandt" (drama), „Vrouwe van Ackere, geboren Maria Doolhaeghe" (levensschets), „Gentsch Museum" (geschiedenis en oud. heidkunde enz. 6 dln.), „Vlaanderen te vuur en te zwaard" en andere romans. Hij was hoofdredacteur van het dagblad „Vaderland" en van „Het Volksblad", het eerste Vlaamsche centsblad, dat in België verscheen.

Keurvorsten noemde men in het Duitsche rijk zoodanige vorsten, die het recht bezaten, om den keizer of koning te kiezen. In de vroegste tijden, onder de *Karolingen* was de Duitsche koningskroon erfelijk in het regeerend Huis, doch later werd de koning gekozen door de aanzienlijksten des lands. Een gewoonte uit de 13de eeuw verleende daarbij echter het overwicht aan de machtigste vorsten en reeds bij het kiezen van koning *Richard van Cornwallis*, tijdens het Interregnum, traden de aartsbisschoppen van Trier, Mainz en Keulen, de Paltsgraaf aan den Rijn (een tijdlang bij afwisseling met den hertog *van Beieren*), de hertog *van Saksen*, de Markgraaf *van Brandenburg* en de koning *van Bohemen* op den voorgrond. Ook de overige vorsten begeerden deel te nemen aan de verkiezing, maar genoemde keurvorsten handhaafden hun voorrecht, en dit werd eindelijk door *Karel IV* in de „Gouden Bul" (1356) bekrachtigd. Hun aantal bleef na den vrede van Munster onveranderd, doch Bohemen nam, nadat *Wenzel* in 1400 de koningskroon verloren had, geen deel meer aan de keuze en werd eerst weder in 1708 tot den kring der keurvorsten toegelaten. Toen *Frederik V van de Palts* in den rijksban gedaan en zijn keurvorstelijke waardigheid ten behoeve van Beieren verbeurd verklaard was, verhief men bij den vrede van Munster de Palts tot een 8ste keurvorstendom onder voorwaarde, dat bij het uitsterven der Beiersche dynastie de waardigheid van keurvorst weder aan de Palts vervallen en daarmede het 8ste keurvorstendom wendwijnen zou. Dit geschiedde in 1777, nadat in 1692 ook Brunswijk-Luneburg onder de keurvorstendommen was opgenomen. Er waren 5 R.-Katholieke en 3 Evangelische keurvorstendommen. De keurvorsten genoten bepaalde voorrechten. Ook ongeroepen konden zij den keizer raad geven en hem door een schrijven van het keurvorstelijk Collegie deze of gene zaak in het bijzonder aanbevelen. Ook hadden de keurvorsten het recht om bij het kiezen van een Roomsch-Duitschen keizer dezen een verkiezingscapitulatie ter bekrachtiging voor te leggen, namelijk bepaalde regels, waaraan hij zich gedurende zijn bewind moest houden. De verkiezingscapitulatie behelsde gewoonlijk de volgende verplichtingen: de R.-Katholieke Kerk en den Paus te erkennen, het rijk te beveiligen en uit te breiden, aan de keurvorsten en vorsten bescherming te verleenen en hen in hun rechten te handhaven, niets zonder den rijksdag te doen, zonder dezen geen verbond te sluiten, de politie en den handel te ondersteunen, geen nieuwe belasting op te deggen, het muntwezen in orde te houden, geen gedeelte van het rijk te verkoopen of te verpanden, de bepalingen van den Munsterschen vrede na te komen, den R.-Katholieken en den Evangelischen godsdienst te beschermen, niet te gedoogen, dat buitenlandsche mogendheden zich bemoeiden met aangelegenheden van den godsdienst, den landvrede, de onafhankelijkheid der rechterlijke macht en den dienst der posterijen te bevorderen. Daarvan ontwing ieder keurvorst een afschrift, terwijl door de gezamenlijke keurvorsten aan den keizer de oorkonde der verkiezing werd uitgereikt.

De keurvorsten vormden samen een keurvereeniging, welke bij belangrijke gelegenheden vergaderde; zij hadden aanspraak op koninklijke eerbewijzen, maar niet op den titel „majesteit". In hun landen hadden zij de rechtspraak in de 3de instantie, zoodat zij niet onderworpen waren aan het rijkskamergericht en aan den rijkshofraad. Hun landen waren ondeelbaar; zij bezaten hun vorstelijke rechten zonder vergunning van den keizer en werden na voleindiging van het 18de levensjaar meerderjarig. De keurvorst van Mainz was aartskanselier van Duitschland en als zoodanig belast met de leiding van den rijksdag en van den raad van keurvorsten, met de regeling der keizerskeuze, met de benoeming van een rijksvice-kanselier, die hem vertegenwoordigde aan het Hof, en met het toezicht op de rijkskanselarijen en archieven. Als aartsbisschop was hem, volgens een overeenkomst met Keulen van 1656, de kroning des keizers opgedragen, wanneer deze plechtigheid plaats had in zijn aartsbisdom. De keurvorst van Trier was aartskanselier voor Bourgondië en die van Keulen voor Italië. Laatstgenoemde kroonde den keizer, wanneer de kroning te Aken of elders in zijn aartsbisdom gescheidde. De keurvorst *van Bohemen* was aartsschenker, die van Beieren aartsvoorsnijder (dapifer, Erztruchsesz) en bij keizerlijke vacature vicarius in Franken, Beieren, Zwaben en aan den Rijn, die van Saksen aartsmaarschalk en vicarius in de Saksische landen, die van Brandenburg aartskamerheer en die van Brunswijk aartsschatmeester.

Deze regeling moest in 1801 door het vredesverdrag van Lunéville, waarbij de linker-Rijn-

Digitized by Google

oever aan Frankrijk werd afgestaan, een aanmerkelijke wijziging ondergaan. Bij keizerlijk besluit werd den 21sten Augustus 1802 te Regensburg een commissie bijeengeroepen tot bepaling der schadeloosstelling, volgens een ontwerp door Frankrijk en Rusland opgemaakt. Voortaan zou slechts één geestelijke keurvorst, namelijk de aartsbisschop van Mainz, met den titel van keurvorst-rijkskanselier zijn waardigheid behouden, terwijl 4 nieuwe wereldlijke keurvorsten, die van Baden Württemberg, Hessen-Kassel en Salzburg zouden worden benoemd. Nadat door Rusland, Frankrijk, den keizer en de Duitsche rijksstanden het ontwerp van schadeloosstelling bekrachtigd was, waarbij aan den nog levenden keurvorst van Trier, *Clemens Wenceslaus*, hertog *van Saksen*, een jaargeld werd toegelegd, namen de 4 nieuwe keurvorsten van Baden, Wurtemberg, Hessen-Kassel en Salzburg, benevens de aartskanselier den 22sten Augustus 1803 zitting in het keurvorstelijk collegie. Zoo waren er nu 10 keurvorsten, onder dezen 6 Evangelische, en zoowel daardoor als door 27 nieuwe stemmen in den raad der rijksvorsten verkregen de Protestanten de meerderheid. Reeds bij den vrede van Pressburg in 1805 werd de keurvorstelijke waardigheid van Salzburg weder opgeheven, daar dit gewest met Berchtesgaden aan Oostenrijk ten deel viel. Daarentegen schonk men aan den keurvorst van Salzburg Würzburg als keurvorstendom. Beieren en Württemberg werden koninkrijken, zonder dat evenwel hun verband met het Duitsche rijk eenige wijziging onderging, totdat den 12den Juni 1806 de Rijnbond tot stand kwam, waarna Beieren, Wurtemberg, de aartskanselier en Baden zich van het Duitsch rijk afscheidden en de Fransche minister *Bacher* op den Rijksdag te Regensburg verklaarde, dat de keizer van Frankrijk geen Duitsch rijk meer erkende en den titel van protector van den Rijnbond aangenomen had. Den 30sten September aanvaardde de keurvorst van Würzburg den titel van groothertog van den Rijnbond, Saksen volgde dit voorbeeld den 11den December, en werd tegelijkertijd in een koninkrijk herschapen. Verder had *Napoleon* na den slag bij Jena zich meester gemaakt van Hessen. Er bleven in naam nog twee keurvorsten over, n.l. die van Hessen-Kassel en van Trier. Laatstgenoemde overleed in 1812, doch die van Hessen-Kassel, die na den val van *Napoleon* in zijn staten terugkeerde, behield den titel van keurvorst, eveneens zijn opvolger *Frederik Willem I*, tot 1866, toen hij zijn landen aan Pruisen moest afstaan.

Literatuur: Harnack, Das Kurfürstenkollegium bis zur Mitte des 14ten Jahrhunderts (Giessen 1883); *Quidde*, Die Entstehung des Kurfürstenkollegiums (Frankfort a. d. M. 1884); *Lindner*, Die deutschen Königswahlen und die Entstehung des Kurfürstentums (Leipzig 1893); *Kirchhöfer*, Zur Entstehung des Kurkollegiums (Halle 1893); *Krammer*, Das Kurfürstenkolleg von seinen Anfängen bis zum Zusammenschluss u. s. w. (Weimar 1913).

Keusohberg, een dorp in de Pruisische provincie Saksen, ligt ten zuidoosten van Merseburg aan de Saale, wordt genoemd als de plaats, waar koning *Hendrik I* den 15den Maart 933 de Hongaren zou hebben verslagen, wat echter volgens latere nasporingen onjuist blijkt te zijn.

Kevelaar een vlek in de Pruisische Rijnprovincie, in het district Düsseldorf en in het arrondissement Geldern, aan den spoorweg Zevenaar—Keulen en aan het riviertje de Niers gelegen, telt (1911) 7793 inwoners. Het ontleent zijn bekendheid aan een wonderdadig Mariabeeld, dat er sedert 1642 aanwezig is en jaarlijks honderdduizenden bedevaartgangers (in het jubileumsjaar 1892 zelfs meer dan 400 000) tot zich trekt. De plaats bezit een domkerk in Gotischen stijl met mooie fresco's, heeft talrijke hôtels en winkels alsmede schoen- en celluloïdfabrieken. Ook vervaardigt men er crucifixen, heiligenbeelden en kerksieraden.

Kever, *Jacobus Simon Hendrik*, een Nederlandsch schilder, werd den 19den Juni 1854 te Amsterdam geboren. Na een opleiding bij *P. T. Greive* en aan de Antwerpsche Academie, legde hij zich meer en meer toe op het schilderen van binnenhuizen in den trant van *Albert Neuhuys*. Zijn werken vindt men o. a. in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage en in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Keverberg van Kessel, *B. L. G. J.* baron *van*, een Nederlandsch staatsman, den 13den Maart 1768 in België geboren, genoot een zorgvuldige opleiding, studeerde en promoveerde in de rechten en bekleedde in 1809 in het Fransche keizerrijk de betrekking van ondenprefect te Kleef, waar hij door zijn weldadigheid in een rampspoedigen tijd van overstrooming de algemeene achting verwierf. De keizer benoemde hem tot ridder van het Legioen van Eer, en na de vestiging van het koninkrijk der Nederlanden was hij achtereenvolgens gouverneur van Antwerpen en van Oost-Vlaanderen. Verder was hij lid van den Raad van State en van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Hij overleed te 's-Gravenhage den 30sten November 1841. Van zijn geschriften noemen wij: „Ursula princesse Britannique, d'après la légende et les peintures d'Hemling" (1818), „De la colonie Frederiksoond etc." (1821) en „Du royaume des Pays-Bas, sous le rapport de son origine, de son développement et de sa crise actuelle, suivi de pièces justificatives" (3 dln., 1834—1835).

Keverorchis *(Listera)* is de naam van een plantengeslacht uit de éénzaadlobbige familie der *Orchideeën*. In ons land komt op vochtige gronden voor de *Keverorchis (L. ovata)* met een groenachtig geel bloemdek, waarvan de 2-spletige lip bijna geel is. De bloemen staan in een veelbloemige tros, die midden tusschen twee ovale bladeren oprijst. Veel zeldzamer is de *kleine Keverorchis (L. cordata)*, waarvan de tros hoogstens een 10-tal bloemen draagt, die groenachtig van buiten en purper van binnen zijn.

Kevers *(Coleopteren)*, *Torren* of *Schildvleugeligen* (zie de platen) is de naam van een talrijke orde van insecten. Zij kenmerken zich vooral door 4 vleugels, van welke de voorste of bovenste harde schilden, zoogenaamde dekschilden, zijn, die aan den 2den ring van het borststuk vastgehecht zijn en meestal het geheele achterlijf bedekken en bij het vliegen geen dienst be-

Digitized by Google

wijzen. De achtervleugels, waarmede deze dieren vliegen, zijn vliezig en meestal samengevouwen en onder die schilden verborgen. Beschouwt men den kever van boven, dan ontwaart men, dat zijn lichaam 3 afdeelingen heeft: den kop met sprieten van zeer verschillende gedaante, met bijtende monddeelen en samengestelde oogen, den eersten borstring of het halsschild en de dekschilden, die van den tweeden ring van het borststuk het driehoekige schildje onbedekt laten. Eerst dan, wanneer men den kever nauwkeurig gadeslaat, de vleugels oplicht of het diertje van onderen beschouwt, ziet men de 3 borstringen met even zoovele paren pooten en het geringde achterlijf.

De sprieten zijn zeer verschillend van gedaante en van lengte; zij kunnen draad-, borstel-, knots- of waaiervormig zijn, soms geknikt, of ook gekamd, gezaagd enz. Aan de oppervlakte er van vindt men fijne, behaarde groeven, waarin zenuwen uitloopen.

De zes pooten zijn meestal looppooten, doch, waar de dijen een aanmerkelijke dikte hebben, ook wel eens springpooten, terwijl men bij de waterkevers zwempooten vindt, die aan de uiteinden plat en van stijve zwemharen, ter verbreeding, voorzien zijn. Men onderscheidt aan de pooten de heupgeleding, waarmede zij aan den borstring zijn verbonden, de dij, de meestal gedoornde scheen en den voet, die uit eenige kleine geledingen bestaat en in 2 scherpe klauwtjes eindigt.

De monddeelen, die van belang zijn ter bepaling van familiën, geslachten en soorten, bestaan uit een boven- en een onderlip, een paar sterke bovenkaken en een paar onderkaken, die van tasters voorzien zijn, evenals de onderlip. Gewoonlijk zijn zij uitstekend geschikt om te kauwen en te knagen. Bij enkele soorten zijn zij weinig ontwikkeld, zoodat de kever gedurende zijn kortstondig leven geen voedsel nuttigen, maar alleen voor de voortplanting zorgen kan.

Alle kevers hebben een volkomen gedaanteverwisseling, en vele van hen verkeeren lang in den toestand van larve, terwijl zij als volkomen insecten gewoonlijk slechts korten tijd leven. Het leven van een meikever bijv. duurt 3 of 4 jaren. Hij wordt echter eerst omstreeks November van het derde jaar tot kever en deze komt in het voorjaar van het volgend jaar uit den grond.

De larven hebben meestal 6 pooten, die bij sommige soorten zeer lang zijn, en bij andere — vooral wanneer zij in hout leven — nagenoeg verdwijnen, terwijl haar monddeelen sterk ontwikkeld zijn. Overal en schier in alle zelfstandigheden ontmoet men larven van kevers. Sommige leven van roof, andere van plantenvoedsel of zijn woekerdieren. Er zijn er, die in molm, modder, mest en allerlei vuil verkeeren, alsook in hout, in de schors, in den bast, in de bloemstelen enz. Er zijn er, die zich voeden met bladeren en andere sappige deelen der planten — en ook die zaad, hooi, haar, wol, leder enz. nuttigen, terwijl nog andere zich aan stuifmeel of aan honig vergasten.

De poppen missen willekeurige bewegingen en gebruiken geen voedsel. Zij zijn meestal naakt en ook wel eens door een dun spinsel omgeven. Sommige bevinden zich in een hard omkleedsel van aarde of leem. In tegenstelling met de vlinderpoppen spreekt men hier van *vrije poppen*, daar de vleugels en de pooten niet aan het lichaam vastgekleefd zijn.

De meeste kevers leven slechts één zomer, doorgaans slechts eenige weken of dagen en zorgen hoofdzakelijk voor de voortplanting. Sommige vliegen bij voorkeur des avonds, zooals de meikevers, — andere verlaten alleen des nachts hun schuilhoeken. Zij worden vooral vervolgd door kleine, insectenetende zoogdieren en door vogels en zijn, met uitzondering van eenige roofkevers, voor den mensch zeer schadelijk, daar zij onzen oogst, onze kleederen, onze gereedschappen enz. vernielen.

Het aantal bekende soorten bedraagt ongeveer 80 000, en men heeft vier groepen gevormd naar de gedaante van den voet (*tarsus*). Bij de Pentameren bestaat deze uit 5 geledingen en deze grootste groep omvat o. a. *Carabus, Hydrophilis, Dyliscus, Lucanus (Vliegend Hert), Geotrupus (Mestkever), Melolontha (Meikever), Lampyris (Glimworm)* enz.

Bij de Heteromeren wijkt de voet van het derde pootenpaar van de beide andere paren, die 5 geledingen bezitten, af, doordat zij er slechts 4 heeft. Hiertoe rekent men *Lytta vesicatoria (Spaansche vlieg)* en *Tenebrio molitor*, wier larve de bekende *Meelworm* is.

Bij de Tetrameren is het aantal geledingen vier. Ook deze familie is zeer groot. Hiertoe behooren o. a. de *Boktorren (Cerambyx)* en de *Letterzetters* of *Boekdrukkers (Bostryohus typographicus)*, voorts de *Coloradokever*, die op de aardappelplant leeft, en de *Snuitkevers (Appelsnuitkever = Rhynchites Bacchus.)*

Bij de Trimeren zijn er drie geledingen. De meest bekende zijn de *Mariekevertjes* of *Lieveheersbeestjes (Coccinella)*, die op bladluizen jacht maken. Zie verder de bijgaande platen en de afzonderlijke geslachten.

Het aantal inheemsche soorten is ruim 3000, die tot 77 families behooren. Hiertoe behooren verschillende kevers, die schadelijk zijn voor den landbouw, o. a.: de *koolzaadglanskever (Meligethes aeneus)*, de *Meikever (Melolontha vulgaris)*, de *Rozenkever (Anomala horticola)*, de *Kniptorren (Elateriden)* en verschillende *Snuitkevers* en *Aardvlooien*. Voor den tuinbouw behalve de meeste der bovengenoemde nog de *aspergekevertjes*, de *frambozenkevertjes* enz. Zie de afzonderlijke artikels hierover.

Keverslakken *(Amphineuren)*. Deze dieren vormen een klasse der weekdieren *(Mollusken)*. Evenals de slakken kruipen ze door middel van een breeden voet. De kop is weinig ontwikkeld, het lichaam symmetrisch en de bouw der schaal wijkt zeer sterk van die der slakken af. Deze schaal bestaat uit 8 platen, die in dwarse richting over de rugzij van het dier zich uitstrekken. Langs de zijden van het dier strekt zich een sterk ontwikkelde mantelplooi uit, waaronder de kieuwen verborgen zijn. Ook door het zenuwstelsel wijken zij sterk van de andere weekdieren af. Deze dieren worden ook wel genoemd *Chitoniden of Placophoren*. In de Middellandsche

Digitized by Google

Zee komt voor *Chiton squamosus;* aan onze kust bijv. bij Den Helder vinden we den *omzoomden Keverslak (Chiton marginatus).*

Kew, een dorp in het Engelsche graafschap Surrey. 8 km. ten westen van Londen, aan den Theems telt (1911) 2806 inwoners, bezit een sterrenwacht en den grootsten botanischen tuin van de wereld. Deze werd in 1760 aangelegd, ging in 1840 in het bezit van de regeering over en heeft onder leiding van *W. J. Hooker* (1839—1865) en *J. D. Hooker* (1865—1885) zijn tegenwoordige beteekenis verkregen. Hij bestaat uit den eigenlijken, botanischen tuin, die 30 H.A. groot is en een daarmede verbonden tuin alleen voor boomen van 109 H.A. Met de inrichting zijn een bibliotheek, een herbarium, drie musea en een schilderijenverzameling van tropische planten verbonden. Ook worden er verschillende tijdschriften uitgegeven. Het herbarium telde reeds in 1851 omstreeks 150 000 soorten.

Key, *Willem,* een Vlaamsch schilder, werd te Brussel omstreeks 1520 geboren en kwam, na o. a. bij *Lambert Lombard* in de leer te zijn geweest, in 1540 te Antwerpen. Hij schilderde o. m. het portret van *Alva,* dat waarschijnlijk hetzelfde is, als dat wat thans als een werk van *Mor* in het museum te Brussel hangt. Veel van zijn grootste portretstukken gingen in de troebelen der eerste jaren van den tachtigjarigen oorlog te loor. Hier te lande bevindt zich een schilderij van hem (portret van een dame) in het Rijksmuseum te Amsterdam. *Key* overleed in 1568.

Key of *Keyen, Adriaan Thomaszoon,* een Vlaamsch schilder, wiens geboorte- en sterfjaar onbekend zijn. In 1568 werd hij lid van het St. Lucasgild te Antwerpen, waar hij tal van leerlingen had. In zijn prachtige, uitmuntend gekarakteriseerde portretten gelijkt hij vaak op *Anthonie Mor,* die toen te Antwerpen woonde en blijkbaar invloed op hem uitoefende. Hij overleed na 1589. Zijn mooiste portretten bevinden zich in het museum te Antwerpen en in het Mauritshuis te 's-Gravenhage, terwijl hier te lande o. a. ook het Rijksmuseum te Amsterdam een portret van zijn hand bezit.

Key, *Lieven de,* een Nederlandsch bouwmeester, omstreeks 1565 te Gent geboren, vertrok reeds jong naar Engeland, en huwde in 1585 te Londen. In 1591 vestigde hij zich te Haarlem, waar hij den 8den Juli 1593 als meester metselaar werd aangesteld, welk ambt hij tot zijn dood, den 17den Juli 1627, heeft bekleed. Hij bouwde in 1592 den St. Joris Doelen, in 1598 de Waag, in 1602—1605 de Vleeschhal, in 1608 het Oudemannenhuis (nu het Museum), in 1613 den toren der Nieuwe Kerk, benevens verscheidene huizen te Haarlem. Sommigen schrijven aan *De Key* ook den gevel van het stadhuis te Leiden toe.

Key, *Francis Scott,* de dichter van het Noord-Amerikaansche volkslied „The Star-spangled Banner", werd den 9den Augustus 1780 in Maryland geboren en was advocaat in Columbia. Tijdens den aanval van de Engelschen op Baltimore in 1814, dichtte hij het volkslied dat zijn naam bekend gemaakt heeft. Een bundel gedichten van hem verscheen in 1857. *Key* overleed den 11den Januari 1843. *James Lick* liet een standbeeld voor hem te San-Francisco oprichten.

Key, *Axel,* een Zweedsch geneesheer, werd den 25sten October 1832 in Småland geboren, studeerde sedert 1848 te Lund, werd in 1852 licentiaat, was van 1858 tot 1859 werkzaam te Stockholm en studeerde daarna te Bonn en te Berlijn. In 1862 werd hij hoogleeraar in de pathologische anatomie aan het Karolinische instituut te Stockholm en van 1886 tot 1897 was hij rector van dit instituut. Van 1882 tot 1887 vertegenwoordigde hij Stockholm in de Tweede Kamer van den Rijksdag. *Key* bestudeerde met *Retzius* den fijneren bouw van het zenuwstelsel, den bouw en de ontwikkeling van het bindweefsel, de pathologische anatomie van het hart en de bloedvaten en deed experimenten over de ontsteking van het hoornvlies; het meest bekend echter is hij door zijn onderzoek op het gebied van de schoolhygiëne geworden. Hij was een van de eersten, die een groot aantal kinderen uit een anatomisch en physiologisch oogpunt onderzocht en daarbij op de ontwikkeling van het geheele organisme lette. Hij schreef: „Schoolhygiënische onderzoekingen" en „De puberteitsontwikkeling en de verloonding van de schooljeugd". *Key* was sedert 1862 hoofdredacteur van de „Nordiskt Medicinskt Archiv". Hij overleed den 27sten December 1901.

Key, *Ellen,* in 1849 op Sundsholm in Småland (Zweden) geboren, is een dochter van *Emil Key.* Zij was van 1878 tot 1898 onderwijzeres en van 1883 tot 1903 voorlezeres in het arbeidersinstituut te Stockholm. Vooral is zij bekend geworden door haar werkzaamheid in het belang van de rechten der vrouw en haar streven naar een betere opvoeding der jeugd. Daar zij op elk gebied zeer vooruitstrevend is, wekte het in 1896 groot opzien, toen zij in een voordracht en in een verhandeling „Misbruikte vrouwenkracht en natuurlijke arbeidsgebieden van de vrouw" optrad tegen de uiterste feministische richting. In den laatsen tijd hield zij ook verschillende voordrachten in het buitenland. Uit het oogpunt van kunst beschouwd, staan haar weelgelezen boeken niet geheel op de hoogte van haar mondelinge voordracht. Zij schreef: „Hoe reactie's ontstaan", „Tafereelen uit den vroegen tijd en de Middeleeuwen van Zweden", „Ernst Ahlgren" (1889), „Anne Charlotte Leffler, duchessa di Cajanello" (1893), „De modernste dichter van Zweden: C. J. L. Almquist" (1897), „Vrouwen-psychologie en vrouwelijke logica" (1896), „Tankebilder" (2 dln., 1898), „In Finland en Ryssland" (1899), „Menschen, twee karakterstudiën: C. J. L. Almquist, Elizabeth Barett-Browning en Robert Browning" (1900) en „Lifslinjer" (1903). Vele van haar werken werden in andere talen overgezet. Zoo verschenen van haar in het Nederlandsch: „De misbruikte krachten der vrouw", vertaald door *Ph. Wijsman* (Amsterdam 1898), „De moedige vrouw" vertaald door *Ph. Wijsman* (Amsterdam 1899), „De weinigen en de velen", vertaald door *J. P. Wesselink-van Rossum* (Zutphen 1904), „De ethiek van liefde en huwelijk", vertaald door *C. van Gelder* (Amsterdam 1905), „Levenslijnen", vertaald door *Anna Verschoor* (Leiden 1906), „De eeuw van het kind. Studiën", vertaald door *J. P. Wesse-*

Digitized by Google

Digitized by Google

1. Doodgraver (Necrophorus vespillo). 2. Euchirus longimanus. 3. Emus hirtus. 4. Chrysochroa fulgidissima. typhoeus. 10. Alaus lacteus. 11. Ctenicera nobilis. 12. Stephanorrhina guttata. 13. Polyphylla crinita. 14. Wate Dohrni. 18. Julodis rubrohirta. 19. Heliocopris bucephalus. 20. Anthia 6-guttata. 21. Gouden

Digitized by Google

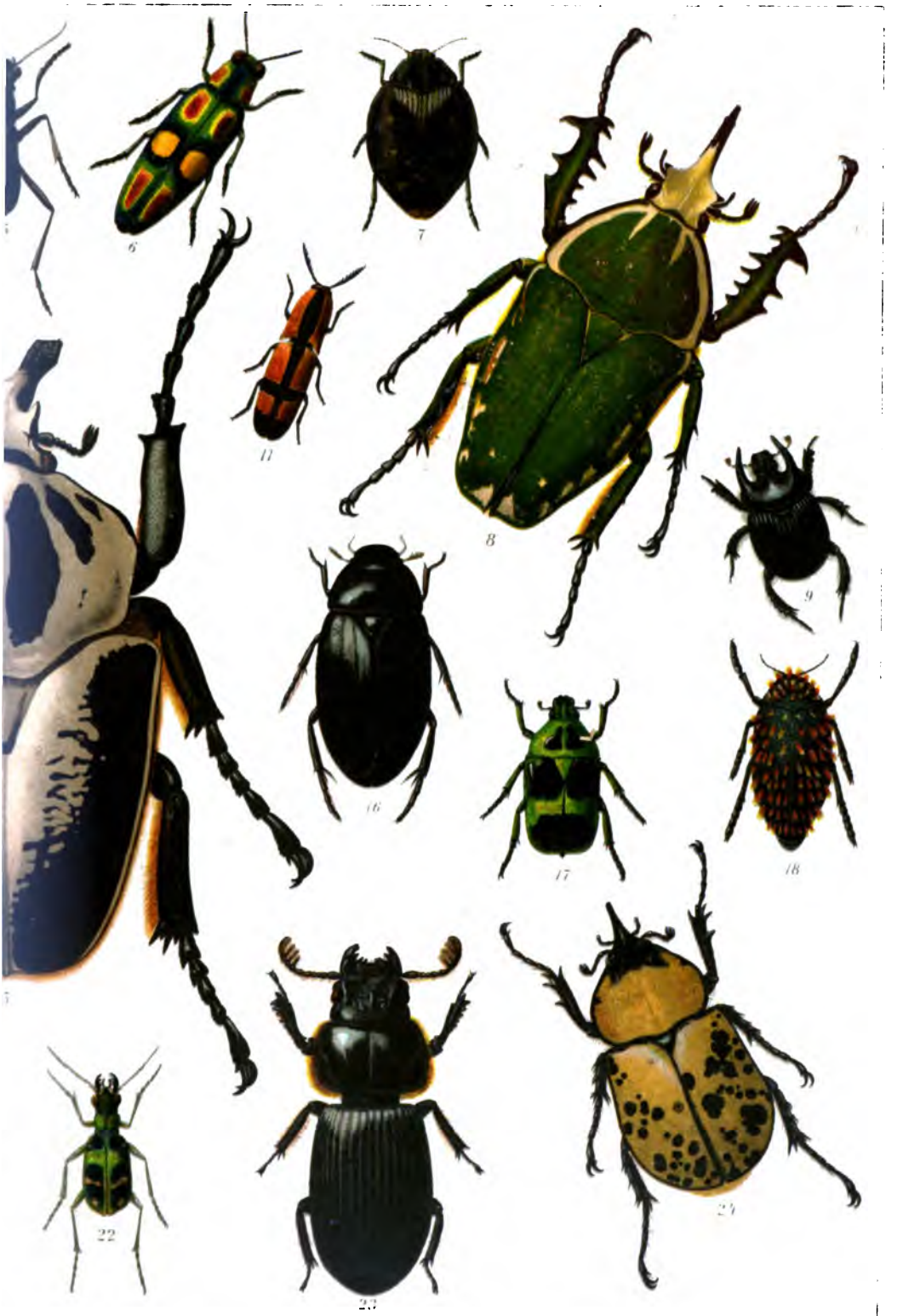

Tricondyla aptera. 6. Chrysochroa ocellata. 7. Polybothris auriventris. 8. Ceratorrhina torquata. 9. Geotrupes
oofkever (Dytiscus marginalis). 15. Goliathkever (Goliathus regius). 16. Hydrophilus aterrimus. 17. Heterorrhina
oopkever (Carabus auratus). 22. Cicindela chinensis. 23. Eriocnemis Btox. 24. Dynastes Tityus.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

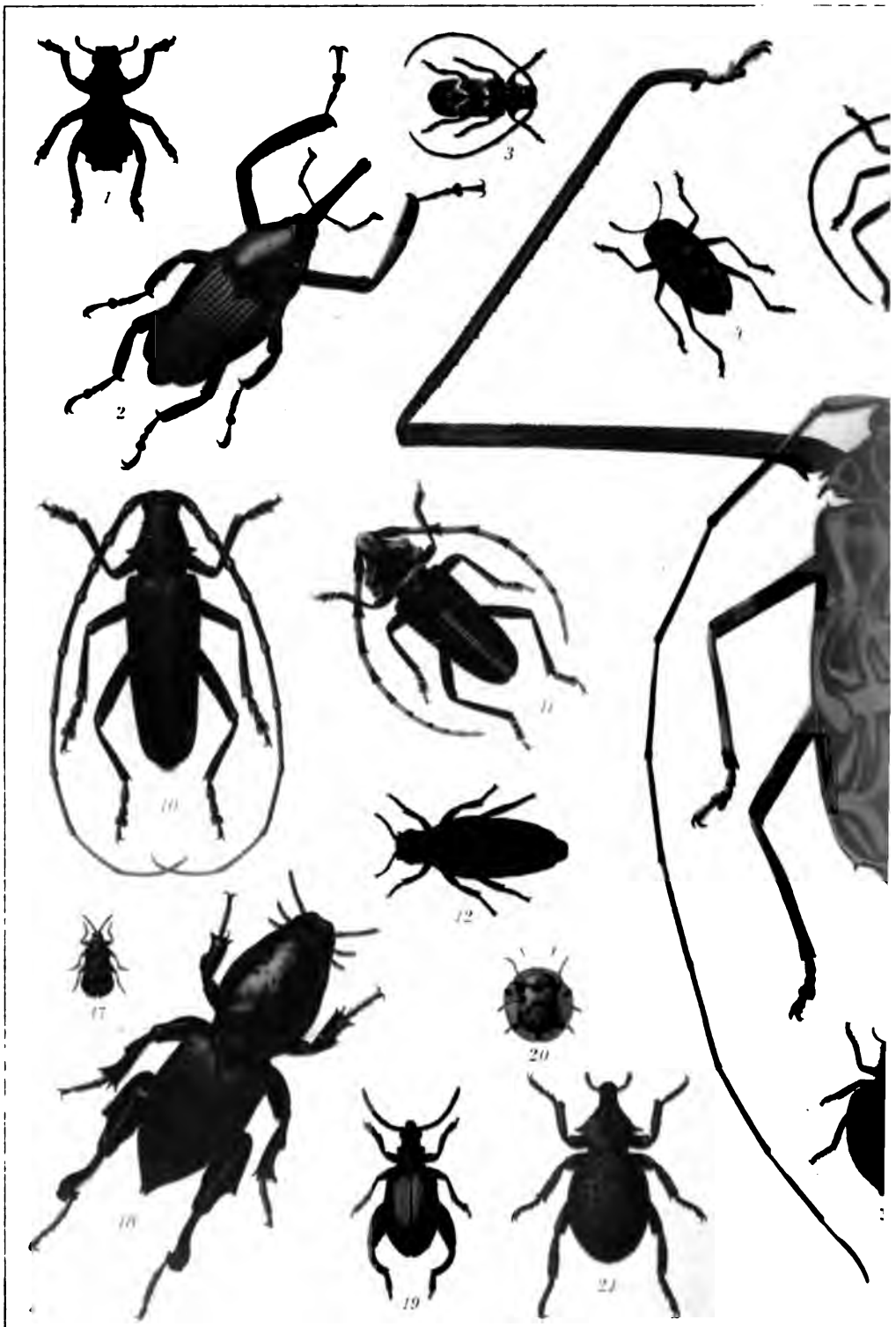

1. Holonychus acanthosus. 2. Cyrtotrachelus longipes. 3. Callimation venustum. 4. Scaphidomorphus pent
Chevrolati. 10. Cerambyx cerdo. 11. Dorcacerus barbatus. 12. Meloë variegatus. 13. Macropus longimanus
armatus. 18. Sagra purpurea. 20. Aspidomorpha miliaris. 21. Brachycerus apterus. 22. Chalcas humeralis

Digitized by Google

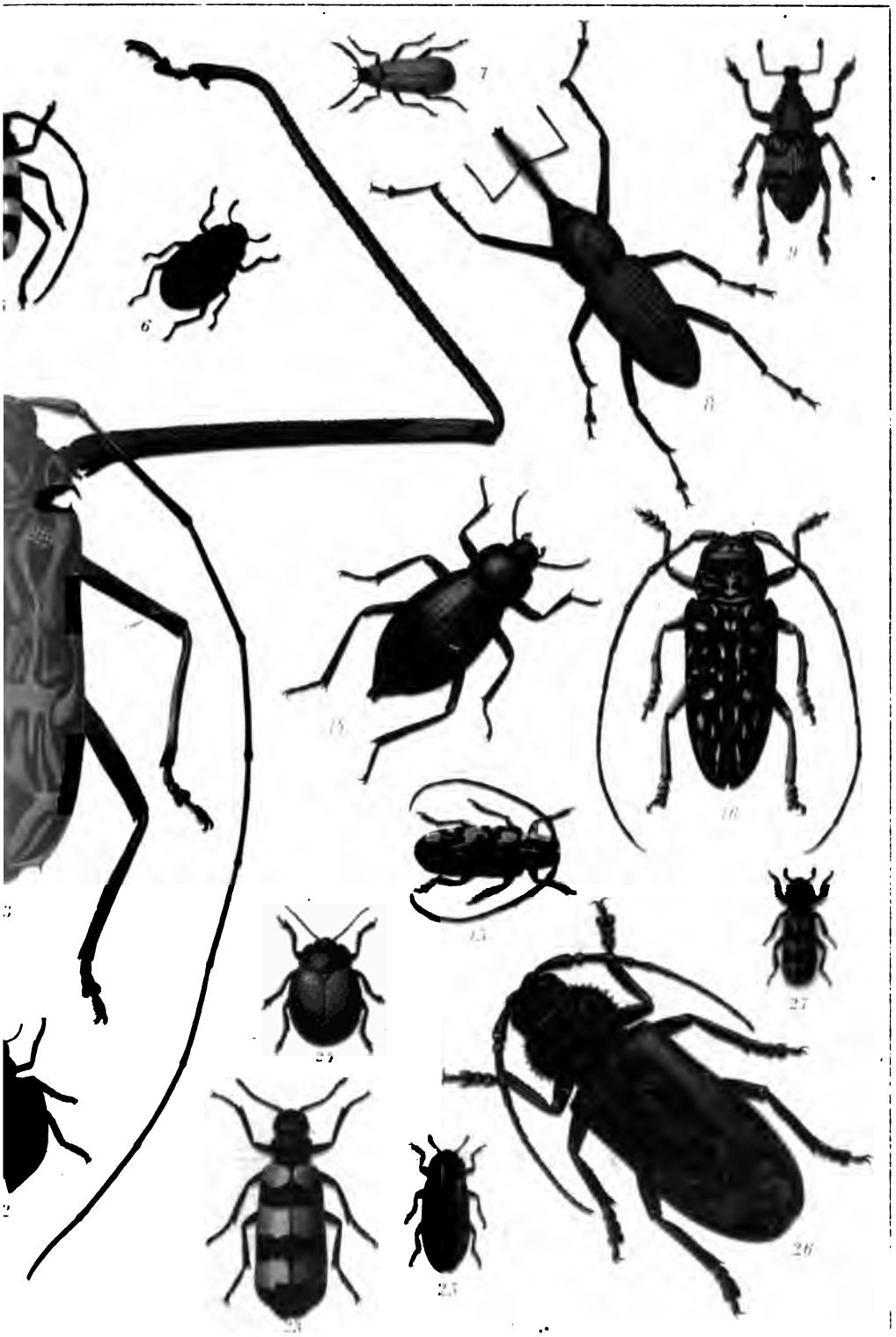

ictus. 5. Phaedinus Debauvei. 6. Cnodalon viride. 7. Pyrochroa coccinea. 8. Rhina barbirostris. 9. Eupholus
Blaps gigas. 15. Tragocephala jucunda. 16. Stellognatha maculata. 17. Cephalodonta spinipes. 18. Hypocephalus
Zonabris oleae. 24. Doryphora fallax. 25. Dacne Fairemairei. 26. Rhesus serricollis. 27. Trichodes alvearius.

Digitized by Google

Digitized by Google

link-van Rossum (2de druk Zutfen 1906). „De nieuwe maatschappij. Beschouwingen, ideeën en idealen", vertaald door mevr. *D. Logeman-van der Willigen* (Leiden 1907), „Vrouwenbeweging", vertaald door *dezelfde* (Leiden 1909). „Zielen en Werk", essays (1910). „De jonge generatie" (1912) en „Oorlog, vrede en toekomst" (1915).

Keyaert, *Colijn*, ook *Colijn van Rijssele* en *Amorose Colijn* genaamd, een Zuid-Nederlandsch dichter uit de 16de eeuw, werd te Rijssel geboren en schreef: „Spel van Narcissus en Echo" (1552) en „Den spiegel der minnen begrypende in zes bataementspelen de amoreuse historie van Dieric di Hollander en Catherina Scheenmertens" (1661; 2de druk 1617).

Keyser, *Hendrik de*, een Nederlandsch bouwmeester en beeldhouwer, den 15den Mei 1565 te Utrecht geboren en den 15den Mei 1621 te Amsterdam overleden, was een leerling van *Cornelis Bloemaert*, werd den 24sten October 1591 poorter te Amsterdam en den 19den Juli 1595 aldaar tot stadssteenhouwer en beeldsnijder aangesteld. Als zoodanig werd hij belast met het maken der ontwerpen voor alle gebouwen, die de stad stichtte, zooals de Zuiderkerk (1603—1614), de Montelbaanstoren (1606), het Oost-Indische Huis (1606), het Tuighuis, nu Militiezaal (1606), de Beurs op het Rokin (1607—1611, afgebroken in 1838), de Haarlemmerpoort (1615, afgebroken in 1838), de Bank van Leening (1616), de Munttoren (1620), de Westerkerk (1620—1638) en de Noorderkerk (1620—1623). Bovendien ontwierp *De Keyser* den gevel van het stadhuis te Delft (1618), de bekroning van den toren der St. Lebuinuskerk te Deventer (1612) en de Boterwaag te Nijmegen (1612). Ook de Waag te Hoorn (1608), de gevel der Oosterkerk aldaar (1616) en de Munt te Enkhuizen (1617) zijn misschien naar zijn ontwerpen gebouwd.

Als beeldhouwer versierde hij verscheidene Amsterdamsche gebouwen met reliëfs, maakte hij het prachtige beeld van den „Waanzin", vroeger in het Dolhuis aldaar, nu in het Rijksmuseum, verder de graftombe voor prins *Willem I* in de Nieuwe Kerk te Delft, het *grafteeken* voor *Heemskerk* in de Oude Kerk te Amsterdam en het standbeeld van *Erasmus* te Rotterdam. Ook heeft *De Keyser* een geschilderd glasraam in de St. Janskerk te Gouda ontworpen.

Door zijn leerling *Nicholas Stone*, die in 1613 met zijn dochter *Maria de Keyser* huwde, werd *Hendrik de Keyser's* trant naar Engeland overgebracht. Door twee andere leerlingen, *Laurens* en *Hans van Steenwinckel* heeft ook de bouwkunst in Denemarken zijn invloed ondergaan. In 1631 werden onder den titel „Architectura Moderna" verscheidene ontwerpen van *Hendrik de Keyser* met een tekst van *Salomon de Bray* te Amsterdam uitgegeven.

Keyser, Pieter de, een zoon van den voorgaande, eveneens bouwmeester en beeldhouwer, in 1595 te Amsterdam geboren en in 1676 aldaar overleden, was een leerling van zijn vader en volgde dien in 1621 als stadssteenhouwer en beeldsnijder op, welk ambt hij tot 1645 heeft bekleed. Als architect heeft *Pieter de Keyser* na zijn vaders dood de Westerkerk en de Noorderkerk te Amsterdam voltooid en de Oude Lutherse Kerk aldaar ontworpen. Ook het „Huis met de Hoofden" te Amsterdam is waarschijnlijk door hem gebouwd. Als beeldhouwer maakte *Pieter de Keyser* de, niet meer bestaande, graftombe voor *Willem Lodewijk van Nassau* in de Groote Kerk te Leeuwarden, de graftombe voor *Piet Hein* in de Oude Kerk te Delft en die van *Erik Stoop* in de Domkerk te Skara in Zweden, terwijl hij ook beelden leverde voor de galerij van het kasteel Fredriksborg in Denemarken.

Keyser, Thomas de, een broeder van den voorgaande, schilder, beeldhouwer en bouwmeester, in 1597 te Amsterdam geboren en in 1667 aldaar overleden, was een leerling van zijn vader, doch ging reeds vroeg tot de schilderkunst over; tusschen 1619 en 1640 was hij de meest vermaarde portretschilder te Amsterdam. Zijn stukken vindt men in vele musea; hier te lande bezitten het Rijksmuseum te Amsterdam en het Mauritshuis te 's-Gravenhage werken van zijn hand. Na 1640 heeft hij niet veel meer geschilderd; een zijner zeldzame werken, na dien tijd ontstaan, is een schoorsteenstuk in het voormalige stadhuis te Amsterdam. Als bouwmeester heeft *De Keyser* waarschijnlijk de Remonstrantsche kerk te Amsterdam ontworpen. In 1640 begon hij een steenhouwerij, in 1662 werd hij stadssteenhouwer te Amsterdam, in welk ambt hij den koepeltoren van het stadhuis heeft uitgevoerd.

Keyser de jonge, Hendrik, een broeder van den voorgaande, beeldhouwer, in 1613 te Amsterdam geboren en in 1665 aldaar overleden, vertoefde van 1635 tot 1647 in Engeland; eer hij daarheen vertrok, maakte hij een borstbeeld van *Gustaaf Adolf*, nu in het „Huis met de Hoofden" te Amsterdam. Met zijn broeder *Thomas* voerde hij in 1658 de vergrooting van het Oost-Indische Huis te Amsterdam uit. Ook aan het Trippenhuis aldaar is hij werkzaam geweest.

Keyser, Willem de, een broeder van den voorgaande, beeldhouwer en bouwmeester, in 1603 te Amsterdam geboren en na 1680 te Londen overleden, vertrok omstreeks 1621 naar Londen en ging daar bij zijn zwager *Nicholas Stone* in de leer. Tot 1640 werkte hij in Engeland en keerde toen naar Amsterdam terug. In 1647 werd hij tot stadssteenhouwer van Amsterdam benoemd, welk ambt hij tot 1658 heeft bekleed. Als zoodanig heeft *De Keyser* een zeer groot aandeel gehad in het bouwen van *Jacob van Campen's* stadhuis. Met *Rombout Verhulst* heeft hij de graftombe voor *Jan van Galen* in de Nieuwe Kerk te Amsterdam en die voor *Maarten Harpertsz. Tromp* in de Oude Kerk te Delft vervaardigd. In 1658 vertrok hij andermaal naar Engeland; in 1678 was hij weder te Amsterdam, waar hij met *Rombout Verhulst* aan de graftombe voor *Michiel Adriaanszoon de Ruyter* in de Nieuwe Kerk werkte.

Keyser, *Jacob Rudolf de*, een Scandinavisch geschied- en taalkundige, den 16den Januari 1803 te Christiania geboren, vertoefde van 1825 tot 1827 op IJsland om de oud-Noorsche taal te bestudeeren. In 1829 werd hij lector in de geschie-

Digitized by Google

denis en statistiek en in 1837 hoogleeraar in de geschiedenis aan de universiteit te Christiania. Hij gaf, behalve verschillende Oud-Noorsche teksten, een verzameling geschriften en oorkonden uit onder den titel: „Norges gamle love" (met *Munch*, 3 dln., 1846—1849). Reeds vroeger had hij een verhandeling over de afstamming der Noren uitgegeven, welke hij later in een „Verzameling voor geschiedenis en taal van het Noorsche volk" (1865—1870, 2 dln.) opnam. Ook leverde hij in 1847 een Noorsche mythologie en een „Geschiedenis der Kerk in Noorwegen ten tijde van het R.-Katholicisme" (1856—1858, 2 dln.). Zijn Oud-Noorsche literatuurgeschiedenis en verhandelingen zijn in de „Efterladte Skrifter" (1865—1867, 2 dln.) opgenomen. Hij overleed den 9den October 1864.

Keyser, *Nicaise de,* een Belgisch schilder, werd den 26sten Augustus 1813 te Sandvliet bij Antwerpen geboren. Van zijn schilderijen noemen wij de „Slag bij Woeringen", in 1839 voltooid en thans in het Palais de la Nation te Brussel, de „Slag bij Nieuwpoort", „Het atelier van Rubens", „De oudheidminnaar", „Het bezoek van Keizer Maximiliaan bij Memling", „Columbus, door het volk bespot", „De blinde Milton", „Dante als balling aan een klooster aankloppend", „Dante in het atelier van Giotto" en „De laatste oogenblikken van Karl Maria von Weber", nu in het Stedelijk Museum te Amsterdam. Hij heeft ook portretten geschilderd. Hier te lande vindt men o. a. werken van zijn hand in het museum Fodor te Amsterdam, in het Rijksmuseum en het Stedelijk Museum aldaar, in het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage enz. Hij overleed den 17den Juli 1877 te Antwerpen.

Keyserling, *Alexander,* graaf *von,* een Duitsch natuuronderzoeker, den 15den (28sten) Augustus 1815 op het landgoed Kabillen in Koerland geboren, studeerde te Berlijn in de natuurkunde, voegde zich bij een expeditie tot wetenschappelijk onderzoek van Europeesch Rusland onder leiding van *Alexander von Meyendorff,* en reisde vervolgens met *Murchison* en *Verneuil* in Midden- en Zuid-Rusland. Hij gaf daarvan verslag in: „Russia and the Ural" (1845). In 1843 volgde hij *Paul von Krusenstern* naar Noord-Rusland en schreef met hem „Wissenschaftliche Beobachtungen auf einer Reise in das Petschorland im Jahre 1843" (1846). Met *Blasius* schreef hij „Die Wirbeltiere Europa's" (1840). Sedert 1847 woonde hij op zijn landgoed Raikül in Estland en werd in 1857 tot hoofdman der ridderschap van Estland gekozen. Van 1862 tot 1869 was hij tevens belast met het toezicht op het onderwijs. Hij overleed den 8sten Mei 1891 te Dorpat.

Keyserling, *Eduard* graaf, een Duitsch schrijver, werd den 15den Mei 1855 in Koerland geboren en is te München gevestigd. Hij schreef de romans „Rosa Herz" (1888), „Die dritte Stiege" (1890), „Beate und Mareille" (1903), „Dumala" (1906), „Wellen" (1911), „Abendliche Häuser" (1914) en „Prinzessinnen" (1916), de novellenbundels „Schwüle Tage" (1906) en „Bunte Herzen" (1909) en de dramatische werken „Frühlingsopfer" (1899), „Der dumme Hans" (1901) en „Peter Hawel" (1904. *Keyserling* is een van de beste moderne Duitsche schrijvers, zijn werk is zeer verzorgd, beschaafd en rijk aan stemming.

Keys. et Blas. bij diernamen is de afkorting voor graaf *Alexander Keyserling* en *Johann Heinrich Blasius.*

Keyssler, *Johann Georg,* een Duitsch beoefenaar der Germaansche oudheidkunde en godsdienstgeschiedenis, werd den 13den April 1693 te Thurnau geboren, studeerde te Jena in de rechten, maar beoefende daarnaast tevens de klassieke literatuur, de geschiedenis en verschillende talen. In 1713 en volgende jaren bereisde hij als begeleider der beide jonge graven *Giech* de Nederlanden, Duitschland en Frankrijk, waar hij met de voornaamste geleerden kennis maakte. Hij was een der eersten, die de opmerkzaamheid der geleerden vestigde op de Germaansche oudheden en godsdienstgeschiedenis. In 1716—1717 was hij hofmeester bij de jonge vrijheer *von Bernstoff* te Hannover en van 1718 tot 1720 bezocht hij Engeland, waar hij lid werd van het Koninklijk Genootschap van Wetenschappen te Londen. In 1727 vergezelde hij den jongen *Von Bernstorff* tijdens diens bezoek van de universiteit te Tubingen, om in 1729 met deze op reis te gaan. Hij werd ten slotte bibliothecaris en bewaarder der verzamelingen van *Bernstorff,* als hoedanig hij den 21sten Juni 1743 te Stintenburg overleed. *Keyssler* schreef o. a.: „Dea Nehalennia seu de Diis veterum Celtarum gentiumque Septentrionalium" (1718); „Antiquitates selectae Septentrionales et Celticae" (Hannover 1720); „De cultu solis, Freii et Odini" (Halle 1728); „Neuesten Reisen durch Deutschland, Böhmen, Ungarn, der Schweiz, Italien und Lothringen" (1740—1741, 3de druk Hannover 1776).

Key-West is de hoofdstad van het graafschap Monroe in het uiterste zuiden van den N.-Amerikaanschen staat Florida, gelegen op het N.W. uiteinde van het gelijknamige eiland, het belangrijkste in de 320 km. lange reeks der Keys, alle kleine koraaleilanden of riffen. In de jaren 1905—1912 werd een spoorweg voltooid van Jacksonville tot Key-West, een wonder van spoorwegtechniek, waardoor de verschillende eilandjes door middel van bruggen en viaducten met elkander verbonden werden. De geheele lijn is 250 km. lang. Key-West is door een stoomboot-veer met Havana (Cuba) verbonden. De stad telt (1911) 19 945 inwoners, bezit een goede, versterkte haven en is de sleutel van den besten ingang van de Golf van Mexico. De hoofdindustrie vormt de sigarenfabricage. Men vindt er een aanzienlijke scheepvaart en een visschersvloot. In 1912 had de invoer een waarde van 1 123 028, de uitvoer van 1 599 292 dollars. Het klimaat is gezond, vandaar dat de stad des winters van de Vereenigde Staten uit druk bezocht wordt. Stoomvaartverbindingen bestaan er met Havana, Tampa, Baltimore en New-York.

Keijzer, *Jan Pieter de,* een Nederlandsch letterkundige, den 12den Juli 1818 te Rotterdam geboren, studeerde te Utrecht in de godgeleerdheid en werd achtereenvolgens predikant te Varseveld, Noordeloos, Oudewater en Arnhem, waar hij tot zijn dood werkzaam bleef. Hij heeft veel

Digitized by Google

gedaan voor de stichting en den bloei van de kweekschool voor onderwijzeressen te Arnhem. Hij overleed in het begin van Januari 1878. Behalve eenige werken van stichtelijken inhoud schreef hij: „Omnibus, Nederlandsch Prentenboek" (1850, met *Kinderman*), „Blikken in en op den mensch" (1855), „Uit het leven" (1861), „De Wartburg" (2 dln., 1862, 3de druk 1866), „Levensvormen, verzamelde schetsen" (1865) en „Sprokkeling" (1871). Verder gaf hij uit: „De Kerkhervorming in Duitschland, naar Bretschneider" (1844) en „De Apokryfe Evangeliën enz." (1849). Tal van opstellen van zijn hand verschenen in den door hem geredigeerden „Tijdspiegel", terwijl hij tevens redacteur was van: „Repertorium van Buitenlandsche theologie" (1848—1852), „Nederland" (1849—1853), „De Morgenster" (1852—1854), „Het brood des levens" (1856—1859, met *A. H. van der Hoeve*), „Charis, proza en poëzie; nieuwe boekzaal" (1853—1856, met *Bennink Jansonius*), „Christelijk Album" (1865—1870), „Neerlands Bibliotheek" (1865—1872, 10 dln.) en „Het morgenlicht" (1851—1870, met *W. L. H. Slotemaker*). Eindelijk schreef hij nog: „Een bloemkrans, leesboek voor meisjesschool en huisgezin" (1871) en „Neerlands letterkunde in de 19de eeuw. Bloemlezing ten gebruike bij de beoefening onzer letterkunde" (2 dln., 1874).

Keyzer, *Salomon*, den 18den Januari 1823 te Kampen geboren, studeerde te Leiden in de rechtsgeleerdheid en legde zich tevens op de studie der Oostersche letteren toe. In 1850 werd hij tot leeraar in de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië aan de Koninklijke Academie te Delft benoemd. Na de opheffing van deze inrichting werd hij hoogleeraar-directeur aan de Gemeentelijke instelling voor onderwijs in de taal-, land- en volkenkunde te Delft, welke betrekking hij tot aan zijn dood bekleedde. In 1866 werd hij benoemd tot lid der Staatscommissie, belast met het ontwerpen van een Strafwetboek voor Europeanen in Ned-Indië. Hij overleed den 25sten Februari 1868. Hij schreef vooral over het Mohammedaansch recht. Daarover gaf hij uit: „Kitab Toebpah, Javaansch-Mohammedaansch Wetboek" (1853), „Handboek voor het Mohammedaansch recht" (1853), „Het Mohammedaansche strafrecht naar Arabische, Javaansche en Maleische bronnen" (1857), „Précis de jurisprudence musulmane par Abou Chodja", „Mawerdi's publ. en admin. recht van den Islam, met inleiding over de toepasselijkheid van dat recht in Ned.-Indië", „Onze tijd in Indië", waarvan slechts één bundel, over „De bedevaart naar Mekka" (1860), verscheen. Bovendien gaf hij uit: „Reizen van Benjamin van Tudela in 1160—1173 door Europa, Azië en Afrika", een aantal kleinere opstellen, een verkorte uitgave van *Valentijn's* „Oud en Nieuw Oost-Indië" (1855—1858), schreef hij een voorrede bij een Koranvertaling en bewerkte het tweede deel van de „Javaansche samenspraken" van *C. F. Winter*, met bijvoegsel op het „Javaansche woordenboek" van *Gericke* en *Winter*. *Keyzer* nam als redacteur en medewerker van verschillende tijdschriften en bladen ijverig deel aan de koloniale politiek.

Khadi is een uit grof katoen en garen vervaardigd weefsel, dat de armere bevolking in Bombay tot dekking en bedekking dient.

Khaki (Perzisch = aardkleurig) is een licht weefsel van een kleur, die weinig tegen de omgeving afsteekt. Reeds vroeg wenden khakiuniformen in het Engelsch-Oost-Indische leger gebruikt, doch vooral bekend zijn zij geworden in den jongsten Zuid-Afrikaanschen oorlog. Sindsdien zijn in de meeste legers de vroegere kleurige uniformen door dergelijke veldgrijze vervangen.

Kham, de zuidoostelijkste provincie van Tibet, in het Z. door Assam en Opper-Birma begrensd, is een door hooge bergen doorsneden hoogvlakte met hooge berggpassen en met den bovenloop van de rivieren Salwa en Mekong. Zij wordt door nomadenstammen bewoond, die in enkele dalen gerst, rijst en groenten verbouwen, meest echter van veeteelt leven. Wol is het voornaamste handelsproduct. In de rivierdalen wordt eenig goud, zilver en koper gevonden. Door de provincie loopt een handelsweg van Sz'tschwan naar Lhasa.

Khan, een Perzisch woord, de titel van de kleinere vorsten in Mohammedaansch Azië sedert de Mongolen, is ook de titel van de voornaamste ambtenaren en van de leden van de aanzienlijkste familiën in Perzië, die dan in beteekenis ongeveer met den Turkschen titel *pasja* overeenkomt.

Khanaat heeft dezelfde beteekenis als vorstendom. Zie *Khan*.

Khasi- en Djaintiabergen of *Kassiabergen*, een district van de Britsch-Indische provincie Assam, 15 946 v. km. groot, met 197 904 inwoners, bestaat uit vruchtbare hoogvlakten; de hoogste bergen (Mount Shillon 1968 m.) zijn met prachtige bosschen begroeid. Het klimaat is vochtig en zacht. Men vindt er onuitputtelijke kalksteenbeddingen en uitstekende steenkolen en ijzer. Rijst en maïs worden er verbouwd voor den uitvoer, ook aardappelen, oranjeappels, ananassen en betelnoten, en in den laatsten tijd ook thee. Het land bezit goede verkeerswegen. De Djaintiabergen en een deel van de Khasibergen staan onmiddellijk onder Engelsch bestuur, terwijl 25 democratische Khasistaten door inlandsche hoofden bestuurd worden. De bevolking heeft in hoofdzaak een natuurgodsdienst. Het schoolwezen is bijna geheel in handen van de door den staat ondersteunde Weslyaansche zending. De taal behoort waarschijnlijk tot de monanamische taalfamilie. Spraakkunsten over deze taal schreven o. a. *Gabelentz* en *Roberts*.

Khaya *Juss.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Meliaceën*. De eenige soort is *K. senegalensis* Juss. of de Afrikaansche mahoniehoom, die 30 m. hoog wordt, in Senegambië te huis behoort en vandaar met goed gevolg naar West-Indië is overgebracht. De stam is dik, de bast grijsachtig bruin; de bladeren zijn onbehaard en 3- tot 6-parig gevind, en de kleine witte bloemen vormen rijkvoorziene aren.

K. H. B. bij plantennamen is de afkorting voor *Karl Sigismund Kunth*, *Alexander von Humboldt* en *Aimé Bonpland*.

Khedive (Perzisch *khidiv* = gebieder) is de

Digitized by Google

officiëele titel van den onderkoning van Egypte, die in 1845 door den sultan aan den vali (stadhouder) *Mehemed Ali* verleend werd. *Mehemed Ali* heeft dezen titel, die niet naar zijn zin was, nooit gebruikt; eerst in 1867 werd hij door *Ismaël-Pasja* aangenomen.

Kheireddin-Pasja. Zie *Cheireddin-Pasja.*

Khiwa. Zie *Chiwa.*

Khlesl, of *Klesel, Melchior,* een Oostenrijksch staatsman, kardinaal en minister van keizer *Matthias,* in Februari 1553 te Weenen geboren, was de zoon van een Protestantschen bakker. Overgegaan tot de R.-Katholieke kerk werd hij tot hooge waardigheden geroepen en in 1588 door keizer *Rudolf* tot bestuurder van het bisdom Neustadt en in 1602 tot bisschop van Weenen benoemd. Vriend van aartshertog *Matthias,* werd hij na diens troonsbestijging eerste minister. In 1616 tot kardinaal verheven, huldigde hij verdraagzaamheid tegenover de Protestanten. Bij het uitbarsten der woelingen in Bohemen riep hij tot toegevendheid en hierdoor ontstond een zekere spanning tusschen hem en keizer *Ferdinand II.* De crisis in Bohemen besliste over zijn lot. Op verraderlijke wijze lokte men (16 Juli 1618) den kardinaal in den burcht, nam hem gevangen en voerde hem naar het kasteel Ambras. Eerst in 1622 kreeg hij verlof zich te Rome te verantwoorden en in 1623 legde ook *Ferdinand* de verklaring af, dat hij onschuldig was. *Khlesl* woonde daarna eenige jaren te Rome en keerde eerst in Januari 1627 naar Weenen terug, waar hij den 18den September 1630 overleed. Zijn „Briefe" zijn in 1900 uitgegeven. Zie: *Kerschbaumer,* Kardinaal Klesel (2de druk Weenen 1908).

Khmer is een van de volksstammen van Achter-Indië, die in vroegeren tijd Kambodsja en het Z. van Siam bewoonden en van wien waarschijnlijk de bouwwerken uit de 6de tot de 15de eeuw, die men voornamelijk te Angkor-Vat aantreft, afkomstig zijn. Van de kolossale tempels, paleizen, zuilengangen en torens bestaan nog vele ruïne's. De lotosbloemen, de afbeeldingen van *Çiva* en *Vishnoe* wijzen op Indischen invloed; in het inwendige van de tempels treft men ook beelden van *Boeddha* aan.

Khnopff, *Fernand,* een Belgisch schilder en beeldhouwer, in 1858 te Grembergen bij Dendermonde geboren, ging in 1864 met zijn ouders naar Brugge en vier jaar later naar Brussel. In deze stad studeerde *Khnopff* eerst in de rechten, doch begon in 1878 op de Brusselsche academie te werken onder leiding van *Portaels* en vooral van *Xaveer Mellery.* Ook werkte hij een half jaar onder *Jules Lefèbre* te Parijs, waarna hij zich te Brussel vestigde, waar hij sedert is blijven wonen. Reeds spoedig sloot hij zich daar aan bij de nieuwere richting der „Twintig", van wie hij een der voornaamste werd. *Khnopff* legt in zijn voorstellingen (meestal een enkele vrouwefiguur van symbolieke beteekenis) steeds iets geheimzinnigs. Hij heeft niet veel schilderijen of beeldhouwwerken gemaakt en men vindt ze slechts zelden in openbare verzamelingen. De meeste zijn in particulier bezit.

Khoi-Khoin. Zie *Hottentotten.*

Khokand, *Khokan, Kokan* of *Chokand,* een voormalig khanaat in Centraal-Azië, aan beide oevers van de Syr Darja, grensde in het N. aan China, in het W. aan Boekhara, in het Z. aan Karategin, in het N. aan de steppenrivier Tsjoe en was ongeveer 220 000 v. km. groot. Het land had zich in 1597 van Boekhara vrijgemaakt, in 1840 begonnen nieuwe twisten, waarin de Russen zich mengden, die achtereenvolgens verschillende steden veroverden en in 1876 uit het nog over gebleven gedeelte het Russische gebied Ferghana (zie aldaar) vormden. Een district in dit gebied, dat nog Khokand heet, is 15 036 v. km. groot en telt 365 410 inwoners.

Khokand, een stad in de provincie Ferghana in Centraal-Azië, 12 km. ten zuiden van de Syr-Darja in een mooi dal gelegen en door het rivientje Karasoe met deze verbonden, is een moderne stad met breede straten, groote pleinen, een in Moorschen stijl gebouwd paleis, een bazaar en een sterk garnizoen. De stad telt (1911) 118 854 inwoners en drijft een aanzienlijken handel.

Khorassan of *Chorassan* is in uitgebreide beteekenis het vruchtbare land tusschen de steppen van het laagland van Toeran en de zoutwoestijn van het hoogland van Iran en strekt zich uit van Afghanistan in het oosten tot aan de Perzische provincies Masenderan en Irak-Adsjmi in het westen. Dit gebied is met vele bergketens bedekt, die in het zuiden langzaam afhellen en in het noorden steil naar het laagland van Toeran afdalen. Het klimaat is des zomers zeer warm en wegens de hoogte van den bodem des winters vrij koud, de bodem is slechts daar vruchtbaar, waar kanalen den grond doorsnijden en besproeien. Khorassan heeft opgehouden een staatkundig geheel te vormen. Het kleinere oostelijke gedeelte is onder den naam van *Herat* (zie aldaar) een afzonderlijk gebied het grootere westelijke gedeelte onder zijn voormaligen naam de noordoostelijkste provincie van het Perzische rijk. Deze provincie is 322 15[illegible] v. km. groot en telt 843 000 inwoners. De voortbrengselen van deze zijn hoofdzakelijk graan, ooft, wijn, geneeskrachtige kruiden en zijde. Ook teelt men er kameelen, paarden en schapen. De inwoners zijn voor het grootste gedeelte *Tadsjiks.* Daarenboven is het land bevolkt met zwervende horden van Arabischen, Turkschen en Afghaanschen stam; dezen leven van veeteelt en diefstal. De nijverheid der inwoners is van weinig belang; men vindt er weverijen van tapijten, sjaals, en doeken van kemelsgaren, alsook wapenfabrieken. De karevaanhandel bloeit. De hoofdstad, tevens het middelpunt van handel en nijverheid, is Mesjhed met 60 000 inwoners. Verder westwaarts ligt het voorheen beroemde Nisjapoer, in het noordwesten de bouwval der oude hoofdstad Thoes met het praalgraf van *Firdoesi.*

Khorassan bestaat uit de aloude Perzische gewesten Parthië, Margiana en Aria en vormde in vroegeren tijd een gedeelte van het Perzische rijk, waarmede het in de macht kwam van *Alexander den Groote* en vervolgens in die der *Seleuciden.* In de 3de eeuw v. Chr. kwam zijn oostelijk gedeelte onder de heerschappij der Grieksche koningen van Bactrië en na den val

Digitized by Google

van dezen en van de *Seleuciden* werd het onder de *Arsaciden* een deel van het Parthische rijk en onder de *Sassaniden* een deel van Perzië. In 646 werd het door de khalifen veroverd en bleef onder hun schepter tot in 820. Toen verklaarde de stadhouder *Tahir* zich onafhankelijk en vestigde er de dynastie der *Tahiriden*, welke echter reeds in 873 door die der *Saffariden* verdrongen werd, welke op haar beurt bezweek voor die der in Transoxiania heerschende *Samaniden*, die Khorassan met hun overige staten vereenigden. In het begin der 11de eeuw kwam het onder het gezag der *Ghasnawiden*, doch reeds in 1037 vestigden er zich de Seldsjoeken in het westelijk gedeelte, en in 1117 vereenigde *Sandsjar*, de Seldsjoeksche beheerscher van Perzië, geheel Khorassan met zijn rijk. Na hem werd Khorassan in de oorlogen der Khowaresmische sjahs tegen de sultans van Goer beurtelings de prooi van beide partijen, totdat het in 1220 door *Dsjengis-Khan* onder de heerschappij der Mongolen kwam. Onder zijn opvolgers verwierf het in 1337 weder een zekere mate van onafhankelijkheid, en wel onder de vorstenhuizen der *Moloek-Koerts* en der *Sabedariërs*, welke zich in 1381 aan *Tamerlan* onderwierpen. Na den dood van dezen was Khorassan het middelpunt der macht van zijn zoon *Sjah-Roch*, onder wiens lange regeering het land grooten voorspoed genoot. In 1507 verjoeg de Oesbekenhoofdman *Sjaibekkhan* de opvolgers van *Sjah-Roch*, doch moest na een langdurigen strijd Khorassan aan den sjah van Perzië, *Ismaël-Sofi*, afstaan, zoodat het weder een provincie werd van het Perzische rijk en hieraan verbonden bleef, met uitzondering van Herat. In 1893 ruilde Khorassan de streek Firioese tegen het Russische gebied Hissar en Abbasabad.

Zie: *C. E. Yate*, Khurasan and Sistan (Londen 1900).

Khorsabad. Zie *Chorsabad*.

Khosrew-Pasja, een Turksch staatsman, omstreeks 1760 in Albanië geboren, een slaaf van admiraal *Koetsjoek Hoessein*, verwierf diens gunst, werd in 1804 paeja van Egypte en verhief *Mehemed-Ali* tot kaimakan. Nadat deze dapper tegen de bey's gestreden had, kwam hij in opstand tegen *Khosrew-Pasja* en deze moest in 1806 voor hem wijken. *Khosrew-Pasja* veroverde in 1824 het eiland Lepara, werd echter in 1825 bij Andros verslagen. Als minister van oorlog stond hij sultan *Mahmoed II* terzijde en voerde vele hervormingen in. In 1838 werd hij grootvizier en bestuurde na den dood van sultan *Mahmoed* den staat bijna alleen. In 1840 echter werd hij beschuldigd van medeplichtigheid aan oproer tegen sultan *Abdoel-Medsjid*, ontving zijn ontslag en werd naar Rodosto gevoerd. In 1846 werd hij weder in het ministerie geroepen. Hij overleed den 26sten Februari 1855 op een landgoed aan den Bosporus.

Khotan of *Illsji*, een stad in Oost-Turkestan, ten oosten van den grooten karavaanweg van Indië naar Kasjgar, in de oase Khotan, aan den Khotandarja en aan den zuidrand van het Tarimbekken, was vroeger de hoofdstad van het khanaat Khotan en telt omstreeks 40 000 inwoners, die zich vooral met de zijdeteelt bezig houden. Buitendien wordt er vilt, koperwerk en katoenen stoffen vervaardigd en handel gedreven in muskus, goud en nephriet. De stad had door den Doenganenopstand (1864—1875) en in den oorlog van *Jakoeb-Khan* veel te lijden.

Khotawendikjar of *Broessa*, is de naam van een Turksch vilajet in Klein-Azië. Het grenst in het N. aan de Zee van Marmora en aan de Zwarte Zee, omvat een deel van het oude Phrygië, Bithynië en Mysië en telt op 65 800 v. km. 1 626 800 inwoners. Het is in vijf sandsjaks verdeeld.

Khuen-Hedervàry, graaf *Karl*, een Hongaarsch staatsman, den 23sten Mei 1849 te Freiwaldau in Oostenrijksch-Silezië geboren, vereenigde, nadat hij in 1873 van zijn oom, graaf *Hedrich Viczay-Hedervàry*, de bezitting Hedervàry in het Raaber comitaat geërfd had, den naam *Hedervàry* met den zijne. Van 1875 tot 1881 had hij zitting in den Hongaarschen Rijksdag; in 1882 werd hij „Obergespan" van comitaat en stad Raab. In 1888, na de staatkundige woelingen in Kroatië, werd hij tot Banus van Kroatië en Slavonië benoemd. Deze waardigheid bekleedde hij gedurende twintig jaren. In dien tijd verbeterde hij het staatkundig en het rechterlijk bestuur, zorgde voor de oprichting van scholen en kerken, voor den aanleg van verkeerswegen en deed veel voor land- en boschbouw. In Juni 1903 werd hij met de vorming van een ministerie in Hongarije belast, om de crisis, uit het conflict over militaire ontwerpen ontstaan, op te lossen. Daar het hem niet gelukte, den tegenstand der oppositie te overwinnen, diende hij den 10den Augustus zijn ontslag in, werd den 22sten September opnieuw tot minister-president benoemd, trad echter den 30sten September, toen de meerderheid hem bij een stemming in den steek liet, weder af. In Maart 1904 werd hij in het Kabinet van zijn opvolger *Tisza* tot minister *a latere* benoemd en bleef dit tot het aftreden van dit ministerie den 16den Juni 1905. Van Januari 1910 tot Maart 1912 was hij weder minister-president.

Kiachta, *Kjachta* of *Kjakhta* is de naam van een handelsplaats in het Russische gewest Transbaikalië nabij de grenzen van China. De stad ligt 200 km. van de Chineesche plaats Maimatsjin verwijderd, in een door hooge bergen omgeven, onvruchtbare vlakte, 708 m. boven de oppervlakte der zee, aan de beek Kiachta. Zij telt 4300 inwoners en is meer en meer in verval geraakt sedert de thee ten deele over zee en sedert de opening van den Trans-Siberischen spoorweg vooral per spoor naar Rusland wordt vervoerd.

Kiang-si, een provincie in het zuid-oostelijk gedeelte van China, ligt ten zuiden van Nganhwei en Hoe-pe tusschen Tjekiang en Foekien ten oosten en Hoe-nan ten westen en wordt door den Jang-tse-Kiang begrensd. Zij beslaat een oppervlakte van 179 500 v. km. en telt (1911) 16 254 374 inwoners. Het land is bergachtig en tengevolge van de goede bewatering vruchtbaar. De voornaamste rivier is de Kan-kiang, die met onderscheiden monden in het Poyanmeer uitmondt. De voornaamste producten zijn rijst, tarwe, zijde, katoen, indigo, thee en suiker. De bodem bevat delfstoffen o. a. steenkool, welke er

Digitized by Google

reeds sedert geruimen tijd ontgonnen wordt. Tegenwoordig leveren de mijnen van Pinghs (siang) per dag 2000 (Chineesche) ton. Ook wordt er nanking en porselein vervaardigd. De hoofdstad Nantsjang-toe ligt niet ver van den zuidelijken oever van het Poyanmeer, is de zetel van een gouverneur en telt 100 000 inwoners. Van belang zijn verder Jantsjou, Hoekou en de haven Kioekiang.

Kiang-soe, een provincie in Midden-China aan de Gele Zee, telt op een oppervlakte van 99 300 v. km. 15 379.042 (1911) inwoners. Vóór den Taiping-opstand werd dit aantal op 39,6 millioen geschat. Dit gewest was vroeger het mondingsgebied van den Hoang-ho en den Jan-tsekiang, sedert de laatste helft van de 19de eeuw alleen van de laatste rivier. Het is van talrijke kanalen doorsneden en bezit onderscheiden meren. Door het verval van het Keizerskanaal en door vele overstroomingen heeft het land zeer aan beteekenis verloren. De voornaamste voortbrengselen zijn graan, katoen, thee, rijst en zijde. In Nanking hebben de gouverneur-generaal van Liang-Kiang en de Mandsjoegeneraal hun zetel, in Soetsjou de gouverneur van Kiang-soe. Voor den handel met vreemde mogendheden zijn Tsjinkiang, Nanking, Soetsjou en Sjanghai geopend.

Kiautschou of *Kiao-tsjau,* een Duitsch pachtgebied in de Chineesche provincie Schantoeng aan de Golf van Kiautschou gelegen, is 515 v. dkm. groot en telt (1911) 195 180 inwoners (onder deze 1621 blanken benevens een Duitsche bezetting van 1879 man). Tot het gebied behooren een deel van het vasteland om de Golf van Kiautschou en eenige eilanden. De bodem, die uit gneis, glimmer, leisteen en graniet, hier en daar met kwarts, leem en kalk bedekt, bestaat, levert hoofdzakelijk koren. Verder houdt de bevolking zich bezig met zoutbereiding, strooivlechterij en zijdeteelt. Het land werd door een Duitsch gouverneur, door een gouvernementeraad en een Chineesch comité voor de Chineesche aangelegenheden der zijde gestaan, bestuurd.

Tengevolge van den moord op twee Duitsche zendelingen, werden in 1897 Duitsche oorlogsschepen naar de Golf van Kiautschou gezonden, en het land bezet. Bij verdrag van den 6den Maart 1898 werd een klein gebied, omvattende de stad, de haven en de omringende landstreek, door China voor 99 jaar aan Duitschland verpacht. Sedert dien tijd wist Duitschland zijn invloed en zijn bezit belangrijk uit te breiden en door aanleg van straat- en spoorwegen, havenwerken, fabrieken enz. de toestanden aldaar aanmerkelijk te verbeteren. De bevolking nam sterk toe door immigratie van Chineezen. De ontvangsten van het zeedouanekantoor bedroegen in 1912 ruim 3,6 mill. (+ 914 000) Mark, de geheele handel der kolonie had een waarde van 138,8 mill., de invoer van 57,4 (+ 5,6), de invoer van uit China van 16,8, de uitvoer van 64.6 (+ 6) mill. mark. Duitsche goederen werden ter waarde van 19 mill. mark ingevoerd. Vooral het aandeel van Japan aan den handelsomzet steeg van jaar tot jaar. De voornaamste uitvoerartikelen zijn: strooartikelen (14,4 mill.), aandnoten (11,4 mill.), aardolie (4 mill.), zijde en zijden stoffen (10,4 mill.), katoen (3,6 mill.). olie (3,5 mill. mark), benevens lijnzaad en sesamzaad. Aan de scheepvaart namen 590 schepen met 1 026 000 (+ 217 000) ton deel. De eigen inkomsten der kolonie bedroegen 5,3 mill. mark. Met verlenging van den molo der groote haven werd in 1912 een begin gemaakt. In dit jaar werd te Taingtau een astronomisch-meteorologisch observatorium geopend en de stichting van een biologisch station voorbereid. De openbare school aldaar telde (1912) 176 leerlingen (67 meisjes). Ook kwam een telegraafkantoor voor internationaal verkeer tot stand. De zijderupsenteelt en de ooftbouw breidden zich uit, zoo ook de mijnbouw. Twee kolenmijnen (in Hoengschan en Fangtse) leverden (1911) 480 000 ton steenkool.

Na het uitbreken van den Wereldoorlog eischte Japan den 16den Augustus 1914 van Duitschland afstand van de geheele kolonie. Toen hierop binnen den gestelden termijn van 8 dagen geen antwoord volgde, werd Kiautschou door een Japansch-Britsche krijgsmacht aangevallen en na dappere tegenweer van de kleine bezetting den 7den November 1914 tot capitulatie gedwongen. Daarop werd het bewind door de Japanners „voorloopig" overgenomen.

Zie: *Betz,* Die wirtschaftliche Entwicklung der Provinz Schantung enz. (2de druk Hamburg 1911); *Mohr,* Handbuch für das Schutzgebiet Kiautschou (Leipzig 1911).

Kibbeling of *kibbelen.* Zie *Kelen en lippen.*

Kibitka (Russisch) is een opvouwbare tent uit dunne houten palen vervaardigd, van een vilten dak en een opening, om den rook te doen wegtrekken, voorzien, die door de zwervende Kirgiezen gebruikt wordt.

Kibitka is ook de naam van een Russisch voertuig, dat door een dak van matten beschutting tegen weer en wind aanbiedt. Het wordt met drie paarden bespannen, waarvan een in het juk loopt. Zulke voertuigen werden vroeger gebruikt om menschen naar hun verbanningsplaatsen te brengen, van daar heeft men nog de uitdrukking *kibitkenjustitie.*

Kibla is in het Arabisch de zijde, naar welke de Muzelmannen bij het bidden het gezicht moeten wenden. Eerst werd het alleen voor de richting naar Mekka gebruikt, later voor het zuiden. *Kibla alem* („Kibla van de wereldpunt", waarop de blikken van allen gericht zijn) is een titel van den sultan van Turkije en van den sjah van Perzië.

Kidderminster, een stad in het Engelsche graafschap Worcester, aan den Stour, niet ver van de plaats, waar deze uitmondt in den Severn, bezit (1911) 24 333 inwoners, heeft een Latijnsche school, een athenaeum, een kunst- en een technische school, een gotische kathedraal, standbeelden voor *Rowland Hill* en *Richard Baxter,* en beroemde tapijtfabrieken.

Kido, *Takayoshi,* een Japansch staatsman, werd in 1830 als zoon van een geneesheer te Hago in Choshiu geboren en richtte eerst te Yeddo daarna te Osaka een schermschool op. Bij de val van het Sjogoenaat in 1868 was hij een van de leiders; hij werd „het hoofd en de pen" van

Digitized by Google

de Mikadopartij genoemd. Hij maakte deel uit van het groot gezantschap, dat in 1872 naar Amerika en Europa gezonden werd. Daarna trok hij zich uit den staatsdienst terug en richtte een courant op om het volk voor te lichten. Hij overleed den 27sten Mei 1877 te Kioto.

Kidron is een dal, dat ten N. van Jeruzalem begint, langs de oostzijde van deze stad loopt en haar van den Olijfberg scheidt, ten Z. van Jeruzalem zich bij de Jobsbron (En Rogel) met het van het W. komende dal Hinnom vereenigt en daarna, in zuidoostelijke richting langs het klooster Mar Saba loopende, in de Doode Zee uitmondt. Dit meest droge dal, dat in zijn benedenloop den naam Wadi en Nâr (= vuurzee), oostelijk van Jeruzalem den naam Josaphat draagt, wordt beschouwd als de plaats waar o.a. *Jakob*, *Absalom* en *Josaphat* begraven werden.

Kiehl, *Ernst Julius*, een Nederlandsch geschiedkundige, den 28sten Juli 1827 te 's-Gravenhage geboren, studeerde en promoveerde in de letteren te Leiden en werd kort daarna praeceptor aan het gymnasium aldaar. In 1854 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de letteren aan het athenaeum te Deventer, verwierf te Leiden een doctoraten graad in de rechten en werd in 1864 leeraar in de geschiedenis en staatswetenschappen aan de hoogere burgerschoool te Groningen. Vandaar vertrok hij 3 jaar later in dezelfde betrekking naar Middelburg, waar hij den 26sten November 1873 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Caesar's veldtochten in Gallië enz." (1855), „Le gouvernement représentatif en Néerlande" (1858—1861) en „Ons verdrag met Amerika enz." (1863), benevens eenige schoolboeken en talrijke opstellen in verschillende tijdschriften.

Kiel. Zie *Schip*, *Houten* en *Stalen*.

Kiel is in de plantkunde een deel van de bloemkroon der *Vlinderbloemigen (Papilionaceën)* n.l. 2 der kroonbladen, die in den vorm van een boot zijn samengegroeid of tegen elkaar liggen en die de meeldraden en stamper omsluiten.

Kiel, een stad in de Pruisische provincie Sleeswijk-Holstein, sedert 1866 de oorlogshaven van den Noord-Duitschen Bond en sedert 1871 van het Duitsche keizerrijk en het hoofdstation van de Duitsche vloot, ligt aan de Kieler Föhnde (Oostzee) en telt (1911) 211 627 inwoners. De plaats heeft zich in de laatste jaren sterk uitgebreid langs de Kieler bocht en neemt meer en meer het karakter eener moderne stad aan. De industrie zetelt vooral langs den oostelijken oever, het deftige gedeelte ligt meer langs den westelijken oever, vooral rondom het mooie Hohenzollernpark. De stad bezit thans 8 Protestantsche en 2 R.-Katholieke kerken, een mooie nieuwe synagoge (1909) en verschillende musea, het voormalige slot van den hertogen *van Holstein-Gottorp*, dat tegenwoordig door prins *Heinrich van Pruisen* bewoond wordt, een universiteit met bibliotheek, in 1914—1915 bezocht door 1941 studenten, een chemisch laboratorium, een zoölogisch instituut, een marineacademie, een scheeps- en machinebouwschool, een nieuwen schouwburg, een nieuw stadhuis met 107 m. hoogen toren, verschillende middelbare en andere scholen, een groot sportterrein en een aantal monumentale fontainen en standbeelden. De nijverheid van Kiel bepaalt zich hoofdzakelijk tot den scheepsbouw, de fabricage van machines en werktuigen, papier en verder alles wat op scheepsbouw betrekking heeft. De groote visschrookerijen *(Kieler sprot)* bevinden zich in Ellerbeck. De handel in koren, steenkool, cokes, hout, metaal en metaalwaren, steensoorten, producten van de veeteelt, lei, cement, olie, stroop, traan, meststoffen, lucifers, bier enz., is zeer belangrijk. De handel wordt door een nieuwe haven, verschillende banken en inrichtingen ondersteund. Van 6 tot 17 Januari heeft er jaarlijks een mis („Kieler Umschlag") plaats. Kiel ligt aan verschillende spoorwegen en is door electrische tramlijnen met de naburige plaatsen verbonden. Het is de zetel van een rechtbank voor Sleeswijk-Holstein en Helgoland en van verschillende kantongerechten. Te Kiel worden jaarlijks groote zeilwedstrijden gehouden, de zoogenaamde „Kieler Woche", waar van jaar tot jaar meer vreemdelingen komen. Na 1866, toen de Kieler haven tot krijgshaven van het rijk en tot marinestation ingericht werd, heeft de plaats zich zeer sterk uitgebreid. Deze haven, waarin het Kaiser-Wilhelmskanaal (zie aldaar) bij Holtenau uitmondt, is een van de beste en veiligste havens van de Oostzee. Het inwendige van de haven dient als handelshaven; oorlogsschepen liggen aan tusschen Holtenau en Kiel of in de marinewerf. De toegang wordt beveiligd door de vesting Friedrichsort, door het fort Falkenstein, door het fort bij Priess en door de vestingwerken bij Möltenort en Laboe. Bij Vossbrook is een quarantainestation met een hospitaal. Er zijn twee dokmaatschappijen met twee groote drijvende dokken. De keizerlijke marinewerf bezit een bassin voor scheepsbouw en een voor de uitrusting van schepen, drie hellingen, twee groote droogdokken, drijvende dokken enz.; de firma *Krupp* heeft er de Germaniawerf. Het scheepvaartverkeer in Kiel is zeer belangrijk, de plaats heeft ook talrijke geregelde verbindingen voor het personenvervoer. Verder heeft de plaats een aantal zeebadinrichtingen en in de omgeving zijn er mooie wandelingen.

In 1913 liepen 6144 schepen met een inhoud van 1 764 475 ton de haven binnen, waaronder 47 Nederlandsche schepen en wel 6 stoomschepen (inhoud 16 593 ton) en 41 zeilschepen (inhoud 864 719 ton).

Kiel, vroeger *thom Kyle* (d. w. z. „stad aan de baai"), komt reeds in de 10de eeuw onder den naam Kyl voor. Het eerste stadsprivilegie, waarin de plaats den naam *Civitas Holsatiae* draagt, is van 1242. Zij ontving van verschillende vorsten, vooral van graaf *Adolf IV*, belangrijke voorrechten. Van ouds bestaat er de zoogenaamde „Kieler Umslag" een kermis, die vroeger vier weken, tegenwoordig 12 dagen duurt. In 1284 trad de stad tot het Hanseverbond toe. In 1496 werd zij door koning *Christiaan I* aan de rijksstad Lubeck verpand en in 1496 weder ingelost. In 1665 stichtte hertog *Christiaan Albrecht van Sleeswijk-Holstein-Gottorp* aldaar een universiteit. Van 1721 tot 1773 was Kiel de hoofdstad van het gedeelte Gottorp van het her-

Digitized by Google

togdom Holstein. Den 14den Januari 1814 werd er de vrede van Kiel gesloten, waarbij *Frederik VI van Denemarken* afstand deed van het koninkrijk Noorwegen en van het eiland Helgoland. Sedert 1833 is de stad door een kunstweg en sedert 1844 door een spoorweg met Altona-Hamburg verbonden. Den 24sten Maart 1848 werd uit Kiel het sein gegeven tot den opstand in de hertogdommen Sleeswijk-Holstein. Van 1848 tot 1850 was de stad de zetel van de voorloopige regeering. Ook hertog *Frederik van Augustenburg* resideerde er van 1864 tot 1866. In den herfst van 1865 vestigden het Oostenrijksch stadhouderlijk bestuur en de landsregeering van Holstein aldaar hun zetel.

Kiel, *Friedrich,* een Duitsch componist, den 7den October 1821 te Puderbach aan de Lahn geboren, studeerde te Koburg en te Berlijn en werd in deze laatste plaats, vooral na de uitvoering van zijn Requiem in f-mol (1862), zeer bekend als muziekleeraar en componist. In 1865 werd hij tot lid van de academie gekozen, in 1866 werd hij leeraar aan *Stern's* conservatorium en in 1867 ontving hij zijn benoeming tot koninklijk professor. In 1870 werd hij leeraar aan de nieuwopgerichte hoogeschool voor muziek en senaatslid van de academie. Hij componeerde een Requiem in As-dur, een „Te Deum", „Stabat Mater" (1864), „Missa solemnis" (1866), een paar oratoria, vele werken voor kamermuziek en verschillende andere werken. Hij overleed den 13den September 1885 te Berlijn.

Kielbeen. Zie *Schedel.*

Kieler, *Laura Anna Sophie* geboren *Müller,* een Deensch schrijfster, in 1849 te Tromsö geboren, verraadt in haar eerste werken den invloed van *Ibsen,* dien zij vooral te Kopenhagen bestudeerde, waar zij zich in 1870 vestigde. Zij maakte een reis door Europa, huwde met den Deenschen hoogleeraar *Kieler* en schreef sedert dien tijd romans, tooneelstukken, dagbladartikelen enz. Wij noemen „Everiel" (1876), „André van Kartokejno", „Mijn broeder de ambtman" (1882), „Schaduwbeelden" (studiën), „Een Man van Eer" en „Mijn volk zij uw volk" (1903).

Kielgang. Zie *Schip, Houten* en *Stalen.*

Kielhalen is het op zijde leggen van lichte schepen, zoodat men bij de buitenhuid onder water kan komen om deze te herstellen of schoon te maken. Sedert men in de meeste havenplaatsen dokken heeft, wordt het kielhalen zelden meer gedaan.

Ook is het de naam van een barbaarsche straf, die vroeger op schepen in gebruik was en waarbij de gevonniste met touwen driemaal onder de kiel van het schip doorgehaald werd.

Kielhorn, *Jorenz Franz,* een Duitsch beoefenaar van het Sanskrit, den 31sten Mei 1840 te Osnabrück geboren, studeerde te Göttingen, Breslau, Berlijn, Londen en Oxford, was van 1866 tot 1881 hoogleeraar in het Sanskrit aan het Deccan-College te Poena en is sedert 1882 professor in het Sanskrit te Göttingen. Hij schreef o. a.: „Cantanava's Phisûtra" (met vertaling, 1866), „Nâgojibhatta's Paribhâshenduçekhara" (dl. 1 1886, dl. 2 1874), „Sanskrit Grammar" (1870, 4de druk 1896), „Katyâyana and Patanjali" (1876) en „Vyâkaranamahâbhâshya" (dl. 1—3, 1880—1885, dl. 1, 2de druk 1892). In den laatsten tijd hield hij zich met Indische opschriften en chronologisch werk bezig. Sedert *Bühler's* dood (1898) redigeerde hij den door dezen opgerichten „Grundriss der indoarischen Philologie und Altertumskunde". Hij overleed den 19den Maart 1908 te Göttingen.

Kielland, *Alexander Lange,* een Noorsch romanschrijver, den 18den Februari 1849 te Stavanger geboren, studeerde en promoveerde te Christiania, werd daarna eigenaar van een steenbakkerij te Malk bij Stavanger, wijdde zich vervolgens aan de literatuur en werd in 1891 burgemeester te Stavanger. Nadat hij reeds als student opstellen in tijdschriften had geplaatst, gaf hij in 1879 zijn eersten bundel „Novelletter" in het licht, gevolgd door den roman „Garman og Worse" (1880). Verder schreef hij: „Arbejdsfolk" (1881), „Else" (1881), „Skipper Worse" (1882), „Gift" (1883), met het vervolg „Fortuna" (1884), „Sne" (1886), „St. Hans' Fest" (1887), „Jacob" (1891), „Mennesker og Dyr" (1891) en het historische werk „Omkring Napoleon" (1905). Ook verschenen eenige tooneelstukken van hem „Tre par" (1886), „Bettys Formynder" (1887) en „Professoren" (1888). *Kielland* sloot zich bij de Franschen, later bij de Noorsch-realistische school aan. Sommige van zijn romans zijn in het Nederlandsch vertaald. Hij overleed den 6den April 1906 te Bergen.

Kielland, Jens Zetlitz, een Noorsch schrijver, zoon van den voorgaande, werd den 3den Augustus 1873 te Stavanger geboren en studeerde te Christiania in de philosofie en rechtsgeleerdheid. Na een tweejarig verblijf te Parijs en Marseille, keerde hij naar Stavanger terug en was korten tijd medewerker aan „Verdens Gang". Daarna vestigde hij zich te Haarr bij Jäderen. Hij schreef den roman „Eugenie" (1900), „Byen med det store hjoerte" (1901), de schetsenverzameling „Roegster" (1901), verder „Ane Marie" (1903), „To Brödre" (1906) enz.

Kielmansegg, *Erich,* graaf *von,* een Oostenrijksch staatsman, den 18den Februari 1847 te Hannover geboren, vertrok in 1866 naar Oostenrijk, studeerde te Weenen en trad in 1870 in Oostenrijkschen staatsdienst. In 1876 werd hij districtshoofd van Baden bij Weenen en in 1882 van Sechshus, in 1889 afdeelingschef in het ministerie van Binnenlandsche zaken en eenige maanden later stadhouder van Neder-Oostenrijk in welke hoedanigheid hij de vereeniging van Weenen met de voorsteden tot stand bracht. Na het aftreden van het coalitie-ministerie *Windischgrätz* werd hij den 18den Juni 1895 minister van Binnenlandsche zaken en had hij de opdracht een voorloopig ministerie van zaken te vormen, hetwelk tot 20 October 1895, tot het optreden van het ministerie *Badeni,* de regeering waarnam, waarna hij weder tot 1911 als stadhouder van Neder-Oostenrijk optrad. Hij gaf o. a. uit: „Familienchronik der Herren. Freiherren und Grafen von Kielmansegg" (Leipzig 1872), „Ernst August, Herzog zu Braunschweig-Lüneburg: Briefe an Johann von Wendt" (Hannover 1902) en „Geschäftsvereinfachung und Kanzleireform bei öffentlichen Ämtern und Behörden" (Weenen 1906).

Digitized by Google

Kielstra, dr. *Egbert Broer,* den 6den Maart 1844 te Leeuwarden geboren, werd opgeleid aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda, diende van 1862 tot 1882 in Indië, waar hij van 2den luitenant opklom tot majoor, werd in 1884 op verzoek gepensioneerd, was van 1884 tot 1888 lid van de Tweede Kamer voor Dokkum en van 1891 tot 1894 voor Lochem. Hij werd in 1894 benoemd tot gouvernements-commissaris bij de Nederlandsch-Indische spoorwegmaatschappij en, in 1904, tot regeeringscommissaris bij de Koninklijke Paketvaartmaatschappij en bij de N. V. Java-China-Japanlijn. Voorts is hij bestuurslid van eenige Indische instellingen en genootschappen en mede-redacteur van het tijdschrift „Onze Eeuw". Op zijn 60sten verjaardag benoemde hem de Leidsche hoogeschool tot doctor honoris causa in de Nederlandsche letteren; in 1913, de regeering, tot Staatsraad i. b. d. Hij schreef tal van verhandelingen op Indisch, militair, economisch, geschied- en staatkundig gebied, voor het grootste gedeelte opgenomen in het „Indische militaire tijdschrift", waarvan hij de oprichter en eenige jaren redacteur was, in de „Bijdragen voor taal-, land- en volkenkunde", in „De(n) Gids", „De(n) Indische(n) Gids", het „Handelsblad" en „Onze Eeuw". Afzonderlijk verscheen o. a.: „Beschrijving van den Atjeh-oorlog tot 1881" (3 dln., met kaarten) en „Indisch Nederland, Geschiedkundige schetsen".

Kielwater is het spoor, dat een schip in het water achterlaat, gewoonlijk bestaande uit een schuine streep.

Kiem noemt men de jonge plant, die in een zaad ligt opgesloten. De ontwikkeling eener kiem tot plant noemt men de ontkieming. Hierbij zendt de kiem den wortel naar beneden en het pluimpje naar boven. Lucht en vochtigheid en een bepaalde temperatuur zijn daarbij de onmisbare voorwaarden. Sommige zaden ontkiemen, zoodra zij uitgestrooid worden, andere verkeeren geruimen tijd in een toestand van rust, voordat men eenige ontkieming waarneemt.

De kiem kan *recht* zijn, zooals bij Vlooltje, *gekromd* zooals bij de Aardappelplant, *opgerold* bij Punica en *toegevouwen* bij vele Kruisbloemigen. De kiem bestaat gewoonlijk uit een kiemstengeltje, een kiemworteltje en een of twee zaadlobben, welke de eerste bladen van de jonge plant zijn. Bij de Een-zaadlobbigen vindt men één zaadlob, bij de Twee-zaadlobbigen op enkele uitzonderingen na, twee; bij de Naaktzadigen twee tot meer. Enkele kiemen zijn, als het zaad vrij komt, zoo weinig ontwikkeld, dat de zaadlobben nog niet gevormd zijn. bijv. bij de Orchideeën, en bij Monotropa (Stofzaad); bij *Speenkruid,* en *Helmbloem,* hoewel het Twee-zaadlobbigen zijn, is slechts één zaadlob (zie *Ontkieming).*

Kiemblaasje is de kern van de onbevruchte eicel. In de plantkunde is het de oudere benaming voor de eicel van de hoogere planten. Zie verder *Ei.*

Kiembladen noemt men in de ontwikkelingsgeschiedenis van de dieren de cellagen van het embryo, waaruit bij verderen groei de organen ontstaan. Men onderscheidt bij het embryo drie kiembladen. Uit ieder daarvan ontstaan bepaalde organen. Ze zijn het eerst in het embryo van het hoen ontdekt. Het buitenste kiemblad heet wel *ectoderm;* het binnenste *entoderm* daartusschen ligt het *mesoderm.*

Kiemwit *(Albumen)* is een weefsel met reservevoedsel, dat naast de kiem in het zaad gelegen is. Het kan zijn: *binnenste kiemwit* of *endosperm,* wanneer het in den kiemzak gevormd is of *buitenste kiemwit* of *perisperm,* wanneer het buiten den kiemzak gelegen is. Het endosperm ontstaat bij de Bedektzadigen, door de vereeniging van de tweede manlijke kern met de secundaire kern van den kiemzak. Het wordt soms verbruikt gedurende het rijp worden van het zaad, zooals bij *vlinderbloemigen,* soms eerst bij de ontkieming zooals bij de *Granen.* In het eerste geval spreekt men van *zaden zonder kiemwit,* in het tweede van *zaden met kiemwit.* Bij deze laatste kunnen we weer drie groepen onderscheiden: 1o. zaden met endosperm, bijv. graankorrel; 2o. zaden met perisperm, bijv. biet; 3o. zaden met endosperm en perisperm, bijv. waterlelie.

Kienhout noemt men het fossiele hout, dat in onze venen in groote hoeveelheid gevonden wordt. Het is veelal afkomstig van dennenboomen en brandt wegens zijn harsachtige bestanddeelen zeer goed, zoodat men het vroeger ook voor verlichting gebruikte. Het wordt ook zeer veel voor het bereiden van teer gebruikt. Daar kienachtig hout zeer duurzaam is, is het zeer geschikt voor het bouwen van schepen.

Kien-Loeng of *Kian-Loen,* keizer van China, de vierde uit de Tajaansche dynastie *Tsing,* werd in 1709 geboren en beklom den troon in 1736. Gedurende zijn regeering voerde China langdurige oorlogen, en de keizer veroverde onderscheiden gewesten, zoodat hij de grenzen van het rijk tot aan Hindostan en Boekharije uitbreidde. In een rampspoedigen krijgstocht tegen Birma in 1770 verloor hij echter zijn leger en een aanzienlijk gedeelte des lands, terwijl een onderneming tegen Cochinchina in 1789 eveneens een ongunstigen afloop had. Met zorg regelde hij de binnenlandsche aangelegenheden, was een bevorderaar van kunst en wetenschap en gaf na een 60-jarig bestuur den troon over aan zijn zoon (1796). Hij schreef zelf ook verschillende werken. Hij overleed te Peking in 1799.

Kienzl, *Wilhelm,* een Oostenrijksch componist en schrijver over muziek, werd den 17den Januari 1857 te Waitzenkirchen in Opper-Oostenrijk geboren. Hij maakte academische en daarnaast muzikale studiën in Graz, Praag, Leipzig en Weenen en promoveerde in 1879 in de wijsbegeerte met de dissertatie „Die musikalische Deklamation". In 1879 ging hij naar *Richard Wagner,* hield in 1880 te München voordrachten over muziek en werkte daarna als dirigent te Amsterdam (1883—1884), Krefeld, Graz, Hamburg en München. Sedert 1893 woont hij te Graz. *Kienzl* componeerde vele liederen, muziekstukken voor piano en voor koor, veel kamermuziek en verschillende operas, waarvan hij zelf den tekst schreef. Van deze laatste noemen wij: „Urvasi" (1886), „Heilmar, der Narr" (1892), „Der Evangelimann" (1896) de tragi-comedie „Don Quixote" (1898) en „Kuhreigen" (1911).

Digitized by Google

Ook bewerkte hij de nagelaten opera van *W. Jensen* „Turandot". Hij schreef verder: „Miscellen" (1886), „Aus Kunst und Leben" (1904) en „Richard Wagner" (7de druk 1908), „Im Konzert" (1908) en „Betrachtungen und Erinnerungen" (1909).

Kiepert, *Heinrich*, een Duitsch aardrijkskundige, den 31sten Juli 1818 te Berlijn geboren, ontving zijn opleiding eerst aan het Joachimstaler gymnasium en vervolgens aan de universiteit te Berlijn. Reeds gedurende zijn studietijd ontwierp hij kaarten van oud-Griekenland en Italië, die evenwel niet zijn uitgegeven. Weldra echter werd zijn naam gevestigd door zijn: „Atlas von Hellas und der hellenischen Kolonien" (24 bladen, 1841, nieuwe uitgave in 15 bladen, 1871), die hij met *Ritter* bewerkte, en door zijn kaarten voor het werk: „Palestina" van *Robinson* en *Smith* (1843). Daarna vestigde hij zijn aandacht op Klein-Azië, vereenigde zich met *Schönborn* en *Loew* en deed in 1841 en 1842 op eigen kosten een reis naar dat land. De vrucht zijner nasporingen was een: „Karte von Kleinasien" (6 bladen, 1843—1845), die met zijn „Karte des osmanischen Reiches in Asien" (2 bladen, 1844, nieuwe bewerking in 4 bladen, 1869) de grondslag voor de aardrijkskunde van Klein-Azië werd. In 1870, 1886 en 1888 deed hij opnieuw reizen naar Klein-Azië. In het najaar van 1845 vertrok hij naar Weimar, om zich met het bestuur van het Geographisch Institut te belasten, en leverde in die betrekking den uitmuntenden: „Historisch-geographischer Atlas der alten Welt" (1848, herhaaldelijk herdrukt). In 1852 keerde hij terug naar Berlijn. Nadat hij het volgende jaar was opgenomen in de Academie van Wetenschappen, opende hij in 1854 zijn voorlezingen aan de universiteit en werd in 1859 buitengewoon en in 1874 gewoon hoogleeraar. Sedert 1881 was hij ook lid van de centrale directie van het archaeologisch instituut. Van zijn overige kaartwerken moeten nog genoemd worden: „Generalkarte der europäischen Türkei" (1853), „Karte der Kaukasusländer" (1854), „Atlas antiquus", „Neuer Hand-atlas über alle Teile der Erde" (1855 enz.), „Wandkarte von Palaestina in 8 Blättern" (1857), „Karte von Armenië, Kurdistan u.s.w." (4 bladen, 1858), verder speciale kaarten van Mexico, Middel-Amerika, Europa, Duitschland, Elsaas-Lotharingen en Italië, een aantal kaarten in tijdschriften, schoolwandkaarten en schoolatlassen in het Duitsch, Latijn en Nieuw-Grieksch voor de oude en de moderne aardrijkskunde en voortreffelijke aardglobes. In 1894 verscheen de eerste aflevering van zijn „Formae orbis antiqui", een groote atlas van de oude wereld. Ook schreef hij vele wetenschappelijke verhandelingen, een „Lehrbuch der alten Geographie" (1879) en een „Leitfaden der alten Geographie" (1879). Hij overleed den 21sten April 1899 te Berlijn.

Kiepert, Richard, een zoon en leerling van den vorige, werd den 19den September 1846 te Weimar geboren, studeerde te Berlijn en Heidelberg in de geschiedenis en in de aardrijkskunde, deed in 1870 een reis naar het Oosten en vestigde zich in 1871 te Berlijn. Van 1874 tot 1877 werkte hij aan *Von Richthofen*'s atlas van China, redigeerde van 1875 tot 1887 den „Globus" en was van 1887 tot 1899 directeur van het kartografisch instituut van *Dietrich Reimer* te Berlijn. Hij overleed den 4den Augustus 1915 te Lichterfelde (bij Berlijn). *Kiepert* heeft een aantal kaarten uitgegeven, o. a. de nieuwe drukken van de werken van zijn vader, vele routekaarten van Afrikaansche ontdekkingsreizigers, wandkaarten van de landen van Europa en de „Deutscher Kolonial-atlas für den amtlichen Gebrauch in den Schutzgebieten". Na 1895 verschenen 15 bladen van een kaart van Duitsch Oost-Afrika, sedert 1900 gaf hij 5 bladen van de door zijn vader begonnen „Formae orbis antiqui" uit en van 1902 tot 1907 een kaart van Klein-Azië in 24 bladen.

Kierkegaard, *Sören Aaby*, een Deensch godgeleerde en schrijver, die door zijn geschriften een belangrijken invloed heeft gehad op de vorming van het Deensch proza, werd den 5den Mei 1813 te Kopenhagen geboren. Zwak en ziekelijk van lichaam, overhellend tot het piëtisme, maar tevens geestig en schrander, ontwikkelde hij zich op eigenaardige wijze. Hij studeerde in de godgeleerdheid en wijsbegeerte en promoveerde op een dissertatie: „Om Begrebet Ironie met stadigt Henseyn tic Sokrates" (1841). Als ijverig voorstander der Socratische leer- en disputeermethode zwierf hij rond door straten en pleinen om met allerlei lieden gesprekken aan te knoopen. Zijn geestig geschrift: „Enten-Eller" (1843), waarin twee gevoelens omtrent het doel des levens, namelijk genot en plichtbetrachting, worden voorgesteld, baarde groot opzien. Verder leverde hij een reeks van wijsgeerige en stichtelijke geschriften, waardoor hij een nieuw godsdienstig leven zocht te wekken. Daar het groote publiek hem niet begreep, verviel hij meer en meer tot een somber pessimisme. Den waren godsdienst vond hij in een ideale opvatting van het orthodoxe Christendom. Hij streed steeds tegen een officieel Christendom, en streefde naar een subjectieve vroomheid. Nadat hij en zijn ideeën in het spotblad „Korsar" tentoongesteld waren, verschenen er een aantal geschriften van hem. Een harde slag trof hem, toen in 1853 de nieuw benoemde bisschop *Martensen* van Seeland zijn voorganger *Mynster* voorstelde als een vertegenwoordiger van het ware Christendom. Toen barstte bij *Kierkegaard* de storm der verontwaardiging los. Zijn heftige strijd tegen *Martensen* ontwikkelde zich tot een geweldigen aanval tegen de geheele Christenheid. Eerst plaatste hij zijn artikel in een dagblad en daarna schreef hij het vlugschrift: „Öjeblikket" (1855) (Het Oogenblik) tegen de staatskerk en de geestelijkheid. Te midden van die geweldige beweging overleed hij den 11den November 1855 in het Frederikshospitaal te Kopenhagen. De aanhangers van *Kierkegaard* nemen nog steeds toe. Zijn „Nagelaten papieren" verschenen van 1869 tot 1881. Een volledige uitgave van zijn werken werd door *Drachmann, Heiberg* en *Lange* bezorgd (1901—1906). Zijn brieven zijn uitgegeven door *Raphael Meier* en door zijn nicht *Henriette Lund*.

Zie: *W. Leendertz*, Sören Kierkegaard (1913).

Kies. Zie *Tanden*.

Digitized by Google

Kieser, *Dietrich Georg,* een Duitsch geneesheer en natuurkundige, den 24sten Augustus 1779 te Harburg geboren, studeerde te Göttingen en te Würzburg en werd in 1812 als hoogleeraar in de geneeskunde te Jena beroepen. Gedurende den veldtocht van 1814 trad hij als officier van gezondheid in dienst en bestuurde in 1815 als eerste geneesheer in Pruisischen dienst de hospitalen te Luik en te Versailles. Na het sluiten van den vrede vatte hij zijn taak als hoogleeraar weder op en wijdde zich vooral aan het onderzoek van het dierlijk magnetisme. Van 1831 tot 1848 vertegenwoordigde hij de universiteit Jena op den Landdag te Weimar, waar hij vooral de verbetering van het hooger onderwijs bevorderde. Als vice-president van den Landdag nam hij in 1848 zitting in het Voor-Parlement te Frankfort. Ook zongde hij als adjunct en daarna (1847) als director ephemeridum der Leopoldino-Carolinische Academie voor een doelmatige hervorming van deze instelling en werd in 1858, na den dood van *Nees von Esenbeck* tot haar voorzitter gekozen. Hij overleed te Jena den 11den October 1862. Van zijn geschriften noemen wij: „Beiträge zur vergleichenden Anatomie" (met *Oken,* 2 stukken, 1806), „Aphorismen aus der Physiologie der Pflanzen" (1808), „Grundzüge der Pathologie und Therapie des Menschen" (1812), „System der Medizin" (1817—1819, 2 dln.), „System des Tellurismus oder tierischen Magnetismus" (2de druk 1826, 2 dln.) en „Elemente der Psychiatrik" (1855).

Kieseriet is een technisch belangrijk mineraal, dat voorkomt in de „Abraum"-zouten van Stassfurt en bestaat uit waterhoudend magnesiumsulfaat ($MgSO_4 + H_2O$). Het is een witte, fijnkorrelige, glinsterende massa, uit monokliene kristalletjes samengesteld. Het wordt gebruikt voor de bereiding van bitterzout, glauberzout, alaun en magnesiumwit.

Kiesewetter, *Rafaël Georg,* een Oostenrijksch musicoloog, werd den 29sten Augustus 1773 te Holleschau in Moravië geboren, studeerde te Olmütz en te Weenen in de rechten, werd in 1794 geplaatst in de krijgskanselarij van het rijksleger en werd in 1804 hofkrijgsraad te Baden bij Weenen en bekleedde hier tot aan 1845 de betrekking van referent, nadat hij in 1807 den titel van hofraad verkregen had. Hij ontving vervolgens pensioen en overleed den 1sten Januari 1850 te Weenen. Hij was als „Edler von Wieserbrunn" in den Oostenrijkschen adelstand opgenomen. Muziek had hij bestudeerd bij *Albrechtsberger* en *Hartmann.* Hij schreef een aantal werken over de muziekgeschiedenis. Daarvan noemen wij: „Die Verdienste der Niederländer um die Tonkunst" (1829, bekroond), „Geschichte der europ.-abendländischen, oder unserer heutigen Musik" (1834, 2de druk 1846), „Ueber die Musik der neuern Griechen, sein Leben und Wirken" (1838), „Guido von Arezzo, nebst freien Gedanken über altägyptische und altgriechische Musik" (1840), „Schicksale und Beschaffenheit des weltlichen Gesanges vom frühen Mittelalter bis zur Erfindung des dramatischen Stils und den Anfänger der Oper" (1841), „Die Musik der Araber" (1842) en „Der neuen Aristoxener zerstreute Aufsätze über das Irrige der musikalischen Arithmetik" (1846), „Ueber die Oktave des Pythagoras" (1848), „Galerie alter Kontrapunktisten" (1847). Zijn uitgebreide verzameling van oude muziek viel volgens zijn uitersten wil ten deel aan de hofbibliotheek te Weenen.

Kiespijn. Zie *Tanden, Ziekten en verpleging der.*

Kiesrecht vormt een deel van de staatsburgerschapsrechten, en wel een deel, dat van het grootste gewicht is. Men onderscheidt *actief* en *passief* kiesrecht. Actief kiesrecht is het recht, om de lands-, provinciale- of gemeentelijke vertegenwoordiging mede te kiezen; passief kiesrecht is de bevoegdheid om tot lid van de vertegenwoordiging gekozen te worden. Het kiesrecht behoort als zoodanig eigenlijk geheel te huis in de constitutioneele Staten van den nieuweren tijd. Wat de geschiedenis ons moge leeren van de medewerking van het volk zelf aan de regeering in enkele Staten der oudheid, toch was van een eigenlijk kiesrecht, waardoor het volk zich de uitdrukking van zijn gevoelens waarborgde in een volksvertegenwoordiging, zoo goed als geen sprake. Evenmin kunnen de vertegenwoordigers der volksstem in de middeneeuwen als zoodanig met recht genoemd worden, omdat de vertegenwoordigingen veeleer waren representanten van enkele standen, van korporatiën, stichtingen, als kloosters, abdijen en universiteiten, dan een vertegenwoordiging van het geheele volk of van het aanzienlijkste deel daarvan.

Zelfs in Engeland, het land der vrijheid bij uitnemendheid, kan het kiesrecht als burgerschapsrecht in de Middeleeuwen en nog lang daarna niet genoemd worden, omdat ook dáár de vertegenwoordiging niet was de vertegenwoordiging van het volk, als geheel, maar een verzameling van vertegenwoordigers van verschillende standen, hoogeren en lageren adel, geestelijkheid en burgerij, afgezonden door de besturen van steden, dorpen en vlekken, door universiteiten en andere stichtingen. Ook in ons land was tot 1795 de toestand soortgelijk. De burgerij als zoodanig had op de samenstelling van de landsregeering weinig of geen invloed, althans niet rechtstreeks. Afzonderlijke klassen van personen of deelhebbers in bepaalde korporatiën kozen de plaatselijke besturen, voor zooverre deze zich niet het recht aangematigd hadden door eigen keus de opengevallen plaatsen aan te vullen; de plaatselijke regeeringscolleges zonden met den adel en de geestelijkheid afgevaardigden naar de provinciale vertegenwoordiging; en deze vulden uit hun midden wederom de vertegenwoordiging van het geheele land, „de Generale Staten", aan; rechtstreeksch invloed op de keuze van de vertegenwoordigers had het volk zelf al zeer weinig, en op dien grond kan met recht beweerd worden, dat het kiesrecht nog geen staatsburgerschapsrecht was geworden.

Toen in 1795 hier te lande de een en ondeelbare Bataafsche republiek werd gegrondvest met volkssouvereiniteit als beginsel, werd natuurlijk ook een zeer ruim kiesrecht ingevoerd. De staatsregeling van 1798 kende het kiesrecht toe aan ieder die den leeftijd van 20 jaar had bereikt,

Digitized by Google

in de lasten der maatschappij zijn aandeel droeg, zekeren tijd in de republiek gewoond had en in staat was de Nederduitsche taal te lezen en te schrijven, terwijl men tevens, om in het stemregister te worden ingeschreven, een verklaring van trouw aan het Bataafsche volk moest afleggen. Rechtstreeksche verkiezing bestond er evenwel niet: de kiezers kwamen bijeen in grondvergaderingen en kozen daar afgevaardigden naar de districtsvergaderingen, in welke laatste vergaderingen de leden van het Vertegenwoordigend Lichaam gekozen werden. De verkiezing geschiedde dus *trapsgewijs of getrapt*.

Ook in de opvolgende staatsregelingen bleef trapsgewijze verkiezing bestaan, met dit verschil, dat sinds 1805 de keuze van het Vertegenwoordigend Lichaam niet geschiedde door Districtsvergaderingen, maar door de Departementale besturen. Dit stelsel bleef in de Grondwetten van 1814 en 1815 gehandhaafd: tot 1848 werd de Tweede Kamer gekozen door de Provinciale Staten, die ook zelf niet rechtstreeks gekozen werden door de burgerij, maar bestonden uit afgevaardigden van de ridderschappen, de steden en den landelijken stand. De afgevaardigden van de steden werden gekozen door de stedelijke besturen; deze besturen werden benoemd door kiescolleges, welker leden op hun beurt voor hun leven gekozen werden door de gezeten burgers, die zekere som in de belastingen betaalden. Ten platten lande kozen de belastingbetalenden rechtstreeks kiescolleges, die leden in de Provinciale Staten benoemden. Dit gecompliceerde stelsel werd in 1848 vervangen door het *rechtstreeksch* kiesrecht. Niet zonder groote tegenkanting kwam dit stelsel tot stand. Het behoud der standen als politieke lichamen, die staatkundige rechten uitoefenden, vond ook in de Tweede Kamer zelf vóór 1848 weinig verdedigers; maar een groote meerderheid verklaarde zich tegen de invoering van rechtstreeksche verkiezingen voor de benoeming van de leden der Tweede Kamer, der Provinciale Staten en der Gemeenteraden. Men was bang voor het overheerschen van democratische beginselen, en achtte tegelijkertijd de groote massa der burgers niet ontwikkeld genoeg, om uit eigen oogen te zien, om zelfstandig hun keuze uit te brengen op mannen, die het mandaat waardig waren. Tegelijkertijd vreesde men, dat de invloed van de rijken en machtigen de verkiezingen zouden doen strekken tot het invoeren van een soort van oligarchie of „regeering van weinigen", terwijl van de andere zijde opruiers door dwaze inblazingen het volk zouden verleiden, om zijn stem te geven aan dweepzieke politieke utopisten, die, onder den schijn van de republiek te willen vestigen, regeeringloosheid en wanorde in het staatsorganisme zouden binnenleiden. De voorstanders van de rechtstreeksche verkiezingen wonnen het pleit. Terecht schreef de herzieningscommissie in haar rapport aan den Koning: „Het is de vraag niet meer of de rechtstreeksche verkiezing de *beste* vorm zij; het is de vraag, of *thans* nog een andere vorm *mogelijk* is." De Grondwet van 1848 voerde de rechtstreeksche verkiezingen in. Art. 76 dier Grondwet bepaalde: „De leden der Tweede Kamer worden in de kiesdistricten, waarin het rijk verdeeld wordt, gekozen door de meerderjarige ingezetenen, Nederlanders, in het volle genot der burgerlijke en burgerschapsrechten, en betalende in de directe belastingen een som, die, overeenkomstig met de plaatselijke gesteldheid, doch niet beneden het bedrag van 20 gld, noch boven dat van 160 gld., in de kieswet zal worden vereischt". De Kieswet van den 4den Juli 1850 (Stbl. no. 37) voldeed aan dat voorschrift.

Had de Grondwetsherziening van 1848 het rechtstreeksche kiesstelsel gebracht, niet gebroken was met het in de vorige Grondwet gehuldigde beginsel, dat aanslag in de belasting het feit was, waaraan het kiesrecht uitsluitend moest worden vastgeknoopt (belastingcensus). Men was zich in 1848 wel bewust, dat dit stelsel gebrekkig was en dat de ontwikkeling en zelfstandigheid, die — naar algemeen erkend wordt — de eigenlijke maatstaf voor de kiesbevoegdheid moet zijn, niet bij *alle* belastingbetalers en niet *uitsluitend* bij belastingbetalers wordt aangetroffen, maar meende toch, dat in het algemeen zij, die in de belasting zijn aangeslagen, vermoed kunnen worden zekere bekwaamheid en zelfstandigheid te bezitten. Op den duur kwamen de gebreken van het stelsel evenwel meer en meer aan het licht, gebreken die des te grooter waren, omdat de belastingen destijds slecht geregeld waren en juist de samenkoppeling van belastingen en kiesrecht verbetering van het belastingstelsel tegenhield. Daarbij kwam, dat de arbeidersbeweging krachtiger werd en den eisch van algemeen kiesrecht luider deed hooren, en al wilden velen niet zoover gaan, dat het kiesrecht *algemeen* werd, toch werd in breeden kring uitbreiding tot de „gezeten werklieden" wenschelijk geoordeeld. Nadat pogingen, om binnen de grenzen der Grondwet het kiesrecht uit te breiden, mislukt waren, werd de overtuiging algemeen, dat slechts door Grondwetswijziging een bevredigende regeling was te verkrijgen, en dit was de groote beweegkracht, die leidde tot de Grondwetsherziening van 1887. Bij die herziening bleek een groot verschil van gevoelen te bestaan. Aanvankelijk stelde de regeering voor, het kiesrecht afhankelijk te stellen van het bewonen van een woning van zekere huurwaarde (huurwaardecensus) maar ten slotte kwam met algemeen goedvinden het volgende art. 80 tot stand: „De leden der Tweede Kamer worden rechtstreeks gekozen door de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die de door de kieswet te bepalen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand bezitten en den door die wet te bepalen leeftijd, welke niet beneden 23 jaar mag zijn, hebben bereikt. De wet bepaalt, in hoeverre de uitoefening van het kiesregt wordt geschorst voor de militairen beneden den rang van officier bij de zee- en de landmagt voor den tijd, gedurende welken zij zich onder de wapenen bevinden. Van de uitoefening van het kiesregt zijn uitgesloten zij, wien dat regt bij regterlijke uitspraak is ontzegd; zij die in gevangenschap of hechtenis zijn; zij die bij regterlijke uitspraak de beschikking of het beheer over hunne goederen hebben verloren; zij die in het burgerlijk jaar, voorafgaande aan de vaststelling der kiezerslijs-

Digitized by Google

ten, van eene instelling van weldadigheid of van een gemeentebestuur onderstand hebben genoten en, voor zoover de kieswet, hetzij zeker bedrag van den aanslag in een of meer Rijks directe belastingen, hetzij het bezit van een of meer grondslagen van zoodanigen aanslag als vereischte van kiesbevoegdheid stelt, zij die hun aanslag in die belasting of belastingen niet hebben voldaan".

Ongeveer gelijke bepalingen behelst de Grondwet ten opzichte van de Provinciale Staten (art. 127) en de Gemeenteraden (art. 143).

Het heeft tot 1896 geduurd, voordat de Kieswet, welke ter uitvoering van deze Grondwetsartikelen werd vereischt, tot stand kwam; tot zoolang heeft gegolden het in 1887 in de additioneele artikelen der Grondwet opgenomen Voorloopig Kiesreglement, waarbij het kiesrecht behalve aan belastingbetalenden ook werd toegekend aan hen die kamers van zekere huurwaarde bewoonden. In de jaren 1893 en 1894 is er een heftige strijd gevoerd naar aanleiding van het door den Minister van Binnenlandsche Zaken *Tak van Poortvliet*, ingediend wetsontwerp, waarvan de strekking was het kiesrecht toe te kennen aan allen, die lezen en schrijven konden en niet bedeeld waren. Dit ontwerp werd door velen beschouwd als in strijd met de Grondwet, welke de aanwijzing van bepaalde positieve *kenteekenen* van geschiktheid en maatschappelijken welstand zou eischen. Het ontwerp werd door de Regeering ingetrokken, nadat de Tweede Kamer een amendement had aangenomen, waarmede de minister zich niet kon vereenigen. De daarna opgetreden minister *Van Houten* bracht in 1896 een Kieswet tot stand, welke, behoudens eenige later aangebrachte wijzigingen thans nog geldt. In die wet wordt het kiesrecht voor de leden der Tweede Kamer toegekend aan hen die den 25-jarigen leeftijd bereikt hebben en onder een der volgende categorieën vallen:

a. Belastingkiezers. Zij, die over het laatstverloopen jaar zijn aangeslagen in één of meer der rijksdirecte belastingen (grond-, personeele, vermogens- en bedrijfsbelasting). De aanslag in de grondbelasting moet minstens 1 gld. bedragen; in de overige belastingen is elke aanslag voldoende. Bij de personeele belasting geldt evenwel niet de zesde grondslag (rijwielen).

b. Woningkiezers. Zij, die als hoofden van gezinnen of alleenwonende personen op den 31sten Januari sedert de 1sten Augustus van het vorige jaar krachtens huur één of twee huizen of gedeelten van huizen (achtereenvolgens en in dezelfde gemeente) hebben bewoond, waarvan de werkelijke huurprijs per week berekend, ten minste heeft bedragen de som, welke voor iedere plaats bepaald is in een bij de kieswet gevoegde tabel. Deze som wisselt af tusschen 0,80 gld. en 2,50 gld. Met de woningkiezers staan gelijk zij, die krachtens eigendom, vruchtgebruik of huur, in hetzelfde tijdsverloop, een vaartuig hebben bewoond van ten minste 24 M³. inhoud of 24 000 kg. laadvermogen.

c. Loonkiezers. Zij, die op den 31sten Januari sedert den 1sten Januari van het laatstverloopen jaar achtereenvolgens bij niet meer dan twee personen, ondernemingen, openbare of bijzondere instellingen in dienstbetrekking of als inwonende zoon in het bedrijf of beroep der ouders werkzaam zijn geweest en als zoodanig over dat jaar een inkomen hebben genoten als voor hun woonplaats is vermeld in een bij de wet gevoegde tabel. Dit inkomen wisselt af tusschen 275 en 550 gld.; het kan gedeeltelijk genoten worden in den vorm van kost en inwoning, waarvoor een eveneens in de tabel voor elke plaats vermelde som in rekening wordt gebracht. Pensioenen en lijfrenten, door ondernemingen of instellingen verleend, worden met het bovenbedoelde inkomen gelijkgesteld en kunnen met dat inkomen worden samengeteld om tot het vereischte bedrag te geraken.

d. Spaarkiezers. Zij die op 1 Februari sedert een jaar den eigendom met recht van vrije beschikking hebben van ten minste 100 gld. (nominaal), ingeschreven in de Grootboeken der Nationale Schuld, of van ten minste 50 gld., ingelegd in de Rijkspostspaarbank of in een spaarbank, beheerd door het bestuur van een rechtspersoonlijkheid bezittende vereeniging, een naamlooze vennootschap, een coöperatieve vereeniging of een stichting.

e. Examenkiezers. Zij, die met goed gevolg hebben afgelegd een examen, ingesteld door of krachtens de wet of aangewezen bij algemeenen maatregel van bestuur en in verband staande met de benoembaarheid tot eenig ambt, de vervulling van eenige betrekking of de uitoefening van eenig bedrijf of beroep. In het K. B. van 4 Februari 1901 (Stbl. no. 58) zijn een groot aantal examens opgesomd.

Het kiesrecht voor leden der Provinciale Staten is in hoofdzaak gelijk aan dat voor de Tweede Kamer, met dien verstande, dat men bovendien ingezeten der provincie moet zijn, d.w.z. een jaar in de provincie moet hebben gewoond. Een gelijke eisch, n. l. het zijn van ingezeten der gemeente, geldt om kiezer te zijn voor de leden van den Gemeenteraad, maar bovendien wordt daarvoor van hen die geen Rijksbelastingkiezers zijn, behalve het bezit van een der boven onder *b, c, d* en *e* vermelde kenteekenen nog gevischt, dat zij voor zeker bedrag, afwisselend tusschen 0,80 en 2,50 gld., in een plaatselijke directe belasting zijn aangeslagen. Het kiesrecht voor den Gemeenteraad is dus beperkter dan dat voor de Tweede Kamer en de Provinciale Staten.

Om tot de uitoefening van het kiesrecht te worden geroepen, is behalve het voldoen aan de door de wet gestelde eischen noodig, dat men op de *kiezerslijst* zij geplaatst. Elk jaar worden door Burgemeester en Wethouders nieuwe kiezerslijsten opgemaakt. De belastingkiezers worden naar aanleiding van de van de ontvangers der belastingen ontvangen opgaven ambtshalve op die lijst geplaatst; de overige kiezers moeten, althans de eerste maal, aangifte doen; de loonkiezers moeten die zelfs elk jaar herhalen. De aangifte geschiedt vóór 15 Februari. Den 22sten Maart wordt de lijst door B. en W. vastgesteld en ter secretarie ter inzage gelegd. Bezwaren kunnen tot 16 April bij Burgemeester en Wethouders worden ingediend, van wier beslissing beroep openstaat bij den Kantonrechter, terwijl tegen des Kantonrechters beslissing beroep in

Digitized by Google

cassatie kan worden ingesteld bij den Hoogen Raad. De kiezerslijst wordt den 15den Mei van kracht en geldt tot den 15den Mei van het volgende jaar.

Onder dit beperkte kiesrecht steeg het aantal kiezers zeer belangrijk, zooals hieronder blijkt:

	Aantal mannen van 25 jr. en ouder.	Aantal kiezers 2e Kamer.	In % van de mannen van 25 j. en ouder.
1900	1 162 041	569 768	49,0
1906	1 276 320	753 130	59,0
1910	1 352 508	854 539	63,2
1916	1 492 375	1 054 620	70,7

Niettegenstaande deze stijging kon het stelsel op den duur de goedkeuring der linksche partijen niet wegdragen. Ook de rechtsche partijen en voornamelijk de anti-revolutionnaire hadden daarmede geen vrede. Terwijl de eersten tot het algemeen kiesrecht neigden, meenden de laatsten dat bij de toekenning van het kiesrecht, niet het individu, maar het gezin als uitgangspunt moet worden genomen en dat als regel het kiesrecht alleen moet worden toegekend aan gezinshoofden (huismans-kiesrecht). Zoowel tot het invoeren van het eerste als van het tweede kiesrecht was wijziging der Grondwet noodig. Vandaar dat in 1907 door het ministerie-De Meester (mr. *Rink*, minister van Binnenlandsche Zaken) een voorstel werd ingediend tot wijziging van de Grondwet, in dien zin, dat de regeling van het kiesrecht aan den gewonen wetgever werd overgelaten (*blanco-artikel*). Nadat dit ministerie ten gevolge van de verwerping van de oorlogsbegrooting van minister *Staal* was gevallen (11 Februari 1908), trok het opvolgende ministerie-*Heemskerk* bij koninklijke boodschap van den 4den Maart 1908 het aanhangige voorstel in. Na twee jaren (bij Koninklijk besluit van den 24sten Maart 1910) werd een Staatscommissie voor Grondwetsherziening ingesteld, in onderscheiding met vroegere commissies hoofdzakelijk uit practische politici samengesteld (overwegend uit de rechtsche partijen). Den 15den Mei 1912 bracht deze commissie rapport uit, waarin echter geen wijziging werd voorgesteld van art. 80 der Grondwet, omdat geen enkel wijzigingsvoorstel er in geslaagd was een meerderheid op zich te vereenigen. Den 5den Februari 1913 bracht het ministerie-*Heemskerk* een eigen voorstel tot wijziging van art. 80 der Grondwet in, beoogend de invoering van het huismanskiesrecht. Daarbij zouden alle mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders, die den leeftijd van 25 jaren bereikt hebben en aan het hoofd van een gezin staan, of zonder aan het hoofd van een gezin te staan als zelfstandige personen in de maatschappij optreden, het kiesrecht verkrijgen.

De val van het ministerie-*Heemskerk*, ten gevolge van de verkiezingen van den zomer 1913, sleepte ook het huismanskiesrecht mede. De politieke partijen hadden zich inmiddels kunnen uiten.

De sociaal-democraten hadden in hun program van den 14den April 1895, aangevuld den 9den April 1897 reeds invoering van algemeen direct enkelvoudig kiesrecht voor mannen en vrouwen boven de 20 jaren geëischt. In het programma van den Vrijzinnig-democratischen bond van den 11den Januari 1902, den 28sten Mei 1904 en den 7den April 1907 werd grondwetsherziening gevraagd, opdat mogelijk zou worden de invoering van algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen, met toepassing van het beginsel van evenredige vertegenwoordiging. Ook de Liberale Unie had den 4den Juni 1910 als haar wensch te kennen gegeven, dat een grondwetsherziening de invoering van algemeen kiesrecht zou mogelijk maken (voorstel van den 8sten Februari 1908), terwijl de wet het vrouwenkiesrecht zou hebben te regelen, en evenredige vertegenwoordiging en stemplicht zou hebben in te voeren.

In het Concentratie-manifest der drie vrijzinnige partijen van den 16den November 1912 (z.g. *Vrijzinnigen)* kwam dan ook de volgende bepaling voor: „Algemeen kiesrecht voor mannen moet worden ingevoerd, zonder dat aan die hervorming als voorwaarde wordt verbonden het nemen van maatregelen tot verzwakking van den volksinvloed, dien men door het algemeen kiesrecht, tot volle ontwikkeling wil brengen. De gelegenheid moet worden geopend, aan de vrouw het kiesrecht te verleenen, zonder dat daarbij eischen van maatschappelijken welstand mogen worden gesteld. De beletselen tegen verkiesbaarheid der vrouw moeten worden weggenomen. Evenredige vertegenwoordiging moet worden ingevoerd.

De troonrede van September 1913 gaf de nieuw opgetreden regeering (extra-parlementair ministerie-*Cort van der Linden)* de gelegenheid zich op het punt van mannen- en vrouwenkiesrecht te uiten: „Grondwetsherziening tot toekenning van het kiesrecht, behoudens vast te stellen uitsluitingen, aan alle mannelijke Nederlanders van een te bepalen leeftijd en tot wegneming der grondwettelijke belemmering tegen het toekennen van kiesrecht aan vrouwen zal onverwijld worden voorbereid".

Bij Koninklijk besluit van den 15den November 1913 (Stbl. no. 45) werd een Staatscommissie in het leven geroepen tot het ontwerpen van een regeling omtrent de evenredige vertegenwoordiging, welke commissie den 25sten Mei 1914 rapport uitbracht. Bij Koninklijke boodschap van den 29sten October 1915 diende daarop de Regeering een wetsontwerp tot wijziging van art. 80 der Grondwet enz. in, dat zich geheel bij het zooeven genoemde rapport aansloot. Dit ontwerp bracht:

1o. algemeen enkelvoudig geheim, direct mannenkiesrecht,

2o. wegneming van de grondwettelijke belemmeringen voor het actieve vrouwenkiesrecht,

3o. passief vrouwenkiesrecht,

4o. stemplicht,

5o. evenredige vertegenwoordiging.

Het werd met de gewijzigde additioneele artikelen, die zoolang de kieswet niet zou zijn gewijzigd, aan het gewijzigde Grondwetsartikel uitvoering mochten geven, in het najaar van 1916 in de Tweede Kamer behandeld en bijna onge-

Digitized by Google

wijzigd aangenomen. De behandeling in de Eerste Kamer vond in Maart plaats. De wet, waarbij overeenkomstig art. 194 der Grondwet werd verklaard, „dat er grond bestaat om het voorstel, zooals de wet het vaststelt, in overweging te nemen", kwam tot stand. De Kamerontbinding overeenkomstig art. 195 der Grondwet en de nieuwe verkiezingen volgden daarop. Nu de politieke partijen zich verbonden hadden deze laatste te doen geschieden bij enkele candidaatstelling van hen, die zitting hadden, en voor de open vallende plaatsen door enkele candidaatstelling vanwege de partij, die deze plaatsen bezet had, kwam in de samenstelling der Kamers geen verandering. Bij tweede lezing in de nieuwe Kamers werd de Grondwetsherziening op het punt van het kiesrecht een feit. Omtrent den inhoud dezer wijziging zij het volgende medegedeeld.

Het recht om de leden der Tweede Kamer te kiezen, wordt toegekend aan de mannelijke ingezetenen, tevens Nederlanders of door de wet als Nederlandsche onderdanen erkend, die den door de wet te stellen leeftijd, welke niet beneden 23 jaar (de Additioneele artikelen stellen dezen op 25 jaar) mag zijn, hebben bereikt en aan de vrouwelijke ingezetenen, die aan gelijke voorwaarden voldoen, indien en voor zoover de wet haar daartoe uithoofde van niet aan het bezit van maatschappelijken welstand ontleende redenen bevoegd verklaart. Ieder kiezer brengt slechts één stem uit. De wet bepaalt schorsing van het kiesrecht voor militairen. Van het kiesrecht zijn uitgesloten zij, wien dit recht is ontzegd bij rechterlijke uitspraak, die rechtens van hun vrijheid zijn beroofd en die wegens krankzinnigheid of zwakheid van geestvermogens tot de uitoefening daarvan niet in staat zijn. Tijdelijk of blijvend verlies van het kiesrecht is het gevolg van een vrijheidsstraf van meer dan één jaar of wegens landlooperij of bedelarij of van meer dan twee, binnen een wettelijk te bepalen tijdvak plaats vindende veroordeelingen wegens openbare dronkenschap. De uitoefening van het kiesrecht is verplicht volgens door de wet te stellen regels.

De regeering verdedigde haar stelsel op de volgende gronden. De thans in de Grondwet opgenomen kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand als eisch voor de toekenning van het kiesrecht vinden geen verdediging meer. Alle onderscheidingen tusschen personen, aan wie al of niet het kiesrecht moet worden toegekend, zijn theoretisch wellicht verdedigbaar, maar practisch willekeurig. Het algemeen kiesrecht voor mannen is te beschouwen als de laatste schrede op den in 1848 ingeslagen weg, het is een vrucht van de historische ontwikkeling. De uitsluiting van zeer velen wordt allengs als een groot onrecht gevoeld. Het aanleggen van een individueelen maatstaf is onhoudbaar geworden; noch welstand, noch geschiktheid, noch onafhankelijkheid zijn als criteria te gebruiken. „De individualiteit der kiezers is ondergegaan in de massa. Men zoekt de waarde van de uitspraak der kiezers in het collectieve oordeel over beginselen van rechtsvorming, welke, getoetst aan eigen levenservaring, als het rechtsgevoel bevredigend worden aanvaard". De kiezer heeft alleen een zoodanige belangstelling te hebben in het staatsbelang, dat hij er zich rekenschap van geeft met de beginselen van welke partij hij zich het best kan vereenigen. De openstelling van het actieve kiesrecht voor de vrouw berust ten deele op denzelfden grond als de toekenning van het algemeen kiesrecht aan den man. Daarenboven moet toegegeven worden aan de begeerte der vrouw om deel te nemen aan het politieke leven, terwijl zij meer en meer denzelfden arbeid gaat verrichten als de man. De tijd evenwel om het kiesrecht der vrouw op denzelfden voet te regelen als dat van den man is nog niet aangebroken. Evenals het mannenkiesrecht zal het vrouwenkiesrecht zich geleidelijk hebben te ontwikkelen. Het passieve kiesrecht (het recht om gekozen te worden) kan aan de vrouw aanstonds worden toegekend. De *evenredige vertegenwoordiging* zal in de plaats treden van het meerderheidskiesrecht. De toekenning van den zetel aan hem, die in een kiesdistrict de volstrekte meerderheid had behaald, had de groote onbillijkheid ten gevolge, dat alle kiezers, die op den candidaat of de candidaten gestemd hadden, die in de minderheid bleven, hun stem van onwaarde verklaard zagen. Daarenboven waren de kiesdistricten, die aanvankelijk een ongeveer gelijk getal kiezers telden, langzamerhand van zeer ongelijke grootte geworden. De invloed bijv. van een kiezer in Amsterdam III en V was slechts een derde deel van dien van een kiezer in Amsterdam I, II, IV of VII geworden door de zeer ongelijke bevolkingsuitbreiding, die de verschillende districten hadden ondervonden. Daarenboven sleepte het bestaande stelsel talrijke herstemmingen en naverkiezingen mede. Al deze bezwaren zou het nieuwe stelsel uit den weg ruimen.

In plaats van de 100 kiesdistricten, die thans bestaan, komen 18 kieskringen, die weder voor de Kamer- en Statenverkiezingen onderverdeeld zijn in stemdistricten, welke in den regel hoogstens 1000 kiezers mogen tellen. Voor de verkiezing van de leden van den Raad kan een gemeente of kunnen de kieskringen, waarin een gemeente is verdeeld eveneens in stemdistricten worden verdeeld. In elke gemeente wordt een kiezerslijst opgemaakt. Is een gemeente in stemdistricten verdeeld, dan wordt met aanduiding van straat en nummer melding gemaakt van de plaats der woning van de kiezers op den 1sten Februari van het jaar der vaststelling en van het stemdistrict, waartoe zij dientengevolge behooren. Kiezers van wie de plaats der woning niet met zekerheid kan worden aangewezen, behooren tot het eerste stemdistrict der gemeente.

De 18 kieskringen van het land zijn de navolgende: Noord-Brabant (Noordelijk deel), Noord-Brabant (Zuidelijk deel), Gelderland (Noordelijk deel), Gelderland (Zuidelijk deel), Zuid-Holland (Rotterdam), idem ('s-Gravenhage), idem (omtrek Leiden), idem (omtrek Dordrecht), Noord-Holland (Amsterdam), idem (omtrek Helder), idem (omtrek Haarlem), Zeeland, Utrecht, Friesland, Groningen, Overijsel, Drente en Limburg.

Digitized by Google

De candidaatstelling geschiedt per lijst, te onderteekenen door minstens 25 kiezers. Op elke lijst mogen ten hoogste 10 namen van candidaten voorkomen, in de volgorde, waarin aan hen door de onderteekenaars de voorrang wordt toegekend. Bij verkiezing van leden der Tweede Kamer, der Provinciale Staten of van den Raad eener in kieskringen verdeelde gemeente mag dezelfde candidaat niet voorkomen op meer dan één der in denzelfden kieskring ingeleverde lijsten. Bij verkiezing voor den Raad eener gemeente, welke één kieskring vormt, mag dezelfde candidaat slechts op één lijst voorkomen. Bij de inlevering eener lijst kunnen de onderteekenaars schriftelijk een gemachtigde en diens plaatsvervanger aanwijzen, bevoegd om de lijst met andere lijsten te verbinden. De op de lijsten te plaatsen candidaten moeten schriftelijk hebben verklaard te bewilligen in de plaats, die zij op de lijst innemen. Het hoofdstembureau van elken kieskring beslist over de geldigheid der ingediende lijsten in een openbare, te voren aangekondigde zitting, uiterlijk op den veertienden dag na de inlevering der lijsten. Van de beslissingen van dit bureau is hooger beroep open bij Gedeputeerde Staten. De definitieve lijst wordt in de Staatscourant gepubliceerd, indien het de verkiezing van Kamer- of Statenleden betreft; voor raadsverkiezingen worden de lijsten ter inzage gelegd; in beide gevallen worden zij tevens aangeplakt.

De stemming der kiezers heeft plaats binnen 45 dagen na de candidaatstelling. Elk district heeft zijn stembureau. In elken kieskring is een hoofdstembureau van vier leden door de Regeering benoemd, waarvan voorzitter is de burgemeester der gemeente, waar dat stembureau zich bevindt.

Er wordt te 's-Gravenhage een centraal stembureau voor het heele land ingesteld, samengesteld uit 5 leden, voor den tijd van 4 jaren door de Regeering te benoemen.

De stembiljetten bevatten de genummerde lijsten der candidaten. Elke kiezer maakt één hokje vóór den naam van den candidaat zijner keuze zwart, waarmede hij zich tevens verklaart voor de lijst, waarop die naam voorkomt. Is de stemming afgeloopen, dan stelt het Hoofdstembureau van elken kring vast: 1o. het aantal op elken candidaat uitgebrachte stemmen, 2o. het totaal aantal der uitgebrachte stemmen (= stemcijfer). Terstond na het ontvangen van al deze uitkomsten houdt het centraal-stembureau een zitting tot het vaststellen van den uitslag der verkiezing. Gelijkluidende lijsten in verschillende kieskringen en tot één groep verbonden lijsten gelden daarbij als één lijst. Nu wordt het stemcijfer gedeeld door de te vervullen plaatsen en dat quotiënt heet de kiesdeeler. Zoovele malen de kiesdeeler in vervat in het aantal stemmen van een lijst, zooveel zetels heeft de partij, van welke de lijsten uitgaan, te bezetten. Het is evenwel mogelijk, dat er stemmen overschieten (meer uitgebracht zijn dan benoodigd voor de verkiezing van een bepaalden persoon) en tevens nog zetels onvervuld blijven. Deze overschietende stemmen worden achtereenvolgens toegevoegd aan die lijsten, wier stemcijfer, bij de deeling door het kiesquotiënt de grootste ongeplaatste overschotten hebben behouden. Voor die toevoeging komen echter niet in aanmerking de lijsten, welker stemcijfer lager is dan de helft van het kiesquotiënt. Hiendoor wordt voorkomen, dat zeer kleine partijen reeds met een gering aantal stemmen een zetel kunnen bemachtigen.

Hebben alle lijsten, die daarvoor in aanmerking komen een dezer open zetels bekomen, en zijn er nog plaatsen toe te kennen, dan wordt dezelfde handelwijze nogmaals toegepast. Blijven er daarna nog zetels over, dan worden deze toegekend aan lijsten, welker stemcijfer lager is dan de helft van het kiesquotiënt, eveneens in volgorde van de grootte der overschotten. Bij de verdeeling der zetels over de candidaten, die op de lijsten zijn geplaatst, wordt allereerst een zetel toegewezen aan den candidaat, welke het grootste aantal stemmen op zich vereenigde. De overschietende stemmen van verkozen candidaten gaan over op de candidaten, die beneden het kiesquotiënt bleven, en wel in de volgorde der lijst. De niet-gekozen candidaten worden door het centraal-stembureau eveneens in de volgorde der uitgebrachte stemmen in lijst gebracht, om te dienen bij later in de Kamers optredende vacatures.

Voor de verkiezing van Provinciale Staten en Gemeenteraden is hetzelfde stelsel (*Roget*) aangenomen. De gemeenteraad zal voortaan eens in de vier jaren in zijn geheel aftreden.

De nieuwe regeling zal voor de verkiezingen der Tweede Kamer het eerst in werking treden binnen een jaar na de afkondiging der wetten, houdende veranderingen in de Grondwet (dus vermoedelijk in 1918). Voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraden is de inwerkingtreding bepaald in 1919.

Voor een uitvoeriger uiteenzetting van het ten onzent in te voeren stelsel zie dr. *E. J. Beumer*, De evenredige vertegenwoordiging (Rotterdam 1917).

Kiesvereenigingen op Christelijk-Historischen grondslag in de provincie Friesland, *Bond van*, werd opgericht den 24sten Maart 1898. Hij verwerpt de onder de werking der Revolutie-beginselen in ons staatsleven ingedrongen neutraliteit en beoogt hervorming der staatsinstellingen naar Chr.-Hist. beginselen.

Zie: *N. Oosterbaan*, Politieke en sociale programma's (2de deel, Utrecht 1900).

Kieswet. Zie *Kiesrecht*.

Kieuwbogen zijn de beenige of kraakbeenige bogen, die, in verschillend aantal, aan weerszijden van den hals van vischen aanwezig zijn, de kieuwen dragen en de kieuwspleten begrenzen. Voor de ontwikkelingsgeschiedenis der zoogdieren zijn ze van groot belang, daar zij, hoewel zonder functie, bij het embryo van reptielen, vogels en zoogdieren optreden.

Kieuwen zijn de ademhalingswerktuigen, die bij vele waterdieren worden aangetroffen. Het zijn de organen, waarin het koolzuur van het bloed tegen zuurstof wordt uitgewisseld. Zij ontstaan als uitstulpingen van de lichaamshuid, in tegenstelling met de longen, die als instulpin-

Digitized by Google

gen in het lichaam beschouwd moeten worden. De kieuwen, door water omgeven, moeten de voor het lichaam noodige zuurstof aan de kleine hoeveelheid dampkringslucht ontleenen, welke in opgelosten toestand in het water aanwezig is. Hierbij moet het water voortdurend verversch worden, waarvoor bijzondere inrichtingen bij de verschillende diergroepen worden aangetroffen.

Het meest bekend zijn wel de kieuwen der *Beenvisschen*, waartoe onze meeste inheemsche visschen behooren. Deze kieuwen zijn daar op z. g. *kieuwbogen* geplaatst, in den regel 4 boogvormige beenstangen, ter weerszijden aan de achterzijde van den kop, en liggen in een ruimte, de *kieuwholte*, die door een plaat, het *kieuwdeksel*, overdekt is; deze plaat beschermt de kieuwen. Aan beide zijden van de mondholte vinden we tusschen de kieuwbogen 5 spleten, waardoor het met den mond opgenomen water, het lichaam weer verlaat; dit water omspoelt de kieuwen, geeft er zijn zuurstof aan af, neemt het koolzuur op en verlaat de kieuwholte weer door de *kieuwspleet* tusschen kieuwdeksel en lichaamswand.

De kieuwen zelf bestaan uit op zich zelf staande, lancetvormige blaadjes, als franje in dubbele rijen op de kieuwbogen geplaatst, en voorzien van een dicht net van bloedvaten. De groote kieuwoppervlakte, welke door deze inrichting met het water in aanraking komt, wordt somtijds nog aanzienlijk vergroot door bijzondere verhoogingen of lijsten op de kieuwblaadjes. Naar de zijde van den bek zijn de kieuwbogen gewoonlijk met fijne tandjes bezet om het binnendringen van vreemde lichamen te verhinderen, zoodat zij zich als grofgetande zagen vertoonen. In de lucht vallen de fijne kieuwblaadjes aanstonds tegenelkaar, kleven aan elkander en verdrogen, waardoor een verdere uitwisseling van gas onmogelijk wordt, zoodat de visschen buiten het water spoedig sterven. Visschen, die op het droge nog eenigen tijd kunnen leven, zooals de aal, kunnen, doordat de kieuwspleet zeer nauw is, de kieuwen langeren tijd vochtig houden, waardoor de kieuwplaatjes minder spoedig aaneenkleven en de uitwisseling van gas langeren tijd mogelijk blijft.

Tilt men dus bij de Beenvisschen het kieuwdekeel op, dan ziet men de rijen roode kieuwplaatjes liggen. Iets anders is de inrichting bij de *Haaien*. Hier vinden we de kieuwholte als het ware, door weefselplaten, die van de kieuwbogen uitgaan, in deelen verdeeld; en zoo worden de beide rijen kieuwplaatjes van dezelfde kieuwboog van elkander gescheiden. De kieuwen liggen hier dus in een aantal kieuwholten, die afzonderlijk aan de oppervlakte uitmonden. *Uitwendige* kieuwen vinden we bij de Amphibielarven: n. l. boomvormig of kamvormig vertakte aanhangsels van de huid. Bij de kikvorschen groeit over deze kieuwen een kieuwdeksel heen; de uitwendige kieuwen gaan verloren en worden vervangen door inwendige kieuwen van een ander maaksel; bij andere vormen blijven de uitwendige kieuwen bestaan.

Kieuwen vinden wij verder bij de *Schaaldieren*, bij de *Wormen*, *Weekdieren*, *Stekelhuidigen*; een bijzondere soort treffen we nog aan bij sommige Insecten-larven, die het water bewonen, n. l. de *tracheekieuwen*; dit zijn plaatjes waarin zich luchtbuizen vertakken, en welke door hun dunnen wand de zuurstof uit het water opnemen. Bij Libellenlarven vinden wij tracheekieuwen in den einddarm; deze dieren hebben dus *darm*-ademhaling.

Kieuwwormen *(Ammocoetes)* zijn de jeugdvormen (larven) van de *Prikken* of *Lampreien*, die een vrij belangrijke gedaanteverwisseling ondergaan. Zie verder *Cyclostomi*.

Kievit *(Vanellus vanellus)* is de naam van een vogel, welke tot de afdeeling der *Steltloopers* en tot de familie der *Pluvierachtigen (Charadriiden)* behoort en in alle lage landen van Europa, Noord-Afrika, Noord-Azië en Indië nestelt. Zijn naam ontleent hij aan zijn eigenaardig geschreeuw. Hij wordt ongeveer 34 cm. lang, draagt op zijn kop een hooge, achterwaarts loopende kuif, heeft een zwarten schedel en halskraag en een donkergroenen mantel met metaalachtigen weerschijn, een roestkleurigen staart met zwarte en witte streepen, een wit onderlijf en vleeschroode pooten met een zeer kleinen achterteen. Hij voedt zich vooral met wormen en insecten, ook wel met bosschbessen, is zeer vraatzuchtig, verstandig en waakzaam, inzonderheid bij het verdedigen van zijn nest en van zijn jongen. De kieviten komen vooral veel in Friesland voor, hij verschijnt als trekvogel in het voorjaar, het wijfje legt in April op den grond in een uitgekrabde holte 4 groene of bruinachtige, met zwarte vlekken geteekende peenvormige eieren, waarop zij 16 dagen broedt. Over dag maakt het mannetje boven het nest allerlei kringen en buitelingen in de lucht. Hij staat dan „over de wiek". Bij onraad verlaat het wijfje het nest, loopt eerst rechtuit door het gras en vliegt dan op, terwijl het omtrent de plaats van het nest den vijand zoekt te misleiden. In Augustus en September vereenigen zich de kieviten tot groote troepen en trekken in October en November tot aan Noord-Afrika, Zuidwest-Azië, Noord-Indië en Zuid-China. De eieren dezer vogels worden bij duizenden ter markt gebracht en als een zeer fijne lekkernij genuttigd. In gevangen staat kunnen de kieviten zeer goed leven.

Kievitsbloem *(Fritillaria Meleagris* L.) is de naam eener plant, die in April en Mei in onze vochtige weilanden bloeit, tot hetzelfde geslacht als de keizerskroon (*Fritillaria imperialis* L.) en met deze tot de familie, der *Liliaceeën* behoort. De bloemdekbladeren zijn met witte of gele en roode of paarse ruiten geteekend. Zie verder *Fritillaria*.

Kiew of *Kijew*, in het Poolsch *Kijow*, een Russisch gouvernement, in 1796 grootendeels uit bestanddeelen van Poolsch Oekraine gevormd, grenst in het N. aan Minsk, in het O. aan Tsjernigow en Poeltawa, in het Z. aan Cherson en in het Z.W. en W. aan Podolië en Volhynië. Het heeft een oppervlakte van 51 000 v. km., telt (1911) 4 566 000 inwoners en bestaat uit 12 districten. Het onderscheidt zich door een zacht klimaat en een vruchtbaren bodem. Het golfvormig land wordt besproeid door den Dnjepr en haar zijrivieren. De vlakte is alleen bij de rivieren door kloven afgewisseld en levert, behalve graan, vlas, hennep, tabak, ooft, groenten en suiker-

Digitized by Google

bieten op. Verder worden er veeteelt, bijenteelt, boschbouw en nijverheid uitgeoefend. Vooral de suikerindustrie is van zeer veel belang. Daarnaast komen talrijke molens, brandewijnstokerijen, tabaksfabrieken en in de stad ook machinefabrieken voor. De handel wordt bevorderd door de jaarmarkten. Er wordt veel koren en suiker uitgevoerd.

Kiew, de hoofdstad van het gelijknamige gouvernement, van 882 tot 1167 de zetel der grootvorsten en een der oudste steden van Rusland, ligt op verscheiden heuvels aan den Dnjepr, waarover een spoorwegbrug en een kettingbrug voeren, aan verschillende spoorwegen en heeft door hare kloosters en kerken met verguilde en verzilverde koepels een indrukwekkend voorkomen. Zij telt (1911) 446 800 inwoners; de stad droeg vroeger den naam „Moeder der Russische steden". Het tegenwoordige Kiew bestaat uit 3 afzonderlijke deelen, namelijk de *Petsjerskische stad* met de voormalige vestingwerken, de rijksgebouwen en een beroemd klooster, *Oud-Kiew* (Starakiew), voorheen den zetel van den grootvorst en thans dien van den metropolitaan, welke dicht bij de prachtige Sophiakerk zijn woning heeft en *Podol,* de benedenstad op de lage vlakte aan den Dnjepr en aan de overstroomingen van deze rivier blootgesteld. Daarbij komen nog een twaalftal voorsteden. De belangrijkste gebouwen zijn: het gouvernementsgebouw, de hoofdkerk, aan de H. *Sophia* gewijd, het oudste gedenkteeken van Russische kunst, in 1037 gesticht op de plek, waar grootvorst *Jaroslaw* de Petsjenegen versloeg, van binnen een doolhof van zuilen, gewelven en gaanderijen, tusschen welke zich de graven der grootvorsten bevinden en die, evenals het beroemde Petsjerskische klooster of lawra, met zijn catacomben en het graf van *Nestor,* jaarlijks door vele pelgrims bezocht wordt, en verschillende andere kerken en kloosters, zooals het met goud bedekte Michaelsklooster, twee schouwburgen, een operagebouw en de universiteit. Ook vindt men er verschillende standbeelden. In 1833 is de universiteit van Wilna naar Kiew verplaatst, onder den naam universiteit van den H. *Wladimir,* met een sterrenwacht, een boekerij en andere verzamelingen. Behalve deze, heeft de stad een hoogeschool voor geestelijken, een technische hoogeschool, 5 gymnasia, 4 gymnasia voor meisjes, een seminarium en onderscheiden andere inrichtingen van onderwijs, verder een tuighuis, kazernen, magazijnen, een beurs, vele tuinen en een menigte fabrieken. De ingelegde vruchten van Kiew zijn zeer bekend. De suikermarkt in Rusland wordt door Kiew beheerscht.

Volgens de sage zou Kiew reeds vóór *Christus'* geboorte gesticht zijn, en eeuwen lang was zij de hoofdzetel van den oud-Slavischen afgodendienst. In 864 werd de plaats door de waraego-Russische vorsten bezet en in 882 tot hoofdstad van het Russische rijk verheven. Sedert 988, toen *Wladimir de Heilige* hier het Christendom invoerde, werd Kiew ook de geestelijke hoofdstad van Rusland. De stad bereikte weldra een hoogen bloei en bij een brand in 1124 zouden alleen aan kerken 600 afgebrand zijn. In 1169 werd zij door den grootvorst *Andrej Bogoljubsky* veroverd en vormde van nu af niet langer de hoofdstad des rijks. In 1240 werd zij verwoest door de Tataren, in 1320 door de Littauers veroverd, in 1569 kwam zij aan Polen, in 1654 weer aan Rusland terug.

Kiezelaarde. Zie *Aarde, Egtbare.*

Kiezelgoer. Zie *Infusoriënaarde.*

Kiezelkalksteen is een dichte, meestal lichtgekleurde, van kiezelzuur doordrongen kalksteen. Somtijds vormt het kiezelzuur, waarvan het gehalte dikwijls 50 % en meer bedraagt, aders en knollen van hoornsteen of vertoont zich als hoornsteen, chalcedoon of kwarts in holten of kloven. Kiezelkalksteen wordt tusschen de schelpkalk en de jurakalk van Zwaben gevonden, verder in de krijtformatie bij Dresden, voornamelijk echter als een deel van de tertiaire vormingen in het bekken van Parijs en op vele andere plaatsen, ook als een jonge zoetwaterkalk.

Kiezellei *(Lydiet)* is een dicht kiezelgesteente met vlakke breuk, zwart of bruin of grijs, vaak bont gekleurd (jaspisachtig) en geaderd door witte kwarts. Kiezellei bestaat hoofdzakelijk uit kwarts, die door ijzeroxied en kool verontreinigd is. Reeds bij geringe vergrooting zijn er dikwijls allerlei ronde vlekjes op waar te nemen, die afkomstig zijn van de radiolariën, die dit gesteente gevormd hebben; van daar dat dit gesteente ook wel *radiolariet* heet. Lydiet is een gidsgesteente van het Rijndiluvium van ons land. Vooral de zwarte variëteit werd vroeger veel als toetssteen gebruikt.

Kiezelplanten zijn planten, die veel kiezelzuur bevatten, zooals grassen, equisetaceeën en diatomeeën. De meeste andere planten bevatten deze stof slechts in geringe hoeveelheid.

Kiezelsinter *(Kiezeltuf)* is als geleiachtig kiezelzuur afgezet uit warme bronnen en komt voor in stalaktietischen trosvorm, is poreus en vol gaten of vormt een overtreksel van planten of andere voorwerpen. Het heeft een oneffen breuk en weinig glans. De kleur wisselt af van wit en grauw tot geel en rood. Vooral op IJsland, Nieuw-Zeeland en in het National Park in de Vereenigde Staten van N.-Amerika vindt men het als afzetsel der geysers.

Kiezelspons. Zie *Sponsen.*

Kiezeltuf. Zie *Kiezelsinter.*

Kiezelwaterstof *(Siliciumwaterstof* SiH_4) is een kleurloos, aan de lucht vanzelf ontbrandend gas, waarbij het witte rook van kiezelzuuranhydried en water afgeeft. Het gas ontstaat wanneer men siliciummagnesium met zuren overgiet.

Kiezelzure magnesia *(Magnesiumsilicaat)* komt voor in vele mineralen. Olivien is neutraal magnesiumorthosilicaat (Mg_2SiO_4). Enstatiet is het metasilicaat ($MgSiO_3$). Verder komt het voor in talk, serpentijn en meerschuim, bovendien in decalcium-magnesiumsilicaten, hoornblende, augiet, diopsied en diallaag.

Kiezelzure zouten of *silicaten.* Hoewel wij geen zuiver kiezelzuur van bepaalde samenstelling kennen, zijn er toch een groot aantal zouten van de kiezelzuren bekend, waarvan de meeste als mineralen in de aarde voorkomen. Enkele heeft men kunstmatig bereid. Hiervan zijn the-

Digitized by Google

oretisch van groot belang de vluchtige organische silicaten, de zoogenaamde esthers van kiezelzuur. Omtrent de chemische structuur van de natuurlijk voorkomende silicaten is slechts weinig bekend. De natuurlijke silicaten kan men in de volgende groepen verdeelen (volgens *Groth*): derivaten van orthokiezelzuur (H_4SiO_4), bijv. olivin (Mg_2SiO_4); derivaten van metakiezelzuur (H_2SiO_3), bijv. talk $H_2Mg_3(SiO_3)_4$; derivaten van di- en polykiezelzuren, bijv. serpentijn ($Mg_3Si_2O_7$); trisilicaten, bijv. orthoklaas (kaliumveldspaat) $Al_2K_2(Si_2O_5)_2$; basische silicaten, bijv. audalusit $Al(AlO)SiO_4$ en waterhoudende silicaten, bijv. natrolith $Na_2Al(AlO)(SiO_3)_2 + 2H_2O$. Sommige van deze groepen heeft men kunstmatig nagemaakt door smelten van de oxieden der metalen en SiO_2 in bepaalde verhouding. Van alle silicaten zijn alleen die van de alkalimetalen oplosbaar in water (waterglas). De oplosbaarheid neemt toe met het alkaligehalte. Enkele waterhoudende silicaten worden door zoutzuur aangetast, waardoor het kiezelzuur dan geleiachtig wordt afgescheiden. De andere silicaten kunnen alleen door smelting met een base omgezet worden, waarna de gesmolten massa met zoutzuur wordt behandeld.

Kiezelzuur is afgeleid van het zuurvormende siliciumdioxied (SiO_2). Het gewone of orthokiezelzuur zou tot formule moeten hebben H_4SiO_4, maar het zuivere, watervrije zuur is niet bekend, daar het onder verlies van water in zijn anhydried SiO_2 overgaat. Behandelt men een oplossing van natriumsilicaat (waterglas) met zoutzuur, dan slaat een gedeelte van het kiezelzuur als een geleiachtige stof neer, terwijl een ander deel in oplossing blijft. Is de oplossing van waterglas zeer verdund, zoo ontstaat door zoutzuur geen neerslag, maar men verkrijgt een volkomen heldere oplossing, die naast vrij kiezelzuur nog natriumchloried en zoutzuur bevat. Om hieruit de oplossing van kiezelzuur zuiver te krijgen, maakt men gebruik van de eigenschap van de kristalloïden, dat zij door perkament diffundeeren. Brengt men de bovengenoemde oplossing in een vat, dat door perkamentpapier afgesloten is, en men zet dit in water, dan zullen de zoutzuur- en natrium-chloriedmoleculen naar buiten diffundeeren, terwijl het colloïde kiezelzuur achterblijft (dialyse van *Graham*). Men kan op die manier een volkomen zuivere kiezelzuuroplossing verkrijgen, die 5 procent bevat. Die oplossing kan men concentreeren, tot het procentgehalte aan siliciumdioxied tot 15 procent gestegen is. Kookt men de oplossingen in open vaten, dan begint zij aan den rand vast te worden en het geheel gaat dan in een geleiachtige massa over. Hetzelfde geschiedt bij lang staan van de oplossing. Deze heeft een zwakzure reactie, maar is volkomen smakeloos. De aanwezigheid van een weinig vrij zoutzuur of van een hydroxied verlangzaamt het stollen van de oplossing, terwijl oplosbare carbonaten het versnellen. Laat men de heldere oplossing bij 15° C. in lucht verdunde ruimten verdampen, dan blijft een doorzichtige glasachtige massa over, die wanneer zij boven zwavelzuur gedroogd wordt, nagenoeg de samenstelling H_2SiO_3 heeft. Dit zuur draagt den naam van metakiezelzuur. Door drogen van geleiachtige kiezelzuur bij verschillende temperaturen, dacht men andere hydraten met een bepaalde samenstelling te krijgen. Eveneens nam men aan, dat de verschillende soorten van opaal bepaalde hydraten waren, overeenkomende met de verschillende phosforzuren. Nadere onderzoekingen hebben echter aangetoond, dat het watergehalte van de kunstmatig gemaakte en van de natuurlijk voorkomende hydraten zoo afwisselend is, dat men niet mag aannemen, dat het water chemisch gebonden is.

Kif noemt men de in de looierij gebruikte run of eikenschors, die dus van looistof ontdaan is. Het is bruin van kleur en heeft een eigenaardigen reuk. Men gebruikt het tot bestrooiing van tuinpaden en ook tot bemesting.

Kihn, *Heinrich*, een Duitsch Katholiek theoloog, den 30sten April 1833 te Michelbach (Beieren) geboren, studeerde in de theologie en philologie te Würzburg, werd in 1857 tot priester gewijd, werd in 1858 conrector en leeraar aan de Latijnsche school te Hammelburg, in 1864 leeraar aan het gymnasium te Eichstätt, in 1874 buitengewoon en in 1879 gewoon hoogleeraar in de patrologie en hermeneutiek te Würzburg. In 1897 werd hij tot pauselijk huisprelaat en in 1904 tot deken der domkerk te Würzburg benoemd. Van zijn vele werken noemen wij: „Die Bedeutung der Antiochenischen Schule" (1866), „Weg zur Weisheit", „Andachtsbuch für studierende und Gebildete" (7de druk 1902), „Der Ursprung des Briefes an Diognet" (1882), „Encyklopädie und Methodologie der Theologie" en „Brügge und Hans Memling".

Kikkerbeet, kikkerkruid zijn volksnamen voor *Duitblad* (zie aldaar).

Kikkert, *Albert*, een Nederlandsch zeeman, den 27sten November 1762 op het eiland Vlieland geboren, trad in 1776 als cadet in zeedienst en werd in 1779 luitenant. Hij streed in den slag bij Doggersbank op het linieschip „De Bataaf" onder kapitein *Bentinck*. In 1782 werd hij eerste luitenant, in 1786 kapitein. Als bevelhebber op de „Ceres" van 36 stukken, kruiste hij in de Middellandsche Zee, bezocht de Azorische Eilanden en herstelde met kapitein *Wierts* in 1796 de rust op Curaçao. *Kikkert* dankte, nadat *Wierts* in 1800 vermoord was, de overgebleven manschappen af en keerde naar Nederland terug. Zijn gedrag werd in Januari 1801 door den agent van Marine goedgekeurd en hij werd in 1802 benoemd tot schout-bij-nacht, waarna hij in 1802 het bevel verkreeg over de oorlogsschepen op het IJ, in welke betrekking hij in April 1807 door vice-admiraal *De Winter* vervangen werd. In 1808 werd hij als vice-admiraal bevelhebber over de zeemacht van de Zuiderzee tot Hamburg. In 1813 nam hij deel aan de onafhankelijkheidsbeweging, werd geroepen tot verdediging van de Maas, dwong de Franschen Dordrecht te verlaten en begunstigde de pogingen om Den Briel en Hellevoetsluis te bemachtigen. Hij werd toen benoemd tot commandeur der Militaire Willemsorde en tot gouverneur van Curaçao. Koning *Lodewijk* had hem reeds benoemd tot commandeur in de orde der Unie en *Napoleon* schonk hem de orde van het Legioen van Eer. Hij overleed den 16den December 1819.

Digitized by Google

Kikvorschen *(Batrachiërs)* (zie de platen) vormen een orde van de klasse der *Amphibieën*. Zij leggen eieren, hebben een gladde huid en een ineengedrongen lichaam en missen in volwassen toestand een staart. Doorgaans zijn de vingers der voorpooten vrij van elkander en die der achterpooten door een zwemvlies verbonden. De achterpooten zijn krachtig ontwikkeld en tot springen ingericht. De groote kop bezit een grooten bek met kleine tanden, de tong is van voren vastgegroeid en van achteren vrij en kan ver uit den bek vooruitgeworpen worden, de oogen zijn groot en van oogleden voorzien, het trommelvlies is vrij. De paring geschiedt meestal in het water en bij de Europeesche soorten in de lente. Het voedsel is aanvankelijk plantaardig, later ook dierlijk.

Gewoonlijk verdeelt men de kikvorschen in 2 onderorden, die samen 10 familiën omvatten: 1. de onderorde zonder tong *(Aglossa)*; 2. die met tong *(Phaneroglossa)*.

De kikvorschen brengen als larven den eersten tijd in het water door, hebben dan een staart en in het begin geen pooten en ademen door uitwendige kieuwen, die aan vier paar kraakbeenige, met het tongbeen verbonden kieuwbogen bevestigd zijn. Zij dragen dan den naam van donderpadden of *dikkoppen*. Daarna ondergaan zij een gedaantewisseling; van de tongbeenboog groeit een kieuwdeksel naar achteren over de uitwendige kieuwen heen; de vrije rand van het kieuwdeksel vergroeit met den lichaamswand; op één plek blijft die vergroeiing uit: de uitwendige ademhalingsopening. De *uitwendige kieuwen* verdwijnen en worden vervangen door *inwendige* van geheel anderen vorm. Daarna treden de longen op; vervolgens komen de pooten te voorschijn; eerst de achter-, dan de voorpooten, terwijl de staart inkrimpt. De *hoorntanden* van den mond verdwijnen en worden vervangen door *echte tanden;* zoo ontstaat uit de plantenetende dikkop, de dieretende kikker.

In ons vaderland heeft men 3 soorten kikvorschen in engeren zin, nl. den *bruinen landkikvorsch (Rana temporaria* L.), die in graslanden en kruipelbosschen verblijft houdt en slechts gedurende den tijd van het eierleggen, dus ongeveer in Maart en April, in het water voorkomt; hij is nuttig wegens het verdelgen van talrijke insecten; den *groenen waterkikvorsch (Rana esculenta* L.), die vijvers, slooten en moerassen bewoont. De mannetjes kwaken hard, vooral des avonds bij fraai weder, en doen dan achter de beide hoeken van den bek 2 groote blazen naar buiten komen. Deze soort is grooter dan de voorgaande; zij heeft een schoone, groene kleur met eenige scherpbegrensde zwarte vlekken en 3 gele overlangsche strepen over den rug, terwijl de buik wit en de iris der oogen goudgeel is. Des winters verbergen zij zich in het slijk en komen daaruit in de 2de helft Mei weder te voorschijn. Zij worden vervolgd door snoeken, alen, ooievaars, reigers en otters. De achterdijen dezer dieren zijn voor de Franschen en Belgen een uitgezochte lekkernij; de *hei-* of *veldkikker (Rana arvalis)* met een witten, ongevlekten buik en een lichte middenstreep op den rug. De paartijd valt samen met dien van den bruinen kikvorsch.

Verder vinden we in ons land de *groene boomkikker (Hyla arborea)*, die zich door kleine hechtschijfjes aan den top der teenen onderscheidt, waarmee hij zich aan de takken en bladeren van boomen kan vasthechten. Hij leeft van insecten. Van de padden worden in ons land aangetroffen:

1o. de *gewone pad (Bufo vulgaris)*, donker gekleurd met roodachtige wratjes en halve zwemvliezen tusschen de teenen;

2o. de *kleine* of *groene pad (Bufo calamita)*, met groene of witachtige streep op het midden van den rug en met nauwelijks waarneembare zwemvliezen;

3o. de *knoflookpad (Pelobates fuscus)* met een gladde huid en loodrechte pupil;

4o. de *vuurpadden (Bombinator pachypus* en *igneus)* met wrattige huid en loodrechte pupil; de buik is geel met blauw of zwart met rood;

5o. de *broedende pad* of *vroedmeesterpad (Alytes obstetricans)* met wrattige huid, zwarte ruitvormige papil en een tong, die achter vrij is.

Enkele uitheemsche kikvorschen vinden we nog op bijgaande platen.

Kil noemt men een natuurlijk water tusschen buitendijksche gronden gelegen, vooral aan benedenrivieren. Het beteekent dus zooveel als kreek.

Bekend zijn de Dordsche Kil (zie aldaar), de Bakkers Kil, Bleeke Kil en vele andere in de Biesbosch, de Groote en Kleine Kil bij Asperen (Zeeuwsch-Vlaanderen) enz.

Kilauea is een krater en wel een zijkrater van den vulkaan Mauna Loa op het eiland Hawaï, op 19° 23′ Z. Br. en 155° 18′ W. L. gelegen. De krater ligt 1231 m. hoog, heeft een middellijn van 4500 m. en 12 km. omtrek; in het Z.W. bevat hij het Halemaumau en wordt door hooge rotsen ingesloten. Daar bij de uitbarstingen geen steenen en lava uitgeworpen worden, kunnen zij in de onmiddellijke nabijheid worden waargenomen, en in de tijden tusschen de uitbarstingen kan men onderzoekingen over de vloeibare en vaste lavamassa's in den krater doen. Onder den invloed van den wind ontstaan uit de tegen de rotsen spattende lavadeelen eigenaardige draden, bekend als Pélés' haar. Ten O. van de Kilauea ligt de uitgeblusschte krater Kilauea-iki. De krater wordt in den laatsten tijd veel door toeristen bezocht.

Kildare, een graafschap in de Iersche provincie Leinster, grenst in het oosten aan Dublin en Wicklow, in het noorden aan Meath, in het westen aan Kings- en Queens-county en in het zuiden aan Carlow en beslaat een oppervlakte van 16 937 km., waarvan 29 % bouwland, 1.7 % bosch, 57 % weiland en 12 % onvruchtbare gronden vormen. De bodem is gedeeltelijk golvend, gedeeltelijk vlak; hij is leemachtig, bevat in het noorden een groot veen (Bog of Allen) en brengt veel graan, aardappelen en mangelwortelen voort, terwijl het zich vooral onderscheidt door zijn groene, frissche weiden. Het wordt besproeid door de Arrow, de Liffey en de Boyne, en zoowel het Koningskanaal en het Groote Kanaal, als de Westbaan bevorderen het verkeer. De bevolking telt (1911) 66498 zielen en van dezen behooren 56 794 tot de R.-Katholieke kerk. De hoofdplaats is Naas, aan een zijtak

Digitized by Google

KIKVORSCHEN EN PADDEN.

1. Pérons **Boomkikvorsch** (Hyla Peronii). 2. Unke, Vuurpad (Bombinator igneus). 3. Hyperolius flavomaculatus. **4. Boomkikvorsch** (Dendrobates fantasticus). 5. Prostherapis femoralis. 6. Bufo formosus. 7. Phyllomedusa hypochondrialis. 8. Groene pad (Bufo variabilis). 9. Groene kikvorsch (Rana esculenta).

Digitized by Google

Digitized by Google

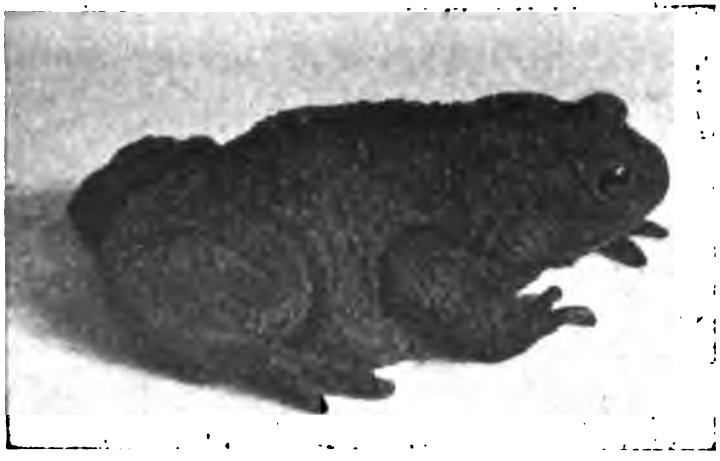

Gewone Pad.

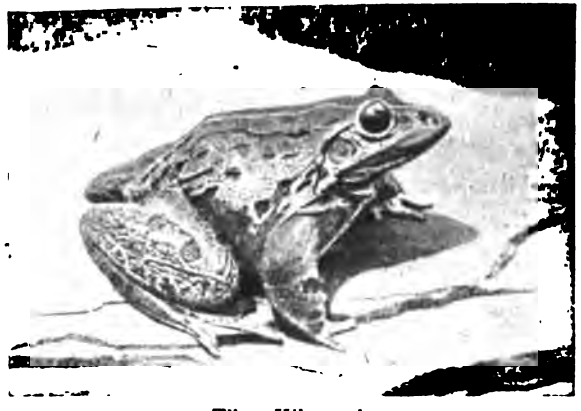

Tijger-Kikvorsch.

Gevlekte Hoornkikvorsch.

Stier-Kikvorsch.

Digitized by Google

Digitized by Google

van het Groote Kanaal, 32 km. ten W. van Dublin gelegen, met 3735 inwoners, een kazerne en een rechtbank. Deze plaats was vroeger de residentie van de koningin van Leinster. De grootste stad van het graafschap is Athy, 66 km. ten zuidwesten van Dublin, aan den bevaarbaren Barrow en aan het Groote Kanaal. Verder heeft men er de marktstad *Kildare* in een grazige vlakte en aan de Westbaan. Weleer was zij het middelpunt voor de Ierssche wetenschappen en de zetel van een aartsbisschop. De stad Maynooth bezit het Maynooth-college, het grootste priesterseminarium van Ierland, dat in 1795 door het Iersche Parlement gesticht is. Men heeft er een boekerij van 18 000 deelen, 14 hoogleeraren en omstreeks 500 studenten, van welke omstreeks de helft een kostelooze opleiding ontvangt.

Kildin, een nieuwe, naar het heet geheel ijsvrije, vlootbasis der Russische marine, kwam in 1916 gereed. Zij ligt aan de Moermankust en wel aan de Halafjord, vlak bij Kola en ongeveer 150 km. ten Z.O. van Vardö. Een smalspoorweg tot verbinding van Kildin met St. Petersburg, kwam eveneens in 1916 klaar.

Kilia is de noordelijkste monding van den Donau. Zie aldaar.

Kiliaan, *De Heilige*, een apostel der Franken, was een Schot en reisde, volgens de overlevering, met 2 metgezellen, *Coloman* en *Totman*, in de 7de eeuw uit Britanje naar het vasteland van Europa, om de Heidenen te bekeeren, predikte in Beieren en werd door den paus tot bisschop benoemd. Te Würzburg, waar hij als eerste bisschop werd erkend, doopte hij *Gosbert*, hertog der Franken, maar werd op aandrijven van *Geilna*, de schoonzuster van den hertog, in 689 met zijn metgezellen vermoord. Het gebeente dier martelaars is later, volgens de overlevering door een wonder, ontdekt en in den dom te Würzburg bijgezet. Zijn gedenkdag valt op den 8sten Juli.

Kiliaan, eigenlijk *Cornelis Abts* of *Cornelis van Kiel* (Kilianus), een Nederlandsch taalkundige, werd in 1528 te Duffel bij Antwerpen geboren, studeerde te Leuven en werd corrector aan de drukkerij van *Plantijn* te Antwerpen, alwaar hij den 15den April 1607 overleed. Hij heeft zich vooral bekend gemaakt door zijn Woordenboek der Nederlandsche taal, onder den titel van „Etymologicum Teutonicae linguae" het eerst te Antwerpen in 1574 en later bij herhaling uitgegeven, het laatst door *G. van Haselt* (2 dln., 1777), dat voor de kennis van het Nederlandsch uit de 16de eeuw van groote waarde is. Later heeft een ander daarop een vervolg geschreven onder den naam van „Kilianus auctus" (1642). Daarenboven leverde hij: „Beschryvinghe van alle Nederlanden, anderssins ghenoemt Neder-Duytsland, door M. Lowijs Guicciardijn enz." (1567), „Historie van Lodewick van Vranckrijk, des eersten dies naems, en van hertogh Carle van Bourgondiën enz." (1578), het laatste werk, „Van nieuws vermeerdert met het VII en VIII boeck, inhoudende het leven van coninck Karel VII" (1580), en „Homiliën enz." (1580).

Kilian, *Lucas*, een Duitsch plaatsnijder, in 1579 te Augsburg geboren, in 1637 te Venetië overleden. Hij heeft koperprenten naar schilderijen van Venetiaansche meesters gemaakt.

Kilian, Wolfgang, een Duitsch plaatsnijder, als broeder van den voorgaande in 1581 te Augsburg geboren en in 1662 aldaar overleden. Vooral zijn portretten zijn bekend.

Kilian, Philipp, een Duitsch plaatsnijder, als zoon van den voorgaande in 1628 te Augsburg geboren en in 1693 aldaar overleden. Ook hij maakte meest portretten.

Kilian, Bartholomeus, een Duitsch plaatsnijder, als broeder van den voorgaande in 1630 te Augsburg geboren en aldaar in 1696 overleden. Hij was een leerling van *Poilly* te Parijs, en heeft, behalve portretten, ook godsdienstige voorstellingen gegraveerd.

Kilian, Philipp Andreas, een Duitsch plaatsnijder, in 1714 te Augsburg geboren en in 1759 te Dresden overleden. Hij graveerde veel naar Italiaansche meesters.

Kilian, *Charles Constant Wilfrid*, een Fransch geoloog, in 1862 te Schiltigheim bij Straatsburg geboren, studeerde te Parijs, promoveerde in 1888 in de natuurwetenschappen, was werkzaam aan het geologisch instituut der Sorbonne, werd daarna docent in de geologie te Clermont en later te Grenoble. Hij was een der voornaamste medewerkers aan de geologische speciaal-kaart van Frankrijk, en kreeg verschillende opdrachten, o. a. werd hij in 1885 uitgezonden tot het bestudeeren van de aardbevingen in Andalusië. Vele belangrijke publicaties op geologisch gebied verschenen van zijn hand en te Grenoble bracht hij een kostbare verzameling van cephalopoden uit de onderste krijtformatie tot stand, alsmede aan de universiteit een seismologisch station. Hij is de stichter van het tijdschrift „Travaux du laboratoire de géologie de l'université de Grenoble".

Kilidsj Arslan I was de zoon van *Soliman I*, sultan der Seldsjoeken van Iconium. Bij den dood zijns vaders was hij verbannen, doch volgde hem 10 jaar later (1092) op. Hij streed gelukkig tegen de Byzantijnen, doch werd door de Kruisvaarders uit Nicea verdreven en bij Doryleum geheel verslagen. Later veroverde hij Mosoel en verklaarde zich onafhankelijk van den sultan. In een nieuwen oorlog tegen de Byzantijnen was hij ongelukkig en sneuvelde in 1107.

Kilidsj Arslan II, een neef van den vorige, sultan van het rijk Iconium (1155—1192), voerde oorlog tegen den Byzantijnschen keizer *Manuel I Comnenus* en tegen de meeste zijner naburen. Met keizer *Frederik I* sloot hij in 1189 een verbond en beloofde vrijen doortocht aan de Kruisvaarders. Daar hij door een zijner zoons, *Kotb ed-din*, werd verdreven, hadden de Christenen van dezen, hun vijandigen zoon, te lijden. Echter overwon *Kilidsj Arslan* in 1190 bij Iconium en hernieuwde het verdrag met *Frederik I*. Hij overleed in 1192.

Kilimandsjaro, eigenlijk *Kilima Ndsjaro* (= berg van den boozen geest), is de hoogste berg van Afrika, aan de noordoostgrens van Duitsch-Oost-Afrika gelegen. De berg, waarvan de hoogste top, de Kaiser Wilhelmspitze, een hoogte van 5888 m. bereikt (van 6010 m. vol-

Digitized by Google

gene *Hans Meyer*), rijst in het Z. in drie terrassen van afnemende breedte uit een steppenland omhoog en daalt naar het N. steil af. Het onderste terras, het Dajaggaland of Dajagaland, is tusschen 1000 m. en 1800 m. een vruchtbare landstreek; daarop volgt een gebied van reusachtige oerboomen tot 3500 m., waaraan zich tot 4000 m. een weidestreek met struikgewas aansluit. Het tweede terras heeft boven 4500 m. geen plantengroei meer; de onderste sneeuwgrens begint tusschen 4600 m. en 4900 m. Het derde terras begint op een hoogte van 4800 m. Daarop verheffen zich de reusachtige krater van den Kibo (= de hel) en de Mawensi, (= de donkere), welke beide toppen door een zadel met zes kegels verbonden zijn. Alleen het onderste terras is tot een hoogte van 1500 m. bewoond.

De Kilimandsjaro werd in 1848 door den zendeling *Rebmann* ontdekt en het eerst door *Hans Meyer* in 1889 tot den hoogsten top beklommen. In 1898 besteeg *Meyer* den Kibo nogmaals en in dat jaar ook den Mawensi.

Kilkenny, een graafschap in de Iersche provincie Leinster, tusschen Queenscounty in het noorden, Tipperary in het westen, Waterford in het zuiden en Wexford en Carlow in het oosten gelegen, heeft een oppervlakte van 2063 v. km. en bezit grootendeels een golvenden bodem. Over het geheel daalt het land zuidwaarts af naar de Baai van Waterford. In deze richting stroomt ook de Barrow aan de oostelijke grenzen, met haar bevaarbare zijrivier de Nore, en de Suir aan de zuidelijke grenzen. Het klimaat is zacht en de grond grootendeels zeer vruchtbaar, vooral langs de Nore. Men verbouwt hoofdzakelijk graan, aardappelen en groenten. Ook bloeien de schapenfokkerij, de zuivelbereiding en de visscherij. De bodem levert *steenkolen*, marmer en ijzererts, en de nijverheid bepaalt zich vooral tot wolweverij, bierbrouwerij en brandewijnstokerij, terwijl er handel wordt gedreven in landbouwproducten. De bevolking is van 1841 tot 1881 van 202 746 op 99 531 en in 1911 tot 74 821 zielen gedaald.

Kilkenny, de hoofdstad van het gelijknamige graafschap, ligt aan den bevaarbaren Nore en aan den spoorweg. Zij is de zetel van een bisschop en een der fraaiste steden van Ierland. Zij ligt op en naast 2 heuvels, bezit nog een groot gedeelte van haar oude ringmuren en torens, 2 steenen bruggen en verschillende aanzienlijke gebouwen, waaronder het kasteel der familie *Ormond* met een prachtig museum van schilderijen op den eenen heuvel en op den anderen de Protestantsche hoofdkerk, door een lange zuilengang verbonden met het bisschoppelijk paleis en met de inrichting van onderwijs, in 1682 door den hertog *van Ormond* gesticht. Zij telt (1911) 10 277 inwoners, bezit enkele fabrieken, een weekmarkt, een gerechtshof, een Katholieke en een Protestantsche kathedraal, een stadhuis, een kazerne, 2 Latijnsche scholen enz. In de stad en in de nabijheid vindt men vele ruïnes van kerken en kloosters.

Killarney is een stad in het Iersche graafschap Kerry met (1911) 5656 inwoners. In haar nabijheid vindt men drie beroemde meren, die in gedichten dikwijls zijn bezongen. De Upper Lake 178 H.A. groot, wordt door steile rotsen omgeven en staat door het Long-Rangekanaal in verbinding met de Tore of het Muckross Lake, dat 383 H.A. groot is en aan den voet van den 538 m. hoogen Tore Mount ligt. Dit meer is door een boschrijke landengte van de Lough Leane gescheiden, die 2060 H.A. groot is en talrijke eilanden bezit. Op verschillende plaatsen vindt men oude ruïnes. De meren hebben door de Laune afwatering naar de Dinglebaai.

Killifish is een veel in Amerika voorkomende zoetwatervisch, behoorende tot de familie der *Tandkarpers (Cyprinodontiden)*. Zie verder *Cyprinodontiden*.

Kilmarnock, een zeestad in het Schotsche graafschap Ayr, aan den Irwine, bezit verschillende moderne kerken, een stadhuis, een korenbeurs, een sterrenwacht, een academie, een gymnasium, een schouwburg, een verbeteringsgesticht, een weeshuis, een stadsboekerij, een instituut voor handwerkslieden, een athenaeum en een wijsgeerig genootschap. De stad telt (1911) 34 729 inwoners, die zich met de fabricage van wollen en katoenen stoffen en met het vervaardigen van tapijten, locomotieven, laarzen, sjaals en met handel bezighouden.

Kilo is een Grieksch woord, dat duizend beteekent. In het metrieke stelsel is kilogram (afgekort kilo of kg.) 1000 gram, kilometer 1000 meter.

Kilo, een militair station in de Belgische Kongokolonie, gelegen op 20° N. Br. en ongeveer 30° O. L. v. Gr., in het brongebied der Itoeri, is door een straatweg verbonden met Mahagi aan het Albertmeer. De plaats heeft groote beteekenis gekregen doordat in deze streek een uitgestrekt gebied met rijke goudertsen ontdekt werd. Dit gebied beslaat een oppervlakte van ongeveer 3000 v. km. en strekt zich ten W. der waterscheiding tusschen den Nijl en den Kongo uit. Het goud komt in bijna alle dalen in een grintlaag voor, welke door een zandige kleilaag bedekt is. Het wordt sedert 1903 ontgonnen door het goudhoudende grint uit te wasschen. Daar men vermoedt, dat ook het dieper gelegen dioriet gesteente goudhoudend is, werd er ook reeds een stampmolen gebouwd. Reeds in de eerste jaren werd per maand voor 40 000 tot 50 000 gld. goud verzameld.

Kilogram. Zie *Kilo*.

Kilogramcalorie. Zie *Calorie*.

Kilogrammeter. Zie *Arbeid*.

Kilometer (afgekort km.) beteekent 1000 m. en = 3186,2 Rijnlandsche voeten = 3078,4 Parijsche voeten = 3280,9 Engelsche voeten en = 0,1347 geografische mijl.

Kilometerboekje is de naam voor een bijzonder soort spoorwegbiljet, dat niet voor één bepaald traject, maar voor verschillende of alle lijnen van één of meer maatschappijen geldig is. Het is geldig voor een bepaalden persoon of voor personen tot zijn huisgezin behoorende. Vóór het begin van de reis moet het aantal af te leggen kilometers op het station van vertrek afgestempeld of op een andere wijze gemerkt worden. Sedert den 1sten December 1895 zijn kilometerboekjes op de Nederlandsche staatsspoorwegen ingevoerd. Men heeft ze voor afstanden van

Digitized by Google

1000 km., een jaar geldig, voor afstanden van 500 km., een half jaar geldig, en voor de eerste klasse van 5000 km., eveneens een jaar geldig. Een kilometerboekje voor 1000 m. kost voor de eerste klasse 30, voor de tweede klasse 22,50 en voor de derde klasse 15 gld., terwijl tevens een waarborgsom gestort moet worden, die men terugontvangt, wanneer men het boekje weder inlevert. Op de lijnen van de Hollandsche spoorwegmaatschappij heeft men bijzondere boekjes, „uitstapjes" genaamd, voor afstanden van minstens 70 km. Tot 70 km. zijn deze 2 dagen geldig, boekjes van 71 km.—100 km. zijn 4 dagen, 101—200 km. 6 dagen, van 201 km.—300 km. 8 dagen en boven 300 km. 10 dagen geldig. De kilometerboekjes werden het eerst in Amerika ingevoerd, waar zij op vele lijnen nog bestaan als zoogenaamde duizendmijlenkaarten, die gedurende een bepaalden tijd, gewoonlijk gedurende een jaar, recht geven een afstand van 1000 mijlen af te leggen. In Oostenrijk waren kilometerbiljetten tot aan de invoering van het zonentarief in gebruik. Sedert den 1sten Mei 1895 zijn deze ook op de staatsspoorwegen in Baden ingevoerd.

Kilo-uurampère *(kilo-ampère-uur)* is een electriciteitshoeveelheid, die gelijk is aan 1000 ampère-uren (zie aldaar en bij *Kilo).*

Kilowatt. Zie *Electrische eenheden.*

Kilowattuur, afgekort K. W. U. of ook K. W. S. (kilowattstunde). Zie *Electrische Eenheden.*

Kilwa of *Kilwa Kivindje* is de hoofdplaats van het Duitsch-Oost-Afrikaansche district Kilwa. Deze havenplaats, die 4477 inwoners telt, is een stoombootstation van de Oost-Afrikalijn.

Kim is in het zeewezen de naam voor den zichtbaren horizon (zie aldaar).

Kim is bij schepen de naam voor het ronde gedeelte, waarmede het bodemvlak overgaat in de ongeveer verticale wanden.

Kimberley is de hoofdstad van de gelijknamige divisie in West-Griqualand in de Kaapkolonie. Zij ligt 1260 m. boven den zeespiegel, 860 km. ten N.O. van Kaapstad, waarmee zij door een spoorweg verbonden is, en telt (1912) met Beaconsfield, dat in 1912 er bij werd ingelijfd, 44 483 inwoners, van wie 17 507 blanken. De stad heeft haar opkomst aan de in 1870 ontdekte diamantvelden te danken. Daarvan zijn vier zeer belangrijk, n. l. de K. en Old de Beers, die aan de regeering van de kolonie en de Du Toitspan en de Bultfontein, die aan een Engelsche maatschappij behooren. Voor de ontwikkeling der stad werd veel door *Cecil Rhodes* gedaan, hetgeen later door anderen werd voortgezet. Zij bezit een mooi stadhuis, een groot openbaar clachthuis, een hospitaal, een sanatorium, een monument ter herinnering aan de verdediging tegen de Boeren, een museum, verschillende banken, eenige mooie kerken, een stadspark, een renbaan, een sportterrein, een vrijmetselaarsloge, electrisch licht en waterleiding. Tijdens den Zuid-Afrikaanschen oorlog werd Kimberley, waar *Cecil Rhodes* zich bevond, van den 12den October 1899 tot den 15den Februari 1900 door de Boeren belegerd, maar door generaal *French* ontzet.

Kimberley, *John Wodehouse,* graaf *van,* een Britsch staatsman, den 7den Januari 1826 geboren, studeerde te Oxford en werd in 1846 opvolger van zijn grootvader als derde baron *van Wodehouse.* In het ministerie *Aberdeen* (1852) was hij onderstaatssecretaris van Buitenlandsche Zaken, behield dat ambt ook onder *Palmerston* tot 1856 en werd toen Britsch gezant te St. Petersburg. In 1859 werd hij in het tweede ministerie *Palmerston* weder onderstaatssecretaris. Tijdens het tweede ministerie-*Russell* was hij van October 1864 tot Juli 1866 lord-stadhouder van Ierland, in het ministerie *Gladstone* van December 1868 tot Juli 1870 lord zegel-bewaarder en vervolgens tot Februari 1874 minister van Koloniën, van 1882 tot 1885 en van Februari tot Juli 1886 en sedert Augustus 1892 was hij minister van Indië. In Maart 1894 volgde hij, nadat *Gladstone* afgetreden was, lord *Roseberry* als leider van het ministerie van Buitenlandsche Zaken op, wat hij tot het aftreden van *Roseberry* in Juni 1895 bleef. Van dien tijd af was hij in het Hoogerhuis de leider van de liberale partij. Hij overleed den 8sten April 1902.

Kimbren of *Cimberen* (strijders), was een volk van Germaanschen oorsprong, dat van de Noordzee, door Germanië heen, in de gewesten der Kelten aan den Donau doordrong, in 113 v. Chr. bij Noreja, in het hedendaagsche Karinthië, den consul *C. Papirius Carbo* een nederlaag toebracht. Zij vielen echter niet, zooals de Romeinen gevreesd hadden, in Italië, maar trokken in 109 v. Chr. westwaarts door Helvetië naar het zuiden van Gallië. Onder hun koning *Bojorix* versloegen zij, in het gebied der Allobrogen, den Romeinschen consul *Marcus Julius Silanus.* In plaats van hun overwinning te voleindigen, vroegen zij bescheiden aan den Romeinschen Senaat om eenige landen, doch dit werd afgewezen. De consul *Lucius Cassius Longinus* sneuvelde in 107 in een veldslag tegen de Helvetische Tigurijnen, die zich bij de Kimbren hadden gevoegd, doch de vreeselijkste nederlaag tegenover de Kimbren leden de Romeinen in 105 bij Arausio (thans Oranges), niet ver van de Rhône, waar 3 legers, een onder den consul *Cnejus Mallius,* een onder proconsul *Quintus Servilius* en een onder den consularis *Marcus Aurelius Scaurus,* door hen werden vernietigd. Ook nu echter rukten de Kimbren niet naar Italië, maar westwaarts over de Pyreneeën naar Spanje, vanwaar zij, door de Keltiberiërs tegengehouden, naar Gallië terugkeerden en over de kustgewesten noordwaarts doordrongen tot aan de Seine, waar het eedgenootschap der Belgen hun een ernstigen tegenstand bood. De Belgen waren echter niet in staat hen te overwinnen, daar de Kimbren niet alleen hulp ontvingen van de Helvetiërs, maar ook van de Teutonen, onder aanvoering van hun koning *Teutobod.* Nu besloten de aanvoerders dier Germaansche en Keltische volken, naar Italië te trekken. Inmiddels hadden de Romeinen het opperbevel in het zuiden van Gallië opgedragen aan *Marius,* van wien alleen zij redding verwachtten tegen een vijand, die zich door een krachtig lichaam, vermetelen moed en een schrikwekkende wijze van

Digitized by Google

vechten onderscheidde. Het leger der barbaren had zich weldra, wegens gebrek aan voedingsmiddelen, in 2 deelen gesplitst; het eene zou naar de overzijde van den Rijn trekken en door de oostelijke bergpassen in Italië dringen, het andere door Romeinsch *Gallië* en verder door de westelijke bergpassen. Dit laatste overschreed de Rhône in 102 v. Chr., trok langs den linkeroever voorwaarts, doch werd door *Marius* in een verschanst kamp aan den mond van de Isère zoo ontvangen, dat zij van de verovering dier legerplaats afzagen en in de richting van Italië voortrukten. *Marius* volgde hen met zijn leger op de hielen, totdat bij Aquae Sextiae (Aix) een slag geleverd werd, waarin de Teutonen een geduchte nederlaag leden. Nadat *Marius* alzoo Romeinsch Gallië tegen dien stam beveiligd had, snelde hij den proconsul *Quintus Lutatius Catulus* te hulp, die zich aan den Etsch door de Kimbrische benden geducht in het nauw zag gebracht, zoodat hij in den zomer van 102 op den rechteroever van den Po was teruggetrokken. In het voorjaar van 101 trok hij met *Marius* weêr over de rivier de Kimbren tegemoet, en bij Vercellae, niet ver van den mond van den Sesia kwam het tot een slag, die met de vernietiging der Kimbren eindigde. Hun voetvolk streed met schilden, die door lange kettingen waren verbonden, en hun 15 000 ruiters waren uitmuntend gewapend met helm, schild, harnas en speer. Na het verlies van den slag brachten vele Kimbrische vrouwen hun kinderen en zich zelf om het leven. Men vermeldt, dat 140 000 Kimbren in dien slag gesneuveld en 60 000 gevangen genomen zijn. Intusschen waren een groot aantal Kimbren en Teutonen in hun oorspronkelijke woonplaatsen achtergebleven, waar de Romeinen hen omstreeks een eeuw later aantroffen. De naam Kimbren werd in de dagen van *Tacitus* nog gevoerd door een kleinen volksstam, die gezanten afvaardigde naar *Augustus*. Zij bewoonden den Kimbrischen Chersonesus of het hedendaagsche Jutland.

Literatuur: Pallmann, Die Cimbern und Teutonen (Berlijn 1870); *Sepp,* Die Wanderungen der Cimbern und Teutonen (München 1882); *Helbling,* Der Zug der Cimbern und Teutonen (Zurich 1898).

Kimchi of *Quinchi, Joxef*, een Israëlietisch geleerde, de eerste, die in Christelijke landen een polemiek tegen het Christendom schreef, een Hebreeuwsche grammatica leverde, *Bachja's* boek in het Hebreeuwsch vertaalde en eenige bijbelsche boeken verklaarde, leefde omstreeks 1150 in Provence.

Kimchi, Moxes, een zoon van den vorige, schreef een Hebreeuwsche grammatica, commentaren bij de Spreuken en bij Esra-Nehemia.

Kimchi, David, een zoon van den vorige, het meest beroemde lid van de familie *Kimchi*, werd omstreeks 1160 te Narbonne geboren. Zijn grammatica, „Michlol" genaamd, is bij herhaling gedrukt (o. a. te Leiden in 1631), overtrof alle vroegere en bleef het voorbeeld der latere tot in het midden der 17de eeuw. Dit kan men ook verzekeren van „Het boek der wortels" (Sefer Schoraschim), dat in 1490 te Napels en later bij herhaling te Venetië ter perse gelegd werd. Daarenboven leverde hij commentaren op Genesis, de Kronieken, de Profeten en de Psalmen.

Kimduiking of *depressie van den horizon* is de naam voor den hoek, dien de lijn, welke het oog van den waarnemer met den natuurlijken, zichtbaren horizon der zee verbindt, maakt met het horizontale vlak door het oog. Deze hoek is afhankelijk van de hoogte, waarop het oog zich boven den waterspiegel bevindt, en ook eenigermate van het temperatuurverschil tusschen de lucht en het zeewater, waardoor lichtstralen, van de kim komende, verschillend gebroken kunnen worden.

Kimiata een sterk bergslot in Paphlagonië aan het Olgassysgebergte (Ilkar Dagh), hetwelk *Mithridates Ktistes* als steunpunt gebruikte bij de onderwerping van Pontus. Waarschijnlijk is de plaats weer te vinden in de ruïnen van een Helleensche stad, 8 km. ten O. van Kotschhisar bij Djendere, iets ten N. van de Deviez Tschai, een linker zijrivier van de Kisil Irmak, gelegen.

Kimkielen, ook *slingerkielen* of *zijkielen* geheeten, worden bij zeestoomschepen aangebracht om het slingeren bij zeegang te verminderen. Zij worden vrijwel algemeen bij oorlogs- en handelsschepen toegepast; alleen bij de zeer snelle torpedobooten en torpedobootjagers worden zij met het oog op den weerstand, dien zij bij snelle vaart geven, weggelaten. Ongeveer vijftig jaar geleden werden door *William Froude* (te aldaar) uitgebreide proeven genomen om de doelmatige der kimkielen aan te toonen, daardoor vele scheepsbouwers het nut in twijfel werd getrokken en daarentegen de invloed op den scheepsweerstand werd overschat. Latere proeven hebben aangetoond, dat, wat den weerstand in het water betreft, veel afhangt van den stand, waarin de kimkielen worden aangebracht. Op de moderne groote oorlogsschepen hebben de kimkielen een breedte van meer dan vier voet.

Kimmedontius, *Jacobus, Kimedoncius* of *Kimedonck,* een Nederlandsch godgeleerde, in de eerste helft der 16de eeuw te Brugge in Vlaanderen geboren, studeerde in de theologie en werd opziener van het Collegie der Wijsheid te Heidelberg. Intusschen werd hij met zijn ambtgenoot *Zacharias Ursinus* den 7den October 1577 door den Lutherschen kenkvorst *Lodewijk,* waarschijnlijk wegens zijn Calvinistische richting van zijn ambt ontzet en weggezonden. Hij begaf zich naar Gent, was er in 1578 predikant, gaf lessen in de godgeleerdheid en verwierf den naam van „professor der leerlingen van *Calvijn*". Hij aanvaardde er het hoogleeraarsambt den 6den October van laatstgenoemd jaar en vervulde zijn dubbele betrekking, totdat de stad in het bezit kwam van *Parma.* Kort te voren, namelijk den 4den Augustus 1584, was hij als predikant der St. Bavo'skerk tegenwoordig geweest bij de ontkoofding van *Jan van Hembyze.* Nadat hij den 16den September afscheid genomen had van zijn gemeente, vertrok hij over Sluis naar Vlissingen en werd in 1585 tot predikant te Middelburg beroepen. Daar was hij 3 jaren werkzaam, in 1586 werd hij voorzitter der Synode te 's-Gravenhage en in 1587 met anderen belast met het leveren van een bijbelvertaling. In 1589 werd hij

Digitized by Google

weder naar Heidelberg beroepen in zijn voormalige betrekking, werd er in 1590 hoogleeraar in de godgeleerdheid en overleed aldaar in 1606. Van zijn geschriften noemen wij: „Van der doope onzes Heeren Jezus" (1589), „De redemptione, praedestinatione etc.", „Lijkoratie tot lof van den paltsgraaf *Jan Casimirus*", „Theophylacti Simocatae opuscula omnia", „Dissertatio theologica de duabus hoc tempore controversiis", „Synopsis adversus Samuelem Huberum" en „De verbo Dei scripto et non scripto".

Kimono is een lange tunica met wijde mouwen, die van voren open is en in de taille door een gordel omsloten wordt. Het is de algemeene kleederdracht in Japan.

Kimry, een dorp in het Russische gouvernement Twer, is beroemd door zijn schoenmakerijen, zoodat het in 1807 en 1812 het grootste gedeelte van het Russische leger van schoeisel voorzag. Het ligt aan de Wolga en heeft (1911) 6412 inwoners.

Kin *(king)* wordt in China gebruikt ter aanduiding van een gewicht, aan zilver van circa 600 gram.

Kina. Zie *Chinine* en *Kinahandel*.

Kinahan, *George Henry*, een Iersch geoloog, werd den 19den December 1829 te Dublin geboren, studeerde aldaar en werd ingenieur. In 1854 trad hij in dienst van de Iersche „Geological Survey", waaraan hij tot 1890 verbonden bleef. Hij onderzocht den bodem van Ierland op tallooze plaatsen en leverde daarover een groot aantal bijdragen in de „Memoirs of the Geological Survey of Ireland". Van de vele andere geschriften van zijn hand noemen wij slechts: „Manual of the Geology of Ireland" (1878), „Valleys and their relations to fissures, fractures and faults" (1875) en „Superficial and agricultural geology, Ireland" (1908). *Kinahan* overleed den 5den December 1908 te Dublin.

Kinahandel. Onder kina verstaat men den bast van boomen van onderscheidene soorten en variëteiten, die gezamenlijk het geslacht *Cinchona* (familie der *Rubiaceeën*) vormen. De verschillende soorten gele, grijze en roode kinabast, bevatten als werkzame bestanddeelen een aantal alkaloïden, waarvan de chinine (zie aldaar) de belangrijkste is. De kinabast werd vermoedelijk als geneesmiddel eerst bekend in het midden der 17de eeuw. In de derde uitgave der Amsterdamsche Pharmacopee in 1686 was de kina opgenomen. Ten opzichte van de botanische herkomst tastte men grootendeels in het duister, totdat *De la Condamine* in 1768 een goede beschrijving gaf van den kinaboom. Deze altijd groene boom is inheemsch in de Andes van Noordwestelijk Zuid-Amerika (Columbia, Ecuador, Peru, Bolivia enz.) doch wordt tegenwoordig vooral op Java en ook op Ceylon gekweekt. Op roekelooze wijze werd in Zuid-Amerika met dit kostbare gewas omgesprongen, zoodat spoedig een uitputting was te voorzien. Dit maakte een overplanting naar elders en een geregelde kinacultuur gewenscht, hetgeen na tal van mislukte pogingen aan Nederland gelukte. In 1852 werd nl. op aanraden van *Junghuhn* aan *Hasskarl*, een botanicus, door het Nederlandsche Gouvernement de opdracht gegeven in Zuid-Amerika een groot aantal zaden en kinaplanten te verzamelen en naar Java over te brengen. Deze expeditie slaagde en de voornaamste aanplantingen hadden plaats op de hoogvlakte van Pengalengang nabij Bandoeng, waar zich een bloeiende kina-cultuur ontwikkelde. Door den aankoop van kinazaden, welke de botanicus *Ch. Ledger* had laten verzamelen in Bolivia, slaagde het Nederlandsche gouvernement er in een kinaboom te kweeken van zeer hoog alkaloïdgehalte. Dank zij het hooge gehalte aan kinine kon later de kinacultuur op Java den strijd volhouden tegen de kinaproductie van Ceylon.

De eerste ooget van kinabast op Java had plaats in 1869. De groote ontwikkeling van de kinacultuur op Java blijkt uit onderstaande tabel, betreffende de kinabastverscheping van Java in kg.:

in 1869	.....	500 kg.
„ 1879	.....	39 000 „
„ 1890	.....	2 819 000 „
„ 1900	.....	5 390 000 „
„ 1905	.....	7 699 000 „
„ 1910	.....	9 021 000 „

Tegenwoordig wordt de wereldproductie per jaar geschat op 15 millioen kg., bevattende ongeveer 960 000 kg. chinine.

Behalve op Java wordt deze cultuur ook gedreven in Britsch-Indië, Ceylon, Sao Thomé en in Zuid-Amerika, doch de totale hoeveelheid niet op Java geculti veerde kinabast bedraagt slechts 15 à 20 % van de wereldproductie.

Sedert 1870 heeft men te Amsterdam de hoofdmarkt voor kinabast; in de tweede plaats komt Londen in aanmerking. In 1910 verhield zich de aanvoer van kinabast te Amsterdam en te Londen als 20 : 1. De aanvoer te Amsterdam bedroeg de laatste jaren:

in 1910	.....	8 842 000 kg.
„ 1911	.....	9 140 000 „
„ 1912	.....	10 079 000 „
„ 1913	.....	12 600 000 „

Het voornaamste product uit de kinabast bereid, is de chinine (zie aldaar). Een deel van den te Amsterdam verkochten kinabast wordt verwerkt in fabrieken (fabrieksbast), waarvan er zich twee in Nederland bevinden, terwijl het andere deel voor pharmaceutisch gebruik is bestemd (pharmaceutische bast of drogistenbast). Behalve de chinine worden uit de kinabast n.l. ook pharmaceutische producten bereid als: kinadroppels, kinawijn, -extract, -tinctuur enz., welke hoofdzakelijk door apothekers worden bereid.

De wijze van verkoop van kinabast voor fabrieken of voor pharmaceutische doeleinden is verschillend. Voor dit laatste doel wordt afgegaan op het uiterlijk en het totaal alkaloïdgehalte; de verkoop van fabrieksbast geschiedt daarentegen uitsluitend volgens het gehalte aan alkaloïd, in de eerste plaats van chinine.

In 1913 werden te Amsterdam verkocht 6 191 000 kg. fabrieksbast bevattende 374 000 kg. chinine tegen 592 000 kg. drogistenbast met 18 100 kg. chinine.

Digitized by Google

Ook op Java is te Bandoeng een fabriek opgericht, waar het grootste deel der kina van de gouvernementskinaplantages op chinine wordt verwerkt.

Literatuur: P. van Leersum, Kina in *K. W. van Gorkom's*, Oost-Indische Cultures, opnieuw uitgegeven onder redactie van *H. C. Prinsen Geerligs* dl. III (Amsterdam 1918).

Kinburn is een kleine vesting in het Russische gouvernement Taurië, tegenover Otsjakow op het westelijk uiteinde van de landtong, welke de Zwarte Zee scheidt van de baai, waarin de Dnjepr uitmondt. Zij dekt den toegang tot deze rivier, alsmede de dubbele haveen van Nikolajew. Door de Turken onder den naam van Kilboernoe gesticht, werd zij in 1771 door de Russen veroverd. In den Krimoorlog verloor Rusland de vesting doch kreeg haar bij den vrede terug.

Kincardine of *the Mearns*, een graafschap van Midden-Schotland, aan de Noordzee gelegen, in het noordwesten aan Aberdeen, in het zuidwesten aan Forfar grenzende, telt op 998 v. km. (1911) 41 007 inwoners. Een heuvelketen scheidt het kustgewest van de vruchtbare How (Holte) of Mearns, een voortzetting van de dalvlakte van Strathmore, welke zich van Stirling tot Stonehaven aan den voet van het Grampiangebergte uitstrekt. Uitloopers van dit laatste bedekken het noordwestelijk gedeelte van het land en bereiken in den Mount-Battock een hoogte van 779 m. en in den Mount-Kerloack een van 592 m. De belangrijkste rivier is de Dee. Van de oppervlakte is 47 % bebouwd; het overig gedeelte bestaat uit bergen, bosschen, venen en heidevelden. Landbouw, veeteelt en visscherij vormen de voornaamste bronnen van bestaan. Verder delft men er porfier, *graniet*, zand- en kalksteen, alsmede porseleinaarde. Ook zijn er wolfabrieken en vlasspinnerijen. De hoofdstad is Stonehaven, gelegen aan den spoorweg, aan den mond der beek Carron en aan de Noordzee. De stad telt (1911) 4266 inwoners en bezit zeebadinrichtingen, linnenweverijen. Haring- en zalmvangst zijn er van belang. Niet ver van daar verheffen zich op een bijna ontoegankelijk porfiergevaarte aan zee de bouwvallen van Dunnotar-Castle, een der fraaiste ruïnes van Schotland.

Kinck, *Hans E.*, een Noorsch schrijver, den 11den October 1865 te Loppen in Finmarken geboren, waar zijn vader arts was, studeerde te Halle in de philologie, was van 1890 tot 1893 leeraar te Christiania en vertoefde veel in het buitenland, waar hij onder den invloed van *Björnson*, *Lie* en *Kristian Elster* kwam. Van zijn werken in de Noorsche volkstaal geschreven noemen wij: „De dierbaren" (1892), „Jongelieden" (1893), „Vleermuisvleugels" (1895), „Suizen" (1896) en het vervolg „De adder" (1898), „Trekvogels" (1899), „Mevrouw Annie Porse" (1900), „Voorjaarsnachten" (1901), „Dokter Gabriel Jahr" (1902), „Als de liefde sterft" (1903), „Emigranten" en „Italianen" (1904). Gewoonlijk hebben zijn boeken tot onderwerp de strijd tusschen kunst en natuur, verstand en instinct, dikwijls voorgesteld door den strijd tusschen den beschaafden mensch en den boer. Menschen, zooals hij ze voorstelt, met een energieke fantasie, nerveuse sentimentaliteit en bijna ruwen moed begiftigd, zal men in de werkelijkheid niet of slechts zelden vinden. Hij is een schitterend woordkunstenaar, die veel gloed in zijn werken legt, maar dikwijls onnatuurlijk wordt.

Kind *(Infans)* is de naam, waarmede de mensch van zijn geboorte tot zijn geslachtelijke ontwikkeling (puberteit), welke bij het eene individu wel is waar vroeger intreedt dan bij het andere, wordt aangeduid. Men onderscheidt de volgende perioden van den kinderlijken leeftijd, de kindsheid of eerste jeugd *(Infantia, aetas infantilis)*: 1e. het tijdperk van pasgeborene, de eerste 5 à 6 dagen na de geboorte tot aan het afvallen van den navelstreng; 2e. het tijdperk van zuigeling tot den 9den of 12den maand na de geboorte en eindigend met het spenen; 3e. het eigenlijke kinderlijke tijdperk van het 1ste tot het 7de levensjaar, als het wisselen der tanden begint; 4e. het tijdperk der jeugd, van het 7de levensjaar tot het begin der puberteit.

Te vroeg geboren kinderen sterven dikwijls, omdat zij niet in staat zijn de noodige lichaamswarmte te ontwikkelen. Om zulke kinderen in het leven te behouden, heeft men de *couveuse* (zie aldaar) uitgevonden, een soort van broedmachine. De resultaten door deze behandeling verkregen, zijn zeer gunstig, zoodat bijv. de sterfte onder kinderen, die minder dan 2000 gr. wogen bij de geboorte, van 66 tot 30 % daalde. Intusschen is het doel van de couveuse alleen de kinderen zoolang op te nemen, tot zij zelfstandig de normale temperatuur kunnen bereiken en behouden. In sommige groote steden heeft men reeds daartoe afzonderlijke inrichtingen *(Kinderbrandinrichtingen)* geopend. De vraag of het aanbeveling verdient zulke kinderen kunstmatig in het leven te behouden, kan volmondig met ja beantwoord worden, omdat zulke kinderen dikwijls wel te vroeg geboren, maar overigens geheel normaal ontwikkeld zijn, en omdat de ondervinding heeft geleerd, dat als men zulke kinderen slechts door den eersten kritieken tijd heen helpt, zij zich verder flink ontwikkelen.

Een normaal pasgeboren kind heeft gemiddeld een lengte van 45—50 cm. en een gewicht van 3—3½ kg. Gewoonlijk zijn jongens grooter en zwaarder dan meisjes. Alle lichaamsdeelen zijn behoorlijk gevuld en afgerond. De nagels zijn hoornachtig en steken aan de toppen over de vingers uit; de ooren zijn hard en kraakbeenig; de borsten zijn gewelfd, de tepels iets vooruitstekend, het hoofd is met haren bedekt en de oogen vertoonen wenkbrauwen en wimpers. In verhouding tot den schedel, is het gezicht klein en nietig; de neus is klein en kort, de kinnebakken zijn klein, de oogen groot en de beenderen van den schedel zijn op de naden beweeglijk. Het hoofd is betrekkelijk groot en rust op een korten dunnen hals. De buikholte is naar verhouding langer dan de borstkast. De ledematen hebben in verhouding tot den romp een geringen omvang; handen en voeten zijn betrekkelijk klein en kort. Bij een te vroeg geboren kind zijn de ledematen schraal, rimpelig, dor en mager en de huid is niet gelijkmatig over het lichaam gespannen, maar heeft vouwen en plooien en is rood, met wolachtige haren bezet. Het hoofd is opvallend groot;

Digitized by Google

de beenderen zijn niet vast, de schedelnaden zijn wijd; de hoofdharen zijn wit, fijn en zacht; de ooren dun, slap, vliezig en tegen het hoofd liggend. Gewicht en lengte zijn, naar de maand waarin het ter wereld komt, verschillend, maar, zooals vanzelf spreekt, geringer dan bij een op tijd geboren kind.

Nadat het pasgeboren kind van de moeder gescheiden is, door het doorsnijden van de te voren afgebonden navelstreng, vangt terstond, als de gewichtigste verrichting van het nieuwe leven, de ademhaling aan. Hierdoor verwijdt zich de borstkas, de borst wordt sterker gewelfd, haar doorsnede vergroot zich. Het middenrif wordt bij het ademhalen tegen de buikholte gedrongen, waardoor het den schijn heeft, alsof het kind met den buik ademt. In werkelijkheid is echter zijn wijze van ademhalen tot de borst beperkt. De longen die bij het foetus zeer klein en luchtledig zijn, worden bij krachtig ademhalen in enkele minuten met lucht gevuld; het weefsel der longen wordt daardoor uitgezet en aanzienlijk vergroot en zijn donker blauwroode kleur verandert in hel rood. Longen, welke de functie van ademhalen hebben verricht, blijven, zelfs na den dood van het kind, met lucht gevuld en drijven op het water; daarentegen zinken longen van kinderen, die niet geademd hebben. De ademhaling van pasgeboren kinderen is nog zeer onregelmatig en afwisselend van diepte, haar snelheid bedraagt gemiddeld 62 in de minuut. Ook de bloedsomloop krijgt door de ademhaling een andere richting. Zoodra het kind adem heeft gehaald, verkondigt het door luid schreien zijn aanwezigheid. Te vroeg geboren kinderen geven gewoonlijk slechts een jammerend geluid. Spoedig na het eerste schreien slaapt het kind in, en wanneer het gezond is en geen storing intreedt, slaapt het zoo lang tot het behoefte aan voedsel krijgt.

Als het kind ter wereld komt, is het, vooral in de buiging der gewrichen, n. l. de oksels, de kniebuiging, achter de ooren enz. met een geelachtige, zeepachtige, vettige stof *(kinderslijm, Smegma, Vernix caseosa)* bedekt, welke bestaat uit een mengsel van huid-talk en opperhuid-cellen. De roodachtige huid der pasgeboren kinderen verbleekt in de eerste dagen na de geboorte gaandeweg. De opperhuid is kort na de geboorte zacht, week, zeer weinig vast, doch wordt spoedig droog en schilfert af. Het bij het kind achtergebleven stuk van de navelstreng wordt gewoonlijk 12 à 18 uren na de geboorte droog en droogt gaandeweg in. Zoodra het geheel verdroogd is, d. i. na den 4den of 6den dag, raakt het vanzelf los. De spieren van het pasgeboren kind zijn nog weinig ontwikkeld, zoodat zijn bewegingen nog zeer beperkt zijn; alleen de spieren, welke het voor het zuigen noodig heeft, zijn volkomen ontwikkeld. Het beenderstelsel is mede nog zeer onvolkomen en in het algemeen sluiten de naden der verschillende beenderen nog niet aan elkander. De hersens zijn veel zachter en weeker dan bij volwassenen, doch naar verhouding grooter. Het ruggemerg en de op zich zelf staande zenuwdraden zijn eveneens naar verhouding sterker dan bij volwassenen. Het bloed is rijker aan roode en witte bloedlichaampjes dan op lateren leeftijd. Het getal hartkloppingen is dadelijk na de geboorte zeer groot (150—190 in de minuut), doch daalt reeds na een kwartier tot een uur tot ongeveer 100, om later allengs weer te klimmen; de temperatuur bedraagt gewoonlijk van 37,5—37,9°; in het begin daalt zij, om later weer te stijgen. De afzondering der spijsverteringssappen is in het begin zeer gering; de stofwisseling is in verhouding dezelfde als die van volwassenen, maar met betrekking tot de hoeveelheid is er een groot onderscheid, omdat de omzet van stoffen bij het kind veel grooter is. Spoedig na de geboorte heeft de eerste stoelgang plaats, een groenachtig zwarte stof *(kinderpek, meconium)*, waarvan de ontlasting eerst na 3 à 4 dagen vrij is. De afscheiding van urine is betrekkelijk groot, als gevolg van de uitsluitende voeding met aan water rijke melk; in het eerst is de urine helder als water en reukloos, langzamerhand wordt zij meer gekleurd en geconcentreerd.

De zintuigen zijn in het begin nog weinig ontwikkeld. Het meest schijnt de smaak tot zijn recht te komen. Aangenaam of slecht riekende stoffen onderscheidt het niet, en het gehoor schijnt ook zeer weinig ontwikkeld, want het geeft aanvankelijk geen bewijs iets te hooren. Met het gezicht schijnt het iets beter te zijn gesteld, want het reageert bij het schijnen van licht en sluit daarvoor de oogen. Ook is de beweging van beide oogen nog niet geordend, om zoo te zeggen, vandaar dat kleine kinderen zooveel neiging hebben om scheel te kijken. Alle pasgeborenen hebben een blauw regenboogvlies.

In de eerste en tweede periode van den kinderleeftijd behoeft uitsluitend voor zijn lichamelijke ontwikkeling, vooral voor zijn doelmatige voeding (zie aldaar), gezorgd te worden. Dit wordt anders met het begin der derde periode. Terwijl dan de lichamelijke ontwikkeling nog steeds krachtig en snel blijft doorgaan, begint het kind te loopen, zijn zintuigelijke waarnemingen worden scherper en beter omlijnd, en het begint in het tweede levensjaar te leeren spreken. Naast de zorg voor zijn lichamelijke begint dus thans ook die voor zijn geestelijke ontwikkeling. Het lichaam wordt slanker, zijn kracht en behendigheid nemen toe, zijn taal wordt meer volkomen. Het begint te zingen en bewust te leeren; de opname van voedsel wordt grooter, de polsslag langzamer (80—90 slagen per minuut.) Daarop volgt de laatste, de meest critische periode, die met het intreden der puberteit een aanvang neemt en juist in die jaren een zorgvuldige opvoeding, lichamelijk en geestelijk vereischt, waarin huisgezin en school moeten samenwerken, om uit den knaap een man, uit het meisje een vrouw te doen groeien. Met het bereiken van den mannelijken leeftijd eindigt de groei van het lichaam — bij mannelijke individuen doorgaans op ongeveer 23-jarigen, bij vrouwelijke ongeveer op 20-jarigen leeftijd — en is de karaktervorming, althans in groote trekken, voltooid.

Zie: *Fürst*, Das Kind und seine Pflege (5de druk Leipzig 1897); *Stratz*, Das Körper des Kindes (3de druk 1909); *Preyer*, Die Seele des Kindes (5de druk Leipzig 1900); *Allebé*, De ontwikkeling van het kind (8ste druk Amsterdam

Digitized by Google

1908); „Enzyklopädisches Handbuch der Kinderschutzes und der Jugendfürsorge" onder redactie van *Heller, Schiller* en *Taube* (Leipzig 1911, 2 dln.); *Cornelia de Lange*, De geestelijke en lichamelijke opvoeding van het kind (4de druk Amsterdam 1914).

Kind, *Bond ter behartiging van de belangen van het, (Kinderbond)*, is een bond, welke werd goedgekeurd bij Kon. Besluit van 26 September 1911 (Stbl. no. 33) en ten doel heeft de belangen van het kind in het algemeen en in het bijzonder te behartigen, door het samenbrengen van alle bonden, vereenigingen, instellingen enz., die arbeiden aan de lichamelijke, zedelijke, verstandelijke en godsdienstige vorming van het kind, en die de belangen van het kind op andere wijze behartigen. Gewone leden kunnen zijn koninklijk goedgekeurde vereenigingen, bonden, genootschappen, vennootschappen of instellingen, welke met het doel van den bond instemmen, terwijl niet koninklijk goedgekeurde vereenigingen en instellingen kunnen toetreden als buitengewoon lid. De bond is gevestigd te 's-Gravenhage en telde in 1917 20 aangesloten vereenigingen.

Kind, *Johann Friedrich*, een Duitsch dichter en schrijver, werd den 4den Maart 1768 te Leipzig geboren, bezocht de St. Thomasschool en studeerde in de rechten aldaar. Na het voleindigen zijner studiën was hij werkzaam in het ambt Delitzsch, werd in 1798 advocaat te Dresden, doch legde in 1814 de practijk neder om zich aan de letteren te wijden. Reeds in 1798 had hij „Lenardo's Schwärmereien" (2 dln.) in het licht gegeven. Zijn werken onderscheiden zich door een gemakkelijken vorm, doch bezitten niet de minste oorspronkelijkheid. Van zijn novellen vermelden wij: „Natalia" (1802—1804, 3 dln.), „Leben und Lieben Rynos und seiner Schwester Minona" (1805, 2 dln.), „Malven" (1805, 2 dln.), „Tulpen" (1806—1810, 7 dln.), „Die Harfe" (1814—1819, 8 dln.), „Lindenblüten" (1814—1819, 4 dln.). Daarenboven gaf hij een verzameling „Gedichte" (1808, 2de druk, 5 dln., 1817—1825) uit. Van 1817 tot 1826 redigeerde hij met *Theodor Hell (Winkler)* de „Abendzeitung" later eenigen tijd de „Dresdener Morgenzeitung". Voor het tooneel leverde hij: „Wilhelm der Eroberer", „Die Schwüre", „Wilhelm der Bastard", en „Van Dijck's Landleben". Ook zijn „Nachtlager von Granada" en zijn „Weinberg an der Elbe" vonden veel bijval. Zijn tekst voor den „Freischütz" van *Weber* bekleedt onder de Duitsche operateksten nog steeds den eersten rang. Eindelijk noemen wij nog van hem de drama's: „Der Holzdieb" met muziek van *Marschner* en het treurspel: „Schön Ella" welke ook in zijn „Theaterschriften" (1821—1825. 4 dln.) zijn opgenomen. De hertog *van Saksen-Gotha* benoemde hem in 1815 tot Hofraad. Hij overleed den 25sten Juni 1843 te Dresden.

Kind, *Karl Theodor*, een beoefenaar der Nieuw-Grieksche taal en letterkunde, den 7den October 1799 te Leipzig geboren, studeerde in zijn geboortestad in de rechten en vestigde zich in 1824 als advocaat aldaar, verwierf in 1827 den graad van doctor in de rechten en kreeg in 1835 een ambt bij de rechtsgeleerde faculteit. Sedert 1821 hield hij zich vooral met de studie van de Nieuw-Grieksche taal en literatuur bezig. Hij gaf in het licht: „Neugriechische Volkslieder im Original und mit deutscher Uebersetzung" (1827), „Neugriechische Chrestomathie" (1835), „Geschichte der Griechischen Revolution" (1838, 2 dln.), de uitgave van *Alexander Sutsos'* „Panorama Griechenlands" (1835), een „Handwörterbuch der deutschen und neugriechischen Sprache" (1841), „Neugriechische Volkslieder" (1849) en „Anthologie Neugriechischer Volkslieder" (1861). Sedert 1856 leidde hij een ambteloos leven en overleed den 7den December 1868.

Kinderarbeid in de nijverheid en den handel is geen modern verschijnsel. Reeds in den tijd der Middeleeuwsche gilden vinden we melding gemaakt van misbruik van jonge ambachtslieden. In enkele gilden werden kinderen als leerlingen reeds opgenomen, als ze 8 jaar oud waren. Het buiten de gilden staande stelsel der manufacturier, dat ook in ons land in de 17de en 18de eeuw tot bloei kwam, maakte volgens *Pieter de la Court* gaarne van kinderarbeid gebruik. Op het einde der 18de eeuw vond een Duitsch reiziger ten onzent kinderen van 7 en 8 jaren in pijpenfabrieken werkzaam. Het groote misbruik van jonge kinderen bij de nijverheid dateert echter eerst uit den tijd der opkomst van de machine waterkracht en daarna door stoom gedreven fabrieken. Vooral in Engeland, maar ook in Frankrijk, Duitschland en ons vaderland. Waar de machine dikwijls slechts handbewegingen vorderde zonder groote krachtsinspanning, was uit technisch oogpunt de arbeid van kinderen volkomen. In Engeland leverde de armenzorg jonge kinderen uit de groote steden aan de op het platteland aanwezige fabrieken, welke kinderen door overmatigen arbeidsduur, slechte slaapplaatsen en slecht voedsel in gezondheid achteruitgingen, ja zelfs te grond gingen. De eerste wet tegen den kinderarbeid (van *Robert Peel*, 1802) is dan ook in Engeland tot stand gekomen. Hoewel minder dan in Engeland werd ook in Frankrijk, Duitschland en ten onzent over misbruik van kinderarbeid geklaagd. Gedurende de eerste helft der 19de eeuw werden alom enquêtes gehouden, die dit feit bewezen. Deze hier te noemen, is evenmin mogelijk als om een overzicht te geven van de wettelijke maatregelen, die achtereenvolgens werden genomen om het euvel te beteugelen.

In Nederland wordt het eerst de aandacht gevestigd op de maatschappelijke gevolgen van den kinderarbeid in „de Economist" van 1855 en 1859 door de heeren *Lalleman*, dr. *Coronel* en de fabrikant *Lepoole*. In 1863 werd een Regeeringenquête geopend, die tot de rapporten van 1869 en 1873 leidde, waarin voorbeelden werden gegeven van kinderen van 4 jaren in steenfabrieken die daar van 's morgens 3 of 4 uur tot 's avonds 9 uur arbeid moesten verrichten. Deze rapporten gaven het kamerlid Mr. *van Houten* aanleiding tot het indienen van een wetsontwerp, waarin de arbeid van kinderen onder 12 jaren verboden werd, doch waarin tevens aan de gemeentebesturen de bevoegdheid werd gegeven vergunning te verleenen voor den arbeid van kinderen tusschen 10—12 jaren gedurende ten hoogste 6 uur per dag, mits deze kinderen gedurende 3 uur per

Digitized by Google

dag onderwijs zouden genieten. De wet van 19 September 1874 die daarvan het gevolg was, hield evenwel geen andere bepalingen in, dan het arbeidsverbod voor kinderen beneden 12 jaar anders dan voor persoonlijke diensten en voor den landbouw.

De wet van 5 Mei 1889 (die later werd gewijzigd bij de wetten van 20 Juli 1895 en 31 December 1896) *houdende bepalingen tot het tegengaan van overmatigen en gevaarlijken arbeid van jeugdige personen en vrouwen* gaf aan de bepalingen van de Wet van 1874 groote uitbreiding en strekte zich ook uit over jeugdige personen van 12 tot 16 jaar.

Kinderbescherming, *Nederlandsche Bond tot.* Deze bond heeft ten doel, als Centraal-Bureau voor Nederland, den toestand der verwaarloosde jeugd in Nederland te verbeteren door: *a.* het bevorderen van pogingen, die ten bate dezer kinderen worden aangewend; *b.* bijeen te brengen en in zoo ruim mogelijken kring te verspreiden alle inlichtingen, die van nut kunnen zijn voor ieder, die zich het lot van verwaarloosde kinderen wil aantrekken; *c.* zich beschikbaar te stellen als tusschenpersoon voor alle personen en instellingen, zonder onderscheid van geloof en richting, die de belangen van verwaarloosde kinderen wenschen te behartigen; *d.* samenwerking te zoeken met en desgevraagd advies te geven aan den Staat, aan provinciën en gemeenten, omtrent alles wat strekken kan tot bevordering der belangen van verwaarloosde kinderen.

De Bond tracht bovendien over alle vragen, die zich voordoen op het gebied der kinderbescherming, adviezen van deskundigen uit te lokken, en daaromtrent door openbare bespreking het vormen eener publieke meening voor te bereiden.

Een bibliotheek is gevormd en ten dienste gesteld van den secretaris en de leden van den Bond.

Leden zijn: *a.* in het Rijk gevestigde, rechtspersoonlijkheid bezittende vereenigingen, aldaar gevestigde stichtingen en instellingen van weldadigheid; *b.* bijzondere personen, die zich als zoodanig aan het bestuur opgeven.

Vereenigingen, enz. storten een jaarlijksche bijdrage van minstens 5 gld.; bijzondere personen betalen jaarlijks minstens 2,50 gld. Begunstigers zijn zij, die jaarlijks minstens 5 gld., of 100 gld. in eens bijdragen. Het orgaan van den bond is het „Tijdschrift voor Armenzorg en Kinderbescherming" (Weekblad, Haarlem).

Kinderbint is de naam van een onderdeel der constructie van een zoldering in een gebouw. Men kan de zoldering der vertrekken of ruimten in een gebouw in het algemeen op tweeërlei wijze samenstellen. De eerste en oudste methode is die van moer- en kinderbinten, de tweede is de methode der evenwijdige balken van gelijke zwaarte. Volgens de eerste methode wordt het gewicht der zoldering en van wat daarboven is geplaatst, gedragen door enkele zeer zware balken, welke men moerbalken noemt. Het woord moer is hier gebruikt in den zin van moeder en wordt als zoodanig meermalen in de bouwkunde gebruikt. Ten einde den last op de moerbalken aan te brengen, wordt een groot aantal korte balkjes gebezigd, welke men kinderbinten noemt en welke de eigenlijke bevloering dragen. Deze wijze van overdekken eener ruimte is constructief de oudste en heeft tevens niet weinig bijgedragen tot het schilderachtig aanzien der interieurs, in den tijd toen men nog geen stucplafonds tegen de binten aanbracht. Nederhand is deze constructiemethode verlaten en heeft men de overdekking door een aantal gelijkwaardige balken toegepast. Tegenwoordig wordt weer vaak bij constructies in ijzer en gewapend beton de methode der moer- en kinderbinten gevolgd.

Kinderbond. Zie *Kind, Bond ter behartiging van de belangen van het.*

Kinderdoodslag. Zie *Moord.*

Kinderdoop. Zie *Doop.*

Kinderen, *Zorg voor verwaarloosde.* Zie *Dwangopvoeding.*

Kinderen, *Timon Henricus der,* den 7den Mei 1823 te 's-Gravenhage geboren, studeerde te Leiden in de rechten en promoveerde aldaar in 1847 op een proefschrift, getiteld: „De rerum judicatarum auctoritate in causis civilibus". Na zijn promotie vestigde hij zich als advocaat in zijn geboorteplaats; maar reeds in 1849 vertrok hij naar Batavia, waar hij nog in hetzelfde jaar benoemd werd tot eersten commies op het parket van den procureur-generaal. Na achtereenvolgens verschillende rechterlijke betrekkingen bekleed te hebben, werd hij in 1866 benoemd tot procureur-generaal bij het Hoog Gerechtshof, in 1869 tot directeur van het op te richten departement van justitie, twee jaar later tot president van het Hoog Gerechtshof en in 1872 tot lid van den Raad van Nederlandsch-Indië. Na eervol ontslag op verzoek in 1889, vestigde hij zich te 's-Gravenhage, waar hij den 2den December 1898 overleed. Gedurende zijn ambtelijke loopbaan ontving *Der Kinderen* menige opdracht van de Indische Regeering. Zoo werd hij in 1868 benoemd tot commissaris van het gouvernement tot het ontwerpen en voorstellen der wettelijke bepalingen, vereischt tot verdere regeling van het rechtswezen in de Buitenbezittingen. In 1859 werd hij belast met de samenstelling eener jaarlijksche statistiek van de rechtsbedeeling in Nederlandsch-Indië (tot 1871); in 1870 werd hem met *Levysohn Norman* de opdracht gegeven tot het ontwerpen van verordeningen ter uitvoering der agrarische wet. In 1880 werd hem opgedragen zich naar Atjeh te begeven, teneinde een regeling van het rechtswezen in Atjeh en onderhoorigheden te ontwerpen en om met den gouverneur in overleg te treden omtrent de organisatie van het inlandsch bestuur en het politiewezen aldaar. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De algemeene verordeningen tot regeling van het regtswezen in het gouvernement Sumatra's Westkust" (1875). „Wetboek van strafrecht voor inlanders in Nederlandsch-Indië" (2de druk 1885). Verder verschenen verscheidene opstellen van hem in „Themis" en in „Het Regt in Nederlandsch-Indië", van welk laatste tijdschrift hij van 1855—1865 een der redacteuren was.

Kinderhuwelijk noemt men het volkomen rechtsgeldig huwen van kinderen, op gezag der ouders, lang vóór zij den huwbaren leeftijd heb-

Digitized by Google

ben bereikt, met personen van gelijken leeftijd of ouder. Zoowel onder beschaafde als onbeschaafde volken in Europa, Azië, Afrika en Australië is deze gewoonte verbreid. De gewone huwelijksgebruiken worden er bij in acht genomen, maar van geslachtelijke gemeenschap is voorloopig nog geen sprake. Bij sommige stammen is zelfs het eenvoudige gezellige verkeer der echtelieden sterk beperkt, bijv. bij de Alfoeren en op Nieuw-Guinea, waar de echtelieden elkander zelfs niet mogen zien en de vrouw zich voor den toevallig voorbijgaanden echtgenoot moet verbergen. Bij den vroeger en ook thans nog wel in verschillende streken van Groot-Rusland, tot in Bulgarije en in de Karpaten, bij de Hoezoelen in gebruik zijnde *Schoondochtershuwelijken* laat de vader zijn 8—9-jarigen zoon huwen met een 10—15-jarig meisje en neemt dan diens plaats in, terwijl de kinderen voor die van zijn zoon doorgaan. Deze gewoonte is waarschijnlijk afkomstig van de zoogenaamde familie- of groepenhuwelijken uit den grijzen voortijd. In andere gevallen is het kinderhuwelijk een uitvloeisel van patriarchale zeden, waardoor familiën, die in nauwer betrekking tot elkander wilden komen, hun kinderen reeds zeer jong met elkaar verloven. Dit komt nog heden ten dage voor bij Joden, Mohammedanen, Servièrs en Albaneezen, die hun kinderen dikwijls reeds in de wieg verloven. In Britsch-Indië bestaat het kinderhuwelijk tegenwoordig nog, en vroeger gold het als schande een huwbare dochter in huis te hebben, die niet verloofd was. Als laatste termijn voor het uithuwen van de dochter gold het 12de jaar, als jongste het 4de. Maar de op deze wijze verloofde dochter blijft tot het tijdstip der huwbaarheid *(puberteit)* in het huis harer ouders. Daar heeft het tweede of eigenlijke huwelijk plaats. Als de man van zulk een jong gehuwd meisje of liever kind sterft vóór hij nog ooit gemeenschap met haar heeft gehad, wordt het kind niettemin geacht weduwe te zijn, met alle daaraan verbonden gevolgen. Hoe sterk deze gewoonte nog heerscht, blijkt hieruit, dat in 1891 $^{9}/_{10}$ der meisjes van 10 tot 14 jaar op deze wijze gehuwd waren; van 10 000 meisjes waren 1000 gehuwd tusschen het 5de en het 7de jaar en 68 reeds voor het 4de jaar. Van 10 000 jongens van 10 tot 14 jaar waren 433 gehuwd tusschen hun 5de en 9de jaar.

Kinderkruistocht. Zie *Kruistochten.*

Kinderleeszalen, het eerst opgericht in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, hebben ten doel mede te helpen in den strijd tegen de verbreiding van slechte lectuur, door de kinderen reeds vroeg aan het lezen van goede boeken te gewennen. In N.-Amerika maken de kinderleeszalen deel uit van de openbare leeszalen en bibliotheken *(public libraries)* en hebben zij, behalve dat zij aan de kinderen geschikte lectuur verschaffen, ten doel lezers te vormen voor de hoogere afdeeling der bibliotheek, n. l. die der volwassenen. Dit geschiedt als volgt. Op vastgestelde dagen in de week verzamelt de bibliothecaresse de kinderen om zich, om hen in een bepaald boek in te leiden; zij vertelt hun een gedeelte er uit of draagt uit een dichtbundel verzen voor. Ook bezoekt zij de scholen en vertelt in de klassen een verhaal uit een harer boeken en laat daarvan de plaatjes zien, waardoor zij de belangstelling der kinderen opwekt, wat ten gevolge heeft dat zij de kinderleeszaal bezoeken of boeken uit haar bibliotheek leenen. Vele kinderen wonen echter te ver van de leeszaal, waardoor voor hen een bezoek te bezwaarlijk zou zijn, waarom op verschillende plaatsen in de stad, vooral in den winter, boeken worden beschikbaar gesteld; ook hier gaat de bibliothecaresse op dezelfde wijze te werk als in de leeszaal en in de scholen. Verder worden de boeken wel naar meer afgelegen scholen gestuurd, waar de onderwijzers zich met het uitleenen belasten, of naar de speelplaatsen, die in de zomervacantie in de armste stadswijken worden opgericht. Als regel geldt, dat de kinderen vrij zijn in hun keuze der literatuur. De leeftijdsgrens voor het bezoek is naar boven bijv. 14 à 15 jaar, naar beneden wordt veelal geen grens aangegeven.

Aan de kinderleeszaal is vaak een speelkamer verbonden, waar de kinderen, onder toezicht van een of meer dames, met allerlei spelletjes worden bezig gehouden.

In navolging van N.-Amerika zijn reeds in sommige landen van Europa met goed gevolg kinderleeszalen opgericht en ook in Nederland begint men in den laatsten tijd meer en meer de behoefte aan dergelijke inrichtingen te gevoelen.

Zie: *Bohn,* Erste Erfahrungen und Beobachtungen in unserer Berliner Kinderlesehalle („Flugschriften des Volksbundes zur Bekämpfung des Schmutzes in Wort und Bild", no. 6. Gautzsch bij Leipzig 1911) en *W. C. Berwick Sayers,* The children's library (Londen 1911).

Kinderman, *Jan Christiaan,* een Nederlandsch letterkundige, den 15den December 1804 te Amsterdam geboren, studeerde aldaar aan het Luthersche seminarium in de godgeleerdheid, aanvaardde in 1829 het leeraarsambt in de Evangelisch-Luthersche gemeente te Wildervank en Veendam, en vertrok in 1836 naar Edam en in 1847 naar Doetinchem, waar hij in 1869 wegens een oogziekte zijn betrekking nederlegde, om zich in Mei 1871 te Utrecht te vestigen, waar hij den 19den December 1876 overleed. Onder het pseudoniem *Chonia* schreef hij: „Wat er van Diepenbeek werd" (1849; 8de druk 1858), „Het beeld van Dirk Rafelsz. Kamphuizen in de lijst van zijn tijd, de dagen der Dordtsche Synode" (1852, 2 dln.), „De val van het laatste bolwerk der Protestanten, La Rochelle in 1627" (1853, 2 dln.), „Een flaauwe in dagen van kracht, Graaf Willem IV van den Berg" (1855, 2 dln.), „Roma contra Utrecht ten tijde van Petrus Codde. Een roman die geen roman is" (1873, 2 dln.) en „Lodewijk van Nassau (de *wolmaakte* ridder), beschouwd naar zijn leven en karakter" (1874), talrijke opstellen in het „Repertorium voor buitenlandsche theologie", in „Nederland" in „De Tijdspiegel" en elders.

Kindermann, *August,* een Duitsch operazanger, den 6den Februari 1817 te Potsdam geboren, begon op 16-jarigen leeftijd zijn loopbaan als zanger in het koor van de Hofopera te Berlijn; later was hij verbonden aan de opera te Leipzig, waar hij zich tot eersten bariton opwerkte. Hij verwierf de vriendschap van *Lortzing*

Digitized by Google

..Hans Sachs" voor hem schreef. Sedert dien was hij de lieveling van het publiek. Zijn ›re stem en dramatisch talent maakten hem rst geschikt voor rollen als Figaro, Kaspar, ‹tan, Titurel enz. Van 1846 af maakte hij uit van het gezelschap der hofopera te Mün-ı. Hij was de vader van de zangeres *Reicher-dermann*. Den 6den Maart 1891 overleed hij München.

Kindermeel. Er bestaan verschillende ›rten kindermeel, die de moedermelk beoten te ınen vervangen, maar daartoe vaak of in het eel niet of slechts zeer gebrekkig in staat . Toch komt het ook vaak genoeg voor, dat de nen er uitstekend bij gedijen. De meeste praeaten bestaan uit koemelk, tot stroopdikte inampt en dan met meel en suiker gemengd. mengsel wordt gedroogd en gemalen. Andere atten in plaats van melk slechts wat toegegd vet (room of boter), weer andere zijn slechts bijzondere wijze gepraepareerde meelsoorten, als het bekende *Nolenaarsche* kindermeel. In meel wordt daarbij bijv. door behandeling t oververhitten waterdamp onder verhoogden k het zetmeel in dextrine en suiker omgezet. hans zooveel mogelijk, want geheel gelukt dat t en juist het overblijvende zetmeel maakt de ›rten kindermeel voor de eerste levensmaanı ongeschikt. Later kan het vetgehalte der gelingenvoeding langzamerhand wel vermin-d en door koolhydraten aangevuld worden, ıder schade voor het kind, maar vele van meelsoorten hebben volstrekt een vergd gehalte aan vet en kunnen dus hoogstens toegift bij zeer goede koemelk dienen. Een dere schadepost is, dat de plantaardige eiwitffen veel moeilijker te verteren zijn dan de erlijke. Kindermeel is dan ook des te beter hoe eer bestanddeelen van gewone melk zij bevatn en 't is het best, ze eerst na de eerste levensaanden, voorloopig alleen als toegift tot koelk te geven. Meel bevat slechts 0.5 % vet, het ndermeel bevat gewoonlijk 4—5 %, verkregen or toevoeging van gedroogde melksubstantie. ›ed kindermeel moet op ongeveer 20 % onopbaar koolhydraten (zetmeel) minstens 50 % losbare (suiker en dextrine) bevatten. *Nestles* ndermeel heeft op 100 deelen 9,94 eiwit, 4,58 t, 42,75 oplosbare, 35,02 onoplosbare koolhyaten, verder 6,01 water en 1,75 minerale stoffen; *Kufekes* kindermeel heeft 13,24 eiwit, echts 1,69 vet, 28,71 oplosbare tegen 50,76 onlosbare koolhydraten. Zie *Kindervoeding*.

Kindermoord. Zie *Abortus* en *Moord*.

Kinderrechtbanken bestaan in de Vernigde Staten van N.-Amerika reeds sinds een rintigtal jaren. Het eerste Hof van dien aard erd in 1898 te Chicago opgericht. Tegenwoorig hebben een aantal Staten der Unie een bijndere, zachtere strafwet voor kinderen en kinergerechtshoven in verschillende graden van olkomenheid. Ook in Canada en Australië wint e beweging veld, en in Ierland, Schotland en ngeland worden pogingen gedaan, om ook daar et stelsel van bijzondere rechtbanken voor kinderen in toepassing te brengen, zooals in Duitschnd en Zwitserland hier en daar reeds is geschied.

Te Chicago is voor het eerst een eigen gebouw voor berechting van kinderen gesticht. Oprichting en onderhoud komen voor gemeenschappelijke rekening van stad en district. Behalve de eigenlijke kamers waar recht gesproken wordt, zijn daar lokalen ingericht, waar kinderen, die in staat van beschuldiging zijn, een tijdelijk onderkomen vinden. De uitdrukking „gevangenis" vermijdt men opzettelijk, om alle aanleiding tot verharden en verstompen van het jonge individu weg te nemen. In de onmiddelijke nabijheid van het nieuwe Kinder-rechtsgebouw zal door de onderwijsafdeeling van het gemeentebestuur van Chicago een school voor moreel achterlijke kinderen opgericht worden. Onder den naam *New Court* werd op het einde van 1904 te New-York een kinderrechtbank ingesteld, voor welke kinderen beneden de 16 jaar, die op de een of andere wijze strafrechtelijk vervolgd worden, terechtstaan. Tevens heeft de „Vereeniging tot bescherming van kinderen" zich bereid verklaard voor het onderhoud van de kleine misdadigers te zorgen, totdat de zaak afgehandeld is. Hierdoor komen de kinderen noch gedurende het vóórarrest, noch gedurende de behandeling der zaak, in aanraking met de meer verdorven volwassen misdadigers. De gerechtszaal en de geheele behandeling is zóó ingericht, dat het op het ontvankelijke gemoed van het kind een diepen indruk maakt. Betreft het geen zwaar vergrijp of geen herhaalde misdaad, dan wordt de veroordeeling steeds voorwaardelijk uitgesproken, met uitstel voor de voltrekking van het vonnis. Doch ook in gevallen van zware misdrijven volgt nog geen opsluiting in de gevangenis, waardoor zulke jonge deugnieten allicht door ouderen, meer verstokte booswichten zouden bedorven worden, maar worden zij in een verbeterhuis geplaatst.

In Europa vonden deze instellingen het eerst navolging te Birmingham, weldra ook elders, zoo in 1908 te Frankfort a. M., Düsseldorf, Berlijn, Charlottenburg, Keulen en in het kanton Genève in Zwitserland.

Ook ten aanzien worden de kinderen sedert eenige jaren op een bijzondere wijze berecht, namelijk in besloten zitting. Voor toezicht op en leiding van de kinderen beneden 18 jaren die met de Voogdijraden, de vereeniging „Pro Juventute", met den officier van Justitie of de ambtenaren van het Openbaar Ministerie in aanraking komen, is een ambtenaar voor de Kinderwetten aangesteld.

Kinderrepubliek noemt men een gemeenschap, waarin zich slechts kinderen bevinden en welke alleen door kinderen bestuurd wordt. Zulk een kinderrepubliek werd in 1890 door den Amerikaanschen menschenvriend *William Reuben George* bij Freville in den staat New-York gesticht, onder den naam *Junior Republic*. Oorspronkelijk een vacantie-kolonie voor verwaarloosde New-Yorksche kinderen, is het tegenwoordig een aanzienlijke gemeente van ongeveer 200 jongens en meisjes, van den leeftijd van 8 tot 16 jaar, welke ten deele uit medelijden, gedeeltelijk gedwongen, ten deele ook volgens rechterlijk vonnis, hier zijn opgenomen en tot nuttige burgers worden opgevoed.

De kinderen, die onder oppertoezicht van den

Digitized by Google

stichter staan, regelen en besturen alles zelf; zij hebben zelf hun bestuur en hun wetten gekozen, kiezen zelf hun beambten, hebben hun rechtbank, politie, gevangenis, hun eigen vermogen, een bank, een postkantoor enz. Alleen enkele volwassenen vindt men in deze republiek, n. l. de onderwijzers. Het voornaamste gebod in deze kinderrepubliek is werken. De ondervinding, welke men tot nog toe van deze republiek heeft opgedaan, is allerverrassendst: waarheid, eerlijkheid, oprechtheid, vlijt en zedelijkheid, zijn de resultaten, waarop deze zeker origineele instelling kan bogen.

Kindersterfte. Hieronder wordt verstaan de sterfte van kinderen beneden het jaar. Hoewel deze vroeger grooter omvang had, is zij thans nog een belangrijke factor van de algemeene sterfte (± 30 percent in Nederland).

Volgens de cijfers, verzameld door *Lucien March* bedroeg de sterfte der zuigelingen in het eerste levensjaar, berekend op 1000 levendgeborenen:

	1841/50	1851/60	1861/70	1871/80	1881/90	1891/00	1901/5	1906 10
Engeland en Wales	152	154	154	149	144	154	138	117
Schotland	—	112	125	123	119	128	121	113
Ierland	—	—	95	97	95	103	99	94
Denemarken	144	135	134	138	135	135	121	108
Noorwegen	—	108	107	104	97	97	82	70
Zweden	153	146	139	130	111	102	94	78
Oostenrijk	254	249	256	256	250	236	213	202
Pruisen	186	197	211	214	208	203	188	168
Beieren	297	310	326	309	284	264	240	217
Saksen	261	255	267	282	282	273	243	198
Nederland	—	**196**	**184**	**203**	**178**	**158**	**138**	**114**
België	150	155	170	159	159	161	147	141
Frankrijk	165	172	178	166	166	162	138	126
Gemiddeld	196	182	180	179	171	167	151	134

In het algemeen is dus de kindersterfte gedaald van twee van de 10 jonggeboren kinderen op 1½, een toch nog belangrijk aantal. Men heeft wel eens beweerd, dat een belangrijke kindersterfte ten goede kwam aan den leeftijd, die daarop volgde; evenwel bewijzen de cijfers, dat landen met groote zuigelingensterfte ook een groote mortaliteit hebben van kinderen van 1 tot 5 jaar. Onderzoekingen toonden verder aan, dat de grootste zuigelingensterfte plaats vindt in de groote gezinnen, dat met moedermelk gezoogde kinderen, onafhankelijk van den welstand der ouders, een veel geringere kans hebben in hun eerste jaar te overlijden dan de overige (zie *Kindervoeding*), dat ook de duur van het zoogen op de sterfte een grooten invloed heeft, dat in het algemeen de zuigelingensterfte parallel loopt met den welstand van het gezin, in dien zin, dat in de armste gezinnen de sterfte het grootst is, dat het jaargetijde, waarin de kindersterfte het grootst is, ligt in de wintermaanden Februari en Maart en in de zomermaanden Augustus en September. De zeer groote zomersterfte, die de kindersterfte in den winter belangrijk overtreft, is zeer waarschijnlijk te wijten aan het kunstmatige voedsel, dat in den zomer bij onvoldoende zorg spoedig aan bederf onderhevig is en den zuigelingen hevige maag- en darmaandoeningen bezorgt. Vandaar de pogingen om z. g. zuigelingen- of melkkeukens *(gouttes de lait)* op te richten, inrichtingen, waar de niet-zoogende moeders volkomen zuivere kindermelk kunnen verkrijgen. In landen, waar de misstand der kindersterfte groot en daarnaast het geboortecijfer klein is, is men reeds overal met het oprichten van zulke inrichtingen begonnen, o. a. in Frankrijk onder leiding en op aansporen van *Budin*. Een overzicht van de zuigelingensterfte, de daaraan gewijde literatuur en de middelen, die in ons land aangewend worden tot haar bestrijding is te vinden in den „Gids voor de Zuigelingenbescherming" van den „Nederlandschen bond tot bescherming van zuigelingen" (1917), welke bond in 1909 werd opgericht, in navolging van hetgeen in het buitenland reeds tot stand was gebracht. Ook het „Nederlandsche Maandschrift voor verloskunde en vrouwenziekten en voor kindergeneeskunde" en het „Nederlandsche tijdschrift voor Geneeskunde" wijden tal van artikels aan dit onderwerp.

Zie verder: *Saltet* en *Falkenburg*, De Kindersterfte in Nederland (Amsterdam 1906. no. 19 van de „Mededeelingen van het Gemeentelijk Bureau van Statistiek".

Kindertuinen. Zie *Bewaarscholen*.

Kindervoeding is in het algemeen de voeding, die men aan kinderen geeft. Al naarmate de leeftijd zal natuurlijk de soort van het voedsel verschillen. Gedurende den zuigelingenleeftijd onderscheidt men natuurlijke voeding (door de moeder) en kunstmatige, die zooveel mogelijk gelijk moet zijn aan de natuurlijke. Van de 100 kinderen, die door de moeder gevoed worden, sterven vroeger gemiddeld 8, bij voeding door minnen 29, bij kunstmatige voeding 47. Het beste surrogaat der moedermelk is dierlijke melk van koeien, geiten en ezelinnen. De laatste stemt het meeste met de moedermelk overeen, de eerste is het goedkoopst en het gemakkelijkst te verkrijgen. Een normaal borstkind gebruikt de eerste week ongeveer 300 gr., de 2de reeds 550 gr. en dat quantum stijgt tot de 7de week tel-

Digitized by Google

KINEMATOGRAPHIE I

1. Stroboscopische schijf.

2. Wondertrommel.

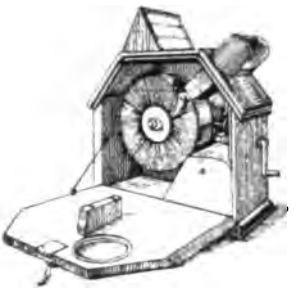

3. Mutoscoop.

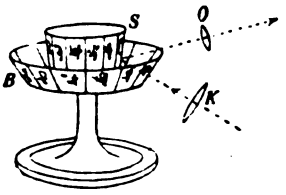

4. Praxinoscoop.

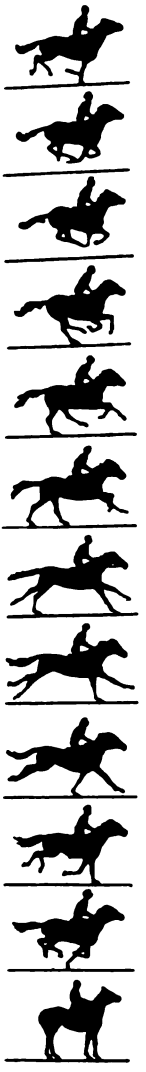

5. Galoppeerend paard (momentopname van Muybridge).

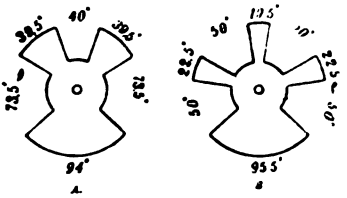

6. Sectorenschijven.

7. Kinetoestel van Ernemann.

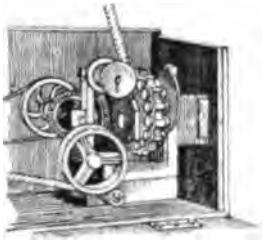

8. Projectietoestel van Jenkins.

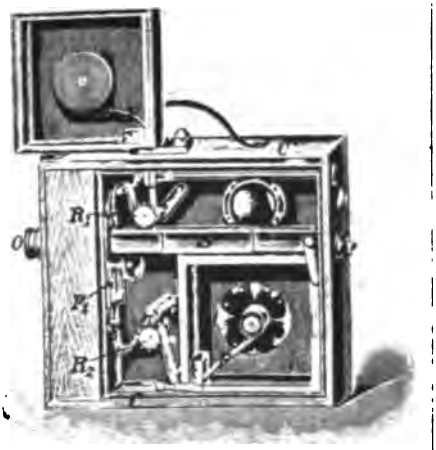

9. Geopende kinocamera van Lesezang.

Digitized by Google

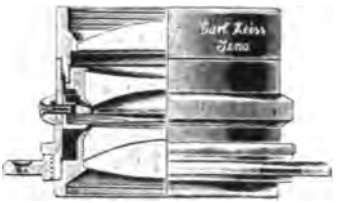

1. Tessar van Zeiss.

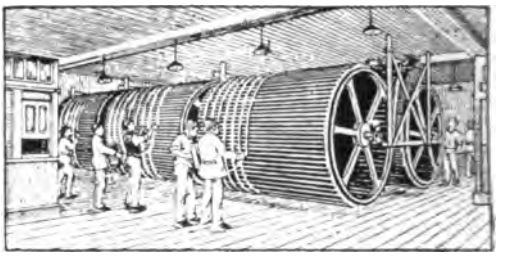

2. Droogruimte eener filmfabriek.

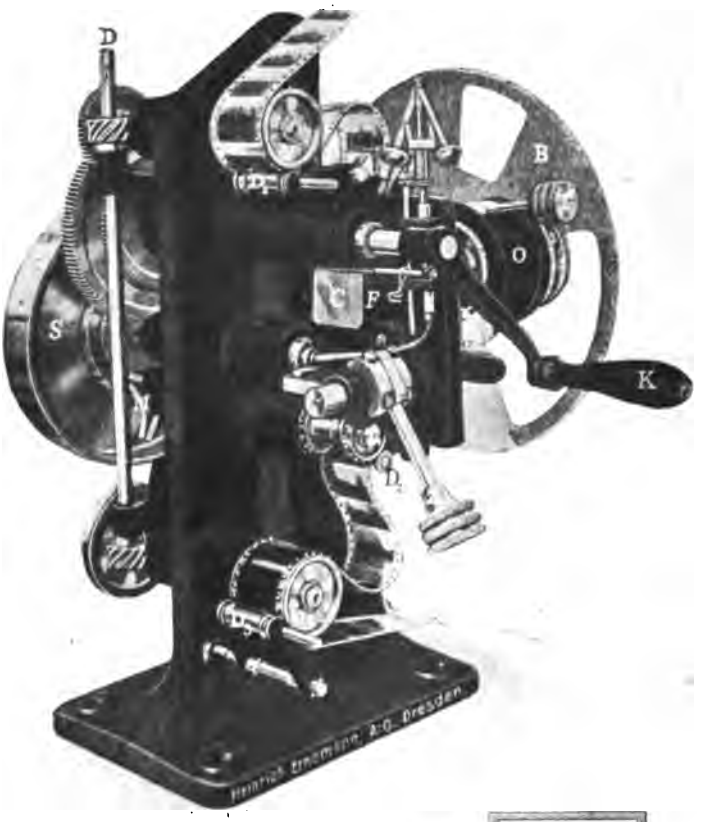

3. Gedeelte van een kino-projectietoestel van Ernemann.

4. Ontwikkelingscylinder voor lange films.

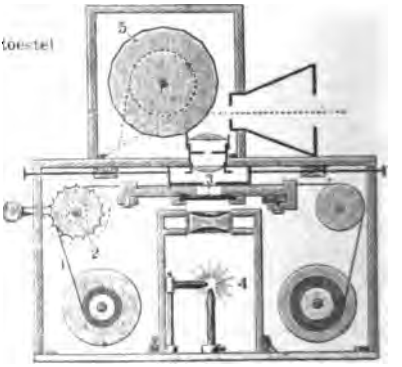

5. Projectietoestel met oscilleerende spiegels.

Digitized by Google

kens met ± 50 gr., maar daarna elke week met 15—20 gr. tot de 25ste week, waarna het geregeld daalt. Het maximum, dat om en bij de 20ste week genomen wordt, ligt tusschen 900 en 1000 gr. Zoo moet ook de kunstvoeding de eerste drie maanden langzamerhand tot die hoeveelheid stijgen en dan niet hooger gaan; tegen dien regel wordt vaak gezondigd, vooral in het te veel, dat gegeven wordt, soms tot 1500 gr. wat schadelijk werkt. Aan het einde der eerste week geve men niet meer dan 50 gr. per keer 8 maal per dag. Men stijgt daarmee in hoeveelheden, maar daalt in aantal keeren, zóó, dat het in de 4de week 6 porties van 100 gr. elk krijgt. Vanaf de 4de maand kan men 5—6 keer 150—180 gr. geven. Vrouwenmelk bevat in 100 gr. 1—1.2 gr. eiwit, 3,5—4,0 gr. vet, 6.5—7,0 gr. melksuiker; koemelk heeft 3,5 gr. eiwit, 3,5 gr. vet en 4,8 gr. suiker. Het voornaamste verschil is het grootere gehalte in koemelk aan caseïne, die in de maag van den zuigeling stremt tot zwaar verteerbare vlokken, en daarom moet de melk verdund worden, zoodat de melkstremsels fijner worden en beter verteerbaar. Men gaf in de eerste maand 1 deel melk op 2—3 deelen water, maar dan kregen de kinderen vaak veel te weinig voedsel in, zoodat men liever gelijke hoeveelheden melk en water geeft. Ook dan zou men te groote hoeveelheden moeten geven om dezelfde voedingswaarde als met moedermelk te bereiken, daarom doet men er melksuiker bij, men verdunt de melk liefst met een oplossing van 7 % melksuiker; sterker kan het niet om de laxeerende werking van melksuiker. Wel kan men de met water verdunde melk de noodige voedingswaarde geven met *Soxhlet*'s voedingssuiker. Om het vetgehalte te verhoogen, voegt men er wel *Biedert*'s roommengsel aan toe. Hij gaf ook een praeparaat *ramogeen* van eiwit, melksuiker en vet, dat met melk en water elke verlangde menging toelaat. Zetmeel kan door het speeksel van den zuigeling slechts onvolkomen omgezet worden maar als het eerst in dextrine wordt omgezet, zooals in het kindermeel (zie aldaar) wordt het best verdragen. Niet zoo zelden ziet men, na allerlei dure praeparaten vergeefs beproefd te hebben, het kind uitstekend groeien met karnemelk, dat men met fijn rijstemeel en suiker kookt.

De meeste maagdarmcatarrhen bij kunstvoeding ontstaan door giftige stofwisselingsproducten van bacteriën, die zich vooral in den zomer snel in de melk kunnen vermeerderen, vandaar, dat de melk in zindelijke stallen van zorgvuldig uitgezochte koeien, die zooveel mogelijk droog voer moeten krijgen, verzameld en zoo snel mogelijk in huis bezorgd moet worden. Hier moet men ze vóór het gebruik koken en zorgvuldig voor het indringen van kiemen behoeden. Bij de sterilisatie volgens *Soxhlet* worden de voor één dag noodige fleschjes, die elk 150—250 gr. melk bevatten, samen in een voor de helft met water gevulde, gesloten pan gedurende 10—15 minuten gekookt. Daarna worden de fleschjes op een koele plaats bewaard, vóór het gebruik even verwarmd en dan eerst de gummi-sluiting eraf genomen en door een speen vervangen. Ook deze laatste moeten zorgvuldig gereinigd en in zuiver water bewaard worden. Ondanks alle voorzorgen ziet men toch niet zelden, dat de zuigelingen een melksoort niet verdragen en moet men zoeken naar een geschiktere of is men zelfs gedwongen een min te zoeken, maar vaak is een onvolledige sterilisatie de oorzaak van den maagdarmcatarrh. Treedt deze op, dan is onthouding van elk voedsel behalve rijst- of eiwitwater gedurende korten tijd de beste behandeling en houdt het kind ook bij deze erge diarrhé, dan zijn infusies van keukenzout-oplossingen onder de huid aangewezen. De terugkeer tot de gewone voeding moet langzaam gaan. Onder de voorzorgen tegen maagstoornissen moet vooral niet vergeten worden het kind na elke voeding den mond te reinigen met een nat, schoon linnen lapje, dat men om den vinger windt. Om dezelfde reden is het zoet houden met een speen beslist af te keuren, daar deze niet schoon te houden is, als het kind ze lang in den mond houdt en het ontstaan van schimmels op het mondslijmvlies bevordert.

Gewoonlijk toont in de elfde maand, maar ook vaak reeds veel vroeger, stilstand of achteruitgang in het gewicht aan, dat de moedervoeding onvoldoende wordt. Dikwijls gaat men er reeds vroeger toe over, het kind langzamerhand meer en meer koemelk er bij te geven. Ook het doorbreken van verscheiden emijtanden kan als een geschikte tijd om het kind te spenen worden beschouwd. Bij onbeschaafde volksstammen als de Zigeuners en ook hier en daar in ons land worden de kinderen wel eenige jaren aan de borst gehouden. Ook na de moedervoeding blijft koemelk het voornaamste voedsel, maar in het tweede levensjaar worden daarbij steeds meer meelspijzen, rijst, week gekookte eieren, cacao, wittebrood enz. gegeven, in het derde jaar groenten, aardappels enz. Met vleesch en eieren zij men echter bij kinderen spaarzaam en geheel onthoude men hun genotmiddelen als koffie, thee, om van bier en wijn en andere alcoholhoudende dranken niet te spreken.

Literatuur: Ammon, Die ersten Mutterpflichten (41ste druk Leipzig 1910); *Biedert*, Die Kindernahrung im Säuglingsalter (5de druk Stuttgart 1905); *Allebé Scheltema*, Voedingsrecepten voor kinderen (in het „Ned. Maandschrift voor verloskunde, vrouwenziekten en kindergeneeskunde".).

Kinderwetten. Zie *Dwangopvoeding, Ouderlijke Macht, Voogdij* en *Voogdijraad.*

Kinderziekte. Zie *Pokken.*

Kinematica (Grieksch *kinema* = beweging) is de leer der beweging in de ruimste beteekenis van het woord. Zij omvat alle vraagstukken, die zich met de beweging als verschijnsel, zonder te letten op de massa van de bewegende lichamen bezig houden, en gaat slechts de geometrische verplaatsing en de veranderingen in snelheid of versnelling der beweging na. Zie *Beweging.*

Kinematograaf (zie de platen), afgeleid van het Grieksche woord *kinein* = *bewegen*, beteekent eigenlijk een beschrijving van iets, dat bewogen wordt of zich beweegt. Een ander woord voor hetzelfde is *bioscoop*, d. i. een inrichting, waarin men het leven (Grieksch = *bios*) ziet. Een kinematograaf is een toestel, dat een reeks af-

Digitized by Google

beeldingen van een in beweging zijnd voorwerp zóó weergeeft, dat de waarnemer één doorloopende beweging meent te zien. Het eerste en tevens eenvoudigste kinematografisch toestel is de in 1832 door *Plateau* te Brussel en *Stampfer* te Weenen geconstrueerde *stroboscopische schijf* of *phenakistoscoop*. Een cirkelvormige schijf (Pl. I, fig. 1), waarin een aantal spleten radiaal zijn uitgesneden, wordt snel gedraaid om een as. Naast of onder elk der spleten zijn op de schijf de opvolgende afbeeldingen van een zich bewegend voorwerp aangebracht. Ziet men nu door de spleten naar een spiegel, dan schijnen de spiegelbeelden der spleten op hun plaats te blijven, maar tegelijk wordt de beweging van het voorwerp duidelijk waargenomen. Spoedig vond men, dat het levende beeld veel scherper gezien werd, als het toestel zoo werd ingericht, dat een afzonderlijke schijf met spleten draaide in tegengestelden zin als de schijf met afbeeldingen. Hierdoor wordt relatieve snelheid van spleet en beeld ten opzichte van het oog vergroot, zoodat de eigenbeweging van elk der beelden gedurende den waarnemingstijd practisch onmerkbaar wordt. Pl. I, fig. 2 geeft een afbeelding van de door *Störner* in 1833 bedachte *Wondertrommel* of *Daedaleum*. De verschillende afbeeldingen bevinden zich op papierstrooken, welke binnen in een cylinder gelegd worden. Bij de *Mutoscoop* (Pl. I, fig. 3), zijn de bladen aan een zijde bedrukt met de opeenvolgende beelden; bij het draaien der as zorgt een stift voor het omslaan der bladen. Door een vergrootglas worden de beelden duidelijk waargenomen. Een toestel, waarbij de beelden optisch standvastig zijn, is de *Praxinoscoop* (Pl. I, fig. 4). De binnen den cylinder *B* liggende beelden worden in de spiegels *S* waargenomen, die zich bevinden op het buitenoppervlak van den kleinen cylinder. Als beide cylinders in draaiing worden gebracht, schijnt elk beeld volkomen op zijn plaats te blijven, totdat het onmerkbaar vervangen is door het opvolgende beeld.

Bij alle tot dusver behandelde toestellen moesten de afzonderlijke beelden eerst geteekend worden, hetgeen groote moeilkheden opleverde. Een werkelijk natuurgetrouwe weergave werd eerst mogelijk gemaakt door de hulp der momentphotografie. In 1877 gelukte het den Amerikaan *Muybridge* een reeks momentopnamen te maken van een galoppeerend paard (Pl. I, fig. 5). Hij gebruikte daartoe een dertigtal camera's, waarvan de objectieven waren ingesteld op de schaduwbeelden, die het zich bewegend voorwerp wierp op een witten muur. Tusschen de camera's en de muur waren een aantal draden gespannen; die aan electrische contacten verbonden waren. Telkens als het paard een draad aanraakte, werd langs electromagnetischen weg een der camera's in werking gesteld. Door verbetering der momentsluiters kreeg *Anschutz* in 1885 zeer scherpe opnamen, die ook de details uitstekend weergaven. Het is echter duidelijk, dat deze methode alleen te gebruiken is, als de objecten zich voortbewegen; bovendien heeft ze nog het bezwaar, dat de plaats, vanwaar het voorwerp gephotografeerd wordt, telkens een andere is. Een gevolg hiervan is, dat bij de projectie der beelden, het galoppeerend paard niet vooruitgaat, maar stil op zijn plaats blijft. Het eerste kinematografisch filmapparaat werd in 1888 geconstrueerd door den Franschen physioloog *Marey*. Hierbij werd het photografisch beeld opgevangen op een lichtgevoelige papierstrook, die, opgerold over een cylinder, schoksgewijze voortbewogen werd door het beeldvlak van een camera-objectief en daarna door een tweeden cylinder weer opgerold werd. Gedurende de beweging der papierstrook werden de lichtstralen door een draaiende plaat onderschept. Nadat in 1889 door *Friese-Green* de papierstrook vervangen was door een celluloidband, gelukte het in 1895 aan de gebroeders *Lumière* te Lyon zeer volmaakte toestellen te vervaardigen, waardoor in korten tijd de kinematografie populair werd. Terwijl men vroeger het stroboscopisch effect uitsluitend toeschreef aan de nawerking van een lichtindruk op het oog, hebben de onderzoekingen van *Paul Linckx* aangetoond, dat voor het zien van bewegingen in de eerste plaats noodig is, dat in den tijd, gelegen tusschen twee momentopnamen, het voorwerp slechts zoo weinig van bewegingstoestand verandend is, dat het oog gemakkelijk eenzelfde voorwerp erin herkent. Tevens is een vereischte, dat de indrukken zoo spoedig op elkaar volgen, dat niet elk afzonderlijk in het bewustzijn waargenomen wordt, maar dat ze één doorloopende reeks vormen, evenals bijv. de tonen eener melodie.

Het bij de kinematografische projectie dikwijls zoo hinderlijk trillen der beelden bleek een gevolg te zijn van te weinig beeldwisselingen per seconde. Het *Samensmeltingsgetal* („Verschmelzungsfrequenz"), dat het minimum aantal beeldwisselingen aangeeft, noodig voor het verdwijnen van het trillen, neemt echter toe met de lichtsterkte. Bij de uit hygiënisch oogpunt normale bellichtingssterkte van 50 meterkaarsen bedraagt het 46,8. Bij de andere, in de practijk gebruikte lichtsterkten, ligt dit getal tusschen 36 en 54. Een zoo hoog aantal beeldwisselingen per seconde is echter bij de bestaande toestellen niet te verkrijgen; men heeft daarom getracht op andere wijze het trillen te vermijden. Dit gelukte, door de tot dusverre gebruikte eenvoudige draaiende bedekkingsschijf te vervangen door eene, welke voorzien is van onderscheiden sectoren (Pl. I, fig. 6). Hierdoor wordt wel is waar niet het beeldwisselgetal vergroot, maar wel het aantal lichtindrukken, dat het oog per seconde ontvangt. Dat bij het gebruik van een dergelijke schijf de gemiddelde lichtintensiteit iets vermindert, is slechts van weinig belang.

De lichtgevoelige laag is aangebracht op een lange strook celluloid, *film* geheeten, waarvan de breedte steeds 35 mm., de lengte dikwijls vele honderden meters bedraagt. Meestal neemt men beelden van 18 × 24 vk. mm.; aan weerskanten der beelden is de film geperforeerd, met telkens 4 gaatjes naast elk beeld. In deze openingen grijpt het mechanisme, dat de film voortbeweegt. Daar celluloid uiterst brandbaar is, heeft men dikwijls getracht het te vervangen door een minder gevaarlijke stof. Een der meest bekende, het *celliet*, dat verkregen wordt uit acetylcellulose, is niet brandbaar, maar is op den duur niet bestand tegen de groote trekkracht, die voor het

Digitized by Google

bewegen der film noodig is. Gewoonlijk geschiedt deze beweging schoksgewijze; daar echter het aantal beeldwisselingen hierbij niet hooger is op te voeren dan tot 25 per seconde, is deze methode ongeschikt voor de juiste reproductie van zeer snelle bewegingen. In dergelijke gevallen is men aangewezen op toestellen, waarbij de verplaatsing der film doorloopend geschiedt. Natuurlijk moet er zoodanige optische compensatie zijn, dat het beeld op het scherm toch duidelijk waargenomen kan worden. Volgens de methode van *Jenkins* worden een aantal objectieven gemonteerd op een cirkelvormige schijf (P. I, fig. 8).

Men kan de draaiingssnelheid van deze schijf zóó regelen, dat telkens een der objectieven tegelijk met een filmbeeld in den projecteerenden lichtbundel komt. Bij gelijke snelheid van objectief en film blijft het beeld gedurende een kort oogenblik op dezelfde plaats, om dan plotseling door het volgende vervangen te worden. Eenzelfde resultaat is ook te bereiken door oscilleerende spiegels of prismen (Pl. II, fig. 5). Bij dit toestel zijn 17 spiegels aangebracht op den omtrek van den cylinder 5; de omwentelingssnelheid van deze is weer zoo gekozen, dat het beeld op het scherm optisch stationair is. Deze stelsels bieden het groote voordeel, dat het trillen der beelden geheel verdwenen is, als gevolg van het zeer groot aantal beeldwisselingen, dat dikwijls 250 per seconde bedraagt. Om nog hoogere frequenties te bereiken, gebruikt men als lichtbron een electrische vonk. Op de nadere bijzonderheden van deze constructies kunnen we hier niet ingaan. Pl. I, fig. 9 geeft een afbeelding van een geopende kinocamera der firma *Lisegang* te Düsseldorf. Door de raderen R_1 en R_2 wordt de film *F* voorthewogen door het veld van het photografisch objectief; in K_1 is de niet-belichte film opgerold, in K_2 de belichte. Daar zeer korte momentopnamen gemaakt moeten worden, is een lichtsterk objectief een eerste vereischte. Een der beste is de in Pl. II, fig. 1 afgebeelde „Tessar" van *Zeiss*. Pl. II, fig. 4 vertoont een ontwikkelingscylinder voor lange films, terwijl Pl. II, fig. 2 een kijkje geeft in de droogruimte eener filmfabriek. Pl. II, fig. 3 geeft een afbeelding van een gedeelte van een modern kinoprojectietoestel van *Ernemann*. Door de kruk *K* wordt het mechanisme in beweging gebracht; de film gaat over *V* naar het lichtvenster *F*, waar ze stevig gespannen gehouden wordt en dan over *N* naar een rol, waarover ze weer opgewonden wordt. *O* is het objectief. *B* de sectorenschijf, *S* een vliegwiel, bestemd om kleine onregelmatigheden der beweging weg te nemen. Pl. I, fig. 7 vertoont het geheele toestel; de beide filmtrommels zijn zóó ingericht, dat als het geprojecteerde deel der film in brand mocht geraken de deelen binnen de trommels veilig zijn.

Het kleuren der film geschiedt meestal langs mechanischen weg met behulp van uiterst nauwkeurige schablonen voor elke kleur. Mooiere resultaten geeft het kleuren uit de hand, echter is deze methode nogal kostbaar. Voor de kinoprojectie in natuurlijke kleuren volgt men hetzelfde beginsel als bij den driekleurendruk. De beelden opgenomen door het roode filter en door het blauwgroene worden aan weerszijden van de film zóó aangebracht, dat ze elkaar juist bedekken en daarna gekleurd met de complementaire van het filter. Is de film zelf nu geel gekleurd, dan vertoont het beeld op het scherm de voorwerpen in hun natuurlijke kleuren. Om een stereoscopisch effect te verkrijgen, zijn verschillende methoden voorgesteld. De eenvoudigste is die van *d'Almeida*, die beide bij elkander behoorende beelden tegelijk projecteert door complementair gekleurde glazen, bijv. blauw en rood. Worden nu deze beelden waargenomen met behulp van een bril, waarvan het eene glas rood en het andere blauw gekleurd is, dan zal elk der oogen slechts het voor dat oog bestemde beeld zien, zoodat een stereoscopisch effect mogelijk wordt. Deze methode vermindert echter de lichtsterkte aanzienlijk.

De combinatie van de kino met de phonograaf eischt een volkomen synchroon loopen van beide toestellen. Daar een directe koppeling afstuit op practische moeilijkheden, is de inrichting meestal een zoodanige, dat door den phonograaf seinen worden gegeven, waarnaar degene, die het projectietoestel bedient, het tempo der film regelt.

Bijzondere vermelding verdient nog de toepassing van de kinematografie op wetenschappelijk gebied. Vooral voor het bestudeeren van uiterst langzame en van zeer snelle veranderingen geeft deze methode voortreffelijke resultaten. Bij zeer langzame processen, zooals bijv. het groeien van planten, is een lange tijd van opname noodig; meestal is dan aan de camera een uurwerk bevestigd, zoodat er automatisch met bepaalde tusschentijden een opname gemaakt wordt. Bij reproductie in normaal tempo, ziet de toeschouwer in een kort tijdsbestek het geheele verloop van den groei. Bij zeer snelle veranderingen wordt het tempo der opnamen veel vlugger genomen dan dat der projectie. Ook microscopisch kleine deeltjes kunnen aldus worden bestudeerd; het oculair van de microscoop wordt dan vervangen door de camera der kine. In de Röntgentechniek wordt de kinematografie toegepast om de werking der inwendige organen na te gaan. Om ook uiterst snelle veranderingen te kunnen analyseeren, is door *L. Bull* te Parijs een camera geconstrueerd, waarbij een electrische vonk, overspringende tusschen magnesiumelectroden, als lichtbron dient. Door den zeer korten lichtduur der vonk wordt het mogelijk een frequentie van 2000 beelden per seconde te verkrijgen. Door *Cranz* in Charlottenburg en *Mach* in Weenen is deze methode verder uitgewerkt, waarbij het o. a. gelukte een reeks kinematografische beelden te verkrijgen van een uit een infanteriegeweer afgeschoten kogel gedurende zijn beweging door de lucht.

In den korten tijd van haar bestaan heeft de kinematografie een reusachtig succes gehad en vooral in de laatste tien jaren een ontzaglijke vlucht genomen. De ontdekkingen op het gebied der bewegende photografische beelden namen eerst omstreeks 1876 een aanvang. In Engeland werden sedert 1885 proeven genomen door *Friese-Green* en in 1896 gaf *Lumière* in het Grand-Café te Parijs de eerste kinematografische voor-

Digitized by Google

stelling: eenvoudige opname van het verkeer op straat. *George Méliès* te Parijs, *Robert Paul* in Engeland en *Edison* in de Vereenigde Staten moeten ook genoemd worden onder hen, die de eerste kinematograaftoestellen en de eerste films uitgevonden hebben. In 1896 hadden de films een lengte van 42 m., thans overtreffen vele de 1000 m., terwijl enkele beroemde films nog veel langer zijn.

De groote bijval, welke de vertooningen bij het publiek hebben gevonden, heeft over de geheele wereld, zelfs in half beschaafde landen, zooals op Java en elders, bioscoopschouwburgen doen ontstaan, eerst onaanzienlijke vertooningen in handen van kermisgasten, later luxueuse inrichtingen. Daarbij zijn twee belangrijke, nieuwe industrieën opgekomen, n.l. het vervaardigen van filmlinten en van de toestellen tot opname en de projectie-toestellen. Beide zetelen vooral in Frankrijk, Duitschland en de Vereenigde Staten; ons land bezit een filmfabriek te Haarlem en te Amsterdam. Daarnaast zijn maatschappijen ontstaan, welke de opnamen verrichten, zooals de Fransche „Pathé" en „Gaumont", de Italiaansche „Cines", de Amerikaansche „Vitagraph" en „Thanhouser" en verder de Noorsche en Deensche. Eindelijk moeten nog genoemd worden de filmhandelaren, die films koopen en weer verkoopen, maar meer nog films huren, verhuren en onderverhuren. Voor dezen handel in films is sedert eenige jaren Londen de wereldmarkt. In ons land geschiedt de handel in films te Amsterdam. Weinig artikelen leenen zich zoozeer tot het maken van pakkende reclame als nieuwe films. Reeds weken vóór de voltooiing worden zij in de vakbladen aangekondigd, en is de film gereed (in een aantal exemplaren), dan wordt zij naar de verschillende wereldhoofdsteden verzonden, door den agent der maatschappij in diens vertoonlokaal voor de handelaren afgerold en daarna aan den meestbiedende verkocht, met het recht haar in een bepaald gebied te vertoonen. De kooper sluit op zijn beurt contracten met de verschillende schouwburgen. Voor den bekenden film „Quo Vadis", 2400 m. lang, werd alleen voor het gebruik in Groot-Brittannië (in 15 exemplaren) 91 200 gld. betaald, voor het uitsluitend opvoeringsrecht in Duitschland 96 000 en voor dat in de Vereenigde Staten 336 000 gld. De opname moet echter ook tusschen de 140 000 en 600 000 gld. gekost hebben. In het westen der Vereenigde Staten bevindt zich zelfs een filmstad van zeer groote uitgestrektheid, waar niets anders geschiedt dan het enscèneeren van zich op groote terreinen bewegende films. Pogingen, zoowel in de Vereenigde Staten als in Engeland gedaan, om van den filmhandel een trust te vormen, zijn tot dusver mislukt.

Terwijl in de filmindustrie groote kapitalen zijn gestoken, is zulks in nog veel hoogere mate het geval met de kinematograafschouwburgen. In ons land bedraagt hun aantal wel 300, in Duitschland 1600, waarvan 170 te Berlijn, in Groot-Brittannië 6000, waarvan alleen te Londen ruim 400. Alleen in Groot-Brittannië werd 30 mill. gld. in deze schouwburgen gestoken. Met welke weelde deze dan ook gedeeltelijk zijn ingericht, kan daaruit blijken, dat de bouw- en inrichtingskosten van een dergelijken schouwburg te Londen, met plaats voor slechts 900 personen, meer dan 550 000 gld. bedroegen.

In December 1912 werd te Berlijn de eerste (Duitsche) tentoonstelling gehouden op kinematografisch gebied, gevolgd door een internationale tentoonstelling te Londen in 1913. Hier werd de eerste poging gedaan om kinematograaf en gramofoon tot een geheel te maken door middel van een toestel, bekend als vivafoon.

Omtrent de vraag of de populariteit, welke de bioscopen thans genieten en wel nog steeds in stijgende mate, van duurzamen aard zal zijn, een vraag van groote practische beteekenis voor nijverheid en handel, loopen de meeningen uiteen en valt niets met zekerheid te zeggen. In elk geval gaat de techniek steeds voort de films meer te volmaken. Zoo zijn in de laatste jaren de natuurgetrouw gekleurde Gaumont-films en de stereoscopische opnamen als belangrijke verbeteringen te beschouwen. De laatste geven afbeeldingen in drie dimensies weer, zoodat het verset met werkelijke tooneelspelers steeds kleiner wordt. Het ideaal is om met behulp der gramfoon de schouwburgen op zijde te streven. En al is dit doel nog lang niet bereikt, vaststaat, dat in alle groote plaatsen de schouwburgen door de concurrentie der bioscopen reeds groote geldelijke schade ondervinden.

De groote winsten, welke door de meeste kinoschouwburgen gemaakt worden (jaardividenden van 20 % zijn geen zeldzaamheid), heeft in verschillende landen, zooals België, Italië en Groot-Brittannië, tot het indienen van wetsontwerpen geleid, om een filmbelasting te heffen, in Italië van 5 cents per meter. Hieruit zouden mede de kosten van eventueel staatstoezicht bestreden kunnen worden. In verschillende landen bestaat dit toezicht reeds en is het bedrijf aan verschillende beperkende bepalingen gebonden, in de eerste plaats met het oog op de veiligheid der bezoekers, ten deele ook om door het uitoefenen van censuur vertooningen te voorkomen, welke in strijd zijn met de goede zeden. Talrijker zijn de landen waar de censuur zich beperkt tot het onttrekken van kinderen onder een bepaalden leeftijd aan het zien van sensatiefilms.

Eerst in de laatste jaren, maar dan ook in klimmende mate, zijn er in alle beschaafde landen, en ook in ons land, bezwaren gerezen tegen het toelaten van kinderen tot niet-gecontroleerde bioscoopvoorstellingen. Deze bezwaren gingen niet van de medische wereld, waar men opmerkte, dat het trillen van de beelden op het doek (inzonderheid in goedkoope bioscopen, waar oude versleten films worden afgedraaid, waarop voortdurend streepen neerregenen) schadelijk is voor de oogen en ook voor de zenuwen, wat in dubbele mate geldt voor kinderen, daar zij meestal de goedkoope rangen bezetten, deze zich voornaar vlak bij het doek bevinden en vele kinderen gewoon zijn de gansche voorstelling (meestal 2½ à 3 uur lang) bij te wonen, terwijl vele van hen geregelde bezoekers zijn. In de tweede plaats kwamen de bezwaren uit de onderwijzerswereld later niet minder uit paedagogische kringen, die zich bezighielden met de verwaarloosde en de

Digitized by Google

misdadige jeugd. Opgemerkt werd in de eerste plaats, dat vele kinderen, die geregeld de bioscoop bezochten, minder goed in staat waren het onderwijs te volgen, velen maakten niet alleen een zeer vermoeiden indruk (wat reeds verklaard zou kunnen worden door het late uur, waarop de avondvoorstelling eindigt n.l. 10½ à 11 uur), maar ook een droomerigen indruk, alsof zij in een andere wereld leven. Het niet sporadisch voorkomen hiervan, immers de zeer lage prijs van de lagere rangen der bioscopen deed het bezoek van kinderen overal toenemen, in alle kringen van de maatschappij, maar inzonderheid in z. g. volkskringen, zoodat het bioscoopbezoek een bepaald element in het leven van een groot deel van het volk ging vormen, had tot gevolg, dat meerderen het vraagstuk van den invloed van bioscoopbezoek gingen in studie nemen. Wat zich daarbij op den voorgrond drong, was het veelvuldig voorkomen in processen-verbaal in zake kindermisdrijven van aanduidingen, die er op wezen, dat het zien van crimineele drama's z. g. detective-films (een nagenoeg vast voorkomend nummer op de programma's van de meeste bioscopen) niet naliet indruk te maken op het ontvankelijk gemoed van vele kinderen, steeds zoo zeer tot imitatie geneigd, zoodat de bioscoop voor velen een hoogeschool der misdaad scheen te worden. Voorts kwamen van de zijde der ambtenaren voor de Kinderwetten hier te lande ernstige klachten; de ambtenaar in Amsterdam schatte het aantal misdrijven, dat onder invloed of mede onder invloed van bioscoopbezoek was gepleegd op 75 %, een schatting ook door andere ambtenaren niet te hoog geacht. Een en ander leidde in verschillende gemeenten hier te lande tot het in het leven roepen van gemeenteverordeningen, waarbij bezoek van lichtbeeldenvertooningen aan kinderen beneden de 16 jaar verboden werd, tenzij de programma's vooraf door Burgemeester en Wethouders (na verwerping van deze bepaling door den Hoogen Raad, in verschillende gemeenten gewijzigd en vervangen door: „vooraf door den Burgemeester") waren goedgekeurd. Burgemeester en Wethouders (of de Burgemeester) laten zich hierbij voorlichten door een commissie uit de burgerij, hoofdzakelijk uit paedagogen bestaande. Naast deze officieele gemeentelijke commissies, werden ook particuliere commissies opgericht, deels op initiatief van belangstellenden, deels op verzoek van bioscoophouders zelf, die een vrijwillige controle in het leven riepen. De gemeentelijke commissies zenden eenmaal per jaar vertegenwoordigers naar een vergadering te Rotterdam, waar getracht wordt één lijn te trekken en naar een vasten gemeenschappelijken maatstaf te keuren. In de practijk schijnen echter deze algemeene formules weinig te bevredigen, daar juist de nuanceering en de inkleeding, de dikwijls verholen bedoeling, in elk geval de geest waarin een film is samengesteld over haar moreele of immoreele werking beslist. Dat in deze commissies veel ingrijpend verschil van inzicht blijkt te bestaan, samenhangend met verschillende levensbeschouwingen, ligt voor de hand. Deze moeilijk te overwinnen, immers in den aard der zaak liggende, bezwaren tegen de keuring, leiden sommigen er toe aan onbepekt toelaten van kinderen de voorkeur te geven. Andere daarentegen, al meer overtuigd van den pernicieusen invloed der bioscopen en wel van verreweg het grootste deel der programma's, zoowel de crimineele nummers als de vaak zeer sensationeele en daarom opwindende en eenzijdig-zinnenprikkelende, drama's en de meestal zeer grove en platvloersche, ruwmakende z.g. burlesques, adviseeren aan kinderen hetzij beneden de 16 jaar, sommigen bepleiten beneden de 18 jaar, allen toegang tot bioscooptheaters te verbieden. Zij ontkennen niet, dat er op de programma's der bioscopen verscheidene onschuldige, vermakelijke, zeer leerzame en ook mooie nummers voorkomen, zij meenen zelfs dat voor nog heel wat meer dat in deze richting ligt, de bioscoop dienstbaar zou kunnen worden gemaakt, echter is hun overtuiging, dat daarvoor noodig is, dat de bioscoop geheel in handen zij van paedagogen en dat het maken van winst daarbij geheel zij uitgesloten; zij willen dus de bioscoop uit handen van het filmbedrijf, voor zoover het vertooningen voor kinderen betreft. Alle keuring is naar hun meening niet alleen onbevredigend en geheel onvoldoende, maar dient slechts tot een ongemotiveerde geruststelling, dus tot aanmoediging van het bioscoopbezoek ook in kringen waar dit nog geen gebruik is.

Ook in het buitenland verheffen zich al meer stemmen, die dezen kant uit willen sturen. Inzonderheid wordt in de oorlogvoerende landen, waar de kinderciminaliteit zoo onrustbarend toeneemt, geklaagd over den heilloozen invloed van de bioscoop. In Berlijn heeft dan ook het hoofd der politie niet geschroomd nog verder te gaan en alle sensationeele, crimineele, prikkelende en ook alle zinlooze-laffe, ruwe en platte films te verbieden. Een soortgelijk besluit waardigde de gouverneur van het gerestrancheerd legerkamp te Toulon uit.

Over de aesthetische waarde van de bioscoopvoorstellingen loopen de meeningen niet minder uiteen. Terwijl er zijn, die deze hoog aanslaan en meenen, dat door onbepekte photografische mogelijkheden effecten te bereiken zijn, die zelfs voor theatervoorstellingen zijn uitgesloten, stellen anderen daartegenover niet alleen het gemis van het gesproken woord, immers ook de pantomime en de dans missen dit, maar vooral het feit, dat men in de eerste plaats met een photografische opname te doen heeft, die hoe artistiek het arrangement van het beeld ook moge zijn, toch omdat zij mechanisch is, als zoodanig nimmer artistieke waarde kan bezitten, terwijl ook de oplossing die hier gezocht is voor het oude probleem van het fixeeren der beweging, als een onartistieke moet worden beschouwd, want niet alleen een mechanische, maar ook een, die de keuze van de stilstaande momenten, die zij fixeert, met de snelle opvolging, waarvan zij de beweging imiteert, laat bepalen door het toeval. Elke andere keuze dier momenten, die de kunst ons biedt, zoo betogen zij, is geestelijk-gemotiveerd, hetzij men denkt aan de monumentaal-abstraheerende van de vóór-Grieksche oudheid, aan de symboliseerende van de Middeleeuwen, aan de synthetische van de Renaissance, aan de

Digitized by Google

subjectief-emotioneele van de impressionisten of aan de constructieve van kubisten of futuristen, steeds heeft de keuze zelve artistieke waarde, terwijl hier alleen het gebruik van een zielloos instrument den doorslag geeft.

Terwijl dus, zooals uit het voorafgaande gebleken is, de bioscoop een zeer nadeeligen invloed kan uitoefenen, juist bij jeugdige personen, kan hij ook nuttig werken door een verstandig gebruik er van bij het onderwijs. Dat de kinematograaf bij het hooger onderwijs voortreffelijke diensten kan bewijzen, vindt geen tegenspraak en aan onze hoogescholen, o. a. aan die te Groningen, vindt zij dan ook reeds sedert eenige jaren toepassing, bijv. bij het onderwijs in de physiologie en chirurgie. Bij gebrek aan films maakt men ze eenvoudig zelf; nieuwe onderzoekingen worden voor een deel op de film vastgelegd. Ook maakt deze het overbodig om sommige proefnemingen op levende dieren telkens opnieuw te verrichten, terwijl daarenboven bij het onderwijs aan volwassenen de paedagogische moeilijkheden veel kleiner zijn. Het gebruik aan middelbare, gymnasiale en lagere scholen heeft daarentegen evenzeer heftige voor- als tegenstanders, die zich beide aan schromelijke overdrijving schuldig maken. De eersten kennen aan de film een te grooten invloed op het onderwijs toe, meenen deze overal en te allen tijde te pas te kunnen brengen, zien over het hoofd, dat zij nooit meer kan zijn dan een der vele hulpmiddelen, waarover het onderwijs beschikt, dat juist bij dit hulpmiddel streng gewaakt moet worden tegen zinledig prentjes kijken en dat een algemeen gebruik er van steeds op eenige practische bezwaren zal stuiten, zooals de moeilijkheid om het toestel te kunnen plaatsen en bedienen, de groote kosten en — althans voorloopig — het gemis van een voldoend aantal goede films. In het buitenland worden echter reeds schoolkino's vervaardigd, die goedkoop zijn, en voorzoover zulks met die goedkoopheid kan samengaan, ook goed. Met het oog op de kosten heeft men in sommige steden het voorstel gedaan en dit ook hier en daar uitgevoerd, om een bioscoop-centrale te vestigen, die ten behoeve van de leerlingen der verschillende onderwijsinrichtingen gebruikt kan worden. Hoewel zulke instellingen stellig nuttig kunnen werken, wordt hiermede toch niet het doel bereikt van hen, die de kinematograaf in het onderwijs willen opnemen, want daartoe is noodig, dat zij zich in de school en nog beter in de klasse bevindt, reeds met het oog op de andere leermiddelen, welke gelijktijdig noodig kunnen zijn, alsook omdat er andere te veel tijd verloren gaat. De taak, welke de kinematograaf bij het onderwijs kan vervullen, is een demonstreerende; zij stelt in staat vele dingen te laten *zien*, die anders niet of niet zoo goed gezien kunnen worden. Zoo kan men er verlerhande voorwerpen mede vertoonen, die men in natura niet tot zijn beschikking heeft; kan men, onafhankelijk van de microscoop, aan een geheele klasse tegelijk bewegende microscopische voorwerpen laten zien, in de toekomst zelfs ultramicroscopische; kan men door de afmeting van den tijd naar behoefte te veranderen, bewegingen demonstreeren, die in de natuur te langzaam of te snel gaan voor onze waarneming; kan men, zonder gebruik te maken van vivisectie, proeven op levende dieren demonstreeren; men kan beter dan door eenig ander hulpmiddel vreemde landen en volken in hun eigenaardigheden, hun leven en werken laten zien.

De tegenstanders der bioscoop op school opperen het bezwaar, dat het gebruik ervan in strijd is met een modern beginsel in ons onderwijs: het *werk*principe, dat de aanschouwing zooveel mogelijk wil verdringen door zelfwerkzaamheid. Afgezien van het feit, dat de eenzijdige doorvoering van dit principe stellig afkeuring verdient, kan bij de toepassing ervan de demonstratie evenmin gemist worden als bij de aanschouwende methode. En bepaaldelijk bij sommige vakken, vooral bij de natuurlijke historie en de aardrijkskunde, zal het doen zien, het demonstreeren, steeds een belangrijke plaats moeten innemen. Zoo bijv. kan iemand, die nooit zelf in Insulinde geweest is, op geen andere wijze zulk een goede voorstelling van dit land en zijn bewoners krijgen, als door de prachtige fils, welke het Koloniaal Instituut te Amsterdam beschikbaar stelt. Een andere grief der tegenstanders is, dat de bioscoop de oppervlakkigheid in de hand werkt. Indien dit het geval is, ligt het niet aan de bioscoop, maar aan degenen, die hem gebruiken. Ook het bezwaar, dat de snel bewegende beelden te vluchtig werken, zoodat er niets van in den geest wordt opgenomen, geldt heden ten dage niet meer, nu het tijdens de vertooning mogelijk is de film op elk willekeurig oogenblik stil te laten staan en wel zoo lang als noodig wordt geacht. Indien de zaak aan goede handen wordt toevertrouwd, kan een matig gebruik van dit nieuwe hulpmiddel aan het onderwijs inderdaad goede diensten bewijzen.

Literatuur: H. Lehmann, Die Kinematographie (Aus Natur und Geisteswelt, no. 358. Leipzig 1911); *Ducom*, La cinématographie (Parijs 1911); *Liesegang*, Handbuch der praktischen Kinematographie (2de druk Leipzig 1911); *Talbot*, Practical cinematography (Londen 1913); *Reinders*, De bioscoop bij het onderwijs (Verslag der Conferentie van de Vereeniging Schoonheid in Opvoeding en Onderwijs, 's-Gravenhage, 1914) „Bioscope Annual and Trade Directory" (Londen jaarl.), „Film und Lichtbild" (Stuttgart 1912 v.v.), „Erste internationale Film-Zeitung" (Berlijn 1906 v.v.).

Kinetiek is de leer der beweging. Zie *Kinematica*.

Kinetiet is een ontplofbare stof, die bereid wordt uit collodiumwatten door ze op te lossen in nitrobenzol en in de oplossing een neerslag te veroorzaken door chloorzure- salpeterzure- kali en zwavelantimonium. Het is niet zeer explosief en ook niet vrij van de gevaren, welke alle chloraatpoeders met zich brengen.

Kinetische energie of *Arbeidsvermogen van beweging*. Zie *Arbeidsvermogen*.

Kinetische gastheorie. Zie *Gassen*.

King beteekent in het Chineesch hoofdstad, bijv. Peking (noordelijke hoofdstad) en Nanking (zuidelijke hoofdstad).

King (Chineesch) is een melodisch slaginstrument, bestaande uit 12, in chromatische opvol-

Digitized by Google

ging gestemde steenen platen, in twee rijen aldus boven elkander geplaatst:

—fis—gis—bes—c—d—e—
f—g—a—b—cis—es—f

Deze inrichting bracht de Chineezen ook op het maken van melodieën, die uitsluitend op een der rijen kunnen worden gespeeld, dus enkel uit een tonenreeks met onderling heele toonsafstanden zijn samengesteld, een systeem, dat men ook in de moderne Fransche muziek veelvuldig vindt toegepast.

King, *Clarence,* een Amerikaansch geoloog, den 6den Januari 1842 te Newport in den staat Rhode Island geboren, studeerde in de natuurwetenschappen aan de Yale-Universiteit en wijdde zich aan de geologie. Hij stelde den ouderdom der goudhoudende gesteenten van Californië vast, onderzocht den Mount Whitney in den Sierra Nevada en stond aan het hoofd der wetenschappelijke expeditie, welke van 1870 tot 1876 het Rotsgebergte op 40° N. Br. onderzocht. Na de stichting der „U. S. Geological Survey" werd hij aan het hoofd er van geplaatst, welk ambt hij in 1881 om gezondheidsredenen moest neerleggen. *King* was de eerste Amerikaansche geoloog, die op de groote practische beteekenis van de geologische wetenschap voor den mijnbouw wees. Ook voerde hij in de Unie het gebruik van het microscoop bij petrografische onderzoekingen in. Hij stierf den 24sten December 1901 te Phönix in Arizona. Van zijn geschriften moeten vooral genoemd worden: „Report of the geological exploration of the 40th parallel (7 dln., Washington 1870—1880) en „Production of the precious metals in the United States" (2. Annual Report of the U. S. Geological Survey).

King George-eiland is het grootste der Zuid-Shetland eilanden, ongeveer 90 km. lang en 26 km. breed. De gemiddelde hoogte boven den zeespiegel is 250 à 300 m.

King George Sont is een baai aan de zuidkust van Britsch-West-Australië, aan welks westelijk einde de havenstad Albany ligt.

Kinglake, *Alexander William,* een Engelsch geschiedkundige en staatsman, den 5den Augustus 1809 te Taunton geboren, studeerde te Cambridge in de rechten en was van 1837 tot 1856 advocaat te Londen. In 1857 werd hij door Bridgewater afgevaardigd naar het Lagerhuis, waar hij tot de partij der Whigs behoorde. In de letterkundige wereld maakte hij zich bekend door zijn brieven over een reis naar het Oosten, onder den titel: „Eothen" (1844, nieuwe uitgave 1902) in het licht verschenen en door zijn voornaamste werk: „The invasion of the Crimea" (8 dln., 1863—1887, laatste druk 1901), dat ten tijde van het keizerrijk in Frankrijk verboden was. Hij overleed den 2den Januari 1891.

King's Bench *(Queen's Bench* of *Curia Regis)* was vroeger het hoogste rechtscollege te Londen, zoo genoemd, omdat de Koning zelf er zitting in had met een chief justice en 4 junior justices. Sinds 1875 is het een afdeeling van de High Court of Justice (zie *Court);* het behandelt civiele en crimineele zaken en bestaat uit 15 leden; de voorzitter heet Lord Chief Justice of England.

King's Counsel *(Queen's Counsel)* is een titel, die in Engeland aan bijzondere verdienstelijke barristers (zie aldaar) gegeven wordt. De King's Counsels zitten op de voorste banken bij de terechtzittingen en dragen een zijden toga. Zij mogen slechts na bijzondere vergunning tegen de Kroon pleiten. De rechters bij de hoogere rechtscolleges worden altijd uit hun midden gekozen.

King's-county is de naam van een graafschap in de Iersche provincie Leinster met een oppervlakte van 1999 v. km. Het noordelijk gedeelte is een allengs westwaarts naar den Shannon afdalende, grootendeels uit venen bestaande vlakte, het zuidwestelijk gedeelte een hoofdzakelijk golvende grasvlakte, die naar de grenzen toe allengs hooger wordt en in den Ard Erin van het Slieve-Bloomgebergte een hoogte bereikt van 528 m. De Shannon stroomt langs de westelijke grenzen en is voor schepen van 300 ton bevaarbaar. Zij ontvangt den Grooten en den Kleinen Brosna. In het oostelijk gedeelte vindt men den bovenloop van den Barrow. Het Groote Kanaal verbindt het O. met den Shannon. Van de oppervlakte zijn 24,2 als bouwland, 9 % als klaver- en hooiland en 48,4 % als weiland in gebruik. De beste landen vindt men aan de oevers der rivieren. In het algemeen is de veeteelt het belangrijkst bedrijf. Het aantal inwoners is in de laatste jaren aanmerkelijk verminderd en bedraagt (1911) 56 769 zielen. De hoofdstad Tullamore, aan het Groote Kanaal en aan de spoorlijn van Portarlington naar Athlone in een vruchtbare vlakte gelegen, telt 4522 inwoners en heeft 4 kerken, een rechtbank en een gevangenis. Branderijen, tabaksfabricage en leerlooierijen treft men er aan.

Kingsley, *Charles,* een Engelsch schrijver, werd den 12den Juni 1819 te Holne bij Dartmoor in Devonshire geboren. Hij studeerde te Londen en te Cambridge en werd in 1842 godsdienstleeraar te Eversley en kanunnik van Middleham. Groot opzien verwekte al dadelijk zijn schrift: „Alton Locke, tailor and poet" (1849—1850), waarin hij in den vorm van een boeiend verhaal de botsing tusschen de moderne toestanden en de Christelijke denkwijze schildert. Daarop volgde: „Yeast, a problem" (1851), dat een soortgelijk vraagstuk behandelt. Verder schreef hij „The Saint's tragedy" (1848) en „Phaeton, or loose thoughts for loose thinkers" (1852), terwijl hij daarenboven „Twenty five village-sermons" (1852) in het licht deed verschijnen. Vervolgens noemen wij van hem: „Application of associative principles to agriculture" (1851), den cultuur-historischen roman: „Hypatia, or new foes with an old face", waarin hij de eerste tijden van het Christendom voorstelt en „Westward Ho!", een roman uit den tijd van koningin *Elizabeth.* In 1860 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de nieuwe geschiedenis te Cambridge en hield daar voorlezingen, die onder den titel: „The Roman and the Teuton" (1864) zijn gedrukt. Daarenboven schreef hij het gedicht: „Andromeda" (1858), de antieke sagen „The heros" (1856), het sprookje „The water babies" (1863), de romans „Two years ago" (1857). „Hereward, the last of the English" (1867), verder:

Digitized by Google

„Madam How and Lady Why" (1869), „Glaucus", de volksboeken „The hermits", „Alexandria and her schools" enz. In 1869 legde hij zijn professoraat neder en werd tot domheer van Chester en in 1873 tot domheer van Westminster benoemd. Van 1869 tot 1870 deed hij een reis naar West-Indië en schreef toen: „At last: a christmas in the West-Indies" (1871). In 1874 hield hij in Amerika voordrachten, die hij onder den titel „Lectures delivered in America" (1875) uitgaf, terwijl zijn dochter de indrukken van deze reis in „South by West, or winter in the Rockey Mountains and spring in Mexico" (1874) weergaf. Als schrijver wijdde hij zijn krachten vooral aan de opbeuring der lagere volksklassen, welke hij aan de onkunde en de hieruit voortvloeiende ellende zocht te ontrukken. In verband hiermee schreef hij: „Town geology" (1872). „Health and eduction" (1874), „Sanitary and social lectures" en andere geschriften. Hij overleed den 23sten Januari 1875 te Eversley. Van „Charles Kingsley, his letters and memoirs of his life" (2 dln., 1876), werd een uitgave bezorgd door zijn weduwe. *D. M. de Vries* gaf in 1888 een schets van zijn karakter en denkbeelden met een bloemlezing uit zijn werken uit.

Kingsley, Henry, een broeder van den vorige, den 2den Januari 1830 te Barnack in Northamptonshire geboren, studeerde te Oxford en ging in 1853 naar Australië. Hij werd na zijn terugkeer medewerker aan „Fraser's" en „Macmillan's Magazine". Ook schreef hij een aantal romans, zooals: „The recollections of Geoffry Hamlyn" (1859), „Ravenshoe" (1862), „The Hillyars and the Burtons" (1865), „Silcote of Silcotes" (1867), „Mademoiselle Mathilde" (1868), „Tales of old travel" (1869 en 1871), „Old Margaret" (1871), „The Harveys" (1872), „Valentin: a French boy's story of Sedan" (1872), „Oakshoff Castle" (1873) en „Reginald Hetherege" (1874). In 1870 tot 1871 was hij redacteur van „Daily Review" en woonde als correspondent van dit blad den Duitsch-Fransehen oorlog bij. Hij overleed den 24sten Mei 1876.

King's Lynn, een stad in het Engelsche graafschap Norfolk, ligt 6 km. boven de monding van de Ouse in de Wash en heeft een groote binnenhaven, die door schepen van 4 m. diepgang bij vloed bereikt kan worden. De stad bezit een kerk uit de 12de eeuw (St. Margaretha kerk) en een Gotische kerk uit de 14de eeuw (St. Nicolaas), verder een oude Gildenzaal, een museum, een Latijnsche school en korenbeurs. veel nijverheid en een levendigen handel vooral op de Oostzee. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 20 201. In de nabijheid ligt, 10 km. ten noorden der stad Sandringham, een landgoed van koning *Eduard*, met een groot park.

Kingston, een vesting in het graafschap Frontenac, waarvan zij de hoofdstad is, in de provincie Ontario in Britsch-Noord-Amerika, ligt op den noordelijken oever van het Meer van Ontario, op de plaats waar de St. Laurensrivier het meer verlaat en het Rideaukanaal een aanvang neemt, ten zuidwesten van Montreal en ten oost-noordoosten van Toronto, met beide door een spoorweg, en door bovengenoemd kanaal met Ottawa verbonden. De stad is regelmatig aangelegd, heeft vele aanzienlijke gebouwen, waaronder een aantal kerken, onderscheiden inrichtingen van onderwijs, een zenuwachtenschool, een polytechnisch genootschap met een goede bibliotheek, vele instellingen van liefdadigheid, een menigte fabrieken (machine's, ijzerwaren, landbouwwerktuigen, zeep, licht, leer), een aanzienlijken handel in koren en hout en (1911) 18874 inwoners. Men vindt er een uitmuntende haven en een druk stoombootverkeer. Niet ver vandaar bevindt zich de Navy Bay tusschen 2 van de vestingwerken voorziene landtongen. Die baai is de voornaamste oorlogshaven der Britten aan het Ontariomeer; zij is voorzien van tuighuizen en scheepstimmerwerven, waar groote oorlogsschepen op stapel worden gezet. Kingston werd in 1763 gesticht en was van 1841 tot 1844 de hoofdstad van Opper-Canada.

Kingston, de belangrijkste haven- en koopstad van het Britsche eiland Jamaica in West-Indië, ligt aan de Golf van Kingston op de ZO. kust en aan den rand van de zandige Liguanea vlakte en is door spoorwegen met de omliggende plaatsen verbonden. De stad telt (1912) 57 57 inwoners. De voornaamste gebouwen zijn de kerk van het jaar 1693, een regeeringsgebouw, een rechtbank, een hospitaal, een krankzinnigengesticht, een schouwburg, verschillende inrichtingen van onderwijs en een aantal groote magazijnen. De stad is electrisch verlicht en heeft vele electrische tramlijnen. De handel bloeit. Tot de uitvoerartikelen behooren vooral vruchten, koffie, suiker, rum, gember, piment en kostbare houtsoorten. De haven heeft ruimte voor 100 schepen, maar is gedeeltelijk dichtgeslibd. Zij wordt door 2 forten en onderscheiden batterijen beschermd, is door groote pakhuizen omgeven en grenst in het zuiden aan de smalle landtong Palisadoes, op wier uiteinde Port-Royal zich verheft, waar de oorlogsschepen voor anker liggen. Kingston werd in 1698 gesticht, nadat Port-Royal door een aardbeving was verwoest, maar ontving eerst in 1802 stedelijke rechten. Geregeld worden de Europeesche bewoners en bezoekers geteisterd door de gele koorts. In den omtrek ziet men er vele plantages en prachtige buitenverblijven. In 1907 had de stad van een aardbeving te lijden.

Kingston of *Kingstown*, de hoofdstad van het Britsche eiland St. Vincent in de groep der Kleine Antillen, op de zuid-westkust, telt (1912) 4300 inwoners, heeft een goede reede, een paar vervallen forts, een gerechtsgebouw, een hospitaal, een gevangenis enz. De uitvoer van houtsoorten, suiker, rum en cacao is van belang.

Kingston, hoofdstad van het graafschap Ulster in den Noord-Amerikaanschen staat New-York, ligt aan den rechteroever van de Hudson en aan het uitgangspunt van het Hudson-Delawarekanaal. Het is een middelpunt van spoorwegen en vormt met Rondout, dat als haven dient, één stad met (1911) 25 908 inwoners. Men vindt er een prachtig stadhuis, een gerechtsgebouw en scholen voor hooger onderwijs. Handel en nijverheid (cementfabrieken) bloeien. Langs het bovengenoemd kanaal worden groote hoeveelheden kolen vervoerd, jaarlijks 1½ millioen ton. Tusschen Kingston en het tegenovergelegen

Digitized by Google

Rhinebeck is een stoombootveer. De stad werd in 1666 door de Nederlanders gesticht.

Kingston, *Elizabeth Chudleigh,* hertogin *van,* in 1720 als dochter van den Engelschen kolonel *Thomas Chudleigh* geboren, verloor reeds vroeg haar vader, werd in 1743 hofdame van de prinses *van Wales,* verloofde zich met den hertog *van Hamilton,* sloot echter in 1744 met den zeeluitenant *Harvey,* later graaf *van Bristol* een geheim huwelijk. Dit huwelijk was niet gelukkig. *Elizabeth* bleef aan het hof en knoopte in 1759 liefdesbetrekkingen met den hertog *van Kingston* aan. In 1769 wist zij in vereeniging met *Harvey* de verklaring te verkrijgen, dat zij nooit gehuwd waren geweest en door een proces te bewerken, dat de hertog *van Kingston* haar huwde. Deze benoemde haar tot erfgename en na zijn dood kwam zij in 1773 in het bezit van zijn uitgestrekte goederen. Een neef van den hertog klaagde haar wegens bigamie aan; zij werd in 1776 door het Hoogenhuis schuldig verklaard, heette na dien tijd *gravin van Bristol,* doch bleef in het bezit van haar vermogen, daar het testament geldig bleef. Na dien leefde zij op grooten voet op het vasteland, het laatst op het slot St. Assise te Fontainebleau. Zij overleed den 28sten Augustus 1788 te Parijs.

Kingston upon Hull. Zie *Hull.*

Kingston upon Thames, een stad in het Engelsche graafschap Surrey, 19 km. ten Z.W. van Londen, aan twee spoorwegen en aan den Theems, waarmee zij door een brug verbonden is, tegenover het Bushypark, telt (1911) 37 975, met de voorstad Surbiton 55 692 inwoners. Zij bezit een rechtbank, een stadhuis, een Latijnsche school, een groote Allerheiligenkerk, een krankzinnigengesticht, talrijke moutfabrieken, pannebakkerijen, groentetuinen en een levendigen handel in koren en mout. Kingston is de oude kroningsstad van de Angel-Saksische koningen.

Kingstown, een zeestad in het Iersche graafschap Dublin, aan het zuidoostelijk uiteinde der Baai van Dublin, 9,6 km. ten zuidoosten van deze stad, telt (1911) 17 227 inwoners, wordt als badplaats druk bezocht en bezit een gerechtshof, een gevangenis en een nonnenklooster. Tot aan 1821 heette deze plaats Dunleary, den tegenwoordigen naam nam zij aan toen *George IV* in dat jaar daar landde. Men heeft er onderscheiden fraaie gebouwen en zij is tevens een druk bezochte badplaats.

King Williamstown is een divisie in het oostelijk gedeelte van de Britsch-Zuid-Afrikaansche Kaapkolonie. De streek is heuvelachtig, doch vruchtbaar, en wordt besproeid door de Buffalo, Keiskama en de Groote Vischrivier. De gelijknamige hoofdstad ligt aan de Buffalo en is door een spoorweg met de haven East London verbonden. Het is een flinke plaats met een stadhuis, een museum, een plantentuin, een hospitaal, een schouwburg, eenige hotels en banken, onderscheiden scholen, een R.-Katholieke kerk, een krankzinnigengesticht, electrisch licht enz. Zij telt (1911) 9028 inwoners, waaronder 5897 blanken.

Kinine. Zie *Chinine.*

Kininebast. Zie *Chinine.*

Kinkajoe of *Rolstaartbeer (Cercoleptes caudivolvulus* Illiger) is een aan het berengeslacht verwant roofdier in het tropengebied van Amerika, ter grootte van een marter. Het lichaam van het ongeveer 40 cm. lange dier is langgestrekt en bekleed met een dichten, geel- of roodbruinen pels; de pooten zijn kort en voorzien van sterke klauwen, op het klimmen berekend; de korte snuit en de afgeronde boren herinneren aan de kat. Het merkwaardigst is de 46 cm. lange grijp- of rolstaart, die voorzien is van een sterk spierstelsel en uitstekende diensten bij het klimmen doet. Het dier voedt zich met vruchten, eieren, insecten en kleine vogels, ook zoekt het wilden honig en weet die met zijn lange tong gemakkelijk te bemachtigen. Het is gemakkelijk te temmen.

Kinkel, *Johann Gottfried,* een Duitsch dichter en kunstkenner, werd den 11den Augustus 1815 te Oberkassel bij Bonn geboren, studeerde te Bonn en te Berlijn in de godgeleerdheid en keerde in 1835 naar Bonn terug, waar hij het volgende jaar zich vestigde als privaatdocent. Weldra echter kreeg zijn neiging tot de kunst de overhand, zoodat hij een reis door Zwitserland, het zuiden van Frankrijk en Italië deed en geruimen tijd te Rome vertoefde. In 1838 hervatte hij zijn voorlezingen te Bonn en knoopte nu betrekkingen aan met *Geibel, Freiligrath, Simrock* en anderen. In 1839 kreeg hij de betrekking van hulpprediker te Keulen. Na zijn huwelijk met *Johanna Mockel* in 1843 liet hij echter de godgeleerdheid varen en bepaalde zich uitsluitend bij de moderne kunstgeschiedenis. In 1845 ging hij over tot de philosofische faculteit en hield in den winter van dat jaar voorlezingen over kunstgeschiedenis en over dramatische poëzie en letterkunde. In dien tijd schreef hij: „Die Ahr, Landschaft, Geschichte und Volksleben" (1846) en „Geschichte der bildenden Künste bei den christlichen Völkern" (1845). Reeds vroeger had hij zijn „Gedichte" (1843; 7de druk 1872) in het licht gegeven, waaronder zich het verhalend gedicht: „Otto der Schütz" bevond, dat later afzonderlijk werd gedrukt en in 1880 een 54ste uitgave beleefde. In het algemeen onderscheiden zich de gedichten van Kinkel door bevalligheid en gevoel. Ook zijn gedicht: „Der Grobschmied von Antwerpen" (eerst in 1872 voltooid) en de dorpsgeschiedenis „Margret" oogstten veel bijval. In 1846 werd hij buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis der kunst, beschaving en letterkunde te Bonn en ontving in den zomer van dat jaar een benoeming te Berlijn, die echter, tengevolge van het verschijnen van zijn gedicht „Männerlied" weder ingetrokken werd. De gebeurtenissen in Maart 1848 vervulden hem met geestdrift, zoodat hij zich aansloot aan de socialisten en in de dagbladen als volksleider in die richting optrad. Reeds den 16den Februari 1849 moest hij te Keulen wegens twee drukpersovertredingen voor de rechtbank verschijnen. Van de eene werd hij vrijgesproken, maar de andere bezorgde hem een gevangenisstraf van 2 maanden. Eenige dagen te voren had Bonn hem tot afgevaardigde naar de Pruisische Tweede Kamer gekozen. Toen verder, nadat de koning van Pruisen de keizerskroon afgewezen had, in eenmige steden der

Digitized by Google

Rijnprovincie onlusten ontstonden, nam *Kinkel* deel aan den aanval van de Bonnsche democraten op het tuighuis te Siegburg (den 10den Mei 1849), vluchtte na den ongelukkigen afloop van deze onderneming naar de Palts en voegde zich hier bij de Badensche opstandelingen. In Juni 1849 door de Pruisische troepen in Baden gevangen genomen, werd hij door de militaire rechtbank te Rastadt tot levenslange vestingstraf veroordeeld, doch op last van den koning in een gewone gevangenis opgesloten. Men bracht hem in het tuchthuis te Naugard en riep hem vanhier in April 1850 wegens de bestorming van het tuighuis te Siegburg nogmaals voor de assises te Keulen, maar hij werd na een schitterende verdediging, door hem zelf uitgesproken, onschuldig verklaard. Sedert dien tijd onderging hij te Spandau een gestrenge kerkerstraf, totdat het hem in November 1850, geholpen door den student *Karl Schurz*, gelukte de gevangenis te ontvluchten en Engeland te bereiken. In het najaar van 1851 begaf hij zich naar Amerika, waar hij voordrachten hield, waarvan de opbrengst voor staatkundige doeleinden bestemd was, en keerde in 1852 naar Londen terug. Hier was hij sedert 1853 werkzaam als leeraar aan de hoogeschool voor dames in Bedford-Square, alsmede als onderwijzer aan eenige andere inrichtingen en stichtte in 1857 het Duitsche tijdschrift: „Hermann". Verder hield hij te Londen en in andere groote steden lezingen over Duitsche letterkunde en kunst. In April 1866 ontving hij een beroep als hoogleeraar naar de polytechnische school te Zurich. Hij overleed aldaar den 14den November 1882. In 1906 werd te Oberkassel een standbeeld van *Kinkel* onthuld. Van zijn geschriften vermelden wij nog het treurspel: „Nimrod" (1857) en „Tanagra, Idyll aus Griechenland" (1883). Buitendien verschenen er van hem een aantal verhandelingen.

Kinker, *Johannes,* een Nederlandsch dichter, taalkundige en wijsgeer, werd den 1sten Januari 1765 onder Nieuwer-Amstel geboren, bezocht het gymnasium te Weesp, ging in 1781 naar de universiteit te Utrecht en studeerde er eerst in de medicijnen en later in de rechten. Hij verkeerde er in den kring van *Bellamy*. In 1788 vestigde hij zich als advocaat te 's-Gravenhage, waar hij bevriend werd met *Bilderdijk*. Vijf jaar later verhuisde hij naar Amsterdam, waar hij zich vooral met letteren en wijsbegeerte bezighield en omgang had met vooruitstrevende patriotten als *Van Hemert* en *Van Hall*. Hoewel medewerker aan „Janus" en andere patriottische blaadjes, was hij echter geen vurig partijganger. Van meer belang zijn de scherpe critieken, meestal in komischen vorm op de letterkunde van zijn tijd in zijn tijdschrift „De Post van den Helikon", waarin hij behalve de mindere goden ook *Feith* en zelfs *Bilderdijk* geducht onderhanden nam. Onder zijn eigen scheppingen neemt de parodie een voorname plaats in, vooral bekend is zijn „Orosman de Kleine", een parodie op *Voltaire's* „Zaïre". Zijn ernstig bedoeld tooneelwerk is niet zeer geslaagd: of melodramatisch, of koel verstandelijk. Het meeste succes had het zinnebeeldig zangspel „Het Eeuwfeest bij den aanvang der Negentiende Eeuw" (1801). In zijn lyrische gedichten, die onder invloed staan van *Schiller, Klopstock* en *Herder* overheerscht de Kantiaansche wijsgeer, zoodat ook hiervan de waarde gering is. De beteekenis van *Kinker* als letterkundige berust dan ook meer op zijn strijd tegen geesteloosheid en wansmaak dan op zijn eigen productie. In 1811 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de Nederlandsche taal- en letterkunde te Luik, waar hij ofschoon met wantrouwen ontvangen, zich spoedig populair wist te maken. De opstand van 1830 deed hem naar Amsterdam terugkeeren, waar hij tot zijn dood, den 16den September 1845, ambteloos leefde.

Van zijn geschriften vermelden wij: „Academiezangen" (1781), „Eerstelingen" (1789), „De eigenbaat, parodie" (1785), „Mijn minderjarige zangster" (1785), „Janus" (1787), „Orosman de Kleine of de dood van Zaïre, moonddadig treurspel" (1787), „Celia, treurspel" (1792), „Gabrielle van Fayel, parodie" (1798, „Erica, parodie" (1799), „Treurzang bij het vieren der gedachtenis van Washington in de maatschappij Felix Meritis" (1800), „Het eeuwfeest bij den aanvang der Negentiende Eeuw, zinnebeeldige voorstelling" (1801), „De menschheid in het Lazarushuis enz." (1801), „Essai d'une exposition succincte de la critique de la raison pure etc." (1801), „Tafereel der jongste lotgevallen van Europa" (1802), „De Schepping, geestelijk muziekstuk van J. Haydn" (1803), „Almanzor en Zehra, treurspel" (1804), „De Tempelheeren, treurspel" (1805), „De vereeniging van het verhevene met het schoone, zinnebeeldige voorstelling, ter feestviering van de 25ste verjaring van J. C. Wattier als tooneelkunstenaresse aan den Amsterdamschen schouwburg" (1805), „Edipus te Kolonne, zangspel" (1807), „Brieven van Sophie aan mr. R. Feith" (1807), „Proeve eener Hollandsche prosodia, toegepast op het metrum der Ouden" (1810), „De nagedachtenis van Joseph Haydn" (1810), „De Herkauwer" (1815—1817, 3 dln.), „Inleiding eener wijsgeerige algemeene theorie der talen" (1817), „Gedichten" (1819—1821, 3 dln.), „Over de hoorbare voordracht van den redenaar" (1820), „Brieven over het natuurrecht aan P. van Hemert enz." (1823), „Over het schoone" (1826), „Beoordeeling van mr. Willem Bildendijk's Nederlandsche Spraakleer" (1829), „De heldendood van J. C. J. van Speyck" (1831), „Helmina en Eliza" (1832), „Oud-Nederland in Oogstmaand" (1831), „Proeve van een beantwoording van de vraag: „Wat nut kan de empirische algemeene taalkennis aan de hoogere wijsbegeerte toebrengen" (1833) en „Le dualisme de la raison humaine ou le criticisme d'Em. Kant amélioré sous le rapport de la raison pure et rendu complet sous celui de la raison pratique" (2 dln., 1850). Zijn leven werd door *M. C. van Hall* (1850) beschreven, als philosoof werd hij door *Van der Wijk* in „Johannes Kinker" (2de druk 1864) geschetst, een verzameling van zijn gedichten en zijn proza gaf *J. van Vloten* uit (1877). Hij was lid van vele binnen- en buitenlandsche geleerde genootschappen en bekleedde nog op 80-jarigen leeftijd het voorzitterschap bij de Derde Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut.

Digitized by Google

Kinkhoest *(Tussis convulsiva, Pertussis* of *ymhoest)* is een eigenaardige hoest, die zich et buien openbaart, veelal bij kinderen, en eer nog bij meisjes dan bij jongens. Hij treedt oral van het 2de tot het 5de jaar op, zelden eds in het eerste en ook niet vaak later. Hij tstaat niet door het vatten van koude, maar is n infectieziekte van zeer besmettelijken aard welker kiem door *Bordet* en *Gengou* in 1906 Isoleerd werd. Hij heeft 3 tijdperken. Gewoonk begint hij als een gewone hoest, die allengs otend en droog wordt en zich bij tusschenozen vertoont. Dit tijdperk, dat met lichte orts, tranende oogen en voedingsstoornissen paard gaat, duurt 8 tot 20 dagen. Daarna ordt de hoest krampachtig, terwijl het kind m voelt opkomen door kitteling in de keel en ampning op de borst en vruchteloos poogt om en aanval af te weren. Dan komen kort op kander volgende stooten van drogen, afgebroen, de ademhaling belettenden hoest, waarbij e patiënt schier met verstikking wordt bereigd, zooals blijkt uit het paars gelaat en de itpuilende oogen. De ledematen zijn daarbij rampachtig gebogen en de handen klemmen ch onwillekeurig aan een of ander voorwerp ast, terwijl alle ademhalingskrachten worden gespannen om lucht in de longen te doen ringen. Daarop volgden inademingen, waarbij de icht wegens krampachtige samensnoering van et strottenhoofd een eigenaardig, kenmerkend, iependd geluid veroorzaakt. Nieuwe hoestbuien oen eindelijk klevorig, taai slijm uitwerpen, heteen wel eens met braking gepaard gaat. De tuwing van bloed is daarbij zoo sterk, dat neus-, ongen- en maagbloedingen tot de niet ongewone verschijnselen behooren en er zelfs bloeduittortingen ontstaan in de onderste oogleden f in het wit der oogen. Ook ontstaat er soms en breuk door of uitzakking van het slijmvlies an den endeldarm. Zulk een aanval duurt 2 tot minuten en komt na verloop van één of twee ren terug, dikwijls ook door gemoedsaandoeingen te voorschijn geroepen, en vooral des vonds en des nachts optredend. Dit tijdperk uurt gewoonlijk 3 weken, maar kan ook maanen aanhouden. Daarna worden de aanvallen eldzamer, de krampachtige verschijnselen miner hevig, en eindelijk houden de aanvallen op. De neiging tot krampachtig hoesten blijft echter rel eens een half jaar of een jaar daarna bestaan. De kinkhoest zelf is niet gevaarlijk, maar an aanleiding geven tot katarrhale longontsteing, die bij enkelijken aanleg, soms chronisch ordt. In den regel lijdt men slechts éénmaal an kinkhoest.

De geneeskundige vermag weinig tegen kinkoest, al heeft men ook hier door inspuiting van erum van genezen kinkhoestlijders reeds diecten invloed uitgeoefend. In het tweede tijdperk worden met verschillend gevolg verdoovende middelen toegediend. Men geve den lijder vooral oed en gemakkelijk verteerbaar voedsel en houde hem niet te warm. De open lucht bekomt hem doorgaans beter dan een verwarmde kamer of een broeiend bed. Alleen bij begeleidende ongkatarrh zij men met de buitenlucht voorzichtig. Men houde de kinderen rustig en voorkome schreien en lachen, want gewoonlijk volgt daarop een aanval. In den aanval richte men het kind op, ondersteune het hoofdje en hale den taaien slijm uit den mond. Vaak werkt een verandering van omgeving uitstekend, vooral het verblijf op het land, in zonnige, droge atmosfeer.

Kinnebakblok is een blok met één schijf, waarvan een gedeelte van een der zijwangen omklapbaar is om een touw of kabel op de schijf te leggen. Zij worden door de aannemers en ook bij den scheepsbouw en aan boord van schepen gebruikt als een hijschreep horizontaal naar een lier moet worden geleid. Na het gebruik kan het blok gemakkelijk worden weggenomen, zonder de hijschreep er geheel door te halen.

Kinnetje (Latijn *quintale)* was oorspronkelijk het vijfde deel van een maat, dat zich wijzigde tot een vierde deel. Het was een maat, zoowel voor droge, als natte waren. Als biermaat was het ¼ ton of ongeveer 39 liters. In verschillende plaatsen van ons land was de grootte der maat verschillend.

Kino, Kinogummi. Zie *Gom.*

Kinross, een graafschap in Schotland, na Clackmannan het kleinste des koninkrijks, is omgeven door Fife en Perth, beslaat een oppervlakte van 188 v. km. en bevat in het zuidoostelijk gedeelte het fraaie Loch-Leven (Levenmeer), hetwelk ongeveer alle wateren van het graafschap opneemt en door de Leven met de Forthbaai verbonden is. Nabij dit meer liggen vruchtbare gronden, terwijl de hoogere streken met heide en mos begroeid zijn. Men verbouwt er graan — vooral haver — aardappelen en vlas. Ook houdt men er runderen, schapen en zwijnen, terwijl men er kalk- en zandsteengroeven vindt en linnen en katoenen stoffen vervaardigt. Het graafschap behoorde voorheen tot het oostelijk gelegen Fife, is daarvan in 1826 gescheiden en telt (1911) 7528 inwoners.

Kinross, de hoofdstad van het gelijknamige graafschap, aan den weg van Edinburgh naar Perth en aan den spoorweg gelegen, telt (1911) 2618 inwoners. Er zijn onderscheiden fabrieken, o. a. wolspinnerijen en linnenweverijen, maar vooral is hare ligging nabij het Loch-Leven hoogst bevallig, terwijl men op Kinross-Castle, de villa der familie *Bruce*, die er zich op een landtong verheft, een heerlijk uitzicht geniet. Op een van de 4 eilanden van het meer liggen de bouwvallen van het overoude kasteel Loch-Leven, waar *Maria Stuart* in 1568 bijna een jaar gevangen werd gehouden, totdat de list haarer aanhangers haar bevrijdde. Op een ander eiland vindt men de ruïnen van een klooster, en dicht bij den weg naar Stirling liggen de beroemde watervallen van Cauldron.

Kinsbergen, *Jan Hendrik van,* een Nederlandsch admiraal, den 15den Mei 1735 te Doesburg geboren, werd door zijn vader bevelhebber van een vendel voetknechten, reeds op negenjarigen leeftijd in de rol dier legerafdeeling ingeschreven, zoodat hij van 1744 tot 1747 deel nam aan den strijd tegen de Franschen. Na den Vrede van Aken (1748) genoot hij te Elburg eenig onderwijs, en daar hij grooten lust gevoelde om ter zee te varen, ontving hij vervolgens te

Digitized by Google

Groningen onderricht in de talen, de wiskunde en de stuurmanskunst, waarna hij in 1750, op aanbeveling van *Burmania*, als adelborst op een oorlogsschip geplaatst werd. Hij doorliep de lagere rangen, was in 1762 commandeur en had juist vergunning ontvangen, om zich naar Oost-Indië te begeven, toen hij in 1770, op aanzoek van *Catharina II*, in Russischen dienst overging. Den 29sten September 1771 werd hij daar benoemd tot kapitein-ter-zee. Hij nam deel aan den zeeslag tegen de Turken van den 2den September 1773 in de Zwarte Zee; toen streed hij met 5 schepen van 40 stukken tegen 13 tweedekkschepen, boorde het admiraalschip in den grond en behaalde een volkomen overwinning, zoodat hij den eerenaam verwierf van „Held der Zwarte Zee." Dit werd later door *Alexander I* zoozeer op prijs gesteld, dat hij hem versierde met het grootkruis van de Russische orden St. Andries, Alexander Newsky en St. Anna.

In den slag bediende *Van Kinsbergen* zich van de manoeuvres, die hij in zijn „Grondbeginselen der zeetactiek" beschreven heeft. In 1775 kreeg hij op verzoek een eervol ontslag, en keerde in het vaderland terug. Weldra ontving hij de opdracht om met den keizer van Marokko vrede te sluiten en beweerd zoowel bij deze gelegenheid als later uitstekende diensten, vooral ook in den zeeslag bij Doggersbank (5 Augustus 1781), waar *Zoutman* de eer der Nederlandsche vlag tegenover de Engelsche overmacht handhaafde. *Van Kinsbergen*, toen reeds schout-bij-nacht, voerde het bevel op den „Admiraal-Generaal", een linieschip van 74 stukken, en hij ontving tot loon voor zijn dapperheid een gouden eerepenning en de benoeming tot adjudant-generaal van den prins *van Oranje*. Het toezicht op de kusten en stranden van Holland werd hem nu opgedragen, en hij liet niet alleen een haven maken aan het Nieuwe Diep, maar stichtte ook een korps mariniers en een korps zee-artilleristen, van welke laatsten hij in 1782 majoor werd. In 1787 begaf hij zich naar Weenen, waar *Jozef II* zijn verdiensten huldigde. Hier ontving hij zoowel van de keizerin van Rusland als van den koning van Denemarken schitterende aanbiedingen, doch hij wees ze van de hand. In 1789 werd hij buitengewoon vice-admiraal.

Toen in 1798 de Fransche Republiek in oorlog kwam met de Nederlandsche Republiek, bracht *Van Kinsbergen*, tot opperbevelhebber der zeemacht benoemd, binnen korten tijd de waterverdediging in zoo goeden staat, dat *Dumouriez* afzag van zijn plan om op het eiland van Dordrecht te landen. Na het vertrek van den prins *van Oranje* naar Engeland, vroeg *Van Kinsbergen* ontslag; doch den 14den Februari 1795 werd hij op last der provisioneele representanten van Holland te Amsterdam gevangen genomen. Hij werd weldra vrijgelaten, maar de geheele marine van den staat werd ontbonden en dus ook hij van zijn krijgsbediening ontzet.

Van Kinsbergen trad nu als vice-admiraal in dienst van den koning van Denemarken. Hij bekleedde dit ambt tot in 1806 en vestigde zich toen te Elbung, waar hij zijn vroegere pogingen, om er een kadettenschool voor zee-offcieren op te richten, aanvankelijk met den gewenschten uitslag zag bekroond. Na de troonsbeklimming van *Lodewijk Napoleon*, den 27sten Juli 1806, werd *Van Kinsbergen* in 1808 buitengewoon maarschalk der Hollandsche zeemacht en eindelijk graaf *van Doggersbank*. Ook *Napoleon* stelde zijn bekwaamheden op prijs, benoemde hem tot graaf van het Keizerrijk, in 1811 tot senator en het volgende jaar tot grootkruis van de orde der Réunie. Niettemin werkte *Van Kinsbergen* ijverig mede tot de bevrijding van het Fransche juk, en *Willem I* overhaadde hem met eerbewijzen. Hij werd in 1814 opgeroepen om mede zijn stem uit te brengen over de ontworpen staatsregeling, en werd in 1816 in den Nederlandschen adelstand opgenomen met het predicaat van jonkheer. De laatste jaren van zijn leven bracht hij door op zijn buitenverblijf „Welgelegen" bij Apeldoorn, was lid van binnen- en buitenlandsche genootschappen en overleed den 22sten Mei 1819. Hij werd te Apeldoorn begraven, waar in de Hervormde Kerk evenals in de Nieuwe Kerk te Amsterdam een marmeren gedenkteeken, beide door *Gabriël* vervaardigd, te zijner eer werd geplaatst. Zijn levensgeschiedenis werd beschreven door zijn vriend *Maurits Cornelis van Hall* en in 1851 uitgegeven. *Van Kinsbergen* schreef: „Orders en korte instructiën voor den krijgsdienst ter zee" (1751), „De algemeene scheepsdienst, zoowel op een fregat als op een schip van linie" (1781), „Zeemans Handboek" (1782; 3de druk 1809), „Grondbeginselen van de zeetactiek" (1784; 2de druk 1797), „Exercitie met het geschut op het onder- en bovendek, alsmede met het handgeweer" (1781), „Consideratiën van importantie enz." (1782), „Zeemansdroomen over de noodzakelijkheid van een vast korps matrozen in dienst te houden" (1782), „Vervolg op de grondbeginselen der zeetactiek" (1791), „De beschrijving van den Archipel tot nut van den krijgsman enz." (1794), „De praktikale scheepsartillerie" (1797), „Het grootste generale dag- en nachtseinboek" (1797 en later) en „Inleiding voor den oorlog ter zee" (2de druk 1798). Ook zijn wij aan een prijskamp, op verzoek van *Van Kinsbergen* door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgeschreven, de beide volksliederen: „Wien Neêrlandsch bloed" (van *Tollens*) en „Wij leven vrij" (van *Brandt van Calkzuur*), beide met muziek van *Wilms*, verschuldigd.

Kinschot is de naam van een Nederlandsch geslacht. Als stamvader vermeldt men *Hendrik*, heer van Breda, Schoten, Bergen-op-Zoom enz., die in 1098 leefde. Zijn nazaat, *Jan van Schoten*, werd (omstreeks 1251) *'t Kint van Schoten* genaamd, waarvan de naam *Kinschot* afkomstig zou zijn. Van de leden noemen wij:

Kinschot, Ambrosius van, ridder, die van 1550 tot 1563 de belangrijke betrekking bekleedde van schatmeester van *Maria*, koningin van Hongarije en gouvernante der Nederlanden.

Kinschot, Hendrik van, een zoon van den voorgaande, den 31sten October 1541 geboren, studeerde te Leuven en te Parijs in de rechtsgeleerdheid en was gedurende 40 jaren pleitbezorger te Brussel, terwijl hij zich tevens met de opleiding van jeugdige rechtsgeleerden bezig hield. Hij schreef: „Responsa sive consilia juris

Digitized by Google

etc.", uitgegeven door *Valerius Andreas* in 1683, en overleed in September 1608.

Kinschot, François van, een zoon van den voorgaande, ridder en heer van Rivere, Wikette enz., werd den 1sten Mei 1579 of 1580 te Brussel geboren. Na het voleindigen zijner rechtsgeleerde studiën werd hij raadsheer in den Koninklijken Raad, griffier van de domeinen en financiën des konings, in 1649 kanselier en zegelbewaarder van Brabant en overleed den 3den Mei 1654, nadat hij in 1653 een vermeerderde uitgave van het werk zijns vaders bezorgd had.

Kinschot, Caspar van, een zoon van *Zeger van Kinschot*, den 15den October 1552 geboren, studeerde in Duitschland in de rechtsgeleerdheid, werd raadsheer in het Hof van Brabant en thesaurier-generaal van prins *Maurits* en overleed in 1620.

Kinschot, Nicolaas van, een zoon van den voorgaande, den 29sten Maart 1584 te Delft geboren, hield op 16-jarigen leeftijd te Leiden een „Oratio panegyrica" op prins *Maurits*, welke in 1600 werd uitgegeven en voor wier opdracht hij van de Staten een medaille ontving. Hij werd de opvolger van *Hugo de Groot* als fiscaal van Holland, onderscheidde zich door zijn gematigdheid, was daarna procureur-generaal en werd in 1638 pensionaris van zijn geboorteplaats. Ook nam hij ter dagvaart bij afwezigheid van *Cats* het ambt van raadpensionaris waar en overleed in October 1660.

Kinschot, Roeland van, den 16den November 1621 geboren, was lid van den raad en leenhove Brabant, daarna raadsheer in het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland en overleed in 1701.

Kinschot, Casper van, een zoon van *Lodewijk van Kinschot*, den 29sten November 1622 te 's-Gravenhage geboren, legde zich toe op de fraaie letteren en op de Latijnsche dichtkunst, studeerde te Utrecht en Leiden, volbracht een reis naar Zwitserland en Frankrijk, woonde in het gevolg van het Nederlandsch gezantschap de vredesonderhandelingen te Munster bij en vestigde zich in 1649 te 's-Gravenhage, waar hij in 1649 of 1650 overleed. Zijn „Poemata in libris IV digesta", in 1765 naar zijn handschrift in het licht gegeven, werden zeer geroemd. Ook schreef hij nog: „Panegyris in laudem celeberrimae Roterodamensium urbis" (1638).

Kinschot, Gerard Rudolf van, een zoon van *Casper van Kinschot*, den 26sten October 1704 te Delft geboren, werd secretaris van zijn geboorteplaats, alsmede baljuw, dijkgraaf en schout van Oudewater, en overleed den 7den Mei 1748. Hij leverde een: „Beschrijving der stad Oudewater" (1747).

Kinschot, Roeland van, een broeder van den voorgaande, den 27sten Juni 1712 te Delft geboren, trad in den krijgsdienst, was reeds in 1742 kolonel, onderscheidde zich in 1747 bij het beleg van Bergen-op-Zoom, werd krijgsgevangen en overleed te Brussel den 10den November 1747.

Kinschot, Gunther Jan van, een kleinzoon van den voorgaande, omstreeks 1784 geboren, trad in den krijgsdienst, werd als majoor in 1831 in een gevecht tegen de Belgen zwaar gewond en gevangen genomen, ontving het ridderkruis der Militaire Willemsorde, werd luitenant-kolonel en militiecommissaris te Groningen en overleed aldaar den 7den Februari 1844.

Kinsky, een oud Boheemsch geslacht, dat in 1628 onder de rijksgraven, in 1747 onder de rijksvorsten opgenomen werd. *Willem*, een der aanhangers van *Wallenstein* en betrokken in diens onderhandelingen met Frankrijk, werd den 25sten Februari 1634 te Eger vermoord.

Kinsky, Frans Joseph, graaf *von*, veldtuigmeester in Oostenrijkschen dienst, den 6den December 1739 te Praag geboren, nam deel aan de veldtochten van den Zevenjarigen Oorlog, werd in 1778 generaalmajoor, zag zich belast met de organisatie der militaire scholen, werd directeur van die te Wiener-Neustädt, alsmede luitenant-veldmaarschalk. In 1788 trok hij als adjudant van aartshertog *Frans* ten strijde tegen de Turken en in 1796 tegen de Franschen en werd in 1794 tot veldtuigmeester bevorderd. Daarna werd hij weder aan het hoofd der militaire school geplaatst en overleed den 5den Juni 1805. Zijn geschriften zijn van 1786 tot 1788 en later van 1806 tot 1825 in 6 deelen in het licht verschenen. Hoofd der vorstelijke lijn is thans vorst *Karel Kinsky zu Wchinitz und Tettau*, den 29sten November 1858 geboren; hoofd der gravelijke lijn is *Zdenko, graaf Kinsky*, den 4den November 1844 geboren.

Kintâr is de naam van een Marokkaansch gewicht van verschillende grootte: de gewone kintâr bedraagt in de noordelijke havens 50,8 kg., in de zuidelijke 54 kg. Als maat voor vleesch, vruchten, was en wijn is de kintâr $1^1/_4$ of $1^1/_2$ maal zoo zwaar.

Kintsjinjinga is de naam van een der toppen van den Himalaya (zie aldaar).

Kinzig is de naam van twee Duitsche rivieren, welke tot het stroomgebied van den Rijn behooren. De eene ontspringt aan de zuidelijke helling van het Kinziggebergte tusschen den Rhön en het Vogelsgebergte, loopt langs de steden Steinau, Saalmünster, Wächtersbach, Gelnhausen en Langenselbold en mondt bij Hanau uit in den Main. Zij is 62 km. lang en behoort bijna geheel tot de Pruisische provincie Hessen-Nassau.

De andere ontstaat uit onderscheiden beken bij Loszburg in Württemberg, bereikt na een loop van bijna 15 km. de grenzen van Baden en vormt een der merkwaardigste deelen van het Schwarzwald, waar zij langs de stadjes Schiltach, Wolfach, Hausach, Haslach, het dorp Bieberach, bij de bouwvallen van den burcht Hohengeroldseck en het stadje Gengenbach kronkelt. Bij Offenburg komt zij in de Boven-Rijnsche laagvlakte en mondt bij Kehl in deze rivier uit, na een loop van 112 km.

Kioekiang is een sedert 1861 opengestelde haven in de Chineesche provincie Kiangsi, aan den rechteroever van de Yangtsekiang, met 36 000 inwoners (vóór den Taipingopstand 800 000), waaronder slechts 40 vreemdelingen. De stad bezit een gezond, hoewel heet klimaat en is omgeven door een 8 km. langen muur; echter bestaat de ingesloten ruimte voor de helft uit bouwland en boomgaarden. Vele waterwegen brengen verbindingen tot stand met de rijke in

Digitized by Google

den omtrek gelegen theedistricten en met de talrijke porseleinfabrieken van Kingtetsjimo. De rechtstreeksche handel met het buitenland bedroeg in 1914: invoer uit het buitenland 12 830 383, uit China zelf 8 277 613, uitvoer (totaal) 16 415 675 taels.

Kioengtsjou *(Kiungtsjou)* is de hoofdstad van het Chineesche eiland Hainan, gelegen op 19° 56′ N. Br., op 12 km. afstand van de Straat van Hainan, aan den linkeroever van den Kamkong. De stad is omgeven door een 12 m. hoogen muur en telt 44 620 inwoners. De handelsbeweging bedroeg in 1914: invoer uit het buitenland 2 933 223, uit China 287 086, totale uitvoer 2 558 338 taels.

Kioeprili, *(Kioeperli, Kjöprili, Kiprili* of *Koeperli), Mehemed,* een Turksch grootvizier, in 1585 te Koepri geboren, werd opperstalmeester van den grootvizier *Kara Moestapha,* streed op Cyprus en tegen de Perzen en werd daarna stadhouder van Damascus. Op 70-jarigen leeftijd door de moeder van den minderjarigen *Mohamed IV* tot grootvizier benoemd, beteugelde hij de uitspattingen der rechtzinnige dwepers, en liet de aanleggers van vroegere onlusten ter dood brengen. Men zegt, dat hij gedurende zijn 5-jarig bestuur 30 000 personen heeft doen sterven. Zelf scheepte hij zich in om tegen de Venetiaansche zeemacht te strijden, bracht de Janitsaren tot onderwerping, veroverde Tenedos, Lemnos en Yanowa in Perzië, dempte een opstand in Azië en Egypte, versterkte door vestingen de grenzen des rijks, stichtte nieuwe kasteelen aan de Dardanellen, vergaarde aanzienlijke sommen in de schatkist en overleed te Adrianopel den 31sten October 1661.

Kioeprili, Achmed, een zoon van den voorgaande, werd stadhouder te Erzeroem en vervolgens te Damascus, daarna plaatsvervanger van zijn vader en na diens dood grootvizier. Hij verloor den slag bij den St. Gothard tegen *Montecuculi* in 1664 en die bij Chotin tegen *Johan III* in 1673. Hij ondersteunde dichters, geschiedschrijvers en rechtsgeleerden en stichtte een openbare boekerij. Op een reis naar het leger te Adrianopel overleed hij den 30sten October 1676.

Kioeprili, Moestapha, een broeder van den voorgaande, was kaimekan in 1689, toen de omwenteling onder *Mohamed IV* uitbarstte, en bij verhinderde dezen, zijn broeder — later sultan *Soliman* — te vermoorden. Uit dankbaarheid benoemde deze laatste hem tot grootvizier. Hij bekleedde dat ambt met getrouwheid en omzichtigheid, regelde de geldzaken des rijks en voerde voorspoedig oorlog in Hongarije. Hij sneuvelde in den slag bij Salankemen tegen de Oostenrijkers onder den prins *van Baden,* den 19den Augustus 1691.

Kioeprili, Amoedsjasade Hoessein, een broederszoon van *Mehemed,* vormde zich onder dezen en zijn zonen tot staatsman, werd stadhouder van Belgrado, en werd in 1697 onder *Moestapha II* grootvizier. Zijn eerste regeeringsdaad was het sluiten van den vrede van Carlovicz (1699). In het algemeen volgde hij een gematigde staatkunde, verminderde den druk der Christenen, zorgde voor godsdienstonderwijs en voor de beveiliging der grenzen en was een begunstiger van dichters en geleerden. Hij overleed den 22sten September 1702.

Kioeprili, Nioshman, een zoon van *Moestapha,* was eerst stadhouder van Negroponte en werd in 1710 door *Achmed III* tot grootvizier benoemd. Daar hij echter oorzaak was van een oorlog tegen Rusland, ten gunste van *Karel XII* van Zweden, zond men hem weder als stadhouder naar Negroponte.

Kioesioe is het op twee na grootste eiland van Japan, gelegen tusschen 30° 52′ en 33° 57′ N. Br. en 129° 35′ en 132° 5′ O. L. van Gr., met een oppervlakte van 40 672 v. km. en met de er bij behoorende eilanden (in het geheel 150) van 43 615 v. km.; het aantal inwoners bedraagt (1913) 7 748 752. Het eiland is naar alle richtingen door bergketens doorsneden, waarvan de gemiddelde hoogte 1000 tot 1200 m. bedraagt. Twee vulkanen zijn nog werkzaam. De westkust is sterk ingesneden, de rivieren zijn van weinig belang; aardbevingen komen vaak voor. De voornaamste voortbrengselen zijn: kolen, koper en tabak, de belangrijkste takken van nijverheid: wevenij, visscherij en porseleinfabricage. De hoofdstad is Nagasaki (zie aldaar). Zie verder *Japan.*

Kioko is de naam van een Afrikaanschen volksstam in de Portugeesche kolonie Angola in W. Afrika, behoorende tot de Bantoe-Negers.

Kiosk is een Turksch woord, waarmede een afzonderlijk geplaatst, rond of hoekig, op zuilen rustend en overdekt tuinhuis wordt aangeduid, terwijl men dien naam ook wel geeft aan een overdekt en met traliewerk afgesloten balkon, waar men in de schaduw de vrije lucht kan genieten. Tegenwoordig verstaat men onder kiosk voornamelijk liefste, uit hout of ijzer en glas opgetrokken gebouwtjes in de straten van groote steden, die dienen tot verkoop van kranten of verversch ingen.

Kioto of *Kyoto* is de hoofdstad van de Japansche provincie Jamasjiro, in het zuiden van Nippon, gelegen in een vruchtbare vlakte. De stad, doorstroomd door den Kamogawa, waarover vele mooie bruggen liggen, verheft zich ten westen van het Biwameer en aan den spoorweg naar Osaka. Kioto telt (1912) 509 380 inwoners, is regelmatig gebouwd met rechte, goed onderhouden straten, bezit 945, wel is waar gedeeltelijk vervallen, Boeddhatempels, waaronder de Nishi Hongwantaji, een prachtige dubbele tempel, de Dai Boetsoe met een 25 meter hoog houten Boeddhabeeld en de Sanjoesangendo met 686 vergulde godenbeelden. Bovendien staan er 2 paleizen van den Mikado. De fabricage van zijde, zilver-, brons- en emaillewaren, porselein en aardewerk staat hier nog steeds vooraan onder die van geheel Japan. Van 794 tot 1868 was Kioto de residentie van den Mikado. Sedert 1899 is er een hoogeschool, die in 1913: 172 docenten en 1647 studenten telde.

Kipling, *Rudyard,* een Engelsch schrijver, den 30sten December 1865 te Bombay als zoon van den schilder *J. Lockwood Kipling* geboren, ontving zijn opvoeding te Bombay en te Allahabad en vormde zich verder door groote reizen in het land der Radsjpoeten, in Bengalen, Birma, China, Japan en Noord-Amerika. Zijn eerste

Digitized by Google

boek „Echoes" (Lahorre 1884) werd door korte vertellingen gevolgd, doch zij trokken weinig de aandacht, daar zij eveneens in Indië verschenen. Dan te grooter opgang maakten zij, toen zij in Europa zelf bekend werden (1890 in Engeland). *Kipling* was spoedig de letterkundige held van den dag. Hij geeft de meest aanschouwelijke beelden uit de Engelsch-Indische gezelschapskringen, uit het militaire, zoowel als uit het burgerlijke leven, in oorlog zoowel als in vrede, van de hoogste kringen zoowel als uit de onderste lagen der maatschappij. Van zijn werken noemen wij: „Plain tales from the hills" (1887). „Soldiers three", „In Black and White", „Under the Deodars", „Wee Willie Winkie", „The phantom Rickshaw", „The Story of the Gadsbys" (1888—1889), „Life's Handicap" (1890), „The light that failed" (1891), „Many inventions" (1893), „The Jungle Book" (1894), „Second Jungle Book" (1895), „The Seven Seas" (1896), „Captain Courageous" (1897), „The Day's Work" (1898), „Stalky and Co" (1899), „Kim" (1901), „Just-so Stories for little children" (1902), „The five Nations" (1903), „Traffics and Discoveries" (1904), „Puck of Pook's Hill" (1906), „Actions and Reactions" (1909), „Rewards and Fairies" (1910). Poëtische werken zijn: „Departmental Ditties" (1886), „Barrack-room Ballads" (1892) en „Songs from my Books" (1913). Met *C. R. Fletcher* schreef hij: „A School History of England" (1911). Zijn meest originneele scheppingen zijn de „Jungle Books", de grootste populariteit verwierf „The light that failed"; hij bezit een rijken stijl, is een scherp opmerker en heeft een stoute fantasie. Op politiek gebied kenmerkt hij zich door een fanatiek chauvinisme en imperialisme.

Kiptsjak, een Turksche stam, bewoonde het Pontisch-Kaspische steppengebied in Z.-Rusland. Zij hadden zuiver Mongoolsche gelaatstrekken, waren klein van gestalte, maar behendig en dapper. Het khanaat Kiptsjak strekte zich vroeger uit tot in Siberië, grensde in het O. aan Dsoengarije, in het Z. aan den Syr Darja, het Aralmeer en de Kaspische Zee, terwijl het tot ver in Rusland reikte. Onder *Batoe-Khan*, neef van *Dsjengis-Khan*, werd Serai hoofd- en residentiestad (1242). Later verviel het rijk in een aantal afzonderlijke khanaten (Kazan, Krim, Astrakan), en in 1840 werd de laatste khan van Kiptsjak vermoord, de hoofdstad verwoest en langzamerhand de verschillend deelen door de Russen veroverd. Hun nakomelingen zijn de Oesbeken (zie aldaar).

Kipwagen is een wagen tot grondvervoer bij aannemerswerken, die, door het losslaan van een bout of haak, op het onderstel omkuimelt en zoo den inhoud uitstort, waarna de werkman hem weer overeind trekt en vastzet.

Kirchbach, *Wolfgang*, een Duitsch dichter en schrijver, den 18den September 1857 te Londen geboren, als zoon van een Duitsch schilder, studeerde te Leipzig in de wijsbegeerte en geschiedenis. In 1879 vestigde hij zich te München, ondernam een studiereis naar Italië en keerde in 1888 terug naar Dresden, waar hij tot het einde van 1889 de redactie voerde van het „Magazin für Literatur des In- und Auslandes". Later leefde hij afwisselend in Berlijn en Parijs. Van zijn eigenaardig talent gaf hij blijk in „Märchen" (Leipzig 1879), „Salvator Rosa" (Leipzig 1880), in de novellen: „Kinder des Reichs" (2 dln., Leipzig 1883; 2de druk, onder den titel: „Nord" en „Süd" 1885), „Miniaturen und Novellen" (Stuttgart 1892), en „Die neue Religion" (Berlijn 1903). Verder schreef hij de romans: „Der Weltfahrer" (Dresden 1891), „Dat Leben auf der Wahe" (Berlijn 1892). Zijn dichterlijk talent blijkt uit „Ausgewählte Gedichte" (Berlijn 1888) en „Lieder vom Zweirad" (Berlijn 1900, 2de druk 1904), alsmede uit zijn dramatische gedichten: „Waiblinger" (2de druk München 1887), „Die letzten Menschen" (Dresden 1890), „Des Sonnenreiches Untergang" (Dresden 1894), „Gordon Pascha" (Dresden 1895), „Eginhardt und Emma" (Dresden 1896), „Wein" (Berlijn 1899). Ook schreef hij blijspelen: „Der Menschenkenner" (Dresden 1888), „Warum Frauen die Männer lieben" (1892) en „Jung gefreit" (Dresden 1897). Verder verdienen van hem vermelding: „Was lehrte Jesus? Zwei Ur-Evangelien" (2de druk Berlijn 1902). Een aantal kleinere geschriften, reisindrukken en opstellen verschenen onder den titel „Ein Lebensbuch" (München 1885). *Kirchbach* was een gewaardeerd criticus. Hij overleed den 8sten September 1906 te Nauheim.

Kircher, *Athanasius*, een Duitsch geleerde, den 2den Mei 1601 te Geisa in het gebied van de Fulda geboren, trad in 1616 in de orde der Jezuïeten en werd vervolgens professor te Würzburg. Wegens den Dertigjarigen Oorlog begaf hij zich naar Avignon, en toen hij op het punt stond, om naar Duitschland terug te keeren, riep de paus hem naar Rome, om aan het Collegium Romanum onderwijs te geven in de wiskunde. Als natuurkundige is *Kircher* bekend geworden door zijn magnetische en optische onderzoekingen, terwijl hij ook den eersten kwikthermometer vervaardigde. Later werd hij ambteloos en hield zich bezig met oudheidkundige nasporingen en overleed alsdaar den 27sten November 1680. Van zijn geschriften noemen wij: „Ars magna lucis et umbrae" (2 dln., 1644), „Musurgia universalis" (2 dln., 1650), „Oedipus aegyptiacus" (4 dln., 1652—1655), „Prodromus Coptus" (1636), „Lingua aegyptiaca restituta" (1644), „China illustrata" (Amsterdam 1667), „Polygraphica seu artificium linguarum etc." (1663) en „Latium" (1671). Hij was ongetwijfeld een der geleerdste Jezuïeten van zijn tijd.

Kirchhoff, *Gustav Robert*, een Duitsch natuurkundige, werd den 12den Maart 1824 te Königsbergen geboren, studeerde en promoveerde in de wis- en natuurkundige wetenschappen in zijn geboortestad en werd in 1847 privaatdocent te Berlijn. In 1850 ging hij als buitengewoon hoogleeraar naar Breslau en in 1854 als gewoon hoogleeraar naar Heidelberg en werd in 1861 correspondeerend lid, vervolgens gewoon lid van de Academie te Berlijn. Sedert 1875 was hij in laatstgenoemde stad werkzaam als gewoon hoogleeraar aan de universiteit. Hij heeft zich vooral bezig gehouden met nasporingen omtrent electriciteit en galvanisme, omtrent de uitzetting der lichamen en de spanning van den water-

Digitized by Google

damp, verder omtrent de Fraunhofersche lijnen, waarvan hij de uitkomsten in een reeks van merkwaardige verhandelingen in „Poggendorff's Annalen" en in „Crelle's Journal für Mathematik" heeft medegedeeld. Vooral echter heeft hij een Europeeschen roem verworven door zijn met *Bunsen* ingestelde onderzoekingen omtrent de spectraalanalyse (zie *Spectrum*), door hem beschreven in zijn „Untersuchungen über das Sonnenspectrum und die Spectren der chemischen Elemente" (1861; 3de druk, 1866—1875). Ook schreef hij nog „Vorlesungen über Mathematik, Physik und Mechanik" (1874—1876). Hij overleed te Berlijn den 17den October 1887.

Kirchhoff, *Adolf,* een Duitsch letter- en oudheidkundige, werd den 6den Januari 1826 te Berlijn geboren, studeerde aldaar in de letteren, werd in 1846 geplaatst als adjunct, later als professor aan het Joachimsthaler gymnasium en aanvaardde er in 1865 het hoogleeraarsambt aan de universiteit, terwijl hij tevens na den dood van *Böckh* mede met het bestuur van het philologisch seminarium belast werd, nadat hij reeds in 1860 tot lid der Academie was benoemd. Zijn eerste nasporingen op het gebied der wetenschap waren aan de gedichten van *Homerus* gewijd. Hij overleed den 27sten Februari 1908 te Berlijn. Behalve zijn dissertatie: „Quaestionum Homericarum particula" (1846), schreef hij: „Die homerische Odyssee und ihre Entstehung" (1859; 2de druk 1879) en „Die Composition der Odyssee" (1869; 2de druk 1879). Verder leverde hij een uitgave van *Plotinus* (2 dln., 1856), van de tragediën van *Euripides* (2 dln., 1855), een andere van laatstgenoemde (3 dln., 1867—1868), en voortreffelijke werken over oud-Italiaansche taal- en oudheidkunde, zooals: „Die umbrischen Sprachdenkmäler (met *Aufrecht,* 2 dln., 1848—1851), „Das Stadtrecht von Bantia" (1853) en talrijke opstellen in tijdschriften, bijv. „Das gothische Runenalphabet" (1852), „Die fränkischen Runen" (1855), „Corpus inscriptionum graecarum" (1859), „Corpus inscriptionum atticarum" (1872), „Gedächtnissrede auf Moriz Haupt" (1875), „Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets" (3de druk 1877) enz.

Kirchhoff, *Alfred,* een Duitsch aardrijkskundige, den 23sten Mei 1838 te Erfurt geboren, studeerde te Jena en te Bonn hoofdzakelijk in de natuurkundige wetenschappen, was sedert 1861 achtereenvolgens leeraar aan verschillende H. B. Scholen, en werd in 1873 gewoon hoogleeraar in de aardrijkskunde aan de universiteit te Halle. Van zijn werken noemen wij: „Schulgeographie" (zeer vele drukken), „Pflanzen- und Tierverbreitung" (5de druk Praag 1899), „Mensch und Erde" (2de druk Leipzig 1905), „Die Schutzgebiete des Deutschen Reichs" (4de druk, Halle 1902) en „Erdkunde für Schulen" (2 dln., 11de druk Halle 1904). Met medewerking van andere geografen gaf hij uit „Ländenkunde von Europa" (5 dln., Leipzig en Praag 1887—1905), „Forschungen zur deutschen Landes und Volkskunde" (Stuttgart), „Anleitung zur deutschen Landes- und Volkskunde" (1889). „Die Bibliothek der Ländenkunde" (Berlijn 1898) en „Bericht über die neuere Literatur zur deutschen Landeskunde" (2 dln., Breslau 1904). Verder bewerkte hij den 5den en 6den druk van *Peschel's* Völkerkunde" (Leipzig 1881 en 1885) en gaf hij nog uit: „Rassenbilder" (Kassel 1883). „Charakterbilder zur Länderkunde" (met *A. Supan,* Kassel 1884) en „Zur Verständigung über die Begriffe Nation und Nationalität" (Halle a/d.S. 1905). Hij overleed den 8sten Februari 1907 te Mockau bij Leipzig.

Kirchhoff, *Wetten van,* hebben betrekking op de stroomsterkte in de deelen van een elektrischen stroomgeleider met ventakkingspunten. Ze luiden:

1o. De algebraïsche som der stroomsterkten in alle draden, die in een ventakkingspunt samenkomen, is nul, of $\Sigma i = 0$.

2o. Voor elke gesloten keten is de algebraïsche som der producten van de stroomsterkte in elk der deelen en de weerstand hiervan gelijk aan de som der elektromotorische krachten in die keten, dus $\Sigma i r = \Sigma e$.

Voor de stralingsverschijnselen is een andere door *Kirchhoff* gevonden wet van groot belang, nl. deze: Elk gas of elke damp absorbeert van het opvallend licht juist die stralen, welke het zelve in gloeienden toestand uitzendt. Deze wet geeft een eenvoudige verklaring van het ontstaan der Fraunhofersche lijnen in het spectrum.

Kirchmann, *Julius von,* een Duitsch rechtgeleerde en volksvertegenwoordiger, den 6den November 1802 te Schafstadt bij Merseburg geboren, studeerde te Leipzig en te Halle in de rechten, bekleedde onderscheiden rechterlijke betrekkingen te Maagdenburg, Naumburg, Greifswald en Torgau en werd in 1846 eerste rijksadvocaat (Staatsanwalt) bij het criminele gerechtshof te Berlijn. In 1848 werd hij tot afgevaardigde naar de Nationale Vergadering van Pruisen gekozen. Hij voegde er zich bij het linker centrum, doch daar zijn opposite aan de regeering misbaagde, benoemde zij hem tot voorzitter van het hooggerechtshof te Ratibor, waardoor hij zijn mandaat verloor. Als afgevaardigde van het district Tilsit nam hij echter weder in Juli 1848 weder zitting tot haar ontbinding. Daarna redigeerde hij de „Demokratische Blätter". Hij wijdde zich daarna in de nabijheid van Dresden eenige jaren aan den landbouw en later aan de wijsbegeerte. In 1861 evenwel ging hij weer als afgevaardigde voor Breslau naar de vergadering van den Pruisischen Landdag en werd later in den Noord-Duitschen en vervolgens in den Duitschen Rijksdag gekozen. Daar heeft hij zich verdienstelijk gemaakt bij de bewerking van het Duitsche Wetboek van Strafrecht, in 1866 hield hij in de Werkliedenvereeniging te Berlijn een redevoering „Ueber den Communismus in der Natur", doch werd desgelijks in staat van beschuldiging gesteld en in 1867 van zijn ambt van vice-president van het Hof van Appèl zonder pensioen ontzet. Na dien tijd bleef hij ambteloos te Berlijn, waar hij zich met letterkundigen arbeid bezig hield. Hij overleed den 20sten October 1884 te Berlijn. Hij schreef „Die Philosophie des Wissens" (1864). „Ueber die Unsterblichkeit" (1865), „Das preussische Civilprozess-Gesetz" (1867), een commentaar op het „Strafgesetzbuch für den Norddeutschen Bund" (1870), „Nachträge zu dem Strafgesetz-

Digitized by Google

buch für das deutsche Reich" (1871), „Erinnerungen aus Italien" (1865), „Aesthetik auf realistischer Grundlage" (2 dln., 1866), en „Katechismus der Philosophie" (1877, 4de druk 1897) enz., terwijl sedert 1868 onder zijn leiding de „Philosophische Bibliothek" in het licht verscheen, welke grooten bijval vond.

Kirchner, *Friedrich* een Duitsch wijsgeerig schrijver, den 1sten Mei 1848 geboren, studeerde sedert 1864 te Halle en te Berlijn in de theologie, philosofie en geschiedenis, stond daarna gedurende twee jaar aan het hoofd van een studentenconvict te Berlijn, promoveerde in de godgeleerdheid en werd toen leeraar aan een gymnasium te Berlijn alwaar hij den 5den Maart 1900 overleed. Hij schreef: „De Deo omnipraesenti eodemque personali" (1872), „Ueber Freiheit des Willens" (1874), „„Leibniz' Psychologie" (1875), „Leibniz, sein Leben und Denken" (1877), „Zur Reform des Religionsunterrichts" (1877), „Katechismus der Geschichte der Philosophie" (1877), „Der Mangel eines allgemeinen Moralprincips in unserer Zeit" (1877), „Lehrbuch der evangelischen Religion" (1878), „Gedichte" (2de druk 1877), „Hauptpunkte der Metaphysik" (Köthen 1880), „Ueber die Grundprinzipien des Weltprozesses" (1882), „Diätetik des Geistes" (2de druk 1886), „Wörterbuch der philosophischen Grundbegriffe" (Heidelberg 1886, 5de druk 1907), „Die deutsche Nationallitteratur des 19 Jahrhunderts" (2de druk Kassel 1902), „Gründeutschland. Ein Streifzug durch die jüngste deutsche Dichtung" (2de druk Weenen 1894), „Neue Gedichte" (Berlijn 1895), „Der Weg zum Glück" (3de druk Stuttgart 1896), „Katechismus der Psychologie" (2de druk 1896), „Katechismus der Ethik" (2de druk 1898) en „Katechismus der Logik" (3de druk 1900).

Kirchner, *Martin,* een Duitsch geneesheer, den 15den Juli 1854 te Spandau geboren, studeerde sedert 1874 in Halle en Berlijn, werd in 1878 officier van gezondheid, kwam in 1887 als zoodanig bij den Staf en werd in 1896 „Oberstabsarzt". Hij legde zich toe op de studie der hygiëne en der infectieziekten en werd aan het hoofd gesteld van het chemisch-bacteriologisch laboratorium te Hannover. In 1894 werd hij als privaatdocent aan de technische hoogeschool aldaar toegelaten en in 1897 tot hoogleeraar benoemd. Hij werkte op velerlei gebied en deed onderzoekingen omtrent het voorkomen van tuberculosebacillen in stof, over Diplococcen in de uitwerpselen van influenzalijders, over desinfectie der uitwerpselen, over middenoorontstekingen, bijziendheid enz. Hij schreef: „Grundriss der Militärgesundheitspflege" (Brunswijk 1896), „Ueber die Bissverletzungen von Menschen durch tolle oder der Tollwut verdächtige Tiere" (Jena 1898, 1899, 1900, 1902), „Die Lepra in Rusland" (met *Kübler,* Jena 1897), „Schädlichkeit der Kanalgase und Sicherung unsrer Wohnräume gegen dieselben" (met Lindley Brunswijk 1896), „Hygiene und Seuchenbekämpfung" (in „Gesammelte Abhandlungen", Berlijn 1904), „Lehrbuch der Militärgesundheitspflege" (Berlijn 1910).

Kirgizen is de naam van een talrijk volk van Turksch-Tataarschen oorsprong, dat in zwervende hordes de *Kirgizensteppe* bewoont, welke zich in het noorden van Turkestan, van den benedenloop der Wolga en van de Kaspische Zee in het westen tot aan de Russisch-Chineesche grenzen bij den Altai en Thian-Sjan in het oosten, en van het Aralmeer en den Syr in het zuiden tot aan den Tobol en den Irtysj in het noorden uitstrekt. Men onderscheidt twee afdeelingen der Kirgizen, n.l.: de *echte Kirgizen* of *Kara Kirgizen* (door de Chineezen *Bosroeten* genoemd) ten getale van 850 000, en de *Kaisak-Kirgizen,* die weer in 3 onderafdeelingen verdeeld worden: Oeloedsjoe, Ortadsjoe en Kitsjidsjoe. Het totale aantal Kirgizen wordt op 1 à 2 millioen geschat. Zij spreken een zeer zuiver dialect der Turksche taal, behooren tot het Mongoolsche ras en belijden den Mohammedaanschen godsdienst, doch hebben nog vele heidansche begrippen. Zij zijn middelmatig van lengte, sterk en behendig, krijgzuchtig en roofzuk. Zij wonen in ruime tenten van vilt, joerten of kibitken genoemd, waar de huishouding door de vrouwen wordt bestuurd. De vereeniging van 200 joerten vormt een gemeente of aoel, waarvan eenige zich tot een kring of wolost kunnen vereenigen. De Kirgizen houden zich hoofdzakelijk bezig met de veefokkerij: zij hebben groote kudden schapen, die een grove wol dragen, en zeer sterke en snelloopende paarden en kameelen, benevens runderen en geiten; sommige rijke Kirgizen bezitten meer dan 5000 paarden en wel 20 000 schapen. Landbouw wordt er weinig uitgeoefend; toch vindt men dien aan de oevers van meren en rivieren, waar vooral tarwe, rogge, gerst en inzonderheid gierst worden verbouwd. De jacht levert er rijken buit, doch de nijverheid is er van weinig belang; zij bepaalt zich tot de vervaardiging van vilt, tapijten, wollen stoffen, zilveren en koperen sieraden voor paardentuigen en gordels, messen, sabels en metalen huisraad. De Kirgizen zijn verdeeld in adel en volk. De eerste bestaat uit de afstammelingen der oude Khans, die den titel van sultan dragen, en uit alle erfelijke waardigheidbekleeders. Tegenwoordig worden echter de ambtenaren, zonder op afstamming te letten, door de Russische regeering aangesteld of door het volk gekozen, daar het kiesrecht is ingevoerd. Het Kirgizen-element heeft in den laatsten tijd groote beteekenis gekregen. Tot Biisk en Koeanesk zijn haast alle herders der Russische dompen Kirgizen, terwijl deze ook veel arbeid vinden bij het hooien en bij het wasschen van goud. Wel keeren deze steeds naar de Kingizensteppen terug, doch de daarbuiten geboren kinderen worden steeds meer gerussificeerd.

Zie: *Karutz,* Unter Kirgisen und Turkmenen. Aus dem Leben der Steppe (Leipzig 1911).

Kirgizensteppe. Zie *Kirgizen.*

Kirin is een provincie van Chineesch Mantsjoerije met een oppervlakte van circa 210 000 v. km. en 5 350 000 inwoners. De gelijknamige hoofdstad met 90 000 inwoners ligt op 42° N. Br. aan den linkeroever van den Soengari en is het middelpunt van tabaksbouw en van het houtvlotten op den Soengari. Belangrijk is ook de fokkerij van groote varkens, die veel naar Peking vervoerd worden.

Kirkcaldy, een havenstad in Schotland, op

Digitized by Google

de zuidoostelijke kust van Fifeshire, 19 km. ten noorden van Edinburgh, telt (1911) 39 600 inwoners, die een aanzienlijken kusthandel drijven. Ook de linnenweverij is er belangrijk; daarenboven treft men er vloerkleeden-, linoleum- en machinefabricage, bierbrouwerij en scheepstimmerwerven aan.

Kirkcudbright of *East-Galloway*, een Schotsch graafschap met den titel van „Stewartry", vormt met Wigtown het district Galloway en grenst in het zuiden aan de Solwaybaai, in het westen en noordwesten aan Wigtown en Ayr en in het oosten aan Dumfries en telt op 2325 v. km. (1911) 38 363 inwoners. Het land is grootendeels met kale of met heide begroeide heuvels en bergen bedekt. De hoogste toppen zijn de Merrick (843 m.) en de Corserine (813 m.). Aan de westelijke grenzen stroomt de Cree, aan de oostelijke de Nith en in het midden de vischrijke en gekanaliseerde Dee. De visscherij is er van veel belang, terwijl de bodem lood, zilver en graniet oplevert. De fabrieksnijverheid is er van weinig beteekenis.

De hoofdstad *Kirkcudbright*, aan de Dee op 8 km. afstand van haar mond en aan den spoorweg gelegen, heeft 3 kerken, een gerechtshof, een bibliotheek, een Latijnsche school en telt (1911) 2191 inwoners.

Kirkkilissa, een Turksche stad in het vilajet Adrianopel, telt 16 000 inwoners, bestaande voor $^2/_3$ uit Bulgaren en $^1/_3$ uit Turken. Men vindt er 6 moskeeën en verschillende Grieksche kerken, verder een groote bazaar en fabrieken voor het conserveeren van de vele groenten en vruchten uit de omstreken der stad. De omtrek levert ook veel kaas en boter voor Konstantinopel. Hier werden den 22sten en 23sten October 1912 de Turken door de Bulgaren verslagen.

Kirkwall is een stad op het Orkadeneiland Pomona, gelegen aan een diepe baai. Men vindt er de beroemde kathedraal van St. Magnus, die in 1137 gesticht en in den trant van de kerk van Drontheim gebouwd is, en de ruïnen van een oud bisschoppelijk paleis. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 4595, die vooral van kusthandel en vischvangst leven.

Kirman. Zie *Kerman*.

Kirmandsjahân. Zie *Kermandsjahan*.

Kirn, *Otto*, een Protestantsch godgeleerde, werd in 1857 te Heslach bij Stuttgart geboren, werd in 1881 repetent te Tubingen, in 1889 privaatdocent, in 1890 buitengewoon en in 1894 gewoon hoogleeraar te Bazel; in 1896 vertrok hij als zoodanig naar Leipzig. Hij schreef: „Wesen und Begründung der religiösen Gewissheit" (1889), „Schleiermacher und die Romantik" (1895), „Ausgangspunkt und Ziel der evangelischen Dogmatik" (1896), „Glaube und Geschichte" (1900), „Die Versöhnung durch Christus" (1902), „Grundriss der evangelischen Dogmatik" (5de druk 1915), „Sittliche Lebensanschauungen der Gegenwart" (2de druk 1911), „Grundriss der theologischen Ethik" (3de druk 1912), „Die Leipziger theologische Fakultät in 5 Jahrhunderten" (1909) en „Die sittlichen Forderungen Jesu" (1910).

Kirnberger, *Johan Philipp*, een Duitsch componist en muziektheoreticus, den 24sten April 1721 te Saalfeld in Thuringen geboren, ontving eerst onderwijs in de muziek in zijn geboorteplaats en in Gräfenroda bij *Kellner*, begaf zich op 17-jarigen leeftijd naar Sondershausen, onder de leiding van den Hoforganist *Gerber*, en werd eindelijk van 1739 tot 1741 leerling van *J. S. Bach* te Leipzig. Van 1741 tot 1751 toefde hij in Polen, waar hij op adellijke kasteelen les gaf in de muziek en bekleedde ten laatste in het klooster der nonnen van St. Bernhard te Reusch-Lemberg de betrekking van organist. In 1751 keerde hij naar Duitschland terug, oefende zich verder te Dresden en trad in dienst bij de koninklijke kapel te Berlijn. In 1754 werd hij hofmusicus bij prinses *Amelia*, in welke betrekking hij tot aan zijn overlijden, den 27sten Juli 1783 bleef. Tot zijn belangrijke geschriften behooren: „Konstruktion der gleichschwebenden Temperatur" (1760), „Die wahren Grundsätze zum Gebrauch der Harmonie" (1773), „Die Kunst der reinen Satzen" (2 dln., 1774—1779), „Grundsätze des Generalbasses" (2de druk Weenen 1805), „Gedanken über die verschiedenen Lehrarten in der Composition" (1782) en „Anleitung zur Sing-Composition" (1782). Zijn composities hebben weinig aesthetische waarde.

Kirsch, *Johan Peter*, een Duitsch geschiedvorscher, den 8den November 1861 te Dippach in Luxemburg geboren, werd in 1884 priester en voltooide daarna zijn studiën in archaeologie, palaeografie en kerkgeschiedenis te Rome. Hij is medeoprichter van het „Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte", richtte het historische instituut van het Görresgenootschap te Rome op en hield de leiding daarvan totdat hij in 1890 tot hoogleeraar in de Christelijke archaeologie en kerkelijke literatuurgeschiedenis aan de toen opgerichte faculteit der hoogeschool te Freiburg benoemd werd. Hij schreef o. a.: „Die christlichen Kultusgebäude im Altertum" (Keulen 1893), „Die Rückkehr der Päpste Urban V und Gregor XI von Avignon nach Rom" (Paderborn 1908). Met *V. Luksch* schreef hij o. a.: „Illustrierte Geschichte der Katholischen Kirche" (uitgegeven door de „Leo-Gesellschaft" te München 1908). Sedert 1900 geeft hij den „Anzeiger für christliche Archäologie" als bijblad van het „Römische Quartalschrift" uit, en met *A. Ehrhard* „Forschungen zur christlichen Literatur und Dogmengeschichte" (Mainz 1900). Ook heeft hij den 4den druk van *Hergenröther's* „Handbuch der allgemeinen Kirchengeschichte" (Freiburg 1902) bewerkt.

Kirschner, *Aloysia*. Zie *Schubin, Ossip*.

Kirschwasser, een soort van morgendrank, is gegist en gedestilleerd kersensap. Bekend is vooral het Zwitsersche kirschwasser, dat men bereidt van kleine, zwarte kersen. De volkomen rijpe vruchten worden fijngewreven en daarna in een overdekt vat gedurende 2 of 3 weken te gisten gezet, terwijl men den inhoud dagelijks tweemaal omroert. De gegiste massa wordt dan gedestilleerd. Het kirschwasser verkrijgt eerst na geruimen tijd den rechten smaak en is zijn aangenamen geur hoofdzakelijk verschuldigd aan de daarin aanwezige bittere aman-

Digitized by Google

lolie en aan een geringe hoeveelheid blauwzuur. Men vindt het beste Kirschwasser in Basel en Zug, alsmede in het Zwarte Woud en in Beiersche Palts.

Kisch, *Enoch Heinrich,* een Duitsch geneesheer, den 6den Mei 1841 te Praag geboren, studeerde aldaar en aan Duitsche hoogescholen, werd in 1867 privaat-docent en in 1884 buitengewoon hoogleeraar in balneotherapie aan de Duitsche hoogeschool te Praag. Sedert 1863 verleent hij des zomers als dirigeerend hospitaalgeneesheer te Marienbad, welke bloei ten deele aan zijn werkzaamheid te danken is. Hij schreef: „Marienbad und seine Heilmittel" (14de druk 1892) en andere geschriften over Marienbad, verder: „Handbuch der allgemeinen und speciellen Balneotherapie" (2de druk Weenen 1875), „Das klimakterische Alter der Frauen" (Erlangen 1874), „Die Heilquellen und Kurorte Böhmens" (Weenen 1879), „Mineralbrunnen und Bäder" (Leipzig 1879), „Grundriss der klinischen Balneotherapie" (Weenen 1883, de 2de druk als „Balneotherapeutisches Lexikon", 1896), „Die Sterilität des Weibes" (1886. 2de druk 1895), „Die Fettleibigkeit, klinisch dargestellt" (Karlsbad 1882), „Tisch für Fettleibige" (Karlsbad 1882), „Balneotherapie" en „Klimatotherapie" (in Eulenburg-Samuel's „Lehrbuch der allgemeinen Therapie", Weenen 1898), „Uterus und Herz in ihren Wechselbeziehungen" (Leipzig 1898), „Entfettungskuren" (Berlijn 1901) en „Das Geschlechtsleben des Weibes" (Weenen 1904). Ook gaf hij uit „Balneologisches Jahrbuch" (Weenen 1871—1880, 10 dln.).

Kisfaludy, *Sandor (Alexander),* een Hongaarsch dichter, die grooten invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling der taal- en letterkunde van zijn vaderland, werd den 27sten September 1772 te Sümeg in het comitaat Zala geboren. Hij ontving zijn opleiding te Raab en te Pressburg, studeerde in de rechten, doch liet in 1796 de studie varen en nam dienst als kadet in het Oostenrijksche leger. Hij woonde de veldtochten bij in Duitschland en Italië en maakte van die gelegenheid gebruik, om zich op de vreemde talen en haar letterkunde toe te leggen. In 1801 nam hij zijn ontslag en eerst bij den algemeenen opstand van den adel in 1809 kwam hij voor korten tijd weder in dienst. Na dien tijd wijdde hij zich aan den landbouw en de letteren. Het eerste deel zijner gedichten „Himfy's liefdeliederen" (1801), werd met onverdeelden bijval ontvangen. Eerst bij de uitgave van het 2de deel, getiteld: „Gelukkige liefde" (1807) maakte hij zijn naam bekend. Zijn roem vermeerderde bij het verschijnen van zijn: „Sagen der Hongaarsche Oudheid" (2de druk 1812). Verder noemen wij van hem: „Gyula's liefde" (1825), en de treurspelen: „Johen Hunyady" en Ladislaus de Koemanier", terwijl daarna zijn gezamenlijke arbeid in 2 deelen verzameld werd (1825—1826). Bij de stichting der Hongaarsche Academie in 1830 werd hij benoemd tot correspondeerend lid van de afdeeling Taalkunde. Zijn laatste levensjaren sleet hij op zijn vaderlijk buitenverblijf Sümeg en hij overleed aldaar den 28sten October 1844.

Kisfaludy, Karoly, broeder van den vorige, den 5den Februari 1788 te Tét in het comitaat Raab geboren, verwierf als dichter eveneens grooten naam. Hij wordt terecht beschouwd als de grondlegger van het Hongaarsche blijspel. Nadat hij te Raab gestudeerd had, begaf hij zich in Oostenrijkschen krijgsdienst en woonde van 1805 tot 1809 alle veldtochten van die jaren in Italië en Duitschland bij. Na zijn terugkeer begaf hij zich naar Weenen, waar hij door middel der schilderkunst in zijn onderhoud voorzag en zich tevens voorbereidde voor de letterkundige loopbaan. In 1817 vestigde hij zich te Boedapest en gaf daar sedert 1822 den poetischen almanak „Aurora" uit, terwijl hij zich door zijn tooneelstukken zeer populair maakte. Zijn treurspelen, zooals „De Tataren in Hongarije" (1814), „Ilka of de inneming van Belgrado" (Ofen, 1819) en „Stibor" (1820), behandelen episoden uit de Hongaarsche geschiedenis, zijn blijspelen hebben het Hongaarsche volksleven tot onderwerp; wij noemen: „De student Matthias". Een verzameling van zijn werken gaf *Toldy* uit (10 dln., 7de druk, 1893). Hij overleed den 11den November 1830. Zijn nagedachtenis en die van zijn broeder *Sandor,* is blijvend geëerd door de stichting van het Kisfaludy-genootschap (zie aldaar).

Kisfaludy-genootschap is de oudste en belangrijkste vereeniging in Hongarije, die zich de wetenschappelijke beoefening der schoone kunsten ten doel stelt. Het werd in 1836 tot nagedachtenis aan *Kisfaludy* opgericht. Behalve met de dichtkunst, houdt het zich met de aesthetica en literatuurgeschiedenis bezig. Het telt 50 gewone en 10 buitengewone leden.

Kisil-Arwat, een versterkte militaire post van Rusland in het district Achal Tekke van de Trans-Kaspische provincie, gelegen aan den Trans-Kaspischen spoorweg, telt, behalve het garnizoen, ongeveer 800 inwoners in de Russische stad en circa 1000 in het Turkmenische gedeelte, die in tenten wonen.

Kisil-Irmak *of Kysyl-Irmak* (Roode Rivier), de *Halys* der Ouden, is de belangrijkste rivier van Klein-Azië, 915 km. lang. Zij ontspringt aan den voet van den Kössedagh ten zuidoosten van Tokat, stroomt eerst zuidwaarts, daarna noordwestwaarts, wendt zich maar het noorden en stroomt in een noordoostelijke richting verder, zoodat zij een grooten boog vormt. 80 km. ten oosten van Sinope mondt zij uit in de Zwarte Zee. Voor de scheepvaart is zij niet geschikt vanwege haar waterarmoede en stroomversnellingen.

Kisilkoem (d. w. z. „Roodzand") is een zandwoestijn in Toeran, tusschen den Syr Darja, het Aralmeer, den Amoe Darja en de uitloopers van den Karatau, van oost naar west 600 km. lang en van noord naar zuid 350 km. Het is een oud, uitgedroogd bekken met zandheuvels (Barchanen), die zich naar het Z.W. verplaatsen.

Kisjem, *Kisjm* of *Tawilah,* een eiland in de Perzische Golf, is door een kanaal ter breedte van 2 tot 10 km. van het vaste land van Perzië gescheiden. Het heeft een oppervlakte van 1633 v. km., bevat in het zuiden vele bergen, is in het noorden vlak en bezit enkele oasen. Tot de voortbrengselen behooren zwavel, koralen en pa-

Digitized by Google

rels. De inwoners, ten getale van omstreeks 5000, zijn Arabieren. — De hoofdstad *Kisjem* ligt aan de zuidoostkust en telt 500 inwoners, die voor een groot gedeelte zeelieden zijn. In 1896 werd het eiland door een aardbeving zwaar geteisterd.

Kisjinew, Roemeensch *Kislanon,* de hoofdstad der Russische provincie Bessarabië, telt (1911) 118 610 inwoners. De Byk, een zijrivier van den Dnjestr, stroomt er door heen, en de stad, die zeer schilderachtig gelegen is, bestaat uit een oude- of beneden-stad en een nieuwe- of bovenstad. Men vindt er 23 Gr. Katholieke en een aantal andere kerken, 38 synagogen, verder twee gymnasia, een hoogere burgerschool, een bibliotheek, een botanischen tuin, een schouwburg, een stedelijke bank enz. De bevolking, bestaande uit Russen, Kozakken, Polen en Israëlieten, voorts uit Moldaviërs, Grieken, Bulgaren, Armeniërs en Zigeuners, alsmede uit Duitschers en Italianen, houdt zich voornamelijk bezig met fabriekenijverheid (tabaksfabricage, meelmolens en talkstamperij) en drijft een aanzienlijken handel in tarwe, lijnzaad, talk enz. Zij is de zetel van den gouverneur van Bessarabië en van een aartsbisschop.

Kisjm. Zie *Kisjem.*

Kislar-aga is de titel van een der hoogste ambtenaren aan het Hof van den Sultan van Turkije. Hij is het opperhoofd der eunuchen, waartoe hij ook zelf behoort, en heeft het opzicht over de odaliesken (zie aldaar) van den sultan, alsmede over de keukelijke gebouwen en de instellingen van liefdadigheid.

Kismet (noodlot), is bij de Mohammedanen de uitdrukking ter aanduiding van al de lotgevallen des menschen, van al wat hen beschoren is. 't Is de Turksche vorm van het Arabische *gismat,* verdeeling.

Kison is de oude naam van een rivier in Palestina, aan welker oevers *Barak* en *Debora* de Kanaänieten overwonnen en *Elias* de Baälpriesters doodde. De tegenwoordige naam is Nahr-el-Mockatta.

Kiss, *August,* een Duitsch beeldhouwer, den 11den October 1802 te Pless in Opper-Silezië geboren, vertrok in 1822 naar Berlijn, waar hij de academie en het atelier van *Rauch* bezocht. In 1839 modelleerde hij de beroemde Amazonengroep, die hij drie jaar daarna voor koning *Lodewijk I van Beieren* in marmer beitelde, terwijl zij te Berlijn, door *Fischer* in brons gegoten, vóór het museum werd geplaatst. In Juni 1847 werd te Breslau het door hem gemoddelleerde ruiterstandbeeld van *Frederik den Groote* onthuld. Verder vervaardigde hij drie standbeelden van *Friedrich Wilhelm III,* een van den heiligen *Michaël* en een van den heiligen *Joris,* beiden als overwinnaars van den draak, een standbeeld van *Beuth,* standbeelden van *Winterfeld* en van *Schwerin* voor het Wilhelmsplein te Berlijn, alsmede een praalgraf voor gravin *Henckel von Donnersmark.* Hij overleed te Berlijn den 24sten Maart 1865.

Kisselew, *Paul, graaf,* generaal en minister in Russischen dienst, in 1788 uit een oud Bojarengeslacht geboren, nam deel aan den veldtocht van 1812 als adjudant van prins *Bagration,* na wiens dood hij vleugeladjudant van keizer *Alexander I* werd. Hij streed in Duitschland en Frankrijk en was in 1817 opgeklommen tot chef van den generalen staf van het tweede legerkorps. Hij bestuurde den veldtocht tegen de Turken in 1828, werd luitenant-generaal en in 1829 bevelhebber van het 4de korps infanterie-cavalerie. Na het eindigen van den Turkschen oorlog werd hij Russisch gouverneur van Moldavië en Walachije, waar zijn uitstekende stuur hem de erkentelijkheid der inwoners zorgde. In 1833 verkreeg hij ook het commando over het 6de infanteriekorps, bestemd tot bijstand van den sultan tegen den onderkoning van Egypte; hij werd in 1834 generaal der infanterie. In 1838 trad hij op als minister der Domeinen; in 1839 werd hij in den Rijksgraafstand opgenomen. Hij stichtte vele scholen, modelboerderijen enz., herschiep de boschcultuur en zorgde voor verbetering der rechtspleging. In den Krimoorlog werd hij in 1857 gezant aan het Fransche Hof, doch legde in 1863 wegens hoogen leeftijd dien post neer. Hij bleef te Parijs, overleed aldaar den 26sten November 1872.

Kisselew, Nicolai, de jongste broeder van den voorgaande, werd in 1800 geboren en koos de staatkundige loopbaan. Eerst als secretaris der legatie bij het Russische gezantschap te Berlijn werkzaam, werd hij in 1838 raad van legatie te Londen en in 1839 te Parijs. Toen de Russische gezant *Pahlen* in 1841 teruggeroepen werd, belastte *Kisselew* als gevolmachtigde te Parijs en behield deze betreking tijdens de Republiek en ook bij de verheffing van *Napoleon* tot president, totdat keizer *Nicolaas* hem in 1851 tot geheimraad met den titel van gezantschapscheef te Parijs benoemde. Men zegt dat hij de eenige was van de buitenlandsche diplomatie, die vooraf kennis had van den staatsgreep van 2 December 1851. Het herstel van het Fransche keizerrijk verstoorde de vriendschappelijke betrekking tusschen Rusland en *Napoleon.* In 1855 werd hij gevolmachtigde bij den Heiligen Stoel. Ook hier kwam hij wegens den opstand in Polen in groote ongelegenheid en deze werd verhoogd door de ergernis der Curie over zijn huwelijk met de weduwe van prins *Torlonia.* Hij werd in 1864 gezant bij den koning van Italië en overleed den 8sten December 1881 te Florence.

Kissenje *(Kissenye)* is een militair station aan het Kiwoemeer in Duitsch Oost-Afrika met 800 inwoners. De plaats ligt aan den voet van den vulkaan Nigarongo op een lavalaag en is eerst in 1906 ontstaan. Zij bezit een zeer gezond klimaat en drijft een levendigen handel.

Kisser, een van de Zuid-Westereilanden in de Molukken, dat meer in het bijzonder tot de Letti-groep behoort, rijst steil uit de zee op en wordt geheel omgeven door een muur van naakte, hooge rotsen, die slechts op enkele plaatsen toegang tot het land verleenen. Alleen in den oostmoesson kan geankerd worden, ten zuiden van de ruïne van het fort Vollenhove op de westkust. Het binnenland bestaat uit niet zeer hooge heuvels, die tengevolge van ontwouding over het algemeen zeer dor zijn. Waar teakbomen gevonden wordt, wordt katjang geplant of worden djagoengtuinen aangelegd. Het klimaat is droog

Digitized by Google

Er wordt een vrij groote veestapel aangetroffen. Het bevolkingscijfer bedraagt ongeveer 9500 zielen, waaronder ongeveer 1000 Christenen, terwijl de overigen nog heidenen zijn.

Kissingen een stadje en beroemde badplaats in het Beiersche district Beneden-Franken, op den linkeroever der Saale gelegen, telt (1911) 5831 inwoners. Behalve een Evangelische en drie R.-Katholieke kerken heeft men er verschillende andere fraaie gebouwen. Men vindt er een post-, telegraaf- en telefoonkantoor, een hoogere burgerschool en verschillende bad- en kurhuizen, boven de bronnen gebouwd. Van de daar aanwezige bronnen noemen wij: de „Rakoczy" (11° C.), de „Maxbrunnen" (10° C.) en de Sofiensprudel" (18° C.). Van al de bronnen wordt het water, zoowel om te drinken, als om te baden gebruikt en uit de „Rakoczy" en de „Maxbrunnen" verzendt men jaarlijks honderdduizenden kruiken. In 1842 stichtte koning *Lodewijk* boven de „Rakoczy" en de „Pandurbrunnen" een prachtig paviljoen.

Kist is de naam voor een maat en gewicht voor verschillende waren. Zoo is voor mineraalwater een kist = 100 flesschen, voor wijn = 48 flesschen, voor jenever = 15 flesschen in Nederland, doch 12 in Antwerpen. Als maat voor blikplaten is in Engeland een kist = 100, 200 of 225 platen (al naar de soort), voor vensterglas = 120 platen. Als gewichtsmaat is een kist voor opium 70 tot 75 kg., voor thee (in Engeland) 36 kg.

Kist, *Willem,* een Nederlandsch letterkundige, den 1sten September 1758 te Woerden geboren, studeerde en promoveerde te Leiden in de rechten en werd in 1779 tot conrector der Latijnsche school te Breda en in 1784 tot rector te Middelburg benoemd. Hij werd er 3 jaren later doctor in de algemeene geschiedenis aan het athenaeum. In 1789 bedankte hij voor het hoogleeraarsambt te Franeker, en verkreeg toen dien titel te Middelburg. In 1797 werd hij lid van het Comité van den Oost-Indischen Handel en later van den Eersten en Tweeden Aziatischen Raad. Voorts werd hij directeur van de „Gazette Nationale" te Brussel en in 1816 directeur van de „Nederlandsche Staatscourant" kreeg in 1828 pensioen en overleed te Arnhem den 5den Januari 1841. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Het leven, gevoelens en zonderlinge reis van landjonker Govert Hendrik Godefroi van Blankenheim tot den Stronk" (2 dln., 2de druk 1824), „Ring van Gyges wedergevonden, of verzameling van Nederlandsche karakters" (4 dln., 2de druk 1824), „Eduard van Eikenhorst, zijne huisgenooten en vrienden" (4 dln., 1811), „De wonderbril" (2 dln., 1812), „Louize van Walburg" (2 dln., 1813), „Zonderlinge lotgevallen van Barend van Poederen enz." (2 dln., 1811), „Constantia van Falkemade of de ouderlijke woning" (1814), „Albertine van Wijkenhorst of de rampen der vooroordeelen" (1815), „Leonore van Atrecht, of de bloeming van standvastigheid en liefde" (1815), „Ferdinand van Waldonk, of het gemis van wereldkennis, eene bron van teleurstellingen en rampen" (1816), „Karakterschetsen, zeden en gewoonten van Nederlandsche mannen en vrouwen enz." (1816), „De Egyptische tooverstaf of karakterschetsen en tafereelen des menschelijken levens" (1823), „Herman van Giessen en zijne lotgenooten, of de gevolgen des oorlogs en der staatsomwentelingen" (2 dln., 1825), „De gehuwde en ongehuwde Nederlandsche vrouwen enz." (2 dln., 1826), „De Nederlandsche jongelingen" (1829), „Lodewijk van Landen, of de twee broeders" (2 dln., 1832), „De Belgen vóór, gedurende en na den opstand" (1832) en „De speer van Ithuriël enz." (2 dln., 1835).

Kist, Ewaldus, broeder van den voorgaande, een Nederlandsch godgeleerde en kanselredenaar, werd den 9den Maart 1762 te Woerden geboren, studeerde te Leiden en was daarna achtereenvolgens predikant te Gellicum en Rhenoy, te Thamen aan den Uithoorn, te Arnhem en te Dordrecht. Hier was hij bijna 25 jaren werkzaam. Van zijn talrijke geschriften noemen wij: „Aanmerkingen over de stelling van den Heidelbergschen Katechismus: Wij zijn van nature geneigd God en onzen naasten te haten" (1796), „Brieven aan Aristus over de eenw der Rede des Christendoms, en leerredenen (2 dln., 1800), „Leerredenen over Gods deugden" (2 dln., 2de druk 1803), Leerredenen over verschillende onderwerpen" (5 dln., 1811—1819), „Boefeningsleer, of kennis der middelen om getroost en heilig te leven" (2 dln., 1809), „Verhandelingen en redevoeringen over verschillende onderwerpen uit het vak der fraaie letteren en der zedekunde" (1817) en één groot aantal bundels „Leerredenen" benevens verhandelingen in de werken van het Haagsch Genootschap enz.

Kist, Nicolaas Christiaan, een neef der beide voorgaanden, was een verdienstelijk godgeleerde. Hij werd den 11den April 1793 te Zalt-Bommel geboren, studeerde te Utrecht in de theologie en promoveerde aldaar in 1818. Kort daarna werd hij predikant te Zoelen en in 1823 benoemd tot hoogleeraar te Leiden. In die betrekking was hij ruim 36 jaren werkzaam en legde zich gedurende dien tijd vooral toe op nasporingen betreffende de kerkgeschiedenis. Hij overleed den 21sten December 1859. Van zijn geschriften vermelden wij: „Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland" (11 dln., 1829—1840 met prof. *Royaards*), „Nederlandsch Archief" (met denzelfden), „Kerkhistorisch Archief" (2 dln., 1857, 1859). „Verhandeling over de Christelijke kerk op aarde enz." (1830; 2de druk 1832), met goud bekroond door Teyler's Godgeleerd Genootschap, „Het terugkeeren der Waldenzen in hunne valleijen in 1689 en 1690" (1850). „Nederlands bededagen en biddagsbrieven" (2 dln., 1848—1849), „Bijdragen tot de vroegste geschiedenis en den toekomstigen bloei der Hoogeschool te Leiden" (1850), „De vrije wil of de mensch een redelijk, wijswerkend wezen" (1859). verder een groot aantal leerredenen, alsmede verschillende opstellen in de „Tafereelen uit de geschiedenis der Christelijke godsdienst en kerk".

Kist, Florentius Cornelis, een zoon van *Ewaldus,* een beoefenaar der muziek, werd den 28sten Januari 1796 te Arnhem geboren, toonde reeds vroeg aanleg voor muziek, studeerde te Leiden, promoveerde aldaar in Maart 1818 in de ge-

Digitized by Google

neeskunde en vestigde zich als arts te 's-Gravenhage. Hier stichtte hij met baron *Huyssen van Kattendijke* in 1821 de concertvereeniging „Diligentia" en wijdde zich weldra geheel en al aan de toonkunst, terwijl hij de zomermaanden op zijn buitengoed „Ons Genoegen" te Delft doorbracht. In 1841 verhuisde hij naar Utrecht, waar hem het onder-voorzitterschap werd opgedragen van het Collegium Musicum trajectinum, terwijl hij er overigens gedurende 22 jaar met ijver ter bevordering der kunst werkzaam was. Van 1841 tot 1844 was hij medewerker aan het „Nederlandsch Muzikaal Tijdschrift" en van 1844 tot 1852 verscheen zijn eigen muzikaal tijdschrift „Caecilia". Verder schreef hij nog: „De toestand van het Protestantsche kerkgezang in Nederland, benevens middelen tot dezelfs verbetering", „Levensgeschiedenis van Orlando di Lasso" en „Grondtrekken van de geschiedenis der muziek door Brendel". Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en overleed den 23sten Maart 1868.

Kistdam is de naam van een dam tot tijdelijke afsluiting of keering van water, bijv. bij den bouw eener sluis, bij een dijkbreuk enz. Zulk een dam bestaat uit twee of meer rijen ingeheide palen of damplanken of planken wanden, tegen ingeheide palen steunend, waarvan de tusschenruimte met mest en grond is opgevuld. De tusschenruimte bedraagt 0,30 tot 1 m.

Kistemaekers, *Henry Hubert Alexandre,* een Fransche schrijver, in 1872 te Floreffe in België geboren, trad reeds vroeg als schrijver op en werkte mee aan verscheiden dagbladen. Ook schreef hij talrijke werken, waarvan wij noemen: „Lit de cabot" (1891), „Evolution sentimentale" (1892—1893), „Confidences de femmes" (1894), „Chères Pécheresses", „l'Amour à nu" (1895), „l'Illégitime" (1898), „La Femme inconnue" (1900), „Le Marchand de bonheur" (1903) en „Will, Trim and Co" (1906), gevolgd door andere humoristische romans over automobilisme en vliegsport. Voor het tooneel schreef hij: „Morale de siècle", „Idylle nocturne", „l'Amour en jaune", „Accrochecoeurs" (1893), „Le Menage Quinquet" (1898), „Dent pour dent" (1900), „Oedipe voit" (1901), „Le Premier Client" (1902), „l'Instinct" (1905), „La Rivale" (met *Delard*, 1907) en „La Flambée" (1912). In 1911 verscheen een bundel „Oeuvres choisies".

Kisten waren versterkingen van paalwerk vóór de dijken aangebracht tot bescherming tegen den golfslag. Zij bestonden uit twee rijen aaneengesloten, met gordingen verbonden palen, evenwijdig aan den dijk, waarvan de tusschenruimte tot zekere hoogte was opgevuld met rijshout en bedekt met een bestorting van Vlissingschen steen. De vulling was van onderen 1 m. van boven 0,75 m. breed.

Kisting noemt men een dam boven op de kruin van een dijk tijdelijk aangebracht, om het overloopen van den dijk bij zeer hoog water te voorkomen, vooral bij ijsgang, als zich ijsdammen in de rivier zetten en het water daarachter tot buitengewone hoogte stijgt. De kistingen bestaan uit staken, palen, planken of horden, waartusschen mest, grond, stroo enz., wat het eerst bij de hand is, wordt gestort. Zij bezitten meestal een hoogte van 0,6—0,8 m. De beste zijn zulke van twee planken schoeiingen, waarvan de palen in den dijk zijn geslagen, met een tusschenruimte van 0,40—0,60 m., die met grond en mest wordt opgevuld.

Kistna. Zie *Krisjna.*

Kis-Ujszállas, een stad in het Hongaarsche comitaat Jazygië-Groot-Cumanië-Szolnok, gelegen aan den Szolnok-Püspök-Ladány-Kis-Ujszállas-Dévaványa en aan den Kis-Ujszállas-Kis-Terenne spoorweg, heeft een Hervormd gymnasium en een gerechtshof, is omgeven door vruchtbare akkers en wijngaarden en telt (1911) 13 538 Magyaarsche, meerendeels Hervormde inwoners.

Kisz, *Ernst,* een Hongaarsch generaal, in 1800 te Temesvar in het Banaat geboren, was reeds opgeklommen tot den rang van kolonel van een Oostenrijksch regiment huzaren, toen hij zich in 1848 aan de zijde der opstandelingen schaarde. De Regeering, met *Kossuth* aan het hoofd, benoemde hem tot generaal en luitenant-veldmaarschalk en in Februari 1849 tot opperbevelhebber des lands. Hij moest zich echter na de capitulatie van Világos overgeven aan *Paskewitsj* en werd den 6den October 1849 te Arad gefusilleerd.

Kisz, *Josef,* een Hongaarsch dichter, den 8sten November 1843 te Mező-Csáth geboren, was eenigen tijd notaris van de Joodsche gemeente te Temesvar. Zijn eerste verzameling „Gedichten" bleef onopgemerkt (1868), maar zijn „Verzamelde gedichten" (1878, 4de druk, 1890) maakten dies te meer opgang. Verder noemen wij van hem: „Nieuwe gedichten" (1891) en het episch-lyrisch „Lied van de naaimachine". In opdracht van de Israëlietische gemeente te Pest schreef hij nog een deel godsdienstige liederen voor Israëlieten. Sedert 1890 redigeerde hij het belletristische weekblad „A hét" (= de week).

Kit. Hieronder verstaat men een stof in vloeibaren of brijachtigen toestand, welke zich verhardt en daardoor bruikbaar is voor het stevig aan elkaar verbinden van voorwerpen. De aan elkander te verbinden vlakken moeten vooraf goed gereinigd worden, vooral moet men vette bestanddeelen zorgvuldig verwijderen. De kit moet in een zoo dun mogelijke laag tusschen de lichamen aangebracht worden en indien het noodig is, dat men de kit verwarmt, dan moeten de vlakken ook eerst op dezelfde temperatuur gebracht worden. *Oliekitten* bestaan uit lijnolie of lijnolievernis, loodglit of menie en aardachtige stoffen; zij zijn lucht- en waterdicht, verharden langzaam, maar verbinden de lichamen stevig. Deze kit wordt gebruikt bij buizen, porselein en steen. Om stoomleidingbuizen dicht te maken, gebruikt men meniekit, of een kit, die voor 6 deelen uit grafiet, 3 deelen kalkpoeder, 3 deelen bariumsulfaat en 3 deelen gekookte lijnolie bestaat (*Grafietcement*). Dit laatste, vermengd met loodglit en krijt, is bekend onder den naam van *diamantmetaalkit.* Voor de verbinding van ijzeren voorwerpen wordt de *roestkit* veel gebruikt. Deze kit bestaat uit een mengsel van fijn ijzervijlsel en salmiak, aangemengd met azijn, totdat de massa een dikke brij geworden is. Door de daarbij optredende scheikundige werkingen

Digitized by Google

wordt de massa warm en moet terstond gebruikt worden. Na eenige dagen is ze zoo hard als steen. *Harskitten*, gebruikt om metalen voorwerpen aan niet-metalen te bevestigen (ijzer en hout), bestaan uit harsen, die in gesmolten toestand gebruikt worden, of uit harsoplossingen, die door verdampen van het oplosmiddel vast worden. Zij zijn goed bestand tegen water en zuren en leenen zich daarom zeer goed voor lijmen van glas, porselein, hout enz. Voor een waterdichte kit voor hout op hout kan men heel goed een oplossing van schellak in alcohol gebruiken. Zoogenaamde *zee-* of *marinekit* verkrijgt men door 1 kg. caoutchouc in 50 L. zwavelkoolstof op te lossen en aan deze oplossing 1 kg. schellak toe te voegen. *Lijmkitten* worden toegepast bij het kitten van hout op glas, metaal of steen. Men bereidt het door een stroopdikke lijmoplossing met zooveel houtasch aan te mengen, dat men een vernisachtige massa verkrijgt. Deze moet vóór het gebruik verwarmd worden. *Gomkit* bestaat uit 4 deelen Arabische gom en 16 deelen wit gebrande gips. *Kristalkit* (vischlijm) verkrijgt men uit gelatine, door deze met een weinig sterk azijnzuur in porseleinen schalen te verbitten, totdat men een dikvloeibare, homogene massa krijgt. *Glycerinekit*, gemaakt uit glycerine en loodglit, wordt zeer veel gebruikt. Het verhardt spoedig, wordt steenhard en is bestand tegen inwerking van water en zuur. Een goede *metaalkit* verkrijgt men van zetmeel en een zinkchloried-oplossing. Andere kitsoorten zijn nog: *eiwitkitten*, bijv. kaasstof en waterglas, *teerkitten*, *cementkitten* enz.

Literatuur: S. Lehner, Die Kitte und Klebmittel (8ste druk Weenen 1916); *C. Breuer*, Kitte und Klebstoffe (Hannover 1907) en *W. Jeep*, Die Kitte und Klebstoffe (5de druk 1911).

Kita is een fort en handelspost in de Fransche kolonie Noordwest-Afrika (kolonie Boven-Senegal en Niger), gelegen op een hoogte van 358 m., 1250 km. ten Z. O. van St. Louis, waarmee het telegrafisch verbonden is. Het plaatsje bestaat uit een fort op een 250 m. hooge rots, dat de wegen van den Boven-Senegal naar Bammakoe en van Kabrta naar Boeroe beheerscht, en verder uit 14 Bambaradorpen. Het is een gezondheidsstation voor Fransche soldaten.

Kitasato, *Shibasaburo*, een Japansch geneesheer, in December 1856 te Kitasatomura in de Japansche provincie Higo geboren, studeerde van af 1886 te Berlijn in bacteriologie onder leiding van *Koch*, werd in 1891 assistent aan het instituut voor infectieziekten en verkreeg in 1892 den Duitschen hoogleeraarstitel. In 1893 keerde hij naar Japan terug en leidde daar de bacteriologische inrichting der hoogeschool te Tokio en sedert 1896 het in Sjiteta opgerichte instituut voor infectieziekten. *Kitasato* maakte de eerste reinculturen van de Tetanusbacillen, gaf een methode voor anaerobencultuur aan, deed met *Behring* onderzoekingen omtrent de serumtherapie bij diphteritis en tetanus, ontdekte de bacil der builenpest (1894) en die der dysenterie (1898).

Kit-cat-club is de naam van een letterkundige vereeniging, opgericht te Londen ten tijde van koningin *Anna*. Zij telde onder haar leden de zeer bekende schrijvers *Addison*, *Steele* en *Gorth*, wier portretten in een vertrek van de herberg van *Christoffel Cat*, waar de leden samen kwamen, waren geschilderd door *Godfrey Kneller*.

Kitchener, *Horatio Herbert*, viscount, Engelsch generaal, den 24sten Juni 1850 geboren, werd opgeleid aan de militaire academie te Woolwich. In 1870 streed hij als vrijwilliger aan de zijde der Franschen; in 1871 werd hij als luitenant bij het ingenieurscorps geplaatst; daarna nam hij deel aan de topografische opnamen in Palestina en Cyprus, fungeerde van 1879 tot 1880 als vice-consul te Erzeroem en trad in 1882 als majoor in Egyptischen dienst. Hij nam als generaal-kwartiermeester deel aan de Nijlexpeditie van 1884, werd in 1886 gouverneur van Soeakim, voerde van 1888 tot 1889 bij de gevechten bij Soeakim een brigade aan, verkreeg in 1892 het opperbevel over de Egyptische troepen en ondernam in 1897 den beslissenden veldtocht tegen den Madhi. Hij veroverde Dongola, bezette Berber, versloeg den 8sten April 1898 de derwisjen bij den Atbara en den 2den September het leger, dat door den Madhi zelf werd aangevoerd, geheel en al bij Omdoerman. Voor deze overwinning verkreeg hij het peerschap en den titel van Lord of Charthoum and of Aspall en bovendien een dotatie van het parlement. In Januari 1899 werd hij benoemd tot gouverneur van Soedan, in December van hetzelfde jaar tot luitenant-generaal bevorderd en daarna als chef van den Generalen Staf van lord *Roberts* naar Zuid-Afrika gezonden. Hij leidde hier de operaties, die tenslotte de nederlaag der Boeren bewerkten. Naar Engeland teruggekeerd, werd hij tot viscount *Kitchener* verheven en ontving wederom een dotatie. In 1902 werd hij benoemd tot opperbevelhebber der Britsche troepen in Indië, waar hij zich door het onderzoek der grenzen een juiste kennis verschafte van den verdedigingstoestand van het land. Ook bracht hij belangrijke hervormingen in de organisatie van het Britsch-Indische leger tot stand, geraakte echter in conflict met den onderkoning, lord *Curzon*, hetgeen deszen bewoog in 1905 af te treden.

In 1910 werd *Kitchener* lid van de Commissie voor de Rijksverdediging. Bij het uitbreken van den *Wereldoorlog* werd hij, ter vervanging van *Asquith*, met de portefeuille van Oorlog belast. Zijn taak, snel een millioenenleger („Kitchener's army") uit te rusten, heeft hij met voortvarendheid volbracht. Ook is op zijn advies de ontruiming van Gallipoli geschied. Op reis naar Rusland met den kruiser „Hampshire", die bij de Orkneyeilanden door een mijn of een torpedo tot zinken werd gebracht, kwam hij den 5den Juni 1916 om het leven.

Kitsen noemt men de plaats langs gewone wegen, waarin het onderhoudsmateriaal (steenslag-grind) wordt opgeslagen. Het zijn houten bakken of wel uithoilingen in den berm van den weg.

Kittel, *Johann Christian*, een Duitsch orgelspeler, den 18den Februari 1732 te Erfurt geboren, was de laatste leerling van *Johann Sebastian Bach* en vormde zelf een groot aantal

Digitized by Google

uitstekende organisten, zooals *Fischer, Häszler, Rink, Umbreit* enz. Hij overleed als organist te Erfurt den 18den Mei 1809. Hij schreef o. m.: „Der angehende praktische Organist" (1801—1808, 3 dln.), „Neues Choralbuch" (1803), preludes, koralen, enz.

Kittel, *Rudolf*, een Protestantsch theoloog, den 28sten Maart 1853 te Ehningen (Württemberg) geboren, sedert 1877 in dienst der Württembergsche Kerk, werd in 1879 repetent te Tubingen, in 1881 hoogleeraar aan het Gymnasium te Stuttgart en gaf in 1888 gevolg aan een beroep als gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Breslau, vanwaar hij in 1898 als zoodanig naar Leipzig overging. Hij schreef o. a.: „Sittliche Fragen" (Stuttgart 1885), „Geschichte der Hebräer" (2 dln., Gotha 1882—1892), „Die Anfänge der Hebräischen Geschichtsschreibung" (Leipzig 1897), „Zur Theologie des alten Testaments" (1898), „Prophetie und Weissagung" (1899), „Ueber die Notwendigkeit und Möglichkeit einer neuen Ausgabe der Hebräischen Bibel" (1902) en „Die Babylonischen Ausgrabungen und die biblische Urgeschichte" (4de druk 1903), „Der Babel-Bibelstreit und die Offenbarung" (1903, 5de druk 1908), „Studien zur hebräischen Archäologie" (1908), „Geschichte des Volkes Israel" (2de druk 1909), en „Die alttestamentliche Wissenschaft in ihren wichtigsten Ergebnissen" (1910). Bovendien gaf hij commentaren op Jesaia (6de druk van *Knobel-Dilman's* commentaar, Leipzig 1898), op de Boeken der Koningen (Göttingen 1900) en de Kronieken (1902), op den Hebreeuwschen tekst der Kronieken met Engelsche aanmerkingen (Leipzig 1895). Verder vertaalde hij in het Duitsch de boeken Richteren en Samuel (in *Kautzsch'* „Altes Testament", Freiburg 1894) en de psalmen van *Salomo* (in *Kautzsch'* „Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testamente" (Tubingen 1900). Ook gaf hij het „Handbuch der alttestamentlichen Theologie" van *Dillmann* uit (Leipzig 1895). Zeer bekend en gewaardeerd is zijn zorgvuldige uitgave van den Hebreeuwschen bijbel (2 dln., 1905 en 1906, 2de druk 1909).

Kittlitz, *Friedrich Heinrich*, vrijheer *von*, een Duitsch natuuronderzoeker en reiziger, den 10den Februari 1799 te Breslau geboren, nam deel aan den vrijheidsoorlog en bleef in krijgsdienst tot 1825, terwijl hij zich tevens toelegde op de vogelkunde. Van 1826 tot 1829 nam hij deel aan de reis van *Lütke* om de wereld. Ook wilde hij *Rüppell* in Abessinië vergezellen, maar moest wegens ongesteldheid in Egypte achterblijven. Sedert dien tijd bleef hij te Mainz, waar hij den 10den April 1874 overleed en leverde: „Kupfertafeln zur Naturgeschichte der Vögel" (1832), „24 Vegetationsansichten von den Küstenländern und Inseln des Stillen Oceans" (1845—1852), „Vier Vegetationsansichten aus den westlichen Sudeten" (1854), „Naturszenen aus Kamtschatka", „Bilder vom Stillen Ocean", „Denkwürdigkeiten einer Reise nach dem russischen Amerika, nach Mikronesien und durch Kamtschatka" (2 dln., 1858), „Psychologische Grundlage für eine neue Philosophie der Kunst" (1863) en „Schlussfolgerungen von der Seele des Menschen auf die Weltseele" (1873). Tevens was hij een ijverig lid van het Rijnlandsch Genootschap voor Natuurlijke Historie.

Kitzingen, een stad en hoofdplaats van het evenzoo genoemde district in het Beiersche gewest Beneden-Franken, op den rechteroever van den Main en door een brug met de voorstad Etwashausen aan de overzijde verbonden, is een kruispunt van de spoonlijnen Passau—Würzburg en Kitzingen—Schweinfurt, gelegen op 190 m. hoogte. De stad bezit een Evangelische, 2 R.-Katholieke kerken, een synagoge, een slot, een progymnasum, een hoogere burgerschool, twee musea, een hospitaal, weeshuis enz. De bevolking heeft van bierbrouwerij, cementfabricage, wijnbereiding, scheepsbouw, wijnbouw, graan- en houthandel. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 9113.

Kivi, *Alexis*, een Finsch schrijver, den 10den November 1834 te Palajoki (Nurmijärvi) geboren, hielp oorspronkelijk zijn vader in diens bedrijf als kleermaker, maar bracht het zóó ver dat hij op 17-jarigen leeftijd de school te Helsingfors bezoeken kon en haar in 1857 verliet. Na dezen gelukkigen tijd werd zijn gezondheid door allerlei ontberingen zoodanig geschokt, dat hij, in het ziekenhuis te Helsingfors opgenomen, vandaar als ongeneeselijk krankzinnig naar een armen broeder werd gebracht, waar hij tot zijn einde bleef. Zijn eerste werk was de hartstochtelijk wilde tragedie „Kullerwo" (gedrukt 1864), daarna volgden de volkskomedies „De Schoenlapper" (1864) en „De Verloving" (1865), verder de tamelijk conventioneele stukken „De vluchtelingen" (1867) en „Dag en Nacht" (1869), de bijbelsche drama „Lea" (1869) en de roman „Zeven Gebroeders" (gedrukt 1870). Hij bracht de moderne letterkunde in de Finsche taal, was eerste dramatische schrijver en novellist bij wie Zijn „Schoenlapper", die de karakterkomedie in het Finsche tooneel ingang deed vinden, en de zeer oorspronkelijke roman „Zeven Gebroeders" hebben het volkskarakter als grondelement der Finsche literatuur ingevoerd. Uit al zijn werken blijkt zijn eenvoudige natuur; zij zijn uitgegeven in 2 deelen (1877—1878 en later). Hij overleed den 31sten December 1872 te Tuusaala.

Kivoemeer is in 1894 door graaf *von Götzen* ontdekt in Centraal Afrika, op de grens van Duitsch Oost-Afrika en de Kongokolonie. Het meer is onderzocht door *Kandt*. Het ligt 1460 m. boven den zeespiegel op 20° Z. Br. en wordt door den Roesisi af op het Tanganjika-meer. Midden in ligt een groot eiland, Kwijwi, terwijl zich aan zijn noorderoever het vulkanische Virogagebergte verheft.

Kiwadrank is een bij de nomadische Indianen der zuidelijke Gran-Chaco en der Argentijnsche republiek verbreide bedwelmende drank die door gisting uit fijngekauwden en suikerhoudenden bast van de Algaroba of Zwartboom (*Mimosa melanoxylon*), onder eigenaardige ceremoniën verkregen wordt. Het is gebruik, als dank voor bewezen gastvrijheid, een bepaalde hoeveelheid bast, welke den gast in een vat wordt aangeboden, te kauwen, en wie zich hieraan onttrekken wilde, zou den gastheer zwaar beleedigen. De gekauwde massa wordt in een ander vat uitgespuwd en aan gisting onderwor-

Digitized by Google

pen. Eerst na deze ceremonie wordt de door vroegere gasten bereide zwarte, zeer alcoholrijke en naar vanille riekende drank voor den dag gehaald.

Kiwi-Kiwi. *Zie Apteryx.*

Kiwisch von Rotterau, *Franz,* een Duitsch verloskundige, den 30sten April 1814 te Klattau in Bohemen geboren, studeerde te Praag in de geneeskunde en was van 1838 tot 1840 werkzaam in het hospitaal voor kraamvrouwen aldaar. Weldra schreef hij: „Die Krankheiten der Wöchnerinnen" (2 dln., Praag 1840) en werd in 1842 benoemd tot privaatdocent in de gynaekologie en tot vrouwen-arts in het algemeen ziekenhuis. Verder schreef hij: „Klinische Vorträge über die Krankheiten der Gebärmutter" (1845, 4de druk 1854) en werd in 1845 hoogleeraar te Würzburg, doch keerde in 1852 naar Praag terug. Hij gaf verder uit: „Beiträge zur Geburtskunde" (1846—1848, 2 dln.), een tweede deel zijner „Klinische Beiträge" (1849, 2de druk 1852), „Die Geburtskunde" (1851—1852, dl. 1—2). Hij overleed den 24sten October 1852 te Praag.

Kjaer, *Nils,* een Noorsch letterkundig geschiedschrijver, den 11den September 1870 te Halmestrand geboren, gaf uit: „Fremmede Forfattare" (1895), bevattende studies over *Dante, Pascal, Villon, Poe, Garschin, Rydberg* enz., en verder „Böger og Billeder" (1898), beschouwingen over *Werther, Ibsen, Moeterlinck, Strindberg, Albrecht Dürer, Descartes* enz. Voorts schreef hij het tooneelstuk „De dag der verantwoording" (1908) en „Capriccio" (1909).

Kjangri *(Kiangri* of *Kjankari),* een stad in het Turksch-Aziatisch vilajet Kastamoeni, is de hoofdstad van het gelijknamige sandsjak. De plaats ligt aan een zijrivier van den Kisil—Irmak, heeft een levendigen handel en in de omstreken een zoutmijn. Het aantal inwoners bedraagt 16 000.

Kjelland, *Alexander.* Zie *Kielland.*

Kjellberg, *Johannes Frithjof,* een Zweedsch beeldhouwer, den 5den Februari 1836 te Jönköping geboren. Zijn voornaamste werk is het gedenkteeken ter eere van *Linnaeus* te Stockholm. Hij overleed aldaar den 16den December 1885.

Kjellman, *Frans Reinhold,* een Zweedsch plantkundige en noordpoolvaarder, den 4den November 1846 op het eiland Bromö in het Wenermeer geboren, bezocht sedert 1868 de universiteit te Upsala en promoveerde aldaar in 1872. Weldra werd hij er docent in de plantkunde. Op uitnoodiging van *Nordenskjöld* nam hij deel aan een expeditie naar Spitsbergen en hield zich vooral bezig met de Cryptogamen, inzonderheid met de Wieren. In 1875 vergezelde hij *Nordenskjöld* weder op een tocht naar den Jenissef en keerde met de „Prôven" van Dicksonshaven naar Noorwegen terug. In 1878 vergezelde hij *Nordenskjöld* op diens beroemde reis met de „Vega" en in 1883 werd hij hoogleeraar te Upsala. Hij gaf een populaire beschrijving der expeditie van 1872 tot 1873 in het licht (1875). Zijn belangrijkste werk is: „Vega expeditionens vetenskapliga iakttagelser". Hij overleed den 22sten April 1907 te Upsala.

Kjelzy, in het Poolsch *Kielce,* een Russisch-Poolsch gouvernement, grenst ten noorden en oosten aan Radom, ten westen aan Petrokow en ten zuiden aan Galicië. Het land is van het oosten naar het westen bedekt met uitloopers der Karpaten en vormt het fraaiste gedeelte van Polen. Dit gouvernement heeft een uitgebreidheid van 10 093 v. km. en telt (1911) 965 200 inwoners. De bevolking bestaat er, behalve uit Israëlieten (11 %) en eenige Duitsche kolonisten, uit Polen, die belijders zijn van den R.-Katholieken godsdienst. Tot de voornaamste rivieren behooren er de Piliza en de Nida, welke beide uitmonden in den Weichsel. Het klimaat is er gematigd en er groeien alle soorten van graan. De opbrengst aan steenkolen is zeer belangrijk, alsook van kiezelzinkerts, ijzerertsen enz. Men vindt er ijzersmelterijen. Hoofdmiddel van bestaan is echter de landbouw.

Kjelzy, de hoofdstad van het gelijknamige gouvernement, door hooge bergen omringd, gelegen aan den Silniza en regelmatig gebouwd, heeft vele kerken, een bisschoppelijk seminarium, twee gymnasia, een nonnenklooster en (1911) 80 540 inwoners. Zij is in het jaar 1173 door *Gedeon,* bisschop van Krakau, gesticht. Men vermeldt, dat in 1511 de Nederlanders 70 schepen te Kjelzy hebben bevracht met koper uit de in de buurt gelegen mijnen.

Kjerulf, *Theodoor,* een Noorsch geoloog, den 30sten Maart 1825 te Christiania geboren, studeerde aldaar, eerst in de geneeskunde, vervolgens in de natuurkunde, legde zich in 1847—1849 te Koningsbergen toe op den mijnbouw, volbracht verschillende wetenschappelijke reizen, o. a. naar Ierland, zette zijn studiën voort te Bonn en Heidelberg, ging vervolgens weder op reis en keerde in 1854 terug naar zijn vaderland. Hier was hij sedert 1857 met *Dahl* werkzaam aan de vervaardiging van geognostische kaarten, deelde de uitkomsten van zijn onderzoek mede in tijdschriften en werd in 1858 hoogleeraar in de aard- en delfstofkunde aan de universiteit in zijn geboortestad. Hij schreef „Jagttagelser over den glaciale Formation i detsydlige Norge" (1860), „Veiwiser ved geologiske Excursioner i Christiania omegn" (1865), „Om Trondhjems Stifts Geologi" (1875), „Om stratifikationens spor" (1877), „Udsigt over det sydlige Norges Geologi" (1879) enz. Als dichter maakte hij zich bekend door „Digter og skizzer". *Kjerulf* overleed den 25sten October 1888 te Christiania.

Kjerulf, Halfdan, een Noorsch componist, broeder van den vorige, werd den 15den September 1815 te Christiania geboren. Nadat hij zijn studiën aan de universiteit voltooid had, wijdde hij zich eerst eenigen tijd aan ambtsbezigheden, maar bepaalde zich weldra bij de muziek en trad in zijn geboortestad op als muziek-onderwijzer. Hij componeerde 16 bundels romancen en liederen, 10 bundels pianomuziek en vele stukken voor mannenkoren. Hij overleed te Bad Grafsee den 11den Augustus 1868.

Kjoetahia. *Zie Koetahia.*

Kjökken-möding, woordelijk *keukenmodder* of *keukenafval,* is de naam, dien Deensche oudheidkundigen gegeven hebben aan eigenaardige, vaak 3 m. dikke ophoopingen, welke

Digitized by Google

men meestal nabij het strand der Deensche Oost-Zeekust aantreft. Zij werden vóór de meer nauwkeurige onderzoekingen van *Steenstrup* en *Worsaae* beschouwd als mosselbanken, die de zee er had achtergelaten. Zij vormen kleine heuvels of terrassen, doorgaans van langwerpige gedaante, en verheffen zich op de Deensche kust bij Soelager, Meilgaard enz. een paar meter boven den zeespiegel. Later heeft men dergelijke heuvels in Engeland, in Noord-Amerika, Brazilië en elders gevonden. De Deensche bestaan hoofdzakelijk uit de schelpen van 3 soorten van weekdieren, welke ook thans nog gegeten worden, alsmede uit overblijfselen van vischen, kreeften en krabben. Ook ontmoet men daarin beenderen van landdieren, en men heeft waargenomen, dat de mergbevattende beenderen verbrijzeld zijn. Men vindt er van den oeros, beer, lynx, wolf, van het wilde zwijn en het hert en van de ree, alsmede van een aantal waterwogels, zooals de wilde zwaan en van de groote, thans uitgestorven alk (*Alca impennis*) en van de landvogels, zooals het korhoen, dat thans in Denemarken niet meer voorkomt. Daar men er hertsborens uit alle jaargetijden en evenzoo vertegenwoordigers van alle ontwikkelingstijdperken der overige zoogdieren in aantreft, blijkt het, dat die plaatsen gedurende het geheele jaar bewoond waren. Het eenige huisdier, waarvan overblijfselen gevonden worden in die heuvels, is een kleine hond, welke op dien der hedendaagsche Laplanders gelijkt. Dat deze een huisdier geweest is, wend door *Steenstrup* aangetoond uit het feit, dat sommige beenderen inzonderheid vogelbeenderen, afgeknaagd waren. Dat die hoopen van menschen afkomstig zijn, maakt men daaruit op, dat de schelpen ongeveer van gelijke grootte en alle door middel van vuur geopend zijn. Daarom vindt men er ook kolen en asch, welke laatste gedeeltelijk van zeegewassen afkomstig is. Ook allerlei ruw vervaardigde werktuigen van beenderen, horens en kiezelsteenen, zooals messen, troffels, bijlen enz., stukken van potten, vermolmde houten bijlsteelen, hamers, naalden, boren, elzen van hertshoorn en beenderen ontbreken er niet. Nog nooit vond men er eenig metaal, zoodat de keukenafval ongetwijfeld uit de steenperiode afkomstig is.

Omtrent den juisten tijd heerscht nog altijd verschil van meening, daar sommigen van oordeel zijn, dat het ontstaan dier heuvels dagteekent uit het tijdperk der hunebedden, terwijl anderen daaraan een veel hoogeren ouderdom toeschrijven. In verband met de aanwezigheid van korhoenders, is men tot het besluit gekomen, dat de keukenafval in Denemarken afkomstig is uit een tijd, toen aldaar dennewouden bestonden, welke later door eiken- en vervolgens door beukenbosschen vervangen zijn. Het *is* zeker, dat de keukenafval tot het oudste tijdperk behoort, waarin zich menschen in Denemarken vestigden, en dat dit tijdperk gesteld moet worden na het rendierentijdperk, hetwelk meer zuidwaarts zijn overblijfselen heeft achtergelaten, alsook dat er sedert dien tijd belangrijke veranderingen in het dierenrijk te land en ter zee, alsmede in het plantenrijk van Denemarken hebben plaats gegrepen. Hetzelfde merkt men op in Amerika. Tegenwoordig gebruikt men den naam Kjökkenmödding voor die plaatsen, waar groote alv resten wijzen op vroegere nederzettingen.

Klaagliederen *van Jeremia*, heeten in de tegenwoordigen Hebreeuwschen bijbel „*echa*" (ach) vroeger „*kinoth*" (lijkzangen), in het La *lamentationes*. Deze gedichten bestaan uit 5 *kina*-verzen en wel vijfvoeten met caesuur na de derden voet. Zij zijn akrostisch, d. w. z. beg nen met de opvolgende letters van het alphab Hoofdstuk 1, 2 en 4 zijn politieke lijkzange waarin over de vroegere heerlijkheid van S wordt geweeklaagd. Het 5de hoofdstuk onde scheidt zich van de drie bovengenoemde, doo dat de bede tot *Jahve* hierin hoofdzaak is en schildering van den nood des volks dient om *Ja ve*'s erbarmen te wekken. Het derde hoofdst is een individueele klaagzang; de nood van de dichter zelf is hierin hoofdzaak. De zangen zij afkomstig uit den tijd na den val van Jerusale en voor den terugkeer der ballingen; waarschijnlijk niet zeer lang na den val van Jeruzale want het leed der belegering en verovering wor aanschouwelijk geschilderd. *Jeremia*, wiens nam reeds in de vertaling der Zeventig en in d *Talmud* als de dichter dezer liederen wordt genoemd, kan hiervan niet de schrijver zijn. Veel eer zijn zij uitingen van een stemming onder h volk, welks hoop door de groote ramp totaal ve nietigd is, geheel anders dan de groote profe wiens geloofsvertrouwen hem niet begeven heef In den Hebreeuwschen bijbel volgt dit geschr dan ook niet onmiddellijk op de profetieën v Jeremia. Het geschrift is een verzameling v gedichten, niet van één hand, zooals ook blij uit de verschillende volgorde van het alphab tusschen hoofdstuk 1 en 2, 3 en 4.

Klaarsel is een roodgele vloeistof, welke door het oplossen van guttegom of drakenbl in alcohol, óf door het koken van guttegom, d kenbloed en saffraan met een zwakke oplossi van potasch bereid wordt. Zij dient om aan sp gelijsten een hooge goudkleur te geven. In d suikerfabricage wordt onder klaarsel een hel looze, in de koude verzadigde oplossing van s ker verstaan, die dient om de suikermassa te zuiveren (zie *Suiker*).

Klaatsch, *Hermann*, een Duitsch anthropoloog, den 10den Maart 1863 te Berlijn geboren studeerde in de geneeskunde te Heidelberg en Berlijn, werd in 1885 hier assistent, in 1890 privaatdocent te Heidelberg en in 1895 buitengewoon hoogleeraar aldaar. Hij deed in het belang zijner anthropologisch-prachistorische onderzoekingen reizen naar België, Frankrijk en Engeland en in 1904 naar Australië. In 1907 werd hij benoemd tot hoogleeraar te Breslau. Hij overleed den 5den Januari 1916 te Eisenach. Behalve talrijke bijdragen in vaktijdschriften, schreef hij „Entstehung und Entwickelung des Menschen geschlechts" (dl. 2 van *Krämers* „Weltall und Menschheit", Berlijn 1902) en „Grundzüge der Lehre Darwins" (3de druk Mannheim 1904).

Klabat is een vulkaan in de Minahassa in het noorden van Celebes, waarvan de hoogte door de *Sarasins* op 2030 m. gesteld wordt.

Klacht. Zie *Aanklacht* en *Proces*.

Kladderadatsch is de naam van een in

Digitized by Google

1848 gesticht Duitsch weekblad, dat zich voornamelijk op de staatkundige satire toelegt. Groote populariteit bezat het blad vooral in den tijd van den teekenaar *W. Scholz*, die o. a. de karikaturen leverde van *Napoleon III* en *Bismarck*.

Kladno is een stad in Bohemen, gelegen op 391 m. boven den zeespiegel, aan de lijnen Praag-Komotau en Kladno—Kralup. Men vindt er een rechtbank, een slot van de Benedictijner stichting van St. Margaretha, een oude kerk, een Dekanaatkerk, een stadhuis, hoogere burgerschool, ambachtsschool en een ziekenhuis. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 19 389. De ijzerfabriek der Praagsche ijzerindustrie-maatschappij in Kladno is een der grootste van Oostenrijk. Verder vindt men er de groote staalgieterij „Poldihütte", twee stoommolens, een staalkabelfabriek en een bierbrouwerij.

Klaffky, *Katharina*, een Duitsch zangeres, den 19den September 1855 te St. Johann in Hongarije geboren, was de dochter van een armen schoenmaker, werd koriste en trad daarna in kleine partijen op. In 1876 verbond *Angelo Neumann* haar aan de opera te Leipzig; intusschen maakte zij zangstudies bij *Rebling*, *Sucher* en *Geisler*. Van 1879 af kreeg zij meer en meer groote rollen; in 1882 engageerde *Neumann* haar voor de eerste partijen aan zijn „Wanderndes Wagner-theater". Sedert 1886 was zij een der sterren van de opera te Hamburg en maakte ook tal van kunstreizen; zij gold toen als een der grootste dramatische zangeressen, hare meestberoemde rollen waren „Fideliso", „Isolde", „Brünhilde", „Elisabeth", „Ortrad", „Donna Anna", „Norma" en „Eglantine". Zij overleed te Hamburg den 22sten September 1896.

Zie: *L. Ordemann*, Aus dem Leben und Wirken von Katharina Klaffky (1906).

Klagenfurt, de hoofdstad van het hertogdom Karinthië en de zetel van het bestuur en van het landsgerecht, telt (1911) 28 911 inwoners. De stad is gelegen aan den rechteroever van den Glan op 449 m. hoogte boven de zee. Tot de merkwaardige gebouwen behooren er: de toren van de St. Aegidiuskerk, 90 m. hoog, van wiens top men een prachtig uitzicht heeft over den omtrek, het regeeringsgebouw, afkomstig uit de 14de eeuw, met een wapenzaal van den Karinthischen adel, en het paleis van den vorst-bisschop met een verzameling van schilderijen. Verder vindt men er een hoogere burgerschool, een gymnasium, een priester-seminarium, een kweekschool, een ambachtsschool, een doofstommeninstituut, een museum en een bibliotheek. Er zijn 6 openbare pleinen: op het Nieuwe Plein heeft men een standbeeld van *Maria Theresia*, op het Prinsenplein een obelisk ter gedachtenis van den Vrede van Pressburg. De nijverheid levert tabak, loodwit, leder, machines en laken. Men heeft er een Kamer van Koophandel en een bank; de stad is door een zijtak met den Zuidenspoorweg verbonden. De vestingwerken, in 1809 door de Franschen gesloopt, zijn er in wandelplaatsen herschapen. Tusschen Klagenfurt en St. Veit vindt men overblijfselen van de oud-Romeinsche stad Virunum.

Klamaaien noemt men bij den houten scheepsbouw rechte zware stukken hout, welke in de langsrichting van het schip tusschen een paar dwarsbalken zijn aangebracht om het dek daar ter plaatse te verstijven met het oog op voorwerpen, die er op geplaatst en stevig bevestigd moeten zijn. Bij stalen schepen zijn de stukken hout vervangen door stukken hoekstaal. Klamaaien noemt men ook het zwaar inslaan door middel van een klamaaijzer en een moker van de gebreeuwde naden van de buitenhuid van houten schepen en van de naden van den watergang (*d. z.* de buitenste deknaden), ten einde deze nog beter waterdicht te maken, dan zij door het *breeuwen* of *kalfaten* (zie aldaar) geworden zijn.

Klamboe is een gordijn, algemeen in Indië in gebruik om de muskieten uit de bedden te weren. Bij Europeanen is deze gewoonlijk van neteldoek, bij inlanders en vreemde oosterlingen van katoen vervaardigd.

Klamm is de naam voor een enge, diepe kloof met gladde wanden in het gebergte, welke ontstaan is door erosie van stroomend water.

Klander. Zie *Korenwoorm*.

Klank. Zie *Geluid*.

Klankbodem of *zangbodem* heet het houten lichaam van een muziekinstrument, waarop de snaren gespannen zijn.

Klankfiguren van Chladni. Zie *Geluid*.

Klankleer, *phonologie* of *phonetiek* is de naam van de leer, die zich bezighoudt met het ontstaan der menschelijke spraakgeluiden. Door de uitvinding van den keelspiegel (zie aldaar), de onderzoekingen van physiologen als *Brücke*, *Helmholtz* en *Donders*, van taalgeleerden als *Ellis*, *Sweet*, *Sievers*, *Bell*, *Viëtor* enz. is de studie der phonetiek in geheel andere banen geleid. Het spraakorgaan van den mensch is een werktuig, dat geluid geeft, wanneer een luchtstroom uit de longen door het strottenhoofd gedreven wordt, waar het door trillingen der stembanden een bepaalde hoogte verkrijgt en op zijn weg door de mondholte nader bepaald wordt door middel van de tong, de tanden en de gesteldheid van den mond. Dit geluid, door trillingen der stembanden veroorzaakt, noemt men stem. Wanneer de stemspleet zoover geopend is, dat de lucht er doorheen strijkt zonder de stembanden in trilling te brengen, verkrijgt men een geluid, dat adem genoemd wordt. Wanneer de stemspleet gesloten is en de ademspleet geopend, ontstaat het zoogenaamde fluisteren. Alle spraakklanken worden voortgebracht door stem, adem of fluisteren. De spraakklanken worden verdeeld in klinkers (vocalen) en medeklinkers (consonanten). Klinkers zijn stem, gewijzigd door den vorm van de ruimte boven de stemspleet. Deze ruimte is nergens afgesloten of zoodanig vernauwd, dat de uitstroomende lucht een hoorbaar geruisch veroorzaakt. Medeklinkers worden gevormd, wanneer het kanaal, waardoor de lucht uitstroomt, ergens wordt afgesloten of zoodanig vernauwd, dat een hoorbaar geruisch waarneembaar wordt. Klinkers en medeklinkers kunnen beide gefluisterd worden. Het verschil tusschen de vocalen hangt af van den vorm van de ruimte boven de stemspleet. Deze wordt door den stand van de tong, de tanden, lippen enz. gewijzigd. De natuurlijkste vocaal, die bij een aanmerkelijke opening van

Digitized by Google

den mond en bij een gewonen stand van de tong ontstaat, is *a;* worden de lippen maar even geopend en in ronden vorm gebracht, dan ontstaat *u*, en bij een iets vermeerderde opening der lippen het achterste gedeelte van de tong nabij het gehemelte gebracht, dan treedt *i* te voorschijn en, is de tong iets verder van het verhemelte verwijderd, dan hoort men *e*. De medeklinkers kunnen gevormd worden door stem en door adem. In het eerste geval noemt men ze stembebbend, in het laatste stemloos. Een andere verdeeling berust daarop, of het kanaal, waardoor de lucht stroomt, geheel afgesloten of alleen vernauwd wordt. De medeklinkers, op de eerste wijze gevormd, heeten klappers, de andere glijders. Tot de klappers behooren ook de *l*- en *r*-geluiden, die in zooverre met de glijders overeenkomen, dat men ze naar willekeur kan aanhouden. Op elke plaats van het spreekkanaal kan een afsluiting of vernauwing gevormd worden. Daardoor is het aantal medeklinkers, dat gevormd kan worden, oneindig groot. Gewoonlijk spreekt men van het verschillend gebied, waar deze ontstaan, zooals het lippengebied, het tandgebied, het gehemeltegebied en het stembandengebied. Men onderscheidt daarnaar lipmedeklinkers, lip-tandmedeklinkers, tandmedeklinkers, gehemeltemedeklinkers en stembandmedeklinkers. Klinkers en medeklinkers worden beide onderscheiden in zuivere klanken en neusklanken. De zuivere klanken ontstaan, wanneer de neusholte afgesloten is en de lucht alleen een uitweg neemt door de mondholte, de neusklanken, wanneer de lucht òf alleen door de neusholte, òf door mond- en neusholte beide uitstroomt. Daar het aantal klanken oneindig groot is, is het niet mogelijk een alphabet te verkrijgen, dat al deze klanken weergeeft. Wèl heeft men getracht een alphabet samen te stellen, dat de hoofdklanken, die in alle talen voorkomen, zou weergeven, doch geen van de verschillende alphabets, die hiervoor in aanmerking kwamen, zooals bijv. dat van *Sweet*, is algemeen aangenomen.

Zie: *Sievers*, Grundzüge der Phonetik (5de druk 1901).

Klankverschuiving noemt men een aantal veranderingen, die een bepaalde groep medeklinkers heeft ondergaan. De naam is afkomstig van *Jacob Grimm*, en in Engeland worden deze wetten nog gewoonlijk *Grimm's Law* genoemd. Men onderscheidt in de Germaansche talen twee klankverschuivingen, n.l. de eerste of Germaansche klankverschuiving, waardoor het Germaansch van de andere Indo-Germaansche talen afgescheiden werd, en de Tweede of Hoogduitsche klankverschuiving, die het Duitsche taalgebied in een Hoogduitsch en een Nederduitsch gebied splitste. De eerste klankverschuiving heeft betrekking op drie groepen medeklinkers. In de eerste plaats zijn de Indo-Germaansche tenues *k, t, p,* zoowel als de geaspireerde tenues *kh, th, ph* verschoven tot de op dezelfde plaats gevormde stemlooze spiranten, bijv. tegenover het Latijnsche *quod* het Gotische *hwa,* tegenover het Latijnsche *cornu* het Gotische *haurn*, evenzoo *duco* naast *tiuha, tres* naast *threis, frater* naast *brothar, pater* naast *fadar*. In de tweede plaats zijn de Indo-Germaansche, geaspireerde mediae *gh, dh, bh* verschoven tot de op dezelfde plaats gevormde stembebbende spiranten, die later explosief werden, vergelijk de Latijnsche woorden *vehor*, (Latijnsche *h* uit *gh*), *medius* (*d* uit *dh*) en *frater* (*t* uit *bh*) met de Gotische *gawigan, midjis* en *brothar*. In de derde plaats zijn de Indo-Germaansche, niet geaspireerde mediae *g, d, b*, verschoven tot de tenues *k, t, p*. Vergelijk het Latijnsche *ego, duco, turba* met het Gotische *ik, tiuha, thaurp*.

De Hoogduitsche klankverschuiving, die ongeveer 500 na Christus voltrokken werd, heeft betrekking op twee veranderingen. De Germaansche tenues *k, t, p*, die in het Gotisch, Scandinavisch, Engelsch, Friesch en Nederduitsch gebleven zijn, zijn in het Hoogduitsch aan het begin van een woord en na medeklinkers verschoven tot *ch, ts* en *pf*, na vocalen tot *ch*, *zz* (waarvan later *ss*) en *ff*. Deze verschuiving is echter niet voor elk van deze letters evenzeer doorgedrongen. Het minst volledig heeft zij voor de *k*, het volledigst voor de *t* plaats gehad. Vergelijk het Nederduitsche *tid, holt, âten, wat*, met het Hoogduitsche *Zeit, Holz, essen, was*. De tweede verandering heeft betrekking op de mediae *g, d, b*. Deze zijn stemloos geworden en worden gedeeltelijk als *k, t, p* uitgesproken. Ook hier is de verschuiving van de dentale consonant het verst gegaan.

Klap. Zie *Brug*.

Klapka, *George*, een der hoofdaanvoerders in den Hongaarschen omwentelingsoorlog, den 7den April 1820 te Temesvár geboren, werd in 1847 luitenant bij het 12de grensregiment. Toen in Maart 1848 de volksbeweging ontstond, stelde hij zich ter beschikking van de nieuwe Hongaarsche Regeering, welke hem tegen het einde van Mei met *Gáal* en *Hajnik* naar Zevenburgen zond, om er de Szeklers voor haar zaak te winnen. Kort daarna werd hij kapitein, onderscheidde zich in den veldtocht tegen de Serviërs, klom op tot majoor en werd in November 1848 chef van den generalen staf van het legercorps in het Banaat, onder het opperbevel van *Kis*. Het operatieplan van het Hongaarsche leger in het begin van 1849 was van *Klapka* afkomstig. Na de nederlaag, door *Mészáros* den 4den Januari bij Lucsan tegen *Schlick* geleden, werd *Klapka* opperbevelhebber. Op het Oostenrijksche leger behaalde hij de overwinningen bij Tarczal, Keresztur en Hidaknémety. Aan den driedaagschen slag bij Kápolna (26—28 Februari) en aan den voorspoedigen veldtocht in April nam hij op een roemrijke wijze deel. Hij voerde het bevel over het 1ste armeekorps in den slag bij Isaszegh (6 April) en bij Nagysárló (19 April); deze plaats en Damjanics werden stormenderhand door hem ingenomen. In den slag van den 26sten April bij Komorn voerde hij het bevel over den linkervleugel. Daarna werd *Nagy Sandor* zijn opvolger en hij zelf voorloopig minister van Oorlog te Debreczin. De belegering van Ofen was door *Klapka* bepaald afgeraden, en toen *Görgei* na de verovering dezer vesting zelf zich met de portefeuille van Oorlog belastte, werd *Klapka* commandant van Komorn. In de gevechten van den 16den en den 21sten Juni, welke hij ontmoette

Digitized by Google

had, en in de veldslagen van den 2den en den 11den Juli voor Komorn was Klapka naast *Görgei* de held van den dag. Nadat *Görgei* met het hoofdleger naar de vlakte van de Theiss was getrokken, bleef *Klapka* als bevelhebber te Komorn achter en hield het belegeringskorps bezig door herhaalde uitvallen. Toen hij op het punt stond een inval te doen in Oostenrijk of Stiermarken, ontving hij bericht van *Görgei*'s capitulatie bij Világos (13 Augustus). *Klapka* hield Komorn tot den 27sten September bezet. Na de overgave der stad verliet hij zijn vaderland en vertoefde bij afwisseling in Frankrijk, Zwitserland en Italië. Zijn aandeel aan den omwentelingsoorlog beeft hij beschreven in zijn belangrijke „Memoiren" (Leipzig 1850) en in het boek: „Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen" (Leipzig 1851, 2 dln.). Voorts schreef hij: „La guerre d'Orient en 1853 et 1854 jusqu'à la fin de Juillet 1855" (Genève 1855, ook in het Engelsch vertaald). Later was hij medeoprichter van een bank te Konstantinopel. In 1859 vormde hij in Italië en in 1866 in Silezië een Hongaarsch legioen, waarmee hij op bevel van *Bismarck* een inval in Oostenrijksch-Silezië deed. Deze inval mislukte en slechts op *Bismarck*'s verzoek liet men het legioen vrij. In 1867 verkreeg *Klapka* amnestie en keerde hij naar Hongarije terug, waar hij tot lid van den Rijksdag werd gekozen. Hij overleed den 17den Mei 1892 te Boedapest. In 1896 werd te Komorn voor hem een gedenkteeken opgericht.

Zie: *Kienast*, Die Legion Klapka. Episode aus dem Jahr 1866 (Weenen 1900).

Klapperboom beteekent hetzelfde als *Kokospalm* (zie aldaar).

Klappersteenen zijn holle, niervormige, roodachtige ekergele of roodbruine massa's, die uit klei-ijzersteen bestaan en dikwijls in de zandsteen- of kleilagen van de bruinkoolformatie voorkomen. Zij bevatten een losse kern, die zich van de buitenste lagen afgescheiden heeft. Zij worden ook wel *adelaarsteenen* genoemd, daar zij volgens het bijgeloof door adelaars in hun nesten gedragen werden. Men schreef vroeger aan deze steenen een bijzonder heilzame tooverkracht toe.

Klaproos (*Papaver Rhoeas* L.), een eenjarige plant uit de familie der *Papaveraceeën*, is bij ons een lastig onkruid in het koren op kleien zandgronden. Zij bloeit in Mei, Juni en Juli en onderscheidt zich door een stijfharigen stengel, diep vindeelige bladeren, lange, behaarde bloemstelen en roode bloemen. Deze laatste hebben een 2-bladigen, vroeg afvallende kelk, 4 bloembladen, talrijke meeldraden en een 4- tot 12-stralige stempelschijf. Een andere soort (*P. dubium* L.), met kleurige, meer steenroode bloemen, een 6- tot 9-straligen stempel en priemvormige helmdraden, draagt den naam van *slanke klaproos*, — terwijl een derde (*P. Argemone* L.), op zandige bouwgronden voorkomende, fijnere bloemen en borstelharige vruchten dragende, met dien van *ruige klaproos* bestempeld wordt.

Klaproth, *Martin Heinrich*, een Duitsch natuur- en scheikundige, werd den 1sten December 1743 te Wernigerode geboren, was eerst apotheker te Berlijn, werd vervolgens geplaatst als scheikundige bij de Academie van Wetenschappen en ontving daarop een benoeming tot hoogleeraar in de chemie bij het korps Koninklijke veldartillerie. Hij overleed als „Obermedicinal- und Sanitätsrat" en hoogleeraar in de scheikunde aan de universiteit te Berlijn den 1sten Januari 1817. Hij is de ontdekker van de zirkonaarde, van het tellurium, van het titanium en van het uranium en verwierf door zijne nauwkeurige analysen grooten roem. Zijn voornaamste geschrift is: „Beiträge zur chemischen Kenntnis der Mineralkörper" (1795—1815, 6 dln.).

Klaproth, Heinrich Julius, een beoefenaar der Oostersche talen en zoon van den voorgaande, werd den 11den October 1783 te Berlijn geboren, wijdde zich reeds op jeugdigen leeftijd aan de beoefening der Aziatische talen en legde zich vooral toe op het Chineesch. Nadat hij zich door de uitgave van het „Asiatisches Magazin" (1802 enz.) had bekend gemaakt, werd hij in 1804 geplaatst als adjunct voor de Aziatische talen te St. Petersburg. Hij vergezelde in 1805 graaf *Golowkin*, die als gezant naar China werd afgevaardigd, maar aan de grenzen terugkeeren moest, en ontving na zijn terugkomst, op voorstel van graaf *Potocki*, den last om vanwege de Academie te St. Petersburg zijn onderzoekingen omtrent de volksstammen van Azië in den Kaukasus voort te zetten. Tengevolge van zijn reis, waarover hij uitvoerige berichten mededeelde in zijn „Reise in den Kaukasus und Georgien in den Jahren 1807 und 1808" (1812—1814, 2 dln.) ontstond het „Archiv für die Asiatische Literatur, Geschichte und Sprachkunde" (1810). In 1812 nam hij zijn ontslag uit den Russischen staatsdienst, ging in 1814 naar Italië en vestigde zich in 1815 te Parijs, waar hij in 1816 benoemd werd tot hoogleeraar in de Aziatische talen en den 28sten Augustus 1835 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Geographisch-historische Beschreibung der russischen Provinzen zwischen dem Kaspischen und dem Schwarzen Meer" (1814), „Reise nach Georgien und Imirethi" (1815), „Verzeichnis der chinesischen und mandschurischen Bücher und Manuskripte der königlichen Bibliothek in Berlin" (1822), „Asia polyglotta" (1823, met een atlas), „Tableaux historiques de l'Asie" (4 dln., met atlas), „Mémoires relatifs à l'Asie" (1824), „Collections d'antiquités égyptiennes" (1828), „Examen critique des travaux de M. Champollion sur les hiéroglyphes" (1832) en „Aperçu général de trois royaumes, traduit de l'original japonais-chinois" (1833).

Klapvliezen *(valvulae)* zijn vliezige uitsteeksels, die in sommige holten des lichaams voorkomen, van haar wand uitgaan, meestal een verdubbelingsplooi van het wandbekleedend vlies dier holte vormen en het kanaal, waarin zij uitgespannen zijn, min of meer volkomen sluiten, zoodat zij de beweging van de daarin aanwezige vloeistof in een bepaalde richting kunnen verhinderen. Zoo bijv. in de aders, waarin zij den terugloop van het bloed naar het hart bevorderen (zie *Hart en Bloedvaten*) en in de groote lymphevaten (zie *Lymphe*).

Klara-elf, een rivier in Scandinavië, ontspringt in Noorwegen aan de Zweedsche gren-

Digitized by Google

zen uit het Faemunmeer, draagt in het begin den naam van Tryeil en bereikt na een loop van 130 km., als een snelvlietende stroom, het grondgebied van Zweden, waar zij dien van Klara-elf ontvangt en na een reeks van stroomversnellingen en watervallen met twee armen, welke het eiland Thingvalla omvatten, uitmondt in het Wenermeer.

Klaren is de naam van een technisch-chemische bewerking, waaraan men zoodanige vloeistoffen onderwerpt, welke men door filtratie niet helder kan maken, omdat de vaste deeltjes, òf mede door den filter dringen, òf dezen verstoppen. De eenvoudigste methode is deze, dat men het troebele vocht geruimen tijd laat staan, waarbij die deeltjes bezinken. Daarna wordt de bovenstaande heldere vloeistof door middel van een hevel in een ander vat overgebracht. Vloeistoffen, waarin zich stoffen bevinden, die bij verwarming stollen, kunnen geklaard worden door ze te verhitten. De stollende bestanddeelen omhullen de deeltjes der in de vloeistof zwevende (gesuspendeerde) vaste stof en brengen ze naar de oppervlakte, waar men ze kan afschepppen. Waar zulke stollende zelfstandigheden in de vloeistof ontbreken, kan men deze er aan toevoegen. Daartoe gebruikt men eiwit, bloed, vischlijm enz. Bij de suikerfabricage heeft men ook eene bewerking, die klaren heet (zie *Suiker*).

Klarinet (Ital. *Clarinetto*), een houten blaasinstrument, een rechte buis, aan het uiteinde eenigszins wijd-uitloopend (de z. g. „beker") en met een mantelvormig mondstuk, waarvan de opengelaten achterkant is bedekt met een dun blad van riet. Dit riet is alleen aan den onderkant van het mondstuk bevestigd, zoodat het bij het aanblazen in trilling komt en die trilling meedeelt aan de luchtkolom in de buis; het doet dus dienst als *tong*. Bij het enkel blazen zonder andere hulpmiddelen spreken alleen de oneven natuurtonen aan; na den grondtoon derhalve als eerste duodecime; om die gaping en het gemis van de hoogere chromatische tusschentonen aan te vullen, zijn in de buis van het instrument cirkelvormige gaten geboord; een stelsel van kleppen maakt het den speler mogelijk, die gaten te openen en te sluiten, welke hij met de vingers niet kan bereiken.

Evenals de hoorn zijn de klarinet en de daarmee verwante instrumenten „transponeerend", d. w. z. al naar gelang van de grootte heeft het instrument een bepaalde natuurstemming, waarvan weer de toonsoorten afhangen, die er op te spelen zijn. Aanvankelijk bouwde men klarinetten in A, Bes, B, C, en kleinere in D en Es; naarmate evenwel de constructie van het kleppenmechanisme werd verbeterd en daardoor het spelen in aan de natuurstemming minder verwante toonsoorten gemakkelijker viel, raakten enkele stemmingen in onbruik; tegenwoordig bespeelt men hoofdzakelijk de Bes-klarinet; soms ook die in A en Es. De natuurstemming wordt in C genoteerd; C klinkt op de A-klarinet als A, op de Bes-klarinet als Bes, enz.; aangezien de omvang der tegenwoordige klarinetten loopt van e tot c'''', is de omvang der A-klarinet cis—a''', die der Bes-klarinet van d—bes'''.

Het instrument is een uitwinding van *Gustav Denner*, die zocht naar een verbeterde en uitgebreider constructie van de Fransche *Schalmei*. De eerste klarinetten eischten van de spelers een groote virtuositeit, tengevolge waarvan het instrument zich slechts zeer langzaam inburgerde. Eerst in de tweede helft van de 18de eeuw worden in de orkesten speciale klarinettisten aangesteld en de componisten der Mannheimer school zijn wel de eersten, die in hun orkestwerken het instrument voorschrijven (*Cannabich, Stamitz*). *Mozart* leerde te Mannheim de klarinet kennen en gebruikte sedert niet alleen het instrument voor zijn latere orkestwerken, doch voegt het ook toe aan composities van vroegeren datum.

Tot de familie van de klarinet behoorde voorts: de *bassethoorn* (zie aldaar) en de *bas-klarinet*, welke een octaaf dieper klinkt dan de klarinet en in twee stemmingen wordt gebouwd (A en Bes).

Klaroen is de naam van een schel klinkende trompet. In de wapenkunde wordt de naam gebruikt voor een figuur in een wapen (zie de afb.), die bestaat uit een van boven breeden, naar voren uitstekenden rechthoekigen rand, terwijl zich aan de overzijde een smaller wordend gedeelte bevindt, dat spiraalvormig in een knop eindigt.

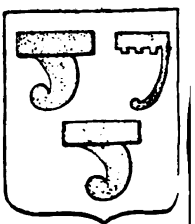

Klaroen.

Klassen, Klassenstrijd. Terwijl de staathuishoudkunde, zoolang zij als wetenschap bestaat, gewoon is geweest den strijd tusschen het onder wie het maatschappelijk inkomen verdeeld wordt, te bestempelen met den naam van belangenstrijd en aldus van de veronderstelling uitging, dat de vraag tusschen wie telkens de strijd wordt gevoerd, door de omstandigheden van het oogenblik moet worden beantwoord, meenen de Socialisten, en meer in het bijzonder de Marxisten, in de tegenwoordige maatschappij twee klassen te kunnen waarnemen, wier belangen niet alleen op elk oogenblik tegen elkaar indruischen, maar wier verzoening ook nimmermeer mogelijk zal zijn, wegens de plaats zelve, die zij thans in het productieproces innemen.

Klassen, zoo erkent het Communistische Manifest van *Marx* en *Engels*, zijn er steeds geweest; klassenstrijd heeft de Oudheid even goed gekend, als de Middeleeuwen dezen zagen. „maar ons tijdperk, het tijdperk der bourgeoisie, kenmerkt zich in het bijzonder door de vereenvoudiging van de klassen-tegenstelling. De geheele maatschappij wordt meer en meer in twee groote vijandelijke kampen verdeeld, in twee groote onmiddellijk tegenover elkaar staande klassen, de bourgeoisie en het proletariaat".

Deze tegenstelling is historisch ontstaan. „De ontwikkeling der maatschappij", zoo verklaart de Beginselverklaring van de Nederlandsche Sociaal-democratische Arbeiderspartij (1892), „heeft geleid tot de kapitalistische voortbrengingswijze, waarbij de grond en de andere arbeidsmiddelen

Digitized by Google

zich bevinden in handen van enkele personen, tegenover welke zich de klasse heeft gevormd van hen, die, van alle bezit ontbloot, totaal van de bezittende klasse afhankelijk zijn. Deze kapitalistische voortbrengingswijze heeft tengevolge, dat de bezittende klasse zich steeds meer en meer verrijkt ten koste van de niet-bezitters, wier armoede toeneemt met hun groeiend aantal en die worden vermeenderd met die leden van den ondergaanden middenstand, welke door de onmogelijkheid om de concurrentie tegen het grootkapitaal vol te houden, hun kleinbezit hebben verloren en tot proletariërs zijn gemaakt ..... „Onder den invloed dezer economische revolutie heeft een deel van het proletariaat zich vereenigd met het doel om de totstandkoming der socialistische voortbrengingswijze te bevorderen. Bij dit streven stuit het op den tegenstand der bezittende klasse, die hierbij gebruik maakt van de staatsmacht, om het bestaande economische stelsel te handhaven. Hieruit heeft zich de klassenstrijd ontwikkeld, die zich openbaart in den strijd eener zelfstandige arbeiderspartij om de politieke macht en ter opwekking van het klassebewustzijn bij de arbeiders".

De strijd van het bezitlooze proletariaat tegen de bezittende bourgeoisie moet vooreerst in elk land zelf aangebonden worden, maar daarenboven moeten zich de proletariërs van alle landen bewust worden, dat hun strijd een gemeenschappelijke is. De strijd gaat niet tegen enkele personen, maar tegen de instelling: het privaatbezit van het kapitaal. En daarom eindigt ook het Kommunistisch Manifest met het bekende: „Proletariërs van alle landen, vereenigt U".

Zie verder *Communisme, Kapitaal, Kapitalisme, Marxisme* en *Socialisme*.

Klassiek. De Romeinsche burgers, die tot de eenste en hoogste der vijf klassen behoorden, waarin *Servius Tullius* het Romeinsche volk verdeeld zou hebben, droegen den naam van *Classici*. Later werd deze naam toegekend aan schrijvers van den eersten rang, terwijl hun werken met dien van klassieke geschriften worden bestempeld. Elk volk heeft met betrekking tot zijn letterkunde een bloeitijd, en de voornaamste schrijvers van zoodanig tijdperk leverden daarin de klassieke literatuur.

Klastische gesteenten (Grieksch *klastos* = gebroken) zijn puingesteenten. Zie *Gesteenten*.

Klaten is een afdeeling van de residentie Soerakarta, dat tot het gebied van den soesoehoenan behoort. Er zijn een aantal landbouwondernemingen voor suiker, indigo, koffie, tabak en cacao. Het bevolkingscijfer bedraagt 416 550 zielen.

Klatergoud. Wanneer men koper in bepaalde verhoudingen met zink samensmelt, verkrijgt men daarbij legeeringen, welke volkomen de kleur van goud bezitten. Vooral messingsoorten met laag zinkgehalte (tusschen 10 en 18 %) bezitten een zeer op goud gelijkende kleur. Als men een dergelijk alliage zeer dun uitslaat, verkrijgt men het bekende klatergoud. Het wordt echter spoedig zwart en staat dus ver bij het echte bladgoud ten achter.

Klattau, in het Boheemsch *Klatovy,* is de hoofdstad van het gelijknamige district in Bohemen, gelegen aan de Angelrivier, aan den voet van het Bohemer Woud en aan den spoorweg. Zij telt met haar voorsteden (1911) 14 387 inwoners, is de zetel van het districtsbestuur en bezit een gymnasium en andere inrichtingen van onderwijs, een antiek raadhuis, zes kerken en onderscheiden fabrieken, o. a. machinefabrieken, gieterijen, lucifer- en cichoreifabrieken, een fabriek voor flesschencapsules, bierbrouwerijen enz.

Klausenburg, in het Hongaarsch *Kolosvár,* de hoofdstad van een evenzoo genoemd comitaat in Hongarije, ligt in een dal aan de Kleine Szamos en telt (1911) 60 808 inwoners. Zij is door muren omringd en wordt verdeeld in de Oud- en Nieuwstad, terwijl zij tevens 5 voorsteden bezit. Men heeft er een groot marktplein, verschillende mooi aangelegde straten en een prachtige hoofdkerk, aan den heiligen *Michael* gewijd en in 1414 door koning *Sigismund* gebouwd. Tot de merkwaardige gebouwen behooren er verder: de Drievuldigheidskerk, het voormalig regeeringsgebouw, het stadhuis, de Hongaarsche schouwburg en vele paleizen van *grafelijke familiën*. Men vindt er een hoogeschool, een R.-Katholiek en een Protestantsch gymnasium, een collegie der Unitariërs met een gymnasium enz. De bevolking is grootendeels van Magyaarschen oorsprong en drijft een aanzienlijken handel, daar de stad de eerste stapelplaats is van de koopwaren, die uit of over Hongarije komen. Ook de fabrieksnijverheid ontwikkelt er zich meer en meer. Men heeft er spiritusfabrieken, sigarenfabrieken, fabrieken voor landbouwwerktuigen, zeep-, kaarsen- en tegelfabrieken en een werkplaats der Hongaarsche Staatsspoorwegen. Als hoofdplaats van Zevenburgen was zij in 1848 het middenpunt der nationale Hongaarsche volksbeweging.

De stad is in 1178 door Duitschers gesticht, waarschijnlijk op de plaats van een Romeinsche kolonie Porolissum.

Klausenpas is een bergpas in de Alpen van het Zwitsersche kanton Uri (1952 m.), tusschen de groep van den Tödi en de keten der Schächentaler Windgällen, die het Schächental met den Urner Boden verbindt. Sedert 1899 gaat een rijweg van Altdorf naar Linthal over dezen pas, die, behalve door zijn aantrekkelijkheid voor toeristen, ook voor militaire doeleinden van belang is.

Klausthal, een stad in het arrondissement Zellerfeld van de Pruisische landdrostenij Hildesheim, was voorheen de hoofdplaats van den Hannoverschen Harz en verheft zich, naast de stad Zellerfeld en slechts door een beek van deze gescheiden, op een hoogvlakte in het noordwestelijk gedeelte van genoemd gebergte, omstreeks 560 m. boven de oppervlakte der zee en aan den spoorweg Langelsheim-Klausthal-Zellerfeld. De stad telt (1911) 8266 inwoners. De mijnbouwacademie is de oudste in Pruisen. Behalve deze, heeft Klausthal nog verschillende andere inrichtingen van onderwijs op mijnbouwgebied. De bewoners leven hoofdzakelijk van mijnbouw en industrie. Sedert 1620 behooren de mijnen van Klausthal tot de belangrijkste van Duitschland. Vooral bloeiden zij in 1730, na het ontginnen der Dorothea- en Carolinagroeven. Sedert den

Digitized by Google

1sten Juli 1866 zijn zij koninklijke domeinen geworden. Uit de opgedolven ertsen wordt goud, zilver, lood, koper, vitriool, zwavelzuur enz. gewonnen.

Klauwell, *Otto Adolf,* een Duitsch componist, den 7den April 1851 te Langensalza geboren, studeerde sedert 1871 te Leipzig, aanvankelijk in de wiskunde, later echter, als leerling van het conservatorium, in de muziek, en promoveerde 1874 op de dissertatie: „Die historische Entwicklung des musikalischen Kanons" (Leipzig 1876). In 1875 werd hij leeraar aan het conservatorium te Keulen, sedert 1894 met den titel hoogleeraar, van 1905 af is hij plaatsvervangend directeur. Hij componeerde twee opera's („Das Mädchen vom See", Keulen, 1889, en „Die heimlichen Richter" Elberfeld 1902), verder: „Abendfriede" voor koor en orkest, ouverturen, kamermuziek, pianostukken en liederen. Hij schreef: „Musikalische Gesichtspunkte" (Leipzig 1881; 2de druk onder den titel: Musikalische Bekentnisse" 1892), „Der Vortrag in der Musik" (Berlijn 1883), „Der Fingersatz des Klavierspiels" (Leipzig 1885), „Die Formen der Instrumentalmusik" (Berlijn 1894), „Geschichte der Sonate" (Keulen 1899), „Beethoven und die Variationenform" (1901), „Theodor Gouvy, sein Leben und seine Werke" (Berlijn 1902), „Studien und Erinnerungen" (Langensalza, 1904) en „Geschichte der Programmusik" (1910). Voorts voltooide hij de door *G. Jensen* begonnen nieuwe uitgave van *Cherubini's* werk over het contrapunt (1896).

Klauwen is de naam, dien men geeft aan de hoornachtige bekleeding van het verdunde uiteinde van het laatste lid der teenen of vingers van vele zoogdieren, van vogels en van reptiliën. Zij vormen een soort dopje, waarvan de boven- en zijkant harder is dan de onderkant; het eerste deel heet *nagelplaat;* het andere *nagelzool;* achter de nagelzool ligt het verdikte gedeelte van het klauwlid als *teenkussen.* Als vervormingen van de klauw moeten beschouwd worden: de *hoef,* de *platte nagel* en de *koepelnagel.*

Klauwengang, ook wel *koeiengang* of *overal* genoemd, is het gemeenschappelijk laten weiden van vee op onafgesloten land. Het wordt gebezigd voor het rondzwerven van vee op woeste, onbebouwd liggende gronden, velden, boschen en broeklanden. Het is een soortgelijk recht als dat van *stoppelweide,* maar dit wordt gebezigd voor het gemeenschappelijk laten weiden van vee op openliggende landen, hetzij die al of niet voor den akkerbouw bestemd zijn, mits natuurlijk in het eerste geval de vruchten zijn ingeoogst of de akkers braak liggen.

Het recht van stoppelweide wordt uitgeoefend door inwoners van dezelfde gemeente of buurtschap, terwijl de klauwengang tusschen het vee van onderscheiden gemeenten of buurtschappen plaats heeft. De eigenaar, die gebruik maakt van zijn recht, om zijn erf af te sluiten, verliest het recht van klauwengang en stoppelweide naar evenredigheid van den grond, dien hij door de afsluiting aan de gemeene weide onttrekt.

Klauwieren *(Lanius)* is de naam van een vogelgeslacht van de familie der *Wurgers.* Zij onderscheiden zich door een krachtigen, vrij langen, aan het uiteinde haakvormig gebogen bovensnavel, die aan weerszijden ingekonven en van een scherp, tandvormig uitsteeksel is voorzien, door sterke pooten en een met schilden bedekten voetwortel. Deze roofzuchtige vogels voeden zich met groote insecten, muizen en kleine vogels. Men heeft in Europa vele soorten van klauwieren, en van deze worden in ons land aangetroffen: de *Klapekster (Lanius excubitor),* ook *blauwe klauwier, handwerk* en *vinkebijter* genaamd, blauwachtig grijs met zwarte vleugels en staartpennen, de *roodkoppige klauwier (L. rufus)* met bruinrood achterhoofd en hals, voor het overige wit, behalve een gedeelte van de vleugels en staartpennen, verder nog de *grauwe klauwier (L. collurio),* ook *negendooder, schatoaakster* en *bruine doorndraaier* geheeten, kleiner dan de voorgaande, grauw van kleur met een roodbruinen rug, witten buik, bruinzwarte vleugels en zwarten staart. In het algemeen kunnen de klauwieren de geluiden van allerlei vogels nabootsen, zelfs van den nachtegaal. Om deze reden is vooral de grauwe klauwier gezocht. In den winter trekken de klauwieren meer naar het zuiden. Een eigenaardigheid is, dat ze insecten dikwijls op dorens van doornstruiken vaststeken, op welke wijze de klauwier soms zijn aanwezigheid verraadt.

Klauwzeer, (een verzamelnaam voor ziekten), waardoor klauwendragende dieren wel eens worden aangetast, kan goedaardig en boosaardig wezen. Het eerste komt gewoonlijk voor tegelijk met het mondzeer. Het tast runderen, schapen en zwijnen evenzeer aan; minder dikwijls vindt men het bij geiten en slechts zelden bij paarden. Het heerscht veelal tusschen de lente en den herfst en verspreidt zich snel over groote gewesten. Het bestaat in een ontsteking van het huidweefsel aan de klauwen, en daarbij vormen zich blaren van verschillende grootte, ontvellingen en zelfs verweringen. Behalve de huid kan ook de hoefledebuid worden aangetast, in welk geval de verbinding tusschen de z. g. hoornschoen en de vleezige deelen wordt opgeheven, m. a. w. de klauwen loslaten. De complicaties zijn secundair door necrose-bacillen veroorzaakt. Meestal gaat het vergezeld van koorts. Is het zeer goedaardig, dan verdwijnt het soms reeds na verloop van 4 tot 5 dagen, maar bij een ergen graad ontstaan, na de verwoesting der oppervhuid, op de plaats der blaren zweren, die zich somtijds tot de oppervlakte bepalen, maar zich ook wel eens uitstrekken in de diepte, zoodat niet alleen de klauwen kunnen loslaten, maar allerlei complicaties, als beenvlies-, been- en gewrichtsontstekingen kunnen optreden. Bij melkgevende dieren houdt dan de melkafscheiding op en er ontstaat vermagering en verval van krachten. Deze ziekte ontstaat door besmetting. De smetstof is filtreerbaar en kan niet alleen door de zieke dieren rechtstreeks, maar ook door voorwerpen of personen, waarmede zij in aanraking zijn geweest, op de gezonde worden overgebracht, evenzeer als op sommige andere diersoorten en ook op den mensch, waarbij zich dan hoogstens mondzeer kan ontwikkelen. De ziekte openbaart zich doorgaans 2 tot 4 dagen na de besmetting. De hersteldе dieren blijven in den regel geruimen tijd

Digitized by Google

enige jaren) onvatbaar voor het klauwzeer, ook kunnen er na dien tijd weder door worden angetast. Deze tijdsduur is afhankelijk van de oegrootheid der verschijnselen, welke door de erste besmetting zijn te voorschijn geroepen. Om e genezing te bevorderen, moet men aan de zieke dieren rust bezorgen en een drogen, zindelijken stal. Het mond- en klauwzeer behoort tot ie besmettelijke veeziekten, waarvan in de Wet s bepaald, dat als de eigenaar of houder die bij en zijner dieren waarneemt of vermoedt te betaan, daarvan onmiddellijk kennis dient te geen aan den burgemeester der gemeente, waar et vee zich bevindt en de vermoedelijke zieke ieren van de gezonde dient te scheiden.

Bij schapen komt nog een speciale klauwaanoening van besmettelijken aard voor, namelijk iet zoogenaamde „rotkreupel", dat in Nederland ijna uitsluitend op het eiland Texel en verder n Noord-Holland wordt gevonden en ook daar niet veelvuldig verbreid is.

Klaver *(Trifolium)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen*. Het omvat kruidachtige planten met gesteelde, 3-tallige bladeren, met den bladsteel vergroeide steunblaadjes, eindelingsche hoofdjes, aren of schermen en vergroeidbladige, na het bloeien blijvende, de vruchtjes omhullende bloemkronen. Het geslacht omvat ongeveer 250 soorten, hoofdzakelijk voorkomende in de gematigde en subtropische luchtstreken der oude wereld, doch ook in Noord-Amerika; in gering aantal op de gebergten in tropisch Afrika, in Kaapland en op de Andes. Vier dezer soorten zijn belangrijke voedergewassen.

Roode klaver, *T. pratense* L. (zie plaat voedergewassen). Een overblijvende vorm van deze is de overblijvende roode klaver, *T. p. perenne*, die in onze graslanden in het wild voorkomt en vooral in Engeland, maar ook in ons land voor de cultuur wordt uitgezaaid. Uit dezen wilden vorm is zonder twijfel de gewone, gecultiveerde vorm ontstaan. Reeds omstreeks het midden der 16de eeuw werd deze in de Nederlanden en in Lombardije verbouwd. Van het 3-tallige blad zijn de blaadjes aan den voet afgerond, gaafrandig en van een grijze, pijlvormige vlek voorzien; de steunblaadjes zijn eirond en gaan naar den top plotseling in een naald over; de bloemen zijn zittend en in een meest bolvormig hoofdje vereenigd, dat door 2 kortgesteelde, tegenoverstaande blaadjes wordt gesteund; de kleur van het hoofdje is donker- tot lichtrood, zelden wit. De peul bevat meest slechts 1 zaad, zelden 2, 3 of 4; de kleur van het zaad is zwavelgeel, bij goed gerijpte korrels naar het verdikte einde in het violette, groen- of roodachtigblauwe overgaande.

Er bestaan tal van variëteiten, die haar namen meest aan de plaats van oorsprong hebben ontleend. Een der meest productieve is de Brabantsche en onder deze de Rozendaalsche. Ze is echter weinig wintervast. De Amerikaansche is minder productief en in den regel sterker tegen den winter. Ze onderscheidt zich van andere door een ruwe beharing aan het boveneinde van den stengel.

De roode klaver wordt ver naar het noorden verbouwd en gedijt nog in de subtropische gewesten. Het best groeit ze in een gematigde, aan neerslagen niet te arme luchtstreek en op vruchtbare, goed vochthoudende gronden, de betere leem- en kleigronden, met een voldoend kalkgehalte. Ze wordt in den regel onder een dekvrucht gezaaid en slaat het best aan in rogge, gerst en haver. Na zoode klaver gedijen goed tarwe, rogge en wintergerst. Ze is dankbaar voor een bemesting met phosforzuur en kalk en op zand- en veengronden tevens voor een met kali. Ze wordt reeds in Maart of April meest in het wild, maar ook op rijen onder de dekvrucht uitgezaaid en wel in een hoeveelheid van omstreeks 16 kg. per H.A. Na het oogsten der bovenvrucht kan ze in den herfst reeds één snede of rijke weide geven en in het daarop volgende jaar 2 sneden met naweide. Onder normale omstandigheden kan in 2 sneden een hooi-opbrengst van 7500—10 000 kg. worden verkregen. Voor een 3de jaar blijft ze in den regel niet liggen, maar kan ze nog in 1 snede 2—3000 kg. hooi of weide geven.

Voor zaadwinning wordt al naar omstandigheden de eerste of de tweede snede genomen. De productie van zaad is alleen in een voldoend warm klimaat bevredigend; in 't zuiden van Nederland is ze in den regel voldoende, in het noorden slechts bij uitzondering.

Witte klaver, *T. repens* L. (zie plaat voedergewassen). Deze komt over groote uitgestrektheden in het wild voor en is in alle landen van Europa inheemsch. Ze is in het bezit van kruipende stengels en legt zich dientengevolge zijdelings gemakkelijk uit; de blaadjes zijn van een grijze vlek voorzien, aan den rand fijn gezaagd en aan den voet wigvormig; de steunblaadjes zijn witachtig, met roode of groene aders doortrokken en gezaagd; de bloemhoofdjes staan met een langen steel in de oksels der bladeren; de peulen bevatten in den regel 3 of 4 gele zaden. De cultuur der witte klaver schijnt van omstreeks het midden der 17de eeuw te dateeren. Ze kan onder dezelfde dekvruchten worden gezaaid als de roode klaver, maar bovendien met uitstekend resultaat onder vlas. Het zaaien geschiedt steeds in het wild; aan zaaizaad wordt van 8—12 kg. per H.A. gebruikt. De witte klaver wordt in den regel slechts geweid; ze kan echter in den zomer een snede van 2500 kg. hooi per H.A. leveren; ook wordt ze in Nederland voor zaadwinning geteeld.

Zweedsche of bastaardklaver, *T. hybridum* L. (zie de plaat voedergewassen). Deze is waarschijnlijk het eerst in Zweden gecultiveerd. Ze bloeit ongeveer als witte klaver, maar ontwikkelt zich bijna zoo krachtig als roode. De stengel is hol; de blaadjes missen de lichtgekleurde vlek; de steunblaadjes zijn eivormig en naar den top priemvormig toegespitst; de bloemhoofdjes tamelijk ver naar boven rose gekleurd en alle gesteeld in bladoksels staande; de peulen bevatten in den regel 2—3 groene korrels.

De bastaardklaver kan zeer goed kou verdragen. Ze verlangt een vrij vochtigen bodem. Zware en zandige leemgronden zijn voor haar groei het meest geschikt; ook op zure humusgronden wil ze nog gedijen.

Digitized by Google

Ze wordt evenals witte klaver gezaaid. Aan zaaizaad wordt 12—15 kg. per H.A. gebruikt. In een jaar kan 9000 kg. hooi per H.A. worden gewonnen.

Incarnaatklaver, *T. incarnatum* L. (zie plaat voedergewassen). Deze is uit het zuiden tot ons gekomen. Ze groeit in de kuststreken en op de eilanden van het westelijk bekken der Middellandsche Zee in 't wild en is in ons klimaat weinig wintervast. Stengel en bladeren zijn woldig behaard en worden dientengevolge ongaarne door het vee gevreten. De bloemen zijn in den regel bloed- of purperrood en tot cilindervormige hoofdjes vereenigd; het zaad is geel tot groengeel van kleur. De plant is oorspronkelijk éénjarig, wordt echter als een 2-jarige gecultiveerd, in den nazomer na den oogst van andere gewassen — in den regel in den stoppel van granen — gezaaid en in het volgende jaar geoogst.

Ze verlangt een doorlatenden, drogen grond; lemig zand en zandig leem zijn voor haar het meest geschikt; ongeschikt zijn natte gronden. De eerste helft van Augustus schijnt de beste zaaitijd te zijn. Aan zaaizaad is 30 kg. per H.A. noodig. In het midden van Mei kan het gewas in den regel worden geoogst. Het levert slechts één snede, die echter 4—5000 kg. per H.A. kan opbrengen.

In Griekenland schijnt de aardbeziënklaver, *T. fragiferum* L. als voederplant te worden gewaardeerd. Ze komt in ons land in het wild voor op vochtige, eenigszins zilte gronden, verder veel tusschen de groote rivieren, o.a. in het land van Maas en Waal.

T. alpinum L. behoort tot de beste Alpenvoederplanten.

T. arvense L., hazepootje, is een in ons land voorkomend akker-onkruid en wordt in sommige streken geschikt geacht als weideplant op arme gronden.

Klaverbladen met 4 of meer blaadjes brengen naar het volksgeloof den vinder geluk aan; in Griekenland is het geloof verbreid, dat zulke bladeren schatten aanbrengen en de gevaarlijkste ziekten kunnen genezen. Het drieblad van witte klaver is het nationale teeken, Shamrock, der Ieren en wordt ter eere van den beschermheilige *St. Patrick* gedragen *(Engler* en *Prantl)*.

Ziekten en beschadigingen. Klavers worden o.a. aangetast door warkruid, bremraap, klaverkanker *(Sclerotinia Trifoliorum* Eriksa.) meeldauw, valsche meeldauw, roest *(Uromyces Trifolii* Lev.), *Rhizoctonia violacea* Tul., *Phyllachora Trifolii* Fuckel, *Pseudopeziza Trifolii* Fuckel en *Phacidium Medicaginis*, stengelaaltjes *(Tylenchus devastatrix* Kühn.), wortelaaltjes *(Heterodera radicicola* Greef). Zij worden beschadigd o.a. door engerlingen, ritnaalden, bladrandkevers, aardrupsen, rupsen van de gammauil, die van de klaveruil (*Mamestra Trifolii* Rott.), die van de erwtenuil (*Mamestra Pisi* L., veenmollen, emelten, erwtebladluizen, spinnende plantenmijten *(Tetranychus telarius* Gachet), millioenpooten en slakken.

Klaverblad in de wapenkunde bestaat uit drie hartvormige blaadjes aan een steeltje, terwijl de boschklaver geen steeltje heeft. Vermoedelijk waren degenen, die oudtijds in Friesland drie klaverbladen in hun wapen voerden, eigenerfden.

Klaverbremraap of *klaverduivel (Orobanche minor)* is een plant, die parasiteert op de wortels van den klaver; de plant is 30—50 cm. hoog en bruinviolet van kleur. Gebeele velden zijn soms aangetast; men ziet dan overal uit zoo'n klaverveld de eigenaardige bremraapstengels opsteken. De schade, door de woekerplant veroorzaakt, kan zeer groot zijn. Zijn er niet al te veel, dan is uitspitten het beste verdelgingsmiddel. Is het aantal echter te groot, dan moet het klaverland omgeploegd of gemaaid worden, voor de bremraap zaad vormt. Zie verder: *Bremraap.*

Klaverduivel. Zie *Klaverbremraap.*

Klaverkanker. Deze ziekte wordt veroorzaakt door de *zwam Sclerotinia trifoliorum.* Tusschen de gezonde klaverplanten komen hier en daar zieke voor, wier bladeren slap worden en verwelken; alleen resten van opperhuid en vaatbundels blijven over, zoodat de plant een eigenaardig uiterlijk krijgt. Aan de stengelbasis vertoonen zich witte knobbels, die later aan den buitenkant zwart worden. Deze knobbels zijn *sclerotiën:* harde overwinteringe-myceliën. Na den winter ontwikkelen zich uit deze sclerotiën paddestoeltjes met schijfvormig verbreed uiteinde; hier worden de *ascosporen* gevormd, die de ziekte weer opnieuw kunnen doen ontstaan. Als bestrijdingsmiddelen worden genoemd: niet al te vaak den verbouw van klaver herhalen op denzelfden akker; het drooglegen van den bodem; diepe grondbewerking.

Klaverruiters zijn pyramide-vormige stellages, dienende voor het drogen op het veld van klaver, erwten, vlas, karwij, gras en dergelijke producten. Zij bestaan uit drie, 2—3 m. hooge, met elkander verbonden staken of stangen. Aan elk der staken bevinden zich nokken, waarop dwarshouten kunnen gelegd worden of ringen, waarin deze kunnen worden gestoken. In een natten zomer vormen deze toestellen het eenige middel, om de halfdroge oogstproducten in het veld tegen bederf te vrijwaren.

Klaverwarkruid. Zie *Warkruid.*

Klaverzuring *(Oxalis* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Oxalideeën* (zie aldaar). Het onderscheidt zich door een 5-bladigen, overblijvenden kelk, 5 bloembladen, 10 aan den voet vergroeide meeldraden, 5 stijlen, een langwerpige doosvrucht en 3-tallige bladen. Het omvat vele Kaapsche en Zuid-Amerikaansche soorten, waarvan sommige als sierplanten worden aangekweekt, terwijl andere eetbare knollen bezitten. In Europa komen 5, in ons land slechts 3 soorten voor. Deze hebben, evenals de klaver, 3-tallige bladeren en een scherpen, niet onaangenaam-zuren smaak, welke met dien van zuring overeenkomt. De inlandsche soorten zijn: de *gewone klaverzuring,* ook koekoeksklaver of koekoeksbrood *(O. Acetosella* L.), een overblijvend plantje, dat in April en Mei bloeit, met kruipenden, eenigszins vezeligen wortelstok, langgesteelde bladeren, omgekeerd-hartvormige blaadjes en witte, rood-geaderde bloemen; uit dit gewas, dat op beschaduwde plaatsen groeit, bereidt men het bijtende zuringzout (zie aldaar), de *gele klaverzuring (O. stricta* L.), een overblijvend, van

Digitized by Google

Juni tot October bloeiend plantje, tevens een algemeen voorkomend onkruid in moestuinen en bouwlanden, met een recht opgaanden stengel en gele bloempjes; en de *eenjarige klaverzuring of* Kroontjesmier *(O. corniculata* L.), die op de voorgaande soort gelijkt, maar zich van haar onderscheidt door het gemis van steunbladeren, minder behaarde blaadjes en afstaande vruchtsteeltjes, wanneer de vrucht tot rijpheid gekomen is. Verder vallen te noemen: *O. crassiculis* Zucc., *O. esculenta* Lk., *O. tuberosa* Molin en *O. carnosa* Molin, de beide laatste met eetbare knollen.

Klaverzuur. *Zie Zuringzuur.*

Klavier is de naam van de reeks toetsen, welke is aangebracht aan verschillende instrumenten (orgel, clavichord, clavecimbtel, piano, enz.). Oorspronkelijk is het klavier op het orgel toegepast; door het neerdrukken van den toets bracht men een hefboom in beweging, welke weer correspondeerde op een ventiel; aldus werd de toegang van den wind tot de betrekkende pijp geopend en deze tot klinken gebracht; vandaar de naam *clavis* (= sleutel) voor toets en *claviatuur* voor het geheele samenstel van toetsen; de naam klavier ging later over op elk instrument, speciaal snaarinstrument, dat van een dergelijke inrichting is voorzien. Pogingen, om het klavier ook op strijkinstrumenten aan te brengen („klaviergeige", enz.) hebben weinig resultaat gehad. Zie verder *Clavichord, clavecimbel, spinet, virginal, piano* en *orgel.*

Kléber, *Jean Baptiste,* generaal der Eerste Fransche Republiek, den 6den Maart 1753 te Straatsburg geboren, was de zoon van een metselaar en vertrok op 16-jarigen leeftijd naar Parijs, om zich aldaar op de bouwkunst toe te leggen. Na zijn terugkeer werd hij op de militaire school te München geplaatst, en in 1772 luitenant in het Oostenrijksch leger. Daar hij geen uitzicht had op bevordering, nam hij in 1783 zijn ontslag, keerde terug naar den Elzas en werd architect te Belfort. Neiging tot den krijgsdienst echter lokte hem in 1792 bij het uitbarsten van den oorlog in de gelederen der vrijwilligers; hij werd chef van een bataljon, dat oprukte naar Mainz. Evenals de andere hoofdofficieren werd hij na de capitulatie van Mainz in hechtenis genomen; hij had echter den moed, het gedrag van *Custine* te verdedigen. Na zijn bevordering tot brigade-generaal streed hij in de Vendée en werd na den slag van Chollet tot divisie-generaal benoemd. In 1794 werd hij verplaatst naar een divisie van het noorderleger. Hier diende hij onder *Jourdan,* nam deel aan den slag van Fleurus (26 Juni 1794), veroverde Maastricht, en versloeg den 4den Juni 1796 de Oostenrijkers bij Altenkirchen. Wegens ongenoegen met het Directoire verliet hij in 1797 het leger en wees ook een zetel in den Raad der 500 van de hand; hij vestigde zich te Chaillot bij Parijs. Met Bonaparte nam hij deel aan den tocht naar Egypte. Reeds bij de verovering van Alexandrië werd *Kléber* gevaarlijk aan het hoofd gewond. Na zijn herstel vergezelde hij *Bonaparte* naar Syrië, maakte met zijn divisie zich meester van Jaffa en Gaza en behaalde de overwinning bij den berg Tabor. *Bonaparte* belastte hem bij zijn vertrek met het opperbevel, maar *Kléber* was weinig ingenomen met dien post. Daar de onmogelijkheid, om zich in Egypte staande te houden, voldoende bleek, sloot hij met den Britschen commodore *Sidney Smith* een overeenkomst, waarbij aan de Fransche troepen vrijen aftocht met wapens en bagage werd toegestaan. Toen echter de Britsche admiraal *Keith* dit verdrag verwierp, begonnen de vijandelijkheden opnieuw en vernietigde *Kléber* met zijn geringe krijgsmacht den 20sten Maart 1800 het geheele Turksche leger bij Heliopolis, beteugelde den opstand te Kaïro en was weldra weder meester van geheel Egypte. Te midden van zijn pogingen, om met de Turken een afzonderlijk verdrag te sluiten, werd hij den 14den Juni 1800 door een muzelman vermoord. *Lodewijk Philips* richtte in 1840 te zijner eer te Straatsburg een gedenkteeken op.

Literatuur: Ernouf, Le général Kléber (Parijs 1867); *Pajol,* Kléber, sa vie, sa correspondance (Parijs 1877); *Rousseau,* Kléber et Menou en Egypte depuis le départ de Bonaparte (Parijs 1900); *Klaeber,* Leben und Taten des französischen Generals Jean Baptiste Kléber (Dresden 1900).

Klebs, *Edwin,* een Duitsch geneeskundige, den 6den Februari 1834 te Koningsbergen geboren, studeerde aldaar sedert 1852 en vervolgens te Würzburg, Jena en Berlijn en keerde in 1859 als assistent aan het physiologisch laboratorium naar zijn geboortestad terug. In 1861 werd hij assistent bij *Virchow* te Berlijn, in 1866 hoogleeraar te Bern, in 1872 te Würzburg, in 1873 te Praag en in 1882 te Zurich. In 1892 legde hij zijn professoraat neer en ging naar Karlsruhe, daarna naar Amerika. *Klebs* overleed den 23sten November 1913 te Bern. Van zijn geschriften noemen wij: „Handbuch der pathologischen Anatomie" (1867—1880), „Studien über Verbreitung des Kretinismus in Oesterreich" (1877), „Beiträge zur Geschwulstlehre" (1877), „Ueber die Umgestaltung der medizinischen Anschauungen in den letzten drei Jahrzehnten" (1877), „Die allgemeine Pathologie" (Jena 1887—1889), „Kausale Behandlung der Diphtheritis" (Weenen 1893), „Die Behandlung der Tuberkulose mit Tuberkulocidin" (1892) en „Kausale Behandlung der Tuberkulose" (Hamburg 1894). Sedert 1903 redigeerde hij het tijdschrift „Die kausale Therapie".

Klebs, *Elimar,* een Duitsch geschiedkundige en klassiek philoloog, werd den 15den October 1852 te Brunswijk geboren en studeerde en promoveerde aan de universiteit te Berlijn. In 1907 werd hij buitengewoon en in 1908 gewoon hoogleeraar in de oude geschiedenis te Marburg. Hij schreef o. a.: „Prosopographia imperii Romani (Berlijn 1897, dl. 1); „Petroniana" (in „Philologus", 6de supplementband, Leipzig 1893); „Die Erzählung von Apollonius von Tyrus" (Berlijn 1899).

Klee, *Heinrich,* een Duitsch R.-Katholiek godgeleerde, den 20sten April 1800 te Münstermaifeld bij Koblenz geboren, studeerde aan het bisschoppelijk seminarium te Mainz, werd in 1824 hoogleeraar in de godgeleerdheid en wijsbegeerte aan het bisschoppelijk seminarium te Würzburg, in 1829 hoogleeraar bij de R.-Katholieke godge-

Digitized by Google

leerde faculteit te Bonn en in 1839 te München, waar hij den 28sten Juli 1840 overleed. Behalve zijn hoofdwerk, getiteld: „Katholische Dogmatik" (4de druk 1861, 3 dln.), schreef hij: „Die Beichte" (1827), commentaren op het Evangelie van Johannes (1829), den Brief aan de Romeinen (1830) en den Brief aan de Hebreën (1833), „Encyklopädie der Theologie" (1832), „Die Ehe" (1833), „Dogmengeschichte" (2 dln., 1837), en „Grundriss der Katholischen Moral" (2de druk 1847).

Kleeberg, *Clotilde,* een pianiste, den 27sten Juni 1866 te Parijs uit Duitsche ouders geboren, werd reeds op 10-jarigen leeftijd leerlinge van het Parijsche conservatorium, waar zij verschillende prijzen behaalde. In 1880 werd zij door *Pasdeloup* gecngageerd voor zijn volksconcerten, waar zij, nog geen 14 jaar oud, met schitterend gevolg het c-mol concert van *Beethoven* speelde. Na dien tijd trad zij in talrijke concerten overal in Europa op en ontwikkelde zich tot een buitengewoon hoogstaande kunstenares. Zij was sedert 1908 gehuwd met den beeldhouwer *Charles Samuel* en overleed den 7den Februari 1909 te Brussel.

Kleederdrachten (zie de platen) vertoonen bij verschillende volken en ook bij hetzelfde volk in verschillende tijden de grootste verscheidenheid. De keuze der kleedingstukken en de aard en wijze van versiering, zoowel als de haartooi, het versieren van het lichaam enz. hangt af van de gesteldheid van het klimaat, van het karakter en de beschaving, de levenswijze, de opbrengst van den bodem, de veeteelt enz. Het tatoëeren der Polynesiërs, de vederdracht der Indianen, de dierenvellen der Germanen, de linnen en katoenen stoffen der Egyptenaren, de zijden en wollen kleederen der Oostenlingen, de zachte wollen stoffen der Grieken en de deftige toga der Romeinen enz. zijn niet willekeurig of bij toeval ontstaan, maar hangen ten nauwste met het leven, voelen en denken der resp. dragers samen. Vroeger vertoonde de kleederdracht een nationaal karakter en kon men de verschillende volken en rassen daardoor aanwijzen. Na de verovering van de geheele antieke wereld door Rome gaven de Romeinen den toon aan. Men volgde hen en het begrip „mode" was ontstaan. Wegens de groote verscheidenheid der kleederdrachten moeten wij ons beperken tot diegene, welke op de platen zijn afgebeeld.

Oudheid. De oudste nationale dracht der Egyptenaren was een rechthoekige schort van katoen (plaat I, fig. 2), die later tot een lange rok met plooien vervormd en met een reeds vroeger gebruikelijk jak gecombineerd werd tot een volkomen lijfrok met mouwen. De vrouwen droegen een kalasiris (plaat I, fig. 1), een op een hemd gelijkend katoenen kleed met schouderbanden of korte mouwen. Beide geslachten droegen een sphinxkap (plaat I, fig. 2.), vooral de aanzienlijken. De dracht van den koning, van de priesters en hooge beambten was veel rijker. Ook droeg de koning een muts en de koningin een hoofdtooi in den vorm van een gier. Onder de Ptolemaeën verdrong de Grieksche kleederdracht de Egyptische bijna geheel. Het vergriekschte Alexandrië ging hierin vooraan.

De Grieksche dracht bestond uit geweven vierhoekige doeken, die in vrije en natuurlijke plooien om het lichaam werden geslagen. De twee meest gewone kleedingstukken waren de chiton (zie aldaar) als onderkleed, en het himation (zie aldaar) als mantelachtig overkleed, waarbij dan nog het over den schouder gedragen diplooidoek kwam (plaat I, fig. 4 en 5). Deze dracht maakt een zeer schilderachtigen indruk, vooral daar de chiton onder aan den zoom en het himation rondom met ingeweven of opgenaaide bontstreepen versierd waren. Als krijgs- en reismantel, droegen de mannen nog een chlamys (plaat I, fig. 3.), die over den linkerschouder werd geslagen; de vrouwen droegen wel een dergelijken doch kleineren mantel, peplos geheeten.

Ook de Romeinen droegen gewoonlijk slechts twee kleedingstukken, en wel thuis als rok een wollen tunica, waarover de mannen een toga (zie aldaar) en de vrouwen een palla droegen als zij uitgingen (plaat I, fig. 6 en 8). Als een lichte dracht was vooral bij de mannen een lacerna in gebruik, die over den linkerschouder werd geslagen en op den rechter vastgestoken werd. Een dergelijken vorm had de door soldaten en officieren gedragen mantel, het sagum (plaat I, fig. 7). De kleeding van landlieden was de paenula, een met een capuchon voorzien en uit een grove stof vervaardigd was. Ook vormde dit een reisbekleeding voor beide geslachten. De Byzantijnen hielden deze dracht, doch vervaardigden ze van zijde en versierden ze met goudbrocaat, purper en edelsteenen, waardoor de losheid en bevalligheid grootendeels verloren gingen.

Middeleeuwen. Sedert de Volksverhuizingen stond tot de 11de eeuw in Midden-Europa de kleederdracht, vooral der aanzienlijken, uit de korte tunica, den op den rechterschouder vastgemaakten mantel, kousen en halve laarzen. Na dien tijd kwam de lange tunica in zwang. Zij was van onder van een zoom en aan den hals en aan de ondermouwen van goudbordduursel of goudkoord voorzien (plaat II, fig. 1) en werd door een gordel boven de heupen opgenomen. Deze hoftijke, kleederdracht vormde, in vereeniging met een langen haartooi, een sterke tegenstelling met de ijzeren wapenrusting der ridders. Over de tunica droeg men een eveneens met goudkoord versierden mantel, die in de 11de eeuw nog op den rechterschouder (plaat II, fig. 1) werd vastgemaakt, later echter op de borst met gespen of kettinkjes werd bevestigd. De kousen hadden niet steeds dezelfde kleur; leeren schoenen droegen slechts vrouwen en mannen uit de lagere standen. Vrouwen droegen een lange wollen overkleed (plaat II, fig. 2) en de tunica met gordel, buitenshuis een mantel, evenals de mannen. Als versiering van het hoofd werd, zoowel door mannen als vrouwen, een soort sluier gedragen. Sedert de 14de eeuw werd de kleederdracht steeds menigvuldiger. De lange tunica werd bij de aanzienlijken tot een wambuis ingekort. Daar dit strak gespannen zat, was geen gordel boven de heupen noodig, zoodat men deze lager om de heupen ging dragen, waar hij werd aangenaaid of vastgehaakt. Voorname mannen en vrouwen droegen vaak een soort narrenkap (plaat II, fig. 3), vrouwen echter meestal een

Digitized by Google

KLEEDERDRACHTEN. I.

1. 2. Kleederdracht der oude Egyptenaren; 3. 4. 5. Griecksche kleedertracht; 6. 7. 8. 9. Romeinsche kleederdracht.

Digitized by Google

Digitized by Google

1. 2. Kleederdracht uit de 11de eeuw; 3. 4. Kleederdracht uit de 14de eeuw; 5. 6. Kleederdracht uit de eerste helft der 15de eeuw; 7. 8. Kleederdracht uit de tweede helft der 15de eeuw.

Digitized by Google

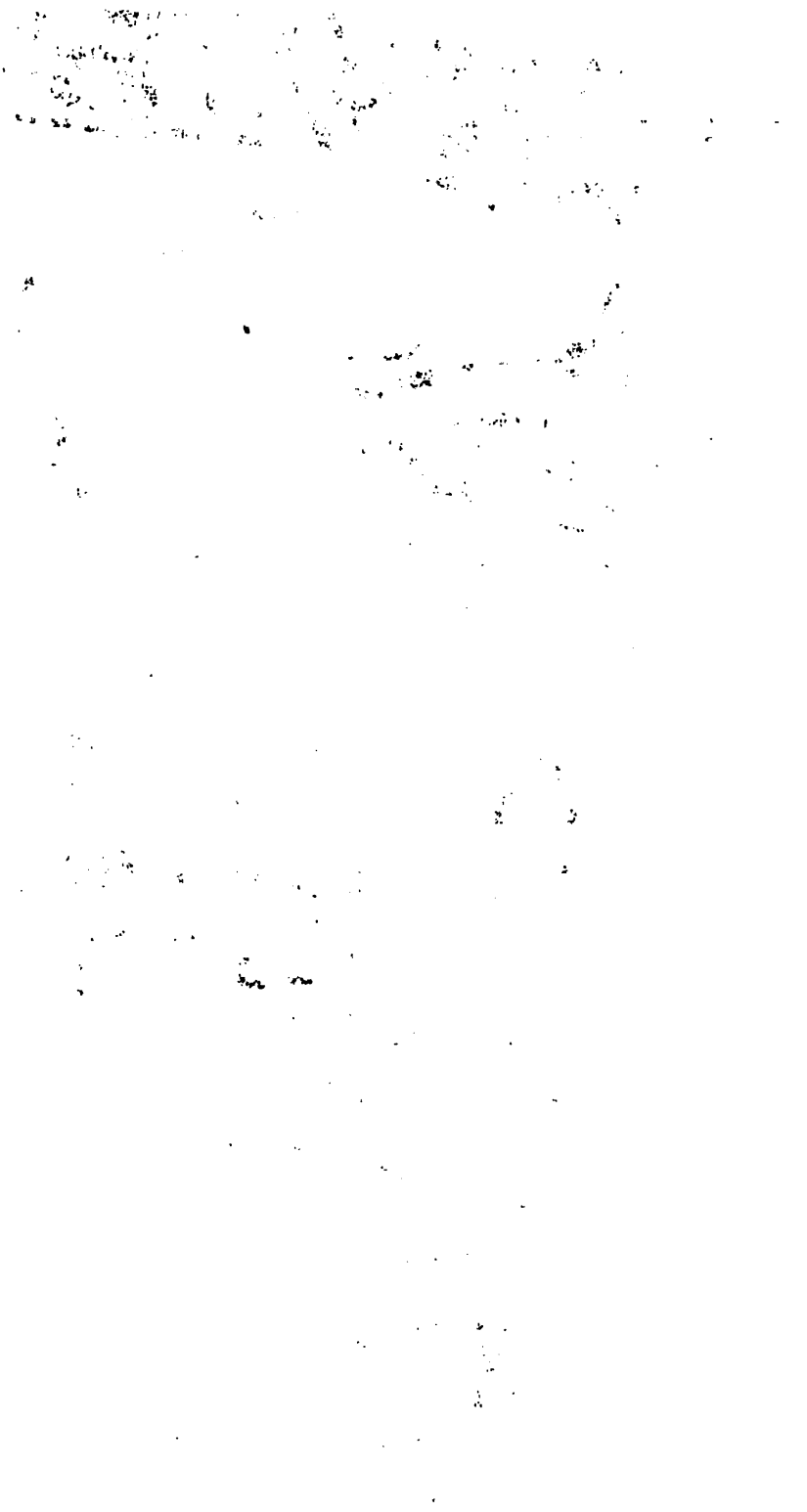

Digitized by Google

Kleederdrachten uit de 16de eeuw.

Digitized by Google

Digitized by Google

KLEEDERDRACHTEN. III.

Kleederdrachten uit de 16de eeuw.

Digitized by Google

Digitized by Google

1. 2. Kleederdracht ten tijde van den Dertigjarigen Oorlog; 3. 4. Kleederdracht omstreeks het midden der 17de eeuw; 5. 6. Kleederdracht uit de eerste helft der 18de eeuw; 7. 8. Kleederdracht ten tijde der Fransche revolutie (einde 18de eeuw).

Digitized by Google

Digitized by Google

e muts over het hoofd en den hals (plaat II. 4). In het midden der 14de eeuw was vooral .kartelcdracht" in zwang. Alle kleedingstukwaren daarbij aan de randen kartelvormig eknipt of uitgeslagen. Bovendien droegen vrouwen een daarmee overeenstemmende s (plaat II, fig. 6), de mannen een kransvore muts (plaat II, fig. 5). Tegelijkertijd ontd de mode, om aan den gordel of aan een delier belletjes te dragen, die bij het minste id klingelden (plaat II, fig. 7). Vrouwen hten ze gewoonlijk aan den halszoom van kleed aan (plaat II, fig. 8).

16de eeuw. In de eerste helft der 16de eeuw cht de Hervorming en de Renaissance ook ndering in de kleederdracht mede. De hoofddij der mannen bestond omstreeks 1530 alge- n uit het wambuis met splitten aan den hals de armen (plaat III, fig. 3), waardoor het id zichtbaar werd. Ook in de kniebroek wa- splitten, doch een daaronder aangebrachte de voering van zijde verborg de beenen (plaat fig. 3). Verder droeg men een mantel zonder ien, versierd met een op den rug afhangenden ag van pels of andere stof. Ook de schoenen t ronde punten en de baret waren met splitversierd. Door deze „split-mode" was de ederdracht zeer bont, daarbij kwamen nog de een of aan beide beenen gedragen bontgeepte kousen. Het in den aanvang aan den s spits uitgesneden wambuis (plaat III, fig. werd spoedig vierkant uitgesneden (fig. 3) en t het hemd te voorschijn komen, dat met een agje tegen den hals opstond. Een klein mantje droegen de knapen (fig. 1), een groote de mannen (fig. 3). Evenzeer veranderde de dracht r vrouwen (plaat III, fig. 2 en 4). De rok was i de borst uitgesneden en liet het hemd of een oordurenden doek zien. Sedert 1530 ongeveer s het kleed achter aan den hals weer gesloten. sleep was kort, de mouwen hingen op de han en waren nauw, bovendien voorzien van litten of van een opslag (fig. 2 en 4). Het ofddeksel was een muts of een calotje, soms k een baret. In de tweede helft der 16de eeuw nd de Spaansche kleederdracht veelal ingang. et „gansbuik"-wambuis (fig. 6) der mannen p van de heupen af schuin naar voren, eindigin een punt, en werd door een rij knoopen van ren gesloten. Om den hals en de polsen wan kragen aangebracht. De beenen werden bekt door hoogreikende kousen en een zeer korwijde pofbroek. Daarbij kwam een tot onder n de broek reikende korte mantel met platten aag, over de schouders hangend. De schoenen aren spits, reikten tot aan de enkels en waren k vaak van splitten voorzien. De vrouwen (fig. droegen een engeluitend lijfje, dat eveneens een punt uitliep, en een kleed met nauwe ofmouwen, dat aan de heupen wijd uitstond en oor hoepels of ijzerdraad glad werd gehouden. e halskraag was, evenals bij de mannen, breed. ij dit costuum kwam nog een lange mantel met esplitte mouwen. Naast de Spaansche dracht eerschte de Duitsche. Wambuis en schoenen temden met de Spaansche overeen, eveneens de mantel, die echter vaak een opstaanden kraag ezat (fig. 7). Ook de broek was anders, zooals uit de afbeelding kan blijken. De kleeding der burgervrouwen was betrekkelijk zeer eenvoudig (fig. 8). Het onderkleed bestond uit een kleurige stof met bonte garneering, had enge mouwen en was aan hals en polsen gekroesd. Een mantel met opgeslagen kraag vormde het toilet buitenshuis. Beide geslachten droegen een stijve baret met smallen rand, versierd met een veer.

17de en 18de eeuw. In het begin der 17de eeuw gaf men de Spaansche kleederdracht op. De kleedij der mannen (plaat IV, fig. 1) werd meer krijgshaftig. Hooge, in de natuurlijke kleur gelooide laarzen, een vilthoed met breeden rand en met een veer versierd, een halflange jas met een breeden, de schouders bedekkenden kraag, daarover een bandelier, vormde de kleeding der soldaten en der beschaafde burgerij. De vrouwen (plaat IV, fig. 2) droegen een geplooid kleed met enge mouwen, daarover een lijfje met hangmouwen, verder smalle geplooide manchetten, een breeden halskraag en een vilten hoed met omgeslagen rand, versierd met veeren. In het midden der 17de eeuw werd de jas der mannen korter en het hemd daaronder zichtbaar. De broek werd wijd en zakvormig, tot iets over de knie hangend en voorzien van galons. De kraag werd vervangen door twee breede lappen onder de kin. Een mantel met omgeslagen kraag hing over een schouder. De hoed was niet zoo slap en van een gouden koord voorzien. Ook een lange stok met knop behoorde bij het costuum. Het haar werd lang gedragen (plaat IV, fig. 3). De kleeding der vrouwen (fig. 4) veranderde eveneens. Het lijfje en de mouwen werden korter. Van boven was het kleed uitgesneden en de schouders werden bloot gelaten. Een kraag liep langs den bovensten zoom van het kleed.

Daarop volgde de tijd van *Lodewijk XIV*, (ongeveer sedert 1670), toen in geheel Europa de Fransche mode de heerschende werd. Karakteristiek zijn de allonge-pruiken der mannen en de fontange der vrouwen, verder de lange getailleerde eng sluitende rok met opslagen aan de mouwen en voorzien van zijzakken met klep, de geknoopte halsdoek met korte einden, de driehoekig omgeslagen hoed met veer en de schoenen met hooge hakken en gesp (plaat IV, fig. 6). Later onderging de lengte en dikte van de statiepruik verandering, evenals de schoenen, terwijl de mantel ten tijde van *Lodewijk XV* verdween. Het wambuis was van boven tot in het midden open, om den jabot (de versiering van het hemd aan hals en borst) te doen zien. De broek was nauw en werd onder de knie over de kousen vastgegespt. Vanwege de gepoederde pruiken droeg men den hoed onder den arm. Bij de vrouwen (fig. 5) kwam de hoepelrok weer in zwang. bovendien het keurslijf en de horizontaal uitgesneden en aan den rand met kraag voorziene rok. De haartooi werd lager, met veeren en linten versierd; van achter viel een lange krul op de schouders neer. Dit kleed bleef galadracht tot aan het einde der eeuw, hoewel reeds in 1760 de haardos gewijzigd was. De Fransche revolutie maakte een einde aan deze dracht en gaf aanleiding tot verschillende nieuwe kleederdrachten. De mannen droegen een langen frakachtigen rok (fig. 7), vest, jabot met omhoogstaand boord van

Digitized by Google

het hemd, lederen broeken en kaplaarzen, verder een knotsvormigen stok en een lagen hoed met, stijven, omgeslagen rand of, vooral militairen, een hoed met twee punten, die dwars werd opgezet. Bij de vrouwen uit dien tijd ziet men (fig. 8) een eenvoudigen rok en taille met een doek over schouders en borst geknoopte *(fichu)* en een muts *(dormeuse)*.

De zucht naar het antieke leidde in dezen tijd tot dwaasheden. Vele vrouwen kleedden zich geheel in Grieksch costuum, dat voor het Europeesch klimaat in het algemeen niet geschikt is. Deze vrouwen ontvingen den naam van merveilleuses, terwijl de mannen met groote kragen aan vest en jas met den naam van incroyables werden aangeduid.

Het kenmerk der kleederdracht in de 19de eeuw is, dat daardoor de standen niet meer worden onderscheiden. Zij is in zeker opzicht uniform geworden. Nog heden dragen de mannen dezelfde kleedingstukken, als die, welke kort na de Revolutie ontstonden, echter in eenigszins ander model. De dracht der vrouwen is door den overheerschenden invloed der mode aan voortdurende veranderingen onderworpen en heeft haar nationaal karakter geheel verloren. In den jongsten tijd openbaart zich het streven haar meer te doen beantwoorden aan de eischen der gezondheidsleer. Zie daarvoor het artikel *Reformkleeding*.

De kleeding der menschen ontstond als beschutting tegen het weder of tegen de aanvallen van wilde dieren. Bij verdere ontwikkeling diende zij ook als versiering, speciaal bij de vrouwen om de aandacht op zich te vestigen. In zeer veel gevallen echter is de grens tusschen sieraad en kleedingstuk zeer moeilijk te trekken. Wanneer bijv. in tropische landen de gordel, schort of rugbedekking zeer kleine afmetingen aannemen, maken deze meer den indruk van sieraden, dan van kleedingstukken. Uit deze dubbele beteekenis kan men ook de rol der kleeding als onderscheidingsteeken verklaren: de vrouw kleedt zich anders dan de man, de hoofdman anders dan de gewone man, een ongehuwde anders dan een gehuwde, enz. De vraag omtrent het verband tusschen kleederdracht en sexueele moraliteit is vaak behandeld en verschillend opgelost. De meest waarschijnlijke oorzaak van het ontstaan der kleeding is in het schaamtegevoel te zoeken. Overal toch ontmoet men bij primitieve kleederdrachten bedekking der geslachtsorganen. Toch neemt dit schaamtegevoel zonderlinge vormen aan. Zoo zal de vrouw van een Arabier nooit haar achterhoofd, de Maleische nooit haar navel laten zien, de vrouw in Centraal-Soedan nooit haar zitdeelen, de Chineesche nooit haar misvormden voet. De Fellahvrouw zal zonder eenigen schroom het geheele lichaam in tegenwoordigheid van mannen ontblooten, als slechts het gezicht bedekt blijft.

Men kan de tegenwoordige kleederdrachten indeelen in: *tropische dracht*, die het minst ontwikkeld is, *subtropische dracht*, die bestaat uit een onderkleed en mantel (toga en tunica), waarbij groote deelen van het lichaam onbedekt blijven, en *boreale dracht*, waarbij het geheele lichaam bedekt is (behalve naakte knieën in sommige bergstreken) en die in de geheele beschaafde wereld ingang heeft gevonden.

Kleederdrachten, *Nederlandsche* (zie de platen), hebben tot dusver nog weinig wetenschappelijke behandeling gevonden, en het was daarom een gelukkig denkbeeld van wijlen Mr. *J. E. van Someren Brand*, om, ter gelegenheid van de inhuldiging, aan Hare Majesteit de Koningin een zoo volledig mogelijk beeld te geven van de kleeding harer onderdanen. Niet minder dan 242 verschillende volkseigen kleederdrachten werden bij die gelegenheid uit alle oorden van ons land bijeengebracht en op wetenschappelijke wijze gerangschikt, volgens de stammen, waaruit het Nederlandsche volk bestaat, terwijl de kroon op het werk werd gezet door de schenking van deze kostbare en hoogst belangrijke verzameling aan het rijk, waardoor de grondslag is gelegd van een museum van Nederlandsche ethnografie.

Van de drie stammen: Friezen, Saksen en Franken, waaruit de Nederlandsche bevolking in hoofdzaak is ontstaan, zijn de Friezen verreweg het talrijkst vertegenwoordigd en het meest verspreid. Zij worden onderscheiden in zuivere Friezen — waartoe ook de Strandfriezen, onze Nederlandsche visschersbevolking langs de kusten van de Noordzee, behooren en, door vermenging met de andere stammen, — in Saksische-, Frankische- en Saksisch-Frankische Friezen en Friesche Franken.

Het voornaamste kenteeken, zoowel van de vermengde, als van de zuivere Friezinnen in de volkseigen kleederdracht — die der mannen behoort, met uitzondering van de visschersbevolking, bijna geheel tot het verleden — is het zilveren of gouden oorijzer. Omtrent den oorsprong van dit typisch sieraad bezitten wij tot nog toe geen voletrekte zekerheid. Dr. *J. H. Halbertsma* is van meening, dat het afstamt van diademen of hoofdbanden. In zijn geschrift „Ringmunten en Oorijzers" geeft hij de afbeelding van een diadeem of hoofdring, in Schotland gevonden. Mr. *J. E. van Someren Brand*, in zijn „Catalogus van de tentoonstelling van nationale kleederdrachten in 1898", beweert „Het gouden of zilveren oorijzer der Friezinnen is ontstaan uit de behoefte om het hoofdhaar — dat oudtijds, ten teeken van adeldom en vrije geboorte, zoowel door mannen als vrouwen los gedragen werd — bijeen te houden, opdat het niet voor de oogen zou vallen. Hiertoe werd een metalen haarband gebruikt, waaruit in den loop der tijden zoowel het oorijzer als de vorstenkroon is ontstaan". Als oorspronkelijken vorm van den metalen haarring meende hij te moeten vaststellen dien van een ijzertje, dat omstreeks 1865 is opgegraven te Stavoren tusschen de fundamenten van het klooster van St. Olof. De vorm van dit ijzertje vertoont bijna geen overeenkomst met dien van den hoofdring door Dr. *Halbertsma* afgebeeld. Ook is wel de aandacht gevestigd op het feit, dat eertijds de Christenvrouwen door de heidensche Friezen werden gefolterd door middel van een smal omgebogen en veerkrachtig hoofdijzer, aan de uiteinden voorzien van vierkantje plaatjes met scherpe stiften, die in de slapen drongen en een pijnlijken dood veroorzaakten. Toen het Chris-

Digitized by Google

Marker.

Meisje van Marken.

Volendammer.

Zandvoortsche visschersvrouw.

Digitized by Google

het hemd, lederen broeken en kaplaarzen, verder een knotsvormigen stok en een lagen hoed met, stijven, omgeslagen rand of, vooral militairen, een hoed met twee punten, die dwars werd opgezet. Bij de vrouwen uit dien tijd ziet men (fig. 8) een eenvoudigen rok en taille met een doek over schouders en borst geknoopte *(fichu)* en een muts *(dormeuse)*.

De zucht naar het antieke leidde in dezen tijd tot dwaasheden. Vele vrouwen kleedden zich geheel in Grieksch costuum, dat voor het Europeesch klimaat in het algemeen niet geschikt is. Deze vrouwen ontvingen den naam van merveilleuses, terwijl de mannen met groote kragen aan vest en jas met den naam van incroyables werden aangeduid.

Het kenmerk der kleederdracht in de 19de eeuw is, dat daardoor de standen niet meer worden onderscheiden. Zij is in zeker opzicht uniform geworden. Nog heden dragen de mannen dezelfde kleedingstukken, als die, welke kort na de Revolutie ontstonden, echter in eenigszins ander model. De dracht der vrouwen is door den overheerschenden invloed der mode aan voortdurende veranderingen onderworpen en heeft haar nationaal karakter geheel verloren. In den jongsten tijd openbaart zich het streven haar meer te doen beantwoorden aan de eischen der gezondheidsleer. Zie daarvoor het artikel *Reformkleeding*.

De kleeding der menschen ontstond als beschutting tegen het weder of tegen de aanvallen van wilde dieren. Bij verdere ontwikkeling diende zij ook als versiering, speciaal bij de vrouwen om de aandacht op zich te vestigen. In zeer veel gevallen echter is de grens tusschen sieraad en kleedingstuk zeer moeilijk te trekken. Wanneer bijv. in tropische landen de gordel, schort of rugbedekking zeer kleine afmetingen aannemen, maken deze meer den indruk van sieraden, dan van kleedingstukken. Uit deze dubbele beteekenis kan men ook de rol der kleeding als onderscheidingsteeken verklaren: de vrouw kleedt zich anders dan de man, de hoofdman anders dan de gewone man, een ongehuwde anders dan een gehuwde, enz. De vraag omtrent het verband tusschen kleederdracht en sexueele moraliteit is vaak behandeld en verschillend opgelost. De meest waarschijnlijke oorzaak van het ontstaan der kleeding is in het schaamtegevoel te zoeken. Overal toch ontmoet men bij primitieve kleederdrachten bedekking der geslachtsorganen. Toch neemt dit schaamtegevoel zonderlinge vormen aan. Zoo zal de vrouw van een Arabier nooit haar achterhoofd, de Maleische nooit haar navel laten zien, de vrouw in Centraal-Soedan nooit haar zitdeelen, de Chineesche mooit haar misvormden voet. De Fellahvrouw zal zonder eenigen schroom het geheele lichaam in tegenwoordigheid van mannen ontblooten, als slechts het gezicht bedekt blijft.

Men kan de tegenwoordige kleederdrachten indeelen in: *tropische dracht*, die het minst ontwikkeld is, *subtropische dracht*, die bestaat uit een onderkleed en mantel (toga en tunica), waarbij groote deelen van het lichaam onbedekt blijven, en *boreale dracht*, waarbij het geheele lichaam bedekt is (behalve naakte knieën in sommige bergstreken) en die in de geheele beschaafde wereld ingang heeft gevonden.

Kleederdrachten, *Nederlandsche* (zie de platen), hebben tot dusver nog weinig wetenschappelijke behandeling gevonden, en het was daarom een gelukkig denkbeeld van wijlen Mr. *J. E. van Someren Brand*, om, ter gelegenheid van de inhuldiging, aan Hare Majesteit de Koningin een zoo volledig mogelijk beeld te geven van de kleeding harer onderdanen. Niet minder dan 242 verschillende volkseigen kleederdrachten werden bij die gelegenheid uit alle oorden van ons land bijeengebracht en op wetenschappelijke wijze gerangschikt, volgens de stammen, waaruit het Nederlandsche volk bestaat, terwijl de kroon op het werk werd gezet door de schenking van deze kostbare en hoogst belangrijke verzameling aan het rijk, waardoor de grondslag is gelegd van een museum van Nederlandsche ethnografie.

Van de drie stammen: Friezen, Saksen en Franken, waaruit de Nederlandsche bevolking in hoofdzaak is ontstaan, zijn de Friezen verreweg het talrijkst vertegenwoordigd en het meest verspreid. Zij worden onderscheiden in zuivere Friezen — waartoe ook de Strandfriezen, onze Nederlandsche visschersbevolking langs de kusten van de Noordzee, behooren en, door vermenging met de andere stammen, — in Saksische-, Frankische- en Saksisch-Frankische Friezen en Friesche Franken.

Het voornaamste kenteeken, zoowel van de vermengde, als van de zuivere Friezinnen in de volkseigen kleederdracht — die der mannen behoort, met uitzondering van de visschersbevolking, bijna geheel tot het verleden — is het zilveren of gouden oorijzer. Omtrent den oorsprong van dit typisch sieraad bezitten wij tot nog toe geen voldoende zekerheid. Dr. *J. H. Halbertsma* is van meening, dat het afstamt van diademen of hoofdbanden. In zijn geschrift „Ringmunten en Oorijzers" geeft hij de afbeelding van een diadeem of hoofdring, in Schotland gevonden. Mr. *J. E. van Someren Brand*, in zijn „Catalogus van de tentoonstelling van nationale kleederdrachten in 1898", beweert „Het gouden of zilveren oorijzer der Friezinnen is ontstaan uit de behoefte om het hoofdhaar — dat oudtijds, ten teeken van adeldom en vrije geboorte, zoowel door mannen als vrouwen los gedragen werd — bijeen te houden, opdat het niet voor de oogen zou vallen. Hiertoe werd een metalen haarband gebruikt, waaruit in den loop der tijden zoowel het oorijzer als de vorstenkroon is ontstaan". Als oorspronkelijken vorm van den metalen haarring meende hij te moeten vaststellen dien van een ijzertje, dat omstreeks 1865 is opgegraven te Stavoren tusschen de fundamenten van het klooster van St. Olof. De vorm van dit ijzertje vertoont bijna geen overeenkomst met dien van den hoofdring door Dr. *Halbertsma* afgebeeld. Ook is wel de aandacht gevestigd op het feit, dat eertijds de Christenvrouwen door de heidensche Friezen werden gefolterd door middel van een smal omgebogen en weerkrachtig hoofdijzer, aan de uiteinden voorzien van vierkantje plaatjes met scherpe stiften, die in de slapen drongen en een pijnlijken dood veroorzaakten. Toen het Chris-

Digitized by Google

Marker.

Meisje van Marken.

Volendammer.

Zandvoortsche visschersvrouw.

Digitized by Google

Digitized by Google

tendom veld had gewonnen en zich onder de Friezen uitbreidde, zouden de Christenvrouwen het vroegere folterturig als een eereteeken hebben aangenomen.

Hoe het ook zij, noch door bewijsvoering, noch door afbeeldingen op oude prenten en schilderijen is zekerheid omtrent den oorsprong van het oorijzer verkregen, maar wel staat vast, dat de overdadige hoofd- en lijfversiering, zoowel bij de Friesch-Frankische bevolking in Delfland en in de Rijnstreek van Zuid-Holland, als bij de Noord- en West-Friezinnen, in de eerste helft der 19de eeuw, een gevolg is geweest van de welvaart in het boerenbedrijf, die toen haar toppunt had bereikt. Door weelde overprikkeld, wedijverden de boerinnen in pracht en praal van bloedkoraal, goud en juweelen. Buiten en behalve het gouden oorijzer en den diamanten voornaald, speelde ook de „kap" een voorname rol op het stuk van hoofdversiering. Vooral aan de overzijde van de Maas, waar de mutsen van de vrouwen afhangend tot over den rug worden gedragen, werden groote sommen aan Brusselsche kant besteed. Dat alles staat op het punt van te verdwijnen, en de Friezinnen, die der volkseigen dracht nog getrouw zijn gebleven, hebben reeds lang den diamanten voornaald vaarwel gezegd of verwisseld tegen den gouden of het gouden hoofdstukje, een weinig kostbaar versiersel, dat door koordjes of kettinkjes aan het oorijzer wordt verbonden, terwijl ook de kappen en mutsen van echte Brusselsche kant hoe langer hoe zeldzamer worden.

De bewoners van het eiland Marken zijn, na de afschaffing van de kleurrijke en schilderachtige kleedij van Hindeloopen, de eenige Friezen, die geen oorijzer dragen. Zeer afwisselend is hun kleeding naar opvolgenden leeftijd en voor verschillende feestgetijen. Sommige kunnen niet meer vervaardigd worden, omdat óf de grondstoffen zelf, óf de onderdeelen niet meer in den handel zijn; zij zijn erfstukken, die met de grootste zorg worden bewaard. Andere zijn zelfs zóó schaarsch en zeldzaam, dat zij bij passende gelegenheden door de eigenaars aan vrienden en bloedverwanten worden uitgeleend.

Rijk door verscheidenheid, merkwaardig zooals zij in sommige plaatsen bij bijzondere gelegenheden (kermis, bruiloft, begrafenis) gedragen worden en het meest schilderachtig van alle Nederlandsche volkseigen kleederdrachten, zijn die der Zeeuwsche bevolking. Vooral die van Nieuwen St. Joosland en het Land van Goes munten uit door bevalligheid van snit en door rijkdom van welgekozen kleuren. Hierbij geldt echter, wat met alle volkseigen kleedendrachten het geval is: wil men genieten van de bekoring, die er van uitgaat, dan moet men ze zien in het dagelijksch leven en in hun volle gedoe. Gescheiden van hun dragers en buiten hun omgeving mogen zij als studiemateriaal den ethnograaf bevredigen, hun aesthetische waarde zit juist en alleen in dat innig verband.

Kleeding. De leer van een behoorlijke kleeding vormt een afdeeling van de gezondheidsleer en staat in het nauwste verband met de verzorging van het lichaam. Met betrekking tot haar stof, vorm, kleur enz. is onze kleeding zoowel een voortbrengsel der behoefte, door luchtgesteldheid, jaargetijde, leeftijd, sekse, gezondheid en welvoegelijkheid ontstaan, als der mode. De kleeding is bestemd om te beveiligen tegen overmatige warmte, tegen den invloed eener snel afwisselende temperatuur, tegen vochtigheid, tegen verwonding (bijv. het schoeisel) en tegen onreinheid.

De grondstof onzer kleederen ontleenen wij gedeeltelijk aan het dieren-, gedeeltelijk aan het plantenrijk. Het eerste levert pelswerk, leder, zijde en wol, het laatste katoen, linnen, hennep en dergelijke vezelstoffen, welke men tot het vervaardigen van kleederen gebruiken kan. Om het lichaam tegen koude en tegen een snelle wisseling van temperatuur te beschermen, bezigt men een warmhoudende kleeding. Daartoe behooren: pelswerk, leder, wol, zijde en katoen. Hoe dikker en dichter een stof is, des te meer geschiktheid bezit zij, om de lichaamswarmte te bewaren. Komen kleedende stoffen in onmiddellijke aanraking met de huid, zoo dient men nog op andere eigenschappen te letten. Behalve de dikte der stof speelt haar gehalte aan lucht een groote rol, daar dit samenhangt met de poreusheid. Zoo bevatten de gewoon glad geweven linnen en katoenen stoffen, die voor hemden gebruikt worden, ongeveer 50 % lucht, tricotweefsels 75—80 %, flanel 90 % en de haarbekleeding van pelsen 98 %. Alle grondstoffen voor kleederen zijn hygroscopisch en zullen dus het zweet van het lichaam meer of minder opnemen. Daardoor worden zij vochtig en zullen tegen het lichaam kleven, wanneer het gewone gladde weefsels zijn; doch is de stof geruwd, zooals flanel, of van natuur vezelig, zooals wol, dan zullen slechts vezels tegen het lichaam staan en zal het lichaam zijn warmte niet zoo snel aan de vochtige kleederen kunnen afstaan. Behalve dit voordeel bezit wol ook nog de eigenschap het vocht snel door te laten, zoodat het lichaam snel opdroogt. Ook het geleidingsvermogen der warmte speelt een groote rol bij het doelmatig kiezen van kleederen. Gladde stoffen beschutten beter tegen de stralende warmte dan ruwe, dichte weefsels geleiden de warmte beter dan poreuse. Verder is de kleur van belang voor zoover het de stralende warmte geldt. In het zonlicht neemt wit het minst en zwart het meest warmte op, wanneer wit 100 warmteeenheden in een bepaalden tijd opneemt, is dat getal voor licht geel 102, voor donker geel 140, licht groen 152, donker groen 161, rood 168, licht bruin 198 en zwart 208.

Door doelmatige kleeding wordt dus het lichaam gebracht in de omstandigheden van een gematigd klimaat en kan zich de mensch bij tamelijk lage temperatuur behaaglijk voelen. Bij de keuze der kleeding heeft men dus op zeer veel omstandigheden te letten. Ook is het van belang de kleederen zoo licht mogelijk te nemen. In den zomer wegen de kleêren gemiddeld 2 à $2^1/_2$ kg. en in den winter 6 à 7 kg., dat is dus $^1/_{10}$ van het totale gewicht, terwijl bijv. een hond van 4 of 5 kg. slechts 70 gram gewicht aan haar voor zijn winterbekleeding bezit. Het is dan ook het streven van vele fabrikanten om door geschikte mengsels van vezels lichte stoffen te ver-

Digitized by Google

vaardigen, die aan de overige hygiënische eigenschappen voldoen. In den laatsten tijd is ook de aandacht gevestigd op het nadeel, dat sommige kleuren op de gezondheid kunnen uitoefenen. Daarom is in sommige landen het verven van kleedingstukken met arsenik-houdende verf verboden, evenals met sommige anilinekleurstoffen of chroomgeel. Ook kunnen organische ziektekiemen door kleedingstoffen worden opgenomen, vooral door de ruw en los geweven stoffen. Het minst geschiedt zulks bij glad geweven linnen en katoen, waarom dan ook zieken en ziekenverplegers deze soort stoffen steeds dragen. In het algemeen levert de kleeding stof op voor talrijke vragen aangaande bijzondere gevallen en omstandigheden, vragen, die ter beantwoording van een geneesheer moeten worden voorgesteld. Zie verder *Corset* en *Kleederdrachten*.

Kleef, *Cleve* of *Kleve*, een voormalig hertogdom in het district Westfalen, tag aan beide zijden van den Rijn, grensde aan Brabant, Gelderland en Pruisen, besloeg een oppervlakte van 2200 v. km., telde omstreeks 100 000 inwoners en werd besproeid door den Rijn, de Roer, de Lippe, de Maas, den Niers en den Ouden IJssel. Eerst was het een graafschap, maar het werd in 1417 tot een hertogdom verheven. Hertog *Johan III* vereenigde het door zijn huwelijk met de hertogdommen Gulik en Berg, en toen zijn zoon *Johan Willem V* in 1609 kinderloos overleed, ontstond de Kleefsche Successieoorlog, die een einde nam door het verdrag van Xanten (12 November 1614), waarbij Kleef met Mark, Ravensberg en Ravenstein werd toegewezen aan den keurvorst van Brandenburg. Bij den Munsterschen Vrede (1648) zochten de partijen den ouden twist weder op te warmen, doch eindelijk sloot de Groote Keurvorst *van Brandenburg* in 1666 een overeenkomst met den Paltsgraaf, waarbij hem en zijn nakomelingen het onbetwist bezit van het hertogdom Kleef werd toegekend. Bij den vrede van Lunéville (1801) werd het gedeelte, dat zich op den linker Rijnoever bevond, aan Frankrijk afgestaan. In 1805 kwam ook het andere gedeelte aan Frankrijk, doch na den val van het keizerrijk verviel het geheele hertogdom, met uitzondering van de districten van de voormalige Bataafsche Republiek, welke bij de Nederlanden gevoegd werden, weder aan Pruisen, dat het inlijfde in het district Düsseldorf.

Kleef, een stad in het district Kleef en hoofdstad van het voormalige gelijknamige hertogdom, ligt op een heuvelachtigen, met bosch begroeiden bodem aan het riviertje Kermisdal en aan de spoorwegen Nijmegen—Keulen en Zevenaar—Keulen. De stad is op 3 heuvels gebouwd en bezit schoone parken („Thiergarten"). Het aantal inwoners bedraagt (1911) 18 135 zielen. Men vindt er 2 R.-Katholieke en 2 Evangelische kerken, verder een van de Mennonieten en een synagoge. De stad bezit een gymnasium, een landbouwschool, een gevangenis enz. Merkwaardig is de hoofdkerk met de grafteekens der graven en hertogen *van Kleef*. In het midden der stad staat de voormalige residentie Schwanenburg. De nijverheid omvat machinefabricage, weverijen en tabaks- en sigarenfabrieken. Er bevindt zich ook een ijzerhoudende bron met drinkhal en badhuis. Onder de vreemdelingen, die des zomers in groot aantal te Kleef vertoeven wegens de schoone omstreken, bevinden zich steeds veel Nederlanders. Niet ver van de stad vindt men het „Mauritsgraf" of het gedenkteeken, opgericht ter eere van *Johan Maurits van Nassau-Siegen*, die er in 1679 als stadhouder overleed.

Kleefgaren of *Klevergaren*. Zie *Vlechtingen*.

Kleefkruid is een plantensoort uit de familie der *Rubiaceeën*. Zie *Walstroo*.

Kleefstof *(gluten)* noemt men het bestanddeel der granen, hetwelk, na het kneden van het meel met water, totdat al het zetmeel verwijderd is, in de gedaante van een grijze, taaie massa achterblijft, terwijl sommigen slechts aan dat gedeelte dezer massa, hetwelk in warmen wijngeest oplost, den naam van *kleefstof* toekennen. De kleefstof is een mengsel van verschillende eiwitstoffen en in hooge mate aan bederf onderhevig; zij is de oorzaak van den onaangenamen reuk van het water der meelfabrieken. Intusschen is zij een hoogst belangrijk voedend bestanddeel der granen. Het verschil in den toestand van het meel vloeit voort uit de kleefstof, die in de graankorrel aan den buitenkant in grooter hoeveelheid voorkomt dan in het midden. Men vindt haar dan ook in de zemelen tot een bedrag van 14 à 20 %, zoodat het verkeerd is deze te verwijderen. Hoogst doelmatig is het intusschen het vee met zemelen te voeden, hetgeen dan ook tegenwoordig algemeen geschiedt.

Klei bestaat in zijn zuiverste variëteiten (porcelein, porseleinaarde) uit een waterhoudend aluminiumsilicaat van bepaalde samenstelling met meer of minder (tot 5 %) aluminiumhydroxide. Doorgaans echter treedt het op als het verweringsproduct van gesteenten, welke tevens carbonaten van kalk, magnesia en ijzeroxiedul bevatten; verder kali, natron, gips, ijzerhydroxied, phosforzuur, titaanzuur, vanadiumzuur, chloor, grootere en kleinere kwarts-zandkorrels, glimmerschubbetjes, bitumineuze stoffen en kooldeeltjes.

In drogen toestand zijn de kleisoorten fijn grofaardig en kunnen gemakkelijk fijn gewreven worden, in vochtigen toestand zijn zij plastisch. Bij het beademen geven zij een eigenaardigen lucht af. Naar het gevoel bij aanraking onderscheidt men *vette* en *magere kleisoorten*; de laatste zijn onzuiver. Klei zuigt gretig water op, sommige soorten tot 70 %; eveneens absorberen zij gaarne vet, olie en zoutoplossingen. Het opgenomen water ontwijkt door verwarming, waarbij het volume sterk vermindert en barsten ontstaan. Zij smelt, al naar gelang der bijmengsels, bij verschillende temperatuur; zuivere klei olien is onsmeltbaar. De gewone klei is grijs, bruingrijs, roodachtig, groenachtig enz., bijna nooit wit. Het aantal variëteiten is zeer groot.

De klei komt het meest voor in de middelste en jongste geologische formaties, in de oudere zij in leigesteenten overgegaan. Zij treedt soms in dikke, dan weer in dunne lagen tusschen andere gesteenten op, vooral tusschen kalk- en zandsteen. Groote practische beteekenis heeft de klei bij de vervaardiging van aardewerk, steen-

Digitized by Google

goed, porselein, smeltkroezen, gietvormen, bij het modelleeren, in de steenbakkerijen, als bouwmateriaal enz. Wijl klei het water niet doorlaat, speelt zij een groote rol in de aarde als bodem van het grondwater. Voor zijn beteekenis in den landbouw zie het artikel *Kleigrond*.

In *Nederland* bestaat het grootste deel van het alluvium, dat aan de oppervlakte van den bodem ligt, uit klei. Deze wordt onderscheiden in *zeeklei, rivierklei, beekklei* of *beekbezinking* zie aldaar) en *Limburgsche klei* of *löss* (zie aldaar).

Rivier- en zeeklei zijn van dezelfde afkomst. Hare deeltjes zijn aangevoerd door de groote rivieren, die ze door mechanische en scheikundige werkingen van de oevers hebben losgemaakt en ze daarna als slib in het water zwevend naar zee brengen, waardoor ook de zee langs onze kusten veel van die kleideeltjes bevat. Een wezenlijk onderschid tusschen zeeklei en rivierklei bestaat er niet. Bezinken de fijne slibdeeltjes uit het zoute water der zee of der meerbezems, dan vormt zich een kleilaag, die vermengd is met de overblijfselen van organismen, die in zout water leven en die men zeeklei noemt; bezinken zij uit zoet water, dan vindt men er overblijfselen van zoetwaterdieren in en spreekt men van rivierklei. Een grens tusschen beide is niet scherp te trekken en de overgang wordt gevormd door klei, in brak water bezonken.

Zeeklei bevat altijd een vrij groot zandgehalte. Is dit niet grooter dan 40 %, dan spreekt men van *vette* of *zware klei;* ligt het zandgehalte tusschen 40 en 60 %, dan spreekt men van *klei* en *lichte klei,* bedraagt het van 60 tot 80 %, dan heeft men *zavelgrond*. Het overige bevat behalve klei ook humus, kalk, ijzeroxied enz.

Niet overal langs onze kust vindt men kleiafzettingen: alleen onder zekere voorwaarden heeft aanwas van klei tegen de bestaande kust plaats. De hoofdvoorwaarde is rust of althans weinig beweging in het water, ten minste nu en dan, hetgeen veelal het geval is bij de kentering, d. i. den overgang van eb en vloed en omgekeerd. Maar ook dan slaan niet altijd voldoende kleideeltjes neer, of zij worden daarna weer in te sterke mate weggenomen, om blijvenden aanwas te veroorzaken. De richting der kust in verband met de richting der meest heerschende winden en die van opkomen en afvloeien der getijden hebben in deze grooten invloed. Vandaar op sommige plaatsen aanwas, elders verlies.

De kleiaanwassen, die nog bij elken vloed met water bedekt worden en nog onbegroeid zijn, noemt men in Zeeland *slikken*, in Groningen *slijkgronden;* de gronden van iets beneden de hoogwaterlijn tot ongeveer 30 cm. daarboven, dus van de lijn, waar de plantengroei aanvangt tot het zoogenaamde kweldergras — of schorregras, noemt men in Groningen meer in het bijzonder *aanwassen;* de daarop volgende strook, die bij gewone of iets hoogere vloeden niet meer onderkomt, heet in Zeeland *schorren*, in Zuid-Holland *gorzen*, in Groningen *kwelders* (zie aldaar) *of kwelderlanden*. Deze gronden worden veelal beweid, in Groningen ten deele ook reeds bebouwd. Zijn zij „rijp", d. w. z. geschikt tot indijking, dan sluit men ze af van de zee door ze met een dijk te omringen of — hetgeen regel is — door een dijk met beide uiteinden aan de reeds bestaande dijken te doen aansluiten. Op deze wijze ontstaat een *bedijking* of *indijking* (zie *Bedijking*). Dit geschiedt tegenwoordig doorgaans eerst wanneer het land hoog genoeg ligt voor een liefst geheel natuurlijke afwatering. Men moet daarbij rekening houden met het beklinken of inklinken (zakken) van den bodem, dat gewoonlijk ½ m. en somtijds meer bedraagt en dat men het grondwater (water in slooten) ongeveer 1 m. of meer beneden de oppervlakte moet houden. Dientengevolge liggen de zeekleigronden in ons land niet zoo laag als het laagveen. De jongere bedijkingen liggen gelijk met den gewonen vloed of daarboven, de oudere echter lager.

De zeeklei in ons land bestaat binnen de duinen geheel Zeeland, op enkele plekjes na (zie de kaart van Nederland: Bodemgesteldheid), bijna het geheele gebied der Zuid-Hollandsche eilanden, een smalle strook in het W. en N.W. van Noord-Brabant, in Delfland en Schieland beneden Rottendam en bij Delft, in West-Friesland, benevens in het N. van Noord-Holland in de bedijkingen, alsmede in de IJpolders. Friesland en Groningen bestaan uit zeeklei ten N. eener lijn getrokken van ten O. van Stavoren over Workum, Sneek, Leeuwarden, Dokkum, Stroobos, Groningen, langs het Eemskanaal, om eindelijk aan te sluiten bij de Dollardklei. Verder ligt nog zeeklei in het N.W. van Overijsel, in Gelderland langs de Zuiderzee tot Doornspijk en in het mondingsgebied der Eem. Ook op de Wadden-eilanden vindt men klei, Marken bestaat er geheel uit, Urk en Wieringen voor een klein deel. Eindelijk bestaat de bodem der meeste droogmakerijen in Holland uit oude, zoogenaamde *blauwe klei*, eenmaal daar bezonken op den zandbodem van het Haf en daarna grootendeels met laagveen bedekt (zie *Nederland: Geologie).*

Rivierklei vindt men in ons land langs en tusschen de hoofdrivieren Boven-Rijn, Rijn, Lek, IJssel, Waal en Maas en hare voormalige takken Krommen Rijn, Ouden Rijn, Vecht en Hollandsch IJsel. De breedte der rivierkleistrooken is zeer ongelijk, hier een geringe oppervlakte beslaande, bijv. aan den zuidrand der Veluwe, elders van aanzienlijke uitgestrektheid, zooals langs de Maas in N.-Brabant. Gedeeltelijk is de klei gevormd door herhaalde overstroomingen, gedeeltelijk doordat vroeger de beddingen van de geheel aan zich zelf overgelaten rivieren zich telkens verlegden, waarbij de oude killen met zand en slib werden gevuld. Hieruit volgt, dat de oppervlakte der rivierklei naar de zee regelmatig daalt met de waterstanden in de aangrenzende rivieren, bijv. tusschen Rijn—Lek en Waal van + 11 A.P. in het O. der Betuwe tot + 0,75 à 1 m. A.P. aan den Diefdijk en van hier nog een paar meters naar het westen. Om ze tegen overstrooming bij hoogere rivierstanden te beveiligen, zijn doorloopende hooge dijken langs de hoofdrivieren aanwezig.

Kleidelven is een grondverbeteringsme-

Digitized by Google

thode, waarbij de hier en daar in de alluviale gronden in den ondergrond voorkomende vruchtbare klei met een hoog gehalte aan koolzure kalk en andere opneembare plantenvoedende stoffen, *woelklei* genoemd, wordt opgegraven en over den akker wordt uitgespreid. Is deze klei vrij gelijkmatig in den ondergrond van het te verbeteren perceel verbreid, dan worden daarin breede en diepe greppels gegraven, waaruit de klei wordt gedolven. Komt de woelklei slechts op bepaalde plekken voor, dan wordt daar een put of groeve gegraven, en van hier uit de klei door middel van voertuigen over het land gereden en verder uitgespreid. Ook de in diluviale gronden dikwijls in den ondergrond voorkomende *oer- of potklei* wordt, wanneer ze rijk is aan koolzure kalk, wel opgegraven en voor grondverbetering gebruikt. Ze is echter minder vruchtbaar dan de alluviale woelklei.

Kleiduiven-schieten. Zie *Schieten*.

Kleigronden bevatten ten minste 50 % afslibbare deelen. Ze laten zich moeilijk bewerken en verkruimelen. Voor hun vruchtbaarheid is van groot belang, dat ze gekruimeld zijn. Hun kruimeligheid wordt in hooge mate bevorderd door kalk. Van de kruimeling hangt de sterkte van de toetreding der dampkringslucht af. In ongekruimelden toestand is de luchtuitwisseling met den dampkring gering. Daarmede treedt licht gebrek aan zuurstof op en dientengevolge kunnen gereduceerde en zure stoffen ontstaan, die voor den plantengroei schadelijk zijn. De cultuurwaarde van kleigronden wariëert van buitengewone vruchtbaarheid (nieuwe Dollardklei) tot groote onvruchtbaarheid (tertiaire kleigronden). Kleigrond heeft een groot waterhoudend vermogen. Bij toename van zijn watergehalte zet hij uit, bij afname daarvan krimpt hij in. Vandaar het ontstaan van scheuren bij sterke droogte. In ongekruimelden toestand is zijn doorlatendheid voor water gering. In laagten blijft het water dikwijls aan de oppervlakte staan. Daardoor treedt gemakkelijk ineenslibbing op, waarmede de luchttoetreding wordt belemmerd. Door toevoer van kalk wordt ook de doorlatendheid verbeterd. Voor de vruchtbaarheid is ook van groote beteekenis een doorlatende ondergrond.

Het water wordt door kleigrond sterk capillair opgezogen; de capillaire opstijging heeft echter slechts langzaam plaats. Dientengevolge kan kleigrond ondanks zijn groot waterhoudend vermogen vrij sterk aan droogte lijden. Sterk uitgedroogde kleigronden nemen het water slechts traag weer op.

Ten gevolge van het in den regel hooge watergehalte laten de kleigronden zich slechts langzaam verwarmen. Zij worden daarom tot de koude gronden gerekend.

Kleigronden bevatten in den regel een voldoende hoeveelheid kali voor plantenvoeding; behalve die in de jonge polders zijn zij in den regel dankbaar voor een phosforzuurbemesting, terwijl zij op gewassen, die geen stikstof verzamelen, in den regel ook een stikstofbemesting eischen, ofschoon ze een vrij groote hoeveelheid stikstof in den vorm van humusstoffen kunnen bevatten, die bij drooglegging, goede bewerking en eventueel noodige bekalking tot opneembaar plantenvoedsel kunnen worden omgezet.

Zandige kleigronden worden *zavelgronden* genoemd (zie aldaar); zeer zware, moeilijk doorlatende vormen van kleigronden zijn de *kleigronden* (zie aldaar).

Klein, *Ernst Ferdinand*, een Duitsch rechtgeleerde, in 1743 te Berlijn geboren, werd na aanleiding van de door hem uitgegeven geschriften naar Berlijn geroepen, alwaar hij deel nam aan de bewerking van het „Allgemeine Preussische Landrecht", speciaal op strafrechterlijk terrein. In 1786 werd hij lid van het „Kammergericht" in 1791 hoogleeraar in de rechten te Halle, doch keerde in 1800 als lid van het Hooggerechtshof terug naar Berlijn, waar hij den 18den Maart 1810 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Grundsätze der natürlichen Rechtswissenschaft" (1797), „Grundsätze des gemeinen deutschen und preussischen peinlichen Rechts" (1799), „Grundsätze des preussischen Civilrechts" (1801), „Rechtsprüche der Juristenfacultät zu Halle" (1796—1802, 3 dln.) en „Annalen der Gesetzgebung und Rechtsgelehrsamkeit in den preussischen Staaten" (1788—1809, 26 dln.).

Klein, *Julius Leopold*, een dramatisch dichter, in 1804 te Miskolcz in Hongarije geboren, ging van den Israëlietischen tot den R.-Katholieken godsdienst over, studeerde te Weenen en te Berlijn in de geneeskunde, reisde in Italië en Griekenland, vestigde zich te Berlijn en vervolgde zich vervolgens bij letterkundigen aanleg. Hij leverde een reeks van tooneelstukken, waarvan wij noemen: „Maria von Medici" (1837), „Luines" (1842), „Zenobia" (1847), „Moreto" (1859), „Maria" (1860), „Stafford" (1862), „Isabella" (1867), „Die Herzogin" (1848), „Der Schützling" (1850) en „Voltaire" (1862). Verder schreef hij een „Geschichte des Drama" (1865—1876, 13 dln.). Zijn „Dramatische Werke" (Leipzig 1871—1872) verschenen in 7 deelen. Hij overleed te Berlijn den 2den August 1876.

Klein, *Karl*, bisschop van Limburg, werd den 11den Januari 1818 te Frankfort aan den Main geboren, bezocht het gymnasium te Regensburg, de hoogescholen te München en Freiburg en gaf zich in 1840 naar het priesterseminarium te Limburg en verwierf in 1841 den doctorsgraad bij de godgeleerde R.-Katholieke faculteit te Freiburg. In datzelfde jaar ontving hij de priesterwijding. Nadat hij eenige jaren als kapelaan werkzaam was geweest, werd hij in 1844 hofpredikant, schoppelijke kapelaan en secretaris te Limburg, in 1845 domvicaris, in 1849 domcapitularis, geestelijk raadsheer en in 1871 eindelijk deken. In 1883 werd hij tot Apostolisch protonotarius benoemd. In 1886 had te Rome de bisschopswijding plaats tot bisschop van Limburg. Hij overleed in zijn geboorteplaats den 6den Februari 1898.

Klein, *Christian Sophus*, een Deensch schilderman, den 17den Augustus 1824 te Kopenhagen geboren, studeerde in de rechten, werd in 1[illegible] lid van het Folketing en in 1872 benoemd tot minister van Justitie in het Kabinet *Holstein-Holsteinborg*. Hij dempte zooveel mogelijk de

Digitized by Google

cialistische bewegingen in de hoofdstad, verbeterde de Deensche wetgeving, gaf een regeling voor het bestuur op IJsland en behield zijn portefeuille ook in het volgend ministerie *Fonnesbech*, maar legde haar neder in 1875 bij het optreden van het ministerie *Estrup*. Daarna werd hij lid van het Hooggerechtshof in Denemarken. Van 1891 tot 1900 was hij opperpresident van Kopenhagen. Hij overleed aldaar den 7den Februari 1900.

Klein, *Johann Friedrich Karl*, een Duitsch kristallograaf, den 15den Augustus 1842 te Hanau geboren, studeerde te Hohenheim, Tubingen en Heidelberg, promoveerde in 1869, trad op als privaatdocent aan de universiteit te Heidelberg, werd er in 1873 buitengewoon hoogleeraar, aanvaardde in 1877 een beroep naar Göttingen en in 1887 naar Berlijn. Hij plaatste verhandelingen in tijdschriften en jaarboeken en schreef verder: „Ueber Zwillingsverbindungen und Verzerrungen und ihre Beziehungen zu den Symmetrieverhältnissen der Krystallsysteme" (1869) en „Einleitung in die Krystallberechnung" (1876). Van 1879 tot 1884 was hij mederedacteur van het „Jahrbuch für Mineralogie". Van bijzonder belang was zijn onderzoek der optisch-anomale kristallen en zijn petrografische arbeid. *Klein* overleed den 23sten Juni 1907 te Berlijn.

Klein, *Hermann Joseph*, een Duitsch astronoom en meteoroloog, den 11den September 1842 te Keulen geboren, leerde eerst den boekhandel, maar studeerde vervolgens onder *Heis* in de wis- en sterrenkunde. Hij stichtte te Keulen een observatorium en hield er zich vooral bezig met de topografie van de maan. Hij leverde: „Handbuch der allgemeinen Himmelsbeschreibung" (Brunswijk 1901, 2 dln.), „Entwickelungsgeschichte des Kosmos" (1874), en „Anleitung zur Durchmusterung des Himmels" (1880), verder een „Sternatlas" 1888), „Astronomische Abende" (1890), „Kosmologische Briefe" (4de druk 1897) en „Die Wunder des Erdballs" (1898). Ook redigeert hij de tijdschriften: „Gäa" en „Revue der Naturwissenschaften", „Sirius", „Jahrbuch der Astronomie und Geophysik" en schrijft sedert 1880 de weerberichten in de „Kölnische Zeitung".

Klein, *Felix*, een Duitsch wiskundige, den 25sten April 1849 te Düsseldorf geboren, studeerde te Bonn, Göttingen en Berlijn en vestigde zich in 1871 als privaatdocent te Göttingen. In 1872 werd hij gewoon hoogleeraar aan de universiteit te Erlangen, in 1875 aan de technische hoogeschool te München, in 1880 aan de universiteit te Leipzig en in 1886 aan die te Göttingen. Hij schreef over een groot aantal onderwerpen uit de lagere en hoogere wiskunde. Zijn verhandelingen werden meerendeels opgenomen in de: „Mathematische Annalen", welke hij met *A. Mayer* sedert 1875 en sedert 1888 ook met *W. Dijck* redigeert. Van zijn overige geschriften vermelden wij: „Ueber Riemanns Theorie der algebräischen Functionen und ihrer Integrale" (1882). „Vorlesungen über das Ikosaeder und die Auflösung der Gleichungen vom fünften Grade" (1884), „Vorlesungen über die Theorie der elliptischen Modulfunctionen" (1890—1892, 2 dln.), „Vorträge über ausgewählte Fragen der Elementargeometrie" (1895) en „Ueber die Theorie des Kreisels" (1897).

Klein, *Franz*, den 24sten April 1854 te Weenen geboren, legde zich na het eindigen van zijn juridische studies en het verwerven van den doctoraatgraad, op de practijk der rechtsgeleerdheid toe en werd in 1885 privaatdocent in Burgerlijk en Romeinsch recht. Toen hij spoedig daarna tot directeur van de kanselarij der Rijksuniversiteit benoemd werd, gaf hij zijn praktijk op en werd in 1891 door den toenmaligen afdeelingschef *Steinbach* tot ministerieel secretaris bij het Ministerie van Justitie benoemd. In November 1897 werd hem de portefeuille voor Justitie in het ministerie *Gautsch* aangeboden, wat hij, met het oog op de door hem geleide hervorming van het burgerlijk procesrecht, weigerde. Nadat *Körber* zich had teruggetrokken en *Von Gautsch* tot minister-president benoemd was, werd hem in Januari 1905 de leiding van het Departement van Justitie opgedragen. Van 1906 tot 1908 was hij Minister van Justitie. Sedert 1895 was hij ook honorair-professor aan de Weensche Universiteit. *Klein* heeft als Minister een herziening van het Oostenrijksche procesrecht tot stand gebracht, die in de practijk zeer heeft voldaan. Van zijn wetenschappelijke werken noemen wij: „Die Schuldhafte Parteihandlung" (Weenen 1885), „Sachbesitz und Ersetzung" (Berlijn 1891), „Pro futuro. Betrachtungen über Probleme der Zivilprozessreform in Oesterreich" (Weenen 1891), „Mündlichkeitstypen" (1894), „Vorlesungen über die Praxis der Zivilprozesordnung" (1900), „Die Verbesserung des Ehrenschutzes. Berichte, erstattet der konstituirenden Generalversammlung der Anti-Duell-Liga für Oesterreich" (met *H. Lammasch*. Weenen 1903). Ook het ontwerp van een Oostenrijksche wet op cheques is van hem afkomstig.

Klein, *Felix*, een Roomsch-Katholiek godgeleerde, in 1862 te Château-Chinon geboren, werd in 1885 tot priester gewijd en in 1890 leeraar in de wijsbegeerte te St. Etienne en in 1893 hoogleeraar in de Fransche letterkunde aan het Institut Catholique te Parijs. *Klein* vertaalde *Elliot's* biographie van pater *J. Th. Hecker*, waarvan in 2 jaren tijds 6 uitgaven verschenen, waaruit bleek dat hij het vrijere Amerikaansche Katholicisme zeer welgezind was. De vertaling werd aanbevolen door kardinaal *Gibbons* wat een schrijven van paus *Leo XIII* aan dezen uitlokte. Ofschoon *Klein* de verdere verspreiding van zijn boek niet rusten, gaf hij toch in latere geschriften wederom blijk van zijn sympathieën voor den Amerikaanschen toestand, Hij schreef „L'évêque de Metz" (1899), „Le cardinal Lavigerie" (2de druk 1906), „Nouvelles tendances en religion et en littérature" (1902), „L'Eglise et le siècle" (18de druk 1906), „Au pays de la vie intense" (6ste druk 1906), „La découverte du vieux monde par un étudiant de Chicago" (1906) en „La séparation aux Etats Unis" (1908).

Klein-Azië *(Asia minor*, zie de *Kaart van West-Azië I* bij het artikel *Azië)*, door de Romeinen eerst sedert de 5de eeuw v. Chr. aldus

Digitized by Google

genoemd, draagt tegenwoordig den naam van *Anatolië* en bij de kooplieden dien van de *Levant* (= *het Oosten*). Het vormt een groot schiereiland van Azië, dat zich uitstrekt tusschen 36° en 42° N. Br. en tusschen 26° en 42° O. L., begrensd door de Middellandsche Zee, de Egeïsche Zee, de Zee van Marmora en de Zwarte Zee. In het oosten is geen natuurlijke grens; een lijn van Trapezunt naar de Golf van Issis is als O. grens geheel willekeurig. Evenzoo bestond er in de Oudheid geen eigennaam voor dit land, dat noch staatkundig, noch ethnografisch één geheel vormde.

Gesteldheid van den bodem. Wat den naam Klein-Azië betreft, deze past zeer goed met het oog op de bodemgesteldheid, daar het schiereiland in groote trekken met Azië overeenstemt: een tafelland in het midden, met randgebergten en terrassen daaromheen. Van uit het Armenische hoogland loopen naar het W. de ketenen, die het tafelland omsluiten. De noordrand bestaat uit een reeks evenwijdige ketenen, die zich tot den Ida en kaap Baba uitstrekken en in enkele toppen 3700 m. hoogte bezitten. De ketenen van den Taurus vormen den zuidrand. Van af het Armenische bergland loopt een groote keten, bij Malatia door den Eufraat doorsneden, naar het Z.W., die ten noorden van de golf van Alexandrette toppen van meer dan 3000 m. bevat, verder langs de Middellandsche Zee loopt, in den Boelgar Dagh 3500 m. hoogte bereikt en met lange, smalle schiereilanden in de Egeïsche Zee eindigt. Aan de N. en Z. zijde laten de steile gebergten slechts een smallen zoom langs de kust vrij; daarentegen daalt het gebergte in het W. met verschillende terrassen zacht hellend, naar de kust af. De kust zelf is bijna overal steil en vooral aan de W. zijde diep ingesneden. De randgebergten hellen naar de binnenzijde langzaam af en vormen het 800 tot 1000 m. hooge plateau, dat deels uit golvende bekkens, deels uit vlakke bergtafels bestaat, waarop zich enkele ketenen verheffen. Op de hellingen der bergen vindt men veelal voldoende van water voorziene en vruchtbare dalkommen, in het algemeen echter is het binnenland (ongeveer $^1/_3$ van het geheel) arm aan water en daardoor aan plantengroei, terwijl de rand-terrassen een overvloedigen plantengroei bezitten.

Wat den *geologischen bouw* betreft, vindt men in het binnenland overwegend tertiaire gesteenten. De bodem bevat op vele plaatsen veel zout, en hier en daar zijn zoutzeeën ontstaan. Uitgedoofde vulkanen zijn de 3960 m. hooge Ardsjisj en de Hasan Dagh (2400 m.), beide uit de trachiet massa's opgebouwd.

De *rivieren* van Klein-Azië zijn òf kleine rivieren, die van het randgebergte naar zee gaan, òf grootere, die op het tafelland ontspringen en door het randgebergte heenbreken. De grootste is de Kisil Irmak, die naar de Zwarte Zee stroomt, evenals de Sakaria en de Jesjil Irmak. In de Zee van Marmora monden uit de vereenigde Soesoerloe Tsjai en Adirnas Tsjai, in de Egeïsche Zee de kleine en de groote Menderez en in de Middellandsche Zee de Kodsja Tsjai, de Köprü Soe, de Gök Soe, de Tarsus Tsjai, de Seihoen en de Dejihan. Van deze rivieren is geen enkele bevaarbaar, zoodat zij alleen voor den plantengroei van belang zijn. In het binnenland liggen bekkens zonder afstrooming naar zee. Van de talrijke meren zijn het Toez Tsjölü (zoutzee), Kirili Göl, Ejerdir Göl, Isnik Göl, het Abullonia- en het Maniasmeer de voornaamste.

Klimaat, Planten- en Dierenwereld. Karakteristiek zijn de droge zomers en de regen in de overige jaargetijden. De gemiddelde regenval te Smyrna bedraagt 610 mm., de gemiddelde temperatuur 16,9° C., de hoogste en laagste thermometerstand 39,6° en —4,4° C. Zooals boven reeds opgemerkt werd, is de plantengroei aan de kust het weelderigst. Samenhangende wouden bezit de Taurus in het Z., en de N. helling der Pontische bergen, waar uitgestrekte pijnboombosschen voorkomen, terwijl tot op 3000 m. nog beuken worden gevonden. Aan de W.-kust vindt men vaak kastanjebosschen. Verder groeien er de esch, de storaxboom en de amandelboom, terwijl aan de Z.-kust de dadelpalm haar noordgrens bereikt. De olijvencultuur staat in het Z. en in het W. tot aan den Bosporus op hoogen trap. In het binnenland vindt men een steppenflora, hier en daar door goede weiden of wijnbouwstreken afgewisseld. Voor moerbeziën-teelt zijn Broessa en Amasia bekend, Bafra voor tabaksbouw. Bijzondere dieren vindt men weinig in Klein-Azië. Talrijk zijn de reptiliën. Van eenige beteekenis is de *fokkerij* der huisdieren, vooral van schapen en paarden en in sommige streken van de angora-geit.

Van de *mineralen*, die Klein-Azië voortbrengt, zijn de voornaamste: steenkolen (bij Eregli), lood- en kopererts (bij Adana, Samsoen en Trapezunt), goud (bij Astyraberg bij de Dardanellen), antimonium, chroomerts, boorzuurmineralen, ijzererts, zwavel, nikkel, aluin enz. Zooals reeds gezegd werd, vindt men er ook groote steenzoutlagen. In het W. komen ook warme bronnen voor, vooral bij Tamboek.

De bevolking, op ruim 10 millioen geschat, is in het W. het dichtst. Het hoofdbestanddeel vormen de Turken (ongeveer 1,5 mill.), die niet van zuiveren Osmaanschen oorsprong zijn, maar 3 typen aanwijzen, n.l. een Armeensch type in het binnenland, een Helleensch in het W. en een Semitisch in het Z. $^1/_{20}$ der bevolking zijn Grieken, die men vooral aan de kust en in Kappadocië aantreft en die met de Armeniërs en de Joden den handel in handen hebben. Verder vindt men er Turkmenen, zwervende Juruken, Koerden, Tsjerkessen, enkele Arabieren en een klein aantal Zigeuners.

Wat den handel betreft, overtreft Klein-Azië geschiedkundig alle andere landen van het Oosten, doch het wanbestuur der Turken en de slechte behandeling van vruchtbare vlakten in verband met de uitroeiing der bosschen, hebben het land in een achterlijken toestand gebracht. In de ontwikkeling van landbouw en veeteelt ligt de toekomst van het land, dat, hoewel nooit gemest of goed beploegd, toch rijke oogsten geeft. De kust heeft uitstekende natuurlijke havens, doch de haveninrichtingen ontbreken. De uitvoer van de enkele producten is in handen van vreemde handelaren in de havenplaatsen.

Kort na den Krimoorlog werd in Engeland

Digitized by Google

kapitaal gestoken in het bouwen van spoorwegen, later volgden andere landen, vooral Duitschland. De lengte van het spoorwegnet, sedert 1865 gebouwd, bedraagt (1914) 2858 km. Van de spoorwegen staan 31 % onder Turksch, 36,8 % onder Duitsch, 21 % onder Fransch, 10,5 % onder Britsch en 0,7 % onder Belgisch toezicht. Van groote beteekenis voor Klein-Azië zal de Bagdadspoorweg (zie aldaar) worden. De economische toestand van Klein-Azië is in de laatste kwarteeuw zeer verbeterd vooral door het groote buitenlandsche (vooral Duitsche) kapitaal, dat in het land is gekomen en door den spoorwegaanleg. Gunstig heeft ook de omstandigheid gewerkt, dat de meeste ambtenaren door jongere, bekwame personen vervangen werden. De landbouw en mijverheid hebben zich uitgebreid, evenals de handelsbeweging der voornaamste havens. Ook de mijnbouw is vooruit gegaan, heeft echter nog weinig te beteekenen. Bedenkelijk is wel is waar, dat een groot gedeelte van de mannelijke bevolking uit het land is gehaald, eerst tot bedwinging van de opstanden in Jemen en Albanië, daarna wegens de oorlogen met Italië en op het Balkanschiereiland, eindelijk in den Wereldoorlog.

Administratief bestaat Klein-Azië, dat tegenwoordig het hoofdbestanddeel van het Turksche rijk vormt, uit 3 vilajets, 2 selfstandige moetessarifliks en het Aziatisch gedeelte van het vilajet Konstantinopel. Ook de antieke namen als Phrygië, Kappadocië, Pontus, Lycië enz. worden voor de verschillende landschappen nog gebruikt. Ten Z. ligt het eiland Cyprus, voor de W.-kust liggen talrijke door Grieken bewoonde eilanden, zooals Rhodes, Kos, Ikaria, Samos, Chios, Lesbos, Tenedos enz.

Geschiedenis. Als overgangsgebied van Europa naar het Oosten bezat Klein-Azië reeds vroeg een groote beteekenis. Nooit vormde het staatkundig één geheel en van ouds her was het het tooneel en de prijs van de oorlogen der elkander hier ontmoetende volken. Zelfstandige rijken hadden slechts een kortstondig bestaan en vielen spoedig in handen van veroveraars. In de oudste tijden waren de rijken der Phrygiërs en Lydiërs machtig en was, zooals reeds werd opgemerkt, de W.-kust met bloeiende Grieksche koloniën bezet, waar handel en wetenschap op hoogen trap stonden. Na den val van het Lydische rijk in 546 v. Chr. kwam het land onder de Perzen. Een lange strijd ontstond tusschen Perzen en Grieken om het bezit der Grieksche koloniën, totdat *Alexander de Groote* (333) het schiereiland in bezit nam. Na zijn dood (323) viel het weer uiteen. De Romeinen maakten in 190 uit het N.W. deel de provincie Asia, en na den oorlog met *Mithridates* in 63 v. Chr. werd geheel Klein-Azië bij het Romeinsche rijk ingelijfd. Nu brak een bloeitijd aan, die tot aan de opkomst van den Islam duurde. In de 11de eeuw drongen de Seldsjoeken binnen en stichtten het sultanaat van Ikonium. Eerst nadat *Osman* in de 14de eeuw een zelfstandig rijk had gesticht, gingen de welvaart en beschaving geheel te niet. Met de verovering van Brousa door zijn zoon *Moerad* begint het nieuwe Osmaansche rijk. In 1400 en 1402 werd het overstroomd door *Timoer* met zijn Mongolen, daarna bleven de Turken er meester door de verovering van Konstantinopel en Trapezunt. Sedert dien tijd hebben de naar willekeur regeerende pasja's het land uitgezogen en geraakte het schiereiland meer en meer in verval. Toch is Klein-Azië nog de dichtst bevolkte provincie van Aziatisch-Turkije en kan in de toekomst een groote beteekenis verkrijgen.

Literatuur: Bädeker, Konstantinopel und das Westliche Kleinasien (Leipzig 1905); *Meyer,* Griechenland und Kleinasien (6de druk Leipzig 1906); *Philippson,* Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien („Petermanns Mitteilungen" 1910 Erg. Hft. 167 en 1911 Erg. Hft. 172); *Gallois,* Asie-Mineure et Syrie (Parijs 1909); *Schmidt,* Das Eisenbahnwesen in der Asiatischen Türkei (Berlijn 1914).

Kleinbedrijf, *klein-industrie.* De onderscheiding tusschen klein- en grootindustrie berust op het in de onderneming gestoken kapitaal of op het aantal daarin werkzame arbeiders of op beide te zamen. Van geen belang voor de onderscheiding is de omstandigheid of al of niet voor de wereldmarkt of de nationale of zelfs voor bestellende afnemers wordt gewerkt. De onderscheiding valt dan ook niet samen met die der bedrijfsvormen (zie onder dit hoofd). Een met stoomkracht werkend fabriekje kan behooren tot de kleinindustrie, terwijl het bedrijf van den confectionneur, die alleen ten behoeve van zijn eigen magazijnen van gemaakte kleederen aan een groot aantal thuis werkende kleermakers werk uitgeeft, grootbedrijf kan zijn. Er was eenmaal een tijd, waarin men in elk met machines arbeidend bedrijf een groot bedrijf zag. In onzen tijd van kleine motoren echter kan een zeer klein bedrijfje gebruik maken van krachtwerktuigen.

Uit het vorenstaande volgt, dat het zeer moeilijk is een goeden maatstaf voor de onderscheiding te vinden. In Duitschland heeft men bij de Bedrijfstellingen van 1882 en 1895 als criterium aangenomen het aantal personen, in elk bedrijf werkzaam. Bedrijven met meer dan 50 hulpkrachten noemde men grootbedrijven, inrichtingen met minder dan 5 of zonder hulpkrachten noemde men kleinbedrijven. In 1895 was daar de verhouding tusschen deze bedrijven, voor zoover deze op het gebied der eigenlijke mijverheid en van den mijnbouw lagen, de volgende:

	Bedrijven.	Werkzame personen.		
a. zonder hulpkracht	1 237349	1 237349	15,5 %	kleinbedrijf.
b. met 1—5 hulpkrachten .	752223	1 953776	24,4 %	
c. „ 6—50 „	139457	1 901973	23,8 %	middenbedrijf.
d. „ 51—200 „	14728	1 362881	17,0 %	grootbedrijf.
e. „ 201—1000 „	2967	1 114238	13,9 %	
f. „ meer d. 1000 „	248	430286	5,4 %	

Digitized by Google

In 1895 bleek dus, wat het aantal daarin werkzame personen betreft, het kleinbedrijf nog de overhand te hebben.

In Nederland heeft de Centrale Commissie voor de Statistiek herhaaldelijk aangedrongen op het houden eener bedrijfsteling, tot nu toe echter tevergeefs. Bij gebreke van zulk een telling, kan dus in ons land niets omtrent den omvang van de bedrijven gezegd worden.

Kleine, *Maria Johanna,* geboren *Gantman,* een Nederlandsche tooneelspeelster, werd den 31sten December 1818 te Amsterdam geboren. Haar ouders waren aan den stadsschouwburg verbonden en haar moeder was een dochter van den acteur *Jelgerhuis.* Hoewel aanvankelijk in een modewinkel geplaatst, ontving zij van haar grootvader onderwijs en trad het eerst als tooneelspeelster op in het „Grand Théâtre" van *Van Lier* in: „De Witte Pelgrim of de weezen van het gehucht Olival" (naar het Fransch van *Pixéricourt*). Zij behaalde daarin groot succes en werd in Augustus 1834 door de commissarissen van den stadsschouwburg als élève aangenomen. *Maria Johanna* werd in 1836 actrice en huwde in dat jaar met *Leonard Kleine,* een violist, die in December 1883 overleed.

Niet steeds gingen de zaken van den stadsschouwburg voor den wind, en dat was oorzaak, dat mevrouw *Kleine* in het Salon des Variétés haar zuster *Alida Margaretha* als jeune première verving. Zij trad er het eerst op den 24sten Augustus 1846, had er in „De gravin en de klompenmaaketer", „Een misstap en zijn gevolgen", „Clementine of de geknakte roos" enz. een schitterend succes en bleef er 10 jaren werkzaam, bijna elken avond spelende. Den 1sten November 1856, toen de directie van den stadsschouwburg in handen was van *Eduard de Vries,* trad zij aldaar weder op in „De Lady van Worsley-Hall" doch in 1859, na afloop van het contract, trok zij met den directeur en de voornaamste leden van het gezelschap naar Rotterdam, waar zij hoofdrollen vervulde in: „Het Parelsnoer", „De Lady van Worsley-Hall", „Olympia of het leven eener tooneelspeelster", en „De schroefpekapitein", terwijl door haar en het overig gezelschap ook voorstellingen werden gegeven in Frascati te Amsterdam. In 1863 verbond zij zich weder aan den stadsschouwburg, toen onder de directie staande van *Roobol, Tjasink* en *Peters.* Zij trad op als „Judith" en werd uitbundig toegejuicht, terwijl zij in 1866 op het dertigjarig gedenkfeest van haar loopbaan optrad in: „De Maagd van Orleans" van *Schiller* en talrijke blijken van sympathie ontving. Vervolgens schitterde zij in de rollen: „Deborah", „Elisabeth", „Maria Stuart" (van *Lebrun*) en „Medea", en creëerde de rol van „Vrouw Moes" in het drama: „Zege na strijd" van *Schimmel.* Nogmaals verliet zij den stadsschouwburg, om zich te verbinden aan het „Gezelschap der Vereenigde Tooneelisten" in het Grand Théâtre van *Van Lier,* onder het bestuur van *Stumpf* en *Veltman,* waar zij in: „De Graaf van Rennenberg" van *Van Heyst,* in „Lady Janet Roy", in de „Rabagas", in „Maria Stuart" van *Schiller,* in „Saffo" van *Boel en (Donker)* en in „Maria van Utrecht" telkens nieuwe lauweren oogstte, terwijl zij in Maart 1876 bij haar veertigjarig gedenkfeest als kunstenares, in de rol van „Vrouw Moes" een triomf vierde als zelden in ons land aan een artiste is ten deel gevallen, terwijl het tevens bleek, hoezeer haar groote gaven door geheel Nederland hoog werden gewaardeerd. Zij had ook de dramatische ontwikkeling van de leerlingen der tooneelschool op zich genomen en had zich in de laatste jaren van haar leven toegelegd op het voordragen van gedichten.

Den 4den Mei 1885 nam zij te Amsterdam met „Juffer Serklaas" afscheid van het tooneel, maar bleef aan de tooneelschool verbonden. Kort daarna, den 31sten September 1885, overleed zij te Amsterdam.

Kleine, *Frits Smith,* een Nederlandsch letterkundige, den 11den April 1845 te Haarlem geboren, stichtte in 1872 met *Maraellus Emants* het tijdschrift „Spar en Hulst", dat zeer kort bestond, en was mede-oprichter en sedert 1875 mederedacteur van „De Banier". Ook behoorde hij tot de redactie van het tijdschrift „Nederland" en van den „Leeswijzer". Hij leverde zijn eerste dichtproeven onder het pseudoniem *Piet Vluchtig* en schreef: „Geschiedenis van een kantoorklerk" (1872), „Oom Davids Album" (1873) en „De geschiedenis van een halve cent" (1874), alsmede de dichtbundels: „Heidekruidjes" (1872), „Liedjes" (1872), „Denkers en dichters Beelden en omtrekken" (1905) en „Dietsche doolhof. Zedekruyt gewassen in 1906—1915" (1915). Ook verschenen bijdragen van zijn hand in het „Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad", den „Tijdspiegel" en andere tijdschriften.

Kleine Beer is een sterrenbeeld, gelegen tusschen 210 en 270° rechte klimming, zonder de Poolster te rekenen, en zich uitstrekkende van 67° noordelijke afwijking tot over de Noordpool, bevat volgens de sterrenlijst van *Bode* 56 sterren, van welke de 7 voornaamste juist zoo gerangschikt zijn als die van den Grooten Beer, met dit onderscheid, dat beider staarten zich in verschillende richtingen uitstrekken. Van die 7 zijn de 2 laatste sterren van den staart van de 2de (tot 3de) grootte; de uiterste van deze is de *Poolster.* De bovenste ster van den rug is van de 2de en de overige zijn van de 4de grootte.

Volgens de Grieksche mythologie is de Kleine Beer niemand anders dan *Kalisto* met haar zoon, en men zegt, dat dit sterrenbeeld zijn tegenwoordigen naam ontvangen heeft van *Thales.* Tusschen de beide Beren liggen knookels van den staart van het sterrenbeeld „De Draak".

Kleine gouwe is een gewestelijke naam voor *Speenkruid* (zie aldaar).

Kleine oorlog is de naam voor de gezamenlijke ondernemingen van kleine afdeelingen, om den vijand op bijzondere punten schade te berokkenen, zonder tot een beslissenden slag bij te dragen. In bergstreken of in geval van geringe sterkte van een der partijen treedt de kleine oorlog vaak in plaats van den eigenlijken oorlog, bijv. bij den volksopstand in Tirol (1809), den guerrilla-oorlog in Spanje van 1809 tot 1813, in den Poolschen opstand van 1863 en in den Zuid-Afrikaanschen oorlog van 1901. Gewoonlijk wordt de kleine oorlog naast de groote operaties gevoerd, en heeft dan vooral ten doel

Digitized by Google

den vijand in de flanken en in den rug afbreuk te doen.

Kleine Plomp is een andere naam voor *Dotterbloem (Caltha palustris)*. Zie *Boterbloem*.

Kleinert, *Paul*, een Protestantsch godgeleerde, in 1837 te Kieltguth bij Oels geboren, werd in 1861 godsdienstleeraar te Oppeln, in 1863 aan het Friedrich-Wilhelm Gymnasium te Berlijn, in 1866 predikant aldaar, tevens privaatdocent en in 1877 hoogleeraar aldaar en lid van het hoogste kerkbestuur. Hij schreef: „Augustin und Goethes Faust" (1866), „Schillers religiöse Bedeutung" (1867), „Kommentar zu den Propheten Obadja usw (2de druk 1893), „Das Deuteronomium und die Deuteronomiker" (1872), „Abriss der Einleitung in das Alte Testament" (4de druk 1878), „Die revidierte Lutherbibel" (1883), „Zur christlichen Kultus- und Kulturgeschichte" (2de druk 1908), „Der preussische Agendenentwurf" (1894), „Selbstgespräche" (1896), „Die Propheten Israels in sozialer Beziehung" (1905), „Homiletik" (1907) en „Musik und Religion, Gottesdienst und Volksfeier" (1908).

Kleine Vecht of *Koevorder Vecht* is een rivientje in Drente, dat te Koevorden uit de vereeniging van het Drostendiep, het Loodiep en het Schoonebekerdiep ontstaat en in de Overijselsche gemeente Gramsbergen in de Vecht valt.

Kleinhandel. Zie *Handel* en *Middenstandsvraagstuk*.

Kleinhovia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Buttneriaceëen*. Het omvat slechts één soort, namelijk *K. hospita* L., die op onzen lindeboom gelijkt, doch slechts 6 tot 10 m. hoog wordt. Zij groeit in Oost-Indië, heeft een dikken, korten, veelal met mos bedekten stam, hartvormige, toegespitste bladeren en roode, tot trossen vereenigde bloemen. Het hout, dat soms zwarte vlekken heeft, dient, volgens *Miquel*, tot het vervaardigen van krisscheeden.

Kleinia *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Saâmgesteldbloemigen (Compositen)*. Het onderscheidt zich door een omwindsel van kleine blaadjes, een platten, naakten bloembodem en omgesnavelde vruchten met een eenigszins schempe, bonstelige kroom. Het omvat vleezige, veelal grijze of grijsachtiggroene sierplanten van de Kaap de Goede Hoop met afwisselende bladeren en witte of licht-gele bloemen. De meest bekende soorten zijn: *K. Haworthii* Dec., geheel met dicht vilt bedekt; *K. neriifolia* Haw., wier bloemen, wanneer men ze kneust, naar scheerling rieken en tegen uitslag gebruikt worden; verder *Kleinia canescens*. Deze sierplanten vereischen des winters een temperatuur van 4 tot 6° C. en gedurende dien tijd weinig water. Tijdens den zomer dienen ze speciaal voor perkversiering, vooral bij z. g. mozaïekperken, waarvoor ze door de intensieve kleuren zeer gezocht zijn.

Klein-industrie. *Zie Kleinbedrijf.*

Kleinpopo (tegenwoordig officieel *Anecho* genoemd) is een districtsplaats in de Duitsch-West-Afrikaansche kolonie Togo, gelegen op een smalle strook kustland, die de zee van een lagune scheidt. Het aantal bewoners bedraagt 2630. Naast een groot aantal hutten vindt men er eenige flinke huizen, als: belastingkantoor, ziekenhuis, post- en telegraafkantoor, scholen en kerk en factorijen. In de open reede vinden zeeschepen op 1 km. afstand van het strand een veilige ankerplaats. Driemaal per maand komen er stoomschepen van de Woermann-lijn.

Klein-Rusland, in zijnieren zin ook wel *Oekraine* geheeten, noemt men, in tegenoverstelling van Groot-Rusland, een landstreek in het zuiden van Europeesch Rusland. Zij grenst aan Groot-Rusland, de Poolsche provinciën en Zuid-Rusland, bestaat uit de 4 gouvernementen Kiew, Charkow, Tsjernigow en Poeltawa, telt op 207 793 v.km. (1911) 14 367 500 inwoners en behoort tot de volkrijkste gewesten van Rusland. Geruimen tijd was zij de kern van Rusland; reeds grootvorst *Oleg* verplaatste in 822 zijn hoofdzetel van Groot-Nowgorod naar Kiew, vanwaar die zetel, wegens het noordwaarts dringen der Tartaren, later naar Moskou werd overgeplaatst. Toen bleef Klein-Rusland in het bezit van laatstgenoemden, totdat in 1320 *Gedimin*, grootvorst van Lithauen, het veroverde, zoodat het eerst onder de heerschappij kwam van Lithauen en later onder die van Polen, toen in 1386 onder de *Jagellonen* Lithauen en Polen vereenigd werden. Een gedeelte der inwoners, daarover verstoord, verhuisde naar de overzijde van den Dnjepr, leidde er een zwervend leven, doch onderwierp zich in 1654 aan Rusland. In 1667 en 1686 werd dit gedeelte van Klein-Rusland aan Rusland afgestaan, en daaruit ontstonden in 1781 en 1782 de 3 gouvernementen Kiew, Tsjernigow en Nowgorod-Sewerskoi, welke laatste vervolgens den naam van Poeltawa verkreeg. De stad Kiew bleef echter nog aan Polen toebehooren en was de hoofdstad van Poolsch Oekraine, dat ook gedeelten van Podolië bevatte. Eerst bij de tweede verdeeling van Polen (1793) viel ook dit gewest aan Rusland ten deel en vormde vervolgens een nieuw gouvernement Kiew (1796). De bevolking bestaat grootendeels uit Klein-Russen (zie aldaar) en behoort bijna geheel tot de Grieksch Katholieke Kerk.

Klein-Russen noemt men den Slavischen volkstam, die in Z.-Rusland, Oost-Galicië en het N.O. van Hongarije (hier Roethenen of Russinen geheeten) woont en zich door zeden en taal van de Groot-Russen onderscheidt. Hun aantal bedraagt in Rusland 22,4, in Oostenrijk-Hongarije 3,5 millioen zielen. De taal der Klein-Russen wordt nog onderscheiden in het Rood-Russische of Roetheensche dialect, dat vooral in Podolië, Wolhynië, Galicië en Hongarije wordt gesproken, het Zuid-Klein Russische of Oekrainesche dialect, in de gouvernementen Charkow, Jekaterinoslaw, Kiew, Cherson, Woronèsch en Koersk in gebruik, en het Noord-Klein Russische dialect, vooral gesproken in de gouvernementen Grodno en Minsk. De literatuur valt in de vroegere eeuwen met de Russische samen; eerst op het einde der 18de eeuw trad de eerste moderne Klein-Russische dichter op, n. l. *Kotljarewski*, waarop *Kwitka, Grebenka, Kulisch* e. a. volgden. Onder den invloed der romantiek ontwaakte het nationale gevoel en ontstond een streven naar zelfstandigheid van den Klein-Russischen volksstam. Hun grootste dichter *is Taras Schewtsjen-*

Digitized by Google

ko. Gedurende langen tijd was in Rusland de invoer en het drukken van Klein Russische geschriften verboden.

Kleinschmidt, *Arthur,* een Duitsch geschiedschrijver, den 6sten April 1848 te Wiesbaden geboren, studeerde van 1868 tot 1872 te Heidelberg in de geschiedenis. In 1887 werd hij buitengewoon hoogleeraar en in 1900 bibliothecaris der hertogelijke bibliotheek te Dessau. Hij schreef: „Jacob III, Markgraf zu Baden und Hochberg, der erste regierende Konvertit in Deutschland" (Frankfort 1875), „Die drei Stände in Frankreich vor der Revolution" (Weenen 1876), „Russlands Geschichte und Politik, dargestellt in der Geschichte des russischen hohen Adels" (Kassel 1877), „Die Eltern und Geschwister Napoleons I" (Berlijn 1878, 2de druk 1886), „Karl Friedrich von Baden" (Heidelberg 1878), „Die Säkularisation von 1803" (Berlijn 1878), „Augsburg, Nürnberg und ihre Handelsfürsten im 15 und 16 Jahrhundert" (Kassel 1881), „Charakterbilder aus der Französischen Revolution" (Weenen 1889), „Katharina II als Zivilisatorin" (Hamburg 1891), „Geschichte des Königreichs Westfalen" (Gotha 1893), „Drei Jahrhunderte russischer Geschichte 1598—1898" (Berlijn 1898) en „Moskauer Skizzen" (1903). Ook schreef hij voor deel 8 van *Helmholt's* „Weltgeschichte" het hoofdstuk „West-Europa im Zeitalter der Revolution, Napoleons I und der Reaktion" (Leipzig 1903).

Kleinvlinders *(Microlepidopteren)* vormen een der beide groote groepen, waarin de vlinders wel verdeeld worden. Hiertoe behooren de familiën der *Lichtmotten (Pyraliden), Bladrollers (Tortriciden), Motten (Tineiden),* de *Pterophoriden,* de *Alucitiden* en de *Micropterygiden.*

Kleinwächter, *Friedrich,* een Oostenrijksch staathuishoudkundige, den 25sten Februari 1838 te Praag geboren, studeerde aldaar en werd in 1866 privaat-docent. In 1871 werd hij leeraar aan de landbouwinrichting te Liebwerda in Bohemen, in 1872 hoogleeraar aan de polytechnische school te Riga en in 1875 aan de nieuw opgerichte hoogeschool te Czernowitz. Hij schreef: „Zur Geschichte der englischen Arbeiterbewegung im Jahre 1872" (Jena, 1875), in 1873 und 1874 (1876), „Zur Reform der Handwerksverfassung" (Berlijn 1875), „Die Nationalökonomie als Wissenschaft" (1883), „Die Kartelle" (Innsbrück 1883), „Die Grundlagen und Ziele des sogen. wissenschaftlichen Sozialismus" (1885), „Die Staatsromane" (Weenen 1891), „Das Einkommen und seine Verteilung" (Leipzig 1896), „Die Entwickelung des Geld- und Währungswesens in Oesterreich-Ungarn unter Franz Joseph I", „Zur Frage der Reform des österreichischen Aktienrechts" (1899), „Soziale Gruppe und Strafrecht" (Voordracht; Weenen 1900) en „Lehrbuch der National-ökonomie" (Leipzig 1902).

Kleist, *Ewald Christian von,* een Duitsch dichter, den 7den Maart 1715 te Zeblin bij Köslin in Pommeren geboren, bezocht de Jezuietenschool te Coon in Groot-Polen en het gymnasium te Danzig en studeerde te Koningsbergen in de rechten, de wijsbegeerte en de wiskunde. Daarna vertoefde hij bij zijn bloedverwanten in Denemarken en werd in 1736 officier in Deensche dienst. In 1740 door *Frederik II* opgelicht, werd hij luitenant bij het Prins Hendrikregiment te Potsdam, alwaar hij in 1739 *Gleim* leerde kennen en, op aansporing van dezen, zijn vrijen tijd aan de dichtkunst wijdde. Hij klom allengs op en werd in 1757 majoor. In den slag bij Kunersdorf (12 Augustus 1759) werd hem door een kartetskogel het rechter been verbrijzeld. Hulpeloos bleef hij den geheelen nacht op het slagveld liggen en eerst tegen den middag van den volgenden dag deed een Russische officier hem naar Frankfort aan de Oder brengen, waar hij den 24sten Augustus overleed. Van zijn gedichten noemen wij vooreerst „Frühling", dat in 1749 alleen voor zijn vrienden gedrukt werd en daarna een reeks van uitgaven beleefde. Ook zijn overige gedichten (oden, elegieën, liederen, idyllen, verhalen en het kleine epos „Cissides und Paches) onderscheiden zich door diep gevoel en eenvoud. Nadat *Kleist* in 1756 een eerste en in 1758 een tweede verzameling van zijn „Gedichte" in het licht had gegeven, bezorgde na zijn dood zijn vriend *Ramler* een uitgave van zijn „Sämmtliche Werke" (1760 en later).

Kleist, Heinrich von, een Duitsch dichter en bloedverwant van den vorige, den 18den October 1777 te Frankfort aan de Oder geboren, verloor reeds vroeg zijn ouders, werd daarna door een tante opgevoegd, trad in krijgsdienst en nam in Pruisischen dienst deel aan den veldtocht aan den Rijn. In 1799 vroeg hij zijn ontslag en studeerde in zijn geboortestad in de wijsbegeerte en wiskunde. In 1800 was hij eenigen tijd werkzaam aan het departement van Financiën te Berlijn. Nadat hij verder eenige jaren te Parijs en in Zwitserland doorgebracht had en inmiddels als dichter opgetreden was, kwam hij in 1804 weder in Pruisischen staatsdienst, en wel bij het domeinbestuur te Koningsbergen, doch legde in 1806 zijn betrekking neder, om zich geheel en al aan de dichtkunst te wijden. Op een reis van Koningsbergen naar Dresden werd hij in 1807 te Berlijn door de Franschen gevangen genomen en naar Frankrijk gezonden, waar hij maanden lang in de gevangenis doorbracht. Nadat hij op vrije voeten was gesteld, vertrok hij naar Dresden, waar hij met *Adam Müller* het tijdschrift „Phöbus" uitgaf. Later ging hij naar Berlijn, waar hij van 1810 tot 1811 de „Mondblätter" redigeerde en in kennis kwam met *Henriette Vogel.* Hij sloot vriendschap met haar en deed haar de plechtige belofte, dat hij haar elken dienst zou bewijzen, dien zij van hem verlangde. Kort daarna eischte zij van hem, dat hij haar zou dooden, en daar *von Kleist* sedert lang aan zijn vaderland en zich zelf wanhoopte en daardoor en door groote armoede in een zwaarmoedigen toestand verkeerde, schoot hij den 21sten November 1811 aan het Wannseer eerst zijn vriendin en daarna zich zelf dood. Hij schreef de treurspelen: „Die Familie Schroffenstein" (1803) en „Penthesilea" (1808), de blijspelen: „Amphitryon" (1808) en „Der zerbrochene Krug" (1811), benevens de tooneelspelen: „Käthchen von Heilbronn" (1810), „Die Hermannschlacht" en „Der Prinz von Homburg". Van zijn „Erzählungen" (2 din., 1810, 1811) is vooral „Michael

Digitized by Google

Kohlhaas" beroemd. Zijn „Gesammelte Schriften" zijn in 1829 in 3 deelen door *Tieck*, in 1859 in 3 deelen (nieuwe druk 1874) door *Julian Schmidt* en sedert nog herhaaldelijk in het licht gegeven. *Kleist* behoort tot de grootste dichters van zijn tijd, maar zijn groote gaven werden eerst door een volgend geslacht naar waarde geschat.

Kleist von Nollendorf, *Friedrich Heinrich Ferdinand Emil*, graaf, een Pruisisch generaal, den 9den April 1762 te Berlijn geboren, leidde bij Bautzen, den 20sten Mei 1813, de verdediging van den overgang over de Spree bij Burg. Door zijn vermetelen marsch naar Nollendorf, den 30sten Augustus, bracht hij de beslissing in den slag bij Kulm. Ook nam hij deel aan den veldtocht van 1814 in Frankrijk. Hij werd toen in den grafelijken stand opgenomen; in 1821 volgde zijn benoeming tot veldmaarschalk. Hij overleed den 17den Februari 1828.

Klem (Duitsch *Kluppe*) is een instrument, waarmede men de middellijn van boomen of gevelde stammen meet. Hij bestaat uit een dubbele winkelhaak, waarvan het eene been evenwijdig aan het andere verschoven wordt over een verdeelde lat van prismatische doorsnee. De boom wordt tusschen beide beenen zacht ingeklemd en het getal afgelezen naast het verschuifbare been. Men heeft klemmen met doorsnee- en met omtrekverdeeling; de eerste is in het gebruik het verkieselijkst.

Klem noemt men een toestel, dat door hoefsmeden gebruikt wordt, om onrustige paarden den neus en de ooren vast te klemmen, opdat ze rustig in den hoefstal blijven staan.

Klem *(Trismus)*. Zie *Kaakklem*.

Klemdraai is een afwijking van stengels, waarbij ze om hun as gedraaid zijn; de stengel vertoont bovendien vaak kromningen en opzwellingen en ook de bladstand wordt geheel gewijzigd. Mooie voorbeelden heeft men bij sommige kaardedistels.

Klemmen noemt men meestal als klem uitgevoerde, aan een electrische machine of apparaat aanwezige contacten, waaraan de geleidingen, die den stroom aan de electrische machine of aan het apparaat moeten toe- of afvoeren, worden aangesloten (zie *Klemspanning*).

Klemmenbordje is een van isoleerend materiaal vervaardigd bordje, waarop zich de klemmen van een electrische machine bevinden.

Klemspanning. Hieronder verstaat men de electrische spanning, die tusschen de aansluitklemmen van electrische machines (dynamo's, motoren, transformatoren, accumulatoren, elementen, enz.) aanwezig is. Deze klemspanning is afhankelijk van de sterkte van den stroom, die door de machines geleverd of verbruikt wordt, en wel zal de klemspanning bij stroomleverende machines in het algemeen afnemen als de stroom toeneemt, tenzij bijzondere voorzieningen daartegen zijn getroffen. (Compoundeeringen, spanningsregelaars, zie *Dynamo* en *Electrische Centrale*).

Klemtoon. Zie *Accent*.

Klencke, *Herman*, een Duitsch geneesheer, den 16den Januari 1813 te Hannover geboren, studeerde in de geneeskunde, vestigde zich in zijn geboortestad, vertrok in 1837 naar Leipzig en in 1839 naar Brunswijk en keerde in 1855 weer terug naar Hannover. Hij stichtte met *Richter* de „Allgemeine Zeitung für Militärärzte" en schreef: „Die Fehler der menschlichen Stimme und Sprache" (2de druk 1851), „Heilung des Stotterns" (2de druk 1862), „Illustrirtes Lexikon der Verfälschungen" (1878), „Hauslexikon der Gesundheitslehre" (8ste druk 1892), „Die Mutter als Erzieherin" (12de druk 1907), „Das Weib als Gattin" (17de druk 1910), Das Weib als Jungfrau" (5de druk 1897) een levensbeschrijving van *Alexander von Humboldt* (7de druk 1875) en onder den naam van *Hermann von Maltitz* een reeks van historische en sociale romans. Hij overleed te Hannover den 11den October 1881.

Klenze, *Leo von*, een Duitsch bouwmeester, werd den 29sten Februari 1784 te Hildesheim geboren. Hij werd in 1808 hofarchitect van koning *Jerôme* van Westfalen. In 1815 werd hij, als hofarchitect naar München geroepen. Hier bouwde hij de glyptotheek (1816—1830). Daarop volgden het paleis van den hertog *von Leuchtenberg*, de koninklijke rijschool en een aantal andere gebouwen. Hij ontwierp verder de plannen voor het Odeon, voor een vleugel van het gebouw voor het Ministerie van Oorlog, voor de Pinakotheek, voor het Koninklijk Paleis, voor de Allerheiligenkapel en voor de Obelisk, die in 1833 verrees ter gedachtenis aan de in den vrijheidsoorlog gesneuvelden. Later voltooide hij het „Walhalla" bij Regensburg en de „Ruhmeshalle" bij München, alsmede de „Befreiungshalle" bij Kelheim. In 1839 vertrok hij naar St. Petersburg om de architectuur van het binnenwerk der Isaakskerk te leiden en een Keizerlijk Paleis te doen verrijzen, waarin ook de talrijke kunstvoorwerpen van het keizerlijk huis een plaats zouden vinden. Zijn laatste werk waren de Propylaeën op het Koningsplein te München. Hij overleed den 26sten Januari 1864. Van zijn geschriften vermelden wij: „Ueber das Hinwegführen plastischer Kunstwerke aus dem jetzigen Griechenland" (München 1821), „Versuch einer Wiederherstellung des toscanischen Tempels nach seiner historischen und technischen Analogien" (1822), „Der Tempel des olympischen Jupiter zu Agrigent" (1827), „Aphoristische Bemerkungen, gesammelt auf einer Reise nach Griechenland" (1838) en „Die Walhalla in artistischer und technischer Beziehung" (1843).

Klenze, *Clemens August Karl*, een Duitsch rechtsgeleerde, werd den 22sten December 1795 te Heisum bij Hildesheim geboren, wijdde zich te Berlijn aan de rechtsgeleerdheid en promoveerde aldaar in 1820. Begunstigd door *Savigny*, vestigde hij zich in genoemde academiestad als privaatdocent en werd er in 1826 gewoon hoogleeraar. Hij overleed den 14den Juni 1838 te Berlijn. Van zijn geschriften noemen wij talrijke opstellen in het door hem en *Savigny* gerediqeerde: „Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft", de uitgave der: „Fragmenta legis Servilliae repetundarum" (1824), „Grundriss zu Vorlesungen über die Geschichte des römischen Rechts bis Justinian" (1827; 2de druk 1835), „Lehrbuch des gemeinen Strafrechts" (1833), en „Kritische Phantasien eines praktischen Staatsmanns" (1834).

Digitized by Google

Klep is een machine-onderdeel, dat dient tot het sluiten van doorstroomopeningen voor vloeistoffen en gassen. Bij het openen en sluiten beweegt de klep zich in een richting, loodrecht op het afsluitingsoppervlak (= zitting). De toepassing van de klep is zeer uitgebreid; men treft ze aan in afsluiters; in veiligheidstoestellen van stoomketels, en reservoirs, cylinders enz., waarin overdruk heerscht; bij stoommachines als stoomverdeelingsorgaan; in pompwerktuigen en compressoren als zuig- en perskleppen, enz. De beweging geschiedt òf automatisch, zooals bij pompen het geval is, òf gedwongen, hetzij uit de hand, zooals bij afsluiters, hetzij door een stangen- en hefboomstelsel, zooals bij kleppenstoommachines. De klep is in het algemeen een platte, ronde schijf van gietijzer, brons, staal, leer, gummi; het materiaal, waarvan zij vervaardigd is, is afhankelijk van het doel, waarvoor zij dient. Er zijn ook bijzondere uitvoeringen; bijv. de ontlaste in- en uitlaatkleppen van stoomwerktuigen; de constructie is hierbij zoodanig, dat voor het lichten bijna geen kracht vereischt wordt. Bij waterleidingpompen worden vaak de z. g. ringkleppen toegepast, dat zijn kleppen, uit een aantal concentrische ringen bestaande; deze hebben het voordeel, bij kleine heffing voldoende doorlaat te geven.

Klepgebrek. Zie *Hartziekten.*

Klephten. Zie *Armatolen.*

Kleptomanie is een aandrift tot stelen, die zeer vaak bij geesteszwakken voorkomt, hetzij als uitvloeisel van een algemeene zielsziekte, hetzij als afzonderlijk verschijnsel. In het laatste geval is het meestal een symptoom van een erfelijke geestelijke ontaarding. Lijders aan kleptomanie nemen andermans eigendom niet weg met het doel er zelf voordeel van te hebben, maar slechts om het te bewaren of om het weg te werpen. Het verschijnsel is verwant aan verzamelingsmanie.

Klerck, *Rijnholt Anthony,* een Nederlandsch generaal, den 28sten April 1774 te Rhenen geboren, trad in 1785 als kadet in dienst, werd in 1789 vaandrig en vertrok in 1795 naar het buitenland, waar hij onder bevel van prins *Frederik* diende. In 1803 keerde hij met het korps Hollandsche troepen naar het vaderland terug en werd in 1815 benoemd tot luitenant-kolonel, verder in 1829 tot kolonel-commandant der grenadiers, in 1838 tot generaal-majoor en in 1840 tot buitengewoon adjudant van koning *Willem II.* In den aanvang van 1841 aan den prins *van Oranje* toegevoegd, ontving hij in 1848 pensioen en in 1845 den rang van luitenant-generaal. *Willem III* benoemde hem tot chef van zijn militair Huis. *Klerck* nam gedurende zijn dienstijd aan belangrijke krijgsverrichtingen deel, en ontving de Militaire Willemsorde. Hij overleed den 2den Juni 1854 te 's-Gravenhage.

Klerk, *Reynier de,* gedoopt te Middelburg den 19den November 1710, trad in 1725 als adelborst in dienst, was in 1737 boekhouder bij de Oost-Indische Compagnie, in 1738 onderkoopman, resident in de Lampongs, in 1741 secretaris bij het leger op Java, het volgend jaar opperhoofd te Soerabaja en in 1744 koopman, eerste administrateur te Samarang. Hij werd in 1747 tot opperkoopman en tweeden bestuurder van Java's N.O.-kust benoemd, in 1748 werd hij gouverneur en directeur van Banda en in 1754 president van het college van boedelmeesteren te Batavia. In hetzelfde jaar werd hij aangesteld tot raad-extraordinair van Indië, in 1762 benoemd tot Raad van Indië, in 1775 waarnemend directeur-generaal en in 1776 definitief in die betrekking benoemd. Hij werd in 1777 tot gouverneur-generaal gekozen, in 1778 in die betrekking bevestigd, en overleed den 1sten September 1780 op Molenvliet bij Batavia. Onder zijn bestuur hadden weinig belangrijke gebeurtenissen plaats; door de inneming van Gowa werd een langdurige strijd op Celebes beëindigd, Landak en Soekadana werden door den sultan van Bantam aan de Compagnie afgestaan en de vorsten van Tidore en Batjan werden ontroond.

Klerksdorp, een stad in de Britsche kolonie Transvaal in Z.-Afrika, telt 4240 inwoners, waarbij 2208 blanken en 102 Aziaten. Zij heeft een stadhuis, eenige scholen, een hospitaal, eenige banken en hotels en (sedert 1910) groote nieuwe waterwerken.

Kleshelm, *Anton,* vrijheer *von,* een dichter in de volkstaal, den 9den Februari 1816 te Petterwardein geboren, trad op als tooneelspeler onder den naam van *Platzer* te Pressburg en te Boedapest, sedert 1846 onder zijn waren naam als voorlezer van zijn gedichten (in Weener toneval), verwierf daarbij algemeene toejuiching en woonde sedert dien tijd te Weenen. Hij overleed te Baden bij Weenen den 6den Juli 1884. Van zijn geschriften noemen wij: „Steirische Alpenblumen" (1837), „'s Schwarzblattl aus'm Weanerwald" (5 dln., 1843—1861), „'s Schwarzblattl auf Wänderschaft" (1852), „Das Mailüfterl" (1854; 2de druk 1858), „Frau'nkäferl" (1854; 2de druk 1858), „In der Cantin" (1865), „Nimm mich mit" (1865) en „Von der Wartburg" (1855).

Klettenberg, *Johan Hektor von,* in 1684 te Frankfort aan den Main geboren, studeerde te Halle en te Giessen en trad toen in den krijgsdienst. Ten gevolge van een tweegevecht, waarin hij zijn tegenstander doodstak, werd hij ter dood veroordeeld, doch ontvluchtte en trok als alchimist door een groot gedeelte van Duitschland. Ook aan het Keur-Saksische Hof speelde hij als zoodanig zijn rol, doch na 5 jaren wend zijn bedrog ontdekt en men bracht hem op het slot Königstein, waar hij den 1sten Maart 1720 onthoofd werd. Hij schreef een: „Alchymia denudata" (1713; 2de druk 1769).

Klettenberg, *Susanne Katharine von,* wier leven door *Goethe,* onder den titel van „Bekenntnisse einer schönen Seele" in „Wilhelm Meisters Lehrjahre", werd den 19den December 1723 te Frankfort aan den Main geboren en overleed den 13den December 1774 aldaar. Zij had grooten invloed op de jeugd van *Goethe,* daar zij zeer bevriend was met zijn moeder. Er bestaan van haar godsdienstige liederen en opstellen door *Von Moser* met andere stukken onder den titel van: „Der Geist in der Freundschaft" (1754) uitgegeven.

Kleur hangt samen met de golflengte van het licht, dat het oog treft. Als men met een prisma een bundel wit licht splitst in de ver-

Digitized by Google

schillende bestanddeelen, ontstaat op het scherm een kleurenband, het spectrum, waarin de zeven hoofdkleuren n. l. rood, oranje, geel, groen, blauw, indigo en violet geleidelijk in elkaar overgaan (zie *Dispersie*). Door bepaalde gedeelten tegen spiegels te laten terugkaatsen kan men deze enkelvoudige kleuren vermengen. Reeds *Newton* had aangetoond, dat elke enkelvoudige kleur verkregen kan worden door samenvoeging van de beide naburige; zoo ontstaat oranje door menging van rood en geel. Wit licht krijgt men door de combinatie van rood met groenblauw, oranje met blauw of geel met violet. Men noemt daarom deze kleuren *complementair*. De kleuren bij doorvallend licht ontstaan, doordat uit het witte licht een aantal lichtsoorten weggenomen worden. Men kan dit gemakkelijk aantoonen, door tusschen de lichtbron en het prisma een gekleurd glas te plaatsen. Neemt men bijv. het roode koperoxydule glas, dan blijven er van de kleurenband op het scherm alleen de roode en een deel der gele stralen over; de kleurstofdeeltjes van dit glas absorbeeren dus blijkbaar alle lichtstralen behalve de genoemde. In de meeste gevallen blijkt het absorptiespectrum veel ingewikkelder te zijn (zie *Spectrum*). Terwijl een geoefend oor uit een mengsel van tonen de samenstellende klanken weet te onderscheiden, is dit bij het oog niet het geval ten opzichte der lichtsoorten. Hier kunnen geheel verschillende samenvoegingen van lichtsoorten volkomen gelijke indrukken geven. Zoo blijkt het licht, dat door het blauwe kobaltglas doorgelaten wordt, een geheel andere samenstelling te hebben als het gelijk gekleurde licht, dat een ammoniakale oplossing van kopersulfaat doorlaat.

De kleuren der lichamen bij opvallend licht ontstaan volgens *Helmholtz*, doordat de terugkaatsing niet plaats vindt aan de oppervlakte van het lichaam, maar grootendeels pas in de iets dieper liggende lagen. De kleurstofdeeltjes dezer lagen krijgen hierdoor de gelegenheid uit het opvallend licht een aantal lichtsoorten te absorbeeren, de overblijvende bepalen de kleur van het teruggekaatste licht. Hierdoor wordt tevens verklaard, dat de kleur van een voorwerp afhangt van den aard van het opvallend licht. Zoo schijnt rood papier, gehouden in het blauwe gedeelte van het spectrum, zwart, omdat de roode stralen, die het papier zou kunnen terugzenden, niet in het opvallend licht aanwezig zijn. Groene en blauwe stoffen zijn bij gaslicht nauwelijks van elkaar te onderscheiden, omdat in dit licht bijna geen blauwe en violette voorkomen. Is de oppervlakte van het voorwerp bedekt met een mengsel van twee verfstoffen, dan neemt elk van deze uit het opvallend witte licht een aantal lichtsoorten weg; het teruggekaatste licht bestaat dus slechts uit die lichtstralen, welke door geen van beide verfstoffen geabsorbeerd worden. Dat een mengsel van gele en blauwe verf — hoewel complementaire kleuren — meestal een groene kleur geeft, is hierdoor te verklaren, dat een gele verfstof de roode, gele en groene stralen, een blauwe verfstof daarentegen gewoonlijk de groene, blauwe en violette stralen doorlaat, zoodat alleen de groene kleur nagenoeg onverzwakt teruggekaatst wordt. De theorie van *Young-Helmholtz* neemt aan, dat in het netvlies drie photochemische stoffen voorkomen, de eene gevoelig voor rood, de tweede voor groen, de derde voor blauw. Homogeen licht werkt altijd op minstens twee, meestal op alle drie stoffen, echter in zeer verschillende mate. Volgens *Hering* is de groote verscheidenheid der kleurgewaarwordingen terug te brengen tot zes componenten, n. l. wit, zwart, geel, blauw, rood en groen, die zich in verschillende verhoudingen met elkaar kunnen verbinden. Elke kleurgewaarwording heeft behalve haar kleurcomponenten altijd ook een witte en een zwarte; hoe minder deze laatste merkbaar zijn, hoe duidelijker en fraaier de kleur wordt.

Kleuren in de wapenkunde. *Zie Emails.*

Kleurenblindheid is een gebrek der oogen, waardoor men niet in staat is alle kleuren behoorlijk te onderscheiden (zie *Oog-Physiologie* en *Gezicht*). Dit gebrek bestaat bij vele menschen in geringe mate, zonder dat zij het weten, doch het kan zoo erg zijn, dat het oog geen rood van zwart onderscheidt. Omdat de Engelsche natuurkenner *Dalton* daaraan leed, geeft men het ook wel den naam van *daltonisme*. Men bedoelt dan de *aangeboren* kleurenblindheid; de later ontstane staat meestal met aandoeningen van de gezichtszenuw in verband. De meeste kleurenblinden zijn, zooals men het noemt, *roodblind*, dat wil zeggen de roode kleur maakt op hun oog denzelfden indruk als de groene kleur. Maar ook komt, zij het zeer zelden, geheele kleurenblindheid, dus achromatopsie, van alle kegels tot in het centrum van het netvlies voor, en naast de rood-groen blindheid staat de blauw-geel blindheid (*tritanopie*), die slechts wit, rood en groen herkent. Zeer vaak is er geen bepaalde blindheid t. o. van één kleur, maar is er slechts een verzwakt kleuronderscheidingsvermogen, zoodat het oog de kleuren niet met even groote zekerheid en op denzelfden afstand herkent als het normale oog. Kleurenblindheid is een hoogst gevaarlijk gebrek bij spoorwegambtenaren, die des nachts gekleurde lichtseinen moeten onderscheiden. Daarom stelt men bij hen een onderzoek in naar den toestand van hun gezichtsorgaan.

Men kent twee theorieën voor het kleuronderscheidingsvermogen zelf.

De *Young-Helmholtz*'sche theorie neemt drie grondwaarnemingen aan voor de drie grondkleuren *rood*, *groen* en *violet*, uit welker vermengingen de andere kleuren ontstaan, en voor elke grondkleur zou alleen een bepaald soort zenuwvezels gevoelig zijn. Is één soort vezels, die het sterkst op een bepaalde kleur reageeren, ongevoelig, dan ontstaat er een gedeeltelijke kleurenblindheid. Als toch de roodblinde nog vaak een duidelijk roode van een duidelijk groene kleur kan onderscheiden, als er zelfs kleurenblinde schilders bestaan, wordt dat verklaard uit het verschil in helderheid, waarmee zij rood en groen zien, want de roode straal prikkelt hun voor groen-gevoelige vezels veel zwakker dan de groene straal het doet. Vermindert men dan ook de helderheid van het groen dan komt men bij een nuance, waarin het verschil in helderheid met rood opgeheven is en eerst dan verwarren zij de kleuren en verraden

Digitized by Google

hun daltonisme, waarvan zij vaak zelf niet bewust waren. — Een andere theorie is die van *Hering*. Volgens hem is onze kleurgewaarwording meestal een gemengde, door een bepaalde kleur zien we de schakeering met een andere heenspelen. Slechts vier kleuren vertoonen zich zuiver, nl. rood en groen, blauw en geel. Die zijn twee aan twee elkaars tegenkleuren, want men onderscheidt ze nooit te zamen in één kleur, zooals men wèl bijv. groen en geel tegelijk ziet. Alle kleuren zouden naast haar kleur-„valentie" nog een witte valentie bezitten en van de verhouding van die twee valentïes tot elkaar hangt de helderheid en de intensiteit der kleur af. Nu hebben volgens *Hering* de grondkleuren naast haar witte valentie slechts één kleurvalentie, maar de gemengde *twee*, zoo heeft het violet een blauwe, een roode en een witte valentie. De substantïes in het netvlies, die op kleuren reageeren, zouden er òf door ontleed, òf door hersteld worden; de witte valentie werkt ontledend op de voor zwart-wit gevoelige substantie, waarop de afwezigheid van licht juist herstellend werkt, zoodat we dan de gewaarwording van zwart krijgen. Zoo zou er nog een voor rood-groen gevoelige substantie zijn en een voor blauw-geel. Zuiver rood zou de rood-groene ontleden, zuiver groen haar herstellen (of omgekeerd); samen op een substantie vallend zou hun onderlinge verhouding bepalen of er ontleding dan wel herstel volgt, dus of zij van rood of van groen den indruk maken; zijn ze even sterk, dan heffen hun kleurvalenties elkaar op en rest alleen hun wit-zwarte valentie, zoodat we dan een witte kleur zien. Vandaar, dat de tegenkleuren elkaar opheffen en in bepaalde verhouding gemengd, ons den indruk van wit geven (*complementaire* kleuren). Volgens deze theorie zou bij Daltonisme een der kleur-substanties ontbreken, of beide. In het laatste geval is er geheele kleurenblindheid, daar alleen de wit-zwarte substantie bestaat en reageert; ontbreekt alleen de rood-groene, dan komen de rood-groene valentïes niet tot haar recht en bestaat er rood-groen-blindheid, daar alleen geel en blauw gezien worden, rood en groen beide grauw.

Voor het onderzoek op Daltonisme dient men dus rekening te houden met het opheffen van het verschil in saturatie en helderheid, waarmee bijv. de rood-groen blinde zich weet te behelpen om op *zijn* manier de kleuren te herkennen; daarvoor zijn vooral de tafels van *Stilling* in gebruik, op welke cijfers staan gevormd door gekleurde blokjes, geheel ingesloten door gelijkvormige blokjes in de verwisselingskleuren. De onderzochte moet dan die cijfers uit de blokjes opdiepen. *Holmgren* gebruikt strengen wol van allerlei kleurschakeeringen, de patiënt krijgt er een en moet nu alle strengen, welker kleur hem gelijk aan de eerste toeschijnt, uit de verzameling zoeken. Door zijn vergissingen geeft hij dan zijn verwisselingskleuren en daarmee den aard van zijn kleurenblindheid aan.

Cohn en *Magnus* vonden onder ruim 2300 schoolmeisjes slechts 11, onder 2700 schooljongens 76 kleurblinden, terwijl *Holmgren* ook onder volwassen mannen tienmaal meer kleurblinden vond dan onder volwassen vrouwen; men tracht dit opvallend verschil wel te verklaren door er op te wijzen hoe van geslacht tot geslacht juist de vrouwen zich met gekleurde voorwerpen bezighielden in het vervaardigen van sieraden enz. Genezing van aangeboren blindheid is onmogelijk, die van de later opgetreden kleurenblindheid in zieke oogen, als gevolg van stoornissen in de zenuwelementen, hangt af van de genezing der oorzaak.

Literatuur: Holmgren, Die Farbenblindheit in ihren Beziehungen zu den Eisenbahnen und der Marine (Leipzig 1878); *Stilling*, Die Prüfung des Farbensinns beim Eisenbahn- und Marinepersonal (2de druk Kassel 1878), „Pseudoisochromatische Tafeln" (13de druk Leipzig 1910); *Donders*, Die Farbenblindheit und deren Erkennung (5e druk Berlijn 1898).

Kleurendruk noemt men de kunst om op prenten verschillende kleuren te geven. Dit geschiedt gewoonlijk door het papier achtereenvolgens onder verschillende platen of steenen te brengen, van welke ieder een afzonderlijke kleur bevat, die op het daarvoor bestemde gedeelte van het papier wordt overgebracht. De juiste samenvoeging dier kleuren, welke elkander niet mogen bedekken en ook geen tusschenruimte overlaten, is hierbij een groote moeilijkheid. Typografische kleurendruk kent men van oudsher, daar sommige woorden en beginletters met rood gedrukt werden. Een bijzondere soort kleurendruk was de *Clairobscuurdruk* (zie *Clair-obscur*), die vooral in de 15de eeuw in Duitschland en Italië in gebruik was en waarin de speelkaarten gedrukt werden. Een houtsnede van 1520 is in acht kleuren gedrukt. Een halve eeuw geleden gebruikte men koperen platen voor kleurendruk, doch deze zijn in den laatsten tijd vervangen door den kleurendruk op steen, de *chromolithografie*. Hierbij zet men niet alleen de kleuren naast elkander, maar men drukt ook dikwijls kleur op kleur, om nuances en schaduwen voort te brengen, zoodat voor dezelfde prent 10 tot 20 verschillende steenen noodig zijn. Gemeenlijk tijd heeft men ook veel gewerkt naar een systeem in 1824 door *Congreve* (zie aldaar) uitgevonden. Bij deze methode wordt de plaat in verschillende stukken gezaagd en daarna elk stuk met de gewenschte kleur bestreken; vervolgens vereenigt men de stukken weer tot één geheel en drukt er mee af.

De eigenlijke kleurendruk werd het eerst in 1820 door *William Savoy* te Londen toegepast. In 1827 ontstond het systeem van *G. Barbe*, die den omtrek in koper graveerde, daarna zooveel afdrukken nam, als hij kleuren gebruikte en alle deelen van dezelfde kleur in hout uitsneed. Met deze platen werd nu gedrukt. De groote moeilijkheid daarbij was de zorg voor het juist op de plaats drukken, temeer omdat men in dien tijd nog vochtig papier gebruikte, dat gemakkelijk krimpt.

Tegenwoordig is de eigenlijke kleurendruk nog steeds het werk der lithografen, hoewel door de nieuwere techniek en de uitvinding van den driekleurendruk (zie aldaar) ook gekleurde platen gemaakt worden op de snelpers. Nog vermelden wij de *aquarelkleurendruk*, waarbij men op door photogravure verkregen metalen platen

Digitized by Google

de kleuren uit de hand aanbrengt en daarna afdrukt.

Kleurenleer. *Zie Kleuren.*

Kleurenphotografie. Zie *Photografie.*

Kleurenschijf. Om vooraf te kunnen aangeven, welke mengkleur er ontstaat door het samenwerken van verschillende lichtsoorten, vervaardigde *Newton* een kleurenschijf, waarop hij de verschillende kleuren van het spectrum aanbracht, en wel rood van 0—61°, oranje van 61—95°, geel van 95—150°, groen van 150—210°, blauw van 210—265°, indigo van 265—299°, violet van 299—360°. Van den rand naar het midden van de schijf werden de kleuren bleeker, het midden zelf was wit. Om nu de mengkleur van twee of meer gegeven kleuren te vinden, dacht hij zich op de overeenkomstige plaatsen gewichten, in verhouding van de intensiteiten der kleuren, aangebracht en zocht daarvan het zwaartepunt. De zich daar bevindende kleur moet volgens zijn idee de mengkleur wezen. Geheel juist was het wel niet, maar het kwam vrij goed uit. Daar complementaire kleuren te zamen wit moeten geven, zouden deze kleuren op de schijf diametraal tegenover elkander moeten liggen, daar het zwaartepunt anders niet in het midden zou vallen. Dit komt echter niet volkomen uit. *Maxwell* verbeterde later dan ook de methode door den cirkel door een driehoek met afgeronde hoekpunten te vervangen. De witte schijf plaatste hij daarbij excentrisch, het verst verwijderd van het roode hoekpunt, het dichtst bij het blauwe. *Goethe* nam aan, dat de zoogenaamde grondkleuren der schilders (rood, geel en blauw) de ware enkelvoudige kleuren waren, en maakte uit deze en hun mengkleuren, oranje, groen en violet, een zesdeeligen kleurencirkel, waarin de complementaire kleuren diametraal tegenover elkander lagen. De constructie berust echter op het foutieve begrip, dat groen de mengkleur is van geel en blauw. Voor technische doeleinden wordt gewoonlijk een dertigdeelige kleurencirkel gebruikt. Naar het midden toe worden de kleuren lichter. Dit krijgt men gedaan door aan de kleur steeds meer wit toe te voegen. In het midden loopen zij in zuiver wit uit. Zulk een kleurenschijf bevat echter nog niet alle mogelijke kleuren: bruin en grijs ontbreken. In werkelijkheid zijn dit echter geen nieuwe kleuren; grijs is eigenlijk wit, maar minder intensief, bruin eigenlijk minder intensief geelrood. Om ook deze zoogenaamde gebroken kleuren te verkrijgen, maakt men een tweede kleurenschaal, waarvan de kleuren naar het midden toe in zwart uitloopen. Verder kan men nog schijven maken, waarvan het midden meer of minder intensief grijs is. Voegt men al deze schijven bij elkander tot een cylinder, dan zijn daarop alle mogelijke kleuren aanwezig. De kleurenkogel van *Runge* is een soortgelijke samenstelling. De eene pool is wit, de andere zwart en de equator is met 30 kleuren bedekt, die naar de polen toe in de gebroken kleuren overgaan. Zulke kleursamenstellingen zijn dikwijls noodig in de techniek; vooral boekdrukkers gebruiken haar veel om spoedig harmonische kleuren te kunnen vinden.

Kleurlingen noemt men in Amerika in het algemeen in tegenoverstelling met Europeanen en Creolen, de Indiaansche inboorlingen, de daarheen gebrachte Negers en vooral de zoodanigen, die uit een vermenging van die rassen, hetzij onderling, hetzij met Europeanen of Creolen gesproten zijn, alzoo dezulken, die niet afkomstig zijn van zuiver Europeeschen stam. In het bijzonder geeft men den naam van Kleurlingen aan hen, die niet van zuiver Europeesch, Indiaansch of Negerbloed zijn. De meest gewone kleurlingen zijn: *Mulatten* of *Pardo*, kinderen van Blanken en Negerinnen, *Mestiezen*, kinderen van Blanken en Indiaansche vrouwen, in Brazilië *Mamelucos*, in Chili *Cholo's* geheeten, *Zambo's*, kinderen van Negers en Indianen, ook *Chino's* en in Brazilië *Ariboco's* genoemd, terwijl verder door een vermenging van Mulatten en Mestiezen met Europeanen de *Terceronen*, en door die van Blanken met Terceronen de *Quarteronen* ontstaan. Terwijl men bij den Mulat nog wollig hoofdhaar opmerkt, onderscheidt zich de Terceroon enkel door een eenigszins bruine huidkleur, en deze wordt bij den Quarteron gewoonlijk niet eens meer waargenomen. Den *Quinteron* stelt men gelijk met den Creool. Daarenboven heeft men voor de nakomelingen van gemengd ras nog een groot aantal andere namen. Zoo heeten bijv. *Cholo's* de kinderen van Zambo's, *Cober* of *Zambonegers* de kinderen van Negers met Mulattinnen, *Zambaigo's* of *Zamboelaro's* die van Zambo's met Indiaansche vrouwen, *Mestizoclaro's* (vaak zeer mooi) die van Indianen en Mestiezen, *Coyoten* die van Quarteronen met Mestiezen enz. Doorgaans bezitten de kleurlingen in Amerika wel de gebreken, maar zelden de deugden van hun gekleurde voorvaderen, zoodat zij bij de Blanken niet in hooger aanzien staan dan deze.

Kleurschifting. Zie *Dispersie.*

Kleurstoffen. Zie *Organische kleurstoffen en Verven.*

Kleutgen, *Joseph*, een Duitsch R.-Katholiek godgeleerde, den 9den April 1811 te Dortmund geboren, trad in 1834 in de orde der Jezuïeten, legde zich te Freiburg en te Brieg toe op de welsprekendheid en zedekunde en begaf zich vervolgens naar Rome, waar hij als consultor van de Congregatie van den Index, aan het Collegium Germanicum werkzaam was. In 1881 vertrok hij naar Tirol, waar hij te Kaltern den 13den Januari 1883 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij: „Philosophie der Vorzeit verteidigt" (2 dln., 1860—1863; 2de druk 1878), „Die Theologie der Vorzeit verteidigt" (1ste druk 3 dln. 1853—1860, 2de druk 5 dln. 1867—1874), „Die oberste Lehrgewalt des römischen Bischofs" (1870) en „Institutiones theologicae" (1881). Zijn kleinere geschriften verschenen in 4 deelen (1869—1874).

Klevergaren of *Kleefgaren.* Zie *Vischtuigen.*

Klewang is een handwapen, dat in Insulinde bij de inlandsche bevolking veel gebruikt wordt en waarvan verschillende soorten met afzonderlijke benamingen voorkomen; ook bij het Nederlandsch-Indische leger werd het ingevoerd als oorlogswapen. In het algemeen is de klewang (zie de afb.) 40—60 cm. lang, heeft een

Digitized by Google

recht, smal, overal even breed, aan de voorzijde vlijmend scherp en aan de rugzijde zwaar lem-

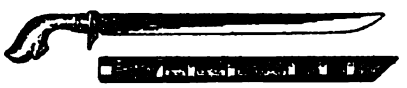

Klewang.

met en een eenvoudig gevest. Het is door zijn vorm vooral geschikt als houwwapen, kan echter ook als stootwapen gebruikt worden.

Kleyn, *Johannes Petrus,* een Nederlandsch dichter, den 4den Juni 1760 te Hooge Zwaluwe geboren, studeerde eerst in de theologie en daarna in de rechten en promoveerde bij laatstgenoemde faculteit in 1782. Daarna werd hij burgemeester van Hooge en Lage Zwaluwe, doch ondervond er zooveel onaangenaamheden, dat hij in 1794 naar Wageningen verhuisde. Hier werd hij lid van het gemeentebestuur en na de omwenteling van 1795 afgevaardigde in de vergadering van „Hunne Hoogmogenden", terwijl hij kort daarna een benoeming ontving tot lid van het provinciaal comité van politie, financiën en algemeen welzijn in Gelderland en een jaar later tot raadsheer in het provinciaal gerechtshof van Gelderland te Arnhem. Hij nam deze betrekking met ijver waar, terwijl zijn nauwgezetheid kan blijken uit zijn geschrift: „Vrijmoedige gedachten over den plicht eens rechters in crimineele zaken" (1798). Hij was ook een ijverig beoefenaar der muziek en dichtkunst en overleed den 20sten Februari 1805 te Arnhem. Van zijn gedichten vermelden wij: „Oden en gedichten" (3 stukjes 1782), „Gedichten" (1792), „Nagelaten gedichten, oden en elegiën" (door *A. Kleyn-Ockerse* uitgegeven, 1809) en „Kleine prozaïsche en poëtische bijdragen" (1818). Verder leverde hij: „Theorie der schoone kunsten en wetenschappen" in verschillende deelen van het tijdschrift Mnemosyne, alsmede vertalingen uit het Hoogduitsch.

Ook zijn echtgenoote *Antoinette Ockerse,* in 1763 te Vianen geboren, schreef gedichten. Van haar heeft men: „Oden en elegiën" (1800; 3de druk 1818), „Nieuwe dichtkundige mengelingen" (1817), „Mengelingen in proza en poëzij" (2 dln., 1817) en „Gedichtjes en vertellingen voor kinderen" (1817), door „Nieuwe gedichtjes en vertellingen" gevolgd, terwijl ook haar geschriften in proza bijval vonden. Zij overleed den 25sten December 1828 te Leiden.

Kleyn, *Gerard Albert,* een Nederlandsch rechtsgeleerde en geschiedkundige, den 20sten Maart 1831 te Breda geboren, bezocht de Latijnsche school in zijn geboorteplaats, werd na afgelegd staatsexamen in 1847 student te Leiden en promoveerde in 1851 tot doctor in de rechten na het verdedigen eener dissertatie: „Quaestiones selectae de Attilicini jurisprudentia". Hij vestigde zich als advocaat te Breda, had er weldra een drukke practijk, werd in 1862 procureur bij de arrondissementsrechtbank aldaar en gaf geschriften in het licht, die van zijn voortgezette studie getuigden. Nadat hij in 1867 benoemd was tot archivaris te Breda, ging hij aan het werk om het archief in orde te brengen en deed daarin verschillende belangrijke ontdekkingen. Hij overleed den 15den September 1867. Van zijn werken noemen wij: „De rechtbank. Een studie van burgerlijk recht" (2 stkn, 1859 en 1862), „Geschiedenis van het Land en de Heeren van Breda, tot het tijdstip der afscheiding van Bergen-op-Zoom, uit bekende en onbekende bronnen geput" (1861), „Nog een woord over de actie van den legataris" (1864) en een aantal opstellen in de „Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving" en andere vakbladen.

Kleyn, *Hendrik Gerrit,* een Nederlandsch Protestantsch godgeleerde, werd den 7den November 1859 te Leiden geboren, studeerde in de Oostersche letteren en theologie en promoveerde in beide faculteiten. In 1883 werd hij predikant te Wijngaarden, in 1886 te Hooge Zwaluwe en in 1888 hoogleeraar te Utrecht, waar hij den 11den Juli 1896 overleed. Ofschoon Gereformeerd van beginselen, sloot hij zich niet bij de doleantie aan. Hij schreef: „Het leven van Johannes van Telia door Elias, Syrische tekst en Nederlandsche vertaling" (proefschrift 1882), „Jacobus Baradaeus, de stichter der Syrische monophysitische Kerk" (proefschrift 1892). „Algemeene Kerk en plaatselijke gemeente" (1891). Hij stelde het „Patristisch-biografisch woordenboek" samen en schreef verschillende artikelen in het Archief voor Nederl. Kerkgeschiedenis en enkele andere tijdschriften.

Klg. bij diernamen is een afkorting voor *J. O. F. Klug* (zie aldaar).

Kliopera, *Vaclav Kliment,* een Czechisch tooneeldichter, den 23sten December 1792 te Chlumetz aan de Ciplina geboren, werd hoogleeraar aan het academisch gymnasium te Praag en overleed den 15den September 1859. Met *Machaczek* en *Turinsky* behoorde hij tot de eersten, die een behoorlijke richting gaven aan het Czechische drama. Tot zijn beste treurspelen behooren: „Sobieslaw" en „De familie Swojanow". Van zijn blijspelen noemen wij: „De tooverhoed", „Rohovin Czetwerrohy" en „De leugenaar en zijn nakomelingen". Ook schreef hij novellen en spotgedichten. Zijn verzamelde werken zijn in Praag verschenen.

Kliefoth, *Theodor Friedrich Dethlef,* een Duitsch Luthersch godgeleerde, den 18den Januari 1810 te Körchow in Mecklenburg geboren, studeerde te Berlijn en te Rostock in de godgeleerdheid en werd in 1833 onderwijzer bij hertog *Wilhelm* en in 1837 bij den toenmaligen erfgroothertog *Friedrich Franz von Mecklenburg-Schwerin,* dien hij ook naar een instituut te Dresden vergezelde. Hier schreef hij zijn: „Einleitung in die Dogmengeschichte" (1839) en werd na zijn terugkeer in 1840 predikant te Ludwigslust. Daarna verscheen zijn: „Theorie des Cultus der Evangelischen Kirche" (1844). Tegen het einde van 1844 vertrok hij als superintendent en eerste domprediker naar Schwerin, waar hij: „Die ursprüngliche Gottesdienstordnung in den deutschen Kirchen luth. Bekenntnisses, ihre Destruction und Reformation" (1847) uitgaf. Toen vervolgens na de beweging van 1848 een afzonderlijke commissie voor het kerkbestuur ingesteld werd, behoorde *Kliefoth* tot

Digitized by Google

haar leden en bleef ook later „Oberkirchenrath". Na dien tijd was hij de ziel van het kerkbestuur in Mecklenburg-Schwerin, dat hij op conferentiën te Eisenach en te Dresden vertegenwoordigde en overleed den 26sten Januari 1895 te Schwerin. Van zijn geschriften noemen wij nog: „Liturgische Abhandlungen" (1854—1858, 8 dln.), „Acht Bücher von der Kirche" (1854), een verklaring van de profeten *Ezechiël* (1864—1865, 2 dln.), *Daniël* (1868) en van de „Openbaring" van *Johannes* (1874). Sedert 1854 gaf hij met *Meijer*, later met *Diekhoff*, de „Theologische Zeitschrift" uit.

Klieren. Zie *Gezwellen* en *Scrophulosa*.

Kliergezwel. Zie *Gezwellen*.

Kliffen. Onder kliffen verstaat men steile, afbrokkelende, leemkusten, die wij langs de Noordzee aantreffen. Bij nader onderzoek blijken ze te bestaan uit grondmoraine materiaal van het landijs, dat in den ijstijd ons land bedekte. Ze bieden dikwijls een prachtig en natuurlijk profiel van de grondmoraine in de bovenliggende lagen; zoo vinden we bijv. bij het Mirdumerklif (Zuidkust van Friesland) van boven afgerekend: bouwlaag, loodzand, zandoer, grijze, sterk verweerde keileem, roode keileem en dieper, zooals bij een boring gebleken is, grijze, minder verweerde keileem.

Tot de kliffen behooren in ons land: 1o. het *Roode klif*, dat echter in de jaren 1893—1896 vergraven werd en nu een met gras bedekte heuvel is; 2o. het *Mirnser klif*, dat laag is en een begroeiden steilen kant heeft; 3o. het *Mirdumer klif*, dat een vrij groote lengte heeft en voor het grootste gedeelte onbegroeid is; 4o. de *Voorst* bij Vollenhoven, die ook vergraven is. Op de Noord-Friesche eilanden vindt men nog een *„Roles klif"* n. l. op Sylt; ook langs de Engelsche kust is deze vorming nog waar te nemen, n. l. aan de kust van Holderness in Yorkshire; hier draagt ze denzelfden naam als bij ons nl.: *„the Cliff"*. De roode kleur, die door ijzerverbindingen bewerkt wordt, heeft zeker aanleiding gegeven tot het verhaal, dat we in een oude Friesche kroniek aantreffen, n. l. dat het Roode klif van vulkanischen oorsprong zou zijn; men had de vlammen er uit zien slaan.

Klimaat noemt men de gemiddelde weersgesteldheid op een plaats, terwijl onder weer verstaan wordt de toestand van den dampkring, vooral wat temperatuur, luchtdruk en vochtigheid betreft, op een bepaalde plaats en een bepaalden tijd. Het weer duidt altijd een oogenblikkelijken, het klimaat een gemiddelden toestand aan. Terwijl wij voor de genoemde factoren naar de afzonderlijke artikelen verwijzen, moet hier er op gewezen worden, dat de weersgesteldheid en dus ook het klimaat, in de eerste plaats afhangt van den hoek van inval der zonnestralen en van den duur der beschijning, daarnaast echter ook van den aardrijkskundigen toestand der streek, bijv. of deze vlak dan wel bergachtig is, uit land of water bestaat, hoog of laag gelegen is enz. Dit, dus het werkelijke klimaat, noemt men het *physische*, in tegenstelling met het *wiskundige* of *astronomische*, dat alleen van den hoek van inval der zonnestralen en van den duur der beschijning afhangt. De klimatologische onderzoekingen omvatten derhalve voornamelijk de bestraling door de zon, den zonneschijn, de temperatuur, vochtigheid, bewolking, neerslag, luchtdruk, wind en electrischen toestand van den dampkring. De klimaatleer vormt een deel van de *meteorologie*, dat men *klimatologie* of *geografische meteorologie* noemt.

Daar de temperatuurverhouding den voor ons meest merkbaren invloed op het klimaat van een streek uitoefent, heeft men de oppervlakte der aarde, al naar den warmtegraad, welke de plaatsen op verschillende breedte gemiddeld in den loop van een jaar bezitten, verdeeld in *klimaatgordels* of *-zonen*. Men onderscheidt daarbij drie hoofdzonen: de heete of *tropische zone*, tusschen de beide keerkringen, de *gematigde zone*, tusschen keerkringen en poolcirkels. De beide laatste zonen worden, ieder op zichzelf, in noordelijke en zuidelijke gematigde- en noordelijke en zuidelijke koude (arctische- en antarctische-) zone verdeeld. Op elk halfrond, dus ook op de geheele aarde, omvat de heete zone 40, de gematigde 52 en de koude zone 8 % der oppervlakte. Daar in de gematigde zone groote temperatuurverschillen voorkomen en zij in uitgebreidheid het grootst is, heeft men haar nog weer onderverdeeld, en wel in de *subtropische* of *warm gematigde*, de *eigenlijk gematigde* en de *koud gematigde zone*. Deze zonen-verdeeling is echter niet voldoende voor de voorstelling van het physische klimaat, dat vooral door de ongelijke verdeeling van land en water en de verschillen in hoogte van het vasteland beheerscht wordt. Vandaar dat *Supan* voorgesteld heeft de jaar-isothermen van 20° (gemiddelde poolgrens der palmen en der passaten) en van 0°, tot begrenzing der zonen aan te nemen. De laatste grens voldoet echter niet en werd daarom vervangen door de isotherme van 10° in de warmste maand. Ook de klimaatgordels van *Köppen* (naar den duur van den heeten, gematigden en koulden tijd en naar den invloed van de warmte op de organische wereld), hebben nog niet algemeen ingang gevonden, zoodat men gewoonlijk een verdeeling in tropische, gematigde (subtropische, gematigde en sub-arctische-) en koude zonen aanneemt, zonder zich streng aan keerkringen en poolcirkels als grenzen te houden, ten einde wat bij elkander behoort, niet te scheiden.

De *tropische zone* heeft, omdat $^3/_4$ van haar oppervlakte uit water en slechts $^1/_4$ uit land bestaat, over het algemeen een zeeklimaat, d. w. z., dat er geringe schommelingen der temperatuur per dag en per jaar plaats hebben; dat er groote regelmatigheid bestaat in de weersverschijnselen, zoodat niet de temperatuur, maar de regelmatige afwisseling van regentijd en droogte en bepaalde, overheerschende winden (passaten en moesons) de indeeling van het jaar voor de levensomstandigheden van de bewoners bepalen. Het temperatuurverschil tusschen de warmste en de koudste maanden bedraagt nauwelijks 10° (veelal slechts 5°), en zelfs de absolute uitersten bedragen zelden 15°. De hoogste gemiddelde maandtemperatuur (Warmtepool) vindt men meest ten noorden van den equator (Sahara, Voor-Azië, Noordelijk-Indië, Zuid-Califor-

Digitized by Google

nië) met 35°. Licht en uitgestraalde warmte zijn buitengewoon groot; in weerwil daarvan is de hemel zelden blauw, maar tengevolge van het groote vochtigheidsgehalte der lucht, meest witachtig; condensatie van den waterdamp der lucht heeft gemakkelijk plaats, waardoor zeer veelvuldig onweders voorkomen (ongeveer 100 dagen per jaar), evenals hevige, lang aanhoudende regens. De grootste bewolking komt voor in de nabijheid van den thermischen equator en neemt van hier naar de keerkringen toe af.

De *gematigde zone* wordt aldus genoemd, omdat haar klimaat voor den mensch het gematigdst en het aangenaamst is. De *sub-tropische zone* vormt den overgang tot de gematigde. Zij valt in het algemeen samen met den gordel van hoogen luchtdruk, tusschen 20° en 40° N. Br., en kenmerkt zich door een meestal heldere lucht. Terwijl naar den evenaar toe de zomer meestal arm aan regen is en de overige jaargetijden regenrijk, is de neerslag naar de polen toe meer regelmatig over alle jaargetijden verdeeld. Westewinden zijn overheerschend, en over het algemeen is het weer onbestendig, staat grootendeels onder den invloed van het optreden van cyclonen en anti-cyclonen (zie *Wind*). De temperatuur vertoont per dag en per jaar groote verschillen, welke echter door overgangstemperaturen meer dragelijk worden. Het bedrag der uiterste gemiddelde maandtemperaturen is ongeveer 20°, de absolute uitersten variëeren van 50—60°.

De *koude zone* wordt gekenmerkt door den langen Poolnacht en den lagen stand der zon. Hooge temperaturen komen er niet voor. Tengevolge van de ongelijke verdeeling van land en water, valt de streek van de grootste koude niet met de Polen samen, maar ligt in het binnenste der groote landmassa's. Op het noordelijk halfrond komen twee koude polen voor, waar de temperatuur in het midden van Januari tot —40° of nog lager daalt n. l. in het binnenland van Noord-Groenland en in Noord-Siberië. De laagste gemiddelde jaartemperatuur (—20°) treedt wellicht bij de Noordpool op. Zomer en winter volgen plotseling op elkander; echter is de temperatuur in den zomer zeer gelijkmatig. Des zomers heerscht er veel nevel, des winters een heldere hemel met weinig sneeuw.

Wat de Antarctis betreft, voor zoover aldaar waarnemingen zijn gedaan, is het opmerkelijk, dat de zomer er zich kenmerkt door somtijds zeer warme dagen, terwijl er des winters niet slechts zeer lage temperaturen optreden, maar somtijds ook buitengewoon hevige winden heerschen, die een ongeëvenaarde kracht uitoefenen, zoodat bijv. de gevallen sneeuw totaal wordt weggevaagd, om hier en daar tot wallen te worden opgehoopt.

Behalve deze door bepaalde zonen begrensde klimaten onderscheidt men nog het oceanische- of zee-, het eiland- of kustklimaat, in tegenstelling met het continentale-, vastland- of binnenland-klimaat; verder het gebergte- of hoogteklimaat, in tegenstelling met het laagland- en het hoogvlakteklimaat. Vooral de tegenstelling tusschen *land-* en *zeeklimaat* is opvallend groot. Het eerste wordt gekenmerkt door groot verschil tusschen zomer- en winter-, dag- en nachttemperatuur, droge lucht, zwakken wind, helderen hemel en weinig neerslag, terwijl het laatste gering verschil tusschen zomer- en winter-, dag-, en nachttemperatuur vertoont, zeer vochtig is, veel en sterken wind heeft en een aanzienlijken neerslag, vooral des winters. Land- en zeeklimaat oefenen een grooten invloed uit op het gedijen der cultuurplanten. In vele streken van Siberië wordt bijv., bij een gemiddelde jaartemperatuur van —10,3°, gedurende den korten, maar heeten zomer graan verbouwd, op een bodem, die op een diepte van 1 meter steeds bevroren is, terwijl op IJsland, bij een veel hoogere gemiddelde jaartemperatuur en een veel milderen winter het verbouwen van graan niet meer mogelijk is, omdat het daar wegens de lage zomertemperatuur niet meer tot rijpheid komt. Locale invloeden kunnen op het klimaat worden uitgeoefend door wouden, heiden, moerassen, meren enz., doch alleen als zij zeer uitgestrekt zijn.

De menschheid en de mensch zelf is in hooge mate van het klimaat afhankelijk. Geestelijke arbeid valt in de tropen en in het Poolgebied veel moeilijker dan in de gematigde zone, en inspannenden lichamelijken arbeid kan niet elk ras in iedere zone verrichten. De hooge temperatuur, de groote vochtigheid en het gemakkelijk verkrijgen van levensbehoeften, werken verslappend op den mensch. Dezelfde uitwerking heeft de eentonigheid van den langen Poolnacht. Bij het toenemen van de beschaving, verplaatsen de brandpunten daarvan zich allengs naar meer zuidelijke streken (Indië, Griekenland, Rome, de Noorderzeelanden). Besmettelijke ziekten zijn in de tropen meer verbreid dan elders, en er komen daar eigenaardige ziekten en ziekteverschijnselen voor, die bepaald daar eigen zijn (scheurbuik, tropenwaanzin).

De vraag of in den loop der eeuwen het klimaat veranderingen heeft ondergaan, is door de geologie in bevestigenden zin beantwoord geworden (zie ook *IJstijd*). Daarentegen is het nog niet gelukt een verandering van het klimaat in historischen tijd aan te toonen. Wel vertoont het klimaat periodieke schommelingen om een gemiddelde waarde. De duur dezer *klimaatperioden*, waarin temperatuur, neerslag, enz. geregeld schijnen te stijgen of te dalen, wordt op 11 jaar geteld (in verband met den 11-jarigen cyclus der zonnevlekken), waarnaast door *Brückner* het optreden van 35-jarige perioden werd aangetoond, omtrent wier oorzaak niets bekend is. Sommigen meenen in deze 35-jarige perioden weer onderdeelen te moeten zien van klimaatperioden van nog langeren duur. In hoeverre deze onderdeelen vormen van de geologische klimaatperioden, welke ons de IJstijden van het diluvium en ook wel van de oudere perioden in de geschiedenis van de aarde leeren kennen, valt niet te zeggen.

Literatuur: J. Hann, Handbuch der Klimatologie (3de druk, 3 dln., Stuttgart 1908—1911); *A. Woeikoff*, Klimate der Erde (2 dln., Jena 1887); *W. Köppen*, Klimalehre (Leipzig 1899); *W. R. Eckhardt*, Klima und Leben (Bioklimatologie) (Leipzig 1912).

Digitized by Google

KLIMVOGELS I

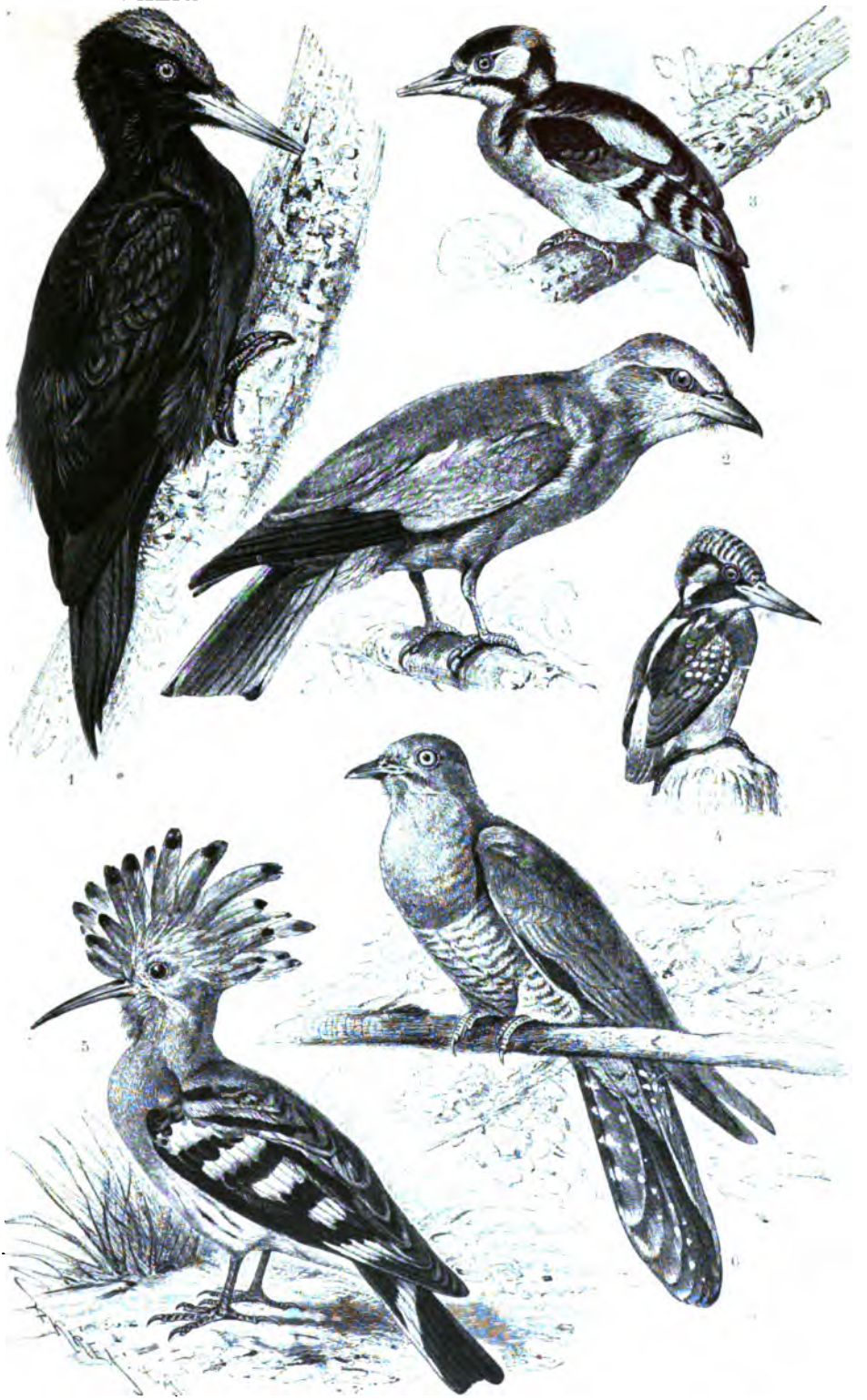

1. Zwarte specht (Dryocopus martius), 1/3 nat. gr. 2. Scharrelaar (Coracias garrula), 1/3 nat. gr. 3. Bonte specht (Dendrocopus major), 1/3 nat. gr. 4. IJsvogel (Alcedo ispida), 1/3 nat. gr. 5. Hop (Upupa epops), 1/3 nat. gr. 6. Koekoek (Cuculus canorus), 1/4 nat. gr.

Digitized by Google

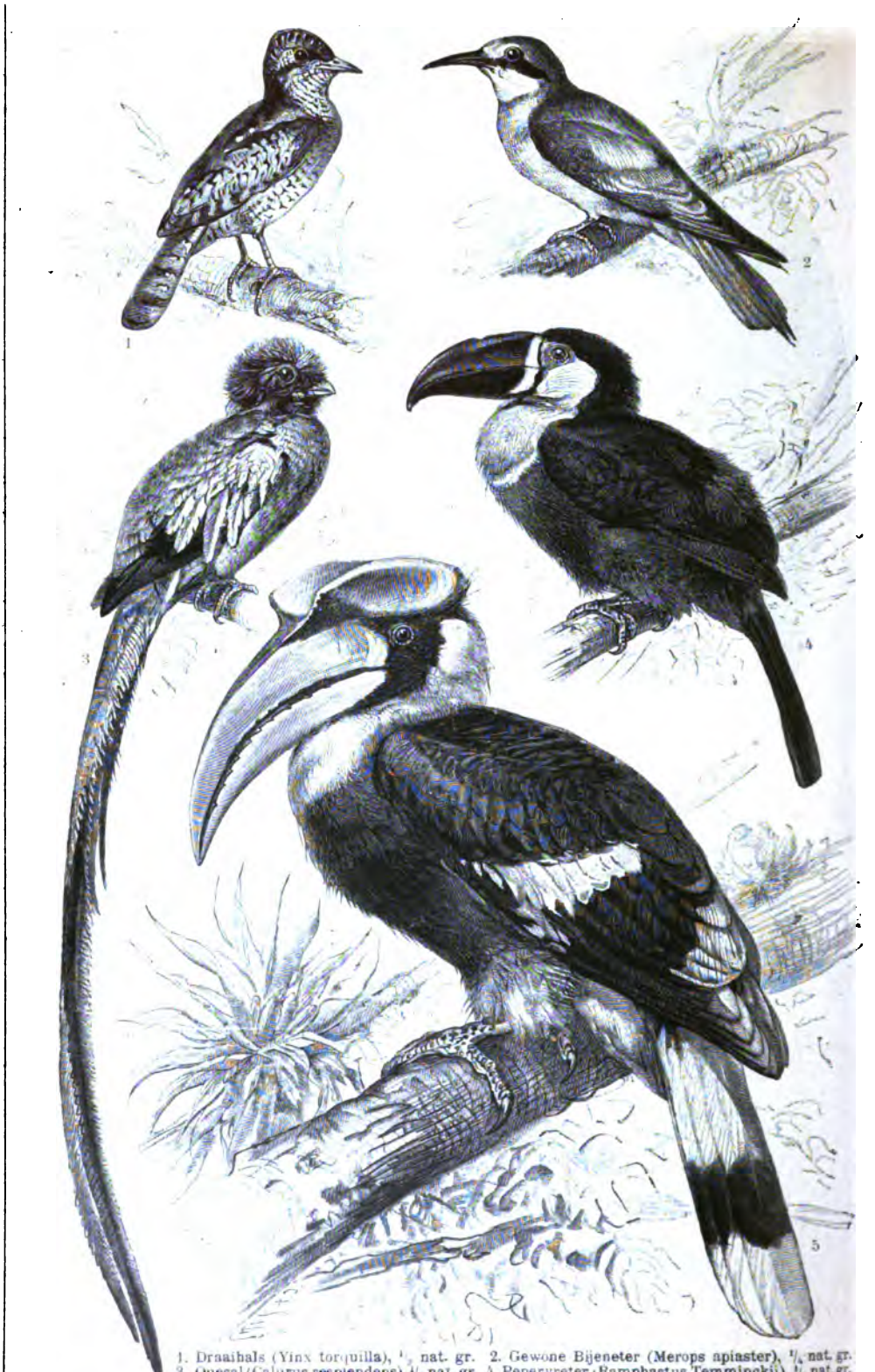

1. Draaihals (Yinx torquilla), $^1/_2$ nat. gr. 2. Gewone Bijeneter (Merops apiaster), $^2/_3$ nat. gr.
3. Quesal (Calurus resplendens), $^1/_5$ nat. gr. 4. Pepervreter (Ramphastus Temminckii), $^1/_4$ nat. gr.
5. Rhinocerosvogel (Buceros bicornis), $^1/_5$ nat. gr.

Digitized by Google

Klimaatgordels. Zie *Klimaat.*

Klimaatperioden. Zie *Klimaat.*

Klimakterische tijd (*Tempus Climactericum*) noemde men vroeger elke astrologisch met gevaar dreigende tijd, d. w. z. de tijd gedurende welke de onderlinge stand van twee sterren of sterrebeelden voor een bepaald persoon, of in 't algemeen, ongeluk of gevaar aanduidden. Zoo duidde bijv. de onderlinge verwijdering van Mars en Mercurius oorlog en hongersnood aan.

Klimatologie is de leer van het klimaat. Men onderscheidt *algemeene* en *bijzondere klimatologie.* De eerste onderzoekt den invloed van de insolatie, van de verdeeling van land en water en van andere physische factoren, terwijl de laatste het klimaat behandelt van de afzonderlijke deelen der aardoppervlakte.

Klimbaars (*Anabas scandens*) is een Indische zoetwatervisch, behoorende tot de familie der *Labyrintvisschen* (zie aldaar).

Klimmend in de wapenkunde is de houding voor alle roofdieren en voor vele andere viervoetige dieren. De houding en het voorkomen van het dier is krachtig en fier. Het lichaam is rechtstandig gestrekt, het bovenlijf iets voorover en de kop achterover gebogen. Terwijl de linker achterpoot altijd op den grond rust en krachtig naar achteren is gestrekt, rust bij een vierhoekig schild de rechter achterpoot op den grond; wordt daarentegen de vorm van het schild van onderen smaller, dan wordt deze poot min of meer opgeheven. De rechtervoorpoot wordt tot op de hoogte van den kop dreigend opgeheven, de linker tot op de hoogte van den borst of een weinig lager. De staart is boven langs den rug gestrekt, terwijl de tong ver uitsteekt en sierlijk gebogen is. De natuurlijke wapens zijn duidelijk aangegeven.

Bij wassenaars (zie aldaar) beteekent klimmend, dat de punten naar boven wijzen.

Klimop. Zie *Hedera.*

Klimvogels (*Scansores,* zie de plaat) vormen een groep der vogels, die zich vooral onderscheidt door den bouw van hun, tot klimmen ingerichte pooten: twee teenen naar voren en twee naar achteren. Hun staart heeft stijve vederen, waardoor deze tot steun bij het klimmen kan dienen. De snavel is krachtig en doet dienst bij het hameren tegen de boomen. De vleugels blijven tamelijk kort. In het algemeen leven de klimvogels op boomen en voeden zich met insecten, doch vreten ook vaak de jonge vruchten op. Zij zijn over de geheele aarde verbreid, maar komen echter het meest in de Tropen voor.

Klindworth, *Karl,* een Duitsch pianist, den 25sten September 1830 te Hannover geboren, ontving zijn opleiding van *Franz Liszt,* vestigde zich in 1854 te Londen, waar hij tot 1868 als leeraar en uitvoerend kunstenaar werkzaam was, en ook orkest- en kamermuziek-uitvoeringen organiseerde. Van 1868 tot 1884 was hij leeraar aan het conservatorium te Moskou; daarna ging hij naar Berlijn, waar hij met *Joachim* en *Franz Wüllner* de z. g. „Philharmonische Konzerte" leidde; later opende hij een pianoschool, welke in 1893 met het „Scharwenk-conservatorium" werd vereenigd („Klindworth-Scharwenka-conservatorium"). *Klindworth* is, behalve als pianist en paedagoog, ook bekend door zijn bewerking van de klavieruittreksels van *Wagner's* „Der Ring des Nibelungen"; zijn naam is trouwens nauw verbonden met de geschiedenis van *Wagner's* kunst, waarvoor hij gedurende zijn geheele leven een geestdriftige en krachtdadige propaganda heeft gevoerd. Verder bezorgde hij een uitgave van de werken van *Chopin* en van de piano-sonates van *Beethoven. Klindworth* overleed den 17den Juli 1916.

Klingaleezen is de naam voor de in Achter-Indië en in den Maleischen Archipel wonende Tamulen, en wordt in het algemeen ook wel gebruikt voor bewoners van Voor-Indië. De naam stamt van het oude rijk Kalinga, ten Z. van de Gangesmondingen. In de Straits-Settlements bedraagt het aantal Klingaleezen circa 18 000, die zich voornamelijk met den handel in graan en voedingsmiddelen bezig houden.

Klinge, een gemeente in Zeeuwsch-Vlaanderen, 4684 H.A. groot met (1911) 3757 inwoners, wordt in Nederland begrensd door St. Jansteen, Hulst, Grauw- en Langendam en de Staaftinger schorren en in België door Kieldrecht, Meerdonk, Clinge, St. Gilles en Kemseke. Deze gemeente is vooral in 1847 door indijkingen vergroot. De bodem bestaat uit met zand vermengde klei. Landbouw, visscherij en het inzouten van ansjovis zijn de hoofdmiddelen van bestaan. Tot de gemeente behooren de noordarbeltt van het dorp Klinge, het dorp Nieuw-Namen of Kauter en de oostbelft van de buurt Kapelbrug.

Het Nederlandsch gedeelte van het dorp Klinge wordt meestal ter onderscheiding van het Waalsche Klinge Hulster-Klinge genoemd. Er is een station van den spoorweg Terneuzen—Sint Nikolaas.

Klinger, *Friedrich Maximilian von,* een Duitsch dichter, den 17den Februari 1752 te Frankfort aan den Main geboren, studeerde te Giessen in de rechten, vervaardigde als student reeds stukken voor een tooneelgezelschap, nadat hij in 1775 den eersten prijs behaald had met zijn treurspel „Zwillinge". In den Beiersche Successie-oorlog vocht hij mede. Na het sluiten van den vrede verboelde hij bij zijn vrienden en begaf zich vervolgens op reis. In 1780 bevond hij zich te St. Petersburg, waar hij tot officier en tot voorlezer van grootvorst *Paul* werd benoemd. Het volgende jaar deed hij in het gevolg van den grootvorst een reis door Polen, Oostenrijk, Italië, Frankrijk, Zwitserland, de Nederlanden en Duitschland. In 1784 werd hij officier bij het adellijk cadettenkorps te St. Petersburg en werd door *Catharina* bevorderd tot kolonel. In het eerste regeeringsjaar van *Paul* klom hij op tot generaal majoor en in 1801 tot directeur van het cadettenkorps. Onder de regeering van *Alexander* werd hij curator van de universiteit te Dorpat, bestuurder van het korps pages en belast met het opzicht over onderscheiden inrichtingen van onderwijs. Daarenboven kreeg hij een kroondomein in Koerland en werd in 1811 luitenant-generaal. Na 40 jaren diensttijd nam hij zijn ontslag uit alle openbare betrekkingen en overleed den 25sten Februari 1831. Van zijn dramatische werken noemen wij: „Die Zwillinge" (1776), „Otto", „Das leidende Weib",

Digitized by Google

„Sturm und Drang", waarnaar vervolgens het toenmalig letterkundig tijdperk (Sturm und Drangperiode) genoemd werd, en „Grisaldo". Ook leverde hij eenige blijspelen. Verder schreef hij: „Faust's Leben, Thaten und Höllenfahrt" (1791), „Geschichte Rafaels de Aquilas", „Die Riesen vor der Sündflut", „Der Faust der Morgenländer", „Geschichte eines Deutschen der neuesten Zeit", „Der Weltmann und der Dichter", „Sahir, Eva's Erstgeborner im Paradiese" en „Betrachtungen und Gedanken über verschiedene Gegenstände der Welt und der Literatur (3 dln., Leipzig 1802—1805). Een verzameling van zijn werken verscheen in 12 deelen (1809—1816. 3de druk 1841).

Klinger, *Max,* een Duitsch schilder, graveur en beeldhouwer, den 18den Februari 1857 te Leipzig geboren, begon in 1874 zijn studies te Karlsruhe bij *Gussow* en ging met dezen in 1875 naar Berlijn, waar hij zijn studie op de kunstacademie voortzette en zich tegelijkertijd in het graveeren oefende. In 1878 maakte hij een reeks penteekeningen onder den titel: „Rathschläge zu einer Konkurrenz über das Thema Christus", die later voor het museum te Berlijn werden aangekocht. Daarna vervaardigde hij „Illustraties bij de fabel Amor en Psyche", „Eva en de toekomst" (1880), „De geschiedenis van een handschoen" (1881), „Een capriccio", „Drama's" (nachtelijke en afschrikwekkende tooneelen in een groote stad), „Intermezzi", „Een leven", „Een liefde" „Van den dood", „Brahms-Phantasie". Ook heeft hij landschappen van *Böcklin* gegraveerd. In 1883 schilderde hij decoratieve schilderijen, nu in de musea te Berlijn en te Hamburg. In 1887 voltooide hij een schilderij met levensgroote figuren: „Het oordeel van Paris" (sedert 1901 in het museum te Weenen). Tengevolge van zijn studiën te Florence en Rome ontstonden „Het lijk van Christus met Maria en Johannes" (1893), „Kruisiging van Christus" en „Die blaue Stunde". In 1897 voltooide hij zijn groot doek „Christus op den Olympus". Sedert het begin van 1890 legde *Klinger* zich ook toe op de beeldhouwkunst. Behalve vele kleine werken, vervaardigde hij levensgroote beelden, o. a. een *Salome* en een *Kassandra;* bovendien maakte hij een marmeren beeld van *Beethoven,* nu in het museum te Leipzig.

Klingsor, *Léon Leclère,* gezegd *Tristan* — een Fransch schrijver, schilder en musicus, in 1874 te La Chapelle (Oise) geboren, trok de aandacht door twee stukken: „Triptyque des châtelaines" (1892) en „Triptyque à la Manguenite" (1894), vervolgens publiceerde hij een verzameling gedichten: „Filles-Fleurs" (1896), verder „Squelettes fleuris", „l'Escarpolette" en „Schéhérazade" (1903). Bovendien schreef hij een Oosterseh verhaal „la Jalousie du vizir" (1899), „Le Livre d'esquisses", „La Duègne apprivoisée, comédie lyrique" (1907), „Le Valet de coeur" (1908) en onder den naam *T. Leclère:* „Les Femmes de théâtre du XVIIIe siècle" (1911). Als schilder maakte hij zich verdienstelijk door eenige portretten van vrouwen en kinderen. Als musicus heeft hij verschillende melodieën gecomponeerd, waarvan wij noemen de serie: „Chansons de ma mère l'Oie" (1906).

Klingsor van Hongarije is de naam van een mythische persoonlijkheid, die in het gedicht van den zangerswedstrijd op den Wartburg optreedt en daar de rol van scheidsrechter speelt. Hij stamt uit den „Parsifal" van *Wolfram von Eschenbach,* waarin hij optreedt als hertog *van Capua,* die, wegens een liefdesgeschiedenis ontmand, zich door toovenarij op de menschheid wreekt en een tooverslot bouwt, waarin hij ridders en vrouwen opsloot.

Klinkdicht. Zie *Sonnet.*

Klinken noemt men het aan elkander verbinden van plaat- en profielijzer door middel van klinkbouten. Ten einde het klinken mogelijk te maken, worden in de verschillende deelen van een werkstuk, die op elkander moeten komen, gaten geboord of geperst (z. g. *gepond*) en deze door middel van *ruimers* nauwkeurig overeenstemmend gemaakt. Daarna wordt de klinkbout, die aan een zijde van een kop is voorzien, in het gat gestoken en goed ondersteund, waarna door krachtige hamerslagen op het uitstekende deel der boutsteel, de andere kop gevormd wordt. Klinkbouten van kleine afmeting kunnen koud geklonken worden, doch bij grootere dikte dan 7 m.m. wordt de kop aan den witgloeiend gemaakten bout gevormd. Het klinken kan uit de hand of met de klinkmachine (zie aldaar) geschieden.

Klinkenberg, *Dirk.* een Nederlandsch sterrenkundige, werd in 1709 geboren en in 1733 benoemd tot klerk van Holland, welke betrekking hij gedurende 40 jaren bekleedde, terwijl hij voor en na met belangrijke waterstaatsaangelegenheden werd belast. Hij schreef: „Memorie en bijzondere considerationen over de middelen tot voorkoming van den aanwas en ter beteugeling van 't woedend vermogen van de Haarlemmer en Leidsche Meer" (met *B. Cendriaan,* 1769), en „Beschrijving hoe de afstand der Zonne van de Aarde kan gevonden worden door den schijnbaren weg van Venus en Mercurius over de Zon enz." (1741), waardoor hij in briefwisseling kwam met de beroemdste sterrenkundigen van zijn tijd, terwijl hij in 1753 tot correspondent van de Koninklijke Academie van Wetenschappen werd benoemd. Hij ontdekte een drietal kometen, beschreef de verschijning van een groote staartster in 1759 en was, na de ontdekking van Uranus de eerste, die beweerde, dat deze een planeet en geen komeet was. Hij overleed te 's-Gravenhage in 1799.

Klinkenberg, *Jacob van Nuys,* een Nederlandsch godgeleerde, werd den 20sten Februari 1744 te West-Graftdijk geboren, bezocht de Latijnsche school te Haarlem, studeerde te Hardewijk en te Leiden en werd in 1764 bevorderd tot meester der vrije kunsten en doctor in de wijsbegeerte. Na het voortzetten en volbrengen van zijn theologische studiën werd hij achtereenvolgens predikant te Eemnes, Overschie, Oudewater, Deventer en Amsterdam en werd in 1783 benoemd tot gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid te Leiden. Hij bedankte echter voor deze betrekking en werd toen hoogleeraar aan het athenaeum te Amsterdam. Nadat hij door den Leidschen senaat bevorderd was tot doctor in de theologie, aanvaardde hij zijn betrekking in

Digitized by Google

1784. De omwenteling van 1795 ontnam hem zijn ambt, doch in 1804 werd hij hierin hersteld en bleef als hoogleeraar werkzaam tot aan zijn overlijden, den 14den September 1817. Van zijn geschriften vermelden wij: „De voordeelen van den godsdienst" (1767—1776, 3 dln.), „De Christen" (1772—17788, 7 dln.), „De Bijbel, door uitbreidingen en aanmerkingen verklaard" (1780—1795, 27 dln.), „Onderwijs in den godsdienst" (1780—1794, 11 dln.), „De geschiedenis van 's Heilands lijden" (1791), „Proeve eener verklaring van Johannes' Openbaring" (2 dln., 1796), „Waarschuwing in de allerbelangrijkste zaak" (1798) en „Dissertatio hermeneutico-theologica de peccato in Spiritum sanctum" (2 dln., 1815).

Klinkenberg, *Karel,* een Nederlandsch schilder, in 1851 te 's-Gravenhage geboren, waar hij nog gevestigd is. Hij ontving er zijn opleiding aan de Academie van Beeldende Kunsten en ontwikkelde er zich verder onder den invloed van *Cornelis Bisschop,* wiens streven naar lichtcontrasten wij bij *Klinkenberg* terugvinden. Hij schilderde vooral stadsgezichten, meest ontleend aan onze oude steden, doch ook soms aan andere steden, bijv. Venetië. Hier te lande bezitten o.a. het Rijksmuseum en het Stedelijk Museum te Amsterdam, het Gemeentemuseum en het Museum Mesdag te 's-Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam werken van zijn hand.

Klinkerfues, *Ernst Friedrich Wilhelm,* een Duitsch astronoom, den 29sten Maart 1827 te Hofgeismar in Hessen geboren, bezocht de polytechnische school te Kassel, was van 1846 tot 1847 werkzaam bij den aanleg van den Main-Wezerspoorweg, legde zich daarna te Marburg toe op de sterrenkunde en werd in 1851 assistent, in 1855 observator en eindelijk directeur aan de sterrenwacht te Göttingen en was er tevens werkzaam als buitengewoon hoogleeraar in de sterrenkunde aan de universiteit. Hij overleed aldaar den 28sten Januari 1884. Hij heeft zich bekend gemaakt door de ontdekking van 6 kometen, door de bepaling der banen van planeten en kometen, door de uitvinding van een bifilairhygrometer en van den hydrostatischen gasontsteker. Hij schreef: „Theoretische Astronomie" (1871), „Theorie des Bifilarhygrometers" (1876) en „Die Prinzipien der Spektralanalyse und ihre Anwendung in der Astronomie" (1879).

Klinkers zijn taalklanken, die gevormd worden door het stemgeluid, dat door de ruimte boven de stemspleet gewijzigd wordt. De klinkers zijn samengestelde geluiden, waarvan de grondtoon in het strottenhoofd en de boventonen in de mond- en keelholte ontstaan. Bij de gefluisterde klinkers verwalt de stem, men houdt dus alleen den klank van de in trilling gebrachte lucht in het spreekkanaal over. Elke gefluisterde klinker heeft dus een bepaalde toonhoogte en naar deze gefluisterde klanken kan men het best het kenmerkende van elke vocaal opmerken. Men kan de klinkers op zeer verschillende wijze indeelen bijv. naar de al of niet afsluiting van de neusholte, in zuivere klinkers en neusklinkers, naar den vorm van de lippen in geronde en ongeronde, naar de spanning van de tong in geslootene en opene, naar de plaats, waar de tong het hoogst gewelfd is, in voor-, tusschen- en achterklinkers (palatale, gutturaal-palatale en palatale), naar den meerderen of minderen afstand van de tong tot het gehemelte in boven-, middel- en benedenklinkers enz. Naar deze verschillende indeelingen heeft men een aantal vocaalsystemen vervaardigd. Zie verder *Klankleer.*

Klinkert, *Hillebrandus Cornelius,* den 11den Juni 1829 geboren, studeerde voor landmeter, doch ging in 1856 als zendeling naar Japara werd in 1879 leeraar in de maleische taal en in de land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië aan de Indische Instelling te Leiden en bij de opheffing dier instelling lector voor het Maleisch aan de universiteit aldaar (1890); als zoodanig nam hij zijn ontslag in 1904. Zijn voornaamste geschriften zijn: „De gansche bijbel in zuiver maleisch" (met Arabische karakters, eigenhandig door den schrijver voor de lithografische pers bewerkt, 4 dln., 1886—1889), „Nieuw Maleisch-Nederlandsch woordenboek" (met Arabische karakters, 1893, suppl. 1899), „Spraakleer voor het Maleisch" (2de druk 1898), „Conversatieboek voor het Maleisch" (1881), „Hikajat Mesa Kagoengan Seri Pandji Wila Koesoema" (Arabische karakters, steendruk, 1ste st. 1897), „Groote bloemlezing uit de Maleische handschriften" (proza en poëzie, 1898), „Kitáb Boenga Rampai" (bloemlezing uit Maleische geschriften, 2de druk, 1899), „Facsimile's van eenige Maleische brieven met Arabisch-Maleische karakters" (1903). Hij overleed in 1913.

Klinkhamer, *Tibout Cornelis,* een Nederlandsch rechtsgeleerde, den 13den Juni 1804 te Amsterdam geboren, studeerde aan het athenaeum in zijn geboorteplaats, waar hij een uitstekende: „Commentatio historico-juridica de juris civilis Romani loco qui est de donationibus ex fragmentis Vaticanis nuper illustrato" (1826) uitgaf. Hij verwierf de gouden medaille te Leuven met een geschrift over: „Het leven en de daden van Iphicrates", en promoveerde te Utrecht in 1829 in de rechten en in de letteren op dissertatiën: „De bello propter successionem regni Hispanici gesto etc." en „Querulus sive Aululariа, incerti auctoris comoedia togata". Hij vestigde zich als advocaat te Amsterdam, werd er rechter-plaatsvervanger, doch overleed reeds den 17den April 1834. Behalve opstellen in tijdschriften, leverde hij eenige gedichten, benevens een vertaling van „Leier und Schwert" van *Körner.*

Klinkmachine is een werktuig, dat dient tot het aaneenklinken van de deelen eener brug, ketel enz., door middel van klinkbouten. Daar men haar meestal op verschillende plaatsen moet gebruiken en de werkstukken zelf zeer groot zijn, maakt men de machines zoodanig, dat men ze gemakkelijk kan verplaatsen. Gedurende het gebruik hangt men haar dan aan een kraan op. Deze machine heeft twee stempels, waarvan de eene den tegengestelden vorm van den kop van den klinkbout heeft en als steun voor dezen dient, terwijl de andere stempel hol is en inwendig den vorm heeft van den sluitkop. Beide stempels zijn tangvormig met elkander verbonden en worden bij het klinken, met behulp van

Digitized by Google

water onder hoogen druk, tegen den tusschenliggenden, meest verhitten, bout gedrukt. In de figuur is een klinkmachine van *Allen* afgebeeld, welke in Engeland bij aaneenklinking van klinkbouten van 25 mm. dikte gebruikt wordt. Men werkt hier met samengeperste lucht van 3,5—4 atmosfeer. De beide stempels n_1 en n_2 zijn bij *a* door een scharnierbout verbonden. De lucht komt door slang *b* in den drukcylinder *c*. De aan haak *d* hangende machine wordt met handgreep *e* op haar plaats gebracht, zoodanig dat de kop van den bout op den onderstempel n_1 rust. Met behulp van hefboom *f* kan men de lucht toe laten stroomen, waardoor de zuiger in cylinder *c* daalt. De kniehefboom *g* wordt horizontaal getrokken en de klinktang aangedrukt.

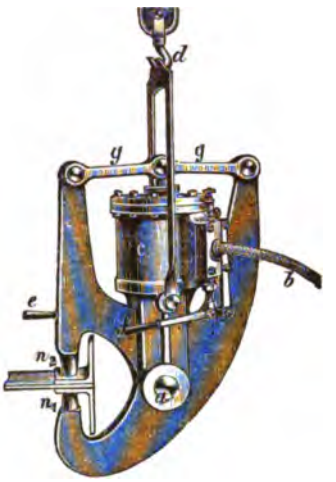

Klinkmachine van Allen.

In den laatsten tijd zijn pneumatische klinkhamers in gebruik van zoodanig gewicht, dat ze door den werkman in de hand worden gehouden bij het klinken.

Klinometer is een toestel, om de helling van vlakken en lijnen van een lichaam ten opzichte van het horizontale vlak te meten.

Klinoscoop is een toestel, om het bestaan van een helling ten opzichte van het horizontale vlak aan te duiden.

Klipdas *(Procavia* of *Hyrax)* is de naam van een zoogdier, dat geruimen tijd tot de *Knaagdieren* gerekend is, maar tegenwoordig tot een afzonderlijke orde: de *klipdassen (Hyracoidea)* gerekend wordt. Hij heeft een gedrongen, behaard lichaam, mist een staart, heeft een korten snuit en ooren, aan weerszijden in boven- en onderkaak 7 kiezen, in de bovenkaak 2 en in de onderkaak 4 snijtanden en geen hoektanden. Aan de voorpooten telt men 4 vingers met platte nagels, aan de achterpooten 3 vingers, waarvan 2 met platte nagels en 1 met een klauwvormigen nagel. De platte nagel komt schijnbaar met die van den mensch overeen, maar de nagelzool, die bij de platte nagel ontbreekt, is hier wel aanwezig. Men kent weinig soorten van dit geslacht, dat eenigszins op zich zelf staat. Wij noemen: *P. capensis,* die aan de Kaap de Goede Hoop wordt aangetroffen, *P. syriaca* uit Syrië en van de bergen bij de Roode Zee en *P. arboreus* in de bosschen van Mozambique.

Klippen zijn rotsen, die gedeeltelijk boven het water oprijzen, gedeeltelijk zich nagenoeg tot aan de oppervlakte van het water verheffen. In het laatste geval dragen zij den naam van *blinde klippen.* Zij veroorzaken branding en onregelmatige stroomingen en zijn voor de scheepvaart hinderlijk en gevaarlijk. Daarom worden zij met de meest mogelijke nauwkeurigheid op de zeekaarten aangewezen, terwijl de scheepszagvoerder op die plaatsen, welke wegens talrijke klippen onveilig zijn, een ervaren loods te hulp roept.

Klippers *(klipperschepen, theeklippers)* is de naam voor zeer scherp gebouwde, snelvarende houten zeilschepen, bestemd voor den theehandel met China in den tijd vóór de stoomvaart. Zij werden vooral door de Vereenigde Staten van N.-Amerika gebruikt. De verhouding van de breedte tot de lengte was gemiddeld 1 : 6. De grootste snelheid 14 zeemijlen per uur. In Rusland bezigde men vroeger den naam klipper voor kleine kruisers der marine.

Klipvisch *(Chaetodon)* is een geslacht van fraaie tropische zeevisschen, veelal in de nabijheid van koraalriffen levende, die tot de familie *Squamipinnes* (zie aldaar) behooren.

Klipvisch wordt ook de opengesneden en gezouten en daarna op de roteen in Noorwegen en IJsland aan de lucht gedroogde kabeljauw genoemd. Zie daaromtrent verder bij *Scheltvischen.*

Klipzout. *Zie Keukenzout.*

Klis of *Klit (Lappa)* is de naam van een plantengeslacht, dat tot de familie der *Samengesteldbloemigen (Compositen)* behoort. Het onderscheidt zich door een bijna bolrond omwindsel van stijve, dakpansgewijs geplaatste bladjes met haakvormige punten, waarmede zij gemakkelijk aan verschillende voorwerpen blijven hangen, door buisvormige bloemen en een met borstelige stroosdubbben bezetten vruchtbodem. Wij hebben in ons land een viertal soorten, waarvan de *Kleine klis (Lappa minor)* de meest voorkomende is. De *Groote Klis (Lappa major)* is vrij zeldzaam; de *Middelste Klis (L. nemorosa)* zeer zeldzaam, terwijl de *Donzige Klis (L. tomentosa)* waarschijnlijk alleen in Groningen voorkomt.

Kljasma is de naam van een linkerbijrivier van den Oka in Rusland, welke in de moerassen bij Owsjannikow in het gouvernement Moskou ontspringt. Zij stroomt door het gouvernement Wladimir en mondt uit in de Oka in het gouvernement Niejni-Novgorod, heeft een lengte van 681 km. en is vanaf Pokrov voor kleine schepen vanaf Kovrov voor groote schepen bevaarbaar.

Kljoetsjew is de hoogste en grootste vulkaan op het schiereiland Kamtsjatka, 4917 m hoog.

Klobb, *Jean François Arsène,* een Fransch officier en ontdekkingsreiziger, in 1857 geboren, studeerde aan de polytechnische school, van waar hij in het corps der marine-artillerie trad.

Digitized by Google

werd in 1880 luitenant, in 1882 kapitein, in 1892 escadronschef en in 1898 luitenant-kolonel en attaché bij den generalen staf van den opperbevelhebber van Soedan. Het volgend jaar werd hem opgedragen zich te vervoegen bij de zending van *Voulet-Chanoine* in het district Zinder en de leiding daarvan over te nemen, daar tegen *Voulet-Chanoine* ernstige grieven geuit waren. Hij begaf zich, begeleid door luitenant *Meynier* en een aantal tirailleurs, op weg en hoewel hij van *Voulet* een dreigbrief had ontvangen, besloot hij zijn plicht te vervullen. Onder het bereik der troepen gekomen, trachtte hij zich tevergeefs bekend te maken en werd op last van *Voulet* doodgeschoten (1899), hoewel hij zijn eigen soldaten aangespoord had niet terug te schieten. Ook *Meynier* werd gewond in deze ongelukkige zaak, die den moord van *Voulet* en *Chanoine* door hun eigen soldaten tengevolge had.

Klöden, *Karl Friedrich von,* een Duitsch aardrijkskundige en historicus, den 21sten Mei 1786 te Berlijn geboren, hield zich bezig met het graveeren van kaarten en verwierf een uitgebreide geografische kennis. Nadat hij van 1813 tot 1817 onderwijzer te Berlijn was geweest, werd hij in 1817 directeur der kweekschool van onderwijzers te Potsdam en in 1824 directeur der Friedrichswerder nijverheidsschool te Berlijn. Hij overleed den 9den Januari 1856. Hij schreef o. a.: „Landeskunde von Palästina" (1816), „Grundlinien zu einer neuen Theorie der Erdgestaltung" (1824; 2de druk 1829), „Die Quitzows und ihre Zeit" (4 dln., 1836; 2de druk 1846), „Ueber die Entstehung, das Alter und die früheste Geschichte der Städte Berlin und Köln" (1839), „Lebens- und Regierungsgeschichte Friedrich Wilhelms III" (1840), „Diplomatische Geschichte des Markgrafen Waldemar von Brandenburg" (1844—1846, 4 dln.), „Andreas Schlüter" (1855) en „Geschichte einer altmärkischen Familie" (1854). Zijn autobiografie, loopende tot 1824, is door zijn kleinzoon *Max Jähns* (1874) in het licht gegeven.

Klöden, Gustav Adolf von, een Duitsch aardrijkskundige en zoon van den voorgaande, werd den 24sten Juni 1814 te Berlijn geboren, studeerde aldaar in de wis- en natuurkunde, reisde sedert 1836 met *Link* in het zuiden van Frankrijk, in Italië en Griekenland en werd in 1840 leeraar in de aardrijkskunde en de Duitsche taal aan de nijverheidsschool te Berlijn, waar hij in 1855 tot professor benoemd werd en in 1870 tot lid der hoogste militaire examencommissie. Hij overleed den 11den Maart 1885 te Berlijn. Hij schreef: „Das Stromsystem der obern Nil" (1856), „Lehrbuch der Geographie" (4de druk 1867), „Handbuch der Erdkunde" (1857—1862, 3 dln.), „Das Areal der Hoch- und Tieflandschaften Europa's (1873), „Leitfaden beim Unterricht in der Geographie" (8ste druk 1890), en „Unser Deutsches Land und Volk" (1877, met *F. von Köppen*).

Kloenkoeng, een van de landschappen op Bali, dat voorheen zelfbestuur bezat, was vroeger de zetel van de opperheeren van dat eiland, die zich ook opperheer van Lombok noemden. Het land is over het geheel vlak, slechts hier en daar bergachtig, de bodem is weinig geschikt voor de teelt van cultuurproducten. De zeer volkrijke desa Kloengkoeng was de zetel van den Déwa-Agoeng, zooals de vorsten van dit rijk betiteld werden. In 1907 werd Kloengkoeng met de overige landschappen, die tot dusver zelfbestuur bezaten, tijdelijk vereenigd tot de afdeeling Zuid-Bali.

Kloet of *Keloet,* een vulkaan op Java, op de grens van Kediri en Pasoeroean, bereikt een hoogte van 1781 m. Op den top bevinden zich drie kraters, waarvan de westelijke nog werkzaam is. Op een hoogte van 1252 m. treft men een meer aan van ongeveer 1000 m. middellijn, waarvan het water een temperatuur heeft van 85° F. Op de helling liggen drie steile voortoppen, de Bromasan, de Siwalan of Pisang en de Oemboh. De uitbarstingen, waarbij met water vermengd zand, asch en steenen uitgeworpen worden, richten niet zelden groote verwoestingen aan. De zandstroomen heeten lahar, evenals de geulen in den mantel. In den top Siwalan is een kleine tempel ontdekt. De Kloet is door den Andjasmara-keten met den zuidwestelijken hoekkegel van den Ardjoeno, den Walirang, verbonden, de helling van den Kloet loopt met die van den Kawi samen. Om het gevaar van overstrooming te verminderen, heeft men een overlaat gemaakt, die het overtollige water uit het kratermeer naar beneden voert. Dit werk was in October 1907 voltooid.

Klok. Zie *Torenklok* en *Uurwerk.*

Klok in de wapenkunde is een gewone klok met aan de bovenzijde een beugel. De klepel is gedeeltelijk onder den rechten onderrand zichtbaar. De klok komt als afzonderlijk stuk voor, maar meestal in verbinding met dieren. Zie ook *Kerkklok.*

Klokje. Met dezen naam wordt wel eene aangeduid het plantengeslacht *Aquilegia* (zie aldaar). Meer gebruikelijk wijst men er mede aan het geslacht *Campanula* (zie aldaar).

Klokkenspel. Zie *Torenklok.*

Klompen is een voetbekleeding, gemaakt uit hout van wilgen, berken en populieren. Gewoonlijk worden ze vervaardigd door handenarbeid; veelal geschiedt dit in huisindustrie. Zij worden gedragen op het land, zelden in steden en dan slechts in fabrieken. Behalve in Nederland en N.W.-Duitschland, draagt men veel klompen in Frankrijk in het departement van de Lozère en in de Cevennes.

Klompen of *trippen* in de wapenkunde zijn houten zolen met eveneens houten hakken en riemen ter hoogte van de wreef. Klompen komen in verschillende vormen voor.

Klompvisch of *Maanvisch (Orthagoriscus mola)* is een op onze kust zeldzaam voorkomende en zeer eigenaardig gevormde zeevisch met een hoog, sterk saamgedrukt lichaam, behoorende tot de familie der *Kogelvisschen* of *Naakttanden (Gymnodonten).* Hij wordt meer dan 2 m. lang; de huid is bruin en fijn gekorreld. Zie verder *Vastkakigen.*

Klompvoet. Zie *Verkrommingen.*

Klöndal is de naam voor een dal in Zwitserland in de kantons Glarus en Schwyz. Het is 15 km. lang en de Löntsch stroomt er doorheen.

Digitized by Google

Men heeft er prachtige alpenweiden, en ongeveer in het midden ligt, ter hoogte van 828 m. boven den zeespiegel, het 3 km. lange, 500 m. breede en op sommige plaatsen 33 m. diepe meer. Het dal wordt besproeid door den Klön, die uit twee bronrivieren ontstaat.

Klondike is een, door de gelijknamige rivier doorstroomde landstreek in het uiterste N. W. van Noord-Amerika, in het W. van het Canadeesche district Joekan, bekend om zijn goudrijkdom. Het goud komt er voor in kwartsaderen en in het zand en slib der zijrivieren aan de Klondike. Het klimaat is des winters zeer koud (tot —62° C).. des zomers stijgt de temperatuur vaak boven 30°. Dawson, de hoofdstad van dit gebied, heeft respectievelijk in December en Juli als gemiddelde temperaturen —30,6° en 13,7°. Een vreeselijke landplaag zijn de muggen. De eerste gewichtige vondst van goud was die van *G. H. Cormack* in 1896. Ondanks het gebrek aan verkeerswegen, stroomden weldra duizenden golddelvers er heen. Men kan thans de streek bereiken vanuit Stagway aan de Lynnfjord met een 246 km. langen spoorweg over den White-pas tot Whitehorse en verder per stoomboot langs de Lewis-rivier, òf vanuit St. Michaels aan de Yukonmonding per stoomboot, maar slechts gedurende de warme maanden van Juli tot October. De goudproductie bedroeg reeds in 1896 2,5 millioen dollars, in 1897 10 millioen, in 1898 16 millioen, van 1885 tot 1915: 185 mill. dollars.

Klonowicz, *Sebastian Fabian,* met den bijnaam *Acernus*, een Poolsch hekeldichter en latinist, werd omstreeks 1545 te Sulmierzyce in Groot-Polen geboren, studeerde aan de universiteit te Krakau en bekleedde van 1570 tot 1574 een stedelijke betrekking te Lemberg en daarna te Lublin, waar hij secretaris en in 1595 burgemeester werd. Wegens zijn oprechtheid haalde hij zich vele vijanden op den hals en wegens zijn begunstiging der Hervorming werd hij door de geestelijkheid vervolgd. Hij overleed den 29sten Augustus 1602 te Lublin. In zijn uitgebreid Latijnsch gedicht: „Victoria Deorum", een berijmden uitval tegen den adel, ontwikkelt *Klonowicz* zijn denkbeelden omtrent den waren adel, en in zijn „Judasbuidel" brandmerkt hij verschillende gewetenlooze bedrijven. Als de vrucht van een reis naar Danzig verscheen zijn episch-didactisch gedicht „Flis" en gedurende zijn verblijf te Lemberg bezong hij in het Latijnsche gedicht „Roxolania" de prachtige natuur en den rijkdom van Rood Rusland. Ook dichtte hij dertien klaagliederen op den dood van *Kochanowski*. Zijn gezamenlijke werken zijn in de „Biblioteka polska" (Krakau 1858) uitgegeven.

Kloof, *De.* Zie *Ane.*

Kloos, *Johan Herman,* den 20sten Februari 1842 te Amsterdam geboren, was in 1871 geoloog te St. Paul (Minnesota) en werd in 1886 hoogleeraar in de mineralogie aan het Polytechnicum te Brunswijk. Zijn voornaamste geschriften zijn: (met *M. Müller*), „Die Hermannshöhle bei Rübeland" (1889), „Die Ostsee und Bornholm" (1890), „Entstehung und Bau der Gebirge" (1890), „Repertorium der Geologie, Mineralogie und Paläontologie Braunschweigs" (1892). Verder leverde hij verschillende bijdragen in „Jahrbuch der geologischen Landesanstalt zu Berlin", „Zeitschrift für Erdkunde", „Neues Jahrbuch für Mineralogie" en andere tijdschriften.

Kloos, *Willem (Johannes Theodoor),* een Nederlandsch dichter en criticus, werd den 6den Mei 1859 te Amsterdam geboren. Hij bezocht de hoogere burgerschool, waar de lessen van en de omgang met Dr. *W. Doorenbos* grooten invloed op zijn vorming hadden, deed vervolgens staatsexamen en ging in de klassieke letteren studeeren. In 1884 werd hij candidaat, daarna ging hij te zeer op in zijn kunstenaarsloopbaan om zijn studies voort te zetten. Reeds in 1879 debuteerde hij, zoowel als dichter, met het dramatisch fragment „Rhodopis" in „Nederland", als met critieken, onder de pseudoniemen *Q. N.* en *Sebastiaan senior* in de „Nederlandsche Spectator" en „De Amsterdammer, weekblad voor Nederland". Van bijzondere beteekenis was zijn inleiding op de „Gedichten" van *Jaques Perk* (1882), die een schitterende artistieke geloofsbelijdenis geworden is en een heftige aanklacht tegen de Nederlandsche poëzie van dien tijd. De vele grieven van *Kloos* en zijn medestanders konden echter in de periodieken die hen schoorvoetend aan het woord lieten, niet behoorlijk tot uiting komen en ook hun proza en poëzie vond niet altijd een plaats. Vandaar dat de behoefte aan een eigen tijdschrift steeds sterker werd gevoeld en in 1885 de „Nieuwe Gids" werd opgericht, waarvan met *Kloos, Van Eeden, Van der Goes, Paap* en *Verwey* de redactie vormden. In de redactie is herhaaldelijk verandering gekomen, en een tijd lang is de verschijning gestaakt, maar *Kloos* is het tijdschrift bij voortduring trouw gebleven. In „De Nieuwe Gids" verschenen sedert zijn verzen, meerendeels sonnetten, zeer individualistische stemmingspoëzie van een zeer eigen karakter en een ongekende weelde van geluid, rhythme en verbeelding, die *Kloos* stempelen tot den grootsten dichter, met *Gorter*, dien Nederland sedert meer dan twee eeuwen had opgeleverd. Den invloed onderging hij zoowel van de Grieksche klassieken als van *Hooft* en *Vondel*, van *Keats* en *Shelley* (in mindere mate dan *Gorter* en *Verwey*) en van *Von Platen*. Zijn beste werk (maar minderwaardig) is te vinden in den bundel „Verzen" van 1894. Lang niet op dezelfde hoogte staan „Nieuwe Verzen" (1895). „Verzen II" (1902) en „Verzen III" (1913). Ook als criticus bleef *Kloos* in zijn tijdschrift werkzaam. Zijn beoordeelingen zijn meestal breed opgezet en in den vorm minder vurig en minder scherp dan die van *Van Deyssel*, maar daarom, althans de oudere, niet minder beslist. Aanvankelijk verscheen zij in twee deelen als „Veertien jaar Literatuurgeschiedenis" (1895), later, tot vijf deeltjes vermeerderd als „Nieuwere Literatuurgeschiedenis" (1904—1914). Verder bezorgde hij de „Gedichten" van *Jaques Perk* en gaf nog in het licht „Bilderdijk, bloemlezing met inleiding" (1906), „H. Heine als dichter" (idem 1906). „Honderd verzen en Okeanos" (bloemlezing, 1909). „Een daad van eenvoudige rechtvaardigheid, studies over onze 18de eeuwsche dichters" (1909). „Jaques Perk en zijn beteekenis in de historie der Nederlandsche literatuur" (1909) en „Letterkundige inzichten en vergezichten" (1916). Met Ver-

Digitized by Google

oeij en geholpen door enkele anderen schreef hij, om het lage peil der steeds de „Nieuwe Gids" aanvallende critiek aan te toonen, een zinneloos en bombastisch berijmd verhaal „Julia, een verhaal van Sicilië" onder den naam *Guido* (1895). Het werk werd inderdaad gunstig ontvangen, wat aanleiding gaf tot de brochure „De onbevoegdheid der Hollandsche literaire kritiek" (1886). *Kloos* is in 1900 gehuwd met de schrijfster *Jeanne Reyneke van Stuwe* en woont te 's-Gravenhage.

Kloos-Reyneke van Stuwe. *Zie Stuwe.*

Klooster (*claustrum* = gesloten plaats), ook monasterium, coenobium geheeten, is de naam van een gebouw, waarin monniken of nonnen verblijf houden en naar bepaalde regels leven. De kloosters, die dezelfde regels in acht nemen, vormen een kloosterorde. De bestuurder van het klooster, door een kapittel of bisschop benoemd, draagt den naam van prior, abt, superior of proost en in de nonnenkloosters dien van priores, abdis, superiores of domina. Het hoogste gezag is er in handen van het kapittel. De kloosters in een bepaald bisdom staan onder het toezicht van den bisschop, doch vele zijn onderworpen aan een generaal der Orde, die verantwoordelijk is aan den Heiligen Stoel en ook visitatores en vicarissen benoemen kan. De werkzaamheden in het klooster zijn onder de daar aanwezigen naar de mate hunner gaven verdeeld. Daartoe behoort het openen en sluiten der poort, het bezorgen der huishouding, het bestuur der boekerij, het handhaven van de rechten, van het klooster, het opzicht over de nieuwelingen, enz. Voordat iemand de vereischte gelofte werkelijk aflegt, moet hij als *novitius* een tijdlang, gewoonlijk een jaar (novitiaat, proefjaar), in het klooster doorbrengen, waarna het hem vrijstaat weer te vertrekken of „professie te doen". Hebben zij de gelofte gedaan, dan dragen zij den naam van *professi*. Onderling noemen zij elkander *fraters* of *zusters (sorores)*, terwijl zij, die de priesteerwijding ontvangen hebben, den naam van *pater* dragen.

De eerste kloosters ontstonden uit de anachoreten-, hermieten- of kluizenaarsvereenigingen, die reeds vroeg in het Oosten optraden, waar reeds vóór Christus in verschillende landen kluizenaars leefden. Als eerste christelijke anachoreet wordt de heilige *Paulus* van Thebe genoemd, die zich in de Thebaïsche woestijn terugtrok (ongeveer 250). De heilige *Antonius* vereenigde omstreeks het jaar 305 een aantal kluizenaars, die hun woningen dicht bij elkander plaatsten en gemeenschappelijke godsdienstoefeningen hielden. Aanvankelijk hadden deze kluizenaarsvereenigingen geen bepaalden regel, maar richtten de zaken naar onderling goedvinden in. Anders werd het reeds onder *Pachomius*, een leerling van den H. *Antonius* (340); deze kan als de eigenlijke stichter der monnikscorden beschouwd worden. Hij toch bouwde op Tabenna, een eiland in de Nijl in Opper-Thebaïs, huizen dicht bij elkander en plaatste in elk van deze een aantal monniken (monachi of eenzaam-levenden) onder het gezag van een bestuurder. Elk huis was alzoo een prioraat, en al die prioraten vormden te zamen een coenobium of monasterium, hetwelk door een opperbestuur, *abbas* (vader), *hegoemen* of *archimandriet* genaamd, geregeerd werd, terwijl men er gebonden was aan een vaste levenswijze, regel of canon geheeten. Bij het overlijden van *Pachomius* (348) zou de monnikenvereeniging op Tabenna reeds 50 000 personen geteld hebben. Ook in Palestina, Syrië en Armenië ontstonden overal in woestijnen en wouden dergelijke coenobia, en zelfs verrezen er in en bij de steden, waar de gestrenge afsluiting het gemis der woestijn vergoedde. Aanvankelijk bepaalden zich alleen mannen tot het kloosterleven, terwijl dit laatste werd ingericht naar verordeningen, door hen zelven opgemaakt. Nadat *Pachomius* kort voor zijn dood ook vrouwenkloosters had doen verrijzen, onderwierp de H. *Basilius* al die inrichtingen aan vaste regels, die nu nog gevolgd worden in de Grieksche kloosters der Nestorianen, Melchieten, Georgiaansche en Armenische monniken en nonnen, alsmede in de enkele R.-Katholieke Basilianenkloosters. Intusschen kende men in de 4de en 5de eeuw nog geen eigenlijke kloostergeloften en dus ook geen professi. In het Westen werden de eerste kloosters gesticht door *Athanasius*. Hoewel men die inrichtingen in den beginne als iets zonderlings beschouwde, nam hun aantal spoedig toe door de aanbeveling van *Ambrosius* en *Hieronymus* en ontstonden er monniken- en nonnenkloosters te Rome. Aanzienlijke kloosters werden verder gebouwd op een aantal eilanden aan de westkust van Italië, alsmede aan de kust van Dalmatië. *Martinus*, bisschop van Tours, was de eerste, die een klooster stichtte in Frankrijk; daarna deed *Honoratus* er een verrijzen op het eiland Levina (St. Honoré), terwijl anderen er bouwden aan de zuidkust van Gallië. Ook op het eiland Lero (Ste Marguerite) ontstonden kloosters, en *Cassianus* stichtte er 2 te Massilia (Marseille). *Augustinus* schiep kloostervereenigingen van geestelijken in Afrika en een andere *Augustinus* in Engeland, verder *Patrick* in Ierland en *Bonifacius* in Duitschland.

Een nieuw tijdperk voor het kloosterleven brak aan in de 6de eeuw door *Benedictus van Nursia*. Aan zijn voortreffelijken regel moet men het vooral toeschrijven, dat de kloosters kweekplaatsen werden van vroomheid, ijver, matigheid en geleerdheid. Vooral maakten de kloosterlingen in de 6de—9de eeuw zich verdienstelijk door ontginning van den bodem en door bekeering der Germaansche en Slavische volkeren. Hoe meer voorrechten de kloosters echter verkregen, zoodat zij dientengevolge toenamen in rijkdom en macht, des te spoediger verloren zij hun zegenrijken invloed. Door de gewoonte der Frankische en andere vorsten, om de kloosters wegens hun groote inkomsten weg te schenken aan graven en heeren, kwamen die inrichtingen onder het beheer van leekenabten, die op groote opbrengsten bedacht waren, maar zich aan de tucht weinig lieten gelegen liggen. Zulks veroorzaakte het zedelijk verval der kloosters, waar luiheid, dronkenschap en allerlei andere ondeugden binnendrongen. De canonieke levenswijs, door *Chrodegang*, bisschop van Metz in de 8ste eeuw ingevoerd, was een middel tegen dat verval, en ook *Karel de Groote* poogde het door het stichten van kloosterscholen te verhoeden. De algemeene

Digitized by Google

behoefte aan hervorming bevredigde men het eerst in het klooster te Clugny in Bourgondië, waar men aan den schier vergeten regel van *Benedictus* nog strengere bepalingen toevoegde (910), een voorbeeld, dat door vele kloosters in Frankrijk, Spanje, Italië en Duitschland gevolgd werd. Anderen gaven aan den regel van *Benedictus* een nieuwe gedaante en vormden in de 11de en 12de eeuw Orden, die als takken uit den hoofdstam der oude Benedictijnen ontstonden. Door den roem van hernieuwde heiligheid bloeide het kloosterleven opnieuw. Gedurende de Kruistochten vermeerderde de rijkdom der kloosters ongemeen, daar zij veel riddergoederen in pand ontvingen met de voorwaarde, dat zij ze konden behouden, indien de eigenaars niet terugkeerden. Tevens deed het voorrecht der onschendbaarheid, dat men in de Middeleeuwen aan de kloosters toekende, vele schatten van particulieren derwaarts vloeien. Die overvloed werd echter zeer dikwijls door nieuw zedenbederf gevolgd.

Het aantal kloosters verminderde aanvankelijk in de dagen der Hervorming. De Protestantsche vorsten voegden de goederen der verlaten kloosters bij de domeinen of gebruikten ze tot stichting van universiteiten, tot bezoldiging van Protestantsche kerkleeraars of tot verzorging van adellijke jonkvrouwen. Keizer *Jozef II* hief in 1781 de kloosters van sommige Orden op en beperkte het aantal monniken en nonnen in de overige kloosters. In Frankrijk werd den 2den November 1789 het besluit genomen tot afschaffing van alle Orden en kloosters, en dit voorbeeld werd gevolgd in alle landen, die in het keizerrijk van *Napoleon* werden ingelijfd, en ook elders, behalve in Oostenrijk, Spanje, Portugal, Polen en Rusland. Een gunstiger tijdperk voor de kloosters nam met de Restauratie een aanvang. Toen *Pius VII* te Rome was teruggekeerd, herstelde hij de opgeheven kloosters, en door concordaten met Frankrijk, Napels en Beieren zocht hij hetzelfde doel aldaar te bereiken. In Oostenrijk poogde men het groote aantal kloosters te verminderen door vele van deze te laten uitsterven, doch men hield die kloosters in stand, welke de opvoeding van meisjes en de verpleging van zieken als hun taak erkenden. Allengs verhieven zich de kloosters in Portugal, Spanje, Napels en Italië tot nieuwen bloei. Een ernstige slag trof de kloosters echter in Portugal, waar zij door het decreet van 28 Mei 1834, en in Spanje, waar zij door het decreet van 9 Mei 1837 opgeheven werden door de bemoeiingen der Jezuïeten is het evenwel gelukt, vooral in Oostenrijk sedert het concordaat van 1855 en in Beieren onder de regeering van *Lodewijk I*, nieuwe Orden in ontruimde kloosters te planten of geheel nieuwe kloosters te stichten. Ook in Protestantsche landen, bijv. in Pruisen, geschiedde iets dergelijks, terwijl in België, Spanje en Portugal vele kloosters hersteld en in Nederland, Engeland en Ierland vele nieuwe kloosters gebouwd zijn. De Protestantsche kantons van Zwitserland hebben geen kloosters. Een geweldigen schok ontving het kloosterleven in Italië door de omwenteling van 1859. Nadat men er aanvankelijk die kloosters had laten bestaan, wier bewoners zich door het beoefenen der wetenschap, door opvoeding der jeugd of door ziekenverpleging verdienstelijk maakten, zijn zij in 1866 door een staatswet alle opgeheven. In Frankrijk nam het getal kloosters en kloosterlingen toe, ondanks verschillende decreten (29 Maart 1880). (Zie verder *Frankrijk*, geschiedenis). De meeste kloosters vindt men in België, waar in 1900 meer dan 2000 kloosters met bijna 32 000 kloosterlingen bestonden.

In Pruisen werden, ingevolge de wet van 31 Mei 1875 alle congregaties, behalve die welke zich met de verpleging der zieken bezighielden, opgeheven; echter werden in 1887 ook sommige andere weer toegelaten. (Zie *Cultuurstrijd*). Het aantal kloosterlingen in Europa berekende men in 1901 op ongeveer 44 000, het getal der leekenbroeders en novitii op minstens evenveel, dat der nonnen op 330 000. Op de geheele wereld schat men het getal monniken op 110 000, dat der nonnen op 420 000.

In Nederland bestonden in de Middeleeuwen vele kloosters, en daaronder zeer oude en beroemde, zooals die van Rijnsburg en Egmond, van Wittewierum, Aduard, Klaarkamp enz. Alleen in Friesland telde men er omstreeks 100. De tucht liet er dikwijls veel te wenschen over, en de geschiedenis heeft de namen bewaard van hen, die ze zochten te herstellen. Zij zijn echter door den breeden stroom der Hervorming verdwenen. Talrijke plaatsnamen wijzen ons nog op de nabijheid van voormalige kloosters, en in onze oudste steden bestaan nog vele gebouwen, die weleer door monniken of nonnen waren bewoond. Talrijk zijn de kloosters nog heden ten dage in de bij uitstek R.-Katholieke provincies van ons land, Noordbrabant en vooral Limburg, waar hun aantal, vooral na den Cultuurstrijd in Duitschland, sterk is toegenomen.

Zie: *F. Pijper*, De kloosters ('s-Gravenhage 1916).

Kloosterburen, een gemeente in de provincie Groningen, 2611 H.A. groot met (1916) 2086 inwoners, wordt begrensd door het Groninger wad en door de gemeenten Ulrum, Leens en Eenrum. De bodem bestaat uit zeeklei, die op sommige plaatsen zwavelachtig is. De bevolking houdt zich bezig met landbouw. Tot de gemeente behooren de dorpen Kloosterburen en Horn huizen en verschillende gehuchten.

Het dorp Kloosterburen heeft een Roomsch-Katholieke en een Hervormde kerk.

Kloostergelofte noemt men in het algemeen de plechtige verklaring, dat men zich aan de regels van het kloosterleven onderwerpen zal, en meer bepaald de gelofte van gehoorzaamheid, kuischheid en armoede. Zij is ingesteld in de 6de eeuw door *Benedictus* van Nursia, die van de kloosterlingen vorderde, dat zij het gebouw niet zouden verlaten. De gehoorzaamheid eischt voorts volkomen onderwerping aan de bevelen der overheid. Daar men verder den onverhuwden staat als een verdienste en gemis van wereldsch goed, naar het voorbeeld der Apostelen, aanbevelingswaardig achtte, moest men zich ook tot kuischheid en armoede verbinden. De eerste bestond in volkomen onthouding van allen vertrouwelijken omgang met het andere geslacht, de laatste in het afstaan van allen bijzonderen

Digitized by Google

eigendom. Doen aldus de Kloosterlingen gelofte van armoede, de Kloosters nochtans kunnen bezittingen hebben. In dit opzicht onderscheidt men drie trappen van armoede. De eerste is daarin gelegen, dat een klooster slechts zooveel landen heeft als voor zijn onderhoud noodig is, de tweede bestaat daarin, dat het geen vaste goederen bezit, maar alleen losse, zooals boeken, kleederen, renten, spijzen, dranken enz., en de laatste veroorlooft evenmin het bezit van los als van vast goed. Behalve deze drie algemeene geloften zijn er nog vele andere, welke door afzonderlijke kloosterorden gevorderd werden, zooals die van stilzwijgendheid bij de Karthuizers, die der geloofsprediking, die der onvermoeide ziekenverpleging enz. Het verbreken van kloostergeloften werd weleer op het gestrengst, zelfs met den dood, gestraft, doch thans volgens de bepalingen van het Concilie van Trente met harde en veeljarige boetedoeningen. Voorheen golden de kloostergeloften voor het geheele leven; nu nog zijn zij eeuwigdurend o. a. bij de Benedictijnen, de Franciscanen, de Jezuïeten, de Redemptoristen. In andere Kloosters gelden zij slechts voor eenige jaren.

Kloosterhout noemt men bij een houten paalfundeering de balk, welke de paaljukken en derhalve de daarop rustende kespen verbindt. De kloosterhouten worden op de kespen bevestigd met houtverbindingen, welke men voorloeven noemt, en zijn derhalve aangebracht tusschen de planken van den fundeeringvloer. De kloosterhouten dienen eigenlijk om te voorkomen, dat de fundamenten tengevolge van bewegingen in den grond verschuiven over de houten fundeering; men spreekt daarom ook wel van schuifhouten, en bij minder belangrijke werken spijkert men de kloosterhouten wel eenvoudig op den fundeeringsvloer. Als constructiedeel zijn de kloosterhouten niet van veel belang, aangezien voor verschuiving van fundamenten doorgaans weinig vrees behoeft te bestaan.

Kloosterrade of *Rolduc*, vroeger een abdij, is een kleinseminarium van het bisdom Roermond in de Limburgsche gemeente Kerkrade. De abdij werd in 1104 door heer *Adelbert van Saffenberg* gesticht en bloeide tot de komst der Franschen in 1793. In 1831 werden de gebouwen, die goed bewaard gebleven waren, tot een seminarium ingericht. In de abdij zijn vele Limburgsche vorsten begraven, o. a. *Walram III*, voor wien in 1639 een praalgraf werd opgericht.

Kloosterscholen *(scholae claustrales, monachicae)* of inrichtingen van onderwijs, aan kloosters verbonden, komen reeds voor in den aanvang der 5de eeuw. Aanvankelijk dienden zij uitsluitend tot opleiding van geestelijken, doch later konden ook leeken daarvan gebruik maken. Zij vermeerderden in de volgende eeuwen tegelijk met het aantal kloosters, en sommige dier scholen, zooals die te Tours, Lyon, Keulen, Trier, Fulda, Hirsau, Osnabrück, Paderborn, Würzburg, Deventer, Aduard enz., verwierven groote vermaardheid. Het onderwijs omvatte er gewoonlijk het *trivium* (spraakkunst, redeneerkunst en welsprekendheid) en de godgeleerde wetenschap, namelijk de geloofsleer en de kerkelijke plechtigheden, doch na den tijd van *Karel de Groote* ook het *quadrivium* (muziek-, reken-, meet- en sterrenkunde), alzoo de gezamenlijke zeven vrije kunsten. De stichting der eerste kloosterscholen is terug te brengen tot *Benedictus van Nursia* en zijn tijdgenoot *Cassiodorus*. Zeer bloeiden zij op onder *Karel den Groote* en *Lodewijk den Vrome*. De bestuurder van zulk een school voerde den titel van *rector* of *scholasticus* en ieder ander leeraar dien van *magister*. Scholen in de zetels van bisschoppen en onder het toezicht van dezen gesteld, noemde men *domscholen*. Sedert 817 verdeelde men de kloosterscholen in *scholae interiores* en *exteriores* (canonicae). Eerstgenoemde waren bestemd voor kinderen, die door de ouders aan het kloosterleven werden gewijd. Zulke kinderen droegen den naam van *oblati* of *donati*. De scholae exteriores werden bezocht door kinderen, die hiertoe verlof hadden ontvangen van den bisschop. Met de kloosters kwamen ook de kloosterscholen in verval. Toen in de dagen der Hervorming de kloosters in de Protestantsche landen werden opgeheven, besteedden de vorsten de daaraan verbonden goederen veelal tot de stichting van hoogescholen. In R.-Katholieke landen en in het Z. van ons land bestaan nog steeds vele kloosters, waar onderwijs gegeven wordt.

Zie: *M. Schoengen*, Geschiedenis van het onderwijs in Nederland (Amsterdam 1911 v.v.).

Kloosterspanning is in de bouwkunde de naam van een groef, welke in zegelwerken van betimmeringen en kozijnen wordt aangebracht ter opsluiting van raamwerken welke niet bewogen behoeven te worden. Zoo kan men bijv. een bovenraam in een deur- of raamkozijn in kloostersponningen opsluiten indien dit raam steeds gesloten moet blijven.

Kloot is een scheepsterm ter aanduiding van een houten schijf met vierkant gat, waarmee zij over den top van de bovenste steng van een mast of een vlaggestok wordt geschoven. Er zijn twee of drie schijfgaten met schijven er in voor de topvlaggelijnen.

Kootschieten is een wintervermaak in Oost-Friesland, dat bestaat in het werpen van een $^3/_4$ kg. zwaren, kruisgewijs doorboorden en met lood opgevulden houten bal. Meestal staan in den wedkamp twee mannen uit verschillende streken tegenover elkaar.

Klophamer in de wapenkunde is een hamer, geheel van hout, met een grooten kop. Gewoonlijk is het email goud.

Klophengst was oorspronkelijk de naam van een hengst, waarvan men, door kloppen op de zaadballen, de geslachtsdrift trachtte te ontnemen. Zoodanige hengsten werden ongeschikt tot voortplanting, maar hadden soms nog geslachtsdrift. Later werd de naam klophengst algemeen voor paarden, die gecastreerd schijnen, maar toch hengst zijn, omdat niet de beide zaadballen zijn verwijderd, doch één daarvan in het lieskanaal of in den buik is achtergebleven.

Klopp, *Onno*, een Duitsch geschiedschrijver, werd den 9den October 1822 te Leer in Oost-Frieland geboren, studeerde te Bonn, Berlijn en Göttingen en werd in 1845 leeraar aan het gymnasium te Osnabrück. Hier schreef hij zijn: „Geschichte Ostfrieslands" (1854—1858, 3 dln.). Om zich geheel en al aan zijn geschiedkundige na-

Digitized by Google

sporingen te kunnen wijden, legde hij in 1858 die betrekking neder en leverde een reeks van geschriften, waarvan de belangrijkste zijn: „König Friedrich von Preussen und die deutsche Nation" (1860) en „Tilly im Dreissigjährigen Kriege" (2 dln., 1861). Ondersteund door een toelage van den koning van Hannover, maakte hij in 1862 een begin met de nieuwe uitgave van *Leibnitz'* geschied- en staatkundige geschriften (1864—1866. 5 dln.). In 1866 verbond de koning hem aan zijn archief. In 1873 ging hij tot de R.-Katholieke kerk over; hij overleed den 8sten Augustus 1903. Hoewel de uitgave der werken van *Leibnitz* aanvankelijk was gestaakt, werd zij in 1872 voortgezet. Voorts vermelden wij van hem: „Der Fall des Hauses Stuart und die Succession des Hauses Hannover in Gross-Britannien und Irland, im Zusammenhange der Europäischen Angelegenheiten von 1660 bis 1714" (dl. 1—14. 1884) en „Das Jahr 1683 und der folgende grosse Türkenkrieg" (1882).

Klopper of *sounder* is een bij de telegrafie in gebruik ontvangtoestel, waarmede de teekens op het gehoor worden opgevangen, in tegenstelling dus met de schrijftoestellen. Men is tot het gebruik van deze toestellen gekomen, doordat de telegrafisten door de dagelijksche gewoonte om naar het tikken van de Morseschrijftoestellen te luisteren, de telegrammen zonder eenige moeite op het gehoor bleken te kunnen opvangen. Men liet daarom het geheele schrijfmechanisme weg, en wijzigde verder de constructie zoodanig, dat een veel krachtiger tikken werd verkregen, dan bij de schrijftoestellen. Het toestel wordt zoodoende veel goedkooper. Een verder voordeel is, dat waar het toestel nu slechts weinig arbeid te verrichten heeft, bestaande in de geringe heen- en weerbeweging van den ankerarm, de sounders gevoeliger zijn dan de schrijftoestellen. Zij slaan reeds zeer goed aan bij een stroomsterkte van ± 10 mill. Ampère. Fig. 1 laat een dergelijken klopper zien. De bij het geven van het teeken op het zendstation opgewekte stroom doorloopt de spoelen, die een electromagneet bekrachtigen. Deze trekken het anker *P* aan, dat bevestigd is aan den hefboom *H*, welke met een asje draaibaar is in den beugel B^2. De punt van den in den ankerhefboom bevestigden schroef S^2 (het werkcontact) slaat nu krachtig op het stuk S^1. Het geluid wordt zeer versterkt, doordat tusschen de dunne koperen plaat *P*, waarop ook *S* bevestigd is, en het plankje, waarop het geheele toestel ten slotte is gemonteerd, een kleine luchtruimte gelaten is. Als het teeken gegeven is, en de stroom dus weer heeft opgehouden, laten de kernen van den electromagneet hun anker los, dat door de veer F^1 omhoog getrokken wordt, waardoor de hefboom *H* tegen de puntige schroef S^1 (het rustcontact) slaat. Met behulp van de schroeven S^1 en S^2 regelt men de slagwijdte.

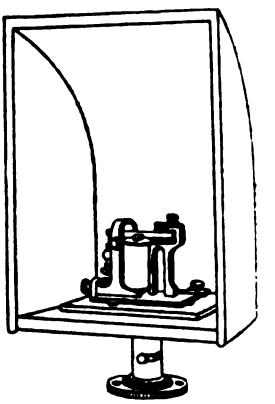

Fig. 2. Klopper.

Teneinde het geluid nog te versterken, plaatst men den klopper ook wel in een mahoniehouten geluidsreflector (zie fig. 2).

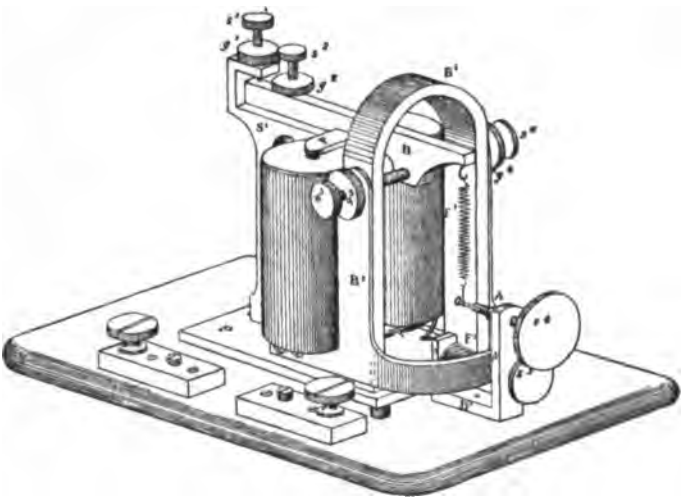

Fig. 1. Klopper.

Klopstock, *Friedrich Gottlieb,* een Duitsch dichter, den 2den Juli 1724 te Quedlinburg geboren, sleet de jaren van zijn jeugd op het land en bezocht vervolgens de gymnasia van zijn geboortestad en te Schulpforta. Hier vatte hij op 16jarigen leeftijd reeds het voornemen op, om den „Messias" te schrijven. Nadat hij in 1745 naar de hoogeschool te Jena vertrokken was om theologie te studeeren, bewerkte hij aldaar in proza den eersten zang van dit beroemd gedicht. Het volgende jaar ging hij naar Leipzig, waar hij *Cramer, Schlegel, Rabener, Zachariae* en anderen leerde kennen, die de „Bremische Beiträge" redigeerden, waarin de eerste 3 zangen van den „Messias" in 1748 werden geplaatst. Zij waren niet onderteekend met den naam des dichters, maar baarden groot opzien. In 1748 aanvaardde hij de betrekking van huisonderwijzer te Langensalza, waar hij toegenegenheid opvatte voor zijn volle nicht *Marie Sophie Schmidt*, onder den naam van *Fanny* in zijn gedichten

Digitized by Google

verheerlijkt. Uitgenoodigd door *Bodmer*, op wien de „Messias" een diepen indruk had gemaakt, en teleurgesteld, doordat zijn liefde niet beantwoord werd, begaf zich *Klopstock*, die inmiddels reeds als lyrisch dichter van zijn groote gaven in een aantal oden blijken had gegeven, in den zomer 1750 naar Zurich, waar hij slechts een half jaar vertoefde, daar het spoedig tot een verwijdering tusschen hem en *Bodmer* kwam. Inmiddels had de „Messias" in Duitschland een heftigen literairen strijd tusschen voor- *(Meier, Stusz* e. a.), en tegenstanders *(Gottsched)* doen ontbranden. *Klopstock* ontving op aanbeveling van den minister *Bernstorff*, een aanzoek van *Frederik V* van Denemarken, om zich naar Kopenhagen te begeven en aldaar, met een jaargeld van 400 thalers, den „Messias" te voltooien. Hij gaf daaraan gehoor en reisde in het voorjaar van 1751 over Quedlinburg en Hamburg derwaarts. Te Hamburg kwam hij in kennis met de later door hem als *Cidli* gevierde *Margaretha (Meta) Moller*, de begaafde dochter van een koopman aldaar. Hij huwde haar in 1754, doch verloor haar reeds in 1758 door den dood, terwijl hij kort daarna een uitgave bezorgde van haar nagelaten geschriften. In 1768 verkreeg hij den tiel van raad van legatie. Nadat echter *Bernstorff* was afgetreden, verliet *Klopstock* in 1770 Kopenhagen en volgde zijn begunstiger naar Hamburg, waar hij in het bezit bleef van zijn Deensch jaargeld. Hier voltooide hij den „Messias", waarvan de laatste 5 zangen in 1773 het licht zagen. Tegen het einde van 1774 begaf hij zich, op uitnoodiging van markgraaf *Frederik van Baden*, naar Karlsruhe, vertoefde er een jaar en keerde vervolgens met den titel van Hofraad en met een jaargeld naar Hamburg terug. Hier huwde hij in 1792 met zijn bloedverwante en vriendin, de weduwe *Johanna Elisabeth von Winthem*, geboren *Dimpfel*, en bracht er de laatste 28 jaren van zijn leven in steeds toenemende afzondering door, gekrenkt door den weinigen bijval, die zijn „Gelehrtenrepublik" en zijn linguïstische pennevruchten vonden. Hij overleed den 14den Maart 1803 en werd op het kerkhof te Ottensen bij Hamburg naast zijn *Meta* ter aarde besteld, waar een gedenkteeken zijn rustplaats aanwijst.

Klopstock opende een nieuw tijdperk voor de Duitsche dichtkunst. Hij verloste zijn vaderland van de alleenheerschappij der Alexandrijnen, welke hij door hexameters verving, en van de holle rijmelarij, waarvoor hij een tegenwicht leverde in zijn diepzinnige, rijmlooze oden, op de versmaat der Ouden geschoeid, van wie hij echter geen angstvallig navolger was. Zoo nam hij zijn toevlucht tot de Noordsche godenleer om de als onmisbaar beschouwde Grieksche mythologie uit de dichtkunst te verbannen. Hij begroette den Noord-Amerikaanschen vrijheidsoorlog en de Groote Fransche omwenteling als het morgenrood van een beteren tijd en ontving van de Fransche Nationale Vergadering het diploma van burger. Later bracht het verloop van deze revolutie hem groote teleurstelling, welke hij in krachtige oden te kennen gaf. De „Messias", waardoor vele jeugdige dichters tot ontwikkeling hunner talenten werden opgewekt, heeft eigenaardige verdiensten, welke men niet terzijde kan schuiven, door dat gedicht langdradig en ongenietbaar te noemen. De dichter gaat gedurig van het verhaal tot den lofzang over en is dikwijls van overdrijving niet vrij te pleiten, maar de „Messias" bevat niettemin een grooten rijkdom van verheven, echt dichterlijke plaatsen. Van veel minder waarde zijn *Klopstock*'s treurspelen, waarin hij *Herman de Cherusker* verheerlijkte, en de drama's, waarin hij Bijbelsche onderwerpen behandelde. Veel beter zijn 's dichters taalkundige geschriften. Zijn „Fragmente über Sprache und Dichtkunst", zijn „Gelehrtenrepublik" en zijn „Grammatische Gespräche" verspreidden veel licht over de Duitsche taal en dichtkunst, al vonden ook zijn regels omtrent taal en stijl geen algemeenen bijval. Het eeuwfeest van zijn geboorte werd den 2den Juli 1824 te Quedlinburg en Altona plechtig gevierd en bij die gelegenheid verrees op eerstgenoemde plaats een gedenkteeken te zijner eer. Zijn gezamenlijke werken zijn in 12 deelen in het licht verschenen (1798—1817). *Schmidlin* bezorgde de uitgave van „Ergänzungen zu Klopstock's sämmtlichen Werken" (3 dln., 1839), terwijl de „Briefwechsel der Familie Klopstock unter sich und mit Gleim, Schmidt, Fanny, Meta u. a." (2 dln.) uitgegeven werd door *Klamer Schmidt*. De „Messias" werd in vele talen, o. a. in het Italiaansch, Fransch en Engelsch overgezet en maakte zijn schrijver reeds vroeg ver buiten de Duitsche grenzen beroemd. Zie voorts *Muncker*, „F. G. Klopstock" (1900).

Klos. Zie *Weven*.

Klos noemt men het werktuig van den glasblazer, bestaande uit een ijzeren kubus, waarin zich zes half bolvormige of peervormige openingen van verschillende grootte bevinden.

Kloss, *Georg*, bekend als geschiedschrijver op het gebied der vrijmetselarij, werd den 31sten Juli 1787 te Frankfort aan den Main geboren, studeerde te Heidelberg en te Göttingen in de medicijnen en vestigde zich in 1810 als arts in zijn geboorteplaats. Nadat hij een reeks van jaren te Frankfort als geneesheer was werkzaam geweest, overleed hij den 10den Februari 1854 aldaar. Reeds in 1805 was hij onder de vrijmetselaars opgenomen en hij zorgde met den meesten ijver voor den bloei hunner vereeniging. Hij schreef: „Die Freimaurerei in ihrer wahren Bedeutung aus den alten und echten Urkunden nachgewiesen" (1846), „Geschichte der Freimaurerei in Engeland, Ierland und Schotland" (1848), „Geschichte der Freimaurerei in Frankreich" (2 dln., 1852—1853) en „Bibliographie der Freimaurerei" (1854). Dit laatste werk was grootendeels een catalogus van zijn eigen, hoogst belangrijke verzameling van boeken en handschriften over vrijmetselarij. Die verzameling is na zijn dood het eigendom geworden van prins *Frederik der Nederlanden*, in 1862 in Den Haag geplaatst en toegankelijk gesteld voor de vrijmetselaarsloges.

Kloss, *Moritz*, een Duitsch schrijver op het gebied der gymnastiek, den 18den Maart 1816 te Crumpa in Thuringen geboren, werd in 1843 leeraar aan het gymnasium te Zeitz en belastte er zich met het onderwijs in de gymnastiek, waarna hij in 1850 als directeur der Saksische gymnastiekschool naar Dresden beroepen werd.

Digitized by Google

Hij schreef: „Pädagogische Turnlehre" (1849), „Katechismus der Turnkunst" (5de druk 1879), „Die weibliche Turnkunst" (1855), „Weibliche Hausgymnastiek" (1860), „Hanselbüchlein" (2de druk 1860), „Die Turnschule des Soldaten" (1860), „Das Turnen im Spiel" (1861), „Anleitung zur Erteilung des Turnunterrichts für Elementarvolksschulen" (2de druk 1873), „Merkbüchlein für Schulturnanstalten" (1864) en „Berichte über die Königliche Turnlehrerbildungsanstalt zu Dresden" (1858, 1864, 1871, 1875)". In 1875 werd hij tot professor benoemd en overleed te Dresden den 1sten September 1881.

Klostermann, *Rudolf,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 17den November 1828 te Wengern in Westfalen geboren, studeerde te Halle, Bonn en Berlijn, trad daarop in Pruisischen staatsdienst en werd in 1871 buitengewoon hoogleeraar te Bonn. Hij overleed den 10den Maart 1886. Van zijn werken noemen wij: „Uebersicht der bergrechtlichen Entscheidungen" (1860), „Das allgemeine Berggesetz, nebst Einleitung und Kommentar" (3de druk 1873), „Das geistige Eigentum" (1867), „Die Patentgesetzgebung aller Länder, nebst den Gesetzen über Musterschutz und Markenschutz" (2de druk 1876), „Lehrbuch des preussischen Bergrechts" (1871), „Das Urheberrecht an Schrift und Kunstwerken" (1876) en „Das Patentgesetz von 25 Mai 1877, nebst Einleitung und Kommentar" (1877).

Klostermann, *August,* een Duitsch Protestantsch theoloog, den 16den Mei 1837 te Steinhude (in Schaumburg-Lippe) geboren, was sedert 1859 leeraar in Bückebung, werd in 1864 repetent, daarna privaatdocent in de theologie te Göttingen en in 1868 gewoon hoogleeraar te Kiel. Hij schreef o. a.: „Das Markus-Evangelium nach seinem Quellenwerk für die Evangelische Geschichte" (Göttingen 1867), „Untersuchungen zur alttestamentlichen Theologie" (Gotha 1868), „Korrekturen zur bisherigen Erklärung des Römerbriefes" (1881), „Probleme im Aposteltext, neu erörtert" (1883), „Die Bücher Samuels und der Könige" (Nördlingen 1887), „Zur Theologie der biblischen Weissagung und zur Charakteristik des Hebräerbriefes" (Nördlingen 1889), „Der Pentateuch" (Leipzig 1893), „Geschichte des Volkes Israëls bis zur Restauration unter Esra und Nehemia" (München 1896), „Ein diplomatischer Briefwechsel aus dem 2. Jahrtausend v. Chr." (Leipzig 1902).

Klosterneuburg is de naam van een stad in Neder-Oostenrijk, op den rechteroever van den Donau, 9 km. boven Weenen, aan den voet van den Kahlenberg op een steilen heuvel gelegen, die op een naar de rivier uitspringend gedeelte het beroemde stift der Augustijner koorheeren draagt, hetwelk eveneens den naam draagt van Klosterneuburg. Men vindt er belangrijke scholen, waaronder een militaire school, een gymnasium, een school voor wijn- en ooftbouw enz. Verder bezit de stad een rijkskrankzinnigengesticht, een weeshuis en een ziekenhuis. Van de nijverheid is van belang de lak- en vernis-fabricage, de bereiding van kindermeel en het vervaardigen van electrische toestellen. De stad telt (1911) 14 786 inwoners, waarvan een groot deel zich met den wijnbouw bezig houdt. Het stift der koorheeren werd door markgraaf *Leopold den Heilige* gegrondvest in 1106. Het thans bestaande gebouw, dat op een paleis gelijkt, maar nog altijd onvoltooid is, verrees in 1750. Prachtig zijn er de trap en de zaal der bibliotheek; deze telt 45 000 deelen, 1150 wiegedrukken (incunabelen) en 1150 handschriften. De stiftskerk, aan de H. *Maria* gewijd, is versierd met fraaie schilderijen en in de kloosterkelders vindt men een vat, hetwelk dat van Heidelberg in grootte evenaart. Tot de merkwaardigheden behooren er: de Leopoldskapel met het gebeente van den H. *Leopold* den aartshertogshoed, die vroeger bij het inhuldigen der regenten van Oostenrijk gebruikt werd, en het vermaarde altaar van Verdun, bestaande uit 51 metalen platen, waarop Bijbelsche tafereelen geëtst zijn (in 1181 vervaardigd).

Klotz, *Christian Adolf,* een Duitsch geleerde, vooral bekend door zijn letterkundige twisten met *Burmann* en *Lessing,* werd den 13den November 1738 te Bischofswerda in Saksen geboren, oefende zich op de scholen te Görlitz en Meissen grondig in de oude talen, studeerde te Leipzig en te Jena, werd in 1762 buitengewoon, in 1763 gewoon hoogleeraar in de wijsbegeerte te Göttingen, en ging in 1765 als professor in de welsprekendheid naar Halle. Hij overleed den 31sten December 1771. Hij leverde een bundel Latijnsche gedichten (1766), een uitgave van „Tyrtaeus" (1764) en van de „Ars poetica" (1766), „Vindiciae Horatianae" (1764), „Lectiones Venusinae" (1770), „Vom Nutzen geschnittener Steine" (1768), „Opuscula varii argumenti" (1767), „Opuscula philologica et oratoria" (1772), „Genius saeculi" (1760), „Somnium" (1761), „Ridicula literaria" (1762), „De libris auctoribus suis fatalibus" (1761) en „Bibliotheca der elenden Scribenten" (1768—1771, 7 dln.), terwijl hij verder „Acta literaria" (1764—1778, 7 dln.) uitgaf, waarin hij de „Briefe antiquarischen Inhalts" door *Lessing* tegen hem gericht beantwoordde.

Klotz, *Reinhold,* een Duitsch letterkundige, den 13den Maart 1807 te Stollberg in het Saksische Erzgebergte geboren, studeerde te Leipzig in de wijsbegeerte, vestigde er zich in 1831 als privaatdocent, werd er in 1832 buitengewoon hoogleeraar, in 1834 adjunct der directie van het philologisch seminarium en in 1849 gewoon hoogleeraar. Hij overleed den 10den August 1870 op een landgoed nabij Leipzig. Hij leverde uitgaven van den „Gallus" (1831) van *Lucian* van de „Opera omnia" (1831—1834, 4 dln.) van *Clemens Alexandrinus,* van de „Phoenissae" (1842) en van de „Medea" (1842) van *Euripides,* verder „Epistola critica ad God. Hermannum" (1840), een bewerking van „Liber de Graecae linguae particulis" (1835—1842) van *Dawes,* alsmede uitgaven van den „Cato major" (1852) en den „Laelius" van *Cicero* en een revisie van den tekst van al diens geschriften ten behoeve van de uitgave van *Teubner.* Ook schreef hij verklaringen der werken van *Terentius* en *Catullus,* een „Handbuch der lat. Literaturgeschichte" (1847) en een „Handwörterbuch der lat. Sprache" (1853—1857; 4de druk 1866).

Klovenier was oudtijds iemand, die een stuk geschut, clover genaamd, afschoot. Later

Digitized by Google

kreeg het woord de beteekenis van een schutter of scherpschutter. De plaatsen, waar deze zich oefenden, heetten doelen (zie adaar).

Klüber, *Johann Ludwig,* een Duitsch rechtsgeleerde, den 10den November 1762 te Tann bij Fulda geboren, studeerde in de rechten en werd in 1786 hoogleeraar te Erlangen. Later echter aanvaardde hij de betrekking van referendaris te Karlsruhe en ging in 1807 als hoogleeraar in de rechten naar Heidelberg. Bij de opening van het Congres te Weenen ontving hij verlof om zich daarheen te begeven, en hij verzamelde er de merkwaardige „Acten des Wiener Congresses in den J. 1814 und 1815 (1815—1819, 8 dln.). Van de „Schlussakte und der Deutschen Bundsakte" leverde hij een afzonderlijke uitgave (1816; 2de druk 1818), welke voor beoefenaars der geschiedenis zeer belangrijk is. Een derde, zeer vermeerderde uitgave van laatstgenoemd werk bezorgde hij onder den titel: „Quellensammlung für das öffentliche Recht des Deutschen Bundes" (1830), waarop nog een „Fortsetzung" (1833) verscheen, terwijl hij in het: „Uebersicht der diplomatischen Verhandlungen des Wiener Congresses" (3 stk., 1815) een verslag gaf van den loop van het geheel. Als nauwlettend ooggetuige van het ontstaan van het nieuwe bondstelsel, was hij de aangewezen schrijver voor: „Oeffentliches Recht des Deutschen Bundes und der Bundesstaaten" (1817; 4de druk 1840). Ook schreef hij: „Droit des gens moderne de l'Europe" (2 dln., 1819). In 1817 aanvaardde hij onder den kanselier *Hardenberg* de betrekking van geheim legatieraad bij het Pruisisch ministerie van Buitenlandsche Zaken. Als zoodanig was hij werkzaam bij verschillende staatkundige onderhandelingen te Frankfort a. d. Main, te St. Petersburg en te Aken. Toen echter in 1822 de tweede uitgave van zijn „Oeffentliches Recht" verscheen, werd het boek hevig angevallen en veroordeeld, en daar men hem na den dood van *Hardenberg* zelfs in staat van beschuldiging stelde, nam hij na afloop van het geding zijn ontslag en vestigde zich te Frankfort aan den Main, alwaar hij den 16den Februari 1837 overleed. Van zijn overige geschriften vermelden wij nog: „Das Münzwesen in Deutschland in seinen jetzigen Zustande" (1829). „Abhandlungen und Beobachtungen für Geschichtskunde, Staats- und Rechtswissenschaften" (1830—1834. 2 dln.). „Die Selbständigkeit des Richteramts" (1832) en „Pragmatische Geschichte der nationalen und politischen Wiedergeburt Griechenlands" (1825).

Klucht, een afleiding van *klieven* en dus ongeveer hetzelfde als „stuk", is de naam voor tooneelstukken, waarin het den schrijver in hoofdzaak om grappige situaties en belachelijkheden van personen te doen is, terwijl aan de waarschijnlijkheid van het voorgestelde minder beteekenis wordt gehecht. In de Middeleeuwen werden de kluchten (toen *sotternie* of *cluyt* gemaand) gewoonlijk als nastukje na een *abel spel* opgevoerd. De oudste overgeleverde dateeren uit het midden der 14de eeuw en dragen de titels: „Die buskenblaser", „Lippijn", „Drie daghe heere". „Rubben", „Die here" en „Die truwanten". De bloeitijd van de klucht valt echter in de eerste helft der 17de eeuw, waaruit een zeer groot aantal tot ons is gekomen. De meeste dezer (en der oudere) kluchten ontleenen hun stof aan een oude anecdote of hekelen een bepaald karakter (een dronkaard, een lastige vrouw, een onhandig vrijer enz.). De taal is bijna altijd rijk en schilderachtig en vele verschaffen belangrijke gegevens voor de kennis van het volksleven. De toon is echter doorgaans zeer ruw en de meeste zijn vol van onkiesche grappen en toespelingen. Boven alle steken die van *Bredero,* „De klucht van de Koe" en „De klucht van den Molenaer" uit. Zijn „Symen sonder Soeticheyt" is minder een klucht dan wel een tafelspel. Van de andere schrijvers van kluchten noemen wij *Coster, Van Santen, W. D. Hooft, Huygens* („Trijntje Cornelisz"), *Fokkens.* In de tweede helft der eeuw beginnen de kluchten van karakter te veranderen: aan de intrige wordt meer zorg besteed en de versificatie wordt minder vrij, waardoor van het schilderachtige en ongekunstelde veel en steeds meer verloren ging. Van beteekenis zijn onder de latere kluchten vooral die van *Asselijn* („Jan Klaasz. of de gewaande dienstmaagd"). In de 18de eeuw worden de kluchten minder talrijk en verliezen zij zoo goed als alle letterkundige waarde. De kluchten, die tegenwoordig gespeeld worden, hebben meestal een zeer ingewikkelde intrige en zijn gewoonlijk van Fransehen of Duitschen oorsprong. Kunstwaarde hebben zij bijna nooit. In de laatste jaren zijn ze door operetten en revues grootendeels verdrongen.

Kluchtspel. Zie *Klucht.*

Kluft is een scheepsterm, die gebruikt wordt ter aanduiding van een driehoekige opening in een stuk hout, die er in gemaakt is, om er het uiteinde van een ander stuk hout te kunnen invoegen. Er bestaan wel masten, die uit verschillende zulke stukken zijn samengesteld (mast van kluftwerk).

Klug, *Johann Christoph Friedrich,* een Duitsch insectenkundige, den 5den Mei 1774 te Berlijn geboren, legde zich toe op de dierkunde en werd benoemd tot directeur van het museum der Natuurlijke Historie aan de universiteit te Berlijn. Hij overleed den 3den Februari 1856. Hij schreef: „Entomologische Monographien" (Berlijn 1825), „Jahrbücher der Insektenkunde" (1884) enz.

Kluge, *Friedrich,* een beoefenaar der Germaansche talen, werd den 22sten Juni 1856 te Keulen geboren, studeerde van 1875 tot 1879 te Leipzig, Straatsburg en Freiburg in de fraaie en vooral in de Germaansche letteren, vestigde zich in 1880 te Straatsburg als privaatdocent voor Duitsche en Engelsche philologie en werd in 1884 benoemd tot buitengewoon hoogleeraar en kort daarna tot gewoon hoogleeraar te Jena. Van zijn werken noemen wij: „Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache" (7de druk 1907), „Stammbildungslehre der altgermanischen Dialekte" (1886), „Von Luther bis Lessing, Sprachgeschichtliche Aufsätze" (4de druk 1904), „Angelsächsisches Lesebuch" (3de druk 1902), „Deutsche Studentensprache" (1895), „English Etymology" (1898), „Rotwelsch. Quellen und Wortschatz der Gaunersprache" (1901), „Mittelenglisches Lesebuch" (1904) en „Vorgeschichte der altgermanischen Dialekte" (2de druk 1897),

Digitized by Google

„Bunte Blätter" (1908) en „Seemannssprache" (1908). Sedert 1900 redigeert hij ook de „Zeitschrift für Deutsche Wortforschung".

Klügel, *Georg Simon,* een Duitsch wiskundige, den 19den Augustus 1739 te Hamburg geboren, studeerde te Göttingen, werd in 1767 gewoon hoogleeraar in de wiskunde te Helmstädt en in 1788 te Halle, waar hij den 4den Augustus 1812 overleed. Hij schreef: „Encyclopädie der gemeinnützigsten Kentnisse" (7 dln., 2de druk 1792—1806, vervolgd door *Stein,* 1816), „Anfangsgründe der Arithmetik" (1793; 6de druk 1819), „Die gemeinnützigsten Vernunftkenntnisse" (2de druk 1791) en „Mathematisches Wörterbuch", door anderen herzien en met supplementen uitgegeven, o. a. door *Grünert* (1823—1831, 5 dln.).

Klughardt, *August Friedrich Martin,* een Duitsch componist, den 30sten November 1847 te Köthen geboren, was een leerling van *Blaszmann* en *Reichel* te Dresden, was eerst als kapelmeester verbonden aan de schouwburgen te Posen en Lubeck, woonde daarna 4 jaren te Weimar, waar hij tot hertogelijk muziekdirecteur benoemd werd. In 1873 werd hij hofkapelmeester te *Neustrelitz* en in 1882 te Dessau. Wegens zijn verdiensten als componist werd hij tot lid der Berlijnsche kunstacademie benoemd en in 1900 eeredoctor der universiteit te Erlangen. Hij schreef 5 symfonieën, 2 orkest-suiten, 5 ouverturen („Im Frühling", „Sophonisbe", „Festouvertüre", Siegesouvertüre), 3 oratiën („die Grablegung Christi", „Die Zerstörung Jerusalems" en „Judith"), 4 opera's „Mirjam" (Weimar 1871), „Iwein" (Neustrelitz 1879), „Gudrun" (1882) en „Die Hochzeit des Mönchs" (Dessau 1886, in Praag als „Astorre" 1888). Verder een concert voor viool, cel en hobo, kamermuziek en liederen. Hij overleed den 3den Augustus 1902 te Roszlaw.

Kluifhout. Zie *Rondhout.*

Kluis (Engelsch *safe*) noemt men een ruimte in een bankgebouw, waar men geld en papieren van waarde bewaren kan, zoodat deze tegen brand en inbraak beveiligd zijn. De kluizen bestaan òf uit brandkasten, in het gebouw geplaatst, òf het zijn ruimten, die in het gebouw gemetseld zijn.

Kluisgat is bij kleine, en in het algemeen bij houten schepen, de naam voor de opening aan weêrszijden van den voorsteven, bestemd om er ankertouw of ketting door te laten. De kluisgaten worden zoo dicht mogelijk bij den steven genomen, op bepaalde hoogte, en wel in de *kluisplaten,* welke de ruimte tusschen het voorste spant en de judasooren aanvullen. Bij de tegenwoordige zeeschepen worden ook de openingen in de verschansing, waardoor de meertrossen worden gehaald, *kluisgaten* genoemd.

Kluit *(Recurvirostra avocetta)* is de naam van een vogel, die tot de *Steltloopers* behoort en zich onderscheidt door een langen, dunnen, naar boven omgebogen, aan de spits afgeplatten snavel. Hij heeft lange, dunne pooten met 4 teenen, middelmatig lange vleugels en een korten staart. De bovenkop, de nek en de achterhals, de schouders en het grootste gedeelte van de vleugels zijn zwart en het geheele overige veerenkleed is wit. De totale lengte is 43 cm., de staartlengte 7 cm. De kluit is bijna over de geheele Oude Wereld verbreid. In Nederland bewoont hij de kust en komt voor op Tessel, Wieringen, in Holland en Zeeland, waar het wijfje 2 of 3 bruin-gele, donker gevlekte eieren legt en uitbroedt. Hij leeft van slakken en wormen.

Kluit, *Adriaan,* een Nederlandsch geschiedkundige, den 9den Februari 1736 te Dordrecht geboren, studeerde te Utrecht in de letteren, werd in 1760 praeceptor te Rotterdam, kwam daarna te 's-Gravenhage, in 1764 rector te Alkmaar en in 1769 te Middelburg. Te Middelburg werd hij in 1776 tot hoogleeraar in de welsprekendheid en Grieksche taal aan het athenaeum illustre benoemd. In 1778 werd hij geroepen tot het professoraat in de geschiedenis en oudheidkunde te Leiden; hij aanvaardde dit ambt den 18den Januari 1779 met een redevoering „De jure, quo Belgae legitimo suo principi ac domino Philippo imperium abrogaverint" en legde in 1783 het door hem bekleede rectoraat neder met een redevoering „De eo quod nimium est in studio juris publici universalis, sive de damnis ex abusu juris publici universalis in omnem societatem redundantibus". Als voorstander der stadhouderlijke en aristocratische regeering verloor hij na de omwenteling van 1795 zijn post, doch ontving een pensioen. Gedurende zijn ambteloos leven bleef hij onvermoeid werkzaam en werd in 1802 in zijn betrekking hersteld en later ook tot hoogleeraar in de statistiek benoemd. Hij werd echter den 12den Januari 1807 bij het springen van het kruitschip onder zijn woning verpletterd en ook zijn belangrijke handschriften gingen bij die gelegenheid meerendeels verloren. Hij had als geschied- en oudheidkundige, als kenner van het vaderlandsch staatsrecht, als taalkundige en dichter roem verworven. Van zijn geschriften vermelden wij: „Lijst der gebruikelijke zelfstandige naamwoorden, beteekend voor hunne geslagten, door D. van Hoogstraten enz." (1759), „Wederlegging der ontzwagtelde en gezuiverde allervroegste vaderlandsche oudheden van J. Bent enz." (1761), „Vindiciae articuli 3, 5, 7 in Novo Testamento" (1768—1769, 2 dln.), „Conspectus historiae criticae comitatus Hollandiae et Zelandiae etc." (1773), „De zeventig weken van Daniël" (1775), „Historia critica comitatus Hollandiae et Zelandiae, sistens Chronicon Hollandiae vetustissimi anonymi monachi Egmondani etc." (4 dln., 1777—1785, onvoltooid), „Vertoog over de tegenwoordige spelling der Oden enz." (1777), „Primae lineae collegii diplomatico-historico-politici, sistentes jus publicum Belgicum etc." (1780), „De souvereiniteit der Staten van Holland verdedigd tegen de hedendaagsche leer der volksregeering" (1785; 2de druk 1788), „Historiae foederum Belgii Foederati primae lineae" (1790—1791, 3 dln.), „Historie der Hollandsche staatsregeling tot aan het jaar 1795" (1802—1805, 5 dln.), en een aantal redevoeringen, opstellen in tijdschriften enz.

Kluit, Hendrik, een broeder van den voorgaande, een begaafd rechtsgeleerde, werd den 12den September 1740 te Dordrecht geboren, studeerde te Leiden in de rechten, aanvaardde vóór het voleindigen van zijn studiën de betrek-

Digitized by Google

king van ontvanger te Lillo, welke hij een reeks van jaren waarnam, promoveerde inmiddels in de rechten en vestigde zich in 1798 te Utrecht, waar hij zich achtereenvolgens benoemd zag tot schepen en raadsheer in het Hof en procureur-generaal bij dit lichaam. In 1800 legde hij zijn betrekking neder, volbracht een reis door Frankrijk, Engeland en Duitschland, koos Leiden tot woonplaats en overleed aldaar den 30sten Augustus 1812. Hij was lid van de Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden en van het Zeeuwsch Genootschap, en schreef: „De souvereiniteit" (1788), „Het onwedersprekelijk regt der ambachtsheeren en vrouwen op hunne schouts- en secretarisambten betoogd" (1802), „Korte verhandeling over de regeeringswijze op het platte land van Holland" (1808) en „Bijdrage tot de geschiedenis van het huishoudelijke der Gereformeerde kerken in Zuid-Holland enz." (1810). Ook werd zijn antwoord op een prijsvraag „Over het wezen der bedelarij" door de academie te Châlon-sur-Marne bekroond.

Kluit, Hendrik Provo, een Nederlandsch rechtsgeleerde en kleinzoon van den voorgaande, werd den 9den September 1803 geboren, bezocht de Latijnsche scholen te Amsterdam, studeerde aan het athenaeum aldaar en verwierf in 1829 den graad van doctor in de rechten op een dissertatie „De deditione profugorum". Hij vestigde zich vervolgens als advocaat te Amsterdam en werd er in 1840 directeur van politie, bracht aanstonds orde in den sterk verwaarloosden dienst, legde registers aan en zorgde, dat in 1844 de stad in 6 sectiën, ieder met een commissaris, verdeeld werd. In 1848 werden vooral door zijn krachtig optreden alle oproerige bewegingen in den aanvang gestuit, zoodat hij benoemd werd toe commandeur van de orde der Eikenkroon, nadat hij reeds vroeger de orde van den Nederlandschen Leeuw ontvangen had. In 1841 verscheen van hem een belangrijk artikel: „Over de onschendbaarheid van woning en hare betrekking tot het Wetboek van Strafvordering, uit de rijksgeschiedenis opgehelderd", alsmede een werkje: „De hervorming der politie in Nederland", welke geschriften getuigenis gaven van een grondig onderzoek. In 1850 verscheen zijn brochure: „De zelfstandigheid der politie verdedigd", en in 1852 werd hij voorzitter der regeeringscommissie, ingesteld om den minister *Nedermeyer van Rosenthal* omtrent een regeling der rijkspolitie voor te lichten.

Daar het zich tegen het einde van 1850 liet aanzien, dat de betrekking van directeur van politie zou vervallen, stelde *Kluit* zich verkiesbaar voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, werd te Amsterdam benoemd en bekleedde gedurende de jaren 1850—1853 die betrekking. Zelden nam hij deel aan de beraadslagingen, maar hield toch omtrent onderwerpen, die op zaken van politie betrekking hadden, meermalen belangrijke redevoeringen. In 1853 werd hij benoemd tot burgemeester van Amsterdam, doch reeds den 9den December van dat jaar aangesteld tot lid van den Hoogen Raad. Hij overleed den 27sten October 1860.

Kluiver. Zie *Zeilen.*

Kluiverboom. Zie *Rondhout.*

Kluizenaars. Zie *Anachoreten.*

Klundert, een gemeente in de provincie Noord-Brabant, is 3380 H.A. groot en telt (1916) 4595 inwoners. Zij wordt begrensd door het Hollandsch Diep, door Willemstad, Fijnaard c.a. en Zevenbergen. De bodem bestaat uit klei, waarop landbouw wordt uitgeoefend. Ook vindt men er eenige nijverheid o. a. een groote houtzagerij. De gemeente bevat de stad Klundert, een deel van het dorp Moerdijk en het gehucht de Noorderschans.

Het stadje Klundert aan de Heen heeft zijn ontstaan te danken aan prins *Willem I,* die in 1583 het dorp Niervaart met wallen en grachten omringde en een stedelijk bestuur gaf. De belangrijkste gebouwen zijn het stadhuis, de Hervormde kerk en de Roomsch-Katholieke kerk. In 1793 werd de plaats door *Von Dopf* tegen de Franschen onder *Dumouriez* verdedigd. De wallen van de vesting zijn nog aanwezig.

Klunzinger, *Karl Benjamin,* een Duitsch reiziger, den 18den November 1834 te Güglingen in Württemberg geboren, vertoefde van 1863 tot 1875 meest in Kosseir als geneesheer en deed vandaar reizen langs de kusten van de Roode Zee en in het Nijldal. In 1879 werd hij custos van het „Naturaliën" kabinet te Stuttgart, in 1884 hoogleeraar aan het polytechnicum aldaar en trok zich in 1900 terug uit het openbare leven. Zijn belangrijke waarnemingen en opmerkingen, gedurende zijn tochten verzameld, deelde hij mede in verschillende tijdschriften en schreef verder: „Bilder aus Oberägypten, der Wüste und dem Roten Meere" (1877), „Die Korallthiere des Roten Meeres" (1878—1879, 3 dln.), „Die Fische des Roten Meeres, eine kritische Revision" (1884) en „Bodenseefische, deren Pflege und Fang" (1892).

Kluyskens, *Jean François,* een Zuid-Nederlandsch geneeskundige, werd den 9den December 1771 te Aalst in Oost-Vlaanderen geboren, studeerde te Gent, trad in Oostenrijkschen dienst, werd in 1794 chirurgijn-majoor bij het Nederlandsche leger, later hoogleeraar in de anatomie en chirurgie te Gent en overleed aldaar den 24sten October 1843. In 1832 was hij ook benoemd tot lijfarts van den koning van België. Van zijn geschriften noemen wij: „Mémoire sur la fièvre inflammatoire typhoïde qui règne dans la province de la Flandre orientale" (1817), „Dissertation sur l'ophthalmie contagieuse qui règne dans quelques bataillons de l'armée des Pays-Bas" (1819), „Matière médicale pratique, contenant l'histoire des médicaments" (1824—1826, 2 dln.) en „Overzicht van onderscheidene zwangerheden buiten de baarmoeder" (in de „Verhandelingen der Eerste Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut").

Kluijver, *Albert,* een Nederlandsch taalkundige, werd den 4den December 1858 te Koog aan de Zaan geboren. Hij studeerde te Leiden in de Nederlandsche letteren, en promoveerde in 1884 op het proefschrift „Proeve eener critiek op het woordenboek van Kiliaan". In 1883 werd hij verbonden aan de redactie van het „Woordenboek der Nederlandsche Taal", waarvan hij na den dood van *De Vries* de leiding verkreeg. In 1911 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de

Digitized by Google

Nederlandsche taal- en letterkunde te Groningen; hij aanvaardde dit ambt den 10den November met een rede over „Eenheid en verscheidenheid in de taal". Reeds een aantal jaren te voren was hij benoemd tot lid van de Koninklijke Academie van Wetenschappen. Zijn studiën zijn verspreid over een aantal tijdschriften, als: „Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde", „Nieuwe Taalgids", „Neophilologus", „De Gids", „Onze Eeuw" en „Zeitschrift für deutsche Wortforschung."

Kluijver, *Jan Cornelis*, den 2den Mei 1860 te Koog aan de Zaan geboren, studeerde aan de Polytechnische School te Delft, werd in 1881 civiel-ingenieur en in 1896 doctor in de wis- en natuurkunde honoris causa, aan de hoogeschool te Groningen. Na van 1881 af werkzaam te zijn geweest bij het middelbaar onderwijs, werd hij in 1892 benoemd tot hoogleeraar in de wiskunde aan de Leidsche hoogeschool. Hij is mederedacteur van de „Revue semestrielle des publications mathématiques" en van het „Archief voor wiskunde". Van zijn hand verschenen bijdragen in de verhandelingen, verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van wetenschappen, de „Archives Néérlandaises", de „Mathematische Annalen", de „Comptes Rendus", de „Annales de l'école normale" en andere tijdschriften.

Klijn, *Hendrik Harmen*, een Nederlandsch dichter, den 5den Maart 1773 te Amsterdam geboren, genoot een zorgvuldige opvoeding en aanvaardde in 1797 het bedrijf van suikerraffinadeur tot in 1829, toen het overlijden van zijn broeder hem deed besluiten zich uit de zaken terug te trekken. Hij overleed den 24sten Februari 1856. *Klijn* behoorde tot de meest gevierde dichters van zijn tijd en schreef: „De mensch een volmaakbaar wezen" (1805), „Zielenleer naar de beginselen der critische wijsbegeerte" (1805). „Johan van Oldenbarneveld, lierzang" (1806), „Op Cornelis Loots, dichtstuk" (1806), „De mensch", dichtstuk (1808), „De sterrenkunde", dichtstuk (1809), „De verlichting", in 2 zangen, bekroond door de Bataafsche Maatschappij van Taal- en Dichtkunde (1810). „De driften" in zes zangen (1812), „Jan Frederik Helmers, geschetst in eene redevoering" (1814), „Gedichten" (2 dln., 1819), „Montigny", treurspel (3de druk 1822), „Nieuwe gedichten" (2 dln., 1822), „De heldendood van De Ruiter" (2de druk 1824), „Filips van Egmond", treurspel (1826), „Zwitserland" in 3 zangen (1828), „Gedichten aan het Vaderland gewijd" (1830), „Agathocles", treurspel (1832) en „Dichterlijke herfstbloemen" (1835).

Klijn, Barend, een Nederlandsch dichter en broeder van den vorige, geboren te Amsterdam den 21sten December 1774, zette met laatstgenoemde het bedrijf van zijn vader voort en overleed den 13den Januari 1829. Van hem hebben wij: „Eerstelingen der vrijheid" (1814), „Gedichten" (3 dln., 1821), „Krijgsliederen" (1815), „Aanmoediging" (1815), „Het maatschappelijk leven" dichtstuk (1823) en „De godsdienst" (1832).

Klijnsma, *Sent Foppes*, een Nederlandsch genie-officier, den 9den November 1790 te Wolvega geboren, ontwikkelde zich onder leiding van *Meinardus Siderius* en vervolgens aan de hoogeschool te Franeker onder de hoogleeraren *Tholen* en *Ekema*, trad in 1813 in dienst en werd in 1814 door generaal *Krayenhoff* als tweede luitenant geplaatst bij het bataljon pontonniers, mineurs en sappeurs. Bij Waterloo herstelde hij als eerste luitenant een onbruikbaar geworden weg naar Brussel en nam deel aan de verovering van Quesnoy, Valenciennes en Condé. Vervolgens toefde hij geruimen tijd in het Departement du Nord en hield zich daarna 4 jaren bezig met het herstellen der vestingwerken en der citadel te Namen. In 1819 werd hem te Maastricht het onderwijs opgedragen in de wiskunde en den vestingbouw aan kadetten, en daarvoor schreef hij: „Lessen over de hoogere meetkunst, benevens de beginselen der differentiaal- en integraalrekening", welke echter niet in druk zijn verschenen. Vervolgens geplaatst bij den staf van de genie, herstelde hij verschillende vestingen, woonde in den Tiendaagschen Veldtocht de gevechten bij te Hasselt, Bautersem en Leuven, werd belast met de ontmanteling van laatstgenoemde vesting, was daarna werkzaam aan de aanleg van fortificatiën tusschen Bergen-op-Zoom en Grave, verder verscheiden jaren aan het departement van Oorlog verbonden, werd in 184. majoor en commandant van het bataljon mineurs en sappeurs te Arnhem, in 1850 luitenant-kolonel, en verkreeg in 1853, na 40 dienstjaren eervol ontslag, waarna hij zich begaf naar zijn buitengoed Lycklamastins bij Wolvega, waar hij den 4den Maart 1874 overleed. Hij schreef: „Handleiding tot de mineurkunst" (met *Maschek*) en „Handleiding tot de sappeurkunst", welke beide op last van het departement van Oorlog zijn uitgegeven, „Proeve over de uitzettende kracht van het buskruit, naar Plazanet", „Geschiedkundige herinneringen aangaande de voormalige vestingen Steenwijk, Kuinre, en Blokzijl" (1853), „Geschiedkundige herinneringen uit de voormalige grietenijen Oost- en Weststellingwerf, hoofdzakelijk aangaande het geslacht der van Harens" (1861), „Handleiding tot de burgerlijke mineurkunst" (1855) en „Het ijzer, zijne smelting en bewerking" (1857)). Van zijn uitgebreid werk „Biografisch woordenboek, levensberichten van wis-, natuur- en sterrenkundigen van alle tijden en volken" is in 1861 slechts het eerste gedeelte in het licht verschenen, terwijl hij tot de medewerkers behoorde aan het: „Biografisch woordenboek" van *A. J. van der Aa*.

Klijnsma, Foppe Pieter, een zoon van den vorige, den 4den October 1818 te Heerenveen geboren, ontving zijn opleiding aan de militaire academie te Breda, werd geplaatst bij het korps ingenieurs, was in verschillende vestingen werkzaam, werd gepensionneerd met den rang van kolonel en vestigde zich vervolgens te Haarlem. Hij heeft zich als schrijver bekend gemaakt door „Micromegas", een wijsgeerig verhaal, naar het Fransch van Voltaire (1851). „Teekenkunde" (doorzichtkunde, 1857) enz.

Klysteer. Zie *Lavement*.

Kmety, *George*, generaal in den Hongaarschen revolutie-oorlog, in 1810 te Pokoragy in het comitaat Gömör geboren, was bij het uitbreken der Hongaarsche revolutie kapitein. Hij klom onder *Görgei* spoedig tot luitenant-kolonel

Digitized by Google

Digitized by Google

Muskus-rat.

Grijsrug-eekhoorn.

Digitized by Google

Langstaart marmot.

Aziatische wangzak-eekhoorn (Tamias).

Amerikaansche bever.

Hamster-rat.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Woestijn springmuis.

Waterhaas.

Degoe (Octodon).

Mara of

Ag

Digitized by Google

che haas.

Chinchilla.

Stekelvarken.

Kaapsche springhaas.

Digitized by Google

Digitized by Google

op, en nam, als commandant van een divisie van het Boven-Donauleger van *Görgei*, deel aan diens schitterenden veldtocht in Januari en Februari 1849. Na verschillende overwinningen werd hij tot generaal bevorderd en versloeg met *Perczel* den banus *Jellalich* bij Hegyes. Na de beslissende nederlaag der Hongaren vluchtte hij naar Turkije, waar hij tot den Islam overging en onder den naam *Ismaël Pasja* als Turksch generaal te Aleppo diende. In 1851 ging hij naar Engeland en werd in den Krimoorlog met de verdediging der vesting Kars belast, waar hij den aanval van den Russischen generaal *Moerawjev* glansrijk afsloeg. Hongersnood dwong hem naar Erzeroem terug te trekken, na een bezetting onder den Engelschen luitenant-kolonel *Williams* te hebben achtergelaten. Later ging hij als gouverneur-generaal naar Kastamoeni in Klein-Azië en vertrok, nadat hij op pensioen was gesteld, naar Londen. Belangrijk is zijn werk, in het Engelsch en Duitsch verschenen, „Arth Görgeis Leben und Wirken in Ungarn" (Londen 1853). Hij overleed den 25sten April 1865 te Londen.

Knaagdieren *(Glires* of *Rodentia,* zie de plaat) is de naam van een groote orde der zoogdieren, die omstreeks 750 soorten telt en over de geheele aarde verspreid is. Zij onderscheiden zich in het algemeen door 4 scherpe snijtanden, die steeds doorgroeien en dus, ondanks het veelvuldig gebruik niet korter worden. In elke kaak bevinden er zich twee; daarnaast zijn ledige ruimten zonder hoektanden, waarop eindelijk platte kiezen volgen. Slechts bij de hazen zijn achter de snijtanden van de bovenkaak nog een paar zeer kleine tanden aanwezig. Over het geheel zijn de knaagdieren klein, het grootste knaagdier is het Amerikaansche waterzwijn *(Hydrochoerus capybara),* dat één meter lang wordt. Bij vele knaagdieren zijn de achterpooten veel langer dan de voorpooten, o. a. bij de springmuizen, bijv. bij de Egyptische springmuis *(Dipus aegyptiacus),* terwijl andere, die onder den grond leven, bijv. blindmuizen, sterk ontwikkelde voorpooten hebben. De meeste behooren tot de zoolgangers, slechts weinig loopen op de teenen. Bij sommige is aan de zijden van het lichaam een vlies voorhanden, dat bij het springen tot valscherm dient, zooals bij den vliegenden eekhoorn *(Pteromys nitidus).* Bij vele soorten vindt men wangzakken. De oogen staan steeds zijwaarts en zijn bij sommige knaagdieren groot, bij andere klein; bij de blindmuizen zijn ze met een ongespleten, behaarde huid overtrokken. In het algemeen leiden deze dieren meer een nacht- dan een dagleven en wonen onder den grond, in het water, op den grond of in boomen. Veelal zijn zij levendig en dartel, maar tevens schuw, hoewel zij zeer goed aan menschen kunnen gewennen. Zij leven van plantaardig en dierlijk voedsel en kunnen door hun knagen groote schade aanrichten. Sommige bouwen kunstige nesten, of holen, zooals de dwergmuis, de hamster en de bever. Vele worden gejaagd wegens de kostbare huid (bever), andere dienen tot voedsel (hazen en konijnen). Men onderscheidt 2 onderorden: I. Die met 2 snijtanden boven *(Simplicidentata);* II. Die met 4 snijtanden boven *(Duplicidentata).*

Tot de 1ste onderorden behooren 10 families: 1. *bevereekhoorntjes (Aplodontiden),* 2. *eekhoorns (Sciuroïden),* 3. *Bevers (Castoroïden),* 4. *Wanyzakratten (Geomyiden),* 5. *Doornstaarteekhoorn (Anomaluroïden),* 6. *Slaapmuizen (Myoxoïden),* 7. *Springmuizen (Dipodoïden),* 8. *Muizen (Myoïden),* 9. *Molmuizen (Bathyergoïden),* 10. *Stekelvarkens (Hystricoïden).*

Tot de 2de onderorde behooren 2 families: 1o. *Fluithazen (Ochotniden),* 2o. *Hazen (Leporiden).*

Knaap, *Jan,* ook bekend onder den naam van *Johannes Servilius,* een Nederlandsch schrijver, werd volgens sommigen te Weert in de provincie Luik geboren, volgens anderen te Gelder en leefde in de eerste helft der 16de eeuw. Hij schreef: „Explanationes in Bucolica Cornelii Graphaei" (1536), „De mirandis antiquorum operibus, opibus et veteris aevis rebus, pace belloque magnifice gestis etc." (1541 en later), de zeer merkwaardige „Geldro-Gallica conjuratio in totius Belgiae clarissimam civitatem Antverpiam duce Martino Rosheymio" (1542 en later), ook in de „Scriptores rerum Germanicarum" van *Marquardus Freherus* en in de „Rerum Germanicarum libri" van *Struvius* en in het Italiaansch vertaald, en „Dictionarium triglotton, hoc est tribus linguis, latina, graeca et ea qua tota haec Germania inferior utitur" (2de druk 1600).

Knabenbauer, *Joseph,* een Beiersch Jezuïet en exegeet, in 1839 te Degendorf geboren, kreeg onderricht bij de Benedictijnen te Metten, studeerde aldaar en aan de universiteit te Bonn, werd in 1857 novicius der Jezuïeten van Gorheim en voltooide zijn studie te Munster en Maria-Laach. Gedurende een jaar (1874—1875) was hij aan de redactie van het Jezuïeten-tijdschrift „Stimmen aus Maria-Laach" te Tervueren bij Brussel, waar deze toen zetelde. Later legde hij zich te Ditton-Hall toe op de Bijbelexegese. In 1895 volgde hij het college van *Ditton-Hall* naar Valkenburg in Limburg, waarheen hij was overgeplaatst. Van zijn werken noemen wij commentaren op: „Job" (1886), „De kleine profeten en Jesaja" (1887), „Jeremia" (1889), „Ezechiel" (1890), „De vier Evangelisten" (1902), „De Maccabeërs" (1906) enz.

Knackfuss, *Hermann,* een Duitsch schilder en schrijver, den 11den Augustus 1848 te Wissen aan de Sieg geboren. Hij maakte een allegorische voorstelling in de voorhal van het regeeringsgebouw te Kassel (1882) en twee muurschilderingen in de vestibule van het station te Straatsburg, getiteld: „Im alten Reich" en „Im neuen Reich" (1883). In 1895 en 1896 maakte hij, naar ontwerpen van keizer *Wilhelm II,* de allegorische teekeningen, getiteld: „Völker Europas, wahret euren heiligsten Güter!" en „Niemand zuliebe, niemand zuleide!" Hij schreef: „Deutsche Kunstgeschichte" (2 dln., Bielefeld 1888) en geeft sedert 1895 met anderen de „Künstlermonographien" uit.

Knakwilg *(Salix fragilis).* Zie *Wilg.*

Knal is een snel voorbijgaande geluidswaarneming, die door een plotsinge (explosieve) luchtbeweging ontstaat, zooals bij het afschieten van vuurwapens, het overspringen van een electrische vonk enz.

Digitized by Google

Knalgas is een mengsel van waterstof en zuurstof in dezelfde verhouding, als waarin beide elementen in water voorkomen, dus 2 volumen waterstof en 1 volume zuurstof. Wordt nu zulk een mengsel ontstoken, dan zal de waterstof zich volledig met de zuurstof tot waterdamp verbinden. De gevormde waterdamp zal door de groote hoeveelheid warmte, die vrij komt een veel grooter volumen innemen dan het oorspronkelijk mengsel. De omringende lucht zal dus door de waterdamp worden weggedrongen, maar de waterdamp zal door de plotselinge uitzetting en door de koudere lucht worden gecondenseerd tot water. De daardoor ontstane luchtledige ruimte zal direct door de lucht weer aangevuld worden, waardoor een hevige knal ontstaat. Het best kan men dit doen, door een zeepbel met knalgas te vullen, en daar de dampdichtheid van het mengsel veel kleiner is dan van lucht, zal de zeepbel stijgen. In de lucht kan deze dan aangestoken worden. Bij verbranden van 1 gr. waterstof ontstaan 34 462 calorieën, hetwelk overeenkomt met 24 557 kilogrammeters. De knalgasvlam wordt daarom gebruikt voor het verkrijgen van hoogere temperaturen. Uitstroomend knalgas kan natuurlijk niet aangestoken worden, daar de vlam zich zou voortplanten tot in den gashouder. Om de knalgasvlam te krijgen, leidt men zuurstof in de vlam van waterstof. Een ontploffing kan dan niet plaats hebben. Het einde van den brander moet van platina gemaakt zijn, daar andere metalen zouden smelten. De temperatuur van deze bijna kleurlooze vlam is volgens *Bunsen* 2844° C. IJzer verbrandt er gemakkelijk in, platina kan tot koken gebracht worden. Tegenwoordig wordt de vlam dan ook gebruikt voor het aan elkander soldeeren van moeilijk smeltbare metalen. Brengt men in de vlam een onsmeltbare stof, bijv. kalk, dan wordt dit tot witgloeihitte verhit en straalt dan een helder wit licht uit, dat naar den uitvinder *Drummond*'s kalklicht genoemd wordt.

Knalgoud verkrijgt men uit versch neergeslagen goudoxied (zie aldaar) en ammoniak en heeft tot formule $AuNH.NH_2+3H_2O$. Het vormt een geelbruin poeder, wordt weinig door zuren aangetast, lost op in cyaankalium en explodeert na het drogen zeer licht en zeer hevig door wrijven, stooten of verhitten, zoodat het in vochtigen toestand bewaard moet worden. Het wordt gebruikt bij het vergulden en voor de bereiding van kaliumgoudcyanied.

Knalkwikzilver. } Zie *Knalzuur*.
Knalzilver. }

Knalzuur. Het zuiver knalzuur ($C_2H_2N_2O_2$) is in vrijen toestand nog niet geïsoleerd, terwijl de zouten ervan (fulminaten) wel bekend zijn. Het kwikzilverzout wordt wegens zijn explosieve eigenschappen zeer veel gebruikt. Door verhitten van zilver- of kwikzilvernitraat met alcohol en overvloedig salpeterzuur, verkreeg *Howard* het knalzilver en knalkwikzilver. Later werd door *Liebig* en *Gay-Lussac* aangetoond, dat deze stoffen isomeer waren met de cyanaten. Er bestaan verschillende meeningen omtrent de constitutie, waarschijnlijk moet het opgevat worden als een oxiem van koolstofoxied. Voor de bereiding van het knalkwik ($C_2N_2O_2Hg$) lost men 1 deel kwikzilver bij gewone temperatuur in 12 deelen salpeterzuur (soortelijk gewicht 1.34) op en voegt deze oplossing, onder voortdurend omschudden, aan 10 deelen 90 procentigen alcohol toe, die zich in een groote kolf bevindt. Begint de reactie niet van zelf, dan verwarmt men de kolf op een waterbad tot de gasontwikkeling begint, waarna de reactie zonder verwarmen stormachtig verloopt. Het kristallijn afgescheiden knalkwik kan uit warm water omgekristalliseerd worden, daar het bij gewone temperatuur bijna niet oplost. Men verkrijgt het dan in zachte, zijdeglanzende naaldjes, die kristalwater bevatten. Het is zeer vergiftig. Gedroogd ontploft het hevig door een schok. Men gebruikt het voor het vullen van dynamietpatronen enz. Door zoutzuur wordt het ontleed, onder vorming van hydroxylamien $NH_2.OH$, mierenzuur $H.COOH$ en kwikchloried $HgCl_2$. Het knalzilver ($C_2N_2O_2Ag_2$) wordt op dezelfde manier verkregen. Het vormt kleurlooze, ondoorzichtige, glanzende naaldjes. Het is nog explosiever dan knalkwik.

Knapp, *George Christian*, een Duitsch Protestantsch godgeleerde, werd den 17den September 1753 te Glaucha bij Halle geboren, studeerde aldaar en te Göttingen, vestigde zich te Halle als privaatdocent en werd in 1777 buitengewoon en in 1782 gewoon hoogleeraar. Hij overleed aldaar den 14den October 1825. Van zijn geschriften noemen wij: „Scripta varii argumenti" (2 dln., 1805, 2de druk 1823) en „Vorlesungen über die christliche Glaubenslehre" (1827), uitgegeven door *Thilo*.

Knapp, *Albert*, een Duitsch schrijver van stichtelijke liederen, werd den 25sten Juli 1798 te Tubingen geboren, studeerde aan de universiteit aldaar en aanvaardde in 1820 een kerkelijk ambt. Nadat hij op verschillende plaatsen als vicaris was werkzaam geweest, werd hij diaconus te Kirchheim en in 1839 archidiaconus aan de stiftskerk te Stuttgart, waar hij den 18den Juni 1864 overleed. Behalve vele bijdragen in het jaarboek „Christoterpe" (1833—1853), gaf hij „Christliche Gedichte" (2 dln., 1829; 3de druk 1843) en „Neuere Gedichte" (1834) in het licht, verder „Gedichte" (1843), „Hohenstaufen" (1839), „Herbstblüten" (1859), „Christliche Lieder" (1864) en „Evang. Liederschatz für Kirche und Haus" (2 dln., 1837; 4de druk 1891).

Knapp, *Ludwig Friedrich*, een Duitsch technoloog, in 1814 te Michelstadt in het Odenwald geboren, studeerde te Giessen onder de leiding van *Liebig*. Na zijn promotie ging hij naar Parijs om er onder *Dulong, Gay-Lussac, Pouillet, Berthier, Regnault* en *Pelouze* zijn studie voort te zetten, vestigde zich in 1838 als privaatdocent te Giessen en werd in 1841 tot buitengewoon en in 1847 tot gewoon hoogleeraar bevorderd. Hij werd in 1863 hoogleeraar in de technische scheikunde aan de polytechnische school te Brunswijk en werd in datzelfde jaar onder de buitenlandsche leden der Academie te München opgenomen. Hij schreef eenige chemisch-technische werken en maakte vooral naam door zijn onderzoekingen over het hooiproces. Hij overleed in 1904 te Brunswijk.

Knapp, Georg Friedrich, een zoon van den voorgaande en beoefenaar der staathuishoudkun-

Digitized by Google

de en der statistiek, den 7den Maart 1842 te Giessen geboren, studeerde te München, te Berlijn en te Göttingen en was van 1867 tot 1874 chef van het bureau voor statistiek der stad Leipzig en van 1869 tot 1874 buitengewoon hoogleeraar aldaar. Daarna werd hij gewoon hoogleeraar te Straatsburg. Hij schreef: „Ermittelung der Sterblichkeit" (1868), „Sterblichkeit in Sachsen" (1869), „Theorie des Bevölkerungswechsels" (1874), „Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in Knechtschaft und Freiheit" (1891) en „Grundherrschaft und Rittergut" (1897). Sedert 1886 geeft hij uit: „Abhandlungen aus dem staatswissenschaftlichen Seminar zu Strassburg".

Knapp, *Hermann Jacob,* een Duitsch oog- en oorarts, den 17den Maart 1832 te Daubern in Hessen-Nassau geboren, studeerde te München, Würzburg, Berlijn, Leipzig, Zurich, Weenen, Parijs, Londen en Utrecht in de geneeskunde. Hij promoveerde in 1854 te Giessen, was eenige jaren assistent van *von Gräfe,* vestigde zich in 1860 als privaatdocent te Heidelberg en werd in 1865 benoemd tot hoogleeraar in de oogheelkunde aldaar. In 1868 vertrok hij naar New-York, stichtte er het Ophthalmic and Aural institute en was er van 1882 tot 1888 als professor in de oogheelkunde aan het medical college der universiteit werkzaam. Na 1888 was hij hoogleeraar aan het Columbia college en nam in 1902 zijn ontslag. Ten opzichte van nagenoeg alle takken der oog- en oorheelkunde heeft hij zich verdienstelijk gemaakt, inzonderheid ten opzichte van de physiologische optica, de leer der intra-oculaire abscessen en de operatieve techniek, vooral met betrekking tot het scheelzien en het opereeren van de staar. Van zijn talrijke wetenschappelijke geschriften verschenen de meeste in het „Archiv" van *von Gräfe,* in de „Klinische Monatsblätter van *Zehender* en in het door hem en *Moos* sedert 1869 in het Duitsch en Engelsch uitgegeven „Archiv für Augen- und Ohrenheilkunde". Sedert 1879 verschijnen de beide afdeelingen van laatstgenoemd „Archiv" afzonderlijk als „Archiv für Augenheilkunde" (onder redactie van *Knapp* en *Schweigger)* en als „Archiv für Ohrenheilkunde" (onder redactie van *Knapp* en *Moos).* Verder schreef hij: „Die Krummung der Hornhaut des menschlichen Auges" (1860), „Die geschichtliche Entwickelung der Lehre vom Sehen" (1862), „Die intraocularen Geschwülste" (1868), „Cocaine and its use" (1885), „Investigation on fermentation, putrefaction and suppuration" (1886), „Cataract extraction without iridectomy" (1887) enz. *Knapp* overleed in Mei 1911 te New-York.

Knappert, *Emilie C.,* een Nederlandsch opvoedkundige, in 1860 te Schiedam geboren, behaalde in 1882 de acte B middelbaar Fransch. Van 1888 tot 1899 was zij godsdienstonderwijzeres van den Nederl. Protestantenbond te Leiden en werd daarna directrice van het Leidsche Volkshuis, waar zij haar opvoedend werk begon onder de Leidsche fabrieksbevolking. In 1915 kreeg zij de leiding van de School voor Maatschappelijk werk te Amsterdam. Zij heeft bijzonder veel gedaan om in alle kringen belangstelling te wekken voor de volksopvoeding, met name onder de jongeren. In 1899 hield zij, als presidente van de congressen voor maatschappelijk werk, op de tentoonstelling voor vrouwenarbeid cursussen over de Evangeliën, *Ruskin, Wordsworth* en *Dante.* Zij vertaalde *Carpenter's* „De drie eerste Evangeliën" (2de druk 1898) en schreef: „Kijkjes in de plantenwereld" (1898). Sedert 1916 is zij redactrice van het tijdschrift voor jonge vrouwen „Leven en werken".

Knappert, *Laurentius,* een Nederlandsch Protestantsch godgeleerde, werd den 7den Juli 1863 te Harlingen geboren, werd in 1881 student in de godgeleerdheid, te Leiden en zette zijn studie voort aan de Amsterdamsche universiteit, waar hij in 1887 promoveerde op een proefschrift „Folklore en godsdienstgeschiedenis". Achtereenvolgens was hij Nederl. Hervormd predikant te Kwadijk (1887), Dokkum (1889), en Assen (1893), en werd in 1902 hoogleeraar vanwege de Nederlandsch Hervormde Kerk te Leiden, om onderwijs te geven in de geschiedenis der Hervormde Kerk en haar leerstellingen, de bijbelsche en de practische godgeleerdheid. Daarnaast geeft hij een tweejarig college over de geschiedenis van het Christendom voor indologen. Hij verliet reeds spoedig het terrein der Germaansche godsdiensten voor dat der vaderlandsche kerkgeschiedenis en schreef bovendien opstellen van letterkundigen aard. Zoo schreef hij gedurende een reeks van jaren hoofdartikelen in het „Nieuws van den Dag". Op kerkelijk gebied behoort *Knappert* tot de moderne richting; hij is thans (1917) voorzitter van den Nederl. Protestantenbond en van de Nederlandsche Gustaaf-Adolf-vereeniging. Behalve een aantal artikelen in tijdschriften, verscheen van zijn hand „Onze Christelijke feestdagen" (2de druk 1908), „Uitzichten en verwachtingen" (1895), „Bij klimmende zonne" (1895), „Vaderlandsliefde en koningsgezindheid" (1898), „Bladzijden uit de beschavingsgeschiedenis der Longobarden" (1899), „Een bundel preeken" (1901), „Spectatoriale vertoogen" (2de druk 1901), „Inleiding en aanteekeningen op Sara Bungerhart" (2de druk 1916), „Ons Godsdienstonderwijs" (1905), „De ramp van Leiden na 100 jaren herdacht" (1906), „De opkomst van het Protestantisme in een Noord-Nederl. stad" (1908—1911), „Van sterven en begraven" („Uit onzen bloeitijd", I 3, 1909), „Trouwen en bruiloftsvieren" („Uit onzen bloeitijd", I, 10, 1910), „Geschiedenis der Nederl. Hervormde Kerk" (1911—1912, 2 dln.), „Het huiselijk leven" en „Het kerkelijk leven" (in: „Het maatsch. en huis. leven onzer voorouders", 1914), „Verloving en huwelijk in vroeger dagen" (1914), „Oostersch fatalisme" (1915) en „Schetsen uit de kerkelijke geschiedenis van Drenthe" (met Mr. *J. G. C. Joosting,* 1916).

Knaus, *Ludwig,* een Duitsch schilder, den 5den October 1829 te Wiesbaden geboren. Hij is vooral bekend om zijn voorstellingen uit het dagelijksch leven, die als prenten werden uitgegeven, zooals „De gouden bruiloft". *Knaus* stierf in 1918.

Knautia *(Honigbloem, Apostemkruid)* is de naam van een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der *Dipsaceeën.* In ons land komt op zandigen grond zeer algemeen voor *K. arvensis* met blauwe of lila bloemen. De bloempjes

Digitized by Google

staan in hoofdjes en de randbloemen zijn stralend. De bladeren zijn dof, de bovenste vinsplettig, de onderste ongedeeld. Vroeger werd dit plantje onder den naam van *Scabiosa arvensis* tot het geslacht *Scabiosa* gerekend.

Knebel, *Karl Ludwig von,* een Duitsch schrijver, afkomstig uit een oud-Nederlandsch geslacht, dat wegens geloofsvervolging in de 16de eeuw naar elders was getrokken, werd den 30sten November 1744 te Wallenstein in Franken geboren Hij studeerde te Halle in de rechten, doch begaf zich weldra naar Potsdam, waar hij in 1763 af offcier bij het regiment van den kroonprins van Pruisen werd geplaatst. Na verloop van 10 jaren nam hij zijn ontslag, begaf zich naar het Hof te Weimar en aanvaardde er de betrekking van gouverneur van prins *Konstantijn.* Na den vroegtijdigen dood van zijn kweekeling ontving hij pensioen met den rang van majoor. In 1798 huwde hij de zangeres *Luise Rudorff* en verhuisde naar Ilmenau, ging echter in 1805 naar Jena en overleed aldaar den 23sten Februari 1834. Hij leverde: „Sammlung kleiner Gedichte" (1815), „Distichen" (1827), uitstekende vertalingen der „Elegieën" van *Propertius* (1798) en van „De rerum natura" van *Lucretius* (2 dln., 1821, 2de druk 1831) en van het treurspel „Saul" (1829) van *Alfieri,* terwijl zijn „Literarischer Nachlass und Briefwechsel" door *Varnhage von Ense* en *Mundt* en zijn „Briefwechsel mit Goethe" door *Guhrauer* is uitgegeven.

Knecht noemde men vroeger op de houten zeeschepen een zwaren vertikalen balk, die bij den mast boven het dek uitstak en waarin een aantal schijven waren aangebracht, om de halende parten van het loopende touwwerk langs te brengen ten einde hieraan met meerdere krachten te kunnen trekken. De einden konden dan tevens daar ter plaatse worden belegd. Zijn naam ontleent de knecht vermoedelijk aan den gebeeldhouwden manskop, waarmede hij vaak was versierd.

Kneedmachine. Zie *Brood.*

Knees. Zie *Knjaes.*

Kneipp, *Sebastiaan,* een Duitsch R.-Katholiek priester, den 17den Mei 1821 te Stefansried bij Ottobeuren geboren, leerde het weven, studeerde te Dillingen en München in de theologie, werd in 1852 priester, in 1855 kapelaan, in 1881 pastoor te Wörishofen en later geheim kamerheer van den paus. Sinds 1848 hield hij zich bezig met de studie van de koudwatergeneeskunde (zie aldaar). Hij schreef: „Meine Wasserkur" (70ste druk Kempten 1902), „So sollt Ihr leben" (25ste druk 1900), „Kinderpflege in gesunden und kranken Tagen" (17de druk Donauwörth 1904), „Mein Testament" (17de druk Kempten 1902), „Kodizill zu meinem Testament für Gesunde und Kranke" (1895) en „Offentliche Vorträge" (1894—1898, 4 dln.). Sedert 1891 gaf hij den „Wörishöfer Kneipp-Kalender" uit. Na zijn dood verschenen: „Das kleine Kneippbuch" (uitgegeven door *Reile,* Kempten 1903) en „Das grosse Kneippbuch" (1903). Hij overleed den 17den Juni 1897 te Wörishofen waar, evenals in zijn geboorteplaats, een gedenkteeken voor hem werd opgericht.

Kneippsche kuur. Zie *Koudwatergeneeskunde.*

Kneller, *Godfried,* een Engelsch schilder, werd den 8sten Augustus 1646 te Lubeck geboren en overleed te Londen den 27sten October 1723. Hij was eerst leerling van *Ferdinand Bol,* reisde daarna in Duitschland en Italië en werkte sinds 1674 te Londen, waar hij hofschilder was en in hoog aanzien bij vorsten en adel stond. Hij was vooral portretschilder. Zijn werk is het meest in Engeland gebleven. Hier te lande bezit o.a. het Rijksmuseum te Amsterdam schilderijen van zijn hand.

Kneppelhout, *Johannes,* een Nederlandsch letterkundige, werd den 8sten Januari 1814 te Leiden geboren en ontving zijn opleiding aan het instituut Noorthey van dr. *De Raadt.* Reeds vroeg schreef hij Fransche verzen, welke in zijn „Opuscules de Jeunesse" (niet in den handel) werden vereenigd. Verder leverde hij: „In den vreemde, herinneringen, ontmoetingen en schetsen, Zwitserland 15 Juni—5 September 1839" (1840), „Een kastelein" (1840), „Het laatste vlugschrift" (1840), „Studententypen" (1841, onder den naam van *Klikspaan),* „Studentenleven" (1844), „De studenten en hun bijloop" (1844), „Verhalen" (1846), „Lamartine" (1848), „Schetsen en verhalen uit Zwitserland" (1850), „Stijl en kunst" (1855), „Mijne Zondagen in het Vereenigd Koningrijk enz." (1839), „Een beroemde knaap: ter herinnering aan Jan de Graan" (1875) enz. Zijn „Studentenleven" en vooral zijn „Studententypen" zijn bij herhaling herdrukt. Deze met een krachtig realisme en een frisschen humor geschreven werken behooren tot het beste proza van hun tijd. Zijn „Geschriften" werden in 1860 tot 1864 in 12 deelen uitgegeven. Hij woonde sedert 1850 op het buitengoed den Hemelschen Berg te Oosterbeek bij Arnhem en overleed aldaar den 9den November 1885.

Kner, *Rudolf,* een Duitsch dierkundige, den 24sten Augustus 1810 te Linz geboren, studeerde te Weenen in de geneeskunde, werd er geplaatst bij de zoölogische afdeeling van het kabinet voor natuurlijke historie en wijdde zich vooral aan de visschkunde. In 1841 werd hij professor te Lemberg, bepaalde er zich hoofdzakelijk bij palaeontologische studiën en werd in 1849 benoemd tot hoogleeraar in de dierkunde aan de universiteit te Weenen. Hij reisde in 1852 in Istrië en op de Quarnero-eilanden, in 1863 en 1867 in Noord-Duitschland, Denemarken en Scandinavië en overleed te Weenen den 27sten October 1869. Met *Heckel* gaf hij het zeer belangrijke werk „Die Süszwasserfische der österreichischen Monarchie" (Leipzig 1858) uit en behalve talrijke bijdragen in tijdschriften schreef hij: „Lehrbuch der Zoölogie" (3de druk 1862), „Leitfaden zum Studium der Geologie" (2de druk 1855) en „Ueber die Ganoïden als natürliche Ordnung" (1867).

Knesebeck, *Karl Friedrich,* vrijheer von *dem,* een Pruisisch generaal-veldmaarschalk, den 5den Mei 1768 op het kasteel Carwe bij Neu-Ruppin geboren, uit een oud-Brandenburgsch geslacht, onderscheidde zich in de veldtochten van 1792 tot 1795, werd in 1799 tot kapitein, in 1802 tot majoor bevorderd en kort daarna bij den generalen staf geplaatst. In den slag bij Auerstädt

Digitized by Google

bevond hij zich in de nabijheid des koningo en behoedde dezen door zijn tegenwoordigheid van geest voor krijgsgevangenschap. Gedurende den verderen veldtocht was hij verbonden aan het Russische hoofdkwartier en ontwierp het plan voor den slag van Poeltoesk (26 December 1806). In 1807 werd hij luitenant-kolonel, doch nam na den Vrede van Tilsit zijn ontslag. In 1812 werd hij naar Rusland afgevaardigd, om als bemiddelaar tusschen den Czaar en *Napoleon* op te treden. In den veldtocht van 1813 werd *Knesebeck* luitenant-generaal en eerste adjudant-generaal des konings. Het staken van den slag van Bautzen op het juiste oogenblik en de geregelde aftocht waren zijn werk. Gedurende den wapenstilstand, eveneens door hem tot stand gebracht, voerde hij onderhandelingen te Weenen. Het operatieplan van den verderen veldtocht van 1813 en dien van 1814 werden door *Knesebeck* ontworpen. In 1825 werd hij generaal der infanterie, in 1891 commandeerend generaal van het observatieleger aan de Poolsche grenzen; bij zijn eervol ontslag ontving hij den rang van generaal-veldmaarschalk. Hij overleed den 12den Januari 1848. Na zijn dood werd een geschrift van hem uitgegeven getiteld: „Erläuterung meiner Sendung 1812 nach Russland" in het „Militärwochenblatt", terwijl zijn nagelaten papieren, waaronder ook gedichten, in 1850 als manuscript door zijn vrienden ter perse werden gelegd.

Kneu, *Kneuter of Hennepvink (Acanthis cannabina)* is een zangvogeltje, dat tot de familie der vinken *(Fringilliden)* behoort. De kneu is kaneelbruin van kleur, op de kruin en de borst karmijnkleurig; de zwarte handpennen zijn aan de binnen- en aan de buitenzij wit, aan de spits bruinachtig, de staartweeren zijn zwart, aan weerskanten met witte zoomen.

Het kneutje bewoont geheel Europa, Klein-Azië en Syrië. Bij ons broedt het in de droge zandstreken, duinen en heiden. De 4 of 5 eitjes zijn blauwachtig met lichtroode of donkerroode vlekjes en streepjes. Hij vliegt met rukken. Zijn zang is klankvol; hij wordt dan ook vaak in kooien gehouden.

Kneuzing is een scheiding van weefseldeelen van het lichaam, veroorzaakt door uitwendige krachten, waarbij uitstorting van bloed plaats heeft, terwijl de huid al of niet gedeerd kan zijn. Zulk een kneuzing kan alle graden doorloopen: van af een blauwe plek tot geheele verbrijzeling van ledematen of organen. Het uitgestorte bloed veroorzaakt verschillende kleuren der huid. Achtereenvolgens wordt de gekneusde plek donker blauw, violet, rood en geel, totdat de gewone huidkleur weer terugkeert, als het bloed opgeslorpt is. In plaats van deze opslorping naar binnen kan er bij aanwezigheid van een opening een etterhaard ontstaan, die naar buiten doorbreekt. Bij elke kneuzing tracht men de opslorping te verkrijgen.

Knevelarij is een misdrijf, bij de Romeinen reeds bekend als *crimen repetundarum*, dat slechts door ambtenaren kan bedreven worden. Het bestaat, volgens art. 366 van ons Wetboek van Strafrecht hierin, dat een ambtenaar in de uitoefening zijner bediening, als verschuldigd aan hem zelven, aan een ander ambtenaar of aan eenige openbare kas, vordert of ontvangt of bij een uitbetaling terughoudt, hetgeen hij weet, dat niet verschuldigd is. Op dit misdrijf bedreigt het wetboek gevangenisstraf van ten hoogste 6 jaren.

Kniaziewicz, *Karel*, een Poolsch generaal, den 4den Mei 1762 in Koerland geboren, gesproten uit een adellijken stam uit Litauen, nam deel aan den slag van Maciejowice, werd krijgsgevangene en eerst bevrijd bij de troonsbeklimming van keizer *Paul*. Daarop begaf hij zich naar *Bonaparte* (1796), die hem aanstonds met het bevel over het Poolsche legioen belastte. Daarmede nam hij deel aan de krijgstochten in Italië. Na den slag van Marengo vormde hij aan den Rijn een nieuw Poolsch legioen, waarmede hij in den slag bij Hohenlinde vocht. Toen *Bonaparte* na den vrede van Lunéville de Poolsche legioenen afdankte, vertrok *Kniaziewicz* naar zijn goederen. Toen in 1812 het groote Fransche leger over de Njemen was getrokken, voegde hij zich daarbij en werd bij den generalen staf van den koning van Westfalen geplaatst. Later ontving hij het bevel over de 18de divisie, onderscheidde zich bij Smolensk en aan de Moskwa en bereikte bij den terugtocht, met zware wonden bedekt, de Oostenrijksche grenzen, waar hij aanstonds krijgsgevangen werd verklaard. Na zijn bevrijding begaf hij zich naar Dresden, alwaar hij onder de daar aanwezige Polen zeer populair was. In 1822 werd hij, zonder dat hij er iets van wist, bij de Poolsche onlusten tot hoofd gekozen, waarom hij in hechtenis werd genomen. Nadat hij 8 maanden in de vesting Königstein had doorgebracht, stelde men hem weder op vrije voeten. Wegens zijn 79-jarigen ouderdom kon hij bij den Poolschen opstand van 1830 de wapens niet voeren. Men belastte hem met een zending naar Parijs, die evenwel niets anders dan teleurstellingen opleverde. Hij bleef in Parijs en overleed aldaar den 9den Mei 1842.

Kniaznin, *Franciszek Dyonizy*, een Poolsch dichter, den 4den October 1750 in Witebsk geboren, voegde zich daar bij de Jezuïeten (in 1764), werd leeraar aan het college dier orde te Warschau en na haar opheffing secretaris bij prins *Adam Czartoryski*. De rampen van zijn vaderland en een onbezonnen liefde voor de oudste dochter van zijn begunstiger brachten hem in 1796 tot krankzinnigheid. Hij overleed den 26sten Augustus 1807 te Poelway. Het eerst werd hij bekend door zijn vertaling van *Horatius*. Daarop volgden verschillende drama's, waarvan sommige als „Themistokles", „Hector", „Die dreifache Heirat", „Die spartanische Mutter" en de opera „Zigeuner" zeer in den smaak vielen. Verder schreef hij idyllen, oden, fabels en Latijnsche gedichten.

Knibbe, *David*, een Nederlandsche godgeleerde en kanselredenaar, den 13den Juli 1639 te Middelburg geboren, was achtereenvolgens predikant te Barsingerhorn, Purmerend en Leiden (1668) en overleed aldaar den 8sten November 1701. Hij was een gevierd prediker en gaf aan studenten onderwijs in de predikkunde. Van zijn geschriften noemen wij: „Kenteekenen der genade Gods in XVI predikatiën" (1682, 2de druk 1684), „De hand Gods uitgestrekt in het oordee-

Digitized by Google

len en bewaren van Kerk enz." (1682; 3de druk 1704), „Katechisatie of kort begrip der Christelijke Religie, getrokken uit den Heidelbergschen Katechismus" (1689; 22ste druk 1751), „Onderwijs hoe een geloovige in 't Nieuwe Testament moet bidden" (1690), „De leer der Gereformeerde Kerk enz." (1692; 8ste druk 1751), „Over den Brief aan de Colossensen" (2 dln., 1694), „Over den Brief aan de Ephezen" (2 dln., 1694), „Heidelbergsche Catechismus verklaard" (1694), „Onderwijs van de predikorder" (1696), „Manuductio ad oratorium sacram pars altera etc." (1697) en „Verdediging omtrent de vergeving der zonden" (1699).

Knibbe, David, een zoon van den vorige, den 11den Maart 1671 te Leiden geboren, was achtereenvolgens predikant te Leiderdorp, Breda en Leiden, overleed aldaar den 4den April 1748 en heeft eenige godgeleerde geschriften geleverd, zooals: „Historie der Propheten" (1708), „De wonderwerken van Mozes enz." (1719) en „Republiek der Hebraeën of de Joodsche oudheden" (1743).

Kniokebein is een likeurmengsel van Curaçao en Marascin, waarin een rauwe eidooier is geklopt. Men zegt, dat deze naam ontstaan is in 1845 te Jena en betrekking heeft op den bijnaam van een student.

Knie. Het dikke ondereinde van het dijbeen en het boveneinde van het scheenbeen vormen het kniegewricht. Tusschen deze 2 beenderen bevinden zich 2 halvemaanvormige vezelkraakbeenderen en de *knieschijf* en het geheel is omgeven door een kapselband, die gesteund door andere banden, genoemde deelen vast bijeenhoudt. Zie verder onder *Gewrichten* het kniegewricht. De knie vertoont naar voren een rondachtig uitsteeksel, dat door de knieschijf en den daarop aanwezigen elijmbuidel veroorzaakt wordt en naar de achterzijde een inham, door spieren begrensd en *knieholte* genaamd. De knieschijf kan men als een voortzetting van de pees van den grooten strekker van het onderbeen beschouwen, die zich aan den bovenrand van de schijf *(patella)* vasthecht, terwijl deze naar onderen door een sterken band met het scheenbeen verbonden is. In de knieholte loopen de zenuwen en bloedvaten, die het onderbeen en den voet verzorgen. De stevige banden maken ontwrichtingen van het gewricht zeer zeldzaam, maar zeer vaak zetelen juist gewrichtsziekten bij voorkeur in het kniegewricht (zie *Gewrichtsontstekingen)*, en niet zeldzaam zijn afwijkingen in den vorm (zie *O-beenen en X-beenen).*

Kniebis is de naam van een gebergte in het noordelijk gedeelte van het Zwarte Woud, gedeeltelijk tot Württemberg, gedeeltelijk tot Baden behoorend. Het was van ouds een belangrijk bolwerk van Zuid-Duitschland tegen vijandelijke aanvallen uit het westen. Men vindt er bouwvallen van een Zwedenschans uit den Dertigjarigen Oorlog en ten noorden en zuiden van deze nog 2 andere versterkingen, die gedeeltelijk nog bestaan. De breede bergrug vormt een hoogvlakte en bereikt zijn grootste hoogte (965 m.) in den Rossbühl, terwijl de naburig Kniebispas slechts weinig lager is. De hoogvlakte is grootendeels kaal, met heidegewassen begroeid en moerassig, terwijl de hellingen met naaldboomen en nabij den voet ook met loofboomen bedekt zijn. In de dalen liggen onderscheiden badplaatsen, zooals Rippoldsau, Griesbach, Petersdal, Amegast en Freiersbach.

Knies, *Karl Gustav Adolf*, een Duitsch staathuishoudkundige, in 1821 te Marburg geboren, vestigde zich aldaar in 1846 als privaatdocent in de geschiedenis en staatswetenschappen, werd leeraar in die vakken aan de kantonschool te Schaffhausen en in 1855 benoemd tot hoogleeraar te Freiburg i. B. Met het oog op het Concordaat van Baden vervaardigde hij in 1860 een: „Promemoria der (acht) protestantischen Professoren an der badenschen Landesuniversität Freiburg." In 1861 werd hij lid van de Tweede Kamer in Baden en in 1862 voorzitter van den oppenschoolraad, in welke betrekking hij werkzaam was aan een ontwerp tot hervorming van het volksonderwijs in Baden. In 1865 werd hij hoogleeraar in de staatswetenschappen te Heidelberg, nam in 1896 zijn ontslag en overleed aldaar den 3den Augustus 1898. Hij was één van de voorloopers der historische school (zie *Staathuishoudkunde*) en heeft aan de Ethiek wederom een plaats in de staathuishoudkunde aangewezen, die zij sedert *Adam Smith* verloren had. *Knies* schreef: „Historia Praenestis oppidi" (1846), „Die Statistik als selbständige Wissenschaft" (1850), „Die Katholische Hierarchie in den grossen deutschen Staaten seit 1848 und der Konflikt zwischen den Fürsten und Bischöfen der obernhein. Kirchenprovinz" (1852), „Die politische Oekonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode" (1853), „Die Eisenbahnen und ihre Wirkungen" (1853), „Der Telegraph als Verkehrsmittel" (1857), „Die Dienstleistung der Soldaten" (1860), „Zur Lehre vom volkswirthschaftlichen Güterverkehr" (1862), „Finanzpolitische Erörterungen" (1871), „Geld und Kredit" (1873—1879, 3 dln.), „Weltgeld und Weltmünzen" en „Karl Friedrichs von Baden brieflicher Verkehr mit Mirabeau und Du Pont" (2 dln., 1892).

Knigge, *Adolf Franz Friedrich Ludwig*, vrijheer *von*, een Duitsch schrijver, den 16den October 1752 te Bredenbeck niet ver van Hannover geboren, bezocht in 1769 de universiteit te Göttingen, verkreeg daarna een staatsbetrekking te Kassel, doch maakte zich er onmogelijk, zoodat hij zich naar zijn goederen moest begeven. In 1777 werd hij kamerheer aan het Hof van Weimar, woonde daarna ambteloos te Hanau, Frankfort aan den Main en Heidelberg, en werd in 1791 landdrost en bestuurder van een school te Bremen, waar hij den 6den Mei 1796 overleed. In 1780 had hij zich gevoegd bij de orde der Illuminaten, en was voor dezen met grooten ijver werkzaam. Na de opheffing dier orde, leverde hij van haar onder den naam van *Philo* een beschrijving in „Geschichte der Aufklärung von Abyssinien", „Wurmbrand's politische Glaubenskenntniese", en „Papiere des Etatsrath's von Schafkopf". Grooter opgang maakte zijn boek „Ueber den Umgang mit Menschen" (1788, later bij herhaling uitgegeven; ook in het Nederlandsch vertaald). De eerste uitgaven zijn door *Knigge* telkens verbeterd en de laatste door anderen omgewerkt. Zijn tooneelstukken zijn ver-

Digitized by Google

geten, maar van zijn komischen roman „Die Reise nach Braunschweig" verschenen verscheidene nieuwe drukken. Merkwaardig is voorts zijn „Roman meines Lebens" (4 dln., 1791). Een verzameling van zijn geschriften verscheen in 1804—1807 in 12 deelen.

Knight (van het Angelsaksisch *cnyth* en in het Nederlandsch verwant met *knecht*, ook in de beteekenis van *knaap*) heeft in Engeland de beteekenis van *ridder*. De ridderstand berust er op het bezit van grondeigendom of van een oorlogsleen (*knight's fee*) of ook wel op een door den koning gedane benoeming. Het eerste blijkt nog in de samenstelling van het Parlement, daar de afgevaardigden der graafschappen, als vertegenwoordigers der ridderschap of dienstplichtige grondeigenaars, gekozen door de vrije burgers (*Freeholders*) der graafschappen, den titel voeren van *Knigths of the shire*. Nog ten tijde van koningin *Elizabeth* moesten de grondbezitters, die een jaarlijksch inkomen bezaten van 40 pond, in persoon de ridderlijke waardigheid ontvangen. De laagste trap dezer waardigheid is die van *knight bachelor*, een titel, die nog wel aan geleerden en kunstenaars verleend wordt. Aanzienlijker is de waardigheid van *knightbanneret* of baanderheer, welke eigenlijk alleen op het slagveld door den koning kan worden toegekend. Allen, die een Engelsche orde bezitten (behalve de 3de klasse der Bathorde), dragen den titel van *knight*. Het praedicaat voor den doopnaam is *sir*.

Knight, *Charles*, een Engelsch uitgever en schrijver, in 1791 te Windsor geboren, stichtte met zijn vader in 1811 den „Windsor and Eton Express", dien hij tot in 1827 voortzette. In 1822 verplaatste hij zijn boekhandel naar Londen en gaf er het tijdschrift „Knight's Quarterly Magazine" in het licht. Vooral maakte hij zich verdienstelijk door het uitgeven van het „Penny Magazine" (1832—1845) en van de „Penny Cyclopaedia" (1833—1858, 30 dln.). Als schrijver bepaalde hij zich hoofdzakelijk bij *Shakespeare;* hij schreef een levensgeschiedenis van dezen dichter en leverde een uitgave van diens werken met belangrijke verklaringen (1839—1843, 8 dln.). Ook zijn „History of opinions on the writings of Shakespeare" (1847) en „Studies of Shakespeare" (1849) zijn zeer merkwaardig. Daarenboven gaf hij uit: „Pictorial Shakespeare", „Popular history of England" (6 dln., 1856—1862, nieuwe druk 1876) en de „National Cyclopaedia". Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Caxton, a biography" (1844), „The old printers and the modern press" (1854), „Shadows of the old booksellers" (2de druk 1872) en „Passages of a working life" (3 dln., 1863—1865, nieuwe uitgave 1873). Hij overleed den 9den Maart 1873 te Addlestone in het graafschap Surrey.

Knighton, *William*, een Engelsch schrijver, omstreeks 1834 te Dublin geboren, studeerde te Glasgow, vertrok reeds op jeugdigen leeftijd naar Ceylon, waar hij directeur van de kweekschool voor onderwijzers te Colombo werd, en ging van daar naar Calcutta, als hoogleeraar in de geschiedenis en logica aan de hoogeschool aldaar. In 1860 benoemde lord *Canning* hem tot adjunct-commissaris van het koninkrijk Audh. Van zijn geschriften noemen wij de levensbeschrijving van *Nussir-Auddin*, koning *van Audh*, onder den titel: „Private Life of an Eastern King", verder „History of Ceylon", „Forest Life in Ceylon", „Village Life in Oudh", uitgegeven in „Fraser's Magazine", verder „The Private Life of an Eastern Queen" en „Struggles for Life". *Knighton* was ook vice-president van de internationale vereeniging voor letteren en kunst te Parijs en van de koninklijke vereeniging voor letteren te Londen. In de „Transactions" van deze laatste schreef hij: „Earley Roman history", „Cleon the Democrat", „The Philosophy of Epicurus and modern Agnosticism" en „Greek and Latin wit". Parijs dankt aan hem het standbeeld van *Shakespeare* op den boulevard Haussmann. Hij overleed in 1900.

Knights of Labor (*Ridders van den arbeid*) is de naam van een groote werkliedenvereeniging in Noord-Amerika, die zich daardoor van de vakvereenigingen onderscheidt, dat zij de werklieden van alle vakken en bedrijven in zich opnemen en alzoo de belangen der geheele arbeidende klasse vertegenwoordigen wil. In het jaar 1869 werd door den kleermaker *U. S. Stevens* met zes vakgenooten te Philadelphia onder dien naam een geheim genootschap gesticht, dat een hervorming van het bestaande loonstelsel door een betere opleiding der werklieden, door bevordering van coöperatie en door een ijverig gebruik maken van het kiesrecht zocht tot stand te brengen. In 1873 telde de bond slechts 20 plaatselijke vereenigingen en wel uitsluitend in Philadelphia. Spoedig echter begon hij zich uit te breiden in andere steden, vooral nadat de eedsaflegging op den Bijbel, die aanstootelijk was voor de R.-Katholieken werd afgeschaft.

De bloeitijd der vereeniging nam intusschen eerst een aanvang in 1879, nadat *Stevens*, die te voren telkens weder tot grootmeester was gekozen, zich teruggetrokken had en door *Terence Powderly* (den 22sten Januari 1849 in Carbondale, Pennsylvanië geboren), een man van invloed en bekwaamheid, vervangen was. De practische geest van *Powderly* wist te bewerken, dat de geheimzinnigheid, die steeds door *Stevens* was gehandhaafd, werd afgeschaft, waarna de vereeniging openlijk werkzaam was voor de uitvoering van haar programma. Dit bevat: het onderzoek naar den waren toestand der arbeiders door een statistisch bureau, het oprichten van coöperatieve productie- en verbruiksvereenigingen, maatregelen voor de gezondheid der arbeiders, het streven om het beheer van spoorwegen, telegrafie, post enz. in handen van den Staat te brengen enz.

Hoewel de bond stakingen als gevaarlijk en schadelijk beschouwt, hebben de knights of labor bij de groote strikes in het laatst der 19de eeuw een groote rol gespeeld en nam het ledental sterk toe. In 1878 bedroeg het aantal leden 12 000, steeg tot 1886 tot 752 400, daalde echter in 1895 tot 30 000, tengevolge van de houding tegenover niet-leden (*boycotting*) en talrijke mislukte werkstakingen. De vereeniging is verdeeld in „District Assemblies", die elk uit 5 „Local Assemblies" bestaan, welke laatsten voor elke 100 leden één afgevaardigde naar de jaarlijksche „Ge-

Digitized by Google

neral Assembly" zenden. Aan het hoofd staat de Grand Master Workman. Het officieël orgaan is de „Journal of the Knights of Labor" (sedert 1880).

Knik is een in de alluviale gronden dikwijls in een laag ter dikte van omstreeks 0,1—1 m. onder de bouwvoor voorkomende dichte, taaie, moeilijk te bewerken, ondoorlatende en onvruchtbare klei. Gronden, waarin ze voorkomt, kunnen door behandeling met kalk in vruchtbaarheid worden verbeterd.

Knin, een kleine plaats en vesting in Dalmatië, ligt aan de Kerka, is de hoofdplaats van een arrondissement en telt (1911) als gemeente 25 930 inwoners, die grootendeels Serbo-Kroaten zijn. De stad is door een spoorweg verbonden met Spalato. Men vindt er, behalve de voor een hoofdstad benoodigde gebouwen, een Franciscanerklooster en een museum. Landbouw en handel vormen de middelen van bestaan.

Kniphofia, geheeten naar *Hiëronymus Kniphof*, professor te Erfurt (1704—1763) behoort tot de familie der *Liliaceeën* en vormt een bekend gewas met korten wortelstok, meer bekend onder den naam *Tritoma*. De plant vormt een fraaien bloemstengel, die voor gazonversiering in aanmerking komt.

Bekende soorten zijn: *K. aloides* = *Tritoma Uvaria* of vuurpijl, met de variëteiten: *carnosa, floribunda, glauca, glaucescens, grandiflora, grandis, nobilis* en *Saundersii; K. Rooperi, K. Burchelli, K. Nelsoni, K. Macrovani, K. caulescens, K. Tuckii, K. pauciflora, K. Leichtlinii* met de var.: *distachya* en *K. comosa*. De soort is afkomstig uit Afrika en Madagascar.

Knipperdolling, *Bernhard*, aanvoerder der Munstersche Wederdoopers, behoorde tot een deftig burgerlijk geslacht der stad Munster. Toen *Jan Matthijs* en *Jan van Leyden* in 1533 hierheen kwamen, werden zij bij *Knipperdolling* geherbergd, en weldra stond deze met hen aan het hoofd der Wederdoopers in de stad. In 1533 werd *Knipperdolling* er tot burgemeester gekozen, en dit was het eerste beslissende succes dier secte. In dit ambt wist hij zich onbeperkte macht te verschaffen en stichtte hij het nieuwe „Koninkrijk Zion". Als opperrechter bedreigde hij ieder met den dood, die zich tegen de heerschappij der Wederdoopers verzette. Van 4 knechten vergezeld en met het ontbloote zwaard in de hand toog hij tot schrik der burgers door de straten. Toen *Jan van Leyden* koning werd, verkreeg *Knipperdolling* de waardigheid van stadhouder. Na de verovering der stad onderging hij met den koning hetzelfde lot. Hij werd den 23sten Januari 1536 terechtgesteld en men hing zijn lichaam in den toren der Lambertikerk op in een ijzeren kooi.

Kniprode, *Winrich von*, de afstammeling van een thans uitgestorven geslacht, dat op Knipprode bij Monheim, beneden Keulen, zetelde, werd in 1351 tot grootmeester der Duitsche Orde gekozen. Hij verhief de macht der Orde naar buiten, doordat hij in 1370 een inval der Litauers, door een overwinning bij Rudau, verhinderde en medehielp tot het totstandkomen van den schitterenden vrede van Stralsund tusschen de Hansa en Denemarken (1370). Zijn hoofdverdienste is echter zijn vreedzame arbeid der kolonisatie: de grondlegging van een rechtvaardig en arbeidzaam bestuur en de bevordering van handel, nijverheid en landbouw, zoodat welvaart en beschaving vooruit gingen. Zijn regeering geldt daarom te recht als de meest schitterende van de Orde. Hij overleed den 24sten Juni 1382 en werd in de Mariënburg bijgezet.

Kniptorren *(Elateriden)*, zijn langwerpige, overal ongeveer even breede torren met aan elke spriet een klein aanhangsel (zaagvormige sprieten). Ze vertoonen de merkwaardigheid van groote sprongen te kunnen doen, wanneer zij op den rug liggen, van daar ook hun naam kniptor. Het voorborststuk bezit aan de onderzijde een uitsteeksel, dat het diertje naar willekeur kan oplichten of neerdrukken in een uitholling aan de buikzijde van het middenborststuk; wanneer het diertje nu springen wil, terwijl het reeds op den rug ligt, buigt het zich plotseling voorover, waardoor het verlengsel in de uitholling gaat drukken en het lichaam krachtig tegen den grond aankomt. Door de eigen veerkracht van het lichaam springt het diertje nu op, draait zich om en komt weer op de pooten terecht. Hoe harder de grond is, des te grooter is ook de sprong. De larven zijn de bekende *ritnaalden*, die voor den landbouw zeer schadelijk zijn door het afknagen van plantenwortels.

In ons land komen een groot aantal soorten voor, zooals *Lacon, Campylus, Elater, Melanotus, Corymbites* enz. Tot de *Elateriden* behoort ook de *Cucujo (Pyrophorus noctilucus)* uit Cuba, waarvan het voorborststuk lichtgevend is. Zie voorts *Kevers* en *Cucujo*.

Knjaes is een woord van verschillende beteekenis, gebruikt bij alle Slavische volken: het beteekent eigenlijk „heer" of „bevelhebber". In Rusland staat een knjaes ongeveer gelijk met een prins in ons land. Er zijn drie klassen van knjaes, n. l.: *de Russische*, die hun oorsprong afleiden van de oud-Russische vorstenfamilies en allen tot het Huis *Rurik* behooren, *de Lithausche*, die van de oude Lithausche grootvorsten afstammen, en de *derde* klasse, die deels bestaat uit afstammelingen van werkelijk geregeerd hebbende Tataarsche khans, deels uit nakomelingen van den gewonen adel, die echter van de regeering den titel knjaes ontvingen. Bij de Serviërs beteekent *knes* „worst" of „graaf", vaak is het ook de naam voor den plaatselijken rechter of schout. In Walachije heetten in de 13de eeuw de leenheerschappen knezaten en de leenheeren knezen.

Knjajnine, *Jacow Borissowitsj*, een Russisch dichter, in 1742 te Pskow geboren, ontving eerst in het ouderlijk huis, daarna te St. Petersburg zijn opleiding, oefende zich in de Fransche, Duitsche en Italiaansche letterkunde en maakte op school reeds verzen. Na het eindigen van zijn studiën trad hij in krijgsdienst, doch legde zich sedert 1769 op de letterkunde toe en schreef een dramatisch gedicht „Vadima", verder de treurspelen: „Didona", „Rosslaw", „Wladisjah" en „Sophoniesba" en het blijspel „Fanfare". Hij overleed in 1791 te St. Petersburg.

Knobbelzwijn *(Potamochoerus)* is de naam van een geslacht der *zwijnen*, dat zich door een beenigen knobbel tusschen het oog en den neus

Digitized by Google

het meer verlengde aangezichtsgedeelte van den kop, den middelmatig langen en fijn gebouwden snuit, de groote, smalle, scherp toegespitste en met een haarkwastje versierde ooren en den middelmatig langen, ruig behaarden staart onderscheidt. De knobbelzwijnen zijn ongetwijfeld de fraaiste van de zwijnen. Hiertoe behoort in de eerste plaats het *penseelzwijn (Potamochoerus porcus)*, dat in West-Afrika inheemsch is. Het is aanmerkelijk kleiner dan het wilde zwijn, licht bruinrood van kleur en bezit korte, zachte, borstelige haren, die op den rug korte en zwakke manen vormen, zich onder het oog tot een bos ontwikkelen, op de wangen bakkebaarden en aan den overigens kalen staart een ruigen kwast vormen. Verder behoort tot deze familie het *boschvarken (Potamochoerus larvatus)*, ook *rivierzwijn* of *maskerzwijn* genaamd, dat in Zuid- en Oost-Afrika voorkomt. Het is roodachtig grijsbruin en tamelijk gelijkmatig behaard, met uitzondering van de witachtig grijze, liggende nekmanen en den bakkebaard. Het is iets grooter dan het penseelzwijn. Door sommigen wordt het *hertzwijn* of de *babiroesa* (zie aldaar) ook wel tot de knobbelzwijnen gerekend, door anderen wordt het als een vertegenwoordiger van een afzonderlijk geslacht beschouwd.

Knobel, *August Wilhelm,* een Protestantsch godgeleerde, den 7den Augustus 1807 te Tzschecheln bij Sorau geboren, werd er in 1831 privaatdocent en in 1835 hoogleeraar te Breslau. Hij vertrok in 1838 als zoodanig naar Giessen en overleed aldaar den 25sten Mei 1863. Hij leverde commentaren op den „Koheleth" (1836), „Jesaja" (3de druk 1861), „Genesis" (2de druk 1860), „Exodus en Leviticus" (1857) en „Numeri. Deuteronomium en Josua" (1861) en schreef verder „De carminis Jobi argumento, fine ac dispositione" (1835), „Der Prophetismus der Hebräer" (2 dln., 1837) en „Die Völkertafel der Genesis" (1850).

Knobelsdorff, *Georg Wenzeslaus von,* een Duitsch bouwmeester, den 17den Februari 1699 in het dorp Kuckädel bij Krossen geboren, trad in Pruisischen krijgsdienst en nam in 1729 als kapitein zijn ontslag, om zich aan de bouwkunst te wijden. Hij overleed te Berlijn den 16den September 1753. Hij bouwde het paleis Sanssouci bij Potsdam, den schouwburg te Berlijn, den nieuwen vleugel van het paleis Charlottenburg en dien van het paleis te Dessau. Ook heeft hij den Tiergarten te Berlijn aangelegd.

Knobelsdorff-Brenkenhoff, *Nataly von,* een Duitsch romanschrijfster, als *Nataly von Eschtruth* den 17den Mei 1860 te Hofgeismar, als dochter van een Hessisch officier geboren, kreeg haar opvoeding te Berlijn, huwde in 1880 met den lateren majoor van *Knobelsdorff-Brenkenhoff*, en woont tegenwoordig in Schwerin. Zij legde zich al vroegtijdig toe op vertellingen en kleine drama's van welke laatste „Karl Augusts Brautfahrt" en „Die Sturmnixe" zijn opgevoerd. Haar romans en vertellingen zijn in talrijke drukken verschenen. Wij noemen: „Wolfsburg" (Jena 1884), „Gänseliesel" (7de druk 1898), „Katz' und Maus" een vertellend gedicht (1886), „Potpourri" (1886), „Humoresken" (1887), „Der Irregeist des Schlosses" (1887), „Gesammelte Novellen" (1887), „Pölnisch Blut" (2 dln., 1887), „Die Erlkönigin" (1887), „Hazard" (2 dln., 1888), „Wanderbilder" novellen (1888), „Hofluft" (9de druk 1899), „Sternschuppen" (1890), „Im Schellenhemd" (2 dln., 1890), „Der Mühlenprinz" (1891), „In Ungnade" (1891), „Komödie" (1893), „Ungleich" (1893), „Von Gottes Gnaden" (2 dln., 1894), „Die Haidehexe" (1894), „Der Stern des Glücks" (2 dln., 1897), „Frühlingsstürme" (2 dln., 1899), „Der Majoratsherr" (2 dln., 1898), „Jung gefreit" (2 dln., 1900), „Nachtschatten" (2 dln., 1900), „Der verlorene Sohn" (2 dln., 1902), „Die Bären vom Hohen-Esp" (2 dln., 8ste druk 1904), „Jedem das Seine" (2 dln., 1903), „Am See" (1903), „Frieden" (2 dln., 1905), e. a. Ook heeft zij een bundel gedichten uitgegeven „Wegekraut" (Dresden 1887). Al haar werken verschenen in verschillende serien als geïllustreerde uitgave onder den titel „Gesammelte Werke" (Leipzig 1899).

Knoblauch, *Karl Hermann,* een Duitsch natuurkundige, den 11den April 1820 te Berlijn geboren, studeerde aldaar in de natuurkunde, vestigde er zich in 1848 als privaatdocent en werd in 1849 buitengewoon hoogleeraar te Marburg en in 1853 gewoon hoogleeraar te Halle. Tevens bekleedde hij sedert 1878 de betrekking van president van de „Leopoldinisch-Karolinische" academie. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door zijn onderzoek van de stralende warmte. In overeenstemming met *Melloni* heeft hij aangetoond, dat de warmtestralen niet verschillen van de lichtstralen. De uitkomsten van zijn onderzoek heeft hij meestal meegedeeld in *Poggendorff's* en *Wiedemann's* „Annalen" en in „Monatsberichten" der Berlijnsche academie. Hij overleed te Berlijn den 29sten Mei 1895.

Knoestig in de wapenkunde beteekent: met stompjes, als van afgehouwen takken.

Knoet is de naam van de Russische, uit lederen riemen gevlochten zweep en komt als strafwerktuig eerst voor sedert het Tataarsche tijdperk. Zij werd tot in de 19de eeuw tot straf van allerlei, ook van staatkundige, overtredingen gebezigd. Doorgaans stonden 100 of meer slagen met de knoet gelijk met de doodstraf. Onder *Nikolaas I* is de knoet afgeschaft en door de „pleti", een soort van kat met negen staarten, vervangen, die echter door *Alexander II* eveneens is afgeschaft.

Knoet of *Kanoet de Groote*, als koning van Denemarken II en als koning van Engeland I, in 995 geboren, was een zoon van koning *Sueno* of *Sven*, dien hij in 1014 opvolgde op den troon van Denemarken, terwijl hij de oorlogen in Engeland voortzette. De dappere *Edmund Ironside*, derde zoon van *Ethelred*, trok hem met een leger tegemoet en wist zich tegen *Knoet* staande te houden, zoodat de Angelsaksische en Deensche edelen, den langen oorlog moede, het verlangen te kennen gaven, dat Engeland onder die beide vorsten zou worden verdeeld. Bij een plechtig verdrag werd aan *Knoet* het noorden en aan *Edmund* het zuiden der Rijks toegekend, doch een maand later werd *Edmund* om het leven gebracht. Geheel Engeland viel nu ten deel aan *Knoet* (1016), die de wetten van *Alfred den Groote* herstelde en aan Denen en Angelsaksen

Digitized by Google

gelijke rechten, even groote veiligheid van persoon en eigendom waarborgde. Hij bevestigde zijn gezag door zijn huwelijk met *Emma*, de weduwe van *Ethelred*. In 1018 erfde hij Denemarken van zijn broeder *Harald*, onderwierp in 1023 een deel van Zweden en in 1028 Noorwegen. Nadat hij de machtigste vorst van zijn tijd was geworden, deed hij een pelgrimstocht naar Rome, waar hij in 1027 met keizer *Koenraad II* het huwelijk van diens zoon *Hendrik (III)* met zijn dochter *Goenhilde* tot stand bracht. Den 12den November 1035 overleed hij te Shaftesbury, en volgens zijn testament erfde zijn oudste zoon, *Sven*, Noorwegen, de tweede, *Harald*, Engeland en de derde, *Hartha Knoet*, Denemarken.

Knoflook (*Allium sativum* L.) is de naam van een plant uit de familie der *Liliaceeën*. Zij is een uit het Oosten (Oost-Indië) afkomstige en bij ons gekweekte plant, die bollen vormt. De bollen bevatten een menigte dicht op elkander gehoopte, eironde bolletjes. De rolronde, niet holle stengel is tot het midden bebladerd en vóór het opengaan der bloem van boven ringvormig gedraaid. De bladeren zijn vlak, breedlijnvormig, allengs in een punt uitloopende. Het

Knoflook.

bloemscherm draagt bolletjes tusschen de bloemen en wordt door een lang-gesnavelde, vroegafvallende bloemscheede omgeven, die het in grootte overtreft. Het bloemdek is kroonachtig en bestaat uit 6 lichtroode bladen. De bollen van knoflook bezitten een doordringenden, prikkelenden reuk en smaak en dienen evenals de bladeren voor huishoudelijk gebruik, speciaal bij de bereiding van vleeschspijzen en salade. In de afb. stelt *a* de plant voor, *b* een bloem met bolletjes, beide op $^2/_5$ der natuurlijke grootte, *c* een stamper en meeldraden in natuurlijke grootte.

De planten worden door jonge bolletjes, die in den herfst van de moederplant genomen worden, vermeerderd.

Knoke, *Karl*, een Duitsch Luthersch theoloog, den 15den October 1841 te Schedenstedt geboren, werd in 1857 rector der stadsschool te Walarode, in 1869 leeraar aan het seminarium te Alfeld a. d. Leine, in 1875 directeur van een soortgelijke inrichting te Wunstorf en in 1885 gewoon hoogleeraar in de theologie te Göttingen. Van 1877 tot 1882 gaf hij het tijdschrift „Die Volkskirche" uit. Behalve een reeks paedagogische en didaktische geschriften, schreef hij: „Praktisch-theologischer Kommentar zu den Pastoralbriefen des Apostels Paulus" (Göttingen 1887—1889), „Grundriss der praktischen Theologie" (4de druk 1896), „Grundriss der Paedagogik und ihrer Geschichte" (2de druk Berlijn 1902), „Doktor Martin Luthers kleiner Katechismus, nach den ältesten Ausgaben in hochdeutscher, niederdeutscher und lateinischer Sprache herausgegeben" (Halle 1904).

Knokkelkoorts (Engelsch *dengue fever*) is de naam, door *David Bylon* gegeven aan een besmettelijken vorm van koorts, die zich kenmerkt door korten duur van het acces, door spier- en gewrichtspijnen, huiduitslag (meestal gelijkend op die bij mazelen of roodvonk) en door een plotseling epidemisch optreden. De ziekte is tot heden uitsluitend waargenomen in de streken tusschen 32° N. Br. en 23° Z. Br.

Knol is een gewestelijke naam voor jonge karpers.

Knollen (*tubera*) zijn verdikte, vleezige onderaardsche stengel- of worteldeelen, die dienen om de plant gedurende den winter, of soms ook gedurende den zomer, in stand te houden. Zij bevatten meestal een groote hoeveelheid voedsel tot ontwikkeling der knoppen, die de knollen uitzuigen; de plant, die zich er uit ontwikkelt, gaat weer nieuwe knollen vormen, die òf in directen samenhang staan met de oude knollen òf er geheel vrij van zijn. Van dit laatste is de aardappel een voorbeeld. Als voorbeelden van *wortelknollen* noemen wij: *Speenkruid, Orchis, Dahlia;* als voorbeelden van stengelknollen: *Crocus, Gladiolus, Colchicum, (gerokte* knollen) en *aardappel (naakte* knol). *Toevallige* knollen zijn die, welke aan de stengels boven den grond ontstaan, bijv. de *okselknollen* van het speenkruid. *Schijnknollen* zijn opgezwollen stengelleden, die veel reserve-voedsel bevatten, en die door de bloeiwijzen of door knoppen uitgezogen worden.

Dikwijls worden deze 3 soorten van knollen met elkander verwisseld of gezamenlijk met den naam van *tubera* bestempeld. Ook geheel andere deelen, zooals de knolvormig verdikte wortels van aardakers enz., heeft men knollen genoemd. Zoo hebben vele standelkruiden (*Orchideeën*) en andere planten wortelknollen, namelijk een knolvormig verdikten wortel, die zelf geen oogen draagt, maar aan zijn uiteinde een kleinen knop bezit, die later tot een bovenaardschen bloem- en bladdragenden stengel uitgroeit.

Knollen zijn een cultuurvorm van de plantensoort *Brassica campestris* of *Rapa*, waartoe ook behooren raapzaad en boterzaad (zie aldaar). Deze soort is in jongen toestand van B. Napus

Digitized by Google

onderscheiden door de graagroene, dicht beaarde, ruw aanvoelende wortelbladeren. De tengelbladeren, die zich eerst in het 2de jaar ntwikkelen, zijn blauwachtig groen gekleurd; e diep-hartvormige voet van het bovenste stenelblad omvat den stengel geheel. In de bloeiijze staan de ontloken bloemen even hoog als e bloemknoppen of steken ze zelfs boven deze t (zie bot. kenmerken koolzaad). De eigenlijke ool is ontstaan uit den wortel en het onderstepocotyle lid van den stengel.

De knol, *B. R., rapifera* Metzg. (zie plaat edergewassen) onderscheidt zich van raap- en terzaad door zijn knolvormig verdikten worl (ook het eerste stengellid is verdikt), waarom j wordt verbouwd. Alnaar de variëteit en de ltuur kan deze een gewicht hebben van ± 5 ., bijv. bij de Teltower knolletjes, tot 20 kg. j de groote Engelsche turnips. Samenstelling: e *Landbouwproducten*.

Het aantal rassen is zeer groot. Ze worden onrscheiden naar den tijd van ontwikkeling: Meif zomerknollen en herfst- of stoppelknollen; aar den vorm: platte (meer breed dan lang), nde, ovale of spoelvormige (ongeveer 2 maal o lang als dik), lange en overgangsvormen; aar den kleur van den kop: blauwkop, groenp, en naar de kleur van het vleesch, wit- en elvleezige.

De cultuur was volgens De Candolle reeds in e oudheid bekend.

Het gewas kan met een korten groeitijd volaan en is dientengevolge geschikt als stoppelucht. Het wordt echter ook, in het bijzonder Engeland, als hoofdvrucht verbouwd. Van erschillende variëteiten dienen de knollen als oedsel voor den mensch, bijv. de Mei- of zomerollen en Teltower knolletjes; van andere worn ze alleen als veevoeder gebruikt, evenals de aderen van alle vormen, bijv. van herfst- of oppelknollen. Ten gevolge van het hooge wargehalte kunnen de knollen voor het vee echts bijvoer zijn. Aan melkvee mogen ze slechts betrekkelijk geringe hoeveelheden worden toeediend, daar ze anders het ontstaan van een nollesmaak aan de melk bevorderen. Ook bij oediening van groote hoeveelheden aan mestvee, n 't bijzonder in de laatste periode der mesting, unnen ze de kwaliteit van het vleesch benadeelen.

De knollen worden nog verbouwd tot 71° N. r. en groeien op 45—50° N. Br. nog op een oogte van 2000 m. Zij vragen bij voorkeur het ochtige zeeklimaat. Het vastlandsklimaat is hun igenlijk te droog. Zij stellen geringe eischen aan en bodem, doch groeien het best op humeuze emgronden met een diepe bouwvoor; ook goed p de lichtere zandgronden, als deze niet te droog te arm zijn. Ook kunnen ze op drooggelegde en- en broekgronden, zelfs op nieuw-ontgonnen sch- en veengrond worden verbouwd. Als stopelvrucht volgen ze in den regel rogge, soms intergerst, soms ook koolzaad (in België). Op knollen volgen in den regel zomervruchten: rdappelen, haver of zomergerst. Ze groeien het st op krachtig land en zijn dankbaar voor aanending van allerlei meststoffen, maar worden ewoonlijk zuinig behandeld. Als hoofdvrucht orden ze in Mei in het vrije veld uitgezaaid, bij voorkeur in rijen op onderlinge afstanden van 40—45 cm. Het is doelmatig ze later in de rijen te dunnen op afstanden van ± 35 cm. Als stoppelvrucht worden ze in den regel in het wild gezaaid; rijenzaaiing zou echter ook daarbij aanbeveling kunnen verdienen. Voor goede ontwikkeling der knollen is een betrekkelijk ruime stand gewenscht. Per H.A. is in den regel 1—2 kg. zaaizaad voldoende.

Als hoofdvrucht verbouwd komen in Engeland opbrengsten van 75 000 kg. per H.A. voor; die van 30—35 000 kg. zijn echter reeds bevredigend te noemen. Van stoppelknollen kan onder gunstige omstandigheden 25 000 kg. worden geoogst; onder normale is een oogst van 10 tot 15 000 kg. per H.A. bevredigend.

Wegens hun hoog watergehalte laten de knollen zich moeilijk bewaren; 't is daarom doelmatig ze in den naherfst geleidelijk met het loof te oogsten en te vervoederen.

Knollen worden door ongeveer dezelfde parasieten aangetast en beschadigd als koolzaad (zie aldaar).

Knolselderij. Zie *Apium graveolens* en *Selderij*.

Knolvoet noemt men de ziekte van sommige kruisbloemige gewassen, zooals kool, koolraap en knollen, waarbij de wortels tot onregelmatige knollen worden, die eerst hard en wit zijn en later in een bruinachtige-rottende massa overgaan. Deze ziekte wordt veroorzaakt door een slijmzwam: de *Plasmodiophora brassicae*. Deze dringt in den toestand van zwermspore of myxamoebe den wortel binnen en vormt in de cellen zijn *plasmodiën*, slijmkloumpjes, die later tot een sporenmassa worden. Een kalkbemesting schijnt gunstig te werken bij de bestrijding dezer ziekte.

Knolzwam *(Amanita phalloïdes)*. Zie *Paddestoelen*.

Knoop noemt men een tijdelijke verbinding van twee draden of touwen, of wel van een draad of touw aan een ander voorwerp. Zij mogen onder het gebruik nimmer loslaten, doch moeten, wanneer men de verbinding wil opheffen, gemakkelijk los te maken zijn. Zij berusten alle op wrijving.

De meest gebruikelijke knoopen zijn in de figuren hieronder voorgesteld.

Fig. 1. Knoop.

De platte knoop (fig. 1) wordt gebruikt om twee touwen van gelijke of nagenoeg gelijke dikte te verbinden.

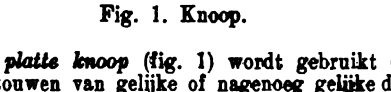

Fig. 2. Knoop.

De weversknoop (fig. 2) dient om twee touwen van ongelijke dikte, of wel om een strik of lus aan een touw te bevestigen.

Digitized by Google

De Duitsche knoop of *timmersteek* (fig. 3) kan vooral aangewend worden, waar onafgebroken getrokken wordt. Men dient er op te letten het losse einde van het touw steeds *om zich zelf* terug te wikkelen, omdat de knoop anders dadelijk loslaat.

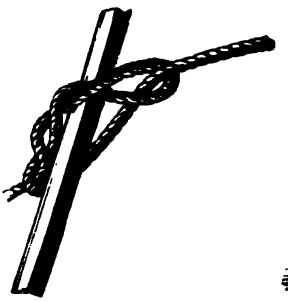

Fig. 3.

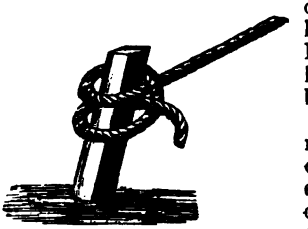

Fig. 4.

Knoop.

De Mastworp of *vuurwerkersknoop* (fig. 4) wordt nagenoeg uitsluitend gebruikt om een touw aan een paal of iets dergelijks te bevestigen, zoo hierbij het touw niet voortdurend gespannen is.

De ankersteek (fig. 5) wordt gebruikt om een touw aan een ring te bevestigen.

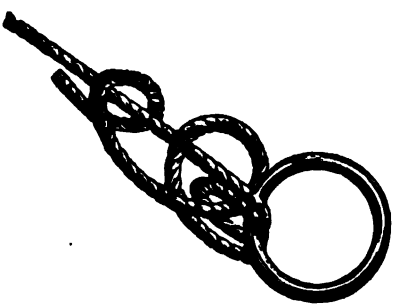

Fig. 5. Knoop.

De verkortingstek (fig. 6) wordt gebruikt om een touw, dat voor tijdelijke werkzaamheden te lang is, voor een gedeelte in te korten. Het touw moet hierbij voortdurend gespannen zijn.

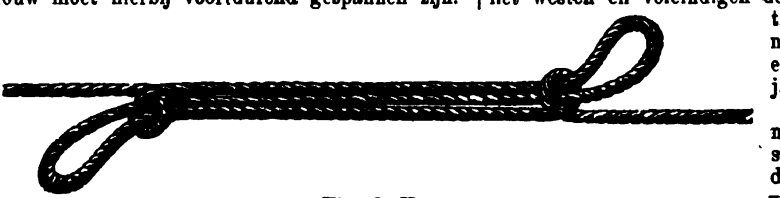

Fig. 6. Knoop.

Ter wille van de duidelijkheid zijn de knoopen in de bijstaande figuren los voorgesteld; zij moeten evenwel bij het gebruik natuurlijk zoo vast mogelijk worden aangehaald.

Knoop in de wapenkunde komt voor bij koorden. De knoopen zijn kunstig gelegd en worden, vooral in Engeland, als merkteeken door sommige families gebruikt. Zie ook het art. *Liefdeknoop*.

Knoop is een voorwerp, dat, in een knoopgat passende, tot het vastmaken of versieren van kleedingstukken dient. Men vervaardigt knoopen van metaal, hout, parelmoer, ivoor, been, hoorn, porselein, glas, papier, leder, harde noten enz. De metalen knoopen worden of gegoten uit loodhoudend tin of uit een alliage van tin en messing of door een stempel uit een plaat van koper, messing of tombak geslagen. Knoopen van parelmoer, kokosbeen, hoorn, hout enz., worden op de draaibank gedraaid.

Voor het afwerken der knoopen is noodig polijsten, verzilveren of vergulden, of overtrekken met zijde of andere stoffen. Vóór dien tijd moet er echter de inrichting voor het vastmaken m garen aangebracht zijn. Deze kan bestaan uit eenige (gewoonlijk 4) gaatjes in het midden der knoopschijf, of uit een oogje aan den achterkant daarvan. Door kleuren of branden kan men de knoopen van been, porselein enz. versieren; die van metaal voorziet men van figuren door een stempel (uniformknoopen, knoopen met den naam van den fabrikant), terwijl men bij de houten figuren kan insnijden. Tegenwoordig maakt men ook knoopen uit hard gummi, waartoe men het afval van caoutchoucfabrieken gebruikt.

Knoop noemt men in de sterrenkunde het snijpunt van twee groote cirkels aan den hemelbol. In meer beperkten zin noemt men knoopen de snijpunten van de zonnebaan (ecliptica) en de baan van een planeet of van de maan, en men geeft den naam van *knooplijn* aan de rechte lijn waarin het vlak der ecliptica door het vlak van een der genoemde hemellichamen gesneden wordt. Zoo is bijv. de knooplijn van de baan der maan de rechte lijn, volgens welke de ecliptica door het vlak der maanbaan gesneden wordt; het punt, waar zij zich noordwaarts boven de ecliptica verheft, noemt men den *klimmenden knoop*, het daartegenover gelegen punt den *dalenden knoop*. Daar de maan bij elken volgenden omloop de ecliptica in een meer westelijk punt snijdt, zijn de knoopen geenszins standvastig, maar schuiven steeds voort van het oosten naar het westen en voleindigen den omloop met betrekking tot de nachtevening in een tijperk van 19 jaren.

Knoop is de naam voor een afstand op zee. Men drukt de snelheid van een schip uit in het aantal knoopen, dat het per uur aflegt. De knoop is tegenwoordig geheel identiek met zeemijl en heeft een lengte van 1852 m. Zie verder *Log*.

Knoop noemt men in een gebergte de plaats waar verschillende ketenen samenkomen, bijv. het Fichtelgebergte.

Digitized by Google

Knoop. Zie *Geluid.*

Knoop is in de plantkunde de naam voor de gedeelten van den stengel, die de opeenvolgende leden van elkaar scheiden. Bij de grassen spreekt men nog van *bladknoop;* dit is het onderste opgezwollen gedeelte van de bladscheede.

Knoop, *Gordiaansche.* Zie *Gordium.*

Knoop, *Johann Hermann,* in de 18de eeuw ortulanus van prinses *Maria Louisa* te Leeuwarden, doch wegens wangedrag uit haar dienst ontlagen, was onderwijzer in de wiskunde aldaar. Hij schreef: „Werkdadige meetkunst van J. Morenster, vermeerderd enz." (1744). „De beknopte huishoudelijke hovenier enz." (2 dln., 1752; 2de druk 1770), „Beschouwende en werkdadige hovenierkunst enz." (Leeuwarden 1753), „Beschrijving van de geheele wereld" (5 dln.), „Jong, hans onderwijzer" (2 dln., 1756), „Sleutel der latijnsche kunstwoorden" (1758). „Pijlaer der algemeene mathesis of arithmetica" (1758), „Onderwijs om couranten te lezen" (1758). „Kunstmatige verhandeling van de sphaerische of klootsche zonnewijzers" (Leeuwarden 1761), „Pomologia of beschrijving en afbeeldingen van de beste soorten van appelen en peren" (Leeuwarden 1758, 3de druk Amsterdam en Dordrecht 1790), „Fructologia of beschrijving van vruchtboomen en vruchten" (Leeuwarden 1763, Amsterdam en Dordrecht 1790), „Dendrologia of beschrijving der plantagie-gewassen" (Leeuwarden 1763, Amsterdam en Dordrecht 1790), „Beschrijving van den moes- en keukentuin enz." (1763). „Tegenwoordige staat of historische beschrijvinge van Friesland" (1763) en „Vermakelijk wapenkundig, geographisch, historisch spel" (1758).

Knoop, *Willem Jan,* een Nederlandsch krijgskundige, vooral bekend door zijn lessen in strategie en taktiek, alsmede door zijn militaire geschriften, werd den 2den Mei 1811 te Deventer geboren, trad in dienst, en werd in 1872 gepensionneerd met den rang van luitenant-generaal. Gedurende dien tijd bekleedde hij de betrekking van leeraar aan de Koninklijke Militaire Academie; ook was hij van September 1869 tot Juli 1872 lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Hij schreef: „Beschouwingen over Siborne's geschiedenis van den oorlog van 1815 in Frankrijk en de Nederlanden en wederlegging van de in dat werk voorkomende beschuldigingen tegen het Nederlandsche leger" (1847, ook in het Fransch vertaald), „Krijgskundige beschouwingen" (1855), „Quatre-Bras en Waterloo, krijgskundige beschouwingen" (1855). „Het congres van Genève in October 1863" (1864). „Thiers over 1815" (1864), en een aantal opstellen in „De Gids" en in „De nieuwe Militaire Spectator". Het meerendeel van zijn werken is bijeenverzameld onder den titel: „Krijgs- en geschiedkundige geschriften" (1861—1876, 8 dln.). Hij was ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw en lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen. Hij overleed den 24sten Januari 1894.

Knoopkruid. Hiermee worden twee planten aangeduid *(Centaurea nigra* en *Centaurea Jacea),* die beide tot het geslacht *Centaurea* behooren (zie aldaar).

Knooplijn. Zie *Knoop* (sterrenkunde).

Knooppunt. Zie *Brug.*

Knop *(gemma)* is het orgaan, waaruit zich een tak met bladeren of een bloem zal ontwikkelen. Bij knoppen onderscheidt men de *bladplooiing (vernatio)* en de *bladligging (praefoliatio).* De eerste is de eigenaardige ligging van elk blad in den knop, de tweede de betrekkelijke ligging der bladeren ten opzichte van elkander.

De knop van een tak bestaat uit een verkorte as en bladorganen. Hij is meestal bekleed met schubben (bedekte knop) en in onze streken slechts zelden naakt. Hij ontstaat aan het uiteinde van een tak of in de bladoksels. Doorgaans staan zulke knoppen alleen, slechts zelden in grooten getale bijeen, zooals bij *Lonicera tatarica.* Men onderscheidt: *bladknoppen,* die een stengel met bladen, *bloemknoppen,* die een stengel met bloemen en *gemengde knoppen,* die zoowel bladen als bloemen bevatten.

Ten slotte maken wij melding van *toevallige* en *slapende* knoppen. De eerste vertoonen zich op ongewone plaatsen, dus niet in de bladoksels. Bij vele boomen komen slapende knoppen voor, die bij het hakken dier boomen zich vaak tot takken ontwikkelen en die lang geleden aangelegd waren, maar zich nooit ontwikkeld hadden.

Knop, *Johann August Ludwig Wilhelm,* een Duitsch landbouwscheikundige, den 28sten Juli 1817 te Altenau in den Harz geboren, studeerde te Göttingen en te Heidelberg, werd in 1856 directeur der wetenschappelijke afdeeling van het proefstation te Möckern bij Leipzig, in 1863 buitengewoon en in 1880 gewoon professor aan de universiteit te Leipzig, alwaar hij den 28sten Januari 1891 overleed. Hij schreef o. a.: „Handbuch der chemischen Methoden" (Leipzig 1859), en „Der Kreislauf des Stoffs" (Leipzig 1868), „Die Bonitierung der Ackererde" (2de druk Leipzig 1872) en „Ackererde und Kulturpflanze" (Leipzig 1883). Ook redigeerde hij van 1847 tot 1861 het „Chemisches Centralblatt".

Knop, Adolf, een aard- en delfstofkundige en een broeder van den voorgaande, werd den 12den Januari 1828 te Altenau geboren, studeerde te Göttingen, werd in 1849 leeraar aan de nijverheidsschool te Chemnitz, in 1857 hoogleeraar in de mineralogie en geologie te Giessen en in 1866 aan de technische hoogeschool te Karlsruhe, waar hij den 27sten December 1893 overleed. Hij schreef: „Beiträge zur Kenntnis der Steinkohlenformation und des Rothliegenden im Erzgebirgischen Bassin" (1859, „Molecularkonstitution und Wachstum der Krystalle" (1867), „Studien über Stoffwandlungen im Mineralreich" (1873), „System der Anorgnaographie als Grundlage für Vorträge an Hochschulen" (1876), „Uebersicht über die geologischen Verhältnisse der Umgebung von Baden-Baden" (1879) en „Der Kaiserstuhl in Breisgau" (1892).

Knopherik of *wilde radijs (Rampanistrum Lampsana* Gaertn.) is de naam van een onkruid, dat in ons land algemeen voorkomt. Het is een eenjarig gewas, dat in Juni tot Augustus met gele, doch ook wel met witte bloemen bloeit en tot de familie der *Kruisbloemigen (Cruciferen)* en tot het geslacht *Raphanus* behoort. Het onderscheidt zich door een snavel, welke 3-maal langer is dan de laatste aanzwelling der hauw,

Digitized by Google

door onderste bladeren, die regelmatig liervormig zijn met 7 of 8 eironde, tegenovergestelde, nit elkander staande, ongelijk getande zijslippen en een zeer groote, eironde eindslip, en door geaderde bloembladeren. Het draagt ook wel den naam van *krodde* en *gele kiek* en wordt wel eens met de eigenlijke *krodde (Sinapis arvensis* L.) verward.

Knopmade *der erwten* is de larve van eenige vliegensoorten, n. l. van *Phytomyza* en van *Cecidomyia*. De larven van de eerstgenoemde zijn geelachtig wit; die van Cecidomyia oranjekleurig. Sommige bloemknoppen gaan niet open; de omringende bladeren zijn gekroesd en omsluiten den knop. Maakt men zoo'n knop open, dan bevinden zich er een groot aantal maden in, soms van beide genoemde soorten. Een middel tegen deze beschadiging is het vroege rooien der erwten; de knoppen zijn dan reeds zoo ver ontwikkeld, dat de maden niet veel kwaad meer kunnen doen.

Knorhaan of *Poon (Trigla)* is een geslacht van bekende en veel gegeten zeevisschen, behoorende tot de familie der *Schorpioenvisschen* (zie aldaar).

Knorr, *Ernst Wilhelm Eduard von,* een Duitsch admiraal, den 8sten Maart 1840 te Saarlouis geboren, werd in 1854 kadet bij de Pruisische marine. In 1870 aanvaardde hij het bevel over de kanonneerboot „Meteor", en joeg gedurende den Fransch-Duitschen oorlog in een gevecht bij Havana het veel grooter en sterker bemand Fransche adviesjacht „Bouvet" op de vlucht. *Knorr* werd nu korvetkapitein en tevens tot 1874 directeur van de hydrografische afdeeling bij het departement van Marine. Daarna werd hij commandant van het instructievaartuig voor cadetten, namelijk van het fregat „Hertha", waarmee hij een driejarige reis om de wereld volbracht, terwijl hij in 1876 opklom tot kapitein-ter-zee. Als schout-bij-nacht werd hij in 1884 aan het hoofd gesteld van een eskader, bestemd voor de westkust van Afrika. Daarmede verjoeg hij in de gevechten bij Kameroen in 1885 de oproerige Negerstammen. Nadat hier de rust was hersteld, vertrok hij als chef van het tot een kruistocht bestemd eskader naar den Indischen Oceaan en naar Australië. Na zijn terugkomst werd hij inspecteur van de 1ste marine-inspectie te Kiel, in 1889 vice-admiraal, in 1895 commandeerend admiraal; in 1899 werd hij op nonactiviteit gesteld. Den 18den Januari 1896 werd hij in den erfelijken adelstand verheven. Sedert 1905 staat zijn buste voor de marine-academie te Kiel.

Knorring, *Sofia Margaretha,* vrijvrouwe *von,* een *Zweedsch* romanschrijfster, dochter van den Zweedschen hofmaarschalk *Zelow,* werd den 29sten September 1797 geboren, trad in 1820 in het huwelijk met kolonel *von Knorring* en overleed den 13den Februari 1848. Nadat zij reeds op kinderlijken leeftijd kleine verhalen en novellen geschreven had, gaf zij in 1834 anoniem haar eersten roman „Cousinerna" in het licht, die grooten bijval vond. Daarop volgden: „Vännerna" (1835), „Axel" (1836), „Qvinnora" (1836), „Illusionerna" (1836), „Tante Lisbeths 19den Testamente" (1838), „Ståndsparalleler" (1838), „Skizzer" (1841), „Torparen och hans omgifning" (1843), „Förhoppningar" (1843) en „Nya Skizzer" (1845). Gewoon in de aanzienlijkste kringen te verkeeren, ontleende zij bij voorkeur daaraan haar tafereelen, die getuigenis geven van een fijne opmerkingsgave. Haar laatste geschrift „Bref till hemmet" (1847) viel echter minder in den smaak der lezers.

Knosos of *Knossos,* in de Oudheid de belangrijkste stad van het eiland Kreta, gelegen boven de stad Candia, was in den vóór-Griekschen tijd de residentie van koning *Minos.* Zoals ook uit de oude munten blijkt, lag hier weleens de sage het „Labyrinth" (zie aldaar). In nieuweren tijd is door opgravingen, die onder leiding van den Engelschman *Arthur Evans* sedert 1900 plaats vonden, het oude koningspaleis te Knosos opgegraven, een gebouw, dat als bouwwerken uit de zoogenaamde mykenische periode in grootte en rijkdom overtreft.

Knot (Engelsch) is de naam voor een Engelsche zeemijl, ter lengte van 6080 feet of 1853 meter.

Knot. Zie *Garen.*

Knots is een zware knuppel en zeer waarschijnlijk het oorspronkelijke wapen van den mensch. Het was in zwang bij de oudste volken, het ook nu nog bij de onbeschaafde volken. De Israëlieten, Philistijnen en Egyptenaren, alsmede de bewoners van Noordelijk Europa en Groot-Brittannië waren behendig in het hanteeren van de knots, terwijl zij onder de oorlogswapens der Grieken en Romeinen niet vermeld wordt. In de dagen der Kruistochten boden in den slag bij Askalon (14 Augustus 1090) 5000 met knotsen gewapende Aethiopiërs een laatsten tegenstand aan de overwinnende Christenen. Nog later was de knots in gebruik bij de Italianen, en *Philips Augustus,* koning van Frankrijk, wapende hiermede zijn lijfwacht. Na den Hussietenoorlog werd zij echter afgeschaft. Tegenwoordig gebruikt men bij het turnen een kleine knots, waarmee bewegingen worden uitgevoerd, die dienen tot versterking der borstspieren.

Knots in de wapenkunde is een ruw heraldisch wapen, van boven eindigende in een dik uiteinde, terwijl de greep dun is (zie de fig.). Terwijl de knots als stuk gewoonlijk eenigszins afgewerkt is, is zij als wapen bij schildhouders, vooral wanneer deze wilden (zie aldaar) zijn, knoestig en ruw.

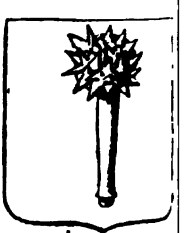

Knots.

Knowles, *James Sheridan,* een Engelsch tooneelspeler en tooneeldichter, den 12den Mei 1784 te Cork geboren, betrad reeds vroeg het tooneel, hoewel hij weinig bijval vond. Meer succes had hij met het treurspel „Caius Gracchus" (1815) en met „Virginius" (1820), „William Tell" (1825) en „The Hunchback" (1832). Van dien tijd af werden zijn stukken in alle schouwburgen van Engeland en Amerika ten tooneele gebracht. Tot zijn beste rekent men

Digitized by Google

.The love chase" (1836). In 1835 volbracht *Knowles* een reis naar de Vereenigde Staten, waar hij ooneelvoorstellingen gaf, doch verliet in 1845 iet tooneel. Hij heeft ook romans geschreven, ie echter geen grooten bijval vonden. Zijn vertrooide stukken verzamelde hij onder den titel: The elocutionist, a collection of pieces in prose nd verse" (19de druk 1853) en hij overleed te 'orquay den 30sten November 1862. Zijn Dramatic works" verschenen in 1863 in één eel.

Knownothings *(Nietsweters)* is de naam an een politieke partij in de Vereenigde Staten an N.-Amerika. Deze naam is ontstaan naar den ed, dien de leden moesten afleggen, waarin zij eloofden elke vraag omtrent hun doel te beantoorden met: „Ik weet niets". Het hoofdbeginel dezer partij, die in 1853 door *Judson* te New-'ork is opgericht, was, dat Amerika door Amerikanen moest geregeerd worden, zoodat zij verangden, dat de derwaarts getrokken landverhuiers uitgesloten zouden blijven van alle staatsburgerlijke rechten, terwijl zij ijverden tegen het apisme der Ieren en tegen de ongodsdienstigheid der Duitschers. De Knownothings verwierven een tijdlang grooten invloed wegens de verdeeldheid der Republikeinen, doch bij de presidentskeuze in 1856 versnipperden zij zich en erloor hun partij spoedig alle beteekenis.

Knox, *John*, de hervormer van Schotland, in 505 te Giffordgate bij Haddington geboren, studeerde te Glasgow en te St. Andrews in de theologie en rechtswetenschappen en was tot 1544 verkzaam als notaris te Haddington. Door het ezen en verklaren des Bijbels kwam hij tot vrijinnige denkbeelden. Toen zich de kerkhervorming in 1547 in Schotland uitbreidde, verkondigde hij in het zuiden des lands de nieuwe leer n vond bij de vervolgingen een schuilplaats bij e Protestantsche edelen, die zich op het kasel St. Andrews verzameld hadden. Hier vierde ij voor den eersten keer het avondmaal volgens e nieuwe denkbeelden. Weldra echter namen e Franschen de bezetting en ook hem krijgsgeangen en zonden hem naar de galeien. Na zijn evrijding werd hij predikter in het Engelsche raafschap Berwick en in 1551 te New-Castle. oen de R.-Katholieke *Maria* den troon beklom, am hij de wijk naar Genève, waar hij in zijn ervormingsgezinde gevoelens versterkt werd. In 555 keerde hij terug naar Schotland, waar hij het platte land rondreisde en de uitbreiding er Hervorming ongemeen bevorderde. Ontevreen over de geringe belangstelling, welke de euwe leer in zijn vaderland ondervond, aanvaardde hij in 1556 het leeraarsambt bij de Enelsche gemeente te Genève, waar hij zich aan e studie der godgeleerdheid wijdde en met eenige vrienden een vertaling van den Bijbel beorgde. Verder schreef hij aldaar zijn „Brief aan e Koningin Regentes", waarin hij de vooroordeelen tegen de Hervorming zocht te wederleggen, en zijn „Roepstem tot den adel en de standen van Schotland". In 1558 verscheen het geschrift: „Eerste trompetgeschal tegen de verfoeilijke vrouwenregeering", waardoor hij zich niet slechts de vijandschap van de regentes en van haar dochter, maar ook later die van *Elizabeth* op den hals haalde. Niettemin keerde hij op aandringen van zijn partij naar Schotland terug, juist toen de regentes het besluit genomen had om alle Protestantsche leeraars te verdrijven. Een rede, door hem in Mei 1559 in Perth gehouden, gaf aanleiding tot een opstand, die zich weldra naar alle kanten uitbreidde. *Knox* ijverde, doch tevergeefs, tegen wanordelijkheden, terwijl zij juist aan hem werden toegeschreven. Hij nam echter ijverig deel aan den burgeroorlog tusschen de twee partijen. Terwijl de regentes de Franschen te hulp riep, zocht *Knox* hulp te verkrijgen van Engeland. Hij trok door de verschillende gewesten van Schotland en verlevendigde door zijn welsprekendheid den moed der Protestanten. Na den vrede van 1560 maakte hij de voldoening, dat de Hervorming in Schotland was tot stand gekomen. Hij werd predikant te Edinburgh en verwierf door zijn krachtige taal grooten invloed. Toen *Maria Stuart* in 1561 in Schotland kwam poogde zij den gevreesden hervormer gedeeltelijk door vleitaal, gedeeltelijk door bedreigingen aan haar belangen te verbinden; doch al haar pogingen leden schipbreuk op de gestrenge nauwgezetheid van den ijverigen *Knox*. De invoering van den R.-Katholieken godsdienst aan het Hof gaf hem aanleiding daartegen in krachtige taal te protesteeren. Daarop werd hij van hoogverraad beschuldigd, maar door de Lords vrijgesproken. De burgeroorlog, ten gunste der koningin in 1571 ontstaan, beroofde hem nogmaals van zijn ambt. Toen hij in rustiger tijd (1572) naar Edinburgh terugkeerde, was hij reeds ziekelijk en hij overleed aldaar den 24sten November 1572. Na zijn dood verscheen zijn „History of the reformation of religion within the realm of Scotland", en bij de 4de uitgave van dit boek (1732) vindt men ook zijn overige werken. *David Laing* bezorgde de uitgave van zijn „Works" in 6 deelen (Edinburgh 1864). Zijn leven is beschreven door *P. Hume Brown* (1895).

Knox-Land is een antarctische landstreek op 66° 35′ Z. Br. en 105° 30′ O. L. Zij vormt het oostelijkste deel van Wilkesland. De lengte bedraagt 140 km., de hoogte 900 à 1000 m.

Knoxville is de hoofdstad van het graafschap Knox in den N.-Amerikaanschen staat Tennessee, gelegen in het vruchtbare dal van den bevaarbaren Holston. Het vormt een belangrijk middelpunt van spoorwegen, bezit een universiteit, een landbouwschool, een krankzinnigengesticht en een doofstommeninstituut, en heeft (1911) 36 346 inwoners. Men vindt er een belangrijke industrie o. a. veel molens, marmerslijperijen, machinefabrieken enz. De stad is gesticht in 1789 en was van 1794 tot 1817 hoofdstad van den staat.

Knth. bij plantennamen is een afkorting voor *K.S. Kunth.*

Knupfer, *Nicolaas*, een Nederlandsch schilder, die in 1603 te Leipzig geboren werd en omstreeks 1660 overleed, vermoedelijk te Utrecht, waar hij sinds ongeveer 1630 gevestigd was en waar hij eerst onderwijs ontving van *Abraham Bloemaert*. *Knupfer* was de meester van *Jan Steen*. Hij schilderde meestal historische-, mythologische-, allegorische- en bijbelsche tafereelen, waarvan er zich hier te lande o. a. bevinden

Digitized by Google

in het Rijksmuseum te Amsterdam en het Museum Kunstliefde te Utrecht.

Knuppelweg is een weg, aangelegd in veenachtige of moerassige streken. Men legt 8 tot 12 dikke denneboompjes op twee randhouten, aan de kanten van den te maken weg gelegen. Daarop legt men weer twee randhouten, die men door takken, touwen of ijzerdraad stevig verbindt, waarna men het geheel met een laag grof zand overdekt.

Knut. Zie *Knoet*.

Knuttel, *Willem Pieter Cornelis,* in 1854 te Maassluis geboren, promoveerde in 1877 aan de hoogeschool te Leiden op een proefschrift, getiteld: „Geschiedenis en kritiek der hedendaagsche oud-katholieke beweging in Duitschland van Juli 1876 tot Mei 1877", en werd in 1877 benoemd tot ambtenaar aan de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, sedert 1890 met den titel van onder-bibliothecaris. Behalve talrijke bijdragen in letterkundige en theologische tijdschriften schreef hij: „Nederlandsche bibliographie van kerkgeschiedenis" („Bijdragen tot eene Nederlandsche bibliographie, uitgegeven door het Frederik-Mullerfonds", III, 1889), „Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek" (I—VIII. 1889—1916), „De toestand der Nederlandsche Katholieken ten tijde der Nederlandsche Republiek" (2 dln., 1892, 1894), „Balthasar Bekker, de bestrijder van het bijgeloof" (1906), „Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland, 1621—1700" (Rijks geschiedkundige publicatiën, Kleine Serie, no. 3, 5, 8, 11 en 15, 1908 v. v.) en „Verboden boeken in de Republiek der Vereenigde Nederlanden" (1914).

Zijn echtgenoote *Elise Knuttel-Fabius,* in 1856 te Soerabaja geboren, is bekend als schrijfster van romans, kinderboeken en letterkundige studies.

Knuyt. *Johan de,* een Nederlandsch staatsman, den 6den Maart 1587 te Middelburg geboren, werd aldaar burgemeester in 1612 en in 1616 gecommitteerde in de generaliteitsrekenkamer te 's-Gravenhage. Hij bleef dit ambt bekleeden, toen *Frederik Hendrik* hem tot raad benoemde. Jegens dezen vorst maakte hij zich zeer verdienstelijk door in 1630 het prinsdom Oranje te redden uit de macht van den gouverneur *Valkenburg,* die het aan Frankrijk wilde toevoegen. De Prins schonk hem tot belooning een jaargeld van 2000 gulden en verhief hem tot vertegenwoordiger als Eerste Edele van Zeeland. In 1634 ging hij met den raadpensionaris *Adriaan Pauw* naar Frankrijk om den koning tot het verbreken van het verbond met Spanje te bewegen en in 1638 nogmaals om den koning met zijn moeder, *Maria de' Medici,* te verzoenen. In 1646 was hij een der gemachtigden bij de vredesonderhandelingen te Munster. Hier zorgde hij voor de belangen van het vaderland en tevens voor die van den prins *van Oranje.* Na het overlijden van *Frederik Hendrik* behield *De Knuyt* zijn betrekking als Eerste Edele van Zeeland voor prins *Willem II,* doch toen deze overleed, waren de Staten van Zeeland niet geneigd hem in die waardigheid verder toe te laten. Hij ontving zijn ontslag in 1654, nadat men met zijn verantwoording omtrent de Munstersche vredesonderhandelingen genoegen had genomen, en overleed den 17den December van datzelfde jaar. Door zijn huwelijk met *Carolina Tenys* was hij heer van de beide Vosmeeren, en door aankoop heer van *Weelde en Ravels.* Ook had hij van *Lodewijk XIII* de orde van St. Michiel ontvangen. De gevoelens omtrent *De Knuyt* zijn verschillend, doch zijn bekwaamheid en zijn trouw aan het Huis van *Oranje* boven allen twijfel verheven.

Knijf. Zie *Cnijff*.

Knyff, *Alfred de,* een Belgisch schilder, in 1829 te Antwerpen geboren, vestigde zich te Parijs, waar hij sedert 1855 geregeld in de „Salon" tentoonstelde. Hij maakte vooral naam als landschapsschilder. Hij overleed te Parijs in 1885.

Knysna is een divisie der Britsch-Zuid-Afrikaansche Kaapkolonie, gelegen aan den Indischen Oceaan, met een oppervlakte van 2098 v.k.m. en een bevolking van ongeveer 7000 inwoners. Het wordt in het N. begrensd door de Langkloofbergen en doorstroomd door de rivier Knysna. De streek is zeer boschrijk en levert veel hout. De hoofdstad is Melville, gelegen aan de voor kusthandel goed geschikte Knysnahaven, en telt ongeveer 1000 inwoners.

Koala. Zie *Buidelbeer*.

Koba. Zie *Kapitaï*.

Kobalt. *Cobaltum,* atoomteeken Co, atoomgewicht 58,97. Dit metaal, in 1735 door *Brandt* ontdekt, wordt in de natuur niet in vrijen toestand gevonden en zijn ertsen zijn zeer verspreid. De voornaamste zijn: kobaltglans $CoAsS$, tesseraalkies $CoAs_3$, spijskobalt ($CoNi$)As_3, kobaltglans ($CoFe$)$(AsS)_2$ enz. Voor de bereiding van de kobaltverbindingen gaat men meestal uit van spijskobalt of een ander arsenhoudend mineraal, dat bij roosting aan de lucht een onzuiver arsenaat geeft. De meeste kobaltertsen bevatten ook groote hoeveelheden ijzer, waarom men de ertsen eerst gaat smelten, waardoor het grootste gedeelte van het ijzer verwijderd kan worden. Het gerooste erts wordt onder toevoeging van zand gesmolten, waardoor ijzerslakken ontstaan. De rest wordt dan in zoutzuur opgelost, en door voorzichtige toevoeging van chloorkalk- en kalkoplossing de laatste hoeveelheden ijzer, als ijzerarsenaat, verwijderd. Door de heldere vloeistof wordt dan zwavelwaterstof geleid, om koper, bismuth en andere metalen neer te slaan. Zijn deze verwijderd, dan wordt het kobalt als oxied met chloorkalk neergeslagen. Dit oxied wordt gegloeid en gebruikt voor het kleuren van glas en aardewerk. Zuiver is dit oxied nog niet, maar verontreinigd met oxieden van ijzer, nikkel en mangaan. Wil men het zuiver verkrijgen, dan lost men het op in zoutzuur en kookt de oplossing met natriumcarbonaat, waardoor al het ijzer neergeslagen wordt. Uit het filtraat kan men nikkel en kobalt door zwavelwaterstof neerslaan, terwijl het mangaan in oplossing blijft. De afgescheiden sulfiden lost men in koningswater op, en uit de oplossing wordt het kobalt als kaliumkobaltnitriet neergeslagen, dat door koken met natronloog in kobaltoxied overgaat. Om het metaal te bereiden, verhit men het oxied of chloried in een droogen waterstofstroom, waarbij men het als een grijs

Digitized by Google

er verkrijgt. Men kan ook het oxalaat sterk on-
er glaspoeder verhitten en verkrijgt het dan als
en samengesinterde massa. Bij sterk verhitten
aan beide vormen in het metaal over. Chemisch
uiver kobalt verkrijgt men door electrolyse van
en kobaltzoutoplossing. Het beste kan men hier-
oor nemen het ammoniumkobaltoxalaat of de
et ammoniumsulfaat en overmaat ammonia be-
andelde kobaltsulfaatoplossing.

Kobalt heeft de kleur van gepolijst ijzer, is
arder dan dit metaal, terwijl het smeltpunt iets
ger is, n. l. 1490° C. Het laat zich hameren en
taai. Het is magnetisch en heeft een soortelijk
ewicht van 8,5 tot 8,7. In poedervorm oxydeert
et zeer gemakkelijk aan de lucht, dikwijls on-
er verbranding. Het gewone metaal is luchtbe-
endig. Het lost gemakkelijk in zoutzuur, zwa-
elzuur en salpeterzuur op. Bij gloeihitte ont-
edt het waterdamp. Technische toepassingen
eeft het metaal zeer weinig. Het kan dezelfde
ensten doen als nikkel, waarmede het nauw
erwant is. Een enkele maal brengt men langs
alvanischen weg een dunne laag kobalt over
en of ander metaal, waardoor een sterke glans
erkregen wordt. In den tegenwoordigen wereld-
orlog gebruikt men het kobalt in plaats van nik-
el in die landen, waar gebrek aan nikkel
eerscht.

Kobaltblauw, *kobaltultramarijn* of *Thenard's* blauw bestaat voornamelijk uit kobaltalu-
inaat ($CoAl_2O_4$) en wordt verkregen door
loeien van een innig mengsel van kobaltphosfaat
n aluminiumhydroxied of van kobaltsulfaat in
luminiumsulfaat. Het gelijkt veel op het gewone
ltramarijn, maar is veel bestendiger. Het dek-
end vermogen is niet groot. Bij lamplicht lijkt
et violet. Het wordt voornamelijk gebruikt bij
et schilderen van glas en porselein.

Kobaltgeel, een gele verfstof, is kaliumko-
altnitriet $K_6Co_2(NO_2)_{12}$. Deze verbinding kan
erkregen worden uit een met azijnzuur zuurge-
maakte oplossing van een kobaltzout door be-
andeling met een oplossing van kaliumnitriet.
et is in water moeilijk oplosbaar. Daar het zui-
r te bereiden is, wordt het veel gebruikt voor
ine schilderingen op glas en porselein, voor
nail en als schilderverfstof. In de analytische
heikunde vindt het toepassing bij de quantita-
eve scheiding van nikkel en kobalt.

Kobaltgroen of *Rinmann's groen* wordt be-
id door behandeling van een mengsel van ko-
ltsulfaat en zinksulfaat met soda, waarna de
erkregen neerslag uitgewasschen en gegloeid
ordt. Men verkrijgt het ook door sterk gloeien
n een mengsel van kobaltnitraat met zink-
ied of zinknitraat. In plaats van het kobalt-
traat kan men ook het phosfaat, carbonaat of
senaat gebruiken. Het is bestendiger dan het
romaatgroen (Cr_2O_3). Het vindt toepassing als
hilderverfstof en als verfstof bij het schilderen
n glas en porselein.

Kobaltkies is een in het regelmatig kristal-
elsel kristalliseerend erts van roodachtig-zil-
er-witte kleur, van de formule R_2S_4, waarin R
edeeltelijk kobalt en nikkel voorstelt, somtijds
et een weinig ijzer. De nikkelrijke ertsen dra-
en den naam van *Kobaltnikkelkies*. Men vindt
et mineraal in Zweden, Missouri, Maryland, enz.

Kobaltoxied (Co_2O_3) ontstaat bij zacht verwarmen van kobaltnitraat en vormt een donkerbruin poeder. In zijn gedrag komt het overeen met de peroxieden, daar het met zoutzuur chloor en met zwavelzuur zuurstof geeft. Toch heeft het ook een zwak basisch karakter, daar er zouten van af te leiden zijn.

Kobaltoxyduul of *kobaltmonoxied* (CoO) verkrijgt men door reductie van het oxied Co_3O_4, wanneer men het verhit tot het kookpunt van kwik. Uit hetzelfde oxied bereidt men het, wanneer dit in een koolzuurstroom tot konstant gewicht gegloeid wordt. Het is een lichtbruin poeder, bij gewone temperatuur luchtbestendig; maar bij verhitten aan de lucht gaat het over in het zwarte oxied (Co_3O_4). In geconcentreerd natronloog lost het met een donkerblauwe kleur op.

Kobaltrood. De roode kobaltkleurstoffen zijn de normale of zure phosfaten en arsenaten van kobalt. Het gewone kobaltrood is het kobaltorthophosfaat ($Co_3(PO_4)_2$). Men bereidt het door een oplossing van kobaltchloried of sulfaat met natriumphosfaat te behandelen. Na drogen van den neerslag verkrijgt men het als een roze stof, die bij verhitting violet en blauw wordt. De kleurstof wordt veel gebruikt in de katoen- en tapijtendrukkerijen, als olieverfstof en bij het beschilderen van glas en porselein.

Kobbe of *Kubbe*. Zie *Vischtuigen*.

Kobbe, *Theodor Christoph August von*, een Duitsch dichter en romanschrijver, den 8sten Juni 1798 te Glückstadt geboren, studeerde te Heidelberg en te Kiel, werd in 1820 gerechtsassessor bij een Holsteinsch gerecht en later jachtjonker aan het Hof te Oldenburg. Hij overleed aldaar den 22sten Februari 1845. Hij schreef: „Des Burschen Erdenwallen", (1820), „Die Leier der Meister in den Händen der Jünger" (1826). „Die Schweden im Kloster zu Utersen" (1830), „Die Wesernymphe", „Humoristische Skizzen und Bilder" (1831), „Neue Novellen" (2 dln., 1833), „Nordische Blüthen", „Reiseskizzen in Belgien und Frankreich", „Briefe über Helgoland" (1840), „Humoristische Erinnerungen aus meinem akademischen Leben" (2 dln., 1840), „Humoresken aus dem Philisterleben" (2 dln., 1841) en „Wanderungen an der Ost- und Nordsee". In 1838 stichtte hij het tijdschrift: „Humoristische Blätter", en voor „Das malerische Deutschland" bewerkte hij met *W. Cornelius* de Noord- en Oostzee. Zijn vrienden hebben te Oldenburg een fraai gedenkteeken te zijner eer doen verrijzen.

Kobdo (Mongoolsch *chommo* = vesting) is de hoofdstad van het gelijknamige Chineesche gouvernement in West-Mongolië, ten W. van het Kara-oessoe-meer aan de Boejantoe-rivier op 48° N. Br. en een hoogte van 1298 m. boven den zeespiegel gelegen, in een grootendeels met leem- en zoutsteppen bedekt dal. Men vindt er vele door Hama's bewoonde tempels. Evenals alle Chineesche grenssteden, bestaat Kobdo uit een soldaten- en een handelsstad. De eerstgenoemde is een vierkante vesting, die de woning van den gouverneur omsluit, met een bezetting van een 500 man. De handelsstad telt 60 à 70 kantoren en winkels en heeft 6000 Chineesche inwoners. Over Kobdo gaan de voor West-Mongolië en Kan-

Digitized by Google

soe bestemde goederen. Sedert 1915 bestaat er een filiaal van de Mongoolsche bank, welke in 1914 te St. Petersburg werd opgericht.

Kobe is een stad in de Japansche provincie Setsoe, gelegen aan de zuidkust van Nippon op 36 km. afstand ten W. van Osaka, waarmee het door een kustspoorweg verbonden is. Het vormt met het westelijk gelegen Hiogo, waarmee het door een beek verbonden is, een tweelingstad en telt met deze samen (1911) 442 167 inwoners. Het is een nog jonge stad met een diepe, veilige haven, in welks nabijheid de vreemdelingenwijk met zijn magazijnen en villa's ligt, opstijgend tegen de naburige heuvels, terwijl Hiogo meer de oude stad, met zuiver Japansch karakter, vormt. Nadat in 1868 de stad voor den vreemden handel was opengesteld, is zij met reuzenschreden vooruitgegaan. Vele handelsmaatschappijen hebben er haar zetel; men vindt er een rijstpellerij, fabrieken voor Europeesch papier, voor locomotieven der Staatsspoorwegen, een keizerlijke scheepstimmerwerf en twee particuliere werven, talrijke lucifersfabrieken enz. De invoer bestaat vooral uit ruwe katoen, moesseline, ijzerwaren, machines, petroleum, suiker enz., de uitvoer uit rijst, thee, katoenen garens, zijde, visch, kamfer, lucifers, porselein, zonneschermen enz. De haven wordt door alle groote met Oost-Azië verkeerende stoomvaartlijnen aangedaan. De Osaka-Shosen-Kaisha-stoomvaartmaatschappij zorgt voor de verbinding met de andere Japansche havens.

Kobell, *Franz von,* een delfstofkundige en dichter, den 19den Juli 1803 te München geboren, studeerde te Landshut en werd in 1826 buitengewoon en in 1834 gewoon hoogleeraar in de delfstofkunde te München, terwijl de Beiersche Academie van Wetenschappen hem onder hare leden opnam. In 1856 werd hij ook eerste conservator van de mineralogische verzameling van den staat. Van zijn wetenschappelijke werken vermelden wij: „Charakteristik der Mineralien" (1830—1831, 2 dln.), „Tafeln zur Bestimmung der Mineralien mittels chemischer Versuche" (14de druk door *Von Oebbeke,* 1901), „Grundzüge der Mineralogie" (1838), „Skizzen aus dem Steinreich" (1850), „Die Mineralogie leichtfasslich dargestellt" (5de druk 1876), „Die Mineralogie" (1862) en „Geschichte der Mineralogie von 1650—1860" (1864). Van zijn gedichten vermelden wij: „Gedichte in oberbayrischer Mundart" (11de druk 1901), „Der Hansl vo' Finsterwald. Der Schwarzi Veitl. D'Kranzner-Resei" (1852), „Schnadahüpfln und Sprüchln" (2de druk 1852), „Gedichte in oberpfälzischen Mundart" (6de druk 1876), „P'älzische G'schichte" (1863), „Hochdeutsche Gedichte" (1852), „Die Urzeit der Erde" (1856) en „Wildanger: Skizzen aus dem Gebiete der Jagd und ihrer Geschichte" (1859). Hij overleed den 11den November 1882, nadat hij kort te voren zijn „Erinnerungen in Gedichten und Liedern" had ter perse gelegd. Zijn kluchtspel: „Di schö' Cenzi vo' Mitt'nwald" werd in 1878 opgevoerd.

Kobell, Luise von, een Duitsch schrijfster, dochter van den vorige, sedert 1857 de echtgenoote van den Beierschen staatsraad *von Eisenhart,* werd den 13den December 1828 te München geboren. Als schrijfster trad zij in 1881 op met haar „Nordseebildern" (Norden 1881) en werd het meest bekend door „Ignaz v. Döllinger. Erinnerungen" (München 1891), „Unter den vier ersten Königen Bayerns" (2 dln. 1894) en „König Ludwig II und Bismarck im Jahre 1870" (2de druk Leipzig 1899). Verder schreef zij: „Miniaturen und Initialen aus Handschriften der 4—16 Jahrhunderts" (met 60 platen, 2de druk München 1892), „Marie Alfonse" (1896), „Münchener Porträts, nach dem Leben gezeichnet" (1897), „Monographien der bayrischen Königsschlösser" (5 dln., 1898), „Farben und Fese, kulturhistorische Studie" (1900) en „Jos Vikt. v. Scheffel und seine Familie" (Weenen 1901). Zij overleed te München den 28sten December 1901.

Kobell, *Hendrik,* een Nederlandsch schilder en teekenaar van Duitsche afkomst, werd te Rotterdam den 13den September 1751 geboren en overleed aldaar den 3den Augustus 1779. Voorts door zijn etsen is deze meester bekend.

Kobell (I), *Johannes,* een broeder van den voorgaande, in 1756 te Rotterdam geboren, overleed aldaar den 16den Juli 1833. Ook hij is voorts als plaatsnijder bekend.

Kobell (II), *Johannes Baptista,* de meest bekende schilder van dien naam, maakte schilderijen met koeien, die op het eerste gezicht veel op de schilderijen van *Paulus Potter* gelijken. Deze *Kobell* was een zoon van *Hendrik Kobell,* werd den 8sten November 1778 te Delfshaven geboren, leerde daarna te Utrecht bij den schilder *W. R. van der Wall,* werkte van 1810 tot 1812 te Parijs en overleed te Amsterdam den 23sten September 1814. Van zijn schilderijen zijn er hier te lande o. a. in het Rijksmuseum en het Museum Fodor te Amsterdam en in het Museum Boymans te Rotterdam.

Kobell (III), *Johannes,* eveneens een schilder, was een zoon van *Johannes Kobell* (I), werd den 16den April 1800 te Amsterdam geboren en overleed aldaar den 8sten November 1838. Het Rijksmuseum te Amsterdam bezit een landschap met vee van zijn hand.

Köberle, *Justus,* een Protestantsch godgeleerde, werd in 1871 te Memmingen geboren, studeerde te Erlangen, waar hij in 1898 repetent en vervolgens privaatdocent werd. In 1904 werd hij hoogleeraar in de wetenschap van het Oude Testament te Rostock, waar hij in 1908 overleed. Hij schreef: „De Elohistae pentateuchici ethica" (1896), „Die Tempelsänger im Alten Testament" (1899), „Natur und Geist nach der Auffassung des Alten Testamenten" (1901), „Geistige Kultur der semitischen Völker" (1901), „Babylonische Kultur und biblische Religion" (1903) en „Sünde und Gnade im religiösen Leben des Volkes Israel" (1905).

Kobert, *Rudolf,* een Duitsch toxicoloog, den 3den Januari 1854 te Bitterfeld geboren, studeerde te Halle, waar hij eenige jaren in de kliniek en polykliniek werkzaam was en werd daarna assistent van *Goltz* te Straatsburg in het pharmacologisch instituut. In 1886 ging hij als hoogleeraar in de pharmacologie, diaetetiek, en geschiedenis der geneesmiddelen en als directeur van het pharmacologische laboratorium naar Dorpat. Door de russificatie der hoogeschool verdreven, nam hij de leiding op zich van een ge-

Digitized by Google

ondheidsoord, doch werd later weer hoogleeraar e Rostock. Hij onderzocht de werking van verchillende stoffen op het bloed en de spierweefels. Hij schreef: „Ueber die Bestandteile und Wirkungen des Mutterkorns" (Leipzig 1884), „Ueber den Zustand der Pharmacologie vor 18 Jahrhunderten" (Halle 1887). „Kompendium der praktischen Toxikologie" (Stuttgart 1887), „Lehrbuch der Intoxikationen" (1893), „Zur Geschichte des Bieres" (Halle 1896), „Beiträge zur Kenntnis der Giftspinnen" (1901), „Beiträge zur Kenntnis der Saponinsubstanzen" (1904). Ook gaf hij uit „Arbeiten des Pharmakologischen Instituts zu Dorpat" en „Historische Studien des Pharmakologischen Instituts zu Dorpat" (Halle 1889—1896, 5 dln.) en met anderen „Zeitschrift für Krankenpflege" (Berlijn).

Koblenz, gelegen op de plaats, waar de Rijn en de Moezel samenkomen, is de hoofdstad van de Pruisische Rijnprovincie en van het district Koblenz, tevens een sterke vesting. De stad ligt aan de spoorlijnen Keulen—Bingerbrück, Keulen—Trier en Keulen—Ems—Giessen, in een mooi dal, omringd door heuvels. De stad zelve bestaat uit de *Oude* en de *Nieuwe stad;* de eerste heeft nauwe en donkere straten, de tweede, ook de *Clemensstad* genaamd, flinke straten en aanzienlijke huizen. Tot de pleinen behooren er het Jesuïeten- en het Clemensplein; op het laatste verheft zich een obelisk ter hoogte van 20 m. Onder de voornaamste gebouwen bekleeden de kerken den eersten rang, en van deze noemen wij de Castorkerk met 4 torens, fraai gebeeldhouwde grafteekens en antieke schilderstukken. Verder heeft men er een mooi residentieslot, in 1778—1785 door *Clemens Wenceslaus* gebouwd. Vermeldenswaard is ook de brug over de Moezel met 14 bogen en de spoorwegbrug over den Rijn. Aan de overzijde, op den rechteroever der rivier, verheft zich de vesting Ehrenbreitstein (zie aldaar). Ook rondom de stad zijn onderscheiden forten aangelegd. Zij telt (1911) 56 487 inwoners, van welke verreweg de meesten tot de R.-Katholieke Kerk behooren. Men vindt er dan ook 10 Katholieke kerken, 3 Evangelische en een synagoge. Verder zijn er onderscheidene instellingen van liefdadigheid, voor het onderwijs een hoogere burgerschool, een gymnasium, een realgymnasium, een hoogere meisjesschool met kweekschool voor onderwijzeressen, een paedagogisch seminarium enz. Men heeft er fabrieken van piano's, papier en tabak, meubelmakerijen, fabrieken van mouseerende wijnen, scheepstimmerwerven enz. De handel omvat wijn, hout, mijn-producten en ertsen.

In ongeveer 9 n. Chr. bouwde *Drusus* op de plaats, waar Moezel en Rijn samenkomen, een kasteel, dat den naam van *Confluentes* ontving, waaruit in het vervolg Covelenz en Cobelenz ontstonden. In 860 had er de verzoening van de zonen van *Lodewijk den Vrome* plaats, en door het Verdrag van Verdun (843) werd de stad bij Lotharingen gevoegd. Later bevond zij zich bij afwisseling onder de heerschappij van Frankrijk en Duitschland. Keizer *Hendrik II* schonk de stad in 1018 aan het aarts-stift Trier, waarbij het tot het einde der 18de eeuw gebleven is. In 1688 belegerden en bombardeerden de Franschen onder den maarschalk *Boufflers* haar tevergeefs; zij werd aanmerkelijk verfraaid, toen keurvorst *Clemens Wenceslaus* in 1786 zijn zetel van Ehrenbreitstein binnen haar muren verplaatste. Er ontstond een ongemeene levendigheid, toen bij den aanvang der Fransche Omwenteling de adel uit Frankrijk erheen trok. In 1794 werd de stad door de Franschen bezet en in 1798 tot hoofdstad van het departement Rijn-Moezel gemaakt. In 1815 kwam zij aan Pruisen en werd in 1822 hoofdstad van de Rijnprovincie.

Koburg is de hoofdstad van het hertogdom Saksen-Koburg-Gotha, de zetel der regeering en bij afwisseling met Gotha de residentie van den hertog. Zij ligt aan den Itz en aan den Werraspoorweg, aan de lijnen Eisenach—Lichtenfels, Koburg—Sonneberg—Lauscha en Koburg—Rodach. De eigenlijke stad is oud, maar zij is door fraaie villa's en tuinen omgeven. Men heeft er een ruim marktplein met een antiek stadhuis, terwijl het slotplein, waar zich eveneens eenige aanzienlijke gebouwen bevinden, met het standbeeld prijkt van hertog *Ernst I* door *Schwanthaler*. Van de 5 kerken onderscheiden zich de St. Mauritskerk met haar hoogen toren en de R.-Katholieke kerk. Het hertogelijk slot, de Ehrenburg genaamd en in 1549 op de plaats van het klooster gebouwd, bevat een belangrijk museum van schilderijen en een bezienswaardige kerk, terwijl zich in den hoftuin het mausoleum bevindt van hertog *Frans*. Tot de overige vermeldenswaardige gebouwen behooren het tuighuis met een openbare bibliotheek, de hofschouwburg en het rijksziekenhuis. Ten behoeve van het onderwijs heeft men er een gymnasium, een hoogere burgerschool, een kweekschool voor onderwijzers, een school voor bouwkunde en een meisjeshoogere-burgerschool. Verder zijn er onderscheiden instellingen ter bevordering van handenarbeid en kunsten. De plaats telt (1911) 23 789 inwoners, van welke velen in de fabrieken werkzaam zijn. De nijverheid omvat voornamelijk bierbrouwerijen en verder weverijen, porselein- en aardewerkfabrieken, meubel- en speelgoedfabrieken en mandemakerijen. Merkwaardig is de burcht Koburg, aan de noordwestzijde der stad gelegen. Zij bestaat uit het oude kasteel, dat geruimen tijd tot tucht- en krankzinnigengesticht heeft gediend, uit een gebouw, waarin zich de hertogelijke verzameling van voorwerpen voor natuurlijke historie bevindt, het voormalig tuighuis en het vorstelijk verblijf, terwijl het vooral in de wapenzaal en in een verzameling gravures veel merkwaardigs aanbiedt. Niet ver van de stad bevinden zich de hertogelijke buitenverblijven „Kallenberg" en „Rosenau" en het slot „Hohenstein".

Koburger of *Koberger, Anton*, omstreeks 1440 geboren, de voornaamste boekhandelaar en boekdrukker van zijn tijd, was van 1470 tot 1513 te Neurenberg gevestigd. Wegens zijn wetenschappelijke ontwikkeling stond hij in betrekking met de geleerdste mannen van die dagen en gaf aan zijn bedrijf een hooge mate van bloei. Men kent 236 werken, die tot zijn fonds behoorden. De beste houtgraveurs bevonden zich in zijn dienst; de „Deutsche Bibel" (1483) en de „Weltchronik" van *Schedel* (1493) werden door de

Digitized by Google

Wohlgemuth en *Pleydenwurff* van afbeeldingen voorzien, en voor laatstgenoemd werk werden er ook geleverd door *A. Dürer*. *Koburger* stelde zich in het bezit van onderscheiden werken van andere drukkers, zoodat de voornaamste boekdrukkers voor zijn boekhandel werkzaam waren, terwijl hij zelf in 1503 het drukken staakte. Hij had kantoren te Lyon, Parijs en Ofen en bezocht geregeld de Mis te Frankfort. Hij overleed den 3den October 1513.

Koch, *Christoph Wilhelm von*, een Duitsch geschiedschrijver, den 9den Mei 1737 te Buxweiler in den Elzas geboren, studeerde te Straatsburg in de rechten en in de geschiedenis. Hij ging als afgevaardigde van de Protestanten in den Elzas naar Parijs, verwierf van de Constituante het behoud der burgerlijke en godsdienstige rechten voor zijn geloofsgenooten en wist zelfs te bewerken, dat hun kerkelijke goederen ongedeerd bleven. Tijdens het schrikbewind moest hij 11 maanden in de gevangenis doorbrengen tot na den val van *Robespierre*. In 1802 werd hij benoemd tot tribuun. Hij zorgde voor de herstelling der universiteit te Straatsburg en werd er in 1810 tot rector benoemd. Hij overleed den 25sten October 1813. Van zijn geschriften vermelden wij: „Tableau des révolutions de l'Europe dans le moyen âge jusqu'à l'an 1453", „Sanctis pragmatica Germanorum illustrata" (1789) „Abrégé de l'histoire des traités de paix depuis la paix de Westphalie" (4 dln., 1797), „Tables des traités entre la France et les puissances étrangères depuis la paix de Westphalie jusqu' à nos jours" (2 dln., 1802), later vervolgd door *Schöll* en „Tables généalogiques des maisons souveraines de l'est et du nord de l'Europe", eveneens door *Schöll* in het licht gegeven.

Koch, *Wilhelm Daniël Joseph*, een Duitsch plantkundige, den 5den Maart 1771 te Kusel in den Palts geboren, studeerde in de medicijnen en plantkunde te Jena en te Marburg, doch bepaalde zich reeds vroeg bij de laatstgenoemde wetenschap. In 1795 werd hij geneesheer te Trarbach en in 1798 te Kaiserslautern, doch aanvaardde in 1824 het hoogleeraarsambt in de genees- en plantkunde te Erlangen en overleed aldaar den 14den November 1849. Hij schreef: „Entomologische Hefte" (2 afl. 1803), „Catalogus plantarum florae Palatinae" (met *Zix* te Mainz, 1814), „De salicibus Europaeis" (1828), en „De plantis labiatis" (1833). Zijn hoofdwerken zijn echter: „Synopsis florae Germanicae et Helveticae" (3de druk 1857), en „Taschenbuch der deutschen und schweizer Flora" (1844; 8ste druk 1881).

Koch, *Karl Heinrich Emil*, een Duitsch plantkundige, den 6den Juni 1809 te Weimar geboren, studeerde te Jena en te Würzburg, vestigde zich te Jena als privaatdocent en volbracht in 1836 tot 1838 een reis door Rusland naar den Kaukasus, die hij in 2 deelen beschreef (1842—1843). Berichten omtrent latere reizen heeft hij medegedeeld in: „Wanderungen im Orient" (3 dln., 1846—1847), „Die kaukasische Militärstrasse der Kuban und die Halbinsel Taman" (1851) en „Der Zug der Zehntausend nach Xenophons Anabasis geografisch erläutert" (1850). Verder schreef hij: „Beiträgen zu einer Flora des Orient" (1848—1854). Reeds in 1836 was hij buitengewoon hoogleeraar te Jena, maar in 1847 verhuisde hij naar Berlijn, waar hij eveneens tot buitengewoon hoogleeraar werd benoemd. Ook was hij algemeen secretaris van het Tuinbouwgenootschap en redigeerde hij van 1858 tot 1872 de „Wochenschrift" van deze vereeniging. Na de stichting der landbouwacademie te Berlijn werd hij hoogleeraar aan die inrichting. In 1874 legde hij genoemd secretariaat neder en hield voorlezingen over dendrologie, nadat zijn geschrift: „Dendrologie" (1869—1872, 2 dln.) reeds vroeger in het licht was verschenen. Van zijn overige geschriften noemen wij nog: „Hortus dendrologicus" (1853—1854, 2 dln.), „Die Weissdorn- und Mispelarten" (1854), „Die Botanischen Garten" (1860), „Bildende Gartenkunst und Pflanzenphysiognomik" (1859) en „Die Bäume und Sträucher des alten Griechenlands" (2de druk 1884). Hij overleed den 25sten Mei 1879 te Berlijn.

Koch, *Robert*, een beroemd Duitsch geneeskundige en bacterioloog, den 11den December 1843 te Klausthal geboren, bezocht het gymnasium aldaar, studeerde van 1862 tot 1866 te Göttingen in de geneeskunde, werd daarna assistent aan het algemeen ziekenhuis te Hamburg en vestigde zich in 1866 te Langenhagen in Hannover en kort daarna te Rackwitz in de provincie Posen. In 1872 werd hij benoemd tot arts te Wollstein in het arrondissement Bomst, waar hij tot 1880 bleef. Gedurende dien tijd deed hij een reeks bacteriologische onderzoekingen over infectie van wonden, septicaemie en miltvuur, die groot opzien baarden en oorzaak waren, dat hij in laatstgenoemd jaar lid werd van de Rijkscommissie voor openbare gezondheid. In 1882 maakte hij zijn merkwaardige onderzoekingen over den aard en de oorzaak der tuberculose bekend, waarin hij met onomstootelijke, proefondervindelijke bewijzen aantoonde, dat de zoogenaamde tuberkelbacillen de oorzaak zijn van deze algemeen verspreide ziekte. *Koch* slaagde er in, om niet alleen de uiterst kleine tuberkelbacillen op te sporen, maar ook om daarvan buiten het lichaam een zuivere cultuur tot stand te brengen om met de producten van deze cultuur bij andere dieren wederom tuberculose te doen ontstaan. Ter gevolge van deze ontdekking werd *Koch* door den keizer tot geheim regeeringsraad benoemd en in 1883 als chef der Duitsche cholera-expeditie naar Egypte en Indië gezonden. De vrucht der zeer expeditie was de ontdekking der kommabacillen als de eigenlijke veroorzakers der cholera en tevens kon hij op grond van de levensvoorwaarden dier bacillen de juiste aanwijzingen geven voor den strijd tegen die ziekte. De door hem voorgestelde maatregelen werden later in een internationale gezondheidsconferentie te Dresden aanvaard en hebben de cholera reeds herhaaldelijk met uitstekend succes tegengehouden. Bij zijn terugkeer in Duitschland in 1884 ontving hij van het Rijk een dotatie van 100 000 mark. In 1885 werd hij tot gewoon hoogleeraar, tot geheim medicinaalraad en tot directeur van het pas gesticht hygiënisch instituut aan de universiteit te Berlijn benoemd. Den 13den November 1890 deelde hij in de „Deutsche medizinische Wochenschrift" zijn onderzoekingen mede over

Digitized by Google

de tuberculine (zie aldaar) als geneesmiddel tegen de tuberculose. Als erkenning voor dit werk ontving hij het eereburgerschap van de stad Berlijn en werd hij door den keizer tot lid van den Staatsraad benoemd. Sedert 1891 was hij uitsluitend als directeur van het instituut voor infectieziekten werkzaam. Tot bestudeering van de runderpest ging hij in 1896 in opdracht van de Engelsche regeering, naar Zuid-Afrika, waar hij in enkele maanden een tegengif vond in de gal van de aan runderpest gestorven dieren, met welke gal hij door inspuiting de kudden immuniseerde. Vandaar ging hij (1897) naar Britsch-Indië, om in opdracht der Duitsche regeering de pest te bestudeeren, daarop naar Duitsch-Oost-Afrika (herfst 1897) tot het bestudeeren der malaria, en met dit doel later ook naar Italië en Java (1899). Hij bewees, dat de malaria-patiënt de drager van de verdere infectie was, zoodat de strijd tegen de malaria vooral moest gericht zijn op het dooden van de bloedparasieten bij den zieke door chinine. In 1903 werd hij nogmaals door de Engelsche regeering naar Zuid-Afrika gezonden tot bestudeering der „paardeziekte", waartegen hij ook een methode ter immuniseering aangaf, en werd na zijn terugkeer tot lid der Berlijnsche Academie van Wetenschappen benoemd. Tevens werd hij op zijn verzoek ontheven van het directeurschap. Van zijn geschriften noemen wij: „Zur Aetiologie des Milzbrandes" (1876), „Untersuchungen über die Aetiologie der Wundinfektionskrankheiten" (1878), ook in het Engelsch vertaald, „Ueber die Milzbrandimpfung" (1883) en „Beitrag zur Aetiologie der Tuberkulose" (in de „Berliner klinische Wochenschrift", 1882), „Arztliche Beobachtungen in den Tropen" (1898), „Reisebericht über Rinderpest, Bubonenpest in Indien und Afrika, Tsetse- oder Sarrakrankheit u. s. w." (1898), „Ergebnisse der vom Deutschen Reich ausgesandten Malariaexpedition" (1900) en „Die Bekämpfung des Typhus" (1902). Verder gaf hij uit de „Zeitschrift für Hygiene und Infektionskrankheiten" en schreef hij verschillende verhandelingen in de „Mitteilungen aus dem Kaiserlichen Gesundheitsamt".

Zoowel op het Tuberculose-Congres te Londen, als op dat te Washington in September 1908, verdedigde hij de reeds vroeger door hem verkondigde, doch van verschillende zijden hevig aangevallen meening, dat de menschelijke en de runder-tuberkelbacillen micro-organismen zijn, die twee typen vertegenwoordigen, d. w. z. op grond zijner proeven, waarbij hij milligrammen reincultuur (reusachtige hoeveelheid!) van menschelijke tuberkelbacillen bij runderen in het lichaam bracht, zag hij daarvan, niettegenstaande de groote hoeveelheden, in verreweg het meerendeel der gevallen geen tuberkels. Runderen zijn dus niet vatbaar voor de infectie met menschelijke tuberkelbacillen. Uit *Koch*'s stelling is nu echter de valsche conclusie getrokken, dat *Koch* de absolute onvatbaarheid van runderen voor menschelijke tuberkelbacillen en omgekeerd heeft uitgesproken. Niets is minder waar. *Koch* toch erkent, dat ook runder-tuberculose wel bij den mensch kan voorkomen, maar dat dan de vorm van tuberculose een veel goedaardiger vorm is.

In 1906 ging hij weder naar Afrika voor de bestudeering van de nona, de beruchte slaapziekte, en verzamelde rijk materiaal voor de diagnose en de behandeling ervan met atoxyl en omtrent de leefwijze van de *glossina palpalis*, het insect, dat voor de ontwikkeling der infectiekiemen noodig is. Daarna hield hij zich voornamelijk onledig met het onderzoek naar de verbreiding en de genezing der tuberculose en schreef nog, met *K. Beck* en *F. Klein:* „Bericht über die Tätigkeit der zur Erforschung der Schlafkrankheit 1906—'07 nach Ost-Afrika entsandten Kommission" (Berlijn 1909). *Robert Koch* overleed den 27sten Mei 1910 te Baden-Baden.

Koch, *Max,* een Duitsch literatuur-historicus, den 22sten December 1855 te München geboren, studeerde aldaar en later te Berlijn en werd eerst buitengewoon en later gewoon hoogleeraar te Breslau. Hij schreef: „Helferich Peter Sturz und die Schleswigsche Literaturbriefe" (München 1879), „Das Quellenverhältnis von Wieland's Oberon" (Marburg 1880), „Ueber die Beziehungen der englischen Literatur zur deutschen im 18. Jahrhundert" (Leipzig 1883) en „Shakespeare" (Stuttgart 1885). Voor de „Sammlung Göschen" schreef hij een beknopte „Geschichte der deutschen Literatur" en met *J. Vogt* „Geschichte der deutschen Literatur von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart" (3de druk 1910), „Richard Wagner" (1907—1911, 3 dln.). Voor de „Cottasche Bibliothek der Weltliteratur" bezorgde hij uitgaven van de werken van klassieke Duitsche schrijvers en in 1886 richtte hij de „Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte" op, die later onder den titel „Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte und Renaissance-Literatur" verscheen.

Kochanowski, *Jan,* een Poolsch dichter, in 1530 op het vaderlijk landgoed Siczyn geboren, ontving zijn opvoeding in Duitschland, Frankrijk en Italië en wijdde zich jaren achtereen te Parijs, Padua en Rome aan de studie der oude letteren en wijsbegeerte. Na zijn terugkeer (1564) in het vaderland werd hij door den kanselier *Padujewski* aanbevolen aan koning *Sigismund Augustus,* die hem tot zijn secretaris benoemde. In 1568 echter trok hij zich naar zijn landgoed Czarnolas terug, om er zich ambteloos aan de letteren te wijden, en overleed te Lublin, den 22sten Augustus 1584. Zijn gedichten behooren tot de besten der Poolsche letterkunde, vooral zijn „Threny" of elegieën, waarin hij den dood van zijn dochter *Ursula* betreurt, en zijn lierdicht „Sobótka", waarin hij het St.-Jansfeest van het Poolsche landvolk behandelt. Ook schreef hij: „Lyricorum libellus" (1580), „Elegiarum libri quatuor item Foricoenia sive epigrammatum libellus" (1584), een drama „Odprawa posłów greckich" en een verzameling ideeën, anekdoten en gedichten getiteld: „Fraszki" (3 dln., 1584).

Köchel, *Ludwig,* ridder *von,* een Oostenrijksch natuurvorscher en muziekkenner, den 14den Januari 1800 te Stein in Neder-Oostenrijk geboren, studeerde te Weenen in de rechten, belastte zich van 1827 tot 1842 met de opleiding der Oostenrijksche aartshertogen *Albrecht, Karl, Ferdinand, Friedrich* en *Wilhelm* en vergezelde

Digitized by Google

vervolgens den aartshertog *Friedrich* naar Algerië, Spanje, Engeland en Schotland. Verder deed hij botanische reizen naar Italië, Sicilië, Frankrijk, Zwitserland, Rusland, Noorwegen en Zweden. Reeds in 1832 werd hij tot keizerlijk staatsraad benoemd, in 1842 in den erfelijken adelstand opgenomen, was van 1850 tot 1852 belast met het toezicht op het onderwijs te Salzburg, maar bepaalde zich vervolgens bij letterkundigen arbeid en overleed te Weenen den 3den Juni 1877. Zijn hoofdwerk is het „Chronologisch-thematisches Verzeichnis Sämmtlicher Tonwerke W. A. Mozarts" (1862; 2de druk bewerkt door graaf *Waldersee* 1905); voorts schreef hij „Ueber den Umfang der musikalischen Produktion W. A. Mozarts" (1862), „Die Kaiserliche Hofmusikkapelle in Wien von 1543—1867" (1868) en „Johann Joseph Fux, Hofkompositor und Hofkapellmeister der Kaiser Leopold I, Joseph I und Karl VI von 1698—1740" (1872). Ook gaf hij uit, 88 neu aufgefundene Originalbriefe Ludwig van Beethovens an den Erzherzog Rudolph" (1865).

Kocher is de naam van een rechterzijrivier van den Neckar in Württemberg. Zij ontspringt ten zuiden van Aalen op het Hartfeld, ter hoogte van 501 m., uit twee beken, den rooden en den Zwarten Kocher, stroomt, evenwijdig aan den Jaxt, met een grooten boog noordwestwaarts door lage heuvelstreken en mondt na een loop van 180 km. ongeveer bij Kochendorf, 4 km. boven den Jaxtmond, uit in den Neckar. Tot hare zijrivieren behooren op den linkeroever te Brettach, de Lein, de Ohre, de Sall en de Kupfer, en op den rechteroever de Bühler.

Kocher, *Emil Theodoor,* een Duitsch chirurg, den 25sten Augustus 1841 te Bern geboren studeerde aldaar, te Berlijn, te Londen en te Parijs, werd in 1866 privaatdocent en in 1872 gewoon hoogleeraar en directeur van de chirurgische kliniek te Bern. Hij verwierf zich grooten naam door zijn keeloperaties en toonde aan, dat de daarna vaak optredende kachexie *(kachexia thyreopriva)* een gevolg is van het geheel buiten werking treden van de functies der schildklier. Hij schreef: „Die Krankheiten des Hodens und seiner Hüllen", „Ueber die Sprengwirkung der modernen Kleingewehrschosse" (Bazel 1875), „Zur Prophylaxis der fungösen Gelenkentzündung", „Die Krankheiten der männlichen Geschlechtsorgane" (Stuttgart 1887), „Chirurgische Operationslehre" (5de druk 1907), „Die Verletzungen der Wirbelsäule" „Hirnerschütterung, Hirndruck, etc". Met *Quervain* en anderen gaf hij uit de „Encyclopädie der Chirurgie" (Leipzig 1901—1903, 2 dln.), met *Tavel* Vorlesungen über chirurgische Infektionskrankheiten (1909).

Koch-Grünberg, *Theodor,* een Duitsch ontdekkingsreiziger, den 9den April 1872 te Grünberg (Hessen) geboren, studeerde aan verschillende Duitsche hoogescholen in de klassieke philologie, geschiedenis en aardrijkskunde, was korten tijd als leeraar werkzaam en promoveerde in 1902 te Würzburg. Hij nam deel aan de tweede Xingu-expeditie van *H. Meyer* (1898—1900), was daarna assistent aan het Museum voor Volkenkunde te Berlijn, deed van 1903 tot 1905 een groote reis door Zuid-Amerika, hoofdzakelijk in het stroomgebied van de Rio Negro, en leeft sedert 1909 als ambteloos geleerde te Freiburg i. Br. Van zijn geschriften noemen wij: „Anfänge der Kunst im Urwald, Indianer Handzeichnungen" (Berlijn 1906), „Indianertypen aus dem Amazonasgebiet" (Berlijn 1906 v. v.) en „Zwei Jahre unter den Indianern" (2 dln., Berlijn 1909—1910).

Kochia *Roth.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Ganzevoetachtigen (Chenopodiaceeën).* Het onderscheidt zich door een eenbladig, klokvormig, 5-deelig bloemdek, een stamper met 2 of 3 langwerpige stempels en een éénhokkige, 1- of 2-zadige doosvrucht. Het omvat éénjarige gewassen of overblijvende kruiden in Europa, Azië en Amerika. Van de soorten noemen wij: *K. scoparia* Schrad., die in Zuid-Amerika en Midden-Azië groeit en ruim één m. hoog wordt en enkele malen ook in ons land is aangetroffen.

Köchlin is de naam van een fabrikantengeslacht, dat tot ontwikkeling der Nijverheid in den Elzas veel heeft gedaan. Daartoe behooren: *Samuël Köchlin,* in 1719 te Mühlhausen geboren. Hij stichtte er in 1746 met *Jakob Schmaltzer* en *Heinrich Dollfus* de eerste fabriek van bonte katoenen stoffen *(indiennes)* en overleed aldaar in 1776. Zijn oudste zoon, *Johan Köchlin,* in 1746 geboren en overleden in 1836, stichtte met 3 van zijn broeders, *Josua* en *Hartman,* een dergelijke fabriek, onttrok zich echter later aan de zaak en deed te Mühlhausen een school voor koopliedien verrijzen. Nadat hij later weder een reeks van jaren op het gebied der nijverheid werkzaam was geweest, werd hij in 1802 deelgenoot in de fabriek van zijn zoon *Nikolaas Köchlin* (in 1781 geboren), die onder de firma *Köchlin Frères* zijn katoenindustrie in den Elzas aanmerkelijk uitbreidde, zoodat de meeste familieleden, daarin betrokken waren. Zij kwam in 1836 onder het bestuur van een jongeren broeder, *Daniel Köchlin.* In 1826 werd *Nikolaas* in de Kamer van Afgevaardigden gekozen. In 1841 echter legde hij zijn mandaat neder. Hij overleed den 15den Juli 1852. Zijn broeder en deelgenoot in dezelfde zaak *Jakob Köchlin,* in 1776 geboren, heeft zich eveneens jegens de nijverheid zeer verdienstelijk gemaakt. In 1813 was hij maire van Mühlhausen doch werd bij de komst der Verbonden Mogendheden in hechtenis genomen. Na het sluiten van den vrede herkreeg hij zijn ambt en behield het tot in 1819. Toen werd hij door de Hofpartij verdrongen. Daarentegen kozen zijn medeburgers hem in 1820 tot lid der Kamer. In 1826 echter keerde hij tot het ambteloos leven terug en overleed den 16den November 1834. De boven reeds genoemde *Daniel Köchlin,* in 1785 geboren, was een knap scheikundige, werd op zijn 17de jaar reeds deelgenoot in de zaak van zijn vader en verbeterde die aanmerkelijk door uitvindingen met betrekking tot het verven en drukken der katoenen stoffen. Een neef van deze 3 broeders, *Andreas Köchlin,* stond van 1814 tot 1821 aan het hoofd der groote fabriek van *Dollfus-Mieg en Comp.* en bezorgde haar een ongemeenen bloei. In 1826 stichtte hij te Mühlhausen een afzonderlijke machinefabriek met een ijzergieterij. In 1831 werd hij maire van Mühlhausen, had tot 1848 onafgebroken zitting in de Kamer en

Digitized by Google

overleed te Mühlhausen in 1875. Een zoon van *Josua Köchlin, Joseph Köchlin-Schlumberger* (1796—1863), die sedert 1830 deelgenoot in de zaak was, maakte zich ook bekend als geoloog en was gedurende het Tweede keizerrijk maire van Mühlhausen.

Köchly, *Hermann August Theodor,* een Duitsch letter- en oudheidkundige, den 5den Augustus 1815 te Leipzig geboren, studeerde te Leipzig en werd eerst leeraar aan het progymnasium te Saalfeld en in 1840 aan de Kreuzschule te Dresden. Hij schreef aldaar: „Vorlesung über Sophokles' Antigone" (1844), „Ueber das Prinzip des Gymnasialunterrichts der Gegenwart" (1845) en „Zur Gymnasialreform" (1846). Bij de reactie van Mei 1849 moest hij zijn vaderland verlaten, vestigde zich aanvankelijk te Brussel, vanwaar hij in 1850 naar Zurich vertrok als hoogleeraar in de Grieksche en Latijnsche letterkunde. In 1864 ging hij in dezelfde betrekking naar Heidelberg. Hij leverde uitgaven van *Quintus Smyrnaeus* (1850) en *Pseudo-Manetho* (1851) en schreef: „De Iliadis carminibus" (1850—1859), „De Odysseae carminibus" (1862—1863), „Opuscula epica" (1864), „De diversis Hesiodeae Theogoniae partibus" (1860), „Iphigenia auf Tauris" (1859—1862), enz. Verder schreef hij met *W. Rustöw* het belangrijke werk: „Geschichte des griechischen Kriegswesens" (1852), alsmede „Griechische Kriegsschriftsteller" (dl. 1 en 2; 1853—1855) en „Einleitung zu Cäsar's Commentarien über den Gallischen Krieg" (1847). Hij overleed, op een reis naar Griekenland, den 3den December 1876 te Triëst.

Koch Sternfeld, *Joseph Ernst,* ridder *von,* een Duitsch geschiedkundige, in 1778 te Mitterzill in Oberpinzgau geboren, studeerde te Salzburg, zette zijn studiën voort te Göttingen en schreef: „Versuch über Nahrung und Unterhaltung in civilisirten Staaten" (1805). In 1815 werd hij aan het hoofd geplaatst van het statistiek bureau te München en redigeerde de Zeitschrift für Geschichte, Geopraphie und Topographie von Bayern" (1816—1817, 8 dln.). Sedert 1830 wijdde hij zich schier uitsluitend aan de beoefening der letteren en in zijn laatste levensjaren vestigde hij zich te Tittmoning, waar hij den 29sten Juni 1866 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Historisch-geographisches Repertorium der Staatsverwaltung Bayerns" (4 dln., 1815), „Das Reich der Longobarden in Italien" (1839), „Kulturhistorische Forschungen über die Alpen" (1851—1852, 2 dln.), „Rückblick auf die Vorgeschichte von Bayern" (1853), „Begründung zur ältesten Profan- und Kirchengeschichte von Bayern und Oesterreich" (1854), „Das Christenthum und seine Ausbildung vom Beginn bis zum 8 Jahrhundert" (1855), „Das nordwestliche Bayern in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts" (1860), „Bayern und Tirol in Kulturhistorischen Skizzen" (1861).

Kock, *Hendrik Merkus,* baron *de,* een Nederlandsch krijgskundige, den 25sten Mei 1779 te Heusden geboren, werd in 1795 ambtenaar bij het Comité van Openbaar Welzijn in Holland en was van 1797 tot 1801 werkzaam onder den Agent van Oorlog. Daarna was hij secretaris van de vloot onder vice-admiraal *De Winter,* sinds 1803 fiskaal en secretaris der Hollandsche flotille onder *Verhuell* en in 1804 chef van den staf dier flotille met den rang van kapitein ter zee. In 1806 ging hij als opper-equipagemeester naar Batavia. Hier benoemde de gouverneur-generaal hem tot adjudant. In 1808 werd hij kolonel-adjudant-generaal en militair commandant van Java's Oosthoek en in 1809 brigadier en militair commandant te Samarang. Als chef van den generalen staf der marine ging hij in 1810 in Franschen dienst over. Als zoodanig woonde hij in 1811 den krijgstocht tegen de Engelschen bij, werd gevangen genomen en naar Engeland opgezonden waar hij bleef tot het herstel van het Huis van *Oranje.* Door koning *Willem I* werd hij in 1814 tot kolonel-titulair bij de infanterie en in 1815 tot generaal-majoor en ridder van de 3de klasse der Militaire Willemsorde bevorderd. In 1817 keerde hij terug naar Indië, aanvaardde in 1818 het bestuur over de Molukken en werd weldra commandant van het Indische leger. Hij was in 1821 aanvoerder van de expeditie naar Palembang, onderscheidde zich daarbij in hooge mate en werd bevorderd tot luitenant-generaal en tot commandeur der Militaire Willemsorde, kort daarna tot luitenant-gouverneur van Nederlandsch-Indië. Van den 1sten Januari 1826 af, na het vertrek van *Van der Capellen,* was hij eenigen tijd waarnemend gouverneur-generaal en bleef ook daarna, als luitenant-gouverneur-generaal en legercommandant, de eerste persoon na den landvoogd. In 1830 bracht hij den strijd tegen *Dipo Negoro,* sedert 1825 onder zijn opperbevel gevoerd, tot een gewenscht einde, legde daarop zijn hooge ambten neder en vertrok in Juni 1830 naar het vaderland, werd er benoemd tot ridder-grootkruis der Militaire Willemsorde, tot opperbevelhebber der troepen in Zeeland en met den titel baron in den adelstand verheven. In 1836 aanvaardde hij de portefeuille van Binnenlandsche Zaken. In 1841 trad hij als minister af en werd minister van Staat en Kanselier der beide Nederlandsche orden.

Verder werd hij lid van de Eerste Kamer (1842) en voorzitter van de ridderschap in Noord-Brabant. Hij overleed den 12den April 1845 te 's-Gravenhage.

Kock, Charles Paul de, een Fransch romanschrijver, was een broeder van den voorgaande, dus een zoon van *Johan Koenraad de Kock,* eerst advocaat te Heusden, daarna pensionaris te Wijk-bij-Duurstede, vervolgens uitgeweken naar Passy en op last van *Robespierre* geguillotineerd den 24sten Maart 1794. In datzelfde jaar werd *Charles Paul* te Passy geboren en werd op jeugdigen leeftijd geplaatst op een handelskantoor. Reeds vroeg openbaarde zich zijn neiging om als schrijver op te treden. Zijn eerste werk was „l'Enfant de ma femme", gevolgd door „Poèmes de joie" Hij koos vooral zijn personen uit de lagere klassen der maatschappij, en het tooneel der gebeurtenissen is veelal een herberg, een buitentuin, een feestmaaltijd of een vroolijke buitenpartij. Van zijn talrijke werken noemen wij slechts: „Georgette", „Gustave", „Frère Jacques". „Monsieur Dupont", „André le Savoyard", „La femme, le mari et l'amant", „Le cocu". „La pucelle de Belleville", „l'Homme aux trois culottes",

Digitized by Google

„Sans cravate", „Paul et son chien" en „La Fille aux trois jupons". Zijn tamelijk scabreuse romans hebben in geheel Europa lezers gevonden, en bijna alle, hun aantal beloopt ongeveer 50, zijn in het Nederlandsch, Duitsch, Engelsch, Spaansch enz. vertaald. In Frankrijk bestaan verschillende gezamenlijke uitgaven, o. a. een van 1844 in 56 deelen. Hij overleed den 28sten Augustus 1871 te Parijs.

Kock, Henri de, een zoon van den voorgaande, den 25sten April 1819 te Parijs geboren, trad in het voetspoor van zijn vader en leverde een reeks romans, tafereelen behelzende uit de samenleving te Parijs. Van deze noemen wij: „Ni fille, ni femme, ni veuve" 1867), „La fille à son père" (1869), „Mademoiselle ma femme" (1868). „La Fille de ma cousine" (1876), „Ma petite cousine" (1881) en „Les Douze travaux d'Ursule" (1885). Hij overleed den 14den April 1892 te Limeil.

Kodama, *Gentaro,* vicomte, een Japansch generaal, den 5den Februari 1852 te Tokoeyama op het eiland Sikokoe geboren, werd, na verbeurdverklaring van het familievermogen (vanwege een samenzwering tegen het sjogoenaat), aan het Hof van zijn leenvorst opgevoed. Op 16-jarigen leeftijd streed hij voor het herstel der keizerlijke macht in het N. van het hoofdeiland en op Jesso. In 1874 nam hij deel aan de onderdrukking van den opstand te Saga en in 1876 aan een expeditie naar de Lioe-Kioe-eilanden. In 1891 ondernam hij een studiereis naar Europa en werd na zijn terugkeer onderminister van Oorlog en in den Japansch-Chineeschen oorlog 1894—1895 chef van den staf van het keizerlijk hoofdkwartier te Hirosjima. In den adelstand verheven, werd hij in 1897 gouverneur van Formosa, was van 1900 tot 1902 minister van Oorlog en werd in 1903 minister van Binnenlandsche Zaken. Met het oog op den oorlog met Rusland werd hij chef van den generalen staf voor de landoperaties en als zoodanig naar Mandsjoerije gezonden (Juli 1904). Na afloop van den oorlog ontving hij den titel vicomte en werd in 1906 benoemd tot chef van den Generalen Staf bij het leger in Mandsjoerije; hij overleed echter den 23sten Juli 1906 te Tokio.

Kodde. Zie *Codde.*

Kodophoon is een signaalapparaat voor luchtballons en luchtschepen, dat den ballonbestuurder of luchtschipper aangeeft, of de ballon daalt, stijgt of in horizontale richting zweeft. Een windraadje, dat ter hoogte van den rand van de mand buiten den ballon hangt, is geleidend verbonden met een kleine electrische batterij, die in een kastje boven het hoofd van den bestuurder bevestigd of aan den rand van de mand opgehangen wordt. In het kastje bevindt zich ook een signaalklokje. Naar gelang, bij het stijgen of dalen van den ballon, het windraadje zich in de een of andere richting beweegt, geeft het signaalklokje verschillende tonen, en hoe sneller de tonen elkander opvolgen, des te sneller stijgt of daalt de ballon. Daar bij luchtschepen de tonen van het klokje overstemd zouden worden door het geraas van de propellor, zijn inplaats van een klokje een groen en een rood lichtend gloeilampje ingeschakeld.

Kodrigai (= het Latijnsche *quadriga* = vierspan) was oudtijds een soort zomerstad van Tarsus in Cilicië, waar zich ten westen van het tegenwoordige Bairamli (12 km. ten N. van Tarsus) tot de rivier de Cydnus ruïnen van tempels, huizen, graven en sarcophagen uitstrekken. De naam is ontleend aan een aldaar te vinden triumfboog van *Septimius Servero,* waarop zich een vierspan bevindt.

Koe. Zie *Rund.*

Koe in de wapenkunde is kenbaar door haar uiers. Ze is stappend en draagt den staart over den rug. De onderdeelen kunnen van een ander email zijn. De koe is soms gehalsband, geklokt of om de hoorns gekroond (zie de fig.).

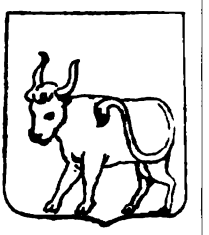

Koe.

Koe-antilope. Zie *Anoa.*

Koeba, een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Bakoe, nabij den Koebinka in een vruchtbare landstreek gelegen, een morsige plaats met ellendige huizen. Men vindt er een Armenisch-Gregoriaansche en een Grieksch-Katholieke kerk, 8 Israëlietische synagogen, een Soenitische en 2 Sjiïtische moskeeën en 15 963 inwoners. De bevolking vervaardigt zijden stoffen en tapijten en houdt zich ook met vruchtenteelt bezig.

Koeban (in de Oudheid *Hypanis* of *Vardanes* geheeten) is de naam van een rivier, die aan de noordelijke helling van den Elbroes (Kaukasus) uit verschillende beken ontspringt. Zij stroomt in het gebergte eerst noord- en daarna noordwestwaarts, maar wendt zich in de steppe bij Kaukask met een scherpen hoek naar het westen en stroomt gedeeltelijk uit in de zee van Azov, gedeeltelijk in de Zwarte Zee, daarbij verscheidene armen of limans vormende, tusschen welke zich het schiereiland Taman verheft, tegenover Kertsj. De Koeban is 880 km. lang en heeft een stroomgebied van 55 658 v. km. De voornaamste zijrivieren zijn de Laba (316 km.) en de Bjelaja (250 km.). In zijn westelijken loop is de Koeban breed en over een lengte van 177 km. bevaarbaar. Van de noordelijkste monding af varen stoomboten tot de Laba (118 km.).

Koebinskoje is de naam van een vischrijk meer in het Russische gouvernement Wologda met een uitgebreidheid van 435 v. km. Daarin stroomen niet minder dan 33 rivieren uit, waaronder zich de Koebina, de Oeftjoega, de Jerma en de Porozowiza bevinden. De afvoer van water geschiedt langs den Soechona. Het meer is zeer ondiep en heeft alleen in het midden een behoorlijk vaarwater. Het vormt een gedeelte van het Hertog Alexander van Württembergkanaal.

Koeboe's zijn Maleiers, die in de bossche van Palembang en Djambi een zwervend leven leiden. Deze zoogenaamde rimboe-koeboe's of *wilde koeboes,* die tusschen Moesi-Rawas, Tambesi en Djambi wonen, behooren tot de minst beschaafde volksstammen van geheel Insulinde. Zij vermijden elke aanraking met de

Digitized by Google

Europeanen of andere vreemdelingen, zelfs met hun meer beschaafde rasgenooten, hetgeen hun mogelijk gemaakt wordt doordat zij in moeraswouden verblijf houden; hoogstens drijven zij eenigen „stommen ruilhandel" met boschproducten. Hun aantal is zeer gering, in de onderafdeeling Rawas der afdeeling Tebing Tinggi (residentie Palembang) werd hun aantal door den controleur *Van Dongen* in 1906 op ongeveer 330 gesteld. Bij het Doewabelas-gebergte in Djambi wordt hun aantal (1913) op 400 geschat. Vroeger bewoonden zij een grooter gebied; sporen van deze bevolking vindt men nog in het zuidelijkste landschap der Padangsche Bovenlanden. Van hun zeden en gewoonten is weinig bekend. Over het algemeen zijn zij verbazend onzindelijk en lijden veel aan huidziekten. Hun tijdelijke woningen zijn van het allereenvoudigste maaksel, zij verzamelen boschproducten, die zij op een bepaalde plaats neerleggen om daarvoor later rijst, zout en kain weer vandaan te halen. Als heidenen worden de koeboe's door de Mohammedaansche bevolking veracht. Om aanraking met hen te verkrijgen, heeft de Nederlandsch-Indische Regeering in de Maleische dorpen in de buurt bepaalde menschen aangesteld, die veel in de bosschen komen en dan met eenig toezicht op zulk een Koeboestam belast worden; deze „beschermheeren" heeten djenangs. Allengs is het in de laatste jaren gelukt een aantal Koeboestammen in dorpen samen te brengen, waar zij vaste woonplaatsen kregen en zich op drogen rijstbouw toeleggen. Langzamerhand gaan deze in beschaving vooruit en nemen de zeden en gewoonten van de naburige Maleiers over. Evenwel komt het ook voor, dat de bevolking van een dorp er de voorkeur aan geeft op een gegeven oogenblik weer in de oerwouden te verdwijnen, waar zij tot haar oude, primitieve leefwijze terugkeert.

Zie: *Van Waterschoot van der Gracht,* Eenige bijzonderheden omtrent de oorspronkelijke Orang Koeboe enz. (Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen., 1915 blz. 219, met afb.).

Koeboom *(Brosimum Galactodendron* Don. of *Galactodendron utile* H. B.) is de naam van een boom, die in de keerkringsgewesten van Zuid-Amerika, vooral in Venezuela, voorkomt en tot de familie der *Artocarpaceeën* behoort, die verwant is aan die der *Netelgewassen (Urticaceeën).* Hij is er bekend onder de namen van *Palo de Vaca, Arbol de Leche* en *Cowtree* en van beteekenis wegens het witte kleverige melksap, dat in groote hoeveelheid bij het maken van insnijdingen uit den stam vloeit. Dit vocht kan als melk gedronken worden en verschaft een goed voedsel; het sap bestaat voor ruim 60 % uit water, voor 35 % uit vet, en voor de rest uit suiker, eiwit en zouten. De koeboom vormt vaak groote bosschen. De stam is 2—2½ hoog en draagt een gewelddige kroon van soms 20 m. hoogte. De bladeren zijn lang en de vruchten kogelvormig, gelijkend op walnoten.

Koedoe. Zie *Antilopen.*

Koedoes is een afdeeling van de residentie Semarang, die uit de districten Koedoes, Tjendono, Oendan en Tenggeles bestaat. Zij telt 260 528 inwoners en heeft een gelijknamige hoofdplaats met 270 502 inwoners, en wel 23 289 inlanders, 247 Europeanen, 3905 Chineezen, 31 Arabieren en 30 andere Vreemde Oosterlingen. De stad bestaat uit het oude gedeelte, met het graf van pangéran Koedoes en een oude minaret, en een nieuw gedeelte. De houten inlandsche huizen zijn van snijwerk voorzien. De bevolking bestaat voor een groot gedeelte uit rondtrekkende handelaren. In de afdeeling treft men suikerfabrieken aan.

Koedrjawzen, *Peter Nikolajewitsj,* een Russisch geschiedkundige, den 4den (16den) Augustus 1817 te Moskou geboren, studeerde te St. Petersburg en te Moskou en werd hoogleeraar in de geschiedenis aan de universiteit te Moskou. Hij schreef een „Geschiedenis van Italië van den val van het West-Romeinsch Keizerrijk tot aan zijn herstel onder Karel den Groote" (1850), en een reeks van historische verhandelingen plaatste hij in den „Russkij Wjestnik" (Russische Bode), die door hem werd geredigeerd. Hij overleed te Moskou den 18den (30sten) Januari 1858.

Koefieh is de naam van een zijden doek, waarmee de Arabische vrouwen hun gezicht gedeeltelijk bedekken.

Koefra of *Koefarah,* een oasengroep (17 818 v. km.) in de Lybische woestijn in Noord-Afrika, tusschen 24 en 26° N. Br. en 19—23° O. L., bestaat uit de oasen Taïserbo, Boeseïma, Kebabo, Erbehna en Sighen. De grootste van deze is Kebabo met een oppervlakte van 8793 v. km. Al deze oasen hebben goed water, meer dan een millioen dadelpalmen en vele andere vruchtboomen. Ook treft men er paarden, ezels, geiten, schapen en runderen aan. De bevolking bestaat uit slechts 700 zielen, daar de meeste der Soeya-Arabieren in Barka verblijf houden en slechts voor den dadeloogst naar Koefra gaan. De hoofdplaats is Dsjof. In 1879 werd Koefra bezocht door den Duitschen Afrikareiziger *Rohlfs.*

Koegang was in Friesland en West-Friesland de benaming voor een stuk weiland, dat zoo groot was, dat een koe er gedurende den geheelen zomer genoeg gras voor haar voedsel vond.

Koeiloe of *Quillu* is de naam van een rivier in Fransch-Kongo. Zij ontspringt op een circa 500 m. hoog grensgebergte ten N.N.W. van Stanley Pool en stroomt, na de Lalli bij Makabana te hebben opgenomen, in Z.W. richting door smalle passen, dwars door het randgebergte naar den Atlantischen Oceaan, waar zij ten N. van Loango uitmondt. De lengte der rivier bedraagt 600 km., waarvan ongeveer 60 km. van af de monding voor stoombooten en bovendien nog 200 km. voor kleinere booten bevaarbaar is.

Koejavië is de naam van een landstreek op den linkeroever van den Weichsel. Zij behoort thans grootendeels tot de Pruisische provincie Posen en vormde, voordat zij tot Polen behoorde, met de steden Inowraclaw en Brzesc een afzonderlijk vorstendom.

Koek in de wapenkunde. Zie *Koeken.*

Koeka of *Koekaoea,* is de vervallen hoofdstad van het voormalige rijk Bornoe in Soedan, gelegen op 7 km. ten westen van het Tsaadmeer. Zij bestond uit twee steden, op 1 km. afstand van elkander gelegen; de oostelijkste was de verblijfplaats van den scheik, het hof en de aanzienlijken, de westelijkste van het volk. De be-

Digitized by Google

volking was zeer vlijtig, hun aantal bedroeg 60 000 (met de voorsteden 100 000), waarbij op de groote wekelijksche Maandagmarkt nog 10 000 kwamen. Er was een levendige handel, vooral in slaven, paarden, leder en katoen. In 1894 werd de stad door *Rabbeh* of *Rabba*, een vroegeren slaaf, die later dienst had genomen in het Egyptische leger en vervolgens als veroveraar was opgetreden en Bornoe had onderworpen, verwoest en met den grond gelijk gemaakt. In plaats van Koeka ontstond 30 km. ten zuiden van het Tsaadmeer de stad Dikoa, waar de vorst van Bornoe vaak verblijf hield. In het voorjaar van 1902 besloot de regeering van Engeland het Tsaadgebied te annexeeren en te bezetten. Een resident vestigde zich te Koeka, waar 2 compagnieën als blijvende bezetting werden gelegd, terwijl *Dsjerbai*, een zoon van den vroegeren vorst van Koeka, er zijn residentie vestigde.

Koekbreker is een machine voor het verbrokkelen van voederkoeken in grootere of kleinere stukken. De verbrokkeling geschiedt in den regel tusschen getande walsen. De meer volkomen constructiën hebben 2 paar walsen boven elkaar; het bovenste paar is van grovere, het onderste van fijnere tanden voorzien. De sterkte der verbrokkeling kan worden geregeld door van elk paar walsen den afstand van de eene, verstelbare, ten opzichte van de andere, vaste, te veranderen.

Koeken in de wapenkunde zijn platte of halfbolvormige ronde stukken (kogels); zij zijn altijd van kleur (zie de fig.).

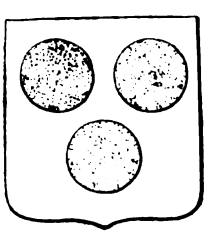

Koeken.

Koekkoek, *Johannes Hermanus,* een Nederlandsch schilder, den 27sten Augustus 1778 te Veere geboren, was eerst werkzaam in een behangselfabriek, maar vormde zich allengs tot schilder. Eerst woonde hij te Durgerdam en vestigde zich vervolgens te Middelburg, waar hij onderwijs gaf in de teekenkunst. In 1833 vertrok hij naar Amsterdam en overleed aldaar den 12den Januari 1851. Hij schilderde zee- en riviergezichten. Zijn vier zonen werden alle schilders. Van deze noemen wij:

Koekkoek, Bernard Cornelis, een landschapschilder, den 11den October 1803 te Middelburg geboren, leerling van zijn vader, van *Schelfhout* en van *Van Os.* Hij werkte te Beek bij Nijmegen en sinds 1841 te Kleef, waar hij een teekenschool stichtte en den 5den April 1862 overleed. Hier te lande bevinden zich o. m. werken van zijn hand in het Rijksmuseum, het Stedelijk Museum en het Museum Fodor te Amsterdam en het Museum Boymans te Rotterdam.

Koekkoek, Johannes, den 6sten December 1811 geboren en den 28sten April 1831 te Breda overleden, was een schilder van stille en woelige wateren.

Koekkoek, Hermanus, den 13den Maart 1815 te Middelburg geboren, daarna te Amsterdam werkzaam en te Haarlem overleden den 5den November 1882, was zeeschilder. Werk van hem ziet men in het Museum Boymans te Rotterdam en in het Museum Fodor te Amsterdam.

Koekmeng- en Braakmachine is een werktuig, bij de broodbakkers in gebruik. Een nieuwe constructie (zie de afbeelding) is als volgt: De bak, waarin het meel komt, heeft 2 gegoten, zuiver afgedraaide zijplaten, waarin de as loopt. Aan deze as bevinden zich mengvleugels in den vorm van een $^1/_4$ spiraal, welke de deegen zetten. Wanneer deze deegen eenige weken gelegen hebben in houten bakken, worden zij

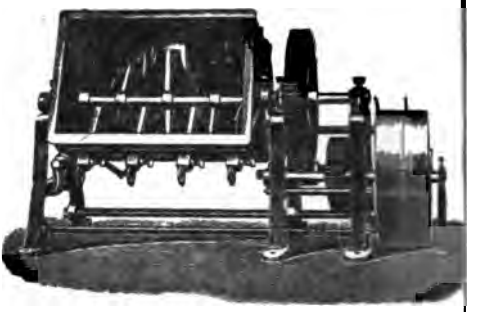

Koekmeng- en braakmachine.

verder in de machine bewerkt, met bijvoeging van honig en kruiden, Bij deze laatste bewerking worden de 4 braakijzers in de machine geschoven, welke bij het mengen niet in de machine aanwezig moeten zijn.

Men noemt die bewerking: deegbraken of deegtrekken, en zij dient om het deeg taai te maken zooals honigdeeg, koek en taai-taai. Dunne deegen worden bij de eerste bewerking al gereed gemaakt.

Koekoechoto (Mongoolsch = blauwe stad) een stad der Chineesche provincie Sjansi op 40° 48′ N. Br. gelegen, 1060 m. boven den zeespiegel, aan een zijriviertje van den Hwangho, is een middelpunt van karavaanwegen en een belangrijke zetel van het Boeddhisme en telt 50 000 inwoners. De stad bestaat uit een citadel met een aanzienlijke bezetting, een beroemde Mongoolsche hoogeschool, verder een industrie- en handelsstad met belangrijke weverijen (van kameelhaar), looierijen, ververijen en katoendrukkerijen. Er zijn marmer- en kolengroeven in de buurt. Op de druk bezochte markten brengen de Mongolen vee, paarden, kameelen, huiden, wol enz., welke artikelen zij ruilen tegen baksteenthee, kleedera gereedschappen enz.

Koekoek *(Cuculus canorus)* is de naam van een zeer algemeen verbreiden vogel. De koekoek die in ons land ook algemeen bekend is, is aan de bovenzijde blauwachtig aschgrauw, aan de onderzijde witachtig grijs met zwartachtige, dwarse golflijnen; de keel, de wangen, en de zijden van den hals tot aan de borst zijn zuiver aschgrauw, de vleugels loodkleurig zwart en de stuurpennen zwart met witte vlekken. De oogen zijn hooggeel, de pooten geel en de snavel zwart met gelen wortel. De totale lengte bedraagt 37 cm., de staartlengte 17 cm. Hij komt hier in het

Digitized by Google

laatst van April of begin Mei. Ieder mannetje kiest een bepaald gebied, het wijfje zwerft gedurende den legtijd door het gebied van verschillende mannetjes, met wie zij in goede verstandhouding leeft. Reeds de Ouden wisten, dat zij haar eieren in vreemde nesten legt, voornamelijk in die van rietzangers, kwikstaarten en grasmusschen. Naar verhouding van de grootte van den koekoek zijn de eieren klein, ter grootte van een musschenei, en zeer ongelijk van kleur en vorm. Ieder wijfje legt slechts één ei in het door haar gekozen nest. Het geluid, dat de koekoek laat hooren, is het bekende „koe-koek", gevolgd door een zacht lachen. De stem van het wijfje is een eigenaardig gegrinnik. Ondanks, dat het grootbrengen van een koekoek den dood van de jongen van de verplegende vogelsoort meebrengt, rekent men hem toch tot de nuttige vogels, daar hij rupsen vreet, die andere vogels niet lusten. Een tweede Europeesche soort is de op het Iberisch schiereiland levende struiskoekoek *(Coccystes glandarius)*. De Amerikaansche of regenkoekoek broedt zijn jongen zelf uit. Een zeer groote soort, de reuzenkoekoek, bewoont de Molukken tot Nieuw-Guinea en Australië. De vermindering der broedinstincten, die wij bij de koekoekvogels aantreffen, schijnt het gevolg te zijn van zijn *polyandrische* levenswijs: d.w.z. dat één wijfje meerdere mannetjes heeft.

Koekoekachtige vogels of *koekoekvogels* vormen een orde van de vogels. Er behooren toe de familiën der Koekoeken, der Pisangvreters, de Penseeltongigen en de Papagaaien.

Koekoeksbloem *(Coronaria flos cuculi* L.), is de naam van een plant die tot de familie der *Muurachtigen (Caryophyllaceën)* behoort. Zij onderscheidt zich door een 5-tandigen kelk, 5 langgenagelde vierspletige rozeroode bloembladeren, 10 meeldraden, 5 stijlen, en een met 5- of 10-tanden openspringende doosvrucht. De koekoeksbloem ook wel *pinksterbloem* of *kraaiebloem* geheeten, groeit bij ons op vochtige hooilanden. Het geslacht *Melandryum*, tot dezelfde familie behoorende en vroeger met *Coronaria* tot het geslacht *Lychnis* gerekend, omvat *M. noctiflorum (Nachtkoekoeksbloem), M. album (Avondkoekoeksbloem)* en *M. rubrum (Dagkoekoeksbloem)*. Hiervan is de eerstgenoemde tweeslachtig en wit gekleurd, de andere zijn tweehuizig. De *gevlekte Orchis (O. mascula)* en de *Harlekijn Orchis (O. Morio)*, beide uit de familie der Orchideeën, heeten hier en daar ook wel Koekoeksbloem.

Koekoe-nor (Blauwe Meer) of *Koko-noor*, door de Chineezen *Tsing-hai* geheeten, is een meer in Midden-Azië, in het N.-O. van Tibet op 37° N. Br. en 100° O. L. Het ligt 3040 m. boven de oppervlakte der zee, is 107 km. lang en 63 km. breed en tot 30 m. diep. Het bevat 5 eilanden, op een waarvan zich een Boeddhistisch klooster verheft. Het water is zout, doch van verschillend gehalte. In het N. W. stroomt de Boechain-golf er in uit. In het Z. verheft zich het Zuid-Koekoenorgebergte tot een hoogte van 4000 à 5000 m. en bezit daar zeer hooge passen.

Koekruid *(Vaccaria)* is de naam van een plantengeslacht uit de tweezaadlobbige familie der *Caryophyllaceën*. In ons land komt hier en daar voor *V. parviflora* Mnch. met lichtpurperen bloemen en eironde, spitse, aan den voet vergroeide bladeren.

Koeldsja is een Chineesch landschap in het zuidelijk deel van Dzjoengarije (zie aldaar) tusschen het Tiënsjangebergte in het Z. en den Boro-Choro en het Irenchabirga-gebergte in het N. Het wordt in de lengte doorstroomd door de Ili-rivier. De oppervlakte bedraagt 59 925 v. km. en het aantal inwoners 130 000 (meest Tarantsji en Kirgizen, daarnaast Sibo's, Kalmukken, Doenganen, Chineezen, Solonen, Russen e. a. In 1871 werd het land door de Russen bezet en eerst in 1881 aan China teruggegeven, dat het westelijk gedeelte ervan aan Rusland moest afstaan. In 1911 werd Koeldsja door de Russen weer bezet ten einde een herziening van het in 1881 gesloten Iliverdrag te verkrijgen. De daarover gevoerde onderhandelingen werden door de revolutie in China en de vestiging der republiek aldaar afgebroken. Een goede bewatering, een zacht klimaat en vruchtbare bodem doen het land boven de omgevende streken uitmunten. In de dalen der rivieren houdt men zich veel met landbouw bezig; graan, rijst, katoen, wijn en vruchten gedijen er uitstekend. In de hooger gelegen streken treft men goede weiden voor talrijke kudden schapen, paarden, kameelen en runderen aan. In de bergen vindt men ijzer, koper, zilver, zwavel en kolen. De dichte wouden herbergen wilde zwijnen, herten en beren.

Koeldsja, de hoofdstad van het gelijknamige gebied, ligt 660 m. boven den zeespiegel, 1 km. ten N. van den Ili, en bestaat uit een bijna uitsluitend door Mandsjoes bewoonde en door een leemen muur omgeven citadel, uit een Chineesch gedeelte met een bazar en uit een voorstad, die door de vele tuinen en aanplantingen zeer uitgestrekt is. Men vindt er den zetel van een Russisch consul met een militaire escorte, talrijke moskeeën, 2 Boeddhistische tempels, een Roomsch-Katholieke en een Griekesche Katholieke kerk. Het aantal inwoners, meest Mohammedanen, bedraagt 10 000. De plaats heeft een belangrijke nijverheid, terwijl zij het centrum vormt van den handel in Mongolië (karavanen van Boekhara en Khokand). Ten N. der stad liggen kolenmijnen.

Koeleria is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Grassen*. In ons land komt voor *K. cristata* met grasgroene bladeren met ruwe randen en waarvan de scheeden kort behaard zijn. De bloemen staan in pluimen, het onderste kroonkafje is toegespitst en de aartjes zijn glanzig geelachtig wit. Veel algemeener is echter in de duinen *K. albescens* met niet toegespitste kelkkafjes en opgerolde lijnvormige bladeren.

Koelhuizen dienen tot het conserveeren van levensmiddelen, zoowel spijzen als dranken, en verder tot het bewaren van kleederen (bijv. bont) en van lijken.

Veelal zijn de koelhuizen verbonden aan abattoirs. Wat men niet algemeen schijnt te weten is, dat het vleesch door eenigen tijd in een koelhuis te verblijven niet alleen smakelijker wordt, maar dat het daardoor ook eigenschappen verliest, die het schadelijk doen zijn voor de gezondheid, o. a.

Digitized by Google

doordat de sporen van de lintworm in de koude dood gaan.

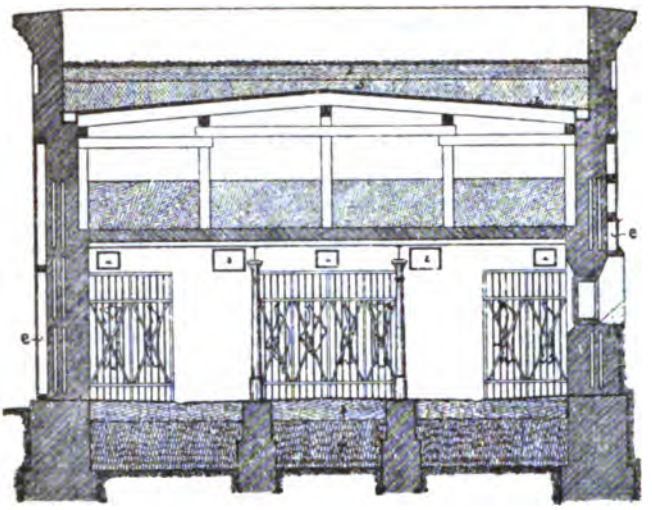

Fig. 1. Koelhuis (verticale doorsnede. *a.* leiding voor koude lucht; *b.* voor warme lucht; *c.* tuinaarde; *d.* kiezel; *e.* turfstrooisel; *f.* beton; *g.* cokes-asch; *h.* houtcement.

door breede buizen naar het koelhuis gezogen, terwijl de koelhuislucht, die afgekoeld of gedroogd moet worden, door andere buizen naar den verdamper wordt teruggezogen, waar zij daarenboven ook gereinigd wordt. De voortdurende circulatie van de lucht geschiedt door middel van ventilatoren of exhausters.

Uit afbeelding 1 blijkt voldoende de inrichting van het koelhuis, dat door slechte warmtegeleiders, zooals turfstrooisel enz., goed geïsoleerd is. De verlichting geschiedt bij voorkeur met electrisch licht; van daglicht mag slechts diffuus licht doorgelaten worden door middel van boven- of zijvensters van matglas of groen ruw glas, of zooals te Maastricht, van veelvlakkige glazen steenen. De eigenlijke koelruimte wordt door draadwerk (fig. 2) in onderling gescheiden koelcellen of cellen verdeeld.

Er vallen hoofdzakelijk twee soorten van koelhuizen te onderscheiden, n. l. die, waarin de temperatuur wordt verlaagd door koud water (ijs) en die, waar dit geschiedt door koude lucht, terwijl de lucht meer of minder vochtig moet worden gemaakt, al naar gelang de te conserveeren stoffen dit behoeven. De temperatuur behoeft niet lager te zijn dan ongeveer het vriespunt, de vochtigheid moet hoogstens 75 % bedragen. In den regel koelt men, althans in Nederland, door ammoniakverdamping, maar vloeibare lucht, koolzuur, zwaveligzuur enz. kunnen ook dienst doen.

Door middel van een verdamper (zie aldaar) wordt het omringende water afgekoeld; in den condensor, waar het tegenovergestelde plaats grijpt, zal ook het omringende water door de vrijkomende warmte in temperatuur stijgen, moet dus voortdurend verversch worden. Beschikt men niet over een voldoende hoeveelheid water, dan wordt het verwarmde water weer afgekoeld, door middel van een toren van étagesgewijs en schuin geplaatste latten, waarlangs men het warme water omlaag laat druppelen, zooals in het stedelijk koelhuis te Groningen geschiedt. De door den verdamper afgekoelde lucht wordt

Fig. 2. Koelcelwand. De koelruimte is door draadwerk in koelcellen verdeeld aan weerskanten der gangen.

Digitized by Google

Gewoonlijk is met de koelmachine ook een ijsmachine verbonden tot het bereiden van ijs, dat niet in het koelhuis gebruikt, maar aan particulieren verkocht wordt.

Koelie (Engelsch *Cooli*) is een Tamil-woord, dat „huur", „gehuurd persoon" beteekent en waarmede alle personen worden aangeduid, die uit Indië, den Indischen Archipel, Oceanië enz., vooral echter uit China en Japan, naar tropische landen trekken, om er als daglooners, inzonderheid als sjouwerlieden, den kost te verdienen. Vanuit China hadden sedert oude tijden dergelijke verhuizingen plaats naar alle deelen van den Indischen Archipel en naar Voor- en Achter-Indië. In Britsch-Indië begaven zich jaarlijks velen van de dicht bevolkte streken naar de minder bevolkte. Zeer grooten omvang had de verhuizing uit Madras naar de koffie- (tegenwoordig thee-) plantages op Ceylon, evenals die uit Bengalen naar Assam. Tot regeling dezer verhuizing heeft de Indische regeering maatregelen getroffen. De werving van koelies begon in 1842 op Mauritius, in 1845 volgde Britsch West-Indië en Guyana, in 1860 Natal en in 1878 Fidsji. Van de Fransche kolonies voerde Réunion in 1860 het eerst koelies in, Fransch West-Indië volgde in 1873, later ook Suriname. Sedert 1868 is de emigratie van koelies naar de Fransche koloniën gestaakt. De terugkeerenden brengen vaak een flinken spaarpenning mede naar huis. Sedert de ontdekking van goud in N.-Amerika en Australië begon daarheen een verhuizing van koelies, die echter door maatregelen der betrokken regeering zeer beperkt werd. Ofschoon de verhuizing geheel vrijwillig was en de betreffende arbeiders feitelijk niet als koelies konden beschouwd worden, nam zij na den vrede van Peking (1860) door het openen der Chineesche havens een bedenkelijken vorm aan. Macao werd het middelpunt voor de emigratie, waartoe velen door de meest oneerlijke middelen werden gebracht. Echter traden de Engelsche krachtig op tegen de schepen, die met geroofde koelies op weg naar Macao waren, en ook China diende klachten in bij de Portugeesche regeering, zoodat Portugal den 30sten November 1873 genoodzaakt was den koeliehandel af te schaffen. Deze koelies werden in Peru, waar er zich in 1876 nog 50 032 bevonden, evenals op Cuba (1877 : 44 000) en in Columbië allertreurigst behandeld. Op de landengte van Panama, waar vele Chineezen bij den spoorwegaanleg werkten, stierven de koelies in grooten getale. Eerst door een verdrag van China met Peru (26 Juni 1874) en met Spanje (6 Juni 1879) verkregen de koelies een menschwaardig bestaan. In den laatsten tijd trekken Keizer Wilhelmsland op Nieuw-Guinea en Hawaï veel koelies. In de Vereenigde Staten leefden in 1900 24 610 Japanners, doch ontstond in 1906 een soortgelijke beweging in de westelijke staten, vooral in Californië, tegen hen als vroeger tegen de Chineezen, hetgeen in Canada navolging vond. Dit gaf aanleiding tot moeilijkheden tusschen de regeeringen van beide landen, die tot heden nog niet afdoende zijn opgelost, vooral tengevolge der houding, door de regeering van den staat Californië aangenomen. Ook de Maleiers trekken op arbeid uit. Zoo vindt men ze op Ceylon, en ook naar Keizer Wilhelmsland trokken velen, terwijl in Suriname Javaansche koelies werkzaam zijn.

In *Nederlandsch-Indië* heeft het koelievraagstuk in de laatste halve eeuw ook groote beteekenis gekregen, vooral na 1870, toen de landbouw voor de Europeesche markt, in het bijzonder op de Oostkust van Sumatra, zich zóó sterk ontwikkelde, dat zich in steeds hoogere mate de behoefte aan geïmporteerde werkkrachten deed gevoelen. Aan die behoefte werd vooral voldaan door werving van Chineezen, in mindere mate door aanvoer van plantagearbeiders uit andere landen of uit andere streken van Insulinde zelf. Evenals elders moest ook hier gewaakt worden tegen de slechte praktijken bij het werven der koelies, tegen mishandeling gedurende hun diensttijd en anderzijds tegen onredelijke dienstweigering der koelies. Wel werden reeds in 1825 en later (1838) enkele bepalingen opgesteld, maar een behoorlijke regeling had eerst plaats door de z. g. *koelieordonnantiën* sedert 1886. Daarin zijn bepalingen opgenomen tot bescherming der belangen van beide partijen, die zich door een schriftelijke overeenkomst verbinden, terwijl de gesloten contracten eerst geldig zijn na registratie bij het hoofd van het plaatselijk bestuur. Willekeurige inbreuk op het werkcontract door den werkgever wordt gestraft met geldboete, terwijl het hoofd van gewestelijk bestuur bevoegd is bij herhaling daarvan het contract voor ontbonden te verklaren; willekeurige inbreuk van den kant van den arbeider wordt gestraft met geldboete of ten arbeidstelling aan de publieke werken. Het toezicht op de uitvoering der regelingen van de onderlinge rechten en verplichtingen van werkgevers en werknemers berust bij de ambtenaren der arbeidsinspectie.

Voor de aanwerving van koelies, in Insulinde werkzaam, zijn hoofdzakelijk twee landen van belang, China en Britsch-Indië. Met het eerste land bestaat geen bepaalde overeenkomst, met land bestaat geen bepaalde overeenkomst, met Groot-Brittannië werd daarentegen den 8sten September 1870 een tractaat gesloten, regelende de aanwerving van Britsch-Indische koelies.

Koelinrichting is een installatie in een gebouw of gedeelte daarvan, waarin men een lage temperatuur wenscht te verkrijgen en gedurende een bepaalden tijd te behouden. De ruimte, welke op die wijze voor koelhouden is bestemd met de bijbehoorende afdeelingen, waarin de installatie is geplaatst, kan men ook met den naam koelinrichting aanduiden. Koelinrichtingen treft men dáár, waar consumptieartikelen onder een lage temperatuur moeten worden bewaard, o. a. in slachthuizen, groote hotels enz. De voornaamste onderdeelen eener koelinrichting zijn de machineïnstallatie, welke de lage temperatuur verwekt, de ruimte, waar de ingebrachte gezuiverde lucht wordt afgekoeld en de ruimte, waarin de gekoelde lucht wordt gebracht, en welke bestemd is tot het bergen der onder lage temperatuur te bewaren artikelen. Zie verder *Koelhuis*.

Koelisj, *Pantelemon Alexandrowitsj*, een Russisch dichter en schrijver, den 27sten Juli 1819 te Woronesj in het gouvernement Tsjernigow geboren, studeerde te Kiew, werd leeraar, reisde in het gouvernement Kiew en verzamelde

Digitized by Google

hier bouwstoffen voor zijn boek: „Berichten over Zuid-Rusland" (1856—1857, 2 dln.). Later werd hij leeraar aan een gymnasium te St. Petersburg en tevens lector in het Russisch aan de universiteit. Toen hij zich in 1847 naar Praag zou begeven, werd hij onderweg te Warschau, naar men voorgaf wegens verspreiding van vrijzinnige denkbeelden, in hechtenis genomen en tot vestingstraf te Toela veroordeeld. Eerst in 1850 kreeg hij verlof om naar St. Petersburg terug te keeren, doch hij mocht niets uitgeven. Nadat hij sedert dien tijd onder een schuilnaam voor dagbladen geschreven en de „Merkwaardigheden uit het leven van Gogol" (1854) uitgegeven had, verscheen van hem, nadat *Alexander II* het verbod had opgeheven, het in het Klein-Russisch geschreven „Propovêdi" (Preeken 1856) en zijn historische roman „De zwarte raad. Een kroniek van het jaar 1663" (1857). In 1860 gaf hij een verzameling vertellingen uit, onder den titel „Povêsti" in 4 deelen en den almanak „Chata". Na een reis in Italië publiceerde hij in 1862 „Dosvitki" (Ochtendonderhoud), een verzameling van Klein-Russische gedichten. In 1669 vertaalde hij de vijf boeken van *Mozes* in diezelfde taal en later met *Poeljoej* het Nieuwe Testament. Als geschiedschrijver schreef hij: „Geschiedenis der vereeniging van Klein-Rusland" (3 dln., 1874) en „De afval van Klein Rusland van Polen, 1340—1654" (1888—1889, 3 dln.). Hij overleed den 14den (2den) Februari 1897 te Matronowska in het gouvernement Tsjernikof.

Koelkruik. Zie *Alcarraza*.

Koelman, *Jacobus*, een Nederlandsch godgeleerde, in 1632 te Utrecht geboren, studeerde te Utrecht in de theologie onder *Voetius* en werd in 1657 predikant te Brussel en in 1662 te Sluis, waar hij in 1674 door de Staten werd ontslagen wegens zijn heftig optreden tegen de overheid en haar bemoeiingen met de kerk. Hij leidde na dien tijd een zwervend leven en voerde strijd tegen *De Labadie*, tegen *Bath*. *Bekker* en *Descartes*. *Koelman* overleed den 6den Februari 1695 te Utrecht. Hij schreef „Zelfonderzoek" (1676), „Beschouwingen over den toestand der Nederl. Kerk" (1678), „De praktijd des Sabbaths" (1682), „Historisch verhaal over de scheuring der Labadisten" (1683), „Der Labadisten dwaling" (1684), „Het vergift van de Cartesiaansche philosophie" (1692), „Het ambt en de pligten van ouderlingen en diakenen" (1694), „Wederlegging van Balth. Bekkers betooverde wereld" (1694). Verder schreef hij: „De pligten der ouders om hunne kinderen voor God op te voeden."

Koelman, *Johan Philip*, een Nederlandsch beeldhouwer en schilder, vooral bekend als directeur der Academie te 's-Gravenhage, werd aldaar den 11den Maart 1818 geboren en overleed er den 16den Januari 1893. Hij legde zich onder leiding van *C. Kruseman* toe op teekenen en schilderen en begaf zich in 1844 naar Italië, waar hij tot 1857 vertoefde. Na zijn terugkeer in zijn geboortestad en na het overlijden van *J. E. J. van den Berg* werd *Koelman* in zijn plaats hoofdonderwijzer aan de Academie aldaar en later directeur. Een ontwerp voor het Nationaal Monument voor 1813, door hem en den architect *Van der Waeijen Pietersen* samengesteld werd boven dat van 31 mededingers bekroond en in Den Haag uitgevoerd. Voorts vervaardigde hij met den bouwmeester *H. P. Vogel* het monument voor den hertog *van Saksen-Weimar* in het Lange Voorhout. Ook vervaardigde *Koelman* in 1866 de marmeren groep, door de Loge te 's-Gravenhage aangeboden aan prins *Frederik der Nederlanden*.

Koeltoestellen voor vloeistoffen zijn meestal zoo ingericht, dat de warme vloeistof en het koelwater in tegengestelde richting stroomen, zoodat de warme vloeistof eerst met reeds verwarmd, later met het koude koelwater in aanraking komt; men noemt dit koelen met tegenstroom. Tot deze soort koelers behoort de capillairkoeler van *Lawrence*, die veel voor melk gebruikt wordt (zie fig. 1 en 2). De warme melk stroomt uit het vat *a* in de goot *b* en hierdoor fijne openingen op voor- en achtervlak van de koelkast *c* en verzamelt zich onderaan weer in een goot. Het koelwater stroomt uit *f* door *d* onder in de koelkast om bij *e* en *g* weer weg te vloeien. De werkzaamheid van dezen koeler berust op den vorm van de koelvlakken. Zooals uit

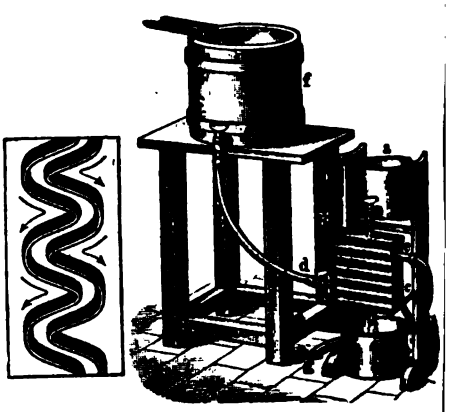

Fig. 1. Fig. 2.

Koeltoestel.

doorsnede (fig. 1) aantoont, zijn deze vlakken golvend gemaakt en de afstand tusschen twee elkander volgende golven is zeer klein. Hierdoor wordt een deel van de naar beneden vloeiende melk door capillaire krachten tegengehouden, maar door een daaropvolgende hoeveelheid weer meegenomen. Hierdoor is de snelheid zeer gering. Zulk een koeler van 27,5 cm. breed en 5 cm. hoog, koelt 4 L. water van 62° C. in 1 minuut af tot 15° C., waarvoor 20 L. koelwater van 14° C. noodig zijn. Bij andere koelers stroomt de warme vloeistof door buizen (koelslangen), terwijl het koelwater in tegengestelde richting de buizen omspoelt. Een voorbeeld hiervan is de veel gebruikte *Liebigsche* koeler, die bij destillaties veel gebruikt wordt. Hij bestaat uit een glazen buis met daarom sluitenden mantel. Door de buis leidt men den damp, door den mantel koud water. In het bovenste gedeelte van de buis condenseert de damp, in het onderste gedeelte koelt de gevormde vloeistof af. In fig. 3 is de *Nägeli-sche* buizenkoeler afgebeeld. Deze bestaat uit een

Digitized by Google

lange, dunwandige koperen buis, die verscheidene malen omgebogen is. De lange rechte stukken van deze buis zijn door ijzeren buizen omgeven, die weer onderling met elkander verbonden zijn.

Fig. 3. Koeltoestel.

De warme vloeistof komt bij *c* in de nauwe buis en verlaat deze bij *d*, terwijl het koelwater bij *a* in- en bij *b* uitstroomt. Ook plaatst men de meermalen gebogen buis in een kast en brengt tusschen twee opeenvolgende windingen een tusschenschot aan, zoodat de warme vloeistof, die in de kast stroomt, langen tijd met de buizen in aanraking is, waardoorheen men het koude water laat gaan. Men kan ook de warme vloeistof door de buizen, het koelwater door de kast laten stroomen, of men vult de kast met ijs. Bij buizenkoelers kan men ook gebruik maken van de warmteabsorbtie bij verdampen. Bij den *Siemenschen* trappenkoeler maakt men alleen van deze absorbtie gebruik. De warme vloeistof stroomt in een dunne laag over gebogen trappen naar beneden.

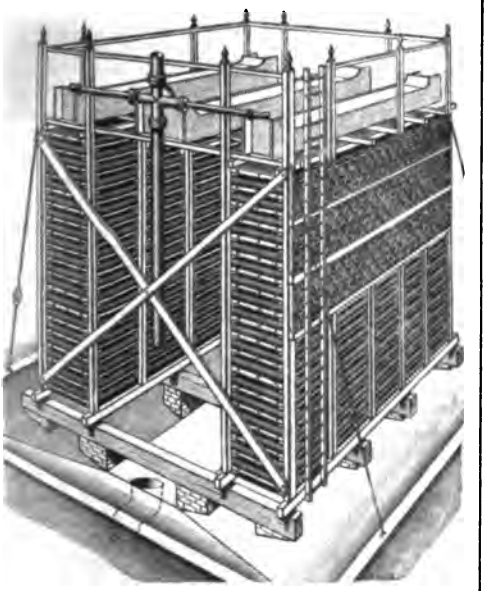

Fig. 4. Koeltoestel.

terwijl een ventilator een krachtigen luchtstroom over de vloeistof blaast. De verdamping van een vloeistof wordt sterker, wanneer men het oppervlak van de vloeistof vergroot. Dit kan geschieden door de vloeistof in een fijnen regen te verdeelen. Hierop berusten de gradeerwerken voor het afkoelen van condensatiewater, van reeds gebruikt koelwater enz. Het patentgradeerwerk van *Zschockes* (fig. 4) bestaat uit een gestel, dat met houten borden voorzien is. Het water stroomt in fijne stralen van deze borden af. Tusschen twee opeenvolgende borden zijn openingen aanwezig, waardoor de lucht naar binnen kan komen. Het water wordt van 50 tot 60° C. tot gewone temperatuur afgekoeld. Op hetzelfde beginsel berust ook het koelapparaat van *Körting* (fig. 5). Het warme water wordt door een stoom-

Fig. 5. Koeltoestel.

straal zeer fijn verdeeld en valt afgekoeld weer in een reservoir. Men kan dit in de vrije lucht doen (fig. 5) of in een gesloten toren (fig. 6). Het warme water wordt door de pomp *P* naar

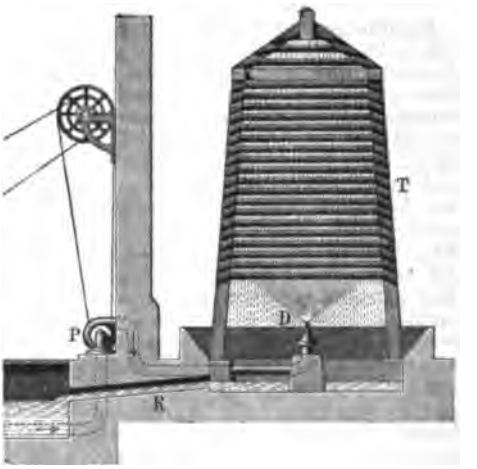

Fig. 6. Koeltoestel.

de douche *D* gebracht, waaruit het in den lattentoren *F* gespoten wordt. Het valt dan in een reservoir, waaruit het door *R* weer naar het koudwaterreservoir stroomt. Gassen en dampen koelt men af, door deze door buizen te leiden, die door de buitenlucht of door koud water omspoeld worden. Luchtkoeling van gassen wordt toegepast in de lichtgasfabrieken en bij gemakkelijk condenseerbare dampen (kwik- en zinkdampen). Waterkoeling gebruikt men bij destillatie van vluchtige vloeistoffen.

Digitized by Google

Koem, een stad in de vroegere Perzische provincie Irak—Adsjemi, 120 km. zuidwestwaarts van Teheran, aan den Badian-Roed ter hoogte van 880 m. boven de oppervlakte der zee gelegen, is een heilige, weleer prachtige en volkrijke plaats, maar ligt thans grootendeels in puin en telt ruim 20 000 inwoners. Zij is bekend wegens de talrijke graven van Mohammedaansche heiligen, waaronder zich het graf van *Fatima* bevindt, hetwelk jaarlijks door duizenden bedevaartgangers bezocht wordt. De karavansera's en de bazars dezer stad zijn aanzienlijk. De Afghanen hebben haar in den aanvang der 18de eeuw verwoest.

Koema is de naam van een rivier in Cis—Kaukasië. Zij ontspringt aan de noordelijke helling van den Kaukasus, in het Koebangebied, stroomt noordoostelijk door de provincie Terek en het gouvernement Stawropol, lost zich op in een aantal meren en verdwijnt in de zandige steppen bij de Kaspische Zee, die de rivier slechts bij hoog water bereikt. Haar lengte bedraagt 540 km., echter is zij niet bevaarbaar.

Koemamoto is de hoofdstad van een ken in de Japansche provincie Hiogo, op het eiland Kioesioe, gelegen aan den rechteroever en 8 km. boven de monding van de Sirakawa in de baai van Simabara. Men vindt er een sterken burcht met hooge cyclopenmuren. De stad is dan ook de hoofdplaats van een der tien militaire districten van het rijk en bezit een rechtbank voor de kens Koemamoto en Oita. De haven is slechts voor ondiepe jonken toegankelijk. Het aantal inwoners bedraagt (1914) 68 167.

Koemanen of *Komanen*, waarschijnlijk de *Oetzen* bij de Byzantijnsche en de *Goessen* bij de Arabische schrijvers, een volk, door de Russen *Polowci (Vlaktebewoners)* genoemd, waarvan de Duitsche kroniekschrijvers *Falwen* of *Falawen* gemaakt hebben. Uit het land der Beneden-Wolga en der Jaïk drongen de Koemanen omstreeks het midden der elfde eeuw in Europa, breidden zich aan de noordkust der Zwarte Zee uit tot aan den mond van den Donau en tot aan de oostelijke Karpathen, waar het hedendaagsche Moldavië den naam van Koemanië ontving. Zij werden door hun plundertochten gevaarlijk voor de Byzantijnen, Hongaren en Russen. Hun hoofdmacht bezweek echter voor de Mongolen in den slag aan de Kalka in 1223. In Hongarije ontstonden reeds vroeg Koemaansche koloniën. De laatste en grootste kolonie, uit 40 000 gezinnen bestaande, bracht vorst *Koethen* in 1239 naar Hongarije en werd er door *Belá IV* welwillend ontvangen. De namen der tegenwoordige comitaatsdistricten Groot- en Klein-Koemanië (Koenság) zijn daarvan afkomstig. De tegenwoordige Koemanen spreken slechts Hongaarsch. Een ander deel vluchtte naar het Byzantijnsche rijk. Als nakomelingen gelden de Turksch sprekende Christenen in den Krim, in Bessarabië, de Dobroedsja, Bulgarije en Roemelië. Alles wijst erop, dat de Koemanen een Turkschen stam vormden, waarvan de taal veel met de Oost-Turksche overeenstemde. Dit blijkt nog uit het zoogenaamde „Koemaansche Onze Vader" en het Koemaansche woordenboek (1303), dat *Petrarca* aan de bibliotheek te Venetië had geschonken.

Koemassi of *Coomassi*, de hoofdstad van het vroegere Rijk der Ashanti in Afrika, werd den 4den Januari 1874 na een worsteling van 5 dagen veroverd en verwoest, maar kort daarna weder opgebouwd. Na den laatsten opstand in 1900 is het de zetel van een Engelsch resident. De stad ligt op een door een moeras en een beek omgeven rots van 6 km. omvang, heeft breede straten en in het midden een plein, waar wekelijks markt wordt gehouden. In de heilige voorstad Bantama lag het door de Nederlanders gebouwde koninklijk paleis van *Assasoe*, dat evenzeens in 1874 verwoest werd. In 1901 werd de stad definitief door de Engelschen bezet. Een spoorweg verbindt haar met de Goudkust. Het aantal inwoners bedraagt ongeveer 19 000.

Koemis is de naam van een bij de Kirgiezen en Basjkieren uit paardenmelk bereiden, gegiste drank, die meestal direct na de gisting gebruikt wordt en in Rusland als zeer genees-krachtig, vooral bij longaandoeningen, wordt beschouwd. Sommige volkeren bereiden door destillatie uit deze gegiste melk een soort brandewijn *(araca)*. Wanneer men deze araca nogmaals destilleert, verkrijgt men daaruit een vloeistof, die *arsa* genoemd wordt.

Koendeloengebergte is een bergland in de provincie Katanga van de Belgische Kongokolonie, dat breede hoogvlakten bevat van 1500 tot 1700 m. hoogte. De grond is er vruchtbaar, de watervoorraad voldoende en het terrein voor de veeteelt zeer geschikt. Door de ontdekking van koper en diamanten heeft het gebergte meer beteekenis gekregen.

Koendoeriotis, *George*, een Grieksch vrijheidsheld, omstreeks 1770 op het eiland Hydra geboren, nam deel aan den vrijheidsoorlog, nadat hij in 1824 aan het hoofd van het Uitvoerend Bewind geplaatst was. Gedurende het voorzitterschap van *Capo d'Istrias* behoorde *George* tot de oppositie, en na het vermoorden van dien president eveneens. In 1843 was hij voorzitter van den staatsraad; hij overleed in 1858.

Koendoez, een landschap in Midden-Azië ten zuidwesten van de Pamir-hoogvlakte, tusschen Koelm en Badachsjan, grenst ten noorden aan de Amoe-Darja, is moerasrig en ongezond, heeft een zeer afwisselend klimaat en beslaat een oppervlakte van 25 000 v. km. Men schat het aantal inwoners (voornamelijk Tadsjik) op 400 000. Het hoofdproduct is rijst. De evengenoemde hoofdstad, ten zuiden van de Amoe-Darja gelegen, aan den belangrijken weg van Balk en Koelm naar Faisabad, is een ellendig dorp met 1500 inwoners.

Koenen, *Hendrik Jakob*, een Nederlandsch letterkundige, den 11den Januari 1809 te Amsterdam geboren, studeerde in de rechten en promoveerde in 1831. Hij overleed op zijn landgoed Buitenrust bij Haarlem den 13den October 1874. *Koenen* was een ijverig deelnemer aan de beweging van het reveil. Behalve een paar rechtsgeleerde werkjes, schreef hij: „Adriaan Pauw. Een bijdrage tot de Kerk. en Handelsgeschiedenis der 16de eeuw" (1842), „Geschiedenis der Joden in Nederland" (1843), bekroond door het Provinciaal Utrechts genootschap, „Hiëronymus van Alphen als christen, als letterkundige en als

Digitized by Google

staatsman" (1844), „Geschiedenis van de vestiging en den invloed der Fransche vluchtelingen in Nederland" (1846), bekroond door de Maatschappij van Nederlandsche letterkunde te Leiden, „Lijkrede op D. J. van Lennep" (1853), „Voorlezingen over den Engelschen dichter Montgomery" (1853), „De Nederlandsche boerenstand historisch beschreven" (1858), „Gedachtenisrede op G. H. van Schubert" (1861), „Ter nagedachtenis van Jacobus Johannes le Roy, predikant te Oude Tonge" (1863), „Ter nagedachtenis van C. M. van der Kemp, in leven raadsheer in het Prov. gerechtshof van Zuid-Holland" (2de druk 1868), „Over de beide Staatspartijen in de voormalige Republiek der Vereenigde Nederlanden" (1868), „Voorlezingen over de geschiedenis des Nederlandschen handels", „Voorlezingen over de geschiedenis van scheepsbouw en zeevaart" (1854), „Voorlezingen over de geschiedenis der financiën van Amsterdam" (1855), alsmede het dichtstuk: „De Christenzending" (1854). Verder komen ook elders gedichten van hem voor. Hij was een geregeld medewerker aan „De Heraut" en andere tijdschriften.

Koenen. *Tilly*, een Nederlandsche zangeres, werd den 25sten December 1873 te Salatiga op Java geboren, kwam op 8-jarigen leeftijd naar Nederland en ontving te Apeldoorn haar eerste muziekonderwijs. Na een diploma voor pianospel te hebben verkregen, ging zij zich aan den zang wijden, eerst onder leiding van mej. *Van Haften*, daarna van *Cornélie van Zanten* aan het conservatorium van de afdeeling Amsterdam der Maatschappij tot bevordering der Toonkunst. Zij geldt thans, ook in het buitenland, als een der beste alt-zangeressen en maakt uitgebreide concertreizen door Europa en Amerika.

Koengfoetse. Zie *Confucius*.

Koenraad I, koning van Duitschland (911—918), hertog *der Franken*, een kleinzoon van keizer *Arnulf*, beklom, na het uitsterven der *Karolingen* den Duitschen troon. Onder het bewind der laatste, zwakke *Karolingen* was alle macht zoozeer in handen der aanzienlijken geraakt, dat *Koenraad's* geheele regeering slechts een reeks van pogingen was, om aan de koninklijke waardigheid opnieuw aanzien te verschaffen. Hij moest bijv. in 912 tegen Lotharingen, dat zich van het rijk losgerukt en aan *Karel den Eenvoudige*, koning van Frankrijk, onderworpen had, te velde trekken, kon het echter slechts gedeeltelijk weder bij zijn landen voegen. Ook moest hij strijden tegen hertog *Hendrik van Saksen*, wien hij de opvolging toestond in het hertogdom Saksen, maar het bezit der overige rijksleenen weigerde. Hij belegerde hem in het kasteel Grona, doch kon niets tegen hem uitrichten, daar *Hendrik* zich verbond met Lotharingen en met den koning van Frankrijk. Met meer voorspoed beteugelde hij de hebzucht van onderscheiden aanzienlijken in Zwaben, die den rijksvrede verstoorden. Twee van hen, *Erchanger* en *Berthold*, werden in bechtenis genomen en onthoofd. Ook hertog *Arnolf van Beieren* moest voor hem zwichten en de wijk nemen naar Hongarije, vanwaar hij een inval deed in Beieren; later echter moest hij nogmaals vluchten. Op zijn sterfbed — hij overleed den 23sten December 918 — bezwoer *Koenraad* zijn broeder, hertog *Eberhard*, en de voornaamste Oost-Franken, om, tot beveiliging des rijks, hertog *Hendrik van Saksen* tot koning te kiezen, hetgeen ook geschiedde.

Zie: *Stein*, Geschichte des Königs Konrad I (Nördlingen 1872); *Dümmler*, Geschichte des ostfränkischen Reiches (2de druk Leipzig 1888).

Koenraad II, *de Saliër*, Roomsch Duitsch keizer (1024—1039), een zoon van hertog *Hendrik van Franken*, omstreeks 990 geboren, werd na het uitsterven van het Saksische Huis (bij den dood van *Hendrik II*) op een eiland in den Rijn tusschen Mainz en Oppenheim, voor de oogen van het verzamelde leger, door de vorsten van 8 hertogdommen tot koning gekozen. Tot beteugeling van de eindelooze veeten der ridders en edelen verordende hij den „Godsvrede", en om de gunst van zijn krijgslieden te behouden, stelde hij vast, dat de beneficiaalgoederen, door de vaderen bezeten, niet willekeurig aan de zonen ontrukt konden worden. Inmiddels was in Italië een opstand uitgebroken. In 1026 trok *Koenraad*, nadat zijn negenjarige zoon *Hendrik* tot zijn opvolger benoemd was, over de Alpen, tuchtigde de oproerige vorsten en de steden Pavia en Ravenna, ontving te Milaan van den aartsbisschop *Aribert* de kroon van Lombardije en liet zich te Rome door paus *Johannes XIX*, in tegenwoordigheid van de koningen *Rudolf van Bourgondië* en *Knoet van Denemarken*, met zijn gemalin *Gisela* de keizerskroon op het hoofd zetten. Verder herstelde hij in Beneden-Italië de rust en bevestigde de Noormannen in hun gebied, omdat hij hen als een bolwerk tegen de Grieken beschouwde. Intusschen waren onderscheiden aanzienlijken in Duitschland in opstand gekomen, en onder hen zijn stiefzoon hertog *Ernst van Zwaben*. De keizer nam hertog *Ernst* gevangen, dwong in 1030 koning *Stefanus van Hongarije*, die aanspraken op Beieren deed gelden, vrede te sluiten, onderwierp de Polen, die de oostelijke grenzen van zijn rijk onveilig maakten, dwong *Odo*, graaf *van Champagne*, die zich een gedeelte van Bourgondië had toegeëigend, afstand te doen van zijn rechten op dit gewest, en plaatste zich in 1034 te Genève de kroon van Bourgondië op het hoofd. Toen *Odo*, daarop, geholpen door Italië, in 1037 den strijd hervatte en weder een inval deed in Bourgondië, werd hij overwonnen in een bloedigen slag bij Bar-le-Duc, waarin *Odo* sneuvelde. Tegen de Slaven, die in 1034—1036 een inval deden in Noord-Saksen, zond *Koenraad* zijn zoon *Hendrik* in het veld, die hen dwong een hooge schatting te betalen. Inmiddels waren ook weder onlusten in Italië uitgebroken, zoodat *Koenraad* in 1036 nogmaals daarheen trok en den machtigen aartsbisschop *Aribert* van Milaan, die hem gehoorzaamheid weigerde, benevens de bisschoppen van Vercelli, Cremona en Piacenza gevangen deed zetten. Toen echter *Aribert* ontsnapt was, greep Milaan naar de wapens en verdedigde zich tegen den keizer, die niet voorbereid was op een belegering, zoo dapper, dat deze na verloop van 14 dagen met verlies moest aftrekken. In het leger voor Milaan werd door *Koenraad* de belangrijke constitutie uitgevaardigd van den 20sten Mei 1037, volgens welke de rijksleenen van den vader op den zoon en van den broeder op den

Digitized by Google

broeder zouden overgaan. Gedurende den terugtocht uit Italië werd het keizerlijk leger door de pest aangetast. Te Solothurn deed hij zijn zoon *Hendrik* in 1038 kronen tot koning van Bourgondië, en reisde over Oost-Franken en Saksen naar Friesland. Nadat hij te Utrecht het Pinksterfeest gevierd had, overleed hij den 4den Juni 1039 en werd in den Dom te Spiers begraven. Hij was een der degelijkste keizers van Duitschland, die de volksvrijheid tegen de onderdrukking der leenmannen beschermde en de hertogdommen Franken, Beieren en Zwaben tot een geheel vereenigde.

Zie: *Bresslau,* Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Konrad II (Leipzig 1879—1884; 2 dln.); *Von Pflugk-Harttung,* Untersuchungen zur Geschichte Kaiser Konrads II (Stuttgart 1890).

Koenraad III, koning van Duitschland (1138—1152), een zoon van *Frederik van Zwaben* en de eerste uit het Huis der *Hohenstaufen,* in 1093 geboren, werd na den dood van *Lotharius* in 1138 door de Rijnlandsche vorsten te Koblenz gekozen en door den pauselijken legaat te Aken gekroond (13 Maart).

Nauwelijks 20 jaren oud, had hij met zijn broeder *Frederik* keizer *Hendrik V,* aan wien hij het bezit van het hertogdom Franken verschuldigd was, dapper bijgestaan en was na zijn terugkeer van een tocht naar het Heilige Land als tegenkoning opgetreden tegen keizer *Lotharius,* door de Welfen gekozen. De tegenstanders van het Huis der *Welfen* hadden na den dood van *Lotharius* de keus op hem gevestigd, hoewel *Hendrik de Trotsche,* hertog *van Beieren en Saksen,* de Duitsche kroon als zijn rechtmatig erfdeel beschouwde. Deze moest de waardigheidsteekenen des rijks, die hij reeds in bezit genomen had, afgeven. Toen *Koenraad* op een vorstendag te Augsburg had verklaard, dat een vorst niet twee hertogdommen tegelijk mocht bezitten en aldus *Hendrik* dwong van Saksen af te zien, deze echter weigerde hieraan te gehoorzamen, deed de keizer hem in den ban en schonk Saksen aan *Albrecht van Askanië* en Beieren aan markgraaf *Leopold van Oostenrijk.* Daarmede begon de langdurige en voor Duitschland zoo noodlottige strijd tusschen de *Waiblingen (Hohenstaufen)* en *Welfen,* die later en nog veel langer ook in Italië woedde, waar de partijen wel is waar andere namen droegen (*Ghibellijnen* en *Guelfen*) (zie aldaar) en ook een andere beteekenis hadden. In Saksen wist *Hendrik* zich staande te houden, maar Beieren moest hij afstaan. Toen hij kort daarna (1139) te Quedlinburg overleed, verwierf zijn minderjarige zoon *Hendrik de Leeuw* in 1142 het hertogdom Saksen, hetwelk *Albrecht* weder moest afstaan. Ook *Leopold van Saksen* stierf omstreeks dien tijd, en Beieren werd met de mark Oostenrijk aan *Hendrik Jasomirgott,* een broeder van *Leopold,* in leen gegeven. Doch *Welf VI,* de broeder van den overleden *Hendrik,* die zelf aanspraak maakte op het hertogdom Beieren, zette den oorlog voort tegen den markgraaf *van Oostenrijk* en de *Hohenstaufen.* Ook waren er onlusten ontstaan in Italië. Terwijl *Arnold van Brescia* met hervormingsplannen optrad tegen den paus en de geestelijkheid en *Roger II,* koning der Noormannen, op Sicilië zijn macht op een bedenkelijke wijze uitbreidde, hadden zich de bloeiende steden van Opper-Italië, machtige stedenrepublieken, meer en meer versterkt. Daarenboven ontstond er oorlog tusschen de Romeinen en den paus. Beiden riepen *Koenraad* te hulp, en de Romeinsche Senaat noodigde hem uit, den zetel van het aloude keizerschap te Rome te vestigen. *Koenraad* echter, bekend met de wispelturigheid der Romeinen en met de zwakheid van zijn hulpmiddelen, gevoelde niet veel lust om zich met de Italiaansche aangelegenheden te bemoeien, vooral omdat hij de handen vol had met den strijd tegen *Welf* en met de twisten der Poolsche hertogen. Toen echter omstreeks dien tijd het bericht van het verlies van Edessa ons werelddeel bereikte, nam *Koenraad,* op aandringen van *Bernard van Clairvaux,* het besluit een kruistocht naar Palestina te ondernemen tot redding der overige Christenrijken aldaar. Vooraf deed hij zijn minderjarigen zoon *Hendrik* tot Roomsch koning kiezen, belastte hem onder de leiding van *Hendrik,* aartsbisschop van Mainz, met het rijksbestuur, verzoende zich met *Welf VI,* die zelf meetrok, en deed een algemeenen landvrede bezweren. Daarna trok hij in 1147 met een leger van 70 000 man, vergezeld van vele vorsten en bisschoppen, door Hongarije over Konstantinopel naar het Heilige Land, vanwaar hij na den rampspoedigen slag bij Iconium (October 1147) en na vruchteloone pogingen om zich van Damascus en Askalon meester te maken, in 1150 onverrichter zake terugkeerde. Doch reeds vóór hem was hertog *Welf VI* naar Duitschland teruggekeerd en had in het vertrouwen op een verbond, onderweg met *Roger II van Sicilië* gesloten, de vijandelijkheden tegen den keizer hervat. Hij werd echter door den jongen koning *Hendrik* bij Flochberg (1150) overwonnen. Ook *Hendrik de Leeuw* deed zijn aanspraken op Beieren gelden. Te gelijker tijd wendde zich *Koenraad's* zwager, de Poolsche hertog *Wladislaus,* tot hem om hulp tegen zijn broeders, die hem uit het land verdreven hadden, terwijl gezanten van den paus en van de Romeinen hem gedurig aanspoorden tot een tocht naar Italië. Te midden van zijn toerustingen tot dezen tocht overleed *Koenraad* te Bamberg den 15den Februari 1152. Daar 2 jaren te voren zijn zoon *Hendrik* overleden en zijn tweede zoon *Frederik* eerst 7 jaren oud was, had hij zijn neef *Frederik III,* hertog *van Zwaben,* tot opvolger benoemd. *Koenraad* was een moedig en standvastig vorst en een vriend der wetenschappen. De buitenlandsche aangelegenheden lieten hem echter geen tijd om de binnenlandsche naar eisch te regelen.

Zie: *Bernhardi,* Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Konrad III (Leipzig 1883).

Koenraad IV, tweede zoon van *Frederik II,* den 25sten April 1228 te Andria in Apulië geboren, werd volgens den wensch zijns vaders reeds in 1237 te Spiers in plaats van zijn broeder *Hendrik* door de Duitsche vorsten tot Roomsch koning gekozen en gekroond en voerde bij 's keizers aanhoudende afwezigheid het bestuur in Duitschland. Nadat *Koenraad* in 1235 zijn vader in Italië van Duitsche troepen voor-

Digitized by Google

zien had, hield hij in den zomer van 1240 te Eger een Rijksdag, waarop de Duitsche kerkvorsten openlijk krachtig verzet aanteekenden tegen het optreden van den paus in Duitschland. Daarna, door zijn broeder *Enzio* ondersteund, overwon hij de Mongolen, waarschijnlijk bij Neustadt an de Leitha, en begon daarop den strijd tegen *Hendrik Raspe*, landgraaf *van Thuringen*, op aandringen van den paus in 1246 tot tegenkoning gekozen. Wel verloor *Koenraad* door verraad den 5den Augustus 1246 den reeds bijna gewonnen slag van Frankfort, maar door de Duitsche steden en door hertog *Otto van Beieren* ondersteund, versloeg hij in 1247 *Raspe* bij Ulm en dreef hem terug naar Thuringen, waar deze in datzelfde jaar den 17den Februari overleed. In zijn plaats werd, op aandringen van *Innocentius IV*, graaf *Willem van Holland* gekozen (3 October 1247), die eerst last aanhangers vond en een leger verzamelde, waarmede hij *Koenraad* bij Oppenheim versloeg (1251). Inmiddels was *Frederik II* in Italië (1250) overleden, waarna het rijksverband in Duitschland zoo zeer verslapte, dat *Koenraad* alleen op den bijstand van Beieren kon rekenen. Door den paus met den banvloek beladen en door den tegenkoning *Willem* bedreigd, ondernam hij, om althans Apulië te behouden, in 1251 een tocht naar Italië. Ondersteund door zijn broeder *Manfred*, onderwierp hij dat Rijk en maakte zich in October 1253 meester van Napels. Vóór zijn vertrek naar Italië was hij gehuwd met *Elizabeth*, dochter van *Otto van Beieren*, van wien hij alleen steun in Duitschland ondervond. *Koenraad* overleed in het kamp te Lavello den 21sten Mei 1254. Zijn eenige zoon *Koenradijn*, toen 2 jaar oud en in Duitschland achtergebleven, had hij nooit gezien.

Zie: Schirrmacher, Die letzten Hohenstaufen (Göttingen 1871).

Koenraad de Groote, markgraaf *van Meissen* (1123—1156), omstreeks 1098 geboren, was de zoon van *Thimo van Wettin*, markgraaf *van Meissen*. Op last van zijn vroeggestorven broeder voltooide hij in 1124 het door dezen gestichte klooster op den Petersberg, en zoowel hij als zijn gemalin *Lukardis* begiftigden het met aanzienlijke goederen. Gedurende een veete met zijn neef, den markgraaf *Hendrik den Jongere van Meissen*, geraakte hij in gevangenschap, maar werd na diens dood (1123) door *Lotharius* benoemd tot opvolger van *Hendrik* in het markgraafschap Meissen en in 1136 in zijn erflanden en in de Lausitz, terwijl hij in 1143 van den keizer ook het graafschap Rochlitz verkreeg. Zijn gemalin overleed in 1146 en hij zelf den 5den Februari 1157, nadat hij 2 maanden te voren als monnik zijn intrek had genomen in het Petersklooster, waar beiden begraven zijn.

Koenraad van Marburg, een priester, berucht wegens zijn fanatisme en wreedheid, was biechtvader der landgravin *Elizabeth van Hessen* en werd inquisiteur en kettermeester in Duitschland. Toch gelukte het hem niet, de Inquisitie aldaar in te voeren. Hij had zich reeds door de gestrengheid, waarmede hij aan den Rijn, in Thuringen en in Hessen de ketters vervolgde en tegen de Stedingers (1232) was opgetreden, het ongenoegen des volks op den hals gehaald. Toen hij zich ook vergreep aan graaf *Hendrik van Sayen*, werd *Koenraad* voor een buitengewone rechtbank te Mainz geroepen en met een ernstige berisping weggezonden. Op den terugtocht werd hij niet ver van Marburg, den 30sten Juni 1233, door eenige edelen overvallen en gedood. Door *Gregorius IX* werd hij heilig verklaard.

Koenraad van Würzburg, een dichter der Middeleeuwen, was afkomstig uit Würzburg, verhuisde later naar Straatsburg en van daar naar Bazel. Zijn gedichten zijn uitstekend van versbouw en in het algemeen komt zijn dichttrant overeen met die van *Gottfried van Straatsburg*. Hij overleed te Bazel den 31sten Augustus 1287, waar hij een huis bezat, dat later zijn naam behield. Zijn laatste, onvoltooide gedicht van den Trojaanschen Oorlog, met 40 000 verzen van hemzelf, is later door een onbeduidend dichter voltooid en in 1858 door *von Keller* uitgegeven. Verder noemen wij van hem: „Turnier von Nantes", „Legende von St. Nikolaus", „Otto mit dem Bart", „Schwanritter", „Das Herzmäre", „Der Welt Lohn", „Engelhard und Engeltraut", „Goldene Schmiede", „Klage und Kunst", „Alexius", „Sylvester", „Pantaleon" en „Partonopier und Meliur".

Koenradijn, gewoonlijk *Koenraad van Zwaben* geheeten, de laatste telg van het keizerlijk Huis der *Hohenstaufen*, de zoon van *Koenraad IV* en de kleinzoon van keizer *Frederik II*, den 25sten Maart 1252 op den burcht Wolstein bij Landshut geboren, was eerst 2 jaren oud, toen zijn vader stierf. Gedurende zijn minderjarigheid, terwijl hij aan het Hof van zijn oom, hertog *Lodewijk van Beieren*, werd opgevoed, had *Manfred*, bij het valsch gerucht van het overlijden van zijn neef, zich meester gemaakt van de kroon van Sicilië, maar verklaarde zich bereid om haar als erfdeel aan *Koenradijn* te vermaken. Paus *Clemens IV* echter, schonk het koninkrijk Sicilië aan *Karel van Anjou*, die het na den dood van *Manfred* in bezit nam (1266). Weldra wenden de Italianen wrevelig over de dwingelandij der Franschen en verzochten *Koenradijn* zijn vaderlijk gebied te aanvaarden. Vergezeld door zijn vriend *Frederik*, een zoon van den markgraaf *Herman van Baden*, trok hij in 1267 met een leger van 10 000 man over de Alpen. Ondanks den banvloek van den paus verwierf hij weldra talrijke aanhangers. De steden van Opper-Italië en *Hendrik van Castilië*, de voormalige bondgenoot van *Karel*, kozen zijn partij, te Rome werd hij met gejuich ontvangen en de opstand, in zijn belang op Sicilië begonnen, breidde zich meer en meer uit; ook de slag tegen de Franschen bij Ponte di Valle werd gewonnen. In het hoofdtreffen echter bij Tagliacozzo of Scurcola (23 Augustus 1268) werd *Koenradijn* in weerwil van de dapperheid van zijn troepen verslagen en op de vlucht, door het verraad van *Frangipani*, gevangen genomen. Met toestemming van den paus liet de hardvochtige *Karel* den 29sten October 1268 *Koenradijn* en zijn vriend *Frederik* op het marktplein te Napels onthoofden. Hij stierf met bewonderenswaardigen moed. Zich tot het volk wendende, welks wettige ko-

Digitized by Google

ning hij was, wierp hij zijn handschoen onder de menigte met den last om dien over te brengen aan *Petrus*, koning van Arragon en erfgenaam van zijn aanspraken op Apulië en Sicilië. *Petrus* kwam dan ook later, in 1282, toen de Siciliaansche Vesper een einde had gemaakt aan de Fransche dwingelandij, in het bezit van Sicilië. Even als zijn grootvader, was *Koenradijn* vervuld met liefde voor de Duitsche taal- en dichtkunst. Men bezit van hem twee Duitsche minneliederen. Zijn lot is door meer dan een treurspeldichter behandeld.

Zie: *Hampe*, Geschichte Konradins von Hohenstaufen (Innsbrück 1894); *Miller*, Konradin von Hohenstaufen (Berlijn 1897).

Koepel (van het Latijnsche *cupella*) is de naam van een uit hout- en beenderenasch vervaardigd schaaltje, dat dient om het zilvergehalte van een metaallegeering te onderzoeken. Een geringe, afgewogen hoeveelheid zilverlegeering wordt daarop bij toetreding van lucht, gesmolten. Alsdan trekken het lood- en koperoxied in de poreuze massa van den koepel, terwijl ten laatste zuiver zilver, in den vorm van een korreltje, in den koepel terug blijft.

Koepelgewelf. Zie *Gewelf*.

Koepelleeren. Zie *Afdrijven*.

Koepokken. Zie *Pokken*.

Koera is de naam van een rivier in Cis-Kaukasië, welke ontspringt in het district Pjätigorsk der provincie Terek. Zij stroomt door het Z. deel van het gouvernement Stawropol en verdwijnt na een loop van 100 km. in het zand der steppe.

Koera (in de Oudheid *Kyros* of *Cyrus*), een groote rivier in Trans-Kaukasië, ontspringt in de provincie Kars op den Kisik Dagh, 2678 m. boven den zeespiegel. Zij stroomt aanvankelijk door nauwe bergkloven, daarna in Z.O. richting door de gouvernementen Tiflis, Jelissawetpol en Bakoe, waar hij in het kale steppengebied komt, en mondt, in verschillende takken gesplitst, in de Kaspische zee uit. De lengte bedraagt 1300 km., de oppervlakte van het stroomgebied 155 000 v. km. De belangrijkste zijrivieren zijn: links de Liachwa, Aragwa en Jora met Alasan, rechts de met de hoofdrivier gelijkwaardige Aras. De Koera is bevaarbaar voor vlotten van Borschom af 1000 km. ver, voor bootjes vanaf de monding der Jora, voor stoombooten vanaf de Aras. De verpachting van de vischerijen bij Saljany en Bosjij Promysl brengt den staat jaarlijks meer dan 1 millioen roebel op. De belangrijkste plaatsen aan de Koera zijn: Ardagan, Gori, Mzchet, Tiflis en Dsjewat.

Koerama of *Koeramen*, door de Russen *Koeraminzen* geheeten, is de naam van een gemengd volk van Turkschen stam in het gebied van den Syr-Darja van het Russisch gouvernement Turkestan in Centraal-Azië. Zij bewonen ten getale van 77 000 (volgens anderen 159 500) den rechteroever van bovengenoemde rivier, alsmede de oevers van haar zijrivieren de Tsjirtsjik en de Angrens.

Koerden (in de Oudheid *Kardoechen* geheeten), een Iranische volksstam, die den Mohammedaanschen godsdienst belijdt, zijn sedert onheugelijke tijden in zijn tegenwoordige woonplaatsen gevestigd. Zij leiden grootendeels een zwervend leven, zijn verdeeld in verschillende stammen onder afzonderlijke hoofden en onderscheiden zich door vrijheidsliefde, maar tevens door hun woestheid. Men kan de Koerden in twee hoofdgroepen verdeelen, n.l. in Oostelijke en Westelijke Koerden. Tot de eersten behooren de Kelhoer, ten Z.W. van Kermansjah, de Bebe tusschen Sihnah en Soeleimania, de Revendi, de Baliki, de Mikrikoerden ten Z. van het Oermeer, de Sjekaki, tusschen Aermi- en Wanmeer de Melakoerden en de Dzjelali bij Makoe. De Westelijke Koerden wonen hoofdzakelijk in de provincie Wan en in de districten Diarbekr, Mardin en Sört, veelal vermengd met Armeniërs, Nestorianen en Chaldeëers. Terwijl deze allen zich Koermandsjkoerden noemen, wonen van hen afgescheiden bij Moesj en Paloe de Doesjikoerden en Doembeli, die een afwijkend dialect spreken. In het algemeen schijnen de Koerden ethnografisch geen geheel te vormen. Volgens een schatting bedraagt het aantal 2 250 000, waarvan 1 500 000 in het Turksch en 750 000 in het Perzisch gedeelte wonen (zie *Koerdistan*). Volgens afstamming en taal schijnen met de Koerden verwant de bewoners van Loeristan, waar twee stammen wonen, de Bakhtiari (Groote Loeren) en de Feili (Kleine Loeren). Ook de Chorassan zijn Koerden gevestigd, die echter eerst door den sjah *Abbas I* (1587—1628) daarheen werden verplaatst, als bolwerk tegen de Turkomannen. Het geloof der Koerden is het Soenitische en zij zijn dan ook de gezworen vijanden van de Sjiïten. In het Koerdische hooglan zijn de Koerden in twee scherp gescheiden klassen verdeeld: in Assireten of krijgslieden en Goeranen of landbouwers, welke laatsten gelden onder de eersten staan. De zwervende bende wonen in zwarte tenten; zij, die een vaste woonplaats hebben, in lage steenen huizen met een plat dak, dat 's zomers tot slaapplaats dient. De leven der vrouw is er vrijer dan in het algemeen bij de Mohammedanen. De taal der Koerden is een tak van den Iranischen stam en, hoewel sterk met het Nieuw-Perzisch overeenkomende toch een zelfstandige taal. Hoewel er enkele dichters en geschiedschrijvers genoemd worden heeft men geen eigenlijke Koerdische letterkunde; een rijke schat van sprookjes en lyrische gedichten leeft echter in den mond van vertellers voort. De meeste Koerden van het oosten kennen ook het Perzisch en die van het westen het Turksch, vandaar dat vele Perzische en Turksche woorden in de taal der Koerden zijn opgenomen.

In Augustus 1880 ontstonden onrustige bewegingen, veroorzaakt door de zware belastingen door den gouverneur van Aserbeidsjan aan de ingezetenen opgelegd. Deze weigerden te betalen en toen de gouverneur met gestrenge maatregelen dreigde, barstte de opstand los. De Perzische Koerden kregen hulp van hun Turksche stamgenooten, en slechts met veel moeite werd het verzet bedwongen.

Sedert 1895 hebben vaak gruwelijke mishandelingen der Armeniërs plaats door de Koerden die in militaire Hamidieh-regimenten zijn ingedeeld.

Literatuur: Zie *Koerdistan*.

Digitized by Google

Koerdistan of het land der Koerden, een landstreek in Voor-Azië, is geen nauwkeurig begrensd gebied. Het strekt zich ongeveer uit langs de zuidoostelijke helling van het Armenische hoogland tot aan den Tigris ongeveer van 34° tot 39° N. Br. en van 38° tot 48° O. L. v. Gr. en beslaat ongeveer 150 000 v. km. oppervlakte. Het land is grootendeels zeer bergachtig; echter zijn er zeer vruchtbare dalen en bevindt zich de vlakte van den Tigris in het zuiden des lands. De hellingen van het Armenisch Hoogland worden beproeid door de zijrivieren van den Tigris. Naar de Perzische grenzen stroomt de Groote Zab, verwijdig aan den Djelo-dagh, breekt door het bergengte en stroomt dan in den Tigris uit. Ook de Kleine Zab behoort nog tot Koerdistan, doch meer naar het O. gaat de landstreek over in de Perzische provincie Ardilan. Een archaïsche kalksteenketen vormt de kern van de groote bergketens, naar den kant van den Tigris echter bestaat het land uit tertiaire formaties en tusschen Eufraat en Tigris uit paleozoïsche afzettingen. Het klimaat is droog, in den zomer zeer heet, in den winter koud. De regenval is gering.

Het gebied behoort in naam aan de Porte en Perzië en wel zoo, dat het groote noordelijk gedeelte n. l. de vilajets Diarbekr en Erzeroem met een gedeelte van Bagdad aan Turkije, het kleine zuidelijk gedeelte, n. l. de Perzische provincie Koerdistan of Ardilan, tot het Perzische rijk behoort, hoewel geen van beide rijken in staat is, zijn gebied te beheerschen. In het Turksch gedeelte zijn Diarbekr en Bitlis de voornaamste plaatsen, in het Perzisch gedeelte is het Kermanjah.

Zie: *Soane*, To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise (Londen 1912), *Wigram*, The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdestan (Londen 1914), *Rohrbach*, Vom Kaukasus zum Mittelmeer (Leipzig 1908).

Koerg *(Coorg)* is een provincie in het Z. deel van het Britsch-Indische rijk met een oppervlakte van 4100 v. km. en (1911) 175 004 inwoners, overwegend Hindoes, benevens een klein aantal Mohammedanen en enkele duizenden Christenen. Het land wordt bijna geheel door de Westghats ingesloten, die het scheiden van Maras en Maissoer, en bevat voortreffelijke wouden en graslandschappen. De hoofdrivier is de met bevaarbare Kaweri. Het belangrijkst is de koffiebouw, verder de verbouw van rijst, kina en kardamom. De veestapel is zeer belangrijk. De hoofdstad Merkara, gelegen op een 1161 m. hoog plateau, bezit een oud fort, een paleis van den Britschen Commissaris en een gebouw van het Baseler Zendingsgenootschap.

Koerga, arrondissementshoofdstad in het Russisch-Siberisch gouvernement Tobolsk, aan den Tobol, neemt sedert de opening van den Siberischen spoorweg in bloei toe en telt (1911) 4 540 inwoners. De stad heeft vier groote missen.

Koerganen zijn grafheuvels, verbreid over een groot deel van Z.-O. Europa, over Z. en O. Rusland, de Boekowina, Bessarabië, Roemenië, Bulgarije, geheel West-Siberië en over gedeelten van Midden-Azië. Zij hebben vaak aanzienlijke afmetingen, zijn omringd door opgestapelde steenen of een wal met sloot en bezitten een of meer uit steen en hout gebouwde grafkelders. Vele zijn door wind of water verwoest of door de menschen afgegraven, in sommige streken echter treden ze nog in groot aantal op. Terwijl de koerganen van West-Siberië meestal ijzer bevatten en hoogstens tot de Skytische periode teruggaan, vindt men in Z.-W. Rusland sommige uit de Neolytische periode, en enkele aan de Jenissei afgegraven heuvels bevatten koperen werktuigen, waaruit blijkt, dat zij uit het eerste metaaltijdperk dagteekenen. De oudste Skytische koerganen bevatten bronzen pijlen en spiegels, aarden potten en wit en rood blanketsel, paardenbeenderen enz. Gouden en zilveren voorwerpen duiden op Griekschen of Pontischen invloed. In West-Siberië bestaan deze grafheuvels enkel uit aarde zonder steenen, in Oost-Siberië bevatten zij naast steenen werktuigen kunstvoorwerpen van beenderen en mammouth-ivoor. In Trans-Baikalië staan er vaak monolieths op, Kameni-Babi (= steenen vrouwen) genaamd. In Mongolië, waar deze heuvels door de Chineezen Kuruukzoer genoemd worden, vindt men er meestal steenen op, gerangschikt in den vorm van een cirkel of een vierkant, somtijds ook een monolieth. In nieuweren tijd werden ook overblijfselen van een dwergras, alsmede sporen van menschenoffers in de koerganen aangetroffen.

Koerla-Moeria-eilanden vormen een groep van vijf hooge rotsachtige eilanden, waarop door Engeland aanspraak wordt gemaakt. Zij liggen aan de Z.-kust van Arabië tusschen Ras Hassik in het W. en Ras Sjirbedat in het O. De gezamenlijke oppervlakte bedraagt 76,2 v. km, waaronder Hallania met 56,5 v. km. Zij worden bewoond door een klein aantal familiën der Beni Gharah, die van het vasteland afkomstig zijn, maar een taal spreken, welke nog al veel van de Arabische afwijkt. De eilanden worden verpacht tot het winnen van guano.

Koerilen, in het Japansch *Tsi-Sima* (= Duizend eilanden) is de naam van een reeks van 32 eilanden, die zich over een lengte van 1270 km. uitstrekken, een oppervlakte bezitten van 14 826, volgens anderen van 11 971 v. km., van de zuidpunt van Kamtsjatka doorloopen tot in de nabijheid van het groote Japansche eiland Jesso en een schakel vormen in de vulkanenketen van Japan en Kamtsjatka. Het aantal vulkanen bedraagt er 52. Deze eilanden behooren volgens het verdrag, in 1875 tusschen Rusland en Japan gesloten, alle aan Japan. De grootste zijn, van N. naar Z.: Sjoemsjoe, Paramoesjir (2 479 v. km.), Onekotan, Simoessir. Oeroep (1 511 v. km.), Itoeroep (het grootste: 6725 v. km.) en Koenasjir (1548 v. km.). De geheele eilandenreeks is van vulkanischen aard en draagt 52 (waaronder 17 werkende) vuurspuwende bergen. Ook vindt men er vele zwaveldoudende en warme bronnen, terwijl er vaak aardbevingen voorkomen. Sommige eilanden zijn onvruchtbaar en van water verstoken, andere vruchtbaar en met wouden bedekt. Men heeft er witte, roode en zwarte vossen, bevers, otters, reeën, wolven, beren, zeehonden enz. Slechts 3 eilanden zijn bewoond en wel de zuidelijkste, door ongeveer 2800 inwoners, die meest tot de Aino's (zie aldaar) behooren. De bodem

Digitized by Google

bevat ijzer, koper, zwavel en salmiak. Deze eilandengroep is door den Nederlander *De Vries* ontdekt, doch later door *Krusenstern* en *Wrangell* meer bekend geworden.

Koerillenstroom is een koude zeestroom in het N. van den Grooten Oceaan. Zie *Zeestroomen*.

Koerinsk is een eiland aan de Z.-W. kust van de Kaspische Zee in het Trans-Kaukasische gouvernement Bakoe gelegen, ten N.-O. van Lenkoran, vlak voor de Kisilagatsjbaai. Het is een van de belangrijkste visscherijplaatsen der wereld. Het bedrag der vangst bedraagt jaarlijks meer dan 750 000 roebel. Tevens levert zij per jaar ongeveer 5000 poed kaviaar en voor circa 150 000 roebel vet en olie. De visscherij en de toebereiding der visch geschiedt door een maatschappij met 800 arbeiders.

Koerische Haff, het grootste der drie Pruisische haffen, is een strandmeer in Oost-Pruisen, strekt zich uit van Labiau tot aan Memel, is van het zuiden naar het noorden 98 km. lang, in het zuiden 45 km. breed en heeft een oppervlakte van 1619,5 km. Zijn diepte is niet groot, namelijk van 7,5 tot nog geen 2 m., zoodat het voor de scheepvaart van niet veel belang is. De zeeschepen varen door het Diep van Memel, dat het Haff met de Oostzee verbindt en bij een diepte van 6 m. een waterweg oplevert ter breedte van 250 tot 600 m. In dat Haff stroomen uit de Dange, de Minge, de armen van den Memel, de Rusz en de Gilge, de Nemonien en een arm van den Pregel, de Deime. Men kan hier en daar langs kanalen de vaart op het ondiepe haff vermijden. Het is door de *Koerische Nehrung,* een landtong ter lengte van 120 met een breedte van 2 tot 3 km., van de Oostzee gescheiden. Daarop verheft zich een rij duinen, die er een hoogte bereiken van 62 m., en zich gestadig naar de zijde van het haff verplaatsen, zoodat zij dit in 3 tot 5 eeuwen zullen vullen. Reeds zijn er onderscheiden dorpen onder het zand bedolven en andere, zooals Preil, worden met den ondergang bedreigd. De Nehrung rust op een klei- en leemlaag, die gedeeltelijk tot de tertiaire vorming behoort en veel barnsteen bevat.

Koerland, de zuidelijkste der Russische Oostzeeprovinciën, was voorheen een zelfstandig hertogdom, dat eigenlijk uit twee hertogdommen, Koerland en Semgallen, bestond. Dit laatste was het oostelijk gedeelte en behoorde met Lijfland aan de Zwaardridders. Toen echter Rusland zijn gebied uitbreidde en de Zwaardridders zich in Lijfland niet langer konden staande houden, stond de laatste grootmeester, *Gotthard Kettler,* in 1561 Lijfland af en verkreeg Koerland en Semgallen in leen van Polen. Hierdoor werd de geestelijke macht dier Orde in een wereldlijke herschapen, daar het leen van *Kettler* tot in de 18de eeuw in het bezit bleef van zijn nakomelingen. Tengevolge van het huwelijk van hertog *Frederik Willem van Koerland* met de Russische prinses *Anna,* een dochter van czaar *Iwan* (1710), en vooral door het overlijden van den hertog, waarna *Anna* onder de beschermheerschappij van *Peter den Groote* regentes bleef, kwam Koerland allengs onder het bestuur van Rusland en hierdoor in verwikkeling met Polen, hetwelk de hertogen van Koerland als zijn vazallen beschouwde. Toen na den dood van *Peter den Groote* hertogin *Anna* den Russischen troon bekwam (1730), handhaafde zij de rechten van haar oom en opvolger in Koerland, hertog *Ferdinand.* Na diens dood (1737) werd door *Anna's* invloed haar gunsteling *Biron* tot hertog *van Koerland* verheven. Deze wist zich echter niet bemind te maken en werd na het overlijden van *Anna* (1740) door haar opvolger *Iwan* VI naar Siberië verbannen. Na onderscheiden vruchteloze hertogskeuzen werd echter *Biron* door *Peter III* uit Siberië teruggeroepen, door *Catharina II* (1768) in zijn rechten hersteld, en eindelijk door Polen erkend, zoodat hij in 1769 ongehinderd zijn bewind aan zijn zoon *Peter* kon overgedragen. Onder diens bestuur ontstonden er ernstige onlusten. De Koerlandsch Landdag, door den adel gevormd, nam het besluit (18 Maart 1795), dat men zich aan Rusland onderwerpen zou en eischte van den hertog, die zich te St. Petersburg bevond, dat hij vrijwillig afstand zou doen van zijn gebied. Hij ging hiertoe over tegen schadeloosstelling, en Koerland werd een Russische provincie. Intusschen behield het gedeeltelijk zijn eigene wetten en instellingen, waardoor de adel begunstigd en de landbouwende stand verdrukt werd, hoewel keizer *Alexander* in 1817 een oorkonde bevestigde, waardoor het lijfeigenschap opgeheven en het recht der landbouwers tegen de aanmatigingen van den adel beveiligd werd.

Koerland beslaat een oppervlakte van 27 286 v. km., waarvan 261,2 v. km. door meren worden ingenomen, en telt (1911) 741 200 inwoners grootendeels (80 %) Protestantsche Christenen. Het heeft een vlakken bodem, slechts hier en daar bedekt met heuvelreeksen en met vele bosschen, moerassen en meren, die afwisselen met zeer vruchtbare streken. Het noordelijk gedeelte van het land eindigt in Kaap Domes-Naes. De 340 km. lange en bijna overal vlakke kust vormt bijna geen zeeboezems; de eenige punten waar schepen kunnen landen zijn Libau, Windau en Polangen. De voornaamste rivieren zijn de Koerische Aa, de Windau en de Duna, de belangrijkste meren het Libausche- en het Usmaitensche en het Papenmeer. Het klimaat is er gematigder dan in Lijfland, doch de winter gewoonlijk zeer guur. Landbouw, visscherij, jacht en veeteelt zijn de voornaamste bezigheden der inwoners. Men vindt er brouwerijen, tabak-, metaal-, wol- en lederwarenfabrieken. De hoofdstad is Mitau, doch Libau en Windau zijn van meer beteekenis. De bevolking der steden bestaat er grootendeels uit Duitschers, de landbouwers daarentegen zijn grootendeels Letten of Koerden. In den Wereldoorlog werd het land gedeeltelijk door de Duitschers veroverd.

Koeroda, *Kiyotaka,* graaf, in 1840 geboren, een Japansch staatsman, zoon van een samoerai te Satsoema, had een leidend aandeel in den strijd der keizerlijke partij tegen de heerschappij van den sjogoen, vooral bij de verovering van de vloot op Jeso. Van 1870 tot 1882 was hij chef van het koloniaal bestuur op dat eiland. In 1875 bracht hij te Seoel een handelsverdrag tusschen Japan en Korea tot stand en in 1877 voerde hij in

Digitized by Google

en Satsoema-opstand tegen *Saigô*. In 1886 reis-e hij over Siberië naar Europa en werd na zijn erugkeer in de plaats van *Ito* in April 1888 tot minister-president benoemd, trad in October 889, na den aanslag op Okoema, af en werd in 895 president van den staatsraad. Hij overleed n 1900.

Koeroedoe. Zie *Abere*.

Koeroeman is de hoofdplaats van het ge-ijknamige, met Brybung en Taoengs vereenigde, istrict van Britsch-Beetsjoeanenland-protecto-aat in Zuid-Afrika, gelegen aan de rivier van enzelfden naam, 160 km. ten N. van Griqua-own. Men vindt er een uitstekende bron en cholen en huizen der zendelingen en bekeerde eetsjoeanen. In deze plaats begon *Livingstone* ijn loopbaan als zendeling (1840).

Koeroki, *Tamemoto,* baron, een Japansch eneraal, den 16den Maart 1844 te Saga geboren, ond bij de oprichting van een keizerlijk leger e Tokio in 1871 een plaats als kapitein en werd n 1878 wegens zijn verdiensten in den Satsoe-na-opstand tot luitenant-kolonel benoemd. In len Japansch-Chineeschen oorlog onderscheidde ij zich bij de inname van Wei-hai-wei. In 1903 werd hij commandeerend generaal, lid van den keizerlijken krijgsraad en commandant van het erste leger. In 1904 zuiverde hij Korea van de Russen, versloeg hen bij de Yaloe en bij Kang-Sjang-ling. De verovering van Sikwantoen lwong de Russen tot den aftocht en maakte de nbezitname der kolenmijnen van Yentai door de Japanners mogelijk. Tegenwoordig is Koeroki hef der inspectie van het eerste leger.

Koeropatkin, *Alexei Nikolajewitsj.* een Russisch generaal, den 29sten Maart 1848 gebo-en, trad in 1864 in militairen dienst in een le-erafdeeling in Turkestan en onderscheidde zich oodanig, dat hij als chef van een staatkundig-militaire zending naar den emir *Jakoeb Khan* te Kasjgar gezonden werd. Daarna bezocht hij (1872 -1874) de Nicolai-academie van den generalen taf, begaf zich in 1874 als vrijwilliger naar Al-erië, ging na zijn terugkeer nogmaals naar Tur-estan en werd daarna te St. Petersburg bij den eneralen staf geplaatst. Een tijd lang was hij er hef van de Aziatische afdeeling en tevens ad-unct-hoogleeraar voor militaire statistiek. In den orlog met Turkije (1877—1878) was hij chef van en staf onder *Skobelov* en van 1880 tot 1881 evelhebber van de legerafdeeling tegen *Achal ekke* in Toerkestan. In 1890 werd hij luitenant-eneraal en gouverneur van het Trans-Kaspische ebied; den 13den Januari 1898 plaatsvervan-end minister en kort daarop minister van Oor-g. In 1901 werd hij generaal der infanterie en 1904 commandeerend generaal van het actie-e leger in Mandsjoerije. Na de nederlaag bij oekden (16 Maart 1905) in den oorlog met apan, werd hem het opperbevel ontnomen; toch eeg hij enkele dagen later het bevel over het rste Mandsjoerijsche legerkorps. Hij schreef tal-ijke militaire artikelen in tijdschriften, boven-en een werk over Algerië en een historisch-geo-afische schets over Kasjgar, verder: „Lowtsja, evna en Sjeinowo" (1879). „De verrichtingen n generaal Skobelew in den Russisch-Turk-hen oorlog" (1884), welke beide werken in het Duitsch vertaald zijn onder den titel: „Kritische Rückblicke auf den russisch-türkischen Krieg", en „De verovering van Turkmenië" (1899). Voorts „Die Lehren des Russisch-Japanischen Krieges (Berlijn 1909).

Koero Sjiwo. *Zie Zeestroomen.*

Koers (Latijn: *cursus,* Fransch: *cours* = loop) beteekent in het spoorwegwezen de richting der treinen, in het zeewezen de naar de hemelstreken, kompas- of windroos aangegeven richting van den weg, dien een schip volgt (zie *Koers van een schip*).

In den *handel* is de koers de loop der prijzen, in het bijzonder echter de prijs zelf van munten of geldswaardige papieren op een bepaalden dag en op een bepaalde plaats. Deze koers kan zijn *à pari, boven,* of *beneden pari,* al naarmate de handelswaarde gelijk, hooger of lager is dan de nominale waarde. De hoogte van den koers regelt zich naar vraag en aanbod: hooge rente-uitkeeringen zullen de vraag naar, en dus den koers van aandeelbewijzen van een onderneming doen stijgen. De koersen der verschillende fondsen worden in de couranten, en in de door effecten-handelaars verspreide berichten, aangegeven; echter is die opgave dikwijls slechts een *gemiddelde koers.* Voor makelaars en ook voor speculanten is het van belang den *hoogsten* en *laagsten* koers te weten, de schommelingen op een dag, alsook het verschil in prijs aan de onderscheiden beurzen.

Een bijzondere beteekenis bezit de *wisselkoers,* daar de wissels het voornaamste betaalmiddel in den internationalen handel vormen en bovendien hun koers de verhouding van den handel en het crediet der staten onderling zeer goed leert kennen. Heeft een plaats veel te betalen aan andere plaatsen, dan is er op haar beurs groote vraag naar wissels op vreemde, in de eerste plaats op die andere, plaatsen, om zoodoende de kosten van metaalzending te voorkomen. Daar hierdoor de vraag naar wissels toeneemt, zal de wisselkoers op die vreemde plaatsen stijgen. De grens van deze stijging ligt, bij het *metaal- of geldpunt,* d. w. z. bij den koers, waarboven het voordeeliger zou zijn baar geld te zenden. Verder wordt de hoogte van den koers bij wissels nog bepaald door het „zicht", d. w. z. door de omstandigheid of de wissel kort (8 of 14 dagen) of lang (2 of 3 maanden) na den datum van afgifte moet loopen.

De koers van munten wijkt in het algemeen weinig af van het gehalte aan metaal. De marktprijs van het metaal heeft grooten invloed, daar het voordeelig zou kunnen worden bijv. het gouden geld te smelten en omgekeerd van goud munten te laten slaan. Men heeft ook papieren met gedwongen koers, nl. zulke waarvan de Staat den prijs heeft vastgesteld. Zie verder Agio en *Agiotage.*

Koersberekening is de berekening van den prijs van wissels, effecten en munten, wanneer de koers gegeven is.

Bij wissels geschiedt het aldus: men vermenigvuldigt het gegeven bedrag van den wissel met den koers, en deelt het product door het getal, waarop de koers betrekking heeft (gewoonlijk 100); verder telt men bij aankoop ½ % courta-

Digitized by Google

ge en ⅛ à 1/16 % provisie er bij. Ingeval de wissel nog eenige dagen of maanden heeft te loopen, moet natuurlijk de rente gedurende dien tijd er van worden afgetrokken. Bij munten en geldsoorten is de koers per stuk aangegeven. Men vermenigvuldigt dus den koers met het aantal muntstukken. Bij staven edel metaal en naar het gewicht verkochte munten berekent men het product van de getallen, die het gewicht en den prijs van de eenheid van gewicht aan zuiver metaal (fijn) aangeven. Bij koersenberekening der effecten heeft men rekening te houden met de al of niet vervallen rentecoupons. Wat courtages en provisies betreft, heeft elke beurs of makelaar zijn bijzondere prijzen.

Koersk, een der vruchtbaarste gouvernementen van Europeesch Rusland, grenst in het noorden aan Orel, in het oosten aan Woronesj, in het zuiden en westen aan Charkow en Poltawa en in het noordwesten aan Tsjernigow. Het telt op 46 456 v. km. (1911) 3 016 700 inwoners. Het vormt een golvende vlakte met lage heuvels, waar graan, groente en ooft uitmuntend gedijen. Ook is het klimaat zoo zacht, dat meloenen op den kouden grond groeien en de wijnbouw voortreffelijke uitkomsten oplevert. Van de rivieren monden de Sjem, de Psjol en de Worskla in den Dnjepr uit, de Donez en de Oskol in den Don. Paarden, runderen en schapen worden gefokt. De bijenteelt is minder belangrijk dan vroeger. Moeras-ijzererts, kalk en krijt zijn de voornaamste delfstoffen. De inwoners zijn meestal Groot en Klein-Russen, verder eenige Zigeuners en vreemdelingen. De nijverheid staat niet op een hoogen trap. Van het meeste belang is de suikerindustrie, verder treft men er korenmolens, brandewijnstokerijen, leerlooierijen en tabaksfabrieken aan. Vele inwoners trekken naar andere streken om hun brood te verdienen. Het gouvernement is verdeeld in 15 districten.

Koersk, de hoofdstad van het gelijknamige gouvernement, heeft (1911) 82 530 inwoners en is gebouwd op de plaats, waar de Koer in den Toeskorj uitmondt. Zij is een kruispunt van verschillende spoorwegen, bezit een aantal kerken en kloosters en is de zetel van den burgerlijken gouverneur en van een bisschop. Het aantal inwoners bedraagt (1897) 52 908, terwijl er bovendien een regiment in garnizoen ligt. Ook heeft men er een gymnasium, een hoogere burgerschool, een paar parochiescholen, een gymnasium voor geestelijken, een invalidengesticht, 6 bankinstellingen, en een gedenkteeken ter eere van den dichter *Bogdanow*. De nijverheid omvat leerlooierijen, kaarsenfabrieken, zeep- en talgziederijen en tabaksfabrieken. Verder is er nog al handel en een aanzienlijke vruchtenteelt. 29 km. ten noorden van Koersk ligt de Korensche Kluis (Russisch *Korennaja pustynj*), die in 1596 gesticht is en later een klooster met 3 kerken werd. Ook was daar vroeger een groote jaarmarkt, die zeer druk bezocht werd.

Koers van een schip wordt met behulp van het kompas bepaald en uitgedrukt door den hoek tusschen de richting van de naald van het kompas en die waarin het schip zich beweegt. Men onderscheidt den *waren* of *rechtwijzenden* koers, die met de astronomische hemelsrichtingen overeenstemt en waarbij dus de noordelijke koers naar de noordpool wijst, en den *miswijzenden* of *magnetischen* koers, die afhangt van het bedrag der magnetische declinatie en een richting aanwijst, welke op onze breedte circa 12° naar het W. van den waren koers afwijkt, terwijl de noordelijke koers naar de magnetische Noordpool is gericht (langs de isogonen). Verder onderscheidt men nog den *scheepskoers*, welks richting afhankelijk is van de afwijking, die de kompasnaald ondervindt tengevolge van de ijzermassa van het schip zelf. De zeekaarten geven den rechtwijzenden koers aan, zoodat de „miswijzing" steeds bekend moet zijn of door waarneming vastgesteld moet worden. Wanneer een schip steeds denzelfden koers zou willen volgen, zou het op de aardoppervlakte een spiraalvormige kromme lijn beschrijven, die een der polen in oneindig vele windingen nadert. De Loxodromische lijn (zie aldaar) stelt hem op zeekaarten als een rechte lijn voor.

Koesejr-Amra, een oud, verlaten, maar merkwaardig goed bewaard gebleven kasteel met talrijke mooie muurschilderingen, gelegen in de Arabische woestijn ten O. van het oude Moab in een streek, welke thans voor Europeanen zoo goed als ontoegankelijk is. Het speelt nog heden ten dage een groote rol in het leven der hier rondzwervende Bedoeïnenstammen, omdat het bij hen geldt als de zetel van den vorst der geesten en van vele andere geesten. Het werd nauwkeurig onderzocht en uitvoerig beschreven door *Alois Musil*, die er in 1898 en 1900 vertoefde („Kusejr-Amra", Weenen 1907).

Koesnezk, een arrondissementshoofdstad in het Russisch gouvernement Saratow, ligt aan de Troejew en bezit 4 kerken, belangrijke leerlooierijen en pelswerken en telt (1911) 25 100 inwoners. Men heeft er vele nijverheidsinrichtingen, waar landbouwgereedschappen, lederen en houten voorwerpen, aarden potten enz. worden vervaardigd, terwijl er een levendige uitvoerhandel gedreven wordt in talk, leder en wol.

Ook in het Siberisch gouvernement Tomsk is een stad van dien naam, met 8748 inwoners, in wier nabijheid zich uitgestrekte steenkolenbeddingen bevinden.

Koessine. Zie *Koessoe*.

Koessoe, *koesso* of *koso* is de naam van een geneeskrachtig gewas (*Brayera anthelmintica* K t h.), dat behoort tot de familie der *Roosachtigen (Rosaceae)* en zich onderscheidt door een ronde kelkbuis met een 10-deeligen zoom, die door een tweebloemigen bijkelk is omgeven, verder door lijnvormige, zeer kleine bloembladeren, omstreeks 20 meeldraden, twee vruchtbeginsels en een stijl met schildvormigen stempel. De reiziger *Bruce* ontdekte dezen boom in de bergstreken van Abessinië, en *Schimper* vond hem in 1838 aldaar bij Dendera in het gewest Oerahoet, in de tot Tigre behoorende provincie Agama. Hij wordt omstreeks 6 m. hoog en zijn stam is doorgaans gekromd. Meestal plant men hem, tot geneeskundig gebruik, tusschen de cypressen, die er in steden en dorpen de kerk omringen. De bast is zeer glad, witachtig en, waar de bladeren afvallen, met bruine strepen geteekend. Aan den stam vindt men onder de takken 11 tot 16 behaarde kringen, wier haren op die van paarden

Digitized by Google

gelijken. De bladeren zijn vindeelig; de grootere vinnen zijn langwerpig en spits en aan de basis hartvormig, doch de kleinere rond en hartvormig, terwijl alle behaard zijn. De bloemen zijn tot een groote dichtbezette aar vereenigd. De gedroogde deelen van den koessoeboom hebben alle een eigenaardigen reuk, gelijkend op die van serinjen. In Abessinië, waar vele mannen en vrouwen aan lintwormen lijden, omdat men er veel rauw of ongaar vleesch nuttigt, zijn de bloemen van deze plant reeds meer dan 200 jaren als af-

Koessoebloem.

doend middel tegen lintwormen bekend. Bij chemisch onderzoek bleek de bloem een bitter kristalliseerbaar zuur lichaam te bevatten, *koessine* genaamd, hetwelk een wrangen smaak bezit. Men heeft tabletten met koessine als middel tegen lintwormen in den handel gebracht. Wij geven hierbij de afbeelding van een bloeiend takje op $^1/_3$ der natuurlijke grootte, van een geopende bloem op drievoudige grootte *(a)* en van een doorgesneden bloem *(b)*, waarvan de kelkbladeren zijn weggenomen, zoodat men de beide vruchtbeginsels zien kan.

Koetahia of *Kjoetahia*, de hoofdstad van het gelijknamige sandjak in het Turksche vilajet Chodawendikjar in het noordwesten van Klein-Azië, 982 m. boven de oppervlakte der zee gelegen, in een vruchtbare vlakte, in het zuiden door den voet van den Moerad-dagh begrensd, en aan een zijrivier van de Poersak, is omgeven door boom- en wijngaarden. De stad telt 22 300 inwoners, heeft nauwe, morsige straten met leemen en houten huizen, talrijke moskeeën, openbare baden, Grieksche en Armenische kerken, een vervallen kasteel, en zij bezit een groot rechtsgebied. Men verbouwt in den omtrek graan, tabak, veel opium, uitstekend ooft en groenten. Ook vindt men er in de nabijheid meerschuim, waarvan pijpenkoppen vervaardigd worden. Haar ligging aan den grooten karavanenweg en de verbinding met den Anatolischen spoorweg bezorgt de stad een aanzienlijk handelsverkeer. Er worden vele Fransche en Engelsche waren ingevoerd, en tot de uitvoerartikelen behooren er wol, katoen, geitenhaar, hazenvellen, vruchten, galappels en opium. In 1833 sloot *Mehemed Ali* te Koetahia vrede met de Porte en in 1850 en 1851 hield *Kossuth* er als balling zijn verblijf.

Koetais, een Russisch gouvernement in Trans-Kaukasië, grenst in het westen aan de Zwarte Zee, in het zuidwesten aan Aziatisch Turkije, in het noorden aan het Koebansch- en het Terekgebied, in het oosten aan het gouvernement Tiflis, in het zuidoosten aan het gebied van Kars en in het zuidwesten aan de vilajets Erzeroem en Trapezunt van Aziatisch Turkije. Het heeft een oppervlakte van 21 093 v. km. en telt (1911) 990 800 inwoners, bijna allen Christenen. Het land is zeer bergachtig. Men vindt er mangaanertsen, steenkolen, marmer, lood-, zilver- en koperertsen en vuurvaste klei. Het klimaat is in de lage streken bijzonder zacht en vochtig; aan de zeekust is het ongezond. De bodem is vruchtbaar en levert noten, kastanjes, vijgen, kersen enz. Ook thee wordt er verbouwd. De uitvoer van erts, maïs, wijn, hout enz. is belangrijk. De belangrijkste havenplaatsen zijn Soechoem-kale, Poti en Batoem. Het gouvernement is verdeeld in 7 districten.

Koetais, de hoofdstad van het gelijknamige gouvernement en district, gelegen aan beide zijden van den Rion en aan een zijtak van den Trans-Kaukasischen spoorweg, is de zetel van den gouverneur, bezit onderscheiden openbare gebouwen, een gymnasium, een progymnasium, kazernes, en (1911) 39 500 inwoners. Er ligt een brug over den Rion, en op den westelijken oever verheffen zich op een berg de bouwvallen van een oude vesting, in 1770 door de Russen verwoest. Weleer stond hier Kytaea of Kutaisium, de hoofdstad van Kolchis, aan den Phasis. Later was Koetais de hoofdstad van de Georgische provincie Imeretië en kwam in 1810 aan Rusland.

Koetei, een leenplichtig rijk op Borneo's oostkust, dat onder de afdeeling Samarinda der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo ressorteert, wordt begrensd door de Berouwsche landen, Serawak, de Westerafdeeling, de Doesoenlanden, Pasir en de Straat van Makasar. De oppervlakte wordt met het eilandje Miang, op 101 092 v. km. berekend. Tot het gebied behooren ook de eilandjes Birah Birahan en Setabak. Koetei bestaat hoofdzakelijk uit het stroomgebied van den Mahakkam of de rivier van Koetei. De bovenloop van deze rivier, de Oeloe Koetei, wordt door een reeks watervallen, die slechts bij uitzondering gepasseerd kunnen worden, van den benedenloop gescheiden. Daardoor bestaat er weinig verkeer tusschen den Oeloe Koetei en het oostelijk deel van het rijk; met Serawak,

Digitized by Google

dat langs den Selliki gemakkelijk te bereiken is, is het verkeer levendiger. Tot op aanzienlijken afstand van de kust is de Mahakkam voor stoomschepen bevaarbaar. Het land is daar geheel vlak en er worden talrijke meren aangetroffen. Boven Seboeloe begint weder het heuvelland, dat zich tot Sanga-Sanga uitstrekt, waar de delta van den Mahakkam begint. Van de plaatsen in het rijk noemen wij Tengaron, de verblijfplaats van den assistent-resident, met het tegenoverliggende Perdjiwa, Batoe Panggal, Pelarang, Samarinda, de voornaamste plaats van het rijk, die een belangrijken handel drijft, Moeara Kaman, waar Hindoesche oudheden gevonden zijn, Kota bangoen en Moeara pahoe, het laatste dorp der Maleiers en een middelpunt voor den handel met de Dajaks, die verder het geheele binnenland bewonen. Langs de rivieren treft men een menigte Dajak-kampongs aan. Behalve de Maleiers wonen in het oosten enkele vreemde Oosterlingen en Boegineezen, die hoofdzakelijk den handel in bezit hebben. Het land wordt rijk genoemd in goud en petroleum. Naar Java wordt veel was verzonden, met Singapore wordt vooral handel gedreven in rotan, zout en damar. Het gebied ten oosten van Samarinda gelegen is zeer geschikt voor de rijstteelt.

Ofschoon reeds in 1635 een Nederlandsche vloot onder *G. T. Pool* Koetei bezocht, en ook later, vooral door tusschenkomst van Bandjermasin van tijd tot tijd van onzen kant betrekkingen met het rijk werden onderhouden, is eerst in 1825 een ernstige poging aangewend, om deze duurzaam te maken. Toen werd *G. Müller* van Batavia naar de oostkust van Borneo gezonden, die o. a. een overeenkomst met Koetei sloot, waarbij een Nederlandsche vestiging werd toegestaan. *Müller* werd echter op reis naar de westkust vermoord, zoodat zijn tocht geen verder resultaat had. Een mislukte poging van den Engelschman *Murray*, om zich in 1843 in Koetei te vestigen, leidde eerst tot een Nederlandsche expeditie naar Koetei, en daarna tot het sluiten van een overeenkomst met den sultan (11 October 1844), waarbij de souvereiniteit van Nederland werd erkend. In 1846 werd de eerste assistent-resident te Koetei aangesteld, in 1850 werd een nieuwe overeenkomst gesloten, die in 1863 door een andere gevolgd werd. Eerst door de belangrijke ontdekkingstochten der laatste drie jaren heeft men het gebied beter leeren kennen.

Koetoesow, *Michaël Itarionowitsj Golenisjsjew*, vorst *Smolenskij*, een Russisch veldmaarschalk, den 16den September 1745 geboren, trad op 16-jarigen leeftijd in krijgsdienst, waarna hij van 1764 tot 1769 deel nam aan den veldtocht in Polen en in 1770 onder *Roemjanzow* tegen de Turken streed. Hij onderscheidde zich o. a. in het gevecht van Rimnik (31 December 1790), alsmede bij het bestormen van Ismail onder *Soewarow*. Bij de troonbeklimming van keizer *Paul* werd hij gezant te Berlijn en na het vermoorden van dien Czaar (1801) gouverneur-generaal te St. Petersburg. In den veldtocht van 1805 voerde hij het opperbevel over het eerste Russische armeekorps tegen de Franschen. Hij behaalde den 18den en 19den November bij Dürrenstein een overwinning op den maarschalk *Mortier*. Nadat hij zich met andere Russische korpsen vereenigd had, voerde hij onder *Alexander* het bevel over de troepen der verbondene Mogendheden in den slag bij Austerlitz (2 December 1805), waarin hij gewond werd. Van 1806 tot 1811 was hij gouverneur-generaal van Kiew. In 1811 nam hij het opperbevel op tegen de Turken, met welke hij in Mei 1812 de Vrede te Boekarest sloot. Daarna verving hij *Barclay de Tolly* als opperbevelhebber van het Russische leger tegen *Napoleon I.* Hij leverde den slag bij Borodino en werd veldmaarschalk. De tocht eindigde met de nederlaag van het Fransche leger, en tot loon der overwinning, door hem bij Smolensk op *Davoust* en *Ney* behaald, schonk keizer *Alexander* hem den bijnaam van *Smolenskij*. Nadat hij te Kalisj den 25sten Maart 1813 de proclamatie had uitgevaardigd, waarin hij de Duitschers ten strijd tegen *Napoleon* opriep, overleed hij den 28sten April daaraanvolgende te Bunzlau, waar een gedenkteeken te zijner eer werd opgericht.

Koetsj Behar is een vazalstaat in de Britsch-Indische provincie Bengalen, geheel door Engelsch gebied ingesloten met een oppervlakte van 3385 v. km. en (1911) 566 976 inwoners, grootendeels Hindoes, daarnaast Mohammedanen. Dit gebied, gelegen aan den voet van den Himalaya, wordt door een groot aantal gedeeltelijk voor booten bevaarbare rivieren doorstroomd en levert vooral veel rijst op, verder koren, jute en tabak, terwijl zout, suiker en kamerijen worden ingevoerd. De eenige noemenswaardige industrie is het weven van grove zijden en juten stoffen. De bevolking bestaat uit Koch en Radbansi, sterk vermengd met Assameezen en bergstammen. Door dezen staat loopt de Noord-Bengaalsche spoorweg, die van den Ganges naar den Himalaya leidt. De gelijknamige hoofdstad aan de Torsjarivier heeft 11 491 inwoners (ongeveer 8000 Hindoe's en 3000 Mohammedanen).

Koetsjoek-Kainardsji is de naam van een klein plaatsje in het vorstendom Bulgarije, 23 km. ten Z.O. van Silistria. Het is bekend door den vrede, die er den 21sten Juli 1774 door keizerin *Catharina II van Rusland* met de Porte gesloten werd.

Koëtsoe een Japansch schilder, lakmeester en kalligraaf, dichter, houtsnijder en pottebakker, werd vermoedelijk in 1558 geboren en overleed den 27sten Februari 1637 te Takanomine bij Kioto. Hij behoorde tot de familie *Katoo*, maar werd door adoptie opgenomen in de familie *Honami*, waardoor hij het beroep van zwaardkenner en -scherper aannam. Hij ontwikkelde zich echter op elk gebied der kunst met uitgebreid gevolg. Zijn maskers, voor het No-spel gesneden, behooren tot de fraaiste werken der Japansche snijkunst. Ook als lakschilder maakte hij grooten naam. Als schoonschrijver behoort hij met den schilder *Shokwado* en vorst *Konoë Nobutada* tot de drie beroemdste kalligrafen van den lateren tijd.

Koetsveld, *Cornelis Eliza van*, een Nederlandsch letterkundige, den 24sten Mei 1807 te Rotterdam geboren, werd na het volbrengen van zijn theologische studiën achtereenvolgens predikant te Westmaas, Berkel en Rodenrijs

Digitized by Google

Schoonhoven en 's-Gravenhage (1849). Behalve vele werken van stichtelijken inhoud, waaronder zich „De gelijkenissen van Jezus" bevindt, schreef hij: „De oudejaarsavond, ernstige lectuur voor de laatste dagen des jaars" (6de druk 1874), „Fatsoen en Ammoede" (1841), „Schetsen uit de pastorij te Mastland. Ernst en luim uit het leven van den Nederlandschen dorpsleeraar" (13de druk 1902), het werk waarop zijn naam als schrijver in hoofdzaak berust, „Godsdienstige en zedelijke novellen" (3 dln.; 3de druk 1875), „Snippers van de schrijftafel" (3de druk 1875), „Het menschelijk leven in twee woorden" (1854; 2de druk 1875), „Verspreide kinderverhalen" (1855), „De portefeuille met platen van grootvader Sprankhof" (1856; nieuwe druk 1883), „Sprookjes in den trant van Andersen" (1858), „Fantaisie en waarheid, nieuwe schetsen en novellen" (2 dln., 2de druk 1875), „Ideaal en werkelijkheid. Nieuwe schetsen en novellen" (2de druk 1875), „Op de wandeling en bij den haard" (1870), „Bij den haard. Vertellingen aan mijne jeugdige vrienden" (1882), „Uren van Uitspanning" (2de druk 1883), „De gelijkenissen van het Evangelie" (1886), „Nalezing van een tachtigjarige" (1887). „De kindsheden in den Bijbel" (2 dln., 1869), „De vrouw in den Bijbel" (1891), „Ter gedachtenis. Laatste evangelieprediking" (1898), „Losse bladen uit mijn pastoraal boek. Nagelaten schetsen" (1894). Van zijn romantische schetsen, novellen en fantasieën verscheen van 1897 tot 1898 een volledige uitgaaf in 10 deelen. Hij overleed den 4den November 1893.

Koetsveld, C. van, een zoon van den vorige, den 30sten September 1835 te Westmaas geboren, was achtereenvolgens predikant te Ussele, te Beusichem, daarna te Zevenhuizen, Oost-Kapelle, Zwartsluis, Oosterhout, Houtrijk en Polanen en Goes. Hij schreef: „Kinderliederen" (1818), „'s Levens lente" (1864), „Stemmen van huis" (1864), „In één bundel. Verhalen" (1891), „In den strijd des levens" (1893) „Voor oog en hart. Geïllustreerde gedichten voor jong en oud" (1895), „Karakterbeelden van het lijdenstooneel" (1896) en op politiek gebied: „Onze beginselen. Toelichting op het program der Christelijk-Historische Unie" (1912) en „De Evenredige vertegenwoordiging voor Nederland, in den vorm van een wetsontwerp met bijlagen en toelichting" (1914). Van 1899 tot 1902 redigeerde hij het orgaan „Evenredige Vertegenwoordiging".

Koevoet is de naam van een werktuig, geschikt tot het oplichten van zware lasten. Het is van ijzer en bestaat uit een sterken steel, aan wiens ondereinde zich een gespleten klauw bevindt, waaraan het zijn naam ontleent. Men gebruikt hem bij het verplaatsen van zware lasten. Verder dient hij vooral bij het sloopen tot het uithalen van spijkers, tot het verwrikken van muren enz.

Koevorden, een gemeente in de provincie Drente, 4027 H.A. groot met (1916) 6054 inwoners, grenst in Drente aan Dalen en Hoogeveen, in Overijsel aan Gramsbergen en in Pruisen aan Laar en Emblichheim. Zij bevat de stad Koevorden, de buurt Steenwijksmoer en eenige gehuchten. De grond bestaat in het zuiden, waar het Schoonebekerdiep, het Drostendiep en het Loodiep zich tot de Kleine-Vecht vereenigen, uit beekklei, in het westen en noordoosten uit deels afgegraven hoogveen, in het zuidoosten langs het Schoonebekerdiep uit laagveen en in het oosten uit diluviaal zand. De bevolking bestaat van landbouw, veeteelt, zuivelbereiding, turfbereiding, handel en nijverheid. De gemeente Koevorden was oorspronkelijk een heerlijkheid van de bisschoppen van Utrecht.

De stad Koevorden, aan de samenvloeiing van de beken, die de Kleine Vecht vormen, en aan den Noord-Oosterlokaalspoorweg, is sedert zij door de spoorwegverbinding uit haar isolement bevrijd werd, sterk vooruit gegaan. Men vindt er een stadhuis, kerkgebouwen voor de Hervormden, Gereformeerden en de Roomsch-Katholieken, een synagoge en een R. H. B. School met 5-jarigen cursus. De plaats heeft belangrijke runderen varkenmarkten, exportslagerij, een aardappelmeel- en een cartonfabriek en levendige weekmarkten. De plaats is zeer oud. Waarschijnlijk was zij reeds, ten tijde van de Romeinen als sterkte, of als legerplaats bekend. De stad werd langen tijd alleen door den burcht van Koevorden beschermd, eerst in de 16de eeuw werd zij met vestingwerken omringd. De sterkte werd later door *Menno van Coehoorn* voltooid. Langen tijd was Koevorden een van de voornaamste vestingen van Nederland. Onder koning *Willem III* werd zij ontmanteld. In 1581 werd Koevorden, na het verraad van *Rennenberg* belegerd, in 1592 moest de stad zich aan *Maurits* overgeven, in 1672 werd zij door *Bernhard van Galen*, bisschop van Munster, ingenomen, nog in hetzelfde jaar door de Staatschen, naar het plan van den Koevordenschen onderwijzer *Meindert Minnes van der Thijnen*, herovend. Ook in 1813 speelde de vesting Koevorden een rol en werden de vestingwerken hersteld, gedeeltelijk met het materiaal voor de sluizen aan het Katerveer bij Zwolle, dat ongebruikt lag wegens *Napoleon's* weigering subsidie voor het verder graven van de Willemsvaart te verschaffen.

Koevordensch Kanaal is het kanaal van Koevorden naar de Vecht bij Haanderik. Het is 4,89 km. lang en wordt door een keer- en schutsluis in twee panden verdeeld. Bij hoogen waterstand vloeit een gedeelte van het water over een overlaat boven de sluis langs het afwateringskanaal en loost boven Ane weder op de Vecht. Het kanaal, waarvoor aan de Koevorder Kanaalmaatschappij in 1857 concessie verleend werd, bewijst sedert 1860 belangrijke diensten aan de scheepvaart en aan de afwatering.

Koewacht, een gemeente in Zeeuwsch-Vlaanderen, heeft een oppervlakte van 2068 H.A. en telt (1911) 2687 inwoners. Zij wordt begrensd door de Nederlandsche gemeenten Overslag, Zuiddorpe, Axel en St.-Jansteen en door de Belgische gemeenten Stekene en Moerbeke. De bodem, die hoofdzakelijk voor landbouw gebruikt wordt, bestaat uit zand en met zand vermengde klei. Tot de gemeente, die uit verschillende polders en deelen van polders bestaat, behoort een gedeelte van het dorp Koewacht en eenige buurten en gehuchten.

Het dorp Koewacht, waarvan de zuidelijke

Digitized by Google

helft tot de Belgische gemeente Moerbeke behoort, bezit een Roomsch-Katholieke kerk.

Koewaloe of *Kwaloe*, een rivier op de oostkust van Sumatra, ontspringt ten oosten van Toba en ten noorden van Oeloe Bila. De voornaamste zijrivieren zijn de Aek Si Happa, de Aek Pagar Batoe, de Toemboes, de Boeloe Soma, de Ajer Natas, de Pamèkè en de Ajer Koewo. Nadat zij deze laatste rivier opgenomen heeft, vormt zij het riviereilandje Poelau Djoerapan en mondt ten westen van den Panei bij Tandjong Ledoeng met een breedte van 9 km. in de Straat van Malaka uit.

Kof is de naam van een tweemastvaartuig van 100 tot 300 ton, dat vroeger zeer veel in gebruik was. Zij zeilden in den regel slecht, maar waren doorgaans goed bestand tegen den

Kof.

storm. Zij worden uitsluitend nog voor de kleine kustvaart gebruikt. De voorste en langste mast voert, behalve een bezaanszeil een of twee razeilen, de korte achtermast alleen een klein bezaanzeil (zie de fig.).

Koffervisch *(Ostracion)* is een eigenaardig gevormde tropische zeevisch, behoorende tot de familie der *Hoornvisschen (Sclerodermen)*, die met nog een familie, n. l. de *Kogelvisschen of Naaktlanden (Gymnodonten)* zijn gerangschikt in een afzonderlijke onderorde, de *Vastkakigen* (zie aldaar).

Koffie (zie de plaat) is de naam voor de van hun hulsel ontdane en gedroogde zaden van altijd groene boomen of heesters, die tot de *Rubiaceeën* behooren en het geslacht *Coffea* vertegenwoordigen, waarvan de *Coffea Arabica* als type geldt. Er zijn van het geslacht *Coffea* 30 soorten bekend, die in tropisch Azië en Afrika en op de Maskarenen voorkomen. Slechts twee zijn als cultuurplant van belang, n. l. de Arabische *(Coffea Arabica)* en de Liberiakoffie *(Coffea Liberica)*; echter worden ook wel zaden van andere soorten gebruikt, bijv. in Insulinde tegenwoordig de *Robustakoffie*. Bij niet snoeiing en topping (zie beneden onder cultuur) groeit de koffieboom kegelvormig, vaak tot een hoogte van 9 m. In de laatste 40 jaren is op Java het toppen algemeen geworden. De plant bereikt dan slechts een hoogte van 1,80 m. hetgeen voor den oogst veel gemakkelijker is. De takken staan kruisgewijs op den stam, van onder naar boven in lengte afnemend. De bladeren hebben een elliptischen vorm, zijn donkergroen van kleur, glanzend, gaafrandig, een weinig golvend, kortgesteeld en tegenovergesteld; tusschen deze treft men spitse steunbladjes. De tot bijschermen vereenigde bloempjes komen als een krans uit de oksels der bladeren te voorschijn. Zij bezitten een zeer kleinen vier- of vijftandigen kelk, een witte trechtervormige kroon met 4 of 5 splitgen zoom. Het aantal meeldraden bedraagt 4 of 5, terwijl de stamper bestaat uit een onderstandig, tweehokkig vruchtbeginsel met één stijl en twee stempels. In elk hokje zit één zaadknop. De eivormige, somtijds ronde vrucht doorloopt met haar ontwikkeling verschillende kleuren, tot donker violet toe. De lafzoet vleezige vrucht bevat twee zaden of door het mislukken van een der zaadknoppen somtijds één. In het laatste geval spreekt men van *mannetjeskoffie* of *rodondo*.

Cultuur. De gewone koffieboom *(Coffea Arabica)*, is in talrijke variëteiten voor alle landen, welke koffie verbouwen, verbreid, en levert de grootste gedeelte van de wereldproductie. Hij is een tropische bergplant en gedijt aldaar op elke hoogte beneden de 1200 m., het best echter tusschen 450 m. en 900 m.; in het laagland gedijt hij alleen goed onder schaduwboomen; de *Coffea Liberica* daarentegen, in West-Afrika inheemsch, groeit het krachtigst in lage streken. De plant is krachtiger en voller ontwikkeld, bezit meer weerstandsvermogen tegen ziekten en vereischt geen schaduwboomen. Gemengde klei- en zandgrond, niet te los of te vast, donker van kleur en rijk aan humus, is de beste voor de koffiecultuur. De natuurlijke vegetatie kan evenmin dienen voor de beoordeeling der geschiktheid van den grond. Zachte berghellingen worden bij voorkeur gebezigd en ook niet te enge valeien. De koffieplant verlangt een temperatuur van gemiddeld 15°, doch kan gedurende eenigen tijd een temperatuur van 5 tot 6° verdragen. Ook moet de lucht voldoenden waterdamp bevatten. De ontginning van gronden heeft plaats al naar gelang der natuurlijke gesteldheid. In Insulinde zorgt men steeds voor uitroeiing van alang-alang en van struikgewas, die den groei der koffieplantjes zouden kunnen belemmeren. Moet het terrein van bosch gezuiverd worden, dan laat men langs de kanten eenige rijen boomen staan als beschutting tegen mogelijke stormen. Al naar den aard van den grond, wordt deze al of niet diep omgewerkt. Vooral op berghellingen worde de grond doorgaans geterrasseerd waarbij men de terrassen niet breed en de taluds niet te steil maakt. Ook draagt men zorg voor behoorlijke aanleg van wegen en afwateringskanalen. As schaduwboomen gebruikt men in Insulinde algemeen de dadapboom *(Erythrina Hypaphorus)*, de djeundjing daoet *(Albizzia Moluccana)* en de sengon alas *(A. stipulata)*. De schaduwboomen worden vóór het overplanten der koffie in den grond gebracht, soms eenige weken te voren, soms twee tot drie jaar vooruit, in het bijzonder als voorbehoedmiddel tegen de gevreesde *koffiebladziekte* (zie aldaar).. De dadap wordt geplant door middel van stekken, die op bepaalden afstand van elkaar in den grond worden gestoken. De plantwijdte hangt af van het terrein.

Het koffieplantmateriaal zelf wordt in het algemeen verkregen door middel van zaad. De rijpe koffiebes van gezonde boomen ontdoet men van haar vleeschomhulsel, waarna men de kern

Digitized by Google

afwascht om de slijmerige massa te verdrijven. Er blijven dan over 1 of 2 boonen, die in de schaduw gedroogd worden, waarna ze op kweekbedden op onderlinge afstanden van 15 à 16 cm. even onder de oppervlakte van den grond worden gelegd. De jonge plantjes worden steeds vochtig gehouden en het kweekbed van onkruid gezuiverd. In den tijd van de beplanting, vóór of in het begin van den regentijd, worden de plantjes met een kluit aarde overgebracht naar de plantages en op afstanden van $^6/_8$ à $^8/_8$ Rijnl. voet van elkaar geplant. Is het overplanten afgelooopen, dan heeft men niets verder te doen dan de koffieplantsoenen te onderhouden. Dit bestaat vooral in het verwijderen van onkruid en het oshouden van den grond, bovendien in het verzorgen der jonge schaduwboomen. Deze worden voortdurend opgesnoeid, opdat ze recht in de hoogte groeien en geen overbeschaduwing teweegbrengen. Om te zorgen, dat de koffieboomen niet te hoog opgroeien, past men veelal de methode van toppen toe, waardoor de boom verhinderd wordt hooger dan 1,50 m. tot 1,80 m. op te groeien. Men snijdt n.l. telkens de jonge uitspruitsels aan den top van den op verlangde hoogte gegroeiden boom af, en dwingt dezen daardoor zich in de breedte te ontwikkelen. Deze cultuurwijze is die, welke in Insulinde door het Gouvernement en de Europeanen wordt toegepast. De inlanders doen het meer primitief en laten bijna alles aan het toeval over.

Oogst. Het tijdstip van rijping der vrucht wordt behalve door de weersgesteldheid, beheerscht door de hoogteligging der tuinen boven de zee. Hoe hooger ligging des te later is de rijping, die van 7 tot 12 maanden tijds vordert. Gewoonlijk bloeit de koffie 3 maal per jaar, waardoor men den z. g. vóór-, den grooten- en den napluk, die elkaar spoedig volgen, verkrijgt. Reeds na 2 of 3 jaar begint de boom vruchten te dragen, echter heeft men eerst na 5 of 6 jaar goede, overvloedige oogsten, die gemiddeld tot het 15de levensjaar duren, terwijl men als uitzondering goed voortbrengende plantsoenen van 40-jarigen leeftijd aantreft. De vruchten worden in Insulinde bereid op West-Indische of Braziliaansche wijze, waarvan wij de laatste, als zijnde de tegenwoordig meest gebruikelijke kort zullen bespreken. De methode („G.B.") berust op het drogen der vruchten in de zon of kunstmatig, waarna van de gedroogde vrucht *(glondongan)* door stampen of malen in een trog met schijven de schil wordt verwijderd. Daarna wordt door middel van wannen gezuiverd en ten slotte gesorteerd, hetzij met de handen, hetzij met een koffiesorteerder, een cylinder van metaaldraad met mazen van verschillende grootte. Men neemt algemeen aan, dat één pikol bereide koffie verkregen wordt van 5 tot 6 pikols versch geplukte vruchten, d. i. koffie in de roode schil. Na behoorlijke sorteering wordt de koffie in stevige juten zakken gestamballeerd, die een pikol = 61,76 kg. inhouden. Veelal bewaart men haar eerst eenige jaren in schuren, omdat de goede eigenschappen daardoor versterkt worden *(legkoffie)*, hoewel daartegenover staat, dat veel aan gewicht verloren gaat. Oorspronkelijk werd in Insulinde alleen de *Coffea Arabica* verbouwd, maar nadat deze door de koffieblad- en andere ziekten meer en meer werd aangetast, werd zij gedeeltelijk vervangen door de *Coffea Liberica*, welke laatste vooral van beteekenis is geworden voor Java, waar men deze soort met goed succes op de *Coffea Arabica* heeft geënt. Hierdoor heeft men een product verkregen, dat zeer krachtig is en veel meer bestand tegen de bladziekte. In de laatste jaren werd deze op haar beurt meer en meer door ziekten aangetast en is zij daarom voor een aanzienlijk deel vervangen door de *Robusta* en andere soorten. Behalve door de koffiebladziekte (zie aldaar) hebben de boomen veel te lijden van wind en regen, zoodat de planter deze invloeden plaatselijk moet nagaan. Verder bedreigen wormen, insecten en hun larven de plantjes, en ook zwammen en lagere planten kunnen den groei verhinderen. Er zijn schimmels, die alleen de bladeren, andere die alleen de takken aantasten. Ook de schaduwboomen, vooral de dadapsoorten, lijden veel van plagen en ziekten.

Handel en productie. Naar bodem, klimaat, soort en variëteit der koffieplanten, wijze van cultuur en ooget, en vooral ook naar de bereidingswijze, worden in den handel een groot aantal ***koffiesoorten*** onderscheiden. Zoo spreekt men naar de plaats van herkomst van Java-, Bali-, Preanger-, Cheribonkoffie enz., naar de haven van verscheping (vroeger of thans) van Santos-, Rio-, Mokkakoffie enz., naar grootte of gedaante van parelkoffie, verder van Guadeloupe-Uraburstawakoffie enz.

Bij lang liggen verbleekt de kleur der koffie. Men verbetert en „verlevendigt" haar door schudden met een weinig oker, potlood, kool, en voor de groene tinten met wat indigo of Berlijnsch blauw. Ook verhit men de boonen, met talk vermengd, zeer kort met stoom, droogt ze snel en roost ze even. Bij het koffiebranden voegt men een zeer geringe hoeveelheid suiker bij om de boonen te „glaseeren", echter moet de aldus gevormde hoeveelheid caramel zeer gering zijn. De beoordeeling der koffieboonen kan gravimetrisch geschieden, nl. door het gewicht van 1 d.L. te bepalen, bijv.: *Mokka* 53 gram met 535 boonen, *Rio* 52 gr. met 294 stuks, *Java Liberia* 61 gr. 190 stuks, enz. Beter kenmerk is het oordeel van een geoefend „proever". De belangrijkste handelssoorten zijn: *Levantijnsche of Arabische koffie* („Mokka" van Aden), *Bourbonkoffie*, welke met de vorige slechts in geringe hoeveelheid op de markt komt; verder *Oost-Indische soorten* (Java, Menado, Makassar, Voor-Indië, Ceylon), *West-Indische soorten*, (Portorico, Haïti en Cuba), *Zuid-Amerikaansche soorten* (Brazilië, Venezuela, Columbia), *Mexikaansche soorten* (Mexico en Centraal-Amerika), *West-Afrikaansche soorten* (Liberia, Sierra-Leone Kongo, Natal).

De totale hoeveelheid koffie, die ieder jaar in den wereldhandel komt, wordt op ± 1000 mill. kg. geschat; de jaarlijksche verbruikstoename op 2 à 3 %. Naarmate meer tropisch gebied onder Europeeschen invloed komt, nemen ook de koffieproduceerende gewesten toe.

Brazilië staat onder de koffieproduceerende landen reeds jarenlang vooraan en levert jaarlijks minstens $^2/_3$ van de wereldproductie. De opbrenget schommelde in den laatsten tijd jaarlijks

Digitized by Google

tusschen 10 en 20 mill. zak (à 60 kg.), steeg in 1906—1907 zelfs boven de 20 mill. en gaf, in verband met het hierboven genoemde verbruik in den wereldhandel aanleiding tot een geweldige overproductie en als gevolg hiervan een sterke prijsdaling, hetgeen een ernstige financiëele crisis in het land tengevolge had. Van den uitvoer komt $^3/_4$ op den staat São Paulo (haven Santos), $^1/_4$ op de staten Rio de Janeiro en Minas Geraës (haven Rio de Janeiro), ongeveer 500 000 zak op Espiritoe Santo en Bahia (havens Victoria en Bahia). Hoofdsoort is in Brazilië een variëteit van *Coffea Arabica*. Het aantal boomen wordt op 1200 mill. geschat, waarvan $^2/_3$ in São Paulo. Doorgaans begint in Brazilië de boom in zijn 5de jaar te dragen, levert 5 jaren lang zijn maximum aan boonen en moet na nogmaals 5—10 jaar door nieuwe planten vervangen worden. Gemiddeld levert elke boom 700 gr. boonen, als maximum 1800 gr., een enkele keer tot 10 kg. De opbrengst per H.A. verschilt naar bodemgesteldheid en andere omstandigheden en wisselt af tusschen 400 en 2000 kg. De arbeiders op de plantages zijn grootendeels Italianen; een familie van drie personen kan 4000 boomen verzorgen. De overproductie, vooral in 1906—1907 heeft maatregelen tengevolge gehad („Koffievalorisatie") zoowel om de verdere uitbreiding der teelt te beletten als om den uitvoer eenige jaren te beperken. Dit heeft tengevolge gehad, dat de toestand op de koffiemarkt in 1909 weer meer normaal werd en dat in Brazilië de opbrengst in de laatste jaren sterk verminderd is (zie de tabel). Ongeveer $^2/_3$ van den uitvoer gaat naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika (New-York 35 %; van de Europeesche havens zijn Hamburg (17 %). Le Havre (13 %), Rotterdam (8 %) en Triest (7 %) op den voorgrond. In Brazilië zelf heeft de koffiehandel alleen in Rio de Janeiro en vooral in Santos veel te beteekenen.

In Insulinde levert Java verreweg de meeste koffie. Hier werd reeds door de Oost-Indische Compagnie de verplichte levering aan de inlanders voorgeschreven en tijdens het *Cultuurstelsel* was de bevolking verplicht alle door haar gekweekte koffie, ook die niet voor staatsrekening werd gekweekt, uitgezonderd op de particuliere landerijen, aan de Regeering te leveren tegen een bepaalden prijs (marktprijs). Terwijl echter sedert 1872 de Gouvernementskoffiecultuur steeds werd ingekrompen en in 1912 bepaald werd, dat zij geleidelijk in een tijdsverloop van 10 jaren geheel zal worden opgeheven, heeft de teelt van particulieren voortdurend grootere afmetingen aangenomen. — Op Sumatra's Westkust werd de verplichte koffieteelt door gouverneur *Michiels* in 1847 ingevoerd, doch deze werd in 1907 weer afgeschaft, terwijl in de Minahasa van Menado de verplichte teelt reeds in 1822 ingevoerd en in 1898 opgeheven werd.

De totale koffieaanplant van particuliere ondernemingen bedroeg den 1sten Januari 1916: op Java 164 983, in de Buitenbezittingen 46 944, totaal dus 211 927 bouw (1 bouw = 7,096 v.m.), het aantal ondernemingen, welke zich met de cultuur van koffie bezig hielden, resp. 374 en 92, dus totaal 466. Naar de soorten verdeeld, waren met robusta beplant bijna 50 000, met Java 18 787, met Liberia 7705, met andere soorten bijna 4800, met verschillende soorten dooreen 9636 bouws, totaal 90 131 bouws op terreinen, welke alleen met koffie beplant waren. De door de gouvernementskoffiecultuur op Java in beslag genomen oppervlakte bedroeg 49 300 bouw. De opbrengst van den oogst bedroeg in 1913 in pikols (1 pikol = 61,7 kg.):

	Liberia	Java	Robusta
Java	34 897	67 895	319 85
Sumatra	7 719	49 875	36 81
Geheel Insulinde .	42 616	117 770	356 67

De opbrengst der gouvernementsteelt: Liberia 2849, Java 41 955, Robusta 11 157, Quillou 23 totaal 55 984 pikols.

In Britsch-Indië bedraagt de productie gemiddeld jaarlijks 30 mill. Engelsche ponden en beslaat de oppervlakte der plantages ongeveer 800 000 H. A. Zij liggen vooral in de provincies Madras en Coorg en in den staat Trawancore. De koffie van middelmatige en slechte kwaliteit wordt voornamelijk naar Engeland en Frankrijk uitgevoerd, tot een jaarlijks bedrag van ± 50 mill. gld.

Van Arabië levert de provincie Jemen alleen koffie en wel de beroemde mokkakoffie, welke er op de helling van geterraseerde heuvels gekweekt wordt. De beste soorten worden bij Beni Matar en Khoulan, verder ook bij Djebel Hifash, Djebel-Boerra en op enkele andere plaatsen gekweekt. De boonen zijn klein en verliezen hun bijzonderen smaak zoodra de plant elders gekweekt wordt. De opbrengst is niet groot en de uitvoer gaat geheel over Aden (in 1909: 50 000 zak), waarvan de helft naar Egypte gaat, de rest vooral naar Engeland, Frankrijk en Triest.

In Afrika is vooral Liberia bekend door zijn koffie, waarvan echter de productie in de laatste jaren achteruit is gegaan. De uitvoer heeft een waarde van ± 250 000 gld. In Oost-Afrika heeft men in de Britsche en Duitsche koloniën voorpogingen gedaan om er de koffieteelt tot bloei te brenen en bestaan naast de Europeesche plantages ook aanplantingen van inlanders. De laatste zijn het belangrijkst, vooral in de noordwestelijke randgebieden van het Victoriameer. In den wereldhandel speelt de opbrengst slechts een zeer bescheiden rol, evenals in Nyassaland, de Kongokolonie en op Madagascar.

In Amerika leveren Mexico, de verschillende staten van Centraal-Amerika koffie, hoewel slechts in geringe hoeveelheid; iets beter is bestield met de West-Indische Eilanden Haïti en Porto Rico, onbeduidend is de opbrengst van Cuba en Jamaica en in Suriname, waar dit gewas in de 18de eeuw een niet onbelangrijke plaats innam, zijn de koffieplantages geheel verdwenen en wordt alleen nog een weinig op de zoogenaamde „plantages" door Negers verbouwd. Onder de republieken van Z.-Amerika moeten voorn. Venezuela, Columbia, Ecuador en Bolivia naast Brazilië genoemd worden.

De aanvoeren, afleveringen en voorraden op de voornaamste markten in Europa en Amerika bedroegen in balen (van 60 kg.).

Digitized by Google

Jaren.	Aanvoeren.	Afleveringen.	Voorraden op ult. Dec.
1912	16 832 000	17 297 000	8 653 000
1913	18 482 000	18 151 000	8 984 000
1914	16 088 000	19 233 000	5 839 000

Van de latere (oorloge)-jaren zijn geen betrouwbare cijfers bekend. Op de hoofdkoffiemarkten van ons land bedroeg de aanvoer (in balen):

Herkomst.	1913.			1914.		
	Rotterdam.	Amsterdam.	Totaal.	Rotterdam.	Amsterdam.	Totaal.
Java	109 528	165 081	274 609	76 944	131 108	210 052
Sumatra	603	10 170	10 773	2 039	18 550	20 589
Makasar	—	2 729	2 729	78	1 900	1 978
Menado	—	1 897	1897	—	1 984	1 984
Centraal-Amerika enz.	21 469	91 336	112 805	27 564	145 041	172 605
Santos	1 185 175	487 978	1673 153	491 829	767 563	1259 392
Afrika	14 547	3 269	17 816	20 382	16 025	36 407
Totaal	1 331 422	762 460	2093782	618 836	1 084 171	1703007

De productie in de verschillende landen bedroeg in 1918 in 1000 pounds (1 pound = 0,454 kg.).

Landen.	Opbrengst:
Porto Rico	40 146
Hawaï-eilanden	2 632
Guatemala	90 000
Costa Rica	27 869
Nicaragua	26 943
San Salvador	62 764
Honduras	5 000
Mexico	70 000
Haïti	53 100
San Domingo	4 550
Trinidad	2
Jamaïca	6 726
Guadeloupe	2 115
Leeward-eilanden	9
Brazilië	1 489 137
Venezuela	97 659
Columbia	85 000
Bolivia	1 500
Ecuador	8 000
Peru	978
Suriname	357
Britsch-Guiana	136
Insulinde	48 190
Maleische Staten	1 443
Britsch-Indië	27 002
Ceylon	38
Britsch Noord-Borneo	1
Serawak	14
Arabië	15 374
Afrika	21 893
Nieuw-Caledonië	1 431
Queensland	81
Totaal	2 189 944

De hoofdmarkten in Europa zijn: Rotterdam en Amsterdam, Londen, Hamburg, Bremen, Havre, Bordeaux, Marseille, Antwerpen en Triëst, in Amerika: New-York, Boston ,Philadelphia, Baltimore, Mobile en Nieuw-Orleans. De aanvoeren van koffie voor particulieren, uit verschillende landen, nemen in Nederland van jaar tot jaar toe. Het verbruik per hoofd en per jaar wordt als volgt geschat: Nederland 7,2, België 4,2, N.-Amerika 3,7, Zwitserland 3,0, Zweden 2,7, Duitschland 2,3, Frankrijk 1,5, Italië 0,5, Engeland 0,4 en Rusland 0,1 kg.

Bestanddeelen. Het physiologisch meest belangrijke bestanddeel der koffie is de caffeïne (zie aldaar), die ook in de andere genotmiddelen der zelfde groep, als thee, kola, maté en guarana voorkomt en in nauw verband staat met de theobromine, die in cacao het werkzame bestanddeel is. De hoeveelheid caffeïne bedraagt in de koffieboonen gewoonlijk 1,2—1.5 % (de helft van het gehalte in thee); in de koffiebladeren 0,6—1.5 %. De opwekkende werking der caffeïne wordt versterkt door een deel der geurige producten („caffeol"), die eerst bij de roosting der koffie ontstaan. De overige bestanddeelen hebben voor het gebruik slechts ondergeschikte beteekenis. Zoo bevat de koffie 5—10 % koffieolooizuur, uit welk lichaam men door koken met kaliloog koffiezuur (= dioxykaneelzuur) verkrijgt en dat aan de lucht overgaat in een groene stof, viridinezuur genaamd. Verder vindt men als bestanddeelen 10—13 % vet (in de surrogaten slechts 1—3 %), 6—10 % suiker en 4—7 % onverbrandbare bestanddeelen (asch).

Bij het roosten ondergaat de samenstelling der koffieboon groote verandering, zooals volgt uit de volgende analyse van Oost-Indische ongebrande en gebrande koffie:

Digitized by Google

	Water.	Eiwit-stoffen.	Caffeïne.	Vet.	Suiker.	Dextrine.	Koffie-zuren.	Asch.	Alkohol-extract.
Ongeroost	9,64	11,23	1,11	11,81	8,90	0,84	9,58	3,98	4,31
Geroost	1,13	13,13	1,05	13,41	0,41	1,38	4,52	4,88	12,67

Gerooste koffie bevat 20—35 % in water oplosbare bestanddeelen, waarvan de helft bij het gewone koffiezetten in oplossing gaat. Een goede kop koffie (uit 15 gr.) bevat 0,12 gr. caffeïne, voldoende om de opwekkende physiologische werking dezer stof geheel tot haar recht te doen komen. Toevoeging van surrogaten vermindert het caffeïne-gehalte en verhoogt de hoeveelheid waterig extract (bij cichorei is deze 70 %). Daar koffie door sommige personen slecht verdragen wordt, is men er toe overgegaan de caffeïne er uit te trekken. Zulke *caffeïnevrije koffie* komt vooral van Bremen uit in den handel en schijnt inderdaad niet den nadeeligen invloed uit te oefenen, welke gewone koffie wel kan hebben.

Gebruik der koffie, Vervalschingen, surrogaten. Omtrent den oorsprong van het gebruik der koffie als genotmiddel verkeert men in het duister. Hoe men er toe gekomen is koffie te branden, weet niemand. Zeker is het, dat men van ouds her het gebruik in Abessinië kende. (Zie *Geschiedenis).* Eerst door branding krijgt de koffie haar gewaardeerde eigenschappen; branden moet daarom met de meeste zorgvuldigheid geschieden (zie *Koffiebereiding).* Geroost tot donker kastanjebruine kleur, verliezen de rauwe boonen 15—25 % aan gewicht, maar winnen 30—50 % aan volume. Koffiebladeren bezitten dezelfde hoofdbestanddeelen als de boonen en worden daarom in sommige streken, zooals op Sumatra en in de Preanger Regentschappen van Java door de inlanders voor koffie (*Kawah-, kopidaoen)* gebruikt. Om de gebruikswaarde van koffie te verhoogen, mengt men diverse soorten onder elkander, evenals zulks met thee geschiedt. Door doelmatige menging vullen de bijzondere eigenschappen der verschillende soorten elkander aan. De smaak van Liberiakoffie is veelal zuur.

Vervalschingen hebben plaats door kunstmatige nabootsing, zoowel als door vermenging. Rauwe en gebrande boonen worden nagemaakt van meel, klei, zand, cichorei enz. Werpt men zulke kunstproducten in water, dan zullen ze opzwellen en uiteenvallen; in een mortier worden ze spoedig tot poeder gestooten. Gebrande en gemalen koffie wordt nog veel meer vervalscht, door toevoeging van koffiedik, caramel, gebrande cichorei, bieten, dextrine, wortels, erwten, eikels, granen, maïs enz. Al deze bijmengingen geschieden op groote schaal, en men mag veilig beweren, dat aan de grootste helft der koffiedrinkers in Europa de smaak van „zuivere" koffie onbekend blijft. Sommige vervalschingen zijn gemakkelijk te ontdekken, andere vereischen een microscopisch of chemisch onderzoek.

Cichorei (wortel van de *Cichoreum Intybus)* en *gebrande stroop* (z. g. „koffieëxtracten") worden in aanzienlijke hoeveelheid (Duitschland levert ieder jaar 200 mill. kg. cichoreiwortel) tot aanvulling of versterking van de koffie gebezigd. De *Negerkoffie* is het gerooste zaad van de *Cassia occidentalis*, de *Soedankoffie* dat van *Parkia officinalis*, de zoogenaamde *Mussaendakoffie* het zaad van de *Guerlnera vaginatta*, de *Dadelkoffie* de kern van den dadelpalm, de *Kraftkoffie* het lupinenzaad, de *Zweedsche koffie* het zaad van de koffiewikke (*Astragalus)*, de *Pannonia-koffie* de gebrande aardnoot (*Arachis) Vijgenkoffie* („mochara") de roosting van inferieure vijgen, de *Sultan-* of *Sacca-koffie* is een surrogaat uit gedroogde koffieschillen bereid, de *Kneipp's-koffie* een uit malz of mout gefabriceerd product.

Geschiedenis. Wanneer voor het eerst koffie als genotmiddel gebruikt werd, is niet bekend. Zeer waarschijnlijk echter bestond in Abessinië de gewoonte van koffiedrinken reeds sinds ondenkbare tijden en werd vandaar naar Arabië overgebracht en verder verbreid. Een moefti, uit Aden afkomstig, *Gemal Eddin*, leerde de koffie kennen op een reis naar Adjam en verbreidde deze bij zijn terugkeer onder de Derwisjen. Vandaar ging het gebruik naar Mekka en omstreken. In het begin der 16de eeuw dronk men koffie in Kaïro, en van daar bracht men haar over naar Syrië. In 1511 nam de stadhouder *Khaïr-Bei* maatregelen tegen het gebruik, verbood den verkoop van den drank en verwoestte de aanplantingen; doch zijn opvolger stelde het gebruik weer in en onder *Soliman II* kwam in 1534 de koffie naar Konstantinopel. Uit de Arabische literatuur van dien tijd, die vele spot- en hekdichten op de koffie bevat, blijkt na hoeveel tegenstand de verbreiding eerst gelukt is. *Rauwolf*, die in Aleppo den drank leerde kennen, bracht in 1582 berichten over koffie in Europa en *Prosper Alpinus* gaf in 1591 een beschrijving en teekening van de plant. In 1624 brachten de Venetianen groote hoeveelheden koffie naar Europa, en in 1645 was de drank in Italië reeds algemeen in gebruik. Door den gezant *Mohammed IV* werd *Lodewijk XIV* er mee bekend. In 1671 was te Marseille en een jaar later te Parijs het eerste koffiehuis verrezen. In 1652 kwam de koffie in Engeland en in 1670 in Duitschland. In de lagere volksklassen vond de drank niet spoedig ingang; zoo was in Württemberg in het jaar 1817 de koffie nog geen volksdrank. In Duitschland werd de koffie kunstmatig duur gehouden door *Frederik II*, die van de koffiebranderij een monopolie maakte en slechts aan geestelijken en zeer hooge beambten het recht van koffiebranden schonk.

De voordeelen in de laatste helft van de 17de

Digitized by Google

KOFFIEBEREIDINGMACHINES

1. Pulper.

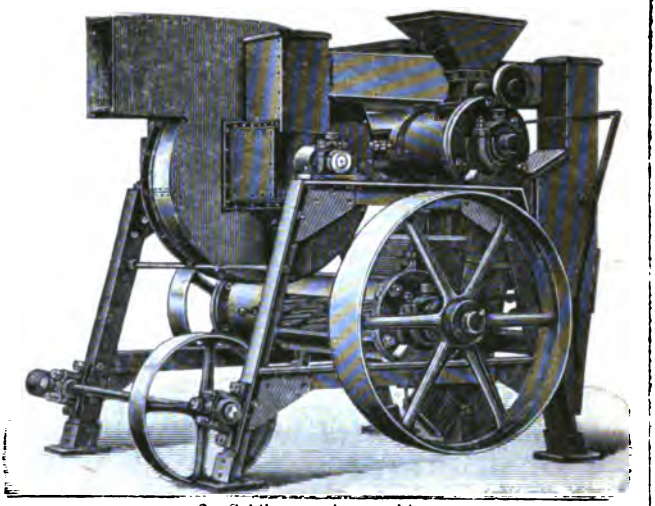

2. Schil- en poleermachine.

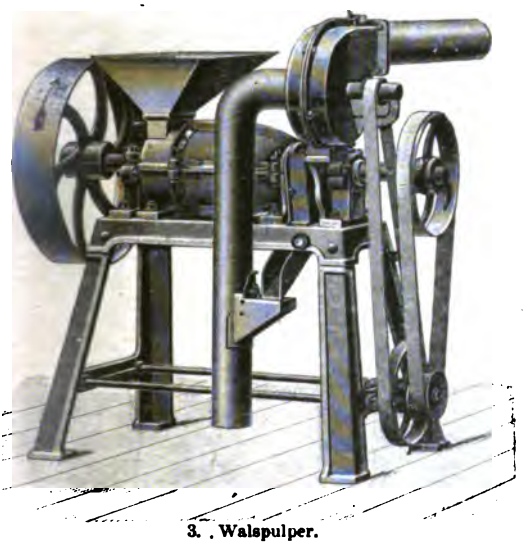

3. Walspulper.

4. Sorteermachine.

5. Leesmachine.

6. Handroostmachine.

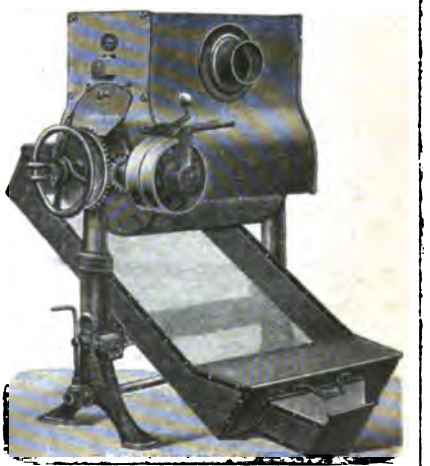

7. Gasroostmachine.

Digitized by Google

Digitized by Google

eeuw aan de Amsterdamsche markt bekaald met den verkoop van koffie, aangevoerd uit Mokka, brachten de Oost-Indische Compagnie en haar dienaren er toe, de cultuur van dit gewas ook op Java in te voeren. Na een mislukte poging onder den gouverneur-generaal van *Outhoorn*, slaagde zij onder den gouverneur-generaal *Van Hoorn*. *Van Outhoorn* had n. l. reeds aan *Adriaan van Ommen*, commandeur van Malabar, in 1696 planten van den koffieboom uit Cananoor gezonden, doch zij werden in 1699 door een watervloed vernield. *Zwaardecroon*, destijds in commissie op Malabar, zond in hetzelfde jaar nieuwe planten. Men kweekte daarvan op Java een aantal koffieboomen, en in 1706 (tegelijk met het eerste proefje koffieboonen) zond de gouverneur-generaal *Johan van Hoorn* een van deze aan *Nicolaas Witsen*, burgemeester van Amsterdam en bewindhebber der Oost-Indische Compagnie. Deze plant werd behoorlijk verzorgd in den botanischen tuin aldaar en bracht er zaad voort, zoodat men weldra in het bezit kwam van een aantal plantjes, die in 1719 naar onze bezittingen in Amerika gezonden werden. Kort daarna ontstonden koffieplantages in de kolonie Suriname. Eenige jaren later werd de koffieteelt ook in de Fransche koloniën en op Jamaica ingevoerd.

Uit Amsterdam zond men in 1714 een met vruchten beladen heester naar *Lodewijk XIV*, die hem in den tuin te Marley liet verzorgen. Vanhier bracht de zeeofficier *Declieux* den koffieboom in 1722 naar Martinique. Op een moeilijke en gevaarlijke reis deelde hij zijn geringe hoeveelheid drinkwater met zijn boompje en bracht het naar wensch op de plaats zijner bestemming, waar het de grondslag werd voor de welvaart van vele geslachten. *De la Motte Aignan*, gouverneur van Cayenne, wist heimelijk een heester te verkrijgen en vermenigvuldigde dien in 1725. In 1730 kwam de koffieboom op Guadeloupe en in 1718 op Bourbon. Vóór de Fransche Revolutie leverden deze streken de meeste koffie voor het gebruik in Europa, doch na den opstand op Santo-Domingo verplaatste zich de koffiecultuur naar Cuba en Venezuela en reeds in 1782 voerde Jamaica veel koffie uit. Sedert 1762 verbouwt men koffie in Brazilië, maar eerst sedert 1808 werd het product voor den wereldhandel van belang en is de Braziliaansche koffie een der eerste producten op de markt.

Literatuur: Van Someren Brand, De Groote Cultures der Wereld (Amsterdam 1906); *Garens*, Kaffee-Kultur, Handel und Bereitung im Produktionslande (2de druk Hannover 1913); *Wauchère*, Culture pratique du caféier et préparation du café (Parijs 1908); *Lalière*, Le café dans l'Etat de Saint-Paul (Parijs 1909); Jaarverzichten van den Handel in Koloniale producten (Bijvoegsel van „De Indische Mercuur"); *van Gorkum*, Oost-Indische Cultures (2de druk Amsterdam 1912); Verslag omtrent Handel, Nijverheid en Landbouw van Nederlandsch-Indië (jaarlijks).

Koffiebereiding (zie de plaat). De koffieboonen worden geroost. Dit geschiedt door een gelijkmatige verhitting boven een klein vuur in gesloten vaten, totdat de boonen min of meer bruin geworden zijn. Dit roosten geschiedt meestal in liggende, draaiende trommels, die dikwijls van draadwerk gemaakt zijn om een gelijkmatige verwarming te verkrijgen. Als brandstof kan men hout, gas of spiritus gebruiken. Het roosten moet zoo snel mogelijk geschieden om verlies van aroma en vorming van schadelijke roostingsproducten tegen te gaan. Na het roosten moet men de boonen zoo spoedig mogelijk uit het roostapparaat nemen en haar in een dunne laag uitspreiden. Meestal wordt met behulp van een exhaustor een stroom koude lucht over de boonen geblazen. Vóór het roosten moeten de koffieboonen bevrijd worden van steenen en slechte boonen, dat met behulp van sorteermachines geschieden kan. Dikwijls worden de boonen ook gewasschen door haar een 10 minuten in water te leggen. Nadat zij een weinig afgedroogd zijn, worden ze direct geroost. De vorming van waterdamp doet de roosting gelijkmatig verloopen. Daar het aroma van de koffie zeer vluchtig is en gemakkelijk ontleed wordt, worden bij het roosten wel andere stoffen toegevoegd, waarvan de ontledingsproducten de boonen omhullen. Soms voegt men na gedeeltelijke roosting suiker of zetmeel toe, waarna men verder roost. Ongeveer $^2/_3$ gedeelte hiervan verdwijnt met de roostgassen, terwijl de rest zich in karamel omzet, dat de boonen met een glanzende laag omgeeft. Zulke koffie geeft een donkerder en bitterder aftreksel. Men gebruikt hier ook wel voor schellak, dextrine, Arabische gom, eiwit, gelatine enz. Bij het roosten verliezen de boonen al naarmate de temperatuur, tot waartoe zij verhit worden, 15—25 procent van haar gewicht. De chemische veranderingen, die bij het roosten plaats hebben, zijn nog niet goed bekend. Eerst ontwijkt water met aetherische oliën. Daarna ontwijken gassen met sterken koffiereuk, terwijl het kaffeïne gedeelte vervluchtigt. Het procentgehalte van kaffeïne verandert echter niet, daar de andere producten ook verloren gaan. De grootste verandering ondergaan de koolhydraten van de koffieboonen, de suiker verandert in karamel, waaraan de koffie haar donkere kleur en bitteren smaak te danken heeft, de celluloseachtige bestanddeelen worden gedeeltelijk door het roosten in een oplosbaren vorm omgezet. De reuk en de smaak zijn afkomstig van verschillende stoffen, waarvan furfurol een van de belangrijkste is. Gerooste koffie bevat gemiddeld 1,73 procent water, 13,77 eiwitachtige lichamen, 1,27 kaffeïne, 13,92 vet, 1,23 suiker, 4,69 looizuur, 32,39 stikstofhoudende extractstoffen, 26,31 celluloseachtige lichamen, 4,69 minerale bestanddeelen. De boonen moeten natuurlijk vooraf van het vruchtvleesch, waarin zij opgesloten zitten, bevrijd worden. Dit geschiedt op verschillende manieren. Toestellen, daarvoor ingericht, zijn in fig. 1 en 3 van de plaat afgebeeld. Fig. 1 stelt een zoogenaamden pulper voor, het toestel in fig. 3 werkt met een wals. Verder is in fig. 2 nog een schil- en poleermachine geteekend. Het sorteeren van de boonen geschiedt met de verschillende machines, die op de plaat afgebeeld zijn.

Koffiebladziekte is de naam van een ziekte, waardoor de bladeren van de koffieplant in het bijzonder en verder de geheele plant worden aangetast. Een lage plantenvorm, een fun-

Digitized by Google

gus, de *Hemileia Vastatrix* (zie aldaar) tast het eerst de bladeren aan, hetgeen zichtbaar wordt door het optreden van plekken oranje-gele stof aan de onderzijde daarvan, welke stof met de hand gemakkelijk verwijderd kan worden. Woekert de ziekte voort, dan valt het aangetaste blad af, de takken en vruchten worden zwart en de boom kwijnt geheel weg. Uitgestrekte aanplantingen worden door de bladziekte binnen enkele maanden verwoest. Geen enkele andere ziekte is bekend, die zooveel schade aan het koffiegewas heeft berokkend. De middelen, die aangewend zijn en nog aangewend worden, om de ziekte te bezweren, zijn talrijk. Aanvankelijk zocht men door betere bewerking van den bodem en door bemesting de planten meer weerstandsvermogen te geven, later echter is men begonnen antiseptische middelen, om den ziekteverwekker te dooden, en voorbehoedmiddelen toe te passen. Als zoodanig vallen te noemen: bespuiting met tabakswater of met een oplossing van ijzerzout, het prikken der aangetaste blaadjes met zwavelzuur, het beschutten der aanplanting tegen het overbrengen der kiemen door den wind, het omringen der plantages met levende aanplantingen (o. a. van *Biza*), die de zwevende kiemen opvangen. Afdoende helpen deze middelen niet, vooral niet in lage streken. De plantages op de bergen op humusrijken grond hebben minder last van de ziekte, daar zij door hun krachtigen bouw den aanval kunnen doorstaan. Dit is ook het geval met de stevig gebouwde Liberia-soort.

Van de andere parasieten, waardoor de koffieplant kan worden aangetast, noemen wij: de *djamoer oepas*, een witte schimmel, de *koffieluis (Lecanium Coffeae)* en de *koffieborer (Hylotrichus quadrupes)*, een klein snuitkevertje.

Koffie- en theegeld. Zie *Familiegeld.*

Koffie-valorisatie. Zie *Valorisatie.*

Kofoe is de hoofdstad van de ken Kai op het Japansche eiland Nippon, gelegen ten N. van den Foejijama. Men vindt er een oud slot, een seminarium voor onderwijzers en een groote zijdespinnerij. De handel is belangrijk, vooral in zijde, bergkristal, druiven, wijn en rozijnen uit de omliggende, zeer vruchtbare streken. Het aantal inwoners bedraagt (1914) 53 672.

Kog. Zie *Kogge.*

Kogel is een lichaam, dat uit vuurwapenen geschoten wordt. Aanvankelijk gebruikte men steenen kogels, later ijzeren en looden, die vol of hol waren. Bekend zijn de vroeger gebruikelijke ketting-, brand- en stinkkogels. De grootte der kogels is afhankelijk o. a. van het kaliber van het wapen. Terwijl men eeuwen lang aan de kogels den bolvorm gaf, zijn in latere jaren puntkogels in gebruik gekomen. Zie verder onder *Geschut.*

Kogel in de wapenkunde. Zie *Besanten* en *Koeken.*

Kögel, *Rudolf*, een Protestantsch godgeleerde, den 18den Februari 1829 te Birnbaum (Posen) geboren, studeerde te Halle en te Berlijn, ondernam een reis naar Spanje, Zwitserland en Italië, werd in 1852 leeraar aan een gymnasium te Dresden, in 1855 aan een seminarium te Berlijn en in hetzelfde jaar predikant te Nakel bij Bromberg, daarna in Den Haag. In 1863 als Hofprediker naar Berlijn geroepen, werd hij vervolgens opperconsistoriaalraad, in 1879 superintendent-generaal der Keurmark, in December 1880 oppenhofprediker en in 1884 lid van den Staatsraad. In 1891 legde hij het superintendentschap neder, trok zich in 1894 ook uit den Hoogen kerkeraad terug en overleed den 2den Juli 1896 te Berlijn. Hij was als kanselredenaar zeer in aanzien, maar had wegens zijn kerkelijk-conservatieve richting vele tegenstanders. Van zijn geschriften vermelden wij: „Der erste Brief Petri in Predigten ausgelegt" (3de druk 1890), „Pro domo" (1868), „Die Seligpreisungen der Bergpredigt" (4de druk 1895), „Kirchliche Gedenkblätter aus der Kriegszeit 1870—1871" (1871), „Das Vater unser in Predigten ausgelegt" (3de druk 1889), „Aus dem Vorhof im Heiligthum" (4de druk 1902), „Der Brief Pauli an die Römer" (4de druk 1904), „Wach auf du Stadt Jerusalem" (1882), „Ethisches und Aesthetisches" (1888), „Der Brief des Jacobus in Predigten" (1889), „Geläut und Geleit durchs Kirchenjahr" (1895—1896), „Deine Rechte sind mein Lied" (1895), en „Gedichte" (1891). Na zijn dood verschenen van hem „Andachten". Sedert 1880 gaf hij met anderen „Neue Christoterpe" uit (Bremen).

Kogelbloem. *Zie Globularia.*

Kogeldistel *(Echinops)* is de naam van een plantengeslacht met bolvormige, blauwe of witte bloemhoofdjes. Het behoort alzoo tot de familie der *Saamgesteldbloemigen (Compositen)* en onderscheidt zich verder door een opgaanden, vertakten, doornigen stengel met vindeelige of twee- of driewerf vindeelige bladen, wier slippen en tanden aan den top in dorens uitloopen. Verschillende soorten, zooals *E. Ritro* L. en *E. sphaerocephalus* L. worden in onze tuinen aangekweekt.

Kogelvisschen of *Naaktkanden (Gymnodonten)* is een familie van in den regel matig groote of kleine tropische of halftropische zeevisschen; slechts enkele soorten zijn zoetwatervisschen. Zij wordt onderverdeeld in A. *Triodontiden*, B. *Tetrodontiden*, de eigenlijke *Kogelvisschen*, met de geslachten *Tetrodon* en *Diodon (Egelvisschen)* en *C. Molina*, de *Maanvisschen*. Evenals de *Hoornvisschen (Sclerodermen)*, is ook merkwaardig om de wonderlijke visschen, die tot haar behooren, merkwaadig, zoowel om hun dikwijls zonderling voorkomen, als om hun levensgewoonten. Zie verder *Vastkakigen.*

Kogge is de naam van een oorlogsschip der Hansa, met hooge verschansing en aan den voor- en achtersteven torenagewijs gebouwd. De masten droegen gewone of ra-zeilen; zelden werd het schip door roeiers bewogen. Een groote kogge was circa 80 m. lang met 2000 ton inhond en was als driemaster opgetuigd. De bemanning bestond uit meer dan 1000 man, waarvan 500 gewapend waren. De kogge voerde somtijds meer dan 40 kanonnen voor ijzeren en wel 60 voor steenen kogels.

Koggeschip in de wapenkunde is een schip met hoogopploopende voor- en achtersteven, een of twee masten, voorzien van mastkorven of gevechtsmasten en een ra, waaraan een opgevouwen zeil (zie de fig.). Het roer, een breede spaan,

Digitized by Google

komt achteraan aan bakboord, doch is dikwijls weggelaten. Dit teeken werd door veel Hanze- en Hollandsche steden gevoerd, als Amsterdam. Damme, Lubeck, Vlaardingen, Ylst enz. Ook werd het oudtijds veel als uithangsteeken uit koopmanshuizen enz. gebruikt.

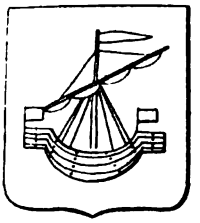

Koggeschip.

Koheleth. Zie *Prediker.*

Koh-i-Baba is de naam van een gebergte in Afghanistan, het door eeneeuw bedekte westeinde van den Hindoekoesj, waarvan het door den Bamianpas gescheiden is. De hoogste punten bereiken 5143 m. hoogte.

Kohier noemt men een lijst van belastingschuldigen of onderhoudplichtigen. Zoo spreekt men van het kohier van de belasting naar het inkomen, van de vermogensbelasting, enz.; op het kohier van de wegen vindt men de personen, op wie het onderhoud daarvan rust. Somtijds gebruikt men in denzelfden zin het woord *legger;* naast of tegenover elkander gebezigd, dan wijst de *legger* het *object* van den last aan, bijv. de wegen, en het *kohier* de *subjecten,* die den last moeten dragen, de belastingschuldigen of onderhoudplichtigen.

Koh-i-noor is de naam van een der grootste diamanten. Zie *Diamant.*

Kohl, *Johann Georg,* een Duitsch schrijver van reistafereelen, den 28sten April 1808 te Bremen geboren, studeerde sedert 1828 te Göttingen, Heidelberg en München in de rechten, werd daarna huisonderwijzer in Koerland, deed vervolgens reizen door Lijfland en Rusland en vestigde zich in 1838 te Dresden, van waaruit hij bijna alle landen van Europa bereisde. Hij overleed te Bremen den 28sten October 1878. Behalve zijn reisbeschrijvingen over Oostenrijk, Groot-Brittannië, Denemarken, Nederland, Istrië, Dalmatië, Montenegro en Z.O. Duitschland, enz. schreef hij: „Der Verkehr der Menschen in seiner Abhängigkeit von der Erdoberfläche" (1841), „Skizzen aus Natur- und Völkerleben" (2 dln., 1851), „Aus meinen Hütten" (2 dln., 1850), „Der Rhein" (2 dln., 1851), „Die Donau" (1854), „Geschichte des Golfstroms und seiner Erforschung", „Reisen in Canada" (1856), „Descriptive Catalogue of maps, relating to Amerika mentioned in Hakluyt" (1857), „Die beiden ältesten Generalkarten von Amerika 1527 und 1529" (1860), „Am Wege, Blick in Gemüt und Welt" (1866), „Entdeckungsgeschichte der Küsten der Vereinigten Staaten", „History of the discovery of the East Coast of North-America particularly of the Coast of Maine" (1869), „Die geographische Lage der Hauptstädte Europas" (1874). Met zijn zuster *Ida* gaf hij uit: „Englische Skizzen", welke laatstgenoemde alleen leverde „Paris und die Franzosen" (3 dln., 1845).

Kohlbrügge, *Hermann Friedrich,* een Nederlandsch Protestantsch godgeleerde, werd den 15den Augustus 1803 te Amsterdam geboren, waar hij in de theologie studeerde en een eerste aanstelling kreeg als hulpprediker bij de Hersteld Lutherssche gemeente in 1826. Als zoodanig kwam hij met de daar heerschende denkbeelden in conflict en werd als proponent afgezet. Hij vertrok naar Utrecht, waar hij verder studeerde en in 1829 promoveerde met een dissertatie over Psalm 45. Van de Luthersche Kerk meende hij in de Nederlandsch Hervormde over te gaan, maar hier werd hij niet aangenomen. In 1833 op een reis tot herstel van gezondheid met Gereformeerden in Elberfeld in aanraking gekomen, werd hem daar al spoedig — in verband met een op handen zijnde samensmelting der Luthersche en Gereformeerde kerken, waarmede *Kohlbrügge* niet sympathiseerde — de toegang tot den kansel van regeeringswege ontzegd, waarop hij naar Utrecht terugkeerde. Na het tot stand komen der „Union" werd hij door Elberfeldsche Gereformeerden uitgenoodigd, tot hen over te komen, waaraan hij gevolg gaf. Het „Religionspatent" van 1847 gaf hun n. l. het recht zich tot een zelfstandige gemeente te organiseeren. Zoo ontstond de „Niederländisch Reformirte Gemeinde", wier eerste predikant *Kohlbrügge* werd. Deze gemeente kwam, door prediking en tucht, tot grooten bloei en trok de aandacht ook door een uitmuntend ingerichte diakonie, die het voorbeeld geworden is voor het bekende „Elberfelder stelsel" (zie aldaar). Hier was hij met buitengewoon goed gevolg werkzaam en overleed hij den 5den Maart 1875. *Kohlbrügge* heeft op vele godgeleerden in Duitschland, Oostenrijk, Zwitserland, Amerika en niet het minst in Nederland grooten invloed uitgeoefend, terwijl een bepaalde richting in de Ned. Hervormde Kerk wordt aangeduid met die der *Kohlbruggianen.* Zijn geschriften zijn meest preeken in het Nederlandsch en het Duitsch, verder brochures en werkjes voor catechisatiën.

Zie: *J. van Lonkhuyzen,* Hermann Friedrich Kohlbrügge en zijn prediking in de lijst van zijn tijd (Wageningen 1905), waarin tevens een lijst zijner werken en *J. C. S. Locher,* Toelichting en verweer, opmerkingen aangaande verschillende punten der waarheid, naar aanleiding van de dissertatie van Dr. J. van Lonkhuyzen enz. (Amsterdam 1908).

Köhler, *Reinhold,* een Duitsch geneeskundige, den 14den December 1825 te Lauffen geboren, studeerde te Tubingen, Heidelberg, Praag en Weenen en was van 1848 tot 1850 als practisch geneesheer werkzaam te Stuttgart, alwaar hij in 1857 zitting nam in het „Medicinal Collegium". In die betrekking zag hij zich meermalen belast met zendingen, terwijl hij vervolgens benoemd werd tot hoogleeraar in de geneeskunde te Tubingen. Bijna 14 jaren bekleedde hij dat ambt, vormde een aantal bekwame leerlingen en overleed den 16den Januari 1873. Hij schreef: „Die Krebs- und Scheinkrebskrankheiten des Menschen" (1853), benevens een aantal opstellen in tijdschriften.

Köhler, *August,* een Duitsch Luthersch godgeleerde, den 8sten Februari 1835 te Schmalenbach in de Palts geboren, werd in 1857 privaatdocent, in 1862 buitengewoon hoogleeraar in de theologie te Erlangen, in 1864 gewoon hoogleeraar te Jena, in 1866 te Bonn en in 1868 te Er-

Digitized by Google

langen, alwaar hij den 17den Februari 1897 overleed. Van zijn geschriften noemen wij: „Die niederländische reformirte Kirche" (1856), „Die nachexilischen Schriften erklärt" (1860—1865, 4 dln.) en „Lehrbuch der biblischen Geschichte des alten Testaments (1875—1893, 2 dln.).

Köhler, *Ulrich Leopold,* een Duitsch oudheidkundige, den 6den November 1838 te Klein-Neuhausen in het groothertogdom Weimar geboren, studeerde te Jena en te Göttingen, vertrok daarop naar Italië, werd in 1865 toegevoegd als secretaris aan het Pruisisch gezantschap te Athene, vertrok in 1872 als gewoon hoogleeraar in de oudheidkunde naar Straatsburg en keerde in 1875 terug naar Athene om er zich te belasten met de leiding van het pas gesticht Archaeologisch Instituut. In 1886 werd hij hoogleeraar in de oude geschiedenis te Berlijn, alwaar hij den 24sten October 1903 overleed. Hij schreef: „Urkunden und Untersuchungen zur Geschichte des delisch-attischen Bundes" (1870), „Corpus inscriptionum atticarum" (1877), en talrijke opstellen in tijdschriften.

Kohler, *Joseph,* een Duitsch rechtsgeleerde en schrijver, den 9den Maart 1849 te Offenburg geboren, werd in 1874 kantonrechter te Mannheim, later assessor en toen lid der rechtbank aldaar. In 1878 werd hij hoogleeraar te Würzburg en in 1888 te Berlijn. *Kohler* is een zeer veelzijdig jurist, die zich op allerlei terrein: vergelijkende rechtstudie, burgerlijk recht en het auteurs- en patentrecht heeft bewogen. Vooral op het laatstgenoemd gebied is hij een autoriteit. Zijn verdiensten zijn onmiskenbaar, maar sommigen meenen, dat hij meer breed dan diep is en dat zijn studiën meer door hun quantiteit dan door hun kwaliteit uitmunten. Hij schreef: „Zur Lehre von der Blutrache" (Würzburg 1885), „Moderne Rechtsfragen bei islamitischen Juristen" (1885), „Das chinesische Strafrecht", „Altindisches Prozessrecht" (Stuttgart 1891), „Das Recht der Azteken" (1892) enz. Verder over Europeesch recht: „Beiträge zur germanischen Privatrechtsgeschichte" (3 dln., Würzburg 1883—1888). „Der Process als Rechtsverhältnis" (Mannheim 1888), „Urkundliche Beiträge zur Geschichte des bürgerlichen Rechtsganges" (Berlijn 1904), „Treue und Glauben im Verkehr" (1893), „Die Carolina und ihre Vorgängerinnen" (met *Scheelz,* 3 dln., Halle, 1900—1903). Op het gebied van rechtsphilosofie leverde hij: „Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz" (2 dln., Würzburg 1883), „Das Recht als Kulturerscheinung" (1885) en „Das Wesen der Strafe" (1888). Ook schreef hij eenige kunst-historische opstellen: „Aus dem Lande der Kunst" (1882), „Aesthetische Streifereien" (Mannheim 1889), „Verbrechertypen in Shakespeares Dramen" (Berlijn 1902), „Der Geist des Christentums" (1904), „Aus Kultur und Leben" enz. Ook als dichter heeft hij verdiensten; op dit gebied noemen wij: „Lyrische Gedichte und Balladen" (Berlijn 1892), „Feuermythus oder Apotheose des Menschengeistes. Nach Motiven der Polynesischen Sage" (1893), „Dantes Heilige Reise. Freie Nachdichtung der „Divina Comoedia" (Keulen 1901—1903). Bovendien gaf hij uit: „*Holtzendorff's* „Enzyklopädie der Rechtswissenschaft" (Leipzig 1902, 6 dln.) en met *Victor Ring* „Archiv für bürgerliches Recht" en „Berliner juristische Beiträge" (Berlijn 1903), „Ons Recht" (1907), „Lehrbuch des Patentrechts" (1908), „Musterrecht" (1909), „Zum Fränkischen Recht der 5ter Jahrhundert" (1911), „Das Recht des Markenschutzes" (2de druk 1913), „Recht und Persönlichkeit" (1914), „Quellen der Rechtsphilosophie" (1914). Voorts schreef hij tal van artikelen in rechtsgeleerde tijdschriften.

Köhler, *Walther,* een Protestantsch godgeleerde, in 1870 te Elberfeld geboren, studeerde in de theologie en werd in 1900 privaatdocent in 1904 buitengewoon hoogleeraar te Giessen, in 1906 gewoon hoogleeraar in de kerkgeschiedenis te Zurich. *Köhler* tracht door zijn geschriften en optreden onder de Protestanten meer sympathie voor en meer inzicht in het Roomsch-Katholieke geloof wakker te roepen. Hij schreef: „Luthers Schrift an den christlichen Adel deutscher Nation" (1895), „Luther und die Kirchengeschichte" (1900), „Reformation und Ketzerprozess" (1901), „Dokumente zum Ablassstreit von 1517" (1902), „Die Entstehung des Problems Staat und Kirche" (1903), „Bibliographia Brentiana" (1903), „Kritische Ausgabe von Luthers 95 Thesen und Gegenschriften" (1903), „Ein Wort zu Denifles Luther" (1904), „Katholizismus und Reformation" (1905), „Beiträge zur Geschichte der Mystik in der Reformationszeit" (1906), „A. Hegler" (1906), „Die Anfänge des Pietismus in Giessen" (1907), „Katholizismus und moderner Staat" (1909), „Idee und Persönlichkeit in der Kirchengeschichte" (1910) en „C. F. Meyer als religiöser Charakter" (1911).

Kohlhase of *Kohlhaas, Hans,* bekend als de held van een verhaal van *Heinrich von Kleist* was in de 16de eeuw een bemiddeld koopman te Kölln an der Spree (Berlijn). Op reis naar de Michaelis-jaarmarkt te Leipzig (1 October 1532) werd hij in een herberg te Wellaune door lieden van jonker *Günther von Zaschwitz* overvallen en van zijn paarden beroofd. *Kohlhaas* riep de hulp in van den keurvorst *van Brandenburg.* Hij verderde schadeloosstelling voor paarden en oppashoud, doch de jonker eischte voengeld. Hierdoor verbitterd, vaardigde *Kohlhaas,* met zijn aanhangers van allerlei slag, een oorlogsverklaring uit, niet slechts tegen den jonker, maar tegen geheel Saksen. Vruchteloos wendden zich de ingezetenen tot den keurvorst, om den strijd te voorkomen, doch daar *Kohlhaas* een minnelijke schikking verlangde, kwam deze door tusschenkomst van *Eustachius von Schlieben* tot stand met de bepaling, dat hem een schadevergoeding van 600 gulden zou worden betaald. Inmiddels overleed de jonker, en zijn weduwe weigerde aan die bepaling te voldoen. Ook de keurvorst van *Saksen* verwierp de overeenkomst. In den beginne bleef *Kohlhaas,* op raad van *Luther,* rustig en stil. Eerst den 14den Maart 1535 verschreef hij dreigend voor Jüterbogk en den 26sten Maart stak hij te Gomming een molen in brand. Andere vijandelijkheden volgden en nieuwe onderhandelingen liepen vruchteloos af. In 1538 hervatte hij de vijandelijkheden met zijn makkers, van welke sommigen gevat en terechtgesteld werden, terwijl hij zelf ontsnapte. Later roofde

Digitized by Google

hij ook op Brandenburgsch gebied. Dit wekte den wrevel van den keurvorst. *Koolhaas* werd naar Berlijn gelokt, gevangen genomen, ter dood veroordeeld en den 22sten Maart 1540 geradbraakt. Hetzelfde lot trof zijn makker *Nagelschmidt*.

Kohlrausch, *Friedrich,* een Duitsch opvoedkundige en geschiedschrijver, den 15den November 1780 te Landolfshausen bij Göttingen geboren, studeerde in laatstgenoemde stad in de godgeleerdheid en bezocht, als onderwijzer van graaf *Baudissin,* de universiteiten te Berlijn, Kiel en Heidelberg. In 1810 werd hij directeur van een opvoedingsgesticht te Barmen bij Elberfeld en in 1814 leeraar aan het gymnasium te Düsseldorf. In 1818 werd hij benoemd tot lid van het college van onderwijs te München, in 1830 tot „Oberschulrath" te Hannover en in 1864 tot algemeen schooldirecteur van het koninkrijk Hannover. Hier was hij door organisatie van het onderwijs nuttig werkzaam, zooals blijkt uit zijn geschrift: „Das höhere Schulwesen des Königreichs Hannover seit seiner Organisation im Jahre 1830" (1855). Van zijn overige werken vermelden wij: „Deutsche Geschichte für Schulen" (1816; 16de druk 1875), „Kurze Darstellung der Deutschen Geschichte" (14de druk 1891). „Chronologischer Abriss der Weltgeschichte" (15de druk 1861), „Die Geschichte und Lehre der Heiligen Schrift" (1811, 30ste druk 1885), „Handbuch für Lehrer höherer Schulen" (3de druk 1820) en een „Anleitung für Volksschullehrer" (4de druk 1837). Ook gaf hij nog: „Erinnerungen aus meinem Leben" (1866). Hij overleed den 30sten Januari 1867 te Hannover.

Kohlrausch, Friedrich, een Duitsch natuurkundige, een kleinzoon van den vorige, den 14den October 1840 te Rinteln geboren, studeerde te Erlangen en te Göttingen, promoveerde aan laatstgenoemde hoogeschool en werd in 1864 docent bij het Natuurkundig Genootschap te Frankfort aan den Main. In 1866 werd hij buitengewoon hoogleeraar in de natuurkunde te Göttingen, in 1870 gewoon hoogleeraar aan de polytechnische school te Zurich, in het volgende jaar aan die te Darmstadt, in 1875 benoemd tot hoogleeraar in de physica te Würzburg en in 1887 te Straatsburg. In 1895 werd hij opvolger van *Helmholtz* als president der „Physikalisch-Technisch Reichsanstalt" te Berlijn en in 1899 gewoon honorair-hoogleeraar aan die hoogeschool aldaar. In 1905 trad hij af en vestigde zich te Marburg, waar hij den 17den Januari 1910 overleed. De proefondervindelijke natuurkunde heeft zeer veel aan hem te danken, door zijn verbetering der meetmethoden op het gebied der electrische stroomen en het magnetisme. Het door hem geschreven „Lehrbuch der praktischen Physik" (Leipzig 1870, 11de druk 1908) werd spoedig in alle laboratoria gebruikt. Verder schreef hij: „Ueber den absoluten elektrischen Leitungswiderstand des Queckeilbers" (1883), „Das Leitvermögen der Elektrolyte, insbesondere der Lösungen" (met *Holborn,* 1898), „Kleiner Leitfaden der praktischen Physik" (1900) en „Die Energie oder Arbeit und die Anwendungen des elektrischen Stromes" (1900).

Kohn, *Theodor,* vorst-aartsbisschop van Olmütz, den 22sten Maart 1845 in het Czechisch-Moravisch dorp Brzeznitz geboren, van Joodsche afkomst, werd in 1871 tot priester gewijd en in 1873 godsdienstleeraar. In 1875 verkreeg hij den doctorstitel, werd daarna pauselijk kamerheer en hoogleeraar in het kerkrecht te Olmütz. Toen kardinaal *Fürstenberg* in 1883 ziek werd, droeg deze hem het bestuur van zijn diocees op en benoemde hem tot kanselier van het aartsbisdom. Na diens dood werd hij tot vorst-aartsbisschop benoemd. Door zijn gestrengheid werd hij vaak aangevallen, vooral in de beroemd geworden „Rectus"-brieven in een Czechisch Olmützer blad. In 1903 werd hij dientengevolge naar Rome geroepen en legde, in verband met de beslissing van het Concilie, den 14den Maart 1904 zijn ambt neer, waarna hij tot titulair-bisschop van Pelusium werd benoemd. Tegenwoordig leeft hij op zijn landgoed in Stiermarken.

Kohut, *Alexander,* een Joodsch theoloog en oriëntalist, den 22sten April 1842 te Fellgyhaza in Hongarije geboren, studeerde op het seminarium voor rabbijnen en aan de hoogeschool te Breslau en promoveerde te Leipzig. Daarna was hij rabbijn in Stuhlweissenburg, Fünfkirchen en Grosswardein, vanwaar hij in 1885 naar New-York ging als predikant der Ahabad-Chesed gemeente. Hij schreef talrijke werken in Duitsche, Hongaarsche, Amerikaansche en Hebreeuwsche vaktijdschriften. Zijn voornaamste werk is de nieuwe bewerking van den Talmud van *Nathan ben Zechiel* uit Rome, onder den titel: „Aruch haschalem" en „Aruch completum" (8 dln., Weenen 1878—1892; New-York 1892). Hij overleed den 25sten Mei 1894 te New-York.

Kojan is een maat, zoowel voor inhoud als voor gewicht, van verschillende grootte. Op Sumatra is 1 kojan gelijk aan 800 koelahs = 3303 L., op Poelo-Pinang is de kojan = 800 gantang = 3561 L. Als gewicht wisselt de grootte tusschen 30 en 64 pikols. Deze maat is zeer algemeen in gebruik in Nederlandsch Oost-Indië.

Kok, *Jacobus,* een Nederlandsch geschiedkundige, te Amsterdam geboren, was boekhandelaar en overleed den 26sten Mei 1788 in zijn geboortestad. Hij schreef: „Vaderlandsch Woordenboek" (1780—1795, 35 dln.), waarvan de eerste 10 deelen door hem vervaardigd zijn, terwijl de overige, evenals de „Bijvoegsels op het Vaderlandsch Woordenboek" (3 dln.) afkomstig zijn van *Jan Fokke.* Een 2de druk verscheen te Amsterdam van 1785 tot 1790 in 38 deelen met kaarten, platen en portretten. Verder leverde hij: „Amsterdams eer en opkomst door middel der Hervorming in 1578" (1778), „Oorsprong, aanwas, geschiedenis, voorrechten en tegenwoordige staat der Nederlandsche schutterijen en exercitiegenootschappen" (1784), „Amsterdamsche jaarboeken" (3 dln., 1781) en waarschijnlijk „Beknopte geschiedenis of verhaal van 't voorgevallene tusschen de Remonstranten en Contra-Remonstranten van de vroegste tijden tot op 1772" (1773).

Kok, *Abraham Seyne,* een Nederlandsch letterkundige, werd in 1832 te Amsterdam geboren en opgeleid voor het lager onderwijs. Hij deed een reis naar Engeland, ging vervolgens over tot het middelbaar onderwijs en bekleedde geruimen tijd de betrekking van leeraar in het Neder-

Digitized by Google

landsch en Engelsch aan de hoogere burgerschool te Roermond. Daarna was hij in dezelfde betrekking werkzaam aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda en daarna aan de Rijks hoogere burgerschool te Tilburg. In 1896 kreeg hij als zoodanig eervol ontslag. In hetzelfde jaar verleende de Senaat der Utrechtsche hoogeschool hem het doctoraat honoris causa in de Nederlandsche letteren. Hij vertaalde de dramatische werken van *Shakespeare*, de „Divina Commedia" van *Dante*, (3 dln., 1864); „Het leven een droom" van *Calderon* met een studie over het Spaansche drama (1872) en „Caïn" van *Byron*. Verdere geschriften van zijn hand zijn: „Van dichters en schrijvers, Studiën en schetsen van Nederlandsche letterkunde" (2 dln., 1899), „Multatuliana. Verspreide en onuitgegeven stukken" (1903), „Byron. Caïn, mysteriespel". (Metrische vertaling, 1906). Voorts verschenen van hem bijdragen in verschillende tijdschriften. Hij overleed den 15den Januari 1915.

Kokelburg is de naam van twee comitaten in Zevenburgen. *Groot-Kokelburg* telt op 3337 v. km. (1911) 148 926 inwoners en heeft voor de helft ingezetenen van Duitschen oorsprong. De hoofdplaats is er Schäzburg. *Klein-Kokelburg* telt op 1714 v. km. (1911) 115 903 inwoners, die voor $^2/_3$ gedeelte tot de Grieksch Katholieke Kerk behooren en uit Hongaren (Szekler), Roemeniërs en Duitschers bestaan. Het comitaat wordt door den Maros en door den Grooten en Kleinen Kokel besproeid. De hoofdplaats is Elisabethstadt.

Koken. Als water verwarmd wordt in een open glazen vat, ziet men eerst een groot aantal luchtbellen opstijgen. Bij verdere verwarming vormen zich op den bodem kleine dampbellen. De temperatuur der benedenste lagen is zoo hoog geworden, dat de maximumspanning van den damp groot genoeg is om den druk van den dampkring en dien van de waterkolom te weerstaan. Zoodra echter deze dampbellen opstijgen, komen ze in koudere lagen, de maximumspanning van den damp neemt snel af, en de dampbel wordt ingedrukt, hetgeen het bekende „razen of zingen" van het water veroorzaakt. Gaandeweg stijgt de temperatuur der hoogere lagen, zoodat de dampbel ook hier bestaanbaar blijft. Is eindelijk de temperatuur in de geheele vloeistof zoo hoog geworden, dat de spanning van den damp steeds grooter is dan de dampkringsdruk, dan zullen de dampbellen de oppervlakte bereiken, de vloeistof *kookt*. Bij verdere toevoeging van warmte stijgt de temperatuur niet; alle toegevoerde warmte dient voor de verdamping.

Uit het bovenstaande volgt, dat de temperatuur, waarbij een vloeistof kookt, afhangt van den druk, waaronder deze staat. Bij vermindering van den druk ligt het kookpunt lager, bij vergrooting van den druk daarentegen hooger. Het eerste toont men gemakkelijk aan door een glas met lauw water te plaatsen onder de klok van een luchtpomp. Bij voldoende vermindering der spanning gaat de vloeistof koken; echter vormen de dampbellen zich nu niet op den bodem, maar in de hoogere lagen. Daar geen warmte toegevoerd wordt, daalt de temperatuur der vloeistof; om het koken te doen voortduren, moet men de spanning der lucht steeds verminderen. Het water kookt zich aldus steeds kouder; met een luchtpomp van eenige millimeters spanning kan men het water tot ijs laten koken; de hierbij gevormde waterdamp laat men opnemen door zwavelzuur. Vermelding verdient ook nog de proef van *Franklin*. In een kookkolf wordt water eenigen tijd aan de kook gehouden om alle lucht, die zich in de kolf bevindt, te verdrijven. Vervolgens sluit men de kolf met een kurk goed af en keert haar om. Boven het water bevindt zich nu alleen damp en deze koelt sneller af dan het water, zoodat de spanning van dien damp kleiner is dan de spanning der dampbellen, die zich in het water vormen. De vloeistof blijft dus koken en des te heviger, naarmate men de dampruimte boven het water afkoelt.

Op bergen kookt water bij temperaturen beneden 100°, op den Mont-Blanc reeds bij 84°. Dat water bij drukverhooging pas bij hoogere temperatuur kookt, wordt toegepast bij den *Papiniaanschen* pot (zie aldaar). Doordat de bij het verhitten ontwikkelde damp niet ontwijken kan, wordt de druk op de vloeistof steeds grooter en stijgt de temperatuur. Door verplaatsing van het gewicht is de druk op de veiligheidsklep te regelen. De stoomketel van een stoommachine is eigenlijk een Papiniaansche pot. Als men water kookt in een glazen vat, dat zorgvuldig schoon gemaakt is, kan de thermometer stijgen tot boven 100°. In metalen vaten treedt deze kookvertraging veel minder gemakkelijk op. Als de vloeistof geen luchtkernen bevat, gaat het koken gepaard met schokken, doordat er slechts enkele groote dampbellen ontstaan, die de vloeistof in heftige beweging brengen. Bij het koken van olie en dergelijke stoffen is het daarom aan te raden onder in het vat een aantal kleine voorwerpen met ruw oppervlak te brengen.

Het kookpunt van een oplossing is steeds hooger dan dat van het zuivere oplosmiddel; de kookpuntsverhooging is steeds evenredig met de hoeveelheid der opgeloste stof.

Kookpunt bij 76 cm. druk in graden C°.

Aethylaether	35
Alcohol (absoluut)	78
Ammoniak	—38
Benzol	80
Broom	63
Chloor	—34
Chloroform	61
Glycerine	118
Koolzuur	—78
Kwik	357
Lucht	—185—189
Stikstof	—194
Terpentijn	157
Waterstof	—243
Zuurstof	—182
Zwavelig zuur	—10

Koken. *Zie Schip.*
Kokerbrug. *Zie Brug.*

Digitized by Google

Kokerjuffers of *schietmotten (Phryganiden)* vormen een afzonderlijke orde der Insecten. Zij bezitten een kleinen kop met lange, borstelige voelers. De monddeelen zijn niet geschikt om te kauwen, daar de kokerjuffers, na voltooiing van hun ontwikkeling, geen voedsel meer opnemen. De voor- en achtervleugels zijn ongelijk, de laatste zijn grooter dan de eerste, en meestal plooibaar. De voorvleugels zijn dikwijls behaard. De larven zijn merkwaardig, omdat ze in het water leven in kokertjes, die uit allerlei plantendeelen, ook wel slakkenhuisjes bestaan, welke door spinsel tot één geheel zijn verbonden. Het aantal soorten dezer insecten is zeer groot en de familie is over de geheele aarde vertegenwoordigd, voor. al in de gematigde luchtstreken. Hier te lande vindt men de geslachten *Phryganea, Limnophilus, Sericostoma, Hydroptila, Hydropsyche, Philopotamus* en *Mystacides.*

Kokerwormen *(Tubicolen)* zijn dieren, welke tot de klasse der *Ringwormen (Anneliden)* en tot de onderklasse der *Borstelwormen (Chaetopoden)* behooren. De kokerwormen omvatten de rugkieuwigen. bijv. de *Zeeworm* of *Zeepier*, die gangen van 3 à 7 dm. in het vochtige strand graaft, de *borstelvinwormen* en de *kopkieuwige wormen*, waartoe de *kalkkokerwormen* behooren.

Kokhaan. Zie *Cardiaceeën.*

Kokkelskorrels *(Cocculus)* zijn de zaden van het geslacht *Anamirta* Colleb., een plant, die tot de familie der *Menispermaceeën* behoort en in Afrika groeit.

Kokmeeuw. Zie *Meeuw.*

Kokopu is een bekende Australische zoetwatervisch, behoorende tot de familie der *Galaxiiden.* Zie verder *Galaxiiden.*

Kokosboter. Zie *Kokosolie.*

Kokoseilanden. Zie *Cocoseilanden.*

Kokosnoot. Zie *Kokospalm.*

Kokosnootkoeken of **-meel** worden beide verkregen uit het vruchtvleesch, de coprah. van kokosnoten, die voor dit doel heet geperst worden. Het daarbij gewonnen vet is boterachtig vast. Zij worden licht ransig, hebben een lichtroode tot bruine kleur en worden door alle veesoorten gaarne gegeten. Zij hebben een gunstigen invloed op de productie van melk en melkvet. Toegediend naast voedermiddelen, die weeke boter en week spek leveren, bevorderen ze de vastheid dezer producten. *Samenstelling:* zie *Landbouwproducten* en *Voedermiddelen.*

Kokosolie is een vet, dat gewonnen wordt uit de vruchten van den kokospalm *(Cocos nucifera).* Men splijt de vruchten en haalt er de vruchtkern uit, na deze van de harde steenschaal bevrijd te hebben. De kern wordt nu met een mes in niet te kleine stukken verdeeld en in de zon gedroogd. Bij goed weer duurt dit drie dagen, ook wordt wel kunstmatig met verwarmde lucht gedroogd. Het op één dezer wijzen verkregen product, de zoogenaamde coprah, wordt gedeeltelijk in de productielanden zelf verwerkt, maar voor een groot deel naar Europa verzonden en daar op olie verwerkt. In Indië geschiedt dit nog in eenvoudige molens, in Europa daarentegen onder hoogen druk in zware persen, en wel in twee tempo's: de eerste maal snijdt men de coprah in als erwten groote stukken, die men zacht verwarmt; de tweede maal wordt het materiaal fijn verdeeld en op 70—80° C. verwarmd. Cocosolie is witachtig, week vloeibaar, met eigenaardigen reuk naar vluchtige vetzuren en zachten smaak. Het smeltpunt ligt tusschen 16 en 18° C. Door persing bij lage temperatuur krijgt men er een bij 10° smeltende olie uit, die in de tropen als geneesmiddel geldt, doch niet in den handel is. Cocosolie lost betrekkelijk gemakkelijk op in koud en alcohol, in aether en in oliën en laat zich bij matige temperatuur reeds door kalkloog verzeepen. De bestanddeelen zijn: glyceriden van laurinezuur, myristinezuur, palmitine-, capryl-, caprine- en capronzuur. Nog altijd is Ceylon het rijkst aan klapperplantages, dan volgt Java, Brazilië, de Philippijnen, de Soenda-eilanden, Cochin-China, Straats Settlements enz., terwijl ook de Duitsche koloniën in den laatsten tijd een aanzienlijke uitvoer van coprah bezitten. In Indië wordt zij sinds oude tijden als voedings- en geneesmiddel gebruikt, in Europa voornamelijk voor de zeepfabricage en als bijmengsel voor de stearinekaarsen. Ook heeft men uit kokosolie een goedkoop soort boter, plantenboter genaamd, weten te bereiden. Door esterificatie der vette zuren verkrijgt men er ook cognacessence uit, die voor het bereiden van kunstmatigen cognac gebruikt wordt.

Literatuur: Andes, Kokosbutter und andere Kunstspeisefette (Weenen 1907); *Belfort and Hoyer,* All about Coconuts (Londen 1914).

Kokospalm *(Cocos nucifera* L.), *kokosboom* (zie de platen *Palmen),* in Insulinde veelal *klapperboom* geheeten, is de naam van een boom uit de keerkringslanden, die er voor de inwoners een onschatbare waarde bezit. De kustlanden en de eilanden van den Indischen Oceaan schijnen het middelpunt te vormen van zijn verspreiding. Hij groeit het weligst in de nabijheid der zee, op lage, keemhoudende zandgronden, welke zich slechts weinig boven haar waterspiegel verheffen, hoewel hij ook op aanmerkelijken afstand van de kust gevonden wordt. In Insulinde komt hij tot 800 à 1000 m. hoogte voor, gewoonlijk in groepen bijeen en dikwijls zijn de eilandjes in den Indischen Oceaan met kokospalmen bezaaid. Hij behoort tot de familie der *Palmen* en wel tot de *Waaierpalmen.* Zijn wortelvezels dringen diep in den grond zonder zich ver uit te spreiden, zoodat hij in de tropische gewesten veelal rondom de woningen wordt geplant. Bij een middellijn van 3 tot 6 dm. bereikt hij een hoogte van 20 tot 30 m. en de geringde palmtronk (stam) draagt aan den top een sierlijke kroon van groote bladeren. die zich naar alle kanten uitspreiden. De bladeren zijn gevederd en de blaadjes lijnvormig. Het blad is 4 tot 5 m. lang en 1 m. breed en aan den voet van den steel van een vezelig netwerk voorzien, hetwelk den tronk omgeeft. De middenspil van de vertakte bloemstelen, die uit de okseln der onderste bladeren ontspringen en door een houtige, taaie bloemscheede omsloten zijn, is rolrond en heeft een aantal kleine groefjes. De bloemen zijn van schutblaadjes voorzien. De gele, manlijke komen meer in de bovenste, de groenkleurige, vrouwelijke meer in het benedenste gedeelte der bloeiwijze voor. De vruchten,

Digitized by Google

trosgewijze rondom den voet der bladeren neerhangend, zijn eerst groen, daarna bruin gekleurd, zeer groot, ellipsoïedachtig of eenigermate eivormig, terwijl het vruchtvleesch vezelig is. De zeer harde steen (kokosnoten) bevatten slechts een enkel zaad. Zij hebben aan den voet 3 ronde indruksels, welke op een samenstelling uit 3 vruchtbladeren wijzen. Twee van deze zijn blind, terwijl het derde (het oog) naar de kleine kiem voert, die bij haar ontwikkeling door deze opening naar buiten treedt. Het zaad heeft in het midden van zijn kiemwit een groote holte, waarin zich een melkachtige zelfstandigheid bevindt. Door die indruksels gelijkt de kokosnoot op den kop van een aap, zoodat de naam van dezen, in het Portugeesch *cocos* of *coquin*, aanleiding heeft gegeven tot dien der vrucht.

Alle deelen van den kokosboom zijn nuttig voor den mensch. Het zaad of de pit smaakt als zoete amandelen en vormt rauw, of met andere spijzen gekookt, een welkome versnapering; de in de noot aanwezige kokosmelk of klapperwater verschaft een aangenamen en frisschen drank. Uit het kiemwit bereidt men olie (klapperolie), welke uit Oost- en West-Indië en van de westelijke kusten van Afrika naar Europa wordt gebracht, waar zij vooral tot het vervaardigen van zeep gebezigd wordt. Van den harden bast, die het zaad omgeeft, vervaardigen de inlanders allerlei voorwerpen, zooals nappen, schalen, bekers enz. Het vezelig hulsel, dat de noot omsluit, levert een stevig soort van touw, hetwelk bestand is tegen het zeewater, en waarvan men in Europa zeer fraaie matten en kokoskleeden maakt. Uit de bloemkolven wordt door insnijdingen of kneuzingen een suikerhoudend vocht verkregen, dat wel gedronken wordt als palmwijn of de grondstof levert voor de bereiding van arak, gist en azijn. De bladeren dienen tot dakbedekking en verder tot het maken van slaapmatten, zonneschermen, korven, bezems enz., alsmede tot bereiding van papier en potasch, terwijl de jonge blaadjes onder den naam van palmkool als groente gegeten worden. Het netwerk aan den voet der bladstelen dient tot het maken van zeven, mantels enz. De stam, van meng ontdaan, kan tot palen, goten en vonders gebezigd worden en dient zoowel tot het vervaardigen van woningen als van bentings (versterkingen), terwijl eindelijk de wortel als geneesmiddel tegen diarrhee aanbevolen wordt. De gedroogde en in stukken geslagen kern levert als *copra* (zie aldaar) een belangrijk handelsartikel, dat in groote hoeveelheden naar Europa komt.

Door veelvuldige kweeking is een aantal verscheidenheden van den kokospalm ontstaan. *Miquel* onderscheidt alleen in Indië 19 variëteiten. Op Java groeien twee hoofdgroepen: de *Kalapa gendjah*, vooral als sierplant gekweekt, en de *Kalapa dalem*, die het geheele jaar door bloeit en elke maand vruchten levert en wel minstens 10 stuks; bij de gendjah-soorten minstens 5. Andere soorten zijn *Mart., C. coronata* die in Zuid-Amerika (Brazilië) voorkomt en een belangrijk voedingsmiddel der inboorlingen uitmaakt, daar zij van het merg brood bakken, terwijl uit de vrucht olie geperst wordt, en *C. butiracea* L. die in Nieuw-Granada en Venezuela voorkomt, en een olie oplevert, die op boter gelijkt. In het geheel zijn 35 soorten van het geslacht *Cocos* bekend. Het gebied, waarin zij voorkomen is de zone tusschen 25° N. Br. en 25° Z. Br., welke grens echter niet overal bereikt wordt; in Afrika is de grens bijv. van 6° N. Br.—16 Z. Br. De grootste opbrengsten levert de Kokospalm in Insulinde, op de Philippijnen, de Karolinen, Marianen en Lakadiven.

In Insulinde wordt de boom overal, waar hij tieren wil, op de erven der inlanders geplant. Geregelde, in het groot aangelegde aanplantingen van klappers worden o. a. op de particuliere landerijen op Java aangetroffen. Buiten Java vindt men den boom op groote schaal aangeplant o. a. op Sumatra in de Padangsche Boven- en Benedenlanden, in Tapanoeli, de Lampongsche districten, verder op Riouw en de Poeloe Toedjoeh, op Borneo's westkust, op Saleier, in de Minahasa, op de Sangi-eilanden en in de residentie Amboina. In het Indische volkaleven speelt hij een groote rol.

Merkwaardig is het vermogen van den kokospalm om zich in verwijderde oorden zonder menschelijke hulp voort te planten. De noot drijft met den zeestroom mee, doch is door haar vliezen beschut tegen het indringen van het zeewater, zoodat de noot weken lang haar kiemkracht behoudt. Zulk een noot nu bereikt over zee de lage atollen of koraaleilanden en vindt er in de vruchtbare bovenlaag een geschikte gelegenheid om te ontkiemen.

Omstreeks het jaar 1838 werden alle kokosboomen op de Caraïbische Eilanden en Curaçao binnen weinige maanden door een plantluis verwoest, en na dien tijd bezorgt dat diertje er aan de kweekers groote moeielijkheid, terwijl het tegenwoordig ook de kokospalmen van Guyana teistert.

Zie: *Hunger*, Cocos nucifera (Amsterdam 191- en *Roellsema*, De Kokoscultuur (Onze Koloniale Landbouw, X, Haarlem 1916).

Kokosvet. Zie *Kokosolie.*

Kokosvezel of *Coïr.* Zie *Kokospalm.*

Kokovzew, *Wladimir Nikolajewitsj*, den 6den April 1853 te Korlo (gouv. Nowgorod) geboren, een Russisch minister van Financiën, bezocht tot 1872 het Alexander-Lyceum te St. Petersburg, kwam in dienst van het ministerie van Justitie en werd in 1878 tot het bestudeeren van het gevangenisvraagstuk naar het buitenland gezonden. Na zijn terugkeer werd hij plaatsvervangend inspecteur van het bestuur der gevangenissen, en den 1sten Maart 1896 assistent van den minister van Financiën *Witte*. In 1900 werd hij senator en was van 1904 tot 1905 en van 1906 tot 1911 minister van Financiën. Als opvolger van den vermoorden *Stolypin* werd hij in 1911 minister-president.

Kol of *Kolk* (eigenlijk een spotnaam, welke „varkensdooder" beteekent) is de naam van een volk in Voor-Indië, dat waarschijnlijk eenmaal het dal van den Ganges bewoonde, of over de zee in Zuid-Indië is aangeland. Hun aantal bedraagt ruim 300 000, verdeeld over Bengalen, Centraal-Indië en Assam. In hun taal vertoonen zij overeenkomst met de Sjan-stammen van Achter-Indië. Zij houden zich weinig bezig met landbouw

Digitized by Google

KOLIBRIES.

1. **Adelaarsnavel** (Eutoxeres aquila). 2. Blauwstaartkolibrie (Cynanthus cyanurus). 3. **Muskuskolibrie** (Chrysolampis moschitus). 4. Glanskolibrie (Eulampis jugularis). 5. Gewone kolibrie (Trochilus colubris). 6. **Topaaskolibrie** (Topaza pella). 7. Pronkkolibrie (Lophornis magnificus). 8. Helmkolibrie (Oxypogon Lindeni). 9. Degenkolibrie (Docimastes ensifer).

Digitized by Google

Digitized by Google

meer met het zoeken naar ijzer en goud en vooral met de jacht. Zij leiden een zwervend leven en zijn bijgeloovige dienaars van booze geesten. Met gering succes hebben eenige zendelingen onder hen gewerkt. Onder den naam *Kolariërs* vat men een groot aantal stammen samen, waarvan de voornaamsten zijn: de Moenda, de Santhal, Korwa, Ho, Kharwar, de Bhil en de Mena.

Köl. bij plantennamen, is een afkorting voor den naam *Jos. Gottl. Kölreuter* (zie aldaar).

Kol. Zie *Vischtuigen*.

Kol, *Henri Hubert van,* in 1852 te Eindhoven geboren, studeerde aan de Polytechnische School te Delft en ging in 1876, als ingenieur bij den waterstaat, naar Ned. Oost-Indië, waar hij o. a. de kanalisatie van den Sampejan in Besoeki en de irrigatie van West-Brebes tot stand bracht. Wegens een leverkwaal werd hij in 1895 als ingenieur 1ste klasse gepensionneerd. Medeoprichter van de sociaal-democratische arbeiderspartij, wijdt hij zich sedert genoemd jaar aan de propaganda der socialistische beginselen. Van 1897 tot 1909 was hij lid der Tweede Kamer voor Enschede. In dat laatste jaar niet herkozen, maakte hij zijn vrijen tijd ten nutte door het bezoeken van vreemde Koloniën en Nederl. Indië. Toen in September 1913 de Provinciale Staten van Friesland hem tot lid der Eerste Kamer kozen, moest hij een studiereis door China, Korea en Japan afbreken. Hij schreef onder het pseudoniem *Rienzi*: „Christendom en socialisme" (1882, 2de druk 1888), „Socialisme en vrijheid" (1898), „Land en volk van Java" (1896) en verder „Een lijdende kolonie" (1901), „Naar de Antillen en Venezuela" (1903), „Uit onze koloniën" (1903), „Naar de Antillen en Venezuela" (Leiden 1904). „De bestuurssteisels der hedendaagsche koloniën" (1905), „Welke maatregelen nopens de nijverheid op Java zijn in het belang der inlandsche bevolking te nemen?" (Praeadvies voor de Vereeniging voor de staathuishoudkunde en statistiek, 1905), „Driemaal dwars door Sumatra en zwerftochten door Bali" (Rotterdam 1914) en „De ontwikkeling der grootindustrie in Japan" (s-Gravenhage 1916, 2 dln.), en talrijke artikels in de sociaal-democratische periodieken.

Kol, Mevrouw *Nellie van* (als schrijfster noemt zij zich steeds „Nellie"), werd den 12den December 1851 geboren, ging in 1875 naar Ned. Oost-Indië en huwde daar in 1883 met den ingenieur *H. H. van Kol*. Aan briefwisseling die zij na haar vertrek naar Indië hield met den bekenden hoogleeraar in de scheikunde *G. J. Mulder*, had zij voor haar verstandelijke en geestelijke ontwikkeling zeer veel te danken en tevens de ontdekking, dat er een schrijfster in haar stak. - Wat zij schreef was hoofdzakelijk van opvoedkundige strekking. In Indië en tijdens het eerste verlof van haar echtgenoot schreef zij artikelen in het „Soerabayasch Handelsblad". In 1898 richtte zij „De Vrouw" op (veertiendaagsch blad gewijd aan de onderlinge opvoeding der vrouw), en zij bleef dit redigeeren tot 1900. Twee jaar vroeger richtte zij op de „Bibliotheek voor jongens en meisjes" en in 1899 een volkskinderbibliotheek „Voor de kleintjes, 6—8 jaar. Eenvoudige verhaaltjes bijeengebracht". Verder gaf zij met eenige Vlaamsche kindervrienden in 1896 „Ons Blaadje. Lectuur voor de jeugd" uit. Dit blaadje, dat zij weldra geheel alleen vulde, werd zeer gewaardeerd door ouders, opvoeders, kinderdokters, ziekenverpleegsters en anderen, maar de uitgave moest wegens de concurrentie van andere zondagsbladen in 1907 worden gestaakt. Afzonderlijk verschenen nog van haar: „Bloemensprookjes" (1883), „Brieven aan Minette" (1883), „Sprookjes en vertellingen" (1885), „Schetsen en fragmenten" (1886), „Onze avonduurtjes en andere paedagogische schetsen" (1891), „Moeder en kind. Hoe men kiesche onderwerpen met kinderen kan behandelen" (1898, meermalen herdrukt), „Wat zullen de kinderen lezen?" (1901, overdruk uit „De(n) Gids" van Oct. 1899), „De Bijbel voor kinderen naverteld" (1906—1907, 2 dln.), „Ons groot sagenboek" (1907—1908, 6 dln.), „Aphorismen" (verzameld door *Johanna Dorré*, 2de druk 1911, „Tooverlantaarn der eeuwen" (1911—1912, 2 dln.). In de laatste jaren nam haar geestesrichting gaandeweg een christelijk piëtistische wending; zij werd o.a. een ijverig medewerkster aan den reddingsarbeid van het Leger des Heils, en schreef werkjes, die een innig-godsdienstigen geest ademen. Uit deze periode dagteekenen o. a. haar vertaling van *Mauro's* „Leven in het Woord. Het levend en blijvend woord van God" (1 Petrus 1 : 23)" ('s-Gravenhage 1909) en de dichtbundels „Stamelingen" (1912, 2de druk 1914) en „Uit de diepte" (1916) en de Kerstidylle „Een kind is ons geboren" (1913).

Kola is de naam van het groote schiereiland, dat zich uitstrekt tusschen de Noordelijke IJszee en de Witte Zee. Het heeft een oppervlakte van 99 000 v. km. en is een bergland met vele ketenen en koepelvormige toppen. Het plateau stijgt tot 300 m. en enkele toppen tot 1000 m. boven den zeespiegel. Op de bergen vindt men wonden met vele groote meren daartusschen. Het grootste is het Imandra meer met 852 v. km. oppervlakte. Uit deze meren stroomen rivieren naar zee, zooals de Teriberka, Ponoi, Warsoega en Oemba, of naar andere meren. De noordkust van het schiereiland heet Moermanskust. Voor eenige jaren werd aan deze kust door de Russische regeering de Katharinahaven of Alexandrowsk gesticht, die ijsvrij heet te zijn.

Kola is de naam van een in het noordwestelijk gedeelte van het schiereiland Kola gelegen arrondissementshoofdstad van het Russische gouvernement Archangel, waar de Kola haar zijrivier de Toeloma opneemt. Zij telt bijna 1000 inwoners, die zich hoofdzakelijk bezig houden met de kabeljauw-, walrus- en walvischvangst en jacht.

Kolanoot. Zie *Cola*.

Kolb, *Georg Friedrich,* een Duitsch beoefenaar der geschiedenis en statistiek, den 14den September 1808 te Spiers geboren, werd in 1848 lid van het Duitsche Parlement. Daarna woonde hij tot 1860 in Zwitserland, was medewerker aan de „Frankfurter Zeitung" en werd in 1863 gekozen tot Beiersch volksvertegenwoordiger. Ook was hij van 1868 tot 1869 lid van het Tolparlement, maar in 1872 trok hij zich uit het staatkundig leven terug en overleed te München den 16den Mei 1884. Hij schreef o. a.: „Handbuch

Digitized by Google

der vergleichenden Statistik" (8ste druk 1879; supplement 1883).

Kolbe, *Hermann*, een Duitsch scheikundige, den 27sten September 1818 te Elliehausen bij Göttingen geboren, bezocht in laatstgenoemde stad de hoogeschool en studeerde onder leiding van *Wöhler* scheikunde. In 1842 werd hij assistent van *Bunsen* te Marburg en kwam verder in het nabijgelegen Giessen in betrekking met *Liebig*. In 1845 ging hij, op aanbeveling van *Bunsen*, als assistent van *Playfair* naar Londen. Hier deed hij proeven over de electrolyse van verschillende organische verbindingen, zette ze later te Marburg voort en gaf mededeeling van de uitkomsten in de „Annalen der Chemie" van *Liebig*. Na zijn terugkeer in Duitschland woonde hij aanvankelijk te Marburg, maar begaf zich in het najaar van 1847 naar Brunswijk, om er zich met de redactie van het „Handwörterbuch der Chemie" van *Liebig* en *Wöhler* te belasten. Toen echter *Bunsen* Marburg verliet, werd hij in 1851 diens opvolger als gewoon hoogleeraar in de scheikunde. Vandaar vertrok hij in 1865 naar Leipzig, waar hij den 25sten November 1884 overleed. Van zijn werk zijn vooral van belang de onderzoekingen over de inwerking van chloor op zwavelkoolstof en over de splitsing der organische zuren door den electrischen stroom. Ook deed hij proeven omtrent de samenstelling van kakodyl. Van zijn geschriften noemen wij: „Ausführliches Lehrbuch der organischen Chemie" (dl. 1 en 2, Braunschweig 1854—1863), „Das chemische Laboratorium der Universität Marburg" (1865), „Das chemische Laboratorium der Universität Leipzig und die 1866—1872 darin ausgeführten Untersuchungen" (1872) en „Zur Entwickelungsgeschichte der theoretischen Chemie" (1881). In 1873 is door hem een eenvoudige methode ontdekt, om salicylzuur te bereiden uit phenol en koolzuur, en in het volgende jaar wees hij op de antiseptische eigenschappen van deze verbinding. Ook vermelden wij nog zijn: „Kurzes Lehrbuch der anorganischen Chemie" (1878). Sedert 1870 redigeerde hij het „Journal für praktische Chemie".

Kolberg, een stad en vroegere vesting in het district Köslin, aan de Persante, die bij de voorsteden Münde tn Strandvorstadt in de Oostzee uitmondt. De stad, die (1911) 24 786 zielen telt, is een middelpunt van spoorwegen, bezit 4 Evangelische en een R.-Katholieke kerk, een synagoge, een Gotisch stadhuis en vele standbeelden, waaronder een van *Friedrich Wilhelm III*. Men heeft er een stift voor adellijke jonkvrouwen, een gymnasium, een hoogere burgerschool enz. Vele inwoners houden er zich bezig met landbouw en visscherij, doch ook handel en scheepvaart ontwikkelen er zich meer en meer. De nijverheid is er beperkt tot ijzergieterijen, machinefabricage, fabricage van pharmaceutische preparaten en tabaksfabrieken. De baden worden er jaarlijks door vele badgasten bezocht.

Kölbing, *Eugen*, een beoefenaar der Germaansche talen, den 21sten September 1846 te Herrnhut geboren, studeerde te Leipzig, was leeraar aan het gymnasium te Dresden, daarna te Chemnitz, werd in 1872 assistent bij de keizerlijke bibliotheek te Straatsburg, vestigde zich in 1873 als privaatdocent te Breslau en werd er in 1880 buitengewoon en in 1886 gewoon hoogleeraar in de Fransche taal en overleed den 10den Augustus 1899 te Herrenalb. Hij schreef: „Untersuchungen über den Ausfall des Relativpronomens in den germanischen Sprachen" (1872), „Riddarasögur. Parcevalssage, Iventssage, Mirmanssage" (1872), „Ueber die nordlichen Gestaltungen der Parthenopeus-Sage" (1873), „Beiträge zur vergleichenden Geschichte der romantischen Poesie und Prosa des Mittelalters" (1876), „La chanson de Roland" (1877), „Die Geschichte von Gunnlaug Schlangenzunge" (1878) en besorgde verscheidene uitgaven. In 1877 had hij het tijdschrift „Englische Studien" opgericht.

Kolblei (*Abramis blicca*) ook wel *Kolblick, Koloog, Puiloog, Platter* en *Witvisch* genoemd, is een zoetwatervisch, behoorende tot de familie der *Karpervisschen* (zie aldaar).

Kölcsey, *Franz*, een Hongaarsch dichter en schrijver, den 8sten Augustus 1790 te Szö-Demeter in Zevenburgen geboren, studeerde te Debreczin in de oude en nieuwe talen en letterkunde. In 1809 aanvaardde hij een betrekking te Boedapest en kwam er in aanraking met uitstekende letterkundigen. Zijn eerste dichterlijke proeven verschenen in 1813, en hij richtte in 1826 een letterkundig tijdschrift „Elet és irodalom" (Leven en Letterkunde) op, waarin hij een aantal wijsgeerige, geschiedkundige en critische opstellen plaatste, die grooten invloed oefenden op de letterkunde. Gedurende de zittingen van den Landdag van 1832 tot 1836 vertegenwoordigde hij het comitaat Szathmár en behoorde tot de hoofdleiders der vrijzinnige partij. Hij overleed te Szathmár den 24sten Augustus 1838. De Hongaarsche Academie had hem bij haar stichting tot lid benoemd en zijn gezamenlijke werken (4 dln.; 2de druk 1863) zijn door *Szemere* in licht gegeven. Zijn „Dagboek", handelende over den Landdag van 1832 tot 1836, verscheen in 1841.

Kolde, *Theodor*, een Duitsch Protestantsch godgeleerde, den 6den Mei 1850 te Friedland in Opper-Silezië geboren, studeerde te Breslau en Leipzig, werd in 1876 privaatdocent in de theologie te Marburg, in 1879 buitengewoon hoogleeraar aldaar en in 1881 gewoon hoogleeraar in de kerkgeschiedenis te Erlangen. Hij schreef: „Die Deutsche Augustinerkongregation und Johann von Staupitz" (1879), „Friedrich der Weise und die Anfänge der Reformation" (1881), „Analecta Lutherana. Briefe und Aktenstücke zur Geschichte Luthers" (1883), „Martin Luther. Eine Biographie" (1883—1893), „Die Heilsarmee nach eigener Anschauung und nach ihren Schriften" (1885), „Luthers Selbstmord, ein Geschichtalüge Majunkes" (3de druk 1890), „Die Kirchlichen Bruderschaften" (1895), „Die Augsburgische Konfession, lateinisch und deutsch kurz erläutert" (1896), „Eduard Irving" (1901), „Der Katholizismus und das 20 Jahrhundert" (1903), „P. Denifle, seine Beschimpfung Luthers und der evangelischen Kirche" (2de druk 1904), „Die älteste Redaktion der Augsburger Konfession" (1906) en „Die Universität Erlangen unter dem Hause Wittelsbach" (1910). Sedert 1892 geeft hij uit „Beiträge zur bayrischen Kirchengeschichte".

Digitized by Google

Kolder, *Stille,* is een sleepend verloopende, koortslooze, ongeneeslijke ziekte der paarden, veroorzaakt door hersenwaterzucht. De dieren, welke er door aangetast zijn, toonen in mindere of meerdere mate stompzinnig te zijn. Men heeft echter ook een *razenden kolder,* waaraan een ontsteking der hersenen of der hersenvliezen of een acute hersenwaterzucht ten grondslag ligt. Bij den aanvang der ziekte kan een aderlating aan den hals wel eens baat brengen, doch doorgaans is deze ongesteldheid van doodelijken aard.

Koldewey, *Karl,* een Duitsch Noordpoolvaarder, den 26sten October 1837 te Bücken in Hannover geboren, begaf zich in 1853 in zeedienst en voer als scheepsjongen, licht-matroos en matroos tot in 1859. Toen oefende hij zich aan de zeevaartschool te Bremen, liet zich later inschrijven aan de polytechnische school te Hannover en in 1867 aan de universiteit te Göttingen. In het voorjaar van 1868 belastte hij zich, op verzoek van *Petermann,* met het bevel over de eerste Duitsche Noordpoolexpeditie en keerde in den herfst van dat jaar terug. Daarop ging hij weder naar Göttingen om zijn studiën voort te zetten en een verslag van zijn reis te schrijven, dat in „Petermann's Mitteilungen" werd geplaatst (1871). In 1869 ontving hij het commando over de tweede Duitsche Noordpoolexpeditie, vertrok na zijn terugkeer in 1870 naar Hamburg, werd er in 1870 eerste assistent aan het observatorium voor zee-aangelegenheden en bewerkte verder in 1871 en 1872 te Berlijn, onder leiding van *Dove,* de meteorologische en hydrografische resultaten der Noordpoolexpeditie. In 1889 werd hij admiraliteitsraad en afdeelingschef aan de Seewarte te Hamburg. Zijn wetenschappelijke arbeid is in de „Annalen der Hydrographie und maritimen Meteorologie" uitgegeven. Hij overleed den 18den Mei 1908.

Kolding, een Deensche stad in het Jutlandsche ambt Veile, ligt aan de Koldingerfjord, een baai van de Kleine Belt, waarin de Koldinger Aa uitmondt. De stad ligt aan de spoorlijn Bamdrup—Frederikshaven, telt (1911) 14 212 inwoners en bezit een levendigen handel in koren en hout. De haven is uitstekend. Aan de noordwestelijke zijde liggen de overblijfselen van het in 1808 afgebrande kasteel Koldinghus, dat, in 1248 gesticht, dikwijls de verblijfplaats der Deensche Koningen was. Kolding is ook bekend geworden door de overwinning, aldaar den 23sten April 1849 door de Sleeswijk-Holsteinsche troepen onder generaal *Bonin* behaald.

Kolea is een stad in het Algerijnsche departement Algerië in de vruchtbare Metidsja-vlakte, gelegen op een plateau boven het Nazafran-dal, met (1911) 6183 inwoners (1683 Franschen). Men vindt er een garnizoen, een militair hospitaal (in de vroegere moskee), een gevangenis, mooie tuinen, wijnbergen en steengroeven. De stad is gesticht door verdreven Mooren in 1550 en gold langen tijd voor heilig. In 1825 is zij door een aardbeving verwoest.

Kolenbunker is de ruimte in een schip, bestemd voor de benoodigde steenkolen. Bij oorlogschepen worden de kolen zoodanig geborgen, dat ze gedeeltelijk de machines beschermen tegen vijandelijke projectielen.

Kolenkalk. Zie *Bergkalk.*

Kolenkalkspaat. Zie *Anthraconiet.*

Kolenstation is een overzeesche haven, die van inrichtingen voorzien is om aan stoomschepen de noodige steenkolen te leveren en dus in de eerste plaats voldoenden steenkolenvoorraad moet bezitten. Ingeval het achterland geen of niet voldoenden voorraad kolen leveren kan, worden steeds kolenschepen naar het station gezonden. Waar Negers, Chineezen of Hindoes beschikbaar zijn, heeft men geen machinerieën voor het laden noodig. Als kolenstations leenen zich slechts havens met een goede reede, gelegen in de buurt der handelswegen. Zoo heeft men bijv. op den zeeweg naar Oost-Azië: Gibraltar, Biserta, Malta, Port Said, Suez, Perim, Aden, Djiboeti, Colombo, Poeloe Weh, Singapore, Saigon, Hongkong, Amoy, Sjanghai, Tsingtau, Tsjifoe, Nioetsjwang en Chemoelpo. Het bezit van kolenstations in zeeoorlogen is van het hoogste belang voor een zeemogendheid. In de buiten-Europeesche wateren telt men er thans 450.

Kolenvlot is de naam voor een aardlaag, die over een groote uitgestrektheid uit bruikbare brandstof (anthraciet, steenkool of bruinkool) bestaat en voldoende dikte heeft om ontginning loonend te maken.

Kolettis, *Johannes,* een Grieksch staatsman, in 1788 te Syrakos bij Janina geboren, studeerde in Italië in de geneeskunde, verwierf te Bologna den doctorsgraad en vestigde zich in 1810 als arts in zijn vaderland. In 1821 was hij een der voormannen van den opstand tegen de Turken. Hij werd minister van oorlog en maakte in 1831 deel uit van de Voorloopige Regeering. In 1833 en in 1844 was hij minister-president. Hij overleed den 13den September 1847.

Kolf is de naam van een oorlogswapen der Middeleeuwsche ridders en bestond uit een knots, voorzien van een metalen punt. Omdat men ook het ondereinde van het schietgeweer op dezelfde wijze gebruiken kon, ontving ook dit den naam van kolf.

Op den strijdhamer gelijkt ook eenigermate de *kolf,* welke dient om ballen in het kolfspel weg te slaan.

In de scheikunde geeft men den naam van *kolf* aan een flesch met een nauwen hals en een wijden buik, die bij vele proeven gebruikt wordt. Eindelijk geeft men in de plantkunde den naam *kolf* aan een eigenaardige bloeiwijze, bestaande uit een aar met een dikke, vleezige spil; men vindt haar bijv. bij de maïsplant, de bananen, den Aäroneskelk enz.

Kolf in de wapenkunde is het instrument bij het oudtijds reeds geliefde kolfspel in gebruik. De kolf staat paalsgewijs, terwijl het dikke omgebogen gedeelte rechts boven is geplaatst.

Kolff, *Dirk Hendrik,* een Nederlandsch zeeofficier, den 14den Februari 1800 te Amersfoort geboren, werd in 1814 geplaatst als adelborst op het fregat „Van der Werff" onder commando van zijn vader, voer eerst in de West-Indische wateren en vertrok vervolgens naar Oost-Indië, waar hij zich in 1821 als bevelhebber van een kanonneerboot in den slag van Palembang onderscheidde. Hij ontving de Militaire Willemsorde en werd in 1822 benoemd tot commandant van

Digitized by Google

de „Zeemeeuw". In 1825 nam hij deel aan de operatiën van generaal *Van Geen* op de zuidkust van Celebes, en daarna werd hem een belangrijke onderzoekingsreis opgedragen naar de Zuid-Ooster- en Zuid-Wester-eilanden, waarvan hij verslag gaf in zijn: „Reize door den weinig bekenden Molukschen Archipel en langs de geheele onbekende zuidwestkust van Nieuw-Guinea, gedaan in de jaren 1825 en 1826" (1828). Koning *Willem I* schonk hem daarop een gouden medaille. In 1827 vertrok hij met verlof naar Nederland, doch keerde in 1830 naar Java terug, waar hij geplaatst werd bij het op te richten bataljon mariniers. Hij maakte zich later wederom verdienstelijk bij het beteugelen der zeeroverij, ging in 1838 om redenen van gezondheid opnieuw naar het vaderland, werd in 1840 als kapitein-luitenant in het vaste korps zee-officieren opgenomen, kwam het volgende jaar op non-activiteit, in 1843 op pensioen en overleed den 15den December 1843 te 's-Gravenhage.

Kolff, *Gualtherus*, een Nederlandsch letterkundige en journalist, den 8sten November 1826 te Gouda geboren, werd opgeleid voor den boekhandel en vertrok in 1850 naar Java, waar hij te Batavia en Semarang optrad aan het hoofd van aanzienlijke boekhandelszaken en onderscheiden couranten uitgaf, zooals: „De Oostpost", „De Vorstenlanden Brömartani", „De Javabode", „De Locomotief" en het „Bataviaasch Handelsblad". Daarin en ook in Nederlandsche dagbladen leverde hij belangrijke artikelen over Javaansche aangelegenheden. Verder werd een reeks van wetenschappelijke en novellistische werken bij hem ter perse gelegd. Hij overleed den 29sten April 1880.

Kolibries *(Trochiliden;* zie de plaat) is de naam van een vogelfamilie. Deze familie omvat de kleinste en fraaiste vogels, wier vederen met alle schakeeringen van den schoonsten metaalglans schitteren. Zij komen voor in Amerika, hoofdzakelijk in de keerkringslanden aldaar, en onderscheiden zich door een langen, dunnen, rechten of eenigszins gebogen, priemvormigen snavel, die een buis vormt, waarin zich de lange, fijne, uit 2 ronde, van binnen holle draden bestaande tong bevindt, die eindigt in twee smalle plaatjes en van zeer fijne tandjes is voorzien. Zij is bevestigd aan een gebogen, dun tongbeen van eigenaardigen vorm. Daar men opmerkte, dat deze kleine vogeltjes steeds om de bloemen zweefden en den snavel diep in de bloemkroon staken, meende men aanvankelijk, dat zij daaruit den honig zogen. Later is echter gebleken, dat zij op aldaar verscholen insecten azen. Hun vleugels zijn lang, smal en sabelvormig, hun pooten kort en zwak, en de teenen met scherpe klauwtjes voorzien. Zij vliegen zeer snel en maken door hun snelheid een gonzend geluid, terwijl zij in bijna rechte lijn vooruitschieten, soms als schitterende kleine vonkjes. Men kent reeds meer dan 400 soorten en 70 geslachten, maar weinig weet men van de bijzondere levenswijzen daarvan. De grootte wisselt nog al. Enkele komen in omvang met een kleine zwaluw overeen, andere zijn nauwelijks grooter dan een hommel. Hun kleine, napvormige nestjes zijn zeer kunstig van mos en vezels gebouwd en op dunne takken vastgemaakt. Het wijfje legt daarin 2 betrekkelijk groote, witte eitjes, waarop zij 2 weken broedt.

De kleinste kolibrie is de *Dwergkolibrie (Trochilus minimus),* die 5,4 cm. lang is, waarvan de staart $^1/_3$ deel uitmaakt, en 1,3 gr. weegt. De *Gewone kolibrie (Trochilus colubris* L., op de plaat, fig. 5) komt 's zomers voor in Canada. Bij den *Adelaarsnavel (Eutoxeres aquila,* fig. 1) is de snavel naar beneden gebogen. Van de soorten, waarvan de mannetjes bijzonder mooie kleuren vertoonen, noemen wij: de *Blauwstaartkolibrie (Cynanthus cyanurus,* fig. 2), de *Muskuskolibrie (Chrysolampis Moschitus,* fig. 3), de *Glanskolibrie (Eulampis jugularis* L., fig. 4), de *Topaaskolibrie (Topaza pella* L., fig. 6) en voorts de *Prachtkolibrie (Lophornis magnificus,* fig. 7). Minder door vederpracht dan door de kuif valt de *Helmkolibrie (Ozypogon Lindeni,* fig. 8) op en de *Degenkolibrie (Docimastes ensifer,* fig. 9) door zijn langen snavel.

Koliek noemt men in het algemeen alle aanvalsgewijze optredende pijnen in den buik. Dikwijls ontstaat koliek door ophooping van gassen in het darmkanaal *(Windkoliek* of *Flatulente* genoemd), die men vaak vindt bij menschen met zwakke digestie, vooral na rijkelijk gebruik van spijzen en dranken, welke veel gassen ontwikkelen, waarbij door de uitgezette darmen het middenrif naar boven gedrukt en de ademhaling belemmerd wordt. Die beswanen en ook de knijpende pijn worden verlicht, als er winden afgaan. In ergste gevallen van gasophooping ziet men de doodelijke buikvliesontstekingen, door verlamming der darmen en bij geheele verstopping van den darm. Men spreekt bij gasophoopingen van *Meteorismus.* Ook kunnen overblijfselen van het genoten voedsel tot verrotting overgaan, of ophooping en verharding van drekstoffen enz. geeft er aanleiding toe. Ook wormen kunnen koliek veroorzaken. Koliek na verkoudheid is van rheumatischen aard. Het nuttigen van onrijp ooft en van andere schadelijke zelfstandigheden kan koliek opwekken en ook de vergiftiging met lood *(loodkoliek),* zoodat het dikwijls voorkomt bij arbeiders in loodwitfabrieken, in zilver- en loodsmelterijen, bij pottebakkers, letterzetters, bijhen, die tabak uit looden potten gebruiken enz. De koliek onderscheidt zich door aanvallen van nijpende, snijdende pijn, waarbij de lijder verlichting zoekt in een veranderde houding of in het drukken op den buik. De pijn kan zóó hevig zijn, dat het geheele gestel van den zieke er door wordt aangetast. Handen, gelaat en voeten worden dan koud; zelfs vertoonen zich walging en braking, drang op het water enz. Plotseling echter kan de pijn ophouden, en de zieke gevoelt zich weder volkomen gezond. Letten wij op de verschillende soorten van koliek, dan komt de *krampkoliek* vooral voor bij vrouwen en bij hypochondrische mannen, in het algemeen bij hen die zwak van zenuwen zijn. De daaraan verbonden pijnen kunnen plotseling ophouden en terugkeeren. Maar dezelfde kolieken zijn bij andere menschen niet zelden het gevolg van verkalking der darmbloedvaten (zie *Atheroom*).

Loodkoliek veroorzaakt een wankleur aan den rand van het tandvleesch, alsmede een toene-

Digitized by Google

mende vermagering. Daarbij komen hardnekkige verstopping, pijn in armen en beenen, verlamming der ledematen en dan gewoonlijk de dood.

De *koliek van Poitu* komt slechts voor, waar veel appelwijn, most of jonge wijn gedronken wordt.

Andere kolieken zetelen op een bepaalde plek, nemen toe bij drukking, gaan gepaard met braking, en met zwelling en hardheid op de plek, waar de pijn zetelt. Daarbij bestaat gewoonlijk buikvlies- en darmwandontsteking, waarop de dood volgt. De oorzaak is hier gelegen in een stremming van den doortocht van stoffen door de darmen, door knoopvorming, omstrengeling of instulping van deze; zij is steeds doodelijk, indien de chirurg de passage niet spoedig vrijmaakt. Zoo moet bij elke koliek in de eerste plaats naar de oorzaak gezocht worden en bijv. bij vaak terugkeerende windkolieken het dieet voorgeschreven worden. In de windkoliek zelf kunnen de middelen, die bij zuigelingen „de windjes breken", van dienst zijn als kamille, fenkel, pepermunt enz. In zware gevallen prikt men wel eens met een fijne holle naald in de darm of tracht door een lange buis in den endeldarm de lucht langs dezen weg te verwijderen.

Men spreekt van *nier-, galsteen-* en *blaassteenkoliek*, wanneer steenen in de pis- en galbuizen een stremming veroorzaken.

Kolima. Zie *Kolyma*.

Kolin of *Nieuw-Kolin* (onjuist ook wel *Kollin* geschreven), een stad in Bohemen, ten oosten van Praag, aan den spoorweg vandaar naar Weenen en aan de Elbe gelegen, bezit een Gotische St. Bartholomeuskerk uit de 14de eeuw, een Evangelische kerk, een synagoge, een hoogere burgerschool, gymnasium, handelsschool en ambachtsschool. De nijverheid omvat er suiker, machines, rijtuigen, spiritus, druivensuiker, chemicaliën, en kunstmest, alsmede petroleumraffinaderij, bierbrouwerij enz. De stad telt (1911) 16 442 Czechische inwoners. Hier vond de beroemde veldslag plaats, geleverd den 18den Juni 1757, tusschen den Pruisischen koning *Frederik II* en den Oostenrijkschen generaal *Daun*, waarin de eerste verslagen werd.

Kolk is de naam voor het gat, dat bij een dijkbreuk achter den dijk in den bodem wordt gevormd door de kracht van het water. Ook een verdieping in het bed van een rivier, vooral langs den oever, en aan den voet van een waterval draagt den naam kolk, alsmede de ruimte in een kanaal tusschen twee sluisdeuren.

Kolk, *J. L. C. Schröder van der,* een Nederlandsch mineraloog en geoloog, den 25sten Augustus 1865 te Zutfen geboren, studeerde sedert 1885 te Leiden, volgde van 1889 tot 1890 de colleges van prof. *Wichmann* te Utrecht en promoveerde in 1891 te Leiden op een dissertatie „Bijdrage tot de kennis der verspreiding onzer kristallijne zwervelingen". Gedurende de expeditie van prof. *Martin* naar de Molukken was hij (1891—1892) als privaatdocent te Leiden werkzaam, werd vervolgens leeraar aan de hoogere burgerschool te Deventer, verving in 1897 prof. *Molengraaf* tijdens diens reis naar Zuid-Afrika en werd in 1898 benoemd tot hoogleeraar te Delft in de mineralogie en geologie. In 1900 werd hij benoemd tot lid der Koninklijke Academie van Wetenschappen te Amsterdam. Om gezondheidsredenen vestigde hij zich te 's-Gravenhage en overleed aldaar den 17den Juni 1905. Zijn talrijke geschriften zijn grootendeels bijdragen in vaktijdschriften. Een volledig overzicht van zijn werken gaf dr. *J. Lorié* „Dr. J. L. C. Schroeder van der Kolk en zijne werkzaamheid" (in het „Tijdschrift v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen.", 1905 blz. 1052 v.v.).

Koll. bij diernamen is de afkorting voor den naam *Albert von Kölliker* (zie aldaar).

Kollar, *Johann,* een Czechisch dichter, den 29sten Juli 1793 te Mossocz in het Hongaarsch comitaat Thurocz geboren, studeerde te Presburg en te Jena in de godgeleerdheid en keerde in 1819 terug naar Hongarije waar hij te Pest als godsdienstleeraar bij de Slavische gemeente geplaatst werd. Hij bekleedde die betrekking tot in 1849 en ging toen naar Weenen, waar hij tot hoogleeraar aan de universiteit benoemd was, doch reeds den 29sten Januari 1852 overleed. Reeds vroeg leverde hij gedichten in de Czechische taal. In 1821 verschenen zijn „Gedichten" („Slavy dcerna", 4de druk 1845), waardoor hij grooten roem verwierf. Verder schreef hij een bundel volksliederen „Narodnie zpevanky" (2 dln.; 2de druk 1834—1835), alsmede „Verhandelingen over den naam en de oudheden van het Slavische volk" (1830), „De godin Slava" (1839), „Reisbeschrijving door Opper-Italië enz." (1843) en „Slavisch Oud-Italië" (1853). Grooten opgang maakte ook zijn in het Duitsch geschreven werk: „Ueber die literarische Wechselseitigkeit zwischen den Stämmen und Mundarten der Slawischen Nation" (2de druk 1853). Een onvolledige verzameling van zijn werken verscheen te Praag (4 dln.; 1862—1868).

Kollewijn, *Anthonie Marius,* een Nederlandsch letterkundige, den 7den November 1827 te Gouda geboren, was eerst leeraar aan het gymnasium te Assen, daarna instituteur te Amersfoort en werd vervolgens leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde aan de hoogere burgerschool aldaar. In 1906 ontving hij eervol ontslag. Hij schreef o. a.: „Aanleiding tot de beoefening der nieuwere letterkunde" (1853; 2de druk 1862), „Zielkunde gevolgd naar de empirische psychologie van dr. M. A. Dibal" (1868), „Kleio. Schetsen en verhalen uit de geschiedenis der oudheid en der middeneeuwen" (2 dln.; 1879—1880) en „Leiddraad bij het onderwijs in de algemeene geschiedenis" (1882), „Geschiedenis van Nederlandsch Oost- en West-Indië" (1887), „Algemeene wereldgeschiedenis" (4 dln., 1894—1896) en (met *M. J. Kollewijn*), „Geschiedenis van Nederland" (4 dln., 1899—1902).

Kollewijn, Roeland Anthonie, een zoon van den voorgaande, een Nederlandsch letterkundige, den 30sten Maart 1857 te Amersfoort geboren, studeerde te Groningen en te Leipzig in de letteren en promoveerde in laatstgenoemde plaats op een dissertatie: „Ueber den Einfluss des holländischen Dramas auf Andreas Gryphius" (1880). Hij werd vervolgens leeraar in de Nederlandsche taal en letterkunde aan de hoogere burgerschool te Deventer, in 1883 aan die te Amsterdam en in 1892 directeur van de 4de hoogere

Digitized by Google

burgerschool met 3-jarigen cursus aldaar. In 1916 nam hij als zoodanig ontslag. Behalve verscheidene opstellen over taal en letterkunde in verschillende Nederlandsche en Duitsche tijdschriften, bezorgde hij een wetenschappelijke uitgave van *Samuel Coster's* werken (1883), een uitgave van *Broekhuizen's* „Nederlandsche gedichten" (1888), „Bilderdijk. Zijn leven en werken" (1891), „Opstellen over spelling en verbuiging" (1899), (met anderen) „Nederlandsche woordenlijst volgens de beginselen van de Vereeniging tot vereenvoudiging van onze schrijftaal" (1903), „Eça de Queiroz, briefwisseling met Fradique Mendes, uit het Portugeesch vertaald" (1906) en „Vereenvoudigersarsenaal" (1913). Verder was hij mederedacteur van het gestaakte tijdschrift „Taal en letteren". Reeds als student pleitte hij voor een grondige herziening van de Nederlandsche spellingregels en in 1891 verscheen zijn artikel „Onze lastige spelling" in de „Vragen van den Dag", waardoor hij den stoot heeft gegeven tot de beweging ter vereenvoudiging van onze schrijftaal, waarvan hij bij voortduring een der leiders is gebleven, en de spelling doorgaans met zijn naam wordt genoemd. Als romanschrijver trad hij met succes op onder den schuilnaam *Brand van Doorne*. Hij schreef: „Huiselijk Leed" (1895), „Twijfel" (1896), „Mathilde" (1898), „Verweghe en zijn vrouw" (1901), „Vae Soli" (1905), „Uit de gis" (1906) en „Tragikomedie" (1908), alsmede voor het tooneel: „De Spreektaalveredelingsbond" (1900), „Werkstaking" (1902) en „Kritiek" (1902).

Kölliker, *Albert von,* een Zwitsersch ontleedkundige en zoöloog, den 6den Juli 1817 te Zurich geboren, bezocht het gymnasium en de universiteit aldaar en zette zijn studie voort aan die te Bonn en te Berlijn. In 1842 werd hij assistent van *Henle* en in 1843 prosector en privaatdocent aan de universiteit te Zurich, in 1845 hoogleeraar en vertrok in 1847 als zoodanig naar Würzburg, waar hij van 1866 tot 1902 anatomie, microscopie en ontwikkelingsgeschiedenis doceerde. *Kölliker* overleed den 3den November 1905. Van zijn geschriften vermelden wij: „Mikroskopische Anatomie" (1850—1854, 2 dln.), „Handbuch der Gewebelehre" (2 dln., 1852, 6de druk 1889—1896), „Die Entwickelungsgeschichte des Menschen" (1861), „Icones histologicae" (1863—1865, 2 dln.), „Die Schwimpolypen von Messina" (1853), „Ueber das Ende der Wirbelsäule der Ganoiden und einiger Teleostier" (1860), „Weitere Beobachtungen über die Wirbel der Selachier" (1863), „Anatomisch-systematische Beschreibung der Alcyonarien" (1870—1872), „Morphologie und Entwickelungsgeschichte des Pennatulidenstammes nebst allgemeine Betrachtungen zur Descendenzlehre" (1872), „Die normale Resorpsion des Knochengewebes" (1873), „Grundriss der Entwickelungsgeschichte des Menschen und der höheren Tiere" (1880; 2de druk 1884), „Die Medulla oblongata und die Vierhügelgegend von Ornithorhynchus und Echidna" (1901) en een aantal merkwaardige opstellen in tijdschriften. Met *von Siebold*, later met *Ehlers Siebold* redigeerde hij sedert 1849 de „Zeitschrift für wissenschaftliche Zoologie".

Kollmann, *Julius,* een Duitsch anatoom, den 24sten Februari 1834 te Holzheim (Beieren) geboren, studeerde te München en te Berlijn en promoveerde in 1859 op een door de medische faculteit bekroonde dissertatie. In 1862 werd hij privaatdocent, in 1870 buitengewoon hoogleeraar te München en in 1878 hoogleeraar in de anatomie te Bazel. Hij leverde vele werken over de ontwikkeling der tanden, der bindweefsels, het bloed en van den lichaamsvorm der menschen en werveldierembryo's, verder over het ontstaan der rassensoorten, vooral der Europeesche rassen. Hij gaf een methode tot reconstructie van den gezichtsvorm van de voorhistorische menschenrassen aan. Hij schreef: „Die Entwickelung der Adergeflechte" (Leipzig 1861), „Mechanik des menschlichen Körpers" (München 1875), „Plastische Anatomie des menschlichen Körpers für Künstler" (2de druk Leipzig 1901), „Der Mensch im Schweizerbild" (Zurich 1896) en „Lehrbuch der Entwickelungsgeschichte des Menschen" (Jena 1898). Het *Hessling* gaf hij uit: „Atlas der allgemeinen tierischen Gewebelehre" (Leipzig 1862).

Kollumerland-en-Nieuw Kruisland, een gemeente in de provincie Friesland, 8550 H.A. groot met (1916) 8396 inwoners, wordt begrensd door de Lauwerzee, door de Friesche gemeenten Oostdongeradeel, Dantumadeel en Achtkarspelen c. a. en door de Groningsche gemeenten Grijpskerk en Oldehove. De bodem bestaat in het O. en N. uit klei, in het Z.-W., waar men eenige kleinere meren aantreft, uit zand en veen. De bevolking houdt zich met landbouw bezig. Ook treft men er eenige nijverheid aan. Tot de gemeente behooren de dorpen Kollum, Burum, Westergeest, Oudwoude, Kollumerzwaag en Augsbuurt of Lutjewoude, benevens eenige buurten. In deze gemeenten hebben een aantal adellijke sloten gestaan. Hiervan is o. a. nog de uitgestrekte lustplaats Vogelenzang te Ver. klooster aanwezig.

Kollwitz, *Käthe,* geb. *Schmidt,* een Duitsche etster, den 8sten Juli 1867 te Koningsbergen in Pruisen geboren, studeerde in 1884—1885 bij *Stauffer-Bern* te Berlijn, in 1886—1887 bij *Emil Neide* te Koningsbergen en in 1888—1889 bij *Ludwig Herterich* te München. Van 1898 tot 1903 was zij aan de Berlijnsche „Künstlerinnenschule" leerares in het etsen, de lithografie en het teekenen naar levend model. In 1902 vertoefde zij twee maanden te Parijs, in 1907 gedurende 7 maanden in Italië, voornamelijk te Florence, tengevolge van de haar verleende Villa Romana-prijs. In 1898 had zij reeds te Dresden de kleine gouden medaille verworven. Zij muntte reeds vroeg uit door haar forsche etsen, waarvan de voornaamste zijn: „Weberaufstand" (6 bladen, 1895—1898), „Aufruhr" (1899), „Zertretene" (1900), „Carmagnole" (1901), „Totes Kind" (1903), „Bauernkrieg" (7 etsen in opdracht der „Verbindung für historische Kunst" 1903—1908), „Arbeitslosigkeit" (1909). Sedert 1910 maakt zij ook teekeningen voor „Simplicissimus".

Zie: *Hans W. Singer*, Käthe Kollwitz (Essen 1908).

Kölnische Zeitung is een driemaal (Maar

Digitized by Google

dags twee- en Zondags éénmaal) daags te Keulen verschijnend dagblad, dat door zijn vlugge berichten, goede artikelen en belangrijke betrekkingen met politieke personen te Berlijn, in Duitschland en in het buitenland een uitstekenden naam bezit. De politieke kleur van het blad is nationaal-liberaal. Sedert 1802 draagt het zijn tegenwoordigen naam. Onder redactie van *Joseph Du Mont* (1831—1861) heeft het eerst een groote beteekenis gekregen. Het bureau heeft een eigen telegrafische en telefonische verbinding met Berlijn, waardoor het o. a. alle parlementsverslagen in hun geheel kan geven.

Kolokotronis, *Theodor*, een partijganger in den Grieksehen vrijheidsoorlog, zoon van een aanvoerder der Armatolen te Korinthe, werd den 15den April 1770 te Karytena in Arkadië geboren. Sedert 1821 was hij met *Petrus Mauromichalis* een der aanvoerders van den vrijheidsoorlog. Hij onderscheidde zich bij de verovering van Tripolizza en Korinthe (1821), alsmede bij die van Nauplia (1822). Het Congres te Astros benoemde hem in 1823 tot opperbevelhebber in de Peloponnesus, en weldra was hij zelfs vice-president van het Uitvoerend Bewind. Na den moord op *Capo d'Istrias* (1831) werd hij lid der Voorloopige Regeeringscommissie. Zeer vijandig was hij tegen het regentschap van koning *Otto* en hij beraamde daartegen een samenzwering, zoodat hij met zijn zwager *Kopiopoelos*, in 1834 wegens hoogverraad te Naplia ter dood veroordeeld werd. De koning verzachtte echter dat vonnis tot 20-jarige vestingstraf en stelde hem bij het aanvaarden der regeering (1 Juni 1835) op vrije voeten. Tevens herkreeg hij zijn rang als generaal, het grootkruis der orde van den Verlosser en zitting in den staatsraad. Hij overleed te Athene den 26sten Februari 1843. In 1901 werd te Nauplia een gedenkteeken voor hem opgericht. Zijn gedenkschriften verschenen in 1889, een Engelsche vertaling in 1892.

Kolom of *zuil*. Zie *Bouwkunst*.

Koloman of *Kalman*, koning *van Hongarije* (1095—1114), een zoon van *Geza I*, was mismaakt van lichaam, maar onderscheidde zich door groote geestkracht. Hij veroverde in 1097 Croatië en van 1105 tot 1111 het gebied aan de Adriatische Zee. In 1096 weerde hij de ordelooze benden der Kruisvaarders, aangevoerd door *Emiko von Leiningen*, van zijn grenzen en verdedigde in 1108 met goed gevolg de onafhankelijkheid van zijn rijk tegen den Duitschen keizer *Hendrik V*, die *Almus*, den broeder van *Koloman*, op den troon wilde plaatsen. Verder regelde hij de rechtspraak, door het rijk in twaalf arrondissementen te verdeelen, bracht orde in de belastingen, verbeterde het leger en omschreef de rechten van den adel. Hij begunstigde de Kerk, vaardigde verordeningen uit omtrent onderscheiden kerkelijke zaken, verbood alle heidensche plechtigheden en maakte het de Mohammedanen en Joden lastig. Hij overleed in 1116 en werd opgevolgd door zijn zoon *Stefanus II*.

Kolomea, de hoofdstad van een evenzoo genoemd district, aan de spoorlijnen Lemberg—Czernowitsj, Delatyn—Stefanowka en Kolomea—Roengoerska, ligt in een vruchtbare vlakte. Als hoofdplaats bezit de stad verschillende openbare gebouwen, verder eenige kerken en goede scholen. Men vindt er korenmolens, kaarsenfabrieken en pottebakkerijen en een aanzienlijken handel. De plaats telt (1911) 40 520 inwoners, waarvan de helft Israëlieten zijn.

Kolometrie was bij de oude grammatici de indeeling van de als proza overgeleverde gedichten van lyrische poëten. Door teekens in den tekst gaf men de afzonderlijke strofen *(kola)* aan, ook wel door in- en uitspringen van een regel.

Kolomna, een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Moskou, aan den Moskwa, waar deze den Kolomenka opneemt, in het noorden van Zaralsk, aan den spoorweg van Moskou naar Rjasan, bezit een oude citadel (Kremlin), 12 kerken, 2 kloosters, verschillende scholen, een gymnasium, onderscheiden fabrieken en kloosters en (1911) 20 277 inwoners. Hier leden in 1237 de Russische grootvorsten de nederlaag in den strijd tegen de Mongolen onder *Batoe-Khan*.

Kolonel is de naam van den hoogst in rang zijnden hoofdofficier; hij voert het bevel over een brigade van 2 regimenten infanterie; bij de andere wapens over één regiment. Het is duidelijk, dat de oorspronkelijke beteekenis van het woord niets anders geweest is dan aanvoerder eener colonne. De onderscheidingsteekenen van dezen rang bestaan bij het Nederlandsche leger uit drie sterren op een gouden of zilveren kraag, benevens vier dikke kwasten van hetzelfde metaal voor den linkerschouder. De pet is van boven met een gouden of zilveren koord gebiesd.

Koloniaal Instituut is een door de vereeniging „Koloniaal Instituut" — gevestigd te Amsterdam en opgericht in 1910 — in het leven geroepen stichting, welke ten doel heeft: in het algemeen het verzamelen en verbreiden van kennis omtrent onze overzeesche gewesten en in het bijzonder de behartiging der handels-, landbouw-, nijverheids- en andere belangen, die zoowel voor het moederland als voor de koloniën, uit Nederlandsch bezit voortvloeien.

Het denkbeeld om te Amsterdam een breed opgevatte Koloniale Instelling te stichten, is — naar een in 1910 verschenen Memorie over de wording en het doel der vereeniging Koloniaal Instituut uiteenzet — geleidelijk ontstaan uit overwegingen van verschillenden aard. Voor een groot deel vonden die overwegingen hun uitgangspunt in den toestand, waarin het Koloniaal Museum te Haarlem zich sinds jaren bevond en in de steeds duidelijker gevoelde noodzakelijkheid om in dien toestand verbetering te brengen. Dit Koloniale Museum gevoelde sinds lang gebrek aan ruimte en geldmiddelen en het miste derhalve de gelegenheid om te geraken tot de volledige bereiking van het doel bij de oprichting beoogd. De oprichters van het Koloniaal Instituut hebben de noodzakelijkheid ingezien, dat onder leiding van hoogstaand wetenschappelijk personeel en met behulp van goed ingerichte laboratoria en andere inrichtingen, grondige studie werd gemaakt van de verschillende koloniale producten en dat voor belanghebbenden de gelegenheid werd opengesteld om, op elk oogenblik en in den meest uitgebreiden zin, zich op de hoogte te

Digitized by Google

stellen van al wat omtrent samenstelling en beteekenis dier producten bekend is. Het was in hoofdzaak uit deze overwegingen, dat het denkbeeld geboren werd tot stichting van een krachtige centrale instelling, die de taak van het Koloniaal Museum zou kunnen overnemen niet alleen, doch daaraan door toevoer van vernieuwde levenskracht een in menig opzicht gebleken uitbreiding zou kunnen geven.

Het initiatief tot het stichten te Amsterdam van een centrale instelling als boven bedoeld werd in den aanvang van 1910 genomen door de heeren *J. T. Cremer,* oud-minister van Koloniën en destijds president van de Nederlandsche Handel-Maatschappij en dr. *H. F. R. Hubrecht,* lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, en reeds na enkele maanden hadden de pogingen zooveel succes, dat tot de oprichting der vereeniging kon worden overgegaan; bij Koninklijk besluit van 27 Augustus 1910, no. 53 (Staatscourant van 7 October 1910, no. 234) werden de statuten goedgekeurd. Tot Februari 1911 was uit vrijwillige bijdragen van belanghebbenden ruim 1 300 000 gld. bijeengebracht; voorts werd door de gemeente Amsterdam een gift ineens geschonken van 300 000 gld. onder voorwaarde, dat door de vereeniging voor een som van 100 000 gld. zou worden bijgedragen in de kosten van oprichting van een door de gemeente Amsterdam te stichten Hygiënisch Instituut, dat o. a. dienstbaar zou worden gemaakt aan de studie der tropische en scheepshygiëne. Het totaal van het ter beschikking gestelde stichtingskapitaal bedroeg derhalve 1 600 000 gld., waarvan 100 000 gld. met speciale bestemming. Van dat kapitaal raamde men noodig te hebben voor den bouw en de inrichting van het Koloniaal Instituut minstens 1 300 000 gld., zoodat nog zou overblijven voor reserve werkkapitaal ongeveer 200 000 gld. Daar evenwel voor een behoorlijke uitvoering van de plannen de eigen middelen der vereeniging — rente van reservekapitaal, contributiën, entréegelden, verkoop van boekwerken enz. — niet toereikend zouden zijn, werden door de vereeniging van rijk en gemeente aangevraagd en verkregen subsidies tot een bedrag van hoogstens 90 000 gld.

De grondslagen, waarop de organisatie van het Koloniaal Instituut zal berusten, zijn in hoofdzaak gelegen in: 1. het Handelsmuseum, 2. het Ethnografisch Museum en 3. het Instituut voor Tropische- en Scheepshygiëne. De kern van het *Handelsmuseum* zal gevormd worden door het Koloniaal Museum te Haarlem, dat aldaar gehuisvest blijft, zoolang de gebouwen van het Koloniaal Instituut nog niet gereed zijn. Het nieuwe museum zal evenwel van grooter omvang zijn dan het te Haarlem bestaande, daar er aan verbonden zullen worden een Botanische, een Zoölogische en een Geologische afdeeling en Laboratoria. De kern van het *Ethnografisch Museum* zal gevormd worden door de Ethnografische verzameling van het genootschap „Natura Artis Magistra", die aan het Koloniaal Instituut wordt afgestaan. Het ligt in de bedoeling, dat dit Museum een overzichtelijk beeld zal geven van den bestaanden huishoudelijken en maatschappelijken toestand van elk der groote volksstammen in Oost- en West-Indië, terwijl het tevens in de bedoeling ligt dit Museum op breede schaal dienstbaar te maken aan de studie van onze koloniale ethnologie. Het *Instituut voor tropische en scheepshygiëne* zal gecombineerd worden met een door de gemeente Amsterdam op te richten Hygiëne-Instituut.

Het hoofdgebouw zal verrijzen op het terrein der voormalige Oosterbegraafplaats, gelegen bij de Muiderpoort; de bouw is evenwel door de tijdsomstandigheden ernstig vertraagd en eerst in 1915 kon de aanbesteding van den onderbouw plaats hebben. Het laboratorium voor de Gezondheidsleer evenwel, waarin de afdeeling Tropische Hygiëne gevestigd wordt, zal vermoedelijk in het voorjaar van 1917 in gebruik genomen worden. Dit laboratorium staat in de onmiddellijke nabijheid van het hoofdgebouw van het Koloniaal Instituut. Zoodra alle gebouwen gereed zijn, zal — zooals de reeds bovenaangehaalde memorie over de wording en het doel der vereeniging zegt — Nederland bezitten een *centrale koloniale instelling* voor wetenschap, handel en nijverheid; een instelling waar de geleerde, de koopman, de zeevaarder, de landbouwer en industrieel elkaar kunnen ontmoeten, waar de ambtenaar, de reiziger, de ontdekker in een passende omgeving en toegerust met de beste hulpmiddelen, zijn ervaringen ten beste kan geven, waar gelegenheid bestaat zoowel voor het instellen van degelijke wetenschappelijke onderzoekingen in een rustige omgeving, als voor het opdoen van practische kennis omtrent al wat op koloniaal-economisch gebied van actueel belang is. Een instelling dus, waar wetenschap en practijk elkaar de hand reiken, een levend organisme, waarvan vormende kracht uitgaat in wijden kring en dat den weg zal moeten wijzen aan het jonge Nederland, dat de schoone taak te vervullen heeft om Grooter-Nederland tot bloei en ontwikkeling te brengen en met eere te doen uitkomen in den wedloop met naburige natiën.

Koloniaal museum werd in 1871 door de Maatschappij van Nijverheid op het Paviljoen te Haarlem geopend. Het is de eerste en eenige algemeene verzameling van dien aard in ons land. Sedert 1895 is voor onderzoek van grondstoffen en proefneming een scheikundig Laboratorium bij het Museum gevestigd. Ook bezit het een botanische en zoölogische werkkamer. De instelling is in hoofdzaak een „Producten-Museum", Verzamelingen, toelichtende kolonitle cultures en producten worden aan Nederlandsche scholen verstrekt voor het aanschouwelijk onderwijs. Het Museum bezit een eigen afdeeling in het Bureau voor Handelsinlichtingen te Amsterdam.

Het doel van het Koloniaal Museum is de algemeene aandacht te vestigen op en kennis te verspreiden aangaande de voortbrengselen van natuur, landbouw en nijverheid in de Nederlandsche overzeesche bezittingen in Oost- en West-Indië.

De bij het museum behoorende koloniale verzamelingen van boeken, kaarten, afbeeldingen en gedroogde planten (herbarium) zijn steeds kosteloos ten gebruike van belangstellenden. Twee of driemaal per jaar geeft het museum een „Bulletin" uit en eenmaal per jaar wordt een prijs-

Digitized by Google

vraag uitgeschreven. Na de stichting van het Koloniaal Instituut (zie aldaar) werd beslotén, dat het Koloniaal Museum daarin zou worden opgenomen en dat, na voltooiing van het gebouw van het Koloniaal Instituut te Amsterdam, de inrichtingen ervan daarheen zullen overgebracht worden.

Koloniale Landbouwschool, *Middelbare,* werd na de reorganisatie van de landbouwschool te Wageningen (zie aldaar), in 1912 gevestigd te Deventer. Zij is bestemd voor hen, die zich, na enkele jaren voorbereidend hooger, middelbaar of meer uitgebreid lager onderwijs te hebben genoten, voor de landbouwpractijk in de tropen en in het bijzonder in de koloniën en bezittingen van het Rijk wenschen voor te bereiden. Zij heeft een driejarigen cursus en staat onder de leiding van een directeur, die onder toezicht staat van den Inspecteur van het Landbouwonderwijs en een Commissie van Toezicht. Om als leerling tot de eerste klasse toegelaten te worden, moet men op 1 Januari van het loopende schooljaar ten minste den leeftijd van 15 jaar hebben bereikt. Aan de school is verbonden een koloniaal museum, dat tot stand kwam door aan de opening der school in 1912 te Deventer een vaktentoonstelling te doen voorafgaan, georganiseerd door het departement Deventer der Maatschappij van Nijverheid en waarop zooveel mogelijk bijeengebracht waren, door het Rijk, maatschappijen en particulieren, de voortbrengselen van den kolonialen landbouw, de werktuigen en gereedschappen daarbij in gebruik en verder al datgene, wat met de uitoefening van het landbouwbedrijf in de koloniën in verband staat. Al deze voorwerpen werden na afloop der tentoonstelling door de inzenders voor de Koloniale School afgestaan. Het aantal leerlingen bedroeg op het einde van den eersten cursus in Juli 1913 reeds 109 en steeg bestendig, zoodat het den 1sten Juli 1916 reeds 138 en in 1917: 152 bedroeg.

Koloniale Petroleum Maatschappij. Zie *Petroleum Maatschappij, Koloniale.*

Koloniale Politiek. De bijzondere bestemming van elke kolonie of bezitting duidt zelf reeds het voordeel aan, dat men er van verwacht. Bij sommige (versterkte posten, kolenstations, strafkoloniën) ligt in die bestemming de eenige reden van vestiging en onderhoud. In het algemeen beoogt het moederland met het bezit van koloniën een drieledig doel, hetzij vereenigd, hetzij een of meer van deze voordeelen: versterking en uitbreiding van de macht van het moederland, rechtstreeksche inkomsten voor de schatkist, of bevordering van nijverheid, handel en de welvaart in het algemeen van de burgers in het moederland. Het begrip „kolonie" onderstelt afhankelijkheid van een ander land, „het moederland"; de wijze, waarop deze staat zijn belangen door en in het bezit van koloniën tracht te behartigen, de regels, die hij volgt in het beheer dier koloniën, worden te zamen begrepen onder den naam van „koloniale politiek". Het streven naar versterking en uitbreiding van macht door het moederland leidt tot verovering van grondgebied. Toch is machtsvertoon op dit grondgebied geen hoofddoel; de veroveringen in andere werelddeelen zullen veeleer strekken om steun te vinden tot krachtiger houding, tot grooter prestige tegenover andere mogendheden in Europa. Inkomsten voor de schatkist van het moederland tracht men uit de koloniën te verkrijgen door de kolonisten tot betaling van belasting te verplichten, een maatregel, die zelden uitvoerbaar is, daar de meeste koloniën veeleer subsidiën uit het moederland behoeven. De belastingen, die het Britsche Parlement in 1764 op de N.-Amerikaansche kolonisten legde, waren de eerste aanleiding tot het ontbranden van den strijd, die met de vrijverklaring van de N.-Amerikaansche Staten eindigde. Of het moederland heft schatting en cijns van de inlandsche bevolking der veroverde streken, zooals wij op Java doen in den vorm van verplichte cultuur. Of voor eigen rekening laat het moederland takken van nijverheid in de koloniën uitoefenen, zooals ons Gouvernement de tinmijnen van Bangka exploiteert. Maar het hoofddoel van Europeesche staten in het streven naar het bezit van koloniën is en moet zijn de bevordering van de bestaansbronnen van de ingezetenen van het moederland. Men doet zulks door den handel en de scheepvaart met en in de koloniën uitsluitend aan eigen onderdanen voor te behouden, of deze althans daarin bijzondere voorrechten boven vreemden te verleenen. Dit stelsel werd het sterkst gehandhaafd in de 16de en 17de eeuw. Elke koloniale mogendheid sloot den handel van vreemden met hare koloniën geheel uit, meestal door dat voorrecht te schenken aan een octroieerde handelscompagnie, wier monopolie zelfs tegenover de eigen onderdanen met alle kracht werd gehandhaafd — bij ons de Oost- en West-Indische Compagnie. — Ook wel worden de voortbrengselen der kolonie uitsluitend of bij voorkeur ter markt gebracht in het moederland, hetzij door rechtstreeksch gebod, zooals in de Engelsche Navigatie-acte was opgenomen, hetzij door de heffing van differentieele rechten bij den uitvoer der koloniale producten, hetzij door andere middelen, zooals ons „consignatiestelsel". Ook kan de Staat aan ingezetenen, die in de koloniën hun kapitaal en arbeid aan de nijverheid ten beste willen geven, die gelegenheid tot menig winstgevend bedrijf openen, hetzij door het verordenen van stellige voorschriften, of door de heffing van differentieele rechten, die bij den invoer in de koloniën vreemde producten zwaarder treffen, dan die uit het moederland. De opkomst van onze Twentsche industrie dankt aan maatregelen van de laatste soort haar bloei. Verder kan aan de voortbrengselen uit het moederland een gedwongen of bevoorrechte afzet in de koloniën worden verzekerd.

De vestiging van koloniën door de beschaafde volken van Europa heeft groote voordeelen aan de maatschappij opgeleverd. Door vermeerdering van kennis en wetenschap is de beschaving uitgebreid, groote schatten zijn uit de overzeesche gewesten naar Europa gestroomd, tallooze behoeften hebben er bevrediging door gevonden, handel en nijverheid werden er door bevorderd. De koloniale mogendheden zelf, aan wier moed en ondernemingsgeest die resultaten te danken zijn, hebben er natuurlijk in de eerste plaats haar

Digitized by Google

aandeel van genoten. Toch is voor de macht van den Staat of voor de ontwikkeling der volkswelvaart het bezit van koloniën geen onmisbare voorwaarde. Hamburg en Bremen, onze groote concurrenten in het wereldverkeer, hebben nooit koloniën gehad, en toch hebben zij sinds lang een uitgebreiden transatlantischen handel, die den kooplieden van Holland reeds in de 17de eeuw een doorn in het oog was. België is zonder het bezit van koloniën een handel- en industriestaat van beteekenis geworden. Het bezit zelf is vaak een bron van zedelooze politiek en van materieel nadeel. Het moederland komt licht in de verleiding om haar eenige krachten aan de kolonie te verspillen; zoo moet het verval van Spanje stellig mede geweten worden aan het verhuizen van velen zijner beste burgers naar de Amerikaansche koloniën. Het handhaven der veroverde stelling eischt dikwijls groote opoffering van krachten en nieuwe veroveringen zijn vaak de noodlottige voorwaarde om zich in de verworven positie staande te houden. De geschiedenis van de vestiging der Engelschen in Britsch-Indië en van onze eigen kolonisatie in den Indischen Archipel leveren voor deze stelling meer dan één bewijs. Daar komt bij, dat de koloniën voortdurend een reden van afgunst voor andere natiën opleveren, die aanleiding tot menigen strijd heeft gegeven. Wij wijten daaraan de handelsoorlogen met Engeland in de 17de eeuw; Spanje vocht er om met Engeland in 1739 en de strijd tusschen Engeland en Frankrijk in 1756 vond daarin zijn oorsprong. Valsche economische theorieën worden om de koloniën uitgedacht en in practijk gebracht, om vermeende tijdelijke voordeelen meester te worden, met opoffering van de ware belangen des volks, zoodat niet zelden de natuurlijke ontwikkeling van handel en nijverheid, zoowel in de koloniën als in het moederland, op kunstmatige wijze sterk benadeeld wordt. De koloniale politiek hield in haar banier het systeem van de handelsbalans hoog aangeschreven; de geschiedenis van Engelands bestuur in zijn Amerikaansche koloniën levert bewijzen te over, dat de roemrijke afscheiding van die koloniën zoowel voor haar zelven als voor het moederland ten slotte zeer voordeelig is geweest. Enkele takken van nijverheid worden veelal eenzijdig ontwikkeld en zelfs overprikkeld, zoodat de toestand onhoudbaar wordt en teleurstellingen en verliezen op den duur de gevolgen daarvan moeten zijn. Dit was het geval met onzen scheepsbouw, vooral vóór 1857, en is het eenigermate nog met onze katoennijverheid. Zeer licht laat de regeering zich verleiden, om aan de koloniale producten in het moederland bescherming te verleenen, die het vertier en gebruik van soortgelijke producten van concurreerende landen belemmeren of zelfs onmogelijk maken tot schade van de consumenten. Met grond en op het gezag van feiten heeft men aangetoond, dat geen volken goedkooper suiker eten, dan juist zij, die geen koloniën hebben, waar suiker verbouwd wordt. Nu is het wel waar, dat deze nadeelen te wijten zijn aan gebrek aan goede inzichten, die op den duur zullen moeten wijken voor gezonde beginselen van staathuishoudkunde, doch dit neemt niet weg, dat alleen de koloniale mogendheden gevaar loopen, om, door die verkeerde beginselen geleid, zich zelf geheel of ten deele op te offeren aan het bezit van die koloniën. Het bezit van koloniën gaf ook aanleiding tot het ontstaan van de zoogenaamde *koloniale kwestie*. Zij houdt zich bezig met de vraag: welke beginselen gehuldigd moeten worden in het beheer en bestuur dier bezittingen. Voortdurend bestond er strijd, of men de algemeene beginselen van een gezonde economie ook in de koloniën als geldig dient te erkennen, dan of andere wetten, voor de bijzondere koloniale toestanden meer geëigend, hier in toepassing gebracht moet worden. Van de eene zijde beweert men, dat de natuurlijke wetten der maatschappelijke ordening in elken maatschappelijken kring moeten gelden en dat haar overtreding overal en te allen tijde met dezelfde gevolgen moet worden geboet, maar van de andere zijde wordt vaak met evenveel recht aangevoerd, dat de eigenaardige, soms zelfs tegennatuurlijke toestand, waarin koloniën verkeeren, het onraadzaam en finaal onmogelijk maken, om dezelfde regelen, die voor een gevestigde, zeer ontwikkelde maatschappij gelden, onvoorwaardelijk toe te passen op de koloniale bezittingen.

De oorsprong zelf der Europeesche vestiging in vele koloniën is vaak een beletsel tegen de toepassing van deze gezonde regelen, namelijk de gewelddadige overheersching. Met omzichtigheid kunnen slechts stappen tot hervorming worden gedaan, zonder schokken te weeg te brengen, die het stelsel van kolonisatie, waarvan men is uitgegaan, in de waagschaal brengen. In sommige koloniën is de bevolking uit zulke vreemde verschillende bestanddeelen samengesteld, met allerlei verschil van ras, godsdienst, zeden, kennis, beschaving en onderlinge betrekkingen, dat er te midden van de verwarring van begrippen en belangen, die daar heerscht, voor de toepassing van gezonde begrippen geen plaats schijnt te zijn. Op grond van deze overwegingen heeft de koloniale politiek ten gevolge van den eigenaardigen en veelal nog al gebrekkigen maatschappelijken toestand, waarin de koloniën gewoonlijk verkeeren, bijzondere regelen gesteld, die op zulken toestand betrekking hebben, maar die in onze Europeesche maatschappij nauwelijks eenige toepassing zouden kunnen vinden. Met het oude stelsel, om de heerschappij over de koloniën of het uitsluitend genot van haar voordeelen aan een machtige handelsvereeniging op te dragen, is voor goed gebroken. Het ontstaan der Oost- en West-Indische Compagnie was wellicht onvermijdelijk: haar geschiedenis toont aan, dat zij haar tijd hebben gehad. Haar grootste macht was meteen haar grootste gebrek. Bij de beschikking over het souvereiniteitsrecht, haar geschonken, vergat zij de plichten van den souverein tegenover de onderdanen, om alleen aan haar rechten te denken. Tal van redenen zijn er, die het evenmin raadzaam maken, dat de Regeering zelf voor rekening van de schatkist ondernemingen van landbouw, fabrieksnijverheid of handel in de koloniën bedrijve. De Regeering zelf verspeelt als landbouwer of koopman haar waardigheid en zedelijke kracht; zij komt tegelijkertijd in te groote verleiding om misbruik te maken van haar macht tot onderdrukking van

Digitized by Google

Digitized by Google

OVERZICHTSKAART VAN DE KOL

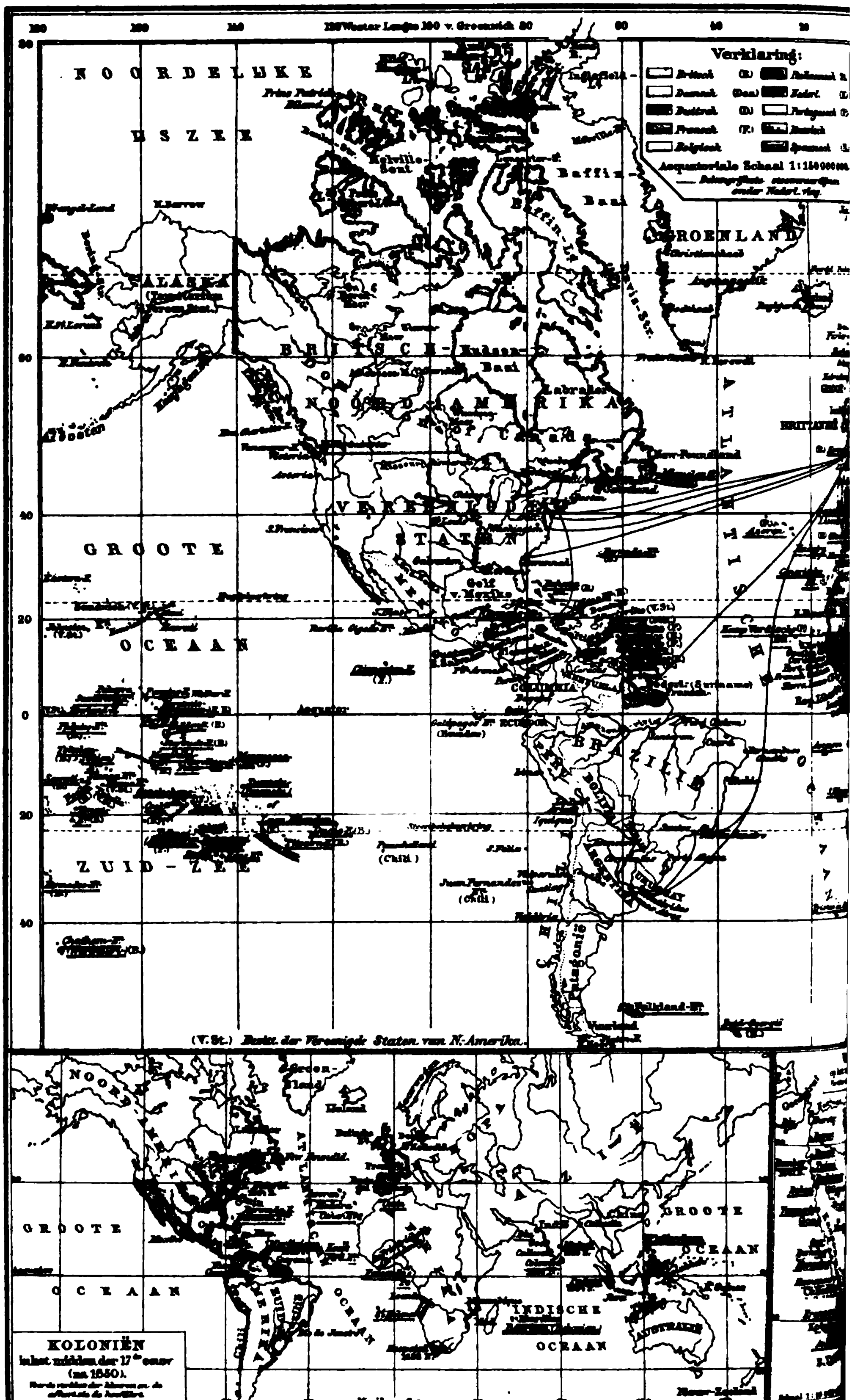

Digitized by Google

ËN DER EUROPEESCHE STATEN.

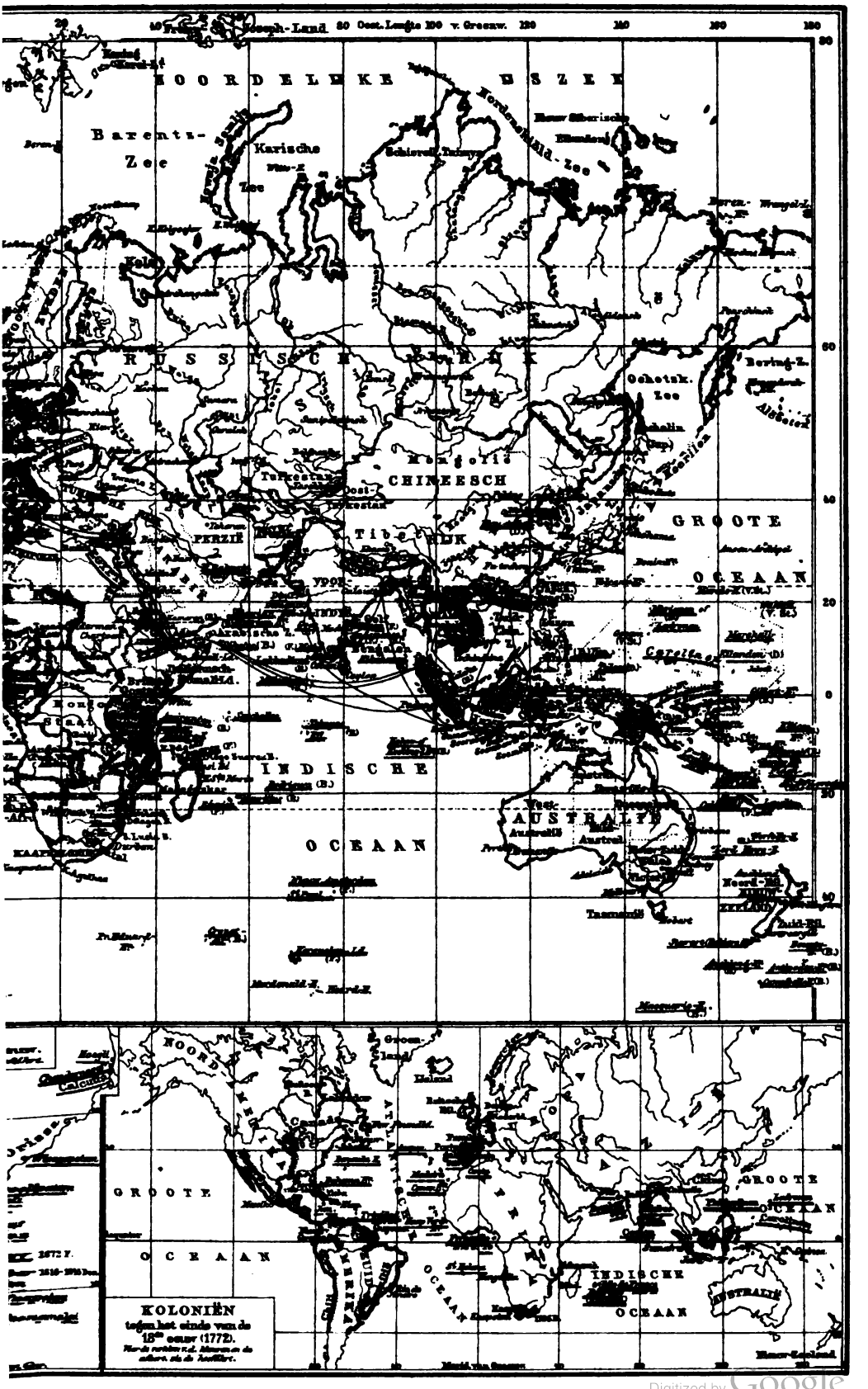

Digitized by Google

Digitized by Google

alle particuliere concurrentie. Zij vestigt haar aandacht allicht te eenzijdig op de zoogenaamde groote industrie en verwaarloost zoodoende de belangen van die kleine nijverheid, welke op zoo veelsoortige wijze overal die milde natuurbronnen van welvaart weet op te sporen, die bij gelijke behartiging niet gesloten zouden blijven. De Staat als handelaar of landbouwer moet zijn bedrijf in werking brengen door zijn ambtenaren, bij wie de sterkste prikkel tot alle krachtsinspanning het eigenbelang, nooit zoo krachtig in werking kan gehouden worden, als bij den particulieren ondernemer. De koloniale politiek moet zoodanig werken, dat de inboorling gevoelt, dat de heerschappij van het moederland hem weldadig is en zijn welvaart vermeerdert. Samensmelting van belangen moet beoogd worden: het voordeel van de eene partij moet winst zijn voor de andere. In dien zin verdient vrije arbeid onbepaald de voorkeur boven gedwongen diensten. Zeer terecht wordt dan ook op de toepassing van dit beginsel aangedrongen door de zoogenaamde liberale koloniale partij, en terecht vinden we het neergelegd in het Regeeringsreglement voor Nederlandsch-Indië van 1854. Het einddoel van een gezonde koloniale politiek moet zijn, geleidelijk de koloniën op te voeden tot de bestemming, die zij van zelf, ook tegen wil en dank van het moederland, trachten te bereiken, namelijk die van zelfstandige staten. Op deze wijze lost de band van heerschappij en onderwerping zich op, tot voordeel van moederland en koloniën beide, in eenen anderen hechteren van wederzijdsch belang, gesterkt door een wederkeerige welwillendheid. Voorbeelden van dien gunstigen ommekeer levert de verhouding van vele Britsche koloniën tot het moederland.

In het **staatsrecht** onderscheidt men van de eigenlijke koloniën de overzeesche bezittingen. In de koloniën heeft namelijk de bevolking uit het moederland de overhand, aan wie, onder mederegeering van het moederland, de vrije regeling van haar bestuur en van haar belangen gelaten wordt, terwijl in de bezittingen de inboorlingen, verreweg het grootste deel der bevolking uitmaken, die geheel onderworpen is aan het opperbestuur van den Staat, onder wiens souverein gezag zij zich bevindt. Nederland heeft koloniën in West-Indië, bezittingen in Insulinde. Voor de inrichting van het bestuur van onze koloniën en bezittingen verwijzen wij naar deze beide artikelen. Zie ook het artikel *Koloniën* en de literatuur aldaar.

Koloniale reserve is een afdeeling van het Nederlandsch-Indische leger, waarvoor bij kon. besluit van 24 Augustus 1890, no. 18 (Stbl. 210) een voorloopige regeling wordt vastgesteld, betreffende de oprichting en het beheer. Zij is bestemd om de wegens tijdelijke ongeschiktheid uit Indië terugkeerende militairen op te nemen en om hier te lande te dienen als kern voor de uitzending van suppletietroepen. Zij is samengesteld uit een staf en zes compagnieën, waaronder ten minste een reconvalescentencompagnie, die meer bepaaldelijk ten doel heeft de tijdelijk ongeschikt verklaarde militairen te verplegen, om hen zoodoende weer de geschiktheid te doen herwinnen voor het valide gedeelte van het korps, dat zoowel in Nederland als in Oost- en West-Indië dienst zal moeten doen.

Het geheel maakt deel uit van het leger in Nederlandsch-Indië, doch staat militair-hiërarchisch onder de bevelen van den Minister van Oorlog.

Koloniën of *volksplantingen* (zie de kaart) zijn nederzettingen in vreemde landen, gevormd door personen, die vrijwillig of onvrijwillig hun vaderland hebben verlaten en in hun nieuwe woonplaatsen de nationale zeden, gewoonten en instellingen, ook de taal bewaard hebben, terwijl zij door een min of meer innigen band met het moederland verbonden zijn.

Geschiedenis. Reede in de vroegste tijden werden koloniën gesticht door de Phoeniciërs, om hun uitgebreiden handel te beschermen. Zoo ontstonden langs de Middellandsche zee een groot aantal nederzettingen, van welke Carthago de machtigste was. Bij de oude Grieken gaven veelal twisten en partijschappen daartoe aanleiding, somtijds ook overbevolking en handelsbelang. Vele van hun koloniën hebben een hoogen trap van bloei bereikt, zooals die in Klein-Azië, alsmede die te Syracuse, Tarente, Locri, Napels en Massilia (Marseille). Doorgaans waren zij van den beginne af onafhankelijk van het moederland. Van geheel anderen aard waren de koloniën der Romeinen. Deze verplaatsten behoeftige burgers naar elders of vestigden er militaire koloniën, om er hun gezag te handhaven.

In de Middeleeuwen waren het vooral de Duitschers, die koloniën stichtten. In dien tijd vertrokken vele boeren naar Oostenrijk, Polen, Silezië en vooral naar Zevenburgen, waarheen *Geisa II* Duitsche kolonisten riep. In het noorden van Duitschland stichtte de Hansa vele handelsnederzettingen en factorijen.

In latere eeuwen deden de ontdekkingen der Portugeezen en Spanjaarden een nieuw tijdperk voor de kolonisatie aanbreken. Eerstgenoemden vonden den zeeweg naar Oost-Indië, vestigden aanvankelijk handelskantoren en factorijen en stichtten er daarna volksplantingen. Brazilië werd in 1822 een zelfstandig rijk, terwijl reeds veel vroeger een aanzienlijk deel der Afrikaansche en Aziatische bezittingen door Nederlanders en Engelschen veroverd werden.

De Spanjaarden daarentegen togen naar de Nieuwe Wereld, veroverden er Mexico en Peru en namen verschillende West-Indische Eilanden in bezit. Ook bezetten zij de Philippijnen en stichtten een reeks kleine nederzettingen in Afrika en in de Zuid-Zee. In het begin van de 19de eeuw schudden de Amerikaansche koloniën het Spaansche juk af. In 1898 moest Spanje Cuba, Porto Rico en de Philippijnen aan de Vereenigde Staten afstaan, terwijl het de Marianen en Carolinen aan Duitschland verkocht. Daarentegen slaagde het in de twintigste eeuw er in zijn invloed over het noorden van Marokko uit te breiden.

De Engelschen trokken eveneens naar de Nieuwe Wereld en deden er in het noordelijk gedeelte koloniën verrijzen, die zich met uitzondering van Canada, in de tweede helft der voorgaande eeuw van het moederland hebben losgescheurd, om de Vereenigde Staten van Noord-Amerika te

Digitized by Google

vormen. Verder stichtte Engeland het groote Britsch-Indische Rijk op het vasteland van Azië en verwierf in dit werelddeel nog eenige punten, terwijl zij geheel Australië, Tasmanië en Nieuw-Zeeland en vele eilanden in Oceanië bezetten, in Afrika groote gebieden in het Z., O. en Midden gedurende de laatste honderd jaren veroverden, zoodat Groot-Brittannië thans de grootste van alle koloniale mogendheden is.

Nederland neemt als koloniale mogendheid, in verhouding tot de oppervlakte van het moederland, de eerste plaats in, al heeft het menige kolonie verloren, zoo bijv. in Amerika Nieuw Nederland aan Engeland, Brazilië aan Portugal, een deel van Guyana aan Engeland, waaraan het in Afrika de Kaapkolonie, in Azië de bezittingen in Voor-Indië, op Malaka, Ceylon en eenige andere punten moest afstaan en de bezittingen aan de kust van Opper-Guinea verkocht. Toch overtreffen de Nederlandsche koloniën in Azië 60 maal het moederland aan oppervlakte (zie *Insulinde*), die in West-Indië 5 maal (zie *Nederlandsch West-Indië*).

Frankrijk is na Groot-Brittannië de eerste koloniale mogendheid, hoewel het in de 18de eeuw groote verliezen leed aan Engeland (in Amerika, Canada, Louisiana en eilanden in West-Indië, in Azië bijna alle bezittingen in Voor-Indië). Daarentegen wist het in de 19de eeuw zijn koloniaal gebied aanzienlijk te vergrooten in Afrika (Algerië, Tunis, West-Soedan, Madagaskar, Marokko enz.) zoowel als in Azië (Fransch Indo-China).

Denemarken heeft van zijn voormalige koloniën behalve Groenland niets overgehouden, daar het de drie eilanden in West-Indië (San Thomé, Sainte Croix en St. John) in 1917 aan de Vereenigde Staten heeft verkocht.

Zweden heeft als koloniale mogendheid nooit veel te beteekenen gehad.

Rusland heeft het geheele N. en N.W. van Azië (Siberië en Russisch Centraal-Azië) benevens Kaukasië en de Amoerprovincie veroverd daarentegen Alaska aan de Vereenigde Staten van N.-Amerika verkocht.

Italië heeft van zijn na 1880 verworven koloniën in Afrika (Erythrea en Somaliland) tot dusver weinig genoegen beleefd; in 1911 maakte het zich van de Turksche kolonie Tripolis meester.

Duitschland wist na 1880 uitgestrekte, maar weinig productieve landstreken in Afrika te verwerven, daarnaast in Azië Kiantschau en eilandengroepen in Oceanië.

De Vereenigde Staten van N.-Amerika traden in 1897 als koloniale mogendheid op, door de Hawaïeilanden te bezetten, in 1900 tot territorium verklaard. Op Spanje veroverde zij Porto Rico, de Philippijnen en het Marianeneiland en Goeam, terwijl zij Cuba onafhankelijk maakten. Ook bezitten zij in Oceanië nog de Samoa-, Wake- en Johnstoneilanden en sedert 1904 een 10 Eng. mijlen breede strook ter weerszijden van het te graven Panamakanaal. In 1917 gingen de Deensch West-Indische eilanden in het bezit der Vereenigde Staten over.

Als Japansche koloniën gelden het eiland Formosa, de Pescadores en Sachalin.

De jongste koloniale mogendheid (sedert September 1908) is België door het verwerven van den Kongostaat.

Terwijl wij hieronder een overzicht laten volgen van den omvang en de bevolking der koloniën van de verschillende staten, vóór het begin van den Wereldoorlog, waarbij de cijfers sterk zijn afgerond, omdat van sommige overzeesche gewesten, bijv. in Centraal-Afrika, het bevolkingscijfer zelfs niet bij benadering is te bepalen verwijzen wij voor verdere bijzonderheden naar de afzonderlijke artikelen.

	MOEDERLAND.		KOLONIËN (incl. landen onder beschermheerschappij).		Verhouding v. h. Moederland tot de Koloniën	
Naam.	Oppervlakte in duizenden v. km.	Aantal inwoners in mill.	Oppervlakte in duizenden v. km.	Aantal inwoners in mill.	Opper-vlakte.	Aantal inwoners.
Spanje	505	19,6	255	1,0	2,4 : 1	63 : 1
Portugal	92	5,8	2100	8,5	1 : 23	1 : 1,4
Nederland	**33**	**6,5**	**2046**	**40,0**	**1 : 62**	**1 : 7**
Groot-Brittannië	314	45,3	31100	337,0	1 : 91	1 : 9
Frankrijk	536	39,6	11500	52,0	1 : 21	1 : 1,3
Italië	287	34,5	1484	1,7	1 : 2	45 : 1
België	29	7,5	2380	16,0	1 : 82	1 : 3
Duitschland	541	65,0	2930	15,0	1 : 5	5 : 1
Russische Rijk	5050	150,0	17500	35,0	1 : 3,4	4,3 : 1
Turksche Rijk	26	20,0	2260	14,0	1 : 85	1 : 7
Vereen. Staten v. N.-Amerika	8000	93,0	1850	10,0	30 : 1	9 : 1
Japan	288	50,0	368	18,0	1 : 1,3	2,8 : 1

Als men het gedeelte der aarde, dat zich tusschen 80° en 70° Z. Br. uitstrekt op 135 mill. v. km. stelt en het aantal bewoners op 1500 mill., beslaan de koloniën ruim $^1/_3$ daarvan wat de oppervlakte en bijna $^1/_3$ wat het aantal inwoners betreft. Terwijl de Amerikaansche koloniën grootendeels van het moederland onafhankelijk zijn, vereischen de Europeesche bijna alle financieele hulp van het moederland, hetgeen echter vergoed wordt, deels door de voordeelen

Digitized by Google

welke de handel afwerpt, deels door de groote kapitalen, welke in de koloniën in spoorwegen, plantages, fabrieken enz. zijn belegd.

Aanvankelijk werden doorgaans de inboorlingen der koloniale gewesten door de volksplanters onderdrukt, en het moederland beijverde zich om hen uit te zuigen en de vrije beweging der kolonisten te belemmeren. Het gevolg daarvan was, dat de koloniën in Noord- en Zuid-Amerika bijna alle haar zelfstandigheid veroverden. Engeland begon in de vorige eeuw met het volgen eener meer vrijzinnige staatkunde bij het beheer zijner koloniën, zoodat deze, zonder het verband met het moederland te missen, een nagenoeg volkomen zelfstandigheid genieten.

Onder den algemeenen naam van koloniën verstaat men dus vestigingen en nederzettingen, welke de beschaafde volken in meer of minder ver afgelegen gewesten gesticht of verkregen hebben door verovering of op andere wijze. Onder deze bepaling vallen niet de *binnenlandsche* kolonisatiën, zooals bij ons te lande die van de Maatschappij van Weldadigheid (zie *Armoede)* en zooals Rusland ze op uitgebreide schaal beproefd heeft in de Oekraine en in den Krim, noch de zoogenaamde *grenskoloniën,* die met een politiek doel worden aangelegd, zooals Oostenrijk die bijv. vroeger op zijn grenzen tegen Turkije onderhield.

Naar den oorsprong, maar vooral naar de bestemming onderscheidt men de koloniën in *volksplantingen, landbouwkoloniën, plantagekoloniën, nederzettingen tot mijnontginning, handelskoloniën, versterkte posten* en *strafkoloniën.*

Volksplantingen worden aangelegd met het doel om een deel der te sterk aanwassende bevolking in het moederland naar een nog onbewoonde landstreek over te brengen en aldus daar een nieuwe maatschappij te stichten. De Oudheid kent zulke volksplantingen zeer vele. Zij zijn het begin geweest van de machtigste staten van het oude Griekenland en de kiem van de groote steden, die Rome's heerschappij in Europa heeft achtergelaten. De nieuwe geschiedenis telt er weinig; de poging, om ze in de overzeesche gewesten aan te leggen, zijn mislukt. De volksplanting moet wel worden onderscheiden van de *landverhuizing* (zie aldaar), die in onze tijden op zeer ruime schaal plaats vindt. Deze geschiedt uit vrije beweging en richt zich naar zulke streken, waar reeds koloniën of zelfs onafhankelijke staten gevestigd zijn. Meer overeenkomst met de oude volksplantingen vertoonen de nederzettingen van Europeanen in verschillende deelen van N.-Amerika gedurende de 17de eeuw, die de eerste oorsprong geweest zijn van den machtigen statenbond der Amerikaansche Unie. Maar ook deze waren niet daarheen gegaan op aandrang van de overheid, ten einde het moederland van overbevolking te ontlasten, maar uit vrije beweging vertrokken, hetzij om de vrijheid van geloof te behouden of om aan staatkundige vervolging te ontkomen, hetzij om stoffelijk voordeel te behalen. De groote kracht en de ernstige wil van deze mannen zijn de groote factoren geweest, om deze koloniën tot een hoogen trap van welvaart en vermogen te brengen. Zoodanig is de oorsprong van de door de Engelschen bevolkte koloniën van Nieuw-Engeland, Virginia, Maryland en Pennsylvanië. Van gelijken aard zijn de Nederzettingen van Israëlieten uit Spanje en Portugal langs de kust van Zuid-Amerika, noordwaarts van de Amazonenrivier, waaruit later de koloniën van Suriname, Essequebo enz. zijn opgegroeid. Bij de bezetting van Canada door de Franschen sedert 1608 en bij de stichting van de kolonie van Nieuw-Nederland (thans New-York) door *Willem Uselinx* in 1610, zooals ook bij de nederzetting aan de Kaap de Goede Hoop in 1618, werden vooral de stoffelijke voordeelen in het oog gehouden.

Bij *landbouwkoloniën* is het hoofddoel, om in vreemde streken den vruchtbaren grond door de kolonisten zelf te ontginnen en te bebouwen. Meer nog dan volksplantingen zijn zij de eerste oorsprong van de meeste nederzettingen in N.-Amerika, Nieuw-Engeland en Canada. Die aan de Kaap zijn het geworden vooral na de komst in de 17de eeuw van vele Fransche vluchtelingen. Van gelijken aard zijn de kolonisatiën van Portugal op Madeira en de Azoren en die van Spanje op de Kaap Verdische Eilanden. De kolonist zelf zal hier den arbeid tot bebouwing van den grond verrichten; derhalve moet hij ook hetzelfde klimaat en ongeveer dezelfde gesteldheid van den bodem terugvinden, als het land bezat, dat hij verliet. Voor het verkrijgen van landbouwkoloniën is het voor het moederland noodzakelijk betrekkelijk dichtbevolkt te zijn, daar in dat geval de mogelijkheid bestaat, dat geheele families tegelijk vertrekken om de kolonie te gaan bebouwen. Gewoonlijk worden dergelijke kolonies zeer snel staatkundig onafhankelijk van het moederland.

Plantagekoloniën zijn nederzettingen in tropische gewesten, waarbij het doel is door de inboorlingen of door van elders aangevoerde arbeiders (slaven, koelies) de voortbrengselen van die gewesten voor den Europeeschen handel te laten telen. De kolonisten treden hier als ondernemers op. Bovendien ontstaan deze soort koloniën steeds in streken met een klimaat, dat den Europeanen geen zwaren arbeid toestaat. Tot deze soort behooren de West-Indische Eilanden, Suriname, Demerary, Berbice, Essequebo, Fransch Guyana, Mauritius, Bourbon, de Philippijnen en sommige deelen van Ned.-Oost-Indië, Duitsch Oost-Afrika, Kameroen enz.

Nederzettingen tot mijnontginning hebben oorspronkelijk ten doel het zoeken van edele metalen en van kostbare gesteenten. Meestal gaan zij spoedig in landbouwkoloniën of plantagekoloniën over. De eerste vestigingen van Spanjaarden in Amerika hadden zoodanig karakter; Peru en Mexico hebben dat het langst behouden.

Handelskoloniën zijn kantoren of factorijen, in vreemde landen te midden van een daar gevestigde min of meer beschaafde inlandsche bevolking gesticht met het doel, om de voortbrengselen van deze bevolking te verruilen tegen Europeesche producten. Niet zelden volgt uit haar vestiging de verovering van die landen. In Oost-Indië vonden de eerste ontdekkers dichtbevolkte, beschaafde streken. De vergunning om handel te drijven, moesten ze vragen; nadat zij eens vasten voet gekregen hadden, wisten zij zich te hand-

Digitized by Google

haven, te versterken, uit te breiden en eindelijk de heerschappij te vermeesteren. Zoo ontstond de koloniale macht van Nederland in Insulinde (zie aldaar), die van Groot-Brittannië op het vasteland van Voor-Indië. China en Japan, de machtigste en beschaafdste Oostersche staten, wisten de Europeanen tot eenige bepaald aangewezen handelsposten te beperken, terwijl in den laatsten tijd de verhoudingen in Japan zoodanig gewijzigd zijn, dat er geen sprake van is, aldaar koloniën van eenigen aard te stichten. Handelsposten van een zeer eigenaardig karakter zijn de Hollandsche koloniën Curaçao en St. Eustatius, en de vroegere Deensche St. Thomas en St. Croix. De tusschenhandel met de omliggende Spaansche, Fransche en Britsche bezittingen, eigenlijk een sluikhandel, gaf aanleiding tot haar opkomst en bloei.

Versterkte posten worden bezet met het doel, om veilige aanleg- en wijkplaatsen voor de scheepvaart te verkrijgen en om tot uitgangs- of steunpunten bij krijgsverrichtingen te dienen. De gunstige ligging doet hier meer af, dan de gelegenheid voor handel en bedrijf. Hiertoe behooren de Bermuda-eilanden, de Falklands-eilanden, St. Helena, Aden, Perim, Cyprus enz. der Engelschen. Frankrijk beproefde zich zulke *posten* te verschaffen in Polynesië (Nieuw-Caledonië, de Marquesas-, de Gezelschapseilanden enz.). de Vereenigde Staten verwierven met dit doel Goeam (Carolinen) en eenige andere eilanden.

Naar *strafkoloniën* worden de misdadigers uit de Europeesche maatschappij overgebracht. Alleen Engeland heeft ze eigenlijk gesticht, namelijk Botanybaai bij Sidney, Hobarttown op Van Diemenseiland en, nadat deze zich allengs tot bloeiende nederzettingen met een vrije bevolking verheven hadden, de vestiging aan de Zwanenrivier, in West-Australië en Norfolkland tusschen Nieuw-Zeeland en Nieuw-Caledonië. De Fransche Republiek beproefde in 1796, om een strafkolonie op Madagascar aan te leggen, doch zonder gevolgd. De zendingen van 1852 naar Cayenne en Algiers bedoelden geen koloniale vestiging (zie *Deportatie*). Een kolonie of vestiging heeft vaak meer dan één bestemming te gelijk en verandert ook dikwijls van aard en karakter. De Britsche kolonie van Nieuw-Zuid-Wales, voortgesproten uit de aldaar in 1787 aangelegde strafkolonie van Botanybaai, geeft een merkwaardig voorbeeld van ontwikkeling. De Britsche koloniën in het eigenlijk Australië zijn thans Nieuw-Zuid-Wales, Victoria, Zuid-Australië, West-Australië, Queensland en Tasmania, met een bevolking van Europeesche afkomst, die in 1901 reeds 3 783 870 bedroeg (zie *Australië*). Behalve genoemde soorten van koloniën is nog te noemen de *Veroveringskolonie*, waarvan men voorbeelden vindt bij de Romeinen en in later tijd bij de nederzettingen der Noormannen in Beneden-Italië, ook kan men Mexico en Peru als veroveringskoloniën der Spanjaarden beschouwen.

Literatuur: Zimmermann, Kolonialpolitische Studien (Oldenburg 1905); *Supan*, Die territoriale Entwickelung der europäischen Kolonien (Gotha 1906); *Leroy-Beaulieu*, De la colonisation chez les peuples modernes (6de druk Parijs 1908); *Aubry*, La colonisation et les colonies (Parijs 1908); *Tobler*, Kolonialpolitik („Aus Natur und Geisteswelt", Leipzig 1907); *Köbner*, Einführung in die Kolonialpolitik (Jena 1908); *Zimmermann*, Die Kolonialreiche der Grossmächte 1871—1916 (Berlijn 1916).

Koloniën, *Ministerie van*, is de naam van een der Nederlandsche departementen, en duidt die taak der regeering aan, welks werkzaamheden op de bezittingen en koloniën van Nederland betrekking hebben. Aan het hoofd staat een minister, door de koningin benoemd, die verantwoordelijk is voor de regeeringsdaden van zijn departement en alle koninklijke besluiten en benoemingen, op zijn departement betrekking hebbende, mede onderteekent. De minister van Koloniën wordt in Nederland onmiddellijk bijgestaan door een secretaris-generaal, een wiskundig adviseur, een adviseur voor Indische en Arabische zaken en een Kabinet des ministers. De werkzaamheden zijn over een aantal afdeelingen verdeeld; deze zijn :

Afdeeling A1. Justitie, onderwijs en eeredienssten;

Afdeeling A2. Financiën en begrootingen;

Afdeeling A3. Binnenlandsch bestuur en landbouw, nijverheid en handel;

Afdeeling A4. Gouvernementsbedrijven en burgerlijke openbare werken;

Afdeeling B. West-Indische zaken;

Afdeeling C1. Algemeene legerzaken en Marine;

Afdeeling C2. Militair personeel.

Afdeeling D. Personeel;

Afdeeling E1. Comptabiliteit;

Afdeeling E2. Pensioenen;

Afdeeling F. Aanschaffing en uitzending van gouvernementsgoederen;

Afdeeling G. Oost-Indisch verslag en bibliotheek.

Verder behoort tot het departement een Technisch bureau, een Statistisch bureau, het Koloniaal etablissement te Amsterdam, een Geneeskundige commissie en twee Commissariaten van afmonstering (een te Amsterdam en een te Rotterdam).

Kolonisatie, *Binnenlandsche*, noemt men het plaatsen van een landbouwende bevolking in zulke streken der beschaafde staten van Europa waar nog overvloed is van woeste gronden, die tot vruchtbaarheid kunnen gebracht worden. In Nederland heeft men daarvan een voorbeeld in de Koloniën der Maatschappij van Weldadigheid. Ook kan zij dienen om in streken, waar het groot grondbezit heerscht, door vestiging van kleine boerderijen de nadeelige economische gevolgen van het eerste zooveel mogelijk te temperen, en eindelijk wordt zij ook wel gebruikt, zooals in onzen tijd door de Pruisische regeering in de Poolsche provinciën van Pruisen, als een politiek instrument, om het overheerschen van een bepaalde, de Regeering niet gunstig gezinde nationaliteit, tegen te gaan. In vroeger eeuwen ging zij dikwijls gepaard met de emigratie van vele vreemdelingen, tot vermeerdering der bevolking of tot ontsluiting van nieuwe hulpbronnen.

In het begin der 19de eeuw trad, onder de invloed der toenmalige individualistische opvattingen op staathuishoudkundig gebied, een stil-

Digitized by Google

stand in de Binnenlandsche Kolonisatie in. Daarentegen werd zij in de tweede helft der vorige eeuw weer hervat, vooral in Duitschland, krachtig wel is waar eerst door de wet van April 1886 en vooral door die van Juli 1891. In Rusland en Engeland werd dit voorbeeld nagevolgd, in eerstgenoemd land krachtig bevorderd door de wetten van 1882 en 1889, in Engeland vooral door de wetten van 1883, 1886, 1890, 1892 en die van 1896.

Kolontaj, *Hugo,* een Poolsch schrijver, den 1sten April 1750 in het woiwoodschap Sandomir geboren, studeerde te Krakau en werd in 1782 tot rector van de universiteit aldaar benoemd, doch zijn tegenstanders slaagden er in, hem reeds na verloop van 2 jaren te verwijderen. Hij ging naar Warschau en werd onderkanselier der kroon, behoorde tot de ontwerpers der constitutie van 3 Mei 1791 en werkte door vlugschriften op den volksgeest. Toen echter de confederatie te Targowitz bijeenkwam, verloor hij niet alleen zijn betrekkingen, maar moest de wijk nemen naar Dresden, waar hij bleef tot aan den nieuwen opstand onder *Kosciuzko* (1794). In Galicië werd hij in 1795 door de Oostenrijkers gevangen genomen en tot 1803 in de gevangenis te Olmütz opgesloten. Na zijn bevrijding leefde hij afwisselend te Krakau en Warschau en overleed in laatstgenoemde plaats den 28sten Februari 1812. Wegens zijn democratische gezindheid noemde men hem de „Poolsche Robespierre". Het belangrijkste van zijn meest anonieme geschriften zijn de: „Brieven aan den staatsreferendaris en rijksdagmaarschalk *Stanislaus Malachowski*" (4 dln., 1788), „Brieven over de hervorming der scholen" en „De Poolsche Staatsinrichting". Ook was hij medewerker aan een geschrift over: „Het ontstaan en de vernietiging der Poolsche constitutie van 3 Mei 1791" (in 1793 in het Hoogduitsch uitgegeven).

Kolowrat is de naam van een oud Boheemsch geslacht, dat verschillende merkwaardige mannen telt. Zijn oorkonden reiken tot het jaar 1000 en het werd in 1588 tot den stand der rijksvrijheeren verheven. Tot 1861 bestonden nog de beide hoofdlijnen *Kolowrat-Krakowsky* en *Kolowrat-Liebsteinsky*. Deze laatste stierf in dat jaar uit met graaf *Frans Anton,* staatsminister in den tijd van *Metternich*. Hij was den 31sten Januari 1778 te Praag geboren, bekleedde onderscheiden aanzienlijke betrekkingen en werd in 1810 opperburchtgraaf in Bohemen. Hij maakte zich in die betrekking zeer bemind, stichtte in 1808 een nationaal museum te Praag en werd in 1826 door keizer *Frans* belast met de portefeuille van Binnenlandsche Zaken te Weenen. In 1835 werd hij door *Ferdinand I* in het geheime Staatskabinet geroepen. In 1848 nam hij zijn ontslag, leidde een ambteloos leven en overleed den 4den April 1861, zijn kostbare boekerij van 40 000 deelen nalatende aan het Boheemsch Museum.

Kolping, *Adolf,* de „gezellenvader", stichter der R.-Katholieke gezellenvereenigingen, den 8sten December 1813 te Kerpen bij Keulen geboren, werd eerst voor schoenmaker opgeleid, studeerde later te Keulen en Bonn in de godgeleerdheid en werd in 1845 priester. In 1846 stichtte hij te Elberfeld een gezellenvereeniging, werd in 1849 dom-kapelaan te Keulen en in 1862 rector der Minderbroederskerk en notaris apostolicus en geheim kamerheer van den paus. Hij schreef: „Der Gesellenverein" (Keulen 1848), „Ein Katholisches Volksbuch" (2 dln., Munster 1855), „Lebensbilder" (Keulen 1860), „Erzählungen" (5 dln., Munster 1862—1894) en meer andere geschriften voor het volk. Hij overleed den 4den December 1865 te Keulen.

Kölreuter, *Joseph Gottlieb,* een Duitsch plantkundige, den 27sten April 1733 te Sulz a. d. Neckar geboren en overleden den 12den November 1806 als hoogleeraar te Karlsruhe, schreef: „Vorläufige Nachricht von einigen das Geschlecht der Pflanzen betreffenden Versuchen" (Leipzig 1761—1766; uitgegeven door *Pfeffer* in *Ostwald's* „Klassiker der exakten Wissenschaften", No. 41, (Leipzig 1893).

Kolven is een bij uitstek Hollandsch spel. Wel beweren Engelsche schrijvers, dat het uit Schotland afkomstig is en wellicht heeft daar een soortgelijk spel bestaan, maar waar het spel in ons land reeds in de 14de eeuw beoefend werd, mogen wij met recht het kolven een oud-Hollandsch vermaak noemen. Op sommige plaatsen vindt men thans nog zeer oude kolf-banen. In 1595 werd reeds in de notulen van de stad Goes melding gemaakt van dit spel. In de 17de eeuw breidde het kolven zich hier te lande buitengewoon uit en verving het in vele opzichten het kaatsspel, zonder dit evenwel te verdringen. Alleen in en om Amsterdam telde men in 1769 niet minder dan 179 kolfbanen, in 1792 zelfs 217. Verschillende inheemsche uitdrukkingen zijn dan ook aan het spel ontleend. In de 18de en 19de eeuw ging het spel achteruit. Thans is weer een opleving te bespeuren en vindt men in Noord-Hollandsche dorpen, waar het kolven vooral druk beoefend wordt, wel drie kolfbanen. Verder heeft deze sport nog aanhangers in Zuid-Holland, Utrecht, in Friesland en in Zeeland. Het leidende lichaam is de „Nederlandsche Kolfbond", welke den 13den Mei 1885 werd opgericht. Onder leiding van dit lichaam vinden jaarlijks tal van kolf-wedstrijden plaats. Thans zijn een 19 clubs met ongeveer 600 leden bij den Nederlandschen Kolfbond aangesloten.

Het Kolfspel wordt op asfalt of cementen banen gespeeld. Al varieeren de maten dezer banen, zoo is de beste maat 5 m. breed bij 20 m. lang. Op deze baan, over de lange zijde, zijn ongeveer 15 m. van elkaar twee palen van circa 1 m. hoogte opgesteld. Men speelt met gummi- of sajet-ballen. Deze worden voortgedreven door kolven, d. w. z. een stok, lang 130 tot 140 cm. en voorzien van een geelkoperen schop of kolf. Het doel van het spel is om de beide palen te raken door juiste slagen en den bal het eerst aan het einde van de baan (het rabat) te brengen. Natuurlijk zijn nog tal van regels in tel.

Zie: *A. P. L. Spuybroek,* Het Kolfspel (bij *J. F. v. d. Ven,* Baarn).

Kolyma is de naam van een rivier in Siberië, die ontspringt op de noordelijke voortzetting van het Stanowoigebergte, door de provincie Jakoetsk stroomt en met 3 armen in de IJszee uitmondt. De lengte bedraagt 1787 km. en het

Digitized by Google

stroomgebied heeft een oppervlakte van 553 573 v. km. De voornaamste zijrivieren zijn de Syrjanka links en de Omolon en Anjoej rechts. Over een lengte van 1200 km. is de Kolyma bevaarbaar. Van einde Mei tot half September is de rivier vrij van ijs.

Kolijn, *Klaas,* is de naam van een schrijver, die niet bestaan heeft. In 1719 namelijk werd door *Gerhard Dumbar* in het eerste deel van zijn „Analecta" een rijmkroniek opgenomen, welke afkomstig heette te zijn van den Egmonder monnik *Klaas Kolijn,* die omstreeks het jaar 1170 zou hebben geleefd. Die rijmkroniek is verder op een prachtige wijze uitgegeven door *Gerard van Loon* onder den titel van: „Geschichtshistoriaal rijm of rijmchronijk van Klaas Kolijn, Benedictijner monnik der abdije van Egmont, beginnende met den Simberschen vloed en eindigende met den dood van Graaf *Dirk,* vader van *Florents III van Holland* in het jaar 1116; met zoo taal- als letterkundige aanteekeningen opgehelderd" (1745). Ook de geleerde *Zacharias Henricus Alewijn* schreef geschied- en taalkundige aanmerkingen op deze kroniek. *Huydekoper* was de eerste, die aanwees, dat deze kroniek een ondergeschoven stuk moest zijn, en *Wagenaar,* die in de eerste twee deelen van zijn „Geschiedenis" haar als bron had gebezigd, kwam tot dezelfde overtuiging, waarvan hij rekenschap gaf in zijn: „Toets van de egtheid der Rijmchronijke van Klaas Kolijn" (Werken der Maatsch. van N. Letterk. te Leiden III), zoodat hij in de 2de uitgave van dat werk (1770) die fout heeft hersteld. Mr. *H. Kluit* en *Hendrik van Wijn* hebben moeite gedaan, om den oorsprong van die kroniek op te sporen, en het is gebleken, dat zekere *Reinier de Graaf,* plaatsnijder te Haarlem, dat stuk heeft vervaardigd of doen vervaardigen, om het tegen aanzienlijke sommen bij gedeelten aan den lichtgeloovigen oudheidkenner *Cornelis van Alkemade* te verkoopen.

Kolywan is een districtshoofdstad in het West-Siberische gouvernement Tomsk. Zij ligt op den linkeroever van den Ob, aan den grooten Siberischen weg, op 368 m. boven den zeespiegel in het zilverrijke Kolywansche ertsgebergte. Men vindt er een uitgebreide keizerlijke steenslijperij, waar graniet, jaspis, porfier en marmer tot zuilen, vazen enz. geslepen worden. Het aantal inwoners bedraagt (1910) 11 711. Behalve in de steenslijperij vindt de bevolking werk op het land en bij de vischvangst.

Kolzow, *Alexei Wassiljewitsj,* een Russisch volksdichter, den 14den October 1809 te Woronesj geboren, oefende in zijn jeugd het bedrijf van zijn vader, een veehandelaar, uit. Onder invloed van de werken van *Lomonossof, Dersjawin, Sjoekowsky, Poesjkin* en *Delwig* begon hij zelf gedichten te schrijven. In 1831 brachten de zaken van zijn vader hem te Moskou, en hij kwam daar in kennis met een letterkundige, die hem in de gelegenheid stelde, om zijn gedichten in verschillende dagbladen te doen opnemen. Hij kreeg daardoor bewonderaars, van wie *Stankewitsj* in 1835 een eerste verzameling van *Kolzow's* gedichten uitgaf. Nog jong, overleed hij den 31sten October 1842 in zijn geboorteplaats. Eerst in 1846 verscheen een volledige uitgave van zijn gedichten met zijn door *Bjelinsky* vervaardigde levensbeschrijving. Zijn liederen onderscheiden zich door gevoel en kracht. Sommige zijn door *Bodenstedt* in het Hoogduitsch overgebracht.

Kombuis is de naam van de kookinrichting aan boord van zeeschepen. Op oorlogs- en groote passagiersschepen vinden stoomkombuizen, waarbij de ketels geheel door stoom zijn omgeven om het voedsel of het water te verwarmen, veelvuldig toepassing. Op onderzeebooten worden en kele electrische kookplaten als kombuis benut. De scheepsterm „praatjes van de kombuis", waarmede de praatjes worden bedoeld, waarvan de oorsprong niet is na te gaan, is ontleend aan het feit, dat de omtrek van het kombuis vroeger de verzamelplaats vormde voor het scheepsvolk, dat geen dienst had en waar, bij gebrek aan stof veel gefantaseerd werd.

Komeet. Zie *Kometen.*

Komeet in de wapenkunde is een zespuntige ster met een gekronkelden staart; zij kan zijn flikkerend, gestaart, hellend, minder of meer puntig en van een ander email.

Komers, *Anton Emanuël,* ridder von, een staat- en landhuishoudkundige, werd den 13den Juni 1814 te Humpoletz in Bohemen geboren en legde zich zoowel theoretisch als practisch op den landbouw toe. Naar zijn ontwerp werd de eerste Boheemsche landbouwschool te Liebwerd bij Tetschen opgericht en hij zelf stond van 1855—1866 aan het hoofd. Daarna werd hij directeur van een volgens zijn plannen opgerichte landbouwcredietbank, doch nam in 1872 zijn ontslag. Hij overleed den 18den December 1893 te Iglau. *Komers* schreef: „Die Landwirthschaft Oesterreichs" (1863), „Die Bodenkrafterschöpfung" (1864), „Der heutige Standpunkt der Bodenerschöpfungsfrage" (1868), „Abriss der Nationalökonomie" (1867; 2de druk 1868), en „Die landwirthschaftliche Betriebsorganisation". (1870; 2de druk 1876). Ook redigeerde hij het door hem gestichte: „Jahrbuch für österr. Landwirte" van 1861—1882.

Kom-esch-Schoekafa is de naam van een in 1900 in Alexandrië ontdekte reusachtige grafkelder, welke uit verschillende, boven elkander in de rotsen uitgehouwen grafkamers bestaat en merkwaardig is door de vereeniging van Egyptischen en Grieksch-Romeinschen stijl. Het hoofdvertrek is rijkelijk versierd met beeldhouwwerk, reliefs en borstbeelden en bevatte eenmaal de stoffelijke overblijfselen van een aanzienlijk Egyptenaar. Zij bevat in nissen drie, uit de rots gehouwen sarcophagen. De onderste vertrekken zijn door het grondwater gedeeltelijk ontoegankelijk.

Kometen of *staartsterren* (zie de plaat) eigenlijk *haarsterren,* daar de naam van het Grieksche woord κόμη (hoofdhaar) is afgeleid, behooren tot de hemellichamen van ons zonnestelsel, die gewoonlijk slechts korten tijd, wanneer zij dicht genoeg tot de zon en tevens tot de aarde genaderd zijn, aan het gewapend of ongewapend oog zich vertoonen, om daarna weder gedurende een tijdperk van vele, soms van honderden en duizenden jaren of zelfs voor goed te verdwijnen. Hun naam ontleenen zij aan haar gedaante, waarin wij 2 deelen onderscheiden, name-

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

lijk de nevelachtig licht verspreidende *kern* of *kop* en den *staart*, die ijl en doorzichtig is, zoodat de kleinste sterren er doorheen blinken. Ook is deze gekromd, en wel naar de zijde, vanwaar de komeet komt, en somtijds zoo lang, dat hij zich over een boog van 90° aan den hemel, derhalve over vele millioenen kilometers uitstrekt. Somtijds bespeurt men een dubbelen of drievoudigen staart; de komeet van 1744 had 6 staarten, die te zamen een waaier vormden. Intusschen is het voorkomen van een komeet, vooral dat van haar staart, zeer veranderlijk. De heldere kern van den kop van een komeet is omgeven door een nevelachtig hulsel, *coma* geheeten, dat zich ombuigt en in den staart overgaat. De hierbij behoorende plaat „Kometen" toont de komeet van *Donatis*. Figuur 1 stelt voor de komeet met het bloote oog gezien, fig. 2 den kop, gezien met het gewapend oog. De lichtontwikkeling der komeet neemt toe naarmate zij de zon meer nadert; somtijds kan men den kop overdag zien. De groote Septemberkomeet van het jaar 1882 kon men zelfs tot dicht bij den rand der zon volgen.

In vroeger tijd waren de plotseling verschijnende, vaak zonderling gevormde kometen wegens haar geheimzinnigen aard en schijnbaar onregelmatige bewegingen voorwerpen van verbazing niet alleen, maar ook van ontzetting en bijgeloovige vrees, daar men haar als voorboden beschouwde van groote volksrampen. Dat bijgeloof is in onze dagen nagenoeg geheel verdwenen. Het aantal waargenomen kometen is sedert de uitvinding der verrekijkers aanmerkelijk vermeerderd, zoodat er bijna geen jaar voorbijgaat, waarin men niet meerdere voor het bloote oog onzichtbare (telescopische) kometen waarneemt. Slechts een klein getal dier kometen wordt voor ons zichtbaar, n. l. alleen zulke, die dicht genoeg tot de zon naderen en des nachts aan den hemel staan. Ook blijven vele onzichtbaar, omdat de hemel bewolkt is of omdat zij alleen op onbewoonde gedeelten der aarde waargenomen kunnen worden.

De bewegingen der kometen zijn schijnbaar veer onregelmatig. Sommige bewegen zich, evenals de planeten, van het westen naar het oosten om de zon: men noemt haar *rechtloopende*. Anderen daarentegen, *terugloopende* of *retrograde* genoemd, bewegen zich in tegenovergestelde richting. Zij doorloopen alle deelen van den hemel, terwijl sommige slechts eenige dagen, andere maanden aaneen zichtbaar zijn. De Engelsche sterrenkundige *Halley* was de eerste, die een berekening beproefde van de loopbanen der kometen, nadat *Newton* had aangetoond, dat de bewegingswetten der kometen niet verschillen van die der planeten. Alle bewegen zich volgens een kegelsnede, in wier eene brandpunt zich de zon bevindt, vele bepaaldelijk en waarschijnlijk bijna alle in ellipsen die zich door een grootere excentriciteit van de loopbanen der planeten onderscheiden. Is de loopbaan van een komeet een parabool of hyperbool, dan kan zij slechts eenmaal in de nabijheid der zon verschijnen en moet zij zich vervolgens in het oneindige van dat hemellichaam verwijderen. Men moet echter niet vergeten, dat bij het brandpunt een ellips zeer veel overeenkomst heeft met een parabool.

Het bepalen van de loopbaan van een komeet is zeer moeilijk, omdat wij slechts een betrekkelijk klein gedeelte dier baan kunnen waarnemen, zoodat men haar uit weinige punten moet construeeren of berekenen. De loopbanen der meeste kometen schijnen een parabolischen vorm te hebben, slechts enkele (ongeveer $^1/_4$ gedeelte) vertoonen zich als ellipsen en nog kleiner is het aantal van die, welke zich als hyperbool voordoen. De parabolische loopbaan is de bijzondere, die tusschen ellips en hyperbool instaat; wanneer een lichaam zich in parabolische baan beweegt, is een geringe aantrekking door een ander lichaam voldoende, om de baan te veranderen in een elliptische; eveneens wordt de parabolische baan een hyperbolische, als er een afstooting plaats heeft. Daar nu de kometen zich in ons zonnestelsel bewegen en dus aantrekkingen en afstootingen ondervinden, is de parabolische baan voor een komeet onwaarschijnlijk. *Delambre, Schumacher, Olbers, Galle, Kaiser* enz. hebben zich met het berekenen van loopbanen van kometen bezig gehouden, en de lijst van *Olbers*, door *Galle* tot 1893 voortgezet, bevat alle kometen, wier loopbanen berekend zijn. De eerste komeet, waarbij met zekerheid de ellipsvorm der baan wordt waargenomen, was die van *Halley*, alzoo genoemd naar den bovengenoemden Engelschen sterrenkundige *Edmund Halley*, die bij haar verschijning, in 1682, aanwees, dat zij dezelfde was, welke zich in 1531 en 1607 aan den hemel had vertoond. Inderdaad, wanneer men vasthoudt aan den omloopstijd van 75 tot 78 jaren, dan blijkt het, dat zij ook reeds vroeger, van den tijd vóór Chr. af (12 v. Chr.) de opmerkzaamheid der kroniekschrijvers heeft opgewekt. *Halley* voorspelde haar terugkeer in 1758, en den 25sten December 1758 werd zij door *Palitzsch*, een landbouwer bij Dresden, het eerst weder ontdekt. Volgens de berekeningen van *Burchhardt, Damoiseau, Pontécoulant* en *Rosenberger* zou zij in 1835 in het midden van November weder haar naasten stand bij de zon bereiken, en deze berekeningen verschillen slechts weinig van de waarheid. Deze komeet is den 11den September 1909 opnieuw gevonden door *Wolf* te Heidelberg, precies op de vooraf berekende plaats. Haar lichtsterkte was als die van een ster der 16de grootte. De afstand tot de aarde was toen $4^1/_2$ keer zoo groot als de afstand van de aarde tot de zon. Den 20sten April 1910 ging de komeet door haar perihelium. Een andere periodieke komeet, in 1812 ontdekt, is die van *Pons*, berekend door *Encke*, die vond dat de omloopstijd 72 jaren bedraagt. Vele kometen hebben een periode van meer dan duizend jaren.

Men kent verder een groep van telescopische kometen met een omloopstijd van 3 tot 14 jaren, namelijk die van *Encke, Biela, Faye, Brorsen, d'Arrest, Winnecke* en *Tuttle*. De *komeet van Biela* is alzoo genoemd naar *v. Biela*, die haar den 27sten Februari 1826 te Josephstad in Bohemen ontdekte. Deze komeet, ook reeds in 1772 en 1805 waargenomen, volbracht haar omloop om de zon in ruim $6^1/_2$ jaar. In de jaren 1832, 1845 en 1846 werd deze komeet opnieuw waargenomen, maar in het midden van Januari van laatstgenoemd jaar ontwaarde men in plaats van

Digitized by Google

één komeet een tweetal; zij waren 30 000 km. van elkander verwijderd, en nu eens was de ééne dan weêr de andere de helderste. In 1852 bevonden zij zich echter reeds op een afstand van 2 600 000 km. van elkander. Men heeft haar in 1859, wegens de ongunstige standen met betrekking tot de aarde, niet waargenomen, en in 1865 heeft men op alle observatoria tevergeefs naar beide gezocht. Echter heeft men 2 keer de overblijfselen als een zeer schitterenden sterrenregen waargenomen, en wel in de nachten van 27 op 28 November der jaren 1872 en 1885, toen de meteoren, uit de komeet van *Biela* gevormd, gedeeltelijk door onzen dampkring gingen. De derde der genoemde kometen, die van *Faye,* werd door laatstgenoemde, den 22sten November 1843 te Parijs ontdekt. Men heeft haar in de jaren 1851, 1858, 1865, 1873. 1881, 1888 en 1896 wederom waargenomen. De *komeet van Brorsen,* door deze den 26sten Februari 1846 te Kiel ontdekt, werd in 1857, 1868, 1873 en 1879 weer gezien, doch heeft zich waarschijnlijk in vele kleine deelen opgelost; wellicht ook vormde de komeet 1894. I een deel ervan. De komeet van *Winnecke,* door dezen den 8sten Maart 1858 te Bonn ontdekt, is dezelfde als van 1819 en van 1869, 1875, 1885, 1892 en 1898. Eindelijk behoort tot die groep nog *de komeet van Tuttle,* door hem ontdekt den 4den Januari 1858. Zij werd reeds in 1790 gezien, en keerde in 1871, 1885 en 1899 terug. Een komeet met een omloopstijd van $5^1/_2$ jaar, den 22sten Augustus 1844 door *De Vico* te Rome ontdekt, heeft men in vele jaren niet weergezien, doch de zwakke komeet 1894 IV bleek met den Vicosche identiek te zijn. Een andere, in 1815 door *Olber's* waargenomen, werd in 1887 door *Brooks* teruggevonden. Bijzonder interessant is de komeet door *Lexell* waargenomen. Deze verkreeg tengevolge van haar nadering tot Jupiter een omloopstijd van $5^1/_2$ jaar. Bij een volgende nadering tot deze planeet verkreeg haar baan een zoodanige gedaante, dat de komeet niet meer kan terugkeeren. In 1779 bewoog zij zich tusschen de manen van Jupiter door. zonder de minste storing uit te oefenen, een bewijs voor de ontzettend kleine massa dezer komeet.

Om de afzonderlijke kometen goed van elkaar te onderscheiden, plaatst men achter het jaartal een Romeinsch cijfer, dat de volgorde in tijd aangeeft, wanneer de verschillende kometen van dat jaartal door hun perihelium gaan.

Omtrent den aard der kometen is nog weinig bekend. Wij weten reeds lang, dat zij geen wisselvallige verschijnselen zijn, maar hemellichamen, die zich volgens kegelsneden om de zon bewegen. Hun massa is zeer gering. De komeet van 26 Juni 1819 kwam zeer dicht bij de aarde, zonder dat iets van storingen bespeurd werd. Echter ging de aarde toen slechts door een gedeelte van den staart en nam men een grooten sterrenregen waar. In het geval van botsing der aarde met de kern, die grootere dichtheid bezit, zou misschien een ernstige storing plaats kunnen vinden. Gevaar hiervoor bestaat echter niet, daar vooreerst de banen van komeet en aarde elkander zouden moeten snijden en in de tweede plaats zouden dan de lichamen zich tegelijkertijd in het snijpunt moeten bevinden.

Hoewel men bij de kometen geen schijngestalten waarneemt, toch mag men onderstellen, dat zij haar licht althans ten deele ontvangen van onze zon. Het licht eener komeet kan men volkomen polariseeren; het heeft alzoo de eigenschap van teruggekaatst licht. Ook de spectraalanalyse heeft haar onderzoek tot de kometen uitgestrekt. Daaruit is gebleken, dat in de kern gloeiend vloeibare of vaste lichamen aanwezig zijn, hoewel ook gassen, en deze zenden eigen licht uit. Vooral bij nadering tot de zon neemt het lichtgevend vermogen toe. Men brengt dit in verband met electrische verschijnselen, evenals men ook den staart als een gevolg van electrische afstooting der zon beschouwt. Deze theorie vindt steun in het feit, dat de karakteristieke koolwaterstofstrepen van het eigen licht der kometen bij nadering tot de zon verdwijnen en tegelijk natriumstrepen optreden en bovendien hierin, dat de kometen bij hun terugkeer steeds zwakker zijn, dus waarschijnlijk tengevolge der electrische afstooting der staart een massa verliezen.

Nieuwere onderzoekingen hebben aangetoond dat juist in de baan van verschillende kometen zich meteoorzwermen bewegen, die, als zij door de atmosfeer der aarde gaan, aanleiding geven tot vallende sterren, en dat deze meteoren hoogstwaarschijnlijk uit een langzame oplossing der kometen ontstaan.

Kometenzoeker is een astronomische kijker, welke dient tot het opzoeken van kometen. Om aan het doel te beantwoorden, moet zulk een kijker een groot gezichtsveld hebben, een zoo groot mogelijke lichtkracht bezitten, en, met het oog op het gebruik in het vrije veld, bevestigd zijn aan een gemakkelijk mee te voeren en vlug op te stellen raamwerk. Gewoonlijk is de geheele toestel bevestigd aan een stoel, die door den waarnemer gedraaid en tevens langs rails bewogen kan worden. Verder is de inrichting zoodanig, dat bij onderzoek van verschillende gedeelten van den hemel, de waarnemer zijn oog, en dus zijn hoofd, slechts weinig behoeft te bewegen.

Komiek. Zie *Komisch.*

Komisch. Volgens *Aristoteles* bestaat het komische in het ongerijmde, dat onschadelijk is, een verklaring, die in geen geval afdoende mag heeten. Latere onderzoekers kenschetsen het als een voorval, handeling of uiting, die tegelijk iets schijnt te beteekenen en toch blijkbaar niets beteekent, die zekere aanspraken doet gelden en daar op in het oog loopende wijze geen recht op heeft, die de allures heeft van iets verhevens en tegelijk het tegendeel blijkt. Men onderscheidt het objectief, subjectief en naïef komische. Objectief komisch noemt men een gebeurtenis of handeling, die iets pretendeert te zijn, maar in evenredigheid tot deze pretentie niets is of schijnt, bijv. een mislukking, die iemand overkomt, die met groot zelfvertrouwen optreedt. Subjectief komisch of geestig noemt men uitingen, die zich voordoen alsof zij logische waarde bezitten, terwijl men tevens doet uitkomen, dat zij die ontberen. Naïef komisch noemt men gebaren, gezegden of handelingen, die voor degene van wien ze uitgaan volkomen op hun plaats zijn, maar voor den meer ontwikkelden of inge-

Digitized by Google

wijden toeschouwer niet. In onze taal gebruikt men *komisch* als algemeenen term voor alles wat tot dit gebied behoort, *komiek* in toepassing op de grovere, lagere vormen of in spottenden zin. De volkstaal kent alleen *komiek*.

Zie: *Jean Paul*, Vorschule der Aesthetik; *Vischer*, Ueber der Erhabene und Komische (1837), *K. Fischer*, Entstehung und Entwicklungsformen des Witzes (1871); *Lipps*, Psychologie der Komik („Philosophische Monatshefte", dl. 24 en 25, 1888—1889), alsmede de handboeken der aesthetica.

Komitadsji noemt men de leden van de Bulgaarsche benden, welke in opdracht van een revolutionnair comité (*Komita*) sedert 1868 pogingen deden om gewapenderhand Bulgarije van de Turksche overheersching te bevrijden en nadat Bulgarije een zelfstandige staat was geworden, telkens invallen in Macedonië deden, welk land, vooral na 1900, door hen in een toestand van voortdurende onrust werd gehouden (zie ook *Macedonië*).

Komkommer (*Cucumis sativus* L.) is de naam eener éénjarige, uit Indië afkomstige plant uit de familie der *Komkommerachtigen (Cucurbitaceën)*. Zij onderscheidt zich door een liggenden, met stijve haren bezetten en van ranken voorzienen stengel met hartvormige, vijfhoekige, ongelijk getande, aan weêrszijden stijfharige bladeren met lange bladstelen, door een kelk en een bloemkroon met een 5-deeligen zoom, gele bloemen en langwerpige, onduidelijk 3-kantige, knobbelige, vleezige vruchten met talrijke platte, scherprandige zaden. De komkommer vertoont *parthenocarpie;* d. w. z. de vruchten ontwikkelen zich wel, maar de zaden niet, als de bloemen niet bestoven zijn. De jonge vruchten leveren in den zomer een verkoelende spijs; zij worden in dunne schijfjes gesneden, met azijn, olie en peper toebereid en afzonderlijk of over salade genuttigd. De bekende *augurken* zijn niets anders dan een verscheidenheid van de komkommerplant; zij leveren groene, kleinere vruchten. In ons land wordt de teelt van komkommers in het groot uitgeoefend, speciaal in Zuid-Holland, waarin ± 3 millioen kub. m. plat glas voorkomt, dat aan de cultuur dienstbaar wordt gemaakt. Onder elken kub. m. glas kunnen 25—50 vruchten groeien. Per jaar worden dus voortgebracht alleen in die provincie 75—150 millioen vruchten. Maar ook in andere provinciën is de teelt niet onbeteekenend. Bovendien neemt de teelt in kassen buitengewoon sterk toe. De grondoppervlakte der kassen voor komkommer- en tomatenteelt in ons land in gebruik bedroeg in 1912 434 155 vk. m. en die der z. g. warenhuizen 636 145 vk. m. Men mag aannemen, dat van de eerste 30 % en van de laatste 10 % voor de teelt van komkommers dienen. De uitvoer bedroeg in:

1910 : 31 826 000 kg.	1914 : 47 069 000 kg.
1911 : 45 354 000 „	1915 : 56 502 000 „
1912 : 47 340 000 „	1916 : 48 278 000 „
1913 : 45 767 000 „	

Om de teelt te doen slagen, moet de groeitijd voor de plant verlengd worden, door den groei vroeg te doen aanvangen en laat te doen eindigen en mogen er geen stoornissen in de ontwikkeling optreden. Dit bereikt men door *een juisten* voorkweek der jonge planten en overbrenging uit den zoogenaamden *„pittenbak"* naar de zoogenaamde *„komkommerrijen"*, zonder dat de wortels lijden; door een oordeelkundigen snoei; door juiste waterverzorging en luchtverversching. Groene vruchten worden steeds voor het buitenland gekweekt; gele ook wel, maar in veel geringere mate, voor het binnenland. — Groenvruchtige variëteiten zijn: *Rochford's Telegraph, Reid's Telegraph, Rollinson's Telegraph, Suttons Abundance, Groene Engelsche. De Amsterdamsche gele, Zwijndrechtsche gele tros*, worden wel eens in den open grond geteeld; de *witvruchtige Alabaster* moet onder glas zelfs in vrij hooge temperatuur groeien.

In ons land worden verder 350 H.A. gebruikt voor het kweeken van augurken, speciaal te Venlo, Roelofarendsveen, Langeraar en Beemster. De jonge augurkenplanten ondergaan slechts een zeer korten voorkweek onder glas, waarna zij als *hoofd-*, *bij-* of *tusschengewas* verder voortgekweekt worden. De vruchten worden in 4 grootten gesorteerd; de kleinste 3 worden in vaten met zout ingezouten om ze te conserveeren. In dien staat worden ze naar alle landen geëxporteerd. De grootste vruchten worden, in zakken verpakt, naar Duitschland verzonden, om in verschen staat te worden gebruikt.

Komma. Zie Leesteekens.

Kommabacillen. Zie *Bacillen*.

Kommel is een gewestelijke naam voor de *Sneep (Chondrostoma nasus)*. Zie *Karpervisschen*.

Komoendoeros, *Alexandros*, een Grieksch staatsman, in 1814 in Lakonië geboren, nam in 1841 deel aan den opstand op Creta. In 1845 vestigde hij zich te Kalamata in Messenië als advocaat en werd door de regeering tot rijksadvocaat aldaar benoemd. In 1851 tot volksvertegenwoordiger gekozen, werd hij in 1855 president der Kamer en aanvaardde in 1856 de portefeuille van Financiën in het ministerie *Miaulis*. Terwijl hij tot de verdrijving van koning *Otto* (1862) aan de zijde der gematigd liberalen onder *Zaimis* gestaan had, werd hij tijdens het bestuur van koning *George* de leider der conservatieve partij en meermalen eerste minister. Hij werd den 15den Maart 1882 door *Trikoepis* genoodzaakt af te treden en overleed den 7den Maart 1883 te Athene.

Komoera, *Jutaro*, baron, een Japansch staatsman, in 1854 op het eiland Kioesicoe in de buurt van Satsoema geboren, studeerde aan de school van Kaisegako, die later de hoogeschool van Tokio werd, ging in 1874 naar Amerika om zijn studie voort te zetten en keerde in 1878 naar Tokio terug. Hij werd geplaatst bij het ministerie van Justitie, totdat hij in 1882 tot rechter bij de rechtbank te Osaka benoemd werd. Een jaar later werd hij hoogleeraar aan de hoogeschool te Tokio, doch trad opnieuw in het ministerie, als chef van het bureau voor vertaling van vreemde stukken.

In 1893 zond men hem naar Peking als legatiesecretaris van het gezantschap en in 1894

Digitized by Google

werd hij daarbij tot attaché benoemd. Als zoodanig leidde hij de onderhandelingen, die den Chineesch-Japanschen oorlog voorafgingen. Na het einde van dezen oorlog werd hij civiel gouverneur in Mandsjoerije (1895). Vervolgens keerde hij weer naar Japan terug en was er werkzaam aan het ministerie van Buitenlandsche Zaken, werd daarna als gezant naar Korea gezonden en in 1899 als gevolmachtigd minister naar Washington. Als zoodanig ging hij het volgend jaar naar St. Petersburg en vandaar naar Peking (1901) en werd nog in hetzelfde jaar naar Tokio geroepen, om als minister van Buitenlandsche Zaken op te treden. Hij had in 1903 de onderhandelingen met Rusland te leiden, waarbij zijn groot staatsmanstalent uitkwam, evenals in 1905 gedurende de onderhandelingen over den vrede te Portsmouth. Na den val van het ministerie in Januari 1906 werd hij gezant te Londen, en daarna, van 1908 tot 1911, weder minister van Buitenlandsche Zaken. Hij overleed den 24sten November 1911 te Tokio, in welk jaar hij tot markies was benoemd.

Komorn, een Hongaarsch comitaat, grenst in het noorden aan Pressburg, Neutra en Bars, in het oosten aan Grans, in het zuiden aan Stuhlweissenburg en in het westen aan Vesprim en Raab. Door het comitaat stroomen de Donau, de Waag en de Neutra, die dikwijls overstroomingen teweeg brengen. Tot de belangrijkste voortbrengselen van Komorn behoort de wijn, en sommige soorten van dezen bijv. de Neszmélyer, zijn zeer bekend. Het comitaat heeft een oppervlakte van 2811 v. km. Het bevolkingscijfer bedroeg (1910) 160 028.

Komorn, een koninklijke vrijstad, de hoofdplaats van het gelijknamige comitaat, ligt bij de samenvloeiing van den Donau en de Waag, op den linkeroever van eerstgenoemde rivier. Tot haar merkwaardigste gebouwen rekent men de groote St. Andreaskerk, de Johanneskerk met een zeer hoogen torenspits, de Franciscaner kerk, het comitaatsgebouw en het stadhuis. Zij telt (1910) 22 337 inwoners, die een levendigen handel drijven. Ongeveer 1½ km. vandaar, aan den mond der Waag verheft zich de door *Matthias Corvinus* gebouwde met groote kosten herstelde vesting Komorn, wier verdedigingswerken zich aan de beide oevers over een groote lengte uitstrekken. Zij werd van October 1848 tot September 1849 vruchteloos door de Oostenrijkers belegerd en ging eindelijk bij verdrag over.

Komotau, hoofdstad van een gelijknamig district van Bohemen, aan den voet van het Ertsgebergte, is het vereenigingspunt van eenige spoorwegen, de zetel van een districtsbestuur en van andere staatslichamen, bezit een gymnasium, een kweekschool van onderwijzers, een school voor machinebouw, een fraai park, een kasteel (thans het stadhuis), eenige kerken en telt (1910) 19 545 inwoners. Ook zijn er onderscheiden fabrieken, o. a. van speelgoed, uurwerken, chemicaliën, papier en Mannesmann-buizen. In de nabijheid worden bruinkolen gedolven.

Kompas is een toestel tot bepaling der hemelstreken, dat tot de belangrijkste instrumenten behoort, welke zich aan boord van elk zeeschip bevinden. Het is zoowel onmisbaar om het schip volgens een bepaalden koers te sturen, als om bij de plaatsbepaling de richting vast te stellen, waarin aardsche voorwerpen en hemellichamen zich ten opzichte van het schip bevinden. Het hoofdbestanddeel van een kompas vormt een zich vrij in een horizontaal vlak bewegende magneetnaald, daar deze steeds het magnetische noorden aanwijst. Het verschil tusschen dit laatste en het ware noorden noemt men de *afwijking (declinatie),* welke met den loop der jaren verandert, voor verschillende plaatsen verschillend en een westelijke of oostelijke kan zijn. Door met deze afwijking rekening te houden, leert de magneetnaald dus de werkelijke N.-Z. richting kennen. De uitvinding van het kompas dagteekent uit zeer oude tijden en was wellicht reeds vóór het begin onzer jaartelling in gebruik bij de Chineezen. Dit althans is zeker, dat de Chineezen reeds in de 2de eeuw onzer jaartelling het vermogen van den magneet om ijzer aan te trekken gekend hebben. Uit een werk van 1297 over Kambodsja door *Tscheu-tha-kholon,* blijkt echter voor het eerst de bekendheid van het kompas bij de Chineezen. Een zekere *Baïlak* vermeldt, dat de Syrische zeelieden gebruik maakten van den magneet als kompas. Zij bevestigden namelijk een naald op een stukje hout en deden dit drijven op een pot met water. Intusschen heeft men gemeen tijd de uitvinding van het kompas toegekend aan den scheepskapitein *Flavio Gioia* van Amalfi in het koninkrijk Napels, die in de tweede helft der 16de eeuw leefde. Het is zeer wel mogelijk, dat deze aan de inrichting van dat werktuig belangrijke verbeteringen heeft aangebracht, maar reeds de Provençaalsche troubadour *Hugues de Bercy* beschrijft in 1790 de als kompas gebruikte magneetnaald als een zeer bekende zaak, terwijl haar groote waarde voor de scheepvaart ook reeds door kardinaal *Jacques de Vitry* en den kruisvaarder *Pierre de Maricourt* bezongen wordt. Reeds ten tijde van *Columbus* (1492) had men de magneetnaald aan een roos bevestigd en was op de omringende doos een verdeeling der hemelstreken aangebracht. Het heeft echter lang geduurd, voordat het kompas de nauwkeurige toestel is geworden, zooals wij het tegenwoordig kennen.

De tegenwoordige scheepskompassen bestaan uit een ronde, koperen, in Cardanusringen (waaldaar) hangende (dus horizontaal blijvende) doos op wier bodem zich in het middelpunt een fijne stalen stift verheft, waarop het agaten dopje van een lang, plat, rechthoekig magneetstaafje rust, dat echter meestal uit eenige staafjes bestaat, om den toestel gevoeliger te maken. Dit magneet is bevestigd onder tegen de *kompasroos* aan, die uit papier, glimmer of dun blik bestaat en een verdeeling der hemelstreken bevat, zoodanig dat de lijn N.-Z. der roos samenvalt met de N.-Z. richting der naald. Op de koperen doos, die onbewegelijk met het schip door middel van een zuil is verbonden, bevinden zich 2 of 4 op 180° of 90° afstand van elkander aangebrachte loodrechte strepen, welke dienen om den scheepskoers af te lezen. Deze wordt aangeduid door den hoek tusschen de lijn N.-Z. der windroos en de verbindingslijn van die twee der genoemde strepen, die de lengteas van het schip aanwijzen.

Digitized by Google

Men onderscheidt twee hoofdtypen van kompassen nl. *droge* en *natte*. Bij de eerste is vooral de wijze van bevestiging op de stift van groot belang, temeer omdat men ter verkrijging van een grooter traagheidsmoment meer dan één

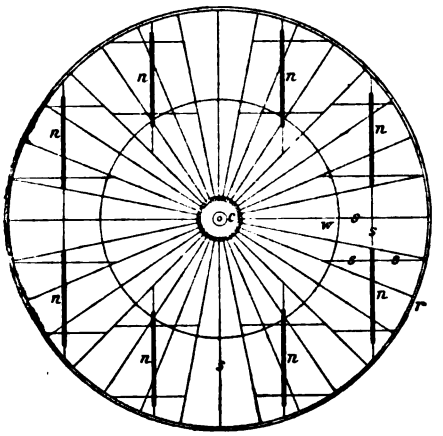

Fig. 1. Kompas.

magneetstaafje gebruikt. De afbeeldingen 1—3 geven een denkbeeld van de inrichting. Een aluminiumring *r* is door talrijke radiaal loopende zijden draden *s* met den pindrager *c* verbonden,

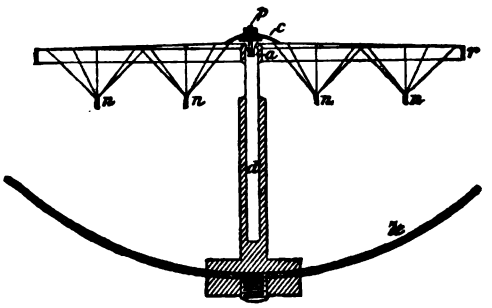

Fig. 2. Kompas.

waarin de punt *p* met naar beneden gerichte punt bevestigd is. Deze pin rust op een agaten dopje *a*, dat boven op een staaf *d* is aangebracht, terwijl de staaf *d* juist in de as van de kompasdoos

Fig. 3. Kompas.

staat. De acht kleine, ongeveer 40 m.m. lange magneetnaaldjes *n* hangen elk aan 6 korte zijden draadjes ongeveer 26 m.m. onder het vlak der roosdraden. Een op den aluminiumring rustende lichte papieren ring draagt een gedrukte graadverdeeling. De geheele toestel is in fig. 3 afgebeeld. De roos weegt in het geheel slechts 30 gram en heeft een groot traagheidsmoment, zoodat de bewegingen zeer rustig zijn, terwijl zij bovendien door de elasticiteit, tengevolge der draden, zeer goed bestand is tegen stooten van het schip.

Bij de natte kompassen is de ketel van het kompas met een mengsel van water en alcohol of glycerine gevuld. Hierop drijft een drijver, die aan de roos is bevestigd. Figuur 4 toont de inrichting van een zoodanig kompas, *fluidiumkompas* geheeten. Tusschen het glazen deksel *g* en den elastischen, dubbelen bodem bevindt zich de vloeistof. De sterke uitzetting van den alcohol eischt een inrichting om den druk op de wanden te regelen. Dit geschiedt door den dubbelen bodem *a b*. Een gewicht *c* spant bij het vullen van den ketel de elastische bodems *a* en *b*, waardoor na verwijdering van het gewicht de vloeistof voldoenden druk bezit, om het vormen van luchtblazen te voorkomen, zoodat het nauwkeurig

Fig. 4. Kompas.

waarnemen der roos *r* niet verhinderd wordt. De sluiting geschiedt met schroeven *s*. Als pindrager dient een metalen kruis *d*, waarin een pin *m* is vastgeschroefd. Op den geëmailleerden ring E zijn de stuurstrepen aangebracht, 180° of 90° van elkander. Een zwaar gewicht F bevordert de stabiliteit. De roos *r* bestaat uit een verdeelden geëmailleerden koperen ring, die op den met lucht gevulden drijver *o* bevestigd is. Tengevolge van deze ontlasting rust de zware kompasroos toch slechts met 15 à 20 gr. gewicht op de pin, waardoor de wrijving en slijting zeer gering zijn.

Al naar het gebruik, onderscheidt men verschillende soorten van kompassen. *Stuurkompassen* dienen op schepen bij het gebruik van het roer, om er naar te sturen, *standaardkompassen* om de kleine veranderingen vast te stellen, welke het magnetisme voortdurend ondergaat. Met *Azimuth-kompassen* bepaalt men de richting van aardsche en astronomische voorwerpen. Een *Hangkompas* dient tot aflezing van den koers in de kajuit. Bij *Multiplicatorkompassen* is een beschermende ring van week ijzeren kernen aangebracht, om de storingen van het scheepsmagnetisme en de variaties van het aardmagnetisme te elimineeren. Verder heeft men nog *Registreerkompassen*, waaraan zich een inrichting bevindt, waardoor de scheepskoers automatisch wordt opgeteekend.

In de geodaesie verstaat men onder kompas of

Digitized by Google

boussole een toestel, waarmede men, door middel van een vrij zwevende magneetnaald, horizontale hoeken kan meten.

Op een ijzeren schip zal de door het scheepsijzer veroorzaakte storing der magneetnaald aanmerkelijke fouten in de koersbepaling kunnen geven; het is dus voor de scheepvaart van veel belang, dat deze storing zooveel mogelijk opgeheven wordt. De onderzoekingen van den Engelschen kapitein *Flinders,* die dateeren van 1801, hebben aangetoond, dat de werking van het permanent magnetische scheepsijzer gelijk is aan die van drie staafmagneten, waarvan één horizontaal langsscheeps geplaatst is, één horizontaal dwarsscheeps en één verticaal, terwijl de invloed van het weeke scheepsijzer vervangen kan worden door die van een aantal week ijzeren staven, op een bepaalde wijze ten opzichte der kompasroos gerangschikt. Het theoretisch onderzoek van *Poisson* heeft het mogelijk gemaakt in elk afzonderlijk geval de grootte der magnetische krachten te berekenen en ze door het aanbrengen van magneetstaven *geheel* op te heffen. Deze methode is echter zeer omslachtig en tijdroovend; men stelt zich daarom tevreden met het compenseeren der grootste invloeden, terwijl de overblijvend kleine krachten in rekening worden gebracht. Daartoe legt men het schip eerst in den magnetischen meridiaan en plaatst een magneet dwarsscheeps zóó, dat het kompas geen afwijking meer vertoont; vervolgens brengt men het schip Oost-West en voegt nu een langscheepsche magneet toe, om de afwijking van het kompas op te heffen. De werking van het door inductie magnetisch wordende week ijzer wordt geneutraliseerd door het aanbrengen van week ijzeren staven of holle bollen. Aldus is het mogelijk de afwijking van het kompas tot eenige graden terug te brengen; steeds echter is geregelde controle noodig.

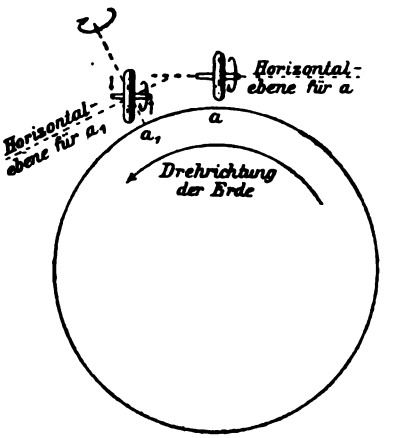

Fig. 5. Kompas.

Een kompas, waarbij het aanwezige ijzer geheel zonder invloed blijft, is geconstrueerd door *Anschutz.* Het berust op het beginsel, dat een snel roteerende schijf zich onder werking van een koppel van krachten zoodanig tracht te stellen, dat de draaiingsas parallel wordt aan die van het koppel. Stelt in fig. 5 de cirkel den aequator der aarde voor en is in *a* de draaiingsas der schijf horizontaal in de richting Oost-West, dan zal, als deze schijf naar *a* verplaatst wordt, de as een hoek maken met het horizontale vlak. Het gevolg hiervan is, dat de componente der zwaartekracht

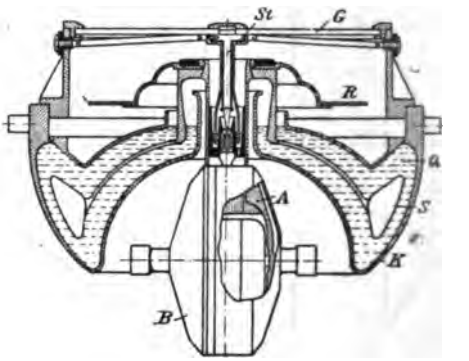

Fig. 6. Kompas.

werkt volgens de richting der pijltjes, zoodat de as zich evenwijdig aan de aardas der schijf zal stellen, en wel zóó, dat de draaiingsrichting samenvalt met die der aarde. De theorie leert verder, dat deze richtkracht ook op andere breedten aanwezig is, maar afneemt, naarmate men dichter bij een der polen komt. Vele pogingen, om dit beginsel, reeds door *Foucault* aangegeven, practisch toe te passen, stuitten af op de groote moeilijkheid om de schijf in voldoend snelle draaiing te houden, terwijl het draaiend systeem toch zijn vrijheid van beweging in alle richtingen behoudt. Fig. 6 geeft een doorsneeteekening van het kompas van *Anschutz.* De schijf *A* wordt door een wisselstroom in draaiing gehouden met een omwentelingsgetal van 20 000 per minuut. De as wordt gedragen door het omhulsel *B*, dat verbonden is aan een hollen ring *S* die in kwik drijft. Aan *S* is ook de windroos bevestigd, zoodat deze de bewegingen van *S* volgt. Het vat *K*, waarin het kwik zich bevindt, is opgehangen in een ring van *Cardanus* en is van boven bedekt door een glazen kap, waardoor een stift *St.* gaat, die dient om het drijvend systeem te centreeren. Dit kompas biedt vooral voor oorlogsschepen groote voordeelen, omdat op deze schepen noodzakelijke verplaatsingen van groote ijzermassa's — kanonnen en munitie — groote afwijkingen der magneetnaald veroorzaken kunnen.

Kompasberg is een 2738 m. hooge berg in de Britsche Kaapkolonie, die zich in de Sneeuwbergen op de N.-grens van het district Graaf Reinet verheft en waarvan de Zeekoe naar het N., de Groote Vischrivier naar het O., de Sunday naar het Z. en de Buffalo naar het W. afstroomt; vandaar de naam Kompasberg.

Kompaskaarten. Zie *Landkaarten.*

Kompasplanten zijn planten, welke hun bladen in het vlak van den meridiaan plaatsen, zoodanig dat de randen naar N. en Z. en de platte kanten naar O. en W. wijzen. Deze eigenschap werd het eerst opgemerkt bij de Noord-

Digitized by Google

Amerikaansche composiet *Silphium laciniatum*, komt echter evenzeer voor bij de inheemsche *Lactuca* en bij eenige andere. Het verschijnsel is niets anders dan een bijzonder geval van *heliotropisme* (zie aldaar).

Verwant met dit verschijnsel is de eigenaardigheid van sommige planten (*Acacia, Eucalyptus, Leucadendron* enz.) in droge gewesten, bijv. Australië, om hun bladeren en bladachtige organen een verticalen stand te geven, waardoor zij minder aan de verdamping gedurende de heetste uren van den dag zijn blootgesteld.

Kompert, *Leopold,* een Duitsch romanschrijver, die inzonderheid aan het maatschappelijk leven der Israëlieten zijn stof ontleende, werd den 15den Mei 1822 te Münchengrätz in Bohemen geboren, bezocht de hoogeschool te Praag, vertrok als gouverneur der kinderen van graaf *Andrássy* naar Pressburg, hervatte in 1847 zijn studiën te Weenen, werd door de gebeurtenissen van 1848 gebracht op het gebied der journalistiek en was tot 1852 redacteur van den „Oesterreichischer Lloyd". In 1852 ging hij nogmaals als huisonderwijzer naar Pest, maar vestigde zich in 1857 te Weenen, waar hij zich geheel op letterkundige studie toelegde. Hij overleed den 23sten November 1886 te Weenen. Van zijn werken noemen wij: „Geschichten aus dem Ghetto" (1848), „Böhmische Juden" (1851), „Am Pflug" (1855), „Neue Geschichten aus dem Ghetto" (2 dln., 1860), „Geschichten einer Gasse" (2 dln., 1865) en „Zwischen Ruinen" (3 dln., 1875).

Komrat, een Bulgaarsche kolonie in het Russische gouvernement Bessarabië, in het arrondissement Bender, ligt aan den Jalpoech, telt (1910) 6400 inwoners en is de zetel van het hoofdbestuur van alle Bulgaarsche koloniën in Bessarabië.

Komijn *(Cuminum Cyminum),* een éénjarige plant, uit Egypte afkomstig, wordt in Europa veel gekweekt. Zij behoort tot de familie der *Schermbloemigen (Umbelliferen)* en heeft langwerpige, van ter zijde weinig samengedrukte zaden. Deze bezitten een aangenamen, specerijachtigen reuk en worden wel eens in de geneeskunde als windbrekend middel gebruikt, terwijl zij voorts te pas komen in de komijne-kaas (Leidsche kaas).

Konak (Turksch = huis) noemt men in Turkije de woning der hooge staatsbeambten en rijke ingezetenen. Ook is het de naam van den bestuurszetel der plaatselijke overheidspersonen.

Konakry is de hoofdstad van Fransch-Guinea in Noord-West-Afrika, gelegen op het eiland Tombo en door een brug met het vasteland verbonden. Sedert de stoomvaartlijnen haar geregeld aandoen, is deze plaats snel vooruitgegaan. Men vindt er 30 factorijen. De telegrafische verbinding en de spoorweg, die haar met het achterland in verbinding stelt, zal haar bloei nog meer doen toenemen. Er wonen (1910) 6238 inwoners (422 Europeanen).

Konde is een streek in het grensgebied van Duitsch-Oost-Afrika en het Britsch-Centraal-Afrika-protectoraat, aan het N. einde van het Nyassameer. Zij verheft zich in terrassen van af de zee tot 2000 m. boven den zeespiegel tot aan het Livingstonegebergte. Het klimaat is tropisch en ongezond, behalve in de bergen, waar het met dat van Zuid-Europa overeenstemt. De bevolking bestaat uit Wangonden, Banjakjoessa en Bakoekwe, te zamen 50 000—70 000 zielen. De voortbrengselen zijn voornamelijk bananen, verder maniok, maïs, rijst, suikerriet en een donkere boonensoort, die het hoofdvoedsel der inboorlingen uitmaakt.

Kondoeriotis. Zie *Koendoeriotis.*

Kondratenko, *Roman Isidorowitsj,* een Russisch generaal, den 12den October 1857 geboren, bezocht de ingenieurs-academie en de academie van den Generalen Staf. Na in verschillende militaire districten als stafofficier gediend te hebben, werd hij Chef van den Generalen Staf in het district Oeralsk, in 1901 generaal-majoor in het militaire district Amoer en chef der 7de Oost-Siberische brigade, die bij het uitbreken van den Russisch-Japanschen oorlog in een divisie werd veranderd. Als zoodanig nam hij deel aan de verdediging van Port-Arthur, doch sneuvelde nog vóór de overgave der vesting (4 December 1904). Latere onderzoekingen brachten aan het licht, dat niet de als held gevierde generaal *Stössel,* maar *Kondratenko* de ziel der verdediging van Port-Arthur is geweest.

Kondratowicz, *Ludwik Wladyslaw,* meer bekend onder den schuilnaam *Wladyslaw Syrokomla,* een Poolsch dichter, den 17den September 1823 te Jaskowicze in Litauen geboren, leefde tot zijn dood steeds in armoedige omstandigheden. Hij was autodidakt en een volksdichter. Hij overleed den 15den September 1862 te Wilna. Van zijn werken noemen wij: „Urodzony Jan Deboróg" (1854), „Janko Cmentarnik" (1856) en „Zgon Acerna" (1856), verder zijn geschiedenis der Poolsche letterkunde „Dzieje literatury w Polsce" (3 dln.; Warschau 1875). Zijn gezamenlijke werken verschenen te Warschau in 10 deelen (1872).

Kong *(Pong)* is een plaats, gelegen in het achterland van de Fransche Ivoorkust, 360 m. boven den zeespiegel, in het gebied der Mande Dioela. Het is een open stad met onregelmatig gebouwde, leemen huizen met 12 000 à 15 000 inwoners, die zich bezig houden met katoenweverij en handel in kolanoten, zout en goud. De beschaving staat tamelijk hoog; er zijn 20 scholen, waarin Arabisch geleerd wordt. Het district, dat eveneens den naam Kong draagt, telt 400 000 inwoners, waaronder 18 Europeanen.

Kongeraal of *Zeepaling.* Zie *Aal.*

Kongo *(Zaïra)* is de naam van een rivier in Middel-Afrika (zie de kaart Aequatoriaal-Afrika bij het artikel Afrika), die wat lengte (4250 km.) betreft, op vijf na de langste, en wat stroomgebied (3 760 000 v. km.) aangaat op één na de grootste is van alle rivieren op aarde. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van den Loealaba (W.) en den Loeapoela. De laatste ontspringt op 1400 m. hoogte tusschen het Nyassa- en het Tanganjikameer en bereikt als Tsjambesi het Bangweolomeer (1150 m.), uit welks Z.W. hoek zij onder den naam Loeapoela met talrijke watervallen naar het Moero- of Meroe-meer (900 m.) stroomt. Dit meer verlaat zij in het N., buigt, na een loop vol stroomversnellingen, naar het NW. om en vereenigt zich op 6° Z. Br. met den Loealaba,

Digitized by Google

waarvan de oorsprong op 1500 m. hoogte, niet ver van het Zambesi-stroomgebied, ligt. Na de vereeniging wendt zich de stroom noordwaarts en neemt spoedig de Loekoega op, die de afwatering van het Tanganjika-meer vormt. Verderop verkrijgt de hoofdstroom den naam van Oegaraoea en verdeelt zich bij Niangwe, waar hij reeds 600 m. breed is, in talrijke armen, die een aantal eilanden insluiten. Na het vormen der Msendoeastroomversnellingen en na rechts eenige zijrivieren te hebben opgenomen, verlaat de Kongo tusschen 0° 30′ Z. Br. en 0° 15′ N. Br. het hoogland, waarbij 7 watervallen, de Stanley-vallen, gevormd worden. Hier (op 450 m. hoogte) eindigt de bovenloop van den Kongo; de middelloop reikt tot Stanleypool. In dit gedeelte beschrijft de rivier een tot 2° N. Br. reikenden boog en ontvangt vele, ten deele zeer waterrijke zijrivieren. Van het Z. af komt de Lomami, die in zijn benedenloop bevaarbaar is, dan volgt rechts de Aroewimi, verder de Roebi en de Mongala, die onbevaarbaar zijn. Na voor de tweede maal den evenaar gesneden te hebben, neemt de Kongo den zeer waterrijken, doch niet overal bevaarbaren Oebangi op, die ontstaat uit den Oeëlle-Makoea en den Mbomoe. Van den zuidkant stroomen, behalve eenige kleinere zijriviertjes, de Loelongo en de Roeki naar de hoofdrivier. Na verder links het water van het Toembameer te hebben ontvangen, neemt hij den Sanga op. Deze is in zijn benedenloop bevaarbaar en van meer belang dan de daarop volgende Likoeala, Likona en Alima; nog verder stroomafwaarts volgt de Kwa, die een zeer groot stroomgebied heeft, en uit de samenvloeiing van Sankoeroe en Kassai met hun talrijke zijrivieren ontstaat. Spoedig daarop bereikt de Kongo als een reusachtige stroom Stanley-pool, een meervormige diepe verbreeding (4000 v. km.). Daarna volgt de doorbraak door het westelijke steile randgebergte van Centraal-Afrika en wel in drie gedeelten: tot Majanga, tot Bivi en tot Boma. Hier is de breedte verminderd tot 400 m., zelfs tot 225 m. bij een diepte van 40—90 m. en een stroomsnelheid van 13—15 m. per seconde. De rivier daalt langs 32 groote en vele kleine stroomversnellingen ongeveer 250 m. De groote dragen den naam van Livingstone-watervallen, de kleine van Jellala-watervallen. Bij Bivi ligt de spiegel der rivier nog slechts 26 m. boven den zeespiegel. De benedenloop begint bij Nokki (ten W. van Matadi), verbreedt zich langzamerhand weer, vormt eilanden en wordt op 180 km. van de monding af goed bevaarbaar. In de monding is de rivier op sommige punten tot 17 km. breed, versmalt zich daarna tot 6 km. en meet, waar zij in zee valt, weer 11 km. Bij Banana ligt nog een zandbank, waarop slechts 6—7 m. water staat, doch de eigenlijke monding is 300 m. diep. Met groote kracht stroomt het water in zee en nog op 22 km. van de kust af is het water der zee bijna nog zoet, op 64 km. nog geel gekleurd, en zelfs tot op 300—400 km. is de kleur van het zeewater nog donkerder dan gewoon zeewater. De mond van den Kongo ligt slechts 1750 km. van de bron verwijderd. De totale lengte der bevaarbare gedeelten van den hoofdstroom en diens zijrivieren bedraagt ongeveer 11 500 km. (Zie voor de scheepvaart op de rivier *Kongostaat*, voor de ontdekkingsgeschiedenis *Afrika*). De vraag, welke bronrivier de voornaamste is, is nog niet bevredigend opgelost. Volgens Prof. *De Ghellinck* (Geographische Zeitschrift, 1908) moeten de bronnen gezocht worden op den Kaomaberg (1550 m.) in het uiterste W. van het Mitoembagebergte en geldt de Loeboedi Koelesj als bronrivier, die in de Loealaba uitmondt; de Engelschen beschouwen daarentegen de Tsjambesi-Loeapoela als bovenloop van den Kongo. Het beste gedeelte voor de scheepvaart is de groote boog tusschen de Stanley-vallen en Stanley-pool, een afstand van 1680 km., waar alleen de talrijke eilanden met een weelderigen plantengroei het aan de scheepvaart wel eens lastig maken.

Kongoconferentie is de van den 15den November 1884 tot den 26sten Februari 1885 te Berlijn gehouden internationale conferentie tot regeling der handelsvrijheid aan den Kongo en den Niger, waaraan 14 staten deelnamen. Tengevolge der overeenkomst zouden alle landen volkomen vrijheid van handel genieten in het gebied dat de Kongo en al zijn zijrivieren vormen, in den omtrek van het Tanganjika-meer en in het gebied, dat zich ten O. van het Kongobekken uitstrekt tot aan den Indischen Oceaan van 5° N. Br. tot aan de monding van den Sambesi, waarbij voor dit oostelijk gedeelte uitdrukkelijk werd bepaald, dat de alinea der handelsvrijheid zich niet uitstrekte over de streken, die tot een vrijen en onafhankelijken staat behoorden. Alle staten die souvereiniteitsrechten in het genoemde gebied bezitten, namen de verplichting op zich over een menschwaardige behandeling der inboorlingen te waken en den slavenhandel tegen te gaan, de zendelingen en ontdekkingsreizigers te beschermen en aan allen godsdienstvrijheid te verzekeren. De neutraliteit van het Kongogebied werd voor den duur der acte verzekerd. Verder werden er bepalingen gemaakt betreffende het onderhoud der rivieren, over haventollen, over spoorwegen enz. Een der belangrijkste gevolgen der Kongoconferentie is de erkenning en de vaststelling der grenzen van den Kongostaat. De acte bevat 38 artikels en draagt den datum 26sten Februari 1885.

Kongorijk, eenmaal een machtig Negerrijk is gelegen in het Portugeesche gebied Angola in W.-Afrika, ten Z. van den Beneden-Kongo. Het bestaat voornamelijk uit de stad San Salvador (Ambassi), die 700 inwoners telt, en de omgeving daarvan. De bevolking belijdt het Christendom, doch leeft nog in polygamie.

Kongokolonie of *Belgische Kongo,* is een gebied in Afrika, dat een oppervlakte van 2 382 800 v. km. en ongeveer 15 millioen inwoners telt, waaronder (1913) 5465 blanken (daarvan 3807 Belgen en 129 Nederlanders). Het grenst slechts voor een klein gedeelte aan den Atlantischen Oceaan, verder in het N. aan Portugeesch Kabinda, Fransch Equatoriaal Afrika en op een paar punten aan Duitsch Kameroen; in het N. aan het Fransche Oebangigebied en den Anglo-Egyptischen Soedan, in het O. aan Britsch- en Duitsch-Oost-Afrika en Rhodesia, en in het Z. aan Britsch-Centraal-Afrika en Portu-

Digitized by Google

geesch-Angola. Ondanks de onderzoekingen en ontdekkingsreizen van *Livingstone, Baker, Stanley, Johnston, Frobenius* en zoovele anderen, is het land nog onvoldoende bekend. In het algemeen vlak, slechts door enkele bergketens doorsneden, hier en daar bedekt met uitgestrekte moerassen, wordt het door de rivier den Kongo (zie aldaar) in zijn volle lengte doorstroomd, die het in drie natuurlijke gebieden verdeelt, n. l.: het gebied van den boven-Kongo (2 200 000 v. km.), dat van den beneden-Kongo (12 500 v. km.) en de daartusschen gelegen 400 km. breede zone der watervallen. De geologische wordingsgeschiedenis van het Kongobekken is moeilijk na te gaan, daar over een uitgestrekte oppervlakte de gesteenten in lateriet zijn overgegaan. Van W. naar O. volgen in onregelmatige volgorde op elkander: glimmerlei, hoornblendegneis, kwartslei, roode zandsteen, graniet en groote terreinen met lateriet, die op tertiaire lagen rust; aan de kust en in het midden van het Kongo-gebied vindt men alluvium. Tengevolge van de betrekkelijke vochtigheid der lucht is het klimaat voor de Europeanen niet gunstig te noemen, bovendien is de weersgesteldheid over het geheel weinig constant, terwijl de temperatuur des nachts gevoelig afkoelt. Langs den Beneden-Kongo is het klimaat beslist ongezond te noemen. Langs de kust is het klimaat koeler door de nabijheid van den Oceaan, terwijl in het binnenland de hoogte van den bodem een rol speelt. De gemiddelde thermometerstand aan den beneden-Kongo is 27° C. en in het binnenland 24°—25° terwijl op de plateaux des nachts de temperatuur tot 5°—6° en lager daalt. De regenval richt zich naar den stand van de zon: ten N. en Z. van den aequator valt de regentijd na den hoogsten zonnestand, tengevolge waarvan er dus twee oogsttijden zijn, terwijl aan den aequator gedurende het geheele jaar geplant en geoogst kan worden. Onweders zijn talrijk, dikwijls, vooral aan de kust, zonder neerslag. De plantengroei houdt natuurlijk verband met het klimaat en de gesteldheid van den bodem. Behalve de gallerij-wouden langs de rivieren, vindt men naast de savanne, over uitgestrekte gebieden dichte, vochtige, aan dieren arme oerwouden. Ten opzichte der savanne onderscheidt men een westelijk (ten W. van 17° O. L.), een zuidelijk (ten Z. van 5° Z. Br.) en een gebied aan de Oeëlle, welke laatste door de gallerijwouden wordt onderbroken. Daartusschen ligt het gebied der groote bosschen. Op de grasvlakten groeit stijf, hoog gras en lang struikgewas; in de bosschen vindt men den reusachtigen wolboom en den apennootboom, olie-, kokos-, waaier-, wijn- en wilde dadelpalmen en roodhoutboomen. De belangrijkste cultuurgewassen zijn maïs en suikerriet, die twee oogsten leveren, koffie, maniok, aardnoten, boonen, Spaansche peper, bananen, bataten, mango- en meloenboomen, ananas, citroenen en oranjeappels. De inheemsche dieren (vooral de olifanten) zijn door de al te ijverige jacht zeer in aantal verminderd en hebben zich naar de diepste wouden teruggetrokken. Van de zoogdieren leven er de leeuw, het luipaard, hyena's, jakhalzen, giraffen, neushoorndieren, rivierpaarden, buffels, antilopen, apen (ook gorilla's en chimpansees) enz.; verder otters, sluipkatten, krokodillen, giftige slangen, flamingo's, pelikanen, gieren, neushoornvogels, tallooze papegaaien, prachtige gekleurde insecten, termieten enz. In vergelijking met Oost-Afrika is het Kongogebied echter arm aan dieren te noemen. Als huisdieren houdt men er kippen, eenden, geiten, schapen en varkens, terwijl eenige runderen, paarden, ezels en muilezels zijn ingevoerd.

De bewoners behooren tot de Bantoe-volken. Aan den bovenloop van den Kongo wonen de Waroea, de wilde Manjema, en de Waregga (kannibalen), aan den middelloop de Bangala, Bateke e. a., vanaf Stanley-pool stroomafwaarts de Babwenden, de Basoendi en Bakamba, aan de monding de Bakongo en Massarongo; aan den Sankoeroe en den Kassai leven de Loenda, de Baloeba, de Bakoeba enz. Tot het vormen van eigen, zelfstandige staten hebben de inboorlingen het niet gebracht. Elke stam spreekt zijn eigen dialect; die stammen welke onder Arabischen invloed staan, spreken het Kiswahili, de handelstaal aan den Boven-Kongo is het Bangala, aan den Beneden-Kongo het Fiote. Hun godsdienst is een ruw fetichisme. Talrijke zendingsgenootschappen zijn er werkzaam op 149 stations met 571 zendelingen en wel 350 R.-Katholieke en 221 Protestantsche. Op onderwijsgebied werken zij samen met de Regeering, die koloniën heeft gesticht om er kinderen samen te brengen en te doen opvoeden. In het algemeen is de bevolking niet oorlogszuchtig van aard en houdt zich met landbouw, vischvangst en jacht bezig. Tusschen den Kongo en den Sjari wonen Soedannegers, in het N. O. de Niam-Niam en Mangbattoe. In het binnenland zijn de zoogenaamde dwergvolken verstrooid, o. a. de Akka. Als epidemische ziekten vindt men onder hen de voor Europeanen onschadelijke pokken, verder malaria, elefantiasis, lepra en de gevreesde nona of slaapziekte.

De natuurlijke hulpbronnen zijn nog niet geheel onderzocht en winstgevend gemaakt. Het is nog niet zeker of de hoeveelheid nuttige delfstoffen niet is overschat. Veel meer is te verwachten van den handel in producten uit het planten- en dierenrijk.

In het binnenland vindt men uitgestrekte terreinen met een zeer vruchtbaren bodem. De hoofduitvoerartikelen in volgorde van hun belangrijkheid zijn: caoutchouc, palmpitten en -olie, witte kopal en kokosnoten; ook koffie gedijt er goed en tabak wordt overal door de inlanders verbouwd. De rijstbouw gaat goed vooruit en met katoen worden goed geslaagde proeven genomen. Veeteelt is er niet mogelijk wegens de tsetsevlieg (zie aldaar). Ivoor wordt er nog steeds in groote hoeveelheid gevonden en in 1913: 260 000 kg. uitgevoerd. Van nijverheid is er nauwelijks sprake en de inlanders vertoonen weinig aanleg voor handwerken. De mijnbouw daarentegen bloeit, vooral die van goud en koper, terwijl de bodem ook steenkool, ijzer, tin en mangaanertsen bevat, nergens echter, voor zoover bekend, in groote hoeveelheden. In 1913 werkten in de goudmijnen 2600 inboorlingen en bedroeg de opbrengst 1725 kg. Grooter beteekenis heeft de koperontginning, vooral bij Kambove door de „Union Minière". In de eerste 10 maanden van 1913 wer-

Digitized by Google

den 5831 ton koperertsen gedolven. De beteekenis en vooruitgang van den handel blijkt uit het volgend overzicht (in pd.st.).

Jaar.	Invoer.		Uitvoer.	
	Speciaal-handel.	Algemeene handel.	Speciaal-handel.	Algemeene handel.
1909	885 100	1 139 290	2 246 690	3 020 570
1910	1 473 872	1 759 117	2 664 091	3 823 947
1911	1 945 315	2 334 602	2 163 697	3 158 215
1912	2 154 713	2 474 557	2 365 015	3 338 597

In 1902 was het aandeel der verschillende staten aan den specialen handel (in francs) als volgt:

Landen.	Invoer in de Kongokol.	Uitvoer van de Kongokol.
België	35 785 348	53 883 269
Groot-Brittannië .	5 670 130	557 920
Duitschland . .	4 078 710	—
Frankrijk . . .	1 143 738	—
Nederland . . .	1 113 487	1 172 345
Portugeesch W.-Afrika	—	1 291 046
Britsch O.-Afrika	—	25 922

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk, welk overwegend aandeel België aan den handel heeft.

De havens aan den Beneden-Kongo staan in rechtstreeksche verbinding met Antwerpen, en verder met Liverpool, Hamburg, Rotterdam, Lissabon en Bordeaux. Vroeger zorgde de Woermannlijn van Hamburg en twee Eng. lijnen, sedert 1895 de „Compagnie belge maritime du Congo" voor vervoer van personen en goederen. Stoombooten komen tot Matadi en sedert 1904 wordt door baggermachines de rivier op voldoende diepte gehouden. Van de drie havens aan den Beneden-Kongo: Banana, Boma en Matadi werd Boma in 1911 aangedaan door 117 zeeschepen (inhoud 435 941 ton) en 90 kustvaarders (inhoud 9678 ton).

Thans varen op den Kongo ongeveer 120 stoomers, waarvan 52 aan den Kongostaat behooren. In 1913 had de Kongostaat 1235 km. spoorlijn. Door de lijn van Kabalo naar Albertville aan het Tanganjikameer bestaat thans een doorloopende verkeersweg per spoor en stoomboot dwars door geheel Afrika van de Kongomonding naar den Indischen Oceaan. Van Leopoldville uit bestaat een geregelde stoombootdienst naar den Boven-Kongo, waartoe de Regeering 41 stoombooten in dienst heeft gesteld. In 1911 kwam een buisleiding ter lengte van 400 km. van Matadi tot Leopoldville tot stand om ruwe olie tot gebruik op de rivierstoomers omhoog te voeren. De Kongostaat is aangesloten bij de postunie en telt reeds 49 post-, 18 telegraaf- en 6 telefoonkantoren. Telegraaflijnen bestaan tusschen Boma—Leopoldville, Léopoldville—Aequator, Lisola—Oemang en Kasongo—Kabambare. De totale lengte bedraagt 1622 km. De post verzond in 1912 in het binnenlandsch verkeer 558 464 in het buitenlandsch 2 441 349 stukken. Er bestaan 13 stations voor draadlooze telegrafie. Het Belgische geld is er in omloop. Twee banken zijn er werkzaam met agentschappen op alle belangrijke handelsposten. In 1910 werd er het metrieke stelsel ingevoerd. De financiën waren langen tijd ongunstig, zoodat niet alleen de koning, maar ook België krachtig moest bijspringen. Nog altijd overtreffen de uitgaven de inkomsten. Beide bedroegen (in pd.st.):

Jaar.	Ontvangsten.	Uitgaven.
1911	1 620 668	2 360 508
1912	1 814 004	2 661 556
1913	1 616 724	2 037 322
1914	1 218 050	2 077 440

De geraamde begrooting voor 1914 (in francs) bedroeg:

Ontvangsten.	Bedrag.	Uitgaven.	Bedrag.
Invoerrechten	6 031 156	Binnenlandsche Zaken . . .	29 192 394
Directe belastingen	9 605 000	Post, Telegrafie enz.	1 723 766
Vervoermiddelen enz.	3 656 000	Onderwijs en Eeredienst . .	1 757 766
Belastingen in natura	1 643 500	Spaarbanken	13 972 845
Mijnbouw	4 320 000	Mijnbouw	8 834 995
Post en telegrafie	878 000	Munt	150 000
Diversen	4 317 620	Diversen	3 304 234
		Gewone uitgaven . . .	51 936 000
		Buitengewone uitgaven .	11 139 573
Totaal . . .	30 451 276	Totaal . . .	63 075 573

Digitized by Google

Sedert Maart 1912 is het gebied van de Kongokolonie verdeeld in 22 administratieve districten; 10 daarvan vormen het generaal-gouvernement van Belgisch Kongo met Boma tot hoofdstad, 8 de Oostelijke provincie met Stanleyville als hoofdstad en 4 het sub-gouvernement Katanga met Elizabethville tot hoofdstad. Aan het hoofd van elk district staat een commissaris. In 1913 waren er in het geheel 350 posten en stations met 2480 ambtenaren.

Sedert de Kongostaat aan België behoort, staat hij onder de leiding van den minister van Koloniën te Brussel. Deze is voorzitter van den Kolonialen Raad, welke 14 leden telt; 8 worden benoemd door den koning, 3 door den Senaat en 3 door de Kamer van Volksvertegenwoordigers gekozen. De koning wordt in de kolonie zelf vertegenwoordigd door een gouverneur-generaal, terzijde gestaan door een aantal vice-gouverneurs-generaal.

Het leger is geregeld volgens decreet van den 17den November 1888; krachtens decreet van 30 Juli 1891 werd de dienstplicht ingevoerd, en wel door middel van loting, waaraan alle inboorlingen van 14 tot 25 jaar onderworpen zijn. Volgens de wet van den 5den Februari 1910 bezit de kolonie een staand leger van 3153 man. De diensttijd duurt van 20 tot 50 jaar, waarvan de eerste 5 jaar actief. Het staande leger omvat 6 bataljons infanterie, elk ongeveer 300 man sterk, 1 regiment cavallerie van ongeveer 400 man, 1 veld- en 2 bergbatterijen, alles samen 3000 man. In geval van oorlog beschikt men echter over een talrijke reserve. De infanterie is gewapend met het Mausergeweer, model 1898. De vloot telt 11 stoomschepen op den Beneden- en 40 op den Boven-Kongo, benevens een flottille van zeilschepen en roeibooten. De vlag van de Kongokolonie is blauw met een gele vijfhoekige ster in het midden. Het wapen (zie de afb.) vertoont in een blauw veld een zilveren gegolfden dwarsbalk, gedekt door het schild van België. In den rechter bovenhoek staat een gouden vijfhoekige ster. Het wapenschild wordt door twee gouden leeuwen vastgehouden en draagt een tot de helft gevoerde koningskroon. Het devies luidt: „Travail et progrès". Den 30sten December 1888 stichtte koning *Leopold* de Orde van de Afrikaansche Ster.

Wapen van den Kongostaat.

Geschiedenis. De Kongostaat is een schepping van den Belgischen koning *Leopold II*. De oorsprong is, afgezien van voorbereidende pogingen (1861), te zoeken in de oprichting van de *Internationale Afrikaansche Associatie* in 1876. Na de merkwaardige reizen van *Stanley* (zie aldaar) werd zij veranderd in het *Comité d'études du Haut Congo* (1878), dat een rij stations aan den Kongo deed stichten (Léopoldville, e. a.). Ondertusschen werd het comité veranderd in de *Association Internationale du Congo*, die zich ten doel stelde de vorming van een door de mogendheden erkenden staat, onder bescherming van den Belgischen koning. Evenwel trachtten Portugal (Angola) van het zuiden en Frankrijk (Fransch Kongo) van het noorden uit door het zenden van expeditiën naar het Kongogebied en zijn grenslanden die plannen te verijdelen. Dientengevolge kwam de Kongoconferentie (zie aldaar) te Berlijn in 1884 bijeen, die tot erkenning van den Kongostaat leidde, doch aan Frankrijk en Portugal aanzienlijke concessies deed. Het gevolg was o. a., dat de Kongostaat slechts een kustlijn van 37 km. behield. Aan het slot der Conferentie (1885) werd de *Etat Indépendant du Congo* gegrondvest en kort daarna aanvaardde koning *Leopold II* de souvereiniteit. Als zetel der regeering werd Boma gekozen. De hooggespannen verwachtingen brachten in de eerste jaren heel wat teleurstelling teweeg, daar de bevaarbaarheid van den Kongo en de zijrivieren en de rijkdom van het land, zoomede de geschiktheid tot kolonisatie, volstrekt niet zoo gunstig bleken te zijn als door de ontdekkingsreizigers, bepaaldelijk *Stanley*, beweerd was. Daarenboven gaf de onderdrukking van den slavenhandel aanleiding tot een gevaarlijken opstand der Arabieren, die zelfs niet door de benoeming van den machtigen slavenhandelaar *Tippoe-Tip* tot bestuurder (vali) van het Boven-Kongo-district bezworen kon worden. Eerst in 1894 kon deze opstand als voorloopig geëindigd beschouwd worden. Inmiddels had men in 1891 het koperrijke gebied Katanga aan de Boven-Loeabala en in 1892 een streek aan den Boven-Nijl in de machtsfeer getrokken. Het resultaat hiervan was een overeenkomst (1894) met Engeland, waarbij de Kongostaat het W. deel van de voormalige Aequatoriale provincie van *Emin Pasja* van Engeland pachtte. De neutraliteitsverklaring van den Kongostaat (28 December 1894) maakte een einde aan de territoriale ontwikkeling. Reeds in 1889 had *Leopold II* het bezit van den staat na zijn dood aan België toegewezen, welke beschikking in 1890 en 1901 nauwkeuriger geregeld werd. In het voorjaar van 1901 werd België, dat den Kongostaat reeds 32 millioen had voorgeschoten, voor de vraag gesteld, of het van zijn recht van inbezitneming van den staat (krachtens de overeenkomst van 3 Augustus 1890, welke 18 Februari 1901 afgeloopen zou zijn) zou gebruik maken. Den 17den Juli 1901 viel de beslissing, dat de overname der kolonie voorloopig werd uitgesteld en er uitstel van betaling werd gegeven. Terwijl nu de zaken geregeld waren en de welvaart door plaatselijke opstanden slechts weinig meer bemoeilijkt werd, begon in 1903 een steeds toenemende beweging, die tegen de slechte behandeling der inboorlingen, hoofdzakelijk tengevolge van den dwangarbeid, een soort slavernij, gericht was. Zij bereikte haar toppunt in een nota van den Engelschen minister van Buitenlandsche Zaken, lord *Lansdowne*, welke den 18den Augustus 1903 aan de Belgische regeering werd gezonden en waarin ook werd gewezen op de beperking der handelsvrijheid, die door de Kongoconferentie en de Brusselsche Kongo-acte (1890) gewaarborgd was. Het gelukte de *Congo Reform Association* (Maart 1904) te bewerken, dat de Kongostaat een onderzoek toestond aan een onpartijdige internationale commissie, die zich den 15den Septem-

Digitized by Google

ber 1904 te Antwerpen inscheepte en den 13den Maart 1905 rapport uitbracht. Een andere moeilijkheid ontstond door den wensch van Engeland het pachtverdrag van 12 Mei 1894 over het Ladò-gebied aan den Boven-Nijl op te zeggen. Inmiddels werd de campagne in Engeland over de barbaarsche behandeling der inboorlingen met kracht in woord en geschrift voortgezet, ondanks dat het rapport der bovengenoemde commissie de onjuistheid daarvan in het algemeen had aangetoond. Wel had de commissie het in den Kongostaat heerschende stelsel van handelsconcessies afgekeurd. Het gevolg was de instelling eener commissie van 14 leden, die in Juni 1906 een reeks hervormingen tot afschaffing van werkelijk bestaande misbruiken aanbracht. Gelijktijdig kwam met Engeland een overeenkomst tot stand, waardoor een einde werd gemaakt aan de twisten over het grondgebied aan den Boven-Nijl.

Inmiddels was sedert 1900 de overneming van den Kongostaat door België in het Parlement te Brussel een brandend vraagstuk, waarover zeer groote verdeeldheid bestond. In 1895 had België een nieuwe leening van 6 500 000 frs. te zijnen laste moeten nemen. Het hevigst verzetten de socialisten zich tegen het voortbestaan van het particuliere domein van den Koning, de „Fondation de la couronne" in het hart van het Kongoleesche gebied, een staat waar (in strijd met de acte van Berlijn) de handel niet vrij zou zijn. Het eerste overnemingsontwerp, waarbij het Kroondomein behouden bleef, werd door de commissie tot uitwerking voor de koloniale grondwet, de „Commissie der XVII", onaannemelijk verklaard. Een nieuw ontwerp werd daarop door minister *Schollaert* ingediend, waarbij het Kroondomein werd prijsgegeven door den koning. Eindelijk zag de regeering het werk van veel maanden bekroond en werden in de zitting van 20 Augustus 1908 de additioneele bepalingen van het tractaat van overname van 5 Maart 1908, het eenige artikel van het tractaat van overdracht van 27 November 1907 en de geheele koloniale Grondwet in tweede lezing aangenomen. Den 9den September 1908 hechtte de Senaat er zijn goedkeuring aan en daarmede was België een koloniale mogendheid geworden. Een bedrag van 60 millioen franca, die tot de geldmiddelen van de Kongo-Kolonie behoorden, werd door *Leopold II* als persoonlijk eigendom beschouwd en door hem voor de Niederfüllbacher stichting te Koburg gebezigd. Na het overlijden des konings maakte de Belgische Staat aanspraak op de 60 millioen, wat door de Niederfüllbacher stichting als juist erkend werd. De stichting ontving 1 300 000 frs. als schadevergoeding. De drie dochters van *Leopold II* deden den Belgischen Staat een proces aan, daar zij beweerden dat de 60 mill. frs. den kinderen van den koning toekwamen. In 2de instantie werden zij den 3den April 1913, in het ongelijk gesteld.

Literatuur: Scott Keltie, The partition of Africa (2de druk Londen 1895); *Blanchard,* Formation et Constitution politique de l'Etat Indépendant du Congo (Parijs 1899); *Castelein,* L'Etat du Congo, ses origines, ses droits, ses devoirs, la réquisition de ses accusateurs (Brussel 1907); *Goffard et Morissen,* Le Congo: Géographie physique, politique et économique (Brussel 1908); *Bertrand,* Le Congo Belge (Brussel 1909); *Morel,* Great Britain and the Congo (Londen 1909); *De Hertogh,* Notre colonie: le Congo belge (Brussel 1910); *Anton* en *Barnhaupt* Kongostaat und Kongoreform (München 1911); *Büchler,* Der Kongostaat Leopolds II (2 dln., Zurich 1913); *Weeks,* Among the Primitive Bakongo (Londen 1914); *Wiese,* Belgisch Kongo (Berlijn 1916), een beknopt overzicht van de geschiedenis, de aardrijkskundige en de economische toestanden in populairen vorm; *Wauters,* Histoire politique du Congo belge (Brussel 1912); Annales du Musée du Congo Belge de Tervueren; Bulletin officiel du Congo Belge (verschijnt sedert November 1908) en Renseignements de l'Office Colonial. Bulletin Administratif et Commercial (verschijnt om de 14 dagen te Boma).

Kongsi (Chineesch *kongsi* of *kwoeng-sze* = „beheer van het algemeen" of „bestuur van gemeenschappelijke belangen") is een firma, vennootschap of maatschappij in zeer algemeene beteekenis. In Insulinde, Malaka, Achter-Indië en op de Philippijnen bestaan vele van zulke vereenigingen, die, ter onderscheiding van andere, gewoonlijk een naam dragen, die uit twee letterteekens bestaat. Het enge familieleven der Chineezen, waardoor alle familiekapitaal meestal in handen van den patriarch blijft, heeft het ontstaan van deze kongsi's zeer bevorderd. Voor den bloei en de ontwikkeling van nijverheid, mijnbouw, handel en scheepvaart is hun beteekenis moeilijk te overschatten.

Vermoedelijk bestonden er vóór onze komst in den archipel reeds zulke vereenigingen in Borneo's Westerafdeeling ter ontginning van goudmijnen. Deze kongsi's vereenigden zich tot grootere en vormden inderdaad republiekjes, die zich tot confederaties, eveneens kongsi's geheeten verbonden, waarvan het machtigste de suprematie over de andere uitoefende. Dikwijls werden hier door het Nederlandsch gezag pogingen in het werk gesteld, om deze tot onderwerping te brengen. In 1850 werd onder bevel van den luitenant-kolonel *Sorg* Pamangkat veroverd, echter zonder blijvend resultaat, in 1853 en 1854 hadden nieuwe veldtochten plaats, die de opheffing van de kongsi's tengevolge hadden. In November 1854 werden de veroverde landschappen tot een assistent-residentie, Montrado, verheven. Alleen de kongsi Lan Fong, die de Nederlandsche regeering gewichtige diensten had bewezen, werd bij besluit van den 4den Januari 1857 onder het oppergezag van Nederland erkend; bij den dood van het hoofd van deze kongsi (1884) werd ook deze, echter niet zonder tegenstand, opgeheven.

Konia (Grieksch *Ikonion,* Latijnsch, *Iconium),* de hoofdstad van het gelijknamige Aziatisch-Turksch vilajet, telt ongeveer 44 000 inwoners. Zij is het oude Iconium, de hoofdstad van Lycaonië en later de residentie van de sultans der Seldsjukken. Hier behaalde *Frederik Barbarossa* den 18den Mei 1190 zijn laatste overwinning. *Bajazet I* veroverde de stad in 1392. *Mohammed II* in 1460 en *Achmed,* de zoon van *Bajazet II,* in 1511. Aldaar overwon op den 30sten Mei 1559 *Soliman* zijn zoon *Bajazet,* en den

Digitized by Google

20sten September 1832 moest het Turksche leger onder grootvizier *Rasjid Mahmed* er het onderspit delven voor *Ibrahim-Pasja*.

König, *Samuel*, een Duitsch wiskundige, in 1712 te Budingen geboren, studeerde te Bern, Lausanne, Bazel en Marburg in de wijsbegeerte en wiskunde, vestigde zich vervolgens als pleitbezorger te Bern en wekte de algemeene bewondering door zijn wegsleepende welsprekendheid. Kort daarna vertrok hij naar Champagne, waar hij 8 jaar onderwijs gaf aan de markiezin *du Châtelet*. In 1740 werd hij lid der Académie te Parijs en keerde terug naar Bern, waar hij de praktijk weder opvatte, maar weldra wegens zijn verzet tegen aldaar heerschende misbruiken de wijk moest nemen. Hij vertrok naar Utrecht, wees een betrekking aan de Academie van Wetenschappen te St. Petersburg van de hand en begaf zich naar Friesland, waar prins *Willem IV* zijn groote verdiensten op prijs stelde en hem een leerstoel — eerst in de wijsbegeerte, daarna in de wiskunde — bezorgde aan de academie te Franeker. Toen de prins stadhouder werd der Vereenigde Nederlanden en zich te 's-Gravenhage vestigde, wenschte hij *König* bij zich te houden en schonk hem in 1748 de betrekking van secretaris zijner bibliotheek, terwijl deze een jaar later te 's-Gravenhage de benoeming ontving tot hoogleeraar in de wijsbegeerte en het natuurrecht. Hij bekleedde haar tot aan zijn dood, den 21sten Juli 1757 op den huize Zuilenstein, toebehoorende aan den heer *Van Amerongen*. Hij was lid van de Koninklijke Academie te Berlijn en te Göttingen en schreef onderscheiden opstellen in de „Acta Eruditorum", voorts: „Dissertatio de vi corporum motorum" (1738), „Oratio inauguralis de optimis Wolfiana et Newtoniana philosophandi methodis" (1749) en „Appel au public du jugement de l'Académie Royale de Berlin etc." (1752).

König, *Johann Gerhard*, een plantkundige, den 29sten November 1728 te Lemenen in Lijfland geboren, deed verschillende wetenschappelijke reizen als geneeskundige en plantkundige en heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door zijn onderzoek der flora op Malabar. Hij overleed den 31sten Juli 1785.

König, *Friedrich*, de uitvinder der snelpers, den 17den April 1774 te Eisleben geboren, werd te Leipzig geplaatst op een aanzienlijke boekdrukkerij, alwaar hij zich tevens wetenschappelijk ontwikkelde. Reeds lang koesterde hij plannen tot verbetering van de boekdrukpersen en had hij zich met dat doel toegelegd op de wis- en werktuigkunde. In 1804 ging hij naar Hamburg en in 1806 naar St. Petersburg, om ondersteuning te zoeken voor zijn plannen. Zijn pogingen waren echter vruchteloos, daar men deze zoowel in Duitschland als in Rusland onuitvoerbaar noemde. In 1807 ging hij naar Londen, waar hij zich met den vermogenden boekdrukker *Th. Bensley* verbond, die hem de noodige gelden bezorgde. Ook kwam *König* in kennis met *Andreas Friedrich Bauer*, een werktuigkundige, die de uitvoering van het plan zeer bevorderde. *König* verkreeg nu in Engeland achtereenvolgens 4 octrooien, een van 1810 voor een platte drukmachine, een van 1811 voor een enkelvoudige cylinderdrukmachine, en een derde en vierde van 1813 en 1814 voor verbeteringen van laatstgenoemde. Ongenoegen met *Bensley* was oorzaak, dat *König* en *Bauer* Engeland verlieten en in 1817 naar Duitschland terugkeerden. Zij vestigden, onder de firma „König und Bauer", in het voormalig klooster Oberzell bij Würzburg een machinefabriek, van waar vele snelpersen verzonden werden. *König* overleed te Oberzell den 17den Januari 1833, waarna de fabriek eerst door *Bauer* alleen en later door hem en de 2 zonen van *König* bestuurd werd. In 1901 werd de fabriek verplaatst naar den rechter oever van den Main.

König, *Robert*, een Duitsch schrijver, den 15den November 1828 te Danzig geboren, studeerde in de philologie en theologie, werd in 1854 rector der Ceciliaschool te Oldenburg, in 1858 inspecteur van een inrichting van onderwijs voor gouvernanten te Droyszig bij Zeitz, woonde van 1860 tot 1863 te Lausanne en keerde terug, om te Leipzig het geïllustreerd tijdschrift „Daheim" te stichten, waarvan hij hoofdredacteur werd. In 1889 trok hij zich om gezondheidsredenen terug, vestigde zich te Potsdam en overleed aldaar den 9den April 1900. Behalve onderscheiden schoolboeken schreef hij: „Ein Blick auf den gegenwartigen Stand der Literatur über weibliche Pädagogik" (1856), „Zur Charakteristik der Frauenfrage" (1870), „Der grosse Krieg von 1870" (2de druk 1872), „Meister Schott. Aus der Belagerung von Strassburg" (2de druk 1877), „Deutsche Literaturgeschichte" (2 dln., 29ste druk 1903) en „Annette von Droste Hülshoff" (1883).

König, *Franz*, een Duitsch chirurg, den 16den Februari 1832 te Notenburg aan de Fulda geboren, studeerde in Marburg en Berlijn, en vestigde zich als geneesheer te Homberg, kwam echter spoedig daarna als chirurg aan het ziekenhuis te Hanau. In 1869 werd hij hoogleeraar in de chirurgie te Rostock, in 1875 te Göttingen en in 1895 te Berlijn. In 1904 trok hij zich terug en woonde sedert dien tijd te Jena. Hij bestudeerde vooral de aanvangsverschijnselen der beenderentuberculose. *König* overleed den 12den December 1910 te Berlijn. Hij schreef: „Lehrbuch der speziellen Chirurgie" (3 dln., 8ste druk Berlijn 1904—1905), „Lehrbuch der allgemeinen Chirurgie", „Die entzündlichen Prozesse am Hals und die Geschwülste am Hals", „Die Tuberculose der Knochen und Gelenke". Ook was hij medewerker aan *Ebstein's* „Handbuch der praktischen Medizin" en gaf met *Bergmann* en *Richter* het „Zentralblatt für Chirurgie" uit.

König, *Rudolf*, een Fransch instrumentmaker, den 26sten November 1832 te Koningsbergen in Pruisen geboren, was sedert 1851 leerling van *Vuillaume*, den fabrikant van snarenmuziekinstrumenten te Parijs. In 1858 richtte hij zelf een werkplaats op en construeerde vele voortreffelijke instrumenten voor onderzoekingen het geluid betreffend, o. a. een sirene, waarmee hij ook zelf proeven deed. Verder hield hij zich bezig met klankfiguren, met verandering van toonhoogte door beweging der geluidsbron, met manometrische vlammen enz. Hij overleed den 2den October 1901 te Parijs. Hij schreef: „Quelques expériences d'acoustique" (Parijs 1882), „Catalo-

Digitized by Google

gue des appareils d'acoustique" (Parijs 1859).

König, *Joseph*, een Duitsch landbouw-scheikundige, den 15den November 1843 te Lavesum in Westfalen geboren, studeerde te München en te Göttingen, werd in 1867 assistent aan het landbouwproefstation te Altmorschen en in 1870 directeur van het nieuw op te richten landbouwproefstation te Munster in Westfalen. In 1892 werd hij hoogleeraar aan de hoogeschool en in 1899 aan de universiteit aldaar. Hij schreef: „Chemie der menschlichen Nahrungs- und Genussmittel" (3 dln., 4de druk Berlijn 1902—1905), „Die Verunreinigung der Gewässer" (2 dln., 2de druk Berlijn 1899), „Wie kann der Landwirt den Stickstoffvorrat in seiner Wirtschaft erhalten und vermehren?" (3de druk Berlijn 1898), „Die Pflege der Wiesen" (2de druk Berlijn 1905). Ook is hij mede-uitgever van de „Zeitschrift für Untersuchung der Nahrungs- und Genussmittel".

König, *Eduard*, een Protestantsch godgeleerde, in 1846 te Reichenbach in Saksen geboren, studeerde te Leipzig in de godgeleerdheid en Oostersche talen, waar hij in 1879 promoveerde en in 1885 buitengewoon hoogleeraar werd. In 1888 ging hij als gewoon hoogleeraar naar Rostock, in 1900 naar Bonn. Hij schreef: „Gedanken, Laut und Akzent als die drei Faktoren der Sprachbildung" (1874), „Neue Studien über Schrift, Aussprache und generelle Formenlehre des Aethiopischen" (1877), „Historisch-Kritisches Lehrgebäude der hebräischen Sprache" (1881—1887, 3 dln.), „Der Offenbarungsbegriff des Alten Testaments" (2 dln., 1882), „Religious history of Israel" ((1885, 2de druk in het Duitsch 1915), „Hauptprobleme der altisraelitischen Religionsgeschichte" (1884), „Der Glaubensakt des Christen" (1891), „Alt-Testamentliche Kritik und Christenglaube" (1893), „Einleitung in das Alte Testament" (1893), „The Exiles' book of consolation" (1899), „Stilistik, Rhetorik, Poetik in Bezug auf die biblische Literatur" (1900), „Hebräisch und Semitisch" (1901), „Bibel und Babel" (7de druk 1903), „Neueste Prinzipien der alttestamentlichen Kritik" (1902), „Babyloniens Kultur und die Weltgeschichte" (1902), „Die moderne Religionsflucht" (1904), „Die Religion unserer Klassiker" (1905), „Poesie des Alten Testaments" (1907) „Hebräisches und Aramäisches Wörterbuch zum A. T." (1910) en „Hermeneutik des Alten Testaments" (1916).

Königgrätz, in het Boheemsch *Hradec Králové*, de hoofdstad van een gelijknamig arrondissement in het oostelijk gedeelte van het koninkrijk Bohemen, ligt aan den mond van de Adler en aan den bovenloop van de Elbe en was tot 1884 een vesting. De stad ligt 244 m. boven den zeespiegel in een vruchtbare streek en bezit spoorwegverbindingen naar verschillende richtingen. Zij is de zetel van een paar rechtbanken en van een bisschop en telt (1911) 11 064 inwoners. Tot de kerken der stad behoort een Gotische kathedraal (1303) en de St. Clemenskerk (1574) met een groote klok (9800 kg.). Verder bezit de plaats als aanzienlijke gebouwen het bisschoppelijk paleis en het voormalig college der Jezuïeten. Men vindt er een gymnasium, een hoogere burgerschool, een kweekschool voor onderwijzers, een seminarium enz. De industrie omvat muziekinstrumenten, handschoenen, waskaarsen enz.

Nabij deze stad werd den 3den Juni 1866 de beslissende *slag van Königgrätz*, ook slag van Sadowa genaamd, tusschen de Pruisen en Oostenrijkers geleverd. Het Oostenrijksche leger, onder *Benedek* had na eenige ongelukkige gevechten en na het verlies van Gitschin zich met de verbonden Saksers bij Königgrätz geconcentreerd om er slag te leveren. De slag bleef lang onbeslist. Toen echter de troepen van den Pruisischen kroonprins de hoogten van Chlum, den sleutel der stelling van *Benedek* genomen hadden, was de positie voor de Oostenrijkers en Saksers onhoudbaar geworden. Hiermede was de slag beslist ten nadeele van de Oostenrijkers, doch de strijd bleef bij aftocht en vervolging woeden tot onder de kanonnen van Königgrätz.

Literatuur: Jähns, Die Schlacht von Königgrätz (Leipzig 1876); *Friedjung*, Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland 1859—1866 (6de druk Stuttgart 1905); *Bonnal*, Sadowa. Etude de stratégie et de tactique générale (Parijs 1901); *Strobl*, Königgrätz (Weenen 1903).

Königinhof, *Het handschrift van*, (*Rukopis Kralodvorský* of *Královédvorský*) is de naam van een fragment van oud-Boheemsche letterkunde, in 1817 door *Hanka* in de Boheemsche stad Königinhof gevonden. Opschriften van hoofdstukken deden de 12 perkamentblaadjes waaruit het bestaat, kennen als overblijfselen van een veel grootere verzameling van helden- en liedichten. Schrift en taal wijzen op een oorsprong uit de 13de eeuw. De oorspronkelijke tekst werd sedert 1819 door *Hanka* bij herhaling uitgegeven en tevens in bijna alle Europeesche talen overgezet. Tijd en plaats der ontdekking en de ongewone vorm der gedichten waren evenwel reden om wantrouwen te wekken, dat bij het vinden van het „Grünberger handschrift" uit de 9de eeuw niet verminderde, en sterk toenam, toen later te Praag ontdekte liederen, die groote overeenkomst hadden met het handschrift van Königinhof, blijkbaar valsch waren. De strijd over de echtheid van laatstgenoemd handschrift werd dan ook met groote hartstochtelijkheid gevoerd zonder dat gedurende langen tijd door een der partijen een beslissende overwinning werd behaald.

Na een lange rust werd de strijd in 1886 met hernieuwde hevigheid hervat. Het artikel „Königinhofer Handschrift" in de „Allgemeine Encyklopädie" van *Ersch* en *Gruber* gaf daartoe aanleiding. De steller van dat artikel, een grondig kenner der oud-Boheemsche taal, namelijk professor *Gebauer* te Praag, bewees later afdoende onechtheid, zoowel van het Königinhofer als van het Grüneberger handschrift in de artikelen „Unechtheit der Königinhofer und Grüneberger Handschrift" („Archiv für slawische Philologie" (dl. 10 en 11, 1887 en 1888) en in zijn werk „Poučení o padělaných rukopisích Královédvorském a Zelenohorském" (Praag 1889).

Zie ook *Knieschek*, Der Streit um die Königinhofer und Grüneberger Handschrift (Praag 1888).

Digitized by Google

Königsberg (Oost-Pruisen). Zie *Koningsbergen.*

Königsberg *in der Neumark,* een arrondissementshoofdstad in het district Frankfort, in de Pruisische provincie Brandenburg en aan de Rörike, een zijrivier van de Oder, gelegen, was voorheen een vesting. Men vindt er een gymnasium, een kweekschool en een meisjes Hoogere Burgerschool. Van de gebouwen zijn merkwaardig: het antieke stadhuis, de Mariakerk uit de 13de eeuw en eenige Middeleeuwsche poorten. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 5047.

Königshütte, een stad in het district Oppeln in Pruisisch Silezië, is het middelpunt der talrijke aldaar aanwezige ijzersmelterijen en ijzerfabrieken. In de nabijheid liggen vele steenkolenmijnen, waaronder de Laura-mijn en de Königmijn de grootste zijn. Naast de ijzerindustrie ontwikkelt er zich ook die van koper en zink en de fabricage van glas, ammoniak, teer en benzol. Het aantal inwoners der stad bedraagt (1911) 72 641. Königshütte is een belangrijk kruispunt van spoorwegen, ook van electrische. Het bezit 2 Evangelische en 3 R.-Katholieke kerken, een synagoge, een gymnasium, een hoogere burgerschool, een seminarium, weeshuizen, een volksschouwburg en vele rijksinstellingen.

Königsmark, *Philipp Christoph von,* den 14den Maart 1662 geboren, kwam als kolonel in Zweedschen dienst te Hannover en poogde er, naar men zegt, een liefdesgeschiedenis aan te knoopen met de erfprinses *Sophia Dorothea,* de gemalin van den vorst, die later als *George I* koning van Groot-Brittannië werd. Het is onbekend in hoever hij slaagde, doch op de beschuldiging, dat hij haar wilde schaken, deed keurvorst *Ernst Augustus* hem op den avond, daarvoor vastgesteld, den 1sten Juli 1694, in de voorkamer der prinses vermoorden, toen hij zich tegen zijn arrestatie verzette.

Königsmark, *Maria Aurora,* gravin, de maîtresse van *Augustus II,* koning van Polen en keurvorst van Saksen, werd te Stade geboren. Achtereenvolgens woonde zij te Stockholm, Hamburg, Hannover, Brunswijk enz. en leerde er de wereld en het hofleven kennen. De tijding van het plotseling verdwijnen van haar broeder, generaal in Saksischen dienst, bracht haar tot het besluit om zich naar Dresden te begeven en er den bijstand in te roepen van den keurvorst *Frederik Augustus.* Weldra was zij zijn maîtresse en werd in 1696 moeder van den beroemden maarschalk *Maurits, graaf van Saksen.* Spoedig nam haar betrekking tot den keurvorst een einde. Hoewel volgens haar verlangen benoemd tot abdis van het vorstelijk stift te Quedlinburg (1700), wisselde zij gedurig van verblijfplaats en vertoefde te Dresden, Leipzig, Breslau, Hamburg enz. In 1702 deed zij, in opdracht van *Augustus II,* een reis naar Koerland, naar het hoofdkwartier van *Karel XII,* om dezen tot het sluiten van den vrede te bewegen. Zij werd echter niet toegelaten bij dien vorst. Zij overleed den 16den Februari 1728 te Quedlinburg.

Königssee of *Bartholomeusmeer* is de naam van een der schoonste meren van Duitschland. Het ligt in Opper-Beieren in het rechtsgebied van Berchtesgaden, 5 km. van deze stad, aan den voet van den Watzmann (2714 m. hoog) en omstreeks 600 m. boven de oppervlakte der zee. Het heeft een lengte van 8 km. bij een diepte van 90 tot 190 m., terwijl de breedte 1 km. en de oppervlakte 5,2 v. km. bedraagt. Grijze rotswanden rijzen er ter hoogte van 2000 m. omhoog en de oevers zijn er doorgaans zeer smal. Aan de oostzijde stort de Königsbach zich van hooge rotsen naar beneden en op een andere plek vormt de Kesselbach 2 watervallen. Schuin tegenover den mond van laatstgenoemde opent zich een kloof, waardoor men in het IJsdal met de IJskapel kan zien, een sneeuwgrot, die bij aanhoudende regens verdwijnt, doch telkens in het voorjaar door sneeuwvallen opnieuw ontstaat. Bij den ingang dier kloof bevindt zich een kleine kapel en op den achtergrond stort zich de Eisbach met een waterval naar beneden. Door het medegevoerde puin en slib heeft de Eisbach in het meer een soort van schiereiland doen ontstaan, waarop zich de kerk van St. Bartholomeus en een koninklijk jachtslot, tegelijk hôtel, verheffen. Op het Bartholomeusfeest (24 Augustus) komen er vele bedevaartgangers bijeen. Het meer bevat veel visch, inzonderheid een keurige soort forellen. De Saletalm, een landengte van kalksteengruis, scheidt het oostelijk gedeelte van het Königsmeer van de Obernsee, dat 8 m. hooger is gelegen en waarvan het 52 m. diepe bekken door steile kalkwanden omsloten is.

Königsstuhl is de naam van een merkwaardige plek op den linker oever van den Rijn, ongeveer 300 m. beneden Rhense in het Pruisische arrondissement Koblenz, schuin tegenover het stadje Oberlahnstein. Hier vereenigden zich nagenoeg de grenzen van 4 Rijnlandsche keurvorstendommen. De oude *Königsstuhl,* in 1376 op last van *Karel IV* uit vierkante blokken verrezen, was een achthoekig gebouw met een middellijn van 8 en een hoogte van 5½ m. Het rustte op 9 zuilen en had van boven een open bovenplein, waar een gemetselde bank plaats aanbood voor de zeven keurvorsten. De Franschen verwoestten het in 1794, doch een vereeniging van oudheidminnaars te Koblenz deed het in 1843 in zijn voormalige gedaante herstellen. Op den Königsstuhl kwamen weleer de keurvorsten bijeen, om over de aangelegenheden van het Duitsche rijk te beraadslagen, vrede te sluiten en koningen en keizers te kiezen. Als zoodanig vindt men hem als aloude vergaderplaats vermeld op het jaar 1308 bij de voorloopige keus van *Hendrik VII.* Den 16den Juli 1338 werd er het eerste verbond van keurvorsten gesloten.

Königstein, een stad in Saksen, in het district Dresden, gelegen op 10 km. afstand van de grenzen van Bohemen, op den linker oever van de Elbe telt (1911) 4082 inwoners. Men vindt er houtzaagmolens, machinefabrieken, papier- en cellulosefabrieken en in de nabijheid zandsteengroeven. Boven de stad verheft zich op een rots de vesting Königstein, die vroeger van groote beteekenis was, doch tegenwoordig in oorlogstijd dient voor bewaarplaats van staatsgelden, archieven enz. en als gevangenis. Des zomers wordt Königstein veel door vreemdelingen bezocht, als uitgangspunt van onderscheiden uitstapjes in de Sächsische Schweiz.

Digitized by Google

Königswart, een stad in het district Marienbad in Bohemen, aan den spoorweg van Pilsen naar Eger, telt (1911) 2024 inwoners en bezit 3 minerale bronnen, doch is vooral merkwaardig wegens haar kasteel, dat aan vorst *Metternich* toebehoort en in 1839 in Italiaanschen stijl gerestaureerd is.

Bij deze stad behoort de badplaats *Königswart,* gelegen ter hoogte van 723 m. boven de oppervlakte der zee. Van de zes geneeskrachtige bronnen behooren vijf, en onder deze de Victoriabron, tot de sterkste staalwaterbronnen, terwijl de Richardsbron tot de ijzervrije zure bronnen behoort. Men heeft er een fraai badhuis doen verrijzen.

Königswinter is een stad in het district Keulen, gelegen aan den Rijn, aan den voet van het Zevengebergte, aan de spoorlijn Deutzerfeld—Hochheim en de tandradspoorwegen naar den Drachenfels en den Petersberg. Men vindt er een Evangelische en een R.-Katholieke kerk, een standbeeld van den dichter *Wolfgang Müller,* een gerechtshof enz. Men vindt er trachytgroeven, een steenbouwerij en zagerij, fabrieken voor vuurvaste voorwerpen. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 3880. Behalve genoemde industrie vindt men er eenigen wijnbouw en scheepvaart. Zeer veel bezocht worden in den omtrek de Drachenfels, het slot Drachenburg, de Wolkenburg en de ruïnen van de vroegere abdij Heisterbach.

Königswinter, *Wolfgang Müller von,* een Duitsch lierdichter, den 6den Maart 1816 te Königswinter geboren, bezocht het gymnasium te Düsseldorf en knoopte reeds vroeg betrekkingen aan met dichters en kunstenaars. Hij studeerde van 1835 tot 1839 te Bonn in de medicijnen, zocht ontspanning in de beoefening der fraaie letteren en genoot den vertrouwelijken omgang van *Simrock, Kinkel, Freiligrath, Matzerath* enz. In 1840 promoveerde hij te Berlijn en deed het artsexamen, woonde een half jaar te Parijs en vestigde zich in 1842 als geneesheer te Düsseldorf. In 1853 vertrok hij naar Keulen en wijdde zich uitsluitend aan de letteren. Reeds als leerling op het gymnasium had hij verzen in den „Musenalmanach" van *Chamisso* geplaatst. Later leverde hij: „Junge Lieder" (1841) en „Balladen und Romanzen" (1842, opgenomen in de „Gedichte" (1847). Daarna gaf hij in het licht: „Lorelei" (1851), „Prinz Minnewin, ein Mittesommerabendmärchen" (1854), „Märchenbuch für meine Kinder" (1864), „Johann von Werth" (1858), „Meister Stephan von Köln", „Wilhelm von Jülich", „Eine Maikönigin" (1852), „Der Rattenfänger von Sanct-Goar" (1857), „Reinfahrt" (1866), met „Lorelei" enz. later vereenigd tot „Dichtungen eines Rheinischen Poeten" (1871—1873, 3 dln.), „Erzählungen eines rheinischen Chronisten" (1860—1861, 2 dln.), „Vier Burgen" (2 dln., 1862), „Zum stillen Vergnügen" (1865), „Von drei Mühlen" (1865), het blijspel „Sie hat ihr Herz entdeckt", „Düsseldorfer Künstler aus den letzten 25 Jahren" (1854) en „Alfred Rethel" (1861), terwijl hij tevens talrijke bijdragen leverde in tijdschriften. Hij overleed den 29sten Juni 1873 na een langdurige ongesteldheid te Neuenahr.

Koninck, *Salomon,* een Nederlandsch schilder, tevens etser, werd in 1609 te Amsterdam geboren en aldaar den 8sten Augustus 1656 begraven. Hij woonde zijn geheele leven in die stad. Hij was een neef van *Philips* en *Jacob Koninck* (zie aldaar) en genoot o. a. onderwijs in het schilderen van *Nicolaes Moeyaert.* Vooral echter oefende *Rembrandt* invloed op hem en trachtte hij dien na te volgen. Dit is hem in sommige gevallen zoo goed gelukt, dat leeken soms zijn werk met dat van *Rembrandt* hebben verward. Hier te lande vindt men o. a. werken van zijn hand in het Rijksmuseum te Amsterdam, het Mauritshuis te 's-Gravenhage en het Museum Boymans te Rotterdam.

Koninck of *Koningh, Jacob,* een Nederlandsch schilder en etser, in 1616 (?) te Amsterdam geboren en in Denemarken na 1708 overleden, was een broeder van den schilder *Philips Koninck* (zie aldaar). Hij vestigde zich in 1639 te Rotterdam, vertoefde later (1659) te Amsterdam en sinds 1680 in Denemarken, waar hij tot hofschilder werd benoemd. Hij schilderde fraai landschappen in den trant van *Adriaan van de Velde.* Het Museum Boymans te Rotterdam bezit een schilderij van hem.

Koninck of *Koningh, Philips,* een Nederlandsch schilder en etser, een broeder van *Jacob Koninck* (zie aldaar), werd den 5den November 1619 te Amsterdam geboren en aldaar den 4den October 1688 begraven. Hij was een leerling van zijn broeder en van *Rembrandt.* Van 1640 tot 1641 woonde hij te Rotterdam. Hij reisde veel. Zijn beste werken zijn vergezichten, zooals dat in het Museum Boymans te Rotterdam. Ook is bekend zijn portret van *Vondel,* thans in het Rijksmuseum te Amsterdam. Het Mauritshuis te 's-Gravenhage bevat werk van zijn hand.

Koninck, *Lodewijk de,* een Vlaamsch dichter, den 30sten October 1838 te Hoogstraten in de Belgische provincie Antwerpen geboren, werd aan de normaalschool te Lier opgeleid voor het lager onderwijs en was daarna achtereenvolgens werkzaam te Lier, Antwerpen en Meir. In 1876 werd hij benoemd tot kantonnaal schoolopziener te Turnhout en in 1879 tot provinciaal opziener van het vrije onderwijs. Hij schreef: „Heidebloemen" (1869), „Het menschdom verlost" (1872), „Galerij van vaderlandsche tafereelen opgehangen rond de wieg van P. P. Rubens" (1873), „Kerk en Paus. Jubelzang op het gouden priesterschap van Z. H. Leo XIII" (1887), „Diest en de H. Johannes Berchmans" (gedicht, 1888).

Koning, naar men meent afkomstig van het oud-Duitsche woord *chunni* of *kuni* (geslacht) of van het werkwoord *kunnen,* noemt men een vorst wiens waardigheid erfelijk is in zijn geslacht en die in rang tusschen prins en keizer staat. De waardigheid onderscheidt zich door daaraan verbonden voorrechten, alsook door het voeren van de koninklijke kroon en door den titel van „majesteit". In de Middeleeuwen had alleen de Roomsch-Duitsche keizer (en ook de paus, tegens de kerkelijke opvatting) het recht om de koninklijke waardigheid te verleenen. *Napoleon I* schiep de koninkrijken Etrurië, Italië, Holland en Westfalen en verhief ook de keurvorsten van Beieren, Württemberg en Saksen tot koningen. In het voormalige Duitsche rijk voerde degene

Digitized by Google

die bij het leven des keizers tot diens opvolger gekozen was, den titel van Roomsch koning, waarom dan ook *Napoleon* aan zijn zoon den titel schonk van koning van Rome.

Het schijnt, dat het woord koning ook bij de oude Germanen gebezigd werd om stamhoofden aan te duiden. Hun beperkte macht strekte zich niet verder uit, dan tot de rechtspraak en het krijgsbeleid. Hij was niet veel meer dan eerste magistraat. Na den val van het West-Romeinsche Rijk breidde echter de koninklijke macht zich uit, zoodat de koning allengs het hoofd werd van een monarchie, waarom hij den titel eerst aanvaardt, wanneer hij optreedt als regeerend vorst.

De macht der koningen was in de voorgaande eeuwen veel grooter dan in de onze. Voorheen bezaten velen van hen een onbeperkte oppermacht, terwijl die der meesten thans door constitutioneele instellingen is beperkt. Onder deze koningen maakt men nog weder onderscheid tusschen zoodanigen, die een constitutie aan hun volk hebben verleend (geoctroieerde constitutie), en zoodanigen, die aan een door of met het volk vastgestelde constitutie hun gezag ontleenen, terwijl er ook koningen zijn, die door de groote mogendheden als zoodanig zijn aangesteld en vaak slechts door die machten garantie voor hun waardigheid vinden. Vroeger werden de koningen bij hun troonsbestijging gezalfd, tegenwoordig worden zij gekroond.

Zie voor de Koninklijke macht in Nederland het art. *Grondwet*.

Koning, *Jacobus*, een Nederlandsch geschied- en oudheidkundige, in 1770 te Amsterdam geboren, was er eerst boekhandelaar en vervolgens griffier van het vredegerecht. Met betrekking tot vaderlandsche geschied- en oudheidkunde bracht hij een kostbare verzameling van boeken, oorkonden en geschriften bijeen, terwijl hij de uitkomsten van zijn nasporingen openbaar maakte in verhandelingen, opgenomen in de werken van het Koninklijk Instituut. Hij overleed den 2den April 1832 te Amsterdam. Verder schreef hij: „Geschiedenis van het slot Muiden" (1827), „Geschiedkundige aanteekeningen betrekkelijk de lijfstraffelijke rechtsoefeningen te Amsterdam" (1828) en „Het leven van J. C. J. van Speyk" (1832). Zijn hoofdwerk echter is zijn „Verhandeling over den oorsprong, de uitvinding en verbetering der boekdrukkunst" (1816), bekroond door de Haarlemsche Maatschappij van Wetenschappen, waarbij nog gevoegd moeten worden zijn „Bijdragen tot de geschiedenis der boekdrukkunst" (2 st., 1818). Hij trachtte daarin het recht van Haarlem op de uitvinding van de kunst, om met losse en beweegbare letters te drukken, te handhaven.

Koning, *Arnold H.*, een Nederlandsch schilder, broeder van *Edzard Koning* (zie aldaar), werd den 2den April 1860 te Winschoten geboren en bezocht sinds 1880 de Rijksacademie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. In 1887 ging hij naar Parijs. Hij schildert heidelandschappen, Geldersche boschgezichten, boerenwoningen enz. Men vindt hier te lande o. a. werk van hem in het Museum Mesdag te 's-Gravenhage.

Koning, Edzard Willem, een Nederlandsch teekenaar, den 8den Mei 1869 te Winschoten geboren. Op zeventienjarigen leeftijd ging hij naar Den Haag en bezocht er de Teekenacademie. In 1892 ondernam hij een reis naar Parijs en Normandië. In 1898 illustreerde hij „de Kleine Johannes" van *Frederik van Eeden*. Zijn litho's en teekeningen stellen paddestoelen, kevers, kikkers enz. voor.

Koning, *Marie Catherine Metz*, vroeger *Marx-Koning*, in 1864 te Amsterdam geboren, werd opgeleid aan de koninklijke muziekschool te Rotterdam en te Amsterdam, maar wijdde zich later aan de letterkunde. Hare voornaamste geschriften zijn: „Van 't viooltje dat weten wilde" (1900), „Gabriëlle" (2 dln., 1902), „Intermezzo" (1902), „Nacht-silene" (1902), „De ring" (1904), „Dominee Geeston" (1904), „Verzen" (1905—1910, 3 dln.). „Het kindje en andere dramatische schetsen" (1907), „Van een zonnebloem, die de zon wou zijn" (1907), „Fatsoenlijke familie" (1908), „Van een vriendin" (1912).

Koning, *C. J.*, een Nederlandsch apotheker, lactoloog en bioloog, werd in 1863 geboren en eerst bestemd om in het belastingvak te worden opgeleid. Door de natuurwetenschappen aangetrokken, ging hij naar de stedelijke universiteit van Amsterdam, waar hij in de pharmacie studeerde. In 1889 slaagde hij voor het apothekersexamen en later vestigde hij zich te Bussum als apotheker. In 1914 werd aan hem, bij gelegenheid van het 300-jarig bestaan der Rijks-Universiteit te Groningen, het eere-doctoraat verleend. Zijn belangrijkste studies zijn: „Der Tabak, Studiën über seine Kultur und Biologie" (1898); „Gooiland, een geognostische, biologische studie" (1899). „Bijdrage tot de kennis van het leven der humicole fungi en van de scheikundige processen, welke bij de humificatie plaatsvinden" („Werken v. d. Kon. Akad. v. Wetensch. Afd. Wis- en Natuurkundige Wetensch. Tweede sectie, dl. IX, no. 7, Amsterdam 1903), „Prodrome d'une flore mycologique obtennue par la culture sur gelatine préparée de terre humeuse du Spaanderwoud, près de Bussum" (1905). „Biologische en Biochemische studies over melk" (1904—1910) en „De geschiedenis van den yoghurt en de controle op zijn samenstelling" (1913).

Koning Christiaan-Land is een landstreek in het Noordpoolgebied, ongeveer 7400 v. km. groot, welke zich tusschen 77° en 78° N.Br. en 101° en 105° W. L. v. Gr. uitstrekt, gescheiden van het naburige Ellef Ringnes-Land door de Deensche Sont. Terwijl vroeger alleen het zuidelijkste gedeelte ervan als Finlayland bekend was, werd het geheel gebied in 1900 onderzocht en in kaart gebracht door de tweede Noorweegsche expeditie onder *Soerdrup*.

Koningen, *De boeken der*, is de titel van twee geschiedkundige geschriften van het Oude Testament, die oorspronkelijk als één geheele beschouwd tot de z. g. „oudere profeten" van den Hebreeuwschen bijbel, nauw aansluitend bij en samenhangend met de boeken van *Samuel*. Zij werden eerst in de Grieksche vertaling gescheiden op een weinig gelukkig gekozen punt. Deze scheiding werd in de Latijnsche vertaling overgenomen en eveneens aangebracht in den Hebreeuwschen bijbel in 1517 door *D. Bomberg* ge-

Digitized by Google

drukt. De naam duidt den inhoud aan: zij bevatten de geschiedenis van de staten Israel en Juda en hun vorsten van de laatste regeeringsjaren van koning David tot den ondergang van het zuidelijk rijk. Deze geschiedenis wordt over drie perioden verdeeld: I Kon. 1—11 (de geschiedenis van *Salomo*), I Kon. 12—II Kon. 17 (de geschiedenis der gescheiden rijken) en II Kon. 18—25 (de geschiedenis van het rijk Juda). Voor zijn geschrift heeft de schrijver of verzamelaar verschillende bronnen gebruikt, die zich laten indeelen naar de onderwerpen, waarin hij belangstelde, zoo *a* de geschiedenis van het vorstelijk hof geput uit het „geschiedboek der Koningen" (zie I Kon. 14 vers 29 en 19), *b*. de geschiedenis van het heiligdom (ontleend aan een tempelkroniek?), *c*. de gemeenschappen der profeten (geschiedenis van *Elia*, *Elisa*, van *Jesaja* enz.). Deze bronnen werden door den verzamelaar niet enkel geëxcerpeerd, maar dikwijls voegde hij een oordeel of leering daaraan toe. Een belangrijke vraag voor zijn oordeel over vorsten is voor den schrijver hun verhouding ten opzichte van wet en heiligdom. Dit is voor hem hoofdzaak. De bewerking is waarschijnlijk in twee tempo's uitgevoerd, een eerste redactie omstreeks 600 v. Chr., een tweede omstreeks 100 jaren later. De historische waarde der beide boeken is zeer groot, bijzonder groot in verhouding tot de boeken der Kronieken; wel blijkt uit verschillende verhalen bijv. betreffende *Salomo*, dat bij de bestudeering der geschiedenis aandacht moet worden geschonken aan het uitgangspunt van de waardeering van den schrijver.

Koningh. Zie *Koninck*.

Koningin, *Huis der,* is de hofhouding der koningin, die zij naar eigen goedvinden inricht. Zij zelf bepaalt de plechtigheden en gebruiken, die zij tot instandhouding van de koninklijke waardigheid noodig acht. De wijze van benoeming van officieren of andere personen, in dienst der leden van het Koninklijk Huis, is geregeld bij Kon. Besluit van 28 Juli 1820 (St. 18). De adjudanten, ordonnans- en andere officieren bij de koningin en de prinsen van den bloede dienst doende of aan hen toegevoegd, behooren tot den grooten staf van het leger krachtens een Kon. Besluit van 21 Mei 1841. Het personeel der hofhouding wordt verdeeld in een *Civiel Huis* en een *Militair Huis* (zie aldaar).

Koningin Charlotte eilanden is een eilandengroep aan de kust van Britsch-Columbia door de Hekatestraat van het vasteland gescheiden, bestaande uit Grahameiland, Moresbyeiland en de kleinere Louise-, Lyel en Prevosteilanden, die door smalle straten van elkander gescheiden zijn. De oppervlakte bedraagt 13 215 v. km. Men vindt er hooge bergtoppen met eeuwige sneeuw en op de hellingen der gebergten dichte wouden. Het klimaat is zacht, maar zeer regenachtig, zoodat landbouw slechts op zeer gunstig gelegen plaatsen mogelijk is. Bij den Skidegate Inlet (tusschen Graham en Moresby) heeft men steenkolen uit de krijtformatie ontdekt. De eilanden worden bewoond door ongeveer 2000 Haida-Indianen, die van vischvangst leven.

Koningin Charlotte Sont is de zeestraat, die het N. van het eiland Vancouver van het vasteland van Noord-Amerika scheidt en zich door de nauwe Johnstonstraat in den Georgia-sont voortzet. Op sommige plaatsen is de straat 25 km. breed. De grootste diepte bedraagt 330 m.

Koningin der Nacht. Zie *Cereus*.

Koningin-Moeder, *Huis der,* is de naam voor de hofhouding der Koningin-Moeder, die op overeenkomstige wijze is ingericht als het Huis der Koningin.

Koninginne-baai, een baai aan de westkust van Sumatra, op 1° Z. Br., ongeveer 7 km. ten Z. van Padang, vroeger *Brandewijn-baai* geheeten, wordt beschouwd als het overblijfsel van een trachietkrater. Zij heeft ongeveer den vorm van een halven cirkel van 2400 m. in doorsnede, die naar het Z. geopend is en in het O. en W. beschut wordt door landtongen, die zich tot 50 m. verheffen. Deze baai heeft beteekenis gekregen door het aanleggen van de Emmahaven (zie aldaar).

Koninginnekruid. Zie *Eupatorium*.

Koninginnepage (*Papilio machaon* L.) is de naam van een der fraaiste *Vlinders*. Hij wordt ook wel *Zwaluwstaart* genoemd en behoort tot de familie der *Ridders* van de groep der *Dagvlinders*. De koninginnepage prijkt met geel, zwarte, blauwe en roode kleuren. Het wijfje legt haar eieren op venkel, dille, komijn enz. De rups is zwart met witte vlekken en roode doornen op den rug. Spoedig wordt zij fluweelachtig groen met zwarte strepen. Aan den nek hebben de rupsen een eigenaardig vertakt verdedigingsmiddel, dat uitgestulpt kan worden en een sterken reuk verspreidt.

Koninginnewater. Zie *Salpeterzuur*.

Koning-Karel-Land is een eilandengroep in de poolstreken ten O. van Spitsbergen, tusschen 78° en 79° N. Br. en 26,5—32,5° O. L. met een oppervlakte van 315 v. km., bestaande uit twee groote en onderscheiden kleinere eilanden. Het land werd het eerst in 1617 door den Engelschman *Wiche* ontdekt, en naar hem Wichland genoemd. In 1889 is het omgevaren door *Kükenthal* en *Walter* en in 1898 door *Nathorst* nauwkeuriger onderzocht.

Koning-Oscar-Land is de naam van het ten N. van Frans-Jozef-Land vermoede land waarvan door de Italiaansche poolexpeditie van hertog *Lodewijk Amadeus* bewezen werd, dat het niet bestaat.

Koning-Oscar II-Land is een poolland tusschen 65° en 66° Z. Br., dat de N. O. kust van Grahamland vormt. Het werd in 1893 door *Larsen* ontdekt.

Koningsbergen, in het Poolsch *Krolewiec*, de hoofdstad der provincie Oost-Pruisen, tevens een sterke vesting, ligt aan den Pregel op 7 km. afstand van de monding in het Frische Haff. Zij bestaat uit de Oude stad, de Nieuwe stad, Löbenicht genoemd, en het op een eiland gebouwde Kneiphof en telt (1911) 245 995 inwoners (11 794 R.-Katholieken en 4565 Israëlieten).

De stad werd in 1255 gesticht en naar *Ottokar*, koning van Bohemen, Königsberg genoemd. Van 1457 tot 1525 was zij de residentie van den grootmeester der Duitsche Orde en daarna van de Pruisische hertogen. Sedert 1626 is zij een

Digitized by Google

vesting, die sedert 1843 steeds een van den eersten rang was. In 1724 zijn de drie gedeelten, waaruit de stad bestaat, tot één vereenigd. In 1758 werd zij door de Russen en in 1807 door de Franschen bezet. De stad heeft 15 kerken, waaronder een R.-Katholieke kerk en een Gereformeerde Fransche kerk. Verder vindt men er bedehuizen der Doopsgezinden, Israëlieten en van de Broedergemeente. Het Kneiphof is op een eiland in den Pregel op palen gebouwd; het is de woonplaats der rijke kooplieden. Men vindt er een prachtige domkerk en een stadhuis. Onder de gebouwen van lateren tijd onderscheiden zich eenige poorten der stad en vooral het universiteitsgebouw, in 1844—1863 gesticht, verder de stadsschouwburg, de beurs, onderscheiden nieuwe scholen en bankinstellingen. Van de aldaar aanwezige standbeelden vermelden wij dat van koning *Frederik I*, vervaardigd door *Jacobi* en *Schlüter* te Berlijn en in 1801 onthuld, dat van *Frederik Willem III*, door Kiss ontworpen en in 1851 aldaar verrezen, dat van *Kant* (1864) afkomstig van *Rauch*, het bronzen standbeeld van hertog *Albrecht I* (1891), van keizer *Wilhelm I* (1894), van vorst *Bismarck* (1901) en de buste van koningin *Louise* in het park „Luisenwahl".

Koningsbergen is de zetel van den oppervpresident der provincie Oost-Pruisen, van het bestuur van het evenzoo genoemde arrondissement, van het hoogste Hof van appel voor de provincie, van het militair commando, enz. Men vindt er ook een zeer bekende universiteit, die in 1644 reeds meer dan 2000 studenten telde, in 1914—1915: 1260, en onderscheiden geleerde genootschappen. De stad bezit verder een sterrenwacht, een academie voor kunst, een conservatorium voor muziek, een stedelijk museum, een loods voor luchtschepen enz. Zij heeft omvangrijke fabrieksnijverheid, waarbij de verwerking van hout en ijzer op den voorgrond staan. Bekend is in Duitschland de Koningsberger marsepein. In de nabijheid wordt barnsteen (zie aldaar) gedolven. Ook de handel is zeer belangrijk. Tot de voornaamste uitvoerartikelen behooren tarwe, rogge en ander graan, benevens peulvruchten en hout. Daarentegen wordt er veel suiker, haring, thee, vlas en hennep ingevoerd. Hoewel de Pregel bij een diepte van 10 tot 20 m. ook voor zeeschepen bevaarbaar is, konden deze wegens ondiepe plaatsen in het Haff niet tot de stad naderen, maar moesten bij Pillau lossen. Door den aanleg van het Koningsberger zeekanaal is dit veranderd.

Koningsgeel. Zie *Operment.*

Koningskaars. Zie *Toorts.*

Koningsvaren *(Osmunda* L.) is een Varengeslacht uit de familie der *Osmundaceeën (Koningsvarens).* Op veenachtige, belommerde plaatsen komt hier en daar in ons land voor *O. regalis*, waarvan de bladeren dubbelgevind en geelachtig-groen zijn. De bovenste deelen van het gevinde blad zijn doorgaans fertiel en dragen dus de sporehouders met de sporen. In plaats van een ring hebben de sporehouders aan den eenen kant een groep van cellen, die door hun bijzonderen vorm zich van de overige onderscheiden.

Koningsvisch *(Lampris luna)* is een op onze kusten zeldzaam, maar in den Atlantischen Oceaan meer voorkomende zeevisch, bekend om zijn buitengewoon schitterend uiterlijk, dat hem tot een der prachtigste zeevisschen maakt. Ook het vleesch is gezocht. Hij behoort tot het geslacht der *Braamvisschen (Lampris)* en de familie der *Goudmakreelen (Coryphaenidae).* Zie *Braamvisschen.*

Koningswater, *aqua regia,* is een mengsel van zoutzuur en salpeterzuur, dat veel gebruikt wordt voor het oplossen van goud, platina en andere stoffen, die door de enkele zuren niet worden aangetast. De bereiding is reeds in *Geber's* werk „de inventione veritatis" gegeven. Hij verkreeg het door oplossing van salmiak, ammoniumchloried (NH_4Cl) in salpeterzuur. De naam koningswater is het eerst door *Basilius Valentinus* gegeven. De oplossende werking van het koningswater berust op zijne oxydeerende en chloreerende werking.

Koning van de Poon *(Mullus surmuletus)* ook wel *Mul* genaamd, is een zeevisch, reeds bij de Romeinen zeer bekend en geliefd, die ook op onze kust voorkomt en tot de familie der *Mullen* (zie aldaar) behoort.

Koninklijke Hollandsche Lloyd. Zie *Hollandsche Lloyd, Koninklijke.*

Koninklijke Nederlandsche Petroleum Maatschappij. Zie *Petroleum Maatschappij, Koninklijke Nederlandsche.*

Konopnicka, *Maria,* een Poolsche dichteres, in 1846 te Soewalki geboren, is bekend door haar lyrische gedichten en volkszangen aan het Poolsche volkaleven ontleend. Zij woonde tot 1890 te Warschau, volbracht daarna reizen door Europa en vestigde zich tenslotte in Galicië, waar zij in 1902 bij gelegenheid van haar 25-jarigen gedenkdag als schrijfster een nationaal geschenk ontving, bestaande uit het landgoed Zarnovic, benevens 20 000 kronen. In het groote boeren-epos „Pan Balcer w Brazylii" (Mijnheer Balcer in Brazilië, 1892) schildert zij de Poolsche landverhuizers en hun ellende. Van haar gedichten verschenen 5 seriën (sedert 1881) en een bloemlezing (1890). Verder schreef zij studiën en novellen.

Konotop, een arrondissementshoofdstad in het Klein-Russische gouvernement Tsjernigow, ligt aan de spoorwegen Koersk—Kiew. Konotop —Pirogowka, bezit 5 kerken en telt 19 404 inwoners. Er is veel handel in graan, terwijl in den omtrek der stad bijenteelt op groote schaal wordt gedreven.

Konoye, *Atsoemaro* vorst, een Japansch voorvechter tegen de plannen van Rusland om zich in Oost-Azië uit te breiden, werd in 1862 geboren. Na een 6-jarige studie in Duitschland, promoveerde hij op een dissertatie over de verantwoordelijkheid van de ministers in Japan. Van 1896 tot 1903 was hij voorzitter van het Heerenhuis en leider van de school voor den adel te Tokio. In 1898 richtte hij den To-A-Dobun-Kai op, een vereeniging van alle Oost-Aziaten, die zich van hetzelfde letterschrift bedienen (Japanners, Chineezen en Koreanen). Het doel der vereeniging was het oprichten van vele moderne scholen in China, onder leiding van Japan, het zenden van spionnen naar Mantsjoerije en het

Digitized by Google

ophitsen der bevolking tegen de Russen in Mantsjoerije en Korea. Op wensch der regeering, die toenmaals met Rusland de onderhandelingen voerde, welke tot den oorlog leidden, werd in 1903 deze vereeniging ontbonden. Hij overleed den 2den Januari 1904.

Konstantinopel (zie den plattegrond en de plaat), in het Turksch *Istamboel, Stamboel* of *Konstantanie* geheeten, het oude *Byzantium*, is de hoofd- en residentiestad van het Turksche rijk.

Voorsteden en haven. De stad is buitengewoon schoon gelegen op een driehoekige landtong, die door den Gouden Hoorn, den Bosporus en de Zee van Marmora begrensd wordt. Op de beide oevers van den Gouden Hoorn (zie de kaart *Bosporus* en *Dardanellen*) treft men, evenals op de tegenoverliggende Aziatische kust, een groot aantal steden aan, die alle als voorsteden van Konstantinopel beschouwd kunnen worden. Van deze noemen wij Ejoeb, Galata, Pera, Tophane, Fyndykly, St. Dimitri, Kassim Pascha, Hasköj, Zuid-Loedsje, Skoetari, Kadikoi, Besjik-Tasj enz. (Zie *Bosporus*). De Gouden Hoorn is een van de grootste en veiligste havens van de wereld. De haven wordt door twee ijzeren schipbruggen, die Galata met Konstantinopel verbinden, in drieën verdeeld, de oostelijkste handelshaven voor stoomschepen, de middelste handelshaven en de oorlogshaven, ten W. van de oudste brug, de Mahmoedbrug. Sedert 1896 bezit de kust van Tophane tot aan de nieuwe brug een nieuwe steenen kade. In 1907 werd een plan betreffende den bouw van een nieuwe brug over den Gouden Hoorn aangenomen en het werk is voor 200 000 pond aan de maatschappij Gustavsburg toegewezen, welke het binnen twee jaar moest opleveren.

Karakter der stad. Ofschoon Konstantinopel zeer gunstig gelegen is, is zij toch door haar onzindelijkheid en door haar veranderlijk klimaat over het geheel niet gezond te noemen. De gemiddelde Februaritemperatuur bedraagt 5,2°, de gemiddelde Augustustemperatuur 23,4°, jaartemperatuur 16,3° C. De jaarlijksche regenval bedraagt 718 mm. De laat aanvangende lente is een onvriendelijk jaargetijde, de herfst is buitengewoon zacht en mooi. Een groote tegenstelling met de schoone ligging vormt de inwendige stad met haar nauwe, kromme, vuile, slecht of niet geplaveide straten, waar men kleine, oncogelijke hutten naast enkele mooie gebouwen en vele door brand geteisterde plekken of geheel woeste gedeelten aantreft. Eerst in den laatsten tijd is men, onder leiding van West-Europeesche bouwmeesters, begonnen betere gebouwen van steen op te trekken. Ook zijn er in den laatsten tijd een spoorweg en tramlijnen aangelegd.

Het eigenlijke Konstantinopel is door een drievoudigen, vervallen ringmuur met torens omgeven. Tusschen deze muren bevinden zich grachten, die gedeeltelijk met puin en aarde gevuld, gedeeltelijk in tuinen veranderd zijn; voor de muren strekken zich kerkhoven uit. De stad bezit een aantal poorten, waarvan de Top Kapoe de meest bekende is. Van de weinige openbare pleinen noemen wij de Ameidan, het vroegere hippodroom, dat door de keizers *Septimius Severus* en *Constantijn* naar het voorbeeld van het *Circus Maximus* te Rome aangelegd werd. Tusschen de vervallen obelisk van *Theodosius II* en de kale zuil van *Konstantinos Porphyrogennetos* treft men de bronzen Slangenzuil aan. Op het zuidelijk einde van de door de Kruisvaarders en de Turken in een puinhoop veranderde Atmeidan bevindt zich de Turksche ambachtsschool en het Janitsjarenmuseum.

Moskeeën en kerken. Van de ongeveer 900 moskeeën is de Aja Sofia, Hagia Sofia of Sofiakerk de belangrijkste. Zij werd door *Konstantijn* in 326 aan de „Heilige Wijsheid" gewijd, in 532 door een brand verwoest en van 532—537 schooner herbouwd. In 559 werd de bovenste helft van den koepel door een aardbeving verwoest. Na de verovering van Konstantinopel werd zij in een moskee veranderd (zie de plaat Oud-Christelijke kunst). De kleine Aja Sofia werd door keizerin *Theodosia*, de gemalin van *Justinianus I* gebouwd. Behalve deze zijn er nog ongeveer twintig moskeeën, die vroeger kerken waren. Van de tien, die door de sultans gebouwd en naar hen genoemd zijn, is de moskee van *Soliman* (van 1550—1566 door den architekt *Sinan* gebouwd de schoonste. In het geheel bezit de stad 227 groote en 664 kleine moskeeën. Verder treft men er 172 Christelijke kerken aan, waarvan de Johanniskerk de oudste is, en 40 synagogen. De Irenekerk, uit den Byzantijnschen tijd afkomstig, is tegenwoordig een wapenmuseum. Verder bezit de stad 260 Mohammedaansche kloosters.

Paleizen en Openbare gebouwen. Onder de paleizen van den sultan neemt het Serai of Serail uit een geheele stadswijk met paleizen en tuinen bestaande, de eerste plaats in. Dit door muren omgeven gedeelte ligt op de plaats van het oude Byzantium en den akropolis en werd door *Mohammed II* gebouwd. Door de hoofdpoort, Bab Hoemajoen, komt men in den Janitsjarenhof, waar zich de munt, de Irenekerk, de Tsjinilikiosk met het nieuwe en het oude antiquiteitenmuseum en de kunstschool bevinden. Door een andere poort, de Orta Kapoe, komt men in een tweede ruimte, die door een derde poort de Babi Seadet of Poort der Gelukzaligheid, met den binnensten hof en de Divanzaal in verbinding staat. Andere paleizen van den sultan zijn het paleis Beschiktasch, het paleis Dolma Baghtsje, dat van Tsjiraghan en het paleis Jildis, waar de tegenwoordige sultan verblijf houdt. Van de openbare gebouwen noemen wij in de eerste plaats de „Hooge Porte", met de bureau's van den grootvizier, den minister van Buitenlandsche Zaken, den minister van Binnenlandsche Zaken en den staatsraad, waaraan de Turksche regeering en het Turksche rijk hun naam ontleenen; verder het gebouw van het ministerie van Financiën, het Sesaskeraat (ministerie van Oorlog) en het slot van de zeven torens, dat langen tijd als gevangenis gediend heeft.

Bazaars en antieke bouwwerken. Konstantinopel bezit een aantal overdekte bazaars, waarvan de Groote Bazaar met meer dan 3000 winkels, magazijnen enz. en de Egyptische Bazaar de voornaamste zijn. Verder treft men er een aantal open markten, winkels, magazijnen en karavanserai's aan. De stad bezit weinig overblijfselen van oude kunst. Behalve de reeds vermelde zuilen en

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

KONSTANTINOPEL

De Brug te Konstantinopel.

De Bosporus.

Digitized by Google

Digitized by Google

et hippodroom, noemen wij nog de overblijfselen an de zoogenaamde Verbrande zuil, die van eizer *Marcianus* en van de zuil, die *Arcadius* n 401 voor *Theodosius* oprichtte. Van de paleien van de Grieksche keizers is bijna niets overgebleven. De oude waterleiding, gebouwd onder le keizers *Valens*, en *Justinianus*, wordt nog gebruikt. Verder moeten genoemd worden de cisterne Basilika, de cisterne van de Duizend en erste zuil, de cisterne van *Theodosius* en de quaeduct van *Justinianus*. De stad bezit 169 penbare badinrichtingen, de fontein van *Achmed III* en de fontein, die keizer *Willem II* van Duitschland in 1900 aan de stad schonk. De oorstad Tophane („kanonnenhuis") is genoemd aar de geschut- en kogelgieterij aldaar; Galata s het middelpunt van den handel met Europa; era met zijn hotels, schouwburg, winkels, schen, postkantoren enz. maakt den indruk van een taliaansche stad; in Kassim Pasja treft men et scheepsarsenaal en verschillende gebouwen, ie op de scheepvaart betrekking hebben, aan.

Bevolking. Middelen van bestaan. Konstantinopel telt met de voorsteden volgens de laatste fficiëele volkstelling ongeveer 80 000 woonhuien met 942 000 inwoners; volgens een latere chatting bedraagt het aantal woonhuizen 62 950 en het aantal inwoners 1 125 000. Zonder e Aziatische voorsteden wordt het aantal inwoers op (1913) 940 000 geschat. De bevolking van onstantinopel is zeer gemengd, zij bestaat uit ohammedanen (grootendeels Turken), Armeiërs, Israëlieten, Grieken en andere Europeanen. e nijverheid beteekende tot nu toe niet veel, lleen meel werd er voor den uitvoer geproduceerd. Tegenwoordig leggen de inwoners zich op e vervaardiging van kleeren, linnen, schoenen, atoenen garens, laken, vilt enz. toe. Onder Britchen invloed werden er in de laatste jaren twee las- en een zeepfabriek opgericht. Voor den handel is de ligging buitengewoon gunstig; van uds vormde Konstantinopel de verbinding tusschen het Oosten en Westen, waardoor zij, ondanks verschillende rampen, telkens weder tot loei kwam en ook nu nog de voornaamste handelsplaats van het Turksche rijk en den Levant s. De stad is door een spoorweg met Middeluropa en met Saloniki verbonden, terwijl zij evens het uitgangspunt van den Anatolischen poorweg vormt. In 1899 is men met den aanleg van een moderne haven begonnen. De invoer an het buitenland heeft een waarde van mintens 425 millioen gulden, de uitvoer van 255 mill. gld. In 1914 liepen de haven in en uit 14 761 schepen, metende 11 933 349 ton. Regelmatig wordt de haven aangedaan door 11 stoomvaartlijnen. Galata bezit een beurs en een Kamer van Koophandel. De eerste bank van Turkije werd in 1849 te Konstantinopel opgericht. De voornaamste uitvoerartikelen zijn: tapijten, mohair, lamsvellen, schapenwol, rozenolie, tragantgom, opium, zijde, cocons, borduur- en filigrainwerk.

Onderwijs- en wetenschappelijke instellingen. Konstantinopel bezit een militaire school, een zeevaartschool, een keizerlijk lyceum, een bosch- en mijnbouwschool, een school voor talen, de in 1901 opgerichte keizerlijke Ottomaansche universiteit, welke in 1908 gereorganiseerd werd, een keizerlijke kunstschool, een lyceum, een Duitsche hoogere burgerschool, een geneeskundige school enz.; verder 177 medressa's of Mohammedaansche scholen, die meest met de moskeeën verbonden zijn en een aantal Turksche en Christelijke scholen. De Grieken bezitten o. a. een wetenschappelijke vereeniging, een nationale school, een theologische school en een handelsschool. Verder zijn er 45 Mohammedaansche bibliotheken, het keizerlijk museum, de Tschinilikiosk, een aantal drukkerijen, hospitalen, een krankzinnigengesticht en de bekende Imarets of armenkeukens. Er verschijnen 47 couranten en tijdschriften.

Konstantinopel is de zetel van de Turksche regeering, van den sjeik-oel-Islam, van den Griekschen patriarch, van twee Armeensche patriarchen, van een Roomsch-Katholieken aartsbisschop, van een grootrabbijn en van verschillende consulaten.

Geschiedenis. Na de verwoesting van het oude Byzantium (199 n. Chr.), dat ongeveer 658 v. Chr. gesticht was, beteekende de stad niet veel, totdat zij door *Konstantijn den Groote* onder den naam Konstantinopolis of Roma nova in de plaats van Rome tot hoofdstad van het Romeinsche rijk werd verheven. Den 26sten November 328 werd de eerste steen voor de uitbreiding van den stadsmuur gelegd en den 11den Mei 330 had de plechtige inwijding van de nieuwe stad plaats. Na dien tijd werd alles gedaan om haar tot bloei te brengen, kunstschatten werden hierheen overgebracht, de vestiging van nieuwe inwoners werd bevorderd door het verleenen van allerlei voorrechten enz. De bisschop van Konstantinopel kreeg den rang van patriarch. In de stad werden vele conciliën gehouden, waarvan de belangrijkste die van 381, 553, 680, 692, 754, 869 en 879 waren. Sedert 395 was Konstantinopel de residentie van den keizer van het Oost-Romeinsche rijk. Weldra ontstonden er twee partijen, die naar de kleuren van de wagenmenners in de renbaan, de Blauwen en de Groenen (zie aldaar) genoemd werden. Onder *Justinianus* brak tengevolge hiervan de Nikaopstand uit die in 532 door *Belisarius* met geweld onderdrukt werd. *Justinianus* deed veel voor de verfraaiing van de stad. De sterke vesting werd meermalen belegerd, in 626 door de Avaren, in 616 en 626 door de Perzen, in 673 en in 717—718 door de Arabieren, in 1203 door de Kruisvaarders, die haar na een langdurige belegering binnentrokken en Galata bezetten. Den 12den Augustus 1204, na een opstand werd de stad door de Kruisvaarders bestormd en geplunderd, in 1236 werd zij door de Koemanen en de Bulgaren belegerd, in 1296 door een Venetiaansche vloot beschoten. Omstreeks het midden van de 14de eeuw begonnen de Osmanen zich in de twisten van het Byzantijnsche rijk te mengen. In 1396 werd Konstantinopel door *Bajazid* bedreigd, zij ontving in 1399 hulp van de Franschen en in 1401 werd het beleg, wegens de nadering van *Timoer*, opgebroken, later echter, onder *Bajazid's* opvolger, hervat. In 1422 werd een groote storm afgeslagen, in 1452 versperde *Mohammed II* den toegang tot den Bosporus en het volgende jaar begon hij de be-

Digitized by Google

legering met een groot leger en vloot, kolossale belegeringswerktuigen en zware stukken geschut. De stad, die een kleine bezetting had en inwendig verdeeld was, verdedigde zich nog 40 dagen. Den 29sten Mei na een algemeene bestorming werd Konstantinopel veroverd en geplunderd. De inwoners werden gedood of als slaven verkocht, de opperbevelhebber *Giustiani* was gevlucht, *Konstantijn* in den strijd gevallen. Later werden de vestingwerken hersteld en de stad herbouwd. De belangrijkste gebeurtenissen na 1453 zijn de vrede, die er in 1540 tusschen de Porte eenerzijds en Venetië, Spanje en den paus anderzijds gesloten werd, de vrede van 1700 tusschen Rusland en Turkije en het alliantietraktaat met Pruisen van 1790. In 1821 werden door de Turken allerlei gruwelen tegen de Grieken bedreven, in 1826 werd de opstand der Janitsjaren met de vernietiging van deze krijgsbende onderdrukt. Herhaaldelijk werd de stad door aardbevingen en groote branden geteisterd. In 1853 en in 1876 ontstonden oproeren onder de *softa's* (studenten). Den 12den Maart 1854 werd er het alliantieverdrag tusschen Engeland, Frankrijk en de Porte gesloten, den 14den Juni de conventie onderteekend, waarbij Oostenrijk verlof kreeg de Donauvorstendommen te bezetten. De conferentie van de groote mogendheden in den winter van 1876 en 1877, om de Oostersche kwestie tot een goed eind te brengen, had geen succes. In 1878 sloten de Russen er den Vrede van San Stefano, nadat de Turken de liniën van Tsadsjaldeja versterkt hadden en Engelsche pantserschepen ter bescherming der stad genaderd waren. In 1908 (zie *Turksche rijk, Geschiedenis)* werd te Konstantinopel een volksvertegenwoordiging in het leven geroepen, in April 1909 kwam het tot een reactionnaire beweging in de stad, welke echter mislukte, doordat de stad door de Macedonische troepen onder *Mahmoed Schefket* ingesloten werd en zich den 24sten April moest overgeven. De stad werd voor den duur van een jaar in staat van beleg verklaard en de onrust der volgende jaren had ten gevolge, dat zulks later nog eenige keeren gebeurde.

Literatuur: Baedekers', Konstantinopel und Klein Asien (Leipzig 1905); *Gurlitt*, Konstantinopel (dl. 31 en 32 van „Die Kultur", Berlijn 1908); *Meyers*, Reisebücher: Turkei, Rumänien, Serbien, Bulgarien (Leipzig—Weenen 1914); *Dwight*, Constantinople, Old and New (Londen 1915), *Essad (Djelal)*, Constantinople de Byzanz à Stamboul (Parijs 1910); *Hutton*, Constantinople: the Story of the Old Capital of the Empire (Londen 1900).

Kontski, *Anton de*, een Poolsch pianist, den 27sten October 1817 te Krakau geboren, was van 1829 tot 1832 leerling van *Field* te Moskou en studeerde daarna nog te Parijs. Van daaruit ondernam hij geregeld uitgestrekte concertreizen, die hem over de geheele wereld voerden; van 1853 tot 1867 was hij te St. Petersburg gevestigd. Op zijn 83ste jaar maakte hij nog een kunstreis door Australië, Ned.-Indië, Japan, Siberië en Rusland; op die reis overleed hij den 2den December te Iwanitsji. Hij schreef een groot aantal piano-composities in het salongenre, waarvan „Le réveil du lion" wel het meest bekend is geworden.

Konijn *(Lepus cuniculus;* zie de plaat) is een kleine soort van het geslacht *Haas,* uit de orde der *Knaagdieren* (Rodentia), die gaarne haar verblijf houdt in holen onder den grond, zoodat zij bij voorkeur zandige streken, zooals de duinen bewoont. Wegens het ondermijnen van den bodem, zoowel in de bosschen als aan de kusten worden de konijnen krachtig vervolgd en meer en meer uitgeroeid. Zelfs op onze kusteilanden, waar men $^1/_2$ eeuw geleden die diertjes nog wel eens ten getale van 50 en meer van de duinen naar het weiland zag trekken om hier te grazen worden zij langzamerhand zeldzaam. Laat men hen met rust, dan vermenigvuldigen zij zich zeer sterk, daar het wijfje meermalen in elk jaar 5 jongen werpt en deze na verloop van een $^1/_2$ jaar op hun beurt jongen voortbrengen. Men maakt jacht op konijnen met het geweer, doch men dient hen goed te treffen, daar zij anders in hun holen verdwijnen; voorts met een fret, een albino van den bunsing, die, van een muilband en een schelletje voorzien, de holen doorzoekt en de konijnen naar buiten jaagt, waar zij in, boven de uitgangen der holen uitgespannen, netten worden gevangen, en eindelijk met groote netten die men des nachts plaatst tusschen de duinen en de weilanden, werwaarts de konijnen zich tijdelijk hebben begeven, zoodat zij bij hun terugkeer gevangen worden.

Men heeft konijnen tam gemaakt, en vele tamme konijnen hebben de oorspronkelijke grijze kleur met een zwarte, witte of bonte verwisseld. Daarbij zijn rassen ontstaan, die zich zoowel door hun bijzondere zwaarte (lichaamsgewicht), als door bijzondere lengte der ooren onderscheiden (zie de plaat). Vooral in Frankrijk en Italië worden zij om hun vleesch gemest. Ook in ons land heeft de konijnenfokkerij niet alleen het karakter van een liefhebberij voor jongens, doch ook beteekenis met het oog op den uitvoer van vleesch, vooral van geslachte konijnen naar Engeland, terwijl het, zooals men tegenwoordig op de pluimveetentoonstellingen kan zien, als sportdier een aanzienlijke beteekenis heeft verworven.

De voornaamste rassen en variëteiten, welke met voorliefde gefokt worden, zijn: Het Belgische of Vlaamsche reuzenkonijn (zie de plaat), dat tegenwoordig, als sportdier, hazekleurig, konijnengrijs (de kleur van het Wilde Konijn), ijzergrauw, staalgrauw, zwart, blauw, geel en wit gefokt wordt. Het is een uitstekende vleeschproducent, wordt als zoodanig gewoonlijk op een gewicht van 4 à 5 kg. geslacht, doch als sportdier zelfs tot 8 kg. gebracht.

Het Fransche Hangoor of Ramskonijn *(Lapin bélier)* kenmerkt zich door dikke, vleezige ooren, welke ter weerszijden van den kop naar beneden hangen, en, van punt tot punt over den kop heen gemeten, een lengte bereiken van 45 centimeter.

Het Engelsche Hangoorkonijn *(Lop-ear)* is een Engelsch fokproduct, waarbij het Fransche Hangoor als stamouders hebben gediend. Het verschil tusschen beide rassen bestaat hoofdzakelijk in de lengte en de breedte der ooren. Deze zijn bij het Engelsche Hangoorkonijn echte „lap-ooren", die zich naar de uiteinden sterk verbreeden. De oorenlengte, gemeten zoo-

Digitized by Google

Hollandsch konijn.

Blauw Weener konijn.

Vlaamsch reuzenkonijn.

Russisch of brandneuskonijn.

Digitized by Google

Digitized by Google

als hiervóór is opgegeven, varieert tusschen 50 — 70 cm. en de breedte tusschen 10 en 20 cm. De Engelsche Lop-ear is met een trekkasplant te vergelijken, daar hij, om de verlangde lengte en breedte der ooren te verkrijgen, in een gelijkmatige en hooge temperatuur gefokt moet worden, waardoor zijn weerstandsvermogen echter lijdt. Beide Hangoorrassen komen zoowel bont als éénkleurig voor en kunnen tot 7 kg. zwaar worden.

Het Hollandsche konijn (zie de plaat), een der oudste konijnenrassen, behoort tot de kleine rassen, daar het als sportdier niet zwaarder dan 3 kg. mag zijn. Het eigenaardige van dit konijn is zijn teekening. De gekleurde partijen kunnen zwart, blauw, haaskleurig enz. zijn, doch bij alle kleurvariëteiten is het voorste gedeelte van het lichaam, beginnende achter de schouders en de voorpooten geheel insluitende, zuiver wit met uitzondering van een eenigszins ovale vlek (kopplaat) aan weerszijden van den kop, welke het oog insluit, en de ooren, welke dezelfde kleur hebben als het achterste gedeelte van het lichaam. Van de achterpooten is slechts een klein gedeelte wit (Manchetten).

Het Russische of Brandneuskonijn (zie de plaat), ook wel Chineesche of Himalaja-konijn genoemd, naar het vermoedelijke land van oorsprong, komt in vorm en grootte met het Hollandsch Konijn overeen. Het is sneeuwwit van kleur, met uitzondering van den neus, de pooten, de ooren en den staart, welke zwart — menigmaal echter slechts bruinzwart — zijn. De oogen zijn rood. De jongen worden rose geboren, doch beginnen op den leeftijd van 4 à 5 weken te verkleuren.

Het Zilverkonijn, ook wel Chinchilla-konijn genoemd; het vel van dit konijn wordt door de bontwerkers zeer gewaardeerd, waarom het vreemd klinkt, dat het niet grooter gefokt wordt; zijn gewicht bedraagt gewoonlijk niet meer dan 3 kg. Zij dragen hun naam naar de eigenaardige zilverachtige kleurschakeering, die door het verschillend gekleurde haar ontstaat. Men onderscheidt deze konijnen in:

Zilvergrijze, bij welke het onderhaar loodkleurig grijs is, terwijl de langere bovenharen zwarte en witte punten hebben. Door het meer of minder overheerschen van het zwart krijgt men donker, middenkleurig en licht zilvergrijs. De jongen worden zwart geboren, beginnen op een leeftijd van 6 weken te verkleuren en zijn eerst op den leeftijd van 7 à 12 maanden op kleur. Zilverblauwe, met blauw onderhaar en wit en blauw gepunt bovenhaar. De jongen worden blauw geboren. Zilvergele (Crême). Met oranjegeel onderhaar en geel en wit gepunt bovenhaar. De jongen worden lichtgeel geboren. Zilverbruine, wier onderhaar aan den wortel grijsblauw is, doch verder in bruin overgaat; het bovenhaar eindigt in witte, bruine en zwarte punten. De jongen zijn bij de geboorte donker haaskleurig.

Het Angora-konijn. Dit konijn kenmerkt zich door zijn zijdeachtige lange beharing, soms tot 25 cm., waardoor het een bijzondere waarde verkrijgt voor het vervaardigen van weefsels; tegenwoordig echter is de vraag naar dit haar niet zoo groot meer als vroeger. Het hoogst, in aanzien staat de witte variëteit met roode oogen; het komt echter ook effen blauw, zwart, geel en grijs voor en heeft dan donkere oogen. Het gewicht gaat tot 4,5 kg. Het Angora-konijn heet uit Klein-Azië afkomstig te zijn.

Van het steeds grooter wordende aantal kleurkonijnen komen nog vooral in aanmerking de „Tan"-konijnen, van welke men op het oogenblik drie variëteiten heeft: Black and tan, Blue and tan en Havana and tan. De kleur van het lichaam is zwart, blauw of diepbruin, terwijl de „tan"-kleur — een roestkleurig bruin — zich vertoont aan den snuit, om de oogen, aan de oorranden, in den nek, op den buik en hier en daar op de pooten. Het gewicht dezer konijnen gaat tot 3 kg.

Het Blauwe en het Witte Weenerkonijn (zie de plaat), dat tot een gewicht van 5,5 kg. gefokt wordt; de kleur is geheel blauw of geheel wit, laatstgenoemde met blauwe oogen.

Het Nederlandsch Havana-konijn, een Nederlandsch fokproduct, dat geheel donkerbruin van kleur is en tot een gewicht van 4 kg. gefokt wordt.

Het Alaska-konijn — niet uit Alaska afkomstig, — dat geheel met het vorige overeenkomt, doch zuiver zwart van kleur is.

Het Poolsche konijn, zuiver wit van kleur, met roode oogen. 't Is het kleinste der bij de sportfokkers voorkomende konijnen en weegt uiterlijk 2½ kg.

Van de bonte of gevlekte konijnen vermelden we nog het Papillon-konijn. Ook dit is een middelgroot konijn, wit van kleur doch eigenaardig zwart, blauw, geel of grijs geteekend. Dit dier draagt zijn naam naar de teekening op snuit en neus, die veel op een vlinder gelijkt, een teekening, welke ook bij het Engelsche Hangoorkonijn wel voorkomt (Butterfly) en bij nog meer bonte konijnen wordt aangetroffen, zij het dan ook in minder volmaakten vorm.

Behalve de vlinder moet het Papillonkonijn ook nog gekleurde ooren hebben, terwijl er van den nek tot het uiteinde van den staart een dito gekleurde streep (aalstreep) over den rug loopt en er zich nog op bepaalde plaatsen aan de zijden, den buik, de pooten en de wangen kleine gekleurde vlekken bevinden en de oogen door een gekleurden ring omgeven zijn. Een vereischte is verder, dat die teekeningen op de linkerhelft van het lichaam zooveel mogelijk gelijk zijn aan die der rechterzijde.

Literatuur: J. H. Boekman Bzn., De Konijnenteelt (3de druk Zutfen 1917); „Standaard der bekende konijnenrassen" (3de druk, uitgegeven door den Nederlandschen konijnenfokkersbond); *P. Mahlich*, Unsere Kaninchen (2de druk Berlijn 1909); *E. Meslay*, Les races du Lapin (Parijs 1900).

Konijnenberg, *Willem Adriaan*, een Nederlandsch schilder en teekenaar, werd den 11den Februari 1868 te 's-Gravenhage geboren, ontving zijn opleiding eerst bij *Arnaud Gerkens* en daarna op de Haagsche Teeken-academie. Hij schilderde landschappen en maakte teekeningen, karikaturen en spotprenten, reclameplaten enz. Hij teekende o. a. platen voor den „Nederlandsche

Digitized by Google

Spectator" en „de Kroniek". Een schilderij van zijn hand bevindt zich o. a. in het Museum Mesdag te 's-Gravenhage.

Konijnenburg, *Jan,* een Nederlandsch letterkundige, den 8sten December 1757 te Leiden geboren, studeerde aan het seminarium der Remonstranten en was achtereenvolgens predikant te Hazerswoude, Leiden en Utrecht en hoogleeraar aan de Remonstrantsche kweekschool te Amsterdam. Hij aanvaardde laatstgenoemd ambt in 1790, nam het waar tot in 1827 en overleed den 8sten Januari 1831. Behalve godgeleerde werken schreef hij: „Lofrede op E. Wolf geb. Bekker en Agatha Deken" (1805), „De kunstverdiensten van Angelika Kaufmann en Raphaël, geschetst in twee redevoeringen, met afbeeldingen" (1810), „Nationaal gedenkboek der hernieuwe Nederlandsche Unie van den jare 1813" (1816), „Letter-, natuur- en zedekundige mengelingen" (1818), „Konstantijn de Groote, treurspel" (1818) en „Tafereelen van de staatsomwenteling in Frankrijk" (26 dln., 1794—1807; 2de druk, 28 dln., 1824—1827). Verder werden verhandelingen van hem door Teyler's genootschap en de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen met goud en zilver bekroond, terwijl hij in 1788 en later een tijdschrift uitgaf, getiteld: „Bijdragen tot het menschelijk geluk" (6 dln.).

Koo, *Johannes de,* werd den 13den September 1841 te Middelie geboren, was als Hervormd predikant werkzaam te Berkenwoude, Ingen en Drachten en nam, uit gebrek aan bevrediging in dezen werkkring, in 1877 zijn ontslag, om als Amsterdamsch berichtgever van „Het Vaderland" op te treden. Het volgend jaar werd hij (met *Justus van Maurik)* redacteur van het kort te voren opgerichte blad „De Amsterdammer. Weekblad voor Nederland". Als zoodanig was hij de baanbreker der in Amsterdam weldra machtige radicale demokratische beweging en tevens de eerste redacteur, die, zonder dat hij in de meeste opzichten met hen meeging, de voorvechters der nieuwe literaire richting erkende en op ruime schaal gastvrijheid verleende. In 1883 trad hij tevens op als redacteur van het nieuw opgerichte radicale dagblad „De Amsterdammer", het eerste blad, dat geregeld verslagen gaf van de opkomende socialistische arbeidersbeweging. Toen de radicale partij haar naaste doel, de democratiseering van den Amsterdamschen gemeenteraad had bereikt, verloor zij aan kracht en einde 1894 hield het dagblad „De Amsterdammer" op te verschijnen. Tot begin 1897 gaf *De Koo* vervolgens nog het weekblad „De Volksstem" uit, dat niet veel weerklank vond. De redactie van het weekblad „De Amsterdammer" bleef hij voeren tot het voorjaar van 1907. Als journalist onderscheidde hij zich door de bezieling, die hij aan een krachtige overtuiging ontleende, door zijn zwierige spotternij, bondige redeneering en rake polemiek. Zijn voornaamste voorbeeld was *Busken Huet.* In 1897 trad *De Koo,* onder den schuilnaam *Doctor Juris* als tooneelschrijver op met het blijspel „De candidatuur Van Bommel", dat zeer veel succes had en onder de beste stukken uit onze tooneelliteratuur behoort. Ook zijn andere stukken „Tobias Bolderman" en „Vier Ton" werden zeer gunstig ontvangen. *De Koo* overleed den 10den Mei 1909 te Luik. Tal van artikelen aan hem gewijd verschenen in „De Amsterdammer" van 16 en 23 Mei 1909.

Koog-aan-de-Zaan, een gemeente in de provincie Noord-Holland, tusschen Zaandam, Westzaan en Zaandijk, is 320 H.A. groot en telt (1916) 3507 inwoners. In het O. wordt zij door de Zaan bespoeld, in het W. bestaat de bodem uit laagveen. De bevolking houdt zich bezig met nijverheid, handel en scheepvaart. Ook wordt er veeteelt en zuivelbereiding uitgeoefend. Er zijn een aantal fabrieken, houtzaagmolens, een scheepstimmerwerf, olieslagerijen enz.

Het dorp Koog-aan-de-Zaan, op den westoever van de Zaan, reikt van de grenzen van Westzaandam tot Wormerveer. Er is een gemeenschappelijk station met Zaandijk van den spoorweg Zaandam—Alkmaar. De plaats bezit een Hervormde en een Doopsgezinde kerk.

Kooi noemt men aan boord van schepen de vaste slaapplaats van de bemanning of op kleinere passagiersschepen ook voor de passagiers. Aan boord van oorlogsschepen worden ook de hangmatten met dezen naam bestempeld, vandaar dat de verschansing, waarin op dergelijke schepen overdag de hangmatten worden opgeborgen, den naam draagt van kooienverschansing.

Kookhaarden. } Zie *Kachels.*
Kookkachels. }

Kookkist of *hooikist* is een houten kist, gedeeltelijk met hooi gevuld, waarin ruimte is overgelaten voor het plaatsen van een of meer pannen. Door zakkenlinnen wordt het hooi gewoonlijk bijeen gehouden. In plaats van hooi kunnen ook genomen worden andere poreuze stoffen als: courantenpapier, houtwol, zaagsel, turfmolm enz.

De hooikist kan gebruikt worden om spijzen warm te houden, en koude stoffen koud te houden (bijv. ijs) en om gerechten klaar te maken, wanneer ze eerst een korten tijd op de kachel hebben voorgekookt. De spijzen moeten in de hooikist 2 à 3 maal zoo lang staan, als ze noodig hebben om op de kachel gaar te worden.

Vooral door de schaarschte van brandstoffen tengevolge van den Europeeschen oorlog kwamen de hooikisten meer in gebruik en werden ook meer algemeen bekend. De ruimte laat niet toe hier een overzicht te geven van den voorkooktijd der verschillende gerechten en van den tijd, gedurende welke deze in de hooikist moeten staan; hiervoor verwijzen wij naar het werkje van *Martine Wittop Koning:* „Warmte bewaren" (Almelo 1917), dat ook practische wenken geeft voor het vervaardigen van hooikisten en het daarvoor te gebruiken materiaal enz.

Met de hooikist komt overeen de *Zelfkoker:* deze is een metalen kist, welker dubbele wanden zijn gevuld zijn met een slecht geleidende stof. Zij beoogt hetzelfde doel als de hooikist. Zij is echter gemakkelijker in gebruik, maar houdt de spijzen minder lang warm, omdat metaal beter geleidt dan hout.

Verder komt overeen met den zelfkoker de *bakkist,* dit is een metalen kist gelijk de zelfkoker. Ze is voorzien van twee losse, dikke metalen platen, die vóór gebruik 15 minuten op een gaspit verwarmd moeten worden. De pan wordt in

Digitized by Google

de kist gezet tusschen de verwarmde platen, waardoor de spijzen niet alleen gaar worden, maar ook een bruin korstje bekomen. De bakkist kan gebruikt worden voor vleesch, taarten, schoteltjes enz.

Kookkunst is de kunst om spijzen en dranken zoo toe te bereiden, dat zij goed van smaak worden, gemakkelijk verteerbaar zijn en hun voedingswaarde behouden. Zij was reeds in de dagen der oudheid sterk ontwikkeld. Het vuur met zijn eigenschappen was reeds bekend bij de oermenschen. Wij vinden in hun holen de keukenafval uit dien tijd: overblijfselen van mosselen, pitten van vruchten, tegelijk met beenderen en gereedschap, die soms zeer duidelijk sporen vertoonen van met vuur in aanraking te zijn geweest. Wat de manier van koken betreft, hiervoor mogen wij de wilde volken niet als voorbeeld nemen. Deze brengen n. l. in kuilen, vooraf door afdekking met klei of andere stoffen ondoordringbaar gemaakt, of in rotsopeningen water aan het koken door er gloeiende steenen in te werpen, waarna zij er hun groente of vleesch in gaar maken. Ook vullen zij wel holten met gloeiende steenen, en laten er het vleesch of deeg, voorzichtig in boombladeren gewikkeld, een soort van braad- of bakproces ondergaan. Het open vuur wordt gebruikt voor het braden „aan het spit", terwijl de gloeiende asch voor het roosteren van wortelen of van in klei gewikkeld vleesch benut wordt.

Wanneer wij verder de geschiedenis der kookkunst bij verschillende volken nagaan, dan zien wij, dat ze vooral bij de Assyriërs en de Babyloniërs en de Egyptenaren reeds een vrij groote hoogte bereikte. Zij besteedden groote zorg aan het kunstmatig toebereiden der spijzen. Vanuit Azië breidde zich die gewoonte uit naar de eilanden Chios en Sicilië, naar Griekenland en vervolgens naar Rome. Men gaf daarbij de voorkeur aan uitheemsche gerechten. De toebereiding geschiedde in Azië door mannen, in Griekenland door slavinnen en te Rome aanvankelijk door lijfeigenen. Hoewel de Grieken in het algemeen een eenvoudige leefwijze huldigden, werden zij toch door de macht der tafelweelde medegesleept, vooral te Athene, zooals blijkt uit de vrij volledige lijst van keurige gerechten en van keukengereedschap, door *Athenaeus* in zijn „Deipnosophisten" nagelaten, alsmede uit de ingenomenheid, waarmede men tafel- en keukenaangelegenheden in proza en poëzie behandelde. Veel bedenkelijker afmetingen nam de gastronomie bij de Romeinen aan, en naarmate men meer bekend werd met de Oostersche weelde, vermeerderde ook de zucht naar tafelgenot. Er werden wetten vastgesteld tot beperking der brasserij, doch zonder veel gevolg. De verkwistingen van *Lucullus* en *Hortensius* zijn spreekwoordelijk geworden. Men verhaalt, dat in die dagen een tooneelspeler de kostbaarste zangvogels deed opdisschen, terwijl zijn zoon de gasten onthaalde op paarlen, opgelost in azijn. Vooral was men gesteld op mossels, vischen en vogels, zoodat de volkstribuun *Marcus Aufidius Lurco* een groot vermogen verwierf door het mesten van pauwen. Tot een keurig gastmaal behoorden in dien tijd pauwen uit Samos, hoenders uit Phrygië, kraanvogels uit Melos, bokjes uit Aetolië, thonijnen uit Chalcedon, paling uit Tartessus, snoek uit Pessinus, oesters uit Tarente, mossels uit Chios, dadels uit Egypte enz., terwijl men op inlandsche voortbrengselen met verachting neêrzag. In de dagen van *Augustus* en *Tiberius* ontstonden te Rome scholen voor de kookkunst, en de bekendste der leeraren was *Apicius*. Van keizer *Vitellius* wordt gemeld, dat hij eens in een enkelen schotel, die meer dan een millioen sestertiën kostte, de hersenen van fazanten en pauwen, de tongen van flamingo's en de hom en de lever der duurste zeevisschen ter tafel liet brengen.

In de Middeleeuwen was de kookkunst niet zoo hoog in aanzien. Men lette meer op quantum dan op qualiteit.

De oorsprong der moderne kookkunst is in Italië, te zoeken waar die kunst in de 12de eeuw reeds wetenschappelijk beoefend werd. *Catharina de' Medici* bracht haar naar Frankrijk over, waar zij vooral onder *Lodewijk XIV* sterk groeide. Gedurende de Revolutie ging zij achteruit, doch kwam onder het eerste keizerrijk weer in aanzien. De Fransche kookkunst is niet zoozeer gesteld op degelijkheid van spijzen als wel op groote verscheidenheid, terwijl de Engelsche kookkunst daarentegen zich toelegt op het verschaffen van voedzame schotels, inzonderheid voorzien van vleesch. In ons land helt men in het dagelijksch leven meer over tot de Engelsche spijsbereiding, terwijl men bij groote maaltijden veel meer de Fransche volgt. In tegenstelling met het buitenland wordt in Holland weinig gebruik gemaakt van sterke kruiden en sausen. Vermoedelijk doordat de rijke bodem van ons land zooveel goede producten levert (vleesch, groenten, melk, boter, eieren enz.), die geen extra toevoegsel noodig hebben om ze een aantrekkelijken smaak te geven.

De kookkunst, niet als kunst van weelde ter bevrediging van genotzucht van lekkerbekken, maar als kunst om de voortbrengselen der natuur te bereiden tot een voedzame, smakelijke, goed verteerbare spijs voor billijken prijs, is ongetwijfeld een zaak van groot belang. Zij is de vrucht van oefening en ervaring en heeft haar eigenaardige en natuurkundige en scheikundige grondslagen en vereischt zoowel de kennis van de bestanddeelen der te bereiden spijzen als van de werking der spijzen op ons organisme. De kookscholen en kookcursussen, die vooral dateeren van de laatste jaren, beoogen deze kunst zoo ruim mogelijk in alle kringen der bevolking te verspreiden. Zie ook het artikel *Huishoudschool*.

Kookproef. Zie *Melkonderzoek*.

Kookpunt. Zie *Koken*.

Kool (*Carbonium*, symbool C) is een scheikundig element dat behoort tot de metalloïden. Dit element komt vrij in de natuur voor en wel in gekristalliseerden, zeer zuiveren toestand als *diamant;* kristalliseerende in het regulaire stelsel en als *grafiet* in het trigonale stelsel. Verder vindt men het in amorfen toestand meer of minder zuiver als fossiele brandstoffen, o. a. turf, bruinkool, steenkool, anthraciet enz. Kunstmatige kool kan verkregen worden door verhitting van plant- aardige en dierlijke stoffen onder afsluiting der lucht. Alle organische stoffen bestaan uit koolstof, waterstof en zuurstof, terwijl vele ook stikstof bevatten. Verhit men deze bij afsluiting

Digitized by Google

der lucht, dan ontleden zij zich onder vorming van vluchtige of vloeibare verbindingen, waardoor het grootste deel van de waterstof, zuurstof en stikstof worden weggevoerd, terwijl alleen de kool overblijft in den vorm van een zwarte massa, die vaak nog de structuur van het oorspronkelijk lichaam vertoont. Hoe hooger de temperatuur bij dit proces is, des te zuiverder kool verkrijgt men als rest. Op soortgelijke wijze zijn in de natuur de fossiele brandstoffen ontstaan; echter gaat hierbij het proces niet zoo ver, dat door verhitting geen vluchtige waterstofhoudende gassen meer kunnen worden uitgedreven. De uit deze *fossiele kool* door verhitting buiten toetreding van lucht verkregen rest, die rijker aan koolstof is, heet *cokes* (zie aldaar en *Gasfabriek*). *Retortengrafiet, retortenkool,* een zeer zuivere koolsoort, is de kool, die zich aan den wand der retorten der gasfabrieken afzet en daar ontstaat doordat de koolwaterstoffen, die zich bij droge destillatie der steenkool vormen, gedeeltelijk door de hooge temperatuur der retortenwanden ontleden in koolstof en waterstof. *Roet* is een onzuivere kool, die ontstaat door onvolledige verbranding van organische stoffen. Verdere kunstmatige koolsoorten zijn *suikerkool, beenderenkool* en *houtskool*. De bereiding van houtskool vindt plaats in koolbranderijen, waar men stapels hout met zoden en steenkolen bedekt, z. g. meilers, aansteekt, er voor zorg dragende, dat de luchttoevoer zoo gering mogelijk is. Feitelijk mogen slechts de ontstane gassen verbranden, opdat de daardoor ontwikkelde warmte de ontleding van het hout bevordert (zie *Droge destillatie* bij het artikel *Destillatie*). Door verhitting in retorten met oververhitten stoom verkrijgt men een zuiver soort houtskool, die gebruikt wordt voor buskruit.

Bij verhitting van hout ontwijkt tot 150° C. het hygroscopisch vastgehouden water, daarna ontwikkelen zich zure dampen, boven 300° worden de dampen geel tot geelbruin. Bij afkoeling der ontwijkende producten verkrijgt men teer en houtazijn, die door methylalcohol en aceton verontreinigd is. Hoe hooger de temperatuur des te geringer is de opbrengst aan kool, maar tevens des te zuiverder is zij. Houtskool is bros, echter slechts tengevolge der stuctuur, want de koolstof-substantie is hard en leent zich voor het polijsten van metalen. Bij gewone temperatuur is houtskool zeer bestendig en kan eeuwenlang onveranderd in den bodem liggen. Het absorbeert sterk gassen, o. a. ammoniak (het 100 voudige volume), en stoffen, die in oplossing zweven. De zuurstof, die door kool geabsorbeerd is geweest, werkt krachtig oxydeerend. Om deze reden gebruikt men het bij het filtreeren van drinkwater, hetwelk daardoor helder en reukeloos wordt, doch geen bacteriën en andere ziekte-opwekkende organismen aan het houtskool afstaat. Sterk ontkleurend werkt vooral beenderenkool en bij lage temperatuur verkregen houtskool. In de suikerindustrie, spiritusfabrieken en de chemische laboratoria vinden zij toepassing. Men gebruikt houtskool als brandstof overal, waar hooge temperatuur verkregen moet worden zonder rookvorming. Daar het metaaloxieden reduceert, dient het ook bij de bereiding van de metalen uit hun ertsen. Alle soorten kool vinden toepassing; zoo wordt retortenkool tegenwoordig zeer veel gebruikt bij de samenstelling van galvanische elementen, koolspitsen, stroomafnemers enz. Zelfs roet vindt toepassing bij de bereiding van zwarte verfsoorten, drukinkt en Oost-Indischen inkt.

Zie ook de artikelen *Beenderenkool* en *Houtskool*.

Kool (*Brassica* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der Kruisbloemigen (*Cruciferen*). Het onderscheidt zich door een lijnvormige of langwerpige hauw, volle of gekielde kleppen met één middennerf en bolvormige zaden.

Onze verschillende koolsoorten (zie de platen bij het artikel *Groenten*) stammen af van de soort *Brassica oleracea*, een in het wild voorkomende kustplant. De verscheidenheden zijn als groente van groot belang, daar zij in een tijd genuttigd kunnen worden, waarin er niet veel andere groenten zijn. Bovendien leenen bloemkool en sluitkool zich goed om te worden geconserveerd, zoodat daardoor de verbruikstijd belangrijk verlengd wordt.

Wij onderscheiden: boerenkool (*Brassica oleracea acephala* D e c.), spruitkool (*Brassica oleracea gemmifera*), savoyekool (*Brassica oleracea bullata* D e c.), sluitkool (*Brassica oleracea capitata* D e c.), bloemkool (*Brassica oleracea botritis* D e c.) en koolraap (*Brassica oleracea caulorapa*). De teelt van kool is in Noord- en Zuid-Holland en in Limburg vrij uitgebreid. Vooral eerstgenoemde provincie voert enorm veel naar andere landen uit. *Bloemkool* wordt vooral verbouwd in Bovenkarspel, Grootebroek, Loosduinen, Oudkarspel, Rotterdam en Vrijenban. *Roode kool* in Harenkarspel, Heer-Hugowaard, Koedijk, Noord-Scharwoude, Oudkarspel. *Witte* en *Savoyekool* in Grootebroek, Heer-Hugowaard, Noord-Scharwoude en Oudkarspel. *Spruitkool* in 's-Gravenzande, Monster en Naaldwijk.

De uitvoer bedroeg in:

	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.
Bloemkool. .	16 890 000 Kg.	18 617 000 Kg.	15 900 000 Kg.	16 958 000 Kg.	12 397 000 Kg.
Sluitkool. . .	31 758 000 „	26 391 000 „	42 447 000 „	69 243 000 „	85 016 000 „

Aan de teelt onder glas, waarvoor uitsluitend de bloemkool dient, wordt alleen in Zuid-Holland gedaan. Wanneer de aanvoer van Italiaansche bloemkool in het voorjaar gestaakt wordt, kan de onder glas gekweekte verhandeld worden. Verder wordt veel bloemkool te Rijnsburg en Bovenkarspel ingezouten.

Sluitkool wordt in Noord-Holland in daarvoor

Digitized by Google

speciaal gebouwde bewaarplaatsen bij vrij lage temperatuur en onder voortdurend verwijderen van voor de bewaring ongeschikte deelen bewaard. Kool groeit op zwaren, voedselrijken, waterhoudenden grond, die speciaal rijk aan kalk is. Vandaar, dat in Noord-Holland de teelt zoo goed slaagt, wijl men daar gedurig den grond kan ververschen met kalkhoudenden bagger. Maar bovendien is het gelukken van de teelt gebonden aan het gebruik van plaatselijke koolrassen, die door selectie in de goede richting zijn verkregen. Boerenkool, spruitkool en koolraap stellen de minste eischen aan den grond, bloemkool en sluitkool daarentegen hooge.

Goede rassen van spruitkool zijn: *Brusselsche lage* en *hooge;* van savoyekool: *taaie gele;* van sluitkool: *Deensche witte, Langedijker witte, Langedijker roode, Utrechtsche roode;* van bloemkool: *Vroege* en *late Haagsche, Langedijker vroege;* van spruitkool: *lage winter.*

Koolaart, *Elizabeth,* geboren *Hoofman.* Zie *Hoofman.*

Koolborstels. De borstels van dynamo's of electromotoren zijn de inrichtingen, waarmede de electrische stroom aan den collector of commutator van den motor wordt toegevoerd, respectievelijk van den collector of commutator van de dynamo wordt afgevoerd. Deze worden vaak uit kool vervaardigd, vooral bij motoren

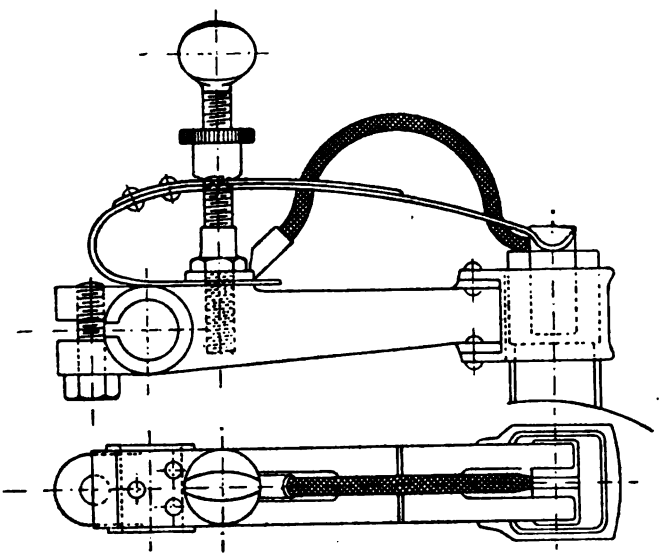

Koolborstel.

met veranderlijke draaiinrichting, waar de borstels loodrecht op den collector of commutator moeten staan, hetgeen bij het gebruik van kopergaasborstels niet mogelijk is, De fig. toont een dergelijke borstel met houder. De veer dient om den borstel op den collector of commutator aan te drukken.

Kooldioxied is koolzuuranhydried, dat gewoonlijk koolzuur wordt genoemd. Het ontstaat bij volledige verbranding van kool in de lucht. Volkomen zuiver kan het verkregen worden door koolzure zouten met een zuur te ontleden; gewoonlijk neemt men daarvoor marmer en verdund zoutzuur. De bereiding kan dan in een *Kipp'sche toestel* geschieden. Technisch wordt het gewoonlijk door verhitting van zure carbonaten o. a. zuur natriumcarbonaat of natriumbicarbonaat verkregen. Koolzuur is een vast bestanddeel der dampkringslucht (zie aldaar). Op sommige plaatsen ontwijkt het in groote hoeveelheden uit den bodem en blijft dan door zijn hoog soortelijk gewicht (het is ongeveer anderhalfmaal zoo zwaar als lucht) in de lagere luchtlagen staan, zoo bijv. in de Hondsgrot bij Napels en in de Doodenvallei op Java. Ook komt het om bovengenoemde reden in vele natuurlijke wateren, zure bronnen in opgelosten toestand voor. *Seltzerwater* is sterk koolzuurhoudend water.

Kooldisulfied is hetzelfde als zwavelkoolstof (zie aldaar).

Koolhydraten. Hieronder verstaat men een groep van verbindingen uit de organische scheikunde, waartoe de verschillende suikers en de hydrolytische splitsingproducten van deze behooren. Hun naam hebben zij te danken aan de eigenaardigheid, dat de verhouding van het aantal waterstof- en zuurstofatomen dezelfde is als in water, n. l. 2 : 1. In de natuurlijk voorkomende koolhydraten vindt men meestal 6 koolstofatomen of een veelvoud daarvan. In het plantenrijk komen deze stoffen in zeer groote hoeveelheden voor en spelen daarin een belangrijke rol. Vele vindt men ook in het dierlijk lichaam. De koolhydraten kan men in de volgende groepen splitsen: de monosaccharieden, de disaccharieden, de trisaccharieden en de polysaccharieden. Tot de eerste groep behooren voornamelijk de koolhydraten met zes koolstofatomen, hoewel men voornamelijk door de onderzoekingen van *Emil Fischer,* ook monosaccharieden met een ander aantal koolstofatomen, heeft leeren kennen. Men noemt deze monosaccharieden ook wel monosen. Men splitst deze naar het aantal C-atomen in pentosen (5), hexosen (6), heptosen (7) enz. De hexosen, die de algemeene formule $C_6H_{12}O_6$ hebben, verdeelt men weer in aldohexosen of aldosen en ketohexosen en ketosen. De eerste hebben een aldehyd-, de tweede een ketonfunctie. De structuurformule van de eerste is $CH_2OH.CHOH.CHOH.CHOH.CHOH.C{=}O$, van de tweede $CH_2OH.CHOH.CHOH.CHOH.CO.CH_2OH$. De belangrijkste aldosen zijn glukose of druivesuiker, mannosen, galactose; de voornaamste ketose is de fructose of vruchtensuiker. De disacharieden of biosen hebben tot algemeene formule $C_{12}H_{22}O_{11}$. Theoretisch kan men deze ontstaan denken uit twee moleculen monose onder afsplit-

Digitized by Google

sing van 1 molecuul water. In werkelijkheid gaan de biosen onder opname van water in de monosen over. De belangrijkste biosen zijn de rietsuiker of saccharose, de melksuiker of lactose en de moutsuiker of maltose. De trisacharieden of triosen ($C_{18}H_{32}O_{16}$) kan men ontstaan denken uit 3 moleculen monose onder afsplitsing van 2 moleculen water. Bij hydrolyse gaan zij over in de monosen; de belangrijkste is de raffinose. Tot de polysacharieden of polyosen met de algemeene formule $(C_6H_{10}O_5)_n$ behooren zetmeel, dextrine, inuline, glycogeen en cellulose. Bij hydrolyse gaan de polyosen eerst over in de biosen, daarna in de monosen.

Koolmees. Zie *Mees.*

Kooloxied, beter *koolstofmono-oxied* (CO), kan op verschillende manieren verkregen worden. Het vormt zich, wanneer men verschillende metaaloxieden, zooals zinkoxied, ijzeroxied, tinoxied, met koolstof reduceert. Men verkrijgt het ook gemakkelijk door koolstofoxied (CO_2) te leiden over verhit zink of koolstof en bij onvolkomen verbranding van koolstof. In het laboratorium maakt men het meestal door verhitting van mierenzuur (HCOOH) of oxaalzuur ($H_2C_2O_4$) of geelbloedloogzout, $K_4Fe(CN)_6$, met sterk zwavelzuur. Uit oxaalzuur bereid, is het gemengd met CO_2, dat men kan verwijderen door het gasmengsel door de kaliloog te leiden. Het verbrandt met een blauwe vlam tot CO_2. Een mengsel van volkomen droog kooloxied en zuurstof ontploft niet, wèl wanneer een kleine hoeveelheid waterdamp aanwezig is. Men verklaart dit door de vorming van waterstof naast koolzuur uit kooloxied en water. Het verbindt zich direct met nikkel en ijzer tot zoogenaamde carbonylverbindingen, die bij verhitting weer in het metaal en CO uiteenvallen. Het CO komt voor in lichtgas (ongeveer 10 procent) en in watergas, dat een mengsel van CO en waterstof is. Het is een zeer vergiftig gas, daar het zich met het haemoglobine van het bloed verbindt. Kleine dieren sterven oogenblikkelijk. De vele vergiftigingsgevallen met kolendamp (zie *Kooloxiedvergiftiging)* worden door dit gas veroorzaakt. In vergiftigingsgevallen kan men het door spectraal-analyse aantoonen. Gewoon zuurstofhoudend bloed geeft namelijk twee zwarte absorbtiestrepen, die door wegnemen van de zuurstof met reduceerende lichamen, zooals tinchloruur, in een breeden band overgaan, terwijl het spectrum van kooloxied-haemoglobine, dat veel overeenkomst met genoemd spectrum heeft, door inwerking van tinchoruur niet verandert.

Kooloxiedvergiftiging ontstaat door inademen van kolendamp in kamers of technische bedrijven, van lichtgas, mijngas of van lucht, welke sterk door het branden van roetende lampen verontreinigd is. Een kooloxiedgehalte in lucht van 0,2 tot 0,5 procent heeft reeds een schadelijken invloed, het tienvoudige gehalte werkt doodelijk. De symptomen bij deze vergiftiging zijn karakteristiek: eerst treedt de hoofdpijn en beklemdheid op de borst in, dan bewusteloosheid, de ademhaling gaat gepaard met snorken, het gezicht wordt scharlakenrood, het geheele lichaam vertoont roode plekken en de lichaamstemperatuur daalt. De dood volgt op de bewusteloosheid. In bijna elk stadium is nog redding mogelijk, en wel door verwijdering der kooloxiedhoudende lucht, kunstmatige ademhaling en inspuiting van 300 à 400 kub. cm. keukenzoutoplossing van 0,6 %, na al of niet voorafgaande aderlating. Zeer doelmatig is ook het inademen van zuivere zuurstof. De patiënten vertoonen niet zelden de naweeën der vergiftiging, welke van verschillenden aard kunnen zijn, bijv. verlamming, longontsteking of geesteszwakte. De chronische kooloxiedvergiftiging ontstaat in ruimten met slechte stookplaatsen of waar steeds schadelijke gassen aanwezig zijn. De symptomen hiervan zijn niet scherp weer te geven; het gewone gedrag der patiënten wordt als dat van een droomer.

Koolraap, *knolraap* of *raapknol, Brassica Napus Napobrassica* L. of *rapifera* is een cultuurvorm van de plantensoort, waartoe ook behoort het koolzaad (zie aldaar de botanische kenmerken). Zij onderscheidt zich van laatstgenoemde door den knolvormig verdikten stengel en penwortel, waarom ze wordt gecultiveerd. Omtrent het ontstaan van dezen cultuurvorm bestaat geen zekerheid. Vast schijnt te staan, dat de tegenwoordig verbouwde vorm eerst betrekkelijk laat in het begin der 17de eeuw, naar Midden- en West-Europa is gekomen.

De koolrapen vormen een geschikt voeder voor alle soorten van vee. Aan melkvee mag echter niet meer dan omstreeks 20 kg. per hoofd en per dag worden toegediend, aangezien ze anders het ontstaan van een knoflooksmaak aan de melk en aan de boter bevorderen. De bladeren, die eveneens een geschikt veevoeder zijn, werken op den smaak van melk en boter nog sterker. Ook voor den mensch dienen zij als voedsel, bijvoorbeeld in gemengden pot of wel bijwijze van groente gegeten. Samenstelling: zie *Landbouwproducten.*

Koolrapen hebben een groot weerstandsvermogen tegen koude; zij kunnen in het najaar zonder bezwaar 4—5° vorst verdragen en groeien nog bij aanhoudend koud weer tot laat in den herfst. In natte, koude jaren zijn ze de zekerste vruchten, terwijl ze bij aanhoudende hitte en droogte kwijnen. Ze behooren thuis in een koel, vochtig zee- of bergklimaat. Ze groeien het best op vrij steriele waterhoudende, humeuze leem- en kleigronden met een diepe bouwvoor, maar ook nog bevredigend op de zwaarste kleigronden met een minder diepe bouwvoor, zelfs op laagliggende, morassige gronden; ook op zandige leem- en lemige zandgronden, mits deze niet te droog zijn en een bevredigend humusgehalte bezitten; op veengronden bij voldoende bemesting, vooral met kali. In het algemeen zijn de koolrapen dankbaar voor alle soorten van mest, maar de bemesting moet worden geregeld naar den aard van den grond.

De koolrapen worden in den regel in de laatste helft van Juni op het vrije veld op afstanden van 40 bij 50 of ± 32 bij 55 cm. uitgeplant, na in April op bedden te zijn uitgezaaid. Ze kunnen bij afwezigheid van gevaar voor vreterij ook direct in het vrije veld worden uitgezaaid en wel in de maand Mei. Daarvoor is 2—3 kg. zaaizaad per H.A. voldoende.

Digitized by Google

Het oogsten kan laat in den herfst plaats hebben: tegen het invallen van de vorst. Opbrengsten van 50 000 kg. per H.A. zijn goed; in Engeland en Ierland loopen ze tot 60- en 70-duizend kg.; die van 40—45 000 kg. kunnen echter onder minder gunstige omstandigheden reeds bevredigend worden genoemd. De opbrengst aan blad bedraagt 20—40 % van die aan rapen. De rapen moeten in koude, droge ruimten worden bewaard.

Koolrapen worden door ongeveer dezelfde parasieten aangetast en beschadigd als koolzaad (zie aldaar).

Koolstaven. Zie *Booglicht, Effectbooglamp* en *Homogeenkolen.*

Koolstof of *Carbonium* (atoomteeken C, atoomgewicht 11,97) komt in vrijen toestand in de natuur in twee modificaties voor, namelijk als diamant en als grafiet, verder vormt het een bestanddeel van alle organische lichamen. Wordt zulk een lichaam onder afsluiting van de lucht verhit, dan blijft een gedeelte van de koolstof als amorphe kool achter. Dit element heeft reeds vroeg de opmerkzaamheid van de scheikundigen getrokken, daar het een stof is, die in alle oplosmiddelen onoplosbaar is, de aanhangers van de phlogistontheorie meenden, dat het meer phlogiston bevatte dan ieder ander lichaam. Grafiet was ook reeds in de Oudheid bekend; men dacht, dat het een soort molybdeenglans was, waar het zeer veel op lijkt. *Scheele* toonde echter in 1779 aan, dat het een geheel ander lichaam was. Amorphe koolstof is een ontledingsproduct van organische lichamen. Smelt het lichaam bij de droge destillatie niet, dan verkrijgt men het als een poreuze zwarte kool, zooals bij hout. Bevat het lichaam veel minerale bestanddeelen, zooals beenderen, dan behoudt de daaruit verkregen kool de structuur van de oorspronkelijke stof. Smelt de stof bij verhitting, zooals suiker, dan is de achtergebleven kool zeer licht en poreus. De verschillende soorten van amorphe kool zijn: roet, suikerkool, cokes, gaskool of retortenkool en beenderenkool of beenzwart. De poreuze koolstofsoorten, voornamelijk houtskool en beenderen hebben de eigenschap gassen in hun poriën te verdichten. Dit berust op het verschijnsel, dat gassen zich aan de oppervlakken van vaste lichamen condenseeren en daar poreuze lichamen een groot oppervlak hebben in verhouding van hun inhoud, kunnen zij veel gas condenseeren. Zoo neemt koolstof ook een groote hoeveelheid lucht op, wat men waar kan nemen door het in water te laten zinken en dit onder de klok van een luchtpomp te zetten. Bij wegnemen van de lucht komt de lucht uit de koolstof vrij. Hoe gemakkelijker een gas te verdichten is, des te meer wordt het door koolstof geabsorbeerd. Zoo neemt 1 deel goed uitgegloeid houtskool bij 12° en een druk van 724 m.m. 90 deelen ammoniak, 40 deelen stikstofoxied, 35 deelen aethyleen, 6.5 deelen stikstof en 1,25 deelen waterstof op. Houtskool en beenderenkool trekken ook den waterdamp uit de lucht aan, eveneens onaangenaam riekende, vluchtige stoffen. *Stenhouse* heeft gevonden, dat de koolstof niet alleen de gassen opneemt, maar ook de stoffen met behulp van de zuurstof uit de lucht omzet, en wel voornamelijk in koolzuur en water. Men kan zelfs vleesch gedurende zeer langen tijd tusschen koolstoflagen bewaren. De verschillende soorten van steen-bruinkool en turf bestaan ook voor het grootste gedeelte uit koolstof. Zoo bevat anthraciet uit *Wales* ongeveer 95 procent koolstof. Het atoomgewicht van koolstof is het nauwkeurigst door *Dumas* en *Stas* bepaald door verbranding van diamant en grafiet in zuivere zuurstof. In alle verbindingen, behalve in koolstofmono-oxied is koolstof vierwaardig. Van geen ander element zijn zooveel verbindingen bekend als van koolstof. De voornaamste reden hiervan is, dat het koolstofatoom de eigenschap heeft zich met andere C-atomen tot een lange reeks te verbinden. Het is tot nu toe niet gelukt koolstof te smelten, evenmin heeft men een oplosmiddel er voor gevonden. Alleen gesmolten ijzer kan een weinig koolstof in oplossing houden. Om diezelfde reden is het dan ook niet gelukt het moleculairgewicht van C te bepalen, zoodat men nog niet weet hoeveel atomen van een molecuul aanwezig zijn, hoewel men aan moet nemen, dat dit aantal zeer groot zal zijn. Koolstof kan zich direct met fluor, waterstof, zuurstof, zwavel en verschillende metalen verbinden. Zie ook het artikel *Kool.*

Koolstofchloried of *tetrachloorkoolstof* (CCl_4) is een vloeistof met groot soortelijk gewicht 1,632 (bij 0° C.). Het kookt bij 76,5° C. Men bereidt het door chloreering van chloroform of door inwerking van chloor op zwavelkoolstof (CS_2). De inwerking van chloor geschiedt in tegenwoordigheid van joodtrichloried (JCl_3) of antimoonpentachloried ($SbCl_5$). Het lost gemakkelijk vetten op en zal in de toekomst zwavelkoolstof en benzine als ontvettingsmiddel wel verdrijven. Het is wel veel duurder dan de genoemde vloeistoffen en de installaties zijn veel kostbaarder, maar het heeft het groote voordeel niet brandbaar te zijn, zooals zwavelkoolstof en benzine. De fabrieken zullen dus een veel kleinere brandassurantiepremie te betalen hebben, waardoor het bedrijf op den duur goedkooper zal worden.

Koolstofoxied. Zie *Koolzuur.*

Koolteer. Zie *Teer.*

Kooltjes-vuur is de naam van eenige soorten van het plantengeslacht *Adonis*, hetwelk een 5-bladige kelk, 5 of meer bloembladeren en verscheiden, op een kegelvormigen bloembodem geplaatste dopvruchtjes bezit. Het behoort tot de familie der *Boterbloemigen (Ranunculaceeën).* Van de soorten noemen wij. *A. aestivalis* L., die bij ons in Juni en Juli in de korenvelden bloeit en ook wel *bruinetteken* heet; — en *A. vernalis* L., in April en Mei bloeiende. Beide soorten, alsook *A. flaminea* worden in onze tuinen gekweekt. Verder zijn belangrijke soorten: *A. autumnalis* met paarse bloemen, *A. apennina, A. pyrenaica* en *A. volgensis* met gele bloemen. In den laatsten tijd is bekend geworden de Japansche soort: *A. amurensis* met veel variëteiten. De vermeerdering kan geschieden door middel van zaad, te zaaien op de plaats, waar de plant zal bloeien.

Kooluil *(Mamestra brassicae* L.) met schitterend bruine voorvleugels, die geelachtig en zwart gemarmerd zijn. De rupsen zijn groen of geelachtig bruin; ze vreten gaten in de bladen

Digitized by Google

en laten doorgaans de voornaamste nerven en den bladrand over. Per jaar komen twee generaties voor. De rupsen verpoppen zich in den grond.

Koolvisch *(Gadus carbonarius)* is een ook bij ons zoowel versch als gezouten aangebracht wordende zeevisch, merkwaardig om het roode vleesch, waarom hij in Duitschland onder den misleidenden naam van „Seelachs" wordt verkocht; hij behoort tot de familie der *Schelvisschen* (zie aldaar).

Koolvlieg *(Anthomyza brassicae)* leeft als larve in koolwortels; hierin worden diepe gangen gemaakt. Zijn de larven volgroeid, dan gaan ze zich verpoppen in den grond; de vliegen, die na korten tijd uit de poppen komen, leggen weer eieren enz. Drie generaties volgen elkaar per jaar op. Om het eierleggen van de vlieg aan de stengelbasis te voorkomen, worden de jonge koolplantjes met een papieren kraag omgeven. Een stuk papier (karton of asfalt-papier) wordt van een insnijding voorzien en dan om de jonge plantjes geschoven; daardoor wordt de stengelbasis bedekt en beschut tegen de vlieg.

Koolwaterstoffen zijn verbindingen van koolstof en waterstof, waarvan een groot aantal bekend is, Men kan ze in de eerste plaats verdeelen in de alifatische en in de aromatische koolwaterstoffen. Tot de eerste behooren die, waarin de koolstofatomen een open, tot de tweede, die waarin zij een gesloten keten of kern vormen. De alifatische kan men weer verdeelen in de onverzadigde. De eerste hebben tot algemeene formule C_nH_{2n+2}, waarin n een willekeurig getal voorstelt. De eerste term van deze reeks is het bekende methaan, moeras- of mijngas CH_4, dat ook een bestanddeel van het lichtgas uitmaakt. De volgende termen zijn aethaan C_2H_6, propaan C_3H_8, butaan C_4H_{10}, pentaan C_5H_{12}, hexaan C_6H_{14} enz.

De amerikaansche petroleum bevat een groot aantal van deze koolwaterstoffen. Men geeft deze verbindingen ook wel den naam van grens- of paraffine koolwaterstoffen. De eerste vier van deze reeks zijn bij gewone temperatuur gasvormig, de volgende vloeibaar en van af den zestienden term zijn zij vast. Met enkele leemten is men opgeklommen tot $C_{35}H_{72}$, terwijl men moet aannemen, dat ook $C_{60}H_{122}$ bekend is. Van af het butaan zijn er isomere verbindingen bekend. Door reagentia worden deze koolwaterstoffen zeer moeilijk aangetast, zelfs rookend salpeterzuur en zwavelzuur werken niet in. Betrekkelijk gemakkelijk kan de waterstof gesubstitueerd worden door halogenen. De onverzadigde koolwaterstoffen kunnen weer in verschillende reeksen onderverdeeld worden; de olefinen met de algemeene formule C_nH_{2n} en de acetylenen C_nH_{2n-2}. In deze lichamen komen C-atomen voor, die door een dubbele of drievoudige verbinding aan elkander verbonden zijn. De eerste term van de olefinen is het aethyleen C_2H_4 (CH_2 is niet bekend), de volgende termen propyleen C_3H_6, butyleen C_4H_8, pentyleen of amyleen C_5H_{10} enz. Het aantal isomeren bij deze is nog grooter dan bij de paraffinen. Zij vormen gemakkelijk additieproducten, doordat de dubbele binding overgaat in een enkele. Door rookend zwavelzuur worden zij opgenomen. Van de andere reeks is de eerste term C_2H_2 acetyleen de belangrijkste. In eigenschappen komen de acetylenen overeen met de olefinen. De aromatische koolwaterstoffen zijn afgeleid van benzol C_6H_6. Zij hebben tot algemeene formule C_nH_{2n-6}, waarin n minstens 6 moet zijn. De voornaamste homologen van benzol zijn: totuol C_7H_8 of $C_6H_5CH_3$, de vier xylolen C_8H_{10} of $C_6H_4(CH_3)_2$ en C_9H_{12}. C_2H_5, de cumolen C_9H_{12}, waarvan de acht mogelijke isomeren bekend zijn enz. In eigenschappen verschillen deze koolwaterstoffen zeer van de vorige. Hoewel zij minder waterstof bezitten dan de olefinen, hebben deze niet het karakter van onverzadigde verbindingen, ofschoon zij toch additieproducten kunnen vormen (hydroaromatische koolwaterstoffen). Verder kan men benzol ook als den eersten term der reeks $C_{2n}—_6H_n$ beschouwen, waarin n minstens 6 en altijd even moet zijn. De tweede term is $C_{10}H_8$, het naphaline, de derde term $C_{14}H_{10}$, het anthraceen en het phenantreen. De aromatische koolwaterstoffen worden veel in de steenkolenteer aangetroffen. Zie de afzonderlijke artikelen der genoemde koolwaterstoffen.

Koolwaterstofgas is een bijzondere naam voor twee der gasvormige koolwaterstoffen. Lich. *koolwaterstofgas* is methaan (zie aldaar), zwaar *koolwaterstofgas* is aethyleen (zie aldaar).

Koolwitje *(Pieris)* is de naam van een vlindergeslacht, dat tot de familie der *Witjes (Puriden)* behoort. De 3 in ons land aanwezige soorten zijn zeer schadelijke dieren. Het *groote koolwitje (P. brassicae)* heeft witte en geelachtige vleugels; deze hebben een zwarten voorhoek en die van het wijfje 2 zwarte vlekken in het midden, terwijl de achtervleugels een zwarte vlek aan den rand hebben en aan de onderzijden geel zijn. De rups, waaruit deze vlinder voortkomt, is blauwachtig groen, dun behaard, met zwarte stippeltjes geteekend en heeft een gele streep op den rug en 2 dergelijke aan de zijden. Men vindt haar des zomers en in den herfst in alle soorten van kool, radijs, mosterd en rapen, waar zij groote vernieling aanricht. De poppen zijn geelachtig groen met zwarte stippen, met één punt op de kop en 5 op den rug. — Het *kleine koolwitje (P. rapae)* is veel kleiner; de zwarte kleur aan de punt der voorvleugels daalt niet langs den buitenrand af en is minder donker. Het vliegt in denzelfden tijd als de voorgaande soort. Zijn rups is dof-zeegroen met fijne haartjes, een gele streep op den rug en gele stippen aan de zijden. Het leeft op alle kool- en raapsoorten, evenals op reseda en Oost-Indische kers. De pop, vaak aan muren en schuttingen vastgehecht, is geel of groenachtig grijs met 3 gele strepen. — Het *kleine geaderde witje (P. napi)* eindelijk is zoo groot als de voorgaande soort, heeft witte vleugels, de voorste met zwarte spitsen, alsmede bij het mannetje met één zwarte vlek en bij het wijfje met 2 of 3 zwarte vlekken, en de achtervleugels hebben aan de onderzijde groene aderen. Het vliegt in April en Juni. Zijn rups, ook op kool, raapsen reseda en Oost-Indische kers levende, komt 2 maal in den zomer voor, namelijk in Juni en Augustus. Zij is dof of bruinachtig groen, lichter aan de zijden en voorzien van oranjekleurige stigma's en zwarte stippen.

Digitized by Google

Koolzaad is een cultuurvorm van de plantensoort *Brassica Napus* uit de familie der *Kruisbloemigen*, waartoe ook behoort de gewone koolraap (zie aldaar). Deze soort is in de jeugd te onderscheiden van de verschillende vormen van raapzaad, *B. campestris* of *Rapa*, door de blauwgroene, onbehaarde wortelbladeren, in ouderen toestand doordat de zijtakken een grooteren hoek met den stengel maken, aan de bloeiwijze de ontloken bloemen niet boven de bloemknoppen uitsteken, de bloemen iets lichter geel, de 2 korte meeldraden zijdelings minder afstaand, de hauwen langer, de korrels dikker en bij rijpheid iets donkerder van kleur zijn.

Van het koolzaad worden 2 vormen onderscheiden, namelijk: winterkoolzaad, *B. N. oleifera* D. C., en zomerkoolzaad, *B. N. annua* Koch. De eerste heeft verreweg de grootste beteekenis. Van deze zijn het inlandsche en het Hamburger twee belangrijke variëteiten. Laatstgenoemde variëteit is vroegrijper en desniettegenstaande productiever dan de eerstvermelde; bovendien heeft ze korter, fijner en lager bij den grond vertakt stroo en kleinere korrels met een geringer oliegehalte en een geringer H.L.-gewicht.

Van de *Brassica*'s, dus ook van koolzaad, schijnt het vaderland niet met zekerheid bekend te zijn; de cultuurrassen schijnen in Europa te zijn ontstaan; de hier en daar in het wild gevonden exemplaren schijnen verwilderde te zijn.

Het koolzaad is de voornaamste grondstof voor het winnen van raapolie. Het bij de olieslagerij gewonnen restant, de raapkoek, is een belangrijk veevoeder. Het stroo, vroeger in den regel verbrand, wordt thans veelal als strooisel voor het vee gebruikt. De hauwen kunnen worden vervoederd, di enen echter meest als bed voor het op te tassen ingehaalde koren. Samenstelling: zie *Landbouwproducten*.

Koolzaad kan nog groeien bij 2—3° C. In den winter kan het op drogen grond zonder sneeuwdek 18° C. vorst verdragen. Op natte gronden lijdt het reeds bij 6—8° vorst. Bij langdurige bedekking met sneeuw kan het daaronder stikken en rotten. In het voorjaar lijdt het gemakkelijk van nachtvorsten. Koolzaad kan het best worden verbouwd op vruchtbare kleigronden met een vrij hoog gehalte aan kalk en een doorlatenden, niet te natten ondergrond. Het groeit het best na braak of na 2- of 3-jarige witte klaver, ook wel na 1-jarige witte en na roode klaver, bastaard- en incarnaatklaver. Na koolzaad kunnen best wintergerst en wintertarwe worden verbouwd. Koolzaad is bij minder rijken grond dankbaar voor een bemesting met stalmest, stikstof, phosforzuur en kalk. De grond moet goed los en zuiver van onkruid worden gemaakt en gehouden. Het zaad moet bij voorkeur in de eerste dagen van Augustus worden gezaaid, en eveneens bij voorkeur, in rijen op onderlinge afstanden van 45—60 cm. Per H.A. is 8—10 L. zaaizaad in den regel voldoende. Op arm land en bij gevaar voor vreterij wordt iets meer genomen. Het koolzaad kan worden geoogst als de meeste zaden bruine vlekken vertoonen. Bij een later oogsten bestaat veel gevaar voor het uitvallen der korrels. Als de schooven voldoende droog zijn, worden zij dikwijls reeds op het veld uitgedorscht. Vroeger geschiedde dat veelal met vlegels (Zeeland) of met het dorschblok, in de laatste jaren met landrollen (Groningen) op een dorschkleed. Thans geschiedt dit meer met stoommachine of oliemotor. Ook wordt het ongedorschen product wel eerst ingehaald en daarna gedorscht. Pas gedorscht koolzaad moet zorgvuldig behandeld worden, omdat het licht broeit. Leverbare waar mag in den zak niet warm worden. De opbrengsten aan zaad bedragen wel eens 50 H.L. per H.A.; die van 40 H.L. zijn echter reeds goed. Het H.L.-gewicht wisselt van 65—75 kg. en bedraagt gemiddeld 70 kg. Op 100 kg. zaad kan ongeveer 200—225 kg. stroo met doppen worden gerekend; 100 kg. zaad kan 36—44 kg. olie en 50—56 kg. koeken leveren.

Ziekten en beschadigingen. Koolzaad wordt o.a. aangetast door de sklerotiënziekte (*Sclerotinia Libertiana* Fuckel), waren en valschen meeldauw, witte roest (*Cystopus candidus* De Bary), verslag of *spikkelziekte* (*Leptosphoeria Napi* Fuck), knolvoetenziekte, veroorzaakt door *Plasmodiophora brassicae* Wor., en bloedvlekkenziekte. Het wordt beschadigd o.a. door engerlingen, ritnaalden, de snuitkevers: *Ceutorhynchus sulcicollis* Gyll. en *C. assimilis* Payk., *Baris*-soorten, aardvlooien, de glanskever, de rupsen der koolwitjes, de fluitjesmaker (*Bolys margaritalis* Tr.), de maden der koolvlieg (*Anthomyia brassicae* Bouché) en der koolzaadgalmug (*Cecidomyia brassicae* Winn.), de bastaardrupsen van de knollenbladwesp (*Athalia spinarum* F.) en de koolbladluis (*Aphis brassicae* L.).

Koolzaadglanskever (*Meligethes brassicae* Scop.) is een kevertje uit de familie der *Nitiduliden*. Deze familie bevat 93 inheemsche soorten. De koolzaadglanskever is een glimmend groenzwart of blauwachtig kevertje, dat de bloemknoppen van het koolzaad vernielt. Per jaar hebben ze minstens twee, gewoonlijk drie generaties. Hoe sneller het koolzaad afbloeit, des te geringer is de schade. Zooveel mogelijk moet men onkruiden, waarop de kever voorkomt, zooals herik, boterbloemen enz. uitroeien. Ook heeft men de plaag wel bestreden door bespuiting met loodarseniaat.

Koolzure ammoniak. Zie *Ammoniumcarbonaat*.

Koolzure kali. Zie *Kaliumcarbonaat*.

Koolzure kalk of *Calciumcarbonaat*, $CaCO_3$, komt in de natuur gekristalliseerd voor als kalkspaat, kalksteen, marmer en aragoniet. Verder maakt het een belangrijk bestanddeel uit van het dierlijk geraamte, van de schelp der weekdieren en de kalkschaal der vogeleieren. Bij hooge temperatuur splitst het zich in calciumoxied (gebrande kalk, ongebluschte kalk) en koolzuur. In koolzuur houdend water lost het op onder vorming van het zure zout $CaH_2(CO_3)_2$, waaruit het door koolzuurverlies weer neerslaat. Zie artikelen *water* en *druipsteen*.

Koolzure natron. Zie *Natriumcarbonaat*.

Koolzure zouten. Zie *Koolzuur*.

Koolzuur, beter *koolzuuranhydried* of *koolstofdioxied* (CO_2), behoort tot de zuurvormende oxieden, welke vroeger als zuren beschouwd werden, waardoor het nu nog den naam koolzuur draagt. Het werkelijke koolzuur (H_2CO_3) is niet

Digitized by Google

in vrijen toestand bekend. *Van Helmont* is de eerste geweest, die het als afzonderlijke stof beschouwde. Hij noemde het *gassylvestre*. Hij verkreeg het door inwerking van zuren op alcalische en kalkachtige stoffen en toonde aan, dat het bij verbranding van steenkolen, bij gisting en bij rotting ontstaat. Later is het ook onderzocht door *Fr. Hoffmann*, die vond, dat het blauw lakmoes wijnrood kleurt. *Lavoisier* is de eerste geweest, die gevonden heeft, dat het een oxied van koolstof is. Het is in de natuur zeer verspreid. Het vormt een wezenlijk bestanddeel van de lucht, waarin het in bepaalde hoeveelheid voorkomt, verder is het altijd in den bodem aanwezig, daar het het hoofdproduct bij rotting en gisting is; uit den bodem wordt het door bronwater opgenomen, waaraan het den frisschen smaak geeft. In groote hoeveelheden komt het in de mineraalwateren voor en in vulkanische streken stroomt het uit de bodemspleten, zooals bij de oude kraters van den *Eifel*, bij *Brohl aan den Rijn*, bij *Vichy* en *Hauterive*, waar het gas gebruikt wordt voor het maken van loodwit. Zeer bekend is het Doodendal op *Java* en de Hondsgrot bij *Napels*. Het in den dampkring aanwezige koolzuur is uit verschillende bronnen afkomstig, het vormt zich bij de ademhaling van menschen en dieren en bij verbranding en verrotting van organische lichamen. De hoeveelheid koolzuur variëert tusschen 0,03 en 0,04 volumen procent. Hoewel voortdurend nieuw koolzuur gevormd wordt, neemt het gehalte niet toe, daar de planten met behulp van hun bladeren het koolzuur opnemen en weer zuurstof afgeven (assimilatieproces). Daar het een zuurvormend oxied is, vormt het met basen zouten, welke *koolzure zouten* of *carbonaten* heeten, waarvan verscheidene in de natuur voorkomen. Het belangrijkste is het calciumcarbonaat ($CaCO_3$). Om koolzuur te maken, behandelt men het calciumcarbonaat bijv. marmer met zoutzuur, dat reeds bij gewone temperatuur inwerkt, waardoor het in een *Kipp*'s toestel kan geschieden. Het zoo verkregen gas bevat altijd zoutzuurdampen, welke verwijderd kunnen worden, door het gas door een oplossing van natriumhydrocarbonaat ($NaHCO_3$) te leiden. Men kan inplaats van zoutzuur ook zwavelzuur gebruiken, maar daar het gevormde calciumsulfaat ($CaSO_4$) onoplosbaar is, zou het marmer overdekken, waardoor het zuur niet meer zou inwerken. Daarom moet men met een roertoestel voorkomen, dat het calciumsulfaat zich op het marmer afzet. Gebruikt men krijt voor de bereiding, dan heeft het gas een eigenaardigen geur, afkomstig van vluchtige, organische stoffen, die door inwerking van het zuur uit het krijt, dat van dierlijken oorsprong is, ontstaan. Een zeer zuiver gas verkrijgt men door behandeling van natriumcarbonaat, soda, met verdund zwavelzuur. In het groot bereidt men koolzuur, dat voor fabrikatie van natriumhydrocarbonaat, van loodwit enz. gebruik wordt, òf door branden van calciumcarbonaat òf door verbranden van koolstof. Het is een kleurloos gas, dat eenigszins prikkelend werkt en een zuren smaak heeft. Het onderhoudt noch ademhaling, noch verbranding. Een vlam, in koolzuur gebracht gaat direct uit en dieren stikken oogenblikkelijk, toch is het niet vergiftig, wat natuurlijk is, daar het zich voortdurend in onze longen vormt. Het werkt doodelijk, omdat er geen vrije zuurstof is. Volgens *Berzelius* kan gewone lucht 5 procent koolzuur bevatten, zonder schadelijk te werken. Andere onderzoekers geven echter geheel andere getallen aan, sommigen grooter, anderen weer kleiner. In lokalen, waar veel menschen zijn, is de hoeveelheid grooter dan in de buitenlucht, het benauwde gevoel, dat men in zulke vertrekken krijgt, is echter niet het gevolg van het koolzuur, maar van vluchtige vergiftige organische stoffen, die men door haar onaangename lucht kan herkennen. Het zijn afscheidingsproducten van het menschelijk lichaam en zij werken schadelijk, wanneer zij in onze longen komen. Het gas heeft een groot soortelijk gewicht n.l. van 1,5241 (volgens *Regnault*). Het is dus aanmerkelijk zwaarder dan lucht, zoodat men het ook uit het eene vat in het andere kan schenken. Het is een zeer bestendig lichaam. Leidt men het door een met stukjes porselein opgevulde porseleinen buis, die tot ongeveer 1250° C. verhit is, dan valt het uiteen in kooloxied en zuurstof. Dezelfde ontleding heeft plaats, wanneer men electrische vonken in het gas laat overspringen, echter in zeer kleine hoeveelheden, daar het gevormde kooloxied en zuurstof weer in koolzuur overgaan. Voegt men vooraf waterstof toe, dan vormen zich grootere hoeveelheden CO, daar de zuurstof zich dan met de waterstof tot water verbindt. Leidt men CO_2 over verhitte koolstof, dan heeft vorming van CO plaats, over verhit kalium en natrium vormt het carbonaten en kool scheidt zich af. Een brandend stuk magnesiumdraad blijft in koolzuur doorbranden. Door de groote warmte wordt het dan ontleed. In water is het oplosbaar; zijn oplosbaarheid wordt aangegeven door de volgende formule van *Bunsen* en *Pauli*: $C = 1{,}7967 - 0{,}07761 + 0{,}0016424t^2$ (waarin t de temperatuur in graden Celsius voorstelt). Bij 0° lost dus 1 L. water 1,7967 L. koolzuur op. In alcohol lost het nog gemakkelijker op. Het volgt de wet van *Henry* en *Dalton* alleen bij drukkingen veel kleiner dan 1 atmosfeer, de afwijkingen worden grooter bij toename van den druk. *Bunsen* heeft ontdekt dat koolzuur zich aan vlakke glaswanden verdicht. Een oppervlak van een v.m. had gedurende 3 jaar 5,135 kub. cm. opgenomen. Latere onderzoekingen hebben aangetoond, dat een volkomen droge glasplaat het niet doet. Is waterdamp aanwezig, dan heeft de absorbtie veel sneller plaats en bereikt reeds na veertig dagen haar maximum. De verklaring van dit verschijnsel is nog niet gegeven. De waterige oplossing van het CO_2 moet het tweebasische zuur H_2CO_3, het eigenlijke koolzuur bevatten, daar de waterige oplossing den electrischen stroom een weinig geleidt en blauw lakmoes rood kleurt, hetwelk door volkomen droog koolzuurgas niet geschiedt. Verder heeft men waargenomen, dat wanneer men water onder grooten druk met koolzuur verzadigt en dan plotseling daarop den druk wegneemt, het gas stormachtig en in kleine belletjes ontwijkt, zoodat de vloeistof melkachtig lijkt. Bewaart men de verzadigde oplossing echter gedurende 24 uren en neemt men dan den druk weg, dan ontwijkt het gas veel langsamer en in grootere bellen. De

Digitized by Google

wijst er dus op, dat water eerst mechanisch het koolzuur oplost, maar na langen tijd zich er mee verbindt. Water, dat een weinig keukenzout bevat, lost meer CO_2 op dan zuiver water. Dit moet verklaard worden door een chemische inwerking van een deel van het NaCl op het gevormde H_2CO_3. Er wordt dan $NaHCO_3$ en vrij zoutzuur gevormd. De aanwezigheid van het laatste kan aangetoond worden met ultramarijn, dat ontkleurt, hetwelk niet gebeurt door een zuivere keukenzout- of koolzuuroplossing. Om koolzuur aan te toonen, gebruikt men zijn inwerking op helder kalkwater, dat door vorming van calciumcarbonaat troebel wordt. Door sterken druk en afkoeling kan het gas tot een vloeistof verdicht worden. Dit is het eerst aan *Faraday* gelukt. Tegenwoordig wordt het vloeibare koolzuur veel gebruikt, dat in sterke ijzeren flesschen vervoerd kan worden. Bij 0° wordt het onder een druk van 36 atmosfeer vloeibaar. De kritische temperatuur ligt bij 31° C. Zet men de kraan van een vat, waarin vloeibaar CO_2 aanwezig is, open, dan verdampt een groote hoeveelheid hiervan, waarvoor zooveel warmte noodig is, dat een gedeelte van het koolzuur vast wordt (koolzuursneeuw).

Koolzuuranhydried. Zie *Koolzuur*.

Koop en verkoop wordt in ons Burgerlijk Wetboek omschreven als een overeenkomst, waarbij de eene zich verbindt om een *zaak* te leveren en de andere om daarvoor den bedongen *prijs* te betalen. De zaak en de prijs zijn de twee elementen van de koopovereenkomst; zoolang men het daarover niet eens is, is de koop niet tot stand gekomen, maar is men het over deze twee punten eens, dan is de koop volkomen van kracht. Een schriftelijk stuk is dan ook voor de geldigheid van een koop niet noodig; wel is bij *onroerend goed* een acte noodig om den eigendom te kunnen verkrijgen door overschrijving in de openbare registers (zie *eigendom*), doch ook hier is de koop als zoodanig geldig, zoodra partijen het eens zijn geworden. Koop en eigendomsverkrijging toch zijn twee verschillende zaken; de eigendom gaat niet over door den koop, maar door levering; de koop geeft den kooper slechts het recht om van den verkooper medewerking te vorderen tot die handelingen, waardoor het eigendomsrecht op hem zal kunnen overgaan. Wel gaat bij het sluiten van den koop het *risico* op den kooper over, althans als het een zeker en bepaald voorwerp betreft; gaat zoodanig voorwerp na den koop, doch vóór de levering door overmacht of toeval verloren, dan moet de kooper desniettegenstaande den koopprijs betalen. Anders is het, indien goederen bij het gewicht, het getal of de maat verkocht zijn; zij blijven dan voor rekening van den verkooper, totdat ze zijn gewogen, geteld of gemeten. Allerlei zaken kunnen het onderwerp van een koopovereenkomst uitmaken, roerende en onroerende, lichamelijke en onlichamelijke (bijv. schuldvorderingen), bepaalde en onbepaalde, tegenwoordige en toekomstige. De prijs moet altijd in *geld* bepaald zijn; anders is er geen koop, maar ruiling. De koopprijs moet òf door de partijen zelf bepaald zijn òf aan de begrooting van een derde worden overgelaten, doch wil of kan deze de begrooting niet doen, dan wordt de koop als niet gesloten beschouwd. Tusschen echtgenooten kan geen koop of verkoop plaats hebben, behalve in enkele uitgezonderde gevallen.

Op den verkooper rusten in hoofdzaak twee verplichtingen, n.l. 1° leveren en 2° vrijwaren, terwijl de hoofdverplichting van den kooper bestaat in het betalen van den koopprijs. Onder levering verstaat de wet hier de overdracht van het goed in de macht en het bezit van den kooper, dus de inbezitstelling. Het woord „levering" heeft in de wet nu eens de beteekenis van verschaffen van het *bezit*, dan weer van den *eigendom;* bij roerende zaken vallen deze beide leveringen samen, doch bij onroerend goed niet (zie *Eigendom*). Is de koop niet op crediet gesloten, dan behoeft de levering slechts te geschieden tegen gelijktijdige betaling, gelijk omgekeerd de betaling niet behoeft te geschieden zonder levering. Doch met levering heeft de verkooper niet aan al zijn verplichtingen voldaan; na de levering kan het blijken, dat derden rechten op het goed hebben, die den kooper alle genot onmogelijk maken of althans zijn genot sterk verminderen, of dat het goed gebreken heeft, die den kooper, indien hij er mede bekend was geweest, van het sluiten van den koop zouden hebben weerhouden. Om in die gevallen den kooper voor schade te behoeden, is de verplichting tot *vrijwaring* in het leven geroepen. Men kan onderscheiden vrijwaring van het rustig en vreedzaam bezit van de verkochte zaak en vrijwaring wegens de verborgen gebreken van de zaak. De eerste komt te pas, wanneer bijv. de verkooper een zaak verkocht heeft die hem niet toebehoorde en de werkelijke eigenaar haar komt opeischen; de verkooper is dan verplicht den kooper in het proces ter zijde te staan of dit van hem over te nemen en hem, als hij het verliest, schadeloos te stellen. Ook komt deze vrijwillig te pas, indien het verkochte goed bevonden wordt bezwaard te zijn met erfdienstbaarheden, die den kooper niet zijn bekend gemaakt, terwijl hij ook niet op andere wijze daarvan kennis had kunnen krijgen; zijn die erfdienstbaarheden van zoo groot belang, dat de kooper den koop niet gesloten zou hebben, als hij ze gekend had, dan kan hij vernietiging van den koop met schadevergoeding vorderen, anders alleen schadevergoeding. Vrijwaring wegens verborgen gebreken komt dikwijls te pas bij den handel in paarden en vee. De wet verplicht den verkooper tot vrijwaring wegens verborgen gebreken van het verkochte goed, die ongeschikt maken tot het gebruik waartoe het bestemd is of die dat gebruik in dier voege verminderen, dat, bijaldien de kooper de gebreken gekend had, hij het goed òf in het geheel niet òf niet dan voor lageren prijs zou gekocht hebben. De kooper heeft in dat geval de keuze om òf het goed terug te geven en den koopprijs terug te vorderen, òf het goed te behouden en zich zoodanig gedeelte van den koopprijs te doen teruggeven, als de rechter na verhoor van deskundigen zal bepalen.

Komt een van de beide partijen haar verplichtingen niet na, dan kan de tegenpartij bij den rechter ontbinding van den koop vragen met schadevergoeding of, indien zij er de voorkeur aan

Digitized by Google

geeft, nakoming eischen. De rechten van den verkooper van roerend goed worden nog versterkt, doordat de wet hem een privilegie toekent op de opbrengst van het goed; bij onroerend goed acht de wet dit onnoodig, daar de verkooper hypotheek kan bedingen. In sommige gevallen heeft de verkooper van roerend goed zelfs het recht, om, indien de betaling uitblijft, het goed terug te vorderen (recht van reclame) maar dit recht kan slechts binnen 30 dagen na de levering worden uitgeoefend.

Koopman. De moderne wetgevingen — ook de onze — stellen voor dit begrip twee elementen als noodzakelijk. Zij verstaan onder kooplieden diegenen, welke 1° daden van koophandel uitoefenen, en 2° daarvan hun gewoon beroep maken. In de eerste plaats zijn daden van koophandel het *koopen* van waren, *om* ze weêr te verkoopen, hetzij in het groot of in het klein (winkelbedrijf), bewerkt (fabrieksnijverheid) of onbewerkt, of om ze te verhuren. De *verkoop* is het alleen dàn, als die door een koopman geschiedt. Verder behooren ertoe: de daden van den commissionnair; de transactiën in het wisselverkeer; de handelingen, die betrekking hebben op het bouwen en uitrusten van schepen; het expeditiewezen en het vervoer van handelswaren; de reederij en het verhuren en bevrachten van schepen, zoomede de andere overeenkomsten betreffende den zeehandel, de daden van den assuradeur, het huren van scheepsvolk en eindelijk, in het algemeen, alle handelingen, die door den koopman als zoodanig verricht worden. Kooplieden zijn dus niet alleen de eigenlijke handelaren, die goederen koopen om ze met winst te verkoopen, maar ook bankiers, assuradeurs, kassiers, makelaars, commissionairs, reeders, factoors, cargadoors, convooilioopers, boekhouders en andere bedienden van kooplieden, ter zake van den handel van den koopman, in wiens dienst zij zijn. Iedereen kan koopman zijn. De gehuwde vrouw, die met uitdrukkelijke of stilzwijgende toestemming van haar man afzonderlijk en voor eigen rekening handel drijft, heet in de wet „openbare koopvrouw". Zij kan zonder bijstand van haar man rechtsgeldige verbintenissen aangaan. De verbodsbepalingen voor sommige personen, om handel te drijven, bijv. voor onderwijzers, zijn geschreven in het belang van hun betrekking, en beletten niet, dat als de persoon, met overtreding van het verbod, zijn beroep maakt van het doen van daden van koophandel, hij in den zin der wet toch koopman is. De daden van koophandel hebben eigenaardige gevolgen voor ieder, die haar verricht; zoowel in het procesrecht als in het materiëele recht zijn de zaken van koophandel van de gewone of „burgerlijke zaken" onderscheiden. In handelszaken behoeft bijv. de eischer een korteren termijn voor dagvaarding in acht te nemen, heeft hij grootere keuze, voor welken rechter hij de zaak zal brengen, is het getuigenbewijs onbeperkt toegelaten, bedragen de wettelijke interessen 6 % in plaats van 5 %. Bovendien zijn bijzondere gevolgen aan de hoedanigheid van koopman verbonden. Voor hem hebben sommige daden het karakter van daad van koophandel, terwijl ze dat voor niet-kooplieden missen. De koopman is *verplicht* tot boekhouding: de boeken kan hij tot bewijsmiddel gebruiken. Voor alle handelsschulden is hij onderworpen aan het middel van executie, dat „lijfsdwang" heet. De failliete koopman kan in bepaalde gevallen vervolgd worden wegens het misdrijf van „eenvoudige" of „bedriegelijke bankbreuk".

Een belangrijk verschil, dat tusschen kooplieden en niet-kooplieden hier te lande tot 1896 bestond, n.l. dat alleen de eersten in staat van faillissement konden worden verklaard en surséance van betaling konden verkrijgen, is sinds de invoering der Faillissementswet vervallen.

Koopman, *Jan Coenraad*, een Nederlandsch zee-officier, den 21sten Maart 1790 te Amsterdam geboren, trad op 13-jarigen leeftijd in dienst bij de Bataafsche marine aan boord van den schoener „De Knorhaan", woonde onderscheiden gevechten bij tegen de Engelschen en was in 1805 tegenwoordig bij het bombardement van Boulogne. In 1808 bevorderd tot luitenant-terzee, verkreeg hij in 1813 eervol ontslag uit den Franschen dienst; in 1817 werd hij benoemd tot luitenant 1ste klasse. Daarna was hij als eerste officier werkzaam in Oost- en West-Indië, en nam in 1821 deel aan de expeditie naar Palembang. In 1828 werd hij Commandant der korvet „De Komeet" en nam daarmede deel aan belangrijke expeditie in de Indische Zee, bracht in 1830 de tijding over der gevangenneming van *Dipa Negara* en voerde gedurende den Belgischen opstand bevel over een der linièn van defensie op de Schelde. Van zijn verrichtingen aldaar heeft hij verslag gegeven in zijn werk: „Zijner Majesteits Zeemacht voor Antwerpen 1830—1832" (1853). Na de overgave der Citadel van Antwerpen werd ook hij als krijgsgevangene door de Franschen naar St. Omer gebracht. In 1835 werd hij commandant der Nederlandsche zeemacht in Oost-Indië; in 1839 commandant van het Koninklijk Instituut voor de Marine te Medemblik, in 1841 schout-bij-nacht titulair en in 1842 schout-bij-nacht effectief, in 1844 commandeur der orde van de Eikenkroon en in 1847 commandeur der orde van den Nederlandschen Leeuw. In 1848 werd hij benoemd tot vice-admiraal en lid van het Hoog Militair-Gerechtshof en in 1849 tot ridder-grootkruis der orde van de Eikenkroon. Hij overleed den 21sten April 1855.

Koopmans, *Rinse Klaasses*, een Nederlandsch godgeleerde, den 6den Maart 1770 te Grouw geboren, was eerst Doopsgezind predikant te Blokzijl, toen te Dokkum en in 1796 te Amsterdam, waar hem in 1814 de betrekking werd opgedragen van hoogleeraar aan het seminarium. Hij overleed op zijn buitengoed Bovenburen nabij Koudum, in Friesland den 8sten September 1826. Van zijn geschriften noemen wij: „Kamphuizen als mensch en als dichter geschetst" (1805), „Hulde aan G. Hesselink" (1812) en „Redevoeringen en verhandelingen" (2 dln., 1819—1820), terwijl hij ook in tijdschriften bijdragen leverde.

Koopmans, *Wopko Cnoop*, een Nederlandsch godgeleerde en een zoon van den voorgaande, den 23sten September 1800 te Amsterdam geboren, ging in 1816 naar het seminarium der Doopsgezinden, waar hij zich vooral toeleg-

Digitized by Google

de op de oude letteren. In 1823 werd hij proponent, deed een reis door Zwitserland en nam vervolgens met ds. *Brouwer* te Utrecht het predikambt waar. Toen, na het overlijden van zijn vader, *S. Muller* tot hoogleeraar aan het seminarium der Doopsgezinden gekozen was, ontving de jeugdige *Koopmans*, op voorstel van den nieuwbenoemde, naast deze een hoogleeraarsbetrekking (25 Juni 1827) en bleef daarin werkzaam tot aan zijn overlijden op den 4den Maart 1849. Hij gaf nog een Latijnsche redevoering uit over de eenheid van godgeleerde en letterkundige studiën („De theologiae disciplina prorsus literaria", 1828), benevens, met den hoogleeraar *Beyerman*, een brochure over het „Algemeen stemrecht behoudens maatschappelijke orde" (1848) en eindelijk eenige opstellen in de „Kerkbode" en „Jaarboeken van Wetenschappelijke Theologie". De senaat der Utrechtsche Academie had hem den graad van doctor in de letteren geschonken.

Koopmansboeken zijn zoodanige boeken, die door den koopman worden gehouden, waaruit zijn handelingen en zijn verbintenissen, en, in het algemeen, de staat van zijn vermogen kan worden gekend. De wet heeft den koopman om verschillende redenen de verplichting tot het houden van boeken opgelegd. De koopman toch moet op elk oogenblik in staat zijn zijn zaken te overzien. Wanneer hij onvermogend wordt om aan zijn verplichtingen te voldoen, kan uit zijn boeken worden nagegaan, of hij met of zonder zijn schuld in dien toestand is geraakt. Over menige ingewikkelde handelsbetrekking kan verder door koopmansboeken licht worden verspreid. Verplicht is hij tot het houden van *dagboek*, waarin moeten worden aangeteekend zijn schulden en inschulden, alle ondernemingen van zijn handel, al zijn operatiën met wissels, zijn uitgaven en inkomsten, en in het algemeen alle feiten, die van invloed zijn op den stand of den aard van zijn vermogen. Dit boek moet worden bijgehouden, van dag tot dag; naar volgorde des tijds moet daarin alles worden opgeteekend, zonder dat het geoorloofd is, daarin kantteekeningen te maken, tusschen de regels te schrijven of open vakken te laten. De regelmatigheid van den vorm behelst een waarborg voor de waarheid van den inhoud. Voorts moet de koopman in een kopyboek de af te zenden brieven overnemen, terwijl hij tevens verplicht is de ontvangen brieven te bewaren. Binnen de eerste zes maanden van ieder jaar moet hij een staat en balans opmaken, dien in een bijzonder daarvoor bestemd register of boek inschrijven en eigenhandig onderteekenen. De wet eischt dus het houden van drieërlei boeken: dagboek, kopyboek en balansboek. De makelaar is bovendien nog verplicht tot het houden van een zakboekje en van een ander dagboek dan het gewone. Er zijn in den handel veel meer boeken gebruikelijk dan de wet voorschrijft (zie *Boekhouden*). De boeken moeten dertig jaren bewaard worden. De gefailleerde koopman, die niet voldaan heeft of niet voldoet aan de op hem rustende verplichtingen ten opzichte van het houden, bewaren en te voorschijn brengen van boeken en papieren, kan gestraft worden wegens bedriegelijke bankbreuk, mits bewezen worde, dat dit is geschied ter bedriegelijke verkorting van de rechten zijner schuldeischers. Brengt de gefailleerde koopman de boeken, die hij gehouden heeft, niet in ongeschonden staat te voorschijn, dan is hij, ook zonder dat van eenig bedriegelijk oogmerk blijkt, strafbaar ter zake van *eenvoudige* bankbreuk.

Afwijkende van den regel, dat niemand zich door eigen geschrift een middel van bewijs kan verschaffen, kent de wet aan de boeken van den koopman kracht van bewijs toe, te zijnen voordeele. Die afwijking is gegrond in de behoefte en het gebruik van den handel en doet een ruime mate van goede trouw onder handelslieden onderstellen. Die bewijskracht bestaat tegenover kooplieden, maar ook tegenover particulieren. Richtig gehouden, bewijzen ze vóór dengene, die ze gehouden heeft; niet richtig gehouden, *kunnen* ze tegen den koopman bewijzen. Ze bewijzen nooit de handeling zelve, alleen bepaalde omstandigheden, terwijl tegenbewijs altijd is toegelaten. De bewijskracht is verschillend tegenover niet-kooplieden en tegenover kooplieden. *Tegen particulieren* leveren ze bewijs op ten aanzien van de *hoedanigheid* en de *hoeveelheid* der leveranticn, welke daarin opgeteekend zijn; mits 1° het van elders bewezen is, dat de koopman *gewoon* was aan de tegenpartij *dergelijke* leveringen op *crediet* te doen, en 2° dat de koopman de echtheid zijner vordering onder eede bevestige. Indien de koopman overleden is, moeten de erfgenamen onder eede verklaren, dat zij te goeder trouw gelooven, dat de schuld bestaat en onvoldaan is. *Tusschen kooplieden* bewijzen ze over feiten betreffende den handel van hen beiden, den tijd der handeling en der levering, de hoedanigheid en hoeveelheid van het geleverde en den prijs. Alleen wanneer zulks gevorderd wordt, moet hier de koopman den inhoud der boeken onder eede bevestigen; van de erfgenamen wordt hier geen eed geëischt, de wet noemt de boeken dan „door den dood bevestigd". De boeken van den koopman zijn geen openbare stukken, zooals de registers van den Burgerlijken Stand. De koopman kan niet genoodzaakt worden, zijn boeken open te leggen, zelfs niet door zijn schuldeischers. Recht op die openlegging hebben alleen de rechtstreeks belanghebbenden, n. l. de erfgenaam, de vennoot of deelgenoot in een gemeenschap, de principaal van den factoor of bewindvoerder en, in geval van faillissement, de curator. In den loop van een rechtsgeding kan openlegging van de boeken — één of meer — door den rechter bevolen worden, ambtshalve, op verzoek van de tegenpartij of op aanbod van hem, die de boeken gehouden heeft.

Koopvernietigende gebreken zijn bij den handel in paarden, rundvee en andere dieren nog al van beteekenis. Zij worden in ons Burgerlijk Wetboek niet met name aangeduid en er zijn ook geen bepaalde waarborgtijden wettelijk vastgesteld, zooals zulks in Duitschland, België en verscheiden andere landen het geval is. Er zijn in Nederland zoowel voor- als tegenstanders van het in de wet vastleggen van zoodanige waarborgtijden en het aanwijzen der koopvernietigende gebreken. Zijn deze aangewezen, dan wordt het afdoen van geschillen meer eenvoudig en

Digitized by Google

minder langdradig, doch het is in vele gevallen uiterst bezwaarlijk den grenstijd juist aan te geven, waarin een ziekte of wél of niet kan zijn ontstaan.

De belangrijkste bepalingen van het Nederlandsch Burgerlijk Wetboek ten opzichte dier koopvernietigende gebreken zijn de volgende: art. 1540. De verkooper is gehouden tot vrijwaring wegens verborgen gebreken van het verkochte goed, die hetzelve ongeschikt maken tot het gebruik waartoe het bestemd is, of die dat gebruik in dier voege verminderen, dat, bijaldien de kooper de gebreken gekend had, hij het goed òf in het geheel niet, òf niet dan voor een minderen prijs zoude gekocht hebben; art. 1541. De verkooper is niet gehouden in te staan voor zichtbare gebreken, welke de kooper zelf had kunnen ontdekken; art. 1542. Hij moet voor de verborgen gebreken instaan, al ware hij daarvan ook zelf onkundig geweest, tenzij hij in dat geval bedongen had, dat hij tot geene vrijwaring hoegenaamd zal gehouden zijn.

Soms hoort men de meening verkondigen, dat een verkooper zes weken voor een verborgen gebrek moet instaan, doch die meening is onjuist.

Koor was bij de Grieken oorspronkelijk een afgesloten dansruimte, later werd er de ronde- en reidans zelf mee aangeduid, vooral die dansen, die door liederen, waarin meestal een godheid verheerlijkt werd, begeleid werden. Bij de aan een bepaalden god gewijde feesten voerden een rei van zangers en dansers een koordans uit in een kring rondom het altaar van dien god (cyclisch koor). Vooral bij de Bacchusfeesten werden die koren uitgevoerd, en daar de gezangen den Wijngod verheerlijkten, werden zij ook dithyrambische koren genoemd. Uit de koren ontwikkelde zich langzamerhand het Grieksche drama, daar het allengs gewoonte werd, dat tusschen de koren een tooneelspeler optrad, die een mythe uit het leven en de daden van den god voordroeg. Het koor stelt in zekeren zin een ideëel publiek van mannen en vrouwen voor, die in het algemeen geen deel nemen aan de handelingen, deze met kalme deelneming volgen en de handelende personen raden, troosten, waarschuwen, vermanen of opbeuren. Zij zijn als het ware de vertegenwoordigers van de meening van het publiek. In het treurspel bestond het koor aanvankelijk uit 12, sedert *Sophocles* uit 15 personen, in het satyrdrama waarschijnlijk eveneens uit 15 personen en in het blijspel uit 24 personen. In het treurspel was het koor gewoonlijk meer met de handeling verbonden dan in het blijspel. De samenstelling en uitrusting van een koor was in Athene de plicht van de voorname burgers (zie *choregie*). De koristen waren vrije burgers, die op kosten van den choreeg zich onder een koorleider (*koryphaios*), met behulp van den dichter van het stuk gedurende eenigen tijd voor hunne taak oefenden. Bij de uitvoering traden zij gewoonlijk na het eerste tooneel op in dat deel van de ruimte, dat ligt tusschen het eigenlijke tooneel en de zitplaatsen van de toeschouwers, het *orchestron*. Het koor werd gewoonlijk door fluitspel geaccompagneerd. Na den Peloponnesischen Oorlog, toen Athene's welvaart begon te dalen, verloren de koren hun beteekenis; in sommige treurspelen hielden zij zich nog staande, maar uit de komedie verdwenen ze geheel. Ongeveer dezelfde rol, die het koor in het Grieksche drama vervulde, n. l. den indruk en de meening van het publiek weer te geven, wordt in stukken van latere schrijvers, bijv. in de tooneelspelen van *Vondel* vervuld door de *reien*.

Koor in de muziek is in de eerste plaats een vereeniging van zangers of instrumentalisten, die samen een muziekstuk voordragen. Daarnaar onderscheidt men zangkoren en instrumentale koren. Ook muziekstukken worden koor genoemd: in den regel bedoelt men daarmee uitsluitend vocale ensemblewerken. Een koor heet gemengd, als daarin vrouwen- en mannenstemmen vereenigd zijn; anders spreekt men van mannen- of vrouwenkoor.

Koor in een kerk is de plaats, welke oorspronkelijk voor de zangers bestemd was en die zich in de nabijheid van het altaar bevond. Nog noemt men in de in handen der Protestanten overgegane vroegere Roomsche kerken aldus de plaats, waar vroeger het altaar heeft gestaan. Het koor ligt meestal hooger dan het schip.

Koorders, *Daniël*, een Nederlandsch geleerde, den 12den Augustus 1830 te Maarssen geboren, studeerde te Utrecht, promoveerde in de rechten, letteren en de godgeleerdheid, werd vervolgens Oost-Indisch ambtenaar, daarna lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en overleed te Bennebroek den 26sten Januari 1869. Hij schreef: „De herstelling der Roomsche bisdommen in Nederland en de houding van het ministerie Thorbecke" (1853), „De anti-revolutionnaire staatsleer van Groen van Prinsterer uit de bronnen ontwikkeld" (1ste stuk 1860), alsmede een aantal brochures en opstellen in dagbladen en tijdschriften.

Koorders, *Sijfert Hendrik*, den 29sten November 1863 te Bandoeng geboren, werd in 1884 als ambtenaar voor het boschwezen in Indië aangesteld en ontving weldra een regeerings-opdracht tot onderzoek der Javaansche boomsoorten. Later nam hij deel aan de expeditie-*IJzerman* dwars door Sumatra en deed botanische reizen naar de Karimondjawa-eilanden, Noord-Sumatra en Noord-Celebes. Van zijn verloftijd in Europa maakte hij gebruik, om te Bonn tot doctor phil. te promoveeren op een proefschrift: „Ueber die Blüthenknospen-hydathoden einiger tropischen Pflanzen" (1897). Van zijn werken noemen wij verder: „Bijdragen tot de kennis van de boomflora van Java" (1892 v. v.), „Zakflora of sleutel voor de geslachten en families der woudboomen van Java" (1893) en „Plantkundig woordenboek van de boomen van Java" (Batavia 1894), dat als „Mededeelingen van 's Lands Plantentuin" verscheen. In vereeniging met *Th. Valeton* leverde hij nog een herziening van de Javaansche boomen, behoorende tot een tiental families in de „Mededeelingen van 's Lands Plantentuin", die onder den titel „Bijdrage tot de kennis der boomsoorten van Java" uitgegeven werd (Batavia 1894—1904).

Koornaarvisschen *(Atherinidæ)* is een weinig omvangrijke familie van vleeschetende kleine zeevisschen, uit de gematigde en tropische zeeën; vele trekken in het zoete water en enke-

Digitized by Google

: hebben zich daarin geheel geacclimatiseerd. Het lichaam is meer of minder langgerekt, bijna ɔlvormig en met matig groote schubben bedekt. 'e zijstreep is onduidelijk; de mondspleet matig ijd. met zwak gebit; de groote of matig groote ɔgen staan zijwaarts, de kieuwspleet is wijd. 'eze familie behoort tot de *Beenvisschen* en wel ɔt de *Stekelvinnigen*. Tot deze familie behoo- n o. a.:

1. *Atherina*. De daartoe behoorende soorten jn kustvisschen, die in groote scholen gezellig ven, welke gewoonte ook de in zoet water ge- celimatiseerde soorten hebben behouden. Zij orden in den regel niet langer dan 15 cm., maar orden ondanks hun kleine afmetingen veel ge- eten. Om hun uiterlijke overeenkomst met de piering, worden zij soms ten onrechte zoo ge- oemd. De jongen verzamelen zich dikwijls eeni- en tijd na hun uitkomen in dichte massa's, soms ı ongelooflijke hoeveelheden. De bewoners van e Fransche en Middellandsche zeekusten noemen en „Nonnat" (ongeborenen). Een 30-tal soorten jn bekend, waarvan *Atherina presbyter, A. hep- setus, A. mocho* en *A. boyeri* op de Europeesche usten voorkomen. De eerste bekend onder den aam van *Koornaarvisch*, komt ook op onze kust oor, maar hoewel talrijk op de Noordkust van rankrijk en de Zuidkust van Engeland, wordt ij bij ons slechts bij enkele exemplaren aange- roffen. Oostelijker van ons land komt hij slechts eer zelden voor. Hij behoort tot de kleine soor- n, daar de lengte niet meer dan ongeveer 10 m. bedraagt. Het lichaam is eenigszins door- chijnend en licht vleeschkleurig. Op de zijde is en breede overlangsche band, die evenals de op zilverkleurig is, de rug is met zwart gespik- eld, de mondspleet reikt tot onder het oog. Hij aart in het begin van den zomer.

2. *Atherinichthys* onderscheidt zich van het orige geslacht, door den meer of minder voor- itspringenden snuit, ook reikt de mondspleet ewoonlijk niet tot het oog. De hiertoe behooren- e soorten komen voor op de kusten en in het oete water van Australië en Zuid-Amerika. Van e 20 bekende soorten bereiken enkele een leng- e van 45 cm. en een gewicht van meer dan $^1/_2$ g. Allen zijn als voedsel zeer gezocht; de meest ekende is de „Pesce Rey" *(A. laticlavia)* uit hili.

3. *Tetragonurus*, met een tamelijk langge- rekt lichaam en eigenaardige schubben. De eer- te rugvin bestaat uit talrijke zwakke stekels en eikt tot aan de tweede rugvin. Slechts een enke- e zeer merkwaardige soort behoort tot dit ge- lacht, welke zeer zeldzaam is, maar toch nog neer in de Middellandsche Zee dan in den At- antischen Oceaan voorkomt. Van zijn levenswij- e is niets bekend. De jonge visschen hebben de ewoonte de kwallen te vergezellen en moeten us als een pelagischen vorm worden beschouwd. Waarschijnlijk daalt hij in een latere levenspe- iode in groote diepten af en komt hij slechts es nacht aan de oppervlakte. De lengte welke ereikt wordt, bedraagt ongeveer 45 cm.

Koorts *(febris*, van het Latijnsche woord *fer- ere*, dat *gloeien* beteekent) is de naam van een ngesteldheid, welke ontstaat door een veranderen toestand van het bloed en die zich uit door een aanmerkelijke vermeerdering der stofwisse- ling, verbonden met een onnatuurlijke klimming der lichaamstemperatuur. Zij is geen zelfstandige ziekte, maar een bijkomend verschijnsel van plaatselijke ongesteldheden der meest verschil- lende organen en kan eenigermate beschouwd worden als de openbaring van een reactie, welk een in het lichaam aanwezige bron van ontsteking op het geheele organisme uitoefent. Door de kennis der infectieziekten (zie aldaar) heeft men geleerd elke koorts als een dusdanige reactie te beschouwen, als een verweermiddel van ons lichaam tevens tegen de in het lichaam binnengedrongen mikro-organismen of tegen hun stofwisselingsproducten, die ettering veroorzaken of ook zonder ettering bloed en lymphe aantasten, gistings- en rottingsprocessen erin opwekken en de bloedlichaampjes, vooral de witte, vernietigen. De *ptomaïnen*, de door de bacteriën ontstane, in de lichaamsvochten opgeloste stoffen, kunnen ook op zich zelf koorts verwekken, en werken als zware vergiften, als fermenten. Een enkelen keer ontstaan dergelijke fermenten buiten bacteriën om, bijv. in bloeduitstortingen of zuiver wondsecreet, vandaar de koorts na onderhuidsche beenbreuken of zware kneuzingen. In die gevallen spreekt men van „aseptische" wondkoorts, maar die is zeldzaam tegenover de bacteriële. Ook de schijnbaar primaire koortsen, zooals de moeraskoortsen, berusten op mikro-organismen, die direct in de roode bloedcellen zelf doordringen en deze aantasten (zie *Malaria*). De gevolgen van de veranderingen in het bloed, dus de koorts, uit zich in een sterkere omzetting van het lichaamseiwit en in een versnelden bloedsomloop door inwerking op de vaatzenuwen en op hun centrum in het verlengde ruggemerg. Natuurlijk leidt de versnelde stofwisseling tot vermindering van het gewicht des lichaams, alzoo tot vermagering van den lijder, terwijl tevens de ureum-afscheiding vergroot wordt. Voorts heeft het gistende bloed en de verhoogde temperatuur een hoogst nadeeligen invloed op het geheele zenuwstelsel. Bij lichte koorts voelt de patiënt zich spoedig moe en mat, in zwaardere kan het bewustzijn zelfs geheel verloren gaan, waarbij zich prikkelingsverschijnselen, als ijlen en razen, kunnen vertoonen, of, omgekeerd, diepe depressie. Dat de zenuwen der bloedvaten onder invloed staan van koorts kan men opmaken uit den versnelden polsslag en de slagaderkramp in het koude tijdperk. Voorts wordt de spijsvertering in haar werking belemmerd, zooals blijkt uit gebrek aan eetlust, verstopping en hevigen dorst en de afscheiding zeer verminderd, vooral van de urine en van het maagsap, terwijl de zweetsecretie sterk toeneemt.

De koorts begint gewoonlijk met een tijdperk van koude. De lijder huivert en rilt. Gedurende dat tijdperk is de huid koel, bleek en blauwachtig en heeft het voorkomen van ganzevel, en de lijder ademt snel, terwijl zijn tanden klapperen. Daarop volgt het tijdperk van koortshitte. Het gelaat en de geheele huid is rood en warm en de patiënt gaat sterk zweeten. Die hitte ontstaat doordat de kramp der huidslagaderen, gelijk die gedurende het koude tijdperk zich openbaart, in verslapping overgaat en dus de vaten

Digitized by Google

wijder worden. Dan stroomt het teruggehouden bloed met geweld in de vaten der huid, zoodat deze rood wordt en opzwelt. Daar het koortsbloed, ten gevolge van de verhoogde stofwisseling, een verhoogde temperatuur bezit en bovendien een grooter hoeveelheid bloed een aanzienlijker warmtebedrag aanvoert, is de huid wel eens brandend heet. Door die vermeerderde hoeveelheid bloed wordt ook de afzondering der zweetklieren aanmerkelijk verhoogd.

De verandering, welke de urine-afscheiding bij koorts ondergaat, is hoogst opmerkelijk: bij sterke koortskoude wordt een vermeerderde hoeveelheid heldere, weinig geconcentreerde urine afgescheiden. Daar echter bij koortshitte het bloed naar de oppervlakte des lichaams snelt en aldaar door uitwaseming zijn waterachtige bestanddeelen verliest, zoo is alsdan de hoeveelheid afgescheiden urine gering, en deze heeft een roodachtig gele kleur en een vermeerderd soortelijk gewicht, alsmede een hooger pisstofgehalte en meer piszuur, piszure zouten en phosphorzure zouten. De opgeloste bestanddeelen der urine geven bij afkoeling een neêrslag.

Vestigt men het oog op het vaatstelsel, dan ziet men, dat wegens de verhoogde werking van het hart de groote slagaderen sterker kloppen. De pols is bij den koortslijder nooit in een natuurlijken toestand. De polsslagen volgen elkander sneller op, te sneller naarmate de temperatuur des lichaams hooger wordt. Die vermeerderde snelheid is inzonderheid groot bij kleine kinderen en teedere vrouwen. Zij klimt bij eerstgenoemden in het eerste levensjaar van 130 — het normale getal — tot 160 en zelfs tot 200 slagen in de minuut, bij kinderen van 2 tot 4 jaren tot 120, zelfs tot 140 en meer slagen, en bij volwassenen, die er in gezonden toestand 72 tellen, tot 90, ja tot 120 in de minuut. Elke beweging, elke gemoedsaandoening verhoogt bij den lijder dat aantal, en wel te meer naarmate hij reeds zwakker is. De pols van den koortslijder heeft iets springends, doch is gedurende het koude tijdperk gespannen en onderdrukt.

De belangrijkste koortsverschijnselen zijn echter die, welke met de temperatuur des lichaams in verband staan. Een verhoogde warmtegraad is het eenige zekere teeken van de aanwezigheid van koorts. Men kan dien bepalen door middel van den thermometer. Men brengt hem bij de waarneming in den endeldarm of onder de tong, waar hij gedurende 5 minuten moet blijven, of gedurende 10 minuten onder de oksels, waar men de waargenomen temperatuur met $^1/_2{}^\circ$ C. vermeerderen moet. In den oksel moet eerst het zweet afgewischt worden en den arm moet men stijf tegen de borst houden. Men moet in het oog houden, dat de temperatuur bij een gezond mensch, volgens den in den endeldarm ingebrachten thermometer, afwisselt tusschen 36.8° en 38° C., zoodat men 37,5° C. als het gemiddelde kan beschouwen. Geregeld stijgt de temperatuur van des morgens tot des avonds, daalt van des avonds tot des morgens, het verschil van maximum en minimum is gemiddeld 1°. Bij ziekten is de laagste warmtegraad veel verder van den hoogsten verwijderd, daar de eerste 33° C. en minder en de tweede bij uitzondering tot 44° C. kan gaan. Bij koortslijders is de temperatuurwisseling veel grooter dan bij gezonden. Bedraagt zij bij dezen ten hoogste 1,2° C. zoo bereikt zij bij eerstgenoemde 6° of 7° C. Zij kan daarenboven bij dezen zeer snel plaats hebben, bijv. bij tusschenpoozende koude koorts klimt de temperatuur in 2 of 3 uren 5° C.

Koorts veroorzaakt een vermindering van het gewicht des lichaams, alzoo vermagering van den lijder, slinking van vetweefsels en spieren, niet zoozeer wegens verminderde voeding als wegens vermeerderde stofwisseling. Bij hevige koorts bedraagt het gewichtsverlies na 2 of 3 weken reeds 20 tot 30 %.

De daling van de temperatuur tot die van den gezonden mensch volgt soms na de *crisis* (zie aldaar), waarbij de lijder zich op eens veel beter gevoelt, een rustigen slaap geniet, een groote hoeveelheid urine met veel bezinksel ontlast en een weldadige uitwaseming ondervindt. Bij andere ziekten daalt de koorts langzaam van haar hoogte, zoodat de met haar verbonden verschijnselen geleidelijk voor een gezonden staat plaats maken *(lysis)*.

Men heeft verschillende vormen (typen) van koorts. De voornaamste zijn: *aanhoudende koorts (febris continua)*, waarbij de dagelijksche temperatuurwisseling slechts 0,5° C. tot 1° C. bedraagt; *nalatende koorts (f. remittens)*, een gunstiger vorm, die zich onderscheidt door een herhaalde lijke temperatuurwisseling van 1° C. tot 2° C. en wel zóó, dat de warmte des avonds het hoogst en tegen den morgen het laagst is. *tusschenpozende koorts (f. intermittens)*, waarbij koortsaanvallen door koortsvrije tusschentijden gescheiden zijn. De koortsvrije tijd is verschillend van lengte en naar mate van deze heeft men bij de malaria (zie aldaar) alledaagsche, anderdaagsche en derdedaagsche koorts *(f. quotidiana, tertiana* en *quartana)*, enz., *terugkeerende koorts (f. recurrens)* bestaande uit 2 of 3 koortsaanvallen, welke eenige dagen duren en door koortsvrije tijdperken desgelijks van eenige dagen, gescheiden zijn. De tusschenpoozende koorts vindt men vooral in de *malaria*, de terugkeerende bij den *typhus recurrens*.

Eindelijk vermelden wij de *afgaande koorts (f. hectica)*, welke zich gewoonlijk bij verval van krachten openbaart, bijv. bij chronische tuberculose processen. Vaak heeft de lijder goeden eetlust en verteert de spijzen naar behooren, en toch wordt hij bij den dag steeds magerder en zwakker. Hij heeft een sterke uitwaseming in de morgenstond, gevolgd door een gevoel van sterke vermoeidheid, soms gepaard met buikloop. De prognose is hier gewoonlijk zeer ongunstig, daar zoodanige koorts lang duurt en de krachten des lichaams uitput.

Wij hebben de koorts een verweermiddel van het organisme genoemd tegen de binnengedrongen vijanden, dus als een nuttige en noodige reactie leeren kennen. Er is dan ook lang niet altijd reden om tegen de koorts zelf te strijden. Maar zij kan toch op zichzelf gevaarlijk worden. Zij kan het leven in gevaar brengen door haar langen duur of door haar hevigheid. In het eerste geval ondermijnt zij het lichaam door verhoogde stofwisseling, doorgaans gepaard met

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

ÅGEN.

Digitized by Google

Digitized by Google

brek aan eetlust, en ook brengt de verhoogde temperatuur van het bloed stoornis teweeg in de voeding van hersenen, lever, nieren, hart en spieren, zoodat deze op den duur ontaarden. Hooge koorts van 42—44° C. veroorzaakt spoedig den dood door haar inwerking op het centrale zenuwsysteem en op de hartspier. Bij de *behandeling* van de koorts dient men in de eerste plaats te zoeken naar haar oorzaak, om deze zelf te bestrijden. Bij elke ophooping van etter bijv. zou de toediening van medicijnen nutteloos zijn zoolang niet de haard, die steeds nieuwe smetstoffen in het bloed voert, opengelegd en uitgeroeid is. Bij de niet-chirurgische gevallen, bij de inwendige ziekten, is men vaak gedwongen tegen de hooge temperatuur op te treden. De moderne middelen als antipyrine, antifebrine enz. kunnen groote diensten bewijzen, (bij malaria vooral de chinine), maar die werken alléén tegen de hooge temperatuur, terwijl de koud-waterbehandeling tevens den algemeenen toestand zeer kan verbeteren door haar opwekkenden invloed op het centraal zenuwsysteem en op de ademhaling. Hiertoe strekt vooral het gebruik van een koud bad, somtijds 3- of 4-maal op een dag en nog vaker, waarbij men zich niet moet laten weerhouden door den tegenzin van den lijder. Men late hem in zulk een bad, hoewel niet kouder dan 20° C., 5 tot 10 minuten vertoeven, en doe er liefst een stortbad op volgen. De temperatuur des lichaams daalt daardoor van 40° C. tot 38° C., en de toestand van den zieke wordt aangenamer. Somtijds veroorzaakt het baden onmacht, omdat de krachten reeds te veel geweken zijn, doch men geve in zoodanig geval opwekkende middelen, goeden wijn, koffie of iets dergelijks. Ieder koortszieke moet zich, behalve in het tijdperk van koude, hetwelk de warmte van het bed vereischt, in een koele kamer ophouden, waar de warmte niet hooger is dan 13° C., en zeer licht toegedekt worden, terwijl het er niet ontbreken mag aan frissche lucht.

Een belangrijke rol vervullen bij de behandeling van koorts de opwekkende middelen, zooals wijn, vooral de alcoholrijke zuidelijke wijn; eenige eetlepels vol of des noods een glas vol verwijderen de nadeelige gevolgen van het koude bad, herstellen de uitgeputte krachten en bestrijden de verlamming der hersenen. Men moet den koortszieke geregeld voedsel toedienen, dat licht verteerbaar is. Hiertoe behooren melk, zacht-gekookte eieren, dunne soep en een kleine hoeveelheid goed gebraden vleesch, terwijl hij zijn dorst met koud water, vermengd met eenig sap van sinaasappels of citroenen, mag stillen. Eindelijk dient men vooral te letten op een geregelden stoelgang en dezen, zoo hij ontbreekt, door lavementen of door glauberzout te bevorderen.

Kop in de wapenkunde. Koppen van dieren komen aanziend en van ter zijde voor. Aanziend zijn o. a. die van het hert, de kat, den leeuw, het schaap en den uil; van ter zijde o. a. die van den beer, den ever, den hond, den leeuw en den wolf en van de meeste vogels.

Kopaïs, een meer of liever een moerassige laagte in het ketelvormig binnenland van Boeotië in Griekenland, ligt ten zuidwesten van de oude stad Kopae, thans Topolia, zoodat men daaraan ook den naam geeft van *Meer van Topolia.* Het water werd er vroeger aangevoerd door de Kephisus en kleinere beekjes en had een gebrekkigen afvoer door een 25-tal natuurlijke onderaardsche kanalen naar de Zee van Euboea. Des winters was de waterstand er hoog, doch hij daalde in de lente, zoodat dan een groot gedeelte van den drooggeloopen grond met graan, katoen en rijst werd bezaaid of ook tot weiland diende. Sedert 1883 heeft een Fransche maatschappij en sedert 1899 een Engelsche de afwatering van dit meer naar het Likeri-meer en vandaar door het Paralimni-meer naar zee tot stand gebracht, terwijl de beken, die in het meer uitmondden, naar het afleidingskanaal gevoerd werden. Van den vroegeren moerassigen bodem worden nu reeds 4000 v. km. bebouwd.

Kopeke, eigenlijk *kopéika,* is een, in 1538 voor het eerst in Rusland gestempelde munt, waarop de czaar te paard met een lans is afgebeeld; naar het Russische woord *kopje,* dat *lans* beteekent, heeft dit geldstuk zijn naam ontvangen. Op de keerzijde der munt staat de beeltenis van den *Heiligen Gregorius.* Aanvankelijk waren er slechts zilveren kopeken, ten getale van 100 in een roebel, verder halve en kwart kopeken, alsmede stukken van 5, 10, 15, 20, 25, 30 en 50 kopeken. In 1655 begon men koperen kopeken te slaan. Tegenwoordig weegt 1 kopeke 3,276 gram.

Kopenhagen (zie den plattegrond), in het Deensch *Kjöbenhavn,* de hoofdstad van het koninkrijk Denemarken, gelegen op de eilanden Seeland en Amagar aan de Sont (hier 30 km. breed) en aan een smalle zeestraat, welke Seeland van Amager scheidt en een prachtige haven vormt, die tot station voor de oorlogsvloot dient. De stad telt (1916) met het ingelijfde Balby, Brönshöj, Sundby en Frederiksborg 606 000 inwoners. In de laatste jaren vooral is bij de bevolking een sterke neiging ontstaan om van het centrum (Oud-Kopenhagen) te verhuizen naar de voorsteden, zoodat het bevolkingscijfer van deze laatste sterk toeneemt, van de eerste daarentegen van jaar tot jaar kleiner wordt. De godsdienst is hoofdzakelijk de Luthersche. De stad is op een effen bodem gelegen, doch tegen overstroomingen beveiligd, en gesplitst in 6 deelen, namelijk de *Oude stad* of het westelijk gedeelte, na den brand van 1795 fraaier opgebouwd, de *Nieuwe Stad, Christiaanshaven* op het eiland *Amager, Westerbro, Nörrebro* en *Osterbro.* Van de oude vestingwerken is slechts op Seeland de citadel overgebleven, terwijl nieuwe verdedigingswerken over een omtrek van 24 km. om de stad zijn aangelegd.

Wapen van Kopenhagen.

Straten, Pleinen en Openbare Gebouwen. Van de straten zijn de Ostergade, de Kjöbmagergade, Bimmelskaftet, de Fredriksberggade en de Vesterbropassage de drukste, terwijl de Amaliegade en de Bredgade de mooiste zijn. Kongens Nytorv (de Nieuwe Koningsmarkt), hoewel niet re-

Digitized by Google

gelmatig aangelegd, is er het grootste en fraaiste plein, ligt in het midden der stad en is met het standbeeld van *Christiaan V* (1688) versierd. Hier staat de koninklijke schouwburg, het slot Charlottenburg, dat als kunstacademie wordt gebruikt, eenige groote hotels, gebouwen van verzekeringsmaatschappijen, groote magazijnen, enz. De mooiste kerken zijn de Vor Frelsers Kirke (Verlosserskerk) met een 90 m. hoogen toren, de hoofdkerk of Vrouwenkerk, van binnen een reeks beeldhouwwerken van *Thorwaldsen* bevattend, de Triniteitskerk, die zich door haar hoogen toren onderscheidt, en de Holmenskerk met de graftomben der zeehelden. Verder vindt men er o. a. nog de Russische Alexander-Newsky kapel, en de in 1895 voltooide Frederikskirke. Het koninklijk paleis, Christiansborg, een der aanzienlijkste in Europa, is na den brand van 1794 door den bouwmeester *Hansen* in Fransch-Italiaanschen stijl hersteld, en brandde den 3den October 1884 weer tot op de muren af. Alleen de schilderijengalerij en eenige nevengebouwen bleven gespaard. De Amaliaburg (de winterresidentie) bestaat uit 4 in Franschen stijl (Louis XV) opgetrokken paleizen, die tezamen een achthoekig plein insluiten. Andere kasteelen zijn de Rozenburg, door *Christiaan IV*, in Nederlandschen Renaissancestijl gebouwd, met een verzameling van geschiedkundige zeldzaamheden en een prachtigen tuin, en Charlottenburg. Tot de bezienswaardige gebouwen behooren verder het universiteitsgebouw met de nieuwe bibliotheek en het zoölogisch museum, de synagoge, het stadhuis, met een 102 m. hoogen toren, de beurs, het tuighuis, het gebouw der nationale bank, de loge der Vrijmetselaars, het kunstindustriemuseum (in 1894 geopend), de glyptotheek enz.

Onderwijs- en Wetenschappelijke instellingen. Aan het hoofd van de onderwijsinstellingen bevindt zich de universiteit, door *Christiaan I* in 1479 gesticht en na de *Hervorming* door *Christiaan III* gereorganiseerd. Zij telt (1915) 98 docenten en 2800 studenten. Tot de universiteit behooren de chirurgische academie, een observatorium, een botanische tuin en vele laboratoria; verder een bibliotheek met 300 000 boekdeelen en 5000 handschriften (vooral oud-Perzische, Indische en Noorsche) en een uitgebreid museum voor natuurlijke historie. Met de universiteit is de polytechnische school, in 1829 gesticht, verbonden. Men heeft er verder een veeaartsenijschool, in 1773 door *Abildgaard* gesticht, in 1776 door den Staat overgenomen en later met een landbouwacademie verbonden, een pharmaceutische school, een opleidingsschool voor tandartsen, een militaire school, een voor de marine en een metropolitaanschool, terwijl voor de vorming van jeugdige kunstenaars de academie voor schoone kunsten dient, in 1754 gesticht. Eindelijk vallen nog te noemen 9 particuliere hooger burgerscholen en Latijnsche scholen en een aantal openbare scholen voor middelbaar onderwijs (lycea).

Tot de wetenschappelijke vereenigingen behooren: het Deensch Genootschap van Wetenschappen, gesticht in 1742, en het Koninklijk Genootschap voor Noorsche Oudheidkunde, in 1825 opgericht. Merkwaardig is ook de koninklijke Bibliotheek, een der grootste van Europa; zij is door *Frederik III* gesticht en bevat 550 000 boekdeelen en 20 000 handschriften, waaronder vele in het Sanskriet. Eenig in zijn soort is verder het museum van Noorsche oudheden, dat in 1807 is aangelegd. Daarenboven noemen wij nog: het koninklijk munt- en medaillekabinet in het kasteel Rozenburg, de verzameling van antieke voorwerpen, een museum van kunst, een ethnografisch museum en een verzameling van wapens in het arsenaal. Het prachtigste museum echter is dat van *Thorwaldsen*. Het gebouw is van 1839 tot 1848 in een half Egyptischen, half Grieksehen stijl naar het plan van den architect *Bindesböll* opgetrokken en vormt een vierhoek ter lengte van 70, ter breedte van 40 en ter hoogte van 15 m. Men vindt er kunstvoorwerpen, door *Thorwaldsen* zelven vervaardigd, en vele andere door hem aan zijn vaderland geschonken. Verder heeft men in de stad een merkwaardige verzameling van schilderijen in het paleis Christiansburg met vele stukken van Nederlandsche meesters, alsook met een afdeeling van stukken van Deensche meesters, een verzameling van *Moltke*, 158 stukken bevattende, vooral van de Nederlandsche en Duitsche schilderscholen, en de in 1902 aan den Staat vermaakte schilderijenverzameling van den groot-industrieel *Hirschsprung*. De schouwburg, is 1748 gesticht en van 1872 tot 1874 hernieuwd is hoofdzakelijk gewijd aan de Deensche dramatische kunst en opera's. Behalve den volksschouwburg in het Casino bestaan er nog andere schouwburgen, terwijl onder de uitspanningsplaatsen vooral Tivoli, buiten de Westerpoort gelegen en in 1843 geopend, druk bezocht wordt. De voornaamste couranten zijn de „Politiken", „Nationaltidende", „Danebrog", „Vort Land", „Samsundet" en „Berlingske Tidende". Eindelijk heeft men er een algemeen hospitaal (ongeveer 1000 bedden) op kosten der stad gebouwd, het Frederikshospitaal, met ongeveer 350 bedden, een kraamvrouwengesticht, een vondelingenhuis, een doofstommen- en een blindeninstituut en een verplegingsgesticht voor zieken uit den onbemiddelden stand, enz. Ten deele tot bestrijding der groote werkeloosheid in den winter van 1907 op 1908 heeft de stedelijke regeering verschillende groote werken op touw gezet en doen uitvoeren, zooals een volks- en sportpark, een nieuw hospitaal, een volksbadinrichting, een vleeschhal enz.

Nijverheid, handel en scheepvaart. Behalve een veel omvattende klein-industrie vindt men in Kopenhagen ook een zeer belangrijke groot-industrie, n. l. scheepsbouw, fabricage van guano, porselein, machines, enz., textielfabrieken, spiritusbranderijen, bierbrouwerijen, suikerraffinaderijen, enz. De transitohandel is van groote beteekenis. In 1903 werd aan gewicht 2470 millioen kg. ingevoerd en 580 millioen kg. uitgevoerd. De buitenlandsche handel geschiedt voornamelijk met Engeland, Duitschland, Zweden, Rusland, Noorwegen en Amerika. De belangrijkste in- en uitvoerartikelen zijn boter, spek, graan, rijst, koffie, suiker, manufacturen, steenkolen, metalen en petroleum. De omvang van de scheepvaart blijkt uit de volgende cijfers omtrent den inhoud in reg. ton der aangekomen en vertrokken schepen:

Digitized by Google

KOPERONTGINNING

1. Roestschachtoven.

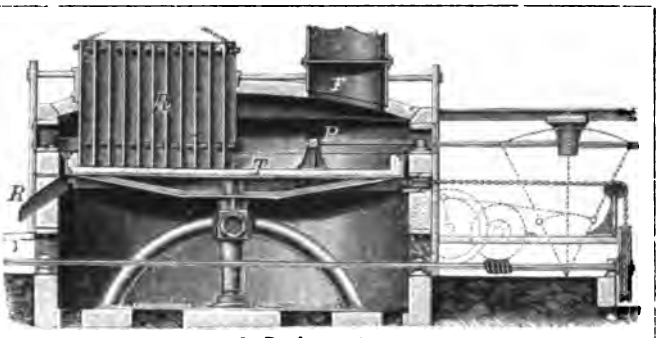

2. Bordenroostoven.

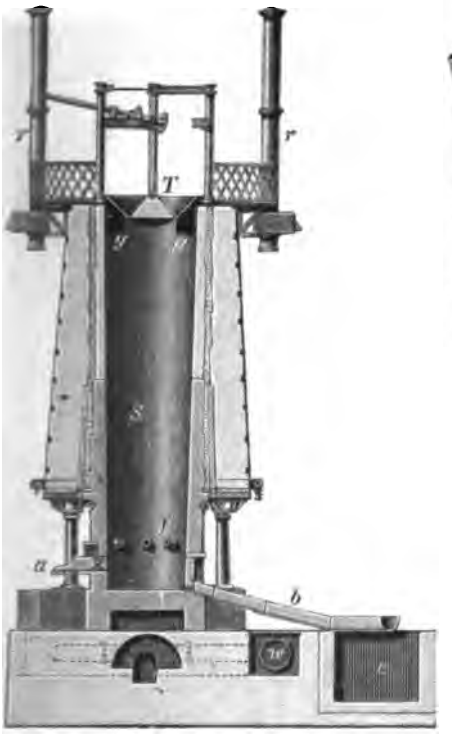

3. Mansfeldsche hoogoven.

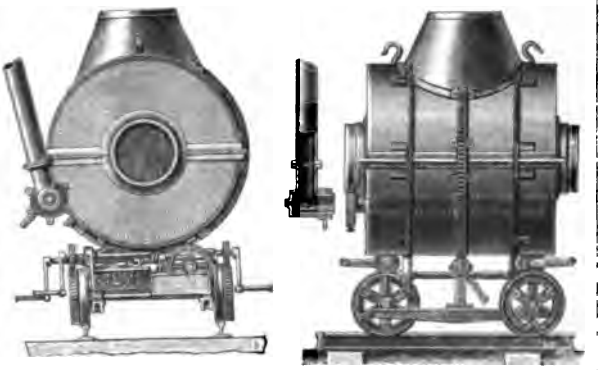

4. Koperpeer.

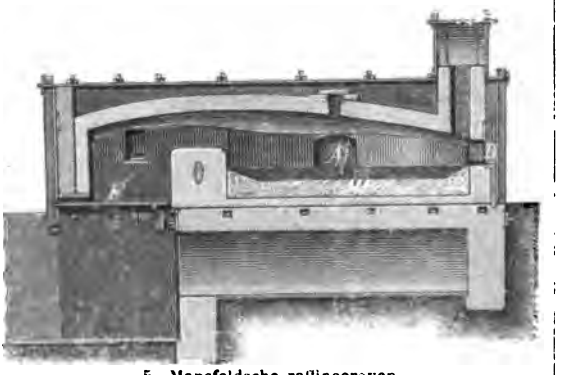

5. Mansfeldsche raffineeroven.

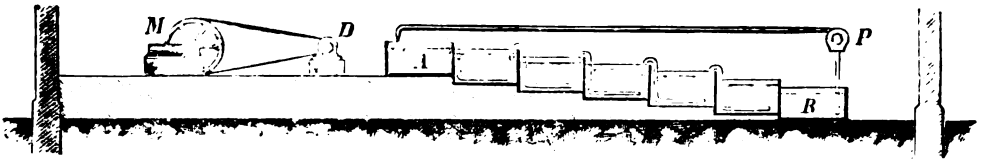

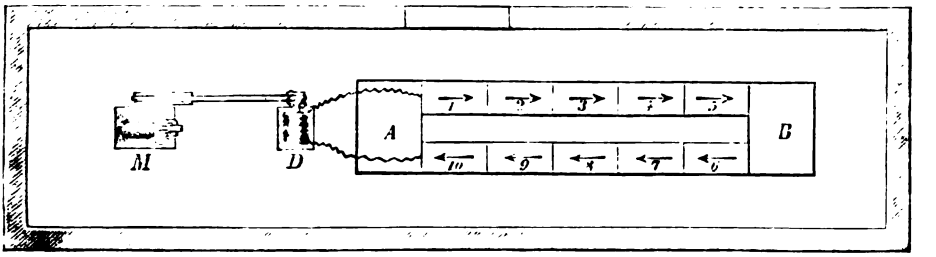

6. Inrichting voor electrolyse.

Digitized by Google

Digitized by Google

Jaar.	Inhoud der aangekomen schepen.	Inhoud der vertrokken schepen.
1913	2 182 190	1 173 600
1914	2 055 200	1 164 900
1915	2 000 500	1 338 200

Kopenhagen bezit, als middenpunt van den geheelen Deenschen handel, vele banken, verzekeringsmaatschappijen enz., terwijl spoorwegen, telegraaf en telefoon haar met alle deelen van het rijk en het buitenland verbinden. Voor het stadsverkeer speelt het electrische tramnet een zeer belangrijke rol.

Geschiedenis. Omstreeks het midden der 12de eeuw was Kopenhagen nog een visschersdorp, in welks nabijheid bisschop *Absalon* in 1167 het sterke kasteel Axelhuus stichtte. Hij vermaakte het dorp en den omtrek aan den bisschopsstoel van Roeskilde. Het dorp ontving in 1254 de eerste stedelijke rechten. In 1416 werd de stad door *Erich van Pommeren* bemachtigd, daarna tot residentie gekozen en behield vervolgens dien rang. Door de Hanzesteden werd zij meermalen aangevallen en van 1658 tot 1659 door de Zweden belegerd en gebombardeerd. Felle brand teisterde haar in 1728, 1794 en 1795. Den 2den April 1801 had er op de reede de merkwaardige zeeslag plaats tegen de Engelschen onder *Nelson.* In 1807 bombardeerden de Engelschen de stad van den 2den tot den 5den September, waardoor 300 huizen en gebouwen in de asch gelegd en vele menschen gedood werden.

Literatuur: „Copenhagen and its Environs" (Londen 1898); *Hecquet,* Kopenhagen und seine Umgebungen (Berlijn 1907); *Volckmann,* Kopenhagen und seine nächste Umgebung (5de druk Rostock 1909); *Richter,* Kopenhagen und Dänmark (Hamburg 1911); *Schuster,* Führer durch Kopenhagen nebst Umgebung (Stettin 1910).

Koper (zie de plaat), atoomteeken Cu, atoomgewicht 63,57, is een metaal, dat het eerst van alle bewerkt werd, daar het in betrekkelijk groote hoeveelheid in de natuur voorkomt. In het oude testament wordt het al genoemd onder den naam van *Nehosheth. Geber* merkt reeds op, dat het door zure vloeistoffen gemakkelijk aangetast wordt, waarom de alchimisten het den naam *meretrix metallorum* gaven. *Basilius Valentinus* geeft reeds aan, dat koper door ijzer uit zijn oplossingen wordt neergeslagen.

Voorkomen. Het koper komt in de natuur voor als zoodanig, d. i. in gedegen toestand en als verbinding in de koperertsen. Het wordt gedegen in groote hoeveelheden aangetroffen in de nabijheid van het *Lake superior* in Noord-Amerika. De grootste massa, die in 1857 gevonden werd, had een gewicht van 420 000 kg. Verder vindt men het in *Cornwallis,* op de *Faroër-eilanden,* in *Siberië,* in den *Ural* enz. Meestal bevat het zilver en andere metalen, zooals bismuth, lood enz. De voornaamste koperverbindingen, welke zeer verspreid in de natuur voorkomen, zijn de koperzwavelverbindingen n. l. koperglans Cu_2S, koperkies $CuFeS_2$ en bontkopererts Cu_3FeS_3. Vooral deze koperzwavelertsen worden voor de koperbereiding gebruikt. Verder treft men in groote hoeveelheden in de natuur aan het roodkopererts Cu_2O_3, in kleinere hoeveelheden het koperzwart CuO. Ook vele koperzouten komen als mineraal voor; de voornaamste hiervan zijn malachiet $CuCO_3$. $Cu(OH)_2$ en koperlazuur $2\,CuCO_3$. $Cu(OH)_2$.

Verder treft men koper altijd aan in de z. g. vaalertsen. In kleine hoeveelheden vindt men het in sommige planten, vooral in die, welke op een granietbodem groeien, en het wordt ook altijd in het dierlijk lichaam aangetroffen.

Bereiding. Het eenvoudigst is natuurlijk de verwerking van het gedegen koper, zooals het in *Michigan* (Noord-Amerika) gebeurt. Bevat het koper veel edele metalen, dan wordt uit een oplossing het koper electrolytisch gewonnen waarbij de edele metalen achterblijven.

De verwerking van de koperertsen is ten deele afhankelijk van de samenstelling van het erts, zoodat op verschillende plaatsen de verwerking anders is; de zwavelhoudende ertsen worden echter het veelvuldigst gebruikt, zoodat de meeste methoden op de verwerking van deze gebaseerd zijn, waarbij dan ook de zuurstofhoudende en andere ertsen gebruikt kunnen worden. Voor de koperwinning komen in hoofdzaak slechts koperarme, sterk met zwavelijzer en andere sulfiden verontreinigde koperzwavelertsen in aanmerking. Vandaar dat de wijze van koperwinning afwijkt van de winning van andere metalen. Het erts wordt nl. niet totaal geroost en daarna het oxied met cokes en toeslag gesmolten, aangezien daarbij een product zou ontstaan, dat sterk met andere metalen zou zijn verontreinigd. Alvorens te reduceeren concentreert men echter het koper door smelting (steensmelten) waarbij een groot deel van het ijzer wordt verwijderd. Het koper heeft n. l. een grootere affiniteit tot zwavel dan het ijzer en zoo vormt zich Cu_2S en gedeeltelijk FeS, terwijl de rest van het ijzer zich met silicaten verbindt en de slak vormt.

De zoo verkregen kopersteen met 30—35 % koper kan men door gedeeltelijk afroosten opnieuw rijker aan koper maken, men verkrijgt dan de z. g. concentratiesteen met ± 50 % koper. Deze kan dan nog weer op zeer verschillende wijzen worden verwerkt op koper.

Het proces van de ruwkoperwinning laat zich dus in 3 stadia splitsen: 1. Onvolledige roosting van het erts en smelten van het roostproduct tot kopersteen; 2. Onvolledige roosting van de kopersteen en smelten tot concentratiesteen; 3. Reductie van de concentratiesteen tot ruw koper. Bovendien heeft men nog het apart staande pyrietsmeltproces, een Amerikaansche methode voor de ruwkoperwinning.

De belangrijkste methoden van uitvoering zijn de Engelsche en de Duitsche of Mansfeldsche methode. De eerste wordt voornamelijk uitgevoerd in *Cornwallis, Lancashire* en in den laatsten tijd in Chili. Deze methode leverde vroeger het grootste deel van het handelskoper en kan voor alle mogelijke ertsen gebruikt worden, terwijl de tweede methode voornamelijk toegepast wordt bij de verwerking van koperarme ertsen, zooals kopérlei. Bij de Engelsche methode wordt het mengsel van koperkies en ijzerkies, welke

Digitized by Google

altijd silicaten bevatten, eerst in ovens geroost. Men verwerkt ongeveer 3000—3500 kg. erts tegelijk. Dit wordt op den heeten, maar niet roodgloeienden ovenhaard uitgespreid en met veel lucht verhit. De ertsen beginnen te branden en onder ontwikkeling van zwaveloxied wordt eerst het ijzer, daarna het koper geoxydeerd. Om het proces te bevorderen, roert men de massa van tijd tot tijd met ijzeren stangen goed om, totdat na 12 à 24 uren zich een voldoende hoeveelheid van de oxieden heeft gevormd. Zij moet echter nog zooveel zwavel bevatten, dat bij de volgende smelting al het koper en zilver in den vorm van lagere sulfieden verkregen kunnen worden. De smelting heeft in denzelfden of in een speciaal daarvoor ingerichten oven, den Engelschen kopervlamoven plaats. Het doel van dit smelten is dus geweest, het koper in den vorm van een sulfied van het ganggesteente van het erts te scheiden, dat met het aanwezige ijzeroxied gemakkelijk smeltbare slakken vormt (concentratie van kopersteen). Dikwijls voegt men nog oxydeerende stoffen toe. Bij de verhitting hebben ook nog scheikundige werkingen plaats, koperoxied en zwavelijzer gaan over in zwavelkoper en ijzeroxied. Zal het proces goed gelukken, dan mag het mengsel der ertsen niet meer dan 14 procent koper bevatten, anders zou te veel koper in de slakken overgaan. Het gehalte mag echter ook niet minder dan 9 procent zijn, daar dan te veel brandstof verbruikt zou worden. Een goed mengsel bevat ongeveer 13 procent koper, 29 procent ijzer, 24 procent zwavel en 34 procent kwarts. De bij de smelting verkregen kopersteen bevat ongeveer 35 procent koper. Deze wordt opnieuw gedurende 24 uren zacht geroost, waarna het met andere koperertsen, voornamelijk oxieden en carbonaten en met koperhoudende slakken, die bij volgende operaties ontstaan, samengesmolten wordt. Hierbij verkrijgt men een kopersteen, concentratiesteen genoemd, die voornamelijk uit zuiver cuprosulfied Cu_2S bestaat en een koperhoudende slak, die men bij de eerste smelting weer gebruikt. Door dezen kopersteen weer te roosten en te smelten, verkrijgt men naast rijke koperhoudende slakken een steen, die reeds zuiver koper bevat. Dit is ontstaan door inwerking van het gevormde cuproöxied Cu_2O bij de laatste roosting en het nog onontlede sulfied.

Om het verkregen ruwe koper te zuiveren, smelt men hoeveelheden van 8000 kg. in een vlamoven, waarvan de haard uit kwarts bestaat, gedurende 14 à 16 uren, waardoor het nog aanwezige zwavel in zwaveloxied overgaat. Tegelijk worden de verontreinigde metalen zooals antimoon, zink, arsenicum, geoxydeerd, welke oxieden met het kwarts slakken vormen. Natuurlijk gaat ook een gedeelte van het koper in de slakken over. Ook het koper wordt op die manier met koperoxied verontreinigd, dat het koper minderwaardig maakt, waarom het weer gereduceerd moet worden. Dit geschiedt direct door toevoeging van organische- of andere reduceerende stoffen. De slakken worden weggenomen en men strooit anthraciet of zuivere steenkolen op het gesmolten metaal en roert de massa zoo nu en dan met een berkenstam om, of men plaatst een groenen berkenstam zoo in den oven, dat hij in het metaalbad gedeeltelijk ondergedompeld is. Het bad begint te koken, doordat verschillende gassen, voornamelijk koolwaterstoffen, gevormd worden, die reduceerend op het koperoxied of oxyduul inwerken. Deze bewerking noemt men polen. Na 15 à 20 minuten neemt men een monster van het metaal er uit, hamert het uit en nadat men het eerst half doorgesneden heeft, breekt men het door heen en weer buigen in tweeën. Door deze proef en door de kleur kan men waarnemen, of het polen lang genoeg geduurd heeft, zoo niet, dan wordt het nog even voortgezet, hoewel het niet te lang mag geschieden, daar anders het koper geelrood en vezelig zou worden. Is dit toch het geval, dan moet het onder luchttoevoer nog eenmaal gesmolten worden. Het zoo geraffineerde koper wordt dan in gietijzeren vormen uitgegoten en daarna in water, waardoor het zoogenaamde *rosetkoper* ontstaat. Volgens de onderzoekingen van *Abel* is het overpoolde koper het zuivere zuurstofvrije metaal, terwijl het taaie geraffineerde koper nog een kleine hoeveelheid van het oxyduul bevat. Het uitgieten van het gesmolten koper mag niet te lang duren, daar het anders weer geoxydeerd zou worden. Volgens *Hampe* berust het overpolen gedeeltelijk op absorbtie van kooloxied en koolwaterstoffen, gedeeltelijk op de reductie van kleine hoeveelheden lood- en bismuthoxied, want volgens hem vindt geen overpoling plaats bij afwezigheid van genoemde metalen. In den laatsten tijd voegt men gedurende het polen een koperphosforverbinding met ongeveer 7 procent phosfor toe en wel in verhouding van 1 : 100. men verkrijgt op die manier een zeer dicht en taai metaal, dat ongeveer 0,03 procent phosfor bevat. Ook worden tegenwoordig wel magnesium-, silicium- en mangaantoeslagen gebruikt als reductiemiddel bij het raffineeren van het koper.

De koperschiefer, die in Mansfeld in de Pruisische provincie Saksen voorkomt, vormt een dunne, gewoonlijk slechts 45 cm. dikke laag. Het bevat koperglans, bontkopererts, koperkies, en andere koperverbindingen naast ijzerkies, zinkblende, nikkel- en kobaltverbindingen en een betrekkelijk groote hoeveelheid zilversulfied. De schiefer bevat altijd afdrukken van vischchen en planten en is verontreinigd met de afvalproducten daarvan, zoodat het bij verhitting ontbrandt en door blijft branden, totdat de bitumineuse bestanddeelen verbrand zijn. Deze verbranding komt ten goede aan de verwerking van de schiefer. De koperbewerking in Mansfeld bestaat reeds lang, de vader van *Luther* werkte daar en de smelterijen zijn door *Agricola* beschreven. De smelterijen liggen in de nabijheid van Mansfeld, Eisleben en Sangershausen. *Grunow* geeft de volgende analyses voor de gebrande schiefer: uit de onderste beddingen 49 procent SiO_2, 15,31 Al_2O_3 en 18,1 CaO, uit de middelste 49,2 SiO_2, 16 Al_2O_3 en 15,6 CaO, uit de bovenste 50,6 SiO_2, 18 Al_2O_3 en 13,2 CaO, zoodat een verschuiving van de basische bestanddeelen van onder naar boven plaats gehad heeft. De hoeveelheid hiervan is van invloed op de verwerking. De ertsen bevatten dus ongeveer 70 procent slakkenvormende bestanddeelen en slechts 5—10 procent zwavelmetaalverbindingen. De eerste bewerking, de schei-

Digitized by Google

ding van de slakkenvormende stoffen van het eigenlijke kopererts, zal dus nauwkeurig moeten geschieden om geen koperverlies te krijgen. De schiefer wordt in groote hoopen van duizenden kg. op een onderlaag van hout geroost, waarbij de in de schiefer aanwezige organische bestanddeelen als brandstof dienen. Dit roosten duurde vroeger 2 tot 3 maanden, tegenwoordig 4 tot 5 weken. Het doel van dit roosten is de organische stoffen, het water, het arsenicum en een gedeelte van de zwavel te verwijderen. In de ruwe schiefer vindt men ongeveer 0,85—3,31 procent ijzer, 2,09—2,93 koper en 0,01—0,02 zilver, verder 2—5 zwavel, 70 procent slakkenvormende bestanddeelen en 20 procent vluchtige stoffen. Bij de roosting moet men zorg dragen dat de massa niet begint te sinteren. De gebrande schiefer wordt naar de samenstelling gesorteerd. Bij het daarop volgend smelten wordt altijd een toeslag toegevoegd. Vroeger gebruikte men vloeispaath, tegenwoordig meest ijzeroxied. De hoeveelheid van den toeslag wordt zoo geregeld, dat bij de smelting een di- of trisilicaat ontstaat.

De smelting heeft plaats in hoogovens, waarvan de constructie in den laatsten tijd gewijzigd is. (In fig. 3 is een Mansfeldsche hoogoven afgebeeld. *S* schacht, *f* luchtopeningen, *a* afvoeropening voor de slakken, *b.* voor kopersteen, valt in het waterbassin *e*, *w* luchtbuis, *g* gasafvoerkanalen naar *z*). De vorm lijkt op die van de ijzerhoogovens. De ovens zijn meestal door blikken mantels omgeven. Bij de smelting verkrijgt men slakken, die hoogstens 0,3 procent Cu_2O mogen bevatten en een kopersteen met 30—44 procent koper, ongeveer 26 procent zwavel, 20—27,5 procent ijzer en verder al het zilver, nikkel, kobalt, lood en zink. Verder ontstaat een ijzersteen met 10 procent molybdeen. De ruwe kopersteen wordt in roostschachtovens, waarvan er een in fig. 1 is afgebeeld, en die een zadelvormig rooster hebben, geroost en dan in vlamovens gesmolten. In fig. 2 is een bordenroostoven afgebeeld, *T* cirkelvormige haard, met chamotte bekleed. *F* vulopening, *R* afvoeropening. Het hekwerk *R* dient voor verwijdering van de gerooste massa. *P* dient voor fijnmaken en mengen van het erts). In de laatste heeft een oxydatie plaats, waardoor het kopergehalte stijgt, dat echter niet boven 75 procent mag komen. De haard van den vlamoven bestaat in den regel uit gezeefd kwartszand en fijne slakken. De vulling bestaat ongeveer uit 3000 kg. kopersteen en 350 kg. kwarts. De hierin verkregen kopersteen bevat ruim 70 procent koper naast de sulfieden van ijzer, kobalt, nikkel en zilver. Om het laatste, waarvan de hoeveelheid ongeveer 0,02 van het koper bedraagt, te winnen, wordt de fijn gemalen steen volgens de methode van *Ziervogel* eenige malen geroost, totdat in de massa ijzer, koper enz. als oxied, het zilver alleen als sulfaat aanwezig is, dat met warm water uitgetrokken wordt. Het residu, een bruinzwart poeder, werd vroeger met leem gemengd en tot ballen gevormd, welke na drogen en branden met slakken in een kleinen hoogoven worden gesmolten. Het hierbij verkregen koperzwart was dan geschikt om geraffineerd te worden. Het werd in vlamovens gesmolten en op de gewone wijze gepoold, waarbij men koper verkreeg, dat gelijk stond met het beste Engelsche koper. Tegenwoordig brengt men het residu direct in den raffineeroven (fig. 5). Men reduceerde de massa met kool tot koperzwart, hetwelk dadelijk daarna geraffineerd wordt, nadat de slakken weggenomen zijn.

Het raffineeren kan ook geschieden in een toestel, overeenkomende met de Bessemerpeer, gebruikt bij de ijzerbereiding (fig. 4). De convertor wordt ook veel meer gebruikt dan de vlamoven, voor de smelting van kopersteen. De andere convertors hadden den vorm van de zoo even genoemde Bessemerpeer, voorzien van een dikken kwartswand en konden 8—9 ton kopersteen bevatten. Tegenwoordig worden echter de trommelconvertors meer gebruikt, ze kunnen 7 ton steen bevatten.

In den laatsten tijd is een trommelconvertor van *Prince* en *Smith* in gebruik gekomen, die met magnesietsteen gevoerd is en tot 36 ton kopersteen kan bewerken.

Uitloogprocédé. Voor zeer arme koperhoudende materialen volgt men liever den natten weg. Zoo komen bijv. geoxydeerde kopererts, zooals roodkopererts, malachiet en koperlazuur dikwijls in zandsteen voor. Om daaruit het koper te verkrijgen, trekt men den zandsteen met ruw zoutzuur uit en slaat uit de zoover mogelijk geconcentreerde oplossing het koper met ijzer neer (z. g. cementkoper).

Volgens *Hunt* en *Douglas* gebruikt men, om het koper langs natten weg te winnen, een oplossing van 112 deelen calciumchloried en 280 deelen ijzervitriool en 1000 deelen water, waaraan men nog 200 deelen keukenzout toevoegt. Ertsen, welke de oxieden bevatten, worden zonder meer met deze oplossing behandeld. Carbonaathoudende ertsen worden eerst gegloeid en zijn sulfieden aanwezig, zoo moet de massa eerst geroost worden. De methode berust hierop, dat zich ijzerchloruur $FeCl_2$ vormt, dat in tegenwoordigheid van keukenzout het koperoxied in koperchloried omzet. Is nu cuproöxied aanwezig, dan vormt zich tegelijk metallisch koper. Het koperoxied wordt ook omgezet tot koperchloried en chloruur. Het cuprochloried, dat in water onoplosbaar is, wordt echter door de aanwezige chlorieden in oplossing gehouden. Uit deze oplossing nu wordt het koper door ijzer neergeslagen. Deze methode wordt echter door de volgende verdrongen. Het ijzerkies, waarvan jaarlijks vijfhonderd millioen kg. in Engeland verwerkt wordt op zwavelzuur, bevat ongeveer 3 procent koper. Vroeger ging deze hoeveelheid verloren, daar het uitsmelten te duur is. Tegenwoordig wordt het langs natten weg gewonnen volgens de methode van *Longmaid* en *Henderson*, die door *Claudes* en *Philips* verbeterd is. Het gerooste kies, dat voornamelijk uit ijzeroxied bestaat, wordt met 12 tot 15 procent grof gemalen steenzout gemengd en geroost, waarbij koperchloried ontstaat, dat met water uitgeloogd wordt. Uit de oplossing wordt het weer met ijzer neergeslagen. Het roosten geschiedt in vlam- of moffelovens, welke tot een bepaalde temperatuur verhit worden. Om de bewerking te doen gelukken, moet het gerooste kies 0,5 procent meer zwavel dan koper bevatten. Is dit niet het geval, dan voegt

Digitized by Google

men iets van het niet gerooste kies toe. Gedurende het roosten worden chloor, zoutzuur en dampen van ijzerchloried en koperchloried gevormd. Deze leidt men in een absorbtietoren, waarin water naar beneden vloeit. De gerooste en gedoreerde massa, waarin het grootste gedeelte van het ijzer in den vorm van ijzeroxied aanwezig moet zijn, wordt verschillend uitgeloogd, aan welker oplossing men het water uit den absorbtietoren toevoegt. De oplossing, die altijd nog ijzerchloried bevat, houdt ook het zilver en het goud uit het kies in oplossing. Om deze te winnen, kan men de vloeistof verdunnen of behandelen met koper. Het neerslaan van het koper geschiedt weer met ijzer. Tegenwoordig wordt het koper uit de oplossingen electrolytisch gewonnen. Men moest dan echter eerst het ijzer verwerken. Het langs den drogen weg verkregen koper is nooit geheel zuiver, maar bevat altijd nog sporen van andere metalen, die het kopererts vergezellen, verder vindt men er ook arsenicum, zwavel en zuurstof in. Zuiver koper verkrijgt men door verhitten van het zuivere oxied in een waterstofstroom of door electrolyse van een zuivere koperzoutoplossing met behulp van platina electroden.

Het koper heeft een eigenaardige, roode kleur en sterken glans. Merkwaardig is het, dat de roode lichtstralen, welke door gepolijst koper afgegeven worden, door de blauwe oplossing van zijn sulfaat worden geabsorbeerd, zoodat het metaal, gezien door deze oplossing, zilverwit lijkt. Op dit verschijnsel berustend, heeft *Baily* een reflectiekopermeter geconstrueerd om koper in oplossingen quantitatief te bepalen. Het gedegen koper vindt men dikwijls in kristallen van het regelmatige stelsel. Men kan deze ook verkrijgen, wanneer men phosforus en koper gedurende eenige maanden onder een kopersulfaat-oplossing bewaart. Naast koperphosfied vormen zich dan koperkristallen. Koper is zeer taai, men kan het tot dunne platen uitwalsen en tot een dunnen draad trekken. Door toevoeging van andere metalen wordt het brosser. Het gedegen koper heeft een soortelijk gewicht van 8,94, gegoten koper van 8,92, gesmeed van 8,95 en electrolytisch verkregen koper van 8,945. In zeer dunne blaadjes laat het licht blauwgroen door. Verwarmt men een kopersulfaatoplossing met zuiver zink, dan slaat het koper als een zwamvormige massa neer, dat na drogen een zacht donkerrood poeder vormt. Het smelt bij 1082,6° C. en heeft in gesmolten toestand een blauwgroene kleur; even voor het smelten is het zeer bros, zoodat men het zou kunnen fijnwrijven. Het vloeibare koper absorbeert verschillende gassen, die bij afkoeling weer ontwijken.

Het atoomgewicht van koper is door *Berzelius* reeds bepaald door reductie van neergeslagen koperoxied met waterstof. Hij vond 63,15, terwijl de internationale atoomcommissie voor het atoomgewicht heeft gevonden 63,57.

In droge lucht blijft koper bij gewone temperatuur onveranderd, in vochtige lucht oxydeert het snel. Onder medewerking van het koolzuur vormt het dan een basisch kopercarbonaat. Bij verhitting bedekt het koper zich eerst met een verschillend gekleurd laagje koperoxyduul Cu_2O, dat langzamerhand in het zwarte koperoxied CuO overgaat. Onder invloed van zure dampen oxydeert het koper zeer gemakkelijk. Door verdund zwavelzuur wordt koper niet aangetast, maar plaatst men een stuk koper gedeeltelijk in het zwavelzuur, dan oxydeert het koper aan de oppervlakte van het zwavelzuur. Ammonia bevordert de oxydatie ook. Door geconcentreerd zwavelzuur wordt koper wel aangetast onder vorming van kopersulaat en ontwijken van zwaveldioxied, daar sterk zwavelzuur bij verhitting oxydeerend werkt. Salpeterzuur lost, evenals alle oxydeerende zuren, het koper zeer gemakkelijk op. Er wordt dan kopernitraat gevormd onder ontwikkeling van stikstofoxied NO_2 of stikstofoxied NO, afhangende van de concentratie van het salpeterzuur. Sterk salpeterzuur geeft n.l. NO_2 en verdund salpeterzuur NO. Door zoutzuur wordt het in tegenwoordigheid van zuurstof of lucht en oxydeerende stoffen aangetast.

Het koper vindt zeer vele toepassingen. Het wordt tot talrijke artikelen voor technische, huishoudelijke en decoratieve doeleinden bewerkt. Zoo maakt men ervan pannen voor de suikerindustrie, destilleer- en kookketels, constructiedeelen, buizen, ets- en graveerplaten, walsen voor de katoendrukkerij, locomotiefvuurplaten enz.; voorts handvaten, deurknoppen, kandelaars, vazen, lampen enz. Verder dient koper soms voor dakbedekking, en voor bekleeding van houten scheepswanden. Deze platen duren echter niet lang. Onder invloed van het zeewater en de lucht ontstaat eerst een groene laag, die voornamelijk uit koperoxychloried bestaat. Hierdoor schijnen electrische stroomen opgewekt te worden, die het koper wegvreten. Men heeft nog geen middelen gevonden om dit tegen te gaan, daarom bezigt men tegenwoordig alliages met zink, bijv. delta-metaal.

Verreweg de belangrijkste toepassing van het koper is echter als koperdraad voor electrische geleidingen. Het is de beste geleider voor electriciteit; wanneer men het geleidend vermogen van koper op 100 stelt, bedraagt dat van zink 50, tin 31, ijzer 18 en lood 9. Hoewel het tot draad getrokken materiaal reeds veel sterker is, wordt toch soms een deel der goede geleidbaarheid opgeofferd aan de meerdere vastheid door geringe toevoegingen, indien het betreft de toepassing als gespannen geleidingsdraden (trolleydraden enz.).

Veel koper wordt ook verwerkt tot koperalliages, een klein deel tot verfstoffen en koperverbindingen in de chemische industrie. De koperalliages zijn gemakkelijker smeltbaar dan het zuivere koper. De grootste technische beteekenis hebben de legeeringen van koper met zink en tin. Met zink verkrijgt men het messing of geel koper (zie *Messing*), met tin de z. g. bronzen (zie *Brons*).

Het koper komt in den handel voor in den vorm van platen, blokken, draden; verder ook gegranuleerd in korrels, en in poedervorm.

De wereldproductie van koper is sterk gestegen, sinds 1885 is zij meer dan verdubbeld. De volgende tabel geeft een overzicht van de wereldproductie in tonnen, sinds 1800:

Digitized by Google

in 1800	21 000 ton
„ 1850	57 500 „
„ 1890	280 000 „
„ 1900	490 000 „
„ 1906	725 500 „
„ 1908	766 400 „
„ 1910	877 600 „
„ 1912	1 005 000 „

Productie en verbruik waren in 1910 als volgt verdeeld over de diverse landen:

	Productie.	Verbruik.
Duitschland. . .	34 900 ton	199 800 ton
Engeland . . .	71 000 „	146 000 „
Frankrijk . . .	7 800 „	80 700 „
Italië	2 500 „	23 200 „
Oostenrijk . . .	2 300 „	33 500 „
Rusland	22 600 „	28 600 „
Rest van Europa .	28 300 „	21 600 „
Vereenigde Staten	527 400 „	338 700 „
Rest van Amerika	93 500 „	3 000 „
Japan	50 000 „	19 800 „
Australië. . . .	37 300 „	
Totaal . . .	877 600 ton	894 900 ton.

In Nederland wordt begrijpelijker wijze geen koper geproduceerd, doch men vindt hier te lande talrijke fabrieken die zich toeleggen op de bewerking van koper en koperlegeeringen. Zoo vindt men hier te lande talrijke kopergieterijen, -slagerijen en -draaierijen. In 1909 bedroeg het verbruik hier te lande rond 16 000 ton koper.

Zie: *D. Dammer*, Chemische Technologie der Neuzeit (Stuttgart 1913); *A. Vosmaer*, Metalen en Alliages (Rotterdam 1912).

Koperblik wordt verkregen door het hameren en walsen van dikkere koperplaten, hetgeen koud en heet kan geschieden. Het koud-gewalste koperblik is beter bestand tegen den invloed van de weeragesteldheid en van zeewater, terwijl de fabricage daarvan minder verlies aan koper geeft dan die van het heet-gewalste. Koperblik heeft een dikte van ongeveer $^1/_2$ m.m., komt als rollen in den handel en wordt gebruikt voor dakbedekking, scheepsbeslag, ketels, pannen, buizen enz. Koperblik moet met koperen spijkers bevestigd worden, daar ijzeren aanleiding geven tot werkingen, die het koper gauw doen verteren. Ook in den vorm van platte schalen, die in het midden dikker zijn dan aan de randen, wordt het koperblik in den handel gebracht, als zoodanig is het de grondstof voor fabrieken, die er allerlei vaatwerk uitvaardigen. Ook langs galvanoplastischen weg wordt koperblik verkregen.

Koperchloried ($CuCl_2$) ontstaat bij verbranden van koper in een overmaat van chloor, of bij verwarming van het waterhoudende gekristalliseerde zout. Het is een bruingeel poeder, dat bij 498° C. smelt en bij sterke verhitting in cuprochloried of koperchlorüur (CuCl) overgaat. In water lost het gemakkelijk op. Verdunde oplossingen hebben een zuiver blauwe, geconcentreerde oplossingen een groene kleur. De oplossing verkrijgt men ook door het oxied of het carbonaat in zoutzuur op te lossen. Bij indampen van de oplossing kristalliseert $CuCl_2$ chloor en zoutzuurgas, dan scheiden zich donkergroene kristallen van de samenstelling $HCuCl_3$ af. Er bestaan ook basische cuprichlorieden, die men verkrijgt door aan koperchloried een weinig kaliloog toe te voegen. Watervrij koperchloried neemt zeer gemakkelijk ammonia op en vormt dan een blauw poeder $CuCl_2 6\,NH_3$. Leidt men het gas door een warm verzadigde oplossing, dan verkrijgt men een donkerblauwe oplossing, waaruit bij afkoeling kristallen van de samenstelling $CuCl_2 4NH_3 H_2O$ zich afzetten.

Koperen tijdperk is een cultuurperiode tusschen den jongsten steentijd en den bronstijd, die door eenige praehistorici wordt aangenomen, vanwege de aanwezigheid van koperen voorwerpen in voorhistorische vindplaatsen, vooral in Hongarije, op Cyprus (waarvan de naam koper is afgeleid) en in Noord-Amerika. De voornaamste voorwerpen uit dien tijd zijn messen, spijkers, naalden, armbanden en vooral platte of wigvormige bijlen.

Koperertsen. Zie *Koper*.

Kopergaasborstels bestaan uit een pakje opgevouwen kopergaas (zie *Koolborstel*).

Koperglans *(chalcosien)* is een mineraal van de samenstelling Cu_2S (zwavelkoper) met circa 80 % koper, voorkomend in plaat- of kort zuilvormige rhombische kristallen, die meestal slecht ontwikkeld zijn. De kleur is zwartachtig loodblauw met metaalglans, de hardheid bedraagt 2,5—3, het soortelijk gewicht 5,5—5,8. Met andere kopererts komt het mineraal voor in gangen der ertsgebergten, o. a. te Freiburg, Cornwallis en Connecticut; verder vindt men het fijn verdeeld in koperlei en als pseudomorphosen, ontstaan uit resten van planten. Het is voor de koperindustrie een zeer belangrijk mineraal.

Kopergravures noemt men afdrukken van koperen platen, waarop door middel der graveernaald verdiepte lijnen zijn aangebracht. De oudste gegraveerde platen waren van edel metaal. Daarna bezigde men koper, tin en ijzer. Van de beide laatstgenoemde metalen was echter het eerste te zacht en het laatste te hard. Het tin bleek niet bestand te zijn tegen het drukken en het ijzer was moeielijk te bewerken. Had men echter een ijzeren of liever een stalen plaat in gereedheid, dan kon men daarvan 50 000 afdrukken verkrijgen, terwijl een koperen plaat, waarmede men er 4000 vervaardigd heeft, geheel is afgesleten. Zelfs kostte het reeds moeite om 500 goede afdrukken te leveren. De oudste prenten zijn met een dunne zwarte verf met de hand of met een handrol, de latere met een veel donkerder kleur op de boekdrukpers vervaardigd. Men onderscheidt gravures en etsen (zie aldaar). Deze laatste zijn meestal oorspronkelijke voortbrengselen van schilders, de eerste daarentegen navolgingen van schilderstukken. Beide soorten werden van ouds zeer op prijs gesteld, en reeds vroeg was men er op bedacht om daarvan verzamelingen aan te leggen, waartoe de abbé *Marolles* in het midden der 17de eeuw in Frankrijk het voorbeeld gaf. Ook *Mariette, Silvestre, Baxan,*

Digitized by Google

Paignon-Dijonval, graaf *Rigal*, *Durand* en *Dubois* te Parijs, de bankier *Winckler* te Leipzig, graaf *Fries* te Weenen, *Hinlopen*, *Ploos van Amstel* en *Verstolk van Soelen* in ons land, *Reynolds*, *Mark Masterman Sykes*, de hertog *van Buckingham* te Londen, *Weigel* te Leipzig, markies *Durazzo* te Genua en meer anderen verzamelden prenten. Verder bevindt zich een verzameling (138 000 stuks) in de *Biblioteca Corsiniana* te Rome, terwijl Nederland o. a. een rijke verzameling in het Prentenkabinet te Amsterdam bezit. Dikwijls werden kopergravures in lijsten achter glas geplaatst tot versiering der vertrekken, zoodat zij zelfs de schilderijen verdrongen en hierdoor een belangrijken invloed verkregen op de beeldende kunst. Oorspronkelijk waren de koperprenten naar onze opvatting zeer goedkoop. *Albrecht Dürer* verkocht op een reis door de Nederlanden (1520) een van zijn fraaiste prenten, „Adam en Eva", voor 4 stuivers het stuk, en omstreeks 50 jaren later kostte een afdruk van al zijn werken slechts 36 gld. Intusschen vindt men in de 17de eeuw reeds de „Honderd guldens prent" van *Rembrandt*, alzoo genoemd naar den prijs, dien de kunstenaar voor elken afdruk vorderde. In onze dagen evenwel zijn de prijzen voor prenten van oude meesters hoog, vooral wanneer er goede afdrukken verkocht worden.

Techniek. Het graveeren in koper geschiedt met behulp van een *graveerstift*, een stalen stift met een meer of minder scherpe punt en houten heft, of met behulp van de naald, die, evenals een potlood, in een houten omkleedsel zit. Met deze werktuigen wordt de teekening in de koperen plaat gegroefd. Vooraf wordt deze laatste met een laagje vernis of was overdekt. Hierop worden de omtrekken der teekening met een *naald* doorgetrokken, zóó, dat het koper op die plaatsen zichtbaar wordt. Dan verwijdert men de vernislaag en werkt de gravure verder met de graveerestift af. Soms etst men door een bijtmiddel het metaal langs de omtrekken tot op zekere diepte weg. De schaduwen worden verkregen door evenwijdige strepen, of, als ze zwaar moeten zijn, door elkander kruisende strepen. Hierbij kan men nog de tusschenruimte wegnemen door deze met punten aan te vullen, of wel men kan de lijnen zelf breeder en dieper maken. Voor groote vlakken kan deze arbeid ook met een machine verricht worden, die een stift op regelmatige wijze heen en weer beweegt, waarbij men dan de diepte en afstanden der lijnen naar verkiezing kan regelen. Deze laatste wijze van bewerking wordt echter meer voor staalgravures toegepast. Bij de kopergravures vormt elke lijn werkelijk een groef, en bij sterke arceering wordt ook inderdaad een deel van het koper verwijderd. De streep, die door het afdrukken der plaat op het papier komt, is dientengevolge niet vlak, alsof ze er op geteekend was, maar de inkt ligt er, wel niet zoo dik als de uitsnijding diep is, maar toch tot een zekere hoogte, op. Hierdoor hebben de koperprenten diepte en kracht van toon.

Het afdrukken der koperplaat vereischt zorg en oefening. De zeer fijn gewreven inkt wordt op de plaat gebracht en door middel van een drukbal gelijkmatig verdeeld; daarna wordt de laag weer verwijderd, zoodat alleen de groeven met inkt gevuld blijven. Is er door middel van een handpers een afdruk genomen, dan moet de plaat telkens daarna opnieuw van inkt voorzien worden. De eerste afdrukken zijn meestal niet te gebruiken, maar, hebben deze aan de plaat haar ruwheid ontnomen, dan worden de voortreffelijkste, nl. de meest scherpe afdrukken, verkregen. Van deze worden hoogstens honderd, zonder eenig bijschrift hoegenaamd, of, zooals men het noemt „avant la lettre", gedrukt, om ze van de latere te kunnen onderscheiden. Deze afdrukken worden, als de fraaiste, tot hoogere prijzen in den handel gebracht. De gravure wordt daarna aan den onderrand voorzien van den naam van den graveur (*A. sc.* = *A sculpsit* = A heeft het gegraveerd), alsmede van den teekenaar (*B. del.* = *B. delineavit* = B heeft het geteekend; of *pinx.* = *pinxit* = heeft het geschilderd), tevens ook van den titel der prent. De afdrukken, met het onderschrift verkregen, worden „gravures après la lettre" genoemd. In navolging van Frankrijk gaat men met de onderscheiding nog verder, en worden voor het afdrukken van de eerste gravures „avant la lettre" de naamletters van den graveur tijdelijk in de plaat gesneden en later weer weggeslepen. Die gravures, waarop de naam van den graveur zonder eenig ander bijschrift voorkomt, zijn dan de zoogenaamde *épreuves d'artiste*. Zij worden soms nog bovendien van een volgnummer voorzien.

Wegens de vrij sterke afslijting, waaraan het koper onderhevig is, kon men vroeger op niet meer dan hoogstens 1000 à 1200 scherpe afdrukken van een plaat rekenen. Tegenwoordig kan men langs galvanoplastischen weg de platen zelf zoo dikwijls verveelvoudigen als men verkiest.

Koperhydroxied, $Cu(OH)_2$, wordt verkregen als een blauwen neerslag, wanneer men een oplossing van een cuprizout bij gewone temperatuur met een base behandelt. Geheel zuiver is het volgens deze wijze niet, daar het altijd een weinig alkali vasthoudt. Zuiverder is het, wanneer men vóór het neerslaan een weinig ammoniumchloried toevoegt. De boven kalk gedroogde verbinding verandert bij verhitting tot 100° C. niet. Verhit men het neergeslagen hydroxied met water, dan wordt het zwart en gaat over in $Cu_2O_2(OH_2) = Cu(OH_2).2CuO$. Het lost gemakkelijk in ammonia op tot een diep blauwe vloeistof. Deze oplossing heeft de eigenschap cellulose op te lossen. Voegt men vooraf aan de koperzoutoplossing een organische verbinding toe, waarin OHgroepen aanwezig zijn, dan wordt door een base het koperhydroxied niet neergeslagen, maar men verkrijgt dan een donkerblauw gekleurde vloeistof.

Koperkies *(chalkopyriet)* is een mengsel van zwavelkoper en zwavelijzer, dat als een zeer verspreid en belangrijk mineraal voorkomt. Het bevat ongeveer 35 % koper en 30 % ijzer, kristalliseert tetragonaal en vertoont een messinggele kleur met bonte aanloopkleuren. De hardheid bedraagt 3,5—4, het soortelijk gewicht 4,1—4,3. Koperkies wordt door vochtige lucht gemakkelijk omgezet in koperindigo, koperpikerts, malachiet, koperlazuur en bruinijzersteen en komt met vele andere mineralen voor in het

Digitized by Google

Ertsgebergte, Cornwallis, Hongarije, Spanje en andere plaatsen.

Koperlazuur *(Azuriet)*, een mineraal, is basisch kopercarbonaat, $2\,CuCo_3Cu(OH)_2$, dat in plaat- tot zuilvormige, monokliene kristallen gevonden wordt. Ook komt het ingesloten in andere mineralen of in radiair gebouwde, zelfs in aardachtige variëteiten voor. De hardheid bedraagt 3,5—4, het soortelijk gewicht 3,7—3,8. Het wordt gevonden bij Chessy, bij Lyon, bij Moldova, te Arizona, in Pennsylvanië enz. en vindt toepassing bij het winnen van koper en kopervitriool, ook wel als blauwe verf.

Koperlegeeringen. Het koper legeert zich gemakkelijk met verschillende metalen. Deze alliages worden in de techniek zeer veel gebruikt. Men onderscheidt: 1. koper-tinlegeeringen of bronzen; 2. koper-zinklegeeringen; de koperrijke legeeringen heeten tombak, de koperarmere messing of geelkoper; 3. koperloodlegeeringen; 4. koper-, tin-, zinklegeeringen, ook brons genaamd; 5. koper- tin- zink- loodlegeeringen, zoogenaamde zwarte bronzen voor kunstvoorwerpen; 6. koper- zink- nikkellegeeringen, bijv. nieuwzilver, alpacca enz.; 7. koper- zink- ijzerlegeeringen; 8. koper- tin- zink- antimoonlegeeringen of Brittannia metaal, geschutbrons met 9 tot 10 procent tin, het beeld-gietbrons met 5 tot 15 procent tin, het klokkenbrons 22 tot 30 procent tin. Messing bevat 30 tot 44 procent zink, tombak 15 procent. Deze koperzinkalliages worden veel gebruikt voor machineonderdeelen. De loodhoudende worden langzamerhand verdrongen door de zwarte Japansche bronzen met ongeveer 20 procent lood. De trekvastheid van alliages kan dikwijls vergroot worden door toevoeging van phosforus en silicium, magnesium of mangaan. Groote trekvastheid bezit ook het koperaluminium of aluminiumbrons, dat 60 kg. per v. m.m. kan bedragen. Het heeft een fraaien goudglans, die aan de lucht niet verandert. Het nieuwzilver is een messingsoort, waarin een deel van het zink door nikkel is vervangen, het deltametaal bevat inplaats van nikkel, ijzer. Het nieuwzilver is een goede onderlaag voor galvanische verzilvering (Christoffelzilver). De witte legeeringen, zooals Brittanniametaal, bevatten slechts enkele procenten koper. De toevoeging hiervan geschiedt voornamelijk om het alliage harder te maken. Dezelfde rol speelt het in munten en sieraden, zonder het uiterlijk van de edele metalen weg te nemen. In munten zit ongeveer 10 procent koper.

Koperlei is een zwarte, bitumineuse mergellei, die als een dunne laag van ongeveer 0,5 m. regelmatig in de dyas-formatie voorkomt en zijn naam dankt aan het kopergehalte, dat er in zeer kleine kristallen of stukjes van koperglans, koperkies en bontkopererts in voorkomt. Zij bevat 8—20 % bitumen, afkomstig van overblijfselen van visschen en planten. De verdeeling der koperertsen in de koperlei is zeer onregelmatig. Vroeger was het algemeen een bron voor het winnen van koper, tegenwoordig slechts bij Mansfeld, Eisleben en Gerbstedt, waar nog steeds 20 000 arbeiders werk vinden. Behalve koper wordt ook zilver uit koperlei gewonnen.

Kopermijnenrivier *(Coppermine-river)* is een rivier in het N. van Britsch-Noord-Amerika, die ontstaat uit verschillende meren op de zoogenaamde Barren-Grounds (zie aldaar. Zij stroomt door het Providence Lake en Point Lake, vormt vele watervallen en mondt in de Coronationgolf (Noordelijke-IJszee) uit. Het in de buurt gevonden koper gebruikten de Indianen voor gereedschappen, voordat zij het ijzer leerden kennen.

Kopernitraat is het salpeterzure zout van koper $Cu(NO_3)_2$ en kristalliseert in fraaie blauwe kristallen met drie en met zes moleculen kristalwater. Het kan verkregen worden door koper in salpeterzuur op te lossen en deze oplossing tot kristallisatie in te dampen. Geheel op dezelfde wijze kan men het bereiden door het natuurlijke malachiet op lazuur in salpeterzuur op te lossen. Bij verhitting ontleedt het zich in koperoxied en stikstofoxieden; de laatste ontwijken gasvormig.

Koperoxied (CuO.) wordt als koperzwart of metakoniet gevonden. Kunstmatig verkrijgt men het door zacht verhitten van het zuivere nitraat, carbonaat of hydroxied als zwart poeder, dat bij sterke verhitting sintert en bij het smeltpunt van koper, onder vorming van zuurstof, smelt en in een lager oxied overgaat. Het is hygroscopisch en bij zeer hooge temperatuur iets vluchtig. Waterstof, kooloxied, koolwaterstoffen en andere koolstofverbindingen reduceeren het gemakkelijk bij verwarming tot metaal onder vorming van water en koolzuur. Omdat het deze stoffen zoo gemakkelijk oxydeert, gebruikt men het bij de elementairanalyse van organische verbindingen. Glas wordt door koperoxied mooi groen gekleurd.

Koperoxyduul of *cuproöxied* (Cu_2O) wordt als rood kopererts gevonden in kristallen van het regelmatige stelsel, voornamelijk octaëders. Het heeft een roode kleur en meestal een diamantglans. Kunstmatig kan het op zeer verschillende manieren bereid worden. Fijn verdeeld koper wordt reeds bij roodgloeihitte tot Cu_2O geoxydeerd, en wanneer men het metaal bij zoo laag mogelijke temperatuur door reductie van het oxied met waterstof verkregen heeft, oxydeert dit reeds bij de gewone temperatuur aan de lucht. Behandelt men een oplossing van gelijke hoeveelheden kopersulfaat en druivensuiker met zooveel natronloog, dat men een heldere blauwe vloeistof heeft verkregen en verwarmt men deze, dan scheidt zich het koperoxyduul af. Als amorf poeder krijgt men het, wanneer men een mengsel van 5 deelen koperchloruur in 3 deelen natriumcarbonaat in een gesloten kroes verwarmt en het residu met water uitwascht. Het kunstmatige heeft een soortelijk gewicht variëerende tusschen 5,84 en 5,87. Het smelt bij roodgloeihitte en het kleurt glas rood.

Koperrivier *(Copperriver)* is een rivier in het N.-Amerikaansche territorium Alaska, die aan den voet van den Mount Wrangell ontspringt (op 62° N. Br. en 144° W. L.) en in den Grooten Oceaan uitmondt. Haar lengte bedraagt 500 km. In haar stroomgebied vindt men gedegen koper.

Kopersmeedkunst. Het bewerken (drijven) van koper tot vaatwerk, wapens, reliëfs en allerlei beeldjes was reeds bij de Assyriërs bekend en werd later ook door de Grieken en Ro-

Digitized by Google

meinen beoefend. In de Middeleeuwen werden allerlei voorwerpen, tot gebruik en versiering in de kerken, in koper gedreven. Dit drijven geschiedde door hameren van de koperen plaat over houten voorwerpen heen, waaraan men den verlangden vorm had gegeven. Gedreven koper, in platen aaneengeklonken, werd ook gebruikt voor het maken van beelden, die te groot waren om in brons te kunnen worden gegoten. Een voorbeeld van deze techniek is het 24 m. hooge standbeeld van den heiligen *Carlo Borromeo* bij Arona aan het Lago Maggiore, gemodelleerd door *Falconi* uit Lugano, waarbij echter hoofd, handen en voeten uit brons gegoten zijn. Geheel uit koper daarentegen bestaat het 10 m. hooge beeld van *Hercules* op de Wilhelmshöhe bij Kassel. Koper, met tin vermengd en messing genoemd, wordt gebruikt om er voorwerpen van te gieten. Deze *geelgieterskunst* werd in de Middeleeuwen vooral te Dinant en te Mechelen beoefend.

Kopersulfaat. Zie *Kopervitriool.*

Kopersulfied. Zie *Zwavelkoper.*

Koppervergiftiging ontstaat, wanneer oplosbare verbindingen en zouten van koper in het maagsap geraken. Gewoonlijk zijn het kopervitriool en azijnzuur-koper, die de vergiftiging teweeg brengen. Een koperen pan, die niet goed vertind is, is vaak de eerste oorzaak van koppervergiftigingen, die echter meestal een gunstigen afloop hebben, doordat de maag slechts een geringe hoeveelheid kan bevatten, zonder dat braking intreedt. Een acute vergiftiging, die alleen bij groote dosis van bijtende koperzouten optreedt, veroorzaakt een groene kleur, uitbijten en verzwering van de slijmvliezen van maag-darmkanaal, de vergiftigde heeft een leelijken metaalsmaak, met gevoel van samensnoering van maag en slokdarm, braakt groene, koperhoudende stof uit, zijn onderbuik is pijnlijk en opgezet, terwijl onder collapsverschijnsels of convulsies en verlammingen in eenige uren de dood kan volgen. Of die verschijnsels vlugger of later optreden hangt er van af, of het koper in een leege maag of met spijzen vermengd opgenomen werd. Bij acute vergiftiging pompt men zoo snel mogelijk de maag van den patiënt leeg en dient hem veel warm eiwitwater en magnesia toe. Bij het water, waarmee men uitpompt, voegt men ferrocyaankalium, zoodat onoplosbaar ferrocyaankoper met het water uitloopt. De chronische koppervergiftiging komt voor in bedrijven, waar veel koperstof kan worden ingeademd (schilders, die koperverf gebruiken). Duidelijke symptomen zijn hier het groen worden der haren, oogen en tanden. Deze gevolgen kunnen lang bestaan, zonder verdere opvallende verschijnsels, maar op den duur volgen toch zwakheid en krachteloosheid. Genezing volgt dan echter spoedig als de patiënt zich voor verdere vergiftiging in acht kan nemen, anders volgen maag- en darmstoornissen en soms hevig hoesten met groen sputum. Ook dan is nog genezing mogelijk, die eerst twijfelachtig wordt als er koperkolieken optreden met darmstoornissen en algemeen ziektegevoel. De buik is dan hard gespannen, zeer gevoelig, de pols snel en klein en vaak is er hevige hoofdpijn met treurige gemoedsstemming en opvallende vermagering. Ook dan is genezing nog niet uitgesloten, als de patiënt in gezonde atmosfeer komt en zijn lichaam door warme baden van het aanklemmende koper bevrijdt.

Koperverliezen of *stroomwarmteverliezen* zijn de verliezen, welke bij electrische machines optreden, doordat de door de windingen van die machines vloeiende stroom een weerstand te overwinnen heeft, waardoor een hoeveelheid electrische energie groot I^2r (want I is de stroomsterkte en r de electrische weerstand) verloren gaat, en in warmte wordt omgezet. Hierdoor zijn de koperverliezen zeer hinderlijk, daar zij de machine verhitten. De koperverliezen maken een belangrijk deel uit van de verliezen van de electrische machines (zie *Hysteresisverliezen).*

Kopervitriool of *kopersulfaat* ($CuSO_4$) is reeds zeer langen tijd bekend. Kunstmatig werd het reeds door *Van Helmont* in 1644 verkregen. Tegenwoordig wordt het in het groot op verschillende wijze gewonnen. In Lancashire bereidt men het uit zilverhoudende gerooste kiezen, die men in looden vaten met zwavelzuur (kamerzuur) en stoom behandelt. Het zuur wordt langzamerhand in kleine hoeveelheden toegevoegd, waardoor bijna al het koper, iets ijzer en kleine hoeveelheden zilver, arsenicum, antimoon en bismuth in oplossing gaan, terwijl het residu voornamelijk lood en goud bevat. De zwak zure oplossing wordt geconcentreerd in met lood gevoerde vaten gebracht, waarin men koperen platen hangt, waarop het zilver, antimoon en arsenicum zich afzetten, terwijl het ferrosulfaat $Fe_2(SO_4)_3$ tot ferrosulfaat $FeSO_4$ gereduceerd wordt en het bismuth als een basisch zout neerslaat. De heldere oplossing laat men kristalliseeren. De moederloog wordt met zwavelzuur gemengd, waarmede men nieuwe hoeveelheden van het kies uitloogt. Op gelijke wijze verkrijgt men het uit andere koperhoudende ertsen, die men voorzichtig roost, waardoor dan het kopersulfied in sulfaat overgaat, terwijl het zwavelijzer voornamelijk in oxied veranderd wordt. Bevat koper goud en zilver, dan behandelt men dit in houten vaten met warm verdund zwavelzuur onder toetreding van lucht, waardoor het koper in sulfaat overgaat, terwijl goud en zilver onaangetast blijven. Als bijproduct wordt het bij verschillende processen gewonnen. Uit warm verzadigde oplossingen kristalliseert het in doorzichtige, blauwe triklinische kristallen ($CuSO_4.5H_2O$), waarvan het soortelijk gewicht 2,28 is. 100 deelen water lossen bij 10° C. 36,95 deelen, bij 100° C. 203,32 deelen kopersulfaat op. In absoluten alcohol is het onoplosbaar. Verhit men het zout eenigen tijd op 100° C., dan houdt men $CuSO_4.H_2O$ als blauwwitte massa over, die bij 230° C. in het watervrije witte zout overgaat, hetwelk zeer hygroscopisch is. Met water samengebracht, wordt het weer blauw, waarom men het gebruikt om water in organische vloeistoffen bijv. alcohol aan te toonen. In kristalvorm bereidt men het watervrije zout, wanneer men in gesloten vaten geconcentreerd zwavelzuur op koper laat inwerken. Het kopervitriool wordt veel gebruikt in de katoendrukkerijen, voor het maken van andere koperverbindingen en in de galvanoplastiek.

Koperzouten kunnen verdeeld worden in

Digitized by Google

de eenwaardige cupro- en de tweewaardige cuprizouten. De belangrijkste cuprozouten zijn die van de halogeenzuren, terwijl die van de zuurstofhoudende zuren als zwavelzuur en salpeterzuur niet bekend zijn; want behandelt men het cupro-oxied met zwavelzuur of salpeterzuur, dan vormen zich altijd de cuprizouten, onder afscheiding van metallisch koper. De meeste zijn wit en onoplosbaar in water. De cuprizouten zijn in watervrijen toestand kleurloos of geel, waterhoudend zijn zij groen of blauw. De meeste normale zouten zijn in water oplosbaar, de basische meest onoplosbaar. De voornaamste zijn die van de zuurstofhoudende zuren, terwijl de cuprihalogeenverbindingen gemakkelijk in de cuproverbindingen overgaan. Alle koperzouten zijn vergiftig en veroorzaken brakingen.

Kopitar, *Bartholomaeus,* een beoefenaar der Slavische taal, den 23sten Augustus 1780 te Repnje in Krain geboren, bezocht de school te Laibach, werd in 1799 huisonderwijzer bij baron *Zois* en vervolgens secretaris van dezen. In 1807 begaf hij zich naar Weenen en werd in 1809 ambtenaar aan de hofbibliotheek, nadat hij zich reeds in het voorgaande jaar aan de universiteit had laten inschrijven als student in de rechten. Tevens wijdde hij zich bij voorkeur aan de beoefening der Slavische taal- en letterkunde en schreef een „Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermark" (1808). Nadat hij reeds in 1814 Parijs bezocht had, deed hij later een reis door Duitschland en Engeland en ook door Italië. In 1843 werd hij hofraad en eerste custos der keizerlijke bibliotheek, doch hij overleed reeds den 11den Augustus 1844. Zijn taal- en letterkundige geschriften zijn zeer belangrijk, in zijn geschiedkundige werken toont hij zich een krachtig ijveraar voor de unie der Slavische volken. Zijn voornaamste werk is de: „Glagolita Clozianus" (1836). Verder leverde hij waardevolle bijdragen in „Hesychii Glassographi discipulus russus" en „Texte du sacre". Een verzameling van zijn kleinere geschriften is uitgegeven door *Miklosisch* (1857 enz.).

Koplading. Zie *Spoorwegen.*

Kopp, *Ulrich Friedrich,* een Duitsch oudheidkundige, den 18den Maart 1762 te Kassel geboren, studeerde in de rechten en werd in 1788 justitieraad, vervolgens geheim referendaris en eindelijk geheim landssecretaris in zijn geboorteplaats. In 1802 werd hij benoemd tot directeur van het Hofarchief en in 1803 ontving hij den titel van kabinetsraad, doch vroeg in 1804 zijn ontslag uit den staatsdienst, werd in 1808 honorair professor te Heidelberg en woonde later ambteloos te Manheim. Hij overleed op een reis naar Marburg den 27sten Maart 1834. Zijn „Palaeopraphia critica" (4 dln., 1817—1829) is een uitmuntend werk en in zijn: „Bilder und Schriften der Vorzeit" (1819—1822) verklaarde hij op een voortreffelijke wijze de Phoenicische en Gotische gedenkteekens. Verder schreef hij: „De nuptiis philologiae et Mercurii" (1836), „Handbuch zur Kenntniss der Kurhessischen Landesverfassung und Rechte" (1796—1804, 6 dln.) en „Bruchstücke zur Erläuterung der deutschen Geschichte und Rechten" (1799—1801, 2 dln.).

Kopp, *Joseph Entychius,* een Zwitsersch geschiedschrijver, den 25sten April 1793 te Beromünster in het kanton Luzern geboren, werd in 1819 professor in de Grieksche taal aan het lyceum te Luzern en in 1841 lid van den kantons- en regeeringsraad. Hij schreef: „Urkunden zur Geschichte der eidgenossischen Bünde" (1835—1851, 2 dln.), „Geschichte der eidgenossischen Bünde" en „Geschichte von der Wiederherstellung und dem Verfalle des Heiligen Römischen Reichs". Bovendien gaf hij uit het tijdschrift: „Geschichtsblätter aus der Schweiz". Hij overleed te Luzern den 26sten October 1866.

Kopp, *Hermann,* een Duitsch scheikundige, den 30sten October 1817 te Hanau geboren, studeerde te Heidelberg en te Marburg in de natuurkunde, oefende zich in de scheikunde in het laboratorium van *Liebig* te Giessen, werd hier in 1841 privaatdocent en in 1843 hoogleeraar. In 1864 vertrok hij in die betrekking naar Heidelberg. Hij heeft zich vooral verdienstelijk gemaakt door een onderzoek naar het onderling verband van de natuurkundige eigenschappen der lichamen, naar hun samenstelling enz., alsmede door het beoefenen van de geschiedenis der scheikunde. Hij overleed den 20sten Februari 1892 te Heidelberg. Hij schreef: „Geschichte der Chemie" (1843—1847, 4 dln.), „Beiträge zur Geschichte der Chemie" (3 stkn., 1869—1875), „Die Entwickelung der Chemie in der neuern Zeit" (1871—1873, 2 dln.), „Lehrbuch der physikalischen und theoretische Chemie" (2de druk 1863, met *Buff* en *Zamminer),* en eerst met *Liebig* en vervolgens met *Will:* „Jahresbericht über die Fortschritte der Chemie, Physik, Mineralogie und Geologie". Met *Liebig* en *Wöhler* redigeerde hij de: „Annalen der Chemie und Physik" (1851—1871) en leverde nog: „Einleitung in die Krystallographischen Kenntnisse der wichtigeren Substanzen" (2de druk 1862).

Kopp, *Georg,* kardinaal en bisschop van Fulda, den 27sten Juli 1837 te Duderstadt (Hannover) geboren, ontving zijn opleiding aan het gymnasium en aan de philosofisch-theologische school te Hildesheim. Hij was daarna eenige jaren werkzaam als pastoor en werd in 1865 geplaatst aan het bisschoppelijk generaal-vicariaat te Hildesheim. In 1872 werd hij benoemd tot domcapitularis en vicaris-generaal en in 1881 tot bisschop van Fulda. In 1886 werd hij levenslang lid van het Heerenhuis. Hier heeft hij zich vooral beijverd om door een herziening der Meiwetten de goede verstandhouding tusschen de Pruisische regeering en de R.-Katholieke Kerk te herstellen. De vruchten van zijn bemoeiingen waren de zoogenaamde „vredewetten" van 21 Mei 1886 en 30 April 1887, waarin belangrijke concessiën werden gedaan aan de R.-Katholieke Kerk. In Juni 1887 werd *Kopp* door den paus tot vorstbisschop van Breslau benoemd en in 1893 tot kardinaal. Hij overleed den 3den Maart 1914.

Kopparberg. Zie *Dalarne.*

Koppe, *Johann Gottlieb,* een Duitsch landbouwkundige, den 21sten Januari 1782 te Beesdau bij Luckau in Neder-Lausitz als zoon van een armen daglooner geboren, bezocht het lyceum te Lübben, leerde het landbouwbedrijf op de goederen van den graaf *van Solms* en werd in 1800 bestuurder van het riddergoed Gräfendorf bij

Digitized by Google

Jüterbogk. In 1811 werd hij leeraar aan de academie te Möglin en bestuurder van de modelboerderij aldaar. In dien tijd schreef hij het boek: „Unterricht im Ackerbau und in der Viehzucht" (Berlijn 1812, 2 dln.), dat grooten bijval vond. Van 1814 tot 1827 bestuurde hij in Reichenow de goederen van *Eckard* en in 1827 werd hij pachter van het staatsdomein Wollup en in 1830 van het domein Kienitz, waar hij in 1837 een beetwortelsuikerfabriek oprichtte. Hij werd achteenvolgens benoemd tot „Landesökonomierath", in 1849 tot lid der Eerste Kamer in Pruisen en in 1854 tot staatsraad. Hij overleed den 1sten Januari 1863 te Beesdau. Hij heeft zich jegens den landbouw zeer verdienstelijk gemaakt. Met anderen gaf hij uit „Mitteilungen auf dem Gebiete der Landwirtschaft" (1819—1825, 3 dln.). Verder schreef hij: „Revision der Ackerbausysteme" (Berlijn 1818), „Anleitung zur Kenntniss, Zucht und Pflege der Merinos" (Berlijn 1827) en „Beiträge zur Beantwortung der Frage: Sind grosse oder kleine Landgüter zweckmässiger für das allgemeine Beste"? (Berlijn 1847).

Koppe, *Karl,* een Duitsch geodeet, den 9den Januari 1844 te Soest (Westfalen) geboren, studeerde na het gymnasium in zijn geboorteplaats doorloopen te hebben, aan de hoogescholen te Berlijn en Bonn in de wis- en natuurkunde, nam in 1868 deel aan een expeditie naar Britsch-Indië om er een zonsverduistering waar te nemen, werd vervolgens ingenieur bij den Rheinischen spoorweg, stond in 1872 aan het hoofd der geodetische werkzaamheden aan den St. Gotthardtunnel, waarvan hij in 1874—1875 de as bepaalde en werd in 1881 benoemd tot hoogleeraar in de geodesie en practische wiskunde aan de technische hoogeschool te Brunswijk. *Koppe* is vooral bekend geworden door zijn photogrammetrische werkzaamheden. Ook vond hij een nauwkeurigen haarhygrometer en een phototheodoliet uit. Hij stierf den 19den December 1910 te Keulen. Naast talrijke artikelen in vaktijdschriften, schreef hij o. a.: „Die Photogrammetrie oder Bildmesskunst" (Weimar 1889), „Photogrammetrie und internationale Wolkenmessung" (Brunswijk 1896) en „Die neuere Landestopographie" (Brunswijk 1900).

Koppel (Latijn *Copula*) is een inrichting, waardoor het mogelijk is twee afzonderlijke deelen van een machine met elkander in verbinding te brengen, zoodat de beweging van het eene gedeelte afhankelijk wordt van het andere. Zoo vindt men bijv. bij een orgel een manuaal- en een pedaalkoppel, waardoor men met de hand of den voet kan bewerken, dat tegelijk met een bepaalden toon eenige andere (harmonische) hoorbaar worden.

Koppel. Zie *Krachtenpaar.*

Koppeling. De eenvoudigste vaste koppeling is de *koppelmof,* die uit een over de uiteinden van twee elkander aanrakende assen geschoven mof bestaat, die aan de assen door middel van een wig verbonden is. Doelmatiger is de schijfkoppeling (zie fig. 1). Op het uiteinde van iedere as is een schijf bevestigd en deze worden

Fig. 1.

Fig. 2.

Koppeling.

door schroeven met elkander verbonden. Bij de schaalkoppeling van *Sellers* (fig. 2) omsluit een naar beide kanten konisch uitgedraaide huls twee overeenkomstig afgedraaide, op de as bevestigde hulzen, die met behulp van de schroeven tegen elkander gedrukt worden. Door de *Keulsche Elektricitäts-Aktiengesellschaft* is een zoogenaamde

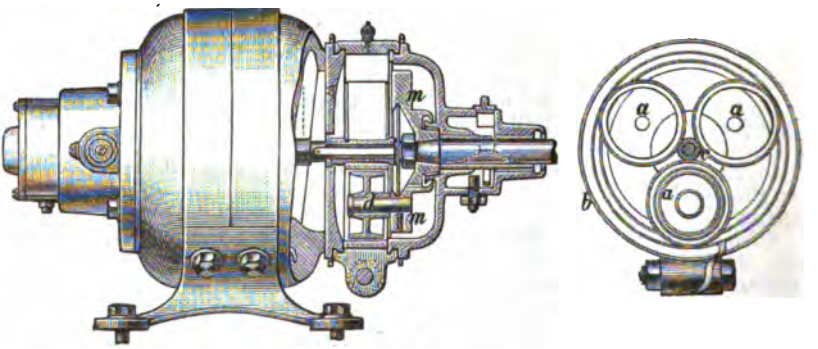

Fig. 3. Koppeling.

centratorkoppeling gebouwd, waardoor het mogelijk is zonder riemen of tandraderen de beweging van snelloopende assen over te brengen op minder snelloopende, en omgekeerd. De werking van deze koppeling, die meestal met een electromotor verbonden is, bestaat daarin, dat drie veerende stalen ringen *a* (fig. 3) door een klemring *b* tegen een op de snelloopende as bevestigde rol *c* centrisch aangedrukt worden. Hierdoor komen deze ringen in ronddraaiende beweging. Deze beweging wordt door middel van leidrollen *d,* waarvan de bouten in een op het konische einde van de langzaam loopende as vastzittende schijf *m* bevestigd zijn, op deze schijf en dus op de as overgebracht. De verhouding der snelhe-

Digitized by Google

den kan 1 : 12 bedragen. Bij de bewegelijke koppelingen kunnen de assen in hun lengte- of dwarsrichting of in beide zich bewegen. Tot die van de laatste soorten behoort de *universaal- of Cardanuskoppeling*. In fig. 4 is de elastische isolatiekoppeling (patent *Zodel-Voith*) geteekend. Hierbij brengt een lederen riem de beweging over. Deze riem is door gleuven in concentrisch

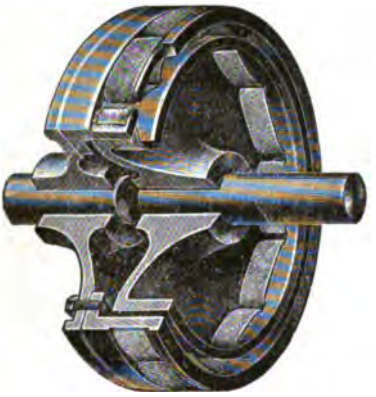

Fig. 4. Koppeling.

in elkander grijpende banden van de beide koppelingshelften getrokken. De te verbreken koppelingen dienen, evenals de vorige, voor verbinding van asuiteinden, maar tegelijk moet men de transmissiedeelen tijdelijk van de hoofddrijfas kunnen verbreken. Zij werken door in elkander grijpende tanden (tandkoppeling) of klauwen (klauwkoppeling), of door wrijving (wrijvings- of frictiekoppeling) van de koppelingshelften, op de uiteinden der assen aangebracht. Een van deze is op de as vastgemaakt, terwijl de andere door middel van een mof verschuifbaar op de as

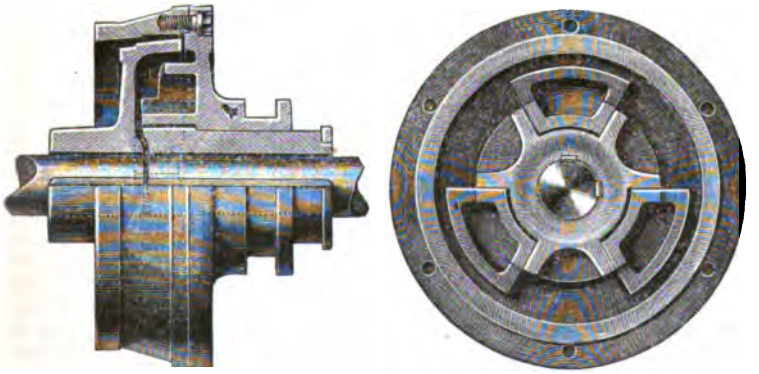

Fig. 5. Koppeling.

zit, zoodat men de laatste door middel van een hefboom kan ontkoppelen. De wrijvingskoppelingen hebben het groote voordeel gemakkelijk en zonder stooten in- en uitgekoppeld te kunnen worden. Hierdoor wordt de bedrijfszekerheid verhoogd en kan men door snel uitkoppelen van transmissiedeelen ongelukken voorkomen. Klauwkoppelingen hebben het groote voordeel automatisch gekoppeld te blijven. Men heeft ook combinaties van wrijvings- en klauwkoppeling (dubbelkoppeling) gemaakt (fig. 5), (*Maschinenbau-Aktiengesellschaft Berlin-Anhalt*). Bij het inwerkingstellen alleen wordt de frictiekoppeling ge-

Fig. 6. Koppeling.

bruikt, en wel zoo lang, tot de gedreven as dezelfde snelheid heeft als de hoofdas. Is deze snelheid bereikt, dan wordt deze koppeling verbroken en de klauwkoppeling in werking gesteld. Een nadeel is, dat men niet nauwkeurig het oogenblik kan bepalen, wanneer de snelheden gelijk zijn. Zet men te vroeg de klauwkoppeling aan, dan kan zulks aanleiding geven tot hevig stooten. Dit nadeel bezit de cylinderwrijvingskoppeling niet. Fig. 6 stelt zulk een koppeling van *Polysius* voor. Door verschuiving van de uitkoppelingsmof op de eene as, worden door vier in hun lengterichting verplaatsbare kniehefboomen de remblokken tegen het op het uiteinde der andere as bevestigde omhulsel gedrukt, waardoor beide assen gekoppeld zijn, of zij worden van het omhulsel verwijderd, waardoor de koppeling verbroken is. Dikwijls wordt de wrijvingskoppeling in verbinding met een riemschijf toegepast, welke voor in- en uitkoppeling dient. Wanneer verschillende motoren op eenzelfde as werken, ver-

Digitized by Google

dient het aanbeveling de wrijvingskoppelingen in verbinding te stellen met een afzonderlijke holle as, waarop de voor de bewegingsoverbrenging dienende riemschijven zitten. De druk der riemen wordt daardoor door het kussenblok van de holle as opgenomen, waardoor de massieve as ontlast

Fig. 7. Koppeling.

wordt. Door *G. Luther* is een borstelkoppeling (fig. 7) geconstrueerd. Het vast op de as zittende lichaam *A* is met radiaal geplaatste tanden *C*, het op de as verschuifbare gedeelte *B* met radiaal geplaatste staaldraadborstels *D* voorzien. Het inwerkingstellen van de koppeling geschiedt door het inschuiven der borstels in de tanden.

Koppelkoers noemt men in het zeewezen de berekening van het gegist bestek (zie *Bestek*). Wanneer de hoek, dien de koers met de lijnen N.—Z. of O.—W. maakt, benevens de doorloopen afstand van het schip bekend zijn, kan men de snelheid in die richtingen berekenen en dus ook den afgelegden afstand of wel de lengte- en breedteveranderingen. De verschillende waarnemingen der afzonderlijke koersen „koppelt" men samen, om daaruit den koppelkoers te berekenen. Voor het gemak zijn aan boord steeds *koppeltabellen* aanwezig, waar men gemakkelijk de berekening kan uitvoeren.

Koppelstokken in de wapenkunde zijn twee stokken geplaatst in schuinkruis, terwijl elke stok onder en boven voorzien is van een riem; de riemen zijn samengeknoopt.

Koppelteeken. Zie *Leesteeken*.

Koppen. Zie *Bloedaftapping*.

Köppen, *Friedrich*, een Duitsch wijsgeer, den 28sten April 1775 te Lübeck geboren, bezocht er de Catharinaschool en studeerde vervolgens te Jena in de godgeleerdheid. Tevens woonde hij de wijsgeerige voorlezingen bij van *Reinhold* en *Fichte* en gevoelde zich niet weinig aangetrokken door de philosofie van die dagen. Nadat hij nog een jaar te Göttingen gestudeerd had, waar zijn „Abhandlung über Offenbarung in Bezug auf Kant'sche und Fichte'sche Philosophie" (1797. 2de druk 1802) in het licht verscheen, deed hij in 1797 een reis door Zwitserland en keerde toen naar zijn geboortestad terug. Zijn vriendschappelijke betrekking tot *Jacobi* gaf aanleiding tot het schrijven van het strijdschrift: „Schelling's Lehre, oder das Ganze der Philosophie des absoluten Nichts" (1803). Nadat hij sedert 1804 als kanselredenaar aan de St. Ansgariuskerk te Bremen was werkzaam geweest, werd hij in 1807 benoemd tot hoogleeraar aan de universiteit te Landshut, bij wier opheffing in 1827 hij naar Erlangen verplaatst werd. Hier overleed hij den 5den September 1858. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Darstellung des Wesens der Philosophie" (1810), „Philosophie des Christenthums" (2 dln., 1813—1815, 2de druk 1828), „Politik nach Platonischen Grundsätzen mit Anwendung auf unsere Zeit" (1818), „Rechtslehre nach Platonischen Grundsätzen" (1819), „Vertraute Briefe über Bücher und Welt" (1820—1823, 2 dln.) en „Philosophie der Philosophie" (1840).

Köppen, *Peter von*, een Russisch aardrijkskundige en oudheidkundige, den 19den Februar. 1793 te Charkow geboren, bezocht het gymnasium en de universiteit in zijn geboortestad en trad in 1814 in Russischen staatsdienst. Hij kreeg in 1836 een plaats in het ministerie van Rijksdomeinen, bereisde Rusland voor geografische, etnografische en archeologische onderzoekingen, vestigde zich in 1860 op zijn landgoed in den Krim en overleed den 4den Juni 1864 te Charkow. Hij schreef: „Overzicht der bronnen eener geschiedenis der letterkunde van Rusland" (1818), „Noordkust van den Pontus" (1823), „Berichten over oudheden en kunst in Rusland" (1825), „Geschiedenis van den wijnbouw in Rusland" (1832), „Krimsche collectaneum" (1837), „Taurica" (1840), „Over den woud- en watervoorraad in het Wolgagebied" (1841) en „Over de gesteldheid van den bodem tusschen den benedenloop van den Dnjepr en het meer van Azow" (1845). Bovendien schreef hij opstellen over de verschillende volksstammen van Rusland en gaf een „Etnografische kaart van Europeesch Rusland" (1851) uit. Kort daarna verscheen zijn „Statistische reis in het land der Donsche Kozakken" (1852) en eindelijk een werk over de „Negende volkstelling in Rusland" (1857).

Köppen, Wladimir, een Duitsch meteoroloog, een zoon van den voorgaande, werd den 25sten September 1846 te St. Petersburg geboren, studeerde te St. Petersburg, Heidelberg en Leipzig, was van 1872 tot 1873 assistent aan het natuurkundig centrale observatorium te St. Petersburg en werd in 1875 afdeelingschef van de „Seewarte" te Hamburg. Sedert 1903 leidt hij de vliegerafdeeling van het meteorologisch station te Gross-Borstel bij Hamburg. Hij heeft groote verdiensten op meteorologisch gebied en schreef vooral over periodieke weerverschijnselen, synoptische meteorologie en weerkunde in het algemeen. Van 1884 tot 1891 redigeerde hij (met *Hann*) de „Meteorologische Zeitschrift" en de door de „Seewarte" uitgegeven „Annalen der Hydrographie und maritimen Meteorologie". Hij gaf o.a. uit: „Grundlinien der maritimen Meteorologie" (Hamburg 1899) en „Klimalehre" (in de Sammlung Göschen, Leipzig 1899) en „Klimakunde" (Leipzig 1906).

Köppen, *Karl Friedrich Albert*, een Duitsch rechtsgeleerde, den 17den December 1822 te Goldberg (Mecklenburg-Schwerin) geboren, vestigde zich in 1853 als privaatdocent te Jena, werd er in 1856 buitengewoon hoogleeraar, vertrok in 1857 als gewoon hoogleeraar naar Marburg, vandaar als zoodanig in 1864 naar Würzburg en in 1872 naar Straatsburg. Hij schreef: „Die Erbschaft" (1856). „System des heutigen römischen

Digitized by Google

1. Papiernautilus (Argonauta Argo, wijfje). 2. Pijlinktvisch (Loligo vulgaris). 3. Eiertrossen van den Pijlinktvisch. 4. Achtarm (Octopus vulgaris). 5. Zeekat (Sepia officinalis). 6. Hare eierhuisjes.

Digitized by Google

Digitized by Google

Erbrechts" (1862—1864), „Der obligatorische Vertrag unter Abwesenden" (1871), „Der Fruchterwerb des bonae fidei possessor" (1872) en „Lehrbuch des heutigen römischen Erbrechts" (1886—1895, 3 dln.). Hij overleed den 13den Mei 1898 te Lichtenthal in Baden.

Koppensnellen is een bij onbeschaafde volken bestaand gebruik, om zich in het bezit te stellen van menschelijke hoofden, schedels of skalpen. Het doel kan daarbij zeer verschillend zijn, bijv. onder de mannen te worden gerekend, of om begeerde eigenschappen van den vermoorden persoon op zich zelf te doen overgaan of ook om de slachtoffers in dienst te stellen van een gestorven bloedverwant in wiens naam het koppensnellen heeft plaats gehad, enz. Dit gebruik was vroeger ook in Noord-Amerika verbreid en bestaat of bestond tot voor korten tijd nog in Achter-Indië, op vele eilanden van den Indischen Archipel, op Nieuw-Guinea, op de Philippijnen, Formosa en in Afrika. Ook in het oude Europa schijnen dergelijke gebruiken te hebben bestaan, daar toch talrijke sagen spreken van geofferde menschenhoofden (op het Kapitool), van de toekomst voorspellende, gebalsemde hoofden (Orpheus- en Atimirsage) en van helden, die uit de schedels hunner vijanden bekers lieten vervaardigen. Men denke ook aan de schedelpyramiden, welke men bij enkele volken aantrof en die als eenvoudige tropheeën te beschouwen zijn.

Vooral in Insulinde komt koppensnellen nog op vele eilanden voor. De grondoorzaak is waarschijnlijk, evenals elders ook hier gelegen in het geloof, dat het gesnelde hoofd de ziel van den gedoode bevat en daardoor als fetisj dienst kan doen, om den bezitter op allerlei wijze hulp te verleenen. Hoe meer koppen men bezit, des te beter. Het zijn niet uitsluitend leden van vijandige stammen, die men aldus overvalt, maar vaak worden koppen gesneld op verren afstand, bij stammen met wie men nooit twist of oorlog had.

Bij vele stammen worden de terugkeerende koppensnellers feestelijk ingehaald, waarbij de ongehuwde meisjes zich aan hen prijsgeven, terwijl zij die geen koppen meebrachten, met minachting behandeld worden en vaak niet durven terugkeeren.

Daar de koppensneller vaak zijn prooi bemachtigt door een eenzaam, ongewapend persoon, ja zelfs vrouwen of kinderen onverhoeds te overvallen, wordt tot zulk een daad in onze oogen weinig moed vereischt en stellen wij het koppensnellen gelijk met moord. Echter moet de koppensneller vaak naar afgelegen oorden doordringen om zijn slag te slaan, omringd door tallooze gevaren en met de kans om door de tegenpartij, bij ontdekking, zonder genade vervolgd en gedood te worden. Ook bij de volken, waar men dit gebruik niet meer vindt, zooals op Java en bij de Bataks, wijzen sommige gebruiken op het vroeger bestaan er van.

Terwijl wij niets weten van het gebruik onder de Boegineezen en Makassaren, is of was elders op Celebes het koppensnellen algemeen. In de Minahasa heeft de invloed van het Christendom daaraan een einde gemaakt, hoewel het daar bij de Alfoeren vroeger zeer veel in zwang was, evenals tot voor enkele jaren nog bij de volksstammen in Centraal-Celebes. In het Z.-O. schiereiland van Celebes was het snellen van een kop noodig, voordat een weduwe de rouw over haar man mocht opheffen. De Alfoeren van het eiland Halmahera, de leden der Patasiwa op Ceram, de bewoners van de Tenimber of Timorlaoet-eilanden en die van Timor, vooral de Beloneezen, stellen de koppen hunner vijanden op hoogen prijs. Evenals elders hebben ook hier de koppensnellers het recht een onderscheidingsteeken te dragen. Ook bij de Papoea's is het gebruik bekend o. a. bij die der Geelvinkbaai en bij de Nafoereezen van Nieuw-Guinea. Van de Hatammer's van het Arfakgebergte wordt verhaald, dat zij de graven hunner buren schenden, om hun eigen woningen met koppen te versieren. Vooral zijn de Dajaks van Borneo als koppensnellers bekend, ja zelfs berucht geweest. Bij de Zee-Dajaks werd het gesnelde hoofd met huid en haar bewaard, om van vader op zoon over te gaan. Bij de Land-Dajaks werd de schedel vaak boven een matig vuur geroosterd nadat de hersens er uit verwijderd waren. De Dajaksche koppensnellers gaan gewoonlijk met niet meer dan 3 tot 10 personen tegelijk uit, om niet in het oog te loopen; slechts bij een krijgstocht, waarbij een geheel dorp wordt overvallen en uitgemoord, trekken velen mede. De koppensneller is gewapend met een blaasroer, pijlkoker, lans en werpspies en voorzien van een schild. Zijn voornaamste wapen is echter de mandau of koppensneller, een recht, vlijmend scherp zwaard. Door gestadige uitbreiding van het Nederlandsche gezag in de binnenlanden van Nederlandsch Borneo is het misbruik hier aan het uitsterven. In sommige deelen van het eiland wordt het nog door symbolische handelingen vervangen, waarbij de krijgers wel uittrekken, alsof zij gingen snellen, maar geen moorden meer plegen. Op den invloed van het Christendom werd eveneens reeds gewezen; ook de Islam gaat het koppensnellen tegen.

Literatuur: Carl Bock, Unter den Kannibalen auf Borneo (Jena 1882); *Ling Roth*, The natives of Sarawak and North Borneo (2 dln., Londen 1896); *Nieuwenhuis*, Quer durch Borneo (2 dln., Leiden 1904—1907); *Pleyte*, De geographische verbreiding van het koppensnellen in den Oost-Indischen Archipel („Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardr. Gen. 1891, blz. 908). *Volmering*, Over het Koppensnellen bij de volken in den Oost-Indischen Archipel (Koloniaal Tijdschrift, November 1914).

Koppermaandag was vroeger een dag, gewijd aan vreugde en ontspanning. Tegenwoordig is het de dag, waarop boek- en steendrukkers fraaie kalenders aanbieden aan hun klanten. Het is de eerste Maandag, die volgt op den Zondag na Driekoningen.

Köpping, *Karl*, een Duitsch graveur, den 24sten Juni 1848 te Dresden geboren. In 1876 vestigde hij zich te Parijs en werd daar een leerling van *Charles Waltner*. Van zijn belangrijkste werken noemen wij: Morgen (naar *Breton*), *Christus* op Golgotha (naar *Munkacsy*), Portret van een grijsaard (naar *Rembrandt*), en Aanklacht tegen *Potiphar*'s vrouw (naar *Rembrandt*).

Koppootigen (*Cephalopoden*, zie de plaat), vormen de hoogst ontwikkelde klasse der week-

Digitized by Google

dieren. Het zijn uitsluitend zeedieren, welke van roof leven. In vroegere tijdperken der aardgeschiedenis waren zij veel talrijker dan heden ten dage; want terwijl hoogstens 200 soorten thans levende koppootigen bekend zijn, heeft men reeds meer dan 4500 fossiele soorten beschreven. Terwijl wij voor bijzonderheden omtrent hun bouw en leefwijze naar het artikel *Cephalopoden* verwijzen, vermelden wij hier ter plaatse alleen enkele der voornaamste soorten, welke op bijgaande plaat zijn afgebeeld. Daartoe behooren de Argonauten (fig. 1), waarvan althans de vrouwelijke exemplaren een uitwendige schaal bezitten, terwijl overigens bij de Achtarmen het skelet, ontbreekt; de Gewone achtarm *(Octopus vulgaris)*, de grootste en tevens meest verbreide soort (fig. 4); de Tienarmen met een inwendig skelet, in den vorm van een hoornachtige of kalkachtige schaal, zooals bij *Loligo vulgaris* Lam (fig. 2 en 3) en *Sepia officinalis* L. (fig. 5 en 6). Zie verder *Sepia*.

Koprolieten noemt men versteende uitwerpselen van voorwereldlijke dieren, waarin men vaak schubben, beensplinters, kleine beentjes en tanden aantreft. Zij vertoonen zich doorgaans als ronde, geelachtig-witte of bruine massa's met spiraallijnen aan de oppervlakte, afkomstig van de plooien van den endeldarm. Men vindt ze in beenderenholen, en dan gelijken zij op de uitwerpselen van hedendaagsche roofdieren. Somtijds echter bevatten zij overblijfselen van vischen en zijn in dat geval afkomstig van groote roofvisschen of van de reusachtige hagedissen (Sauriërs) der voorwereld en komen dan voor in uitgestrekte lagen. De bestanddeelen der koprolieten verspreiden licht over de voeding der voorwereldlijke dieren. Zij bezitten een aanzienlijk phosphorusgehalte, zoodat zij na doelmatige behandeling zeer geschikt zijn tot bemesting van het land.

Kops, *Jan*, een Nederlandsch plantkundige, den 4den Maart 1765 te Amsterdam geboren, bezocht het gymnasium te Haarlem, waar hij tevens de botanische lessen van *David de Gorter* bijwoonde en bij het verlaten van het gymnasium „Oratiuncula de contemplatione naturae" schreef. Hij werd student aan het seminarium der Doopsgezinden te Amsterdam, terwijl hij tegelijk de lessen bijwoonde der hoogleeraren aan het athenaeum. Twee jaren later werd hij proponent en weldra was hij predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Leiden. In 1792 teleurgesteld door een mislukte beroeping te Haarlem, wijdde hij zich meer dan te voren aan de studie der natuur en werd na de omwenteling van 1795 lid der municipaliteit te Leiden; toen hij niet herkozen werd, bepaalde hij zich hoofdzakelijk bij den landbouw en bewees daaraan, vooral in de betrekking van directeur van landbouw (1792—1819), gewichtige diensten. Daartoe behooren zijn aanmoediging tot bebouwing van woeste gronden, vooral van de duinen, de stichting van commissiën van landbouw, de maatregelen tot verbetering van het paardenras, het veefonds tegen de runderpest, de vestiging van het kabinet van landbouw en talrijke geschriften, zooals het „Magazijn van den Vaderlandschen landbouw" (1812—1814), de „Staten van den landbouw" (1806—1828), enz. In 1815 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de landbouw- en plantkunde aan de hoogeschool te Utrecht. Met ijver nam hij zijn betrekking waar en vervulde tevens predikbeurten in de kerk der Doopsgezinde gemeente aldaar. Ook beoefende hij de vaderlandsche letterkunde. Hij ontving in 1835 wegens 70-jarigen ouderdom een eervol emeritaat en overleed te Utrecht den 9den Januari 1849. Hij was lid van het Koninklijk Nederlandsch Instituut en van verschillende geleerde genootschappen.

Van zijn geschriften noemen wij nog: „Inwijdingsredevoering over het aanbelang van het academisch onderwijs in de Nederlandsche landhuishoudkunde" (1816), „Staat van Hollands duinen en ontwerp tot vruchtbaarmaking derzelven" (2 dln., 1818), „Proeven van uiterlijke Nederlandsche welsprekendheid, in navolging van P. Francius, benevens een redevoering over J. Cats" (1818), „Index plantarum quae in horto Rheno-Trajectino coluntur" (1823), „Flora Batava of afbeelding en beschrijving van Nederlandsche gewassen" (1824 enz.), „Tegenwoordige staat der duinen enz." (2 dln., 1838), „Uitgezochte stichtelijke gedichten van D. Rafaël Camphuizen enz." (1839) en „Hulde aan de letterkundige verdiensten van mr. Jac. Scheltema" (1836).

Kopstation. Zie *Spoorwegen*.

Kopten zijn de Christelijke nakomelingen der oude Egyptenaren, hoofdzakelijk in de steden van Noord-Egypte gevestigd, vooral te Sioet en Achmim, waar zij de meerderheid der bevolking vormen. Terwijl zij zich hier en in Midden-Egypte tamelijk zuiver gehouden hebben, zijn zij in Beneden-Egypte, tengevolge van de veroveringen der Mohammedanen, niet onvermengd gebleven. Buiten het eigenlijke Egypte, is het getal der in de steden levende Kopten zeer gering, terwijl Koptische landbouwers geheel ontbreken. In hun lichaamsbouw vertoonen de Kopten nog het oud-Egyptische type: een breed, meestal laag voorhoofd, zwart, licht gekroesd haar, rechten scherp gesneden neus, oogen die langwerpig van vorm, maar groot en stralend zwart zijn; de huidkleur wisselt af van geelachtig tot bruin. Zij onderscheiden zich van de Fellahs door een fijneren bouw hunner beenderen, doordat zij zelden grooter dan 1,6 m. zijn en een lichte gelaatskleur hebben; verder doordat zij als handwerkslieden hooger staan, daar zij horlogemakers, goud- en zilversmeden, juweliers, kleermakers, goudstikkers, wevers enz. zijn; velen vinden als schrijvers, rekenmeesters, notarissen, boekhouders enz. hun bestaan. Daarentegen staan de Koptische landbouwers en kameeldrijvers lichamelijk met de Fellah's gelijk. Door hun kleederdracht (een zwarte of blauwe tulband en donker gewaad) onderscheiden zij zich van de Arabieren.

De naam *Kopten* komt vermoedelijk van het Grieksche *Aigyptos* (Arab. *Chaebt* of *Kaubt*). Hun taal is zeer nauw verwant met het oud-Egyptisch (zie *Koptische taal*), maar thans als volkstaal geheel verdwenen. Ook vele gebruiken herinneren nog aan die der Oude Egyptenaren, o. a. de besnijdenis, die zij volstrekt niet van de door hen gehate Mohammedanen hebben overgenomen. Vroeger de voornaamste bevolking van

Digitized by Google

Een stuk hertshoorn-koraal.

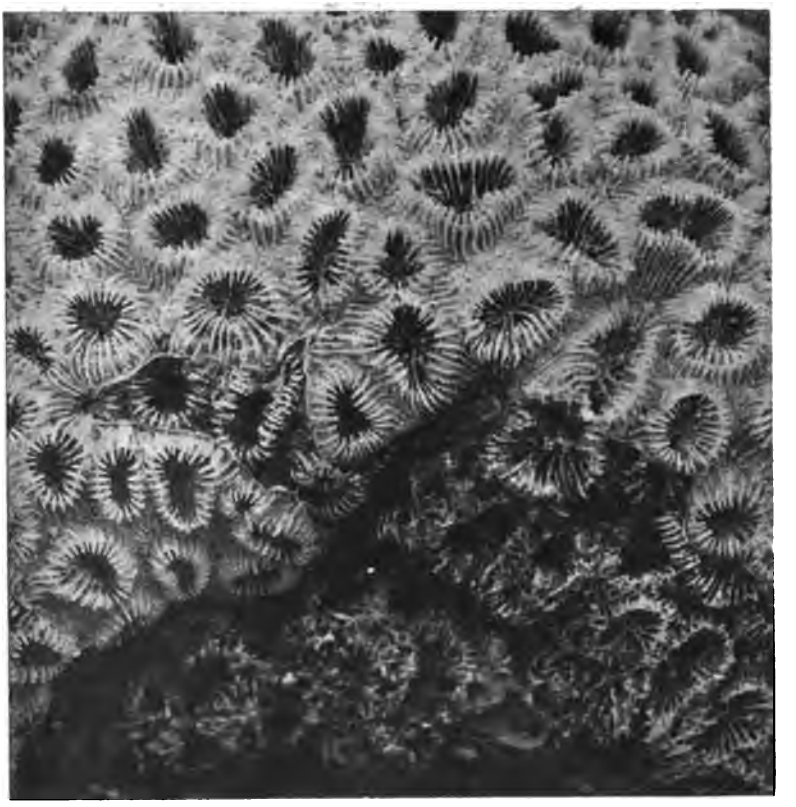

Zonkoraal van Queensland.

Digitized by Google

Digitized by Google

het land, tellen zij thans slechts 600 000 zielen, d. w. z. 6 % van de gezamenlijke bevolking van Egypte. Ten westen van de Nijl-delta vindt men hen in de kloosters aan het Nahonmeer, in Midden-Egypte, vooral in Fayum, zijn zij talrijker. Tusschen den Nijl en de Roode Zee, liggen de oer-oude Koptenkloosters van den heiligen *Antonius* en *Paulus*. Het karakter der Kopten is, tengevolge van de Mohammedaansche overheerscheing, welke zij zelf in het land riepen, om zich aan de heerschappij van Byzantium te onttrekken, niet in hun voordeel veranderd. Aanvankelijk mild behandeld, riepen zij zelf, door hun aanhoudende samenzweringen, de eindelooze verdrukking te voorschijn, waaraan eerst in de 19de eeuw een einde is gekomen. Zij hebben een somber, wantrouwend en gesloten karakter, zijn hebzuchtig, valsch en huichelachtig, al naar de omstandigheden het medebrengen, kruipend en onderdanig of trotsch, hard en heerschzuchtig. Voor de jongens bestaan scholen, waarin zij den Bijbel uit het hoofd leeren, alsmede liturgische gebeden en rekenen; meisjes ontvangen geenerlei onderwijs. De meeste kloosters bezitten groote Koptische bibliotheken met oude kerkelijke handschriften.

De *Koptische Kerk* is van de oudste tijden tot heden onveranderd gebleven. Karakteristiek is de instandhouding der overoude gebruiken, een machinale toepassing van de oude godsdienstvormen en gebruiken, gepaard met een diep zedelijk verval. Daarbij neemt zij een afgescheiden en geïsoleerde plaats in en treedt vijandig tegen elk ander Christelijk kerkgenootschap op. Hun christendom is dat der *Monophysieten* of *Eutychianen*, een sekte, welke in de 5de eeuw ontstond. Slechts een klein deel der Kopten is met de Roomsch. of Grieksch-Katholieke Kerk vereenigd en sedert 1895 onder een te Alexandrië resideerend patriarch geplaatst, terwijl de meerderheid, als *Jacobietische* Kerk een zelfstandige plaats inneemt. Het opperhoofd dezer kerk is de patriarch te Kaïro, die als de opvolger van den evangelist *Markus* wordt beschouwd en door de monniken van de vijf voorname kloosters van Egypte uit hun midden wordt gekozen. Het is deze patriarch, die ook den *aboena* (het kerkelijk hoofd) van Abessinië benoemt. De 12 uit de monniken gekozen bisschoppen zijn meest onbeschaafde mannen. Onder hun heerschappij is het volk beroofd van alles wat aan het christendom leven geeft, zoodat vasten, het dragen van amuletten, offeranden en een zeer uitgebreide Maria-vereering, den hoofdinhoud van het kerkelijke leven der Kopten vormt. De geschiedenis der Koptische Kerk na de overheersching door de Arabieren is van weinig beteekenis.

Koptische Kerk. Zie *Kopten*.

Koptische kunst. De Kopten stonden vroeger op een hooger peil van beschaving dan heden ten dage. Dit bewijzen de kunstvoortbrengselen die bij opgravingen in de ruïnen van de Koptische kloosters te Bâwit voor den dag zijn gekomen. Haar motieven ontleende de Koptische kunst van de 3de tot de 8ste eeuw, meest aan de Helleensche kunst uit Syrië en Byzantium, maar ook aan de Oud-Egyptische kunst, welke haar, voornamelijk voor vlakke reliëfs, tot voorbeeld strekte. Bij het bouwen van kerken volgden de Kopten meestal den oud-christelijken stijl, maar zij versierden de zuilen, kapiteelen en dergelijken in hun eigen trant. De Kopten maakten ook voorwerpen van ivoor, brons, aardewerk, leder enz. tot huiselijk gebruik of tot sieraden bestemd. Merkwaardig zijn ook de gevonden kleedingstukken, welke met gekleurde wol geborduurd werden, en de tapijten, met groote bijbelsche figuren versierd. Geweven stoffen komen voor in wol en zijde, de laatste met patronen naar Oostersche en Byzantijnsche voorbeelden. De gevonden voorwerpen zijn meest in het museum te Kaïro geplaatst.

Koptische taal noemt men de taal, welke in Egypte van de 2de—17de eeuw gesproken werd, van de 10de eeuw af echter meer en meer door het Arabisch werd verdrongen, om ten slotte als het ware in de Egyptische kloosters begraven te worden en eindelijk geheel te verdwijnen. Haar studie is nochtans van groot belang, omdat zij het voornaamste hulpmiddel vormt tot ontcijfering van de inschriften op de oud-Egyptische monumenten. Het Koptisch is een dochtertaal van het oud-Egyptische en in mindere mate verwant met de Hamitische en Semitische talen. Het gebruikte een alfabet, dat zich alleen door toevoeging van eenige letters, bijv. van een teeken voor *sch* van het Grieksche onderscheidt. De taal was verdeeld in verschillende dialecten, waarvan de voornaamste het *Sa-idische* of het dialect van Thebe was, dat later in geheel Opper-Egypte als de taal der literatuur in gebruik was, en het *Bohairische* of dat van Neder-Egypte. De literatuur is voor het grootste gedeelte van Christelijk-theologischen inhoud, bestaande uit vertalingen van de Bijbelsche geschriften, levensbeschrijvingen van heiligen enz.

Kopvoren of *Meun (Leuciscus cephalus)* is een in de rivieren algemeen voorkomende zoetwatervisch, behoorende tot de familie der *Karpervisschen* (zie aldaar).

Kor. Zie *Vischtuigen*.

Koraal (zie de plaat) bestaat uit de skeletten van een groep neteldieren, die, al naar gelang van de samenstelling van dit skelet, *Hoorn-* of *Kalkkoralen* genoemd worden. Niet alle koraaldieren vormen een vast skelet, sommige bevatten slechts geringe hoeveelheden kalk. De skeletten zijn meestal vertakt, omdat de dieren, die ze vormden dikwijls tot boomvormige kolonies vereenigd zijn. De skeletten kunnen op tweeërlei wijze ontstaan: 1o. in het lichaam van de dieren zelf; 2o. aan den onderkant van het dier. Tot de eerste groep behoort het *Edelkoraal* of *bloedkoraal (Corallium rubrum*, waarvan het roode skelet tot sieradiën wordt verwerkt en die kolonies vormt in de gedaante van een halven meter hooge boompjes. Zij worden veel aangetroffen in de Middellandsche Zee aan de N.-kust van Afrika op rotsachtige banken op een diepte van 80 tot 200 m. De koraalvisscherij (zie aldaar) heeft dan ook op groote schaal plaats bij Tunis, waar de opbrengst per jaar ongeveer 30 000 kg. ter waarde van 1 millioen gulden bedraagt, verder bij de Ionische eilanden en Sardinië. De kleur der edele koralen wisselt af van donkerbloedrood tot rose (*peau d'ange*). Tot deze zelfde groep be-

Digitized by Google

hooren het *Witte koraal (Isis)* en het *Orgelkoraal.*

Tot de tweede groep behooren de *hersenkoralen*, de *madreporenkoralen* de *zwamkoralen* enz. Een vertakte koraalmassa is bezet met een groot aantal individuen. Langzamerhand sterven de oudste exemplaren af, terwijl de jongere, uit de oudere voortgekomen, verder groeien en zich op dezelfde wijze weer vermenigvuldigen. Deze uitbreiding gaat geenszins langzaam, zoo was volgens *Darwin* een in de Perzische Golf gezonken schip na 20 maanden met een koraalkorst van 60 cm. dikte bedekt. Daardoor zijn de koralen voor de structuur der aardkorst van groot belang, vooral de koraalriffen bouwende soorten (zie *Koraalriffen).*

Koraalbank. Zie *Koraal.*

Koraaldieren, ook *Koraalpolypen, Bloemdieren* of *Bloempolypen (Anthozoën)* genaamd, is de naam van een talrijke groep zeedieren, die tot de *coelenteraten* of *neteldieren* behooren. Hun lichaam bezit in het algemeen den vorm van een hollen cylinder, die aan een einde vastzit. De mondopening, die zich aan het vrije uiteinde bevindt, is door een of meer rijen vangarmen *(tentakels)* omgeven, en leidt door een nauwen slokdarm in een wijde maagholte, die door niet geheel doorloopende tusschenwanden *(septen)* in een aantal ruimten verdeeld zijn. De koraaldieren leven gewoonlijk in een groot aantal vereenigd, slechts enkele groepen komen afzonderlijk voor (zie *Koraal* en *Koraalrif).* Men verdeelt de *koraaldieren* naar het voor elk soort typische aantal vangarmen en tusschenwanden in drie groepen, waarvan een groep, die van de vierstralige koraaldieren *(rugosa* of *tetracorallia)* uitgestorven is. De *oktaktinien* (met een enkele rij van acht vangarmen) en de *hexaktinien* (met zes vangarmen of een veelvoud daarvan) komen daarentegen veelvuldig voor.

Koraaleilanden. Zie *Koraalriffen.*

Koraalhout *(Baracara)* is een donker barnsteengeel gekleurde houtsoort, die aan de lucht meer rood wordt. Dit hout is zeer hard en zwaar en groeit in West-Indië. In Europa vindt het weinig toepassing, hoewel het zeer geschikt is voor het maken van kunstvoorwerpen.

Koraalkalk (Engelsch *Coral-rag)* is een afdeeling der bovenste Juraformatie (zie aldaar).

Koraalmuziek. Zie *Muziek.*

Koraalpolypen. Zie *Koraaldieren.*

Koraalriffen (zie de plaat) is de naam, dien men geeft aan de uit zee oprijzende kalkachtige massa's, gevormd doordat talrijke koloniën van koralen (Astraeën, Madreporen, Milleporen), Bryozoën enz., samengroeien. Zij zijn beperkt tot de tropische zeeën, tusschen 28° N. en Z. Br., daar de koraaldiertjes een gemiddelde jaarlijksche temperatuur van 18°—20° C. als levensvoorwaarde vereischen. Slechts op enkele gunstige plekken komen zij ook op hoogere breedten voor, zooals in de Roode Zee tot 30° N. Br. en aan de Westkust van Australië tot 29° Z. Br., terwijl zij op andere plaatsen niet verder poolwaarts dan 25° leven en aan de westkust van Afrika en Amerika geheel ontbreken. Voorbeelden van zeer ontwikkelde werkzaamheid der koralen leveren de Malediven, de Lakadiven, de Nazareth-bank (400 km. lang), de Bermudaseilanden en het Groote Barrière Rif. De koralen hechten zich vast op den zeebodem, waar de diepte gemiddeld niet meer dan 30 tot 50 m (soms tot 90 m.) bedraagt, vooral als deze rotsachtig is. Tusschen de afzonderlijke kolonies nestelen zich andere zee-organismen, zooals foraminifeeren, bryozoën en kalkalgen. Nieuwe geslachten van koralen ontstaan, vestigen zich op de reeds bestaande stokken en bedekken de open gelaten tusschenruimten. De groei van zulke *koraalbanken* gaat betrekkelijk snel (zie *Koraal).* De kalkrijke uitwerpselen van visschen en andere dieren vermengen zich met de door de zee losgerukte brokken der koraalstokken, die gedeeltelijk tot zand fijngewreven worden en de openingen opvullen. Aldus ontstaat de vaste, marmerachtige *koraalkalk,* die zoo rijk aan overblijfselen van allerlei zeedieren is. De polypen breiden zich uit tot aan den zeespiegel bij ebbestand. De golven en de wind werpen er afgeslagen stukken van koralen, schelpen van zeedieren enz. op, en zoo verheft zich het rif tot boven den zeespiegel bij vloed. De zeestroomingen of de wind brengen zaden en vruchten aan, de branding werpt ze op het droge, en zoo beginnen kokospalmen, pandanen en andere gewassen op de koraaleilanden te groeien, waarna spoedig de plantengroei weelderiger wordt en ook het dierenleven optreedt. Onder *koraalriffen* verstaat men gewoonlijk de koraalvormingen, die langs de kusten van vastelanden of eilanden zijn gelegen, terwijl die, welke afzonderlijk, midden in zee optreden, den naam van *koraaleilanden* hebben verkregen.

Naar de indeeling van *Darwin,* de eerste geleerde, die de koraalvorming nauwkeurig onderzocht, onderscheidt men *Strandriffen (Oever-, Kust-, Zoom-, Franjeriffen),* die als een 40 tot 50 m. breede strook langs de kust liggen, zooals in de Roode Zee, bij Florida en bij Ceylon; verder *Damriffen (Wal-, Kanaal-, Barrièreriffen),* die een breedte van vele kilometers en een lengte van meer dan 1600 km. (bijv. de *Great Barrier Reef* aan de kust van Queensland) kunnen bereiken en van de kust door een diep (20 tot 100 m) en breed (30—140 km.) kanaal gescheiden zijn; eindelijk de *Atollen (Laguneriffen),* lage, smalle, ovale, zelden cirkelvormige eilanden, die steeds vaak eenige honderden of zelfs duizenden meters boven den zeebodem oprijzen en van binnen een 60 tot 150 m. diep waterbekken (lagune) omsluiten. Deze laatste soort, die vooral in den Indischen en Grooten Oceaan zeer verbreid is, vormt de merkwaardigste groep der koraalvormingen. Zij zijn meest ½ tot 1 m. boven vloedhoogte gelegen, ongeveer 300—400 m. breed en vormen een smallen landring, die vaak door een of meer kanalen, die de lagune met de zee verbinden, onderbroken wordt. Wegens de groote diepte, tot welke sommige dezer koraaleilanden reiken en die vooral opvalt, omdat de koralen slechts tot op een bepaalde (geringe) diepte leven kunnen, nam *Darwin* (1831—1836) een langzame daling van den bodem in deze streken aan. Volgens hem had elk atol oorspronkelijk een kustrif rondom een eiland gevormd; de bodem der zee zou daarna zoo langzaam gedaald zijn, dat de koralen in

Digitized by Google

Gedeelte van een koraalrif op Thursday-eiland in de Torres-straat.

Digitized by Google

Digitized by Google

hun opwaartschen groei daarmede gelijken tred konden houden. Zoo vormde zich uit het kust- een damrif rondom het steeds meer dalende eiland, dat tenslotte geheel onder den zeespiegel verdween, en er ontstond een atol. Deze theorie vond later bestrijding door *Semper*, *Rein*, *Murray*, *Guppy*, *Aggasiz* en *Gardinier*. Ongetwijfeld blijft de theorie van *Darwin* van kracht voor de zeer diep reikende atollen, doch voor de meer oppervlakkige ontwikkelde vooral *Aggasiz* een andere theorie. Hij verklaarde den eigenaardigen vorm door werking van onderzeesche vulkanen, op wier toppen de atollen zouden rusten. Ook meende men den vorm dezer riffen te kunnen verklaren door op te merken, dat de aan den wand aanwezige koralen in betere conditie voor de opname van voedsel waren dan de binnenste, en dus krachtiger konden groeien. In later tijd is door boringen, o.a. op het koraaleiland Foenafoeti, gebleken, dat later *Darwin*'s theorie de meest waarschijnlijke is, althans voor de diep reikende, homogene koraaleilanden, waarbij negatieve niveauverandering (zie *Niveauveranderingen*) heeft plaats gehad. Daarentegen ontbreekt het bewijs, dat walriffen noodzakelijk uit kustriffen, atollen uit walriffen moeten ontstaan zijn. De onderzoekingen der laatste jaren hebben een zelfstandig ontstaan der drie verschillende koraalvormingen op menige plaats bewezen of althans zeer waarschijnlijk gemaakt.

Ook in oudere geologische tijdperken hebben de koralen een belangrijke rol gespeeld bij het opbouwen der aardkorst. Rifvormingen van dolomietische koraalkalk vindt men in verschillende formaties. Daar, waar zij door verschuiving van andere lagen gedeeltelijk blootgelegd zijn, vertoonen zij zich als hooge kalk- of dolomietbergen met ruïneachtige vormen, die geheel met de onderzeesche koraalrifvormen overeenstemmen. Zoo vindt men oude koraalbanken in de Zechsteenformatie in Thuringen en vooral in de Trias-formatie in de Jura. Ook in de Zwabische Alp treft men koraalriffen aan, die uit het Juratijdperk stammen. Reusachtige banken zijn de ongeveer 1000 m. dikke en vaak vele vierkante mijlen groote dolomietriffen van Zuid-Tirol, die van Ampezzo en Bozen, die wegens hun schilderachtige vormen druk bezocht worden. Uit het voorkomen van deze koraalbanken mag men niet besluiten, dat in die streken vroeger een tropisch klimaat heeft geheerscht, omdat de koralen van vroegere formaties niet dezelfde, doch slechts verwante soorten der tegenwoordig levende koraalpolypen zijn en het dus niet zeker is, dat zij een tropisch klimaat voor hun ontwikkeling eischten.

Koraalvisscherij is een zeer moeilijk bedrijf, daar de koralen op diepten van 80 tot 200 m. op harde rotsen en zeer vaak onder aan vooruitstekende, onderzeesche klippen hangen. Men gebruikt voor de visscherij een zware houten kruisbalk, die met een netwerk behangen is en door sterke touwen over den bodem van de zee wordt gesleept, om stukken los te scheuren en in de netten te vangen. Deze visscherij oefent men voornamelijk uit in de Middellandsche Zee (zie *Koralen*). Volgens schatting bedraagt de totale opbrengst aldaar jaarlijks 80 000—200 000 kg., die voornamelijk in Torre del Greco bij Napels en in Genua tot sieraden verwerkt worden. De koraalvisscherij werd waarschijnlijk reeds eeuwen vóór het begin van onze jaartelling uitgeoefend. In de 3de eeuw v. Chr. werd nagenoeg al de gevischte koraal van Zuid-Frankrijk naar Indië uitgevoerd, waar het toenmaals zeer gezocht was.

Koraalwortel (*Corralliorrhiza*) is een plantengeslacht uit de familie der *Orchideeën* (zie *Corralliorrhiza*).

Koraalzee is de naam, door *Krusenstern* en *Flinders* gegeven aan het gedeelte van den Grooten Oceaan, dat zich uitstrekt tusschen Nieuw-Guinea in het N. en Australië in het Z. en in het O. begrensd wordt door de Salomonseilanden, de Hebriden en Nieuw-Caledonië. Haar naam heeft die zee te danken aan haar talrijke koraaleilanden en koraalriffen. Door de smalle, ondiepe Torresstraat staat zij in verbinding met de Alfoeren Zee.

Korach, de oudste zoon van den Leviet *Jezear*, smeedde met *Dathan* en *Abiram* een samenzwering tegen *Mozes* en werd volgens het Bijbelsch verhaal met zijn medeplichtigen door den aardbodem verslonden. Aan de nakomelingen van *Korach*, die niet medeplichtig waren en later als tempelzangers een groote vermaardheid verwierven, worden twaalf Psalmen toegekend. Volgens andere opvatting staat het vast, dat de Korachieten een familie van tempelwachters en zangers was en dat het afschrikwekkende verhaal van den voorvader *Korach* bestemd is hun aanmatiging van het priesterschap tegen te gaan.

Koraïs, *Adamantios*, een Hellenist, den 27sten April 1748 te Smyrna geboren, was de voornaamste der hervormers van de Nieuw-Grieksche literatuur. Reeds vroeg legde hij zich op de studie der oude en nieuwe talen toe, ontwikkelde zich op allerlei gebied te Amsterdam en Montpellier, en vestigde zich in 1788 te Parijs. Hij ijverde vandaar uit met woord en schrift voor de geestelijke wedergeboorte van Griekenland. Van zeer groot belang voor de geschiedenis en de lexikografie van het Nieuw-Grieksch is zijn „Aiakta, ou mélanges sur la littérature grecque moderne etc." (Parijs 1828—1835, 2 dln.). Zijn staatkundig programma legde hij neer in „Mémoire sur l'état actuel de la civilisation de la Grèce" (Parijs 1803). Men bezit ook een autobiografie van hem in zijn nagelaten brieven, welke te Athene zijn uitgegeven (1881—1891, 8 dln.). Hij overleed te Parijs den 6den April 1833. De wetenschappelijke vereeniging „Syllogos Koraïs" noemde zich naar hem.

Korakora is de naam voor een groote, overdekte en met bamboesvlerken voor de roeiers toegeruste staatsieprauw, in de Molukken in gebruik.

Koran of *Alkoran* (= openbaring) is de naam van het heilige boek der Mohammedanen, hetwelk in de Arabische taal datgene bevat, wat *Mohammed* in verschillende tijdperken zijns levens als goddelijke openbaring verkondigde. De Koran werd eerst na zijn dood verzameld door *Aboe Bekr*, den schoonvader van *Mohammed*, en *Omar*, op grond van aanteekeningen en mondelinge overleveringen der geloovigen, waarna *Othman*, de derde khalif, dat boek (omstreeks 650)

Digitized by Google

deed in orde brengen en verspreiden. Het is de gewijde bron van alle Mohammedaansche godgeleerdheid en rechtsgeleerdheid en bevat redevoeringen van *Mohammed*, tot zijn aanhangers gericht, lofprijzingen van het Opperwezen, wetten, leerstellingen, vermaningen, strijdschriften tegen afgodendienaars, alles in *sadj'* of berijmd proza. Vele denkbeelden van den Koran zijn aan Joodsche en Christelijke overleveringen ontleend. De daarin aanwezige beschouwingen over God, de voorzienigheid, de opstanding, de belooning en straf enz. zijn inderdaad schoon, en de daarin afgekondigde wetten en besluiten in volkomen overeenstemming met de eenvoudigste behoeften des volks. De eenheid van God wordt er sterk op den voorgrond gesteld, en men vindt er een dringende aanbeveling van rechtvaardigheid en van zachtmoedigheid jegens behoeftigen en slaven. De daarin voorgestelde leer van een onvermijdelijke voorbeschikking, zoodat de mensch niet kan afwijken van den weg, die hem van zijn geboorte af aan hier op aarde is voorgeschreven, de levendige schildering van een toekomstig bestaan en eindelijk de verzekering, dat de dood voor de goede zaak de naaste weg naar den hemel is, dit alles diende, in verband met den roof- en strijdlust der Arabieren, om dezen met buitengewone doodsverachting den strijd voor de verbreiding van den Islam te doen voeren. Met het oog op het klimaat van het land schrijft de Koran talrijke reinigingen (baden) voor, verbiedt het gebruik van bedwelmende dranken en varkensvleesch, doch staat onder beperkende bepalingen de veelwijverij toe. Het geheele boek bestaat uit 114 hoofdstukken, *soeren* genaamd; deze zijn zeer ongelijk van grootte en hun volgorde laat veel te wenschen over, terwijl hun opschriften somtijds moeilijk te verstaan of aan een toevallig in de soere voorkomend woord ontleend zijn. Voor practisch-godsdienstige doeleinden is hij verder in 30 afdeelingen verdeeld. Van den Koran bestaan onderscheiden uitgaven; tot de beste behoort die van *Flügel* (sedert 1834 herhaaldelijk opnieuw uitgegeven). Van nieuwere uitgaven moeten vooral genoemd worden die van *Kasimirski* (Parijs 1887), *Sale* (Londen 1892), *Ullmann* (Bielefeld 1897), *Bischoff* (Leipzig 1904) enz. Een Hollandsche vertaling van den Koran is uitgegeven onder toezicht van *S. Keijzer* (3de druk 1905). Een oritische uitgave bestaat nog steeds niet.

Körber, *Ernst von*, een Oostenrijksch minister, den 6den November 1850 te Trente geboren, studeerde in de rechten en werd in 1874 aan het ministerie van Handel geplaatst. Bij de organisatie der staatsspoorwegen maakte hij zich verdienstelijk, werd in 1895 directeur-generaal der staatsspoorwegen, in 1896 afdeelingchef in het ministerie van Binnenlandsche Zaken, in 1897 minister van Handel en in 1899 minister van Binnenlandsche Zaken. Den 19den Januari 1900 werd hij bovendien minister-president. Hij streefde er naar de partijen der Duitschers en Czechen te verzoenen, hetgeen hem echter niet gelukte. Ook Kamerontbinding baatte niet. De moeilijkheden met de Hongaren (zie *Hongarije, Geschiedenis)* maakte zijn positie nog lastiger, en terwijl hij de Duitsche partijen ten slotte van zich vervreemdde, volhardden de Czechen in hun obstructie. Nadat hij reeds in 1903 tevergeefs op zijn ontslag bij den keizer had aangedrongen, werd dit den 30sten December 1904, na het verwerpen der begrooting, door den keizer aangenomen. Tot 1915 bleef *Von Körber* buiten het openbare leven. Eerst na den dood van den troonopvolger *Frans Ferdinand* werd hij in het kabinet-*Stürgkh* gemeenschappelijk minister van financiën en minister voor Bosnië. In October 1916 werd *von Körber* minister-president. Hij werd echter reeds in December vervangen door *von Clam-Martinitz*.

Kordofan of *Kordifal*, een uitgestrekt landschap in de binnenlanden van Afrika, strekt zich uit van 12° tot 16° N. Br. en van 28° 30′ tot 32° 30′ O. L. v. Gr., en wel van de Bajoedawoestijn ten noorden en van de oevers van den Bahr-el-Abiad (Witte Nijl) ten oosten en zuiden, tot aan een met zwervende Arabische herders bevolkte steppe ten westen, welke de grenzen van *Darfor* vormt. Uit de vlakte, die gemiddeld 600 tot 800 m. boven den zeespiegel gelegen is, verheffen zich onderscheiden gebergten en alleenstaande heuvelrijen, uit graniet, gneis en kwartsiet bestaande, rondom de hoofdstad El Obeïd en vooral tusschen de noordelijke en zuidelijke helft des lands. In het algemeen heeft Kordofan slechts periodiek gevulde rivierbeddingen, echter bevindt zich ten zuiden van Obeïd een komvormige laagte, Tagalle geheeten, die goed van water voorzien is en zelfs in den zomer niet geheel uitdroogt. Men vindt er tamarinden, baobabboomen, acasiasoorten, die gummi opleveren, dadelpalmen en vijgenboomen. Van de aanwezige dieren noemen wij neushoorndieren, leeuwen, tijgers, hyena's, giraffen, antilopen, apen en struisvogels. De bevolking bestaat uit Noeba-Negers, de oorspronkelijke bewoners van het land, die nu naar het Z. zijn teruggedrongen, verder uit Tagallen (zeer geschikte smeden), Barabra en Danagla, die uit Nubië hierheen trokken, eindelijk uit Bedouïnen, Kababisjen, veeteelt drijvende Baggara en andere Arabisch sprekende stammen, die gezamenlijk een groot aantal slaven houden om den grond te bebouwen. De voornaamste producten zijn aardnoten, saffraan, tabak en katoen; verder vindt men er uitstekende paarden, runderen, kameelen, ezels, muilezels, schapen en hoenders. De geringe nijverheid is beperkt tot looierijen, katoenweverijen en het winnen van ijzer. De handel in gummi, struisveeren en vellen naar Kaïro en Dar For was vroeger tamelijk aanzienlijk, doch onder de heerschappij van den Madhi ging hij sterk achteruit. De hoofdplaats is El Obeïd, andere plaatsen zijn Bara en Es Safih ten N. en Kadsja ten N.W. van de hoofdstad. Es Safih is een der schoonste oasen van deze streek.

Kordofan vormde sedert 1790 een deel van Senaar, werd toen door Dar For onderworpen, in 1821 door Egypte veroverd, waaraan het in 1883 door den Madhi werd ontrukt, terwijl het sedert 1899 weer tot den Anglo-Egyptischen Soedan behoort. Het land werd vaak bereisd door ontdekkingsreizigers. Men schat de grootte op ongeveer 250 000 v. km. en het aantal inwoners op 300 000.

Digitized by Google

Korea of *Chosen* (zie de kaart bij het art. *Japan*), door de inboorlingen *Kori*, in Japan *Korai*, in China *Kaoli* genoemd, vroeger aldaar *Tsiosen* („Land van de Morgenkalmte") geheeten, was weleer een keizerrijk, maar is sedert 1910 ingelijfd bij Japan. Het ligt aan de oostkust van Azië, tusschen 37° 17'—43° 2' N. Br. en 124° 30'—130° 35' O. L. v. Gr., en omvat het schiereiland, dat in het oosten door de Japansche en ten westen door de Gele Zee wordt begrensd; door de Straat van Korea wordt het van het Japansche eiland Kioe-sioe gescheiden, terwijl het ten noorden en noordoosten aan Mandsjoerije en aan de in de Baai van Korea mondende Jaloekiang grenst. Korea beslaat met het eiland Quelpaart een oppervlakte van 218 650 v. km.

Kust- en bodemgesteldheid. Van Tsjangpaisjan strekt zich langs de oostkust het Stanowoigebergte, Taukwang (1920 m.) uit, en zet zich onder de zee tot het eiland Quelpaart voort, waar de Hallasan (Mount Auckland) een hoogte van 2000 m. bereikt. De grootste hoogte bereikt de Paiktoesan (2440 m.). De bodem van Korea bestaat uit kristallijne leigesteenten, welke een groote oppervlakte beslaan en op vele plaatsen door graniet, dioriet en rotsporfier doorbroken worden. In de leien treden talrijke ertslagen, vooral ijzer- en kopererts, zilverhoudend loodglans en goudhoudend kwarts op. Op de kristallijne leien liggen hier en daar kwarts- en grafietleien, welke dikwijls rijk aan ijzererts zijn; verder, vooral in het zuidoosten, uitgestrekte Cambrische lagen, welke hier en daar door diabaas afgebroken worden, alsmede carbonische lagen, welke een weinig steenkolen bevatten, elders ook minder belangrijke tertiaire sedimenten met dunne lagen bruinkool. Werkende vulkanen zijn niet bekend, evenmin glaciale vormingen. Voor de ontwikkeling van groote, bevaarbare rivier ontbreekt het in Korea aan achterland en vlakten. Naast de grensrivier en de Jaloekiang zijn de Toemen, die in de Japansche-zee uitmondt, de naar de Gele Zee stroomende Hangiang of rivier van Seoel, de Naktoenggong, die zich in de straat van Korea ontlast, en de Tatonggang, de belangrijkste. De oostkust bezit tengevolge van de steile helling van het gebergte, behalve de ijsvrije haven Port Lazarew en de haven Wönsan aan de Broughtonbaai, geen gemakkelijk toegankelijke havens; aan de zuid-oostkust bevindt zich de haven van Foesan; de westkust is rijk aan goede ankerplaatsen, doch tengevolge van de talrijke ondiepten en eilandjes ondervindt de scheepvaart hier veel hinder, vooral ook omdat de Gele Zee hier nog weinig bekend is. Ook het binnenkomen van de riviermondingen gaat met gevaren gepaard. Onder de eilanden is Quelpaart het voornaamste. Tusschen dit eiland en de zuidpunt van Korea ligt de eilanden-zwerm van den Koreaanschen Archipel.

Het *klimaat* is in de bergstreken zeer ruw en koud en bezit in het algemeen een continentaal karakter. In den winter heerschen er landwinden (drogen tijd), in den zomer zeewinden (regentijd). De temperatuur is te Wönsan (noord-oostkust) gemiddeld 11,5°, de gemiddelde jaaruitersten zijn 34,5° en — 13,2°; te Foesan (zuid-oostkust 15° en 32,4° en — 6,7°; de regenval bedraagt resp. 740 en 1090 mm., te Chemoelpo aan de westkust 740 mm. De regen neemt van het zuiden naar het noorden af en is aan de oostkust rijker dan aan de westkust.

De *plantenwereld* schijnt hoofdzakelijk overeentestemmen met die van China. Behalve de karakteristieke magnolia's, komen in de bergwouden ook eiken, esschen en pijnboomen voor, benevens de voor de geneeskunde belangrijke ginseng (*panax*) uit de familie der *Araliaceeën*. Als cultuurgewassen komen voor de moerbeziënboom en in de vlakten rijst en katoen, tabak en hennep. De *dierenwereld* stemt geheel overeen met die van Mandsjoerije, doch in het zuiden vertoont zij reeds tropische vormen, zooals apen; verder vindt men er tijgers, losschen, herten, reeën en wilde zwijnen, terwijl de mollusken-fauna interessante vormen bezit.

Bevolking. In 1916 werd de bevolking op 17 405 645 geschat en wel 9 077 128 van het mannelijk en 8 328 517 van het vrouwelijk geslacht. Onder de vreemdelingen zijn na de Japanners, de Chineezen het talrijkst, n. l. 18 972, Britten zijn er 223, Amerikanen 597, Franschen 107, Duitschers 57. Een geweldige stroom van Japansche immigranten is in de laatste jaren in het land gekomen, terwijl duizenden Koreanen naar de naburige streken van China en Rusland zijn getrokken. Het aantal R.-Katholieken bedroeg: 55 806, dat der Protestanten: 27 980. De vreemdelingen wonen bijna uitsluitend in de hoofdstad, in Seoul alleen 50 291 Japanners op een bevolking (1916) van 302 686 zielen, en in de verdraghavens. De Koreanen behooren tot de Mongolen en zijn een gemengd volk van de Sienpi, die in de geschiedenis van Azië dikwijls ten tooneele zijn verschenen, en de in het zuiden gevestigde Sanhan. Zij namen de nationaliteit en de taal over van de in de 2de eeuw v. Chr. uit het noorden binnengedrongen Kaoli, die het geheele eiland onderwierpen. Uiterlijk gelijken de Koeranen meer op de Japanners dan op de Chineezen, ofschoon het Mongoolsche type sterk op den voorgrond treedt. Het volk bestaat uit drie standen: den adel (met de ambtenaren), de vrijen en de lijfeigenen; de eerste genieten zekere voorrechten, zooals vrijstelling van den krijgsdienst, onschendbaarheid van persoon en woning, dragen een eigen hoofddeksel en kleurige kleeding, terwijl de overigen slechts witte of ongeverfde kleeren mogen dragen. De Koreanen zijn zeer ingenomen met alles wat Chineesch is, en dit weerspiegelt zich zoowel in de zeden als in de kleeding. De taal is agglutineerend en vertoont ook sporen van vokaalharmonie, vertoont overigens weinig of geen overeenstemming met de Oeral-Altaïsche-talen of het Japansch; daarentegen is zij vol Chineesche woorden; bij de hoogere standen is nog het oude boeken-Chineesch in gebruik. Een zelfstandige literatuur bezit Korea niet, er bestaan echter wel oorspronkelijke volksvertellingen en sprookjes. De hoogere letterkunde is geheel op Chineesche leest geschoeid en bedient zich van ouds van het Chineesche schrift. Daarnaast bestaat, sedert de 15de eeuw, een letterschrift, dat van een Noord-Indisch alfabet is afgeleid, doch in de schrijf-

Digitized by Google

wijze (van boven naar beneden en van rechts naar links) weer aan het Chineesche herinnert.

De veelwijverij is regel, maar slechts één wettige vrouw is geoorloofd. De vrouwen leven in strenge afzondering, adoptie van kinderen komt veel voor. De officiëele godsdienst is het Boeddhisme, maar tegenwoordig heeft het veel van zijn beteekenis verloren, omdat de keizer en de hoogere standen de leer van *Kongfoetse* belijden. Onder het volk heerscht, evenals bij de Chineezen, een strenge vereering der voorouders. Boeddhistische kloosters van monniken en nonnen zijn talrijk; zij bevinden zich meest in het gebergte en worden in oorlogstijd veelal als sterkten gebruikt. Een eigenaardige plaats in de kerk nemen de zoogenaamde militaire monniken in, die de koninklijke vestingen in den omtrek van Seoel bewaken; zij dragen een eigen kleeding en zijn aan het Hof zeer gezien. Sinds 1837 zijn R.-Katholieke en sedert 1884 Protestantsche zendelingen in Korea werkzaam. Op het oogenblik zijn er meer dan 250 Protestantsche zendelingen en 60 R.-Katholieke missionarissen; te Seoul zetelt ook een Grieksch Katholieke (Russische) missie. Naast talrijke scholen hebben zij ook eenige hospitalen gesticht. Hoewel de Japansche regeering begonnen is met de oprichting van scholen is het onderwijs toch grootendeels in handen van particuliere instellingen; maar toch kan ook de lagere volksklasse de landstaal lezen en schrijven. Te Seoel is een Engelsche school met een 100-tal leerlingen; verder heeft men scholen voor teekenen, strafrecht, sterrenkunde en geneeskunde, tolken enz. Het aantal ambachts- en vakonderwijsinrichtingen heeft er in de laatste jaren groote vorderingen gemaakt. In 1914 telde het land 408 openbare scholen van allerlei aard met 1013 leerkrachten en 59 397 leerlingen. De boekdrukkunst staat er van alle Oost-Aziatische staten het hoogst. Te Seoel verschijnen 2 Koreaansche dagbladen, naast 23 Japansche en eenige te Chemoelpo.

Middelen van bestaan. Het hoofdmiddel van bestaan is de landbouw, doch de ontwikkeling daarvan wordt door de primitieve werktuigen en wijze van bewerking, alsmede tengevolge van de slechte transportmiddelen zeer belemmerd, hoewel hierin door de Japanners reeds groote verbeteringen zijn aangebracht. De bebouwde oppervlakte bedraagt 16 mill. H.A. In het noorden wordt het meest gerst, gierst en haver, in het zuiden rijst, boonen, tarwe, ginseng, tabak en katoen verbouwd. In 1914 bedroeg de rijstoogst 62,25 mill. bushels. Het tweede middel van bestaan is de visscherij (visch, tripang, zeewier), zelfs worden nog visscherijproducten uitgevoerd. De walvischvangst wordt uitgeoefend door een Japansche maatschappij die daarvoor het privilegie bezit. De veeteelt is in opkomst en de mijnbouw eveneens, deze is echter uitsluitend in handen van buitenlanders. Goud schijnt veel voor te komen en wordt vooral door een Amerikaansche maatschappij ontgonnen. Ook koper wordt uitgevoerd en ijzer, kolen, grafiet en mica komen eveneens in den bodem voor. In N.-Korea is een anthracietmijn in exploitatie en andere mijnen zijn in aanleg. De nijverheid is onbeduidend, bovenaan staat de papierfabricage, die echter niet in staat is in de eigen, aanzienlijke behoeften te voorzien. De kunst-handwerken welke vroeger bloeiden, zijn thans zeer achteruitgegaan. De handel was oorspronkelijk beperkt tot China en de omzet bedroeg slechts ½ miHioen dollars per jaar. Door de openstelling van verschillende havens: Foesan (1876), Wönsan (1880), Chemoelpo (1881) en een 9-tal andere en het sluiten van verdragen met Amerika (1882), Engeland (1883), Duitschland (1883), Italië en Rusland (1884), Frankrijk (1886) en Oostenrijk (1892) is de handel belangrijk vooruitgegaan. In de voor den handel opengestelde havens bedroeg de waarde van den in- en uitvoer in yen:

	1911	1912	1913	1914	1915
Invoer	54 087 682	67 115 447	71 580 247	63 231 461	51 604 176
Uitvoer	18 856 955	20 985 617	30 878 944	34 388 787	61 369 898

De waarde der voornaamste in- en uitgevoerde artikelen bedroeg in 1914 in mill. yen:

Invoer.		Uitvoer.	
Katoenen stoffen	1,760	Rijst . . .	170,098
Katoenen garens	2,054	Boonen . .	4,161
Machines . . .	1,480	Koehuiden.	1,598
Zijden stoffen . .	0,926	Vee . . .	0,466
Tabak, sigaretten	0,467	Goud . .	9,972
Hout	1,694		
Olie	1,486		
Graslinnen . . .	1,617		
Suiker	1,510		
Papier	1,319		
Steenkool . . .	1,768		

Van den invoer kwam in 1914 meer dan 39 mill. yen voor rekening van Japan, van den uitvoer ruim 28,5 mill., terwijl vroeger Groot-Brittannië voor wel ⅔ van den invoer bezat. Het scheepvaartverkeer in de open havens omvatte (1913) 5886 schepen met 4 001 241 ton inhoud; hiervan behoorden 5831 schepen met 3 800 296 aan Japan.

Het binnenlandsch verkeer is zeer moeilijk, daar goede wegen, bruggen enz. ontbreken. Als transportmiddelen dienen dragers, pakpaarden en ossen. Op de rivieren worden graan en hout vervoerd. In 1901 zijn de Japanners begonnen een spoorweg van Chemoelpo naar Seoel aan te leggen, eveneens een lijn Seoel-Foesan en Seoel-Wijoe; in 1911 had het totale spoorwegnet een lengte van 1234 km. Ook vele wegen werden aangelegd. Het spoorwegnet sluit thans aan bij het Russische en het Chineesche. Een electrische

Digitized by Google

tram in de hoofdstad loopt in vier richtingen tot eenige km. buiten de stad. Er zijn 515 postkantoren in het land. Telegrafisch is Korea verbonden met China (Tiëntsjin) door een landlijn, met Japan door een kabel (Foesan-Nagasaki). Van Seoel gaan lijnen naar de hoofdsteden der provincies, Foesan en Wönsan en van deze laatste plaats naar Hamburg. In 1915 kwam de leiding van post, telegraaf en telefoon onder Japansch bestuur. In dit jaar vond men 48 telegraafkantoren en hadden de draden een lengte van 3492 km., in 1911 reeds van 6421 km. Verschillende plaatsen bezitten telefoon. Maten en gewichten verschillen zeer in de onderscheiden deelen des lands. Door Japan werden zoowel gemunt geld als banknoten in omloop gebracht. De handel in het binnenland is nog grootendeels ruilhandel. De Japanners zijn begonnen met het oprichten van banken, waarvan het land in 1914 er reeds 11 bezat. Het budget van Korea is gescheiden van dat van Japan. Voor 1916—1917 werden de inkomsten geschat op 59,3 mill. yen, de uitgaven op eenzelfde bedrag. De totale schuld bedroeg (1916) 73,4 mill. gld.

Het *leger* bestond vóór den Russisch-Japanschenoorlog uit 6 brigades infanterie der garde en vijf provinciale brigades, die echter, wat bewapening en kennis betreft, zeer verouderd waren en van zóó weinig beteekenis, dat zij bij het uitbreken van den Russisch-Japanschen oorlog, door geen der oorlogvoerende partijen geteld werden. Van een zelfstandig politiek optreden van het rijk kon dan ook geen sprake zijn. Het staande leger bestond toen uit 17 000 man, terwijl de politie over 2000 man beschikte. Een vloot bezat het land, ondanks zijn lange kustlijn, niet. Nadat Korea een Japansche provincie was, werd het leger ontbonden en kwamen er drie Japansche infanteriebrigades in garnizoen. De vlag bestond uit wit met een blauwrooden bal in het midden en de vier woorden: „hemel, water, aarde, vuur"; het wapen uit een cirkelronde schijf, welke gevormd wordt door twee in elkaar geschoven vlakken van roode en blauwe kleur, als personificaties van hemel en aarde.

Het wapen van Korea.

Geschiedenis. De naam Korea is afkomstig van een volk, dat 70 jaar n. Chr. van zijn woonplaats aan de Soengarivier doorgedrongen was naar het schiereiland Liaotoeng en, in zijn strijd met de Chineezen sterk geworden, zich over het noordwesten van het schiereiland uitbreidde. Het grootste gedeelte van het schiereiland werd bewoond door meer beschaafde stammen, die echter geen staatkundige eenheid vormden. In de 4de eeuw werd het westen tot een koninkrijk verheven, het oosten eveneens; dit laatste stond echter onder den invloed van Japan. Toen twee andere koninkrijken tegen het Westersche optraden, vond dit hulp bij China. Van 645 tot 660 werden die beide rijken door China veroverd, terwijl het Westersche tot 934 onafhankelijk bleef. In 912 gelukte het een monnik, *Koengwo,* in vereeniging met *Wang,* een nakomeling van het oude koningshuis, het land van de heerschappij der Chineezen te bevrijden en alle rijken van Korea te vereenigen, waarna het land zich drie eeuwen lang rustig kon ontwikkelen, tot een inval der Mongolen in 1231 daaraan een einde maakte. De veroveraars stelden 72 gouverneurs aan, doch toen die allen vermoord werden, volgde een tweede inval der Mongolen, en de koning van Korea werd een vazal van den Grootkhan. Toen de Mongoolsche heerschers later uit Peking verdreven werden, trachtte de koning van Korea zijn onafhankelijkheid te herkrijgen, doch hij werd door een zijner generaals, *Taïjo,* vermoord en deze nam zelf bezit van den troon. In 1392 werd hij door China erkend. Hij stichtte de hoofdstad Seoel en gaf het land den naam van „Land der Morgenkalmte" Van 1592 tot 1598 had er tweemaal een verwoestende inval van de Japanners plaats, die van Korea erkenning der Japansche suzereiniteit verlangden, hetgeen echter geweigerd werd. Korea moest hun de haven Foesan afstaan, schatting betalen en jaarlijks gezantschappen naar Japan en China zenden. In de oorlogen van de Mandsjoes tegen de Chineesche keizers trachtte Korea neutraal te blijven. doch de horden der Mandsjoes drongen twee malen het land binnen (1619 en 1627) en tot in de hoofdstad door. Sedert bleef het afhankelijk van China en trachtte steeds zooveel mogelijk buiten aanraking met andere landen te blijven. Nadat verschillende Europeesche staten en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika vergeefsche pogingen hadden gedaan om handelsverdragen met Korea te sluiten, gelukte dit eenige jaren later n. l. in 1876, aan Japan, door Korea als gelijkberechtigden souvereinen staat te erkennen. Daarop volgden sedert 1882 verdragen met Europeesche rijken en de Vereenigde Staten van N.-Amerika. Sedert dien tijd was het met de rust en de zelfstandigheid van het „Land der Morgenkalmte" gedaan. Het paleis van den zwakken keizer *Li Hoei* was een broeinest van intriges geworden tusschen de hervormingsgezinde, Japan gunstig gezinde partij en die der conservatieven, die aan de zijde van China stonden. Tot hen, die den Japanners vijandig gezind waren, behoorde ook de energieke keizerin, en toen in 1894 ongeregeldheden uitbraken, ten gevolge van het woelen eener revolutionnaire partij, zocht de regeering hulp bij China. Japan was echter zijn tegenstander vóór, en hoewel bij het verdrag van Tiënsin (1885) bepaald was, dat China en Japan slechts gezamenlijk in Korea zouden optreden, bezette Japan Chemoelpo en Seoel, onderdrukte den opstand en dwong den koning tot de hervormingen, welke Japan wenschelijk achtte. De Chineezen, die inmiddels te hulp waren gesneld, werden door de Japanners verslagen (zie Chineesch-Japansche oorlog) en Korea daarop geheel overweldigd. Wel werd het land bij den vrede van Sjimonoseki volkomen onafhankelijk verklaard, doch dit was slechts voor de leus, want het bleef in het vervolg afwisselend onder Japanschen of Russischen invloed. Intusschen hadden de Japanners zich zeer gehaat gemaakt, en in 1895 maakte de keizerin van de afwezigheid van den Japanschen gezant *Inouye* gebruik, om alle aangestelde Japansche ambtenaren af te zetten en door nieuwe ministers en ambtenaren

Digitized by Google

te vervangen. De wraak der Japanners was barbaarsch. Zij drongen in den nacht van 7—8 October het paleis binnen, doodden de keizerin, overgoten haar lijk met petroleum en verbrandden het. De keizer *Ji Hijeng* vluchtte naar het gebouw van het Russische gezantschap, vanwaar hij een zeer slecht, reactionnair bewind voerde. In Maart 1897 teruggekeerd in zijn paleis, nam hij den titel van keizer aan.

Van nu af vormde Korea voorloopig slechts een afhankelijken bufferstaat tusschen Rusland en Japan. Gedurende den Russisch-Japanschen oorlog gedroegen de Japanners zich geheel alsof Korea hun toebehoorde en vernielden twee Russische oorlogsschepen in de haven van Chemoelpo. Eindelijk bezetten zij, na afloop van den oorlog, Seoel en door het verdrag van den 23sten Februari 1904 werd Korea een vazalstaat van Japan. Dit werd nog nader bevestigd door het verdrag van den 18den November 1905, waarop in 1906 het protectoraat over Korea gepubliceerd en den 19den Juli 1907 de keizer afgezet en zijn zoon *Itshok* door de Japanners op den troon geplaatst werd. Een beroep op de 2de Haagsche Vredesconferentie had geen succes. Het Koreaansch gezantschap werd niet eens ten gehoore ontvangen. Bij verdrag van den 29sten Augustus 1910 werd Korea bij Japan ingelijfd. De keizer deed afstand van zijn waardigheid en het bestuur werd geheel op Japansche voet ingericht. Na de inlijving kwam een Japansch gouverneur-generaal aan het hoofd van het land te staan en werd dit in 13 do (provincies) onderverdeeld en deze werden in 329 districten verdeeld. De onttroonde keizer verloor alle gezag en mocht den titel prins *Ji* blijven voeren. De naam van het land Tai Han, in 1897 aangenomen, werd veranderd in „Chosen".

Literatuur: Genthe, Korea: Reiseschilderung (Berlijn 1905); *Millard,* The New Far East (Londen 1905); *Vautier et Frandin,* En Corée (Parijs 1904); *Allen,* Things Korean (Londen 1907); *Backhausen,* Die Japanische Verwaltung in Korea (Berlijn 1910), *Griffis,* Corea: The Hermit Nation (10de druk, New-York en Londen 1912); *Weber,* Im Lande der Morgenstille (München 1916); *Hulbert,* History of Corea (Seoul 1905); „Annual report on Reforms and Progress in Chosen" (jaarlijks verschijnende regeeringsuitgave).

Korea, *Straat van,* is een zeestraat tusschen Korea en Japansche eilanden Kioesioe en Nippon, die de Japansche zee met de Chineesche Oost-Zee verbindt en door het eiland Tjoesjima in de Broughton- en de Krusensternstraat verdeeld wordt. In deze straat werd den 27sten en 28sten Mei 1905 de Russische vloot door de Japansche vernietigd (zie *Russisch-Japansche oorlog*).

Korenbloem (*Centaurea cyanus* L.), ook *roggebloem* geheeten, omdat zij vooral tusschen de rogge op lichte zandgronden groeit, is een lastig onkruid, dat tot de familie der *Samengesteldbloemigen (Compositen)* behoort. Zij onderscheidt zich door hemelsblauwe bloempjes, van onder wollige bladeren en een vruchtpluis, dat zoo lang is als de vruchtjes. De buitenste bloemen van het hoofdje zijn geslachtloos, de binnenste tweeslachtig. Eigenaardig is de prikkelbaarheid der meeldraden, welke ten doel heeft het stuifmeel aan de insecten af te geven.

Korenwetten. Zie *Agrarische kwestie* en *Graanwetten.*

Korf is een palingvischtuig. Zie verder *Vischtuigen.*

Korfbal. Van de balspelen is het korfbalspel in ons land een der jongste. Het werd n.l. in 1902 door den heer *Nic. Broekhuysen,* die het spel in Naäs, een plaatsje nabij Götaborg, waar de „August Abrahamson Stiftelse" jaarlijks in den zomer eenige cursussen geeft in Zweedsche Gymnastiek en Openlucht-spelen, had leeren kennen, hier te lande ingevoerd. Het Korfbalspel zooals men het thans in Nederland speelt, heeft echter weinig gemeenschap meer met datgene wat de heer *Broekhuysen* medebracht uit Zweden. Ons Korfbal is uitgebreid en meer sport geworden. Korfbal wordt gespeeld op een rechthoekig veld, dat in drie even groote vakken is verdeeld. Elke partij bestaat uit 6 dames en 6 heeren. In elk der drie vakken staan dus 2 speelsters en 2 spelers van iedere partij. Deze mogen niet buiten hun vak komen. Overtreding wordt gestraft met een vrijen worp. Het doel van het spel is den bal van boven door den korf van de tegenpartij te werpen. De partij, die bij het einde van het spel, dat 2 maal 3 kwartier duurt, de meeste doelpunten heeft, is de winnende.

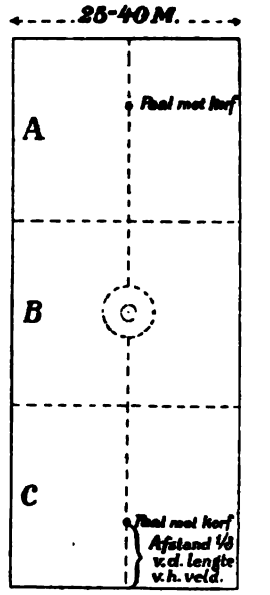

Korfbal.

De verschillende vereenigingen, die dit gemengde spel bij uitstek beoefenen, hebben zich den 2den Juni 1908 vereenigd in „De Nederlandsche Korfbalbond", die op initiatief van den heer *Broekhuysen* — sindsdien voorzitter — werd opgericht. De Bond heeft officieele spelregels vastgesteld, en geeft sinds 1905 een officieel orgaan uit, dat evenwel aanvang 1917 in een der sport-periodieken werd ondergebracht. De Ned. Korfbalbond organiseert voorts ieder jaar competitie-wedstrijden voor de twaalftallen der clubs en maakt krachtig propaganda voor deze sport. Het beste bewijs hiervoor is, dat 8 Juni 1903 het aantal aangesloten vereenigingen 6 bedroeg met 200 leden, terwijl thans, na een bijkans 14-jarig bestaan 70 clubs met ruim 2500 leden zijn aangesloten.

De volledige spelregels van het Korfbalspel

Digitized by Google

worden uitgegeven door en zijn verkrijgbaar bij „De Nederlandsche Korfbalbond" te Amsterdam.

Korff, *Alexander Hugo Bakker*, een schilder, dien men den Nederlandschen *Meissonier* zou kunnen noemen, werd den 31sten Augustus 1824 te 's-Gravenhage geboren, vestigde zich in 1856 te Leiden en overleed daar den 28sten Januari 1882. Hij was een leerling van *O. Kruseman* (zie aldaar) en schilderde geestige, met groote zorg uitgevoerde tafereelen uit het huiselijk leven. Verscheidene van zijn vaak meesterlijke kabinetstukjes vindt men hier te lande, o. a. in het Rijks-museum en het Stedelijk Museum te Amsterdam, het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage en het Gemeentemuseum te Leiden.

Korhoen *(Tetrao tetrix* L.) is de naam van een vogel, die tot de groote orde der *Hoenderachtigen* behoort. Men vindt hem in geheel Europa, vooral in boschrijke en bergachtige streken, waar hij de voorkeur geeft aan berkenwouden, waarom de Duitschers hem *Birkhuhn* noemen. Hij onderscheidt zich door een sterken, gewelfden bovensnavel, aan den wortel waarvan zich in een met vederen dicht bedekte huid de ronde neusgaten bevinden. De pooten zijn tot aan de teenen met vederen begroeid, de teenen zijn sterk en van smalle tusschenliggende vliezen voorzien; de buitenste en binnenste voorteen zijn even lang. de vleugels zijn kort en gewelfd en de staart bestaat uit 18 staartvederen. De hanen, door een aantal hennen omringd, onderscheiden zich door hun fraaie, glanzend zwarte vederen. De korhoenders voeden zich met bessen, zaden, knoppen, insecten en wormen; zij vliegen zeer slecht en maken daarbij veel geraas, maar hebben een zeer fijn gehoor en gezicht. De kleur van de vederen is gewoonlijk donker zwart, namelijk aan den hals en aan het onderste gedeelte van den rug, met een blauwen weerschijn; verder heeft hij een witten band over de vleugels, witte vlekken onder den buik, twee bruine strepen op de slagpennen en dikke, donkerroode, naakte, met wratten begroeide kringen om de oogen. De hen is veel kleiner dan de haan, heeft bont-roestkleurige, met zwarte vlekken geteekende vederen, een witten band over de vleugels en een korten, weinig gegaffelden staart met zwarte randen. Somtijds bevinden zij zich ten getale van 20 bij een enkelen haan.

In Zwitserland houden de korhoenders zich vooral op in open wouden, waar het kreupelhout allerlei bessen oplevert; in Duitschland vindt men hen meeestal in hooge loofwouden, en diep in het noorden kiezen zij de vlakte tot woonplaats. Dikwijls verwisselen zij van verblijf zonder evenwel tot de trekvogels te behooren. In den winter voeden zij zich met boomknoppen, vlierbessen enz., in het voorjaar met allerlei spruiten en des zomers daarenboven met insecten, wormen en slakken. Einde Maart neemt de paartijd een aanvang en de hanen strijden dan met uitgespreiden staart en slepende vleugels om de hennen, terwijl zij hun snavels als wapens gebruiken. Zeer eigenaardig is de liefdedans, dien de hanen in den paartijd uitvoeren. De anders zoo stille vogel maakt daarbij een eigenaardig geluid (het balderen en korren der hanen). Na dat tijdperk leeft het gezin der korhoenders zeer rustig. De hennen maken nesten in het dichte kreupelhout, en ieder van haar legt daarin 7 tot 12 gele, bruingestippelde eieren, wier grootte met die van gewone hoendereieren overeenkomt. Zij broeden gedurende 3 weken en verzorgen en verdedigen de daarna uitkomende kiekens, die een maand later kunnen vliegen en tot aan het volgende voorjaar onder de bescherming der moeders blijven. De korhoenders leveren een heerlijk gebraad. In sommige streken heeft men ze in hokken, evenals huishoenders.

Koriander. Zie *Coriandrum*.

Korinthe, in het Grieksch *Korinthos*, de aanzienlijkste koopstad van Oud-Griekenland vóór en na de bloeiperiode van Athene, was haar bloei vooral verschuldigd aan de gunstige ligging op de landengte, die haar naam draagt, zoodat zij tusschen twee golven (de Golf van Korinthe en die van Saron) de brug vormde, die den Peloponnesus met Noord-Griekenland verbond. Tevens waren die beide golven door een breeden weg (den *Dioikos)* vereenigd, zoodat men koopwaren en zelfs kleine schepen daarlangs vervoeren kon. De stad zelf was gelegen op een steile rots, op wier kruin zich een akropolis (*Akrokorinthus)*, een sterke vesting en de sleutel van het schiereiland, bevond. Volksverhuizingen uit Dorië brachten haar onder de heerschappij van vorsten uit het geslacht der *Herakliden*, en daarna kwam zij onder het bestuur van het geslacht der *Bacchiaden*. In dien tijd zond zij reeds volksplantingen uit naar Korkyra en naar Syracuse op Sicilië (734 v. Chr.). Na het verdrijven der *Bacchiaden* (657 v. Chr.) nam *Kypselos* er als tiran de teugels van het bewind in handen. Zoowel hij, als zijn zoon en opvolger *Periander*, hebben talrijke koloniën gesticht en vele handelsbetrekkingen aangeknoopt, waardoor de bloei der stad aanmerkelijk toenam. Ook bevorderden zij kunst en nijverheid, vooral bouwkunst en scheepsbouw. Nadat *Psammeticus*, de zoon van *Periander*, verdreven was (582 v. Chr.), werd er een aristocratisch bestuur ingevoerd, en Korinthe trad toe tot het verbond der Peloponnesische staten onder de hegemonie van Sparta. De bevolking groeide sterk aan en de toevloed van vreemdelingen vermeerderde zoowel door den handel als door de beroemde Isthmische spelen, zoodat tevens de weelde er meer dan elders toenam. De Korinthische Oorlog tusschen de Spartanen en de verbonden Thebanen, Atheners, Korinthers en Argivers berokkende haar wel aanzienlijke verliezen, doch zij kwam deze spoedig weer te boven. Drukkender was voor haar de opperheerschappij van Macedonië, die haar noodzaakte een Macedonische bezetting in den Akrokorinthus op te nemen; doch ook deze werd verdreven, en Korinthe herkreeg door toetreding tot het Achaeïsch Verbond haar staatkundigen invloed. Zij vervulde dan ook een belangrijke rol in den oorlog tegen Rome, doch deze had later haar verwoesting door den Romeinschen consul *Mummius* ten gevolge (146 v. Chr.). Langer dan een eeuw was zij enkel een puinhoop; toen stichtte *Caesar* aldaar de Romeinsche kolonie Laus Julia Corinthus (46 v. Chr.), die onder de keizers eenigszins den voormaligen bloei bereikte, zoodat zij een der eerste plaatsen in Griekenland werd,

Digitized by Google

waar een Christelijke gemeente ontstond (zie *Paulus*). In de laatste eeuwen vóór en in de eerste na den aanvang der Middeleeuwen had zij veel te lijden van de invallen van barbaarsche volkeren in den Peleponnesus. Tengevolge van deze rampen, van den druk der Turksche heerschappij, van de verwoestingen van den bevrijdingsoorlog en van herhaalde aardbevingen, zelfs

Munt van Korinthe.

nog in 1858, bevindt zich thans op de oude plek nog slechts een armoedig dorp met weinig inwoners. Men vermeldt, dat zij er in haar bloeitijd omstreeks 80 000 bezat. Na de aardbeving van 1858 heeft men op een afstand van een uur gaans van dat dorp *Nieuw-Korinthe (Nea Korinthos)* doen verrijzen. De doorgraving der landengte van Korinthe, waartoe men in de Oudheid reeds plannen maakte, is van 1881 tot 1893 geschied, doch beantwoordt niet aan de verwachtingen. Het begint 2 km. ten N.O. van Nieuw-Korinthe en eindigt in de Golf van Aegina, is 6,8 km. lang, 22 m. breed en 8 m. diep. In 1913 werd het kanaal bevaren door 2877 stoomschepen (inhoud 1 463 896 ton) en 1192 zeilschepen (inhoud 36 095 ton).

Tegenwoordig is Nieuw-Korinthe een belangrijk kruispunt van spoorwegen en een station voor stoomschepen. Men vindt er den zetel van een aartsbisschop, een gymnasium en eenige openbare gebouwen, als zetels van district- en gemeentebesturen. Het aantal bewoners bedraagt 5840.

Korinthe, *Kanaal van.* Zie *Korinthe.*

Korinthische golf (*Golf van Lepanto*) is een inham der zee, welke den Peloponnesus van Middel-Griekenland scheidt en door de golf van Patras met de Ionische Zee in verbinding staat. De lengte der golf bedraagt 127 km., de grootste breedte 32 km., terwijl de diepte, behalve op enkele plaatsen (200 m.), gering is. Door het kanaal van Korinthe (zie aldaar) staat de golf in verbinding met de Egeïsche Zee. De voornaamste plaatsen aan de golf zijn Naupaktos, Galaxidi, Aegion en Nieuw-Korinthe.

Korintji, vroeger een onafhankelijk landschap op Sumatra, is sedert 1906 met Djambi vereenigd tot een afzonderlijk gewest, de residentie Djambi. Het vormt thans een afdeeling van de residentie Djambi. De hoofdplaats is Soengei Penoek. In vroegere eeuwen had het Nederlandsche gezag eenige aanraking met Korintji, die men in 1840 heeft getracht te hernieuwen, wat toen echter niet gelukt is. Korintji is een hoogvlakte, die meerendeels door het Barisangebergte en de oostelijke uitloopers daarvan ingesloten wordt, met een aantal toppen in den bergrand, waarvan de Piek van Korintji of Indrapoera de hoogste is. Ook op de hoogvlakte vindt men bergtoppen, zooals de Betoewa, Kajoe en de Kenatang. Van de rivieren noemen wij de Melao of Sangkir, die op de Piek van Korintji ontspringt en in het Meer van Korintji uitmondt, dat zich ontlast in de Aberangin, een zijrivier van de Tembesi, en de Mendjoeta. De Merangin neemt den Lingkat, die met twee armen in de rivier valt, welke het eiland Poelau Sangkar omsluiten, en de Tamiai op. Het Meer van Korintji of Danau Gedang is rijk aan visch en heeft lage boschrijke oevers. De vulkanische bodem van het gebied is zeer vruchtbaar en levert rijst, koffie tabak, suiker, pinang, gambir, rameh en indigo op. Bamboe wordt eveneens veel aangeplant, terwijl klappers er zeldzaam zijn. Boschproducten worden weinig ingezameld. De veestapel bestaat voornamelijk uit paarden. De nijverheid is van weinig belang. De bevolking is een vermenging van de oorspronkelijke bewoners met Menangkabaasche Maleiers.

Korintji, *Piek van,* of *Piek van Indrapoera,* een werkzame vulkaan op de zuidelijke grens van de residentie Padangsche Bovenlanden, de hoogste bekende berg van Sumatra, is volgens de meting der Sumatra-expeditie 3690 m., volgens de meer nauwkeurige der triangulatiebrigade 3805 m. hoog. De vulkaan bestaat uit vast gesteente, dat overal te voorschijn komt, alleen op den top is een dunne laag lapilli, bommen en andere uitwerpselen voorhanden. Uit den 960 m. diepen krater, die een doorsnede van 450 à 500 m. heeft, ontwikkelen zich voortdurend dampen. De kraterrand is smal, verschillend van hoogte en heeft steile rotskanten. Op ongeveer 3000 m. eindigt het woud en vindt men nog slechts laag struikgewas en kleinere planten, terwijl de laatste 500 m. geheel onbegroeid zijn. De lagere, waterrijke zacht glooiende hellingen zijn zeer geschikt voor koffiecultuur. Langs den noordelijken voet loopt de groote weg, die Alahan Pandjang met de XII Kota verbindt.

Koristka, *Karl von,* een Oostenrijksch wis- en aardrijkskundige, den 27sten Februari 1825 te Brüsau in Moravië geboren, studeerde in de wiskunde te Weenen en in den mijnbouw te Sjemnitz in Hongarije en werd in 1851 hoogleeraar in de practische geometrie aan de polytechnische school te Praag. Op zijn aandringen werd te Praag een nijverheidschool gesticht en de polytechnische school gereorganiseerd. Ook heeft hij talrijke hoogtemetingen in Oostenrijk volbracht en in kaarten en geschriften openbaar gemaakt. Met anderen redigeerde hij het „Archiv für die naturwissenschaftliche Landesdurchforschung Böhmens". In 1892 legde hij zijn hoogleeraarsambt neder; hij overleed den 29sten Januari 1906. Van zijn geschriften noemen wij „Studien über die Methoden und die Benützung hypsometrischer Arbeiten" (1858), „Die Markgrafschaft Mähren und das Herzogthum Schlesien in ihren geographischen Verhältnissen" (1860), „Hypsometrie von Mähren und Oesterreichisch-Schlesien" (1863), „Der hohe Tatra in den Zentralkarpathen" (1864), „Die Terrainverhältnisse des Mittelgebirges in Böhmen" (1865) en „Die trigonometrisch gemessenen Höhen von Böhmen" (1884).

Digitized by Google

Korjaken of *Koraeken* (van *Koria*, dat *rendier* beteekent) is de naam van een volksstam in Oost-Siberië, gevestigd tusschen den bovenloop van de Indigirka en den Grooten Oceaan, zoowel op het vaste land als op het schiereiland Kamtsjatka. Hij telt nog geen 300 zielen en is weder in verschillende stammen verdeeld. Zij, die het verst in het noorden wonen, dragen den naam van *Toemogoetoe* (Zwervers), daar zij grootendeels ronddolende rendierenfokkers zijn, terwijl de Kamenzen, Parengen, Palloenzen, Thinsen en Oloetorzen vaste woonplaatsen hebben. De Korjaken zijn klein en mager, hebben platte neuzen, kleine oogen en zwart haar. Hun godsdienst is het sjamanisme; slechts enkele gezeten stammen hebben het Christendom. Van ouds heerscht bij hen de veelwijverij; sommigen van hen hebben 2 of 4 vrouwen, welke zij niet koopen maar door aan de ouders bewezen diensten verwerven. Zij zijn welwillend en eerlijk, maar zeer onzindelijk en leven van de jacht, vischvangst en rendierenteelt. Ook zijn het goede smeden.

Korn, *Arthur*, een Duitsch natuurkundige, den 20sten Mei 1870 te Breslau geboren, werd in 1895 benoemd tot privaatdocent in de natuurkunde aan de universiteit te München, en in 1908 tot buitengewoon hoogleeraar, voor welk ambt hij in 1908 bedankte. Hij is vooral bekend geworden door de uitvinding van een systeem van telephotografie, waarbij gebruik gemaakt wordt van de verandering van den electrischen weerstand van selenium, bij bestraling door licht.

Körner, *Christiaan Gottfried*, een Duitsch letterkundige, den 2den Juli 1756 te Leipzig geboren, studeerde aldaar en te Göttingen in de rechten en vestigde zich in zijn geboorteplaats als privaatdocent. In 1783 ging hij als opperconsistoriaal naar Dresden, werd in 1790 lid van het hoogste Hof van Appèl en in 1798 geheim referendaris, waarna hij in 1811 weder bij het Hof van Appèl geplaatst werd. Hij was met groote geestdrift voor kunst en wetenschap bezield, en terwijl hij briefwisseling onderhield met *Goethe* en vooral met *Schiller*, was zijn huis gedurende een reeks van jaren het vereenigingspunt van ontwikkelde en beschaafde mannen. Op zijn wijnberg, te Loschwitz bij Dresden, woonde *Schiller* van 1785 tot 1787. In 1813 bevorderde hij met kracht de zaak der onafhankelijkheid, werd onder het Russisch bestuur gouvernementsraad, vervolgens te Berlijn staatsraad in het ministerie van Binnenlandsche Zaken en in 1817 geheim opperregeeringsraad. Hij overleed aldaar den 13den Mei 1831. Hij heeft onderscheiden werken geschreven van staatkundigen en aesthetischen inhoud. Merkwaardig is vooral „Schiller's Briefwechsel mit Körner" (4 dln., 1847 v.v.).

Körner, Karl Theodoor, een Duitsch dichter en een zoon van den voorgaande, werd den 23sten September 1791 te Dresden geboren, ontving in een buitenshuis een zorgvuldige opvoeding en toonde reeds vroeg aanleg voor de dichtkunst. Nadat hij gedurende 2 jaar de mijnacademie te Freiberg bezocht had, ging hij in 1810, kort na het verschijnen van zijn eersten dichtbundel, die den titel „Knospen" droeg, naar de universiteit te Leipzig, die hij wegens een duel spoedig weer moest verlaten. Na een kort verblijf te Berlijn begaf hij zich naar Weenen, waar hij zich met de tooneelspeelster *Antonie Adamberger* verloofde en door eenige dramatische geschriften veler opmerkzaamheid tot zich trok. Eenige van deze, zooals: „Der grüne Domino", „Die Braut" en „Der Nachtwächter" behooren ook nu nog tot de beste Duitsche blijspelen. Zijn andere dramatische werken hebben weinig waarde ofschoon het treurspel „Zriny" wel opgang maakte. Aan den vrijheidsoorlog tegen *Napoleon* nam hij als adjudant van *Lützow* deel, werd bij Kitzen gewond en sneuvelde den 26sten Augustus 1813 bij Rosenberg, tusschen Schwerin en Gadebusch. Hij werd bij Wöbbelin begraven. Zijn vader gaf 32 uitgezochte krijgsliederen van hem (die door *Weber* op muziek zijn gezet) in het licht onder den titel: „Leier und Schwert" (1814), alsmede zijn: „Poetischer Nachlass" (2 dln., 1814). De „Sämmtliche Werke" van *Körner* zijn bij herhaling in het licht verschenen. Op vele plaatsen zijn standbeelden voor hem opgericht en ook bestaat er te Dresden een *Körner-museum*, dat zeer veel merkwaardigheden uit *Körner's* tijd bevat.

Korneuburg is een stad in Neder-Oostenrijk, ten N. van Weenen, aan den linkeroever van den Donau, door een zwevende brug met Klosterneuburg verbonden, en gelegen aan den Noord-Wester-spoorweg en aan de lijn Korneuburg-Ernstbrunn. Men vindt er den zetel van het hoofd van het district, een krijgsraad, een belastingkantoor, een gotische kerk, een nieuw raadhuis, een gymnasium, een ziekenhuis, een tuchthuis en een districtsarmenhuis. Van de takken van nijverheid vindt men er een scheepstimmerwerf en fabricage van kaarsen en zeep en een mandenmakerij. Met het garnizoen mee telt de stad (1911) 9058 inwoners.

Kornoelje (*Cornus* L.) is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Cornaceeën*. Het onderscheidt zich door een 4-tandigen kelk, een 4-bladige bloemkroon, 4 meeldraden, een onderstandig vruchtbeginsel met 1 stijl en 1 stempel, en een steenvrucht met 1 steen, waarin 2 hokjes met 1 zaadkorrel. De *gewone kornoeljeboom (C. mas* L.) bereikt een hoogte van 7 of 8 m. en een ouderdom van 20 tot 25 jaren. Hij heeft ronde, tegenovergestelde takken. De bladeren ontwikkelen zich eerst na de bloemen; zij zijn ovaal en gesplitst, aan beide zijden behaard, van boven glanzig en donkergroen en van onder mat en bleekgroen. De gele bloemen zijn tot schermen vereenigd, welke door een 4-bladig omwindsel omgeven zijn, en de steenvrucht is fraai rood. Hij groeit in een groot deel van Europa — ook in ons land. — De vruchten hebben een zuurachtigen, aangenamen smaak.

Een andere soort is de *roode kornoelje (C. sanguinea)*, met de variëteiten *variegata* en *viridissima*, een heester ter hoogte van 5 m. met eivormige, gespitste bladeren, witte tot tuilen vereenigde bloemen zonder omwindsel en zwarte, bolronde vruchten. De vermeerdering heeft plaats door stekken en afleggen.

Belangrijke soorten zijn: *C. alternifolia* met de var. *argentea*, *C. macrophylla* met de var. *variegata*, *C. stolonifera* met de var. *flaviramea*, *C. alba* met de var. *argentea-marginata*, *Spaethi*,

Digitized by Google

Siberica, C. Baileyi, C. circinata, C. Ammomum, C. candidissima, C. stricta, C. officinalis, C. florida met de var. *pendula* en *rubra, C. Nuttalli, C. Kousa, C. capitata* en *C. canadensis.*

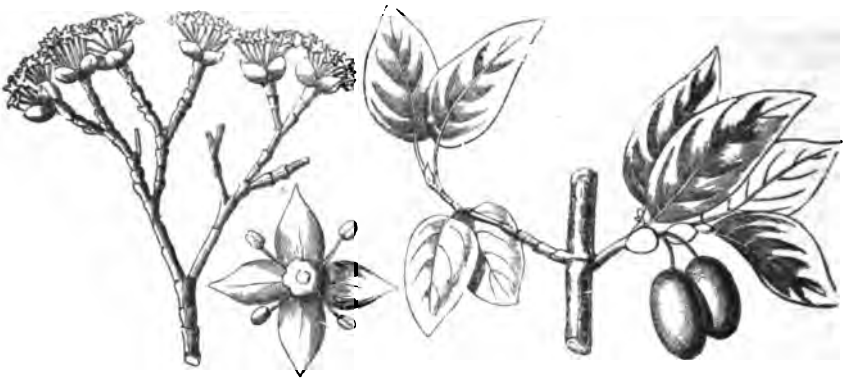

Kornoeljeboom.

Korolenko, *Wladimir Galaktinowitsj,* een Russisch schrijver. den 27sten (15den) Juli 1853 te Sjitomir in Volhynië geboren, bezocht het technologisch instituut te St. Petersburg en vervolgens de land- en boschbouwacademie te Moskou. Wegens deelneming aan politieke bewegingen onder de studenten, werd hij in 1875 verbannen en eindelijk te Kroonstad onder toezicht der politie gesteld. Vanhier werd *Korolenko* met meer leden van zijn geslacht in 1879 wederom verbannen. Men bracht hem naar het gouvernement Wjatka, toen naar Perm en eindelijk naar Oost-Siberië. Na zijn terugkeer in 1885 vestigde hij zich te Nisjnii-Nowgorod. Hij trok de aandacht door zijn verhalen van het leven in Siberië, die zich zoowel door hun oorspronkelijkheid als door hun boeienden verhaaltrant onderscheiden. Van zijn geschriften vermelden wij: „Schetsen van een tourist in Siberië", „Sokolinec", „Son Makara" (De droom van Makar), verder verhalen uit het zuidwesten van Rusland, zooals: „In slecht gezelschap", „Het ruischend woud" en „De blinde muzikant". Zij zijn gedeeltelijk verzameld onder den titel: „Ocerki i razskazy" (1887), en sommige daarvan zijn in het Fransch en in het Engelsch, enkele ook in het Nederlandsch, vertaald. In Londen gaf hij uit „Cudnaja" (1893) en „Herinneringen aan N. G. Tsjernisjewsky" (1894).

Koronis. Zie *Krasis.*

Körös is de naam van een linkerzijrivier van den Theiss in Hongarije, die ontstaat uit een menigte riviertjes in het Bihargebergte. De zuidelijkste bronrivier, de *Witte Körös (Fehér Körös),* ontspringt op de zuidelijke helling van het Bihargebergte, stroomt dan naar het N.W. en vereenigt zich bij Békés met den *Zwarte Körös (Fekete Körös),* die aan de westzijde van het genoemde gebergte zijn oorsprong neemt. Van Békés af verkrijgen de beide vereenigde rivieren den naam van *Dubbele Körös,* tot zij de derde bronrivier, den *Snelle Körös (Sebes Kóros)* opnemen. Deze laatste ontspringt op hetzelfde gebergte en wendt zich bij Banfy-Hunyad naar het W., kronkelt langs een fraai dal door het grensgebergte en neemt dan een zuidwestelijke richting aan. Bij Szegalom neemt hij den Berettyo bij Mezötur den Hortobagy op, en vereenigt zich bij Tarcsa met den Dubbelen Körös. De drie vereenigde rivieren stroomen nu verder als *Drievoudige Körös* naar het Z.W. en monden bij Csongrad uit in den Theiss. Van de bron van den *Witte Körös* tot aan zijn mond heeft deze rivier een lengte van 308 km. Al die rivieren hebben in de vlakte moerassige oevers en haar waterstand is zeer ongelijk, zoodat zij eerst na kanalisatie geschikt werden voor de scheepvaart.

Körösy, *Joseph von,* een Hongaarsch statisticus, den 20sten April 1844 te Boedapest geboren, was eerst werkzaam bij een verzekeringsmaatschappij en werd in 1868 lid van den landraad voor statistiek, terwijl hij tevens de redactie aanvaardde van het staathuishoudkundig gedeelte van den „Pesti Naplo", dien hij echter met de „Hervorming" verwisselde. De stad Boeda-Pest benoemde hem in 1869 tot directeur van haar juist opgericht statistisch bureau. Deze betrekking vervulde hij tot zijn dood, den 24sten Juni 1906. Het aantal publicaties, dat zijn bureau heeft uitgegeven, is talrijk en heeft daaraan den rang verleend van een van de eersten van Europa. Nog vóór de oprichting van het *Institut international de Statistique* in 1885 had hij op het gebied der bevolkings-statistiek den weg der internationale vergelijking ingeslagen. Zijn stoutste droom was zeker wel de totstandkoming van een algemeene wereldvolkstelling naar een uniform model op hetzelfde oogenblik („Projet d'un recensement du monde". Parijs 1881, „On the unification of census record tables", Londen 1885, „Die seculäre Weltzählung vom Jahre 1900, Budapest 1897). In het Internationale Instituut nam hij een belangrijke plaats in. Door zijn eischen zeer bescheiden te stellen, bereikte hij op de vergaderingen van het Instituut dikwijls, dat men zich algemeen met zijn voorstellen vereenigde, die niet nalieten van buitengewonen invloed te zijn op de nationale statistiek in verschillende landen. In 1895 wist hij de algemeene instemming te verkrijgen voor zijn sterfte-indexcijfers, berekend op de standaard-bevolking van Zweden. De som dier indexcijfers van de

Digitized by Google

verschillende leeftijdsgroepen wordt naar hem het Körösy-getal genoemd. Wegens zijn verdiensten voor de demographie in het algemeen en de statistiek in het bijzonder benoemde de Universiteit van Kolosvar (Klausenburg) hem tot *doctor medicinae honoris causa*. In 1896 werd hij in den adelstand verheven.

Zie: *Ph. Falkenburg*, Dr. Joseph von Körösy („Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde, 1906. Tweede helft, no. 23).

Korporaal is de laagste rang in het leger, met gele chevrons van kemelsharen op de beneden mouwen als onderscheidingsteeken. De afdeeling, waarover een korporaal het bevel voert, draagt den naam van escouade.

Korps, afkomstig van het Latijnsche woord *corpus* (lichaam), in het fransch *corps*, noemt men gewoonlijk een deel van het leger. Zoo spreekt men van legerkorps, van het korps pontonniers, mariniers enz. Ook geeft men dien naam aan een vereeniging van personen, die met elkaar een lichaam vormen, bijv. het korps ingenieurs, studentencorps enz.

Korrobori is de nationale dans der mannelijke inboorlingen van het vasteland van Australië. Bont getatoeëerd, versierd met veeren en haarbundels en met speer en schild toegerust, voeren zij hun dans uit, begeleid door een eentonig gezang en het maatslaan der vrouwen. Deze dansen, waarin de dansers allerlei tooneelen weergeven, vinden in den regel ten tijde der volle maan plaats.

Korror, ook *Koror* geheeten, is een der eilanden van den aan Duitschland behoorenden Palau-Archipel in Oceanië. Het bezit een goede haven, in de nabijheid waarvan de Duitsche bestuurszetel gevestigd is. Als missionarissen zijn er Kapucijnermonniken werkzaam, die een school op het eiland gesticht hebben. Een tweede school werd er opgericht door den „koning" van Korror. De bevolking is door besmettelijke ziekten sterk achteruitgegaan en bedraagt tegenwoordig slechts eenige honderden, terwijl het eiland in 1783 nog 1500 gewapende krijgslieden op de been zou hebben kunnen brengen.

Korsakow, *Alexander Iwanowitsj Rimskoi*, een Russisch generaal, den 24sten Augustus 1753 geboren, nam in 1794 deel aan den veldtocht tegen de Franschen in de Nederlanden en diende in 1796 onder *Soebow* in Perzië. In 1799 trok hij als luitenant-generaal ter ondersteuning van *Soewarow* met 40 000 man naar Zwitserland, waar hij den 25sten September bij Zurich door *Massena* verslagen werd. In 1801 werd hij generaal en gouverneur van Lithauen. In 1830 werd hij lid van den Rijksraad. Hij overleed te St. Petersburg den 25sten Mei 1850.

Korsör is een Deensche havenstad op Seeland, in het district Sorö, aan de Groote Belt met een voortreffelijke haven, vanwaar de overvaart naar Kiel en Fünen plaats vindt en de spoorlijn van Kopenhagen eindigt. Het aantal inwoners bedraagt 6054. De nijverheid beteekent weinig, daarentegen is de vischvangst van groot belang. Visch, vleesch en spek worden uitgevoerd, zemelen, steenkool, hout en petroleum ingevoerd.

Korstmossen *(Lichenes)* vormen een klasse uit de afdeeling der *Thallophyten*, behoorende tot de groote afdeeling der *Cryptogamen*. Zij vermenigvuldigen zich door sporen en nog meer algemeen door *soredië̈n*. Zij zijn over de geheele aarde, doch het meest in de koudere gewesten verspreid en leven op boomstammen, oude muren enz. Het zijn symbiotische organismen, d.w.z. zij bestaan uit draadzwammen — vooral *Ascuszwammen* — die met sommige ééncellige algen of draadwieren samenleven. De zwam omspint met haar mycelium de algencellen, zoodat zij nu één geheel uitmaken; zij voedt zich met de organische stoffen, voortgebracht door de algen, zonder echter deze planten zelf aan te tasten. Omgekeerd verleent zij den algen beschutting, bijv. tegen uitdroging, en voert hun de anorganische stoffen en water toe. Aldus wordt door deze symbiose een samengesteld organisme gevormd met een eigenaardige ontwikkeling van het thallus.

Men kan de volgende vormen onderscheiden: draadkorstmossen, bestaande uit draadalgen, die omsponnen worden door de zwamdraden. Zoo groeit langs vochtige rotsen *Ephebe pubescens*. Voorts heeft men slijmkorstmossen, waarbij de algen *Chroöcecaceeën* en *Nostaceeën* zijn, met slijmerig opgezwollen celwanden, bijv. *Collema*. Deze beide soorten van korstmossen hebben de algen en zwammen gelijkmatig verdeeld en zij werden dan ook wel tot één groep gebracht, de *homomere* korstmossen.

Bij de andere korstmossen (de *heteromere)* is de zwam het overheerschende bestanddeel en zijn de algen in bepaalde lagen aanwezig. Onder de heteromere korstmossen kent men nog verschillende wijze van voorkomen, bijv. *korstvormige* korstmossen, waarbij het thallus in den vorm van korsten op boomstammen, rotsen of op den grond optreedt — verder de *loofkorstmossen*, waarbij de thallus uit verschillende lapjes bestaat (op muren komt bijv. de oranjegele *Xanthoria* voor) en eindelijk de *struikkorstmossen* met vertakt draad- of bandvormig thallus (bijv. de op boomen voorkomende *Usnea barbata)*.

De korstmossen kunnen zich zuiver vegetatief voortplanten door z.g. *soredië̈n;* dit zijn kleine groepen van zich in deeling bevindende algencellen, die door zwamdraden dicht omsponnen worden, loskomen en soms in groote hoeveelheden optreden. Door den wind kunnen zij dan gemakkelijk worden opgejaagd en aldus voor de verspreiding der soort zorg dragen. Ook losgerukte thallusdeelen kunnen verder groeien. De fructitatieve voortplanting komt slechts bij de zwammen en bij de met hen samenlevende algen voor; deze vruchtlichamen doen zich voor als *apothecia*, dat zijn open schoteltjes, of als *perithecia*, dat zijn gesloten lichaampjes.

De soorten van *Roccella* en *Ochrolecia* leveren ons het lakmoes (zie aldaar). Verder behoort tot de korstmossen: in het *IJslandsch Mos (Cetraria islandica)*, dat in de geneeskunde wordt gebruikt en het *Rendiermos (Cladonia rangiferina)*, in het hooge Noorden en ook in ons land veelvuldig voorkomende. Een eigenaardigheid der korstmossen is, dat ze uitstekend een sterke uitdroging, groote warmte en koude kunnen weerstaan; een regenbui is dan weer voldoende, om ze de groene kleur terug te geven.

Digitized by Google

Kortademigheid. Zie *Asthma.*

Körte, *Gustav,* een Duitsch archaeoloog, den 8sten Februari 1852 te Berlijn geboren, studeerde te Göttingen, München en Berlijn in de philologie en archaeologie en promoveerde te München. In 1880 werd hij privaatdocent te Göttingen, in 1881 buitengewoon hoogleeraar en in 1883 gewoon hoogleeraar te Rostock. Sedert 1881 maakte hij verschillende reizen naar Italië en Griekenland en in 1900 ondernam hij, met zijn broeder *Alfred,* hoogleeraaar aan de hoogeschool te Bazel, de uitgraving van het oude Gordion. In 1905 werd hij 1ste secretaris van het Duitsche archaeologische instituut te Rome. Behalve vele artikelen in vakbladen schreef hij: „Die antiken Skulpturen aus Böotien" (Athene, 1897), „I rilievi delle urne Etrusche" (2 dln., Rome en Berlijn 1890—1896), „Etruskische Spiegel" (5 dln., Berlijn 1884—1897), „Archäologische Studien, Heinrich Brunn gewidmet" (1893) en „Gordion. Ergebnisse der Ausgrabungen im Jahre 1900" (1904).

Kortenaar, *Egbert Meeuwszoon,* een Nederlandsch zeeheld, nam in 1653 als kapitein deel aan den zeeslag tegen de Engelschen, waarin admiraal *Tromp* sneuvelde en in 1658 aan den strijd in den Sont tegen de Zweden. Hij werd in 1659 vice-admiraal en door *Frederik III,* koning van Denemarken, met de ridderorde van den Olifant versierd en met een jaargeld begiftigd. In 1661 vertrok hij met een vloot van 20 schepen naar Portugal ter bescherming van den handel, en in 1665 werd hij luitenant-admiraal. Den 13den Juni 1665 verbrijzelde in den zeeslag tegen de Engelschen bij Lowestoft een kanonskogel hem een been, waarna hij weldra overleed. Zijn stoffelijk overschot werd ter aarde besteld in de Groote Kerk te Rotterdam, alwaar een prachtig gedenkteeken, door *Verhulst* in marmer gehouwen, in 1669 te zijner eer verrees met een opschrift van *G. Brandt.*

Korteweg, *Johannes Adrianus,* in 1852 te 's-Hertogenbosch geboren, promoveerde in 1877 aan de hoogeschool te Leiden tot doctor in de geneeskunde op een proefschrift, getiteld: „De oorzaken der breukbeklemming", was achtereenvolgens assistent aan het academisch ziekenhuis aldaar, geneesheer aan het Nederlandsch Israëlietisch ziekenhuis te Amsterdam, heelkundige aan het kinderhuis aldaar, van 1887 tot 1888 hoogleeraar in de heelkunde te Groningen, van 1888 tot 1901 aan de gemeente-universiteit te Amsterdam en is sedert 1901 hoogleeraar in de heelkunde aan de hoogeschool te Leiden. In 1900 was hij consulteerend heelkundige der Roode Kruis-ambulance, welke dienst deed in den Zuid-Afrikaanschen oorlog. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Heelkunde een Wetenschap?" (Inaugureele rede, 1887), „De grenzen der heelkunde" (Inaugureele rede, 1888), „Algemeene heelkunde" (3de druk Haarlem 1901), „Het goed geluk van den heelkundige" (Inaugureele rede, 1901).

Kort geding. Zie *Proces.*

Korthoofdigen. Zie *Brachycephalie.*

Körting, *Gustav,* een Duitsch letterkundige, den 25sten Juni 1845 geboren, studeerde van 1863 tot 1867 te Leipzig, werd in 1868 leeraar aan een gymnasium te Dresden, in 1876 benoemd tot gewoon hoogleeraar aan de academie te Munster en in 1892 tot hoogleeraar in de Romaansche philologie te Kiel. Hij schreef: „Ueber die Quellen des Roman de Rou" (1867), „Dictys und Dares. Ein Beitrag zur Geschichte der Troja-Sage" (1874), „Petrarcas Leben und Werke" (1878), „Boccaccios Leben und Werke" (1880), „Die Anfänge der Renaissancelitteratur in Italien während des 14 Jahrhunderts" (1884), „Ueber das Studium der neuern Sprachen an den deutschen Hochschulen (1881), „Neuphilologische Essays" (1887), „Enzyklopädie der französischen Philologie" (1894), „Lateinisch-romanisches Wörterbuch" (1890—1891), „Formenlehre der französischen Sprache" (1893—1898), „Neugriechisch und Romanisch" (1896), „Geschichte des Theaters in seiner Beziehung zur Entwicklung der dramatischen Dichtkunst" (1897), „Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache" (1908), „Lehn- und Fremdwörterbuch der deutschen Sprache" (1910). Verder gaf hij, volgens handschriften der bibliotheek te Dresden: „L'art d'amors" en „Li remedes d'amors" in het licht, twee oud-Fransche leerdichten van *Jacques d'Amiens,* en schreef hij: „Altfranzösische Uebersetzung der Remedia amoris des Ovid" (1871). Met *Koschwitz* redigeerde hij de: „Zeitschrift für neufranzösische Sprache und Litteratur" (1879—1885) en de „Französische Studien" (1881—1890 en sedert 1893).

Kortrijk, *(Courtrai, Cortoriacum),* een stad in de Belgische provincie West-Vlaanderen, ligt aan de Leije, in een vereenigingspunt van onderscheiden spoorwegen, 24 km. ten zuiden van Brugge en slechts 4 km. van de grenzen van Frankrijk. Zij is goed gebouwd, omgeven door oude wallen en telt (1911) 35 689 inwoners, die zich vooral bezig houden met het vervaardigen van linnen, blondes en kanten. Ook zijn er groote ververijen en bleekerijen. Men vindt er een prachtig antiek stadhuis (gebouwd 1417—1610) de Belfried genaamd, fraaie kerken, zooals de Martinikerk met een hoogen toren, en de Lieve Vrouwekerk (1211), verder een schilderacademie, een museum, een middelbare school, een ambachtsschool, een rechtbank, een Kamer van Koophandel enz. Nabij deze stad werd den 11den Juli 1302 de bekende Sporenslag geleverd, waarin zeer vele Fransche ridders sneuvelden, dat de Vlamingen ongeveer 700 riddersporen buit maakten. In 1382 werd Kortrijk door de Franschen geplunderd en in 1814 versloegen hier de Franschen de vereenigde Duitschers en Saksers onder *Thielmann.*

Kortsluitanker, is een ankertype, dat bij electrische asynchrone motoren gebruikt wordt. De stroomgeleidingen bestaan daarbij uit koperstaven, die door een koperen ring op elkander zijn kortgesloten, in tegenstelling met het phasenanker, dat een normaal bewikkeld anker is. Bij het kortsluitanker is het gebruik van een aanloopweerstand onmogelijk (zie *Electromotoren).*

Kortsluiting. Zie *Electrische kortsluiting.*

Kortum, *Karl Arnold,* een Duitsch schrijver, den 5den Juli 1745 te Mühlheim aan de Ruhr geboren, studeerde te Duisburg in de geneeskunde, ging eerst als practisch arts naar zijn ge-

Digitized by Google

boorteplaats en in 1770 naar Bochum en overleed aldaar den 5den Augustus 1826. Hij schreef anoniem het algemeen bekend geworden werk „Die Jobsiade, oder Leben, Meinungen und Thaten von Hieronymus Jobs dem Candidaten" (1784 en later), een grotesk-komisch heldendicht (met houtsneden). In denzelfden trant leverde hij: „Die magische Laterne" (1784—1787, 3 dln.) en „Adam's Hochzeitfeier" (1788).

Kortzicht noemt men bij een wissel of andere vordering, de voorwaarde, dat zij op vertoon of althans korten tijd daarna moet worden betaald.

Kortzichtigheid *(Myopie)*. Zie *Bijziendheid* en *Oog*.

Korum, *Felix*, bisschop van Trier, den 2den November 1840 te Wickerschweier in den Opper-Elzas geboren, studeerde in de theologie te Innsbrück, werd in 1866 professor aan het kleine seminarium en in 1869 professor in de theologie aan het priesterseminarium te Straatsburg en ook Fransch kanselredenaar in den dom aldaar. Nadat hij vervolgens tot domheer en aartspriester in de hoofdkerk was bevorderd, benoemde de paus hem in 1881 tot bisschop te Trier. Door zijn toedoen vond in 1891 de tentoonstelling van den „heiligen rok" plaats. In 1896 werd hij pauselijk huisprelaat. Hij schreef: „Wunder und göttliche Gnadenbeweise bei der Ausstellung des heiligen Rockes" (1894) en „Unerbauliches aus der Diözese Trier" (1903).

Korund is de naam van een edelgesteente, dat bestaat uit aluminiumoxied (Al_2O_3) en dat na diamant het hardste mineraal is van de hardheidschaal (= 9). Het heeft een soortelijk gewicht van 4, kristalliseert in den vorm van een rhomboëdrisch tonvormig kristal, smelt niet voor de blaaspijp, lost niet op in zuren en zeer moeielijk in borax. Men onderscheidt *edelen korund*, die doorzichtig en veelal donkerblauw *(saffier)* of rood *(robijn)* gekleurd is. Verder draagt de violetblauwe korund den naam van *Oosterschen amethyst*, de gele dien van *Oosterschen topaas* en de groene dien van *Oosterschen smaragd*. Al deze mineralen zijn zeer kostbaar, terwijl de laatstgenoemde het meest zelden voorkomt. Men vindt den edelen korund, zoowel als de andere variëteiten ingegroeid in graniet, basalt, gneis, glimmerlei en ook in korrelige kalk en dolomiet. Ook komt hij als losse kristallen en kleine rolsteentjes voor. Robijnen vindt men voornamelijk in Birma, Siam, Mongolië en zeldzamer op Ceylon en in Amerika.

Verder heeft men den *gemeenen korund* met doffe, roode, blauwe, groene, bruine en grijze kleuren. Deze vindt men in den dolomiet van Campolongo, in den syeniet van Biella in Italië, in chlorietlei van Koesjwa in den Oeral, in glimmerlei in Massachusetts en in Noord-Carolina in kristallen van meer dan 150 kg. gewicht. De gemeene korund gebruikt men voor het slijpen van andere edelsteenen en van metalen.

Een derde variëteit van korund, een korrelige, donkerblauwachtig-grijze soort, noemt men *amaril*, waarvan het poeder tot polijsten gebruikt wordt. Het bestaat voor ongeveer $^2/_3$ gedeelte uit korund, terwijl het overige gedeelte magneetijzer of ijzerglans is. De voornaamste vindplaatsen zijn het eiland Naxos en Massachusetts.

Men kan den korund ook namaken langs kunstmatigen weg, namelijk door aluminiumoxied bij groote hitte te doen smelten. De verschillende soorten bereidt men door bijvoeging van kleurende metaal-oxieden. *Fremy* en *Terreil* hebben door het smelten van aluminiumoxied en menie in een vuurvasten kroes kristallen van korund, en door toevoeging van chroomzuurkalium of kobaltoxied ook robijnen en saffieren verkregen. De in den laatsten tijd verkregen kristallen zijn reeds groot genoeg om door de horlogemakers gebruikt en ook in sieraden gezet te worden.

Korvei. Zie *Corvey*.

Korvet was in de 18de en 19de eeuw de naam van een oorlogsschip met 3 masten, in rang volgende op het fregat, getuigd als volschip en scherp gebouwd, om snel te zeilen. Gewoonlijk voerde het alleen kanonnen op het bovendek. Het deed dienst als voorpost en aviso. Toen het stoomvermogen werd ingevoerd, werd de naam korvet overgedragen op de kleinere kruisers, hoewel in dien tijd deze soort schepen een minder

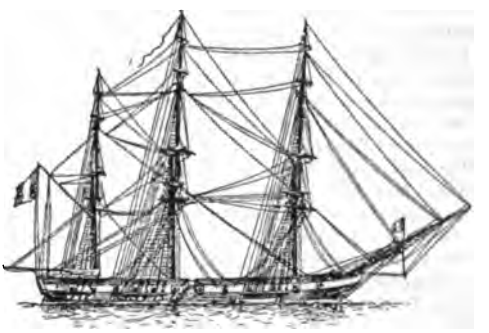

Korvet.

zuiver afgescheiden type vormde dan nu. Zoo trof men, voor ongeveer vijftig jaren, naast *pantserdekkorvetten*, ook *pantserkorvetten* aan, die meer overeenkomst vertoonden met kleine pantserschepen voor de kustverdediging. Omstreeks 1900 is de naam korvet voor goed in onbruik geraakt en vervangen door „kleine kruiser".

Korytza, ook *Gjordsja* geheeten, een koopstad in het voormalige Turksche vilajet Monastir, gelegen in het moerassige bekken van het Malikmeer, telt 12 000 inwoners, meest Albaneezen, en bezit onderscheiden moskeeën en kerken, een kazerne en een Grieksch progymnasium. Het is de zetel van een aartsbisschop.

Kos, een der Sporadische Eilanden aan de W.-kust van Klein-Azië, was weleer beroemd wegens uitmuntenden wijn, welriekende zalf en fijne weefsels, verder als de geboorteplaats van *Hippocrates*, van den dichter *Philetas* en van *Ptolemaeus II*. De gelijknamige hoofdstad werd herhaaldelijk door aardbevingen verwoest, doch telkens weder opgebouwd. In haar voorstad verrees het Asklepium, een heiligdom, aan *Aesculapius* gewijd, waarin zich de „Aphrodite Anadyomene" van *Apelles* bevond. Het eiland is 286

Digitized by Google

v. km. groot en telt (1913) 22 069 inwoners, de gelijknamige hoofdstad 3000. De voornaamste

Munt van Kos.

voortbrengselen zijn citroenen, katoen, wijn, zijde en graan. De tegenwoordige naam is *Istankoi* of *Stanko*.

Kosciusko, *Thaddeus,* de laatste opperbevelhebber der Poolsche Republiek, den 12den Februari 1746 te Mereczewszczyzna in het voormalig palatinaat van Nowogrodek geboren, stamde uit een oud-adellijk geslacht in Lithauen. Prins *Adam Czartoryski* zorgde, dat hij als luitenant op staatskosten naar de militaire academie te Versailles gezonden werd. Na zijn terugkeer werd hij kapitein, maar om persoonlijke redenen keerde hij in 1777 naar Parijs terug en nam dienst op de Fransche vloot, om hulp te bieden aan de Noord-Amerikanen. *Washington* benoemde hem tot zijn adjudant. In 1786 naar Polen teruggekeerd werd hij in 1789 generaal-majoor. Hij verklaarde zich vóór de constitutie van den 3den Mei 1791, streed onder prins *Poniatowski* en klom op tot luitenant-generaal. Zijn verdediging bij Doebjenka tegen een Russische overmacht bezorgde hem grooten roem. Toen koning *Stanislaus* zich in 1793 aan de tweede verdeeling van Polen onderwierp, nam *Kosciusko* zijn ontslag. De Nationale Conventie in Frankrijk schonk hem den titel van Fransch burger. Bij het uitbarsten van den Poolschen opstand, den 23sten Maart 1794, verscheen hij te Krakau, werd tot opperbevelhebber en dictator benoemd en vaardigde een manifest uit, waarin hij op het herstel van de constitutie aandrong. Bij Raclawice versloeg hij een Russische legerafdeeling. Daarop trok hij naar Warschau, waar hij het bestuur regelde. Hij kon echter de toenemende wanorde niet beteugelen. Daarom legde hij het dictatorschap neder en begaf hij zich weder naar het leger. Geruimen tijd bood hij tegenstand aan de vereenigde Pruisen en Russen, en toen hij bij Szczekoczyn de nederlaag leed, trok hij naar Warschau, dat hij met goed gevolg verdedigde. Nadat de vijand het beleg opgebroken had, zorgde *Kosciusko* voor de organisatie van het leger. Toen de Russen opnieuw naderden, trok hij hen tegemoet, maar bezweek voor hun drievoudige overmacht bij Maciejowice, den 10den October 1794. Met wonden bedekt stortte hij van het paard („Finis Poloniae!"). Na den dood van *Catharina II* bergaf *Paul I* hem de vrijheid. Hij ging naar Engeland en in 1797 naar Amerika. In 1798 reisde hij als gezant van het Congres naar Frankrijk en werd er met ongemeene onderscheiding bejegend. Te Fontainebleau woonde hij tot 1814. Hij vestigde zich in 1816 te Solothurn en maakte er in April 1817 een vrijbrief openbaar, waarbij hij op zijn landgoed Siechnowice in Polen de lijfeigenschap ophief. Een val met zijn paard, niet ver van Vevey, was oorzaak van zijn dood, den 15den October 1817. Op kosten van keizer *Alexander* werd in 1818 zijn stoffelijk overschot van *Solothurn* naar Krakau overgebracht, waar een gedenkteeken zijn rustplaats aanwijst. Zijn hart werd in 1895 aan het Poolsch Nationaal museum te Rapperswil (St. Gallen) geschonken.

Zie: *K. Falkenstein,* Thaddäus Kosciuszko (2de druk Leipzig 1834); *Arnold,* Th. Kosciuszko in der deutschen Literatur (Berlijn 1898).

Kosegarten, *Ludwig Theobul,* een Duitsch dichter, den 1sten Februari 1758 te Grevesmuhlen in Mecklenburg geboren, studeerde te Greifswald, werd in 1785 rector der Latijnsche school te Wolgast en in 1792 predikant te Altenkirchen op het eiland Rügen, totdat hij in 1808 de betrekking aanvaardde van hoogleeraar in de geschiedenis te Greifswald, waar hij den 26sten October 1818 als rector der universiteit overleed. Hij schreef romans en gedichten, waarvan wij noemen „Ida von Pleszen" (2 dln.), „Gedichte" (2 dln., 1788), „Rhapsodien" (3 dln., 2de druk 1801), „Romantische Dichtungen" (1800—1806, 6dln.), „Legenden" (2 dln., 1816), „Jucunde" (7de druk 1855) en „Die Inselfahrt (1814). Een gezamenlijke uitgave van zijn „Lyrischs Dichtungen" (1823—1826, 12 dln.) is bezorgd door zijn zoon *J. G. L. Kosegarten.*

Kosegarten, Johann Gottfried Ludwig, een beoefenaar der Oostersche letteren, een zoon van den voorgaande, werd den 10den September 1792 te Altenkirchen op het eiland Rügen geboren, studeerde te Greifswald in de godgeleerdheid en in de letteren en ging in 1812 naar Parijs om zich op de Oostersche talen toe te leggen. Na zijn terugkeer werd hij in 1815 adjunct bij de theologische en philosophische faculteit te Greifswald, in 1817 hoogleeraar te Jena en ging als zoodanig in 1824 weder naar Greifswald. Hij overleed aldaar den 18den Augustus 1860. Van zijn geschriften vermelden wij „Moallakat" (1819), „Fûti nâmèh" (een Perzische sprookjesverzameling, (1822), „Pommerische und Rügische Geschichtsdenkmäler" (1834), „Codex Pomeraniae diplomaticus" (1843—1862, met *Hasselbach)* en een onvoltooid: „Wörterbuch der niederdeutschen Sprache" (1855); bovendien „Geschichte der Universität Greifswald" (1856—1857, 2 dln.).

Koser, *Reinhold,* een Duitsch geschiedvorscher, den 7den Februari 1852 te Schmarsow in Prenzlau geboren, studeerde te Berlijn, Weenen en Halle in de geschiedenis en philologie, werd in 1882 archivaris aan het staatsarchief, in 1884 buitengewoon hoogleeraar te Berlijn, in 1891 gewoon hoogleeraar te Bonn en in 1896, als opvolger van *Von Sybel,* directeur-generaal van het Pruisische staatsarchief. Tegelijkertijd was hij lid van de academie van Wetenschappen en sedert 1898 ook historiograaf van Pruisen; in 1900 werd hij voorzitter der hoofddirectie van de „Monumenta Germaniae historica". Hij schreef o. a.: „Friedrich der Grosse als Kronprinz" (2de druk Stuttgart 1901) en „Geschichte Friedrichs des Grossen" (5de druk, 2 dln. 1912; volksuitgave

Digitized by Google

1911); verder gaf hij uit: „Politische Korrespondenz Königs Friedrichs d. Gr." (Dl. 1—28, 1879—1903) en „Briefwechsel Friedrich d. Gr. mit Voltaire" (3 dln., 1908—1911) en „Mitteilungen der königlich preussischen Archivverwaltung" (7 dl., Leipzig 1900—1904).

Koskinen, *Yrjö,* is de schuilnaam van *George Zachris Forsmann,* een Finsch geschiedschrijver, in 1830 te Vasa geboren. De naam *Koskinen* nam hij als wettelijke naam aan, toen hij in 1884 geadeld werd. In 1863 werd hij hoogleeraar te Helsingfors en in 1885 directeur van het departement van Finschen eeredienst en senator. In de Finsche politiek heeft hij een voorname rol gespeeld. Hij schreef: „De knotsenoorlog", „Geschiedenis van het Finsche volk" en „Verhalen uit de geschiedenis der Middeleeuwen". Hij overleed te Helsingfors in 1903.

Koslin of *Cöslin,* de hoofdstad van een evenzoo genoemd arrondissement in de Pruisische provincie Pommeren, ligt aan den Mühlenbach, ongeveer 8 km. van de Oostzee, vormt een kruispunt van spoorwegen en telt (1911) 23 236 inwoners. Er zijn verschillende kerken; op de Markt verheft er zich het standbeeld van *Friedrich Wilhelm I,* die de stad na den brand van 1720 weer deed opbouwen. Men vindt er twee rechtbanken, een gymnasium, een Evangelische kweekschool, een doofstommeninstituut, een landbouw-winterschool en vele openbare gebouwen. Groote industriëele inrichtingen zijn er, een ijzergieterij, een machine-, een papier- en een zeepfabriek, een fabrieksplaats voor het vervaardigen van spoorwegsignalen, enz. Koslin had vroeger een eigen munt. In 1188 werd het gebouwd en in 1266 tot stad verheven.

Koslow, een Russische arrondissementshoofdstad in het gouvernement Tambow, vormt een kruispunt vna spoorwegen, bezit ruim 50 industriëele ondernemingen en telt (1911) 45 030 inwoners. Men vindt er 9 kerken, onderscheiden scholen en een belangrijken handel in vee en graan.

Koslow, *Peter,* een Russisch ontdekkingsreiziger, werd in 1863 te Doechowseina (gouvernement Smolensk) geboren, trad in militairen dienst en nam in 1889 en 1890 deel aan de expeditie van *Pjewzow* naar Oost-Turkestan, het Kwenlungebergte en Dsjoengarije, alsook aan die van *Roborowski* in 1893—1895 in de oosthelft van het Tiën Sjangebergte en het Nanschangebergte. In 1899—1901 deed hij een derde ontdekkingstocht naar Azië, waarop hij het Altaïgebergte en de Midden-Gobi onderzocht, langs de Boven-Hoangho reisde, tot den bovenloop van de Jangtsekiang en de Mekong doordrong. Een vierde reis in 1908 en 1909 gelukte slechts ten deele, daar de koene ontdekkingsreiziger na zijn bezoek aan de oostelijke Gobi, het naburige Mongolië en het Koekoengebergte van Sinigfoe uit in het N.W. van Setsjwan wilde doordringen, maar door verzet van de roofzuchtige Tangoeten slechts den Boven-Hoangho kon onderzoeken. Het wetenschappelijk resultaat zijner groote tochten werd door *Koslow* in verschillende Russische, Fransche en Engelsche tijdschriften medegedeeld.

Kosmetiek (van het Grieksche *Kosmos,* zie aldaar) is de kunst om de lichaamsschoonheid te behouden en te bevorderen. De middelen daartoe aangewend, noemt men kosmetische middelen. Tot deze kunst behooren ook eenige takken der heelkunde, die ten doel hebben abnormale of verloren lichaamsdeelen te veranderen of te vervangen, bijv.: de orthopaedie, de rhinoplastiek enz. Reeds in de Oudheid was de kosmetiek zeer ontwikkeld. Door welriekende zalven, door massage, enz., trachtte men de huid lenig of mooi te maken of te houden.

Kosmogonie noemt men een theorie, die een verklaring tracht te geven van den bouw van het heelal. Reeds van de oudste tijden af heeft de menschheid de behoefte aan een dergelijke theorie gevoeld; in al de oude scheppingsverhalen is het de Godheid, die uit den woesten chaos de aarde, zon en sterren schept en orde en regelmaat aanbrengt. Bij den gestadigen vooruitgang der sterrenkunde en natuurwetenschappen werd in de latere theorieën hoe langer hoe meer de nadruk gelegd op den invloed van zuivere natuurkracht en de tegenwoordige kosmogonieën zijn dan ook uitsluitend gebaseerd op natuurwetenschappelijke gegevens. Een beknopt overzicht der voornaamste volge hier. De *wervveltheorie* van *Descartes* neemt als uitgangspunt aan, dat in den beginne God een hoeveelheid stof geschapen had, waaraan hij een hoeveelheid beweging had meegedeeld. Deze stof vulde de geheele *begrensde* wereldruimte. Tengevolge der onderling aantrekkende krachten en botsingen ontstaan er gaandeweg drie verschillende vormen van de aanwezige materie. De grootste en tevens meest onregelmatig gebouwde deeltjes hechten zich aaneen en vormen de planeten en de kometen (derde element). De hoeveelheid beweging van deze groote lichamen is slchts gering. Andere, veel talrijker deeltjes hebben tengevolge der onderlinge wrijving hun oneffenheden verloren; deze deeltjes vullen, in een zeer fijn verdeelden toestand, de ruimte tusschen de hemellichamen geheel (tweede element): de *beweging dezer deeltjes* is veel sterker dan die der eerste groep, en tracht hoe langer hoe meer over te gaan in een cirkelbeweging, zooals men die kan waarnemen bij wervelstroomen in vloeistoffen. De nog veel kleinere deeltjes, die vrijgekomen zijn bij de onderlinge wrijving der stofdeeltjes van de vorige groep, vormen de derde afdeeling der materie (eerste element).

Hun uiterst snelle bewegingen en trillingen veroorzaken het vuur, de warmte en het licht. Door zijn groote ijlheid doordringt dit eerste element alle andere lichamen, maar is toch voornamelijk geconcentreerd in de centra der wervels van het tweede element. De cirkelbeweging der deeltjes van de tweede groep sleept ten slotte ook de lichamen der eerste groep mee, zoodat ook de planeten en kometen cirkelvormige banen beschrijven. Evenals in een grooten vloeistofwervel dikwijls rondom andere kernen zich kleine wervels vormen, zoo kan ook elke planeet weer het centrum worden van een nieuwen kleinen wervel, die de lichamen, welke zich in de buurt der planeet bevinden, meesleept, zoodat ook deze een cirkelbaan om de kern beschrijven. De theorie van *Descartes* vond talrijke aanhangers, hoewel ze geheel in strijd was met de tot dien tijd geldende natuurbegrippen van *Aristoteles.* Na baan-

Digitized by Google

brekende onderzoekingen van *Newton* bleek de werveltheorie echter onmogelijk houdbaar. Volgens de thorie van *Kant*, door hem ontwikkeld in de „Algemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels" (1754), was oorspronkelijk de stof, welke nu opgehoopt is in de lichamen van ons zonnestelsel, verspreid over een groote ruimte. Doordat er ergens door de een of andere oorzaak een verdichting der stof plaats vond, werden ook de andere deeltjes naar deze plek aangetrokken, waardoor de kern aangroeide. Het dringen der deeltjes naar het centrum veroorzaakte allerlei bewegingen in de stof; tengevolge der botsingen traden er ook zijdelingsche bewegingen op, waarbij de deeltjes een zoodanigen weg zochten, dat de weerstand zoo klein mogelijk werd. Dit is het geval, als alle deeltjes gelijk gerichte cirkelbanen in evenwijdige vlakken beschrijven. Doordat ook de deeltjes, die de kern deden aangroeien, deze cirkelsnelheid hadden, kreeg ook de kern — dat is de zon — een draaiing in denzelfden zin. Nadat aldus een nieuwe toestand was ontstaan, waarbij rondom de kern zich de stof bewoog, ontstonden er in deze laatste nieuwe verdichtingen, die eenzelfde ontwikkeling doormaakten. Ook deze nieuw gevormde lichamen kregen een draaiing om een as. Het was echter niet noodzakelijk, dat deze plaats vond in denzelfden zin als die der zon.

Op eenvoudige wijze verklaart de theorie van *Kant* het ontstaan van het zonnestelsel en maakt tevens duidelijk, waarom alle planetenbanen ongeveer in het aequatorvlak der zon liggen. Ook kan de in lateren tijd ontdekte terugloopende beweging der satellieten van Uranus en Neptunus door de theorie van *Kant* wel verklaard worden. Een ernstig bezwaar is echter, dat deze theorie volkomen in strijd is met een der hoofdwetten der mechanica. De „wet der perken" toch sluit een ontstaan der draaiende beweging tengevolge der onderlinge botsingen beslist uit. Een tweede bezwaar blijkt bij nadere uitwerking der theorie. Men vindt, dat de volgens de opvattingen van *Kant* ontstane draaiing der planeten juist tegengesteld moet zijn aan de werkelijke. Zeer eigenaardig is het, dat *Kant* voor de verklaring der ringen van Saturnus een geheel anderen gedachtengang volgde. In dit later geschreven gedeelte kende hij grooten invloed toe aan de samentrekking tengevolge der afkoeling, en kwam bij aldus tot een verklaring, welke nauw aansluit bij die van *Laplace*. In latere jaren heeft *Kant* getracht zijn theorie uit te breiden tot de vaste sterren in den Melkweg, meende hij dat de bouw van het heelal een soortgelijke was als die van het zonnestelsel, zoodat myriaden lichtende planeten zich wentelen om de zon.

De theorie van *Laplace* (1796) berust op de onderstelling, dat vroeger de zon omringd was door een zich tot ver buiten de planetenbanen uitstrekkende atmosfeer, die met de kern in draaiing was. In dezen toestand geleek dus het zonnesysteem op een nevel met min of meer lichtende kern, zooals er in den telescoop vele aan den hemel zijn waar te nemen. Door de voortdurende warmteuitstraling koelt de atmosfeer af en trekt zij samen; doordat de deeltjes nu kleinere cirkels doorloopen, wordt de omloopstijd kleiner, maar tevens neemt de middelpuntzoekende kracht, die noodig is om de deeltjes in hun banen te houden, toe. De moleculen, voor welke deze kracht grooter zou worden dan de aantrekkende kracht der kern, worden losgelaten; er ontstaan aldus in de atmosfeer meerdere concentrische ringen, die alle om hun gemeenschappelijke as blijven draaien. Deze ringen zijn echter alleen dan als zoodanig bestaanbaar, als alle deelen van den ring volkomen homogeen zijn, zooals dit bij de ringen van Saturnus het geval is. Bijna altijd echter zal de ring zich splitsen in meerdere bolvormige deelen; waarbij de grootste van deze deelen in den loop der tijden achtereenvolgens de andere tot zich trekken zal, zoodat er uit elken ring een enkele bol (planeet) ontstaat. Door rekening te houden met de onderlinge wrijving der moleculen in de verschillende lagen, tracht *Laplace* duidelijk te maken, dat de draaiing van de nieuwe, uit de ringen gevormde hemellichamen om hun as dezelfde richting heeft als die om de zon. Elk van deze planeten, doorloopt nu eenzelfde ontwikkeling als zoo juist aangegeven is; door afkoeling en condensatie groeit de kern voortdurend aan, terwijl in de atmosfeer zich concentrische ringen afsplitsen, die later de satellieten van de planeet zullen vormen. Aldus verklaart de theorie van *Laplace* het ontstaan van ons zonnestelsel; ook geeft ze rekenschap van de geringe excentriciteit der planetenbanen en de kleine hellingen. De kometen worden buiten beschouwing gelaten, omdat deze volgens *Laplace* niet tot ons zonnestelsel behooren.

Van de verschillende bezwaren tegen deze theorie ingebracht, is wel dat der *retrograde* bewegingen der satellieten van Uranus en Neptunus het belangrijkste. Een andere moeilijkheid is de enorm groote tijd, die verloopen moet, voordat de verschillende deelen van een ring zich tot één lichaam vereenigd hebben. Een berekening van *Kirkwood* geeft voor Neptunus niet minder dan 150 millioen jaren; de vraag rijst, of in een dergelijk tijdsbestek de afkoeling der verschillende deelen niet reeds zoo aanzienlijk is, dat ze vast worden en zich niet meer tot een enkel gasvormig lichaam zullen vereenigen.

De Engelsche astronoom *G. H. Darwin* kent een grooten invloed toe aan de werking van ebbe en vloed. Naar diens meening was de maan oorspronkelijk dicht bij de aarde en had het geheele stelsel een omloopstijd van slechts vier uur. Door de vertragende werking van de onder deze omstandigheiden zeer sterke ebbe en vloed werd de rotatietijd grooter en nam de afstand van de maan tot de aarde toe. Op soortgelijke wijze zijn ook de planeten, waarschijnlijk oorspronkelijk deelen der zon, tengevolge der door dit lichaam opgewekte ebbe en vloed langzamerhand op den tegenwoordigen afstand gebracht.

De groote ontdekkingen der astronomie in de laatsten tijd hebben duidelijk aangetoond, dat ons zonnestelsel zich in geen enkel opzicht onderscheidt van die duizenden van werelden, die we als vaste sterren waarnemen; daarom zal elke kosmogonie alleen dan bevredigen, als zij toegepast kan worden op het gansche heelal.

Steunende op de resultaten van het spectroscopisch onderzoek der vaste sterren en nevels,

Digitized by Google

heeft *Lockyer* het uitgangspunt zijner theorie gezocht in de nevels. Volgens hem worden deze gevormd door zwermen meteorieten; door onderlinge botsingen verdicht zich de stof en stijgt in temperatuur; de lichte gassen, welke in de meteorieten waren opgesloten, komen vrij, zoodat men in de spectra der nevels de lichte lijnen van waterstof en helium ziet. De concentratie der stof gaat verder; uit den nevel vormt zich een ster, waarin de temperatuur door de botsingen met de nog aanwezige meteorieten gaandeweg stijgt; het spectrum wordt continu met enkele donkere absorptiestrepen tengevolge der aanwezigheid van de omringende atmosfeer. Weldra bereikt de temperatuur haar maximum; in het spectrum komen lichte lijnen, die wijzen op een zeer hoogen warmtegraad der ster. Dit duurt tot alle meteorieten in damp zijn overgegaan; dan koelt de ster gaandeweg af en zullen de lijnen van hooge temperatuur uit het spectrum verdwijnen. In den loop der tijden zal de ster in lichtsterkte afnemen en ten slotte geen licht meer uitzenden.

Ook de theorie, kort geleden ontwikkeld door den Amerikaanschen geoloog *Chamberlin* en wiskundig uitgewerkt door zijn landgenoot *Moulton*, de z. g. planetesimaaltheorie, gaat uit van de veronderstelling, dat elk zonnestelsel ontstaan is uit een nevel en wel uit een *spiraalnevel*. In een dergelijken nevel is steeds een centrale kern waar te nemen; van dit punt uit gaan twee spiraalarmen, waartusschen de materie diffuus verspreid is. Enkele onregelmatig geplaatste verdichtingen der materie heeten knoopen. Het ontstaan van een spiraalnevel verklaart *Chamberlin* uit de getijwerking, die twee dicht aan elkaar voorbijgaande hemellichamen op elkander uitoefenen; onder den invloed van de hierbij optredende krachten worden deze gasvormige lichamen uiteengescheurd en verspreidt de materie zich. Later groeit langzamerhand de kern weer aan door voortdurende aanhechting van kleine deeltjes, *planetesimalen* genaamd; iets dergelijks geschiedt ook in de knoopen; de grootere hiervan vormen de planeten, de kleine de asteroïden en de satellieten.

In de theorie van den Zweedschen natuurkundige *Arrhenius* wordt een groote invloed toegekend aan den druk, welke lichtstralen uitoefenen op de voorwerpen, die ze treffen. Wel is deze druk bij volkomen terugkaatsing slechts 1,2 milligram per vierkanten meter, maar voor zeer kleine deeltjes is ze toch grooter dan de aantrekkende kracht, die de zon uitoefent. Dergelijke deeltjes zullen dus door de zon worden afgestooten en bewegen zich met groote snelheid door het heelal, waarbij ze door de ioniseerende werking van de ultraviolette stralen negatief electrisch worden. Van een nadere uiteenzetting dezer theorie moeten wij afzien, alleen moeten wij nog vermelden, dat volgens *Arrhenius* de evolutie in het heelal aldus geschiedt: *a* nieuwe ster, *b* spiraalnevel, *c* opeenhooping van kleine sterren, *d* heete zon, *e* koude zon, terwijl *a* weer gevormd wordt door de botsing van twee donkere zonnen. De stof volbrengt dus een kringloop. Zie ook het artikel: *Nevelvlekken*.

Literatuur: H. Faye, Sur l'origine du monde (Parijs 1896); *S. Arrhenius*, Das Werden der Welten (Leipzig 1909); *H. Poincaré*, Leçons sur les hypothèses cosmogoniques (Parijs 1911).

Kosmografie. Zie *Kosmologie* en *Sterrenkunde*.

Kosmologie is de leer van het heelal in den ruimsten zin, d. w. z. de leer omtrent alles, wat zich in de wereldruimte bevindt, en voor waarneming door onze zinnen en ons verstand toegankelijk is. Zij wordt *kosmonomie* genoemd, voorzoover bij de beschouwing der wereld voornamelijk de wetten nagegaan worden, die daarbij ter sprake komen, terwijl men door *kosmografie* het historische en beschrijvende deel der wetenschap aanduidt. De *kosmogonie* behandelt het ontstaan van den kosmos, de *astronomie* het mechanisme der hemellichamen. Met *kosmosofie* duidt men aan het streven om met behulp van mystiek en bovenaardsche machten tot de kennis van den samenhang van het wereldsysteem te komen, of om configuraties der sterren in verband te brengen met aardsche omstandigheden, gelijk bij de Chaldeërs en Arabieren geschiedde. Men onderscheidt in de kosmologie ook *kosmische invloeden* tegenover aardsche, bijv. den invloed van de beweging der aarde in haar baan om de zon op de zwaartekracht, de veranderingen van het magnetisme in verband met de zonnevlekken, verschillende kleuren van het licht van een ster tengevolge van haar snelle beweging enz. *(kosmische physica)*.

Kosmos is een Grieksch woord, dat oorspronkelijk „sieraad" of „orde" beteekende. Later kreeg het de beteekenis van „orde van het heelal", „wereldorde" en „wereld". In de sterrenkunde gebruikt men voor vele afdeelingen dier wetenschap samenstellingen met dit woord: kosmografie, kosmologie enz. Zie de afzonderlijke artikelen.

Kosovo, een sedert 1878 bestaande vilajet van Turkije, in het N. begrensd door Bulgarije, Servië, Bosnië en Montenegro, werd bij den vrede van Londen (1913) door Turkije afgestaan en verdeeld tusschen Albanië, Montenegro en Servië. De oppervlakte bedraagt 32 900 v. km., het aantal inwoners 1 038 100 (31 per v. km.), waaronder 89 350 Turken, 265 000 Christenen en Mohammedaansche Bulgaren, 113 000 Serviërs, 428 000 Mohammedaansche Albaneezen, 10 000 Zigeuners en eenige honderden families Tsjerkessen en Joden.

Kosseir. Zie *Kossir*.

Kossel, *Albrecht*, een Duitsch physioloog, den 16den September 1853 te Rostock geboren, studeerde te Straatsburg en Rostock in de geneeskunde, was van 1877 tot 1881 assistent en werd daarna privaatdocent in de physiologische chemie. In 1883 werd hij leider der scheikundige afdeeling van het door *E. du Bois-Reymond* bestuurde physiologisch instituut te Berlijn, in 1887 buitengewoon hoogleeraar. In 1895 kreeg hij een benoeming tot gewoon professor in de physiologie te Marburg en in 1901 als zoodanig te Heidelberg. Zeer groote verdiensten heeft *Kossel* door zijn talrijke onderzoekingen omtrent de celstoffen en vooral van het eiwit. Door het onderzoek der basische ontledingsproducten gelukte het hem buitengewoon belangrijke gezichtspunten in den bouw der eiwitstoffen te openen.

Digitized by Google

Zijn onderzoekingen en resultaten gaf hij uit in een „Zeitschrift für physiologische chemie". Verder schreef hij „Die Gewebe des menschlichen Körpers und ihre mikroskopische Untersuchung" (1891) en „Leitfaden für medizinisch-chemische Kurse" (5de druk 1904).

Kossir, de hoofdstad van een district van het Egyptische gouvernement Keneh, op 26° 7′ N. Br., gelegen aan de Roode Zee, was vroeger een belangrijke uitvoerhaven voor graan en een station voor de pelgrimskaravanen vanuit Keneh. Sedert de opening van den spoorweg over de landengte van Suez ging de plaats sterk achteruit. Men vindt er een quarantainestation, een telegraafkantoor en een vervallen citadel. Drinkwater moet vaak uit de bergen worden gehaald, omdat de eenige bron, die er is brak water bevat. De reede is onveilig evenals die van Oud-Kossir, dat ten N. er van ligt en waarvan de in den Ptolemaeëntijd zoo beroemde haven Leukos Limen geheel door koraalriffen ontoegankelijk is geworden. Het aantal inwoners van Kossir bedraagt 1802.

Kossuth, *Lodewijk (Lajos),* de aanvoerder der Hongaarsche omwenteling in 1848, den 19den September 1802 te Monok in het comitaat Zemplin geboren, studeerde in de rechten aan het Hervormd collegie te Sarospatak. Na zijn promotie eerst advocaat van gravin *Szapáry,* ging hij in 1831 naar Pest en werd in 1872 plaatsvervanger van een magnaat in den Presburgschen Rijksdag. Ook redigeerde hij het „Rijksdagblad". De regeering verbood de uitgave, liet hem in 1837 gevangen nemen en in 1839 wegens hoogverraad tot vier jaar vestingstraf veroordeelen. In 1840 herkreeg hij zijn vrijheid en redigeerde vervolgens de „Pesti-Hirlap", waarin hij zich door zijn radicale beginselen onderscheidde. Verschil met den uitgever was oorzaak, dat hij in 1844 de redactie nederlegde. Nu werd hij de stichter en leider van vele vaderlandsche vereenigingen, o.a. van de „Védegylet", die spoedig 60 000 leden telde, en werd in 1847 door het comitaat Boeda-Pest als afgevaardigde naar den Rijksdag gezonden, waar hij het hoofd der oppositie werd. Hij eischte de vrijverklaring der boeren, gelijkstelling van alle nationaliteiten, vrijheid der drukpers, emancipatie van alle niet-christelijke onderdanen, enz. Bekend is zijn redevoering, den 3den Maart 1848 op den Rijksdag uitgesproken. Toen graaf *L. Batthytanyi* den 17den Maart tot president van een Hongaarsch ministerie was benoemd, belastte *Kossuth* zich met de portefeuille van Financiën, en na de aftreding van dit ministerie (September) werd hij voorzitter van de nieuwe commissie tot verdediging des land. In die betrekking organiseerde hij het verzet tegen de Zuid-Slavische beweging en tegen het Oostenrijksch bewind en wist hij de Hongaren tot de grootste opofferingen te bewegen. Van den anderen kant werden door zijn ultra-Magyaarsche richting de overige volken van Hongarije en Zevenburgen tijdelijk vervreemd van de gemeenschappelijke zaak. Na de opheffing van het Hongaarsch ministerie werd *Kossuth* dictator. Hij zette met kracht de afscheidingspolitiek van Oostenrijk door en organiseerde een Hongaarsch leger (Honvéd) van 200 000 man. De afstand van keizer *Ferdinand I* en de troonsbeklimming van *Frans Jozef* (2 December 1848) vonden in Hongarije weinig sympathie. Den 14den April 1849 werd op den Rijksdag te Debreczin, op voorstel van *Kossuth* het huis *Habsburg-Lotharingen* vervallen verklaard van het gezag. *Kossuth* werd tot verantwoordelijk landsgouverneur benoemd. Den 5den Juni hield hij zijn zegevierenden intocht in de hoofdstad. *Kossuth* had op een tusschenkomst der Westersche Mogendheden ten gunste van Hongarije gehoopt, maar zag zich weldra in zijn verwachtingen bedrogen. Daarentegen kwam een Russisch leger de Oostenrijkers te hulp, zoodat voor Hongarije het uitzicht op redding verdween. Reeds in het midden van Juli 1849 ging Boedapest weder verloren, en de gouverneur met zijn regeering moesten telkens verder zuidwaarts wijken. In dat noodlottig tijdperk ontbrak het *Kossuth* evenzeer aan staatkundige scherpzinnigheid, als aan doortastende geestkracht, zoodat de opperbevelhebber *Görgei* zich van het gezag meester maakte en den gouverneur noodzaakte zijn waardigheid neder te leggen. Den 11den Augustus 1849 droeg *Kossuth* te Arad de dictatuur aan *Görgei* over en vertrok naar Orsowa, waar hij de waardigheidsteekenen der Hongaarsche Kroon deed begraven, om ze aan de macht der Oostenrijkers te onttrekken; zij werden eerst den 8sten September 1853 teruggevonden. Den 17den Augustus 1849 kwam *Kossuth,* door slechts weinigen vergezeld, op Turksch gebied, werd er in hechtenis genomen en bleef eerst te Widdin, later te Sjoemla gevangen. Intusschen wees de Turksche regeering het aanzoek van Oostenrijk, om den vluchteling uit te leveren, beslist van de hand, en na langdurige onderhandelingen kwam men overeen, dat *Kossuth* en zijn lotgenooten te Kjoetahia in Klein-Azië opgesloten zouden worden (1851). Nadat *Kossuth* door tusschenkomst der Fransche en Noord-Amerikaansche regeeringen den 7den September 1851 zijn vrijheid herkregen had, begaf hij zich met het Noord-Amerikaansche stoomfregat „Mississippi" naar Engeland en van daar naar de Vereenigde Staten. Hij werd er met vele blijken van sympathie ontvangen en zocht er door zijn redevoeringen vrienden te winnen voor de Hongaarsche onafhankelijkheid. In Juni 1853 keerde hij naar Londen terug. Met *Rolin* en *Mazzini* stelde hij er zich aan het hoofd der roode republikeinen. Bij het uitbarsten van den oorlog in Opper-Italië in 1859 vertrok hij met andere Hongaarsche uitgewekenen naar Sardinië, om daar een algemeenen Hongaarschen opstand af te wachten. De Vrede van Villafranca verijdelde zijn verwachtingen, en hij keerde terug naar Londen. In 1867 bezorgde de amnestie, bij gelegenheid der kroning uitgevaardigd, hem het recht om naar Hongarije terug te keeren en hier werd hij weldra tot lid van den Rijksdag benoemd. Hij weest echter het mandaat van de hand, omdat hij geen eed wilde afleggen op de vigeerende grondwet; hij vestigde zich vervolgens te Turijn. Toen hij in 1879, tengevolge van een wet, zijn nationaliteit verloor, benoemden vele steden hem tot eereburger. In 1880 gaf hij het eerste deel van zijn „Gedenkschriften" (in het Hongaarsch, Fransch en En-

Digitized by Google

gelsch) in het licht, welke later in het Duitsch werden vertaald onder den titel: „Schriften aus der Emigration" (3 dln., 1881—1882). Verder werden zijn „Brieven" (Pesth 1862), „Redevoeringen" (1867) en „Parlementaire werkzaamheid" (1850) herhaaldelijk uitgegeven. Hij overleed te Turijn den 20sten Maart 1894. Zijn lijk werd naar Hongarije overgebracht en te Boedapest den 1sten April met groote praal bijgezet. Meer dan 20 gedenkteekenen zijn voor hem opgericht.

Literatuur: Somogyi, Ludwig Kossuth, sein Leben und Wirken (Leipzig 1874); *Wacquant*, Die ungarische Donau-armee 1848—1849 (Breslau 1902); *Louis Kossuth*, Memoirs of my exile (Londen 1880).

Kossuth, Franz von Kossuth und von Udvard, een Hongaarsch volksafgevaardigde, zoon van den vorige, den 16den November 1841 geboren, volgde na het mislukken van den opstand (1848) zijn vader naar het buitenland. Zijn in Hongarije begonnen studiën voltooide hij te Parijs en Londen. Gedurende 2 jaar werkte hij in Engeland als ingenieur, ging in 1861 naar Italië, waar hij deelnam aan den Ligurischen spoorwegbouw en in 1864 aan het graven van den Mont-Cenis-tunnel. In 1877 werd hij directeur-generaal van de groote „Impresa Industriale Italia". Na het overlijden van zijn vader (1894) keerde *Kossuth* naar zijn vaderland terug, en werd in 1895 tot volksvertegenwoordiger gekozen. Hij werd het hoofd der radikale onafhankelijkheidspartij en bracht in 1905, verbonden met *Apponyi*, de oud-liberale partij en het kabinet-*Tisza* ten val. Sedert de verkiezingen van 1906 was hij de leider der parlementaire meerderheid. Van 1906 tot 1910 was hij minister van Handel in het ministerie-*Weckerle*. In de laatste jaren was zijn invloed in het parlement geslonken. Hij overleed te Boedapest den 25sten Mei 1914.

Kostake, *Emanuel Epureanu*. Zie *Epureanu*.

Kostoloos geding. Zie *Proces*.

Koster, *Willem*, een Nederlandsch geneeskundige, den 24sten October 1834 te Boskoop geboren, studeerde aan de klinische school te Rotterdam en aan de universiteit te Leiden, promoveerde in 1859, was eerst aan genoemde universiteit als prosector werkzaam en werd in 1862 benoemd tot hoogleeraar in de pathologische anatomie te Utrecht, welke hij spoedig met de beschrijvende ontleedkunde verwisselde. In 1888 kreeg hij op zijn verzoek eervol ontslag. Hij overleed den 7den Juli 1907 te Utrecht. Behalve een aantal opstellen in tijdschriften, brochures enz. schreef hij: „Einwanderung der Leucocyten in die Intima der Arterien bei Endocardites" (1874), „Genetische Deutung der Fingerstreckmuskeln" (1879), „Verkalkung der Nierenpyramide" (1872), „Das Epithelium des menschlichen Ovariums" (1873), „Affen- und Menschenhand" (1880), „Das Ellbogengelenk" (1883), „De ontkenning van het bestaan der materie en de moderne physiologische psychologie" (1904), „Subjekt en object bij zintuigelijke waarneming" (Naar aanleiding der Metaphysica van Prof. Heijmans, 1906), „Kant's nomenale wereld en de zinnelijke waarneming" (1907).

Koster, *Anton L.*, een Nederlandsch landschapschilder, is vooral bekend wegens zijn schilderijen met bloembollenvelden en zijn penteekeningen en schetsen uit Maastricht en omstreken enz. Hij werd den 8sten Augustus 1859 te Terneuzen geboren, bezocht de Academie te 's-Gravenhage en begon daarna onder leiding van *Ph. Zilcken* het etsen te beoefenen. In 1891 vestigde hij zich te Haarlem. Hier te lande vindt men o. a. een schilderij van zijn hand in het Museum Mesdag te 's-Gravenhage.

Koster, *Edward Bernard*, den 14den September 1861 te Londen geboren, studeerde in de klassieke letteren aan de hoogeschool te Leiden en promoveerde aldaar in 1891 op een proefschrift getiteld: „Studia tragico-homerica". Hij werd in 1885 leeraar aan het Instituut-*Schreuders* te Noordwijk-Binnen, in 1888 aan het gymnasium te Doetinchem en is sedert 1898 leeraar aan het stedelijk gymnasium te 's-Gravenhage. Zijn voornaamste werken zijn: „Gedichten" (1888), „Liefdes dageraad" (1890), „Niobe" (1893), „Natuurindrukken en -stemmingen" (1895), „Tonen en tinten" (1900), „Verzamelde gedichten" (1903), „Over navolging en overeenkomst in de literatuur" (1903), „Shakespeare's Antonius en Cleopatra" (vertaling, 1903), „Studiën in kunst en kritiek" (1905), „Shakespeare's Coriolanus" (vertaling: Wereldbibliotheek, no. 21, 1906), „Shakespeare's Othello" (vertaling: Wereldbibliotheek, no. 90, 1908), „Adrastos en andere gedichten" (1909).

Kosters, *Willem Hendrik*, een Nederlandsch godgeleerde, werd den 3den October 1848 te Enschede geboren, hij studeerde te Leiden en promoveerde daar in 1868 op een proefschrift getiteld: „De historie-beschouwing van den Deuteronomist". Hij was achtereenvolgens hervormd predikant te Rockanje, Heenvliet, Barendrecht, Neede en Deventer en werd in 1892 benoemd tot hoogleeraar te Leiden. Hij overleed den 19den December 1897 te Enschede. Hij nam deel aan de z. g. „Leidsche vertaling" van het Oude Testament, schreef „Het herstel van Israël in het Perzische tijdvak" (1894) benevens verhandelingen in het Theologisch tijdschrift.

Köstlin, *Christian Reinhold*, een Duitsch rechtsgeleerde, werd den 29sten Januari 1813 te Tubingen geboren, studeerde aldaar, vestigde zich in 1836 als advocaat te Stuttgart en werd in 1839 privaatdocent in zijn geboortestad. In 1841 werd hij aldaar tot buitengewoon- en in 1851 tot gewoon hoogleeraar benoemd. Hij overleed echter reeds den 14den September 1856. Onder den naam van *C. Reinhold* leverde hij vele gedichten en novellen in tijdschriften en schreef onder dien naam: „Die Geschichte vom spanischen Baumeister und die Geschichte vom Leim und der Mariandl" (1837) en „Gesammelte Erzählungen und Novellen" (1847—1848, 3 dln.). Op het gebied der wetenschap gaf hij uit: „Die Lehre vom Mord und Todschlag" (1838), „Wilhelm I, König vom Württemberg, und die Entwickelung der Württembergischen Verfassung" (1839), „Die Perduellio unter den römischen Königen" (1841), „Neue Revision der Grundbegriffe des Kriminalrechts" (2 dln., 1845), „Der Wendepunkt des deutschen Strafverfahrens in 19 Jahrh. nebst Darstellung der Geschichte des Geschworenengerichts" (1849), „Das Geschwore-

Digitized by Google

nengericht für Nichtjuristen dargestellt" (1849), „Die Geschworenengerichte" (1851), en „System des deutschen Strafrechts" (1855). Na zijn dood verschenen nog zijn: „Abhandlungen aus dem Strafrechte" (1858) en zijn „Geschichte des deutschen Strafrechts" (1859).

Zijn echtgenoote *Josephine Lang* heeft vele fraaie liederen gecomponeerd.

Köstlin, *Karl Reinhold,* een Duitsch godgeleerde en letterkundige, werd den 28sten September 1819 te Urach geboren, studeerde te Tubingen en te Berlijn en keerde in 1841 naar Tubingen terug, waar hij in 1849 optrad aan de universiteit als privaatdocent in de wijsbegeerte en godgeleerdheid. In 1857 werd hij, na wegens moeilijkheden te zijn overgegaan van de theologische naar de philosofische faculteit, buitengewoon- en in 1863 gewoon hoogleeraar in de esthetica en kunstgeschiedenis, op welke vakken hij zich langen tijd had toegelegd. Hij schreef: „Der Lehrbegriff des Evangeliums und die Briefe des Johannes" (1843). „Goethe's Faust, seine Kritiker und Ausleger" (1860). „Aesthetik" (2 dln.; 1863—1869), „Richard Wagners Tondrama: Der Ring der Nibelungen" (1877), „Ueber den Schonheitsbegriff" (1879), „Geschichte der Ethik" (1887) en „Prolegomena zur Aesthetik" (1889). Hij overleed den 12den April 1894 te Tubingen.

Köstlin, *Julius Theodor,* een Protestantsch godgeleerde, werd den 17den Mei 1826 te Stuttgart geboren, bereisde Engeland en Schotland en werd in 1850 stadsvicaris te Stuttgart, maar vertrok spoedig als repetitor naar Tubingen. In 1855 werd hij gewoon hoogleeraar te Göttingen, vanwaar hij in 1860 als zoodanig vertrok naar Breslau en in 1870 naar Halle, waar hij den 12den Mei 1902 overleed. Van zijn werken noemen wij: „Die schottische Kirche, ihr inneres Leben und ihr Verhältniss zum Staat" (1852), „Luther's Lehre von der Kirche" (1854). „Das Wesen der Kirche" (2de druk 1872). „Luther's Theologie" (2 dln.; 1863, 2de druk 1901). „Martin Luther, sein Leben und seine Schriften" (2 dln.; 1875, 5de druk 1903), „Luther's Leben" (9de druk 1891). „Religion und Reich Gottes" (1893) en „Christliche Ethik" (1898).

Kostomarow, *Nikolaj Iwanowitsj,* een Russisch geschiedkundige, den 16den Mei 1871 te Ostrogosh (gouvernement Worónesh) geboren, studeerde te Charkow, hield zich daarna bezig met het verzamelen van Klein-Russische volksliederen en oudheden en werd in 1846 benoemd tot docent aan de universiteit te Charkow. Om zijn pogingen tot wederopwekking van het Klein-Russische volksleven werd hij naar Saratow verbannen. Na den dood van Czaar *Nikolaas I* werd hij in 1859 te St. Petersburg hoogleeraar in de geschiedenis, maar in 1861 na een studentenoproer ontslagen. Zijn voornaamste historische studie is de „Russische Geschichte" in Biographien" (1873—1876; Duitsche vertaling, 1886). Onder het pseudoniem *Jeremija Halka* schreef hij: „Kudesar" (vertaald in het Duitsch 1895). Klein-Russische gedichten en vertellingen. Hij overleed den 19den April 1885 te St. Petersburg, waar in 1890 zijn „Literarische nalatenschap" verscheen.

Kostroma is de naam van een Russisch gouvernement, gelegen in het midden van Europeesch-Rusland. Het grenst in het N. aan het gouvernement Wologda, in het O. aan Wjatka, in het Z. aan Niesjni-Nowgorod en Wladimir en in het W. aan Jaroslawl en beslaat 84 149 v. km. met (1911) 1 700 900 inwoners. Het wordt besproeid door de Wolga. Het gouvernement bezit uitgestrekte bosschen en een vruchtbaren bodem. De inwoners houden zich bezig met visscherij jacht, landbouw, veeteelt, het vervaardigen van houten voorwerpen enz. Verder vindt men er katoenweverijen, linnen- en katoenspinnerijen ververijen, drukkerijen, chemische fabrieken, ijzergieterijen enz. De lengte van het spoorwegnet bedraagt ongeveer 135 km. Het gouvernement werd in 1796 ingesteld en is verdeeld in 12 districten.

Kostroma, de hoofdstad van het gelijknamige gouvernement en van een evenzoo genoemd district, gelegen aan de Wolga, ten noordoosten van Moskou, is de zetel van een gouverneur en van een bisschop, en heeft, bij (1911) 46 700 inwoners, 40 kerken; verder een gymnasium, een seminarium, onderscheiden lagere scholen, een bibliotheek en een museum voor natuurlijke historie. Belangrijke takken van nijverheid zijn spinnerijen, weverijen, lederfabrieken en scheepsbouw. De handel omvat linnen, vlas, leder, metaal en zout. Door haar ligging, haar talrijke kerken, kloosters en andere prachtige gebouwen levert de stad van de andere zijde der rivier een fraai gezicht op. Czaar *Michaël Fedorrowitsj* bracht er onderscheidene jaren door in het beroemde *Ipatiew*-klooster nabij de stad.

Kostuum. Zie *Kleederdracht.*

Kota of *Kotta,* in het Javaansch *Koeta,* was oorspronkelijk de Maleische naam voor vesting, versterkte plaats. Nu er slechts weinig versterkingen meer worden aangetroffen, beteekent kota zooveel als hoofdplaats, hoofdvestiging, stad of dorp. Op Java wordt met het woord koeta ook wel de regentswoning, of de hofzetel van den regent aangeduid. In de Maleische landen van het eiland Sumatra, vooral in de streek, waar vroeger het rijk Menangkabau gevestigd was, treft men een aantal plaatsen of landschappen aan die met dezen naam zijn samengesteld. Het cijfer voor een landschap geplaatst, duidt het aantal hoofdvestingen aan, die dat landschap vroeger bezat en die te zamen één federatie vormden. Ook eenige afdeelingen en onderafdeelingen in de Padangsche Bovenlanden dragen een met kota samengestelden naam.

Kota Agoeng, de hoofdplaats van de afdeeling Semangka van de residentie Lampongsche districten, ligt aan het noordelijkste gedeelte van de Keizersbaai, niet ver van de monding van de Boeloeh-rivier. De uitloopers van den Boekit Tanggamoes of Keizerspiek strekken zich tot deze plaats uit.

Kota Baroe is de naam van een aantal kampongs, o. a. van de hoofdplaats van het landschap Retih van het sultanaat Lingga-Riouw en Onderhoorigheden, dat tot de residentie Riouw en Onderhoorigheden behoort. De plaats is gelegen aan de samenvloeiing van den Retih en den Gangsal. Er is eenige handel in boschproducten.

Kota Gadoeng, een plaats ten O. van Fort

Digitized by Google

de Kock, is bekend door haar nijverheid. Van deze plaats zijn een aantal goud- en zilversmeden afkomstig. Bekend zijn de met gouddraad doorweven doeken.

Kota Radja, de hoofdplaats van het gouvernement Atjeh en Onderhoorigheden, is de zetel van den gouverneur en van den assistent-resident van de afdeeling Groot-Atjeh. Zij bestaat uit den vroegeren kraton of dalam van den sultan, waarvan slechts enkele overblijfselen nog aanwezig zijn, zooals een overdekte grafstede en enkele met zerken gedekte graven. De plaats van den kraton is nu door de woning van den gouverneur, militaire en civiele bureau's, magazijnen, werkplaatsen en officierswoningen ingenomen. Tot Kota Radja kunnen ook de Masdjid Radja of groote moskee, die door het gouvernement opgericht is, de pasar, Kampong Gedah, Kampong Djawa, Penajoeng, Pantei Perah en Nesoeh gerekend worden. Het geheel wordt door de Atjehrivier, waarover twee bruggen gebouwd zijn, in twee deelen verdeeld. Voor de Javanen, Chineezen en andere vreemde Oosterlingen zijn afzonderlijke wijken aangewezen. Kota Radja is door een tramweg, telegraaflijn en telefoon met de voorhaven Oleh leh en de overige posten in de buitenlinie verbonden. Ook is Kota Radja aangesloten bij het internationaal telegraafnet. Het aantal inwoners bedraagt, zonder de bezetting 3704, waarvan 290 Europeanen, 2099 inlanders, 1025 Chineezen, 10 Arabieren en 280 andere Vreemde Oosterlingen.

Kota Waringin is een leenplichtig landschap op Borneo, dat tot de onderafdeeling Sampit van de afdeeling Koeala Kapoeas der residentie Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo behoort. Het bestaat uit de landschappen Koemai en Kota Waringin en behoort tot het stroomgebied van den Kota Waringin, van den Koemai en gedeeltelijk van den Djeli. Het gebied werd in 1787 door Bandjermasin aan de Compagnie afgestaan. Het Z. deel van het land is laag en vlak, het N. heuvel- en bergachtig; de Telawi en de Meroendouw zijn de belangrijkste onder de bergen. De voornaamste plaatsen zijn Soekaboemi of Bangkalambon, Kota Waringin en Koemai. De bevolking bestaat voor het grootste deel uit Maleiers, die zich vooral met landbouw, visscherij en een weinig handel en scheepvaart bezighouden, en Dajaks, die hoofdzakelijk van den landbouw leven.

Köthen of *Cöthen*, de hoofdstad van het voormalig hertogdom Anhalt-Köthen, tegenwoordig een arrondissementshoofdstad van Anhalt, is de zetel van het arrondissementsbestuur en van een arrondissementsrechtbank en vormt het vereenigingspunt van eenige belangrijke spoorwegen, die haar met alle richtingen verbinden. Zij bezit (1911) 23 416 inwoners, heeft 2 Protestantsche kerken, een R.-Katholieke kerk en een synagoge. Op het hertogelijk slot aldaar vindt men een merkwaardige verzameling voor natuurlijke historie en een bibliotheek met 20 000 deelen, terwijl er in het park een gedenkteeken ter eere van den ornitholoog *Naumann* is onthuld. Verder heeft men er een gymnasium, een kweekschool voor onderwijzers, een hoogere burgerschool, ook een voor meisjes, enz. Eindelijk heeft men er een groot aantal suikerfabrieken, waarom dan ook de bouwlanden in den omtrek voor een groot deel met suikerbieten beplant zijn. Verder zijn er chocolade-, conserven-, stijfsel- en mosterdfabrieken, ijzergieterijen, machine- en metaalwarenfabrieken, fabrieken van beenderenmeel, lijm, en leder enz., terwijl er een aanzienlijke handel bestaat in graan en wol.

Kothurn. Zie *Cothurn.*

Kotljaréwskij, *Iwan Petrowitsj,* een Klein-Russisch dichter, den 9den September (29 Augustus) 1769 te Poeltawa geboren, trad eerst in staats- en vervolgens in krijgsdienst en werd in den oorlog tegen de Turken bevorderd tot kapitein. In 1808 nam hij zijn ontslag, belastte zich met het bestuur van een opvoedingsgesticht voor kinderen van arme edellieden in Poeltawa en overleed den 10den November (29 October) 1838. Hij heeft het Klein-Russisch of Roetheensch tot een literaire taal verheven. Zijn belangrijkste werk is een humoristische overzetting van de „Aeneis" (1798). Verder schreef hij: „Natalka Poltawka" („Natalie van Poltawa" (1819), een dramatisch tafereel van Klein-Russische zeden, evenals „Moskal' čariwnyk". (De soldaat als toovenaar).

Koto, een Japansch tokkelinstrument. Er zijn verschillende soorten: de grootste is de *Sôno-koto,* bijna 2 m. lang en met 13 snaren; verder de *Kino-koto* met 7, en de *Wanggong* met 6 snaren.

Kotometer noemt men een toestel, waardoor de in de geologie en den mijnbouw veelvuldig voorkomende vraagstukken, omtrent de ligging van aardlagen en ertsgangen, zuiver mechanisch, dus zonder voorafgaande, soms zeer tijdroovende berekeningen en constructies, opgelost kunnen worden. De toestel bestaat uit een cirkelvormige plaat (11 in fig. 1 en 2), waarop (fig. 2) een graad- en kompasindeeling is aangebracht en waarop om een in het midden geplaatste as (1 in fig 1) twee rechthoekige verticale platen (2′ en 2″) kunnen draaien, terwijl zij met haakjes (4) vastgezet kunnen worden. Elke plaat is voorzien van een verdeeling van den rechten hoek in graden en van een lengtemaat langs den bovensten rand. Op dezelfde wijze zijn de verticale latten (3′ en 3″) ingedeeld, welke langs den bovenrand der platen verschoven en aan den onderkant vastgezet kunnen worden. Tusschen het grondvlak (11) en de verticale plaat (2) is een inrichting aangebracht, bestaande uit een rail (6) en een dwarsstuk (8), welke beide op dezelfde wijze verdeeld zijn als de platen 2. De rail (6) is radiaal, het dwarsstuk (8) tangentiaal bewegelijk. Aan de rail kan bij 10 de cirkelverdeeling van 11 afgelezen worden. Door schroef 5 kan de rail op de cirkelvormige plaat 11 vastgezet worden, terwijl 7 dient om het dwarsstuk (8) gemakkelijker te kunnen verplaatsen. Om de richting der lagen rechtstreeks te kunnen aflezen, bevindt zich aan het uiteinde der rail de wijzer 9 en tot oplossing van sommige vraagstukken, onder weglating van een der verticale platen 2, de cirkelsector 12, waarop letters of cijfers geschreven kunnen worden. Veronderstelt men bijv., dat de richting en helling van een laag bepaald moet worden, welke op de

Digitized by Google

plaatsen 1, 2 en 3 (fig. 3) aangeboord werd en wel bij 1 op 130, bij 2 op 235 en bij 3 op 210 m. diepte, terwijl de cijfers 280—315 de hoogten boven den zeespiegel aanduiden, zoodat 1 op 284, 2 op 315 en 3 op 296 m. boven zeeniveau is gelegen, dan ligt de laag bij 2 (284—130)—(315—235) = 154—80 = 74 m. en bij 3 (284—130)—(296—210) = 154—86 = 68 m. dieper dan bij 1. De horizontale afstand tusschen 1 en 2 bedraagt volgens de kaart 159, tusschen 1 en 3 : 210 m. Nu denkt men zich het hoogst gelegen der drie punten van de laag (bij 1) in de as van

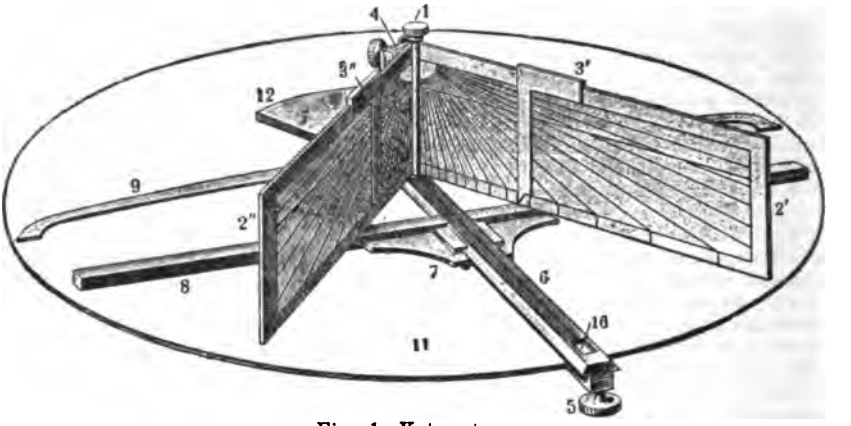

Fig. 1. Kotometer.

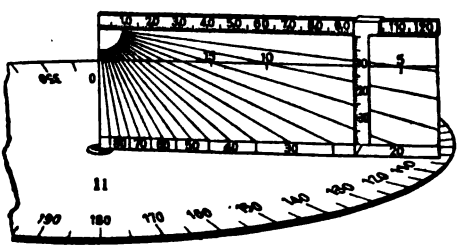

Fig. 2. Kotometer.

den kotometer en in het gemeenschappelijk toppunt van de hoekverdeeling der verticale platen 2 aangebracht, plaats plaat 2′ in de hemelrichting 13 (120° of O 30° Z., fig. 3) en de plaat 2″ in de hemelrichting 12 (194° of Z. 14° W.) schuift de verticale lat 3′ der plaat 2′ op het cijfer 210 van de horizontale randverdeeling van 2′ (welk getal overeenstemt met den horizontalen afstand tusschen 1 en 3 in fig. 3) en het benedeneinde der lat op het voetpunt van dien straal der hoekverdeeling, welke door het cijfer der lat gaat (welk getal overeenstemt met de daling der laag tusschen 1 en 3). Dit correspondeert, zooals men uit fig. 2 kan zien, met een hoek van 18°. Op dezelfde wijze plaatst men de lat 3″ van plaat 2″ op 159 van de bovenste randverdeeling (correspondeerend met den horizontalen afstand tusschen 1 en 2) en op het voetpunt van den straal, welke door 74 gaat (overeenstemmende met de daling der laag tusschen 1 en 2), waarbij een hoek van 25° behoort. Nu zet men 2′ en 2″ vast, draait gelijktijdig de rail 6 en het dwarsstuk 8 zoodanig, dat de naar de as gerichte voorste zijde van 8 precies onder de uiteinden van 3′ en 3″ komt te liggen en zet de rail vast. Dan geeft de wijzer 9 als richting der laag N. 80° O. en de middellijn van rail 6 bij 10 als helling O. 80° Z. aan, waarmede het vraagstuk is opgelost. Omgekeerd kan men met behulp van den kotometer ook (fig. 3) de diepte van punt 4 bepalen en nog

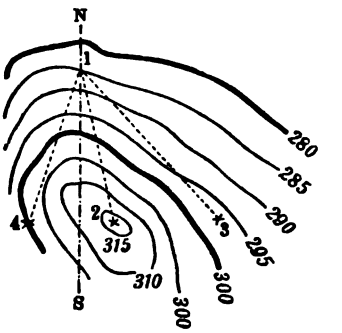

Fig. 3. Kotometer.

verschillende andere vraagstukken van practisch belang oplossen.

Kotonoe is de voornaamste zeehaven in Dahome, in Fransch West-Afrika. Zij telt 1954 inwoners. Men vindt er een ijzeren pier, waaraan de schepen der Fransche, Engelsche en Duitsche stoomvaartlijnen aanleggen. Door een spoorweg is het verbonden met Toffo en Weida in het binnenland, door een telegraaflijn met het gebied van den Niger en met Senegal.

Kötschau, *Karl,* een Duitsch kunsthistoricus, den 27sten Maart 1868 te Ohrdruf geboren, studeerde van 1889 tot 1893 te Bonn, Berlijn, Straatsburg en Leipzig, waar vooral *H. Janitschek* grooten invloed op hem uitoefende. In 1896 werd hij volontair aan de bibliotheek te Gotha en in 1897 werd de hertogelijke kunst- en oudheidverzameling op de vesting Koburg aan

Digitized by Google

hem toevertrouwd. In 1901 werd hij directeur van het Historische Museum te Dresden, terwijl hem in 1906 het beheer van het „Goethe-Nationalmuseum", het Museum voor nijverheid en handel en het groot-hertogelijk museum te Weimar werd toevertrouwd. In 1909 werd hij onderdirecteur van het „Kaiser Friedrich-museum" te Berlijn, terwijl hem tevens de voorbereiding van het „Deutsche Museum" werd opgedragen. Hij schreef o. a.: „Barthel Beham und der Meister von Messkirch" (Straatsburg 1893) en verder een reeks verhandelingen in de door hem geredigeerde tijdschriften en verzamelwerken, als dl. II van de „Zeitschrift für historische Waffenkunde" (Dresden 1902); hij schreef een biografische inleiding voor *Max Jähns'* „Geschichtliche Aufsätze" (Berlijn 1903); stelde met *Von Schubert-Soldern* samen het „Dresdener Jahrbuch. Beiträge zur bildenden Kunst" (Dresden 1905); gaf als dl. 22 van de „Schriften der Goethe-Gesellschaft" met *Max Morris* uit: „Goethes Schweizer Reise 1775. Zeichnungen und Niederschriften" (Weimar 1907); bezorgde ook een nieuwe uitgave van *Karl Friedrich von Klöden's* „Jugenderinnerungen", naar de 1ste door *Max Jähns* bezorgde uitgave en redigeerde een tijdlang het „Repertorium für Kunstwissenschaft".

Kotschy, *Theodor,* een Duitsch plantkundige en reiziger, den 15den April 1813 te Ustron in Oostenrijksch Silezië geboren, deed sedert 1836 herhaaldelijk reizen naar Azië, Perzië, Egypte en Kordofan en overleed den 11den Juni 1866 als adjunct-custos van het plantkundig museum te Weenen. Hij schreef o. a.: „Reise in den Cilicischen Taurus über Tarsus" (1859), „Die Eichen Europa's und des Orients" (1859—1862), Ueber Reisen und Sammlungen des Naturforschers in der asiatischen Turkei, in Persien und den Nilländern" (1864) en „Die Insel Cypern" (met *Unger*, 1865).

Kotta. Zie *Kota.*

Kottbus of *Cottbus,* een arrondissementshoofdstad in het district Frankfort der Pruisische provincie Brandenburg, ligt aan de Spree, is de zetel van een rechtsbank enz. en telt (1911) 48 643 inwoners. Er zijn 5 kerken, een gymnasium, hoogere burgerschool, een politieschool, een hoogere vakschool voor textiel-industrie en vele fabrieken, waarvan vooral de laken- en bukskinweverijen van belang zijn.

Kotter is de naam van een licht vaartuig met één mast, één gaffelzeil en 2 of 3 stagzeilen, soms met een vierkant topzeil en bramzeil. Door zijn scherpen vorm en zijn groot zeiloppervlak is het bij uitstek geschikt om snel te zeilen. Vandaar dat vroeger, ook bij onze Marine, kotters, bewapend met een aantal lichte stukken geschut, dienst deden voor kustwacht en aviso.

Een bepaald soort sloep aan boord van buitenlandsche oorlogsschepen draagt denzelfden naam. De, o. a. als Engelsch visschersvaartuig voorkomende *yawl*, komt geheel met den kotter overeen. doch heeft een klein mastje met zeil op het hek. Bij ons loodswezen zijn een groot aantal zeilkotters in gebruik voor den loodsafhaaldienst.

Kotzebue. *August Friedrich Ferdinand von*, een Duitsch blijspeldichter, den 3den Mei 1761 te Weimar geboren, studeerde te Jena in de rechten en werd in 1780 advocaat. Op aanzoek van graaf *Görtz*, gezant aan het Russische Hof, ging hij in 1781 naar St. Petersburg en werd secretaris bij den gouverneur-generaal *von Bauer*. Door dezen aanbevolen aan de keizerin, werd hij weldra geplaatst in aanzienlijke rechterlijke betrekkingen. Na zijn huwelijk met een dochter van den luitenant-generaal *von Essen* werd hij voorzitter van het gouvernementsbestuur in de provincie Esthland en tevens in den adelstand opgenomen. Na den dood van zijn echtgenoote reisde hij naar Parijs, nam zijn ontslag uit den Russischen staatsdienst en vertrok in 1795 naar zijn landgoed Friedenthal bij Reval. In die dagen schreef hij: „Die jüngsten Kinder meiner Laune" (1793—1797, 5 dln.) en meer dan 20 tooneelstukken. In 1798 ging hij als Hofschouwburgdichter naar Weenen, doch nam wegens herhaalde onaangenaamheden na 2 jaren zijn ontslag, ontving een jaargeld van 1000 florijnen en vestigde zich eerst te Weimar, doch besloot naar St. Petersburg terug te keeren, waar zijn zoon op de cadettenschool was geplaatst. Hij werd echter aan de grenzen van Rusland in hechtenis genomen en naar Siberië gebracht als een verdacht politiek schrijver. Een vertaling van een zijner drama's was oorzaak dat de czaar hem aanstonds terugriep en met eerbewijzen overlaadde. Na den dood van den keizer nam hij weder zijn ontslag en vestigde hij zich eerst te Weimar, daarna te Jena en eindelijk te Berlijn, waar hij: „Der Freimüthige" uitgaf, waarin hij in het strijdperk trad tegen *Goethe*, de *Schlegel's* enz. Daarna leverde hij weder onderscheiden blijspelen en begaf zich in den aanvang van 1806 naar Koningsbergen, om er ter voltooiing van: „Preussens ältere Geschichte" (4 dln., 1809) gebruik te maken van het archief. Wegens de staatkundige gebeurtenissen van die dagen, nam hij de wijk naar Rusland en vestigde zich op zijn goederen in Esthland, vanwaar hij in de tijdschriften: „Die Biene" (1808—1810) en „Die Grille" (1811—1812) *Napoleon* met alle wapens van den spot bestreed. Hij werd tot staatsraad benoemd, volgde het Russische hoofdkwartier en gaf te Berlijn een „Russisch-Deutsches Volksblatt" (1814) in het licht. Weldra werd hij Russisch consul-generaal voor de Russische Staten te Koningsbergen, waar hij verscheidene blijspelen, vlugschriften en een zeer partijdige „Geschichte des Deutschen Reichs" (dl. 1 en 2, 1814—1815, vervolgd door *Rüder* dl. 3 en 4, 1832) in het licht gaf. Nadat hij in 1816 tot staatsraad bij het departement van Buitenlandsche Zaken te St. Petersburg benoemd was, ontving hij in 1817 met een jaarwedde van 15 000 roebels de opdracht om zich naar Duitschland te begeven en maandelijks aan den keizer verslagen te zenden omtrent de letterkunde en de openbare meening. Tevens stichtte hij het „Literarische Wochenblatt", waarin hij zijn oordeel uitsprak over allerlei geschriften en aangelegenheden. Het was hem intusschen alleen te doen om vorstengunst en geld, zoodat hij op ergerlijke wijze den spot dreef met vrijzinnige gevoelens, met de wenschen van het volk naar een grondwet, naar vrijheid van drukpers enz. De smaad, waarmede hij vooral de geestdrift der Duitsche jongelingschap bejegende, vervulde een dweep-

Digitized by Google

zieken student, *Karl Ludwig Sand*, met grooten wrevel; hij doorstak *Kotzebue* den 23sten Maart 1819 te Mannheim met een dolk. Het aantal dramatische werken van *Kotzebue* bedraagt 216. Van deze noemen wij nog: „Deutsche Kleinstädter", „U. A. w. g. oder die Einladung", „Pagenstreiche", „Die beiden Klingsberg", „Menschenhass und Reue", „Der Wirrwarr" en „Der Rehbock". Zijn „Sämmtliche dramatische Werke" zijn in 40 deelen (1840—1841) uitgegeven.

Kotzebue, Otto von, een Russisch reiziger, een zoon van den voorgaande, werd den 30sten December 1787 te Reval geboren, ontving zijn opleiding aan de cadettenschool te St. Petersburg en volbracht van 1803 tot 1806 als secretaris van *Krüsenstern* een reis om de wereld. In 1815 werd hij bekleed met het bevel over het schip „Rurik" en belast met de taak om nabij de Behringstraat een noordoostelijke doorvaart te zoeken. Hij had toen o. a. *Chamisso, Eschscholz* en *Choris* tot reisgenooten. Gedurende zijn driejarigen tocht ontdekte hij in den Grooten Oceaan onderscheiden eilanden en ten noordoosten van de Behringstraat een straat, naar hem de Kotzebuesont genaamd. Hij beschreef dien tocht in zijn werk: „Entdeckungsreise in die Südsee und nach der Behringstrasse zur Erforschung einer nordöstl. Durchfahrt in den Jahren 1815—1818" (3 dln., 1821). Daarop werd hij tot kapitein-luitenant bevorderd en aanvaardde in 1823 een derde reis om de wereld, wederom door *Eschscholz* en andere natuurvorschers vergezeld. Hij keerde te Kroonstad terug en schreef een „Neue Reise um die Welt in den Jahren 1823—1826" (2 dln., 1830). Hij overleed te Reval den 15den Februari 1846.

Kotzebue, Moritz von, een Russisch krijgsman, een broeder van den voorgaande, werd den 11den Mei 1789 geboren, volbracht eveneens met *Krüsenstern* de reis om de wereld en trad in 1806 in het Russisch leger. Van 1812 tot 1814 was hij krijgsgevangen bij de Franschen, wat hij beschreven heeft in „Der russische Kriegsgefangene unter den Franzosen" (1815). Vooral maakte hij zich bekend door zijn reis naar Perzië met het Russisch gezantschap in 1817, waarvan een beschrijving is uitgegeven door zijn vader (1819). Later diende hij in den Kaukasus, werd in 1834 generaal-majoor, in 1846 luitenant-generaal en overleed te Warschau als lid van den Russischen Senaat in Februari 1861.

Kotzebue, Paul von, eveneens een Russisch krijgsman, een broeder van den voorgaande, den 22sten Augustus 1801 geboren, trad in 1820 in het Russische leger, werd in 1843 kwartiermeester-generaal onder den veldmaarschalk *Paskewitsj*, in 1846 luitenant-generaal bij het korps in den Kaukasus, in 1853 chef van den generalen staf van het leger in de Donauvorstendommen. Hij nam deel aan de belegeringen van Silistria, Sebastopol en aan den slag bij de Tsjernaja. In 1874 werd hij gouverneur-generaal van Polen en tevens in den adelstand opgenomen. In 1880 legde hij de betrekking neer en overleed te Reval den 2den Mei 1884.

Kotzebuesont is een bocht van de Noordelijke IJszee aan de W.-kust van Alaska ten N. van het Seward-schiereiland, waarin de rivieren de Noatak en de Kowak uitstroomen. Op den achtergrond bevindt zich de Eschscholtz baai met een beschutte ankerplaats, die van belang is als toegang voor de N.O. goudvelden. Men vindt hier vele mammouth-overblijfselen.

Kouangsiu, keizer van China. Zie *Kwang Sioe*.

Koubert, *Anna*. Zie *Berkhout, Anna*.

Koude. Zie *Warmte*.

Koude golven *(cold waves)* noemt men het optreden van strookvormige koude luchtstroomen, welke aldus in de Vereenigde Staten werden genoemd, omdat zij hier vooral goed ontwikkeld en scherp begrensd zijn. Zij ontstaan hier aan den achterkant van zich voortbewegende luchtdrukdepressies (zie aldaar), doordat de aldaar optredende noordenwinden koude lucht uit de Noord-Amerikaansche poolvlakte meevoeren, waardoor de temperatuur in korten tijd 10° en meer kan dalen. Daar er meestal *warme* golven (zie aldaar) aan voorafgaan en — doordat een aantal depressies op elkander volgen — sterke stijging en daling der temperatuur herhaaldelijk met elkander afwisselen, ontstaat de indruk, alsof warmte en koude in den vorm van golven op elkander volgen. Als de wind zeer sterk is en er tevens sneeuw valt spreekt men in de Vereenigde Staten van een *blizzard* (zie aldaar).

Koude kasplanten. Zie *Kassen*.

Koudekerke, een gemeente op het Zeeuwsche eiland Walcheren met een oppervlakte van 1843 H.A., telt (1916) 3145 inwoners. Zij wordt begrensd door de Noordzee, Vlissingen, Souburg, Middelburg, Grijpskerk en Meliskerke. De bodem bestaat uit klei en zand en wordt voor landbouw gebruikt. De gemeente omvat het dorp Koudekerke en de gehuchten 't Zand en Dishoek. Vroeger vond men hier een aantal kasteelen.

Het dorp Koudekerke met een Hervormde kerk is een van de grootste dorpen van Zeeland.

Koude koorts. Zie *Koorts*.

Koude polen noemt men die plaatsen op aarde, waar de laagste temperaturen aan de aardoppervlakte werden waargenomen. Op het noordelijk halfrond zijn er drie bekend, n. l. ten N. van N.-Amerika (Lady Franklinbaai op 82° 27') met een gemiddelde jaartemperatuur van —20° C., het landijs van Groenland, waar *Nansen* reeds in de maand September den thermometer tot beneden —40° zag dalen, en het N. van Siberië (Werchojansk aan de Jana) met een jaartemperatuur van —17,3° C. De Noordpool zelf vormt een vierde koude centrum, terwijl op het Z. halfrond de Zuidpool een koude pool is, die vermoedelijk de laagste absolute temperaturen van de geheele aarde bezit.

Koude tinten noemt men in de schilderkunst de tinten, waarin blauw en wit de overhand hebben.

Koud licht. Lichtstralen en warmtestralen zijn beiden aethertrillingen, die niet in karakter doch uitsluitend in golflengte verschillen. De zichtbare aethergolven (de lichtgolven dus) bereiken een golflengte, die ligt tusschen 0,6 en 0,35 μ (1 μ = 1—1000 mm.). Bij grootere golflengte dan 0,6 μ vallen de golven in het zoogenaamde infraroode gedeelte van het spectrum (zie aldaar).

Digitized by Google

en zijn slechts waarneembaar als warmtegolven. Bij kleinere golflengte dan 0.35 μ vallen zij in het ultraviolette gedeelte van het spectrum. Deze golven zijn eveneens onzichtbaar, doch bezitten o. a. de eigenschap een sterke, chemische werking op een fotographische plaat uit te oefenen.

Als men nu op een of andere wijze lichtstralen tracht op te wekken bijv. met behulp van een electrische gloeilamp, slaagt men er niet in, uitsluitend lichtgolven, dus aethergolven tusschen 0,6 en 0.35 μ op te wekken, doch produceert tevens golven, wier lengte beneden en boven deze grenzen inligt, en wel hoofdzakelijk beneden de 0.6 μ Het leeuwenaandeel van de verbruikte energie wordt dus besteed aan het verwekken van de meestal bovendien hinderlijke warmtestralen, en slechts een zeer klein percentage van de lichtstralen, terwijl de ideaaltoestand, die van het z. g. koude licht is, waarbij uitsluitend licht- en geen warmtestralen worden opgewekt, en de geheele verbruikte energie dus ook werkelijk in licht wordt omgezet.

Bij de electrische gloeilampenindustrie ziet men duidelijke resultaten van dit streven naar zoo „koud" mogelijk licht. Door steeds hooger opvoeren van de temperatuur van den gloeidraad verkrijgt men, dat de uitgezonden aetherstralen hoe langer hoe kleiner golflengte krijgen, waardoor het percentage aan uitgezonden lichtstralen hoe langer hoe grooter wordt, en dus het nuttig effect der lamp steeds toeneemt. Terwijl de koolddraadlampen 3.5 Watt per kaars lichtsterkte verbruiken, gebruiken de half-Wattlampen in hun grootere eenheden slechts 0.5 Watt per kaars, en is dus het nuttig effect 7 maal zoo groot geworden. Ook bij de hoogst bereikte temperatuur ligt het maximum der uitgezonden stralen nog altijd in het infrarood, is dus de overgroote meerderheid der uitgezonden stralen onzichtbaar, en is het dus zaak de temperatuur van het gloeilichaam zoo hoog op te voeren als onze technische hulpmiddelen ons in staat stellen om te doen (zie *Electrisch Licht* en *Kwikdamplamp*).

Koudum is de hoofdplaats van de gemeente Hemelumer-Oldefaart en Noordwolde. De bodem bestaat uit zand met veen vermengd. Van de vele staten, die men hier vroeger aantrof, is de Galama, later Grovestins genoemd, nog over. De inwoners houden zich met landbouw en veeteelt bezig. In het dorp is een stoomzuivelfabriek. De plaats ligt aan den spoorweg Stavoren—Sneek.

Koudvuur. Zie *Gangraen*.

Koudwatergeneeskunde *(hydrotherapie)* is een geneeskundige methode, waarbij ziekten door het gebruik van water genezen worden. Watergeneeskunde zou wellicht een meer juiste benaming zijn, doch men spreekt doorgaans van koudwatergeneeskunde, omdat bijna altijd water van lagere dan de lichaamstemperatuur gebruikt wordt, zoodat dus een gewaarwording van koude wordt teweeggebracht. Reeds de Indische letterkunde en de Egyptische papyri maken melding van de koudwatergeneeskunde. *Hippokrates* schijnt haar van Egyptische priesters geleerd en naar Griekenland overgebracht te hebben, vanwaar de koudwaterbaden als geneesmiddel later naar Rome kwamen. In de Middeleeuwen werden zij weinig gebruikt en slechts enkelen wezen op het groote nut ervan. De Londensche geneeskundige sir *John Floyer* (1649—1734), wiens „Psychrolusia" (koude baden) sedert 1702 in talrijke drukken verscheen, bracht de methode weer in eere en werd door *John Currie* en door *Wright* nagevolgd. Zeer verdienstelijk maakte zich ook de Silezische geneesheer *Johann Sigismud Hahn*, die in 1738 het „Traktat von der Kraft und Wirkung des kalten Wassers" uitgaf, uit welk werk niet alleen alle doktoren, maar ook de leeken *Priessnitz* en pastoor *Kneipp* hebben geput. De wetenschappelijke grondslagen voor de koudwatergeneeskunde werden gelegd door *Winternitz*. Tegenwoordig is zij een belangrijk en veel gebruikt hulpmiddel in de geneeskunde, hoewel in deze richting, vooral door haar eenzijdige toepassing, ook schromelijk overdreven is geworden. De inrichtingen voor hydrotherapie ontbreken tegenwoordig bij geen enkel groot ziekenhuis en beslaan aldaar somtijds groote ruimten voor de badkamers en verschillende toestellen.

De methode wordt hoofdzakelijk op tweeërlei wijze toegepast, n. l. in den vorm van *afwasschingen* en *wrijvingen*. Bij de eerste wordt de patiënt staande geheel in een nat laken gewikkeld en door een badknecht gewreven, waarbij deze met zijn handen krachtig op en neer strijkt. Een andere methode, die bij dit *lakenbad* wordt toegepast, is het slaan op het lichaam van den patiënt, van boven naar beneden met de vlakke hand, terwijl, evenals bij de eerstgenoemde methode, de patiënt aanhoudend met water wordt begoten. Bij de werkelijke baden onderscheidt men: *volle baden, halve baden, zitbaden* en *voetbaden*. De eerste zijn gewoonlijk van lage temperatuur en kunnen vaak in bassins genomen worden. Zij zijn slechts voor krachtige gestellen geschikt en werken bij te lage temperaturen van het water doorgaans schadelijk, zooals steeds het geval is, wanneer sommige patiënten zich gaten in het ijs laten hakken, om in het ijskoude water te baden. Het gebruik van koude baden of koude inwikkelingen bij koortsen, vooral bij typhus, wordt somtijds met succes toegepast. Bij halve baden of zitbaden zit de zieke tot aan den navel in het water, terwijl het overige gedeelte van het lichaam door hemzelf of door een bediende met water overgoten en bovendien gewreven wordt. Men bewerkt hierdoor een strooming van het bloed van het hoofd en de bovenste helft van het lichaam naar beneden en in het algemeen een meer regelmatigen bloedsomloop. Bij sommige ziekten van ruggemerg of hersens werken deze baden veelal goed, doch bij longlijders of prikkelbare, zenuwachtige personen oefenen zij een nadeeligen invloed uit. Voetbaden, waarbij het water tot de knieën reikt, werken als een locaal middel, bijv. bij hoofdpijnen. Nog een andere methode is de *douche* (zie *Bad*), die als regendouche, als druppeldouche (irrigatie) of als straaldouche wordt aangewend; zoo stelt men bijv. een chronisch ziek kniegewricht dagelijks bloot aan een krachtigen waterstraal van bepaalde kracht en temperatuur. Zeer bekend is ook de *Priessnitzsche omslag* (zie *Priessnitz*).

De uitwerking van het koude water berust op talrijke ingewikkelde processen. Warmte en kou-

Digitized by Google

de werken des te meer prikkelend, naarmate zij meer van de lichaamstemperatuur (35°—37°) verschillen; bovendien is de intensiteit van den prikkel afhankelijk van de grootte der huidoppervlakte, die aan de werking is blootgesteld; ook van het meer of minder plotseling optreden van den prikkel en van den toestand (grootere of geringere rijkdom aan bloed) der huid. Daar het hart en de bloedvaten in de eerste plaats den invloed ondervinden van de door zenuwprikkeling teweeg gebrachte reflexen, kan men, door den bloedsomloop met behulp van de koudwatergeneeskunde te regelen, de werking van het hart en andere organen versterken of verzwakken. Door sterke koude of warmte kan namelijk een bloedvat tijdelijk verlamd, daardoor verwijd en meer met bloed gevuld worden. Zoo kan men door locale baden onwillekeurig de bloedverdeeling in het lichaam regelen. Ook de stofwisseling ondervindt haar invloed door de baden. Onttrekt men aan een gedeelte van het lichaam warmte, dan zal de verbranding van voedingstoffen op die plaats meer intens worden. De warmte-onttrekking door koud water heeft, zooals reeds gemeld, ook plaats in gevallen van koorts; daarbij dient zulks voornamelijk tot het wederopwekken van het normale bewustzijn, de versterking der werkzaamheid van de zenuwen en de bevordering van den regelmatigen bloedsomloop. De werking van het koude water wordt somtijds verhoogd door toevoeging van prikkelende stoffen, zooals zouten. Dit is ook het geval met de lakenbaden, afwasschingen enz. Vooral grooten invloed oefent deze geneesmethode uit op de ademhaling, die door koud water veel dieper wordt. Daarom worden deze baden ook wel bij longontsteking aangewend. Ook op de werkzaamheid van maag en nieren kan koud of warm water invloed hebben. Zoo kan door heete omslagen het water, dat zich bij nierziekten in de nieren verzamelt, door transpireeren ten deele verwijderd worden, of kan een inwendig gezwel meer naar de oppervlakte komen. Ook de spierkracht wordt tijdelijk door den invloed van koud water vergroot en evenzoo wordt bij zenuw-ziekten een gevoel van grootere frischheid opgewekt. Ook bij verlammingen werkt warm water vaak gunstig.

Een juiste toepassing van de koudwatergeneeskunde is echter slechts mogelijk, als zij niet eenzijdig, maar in verbinding met de geneeskunde in haar geheelen omvang en in vereeniging met andere methoden door den geneesheer van beroep wordt toegepast en eerst een nauwkeurig onderzoek en behoorlijke kennis van de constitutie van den patiënt voorafgaan. Hoever men gaan kan met een bepaald procédé, wordt aangeduid door de zoogenaamde „reactie", die bij aanwending van koud water bestaat in een verwijding der huidvaten en zich in een gevoel van warmte en een rood-worden der huid openbaart. Treedt dit verschijnsel niet op en ook niet tegelijkertijd een gevoel van frischheid, dan moet een andere methode, bijv. een lakenbad met wrijvingen, een warm bad enz. worden toegepast.

Zie: *A. Baumgarten*, Die Kneippsche Hydrotherapie. Wissenschaftliche Begründung (Berlijn 1909); *W. Winternitz*, Die Hydrotherapie auf physiologischen und klinischen Grundlage (1913).

Kouvatten. Ofschoon „kouvatten" zoo tallooze malen voorkomt, dat een nadere beschrijving overbodig is, kent men zijn oorzaak nog altijd niet, want, al weet men, dat nat-koud weer of tocht er den stoot toe geeft, het is niet precies bekend, hoe die in staat zijn den catarrh van het slijmvlies van neus, keel, luchtpijpen, darm of blaas op te wekken, waardoor juist wij, Nederlanders, zoo vaak getroffen worden. Wel weet men, dat de meeste menschen als het ware een plaats van minderen weerstand hebben, waar zij getroffen worden; de een wordt geregeld neusverkouden door kou-vatten, de andere krijgt diarrhé, een derde bronchitis enz. Ook rheumatische aandoeningen, neuralgieën en enkele nierziekten volgen soms op een dergelijk kou-vatten, waarbij toch vaak slechts een klein deel van het lichaam aan den tocht was blootgesteld, maar echte gewrichtsrheumatiek, longontsteking en pleuritis worden, in tegenstelling met vroeger, niet meer aan kou-vatten geweten, maar aan infectie. Trouwens, ook het gewone kou-vatten wordt door velen als een infectie opgevat, waarbij dan de infectiekiemen uit de koude lucht door het warme lichaam zouden worden aangetrokken en hierin, door de veranderde circulatie zich kunnen vastnestelen. Want elk kou-vatten gaat gepaard met een samentrekking van bloedvaten in een huidstreek, waarbij reflectorisch andere, meer inwendige deelen, als slijmvliezen, bloedrijker worden en sterker afscheiding vertoonen. Vele onderzoekers vinden in deze wijzigingen in den bloedsomloop reeds voldoende verklaring voor het kou-vatten, volgens de infectietheorie echter zouden de kiemen op die bloedrijke slijmvliezen een gunstigen voedingsbodem vinden. Een zweetkuur is het beste geneesmiddel tegen kou-vatten, en een verhardingskuur het beste voorbehoed-middel. Zoo zou de gewone verkoudheid zeer verminderen als het loopen met bloot hoofd regel werd.

Kouwer, *Benjamin Jan*, in 1861 te Wormerveer geboren, promoveerde in 1884 te Leiden tot doctor in de geneeskunde op een proefschrift getiteld: „Verslag der verloskundige kliniek en polikliniek aan de rijks-universiteit te Leiden gedurende den cursus 1882—1883", vestigde zich in 1886 als practiseerend chirurg en vrouwenarts te Haarlem en is sedert 1899 hoogleeraar in de verloskunde en de leer der vrouwenziekten aan de hoogeschool te Utrecht. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Over het verband tusschen gynaecologische en andere ziekten" (Inaugureele rede, 1899), „Deciduoma malignum" (Geneeskundige Bladen, VIIe reeks, no. 8, 1900), „Kraamverpleging" (Leerboek voor ziekenverpleging, I, 1906) (met anderen) „De verloskundige kliniek en polikliniek der rijks-universiteit te Utrecht" (1ste—4de integraal overzicht, 1899—1906). (met *H. J. Laméris*) „Iets uit de geschiedenis der klinieken van heel- en verloskunde der rijks-universiteit te Utrecht, met een beschrijving der nieuwe inrichting" (1908).

Kowalewski, *Georg*, een Russisch reiziger, in 1811 in het gouvernement Charkow geboren, bezocht als delfstofkundige verschillende gedeelten van West-Siberië, de Kirgizensteppe, Montenegro enz. en beschreef de uitkomsten van zijn

Digitized by Google

onderzoek in het „Gornyi Shornal" (Mijnbouwjournaal), begaf zich in 1847 met *Trémaux* op last van *Mehemed Ali* naar Fazogl, om er de goudmijnen te onderzoeken en gaf hiervan verslag in het Russisch geschrift „Reis in het binnenland van Afrika" (2 dln., 1849). In 1849 vergezelde hij Russische zendelingen naar China en opende voor den karavaanhandel een nieuwen weg door Mongolië. In 1851 sloot hij te Koeldsja een verdrag met China, waardoor westelijk China voor den Russischen handel geopend werd, en kwam in 1856 aan het hoofd van het Aziatisch departement. Tevens werd hij adjunct van den president van het Russisch Geografisch Genootschap en bevorderde in die betrekking onderscheiden wetenschappelijke expeditiën, bijv. naar Khorassan en naar Kasjgar. Hij overleed te St. Petersburg den 2den October 1868.

Kowalewski, *Alexander,* een Russisch dierkundige, den 7den (19den) November 1840 te Dunaburg geboren, studeerde sedert 1859 te Heidelberg en Tubingen, maakte reizen door de landen om de Middellandsche Zee en werd hoogleeraar te St. Petersburg. Hij heeft belangrijke geschriften geleverd over de ontwikkeling van de *ascidiën* (1866 en 1871) en over die van *amphioxus,* terwijl hij daarin, in overeenstemming met de leer van *Darwin,* op het onderling verband van gewervelde en ongewervelde dieren wees. Op dergelijke wijze heeft hij zijn onderzoek uitgebreid over verschillende klassen van dieren. Hij leverde verhandelingen over de ontleedkunde van *balanoglossus* (1866), over de ontwikkeling der *ribkwallen* (1865) en over de embryologie der *wormen* en *arthropoden* (1871). Ook in zijn onderzoekingen over de ontwikkeling der *brachiopoden* (1874) en *coelenteraten* (1874) is veel belangrijks te vinden. Hij overleed den 22sten November 1901 te Dunaburg.

Kowalewsky, *Sophie (Sonja)* een beroemde wiskundige, dochter van den artillerie-generaal *Corvin-Krukowski,* werd den 15den Januari 1850 te Moskou geboren en bracht haar eerste jeugd door in een kleine garnizoensstad van West-Rusland en op het landgoed van haar vader. Van hem ontving zij ook het eerste onderwijs en huwde, om te kunnen studeeren, met den palaeontoloog *Woldemar Kowalewsky* (1868). Zij ging daarop naar Heidelberg, kreeg van 1871 tot 1874 privaatles van *Weierstrass* te Berlijn en promoveerde in 1874 te Göttingen op een dissertatie: „Zur theorie der partiellen ..Differentialgleichungen". Verder schreef zij: „Ueber die Reduktion einer Klasse Abelscher Integrale dritten Grades in elliptische Integrale" en „Zusätze und Bemerkungen zu Laplaces Untersuchungen ueber die Gestalt des Saturnringes" (beide in de „Acta mathematica" 4de deel, 1884). Daarop keerde zij naar Rusland terug, vertrok in 1878 naar Parijs en, nadat zij door den zelfmoord van haar echtgenoot weduwe geworden was, in 1883 naar Berlijn. In 1884 werd zij hoogleerares te Stockholm. Zij schreef nog: „Ueber einen besondern Fall des Problems eines schweren Körpers um einen festen Punkt" (1889), voor welk werk zij den prijs „Baudin" van de Parijsche Academie verwierf. Ook op letterkundig gebied maakte zij zich verdienstelijk door het schrijven van eenige romans, waarvan wij noemen „Der Privatdozent", „Die Nihilistin", „Die Schwestern Rajavski" (een beschrijving van haar eigen jeugd) en „Skizzen aus dem russischen Leben". Zij overleed den 10den Februari 1891 te Stockholm.

Koweit *(Koeeit),* een stad aan het noordelijk uiteinde van de Perzische Golf, op 29,5° N. Br. en 48° O. L. v. Gr. gelegen, vormt de hoofdstad van het gelijknamige staatje en bezit een uitstekende haven, welke voor de beste van de geheele Perzische Golf geldt. Daar de monding van den Schat-el-Arab als eindpunt van den Bagdadspoorweg (zie aldaar) niet geschikt werd geacht, viel de aandacht op Koweit. Daardoor kreeg het kleine Arabische staatje, dat onder suzereiniteit van Turkije staat, opeens groote beteekenis. Het gelukte aan de Engelschen om den scheik van Koweit tot een verdrag te bewegen, waarbij hij zich onder Britsch protectoraat stelde. Protesten der Turksche regeering hebben hierin geen verandering vermogen te brengen, en daardoor ontstond het plan om den Bagdadspoorweg niet in Koweit, maar in Chor Abdoella, dat beslist Turksch is, te doen eindigen, vooral toen Engeland er in slaagde Turkije tot een verdrag te bewegen, waarbij het in het Engelsche protectoraat berustte en de Engelschen hun best deden om hun suprematie over het laatste gedeelte der spoorlijn, n. l. van Bagdad tot Koweit, bij verdrag te doen erkennen. Door den Wereldoorlog is ook de kwestie van het eindpunt van den spoorweg geheel op losse schroeven gesteld.

Kowel, een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Volhynië, ligt aan den Turija en is een kruispunt van spoorwegen. Er zijn eenige fabrieken en de landbouw vormt er een belangrijken tak van bestaan. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 20 816.

Kowno, een West-Russisch gouvernement, ligt tusschen Pruisen en Koerland. telt (1911) op 40 640 v. km. 1 775 900 inwoners, die zich voor het grootste gedeelte met land- en boschbouw bezighouden, terwijl ook de metaalindustrie bloeit. Zeer belangrijk is de handel in koren, vlas en hout. De voornaamste rivieren (van belang voor de houtvlotterij) zijn de Njemen en de Duna.

Kowno, de hoofdstad van het gelijknamige gouvernement en district, gelegen aan den spoorweg bij het vereenigingspunt van de Njemen en de Wilja, op de hooge oevers aan beide zijden der rivieren, bestaat uit een oude en een nieuwe stad en is de zetel van gouvernements- en districtsambtenaren. Het bezit een fraai stadhuis, 10 Russische kerken, 8 Katholieke, 1 Evangelische kerk en 4 synagogen. De eens bloeiende handel in koren en hout is achteruitgegaan. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 79 600, terwijl er een sterke bezetting ligt, daar de stad een vesting eerste klasse vormt.

Kozakken, in Rusland *Kasaken* geheeten, is de naam van vroeger zelfstandige, thans aan de Russische regeering onderworpen en op militaire wijze georganiseerde volksstammen. De naam is van Turksch-Tataarschen oorsprong; hij beteekent in het Turksch roover en in het Tataarsch een licht gewapend krijgsman, zoodat de

Digitized by Google

Kozakken vermoedelijk van Tataarsche afkomst zijn. Omtrent het eerste optreden van Kozakken in Rusland ontbreken stellige gegevens. Zij leefden steeds in vijandschap met de naburige volken en vormden zich tot militaire republieken. Hun ontwikkelingsgeschiedenis omvat twee perioden: Vóór de regeering van *Peter den Groote* ontstonden en ontwikkelden zich de kozakkenlegers geheel zelfstandig, terwijl na dien tijd de Russische regeering in hun militaire organisatie ingreep. Vóór de heerschappij van het Moscovitisch-Rusland over Polen speelden de Kozakken in de oorlogen tusschen deze beide rijken een groote rol. De onder Poolschen invloed staande Kozakken waren onder hun atamanen of hetmans zoo goed als geheel onafhankelijk. De Russische regeering echter onderwierp hen, evenwel niet zonder herhaalde opstanden, zooals onder *Mazeppa, Poegatsjew* enz. Bij de uitbreiding van het Russische rijk naar het Oosten speelden de Kozakken een groote rol, waarbij zij, deels zelfstandig, deels in naam der regeering optraden. In de 16de eeuw hadden zich 3 groepen gevormd: De *Saporoger-Kozakken*, die in 1775 door de Russische troepen geheel uitgeroeid werden, de *Donsche Kozakken*, die zich tot heden hebben staande gehouden, en de *Wolga-Kozakken*, die in 1577 door de Russen overwonnen werden. Van deze laatsten trokken velen naar het Terekgebied, waar zij zich met avonturiers en vluchtelingen tot de *Terek-Kozakken* vereenigden; andere Wolga-Kozakken vestigden zich langs de Wolga en vormden in 1732 het Wolgaleger en in 1750 het *Astrakanregiment*, waaruit in 1848 een *Astrakan-Kozakkenleger* werd gevormd. Een ander deel der Wolga-Kozakken vormde het *Jaïkleger*, dat in 1775 den naam van *Oeralkozakkenleger* ontving. Het grootste deel der Wolga-Kozakken trok echter onder *Iermak* naar Siberië, waar zij in korten tijd van den Oeral tot de kust van den Grooten Oceaan, ja tot Alaska doordrongen.

Tot verdediging der grenzen van Siberië tegen China werden later het *Siberische-*, het *Semirjetsjenskische-* en het *Trans-Baikalsche-kozakkenleger*, verder het *Amoerleger* en het *Oessoerileger* gevormd. Op dezelfde wijze ontstond het Kaukasusleger, tot bescherming der heerschappij van Rusland over Kaukasië. Van al deze Kozakkenlegers was tot de revolutie in 1917 de grootvorst-troonopvolger de hetman. Aan het hoofd van elk leger staat een plaatsvervangend ataman. Alle militaire en burgerlijke organisaties der Kozakken staan onder het hoofdbestuur der Kozakkenlegers, een afdeeling van het ministerie van oorlog. Het militair bestuur is gesplitst in 3 afdeelingen: het opperbestuur berust bij den Staf, de volgende instantie vormen de hetmans der legerafdeelingen en de laagste het bestuur der Stanitsen. Ieder Kozak is dienstplichtig, doch vrij van het betalen van hoofdelijken omslag. De diensttijd begint met 19 jaar en duurt 20 jaren. De eerste oefeningstijd (voorbereidingsklasse) duurt 3 jaren, een volgende 12 jaren (frontafdeeling) en de laatste 5 jaren (reserve).

Na dien tijd worden zij bij de landweer ingelijfd. De uniform bestaat uit een tot de knie reikenden kaftan-achtigen donkerblauwen of groenen rok, een broek van dezelfde kleur, hooge laarzen en pelsmuts (papacha). Daar zij zelf voor hun kleeding moeten zorgen, heerscht er geen streng militaire eenheid in de uniform. De wapens zijn een sabel (sjasjka), een dragondergeweer zonder bajonet, een lans en een dolk. De kozakken rijden zonder sporen, doch gebruiken hun zweep (nagaika) voor het aanzetten der paarden. Voor de officieren is een Donsch cadettencorps opgericht, terwijl er tevens 3 militaire Kozakkenscholen bestaan.

De Kozakken vormen een belangrijke aanvulling van het Russische leger. Er bestaan thans 11 Kozakken-Wojskos, elk met een eigen gebied. Zij vormen samen in vredestijd 8, in oorlogstijd 22 bataljons infanterie, resp. 52 en 143 regimenten cavallerie, 310 en 867 sotniën en 20 en 38 rijdende batterijen. In vredestijd bedraagt hun totale sterkte 60 000, in oorlogstijd 190 000—250 000 manschappen. De indeeling wijkt slechts weinig van de algemeene legerindeeling af, alleen de namen verschillen. In vredestijd worden zij door de regeering bij voorkeur gebruikt om in Rusland zelf in woelige tijden de orde te helpen handhaven.

Literatuur: Erckert, Der Ursprung der Kosaken (Berlijn 1882); *Niessel*, Les Cosaques (Parijs 1898); *Von Carlowitz-Maxen*, Die Einteilung und Dislokation der russischen Armee (26ste druk, Leipzig 1910).

Kozijn noemt men het raamwerk, waarin deuren en lichtramen gesteld worden. Men verbindt de stijlen en dorpels der kozijnen onderling met pennen en gaten. Buitendeurkozijnen hebben veelal hardsteenen onderdorpels; ook worden de staande stijlen van het kozijn op hardsteenen neuten geplaatst, die beletten, dat het water met de houten stijlen in aanraking komt. Voor binnendeurkozijnen worden altijd onderdorpels van eikenhout toegepast, ten einde grooteren weerstand tegen afslijting te bieden. De dorpel dient (zonder sponning) hoog genoeg boven den vloer te liggen, om de deur vrij te laten draaien. De sponningen worden aan den binnenkant van het kozijn ter breedte van de dikte der deur gemerkt. Voor lichtramen worden de stijlen der kozijnen op dergelijke wijze in elkaar gezet en naar de gedaante der lichtramen gevormd. Voor schuiframen moeten de staande stijlen voldoende afmetingen hebben, om daarin de kokergaten voor de looden tegenwichten te kunnen aanbrengen. Om de kozijnen in den muur te bevestigen, neemt men den bovendorpel zoolang, dat aan beide zijden van het kozijn ooren uitsteken; ook maakt men in het kozijn aan de muurzijde kalksponningen, terwijl men eindelijk ook wel op elk kozijn 2 of 3 ijzeren veeren spijkert en deze in den muur metselt.

Kraaghagedis *(Chlamydosaurus Gray)* is een geslacht van de familie der Agamen, welk geslacht slechts één soort omvat (*Chlamydosaurus Kingi Gray*). Het dier is 26 cm. lang, bezit een 55 cm. langen staart en een aan den hals ontspringenden, door straalsgewijs geplaatste kraakbeenderen ondersteunden kraag, die aan de rand getand is en bedekt met fijne schubben, terwijl deze kraag naar alle kanten ongeveer 15 cm. ver kan worden uitgebreid (zie fig.). Het gebit is sterk, de pooten slank, voorzien van lange tee-

Digitized by Google

nen, en het geheele lichaam is bedekt met kleine, ongelijke schubben en gelijkmatig geelbruin tot zwart gekleurd. Men vindt de kraaghagedis in Queensland en Noord- en Noordwest-Australië. Zij leeft gewoonlijk op boomen en is schuw, schrikt gauw en ontplooit dan haar kraag. Zij verdedigt zich moedig en valt ook den vervolger aan. Bij het loopen gebruikt zij alleen haar achterpooten en heft haar voorpooten en staart op,

Kraaghagedis.

zoodat haar spoor op dat van een vogel gelijkt, temeer daar de uiterste teenen den grond niet raken. Eenzelfden gang bezitten ook andere Australische en Afrikaansche hagedissen uit de familie der Agamen, en onder de Dinosauriërs van het secundaire tijdperk bevonden zich reusachtige dieren, wier sporen in Triaszandsteen langen tijd voor die van vogels werden gehouden.

Kraagstuk noemt men de voorziening van een rivieroever met rijswerk (zie aldaar) tegen aantasting door den stroom.

Kraagvogel *(Chlamydodera maculata)* is een vogel uit de familie der *Paradijsvogels (Paradiseiden)*, met een tamelijk langen, naar de punt toe een weinig gebogen snavel, breede pooten met lange sterke klauwen en kromme nagels, lange vleugels en een weinig afgeronden staart. De vogel is 28 cm. lang, aan den hals en boven op den kop bruin, zwart aanloopend, op den rug, de vleugels en den staart donkerbruin met bruingele vlekken, aan den buik grauw-wit en aan de zijden zigzagsgewijs gestreept door lichtbruine streepen, terwijl perzikroode vederen een krans om den nek vormen. De kraagvogel leeft in het struikgewas in de binnenlanden van Australië. Hij is zeer schuw en bouwt in eenzame streken zeer kunstig uit rijshout gevlochten en met grashalmen bedekte gangen. Een soort versiering van veeren, mosselschelpen en beenderen bevindt zich van binnen, terwijl tevens een aantal dezer sieraden aan den ingang en uitgang is opgestapeld. Tot bevestiging der grashalmen en twijgen dienen regelmatig geordende steenen. Dergelijke gangen bouwt ook de Australische atlasvogel.

Kraai *(Corvus corone* L.) en *bonte kraai (Corvus cornix* L.) zijn 2 vogels, die tot de familie der kraaien *(Corviden)* behooren. De eerste is zwart met een paarsen en groenen weerschijn op de vleugels en blijft bij ons het geheele jaar; de tweede is grijs met een zwarten kop, staart en vleugels en verschijnt in het najaar, om tot den zomer te blijven. Zij paren onderling en brengen bastaarden voort. Zij leven van muizen, kikvorschen, wormen, insecten, bessen, mosselen, vogeleieren, vruchten enz., nestelen meestal op hooge boomen, en het wijfje legt 4 of 5 groene, bruin gevlekte eieren. Zij zijn wat hun voedsel betreft dus zoowel schadelijk als nuttig.

Kraai in de wapenkunde wordt voorgesteld van ter zijde gezien, met uitgespreide vleugels. Het email is sabel.

Kraaiend in de wapenkunde wordt gezegd van hoenders, welke zijn voorgesteld met opgeheven kop, open snavel en zichtbare tong.

Kraaiennest is de naam voor een stalen bordes met hoogen rand, dat zich bevindt in den mast van kleine oorlogsschepen, koopvaardijschepen, walvischvaarders enz. en dat dient om een beschutte plaats voor den matroos op den uitkijk te vormen. Op de vroegere houten schepen bestond het uit een vat zonder deksel; op de moderne grootere oorlogsschepen is het kraaiennest vaak uitgebouwd tot een platform met leuningwerk, waar ook een of meer zoeklichten zijn opgesteld.

Kraaiheide of *zwarte besheide.* Zie *Empetrum.*

Kraaikop-hoen. Een oud-Nederlandsch hoenderras, dat vroeger ook als *Poule de Breda* in het buitenland bekend was en de beroemde Bredasche kapoenen leverde. Inplaats van een kam heeft dit ras boven den sterk gebogen snavel een platte, ovale, zadelvormige, hoornachtige verhevenheid, met in het midden een overlangsche gleuf, terwijl zich op den hoog gewelfden schedel een begin van kuif vertoont, bestaande uit stijve, haarachtige, naar achteren gerichte veertjes. Aan het dijbeen bevinden zich lange, rechte, naar achteren en buitenwaarts gekeerde veeren *(gierhakken).* De kraaikoppen komen in verschillende kleuren voor, zijn zeer geharde dieren, leggen groote eieren en zijn zeer geschikt als vleeschhoen (zie de plaat bij het art. *Hoenders).*

Kraailook *(Allium vineale* L.) is de naam eener inlandsche plant uit de familie der *Liliaceeën.* Zij komt aan dijken en wegen, in wei- en bouwlanden, vooral op hooge kleigronden, veel voor en is een lastig onkruid. De bollen, ook onder den naam van *wild look, hondslook, boerenlook* enz. bekend, komen in smaak veel overeen met knoflook en worden op dergelijke wijze gegeten. De stengel is tot aan het midden bebladerd, — de rolronde, van binnen holle bladeren zijn naar boven gootvormig uitgehold, — de bloemen zijn aan het uiteinde van den stengel vereenigd tot een bloemscherm, dat aan den voet door een vliezige, enkelvoudige bloemscheede is omgeven en behalve bloemen ook nog kleine knollen draagt, — het 6-bladig bloemdek is klokvormig en korter dan de meeldraden en heeft geen honigbakjes. Zie voorts onder *Allium.*

Kraak is de naam van een binnenvaartuig met één mast, dat eertijds veelvuldig op de Hollandsche binnenwateren werd aangetroffen. Bij het verdringen der houten binnenschepen, door

Digitized by Google

stalen of ijzeren, is ook het zuivere type kraak veel zeldzamer geworden. In vorm vertoonde zij veel overeenkomst met de *tjalk* (zie aldaar), mat ongeveer 50 ton en werd bevaren door een schipper met één of twee knechts. De inwendige betimmering bepaalde zich tot het ruim met voor- en achteronder, waar resp. de knechts en de schipper met diens huisgezin verblijf hielden. Verhief zich het achteronder boven het dek, dan droeg zij den naam van *paviljoenkraak*. Aan den gaffel achter den mast voerde zij een bezaanzeil, gewoonlijk zonder giek, voor den mast een stagfok en kluiver.

Kraakbeenganoïden *(Chondrosteërs)*. Een der onderorden, waarin de orde der *Glansschubbigen (Ganoïden)* wordt onderverdeeld. Zie verder *Vissehen*.

Kraakporselein is een uitstekende soort van porselein, genaamd naar de Spaansche en Portugeesche kraken, waarmee dat porselein vroeger uit China en Japan werd aangevoerd en die tijdens den 80-jarigen oorlog vaak door de Nederlanders werden buitgemaakt.

Kraal is de naam van een dorp der Kaffers of Hottentotten, bestaande uit hutten en omgeven door een palissadeering.

Kraambed. Een normaal kraambed duurt ongeveer 8 weken, gedurende welken tijd de geslachtsorganen tot den gewonen toestand terugkeeren, afgezien van het hymen, dat bij den doorgang van het kind grootendeels verwoest werd. Ook de uitwendige opening van den baarmoedermond behoudt zijn inscheuringen, terwijl de buikbekleedsels iets van hun spanning inboeten. Na het kraambed begint de menstruatie weer, tenzij de moeder het kind zoogt. Reeds eenige dagen na de baring worden de borsten harder door het opkomen der melkafscheiding. De baarmoeder scheidt veel wond-vloeistof *(lochiën)* af, die eerst bloedig is en langzamerhand meer etterig wordt en na een week of vier ophoudt. Tijdens dit proces is groote zindelijkheid noodig; de afscheiding moet door meermalen daags verwisselde watten worden opgevangen, de uitwendige geslachtsdeelen met gekookt water daarbij gereinigd, maar de scheede zelf alleen om bijzondere redenen uitgespoeld worden. Lichamelijke en geestelijke rust is voor de kraamvrouw noodig, de eerste twee dagen moet zij op den rug blijven liggen, daarna zijn — tot den negenden dag — alleen voorzichtige bewegingen op bed en ligging op de zij veroorloofd. De eerste drie dagen wordt vloeibaar diëet gegeven, daarna langzamerhand tot krachtiger kost overgegaan, maar ook dan zijn sterke specerijen en vette spijzen te vermijden en vooral moet er voor geregelden afgang worden gezorgd. Het beschreven normale kraambed kan reeds onmiddellijk na de baring tot een ernstig ziekbed worden, wanneer de naweeën, die de baarmoeder moeten samentrekken, onvoldoende zijn of uitblijven *(atonie* van de baarmoeder), en ernstige bloedvloeiing, die doodelijk kan worden, uit de geopend blijvende baarmoedervaten volgt. De verloskundige moet hier onmiddellijk ingrijpen, om gevaar van doodbloeden te voorkomen; overigens komt de kraamvrouw ook een ernstige bloeding spoedig te boven.

Een ander gevaar bij elke verlossing ligt in een infectie, die van de gewonde geslachtsdeelen uitgaat en daar gebracht werd door onreine vingers of instrumenten vooral tijdens de verlossing. Het zijn vooral de inscheuringen in den baarmoederwand, die de uitgangsplaats zijn van deze infectie, die als *kraamvrouwenkoorts (febris puerperalis)* bekend is en waaraan in kraamvrouweninrichtingen talrijke kraamvrouwen ten offer vielen, vóórdat *Semmelweiss* de oorzaak ervan op het spoor kwam. Hij wees de dokteren als de schuldigen aan, die van het onderzoek van lijken zonder eenige voorzorg overgingen tot het onderzoek der barenden en zoo lijkengif met hun vingers overbrachten. Het verloop van een dergelijke infectie is zeer verschillend; zij kan zich bepalen tot een matige koorts van eenige dagen zonder plaatselijke verschijnsels, of er kan zich op de geïnfecteerde plaats een zweer met een vuil beslag en verdikte randen vormen. Erger is het, als het slijmvlies der baarmoederholte ziek wordt *(endometritis puerperalis)*, want dan volgen hooge koortsen, gevoeligheid der baarmoeder bij druk en slecht riekende vloeiing uit de geslachtsdeelen. Ook in de omgeving van de baarmoeder kan de infectie doordringen, zonder den uterus zelf aan te tasten; het bekkenbindweefsel wordt dan ontstoken *(parametritis exsudativa)*, beginnend dicht bij den hals der baarmoeder en zich dan naar verschillende kanten verbreidend. Kleine uitstortingen kunnen nog opgelost worden, grootere gaan meestal vereteren en breken in de omgevende organen of naar buiten door. In de ergste vormen wordt het geheele lichaam aangetast door de giftige afscheidingsproducten der bacteriën, die in de lymphebanen komen en langs deze verbreid worden *(septicaemie)*, waarbij gewoonlijk doodelijke ontstekingen van buik- en borstvlies en andere sereuze vliezen ontstaan. Maar de ziektekiemen kunnen ook in de aders doordringen en etterige stolsels vormen in de aders van baarmoeder en bekken, van waaruit overal etterige emboliën in het lichaam uitgezaaid kunnen worden en het organisme door *pyaemie* (etterkoortsen) doden. De behandeling moet bij locale processen door krachtig aangrijpen, door het etsen van zweren, het uitspoelen van scheede en baarmoeder en het ontlasten van etter uit den buik. Wijn en sterke voeding moeten de krachten schragen, maar bij de zware vormen laten deze al spoedig in de steek. De voorkoming van de kraamvrouwenkoorts is een kwestie van zindelijkheid en antisepsis, de eerste moet zich ook op het bed en op alle gereedschappen uitstrekken, die met het kraambed te maken hebben, de laatste ook op de uitwendige geslachtsdeelen der barende. Een vroedvrouw, die een vrouw met kraamvrouwenkoorts verpleegt, moet in dien tijd geen verlossing leiden om het groote gevaar van de overbrenging. Zie verder *Borsten* en *Vrouwenziekten*.

Zie: *F. Fromme*, Physiologie und Pathologie des Wochenbettes (Leipzig 1910).

Kraamvrouwenkoorts. Zie *Kraambed*.

Kraan (zie de platen I en II) is een hefmachine, welke dient om lasten horizontaal en verticaal te verplaatsen. Al naarmate dit laatste geschiedt, onderscheidt men kranen met balk-

Digitized by Google

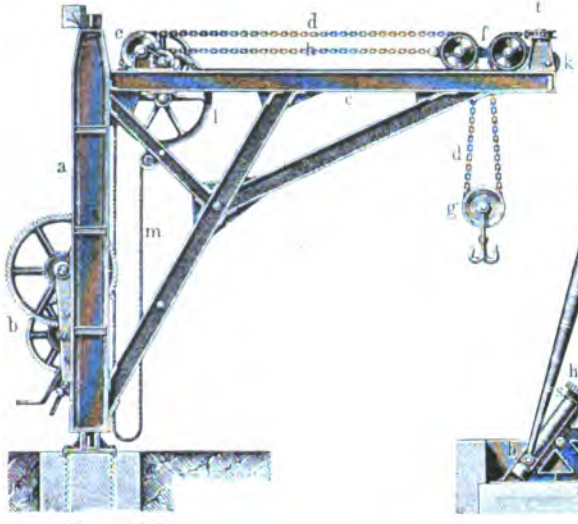

3. Gieterijkraan.

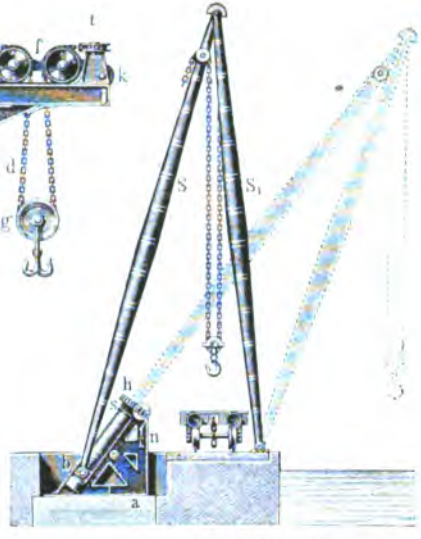

4. Schaarkraan.

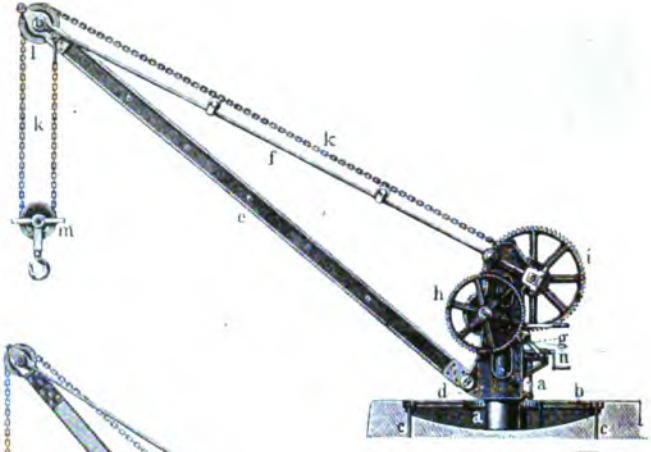

1. Vrijstaande kraan.

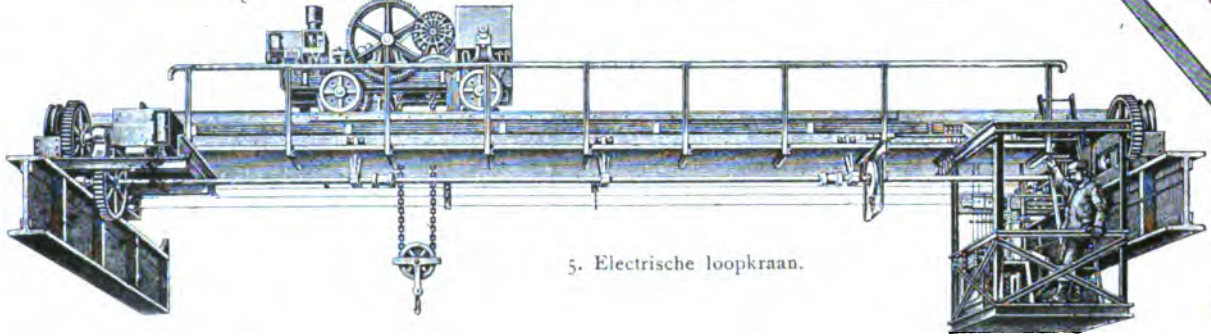

5. Electrische loopkraan.

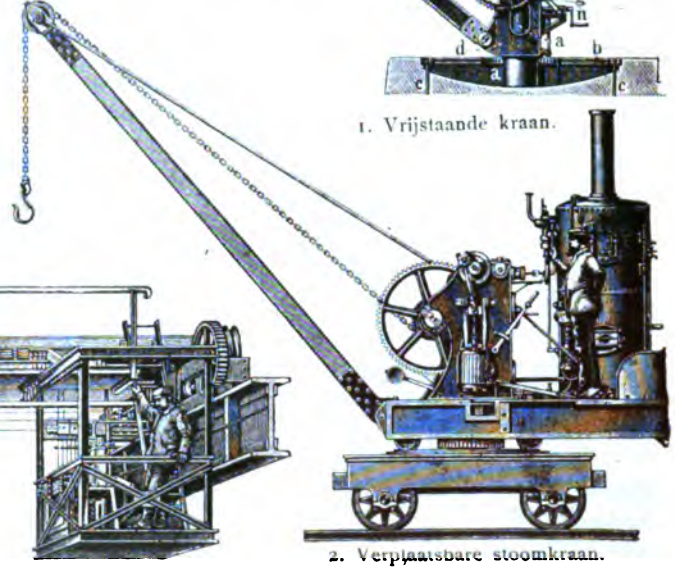

2. Verplaatsbare stoomkraan.

Digitized by Google

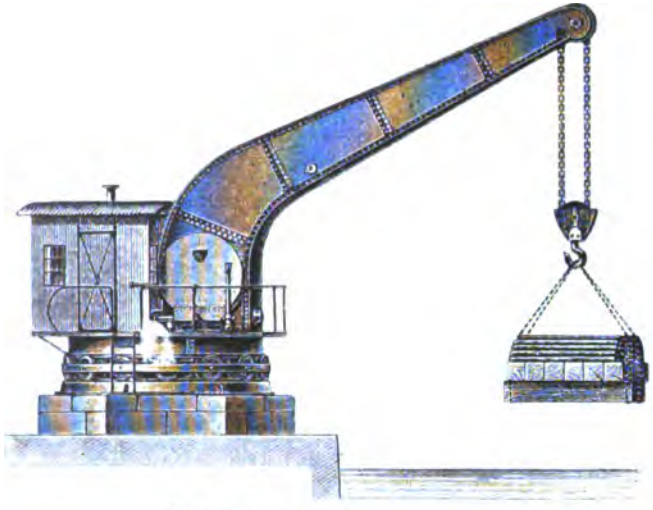

6. Drukwaterkraan

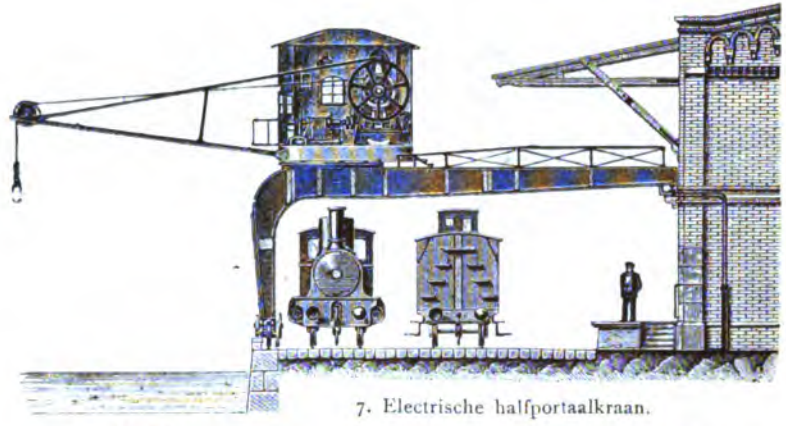

7. Electrische halfportaalkraan.

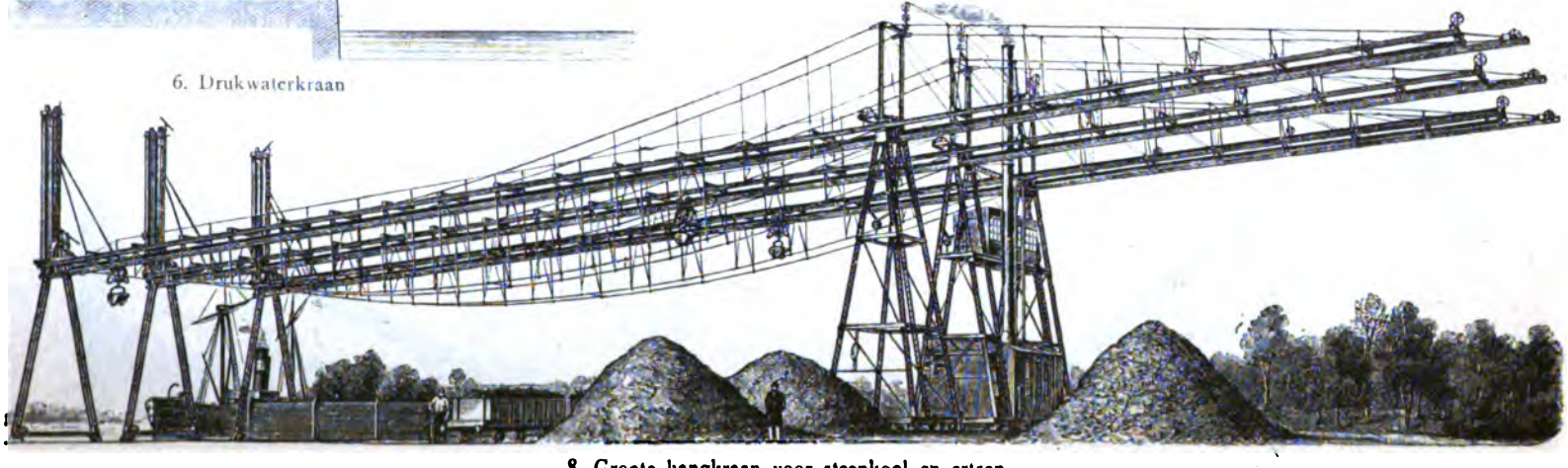

8. Groote hangkraan voor steenkool en ertsen.

Digitized by Google

(gieterijkranen) en kranen met bruggen. Bij de eerste wordt de horizontale verplaatsing veroorzaakt door een draaiing om een as, bij de laatste door een rechtlijnige verschuiving. Naar de drijfkracht verdeelt men de kranen in handkranen, die van een transmissie uit door riemen of tandraderen gedreven worden, pneumatische en hydraulische kranen, door druklucht of drukwater gedreven, en stoom- en electrische kranen, wanneer de horizontale verplaatsing geschiedt door draaiing om een verticale as, schaarkranen, wanneer dit geschiedt door draaiing om een horizontale as. De draaikranen bestaan uit een zuil, waaraan meestal draaibaar verbonden de schuinstaande balk bevestigd is. Aan dezen balk hangt de ketting, die voor het opnemen van den last dient. Is de last door het aantrekken van den ketting naar boven geheschen, zoo kan men den last door draaiing van de kraan horizontaal verplaatsen, en wel langs een cirkelomtrek, wanneer het ophangpunt onveranderlijk aan den balk bevestigd zit. Kan men het ophangpunt verplaatsen, dan kan men den last over het geheele cirkelvlak verschuiven. Bij sommige meestal hydraulische kranen ligt de balk horizontaal en is dan om de zuil draaibaar en langs deze verschuifbaar. Bij vrijstaande kranen (Pl. I, fig. 1), wordt dikwijls de balk in schuinen stand gehouden door een stang *f*, welke beide aan het bovengestel *d* verbonden zijn, terwijl het geheele bovenstuk om de in het fundament vaststaande as *a* draaibaar is. Deze laatste staat in een ijzeren fundamentplaat *l*, die met bouten *c* met het gemetselde fundament verankerd is. Ook maakt men de zuil langer en laat haar dan onder in de fundamentschacht in een taatspot rusten. Meestal zijn zuil en balk uit één stuk gemaakt. Wil men een kraan op verschillende plaatsen gebruiken, zooals dikwijls in groote fabrieken en aan havens noodig is, dan plaatst men de kraan op een wagen of schip (Pl. I, fig. 2). Er moet natuurlijk voor gezorgd worden dat de wagens of schepen bij belasting van de kraan niet omkantelen. Daarom moeten zij zelf een groot gewicht hebben of moet men een tegenwicht aanbrengen. Gebruikt men stoom als drijfkracht, dan kan men den ketel als tegengewicht gebruiken. Meestal wordt bij draaikranen de last door middel van een over den balk geleiden ketting geheven, welke om een trommel van een windas gewonden wordt. De vrijstaande kranen worden bijna uitsluitend gebruikt voor laden en lossen van schepen en wagens. Bij deze kranen is meestal het ophangpunt niet verplaatsbaar, hetgeen ook niet noodig is. Dit is wel het geval bij gieterijkranen (Pl. I, fig. 3), daar de last in den regel op bepaalde plaatsen gebracht moet worden. De balk is bovenaan van een horizontaal stuk voorzien, waarover een wagen (de zoogenaamde loopkat) heen en weer loopt, waaraan de ketting voor het opnemen van den last bevestigd is. Aan de onder in een taatspot draaibare zuil *a* is het raderenstelsel *b* en de horizontale balk *c* bevestigd. De ketting *d* loopt van af de trommel van de windas over de vaste rol *e* en hangt tusschen twee rollen van den wagen *f* naar beneden waar het de losse katrol *g* met daaraan bevestigde haak voor het opnemen van den last draagt. Het einde van den ketting is bij *t* aan den balk bevestigd. Door verschuiving van den wagen wordt het ophangpunt van den last ook verplaatst, zonder dat de hoogte boven den grond verandert. Voor het heen- en weer bewegen van den wagen dient de ketting *h*, die over twee rollen *i* en *k* loopt. De ketting wordt bewogen door het kettingrad *i*, dit weer door den ketting zonder eind *m* en dit laatste door het rad *l*. De schaar- of mastkranen hebben zich ontwikkeld uit den zoogenaamden drievoet, een uit drie balken pyramidevormig opgebouwd gestel (Pl. I, fig. 4). Het gestel bestaat uit twee schuin tegen elkander geplaatste palen s_1. Een derde paal *s*, waarvan het voetpunt *b* te verplaatsen is met behulp van schroefas *s* en wormrad *o*. *h*, kan den stand van s_1 veranderen, zoodat de top, waaraan de last bevestigd is, een in een vertikaal vlak gelegen cirkelboog kan beschrijven. De verdere verplaatsing van den last geschiedt met behulp van een ketting, die om de trommel van een windas loopt. Deze kranen worden veel gebruikt bij het verplaatsen van zware lasten over groote hoogten. Bij de kranen met brug hangt de last aan een aan beide zijden ondersteunden balk of drager (brug). Steunt de brug met haar uiteinden op twee gestellen, welke met de brug verbonden zijn, dan spreekt men van bokkranen. Men kan de bokkraan verplaatsbaar maken door de brug op raderen te laten rusten, die over rails kunnen loopen Men spreekt dan van loopkranen (Pl. I. fig. 5). Het drijven der kranen geschiedt bij kleine lasten door menschenkracht. Bij de vaststaande draaikraan (Pl. I, fig. 1) worden met behulp van den zwengel *g* de raderen *h* en *i* bewogen, waardoor de ketting *k*, die van de trommel over de leidrol *l* en de losse katrol *m* loopt, in beweging gebracht wordt. De ketting is verder aan een punt van den balk *e* vastgemaakt. Met de kruk *n* kan men de geheele kraan draaien. In de meeste gevallen gebruikt men echter stoom. De ketel en de machine kunnen direct op de kraan geplaatst worden (Pl. I, fig. 2). Ook de draaiing van de kraan geschiedt met behulp van de stoomspanning. De kranen bij de havens van Hamburg worden met drukwater gedreven. Dit water wordt uit accumulatoren door buizen naar de kraan geleid (Pl. II, fig. 6). In Pl. II, fig. 7 is een electrisch gedreven kraan voorgesteld, terwijl in Pl. II, fig. 8 een z.g. hangkraan voor het vervoer van steenkolen en erts is afgebeeld.

Kraan is een machineonderdeel, waarmede men een buisopening door een draaiende beweging kan openen en sluiten, waardoor men een vloeistof, een gas of een damp kan laten uitstroomen of opsluiten. De gewone kraan bestaat uit het in de buis ingebrachte deel, het zoogenaamde huis, waarin dwars op de stroomrichting een doorboring gemaakt is en uit het in dit huis geplaatste draaibare gedeelte, de plug. Hierin is eveneens een doorboring gemaakt, die de vloeistof doorlaat, wanneer zij in de richting van de buis staat, de vloeistof afsluit, wanneer zij loodrecht op die richting staat. Men onderscheidt de tweeweg-, drieweg-, vierwegkranen enz. Fig. 1 en 2 stellen een langs- en een dwarsdoorsnede voor van een gewone tweewegkraan. Het huis draagt twee flenzen *f f*, waaraan de buiseinden

Digitized by Google

vastgeschroefd worden. De plug wordt met een moer in het huis vastgemaakt, terwijl voor het goede afsluiten nog een tweede moer *m* wordt aangebracht. Het boveneinde van de plug gaat of gewoon door het huis (fig. 5 of is door een pakkingbos (fig. 1) afgesloten. Dit laatste gebruikt men voornamelijk bij afsluiten van dampen of gassen onder druk. Dikwijls worden dan ook de zelfsluitende kranen gebruikt (fig. 2). Het gas dringt dan in den hollen plug en drukt dezen dan in de pijlrichting tegen het huis aan. Hoe grooter de druk is, met des te meer kracht wordt de plug aangedrukt. In de driewegkranen heeft men drie wegen, welke hoeken van 90° (fig. 3) of hoeken van 120° (fig. 4) met elkander maken. Bij de vierwegkranen (fig. 5) kunnen altijd iedere twee wegen met elkander verbonden worden. In fig. 6 is een zoogenaamde injectiekraan afgebeeld. Bij deze wordt de plug van boven met schroeven aan het huis vastgemaakt. De vloeistof dringt door de zijdelingsche flens in het binnenste gedeelte van den sleutel, welke van onderen open is en kan zoo door de in de asrichting geplaatste flens wegstroomen.

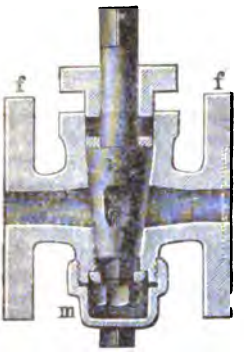

Fig. 1. Kraan.

Fig. 2.

Fig. 3. Kraan.

Fig. 4.

Fig. 5 Kraan.

Fig. 6.

Kraanbalk. Zie *Houten Schip* onder *Schip*.

Kraanbrug. Zie *Brug*.

Kraanvogel *(Grus, Geranornithes;* zie de plaat) is de naam van een vogelfamilie die verschillende geslachten telt. De *kraan* of *kraanvogel (Grus grus)* is de eenige soort van zijn geslacht, die ons land op den doortrek in October en November bezoekt. De kraanvogels onderscheiden zich alleen door lange, dunne pooten en door een langen, scherpkantigen snavel, terwijl de neusgaten in een lange, met een weeke, doch aan de punt harde huid bedekte sleuf gelegen zijn. De hals is lang, de vleugels zijn breed en groot en de staart is met fraaie vederen versierd. Tot verblijfplaats kiest de kraanvogel uitgestrekte heidevelden en moerassen, zoodat men hem aantreft in de vlakten van Hongarije en in de steppen van Rusland en Polen, terwijl hij in Duitschland en in ons land zelden voorkomt. Echter komt hij het meest voor in Azië, hoewel in het algemeen elk werelddeel zijn eigen soorten bezit. In een kunsteloos nest van riet en biezen, in het moeras op een schier ontoegankelijke plaats gebouwd, legt het wijfje 2 groenachtige, bruin gevlekte eieren. De kraanvogels zijn gezellig in troepen levende dieren. Hun voedsel bestaat vooral uit zaden, knoppen en vruchten, ook eten zij wormen, kikvorschen en muizen. Men kan hen gemakkelijk temmen, en zij toonen dan veel verstand. Zijn zij gewend, dan onderscheiden zij zich, behalve door een bevalligen lichaamsvorm, door hun deftigheid en door het gezag, dat zij hebben over het andere pluimgedierte. Zij vliegen vrij uit en in en telen in gevangenschap ook voort. Op de plaat is de kroonkraai (*Balearica pavonina* L.) afgebeeld. Deze leeft in West-, Midden- en N.O.-Afrika.

Krab. Zie *Krabben*.

Kraanvogel is in de wapenkunde het teeken van waakzaamheid. De vogel draagt in den opgeheven rechterpoot een ronden steen.

Krabbe, *Hugo,* in 1857 te Leiden geboren, promoveerde in 1883 aldaar tot doctor in de rechts- en staatswetenschap op een proefschrift getiteld: „De burgerlijke staatsdienst in Nederland", was achtereenvolgens adjunct-commies 1ste klas ter prov. griffie van Gelderland, commies-chef ter prov. griffie van Noord-Holland en referendaris bij het departement van binnenlandsche zaken. In 1894 werd hij benoemd tot hoogleeraar in het staats- en administratief-recht aan de hoogeschool te Groningen en in 1908 als zoodanig te Leiden. Zijn voornaamste werken zijn: „De strafwetgevende bevoegdheid der gemeentebesturen, toegelicht met het oog op de invoering van het nieuwe strafwetboek" (1886), „De werkkring van den staat" (Inaugureel.

Digitized by Google

Digitized by Google

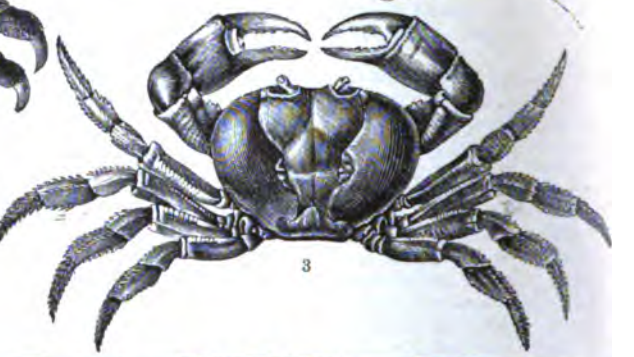

4 5

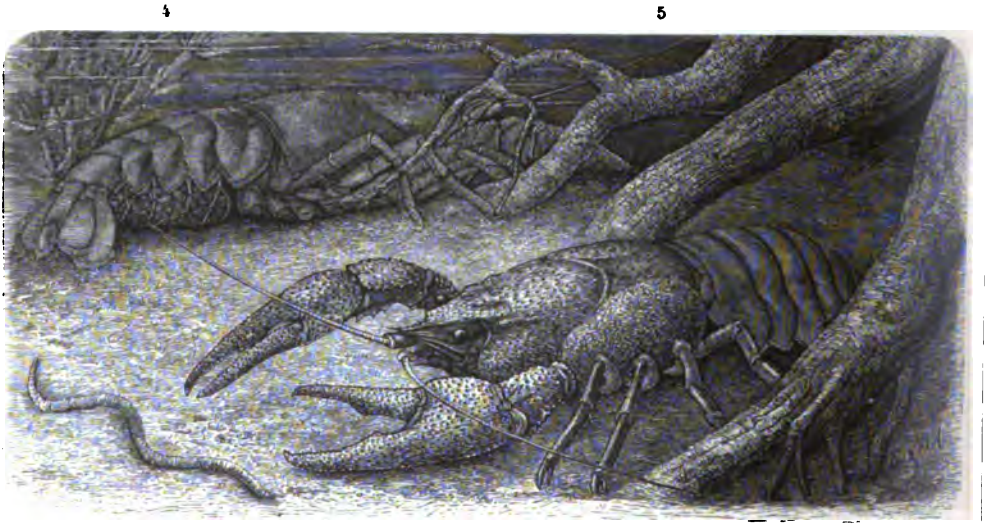

6

1. Wolkrab (Dromia vulgaris). 2. Klein aasgarnaaltje Mysis vulgaris). 3. West-Indische land
Bernhardus) in de schaal van den Gewonen Wulk (Buccinum undatum). 6. Rivierkreeft (Astac

Digitized by Google

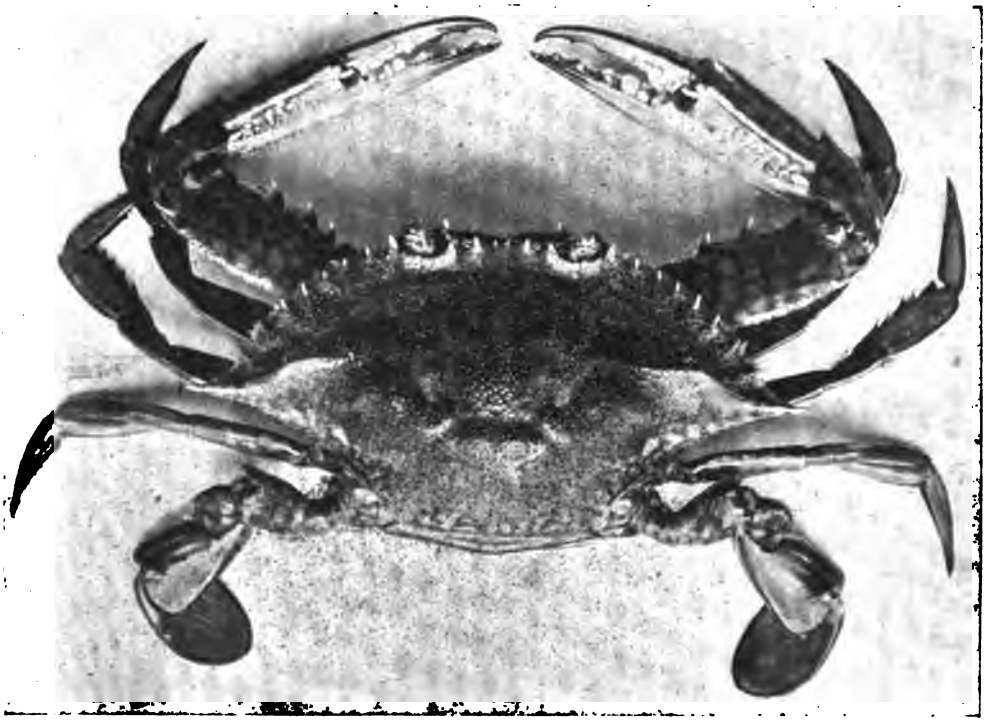

7

8

(Gecarcinus rur co s). 4. Sprinkhaankreeft (Squilla mantis). 5. Hermietkreeft (Pagurus fluviatilis); *a* mannetje, *b* wijfje. 7. Blauwe krab. 8. Spinkrab.

Digitized by Google

Digitized by Google

GRIJZE KROONKRAAN.

Digitized by Google

Digitized by Google

le rede, 1894), „Administratieve rechtspraak. Bijdrage" (1901), „Die Lehre der Rechtssouveränität" (Groningen 1905), „De idee der persoonlijkheid in de staatsleer" (Inaugureele rede, 1908), „De moderne staatsidee" ('s-Gravenhage 1915).

Krabben *(Decapoda brachyura)* of *Kortstaartige kreeften* (zie de plaat) zijn *Schaaldieren* die, van boven gezien, slechts uit het schild van het kop-borststuk schijnen te bestaan, waaruit aan de voorzijde de op stelen geplaatste oogen en kleine sprieten te voorschijn treden, alsmede de pooten, waarvan het 1ste paar steeds van scharen is voorzien, welke somtijds zeer groot en zwaar zijn. Keert men de krab om, dan ziet men aan de benedenzijde de monddeelen met de tasters en kaakpooten en het achterlijf dat als een klep over een sleuf is gelegd en bij de mannetjes lang en smal, doch bij de wijfjes breed is. Uit de eieren van deze dieren komen zonderlinge larven te voorschijn, voorzien van groote stekels op den rug en op het voorhoofd; eerst na een herhaalde vervelling verkrijgen zij de gedaante van volwassen krabben.

De krabben bewonen alle zeeën. Zij voeden zich op dezelfde wijze als de kreeften en bij de nadering van eenig gevaar weten zij zich snel in het zand te verbergen. Men kent vele soorten van krabben. Langs onze kusten komt algemeen de *Strandkrab* voor *(Carcinus maenas)*. Onder het achterlijf van deze krab vindt men vaak een kussentje; dit is een parasiet: de *Sacculina carcini*. Een paar andere soorten, die wij ook tot de inheemsche mogen rekenen, zijn: de *zwemkrabben (Portunus)* o. a. de gewone zwemkrab of *porseleinkrabbetje (P. holsatus)* met afgeplatte eindleden aan de achterpooten; de *zeespin (Hyas)* waartoe het *duivelskrabbetje (Hyasaramea)* behoort; verder de *zeekrab (Cancer pagurus)*. Zij heeft een geelachtig-bruin kop-borstschild met 9 inkervingen aan den rand; de schalen zijn donker van kleur, zeer groot en glad. Men heeft ze in den Atlantischen Oceaan, in de Noordzee en in de Oostzee en zij zijn eetbaar. Een paar uitheemsche vormen zijn: de *landkrab (Gecarcinus ruricola)*, die in Amerika (West-Indië) voorkomt, zoo groot wordt als een hand en bloedrood en geel gevlekt is. Het water wordt bij dit dier langen tijd bewaard in de kieuwholten, zoodat de kieuwen vochtig blijven en niet aan elkaar kunnen kleven.

Bij *Dromia vulgaris* is het laatste paar pooten op den rug geschoven en wordt gebruikt om sponsen op den rug vast te hechten en zich zoo onkenbaar te maken.

Krabbendijke, een gemeente op het Zeeuwsche eiland Zuid-Beveland met een oppervlakte van 1491 H.A. en (1916) 2287 inwoners, wordt begrensd door de Ooster-Schelde, Kruiningen, Waarde en Rilland. Op den kleibodem wordt landbouw uitgeoefend. De gemeente is uit de heerlijkheden Kattendijke en Nieuwlande samengesteld.

Het dorp Krabbendijke heeft vroeger veel door overstroomingen geleden. Er is een station van den spoorweg Bergen-op-Zoom—Goes. Het dorp bezit een Hervormde en een Gereformeerde kerk.

Krabber. Zie *David*.

Krabspinnen *(Laterigraden)* vormen een familie van de Ware Spinnen. Zij onderscheiden zich door een plat lichaam en een rond klein kophorststuk. De voorpooten zijn het langst en de dieren loopen behalve voorwaarts ook achteren zijwaarts. Zij maken geen web, maar spinnen eenige draden om een boombladt, hetwelk ze als schuilplaats hebben uitgekozen.

Kracht. Volgens de *Wet der traagheid* behoudt elk voorwerp, aan zich zelve overgelaten, den bewegingstoestand dien het heeft, d.w.z. het blijft in rust of heeft een eenparige rechtlijnige beweging. Voor elke verandering der beweging zoowel in grootte als in richting is dus een oorzaak noodig; deze oorzaak noemt men *kracht*. Als een kracht op een lichaam werkt, moet er een ander lichaam zijn, waarvan de werking uitgaat. Trekken we bijv. met onze hand aan een touw, waaraan een voorwerp bevestigd is, dan is de spierkracht van onzen arm de oorzaak der bewegingsverandering van het voorwerp. Een losgelaten voorwerp krijgt een beweging naar de aarde; daar dat overal op het aardoppervlak geschiedt, zoekt men de oorzaak in de aarde zelve; op elk lichaam werkt de zwaartekracht. Nadert men een stukje ijzer met een magneet dan komt het ijzer in beweging; de oorzaak hiervan noemt men magnetische kracht. Een gewreven ebonieten staaf oefent een aantrekkende werking uit op lichte voorwerpen; men spreekt hier van een electrische kracht. Elke kracht is bepaald door de drie kenmerken: richting, grootte en aangrijpingspunt. Men kan daarom een kracht door een rechte lijn voorstellen, waarvan het beginpunt het aangrijpingspunt, de richting tevens de richting der kracht, en de lengte evenredig is met de grootte der kracht. Als eenheid van kracht (statische eenheid) werd vroeger het kilogram genomen, dat is het gewicht van het archief-kilogram in een luchtledige ruimte. Dit gewicht is echter op alle plaatsen der aarde niet hetzelfde, daarom heeft men een andere eenheid (dynamische eenheid) gekozen en wel de dyne, dat is de kracht, die aan de eenheid van massa (de massa van 1 gr.) de eenheid van versnelling (1 cm. per seconde) geeft. In Nederland is één statische eenheid van kracht gelijk aan 981 200 dynamische eenheden. Werken meerdere krachten op een lichaam, dan kan men deze meestal door één enkele kracht vervangen, zonder de werking te veranderen. Zoo een kracht noemt men de resultante der andere krachten. Eveneens kan men een kracht in meerdere krachten (componenten) ontbinden. Iedere kracht kan men, zonder haar werking te veranderen, in haar richting verplaatsen. De grootte der resultante van twee krachten, wier richtingen samenvallen, is gelijk aan de algebraïsche som van de oorspronkelijke krachten. De resultante van twee krachten met hetzelfde aangrijpingspunt, maar wier richtingen verschillen, wordt in richting en grootte voorgesteld door de diagonaal van het parallelogram, dat men op de krachten als zijden beschouwd kan beschrijven (zie fig. 1), waarin p en q de krachten, m de resultante voorstelt. Hebben de krachten niet hetzelfde aangrijpingspunt, dan verlengt men de richtingen der krachten, tot zij elkander snijden en zet van af het snijpunt stukken af gelijk aan de grootte der krachten en tee-

Digitized by Google

kent hierop het parallelogram. De resultante van twee evenwijdige en gelijk gerichte krachten is in grootte gelijk aan de som der krachten; de richting is dezelfde als die der componenten en het aangrijpingspunt is gelegen op de verbindingslijn der aangrijpingspunten der oorspronkelijke krachten en wel zoo dat de afstanden van dat aangrijpingspunt tot de andere omgekeerd evenredig zijn met de grootte der krachten. In fig. 2 is $p + q$ de resultante van p en q en $ac : cb = q : p$. Van twee evenwijdige tegengesteld gerichten krachten is de grootte der resultante gelijk aan het verschil der krachten, de richting evenwijdig en gelijk aan die van den grooteren component en het aangrijpingspunt ligt op het verlengde (naar de zijde der grootere kracht) van de verbindingslijn der aangrijpingspunten der beide krachten in het punt, waarvan de afstanden tot de aangrijpingspunten der krachten omgekeerd evenredig zijn met deze krachten. In fig. 3 is $p—q$ de resultante van p en q

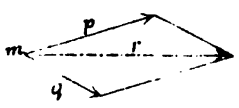

Fig. 1. Kracht.

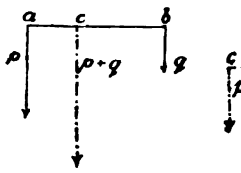

Fig. 2.

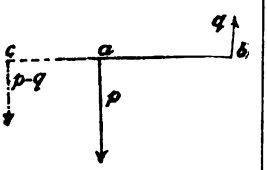

Fig. 3.

Kracht.

en $ca : cb = q : p$. Zijn in dit geval de krachten gelijk, dan bestaat er geen resultante, men heeft dan een koppel of krachtenpaar (zie aldaar). Voor de verhouding tusschen *Kracht* en *Stof* zie het artikel *Materie*.

Krachtenpaar of *koppel*. Hieronder verstaat men twee gelijke, evenwijdig, tegengestelde krachten, die in twee met elkander verbonden punten van een vast lichaam aangrijpen (zie de fig.). Dit krachtenpaar veroorzaakt een draaiing van het lichaam om een as, die vertikaal staat op het vlak, dat door de richtingen van de krachten gaat. De loodrechte afstand a tusschen de richtingen van beide krachten noemt men den arm van het koppel. Het product van dezen arm en de grootte der kracht noemt men het moment van het krachtenpaar. Het moment is een maat voor het draaiingsvermogen. Een koppel kan nooit door een enkele kracht in evenwicht gehouden worden, maar alleen door een ander koppel met een gelijk moment, maar tegengestelde draaiingsrichting. Een koppel kan zonder dat zijn werking verandert, in het vlak willekeurig verschoven en gedraaid worden en kan in een ander vlak evenwijdig met het eerste verplaatst worden, wanneer beide vlakken vast met elkander verbonden zijn. Evenals krachten kan men ook koppels door lijnen voorstellen. Een lijn, waarvan de lengte evenredig is met het moment van het krachtenpaar en waarvan de richting, die van de loodlijn op het vlak van het koppel is, noemt men de as van het koppel. De richting der draaiing wordt bepaald door in de as zekere richting als positief aan te nemen en wel zoo dat, wanneer men het oog plaatst in het positieve deel der as en naar het krachtenpaar ziet, de draaiing, die het koppel bewerkt, als een positieve draaiing (dat is in de richting van de wijzers van een uurwerk) wordt waargenomen. Koppels waarvan de vlakken evenwijdig loopen, en waarvan de assen dus samenvallen, kunnen door één koppel vervangen worden, waarvan het moment de algebraïsche som der momenten der samenstellende koppels is. Ook twee krachtenparen, waarvan de vlakken een hoek met elkander maken, kunnen samengesteld worden. De as van het resulteerende koppel is in grootte en richting gelijk aan de diagonaal van het parallelogram, dat men op de assen als zijden beschouwd kan beschrijven.

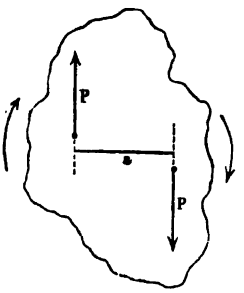

Krachtenpaar.

Krachtgas. Behalve voor verlichting (zie *Gasfabricage* en *Gasverlichting)* en verwarming (zie *Gasverwarming)* kunnen gasvormige brandstoffen ook dienst doen als krachtbron voor explosie en verbrandingswerktuigen. De verschillende voor deze krachtmachines aangewende gassen vat men samen onder den naam van *krachtgas*. Op sommige plaatsen komen natuurlijke gassen uit den bodem als krachtgas in aanmerking; verder wordt ook lichtgas daarvoor gebruikt, doch dit is kostbaar. Bij de cokesovens, waar de bereiding van cokes het hoofdbedrijf is, worden de ontwijkende gassen gezuiverd, gedeeltelijk gebezigd voor de verhitting der retorten, terwijl de rest als krachtgas wordt aangewend. Ook hoogovengassen worden na zuivering als krachtgas aangewend. Verreweg het meeste krachtgas wordt echter gewonnen door vergassing van brandstoffen. Aangezien de voor krachtgas dienende gassen absoluut teer- en roetvrij moeten zijn, werden aanvankelijk als uitgangsproducten slechts anthraciet en cokes vergast, doch men heeft tegenwoordig geleerd door invoer van bijzondere reinigingsapparaten of gebruik van speciale generatoren ook uit andere uitgangsproducten uitnemend krachtgas te bereiden.

Behalve anthraciet en cokes komen tegenwoordig als uitgangsproducten voor de bereiding van krachtgas in aanmerking: hout, turf, bruinkolen, bitumineuse zelfstandigheden en steenkolen.

De bereiding van dit krachtgas heeft in het algemeen plaats in generatoren (zie aldaar), vandaar dat men in vele gevallen ook van generatorgas spreekt. Speciaal verstaat men daaronder echter een gas, dat hetzij voor verwarming, hetzij voor krachtgas dienst doet en in hoofdzaak uit kooloxied en stikstof bestaat. Men heeft een zeer groot aantal verschillende systemen van generatoren (zie *Generatoren)* en onderscheidt in het algemeen drukgas en zuiggasgeneratoren (zie *Explosie en verbrandingswerktuigen)*. Behalve het

Digitized by Google

generatorgas of luchtgas wordt als krachtgas zeer veel gebruikt het menggas of Downsongas en in mindere mate het watergas (zie *Gasfabricage*). Tenslotte wordt ook *Mondgas* als krachtgas gebruikt. Het gelukte *Mond* n. l. om de vergassing in een generator zoo te leiden, dat men uit de verkregen gassen een bevredigende hoeveelheid ammoniak kan winnen. Dit wordt bereikt door zeer groote hoeveelheden waterdamp door de generator te blazen. In den speciaal geconstrueerden Mondgenerator kan men zelfs turf met 40 % water nog vergassen en gewint daaruit ammoniak en krachtgas.

Zie: *F. Fischer*, Die Chemische Technologie der Brennstoffe (Brunswijk 1901), *F. Fischer*, Kraftgas, seine Herstellung und Beurteilung (Leipzig 1911).

Krachtlijnen. Zie *Magnetisme*.

Krachtmeter. Zie *Dynamometer*.

Krachtoverbrenging. In veel gevallen in de industrie is het niet mogelijk, dat de drijfkracht voor de verschillende machines verkregen kan worden op de plaats zelve, maar dat deze kracht van andere plaatsen overgebracht moet worden. In de meeste gevallen gaat de krachtoverbrenging gepaard met krachtverdeeling, dat wil zeggen, dat één krachtbron de drijfkracht levert voor verschillende machines en bedrijven. Een groot voordeel van deze krachtoverbrenging en verdeeling is, dat men in het algemeen voordeeliger werkt, dan wanneer voor ieder bedrijf een afzonderlijke krachtbron noodig was. De volgende middelen worden in den laatsten tijd hiervoor gebruikt. 1o. De transmissie, hetgeen geschiedt met assen, tandraderen, riemen en drijfwerk. De overbrenging door tandraderen en riemen kan alleen over kleine afstanden gebruikt worden en voor niet al te groote krachten. Bij aanzienlijke krachten zou men een te groot verlies door wrijving krijgen. Daarom wordt voor groote krachten en afstanden tegenwoordig veel touwdraad gebruikt, hoewel de verliezen door wrijving hier ook vrij groot zijn. 2o. Drukwater, dat door buizen naar de plaatsen waar het gebruikt moet worden geleid wordt, is een goed middel voor krachtoverbrenging langs groote afstanden. Dit geschiedt of door watervallen of door pompen. Het eerste wordt slechts weinig toegepast, daar de druk meestal niet groot genoeg is. Men zou dan meer drukwater moeten gebruiken, waardoor de buizenleidingen te groot en daardoor te duur zouden worden. Het gebruik van pompen is goedkooper, wanneer deze door waterkracht in beweging gebracht kunnen worden. Bij gebruik van stoommachines of gasmotoren wordt het bedrijf toch weder betrekkelijk duur, vooral wanneer het water ook voor andere doeleinden gebruikt moet worden, bijv. voor drinkwater, waardoor men het eerst zou moeten reinigen. Om het arbeidsvermogen, dat in het water opgehoopt zit, over te brengen, gebruikt men turbines, onder anderen wordt het Peltonrad veel toegepast. Bij hefwerktuigen gebruikt men hydraulische cylinders, die met de hydraulische persen overeenstemmen. Hierbij gebruikt men meestal nog een accumulator, waarin arbeidsvermogen van kleine motoren opgehoopt kan worden, waarmede men dan grooteren arbeid in korteren tijd kan volvoeren. Zulke inrichtingen worden veel toegepast bij het spoorweg- en havenbedrijf, bij Bessemerwerken en bij windassen, kranen enz. Hydraulische krachtoverbrenging wordt ook veel bij onderaardsche machines gebruikt, vooral bij pompen en boormachines. 3o. Gespannen stroom wordt aangewend bij krachtoverbrenging over kleine afstanden bijv. bij onderaardsche bergwerkmachines of bij het drijven van verschillende stoommachines, die alle uit één stoomketel gevoed worden. Voor dit laatste doel heeft men in Amerika groote stoomleidingen, die echter in de eerste plaats voor verwarming dienst doen. Het verlies door afkoeling en condensatie is betrekkelijk groot en neemt op groote afstanden zoo toe, dat de krachtoverbrenging op die manier te duur wordt. 4o. Gas wordt sedert 1870 ook gebruikt. In motoren wordt het, nadat het met lucht gemengd is, tot ontploffing gebracht. Hoewel het luchtgas betrekkelijk duur is, wordt het in den laatsten tijd, vooral door de aangebrachte verbeteringen in de gasmotoren, veelvuldig toegepast. Vooral voor kleine krachtmachines, die direct gebruikt moeten worden, is het zeer geschikt. 5o. Gecomprimeerde lucht wordt reeds gedurende langen tijd aangewend voor krachtoverbrenging en wel in zulke gevallen, waarin andere middelen minder geschikt zijn, bijv. bij sommige bergwerken en bij het bouwen van tunnels, waar de gebruikte lucht dan tegelijk voor ventilatie kan dienen. De krachtoverbrenging geschiedt op de volgende wijze. In een Centraalstation wordt door persmachines de lucht gecomprimeerd en in reservoir opgesloten. Van hier uit wordt de gecomprimeerde lucht door buisleidingen naar de gewenschte plaats gebracht, waar het arbeidsvermogen aan luchtmotoren wordt overgedragen. Zeer veel wordt het gebruikt voor het drijven van drukluchtwerktuigen bijv. hamers en boren, voor het heffen van vloeistoffen in chemische fabrieken enz. Ook kan zij bruikbaar gemaakt worden voor ventilatie, koude lucht- en ijsbereiding. In Parijs heeft men twee groote Centralen voor drukluchtkrachtoverbrenging, die oorspronkelijk dienden voor het drijven van pneumatische uurwerken. De drukluchtmotoren verschillen in hun constructie slechts weinig van stoommachines, meestal kunnen oude stoommachines direct voor drukluchtmotoren ingericht worden. De eerste luchtmotoren werkten met groot luchtverbruik en klein nuttig effect. Bij kleine machines was dit ongeveer 15 procent. Door veel verbeteringen is het gelukt bij kleine machines het nuttig effect op 45, bij groote machines op 80 procent te brengen. Zeer voordeelig is de voorwarming van de drukluchtvoor zij in de machine komt. Bij expansie van niet voorgewarmde lucht tot atmosfeerspanning kan de afkoeling zoo groot worden, dat de in de lucht aanwezige waterdamp tot ijs afkoelt, waardoor de machine zou kunnen stilstaan. Is echter de lucht zooveel voorgewarmd, dat bij expansie de afkoeling niet tot onder nul gaat, dan is ijsvorming uitgesloten en de machine werkt regelmatig. Door voorwarming is het luchtverbruik ook veel kleiner. De verwarming geschiedt veelal in ijzeren kachels met dubbelen wand. 6o. Verdunde lucht wordt slechts in weinig gevallen gebruikt.

Digitized by Google

In het centraalstation wordt door luchtpompen de lucht uit buizenleidingen weggepompt. De overdruk van de buitenlucht wordt dan tenslotte nuttig gebruikt. Eindelijk is de electriciteit een zeer goed middel in alle gevallen voor krachtoverbrenging.

Krachtsport. Hiertoe behooren het *Worstelen, Gewichtheffen* en het *Touwtrekken*. Het Worstelen is reeds van ouds in eere en vormde o. a. een der nummers van de Olympische Spelen in het oude Hellas. *Homerus* verhaalt van den strijd tusschen *Achilles* en *Ajax, Ovidius* van dien tusschen *Herakles* en *Acheloïs*. Ook in de Grieksche Mythologie wordt van de worstelkunst gerept. Zeer waarschijnlijk is na het verval van het Romeinsche rijk de Grieksch-Romeinsche worstel-kunst langen tijd onbekend geweest en toen zij later beoefend werd, verschilde het systeem aanmerkelijk met dat der klassieke tijden. Vrij zeker kan aangenomen worden, dat *Eugen Sandow* in 1887 het worstelen hier te lande heeft ingevoerd. *Sandow*'s methode verschilde evenwel met de thans gevolgde. Eerst met het optreden van *G. A. M. Brands* als secr.-penn. van den in 1903 opgerichten Ned. Krachtsportbond kwam in de beoefening van het worstelen dermate verandering, dat het worstelen thans onderscheiden wordt in verdedigingsmiddel en in sport. Men wil het worstelen wel eens splitsen in drie soorten nl. de Grieksch-Romeinsche methode, de Catch as catch can- en Ju Jitsu-methode. Deze methoden zijn in wezen echter zóó verschillend, dat onderbrenging in één rubriek niet wel mogelijk is. Thans berust de beoefening van de worstelsport op twee, zeer in het oog springende grondslagen: A. de gewrichten mogen niet in tegen-natuurlijke richting gebracht worden; B. stelt de worstelsport iemand in staat door toepassing van parades alle aanvallen af te slaan. Het Gewichtheffen bestaat voornamelijk uit het omhoog heffen van een halterstaaf, die systematisch met ettelijke kilogrammen wordt verzwaard. In 1888 ontstonden de eerste dusdanige clubs in Nederland. Ook aan *G. A. M. Brands* is het te danken, dat deze sport is herzien en gereglementeerd. Terwijl bij worstelen en gewichtheffen de individueele kracht op den voorgrond treedt, wordt het touwtrekken meer door ploegen beoefend. Internationaal is deze sport bij de Athletiek ondergebracht. Waar de Ned. Krachtsportbond dan ook jaarlijks de Kampioenschappen in worstelen en gewichtheffen — en dit in verschillende klassen — organiseert, wordt het Kampioenschap Touwtrekken officieel door de Ned. Athletiek Unie uitgeschreven, echter onder de bepalingen, die door den Ned. Krachtsportbond zijn ontworpen. De Krachtsport wordt meerendeels door het volk beoefend, een oorzaak, dat, alhoewel deze organisatie zeer uitgebreid en uitnemend bestuurd wordt, de Ned. Krachtsportbond niet finantieelkrachtig is. De Ned. Krachtsportbond geeft een maandblad uit. Bij de Kon. Ned. Marine wordt de Krachtsport officieel onderwezen.

Zie: *J. E. Tol*, De Amateur-worstelaar (Baarn 1909) en *J. Ploeger* en *G. A. M. Brands*, Worstelen (1917), een leerboek ten behoeve van het Marinepersoneel.

Krachtstation, *Electrische,* is een andere naam voor *Electrische Centrale* (zie aldaar).

Krachtvoeder. Zie *Voedermiddelen.*

Kraemer, *Adolf,* een Duitsch landbouwkundige, den 25sten Mei 1832 te Berleburg in Westfalen geboren, werd in 1863 leeraar en bestuurder van het proefbedrijf aan de academie te Poppelsdorf, kort daarna docent aan de polytechnische school te Darmstadt, in 1866 secretaris-generaal der landbouwvereenigingen van het grootherlogdom Hessen en in 1871 hoogleeraar aan de landbouwafdeeling van de polytechnische school te Zurich. Hij schreef: „Landwirtschaftliches Rechenbuch" (Berlijn 1867), „Die Buchhaltung des Landwirts" (2de druk Bonn 1881), „Beiträge zur Wirtschaftslehre des Landbaues" (Aarau 1881), „Das schönste Rind" (Zurich 1883, 2de druk Berlijn 1894), „Die Landwirtschaft im schweizerischen Flachlande" (Frauenf. 1897), „Die Landwirtschaften im 19 Jahrhundert" (idem 1902), „Elementargeometrie in Anwendung auf die Gewerbe der Bodenkultur" (Berlijn 1905). Ook redigeerde hij van 1866 tot 1871 de „Zeitschrift der landwirtschaftlichen Vereine des Grossherzogthums Hessen", van 1874 tot 1881 de „Schweizerische Landwirtschaftliche Zeitschrift" en van 1882 tot 1887 het „Schweizerische landwirtschaftliche Centralblatt".

Kraepelin, *Emil,* een Duitsch geneesheer, den 15den Februari 1856 te Neustrelitz geboren, studeerde te München, Würzburg en Leipzig, werkte daarna als assistent in de klinieken te München en Leipzig en werd in 1886 hoogleeraar in de psychiatrie te Dorpat, in 1890 te Heidelberg en in 1903 te München. Van groot belang zijn zijn studiën over geestesziekten en zijn onderzoekingen op het gebied der gerechtelijke geneeskunde. Hij schreef: „Psychiatrie" (Leipzig 1883), „Zur Hygiene der Arbeit" (Jena 1896), „Zur Ueberbürdungsfrage" (1897), „Die Psychiatrischen Aufgaben des Staates" (1900), „Einführung in die psychiatrische Klinik" (2de druk Leipzig 1905), „Die Arbeitskurve" (1902) en „Ueber geistige Arbeit" (4de druk Jena 1903). Ook geeft hij uit „Psychologische Arbeiten" (4 dln., Leipzig 1895—1904). Ook maakte hij zich bekend door zijn krachtige bestrijding van het gebruik van alcohol.

Krafft, *Guido,* een Duitsch landhuishoudkundige, den 15den December 1844 te Weenen geboren, studeerde aldaar aan de universiteit en vervolgens aan de landbouwacademie te Ungarisch-Altenburg, waarop hij aan deze laatste in 1866 assistent en in 1869 hoogleeraar werd. In 1870 vestigde hij zich als privaatdocent aan de polytechnische school te Weenen en werd in 1884 buitengewoon hoogleeraar aan de Technisch-hoogeschool en in 1896 gewoon hoogleeraar. Hij overleed den 22sten Februari 1907. Hij schreef o. a.: „Lehrbuch der Landwirtschaft" (4 dln., 7de druk Berlijn 1899—1904), „Illustrirtes landwirtschaftliches Lexikon" (Berlijn 1883). Met anderen gaf hij uit: „Albrecht Thaers Grundsätze der rationellen Landwirtschaft" (Berlijn 1880). Sedert 1875 redigeerde hij het „Oesterreichische Landwirtschaftliche Wochenblatt" en Frommes oesterreichisch-ungarischen Landwirtschafts kalender" en sedert 1890 gaf hij de „Oesterreichisch-Ungarische Landwirtschaftliche Bücherei" uit.

Digitized by Google

Krafft-Ebing, *Richard,* vrijheer *von,* een Duitsch geneeskundige, den 14den Augustus 1840 te Mannheim geboren, studeerde te Heidelberg, Zurich, Weenen en Praag, werd in 1864 geplaatst aan een krankzinnigengesticht te Illenau en was van 1868 tot 1871 werkzaam als specialiteit voor zenuwziekten in Baden-Baden. In 1872 werd hij buitengewoon hoogleeraar te Straatsburg en vertrok in 1873 in dezelfde betrekking naar Graz en in 1889 naar Weenen. In 1902 legde hij zijn ambt neder en vertrok naar Graz, waar hij den 22sten December 1902 overleed op Mariagrün, een door hem opgericht particulier ziekenhuis. Van zijn werken noemen wij: „Lehrbuch der Psychiatrie auf klinischer Grundlage" (3 dln.; 1879—1880; 7de druk 1903), „Lehrbuch der gerichtlichen Psychopathologie" (3de druk 1900), „Grundzüge der Kriminalpsychologie" (2de druk 1882), „Ueber gesunde und kranke Nerven" (5de druk 1905), „Psychopathia sexualis" (14de druk 1912), „Hypnotische Experimente" (2de druk 1892), „Der Konträrsexuale vor dem Strafrichter" (2de druk 1895), en „Psychosis menstrualis" (1902).

Kraft, *Adam,* een Duitsch beeldhouwer, waarschijnlijk afkomstig uit Neurenberg en aldaar in het midden der 15de eeuw geboren, overleed te Schwalbach, niet ver van Neurenberg, in 1507. Vóór 1490 is geen werk van zijn hand met zekerheid bekend. Tot zijn oudste en beste werken behooren tafereelen uit de lijdensgeschiedenis van *Christus,* vroeger staande aan den weg, die van een der poorten van Neurenberg naar het St. Janskerkhof leidt, doch nu in het Germaansch museum te Neurenberg geplaatst en door kopieën vervangen. Het voornaamste werk van *Kraft* is de beroemde tabernakel in de St. Laurenskerk te Neurenberg, van 1496 tot 1500 gemaakt. Dit „sacramentshuis" vertoont zich als een Gotische pyramide van 19 m. hoogte, die geheel doorluchtig in steen werd uitgevoerd. Het geheel wordt gedragen door de knielende beelden van den meester en twee zijner gezellen. Een ander voortbrengsel van dezen kunstenaar is het grafteeken van *Pergersdörfer* in de Lieve Vrouwenkerk te Neurenberg. Verder moesten genoemd worden een reliëf in den gevel van de Waag te Neurenberg, en een graflegging in de kapel van het St. Janskerkhof aldaar.

Krafto of *Karafto.* Zie *Sachalin.*

Krag, *Thomas Peter,* een Noorsch schrijver, den 28sten Juli 1868 te Kragerö geboren en opgevoed te Christiaansand, schreef reeds als schoolknaap een Indianenverhaal en als student een zwaarmoedigen volksroman „Jon Graeff" (1891). Hij schildert vooral het volksleven in zijn romans en novellen. Wij noemen „Fra den gamle by" (1892), „Ensomme Mennesker" (1893), „Mulm" (1893), „Vesterfra" (1897), „Ada Wilde" (1896), „Ulf Ran" (1897), „Tusmorke" (1898), „Fru Beates Hus" (1898), „Euken" (1899), „Hjem Sang i Prosa" (1900), „Det glade hjörne" (1901), „De forte Skove" (1903), „Daudmannsholmen" (1903), „Gunvor Kjeld" (1905), „Frank Hjelm; historien om en hjemlos" (1912), en zijn meest beroemde roman „Kobberslangen" (1895). Voor het tooneel schreef hij het drama: „Kong Aagon" (1894) en het blijspel „Hegtemoend og Lygtemoend" (1903). Zijn „Vaerker" verschijnen sedert 1915.

Krag, Vilhelm, een Noorsch dichter en broeder van den vorige, den 24sten December 1871 te Christiaansand geboren, legde zich reeds als student op de dichtkunst toe en trok terstond de aandacht door zijn bundel „Digte" (1891), waardoor hij de Noorsche dichtkunst op nieuwe banen leidde. Hij schreef: „Nat" (een gedicht in proza, 1892), „Sange fra Syden" (1893), „Nye Digte" (1897), „Vestlandsviser" (1898), „Norge" (1903), de drama's „Vester i Blaafjeldet" (1893), „De gamle gode" (1895), „Den sidste Dag" (1897) en de romans „Den glade Loitnant" (1896), „Rachel Strömme" (1898) en „Fra de lave Stuer" (1897), verder „Baldevins bryllup" (1900), „Isaach Seehusen" (1900), „Isaach Kapergast" (1901), het komediestuk „Livet en by" (1901), het blijspel „Situationens herre" (1903), den novellencyclus „Jul i Skrivergaarden" (1899) en „Marianne" (1899) de uitstekende novellen „Lille Bodil" (1902) en „Den gamle Garde" (1903) enz.

Kraggen. Zie *Drijftillen.*

Kragoejewatsj, een arrondissementshoofdstad in het koninkrijk Servië, ligt aan de Lepenitza en aan den spoorweg Lapovo—Kragoejewatsj in een vruchtbare vlakte. Men vindt er een gymnasium, een kweekschool voor onderwijzers, een geschutgieterij, een wapenfabriek en (1911) 18 376 inwoners. Zij was tot 1842 de zetel der Servische vorsten.

Krah of *Kroh* is de landengte, die het schiereiland Malaka met Achter-Indië verbindt. Haar geringste breedte ligt tusschen 10° en 11° N.Br. en bedraagt 70 km. of, gemeten tusschen de stad Krah en de monding van den Paktsjan, slechts 42 km. Hiertusschen bevindt zich een 12 km. breede verheffing van den bodem, 25 tot 30 m. hoog. Verschillende plannen zijn gemaakt om de landengte door te graven tot het vormen van een korteren weg naar China en Japan; doch zij zijn tot heden evenmin tot stand gekomen, als dat tot het bouwen van een spoorweglijn.

Krain (zie de kaarten bij *Oostenrijk*), een hertogdom en een kroonland der Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie, grenst in het noorden aan Karinthië, in het noordoosten aan Stiermarken, in het oosten en zuidoosten aan Kroatië, in het Z. aan Istrië en in het westen aan het Görz en Gradisca. Het telt op 9954 v. km. (1911) 525 995 inwoners.

In het noorden verheffen er zich gedeelten van de Karnische, in het zuiden van de Julische of Krainer Alpen. Het hoogste punt is de Triglav (2864 m.). De Julische Alpen en het Karstgebergte zijn rijk aan ketel- en trechtervormige dalen, onderaardsche waterloopen, grotten en holen. Tot deze behooren de Adelsberger Grot, de Kleinhäusler Grot, het Magdalenahol met prachtige druipsteenvormingen enz.; merkwaardig is ook de rotsbrug van St. Kanzian. Een gedeelte van de Julische Alpen is bedekt met het Birnbaumer Woud, dat een breedte heeft van 120 km. en zich uitstrekt tot aan de grenzen van Kroatië. Op den Karst vindt men een zeer schralen plantengroei. Groote dalen zijn alleen die van den Save en den Goerk. Behalve de Idria en

Digitized by Google

de Wispach, die in den Isonzo uitstroomen, behooren er de rivieren tot het stroomgebied van den Save, welke als bevaarbare rivier, na zijn samenkomst met den Laibach, nog slechts over geringen afstand door Krain stroomt. De grootste zijrivier is de Koelpra. Ook heeft men er eenige meren, waarvan het Zirknitzer meer het meest bekende is. De Laibacher veengrond is voor een groot deel ontgonnen. Behalve in de ruwe bergstreek is het klimaat er zacht en de gemiddelde jaarlijksche temperatuur te Laibach 9,4° C. In het Z. van het land heerscht nu en dan de bora, een hevige N.O. wind.

Met uitzondering van 30 000 Duitschers, 6000 Kroaten en Italianen behooren de ingezetenen tot den Sloweenschen stam en bijna alle tot de R.-Katholieke Kerk. De opbrengst van den bodem is er niet groot genoeg voor hun behoeften, vooral wat het graan betreft. Men heeft er veel ooft en goede soorten van wijn. Ook verbouwt men er vlas en legt er zich sterk toe op de veefokkerij. Bovendien is er overvloed van wild; ook beren zijn er niet zeldzaam en de rivieren en meren zijn rijk aan visch. Hier en daar vindt men bijen- en zijdeteelt; de laatste vooral in de warmere, aan Görz grenzende streken.

De belangrijkste voortbrengselen van het delfstoffenrijk zijn ijzer, kwikzilver en bruinkolen. Na Almaden in Spanje bezit Idria de belangrijkste kwikzilvermijnen van Europa.

De industrie is er van weinig belang; men vervaardigt grove kanten, wollen en katoenen stoffen, kousen enz. Verder vindt men er ijzer- en staalwarenfabrieken, glas-, lijm- en lucifersfabrieken enz. Veel belangrijker dan de eigen handel is er de transitohandel, en het verkeer wordt er door kunstwegen en den van Weenen over Laibach naar Triëst loopenden spoorweg bevorderd.

De Landdag telt er 51 leden, waaronder de vorst-bisschop; naar het Huis van Afgevaardigden van den Oostenrijkschen Rijksraad zendt Krain 11 leden. De regeering des lands is te Laibach gevestigd. Er zijn 31 kantongerechten en 2 gerechtshoven, en van deze kan men in hooger beroep komen bij het hooge hof te Graz.

Het land ontleent zijn naam aan de Slowenen of Slavische Wenden, die er, als bewoners der uiterste grenzen met dien van *Krajnci* (Grensbewoners) worden bestempeld. Nadat *Karel de Groote* dit land veroverd had, schonk hij het aan den hertog *van Friaul*. Sedert 1093 had het afzonderlijke markgraven. Door het huwelijk met *Agnes*, de dochter van hertog *Otto I* van Moravië uit het huis *Andechs*, verkreeg *Frederik de Strijdbare van Oostenrijk* zooveel bezittingen in die streek, dat hij in 1232 den titel van heer *van Krain* aannam. In 1335 kwam nog een gedeelte aan de hertogen *van Oostenrijk*, terwijl een klein gedeelte werd toegekend aan den graaf *van Tirol*. Eerst na het afsterven van dezen (1364) verviel het aan hertog *Rudolf van Oostenrijk*. Na dien tijd bleef het met uitzondering van het korte tijdperk (1809—1813), waarin het bij de Illyrische Gewesten werd gevoegd, steeds bij Oostenrijk. In 1816 vormde het als gouvernement Laibach een gedeelte van het koninkrijk Illyrië en in 1849 werd het een afzonderlijk Kroonland.

Krajina of *Kraina* is de naam van twee landstreken, in Servië en Bosnië gelegen.

Het *Servische Krajina* is het noordoostelijkst gedeelte van het koninkrijk Servië tusschen den Donau en den Timok, telt op 2909 v. km. (1911) 113 128 inwoners, heeft Negotin tot hoofdstad en levert voortreffelijken wijn.

Het *Bosnische Krajina* is het noordwestelijkste gedeelte van Bosnië, ligt tusschen de rivier Wrbas en Kroatië, is ook bekend onder den naam van Turksch Kroatië en heeft op 5500 v.km. ongeveer 190 000 inwoners. Het land is met bergketens bedekt en wordt door den Save, den Unna, den Wrbas, den Wrbanja enz. besproeid. Hoofdstad is Bihatsj.

Krakatau of *Rakata* (zie de plaat), een eilandje in Straat Soenda, behoort administratief tot de residentie Lampongsche districten. Het is bekend door de uitbarsting van den vulkaan op dit eiland, den 26sten en 27sten Augustus 1883. Voor zoover bekend, was dit de tweede uitbarsting; de eerste, die veel minder hevig was, moet in Mei 1680 hebben plaats gehad. De eruptie in 1883 heeft tot belangrijke wetenschappelijke onderzoekingen aanleiding gegeven. Door de uitbarsting en de daarmee gepaard gaande overstroomingen verloren ongeveer 36 000 menschen het leven, terwijl het eiland een geheel andere gedaante verkreeg.

Krakau, in het Poolsch *Krakow*, de hoofdstad van de voormalige Poolsche republiek ligt in Galicië op een door heuvels omgeven vlakte op den linkeroever van den Weichsel, die hier bevaarbaar wordt, de Roedawa opneemt en er overspannen is door de in 1850 voltooide Frans-Jozefs-brug. De stad vormt een knooppunt van vele spoorlijnen en telt (1911) 151 886 inwoners, waarvan de meeste Katholieke Polen zijn en waaronder zich 32 321 Israëlieten bevinden. Zij is een der sterkste vestingen van Oostenrijk-Hongarije en bestaat uit de oude stad, wier muren en wallen in wandelparken herschapen zijn, en uit 7 voorsteden op beide oevers der rivier. De talrijke antieke torens en koepels van Krakau leveren een schilderachtig gezicht op. De stad is zeer regelmatig gebouwd en onderscheidt zich door rechte, breede straten. Den 18den Juli 1850 verwoestte een vreeselijke brand ongeveer de helft der oude stad met prachtige kerken en andere openbare gebouwen.

Men vindt er 39 kerken, vele kapellen, 15 monniken- en 10 nonnenkloosters en 7 synagogen. De St. Annakerk uit de 17de en de St. Pieterskerk uit de 16de eeuw zijn fraaie gebouwen. Ouder zijn de Mariakerk (1226), de Dominicanerkerk, de Franciscaner- en de Floriankerk alsmede de hoofdkerk, in spitsboogstijl, onder *Casimir den Groote* gebouwd (1320—1359). Hierin bevinden zich de graven van Poolsche koningen en helden, zooals van *Jagello, Hedwig, Sigismunden, Stephanus Bathori, Sobiéski, Kosciuszko, Poniatowski, Potocki* enz.

Van de wereldlijke gebouwen zijn vooral te vermelden het slot op den Wawelberg, dat in 1265 gebouwd is, later herhaaldelijk werd uitgebreid en na den brand van 1595 gerestaureerd, terwijl het tot 1610 tot verblijf der koningen diende. Verder de lakenhal, die het nationale

Digitized by Google

kunstmuseum bevat, het vorst-bisschoppelijk paleis, dat na den brand van 1850 is hernieuwd, de prachtige universiteit in Gotischen stijl met uitstekende kunstverzamelingen en bibliotheek, de stadsschouwburg, het gesticht voor verwaarloosde knapen en de Academie van Wetenschappen. De Jagelloonsche universiteit te Krakau is een der oudste van Europa; zij werd in 1364 door *Casimir den Groote* gesticht; doch eerst in de 15de eeuw bloeide zij op, door de astronomische en humanistische studies en werd toen door meer dan 8000 studenten bezocht. Sedert dien tijd was zij het middelpunt van het wetenschappelijk leven in Polen, doch kwam door de bemoeiingen der Jezuïeten langzamerhand in verval. Na een reorganisatie werd zij in 1817 wederom geopend en na 1833 nogmaals hervormd. In den winter van 1913—1914 telde zij 195 docenten en 3344 studenten. Zij bezit een boekverzameling, die voor de Poolsche letterkunde allerbelangrijkst is, bestaande uit 305 900 deelen en 6861 handschriften, verder een kabinet voor natuurlijke historie en een botanischen tuin. Daarnaast bezit Krakau een keizerlijke academie voor wetenschappen, een gymnasium voor meisjes, een geestelijk seminarium, een kweekschool voor onderwijzers en een voor onderwijzeressen, 4 gymnasia, 2 hoogere burgerscholen, een kunstacademie, een ambachtsschool enz. en onderscheiden wetenschappelijke vereenigingen.

De nijverheid omvat de fabricage van machinerieën, leder, landbouwgereedschappen, linnen en ander stoffen, lucifers, kaarsen, chemicaliën, olie, enz. De handel geschiedt voornamelijk in koren, hout, wijn, zout, linnen, varkens enz.; vooral de uitvoer van eieren en boter is van belang.

Omtrent de oudste geschiedenis van Krakau is niets met zekerheid bekend. In de 2de helft der 10de eeuw behoorde het tot Bohemen, werd echter weldra door den Poolschen vorst terug veroverd. Sedert 1320 was Krakau de hoofd- en residentiestad van Polen, totdat *Sigismund III* in 1610 zijn zetel naar Warschau verplaatste. Intusschen werden ook later de koningen van Polen steeds te Krakau gekroond. Tot 1060 was er ook een aartsbisschop gevestigd, later een bisschop, onder den aartsbisschop van Gnesen gesteld. De stad ontving het Magdeburger recht in 1257 Vroeger was het een rijke stad, die in 1430 bij de Hansa toetrad, doch later verarmde zij en telde in 1787 slechts 9449 inwoners. Bij de derde verdeeling van Polen (1795) viel zij ten deel aan Oostenrijk, en met geheel West-Galicië vormde zij van 1809 tot 1815 een gedeelte van het hertogdom Warschau. Sedert 1855 is Krakau door de Oostenrijkers tot een sterke vesting gemaakt. Een gordel van forten van 50 km. omvang en 8 km. straal sluit de stad in. Op sommige plaatsen is de afstand tusschen twee forten slechts 2 km., terwijl uitstekende wegen voor de onderlinge verbinding zijn aangelegd. In den Wereldoorlog (zie aldaar) werd de vesting tot twee keeren toe in 1914 door de Russen belegerd, doch niet ingenomen.

De *Republiek Krakau*, door het Weener Congres gesticht, omvatte op den noordelijken oever van den Weichsel een gebied van 1220 v. km. met omstreeks 140 000 inwoners. De kleine staat, grenzende aan Pruisen, Oostenrijk en Rusland, zou onder de bescherming van deze 3 mogendheden een volkomen onzijdigheid bewaren en vormde als het ware het eenig overblijfsel der voormalige zelfstandigheid van Polen. Volgens de grondwet van 3 Mei 1815 bevond zich de wetgevende macht in handen eener volksvertegenwoordiging. De uitvoerende macht werd uitgeoefend door een Senaat van 8 leden en een voorzitter. Toen de adel de grondwet bij herhaling schond (1829), zonden de mogendheden een commissie van onderzoek derwaarts. Tegen het einde van 1830 ondersteunde een aanzienlijk deel der bevolking de Poolsche revolutie. Dientengevolge werd Krakau door Russische troepen bezet. De reorganisatie der Republiek had plaats in 1833. Wegens herhaalde opstanden werd Krakau in Februari 1836 en in October 1838 tot 1841 door troepen bezet en opnieuw in Februari 1846, toen een oproer in alle deelen van het voormalig Polen uitbarstte. Nadat eerst te Berlijn de onderhandelingen over Krakau geopend waren, kwam den 6den November 1846 te Weenen een regeling tot stand, volgens welke de stad en haar gebied, in weerwil van het protest van Engeland en Frankrijk, aan Oostenrijk werden toegewezen. Door de grondwet van 1849 werd het gebied van Krakau ingelijfd in het kroonland Galicië.

Krank-eend (*Anas strepera* L.), ook Krak, Kreest, Krust, Halve eendvogel en Roepereend genoemd, is een der wilde eenden, die zich op den doortrek geregeld ook aan onze kusten vertoonen. Het gevederte dezer eend is in hoofdzaak grauw, min of meer bruinachtig; de spiegels op de vleugels zijn wit, de pooten oranjegeel; de snavel is bij den woerd zwart, bij de eend bruin. De krak-eend broedt in het grootste gedeelte van Europa en Azië, behalve in het hooge noorden. In ons land, waar ze des winters ook wordt aangetroffen, broedt ze slechts op enkele plaatsen, op het eiland Schouwen echter vrij geregeld.

Krakowiak is de naam voor een nationalen dans van het Poolsche landvolk in Krakau. De dansers geven de maat zelf aan, door hun met metaal beslagen hielen tegen elkander te slaan. In verfijnden vorm is deze dans tot ons gekomen als *cracovienne*, die vaak op bals gedanst wordt.

Kralenleiding is een door opgeschoven kralen geïsoleerde koperdraad, die bij electrische apparaten wel voor toe- of afvoerleiding van den stroom gebruikt wordt.

Kralingen, een voormalige gemeente in de provincie Zuid-Holland, maakt sedert 1895 deel uit van Rotterdam.

Krall, *Jacob*, een Oostenrijksch Egyptoloog, den 27sten Juli 1857 te Voloska in Istrië geboren, studeerde te Weenen en Parijs, ondernam eenige studiereizen naar Egypte en werd in 1890 tot buitengewoon- en in 1900 tot gewoon hoogleeraar in de Egyptologie en oude geschiedenis te Weenen benoemd. Veel stof voor zijn studie vond hij in de verzameling papyrussen van aartshertog *Rainer*. Hij overleed den 27sten April 1905 te Weenen. Van zijn werken noemen wij: „Die Komposition und Schicksale des Manethonischen Geschichtswerkes" (1879), „Ueber den

Digitized by Google

Aegyptischen Gott Ves" (1888). „Studien zur Geschichte der Alten Aegypter" (1881—1890. 4 dln.), „Grundriss der altoriëntalischen Geschichte" (1899). „Die etruskischen Mumienbinden des Agramer Nationalmuseums" (1892), „Corpus Papyrorum Raineri" en „Ein neuer historischer Roman in demotischer Schrift" (1897), allen te Berlijn uitgegeven.

Kramář. Zie *Kramarz.*

Kramarz. *Karl*, een Czechisch staatsman, den 27sten December 1860 te Hochstadt in Bohemen geboren, studeerde sedert 1879 te Berlijn, Straatsburg en Praag in de rechtsgeleerdheid en staatswetenschappen, werd in 1884 doctor en zette daarna zijn studiën voort als leerling van *Adolf Wagner* te Berlijn en aan de Ecole libre te Parijs. Daarna werkte hij verscheiden jaren in het archief te Weenen. In 1889 richtte hij het weekblad „Cas" op, werd in 1891 door de Jong-Czechen in den rijksraad en in 1894 in den Boheemschen landdag gekozen en in 1897 werd hij vice-president van het Oostenrijksche Huis van Afgevaardigden. In 1906 werd hij het hoofd der Czechen-club. In verschillende delegaties, waarvan hij deel uitmaakte, deed hij zich kennen als tegenstander van het Drievoudig Verbond en toonde hij de sympathie der Czechen voor Rusland. Van zijn geschriften noemen wij: „Das Papiergeld in Oesterreich seit 1848". „Das böhmische Staatsrecht", „Die russische Valutareform" en „Anmerkungen zur böhmischen Politik".

Krämer. *Frederik Jan Louis*, in 1850 te Dordrecht geboren, studeerde in de letteren aan de hoogeschool te Utrecht, welke hem in 1893 het doctoraat honoris causa verleende, was van 1875 tot 1893 leeraar aan het gymnasium, van 1893 tot 1903 hoogleeraar aan de hoogeschool aldaar, en is sedert 1903 directeur van het Kabinet der Koningin. Van 1894 tot 1898 was hij belast met het onderwijs in de geschiedenis aan H. M. de Koningin en in 1901 en 1902 met het houden van voordrachten over Nederland en zijn geschiedenis voor prins *Hendrik*. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Maria II Stuart, gemalin van Willem den Derde. Historisch-biographische schets" (1890). „De Nederlandsch-Spaansche diplomatie vóór den vrede van Nijmegen. Bijdrage tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden in het tijdperk van Willem III" (1892). „De wetenschap der historie" (Inaugureele rede, 1893). „Lettres de Pierre de Groot à Abraham de Wicquefort (1668—1674)" (1895). „De negentiende eeuw. Eene schets van hare geschiedenis" (Premie van „Het Nieuws van den Dag" 1900), „Gedenkschriften van Gijsb. J. van Hardenbroek (1747—1787)" (1901, 1903. 2 dln.), „Hooger onderwijs in de historie. Afscheidswoord" (1903), (met *E. W. Moes, P. Wagner* e. a.), „Je maintiendrai. Een boek over Nassau en Oranje" (1905, 1906, 2 dln.), „Archives de la maison d'Orange-Nassau" (3de serie, I—III, 1906—1908; 5de serie, I—III. 1910—1915) en „Nederland en zijn vorstenhuis" (1909).

Krameria *L.* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Caesalpiniaceeën*. Het onderscheidt zich door een 3- of 5-bladigen, gekleurden kelk, door 5 bloembladeren, van welke 3 genageld en van onder samengegroeid en 2 rond zijn, door een ronde, droge, borstelige, éénhokkige vrucht en door zaden zonder kiemwit. Van *Krameria triandra* komt de wortelstok voor in den handel onder den naam van *Ratanhia wortel*. Zie aldaar.

Kramm, *Christiaan*, een Nederlandsch schrijver over kunst. Zijn voornaamste werk is: „De Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders... enz.", Amsterdam 1857. Hij schreef verder: „De Goudsche Glazen" (Amsterdam 1863). Hij werd den 18den April 1797 te Utrecht geboren en overleed den 24sten Mei 1875 aldaar.

Krammat is een bekleeding van de buitenglooiing van een dijk, buitenberm of vooroever met een laag glui of stroo, of wel riet, die met zoogenaamde beugels of krammen van glui, in de glooiing wordt vastgestoken. Deze soort van bekleeding dient om den dijk te verdedigen tegen niet te sterken golfslag en tegen het te dikwijls bespoelen van het zeewater, daar waar het voorland van den dijk te laag of te smal is geworden, zoodat de natuurlijke bedekking van de graszode daartoe niet meer voldoende is; ook daar waar de dijk niet in voldoende mate met gras is begroeid. Dit bekleedingsmiddel bezit echter weinig weerstandsvermogen, het duurt hoogstens één jaar en vindt dan ook niet meer zooveel toepassing als voorheen. Waar krammat niet meer bestand is tegen den golfslag, gebruikt men rijsbeslag. Dit, zoowel als de steenglooiing, wordt echter op een onderliggende krammat aangelegd, om te beletten, dat zeedieren, vooral krabben, in de glooiing doordringen en er holten doen ontstaan.

Kramp *(spasmus)* noemt men een ongewone, onwillekeurige beweging der spieren. Krampen kunnen zich tot het geheele lichaam uitstrekken als *algemeene*, of tot een bepaald deel als *plaatselijke*. Ook in een ander opzicht kunnen de krampen zeer verschillend wezen. Somtijds brengen zij een spier slechts korten tijd in beweging, als *clonische* kramp van de spier, of, als een der ledematen, resp. het geheele lichaam, door de snel op elkaar volgende trekkingen getroffen wordt, sprekt men van *convulsieve bewegingen*, en somtijds blijft de spier geruimen tijd door krampen aangedaan en stijf *(tonische* krampen), zooals bij de kaakklem. Niet zelden komen reflectorische krampen voor, waar de prikkel, van de periferie uitgaande, het centraal zenuwsysteem bereikt en van hier uit de krampen veroorzaakt, bijv. de stuipen van kinderen door wormen. Tot de algemeene krampen behooren bijv. de vallende ziekte *(epilepsie)* en de *St. Vitusdans*, tot de plaatselijke de aangezichtskramp *(Tic convulsif)* en de schrijfkramp. Zulke lokale krampen staan in verband met aandoeningen van enkele zenuwen (zie *Zenuwen, Ziekten der*), de convulsies meer met die van de zenuwcentra (de hersenen en het ruggemerg), zooals bij hysterie, epilepsie, strychnine-vergiftiging enz. Ook onschuldiger oorzaken als anaemie of hyperaemie van de hersens kunnen in het spel zijn. De krampstillende middelen zijn meerendeels zoodanige, welke verdoovend op de zenuwen werken.

Digitized by Google

zooals opium, morphine, belladonna, broomkali, chloroform enz., maar de hoofdzaak is, de oorzaak van de krampen te vinden en daarnaar de behandeling te regelen.

Krampaderen *(varices)*. Bij plaatselijke of algemeene bloedstuwing kunnen de aderen lokaal uitzetten, welke verwijding *varix* genoemd wordt. Men vindt de varices bijv. aan de aderen der beenen veel bij zwangere vrouwen als gevolg van den druk der baarmoeder op de bloedvaten in den buik en verder bij algemeene stuwing door aandoeningen van het hart. Ook de aambeien in het fundament behooren ertoe, evenals de *varicocele* van de zaadstreng. Men kan de uitgezette holten door de huid voelen en vaak zien heenschemeren en zelfs is de huid door den druk daar gewoonlijk verdund, zoodat bij stooten varix en huid gemakkelijk scheuren, wat zware bloedingen kan veroorzaken. Ook is de huid in de omgeving van de varices niet zelden ontstoken, uitslagen en zweren zetelen er door de slechte circulatie vaak op, waardoor ook lichte verwondingen zeer moeilijk genezen, een toestand, die op het onderbeen berucht is als z.g. *variceuze onderbeenzweer*. In de varix zelf ontstaan niet zelden bloedstolsels, die soms kunnen verkalken tot adersteenen *(phlebolithen)*. De behandeling moet vaak tegen de oorzaak der varices gericht zijn, lokaal kan men aan de beenen elastische windsels aanwenden, die des avonds worden afgenomen, gewasschen en des nachts gedroogd. Ook de eczemen moeten nauwgezet behandeld worden. Ook operatief kan men varices aangrijpen door exstirpatie na dubbele afbinding of door galvanocaustiek. Men heeft wel secale cornutum in het weefsel om de varices heen gespoten of een groote huidader als de vena saphena onderbonden.

Kran is de naam van een Perzische zilveren munt, die oorspronkelijk een waarde van ongeveer één gulden had. Later is de waarde verminderd door achteruitgang van het gehalte en het gewicht. Ze bedraagt thans ongeveer 24 centen (N.C.). Eén Kran staat gelijk met 20 Shahis.

Kranjang is de naam voor een grof gevlochten, lange ronde mand, gewoonlijk van bamboe, dienende tot verpakking en vervoer van goederen, vooral voor suiker.

Krankzinnigengesticht is een gebouw, bestemd voor het opnemen van geesteszieken, die daar op doelmatige wijze in hun vrijheid beperkt zijn en de noodige verpleging en geneeskundige behandeling ondervinden. De eischen, die aan een krankzinnigengesticht gesteld mogen worden, zijn grootendeels gelijk aan die van een ziekenhuis (zie aldaar) en houden bovendien nog verband met het bijzondere doel der inrichting. Deze moet voldoenden waarborg geven, dat de verpleegden behoorlijk gecontroleerd kunnen worden, terwijl zij toch niet den indruk mogen krijgen opgesloten te zijn. Op doelmatige wijze moeten zij van elkander gelsoleerd kunnen worden en zonder de macht over hen te verliezen, moet men hun de meest mogelijke vrijheid geven. Afgezien van de verschillende geslachten, scheidt men ook de verschillende soorten van krankzinnigen (bijv. rustige en onrustige patiënten) van elkander, en men verkrijgt de beste resultaten, hoe verder men deze scheiding doorvoert. Onmisbaar zijn in een krankzinnigengesticht woon- en slaapkamers, ziekenafdeelingen voor bedlegerigen, zalen voor godsdienstige oefeningen, onderwijs en onderling verkeer, werkplaatsen, tuinen, bouwgrond enz. De kamers moeten zoodanig ingericht zijn, dat de patiënten en simulanten gadegeslagen kunnen worden, bovendien moet alle gelegenheid voor zelfmoord vermeden worden (haken, spijkers, deurknoppen, grendels enz.). De vensters kunnen op verschillende wijze beschermd worden, bijv. door tralies, of ook door ze van zulk dik glas te maken, dat zij slechts met zware instrumenten verbrijzeld kunnen worden. De inrichtingen voor toilet en voor het baden moeten met zorg gekozen worden, en voor de onrustige patiënten heeft men kamers noodig, waarvan de wanden met caoutchouc of andere veerkrachtige stoffen bekleed zijn, opdat zij zichzelf niet kunnen verwonden.

De grootte der krankzinnigengestichten wisselt zeer af, het getal verpleegden van 100 tot 2000. De leiding van een gesticht moet aan een geneesheer worden opgedragen en alle overige beambten moeten aan hem ondergeschikt zijn. De verhouding van het aantal wachters tot dat der verpleegden bedraagt meestal 1 : 6. Langen tijd meende men, dat de vrijheid van beweging, vooral van kwaadaardige lijders, op gewelddadige wijze beperkt moest worden. Tegenwoordig streeft men er in de eerste plaats naar, de patiënten vooral tegen zichzelf te beschermen door stelselmatige bewaking tegelijk met het geven van vrijheid, terwijl dwangmiddelen slechts in gevallen van uitersten nood gebruikt worden, zooals bijv. bij krankzinnigen, die stelselmatig voeding weigeren.

In de Oudheid schijnt men geen krankzinnigengestichten gekend te hebben, alhoewel de opvatting omtrent de geesteszieken tamelijk juist waren. Later sloot men de krankzinnigen, tegelijk met misdadigers op en legde ze aan den ketting. De eerste werkelijke gestichten bestonden te Valencia (1409), te Saragossa (1429) en te Sevilla (1436); daarna volgde Stockholm (1531), terwijl in Duitschland de kloosters Haina, Merxhaufen en Hofheim (1533) tot dat doel werden ingericht; vervolgens kreeg men krankzinnigengestichten te Bedlam in Engeland (1547), in Turkije (1560), Frankrijk (Charenton 1645), Rusland (1776) en Oostenrijk (Weenen 1784). Van welken aard de behandeling in die gestichten was, kan blijken uit het feit, dat tot op het einde der 18de eeuw het volk zich vermaakte met het geraas en gehuil der ongelukkigen.

Het was *Pinel* (1745—1826), die het eerst de kettingen achterwege liet, en zijn leerling *Eskuirol* werkte in zijn geest verder. Eerst sedert het begin der 19de eeuw begonnen de pogingen om de krankzinnigen te genezen. In 1807 zonderde *Pienitz* te Pirna het eerst de geneeslijken van de ongeneeslijken af, en in 1811 werd de eerste inrichting met volkomen afscheiding der beide categorieën te „Sonnenstein" (bij Pirna) opgericht. Bij het Engelsche *Cottage-stelsel*, dat in andere landen is nagevolgd, worden kleine, afzonderlijk gelegen huizen, *(cottages)*, doch steeds op het terrein van het gesticht, hoewel

Digitized by Google

buiten diens muren, gebruikt tot opneming van kalme patiënten, die zich onder toezicht van vertrouwde verplegers, met arbeid op het veld bezighouden. In het Belgische dorp Gheel bestaat sinds eeuwen de *gezinsverpleging* (zie *Gheel*), welk stelsel vooral ook in Schotland wordt toegepast. Bij het stelsel van *Akkerbouwkolonie*, het eerst in 1847 door de gebroeders *Labitte* te Clermont beproefd, worden de ongevaarlijken op een boerenhoefstede geplaatst en houden zij zich, onder toekenning van de grootst mogelijke mate van vrijheid, met den landbouw bezig. Voor geesteszieken, die ongevaarlijk, maar tevens lichamelijk ziek en daardoor niet tot werken in staat zijn, heeft men in den laatsten tijd bijzondere ziekenhuizen, namelijk *krankzinnigen-hospitalen* gebouwd, die in inrichting zeer weinig van een gewoon hospitaal verschillen. Bijzondere moeilijkheden levert de huisvesting van *misdadige krankzinnigen* op, die men noch in gevangenissen, noch in gewone gestichten kan plaatsen.

Psychiatrische klinieken en *gestichten voor zenuwlijders* zijn instellingen van onzen tijd; zij vormen den overgang van het ziekenhuis tot het krankzinnigengesticht.

Naast de *openbare* inrichtingen, die door staat, provincie of gemeente bekostigd worden, vindt men *particuliere* instellingen, door vereenigingen of maatschappijen opgericht.

De statistiek wijst op een aanzienlijke vermeerdering van het getal der in gestichten verpleegde krankzinnigen. Deze toeneming is niet uitsluitend het gevolg van de vergrooting van het aantal geesteszieken, maar hangt ook samen met het feit, dat er meer patiënten naar gestichten worden gezonden, omdat men daar genezing of althans betere verpleging verwacht, terwijl men ze vroeger vaak thuis hield. In Engeland telde men in 1893: 68 868 krankzinnigen. De jaarlijksche toeneming bedraagt volgens *Siemerling König* te Londen 550 personen. In Schotland was het getal den 1sten Januari 1891: 12 595, in Ierland 21 188, in Frankrijk in 1888: 70 443 en in Duitschland in 1890: 46 232. Zeer opvallend is het verschijnsel in Ierland, waar het bevolkingscijfer afneemt en het getal der krankzinnigen grooter wordt; maar ook in Frankrijk was van 1871 tot 1888 het bevolkingscijfer slechts met 5,6 % gestegen, dat der krankzinnigen met 29,6 %.

Bijna alle soorten van krankzinnigheid vindt men percentsgewijze meer bij mannen dan bij vrouwen; slechts eenvoudige geestesstoringen treft men bij de laatsten meer aan.

In *Nederland* is het staatstoezicht op krankzinnigen en krankzinnigengestichten geregeld bij de wet van 27 April 1884, gewijzigd bij de wetten van 15 April 1886, 7 December 1896, 21 Juni 1901 en 15 Juli 1904. Het wordt uitgeoefend door ten minste twee inspecteurs, onverminderd hetgeen bij genoemde wetten en andere bepalingen aan rechterlijke geneeskundige ambtenaren is opgedragen. Bepalingen voor de gezinsverpleging zijn vastgesteld bij Kon. besluit van 25 April 1905. Er bestaan twee *rijksgestichten*, n. l. te Medemblik en te Grave, en twee *provinciale:* een te Bloemendaal (Meerenberg) en een te Rosmalen (Koudewater); daarnaast heeft men een aantal *bijzondere* of *particuliere* gestichten. Zoo bezit de „Vereeniging tot christelijke verzorging van krankzinnigen in Nederland" de volgende gestichten: „Veldwijk" te Ermeloo, „Bloemendaal" te Loosduinen, „Dennenoord" te Zuidlaren en „Wolfhezen" te Wolfhezen. Verder bestaan gestichten te Franeker, Deventer, Delft, Warnsfeld, Zutfen, 's-Gravenhage, Gorssel (voor vrouwen), Amsterdam (Ned. Israël. ziekenhuis krankzinnigengesticht), 's-Hertogenbosch, Vucht, Rotterdam, Utrecht, Maastricht, Oegstgeest (genaamd Endegeest) en Groningen. Bij koninklijk besluit van 25 September 1902 is een „Commissie van advies voor de oprichting van een rijksstation voor physisch-technologisch onderzoek" ingesteld, die den 1sten Februari 1905 rapport uitbracht; verder werd een „Staatscommissie belast met het instellen van een onderzoek naar de wijze waarop de verpleging dient geregeld te worden", die in April 1904 rapport uitbracht.

De loop der bevolking in de Nederlandsche krankzinnigengestichten kan uit de volgende tabel blijken:

Jaren.	Aantal gestichten.	Aantal verpleegden op 31 December.	
		Mannen.	Vrouwen.
1880	13	2015	2201
1890	17	2952	3127
1900	27	4096	4043
1910	33	5931	5815
1911	31	6205	6185
1912	32	6455	6448
1913	32	6775	6713
1914	33	7017	6958

Zie: *Paetz*, Die Kolonisierung der Geisteskranken (Berlijn 1893); *Alt*, Ueber familiäre Irrenpflege (Halle 1899); *Scholtz*, Leitfaden für Irrenpfleger (4de druk Halle 1904).

Krankzinnigheid is een toestand, waarbij de werkzaamheid van geest en gemoed zoodanig belemmerd is, dat de lijder, in meerdere of mindere mate beroofd van het vrije gebruik van rede, verstand en wil, verkeerd spreekt en verkeerd handelt. Dikwijls is krankzinnigheid erfelijk en zeer moeielijk te genezen. Somtijds verdwijnt zij voor een poos *(intervalla lucida)*, somtijds ook heerscht zij met snel voorbijgaande aanvallen *(raptus)*. Men heeft onderscheiden soorten van krankzinnigheid, daar een dergelijke toestand bij verschillende geesteszieken voorkomt, bijv. bij manie en dementia (zie aldaar). Bij voorkeur verstaat men er *paranoia* onder, die vooral door waanvoorstellingen en zinsbegoochelingen gekarakteriseerd is. De *acute* paranoia treedt als uitputtingspsychose op, hetzij door lichamelijke of door geestelijke buitensporige inspanning, vooral als die met slechte voeding gepaard gaat. Ook zware verlossingen, langdurige ziekten en eenzame opsluiting geven er niet zelden aanleiding toe, al is vaak een nerveuze dispositie de indirecte oorzaak. De waanzin breekt hier vaak plotseling uit, bereikt snel zijn engsten graad, maar

Digitized by Google

kan na eenige maanden of later langzaam in genezing overgaan of in chronische ontaarden. Die acute paranoia gaat vaak met hallucinaties gepaard en dan spreekt men van een acuten hallucinatorischen waanzin, anders van een „eenvoudige", maar gewoonlijk zijn die niet zoo scherp gescheiden. De waanvoorstellingen volgen elkaar zeer snel op en zijn van geheel verschillenden aard: hemelsche visioenen wisselen af met helsche waanvoorstellingen, die den patiënt razend kunnen maken, gevaarlijk voor anderen en voor zich zelf. De *chronische* paranoia ziet men alleen bij erfelijk belasten uitbreken, vaak zonder eenige directe aanleiding. De hallucinaties staan hier lang niet zoo op den voorgrond als de waanvoorstellingen en ook de laatste ontwikkelen zich zóó langzaam, dat het vaak jaren duurt voor de onmiddellijke omgeving van den patiënt den waren toestand herkent en zelfs dan duurt het nog lang, vóórdat de lasterlijke praatjes, die de zieke rondstrooit en waar hij vaak veel tweedracht mee stookt, als vervolgingswaanzin ook bij de kennissen geen geloof meer vinden. Juist het feit, dat het verstand bij de meeste patiënten onaangetast blijft en zij zelfs veel scherpzinnigheid toonen in het combineeren van feitelijke waarnemingen en van waanvoorstellingen tot een goed sluitend geheel, maakt hen zoo gevaarlijk. Op den duur nemen de laatsten hen zóó geheel in beslag, dat ze door iedereen gewoon „gek" genoemd worden. 't Zijn vooral vervolgings- en grootheidswaanzin, die overheerschen; door den eerste zien zij in allerlei personen hun vijanden, waarvoor niet zelden stemmen hen waarschuwen en die hen soms tot gewelddaden ter eigen verdediging brengen, door de „manie de grandeur" meenen zij van koninklijken bloede of wereldverlossers te zijn. Maar dat zijn de uitersten, er staan veel lichte gevallen tegenover, waarbij opname in een gesticht niet noodig is. Genezing is nooit vastgesteld, al treden wel eens heldere oogenblikken en perioden op, zelfs in de zwaardere vormen.

Bij onbeschaafde volkeren beschouwt men gewoonlijk krankzinnigen met een zekeren eerbied, als ware de onsamenhangende en raadselachtige taal, die zij spreken, hun door een hoogere macht ingegeven. Bij het toenemen der beschaving heeft men al spoedig inrichtingen doen verrijzen, die in ons land den naam van *dolhuis* droegen, waar men de ongelukkige lijders in hokken, somtijds geketend, onschadelijk maakte voor de maatschappij. Vele vorderingen moest echter de beschaving maken, voordat de krankzinnigengestichten ontstonden, waarin zij, wier geestvermogens gekrenkt waren, een liefderijke verpleging vonden, waarin alle dwangmiddelen zooveel mogelijk werden geweerd. Zie verder *Krankzinnigengesticht.*

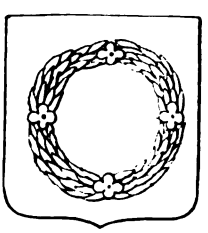

Krans.

Krans in de wapenkunde is een ronde figuur van groene blaadjes, waartusschen vier rozen (zie de fig.). Zie ook *Rozenkrans.*

Kranssjorring is een sjorring, bestemd tot

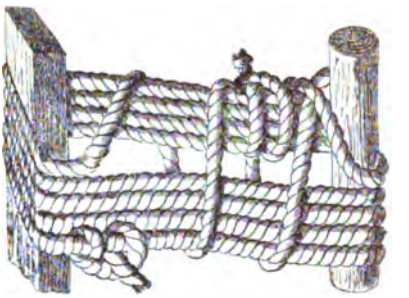

Kranssjorring.

verbinding van twee op een afstand staande palen of houten (zie de afb.).

Krap. Zie *Meekrap.*

Krapf, *Johann Ludwig,* een Duitsch zendeling, die zich voor de kennis der Afrikaansche talen verdienstelijk heeft gemaakt, werd den 11den Januari 1810 te Derendingen bij Tubingen geboren, vertrok in 1837 in dienst der Londensche Church Missionary Society, als zendeling naar Abessinië, waar hij tot 1842 werkzaam was, en vestigde zich toen te Mombas aan de Afrikaansche kust, vanwaar hij met zijn ambtgenooten *Erhardt* en *Rebmann* onderscheiden zendingsreizen in het binnenland ondernam, waardoor het bestaan van het Victoria Nyansameer en van hooge sneeuwkruinen ongeveer onder den evenaar boven allen twijfel verheven werd. Na een kort verblijf te Londen keerde hij in 1854 naar Abessinië terug, maar werd door koning *Theodorus* verbannen. In 1867 begeleidde hij de Engelsche expeditie naar Abessinië. Hij overleed den 26sten November 1881 te Kornthal bij Stuttgart. Hij schreef: „Reisen in Ost-Afrika von 1837—1855" (2 dln., 1858), „Vocabulary of six East African languages" (1850), „Outlines of the elements of the Kisuaheli language" (1850) en „Dictionary of the Suahili language" (1882).

Krapina is een bekende badplaats in het Kroatisch-Slavonisch comitaat Warasdin, gelegen in een dalketel op 152 m. hoogte boven den zeespiegel, in de buurt van het station Zabok van den Zagoriaanschen spoorweg (Agram—Asakathurn). Men vindt er geneeskrachtige warme bronnen van 43,1°, die reeds bij de Romeinen bekend waren (*Aquae Iasae*). De stad Krapina is de hoofdplaats van Zagorië. Men vindt er een R.-Katholieke kerk in Gotischen stijl uit de 15de eeuw, een Franciscaner-klooster, de ruïnen van den burcht Krapina, verder een kantongerecht en in de nabijheid zwavelgroeven. De gemeente Krapina bezit 6757 inwoners.

Kraplak *(purperlak)* is een verbinding van de kleurstof der meekrap met versch gepraecipiteerd aluminiumhydroxied. Het wordt bij het schilderen met olieverf veel gebruikt, alsook in de tapijtindustrie. Sedert de ontdekking der synthese van de meekrapkleurstoffen wordt de kraplak bereid uit *garancine* (zie *Meekrap*) en aluin, door precipitatie met soda.

Krapotkin, *Peter Alexewitsj,* vorst, een

Digitized by Google

Russisch geograaf en revolutionnair, werd den 9den December 1842 te Moskou uit een der oudste adellijke geslachten in Rusland geboren. Hij was van 1862 tot 1867 officier. Door zijn verblijf bij de Amoerkozakken had hij gelegenheid de Amoerlanden en Mandsjoerije te bereizen en gaf zijn reisbeschrijvingen uit in het tijdschrift „Zapiski". In opdracht van het Russisch aardrijkskundig genootschap te St. Petersburg nam hij deel aan de expeditiën naar Witim en Olekma, onderzocht de gletschers in Finland en Zweden en schreef daarover „Forschungen über die Gletscherperiode" (1876). Op een tocht door België en Zwitserland werd hij bekend met de Internationale en met het socialisme. Na zijn terugkeer in 1872 voegde hij zich bij de vereeniging der Nihilisten en hield onder den naam van *Barodin* geheime samenkomsten met werklieden. Door verraad werd hij in 1874 gevangen genomen, ontkwam door de vlucht in Juni 1876 naar Engeland en zette zijn werkzaamheid voort in Zwitserland en in het zuiden van Frankrijk. Tengevolge van zijn artikelen in „La Révolte" werd hij in 1881 uit Genève verbannen en in 1883 door de rechtbank te Lyon tot een gevangenisstraf van 5 jaren veroordeeld, maar verkreeg in 1886 de vrijheid weer. Sedert dien tijd leefde hij te Londen. Hij schreef nog „Paroles d'un révolté" (1885), „In Russian and French prisons" (1887), „A la recherche du pain" (1892), „La conquête du pain" (1896), „Memoirs of a revolutionist" (2 dln., 3de druk 1903), „Mutual aid" (1892).

Krasicki, *Ignatius,* een Poolsch dichter en prozaschrijver, den 3den Februari 1735 te Dubiecko geboren, werd, na een verblijf te Rome, kanunnik te Lemberg en in 1767 bisschop van Ermeland. Toen zijn bisdom in 1772 aan Pruisen verviel, genoot hij de gunst van *Frederik II.* In 1795 werd hij aartsbisschop van Gnesen en overleed den 14den Maart 1801 te Berlijn. Zijn stoffelijk overschot werd eerst in 1829 naar Gnesen overgebracht. Van zijn werken noemen wij: „Monomachia" of de „Strijd der Monniken" en „Antimonomachia". Verder „Woyna Choczimska" of de „Oorlog van Choczim", „Mikolaja Dóswiadczynskiego przypadki" en „Pan Podstoli". Zijn gezamenlijke werken zijn in 1803—1804 in 10 deelen door *Dmochowski* in het licht gegeven.

Krasinski, *Sigmund* graaf, een Poolsch dichter, den 19den Februari 1812 te Parijs geboren, was de zoon van graaf *Vincent Krasinski* (geboren in 1782), en in 1858 overleden als generaal der cavalerie in Russischen dienst en als lid van den staatsraad. Hij bezocht de universiteit te Warschau doch moest deze in 1828 verlaten en vertrok naar Zwitserland, Italië, Duitschland en Parijs, waar hij den 23sten Februari 1859 overleed. Van zijn philosofisch-patriotische geschriften noemen wij: „Nieboska Komedya" (1841) of „De ongoddelijke komedie", „Irydion", „Nocletnia" (De zomernacht), „Pokusa" (De verzoeking). „Przedswit" (Voor de morgenschemering, 1843) en „Psalmy przyslosci" (Psalmen der toekomst, 1845—1848). Zijn gezamenlijke werken zijn in 1863 in 3 deelen in het licht verschenen.

Krasis is in de Grieksche grammatica de samensmelting der opeenvolgende klinkers van twee lettergrepen, vooral bij de samentrekking van twee woorden tot een. Bijv. τεῖχος in plaats van τὸ ἔνος Het teeken ' boven de saamgetrokken lettergreep heet *koronis.*

Krasnaja Gorka (Russisch = *Feest van den sierlijken heuvel)* is een door de Russen bemind voorjaarsfeest, dat des Zondags na Paschen in de open lucht gevierd wordt. Van heinde en ver komen jongens en meisjes met hun ouders bijeen, om bij dans en spel en het houden van drinkgelagen elkander te leeren kennen. Het is dan ook kort na dit feest dat de meeste verlovingen in Rusland plaats vinden.

Krasnojarsk, de hoofdstad van een gelijknamig district en van het gouvernement Jenisseïsk in Siberië, ligt op den linkeroever der Jenissei, aan den Trans-Siberischen spoorweg, 147 m. boven den zeespiegel. Het telt (1911) 62 430 inwoners, is de zetel van den gouverneur en van een bisschop, heeft handel in graan en cedernoten, terwijl de industrie voornamelijk looierijen, zeepziederijen en ijzergieterijen omvat. In de buurt vindt men goud.

Krasnoje Seló is een villadorp in het Russische gouvernement St. Petersburg, aan den voet der Duderhofsche bergen, gelegen aan de Ligowka en den spoorweg St. Petersburg—Riga. Men vindt er een keizerlijk slot met park en een kerk door *Catharina II* gesticht. Het aantal inwoners (meest rijke burgers) bedraagt ongeveer 3100. Hier vinden jaarlijks de manoeuvres plaats van de Russische garde, die er haar kamp heeft opgeslagen gedurende den zomer.

Krasnowodsk, de hoofdstad van een Russisch Trans-Kaspisch militair gouvernement, ligt op den noordelijken oever van de Balkanbaai der Kaspische Zee en werd in 1869 door de Russen gesticht. Het is belangrijk als uitgangspunt van den Trans-Kaspischen spoorweg. Visscherij en het winnen van zwavel en zout zijn de voornaamste bezigheden der inwoners, wier aantal (1911) 7381 bedraagt.

Krasso-Szörény, een Hongaarsch comitaat in het Z.O. van Hongarije, is in 1881 met het comitaat Szöreny, onder den naam van Krasso-Szöreny, vereenigd en grenst aan de comitaten Temes, Arad en Hunyad en aan Servië en Roemenië. Het telt op een oppervlakte van 11 082 v. km. (1911) 464 329 inwoners. Deze zijn grootendeels Roemeniërs en leden der Grieksch Katholieke Kerk. De hoofdplaats is Lugos.

Kraszewski, *Jozef Ignacy,* een Poolsch schrijver, den 26sten Juli 1812 te Warschau geboren, bezocht de hoogeschool te Wilna, kwam bij den opstand der Polen in gevangenschap en lag in 1831 in het gevangenishospitaal. In 1833 keerde hij terug naar zijn vaderlijk landgoed Dolhe en pachtte in 1837 het landgoed Omelno in Volhynië, ging in 1853 naar Sjitomir en in 1860 naar Warschau, om er de redactie van de „Gazeta polska" op zich te nemen. In 1863 ging hij naar Dresden en verkreeg daar in 1876 het burgerrecht van Saksen. Zijn gouden feest als schrijver werd in 1879 te Krakau luisterrijk gevierd. In 1883 werd hij wegens vermoeden van hoogverraad te Berlijn in hechtenis genomen doch wegens zijn zwakke gezondheid aanvanke-

Digitized by Google

lijk op vrije voeten gesteld, maar later voor het Rijksgerecht te Leipzig gedaagd en den 19den Mei 1884 wegens het bezorgen van geheime militaire stukken aan Frankrijk tot een vestingstraf van 3½ jaar veroordeeld. Hij ontving in het najaar van 1885 wegens zijn zwakke gezondheid een lang verlof, onder cautie, en vertrok in October naar Opper-Italië. Hij keerde echter niet naar Duitschland terug, maar nadat hij geruimen tijd te Genua had vertoefd, vertrok hij in Maart 1887 naar Genève, waar hij den 19den van die maand overleed. Zijn stoffelijk overschot werd naar Krakau gebracht en aldaar dn 18den April 1887 ter aarde besteld. Behalve een zeer groot aantal artikelen schreef *Kraszewski* ongeveer 350 werken in 600 dln. Hij begon met kleine verhalen, historische romans en geschiedkundige werken en bewoog zich later ook op archaeologisch, esthetisch en philosofisch terrein. Van deze werken noemen wij slechts de geschiedkundige drama's „Trzeci maja" (1876), „Miód Kasztelański" (1860) en de geschiedkundige werken „Wilno od początków jego do 1750" (Geschiedenis der stad Wilna, 4 dln., 1840—1842) en „Polska w czasie trzech rozbiorów" („Cultuurgeschiedenis van Polen ten tijde der verdeelingen"), de romans „Ulana" (1843), „Kordecki" (1852), „Der Spion" (1864), „Wij en Zij", „De Jood", Graaf Brühl" (1865), „Resurrecturi" (1876) en zijn poëtisch werk „Hymny bolesci" (1857).

Krater. Zie *Vulkaan.*

Kratokboonen *(Phaseolus lunatus)* zijn boonen, die een grootere of kleinere hoeveelheid *glucosied* bevatten, een stof, die op zich zelf niet vergiftig is, doch die onder inwerking van een eveneens aanwezige stof, een *enzym,* het sterk vergiftige blauwzuur kan ontwikkelen.

Kraton of *Karaton,* afgeleid van ratoe (vorst), beteekent vorstendom, vorstenverblijf en wordt op Java en Madoera, behalve voor de oude vorstenverblijven, ook gebruikt voor de verblijfplaatsen van de vorsten van Soerakarta en Djokjakarta, van de prinsen *Mangkoe Negara* en *Pakoe Alam* en voor de woningen der regenten van Bangkalan en Soemenep. Het binnengedeelte van den kraton, waar de vorst met zijn vrouwen en kinderen woont, wordt *kedaton* genoemd, een naam, die ook wel voor den geheelen kraton gebruikt wordt. Een kraton beslaat een groote ruimte, waarbinnen allen zich ophouden, die in eenige betrekking tot het Hof staan. In die ruimte, door muren met poorten omringd, bevinden zich tal van kampongs en gebouwen, die door pleinen, straten en wegen met elkander verbonden zijn, terwijl daar ook lusthoven, kanalen en vijvers gevonden worden. Zeer groot is de kraton van Soerakarta, die minstens 5000, volgens sommigen wel 10 000 menschen herbergt, kleiner die te Djokjakarta. Ook in de buitenbezittingen worden enkele vorstelijke verblijven kraton genoemd, zooals in Atjeh (Kota Radja), te Pontianak en het vervallen verblijf te Martapoera, waar vroeger de sultans van Bandjermasin woonden.

Kraus, *Christian Jacob,* een Duitsch philosoof, den 27sten Juli 1753 te Osterode geboren, studeerde te Koningsbergen, Berlijn en Göttingen in wiskunde en wijsbegeerte. In 1780 werd hij benoemd tot hoogleeraar in de wijsbegeerte te Koningsbergen en overleed aldaar den 25sten Augustus 1807. Na *Kant* was hij een der grootste philosofen van zijn tijd. Zelf heeft hij geen geschriften uitgegeven, maar *Auerswald* deed uit zijn nalatenschap een „Staatswirthschaft" (5 dln., 1808—1811) en een „Sammlung vermischter Schriften" (7 dln., 1808—1813), verschijnen.

Kraus, *Franz Xaver,* een Roomsch-Katholiek godgeleerde en oudheidkundige, werd den 28sten September 1840 te Trier geboren, studeerde in de wijsbegeerte en theologie te Trier, Freiburg, Parijs en Bonn, werd in 1864 tot priester gewijd, ontving in 1872 een benoeming tot buitengewoon hoogleeraar in de geschiedenis en Christelijke oudheidkunde te Straatsburg en werd in 1878 gewoon hoogleeraar in de Kerkgeschiedenis te Freiburg i. d. Br. Hij overleed in 1901 te San Remo. Ondanks het vele, dat *Kraus* verricht heeft voor de Christelijke, in het bijzonder voor de katholieke kunstgeschiedenis, heeft hij toch in kerkelijke kringen weinig waardeering gevonden, doordat hij zich ernstig verzette tegen de op machtsuitbreiding gerichte politiek der R.-Katholieke kerk. Hij schreef: „Observationes criticae in Synesii Grenaei epistulas" (1863), „Die Handschriftensammlung des Kardinals Nikolaus von Cusa" (1864), „Studien über Synesios von Kyrene" (1866), „Die Kunst bei den alten Christen" (1868), „Beiträge zur Trierischen Archäologie und Geschichte" (1868), „Die Blutampullen der römischen Katakomben" (1868), „Die Christliche kunst in ihren frühesten Anfangen" (1872), „Das Spottkruzefix vom Palatin" (1872), „Lehrbuch der Kirchengeschichte für Studierende" (3de druk 1887), „Kunst und Altertum in Elsass-Lothringen" (1876—1889, 3 dln.), „Synchronistische Tabellen zur Kirchengeschichte" (2de druk 1894), „Charakterbilder aus der christlichen Kirchengeschichte" (1877—1879), „Roma sotterranea" (2de druk 1879), „Synchronistische Tabellen zur Christlichen Kunstgeschichte" (1880), „Realencyklopaedie der christlichen Altertümer" (1880—1886, 2 dln.), „Die Kunstdenkmäler des Grossherzogtums Baden" (1887). „Die Christlichen Inschriften der Rheinlande" (1890—1894, 2 dln.), „Dante" (1897). „Geschichte der christlichen kunst" (1895—1900) en „Cavour" (1901).

Kraus, *Friedrich,* een Duitsch geneesheer, den 31sten Maart 1858 te Bodenbach in Bohemen geboren, studeerde te Praag en te Weenen, werd in 1882 assistent aan het physiologisch-chemisch laboratorium te Praag, ging over naar het pathologisch-anatomisch instituut en begon zijn klinische loopbaan onder *Kahler,* met wien hij naar Weenen vertrok, alwaar hij in 1893 buitengewoon hoogleeraar en leider van de interne afdeeling van het Rudolf-hospitaal werd. In 1894 ging hij als hoogleeraar in de pathologie en therapie naar Graz en volgde in 1902 *Gerhardt* als directeur van de 2de medische kliniek te Berlijn op. Hij deed voornamelijk onderzoekingen over het bloed en in verband daarmee over bloedarmoede en voedingsstoornissen. Hij schreef artikelen over de ziekten van de mondholte en den blokdarm en van de bloedklieren in verschillende medische tijdschriften. Vooral hield hij zich bezig

Digitized by Google

met de studie van de veranderingen, welke het bloed bij verschillende ziekten ondergaat.

Kraus, *Jacob*, een Nederlandsch ingenieur en oud-minister, werd den 14den October 1861 te Groningen geboren en studeerde aan de polytechnische school te Delft. In 1898 werd hij hoogleeraar aan deze inrichting en in 1900 directeur. Van 1890 tot 1898 vertoefde hij als hoogleeraar te Santiago in Chili, waar o. a. onder zijn leiding de havenwerken van Talcahuano uitgevoerd werden. In 1899 vertrok hij in opdracht van de regeering naar Java en in 1901 begaf hij zich opnieuw naar Chili. Van 1905 tot 1908 was hij minister van Waterstaat, ontving echter in 1906 van de regeering gedurende eenigen tijd verlof in verband met de uitvoering van de door hem ontworpen havenplannen van Valparaiso. Toen de polytechnische school te Delft in 1905 in een technische hoogeschool veranderd werd, werd hij tot rector magnificus benoemd. In 1906 verleende deze hoogeschool hem de waardigheid van doctor honoris causa.

Kraus, *Felix von*, een Duitsch zanger, den 3den Octobr 1870 te Weenen geboren, studeerde aldaar in de philosofie en muziekwetenschap en vormde zichzelf tot zanger. Voor het eerst trad hij op in 1899 te Bayreuth als *Hagen* (Götterdämmerung) en *Gurnemanz* (Parsifal). In 1897 werd hij door den hertog *van Saksen-Meiningen*, in 1905 door den keizer van Oostenrijk tot kamerzanger benoemd. In 1908 werd hij benoemd tot leeraar aan de muziekacademie te München en tot voordrachtleeraar aan de hofopera aldaar. In 1899 is hij gehuwd met de zangeres *Adrienne Osborne*, in 1873 te Buffalo geboren, leerlinge van *Marie Götze* en *F. von Kraus*, en ook een gevierde opera- en concertzangeres (alt).

Krause, *Karl Christian Friedrich*, een wijsgeer, den 6den Mei 1781 te Eisenberg in Altenburg geboren, bezocht de hoogeschool te Jena en vestigde zich aldaar in 1802 als privaatdocent. Zijn overtuiging, dat de menschheid op aarde een deel uitmaakt van een meer verheven gebied der geesten, gaf aan zijn studie en werkzaamheid een eigenaardige richting en vormde den grondslag van zijn leerstelsel, hetwelk als taak der menschheid voorstelde, zich als een geheel in alle deelen evenzeer te volmaken en zich alzoo tot een organisch en harmonisch wezen te vormen. Deze ontwikkeling van de geheele, onverdeelde menschheid, als een organisme der menschelijke samenleving wilde hij opgedragen zien aan een nog te stichten verbond der menschheid. *Krause* was van meening, dat de kiemen van zulk een verbond te vinden waren in de vrijmetselaren, zoodat hij in 1805 te Altenburg in de loge werd opgenomen. Met onverdroten ijver en volharding legde hij zich toe op de wetenschap der vrijmetselarij en bewees aan de Orde groote diensten, zooals blijkt uit zijn werk: „Die drei ältesten Kunsturkunden der Freimaurerbrüderschaft" (1810; 3de druk, 2 dln., 1849). Reeds te voren had hij in zijn geschrift: „Höhere Vergeistigung der echt überlieferten Grundsymbolen der Freimaurerei" (1810; 3de druk 1820), de diepe beteekenis van de vrijmetselarij trachten aan te toonen, en zijn: „Urbild der Menschheit" (1811; 2de druk 1819) vond vele bewonderaars. Tot aan 1813 wijdde hij zich eerst te Rudolstadt en later te Dresden aan zijn studiën en aan zijn letterkundigen arbeid. Verder hield hij voorlezingen te Berlijn en stichtte er een genootschap voor Duitsche taal, maar deed vruchtelooze pogingen om er een aanstelling te verkrijgen. Ook te Göttingen en te München bleef hij ambteloos en overleed in laatstgenoemde stad den 27sten September 1832. Van zijn geschriften vermelden wij nog: „Abriss des Systems der Logik als philosophische Wissenschaft" (1828), „Vorlesungen über die Grundwahrheiten der Wissenschaft" (2de druk 1882), „Handschriftlicher Nachlass" (1836—1848), uitgegeven door *Leonhardi*. Verder zijn nog een aantal andere belangrijke werken van hem door anderen uitgegeven. Wij noemen daarvan: „Grundriss der Geschichte der Philosophie" (1887), „Das Eigentümliche der Wesenlehre" (1890), „Zur Religionsphilosophie und speculativen Theologie" (1893), „Sprachwissenschaftliche Abhandlungen" (1902) en „Briefwechsel Krauses" (1902).

Krause, *Albrecht*, een Protestantsch godgeleerde, in 1838 te Grätz geboren, werd in 1862 predikant te Hamburg, waar hij in 1902 overleed. Hij was een aanhanger van *Kant* en kwam met zijn leermeester *Kuno Fischer* in conflict naar aanleiding van de uitgave van het door *Kant* nagelaten „Vom Uebergang von der metaphysischen Anfangsgründen der Naturwissenschaft zur Physik". *Krause* schreef: „Die Gesetze des menschlichen Herzens" (1876), „Kant und Helmholtz" (1878), „Populäre Darstellung von Kants Kritik der reinen Vernunft" (1881), „Vom Uebergang von den metaphysischen Anfangsgründen der Naturwissenschaft zur Physik" (1884), „Das nachgelassene Werk Kants" (1888), „Die letzten Gedanken Immanuel Kants" (1901).

Krause, *Ernst Ludwig*, bekend onder het pseudoniem *Carus Sterne*, een Duitsch schrijver, den 22sten November 1839 te Zielenzig in de Numark geboren, wijdde zich aan de beoefening der pharmacie, maar liet na afgelegd staatsexamen deze varen om zich aan de universiteit te Berlijn bij de studie der natuur te bepalen. Hij schreef veel in dagbladen en tijdschriften en zat in verbinding met *Darwin* en *Haeckel* het maandschrift „Kosmos" uit. Van zijn overige geschriften noemen wij: „Werden und Vergehen" (6de druk 1905). „Erasmus Darwin und seine Stellung in der Geschichte der Descendenztheorie" (1880), „Die Krone der Schöpfung" (1884), „Plaudereien aus dem Paradiese. Der Naturzustand des Menschen" (1886), „Natur und Kunst" (1891), „Tuiskoland" (1891), „Die nordische Herkunft der Trojasage" (1893), „Geschichte der biologischen Wissenschaften im 19ten Jahrhundert" (1901) en „Gesammelte kleinere Schriften von Ch. Darwin" (1886). Hij overleed den 24sten Augustus 1903 te Eberswalde.

Krause, *Georg*, een Duitsch scheikundige, den 21sten Juni 1849 te Cöthen geboren, studeerde eerst voor apotheker, later voor scheikundige en werd in 1875 assistent te Klausthal. Hij is de ontdekker van het mineraal Reichardtiet. Van zijn geschriften noemen wij: „Ueber das Vorkommen und die Verwendung des Stassfur-

Digitized by Google

tits" (Köthen 1876), „Alchymistische Studien" (1892), „Beschreibung von Köthen" (1894) en „Die chemische Industrie und die ihr verwandten Gebiete am Ende des 19ten Jahrhunderts" (1900). Sedert 1876 geeft hij de „Chemiker Zeitung" uit, waarin hij veel belangrijke artikelen schreef.

Kraut, *Wilhelm Theodor,* een bekend Duitsch rechtsgeleerde op het gebied van het Germaansche en Oud-Duitsche recht, den 5den Maart 1800 te Luneburg geboren, studeerde te Göttingen en te Berlijn in de rechten en vestigde zich in 1822 als privaatdocent aan eerstgenoemde hoogeschool. In 1828 werd hij aldaar buitengewoon en in 1836 gewoon hoogleeraar in de rechten. Het bekende ontslag der 7 hoogleeraren, om politieke redenen gegeven, poogde hij met 5 ambtgenooten door een openlijke verklaring, waarin hij het gedrag van eerstgenoemde billijkte, te voorkomen. Van 1850 tot 1853 had hij als afgevaardigde der universiteit zitting in de Kamer der Hannoversche Standen. Hij overleed den 1sten Januari 1873. Van zijn geschriften vermelden wij: „Grundriss zu Vorlesungen über das Deutsche Privatrecht" (6de druk 1886), „Die Vormundschaft, nach den Grundsätzen des deutschen Rechts" (1835—1859, 3 dln.) en „Das alte Stadtrecht von Lüneburg" (1846).

Krayenhoff, *Cornelis Rudolphus Theodorus,* baron, generaal der genie, den 2den Juni 1758 te Nijmegen geboren, studeerde aan de academie te Harderwijk in de wijsbegeerte en de geneeskunde en behaalde in beide vakken het doctoraat (1780 en 1784). Hij vestigde zich daarop te Amsterdam als geneesheer en bewoog zich veel in patriotsche kringen. In 1795 vluchtte hij naar het naderende Fransche leger, waar zijn academievriend *Daendels,* als brigade-generaal, bevel voerde, en werd door dezen naar Amsterdam gezonden om er de omwenteling tot stand te brengen, een taak, die hij met succes volvoerde. Hij kreeg het bevel over de Amsterdamsche garde. De Provisioneele Representanten verleenden hem den titel van luitenant-kolonel, benoemden hem den 18den Mei 1795 tot adjunct-inspecteur-generaal der rivieren en adjunct-controleur der Hollandsche fortificatiën. Nu vestigde hij zich te Muiden en legde hij zich toe op de krijgswetenschap, waarna hij in April 1797 aangesteld werd tot chef van de brigade ingenieurs te velde, bestemd voor een expeditie naar Ierland, die echter niet uitgevoerd werd. In 1798 werd hem de vervaardiging opgedragen van een algemeene kaart van Nederland. Zij werd 23 jaar later door de regeering in het licht gegeven en door den vervaardiger beschreven in zijn „Précis historique des opérations géodésiques et astronomiques, faites en Hollande pour servir de base à la topographie de cet état".

Bij de landing der Engelschen en Russen in Noord-Holland (1799) werd *Krayenhoff* den 21sten Augustus gewond. Na den aftocht der vijanden was hem de zorg opgedragen voor het nakomen der capitulatie. In 1805 werd hem opgedragen Amsterdam in staat van verdediging te stellen. *Lodewijk Napoleon* won zijn raad in over 's lands verdediging en benoemde hem in 1806 tot kolonel-directeur van fortificatiën, daarna tot zijn adjudant en vervolgens tot directeur-generaal van het depôt voor de archieven van Oorlog en Marine. Hij vergezelde *Lodewijk* naar het leger der krijgsoperatiën tegen Pruisen, werd weldra generaal-majoor en in 1809 minister van Oorlog. Toen de koning in Maart 1810 aan het Hof te Parijs vertoefde en *Napoleon* reeds tot de inlijving van het koninkrijk wilde overgaan, zette *Krayenhoff* met kracht de versterking van Amsterdam door. Koning *Lodewijk* werd gelast de bevestiging der hoofdstad te doen staken en zijn minister van Oorlog te ontslaan. Bij de inlijving des lands nam *Krayenhoff* zijn ontslag uit zijn militaire betrekking en wees ook de aanbiedingen van den keizer van Rusland van de hand, doch werd den 21sten September 1810 door *Napoleon* benoemd tot brigade-generaal en inspecteur-generaal bij de Fransche genie, waarna hij in 1811 te Parijs zitting nam in het comité der fortificatiën. Hij bleef daar tot 1812. Na de omwenteling nam hij, op uitnoodiging van het Voorloopig Bewind in 1813 het bestuur op zich over Amsterdam en omliggende forten. Hij richtte korpsen op en liet Naarden insluiten. Tot belooning schonk de Souvereine Vorst aan *Krayenhoff,* die achtereenvolgens benoemd was tot luitenant-generaal, inspecteur-generaal der fortificatiën en commandant van het korps ingenieurs, den blijvenden titel van gouverneur van Amsterdam. Hij werd in den Nederlandschen adelstand opgenomen met den titel van baron.

Zijn verdere leeneloop bezorgde hem echter vele onaangenaamheden. Hij werd betrokken in den bedriegelijken bouw der zuidelijke vestingen en gedurende het onderzoek van die zaak (1825) naar Curaçao gezonden, om dat eiland te versterken. Bij zijn terugkeer (1826) moest hij voor het Hoog Militair Gerechtshof verschijnen en werd hij in zijn betrekking geschorst en ter beschikking van den minister van Oorlog gesteld; doch ook na zijn vrijspraak bleef hij buiten actieven dienst en ontving den 10den April 1830 pensioen. Hij besteedde zijn laatste levensjaren aan het schrijven van krijgskundige werken en het houden van voorlezingen over natuur- en sterrenkunde, overleed den 24sten November 1840 en werd begraven in het naar hem genoemde fort te Nijmegen, waar koning *Willem I* in 1841 een eenvoudig gedenkteeken te zijner eer deed verrijzen. *Krayenhoff* schreef: „Proef eener electrische natuurkunde, gevolgd naar het Fransch van den abt Jacquet" (1783), „Verzameling van hydrographische en topographische waarnemingen in Nederland" (1843, ook in het Fransch vertaald), het reeds vermelde „Précis historique" met de „Chorotopographische kaart der noordelijke provinciën", „Instructie bij het doen van militaire verkenningen" (1815), „Proeve van een ontwerp tot sluiting van de rivier den Nederrijn en Lek, en het storten van derzelver water op den IJsel" (1822), „Proeve van een ontwerp tot scheiding der rivier de Waal en de Boven-Maas, en het doen afloopen dezer laatste over hare oude bedding op het Bergsche veld" (1823), „Voorschriften wegens het plaatsen van bliksemafleiders aan 's Rijksgebouwen" (1823), „Geschiedkundige beschouwing van den oorlog

Digitized by Google

op het grondgebied der Bataafsche Republiek in 1799" (1825), „De luitenant-generaal Baron Krayenhoff voor het Hoog Militair Geregtshof beschreven en vrijgesproken", en „Extract van het verhaal van den Inspecteur-Generaal der fortificatiën betreffende den dienst van het korps ingenieurs gedurende het tijdvak van 1814 tot 1827."

Kray von Krajowa, *Paul,* vrijheer *von,* een Oostenrijksch legeraanvoerder, den 5den Februari 1735 te Käsmark in Hongarije geboren, werd in 1754 cadet en nam deel aan den Zevenjarigen Oorlog. In 1784 dempte hij als majoor den opstand van de Walachen in Zevenburgen. Nadat hij zich als kolonel onderscheiden had in den oorlog tegen de Turken (1788—1789), werd hij in 1790 bevorderd tot generaal-majoor. Van 1793 tot 1796 streed hij in de Nederlanden en aan den Rijn en werd in 1796 luitenant-veldmaarschalk. Wegens de rampen, die het Oostenrijksche leger in 1797 verduren moest, werd *von Kray* voor den krijgsraad geroepen en ontving, in weerwil van zijn schitterende verdediging, een arrest van 2 weken. In datzelfde jaar vertrok hij naar het leger in Italië, waar hij weldra het opperbevel aanvaardde. De glansrijke wapenfeiten, waarmede hij den veldtocht van 1799 opende, waren de voorbereiding voor de overwinningen van *Soewarow* en *Mélas.* Daarna dwong hij Mantua tot capitulatie. In 1800 volgde hij aartshertog *Karel* op als commandant van het Rijnleger. Echter moest hij voor *Moreau* bij herhaling het onderspit delven en tot in de buurt van Constanz de wijk nemen. Hij overleed den 19den Januari 1804 te Boeda-Pest.

Krecke, *Frederik Wilhelm Christiaan,* een Nederlandsch natuurkundige, den 16den December 1812 te Utrecht geboren, was aanvankelijk bestemd voor het bouwkundig vak, besloot echter op 18-jarigen leeftijd te gaan studeeren en werd in 1834 ingeschreven als student aan de hoogeschool van zijn geboorteplaats. Zijn antwoord op een geologische prijsvraag werd in 1840 met goud bekroond. In 1842 promoveerde hij in de wis- en natuurkunde en werd benoemd tot leeraar aan het gymnasium te Nijmegen. Daar schreef hij zijn: „Beginselen der algemeene natuurkundige aardrijkskunde" (1845), later door hem uitgebreid tot een „Handboek der natuurkundige aardrijkskunde" (5de druk 1885) en verkort tot: „Beginselen der natuurkundige aardrijkskunde" (10de druk 1897). In 1848 stichtte hij met den hoogleeraar *Buys Ballot* het meteorologisch observatorium te Utrecht en begon zijn waarnemingen den 1sten December van dat jaar. Hij zette zijn arbeid voort tot in 1854, toen deze instelling tot rijksinstelling werd verheven. *Krecke* werd benoemd tot directeur van het observatorium en van de waarnemingen te lande. Sedert 1850 was hij tevens werkzaam aan de toen opgerichte technische school te Utrecht en bleef in die betrekking werkzaam tot aan haar opheffing in 1866. In dit jaar verzocht en verkreeg hij ook eervol ontslag uit zijn betrekking van directeur van het meteorologisch observatorium en leefde na dien tijd ambteloos te Utrecht. Hij schreef nog: „Het klimaat van Nederland" (1861—1863, 2 dln.), waarvan het eerste deel, onder den titel van „Handleiding tot de kennis der meteorologie", in 1867 ook afzonderlijk in het licht is verschenen. *Krecke* heeft daarenboven een groot aantal belangrijke opstellen in onderscheiden tijdschriften geleverd. Hij overleed den 15den Augustus 1882 te Utrecht.

Kreeft. Zie *Kreeften.*

Kreeft in de wapenkunde wordt voorgesteld paalswijs, met uitgespreide pooten en scharen en een waaiervormigen staart. Gewoonlijk is het email keel.

Kreeft is de naam van het vierde teeken in den dierenriem en tevens een sterrenbeeld van het noordelijk halfrond. In het sterrenbeeld is een met het bloote oog zichtbare Praesepe (een groote ophooping van sterren dicht bij elkander), aan weerszijden waarvan zich twee sterren van de 4de grootte bevinden, de noordelijke en de zuidelijke *Kleine ezel (Asellus borealis* en *A. australis).* Volgens de Grieksche fabelleer is dit sterrenbeeld de groote kreeft, die door *Juno* werd afgezonden op *Herakles,* toen deze strijd voerde tegen de slang van Lerna, maar door hem vertrapt werd.

Kreeften behooren tot de klasse der *Schaaldieren* en wel tot de familie der Langstaartige *Tienpootigen (Decapoda macrura).* Zij hebben 10 pooten en een lang, staartvormig achterlijf, aan het uiteinde voorzien van een groote vin, welke dienst doet bij het zwemmen. Het kopborststuk dezer dieren is smal en langwerpig en hun sprieten zijn zeer lang, — wel eens tweemaal zoo lang als het geheele lichaam. Het staartvormig achterlijf, waarin zich de darm bevindt, heeft aan de benedenzijde vijf paren gelede aanhangsels, z. g. valsche pooten, waaraan de eieren eenigen tijd zijn vastgehecht. De jongen hebben bij sommige bijv. de *Rivierkreeft,* aanstonds de gedaante der ouden maar in hun embryonale leven nog een tijdperk, waarin slechts drie paren ledematen aanwezig zijn (*Nauplius-stadium).* Zij gelijken dan veel op jeugdvormen van kleine Crustaceeën uit het geslacht *Cyclops.* Zij zijn alle zeer vraatzuchtige dieren en leveren op hun beurt een hard, smakelijk vleesch. Van de soorten vermelden wij: *Astacus fluviatilis (Rivierkreeft),* ook bij ons in Limburg in beekjes met steenachtigen bodem voorkomend, maar die veel talrijker is in Midden- en Zuid-Europa en een smakelijk vleesch levert. Voorts *Homarus vulgaris (Zeekreeft),* ook in Zeeland voorkomend maar langs de Fransche kust veel talrijker; *Palinurus quadricornis,* een kreeft uit de Middellandsche Zee; *Pagurus Bernhardi (Snijdertje)* eet de slakken weg uit hun huisje en kruipt er dan zelf in. Daardoor wordt hun lichaam op den duur zeer onsymmetrisch, het achterlijf blijft week, de kopborst alleen blijft hard gepantserd. Vaak ziet men op hun woning zeeanemonen staan, die door den bewoner, wanneer de schulp te klein wordt, zorgvuldig op de nieuwe woning worden overgebracht. Zij komen op onze kust voor en geven naar het schijnt de voorkeur aan het huisje van de *Wulk (Buccinium).*

Kreeftsoogen *(Oculi* of *lapides cancrorum)* is de naam, dien men geeft aan halfbolvormige steentjes, die in Augustus bij paren in uitzakkingen van den maagwand der kreeften worden

Digitized by Google

aangetroffen. Het zijn afzettingen van koolzure kalk, die verdwijnen, wanneer de pas vervelde kreeft zijn schaal hernieuwt, daar deze kalk dan dient ter verharding van de chitine.

Krefeld, een stad in het Pruisische district Düsseldorf, ligt aan den linkeroever van den Rijn, 38 m. boven den zeespiegel, en aan onderscheiden spoorwegen en telt (1911) 129 406 inwoners. Zij bezit breede, rechte, elkander rechthoekig kruisende straten en heeft in de laatste jaren eenige mooie villawijken gekregen, terwijl verschillende naburige plaatsjes, zooals Linn, Bockum enz. er bij zijn ingelijfd. Op een der pleinen verheft zich een bronzen standbeeld der Germania ter gedachtenis van den Duitsch-Franschen Oorlog van 1870—1871, en in een der plantsoenen een gedenkteeken ter eere van *Karl Wilhelm,* den componist van „Die Wacht am Rhein". Men heeft er 6 R.-Katholieke en 4 Evangelische kerken, verder een Kapuzijner-, een Alexianer-, een Oud-Katholieke en een Mennonieten-kerk en ook een mooie, nieuwe synagoge. De raadzaal van het stadhuis is versierd met groote en onderscheiden kleine muurschilderijen. Verder valt van de vele openbare gebouwen nog het keizer-Wilhelm-museum voor schilderijen te noemen. De voornaamste inrichtingen voor onderwijs zijn 2 gymnasia, 2 hoogere burgerscholen, 2 onderwijzers-seminaria, een hoogere industrieschool voor textiel-industrie, een ververij- en appretuur-school, een handelsschool, een ambachtsschool, een landbouwwinterschool en een conservatorium voor muziek. Verder vindt men er een museum voor textielnijverheid, een schouwburg, 3 weeshuizen en een krankzinnigengesticht. Zij bezit een Kamer van Koophandel, een filiaal van de Reichsbank, een rechtbank enz. en is de hoofdzetel der Duitsche zijde- en fluweelindustrie en zijdeweverij. Verdere takken van nijverheid zijn er de katoenspinnerij, de bleekerij, de ijzergieterij, ketelsmederij, tapijt- en dassen-, ook zeep-, spiritus-, cellulose- en chemische fabrieken. In 1912 hadden de vervaardigde zijden stoffen een waarde van 38, het fluweel van 18 millioen gld. Aan grondstoffen werden in dezen tak van nijverheid in genoemd jaar o. a. gebruikt 600 000 kg. zijde, 267 000 kg. kunstzijde en bijna 2 mill. kg. katoen. Het gebruik van kunstzijde heeft eerst in de jaren 1906 tot 1908 ingang gevonden bij het vervaardigen van dassen. Het verkeer in de stad en met den omtrek wordt door een electrischen tram onderhouden, terwijl, zooals reeds vermeld, vele spoorwegen haar met de voornaamste plaatsen verbinden. Een haven aan den Rijn, welks bouw 11 mill. mark heeft gekost en die in de voorstad Linn is gelegen, werd in Juli 1906 geopend.

Krefeld wordt in oorkonden het eerst in 1166 en later als een door keizer *Karel IV* met een markt begiftigd en in 1373 met stedelijke rechten bedeeld bezit van de graven *van Meurs* meermalen vermeld. Na het uitsterven van deze graven viel de stad met het graafschap Meurs ten deel aan prins *Maurits van Oranje Nassau* en aan diens erfgenamen, totdat zij na den dood van *Willem III,* koning van Engeland (1702), het eigendom wend van de kroon van Pruisen. Met uitzondering van de jaren der Fransche heerschappij (1794—1814) is zij na dien tijd steeds onder het gezag van Pruisen gebleven. Den 23sten Juni 1758 behaalde hertog *Ferdinand von Brunswijk* bij Krefeld een overwinning op de Franschen onder graaf *Clermont*; in 1858 werd op het slagveld ter gedachtenis van dat feit een gedenkteeken gesticht.

Krehl, *Ludwig von,* zoon van den orientalist *Ludolf Krehl,* werd den 26sten December 1861 te Leipzig geboren, studeerde op verschillende Duitsche universiteiten, en was sedert 1892 hoogleeraar in de geneeskunde, sinds 1907 te Heidelberg. Hij schreef: „Grundriss der allgemeinen Klinischen Pathologie" (Leipzig 1903), later onder den titel „Pathologische Physiologie" (7de druk 1912); „Die Erkrankungen des Herzmuskels und die nervösen Herzkrankheiten" (Weenen 1901). Met *F. Moritz* en *F. Müller* geeft hij sinds 1902 het „Deutsche Archiv für Klinische Medizin" (Leipzig) uit en met *Marchand* het „Handbuch der allgemeinen Pathologie" (Leipzig 1908).

Kreil, *Karl,* een Oostenrijksch natuur- en sterrenkundige, den 4den November 1798 te Ried in Oostenrijk geboren, studeerde te Weenen in de rechten, maar wijdde zich bij voorkeur aan de wis- en de sterrenkunde. Van 1827 tot 1831 was hij assistent aan de sterrenwacht te Weenen, daarna élève aan die te Milaan, en in 1838 adjunct aan die te Praag, waar hij in 1838 tot directeur van het observatorium werd benoemd. In 1851 vertrok hij naar Weenen als directeur van een door hem te stichten observatorium voor meteorologie en aardmagnetisme en overleed aldaar den 21sten December 1862. Hij heeft zich als meteoroloog zeer verdienstelijk gemaakt, deed te Milaan een reeks van waarnemingen over het aardmagnetisme en gaf daarvan verslag in twee deelen, die te Milaan bij de „Effemeridi astronomiche" werden gevoegd. Dergelijke waarnemingen deed hij ook te Praag en Weenen. Zijn waarnemingen over kometen maakte hij bekend in zijn: „Cenni storici e teoretici sulle comete" (1832), „Ueber den grossen Kometen von 1843" (1843) en „Ueber die Natur und Bewegung der Kometen" (1843). Verder vermelden wij nog „Einfluss des Mondes auf die magnetische Declination und auf die Intensität der horizontalen Componente der magnetischen Erdkraft" (1852—1853, 2 dln.).

Kreisler, *Fritz,* een Oostenrijksch vioolvirtuoos, den 2den Februari 1875 te Weenen geboren, was leerling aan het conservatorium aldaar, en behaalde reeds op 10-jarigen leeftijd een eersten prijs. Vervolgens kwam hij onder leiding van *Massart* aan het conservatorium te Parijs. Toch lag het niet in zijn voornemen, de muziek als beroep te kiezen; eerst koos hij de militaire loopbaan en ging daarna in de geneeskunde studeeren; het vioolspel onderhield hij slechts bij wijze van verpoozing. Een door hem te Warschau gegeven concert, werd voor hem een fiasco; hierdoor geprikkeld, besloot hij revanche te nemen, met het gevolg, dat hij zich thans voor goed aan het vioolspel wijdde. Zijn revanche nam hij te Berlijn, waar zijn eerste optreden een groot succes was. Sedert is hij een der meest gevierde vioolvirtuozen van onzen tijd.

Digitized by Google

Kreittmayr, *Wigulâus Xaver Aloys,* vrijheer *von,* een Beiersch rechtsgeleerde en staatsman, den 14den December 1705 te München geboren, studeerde te Ingolstadt, te Utrecht en te Leiden, practiseerde te Wetzlar en werd reeds in 1725 als hofraad te München aangesteld. In 1741 werd hij lid van het Hofgerecht in Palts-Beieren en opgenomen in den adelstand, in 1745 rijksvrijheer en in 1749 geheimkanselier. Hij overleed den 27sten October 1790. Aan hem is Beieren zijn: „Codex juris Bavarici judiciarii" (1751), en zijn „Codex Maximilianus Bavaricus civilis" (1756; nieuwste druk, 1844) verschuldigd, waaraan hij nog toevoegde een: „Supplementum et index generalis", alsmede „Anmerkungen über dem Codex juris Bavarici judiciarii" (1752—1768). Ook schreef hij nog: „Grundriss des allgemeinen deutschen und bairischen Staatsrechts" (3 dln., 2de druk 1789).

Krekel *(Gryllus* Latr.) is de naam van een insectengeslacht, hetwelk tot de orde der *Rechtvleugeligen (Orthopteren)* behoort. Haar 2 achterpooten zijn tot springpooten vervormd. In ons land hebben wij: den *veldkrekel (Gryllus campestris* L.), die op heidegronden voorkomt en zich onderscheidt door een zwarte kleur en een bloedroode onderzijde der achterste dijen, — den *huiskrekel, heempje* of *kriekske (G. domesticus* L.), die achter haardplaten en vooral bij de ovens der bakkers wordt aangetroffen en een eigenaardig geluid geeft; hij is geelachtig bruin van kleur en zijn vleugels, die langer zijn dan de dekschilden, loopen uit in een punt, evenals bij de andere krekels, — den *boschkrekel (G. sylvestris* F. of *Nemobius sylvestris* F.), welke kleiner is dan de beide voorgaande en zelden voorkomt. De beide eerste soorten zingen, dat is, het mannetje brengt door het wrijven van een ader van het éene dekschild tegen een van het andere een hoogen toon voort.

Krelage, *Jacob Heinrich,* wiens vader in 1811 te Haarlem een bloemisterij had opgericht, werd den 1sten November 1824 te Frankfort a.d. M. geboren. Na te Haarlem het lager onderwijs genoten te hebben, werd hij naar Frankfort gezonden, om daar verder onderwijs te ontvangen. Van 1841 tot 1855 hield hij zich eenigen tijd in deze stad op, omdat zijn vader er een filiaal gevestigd had. Later bereisde hij ook voor zaken Engeland, Frankrijk en België. In 1850 werd hij deelgenoot in zijn vaders zaak en na diens dood in 1855 zette hij de zaak onder de firma *E. H. Krelage en Zoon* voort en wel met zooveel kennis en tact, dat ze een beroemdheid verkreeg ver buiten de grenzen van het vaderland. In 1860 kwam door zijn initiatief de „Algemeene vereeniging voor bloembollencultuur" tot stand, waarvan hij 40 jaar lang voorzitter was. Het succes der internationale tentoonstelling van planten, bloemen enz. in 1865 in het Paleis voor Volksvlijt te Amsterdam gehouden, was geheel aan hem te danken. In 1868 werd op zijn initiatief de „Bloemisten-Vereeniging" te Haarlem opgericht. Ook had hij een belangrijk aandeel in de in 1872 opgerichte „Nederlandsche maatschappij voor tuinbouw en plantkunde". De „Phytopathologische Vereeniging" kwam mede door zijn toedoen tot stand. Bovendien wist hij bij verschillende gelegenheden de belangen der bloembollencultuur te bevorderen: geen wonder dus, dat hij door vakgenooten en mannen der wetenschap geëerd werd. In verschillende binnen- en buitenlandsche vaktijdschriften zijn tal van bijdragen van zijn hand verschenen. Hij overleed te Haarlem den 1sten December 1901.

Krelage, Ernst Heinrich, een zoon van den vorige, den 28sten Januari 1869 te Haarlem geboren, volgde, na de lessen aan het gymnasium aldaar te hebben doorloopen, de colleges in de biologische vakken aan de universiteit te Amsterdam, was daarna in de zaak zijns vaders werkzaam en bezocht in verband daarmede de voornaamste tuinbouwstreken van Europa en Amerika. In 1895 nam hij de leiding der firma van zijn vader over en richtte in 1900 met eenige vakgenooten den „Bond van bloembollenhandelaren" op met eigen onderling informatie- en incassobureau voor de handelaren op het buitenland. In 1903 kwam op zijn aansporing de Nederlandsche Tuinbouw-handelsvereeniging en een soortgelijke voor den binnenlandschen tuinbouw tot stand. In de Nederlandsche maatschappij voor tuinbouw en plantkunde maakte hij de reorganisatieplannen aanhangig voor een algemeene federatie van tuinbouwvereenigingen, welke in 1908 geleid hebben tot de oprichting van den Nederlandschen Tuinbouwraad, onder tijdelijk voorzitterschap van den directeur-generaal van den landbouw, met een centraalbestuur, waarin alle takken van tuinbouw vertegenwoordigd zijn. *Krelage* trad herhaaldelijk op als jurylid op de groote internationale tuinbouwtentoonstellingen en vertegenwoordigde dan meermalen de Nederlandsche regeering. Hij leverde vele artikelen aan binnen- en buitenlandsche vakschriften, was van 1895 tot 1899 mederedacteur van het „Tijdschrift voor tuinbouw" en gaf van 1899 tot 1902 een eigen blad voor zijn firma uit onder den titel „Krelage's Bloemhof".

Kremenez, in het Poolsch *Krzemieniec,* een arrondissementshoofdstad in het Russische gouvernement Volhynië, ligt aan den Ikwa en aan den spoorweg Doebno—Kremenez, heeft 6 kerken, een aanzienlijken graanhandel en (1911) 17 704 inwoners. Bij de stad verheft zich het monnikenklooster Potsjajew, in 1240 gesticht.

Krementsjoeg is de naam van een arrondissementshoofdstad in het Klein-Russisch gouvernement Poeltawa, gelegen aan den Dnjepr, waarover een brug voert, die de stad met de overzijde verbindt. Men vindt er 9 Grieksch Katholieke kerken, 3 van de Sectariërs, 1 Lutherse kerk en 3 synagogen, verder 1 hoogere burgerschool, 1 gymnasium en eenige banken. Er is een belangrijke handel in graan en hout, terwijl ook de nijverheid van beteekenis is. Het stadsverkeer wordt door een electrischen tram vergemakkelijkt, terwijl de stad een kruispunt van spoorwegen vormt. Het aantal inwoners bedraagt (1910) 72 730.

Krementz, *Philipp,* kardinaal en aartsbisschop van Keulen, den 1sten December 1819 geboren, studeerde te Bonn en te München en ontving den 22sten October 1842 te Trier de priesterwijding. Hij was op verschillende plaatsen als kapelaan of pastoor werkzaam en werd in 1867

Digitized by Google

tot bisschop van Ermeland gekozen. Hij behoorde op het Vaticaansch Concilie (1869—1870) tot de tegenstanders van de leer der onfeilbaarheid. Eenigen tijd later veranderde zijn inzicht en verkondigde hij de onfeilbaarheid in zijn bisdom, schaarde zich aan de zijde der onfeilbaarheidsvrienden en bedreigde andersdenkende geestelijken met schorsing en ban. Daardoor kwam hij in Maart 1872 in botsing met de Pruisische regeering; hij weigerde zich onvoorwaardelijk aan de Staatswetten te onderwerpen, zoodat deze op hem werden toegepast. Den 1sten October 1883 werd echter de over hem uitgesproken schorsing opgeheven. In 1885 werd hij inplaats van *P. Melchers* aartsbisschop van Keulen en verkreeg in 1893 de waardigheid van kardinaal. Hij overleed te Keulen den 6den Mei 1899. Van zijn geschriften vermelden wij: „Israel, Vorbild der Kirche" (1865), „Das Evangelium im Buche Genesis" (1867), „Das Leben Jesu, die Prophetie der Geschichte seiner Kirche" (1869), „Grundlinien zur Geschichtstypik der Heiligen Schrift" (1875) en „Die Offenbarung des heiligen Johannes" (1883).

Kremer, *Jozef*, een Poolsch wijsgeer, in 1806 te Krakau geboren, bezocht de hoogeschool aldaar en zette zijn studie voort te Berlijn, Heidelberg en Parijs. Na aandeel te hebben genomen aan den Poolschen vrijheidsoorlog van 1830 tot 1831, richtte hij in zijn geboorteplaats een kostschool op en werd in 1847 hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de hoogeschool aldaar. Zijn belangrijkste philosofische geschriften zijn: „System der Philosophie" (2 dln., Krakau 1849—1852), „Briefe aus Krakau" (3 dln., Wilna 1861—1864). Zijn gezamenlijke werken zijn in 12 dln. uitgegeven (Warschau 1877—1881). Het uitgangspunt van zijn philosofie is de leer van *Hegel*. Hij overleed den 2den Juni 1875 te Krakau.

Kremer, *Alfred*, vrijheer *von*, een Oostenrijksch beoefenaar der Oostersche letterkunde, den 13den Mei 1828 te Weenen geboren, wijdde zich aan de universiteit aldaar eerst aan wijsgeerige, daarna aan rechtsgeleerde studiën en legde zich toe op het Nieuw-Grieksch, Turksch, Arabisch en Perzisch. De academie van Wetenschappen schonk hem reisgeld met de opdracht om gedurende twee jaren de bibliotheken in de Syrische steden te doorzoeken. In 1851 keerde hij naar Weenen terug en werd er hoogleeraar in het Arabisch aan het Polytechnisch instituut. In 1858 werd hij vice-consul te Kaïro, was er van 1859 tot 1862 als consul werkzaam en werd in 1870 Oostenrijksch consul voor Syrië en Beiroet en reeds in 1782 „Ministerialrath" en referent voor consulaire zaken in het ministerie van Buitenlandsche Zaken te Weenen. In Juni 1880 werd hij benoemd tot minister van Koophandel, doch hij nam reeds in Januari 1881 ontslag als zoodanig. Hij overleed den 27sten December 1889 te Döbling bij Weenen. Van zijn geschriften noemen wij: „Mittelsyrien und Damaskus" (1853), „Divan der Abu-Nuwas, des grössten lyrischen Dichters der Araber" (1855). „Egypten. Forschungen über Land und Volk" (2 dln., 1863), „Ueber die südarabische Sage" (1866), „Geschichte der herrschenden Ideen des Islams" (1868), „Kulturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams" (1873), „Kulturgeschichte des Orients unter den Khalifen" (1875—1877, 2 dln.) en talrijke bijdragen in de werken der academie van Wetenschappen te Weenen, zooals: „Topographie von Damaskus" (1854—1855, 2 dln.), „Ueber die Gedichte des Labyd" (1881), „Studiën zur vergleichenden Kulturgeschichte" (1889—1890, 2 dln.) enz.

Kreml of *Kremlin* beteekent in het Russisch een vesting of een met wallen en muren omringde stadswijk, zooals men er aantreft in Smolensk, Groot-Nowgorod, Wladimir, Nisjnii-Nowgorod, Kasan enz. Spreekt men echter van *het* Kreml, dan bedoelt men gewoonlijk dat te Moskou (zie aldaar).

Kremnitz (in het Hongaarsch *Körmöczbánya*) een stad in het Hongaarsche comitaat Bars, in een diep dal gelegen, is een oude koninklijke vrijplaats, doch sedert 1876 een stad met een magistraat. Men heeft er een kasteel, een sierlijke hoofdkerk, een Franciscaner klooster enz. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 4606 en met de 7, tot Kremnitz behoorende dorpen mede, 9349. Men vindt er een belangrijken mijnbouw, die jaarlijks 40 kg. goud en 120 kg. zilver levert. Tegenwoordig is de stad van belang door de aldaar opgerichte munt, waar alle Hongaarsche munten geslagen worden. Ook vindt men er verschillende fabrieken.

Kremnitz, *Mite* of *Maria*, een Duitsch schrijfster, een dochter van den chirurg *H. A. Bardeleben*, werd den 4den Januari 1852 te Greifswald geboren, trad in het huwelijk met dr. *Kremnitz*, geneesheer te Boekarest en vestigde zich in 1875 aldaar. Na den dood van haar echtgenoot (31 Juli 1897) verhuisde zij naar Berlijn. Zij schreef onder haar eigen naam: „Rumänische Skizzen" (1877), „Neue rumänische Skizzen" (1881) en „Rumänische Märchen" (1882). verder met *Carmen Sylva* (koningin *Elisabeth* van Roemenië) „Rumänische Dichtungen" (3de druk 1889). Onder het pseudoniem *George Allan* leverde zij: „Fluch der Liebe" (1881), „Aus der rumänischen Gesellschaft" (1881), „Ein Fürstenkind" (1882) en verscheidene novellen en romans in tijdschriften. Met *Carmen Sylva* en onder het dubbele pseudoniem *Dito und Idem* schreef zij: „Aus zwei Welten" (7de druk 1901), „Astra" (6de druk 1903), „Anna Boleyn" (1886), „Feldpost" (4de druk 1903), en eenige novellen. Alleen schreef zij nog „Carmen Sylva" (1903), „König Karl von Rumäniën" (2de druk 1904), „Am Hofe von Ragusa" (1902) enz. en de novellen: „Elina. Zwischen Kirche und Pastorat" (1895), „Sein Brief" (1896), „Herr Baby" (1901), „Fatum" (1903) enz.

Krems is een oude stad in Neder-Oostenrijk, de hoofdplaats van een district en een arrondissement, gelegen aan den voet van den Mannhartsberg, ter plaatse, waar de Krems zich met den Donau vereenigt aan de lijnen Absdorf—Krems en Krems—Herzogenburg, welke laatste met een groote brug over den Donau voert. Zij telt met haar 4 voorsteden (1911) 14 385 inwoners; men heeft er een viertal kerken, een aanzienlijk stadhuis met een archief, een gymnasium en onderscheiden andere scholen, een ziekenhuis en een wijnbouwschool. De nijverheid omvat fa-

Digitized by Google

bricage van staalwaren, mosterd en azijn. De bevolking legt zich toe op tuinbouw en drijft handel. Uit een in de nabijheid gevonden aardsoort bereid men loodwit *(Kremser wit)*. Het stadje *Stein*, 2 km. van Krems verwijderd, is de havenplaats van deze aan den Donau.

Kremsier is een kantonshoofdplaats in Moravië, in de vruchtbare vlakte Hanna aan den March, welke hier door een kettingbrug is overspannen. De plaats strekt tot zomerverblijf aan den bisschop van Olmütz en telt met haar 8 voorsteden (1911) 16 523 inwoners. Tot de belangrijkste gebouwen behooren er het prachtig aartsbisschoppelijk paleis met een mooi park, een museum van schilderijen, een geologisch en physisch kabinet, een verzameling van munten en een bibliotheek. Men heeft er verder een Duitsch en een Czechisch gymnasium en hoogere burgerscholen, een kweekschool voor onderwijzers, een landbouwschool en 2 muziekscholen. De nijverheid omvat machinefabricage, ijzergieterij, suikerfabricage en bierbrouwerij, terwijl er een aanzienlijke handel, vooral in graan en vee, wordt gedreven.

Kremsier werd reeds in 1110 de hoofdplaats van een bisdom, had in den Hussietenoorlog veel te lijden en werd in 1643 door de Zweden onder *Torstenson* stormenderhand ingenomen en verbrand.

Kremsmunster, een vlek met (1911) 3733 inwoners in het hertogdom Oostenrijk boven de Enns en aan de Krems gelegen, is bekend door een rijke abdij der Benedictijnen. Deze werd in 777 door Hertog *Thassilo van Beieren* gesticht. Behalve andere ruime gebouwen bevat zij een kerk, een schatkamer, een gymnasium, een kostschool, een bibliotheek met 70 000 deelen en een 57 m. hooge sterrenwacht.

Krenten, eigenlijk *korinthen* of *kleine rozijnen,* zijn de gedroogde roode of blauwe bessen van een verscheidenheid van den gewonen wijnstok, namelijk van *Vitis vinifera apyrena.* Die bessen hebben, zooals het laatste toevoegsel tot den naam aanduidt, geen pitten; zij groeien vooral in groote hoeveelheden in Griekenland en ontleenen haar naam aan de stad Korinthe. De beste komen echter van de eilanden Zante, Cephallonia en Ithaka; verder groeien ze langs de Golf van Patras en aan de westkust van de Peloponnesus. Zij groeien in dalen en vlakten op een vochtigen bodem. In Juli zijn ze reeds rijp. Na den oogst worden ze op met zand of kiezel bedekte terrassen gedroogd, daarna worden ze van de stelen ontdaan en verpakt in kisten of vaten. Wegens den aangenamen zoeten smaak en de afwezigheid van pitten gebruikt men ze bij het bereiden van krentebrood, alsmede van velerlei gebak. In sommige streken van Griekenland perst men uit deze druiven een zeer zoeten, olieachtigen wijn, die den naam draagt van *krentenwijn.* De meeste krenten worden uitgevoerd naar Frankrijk, Engeland en Amerika.

Krentenboompje. Zie *Ribes.*

Kresilas, een Grieksch beeldhouwer, leefde omstreeks 400 v. Chr. Zijn meest vermaarde werk was een „gekwetste Amazone", waarvan het Capitolijnsch Museum te Rome een copie bezit.

Krestovic, *Gabriël* (Turksch *Gavril Pasja),* gouverneur-generaal der zelfstandige provincie Oost-Roemelië, werd omstreeks 1822 in het Oost-Roemelische stadje Kotel geboren. Hij was van afkomst een Bulgaar en studeerde te Parijs in de rechten, werd vervolgens te Konstantinopel assessor in de handelsrechtbank, daarna lid van het Hof van Cassatie en in 1868 president der handelsrechtbank te Konstantinopel. Eenigen tijd was hij redacteur van de „Blgarsky Knizici" en gaf in 1869—1871 een geschiedenis van Bulgarije („Istorija blgarska") in het licht. Bij de stichting der zelfstandige provincie Oost-Roemelië werd *Krestovic* (1878) tot chef van het departement van Binnenlandsche Zaken en tot secretaris-generaal en in Mei 1884 als opvolger van *Aleko Pasja* tot gouverneur-generaal benoemd met den titel *pasja.* Bij de uitbarsting van het oproer in September 1884 moest hij aftreden. Hij overleed den 28sten November 1885 te Konstantinopel.

Krestówskij, *W.,* een Russisch schrijfster, een pseudoniem van *Nadeshda Dimitrijevna Chwoscinskaja,* in 1825 te Rjasan geboren, trad op met het verhaal „Anna Michailowna" in de „Vaderlandsche Jaarboeken", waarin ook haar latere geschriften grootendeels verschenen. Voor al roemt men van haar: „In afwachting van wat beters" (1861), „De groote beer" (1871), „De bariton" (1861) en „De dorpsonderwijzer". Haar gezamenlijke werken verschenen te St. Petersburg in 5 deelen (1902). Zij overleed den 20sten (8sten) Juni 1889 te Peterhof bij St. Petersburg.

Kreta (Nieuw-Grieksch: *Kriti,* Turksch: *Kirid,* Italiaansch: *Candia),* een eiland in de Middellandsche Zee (zie de kaart van Oud-Griekenland), is het belangrijkste van den geheelen Grieksehen Archipel, wat grootte, ligging, rijkdom aan havens, vruchtbaarheid en bevolking betreft. Het ligt tusschen 23° 31′ en 26° 20′ O.L. en 34° 55′ en 35° 41′ N. Br. ten Z. van de Egeïsche Zee. De vorm is langgestrekt van O. naar W., de grootste lengte bedraagt 260 km., terwijl de breedte afwisselt tusschen 12 en 56 km. De oppervlakte bedraagt 8618 v. km.

De kust is bijna overal steil, behalve aan de noordzijde, waar men eenige randvlakten en talrijke inhammen aantreft met de meestal verzande havens der Mirabella-, Armyro-, Soeda-Chania- en Kisamobaai. De zuidkust is ten deele ontoegankelijk, omdat daar het gebergte steil uit de zee oprijst, terwijl het naar het noorden langzaam afdaalt, vruchtbare vlakten en heuvelland vormend. De meest bekende der voorgebergten zijn kaap Boeza en kaap Spatha in het W., Sidero en Salmone in het O. en kaap Lithonos in het Z. Het midden van Kreta wordt doorsneden door een bergketen, waarin zich de oude godenberg Ida of Psiloriti tot 2457 m. hoogte verheft. Het westen wordt ingenomen door de Witte Bergen of het Madaraesgebergte, dat een natuurlijke vesting vormde in de oorlogen tegen de Turken. Hier vindt men den 2470 m. hoogen Theodoro, wiens top slechts gedurende een paar maanden vrij van sneeuw is. In het O. verheffen zich het Lasithigebergte in de Aphentis. De gebergten bestaan hoofdzakelijk uit kalksteen, waarin veel karstverschijnselen voorkomen. Van de belangrijke vlakten noemen wij die van Candia en Che

Digitized by Google

nia, de vruchtbaarste van het eiland, de Mesara en de Pediada. De voornaamste rivieren, alle slechts woeste bergstroomen, zijn de Mylopotamos in het N. en de Mitropolipotamos in het Z. Het klimaat is gezond en zacht. De gemiddelde temperatuur bedraagt aan de kust 19° C. en stijgt alleen wanneer de sirocco uit Afrika waait tot 36° à 40°. Des winters regent het in de vlakten, des zomers regent het nooit, maar dicht bij de kust is de dauw zeer sterk. Reeds in de Oudheid was het eiland beroemd om zijn producten als wijn, olie en honig, doch door de Turksche overheersching en de eeuwige onrust ging de landbouw sterk achteruit. De productie aan graan voorziet slechts voor $^1/_4$ gedeelte in de behoefte. Uitgebreid zijn de olijven-wouden, die jaarlijks aanzienlijke hoeveelheden olijfolie opleveren, en ook vlas, tabak, zoethout, Johannisbrood, wijn, amandelen en zuidvruchten gedijen er voortreffelijk. In den laatsten tijd is de wijnbouw achteruitgegaan wegens geringen uitvoer naar Frankrijk. De planten aan de kust behooren tot de Middellandsche Zeeflora en aan den zuidkant groeien zelfs palmen. Het aantal bosschen (eiken en dennen) is gering. De industrie is van weinig beteekenis; wij noemen: eenige groote oliefabrieken en twee cognacfabrieken. Wat den handel betreft, bedroeg in 1911 de uitvoer 9,6, de invoer 10,5 mill. gld. Het grootste aandeel van den handel heeft Griekenland, dan volgt Oostenrijk-Hongarije, vervolgens Engeland. De voornaamste uitvoerartikelen zijn, behalve de genoemde producten van den bodem nog zeep en sphakiakaas. Wat betreft den veestapel, bezit Kreta ongeveer:

paarden	7 000
muilezels	12 000
ezels	40 000
schapen	400 000
geiten	170 000
varkens	45 000

Het mineraalrijk levert slechts kalksteen, gips, slijpsteenen, lei en een weinig steenkool.

In 1911 bedroeg de bevolking 344 001 inwoners, waarvan de meerderheid Grieksch-orthodox is; in taal en gewoonten zijn zelfs de Mohammedanen Grieken. Het budget voor 1911 stelde de inkomsten op 6,1, de uitgaven op 8,6 mill. drachmen. Het eiland is verdeeld in 5 nomen. Hoofdstad is Kanea; verder zijn Candia, Soeda en Rethymnon belangrijke plaatsen. In 1911 bedroeg het overzeesch scheepvaartverkeer in deze vier havens 1739 schepen met 1 307 292 ton inhoud; aan de kustvaart namen 1107 zeilschepen deel (inhoud 9133 ton).

De officiëele taal is het Grieksch. De vlag bestaat uit een wit kruis in een licht-blauw veld, terwijl het bovenste voorste vierendeel rood gekleurd is met een vijfhoekige witte ster.

Geschiedenis. In de oudste Grieksche tijden bestond op Kreta het koninkrijk van *Minos* (zie aldaar) met, naar beweerd wordt, 100 steden. De residentie van *Minos*, aan de zuidkust, was Gortyna. Na de onderdrukking der Kretasche zeeroovers door *Metellus Creticus* (67 v. Chr.) waren de Romeinen de heerschers op het eiland. Later behoorde het aan de Byzantijnsche keizers, doch in 823 n. Chr., werd het door de Arabieren aan *Michael II* ontrukt, totdat *Nikephoros Phokas* het in 961 weder veroverde. Het bleef in handen der Grieken tot 1204, toen de Kruisvaarders Konstantinopel veroverden. Toen kwam het in bezit der Genueezen en daarna aan de Venetianen, die het tot 1645 behielden. De hoofdstad Kandia werd eerst na een 3-jarigen bloedigen strijd door de Turken bemachtigd, den 27sten September 1669, onder wier heerschappij het eiland verwilderde. In den Grieksche opstand werd het door *Ibrahim Pasja* in 1824 weer onderworpen en als vergoeding voor de oorlogskosten afgestaan aan *Mehemed Ali van Egypte*, die het in 1841 echter moest teruggeven. Toen na de ontroning van koning *Otto* van Griekenland de Nationaal-Helleensche partij opnieuw krachtig optrad en tevens het Turksche belastingstelsel door misgewas dubbel werd gevoeld, brak in 1866 een algemeene opstand uit, die den Turken groote moeilijkheden bezorgde, te meer daar Griekenland het verzet steunde. Ook de mogendheden gaven de Porte den raad het eiland aan Griekenland af te staan, doch dit werd door Turkije geweigerd. In 1867 gelukte het eindelijk aan *Omer Pasja* den opstand te beperken en door vreeselijke strengheid de orde te handhaven in het door hem bezette gebied. Tegelijk beloofde de Porte een algemeene amnestie en toonde zich tot hervormingen bereid. De grootvizier *Ali Pasja* zelf ging in October 1867 naar Kreta en stond op een te Chania bijeengeroepen vergadering van afgevaardigden de geuite wenschen, vooral kwijtschelding van belasting gedurende eenige jaren, toe. Daardoor verslapte de opstand en de mogendheden dwongen in 1869 Griekenland alle verbindingen met Kreta af te breken. *Moekhtar Pasja*, di in 1878 tot onderdrukking van nieuwe onlusten werd uitgezonden, deed den 15den October te Halepa toezegging, dat sommige eischen, zooals instelling van een uit Christenen en Mohammedanen samengestelde provinciale vertegenwoordiging en financiëele zelfstandigheid, zouden worden toegestaan; zelfs werd een Griek, *Photiades*, tot gouverneur-generaal benoemd. Evenwel deed de onverzoenlijke haat tusschen de Christenen en Mohammedanen op Kreta (hoewel beide tot denzelfden stam behooren) en het onbekwame bestuur der Turken in 1896 wederom een opstand der Christelijke bevolking uitbreken. Het niet naleven van het verdrag van Halepa door Turkije, had de ontevredenheid der Christenen nog vermeerderd. Den 29sten Augustus verklaarde de sultan, dat hij, in overleg met de mogendheden, een Christelijk gouverneur-generaal zou benoemen en dat de Nationale Vergadering minstens om de 2 jaren 40—80 dagen zou mogen vergaderen. Den 3den September werd deze iradé door de Nationale Vergadering aangenomen. De uitvoering ervan en het herstel van den eigendomstoestand *quoante* gaf weer aanleiding tot wrijvingen en reeds in Januari 1897 kwam het opnieuw tot openlijke vijandelijkheden. Spoedig ontvlamde de opstand over het geheele eiland, en thans werd openlijk verkondigd, dat de verdrijving der Turken en de aansluiting bij Griekenland het doel was. Den 15den Februari landde de Grieksche

Digitized by Google

overste *Vassos* met 2000 manschappen te Platania en vaardigde een proclamatie uit, waarin meegedeeld werd, dat koning *Gorgios* bezit nam van Kreta. De gouverneur-generaal *George Berowitsj Pasja* verliet het eiland. De mogendheden protesteerden tegen het wederrechtelijk optreden van Griekenland en stelden een blokkade in, terwijl de sultan autonomie beloofde. Tengevolge van het ongunstig verloop van den oorlog tegen Turkije trok Griekenland tegen het midden van Mei 1897 de troepen van Kreta terug en legde zich neer bij de onafhankelijkheid van het eiland. De anarchistische toestand duurde er evenwel voort. Op voorstel van Rusland verlangden ook Engeland, Frankrijk en Italië in 1898 van de Porte de benoeming van prins *George van Griekenland* tot gouverneur-generaal. De vier mogendheden droegen den 14den November 1897 aan prins *George van Griekenland* als hun commissaris *(Harmostes)* het bestuur over Kreta op, onder hun militaire bescherming. Het bestuur werd geregeld, hoewel onder groote moeilijkheden, en in April 1899 de nieuwe grondwet aangenomen. Vooral de toestand der financiën was zeer slecht en de 9 millioen francs, door de Nationale Vergadering tot dit doel toegestaan, waren niet voldoende, om de landbouwers weer in staat te stellen hun arbeid te hervatten. Hoewel de Mohammedanen vertegenwoordigers in het bestuur hadden, verhuisden zij nochtans in grooten getale naar Klein-Azië. De openbare veiligheid werd gehandhaafd door een corps gendarmen, dat door Italiaansche officieren georganiseerd was en wel zoo voortreffelijk, dat het tegen het einde van Februari 1902 bijna geheel ontbonden kon worden.

In 1901 en in den herfst van 1904 reisde de prins in Europa rond, om van de mogendheden de aansluiting van Kreta bij Griekenland te verkrijgen, doch tevergeefs. *Wenizelos*, zijn minister van Justitie, achtte een rustig overgangstijdperk noodig, doch werd deswegen ontslagen (1901) en trad thans aan het hoofd der oppositie. Dit en de zware belastingdruk deden de ontevredenheid op het eiland steeds toenemen. Hoofdzakelijk richtte zich die ontevredenheid tegen den invloedrijken secretaris van den prins *Pappadiamantopoulos*, die ook te Athene veel invloed had. Zoo brak, ondanks alle pogingen tot verzoening, den 23sten Maart 1905 opnieuw een opstand uit, ditmaal gesteund door de ontevreden aanhangers van den ex-minister *Wenizelos*. In November 1905 was de opstand onderdrukt, maar daarmede keerde de rust niet en nog minder de welvaart op het eiland terug, en daar prins *George* er ten slotte aan wanhoopte de moeilijkheden te boven te komen, legde hij in September 1906 zijn hoog ambt neer en werd door den voormaligen Griekschen ministerpresident *Zaimis* opgevolgd. Een nieuwe constitutie, door de Nationale Vergadering ontworpen, werd door de beschermende mogendheden goedgekeurd, en den 21sten Februari 1907 legde de nieuwe oppercommissaris den eed op de grondwet af. In 1908 ontstond nieuwe onrust door de gebeurtenissen in Bosnië-Herzegowina en in Bulgarije (zie *Turkije)*. Den 12den October 1908 werd de Kretenzische Kamer in buitengewone zitting bijeengeroepen en met algemeene stemmen (de Mohammedaansche afgevaardigden waren afwezig) het besluit genomen, waarbij de onafhankelijkheid des eilands van Turkije en de aansluiting bij Griekenland werd geproclameerd. De beschermende mogendheden keurden dit niet goed. Pas den 30sten Mei 1913 werd bij den vrede van Londen Kreta bij het koninkrijk Griekenland gevoegd.

Literatuur: Laroche, La Crète ancienne et moderne (Parijs 1898); *Bothmer*, Kreta in Vergangenheit und Gegenwart (Leipzig 1899); *Bérard*, Les affaires de Crète (Parijs 1898); *Turot*, L'insurrection crétoise et la guerre gréco-turque (Parijs 1898); *Lagrange*, La Crète ancienne (Parijs 1908); *Gleye*, Kretische Studiën (Leipzig 1910).

Krethi en Plethi is waarschijnlijk de naam voor de huurtroepen in het leger van koning *David*, die voor een goed deel uit Plethi = Philistijnen bestonden. De kern ervan werd althans gevormd door de 600 man, die onder aanvoering van *Ithai* uit Gath in het Philistijnsch gebied zich bij *David* hadden gevoegd en die later werden aangevoerd door *Benaja* (vergel. II Samuel 8 : 18, 15 : 18 en 20 : 7 en 23).

Kretschmann, *Karl Friedrich*, een Duitsch dichter, den 4den December 1738 te Zittau geboren, bezocht het gymnasium aldaar en studeerde te Wittenberg in de rechten, werd in 1764 „Oberamtsadvocat" en in 1774 „Gerichtsactuar" in zijn geboorteplaats, ontving in 1797 pensioen en overleed den 15den Januari 1809. Als dichter dankt hij zijn roem aan zijn: „Bardenlieder", in 1768 onder den naam van den bard *Rhingulph* uitgegeven. In zijn laatste levensjaren schreef hij „Kleine Romane und Erzählungen" (1799—1800, 2 dln.) en de blijspelen „Die Familie Eichenkron", „Die Belagerung" en „Der alte böse General". Zijn gezamenlijke werken zijn in 1784—1805 in 7 deelen in het licht verschenen.

Kretschmar, *August Friedrich Hermann*, een Duitsch dirigent en musicoloog, den 19den Januari 1848 te Olbernhau geboren, kreeg het eerste muziekonderwijs van zijn vader, studeerde muziek aan het conservatorium en philologie aan de universiteit te Leipzig en promoveerde op een Latijnsche dissertatie over het notenschrift vóór *Guido van Arezzo*. Daarna werd hij leeraar aan het conservatorium te Leipzig en dirigent van verschillende vereenigingen, welke betrekkingen hij echter in 1876 om gezondheidsredenen moest opgeven. Na zijn herstel werd hij operakapelmeester te Metz; daarna muziekdirecteur te Rostock. In 1887 kwam hij weer te Leipzig en daar werd hij achtereenvolgens muziekdirecteur der universiteit, docent in de muziekgeschiedenis, van 1890 tot 1895 leider der door hem gestichte academische orkestconcerten en in 1895 buitengewoon hoogleeraar. In 1904 werd hij aan de universiteit te Berlijn gewoon hoogleeraar en in 1909 directeur der koninklijke hoogeschool voor muziek. *Kretschmar*'s meest bekend werk is een „Führer durch die Konzertsaal" (dl I, 4de druk 1918; dl. II, afd. I, 3de druk 1905; dl. II, afd. II, 2de druk 1899). Voorts schreef hij tal van artikelen in verschillende tijdschriften.

Digitized by Google

Kretschmer, *Paul,* een Duitsch taalgeleerde, den 2den Mei 1866 te Berlijn geboren, studeerde aldaar en werd er privaatdocent. In 1896 werd hij buitengewoon-hoogleeraar in de vergelijkende taalstudie te Marburg en in 1899 gewoon hoogleeraar te Weenen, bovendien in 1902 correspondeerend lid der Weensche academie van wetenschappen. Hij schreef: „Beiträge zur griechischen Grammatik", „Indogermanische Accent- und Lautstudien" (1891), „Die griechischen Vasen-inschriften" (1894), „Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache", „Sprachliche Regeln für die Bildung und Betonung zoologischer und botanischer Namen" (Berlijn 1899), „Die Entstehung der Koine" (1900), „Die Inschriften von Ornavasso und die ligurische Sprache" en „Der heutige lesbische Dialekt" (1905).

Kreu. Zie *Vischtuigen.*

Kreupelheid (mank gaan, hinken, *claudicatio)* is een onregelmatigheid in den gang, ontstaande door gemis van voldoende bruikbaarheid van één der onderste ledematen, zoodat de lijder zoo kort mogelijk daarop steunt (zie *Hinken).* Het juist in ons land en vooral in het Noorden ervan veel voorkomend mank gaan, berust gewoonlijk op een aangeboren ontwrichting van de heup, waarbij de kop van het dijbeen niet in den ondiepen heupkom draait, maar daaruit geluxeerd, over het darmbeen glijdt.

Kreuth, een dorpje, 10 km. ten zuiden van Tegernsee in Opper-Beieren gelegen, is bekend als badplaats en ligt 850 m. boven de oppervlakte der zee. Het plaatsje telt (1910) 1074 inwoners. De bron (Wildbad) was er reeds sedert den aanvang der 16de eeuw bekend en werd reeds vroeg door de monniken van Tegernsee en door de landlieden uit den omtrek gebruikt. Men heeft er ook andere bronnen, alle koude zwavelbronnen. Men gebruikt het water in- en uitwendig. Ook wordt Kreuth bezocht wegens zijn inrichting tot het drinken van melk, afkomstig van alpengeiten.

Kreutz of *Körös* is de naam van een koninklijke vrijstad in Kroatisch-Slavonië in het comitaat Belovár-Kreutz, gelegen aan verschillende spoorwegen. Het is de zetel van een bisschop, bezit twee kerken, een bisschoppelijk paleis, een gerechtshof, een priesterseminarium, een landbouwschool en een aardewerkfabriek. Het getal inwoners bedraagt (1911) 4712. In den omtrek worden landbouw en veeteelt uitgeoefend.

Kreutzer was de naam van een koperen munt, welke ongeveer de waarde had van een cent en in Oostenrijk en verschillende Zuid-Duitsche staten gangbaar was, totdat de nieuwe muntstelsels voor geheel Duitschland (naar Marken) en voor Oostenrijk (naar Kronen) daaraan een einde maakten.

Kreutzer, *Rodolphe,* een Fransch vioolspeler en een verdienstelijk componist, den 16den November 1766 te Versailles geboren, kreeg onderwijs van den violist *Anton Stamitz,* die hem opleidde tot aan zijn 12de jaar. Zelfs begon hij toen reeds te componeeren zonder hierin eenig onderwijs te hebben genoten, en op 13-jarigen leeftijd droeg hij zijn eigen vioolconcert in het „concert spirituel" te Parijs met grooten bijval voor. In 1790 werd hij als eerste viool geplaatst in het orkest van het „Théâtre Italien" en bracht in datzelfde jaar zijn eerste opera: „Jeanne d'Arc" ten tooneele, waarop tot aan 1796 een aantal andere volgden, van welke: „Paul et Virginie" en „Lodoïska" met bijval werden begroet. In 1796 bezocht hij als concertgever Italië, Duitschland en Nederland. Na zijn terugkeer werd hij professor aan het conservatorium en was sedert 1801 als solo-violist werkzaam in de groote opera, welke betrekking hij tot 1826 waarnam. Hij overleed te Genève den 6den Januari 1831. Uitmuntend zijn zijn 19 concerten en zijn „40 études ou Caprices", die nog tegenwoordig als oefeningen gebruikt worden; voorts schreef hij nog strijkkwartetten, trio's, sonaten, enz. Aan hem heeft *Beethoven* zijn vioolsonate op. 47 opgedragen, welke daarom ook „Kreutzer-sonate" heet.

Zie: *H. Kling,* Rodolphe Kreutzer (1898), *B. Cutter,* How to study Kreutzer (1907) en *J. Hardy,* Rod. Kreutzer, sa jeunesse à Versailles, 1766—1789 (1910).

Kreutzer, *Konradin,* een Duitsch componist van liederen en opera's, werd den 22sten November 1780 te Mezskirch in Baden geboren, liet de reeds aangevangen studie in de rechten varen en bepaalde zich bij de toonkunst. Hij vestigde zich in 1804 te Weenen, waar hij *Albrechtsberger* tot leermeester had, werd in 1812 te Stuttgart, in 1817 te Donaueschingen kapelmeester, doch legde in 1822 die betrekking neder en vertrok naar Weenen, waar zijn opera „Libussa" met uitstekend gevolg ten tooneele gebracht en hij zelf tot kapelmeester bij een der schouwburgen benoemd werd. Hij bedankte in 1833 voor zijn post en was vervolgens tot 1840 kapelmeester aan den Josephstädter schouwburg. In dien tijd leverde hij zijn beste werken, zooals „Das Nachtlager zu Granada" en de muziek voor den „Verschwender" van *Raimund.* In 1849 vergezelde hij zijn dochter *Cecilia* op haar reis als zangeres naar Riga en overleed aldaar den 14den December 1849.

Kreuznach, een stad en badplaats in het district Koblenz der Pruisische Rijnprovincie, ligt aan de Nahe, 89 m. boven den zeespiegel, en vormt een kruispunt van spoorwegen. Door de Nahe wordt de stad verdeeld in een oud en een nieuw gedeelte. Men vindt er 2 Evangelische en 3 R.-Katholieke kerken en een synagoge, verder eenige gedenkteekens en mooie parken. Belangrijk is er de tabaksfabricage, de looierij en de fabricage van fijne ledersoorten. Verder vindt men er een glasfabriek, marmeradijperij, zoutziederij („Kreuznacher moederloog") en fabrieken voor mousseerende wijnen. Wijn- en graanhandel worden op groote schaal gedreven. Kreuznach bezit een gymnasium, een hoogere burgerschool, een oost- en wijnbouwschool, een oudheidkundig museum enz., doch is vooral bekend wegens de baden, die reeds in 1478 ontdekt en sedert dien tijd gebruikt werden. Het zijn ijzerhoudende bronnen, waarvan het water gedronken wordt, of zwakke minerale bronnen, die veel worden aangewend ter genezing van scrophuleuse ongesteldheden en chronische huiduitslag. Men maakt vooral gebruik van de Oranje-bron en van de bron der Theodorshalle. Het klimaat is er

Digitized by Google

zeer zacht en behoort tot de warmste van Duitschland; de gemiddelde temperatuur des zomers is 18° C. Het aantal bewoners bedraagt (1911) 23 167, het aantal badgasten jaarlijks 6000 tot 7000; 1 km. ten Z. der stad liggen de zoutmijnen Karlshalle en Theodorshalle en 8 km. verder Munster en Stein.

Kreuznach komt onder den naam van Cruciniacum reeds voor in 819. In de oorlogen der 17de eeuw werd het meermalen geplunderd en verwoest. In 1689 deden de Franschen er het kasteel Kauzenberg in de lucht vliegen.

Kreuzzeitung is de naam van een Pruisisch dagblad, aldus genoemd naar het teeken (†) aan het hoofd der courant, die eigenlijk *Neue Preussische Zeitung* heet. Het blad verschijnt te Berlijn tweemaal daags en is het orgaan der streng evangelische orthodoxen en tevens een der voornaamste organen der conservatieve partij. In 1848 werd het opgericht door *Hermann Wagener;* tegenwoordig behoort het aan een naamlooze vennootschap.

Kri. Zie *Cree.*

Krib of *Kribbe* noemt men een werk dwars op den oever van een rivier aangebracht, met het doel de stroomgeul in het zomerbed der rivier te beperken, m. a. w. het dwarsprofiel te vernauwen. Geschiedt dit regelmatig langs de geheele rivier, dan wordt tevens een ander doel bereikt, n. l. het beschermen van hier en daar door den stroom aangevallen en dus afnemende oevers. De kribben bestaan uit schuin over elkander gewerkte lagen rijsthout gedekt met grint en puin, in den laatsten tijd veelal met een steenbezetting van bazalt; aan den kop zijn zij 20—30 cm. boven den middelbaren rivierstand hoog, met een flauwe helling oploopend naar den oever.

Kriebelziekte. Zie *Ergotisme.*

Krieger, *Frederik Willem,* een Nederlandsch geneeskundige, den 23sten November 1805 te Rotterdam geboren, bezocht aldaar het Erasmiaansch gymnasium, studeerde te Groningen en vervolgens te Berlijn en promoveerde in 1834 te Groningen in de geneeskunde op een dissertatie: „De graviditate tubaria" en in het volgende jaar in de verloskunde en in de heelkunde. Nu vestigde hij zich als geneesheer te Rotterdam, werd er in 1836 benoemd tot lector aan de klinische school, was lid van de geneeskundige commissie van toezicht en werd in 1848 beroepen als gewoon hoogleeraar te Leiden. Hij aanvaardde die betrekking met een redevoering: „De progressibus, quos nostra praesertim aetate per anatomiam pathologicam fecit chirurgia" en was lid van onderscheiden binnen- en buitenlandsche geneeskundige genootschappen, verder van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap en van de Leidsche Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde, doch moest in 1869 om redenen van gezondheid zijn ontslag vragen en overleed den 24sten Augustus 1881. Van zijn geschriften vermelden wij: „De besmettelijke ontsteking der pisbuis" (met *Polano,* 1847). „Praktisch handboek der klinische heelkunde" (met *Polano,* 1846—1861), en eenige redevoeringen en bijdragen in tijdschriften.

Kriek *(Prunus avium* L.). Zie *Kers.*

Kriekelaar in de wapenkunde is de wilde pruimeboom, voorgesteld als een rechte stam met zes, twee aan twee tegenover elkaar staande takken, die, evenals de stam, eindigen in een puntig blad.

Krielhoenders. Naar de beteekenis van het woord „kriel" worden tal van kleine hoendersoorten hier te lande krielhoenders of krielen genoemd. Veelal zijn het miniatuurvormen van bestaande groote rassen; zoo spreekt men van Brahma-kriel, Cochin-kriel enz., met welke rassen ze dan ook in de uiterlijke kenmerken, behalve grootte en gewicht, zooveel mogelijk overeenkomen. Behalve deze verkleinde rasvormen, zijn er echter ook, die niet op een bepaald stamras wijzen, doch hun eigene kenmerken hebben; als zoodanige noemen wij hier de Hollandsche Patrijskrielen en de Nederl. Sabelpootkrielen.

Kriemhild was volgens het Nibelungenlied (zie aldaar) de dochter van den koning der Bourgondiërs *Dankrat* te Worms, die eerst met *Siegfried* en na diens vermoording door *Hagen* met den koning der Hunnen *Etzel* gehuwd was. Zij gebruikte als koningin der Hunnen haar macht om haar eersten gemaal op *Hagen* en haar broeders *Gunther* en *Gernot* te wreken. Tot dit doel noodigt zij hen aan het Hof, waar zij op haar aanstoken den dood vinden. Kort daarna wordt zij zelf gedood door een knecht van *Dietrich von Bern.* In Noorsche bronnen voert zij den naam *Gudrun.*

Kries, *Johannes von,* een Duitsch geneesheer, den 6den October 1853 te Roggenhausen in West-Pruisen geboren, studeerde te Halle, Leipzig, Zurich en Berlijn, werd assistent van *Ludwig* te Leipzig en in 1878 privaat-docent aan de hoogeschool aldaar. In 1880 ging hij als hoogleeraar in de physiologie naar Freiburg en werd er in 1884 gewoon hoogleeraar. Hij leverde zeer belangrijke werken over de zintuigen, waarvan wij noemen: „Die Gesichtsempfindungen und ihre Analyse" (Leipzig 1882) en „Abhandlungen zur Physiologie der Gesichtsempfindungen aus dem Physiologischen Institut in Freiburg" (2 dln., Leipzig 1897—1902). Verder schreef hij: „Die Prinzipien der Wahrscheinlichkeitsrechnung" (1886), „Ueber den Begriff der objektiven Möglichkeit" (1888) en „Studien zur Pulslehre" (1892).

Kriewelziekte. Zie *Ergotisme.*

Krik *(Creeks)* is de naam van een Indianenstam in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, die vroeger in Georgië, Alabama en Tennessee woonde, maar in de jaren 1836—1838 naar het zoogenaamde Indianenterritorium in Oklahoma verplaatst werden. Reeds vóór de komst der Europeanen hield zich deze stam met landbouw bezig. Zij verbouwden maïs, boonen en tabak, hadden vaste woonplaatsen en kenden een soort beeldenschrift, terwijl hun godsdienstige gebruiken zeer ontwikkeld waren: zij aanbaden de Vruchtbaarheid. Zij telden 20 geslachten, aan wier hoofd somtijds een vrouw stond. Huwelijken in hetzelfde geslacht waren verboden. De Krik waren verdeeld in twee afdeelingen: een noordelijke, de *Muskogi,* en een zuidelijke, de *Seminolen.* Onder hun hoofd *Mac Gillivray* veroverden zij in 1813 het fort Minas, doch werden door generaal *Jackson* geheel en al onderworpen. Te-

Digitized by Google

genwoordig worden zij met de Seminolen, Tsjokta, Tsjikasa en Tejerokezen tot de vijf beschaafde stammen of naties gerekend. In 1900 telde de natie 40 674 zielen, waarvan ongeveer $^3/_4$ blanken. Zij staan op een tamelijk hoog standpunt van beschaving, belijden het Christendom en bezitten een geschreven staatsregeling.

Krikelenberg, *Kriekelenberg* of *Krekelberg,* een berg of heuvel aan de noordoostzijde van het Geuldal met een kruin van gelijke hoogte in de Vaalser-Bosschen, is een van de hoogste punten van Nederland. In het noorden is de heuvel door een flauwe helling van den Wrakelenberg gescheiden. Het hoogste deel van de kruin ligt 240 m. boven de oppervlakte der zee of 158 m. boven het Geuldal. De berg bestaat uit kwartsachtig krijt, zandig krijt en krijt met zwarte vuursteenen.

Krim of *Krym,* ook wel *Taurisch schiereiland* geheeten, is een schiereiland aan de noordkust van de Zwarte Zee, dat tot het Russisch gouvernement Taurië behoort. Het is in het noorden door de 4 km. breede landengte van Perekop met het vasteland verbonden, grenst in het O. aan de Zee van Azow en aan de Straat van Kertsj en heeft een oppervlakte van 25 727 v. km. De 1050 m. lange kust bezit vele inhammen en goede havens, zooals Kertsj, Feodosia, Balaklawa, Jalta, Sebastopol en Eupatoria. Het land bestaat uit een noordelijk steppengebied en een zuidelijk bergland. Dit bergland is een van de schoonste en schilderachtigste streken van Rusland. De woudrijke bergen loopen van kaap Chersones tot Feodosia, de hoofdketen is het Jailagebergte. In de steppen treft men een aantal zoutmeren aan. De rivieren zijn niet bevaarbaar. In het zuiden groeien druiven, vijgen, amandelen, granaten, oranjeappels, noten en moerbeienboomen. De fauna komt overeen met die van de Europeesche landen om de Middellandsche Zee. De temperatuur is er ongeveer 4° hooger dan in het Middellandsch Zeegebied. In de omgeving van Kertsj treft men minerale bronnen, naphtabronnen en slijkvulkanen aan. Hoofdproducten zijn koren, wijn, tabak en vruchten. De schapenteelt is in de laatste jaren afgenomen.

De Krim, in de Oudheid *Chersonesos Taurica* geheeten, werd vroeger door Tauriërs bewoond. In de 6de eeuw werden door de Grieken de volksplantingen Pantikapaeum (thans Kertsj) en Theodosia (thans Feodosia) gesticht. Het latere Bosporiaansche rijk ging later op in het Oost-Romeinsche. In den Byzantijnschen tijd vormden de bezittingen van de Grieken aan de zuidkust de thema Cherson of Gotia, terwijl het binnenland door Hunnen, later door Chasaren bewoond werd. In de dertiende eeuw werd Taurië door de Tataren veroverd, onder welke het schiereiland tot 1441 tot het khanaat Kiptsjak behoorde. In dezen tijd stichtten de Genueezen er vele handelskoloniën, waarvan Kaffa het middelpunt was. Sedert 1441 vormde het land het hoofddeel van het khanaat den Krim, dat sultan *Mohammed II* in 1475 onder het oppergezag van de Porte bracht. Reeds onder *Peter den Groote* begonnen de Russische aanvallen op den Krim. In 1774 werd het schiereiland als onafhankelijk gebied erkend, in 1783 stond de laatste khan, *Schagin-Girej,* tegen een jaargeld zijn gebied aan Rusland af. Bekend is de Krimoorlog van 1854—1855 (zie aldaar).

Krimml *(Ober-* en *Unter-Krimml)* is een dorp in Salzburg in het district Zell am See in den Oberpinzgau, gelegen op 1067 m. hoogte boven den zeespiegel in het dal der Krimmler Ache aan den spoorweg Zell am See—Krimml met slechts 400 inwoners. Zuidwaarts liggen de beroemde watervallen der Krimmler Ache, (de drie vallen samen 400 m. hoog) waarvan het arbeidsvermogen gedeeltelijk tot electrische beweegkracht gebruikt wordt.

Krimoorlog is de tusschen Rusland aan den eenen kant en Turkije met zijn bondgenooten (Engeland, Frankrijk en Sardinië) aan den anderen kant van 1853 tot 1856 gevoerde oorlog, die hoofdzakelijk op het schiereiland Krim gestreden werd. Keizer *Nikolaas I* van Rusland beschouwde, nadat de revolutie van 1848 met zijn hulp was onderdrukt, Pruisen en Oostenrijk als zijn vazallen, Engeland, meende hij, had geen reden zich tegen hem te verzetten, Frankrijk achtte hij niet krachtig genoeg, Turkije echter was zijn val nabij. Hij wilde de Donauvorstendommen, benevens Servië en Bulgarije als zelfstandige staten onder Russische souvereiniteit plaatsen. Daar Engeland tot een overeenkomst omtrent de verdeeling van Turkije niet geneigd bleek, zond hij in Februari 1853 vorst *Mensjikow* naar Konstantinopel, om behalve de erkenning van de rechten der Grieksche Kerk op de Heilige plaatsen in Palestina, een verdrag te eischen, waardoor de rechten en privilegiën der Grieksche Kerk in Turkije gewaarborgd zouden worden. *Mensjikow* bracht deze eischen op zulk een uitdagende wijze over, dat de Porte de inwilliging weigerde. Daarop liet *Nikolaas* den 2den Juli 1853 40 000 man troepen onder *Gortsjakow* de Donauvorstendommen binnen rukken. Nu verklaarde sultan *Abdoel Medsjid* den 4den October Rusland den oorlog, terwijl een Engelsche en een Fransche vloot, die reeds sedert het voorjaar in de Besikabaai voor anker lagen, den Bosporus binnenliepen. Eerst nadat de Russische vloot onder *Nachimow* den 30sten November een Turksche bij Sinope vernield had, lieten de mogendheden hun schepen de Zwarte Zee binnenvaren en sloten zij den 12den Maart 1854 een bondgenootschap met Turkije. Oostenrijk en Pruisen eischten den 20sten April 1854 de ontruiming der Donauvorstendommen en verklaarden de bezetting daarvan en de overschrijding van den Balkan als een casus belli te zullen beschouwen. Ook de Turken verdedigden zich dapper en brachten de Russen herhaaldelijk verliezen toe. Den 21sten Juni moest *Paskewitsj* het beleg voor Silistria opheffen. Slechts in Armenië had Rusland succes. Wegens dezen tegen spoed ontruimde Rusland den 14den Juni de Donauvorstendommen, als voorwendsel de houding van Oostenrijk op den voorgrond plaatsend. De vloot der mogendheden richtte weinig uit in de Oostzee, alleen de vesting Bomarsund op de Alandseilanden werd veroverd. Even weinig succes hadden de Engelschen in de Noordelijke IJszee en in Azië. Het landleger, bestaande uit 40 000 Franschen onder *Saint Arnaud* en 20 000 Engelschen onder Lord *Raglan,* kwam eerst in

Digitized by Google

Juli 1854 te Warna, toen de Russen reeds naar Bessarabië waren teruggetrokken. De inval van generaal *Espinasse* in de Dobroedsja mislukte. Toen besloten de bondgenooten tot een aanval op Sebastopol. Men landde den 14den September in de Baai van Eupatoria en den 20sten September werd *Mensjikow* door de Franschen en Turken bij de Alma verslagen. De overrompeling van Sebastopol mislukte echter. Den 9den October begon, onder bevel van *Canrobert*, die na den dood van *Saint-Arnaud* (29 September) de Franschen aanvoerde, en van Lord *Raglan*, de belegering. De pogingen der Russen, om door een aanval op de Engelschen bij Balaklawa (25 October) en door den slag op het plateau van Inkerman (5 November), de verbondenen van de zee af te snijden, mislukten, maar de strenge winter richtte door ziekte groote verliezen onder de troepen der bondgenooten aan, vooral onder de Engelschen. De Russen verbeterden onder de geniale leiding van generaal *Tolleben* hun vestingwerken. Hoewel de sympathie in Europa voor de bondgenooten was, bleven Oostenrijk en Pruisen werkeloos, Sardinië echter sloot zich den 26sten Januari 1855 bij hen aan en zond in Mei 16 000 man onder *De la Marmora* naar den Krim. Op aanraden van generaal *Niel* richtten de verbonden legers hun aanval op het Malakofbolwerk. Nadat den 18den Juni een bestorming der verbonden legers op den Malakof en den Redan was afgeslagen, leden de Russen onder *Gortsjakow* den 16den Augustus een nederlaag bij de Tsjernaja en den 8sten September veroverden de Franschen den Malakof, terwijl de bestorming der Engelschen onder *Simpson (Raglan* was den 28sten Juni overleden) op den Redan mislukte. Den 10den September bezetten de verbonden mogendheden de puinhoopen der stad.

Frankrijk's krijgslust en roemzucht waren hiermede bevredigd, en ook *Alexander II*, die den 2den Maart *Nikolaas* was opgevolgd, was tot vrede geneigd, nadat door de verovering van Kars (28 November) de eer der Russische wapenen was gered. Op aanraden van Oostenrijk nam Rusland dan ook de vredespreliminairen aan. Den 30sten Maart 1856 werd de *Vrede van Parijs* gesloten, waarbij Rusland de mondingen van den Donau en een landstreek in Bessarabië aan de Donauvorstendommen afstond, verder Kars zou ontruimen en afzag van het protectoraat over de Donauvorstendommen en de Christenen in Turkije. Een organisatie dezer landen zou door de gezamenlijke groote mogendheden tot stand worden gebracht en ook in Turkije, dat in het „Europeesche Concert" werd opgenomen, zouden zij op de hervormingen toezicht houden. De scheepvaart op den Donau werd vrij, de Zwarte Zee neutraal verklaard en aan Rusland verboden meer oorlogsschepen daarop te hebben dan Turkije (deze bepaling is in 1871 op de Londensche conferentie opgeheven). Het meeste voordeel van den oorlog had *Napoleon III*, die thans de machtigste vorst van Europa was geworden.

Literatuur: Kinglake, The Invasion of the Crimea (nieuwe uitgave Londen 1901, 8 dln.); *Roussel*, Histoire de la guerre de Chimée (2de druk Parijs 1878, 2 dln.); *Hamley*, The war in the Crimea (3de druk Londen 1891); *Kunz*, Die Schlachten und Treffen des Krimkriegs (Berlijn 1889), *Bogdanowitsj*, Der Orientkrieg (St. Petersburg 1876); *Friedjung*, Der Krimkrieg und die oesterreichische Politik (2de druk Stuttgart 1911).

Krimpen aan de Lek, een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 790 H.A. groot met (1916) 2893 inwoners, wordt ingesloten door Krimpen aan den IJsel, Lekkerkerk, Nieuw-Lekkerland en Ridderkerk. De bodem bestaat uit klei en laagveen. De inwoners houden zich bezig met veeteelt, zuivelbereiding en vischvangst. Tot de gemeente, die het zuidelijkste deel van de Krimpenerwaard vormt, behoort het dorp Krimpen a. d. Lek en de buurten De Noord en Middelland.

Krimpen aan den IJsel, een gemeente in de provincie Zuid-Holland, 809 H.A. groot met (1916) 3518 inwoners, wordt begrensd door Krimpen aan de Lek, Lekkerland, Ouderkerk, Kapelle aan den IJsel, IJselmonde en Ridderkerk. De bodem bestaat bijna geheel uit klei, in het uiterste oosten treft men veen aan. De gemeente bestaat eerst sedert 1857 en wordt door de Maas en den IJsel bespoeld.

Krimpenerwaard is een landstreek in de provincie Zuid-Holland, die tusschen den Lopikerwaard, de Lek, de Maas en den IJsel ingesloten ligt en een bijzonder hoogheemraadschap uitmaakt. Zij omvat de gemeenten Krimpen aan den IJsel, Krimpen aan de Lek, Lekkerkerk, Ouderkerk, Berkenwoude, Gouderak, Stolwijk, Berg-Ambacht, Ammerstol, Haastrecht en Vlist-en-Bonrepas. De grond bestaat langs de stroomen uit klei, in het midden uit laagveen. De bedijking is zeer oud; in een handvest van graaf *Floris den Vette* van 1097 werden reeds bepalingen omtrent het onderhoud van den dijk gemaakt.

Kringen om zon en maan. Zie *Halo*.

Kringloop van het bloed. Zie *Hart en Bloedvaten*.

Kringproces van Carnot. Terwijl arbeid direct geheel omgezet kan worden in warmte, is het omgekeerde slechts gedeeltelijk mogelijk, en dan nog alleen bij overgang van warmte van hooger naar lager temperatuur. De stoom, waarmede een stoomwerktuig wordt gedreven, wordt gevormd in den ketel, waarvoor W warmte noodig is. Nadat de stoom in de machine arbeid heeft verricht, wordt hij gecondenseerd, waarbij w warmte aan het koelwater wordt afgestaan, en waaraan men niets meer heeft. $W—w$ warmte is dan omgezet in arbeid, terwijl daarvoor W noodig was. Het nuttig effect is $\eta = \frac{W-w}{W}$ en is het grootst, wanneer de stoom een *kringproces van Carnot* doorloopt. Dit kringproces omvat de volgende toestandsveranderingen:

1. Isothermische uitzetting (d.i. bij constante temperatuur) bij de hoogste temperatuur T.

2. Adiabatische uitzetting (d.i. zonder warmte- toe- of afvoer), waarbij de temperatuur daalt van T tot t.

3. Isothermische samendrukking bij de laagste temperatuur t.

4. Adiabatische samendrukking, waarbij de temperatuur stijgt van t tot T, en waarna de oorspronkelijke toestand weer is bereikt.

Digitized by Google

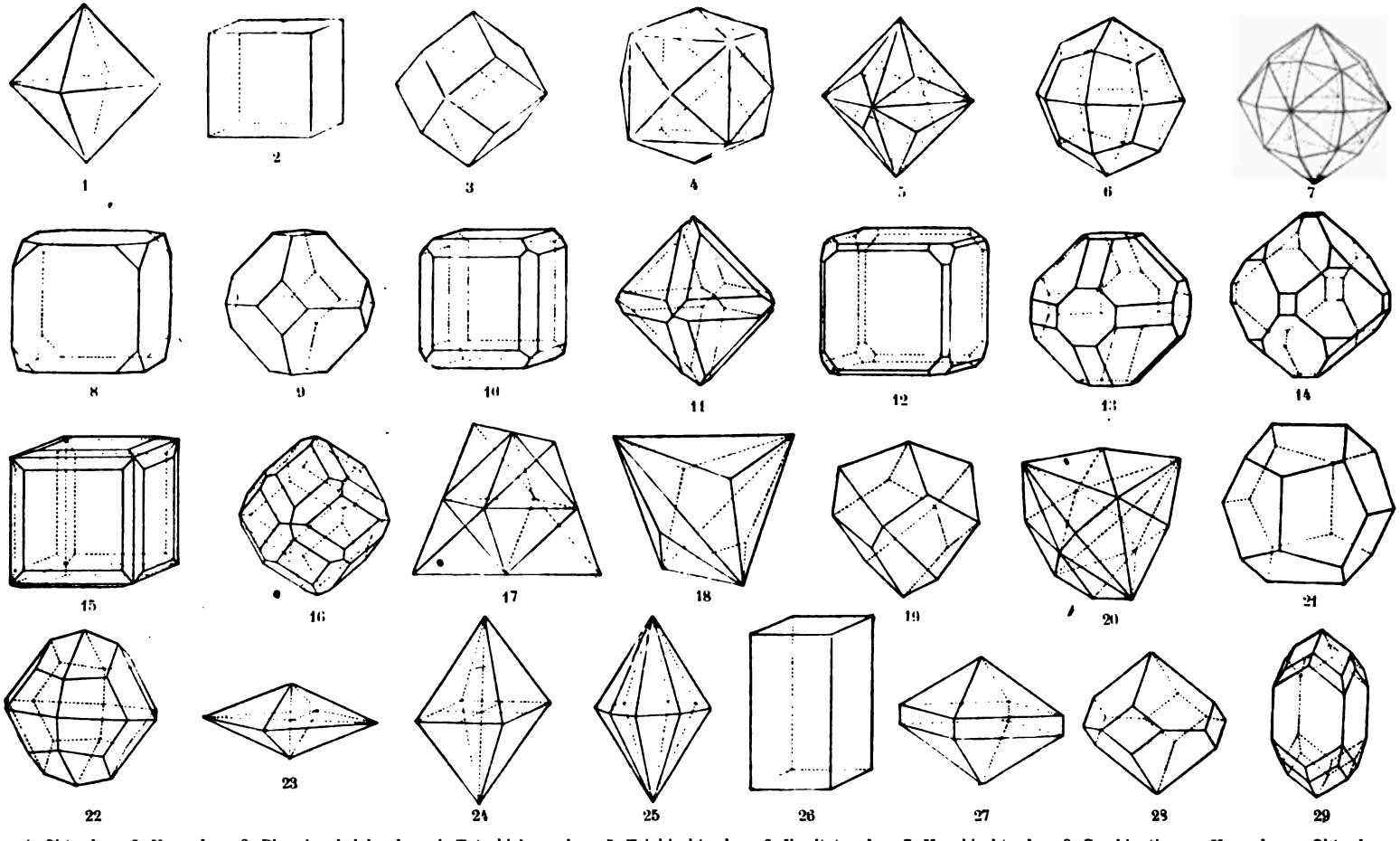

1. Oktaeder. 2. Hexaeder. 3. Rhombendodekaeder. 4. Tetrakishexaeder. 5. Triakisoktaeder. 6. Ikositetraeder. 7. Hexakisoktaeder. 8. Combinatie van Hexaeder en Oktaeder. 9. Van Oktaeder en Hexaeder. 10. Van Hexaeder en Rhombendodekaeder. 11. Van Oktaeder en Rhombendodekaeder. 12—16. Andere combinaties van het regelmatige stelsel. 17. Afleiding van den Tetraeder uit den Oktaeder. 18 Trigondodekaeder. 19. Deltoiddodekaeder. 20. Hexakistetraeder. 21. Pentagondodekaeder. 22. Dyakisdodekaeder. 23. Tetragonale Protobipyramide. 24. Tetragonale Deuterobipyramide. 25. Ditetragonale bipyramide. 26. Deuteropritma en basis. 27—29. Andere tetragonale combinaties.

Digitized by Google

KRISTALLEN II

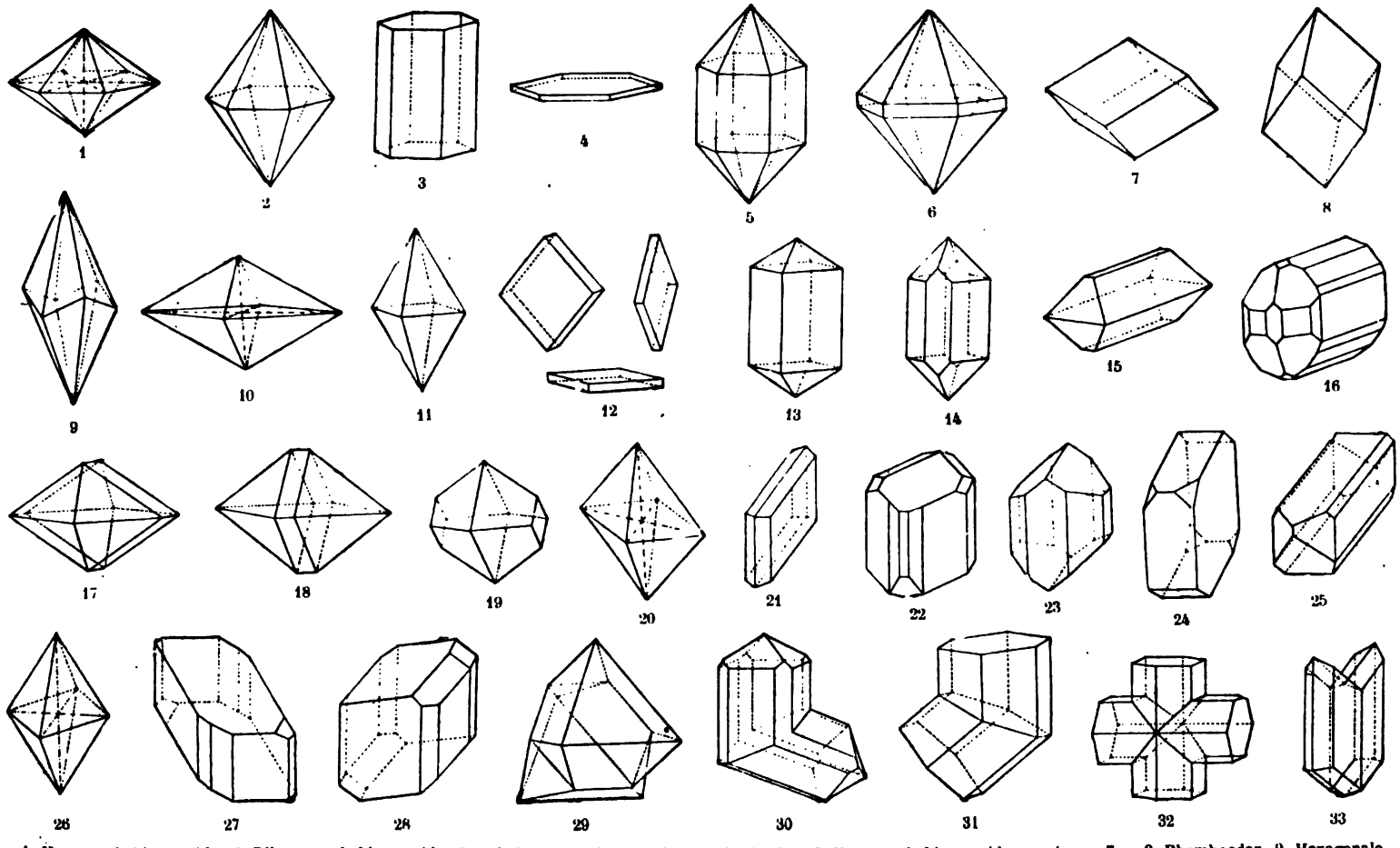

1. Hexagonale bipyramide. 2. Dihexagonale bipyramide. 3 en 4. Hexagonaal protoprisma en basis. 5 en 6. Hexagonale bipyramide en prisma. 7 en 8. Rhomboeder. 9. Hexagonale skalenoeder. 10 en 11. Rhombische pyramiden. 12. De drie rhombische pinakoiden (in combinatie met Brachydoma, Makrodoma en Prisma). 13—19. Verschillende rhombische combinaties. 20. Monokline pyramide. 21—25. Monokline combinaties. 26. Trikline pyramide. 27 en 29. Trikline combinaties. 29—33. Tweelingen.

Digitized by Google

Bij 1. wordt W warmte opgenomen; bij 3. wordt w warmte afgestaan. Nu geldt de wet $\eta = \frac{W-w}{W} = \frac{T-t}{T}$ Grooter nuttig effect is niet bereikbaar. Hierbij wordt opgemerkt, dat de temperaturen gerekend zijn van af het absolute nulpunt, hetwelk 273 graden Celsius onder het vriespunt van water onder 1 Atmosfeer druk ligt.

Kringstormen. Zie *Wind.*

Kringwebspinnen, *radspinnen (Orbitelariën),* vormen een familie van de orde der Eigenlijke Spinnen. Hun naam is ontleend aan het radvormige web, dat zij spinnen. Bij allen zijn de voorste pooten langer dan de overige. Zij hebben 8 oogen, die in twee rijen aan den omgebogen rand van het kopborststuk staan. In Nederland komen vele soorten voor. De Tropische soorten bereiken een aanzienlijke grootte. De algemeen bekende *Kruisspin (Epeira diadema)* behoort hier toe. Zie *Kruisspin.*

Krip (crêpe) is de naam van een geweven stof, die vooral tot rouwfloers gebezigd wordt. Het wordt zoowel van zijde als van wol vervaardigd, en uit ineengedraaide ketting- en inslagdraden geweven. Zijden krip wordt met warm water bevochtigd en met den behaarden kant van de huid van een kalf of zeehond naar boven gestreken, waardoor het onregelmatig gekroesd wordt, welke eigenschap het bij het verven behoudt. Voor deze bewerking gebruikt men in den laatsten tijd ook kripmachine's.

Kris is de naam van een wapen in den vorm van een dolk, in gebruik bij vele volken van het Maleische ras, die vooral in Insulinde algemeen door de inlandsche bevolking gedragen wordt. Men kent er meer dan 100 soorten, die elk hun naam dragen al naar gelang van den vorm van het lemmet, van het gevest en van de scheede (zie de afb.). Het lemmet, gewoonlijk 30 à 40 cm. lang en steeds plat, is recht of slangvormig en meestal gedamasceerd met pamor, een soort meteoorijzer. De greep is van hout, hoorn, ivoor of metaal vervaardigd, in de meest fantastische vormen bewerkt en bij vorsten en hoofden

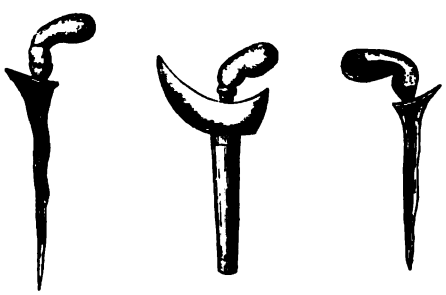

Krissen.

dikwijls met edelsteenen bezet. De scheede *(saroeng)* is van hout en wordt soms nog overtrokken met een tweede scheede van spinsbek, zilver of goud. De kris dient niet slechts tot wapen, doch ook tot teeken van gezag of waardigheid, gelijk voorheen ten onzent de klassieke degen, dus tot staatsie en pronk, en neemt ten slotte niet alleen een voorname plaats in onder de rijkssieraden, maar ook onder de erfstukken. Zij wordt op verschillende wijzen gedragen, waarbij de etiquette zich laat gelden, en staat onder verschillende namen, aan de mythologie ontleend, bij den inlander in hooge eer, omdat zij, behalve een sierlijk handwapen, voor hem tevens een poëtische voorstelling is van al wat ridderlijk en fier kan worden genoemd. Buitengewoon groote krissen worden gebruikt op Mindanao, in Broenei en in den Soeloe-archipel. Een kleine kris, patrem geheeten, dragen in Oost-Java de vrouwen, die het wapen ook in bed bij zich houden tot beslechting van geschillen, uit minnenijd geboren, of om zich in gevallen van wanhoop of anderszins te verwonden of te dooden.

Krisjna (de Zwarte) is in de Indische mythologie de 8ste incarnatie van *Vischnoe,* namelijk de gedaante, welke deze godheid aannam, om aan de nymf *Rôdhâ* te behagen en den reus *Kâlya* te dooden. In vele Indische gedichten wordt hij vermeld, in de oudere sagen treedt hij vooral op als held van vele dappere daden; latere sagen bevatten meest zijn liefdesavonturen. In deze heet hij als pleegzoon van een herder *Govinda.* Vooral wordt hem hulde gebracht in de „Bhagavadgîtâ", een episode van het groote epos „Mahâ-Bhârata".

Krisjna of *Kistna* is een rivier in Voor-Indië, die op de oostelijke hellingen van de West-Ghats ontspringt en in oostelijke richting het schiereiland doorstroomt. Nadat zij door de Oost-Ghats gebroken is, wordt zij veel breeder en vormt 161 km. van de kust verwijderd een delta. De rivier is 1280 km. lang. De belangrijkste zijrivier is de Bhima.

Krissa of *Krisa* was in de Oudheid een rijke, ten Z.-W. van Delphi gelegen stad in Phocis, waaraan de Golf van Krissa haar naam ontleent. Het lag in de buurt van het tegenwoordige Chryso, boven de vaak voor haarzelf gehouden stad Kirrha, dat de havenstad van Krissa was. Tengevolge van een uitspraak van het orakel van Delphi werd de stad in 590 v. Chr. verwoest en het verlaten gebied aan den Pythischen god gewijd. Het wederopbouwen der stad door de Phocenèrs en de Amphissaeërs gaf aanleiding tot den Tweeden (355—346 v. Chr.) en Derden Heiligen oorlog (339—338 v. Chr.).

Kristal. Zie *Glas.*

Kristalholen of *Kristalkelders.* Zie *Grotten.*

Kristallen (zie de platen) zijn de regelmatige en veelvlakkige vormen, welke anorganische stoffen bij overgang van den vloeibaren of gasvormigen in den vasten toestand kunnen aannemen. Het proces van hun vorming heet kristallisatie (zie aldaar). Alle kristallen worden door een bepaald aantal platte vlakken begrensd, die elkander volgens ribben snijden, welke op haar beurt weer in hoekpunten samenkomen. Noemt men het getal der vlakken V, dat der hoekpunten H en dat der ribben R, dan geldt voor elk kristal de betrekking van *Euler:* $V + H = R + 2$. Wanneer verschillende vlakken evenwijdig zijn aan eenzelfde lijn en dus elkander in evenwijdige ribben snijden, vormen die vlakken een *zone.* Vlakken, waarvan bij volkomen vormen het eene niet zonder het andere kan optreden, noemt men

Digitized by Google

gelijkwaardige vlakken. Zijn alle gelijkwaardige vlakken op gelijken afstand van het middelpunt verwijderd, dan snijden zij elkander volgens congruente figuren. De onderlinge hoeken zijn bij dezelfde temperatuur steeds gelijk. Dit is de belangrijke *wet der constante hoeken.* Het complex van gelijkwaardige vlakken noemt men een *eenvoudigen kristalvorm,* die *open* of *gesloten* kan zijn. Van de eerste soort zijn prisma en pinakoïed, van de laatste kubus en octaëder voorbeelden. De open vormen kunnen natuurlijk niet zelfstandig voorkomen, maar slechts in *combinaties,* waaronder men gesloten vormen verstaat, ontstaan door vereeniging van twee of meer eenvoudige kristalvormen (fig. 26 is een combinatie van een prisma en pinakoïed).

Om de kristallen wiskundig te onderzoeken bepaalt men den stand der vlakken ten opzichte van een *assenstelsel,* waarvan de oorsprong met het middelpunt van het kristal samenvalt en waarvan de assen in de middelpunten van twee tegenoverliggende gelijkwaardige vlakken, ribben of hoekpunten eindigen. De stukken, die een vlak van de assen afsnijdt, gemeten van af het middelpunt, heeten *parameters.* Wordt een vorm van een anderen afgeleid, dan is de verhouding der parameters steeds een rationaal getal *(rationale parameterverhouding).* Met betrekking tot de onderlinge ligging, de lengte en het aantal der assen worden de kristallen in 6 of 7 stelsels *(Kristalstelsels)* verdeeld. De verdeeling in 7 stelsels is het gevolg van splitsing van het hexagonale stelsel in een trigonaal en een hexagonaal; echter heeft deze indeeling nog niet algemeen ingang gevonden.

Tot het eerste stelsel behooren kristallen met drie even lange, loodrecht op elkaar staande assen, vandaar de naam *Regelmatige, regulaire,* of *tesserrale kristalstelsel.* In dit stelsel vindt men den hoogsten graad van symmetrie en slechts gesloten vormen met een bepaald aantal vlakken en met in alle richtingen gelijke afmetingen. Hiertoe behooren het achtvlak of octaëder (zie plaat I *Kristallen,* fig. 1), de kubus of hexaëder (fig. 2), de rhombendodekaëder (fig. 3), de tetrakishexaëder (fig. 4), de triakisoctaëder (fig. 5), de icositetraëder (fig. 6) en het acht-en-veertigvlak of hexakisoctaëder (fig. 7), van welke laatsten de 6 eerste vormen afgeleid gedacht kunnen worden. Van deze grondvormen komen verlerlei combinaties voor. Zoo zijn fig. 8 en 9 combinaties van octaëder en kubus, waarvan de eerste voorstelt hoe een kubus door een octaëder, en de tweede hoe een octaëder door een kubus wordt *afgestompt.* De figuren 10 en 11 stellen een kubus en een octaëder voor, beide door rhombendodekaëder *toegespitst.* Figuren 12—16 vertoonen combinaties van drie grondvormen.

Alle andere stelsels hebben minstens één as van ongelijke lengte of van afwijkende kristallografische beteekenis. Bij het *Tetragonale* of *Quadratische stelsel* snijden twee gelijke en gelijkwaardige assen elkander loodrecht terwijl de derde langere of kortere as *(hoofdas)* de anderen loodrecht snijdt. Alle vormen van dit stelsel kunnen uit een door acht gelijke gelijkbeenige driehoeken begrensde dubbelpyramide (fig. 23 en 24) en uit een quadratisch prisma (fig. 26) door draaiing worden afgeleid. De figuren 25, 27, 28 en 29 vertoonen combinaties van dit stelsel. Het *Hexagonale kristalstelsel* bezit drie elkander onder hoeken van 60° snijdende, in één vlak liggende, gelijkwaardige, evenlange, en één langere of kortere hoofdas, die deze drie loodrecht snijdt. Ook hier kunnen alle vormen en hun combinaties van één *grondvorm,* de hexagonale pyramide (zie plaat II *Kristallen* fig. 1) worden afgeleid. Figuur 2 stelt voor een dihexagonale bipyramide, fig. 4 een hexagonaal pinakoïed, fig. 5 en 6 combinaties van prisma en pyramide, fig. 7 een stompen, fig. 8 een scherpen rhomboëder en fig. 9 een skalenoëder. De drie overige stelsels hebben assen van ongelijke lengte en waarde. Bij het *Rhombische stelsel* snijden de 3 assen elkander nog rechthoekig. De grondpyramide is door 8 gelijke, maar ongelijkzijdige driehoeken begrensd (fig. 10 en 11); verder vindt men daarvan afgeleide pyramiden, pinakoïden (fig. 12) en doma's (zie *Doma),* waarvan fig. 12 combinaties met pinakoïden vertoont. Figuren 13—19 stellen combinaties deer rhombische grondvormen voor. In het *Monokliene stelsel* snijden twee ongelijke assen elkander onder een schuinen hoek, terwijl de derde as de beide eersten snijdt en loodrecht op hun vlak staat. Hier is de (monokliene) pyramide (fig. 20) geen eenvoudige grondvorm, maar een combinatie, en geen der kristalvormen van dit stelsel (fig. 21—25) heeft meer dan één symmetrievlak. Het *Trikliene stelsel* baseert op 3 ongelijke en ongelijkwaardige assen, die elkander onder schuine hoeken snijden. Combinaties vertoonen hier geen enkel symmetrievlak.

Er komen ook, vooral in het regelmatige en hexagonale stelsel, kristalvormen voor, die, bij gelijke ligging der vlakken, slechts half zooveel symmetrie-elementen tellen als andere vormen. Dit zijn de *hemiëdrische* of halfvlakkige vormen. Vroeger dacht men zich de hemiëders ontstaan uit holoëders door de helft der vlakken te laten aangroeien ten koste van de andere helft. Zoo toont fig. 17 (plaat I) aan, hoe men uit den octaëder zijn hemiëdrischen vorm, den tetraëder, deed ontstaan door afwisselende vlakken uit te breiden. Figuur 18 is de hemiëdrische vorm van fig. 6, fig. 19 die van fig. 5, fig. 20 die van fig. 7, fig. 21 die van fig. 4, fig. 22 die van fig. 7, fig. 7, plaat II, die van fig. 1 en fig. 9 die van fig. 2. Denkt men op overeenkomstige wijze een vierde gedeelte van het aantal symmetrie-elementen van een holoëdrische (of de helft van een hemiëdrische) vorm aanwezig, dan ontstaat de *tetartoëdrische* kristalvorm.

Twee gelijk gevormde, slechts ten deele uitgegroeide kristallen vindt men vaak in niet evenwijdigen stand volgens een bepaalde wet aan elkander gegroeid tot *tweelingskristallen,* die voor vele mineralen karakteristiek zijn en vaak een beslist herkenningsmiddel vormen. Zoo vertoont plaat II in fig. 29 een tweeling van octaëders, fig. 30 van een tetragonalen vorm, fig. 31 van een hexagonaal prisma, fig. 32 een doorkruisingstweeling van twee rhombische prismata en fig. 33 een tweeling van het monokliene stelsel. Bij de tweelingkristallen onderscheidt men zulke, die evenwijdige en zulke die geen evenwij-

Digitized by Google

Vloeibare kristallen.

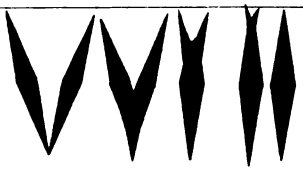

2. Samenvloeiing van twee kristallen van elaïdinezure ammoniak.

6. Druppel in 1ste hoofdligging.

8. Moleculaire structuur.

9. Druppel in gepolariseerd licht.

11. Druppel tusschen twee gekruiste Nicols.

1. Vloeiende kristallen van p-Azoxybenzoezure ester.

3. Cylindervormige kristaldruppel.

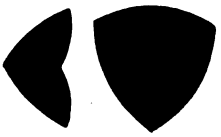

4. Tweeling 5. Drieling tusschen gekruiste Nicols.

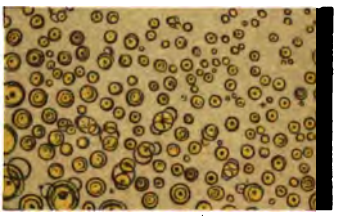

7. Kristaldruppels in 1ste hoofdligging, samenvloeiend.

14. Druppel in 2de hoofdligging.

13. Moleculaire structuur.

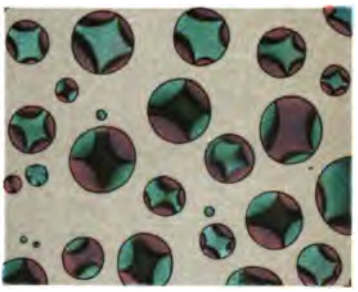

18. Geperste druppels tusschen half-gekruiste Nicols.

10. Kristaldruppels in gepolariseerd licht.

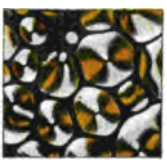

12. Druppels tusschen gekruiste Nicols.

15. Geperste druppel in 2de hoofdligging.

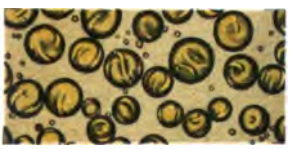

20. Verdraaide druppels in natuurlijk licht.

16. 2de Hoofdligging tusschen gekruiste Nicols.

17. 2de Hoofdligging

24. Samengevloeide druppels in gepolariseerd licht.

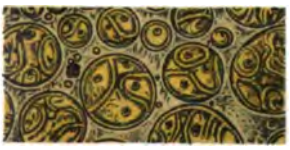

23. Samengevloeide druppels met grenslijnen.

19. Verdraaide druppel in 2de hoofdligging.

22. Dubbele druppel.

21. Druppels in 2de hoofdligging in een magnetisch veld (richting van pijl).

25. Wigvormige massa tusschen gekruiste Nicols.

26. Vervormde massa in gewoon licht.

27. Vervormd mengsel in gepolariseerd licht.

28. Trichitische laag-kristaldruppels.

Digitized by Google

Digitized by Google

digen stand van de assen vertoonen. De eerste komen slechts voor bij hemiëdrische vormen en zijn dan in zoodanigen stand vergroeid, dat zij bij genoegzame uitbreiding den holoëdrischen vorm zouden reconstrueeren. Bij de tweelingen met niet evenwijdige assen der afzonderlijke individuen staan deze beide volkomen symmetrisch ten opzichte van een bepaald kristalvlak, hetwelk dan *tweelingvlak* genoemd wordt en in de meeste gevallen tegelijk het *vergroeiingsvlak* vormt. In fig. 29 (plaat II) is het octaëdervlak, in fig. 33 een pinakoïedvlak het tweelingvlak. Daar men zich dergelijke tweelingen ontstaan kan denken, doordat het kristal volgens het vergroeiingsvlak is doorgesneden en daarna een der helften om een hoek van 180° is gedraaid, noemt men ze ook wel *hemitropieën*. Een symmetrievlak kan hier nooit tweelingvlak zijn. Men onderscheidt aan elkander gegroeide (fig. 30 en 31) en door elkander gegroeide kristallen (fig. 32). Door herhaling der tweelingvormen ontstaan *drielingen, vierlingen*, enz., tot tenslotte *polysynthetische* kristallen gevormd worden. Men rangschikt de kristallen in 32 *kristalklassen;* deze worden weer groepsgewijze tot een *kristalstelsel* samengevoegd.

Men kan het begrip kristalklasse aldus omschrijven, dat men het als het geheel van alle kristalvormen aanduidt, die denzelfden *graad van symmetrie* bezitten, welke zich uit in het al of niet voorhanden zijn van *hoofdsymmetrievlakken* of *gewone symmetrievlakken* van *symmetrieassen* of van een *symmetriecentrum*.

Kristallen vertoonen op hun goed uitgegroeide natuurlijke vlakken meer of minder *glans;* men onderscheidt paarlemoerglans, glasglans, diamantglans enz. Wegens verschil in cohaesie in verschillende richtingen, echter op regelmatige wijze variëerend, zijn er bepaalde vlakken, volgens welke de samenhang een maximale of minimale waarde bezit, vandaar dat zich in bepaalde richtingen een meer of minder volkomen splijtbaarheid vertoont, terwijl deze richting steeds met een mogelijk kristalvlak moet samenvallen, omdat de oorzaak der splijtbaarheid, nl. de cohaesie in verschillende richting, een groote rol speelt bij het ontstaan van een vlak. Deze *splijtingsvlakken* zijn van veel belang om de ware grondgedaante der kristallen te onderzoeken en zijn tevens daarom van groot gewicht in de mineralogie, wijl zij een middel vormen om *pseudomorphosen* (zie aldaar) te leeren kennen.

De kristallen van het regelmatige stelsel vertoonen enkelvoudige breking van het licht, alle andere daarentegen zijn dubbelbrekend; echter bezitten de hexagonale en tetragonale kristallen één richting, waarin slechts enkele breking plaats heeft, welke richting de *optische as* genoemd wordt en hier samenvalt met de kristallografische hoofdas. De rhombische, monokliene en trikliene kristallen hebben twee zulke richtingen, die echter niet met kristalassen samenvallen. Door verwarming zetten de regelmatige kristallen zich naar alle zijden gelijkmatig uit, behouden dus hun vorm, de overige kristallen zetten zich in verschillende richtingen verschillend uit, waardoor dus de hoeken tusschen sommige of alle vlakken zullen veranderen.

Een blik in den moleculairen bouw der kristallen verkrijgt men vooral door gebruik te maken van gepolariseerd licht. Dit onderzoek heeft aanleiding gegeven tot zeer eenvoudige en algemeene theorieën. Overigens niet waar te nemen eigenschappen, kunnen dikwijls met gepolariseerd licht (zie *Polarisatie)* worden aangetoond. Zoo heeft men met behulp daarvan het bestaan van *vloeibare kristallen* aangetoond. Dergelijke kristallen nemen, in een vloeistof van gelijk soortelijk gewicht zwevend, niet den bolvorm aan, doch vertoonen regelmatige vormen (zie plaat *Vloeibare Kristallen* fig. 1 en 2). Echter zijn de begrenzingen niet zóó scherp als bij vaste kristallen, wegens de oppervlaktespanning, die maakt, dat scherpe ribben onmogelijk worden. De weekste van deze kristallen nemen den cylindervorm aan (fig. 3) en vereenigen zich bij aanraking, evenals twee oliedruppels (fig. 7). Hierbij kan één grooter kristal ontstaan of een tweeling of drieling (fig. 4 en 5). Bij het gebruik van gepolariseerd licht kan men eerst goed de eigenschappen van vloeibare kristallen nagaan, doordat alsdan kleurverschil optreedt in ongelijk samengestelde deelen. Ook in een magnetisch of electrisch veld vallen de eigenschappen goed te bestudeeren. Men kent vloeibare kristallen van joodzilver, van de oleaten der alkaliën en van paraazoxybenzoëzure aethylesther. Figuren 9—28 van de plaat *Vloeibare Kristallen* vertoonen hun voorkomen bij gepolariseerd, bij natuurlijk licht en in een magnetisch veld.

De wetenschap, die zich met de stekselmatige morphologische eigenschappen der kristallen bezig houdt, heet *Kristallografie* of *kristalkunde*. Voor zoover zij zich slechts met het meten van hoeken en het berekenen der assen bemoeit, heet zij *Kristallometrie*. Wat het natuurkundig onderzoek betreft, kan men spreken van een *kristalphysica*, waarvan vooral de *kristaloptiek* van belang is, verder van *kristalchemie* enz.

Kristallen. *Vloeibare.* Zie *Kristallen.*

Kristallens. Zie *Oog.*

Kristallieten ontstaan, wanneer een glasachtige massa begint te kristalliseeren. Zij bestaan uit microscopisch kleine deeltjes, die tusschen den amorfen en den gekristalliseerden toestand in staan. Al naar hun vorm, onderscheidt men belonieten, globulieten, trichieten, cumulieten, longulieten, enz.

Kristallisatie is het proces, dat intreedt bij het ontstaan van kristallen. De stoffen kristalliseeren gedeeltelijk bij afkoeling (hunner dampen, zooals bijv. zwavel, arsenigzuur en ijzerchloried, gedeeltelijk bij den overgang uit den vloeibaren in den vasten toestand, zooals de metalen en vele zouten, verder bij afkoeling van heet verzadigde oplossingen, wanneer de stof in het koude oplossingsmiddel moeilijker oplost, of wanneer men door verdamping het oplossingsmiddel onttrekt (indamping). De kristallisatie wordt bevorderd door vaste deeltjes in de oplossing, zoogenaamde kristallisatiekernen, en door zachte beweging; lage temperatuur en volkomen rust belemmert het ontstaan van kristallen. Wanneer men aan de oplossing, op het oogenblik dat zij dicht tot het *kristallisatiepunt* genaderd is, plotseling een zwakken stoot geeft, of er een kristal

Digitized by Google

van dezelfde stof in laat vallen, kristalliseert de geheele massa plotseling. Hoe sneller dit geschiedt, des te kleiner zijn de kristallen en des te meer belemmeren zij elkanders ontwikkeling, zoodat men dan meer een kristallijne massa (zie *Kristallijn)* dan duidelijke kristallen verkrijgt. Men maakt hiervan gebruik in de techniek al naar gelang men kristallen (suiker) of een meer homogene massa wil verkrijgen. Door verschillende omstandigheden (druk) kan het kristallisatiepunt gewijzigd worden. Wanneer een oververzadigde oplossing uitkristalliseert, ontstaat warmte. Bij vele stoffen treden bij kristallisatie lichtverschijnselen op, bijv. bij het ontstaan van kristallen van arsenigzuur uit een verdunde zoutzuuroplossing. Kristallisatie is te beschouwen als een bijzondere soort van aantrekking der kleinste deeltjes.

Kristallografie. Zie *Kristal.*

Kristalloïden. Zie *Diffusie.*

Kristallijn noemt men, in tegenstelling met amorf, zulke stoffen, wier moleculen een bepaalde en regelmatige rangschikking vertoonen, daaruit blijkend, dat verschillende physische constanten, zooals hardheid, elasticiteit en splijtbaarheid, volgens een bepaalde richting overwegen. Deze eigenschappen van den inwendigen bouw vindt men niet alleen bij regelmatig uitgegroeide kristallen, maar bij elk brokstuk van een kristallijn lichaam.

Ook gebruikt men den naam kristallijn voor een aggregaat van onregelmatig begrensde en verminkte kristalindividuen. Zoo is kristallijne kalksteen (zie aldaar) een gesteente, dat uit dicht met elkander vergroeide, hoekige korreltjes van kalkspaat bestaat.

Kristalstelsels. Zie *Kristallen.*

Kristalwater is het water, waarmee zich scheikundige verbindingen tot kristalliseerbare vaste lichamen vereenigen, zonder vorming van een hydraat (zie aldaar). Het water is gewoonlijk niet zeer innig gebonden en kan door temperatuurverhooging of zelfs drogen toestand der middenstof reeds vrij komen. Hierbij vallen de kristallen vaak uiteen *(Verweren der kristallen).* Wordt het water beneden 100° uitgedreven, zoodat het nog vloeibaar blijft, dan lost het waterarme zout daarin weer op *(smelten in zijn kristalwater).* Zoo vervloeit glauberzout ($Na_2SO_4 + 10 H_2O$) bij 34° en valt uiteen in 10 moleculen water en 1 Na_2SO_4. Bij 100° wordt van alle kristalwaterverbindingen het water vrij gemaakt door verdamping. Sommige zouten nemen bij het kristalliseeren uit hun waterige oplossing, al naar gelang de temperatuur, verschillende hoeveelheden water op. Bijv. glauberzout bij 15°/7 H_2O, tusschen 15° en 30° 5 H_2O en tusschen 30° en 40° 2 H_2O. Bij verbinding van een watervrij zout met kristalwater komt warmte vrij.

Kristalwieren heeten ook wel *kiezelwieren* of *diatomeeën.* Zie *Algen.*

Kristensen, *William Brede,* een Protestantsch godgeleerde, werd den 21sten Juni 1867 te Kristiaansand (Noorwegen) geboren, studeerde te Kristiania, Leiden, Parijs en Londen en promoveerde in 1896 te Kristiania op een proefschrift over Re en Osiris in den Egyptischen godsdienst. Sedert 1901 is hij hoogleeraar in de geschiedenis der godsdiensten en de wijsbegeerte van den godsdienst aan de universiteit te Leiden. Hij schreef verschillende bijdragen in Noorsche en Nederlandsche theologische tijdschriften

Kriti is de Nieuw-Grieksche naam voor het eiland Kreta.

Krivosije of *Crivoscie* is een landschap in Dalmatië. Het ligt in het arrondissement Cataro in de bergstreek, die van de Boeche di Cataro naar de zijde van Montenegro zich uitstrekt. Het is een steenachtig, bar en onvruchtbaar land. De hoogste top is de Orijen (1898 m.). De bewoners behooren tot den Servischen stam. Tegen hun inlijving in de Oostenrijksche militie hebben zij zich in 1869 en 1882 met geweld van wapens verzet. Van Risano naar Dragalj looot een militaire weg.

Kriwitz is de naam van een hevigen noordoostenwind in Roemenië. Hij heeft een groote snelheid en is vooral in den winter bij groote koude bijzonder verderfelijk. Door groote sneeuwmassa's opeen te hoopen, belemmert hij dikwijls gedurende eenigen tijd het verkeer. Deze wind ontstaat, wanneer er boven de Jonische Zee een gebied van lage drukking en boven Rusland een gebied van hooge drukking heerscht.

Kriwoj-Rog is een mijnstad in het Russische gouvernement Cherson. Zij telt ruim 10 000 inwoners en ligt aan de monding van den Saksagan en in het knooppunt van twee spoorlijnen met rijke ijzerertslagen, die op 50 millioen ton geschat worden en 60 à 75 % ijzer bevatten.

Kriwosjtsjekowo is een dorp in het district Tomsk van het Russisch-Siberisch gouvernement Tomsk, gelegen aan den rechteroever van den Ob, die aldaar door een 1110 m. lange spoorbrug overspannen wordt, waardoor de groote Siberische spoorweg met de Middel-Siberische lijn verbonden is. Het dorp heeft slechts 300 inwoners, echter is het van belang als station voor den aanvoer van graan uit de omstreken.

Kroatië-Slavonië (zie de kaarten bij Oostenrijk), een koninkrijk, dat met de voormalige Kroatisch-Slavonische Militaire Grenzen een deel van de Hongaarsche Kroonlanden vormt, grenst in het N. en O. aan Hongarije, in het Z.O. en Z. aan Servië en Bosnië, in het Z.W. en W. aan Dalmatië, Istrië en de Adriatische Zee en in het N.W. aan Krain en Stiermarken. Het land heeft een oppervlakte van 42 584 v. km., waarvan Kroatië 18 525 v. km., Slavonië 9436 v. km. en de voormalige Militaire Grenzen 19 573 v. km. innemen.

De bodem is bedekt met lage, boschrijke uitloopers der Alpen van Stiermarken en Krain, bezit vele vruchtbare dalen, en wordt besproeid door den Donau, door den Save en den Drau met haar zijrivieren. Het klimaat is in Kroatië niet warmer, dan in de nabijgelegen gewesten van Hongarije, maar over het geheel zeer zacht en veel gezonder dan in Slavonië. De bevolking telt met die van Slavonië en van de vroegere Kroatisch-Slavonische Militaire Grenzen (1911) 2 669 785 zielen. Deze bevolking behoort in Kroatië voor het grootste deel tot den Kroatischen en in Slavonië tot den Servischen stam. Daarenboven heeft men er Duitschers, Magyaren,

Digitized by Google

Czechen, Slowaken, Italianen, Zigeuners en Israëlieten. Het meerendeel belijdt den Roomsch-Katholieken godsdienst, dan volgen een aantal, die tot den Grieksch-Oosterschen godsdienst behooren, daarop volgen de Grieksch-Katholieken. De Katholieken bevinden zich alle onder het bestuur van den aartsbisschop van Agram en van 3 bisschoppen, de aanhangers van den Grieksch-Oosterschen godsdienst onder dat van den patriarch van Carlowitz en 2 bisschoppen.

Landbouw is de voornaamste bron van bestaan; verder heeft men er veel ooft, kastanjes, tabak, wijn, zijderupsteelt en aan de kust zuidvruchten. Ongeveer een derde gedeelte van den bodem is met bosschen bedekt, die uitmuntend timmerhout opleveren. Ook de veeteelt, vooral paarden- en runderteelt is van belang, minder de teelt van geiten. Varkens worden veel in Slavonië gefokt. Verder heeft men op sommige plaatsen zwavel- en steenkolengroeven, koper- en ijzermijnen, en bruinkoollagen. Van de nijverheid is de vervaardiging van zijde, glas en suiker van het meeste belang; in de kuststreken wordt ook scheepsbouw, brandewijn-destillatie, papier- en leerbereiding aangetroffen. De handel is gedeeltelijk doorvoerhandel, gedeeltelijk handel in producten. De voornaamste uitvoerartikelen zijn koren, wijn, hout, meel, pruimen en pruimenbrandewijn. De voornaamste plaatsen van uitvoer zijn Fiume, Zengg, Porto Ré, Esseg, Sissek, Semlin, Karlstadt en Agram. De voornaamste rivieren zijn goed bevaarbaar. De lengte van het gezamenlijke aantal spoorwegen bedraagt 1808 km. Sedert 1874 is er te Agram een universiteit, sedert 1898 ook een academie voor boschbouw.

De staatsregeling berust op den Ausgleich met Hongarije van September 1868, die den 5den September 1873 gewijzigd werd. Het zelfbestuur heeft dus, zoowel wat de wetgeving, als wat de administratie betreft, op het inwendig bestuur betrekking. Voor de gemeenschappelijke financieele, handels- en militaire belangen zendt de Landdag 40 afgevaardigden naar het Lagerhuis en 3 naar het Hoogerhuis van den Hongaarschen Rijksdag; in het Hoogerhuis hebben ook de Kroatisch-Slavonische magnaten zitting. In de Hongaarsche Rijksdelegatie zendt het Lagerhuis 11, het Hoogerhuis 1 Kroatisch afgevaardigde. Van de inkomsten van het land wordt 55 % naar Boeda-Pest gezonden. In het Hongaarsche Kabinet heeft steeds een minister van Kroatië-Slavonië zitting. De taal van de wetgeving, het bestuur en de rechtspleging is de Kroatische. De Landdag bestaat uit den aartsbisschop van Agram, den metropolitaan van Karlowitz, de 6 bisschoppen van de Katholieke en van de Grieksch-Oostersche kerk, den domproost van Agram, den comes van Turopolje, de magnaten, de 8 oppergespans, 9 door rechtstreeksche verkiezingen gekozen vertegenwoordigers van de steden en 81 vertegenwoordigers van de marken en de landelijke kiesdistricten, waarvan de laatsten door getrapte verkiezingen gekozen worden. Het opperbestuur berust bij de koninklijke landsregeering in de hoofdstad Agram; aan het hoofd daarvan staat de door den koning, op voorstel van den Hongaarschen minister-president benoemde banus, die aan den Landdag verantwoording schuldig is. De opperste rechtbank is de koninklijke septemviraaltafel te Agram, de tweede is de banaattafel, eveneens te Agram. Er zijn 9 koninklijke rechtstafels en 69 districtsrechtbanken. Het land is in 8 comitaten verdeeld. Het bestuur van de financiën berust bij 6 koninklijke Hongaarsche commissies.

Geschiedenis. Kroatië met de Kroatische Militaire Grenzen en Turksch Kroatië (het noordwestelijk gedeelte van Bosnië) was weleer bewoond door verschillende Illyrische stammen. Toen de Romeinen onder *Augustus* deze onderworpen hadden, werd het land een deel van de provincie Pannonië. In 489 viel het in handen der Oost-Goten, die het bij hun Italiaansch gebied voegden, doch in 535 werd het door keizer *Justinianus* heroverd. Daarna bezweek het voor de macht der Avaren, totdat ten tijde van keizer *Heraklios* van 636 tot 638 de Kroaten (Chrowaten, Chorwaten, Horwaten of bewoners der Karpaten) derwaarts trokken en het naar hun eigen naam noemden. Zij bogen zich na langdurigen strijd onder de heerschappij der Frankische koningen, in 877 onder die der Byzantijnsche keizers, doch vormden later een zelfstandig rijk en breidden hun gebied tot aan de Drau en door toevoeging van het Dalmatische kustland uit. Zelfs Venetië was aan Kroatië schatplichtig, totdat de Venetiaansch doge *Peter Urseoli* in het jaar 1000 een gelukkigen oorlog tegen Kroatië voerde. De bestuurders van Kroatië heetten van 910 tot 1059 koningen van Kroatië, daarna van Dalmatië. *Zwinimir Demetrius,* aanvankelijk banus van Kroatië, maar door het volk in 1075 tot koning gekozen, onderwierp zich aan den paus en ontving van *Gregorius VII* de bekrachtiging van zijn koninklijke waardigheid. Toen bij het overlijden van zijn opvolger *Stefanus II* in 1089 het koninklijk Huis uitstierf, veroverde *Ladislaus I,* koning van Hongarije, het land tot aan de Save, voegde het bij de Hongaarsche Kroon en verdeelde het in comitaten. Na zijn dood poogde Kroatië zich te onttrekken aan de Hongaarsche heerschappij, maar deze werd in 1097 gehandhaafd door koning *Koloman,* die van 1102 tot 1105 ook de eilanden en de kuststreken van Dalmatië veroverde. Na dien tijd bleef Kroatië bijna onafgebroken met Hongarije vereenigd.

Slavonië kwam eveneens tijdens *Augustus* onder de heerschappij van de Romeinen en behoorde tot de provincie Pannonië. In de 6de eeuw vestigden zich daar Slovenen, die eerst de opperheerschappij van de Avaren, later van de Franken erkenden. Sedert 884 was hertog *Braslaw* vazal van de Oost-Frankische koningen. Sedert 1091 behoorde ook Slavonië tot Hongarije, dat echter van 1152 tot 1172 herhaalde oorlogen met den Oost-Romeinschen keizer *Manuel* om het bezit van dit land voerde. In lateren tijd was Slavonië dikwijls met Kroatië tot een gebied vereenigd, dat door banussen bestuurd werd. In 1490 kreeg *Johannes Corvinus* geheel Slavonië, met uitzondering van Syrmië, onder voorwaarde, dat hij afstand zou doen van de kroon van Hongarije, terwijl *Wladislaw,* koning van Boheme en Hongarije, den titel van koning van Slavonië aannam en het land een eigen wapen verleende. Sla-

Digitized by Google

vonië en Kroatië werden na het midden der 15de eeuw aanhoudend door de Turken verontrust. Toen koning *Ferdinand I* uit het Huis *Habsburg-Oostenrijk* in 1526 tot koning van Hongarije verkozen was, werd hij in 1527 ook gehuldigd door de Stenden van Kroatië. In 1592 veroverden de Turken de vesting Bihács in Kroatië, en deze vormde na dien tijd met eenige omliggende plaatsen, zooals Berbir, Dubicza enz., *Turksch-Kroatië*, een gewest van Bosnië. De eigenlijke grenzen van het land werden echter eerst vastgesteld in 1699 bij den vrede van Carlowitz, waarbij de sultan al het land aan de overzijde der Unna aan het Oostenrijksche Kroatië afstond. Het *Kroatische kustland* (Litorale) werd in 1717 bij het Keizerlijk Duitsch-Kroatisch Handelsgenootschap of bij het Oostenrijksche Kustgebied gevoegd, doch bleef onder het gespanschap Agram tot in 1776; toen werd het Kustgebied opgeheven, in 3 comitaten verdeeld en weder met Kroatië vereenigd. Intusschen werd de stad Fiume in 1779 een zelfstandig gedeelte der Hongaarsche Kroon, en ook na het eindigen der Fransche Oorlogen bleef zij van 1823 tot 1848 met haar vereenigd. De 3 rijken Kroatië, Slavonië en Dalmatië droegen van 1767 tot 1777 den naam van Illyrië en werden door een afzonderlijke Illyrische regeeringscommissie te Weenen bestuurd. Later vormde Kroatië weder een afzonderlijk koninkrijk, ofschoon afgescheiden van de Militaire Grenzen. Kroatië en Slavonië waren tot op dien tijd behandeld als bij Hongarije ingelijfde rijken. Inmiddels poogden de Kroaten, verbitterd door den dwang, die hun met betrekking tot de taal door de Magyaren werd opgelegd, zich zooveel mogelijk onafhankelijk te maken en verbonden zich hiertoe met de aan hen verwante Serviërs in Hongarije.

De Kroatisch-Servische beweging, die in 1848 onder leiding van den banus *Jellachich* tegelijk met de Hongaarsche omwenteling ontstond, had op deze laatste een belangrijken invloed. Volgens de Oostenrijksche Grondwet van 1849 werden Kroatië en Slavonië van Hongarije gescheiden en tot een afzonderlijk Kroonland samengevoegd. Met het nieuwe Servische woiwoodschap werden verder de Syrmische districten Ruma en Illok verbonden, welke echter, na de ontbinding van genoemd woiwoodschap (1860) tot Slavonië terugkeerden. In 1849—1860 had men in Kroatië, evenals in Hongarije, de Oostenrijksche wetgeving ingevoerd, doch door de voormalige grondwet, alsmede de nationale rechtspleging hersteld. In April 1861 kon de Landdag te Agram vergaderen.

De eerste Landdag werd om zijn oppositie tegen de grondwet ontbonden. Pas den 12den November 1865 werd een nieuwe Landdag geopend, waarin al dadelijk oneenigheden tusschen de Slavische en de Magyaarsche partij ontstond. Onder leiding van *Strossmayer*, bisschop van Diakovar, verlangde de nationale partij Dalmatië, de Militaire grenzen en de Quarnerische Eilanden en verder een verantwoordelijk ministerie, terwijl zij allen Hongaarschen invloed zocht te weren. Dezelfde eischen stelde ook de in December 1866 bijeengeroepen Landdag. Daar de Landdag zich ook in andere opzichten wederspannig toonde, werd hij den 10den Januari 1867 verdaagd, en weldra bleek het dat het land eigenlijk uit Boedapest geregeerd werd, terwijl de Kroatische Hofkanselarij te Weenen enkel in naam bestond. Reeds den 5den April zond de Hongaarsche minister *Andrassy* den gevolmachtigde der Hongaarsche regeering naar Fiume en riep voorts op 1 Mei den Kroatischen Landdag bijeen, om een inhuldigingscommissie voor de kroning te kiezen. Den 1sten December 1867 werden de gelddelijke aangelegenheden van Kroatië aan het gezag van Hongarije onderworpen. Een nieuwe kieswet begunstigde de Hongaarsche partij, en de Landdag, den 9den Januari 1868 te Agram geopend, nam onder talrijke protesten genoegen met de dubbele verhouding van Kroatië tot het rijk en tot Hongarije, terwijl volksbewegingen getuigenis gaven, dat die richting niet de nationale was.

De schikking, met Hongarije tot stand gekomen, was van dien aard, dat 29 afgevaardigden uit Kroatië naar het Lagerhuis en 7 naar het Hoogerhuis van den Rijksdag te Boedapest zouden worden gezonden, terwijl in het Hoogerhuis ook de Kroatisch-Slavonische magnaten zitting zouden nemen. Van de inkomsten van het land zou 55 % voor gemeenschappelijke belangen te Boedapest worden gestort. In het Hongaarsch ministerie zou steeds een minister van Kroatië plaats nemen, waartoe, na opheffing der Kroatische Hofkanselarij, graaf *Bedekovic* benoemd werd. Verder zou te Agram een landsregeering ingesteld worden, die, met een banus aan het hoofd, verantwoordelijk zou wezen aan den Kroatischen Landdag. De banus zou op voordracht van het Hongaarsche ministerie door den koning benoemd worden. Het Kroatisch is de taal der ambtenaren, en het zegel des lands draagt het Kroatische wapen met de Hongaarsche Kroon. Den 24sten November 1868 verschenen de Kroatische afgevaardigden, na een 20-jarige scheiding, op den Rijksdag te Boedapest, en uit hun midden werden aanstonds de vereischte leden voor het rijksbestuur gekozen.

In 1869 bezocht keizer *Frans Jozef* met *von Beust*, *Andrassy* en *Bedekovic* de stad Agram, en in het laatst van dat jaar kwam een schikking omtrent Fiume tot stand. Tot eersten gouverneur van Agram werd benoemd graaf *Zichy* (1 Maart 1870). De stad zou wegens haar gemeenschappelijke belangen met Kroatië en Hongarije in beider Landdagen worden vertegenwoordigd, doch aan het bestuur van Kroatië ondergeschikt zijn. Later, na velerlei botsingen, werd de stad aan Hongarije en het Kustland aan Kroatië toegevoegd. Door het keizerlijk manifest van den 15den Augustus 1873 werden ook de Militaire Grenzen tot een provincie gemaakt en aan het civiele gezag onderworpen. In hetzelfde jaar was ook het „Vergelijk" herzien, waarbij het getal afgevaardigden naar den rijksdag op 43 bepaald werd. Het bezetten van Bosnië en Herzegowina door Oostenrijk verwekte in Kroatië groote vreugde en verlevendigde de hoop op de stichting van een Groot-Illyrisch rijk. Verder drongen de Kroaten aan op de inlijving der Militaire Grenzen, doch de banus *Mazuranics*, die hierover een memorie inleverde, ontving zijn ontslag en werd in Februari 1880 door graaf *Ladislaus Pejacse-*

Digitized by Google

vics vervangen. Deze had op den Landdag de meerderheid aan zijn zijde, regelde de zaken met Hongarije en ontving van de Hongaarsche regeering verlof de Militaire Grenzen bij Kroatië te voegen, hetgeen den 15den Mei 1881 bij koninklijk manifest plaats greep.

Inmiddels verergerde de strijd der verschillende nationaliteiten, zoodat er in Augustus 1883 troebelen uitbraken, die door buitengewone maatregelen moesten worden onderdrukt. In 1885 werd een van de leiders van de oppositie, wegens beleediging van den banus graaf *Khuen-Hedervary* tot gevangenisstraf veroordeeld. Ook de gematigde oppositiepartij ontving in 1888 in den persoon van bisschop *Strosxmayer* een strenge terechtwijzing van den keizer. Tengevolge van de vereeniging met de Militaire Grenzen werd de financieregeling in 1889 herzien. In het eigenlijke Kroatië werd de toestand in de laatste jaren niet beter. Er wordt voortdurend geklaagd over de gebreken van het kiesstelsel, over de strenge censuur en over den slechten financieelen toestand. In 1903 kon het Vergelijk („Ausgleich") tusschen Kroatië en Hongarije, wegens den ex-lextoestand in Hongarije niet vernieuwd worden, en moest Kroatië zich met een verlenging hiervan tevreden stellen. Ook de strijd over de taal duurde voort. In Mei 1904 braken in verschillende plaatsen oproeren uit. In 1903 had graaf *Khuen-Hedervary* zijn ontslag gekregen en was opgevolgd door graaf *Pejacsevich*, die de rust wist te herstellen. Den 20sten Juni 1904 kwam een nieuw Vergelijk voor den tijd van tien jaren tot stand, waarbij aan Kroatië eenige voordeelen werden toegestaan. Daarmede was de rust echter niet duurzaam hersteld en telkens gaf het streven naar volledige autonomie der Kroaten aanleiding tot nieuwe moeilijkheden, vooral toen de Kroatische afgevaardigden in den Hongaarschen Landdag tot obstructionisme overgingen. Zoo werd de nieuwe Kroatische Landdag, die den 14den Maart 1908 bijeenkwam, wegens haar heftig optreden tegen den banus baron *Rauch*, terstond voor onbepaalden tijd verdaagd. De spoedig daarop gevolgde annexatie van Bosnië verlevendigde bij de Zuid-Slaven het verlangen naar een samenvoeging van Kroatië, Slavonië, Dalmatië en Bosnië. Gelijktijdig werd van uit Servië ijverig propaganda gemaakt voor de stichting van een Groot-Servisch rijk. In den Landdag bleef de Servisch-Kroatische coalitie front maken tegen alle pogingen tot magyariseering. De vice-banus *Cuvaj*, die den 19den Januari 1912 den banus *Tomasics* opvolgde, ontbond den 25sten Januari den Landdag. De pers werd aan banden gelegd en toen de revolutionnaire bewegingen toenamen, volgde den 31sten Maart *Cuvaj*'s benoeming tot koninklijk commissaris. De grondwettige rechten werden nu tijdelijk buiten werking gesteld. Den 8sten Juni deed de 20-jarige student *Jukics* een aanslag op het leven van *Cuvaj;* hij doodde echter bij vergissing den banaatsraad *Von Hervoics*. De oproerige geest, van uit Servië aangeblazen, nam steeds toe en leidde tot de katastrofe van Serajewo, den 28sten Juni 1914. De Kroatische partij loochende echter iedere deelname aan deze agitatie en schaarde zich loyaal, met de andere volken van Oostenrijk-Hongarije, om den Keizer (zie *Wereldoorlog*). Zie verder *Hongarije, Geschiedenis.*

Literatuur: Pesty, Die Entstehung Kroatiens (Boedapest 1882); *Klaić,* Slawonien vom 10ten bis zum 13ten Jahrhundert (Agram 1882); *Schwicker,* Geschichte der österreichischen Militärgrenze (Teschen 1883); *Margalits,* Repertorium der Kroatischen Geschichte (Boedapest 1900—1902); *Guy de Montbel,* La condition politique de la Croatie-Slavonie dans la monarchie austro-hongroise (Parijs 1910).

Krodde is een naam, die in ons land in verschillende streken voor verscheiden soorten van onkruid gebezigd wordt. In den regel geeft men den naam van krodde aan *Sinapis arvensis* L., een plant, die tot de familie der *Kruisbloemigen (Cruciferen)* behoort. Zij is een éenjarige plant, welke van Juni tot Augustus bloeit en vooral op de bouwlanden der kleistreken voorkomt. Groot is haar overeenkomst met de *witte mosterd (Sinapis alba* L.), maar zij onderscheidt zich daarvan, doordien de kleppen van haar rolronde hauwen, waarin zich fijne, donkerbruine zaden bevinden, niet van 5, maar van 3 nerven voorzien zijn. De stengelbladeren der krodde zijn eirond en ongelijk getand, de benedenste bladeren geoord of eenigszins liervormig. Men ziet vaak de krodde in groote hoeveelheid tusschen haver en andere zomergewassen, welke door dat onkruid niet weinig worden benadeeld. De naam van *witte krodde* wordt wel eens gebruikt voor de *gemeene boerenkers (Thlaspi arvense* L.) behoorende tot de familie der *Kruisbloemigen (Cruciferen),* en die van *platte krodde* voor het *platzaad* of *perzikkruid (Polygonum Persicaria* L.).

Kroe, *Kroo* of *Kru* is de naam van Negerstam aan de kust van Guinea, die met de Glebo en de Basa verwant is. Zij bezitten een welgebouwd lichaam, een donkere kleur en regelmatige gelaatstrekken, met uitzondering van den platten neus, en onderscheiden zich door werkzaamheid. Zij staan bekend als flinke werklieden, en ook de kleinhandel op de noordelijke westkust van Sierra Leone is in hun handen. Ook verhuren zij zich als matrozen. Hun aantal wordt op 40 000 geschat.

Kroë is de zuidelijkste afdeeling van de residentie Benkoelen. De bodem is zeer bergachtig, de afdeeling wordt doorsneden door een bergketen, die zich als Boekit Barisan, Goenoeng Sawah en Boekit Sawah, bijna evenwijdig met de kust uitstrekt, en door een tweede keten, die van de Lampongsche districten over den Sekindjau naar Blalau loopt en met de eerste door een zijketen verbonden is. In beide ketens vinden we een aantal toppen, zooals den Blakang, den Koekoesan, den Belaulawan in de eerste, den Sekindji, den Gigok en den Besagi in de tweede. Werkende vulkanen komen er niet voor. Van de rivieren is de Wei Semangka de eenige, die iets beteekent. Enkele, zooals bijv. de Wei Biha, de Wei Marang en de Wei Temboeli, zijn tot op een paar palen van de kust met vlotten en kano's bevaarbaar, een paar zijriviertjes van de Wei Kroë en van de Wei Warkoe komen voor de besproeiing van bouwlanden in aanmerking. Van de dichte oerwouden en wildernissen is slechts een klein gedeelte ontgonnen.

Digitized by Google

De afdeeling is verdeeld in 21 marga's of districten en bevat nog de zelfstandige pasars Kroë en Pisang en de eilanden Poelau Pisang en Betoewah. De hoofdplaats is Kroë, een handelsplaats met een ruimen pasar, een groote inlandsche school en 1347 inwoners. De bevolking van de afdeeling bestaat hoofdzakelijk uit Lampongers, die zich vooral met landbouw bezighouden. Rijst is het hoofdproduct; in den laatsten tijd wordt ook koffie en tabak gekweekt. Jacht en veeteelt zijn van weinig belang, terwijl daarentegen de vischvangst en het inzamelen van boschproducten veel voordeel opleveren. In de marga's Oeloe Kroë, Bengkoenat en Blimbing worden eetbare vogelnestjes gevonden.

Kroefziekte der uien wordt veroorzaakt door het *Stengelaaltje (Tylenchus devastatrix)*. De aaltjes komen reeds in het uienplantje, als het nog erg jong is. De meeste aangetaste kiemplanten sterven; blijven ze in leven, dan zien ze er abnormaal uit; de pijpvormige bladen zijn opgezwollen en gekronkeld en de bol barst, doordat de binnenste rokken zich sterker ontwikkelen dan de buitenste toelaten.

Kroep is in het algemeen de naam van ontstekingen, die door afscheiding een taai slijmvlies (pseudomembraan) vormen, en meer bepaald zoodanige ontsteking van het strottenhoofd en van de luchtpijp. Ook het slokdarmhoofd is daarbij vaak ontstoken, vooral wanneer de kroep slechts een der verschijnsels is van diphtheritis, waarmee zij vaak verward wordt. Diphtheritische afscheidingen worden niet *op* maar *in* het slijmvlies uitgestort, zoodat zij het weefsel dooden. Onder een croupeus slijmvlies vindt men dan ook het weefsel ongeschonden, maar onder een diphtheritisch membraan vindt men defecten in het weefsel. Ook zetelt diphtheritis meer op het slokdarmhoofd en geeft zij veel meer algemeene stoornissen, terwijl kroep zich tot de keel en de longen bepaalt. Toch komen er ook wel *gemengde* vormen voor, n. l. croup van de keel met diphtheritis van den slokdarm. De kroep komt gewoonlijk voor bij kinderen tot aan hun 7de, zelden van hun 7de tot hun 12de levensjaar, en heerscht het meest in vochtige, koude streken bij het waaien van kille noordelijke en oostelijke winden, zoowel op lage kustvlakten, als in het gebergte van den Harz en van Zwitserland. De ontsteking openbaart zich het eerst door sluipkoortsen en door heeschheid, en kort daarna door een hoest, waarvan het geluid op het blaffen van een hond gelijkt. Onderzoekt men het kind, dan vindt men vaak mond en slokdarm abnormaal rood, de amandels zijn gezwollen en hebben witte vlekken. Ook die voorboden in den mond kunnen echter ontbreken, zoodat de ademnood plotseling optreedt. De ongesteldheid neemt snel toe, daar de afscheiding in het strottenhoofd en in de luchtpijp tot vliezen verstijft, die de ademhalingswegen verstoppen en den kleinen lijder met verstikking bedreigen. Onder de uiterste inspanning doet het kind vruchteloos moeite om zijn lucht-honger te stillen, en de hevige ademnood maakt eerst plaats voor oppervlakkige ademhaling, als de patiënt onder den invloed van koolzuurvergiftiging van het bloed langzamerhand bewusteloos wordt. Vaak treedt er echter tijdelijke verlichting in, als brokken van het vlies worden uitgehoest, die soms boomvormig vertakt zijn, n. l. als afdruk van de vertakkingen der luchtpijpen. Vele kinderen, bij wie de croup lang geduurd heeft sterven dan ook later aan longontsteking, maar de gevaarlijkste vorm van croup komt voor bij diphtheritis en bij roodvonk. Soms kan in het begin door braakmiddelen een in de keel vastzittend vlies verwijderd worden, maar herhaald gebruik ervan zou de krachten van het kind spoedig uitputten. Ook een ijszak om den hals en het inslikken van stukjes ijs worden veel aangewend. Dr. *Kuchenmeister* te Dresden meende in de inhalatie van kalkwater een middel gevonden te hebben, om de gevormde vliezen op te lossen. Men dient dat middel toe door een inhalatietoestel, dat den lijder gelegenheid geeft, het kalkwater in zeer fijn verdeelden toestand tegelijk met de lucht in te ademen. Het is echter gebleken, dat de specifieke werking van kalkwater zeer twijfelachtig is; maar wel werkt het voortdurend vochtig houden van de lucht gunstig. Ook chloorkali en melkzuur worden ter inhalatie aanbevolen. Van veel grooter gewicht is de tijdige toepassing van de *luchtpijpsnede (tracheotomie*, zie aldaar). Onder de keel wordt de luchtpijp geopend en daarna een buisje door de wonde heen in de luchtpijp gebracht en van buiten bevestigd. Als de longen nog vrij zijn, houdt daarna de ademnood onmiddellijk op. Inplaats van die operatie brengt men ook wel eens een buisje door den mond in de keel (*tubage*). Zoowel tracheotomie als tubage zijn de laatste jaren veel minder noodig geworden, doordat de kroep meestal een verschijnsel van diphtheritis is en men deze door *Behring*'s serum-inspuitingen met succes kan bestrijden (zie *Diphtheritis*).

Er vertoont zich ook wel eens *valsche kroep* of *pseudocroup*, die onder leeken voor croup gehouden wordt, doch niets anders is als een catharrale aandoening van het slijmvlies van de keel. Daarbij wordt wel een belemmerde ademhaling doch in den regel geen koorts waargenomen. Doorgaans is een braakmiddel voldoende, om deze ongesteldheid te doen wijken. In tegenstelling met de echte kroep, die slechts zelden méér dan eenmaal een kind treft, keert de valsche somshalve herhaaldelijk terug.

Kroeskarper (*Carassius vulgaris*), ook wel *Maan-*, *Steen-* of *Kruiskarper* genaamd, is een der onze zoete wateren bewonende witvischsoorten, echter niet een der meest voorkomende, en behoort tot de familie der *Karpervisschen* (zie aldaar).

Krohn, *Julius Leopold Fredrik*, een Finsch literatuurhistoricus en dichter, den 19den Mei 1835 te Wiborg geboren, studeerde sedert 1853, werd in 1862 privaatdocent in de Finsche taal- en letterkunde, in 1875 lector en in 1885 buitengewoon hoogleeraar aan de hoogeschool te Helsingfors. Hij is de grondlegger van de „Kalewala"-onderzoekingen. In zijn streven de oorspronkelijke vormen van het runenschrift vast te stellen, werd hij door *Borenius* en *Riemi* ijverig geholpen. Van zijn werken noemen wij: „De Finsche poëzie in den Zweedschen tijd" (1862). „De Esthnische en andere Westfinsche elementen in den Kalewala" (1872), „Geschiedenis der Finsche

Digitized by Google

KROKODILLEN

Krokodillen en Aligators met jongen.

Breedvoorhoofd krokodil.

Noord-Australische krokodil.

Jonge Nijlkrokodil.

Digitized by Google

Digitized by Google

literatuur, I Kalewala" (1883—1885), „De varianten van den Kalewala" (1888), „Geschiedenis der Finsche literatuur" (1897) en „De heidensche godsdienst der Finsche stammen" (1894). Als dichter voerde *Krohn* den schuilnaam *Suonio*. Op een zeiltocht in de Baai van Wiborg verdronk hij den 28sten Augustus 1888.

Krohn, Kaarle Leopold, een Finsch schrijver, zoon van den vorige, den 22sten Mei 1863 te Helsingfors geboren, was sedert 1888 docent, en werd er in 1898 buitengewoon hoogleeraar in de Finsche en vergelijkende volkenkunde. Hij gaf de nagelaten werken van zijn vader uit en volmaakte diens methode. Zijn voornaamste werken zijn de uitgaven van de door hem zelf verzamelde volkssagen („Dierensagen", 1886 en „Koningsagen", 1893) en de in het Duitsch verschenen studiën „Bär und Fuchs" (Helsingfors 1888) en „Mann und Fuchs" (1891). Sedert 1901 redigeert hij met *Setälä* het Duitsche tijdschrift: „Finnisch-ugrische Forschungen".

Krokodillen *(Crocodilia, Loricata;* zie de plaat) vormen een orde van de klasse der reptielen of kruipende dieren. Het zijn kolossale dieren met een harde, leerachtige huid, die op den rug uit platen bestaat, welke eenigszins op die van den schildpad gelijken. Het lichaam van de krokodillen gelijkt op dat van de hagedissen. Het dier heeft vier krachtige pooten, waarvan de teenen dikwijls door zwemvliezen verbonden zijn en een langen van een huidkam voorzienen staart, die het in staat stelt snel te zwemmen en zich te verdedigen. Aan de voorpooten heeft het vijf, aan de achterpooten vier teenen. De kop is plat, de lange spitse bek is met talrijke spitse tanden gewapend. De neusgaten monden ver achter in de keel uit, waardoor het ademen mogelijk is bij geopenden bek. De oogen zijn van oogleden en een knipvlies voorzien. De krokodil bezit ook ribben aan de halswervels en aan de staartwervels. De dieren komen uitsluitend in de heete luchtstreken voor, waar ze zich meestal aan de monden van groote rivieren of in waterrijke vlakten ophouden. Ze zijn zeer vraatzuchtig en voeden zich met allerlei gewervelde dieren, die ze maar bemachtigen kunnen. De eieren, gewoonlijk 20 tot 100 in aantal, worden meestal door de zon uitgebroed.

Men verdeelt de krokodillen in 3 geslachten, namelijk de eigenlijke krokodil, de alligator en de gavial. De soorten van het tweede geslacht, gewoonlijk kaaimans geheeten, leven in de Nieuwe Wereld, vooral in Zuid-Amerika, die van het eerste in de Oude Wereld. Tot deze behoort de Nijlkrokodil (*C. Vulgaris* Cuv.), die 6 gekielde platen heeft boven op den hals in twee rijen (4 in de voorste en 2 in de achterste rij) en bij wien de groote rugschilden dwarse rijen, ieder van 6 schilden, vormen. Deze soort is thans in de Delta niet meer te vinden, maar leeft in Opper-Egypte, aan den Senegal en elders in Afrika. In Britsch-Indië, op de Soenda-Eilanden enz. heeft men *C. biporcatus* Cuv. met 2 van de oogen over den kop naar voren loopende, uitspringende en knobbelige randen. Een andere soort, *C. Schlegelii S. Müll*, bewoont Borneo. Het derde geslacht bevat slechts één soort, namelijk *Gavialis Gangeticus*, die in Noord-Australië, op Borneo en aan den Ganges voorkomt. De kop van dit dier eindigt in een zeer lange snuit.

Krom, *Hermanus Johannes*, een Nederlandsch godgeleerde, in 1728 te 's-Gravenhage geboren, was achtereenvolgens predikant te Linschoten, Sliedrecht, Tiel en Middelburg en werd in 1775 aldaar hoogleeraar in de kerkgeschiedenis. Hij overleed den 24sten December 1804. Van zijn geschriften vermelden wij: „Over Genesis" (1781), „Ontwerp eener beschrijving van het planetarium, staande in het museum te Middelburg" (1791), „De geschiedenis van de schepping opgehelderd en verdedigd" (1791), „Diatribe de authentia dialogi Justini Martyis cum Tryphone Judaeo" (1729), „Verhandeling ter beantwoording van eenige zwarigheid, uit de beschouwing der natuur afgeleid tegen het bericht van Mozes aangaande den ouderdom der wereld" (1795), „Betoog, dat de beoefening der natuur- en sterrenkunde niet strijdig is met de erkentenis der Goddelijke openbaring" (1793), „De waarde der horoskoopkunst" (1795), „Godgeleerde, uitlegkundige en wijsgeerige verhandelingen" (2 dln., 1796) en „Verhandeling over eenige bijzonderheden in de Theodicée van Paulus enz." (1802).

Krom, Johannes Hermanus, een zoon van den vorige, werd den 8sten Maart 1768 te Tiel geboren, en was achtereenvolgens predikant te Ochten, Noordeloos, Poortvliet, Loenen aan de Vecht en Gouda, waar hij den 23sten December 1827 overleed. Hij was lid van verschillende kerkelijke besturen en schreef: „Johannes de Dooper, een leerboek voor den tegenwoordigen tijd" (3 stukken 1804), „Drie leerredenen" (1815), „Ernst en Luim of brieven van een vriendin over de theorie der geestenkunde van J. H. Jung, gezegd Stilling" (1816), „Henriette Stolp, een geschiedenis ter bevordering van godsdienstige kennis" (1827) enz.

Krom, *Cornelius Catharinus Nicolaas*, een Nederlandsch rechtsgeleerde en oudheidkundige, den 9den Juli 1855 te Biervliet geboren, ontving zijn opleiding aan de gymnasia te Middelburg en te Nijmegen, studeerde te Leiden en promoveerde er den 30sten October 1878 in de rechten op een dissertatie, getiteld: „Het Oud-Nederlandsch erfhuisrecht". Hij vestigde zich als advocaat en repetitor te Leiden, werd er leeraar in de staathuishoudkunde aan de hoogere burgerschool en ontving in 1880 zijn benoeming tot rijksarchivaris in Noord-Brabant, waar hij meewerkte tot verbetering van het archief. Hij overleed den 28sten November 1885 te 's-Hertogenbosch. Hij schreef verschillende opstellen. Hiervan noemen wij: „Mierlo, heerlijkheid en laatbosch in de vorige eeuw", „Een geheime resolutie van de Staten-Generaal", „Een rechterlijke organisatie in het departement Brabant in 1802 en 1803". „Oorkonden betreffende Helmond" (met *A. Sassen*). Verder leverde hij jaarlijks verslagen van 's rijks archieven en van het Provinciaal Noord-Brabantsch Genootschap, alsmede eenige artikelen in dagbladen en in den „Spectator".

Kroman, *Christiaan Frederik Wilhelm*, een Deensch wijsgeer, in 1846 als zoon van een schipper uit Lolland geboren, legde zich eerst op zijn 23ste jaar toe op de studie der wiskunde en natuurwetenschappen, nadat hij eerst het beroep

Digitized by Google

van zijn vader had uitgeoefend en leerling op een handelskantoor was geweest. Zijn eerste opleiding ontving hij aan de kweekschool voor onderwijzers te Jonstrup; daarna werd hij huisonderwijzer. In 1877 verkreeg hij den doctorstitel met de dissertatie „Den exakte Videnskabs Indläg i Problemet om Själens Existens", behaalde in 1882 met zijn werk „Vor Naturerkjendelse" (Onze kennis der Natuur) de gouden medaille der Academie van Wetenschappen en werd in 1884 hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de hoogeschool te Kopenhagen en lid der Academie. Verder schreef hij: „Tänke-og Själeläre" (1882), „Grundträk of Själelären" (1889, 3de druk 1900), „Om Maal og Midler for den höjere Skoleundervisning etc." (1886), hetwelk zijn benoeming aan het ministerie van Onderwijs tengevolge had, en „Den almindelige Etik" (1904) en andere wijsgeerige geschriften.

Kromhals (*Lycopsis arvensis* L.) is de naam eener plant uit de familie der *Ruwbladigen* (*Asperifoliën*). Zij is in ons land de eenige vertegenwoordigster van haar geslacht, dat zich onderscheidt door een 5-slippigen kelk, een trompet- of trechtervormige bloemkroon met een knievormig-gebogen buis en een 5-lobbigen zoom en 5 kortharige, stompe schubben in de keel, 5 meeldraden en deelvruchtjes met dikke rimpels en een sterk gezwollen rand aan den voet. De kromhals is een eenjarig gewas met een stijf opgerichten, vertakten stengel, lancetvormige bladeren en blauwe bloemen, die op bouwlanden, langs de wegen enz. vooral op zandgronden voorkomt. Het bloeit van Juni tot October.

Kromhout (*Pinus Mughus* Scop.) is de eenkomt met den groven den. Hij onderscheidt zich echter van dezen door een meer eironden vorm der kegels, door de groene, niet zeegroene, kleur der naalden en door de blauwachtig paarse kleur der jonge vrouwelijke katjes. Hij bereikt een hoogte van 15 m. Men vindt hem vooral in de Pyreneeën, in de Alpen en in de Karpaten, bij voorkeur tusschen 1000 en 2000 m. boven de oppervlakte der zee. Zijn hout is zeer taai en bijzonder geschikt tot vervaardiging van snijwerk.

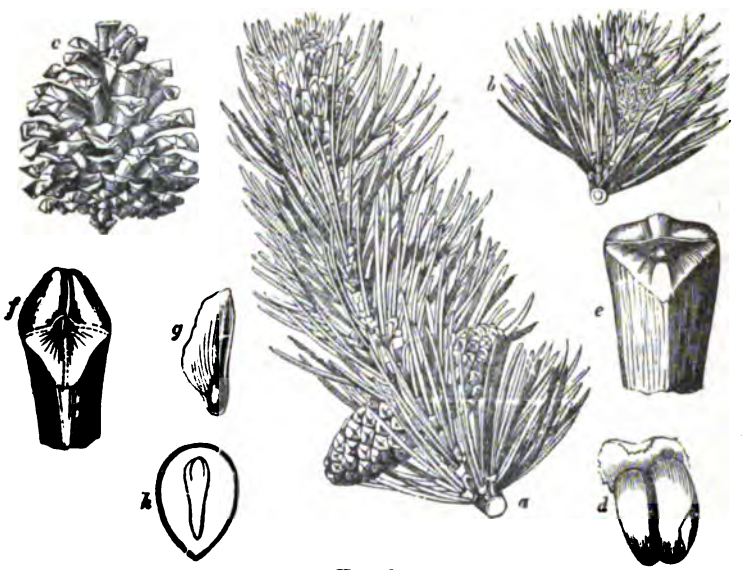

Kromhout.

a. een tak met vrouwelijke, *b.* met mannelijke bloemen ($^1/_3$ der nat. grootte), *c.* een kegel ($^2/_3$ der nat. grootte), *d.* een knop (vijfvoudig vergroot), *e.* en *f.* schubben (drievoudig vergroot), *g.* een zaadkorrel (op dubbele grootte) en *h.* een zaadkorrel in doorsnede (viervoudig vergroot).

Kromhout, *Willem,* een Nederlandsch architect, den 10den Mei 1864 te Rotterdam geboren, bezocht de academiën te 's-Gravenhage en te Antwerpen. Hij ontwierp de feestversieringen bij gelegenheid der inhuldiging van H. M. Koningin *Wilhelmina* te Amsterdam in 1898 en bouwde het American Hotel aldaar, ziekenhuizen te Gouda en te Kampen en een ooglijdersgesticht te Rotterdam. *Kromhout* maakte een ontwerp voor het stadhuis te Rotterdam en naar zijn teekeningen werd het Nederlandsche paviljoen op de wereldtentoonstelling, in 1915 te San Francisco gehouden, opgetrokken.

Kromme lijnen. Zie *Krommen.*

Krommen of *kromme lijnen* (zie de platen). In de meetkunde onderscheidt men kromme lijnen en rechte, hoewel men deze laatste ook wel tot de kromme rekent, door ze als kromme te beschouwen met een kromming gelijk nul. De overgang van rechte tot kromme lijnen kan aanschouwelijk gemaakt worden met behulp van de gebroken lijn. Zulk een lijn verkrijgt men door verschillende punten *A, B, C, D,* enz., waarvan geen drie opeenvolgende punten in één rechte lijn liggen, door rechte lijnen te verbinden. Denkt men zich een lichaam dat bij *A* begint en zich langs de gebroken lijn *A B C D* voortbeweegt, dan zal bij ieder punt *B, C, D* enz. de bewegingsrichting van dat lichaam plotseling veranderen. Denkt men nu de afstanden *AB, BC, CD* enz. steeds kleiner en kleiner dan gaat de gebroken lijn langzamerhand in een kromme lijn over. Een lichaam, dat zich langs de kromme beweegt verandert niet van tijd tot tijd plotseling van bewegingsrichting, maar deze verandert voortdurend. In ieder punt van de kromme is de richting van de raaklijn aan dat punt, de bewegingsrichting van het zich bewegende voorwerp. Kromme lijnen, die in één plat vlak liggen, heeten vlakke kromme lijnen, bijv. de verschillende kegelsneden, iedere andere kromme is een ruimte-

naam van een boom, die in vele opzichten over-

Digitized by Google

KROMMEN I

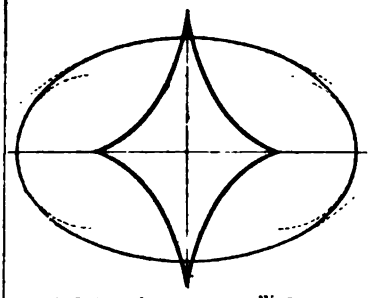

1. Ontwondene van een ellips.

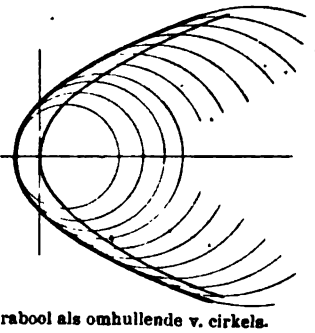

2. Parabool als omhullende v. cirkels.

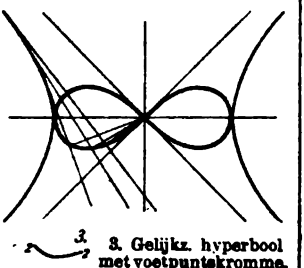

3. Gelijkz. hyperbool met voetpuntskromme.

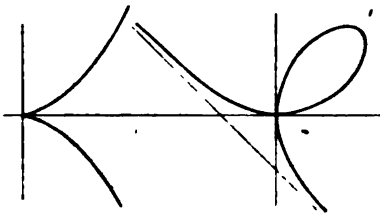

4. Cissoïde. 5. Folium van Descartes.

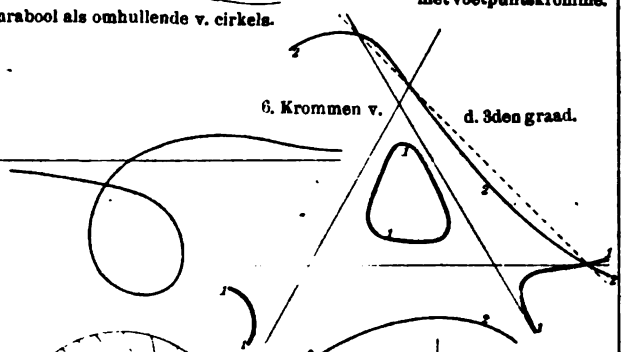

6. Krommen v. d. 3den graad.

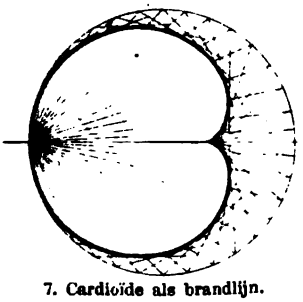

7. Cardioïde als brandlijn.

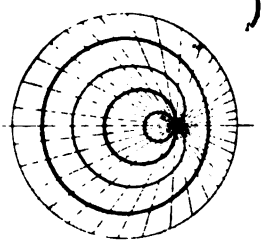

8. Slak van Pascal.

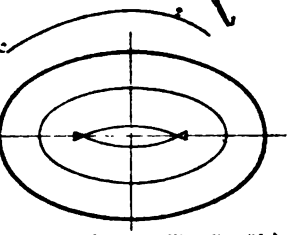

9 Evenw. kr. v. e. ellips (toroïde).

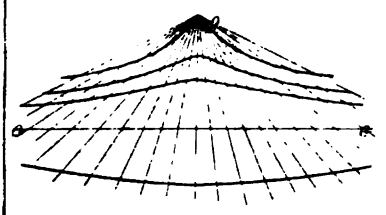

10. Conchoïden.

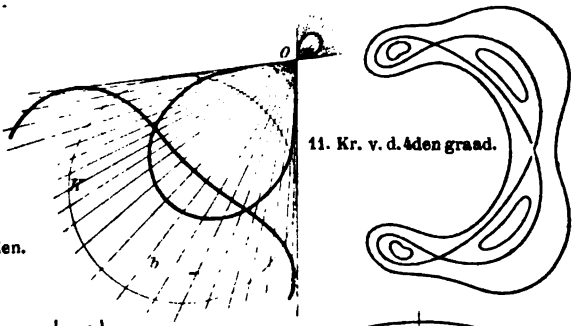

11. Kr. v. d. 4den graad.

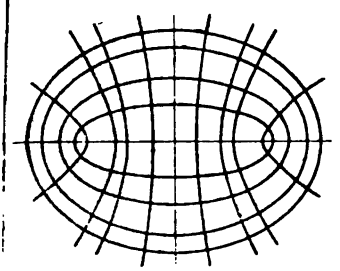

12. Schaar v. confoc. kegelsned.

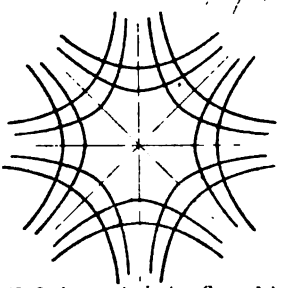

13. Orthogon. trajector. (hyperb.)

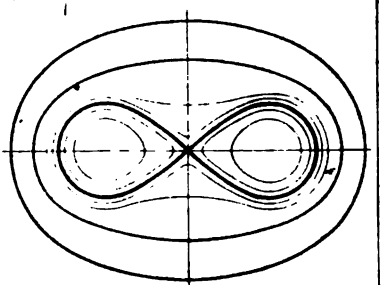

14. Cassinische lijnen.

Digitized by Google

Digitized by Google

KROMMEN II

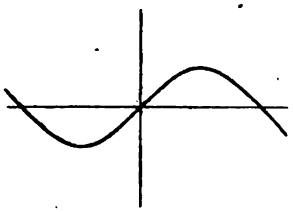

1. Sinussoïde.

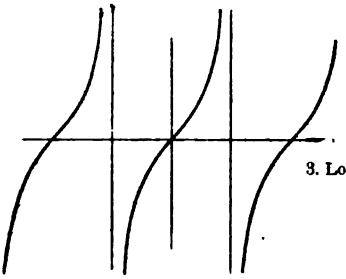

2. Tangentoïde.

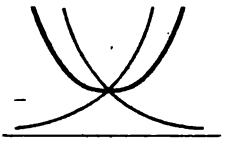

3. Logarithmische lijnen en kettinglijn.

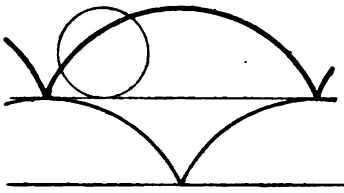

4. Gewone cycloïde.

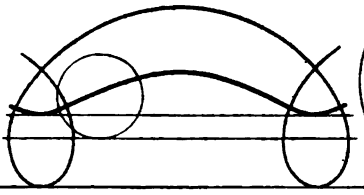

5. Verlengde en verkorte cycloïde.

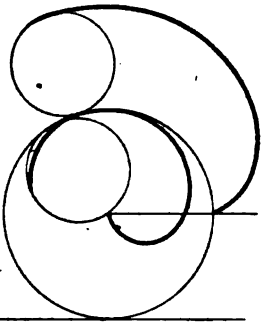

6. Hypo- en Epicycloïde.

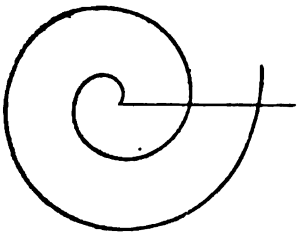

7. Spiraal van Archimedes.

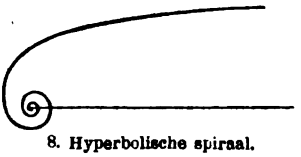

8. Hyperbolische spiraal.

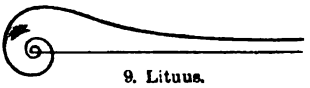

9. Lituus.

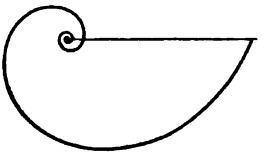

10. Logarithmische spiraal.

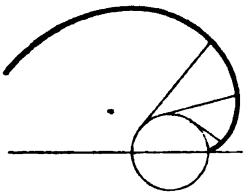

11. Ontwindende v. e. cirkel.

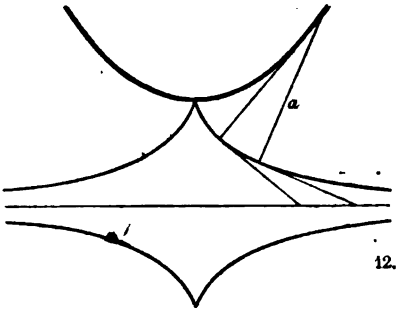

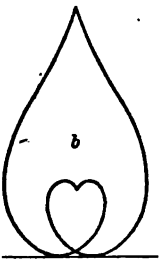

12. Trajectoriën.

13. Bijzondere punten.

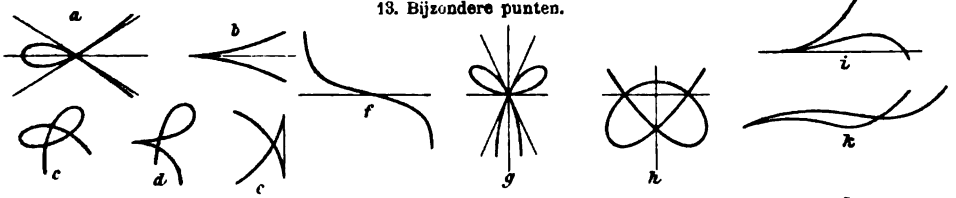

Digitized by Google

Digitized by Google

kromme en heet dubbelgekromd of gewonden, zooals de schroeflijn. Bepaalt men de punten van een kromme door coördinaten, dan wordt een vlakke-kromme door één vergelijking tusschen twee coördinaten bepaald, een ruimte-kromme door twee vergelijkingen tusschen drie coördinaten. In het laatste geval stelt iedere vergelijking een oppervlak voor en is de kromme de snijlijn dier twee vlakken. Naar de eigenschappen van de vergelijkingen heeten de krommen algebraïsch of transcendent; zoo zijn de kegelsneden algebraïsch, de schroeflijn is transcendent. De vlakke algebraïsche krommen worden verdeeld in orden en klassen. De orde van zulk een kromme is gelijk aan den graad van de vergelijking, waardoor de kromme bepaald is, of wat hetzelfde is, gelijk aan het aantal punten, waarin de kromme door een willekeurige rechte lijn gesneden wordt. De klasse der kromme is het getal raaklijnen, die van uit een willekeurig punt van het vlak der kromme aan die kromme getrokken kunnen worden. Kegelsneden zijn krommen van de 2de orde en 2de klasse; in het algemeen is een vlakke kromme van de nde orde van de n (n—1)de klasse. De orde van een ruimte-kromme wordt bepaald door het aantal punten, waarin de kromme door een willekeurig plat vlak gesneden wordt. Op de platen zijn verschillende kromme lijnen afgebeeld.

Krommenie, een gemeente in de provincie Noord-Holland, gelegen tusschen Wormerveer, Uitgeest en Assendelft, is 414 H.A. groot en telt (1916) 4306 inwoners. De laagveenbodem wordt door talrijke wateren doorsneden. De bevolking houdt zich bezig met nijverheid, veeteelt, zuivelbereiding en scheepvaart. Tot de gemeente behooren het vlek Krommenie, het dorp Krommeniedijk, de buurt Krommeniehorn en eenige gehuchten. Het vlek of dorp Krommenie, aan de westzijde der Nauernasche-Vaart en den spoorweg Amsterdam—Den Helder, heeft veel nijverheid. De belangrijkste gebouwen zijn o. a. de Hervormde kerk, de Doopsgezinde kerk, de Oud-Roomsche kerk, het stadhuis en het weeshuis.

Kromsigt, *Pieter Johannes,* een Nederlandsch Protestantsch godgeleerde, werd den 16den October 1866 te Wijk bij Heusden geboren, studeerde sedert 1886 aan de Universiteit te Utrecht in de godgeleerdheid en werd in 1892 Nederl. Herv. predikant te Scherpenisse, waar hij door de studie van de geschriften van dr. *A. Kuyper* en de werken van *Calvijn* Gereformeerd werd in zijn denken en zich aansloot bij de Confessioneele Vereeniging. In 1895 promoveerde hij met een proefschrift „John Knox als kerkhervormer." Hij sloot zich nauw aan bij *Th. Hoedemaker* en maakte, in 1898 vertrokken naar Wierden, veel van den kerkelijken strijd aan diens zijde mede. In 1900 werd hij predikant te Rotterdam, hield zich bezig met politieke en kerkelijke vragen door het schrijven van verschillende brochures en was mederedacteur van „De Gereformeerde Kerk" en „Troffel en Zwaard". In 1909 vertrok hij als predikant naar Amsterdam, *Kromsigt* neemt vooral stelling tegen het separatistisch drijven in kerk en school en wil een positieve, doch ruime Volkskerk, omdat de religie het centrum moet zijn van alle beschaving en vastheid kan geven aan ons nationaal bestaan. De denkbeelden van *Kromsigt* zijn te vinden in de vele kleinere geschriften door hem in een 15-tal jaren uitgegeven op het gebied van kerk, school en maatschappij.

Kromstaart *(Kromsteert)* is de naam van een kleine zilveren munt, vroeger in verschillende gewesten van ons land en ook in Vlaanderen in gebruik; uit laatstgenoemd gewest was zij afkomstig en ontleende haar naam aan den naar binnen gekrulden staart van den leeuw, die op de eene zijde voorkomt. Men had heele en halve Kromstaarten. De waarde was naar plaats en tijd verschillend.

Kromstaf. Zie *Bisschopsstaf.*

Kromzwaard in de wapenkunde is een kromme sabel in een scheede, welke beslagen is; soms echter is het zwaard bloot.

Kronberg, *Julius,* een Zweedsch schilder, den 11den December 1850 te Karlskrona geboren. Als zijn voornaamste werken gelden de plafondschilderingen in het trappenhuis van het koninklijk paleis te Stockholm.

Kronecker, *Leopold,* een Duitsch wiskundige, den 7den December 1823 te Liegnitz geboren, studeerde te Berlijn, Bonn en Breslau in de wiskunde en promoveerde in 1845 te Berlijn. Hij woonde eerst te Liegnitz, later te Berlijn en werd in 1860 benoemd tot gewoon lid van de Academie van Wetenschappen aldaar. In 1883 werd hij tot gewoon hoogleeraar in de wiskunde aan de universiteit benoemd. Met *Weierstrass, Helmholtz, Schroeter* en *Fuchs* redigeerde hij het door *Crelle* gestichte: „Journal für Mathematik". Zijn verhandeling: „Grundzüge einer arithmetischen Theorie der algebraischen Grössen" is tegelijk met zijn doctoraal proefschrift: „De unitatibus complexis" als een feestgeschenk op het doctorjubileum van *Kummer* in 1882 in het licht verschenen. Zijn wetenschappelijke briefwisseling met *Lejeune Disichlet* is in 1885 door *E. Schering* in den „Göttinger Anzeiger" en zijn verhandeling „Ueber den Zahlenbegriff" in 1887 in de „Philosophische Aufsätze" opgenomen. In 1890 begon hij met de uitgave van de werken van *Lejeune Dirichlet.* Zijn „Vorlesungen über Mathematik" (sedert 1894) worden door *Netto* en *Hensel,* zijn „Werke" (sedert 1895) door *Hensel* uitgegeven. *Kronecker* overleed den 29sten December 1891 te Berlijn.

Kronecker, *Hugo,* een Duitsch physioloog, den 27sten Januari 1839 te Liegnitz geboren, studeerde te Heidelberg en Berlijn, was assistent van *Traube,* later van *Ludwig* en werd in 1885 professor in de physiologie te Bern. Hij werkte op het gebied der prikkelingscentra van de hartspier, op dat der willekeurige spierbeweging, reflexen, vaatzenuwcentra, hartgiften enz. Hij toonde den levensreddenden invloed der zoutinfusies aan, een coördinatiecentrum voor de samentrekking der kamers en gaf den stoot tot een nieuwe behandeling der physiologie van den reukzin. Hij schreef o. a.: „Beiträge zur Kenntnis des Einflusses der Respirationsbewegungen auf den Blutlauf im Aortensystem" (met *Heinricius,* Leipzig 1888). Met *Senator* gaf hij van 1881 tot 1885 het „Zentralblatt für die medizinischen Wissenschaften" uit.

Digitized by Google

Krones, *Frans Xaver*, ridder *von Marchland*, een Oostenrijksch geschiedschrijver, den 19den November 1835 te Hongaarsch-Ostrau in Moravië geboren, studeerde te Weenen in de wijsbegeerte en geschiedenis, werd in 1857 professor in de Oostenrijksche geschiedenis aan de rechtsacademie Kaschau, in 1861 aan het gymnasium te Graz, vestigde zich daar als privaatdocent en werd er in 1865 hoogleeraar in de geschiedenis. Hij overleed den 17den October 1902 te Graz. Tot zijn belangrijkste werken behooren zijn: „Handbuch der Geschichte Oesterreichs" (5 dln., 1876—1879) en zijn „Grundriss der oesterreichischen Geschichte (1881—1883, 4 dln.).

Kroniek of *chroniek*, afkomstig van het Grieksche woord χρονος (tijd), is in het algemeen een beknopt verhaal van gebeurtenissen naar tijdsorde. Zij onderscheidt zich van de geschiedenis, die de belangrijkste voorvallen tot een aaneengeschakeld verhaal samenvoegt, doordien zij allerlei feiten van den dag vermeldt en hierbij enkel de orde van den tijd in acht neemt. Zij levert dus bouwstoffen aan den geschiedschrijver. Men heeft bijzondere kronieken, die zich tot één land of volk bepalen, en algemeene, die zich over de geheele wereld uitstrekken. De gebeurtenissen der Middeleeuwen zijn ons nagenoeg uitsluitend door kronieken overgeleverd. Zij werden vooral bijgehouden door kloosterbroeders. In ons vaderland zijn de oudste kronieken in rijm vervat, zooals die van *Melis Stoke*, of in het Latijn, zooals die van *Emo* en *Menco*, te vinden in de „Analecta" van *Matthaeus*. De oudste wereldkroniek is die van *Eusebius*, die in het Grieksch geschreven is en later door *Hieronymus* vertaald en vervolgd werd.

Kronieken noemt men twee geschiedkundige boeken van het Oude Testament, in de Septuaginta wegens hun verband met de „Boeken van Samuël" en de „Boeken der Koningen" met den naam van „Paraleipomena" (Aanhangsels) bestempeld. De naam Kronieken is van *Hieronymus* afkomstig. In het Hebreeuwsch heeten zij „dibre hajjamim" (dagverhaal). Zij zijn in den Hebreeuwschen Bijbel de laatste van den canon, vormen één geheel en zijn in streng-theokratischen geest opgesteld. De beide boeken bevatten 5 hoofdafdeelingen, namelijk: Geslachtsregisters (I Kr. 1—9), geschiedenis van *David* (I Kr. 10—29), geschiedenis van *Salomo* (II Kr. 1—9), geschiedenis van het rijk van Juda met het oog op dat der tien stammen (II Kr. 10—27) en de geschiedenis van het rijk van Juda na de vernietiging van dat der tien stammen tot aan de Babylonische Ballingschap. De boeken Esra en Nehemia zijn er een vervolg op en behooren oorspronkelijk ook tot de Kronieken maar zijn later daarvan gescheiden. De Kronieken stammen uit den Griekschen tijd (ongeveer 300 v. Chr.). De historische betrouwbaarheid van de boeken der Kronieken wordt zeer laag aangeslagen.

Krönig, *Bernhard*, een Duitsch geneeskundige, den 27sten Januari 1863 te Bielefeld geboren, studeerde op Duitsche universiteiten, promoveerde in 1889 en werd in 1901 hoogleeraar in de gynaecologie te Leipzig, later te Jena en daarna te Freiburg. Hij schreef: „Bakteriologie des weibleichen Genitalkanals" Leipzig 1897); „Ueber die Bedeutung der funktionellen Nervenkrankheiten für die Diagnostik und Therapie in der Gynäkologie" (aldaar 1902); „Die Therapie beim engen Becken" (Leipzig 1901); „Operative Gynäkologie" (met *Döderlein*, Leipzig 1907); en was medewerker aan encyclopaediën en leerboeken op het gebied van vrouwenziekten.

Krönlein, *Rudolf Ulrich*, een Zwitsersch geneesheer, den 19den Februari 1847 te Stein kanton Schaffhausen) geboren, studeerde te Zurich en te Bonn, werd in 1870 assistent der chirurgische kliniek te Zurich, in 1874 assistent van *Langenbeck* te Berlijn, in 1879 buitengewoon en in 1881 gewoon hoogleeraar in de chirurgie en directeur der chirurgische kliniek te Zurich. Hij schreef o. a.: „Die offene Wundbehandlung" (Zurich 1872), „Die Lehre von den Luxationen". „Ueber die Wundbehandlung in alter und neuer Zeit" (1886) en „Verletzungen des Gehirns". *Krönlein* overleed in November 1910 te Zurich.

Kronoberg of *Wexiö* is de naam eener Zweedsche provincie, welke op 9910 v. km. (1911) 157 968 inwoners telt. Zij bedekt het zuidelijk lager gedeelte van Smaland, bevat een groot aantal bergen, meren, moerassen en heidevelden en bezit over het geheel een schralen grond. De meren beslaan een oppervlakte van 1003 v. km. De inwoners houden zich hoofdzakelijk met landbouw, veeteelt en boschbouw bezig. Dit gewest is verdeeld in 4 arrondissementen. De hoofdstad is Wexiö. Het land ontleent zijn naam aan een kasteel, waarvan de bouwvallen zich verheffen op een eiland in het Helgameer bij Wexiö.

Kronos, in de Grieksche mythologie de zoon van *Uranos* en *Gea*, was de jongste der *Titanen*, die zijn vader ontmande en zich van diens heerschappij meester maakte, waarna hij zijn zuster *Rhea* huwde. Daar *Gea* hem voorspeld had, dat hij door een van zijn kinderen van zijn macht beroofd zou worden, verslond hij ze terstond na de geboorte *(Hestia, Demeter, Hena, Pluto* en *Poseidon)*. Alleen *Zeus* werd door *Rhea* gered, daar zij *Kronos* in plaats van het kind een omwikkelden steen te verslinden gaf. Nadat *Zeus* groot geworden was, deed hij met behulp van een drankje van *Metis* (zie aldaar) zijn vader de verslonden kinderen uitbraken. Daarna overweldigde hij hem met behulp van de overige *Titanen* en van zijn broeders. *Kronos* werd òf met de andere *Titanen* in den *Tartarus* vastgeketend òf hij heerschte met *Rhadamanthys* op het doodeneiland. In den eeredienst treedt hij weinig op. Te Olympia bevond zich een Kronosheuvel, waar men hem offers bracht. In Athene richtte men in de oogstmaanden hekatomben voor hem aan. *Kronos* wordt voorgesteld als een oude man met een harp in de hand (buste in het Vaticaan). De Romeinen identificeerden hem met *Saturnus* (zie aldaar). De meening, dat *Kronos* de god van den tijd zou zijn, schijnt ontstaan te zijn door verwisseling met het woord *Chronos*, dat tijd beteekent.

Kroon (zie de platen), van het Latijnsche woord *corona*, is een kransvormige hoofdbedekking, die als versiering en als kenteeken van een bepaalde waardigheid door vorstelijke personen

Digitized by Google

KRONEN

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

1. Pauselijke insigne's (tiara). 2. Nederlandsche koningskroon. 3. Duitsche keizerskroon. 4. Open koningskroon (Italie, België, Portugal). 5. Gevoerde koningskroon (Zweden, Spanje). 6. Engelsche koningskroon. 7. Hongaarsche koningskroon. 8. Keurvorstelijke hoed. 9. IJzeren kroon. 10. Keizerskroon van Napoleon I. 11. Russische keizerskroon. 12. Oostenrijksche keizerskroon. 13. Markiezenkroon. 14, 15, 16. Ridderkroon. 17. Kroon van een vicomte. 18. Kardinaalshoed. 19. Aartsbisschopshoed. 20. Bisschopshoed. 21. Vorstenkroon (België). 22. Hertogelijke kroon (Engeland). 23. Hertogelijke kroon (Nederlanden). 24. Kroon van den prins van Wales. 25. Vorstenkroon in de Nederlanden. 26. Vorstenkroon in Oostenrijk en Rusland.

Digitized by Google

Digitized by Google

gedragen wordt. Gewoonlijk is de kroon van goud of zilver vervaardigd en met edelgesteenten bezet. Het dragen van een kroon als teeken van een waardigheid, dagteekent reeds uit zeer oude tijden; want reeds van *Salomo* wordt verhaald, dat hij een kroon droeg. Deze geleek waarschijnlijk meer op de tiara, het diadeem en de voorhoofdsbanden van de oudere volken, dan op de latere kronen. Bij de Romeinen was de corona (zie aldaar) vooral een onderscheiding voor krijgslieden. De kroon bleef niet alleen een voorrecht van de vorsten, later werd zij ook aan adellijke personen en ook aan verschillende rechtspersonen, zooals aan sommige steden verleend. Zoo ontstonden de keizers-, konings-, hertogs-, vorsten-, graven-, vrijheeren- en adellijke kronen. De heraldiek bepaalde de vormen voor de verschillende trappen der waardigheid. Het plechtig aanvaarden der kroon of de kroning is ook thans nog, als zinnebeeldige handeling bij de aanzienlijke monarchen in gebruik. Ook bezigt men het woord kroon in de beteekenis van het geheele keizer- of koningschap met al zijn rechten en voorrechten.

Kroon in de wapenkunde als stuk wordt naar de soort genoemd, anders is het een eenvoudige helmkroon. Meestal komt de kroon in verbinding met andere stukken voor.

Kroon is de naam van verschillende muntstukken. In Duitschland wordt het goudstuk van tien mark kroon, en dat van twintig mark dubbele kroon genoemd. Vóór de Duitsche muntwet van 1871 werden door de grootere Duitsche staten een beperkt aantal heele en halve kronen van veranderlijke waarde uitgegeven. In Denemarken, Zweden en Noorwegen is de in 100 öre verdeelde kroon de tegenwoordige geldeenheid, in Denemarken en Zweden sedert 1875, in Noorwegen sedert 1877. Een kroon heeft er een nominale waarde van 66$^2/_3$ cent. Men heeft er goudstukken van 20 en van 10 kronen, in Zweden ook van 5 kronen. In Scandinavië heeft men ook zilveren kronen als pasmunt, muntstukken van 2, 1, $^1/_2$, $^2/_5$, $^1/_4$ en $^1/_{10}$ kroon komen voor. Sedert 1892 worden in Oostenrijk-Hongarije goudstukken van 20 kronen en van 10 kronen gemunt. De kroon wordt in 100 heller (filler) verdeeld. De oude florijn wordt gelijkgesteld met twee kronen. De nominale waarde der kroon is 50 centen. Ook heeft men zilveren geldstukken van 5 kronen en van 1 kroon. In Portugal is de corôa (zie aldaar) de eenheid van het muntwezen, in Engeland heet de grootste zilveren munt crown (zie aldaar).

Kroon is de naam van twee sterrenbeelden. Het noordelijk sterrenbeeld bevat één ster van de tweede grootte, n. l. Gemma, waarmee 4 sterren van de 4de en 3 sterren van de 5de grootte een ring vormen. Aan den zuidelijken hemel staat de Zuidelijke Kroon, tusschen den Schutter en de Schorpioen.

Kroon *(Ranunculus arvensis)* is de naam van een plant uit de familie der *Boterbloemachtigen (Ranunculaceeën)*. Zij komt alleen op bouwlanden voor, in het bijzonder onder de gerst, en onderscheidt zich van de overige soorten van dat geslacht door zijn platgedrukte, gesnavelde, stekelige vruchtjes. De stengelbladeren van de kroon zijn 3-tallig met gesteelde, 2-, 3- of meerdeelige blaadjes en nagenoeg lijnvormige slippen. Zij wordt ook wel *akkerboterbloem* of *akkerhanevoet* genoemd, terwijl zij den naam van *kroon* te danken heeft aan de plaatsing harer vruchtjes. Zie ook *Boterbloem*.

Kroonboom is een bepaalde vorm, waarin onze vruchtboomen worden opgekweekt en die voor de teelt van vruchten in het groot, zooals deze meestal in boomgaarden plaats vindt, bestemd is. Hij onderscheidt zich door een vrij hoogen stam, meestal variëerende tusschen 1,20 m. en 2,25 m. lengte. Men onderscheidt *halfstammige* en *hoogstammige* kroonboomen. Beide worden opgekweekt door z. g. *onderenting*, d. w. z. de stam wordt uit een edele soort gevormd of door *bovenenting*, waarbij de stam tot dezelfde soort kan behooren als de wildeling. Toch behoeft de kroon nog niet uit dezelfde soort te bestaan als die, welke tot de vorming van den stam heeft bijgedragen. Bestaat deze laatste uit een andere soort dan spreekt men van *tusschenenting*. Als tusschenstam komen in aanmerking voor peren: *St. Nicolaaspeer, Diamantpeer, Beurré Hardy, Conseiller de la Cour;* voor appelen: *zoete pippeling, de Huismanszoete* en *zoete Aagt;* voor pruimen: *Belle de Louvain* en *Varkenspruim*. Welke soorten men ook kiest, steeds moet de groei krachtig en de soort weinig vatbaar zijn voor ziekten. De kroonvorming geschiedt in de boomkweekerij tot z. g. *bolkroon* of tot *pyramidale* kroon. De eerste dient bijna uitsluitend voor den appelboom, de tweede voor peer, kers en pruim.

Kroondomein is onroerend goed, dat aan den Staat behoort, maar waarvan de Kroon de inkomsten trekt.

Ook in ons land behooren tot de inkomsten van de Kroon de opbrengsten van domeinen. Toen de oorlog met Spanje uitbrak, was het Huis *van Nassau* een der rijkste Vorstenhuizen van Europa. In dien strijd vooral hebben de vorsten uit dat Huis zich belangrijke opofferingen ten behoeve van het vaderland getroost. Dadelijk na de omwenteling van 1795 werden alle domeinen van het Huis *Oranje-Nassau* — namelijk zijn onroerende goederen — verbeurd verklaard. Teneinde het hierdoor geleden nadeel eenigszins te herstellen, verklaarden de Grondwetten van 1814 en 1815, dat zou kunnen worden bepaald bij de wet, dat aan den Koning, desverkiezende, in vollen eigendom zouden worden overgegeven zooveel domeinen als een zuiver inkomen van vijf tonnen gouds opbrengen; de opbrengst dier domeinen zou dan in mindering komen van het bij de Grondwet bepaalde inkomen der Kroon. De wet van den 26sten Augustus 1822 (Stbl. no. 40) gaf dienovereenkomstig aan koning *Willem I* een groot deel der Staatsdomeinen terug, welke door den Koning kort daarna wederom werden afgestaan aan de Maatschappij voor Volksvlijt te Brussel. Bij de afscheiding van België keerden deze domeinen, voor zoover zij in Nederland waren gelegen, tot den Koning terug. Koning *Willem II* heeft bij de grondwetsherziening van 1848 de domeinen, die, volgens de vorige Grondwet en de wet van den 26sten Augustus 1822, hem als patrimonieel goed — d. i. goed waarvan hij het erfelijk eigendomsrecht bezat — toekwamen als

Digitized by Google

Kroondomein aan den Staat teruggegeven. Na dien afstand behooren deze goederen nu wederom aan den Staat.

Het beheer der Kroondomeinen is geregeld bij de wet van den 1sten Mei 1863 (Stbl. no. 43). Het bestaat: 1o. uit een kapitaal, ingeschreven op het Grootboek 2½ % voor verkochte domeingoederen, afgekochte tienden enz., op 1 Mei 1863 groot 3 464 500 gld.; 2o. uit goederen en rechten, vermeld in de wet van den 26sten Augustus 1822, voor zoover die op Nederlandsch grondgebied zijn gelegen en niet zijn vervreemd of vervangen door het zooeven vermelde kapitaal; 3o. uit goederen, vermeld in de wet van den 1sten Mei 1863 (Stbl. no. 42). Vervreemding of verruiling dier goederen kan slechts geschieden door de wet; zij kunnen niet worden verpand, bezwaard of weggeschonken, en uit geenerlei hoofde kan op hun inkomsten beslag worden gelegd. Het beheer van het Kroondomein is opgedragen aan een administrateur, die jaarlijks verslag doet aan den minister van Financiën. Wegens het gemis van het recht van opvolging in de Nassausche Staten, hetwelk bij acte van den 4den April 1814 aan prins *Frederik der Nederlanden* was afgestaan, maar welk recht verviel, toen aan koning *Willem I* Luxemburg inplaats van de Nassausche landen werd toegekend, zijn bij de wet van den 25sten Mei 1816 (Stbl. no. 25) aan prins *Frederik* afgestaan de domeingoederen bij Breda gelegen, welker opbrengst volgens die wet ongeveer 190 000 gld. bedroeg. Deze goederen zijn bij zijn overlijden zonder mannelijke nakomelingen tot den Staat teruggekeerd. Zie verder *Domeinen*.

Kroonduif of *Waaierduif (Goura)* is een duivengeslacht, waarvan er in Nieuw-Guinea en op de naburige noordoostelijke eilanden vijf soorten voorkomen. Het zijn groote vogels, die op den grond van de afgevallen vruchten leven. De *Goura coronata* met een waaiervormige pluim op den kop, bruinroode schouders en rug, lichte blauwgrijze veeren en een lichaamslengte van 75 cm. is de meest bekende. Het dier maakt een eigenaardig geluid, dat eenigszins overeenstemt met de muziek, die de Papoea's met hun houten trommels maken.

Krooneend *(Netta rufina* Pall.). Een fraaie wilde eendensoort, die in Zuid-Europa, Noord-Afrika en Midden-Azië inheemsch is, doch in ons land slechts zelden wordt aangetroffen. Vooral de woerd, die gemakkelijk kenbaar is aan zijn hoog gekuifden kop, welke evenals de keel en een gedeelte van den voorhals steenrood van kleur is, is een sierlijke vogel. Zijn achterhals, borst en onderlijf zijn zwart, de rug is olijfbruin met een rose-kleurige schoudervlek; aan de zijden en op de vleugels heeft hij een groote, witte vlek. Van de eend is de bovenkop tot aan de oogen, benevens het achterhoofd, donkerbruin; de kop, beneden de oogen, en de hals zijn aschgrauw, terwijl zij overigens op de bovendeelen bruin en op den buik wit is. De eend draagt geen kuif.

Kroonglas. Zie *Crownglass*.

Kroonkoloniën zijn die Engelsche koloniën, voor welke het recht van wetgeving berust bij den minister van Koloniën, die dit recht ook aan een door de Kroon benoemden gouverneur kan overdragen. Zoodanige koloniën zijn: Gibraltar, St. Helena, Barbados, Trinidad, Mauritius, Ceylon enz.

Kroonkruid *(Coronilla)* is een plantengeslacht uit de familie der *Vlinderbloemigen (Papilionaceën)*. Het zijn kruiden of heesters met oneven gevinde bladeren, wier blaadjes gaafrandig zijn. De bloemen zijn geel of wit en staan in gesteelde schermen. Een enkele maal komt in ons land voor *Coronilla varia (kroonkruid)*, die witte bloemen draagt in 10- tot 20-bloemige schermen. De vlag der bloem is rose en de kiel bezit een donkerpurperkleurigen snavel. Als sierplant kweekt men hier en daar wel *C. Emerus*, een rechtopstaanden heester met gele bloemen.

Kroonorde, is de naam voor een zevental ridderorden in Europa:

De *Beiersche kroonorde* of *Orde van verdienste der Beiersche Kroon*, wordt verleend aan burgerlijke ambtenaren in Beieren van alle klassen en aan buitenlanders, die zich voor Beieren verdienstelijk hebben gemaakt. Zij bezit vier klassen. Het ordeteeken bestaat uit een achtarmig, wit geëmailleerd kruis met 16 punten, omgeven door een eikenkrans. Aan de voorzijde bevindt zich het randschrift: „Virtus et honor", aan de achterzijde het beeld van den stichter der orde met het randschrift „Maximilianus Josephus Bojoariae Rex".

De *Italiaansche Kroonorde* is in 1868 gesticht door *Victor Emanuel* ter herinnering aan de vestiging der eenheid van Italië. De koning zelf is grootmeester van de 5 klassen der orde. Het ordeteeken bestaat uit een gouden, wit geëmailleerd kruis, waarvan de afgeronde vleugels door vier knoopen verbonden zijn. Aan de voorzijde bevindt zich op het middelschild de ijzeren kroon in goud, aan de achterzijde de zwarte adelaar en het kruis van Savoye.

De *Pruisische Kroonorde*, den 18den October 1861 door koning *Wilhelm I* tot herinnering aan zijn kroning ingesteld, bestaat uit vier klassen en staat in rang gelijk met de Orde van den *Rooden Adelaar*. Het ordeteeken bestaat uit een gouden, wit geëmailleerd kruis in welks midden zich de koningskroon bevindt op een donkerblauwen achtergrond, omgeven door het randschrift „Gott mit uns". Aan de achterzijde staat een monogram met kroon en de datum als randschrift.

De *Roemeensche kroonorde*, ter herinnering aan de verheffing van Roemenië tot koninkrijk door koning *Karel I* gesticht, bestaat uit 5 klassen en heeft als ordeteeken een rood geëmailleerd kruis met witten rand en acht punten. Tusschen de balken bevinden zich de letters C, die van goud of zilver kunnen zijn. Het roode schild in het midden draagt aan de voorzijde een stalen kroon en op den witten ring het randschrift „Prin noi insine" (door ons zelf) en den datum „14 Martie 1881"; aan de achterzijde staat de datum „10 Maiu" en de jaartallen 1866, 1877 en 1881.

De *Siameesche kroonorde* is door koning *Somdech Chaolalongkorn* den 29sten December 1869 gesticht. Zij bezit 5 klassen. Het ordeteeken bestaat uit een blauw geëmailleerd rond schild met een ring van parels, door afwisselend groene en

Digitized by Google

roode lotusbloemen omzoomd. Het middelschild draagt de Siameesche koningskroon en twee als hooge onderscheiding geldende zevenstrepige zonneschermen. Op de achterzijde staan de initialen van den koning „Ch. P. R."

De *Württembergsche kroonorde* werd door koning *Wilhelm I* den 27sten September 1817 uit verschillende andere orden tot één vereenigd en den 11den Augustus 1892 door koning *Wilhelm II* herzien en als huis- en verdienstenorde in 4 klassen verdeeld. Het ordeteeken bestaat uit een gouden, wit geëmailleerd kruis met leeuwen in de hoeken. Op het witte middelschild staat een gouden monogram van koning *Friedrich I*, omringd door een karmijnrooden ring met de leuze „Furchtlos und treu"; aan den achterkant bevindt zich een gouden koningskroon, terwijl het geheel door een kroon gedekt wordt.

De *Kroon van Indië* is door koningin *Victoria* van Engeland gesticht den 1sten Januari 1878 ter herinnering aan den dag, waarop zij den titel keizerin van Indië aanvaardde. De souverein der orde is steeds de regeerende vorst van Engeland en Indië. Zij wordt gegeven aan dames uit de hoogste kringen voor verdiensten tegenover de Engelsch-Indische koloniën. Het ordeteeken is een ovale met parels bezette ring, in welks midden de keizerlijke initialen „V. R." en een „I" in diamanten, parels en turkooizen staan, terwijl het geheel gedekt is door de Indische keizerskroon.

Kroonprins is de titel voor dien nakomeling van een regeerend vorst van een koninklijk of keizerlijk huis, die, in rechte lijn afstammend, tot den troon geroepen is. Stamt de oogenblikkelijke troonopvolger uit een zijtak, dan voert hij dien titel niet. In de verschillende landen heeft de kroonprins een bijzonderen titel. Zoo voert hij in Engeland den titel *Prins van Wales*, in Griekenland *Hertog van Sparta*, in Duitschland *Kroonprins van het Duitsche Rijk*, in België *Hertog van Brabant*, in Italië *Prins van Napels*, in ons land *Prins van Oranje-Nassau*, in Oostenrijk *Aartshertog van het keizerrijk Oostenrijk, kroonprins en troonopvolger, koninklijk prins van Hongarije en Bohemen enz., keizerlijke hoogheid*, in Spanje *Prins van Asturië* en in Japan *Kwotai-shi* (keizerlijk kroonprins). In Frankrijk droeg de kroonprins ten tijde der *Bourbons* den naam *Dauphin*. *Napoleon I* noemde zijn zoon *Koning van Rome*, gedurende de Restauratie heette de kroonprins in Frankrijk weer *Dauphin*, terwijl later de titel *Prince royal* gebruikelijk werd De zoon van *Napoleon III* had den naam van *Prince impérial*. Zie ook *Erfprins*.

Kroonprins Rudolf-Land. Zie *Frans Jozef-Land*.

Kroonrad. Zie *Tandrad*.

Kroonroest is een roest van den haver; de zwam *(Puccinia coronata)* vormt *uredo-* en *teleuto-sporen;* ook heeft ze een *aecidium*-vorm, die voorkomt op *Rhamnus*-soorten, n. l. op *Rhamnus cathartica*, de *Wegedoorn*.

Kroonstad, in het Hongaarsch *Brassó*, een stad in Zevenburgen, de hoofdplaats van een evenzoo genoemd district, ligt achter en tusschen de bergen vóór een uitgestrekt woud, in een heerlijk oord, aan den voet van een hoog gebergte, zoodat zij beveiligd is tegen de noordelijke en noordoostelijke winden. Het is een koninklijke vrijstad met een geordenden magistraat, ligt aan verschillende spoorwegen en telt (1911) 41 056 inwoners, waarvan 25 % Duitschers zijn. Van de openbare gebouwen is de Evangelische domkerk het belangrijkste. Deze werd van 1385 tot 1425 gesticht, had in 1516 en 1534 zooveel van aardbevingen te lijden, dat het gewelf vernieuwd moest worden, en brandde in April 1689 geheel en al af. Verder noemen wij de Sint Bartholomeuskerk, het stadhuis, het Verkoophuis, het Honterusgymnasium en de in 1545 door *Honterus* gestichte bibliotheek, de nieuwe meisjesschool en een standbeeld voor *Honterus* (1898). De stad bezit verschillende gymnasia en burgerscholen, een kweekschool voor onderwijzers, een handelsacademie enz.

Kroonstad is de voornaamste handels- en fabriksstad van Zevenburgen. Tot de voortbrengselen der nijverheid behooren laken, leder, veters, kaarsen, schoenen, veldflesschen, wasdoek, papier enz. Ook zijn er ijzer- en kopergieterijen, petroleumraffinaderijen, een portlandcementfabriek, lakenfabrieken enz. In de nabijheid der stad treft men de Zinne of Kappelenberg aan, vanwaar men een prachtig uitzicht over de stad heeft. De omgeving heet Burzenland naar de beek Burzen, die in de Aloeta uitmondt.

Men vermeldt, dat de stad in den aanvang der 13de eeuw is gesticht. In de 16de eeuw was zij het uitgangspunt der Luthersche hervorming, en haar hervormer *Honterus* stond met *Luther* in nauwe betrekking. Tijdens de Hongaarsche revolutie werd de stad dikwijls belegerd en ingenomen. In den Wereldoorlog werd de stad in het begin van September 1916 door de Roemeniërs bezet, die haar echter na een paar weken weer moesten ontruimen.

Kroonstad of *Kronstadt*, is een sterke vesting en zeehaven in het Russische gouvernement St. Petersburg, 49 km. ten westen van de stad van dezen naam, op de smalste plek der Finsche Golf, tegenover den mond der Newa op een hooge, lange, maar zeer smalle kalkrots, den Kotlin-Ostrow of het Keteleiland, gelegen. Zij is door deze ligging en door haar sterkte zoowel de voorhaven voor den handel, als het voornaamste bolwerk van St. Petersburg, de aanzienlijkste zeevesting en eerste oorlogshaven van Rusland. De stad werd in 1710 door *Peter den Groote* op een woest eiland, in 1703 aan de Zweden ontrukt, tot haven van St. Petersburg ingericht en voorzien van forten. Deze werden tijdens de regeering van zijn dochter *Elizabeth* door den bouwmeester *Kokorinow*, alsmede onder *Paul, Alexander I* en *Nicolaas I* aanmerkelijk uitgebreid en versterkt, zoodat de Engelsche vloot, die er zich in Mei 1855 vertoonde, er niets tegen kon uitrichten.

Kroonstad is de zetel van de admiraliteit en van een militairen gouverneur. De stad telt (1911) 68 273 inwoners, heeft rechte regelmatige straten, fraaie openbare gebouwen, talrijke kerken, waaronder een Luthersche, een Anglicaansche en een Roomsch-Katholieke, verschillende inrichtingen van onderwijs, een schouwburg, een standbeeld van *Peter den Groote*, ruime ma-

Digitized by Google

rinegebouwen, een matrozeninstituut en een zeevaartschool, een tuighuis, een geschutgieterij, een zeelazareth, kazernen, scheepstimmerwerven, dokken, magazijnen, tolkantoren enz. Er zijn 3 afzonderlijke havenkommen: de handelshaven, die 1000 schepen kan bevatten, de middelste, die zeer diep is en tot uitrusting van oorlogsschepen dient, en de oorlogshaven. Zij zijn behalve door de forten, batterijen enz. van Kroonstad nog gedekt door het sterke Kroonslot, op twee naburige eilanden door *Peter den Groote* gebouwd. Tot voor korten tijd moesten alle goederen, voor St. Petersburg bestemd, hier overgeladen worden, eerst na de voltooiing van het Zeekanaal (1875—1885) kunnen ook zeeschepen tot St. Petersburg komen. Kroonstad heeft regelmatige stoombootverbindingen met de plaatsen aan de Finsche Golf en met Riga, Stockholm, Stettin, Lubeck en Hull. Intusschen is Kroonstad de eigenlijke handelshaven van St. Petersburg.

Kroonstad, een stad in Oranje-Vrijstaat, in Zuid-Afrika, telt 7191 inwoners. Zij heeft electrisch licht, een waterleiding, een in de laatste jaren verbeterde rioleering, een mooi stadhuis, een openbare bibliotheek, 5 kerken, een synagoge, eenige scholen, 4 flinke hotels en een paar banken.

Kroontjeskruid is de naam, dien men wel eens geeft aan *Euphorbia helioscopia* en aan *Euphorbia peplus*. Zie *Euphorbia*.

Kroonvogel of *kroonkraan, Grus pavonina* of *Balearica pavonina,* is een vogel, die tot de *Kraanvogels* behoort en zich van de overige soorten van dit geslacht onderscheidt door een veel korteren, kegelvormigen, van het midden tot het einde licht gebogen snavel. Hij heeft een totale lengte van 99 cm., de staart is 22 cm. lang. De hoofdkleur van de veeren is zwart, de vleugeldekveeren zijn zuiver wit, de eerste schouderveeren roestkleurig bruin, de laatste goudgeel. De kale huid, die de zijden van den kop bedekt, is wit op de slapen en helder rood op de wangen en op de naar beneden hangende lellen. Het voorste gedeelte van de kruin wordt ingenomen door een fluweelachtige pluim, de kroon op den achterkop bestaat uit borstelvormige, goudgeel met zwart vermengde, platte, schroefvormig gedraaide veertjes. Men vindt dezen vogel in Midden-Afrika. In opgewonden toestand maakt het dier danssprongen. In den dierentuin komt de kroonvogel zeer dikwijls voor (zie de plaat bij *Kraan).*

Kroonwerk noemt men in de versterkingskunst een werk, bestaande uit 2 gebastionneerde fronten met twee vleugels. Evenals de hoornwerken, werden de kroonwerken vroeger gebezigd als voorwerken van vestingen, wanneer men voorsteden of andere punten in de verdediging wilde opnemen.

Kroos. Zie *Eendenkroos.*

Kroosjes. Zie *Pruim* en *Prunus.*

Kroosvaren. Zie *Azolla.*

Krop *(ingluvies)* noemt de dierkundige een zakvormige verwijding van den slokdarm, welke men vooral aantreft bij de hoenders, duiven, papegaaien en dagroofvogels, terwijl zij voor het overige bij slechts enkele geslachten van vogels gevonden wordt. In den krop weekt het voedsel, voordat het in de kliermaag komt, bij de duiven scheidt zich in den tijd, wanneer deze dieren jongen hebben, in den krop een vloeistof af, die tot voedsel der jongen dient.

Kropaar, *Dactylis glomerata* L., de eenige soort van het plantengeslacht *Dactylis.* Aartjes in kleine klnwens tot een gelobde, eenzijdige pluim vereenigd, 2—3-bloemig, sterk samengedrukt, aan de binnenzijde een weinig concaaf, dicht opeengehoopt. Kelkkafjes 1—3-nervig, evenals de kroonkafjes scherp gekield; de laatste kort-stekelpuntig, langs de kiel gewimperd. In verscheiden variëteiten voorkomend in geheel Europa, in de gematigde luchtstreken van Azië en Noord-Afrika; in Noord-Amerika genaturaliseerd. Bovengras van den eersten rang, vooral voor zware, vochtige gronden. Zeer productief, zeer snel na de eerste snee aangroeiend door zijn krachtige uitstoeling en bladontwikkeling, maar grof en vrij spoedig hard wordend, zoodat het voor den bloeitijd gemaaid moet worden en het minder geschikt is om er op te weiden. Het verdraagt ook schaduw en wordt daarnaar in NoordAmerika „Orchard grass", boomgaardgras genoemd.

Kropatsjek, *Alfred* ridder *von,* kolonel der artillerie in Oostenrijk, schreef over de stelsels van handvuurwapens, sedert 1867 door Oostenrijk-Hongarije in toepassing gebracht, en leverde als kapitein in 1874 aan het ministerie van Oorlog in Oostenrijk het model van een repeteergeweer, dat in Oostenrijk als proefneming tijdelijk werd ingevoerd. In 1877 nam *Kropatsjek,* die inmiddels tot majoor en commandant van de cadettenschool voor artillerie te Weenen bevorderd was, deel aan een door de Fransche regeering uitgeschreven wedstrijd voor een magazijngeweer als wapen voor de marinesoldaten. Het model van *Kropatsjek,* in verband met den loop en het slot van het Fransche infanteriegeweer, werd als „fusil modèle" voor de Fransche marine aangenomen. Tot 1900 werd dit geweer in Portugal gebruikt. Ook wordt het Kropatsjekgeweer als jachtroer aanbevolen.

Kropgans. Zie *Pelikaan.*

Kropgezwel *(struma)* noemt men een zwelling van de voor het strottenhoofd gelegen schildklier. Het ontstaat door weefselnieuwvorming, die de geheele klier kan vergrooten of alleen bepaalde deelen ervan; goedaardig is de *s. lymphatica* of *parenchymatosa,* een hypertrophie met verandering van den inhoud in een gelatachtige substantie, waarbij ook bindweefsel en bloedvaten groeien, de laatste worden soms zóó wijd, dat men van een *s. vasculosa* spreekt. Door samenvloeiing van de vergroote klierblaasjes ontstaan er soms cysten in het gezwel, terwijl het omhullende bindweefsel min of meer ontstoken wordt: vaak neemt het ook kalkzouten op, zoodat men in oude kropgezwellen soms steenharde, ronde knobbels voelt, van hazelnoot- tot duivenei in omvang, naast holten met weeken inhoud. De verschijnselen, door een kropgezwel veroorzaakt, zijn afhankelijk van de drukking van zoodanig gezwel op de halsslagaders, halsaders, de luchtpijp en den slokdarm, en vertoonen zich derhalve als opstijging van bloed naar het hoofd, als bloedarmoede in de hersenen, als belemmerde adem-

Digitized by Google

haling en als een bemoeilijking van het slikken, terwijl daarbij geen pijn of stoornis in den algemeenen gezondheidstoestand wordt waargenomen. Zelden ontstaat in de gezwollen schildklier een levensgevaarlijke ontsteking. Het kropgezwel ontwikkelt zich langzaam en bereikt in enkele gevallen den omvang van 2 manshoofden; men kent de diepere oorzaak van de woekering niet. Doorgaans wordt het echter zoo groot, dat hals en kin een rechte lijn vormen en blijft daarna ongeveer in dien staat. In one land is een kropgezwel een groote zeldzaamheid, terwijl daarentegen in Duitschland, Zwitserland, Rusland en Noord-Amerika streken zijn, waar inwoners zonder zoodanig gezwel tot de zeldzaamheden behooren. Naast de beschreven goedaardige struma's staan kwaadaardige zwellingen, als de kanker van de schildklier. De behandeling van de krop bestaat in joodpraeparaten, inwendig toegediend, uitwendig ingewreven of in het gezwel gespoten. Is hij echter groot, dan rest alleen de strumectomie, maar toen bij deze operatie de geheele klier werd weggenomen, ontwikkelde zich een cachexie, gepaard aan idiotie en zwellingen van handen en gezicht (zie *Cachexia*), gelijk aan het *myxoedem* (zie aldaar). Daarom nam men later nooit de geheele klier weg. Tot die operatie bestaat niet zoo zelden aanleiding bij de *Basedowsche* ziekte (zie aldaar en verder *Cretins*).

Kropinski, *Ludwig,* een Poolsch dichter, in 1767 in het arrondissement Brzesc in Lithauen geboren, nam in 1794 als kolonel onder *Kosciuszko* deel aan den slag van Maciejowice, woonde vervolgens op zijn goederen in Volhynië, werd in 1812 brigade-generaal in het leger van het groothertogdom Warschau, keerde na het Weener Congres terug naar zijn bezittingen en overleed er in 1844. Hij schreef o. a. het treurspel „Ludgarda" en den sentimenteelen roman „Julia i Adolf" (1824). Zijn gezamenlijke werken zijn in 1844 verschenen.

Kroyer, *Peter Severin,* een Deensch schilder, den 24sten Juni 1851 te Stavanger geboren, studeerde te Kopenhagen en te Parijs, maakte reizen door Spanje en Italië en vestigde zich daarna te Kopenhagen als schilder. Van zijn werken noemen wij: „Een strijkkwartet in het atelier" (1886), „Een zitting van het comité voor de Fransche tentoonstelling te Kopenhagen" (1888), „Rust na de jacht" en „Een zitting van de Academie van Wetenschappen". Onder de portretten zijn vooral beroemd dat van zijn echtgenoote, met een hond, en dat van den dichter *Holger Drachmann*. Ook ontleende hij zijn motieven aan het strand te Skagen en het visschersleven aldaar. Hij overleed in 1908.

Krüdener, *Barbara Juliane* barones *van,* bekende piëtiste en schrijfster, werd den 21sten November 1764 als dochter van den geheimraad *von Vietinghoff* te Riga geboren, een der rijkste grondbezitters in Lijfland. Daar en later te Parijs ontving zij een veelzijdige opvoeding. Op 16-jarigen leeftijd trad zij in het huwelijk met vrijheer *von Krüdener*. Na 1801 woonde zij bij afwisseling te Parijs en St. Petersburg en kreeg naam door haar roman: „Valérie ou lettres de Gustave de Linar à Erneste de G." (2 dln., 1803). In 1804 voelde zij zich tot het piëtisme der Hernhutters aangetrokken, in 1806 begaf zij zich naar Noord-Duitschland, waar zij in 1807 op het slagveld van Eylau deel nam aan de verpleging der gewonden. In 1808 leerde zij *Jung-Stilling* kennen, die haar met *Swedenborg's* ideeën bekend maakte, eenige maanden later den geestelijke *Fontaines* en de zieneres *Marie Gottlieb in Kummer*. Nu gevoelde zij een roeping om aan de armen het Evangelie te verkondigen, en hield in Würtemberg, Zwitseland, den Elzas enz. godsdienstige vergaderingen, welke door aanzienlijke personen werden bezocht. Het feest der Russische legers in de vlakte van Châlons beschreef zij in een werkje getiteld: „Le camp de Vertus" (1814). Den 4den Juni 1815 kreeg zij toegang tot *Alexander van Rusland* en had weldra invloed op hem, die echter niet van langen duur was. Zij wekte hem op tot de vorming van de Heilige Alliantie. In 1815 kwam zij te Bazel, waar zij gesteund werd door een jeugdig geestelijke, *Empaytaz* genaamd, doch daar haar bijeenkomsten het wantrouwen van de overheid gaande maakten, moest zij weldra de stad verlaten. Aangezien haar, in Rusland teruggekeerd, ook te St. Petersburg en te Moskou het verblijf ontzegd werd, ging zij naar Riga, om aldaar het bekeeringswerk voort te zetten. Toen zij zich later, in spijt van het ontvangen bevel, naar St. Petersburg begaf, werd zij aanstonds uit de stad gezet. Daarop begaf zij zich met haar dochter en met haar schoonzoon, den staatsraad *Berkheim*, naar den Krim, om er te Feodosia een kolonie te stichten, overleed echter onderweg te Karassoebasar den 25sten December 1824.

Krug, *Wilhelm Traugott,* een Duitsch wijsgeer, den 22sten Juni 1770 te Radis bei Gräfenhainichen geboren, ontving zijn wetenschappelijke opleiding te Schulpforta en vervolgens aan de hoogescholen te Wittenberg, Jena en Göttingen, vestigde zich in 1794 als privaatdocent te Wittenberg, maar verkreeg er geen hoogleeraarsambt, omdat hij bekend werd als schrijver van de „Briefe über die Perfectibilität der geoffenbarten Religion" (1795). In 1801 werd hij buitengewoon hoogleeraar te Frankfort a. d. Oder. Na den dood van *Kant* werd hij diens opvolger te Koningsbergen en ging in 1809 als professor in de wijsbegeerte naar Leipzig, waar hij als ritmeester bij de Saksische jagers te paard den Vrijheidsoorlog meemaakte. In 1833 werd hij afgevaardigde naar den Saksischen Landdag. Daar zijn houding aan de Regeering niet behagde, werd hij in 1834 van zijn hoogleeraarsambt ontslagen en op pensioen gesteld, terwijl hij stem en zitting behield in den academischen senaat en ook zijn voorlezingen over de wijsbegeerte tot aan zijn dood voortzette. Hij overleed den 13den Januari 1842. Zijn philosofisch stelsel houdt den middenweg tusschen idealisme en realisme. Van zijn talrijke geschriften vermelden wij: „System der theoretischen Philosophie" (1806—1810, 3 dln.), „System der praktischen Philosophie" (1817—1819, 3 dln., 2de druk 1829—1833), „Handbuch der Philosophie und philosophischen Literatur" (2 dln., 1820—1821, 3de druk 1828), „Geschichtliche Darstellung des Liberalismus alter und neuer Zeit" (1823), „Allgemeines Handwörterbuch der philosophischen Wissenschaften"

Digitized by Google

(4 dln., 1827—1828, 5 dln., 1829—1834, 2de druk, 1832—1838) en „Gesammelte Schriften" (1830—1841, 12 dln.). Ook gaf hij een beschrijving van zijn eigen leven onder den titel: „Meine Lebensreise in sechs Stationen, von Urceus" (1826; 2de druk 1842), gevolgd door: „Leipziger Freuden und Leiden im J. 1830, oder das merkwürdigste Jahr meines Lebens" (1831).

Krüger, *Franz*, een Duitsch schilder, werd den 3den September 1797 te Radegast bij Köthen geboren. Hij is vooral bekend om zijn portretten en om de tafereelen uit het Berlijnsche leven van zijn tijd, als parades, hoffeesten en dergelijken. Hij overleed den 21sten Januari 1857 te Berlijn.

Krüger, *Stephanus Johannes Paulus*, president der voormalige Zuid-Afrikaansche Republiek, bijgenaamd *Oom Paul*, werd den 10den October 1825 te Rustenburg in het district Kolesberg der Kaap-Kolonie geboren. Als 12-jarige knaap verliet hij met zijn ouders zijn geboorteplaats, daar deze zich aansloten bij den Boerentrek naar Natal. Vandaar vertrok hij naar den Oranje-Vrijstaat en bleef later in Transvaal wonen. Op 16-jarigen leeftijd was hij reeds adjudant van een veld-cornet en werd spoedig daarna zelf tot dien rang verheven. Toen Transvaal in 1877 door de Engelschen geannexeerd werd, was hij vice-president der Republiek en begaf hij zich aan het hoofd van een gezantschap naar Londen, om tegen de annexatie te protesteeren, doch moest zonder succes terugkeeren. In den oorlog tegen Engeland in 1880 was hij de ziel van het verzet en had met *Joubert* en *Pretorius* het opperbevel. Nadat hij in 1883 tot president gekozen was, ging hij weer naar Londen en sloot daar het verdrag van 27 Februari 1884 (zie *Britsch Zuid-Afrika*). In 1888, 1893 en 1898 werd hij wederom tot president gekozen. Onder zijn regeering verkreeg Transvaal de eerste spoorwegen; de ontdekking der goudmijnen aan den Witwatersrand en de ontginning daarvan brachten groote voordeelen aan de schatkist door zijn doelmatige wetgevingen. Ook gelukte het hem, na onderhandeling met Engeland, in 1895 Swaziland onder souvereiniteit van Transvaal te brengen. *Krüger*, die aan vastheid van karakter en vroomheid van een echten Boer het doorzicht en de volharding van een Europeesch staatsman paarde, hield onverzettelijk aan de oude tradities van Transvaal vast en stoorde zich niet aan het verlangen der Engelsche „Uitlanders" in Johannesburg, om staatkundig gelijk gesteld te worden met de Boeren. De opstand te Johannesburg, daardoor ontstaan, onderdrukte hij met kracht in 1895 en met beleid wist hij den inval der troepen van de „Chartered Company" onder *Jameson* te verhinderen (Januari 1896). Hoewel hij *Jameson* en de overige officieren aan Engeland uitleverde en den raddraaiers te Johannesburg vergiffenis schonk, werd de slechte verstandhouding met Engeland steeds erger, en ook de samenkomst van 4 Juni 1899 met sir *Alfred Miller* te Bloemfontein kon het uitbreken van den oorlog niet beletten. Daar hij overtuigd was, dat het daartoe eenmaal moest komen, had hij reeds geruimen tijd vooraf door het aankoopen van krijgsbenoodigdheden in Europa en door een bondgenootschap met den Oranje-Vrijstaat zijn vaderland in behoorlijken staat van tegenweer gebracht. Toen de Zuid-Afrikaansche oorlog een ongunstige wending voor de Boeren nam, scheepte *Krüger* zich den 19den October 1900 te Lorenzo Marquez op een door onze Koningin te zijner beschikking gesteld Nederlandsch oorlogsschip naar Europa in, om persoonlijk de tusschenkomst der groote Mogendheden in te roepen. Het eerst ging hij naar Frankrijk, waar hij buitengewoon gevierd en door president *Loubet* ontvangen werd. De bijeenkomst had echter geen resultaat. Toen hij daarop naar Berlijn wilde vertrekken, ontving hij te Keulen bericht, dat de keizer hem niet kon ontvangen, waarop hij naar Den Haag ging, vervolgens naar Utrecht en eindelijk naar Hilversum. De vrede van den 31sten Mei 1902, zonder zijn aanwezigheid gesloten, keurde hij goed. Hij bracht twee winters te Mentone door, begaf zich den volgenden weer naar Zwitserland en overleed aldaar den 14den Juli 1904 te Clarens.

Krüger, *Paul*, een Duitsch jurist, den 20sten Maart 1840 te Berlijn geboren, werd in 1863 als privaatdocent aan de hoogeschool aldaar toegelaten, ging in 1871 als hoogleeraar naar Marburg, in 1872 als zoodanig naar Innsbrück, in 1874 naar Koningsbergen en in 1888 naar Bonn. Van zijn geschriften noemen wij: „Prozessualische Konsumtion und Rechtskraft des Erkenntnisses" (Leipzig 1864), „Kritik des Justinianischen Codex" (Berlijn 1867), „Kritische Versuche" (1870), „Geschichte der Quellen und Literatur des Römischen Rechts" (2de druk Leipzig 1912) en bovenal zijn kritisch werk „Codex Justinianus" (Berlijn 1877); verder „Justinianische Institutionen" (1867). Hij werkte ook mee aan *Theodor Mommsen's* „Pandekten" (1870) en schreef met dezen en met *W. Studemund* „Collectio librorum juris antejustiniani" (3 dln., Berlijn 1878). Verder gaf hij uit: „Fragmenta de jure fisci" (Leipzig 1868), „Codicis Justiniani fragmenta Veronensia" (Berlijn 1874) en „Codicis Theodosiani fragmenta Taurinensia" (1880).

Krüger, *Gustav*, een Protestantsch Duitsch godgeleerde, den 29sten Juni 1862 te Bremen geboren, werd in 1886 privaatdocent in de Kerkgeschiedenis te Giessen, waar hij in 1889 buitengewoon en in 1891 gewoon hoogleeraar werd. Hij schreef o. a.: „Monophysitische Streitigkeiten im Zusammenhange mit der Reichspolitik" (Jena 1884). „Lucifer von Calaris und das Schisma der Luciferianer" (Leipzig 1886), „Die Apologien Justins, herausgegeben" (Freiburg 1891). „Was heiszt und zu welchem Ende studiert man Dogmengeschichte?" (1895). „Geschichte der Alt-Christlichen Literatur" (1895). „Das Dogma vom Neuen Testament" (Giessen 1896), „Die Entstehung des Neuen Testaments" (Freiburg 1896). „Die sogen. Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor" (1899), „Kritik und Ueberlieferung auf dem Gebiete der Erforschung des Urchristentums" (Giessen 1903). „Das Dogma der Dreieinigkeit und Gottmenschheit in seiner geschichtlichen Entwickelung" (Tubingen 1905) en „Das Papsttum" (1907). Sedert 1895 geeft hij het „Theologischer Jahresbericht" (Berlijn) uit en het „Handbuch der Kirchengeschichte".

Digitized by Google

Krügersdorp is een plaats aan den zuidelijken voet van den Witwatersrand, ten W. van Johannesburg in Zuid-Afrika, waar de raid van *Jameson* door de Boeren werd tot staan gebracht. Het bezit (1911) 13 132 inwoners.

Kruid. Men geeft den naam van *kruiden* aan zoodanig planten, die niet een houtigen, maar weeken en buigzamen stengel hebben, welke tegen den winter afsterft. Zulke planten zijn éénjarig of blijven over met behulp van een wortelstok, waaruit in het volgende voorjaar een nieuwe, bladeren en bloemen dragende stengel ontspringt.

Kruidje-roer-mij-niet *(Mimosa pudica* L.) is een plant, die haar naam verschuldigd is aan haar buitengewone prikkelbaarheid, zoodat zij reeds bij een lichte aanraking haar blaadjes samenvouwt. Zij is gevoelig voor verschillende prikkels, des te sterker, naar mate de plant meer ontwikkeld en de warmtegraad hooger is. Zij is het sterkst bij ongeveer 30° C. en houdt beneden 15° C. op. Die gevoeligheid vermindert echter bij aanhoudende prikkeling of eigenlijk bij overprikkeling, doch deze is zeer schadelijk voor de plant. Men heeft meer voorbeelden van prikkelbare planten, zooals *Mimosa sensitiva* L., *Dionaea muscipula* L., *Oxalis sensitiva* L. enz., doch de prikkelverschijnselen zijn het duidelijkst bij het kruidje-roer-mij-niet. Dit laatste behoort tot de familie der *Mimosaceeën* en is afkomstig van de Antillen, doch komt bij ons in de warme kassen dikwijls voor. Het onderscheidt zich door gevindhandvormig samengestelde bladeren en kleine, paarse, tot hoofdjes vereenigde bloemen. De vermeerdering heeft plaats door zaden, die in warmen bak tot ontwikkeling worden gebracht. De plant is éénjarig.

Kruidkers. Zie *Lepidium.*

Kruidnagel. Zie *Kruidnagelboom.*

Kruidnagelboom *(Caryophyllus aromaticus* L.) is de naam van een fraaien, altijdgroenen boom uit de familie der *Myrtaceeën,* die omstreeks 10 m. hoog wordt en op de Molukken, in het bijzonder op het eiland Makian, te huis behoort (zie de plaat *Myrtifloren).* Zijn stam is glad en groenachtig van kleur, vormt omstreeks $1^1/_2$ m. boven den grond een sierlijke, pyramidale kroon, die gewoonlijk getopt wordt, om de kruidnagels gemakkelijk te plukken. De bladeren zijn tegenovergesteld en kruisgewijs geplaatst, langwerpig, aan de beide uiteinden versmald en in jeugdigen toestand roodachtig-bruin. De talrijke kortgesteelde bloemen zijn vóór den bloeitijd voorzien van 4 vroeg afvallende schutblaadjes en aan de uiteinden der takken vereenigd tot kleine trossen. Zoodra de bloemkroon begint te verwelken, wordt de kelk eerst geel en dan rood; in volledigen staat hebben de bloemknoppen de gedaante van een kleinen spijker of nagel. Wordt aan de bloem de gelegenheid gegeven zich tot vrucht te zetten, dan zwelt het vruchtbeginsel onder aan den kelk en ontwikkelt zich tot den „moernagel" *(Anthophyllus),* een vrucht van de grootte van een kleine olijf, die minder olie bevat dan de bloemknop. De kruidnagelboom wordt zoowel door zaden als stekken voortgeplant; hij draagt gewoonlijk eerst in het 12de jaar en kan 75 en meer jaren oud worden. In Insulinde is de nagelkultuur grootendeels volkskultuur; doch slechts daar, waar de boomen geregeld worden aangeplant en waar voor schaduwboomen gezorgd wordt, neemt de geurigheid der nagels toe. Van de wilde boomen op de Philippijnen zijn de bloemknoppen weinig aromatisch.

De kruidnagel is de nog ongeopende bloem, die van den boom verwijderd wordt, vóór zij tot vruchtzetting overgaat. De oogsttijd is van October tot December. De nagels worden met de hand geplukt, de hooger hangende met stokken afgeslagen, waarbij men zorgt de boomen niet te beschadigen. Daarna worden zij op groote horden uitgespreid en met bladeren bedekt, waarna men ze aan den rook van een zacht houtvuur blootstelt en vervolgens in de zon laat drogen; tenslotte worden zij verpakt en verscheept. De aldus verkregen kruidnagels zijn donkerbruin, zwaarder dan water en ongeveer 12 m.m. lang. Zij bevatten 15—20 % sterk riekende aetherische olie, die overigens in alle groene deelen van den boom, met name in de bladeren, voorkomt en deze specerij zoo gezocht doet zijn. Door destillatie wordt er de bekende nagelolie uit verkregen, die in de pharmacie (voor tandtincturen enz.), in de industrie (in reukwerken) en in de microscopie gebruikt wordt.

Terwijl, naar het schijnt, de Noordelijke Molukken het vaderland van den kruidnagelboom zijn, werd hij waarschijnlijk reeds vóór de komst der Portugeezen naar Ambon en de Oeliasers overgebracht, tot welke eilanden de teelt in Insulinde beperkt is gebleven. Wanneer de kruidnagels het eerst naar Europa kwamen, is niet bekend. Het vroegste zekere bericht omtrent deze specerij is van den Griekschen koopman *Kosmos Indikopleustes,* die omstreeks 650 n. Chr. leefde. In de Middeleeuwen waren zij zeer kostbaar en zeldzaam, doch na de vestiging der Portugeezen in het Oosten nam het gebruik sterk toe.

Naast het monopolie van de notemuskaat, was het vooral de alleenhandel in kruidnagelen, die het bezit der Molukken begeerlijk maakte. De O.-I. Compagnie had het recht bedongen, dat aan haar alleen nagels zouden worden geleverd; om het overtreden van deze overeenkomst te beletten, nam de Compagnie haar toevlucht tot zeer strenge maatregelen; in de eerste plaats door het uitroeien (extirpeeren) van de boomen op alle eilanden, die niet rechtstreeks onder haar toezicht stonden en waar zij dus den handel met anderen niet geheel kon tegengaan. De eerste „extirpatietocht" had plaats in 1625 onder *L'Hermite.* Deze handelwijze, waardoor de bevolking groote schade leed, was oorzaak van vele opstanden. Op Ambon en de Oeliasers was de teelt van kruidnagels verplicht en de inwoners moesten tegen een bepaalden prijs aan de Compagnie leveren. Was deze bang voor een al te grooten oogst, dan beval zij dat een bijzondere hongi-tocht (zie *Hongi)* zou worden gehouden. Bij de wet van 1863 is de verplichte teelt voorgoed afgeschaft. Reeds lang werkte zij ten nadeele van Nederland, vooral daar sedert 1770 de kruidnagelboom op Mauritius was ingevoerd, later op Réunion, Cayenne en Zanzibar. Door de bevolking van Insulinde worden de nagels weinig gebruikt. Eigenaardig zijn de voorwerpen, die Christen-in-

Digitized by Google

landers op Ambon van kruidnagels vervaardigen.

Hoewel in den handel de Molukksche nagelen nog steeds verkozen worden boven die van Zanzibar en het naburige Pemba, is de cultuur toch niet bloeiend in Insulinde, waartoe lage prijzen medewerken. Buiten de Molukken wordt de kruidnagel in Insulinde vooral op N.-Celebes, Java en in Benkoelen gekweekt. In 1898 werd te Amsterdam en Rotterdam een termijnmarkt voor nagelen opgericht, maar de aanvankelijke verlevendiging van den handel, die daarop volgde, hield geen stand. De uitvoer van nagelen uit Insulinde, hoofdzakelijk naar Nederland, bedroeg in kg.:

Van	1913	1914	1915
Makasar . .	—	17 000	61 000
Amboina . .	40 000	36 000	23 000
Totaal . .	40 000	53 000	84 000

Zanzibar voerde veel grootere hoeveelheden uit, n. l. in de jaren 1914 en 1915 resp. voor een bedrag van 412 547 en 346 037 pd. st.

Kruik is de naam van een cylindervormig vat met korten hals, voorzien van een oor en al of niet van een tuit, vervaardigd van klei, steen of porselein en dienende om vloeistoffen in te bewaren of te verzenden. Niet altijd is de cylindervorm cirkelvormig; vaak is een kruik buikig en kan ook platte kanten hebben, vooral als zij tot versiering dient. Vaak zijn zij kunstig bewerkt of beschilderd.

Kruiningen, een gemeente op het Zeeuwsche eiland Zuid-Beveland, 1506 H.A. groot met (1916) 4050 inwoners, wordt begrensd door de Oosterschelde, de Hont, Ierseke, Schore-en-Vlake, Krabbendijke en Waarde. Op den kleibodem wordt landbouw uitgeoefend. Tot de gemeente behooren de dorpen Kruiningen en Hansweert en het gehucht Oostdijk.

Het dorp Kruiningen bezit met Ierseke een station van den spoorweg Goes—Bergen-op-Zoom. Het heeft een Hervormde en een Gereformeerde kerk. Vroeger was er een kasteel, dat in 1720 en 1721 afgebroken is.

Kruipbrem is de naam, dien men geeft aan *Genista pilosa*, een plantensoort behoorende tot de familie der *Papilionaceën*. Zie onder *Genista*.

Kruipende dieren (*Reptielen*) vormen een klasse der dieren, die men vroeger met de amphibieën samenvatte, doch waarvan later bleek, dat zij op een veel hoogeren trap van ontwikkeling staan. Zij ademen nooit door kieuwen, maken geen metamorphose door en vertoonen in hun embryonale ontwikkeling hun verwantschap met de gewervelde dieren. Vooral staan zij zeer dicht bij de vogels. Echter onderscheiden zij zich van deze en van de zoogdieren in het algemeen daardoor, dat er bij hen nog geen volkomen scheiding van het hart in twee kamers wordt aangetroffen en er geen volkomen scheiding tusschen aderlijk en slagaderlijk bloed plaats heeft. Bovendien zijn de ademhalingsorganen weinig samengesteld, zoodat er weinig zuurstof in het lichaam gebracht wordt en de dieren dus koudbloedig zijn. De huid is nooit naakt, zooals bij de amphibieën, maar steeds met hoornachtige schubben of schilden bedekt. Ook kunnen beenplaatjes in de leerhuid voorkomen. De voortplanting geschiedt door eieren, die òf in de zon òf in het moederlichaam zelf worden uitgebroed, in welk laatste geval er dus levende jongen geboren worden. Sommige reptielen, zooals de reuzenslangen, wikkelen zich spiraalsgewijs om hun eieren en broeden ze, door stijging van lichaamstemperatuur, uit.

De bouw en leefwijze der kruipende dieren is zeer verschillend. Zij hebben een zeer taai leven en kunnen lang zonder voedsel blijven, terwijl verloren gegane lichaamsdeelen, tot op zekere hoogte weer aangroeien, bijv. de staart. Reptielen vormen een zeer oude klasse der gewervelde dieren. Men vindt versteende resten in de diaslagen (*Proterosaurus*) en vooral in de trias- en juraformatie (*Ichthyosaurus*). Men kent tegenwoordig 2500 levende en 300 fossiele soorten. Zij worden in 4 orden verdeeld: schildpadden, krokodillen, hagedissen en slangen.

Kruis was bij de Ouden een werktuig tot voltrekking der doodstraf. Deze straf, die in de Oudheid veel werd toegepast heet kruisiging. Daarbij werd de veroordeelde met handen en voeten aan het kruis gespijkerd of vastgebonden. Het kruis bestond uit één paal, waaraan de veroordeelde vastgehecht of gespietst (*impalatio*) werd, of uit 2 palen, op de volgende 3 wijzen samengevoegd: +, T, X (*crux immissa, commissa* en *decussato*), waarvan de laatste soort misschien niet als strafwerktuig gebruikt werd. Het werktuig met twee palen bestond uit het eigenlijke *kruis (crux)* en den *dwarsbalk (patibulum)* tot vasthechting der armen. De gekruisigde overleed niet aan doodelijke wonden, maar aan uitputting, door de marteling veroorzaakt. Doorgaans werd aan het *crux immissa* een plaat (*titulus*) vastgehecht, waarop de naam van den veroordeelde en zijn misdaad waren vermeld. Volgens de oudste schrijvers zou het kruis van *Jezus* een *crux commissa* zijn geweest, wat echter door de omstandigheid, dat er een *titulus* aangebracht werd, schijnt te worden tegengesproken.

Omdat de stichter van den Christelijken godsdienst aan het kruis stierf, werd dit laatste een gewijd teeken voor zijn volgelingen. De gewoonte, om tot gedachtenis van *Jezus* een kruis te maken, kwam reeds in de 3de eeuw onzer jaartelling in zwang. Keizer *Constantijn de Groote*, deed nadat hij met het teeken des kruises de overwinning op *Maxentius* behaald had, op openbare pleinen, in paleizen en kerken kruisen plaatsen, en reeds in dien tijd stelde men een kruis aan den ingang der woningen, om aan te duiden, dat er Christenen woonden. Ook gaf men later aan de meeste kerken den vorm van een kruis. Vooral echter werd het kruis een voorwerp van hulde, toen keizerin *Helena*, volgens haar verzekering, het echte kruis van *Jezus* te Jeruzalem gevonden en een gedeelte daarvan naar Konstantinopel overgebracht had. Van dien tijd af werd aan de reliquieën van dat kruis een wonderdadig vermogen toegekend; men plaatste kruisen op altaren of schilderde ze op vaandels en wapens.

Digitized by Google

Men vereerde overal en in de eerste plaats het kruis met het daaraan vastgehechte beeld van *Jezus*, dat men met den naam van *crucifix* (zie aldaar) bestempelde.

Nog altijd wordt het kruis door vele Christenen beschouwd als een wapen tegen booze geesten, heksen en toovenaars en om die reden wel op de deuren geschilderd.

De gewoonte, om in plaats van den naam als handteekening drie kruisen te zetten, treft men reeds in de zesde eeuw aan. Waarschijnlijk dient het teeken om den onderteekenaar aan den plicht der waarheid te herinneren.

In de wapen- en penningkunde bestond het kruis reeds vóór de stichting van het Christendom, doorgaans in de vormen van *crux immissa* en *decussata*. Dit laatste wordt ook *Bourgondisch kruis* of *Andreaskruis* (fig. 8) genoemd, omdat de heilige *Andreas* aan een dergelijk kruis den marteldood stierf. Verschillende vormen zijn nog het *Latijnsche kruis* (fig. 2), waarbij de dwarsbalk korter is dan de rechte balk, het *Grieksche kruis* (fig. 1) met vier even lange armen, het *gevorkte kruis* of *zondaarskruis* (fig. 5) en het *crux commissa*, waarbij de dwarsbalk op den lengtebalk ligt, ook *Antoniuskruis* of *Egyptisch kruis* genoemd (fig. 4). Wanneer dit kruis boven van een hengsel of oor voorzien is, heet het *hengselkruis* (fig. 6), *leliënkruis*, wanneer de balken in leliën eindigen, *ankerkruis* (fig. 7), wanneer de balken 4 ankers vormen, *herkruist kruis*, wanneer elk balkuiteinde met een dwarshout of ook met een kruis voorzien is (fig. 10). Van het *klaverbladkruis* (fig. 8) eindigen de vier armen in een klaverblad, van het *krukkenkruis* (fig. 9) in krukken. Het *Lotharingsche kruis* (fig. 11) bezit twee evenlange, evenwijdige dwarsbalken, het *pauselijke kruis* (fig. 12) drie naar boven korter wordende dwarsbalken, het *patriarchale kruis* of *kardinaalskruis* (fig. 13) twee in klaverbladeren eindigende dwarsbalken, waarvan de bovenste de kortste is. Het *Johanniter-* of *Malteserkruis* (fig. 14) eindigt in vier armen, die aan de einden stomphoekig uitgesneden zijn.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 7.

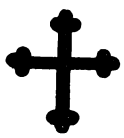
Fig. 8.

Fig. 9.

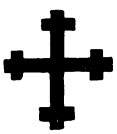
Fig. 10.

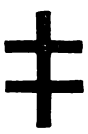
Fig. 11.

Fig. 12.

Fig. 13.

Fig. 14.

Kruis.

Kruis noemt men bij paarden en ezels het bovendeel van het achterste gedeelte van het lichaam, dat door het kruisbeen en de darmbeenderen gevormd wordt. Bij menschen is het dat deel van den rug, dat het heiligbeen omgeeft.

Kruis is in de muziek een teeken waardoor wordt aangeduid, dat de noot, waarvoor het geplaatst is, een halve toon moet worden verhoogd.

Kruis, *Blauwe.* Zie *Blauwe Kruis.*

Kruisband is, in tegenstelling met een gesloten briefomslag, een open, d. w. z. een gemakkelijk te openen omhulsel voor drukwerk of monsters zonder waarde, die voor een geringen prijs per post verzonden kunnen worden. Hij bestaat uit twee elkaar rechthoekig kruisende, betrekkelijk smalle papierstrooken, waartusschen de te verzenden boeken worden gepakt. Voor kleine zendingen is één band genoeg (Fransch *sous-bande*, Engelsch *wrapper*).

Kruisbek *(Loxia)* is de naam van een vogelgeslacht uit de familie der *Vinken (Fringillidae)*, die zich onderscheidt door een korte, gedrongen gedaante en vooral door zijn zonderlingen bek, wiens kaken aan de punt kruiselings over elkander zijn gebogen. Van deze vogelsoort komt in Nederland het meest de *Loxia curvirostra*, die in Groningen *kruisvink* of *kruiskanarie*, in Friesland *dennenpapegaai* genoemd wordt, voor. Dit dier wordt 17 cm. lang, de lengte van den staart bedraagt 6 cm. Het volwassen man-

Kruisbek.

Digitized by Google

netje is kersrood van kleur met donkerbruine slag- en staartpennen en evenzoo gekleurde bovendekvederen van den staart. Het volwassen wijfje is olijfkleurig, groen met een gele tint, terwijl de vleugels en staartpennen donkerbruin en geelachtig omzoomd zijn. De jongen zijn grijs met een gele of roode tint. Bij alle is de bek donker hoornkleurig en de iris der oogen bruin. Het dier voedt zich vooral met de zaden van pijnboomen, in wier hooge toppen hij reeds in den aanvang van het jaar zijn nest bouwt. Dit laatste is onder wijder dan boven en kunstig met wol bekleed. Daarin legt het wijfje 3 à 4 kleine, grijs of blauwachtig witte eieren, die aan het stompe uiteinde met roode stipjes zijn versierd. Behalve dezen kruisbek kent men in ons vaderland nog 2 andere soorten, namelijk *L. pityopsittacus* of den *grooten kruisbek*, den grootsten en krachtigsten van de kruisbekken, die zich in Nederland alleen op zijn zwerftochten na den broedtijd vertoont en de *L. bifasciata* of den *witband kruisbek*, die in Siberië en noordelijk Rusland bewoont en alleen op zijn zwerftochten naar andere Europeesche landen trekt.

Kruisberg is de naam van een landgoed in de buurt Langerak van de Geldersche gemeente Ambt-Doetinchem. In 1866 is daarheen het rijksopvoedingsgesticht voor jeugdige veroordeelden verplaatst. In karakter heeft dit gesticht wijziging ondergaan door de wet van den 12den Februari 1901 (zie verder onder *Dwangopvoeding*).

Kruisbes *(Ribes grossularia)* is een plantensoort van het geslacht *Ribes* (zie aldaar). Het is een kleine, doornachtige struik, die in geheel Europa en in het noorden van Azië in het wild voorkomt, en kleine, sappige, smakelijke vruchten voortbrengt. Vooral in Engeland heeft men door de cultuur een groot aantal soorten met groote vruchten verkregen. De kruisbessenstruik groeit op elken grond en heeft weinig zorg noodig. Toch brengt zij de beste vruchten voort in goede, vruchtbare, niet te vochtige aarde op een vrije, zonnige plaats. Het uitsnijden van te dicht opeen staande twijgen en het ondersteunen van te lang geworden loten is bevorderlijk voor den groei der vruchten. Men vermenigvuldigt de plant door stekken of veredelt ze door ze op ongeveer 1 m. hooge stammen van *Ribes aureum* te enten. De voortplanting door zaden heeft slechts voor het aankweeken van nieuwe soorten beteekenis. Ook in ons land is de teelt niet van belang ontbloot. Zij komt voor in Noord- en Zuid-Holland, Zeeland, maar vooral in Gelderland. De uitvoer bedroeg in 1911 2 369 000 kg., in 1912 3 018 000 kg., in 1913 3 036 000 kg. De verzending geschiedt naar Duitschland en vooral ook naar Engeland.

Kruisbloemigen *(Cruciferen)* is de naam van een zeer uitgebreide plantenfamilie, die ongeveer 200 geslachten en meer dan 1600 soorten telt. De meeste zijn één- of tweejarige, zelden overblijvende kruiden en nog zeldzamer halfheesters. De ongedeelde, getande, vindeelige, op velerlei wijzen ingesneden bladeren zijn meestal afwisselend en zelden onder aan den stengel te genovergesteld, en de onderste gewoonlijk gesteeld, de bovenste zittend en dikwijls stengelomvattend, terwijl men er geen steunbladeren aantreft. De bloemen, doorgaans tot trossen of tuilen vereenigd en meestal geel, wit of paars van kleur, hebben een vrijen, 4-bladigen kelk. De bloemkroon bestaat uit 4, op den bloembodem ingeplante bloemkroonbladeren, met ongedeelden of uitgeranden, zelden 2-spletigen zoom. Aan de kruisgewijs geplaatste bloembladeren is deze familie haar naam verschuldigd. De 6 meeldraden zijn op den bloembodem ingeplant, en 2 van deze zijn iets korter dan de 4 overige, zoodat zij in het stelsel van *Linnæus* tot de *Viermachtigen (Tetradynamia)* behooren. De helmdraden zijn els- of draadvormig, ongedeeld of van een tand voorzien, somtijds gevorkt of paarsgewijs samengegroeid, — de helmknopjes 2-hokkig en overlangs en binnenwaarts openspringend. Op den bloembodem, tusschen de bloembladeren en aan den voet der kelkbladeren worden 4, dikwijls zeer duidelijk ontwikkelde en tot honigafscheiding dienende kliertjes gevonden. Het vruchtbeginsel is vrij, niet of kort gesteeld en uit twee vruchtbladeren gevormd, wier verdikte randen of zaadlijsten het zaad dragen en door uitgroeiing een valsch tusschenschot vormen. De zaadjes zijn meestal in grooten getale voorhanden en in één of twee rijen geplaatst; de stijl is ongedeeld en de stempel dubbel. De vrucht is een hauw *(siliqua)* of een hauwtje *(silicula)*.

De Kruisbloemigen vormen een eigenaardige, steeds duidelijk herkenbare natuurlijke plantenfamilie. Zij zijn over den geheelen aardbodem verspreid, doch het meest in de gematigde luchtstreek van het noordelijk halfrond. Verschillende cultuurgewassen behooren tot deze familie. Van de landbouwgewassen: Bruine mosterd *(Brassica nigra)*, Sarepta-mosterd *(B. lanceolata)*, Zomer- en Winterraapzaad en Rapen of Knollen *(Brassica Rapa)*, Zomer- en Winterkoolzaad en Koolrapen *(Brassica napus)*, *Gele mosterd (Sinapis alba)*, *Dederzaad (Camelina sativa)*. Tot de tuinbouwgewassen: de verschillende *kool*soorten *(Brassica oleracea)*, Radijs en Ramenas *(Raphanus sativus)*, *Mierikswortel (Cochlearia Armoracia)*. Verder behooren hiertoe een groot aantal sierplanten, waarvan wij slechts noemen: *Muurbloem (Cheiranthus Cheiri)*, *Randjesbloem (Arabis alpina)*, *Violier (Matthiola annua)* enz.

Kruisboog wordt in de wapenkunde voorgesteld door een ouderwetschen boog, bestaande uit een boog, bevestigd aan een kolf, waarin een gleuf (lade) is uitgespaard. De kolf is paalsgewijs geplaatst en de boog boven (zie de fig.).

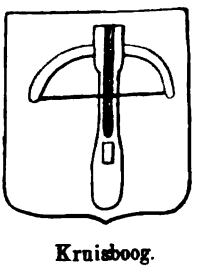

Kruisboog.

Kruisbroeders of *Kruisheeren* noemen zich de leden van verschillende geestelijke orden in de R.-Katholieke kerk. De Boheemsche orde ontstond in den tijd der Kruistochten, maar ver anderde in de 13de eeeuw in een kloosterorde, vereenigde zich met de reguliere koorheeren en hield zich hoofdzakelijk bezig met de verpleging van zieke krijgslieden. Zij werd in 1237 door paus *Gregorius IX* bekrachtigd. Hun ordegewaad 's

Digitized by Google

wit. De grootmeester en de hoofden der Orde dragen als onderscheidingsteeken een Maltezer kruis met rood email of roode steenen, en de gewone broeders een zeshoekige ster, gedekt met een rood kruis. Zij wijden zich tegenwoordig aan de zielzorg in Bohemen, Mähren en in Weenen. De grootmeester is te Praag gevestigd. De orde der Belgisch-Nederlandsche Kruisheeren werd in 1211 door *Theodorus van Celles* gesticht. Doel was koordienst en ziekenverpleging, tegenwoordig zielzorg. Vóór de Hervorming telden zij talrijke kloosters; heden nog drie in België en twee in Nederland n. l. te Uden en te Cuijk. De orde telt ongeveer honderd leden.

Kruisdistel *(Eryngium)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Schermbloemigen (Umbelliferen)*. Zie *Eryngium*.

Kruisen is het zich gedurende eenigen tijd ophouden van schepen in een bepaalde zee of gedeelte van een zee. Vandaar de naam kruiser voor een oorlogsschip.

Kruiser. Zie *Oorlogsschip*.

Kruisgang is een zuilengang in een kloosters of kerk, waarvan men vele in Duitschland, Engeland en Italië vindt (in den dom te Maagdenburg, in de San Paolo te Rome enz.). De naam is òf afkomstig van den vorm der gangen, waar twee gedeelten elkaar rechthoekig kruisen, òf van de processies die in die gangen gehouden werden, en waarbij een kruis vooropgedragen werd. Ook een processie draagt wel den naam van kruisgang.

Kruisiging. Zie *Kruis*.

Kruising noemt men de bevruchting van een dier of een plant door een ander dier of andere plant, die in 1 of meer eigenschappen er van verschillen. Zie verder bij *Mendel* en *Erfelijkheidsleer*.

Kruiskarper. Zie *Kroeskarper*.

Kruiskruid *(Senecio)* is de naam van een plantengeslacht uit de familie der *Samengesteldbloemigen (Compositen)*. Het onderscheidt zich door een rolrond of kegelvormig omwindsel, bestaande uit even groote, in één rij gerangschikte blaadjes, bij de meeste soorten aan den voet door schubjes omgeven, door een bloembodem zonder strooschubben, buisvormige, tweeslachtige schijfbloemen, en lintvormige, vrouwelijke straalbloemen. Bij eenige soorten van kruiskruid evenwel zijn alle bloemen buisvormig en tweeslachtig. Het stijltje is van boven glad, maar de halfronde stempels zijn aan den top dicht behaard. De vruchtjes zijn nagenoeg rolrond, gesleufd en niet gesnaveld of gevleugeld en het zaadpluis bestaat uit meer dan één rij rechte, zeer fijne, ongeveer even lange haren, die dikwijls vroeg afvallen.

Dit plantengeslacht omvat een groot aantal soorten, die over den geheelen aardbodem zijn verspreid als kruiden of heesterachtige gewassen. De bloemhoofdjes staan somtijds alleen en zijn ook wel tuil- of pluimvormig bij elkander gevoegd. De meeste soorten hebben gele bloemen. Van de inlandsche soorten noemen wij: *gemeen kruiskruid (S. vulgaris* L.), ook *kruiswortel*, *klein grindkruid* en *pluiskruid* geheeten, een éénjarig plantje, dat ongeveer 8 dm. hoog wordt, het geheele jaar bloeit en tot de meest gewone onkruiden onzer bouwlanden en moestuinen behoort. Het heeft onbehaarde of slechts weinig-behaarde, vinspletige bladeren, van welke de onderste in een bladsteel uitloopen, terwijl de hoogere den stengel omvatten. Voorts heeft men: *kleverig kruiskruid (S. viscosus* L.), een éénjarig plantje, dat van Juli tot October bloeit, op onbebouwde plaatsen, inzonderheid in de zandstreken, voorkomt en zich vooral door zijn kleverig-behaarde bladeren onderscheidt, — en het *Jacobskruiskruid (S. Jacobaea* L.), een overblijvende plant, die van Juli tot September in moerassige weilanden bloeit, met grootgestraalde bloemen, dikwijls roodachtig gestreepte stengels en liervormige wortelbladeren. Eindelijk heeft men nog in ons land: het *Smalblad kruiskruid (S. erucifolius* L.), het *Waterkruiskruid (S. aquaticus* Huds.) en andere, terwijl verschillende uitheemsche soorten in de kassen worden gekweekt, zooals *S. elegans* L., — *S. grandiflorus* Dec. enz.

Kruisnet of *Totebel*. Zie *Vischtuigen*.

Kruispolka is een oude dans, die in den laatsten tijd weer ingang heeft gevonden. Hij kan in de $^2/_4$ maat op elke polkamuziek gedanst worden. De dame legt haar linkerhand in de rechter van haar danser; bij de eerste maat draaien zij zich naar buiten, bij de tweede staan ze rug aan rug; daarna wordt hetzelfde naar den tegenovergestelden kant uitgevoerd en dan volgt gedurende vier polkamaten een rondedans.

Kruisspin. Zie *Spinnen*.

Kruistochten noemt men de krijgstochten, die van het einde der 11de tot dat der 13de eeuw door de volkeren van het Westen ondernomen werden tot de verovering van Palestina. In meer uitgebreiden zin verstaat men onder Kruistochten ook de krijgstochten, door de R.-Katholieke Kerk op touw gezet of gesteund, naar landen, waar niet-Katholieken of ketters woonden, bijv. tegen de Mooren op het Pyreneesche schiereiland of tegen de Albigenzen, Stedingers, Hussieten enz. Reeds vroeg volbrachten de vrome Christenen bedevaarten naar de gewijde plaatsen. De Arabieren, sedert de 7de eeuw bezitters van Jeruzalem, begunstigden de pelgrimstochten, die geld en vreemde goederen in het land brachten, en vergunden aan de pelgrims er kerken te bouwen, alsmede een hospitaal ter eere van *Johannes den Dooper*. Toen echter Palestina in den aanvang der 10de eeuw onder het gezag der *Fatimiden* kwam, nam de verdrukking der bedevaartgangers een aanvang. Khalif *Hakem* verbood den Christelijken godsdienst, en de ellende klom nog hooger, toen in 1076 de Seldsjoeken zich meester maakten van Jeruzalem en van het Heilige Graf. Sedert dien tijd brachten de pelgrims uit het Oosten treurige berichten over de wreede behandeling der geloovigen in Palestina. Reeds paus *Sylvester II* had het denkbeeld geopperd Palestina te veroveren. Dat denkbeeld werd nu weder opgevat door *Gregorius VII*, die daarmede het uitzicht verbond de Grieksche kerk in te lijven in de R.-Katholieke. Hij werd echter in zijn voornemen verhinderd, en eerst *Urbanus II* bracht het grootsche plan tot een begin van uitvoering. De vrome dweperij, door de geestelijkheid in die dagen bij het volk aangekweekt, de oorlogszuchtige geest van den adel.

Digitized by Google

aangevuurd door een Christelijk-godsdienstige opgewondenheid der ridderschap, de algemeen verspreide zucht naar avonturen, waardoor zich vooral de Noormannen in Italië onderscheidden, en eindelijk de hoop der vazallen en lijfeigenen, dat zij door deel te nemen aan de Kruistochten zich van het zware juk der adellijken zouden ontslaan, dat alles werkte mede om de volkeren met geestdrift te vervullen voor veroveringstochten naar het Heilige Land.

In 1094 keerde *Peter van Amiëns*, bijgenaamd *Peter de Kluizenaar*, van een pelgrimstocht uit Palestina naar Europa terug en met smeekschriften van den patriarch *Simeon* van Jeruzalem voorzien, snelde hij naar paus *Urbanus II*, schilderde den treurigen toestand der Christenen in het Oosten en verhaalde, dat *Christus* zelf hem verschenen was in een droom en hem gelast had, de geheele Christenheid op te roepen ter bevrijding van het Heilige Graf. *Urbanus* zond *Peter* met zijn zegen door Italië en Frankrijk, alwaar deze door zijn opzienbarend voorkomen en door zijn wegslepende welsprekendheid alle gemoederen wist te roeren. Op een kerkvergadering, in Maart 1095 wegens de verbazend groote schare in het open veld te Piacenza gehouden, alsmede op een tweede, nog drukker bezochte te Clermont in Frankrijk wist hij de geloovigen met zoo groote geestdrift te vervullen, dat allen eenstemmig uitriepen: „God wil het!" en met bisschop *Ademar van Puy* aan het hoofd het teeken der deelneming aan den Kruistocht, het roode kruis, op den rechter schouder hechtten.

Reeds in Mei 1096 rukte eene talrijke schaar, uit Franschen, Noormannen, Vlamingen, Lotharingers, Italianen en Duitschers samengesteld onder aanvoering van *Peter*, van *Walter van Perejo* en van diens neef *Walter von Habenichts* naar het zuiden, doch zij bezweek, na het plegen van allerlei baldadigheden, ten gevolge van het gebrek aan orde en tucht, reeds in Hongarije en Servië en bij haar komst in Azië. Niet beter ging het met de ordelooze benden, die, na een bloedige vervolging der Israëlieten in de steden aan den Rijn, onder leiding van den priester *Gottschalk* en graaf *Emiko von Leiningen* naar het Oosten trokken. Na deze mislukte pogingen bracht *Godfried van Bouillon*, hertog *van Neder-Lotharingen*, met zijn broeder *Boudewijn* een weluitgerust leger van meer dan 100 000 man door Duitschland en Hongarije naar Konstantinopel, waar *Hugo van Vermandois* (een broeder van den koning van Frankrijk), *Bohemund van Tarente*, *Tancredo van Apulië*, *Raimond van Toulouse*, *Robert van Normandië* e. a. zich met hun troepen met hem vereenigden. Na hevige twisten met den Byzantijnschen keizer *Alexius* moesten zij hem als leenheer over de te veroveren landen huldigen en werden daarop naar Klein-Azië overgezet. Hier veroverde het leger, dat reeds veel geleden had, met zware verliezen Nicaea (1097), Antiochië en Edessa (1098), en eindelijk Jeruzalem (15 Juli 1099). *Godfried van Bouillon* besteeg als „beschermer van het Heilige Graf" den troon en vernietigde een Egyptisch leger voor de poorten van Ascalon. Behalve het koninkrijk Jeruzalem ontstonden er nu de graafschappen Tripolis en Edessa en het vorstendom Antiochië. Inmiddels trok, bij de tijding der verovering van Palestina, een nieuw kruisleger onder hertog *Welf van Beieren* en anderen uit Italië en Frankrijk, naar het Oosten. Het kwam echter niet verder dan tot Klein-Azië, waar het gedeeltelijk door de trouweloosheid der Grieksche gidsen, gedeeltelijk door het zwaard der Turken bezweek (1101).

De tweede Kruistocht (1147—1149) ontstond naar aanleiding van de verovering van Edessa door de Mohammedanen op den 23sten December 1143. Het bericht van de verwoesting dezer stad vervulde geheel Europa met schrik en ontsteltenis en wekte bezorgdheid, dat weldra ook de overige bezittingen aldaar zouden verloren gaan. Daarom verordende paus *Eugenius III* een nieuwen, algemeenen Kruistocht tegen de ongeloovigen en wist door middel van den welsprekenden *Bernard van Clairvaux* zelfs den keizer van Duitschland en den koning van Frankrijk, *Koenraad III* en *Lodewijk VII*, over te halen om naar Palestina te trekken. Beiden begaven zich in 1147 met aanzienlijke legers op weg, maar leden in Azië door het zwaard der Saracenen en de bedriegerijen der Grieken zware verliezen, zoodat zij, na eerst Damascus en daarna Ascalon vruchteloos te hebben belegerd, onverrichter zake moesten terugkeeren.

De herovering van Jeruzalem door *Saladijn* in 1187, na den bloedigen slag bij Tiberias, gaf aanleiding tot den derden Kruistocht (1189—1191). Maar ofschoon de beheerschers der drie machtigste rijken van Europa, *Frederik I Barbarossa*, keizer *van Duitschland*, *Philippus Augustus*, koning *van Frankrijk*, en *Richard Leeuwenhart*, koning *van Engeland*, in 1189 het besluit namen om persoonlijk met aanzienlijke legers tegen de ongeloovigen te velde te trekken, droegen hun pogingen toch niet de gewenschte vruchten. *Frederik I* liet, nadat hij met veel moeite en groot verlies van soldaten Selencia bereikt had, in de rivier Calycadnus het leven, waarna zijn leger gedeeltelijk uiteen ging en gedeeltelijk onder aanvoering van *Frederik van Zwaben* zich met de overige Kruisvaarders vereenigde. *Philippus Augustus* en *Richard*, die met schepen naar het Oosten stevenden, bemachtigden te zamen Acre. Weldra ontstond oneenigheid tusschen de beide vorsten en de Fransche koning keerde naar Europa terug. *Richard* bleef in het Heilige Land, kon echter niet veel uitrichten en sloot den 1sten September 1192 een onvoordeeligen wapenstilstand voor den tijd van drie jaar met *Saladijn*.

Een vierde Kruistocht (1202—1204), waartoe paus *Innocentius III* in Frankrijk de Christenen opriep, terwijl *Dandolo*, doge van Venetië, dien met zijn schepen zou ondersteunen, beoogde een inval in Egypte, om van hier naar Palestina te trekken, maar werd verijdeld door den val van den Byzantijnschen troon (1204) en de stichting van het Latijnsche keizerrijk.

Een uiting van de godsdienstige dweepzucht dier dagen was de *Kinderkruistocht* (1212), opgewekt door een Franschen herdersknaap en waaraan duizenden kinderen uit Frankrijk en Duitschland deelnamen, ondanks de moeite der hoogere geestelijkheid, om dit te beletten. Zij kwamen in Frankrijk en Italië, voor zoover zij niet teruggezonden werden, grootendeels van ellende

Digitized by Google

om, of bereikten de Z.-Fransche havens en werden door kooplieden en zeeroovers als slaven verkocht.

Eenig succes had de Kruistocht, waartoe *Honorius III* in 1217 koning *Andréas II* van Hongarije wist te bewegen. Door de koningen van Cyprus en Jeruzalem ondersteund, veroverde hij het hechte kasteel op den berg Tabor en eenige andere kleine bergvestingen, doch keerde reeds in 1218 naar zijn land terug. In hetzelfde jaar landde *Willem, graaf van Holland,* met de koningen van Jeruzalem en van Cyprus in Egypte. Damiate werd aangetast en in 1219 veroverd; doch weldra keerde de kans, en Damiate werd in 1221 weder aan de Christenen ontrukt. Deze ramp wekte paus *Gregorius IX* op, van keizer *Frederik II* de vervulling te vragen van een door hem in zijn jeugd afgelegde belofte om een Kruistocht te ondernemen.

Deze volbracht in 1228 den vijfden Kruistocht en sloot met den sultan van Egypte een 10-jarigen wapenstilstand, na afloop van welken Jeruzalem, Bethlehem en Nazareth met een aanzienlijke landstreek aan de Christenen zouden worden afgestaan. Daarna zette hij in 1229 zelf zich te Jeruzalem de koningskroon op het hoofd.

Intusschen werd de Christelijke heerschappij in Palestina door nieuwe aanvallen der Mohammedanen en door onderlinge verdeeldheid meer en meer verzwakt, zoodat eindelijk Jeruzalem in 1244 door de woeste Chwowaresmiërs stormenderhand ingenomen werd en zich weder buigen moest onder de heerschappij der sultans van Egypte. *Lodewijk IX,* bijgenaamd *de Heilige,* koning van Frankrijk, ondernam daarop den zesden Kruistocht (1248—1254). Hij scheepte zich in Juni 1248 met 40 000 man in naar Cyprus, en wilde zich door het veroveren van Egypte een weg naar Palestina banen. Het gelukte hem inderdaad vasten voet te verkrijgen op de kust van Egypte en Damiate te veroveren. Toen hij echter verzuimde zich van Alexandrië meester te maken en voorwaarts rukte om Kaïro te bemachtigen, leed hij een geweldige nederlaag bij Mansura. *Lodewijk* werd met zijn leger gevangen genomen en moest voor zijn vrijheid een aanzienlijk losgeld betalen (1250).

Een tweede onderneming van koning *Lodewijk* tegen Tunis in 1270, gedurende welke hij stierf, wordt als de zevende Kruistocht beschouwd.

Inmiddels ging in Palestina de ééne stad na de andere verloren. Antiochië in 1268, Tripolis in 1289 en eindelijk, na een heldhaftige verdediging, ook Acre den 18den Mei 1291. Tyrus capituleerde en de Frankische Christenen verlieten daarop het Heilige Land.

Het eigenlijke doel dezer gedurende 2 eeuwen telkens herhaalde ondernemingen, namelijk de verovering van het Heilige Land, werd niet bereikt, maar toch hebben de Kruistochten aan Europa groote voordeelen bezorgd. Wel had Europa honderdduizenden inwoners daaraan ten offer gebracht, wel hadden de vorsten ter bestrijding der oorlogskosten zware lasten opgelegd aan hun onderdanen en vele geloovigen hun bezittingen aan de Kerk geschonken, verkocht of verpand, wel was het aantal kloosters vermeerderd en de macht der Kerk sterker dan ooit bevestigd; maar tevens veroorzaakten de Kruistochten de verbroedering der Europeesche volken, terwijl bij de verzwakking van den krijgszuchtigen adel de burgerstand zich meer en meer verhief, een vrije boerenstand begon op te komen, het handelsverkeer door de aanraking met het Oosten aanmerkelijk werd uitgebreid, kennis, kunst en wetenschap in ons werelddeel groote vorderingen maakten. Door de Kruistochten werd een veel betere toestand van den middenstand in Europa voorbereid.

Literatuur: Michaud, Histoire des Croisades (Parijs 1874; 4 dln.); *Kugler,* Geschichte der Kreuzzüge (2de druk Berlijn 1891); *Prutz,* Kulturgeschichte der Kreuzzüge (Berlijn 1883); *Heyck,* Die Kreuzzüge und das Heilige Land (Bielefeld 1900); „Recueil des histoires des croisades" (uitgave van de „Académie des Inscriptions", 1884—1901, 15 dln.); *Stevenson,* The Crusaders in the East (Cambridge 1907).

Kruisverband noemt men in het metselaarsbedrijf een zoodanige ligging van steenen van een muur, dat de steenen van elke strikkenlaag een halve steenlengte verspringen, terwijl evenals bij de andere typen van metselverbanden, de voegen der koppenlagen loodrecht boven elkander liggen. Dientengevolge vormen de opvolgende staande voegen in het metselwerk eigenlijk kruisende lijnen, waaraan de naam kruisverband is ontleend.

Kruisverheffing. Zie *Kruisvinding.*

Kruisverhoor *(Cross examination)* is, volgens het Engelsche procesrecht, het ondervragen der getuigen en deskundigen door de tegenpartij. Het doel is tegenstrijdige getuigenissen uit te lokken. Dit gebruik is ook door andere landen overgenomen, doch meest in gewijzigden vorm.

Kruisvinding, *Feest der,* wordt in de R.-Katholieke kerk gevierd op den 3den Mei, daar, volgens het verhaal, op dien datum *Helena,* de moeder van *Constantijn den Groote,* op een bedevaart naar Jeruzalem aldaar het kruis, waaraan *Jezus* gestorven is, gevonden en een gedeelte daarvan naar Konstantinopel medegenomen heeft. Oorspronkelijk werd dit feest met het Feest der *Kruisverheffing* den 14den September gevierd. Sedert *Gregorius I* zijn deze feesten gescheiden. Het Feest der Kruisverheffing wordt gevierd ter gedachtenis aan de overwinning, die keizer *Heraklius* in 628 op de Perzen behaalde, waarbij hij het door dezen geroofde kruishout heroverde en op Golgotha weder oprichtte.

Kruisvuur is het vuur, dat geopend wordt uit twee troepenopstellingen, die een rechten of stompen hoek met elkander vormen en waarvan de schootrichtingen elkaar dus kruisen op de tusschengelegen ruimte.

Kruisweg is de lijdensweg van den kruisdragenden *Christus* van het rechthuis van *Pilatus* naar den top van Golgota. In R.-Katholieke kerken is het de naam voor de 14 schilderijen (staties), waarop de opeenvolgende gebeurtenissen zijn voorgesteld, welke tijdens *Jezus'* tocht langs den lijdensweg hebben plaats gehad.

In Katholieke streken vindt men navolgingen van den kruisweg, n. l. bidwegen met 14 staties, bestaande uit kapellen of kruisbeelden, waar de bedevaartgangers hun gebeden verrichten.

Digitized by Google

Kruiswissel. Zie *Spoorwegen.*

Kruit. Zie *Buskruit.*

Krukhoofdenvoering in de wapenkunde. Zie *Voering.*

Krukowiecki, *Johan* graaf *von,* een Poolsch generaal, in 1770 geboren, was in 1830, na het uitbarsten van de revolutie, eenigen tijd gouverneur-generaal van Warschau. Door *Skrzynecki* uit deze positie verdrongen, plaatste hij zich aan het hoofd der radicalen en werd bij de beweging van 15 Augustus 1831 tot aanvoerder gekozen. Hij maakte zich meester van het gezag en werd door den rijksdag benoemd tot president van het Nationaal Bewind, met dictatoriale macht. Hij gaf echter geen blijken van krijgsbeleid of van moed, knoopte na den bloedigen slag van Wola (6 September) onderhandelingen aan met de Russen en werd door den Rijksdag afgezet. Na de inneming van Warschau werd hij door de Russen naar Kasan in ballingschap gezonden. Hij overleed in 1850 te Warschau.

Krul, *Jan Herman,* een Nederlandsch dichter, werd in 1602 te Amsterdam geboren en overleed in 1664. Hij was smid. Zijn didactisch-erotische rijmen zijn in den trant van *Cats* geschreven. In zijn verschillende werken, meerendeels opgenomen in zijn „Pampiere Wereld", in 1644 in het licht verschenen en in verschillende formaten herdrukt, vindt men tallooze blijken van vernuft en gezond verstand, van deugd en godsdienstzin. Zijn tooneelspelen waren meestal ontleend aan de „Astrée" van *d'Urfé.* Hij schreef: „Wereldthatende Noodtsaeckelijk, genomen uyt Levitico in 't 20 Cap" (1627), „Amstels Linde ofte 't Hof der Nimphen" (2 dln., 1627), „Pampiere Wereld ofte wereldsche oeffeninge" (4 dln., in fo., 1644, 1646 in 12°; 1681 in 4°), „Minnespiegel en weghwijser ter deughden" (2 dln., 1639, 3de druk 1669), „Vermakelijcke uyren" (1628), „Eerlijcke tijtkorting, bestaende in verscheyde rijmen" (1634), „Christelijke offerande en gheestelijke rijmen en zangen" (1640), „Minnepopjens, blij-eyndend spel", „Helena, op het spreeckwoordt: Dat d'Hemel t'samenvoeght, dat zal de mensch niet scheyden" (1629; 2de druk 1635), „'t Vonnis van Paris" (1637), „Diana, blij-eyndend spel" (1634; omgewerkt 1643), „Tiran-nige liefde, blij-eyndend treurspel" (1646), „Alcip en Amaryllis, blij-eyndend spel" (1639; 2de druk 1672), „Faustina, blij-eyndend spel" (1639; 2de druk 1672), „Celidon en Bilinde, blij-eyndend spel" (1639; 2de druk 1672), „Pastorel, blij-eyndend spel" (1631; 4de druk 1647), „Juliaan en Claudiaan, pastorel" (1634), „Rosemondt en Ranielis, blij-eyndend spel" (1640; 2de druk 1641), „Theodorus en Dianira, treurspel" (1634; 3de druk 1681), „Hellevaert van Rodomondt" (1631), „Blinden minnaer van Smirne, tooneelspel" (1648), „Klucht van drooge Goosen" (1651; 2de druk 1685), „De Amsteldamsche vrijage, blij-eyndend spel" (1628), „Sellefstrijt", „Rosilion en Rosaneire, blij-eyndend spel" (1641), en „Liefde-bloeijende offerande" (1634).

Krumau, *Krumlau* of *Krumlov* is de hoofdstad van het gelijknamige district, in het Z. van Bohemen, aan den Moldau en aan verschillende spoorwegen gelegen. Zij bezit 7 voorsteden, is de zetel van het districtsbestuur en heeft een fraaie hoofdkerk, een minorietenklooster, een gymnasium, een boekerij met 30 000 deelen, een botanischen tuin, een schouwburg, een archief, een schilderijengalerij, een groot park, een standbeeld van *Jozef II,* verschillende fabrieken. Zij telt (1911) 8716 inwoners, die in handel en nijverheid hun bestaan vinden. In de nabijheid der stad verheft zich op een rots het kasteel van den vorst *Schwarzenberg.*

Krummacher, *Friedrich Adolf,* een Duitsch schrijver, den 13den Juli 1767 te Tecklenburg in Westfalen geboren, was eenigen tijd rector te Meurs, daarna hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de universiteit te Duisburg, aanvaardde in 1807 de betrekking van Hervormd predikant te Krefeld en werd kort daarna predikant te Kettwich in Westfalen. In 1812 werd hij hofprediker en superintendent te Bernburg en in 1824 vertrok hij naar Bremen. Hij nam in 1843 zijn ontslag en overleed den 4den April 1845. Zijn meest bekend werk is zijn „Parabeln" (1805, 9de druk 1876). Verder schreef hij een aantal werken voor kinderen en voor het volk, zooals „Die Kinderwelt" (1806) en een aantal theologische geschriften.

Krummacher, Gottfried Daniël, een broeder van den voorgaande, werd den 1sten April 1774 te Tecklenburg geboren, studeerde te Duisburg en was vervolgens op verschillende plaatsen predikant. Hij gaf te Elberfeld nieuw leven aan de Calvinistisch-orthodoxe partij en schreef o. a. „Die Wanderungen Israels durch die Wüste nach Kanaan" (1832, 4de druk 1879), „Hauspostille" (1835) en „Tägliches Manna" (12de druk 1894). Hij overleed den 30sten Januari 1837 te Elberfeld.

Krummacher, Friedrich Wilhelm, een zoon van *Friedrich Adolf,* een voorstander der strenge rechtzinnigheid, werd in 1796 te Duisburg geboren, vertrok als predikant bij de Hervormde gemeente in 1843 naar New-York, keerde weldra naar Elberfeld terug, zag zich in 1847 beroepen tot predikant in de Drievuldigheidskerk te Berlijn, werd in 1853 Hofprediker te Potsdam en overleed aldaar den 10den December 1868. Van zijn geschriften vermelden wij in de eerste plaats: „Elias der Thisbiter" (6de druk 1874), „Salomo und Sulamith" (9de druk 1875), verder „Blicke ins Reich der Gnade" (4de druk 1892), „Kirchliche Lehrstimmen" (2 dln., 1832), „Elisa" (1837—1845, 3 dln.), „Adventsbuch" (2de druk 1863), „Passionsbuch" (3de druk 1878), „Sabbathglocke" (1851—1858, 12 dln.), en de na zijn dood uitgekomene: „Selbstbiographie" (1869).

Krümmel, *Otto,* een Duitsch aardrijkskundige en oceanograaf, den 8sten Juli 1854 te Erfurt geboren, studeerde sedert 1873 te Leipzig in de geneeskunde en later in de natuurwetenschappen en de aardrijkskunde, daarna te Göttingen en Berlijn alleen geografie en werd in 1878 te Göttingen als privaatdocent toegelaten. In 1882 werkte hij aan de „Seewarte" te Hamburg en werd in 1883 hoogleeraar in de aardrijkskunde en leeraar aan de marine-academie te Kiel. In 1889 begeleidde hij *Van Hensen* op de Planktonexpeditie en bezocht de Bermudas-eilanden, de Kaap-Verdische eilanden, Ascension en het Bra

Digitized by Google

ziliaansche tafelland bij Para. In 1911 werd hij hoogleeraar in de aardrijkskunde te Marburg. Hij overleed den 12den October 1912 te Keulen. Hij schreef: „Die äquatorialen Meeresströmungen des Atlantischen Ozeans und das allgemeine System der Meereszirkulation" (Leipzig 1877), „Versuch einer vergleichenden Morphologie der Meeresräume" (1879), „Europäische Staatenkunde", „Der Ozean" (1886, 2de druk 1902), „Die Bewegungsformen des Meeres" (Stuttgart 1887), „Reisebeschreibung der Plankton-expedition" (Kiel 1892), „Geophysikalische Beobachtungen auf der Planktonexpedition" (1893), „Ueber Gezeitenwellen" (1897), „Ausgewählte Stücke aus den Klassikern der Geographie" (1904) en „Handbuch der Ozeanographie" (2de druk, 2 dln., 1907—1911).

Krumpholz, *Johann Baptist*, een Hongaarsch harpvirtuoos, omstreeks 1745 te Zlonitz bij Praag geboren, ontving zijn opleiding te Parijs, vestigde zich in 1772 te Weenen, was van 1773 tot 1776 lid der kapel van den vorst *Esterhazy* en kreeg toen nog onderwijs van *Joseph Haydn* in de compositie. Inmiddels verwierf hij zich een groote vermaardheid als harpvirtuoos; hij maakte concertreizen door Frankrijk en Duitschland en vestigde zich weer te Parijs, waar hij weldra zeer gezien werd. Den piano- en harpfabrikant *Erard* bracht hij op het vernuftig denkbeeld van het dubbelpedaalsysteem (zie het art. *Harp*). Den 19den Februari 1790 maakte hij een eind aan zijn leven. Hij schreef een groot aantal werken voor zijn instrument.

Krupp, *Friedrich*, een naamlooze vennootschap te Essen aan de Ruhr, is de grootste kanonnenfabriek van de wereld. Zij omvat de gietstaalfabriek te Essen, de „Friedrich Krupp Actiengesellschaft Crusonwerk" te Maagdenburg-Buckau, de vennootschappen „Germaniawerft" te Kiel en „Stahlwerk Annen" (Westfalen), verder hoogovens bij Rheinhausen, Duisburg, Neuwied en Engers, ijzersmelterijen bij Sayn met een machinefabriek, de kolenmijnen Hannover, Hannibal en Sälzer Neuack, meer dan 500 ijzerertsgroeven in Duitschland, waaronder 11 diepe mijnen met moderne machinerieën, aandeel in de exploitatie der ijzerertsgroeven bij Bilbao in Spanje, bovendien kalksteen-, leem- en zandgroeven, een 16,8 km. lang schietterrein bij Meppen, een kleiner bij Tangerhütte en een zeereederij te Rotterdam. Aan het hoofd van het bestuur staat een door een raad van toezicht benoemd „Directorium" van 12 leden, dat zijn zetel te Essen heeft.

De grondslag voor de ontwikkeling der etablissementen vormt de fabricage der voortreffelijke en wereldberoemde gietstaal-kanonnen, welke in alle kalibers met lafetten en munitie geleverd worden en in de meeste staten in gebruik zijn. Na de overname der Germaniawerf en der inrichting om pantserplaten te maken, is de firma ook in staat volledig uitgeruste oorlogsschepen te leveren. Verder fabriceert zij spoorwegmateriaal van elke soort, gietstalen en smeedijzeren deelen van schepen en machines, materiaal voor stoomketels, voor gereedschappen, hardstaal, enz.

De omvang en beteekenis der fabrieken kan uit de volgende cijfers blijken: Het kolen- en cokesverbruik van alle inrichtingen samen bedraagt per arbeidsdag ongeveer 6000 ton; aan water gebruikte de gietstaalfabriek te Essen in het jaar 1902 bijna 15 millioen kub. m., aan gas 19 mill. kub. m. In 1903 bedroeg het aantal machines 5300, dat der stoomhamers 141, der hydraulische persen 63, waaronder 2 van 7000 ton, 1 van 5000 en 1 van 2000 ton druk, verder waren er toen 513 stoommachines, 369 electromotoren en 591 kranen, waarvan de grootste 150 000 kg. draagkracht bezit, aanwezig. Het verkeer op het terrein van de gietstaalfabriek geschiedt door middel van een spoorwegnet van circa 113 km. rails-lengte, 43 locomotieven en 1900 wagons. Een telegraafnet met 31 stations en een telefoonnet met 400 stations zorgen verder voor de onderlinge verbinding.

Voor het welzijn der arbeiders en beambten is op velerlei wijze gezorgd. Meer dan 5000 familiën woonden in 1903 in de arbeiderskoloniën der gietstaalfabriek, waar men een coöperatieve vereeniging met eigen bakkerij, slagerij, kleermakerij, schoenmakerswerkplaatsen enz. vindt, waarvan de winsten den verbruikers ten goede komen. Verder vindt men er ziekenhuizen, een herstellingsoord, badinrichtingen, een huishoud- en industrieschool en een lagere school. Ook een pensioenfonds is aan de fabriek verbonden, benevens onderscheiden instellingen tot hulp en steun, afgezien van de door de Wet voorgeschreven ziekenfondsen. Verder noemen we nog een bibliotheek met 40 000 deelen, een technische bibliotheek met evenveel deelen en bovendien meer dan 1100 dagbladen en tijdschriften, een casino enz.

De firma werd opgericht in 1810 door *Peter Friedrich Krupp*, in 1787 geboren, die in 1811 te Altenessen den eersten smeltoven en een smederij oprichtte en in 1818 8 smeltovens te Essen. Na zijn dood (1826) zette zijn oudste zoon *Alfred Krupp*, den 26sten April 1812 geboren, de zaak voort. Dezen gelukte het de aanvankelijk bescheiden inrichting tot de grootste en meest beroemde gietstaalfabriek en kanonnengieterij op aarde te maken. Op de tentoonstelling te Londen in 1851 behaalde hij het eerste groote succes met een blok gietstaal van 4000 kg. Groote bestellingen stelden hem weldra in staat zich de middelen voor uitbreiding te verschaffen. Zijn hoofdstreven was de kanonnen uit gietstaal zoo volkomen mogelijk te maken. In 1862 voerde hij, als de eerste in Europa, het Bessemer proces in, nadat hij in 1859 de eerste groote bestelling van kanonnen (300 voor Pruisen) ontvangen had. Tusschen 1864 en 1871 werden ongeveer 3750 kanonnen geleverd. De fabrieken breidden zich steeds uit en na zijn dood (14 Juli 1887) gaf zijn zoon *Friedrich Alfred Krupp*, den 17den Februari 1854 geboren, nog grooter uitbreiding aan de zaak. Het aantal arbeiders steeg van 21 000 tot 43 000. Hij overleed den 22sten November 1902. Erfgename was zijn dochter *Bertha Krupp*, den 29sten Maart 1886 geboren. Krachtens de beplalingen van het testament haars vaders werd de zaak den 1sten Juli 1903 in een naamlooze vennootschap veranderd, waarvan evenwel alle aandeelen in handen der familie *Krupp* zijn. Den

Digitized by Google

15den October 1906 trad *Bertha Krupp* met den vroegeren „legationsrat" *von Bohlen und Halbach* in het huwelijk. Deze trad in den raad van toezicht der fabrieken en verkreeg het recht tot het dragen van den naam *Krupp von Bohlen und Halbach*.

Op 1 Januari 1907 waren in de gezamenlijke fabrieken en werkplaatsen der firma 65 000 arbeiders en beambten werkzaam. Men vond er meer dan 1200 electrische motoren (in 1903: 369), die door een electrische centrale in beweging gebracht worden. Het aantal arbeidsmachines steeg van 1903 tot 1907 van 5300 op 5700, dat der kranen van 600 op 700. Ook de inrichtingen tot het stoffelijk en geestelijk welzijn der arbeiders bestemd, de gelegenheden tot ontspanning en vooral de woningen der arbeiders, zijn verbeterd en geheel volgens de eischen des tijds ingericht.

Kruse, *Heinrich*, een Duitsch dichter en journalist, den 15den December 1815 te Stralsund geboren, studeerde te Bonn en te Berlijn in de letteren, vertoefde van 1837 tot 1844 meestal in het buitenland, vooral in Engeland, waar hij werkzaam was als opvoeder van de jongste twee zonen van lord *Shaftesbury* en was van 1844 tot 1847 leeraar aan het gymnasium te Minden, van 1847 tot 1848 mederedacteur van van de „Kölnische Zeitung" en van 1848 tot 1849 verantwoordelijk redacteur van de „Deutsche Zeitung". Daarna werd hij in 1849 mederedacteur en in 1855 hoofdredacteur van de „Kölnische Zeitung" en bleef dit, toen hij in 1872 naar Berlijn verhuisde. In 1884 vestigde hij zich te Bückeburg, waar hij den 13den Januari 1902 overleed. Van zijn geschriften vermelden wij de drama's: „Die Gräfin" (1868; met den Schillerprijs bekroond), „Wullenwever" (1870), „König Erich" (1871), „Moritz von Sachsen" (1872), „Brutus" (1874), „Marino Faliero" (1876), „Das Mädchen von Byzanz" (1877), „Rosamunde" (1878), „Der Verbannte" (1879), „Raven Barnekow" (1880), „Witzlaw von Rügen" (1881), „Alexei" (1882), „Arabella Stuart" (1888), „Hans Waldmann" (1890), „Nero" (1895), „König Heinrich VII" (1898) en „Lustspiele" (1899). Buitendien schreef hij „Seegeschichten" (1880, 2de druk 1889, 2de verzameling 1889, nieuwe reeks 1900), het als handschrift voor zijn vrienden gedrukte „Erinnerung an Zandvoort" en „Gedichte" (1891, 2de druk 1902).

Kruseman, *Cornelis*, een Nederlandsch schilder, den 25sten September 1797 te Amsterdam geboren en den 13den October 1857 te Lisse overleden. Hij was een leerling van *C. H. Hodges* en vertoefde twee maal in Italië. *Kruseman* maakte historiestukken, schilderijen aan de H. Schrift ontleend en portretten. Verscheidene zijner werken bezit het Rijksmuseum te Amsterdam.

Kruseman, Jan Adam, een bloedverwant en leerling van *Cornelis*, een Nederlandsch schilder, die den 12den Februari 1804 te Amsterdam geboren werd en aldaar den 17den Maart 1862 overleed. In 1822 werkte hij onder leiding van *David* en *Navez* te Brussel, bezocht daarna Parijs, vestigde zich in 1825 te Amsterdam en was van 1831 tot 1835 directeur van de Academie van Beeldende Kunsten te Amsterdam. Aanvankelijk schilderde hij Italiaansche groepen, Bijbelsche en historische tafereelen, doch bepaalde zich later bij het schilderen van portretten. Het Rijksmuseum te Amsterdam en het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage bezitten verscheiden werken van zijn hand.

Kruseman, *Arie Cornelis*, een Nederlandsch uitgever, den 11den October 1818 te Haarlem geboren, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Haarlem en stichtte een boekhandel te Haarlem, waar hij zich in 1874 associeerde met dr. *H. D. Tjeenk Willink*. Als wetenschappelijk en smaakvol uitgever van kostbare werken, zooals *Bilderdijk*'s en *da Costa*'s „Kompleete Dichtwerken", „Geschiedenis der Godsdiensten" (12 dln.), *Hofdijk*'s „Ons Voorgeslacht" (6 dln.), „Buitenlandsche Klassieken" (53 dln.), „Wetenschappelijke Bladen", Album der Natuur", „Natuurlijke Historie van Nederland" (17 dln.), „De Aarde en haar volken" en vele andere wetenschappelijke en letterkundige geschriften, heeft hij veel gedaan voor de Nederlandsche letterkunde. Ook schreef hij een aantal verspreide letterkundige opstellen en verder: „Frederik Muller" (Levensbericht der Maatschappij van letterkunde, 1881), „Bouwstoffen voor de geschiedenis van den Nederlandschen Boekhandel" (1887), „Fransche wetten op de Hollandsche drukpers 1806—1814" (1889), „Aanteekeningen betreffende den Boekhandel van Noord-Nederland in de 17de en 18de eeuw" (1893). Onderscheiden malen was hij voorzitter der Vereeniging van den Nederlandschen Boekhandel. Hij werd lid van verschillende letterkundige genootschappen, was meermalen directeur van de Nederlandsche Maatschappij van Nijverheid en is medeoprichter en voorzitter van de kweekschool voor onderwijzeressen en van het Museum van Kunstnijverheid te Haarlem, enz., terwijl hij in Juni 1876 de ridderorde der Eikenkroon ontving. Hij overleed den 11den April 1894.

Kruseman van Elten, *H. D.*, een Nederlandsch schilder, den 14den November 1829 te Alkmaar geboren, bezocht het atelier van *Lieste* te Haarlem en vertrok in 1865 naar New-York, waar zijn landschappen grooten opgang maakten. Van 1870 tot 1873 hield hij weder verblijf in Europa, maar vestigde zich daarna voor goed te New-York. Zijn werk bevindt zich meest in de Vereenigde Staten.

Krusenstern, *Adam Johann von*, een Russisch zeeman en reiziger, den 19den November 1770 te Haggud in Esthland geboren, ontving zijn opleiding aan het instituut voor marine te Kroonstad, nam van 1787 tot 1790 deel aan de oorlogen tegen Zweden en bezocht van 1793 tot 1799 op Britsche schepen Noord-Amerika, Afrika en Azië. *Alexander* belastte hem met een expeditie, die zoowel een nader onderzoek der noordwestelijke kusten van Amerika als een aanknoopen van handelsbetrekkingen met Japan beoogde. Er werden twee schepen tot zijn beschikking gesteld en den 7den Augustus 1803 verliet hij de haven van Kroonstad, alwaar hij den 19den Augustus 1806 terugkeerde. *Krusenstern* was van 1827 tot 1842 directeur van het zeecadettenkorps en werd in 1841 admiraal-generaal. Hij

Digitized by Google

overleed den 24sten Augustus 1846 op zijn landgoed te Asz in Esthland. In 1876 werd te St. Petersburg een standbeeld voor hem opgericht. Hij schreef een: „Reis om de wereld in de jaren 1803—1806" (3 dln., 1810—1812 met een atlas). Verder leverde hij: „Bijdragen tot de hydrographie der groote oceanen" (1819), „Atlas de l'océan pacifique" (1824—1827, 2 dln.), „Recueil de mémoires hydrographiques" (2 dln., 1824—1827, met supplement, 1835).

Kruijt, *Alb. C.*, den 10den October 1869 geboren, werd in 1884 door het Nederlandsch Zendelingsgenootschap als aspirant-kweekeling aangenomen en in 1890 als zendeling uitgezonden. Hij vestigde zich aan de monding der Possorivier in Centraal-Celebes. Van zijn hand verschenen: „Het animisme in den Indischen Archipel" (1906), „De inlander en de zending" (1907) samen met *N. Adriani* „De Bare-ê-sprekende Toradja's van Midden-Celebes" (2 dln., 1912 en 1914) en tal van artikelen in de „Mededeelingen van wege het Nederlandsch Zendelinggenootschap", de „Bijdrage van het Koninklijk Instituut voor taal-, land- en volkenkunde", het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap", het „Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap" enz.

Krijgsartikelen vormen een uittreksel uit de militaire strafwetten, bevattende de meest belangrijke artikelen omtrent verraad, diefstal, desertie en insubordinatie. Zij worden den recruut bij het in diensttreden voorgelezen, waarna een bewijs van die voorlezing door hem wordt onderteekend. Miliciens die vrijwilliger worden, militairen die zich reëngageeren, voor den krijgsraad hebben terechtgestaan of naar de klasse van discipline worden gezonden, leest men eveneens de krijgsartikelen voor; ten slotte eenmaal 's maands aan alle militairen, tot opfrissching van het geheugen.

Krijgsdans. Zie *Dansen bij natuurvolken.*

Krijgsgeschiedenis is de geschiedenis der krijgsdaden van een volk, van een zeker tijdperk, van een bepaalden oorlog of van een bepaalden veldtocht. Zij is dus wèl te onderscheiden van de geschiedenis van het krijgswezen. De krijgsgeschiedenis moet, als een onderdeel der krijgswetenschap, een zuiver beeld geven van het krijgstooneel en den toestand der legers, vooral voor zoover deze op den gang van den oorlog invloed hadden. Zij behoort de denkbeelden te onderzoeken, die bij de leiding overheerschten en de oorzaken van het al of niet gelukken der operaties. Zij moet een kritisch oordeel over den krijg uitspreken en door deze kritiek de grondslagen voor de krijgswetenschap vormen. De literatuur is zeer rijk aan krijgsgeschiedkundige werken over allerlei tijdvakken.

Krijgsgevangenen noemt men alle personen, die in den oorlog, hetzij in of buiten het gevecht, door overmeestering, overrompeling of anderszins in handen van den vijand vallen en tijdelijk van hun vrijheid worden beroofd.

Sinds de oudste tijden is het maken van krijgsgevangenen een recht van den overwinnaar geweest. In vroeger dagen werden zij, ook bij de meest ontwikkelde volkeren, zooals de Grieken, op onmenschelijke wijze behandeld, als slaven verkocht of gedood. In de Middeleeuwen en ook nog later, werden zij tegen een rantsoen of losgeld, naar bepaalde tarieven, in vrijheid gesteld. Het hedendaagsch oorlogsrecht heeft ten aanzien van de krijgsgevangenen eenige regels aangegeven, waarvan wij de voornaamste hieronder laten volgen. Volgens de beginselen van dit recht houdt een overwonnen vijand op vijand te zijn; zij mogen derhalve niet als zoodanig worden bejegend, en hebben recht op menschlievende behandeling. Zij zijn de gevangenen van den Staat, en niet van hen, aan wie zij zich hebben overgegeven; zij kunnen alzoo van hen niet worden vrijgekocht. Zij mogen slechts zoolang de oorlog duurt in gevangenschap blijven, tenzij zij zich gedurende dien tijd door vergrijpen strafschuldig hebben gemaakt. Behalve de wapens, mag niets, wat hun in eigendom toebehoort, hun worden ontnomen. Nimmer mogen zij genoodzaakt worden aan het leger van den Staat, dat hen gevangen nam, diensten te bewijzen of daarin over te gaan; evenmin is het geoorloofd hen, tot welk doel ook, aan het vuur hunner partij bloot te stellen. De Staat, die krijgsgevangenen maakt, is verplicht hen tot aan het einde van den oorlog overeenkomstig hun betrekking en rang te onderhouden, zoo zij dit zelf niet kunnen bekostigen. Aan de onvermogenden mag de verplichting tot werken worden opgelegd.

Krijgsgevangenen kunnen op hun woord van eer worden vrijgelaten, zoo de wetten van hun land dit toestaan. In zoodanig geval zijn zij verplicht om gedurende den oorlog niet meer tegen den Staat, waardoor zij zijn vrijgelaten, noch tegen diens bondgenooten te vechten en verder de voorwaarden, bij hun vrijlating gesteld, stipt na te komen. Zij kunnen niet verplicht worden hun eerewoord te geven, en een regeering is niet verplicht hen op hun eerwoord vrij te laten. Het is niet geoorloofd hen voor de vrijlating losgeld te laten betalen.

Wanneer het krijgsgevangenen gelukt om te ontkomen en zij later nogmaals in 's vijands handen vallen, mogen zij voor het feit der ontvluchting niet worden gestraft. Zij kunnen dan echter aan een strengere bewaking worden onderworpen.

De positie der krijgsgevangenen werd op de Eerste Vredesconferentie in Den Haag in §§ 4—20 der Conventie omtrent den oorlog te lande nader geregeld. Daaraan werden nieuwe bepalingen toegevoegd op voorstel van België. Zoo dienen bij het begin van den oorlog bureaux te worden opgericht, die het toezicht houden op de eigendommen der krijgsgevangenen, zorgen, dat voor hen bestemde brieven enz. terecht komen, verder bij sterfgevallen onder de gevangenen zorg kunnen dragen voor de uitvoering van een testament enz. Aan dit bureau zijn allerlei faciliteiten toegestaan, als vrijheid van porto voor brieven enz. Liefdadigheidscommissies genieten dezelfde voorrechten. Zoo worden van goederen, die voor ondersteuning naar krijgsgevangenen worden gezonden, geen belasting en invoerrechten geheven. Zie voorts bij *Informatiebureau Roode Kruis.*

Het recht om krijgsgevangenen te dooden ontstaat, wanneer zij voor den staat een gevaar

Digitized by Google

opleveren of wanneer zij zich schuldig maken aan feiten, die volgens de militaire of burgerlijke wet de doodstraf eischen. Volgens de tegenwoordig geldende overeenkomsten mogen krijgsgevangen worden gemaakt: 1) de souverein met alle leden van zijn familie, die in staat zijn wapens te dragen; 2) alle personen, die tot de gewapende macht behooren; 3) alle beambten, die tot het leger gerekend worden; 4) alle lieden, aan wie toegestaan is het leger te volgen zooals: voerlieden, marketentsters, correspondenten van dagbladen enz.; 5) alle beambten, diplomaten, koeriers en allen wier vrijheid nadeelig kan zijn, zooals: personen, die het volk opruien, enz.; 6) de bevolking van eeen landstreek of stad, wanneer zij zich tot verdediging van het land voorbereidt. De krijgsgevangenschap eindigt door: 1) het eindigen van den oorlog, door vlucht of dood, 2) door onderwerping aan den vijandelijken staat en opname als onderdaan, 3) door vrijlating, al of niet onder voorwaarden en 4) door uitwisseling.

Krijgskunde is het geheel van alle militaire kennis ten behoeve van de oorlogsvoering en de macht over alle hulpmiddelen, die voor het oorlogsdoel geschikt zijn. Zij stond in alle tijden op een verschillenden trap van ontwikkeling en wordt in afzonderlijke militaire vakken behandeld en onderwezen. Zij vordert echter behalve een grondige studie even als elke kunst, een natuurlijke, buitengewone begaafdheid met karakter en geesteseigenschappen om den aanvoerder tot meester, tot veldheer te stempelen.

Krijgsraad. **Krijgsrecht.** } Zie *Strafwetgeving, Militaire.*

Krijgsschool is in algemeenen zin een militaire hoogeschool tot verdere ontwikkeling van kapiteins en luitenants; ook dient zij tot vorming van stafofficieren en intendanten.

De cursussen duren twee à drie jaar, afgewisseld door detacheeringen bij een wapen waartoe de officier niet behoort. In sommige landen (Duitschland, Rumenië en Rusland) dienen de krijgsscholen tot officiersopleiding; een krijgsacademie geeft gelegenheid tot verdere studie. In Nederland is de krijgsschool te 's-Gravenhage gevestigd. De officieren doorloopen een driejarigen cursus, ook kunnen toehoorders in enkele vakken de lessen volgen. Er wordt les gegeven door stafofficieren, intendanten en burgerleeraren.

Zij werd in 1878 opgericht ter vervanging van de in 1844 gestichte Applicatie-school. Zij bestond aanvankelijk uit een afdeeling te Breda voor jonge artillerie- en genieofficieren en een afdeeling te 's-Gravenhage voor hoogere studie. De eerste afdeeling verviel in 1891, terwijl de tweede onder den naam van Hoogere Krijgsschool te 's-Gravenhage bleef gevestigd.

Krijgsspel is de uitwerking eener tactische of strategische opdracht op de kaart door twee vijandelijke partijen, met behulp van blokjes, die troepen, geschut enz. voorstellen.

Het heeft zich uit het krijgsschaakspel van de 18de eeuw tot een ernstige en leerrijke militaire oefening ontwikkeld, nadat de vroegere bindende spelregels waren vervallen en zij onder deskundige, vrijzinnige leiding een beeld van heden-daagsche oorlogshandelingen te zien gaven. Kaarten op een schaal van 1 : 8000 of 1 : 12 500 worden bij deze oefeningen, benevens de gewone stafkaarten, gebruikt.

Krijgstucht bestaat in de hoogst mogelijke orde, in de allerspoedigste uitvoering der gegeven bevelen zonder de minste tegenspraak en in de onvermijdelijke bestraffing van nalatigheden of misslagen en van het niet nakomen van voorgeschreven orders, terwijl een volkomen gehoorzaamheid van den ondergeschikte aan den meerdere er de grondslag van is. Krijgstucht is voor een leger een onmisbaar vereischte, zij is er de ziel van en de voornaamste eigenschap van den soldaat. Het is dan ook een der eerste plichten van ieder meerdere om haar met den meesten ernst aan te kweeken en te handhaven.

De regelen volgens welke de krijgstucht behoort te worden gehandhaafd, zijn omschreven in de wet van 20 Juli 1814 en van 14 Maart 1815, welke wetten ook in Indië van kracht zijn. In November 1879 zijn de lijfstraffen afgeschaft en in het jaar 1903 is er een nieuwe wet op de krijgstucht door de Kamers der Staten-Generaal aangenomen, maar niet in werking getreden. Zij bestaat uit 7 paragrafen bevattende o. a. krijgstuchtelijke vergrijpen en straffen; oplegging en ten uitvoerlegging van krijgstuchtelijke straffen; beklag over de opgelegde krijgstuchtelijke straf.

Hoofdstraffen zijn: Berisping; licht, verzwaard en streng arrest, verlaging, plaatsing in een tuchtklasse.

Bijkomende straffen zijn: inhouding van soldij, vermindering van kost, verbod om buiten dienst wapenen te dragen, pionier-arbeid en het doen van corveeën.

Ieder militair heeft het recht om zich over een hem opgelegde straf te beklagen en bij het Hoog Militair Gerchtshof in hooger beroep te komen.

Napoleon noemde krijgstucht de hoogste; dapperheid de tweede eigenschap van den soldaat: *Von Moltke* de ziel van het leger. Door haar wordt de wil van een persoon overgebracht op een leger en uitgevoerd met den dood voor oogen, ondanks de wet van zelfbehoud.

Krijgsverraad is het plegen van hoogverraad te velde door burgers en bestaat uit het verleenen van hulp aan den vijand ten koste van het eigen leger. De daders worden met tuchthuis, ja somtijds met den dood gestraft, ook zij die kennis dragen van voorgenomen krijgsverraad en zulks verzwijgen.

Krijgswerktuigen hebben in den loop der eeuwen, bij de toenemende ontwikkeling der volken, belangrijke veranderingen ondergaan. In den beginne gebruikte men enkel een stuk hout, een *knots*, gelijk aan die, waarmede *Heracles* wordt afgebeeld. Greep men eerst steenen op, om daarmede te werpen, weldra vervaardigde men een *slinger*, om aan den worp meer kracht en juistheid te geven. Men verwisselde de knots met de *speer*, hetzij om hiermede te werpen, of om als stootwapen te dienen. Daarop volgde vermoedelijk de *boog*, van welks krachtig gespannen koord men den pijl tot op aanmerkelijken afstand in het doel wist te drijven. Nog altijd hebben sommige wilde stammen een verwonder-

Digitized by Google

lijke vaardigheid in het behandelen dezer wapens. Kunstig is de boemerang (zie aldaar) der inboorlingen in Australië. De uitvinding en het bewerken der metalen gaf een groote wijziging aan de krijgswerktuigen. Men smeedde speerpunten en *zwaarden* van ijzer, verder helmen, harnassen met geheel hun toebehooren en schilden. In de Middeleeuwen gebruikte men bij het belegeren van steden allerlei werpgeschut, waardoor steenen of pijlen werden voortgeslingerd *(blijde, catapulte* en *ballista;* zie aldaar) zij werkten op dezelfde wijze als de bogen en werden met groote kracht opgewonden. Verder vervaardigde men *stormrammen* of *-torens,* waarin zich een zware balk bevond, van voren met een gehoornden ramskop voorzien, waarmede men de muren poogde te vernielen, terwijl de krijgsknechten zich veilig in dien toren bevonden of, dicht opeengedrongen, met boven het hoofd gehouden schilden gezamenlijk een *schildpad* vormden. Ook had men *muurbrekers* en *muurboren* en vooral *belegeringstorens,* vierkante gevaarten van hout, van buiten met ijzer bekleed, dikwijls onderscheiden verdiepingen hoog. Zulk een belegeringstoren werd naar de muren geschoven en uit de bovenste verdieping liet men een valbrug op die muren neder, waarna de krijgslieden aanstonds de vesting beklommen. Reeds van ouds waren ook *strijdwagens* in gebruik, en men vermeldt, dat *Cyrus* deze van sikkels voorzien heeft, zoodat de vijand bij zijn nadering gevaar liep te worden weggemaaid.

Na de uitvinding van het buskruit bezigde men weldra geschut (zie *Artillerie)* en ook draagbare vuurwapens (zie *Handvuurwapens).*

Krijgswet. Zie *Strafwetgeving, Militaire.*

Krijgswetenschap, *Vereeniging ter beoefening van,* is een vereeniging te 's-Gravenhage gevestigd, die ten doel heeft: *a.* onderlinge oefening in de krijgswetenschap; *b.* algemeene verspreiding van heldere begrippen omtrent krijgszaken. Zij bestaat uit gewone leden en eereleden. Van 1 October tot 30 April worden eenige algemeene vergaderingen gehouden ter bespreking van onderwerpen, die tot den werkkring der vereeniging behooren. Een uitvoerig verslag van het verhandelde wordt gedrukt en aan de leden toegezonden.

Krylow, *Iwan Andrejewitsj,* een Russisch fabeldichter, den 13den Februari 1768 te Moskou geboren, bracht zijn jeugd in kommervolle omstandigheden door en schreef reeds in 1782 de opera: „De koffiewichelares", die hem te Twer begunstigers bezorgde, door wier bemiddeling hij in 1782 een ambt te St. Petersburg ontving. In 1786 voltooide hij de treurspelen „Kleopatra" en „Philomela", aanvaardde vervolgens in 1788 een betrekking in het Kabinet der keizerin, doch nam 2 jaren daarna zijn ontslag, om zich uitsluitend aan de beoefening der letteren te wijden. Reeds in 1789 had hij met *Rachmanow,* kapitein der garde, het plan opgevat, om voor gezamenlijke kosten een drukkerij op te richten, en zijn dagblad „De Post der geesten", alsmede sedert 1792 „De Toeschouwer" kwamen aldaar van de pers. In het volgende jaar gaf hij, in plaats van laatstgenoemd blad, den „Petersburger Mercurius" in het licht, die echter weldra ophield te bestaan. Nu schreef hij blijspelen in proza, zooals: „De dolle familie" (1793), „De moedwilligen", en „De dichter in de voorkamer" (1794). Van 1797 tot 1803 woonde hij bij vorst *Golizyn* eerst in Klein-Rusland, later te Riga. In dezen tijd schreef hij: „De troef" en „De luiaard". In 1806 begaf hij zich naar St. Petersburg, waar hij zijn blijspelen: „De modewinkel", „Een les voor dochters" en de feeërie „Ilja, de held" ten tooneele voerde en zich eindelijk, door *Dmitriew* aangespoord, op 40-jarigen leeftijd aan de dichtkunst wijdde. In 1809 verscheen nu zijn eerste bundel „Fabelen" (23 in getal), die grooten bijval vonden en waarop in 1811 „Nieuwe fabelen" volgden. In 1811 werd hij lid der Russische academie, in 1812 ambtenaar aan de keizerlijke bibliotheek en in 1830 staatsraad. In 1840 legde hij zijn betrekking als ambtenaar aan de bibliotheek neer. Op zijn 70sten verjaardag stichtte men te St. Petersburg uit vrijwillige bijdragen een Krylowstipendium. Hij overleed den 21sten November 1844 te Wassilij-Ostrow. Zijn „Fabelen" onderscheiden zich door een echt nationalen geest en door opgeruimde en goedhartige naïveteit; ze zijn in Rusland een volksboek geworden en vormen gewoonlijk het eerste leesboek der jeugd, zoodat zij in dure en goedkoope uitgaven onder alle standen zijn verspreid.

Krylow, *Victor Alexandrowitsj,* een Russisch schrijver, in 1838 geboren, schreef veel voor het tooneel te Moskou en behandelde daarin vooral de sociale kwesties, waarin zijn landgenooten belang stellen, zooals: „De landjonkers", „De tijdgeest" en „In het diepst van Siberië". Van zijn romans noemen wij: „De steunpilaren". Ook vertaalde hij vele werken uit het Fransch en Duitsch. Hij overleed in 1906.

Krynica, een dorp in het district Nieuw-Sandec in Galicië, in een dal van de Karpaten aan een spoorweg, bezit (1911) 1768 inwoners, een meteorologisch instituut, minerale bronnen, 2 badinrichtingen, een kurhaus, een overdekte wandelplaats en schoone parken. De 18 minerale bronnen aldaar bevatten kalk en een groote hoeveelheid vrij koolzuur: ook worden er gas-, modder-, zout-,- electrische baden en andere baden gebruikt.

Kryogeen laboratorium. Zie *Cryogeen laboratorium.*

Kryptodepressies noemt men meerbekkens, waarvan de bodem meer of minder diep onder den zeespiegel is gelegen, terwijl de oppervlakte hooger dan de zeespiegel ligt, waar door zij zich van echte depressies onderscheiden, daar bij deze laatste ook de oppervlakte lager dan het zeeniveau is gelegen. Het aantal is zeer groot, bijv. in Europa het Ladogameer, het Onegameer, vele meren in de Italiaansche Alpen, Schotland en Scandinavië, buiten Europa het Baikalmeer, de Canadeesche meren, het Groote Berenmeer enz. Vele depressies zijn door waterverlies in den loop der eeuwen uit Kryptodepressies ontstaan.

Krypton (Grieksch *kruptos* = verborgen, atoomteeken Kr) is de naam van een gas, dat tegelijk met Argon en Xenon in den dampkring voorkomt en evenals deze chemisch indifferent is. Het atoomgewicht bedraagt 81,8. Bij —151,7°

Digitized by Google

C. wordt een kleurlooze vloeistof met een soortelijk gewicht van 2.2, bij —169° C. wordt het vast. In een Geisslersche buis straalt het een helviolet licht uit. Het werd in 1898 ontdekt door *Ramsay* en *Travers*.

Krijt is een wit of geelachtig, fijnkorrelige en wit afgevende kalksteensoort, bestaande uit kleine schijfjes en kogelvormige stukjes van kristallijn calciumcarbonaat (zoogenaamde kokkolythen, wier organische oorsprong twijfelachtig is) en foraminifeerenschalen; verder Bryozoën en stukken van kreeftenschalen bevattend (zie de afb.). Dit meestal witte krijt vormt in Engeland, Frankrijk, op Rügen, in Denemarken enz. dikke lagen en zelfs bergen der krijtformatie. Men vindt verschillende soorten van krijt, die hun

Wit schrijfkrijt (microscopisch praeparaat).
a. Foraminifeeren, b. Bryozoën, c. Kokkolythen.

naam naar het uiterlijk, de bijmengsels of de vindplaatsen hebben ontvangen, o. a.: glauconietkrijt, turfkrijt, zeekrijt, diepzee-krijt en meelkrijt. Het witte krijt komt als ruw gesteente in den handel en wordt verwerkt in soda- en chloorkalk- en meer andere chemische fabrieken. Technisch fijn verdeeld krijt of *geslempt krijt* wordt voor allerlei doeleinden gebruikt, o. a. als bijmengsel voor politoeren, als poetsmateriaal van metalen, tot koolzuurontwikkeling, tot vervalsching van verfstoffen enz. Gesneden krijt wordt gebruikt om er mede te schrijven.

Krijtformatie of *Cretaceïsche formatie* (zie de platen) is de naam van de bovenste, dus jongste, formatie uit de mesozoïsche periode. Zij heeft dezen naam ontvangen naar het speciaal in die lagen voorkomende krijt. De lagen dezer formatie zijn voornamelijk opgebouwd uit groenzand en schrijfkrijt of uit kalksteen, mergel en plastische kleiaarde, ook wel uitsluitend uit quaderzandsteen. Daar de petrografische samenstelling zoozeer afwisselt, ligt het karakteristieke van deze vorming vooral in de organische overblijfselen. Vooral talrijk zijn loofplanten, zooals *credneria, salix, acer* en *ficus*, verder zeezwammen, zeëgels, oesters en verkreupelde vormen van ammonieten, bijv. *crioceras, scaphites, baculites* en *turrilites*. Vooral beperkt tot de krijtformatie is het voorkomen van hippurieten en van de meeste inoceramen Van de reptiliën vindt men vooral de slangachtige *mosasaurus* en de iguanodon, in Amerika reusachtige soorten van dinosauriërs en skeletten van vogels met tanden in de kaken, *odontornithes*. De belangrijkste leidfossielen vindt men op de platen afgebeeld.

Men onderscheidt bij de krijtformatie vijf afdeelingen. Tot de onderste, *Neocom* of *Hils* genaamd, behooren de Hilsglomeraten (Brunswijk). de zandsteenen van het Teutoburgerwoud, de crapotinen- of spatangenkalk der Alpen, het urgonine in Frankrijk en het speetonclay in Engeland. Tot de volgende afdeeling, het *Gault*, behooren de lagen van de Aube en den Apt in Frankrijk, de vlammenmergel van Noord-Duitschland en het Lower greenzand in Engeland. Deze twee afdeelingen worden gewoonlijk samen als *Onderste Krijtformatie* gesteld tegenover de uit drie afdeelingen bestaande *Bovenste Krijtformatie*. Deze drie zijn van onder af: het *Cenoman*, waartoe de zoogenaamde tourtia-vormingen in België en Frankrijk behooren, alsmede de onderste quaderzandsteen in Saksen, Bohemen en Silezië en het uppergreenzand in Engeland; verder het *Turon*, die de middelste quaderzandsteenlagen in Saksen bevat, de onderste krijtlagen, zonder vuursteeninsluitsels in Engeland, de Seewenlagen, de Gosauvormingen, enz.; eindelijk als bovenste afdeeling de *Senon*, die verdeeld wordt in de 500 m. dikke *Emser mergellaag*, in de dieper gelegen *quadratenkrijtlaag* en de hooger gelegen *mukronatenkrijtlaag*. Hiertoe behooren het bovenste quadratenzandsteen in Saksen met de daaronder gelegen bakulietenlagen, het krijt van Engeland en Rügen, met vuursteeninsluitsels, de Faxekalk en Saltholmskalk van Denemarken, het Akensche zand, het krijttuf van Maastricht, de Pisolithenkalk in de omstreken van Parijs en de vischlei van den Libanon. Gedeeltelijk tot de krijtformatie behoort de Karpatenzandsteen.

In den tijd der krijtformatie valt reeds een verschil in landschapsvoorkomen *(facies)* op te merken. Twee typen, een noordelijk en een zuidelijk, kunnen in Europa duidelijk onderscheiden worden. Het zuidelijk type is door het optreden van groote massa's hippurieten gekenmerkt, terwijl deze in het noordelijk gedeelte sporadisch voorkomen; daarentegen vindt men hier vooral ammonieten en belemmieten.

De weinige vulkanische gesteenten, die tot de krijtformatie behooren, zijn hoofdzakelijk teschenieten en pikrieten, diorietisch gesteente, augiet-leuciet, nephelien, basaltachtige gesteenten en porphyrische eruptiefgesteenten.

Uit deze formatie zijn voor techniek van belang het quaderzandsteen, als bouwmateriaal, de kalk en mergel voor cementfabricage en het schrijfkrijt.

Kshanas (Sanskrit) is volgens de theosofische wijsbegeerte een kort oogenblik, n. l. het 90ste deel van een gedachte, het 4500ste deel van een minuut, gedurende welk tijdsdeel tusschen de

Digitized by Google

Digitized by Google

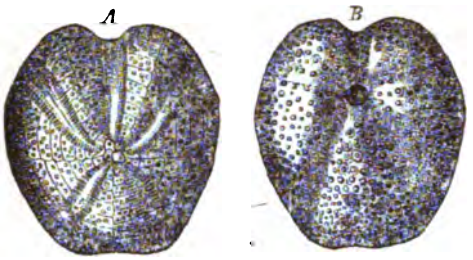

Toxaster complanatus. *A* bovenkant. *B* onderkant.

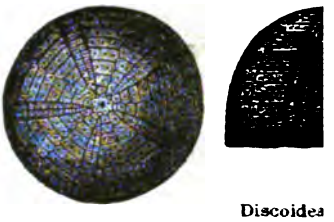

Discoidea

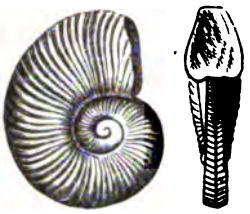

[Ammonites (Hoplites) noricus.

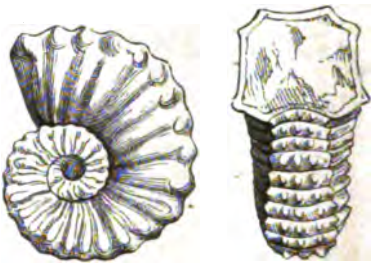

Ammonites (Acanthoceras) Rhotomagensis.

Crioceras Duvali.

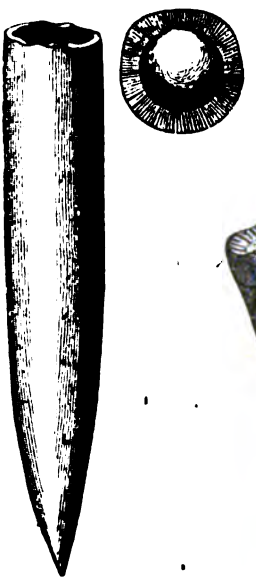

Belemnites Brunsvicensis.

Melania strombiformis.

Hippurites Toucasianus.

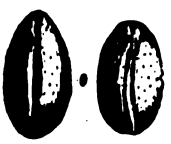

Cypris Waldensis.
Vergroot en op natuurlijke grootte.

Digitized by Google

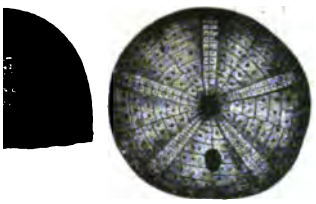

lindrica.

Becksia Soekelandi.

Ancyloceras Matheroni-anum.

Turrilites catenatus.

Inoceramus Crispi.
a sluitrand, *b* buitenzijde der linker schelp

Baculites anceps.

Trigonia Scabra.

Crania Ignabergensis.
A beide schalen,
B boven-schaal.

Actaeonella gigantea.

Digitized by Google

Digitized by Google

90 en 100 geboorten en evenveel sterfgevallen op deze aarde plaats hebben.

Kshatriyás (Sanskrit = krijgsman) is de tweede erfelijke kaste bij de oude Indiërs. Zij streden langen tijd, hoewel tevergeefs, met de Brahmanen om den voorrang. Terwijl de Brahmanen zich meer met de geestelijke dingen bezig hielden, behoorde het koningschap met al zijn staatkundige en rechterlijke bevoegdheden tot de bevoegdheden der kshatriyás.

Kth. achter natuurwetenschappelijke namen is een afkorting voor *Karl Sigismund Kunth* (zie aldaar).

Ktze., *O. Ktze.*, bij plantennamen is een afkorting voor *Otto Kuntze* (zie aldaar).

Kubbe of *Kobbe*. Zie *Vischtuigen*.

Kübeck, *Karl Friedrich*, vrijheer *von Kübau*, een Oostenrijksch staatsman, den 28sten October 1780 te Iglau in Moravië geboren, studeerde te Weenen en te Praag, werd in 1809 regeeringsraad bij de hofkanselarij en in 1814 referent in den staatsraad voor financiëele aangelegenheden. Hij vergezelde den keizer naar de congressen van Laibach en Verona en werd in 1825 tot vrijheer verheven. In 1840 werd hij tot president van de keizerlijk-koninklijke hofkamer benoemd. Hij legde den grond voor de eerste Oostenrijksche spoor- en telegraaflijnen. Wegens de gebeurtnissen van 1848 nam hij zijn ontslag, doch trad in het najaar van 1849 weder in staatsdienst en vertegenwoordigde met *Schönhals* Oostenrijk bij de tijdelijke Bondscommissie. Na zijn terugkeer werd hij in 1850 voorzitter van den Rijksraad en overleed te Hadersdorf bij Weenen den 11den September 1855.

Kübel, *Robert Benjamin*, een Protestantsch godgeleerde, werd in 1838 te Kirchheim in Württemberg geboren, studeerde te Tubingen, was achtereenvolgens repetent te Blaubeuren en te Tubingen, in 1870 directeur van het seminarie te Herborn, in 1874 predikant te Ellwangen en in 1879 hoogleeraar te Tubingen, waar hij in 1894 overleed. Hij was een zeer gematigde bijbelsche richting toegedaan en oefende in Duitschland grooten invloed uit. Hij schreef commentaren op „Matthaeus" (1889), „Pastoralbriefe" (1888), „Hebraeën" (1888), „Apokalypse" (1888), „Bibelkunde" (5de druk 1891), „Christliches Lehrsystem" (1873), „Apologetik" (1888), „Christliche Ethik" (1896), „Umriss der Pastoraltheologie" (2de druk 1874), „Gesammelte Vorträge" (1877), „Katechetik" (1877), „Christliche Bedenken über modern-christliches Wesen" (2de druk 1894) en „Ueber das Wesen und die Aufgabe einer bibelgläubigen Theologie" (2de druk 1890).

Kubelik, *Jan*, een Tsjechisch vioolvirtuoos, den 5den Juli 1880 te Michle bij Praag geboren, ging op 12-jarigen leeftijd naar het conservatoire te Praag en was leerling van *Sevcik*. Op zijn tournée door Europa en Amerika had hij veel succes.

Kubinskoje is een vischrijk meer in het Russische gouvernement Wologda, 65 km. lang, 15 km. breed en 435 v. km. groot. Er monden 33 rivieren in uit en de Soechona stroomt uit het meer. Wegens hevige stormen en geringe breedte van het vaarwater is de vaart op het ondiepe meer zeer gevaarlijk. Het meer vormt een gedeelte van het Hertog Alexander van Württemberg-kanaalsysteem.

Kubus of *teerling* noemt men in de stereometrie een regelmatig lichaam, door 6 kwadraten begrensd. Zulk een lichaam heeft gelijke breedte, lengte, en hoogte; daar men zijn inhoud vindt door deze met elkander te vermenigvuldigen, is die gelijk aan de derde macht van een dezer afmetingen. Daarom geeft men aan alle derde machten den naam van *kubieke getallen*. Een bak van een kubieken meter inhoud is dus één meter lang, breed en diep. Bedraagt de lengte van elk dier afmetingen 2 m., dan heeft zulk een bak een inhoud van 8 kubieke meters. Wil men uit den inhoud van een kubus daarentegen de lengte dier afmetingen vinden, dan trekt men den derdemachtswortel uit zijn inhoud (zie *Worteltrekking*).

Küchenmeister, *Gottlieb Friedrich Heinrich*, een Duitsch geneeskundige, den 22sten Januari 1821 te Buchheim bij Lausigk geboren, studeerde te Leipzig en te Praag in de geneeskunde en vestigde zich als arts te Zittau. Sedert 1859 woonde hij te Dresden; hij overleed den 18den April 1890 te Blasewitz. Hij heeft zich zeer verdienstelijk gemaakt door de studie van de menschelijke lintwormen en trichinen. Hij schreef: „Versuche über die Metamorphose der Finnen in Bandwürmer" (1852), „Entdeckung über die Umwandlung der sechshakigen Brut gewisser Bandwürmer in Blasenbandwürmer" ,1853), „Ueber Cestoiden im allgemeinen und die des Menschen insbesondere" (1853), „Die in und an dem Körper des lebenden Menschen vorkommenden Parasiten" (1855—1856; 2de druk, met *Zurn*, 1878—1879), „Die therapeutischen Anwendung des kalten Wassers bei fieberhaften Krankheiten" (1869), „Krankengeschichte Luthers" (1881), en een aantal vlugschriften over lijkverbranding. Van deze laatste werd na zijn dood „Die Totenbestattungen der Bibel und die Feuerbestattung" (1893) uitgegeven. *Küchenmeister* was een van de stichters van het crematorium te Gotha.

Kücken, *Friedrich Wilhelm*, een Duitsch componist, werd den 16den November 1810 te Bleckede in het land van Luneburg geboren, en ontving zijn eerste opleiding van *Lürx* te Schwerin. Door den toenmaligen erfgroothertog *Paul Friedrich* werd hij tot muziekmeester bij zijn kinderen benoemd. In 1832 ging hij met zijn kweekelingen naar Berlijn, waar hij zelf les nam bij *Birnbach*. In 1841 ontving hij gedurende zes maanden les van *Sechter* te Weenen. Daarop trok hij als dirigent naar Zwitserland en vervolgens naar Parijs, waar hij van 1843 tot 1846 vertoefde. Hier ontving hij onderwijs van *Halévy*. Nadat hij gedurig van woonplaats veranderd was, aanvaardde hij in 1851 de betrekking van hofkapelmeester te Stuttgart en bekleedde die tot in 1861. Na dien tijd vestigde hij zich ambteloos te Schwerin, waar hij den 3den April 1882 overleed. Zijn talrijke liederen zijn zeer populair.

Kudowa of *Cudowa* is een badplaats in het Pruisische district Breslau, gelegen aan den voet van den Heuscheuer op 401 m. hoogte boven den zeespiegel, met een zeer zacht klimaat. Het wa-

Digitized by Google

ter der geneeskrachtige bronnen heeft een temperatuur van 5° en bezit een aanzienlijk gehalte aan koolzuur en zouten daarvan; het water wordt zoowel gedronken als voor baden gebruikt. De plaats telt (1911) 1098 inwoners, terwijl het aantal badgasten jaarlijks ongeveer 4300 bedraagt.

Kuenen, *Abraham,* een Nederlandsch godgeleerde, den 16den September 1828 te Haarlem geboren, studeerde te Leiden en werd er in 1851 adjutor interpretes legati Warneriani, in 1853 buitengewoon en in 1855 gewoon hoogleeraar in de godgeleerdheid. Hij onderscheidde zich vooral door een gestrenge toepassing der historische critiek en schreef, behalve eenige Latijnsche werken: „Historisch-critisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds" (3 dln., 1861—1865 2de druk 1885—1893, in het Duitsch vertaald door *Weber, Meusz* en *Müller,* 3 dln., 1885—1895), „De godsdienst van Israël tot aan den ondergang van den Joodschen Staat" (1869—1870, 2 dln.), „De profeten en de profetie onder Israël" (2 dln., 1875), „National religions and universal religions" (1882), alsmede kleine opstellen in het „Bijbelsch woordenboek" in het „Theologisch tijdschrift", dat onder zijn redactie stond, in de „Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen" enz. Hij overleed den 9den December 1891 te Leiden. Na zijn dood verschenen: „Schetsen uit de geschiedenis van Israël" (2 dln., 1892), „Het onderwijs in de zedekunde" (1893), „Verzamelde verhandelingen over de Bijbelsche wetenschap" (in het Duitsch vertaald door *Budde)* en (met *I. Hooijkaas, W. H. Kosters* en *H. Oort)* „Het Oude Testament opnieuw uit den grondtekst overgezet" (1899—1901, 2 dln.).

Kuenen, *J. P.,* een Nederlandsch natuurkundige, werd den 11den October 1866 te Leiden geboren, studeerde in de wis- en natuurkunde en promoveerde in 1892 op een proefschrift, getiteld: „Metingen betreffende het oppervlak van Van der Waals voor mengsels van koolzuur en chloormethyl". In 1895 aanvaardde hij een professoraat in de natuurkunde aan het University College te Dundee, in 1907 werd hij benoemd tot hoogleeraar in dit vak aan de universiteit te Leiden. Zijn onderzoekingen over de binaire mengsels bevestigen op schitterende wijze de door *Van der Waals* opgestelde theorie. Ook toonde hij aan, dat voor mengverhoudingen in de buurt van het kritische punt het gebeuren kan, dat de vloeistof, die bij verkleining van volumen zich afscheidt, bij verdere volumenvermindering weer verdwijnt. Dit beginsel der *retrograde condensatie* is voor de scheikunde van veel belang gebleken te zijn. Van zijn hand verschenen: „Theorie der Verdampfung und Verflüssigung von Gemischen und der fraktionierten Destillation" (4de dl. van *Bredig's* „Handbuch der angewandten physikalischen Chemie", Leipzig 1906), en „Die Zustandsgleichung der Gase und Flüssigkeiten und die Kontinuitätstheorie" (Brunswijk 1907). Ook bewerkte hij het tweede deel van *Bosscha's* „Leerboek der Natuurkunde" (Leiden 1899). In zijn brochure „Natuurwetenschap en Godsdienstig Geloof" (Baarn 1911), maakt hij op eenvoudige wijze duidelijk, waarom het godsdienstig geloof geenszins in strijd is met de resultaten der natuurwetenschappen.

Kuënlun of *Kwenlun* is de algemeene naam voor het groote bergland tusschen den Himalaja en den Thiën-Sjan, dat men als het eigenlijke centrale gebergte van Azië beschouwen kan. Het strekt zich van het Hoogland van Pamir tot aan de Chineesche vlakte uit, en wanneer men het Hwai-jang gebergte er bij rekent, tot aan de stad Nanking, en bestaat uit rechte evenwijdige ketenen. Het oostelijke, in eigenlijk China gelegen gedeelte, vormt de scheiding tusschen Noord- en Zuid-China. Het middelste, breedere gedeelte wordt door minder gesloten ketens gevormd, waartusschen men lengtedalen, plateau's en vlakten aantreft, zooals het Tsajdam, het Koekoe-Norbekken, de hoogvlakte van Tibet en het brongebied van den Hoang-ho. Het westelijk deel eindigt volgens sommigen bij het Pamirplateau, volgens anderen zet het zich onder den naam Kisil-Jart tot den Thiën-Sjan voort. Het middelste gedeelte bestaat uit den Nan-Sjan, die is de noordelijkste groep der ketens, uit de centrale keten, die met den Tsi-sji-Sjan, den Bajan-kara, het Marco-Pologebergte en den Arka-Tag de voortzetting vormt van den oostenlijken Kuënlun, en uit het zuidelijk gelegen Tanlagebergte, dat men misschien als voortzetting van den westelijken Kuënlun beschouwen kan. De hoogte is het grootst in het W.; tusschen 77° en 81° O. L. bedraagt de kamhoogte meer dan 6100 m., de gemiddelde hoogte van de passen is 5200 m., de hoogste top, die gemeten is, de Arkatag (Oelloeg-moes-tag) heeft 7360 m. hoogte. In het middelste gedeelte schijnt de hoogte van het Z. naar het N. en van het W. naar het O. af te nemen. Ook hier heeft men in de keten betrekkelijk weinig inzinkingen. Ook de hoogte van de plateau's neemt naar het N. toe af; terwijl de vlakten tusschen de Tanlaketen en de Koko-Sjiliketen tot 5000 m. hoog zijn, bereikt het brongebied van den Hoang-ho een hoogte van 4200—4500 m. het Koekoe-Noorplateau van meer dan 3000 m. en het Tarimbekken en de Gobiwoestijn van 800 tot 1500 m. In het oosten bereiken de ketens waarschijnlijk nergens een hoogte van 3500 m. (de top Pai-sjan is ongeveer 3300 m.), de passen liggen in den Tsinling-Sjan tusschen 1200 en 1900 m. Ook hier neemt de hoogte naar het O. toe af.

Het gebergte schijnt bijna uitsluitend uit oeroude formaties te bestaan. Naast archaïsche gesteenten komen voornamelijk oude lei- en zandgesteenten voor, waarbij zich silurische lei- en kalkgesteenten aansluiten. Als jongste door de zee gevormde gesteenten komen afzettingen uit het steenkolentijdperk in alle drie deelen voor. Alleen, waar de noordelijke voet in de Gobi en het Tarimbekken overgaat, treft men krijtafzettingen van de voormalige Aziatische Middelzee aan. Eigenaardig zijn de horizontaal gelegen afzettingen in de plateau's van het centrale gedeelte, die van reusachtige tertiaire binnenmeren afkomstig zijn. De jongste vorming is het löss, dat naar het O. toeneemt. In de noordelijke streken van het gebergte, vooral van het middelste deel, wordt op vele plaatsen goud gevonden. Het randgebergte van het zuidelijk Tarim-

Digitized by Google

bekken levert nephriet. In vele streken bestaat geen afstrooming voor het water, zoodat het van de gebergten afgebrokkelde puin niet weggevoerd kan worden en de ketens hier en daar op kolossale puinhoopen gelijken. Dit is vooral het geval in het centrum en in het N.W. van de Tibetaansche hoogvlakte.

Kufferath, *Maurice,* een Belgisch schrijver over muziek, zoon van den pianist en componist *Hubert Ferdinand Kufferath* (1818—1896), werd den 8sten Januari 1852 te Brussel geboren. Hij bestudeerde de muziek in het algemeen en bespeelde als dilettant de violoncel. Hij werd staatkundig redacteur van de „Indépendance belge", later medewerker en vervolgens directeur van de „Guide musical" te Brussel. Ook is hij mededirecteur van het theater „de la Monnaie". Hij gaf uit: „Richard Wagner et la 9e symphonie de Beethoven" (1875), „Hector Berlioz et Robert Schumann" (1879), „Henri Vieuxtemps, sa vie et son oeuvre" (1883), „la Walkyrie" (1887), „Parsifal" (1890), „Lohengrin" (1891), „Siegfried" (1891), „Tristan et Iseult" (1894), „Lohengrin" (1895), „Les Maîtres chanteurs de Nuremberg" (1898), „Musiciens et philosophes: Tolstoï, Schopenhauer, Nietzsche, Wagner" (1899), „L'art de diriger l'orchestre" (2de druk 1901), „La Salome de Richard Strauss" (1908), „Fidelio de L. van Beethoven" (1912); ook vertaalde hij de teksten van *Wagner*'s werken, *Brahm*'s liederen en *Beethoven*'s „Fidelio" in het Fransch.

Kufstein is een stad in Tirol, dicht bij de Beiersche grens, op een hoogte van 484 m. boven de zee, aan de Inn en aan de spoorlijnen Kufstein—Innsbrück en Kufstein—Rosenheim gelegen. Het is met het aan den linkeroever der Inn liggende Zell door een brug verbonden. Men vindt er den zetel van het districtsbestuur, een spaarbank en een in 1890 gerestaureerde kerk. De nijverheid omvat cementfabricage, bierbrouwerijen, en een machinefabriek. Het aantal inwoners bedraagt (1911) 6458. Des zomers wordt de plaats druk bezocht door toeristen, wegens de prachtige omgeving.

Kugler, *Franz,* een Duitsch schrijver over kunst, den 19den Januari 1808 te Stettin geboren, is de eerste geweest, die poogde, de geschiedenis der beeldende kunst in haar samenhang te geven in zijn „Handbuch der Kunstgeschichte" (1842; 5de druk door *Wilhelm Lübke* bewerkt, 1872). Hij had daaraan vooraf laten gaan zijn „Handbuch der Geschichte der Malerei" (1837; 2de druk 1847) en liet het volgen door zijn „Geschichte der Baukunst", waarvan de drie eerste deelen in 1855 verschenen. Hij overleed den 18den Maart 1858 te Berlijn. Na zijn dood zijn de twee laatste deelen, door *Jacob Burckhardt, Wilhelm Lübke* en *Cornelius Gurlitt* voor de pers gereed gemaakt, in 1873 in het licht gezonden.

Kuhl (Russisch *Kulj* = zak) is een Russisch gewicht voor graan = 220—360 Russische ponden van 409,51 gr.

Kuhl, bij diernamen is de aanduiding voor *Heinrich Kuhl,* in 1797 te Hanau geboren en in 1821 te Batavia overleden. Hij schreef o. a.: „Die deutschen Fledermäuse" (Hanau 1817), „Beiträge zur Zoologie und vergleichenden Anatomie" (Frankfort a. d. M. 1820); „Conspectus Psittacorum" (Bonn 1820).

Kühler, *Wilhelmus Johannes,* een Nederlandsch godgeleerde, werd den 8sten December 1874 te Amsterdam geboren, waar hij het gymnasium bezocht en studeerde aan de gemeentelijke Universiteit en het seminarie der Doopsgezinden. Hij was bij dit kerkgenootschap achtereenvolgens predikant op Terschelling (1897—1902), te Meppel (1902—1905) en te Leiden van 1905 tot 1912, in welk jaar hij benoemd werd tot hoogleeraar aan de Gemeentelijke Universiteit en het Seminarie der Doopsgezinden te Amsterdam. Hij schreef verschillende studiën in tijdschriften en promoveerde in 1908 op een dissertatie „Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen", waarvan in 1914 een nieuwe uitgave verscheen. Verder schreef hij „Het Socinianisme in Nederland" (1912) en is hij redacteur van „Doopsgezinde Bijdragen".

Kuhlmann, *Karl Friedrich,* een Duitsch scheikundige, den 22sten Mei 1803 te Kolmar geboren, studeerde te Straatsburg en te Parijs, werd in 1832 hoogleeraar in de toegepaste scheikunde te Rijssel, deed aldaar groote fabrieken verrijzen, werd in 1848 benoemd tot directeur van de munt, en werd vervolgens lid van den Conseil général du Nord, van den Conseil général de l'agriculture etc. en president van de Kamer van Koophandel. Hij schreef belangrijke verhandelingen over meekrap, cement, mest- en salpeterbereiding, verbeterde de suikerfabricage en bevorderde de barytindustrie. Hij overleed den 27sten Januari 1881 te Rijssel.

Kühn, *Karl Gottlob,* een Duitsch schrijver over de geschiedenis der geneeskunde, den 13den Juli 1754 te Spergau bij Merseburg geboren, studeerde te Leipzig in de medicijnen, promoveerde in 1783 en werd in 1793 buitengewoon en in 1802 gewoon hoogleeraar in de ontleed- en heelkunde en in 1819 in de physiologie en pathologie. Reeds vroeg bepaalde hij zich bij de geschiedenis der geneeskunde. Zijn hoofdwerk op dit gebied is een uitgave der „Opera medicorum Graecorum quae supersunt" (1821—1830, 29 dln.). Verder schreef hij: „Opuscula academica et philologica" (1827—1828, 2 dln.). „Geschichte der medic. und physik. Elektricität" (1783 en 1785, 2 dln.) en „Die neuesten Entdeckungen in der medic. und physik. Elektricität" (1795—1797, 2 dln.). Hij overleed den 19den Juni 1840 te Leipzig.

Kühn, Otto Bernhard, een zoon van den vorige, den 6den Mei 1800 te Leipzig geboren, en aldaar overleden den 5den December 1863, was er hoogleeraar in de scheikunde en heeft zich met betrekking tot de stoechiometrie en de anorganische chemie zeer verdienstelijk gemaakt. Zijn voornaamste geschriften zijn: „Versuch einer Anthropochemie" (1824), „Praktische Chemie für Staatsärzte" (1829), „Anleitung zur qualitativen chemischen Untersuchungen" (1830), „Lehrbuch der Stöchiometrie" (1837), „System der anorganischen Chemie" (1848) en „Das Cyan und seine anorganischen Verbindungen" (1863).

Kuhn, *Johannes von,* een R.-Katholiek godgeleerde, den 20sten Februari 1606 te Wäschen-

Digitized by Google

beuren geboren, werd eerst hoogleeraar te Giessen en in 1837 te Tubingen. Van 1848 tot 1851 was hij lid van het Württembergsche Parlement. In 1862 nam hij deel aan de vergadering van Groot-Duitschers te Frankfort en aan de stichting van de Duitsche hervormingsvereeniging. Hij schreef: „Jacobi und die Philosophie seiner Zeit" (1834), „Das Leben Jesu wissenschaftlich bearbeitet" (I 1838), „Katholische Dogmatik" (2 dln., 1846—1859, dl. 1, 2de druk, 2 stukken, 1857—1862), „Die Dogmen der katholischen Kirche" (1856) en „Die christliche Lehre von der göttlichen Gnade" (1868). Sinds 1838 was hij mederedacteur van de Tubinger „Theologische Quartalschrift". Hij overleed den 8sten Mei 1887 te Tubingen.

Kuhn, *Adalbert*, een Duitsch taal- en oudheidkundige, den 19den November 1812 te Koningsbergen in de Neumark geboren, ontving zijn opleiding aan het gymnasium te Berlijn en studeerde aldaar aan de universiteit. Na zijn promotie in 1837 werd hij geplaatst aan het gymnasium te Keulen, ontving in 1841 zijn benoeming als gewoon leeraar, verkreeg in 1856 den titel van professor en werd in 1870 directeur. Hij overleed den 5den Mei 1881 te Berlijn. Hij heeft zich vooral op het gebied van de vergelijkende mythologie der Indo-Germaansche volken verdienstelijk gemaakt. In het beknopte geschrift „Zur ältesten Geschichte der indogermanischen Völker" (1845) trachtte hij, gesteund door zorgvuldige etymologische nasporingen, de hoofdtrekken van den toestand van beschaving van het oorspronkelijke Indo-Germaansche volk voor te stellen. Hij leverde talrijke bijdragen in de „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen", en in de „Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen". Het eerstgenoemde tijdschrift stichtte hij in 1851 met *Aufrecht* en zette het vervolgens alleen voort, en het laatstgenoemde gaf hij sedert 1856 uit met *Schleicher*. Beide tijdschriften werden in 1875 tot een „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiet der indogermanischen Sprachen" vereenigd. Van een nieuwe wetenschap, namelijk de vergelijkende mythologie, werden de grondslagen door hem gelegd. Zijn monographie „Die Herabkunft des Feuers und des Göttertranks" (1859) is een voorbeeld geworden voor andere nasporingen op dit gebied. Van zijn onderzoekingen van Duitsche sagen en mythen noemen wij: „Märkische Sagen und Märchen" (1843), „Norddeutsche Sagen, Märchen und Gebräuche" (met *Schwartz*, 1848) en „Sagen und Märchen aus Westfalen" (2 dln., 1859).

Kuhn, *Franz*, vrijheer *von Kuhnenfeld*, een Oostenrijksch minister van Oorlog, den 15den Juli 1817 te Prossnitz in Moravië geboren, trad in 1737 in dienst en nam als majoor deel aan den oorlog in Italië in 1848 en 1849. Hij onderscheidde zich bij Milaan, *Custozza* en bij de bestorming van Montevento, en vervolgens in Hongarije bij de belegering van Comorn. Tot vrijheer verheven, werd hij in 1853 kolonel en in 1856 hoogleeraar in de strategie aan de militaire academie te Weenen. Deze betrekking legde hij neder, toen de gebeurtenissen in Italië in Maart 1859 de vorming van een Oostenrijksch operatieleger vereischten. In 1866 werd hij belast met de verdediging van Tirol. Hier trok hij met goed gevolg tegen de aanzienlijke legermacht van *Garibaldi* te velde en werd na het sluiten van den vrede tot luitenant-veldmaarschalk bevorderd. In den aanvang van 1868 werd hij belast met de portefeuille van Oorlog, in 1873 werd hij veldtuigmeester. In 1874, na zijn ontslag als minister, werd hij commandant-generaal van Stiermarken, Karinthië en Krain, van welk ambt hij in 1888 ontslagen werd. Hij overleed den 25sten Mei 1896 op zijn landgoed Strassoldo in het Kustland. Als schrijver is hij door „Der Gebirgskrieg" (2de druk 1878) bekend geworden.

Kühn, *Julius*, een Duitsch landbouwkundige, den 23sten October 1825 te Pulsnitz (Oberlausitz) geboren, werd op verschillende plaatsen met het beheer van landgoederen belast, zag zich vervolgens benoemd tot ambtman te Gross-Krausche bij Bunzlau, en studeerde daarna te Bonn en Poppelsdorf in de natuurkunde en in den landbouw. Hij werd bestuurder van de nabij Glogau gelegen goederen van graaf *von Egloffstein* en in 1862 directeur van het landbouwkundig instituut te Halle en hoogleeraar aan de universiteit aldaar. Op zijn initiatief werden aan het landbouwkundig instituut een groot proefveld, een huisdierentuin en een inrichting voor het onderzoek van landbouwwerktuigen verbonden; bij zijn microscopische onderzoekingen omtrent het wezen der plantenziekten wees hij het eerst op de dikwijls parasietaire oorzaken van deze in strijd met het inzicht van den botanicus *Schleiden*, die aan het begrip van een innerlijk ziekzijn der planten vasthield. Voor den verbouw van suikerbieten was zijn ontdekking van een middel tegen de nematoden van veel belang. In 1905 nam hij zijn ontslag. Hij overleed den 14den April 1910 te Halle a. d. Saale. Hij schreef: „Die Krankheiten der Kulturgewächse, ihre Ursachen und Verbreitung" (Berlijn 1858; 2de druk 1859), „Die zweckmässigste Ernährung des Rindviehs vom wissenschaftlichen und praktischen Gesichtspunkt" (Dresden 1864; 11de druk 1897), „Mitteilungen aus dem physiologischen Laboratorium und der Versuchsstation der landwirtschaftlichen Lehranstalt zu Halle" (Halle 1863; 2de druk Berlijn 1872), „Mitteilungen des landwirtschaftlichen Instituts der Universität Halle" (Berlijn 1865), „Berichte aus dem physiologischen Laboratorium und der Versuchsanstalt u. s. w. in Halle" (deel 1—16, Dresden 1880—1902, deel 17, Leipzig 1904), waarvan vooral „Das Versuchsfeld des landwirtschaftlichen Instituts der Universität Halle" (Dresden 1901) vermelding verdient, en „Das Studium der Landwirtschaft an der Universität Halle" (Halle 1888).

Digitized by Google

TIENDE DEEL

Lijst der Kaarten, Platen en Afbeeldingen

KAARTEN

	blz.
Opper- en Middel-Italië	8
Beneden-Italië	8
Oud-Italië	10
Japan	74
Java en Madoera (staatkundig)	104
Java, Geologische- en Vulkaankaart	108
Java, Orohydrografisch	108
Oud- en Nieuw-Jeruzalem	146
Kaartprojecties	252
Kaïro en de Pyramiden	276
Overzichtkaart van de Koloniën der Europeesche Staten	662
Konstantinopel (plattegrond)	688
Kopenhagen (plattegrond)	706

PLATEN BUITEN DEN TEKST

	blz.
Ivoorsnijwerk	26
Japansche kunst I (chromo)	92
Japansche kunst II	92
Java I en II	110
Javaansche kunst I—III	132
Jeruzalem	148
Jordaens, Jacob	208
Juraformatie	238
Kookhaarden I en II	264
Kameelen	310
Kampen	320
Kant I en II	336
Katten	420
Kersen (chromo)	476
Keulen, Dom te	486
Kevers I en II (chromo's)	490
Kikvorschen en padden I (chromo)	512
Kikvorschen en padden II	512
Kinematographie I en II	524
Kleederdrachten I—IV (chromo's)	560
Kleederdrachten, Nederlandsche volkseigen I—III	562
Klimvogels I en II	580
Knaagdieren I en II	596
Koffiebereidingmachines	644
Kolibries (chromo)	656
Kometen	668
Konstantinopel	688
Konijnen	690
Koperontginning	708
Koppootigen	720
Koralen	722
Koraalrif (chromo)	724
Kranen I en II	754
Krabben en Kreeften	756
Kroonkraan, Grijze (chromo)	756
Kristallen I en II	782
Kristallen, Vloeibare (chromo)	784
Krokodillen	790
Krommen I en II	792
Kronen	794
Krijtformatie	814

AFBEELDINGEN IN DEN TEKST

	blz.
Italië, Wapen van	11
Jacobsmantel	42
Jacobsschelp, St. (wapenkunde)	43
Jacobijnenclub en vrijheidsboom	46
Jacobijnen, Insigne der,	47
Jalape (5 fig.)	56
Jansworm, St. (2 fig.)	74
Janus	74
Japan, Wapen van	85
Jasmijn, Geneeskrachtige	101

Digitized by Google

blz.

Jezuïeten, Wapen van de Orde der 153
Jodenhoed (wapenkunde) 169
Jonk 203
Juk. Gevangenen onder het juk doorgaande 226
Jungfrauspoorweg. Fig. 1. Lengteprofiel van den Jungfrauspoorweg 231
Jungfrauspoorweg. Fig. 2. Onderaardsch station (Plattegrond) 231
Jungfrauspoorweg. Fig. 3. Onderaardsch station (Dwarsdoorsnede) 232
Kaapstander.. 250
Kaardebol. Weverskaarde 251
Kaarsen. Fig. 1 Kaarsengietmachine .. 252
Kaarsen. Fig. 2. Kaarsenvorm 252
Kaartprojectieleer (4 fig.) .. .. .. 254—255
Kaas. Fig. 1. Inrichting tot verwarming van een kaaskuip 256
Kaas. Fig. 2. Amerikaansch kaasmes met verticaal staande messen 257
Kaas. Fig. 3. Amerikaansch kaasmes met horizontaal staande messen 257
Kaas. Fig. 4. Harp of kliender 257
Kaas. Fig. 5. Goudsche-kaasvorm 257
Kaas. Fig. 6. Vorm voor Emmenthaler kaas, van terzijde 257
Kaas. Fig. 7. Vorm voor Emmenthaler kaas, van boven gezien 257
Kaas. Fig. 8. Engelsche kaaspers 258
Kaas. Fig. 9. Zetter of kaaskop, Edammer kaasvat 258
Kaatsbaan 260
Kabel (3 fig.).. 262
Kabelkruis (wapenkunde) 263
Kachels. Fig. 1 en 2. Berlijnsche kachel .. 266
Kachels. Fig. 3. Mantelkachel 266
Kachels. Fig. 4. Etagekachel 266
Kachels. Fig. 5. Kachel met kleimantel .. 266
Kachels. Fig. 6. Meidingerkachel 266
Kachels. Fig. 7. Kazernekachel.. .. .. 266.
Kachels. Fig. 8—12. Vulkachels .. 266—268
Kachels. Fig. 13. Kachel voor grudecokes 268
Kachels. Fig. 14 en 15. Kookhaard 269
Kachels. Fig. 16. Electrisch kooktoestel .. 269
Kachels. Fig. 17—19. Electrische thee- en koffieketel 269
Kaleidoscoop (5 fig.) .. .. 283—284
Kalk. Fig. 1. Kalkoven 303
Kalk. Fig. 2 en 3. Rudersdorferoven, lengte- en dwarsdoorsnede 304
Kalk. Fig. 4. Khernsche oven 304
Kalkspaat (6 fig.) 306
Kameleon 313
Kamille, Gewone.. 319
Kan (wapenkunde) 324
Kapper, Gedoornde 347
Kardoes. Fig. 1. Gewone kardoes 355
Kardoes. Fig. 2. Kardoes met prismatisch buskruit (Dwarsdoorsnede) 355
Kardoes. Fig. 3. Metaal-kardoes 355
Karel Martel, Munt van 356
Karel den Groote, Troon van 356
Karel den Groote, Kroon van 357
Karel den Stoute, Medaille van.. 361
Karpervisschen. Fig. 1. Karper.. 387
Karpervisschen. Fig. 2. Telescoopvisch .. 388
Karpervisschen. Fig. 3. Barbeel en gewone grondel 388

blz.

Karpervisschen. Fig. 4. Zeelt 389
Karpervisschen. Fig. 5. Brasem.. 390
Karpervisschen. Fig. 6. Alver (aspius alburnus) 390
Karwij, Wilde 397
Kascontroletoestel (3 fig.) .. .. .. 399—400
Kasteel (wapenkunde) 407
Kat (wapenkunde) 408
Kathetometer.. 412
Katrol (4 fig.) 418
Kaurischelp 427
Keel. Fig. 1. Het strottenhoofd van voren 433
Keel. Fig. 2. Het strottenhoofd van achteren 433
Keel. Fig. 3. Ingang van de keel, beeld in den keelspiegel 434
Keelspiegel (2 fig.) 435
Kegelslak 437
Kegelsnede 438
Keizerskroon.. 442
Kerk (wapenkunde) 463
Kernbijter 473
Kers 476
Ketelhaak (wapenkunde) 480
Ketting (13 fig.) .. .. 481—482
Keukenzout .. .. 484—486
Klaroen (wapenkunde).. 554
Klinkmachine 584
Klopper (2 fig.) 590
Knoflook 606
Knoop (6 fig.) .. .. 607—608
Knots (wapenkunde) 610
Koe (wapenkunde) 620
Koeken (wapenkunde) 622
Koekmeng- en braakmachine 622
Koelhuizen. Fig. 1. Koelhuis (verticale doorsnede).. 624
Koelhuizen. Fig. 2. Koelcelwand 624
Koeltoestellen (6 fig.) .. .. 626—627
Koessoebloem.. 637
Kof.. 640
Koggeschip (wapenkunde) 647
Kompas (6 fig.) .. .. 673—674
Kongostaat, Wapen van 679
Koolborstel 695
Kopenhagen, Wapen van 707
Koppeling (7 fig.) .. .. 718—729
Korea, Wapen van 729
Korfbal.. 730
Korinthe, Munt van 732
Kornoeljeboom 734
Korvet 737
Kos, Munt van 738
Kotometer (3 fig.) 746
Kraaghagedis 753
Kraan (6 fig.) 756
Kracht (2 fig.) 758
Krachtenpaar.. 758
Krans (wapenkunde) 767
Kranssjorring 767
Krissen (3 fig.) 783
Kromhout (8 fig.).. 792
Kruis (14 fig.) 803
Kruisbek 803
Kruisboog 804
Krijt. Wit schrijfkrijt (microscopisch praeparaat) 814

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google